

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR†

(Aug 1925—Jan 1943)

S K BELVALKAR

(April 1943—March 1961)

P L VAIDYA

(since April 1961)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†, R N DANDEKAR, S K DE,
F EDGERTON†, A B GAJENDRAGADKAR†, P V KANE, R D KARMARKAR†,

G PARANJPE, V K RAJAVADE†, N B UTGIKAR†, V P VAIDYA†,

VELANKAR, RAGHU VIRAT†, M. WINTERNITZ†,

R ZIMMERMANN† AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH



*Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Union
Government of the Republic of India, Governments of the States of Maharashtra,
West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore,
Orissa, and Assam, the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore,
Poona, and Delhi, the Governments of Burma and Nepal,
Several Commercial Firms and Charitable Trusts,
UNESCO and other Distinguished Donors*

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1966

THE ANUSĀSANAPARVAN

BEING THE THIRTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

RAMACHANDRA NARAYAN DANDEKAR

Professor of Sanskrit, University of Poona



POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1966

*Printed out of a subvention
from the International Council for Philosophy
and Humanistic Studies and UNESCO*

All rights reserved

Printed by Dr R N Dandekar at the Bhandarkar Institute Press, Poona-4

and

Published by Dr R N Dandekar, Hon Secretary of the Institute

CONTENTS OF VOLUME SEVENTEEN

(Anuśāsanaparvan)

PART I

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	VII
INTRODUCTION	IX - LXXXV
ADDITIONS AND CORRECTIONS	LXXXVII - XC
TEXT AND CRITICAL APPARATUS	1 - 528

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
 addl = additional
 adhy , adhys = adhyāya(s)
 App = Appendix
 Arj = Arjunamīśra
 B = Bombay edition of the Mbh
 (Śaka 1799)
 BG = Bhagavadgītā
 C = Calcutta ed of the Mbh
 chap = chapter(s)
 comm = commentary(aries)
 cont = continue(s)
 corr = corrected, correction
 Crit App = Critical Apparatus
 Dev = Devabodha
 ed = edition
 fig = figure(s)
 fol = folio(s)
 foll = following
 fragm = fragment(ary)
 hapl = haplographic(ally)
 illeg = illegible
 inf *lin* = *infra lineam* (below the line)
 ins = insert(s)
 int *lin* = *inter lineas* (between the lines)
 interp = interpolate(s)
 introd = introduction, introductory
 K = Kumbhakonam ed of the Mbh
 L = Line
 M = Madras edition of the Mbh (by
 P P S Sastri, 1931-1936)
 m or marg = marginal(ly)
 Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 64)
 Manu = Manusmṛti (ed N S P)
 Mbh = Mahābhārata
 Nil. = Nilakaṇṭha
 O-J = Old-Javanese
 om. = omit(s), omitting
 orig = original(ly)
 post = posterior

pr *m* = *propria manu* (by own hand).
 prob = probably
 r = repeat(s), repeated
 Rām = Rāmāyaṇa (ed N S P)
 ref = refer(ence)
 resp = respective(ly)
 sec *m* = *secunda manu* (by another hand).
 st = stanza(s)
 supp = supplementary
 sup *lin* = *supra lineam* (above the line).
 transp. = transpose(s), transposition
 v = verse
 (var) = with variation(s)
 v l = varia(e) lectio(nes)

☞ ☞ (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators
 [] besides their normal uses, enclose
additions to MS readings
 () besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be *omitted* from MS readings
 * (superior star) in the text indicates
 an *emendation*.
 * * (in the MS readings) indicate
 syllables lost through injury to MS.
 — printed below (or along the side-
 margin of) any part of the con-
 stituted text indicates that the
 reading of it is less than certain
 C denotes a "Commentary", prefixed
 to the abbreviation of the name of a
 commentator , thus, Cd = Comm of
 Devabodha , Ca n p s v = Comm.
 of Arjunamīśra, Nilakaṇṭha, Para-
 mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-
 rāja A "p" is added on to denote
 a "pāṭha" or variant , thus, Cnp =
 a pāṭha mentioned in the Comm.
 of Nilakaṇṭha.

INTRODUCTION

The present critical edition of the *Anuśāsanaparvan* is based on the following MSS¹ —

1 N(ORTHERN) RECENSION (19 MSS.)

Maithili (Videha) Version [V]

V₁ = Darbhanga, Mithila Institute Unnumbered and undated

Bengali Version [B]

B₁ = Santiniketan, Visvabhārati Library, No 8. Dated Śaka 1791 (= A. D. 1869)

B₂ = Dacca, University Library, No 515C Dated Śaka 1442 (= A. D. 1520).

B₃ = Dacca, University Library, No 4805 Undated.

B₄ = Calcutta, Asiatic Society of Bengal Library, No 4479-5, F 5 Dated Śaka 1739 (= A. D. 1817)

B₅ = Dacca, University Library, No 733C Dated Śaka 1735 (= A. D. 1813).

Devanāgarī Version, sub-divided into

(1) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (Dn)

Dn₁ = Poona, the Vishalgad Collection of MSS belonging to the BORI Undated.

Dn₂ = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 29 C of A. 1879-80 Dated Samvat 1810 (= A. D. 1754)

Dn₃ = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1871-72 Dated Śaka 1582 (= A. D. 1660)

[For a more precise characterisation of this MS, see below under "Detailed Account of the Manuscripts" and "Testimonia"]

(11) Devanāgarī Composite Version (D)

D₁ = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 198 of 1891-95 Undated

D₂ = Poona, Sardesai Collection of the BORI, No 15 Dated Samvat 1828, Śaka 1693 (= A. D. 1771)

¹ A few mistakes have crept in in the Editorial Note, which has been issued with the first two fascicules of the *Anuśāsanaparvan* (Fascicules No 34 and 35) and which contains a list of the MSS used for the constitution of the text of this *parvan*. That Note should, therefore, be regarded as having been cancelled and superseded by the list given here

D₈ = London, India Office Library, No 3226 (2187). Dated Samvat 1839
(= A D 1783)

[For a more specific characterisation of D₁, D₂, and D₃, see below under " Detailed Account of the Manuscripts " and " Recensions and Versions " It is suggested that these MSS presumably belong to the Kāśmīrī Version (K)]

D₄ = Poona, Kumat Collection of the BORI, No 23. Dated Samvat 1742
(= A D 1686)

D₅ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1046 Undated.

D₆ = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 201 of 1891-95 Undated

D₇ = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 66 of 1882-83 Undated

D₈ = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882-83 Dated Śaka 1616 (= A D 1694).

D₉ = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 202 of 1891-95 Undated.

D₁₀ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1307 Undated

II S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS)

Telugu Version [T]

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatunaj Math Library Unnumbered and undated.

T₂ = Mysore Govt Oriental Library, No 2455 Dated శ్రుమహానామ సవత్సర

T₃ = Adyar Library, No XXIV E, 34 Undated

Grantha Version [G]

G₁ = Adyar Library. Unnumbered and undated

G₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11812 Undated

G₃ = Poona, Iyengar Collection of the BORI, No 27 Undated

G₄ = Pudukotah, State Library, No 344 Undated

Malayālam Version [M]

M₁ = Cochin, Avanapparambu Mana Library Unnumbered and undated

M₂ = Cochin, State Library, No 41 Undated

M₃ = Malabar, Ponnorkottu Mana Library Unnumbered and undated

M₄ = Cochin, Palyam Estate Library, No 6. Dated Kollam 975 (A D 1800).

Commentaries

- Ca = Arjunamīśra's *Bhāratārthadīpikā*
 Cb = Vimalabodha's *Viśamasloki*
 Cn = Nilakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa*
 Cu = A commentary by an unidentified author.
 Cv = Vādirāja's *Lakṣāṇamkāra*
-

Two innovations have been made in connection with the printing of the constituted text of the *Anusāsanaparvan*

(1) In the right-hand lower corners of the odd number of pages and in the left-hand upper corners of the even number of pages, concordance references are given from M in addition to those from C., B., and K

C (Calcutta edition) = *The Mahābhārata*, Vol IV (from the *Anusāsanaparvan* to the *Svargārohanaparvan*, and the *Harivamśa*), edited by Pandit Nīmaichandra Sīromani, Pandit Ramagovinda, and Pandit Ramaharī Nyaya Panchanana, published by the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1839 (The *Anusāsanaparvan*, pp 272.)

B (Bombay edition) = *Mahābhārata* (pothī form), *Anusāsanaparvan*, litho-printed, published by Ganapat Krishnaji, Bombay, Śaka 1799 (=1877 A. D.)

K (Kumbhakonam edition) = *Śrīman-Mahābhāratam*, a new edition mainly based on the South Indian Texts, with foot-notes and readings, *Anusāsanaparvan*, edited by T R Krishnacharya and T R Vyasacharya, Bombay, 1909, pp 436.

M (Madras edition) = *The Mahābhārata* (Southern Recension), edited by P P. S. Sastri, Vol XVI *Anusāsanaparvan* (Part I), Madras, 1935, Vol XVII *Anusāsanaparvan* (Part II), Madras, 1936 (The text covers 1378 pages)

(2) In the left-hand upper corners of the odd number of pages, titles indicating the subject-matter of the particular chapters are given. These titles, however, do not necessarily coincide with the adhyāya-names mentioned in some of the MSS

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

V₁

Darbhangā, Mithilā Institute Unnumbered and undated Written on Indian paper, in Maithilī characters, by two different scribes Size 10½" × 5½" The first part of the MS contains folios 1^b-140^b, with 9 lines to a page and about 70 letters to a line The second part contains folios 1-64, with 9 lines to a page and about 78 letters to a line The handwriting in the first part is clear and legible The margins for folios 1-40 (in that

D₂ = London, India Office Library, No 3226 (2137). Dated Samvat 1839
(= A D 1783).

[For a more specific characterisation of D₁, D₂, and D₃, see below under "Detailed Account of the Manuscripts" and "Recensions and Versions" It is suggested that these MSS presumably belong to the Kāśmīrī Version (K)]

D₄ = Poona, Kamat Collection of the BORI, No 23. Dated Samvat 1742
(= A D 1686)

D₅ = Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 1046. Undated.

D₆ = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 201 of 1891-95 Undated

D₇ = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 66 of 1882-83 Undated.

D₈ = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882-83 Dated Śaka 1616 (= A D 1694).

D₉ = Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 202 of 1891-95 Undated

D₁₀ = Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 1307 Undated

II S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS.)

Telugu Version [T]

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library Unnumbered and undated.

T₂ = Mysore Govt Oriental Library, No 2455 Dated శ్రుమద్రామ శేవత్సరే

T₃ = Adyar Library, No XXIV E, 34. Undated

Grantha Version [G]

G₁ = Adyar Library. Unnumbered and undated

G₂ = Tanjore, Saraswathī Mahal Library, No 11812 Undated

G₃ = Poona, Iyengar Collection of the BORI, No 27 Undated

G₄ = Pudukotah, State Library, No 344 Undated

Malayālam Version [M]

M₁ = Cochin, Avanapparamba Mana Library Unnumbered and undated.

M₂ = Cochin, State Library, No 41 Undated

M₃ = Malabar, Ponnorkottu Mana Library Unnumbered and undated

M₄ = Cochin, Palyam Estate Library, No 6. Dated Kollam 975 (A D 1800).

Commentaries

- Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā*
 Cb = Vimalabodha's *Viśamaśloki*
 Cn = Nilakantha's *Bhāratabhāvadīpa*
 Cu = A commentary by an unidentified author.
 Cv = Vādirāja's *Lakṣālamkāra*
-

Two innovations have been made in connection with the printing of the constituted text of the *Anusāsanaparvan*

(1) In the right-hand lower corners of the odd number of pages and in the left-hand upper corners of the even number of pages, concordance references are given from M. in addition to those from C, B, and K

C (Calcutta edition) = *The Mahābhārata*, Vol IV (from the *Anusāsanaparvan* to the *Svargārohanaparvan*, and the *Harivamśa*), edited by Pandit Nīmaichandra Sīromani, Pandit Ramagovinda, and Pandit Ramaharī Nyaya Panchanana, published by the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1839 (The *Anusāsanaparvan*, pp 272.)

B (Bombay edition) = *Mahābhārata* (pothī form), *Anusāsanaparvan*, litho-printed, published by Ganapat Krishnaji, Bombay, Śaka 1799 (=1877 A. D.)

K (Kumbhakonam edition) = *Śrīman-Mahābhārata*, a new edition mainly based on the South Indian Texts, with foot-notes and readings, *Anusāsanaparvan*, edited by T R Krishnacharya and T R Vyasacharya, Bombay, 1909, pp 436

M (Madras edition) = *The Mahābhārata* (Southern Recension), edited by P P. S Sastri, Vol XVI *Anusāsanaparvan* (Part I), Madras, 1935, Vol XVII *Anusāsanaparvan* (Part II), Madras, 1936 (The text covers 1378 pages)

(2) In the left-hand upper corners of the odd number of pages, titles indicating the subject-matter of the particular chapters are given. These titles, however, do not necessarily coincide with the adhyāya-names mentioned in some of the MSS

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

V₁

Darbhanga, Mithila Institute Unnumbered and undated Written on Indian paper, in Maithili characters, by two different scribes Size 10½" × 5½" The first part of the MS contains folios 1^b-140^b, with 9 lines to a page and about 70 letters to a line The second part contains folios 1-64, with 9 lines to a page and about 78 letters to a line The handwriting in the first part is clear and legible The margins for folios 1-40 (in that

part) are unruled. The handwriting in the second part is slightly inferior. The margins for folios 1-64 (in that part) are ruled in double black lines. In both the parts, occasional marginal corrections are noted by the same hand. The adhy numbers are not given. The MS appears to be old but is in good condition.

V₁ has no additional passage peculiar to it, but it shares quite a few such passages either with B Dn D₈ (e.g. 14*, 17* [subst.], 94*, 100*) or with B Dn D₉ (e.g. 105*, 107*, 189*, 197*) or with B Dn D₁₀ (e.g. 134* [subst.], 135* [subst.], 147* [subst.], 153*, 178* [subst.]). Among the non-haplographical omissions¹ peculiar to this MS may be mentioned 6 47^d, 20 23-25, 44 32^{ad}, 60 1^d-3^c, 61 12^{cd}, 98 11^{ab}, 116 70^a, 123 51^{ax}, 132 colophon, and 134 37^c-38^d. It may also be noted that V₁ non-haplographically omits (with B Dn) 84 col., 93 col., 94 col., and 147 col., (with B₁ [which om. the entire 121] S) 121. col., (with Dn) 146 12^{cd}, (with D₄₋₉) 141 col., and (with T₁) 112, 106^{cd}. The portion of the text from 27 91^c up to 31. 49^b is lost in V₁ on missing folios.

B₁

Santimketan, Visvabhārati Library, No. 8. Folios 1-205 of which folios 152-155 are missing, written on palm-leaf, in Bengali characters, with 5 lines to a page, size 29½" × 2". The MS is dated Śaka 1791 (= A. D. 1869), and the name of the scribe is given as Śrī Ramatanu Deva Sarman. The MS contains only the *Anusāsana*.

This is the only MS which gives the subst. passage 707*. There are no other star-passages peculiar to it, but it shares many such passages with V₁, the other MSS. of the B version, and Dn together. It may, however, be noted that B₁ shows itself to be distinct from the other MSS. of the B version in 24*, 90*, 91*, 182*, 325*, 411*, 608*, 609*, and 621*. From 540*, it seems to be close to B₈, from 326* and 496* to B₄; and from 352* and 432* to B₈. Non-haplographical omissions which are found exclusively in B₁ include 10 50^{cd}, 54 15^{cd}, 116 49^c-51^d, 121-124, 135 112^c-114^d, 145 23^{cd}, 146 16^{ab}, 153 29^{ab}, and 154. 10^{cd}. It is noteworthy that B₁ om. (with D₈) 6 46^d.

B₂

Dacca, University Library, No. 515 C. Folios 1-242, written on palm-leaf, in Bengali characters, with 4-5 lines to a page, size 26½" × 2". The MS is dated Śaka 1442 (= A. D. 1520). The name of the scribe is not mentioned. The MS is in good condition and contains the whole of the *Anusāsana*. The place where it was found is mentioned as Malatinagar, Bogra.

There is no additional passage peculiar to this MS, but it is often seen to go with V₁, the other MSS. of the B version, and Dn together, so far as the star-passages

¹ Only full *pāda*-omissions are mentioned in this detailed account.

are concerned It stands apart from the other B MSS in 383* and 449*, but shows affinity to B₄ in 291* There are only two non-haplographical omissions which are peculiar to B₂ They are 127 41^a-42^a and 146 15^{ad} The MS non-haplographically omits (with V₁ Dn D₁₀) 14 col, (with Dn D₁₀ T₂ & G M₄) 26 28^c-29^b, (with T₁) 112 43^{ad}, and (with V₁ Dn) 128. col

B₃

Dacca, University Library, No 4805 Folios 1-241 (with folio 123 duplicated), written on Indian paper, in Bengali characters, with 8-9 lines to a page, size 21" × 4 $\frac{3}{4}$ " The MS is undated It is in good condition, and contains the entire *Anusāsanaparvan* The place where it was found has been mentioned as Wazirpur, Barisal.

B₃ does not have any additional passage peculiar to it However, as pointed out above, V₁ B Dn usually go together so far as the star-passages are concerned But, here, only in one case, B₃ differs from the other MSS of the B version, namely, in 180* In 363* and 540*, it shows special affinity to B₁ The following non-haplographical omissions are found exclusively in B₃ 4 19, 8 9^{accr}, 10 38^a-39^b, 17 168^c-171^b, 22 14^c-15^b, 26 40^{ab}, 27 15^{ab}, 49 3^a-4^c, 53 29^{ab}, 55 1, 56 7-8, 64 12^{ab}, 105 32, 109 24, 33-34, 112 47^{ad}, 97^{ad}, 98^{ad}, 117 2^{ad}, 119 16^{ad}, 136 col, and 148 1-6 Besides these, B₃ non-haplographically omits (with V₁ D₂) 74 17^{ab}

B₄

Calcutta, Asiatic Society, Bengal, No 4479-5 F 5 Folios 181, written on Indian paper, in Bengali characters, size 21" × 5" Two different kinds of paper have been used, one for folios 1-82 and the other for folios 83-181, 10-11 lines to a page in folios 1-82 and 7-8 lines to a page in folios 83-181 The MS, which is complete for the *Anusāsanaparvan*, is dated Śaka 1739 (= A D 1817) The condition of the MS is good.

Only two additional passages, namely, 49* and 69*, are exclusive to B₄ While, in many other star-passages, it usually stands with the group V₁ B Dn, it shows its distinctness from the other B MSS in 245* and 291*, and its affinity to B₁ in 326* and 496*, and to B₂ in 183* and 201* The non-haplographical omissions peculiar to B₄ are 1 17^c-18^b, 10 63, 15 16^c-17^a, 16 27^a-28^b, 62^a-64^b, 74^{bc}, 24 33^c-34^a, 26 41^c-42^d, 28 1, 20^a-21^b, 43 25^a-26^b, 47 12^a-13^b, 63 19^{ab}, 77 17^{ad}, 87 12^{bc}, 90 30^c-31^d, 95 35, 38, 133 13^{ab}, and 153 17^{ad} It shares with D₂ the non-haplographical omission of 53 46^c-47^d, with D₃ of 85 65^c-66^d, and with D₁₀ of 77 16

B₅

Dacca, University Library, No 733C Folios 166, written on Indian paper, in Bengali characters, with 13 lines to a page, size 18 $\frac{3}{4}$ " × 6 $\frac{1}{2}$ " The MS, which is dated

Śaka 1735 (= A D 1813), contains the whole of the *Anusāsanapāraṇa*. Its condition is good, and the place where it was found is mentioned as Burdwan, Nalhati.

There is only one star-passage (subst.) peculiar to B₁, and it is 306* B₁ belongs to the group V₁ B Dn so far as many other star-passages are concerned, but it is to be noted that, from among the B MSS, it stands alone in 406*, 567*, 582*, and 689*, and goes with B₁ in 352* and 432* and with B₄ in 183* and 201* B₁ has the following non-haplographical omissions peculiar to it 4 6^a-8^b, 39^c-41^d, 6 26^a-28^b, 31^c-33^b, 17 53^{ab}, 18 22^c-23^d, 27 59^d-62^a, 31 1^c-3^d, 37 17^a-19^b, 44 52-53, 56 24^d-26^a, 68. 19^c-20^d, 75 14^c-16^b, 76 1-2, 79 2-3, 85. 53^c-55^b, 95 34, 67^{cd}, 107 45-46, 67^c-70^b, 110 14^a-15^b, 16-19, 60^c-76^b, 112 23^b-24^c, 42-43, 128 19^c-21^b, 129 1, 137 24^{ab}; 145 8-9, and 154 8^c-9^d One other non-haplographical omission may be mentioned here B₁ D₁ : 4 9 om. 113 1''

Dn₁

Poona, Vishalgad Collection of the BORI, No 241 Folios 361, written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with 14 lines to a page and about 32 letters to a line, size 11½" × 6¾" The MS, which is dated Śaka 1706 (= A D 1784), is carefully written and is in good condition It contains the whole of the *Anusāsanapāraṇa* with Nilakantha's commentary The name of the scribe is given as Nilakantha. MS No 240 from the Vishalgad Collection is used for the critical edition of the *Śānti-parvān*, with the siglum D₁

Dn₁ has no additional passage peculiar to it But Dn, as a whole, shares with V₁ B many additions and substitutions Dn₁ stands apart from Dn₂ and Dn₃ (sic) in such cases as 332* and 556* The non-haplographical omissions which are found exclusively in this MS are 7 2^{ab}, 14 149^{cd}, 16 72, 53 38^c-39^b, 55 23-35, 61 62^{ab}, 112 44^{cd}, 113 25^c-26^b, 128 49, 134 31, and 146 20^{cd} It goes with Dn₂ in the non-haplographical omission of 14 160^d-161^a and 29 9^{cd}

Dn₂

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 29C of A 1879-80 This codex (No 29), bound in three different bundles, contains all the *parvāns* of the *Mahābhārata* (except the *Drona*), and the texts of the *Udyoga* (commencing at Sanatsujātiya), the *Sauptika*, the *Śnī*, the *Śānti*, the *Anusāsaṇa*, and the *Mahāprasthānika* are accompanied by Nilakantha's commentary No 29C contains the last seven *parvāns*, from the *Śānti*, to the *Svargārohana*, with separate foliation for each *parvān* The *Anusāsaṇa*, which is called *Dānadharma*, covers folios 1-378 The MS is written on paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with 16-18 lines to a page and about 30-35 letters to a line for the text and 45-48 letters to a line for the commentary, size 12" × 8¼" The margins are ruled with double red lines, and the adhy and *śloka* numbers are carefully given The text is written in the middle

of the page, and the commentary above and below the text. The dates, which are given after the *Saṃpṛīka*, vary between Samvat 1810 (= Śaka 1675 = A D 1753) and Samvat 1815 (= Śaka 1680 = A D 1758). At the end of adhy 28 of the *Śālyā*, we find a stanza to the effect that the (particular portion of the) MS was completed by one Rājesvara on Sunday, Mārgaśīrṣa Kṛṣṇa 11. At the end of the Mokṣadharmā section we read शके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे आषाढ शुद्धे पक्षे चन्द्रवासरे लेखकमगवानमष्टेन लिखितोय (sic) पुस्तकम्. The portion of the MS containing the *Anuśāsanaparvan* (with comm) is said to have been completed by Rājesvara in Śaka 1675 (= A D 1753), Śrāvaṇa Śuddha 8, Somavāsara. The handwriting in the concluding five *parvans* differs from that in the *Anuśāsanaparvan*.

This codex is used for the critical edition of the *Ādi* as D₁, of the *Udyoga* as D₁, of the *Śālyā* (adhys 1-28) as D₂ and (adhys 29-64) as D₃, of the *Saṃpṛīka* as D₂, of the *Sānti* (Mokṣadharmā) as D₂, of the *Āśīamedhika* as D₃, and of the last four *parvans* from the *Āśramavāsika* to the *Svargārohana* as K.

There are only two additional passages which are exclusive to D₂, namely, 74* and 628*. However, as pointed out elsewhere, D₂ as a whole often agrees with V₁ B in additions and substitutions. In 431*, 476*, 540*, 588*, and 630*, D₂ shows itself differing from D₁ and D₃ (sic). The non-haplographical omissions peculiar to this MS are 77 12'-13^d, 89 8'-9^d, 107 20'', 112 112, 115 8'-9^d, and 134 33^d. The non-haplographical omission of 63 36, which D₂ shares with D₃, may also be noted.

D₂

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1871-72. Folios 1^b-330^a, written on old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 12-13 lines to a page and about 45 letters to a line, size 13½" × 5½". The margins are ruled in two double black lines. The MS is dated Samvat 1717 and Śaka 1582 (= A D 1660-61). It contains the text of the whole *Anuśāsanaparvan* and a commentary extending up to adhy 97 (= Crit Ed adhy 98).

On a cursory examination of this MS it was thought that the commentary contained in it was that of Nilakantha. It was, therefore, regarded as belonging to the D₂ version and was given the siglum D₂¹. However, a more detailed study of it later showed that the commentary differed substantially from Nilakantha's. This was further confirmed by a comparison of this MS with another identical MS which became available after the text of this *parvan* had been printed off². The characterisation of the MS as D₂ is thus not correct.

¹ This misconception was due to the facts (a) that, in the initial portions, the comm did show considerable similarity with C₁ and (b) that the text of the *parvan* given in the MS was mostly similar to that adopted by Nilakantha.

² For further details, see "Testimonia, Commentaries C₁"

It must, however, be emphasised that, though the commentary included in this MS. is certainly not that of Nilakantha, the text of the *parvan* given in it agrees substantially with Nilakantha's text. There is no additional passage peculiar to this MS, but it is noteworthy that it invariably goes with the other two Dn MSS (and V₁ B and various D MSS) so far as many star-passages (and also all the Appendix passages) are concerned. It is still more noteworthy that, in such cases as 565*, 629*, 644*, 689*, 700*, and 705*, this MS agrees with the other two Dn MSS against the MSS of the D version. The text in Dn₂ (sic) thus seems to belong to the Dn version and not to just D version¹. The MS stands apart from Dn₁ and Dn₂ in 52*, 86*, 470*, 480*, and 635*. Two other star-passages need to be mentioned here, namely, 247*, which is found in N (except Dn₂) and 248* which is given by S and Dn₂. Dn₂ is peculiar in the following non-haplographical omissions 14 199^{ab}, 24 13^{ab}, 45 16-24, 51. 11, 80. 35^{ab}, and 86 19*-20^a. It shares with V₁ B₂ the non-haplographical omission of 74 17^{ab}. But the non-haplographical omission of 10 56, which is peculiar to Dn as a whole, is particularly significant.

D₁

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 198 of 1891-95. Folios 419, written on thin old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 18 lines to a page and about 45 letters to a line, size 15" x 7½". The margins are ruled with red lines, and double *dandas* in red ink are inserted at the end of the stanzas. The colophons also are often written in red ink. There are occasional marginal corrections. The MS, which is in a fairly good condition, contains the *Sāntiparvan* and the *Anuśāsanaparvan*. The *Sāntiparvan* ends on folio 266, and the *Anuśāsanaparvan* begins on folio 267. Folios 38 and 39 and 409 and 410 are numbered together and folios 364, 365, and 366 are missing.

There is sufficient ground to presume that D₁ actually belongs to the Kāśmīrī (K) version. With D₂ s, it forms a separate group within the D version. One may even go to the extent of asserting that, so far as peculiar readings, additions, substitutions, and omissions are concerned, D₁-s clearly represent almost a distinct version. It is also significant that the present MS is included among Nos 182-207 of 1891-95. Some from among these MSS (e.g. Nos 184, 190, 193, and 198) presumably form parts of a single codex of the *Mahābhārata*, which seems to have been copied from an original Śāradā codex². In other words, these particular MSS seem to belong to the K version, that is, they seem to be Devanāgarī transcripts of the Śāradā version. They have, indeed, been used as such for the Critical Edition. No 184 for the *Āranyaka* as K₁, No 190 for the *Karna* as K₁, No 193 for the *Śalya* as K₂, and No 198 for the *Sānti*.

¹ The necessary correction in this connection needs to be made in the introductory remark at the beginning of the Critical Notes.

² The confusion in these MSS between ञ and ङ, and ञ and ॠ would confirm this assumption.

as K₁. It is particularly significant that folios 1-266 of the present MS (that is, No 198) serve as K₁ for the *Śānti*. For, this fact clearly suggests that the remaining folios of this MS must also serve as some K MS for the *Anusāsana*. It is further significant that the present MS used for the *Anusāsana*, at the end, records its date as Samvat 84, which presumably refers to the Saptarṣi-Samvat which prevailed in Kashmir.

Notwithstanding all this, this MS is not here designated as belonging to the K version for the following obvious reason. One could speak of a K version, that is, of Devanāgarī transcripts of the Śāradā version, only if there had become available a MS (or MSS) of the Śāradā version, by comparison with which it would have been possible to say whether a particular MS represented its Devanāgarī transcript or not. No Śāradā MS of the *Anusāsana* has unfortunately come to hand. In the strictest sense, therefore, one cannot speak of a K version of that *parvan*. However, as pointed out above, there is sufficiently strong *indirect* evidence which induces one to presume that the present D₁ (and also D₂ and D₃) belong to the K version ¹.

There is no additional passage peculiar to this MS, but, against other MSS, it shares, with D₂, 359*, 407* (subst), 477* (subst), 620*, 669*, 685*, 701*, 706*, and 710*, and, with D₃, 365* and 382*. D₁ (with D₂) also stands apart from the group D₄₋₆ in 219*, 228*, 282*, 619*, 625*, etc. The non-haplographical omissions, which are found exclusively in D₁, are 10 19^a-20^b, 53^a-54^b, 17 162^{ad}, 20 22^c-24^b, 39 4^c-5^d, 55, 29-30, 82 10^a-11^d, 84 34^{ad}, 51^b-52^a, 86 4^{cd}, 93 10^{ab}, 95 39^c-40^d, 68^{ab}, 98 22^{ab}, 103 23^a, 105 6^a, 109 20^a, 116 50^{ad}, 123 4-5, 128 54^c-55^d, 135 4^d, 119, 144 21^{ef}, 151 35^c-36^b, and 153 16-17. It shares with D₂ (against other MSS) many non-haplographical omissions, such as 14 133^{ab}, 24 26, 26 63^{ad}, 31 52^{ab}, 34 17^{ad}, 40 4^{ef}, 47 32, 51 30^{ab}, 69 13^c-15^b, 75 31, 77 17^c-18^b, and 80 36^{ab}. At the same time, it differs from D₂ in 378* and the non-haplographical omission of 21 24^{ab} and 38 26^c-27^b.

D₂

Poona, BORI Mahābhārata Collection, No 15 (now numbered 246) This MS was procured from Dr N G Sardesai of Poona. Folios 186, written on tough Indian paper, in clear and bold Devanāgarī characters, with about 15 lines to a page and about 45 letters to a line, size 13" × 6½". The margins are ruled with red and black lines with a yellow line between them. References and colophons are marked with red pigment. This MS forms a part of a complete codex of the Mahābhārata, from which only the *Āśvamedhikaparvan* is missing. It is recorded in the codex itself that one Sadānanda Miśra of Kashmir got it copied by different scribes, he himself having copied the *Udyogaparvan*. Most of the copying was carried out at Bharatpur ². The present MS, which contains

¹ For a fuller discussion, see below under " Recensions and Versions "

² The *Śalyaparvan* is said to have been copied by one Khusālirāma at Mānapur

the entire *Anuśāsanaparvan*, is undated, though, elsewhere in the codex the date is given as Samvat 1828, Śaka 1693 (= A D 1771)¹

The MS is used for the critical edition of the *Āranyaka* as K₁, of the *Virāṭa* as K₂, of the *Udyoga* as D₁, of the *Bhīṣma* as K₂, of the *Drona* as D₁, of the *Karna* as K₁, of the *Salya* as K₁, of the *Sauptika* as K₁, of the *Strī* as D₁, of the *Śānti* as K₁, of the *Āśramavāsika* as K₂, of the *Mausala* as K₂, of the *Mahāprasthānika* as K₁, and of the *Svargārohana* as K₂

D₂, like D₁, also presumably belongs to the K version. Whatever has been said above about D₁ in connection with readings, additions, substitutions, and omissions is applicable with equal relevance also to D₂. There is little doubt that the codex, from which the present MS is derived, is copied from an original codex in Śāradā characters. Attention may be drawn, in this context, to two significant points, namely, (1) that this codex was got copied by a person from Kashmīr, and (2) that, for the critical edition of as many as eleven *parvans*, MSS from this codex have already been used as K MSS. The present MS must, accordingly, have been a Devanāgarī transcript of a Śāradā MS, but here it has not been designated as a K MS for the same reason as mentioned in respect of D₁.

D₂ has 360*, 387* (subst), and 443* exclusive to itself. It has the following non-haplographical omissions peculiar to it: 1 74^c-75^d, 6 46^{bcd}, 7 15^c-16^b, 16 20^a-21^b, 17. 74^a-75^b, 87-88, 20 14^{ab}, 26. 47, 33 13-14, 34 14^{ad}, 41 5^{ad}, 43 24^c-26^b, 48. 12^c-15^d, 51 19^{ad}, 57 42-44, 63 3^{ab}, 83 20^c-21^b, 96 54^{ab}, 99 26^b-27^c, 105 3^{ad}, 106. 20^{cd}, 107 23^{ab}, 71, 115^d-117^a, 131^c-132^b, 109 21^{ad}, 110 88-89, 112 66^{ab}, 116. 42^c-43^a, 48^c-51^b, 68^c-69^d, 119 1^c-2^d, 121 11^{ad}, 126 4, 127 18^{ad}, 130 23^{ab}, 132 44^{bcd}, 133 33^c-34^d, 135 62^{ad}, 144 23^a-24^b, 151 17^{ab}, 31^{cd}, 34, 35^{cd}, and 49^d-50^b. Attention has already been drawn to the very close affinity of this MS. to D₁. It, however, differs from D₁ in the non-haplographical omission of 15 col, 18 36^d-37^c, and 63 36.

D₂

London, India Office Library, No 3226 (2137). Folios 78, written on Indian paper, in Devanāgarī characters of the Kashmir type, with about 33 lines to a page, size 16½" × 9". The margins are clean, and corrections are occasionally made in the text itself by yellow pigment. The MS contains four *parvans* of the *Mahābhārata*, namely, the *Ādi*, the *Virāṭa*, the *Bhīṣma*, and the *Anuśāsana* (Dānadharma) from the beginning up to यत्नस्व (in 82 37'). The portion from ऋषि (in 82 37') to the end of the *parvan* is lost on missing folios. According to the statements occurring at the end of the *Bhīṣma* and the beginning of the *Anuśāsana*, the MS was written in Samvat 1839 (= A D 1783), by a Brāhmaṇa named Gopāla, residing in Lakṣmīmātha. But the writing is not quite uni-

¹ At the end of the *Salyaparvan*, the following date is mentioned: Ravivāsara, Vaiśākha Śukla 14, Samvat 1828.

form throughout the codex. The MS is used for the critical edition of the *Ādi* as K₁, of the *Virāṭa* as K₁, and of the *Bhīṣma* as K₁.

D₂ clearly belongs to the integrated group D_{1-s} (see under D₁ and D₂), and can, therefore, be regarded as a K MS. The Kāśmīrī origin of this MS becomes quite evident even from its outward form and get up¹. It is also noteworthy that relevant portions from this MS are used as K MSS (in each case as K₁) for the constitution of the texts of the *Ādi*, the *Virāṭa*, and the *Bhīṣma*. But, for the reason mentioned above, this MS is not designated here as a K MS.

Only one additional passage, namely, 3*, is peculiar to D₂. It has the following non-haplographical omissions peculiar to it: 14 29, 137^a-138^b, 20 37^a-38^b, 21 8^{ab}, 34. 16^{ab}, 25^a-26^b, 35 12^{ab}, 42 27, 43. 25^a-26^b, 45 21^a-22^b, 46 8^{ad}, 47 52-58, 52 33^a-53 32^b, 59 2^c-3^b, 60 7^b, 20^a, 62 21, 72 11, 27^a, and 74 23^{ab}. The close affinity of D₂ to D₁ in the matter of peculiar readings, additions, substitutions, and omissions has already been pointed out. It, however, differs from D₁ in 359* and in the non-haplographical omission of 51 12.

D₄

Poona, Mahābhārata Collection of MSS belonging to the BORI, Kamat Collection, No 23. This codex consists of 20 MSS of different *parvans* of the Epic, which belong to different dates and are copied in different hands. The MS, which is now being described, contains the *Anuśāsana*, the *Āśvamedhika*, and the *Āśramavāśika*, with separate foliation for each of these *parvans*. The *Anuśāsana* extends over 205 folios. On folio 1^a, we read त्रयोदश आनुशासनिको पर्व (sic) तस्य अध्याया १४६ श्लोका ७८०० पत्र २०५. The MS is written on Indian paper, in bold Devanāgarī characters, with 13 lines to a page and about 48 letters to a line, size 14" × 6½". The margins are ruled with three or four black lines. The *śloka* numbers are given, but *adhy* numbers are not given. At the end of the *Anuśāsana*, the date of the MS is given as Samvat 1732, Śaka 1596 (= A. D. 1675), Māgha Śukla 2, Ravivāsara.

This MS is used for the critical edition of the *Bhīṣma* as K₂, of the *Sauptika* as K₂, of the *Sānti* as K₂, and of the *Āśvamedhika* as K₂.

There is no additional passage which is peculiar to D₄. It is seen that D_{4-s} often go together so far as the star-passages are concerned (e.g. 219*, 228*, 282*, 294*, 295*, 366*, 367*, 379*, 380*, 381*, 413*, 415*, 619*, 625*, 627*, 672*, and 679*). The following non-haplographical omissions in D₄ may be noted: 1 7, 2 21^a-22^b, 83^a-84^b, 10 2^{ab}, 9^a-10^b, 15 25^{ad}, 16 11^{ad}, 17 90^a-91^b, 131^a-132^b, 21 13^a-15^b, 38 26^b, 44 42^a-43^b, 47 29, 51^a-52^b, 48 41^a-42^b, 44^a-46^a, 51 10^a-11^b, 54 24^b-29^a, 55 28, 56 17^a-18^b, 57 23, 61 12^{ab}, 62 11^a-12^b, 64 13^{ad}, 65 15^a-16^b, 68 13^{ad}, 74 27^a, 77 22^a-23^b,

¹ For a fuller discussion of this point, see *Critical Ed. of the Ādi*, Prolegomena, pp xi-xii.

82. 1-27, 88 8°-9°, 90 39°, 95 27°-30°, 98 15, 99 15, 31°, 108 12°-13°, 18, 109 15°, 110 119°, 137°, 112 39°, 70°-74°, 114 11°, 116 57, 118 9, 119 10-11, 121 15°-22°, 127 11°-12°, 128 44°, 48°-49°, 50°, 129 26°, 30, 131 9, 11, 132 4, 50°-54°, 142 15°, 16°-17°, 144 49°, 146 21°-22°, 148 3°-4°, 151 31°, 37, 153 38°-39°, and 154 2°-3°. The MS shares with D₆ a number of non-haplographical omissions, such as 2 8°-9°, 7 4, 10 6°-7°, 27 9°-10°, 32 24, 37 18°-19°, 51 44, 53 18°-19°, and 59 col. It shares with D₆ the non-haplographical omission of 65 47°. Similarly D₄ & 7 & 8 have in common many omissions, such as, for instance, 4 58°, 16 13°-14°, 17. 41-42, 41 23°-24°, 47 33°-34°, 51 4°, 68 4°-5°, 72 37°, 38°, 80 13°-14°, 15-16, 35, 41°-42°, 87 6°, 91 17°, 104 8, 106 41°, 107. 67°, 133 16-35, 39, and 153 30°-31°.

D₅

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1046. Folios 182, written on Indian paper, in Devanāgarī characters, with 12 lines to a page, size 15" × 6". The following colophon is found at the end of the MS इति श्रीमन्महामारते शतसाहस्रया सहितायां वैयासिक्यां आनुशासनिक-पर्वणि युधिष्ठिरमीश्वरवादे पञ्चाश तमोऽध्याय ॥ एतत्पर्वोऽख्यानानुक्रमणिका ॥ आनुशासनिक पर्व समाप्तम्. The MS bears no date.

The additional passages, found exclusively in D₅, are 222*, 284*, 293*, 312*, 637*, and 729*. In the matter of sharing star-passages, D₅ often seems to go either with D₈ or with D₁₀. For instance, D₅ shares 14* and 17* with D₈ (and V B Dn.) and 596* and 636* with D₁₀. D₅ is rather profuse in non-haplographical omissions, 2 25, 11 17, 14 53°-54°, 140°-142°, 161°, 186°, 15 16°-18°, 17 165°, 23 38°, 24 7°, 100°, 26 10°, 35 15°, 44 32, 48 34°-36°, 50 12°-13°, 52. 19°-53 13°, 54 4°-5°, 36°, 56 5°-6°, 57 5-6, 61 75, 62 40°-41°, 65 2°, 22°, 67 8°, 78 24°-25°, 83 4-35, 86 19, 25°, 90 30°-31°, 95 13°, 28°, 101 21°-22°, 107 56, 111°-114°, 110 60°, 119 6°-8°, 128. 49-50, 134 9-10; 135 86°-87°, 148 6°-36°, and 151 37°-38°. In the matter of omissions also, D₅ shows affinity to D₈ as in the omission (B₁ D₈ s) of 6 46°, or to D₈ 10 as in the omission of 27 26-27 and 33 11° (which are omitted by the entire D version except D₈ s 10). It may be further noted that 48 23° is omitted by D (except D₅).

D₆

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 201 of 1891-95. Folios 1°-153°, written on tough Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 15 lines to a page and about 55 letters to a line, size 14^{5/8}" × 6^{5/8}". The margins are ruled with two red lines. The MS, which is undated, contains the whole of the *Anuśāsanaparvan*. It would seem that the last folio of this MS. was lost, the portion from नून हृदय सम पश्चिवा (154 22) up to the end of the adhy and

the *parvan* was, therefore, written on the four margins in a different hand, presumably at a later date

D_0 has no additional passage exclusive to itself. A reference has already been made to the group D_{1-5} which goes together in many star-passages. The following non-haplographical omissions are peculiar to D_0 : 3 6^a-7^b , 20 12^a-13^b , 21 13^c-14^b , 27 101^b-102^a , 45 11, 48 45^a-46^b , 51 10^c-12^a , 55 25^a , 62 49, 70 2^{ab} , 100 6^{bde} , and 109. 30^{cd} . As pointed out elsewhere, $D_1, 2, 3$ have many omissions in common, but, within that group, D_0 seems to show special affinity to D_4 (e.g. D_4 om 74, 51 44, 53 18^c-19^b , 59 col) and D_7 (e.g. D_0 om 110 3^{ab} , 112 31^d-32^a , 100^{cd} , 132 50^d , 52^a-54^a). Two other omissions may be noted: 85 65^c-66^d which D_0 shares with B_4 and 82. 39^{cd} which it shares with D_0 .

D_7

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 66 of 1882-83. Folios 1^b-401^b , written on old Indian paper, in clear Devanāgarī characters, with 9 lines to a page and 30-32 letters to a line, size $11\frac{1}{4}'' \times 5''$. The margins are ruled with double black lines, and red pigment is occasionally used to mark the beginnings of adhyas or the *uvāca* references. No adhy numbers or *śloka* numbers are given. The use of *prsthāmātrās* is quite common. The MS, which is undated, contains the whole of the *Anuśāsanaparvan*. However, one folio at the end is obviously missing, for, the MS breaks off on fol 401^b with one of the post-colophon concluding verses half finished (व्यासस्वी हरि साक्षात्प्रियतामिति कीर्तयन् । दद्यादेतु).

D_7 has the following star-passages peculiar to it: 2^* , 46^* , 317^* (subst), 351^* , 542^* , and 684^* (subst). It generally sticks to the group D_{1-5} in other star-passages. The following non-haplographical omissions are found exclusively in this MS: 16 8^{cd} , 17 126^d-127^c , 27 101^d-102^b , 93 4^{cd} , 109 42^{ab} , 116 67^d-68^b , 130 33^b , 132 30^c-31^d , 133 63, 143 21, and 149 2^{cd} . In other omissions, D_7 seems to stick to the group D_{1-5} . Within that group, again, it is close to D_0 (e.g. D_0 om 110 3^{ab} , 112 31^d-32^a , 100^{cd} , 132 50^d , 52^a-54^a).

D_0

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 566 of 1882-83. This is one of the two bundles of MSS, which together comprise all the *parvans* of the *Mahābhārata* (except the *Śānti*). The first bundle, which is numbered 565 of 1882-83, contains the first six *parvans*, from the *Ādi* up to the *Bhīṣma*, while the present bundle contains the *parvans* from the *Drona* to the *Svaṅgārohana* (the *Śānti* missing). The foliation for each *parvan* is separate. The MS is written on thick country paper, in Devanāgarī characters, with 16 lines to a page and about 44-48 letters to a line, size $15'' \times 6''$. The margins are ruled with double red lines, references and colophons are marked with red pigment, and corrections are indicated

with yellow pigment. The writing is uniform throughout, but it is neither neat nor careful. The name of the scribe is given as Gaṇeśa (son of Tryambaka and grandson of Raghunātha) Purāṇik. At the end of the *Dronaparvan*, Gaṇeśabhatta mentions Nasik as his place of residence. The *Anusāsanaparvan* extends over folios 1^b-168^b. Though there is no reference to any date at the end of this *parvan*, the *Śalyaparvan* in this bundle is dated Śaka 1619 (= A. D. 1697) while the *Āśvamedhikaparvan* (in this very bundle) is dated Śaka 1616 (= A. D. 1694).

Manuscripts from this codex are used for the critical edition of various *parvans*—of the *Ādi* as K₁, of the *Udyoga* as D₃, of the *Bhīṣma* as K₂, of the *Drona* as D₁, of the *Śalya* as D₂, of the *Saunhika* as K₃, of the *Strī*, as K₃, and of the last four *parvans* as K₃.

D₃ has 288*, 355*, 515*, and 601* as additional passages and 566* as a subst. passage peculiar to itself. It seems to show special affinity to D₁₀ in 38A*, 50*, 51*, 61*, 83*, and 144*. As pointed out elsewhere, in 14* and 17*, D₃ stands close to D₁ among the D MSS. The non-haplographical omissions special to D₃ are 26 42-44, 84, 35^{ad}, 105 54, 107 125^{ad}-127^a, 110 14^{ab}, 116 28^c-30^b, 122 5^c-6^b, 142 15^{bc}, 144 4; and 153 30^{ad}. It shares the omission of 6 46^d with B₁ D₁ and of 99 7^{ad} with D₁₀. In the omission of 27 26-27 and 33 11^{ad}, D₃ (with D₁ 10) stands apart from the other D MSS.

D₃

Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 202 of 1891-95. Folios 1^b-317^a, from which folios 172 and 287-296 are missing, written on old Indian paper, in clear and legible Devanāgarī characters, with 10 lines to a page and about 40 letters to a line, size 10 $\frac{3}{4}$ "-4 $\frac{3}{4}$ ". The borders are ruled in double black lines. Red pigment is used for references and colophons, while yellow pigment is used for corrections. The MS, which is undated, contains the whole of the *Anusāsanaparvan*. No adhy numbers or śloka numbers are given.

There is no additional passage peculiar to D₃, but, as mentioned elsewhere, this MS has many star-passages in common with D₄-s. In 87*, it stands clearly separated from the other N MSS. The following non-haplographical omissions exclusive to D₃ may be noted: 17 66^c-68^b, 24 12^c-14^b, 36 19^c-37 1^b, 40 29^c-30^b, 44 11-12, 45 14^d-16^b, 47 44^c-46^b, 61 39^c-40^b, 75 18^c-19^b, 84 81, 90 42^c-44^b, 95 4^c-5^b, 112 8^c-13^{ad}, 105-106, 131 3-4, 132 50^a-55^b, and 146 12^d-14^c. The group D₄ s r s have many omissions in common, but it may be noted that D₃ shares with D₄ the non-haplographical omission of 65 47^{ad}, with D₅ r of 9 2, and with D₆ of 82 39^{ad}. D₃ is missing from 692* 9 up to 151 17^d, and from 151 39^c up to the end of adhy 151.

D₁₀

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1307. Folios 252, written on Indian

paper, in Devanāgarī characters, with 13 lines to a page, size $14\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$ The following colophon is found at the end हरि ॐ तत्सदिति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या सहिताया श्रीमदानुशासनिके पर्वणि भीष्म-स्वर्गरोहण नाम द्विपञ्चाशद्द्विंशततमोऽध्याय ॥ आनुशासनिक पर्व समाप्तम् ॥

D₁₀ has only 234*, 237* (subst), and 340* exclusive to itself But it is a very peculiar MS In the matter of the star-passages as also the Appendix passages, D₁₀ is seen to go with N as against the entire S (78 star-passages and 4 Appendix-passages), and with S as against the entire N (of course except D₁₀) (50 star-passages and 15 Appendix-passages) It thus represents a greatly inflated composite version which is influenced by both N and S¹ In App I No 14A, 14B, and 16, and in 115*, 118*, 155*, and 175*, D₁₀ stands clearly isolated from the other N MSS On the other hand, there is not a single Appendix passage which S, unaccompanied by D₁₀, has Among the N MSS, D₁₀ is close to V₁ B Dn (as testify, for instance, 66*, 134*, 135*, 153*, and 178*) There are also indications of its affinity to D₈ (e g 596* and 636*) and D₈ (e g 38A*, 50*, 51*, 83*, 152*) The non-haplographical omissions peculiar to D₁₀ are 2 17^{ad}, 18^b, 18^d, 10 8^{dev}, 15 50°-51^d, 24 47, 26 66, 27 57^{ad}, 59 19^{ab}, 62 29°-30^b, 80 22^{ad}, 83 34°-35^d, 103 3, 112 78, 97°, and 145 5^{ab} It is noteworthy that D₁₀ does not omit 37 15°-16^d which is omitted by all other N MSS, while it non-haplographically omits, with the entire S, 32 18^{ad}, 65 48^{ad}, 143 25°, and 150 col

T₁

Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library, unnumbered and undated Folios 235, written on palm leaves, in Telugu characters, with 11-13 lines to a page and about 88-98 letters to a line, size 19 9'' x 1 8'' The MS contains the last six *parvans* of the *Epic* (from the *Anusāsana* to the *Svargārohana*)

The MS is used for the critical edition of the *Āśvamedhika*, the *Āśramavāsika*, the *Mausala*, the *Mahāprasthānika*, and the *Svargārohana*, as T₁ in all the cases

T₁ is a very peculiar MS It has the largest number of star-passages (77) and non-haplographical omissions (894) exclusive to itself It would seem as if T₁ had attempted to present a kind of summarised version of the *Anusāsana* —on the one hand, by omitting many passages which it considered to be not quite necessary for maintaining the continuity of the narration, and, on the other hand, by supplying some link-passages at such places, where the continuity of the narration was likely to suffer on account of the omissions Of course, it cannot be said to have succeeded in this attempt to any appreciable extent It may be noted that T₁ stands isolated from the other S MSS in 42* (subst), 45*, 241* (subst), 242*, 548* (subst), 551*, and 594* It shares with the entire M version 162*, 163*, and 173* It is seen to go with TG in many star-passages

¹ In many ways it is comparable to Kumbh. ed and the version adopted by Cv The fact that the provenance of D₁₀ is Tanjore may not be entirely without significance.

(e. g 48*, 56*, 200*, 211*, 214*, 226*, etc), but also to stand apart from that group (e g 233*, 239*, 240*, 272*, 274*, 276*, 301*, 308*, and 537*) T₁ shares with T₂ the non-haplographical omission of 20 46^{cd}, with T₃ of 8 6^{cd} and 99 11-14, with G₂ of 14 74 and 75 27^{ab}, with M₄ of 17 106^c-107^b and 111 20-21, and with the entire M version of 16 col and 107 23^{cd} T₁ stands apart from TG in the nonhaplographical omission of 24. 42^c-44^b, 60 2-3, and 109 28^{cd}

T₂

Mysore, Government Oriental Library, No 2455 Folios 305, written on palm leaves, in Telugu characters, with 8-11 lines to a page and 61 letters to a line; size 15½" × 1½" The MS, which is said to have been completed in the Śubhakt Śamvatsara, contains the entire *Anuśāsanaparvan*

The following additional passages are peculiar to T₂ 394*, 362*, 385*, and 445*. The MS shares 185*, 186*, and 188* with G₄. As pointed out elsewhere, TG have many star-passages in common T₂ has the following non-haplographical omissions exclusive to itself 2 10^c-12^a, 18 20^{ab}, 24 82, 26 35^c-38^b, 36 3^a-5^b, 60 9^d, 74. 13^{ab}, 75 16^a-17^b, 95 27^a-28^a, 32^{bc}, 99 24^{ab}, 102 28^a-29^b, 110 13, 52^{ab}, 85^{ab}, and 141 26^{cc} It shares with T₁ the non-haplographical omission of 20 46^{cd}, with T₃ of 14 142^d, with G₄ of 18. 23^{cd} and 28^c-29^d, and with M₄ of 144 51^{cd} T₂ stands apart from TG in the non-haplographical omission of 109 26^{cd}, and from the other MSS of the T version in that of 8 6^{cd} and 99 11-14.

T₃

Madras, Adyar Library, No XXIV, E 34 Folios 195, written on palm leaves, in Telugu characters, with 12 lines to a page, size 19½" × 2" The MS, which is undated, contains the last six *parvans* of the Epic (namely, from the *Anuśāsana*. to the *Svargārohana*)

T₃ is peculiar in 39*, 418* (subst), 419*, 420*, 427*, 435*, 437*, 552*, 638*, 666*, 682*, 698*, and 713* In 466*, it stands isolated from the other S MSS, while in 65* it adheres to the entire G version The following non-haplographical omissions which are exclusive to T₃ may be noted 6 5^a-6^a, 24 70^c-73^d, 26 18^c-19^a, 28 21, 69 19^a-22^b, 93 7^d-11^c, 97 2^{bc}, 100 12^{bc}, 105 38^d-40^c, 52-54, 106 27^a-28^a, 107. 12-13, 112 72-73, 143 27^{abc}, 151 27, 40-43, and 153 28 The MS shares with T₁ the non-haplographical omission of 8 6^{cd} and 99 11-14, with T₂ of 14 142^d, and with G₄ of 14 68-69 and 69 29^a-32^b In T₃, the portion from वादद्वय in 18 14' up to विद्योत्ता in 20 20^d is lost on a missing folio

G₁

Madras, Adyar Library, unnumbered and undated Folios 319, written on palm leaves, in Grantha characters, with 8-9 lines to a page and about 65-70 letters to a

line The MS, which is damaged, contains the whole *Anuśāsanaparvan*. Its owner is one Sampatkumaram

There is no additional passage peculiar to G₁, but it is usually seen to go with TG in the matter of star-passages. The non-haplographical omissions found exclusively in this MS are 20 25^a-27^c, 29 2^c-3^d, 40 50^a-52^b, 54 31^c-33^b, 83 16-17, 98 16-18, 99, 17, 110 137^{ab}, 116 19^c-24^d, 118 4^b, 136. 22-23, 143 33^a-39^b, 147 11^c-12^d, and 148 10-11. It shares with G₂ the non-haplographical omission of 14-18, 61 23^c-28^b, 118 10^{ad}, and 122 12^d-13^c.

G₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11812. Folios 332, written on palm leaves, in Grantha characters. The MS, which is undated, is incomplete and contains only adhys 1-251.

G₂ has only 458* (subst.) exclusive to itself. In 668*, it stands isolated from the other S MSS, while, in 727*, it goes with M₄ in remaining separated from S. The following non-haplographical omissions are exclusive to G₂: 1 32^a-33^b, 66^a-68^b, 2 53^a-56^b, 78^a-80^b, 14 20^b-23^d, 54-71, 108^{ad}, 110^a-111^b, 17 58^{ad}, 18 16^c-17^c, 18^a-56^d, 59^{ad}, 26 16^d-18^c, 57^a-58^b, 60 23^c-24^d, 65 3^c-4^d, 70 34^{ab}, 72 6^c-8^a, 74 11^a-13^b, 86 9^d-11^c, 90 16^{ad}, 97 2^d-3^a, 99 117 12^{ad}, 144 46^d-47^d, 145 27, 147 11^b-12^c, 148. 18^a-19^d, 152 6^{ad}, 153 26-27, and 154 3^c. It shares with T₁ the non-haplographical omission of 14 74 and 75 27^{ab}, with M₂ of 27 28^{ab}, and with the entire M version of 14 54-55. In G₂, the portion from उदकानयने in 91 26^a up to सप्त in 94 3^d is lost on a missing folio.

G₃

Poona, Mahābhārata Collection of MSS belonging to BORI (presented by Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore), No 27. Folios 532, written on palm leaves, in Grantha characters, with 16-22 lines to a page and about 65-75 letters to a line, size 15 2" x 2 1". The MS, which is undated, contains the last seven *parvans* of the Epic (namely, from the *Śānti* to the *Svargārohana*).

The MS is used for the critical edition of the *Śānti*, the *Āśvamedhika*, the *Āśramavāsika*, the *Mausala*, the *Mahāprasthānika*, and the *Svargārohana*, as G₁ in all cases.

There is no additional passage exclusive to G₃, but that MS is usually seen to stick to the group TG so far as the star-passages are concerned. There are also not many non-haplographical omissions exclusive to G₃. The few ones are 8 8^{bc}, 92 18^c-20^b, 100 19^c-21^b, 101 58-59, 108 2-3, 112 48^{ab}, 116 19^c-22^d, 24, and 135 13^{ab}. It shares with G₁ the non-haplographical omission of 14-18, 61 23^c-28^b, 118 10^{ad}, and 122 12^d-13^c, and with G₄ of 47. 36^c-38^b.

G₄

Pudukkottah, State Library, No 344 Folios 293, written on palm leaves, in Grantha characters, with 9-10 lines to a page and about 60-70 letters to a line The MS, which is undated, contains the whole *Anusāsanaparvan*

G₄ has no additional passage exclusive to itself, but it is usually seen to go with TG in the matter of star-passages Among the non-haplographical omissions peculiar to G₄ may be mentioned 17 49-62, 150-51, 18. 32^a, 77 1^{ab}, 91 36^c, 45^a, 95 16^a-17^b, 99 17^{ab}, and 151 40^c-42^b The MS shares with T₂ the non-haplographical omission of 18 23^{cd} and 28^c-29^d, with T₃ of 14 68-69 and 69 29^a-32^b, and with G₃ of 47 36^c-38^b.

M₁

Cochin, Avanapparambu Mana Library, unnumbered and undated Folios 281, written on palm leaves, in Malayālam characters, with 11 lines to a page and 60 letters to a line The MS contains the whole *Anusāsanaparvan*

There is no additional passage peculiar to M₁, but it shares with M₂ s (against M₄) 16* (subst), 287*, 347*, 386*, 434* (subst), 489*, 528* (subst), 553*, 585* (subst), 639*, and 640* The M version as a whole has 119*, 127*, 142* (subst), and 303* exclusive to itself The non-haplographical omissions peculiar to M₁ are 17 85-86, 77 24, 84 61-62, and 148 4 As in the case of star-passages, so too in that of non-haplographical omissions, M₁-s stand together M₁ shares with M₂ the non-haplographical omission of 29 6-7 and 108 15^{ab}, and with M₂ s of 2 15^{cd}, 20^{cd}, 20 33, 35^{ab}, 85 47^{ab}, 107 40^{cd}, 110 37^c-39^d, 40^d, 47^{ab}, 56^d-57^c, 74^{ab}, 112 70^{ab}, and 143 22^d

M₂

Cochin, State Library, No 41 Folios 322, written on palm leaves, in Malayālam characters, with 9 lines to a page and 63 letters to a line, size 16½" × 2½" Some readings and occasional glosses are recorded on the margins The MS bears no date It contains the whole *Anusāsanaparvan*, folios 315-322 embodying the *Viṣṇusahasranāmāvak*

M₂ has no additional passage peculiar to it A reference has already been made to the fact that M₁-s often stand together in the matter of star-passages as also of non-haplographical omissions M₂ has the smallest number of non-haplographical omissions exclusive to itself They are 74 15^c-17^d and 143 24^c The MS shares with M₁ the non-haplographical omission of 29 6-7 and 108 15^{ab}

M₃

Malabar, Ponnor Kottu Mana Library, unnumbered Folios 345, written on palm leaves, in Malayālam characters, with 8 lines to a page and about 63-66 letters to a

line The MS is divided into two parts — the first part consisting of folios 1–162 and the second of folios 163–345 The MS is undated It contains the whole *Anuśāsanaparvan*

M₂ has no additional passage and only three non-haplographical omissions (namely, 40 32^c–55^b, 61 77, and 108) peculiar to it But it usually goes with the group M₁₋₃ in the matter of star-passages and non haplographical omissions It is to be noted that M₂ does not have 192* which all other S MSS have That MS shares with G₂ the non-haplographical omission of 27 28^{ab}

M₄

Cochin, Paliyam Estate Library, No 6 Folios 196, written on palm leaves, in Malayālam characters, with 11 lines to a page and 70 letters to a line, size 21½" × 2¼". The MS, which is dated Kollam 975 (= A D 1800), contains only the *Anuśāsana-parvan*

M₄ has only one additional passage peculiar to it, namely 199* It is noteworthy that M₄ stands isolated from the other MSS of the M version, for, it does not have several star passages which M₁₋₃ have, such as, 16* (subst), 287*, 347*, 386*, 434* (subst), 489*, 528*, 553*, 585* (subst), 639*, and 640* On the other hand, in 18* (subst), 720* and 724*, M₄ (as against M₁₋₃) goes with TG Of course, as mentioned elsewhere, M, as a whole, has 4 star-passages in common To a certain extent, M₄ may be said to be standing apart from the remaining S MSS, as shown by 54*, 212*, and 632*, which star passages are found in T G M₁₋₃¹ As against this, it (alone from S) goes with the entire N in 28* and 571* The following non-haplographical omissions are peculiar to M₄ 14 29^c–31^b, 78 3^{ab}, 95 37^b, 101 42^c–65^a, 107 42–43, 109 26; 112 48^{ad}, 66^a–69^b, 82^a–83^b, 116 57^c–73^b, 125 8^{abc}, 135 2, 145 26^c–27^c, 149 10^b–13^c, 150 5^{cd}, 152 2^{cd}, and 153 14^c–15^d and 26^b–27^c In the matter of non-haplographical omissions also, M₄ stands apart from the other M MSS, for, it is seen not to omit several passages which are omitted by M₁₋₃ However, it should be remembered, in this context, that M, as a whole, has some non-haplographical omissions in common. M₄ shares with T₁ the non-haplographical omission of 17 106^c–107^b, and with T₂ of 144 51^{cd} It (alone from the M version) joins T G in the non-haplographical omission of 107 81^{cd}, 112 101^{cd}, and 113 13^{cd}

*
* *

*
* *

*
* *

Besides the above mentioned MSS, which are actually used for the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan*, the following MSS have been fully examined and collated, in connection with the critical edition of this *parvan*

1 In 727*, M₄ goes with G₂ in being distinct from the other S MSS

B

- (1) Calcutta, University Library, No 1345 (No. 1343-45 in one bundle) Undated
- (2) Calcutta, Asiatic Society, No 3635-71-A5
- (3) Calcutta, Asiatic Society, No II A 50 (b). Undated
- (4) Santiniketan, Viśvabhāratī MSS Collection, No 14 Undated

Dn

- (1) Poona, Bhor Collection of the BORI, with Nilakantha's commentary Undated
- (2) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 242 of 1895-1902, with Nilakantha's commentary. Undated
- (3) Poona, Kibe Collection of the BORI, with Nilakantha's commentary Undated
- (4) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 65 of 1902-1907, with Nilakantha's commentary (?) Undated

D

- (1) Madras, Adyar Library, No 8 B 24 Undated
- (2) Madras, Adyar Library, No 10 B 11 Undated
- (3) Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, Panjab), No 6765 Undated
- (4) Lahore, D A V College Library (now transferred to Hoshiarpur, Panjab), No 2838 Undated.
- (5) Poona, Raddi Collection of the BORI Dated A D 1640
- (6) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1118 Dated Samvat 1666 (= A D 1610)
- (7) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1146 Undated
- (8) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1169 Undated
- (9) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1193 Undated
- (10) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1239 Undated
- (11) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1262 Undated
- (12) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1287 Undated
- (13) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1326 Undated
- (14) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1372 Dated Śaka 1625 (= A D 1703)
- (15) Poona, B I S Mandal (Pananjpe Collection) Undated

(16) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 222 of 1887-91. Undated

(17) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 199 of 1891-95 Undated

(18) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 117 of 1884-87 Dated Samvat 1707 (= A D 1651)

(19) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 233 of 1895-1902 Dated Samvat 1646 (= A D 1590)

TESTIMONIA

The testimonia normally utilized for the Critical Edition of the *Mahābhārata* consist of (i) the adaptations of the Epic like the Javanese adaptation *Bhāratam* and the Telugu adaptation *Āndhra Bhāratamu*, (ii) the epitomes in Sanskrit like the *Bhāratamañjarī* of Kṣemendra, the *Bālābhārata* of Amaracandra Sūri, and the *Pāṇḍava-caritra* of Maladhārī Devaprabha, and (iii) the various commentaries on the Epic

(1) Adaptations

(a) The Javanese adaptation (ca 1000 A D) is an abridged paraphrase of the Sanskrit original in Old Javanese, interspersed with Sanskrit quotations which are usually accompanied by their rendering into the Kawi language. The Javanese version of only eight out of the eighteen *parvans* of the *Mahābhārata* has been traced so far. These *parvans* are *Ādi*, *Virāṭa*, *Udyoga*, *Bhīṣma*, *Āśramavāsa*, *Mausala*, *Mahā-prasthāna*, and *Svargārohana*¹. The Javanese adaptation seems to be entirely unaware

¹ In his *Sanskrit in Indonesia* (International Academy of Indian Culture, Nagpur, 1952), J GORDA makes the following observations (pp 27-28) which are relevant in the present context. "Fifty years ago, the Dutch scholar HAZEN (TBG 44, 289 ff) was of the opinion that the OJav *Ādiparwa*, which dates from about 1000 A D., shows various traces of being, comparatively speaking, closely related to Kṣemendra's *Bhāratamañjarī*. The rashness of his conclusions was brought to light by WULFF (*Den Ojav Wirāṭa-parwa*, Copenhagen), who, without completely denying the importance of Kṣemendra's work for the ancient Indonesian *Mahābhārata* version, pointed out that side by side with points of resemblance between the *Bhāratamañjarī* and the OJav *Ādi-* and *Wirāṭaparwas*, many different passages, forms of names etc. can be found, in a considerable part of which either Kṣemendra and other Indian versions go together, or the latter and the OJav texts. As to the cosmographic section of the *Bhīṣmaparwa*, which I myself subjected to a close examination, it is not an adaptation of a Sanskrit text identical or nearly identical with the printed editions, neither with the Calcutta edition, nor with that of Bombay, nor with that based on South Indian manuscripts. It differs from those texts much more than these texts differ from each other, though it is obvious that it, in the main, belongs to the recension of the wide spread subject matter which is represented in the *Mahābhārata* texts and in the *Padma-Purāṇa* (*Aanteekeningen by het Ojav Bhīṣmaparwa*, Bandung, 1937). In this treatise and in other portions of the same *parwa*, as well as in the other *parwas* and the *Brahmaṇḍa Purāṇa* I, moreover, found that some of the points of difference they show from that Sanskrit text which we use to compare in the first instance, the Javanese text appears to tally with other Indian texts, and among them sometimes also with Kṣemendra ("Javanese version of the *Bhagavadgītā*", TBG 1935, 47 ff.)

B

- (1) Calcutta, University Library, No 1345 (No. 1343-45 in one bundle) Undated
- (2) Calcutta, Asiatic Society, No 3635-71-A5
- (3) Calcutta, Asiatic Society, No II A 50 (b) Undated
- (4) Santiniketan, Viśvabhāratī MSS Collection, No 14 Undated

Dn

- (1) Poona, Bhor Collection of the BORI, with Nilakantha's commentary Undated
- (2) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 242 of 1895-1902, with Nilakantha's commentary, Undated
- (3) Poona, Kibe Collection of the BORI, with Nilakantha's commentary. Undated
- (4) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 65 of 1902-1907, with Nilakantha's commentary (?) Undated

D

- (1) Madras, Adyar Library, No 8 B 24 Undated
- (2) Madras, Adyar Library, No 10 B 11 Undated
- (3) Lahore, D A. V College Library (now transferred to Hoshiarpur, Panjab), No 6765 Undated
- (4) Lahore, D A V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, Panjab), No 2838. Undated
- (5) Poona, Raddi Collection of the BORI Dated A D 1640
- (6) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1118 Dated Samvat 1666 (= A D 1610).
- (7) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1146 Undated
- (8) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1169 Undated
- (9) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1193 Undated
- (10) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1239 Undated
- (11) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1262 Undated
- (12) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1287 Undated
- (13) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1326 Undated
- (14) Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1372 Dated Śaka 1625 (= A D 1703)
- (15) Poona, B I. S Mandal (Paranjpe Collection) Undated

(16) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 222 of 1887-91 Undated

(17) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 199 of 1891-95 Undated

(18) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 117 of 1884-87 Dated Samvat 1707 (= A D 1651)

(19) Poona, Bombay (now Maharashtra) Govt Collection (deposited at the BORI), No 233 of 1895-1902 Dated Samvat 1646 (= A D 1590)

TESTIMONIA

The testimonia normally utilized for the Critical Edition of the *Mahābhārata* consist of (i) the adaptations of the Epic like the Javanese adaptation *Bhāratam* and the Telugu adaptation *Āndhra Bhāratamu*, (ii) the epitomes in Sanskrit like the *Bhāratamañjarī* of Kṣemendra, the *Bālabhārata* of Amaracandra Sūri, and the *Pāndava-caritra* of Maladhārī Devaprabha, and (iii) the various commentaries on the Epic

(1) Adaptations

(a) The Javanese adaptation (ca 1000 A D) is an abridged paraphrase of the Sanskrit original in Old Javanese, interspersed with Sanskrit quotations which are usually accompanied by their rendering into the Kawi language. The Javanese version of only eight out of the eighteen *parvans* of the *Mahābhārata* has been traced so far. These *parvans* are *Ādi*, *Virāṭa*, *Udyoga*, *Bhīṣma*, *Āśramavāsa*, *Mausala*, *Mahā-prasthāna*, and *Svargārohana*¹. The Javanese adaptation seems to be entirely unaware

¹ In his *Sanskrit in Indonesia* (International Academy of Indian Culture, Nagpur, 1952), J. GONDA makes the following observations (pp 27-28) which are relevant in the present context: "Fifty years ago, the Dutch scholar HAZFU (*TBG* 44, 289 ff) was of the opinion that the OJav *Ādiparwa*, which dates from about 1000 A D., shows various traces of being, comparatively speaking, closely related to Kṣemendra's *Bhāratamañjarī*. The rashness of his conclusions was brought to light by WULFF (*Den OJav Wirāṭa-parwa*, Copenhagen), who, without completely denying the importance of Kṣemendra's work for the ancient Indonesian *Mahābhārata* version, pointed out that side by side with points of resemblance between the *Bhāratamañjarī* and the OJav *Ādi*- and *Wirāṭa*parwas, many different passages, forms of names etc can be found, in a considerable part of which either Kṣemendra and other Indian versions go together, or the latter and the OJav texts. As to the cosmographic section of the *Bhīṣmaparwa*, which I myself subjected to a close examination, it is not an adaptation of a Sanskrit text identical or nearly identical with the printed editions, neither with the Calcutta edition, nor with that of Bombay, nor with that based on South Indian manuscripts. It differs from those texts much more than these texts differ from each other, though it is obvious that it, in the main, belongs to the recension of the wide-spread subject matter which is represented in the *Mahābhārata* texts and in the *Padma-Purāṇa* (*Aanteekeningen by het OJav Bhīṣmaparwa*, Bandung, 1937). In this treatise and in other portions of the same *parwa*, as well as in the other *parwas* and the *Brahmaṇḍa Purāṇa* I, moreover, found that some of the points of difference they show from that Sanskrit text which we use to compare in the first instance, the Javanese text appears to tally with other Indian texts, and among them sometimes also with Kṣemendra ("Javanese version of the *Bhagavadgītā*", *TBG* 1935, 47 ff.)

of the *Anusāsanaparvan*, for, even in the *Parvasamgraha* section, it does not mention that *parvan*. The probability of that *parvan* having been included by the Javanese adapters in the *Śāntiparvan*¹ has to be ruled out. Had it been so included, the numbers of *adhyāyas* and *ślokas* of the Javanese version of the *Śāntiparvan* would have been appreciably larger. However, as it is, the numbers of *adhyāyas* and *ślokas* of the *Śāntiparvan* as mentioned in the Javanese *Parvasamgraha* section are respectively 333 and 14525 as against 337 and 14525 given in the *Parvasamgraha* section of the Critical Edition, which regards the *Anusāsanaparvan* as a separate *parvan*.

(b) Three different authors are known to have been responsible for the Telugu adaptation of the *Mahābhārata* called *Āndhra Bhāratamu* (*AB*)² Nannayabhatta (1000-1060) dealt with the *Ādi*, the *Sabhā*, and a part of the *Āranyaka* (3 *āśvāsas* and 142 verses) Tikkana Somayājī (1200-1280) worked on the remaining fifteen *parvans* beginning with the *Virāṭa*, while Yerrapragada (1280-1350) completed the portion of the *Āranyaka* which had been left unfinished by Nannayabhatta. The *Anusāsanaparvan* is treated in the *AB* as an independent *parvan* and not as a part of the *Śāntiparvan*³, and it is numbered as the thirteenth *parvan*. As mentioned above, Tikkana Somayājī, and not Nannayabhatta himself, was the author of the *Anusāsanaparvan* in the *AB*. However, at the beginning of his adaptation of the Epic, Nannayabhatta gives the *Parvānukramanikā* and the *Parvasamgraha*, in which he mentions the *Anusāsanaparvan*. In the *Parvānukramanikā*, the *Anusāsana* is mentioned as the 89th *parvan*. This is obviously a reference to the first sub-*parvan* in the *Anusāsanaparvan*, for, in the *Parvasamgraha*, Nannayabhatta clearly says that the thirteenth *parvan*, namely the *Anusāsanaparvan*, contains two sub-*parvans*, the first being the *Anusāsana*. It is this latter which must have been referred to as the 89th *parvan*. In the Crit Ed also (1.2.65), the thirteenth *parvan* is said to consist of two sub-*parvans*, namely, the *Anusāsana* and the [*Bhīṣma*]-*svargārohanikā*, which are numbered respectively as the 89th and the 90th. According to the *Parvasamgraha* given by Nannayabhatta, the thirteenth *parvan* has 12,000 *ślokas* and comprises the following topics (*vṛttāntas*) *sarvadharmamāṇḍaya*, *dānavidhā*, *ācāra-vidhā*, *putrānusāsana*, and *bhīṣmasvargārohana*.

The *Anusāsanaparvan* in the *AB* consists of five cantos, each canto having a varying number of sections. There are in all 113 sections — the first canto has 21, the second has 23, the third has 19, the fourth has 16, and the fifth and last has 34⁴. That

Whereas the OJav. *Bhagavadgītā* at places agrees with the Kashmir recension of the *Gītā*, the results of a comparison of the former with the quotations found in Alberuni's *India* were very poor (*op cit*, 48ff.)"

¹ This has been done, for instance, by Ksemendra

² Published by V. Ramaswami and Sons, Madras, 1924-29

³ This is in keeping with the T version

⁴ Normally one section corresponds with one *adhy* in the Epic, though, in some cases, it covers more than one *adhy*

the *AB* is akin to the S recension¹ becomes evident in several ways. For instance, in respect of the Viśvāmitra episode (Crit Ed 3-4), the Indra-Matanga-episode (28-30), and the Vītahavya-episode (31), the *AB* follows the sequence of adhyāyas occurring in the S recension². So too, as in the S recension, adhy 5 of the Crit Ed occurs in the *AB* after adhy 6³. Similarly, the *AB* takes notice of all the additional passages in the S recension which have been relegated to the Appendix in the Crit Ed, except App I, 7 and 7 A (that is, the *Nārada-Mārkandeya-samvāda*). Attention may be specially drawn to the fact that the *AB* adopts the S recension of the *Umā-Maheśvara-samvāda* (App I, No 15)⁴. It is understandable that, the *AB* being an adaptation, some of the topics included in the Epic should have been either abridged or even altogether omitted in it. But it is certainly strange that the well-known Upamanyu-episode (Crit Ed 14-16), the *Śivasahasranāmastotra* (17), and the *Śivastuti-māhātmya* should not have found place in the *AB*⁵. Among the other topics from the Crit Ed, which do not find place in the *AB*, may be mentioned discussion about *karmaphala* (7), the dialogue between the jackal and the monkey (9), the ten-fold *dharma* (13), the *śapatha*-episode (96), the *hastikūṭa* (105), the dialogue between Brhaspati and Yudhiṣṭhira about the *samsāra*, etc (112-114), the dialogue between Śāṇḍili and Sumanā (124), and the *vaṁśānukīrtana* (151). Finally, it may be added, in passing, that when Gangā lamented the death of her son (Crit Ed 13 154 18ff) she was consoled mainly by Kṛṣṇa (and incidentally by Vyāsa 154 33), and not by Kṛṣṇa Dvaipāyana alone, as has been represented in the *AB*⁶.

(11) Epitomes

(a) *Bhāratamañjarī* (*BM*)⁷ of Kṣemendra (ca 1050 A. D.) regards the *Anuśāsanaparvan* as a part of the *Śāntiparvan*. It summarises that *parvan* in 583 stanzas (1218-1800), and the colophon at the end of this group of stanzas reads इति शान्तिपर्वणि

¹ One cannot, however, say that, so far as the present *parvan* is concerned, the *AB* is related to the T version particularly closely. See foot note 5 below.

² Namely, 2, 28-30, 3-4, 31.

³ It may be pointed out that the *AB* does not take into account adhy 7 of the Crit Ed.

⁴ The *AB* ignores all the App passages occurring in N MSS.

⁵ It is noteworthy that G1 s om these four adhys, while all T manuscripts have them. Does this suggest that Tikkana Somayājī followed the version given in G manuscripts rather than the one given in T manuscripts?

⁶ P. P. S. Sastri's remark (*The Mahābhārata*, Southern Recension [that is, Madras Ed], Vol. XVII, Part II, Intr., p. xviii) that Nannaya does not seem to be familiar with the contents of adhy 58 of Bom. Ed. (= Crit Ed 99) is not correct. It is summarised in *AB*, canto 3, sect. 19. SASTRI says (*op cit*) 'that the Southern Recension (his?) omits that adhy. But actually he himself gives it in his Ed as adhy 86. It is also found in most of the S MSS used for the Crit Ed. Cv numbers it as the 85th adhy and gives only its colophon. See below under Cv.

⁷ Kāvya-mālā, 64 pub. Nirnayasagar Press, Bombay, 1898.

दानधर्मा समाप्ता । समाप्तं शान्तिपर्व It may, however, be pointed out that, in the *BM*, the *Śāntiparvan* (together with the *ānuśāsanikam*) occurs as the thirteenth *parvan*, because the *BM* regards the *Gadāparvan* as a separate *parvan* and counts it as the tenth *parvan* (after the *Salyaparvan* which is the ninth *parvan*) The total number of *parvans* in the *BM* thus remains eighteen The *Anuśāsanaparvan* in the Crit Ed corresponds with topics 94-134 of the *Śāntiparvan* as presented in the *BM*, and the sequence of the narrative in the *BM* is seen to coincide with that in the Crit Ed The affinity of the *BM* with the N recension becomes clear in various ways. For one thing, the *BM* strictly follows the order of *adhyāyas* in the N recension as against that in the S recension, as, for instance, at adhy 3 It also rejects all the additional passages occurring in S (which are given in App I of the Crit Ed) At the same time, it is noteworthy that, even out of the additional passages occurring in N, the *BM* takes into account only one, namely, App I, No 16

The *BM* is after all an epitome of the *Mahābhārata* Naturally, therefore, many topics occurring in the Crit Ed are not found in the *BM*, while several others are presented in a very much curtailed form Among the former may be mentioned the fruits of various *karmans* (Crit Ed, adhy 7), the ten types of *dharma* (13), the statement by the sages about the importance of *Śivastuti* (18), the views of Prthivī, Kāśyapa, Agni, and Mārkaṇḍeya regarding worthy persons (23), the *brahmahatyā*, without the actual killing of a Brāhmaṇa (25), the visit of the sages to Bhīṣma (27), the dialogue between Prthivī and Vāsudeva regarding the greatness of the Brāhmaṇas (34), the *pātraparīksā* (37), the *atithyayāna* (59), the *dharma* of the Kṣatriyas (60), the dialogue between Śakra and Brhaspati regarding gift of land (61), the dialogue between Devakī and Nārada about the fruits of the gifts made under different constellations (63), the dialogue between Brahmā and the gods about the site for sacrifice (65), the dialogue between Yama and the Brāhmaṇa about the importance of the gift of sesame (67), the *vratas* and *niyamas* (74), the dialogue between Brhaspati and Māndhātṛ about *gomatī-mantra* (75), the dialogue between Saudāsa and Vasiṣṭha about the importance of *gopradāna* (77), the dialogue between Vyāsa and Śuka about the sacredness of cows (80), Brahmā explaining why *goloka* is the best among the *lokas* (82), Agni's disappearance and the connected incidents involving the parrot, the elephant, etc (84), the birth of Bhīṣu, Cyavana, and Kavi (85), the episode of Yama and Śaśabindu (89), the legend regarding the 'invention' of *śrāddha* (91), *upavāsa*, *brahmacharya*, and other aspects of religious discipline (93), the dialogue between Prthivī and Vāsudeva about *grhastha-dharma* (100), the *mānasa-tīrtha-māhātmya* (111), the explanation of the various features of Śiva's personality (127-28), *bandha* and *mokṣa* (132), *karmavipākā* (133), Umā consulting the rivers before discoursing on *strīdharma* (134), the eulogy of Kṛṣṇa by Bhīṣma (143), the eulogy of Śiva by Vāsudeva (145-46), the relative validity of the *pramānas* (147), and the *dharma-*

urnaya (148-50) Of course, it need hardly be added that the non occurrence of these topics in the *BM* by no means implies that the version of the *Mahābhārata* which Kṣemendra had before him did not contain those topics

As for the condensation of matter, the dialogue between Umā and Maheśvara (126-134) is diastically curtailed in the *BM*. Also curtailed are the eulogy of Brāhmanas (33-36) and the Devaīājaisi-vamsa (151). In the section on *vvāha-dharmas* (44-49), the *BM* is almost silent on inheritance and partition of property, different types of sons, and mixed castes

Attention may also be drawn to certain other peculiarities which are important from the text-critical point of view. The *BM* reads Bhrngāśva for Bhangāśvana (12),¹ Vadanya for Vadānya (19-22),² Pañcacūlā for Pañcacūdā (38),³ Nāsiketa for Nāciketa (70),⁴ and Caṇḍā for Gaṇḍā (94-95).⁵ In the *BM* version of the Vipulopākhyāna, Devaśarman is represented to have told Vipula to enter the body of Ruci with a view to being thereby enabled to protect her (*BM* 13 1472). But this almost frustrates the motif of the latter part of the episode. According to the Crit Ed (39-43), Vipula takes the decision of entering Ruci's body on his own initiative, and subsequently feels guilty for not having told his teacher about this. In the Cyavanopākhyāna, the Cyavana of the *BM* asks the fishermen to sell him and release the fish (13 1495), while, according to the Crit Ed (13 56 25), Cyavana says that he would suffer the same fate as the fish, namely, death or sale. There is no mention in the *BM* that Yudhiṣṭhira had spent fifty nights at Hastināpura⁶ before he returned to Kurukṣetra at the beginning of the *uttarāyana*⁷ for Bhīṣma's *niryāna*. It may also be noted that in the *BM* Bhīṣma says that he has been lying on the bed of arrows for two months (13 1775)⁸, as against fifty-eight nights specifically mentioned in the Crit Ed (13 153 27)

(b) In the *Bālābhārata* (*BB*)⁹ of Amaraśandra Sūri, who was a contemporary of Viśaladeva of Gujarat (13th century A D), the *Anusāsanaparvan* is treated as an independent *parvan*, it is numbered as the thirteenth *parvan*¹⁰. It comprises only one

¹ Only D₁ 6-8 read Bhrngāśva

² No manuscript is found to read Vadanya.

³ No manuscript is found to read Pañcacūlā

⁴ D₁-8 read Nāsiketa (tu)

⁵ S (except M₁-8) read Caṇḍā

⁶ Cf. Crit. Ed 13 153 5

⁷ This is mentioned in *BM* 13 1771

⁸ This seems to conform to the computation made by Arjunamīśra (cf. K. V. ABHYANKAR, "The Date and Time of the Bhārata War", *ABORI* 23, 116-136), who takes *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa saptamī* as the date of Bhīṣma's having been struck down by Arjuna and *Māgha-kṛṣṇa aṣṭamī* as that of Bhīṣma's *niryāna*. For a fuller discussion of this question, see below

⁹ Kāvya-mālā, 45 pub. Nirṇayasagara Press, Bombay, 1894

¹⁰ Cf. तद्भाषायां वि बालभारतमहाकाव्येऽनुशास्ति क्रमः । श्रेयः श्रीसदन त्रयोदशमिदं पर्वं प्रपेदे शमम् (*BB* 13 51)

दानधर्मा समाप्ता । समाप्त शान्तिपर्व It may, however, be pointed out that, in the *BM*, the *Śānti-parvan* (together with the *ānuśāsanīkām*) occurs as the thirteenth *parvan*, because the *BM* regards the *Gadāparvan* as a separate *parvan* and counts it as the tenth *parvan* (after the *Śalyaparvan* which is the ninth *parvan*). The total number of *parvans* in the *BM* thus remains eighteen. The *Anuśāsanaparvan* in the Crit Ed corresponds with topics 94–134 of the *Śāntiparvan* as presented in the *BM*, and the sequence of the narrative in the *BM* is seen to coincide with that in the Crit Ed. The affinity of the *BM* with the *N* recension becomes clear in various ways. For one thing, the *BM* strictly follows the order of *adhyāyas* in the *N* recension as against that in the *S* recension, as, for instance, at *adhy* 3. It also rejects all the additional passages occurring in *S* (which are given in App I of the Crit Ed). At the same time, it is noteworthy that, even out of the additional passages occurring in *N*, the *BM* takes into account only one, namely, App I, No 16.

The *BM* is after all an epitome of the *Mahābhārata*. Naturally, therefore, many topics occurring in the Crit Ed are not found in the *BM*, while several others are presented in a very much curtailed form. Among the former may be mentioned the fruits of various *karmans* (Crit Ed, *adhy* 7), the ten types of *dharma* (13), the statement by the sages about the importance of *Śivastuti* (18), the views of *Prthivī*, *Kāśyapa*, *Agni*, and *Mārkaṇḍeya* regarding worthy persons (23), the *brahmahatyā*, without the actual killing of a *Brāhmaṇa* (25), the visit of the sages to *Bhīṣma* (27), the dialogue between *Prthivī* and *Vāsudeva* regarding the greatness of the *Brāhmaṇas* (34), the *pātraparīkṣā* (37), the *atulyayañña* (59), the *dharma* of the *Kṣatriyas* (60), the dialogue between *Śakra* and *Brhaspati* regarding gift of land (61), the dialogue between *Devakī* and *Nārada* about the fruits of the gifts made under different constellations (63), the dialogue between *Brahmā* and the gods about the site for sacrifice (65), the dialogue between *Yama* and the *Brāhmaṇa* about the importance of the gift of sesame (67), the *vratas* and *nyamas* (74), the dialogue between *Brhaspati* and *Māṇdhātṛ* about *gomatī-mantra* (75), the dialogue between *Saudāsa* and *Vasiṣṭha* about the importance of *gopradāna* (77), the dialogue between *Vyāsa* and *Śuka* about the sacredness of cows (80), *Brahmā* explaining why *goloka* is the best among the *lokas* (82), *Agni*'s disappearance and the connected incidents involving the parrot, the elephant, etc (84), the birth of *Bhṛgu*, *Cyavana*, and *Kavi* (85), the episode of *Yama* and *Śaśabindu* (89), the legend regarding the 'invention' of *śrāddha* (91), *upavāsa*, *brahmacharya*, and other aspects of religious discipline (93), the dialogue between *Prthivī* and *Vāsudeva* about *grhastha-dharma* (100), the *mānasa-tīrtha mātmya* (111), the explanation of the various features of *Śiva*'s personality (127–28), *bandha* and *mokṣa* (132), *laukavipākā* (133), *Umā* consulting the rivers before discoursing on *strīdharmā* (134), the eulogy of *Kṛṣṇa* by *Bhīṣma* (143), the eulogy of *Śiva* by *Vāsudeva* (145–46), the relative validity of the *pramāṇas* (147), and the *dharma*—

nirṇaya (148-50) Of course, it need hardly be added that the non occurrence of these topics in the *BM* by no means implies that the version of the *Mahābhārata* which Kṣemendīa had before him did not contain those topics

As for the condensation of matter, the dialogue between Umā and Mahesvara (126-134) is drastically curtailed in the *BM* Also curtailed are the eulogy of Brāhmanas (33-36) and the Deva-rājaisi-vamsa (151) In the section on *vivāha-dharmas* (44-49), the *BM* is almost silent on inheritance and partition of property, different types of sons, and mixed castes

Attention may also be drawn to certain other peculiarities which are important from the text-critical point of view The *BM* reads Bhrngāśva for Bhangāśvana (12),¹ Vadānya for Vadānya (19-22),² Pañcacūlā for Pañcacūdā (38),³ Nāsiketa for Nāciketa (70),⁴ and Candā for Gaṇḍā (94-95)⁵ In the *BM* version of the Vipulopākhyāna, Devaśaiman is represented to have told Vipula to enter the body of Ruci with a view to being thereby enabled to protect her (*BM* 13 1472) But this almost frustrates the motif of the latter part of the episode According to the Crit Ed (39-43), Vipula takes the decision of entering Ruci's body on his own initiative, and subsequently feels guilty for not having told his teacher about this In the Cyavanopākhyāna, the Cyavana of the *BM* asks the fishermen to sell him and release the fish (13 1495), while, according to the Crit Ed (13 50 25), Cyavana says that he would suffer the same fate as the fish, namely, death or sale There is no mention in the *BM* that Yudhisthira had spent fifty nights at Hastināpura⁶ before he returned to Kurukṣetra at the beginning of the *uttarāyana*⁷ for Bhīṣma's *niryāna* It may also be noted that in the *BM* Bhīṣma says that he has been lying on the bed of arrows for two months (13 1775)⁸, as against fifty-eight nights specifically mentioned in the Crit Ed (13 153 27)

(b) In the *Bālabhārata* (*BB*)⁹ of Amaracandra Sūri, who was a contemporary of Visaladeva of Gujarat (13th century A D), the *Anuśāsanaparvan* is treated as an independent *parvan*, it is numbered as the thirteenth *parvan*¹⁰ It comprises only one

¹ Only D₁ & 8 read Bhrngāśva

² No manuscript is found to read Vadānya.

³ No manuscript is found to read Pañcacūlā

⁴ D₁-8 read Nāsiketa(tu)

⁵ S (except M₁-8) read Candā

⁶ Cf Crit. Ed 13 153 5

⁷ This is mentioned in *BM* 13 1771

⁸ This seems to conform to the computation made by Arjunamītra (cf K V ABHYANKAR, "The Date and Time of the Bhārata War", *ABORI* 25, 116-136), who takes *Mārgaśīrṣa kṛṣṇa-saptamī* as the date of Bhīṣma's having been struck down by Arjuna and *Māgha-kṛṣṇa aṣṭamī* as that of Bhīṣma's *niryāna* For a fuller discussion of this question, see below

⁹ *Kāvya-mālā*, 45 pub Nirṇayasagara Press, Bombay, 1894

¹⁰ Cf तद्रापासुवि वालमारतमहाकाव्येऽनुशास्ति कर्म । श्रेयःश्रीसदन त्रयोदशमिदं पर्वं प्रपेदे शमम् (*BB* 13 51)

दानधर्मा समाप्ता । समाप्त शान्तिपर्व It may, however, be pointed out that, in the *BM*, the *Śānti-parvan* (together with the *ānuśāsanikam*) occurs as the thirteenth *parvan*, because the *BM* regards the *Gadāparvan* as a separate *parvan* and counts it as the tenth *parvan* (after the *Sālyaparvan* which is the ninth *parvan*). The total number of *parvans* in the *BM* thus remains eighteen. The *Anuśāsanaparvan* in the Crit Ed corresponds with topics 94-134 of the *Śāntiparvan* as presented in the *BM*, and the sequence of the narrative in the *BM* is seen to coincide with that in the Crit Ed. The affinity of the *BM* with the N recension becomes clear in various ways. For one thing, the *BM* strictly follows the order of *adhyāyas* in the N recension as against that in the S recension, as, for instance, at adhy 3. It also rejects all the additional passages occurring in S (which are given in App I of the Crit Ed). At the same time, it is noteworthy that, even out of the additional passages occurring in N, the *BM* takes into account only one, namely, App I, No 16.

The *BM* is after all an epitome of the *Mahābhārata*. Naturally, therefore, many topics occurring in the Crit Ed are not found in the *BM*, while several others are presented in a very much curtailed form. Among the former may be mentioned the fruits of various *karmans* (Crit Ed, adhy 7), the ten types of *dharma* (13), the statement by the sages about the importance of *Śivastuti* (18), the views of Prthivī, Kāśyapa, Agni, and Mārkaṇḍeya regarding worthy persons (23), the *brahmahatyā*, without the actual killing of a Brāhmaṇa (25), the visit of the sages to Bhīṣma (27), the dialogue between Prthivī and Vāsudeva regarding the greatness of the Brāhmaṇas (34), the *pātraparīkṣā* (37), the *atithyañña* (59), the *dharma* of the Kṣatriyas (60), the dialogue between Śakra and Brhaspati regarding gift of land (61), the dialogue between Devakī and Nārada about the fruits of the gifts made under different constellations (63), the dialogue between Brahmā and the gods about the site for sacrifice (65), the dialogue between Yama and the Brāhmaṇa about the importance of the gift of sesame (67), the *vratas* and *nyamas* (74), the dialogue between Brhaspati and Māṇdhātṛ about *gomatī-mantra* (75), the dialogue between Saudāsa and Vasiṣṭha about the importance of *gopradāna* (77), the dialogue between Vyāsa and Śuka about the sacredness of cows (80), Brahmā explaining why *goloka* is the best among the *lokas* (82), Agni's disappearance and the connected incidents involving the parrot, the elephant, etc (84), the birth of Bhṛgu, Cyavana, and Kavi (85), the episode of Yama and Śaśabindu (89), the legend regarding the 'invention' of *śrāddha* (91), *upavāsa*, *brahmacharya*, and other aspects of religious discipline (93), the dialogue between Prthivī and Vāsudeva about *grhastha-dharma* (100), the *mānasa-tirtha-māhātmya* (111), the explanation of the various features of Śiva's personality (127-28), *bandha* and *mokṣa* (132), *karmavipākā* (133), Umā consulting the rivers before discoursing on *śrīdharmā* (134), the eulogy of Kṛṣṇa by Bhīṣma (143), the eulogy of Śiva by Vāsudeva (145-46), the relative validity of the *pramānas* (147), and the *dharma-*

nṛmāya (148-50) Of course, it need hardly be added that the non occurrence of these topics in the *BM* by no means implies that the version of the *Mahābhārata* which Ksemendra had before him did not contain those topics

As for the condensation of matter, the dialogue between Umā and Maheśvara (126-134) is drastically curtailed in the *BM* Also curtailed are the eulogy of Brāhmanas (33-36) and the Deva rājaiṣi-vamsa (151) In the section on *vvāha-dharmas* (44-49), the *BM* is almost silent on inheritance and partition of property, different types of sons, and mixed castes

Attention may also be drawn to certain other peculiarities which are important from the text-critical point of view The *BM* reads Bhrngāsva for Bhangāśvana (12),¹ Vadanya for Vadānya (19-22),² Pañcacūlā for Pañcacūdā (38),³ Nāsiketa for Nāciketa (70),⁴ and Candā for Gandā (94-95)⁵ In the *BM* version of the Vipulopākhyāna, Devasaṁman is represented to have told Vipula to enter the body of Ruci with a view to being thereby enabled to protect her (*BM* 13 1472) But this almost frustrates the motif of the latter part of the episode According to the Crit Ed (39-43), Vipula takes the decision of entering Ruci's body on his own initiative, and subsequently feels guilty for not having told his teacher about this In the Cyavanopākhyāna, the Cyavana of the *BM* asks the fishermen to sell him and release the fish (13 1495), while, according to the Crit Ed (13 50 25), Cyavana says that he would suffer the same fate as the fish, namely, death or sale There is no mention in the *BM* that Yudhiṣṭhira had spent fifty nights at Hastināpura⁶ before he returned to Kurukṣetra at the beginning of the *uttarāyana*⁷ for Bhīṣma's *niryāna* It may also be noted that in the *BM* Bhīṣma says that he has been lying on the bed of arrows for two months (13 1775)⁸, as against fifty-eight nights specifically mentioned in the Crit Ed (13 153 27)

(b) In the *Bālabhārata* (*BB*)⁹ of Amaraśāstra Sūri, who was a contemporary of Viśaladeva of Gujarat (13th century A D), the *Anuśāsanaparvan* is treated as an independent *parvan*, it is numbered as the thirteenth *parvan*¹⁰ It comprises only one

¹ Only D₁ 6-8 read Bhrngāsva

² No manuscript is found to read Vadanya.

³ No manuscript is found to read Pañcacūlā

⁴ D₁-8 read Nāsiketa(tu)

⁵ 8 (except M₁-8) read Candā

⁶ Cf Crit. Ed 13 153 5

⁷ This is mentioned in *BM* 13 1771

⁸ This seems to conform to the computation made by Arjunamīśra (cf. K. V. ABHYANKAR, "The Date and Time of the Bhārata War", *ABORI* 25, 116-136), who takes *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa saptamī* as the date of Bhīṣma's having been struck down by Arjuna and *Māgha-kṛṣṇa aṣṭamī* as that of Bhīṣma's *niryāna* For a fuller discussion of this question, see below

⁹ Kāvya-mālā, 45 pub Nirnayasagara Press, Bombay, 1894

¹⁰ Cf सहायसुवि बालभारतमहाकाव्येऽनुशास्ति क्रमः । श्रेयःश्रीसदन प्रबोधशमिदं पर्व प्रपेदे शमम् (*BB* 13 51)

canto which contains fifty-one stanzas The colophon at the end of the canto leads इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रमूरिविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्केऽनुशासनपर्वणि भीष्मस्वर्ग-गमनप्रकीर्तनो नामैकचत्वारिंशः ¹ सर्गः ॥ अनेनैकेन सर्गेण पर्वण्यनुशासने । अनुष्टुभा विनिर्दिष्टा सप्तति पङ्क्तिरुत्तरा ² The topics from the *Anusāsana-parvan* of the Crit Ed covered by the *BB* are Yudhiṣṭhira laments the catastrophe for which he believes himself to be responsible, Bhīṣma consoles him by assuring him that omnipotent destiny (*karman*), and not he (Yudhiṣṭhira), is responsible for what has happened, Bhīṣma discourses on *sadācāra* (this is, however, of too general a character and has little direct relation to the discourse occurring in the *Anusāsana*), *dāna*, *śrāddha*, and *tirthas*, Vāsudeva eulogises Śiva, Yudhiṣṭhira questions Bhīṣma on the nature of the universe (this too is quite general and hardly has any direct relation to the *Anusāsana*), Yudhiṣṭhira goes back to Hastināpura after the *anusāsana*, he returns to Kuruksetra, at the beginning of the *uttarāyana*, to be present at Bhīṣma's *niryāna*, Bhīṣma tells him that he has been lying on the *śanasaṃyā* for two months³, he bids good bye to Yudhiṣṭhira and his brothers, he addresses his parting solicitation to Dhṛtarāṣṭra and prayer to Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and others perform the obsequies, Gangā mourns the death of her valiant son (particularly the fact that he met his death at the hands of a person like Śikhaṇḍin), Kṛṣṇa consoles Gangā, and all people then return home It will be thus seen that the sequence of events as presented in the *BB* agrees substantially with that in the crit ed There are also indications that the author of the *BB* has taken the N recension of the Epic as the basis for his poem

(c) The *Pāṇḍavacaritra* (*PC*)⁴ of Maladhārī-Devaprabhāsūri (who must have lived before Śaka 1480) does not adopt the *parvan*-arrangement of the *Mahābhārata*. It describes the main episodes of the Epic in eighteen cantos Peculiarly enough, the pre-Bhārata-war events take up two thirds of the *PC* (that is, the first twelve cantos), while the description of the war itself occupies only one canto (namely, the 13th) A separate canto each is given to Jarāsandhavadha (the 14th) and Bhīṣma's *niryāna* (the 15th) In his poem, Devaprabhāsūri has boldly introduced various elements of Jaina

¹ The numbering of cantos in the *BB* is rather peculiar Up to the end of the *Kaṇva-parvan*, the cantos are numbered separately in each *parvan* Thus the *Ādi* has cantos 1-12, the *Sabhā* 1-5, the *Vana* (*Āraṇyaka*) 1-4, the *Virāṭa* 1-4, the *Udyoga* 1-5, the *Bhīṣma* 1-2, the *Drona* 1-4, and the *Karna* 1 Then the *Salya* (together with the *Gadāyuddha*) and the *Sauptika* are together numbered as the 38th canto (though the stanzas in each of these two *parvans* are numbered separately) The *Strī* has one canto (not serially numbered) Then again the *Śānti* constitutes the 40th canto and the *Anusāsana* the 41st canto The *Āśvamedhika*, the *Āśvamedhika*, the *Mausala*, the *Prāsthānika*, and the *Śvargārohana* together form the 42nd canto There are two more cantos - the *Āstikā-parvan* (43rd) and the *Kāvya-praśasti* (44th)

² Actually, there are 51 stanzas—48 in *Upajāti* metre 2 in *Śārdūlavikṛīṭa*, and 1 in *Vasantatilakā*—together consisting of 580 units of 8 syllables each That would mean 72½ stanzas in *Anusūbh*

³ See foot-note 8 on p XXXIII

⁴ *Kāvya-mālā*, 93 pub. Nirṇayasagar Press, Bombay, 1911.

legend and doctrine, as is evidenced by the sixteenth canto¹ The seventeenth canto describes the end of Kṛṣṇa, and the eighteenth that of Baladeva, Neminātha, and the Pāṇdavas

The fifteenth canto of the *PC*, which consists of 129 stanzas², may be said to correspond roughly with the *Anuśāsanaparvan* The colophon at the end of this canto reads इति मलयारिश्चिदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये गाङ्गेयस्वर्गगमनवर्णनो नाम पञ्चदश सर्गः The canto opens with Yudhiṣṭhira's setting out for Kurukṣetra to pay his last homage to Bhīṣma, who is represented as being associated with Ācārya Bhadrakṛpā³ Yudhiṣṭhira, who had been feeling disconsolate on account of the grave tragedy which he was instrumental in bringing about, says to Bhīṣma You have already given me instruction on the Rājadharmā, which I still recollect vividly (st 31)⁴ But kindly impart to me further instruction even now as you had done formerly (st 44)⁵ Bhīṣma then discourses on *dharma* in its four aspects, namely, *dāna*, *sīla*, *tapas*, and *bhāva* This discourse is more or less independent of the Epic and shows considerable influence of Jaina teachings Incidentally, another interesting point may be mentioned in connection with this discourse While speaking of *tapas*, Bhīṣma says that, if one practised penance with some evil purpose in view, that penance would not conduce to the desired fruit In support of this statement he gives the example of Jayadratha and the *tapas* which he practised with a view to being able to exterminate the Pāṇdavas but which failed to endow him with the necessary power (62-70) It may be pointed out that no such reference to Jayadratha occurs in the constituted text of the *Anuśāsanaparvan* Bhīṣma's subsequent discourse on *yoga* and *vratas* also betrays Jaina influence Again indicative of similar influence is the reference to Bhīṣma's *śrāddhanā* (79 ff)⁶ The canto ends with the performance of obsequies for Bhīṣma and the return of Yudhiṣṭhira and others to Hastināpura

(iii) Commentaries⁷

The following five commentaries were examined in connection with the critical

¹ This canto is referred to as नेमिदिवाहोपक्रमव्रतकेवलज्ञानवर्णनो नाम षोडश सर्गः It may be observed that the *BB*, though also the work of a Jaina author, does not betray any palpable Jaina influence

² These are in *Anuṣṭubh* metre, the last one being in *Sārdūlavikrīḍita*

³ This is obviously a Jaina motif It seems as if Bhadrakṛpā plays the role of Kṛṣṇa-Dvaipāyana The reference to Bhīṣma as Gāṅgeya Muni (st 13) or Gāṅgāyana Muni (st 23) is also noteworthy in this connection

⁴ Yudhiṣṭhira actually recapitulates some points from this instruction (st 32-43)

⁵ This very well brings out the significance of *anuśāsana*

⁶ स्वयंस्वयम्भवात्मन साधून्साध्वीश्च तत्परः (114) is particularly significant

⁷ See V S SUTKARNKAR, "Notes on Mahābhārata Commentators", *ABORI* 17, 185-202, "Arjunamīra", *Dr Modi Memorial Volume*, 565-68 (Both these are reproduced in *Sutkarnkar Memorial Edition*, Poona, 1944, pp 263-77, 403-05)

canto which contains fifty-one stanzas. The colophon at the end of the canto reads इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रसूरिविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्केऽनुशासनपर्वणि भूमिस्वर्ग-गमनप्रकीर्तनो नामैकचत्वारिंशः ¹ सर्गः ॥ अनेनैकेन संरणे पर्वण्यत्रानुशासने । अनुष्टुभां विनिर्दिष्टा सति पद्यभित्तरा ² The topics from the *Anusāsanaparvan* of the Crit Ed covered by the *BB* are Yudhiṣṭhira laments the catastrophe for which he believes himself to be responsible, Bhīṣma consoles him by assuring him that omnipotent destiny (*karmān*), and not he (Yudhiṣṭhira), is responsible for what has happened, Bhīṣma discourses on *sadācāra* (this is, however, of too general a character and has little direct relation to the discourse occurring in the *Anusāsaṇa*), *dāna*, *śrāddha*, and *tīrthas*, Vāsudeva eulogises Śiva, Yudhiṣṭhira questions Bhīṣma on the nature of the universe (this too is quite general and hardly has any direct relation to the *Anusāsaṇa*), Yudhiṣṭhira goes back to Hastināpura after the *anusāsaṇa*, he returns to Kuruksetra, at the beginning of the *uttarāyana*, to be present at Bhīṣma's *niryāna*, Bhīṣma tells him that he has been lying on the *sarasaṅgyā* for two months³, he bids good bye to Yudhiṣṭhira and his brothers, he addresses his parting solicitation to Dhṛtarāṣṭra and prayer to Kṛṣṇa, Yudhiṣṭhira and others perform the obsequies, Gangā mourns the death of her valiant son (particularly the fact that he met his death at the hands of a person like Śikhaṇḍin), Kṛṣṇa consoles Gangā, and all people then return home. It will be thus seen that the sequence of events as presented in the *BB* agrees substantially with that in the crit ed. There are also indications that the author of the *BB* has taken the N recension of the Epic as the basis for his poem.

(c) The *Pāṇḍavacaritra* (*PC*)⁴ of Maladhārī-Devaprabhāsūri (who must have lived before Śaka 1480) does not adopt the *parvan*-arrangement of the *Mahābhārata*. It describes the main episodes of the Epic in eighteen cantos. Peculiarly enough, the pre-Bhārata-war events take up two thirds of the *PC* (that is, the first twelve cantos), while the description of the war itself occupies only one canto (namely, the 13th). A separate canto each is given to Jarāsandhavadha (the 14th) and Bhīṣma's *niryāna* (the 15th). In his poem, Devaprabhāsūri has boldly introduced various elements of Jaina

¹ The numbering of cantos in the *BB* is rather peculiar. Up to the end of the *Kaṇaparvan*, the cantos are numbered separately in each *parvan*. Thus the *Ādi* has cantos 1-12, the *Sabhā* 1-5, the *Vana* (*Āraṇyaka*) 1-4, the *Virāṭa* 1-4, the *Udyoga* 1-5, the *Bhīṣma* 1-2, the *Drona* 1-4, and the *Karna* 1. Then the *Śalya* (together with the *Gadāyuddha*) and the *Sauptika* are together numbered as the 38th canto (though the stanzas in each of these two *parvans* are numbered separately). The *Strī* has one canto (not serially numbered). Then again the *Śānti* constitutes the 40th canto and the *Anusāsaṇa* the 41st canto. The *Āsvamedhika*, the *Āśramavāsika*, the *Mausala*, the *Prāsthānika*, and the *Svargārohana* together form the 42nd canto. There are two more cantos - the *Āstikaparvan* (43rd) and the *Kaviprasasti* (44th).

² Actually, there are 51 stanzas—18 in *Uṇpāḍī* metre, 2 in *Śārdūlavikrīṭita*, and 1 in *Vasantatilakā*—together consisting of 580 units of 8 syllables each. That would mean 72½ stanzas in *Ānusṭubh*.

³ See foot note 8 on p. XXXIII.

⁴ *Kāvyamālā*, 93. pub. Nirnayasagar Press, Bombay, 1911.

legend and doctrine, as is evidenced by the sixteenth canto¹ The seventeenth canto describes the end of Kṛṣṇa, and the eighteenth that of Baladeva, Neminātha, and the Pāṇḍavas

The fifteenth canto of the *PC*, which consists of 129 stanzas², may be said to correspond roughly with the *Anusāsanaparvan* The colophon at the end of this canto reads इति मलधारित्रीदेवप्रभसूरिविरचिते पाण्डवचरिते महाकाव्ये गाङ्गेयस्वर्गगमनवर्णनो नाम पञ्चदश सर्गः The canto opens with Yudhiṣṭhira's setting out for Kurukṣetra to pay his last homage to Bhīṣma, who is represented as being associated with Ācārya Bhadrāgupta³ Yudhiṣṭhira, who had been feeling disconsolate on account of the grave tragedy which he was instrumental in bringing about, says to Bhīṣma You have already given me instruction on the Rāja-dharma, which I still recollect vividly (st 31)⁴ But kindly impart to me further instruction even now as you had done formerly (st 44)⁵ Bhīṣma then discourses on *dharma* in its four aspects, namely, *dāna*, *śila*, *tapas*, and *bhāva* This discourse is more or less independent of the Epic and shows considerable influence of Jaina teachings Incidentally, another interesting point may be mentioned in connection with this discourse While speaking of *tapas*, Bhīṣma says that, if one practised penance with some evil purpose in view, that penance would not conduce to the desired fruit In support of this statement he gives the example of Jayadratha and the *tapas* which he practised with a view to being able to exterminate the Pāṇḍavas but which failed to endow him with the necessary power (62-70) It may be pointed out that no such reference to Jayadratha occurs in the constituted text of the *Anusāsanaparvan* Bhīṣma's subsequent discourse on *yoga* and *vratas* also betrays Jaina influence Again indicative of similar influence is the reference to Bhīṣma's *śrāddhanā* (79 ff)⁶ The canto ends with the performance of obseques for Bhīṣma and the return of Yudhiṣṭhira and others to Hastināpura

(iii) Commentaries⁷

The following five commentaries were examined in connection with the critical

¹ This canto is referred to as नेमिविवाहोपक्रमव्रतकेवलज्ञानवर्णनो नाम षोडश सर्गः It may be observed that the *BB*, though also the work of a Jaina author, does not betray any palpable Jaina influence

² These are in *Anuṣṭubh* metre, the last one being in *Śārdūlavikrīḍita*.

³ This is obviously a Jaina motif It seems as if Bhadrāgupta plays the role of Kṛṣṇa-Dvaipāyana The reference to Bhīṣma as Gāṅgeya Muni (st 13) or Gāṅgāyana Muni (st. 23) is also noteworthy in this connection.

⁴ Yudhiṣṭhira actually recapitulates some points from this instruction (st 32-43)

⁵ This very well brings out the significance of *anusāsa*

⁶ स्वयुक्तमयामास साधून्साध्वीश्च तत्परः (114) is particularly significant

⁷ See V S SULTHANKAR, "Notes on Mahābhārata Commentators", *ABORI* 17, 185-202, "Arjunamīra", *Dr Modi Memorial Volume*, 565-68 (Both these are reproduced in *Sulthankar Memorial Edition*, Poona, 1944, pp 263-77, 403-05)

edition of the *Anusāsanaparvan* (1) Cb The *Visamasloki Tikā* of Vimalabodha (between 1150 A. D. and 1300 A. D.)¹, (2) Ca The *Bhāratārthapradīpikā*² of Arjunamiśra (ca 1450-1500 A. D.)³, (3) Cv The *Laksālamkāra* of Vādirāja (ca 1571 A. D.)⁴, (4) Cn The *Bhāratabhāvādīpa* of Nilakantha (ca 1680-93 A. D.)⁵, and (5) Cu A commentary whose author remains unidentified⁶

Cb

Vimalabodha's *Visamasloki* used for the critical edition of the *Anusāsanaparvan* was derived from the following two manuscripts

(a) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 84 of 1869-70 Folios 88, written on paper, in Devanāgarī characters, with 14-15 lines to a page and about 30 letters to a line. The handwriting is good and legible. The MS is dated Śaka 1724 (= 1802 A. D.) It begins श्रीगणेशाय नमः । जय जगद्व ।

नमो वर्माय महते नमः कृणाय मायिने ।
नमो व्यासाय गुरवे वैरिद वार्यते जगत् ॥ १ ॥
निघण्टभाष्यनिगमनिरुक्तानि विशेषतः ।
वैशपायनटीकादिदेवस्वामिमतानि च ॥ २ ॥
वीक्ष्य व्याख्या विरचिता दुर्धटार्थप्रकाशिनी⁷ ।
भवद्विमलबोधेन⁸ भारताख्यानवेदिना ॥ ३ ॥
श्रीमहाभारताख्यानदुर्वोधपदबोधिनी ।
टीका विरच्यतेऽस्माभिरादिपर्वकमादियम् ॥ ४ ॥

It ends इति श्रीविष्णुश्लोकी टीका समाप्ता But the comm on the actual Epic ends with the *Āśva-medhākāparvan* (folio 84^b) This is followed by [श्लोका] आश्चर्यपर्वणे व्याख्यास्यन्ते The comm on the *Āśvamedhākāparvan* goes up to the end of the MS The portion of the *Visamasloki* dealing with the *Anusāsanaparvan* covers folios 76^a-82^b Before the commencement of that portion there occurs the remark समाप्ता मोक्षवर्माणे श्लोका The portion ends with एते दानधर्मश्लोका

(b) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 167 of 1887-91 Folios 67, written on paper, in Devanāgarī chara

¹ P. K. GODE, *ABORI* 17, 395-97, 25, 107

² The name is also given as *Mahābhāratārtha(pra)dīpikā* or *Bhāratasamgrahādīpikā*

³ P. K. GODE, *Indian Culture* 2, 141-46

⁴ P. K. GODE, *ABORI* 17, 203-10 Curiously enough, P. P. S. SASTRI says (op cit., intr., p. xxi) that Vādirāja is "the earliest among the MBh commentators so far known to us"

⁵ P. K. GODE, *ABORI* 23, 146-61

⁶ For further details, see below

⁷ Cb is sometimes known by this name

⁸ However, at the end of the *Rājadharmā* (fol. 65^a), the following colophon occurs श्री महापद्मगणिकोपाध्यायश्रीविद्वत्कृष्णो महाभारतविष्णुसत्तात्पर्यविवरणटीकाया राजधर्मश्लोका समाप्ता

eters, with about 12 lines to a page and about 45 letters to a line. The handwriting is bold and legible. The MS is undated. It begins श्रीगणेशाय नमः । नमः पितृचरणेभ्यः । Then follow the four *ślohas* (नमो धर्माय महते etc.) occurring in the MS described above. It reads वेधसे for मायिने (in 1^b) and दुर्वोधपदमञ्जिका for °बोधिनी (in 4^b). The MS ends (on folio 67^a) with एते आश्वमेधिकश्लोकाः । श्रीमद्विमलबोधविरचिता समाप्ता । (There is no comm. on the *Āśvameyaparvan* as in the first MS.) The portion relating to the *Anusāsana-parvan* covers folios 59^b–65^a. It is preceded by the remark एते मोक्षधर्मस्था श्लोकाः and ends with एते दानधर्मश्लोकाः ।

Vimalabodha comments only on some parts of adhyāyas 1, 8, 95, again 8, 135, again 95, 106, 129, 143, 24, and 7, in this order. The reason for this peculiar order of adhyāyas adopted by Vimalabodha is not easy to imagine. Since, however, none of the MSS. examined for the critical ed. of the *Anusāsana-parvan* presents that order, it would be hazardous to suggest that Vimalabodha had before him a version of the Epic which followed that order. Vimalabodha seems openly to recognise his debt to Devabodha.¹ From the point of view of the text-critical study of the *Mahābhārata*, it may be specially noted that Vimalabodha does not take notice of any passage which has been relegated to the Appendix in the critical ed. of the *Anusāsana-parvan*. Only one stanza, namely, 10*, has received his attention. Between the comm. on 143.38 and 24.23 there intervenes the comm. on Crit. Ed. 12.245.14 and on the stanza अधिपूरुषमध्यात्ममधिभूतात्म[धि]दैवतम् अधिलोक्या[का]दिविज्ञानमधियज्ञत्वमेव हि, which is not traceable in the Epic. Similarly, at the end of his comm. on the portion from the *Anusāsana-parvan*, Vimalabodha comments on the following four stanzas:

नियम्य चित्तं करणैरुपेतं बुद्धौ समाधाय मतिं च जीवे ।
जीवं शिवे सर्वगते विमुक्तौ भवेन्नरोऽत्रैव विमुक्तकर्मा ॥
विधार्य चित्तं विषयप्रकाराच्छक्ते परस्मिन्निनिवेद्य ।
सत्त्वायतो द्वैतपदं विशुद्धं प्रत्यक्षतां याति किमप्यपूर्वाम् ॥
बालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं देव जातरूपं वरेण्यम् ।
तमात्मस्थमनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिस्तत्र नैवेतरेषाम् ॥²
प्रशंसितारं सर्वेषामणीयासमणोरपि ।
अर्काम् स्वप्नधीगम्य तं विद्यात्पुरुषं परम् ॥

He adds एते चत्वारः श्लोकाः मोक्षधर्मे पठिताः³ कचिद्दानधर्मेऽपि दृश्यन्ते. The *Viśamaśloki* does not record any significant v. l.

Ca

The commentary of Arjunamiśra, used for this *parvan*, was copied from a MS which was available in the Raghunath Temple MSS. Library, Jammu. It is registered

¹ Cf. वैशंपायनटीकादिदेवस्वामिमतानि च बोध्य (introductory st. 2).

² Cf. *Kaṭha-Up.* 5.12.

³ They are, however, not to be found in the *Śānti-parvan*.

edition of the *Anusāsanaparvan* (1) Cb The *Visamasloki Tīkā* of Vimalabodha (between 1150 A. D. and 1300 A. D.)¹, (2) Ca The *Bhāratārthapradīpikā*² of Arjunamīśra (ca 1450–1500 A. D.)³, (3) Cv The *Laksālamkāra* of Vādirāja (ca 1571 A. D.)⁴, (4) Cn The *Bhāratabhāvadīpa* of Nīlakantha (ca 1680–93 A. D.)⁵, and (5) Cu A commentary whose author remains unidentified⁶

Cb

Vimalabodha's *Visamasloki* used for the critical edition of the *Anusāsanaparvan* was derived from the following two manuscripts

(a) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 84 of 1869–70 Folios 88, written on paper, in Devanāgarī characters, with 14–15 lines to a page and about 30 letters to a line. The handwriting is good and legible. The MS is dated Śaka 1724 (= 1802 A. D.) It begins श्रीगणेशाय नमः । जय जगद्व ।

नमो धर्माय महते नमः कृणाय मायिने ।
नमो व्यासाय गुरवे यैरिदं वार्यते जगत् ॥ १ ॥
निघण्टभाष्यनिगमनिरुक्तानि विशेषतः ।
वैशपायनटीकादिदेवस्वामिमतानि च ॥ २ ॥
वीक्ष्य व्याख्या विरचिता दुर्धटार्थप्रकाशिनी⁷ ।
भवद्विमलवोधेन⁸ भारताख्यानवेदिना ॥ ३ ॥
श्रीमहाभारताख्यानदुर्वोधपदवोधिनी ।
टीका विरच्यतेऽस्माभिरादिपर्वक्रमेण ॥ ४ ॥

It ends इति श्रीविष्णुश्लोकी टीका समाप्ता But the comm on the actual Epic ends with the *Āśva-medhālaparvan* (folio 84^b) This is followed by [श्लोका] आश्चर्यपूर्वणे व्याख्यासन्ते The comm on the *Āścanyaparvan* goes up to the end of the MS. The portion of the *Visamasloki* dealing with the *Anusāsanaparvan* covers folios 76^a–82^b. Before the commencement of that portion there occurs the remark समाप्ता मोक्षधर्माणि श्लोका The portion ends with एते दानधर्मश्लोका

(b) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 167 of 1887–91 Folios 67, written on paper, in Devanāgarī chara

¹ P. K. GODE, *ABORI* 17, 395–97, 25, 107

² The name is also given as *Mahābhāratārtha(pra)dīpikā* or *Bhāratasaṃgrahadīpikā*

³ P. K. GODE, *Indian Culture* 2, 141–45

⁴ P. K. GODE, *ABORI* 17, 203–10. Curiously enough, P. P. S. SASTRI says (*op cit*, intr, p. xxi) that Vādirāja is “the earliest among the MBh. commentators so far known to us”

⁵ P. K. GODE, *ABORI* 23, 146–61

⁶ For further details, see below

⁷ Cb is sometimes known by this name

⁸ However, at the end of the *Rājadharmā* (fol. 65^a), the following colophon occurs श्री महाभारतश्लोका-पाध्याय श्रीविष्णुश्लोकी महाभारतविष्णुश्लोकावधिचरणटीकाया राजधर्मटीका समाप्ता

eters, with about 12 lines to a page and about 45 letters to a line. The handwriting is bold and legible. The MS is undated. It begins श्रीगणेशाय नमः । नमः पितृचरणेभ्यः । Then follow the four *śloka*s (नमो धर्माय महते etc) occurring in the MS described above. It reads वेधसे for मायिने (in 1^b) and दुर्वोधपदमञ्जिका for °वेधिनी (in 4^b). The MS ends (on folio 67^a) with एते आश्वमेधिकश्लोकाः । श्रीमद्विमलबोधविरचिता समाप्ता । (There is no comm on the *Āścaryaparvan* as in the first MS) The portion relating to the *Anuśāsanaparvan* covers folios 59^b–65^a. It is preceded by the remark एते मोक्षधर्मस्था श्लोका and ends with एते दानधर्मश्लोका

Vimalabodha comments only on some parts of *adhyāyas* 1, 8, 95, again 8, 135, again 95, 106, 129, 143, 24, and 7, in this order. The reason for this peculiar order of *adhyāyas* adopted by Vimalabodha is not easy to imagine. Since, however, none of the MSS examined for the crit ed of the *Anuśāsanaparvan* presents that order, it would be hazardous to suggest that Vimalabodha had before him a version of the Epic which followed that order. Vimalabodha seems openly to recognise his debt to Devabodha.¹ From the point of view of the text-critical study of the *Mahābhārata*, it may be specially noted that Vimalabodha does not take notice of any passage which has been relegated to the Appendix in the crit ed of the *Anuśāsanaparvan*. Only one star passage, namely, 10*, has received his attention. Between the comm on 143 38 and 24 23 there intervenes the comm on Crit Ed 12 245 14 and on the stanza अधिपूरुषमध्यात्ममधिभूतात्म[धि]दैवतम् अधिलोक्या[का]दिविज्ञानमधियज्ञत्वमेव हि, which is not traceable in the Epic. Similarly, at the end of his comm on the portion from the *Anuśāsanaparvan*, Vimalabodha comments on the following four stanzas

नियम्य चित्तं करणैरुपेतं बुद्धौ समाधाय मतिं च जीवे ।
जीवं शिवे सर्वगते विमुक्तौ भवेन्नरोऽनैव विमुक्तकर्मा ॥
विधाय चित्तं विषयप्रकाराच्छक्ते परस्मिन्निनिवेश्य ।
सत्त्वायतो द्वैतपदं विशुद्धं प्रत्यक्षतां याति किमप्यपूर्वाम् ॥
बालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं देव जातरूपं वरेण्यम् ।
तमात्मस्थमनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिस्तत्र नैवतरेषाम् ॥²
प्रज्ञासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
अर्काभं स्वप्नधीगम्य तं विद्यात्पुरुषं परम् ॥

He adds एते चत्वारः श्लोका मोक्षधर्मे पठिताः क्वचिद्दानधर्मेऽपि दृश्यन्ते. The *Viśamasloka* does not record any significant *v* l

Ca

The commentary of Arjunamīśra, used for this *parvan*, was copied from a MS which was available in the Raghunath Temple MSS Library, Jammu. It is registered

¹ Cf. वैशंपायनटीकादिदेवस्वामिमतां च वीक्ष्य (introductory st 2)

² Cf. *Kaṭha-Up* 5 12

³ They are, however, not to be found in the *Sāntiparvan*

edition of the *Anusāsanaparvan* (1) Cb The *Visamasloki Tīkā* of Vimalabodha (between 1150 A D and 1300 A D)¹, (2) Ca The *Bhāratārthapradīpikā*² of Arjunamīśra (ca 1450–1500 A D)³, (3) Cv The *Laksālamkāra* of Vādīrāja (ca 1571 A D)⁴, (4) Cn The *Bhāratabhāvadīpa* of Nilakantha (ca 1680–93 A D)⁵, and (5) Cu A commentary whose author remains unidentified⁶

Cb

Vimalabodha's *Visamasloki* used for the critical edition of the *Anusāsanaparvan* was derived from the following two manuscripts

(a) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 84 of 1869–70 Folios 88, written on paper, in Devanāgarī characters, with 14–15 lines to a page and about 30 letters to a line. The handwriting is good and legible. The MS is dated Śaka 1724 (= 1802 A D). It begins श्रीगणेशाय नमः । जय जगद्व ।

नमो धर्माय महते नमः कृणाय मायिने ।
नमो व्यासाय गुरवे येरिद धार्यते जगत् ॥ १ ॥
निघण्टभाष्यनिगमनिरुक्तानि विशेषतः ।
वैशपायनटीकादिदेवस्वामिसत्तानि च ॥ २ ॥
वीक्ष्य व्याख्या विरचिता दुर्धरायप्रकाशिनी ।
भवद्विमलबोधेन^७ भारताख्यानवेदिना ॥ ३ ॥
श्रीमहाभारताख्यानदुर्बोधपदबोधिनी ।
टीका विरच्यतेऽस्माभिरादिपूर्वकमादियम् ॥ ४ ॥

It ends इति श्रीविषमश्लोकी टीका समाप्ता. But the comm on the actual Epic ends with the *Āśva-medhahkaparvan* (folio 84^b). This is followed by [श्लोका] आध्वर्यपर्वणो व्याख्यासन्ते. The comm on the *Āścaryaparvan* goes up to the end of the MS. The portion of the *Visamasloki* dealing with the *Anusāsanaparvan* covers folios 76^a–82^b. Before the commencement of that portion there occurs the remark समाप्ता मोक्षधर्माणि श्लोका. The portion ends with एते दानधर्मश्लोका.

(b) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 167 of 1887–91 Folios 67, written on paper, in Devanāgarī chara

¹ P K GODE, *ABORI* 17, 395–97, 25, 107

² The name is also given as *Mahābhāratārtha(pra)dīpikā* or *Bhāratasaṃgrahadīpikā*

³ P K GODE, *Indian Culture* 2, 141–46

⁴ P K GODE, *ABORI* 17, 203–10. Curiously enough, P P S SASTRI says (*op cit*, intr, p xxi) that Vādīrāja is “the earliest among the MBh commentators so far known to us”

⁵ P K GODE, *ABORI* 23, 146–61

⁶ For further details, see below

⁷ Cb is sometimes known by this name

⁸ However, at the end of the *Rājadharmā* (fol 65^a), the following colophon occurs “नि मद्राष्ट्रगणिको-
पायस्योत्रिदिकमष्टौ मद्राष्ट्रतपिपदपतापयस्योत्रिदिकमष्टौ राजधर्मश्लोका समाप्ता”

the *Anuśāsanaparvan*, is based on MS No C1577 in the Mysore Oriental Library¹ The MS contains the commentary on almost the whole of the *Mahābhārata* It does not give the text of the Epic² Vādirāja seems to follow a version of the *Mahābhārata* which regards the *Anuśāsanaparvan* as a part of the *Śāntiparvan* His comm on the portion comprised in the crit ed of the *Anuśāsanaparvan* begins with हरि ॐ and ends with the colophon, इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां सहितायां वैयासिक्या शान्तिपर्वणि आनुशासनिके भीष्मरव्यारोहण नाम षट्षष्टिद्विशततमोऽध्यायः । इति शान्तिपर्व समाप्तम् । धीकृष्णार्पणमस्तु The adhyāyas in this portion are, however, numbered separately and not in continuation of the preceding portion in the *Śāntiparvan*³ It will be seen that, according to Vādirāja, the total number of adhyāyas in this *parvan* is 266 Of course, Vādirāja does not comment on stanzas from each of these adhyāyas But, curiously enough, even when an adhy is not commented upon, the colophon in respect of that adhy is invariably given Consequently, at several places in Cv, there occur only the colophons, one after another, as, for instance, देवशर्मविपुलोपाख्यानं एकोनसप्ततितमोऽध्यायः । विपुलस्त्वदुष्कृतस्मरणं नाम सप्ततितमोऽध्यायः । ०१ इति गोदानपीर्तनं नाम सप्तोत्तरशततमोऽध्यायः । इति गोमाहात्म्ये अष्टोत्तरशततमोऽध्यायः । इति नवशततमः । व्यासशुक्लवादे दशशततमः । एकादशशततमः । ०१ इति ब्राह्मणप्रशसा नाम पद्मश्चाशद्विशततमोऽध्यायः । इति ईश्वरप्रशसा नाम सप्तपञ्चाशद्विशततमोऽध्यायः । इति महेश्वरप्रशसा नाम अष्टपञ्चाशद्विशततमोऽध्यायः

It cannot be said with certainty that Cv is specially related to any particular recension The following points need to be noted in this connection As for the sequence of adhyāyas, Cv seems to read adhy 31 (of the crit ed) before adhy 5, for, Vādirāja's comm on 263* 4 and 31 18⁶ occurs immediately before his comm on adhy 5⁴ At the same time, Cv on adhyāyas 28-31 occurs after Cv on adhy 27⁵ The position of Cv in this connection is thus ambiguous⁶ Cv takes notice of most of the additional passages occurring only in the S recension⁷ Similarly, it accepts the version of the *Umā-Maheshvara-samvāda* as given in that recension (=crit ed, App I, No 15) As against this, Cv omits two important additional passages occurring in the S recension, namely, App I, No 3 and 3 A⁸ and No 11⁹ Further, it takes into account the following additional passages which occur only in many N manuscripts App I, No 8 (śyena-kapota-episode Cv adhy 60, only colophon), No 14, 14A, and 14B (*dharmamaniraya* according to

¹ The MS is recorded in the *Descriptive Catalogue of the Library* (pub 1922), p 155

² A transcript of the MS was got prepared by P P S SASTRI for his own use and was later presented by him to BORI An edition of Vādirāja's comm on the *Mahābhārata* is understood to have been recently published by the Ācārya of Udipi Math

³ For instance, the colophon at the end of the initial adhy reads इत्यनुशासनिकपर्वणि दानधर्मे वादिराज-कृतलक्षार्णकारटीकाया प्रथमोऽध्यायः

⁴ To this extent, Cv follows the S recension

⁵ In view of this, Cv must be regarded as following the sequence of the N recension (= of the crit ed)

⁶ P P S SASTRI's observation (op cit., intr, p xv) that here Vādirāja follows the sequence of the N recension cannot accordingly be said to be wholly correct

⁷ As given in App I of the crit, ed

⁸ These two comprise the *Nārada-Saṅgumāra samvāda* and the *Garuda-Kaśyapa samvāda*,

⁹ This comprises the *Rudra Saṅgumāra samvāda*,

under the name महाभारतटीका भारतार्थदीपिका, and its number in the Collection is 2539. The MS contains four folios, having about 22 lines to a page and about 44 letters to a line. It is written on paper in Devanāgarī characters, and is dated Vikrama Samvat 1707 (= 1651 A. D.). The MS covers only the portion embodied in the *Anusāsanaparvan*. It begins . ॐ नमो गणपतये ।

अज्ञानतिमिरच्छन्नजगदालोकमानवे । व्यासायानन्दसदोहशालिने मुनये नमः ॥

भट्टसर्वज्ञपादाय प्राचीनोपायसेविने । क्रियतेऽर्जुनमिश्रेण दानधर्मार्थदीपिका ॥¹

It ends इति श्रीभारताचार्य-अर्जुनमिश्र-कृतौ दानधर्मार्थविवरण समाप्तम् । सवत् १७०७ श्रावण १५ गुरो श्रवणे सिंहादौ .

Arjunamīśra's extensive dependence on the *Viśamasloki* of Vimalabodha becomes quite evident from even a cursory comparison of the two commentaries². The order of adhyāyas in which Arjunamīśra gives his comm (1, 14, 8, 95, 106, 129, 143, 24, and 7) is more or less similar to the order adopted by Vimalabodha³. The stanzas commented upon by the two commentators are also more or less the same. Like Vimalabodha, Arjunamīśra also does not notice any passage given in the Appendix of the crit ed of the *Anusāsanaparvan*. The comm on Crit Ed 12 245 14 and on the stanza अधिपौरुषम् etc⁴ occurs in Arjunamīśra's comm at the very place where it occurs in Vimalabodha's comm. At the end of his comm on the *Anusāsanaparvan*, Arjunamīśra says नियम्य चित्तमित्यादि[दय] चत्वार श्लोका मोक्षार्थे निविष्टा क्वचिदानधर्मेऽपि दृश्यन्ते, तदनुमाने (sic) व्याख्यायन्ते and comments on those four *śloka*s⁵. The fact that Arjunamīśra has been deeply influenced by Devabodha is clearly reflected in the former's *Bhāratārthapradīpikā*⁶. An indication of it is seen in his comm on 95 45 in the present *parvan*⁷.

Relevant extracts from Cb and Ca are reproduced in Crit App and Crit Notes of this *parvan*.

Cv

Vādirāja's comm, which has been examined for the purpose of the crit ed of

¹ It may be noted that, here, Arjunamīśra does not mention Devabodha and Vimalabodha, as he does elsewhere. In the Introduction to his comm on the *Ādi*, Arjunamīśra says वेदव्यासवैशंपायनदेवकीष-विमलबोधसर्वज्ञनारायणशाण्डिल्यमाधवापितृभ्यो नमः । श्रीदेवकीषपादादिमतमालोक्य यत्नतः । क्रियतेऽर्जुनमिश्रेण भारतार्थदीपिका

² Of course, the probability of both Vimalabodha and Arjunamīśra having borrowed from a common source (Devabodha?) cannot be ruled out.

³ It may be noted that Arjunamīśra comments on a stanza from adhy 14, which Vimalabodha does not take into account. At the same time, Arjunamīśra does not comment on 135 95, which Vimalabodha has commented upon. But, generally, the various observations made above about Vimalabodha are applicable to Arjunamīśra also.

⁴ Vimalabodha reads अधिपूरुषम्

⁵ They are reproduced on the preceding page.

⁶ See, in this connection, crit ed. of the *Sāhyaparvan*, Introduction, XL-XLII (together with the foot-notes). It may be noted that Arjunamīśra repeats, at the beginning of his comm on the *Ādi*, some of the introductory verses occurring in Devabodha's comm on that *parvan*. Also see foot-note 1 above.

⁷ See crit note on that stanza.

the *Anusāsanaparvan*, is based on MS No C1577 in the Mysore Oriental Library¹ The MS contains the commentary on almost the whole of the *Mahābhārata* It does not give the text of the Epic² Vādirāja seems to follow a version of the *Mahābhārata* which regards the *Anusāsanaparvan* as a part of the *Śāntiparvan* His comm on the portion comprised in the crit ed of the *Anusāsanaparvan* begins with हरि ॐ and ends with the colophon, इति श्रीमन्महाभारते शतसहस्रिकायां संहितायां दैवासिक्या शान्तिपर्वणि आनुशासनिके भीष्मरवगरीरोहण नाम षट्षष्टिद्विशततमोऽध्याय । इति शान्तिपर्व समाप्तम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु The adhyāyas in this portion are, however, numbered separately and not in continuation of the preceding portion in the *Śāntiparvan*³ It will be seen that, according to Vādirāja, the total number of adhyāyas in this *parvan* is 266 Of course, Vādirāja does not comment on stanzas from each of these adhyāyas But, curiously enough, even when an adhy is not commented upon, the colophon in respect of that adhy is invariably given Consequently, at several places in Cv, there occur only the colophons, one after another, as, for instance, देवशर्मविपुलोपाख्याने एकोनसप्ततितमोऽध्याय । विपुलस्वदुष्कृतस्मरण नाम सप्ततितमोऽध्याय । ०१ इति गोदानकीर्तन नाम सप्तोत्तरशततमोऽध्याय । इति गोमाहात्म्ये अष्टोत्तरशततमोऽध्याय । इति नवशततम । व्यासशुक्लसंवादे दशशततम । एकादशशततम । ०१ इति ब्राह्मणप्रशसा नाम षट्षष्टाशद्विशततमोऽध्याय । इति ईश्वरप्रशसा नाम सप्तपञ्चाशद्विशततमोऽध्याय । इति महेश्वरप्रशसा नाम अष्टपञ्चाशद्विशततमोऽध्याय

It cannot be said with certainty that Cv is specially related to any particular recension The following points need to be noted in this connection As for the sequence of adhyāyas, Cv seems to read adhy 31 (of the crit ed) before adhy 5, for, Vādirāja's comm on 263* 4 and 31 18⁴ occurs immediately before his comm on adhy 5⁴ At the same time, Cv on adhyāyas 28-31 occurs after Cv on adhy 27⁵ The position of Cv in this connection is thus ambiguous⁶ Cv takes notice of most of the additional passages occurring only in the S recension⁷ Similarly, it accepts the version of the *Umā-Mahesvara-samvāda* as given in that recension (=crit ed, App I, No 15) As against this, Cv omits two important additional passages occurring in the S recension, namely, App I, No 3 and 3 A⁸ and No 11⁹ Further, it takes into account the following additional passages which occur only in many N manuscripts App I, No 8 (syena-kapota-episode Cv adhy 60, only colophon), No 14, 14A, and 14B (*dharmamarmaya* according to

¹ The MS is recorded in the *Descriptive Catalogue* of the Library (pub 1922), p 135

² A transcript of the MS was got prepared by P P S SASTRI for his own use and was later presented by him to BORI An edition of Vādirāja's comm on the *Mahābhārata* is understood to have been recently published by the Ācārya of Udipi Math

³ For instance, the colophon at the end of the initial adhy reads इत्यानुशासनिकपर्वणि दानधर्मे वादिराज-कृतलघुकारटीकायां प्रथमोऽध्याय

⁴ To this extent, Cv follows the S recension.

⁵ In view of this, Cv must be regarded as following the sequence of the N recension (=of the crit ed)

⁶ P P S SASTRI's observation (*op cit*, intr, p xv) that here Vādirāja follows the sequence of the N recension cannot accordingly be said to be wholly correct.

⁷ As given in App I of the crit ed

⁸ These two comprise the *Nārada Sanatkumāra samvāda* and the *Garuda-Kaṭyapa samvāda*,
⁹ This comprises the *Rudra Sanatkumāra samvāda*,

Viṣṇu, Indra, Baladeva, Sūrya, etc. C_v adhy 174-87), No 16 (*vāsudevastuti* C_v adhy 244), and No 18 (*sāvitrīyapa*, *sāvitrīśloka*, etc C_v adhy 248, only colophon). And, finally, what is particularly significant is that C_v mentions some adhyāyas which do not occur either in the S or in the N recension. Such adhyāyas are C_v adhy. 159¹, C_v adhys 216-220,² and C_v adhys 225-228³. It would thus seem that C_v followed a kind of mixed version of the *Mahābhārata*—a version, that is to say, which had inherited certain characteristics from both the S and the N recensions. So far as the *v l.* are concerned, C_v cannot be said to be recording any significant ones.⁴

Cn

Nilakantha's commentary on the *Anusāsanaparvan*, as printed in the Vulgate⁵ and as given in the manuscripts of the Dn version mentioned above, has been consulted in the course of the preparation of the critical edition of this *parvan*. Copious extracts from Cn are given in the Crit App as also in Crit Notes.

Cu

The name of the author of this commentary on the *Anusāsanaparvan* is not mentioned in any of the following two manuscripts from which it is derived.

(a) Poona, Bombay (now Maharashtra) Government Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1871-72. Folios 330, written on old Indian paper, in bold and clear Devanāgarī characters, with 12-13 lines to a page and about 45 letters to a line; size 13½" × 5½". The margins are ruled in two double black lines. The MS is dated Samvat 1717 and Śaka 1582 (= 1660-61 A. D.). It contains both the text of the *Anusāsanaparvan* (which it regards as a part of the *Śāntiparvan*, but the adhyāyas in which it numbers separately) and a commentary by an unnamed author which covers

¹ C_v gives only the colophon एकादशीप्रशंसा नाम एकोनपष्ठितम्. The N recension has an additional passage (App I, No 12) which comprises द्वादशीप्रशंसा. P. P. S. SASTRI's remark (*cp col., intr., p xix*) in this connection is not correct.

² These adhyāyas occur roughly between C_v on App I, No 15, line 2926 and on line 2943. C_v adhy 220 is called उमामहेश्वरस्तवादे कर्मविपाकः.

³ Only the colophons of these adhyāyas are given. C_v 224 is अन्नदानप्रशंसा (which is found in S, that is App I 15), C_v 229 is सुवर्णदानप्रशंसा (which also is found in S), and C_v 230 is भूदानप्रशंसा (found in S). In App I, 15, after अन्नदानम् (C_v 224) occur सुवर्णदानम् (C_v 229), गोदानम्, भूदानम्, कन्यादानम्, विद्यादानम्, तिलदानम्, यज्ञम्, देवपूजाफलम्, and श्राद्धविधि (C_v 230). It is not improbable that C_v 225-228 cover all or some of the topics from गोदानम् up to देवपूजाफलम्, which are not mentioned elsewhere in C_v. C_v 245 is called भारतस्तुति. This topic is absent in both N and S.

⁴ Vādirāja's comm. on the *Viṣṇusahasranāmastotra* (Crit Ed 13 135) is published, presumably for the first time, in *ABORI* 46, 81-93. For further information about Vādirāja and his *Laksālakṣa*, a reference may be made to the introductory note there.

⁵ *Śrīman Mahābhārata*, Part VI, XIII *Anusāsanaparvan* with the *Bhāratabhāvadīpa* by Nilakantha, Chitrashala Press, Poona, First Ed 1933.

only the first 98 adhyāyas The comm ends on folio 245^b, after which only the text is given The MS begins (folio 1^b) ॐ नम श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्य । राजधर्मश्रवणतत्पालानुपदमात्यन्तिकी दु खनिवृत्ति It ends (folio 330^a) इति महाभारते शतसाहस्र्या सहितायां वैयासिक्यां शान्तिपर्वणि दानधर्मेषूत्तमानुशासने भीष्मस्वर्गारोहणम् । समाप्तमिदं शान्तिपर्व ¹

(b) Poona, BORI Mahābhārata Collection, not yet registered and numbered Folios 327, written on paper, in bold and legible Devanāgarī characters, with 12-13 lines to a page and about 48 letters to a line for the text and about 52 letters to a line for the commentary The MS is undated² It contains both the text of the *Anuśāsana-parvan* (which, like the MS described above, it regards as a part of the *Śāntiparvan* but the adhyāyas in which it numbers separately) and a commentary by an unnamed author which relates only to the first 98 adhyāyas The comm ends on folio 245^b, after which only the text is given The MS begins (folio 1^b) ॐ नम श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्य । राजधर्मश्रवणतत्पालानुपदमात्यन्तिकी दु खनिवृत्ति It ends (folio 327^a) इति महाभारते शतसाहस्र्या सहितायां वैयास[सि]क्यां शान्तिपर्वणि दानधर्मेषूत्तमानुशासने भीष्मस्वर्गारोहणम् । श्रीवासुदेवाय नमः ³

On a cursory reading of the first of these manuscripts, namely (a), which was the only one out of the two MSS that had become available at the time of the constitution of the text of the *Anuśāsana-parvan*, it was felt that it contained the comm of Nilakantha⁴ That MS was, accordingly, regarded as belonging to the Dn version and was actually used for the constitution of the text of the *Anuśāsana-parvan*, with the siglum Dn⁵ The second MS, namely (b), became available after the text of the *Anuśāsana-parvan* had been printed off It was found that that MS was almost identical with the MS used for the crit ed as Dn⁶ A closer examination of these two MSS further showed that the comm given in them was certainly not Nilakantha's From the many extracts from it, which have been reproduced in the Critical Notes, it will be seen that it differs substantially from Cn The siglum Dn assigned to the first of these two MSS is accordingly unwarranted⁷ The author of the comm still remains unidentified⁸

¹ This MS is designated — wrongly — as Dn in the Crit App It may, however, be noted that the text of the *Anuśāsana-parvan* given in this MS agrees substantially with Nilakantha's text. See the description of the MS under "Detailed Account of the Manuscripts"

² It appears that this MS is later than the MS of Cn described above

³ There is no doubt that both these MSS have been copied from a common source, unless the latter is a copy of the former

⁴ In the initial portion, the comm does exhibit considerable similarity to Nilakantha's comm

⁵ MS (b) does not contain the comm. on 67 4-24, but MS (a) contains it The former MS gives the comm on 70 16-32^b at two places

⁶ Since, however, the text of the *Anuśāsana* given in these MSS is substantially similar to the text adopted by Nilakantha, the use of MS (a) as a MS belonging to the Dn version cannot be said to have in any way seriously affected the constitution of the text of the *parvan* See the detailed account of Dn on pp XV-XVI

⁷ This second MS, namely MS (b), was included in a bundle of the *Mahābhārata* MSS presented to

Generally, Cu seems to adhere to the N recension. It takes notice of the additional passages occurring in the N manuscripts but in none of the S manuscripts, namely, App. I, No 4, 5, 6, and 8¹. It also comments on several star-passages, which occur only in the N manuscripts, such as 10*, 73*, 254*, 337*, 389*, and 401*. Similarly, like various N manuscripts, Cu reads adhy 99 after adhy. 57. As against this, however, unlike any of the N manuscripts, it reads adhyāyas 28-31 after adhy 2. This sequence of adhyāyas seems to be influenced by—though it is not identical with—the sequence in the S recension (namely, 2, 28-30, 3-4, 31). A striking feature of Cu may be said to be its detailed comm. on adhyāyas 44-49, which deal with such Dharmasāstra (Vyavahāra)-topics as *vivāhadharmāḥ*, *rikthavibhāga*, *varnasamkara*, etc. It may also be noted that, unlike other commentaries, Cu quotes extensively from the *Manusmṛti*. It also quotes from the *Yājñavalkyasmṛti* and such other works as the *Karmapradīpa* (75 18), the *Nāradya-Purāṇa* (77 10), and the *Sūryasiddhānta* (97 9). In the portion dealing with 95 45, Cu shows unmistakable influence of Ca and Cb². Both from the point of view of the textual criticism and of the exegesis of the *Anuśāsanaparvan*, Cu has proved to be quite significant. Therefore, many extracts from it have been given in Crit. Notes.

EXTENT OF THE ANUŚĀSANAPARVAN

The following statements in connection with the extent of the *Anuśāsanaparvan* occur in the *Parvasamgraha* (PS) section of the critical edition of the *Ādiparvan*.

the BORI. A study of the various external features of the MSS in the bundle, such as size, material, handwriting, arrangement of the text and the commentary, etc., tended to indicate that they formed a single integrated unit, embodying the text of the entire Epic together with some specific comm. throughout. Actually, however, the case was not like this. For, the bundle was found to contain *Ādi* (text with Arjunamīra's comm.), *Sabhā* (neither text nor comm.), *Āranyaka* (text with Caturbhuja-mīra's comm.), *Virāta* (text with Śāṇḍilya-Lakṣmana's comm.), *Udyoga* (text with Sarvajña-Nārāyaṇa's comm.), this MS is similar to the MS in Maharashtra Govt. Collection, No 33 of A 1879-80, referred to by SUTTHANKAR in his "Notes on Mahābhārata Commentators", *Bhīṣma* (neither text nor comm.), *Drona* (neither text nor comm.), *Karṇa* (only text), *Śalya* (only text), *Gadā*, *Sauptika*, *Aśvika*, *Strī*, *Vīśoka* (in all these, text with Nīlakaṇṭha's comm.), *Śānti* (text with Arjunamīra's comm.), *Anuśāsana* (*Śāntiparvan*, *Dānadharmāḥ*) (text with the comm. of an unnamed and unidentified author), *Āśvamedhika* (text with Nīlakaṇṭha's comm.), *Āśramavāsa* (only text), *Mausala* and *Mahāprasthāna* (in both, text with Nīlakaṇṭha's comm.), and *Śvargārohana* (text with Sarvajña-Nārāyaṇa's comm.). It is to be noted that, except in the case of the *Anuśāsana*, wherever the comm. has been given the name of the commentator has also been mentioned. It would seem that whoever was responsible for getting these MSS copied wanted to have the entire text of the *Mahābhārata* together with such commentaries as had become available to him or as he had found particularly helpful in respect of the individual *parvans*. Incidentally it may be added that, in the colophon of the *Ādi*, the date of the MS is given as Śaṃvat 1822 (= 1766 A.D.).

¹ The first three of these passages are included in Kumbh. Ed.

² See Crit. Note on that stanza.

1 2 201-205

अत ऊर्ध्वं तु विज्ञेयमानुशासनमुत्तमम् ।
 यत्र प्रकृतिमापन्नं श्रुत्वा धर्मवित्थयम् ।
 मीष्माद्वागीरथीपुत्रात्कुहराजो युधिष्ठिर ॥ २०१
 व्यवहारोऽत्र कार्त्स्न्येन धर्मार्थीयो निदर्शित ।
 विविधानां च दानानां फलयोगा पृथग्विधा ॥ २०२
 तत्र पात्रविशेषाश्च दानानां च परो विधि ।
 आचारविधियोगश्च सत्यस्य च परा गति ॥ २०३
 एतत्सुबहुवृत्तान्तमुत्तमं चानुशासनम् ।
 मीष्मस्याश्रैव संप्राप्तिं स्वर्गस्य परिकीर्तिता ॥ २०४
 एतन्नयोदश पर्व धर्मनिश्चयकारकम् ।
 अध्यायानां शतं चात्र षट्चत्वारिंशदेव च ।
 श्लोकानां तु सद्दशानि षट् सप्तैव शतानि च ॥ २०५

1 2 65

ततः पर्वं परिज्ञेयमानुशासितिकं परम् ।
 स्वर्गारोहणिकं पर्वं ततो मीष्मस्य धीमत ॥ ६५

(a) To begin with, it will be seen that, in the *PS*, the *Anusāsana-parvan* is regarded as an independent *parvan* (separate from the *Śānti*) and is counted as the thirteenth *parvan*. And what is particularly significant is that the MSS of both the N and the S recensions are unanimous in this respect. Notwithstanding this, it would seem that there had been in existence a tradition according to which the *Anusāsana* was regarded as a part—presumably as a sub-*parvan*—of the *Śānti*. For instance, two important MSS used for the crit. ed. of the *Anusāsana*, namely, D₁ 2, in their colophons occurring at the end of various adhyāyas, mention *Śānti* as the name of the *parvan* and *Dāna-dharma* as the name of the first sub-*parvan*. A few MSS of the B version also do likewise. But the attitude of D₁ 2 in this regard is obviously rather halting. For, after the last colophon, these MSS conclude with समाप्तं चेदमातुः (D₂ °हमनु) शासनं¹ पर्वं । अस्यान्वाश्रमेधिकं पर्वं यस्याय प्रतिबंधः, etc. It must be pointed out that none of the S MSS examined for the crit. ed. of the *Anusāsana* refers to that *parvan* as a part of the *Śānti*.²

Among the commentaries³, Cb does not mention the name *Anusāsana* at all. At

¹ A correction obviously needs to be made in this statement as it occurs on p. 789 of the crit. ed. by adding तु before (D₂ हमनु).

² On the other hand, T₁ 2 G₂ M₂ 1 expressly refer to it, in their final colophons, as an independent (thirteenth) *parvan* called *Anusāsana*. Nannaya also is definite about this. From among the N MSS, besides D₁ 2, D₄ 3 1-2 refer to this *parvan*, in their final colophons, as an independent *parvan*, calling it *Anusāsana*. Only B₁ 2 mention it, in their final colophons, as being a part of the *Śānti*. समाप्तं चेदं शान्तिपर्वणं [यि] ? दानधर्मपर्वं । अस्यानन्तरं आश्रमेधिकं पर्वं भविष्यति । (B₁), समाप्तेऽहं शान्तिपर्वं इति उक्तमातुः शासनपर्वं च । अस्यानन्तरमाश्रमेधिकं (B₂).

³ See above under "Testimonia."

the end of his comm on the portion corresponding to our *Anusāsana*, Vimalabodha merely says एते दानमल्लोका, implying thereby that that portion is just a continuation of the preceding portion which he concludes with एते मोक्षधर्मस्था श्लोकाः (or समाप्ता मोक्षधर्मणि श्लोकाः)¹. Arjunamīśa also does not mention the name *Anusāsana*. But there are indications that he regards that *parvan* as a separate *parvan* under the name *Dānadharma*. For one thing, Arjunamīśa's commentary on it begins with *mangalashloka*², wherein the commentator assigns a distinct name to that portion of his commentary. He says क्रियतेऽर्जुनमिश्रेण दानधर्मार्थदीपिका. It may be recalled here that Arjunamīśa's commentary on the Epic is usually known as the भारतार्थदीपिका. Secondly it is not without significance that the MS of Ca on *Dānadharma* has become available as a separate MS with separate numbering of folios³. The colophon at the end of Cv, examined for the critical ed of the present *parvan*, reads इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्रिकाया सहिताया वैयासिक्या शान्तिपर्वणि आनुशासनिके भीष्मस्वर्गरोहणं नाम षट्षष्टिद्विशततमोऽध्यायः. But it is noteworthy that, though Vādirāja regards the *Anusāsana* as a part of the *Śānti*, he seems to concede the status of that *parvan* as an independent *parvan* by numbering its *adhyāyas* separately from the *Śānti*. Whatever has been said here about Cv is applicable also to Cu. So far as Cn is concerned, it considers the *Anusāsana* to be an independent *parvan*.

Kṣemendra's *BM* is quite unequivocal in regarding the *Anusāsana* as a part of the *Śānti*, for, it not only includes the topics of our *Anusāsana* in its *Śānti* but also numbers the stanzas dealing with them not separately but in continuation of the preceding portion of the *Śānti*. It would be relevant to add, in this context, that Alberuni (ca 1030 A.D.)⁴ does not mention the *Anusāsana* in the list of the *parvans* of the *Mahābhārata* as known to him⁵. Presumably, in the Epic known to him, the *Anusāsana* was included in the *Śānti*⁶. As pointed out elsewhere, the OJav *Mahābhārata* does not mention the *Anusāsana* in its *Parvasamgraha*⁷.

(b) According to I 2 65, the *Anusāsana* comprises two sub-*parvans*, namely, the

¹ Can this fact be understood as confirming the belief that Vimalabodha generally follows the B version of the Epic? Cf. the concluding portion of foot-note 2 on p XLIII.

² Cb has no such *mangalashloka* for that portion.

³ See above under "Testimonia Commentaries Ca."

⁴ He was a contemporary of Kṣemendra.

⁵ Alberuni's *Indika*, ed SACHAU, Vol I, p 133.

⁶ Like Kṣemendra, Alberuni counts the *Śānti* as the thirteenth *parvan*. Again, like Kṣemendra, he regards the *Salya* and the *Gadā* as two separate *parvans*. Curiously enough, Alberuni does not mention the *Ādi* but he has two *parvans*, namely, the *Jalapradānīka* and the *Strī*, to correspond to our *Strī*. In Alberuni's list, the *Mausala* (Crit Ed 16) is numbered as the 15th and the *Āśramavāsīka* (Crit Ed 15) as the 16th. The total number of *parvans*, according to Alberuni, however, remains 18.

⁷ Could Kṣemendra, who was a contemporary of Alberuni and whose work is said to have influenced the Javanese version, be the source of the tradition which included the *Anusāsana* in the *Śānti*? But, then, how could one explain the fact that the B version and Vimalabodha also represented that tradition?

Ānūsāsānīka and the (*Bhīṣma*) *svargārohanīka* Here, too, the evidence of the MSS of both the N and the S recensions, used for the *Ādi*, is unanimous These two (sub-) *parvans* are respectively numbered as the 89th and the 90th among the hundred (sub-) *parvans* which are traditionally believed to make up the whole *Mahābhārata* (together with its *kāṇḍas*) The name of the second sub *parvan* in the *Anusāsana* is not even slightly in doubt As for the first sub *parvan*, in view of the unanimous evidence of the N and the S MSS for the *PS*, it should have been named *Ānūsāsānīka* in the crit ed of the present *parvan*. But it was considered to be proper to give greater credence to the evidence which was available specifically in connection with the *Anusāsana* It was found that, at several places in the *Anusāsana*,¹ the two end-versions — the one represented by D₁ : (that is, the K version ?) on the one hand and the M version on the other² — supported *Dānadharma* being the name of the first sub *parvan*³ That name was accordingly adopted in the crit ed

(c) It is hardly necessary to repeat here the dicta defining the extent of the validity of the *PS* figures for the Crit Ed of the *Mahābhārata*⁴ It has already been pointed out that the *PS* figures, though they have the appearance of being correct to the last digit, must be regarded as only approximate, that the evidence of the *PS* has to be regarded as being necessarily of a secondary character, and that agreement or disagreement with the *PS* figures, by itself, can by no means be considered to be any guarantee for the authenticity of a particular MS or of a particular version⁵ According to the constituted text of the *PS* section of the *Ādi*, the *Anusāsana* consists of 146 *adhyāyas* and 6700 *ślokas* It must, however, be emphasised that the evidence of N and S in regard to this passage (1 2 205^{6 6 6}) is not at all unanimous⁶ The critical apparatus relating to that passage may be broadly summarised as follows (1) All N MSS agree in giving 146 as the number of *adhyāyas*, (2) most of the N MSS give 6700 as the number of *ślokas*⁷, (3) one group of S MSS gives 156 as the number of *adhyāyas*, while a slightly larger group of S MSS gives 256 as the number of *adhyāyas*⁸, and (4) most of the S MSS give 12000 as the number of *ślokas* Some of the MSS

¹ For instance, in the colophons to *adhyas* 137 and 147

² P P S SASTRI's observation (*op cit*, intr, p vii) that all MSS representative of the S recension agree in naming the first sub-*parvan* as *Ānūsāsānīka* (instead of *Dānadharma*) is not correct

³ Many other MSS and Testimonia support the name *Dānadharma* for the first sub-*parvan*

⁴ See *Sukthankar Memorial Ed*, Vol I, 122-26, 422-30

⁵ Cf crit. ed of the *Sūtyaparvan*, intr, p xlv

⁶ The use of wavy lines at certain places in this passage was certainly expected

⁷ A few N MSS recorded in the Crit App give the number of *ślokas* as 7800, while a few others as 6800 No N MS used for the *PS* gives the number as 8000, as suggested by P P S SASTRI (*op cit*, intr p vii) Also see below

⁸ P P S SASTRI's remark (*op cit*, intr, p vii) that in *PS* all S MSS give 156 as the number of *adhyāyas* is not warranted

used for the constitution of the text of the *Anusāsana* give the figures for the number of adhyāyas as follows B₂ 241 (?), D₂ 156, D₁₀ T₂ & G₄ 252, T₁ 247, G₁ 246, M₁ 240, M₂ 248, M₃ 249, M₄ 244 ¹ D₂ also mentions the number of *granthas* as 8000 D₇₋₉ quote the relevant *PS* stanzas ² They agree so far as the number of adhyāyas is concerned, but the number of *slokas*, according to D₇, is 7800, and, according to D₉, 8800 The other available figures for the number of adhyāyas (and of *slokas*) are Cv 266, Cal ed 168 (7796), Bom ed 169³ (7691), Kumbh ed 274, Madras ed 156 (10249 *slokas* + 40 *vākyas*), AB (12000) ⁴

It is neither possible nor (as pointed out above) text critically necessary to evolve any harmonious scheme out of this confusingly varied mass of evidence The number of adhyāyas in the present critical edition of the *Anusāsanaparvan* is 154 and that of *slokas* in it is 6536 Out of these *slokas*, there are 15 *slokas* (*Anuṣṭubh*) consisting of one line (2 *pādas*) each, 5856 *slokas* (*Anuṣṭubh*) consisting of two lines (4 *pādas*) each, 340 *slokas* (*Anuṣṭubh*) consisting of three lines (6 *pādas*) each, 320 *slokas* (longer metre, usually *Triṣṭubh*) consisting of four lines (4 *pādas*) each, and 5 *slokas* (longer metre, usually *Triṣṭubh*) consisting of 6 lines (6 *pādas*) each ⁵ The divergence between the numbers of adhyāyas and *slokas* in the critical edition of the *Anusāsanaparvan* and those mentioned in respect of it in the constituted text of the *PS* (1 2 205) cannot thus be said to be at all great The critical text of the *Anusāsana* contains all the topics which the *PS* enumerates as the topics of the *parvan* ⁶ Similarly, the *PS* does not seem to include in that *parvan* any topics which are relegated to the Appendix of the critical edition ⁷

¹ P P S SASTRI's remark (*op cit*, intr, p vii) that the majority of S MSS divide the *parvan* into 252 chapters cannot be substantiated

² श्रुतेतद्वद्वृत्तान्तमानुशासनिकं शुभम् । यत्रोक्ता दानधर्माश्च पर्वण्यसिंहयोदशे । श्रुत्वा यान्त्वस्थतामागादमपुत्रो युधिष्ठिर । भीष्माद्वागीरथीपुत्रात्सर्वसदेहशरिण ॥ एतन्नयोदश पर्व धर्मनिश्चयकारकम् । अध्यायानां शतं चात्र पदचत्वारिंशदेव च ॥ सप्त (D₉ अष्ट) श्लोक सङ्ख्याणि शतान्यष्टौ तथैव च (D₉ अष्टश्लोकशतानि च) । व्यासेनोदारमतिना दृष्टो ग्रन्थो महात्मना D₉ quotes only the first two stanzas

³ The *Mahābhārata* with Nilakantha's comm, published by the Chitrashala Press, Poona, shows 168 adhyāyas in the *Anusāsanaparvan* The discrepancy between this figure (168) and the number of adhyāyas in the Bom ed (169) is due to the fact that the Bom ed has wrongly numbered the adhy immediately following adhy 149 as adhy 151 This mistake has continued up to the end of the *parvan*

⁴ The higher figures in the S and the mixed recensions — particularly for the number of stanzas — are understandable in view of their addl and subst passages

⁵ If the word *śloka* was understood to mean 'a unit of measurement of written matter equal to 32 *akṣaras*' (*Sulthanhar Mem Ed*, Vol I, p 423), the number of *slokas* in the crit ed of the *Anusāsana* (excluding ref, colophons, etc) would be about 6823

⁶ D₁₀ & D₁ & 7-9 enumerate the *vṛttāntas* of this *parvan* in their concluding colophons Of course, several of these *vṛttāntas* are included in the Appendix of the crit ed

⁷ The large number and extent of Appendix passages may be said to be a special feature of the critical text of this *parvan* As pointed out elsewhere, this is due to its peculiar character and position

RECENSIONS AND VERSIONS

The main principles of the theory and practice of textual criticism, which have to be made operative in the critical editing of the *Mahābhārata*, have by now become more or less stabilized. They have also been thoroughly discussed—and their soundness is adequately demonstrated—in the introductions to the various *parvans* of the Critical Edition which have been published so far. Nothing further, therefore, needs to be said about those principles, except perhaps that they have been made applicable to the constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan* with but a few slight modifications demanded by the peculiar character of that *parvan*.

A distinctive feature of the critical edition of the *Anuśāsanaparvan* may be said to be the many and extensive passages which it has been found necessary to relegate to the Appendix. There are 29 such passages, out of which 28 passages (together comprising 5569 lines) are insertions while 1 passage (consisting of 4706 lines) constitutes a substitution¹. The reason for this peculiar characteristic of the critical edition of the *Anuśāsana* is not far to seek. The scope and nature of the contents of this *parvan* were such that literally any topic under the sun could be broached and discussed in it. Indeed, the redactors of the Epic, through the ages, seem to have seen in the *Anuśāsana* almost the last opportunity for a free play of their propensities. And they must be said to have availed themselves of this opportunity to the fullest extent. This has resulted in poor Yudhishthira being represented as putting to his grandsire some of the most elementary questions—often without rhyme or reason. Not infrequently, these questions serve as mere excuses for introducing a legend or a doctrine fancied by the redactor, no matter if it has already occurred in an earlier part of the Epic, not once but several times. A typical example of this trait is the very lengthy passage which D¹⁰ S Kumbh ed Madras ed and Cv substitute for the *Umā-Maheśvara-samvāda* (crit ed adhys 126–134). This passage is actually as big as, or perhaps even bigger than, a minor *parvan* of the *Mahābhārata*. It must, however, be pointed out that the Appendix passages are not limited to any one of the two recensions. Both N and S, either wholly or partially, have indulged in the activity of amplifying the text of the Epic.

As a matter of fact, it is mainly through these Appendix passages that N and S may be said to be sharply distinguishing themselves from each other. However, while demarcating N and S in respect of the Appendix passages, one point must needs be clearly borne in mind. It is this. Though, on account of its script, D¹⁰ is formally regarded as belonging to the Northern recension, it actually represents a highly inflated mixed version which has assimilated the characteristics of both N and S recensions².

¹ The total number of lines, namely, 10276, is perhaps the largest that has been included in the Appendix to the critical edition of any *parvan*.

See above under "Detailed Account of the Manuscripts".

Similar is the case, to a more or less extent, with Kumbh ed (and Cv) Therefore, the sharing by D₁₀ of any textual feature with the entire S (as against the entire N) and by Kumbh ed (or Cv) with the entire N (as against the entire S) should not be regarded as in any way affecting the almost exclusive S or N character of that particular feature It will be seen that, so far as the Appendix passages are concerned, S (wholly or partially), as against the entire N, invariably has D₁₀ associated with it This fact must not, however, be deemed to prevent those Appendix passages from being regarded as belonging exclusively to the S recension So, too, the Appendix passages found in the entire N, as against the entire S, must be regarded as belonging exclusively to the N recension even though those passages are to be found also in Kumbh ed Similarly, the passages found in N (except D₁₀), as against the entire S, must be regarded as belonging exclusively to the entire N recension¹

The subst passage relegated to the Appendix (App I, No 15) belongs exclusively to the S recension (D₁₀ S Kumbh ed Madras ed Cv) The 28 insertions may be classified as follows 4 in the entire N, as against the entire S 241 lines, 3 in the entire N (except D₁₀, D₃ missing), as against the entire S 432 lines, 2 in partial N (including D₁₀), as against the entire S 98 lines, 4 in partial N (without D₁₀), as against the entire S 1237 lines, 14 in the entire S, as against the entire N 3212 lines, and 1 in partial S, against the entire N 349 lines Thus, the entire N (as against the entire S) has 673 lines by way of insertion, while the entire S (as against the entire N) has 3212 lines Incidentally, it may be added that these figures confirm the general finding arrived at after the constitution of the texts of the various *parvans* in the Critical Edition, namely, that the Southern recension is considerably longer than the Northern recension

Though, so far as the Appendix passages are concerned, S invariably has D₁₀ associated with it, it is noteworthy that the entire S (as against the entire N) contains as many as 71 star-passages (additions as well as substitutions)² which are not found in D₁₀ They are 11* (subst), 19*, 20* (subst), 21*, 22* (subst), 23* (subst), 27* (subst), 31* (subst), 32*, 33*, 34* (subst), 40* (subst), 43*, 44*, 59*, 60* (subst), 68* (subst), 191*, 195*, 206*, 229* (subst), 258*, 260*, 262* (subst), 263* (subst), 264* (subst), 265* (subst), 269* (subst), 270* (subst), 271* (subst), 280*, 289*, 300*

¹ D₁₀ is associated with the entire S (against the entire N) in 15 Appendix passages and, with partial S (against the entire N) in 1 passage, it goes with the entire N (against the entire S) in 4 passages D₁₀ alone is missing in the entire N in 3 Appendix passages Kumbh ed is seen to be associated with D₁₀ S (against the entire N) in 13 Appendix passages and with D₁₀ and partial S (against the entire N) in 1 passage It agrees with the entire N (against the entire S) in 3 passages Cv agrees with D₁₀ S (against the entire N) in 12 Appendix passages and with N (against D₁₀ S) in 2 passages

² The last star passage in the critical edition of the *Anuśāsana* is numbered 729* 626* has been missed - 625* having been followed by 627* 38* is repeated twice (the second 38* should be read, as 38A*). Thus the total number of star passages is actually 729

(subst), 304*, 318*, 324* (subst), 329*, 335*, 336*, 348*, 388* (subst), 397* (subst), 402* (subst), 412*, 414*, 442* (subst), (T₁ om) 453* (subst), (M₁ om) 457* (subst), 459*, 462*, 464*, 491*, 492* (subst), 497*, 500* (subst), 504* (subst), 511*, (M₁ om) 523*, (T₁ om) 530* (subst), 541*, (G₁ om) 543* (subst), 560* (subst), 569*, 572* (subst), 581* (subst), 595*, 597*, 610*, 615*, 624*, and (T₁ G₂ om) 712* (subst).¹ The following 46 star-passages are peculiar to D₁₀ S 12* (subst), 13* (subst), 36*, 70*, (T₃ missing) 190* (subst), 193*, 194*, 202*, 210*, 305*, 339*, 343*, 361*, 371*, 372*, 425* (subst), 469*, 472*, 484*, 502* (subst), 507*, 508*, 509*, 517*, 518*, 520*, (M₁ om) 524*, (M₁ om) 525*, 612*, 617*, 622*, 647*, 652*, 653*, 660* (subst), 661* (subst), 663* (subst), 665*, (G₂ om) 670*, 680* (subst), 684*, 686*, 691*, 693*, 718* (subst), and 725*.² There is no subst passage peculiar to N as a whole. The additional passages found exclusively in the entire N are 6*, 7*, 8*, 37*, 47*, 58*, 72*, 73*, 76*, 81*, 85*, 88*, 93*, 98*, 101*, 104*, 109*, 110*, 111*, 113*, 114*, 122*, 126*, 131*, 133*, (with Kumbh ed) 138*, (with Kumbh ed) 139*, 140*, 151*, 165*, 213*, 223*, 225*, (V₁ missing) 250*, (V₁ missing) 251*, (V₁ missing) 252*, (V₁ missing) 254*, (V₁ missing) 255*, (V₁ missing) 256*, (V₁ missing) 257*, (V₁ missing) 259*, (V₁ missing) 261*, (V₁ missing) 266*, (V₁ missing) 268*, (D₁ om) 273*, 275*, 277*, 297*, 337*, 338*, 349*, 357*, 368*, (D₂ missing) 389*, (D₂ missing) 390*, (D₂ missing) 398*, (D₂ missing) 399*, (D₂ missing) 401*, (D₂ missing) 460*, (D₂ missing) 483*, (D₂ missing) 486*, (D₂ missing) 499*, (D₂ missing) 544*, (D₂ missing) 545*, (D₂ missing) 546*, (D₂ missing) 559*, (D₂ missing) 562*, (D₂ missing) 568*, (D₂ missing) 571*, (D₂ missing) 573*, (D₂ missing) 574*, (D₂ missing, D₁ om) 583*, (D₂ missing) 587*, (D₂ missing) 590*, (D₂ missing) 591*, (D₂ missing) 593*, (D₂ missing) 607*, and (D₂ missing) 611*.³

As for omissions, there is only one which is peculiar to the entire N (that is, to N [except D₁₀]), namely, 37 15^a-36^a.⁴ As against this, S as a whole is characterised by a fairly large number of omissions. The omissions which are exclusive to the entire S are 5 23^a (hapl), 32 14^b-16^a (hapl), 51 44^a-46^b (hapl), 68 1^a, 70 2^a (hapl), 83 47^a-49^b, 88 6^a-8^b (hapl), 90 19^a-21^a, 40^{ab}, 94 23^{ab}, 96 33-35 (hapl), 37 (hapl), 41 (hapl), (G₁ om) 99 2^a-4^b, 104 19^{ab} (hapl), 110 23^{cd} (hapl), 118 col,

¹ Out of these 71 star passages, 36 are additions and 35 substitutions

² Out of these 46 star passages, 36 are additions and 10 substitutions

³ A special reference may be made to 92*, which is found in the entire N recension and the entire M version. In accordance with the usual principles of textual criticism, that passage might have as well been included in the constituted text. But, since the passage occurs in N and M at two different places—in N, after 14 67, and, in M, after 89* following 14 63—it has been treated as a star passage. Incidentally, the number of additional passages exclusive to the entire N is 78, to the entire S (without D₁₀) 36, and to D₁₀ S 36. The number in N is thus larger than that in S and D₁₀ S together

⁴ Mention may be made also of the omission of 143 37^{ab} which is exclusive to N (except D₁₀ D₁₁).

119 16^d-18°, and 121 col The omissions peculiar to D₁₀ S are 32 18^d, 65 48^d, 143. 25°, and 150 col.

Apart from the exclusive insertions, additions, substitutions, and omissions, in N and S, which demarcate those recensions from each other, there are also numerous peculiar readings which have to be taken into account in this connection. A majority of these readings are clearly indicated by the wavy line in the constituted text. It may be remembered that where N (as a whole) and S (as a whole) have mutually divergent readings, the reading given by N is usually shown in the constituted text with a wavy line, while the reading of S is recorded in the critical apparatus. Naturally, therefore, the readings of the entire N (as against the entire S), recorded in the critical apparatus, are quite few. Some of the readings of this type are ¹ N (except D₁) एकाद् (1 23^a), N (except D₁) [ए]न दैवत- (14 50^a), N तत्तुल्यमधिक हि वा (B₄ हि च, D₁₋₃ तत, D₇ तथा) (14 131^b), N (except D₁, D₃ 4 om) धर्माजितान् (72 16^a), N (except D₁₋₃) M₄ -वत्साम् (72 42^b), N (except D₁, D₃ missing) ज्वलन (84 57^a), and N (except D₁, D₃ missing) चेतो (84 58^d). From among the readings recorded in the entire S (as against the entire N), the following few may be noted² S सदावर्षमिवाबुद (1 4^d), परवशौ (1 59^a), आत्मप्रदानविधिना (2 65^a), अनुत्तमान् (2 84^d), शुक्रो न जहते वास (5 6^a), कर्म- (6 47^a), स्वर्ग (51 30^d), ततस्त इष्टा त्रिदशा (65 24^a), गोप्रदानां तदा गति (70 37^b), पावन धर्मतस्तथा (80 12^d), यश्च स्याद् (90 10^d), गर्हणा- (102. 26^b), सत्रे (106 39^d), जितेन्द्रिय (109 27^b), अवैकल्यो (110 20^a), धर्मवित् (112 8^d), and तत्ते बहुगुणं दान (123 2^a). As is but to be expected, there are many readings which are found exclusively in D₁₀ S, such as, for instance, समितिजय (1 74^d), दीप्यते (81 7^a), ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्वा (136 2^a), सहस्रबाहुता मेऽस्तु (137 7^a), काश्यपस्य (138 2^b), वसिष्ठ शरण युयु (140 20^d), त्व समाप्स्यसि शोभने (144 40^d), विषाद- (147 24^d), and पुरश्चेष्ट (152 13^a). Incidentally, a reference may be made to the following few noteworthy cases where with S (as a whole) is associated V₁ in reading शतानि (106 14^d) and युगान्ते (110 58), B₁ in reading शारिका (112 53^b), B₃ in reading कर्मणा (6 9^a), D₂ in reading नित्यमेवातिथिस्तव (2 42^b), D₃ in reading बीजमाव (90 37^b), D₃ in reading अद्वां (106 8^a), and D₃ in reading यन्नामवस्तत्र भवांस् (5 20^a).

A vital deficiency in connection with the critical editing of the *Anuśāsana* has been the non-availability of any MS belonging to the Śāradā (Ś) version. In the absence of any Ś MS, it was also not possible to speak, in the strictest sense, of any Kāśmīrī (K) version of this *parvan*, because the K version has been understood to be "a specific Devanāgarī version, closely akin to the Śāradā version and clearly differentiated from the (so-called) Devanāgarī version"³ "The manuscripts comprising this version must in part be merely Devanāgarī copies of Śāradā originals and may in part represent the version of a province or a region adjoining the Śāradā zone, which it has not been

¹ For obvious reasons, these have not been adopted in the constituted text.

² These are mentioned in the crit. app.

³ *Crit ed of the Ādiparvan*, Prolegomena, p 48.

possible to localize more precisely ¹ Since no \bar{S} MS had become available for the *Anu-sāsana*, there was not available, naturally enough, any *direct* evidence to indicate and confirm the K character of any MS examined for the constitution of the text of this *parvan*. It was, therefore, feared that the entire North-western group in the Northern recension would remain unutilised in the critical edition of the *Anusāsana*. Fortunately, however, a fairly substantial amount of *indirect* evidence is available to make it possible for one to presume that the MSS designated in the critical apparatus as D_1 , D_2 , and D_3 actually belong to the K version ²

(1) For one thing, D_1 -s constitute a more or less closely allied group, which stands pointedly isolated from the other MSS belonging to the D version. This is clearly manifested by the readings, star-passages, and omissions, which are peculiar to D_1 -s as against the other D MSS ³. A reference may be made here, by way of illustration, to some of the readings which are exclusive to D_1 -s. D_1 -s वा व्यय (1. 16^b), यापन (1. 20^b), प्रेरितो वै (1. 43^a), विश्रुत (2. 6^b), असक्त सक्तमित्येव (2. 75^a), [आ]मेय (2. 87^a), बाणम् (5. 2^a), घर्मात्मा समश्रुष्यत (5. 7^a), पूजयित्वा (5. 25^b), उच्यते (6. 3^a), नर (7. 11^b), विस्मित (7. 17^b), पुरातन (7. 23^d), देशयेद् (10. 61^a), -युक्तेषु (11. 18^a), वेगेन (12. 15^a), शकरे (14. 1^b), चारु-दोषश्च वायुश्च (14. 17^a), छन्दासि विविधानि च (14. 20^d), दिव्यैर् (14. 88^d), कव्यवाद् (14. 160^b), तपसि (15. 42^a), मत (16. 56^d), दत्ता (16. 60^a), मानवो (17. 34^d), आद्या सिद्धिर्मानसी दर्शने च (18. 50^a), स तैलेन (21. 5^a), अग्रत (23. 21^d), स्वर्ती (24. 30^a), कूर्मोन्मुखे (26. 49^a), सीता लोष्टुर् (34. 24^b), हि योषित (38. 23^d), and many others. Some random readings recorded exclusively in the different combinations of two MSS from this group (D_1 -s) may also be mentioned. D_1 : सनि श्रेया (1. 82^d), संप्रति (8. 8^b), तथैव च (14. 42^b), एवमेव (26. 31^d), दर्शनात् (58. 12^b), भोकारे (60. 19^a), वेणाट- (78. 21^a), etc. D_1 : सहस्रशिरस प्रभु (14. 26^b), सर्वदक् (16. 30^b), सर्व-वित्तव्यात् (17. 30^a), -सत्त्वाना (26. 57^a), देहे (31. 30^d), मत (33. 13^a), मृत्यानामथ पचम (37. 18^d), [ए]वापस् (38. 24^d), न कृत (43. 14^a), फल (74. 21^a), etc. D_2 : नैव कार्य (2. 85^d), तत्रापि च (10. 34^a), तत्रापि चैव पुनराणाम् (12. 21^a), स्वर्ग- (14. 39^d), वयं च (16. 58^a), नृत्तबुद्धो (17. 49^a), महापुति (20. 34^d), -तिलक- (26. 43^a), गौतम्या (31. 18^a), सौक्यम् (48. 10^d), चापि (60. 12^a), etc. The following star-passages are peculiar to D_1 , D_2 , and D_3 (in different combinations). D_1 -s 365* and 382*, D_1 : 359*, 407* (subst), 477* (subst), 620*, 669*, 685*, 701*, 706*, and 710*, D_2 : 378* ⁴. Some of the omissions which are found exclusively in D_1 -s are 4. 37^a (hapl), 14. 31^a-32^b (hapl), 133^{ab}, 24. 16-17 (hapl), 26. 28-29, 25. 6 (hapl), 26. 63^d, 31. 52^{ab}, 34. 17^{cd}, 40. 4^{cd}, 51. 30^{ab}, 69. 13^a-15^b, 79. 2^d-3^a, and 80. 36^{ab}. A few other significant omissions may also be noted. D_1 : om 51. 12, 135. 16^{ab}, and 137. 3-5. D_1 : om 15. 34^{ab}, 17. 168^{cd} (hapl), 18

¹ *Crit. ed. of the Āranyakaparvan*, Introduction, p. 21

² Also see "Detailed Account of the Manuscripts"

³ It may be noted that D_3 is available only for the portion from the beginning of the *parvan* up to गेमुक्ष in 82. 37

⁴ It may be noted that in App. I, No. 14, D_1 : (D_3 missing) stand distinct from the entire N (except D_{10})

36^d-37^c, and 47 32. D₂ s om 4 52^d-53^a (hapl), 6 37, 21 24^{ab}, 28 21 (hapl), and 38 26^c-27^b

The character of D₁₋₃ as a specific group clearly differentiated from the so-called D version is thus firmly established

(2) As for the affinity of D₁₋₃ to the Ś version, it may be recalled that these three MSS belong to codices which, unmistakably, are copies of a Śāradā codex. In other words, these MSS are derived from what may be justifiably called K codices. Consider, for instance, the case of D₁. The one and the same MS in Devanāgarī, namely, BORI No 198 of 1891-95 contains two *parvans* — the *Śānti* and the *Anuśāsana*. On the strength of direct evidence (that is, comparison with the available Ś version), it was ascertained that the portion from that MS embodying the *Śānti* was clearly akin to the Śāradā version — that, in other words, it doubtlessly belonged to the K version. In fact, it was used as K₁ for the critical edition of the *Śānti*. The most natural presumption, therefore, is that the remaining portion of that MS, which contains the *Anuśāsana*, must also be regarded as belonging to the K version¹. The traits of D₁ and D₂, which emphasise the character of those MSS as K MSS, have already been pointed out under “Detailed Account of the Manuscripts”. The MSS from the codices, from which D₂ and D₃ are derived, are used as K MSS for the constitution of the texts of different *parvans*.

(3) A reference may be made, in this context, also to the affinity in certain respects, which D₁₋₃ betray to Ksemendia’s *Bhāratamañjarī* (which latter must necessarily be assumed to have been based on a Ś or a K version of the Epic). D₁₋₃ are the only MSS, which, like the *BM*, read the name of Uddālaki’s son (crit ed adhy 70) as नासिकेत (तु). So too, like the *BM*, D₁, D₂, and D₃ (singly or collectively), in their colophons, refer to the *Anuśāsana* as forming a part of the *Śānti*².

In view of what has been said above, the conclusion seems to be irresistible that D₁, D₂, and D₃ do belong to the K version. Indeed, for all practical purposes, they have invariably been treated as K MSS in the critical edition of the *Anuśāsana*. For instance, the agreement between D₁₋₃ on the one hand and M on the other is generally regarded as a vital factor in determining the original reading³. One thus has the satisfaction that the North-western version of the Epic is duly taken into account while constituting the text of the *Anuśāsana*.

¹ The MSS, BORI Nos 184, 190, and 193 of 1891-95 presumably belong to this very K codex, and are in fact used as K MSS for the critical editions respectively of the *Āraṇyaka*, the *Karna*, and the *Śalya*.

² Of course, after the last colophon, D₁ 2 conclude with समाप्त चेदमातुः (D₂ ११११) शासन पदे

³ A typical case is 115 6^r, where the reading परा which is supported only by D₁ 2 M₁ 2 is accepted in the constituted text. Also, see 117 10^{ab}, 37^a.

The Maithili version, which is represented by only one MS, namely, V₁ does not show any significant divergences in readings. It has no star-passages peculiar to it, and the non-haplographical omissions, found exclusively in it, are also very few. The MSS of the B version too do not have many star-passages exclusive to themselves, but the number of non haplographical omissions peculiar to them is fairly large. Of course, B, as a whole, has neither any star-passage nor any omission peculiar to it. By and large, B is closely affiliated to V₁. But this fact does not warrant our speaking of any specific North-eastern group (comprising V and B) in the Northern recension, for, the Dn version also usually goes with V₁ B in the matter of readings, star-passages, and omissions.¹

Strictly speaking, only Dn₁ and Dn₂ must be regarded as representing Nilakantha's version of the *Anusāsana*, for, as pointed out elsewhere, the commentary accompanying the text in the MS, which is designated as Dn₂, is found to be not of Nilakantha. Some of the *v l* peculiar to Dn₂ occur in the extracts from that MS reproduced in the Critical Notes.² So far as Nilakantha's version of the *Anusāsana* (Dn) as a whole is concerned, it has peculiar to it (with Bom ed, Cal ed, Kumbh ed) 470* and (with S) 474* and the omission of 14 160^c-161^a and 29 9^{ad}.

The MSS of the D version generally fall into the following three more or less compact groups. (1) D₁₋₂, as has already been shown, belong to the K version. (2) D₁₀, which stands last among the D MSS and which, standing on the border, as it were, of N and S, inherits the characteristic features of both N and S, represents a highly inflated mixed version. (3) D₄₋₉ may then be said to represent the genuine D version. Peculiar to this group are 228*, 282*, 294*, 295*, 366*, 367*, 379*, 380*, 381* (subst), 413* (subst), 415*, 619*, 625* (subst), 627* (subst), 656*, 672*, 677* (subst), and 679* and the omission of 33 col, 71 col, 125 17 (hapl), 126 38^{ab} (hapl), 130 47^{ab}, 140 col, and (with V₁) 141 col. The following facts, which may be taken to confirm the compactness of this group, should also be noted. Exclusive to D₄₋₉ are 63* and (with Dn₂) 331* and the omission of 1 64^b-65^a (hapl), 66 (hapl), 10 30^{ab}, 47 48^{ad} (hapl.), 54 11^{ab} (hapl ?), (with T₁) 72 32^{ad}, 90 16^{ab}, 91 28^{ab}, 95 64-66 (hapl), 100 21^{ab}, and 146 24^{ad}, and exclusive to D₄₋₇ are 29*, (with G₂ 4) 168*, 208*, 216*, 296*, 393*, and 675* and the omission of (with T₁) 8 21^{cd} (hapl), 34 7^{ab} (hapl), 80 25^{ab}, 99 2-3, 101 3^{ab} (hapl ?), and 132 15^d-16^c (hapl).³ In adhyāyas 40-43 as also in the lists of *virtūtas* given in their concluding remarks after the last colophon, D₄ 1-9 read वृत्त (for विपुल).

¹ This is exemplified, among other things, by 565*, 629*, 644*, 689*, 700*, and 705*, and by the omission of 83 2^{bc}, 84 col., 93 col., 94 col., and 147 col.

² However, generally, the text of the *Anusāsana* in that MS is akin to the one accepted by Nilakantha.

³ Also noteworthy are 364* and 721* which are peculiar to D₅₋₉, 703* to D₁₋₈, and 728* to D₄ 6 7-9.

However, it must also be pointed out that D₁-s have 75*, 77* (subst), 78*, and 196* (subst) and the omission of 14 113^{cd} and 16 65^{ab} exclusive to themselves

In the Southern recension, as in respect of several other *parvans* so too in respect of the *Anusāsana*, T and G are often seen to go together, as witness, among other things, 48*, 52*, 56*, 71*, 200*, 204*, 211*, 214*, 226*, 232*, 408* (subst), 426*, 527*, 578*, 592*, and 606* and the omission of 9 14^{cd}, 23 37^{ab}, and 110 127, while M stands aloof as seen, for instance, from 119*, 127*, 142* (subst), and 303* and the omission of 14 37^{cd}, 54-55, 64-67, 124^c-140^d, 17 5-23, 27, 45^a-47^b, 63-64, 73^a-74^b, 131^a-138^b, 153-162, 18 58-59, 61 52^{cd}, 74 5^{cd} (hapl), and 112 29-31 (hapl) T₁ (which stands at one end of S) is a peculiar MS and is often isolated from the entire S (as is indicated by several stair-passages and omissions which are found exclusively in T₂ & GM) Similarly M₄ (which stands at the other end of S) is often seen to go by itself¹ (a particularly striking instance of this being 28* and 571* where M₄ is associated with the entire N as against the entire S)

EMENDATIONS

There are three cases of emendation in the constituted text of the *Anusāsana-parvan*

(1) 6 36

शकस्योदस्य* चरण प्रस्थितो जनमेजय ।

द्विजस्त्रीणा वध कृत्वा किं दैवेन न वारित ॥

This passage is rather difficult from the point of view of both textual criticism and exegesis. Let us first consider the text. The two recensions, N and S, read 36^{ab} in two different ways. The facts that the reading, शकस्याचर्योपस्थे विष्ठितो जनमेजय, is more or less uniform in the S manuscripts and that it yields to at least some kind of interpretation would indicate that that reading was substituted by S for the original reading which had somehow become unintelligible. As for the reading in N (which shows some slight variants in individual manuscripts), it may be said that it represents the *textus difficilior* and is, therefore, presumably nearer to the original text. The difficulty is, however, created by the second word in 6 36^a as read by the different N manuscripts. The reading उदस्य (gerund of *amayati*, causal of the root *am*, with *ut*?) is recorded by a majority of N manuscripts (V₁ B₂ & D₂ 4-10). But that word, particularly when connected with चरण (or शरण or वरण), does not make any sense. The same can be said of उदस्य (recorded by D₁ & D₂). उदस्य (B₁ & D_n) is obviously the result of an attempt to substitute a simpler and more commonly used word, but, so far as its meaning is concerned, that word too cannot be suitably fitted into the context. The word is, therefore, emended to read उदस्य*. With this emendation, the passage (6 36^{ab}) may roughly mean "Having lifted up or pushed away (*udasya*) the foot of Śakra, Janamejaya proceeded (*prasthito*) (with his sacrifice)". This may have a reference to the serpent-sacrifice performed by Jana-

¹ See the description of M₄ under "Detailed Account of the Manuscripts"

mejaya It is said that, through fear of death, Takṣaka took refuge in India's abode (1 51 5) India promised him protection (1 51 7) The great serpent lay on India's *uttariya*, presumably at the latter's feet Greatly enraged, Janamejaya asked his officiating priests to drag Takṣaka down and offer him into the sacrificial fire, if necessary together with Indra (1 51 11) The emended उदस्य* may thus yield some sense It may also be pointed out that उदस्य* could be easily misread as उदस्य or even as उदाम्य

One has, however, to confess that all this explanation is by no means satisfactory and that it merely exemplifies the dictum *sthitasya gatir cintaniyā* It may, indeed, be asked Can this passage be at all understood as alluding to Janamejaya's *sarpasattra*? In the present adhy of the *Anuśāsanaparvan*, Bhīṣma is discussing the relative potency of fate and personal enterprise In the course of this discussion, he quotes the examples of various valiant personages belonging to the past,¹ in whose lives fate had prevailed over personal valour Obviously, therefore, the Janamejaya referred to in 6 36^b cannot be the Janamejaya who performed the *sarpasattra* The *sarpasattra* was performed very much long after Bhīṣma's instruction to Yudhiṣṭhira embodied in the *Anuśāsanaparvan* Moreover, the incident mentioned in 6 36^c (*divyastrinām vadhāṁ kṛtvā*) is nowhere mentioned in connection with the episode of the *sarpasattra* As suggested above, the Janamejaya of 6 36^b must have preceded Yudhiṣṭhira Indeed, he was an ancestor of Yudhiṣṭhira² According to the genealogy given in *Harvaṁśa* 23 109 ff, he was a grandson of Kuru and lived nearly ten generations before Yudhiṣṭhira A brief history of this Janamejaya occurs in *Śatapatha-Br* 13 5 4, *Mahābhārata* 12 146-148, and *Harvaṁśa* 22 7-12 (Crit Ed) Janamejaya is said to have once become guilty (according to 12 146 3, unknowingly) of *brahmahatyā*³ As the result of this grave sin, he became *lohagandhin*⁴ and was abandoned by his people (*HV* 22 10) The *Harvaṁśa* adds (22 5-8) that, on account of Garga's curse, Janamejaya lost the *divya ratha*, which Śakra had presented to Yayāti, which, in course of time, had become the property of the Paurava rulers, and which Janamejaya had accordingly inherited⁵ Thereupon Janamejaya sought protection

¹ Cf the word *purā* occurring in 6 30, 31, 38

² On one occasion, Vaiṣampāyana tells Janamejaya (of the *sarpasattra* fame)

ब्राह्मणो तव वंशेऽस्मिन्नावेव च परीक्षितो ।

भीमसेनाख्यो राजन्नावेव जनमेजयौ ॥ *HV* 23 113 (Crit Ed)

³ Details regarding this *brahmahatyā* are not to be found anywhere *Śatapatha-Br* 13 5 4 1 merely speaks of *pāpakṛtyā* and *brahmahatyā* *HV* 23 9 says that Janamejaya had killed the young son of Garga In 12 146 6^{cd}, Janamejaya is referred to with the words कर्ता पापस्य महतो भूण्हा किमिहागत

⁴ That is to say, he began to smell of blood, 12 146 10 says रुधिरस्येव ते गन्धः शवस्येव च दर्शनम् । अश्विर्विश्वतःकाशो मृतो जीवन्निवायसि

⁵ At some places, this *ratha* is said to have been presented to Yayāti by Śakra or Rudra or Brahmā Did the S manuscripts have in mind this association of Janamejaya with the *ratha* presented by Śakra when they read 6 36^{cd} as शक्रस्यैव रथोपेत्य विप्रितो जनमेजय ? Another incident, in which Janamejaya (it is, however, not clear which Janamejaya is intended here) and a chariot are involved, is mentioned in 13 App I 14B lines 18-19 सावित्रं कुण्डं निर्वयं यानं च जनमेजय । ब्राह्मणाय च गा दत्त्वा गतो लोकाननुत्तमान् But Śakra does not

from the sage Indrota Śaunaka. The latter made him perform an *asvamedha*. As the result of this sacrifice, Janamejaya is said to have been freed from the sin of *brahmahatyā*¹. The stanza under consideration (6 36) seems to refer to this episode. Here a suggestion may be hazarded, namely, that 36^{ab} originally read as शक्रस्योतस्य चरण प्रस्थितो जनमेजय. Janamejaya is said (6 36^c) to have committed the sin of killing some Brāhmaṇa females. As pointed out in an earlier context, the details of this part of Janamejaya's story are nowhere clearly given. Nevertheless, the words द्विजस्त्रीणां वध कृत्वा could as well be connected with the word ब्रूणद्वा used by Indrota in 12 146 8^d with reference to Janamejaya². With a view to finding out some means of redeeming himself of this sin, Janamejaya approached Indrota. शक्रस्योतस्य in the reading suggested above may be understood as a paraphrase of इन्द्रोतस्य³. The passage (6 36^{ab}) may then be freely translated as follows: "Having committed the sin of killing Brāhmaṇa females, Janamejaya went to or sought refuge at (*prasthito*) the feet (*caranam*) of Śakrota, that is to say, of Indrota"⁴. What Bhīṣma wants to convey is that it was on account of his adverse fate that such a valiant and noble person as Janamejaya became culpable for a sin which (according to 12 146 3) he had committed quite unwittingly and was thereby reduced to the pathetic condition of having to surrender himself to the mercy of Indrota. It is not unlikely that, in course of time, शक्रस्योतस्य became unintelligible, and was first of all changed to शक्रस्योदस्य (the passage having been misunderstood as alluding to the *sarpa-sattra* of Janamejaya, the descendant of the Pāṇḍavas). Later उदस्य presumably came to be misread as उवस्य or उदाम्य or to be altogether changed to उद्रम्य. The S manuscripts got out of the difficulty created by शक्रस्योतस्य by reading 6 36^{ab} quite differently.

(2) 75 10^c. At the very outset, it may be pointed out that here a correction needs to be made in the constituted text. It should read क्षितौ राध प्रवह * शश्वदेव⁵. The reading राध प्रवह *, as such, is not given by any manuscript. However, the component -प्रवह

figure there. Incidentally it may be added that a more or less similar reference occurs in 12 226 24 (सवित्री कुण्डले दिव्ये शरीर जनमेजय) where Janamejaya is said to have surrendered his own body.

¹ In the crit. note on 13 6 36, it is said that a reference to Janamejaya's *brahmahatyā* occurs in *Śatapatha-Br* 13 5 3 5. However, it actually occurs in *Śatapatha Br* 13 5 4 1. In *Śatapatha Br* 13 5 3 5, Indrota Śaunaka who made Janamejaya perform the *asvamedha* has been referred to.

² It may be assumed that 12 146 3, 8 and 13 6 36^c refer to the same event in the career of Janamejaya who was an ancestor of the Pāṇḍavas. Nilakantha commenting on 6 36-37 says पापमपि तेजीयसां न दोषाय इत्याह शक्रस्योति द्राम्याम् । चरणं द्विजस्त्रीदूषणरूपं कर्म कृत्वा प्रस्थित इति सेवन् । Some commentators take — obviously wrongly — Indra to be the perpetrator of द्विजस्त्रीणां वध.

³ Indrota (Indra + *ūta* from the root *av*) literally means "one protected or favoured by Indra", *śakrasyoṭasya* (*śakrasya* for *śakrena* — gen. for instr. is not unusual — *ūṭasya*) would mean "of one who is protected or favoured by Śakra", that is, of Indrota.

⁴ Cf. 12 146 7 वरिष्ठमाण इन्द्रोत शौनक संगितव्रतम् ।
समासाद्योपजग्राह पादयोः परिपीडयन् ॥

⁵ The crit. app. will also have to be modified in accordance with this correction.

(*v l* प्रवह) may be regarded as having been supported by manuscripts belonging to almost all versions except G Its authenticity may, therefore, be generally accepted. The difficulty arises in regard to the first member of that compound word रोम्ण (for राध -) occurs in all S manuscripts except T₁, but it occurs in none of the N manuscripts Among the N manuscripts, most of the manuscripts belonging to the D version have (as against the other manuscripts of the N recension) ऋक्स्- (for राध -) ¹ Neither of these two readings, रोम्ण and ऋक्स्-, can have been genuine Moreover, neither seems to go well with प्रवह As for the reading preserved in the third group of manuscripts, namely, V₁ B Dn D₈ 10, it (रोव- [रोह]) may be said to have been influenced by the N recension through V₁ B Dn and by the S recension through D₁₀ ² It may, therefore, be argued that that reading can be regarded as being nearer to the original reading It may be suggested that 75 10° originally read क्षितौ राध प्रवह शश्वदेव The *visarga* before प्र of प्रवह is retained by the *v l* रोह प्रवह in B₈ 4 Dn₁ D₈ 10 The cows represent the flow (-प्रवह) of food or nourishment (राध -) on the earth in the form of milk Some confusion seems to have arisen because राधस् was a peculiarly Vedic word and was rarely used in the sense of food or nourishment in the post Vedic literature Since this stanza (75 10) related to cows it would be understandable if one thought of ओधस् (= udder) more naturally than राधस्, and read क्षितेरोध प्रवह (क्षिते ओध प्रवह) and then misread क्षिते रोधप्रवह It may be added that the stanza was intended to be of the nature of a *mantra*, and that, therefore, the occurrence in it of a Vedic word like राधस् would be quite appropriate

(3) 75 11° आन्नात्ता मे *ददतीराश्रय वृ ³ The manuscripts give a bewildering variety of *v l* in respect of this passage The emendation here merely represents the result of an attempt to derive out of that near-chaos a reading which would yield some reasonable sense and which would suit the context and the *mantra* style of the stanza

[After line 2386 in 13 App I No 15, the ref नारद * needs to be inserted though it is not given by any manuscript The reason for this emendation is quite obvious]

CONSPECTUS OF THE ANUŚĀSANAPARVAN⁴

(1) ⁵ The *Anuśāsanaparvan* opens with Yudhiṣṭhira's declaration that, even after the instruction imparted to him by Bhīṣma (*Śāntiparvan*), he has not been able to regain the peace of mind which he had lost on account of his guilty conscience arising

¹ क्षितावृक्स्- in D₁ 6-9 presumably represents a misreading of क्षितावृक्स्, and -प्रवाहा in D₁-3 of -प्रवहा

² It has already been pointed out above that D₁₀ rather belongs to the S recension

³ In the printed text on p 411, there should have been a wavy line under आन्नात्ता मे

⁴ A special feature of the constituted text of this *parvan* is that broad subject-headings are given in the top left hand corner of each odd-numbered page These subject-headings are, however, not necessarily identical with the *adhyāyas*-names given in some of the manuscripts

⁵ This and the following are the numbers of *adhyāyas* in the crit ed

from the sage Indrota Śaunaka. The latter made him perform an *aśvamedha*. As the result of this sacrifice, Janamejaya is said to have been freed from the sin of *brahmahatyā*¹. The stanza under consideration (6 36) seems to refer to this episode. Here a suggestion may be hazarded, namely, that 36^{ab} originally read as शक्रस्योत्स्य चरण प्रस्थितो जनमेजयः. Janamejaya is said (6 36^c) to have committed the sin of killing some Brāhmaṇa females. As pointed out in an earlier context, the details of this part of Janamejaya's story are nowhere clearly given. Nevertheless, the words द्विजस्त्रीणां वधं कृत्वा could as well be connected with the word ब्रूह्म used by Indrota in 12 146 8^d with reference to Janamejaya². With a view to finding out some means of redeeming himself of this sin, Janamejaya approached Indrota. शक्रस्योत्स्य in the reading suggested above may be understood as a paraphrase of इन्द्रोत्स्य³. The passage (6 36^{abc}) may then be freely translated as follows: "Having committed the sin of killing Brāhmaṇa females, Janamejaya went to or sought refuge at (*prasthito*) the feet (*caranam*) of Śakrota, that is to say, of Indrota"⁴. What Bṛiṣma wants to convey is that it was on account of his adverse fate that such a valiant and noble person as Janamejaya became culpable for a sin which (according to 12 146 3) he had committed quite unwittingly and was thereby reduced to the pathetic condition of having to surrender himself to the mercy of Indrota. It is not unlikely that, in course of time, शक्रस्योत्स्य became unintelligible, and was first of all changed to शक्रस्योदस्य (the passage having been misunderstood as alluding to the *śarpa-sattra* of Janamejaya, the descendant of the Pāṇḍavas). Later उदस्य presumably came to be misread as उचस्य or उदाम्य or to be altogether changed to उद्गम्य. The S manuscripts got out of the difficulty created by शक्रस्योत्स्य by reading 6 36^{ab} quite differently.

(2) 75 10^e. At the very outset, it may be pointed out that here a correction needs to be made in the constituted text. It should read क्षितौ राध प्रवह * शश्वदेव⁵. The reading राध प्रवह *, as such, is not given by any manuscript. However, the component -प्रवह

figure there. Incidentally it may be added that a more or less similar reference occurs in 12 226 24 (सावित्री कुण्डले दिव्ये शरीरं जनमेजयः) where Janamejaya is said to have surrendered his own body.

¹ In the crit. note on 13 6 36, it is said that a reference to Janamejaya's *brahmahatyā* occurs in *Śatapatha Br* 13 5 3 5. However, it actually occurs in *Śatapatha Br* 13 5 4 1. In *Śatapatha Br* 13 5 3 5, Indrota Śaunaka who made Janamejaya perform the *aśvamedha* has been referred to.

² It may be assumed that 12 146 3, 8 and 13 6 36^c refer to the same event in the career of Janamejaya who was an ancestor of the Pāṇḍavas. Nilakantha commenting on 6 36-37 says पापमपि तेजोयसान् दोषाय इत्याह शक्रस्योत्स्य इत्याह । चरणं द्विजस्त्रीदूषणरूपं कर्म कृत्वा प्रस्थित इति सर्वत्र । Some commentators take — obviously wrongly — Indra to be the perpetrator of द्विजस्त्रीणां वधः.

³ Indrota (Indra + *ūta* from the root *av*) literally means "one protected or favoured by Indra", *śakrasyoṭasya* (*śakrasya* for *śakrena* — gen. for instr. is not unusual — *ūtasya*) would mean "of one who is protected or favoured by Śakra", that is, of Indrota.

⁴ Cf. 12 146 7 वरिष्ठमाणा इन्द्रोत्त औनक सशितव्रतम् ।
समासाद्योपजग्राह पादयोः परिपीडयन् ॥

⁵ The crit. app. will also have to be modified in accordance with this correction.

(*v l* -प्रवह) may be regarded as having been supported by manuscripts belonging to almost all versions except G. Its authenticity may, therefore, be generally accepted. The difficulty arises in regard to the first member of that compound word रोम्ण (for राध -) occurs in all S manuscripts except T₁, but it occurs in none of the N manuscripts. Among the N manuscripts, most of the manuscripts belonging to the D version have (as against the other manuscripts of the N recension) ऋक्स्- (for राध -)¹ Neither of these two readings, रोम्ण and ऋक्स्-, can have been genuine. Moreover, neither seems to go well with प्रवह. As for the reading preserved in the third group of manuscripts, namely, V₁ B Dn D₈ 10, it (रोध- [रोह]) may be said to have been influenced by the N recension through V₁ B Dn and by the S recension through D₁₀.² It may, therefore, be argued that that reading can be regarded as being nearer to the original reading. It may be suggested that 75 10° originally read क्षितौ राध प्रवह शशदेव. The *usarga* before प्र of प्रवह is retained by the *v l* रोह प्रवह in B₈ 4 Dn₁ D₈ 10. The cows represent the flow (-प्रवह) of food or nourishment (राध -) on the earth in the form of milk. Some confusion seems to have arisen because राधस् was a peculiarly Vedic word and was rarely used in the sense of food or nourishment in the post Vedic literature. Since this stanza (75 10) related to cows it would be understandable if one thought of ओम्स् (= udder) more naturally than राधस्, and read क्षितेरोध प्रवह (क्षिते ओध प्रवह) and then misread क्षिते रोधप्रवह. It may be added that the stanza was intended to be of the nature of a *mantra*, and that, therefore, the occurrence in it of a Vedic word like राधस् would be quite appropriate.

(3) 75 11° आन्नात्ता मे *ददतीराश्रय द्वा³ The manuscripts give a bewildering variety of *v l* in respect of this passage. The emendation here merely represents the result of an attempt to derive out of that near-chaos a reading which would yield some reasonable sense and which would suit the context and the *mantra* style of the stanza.

[After line 2386 in 13 App I No 15, the ref नारद * needs to be inserted though it is not given by any manuscript. The reason for this emendation is quite obvious]

CONSPECTUS OF THE ANUSĀSANAPARVAN⁴

(1)⁵ The *Anusāsanaparvan* opens with Yudhiṣṭhira's declaration that, even after the instruction imparted to him by Bhīṣma (*Śāntiparvan*), he has not been able to regain the peace of mind which he had lost on account of his guilty conscience arising

¹ क्षितादृक्स् in D₁ 6-8 presumably represents a misreading of क्षितावृक्स्, and -प्रवाहा in D₁-8 of -प्रवहा.

² It has already been pointed out above that D₁₀ rather belongs to the S recension.

³ In the printed text on p 411, there should have been a wavy line under आन्नात्ता मे.

⁴ A special feature of the constituted text of this *parvan* is that broad subject-headings are given in the top left hand corner of each odd numbered page. These subject-headings are given in identical with the *adhyāyas*-names given in some of the manuscripts.

⁵ This and the following are the numbers of *adhyāyas* in the crit ed.

out of the conviction that he alone had been responsible for the tragic catastrophe of war. He is particularly unhappy at the pitiable condition to which Bhīṣma has been reduced on account of him. Therefore, Bhīṣma resumes, so to say, his teaching with a view to bringing solace to Yudhiṣṭhira's afflicted heart. He tells Yudhiṣṭhira that no one in the world can follow the dictates of his own free will, that every one is but a tool in the hands of destiny which operates in a very subtle manner. To illustrate this universal truth, Bhīṣma narrates to Yudhiṣṭhira a story in which Gautamī, Mrtyu, Lubdhaka, Sarpa, and Kāla are involved. The old Gautamī's son was bitten by a serpent. The fowler wanted to punish the serpent for the infanticide. But Gautamī asked him to leave the serpent alone, arguing that every one had to submit to what was destined for him and that her son was not going to revive even if the serpent was killed. The serpent also insisted that when he bit the child he had not acted of his own free will but that Mrtyu (Death) had impelled him to do so. Mrtyu, on his part, confessed that he too was not independent and that, being subservient to Kāla, he had to see that everything happened as ordained by Kāla or Destiny. Bhīṣma emphasises the moral of this story by pointing out to Yudhiṣṭhira that neither he nor Duryodhana is responsible for what has happened. No one can have avoided what had been destined to happen. Human beings—indeed, all creatures—are subject to the subtle workings of the omnipotent destiny. Thereupon, Yudhiṣṭhira's perturbed feelings are soothed and he prepares himself to ask further questions to his grandsire. (2) Yudhiṣṭhira asks Bhīṣma, "Has any householder conquered Mrtyu, and, if so, by practising which virtue?" In reply to this question, Bhīṣma narrates how Sudarśana and Oghavatī, living in Kurukṣetra, had overcome Mrtyu through the observance of *atithudharma* (hospitality due to guests). He concludes that, for a householder, there is no greater divinity than a guest. (3) The next question of Yudhiṣṭhira relates to the career of the sage Viśvāmitra. The state of being a Brāhmaṇa is known to be unattainable by the three lower social orders. How was it then that Viśvāmitra, who had been born a Kṣatriya, became a Brāhmaṇa? Yudhiṣṭhira incidentally recounts various exploits of Viśvāmitra, such as killing Vasiṣṭha's 100 sons, creating *yātudhānas*, founding the race of Kuśikas, adopting Śunahṣepa, sponsoring Trisamku, transforming Rambhā, who had disturbed his penance, into a rock, etc., and asks how he could become a Brāhmaṇa in the same life. (4) The story of how Viśvāmitra attained *brāhmanya* is told in adhy 4. The sage Rōka had given two separate *carus* to his wife Satyavatī and her mother (Gādhī's wife), by consuming which the former was to have given birth to a Brāhmaṇa and the latter to a Kṣatriya. But the *carus* were exchanged, Satyavatī's mother ate up the *caru* in which Rōka had put *brahman* and consequently gave birth to Viśvāmitra, who, through Rōka's favour, became a Brāhmaṇa and a progenitor of a Brāhmaṇa-family. The sons of Viśvāmitra who became *gotrakartr̥s* are enumerated in the concluding part of this adhy. (5) Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that kindness of feelings, compassion, or sympathy (*anukrośa, ānṛśamsya*) is the greatest of virtues. This he illustrates by the story of

a parrot who, instead of abandoning a tree which was drying up, preferred to stay on and languish with the tree which had given him refuge all through (6) The sixth adhy seeks to answer the perpetual question regarding the relative power and efficacy of destiny and human effort Though Bhīṣma seems to be inclined to attach greater weight to *puruṣakāra*, he concludes that success in any enterprise results from the joint operation of good luck and exertion (7) The topic set forth for discussion in this adhy pertains to the fruits of all good deeds One of the points made by Bhīṣma in this connection is that one experiences the fruits of his actions in the same physical form and in the same condition in which he actually performs those actions He also enumerates the fruits of different actions—there being, however, no rational connection between an action and its fruit (8) Bhīṣma speaks of persons who are worthy of worship and salutation He says that he cherishes the Brāhmanas more than any other dear and respectable persons The Brāhmanas are to the Kṣatriyas what husbands are to wives Incidentally Bhīṣma gives an interesting explanation of why a Kṣatriya (and not a Brāhmaṇa) becomes the lord of the earth (9) One who promises gifts to Brāhmanas but fails to implement that promise will have all his hopes rendered barren This teaching is illustrated by the story of the jackal and the ape (10) An interesting point is raised by Yudhiṣṭhira in this adhy Is one, who imparts instruction to a person belonging to a lower social order, culpable? Bhīṣma's answer is, of course, in the affirmative He narrates how a Rṣi, who instructed a Śūdra in connection with *śrāddha*, lost the fruit of all his penance and was reborn as a Purohita, that is, as a person of a lower status A Brāhmaṇa is bound to come to grief by imparting instruction to a Śūdra or by receiving instruction from a person of a lower order (11) "Where does Śrī (glory) reside?" Rukmiṇī had asked Śrī herself in the presence of Lord Kṛṣṇa, and Śrī had replied that her abode was the person who was diligent and virtuous and who was endowed with beauty, grace, bravery, learning, industry, devotion, etc

(12) In the twelfth chapter, Yudhiṣṭhira introduces a strange topic, and that too rather abruptly He asks Bhīṣma "In the act of coition, who derives greater pleasure—man or woman?" Bhīṣma narrates to him the story of the royal sage Bhaṅgāśvana, who, through Indra's machinations, was transformed into a woman Later, Indra offered to restore to him his manhood, but he preferred to remain a woman, for, he confessed, in the sexual union his pleasure when he was a woman was far greater than when he was a man

(13) If one wishes to have a smooth passage in this and the other world, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira, one should avoid ten sins, namely, three of the body, four of the speech, and three of the mind (14) Yudhiṣṭhira entreats Bhīṣma to enumerate the names of Lord Śiva Bhīṣma, on his part, implores Kṛṣṇa to do so Before, however, doing so, Kṛṣṇa tells him how he was privileged to have the direct sight of Śiva when he had been practising penance for a son from his wife Jāmbavatī As a matter of fact, it was Upa-

Bhṛgu's words, the Kṣatriya Vītahavya thus became a Brahmarshi Vītahavya's son was Grtsamada Bhīṣma enumerates the descendants of Grtsamada (32) In this adhy., Bhīṣma reports to Yudhiṣṭhira a dialogue between Nārada and Vāsudeva, by way of answering his question regarding the persons who deserve to be revered According to Nārada, those who worship gods, who are rich in penance and well-versed in Veda, who are sacrificers and teachers, etc — such persons are entitled to respect and worship (33) Answering another question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma tells him that reverence to and protection of the Brāhmanas is the foremost duty of a king (34) Continuing he says that the Brāhmanas are really responsible for the security of the country The Brāhmanas have always prevailed over the Ksatriyas, as, for instance, Bhṛgu over Tāla-janghas, Angirases over Nīpas, and Bharadvājas over Vaitahavyas All knowledge is ensconced in the Brāhmanas When Vāsudeva had asked Mother Earth as to how a householder could remove his sins she had mentioned the service of the Brāhmanas as the only remedy (35) A Brāhmana is great by birth He has the power to bless and to curse Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that there are various categories of Brāhmanas, such as *simhasattva*, *vyāghrasattva*, etc On account of the absence of Brāhmanas among them, many tribes have become *ursalas* Indeed, the Brāhmanas are the reason why gods are gods, and demons demons (36) Śakra, in the disguise of an ugly decrepit Yati, asked Śambara how he had become foremost among his people Śambara's reply was that he always followed the advice of the Brāhmanas and did not entertain any ill feelings for them Incidentally, he further told Śakra that the Brāhmanas attained *siddhi* by means of *tapas*

(37) Yudhiṣṭhira again reverts to the question of persons worthy of gifts A stranger or a person who has lived with one for a long time or a person who has come from afar — all the three deserve gifts One should give to a person whatever he desires, but without thereby causing any discomfort to one's dependants Of course, certain types of Brāhmanas are to be deliberately avoided

(38) An interesting topic is broached by Yudhiṣṭhira in this adhy., namely, the disposition of women whose frailty has become notorious In this context, Bhīṣma repeats the discourse between Nārada and Pañcacūdā in which the latter had asserted that a woman possessed only blemishes, the most serious of them being her excessive attachment to sexual pleasures (39) Yudhiṣṭhira seems generally to agree with this view He confirms that women deceive men, that they transform truth into falsehood and *vice versa*, that their conduct is such that the Aṭhaśāstra may have been modelled on it How is it that, in spite of all this, men are seen to be infatuated by them? How are women to be restrained and protected? (40) Bhīṣma also agrees that this view regarding the character of women is correct He then narrates to Yudhiṣṭhira the episode of Vipulā Indra was greatly enamoured by the beauty of Ruci, the wife of Devaśarman Once, when Devaśarman was busy in connection with the performance of a sacrifice, he asked his pupil Vipulā to guard Ruci against Indra With a view to being able to do so

effectively, Vipula entered Ruci's body, limb for limb (41) He frightened away Indra when the latter tried to make advances towards Ruci When this was reported to Devaśarman he was pleased with Vipula (42) Later when Vipula was on his way to Campā, he saw a couple engaged in a quarrel in which oaths referring to Vipula's evil fate were uttered He also saw six persons playing dice and uttering similar oaths Vipula suspected that all that was due to the fact that he had not reported to his preceptor his having entered the body of Ruci (43) But, in the end, Devaśarman pardoned his pupil, for, he had done all that in good faith and for a good purpose

(44-46) The next three adhyāyas deal with the rules governing marriage (*vivāha-dharmas*) In this connection, various topics are discussed, such as, types of marriage, bride's age at marriage, negotiations for marriage, *śulka* (in which context Bhīṣma narrates how he had brought two maidens as brides for Vicitravīrya), *nyoga*, inheritance, and the desirability of honouring women under any circumstances (47) Further details about the division of patrimony are given here In this connection, various kinds of sons are mentioned (48) The theme of adhy 48 is the *anuloma* and *pratiloma* marriage and the origin and nature of mixed castes In the course of this discussion, Bhīṣma makes the following two points The social order to which one belongs is to be known from one's behaviour Similarly one can elevate oneself in the social order by means of good conduct (49) The various kinds of sons are further discussed Incidentally, the question of the *samskāras* to be performed in respect of *kṛta*, *lāntina*, and *adhyūdhaya* sons is also mooted and discussed

(50) Yudhiṣṭhira now asks three questions What kind of attachment springs from seeing? What kind of attachment springs from living together? What is the blessedness of cows? Bhīṣma answers all these questions by narrating to Yudhiṣṭhira the Nahuṣa-Cyavana legend While Cyavana was practising penance in water, he developed great friendliness with the fish Once upon a time some fishermen caught in their net Cyavana himself surrounded by the fish The fishermen wanted to recompense for their unconscious guilt But Cyavana refused to desert the fish with whom he had lived so long The whole matter was then referred to Nahuṣa (51) Cyavana asked Nahuṣa to purchase him (together with the fish) from the fishermen by paying an adequate price But whatever price Nahuṣa offered naturally fell absurdly short of the intrinsic worth of the eminent sage Eventually the matter was satisfactorily settled by an ascetic who had come to Nahuṣa He told Nahuṣa that Brāhmaṇas were verily invaluable, that so too were cows, and that, therefore, a Brāhmaṇa could be exchanged only for a cow Thereupon Nahuṣa offered to purchase Cyavana for a cow Cyavana was greatly pleased with the deal The adhy ends with the praise of cows by Cyavana

(52) The next five adhyāyas contain the account of Rāma Jāmadagnya Cyavana Bhārgava could foresee the blemish which was going to be attached to his family on

account of the fact that a member of his family would have the temperament of a Kṣatriya. He, therefore, wanted to burn up the entire race of Kuśikas who were going to be responsible for this misfortune. So he went to Kuśika and told him that he would like to live in his house and observe a vow. All arrangements were then made, and Kuśika and his wife dutifully attended to all his needs. After a period of twenty-one days, Cyavana suddenly disappeared (53). When Kuśika and his wife returned home after a futile search for him, they found him lying in his bed in their house itself. After some time, Cyavana again disappeared and reappeared. He set fire to several things. But Kuśika did not get enraged by Cyavana's whimsical behaviour. On the contrary, he tried to keep everything in readiness for the sage. For fifty days Cyavana drove in a chariot to which Kuśika and his wife had been yoked. In the end, Cyavana was pleased with the service of the couple and offered them a boon. He stopped on the bank of the Gangā and asked Kuśika and his wife to return to the capital. They were to come back to him the next day (54). Next morning, having reached the place where Cyavana had left them, they saw a magnificent palace which afforded all kinds of celestial pleasures. They also saw Cyavana sleeping on a golden couch. But when they approached him, they found that Cyavana and the couch had disappeared. Cyavana thus demonstrated to them that *tapas* was superior to everything else (55). On being asked what all his recent doings really meant, Cyavana told Kuśika that he had wanted to destroy his family in order to avoid the *kulasamhara* that was destined to occur in the family of Bhṛgu. But Kuśika's exemplary behaviour in the face of the varied annoyance caused by Cyavana had defeated the latter's purpose. Cyavana told Kuśika that his grandson would be a Brahmarṣi through the help of Bhṛgu (56). Jamadagni of the Bhṛgu family would marry the grand-daughter of Kuśika. They would give birth to a son — Paraśurāma — who would adopt the Kṣatriya way of life. On the other hand, a son would be born to Gādhi of the Kuśika family, namely Viśvāmitra, who was sure to become a Brahmarṣi.

(57) Yudhiṣṭhira is remorseful on account of the catastrophic consequences of the war. He fears that the Pāṇdavas will go to hell for this sin. He wants to practise penance, and, therefore, seeks Bhīṣma's advice. Bhīṣma tells him about the fruits of different kinds of *tapas*, and more particularly of *dāna*, and finally asks him not to entertain any idea of renunciation (58). The topic which Bhīṣma elaborates in this adhyāya is the different kinds of gifts and their fruits. He tells Yudhiṣṭhira that *dāna* is the best kind of sacrifice. He also tells him that the foremost duty of a Kṣatriya is to protect and serve Brāhmaṇas (59). Gift given to a Brāhmaṇa who does not ask for it is indeed far superior to the one given to a Brāhmaṇa who asks for it. The firmness of a Kṣatriya is seen in the protection that he offers to others, the firmness of a Brāhmaṇa is seen in not asking for anything even when he is in urgent need (60). Bhīṣma further points out to Yudhiṣṭhira that *dāna* is superior to *yajña* in that the former is an end in itself while the latter is merely a means to an end. Helping needy Brāhmaṇas is superior to sacrifices like Rājāsūya and Aśvamedha. A king has to share a portion of the sins

committed by the subjects who are not well protected. He also enjoys the fruits of a portion of the *punya* of the subjects who are well protected by him

(61) " Which of the various kinds of gifts that are recommended is the best ? " To this question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma replies that *bhūmadāna* (gift of land) surpasses all other gifts That is what Brhaspati had told India (62) Quoting Nārada, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that food is the best gift which a king can make to a Brāhmaṇa (63) Yudhiṣṭhira now asks Bhīṣma about the constellations under which gifts should be made Recounting to him the conversation between Nārada and Devakī, Bhīṣma explains to Yudhiṣṭhira which specific gifts should be made under which specific constellations and what their fruits would be (64) In this adhy, Bhīṣma quotes the views of various persons regarding the best of the *dānas* (65) Bhīṣma expatiates on the fruits of the gift of shoes, of sesame, of a piece of ground (through the legend of Brahmā giving a piece of ground to gods for the performance of sacrifice), of a house, of cows, of bulls, and of food. (66) He emphasises that no gift is superior to that of food and water (67) On being further asked by Yudhiṣṭhira on the subject, Bhīṣma narrates to him the story of Yama and Śarmin Yama had elaborated to the latter on the theme of various kinds of *dānas* such as of sesame, water, lamps, jewels, and clothes (68) Yudhiṣṭhira again expresses curiosity about *bhūmadāna* Bhīṣma says that one should make gifts of the three things denoted by the same word (*go*), namely, cow, earth, and speech Particularly cows should be given away to learned Brāhmaṇas having many sons The person and property of a Brāhmaṇa should never be violated

(69) In confirmation of what he has said in the concluding part of the preceding adhy, Bhīṣma narrates to Yudhiṣṭhira how Nrga suffered ignominy for usurping the property of a Brāhmaṇa — though quite unconsciously A Brāhmaṇa's cow had once strayed among Nrga's cows, and was through mistake given away to another Brāhmaṇa together with the other cows After Nrga had died he was made to suffer for this lapse on his part He was condemned to live as a lizard for 1,000 years, at the end of which period he was to be blessed by Vāsudeva and then go to *svarga* (70) Yudhiṣṭhira desires to know from Bhīṣma something more about the fruits of the gift of cows. Bhīṣma narrates to him the legend of Uddālaka, his son Nāciketa, and Yama Once upon a time, Uddālaka being annoyed with his son's carelessness cursed him with the words *yamam paśya* At that very instant, Nāciketa fell down Uddālaka repented, and Nāciketa was revived by means of his father's tears On being asked what had happened in the mean time, Nāciketa told his father that he had gone to the region of Yama Yama had taken him round to the various worlds to which the virtuous became entitled Yama had further told him that the regions which had rivers of milk and ghee were meant for those who gave away *gorasa* He had said that the right kind of cows should be given away to the right kind of people, and at proper time and according to the proper procedure Yama had also explained to Nāciketa the significance of *ghrita-dhenu*,

tila-dhenu, and *jala-dhenu* (71) With a view to satisfying Yudhiṣṭhira's curiosity regarding *goloka*, Bhīṣma repeats to him the dialogue which Brahmā and Indra had on that subject (72) On that occasion, Brahmā had described to Indra how *goloka* was to be attained He had also described the various fruits of the gifts of cows (73) He had particularly emphasised that whoever stole a cow knowingly or sold her for profit was liable to dire punishment

(74) Bhīṣma describes to Yudhiṣṭhira the fruits accruing from different *vratas*, *nyamas*, *svādhyāya*, etc (75) The subject of this adhy again is *gopradāna* Bhīṣma refers to the dialogue between Māndhātṛ and Brhaspati in which the latter had laid down the detailed procedure of *gopradāna* Bhīṣma also enumerates various kings who have attained to *svarga* through gifts of cows (76) Continuing the discussion about the gift of cows, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira of the specific fruits obtainable through the gifts of specific kinds of cows In connection with the gift of *kapilā*, there occur the legends of Śiva's accepting the bull as his emblem and of gods glorifying Śiva as *Paśupati* (77) In the context of the gift of cows is also narrated the story of Vasiṣṭha and Saudāsa In reply to Saudāsa's question as to what was the most sacred thing to be recited, Vasiṣṭha recited the 'Upaṇiṣad of cows' He spoke of the *gomati vidyā* and the *gomati mantras* (78) Vasiṣṭha further told Saudāsa how cow-dung came to be used by gods and men in purificatory rites He also enumerated the fruits of the gifts of various kinds of cows such as *kapilā*, *rohini*, *śabalā*, *svetā*, *kr̥ṣṇā*, *dhūmrā*, etc (79) Continuing Vasiṣṭha asserted that there was nothing more meritorious than *godāna* Cows sustained *yajña* by means of the different parts of their body (80) Bhīṣma states that nothing is more sacred than cows, and endorses this statement by pointing out that, in by-gone days, Vyāsa too had impressed this point on Śuka (81) Yudhiṣṭhira now asks Bhīṣma about the belief that Śrī resides in cow-dung Bhīṣma tells him of how Śrī wanted to make her home among the cows, how the cows refused to entertain her because she was fickle, how Śrī implored them to accommodate her in any part of their bodies (howsoever repulsive it might be), and how the cows finally relented and permitted her to remain in their dung and urine (82) Bhīṣma again speaks of the religious importance of giving away cows Indra once asked Brahmā why the world of cows was situated above the world of gods. Brahmā told him that cows were superior to gods in that they sustained people in various ways Dakṣa's daughter Surabhī (the Mother Cow) practised penance without any ulterior motive in view Brahmā was pleased and granted her a boon that she would be immortal and would live above the three worlds and that her sons and daughters (bulls and cows) would help mankind in various ways

(83) "Why is the gift of gold so much valued?", asks Yudhiṣṭhira Bhīṣma describes to him how gold originated While performing *śrāddha* on the bank of the Gangū, Bhīṣma happened to show his mastery over all the minute details of the ritual procedure The *pitars* were greatly pleased and asked him to give away gold at *śrāddha*, so that they might be purified. In connection with the giving away of gold, Bhīṣma also narrates

the story of Paraśurāma Paraśurāma had annihilated the Kṣatriya race twenty-one times and had performed Aśvamedha, but had even then not secured the "lightness" of the soul He, therefore, asked the sages as to what was the greatest purifier On behalf of the sages, Vasīṣṭha told him how Śiva's semen (which was *tejas*) once got mixed up with Agni (who also represented *tejas*) At that time, the demon Tāraka was harassing the gods (84) Pārvatī had cursed the gods that they would have no children But Agni was not there when this curse was pronounced So Brahmā told the gods that Agni would procreate from Gangā, through Śiva's semen which had got mixed up with him, Kārttikeya who would destroy Tāraka This legend incidentally accounts for the frogs losing their sense of taste, the elephants having their tongues bent back, the parrots losing their faculty of speech, etc (85) The same legend speaks of the procreation of Bhṛgu, of Angīras, and of Kavi — and from these three of the whole population Vasīṣṭha told Paraśurāma that gold too was the child of Agni and was, therefore, most sacred This adhy ends with the enumeration of the fruits of the various kinds of the gift of gold (86) Yudhiṣṭhira asks "How could Tāraka be overpowered when he was supposed to be invulnerable?" Bhīṣma repeats to him the legend which was narrated by Vasīṣṭha to Paraśurāma The *garbha*, which Gangā had borne from Agni and which she had thrown out, was nurtured by Kīrttikāś In course of time, this child, called Kārttikeya, became the commander-in-chief of gods and killed Tāraka Bhīṣma goes on to say that gold was born together with Kārttikeya and was, therefore, highly valued

(87) The topic now posed for discussion by Yudhiṣṭhira is the procedure for *śrāddha* The *pitars* are to be worshipped even before the gods are worshipped The fruits of *śrāddhas* performed on different *tithis* are enumerated (88) Yudhiṣṭhira asks "What should be offered to the *pitars*?" In reply, Bhīṣma describes various kinds of oblations (including those of different kinds of meat) and their fruits He adds that sesame constitutes the best offering to the *pitars* (89) Bhīṣma then mentions the *kāmya śrāddhas* as described by Yama to Śaśabindu These are *śrāddhas* performed under specific constellations for the fulfilment of specific desires (90) Continuing the discussion regarding *śrāddhas*, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that Brāhmaṇas may be appointed to officiate at *śrāddhas* after they have been properly examined In this connection he speaks of three types of Brāhmaṇas, namely, *panktidūṣa*, *panktipāvana*, and *apānkteya* Bhīṣma also sets forth some other rules regarding *śrāddhas* (91) Yudhiṣṭhira then asks "Who invented *śrāddha*? Which things are to be avoided at *śrāddha*?" Bhīṣma tells him of how Nimi of the Atri family conceived of the idea of *śrāddha* for his son Śrīmat That, of course, constituted an inversion Then Atri explained to Nimi the correct procedure for *śrāddha* (92) Bhīṣma says that the practice of performing *śrāddha* (and *tarpana*) began from that time He also explains through a legend why, at the commencement of a *śrāddha*, an offering is made to Agni He then gives further details about *śrāddha* and *tarpana* (93) Bhīṣma emphasises that a twice-born, even

when he is observing a vow, should not refuse an invitation for *śrāddha*. He then explains the concept of *tapas* as also different kinds of *vratas*.

(94) In this adhy, Bhīṣma makes a comparative statement about the giver and the receiver, illustrating it with the legend of Vṛṣādarbhī and the seven sages. The sages refused to accept charity from Vṛṣādarbhī even when they had been in dire need, for, through *pratigraha*, a Brāhmana lost the fruit of all his *tapas*. Enraged at the non-acceptance by the sages of his offer, Vṛṣādarbhī instigated Yātudhānī to overpower them. (95) The seven sages, accompanied by Arundhatī, continued their wandering in search of food. They came across a lake full of lotus-stalks. Yātudhānī, who was guarding the lake, permitted them to collect the lotus-fibres for eating on the condition that they told her their names. Through the knowledge of their names, she wanted to exert some kind of magical influence on the sages. Suspecting this, Atri and other Rṣis mentioned their names in a cryptic manner. Eventually Yātudhānī was struck down and turned to ashes by Śunahsaka who had been accompanying the sages. In the mean time, the lotus stalks were stolen away. It transpired that Śunahsaka was actually Indira in disguise who wanted to test the sages. The *apratigraha* of the latter was the true *dharma*. (96) A similar story of how the sages proclaimed the true *dharma* indirectly through the oaths uttered by them is narrated in this adhy. Agastya and the other Rṣis were going on a pilgrimage, when Agastya once lost his provision of lotus stalks. He suspected his colleagues, but they protested their innocence by uttering oaths.

(97) In reply to Yudhiṣṭhira's question as to how the practice of offering shoes and umbrella at *śrāddha* and similar other religious rites originated, Bhīṣma narrates the story of Jamadagni and Renukā. When, on a certain occasion, Renukā complained that her head and feet were scorched by Sūrya, Jamadagni sought to punish Sūrya. (98) But later he relented as the result of Sūrya's entreaties. In return for this kindness Sūrya gave Jamadagni shoes and umbrella. (99) In this adhy, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira of the fruits of planting groves of trees and digging tanks. (100) The theme for discussion in this adhy is the duties of a householder. Bhīṣma repeats to Yudhiṣṭhira the dialogue between Pṛthvī and Vāsudeva on this subject. (101) Yudhiṣṭhira now asks about the origin and fruit of the gift of lamps. Bhīṣma refers to the dialogue between Manu and Suvāna on this subject, wherein Manu had explained to Suvāna, on the basis of the older dialogue between Śukra and Bali, various points in connection with the gifts of plants, flowers, incense, lamps, etc. (102) The discussion on the same topic continues, in the course of which Bhīṣma narrates the legend of Nahuṣa. Nahuṣa secured the kingship of gods through various kinds of religious practices. But this made him arrogant. He ill-treated the sages. Bhṛgu and Agastya decided to teach him a lesson. (103) Nahuṣa had given up the pious acts such as the offering of lamps etc. He once yoked Agastya to his chariot. He even kicked Agastya's head with his left foot. Thereupon Bhṛgu, who had entered into Agastya's matted hair, cursed Nahuṣa as the

result of which the latter was turned into a serpent. However, he was to regain his lost position on account of his having made offerings of lamps as also through Yudhiṣṭhira's favour (104). The discussion in this adhy concerns the violation of a Brāhmaṇa's possessions. Recounting the dialogue between a Capdāla and a Kṣatrabandhu, Bhīṣma points out how a king who had offered in a sacrifice Soma-juice extracted from Soma-plants, on which drops of milk of cows stolen from a Brāhmaṇa had fallen, as also the Brāhmaṇas who had consumed that Soma-juice went to hell, because they had become a party—though unconsciously—to the offence of the violation of a Brāhmaṇa's property. Other points incidentally made out in this adhy are that one should not sell Soma and that pride (*atimāna*) is the most dangerous of vices. (105) Replying to another question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma tells him that, by means of different religious practices, men go to different worlds after death. In this connection, he narrates the legend of Gautama and Vāsava. The latter, disguised as king Dhṛtarāṣṭra, explained to Gautama what kind of people became entitled to which worlds. (106) Here Bhīṣma emphasises that the highest kind of penance is non-eating (*anaśana*) or fasting. Bhagīratha went to the Bāhmaloka by practising *anaśana*.

(107) Yudhiṣṭhira asks "What makes one long-lived or short lived?" Bhīṣma's answer is that *ācāra* is the root cause of all this. Bhīṣma then goes on to explain what constitutes good conduct. (108) In this adhy Bhīṣma explains how an elder brother should deal with a younger brother and *vice versa*.

(109) Yudhiṣṭhira again reverts to the theme of fasting. Bhīṣma answers his various questions on the subject by repeating what Angīras had formerly told him. He dilates upon the fruits of fasts—full or partial—observed on specific days. (110) Continuing Bhīṣma says that the performance of a sacrifice is not possible for all, but that *upavāsa* brings about fruits similar to those of sacrifice. (111) The main topic of this adhy is *tīrthas*. Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that all *tīrthas* are sacred, but the holiest of all places is the mind where truth is the sacred water. He speaks of two kinds of *tīrthas*—spiritual and earthly.

(112) Yudhiṣṭhira expresses a desire to know something about metempsychosis. Bhīṣma directs him to Brhaspati who has arrived there. After honouring Brhaspati, Yudhiṣṭhira asks him "Who is man's true friend—one who follows him after death?" Brhaspati replies "Man is born alone and dies alone. Only his *dharma* follows him after death." He then explains how this happens. Yudhiṣṭhira asks "How is semen (*retas*) produced?" Brhaspati replies "The elements like *prthivī*, water, etc., are gratified with food and generate semen." Thereafter Brhaspati explains how *puruṣa* becomes embodied and where he resides after death. He also enumerates the different deeds as the result of which man is made to assume different forms in different rebirths. (113) Brhaspati further tells Yudhiṣṭhira how one may redeem oneself from the consequences of one's sinful acts. In this connection, he emphasises the efficacy of

charity, particularly of the offering of food (114) Bīhaspatī concludes his discourse with an indication of the comparative merits of the six "gates of *dharma*", namely, *ahimsā*, Vedic rites, meditation, restraint of senses, penance, and service to the *guru*.

(115) After Bīhaspatī has gone away, Yudhiṣṭhira takes up with Bhīṣma the question of *ahimsā*. Bhīṣma tells him of the four kinds of *ahimsā* which need to be practised, namely, *ahimsā* in speech, in thought, in act, and in eating. Bhīṣma then speaks of the evil consequences of meat-eating. (116) Bhīṣma's discourse on the subject of meat-eating continues. He quotes various authorities in support of his view that meat-eating constitutes a great sin, and also enumerates a number of kings who attained to *svarga* through the avoidance of meat-eating. (117) At the same time, Bhīṣma mentions the circumstances under which meat may be eaten. (118) Replying to a question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma says that those who are born in this world are governed by certain innate tendencies. In order to illustrate this point he refers to the dialogue between the Kīta and Kṛṣṇa Dvāpāyana. (119) Through Vyāsa's favour as also as the result of religious practices, the Kīta passed to higher orders of life one after another, retaining its memory in each life. (120) When the Kīta had become a Brāhmana, Vyāsa told him that one who did good deeds was born in a higher order of life. By way of the moral of this story, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that those who have died in the Kuru-war have faithfully followed their *dharma* and have thereby secured great merit (*punya*). (121-123) "Among these three — learning, penance, and charity — which is the best?" While replying to this question of Yudhiṣṭhira, Bhīṣma refers to the dialogue between Vyāsa and Maitreya wherein Vyāsa glorified *dāna* (charity) while Maitreya glorified *tapas* (penance) and *vidyā* (learning). Vyāsa, however, concluded that those who practised *dāna* enjoyed happiness here and hereafter and that the gift of food actually led to Brahmaloḥa or even to a superior *loka*. (124) In this adhyāya, Bhīṣma, recounting the dialogue of Kaikeyī and Śāṇḍilī, explains how a wife should behave with her husband. (125) Yudhiṣṭhira now asks "Which is more efficacious — *sāman* (conciliation) or *dāna*?" Bhīṣma replies that it depends on the nature of the person in respect of whom it is to be employed. He tells Yudhiṣṭhira the story of the Brāhmana who was seized by a Rakṣas but got himself freed by means of *sāman*.

(126) In the next nine adhyāyas, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira of Kṛṣṇa's twelve-year *vṛata*, of Maheśvara's great prowess, of the doubts which had entered in his consort Umā's mind, and of the dialogue between Umā and Maheśvara. While he had been observing his vow, Kṛṣṇa showed to the sages the mystery of *vaṁśava tejas*. In return he desired to hear what the sages had to say. (127-133) Nārada began by recounting the dialogue between Umā and Maheśvara, in the course of which Maheśvara had explained to his consort why his third eye had to be produced, why his southern face was terror-inspiring, why his matted hair was tawny and erect, how his throat became blue, why he held a *pināla* in his hand, why he had a bull for his vehicle, and why he lived on the cremation-

ground Then on Umā's entreaty, Maheśvara discoursed on the fivefold *dharma* of a householder, the *dharmas* of the four *varnas*, the *dharma* common to all *varnas*, the forest-dweller's *dharma*, the *dharma* of *munis*, the *āśrama-dharmas*, etc Maheśvara also explained how the degradation and the rise in social order occurred He further answered Umā's questions regarding the bondage of *samsāra*, the meritorious deeds which entitled man to *svarga*, the good and bad conduct, the circumstances which made one intelligent and healthy or otherwise, etc (134) In the end, Maheśvara asked Umā about the duties of a woman (*strīdharmā*) Umā consulted the *ṛṣis* who had come to pay homage to Maheśvara and then expatiated on the subject

(135) Yudhiṣṭhira asks " Who is the one god in the world and which is the highest *dharma* ? " Bhīṣma replies " Vāsudeva is the one god, and the recitation of the *Viṣṇusahasranāmastotra* is the highest *dharma* " The text of the *Viṣṇusahasranāmastotra* is given in this adhy (136) Replying to Yudhiṣṭhira's question as to who deserve to be honoured and worshipped, Bhīṣma says that Brāhmaṇas must be always honoured and worshipped Then follows a eulogy of Brāhmaṇas (137) Through the legend of Vāyu and Kārtavīrya Arjuna, Bhīṣma seeks to establish that a Brāhmaṇa is definitely superior to a Kṣatriya Vāyu tried to impress this point on the mind of Kārtavīrya Arjuna (138) Vāyu glorified Brāhmaṇas and asked Kārtavīrya Arjuna to realise his own limitations (139) Vāyu narrated to Kārtavīrya the stories of Anga, Prthivī, and Kaśyapa, and of Utathya, Bhadrā, and Varuna (140) Vāyu also narrated the stories of Agastya and the burning up of Dānavas, and of Vasiṣṭha and Ādityas (141) Vāyu continued with the stories of Ati and Svarbhānu, and of Cyavana and Aśvins (142) Vāyu concluded with the story of Dhanin and the Brāhmaṇas Eventually Kārtavīrya Arjuna repented and promised always to honour and serve Brāhmaṇas.

(143) Asked by Yudhiṣṭhira as to why Brāhmaṇas are to be worshipped, Bhīṣma tells Yudhiṣṭhira that, as he is gradually losing strength, Kṛṣṇa may be implored to answer his question Then Bhīṣma recites a hymn of praise for Kṛṣṇa (144) Yudhiṣṭhira directs his question to Kṛṣṇa Thereupon Kṛṣṇa glorifies Brāhmaṇas He refers to the talk on this subject which he formerly had with Pradyumna He had described to Pradyumna his encounter with Durvāsas Durvāsas harassed Kṛṣṇa and Rukmiṇī in a variety of ways, but they neither lost their temper nor slackened in their service to the sage In the end, Durvāsas was duly propitiated and granted boons to Kṛṣṇa and Rukmiṇī (145) Yudhiṣṭhira then implores Kṛṣṇa to communicate to him the knowledge which he had acquired from Durvāsas Kṛṣṇa first enumerates various exploits of Śiva, such as the destruction of Dakṣa's sacrifice, the tearing out of Bhaga's eyes, and the felling of Pūsan's teeth Seeing Śiva's terrific form, all gods began to recite the *Satarudriya* Then occur references to the destruction by Śiva of the three fortified cities and to the fact that Śiva himself had become Durvāsas (146) Kṛṣṇa recites the glorious names and deeds of Śiva (147) Yudhiṣṭhira now opens up for

discussion, rather abruptly, the subject of the relative validity of the various means of knowledge (*pramāṇas*) and the Veda (*āgama*) Bhīṣma speaks of the Veda as possessing absolute validity (148) Bhīṣma describes the characteristics and the fates of those who follow *dharma* and those who reject *dharma* — of those who are *sat* and those who are *asat* (149) When Yudhiṣṭhira points out that human effort is not seen necessarily to lead to success nor ethical conduct to prosperity nor learning to happiness, Bhīṣma tells him that *karman* and *svabhāva* are the deciding factors in the matter of whatever happens (150) Continuing, Bhīṣma says that one should go on working with the faith that good deeds will necessarily have good results Kāla is the real motive force, and sees to it that *dharma* does not produce the consequences of *adharma* (151) With reference to Yudhiṣṭhira's question as to how one becomes free from sins and other blemishes, Bhīṣma advises him to recite the *devatā vamsā* and the *ṛṣi vamsā* at the time of the *samdhya* prayers These *vamsās*, comprising names of gods, their consorts, divine beings, sacred concepts and entities, rivers, holy places, Ṛṣis, Rājaraṣis, etc., are reproduced in this adhy (152) After this enumeration of *Devatās* and *Ṛṣis*, Bhīṣma becomes quiet Vyāsa tells Bhīṣma that Yudhiṣṭhira and his brothers have regained peace of mind as the result of their grandsire's instruction, and that, therefore, they should be permitted to go back to the capital Bhīṣma blesses the Pāṇḍavas and asks Yudhiṣṭhira to come back to Kurukṣetra in time for his *niryāna* at the beginning of *uttarāyana* Yudhiṣṭhira, accompanied by his brothers, Kṛṣṇa, Dhṛtarāṣṭra and Gāndhārī, and others, returns to Hastināpura

(153) Yudhiṣṭhira returns to Kurukṣetra for Bhīṣma's *niryāna* Bhīṣma consoles Dhṛtarāṣṭra by telling him that what has happened had been already ordained, and asks him to cherish the Pāṇḍavas as his own sons. He then turns to Kṛṣṇa and implores him always to guide and protect the Pāṇḍavas He seeks the Lord's permission to depart from the world (154) Bhīṣma's *niryāna* and the funeral rites are described Yudhiṣṭhira and others proceed to the bank of the Gangā The latter manifests herself and laments the ill luck of her son Bhīṣma, whom even Paraśurāma had not been able to vanquish but who met his death at the hands of a person like Śikhandīn Kṛṣṇa consoles her by assuring her that Bhīṣma was really a Vasu and that, after his earthly existence, he has rejoined the Vasus Gangā is pacified All people then return home

[The critical constitution of the text of the *Anuśāsanaparvan* has resulted in the isolation of a number of passages (some of them being quite large in extent), which it has been found necessary to include, in the Appendix Out of the twenty-nine such passages, twenty-eight are of the nature of insertion These latter may be broadly divided into two classes (a) fifteen insertions, extending over 3561 lines, made by S manuscripts (with which D is invariably associated), and (b) thirteen insertions, extending over 2008 lines, made by N manuscripts For adhyāyas 126–134 of the critical edition (1026 lines), the text of which is constituted on the basis of N manuscripts,

D₁₀ S Kumbh ed Madras ed Cv substitute a passage consisting of 4706 lines A brief indication of the contents of these Appendix-passages is given below

(No 1) 163 lines D₁₀ S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 8 Eulogy of Brāhmanas, India Agni-Sūrya-Śacī *samvāda*, Madaiāja-Vāsudeva-Vyāsa-*samvāda*, greatness of *Yagñapurusa* (No 1A) 461 lines D₁₀ S Kumbh ed Madras ed Cv cont Episode of Suparna (No 2) 52 lines D₁₀ S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 11 *Prāyascitta* for ingratitude, story of Vatsanābha (No 3) 349 lines D₁₀ T G Kumbh ed Madras ed ins after 13 13 Way of *samsāra*, description of *prakṛti*, dialogue between Sanatkumāra and Nārada (about the creation of the universe, the five great elements) (No 3A) 572 lines D₁₀ T G cont M Cv ins after 13 11 Dialogue between Suparna and the sages, importance of *bhagavad darsana*

(No 4) 77 lines N Kumbh ed ins after 13 14 84 Eulogy of Mahādeva by Upamanyu's mother (No 5) 78 lines N Kumbh ed ins after 13 14 99 Eulogy of Mahādeva by Upamanyu (No 6) 52 lines V₁ B Dn D₁₋₁₀ Kumbh ed ins after 13 14 153 D₁₋₈ after 13 14 153* *Śvastara* by Upamanyu

(No 7) 81 lines D₁₀ S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 22 How Brahmanas are born in Vaiśya and Śūdra *yonis* Vyāsa and others (No 7A) 288 lines S Kumbh ed Madras ed Cv cont D₁₀ ins after 13 48 Dialogue between Nārada and Māikandeya (about *havya-larya*, maiden daughter, *dharma* of women, *kundagolakas*, mixed *varna*, etc)

(No. 8) 78 lines V₁ B Dn D₁₋₁₀ ins after 13 32 Fruits derived from the protection of one who seeks succour, Viśadaibha-*lapota*-legend

(No 9) 157 lines D₁₀ S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 80 Importance of cows, Surabhi and her progeny, all divinities reside in the body of a cow (No 9A) 178 lines D₁₀ S Kumbh ed Madras ed Cv cont Greatness of cows, Phenapa-Sumitra-legend, story of Rantideva (No 9B) 170 lines D₁₀ S Kumbh ed Madras ed Cv cont Dialogue between Vyāsa and Śuka (*gomati stotra*) (No 10) 500 lines D₁₀ S Kumbh ed Madras ed Cv ins after 13 98 *Parāśara-Smṛiti* (Śūdra dharma, Kṣatriya-dharma, Yati dharma, *dharma*s of all *varnas*) (No 10A) 94 lines D₁₀ S cont Dialogue between Indra and Mātali (about persons deserving worship even from gods) (No 11) 484 lines D₁₀ S ins after 13 110 Dialogue between Sanatkumāra and Śamkara, *adhyātma-vidyā*, *sāṃkhya* and *yoga*

(No 12) 94 lines V₁ B Dn D₁₋₇ + 10 ins after 13 111 D₁₋₈ after 13 110 Fruits of fasting (with reference to the twelve names of Viṣṇu) (No 12A) 20 lines V₁ B Dn D₁₋₁₀ cont D₁₋₈ ins after 13 111 Beautifying and brightening various limbs (*angavādhī*)

(No 13) 49 lines D₁₀ S Kumbh. ed Madras ed Cv ins. after 13, 124,
*10

Dialogue between Nārada and Pundarika, *adhyātma-vidyā*, Nārāyaṇa as the Highest Being

(No 14) 561 lines V₁ B Dn D₁₋₃ ins after 13 125 D₄ & Cv after 13 151 D₅ after 13 151 39^{ab} *Dharma-rahasya* stated by various gods like Viṣṇu, Baladeva, Agni, etc (No 14A) 90 lines V₁ B Dn D₁ & 4-5 Cv cont Who are to be fed and by whom, *bhojya-abhojya* (No 14B) 87 lines V₁ B Dn D₁ & 4-5 Cv cont kings who made gifts to Brāhmanas and thereby attained *svarga*, fruits of various kinds of *dāna*

(No 15) 4706 lines, D₁₀ S Kumbh ed Madras ed Cv subst for 13 126-134 Umā-Maheśvara-*samvāda* (about different kinds of *dharma*s, *yajña*, inequality in the world, *karmavipāka*, causes of different diseases and of physical and mental deformities, *pāpa* and *prāyaścitta*, *prakṛti* being responsible for all actions, knowledge, memories of various lives, eschatology, *upavāsa*, *tīrthas*, *śauca-aśauca*, *dāna*, *sāṃkhyā*, *yoga*, and *mokṣa*, *pāśupata-yoga* and devotion to Śiva, Strī-dharma, etc)

(No 16) 255 lines V₁ B Dn D₁ & 4-5 ins after 13 134 Eulogy of Vāsudeva by Śiva, *phalaśruti* of Umā-Maheśvara-*samvāda*

(No 17) 23 lines D₁₀ S Kumbh. ed Madras ed ins after 13 134 Worship of Nārāyaṇa brings the best blessings

(No 18) 177 lines V₁ B Dn D₄ & 5 ins after 13 135 *Mantra-vidhī*, *japa-vidhī*, Rudras, Ādityas, Vināyakas, etc, *sāvitrī-japa* (No 19) 39 lines D₄₋₅ ins after 13 148 Description of *mānasa-tīrtha* (No 20) 460 lines D₄₋₅ ins after 13 150 Dialogue between the cow Bahulā and the tiger, *dharma* is characterised by truth and straightforwardness]

GENERAL OBSERVATIONS

One thing which strikes the reader of the *Anuśāsanaparvan* rather prominently is the complete lack of any logical order in the arrangement of its subject-matter. Several topics have been introduced quite abruptly (e g 73 7, 129 15, 147), and digressions are not uncommon (e g 138 16^a-19^b). The commentator Nilakaṇṭha has tried to discover some kind of logical unity in the successive *adhyāyas*, but his attempt must be said to have failed miserably. The presentation of the subject-matter follows the same monotonous pattern throughout the *parvan*. Yudhisthira asks Bhīṣma a question relating to some topic, and Bhīṣma answers it either directly or by narrating an ancient legend or by repeating what some other person had formerly told him about the subject or by recounting the dialogue on that subject of other persons which had taken place in

the past¹ Sometimes Bhīṣma asks Yudhiṣṭhira to direct his question to some other person like Brhaspati (112-114) or Kṛṣṇa (143-146) Yudhiṣṭhira's questions are mostly elementary in character and often show the questioner to be just a simpleton Several questions, again, seem to have been improvised in order that there should be some occasion to introduce a particular legend That is why, in some cases, the legends do not supply appropriate answers to Yudhiṣṭhira's questions (e g 19ff, 118ff, 125) Repetition is a normal feature of this *parvan* Apart from the many repetitions within the *parvan* itself, such as that of the story of the birth of Viśvāmitra and Jamadagni-Jāmadagnya (in 4 and 52-56), the whole Kāṁtikēya-episode, which has already occurred in the *Śalyaparvan* (43-45), is repeated in the *Anuśāsanaparvan* (83-86) Some other examples of this latter kind of repetition are The story of the birth of Viśvāmitra and Jamadagni-Jāmadagnya (13 4, 52-56), which has already occurred in 3 115-117 and 12 49, the story of Nahuṣa (13 102-103), which has occurred in 5 11-17 and 12 329, and the legend of Asvins and Cyavana (13 141), which has occurred in 3 123 Indeed, the overall impression which this *parvan* produces is that the redactors must have seen in this *parvan* perhaps their last opportunity to introduce into the epic various miscellaneous topics which had occurred to them at the last moment The large number of Appendix passages would seem to confirm such an assumption A reference may be made here also to a couple of other points Several statements in this *parvan* appear to be devoid of any rationale, as, for instance, the statement regarding the various *lohas* and the kind of people who are said to become entitled to those *lohas* (105) or regarding the various kinds of fasts and their fruits (109) But such conventional statements are perhaps not quite unexpected in an epic Incidentally it may be added that quite a few passages in this *parvan* are obscure (e g 1 38, 44 18ff, 108 11, 121 8, 22, 147) and elliptical (e g 44 49^a, 76 7^b, 82 23^a, 108 5, 109 14, 115. 10^a, 121 9^b).²

Turning now from the form to the contents of this *parvan*, one may note some of the points which possess a kind of special interest

(1) An oft-recurring theme in this *parvan* is the eulogy of the Brāhmaṇas (e g. 8, 33-36, 136-142, 144) The Brāhmaṇas alone are said to be worthy of gifts (23), and those who promise them gifts but later refuse to give them anything are said to perpetrate the sin of *brahmahatyā* (25) Emphasis is always placed on the inviolability of the person and the property of a Brāhmaṇa (104) The *brāhmaṇya* is represented to be most difficult to attain (28-30), though mention is made of some cases in which those who were not born Brāhmaṇas later somehow became Brāhmaṇas (4, 31) Vāyu had convinced Kārtavīrya Arjuna of the innate greatness of the Brāhmaṇas by narrating to him various legends (138-142) Bhīṣma may be said to clinch the point when he pro-

¹ Reference may be made in this connection to the technique of a *sathvāda* within a *sathvāda* adopted in the Epic. A fine example of this is to be seen in 13 101

² For the discussion of this and other points mentioned in this section, see Critical Notes

claims that Yudhiṣṭhira is certainly most dear to him but that the Brāhmanas are to him dearer still (8 12) He further says that a Brāhmana is to a Kṣatriya what a husband is to his wife (8 19) In more or less similar strain, Kṛṣṇa says that, even though he is the great god, he can ill afford to overlook the Brāhmanas (144 9) Such glorification of the Brāhmanas, which often occurs out of place, is obviously tendentious and is indicative of the Brahmanic redaction of the Epic

It may be added in this very context that, while speaking of the unmistakable Bhārgava influence on the redaction of the *Mahābhārata*, V S SUKHTAKAR observes¹ that the *Anusāsanaparvan*, "for some reason that is not yet quite clear, is the richest in Bhārgava material"² He draws attention to as many as eleven passages in this *parvan* where the Bhṛgu are either glorified or prominently mentioned The "topic of perennial interest",³ namely, the mingled Brāhmana and Kṣatriya parentage of Bhārgavarāma occurs twice (4, 52-56)⁴ At two places, reference is made (rather in a far-fetched manner) to Bhārgavarāma's having annihilated the entire Kṣatriya race twenty-one times (14-138, 83-30)⁵ Vītahavya is said to have attained *brāhmanya* merely as the result of Bhṛgu's words (31-54) Only a scion of the Bhṛgu family, Vipula, (and none else) could guard a woman against her innate fascination and fidelity (40-43)⁶ Bhṛgu, Angiras, and Kavi are represented to have been created as *prajāpatis* (85) Even the vogue of shoes and umbrella is associated with Bhārgava Jamadagni (97) A mention of Cyavana's having ensured a share in Soma for Aśvins is made in adhy 141 And, finally, the Nahusa episode in the *Anusāsanaparvan* (102-103), as compared with the same episode occurring in the *Udyogaparvan* (11-17) and the *Sāntiparvan* (329), presents a striking illustration of the "Bhṛguisation" of ancient legends

(2) Almost this entire *parvan* is characterised as *Dānadharmaparvan* It has been frequently emphasised that *dāna* is the highest type of *dharma* The legend of Vyāsa and Maitreya (123) seems to be intended to bring out the superiority of *dāna* over learning (*jñāna*) and penance (*tapas*) Many kinds of *dānas* and their fruits have been mentioned, but special stress is laid upon the importance and efficacy of the gift of cows (61-68, 70-73, 75-83) Curiously enough, however, the legend of Viṣṇu and the seven sages (94-96) aims at discouraging *prati-graha* or acceptance of gifts

¹ "Epic Studies VI The Bhṛgu and the Bhārata A Text-historical Study", *ABORI* 18, 1-76 (particularly 49-56)

² The reason for this might be that, as indicated elsewhere, this *parvan* offered perhaps the last opportunity for a free play of the redactor's activity

³ Cf., for instance, 52-21

⁴ From the point of view of the whole Epic, these are respectively the third and the fourth occurrences of that theme

⁵ Incidentally, these are respectively the ninth and the tenth references in the *Mahābhārata* to this special exploit of Parāśurāma

⁶ See particularly 13-26.

(3) In this very context may be mentioned the more or less detailed but generally conventional discussions about *śrāddha* (24, 87-93) and fasting (106, 109, 110). A legend is narrated about how the practice of *śrāddha* came into vogue (91). Again, it is in connection with *śrāddha* itself that another interesting legend is narrated about how the use of shoes and umbrella came into vogue (97-98).

(4) Various topics pertaining to *dharma* have been mooted in this *parvan*, but the discussion about them may be said to touch only the fringe of Dharmaśāstra. This discussion lacks any kind of method or logical order or even depth. There is a cursory treatment of *vivāha-dharmas* (44-46)¹, inheritance (47), types of sons (49)², and mixed castes (48). Various kinds of *dharmas*, such as *gāṇhasthya dharma*, *caturvarṇa-dharma*, *blakṣu dharma*, *ṛṣi-dharma*, *vānaprastha dharma*, etc., are described by Maheśvara to Uma (128-131). The *stri-dharma* is explained by Umā to Maheśvara (134). The *ācāra* is dealt with in adhy 107 and adhy 148, and this agrees largely with *Manu*. 2-4³. *Ahimsā* is specially recommended, with particular emphasis on the non eating of meat (114-117), though exception is made in respect of war and hunting (118). In the course of his discourses, Bhīṣma mentions the names of various teachers of Dharmaśāstra, such as, Manu (88 4, 116 12)⁴, Āpastamba, Śankha, Likhita, and Gautama (all these in 65 11), Indra (2) (65 44), Parāśara (65 58), Nārada (116 14), Brhaspati (116 15), and Mārkaṇḍeya (116 36). An interesting point in connection with the statement of *dharma* in this *parvan* is that, in two passages, true *dharma* is indirectly suggested through the various oaths pronounced by the sages (95-96). Attention may also be drawn to the laudable precept that the practice of *dharma* should be neither publicised nor bargained (148 35).

(5) While the subject of the nature of women is being discussed, mention is specifically made only of feminine frailties (98-99). It is emphasised that women need to be scrupulously guarded (40-43). It is also said that *pāturatya* is the only *dharma* of women.

(6) The doctrine of *karman* and *samsāra* is mentioned but not much elaborated (112, 132-33). A peculiar theory is put forth in this connection, namely, that through whichever body one performs particular deeds through that very body he experiences the fruits of those deeds (7 3-4)⁵. The motif of the omnipotence of destiny (*lāla*) is quite common (1, 150). Incidentally it may be pointed out that the different *lokas*, which

¹ Only five forms of marriage are mentioned in 44. 3-8. See Critical Notes.

² Twenty kinds of sons are mentioned in 49 5, while *Manu* mentions only twelve. See Critical Notes.

³ See Critical Notes.

⁴ Incidentally it may be pointed out that some of the statements attributed to Manu are not traceable in the present *Manusmṛiti*. About this and about the other teachers, see Critical Notes.

⁵ See Critical Notes.

men are said to attain as the result of their good deeds, are often represented as abounding in a variety of inelegant sensuous pleasures

(7) The *Anuśāsanaparvan* contains many sections of the nature of *stotras* and *māhātmyas*, such as, for instance, the Śivastava by Upamanyu (14 150-166, preceded by the enumeration of persons who were favoured by Śiva), the Śivasahasranāmastotra (17 30-150⁶), the Visnusahasranāmastotra (135 14-120), the Kṛsnastava by Bhīṣma (143 6-44), and the Rudrastava by Kṛṣṇa (145-146)¹ The *devata-vamśa* and the *ṛṣi-vamśa* (151 3-50), which Bhīṣma asks Yudhiṣṭhira to recite daily at both the *samdhya* prayers, may also be mentioned in this very context. So too may be mentioned the enumeration of the different *tīrthas* (26, 105 45-47), which is important also from the point of view of the geography of the epic, and the special eulogy of the Gangā (27). The allegorical description of the *mānasa-tīrtha* (111) is also noteworthy. Incidentally, a mention may be made of the long list of kings who attained *svarga* by abstaining from meat-eating (116 65-69), the list of Grtsamada's descendants (31 54-62), and the rather lengthy genealogy of Duryodhana (2 5-38).

(8) Among some other topics of miscellaneous interest, occurring in this *parvan*, may be mentioned the relative potency of fate and human effort (6), the relative validity of the *pramānas* (147), and the peculiar question as to who derives greater pleasure from sexual union — man or woman (12). Mention may also be made here of the part presumably played by some kind of mesmerism or hypnotism in the story of Vipula (41 6),² the belief that, by knowing the name of a person, one can exercise a kind of magical influence on that person (94 42-43, 95. 28, etc.), and the allegorical description of the two astronomical phenomena (42 18-19, 25).

(9) In 153 11⁴, it is said that, when Yudhiṣṭhira set out for Kurukṣetra to be present at Bhīṣma's *niryāna*, he took with him Bhīṣma's sacred fires. This would suggest that Bhīṣma had set up the sacred fires — in other words, that Bhīṣma was married. The question whether Bhīṣma was married or not has been much debated⁵. Those who believe that Bhīṣma was a *naisthika brahmacārin*, that he had not married at all, point out that there is no clear mention anywhere in the epic of Bhīṣma's marriage. On the other hand, Bhīṣma's vow of *brahmacarya* is referred to fairly prominently (1. 94 86-88, 6. 15 12, 115 1). But what did this *brahmacarya* actually imply? When Satyawatī's father hesitated to marry his daughter to Śamtanu for fear that, since Bhīṣma had already been anointed *yuvārāja*, the son born to Satyawatī would have no chance to succeed to Śamtanu's throne, Bhīṣma nobly vowed that he would not only renounce his right to Śamtanu's throne, but that, in order that there should be no trouble

¹ The *Śatarudrīya* is mentioned in 145 4. Presumably, not the Vedic *Śatarudrīya* but the following *Rudrastava* is intended here.

² See V S SURTHANAKAR, "Epic Studies VI", *ABORI* 18, p 50.

³ See for instance V V MIRASHI, *Saṃśodhanamuktāvalī* (Marathi), Vol 4, 78-89, Balacarya KHURSEKAR, "Bhīṣmāce brahmacarya" (Marathi).

of any kind between his progeny and Satyavati's progeny, he would also observe complete *brahmacarya*. His exact words are

अयं प्रवृत्ति मे दास्य ब्रह्मचर्यं भविष्यति ।

अपुत्रस्यापि मे लोका भविष्यन्त्यक्षया भुवि ॥ (1 94 88)

The crucial words here are *adya mabhrū*. Those words would suggest that Bhīṣma was already married but that he vowed to observe *brahmacarya*—that is to say, he vowed not to have any sexual relations with his wife—from that day onwards¹. In the *Bhīṣmaparvan*, Bhīṣma is said to have performed thirty *Āśvamedhas* (6 22 15). And only a married person is entitled to the performance of a Vedic sacrifice. It may, however, be argued—and perhaps quite cogently—that Bhīṣma could not have possibly performed such a large number of *Āśvamedha* sacrifices, for, otherwise, this remarkable feat of his would have been certainly referred to elsewhere in the epic. The mention in 6 22 15, it may be suggested, has to be understood merely as an *arthavāda*. Even a doubt may be expressed as to whether Bhīṣma had actually performed any *Āśvamedha* at all. The only well-known *Āśvamedha* is the one which was performed by Yudhiṣṭhira after his victory in the Bhārata war and which is celebrated in the *Āśvamedhikaparvan*. As against this, the fairly well attested reference in 6 22 15 to Bhīṣma's *Āśvamedhas* cannot be altogether ignored. That reference may not be interpreted too literally. It is, indeed, plausible that there is some exaggeration in that statement in respect of both the number and the type of sacrifices. Nevertheless there should be no difficulty in understanding that statement as implying that Bhīṣma had performed some Vedic sacrifices. That reference in conjunction with the reference to the sacred fires set up by Bhīṣma (13 153 11^a) does possess enough probative value. In this connection, attention may also be drawn to what the *Tantravārtika* has to say on Jaimini's *sūtra śiṣṭākope- 'vruddham itī cet* (1 3 5)². In the *Sabhāparvan*, Śiśupāla is represented to have taunted Bhīṣma that the latter was concealing his impotence under the guise of *brahmacarya* (2 38 24)³. The real sting of this invective seems to lie in the insinuation that, when Bhīṣma who was married had found that he was impotent, he sought to make a virtue of

¹ The *Pāṇḍavacarita* also seems to confirm this, for, Bhīṣma is said to have vowed (1 210) अजन्म-मन्मथोत्पत्तं ब्रह्मचर्यमतं परम् (अतः परम् is a paraphrase of अयं प्रवृत्ति) According to the *Bhāratamañjarī*, Bhīṣma declared (1 446) व्येतु ते मत्सुतमयं ब्रह्मचारी भवान्यहम् (भवानि is here significant) The *Bālakhārata* has (1 4 78) अजन्मापि समाचर्यं ब्रह्मचर्यं मया व्रतम्. In the *Mahābhārata* itself, Bhīṣma is said to have further proclaimed

न हि जन्मप्रवृत्तुक्तं मम किञ्चिदिदं नृत्तम् ।

यावत्प्राणा भ्रियन्ते वै मम देहसमाश्रिताः ॥

तावन्न जनयिष्यामि पित्रे कन्या प्रयच्छ मे ।

परिलज्जाम्यहं राज्यं मेयुर्न चापि सर्वशः ॥ (1 988*)

This would also support the assumption that the vow of Bhīṣma implied continence rather than 'unmarriedness'. But this passage is found only in the 8 manuscripts and may, therefore, not be taken into consideration for any critical purpose.

² This is reproduced in the Critical Notes.

³ Also see 2 38, 2.

necessity by taking the vow of *brahmacarya*. As for the absence of any clear mention in the epic of Bhīṣma's marriage, it may be pointed out that such a mention cannot be said to have been quite essential. Perhaps it is implied by the reference to the anointing of Bhīṣma as *yuvārāja* (1 94 38) ¹. Another piece of evidence is adduced to prove that Bhīṣma was not married. At some later stage in the *Sambhava* section of the *Ādyparvan*, Satyawatī is said to have asked Bhīṣma to practise *nyoga* on the two wives of Vicitravīrya and then to get himself consecrated as king and also formally take a wife.

इमे महिष्यौ भ्रातुस्ते काशिराजसुते शुभे ।

रूपयौवनसपन्न पुत्रकामे च भारत ॥

तयोरुत्पादयापत्य सतानाय कुलस्य न ।

मज्जियोगान्महाभाग धर्मं कर्तुमिहार्हसि ॥

राज्ये चैवाभिविच्यस्व भारताननुशाधि च ।

दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जी. पितामहान् ॥ (1 97 9-11)

There appears to be some kind of discrepancy in this passage. Knowing what one does of the earlier part of the story, one can understand Satyawatī asking Bhīṣma to procreate sons on Vicitravīrya's wives. But her main purpose in doing so must have been to ensure that the Bhārata throne remained in the line of Vicitravīrya. Her further exhortation to Bhīṣma then becomes quite incongruous. It is presumably with a view to getting rid of this incongruity that the S manuscripts have substituted 1 1029* ². The commentator Nilakantha explains *dārāṁś ca kuru dharmena* with *brahmacaryasamkalpāt prabhrti³ tyaktān samtatyartham angikuru*. It would thus appear that Bhīṣma was duly married, that he had set up the sacred fires for the purpose of Vedic rites, but that he later took the vow of strict sexual abstinence with a view to facilitating his father's marriage with Satyawatī. The *bhīmatva* of Bhīṣma's vow would perhaps be better appreciated if it were remembered that continence in married state implied greater austerity than not marrying at all ⁴.

(10) There are four passages in the *Anuśāsanaparvan* which are important from the point of view of the chronology of the Bhārata war

(a) आगन्तव्यं च भवता समये मम पार्थिव ।

विनिवृत्ते दिनकरे प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥ (152 10)

At the end of his instruction, Bhīṣma asked Yudhiṣṭhira to go back to Hastinā-

¹ The fact that Bhīṣma himself had gone to Satyawatī's father to request him to marry her to Śāntanu (1 94 67) would suggest that he (Bhīṣma) was then of an age, at which, normally, epic princes were already married.

² Cf. राज्ञार्ये नाभिविच्ये नोपेया जातु भैरुनम्.

³ This is obviously the paraphrase of the words *adya prabhrti* used by Bhīṣma in his *pratyñā* (1 94 88).

⁴ The description in the *Pāṇḍavacaritra* (1 217 18) is particularly significant in this context. Acclaiming Bhīṣma's vow of *brahmacarya*, gods said सर्वेऽपि शान्तिनो ब्रूत इच्छामः तेचरा वयम् । यथेतद्गन्तव्यं केनापि गृहमेधिना ॥ तत्त्वत्तत्त्वे हनिष्यन्मयो यदयमाददे । इदम्वक्ष्यते भीमं मीनस्तेनैव गीयताम्.

pura, and to return to Kurukṣetra when the sun started on his northern course — that is to say, at the commencement of the *uttarāyana* which would be the time for his *niryāna*.

- (b) उक्त्वा शर्वरी, श्रीमान्वञ्चाश्रमगरोत्तमे ।
समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभ ॥
स नियमो गजपुरायाजकैः परिवारितः ।
दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणम् ॥ (153 5-6)

Yudhiṣṭhira remained in Hastināpura for fifty nights and then left for Kurukṣetra when he saw that *uttarāyana* had commenced

- (c) अष्टपञ्चाशत्तं राज्यं शयानस्याद्य मे गता ।
शतेषु निश्चितश्रेषु यथा वर्षशतं तथा ॥ (153 27)

Bhīṣma told Yudhiṣṭhira that he had lain on his bed of arrows for fifty-eight nights

- (d) माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः पुण्यो युधिष्ठिर ।
त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्लो भविष्यतीति ॥ (153 28)

Bhīṣma further added that it was the month of Māgha and that the fortnight was to be regarded as bright.¹

(a) There is a complete unanimity among various authorities regarding Bhīṣma's having fixed up the commencement of the *uttarāyana* as the proper time for him to abandon his earthly life. The third and the fourth passages may help us to determine the date of that event.

(b) As for the reference that Yudhiṣṭhira had spent fifty nights in Hastināpura before he remembered the time appointed by Bhīṣma for his *niryāna* and, therefore, set out for Kurukṣetra, there is considerable discrepancy in it. First of all, attention may be incidentally drawn to the fact that the use, here, of *pañcāśat* (nom. sing.) is rather strange. The accusative form *pañcāśatam* should have been used to correspond with *sarvarih*.² But the use of the nominative for the accusative (presumably, *metri causa* in the present instance) may be regarded as a case of epic license. The more serious difficulty, however, is that Yudhiṣṭhira could not have lived in Hastināpura for fifty nights before leaving for Kurukṣetra to be present at Bhīṣma's *niryāna*. There are two separate references to Yudhiṣṭhira's return to Hastināpura, namely, 12.38.49 and 13.152.13. The statement in 153.5, coupled with the statement in 153.27, would suggest that Yudhiṣṭhira had gone to Hastināpura immediately after the end of the war. Actually, however, after the massacre on the last night of the war, there followed the offerings of water-libations for the dead and other incidents described in the *Śrīparvan*. Thereafter the Pāṇavas and others are said to have remained outside the city for one month

¹ For a fuller discussion of this stanza, see below.

² Cf. *lālādhvanor atyantasaṃyoge* (P. 2.3.5).

for observing *asauca* (12 1 2) It was at the end of this period that Yudhishthira returned to Hastināpura (12 38 49) for the *abhiseka* (12 40) Later, Yudhishthira again went to Kuruksetra for receiving instruction from Bhīṣma (12 48 2, 50 5, 55) In view of all this, it is difficult to understand how a period of fifty nights could have elapsed between the day of Yudhishthira's return to Hastināpura (12 38 49) and the day of his departure for Kuruksetra for Bhīṣma's *niryāna* (13 153 5) As it is, the context of adhyāyas 152-153 clearly indicates that 153 5 is to be related to 13 152 13 rather than to 12 38 49 And, in that case, the period of fifty nights becomes quite impossible¹ This patent inconsistency is sought to be removed by reading 153 5^{ad} as, उषित्वा शर्वरीं श्रीनान्पञ्चाहं नगरोत्तमे That would mean that, after the *anusāsana* by Bhīṣma, Yudhishthira went back to Hastināpura (152 13) and spent five days (*pañcāham*) and one night (*sarvanīm*) there before again returning to Kuruksetra at the time of Bhīṣma's *niryāna* This length of time would agree well with the general chronological scheme.² But it has to be remembered that the readings शर्वरीं (for शर्वरी) and पञ्चाहं (for पञ्चाहान्) were found only in T₂ G and could not therefore be adopted in the critical, particularly against the combined evidence of D₁ and M The reading in T₂ G is presumably a later improvement intended for the avoidance of the discrepancy implied by the wording of the constituted (original³) text Incidentally, it may be pointed out that the addition of one *ca* (and perhaps also of some such word as *ekām* to be connected with *sarvanīm*) is to be expected in the reading of T₂ G

(c) It is unanimously agreed that Bhīṣma lay on the arrow-bed for fifty-eight nights³ However, in a rather confusing statement regarding the chronology of war which occurs in his commentary on 6 17 2, Nilakantha interprets the word *aṣṭapañcāśātam* (in 153 27) to mean forty-two अशत शतहीनं यथा स्यात्तथा अष्टपञ्च अष्टपञ्चाशद्रात्रयो व्यतीता इति व्याख्येयम्। विलोमशोधनात् अष्टपञ्चाशद्द्वयं शत रात्रयो द्वाचत्वारिंशद्रात्रयो व्यतीता इत्यर्थः This he is required to do in order to

¹ See Critical Note on 153 5

² In this connection, S K BELVALKAR suggests the following other points in his article, "Śarapañ jarastha Bhīṣmācāryāṁśa Yudhishthirāsa upadeśa kiṁ divasa cālālā asāvā?" (Marathi), *Sahyādri* 29 (5), May 1949, pp 304-308 Bhīṣma lay on the bed of arrows for 58 nights Out of these, during the first 8 nights the war was still going on After the war, 12 days (actually 18 days of war plus 12 days = 30 days) were spent by Yudhishthira and his entourage as days of *asauca*, and about 3 days must have been spent for the coronation, etc After this period, Yudhishthira went back to Kuruksetra to receive instruction from Bhīṣma That must have been about the twenty third day of Bhīṣma's lying on the arrow bed Then began Bhīṣma's instruction as embodied in the *Sāntiparvan* and the *Anusāsanaparvan*, and it continued up to the fifty third day of Bhīṣma's *śaraśayyā* That means that Bhīṣma's instruction went on for 30 days During the last five days (or nights) which Yudhishthira spent in Hastināpura (153 5), Bhīṣma continued to lie on his bed of arrows On the other hand, in his rejoinder to BELVALKAR (*Sahyādri* 29 [5], pp 309-311), J S KARANDIKAR insists that the *asauca* must have been observed for full 30 days after the conclusion of the war, that about 9 days must have been required for the coronation, etc, and that, accordingly, Bhīṣma's instruction to Yudhishthira must have gone on only for 6 days

³ The form *rātryaḥ* is to be understood as acc pl

fit in the reference in 153 27 with that in 153 28 The date as mentioned in 153 28 is, according to Nilakantha, *Māgha-śukla-pañcamī* (*śukla-pañcamī* being indicated by the words, त्रिभागमात्र पक्षोऽयम्) Nilakantha takes *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa aṣṭamī* as the day on which Bhīṣma was struck down¹ And the interval between *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa aṣṭamī* and *Māgha-śukla-pañcamī* is forty-two days It is, however, noteworthy that where the word *aṣṭapañcāśatam* actually occurs (that is to say, in 153 27), Nilakantha makes no comment whatsoever Again, as for the date mentioned in 153 28, Nilakantha says in his commentary on that passage माघोऽयमिति । सौम्य चान्द्र, मासस्य चतुर्भागकरणे सार्धसप्तत्रिभागत्वात् अष्टम्यर्धस्यानतीतत्वेन प्रथमभागस्य विद्यमानत्वात् त्रिभागशेषो भवितुमर्हति इत्यर्थः । तेन अयं अष्टमी इत्यर्थः That is to say, here Nilakantha gives up the earlier date proposed by him, namely, *Māgha-śukla-pañcamī* On the whole, therefore, Nilakantha's statements on this question are palpably inconsistent.

(d) The reference in 153 28 is very important It constitutes a clear-cut statement regarding the date of Bhīṣma's *niryāna* (and of the commencement of the *uttarāyana*) There is no ambiguity about the month, which is *Māgha* The statement पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति is intriguing If the fortnight had actually been bright, Bhīṣma would have clearly said so He would not have said that the *pakṣa* deserved to be regarded as *śukla* The implication seems to be that the *pakṣa*, though not actually *śukla*, deserved to be regarded as *śukla* And the reason for this is suggested by the word *tribhāgaśeṣaḥ* The *pakṣa* was *kṛṣṇa*, but, since three parts of it had still remained — only one part having elapsed — it could as well be regarded as *śukla* (that is, as the continuation of *śukla*)² The *kṛṣṇa-pakṣa* was *tribhāgaśeṣa*, that is to say, only one fourth of it had elapsed One fourth of a fortnight is 3 75 days Therefore, the date indicated in 153 28 would corres-

¹ For this, Nilakantha seems to depend on the following statement of the *Bhāratasāvitṛī* अर्जुनेन हतो भीष्मो माघमासैस्सिताष्टमी This statement is, on the face of it, quite strange Bhīṣma could not have been struck down on *Māgha-kṛṣṇa-aṣṭamī*, if the Bhārata war had commenced (as the *Bhāratasāvitṛī* itself says) on *Mārgaśīrṣa-śukla-trayodaśī* हेमन्ते प्रथमे मासे शुक्लपक्षे त्रयोदशी । प्रवृत्ते भारतं युद्धं नक्षत्रं यमदैवतम् (भा सा ६४) *Māgha-kṛṣṇa* (or *śukla aṣṭī* or *śīte*) -*aṣṭamī* may be, if at all, the date of Bhīṣma's actual *niryāna* (Of course, it is not even that. Does the tradition of *Māgha śukla aṣṭamī* being regarded as Bhīṣma's day owe its origin to this statement?) Further, it is difficult to understand how Nilakantha derives *Mārgaśīrṣa kṛṣṇa-aṣṭamī* from the statement of the *Bhāratasāvitṛī* quoted above It may also be added that the reading अर्जुनेन हतो भीष्मो माघमासैस्सिताष्टमी is found in only one manuscript (B₁) of the *Bhāratasāvitṛī* out of nearly half a dozen manuscripts collated at BORI The more common reading is फाल्गुन्यां निहतो भीष्मः कृष्णपक्षे च सप्तमी

² Why it was necessary to regard that *pakṣa* as *śukla* would become clear from the following statement

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गाया चोत्तरायणे ।
धन्यास्ते ये मरिष्यन्ति हृदयस्थे जनार्दने ॥

The meaning of *tribhāgaśeṣa* as suggested above is, however, frankly not quite normal. The usual sense of *tribhāga* is a third part It can, of course, be understood as three parts (त्रयाणां भागानां समाहारः त्रिभागः or त्रिभागी) But then the question would still remain why three parts necessarily out of four? The readings त्रिभागमात्र पक्षोऽयम् (this reading would give a good sense since only a third part of this *pakṣa* has passed, it may be regarded as *śukla* The date would then be *Māgha kṛṣṇa pañcamī*) and त्रिभागशेषः मासोऽयम् are not attested by any manuscripts collated for the crit. ed

for observing *asauca* (12 1 2) It was at the end of this period that Yudhiṣṭhira returned to Hastināpura (12 38 49) for the *abhiseka* (12 40) Later, Yudhiṣṭhira again went to Kurukṣetra for receiving instruction from Bhīṣma (12 48 2, 50 5, 55) In view of all this, it is difficult to understand how a period of fifty nights could have elapsed between the day of Yudhiṣṭhira's return to Hastināpura (12 38 49) and the day of his departure for Kurukṣetra for Bhīṣma's *niryāna* (13 153 5) As it is, the context of adhyāyas 152-153 clearly indicates that 153 5 is to be related to 13 152 13 rather than to 12 38 49 And, in that case, the period of fifty nights becomes quite impossible¹ This patent inconsistency is sought to be removed by reading 153 5^{ab} as, उक्त्वा शर्वरी श्रीमान्पञ्चाह नरोत्तमे That would mean that, after the *anusāsana* by Bhīṣma, Yudhiṣṭhira went back to Hastināpura (152 13) and spent five days (*pañcāham*) and one night (*sarvarīm*) there before again returning to Kurukṣetra at the time of Bhīṣma's *niryāna* This length of time would agree well with the general chronological scheme.² But it has to be remembered that the readings शर्वरी (for शर्वरी) and पञ्चाह (for पञ्चाहन्) were found only in T₃ G and could not therefore be adopted in the edited, particularly against the combined evidence of D₁, and M The reading in T₃ G is presumably a later improvement intended for the avoidance of the discrepancy implied by the wording of the constituted (original²) text Incidentally, it may be pointed out that the addition of one *ca* (and perhaps also of some such word as *ekām* to be connected with *sarvarīm*) is to be expected in the reading of T₃ G

(c) It is unanimously agreed that Bhīṣma lay on the arrow-bed for fifty-eight nights³ However, in a rather confusing statement regarding the chronology of war which occurs in his commentary on 6 17 2, Nilakantha interprets the word *astapañcāśāśa-tam* (in 153 27) to mean forty-two अशत शतहीन यथा स्यात्तथा अष्टपञ्च अष्टपञ्चाशद्वात्रयो व्यतीता इति व्याख्येयम्¹ विलोमशोधनात् अष्टपञ्चाशद्द्वयं शत रात्रयो द्वाचत्वारिंशद्वात्रयो व्यतीता इत्यर्थः This he is required to do in order to

¹ See Critical Note on 153 5

² In this connection, S K BELVALKAR suggests the following other points in his article, "Śarapañ jarastha Bhīṣmācāryāṇhoḥ Yudhiṣṭhirāsa upadeśa kiṁ divasa cālālā asāvā?" (Marathi), *Sahyādrī* 29 (5), May 1949, pp 304-308 Bhīṣma lay on the bed of arrows for 58 nights Out of these, during the first 8 nights the war was still going on After the war, 12 days (actually 18 days of war *plus* 12 days = 30 days) were spent by Yudhiṣṭhira and his entourage as days of *asauca*, and about 3 days must have been spent for the coronation, etc After this period, Yudhiṣṭhira went back to Kurukṣetra to receive instruction from Bhīṣma That must have been about the twenty third day of Bhīṣma's lying on the arrow bed Then began Bhīṣma's instruction as embodied in the *Śāntiparvan* and the *Anuśāsanaparvan*, and it continued up to the fifty third day of Bhīṣma's *śarāṣayyā* That means that Bhīṣma's instruction went on for 30 days During the last five days (or nights) which Yudhiṣṭhira spent in Hastināpura (153 5), Bhīṣma continued to lie on his bed of arrows On the other hand, in his rejoinder to BELVALKAR (*Sahyādrī* 29 [5], pp 309-311), J S KARANDIKAR insists that the *asauca* must have been observed for full 30 days after the conclusion of the war, that about 9 days must have been required for the coronation, etc, and that, accordingly, Bhīṣma's instruction to Yudhiṣṭhira must have gone on only for 6 days

³ The form *rātryaḥ* is to be understood as acc pl

fit in the reference in 153 27 with that in 153 28 The date as mentioned in 153 28 is, according to Nilakantha, *Māgha-sukla pañcamī* (*sukla-pañcamī* being indicated by the words, त्रिभागमात्र पक्षोऽयम्) Nilakantha takes *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa-aṣṭamī* as the day on which Bhīṣma was struck down¹ And the interval between *Mārgaśīrṣa-kṛṣṇa aṣṭamī* and *Māgha-sukla-pañcamī* is forty-two days It is, however, noteworthy that where the word *aṣṭapañcāśatam* actually occurs (that is to say, in 153 27), Nilakantha makes no comment whatsoever Again, as for the date mentioned in 153 28, Nilakantha says in his commentary on that passage माघोऽयमिति । सौम्य चान्द्र, मासस्य चतुर्भागकरणे सार्धसप्तत्रिभागत्वात् अष्टम्यर्धस्यानतीतत्वेन प्रथमभागस्य विद्यमानत्वात् त्रिभागशेषो भवितुमर्हति इत्यर्थः । तेन अथ अष्टमी इत्यर्थः That is to say, here Nilakantha gives up the earlier date proposed by him, namely, *Māgha-sukla-pañcamī* On the whole, therefore, Nilakantha's statements on this question are palpably inconsistent.

(d) The reference in 153 28 is very important It constitutes a clear-cut statement regarding the date of Bhīṣma's *niryāna* (and of the commencement of the *uttarāyana*) There is no ambiguity about the month, which is *Māgha* The statement पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति is intriguing If the fortnight had actually been bright, Bhīṣma would have clearly said so He would not have said that the *pakṣa* deserved to be regarded as *sukla* The implication seems to be that the *pakṣa*, though not actually *sukla*, deserved to be regarded as *sukla* And the reason for this is suggested by the word *tribhāgaśeṣaḥ* The *pakṣa* was *kṛṣṇa*, but, since three parts of it had still remained — only one part having elapsed — it could as well be regarded as *sukla* (that is, as the continuation of *sukla*)² The *kṛṣṇa-pakṣa* was *tribhāgaśeṣa*, that is to say, only one fourth of it had elapsed One fourth of a fortnight is 3 75 days Therefore, the date indicated in 153 28 would corres-

¹ For this, Nilakantha seems to depend on the following statement of the *Bhāratasūtrī* अर्जुनेन हतो भीष्मो माघमासेऽसिताष्टमी This statement is, on the face of it, quite strange Bhīṣma could not have been struck down on *Māgha-kṛṣṇa-aṣṭamī*, if the Bhārata war had commenced (as the *Bhāratasūtrī* itself says) on *Mārgaśīrṣa-sukla-trayodaśī* हेमन्ते प्रथमे मासे शुक्लपक्षे त्रयोदशी । प्रवृत्तं भारतं युद्धं नक्षत्रं यमदैवतम् (भा सा ६४) *Māgha-kṛṣṇa* (or *sukla aṣṭa* or *ṣṭa*) -*aṣṭamī* may be, if at all, the date of Bhīṣma's actual *niryāna* (Of course, it is not even that. Does the tradition of *Māgha sukla-aṣṭamī* being regarded as Bhīṣmāṣṭamī owe its origin to this statement?) Further, it is difficult to understand how Nilakantha derives *Mārgaśīrṣa kṛṣṇa-aṣṭamī* from the statement of the *Bhāratasūtrī* quoted above It may also be added that the reading अर्जुनेन हतो भीष्मो माघमासेऽसिताष्टमी is found in only one manuscript (B₁) of the *Bhāratasūtrī* out of nearly half a dozen manuscripts collated at BORI The more common reading is फाल्गुन्यां निहतो भीष्मः कृष्णपक्षे च सप्तमी

² Why it was necessary to regard that *pakṣa* as *sukla* would become clear from the following statement

शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गाया चोत्तरायणे ।

धन्यास्ते ये मरिष्यन्ति हृदयस्थे जनादने ॥

The meaning of *tribhāgaśeṣa* as suggested above is, however, frankly not quite normal The usual sense of *tribhāga* is a third part It can, of course, be understood as three parts (त्रयाणां भागानां समाहारः त्रिभागः or त्रिभागी) But then the question would still remain why three parts necessarily out of four? The readings त्रिभागमात्र पक्षोऽयम् (this reading would give a good sense since only a third part of this *pakṣa* has passed, it may be regarded as *sukla* The date would then be *Māgha kṛṣṇa-pañcamī*) and त्रिभागशेष मासोऽयम् are not

pond to *Māgha-kṛṣṇa-caturthī*. This date would generally fit in with the following chronological scheme. The Bhāratā war started on *Mārgaśīṣa-sukla-trayodaśī*. Bhīṣma was struck down on *Mārgaśīṣa-kṛṣṇa-saptamī* (that is, on the tenth day of the war). Bhīṣma's *nivṛyāna* took place on *Māgha-kṛṣṇa-caturthī* (that is, fifty-eight nights after *Mārgaśīṣa-kṛṣṇa-saptamī*).¹

$\begin{array}{ccccccc} & * & & * & & * & & * \\ * & & & & & & & \\ * & * & & * & * & & * & * \end{array}$

The great *Vānmayya-sattra*, for which the Bhandarkar Oriental Research Institute had got itself initiated over four decades ago, has now been brought to a successful consummation. It is, indeed, my good fortune that I am privileged to offer the *pūrnāhuta* in this *sattra* in the form of the *Anuśāsanaparvan* which is the last *parvan* in the Critical Edition of the *Mahābhārata* to be published by the Institute. I must, however, hasten to add that, like any other sacrifice, the project of the Critical Edition has been a huge co-operative enterprise — a veritable *sambhūya-samutthāna* — and the credit for its fulfilment belongs collectively to all the workers of the Institute, whether academic or non-academic. It is not at all necessary to name and thank these workers individually, for, I know for certain that they have chosen to merge their individual personalities completely into the impersonal personality of the Bhandarkar Institute which they have served with such exemplary devotion through the last so many years. All that I would say on this occasion is that we all fondly cherish the opportunity given us to be associated with this noble work and that we humbly rejoice at the thought that we have been instrumental — to howsoever limited an extent — in the redemption of the pledge which the Institute had taken nearly half a century ago.

It is, nevertheless, my bounden duty to pay, on this occasion, a special tribute of gratitude to the memory of Dr V S SURTHANKAR, the first General Editor of the *Mahābhārata*. For, have we not been merely following in the trail so finely blazed by him? His immediate successor, Dr S K BELVALKAR, and the present General Editor, Dr P L Vaidya, while maintaining the scholarly standard of the Critical Edition, added substantially to the facilities of its printing and publication. All the three of them have been my revered teachers at one time or another. And, bearing the burden of their many obligations has been and will ever remain one of the proudest privileges of my life.

With the publication of the *Anuśāsanaparvan*, the Critical Edition of the *Mahābhārata* has been concluded. Only one ancillary part of this project, namely, the *Pādā-index*, still remains to be accomplished. It is obviously an enormous task, involving as it does over half a million verse-quarters. But the work on it is, at present, progressing.

¹ It may be emphasised that what has been said above is by no means a full discussion of the whole question of the chronology of the Bhārata war. It is just an attempt generally to explain the chronological allusions occurring in the *Anuśānanaparvan*.

rapidly at the Institute. The Institute is also currently engaged on the critical edition of the *Harvamsā* (which is traditionally regarded as a *khala-parvan* of the *Mahābhārata*) and an Epilogue to the Critical Edition. So we can by no means be said to have reached the journey's end. Indeed, we have always been guided by the dictum that every such goal reached marks but a stage in man's eternal quest.

Bhandarkar O R Institute, Poona }
 49th Foundation-day, }
 July 6, 1966 }

R N Dandekar

ADDITIONS AND CORRECTIONS

[Some of the corrections have been indicated in the Critical Notes Attention may also be pointedly drawn to the modifications in the constituted text, which have been suggested in the Critical Notes Adhy 99 should be read after adhy 57]

Introduction, p xlvii bottom-line add 2 before the foot-note

p 20 2, 40^a read °वजेष्वाभि

p 44 6 45, crit app, line 6 read B_s :

p 45 6 46, crit app, line 10 read -पाकेन.

p 47 7 20, crit app, line 4 read 38A*

p 52 8, crit app, col for "After adhy 8 etc," read — After adhy 8, D₁₀ S Kumbh ed Madras ed and Cv ins passages given in App I (Nos 1 and 1A)

p 67 : 11 18^c read वैद्ये

p 68 11, crit app, col for "After this adhy etc," read — After this adhy, D₁₀ S Kumbh ed Madras ed and Cv ins a passage given in App I (No. 2). M cont with a passage given in App I (No 3A)

p 75 : 13, crit app, col : for "After this adhy etc," read : — After this adhy, D₁₀ T G Kumbh ed Madras ed ins a passage given in App I (No 3) D₁₀ T G cont M ins after App I (No 2) and Cv after 13 14 a passage given in App. I (No 3A)

pp. 88-96 : concordance references read the number of adhy in B as 14 (in the place of 22)

p 88 14 84, crit app, line 8 after N, read Kumbh ed

p 98 14 153, crit app, line 10 after D₁ 4-10, read Kumbh. ed

p 101 14 185, crit app, line 6 : read आक्षिप्य

p 107 15 29^a read ब्रह्मादिभि

p 107 15 30^c read सत्त्व

p 110 15 49, crit app, line 3 . after om , read (hapl)

p 122 : 17 12, crit app, line 5 read व्यं

p 129 17 60^a read °कालप्रक्रमसर्ववन्व°

p 129 17 56, crit app, line 3 : drop the point after Cnp

p. 133 17 81, crit app, line 7 for T G, read T_s : G_s :

p 158 left-hand corner, stanza ref read 18 19 15

p 173 22, crit app, col for "After this adhy etc", read — After this adhy, D₁₀ S Kumbh ed Madras ed and Cv ins a passage given in App I (No 7) S Kumbh ed Madras ed and Cv cont, D₁₀ ins after 13. 48, a passage given in App I (No 7A)

- p. 241 left-hand corner, title read ब्राह्मणप्रशसा .
- p 276 . 44 37, crit app, line 9 , read °)
- p 278 45 2^a read यापुत्रकस्या°
- p. 279 45 5, crit app, line 5 read °)
- p. 283 46 13, crit app, line 3 read (for °री-)
- p. 316 53 27^d read सांग्रामिको
- p 335 57, crit app, col. for " After 13 57 etc ", read — After 13 57, V₁ B Dn D₁ 2 3, 10 T₁ M₁-3 Cal ed Bom ed Kumbh. ed read 13 99
- p 339 58 33^c read सत्यशरपरिचर्यस्तु (The relevant crit app should be corrected accordingly).
- p 355 61 78^c read गोऽश्ववाहन°
- p. 384 69 15^b : read क्षान्तातिवत्सल
- p. 408 74 33^f read मया
- p. 433 . 80, crit app, col after S, read Kumbh ed Madras ed and Cv.
- p 445 83 35^e This should be dropped (See Crit Note)
- p 449 84. 16, crit app, line 8 read [s]भवत्
- p 477 90 31, crit app, line 5 read Cnp
- p 492 94 19, crit app, lines 2-3 read B₁ T G M₄ अह्नायेह (for °पीह)
- p 513 96 44^d read स्तथीत (See Crit Note)
- p 513 96 48^a read धर्मं श्रुतिसमुत्कर्षो (See Crit Note)
- p 519 98, crit app, col . for " After 98 etc ", read — After 98, D₁₀ S Kumbh ed Madras ed and Cv ins a passage given in App I (No 10) D₁₀ S cont with a passage given in App I (No 10A)
- p 519 99, crit app, introductory remark after G₂, read V₁ B Dn D₁ 2 3 10 T₁ M₁-3 Cal ed Bom ed Kumbh ed read this adhy after 13 57
- p 538 103 19, crit app, line 8 read देवराद्
- p 550 105 39 before this stanza, add the ref धृतराष्ट्र उवाच
- p 568 107 75, crit app, line 6 after (for आर्द्र एव), read V₁ B Dn न चैवाद्राणि वासांसि
- p 586 109 49^d read वर्षाणां.
- p 589 110 9, crit app, line 5 for 10^c, read 10^c-12^d
- p 597 110 91^d read समग्रम्
- p 602 110, crit app, col for " After this adhy etc ", read — After this adhy , D₁₀ S ins a passage given in App I (No 11), while D₂ ins a passage given in App I (No 12)
- p 603 111 3^b read धृतिहृदे
- p 605 111, crit app, col for " After 111 etc ", read — After 111, V₁ B Dn D₁-7 2 10 ins , D₂ ins after 110, a passage given in App I (No 12) V₁ B₁ 4. 3 Dn D₂ 10 cont , D₂ ins. after 111, a passage given in App I (No. 12A)

- p 616 112 96^r read मधु दश
- p 640 118 3^r read ब्रूहि.
- p 640 118 3^d read ह्यसि
- p 640 118 10^b read भय
- p 641 118 14^d read वर्तसे
- p 650 121 22, crit app, lines 3-4 read न च
- p 658 124, crit app, col before S, read D₁₀, after S, read Kumbh ed Madras ed and Cv
- p 663 125, crit app, col for "After this adhy etc.," read — After this adhy., V₁ B Dn D₄₋₅ ins passages given in App I (Nos 14, 14A, and 14B), D₄ : Cv ins them after 151, and D₅ after 151 39^b, while after 125, D₁ : ins passages given in App I (Nos. 14A and 14B)
- p 663 126, crit app, introductory note, line 2 after S, read Kumbh. ed Madras ed. and Cv
- p 703 134, crit app, col, line 8 after S, read Kumbh ed Madras ed
- p 703 134, crit app, col, line 9 drop the words, "followed by adhy 151"
- p 706 135 27^r read °विद्व्यङ्गो
- p 711 135 108, crit app, line 3 read नैकजो
- p 711 135 109, crit app, line 2 before —^d), read Cvp कपिल कपिरव्यय
- p 714 left-hand corner, concordance ref read B 13 149 139
- p 715 135, crit app, col, line 14 after Dn, read D₄ : :
- p 719 right-hand corner, stanza ref read 13 137 25
- p 720 137, crit app, col, line 5 read M₁₋₂ पवनार्जुनसवादे
- p 721 138 9, crit app, line 3 after वसति, read Bom ed हासन्त
- p 723 139 13, crit app, line 1 drop D₁₀ (occurring before T₂ :).
- p 723 139 14, crit app, line 4 read हृद
- p 729 141 8^b read तमोनुदभवच्छशी
- p 729 141 8, crit app, line 3 before —^a), read —^b) V₁ B Dn₂ सोमवस्त्रियदर्शन
- p 740 143 30^b read स क्लृ
- p 764 148. 30^r read धर्मेणापि°
- p 767 150 3rd read धर्मात्माहृद°
- p 774 151 39, crit app, lines 4-6 read — After 39^{ab}, D₂ reads from line 156 of App I (No 14) up to the end of App I (No 14B)
- p 789 left-hand half, line 28 read समाप्त चेदमात्र (D₂ °समनु) शासन पर्व ।
- p 822 Under 3A, read D₁₀ T G cont M ins. after App I (No 2) and Cv after 13 14
- p 918 Under 14A, read V₁ B Dn D₄₋₅ Cv cont D₁ : ins after 13 125
- p 929 App I (No 15), after line 292 read देवतानामृषीणा च गन्धर्वाणा च रूपत ।
- p 1051 Critical Notes, introductory remarks, lines 9-10 read The siglum Dn₂ assigned to the manuscript is thus not correct, but it may be pointed out that the

text in the manuscript agrees substantially with the text of the Dn version of the N 1ecension

- p 1078 Critical Notes, 57 41, line 7 read — After 13 57, V₁ B Dn D₁ 2. 3 10 T₁ M₁₋₃ Cal ed Bom ed Kumbh ed read 13 99
- p 1090 Critical Notes, 89 Add at the beginning This adhy. is almost identical with *Vāyu-P* 2 20.
- p. 1098 Critical Notes, 99, introductory remark, lines 2-3 read V₁ B Dn D₁ 2. 3 10 T₁ M₁₋₃ Cal ed Bom ed Kumbh ed. read this adhy after 13 57.
- p. 1116 . Critical Notes, 141. 8, line 8 read App, line 3 before — '), read — ') V₁ B Dn₂ सोमवस्त्रियदर्शन .
-

॥ अनुशासनपर्व ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

शमो बहुविधाकारः सूक्ष्म उक्तः पितामह ।

The introductory mantra

- 1* नारायणं नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except V1 B8-5) D1-4 & read
व्यासं and D6 चेद्व्यास (hypermetric) (for चैव) in
the second line.

Before the introductory mantra, B1 ins ॐ नमो
भगवते वासुदेवाय ॐ, B2 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय,
Dns ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगौरिगण***, D1 ॐ नम
सरस्वत्यै । श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो नारायणाय नमः ।
D2 श्रीगणेशाय नमः । D8 ॐ स्वस्ति । ॐ नमः श्रीवेद-
व्यासमहाभारतकर्ताय सशिव्याय सुतशुकसहिताय नमो नमः ।
मोक्षधर्मादनु दानधर्मं लिख्यामोय ॐ । D3 श्रीगणेशाय
नमः । D5 श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरुवे नमः । D6 श्रीगणेशाय
नमः । श्रीकृष्णद्वैपायनाय नमः, D7

- 2* य श्वेतस्वमुपागतः कृतयुगे त्रेतायुगे रक्तता ।
युग्मे य कपिल कलौ स भगवान्कृष्णत्वमभ्यागत ।
य वेदान्तविदो वदन्ति मुनयो यो योगिभिर्गीयते ।
स ब्रह्मा यदि वा हरो यदि हरि पायाज्जगदुर्गते ।
कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायण स्वयम् । [5]
कोऽन्यो हि पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ।

D8 श्रीगणेशाय नमः, D9 ॐ नमः श्रीपुरुषोत्तमाय । D10
श्रीवेदव्यासाय नमः ।

Of the MSS., which om the introductory mantra,
V1 B8 begin with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।, B4
ॐ नमो गणेशाय ।, B5 ॐ नमः कृष्णाय ॐ ।, T1
श्रीरामा-शुभमस्तु । जानुशासनिक पर्व ।, T2 श्रीगुरुभ्यो
नमः ।, T8 शुभमस्तु । श्रीरामचन्द्राय नमः ।, G1 हरि
ॐ । हरि श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।, G2 ॐ श्री-
महागणपतये नमः ।, M1 हरि । श्रीगणपतये नमः । अविघ्न
मस्तु । स्वस्ति श्रीवेदव्यासाय नमः ।, M2 हरि । स्वस्ति
श्रीवेदव्यासाय नमः ।, M3 हरि । श्रीगणपतये नमः ।
अविघ्नमस्तु ।

न च मे हृदये शान्तिरस्ति कृत्वेदमीदृशम् ॥ १
अस्मिन्नर्थे बहुविधा शान्तिरुक्ता त्वयानघ ।

After the introductory mantra, D8 ins

- 3* लक्ष्मीमठनिवासोऽहं गोपालाख्यो द्विजोत्तम ।
श्रीकृष्णं तु नमस्कृत्य लिख्यामि मुक्तिकाम्यया ।

Before 1, T2 & G4 ins

- 4* शिविराद्धास्तिनपुर प्राप्य भारत संजय ।
प्रविवेश महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ।
शोकेनापहत सूतो विह्वलन्मृशदुःखित ।
चिन्तयन्वैशसं घोरं सुतपुत्रस्य पाण्डवै ।

[G4 om line 1 — (L 2) T2 प्रापयिष्यन् (for
प्रविवेश) G8 om the post half — (L 3) T8 शूरेन
(for शोकेन) T2 शूरेन सप्तविधो (for the prior half)
T2 बधुनाशनदुःखित, T8 damaged (for the post half)
— (L 4) The portion from चिन्तयन् up to सुतपु in
the post half is damaged in T8 The portion from
शस up to the end of the line is damaged in G4 T2
चितया शिविर घोर (for the prior half)]

On the other hand, Kumbh. ed ins before 1

वैशंपायन ।

- 5* शरतरूपे महात्मानं शयानमपराजितम् ।
युधिष्ठिर उपागम्य प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।

1 B5 om the ref. — ^a) D1 T8 धर्मो, T2 दमो
(for शमो) B1 शमो बहुविधाकारं (sic) — ^b) S
चोक्त (for उक्त) T1 त्वयानघ (for पितामह) B1
बृह्य उक्तं पितामह (sic) — ^c) D8 न तु मे; T G
M4 न चैव, M1, 2 damaged (for न च मे) T2
काचित् (for शान्तिम्) — ^d) B2 Dn1 n2 D8 &
श्रुत्वा (for कृत्वा) T1 & G M अस्ति काचि (G4 om)
न्ममानघ, T2 शातिरस्ति समानघ

2 ^a) B1 यस्मिन् (for अं) — ^b) D1 4-5 चोक्ता
(for उक्ता) V1 B (except B4) Dn D5 & 10 पिता-

स्वकृते का नु शान्तिः स्याच्छमाद्बहुविधाद्रपि ॥ २
 शराचित्तशरीरं हि तीव्रव्रणमुदीक्ष्य च ।
 शर्म नोपलभे वीर दुष्कृतान्येव चिन्तयन् ॥ ३
 रुधिरणावसिक्ताङ्गं प्रस्रवन्तं यथाचलम् ।
 त्वां दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्र सीदे वर्षास्त्रिवाम्बुजम् ॥ ४
 अतः कष्टतरं किं नु मत्कृते यत्पितामहः ।

इमामवस्थां गमितः प्रत्यभिज्ञै रणाजिरे ।
 तथैवान्ये नृपतयः सहपुत्राः समान्धवाः ॥ ५
 वयं हि धार्तराष्ट्रश्च कालमन्युवशानुगाः ।
 कृत्वेदं निन्दितं कर्म प्राप्स्यामः कां गतिं नृप ॥ ६
 अहं तव ह्यन्तकरः सुहृद्वधकरस्तथा ।
 न शान्तिमधिगच्छामि पश्यंस्त्वां दुःखितं क्षितौ ॥ ७

मह, G₂ समानव (for स्वया°) — °) B₂ damaged, Dn₁ D₁₀ सुकृत (D₁₀ °ते), S स्व (T₂ ३ G₂ ४ सु)-कृतात् (for °ते) D₂ किं, D₉ [S]स्या (for का) B₁ मुच्यते कामशाति स्यात्, D₄₋₇ स्वकृतस्य न (D₇ °स्यानु) शाति स्यात् — °) Dn₂ शमा, D₅ ९ कृता (for शमाद्) D₄ कृता बहुविधा अपि

3 °) V₁ शराहित-, B₁ D₈ S (except G₈) शरा चितं, D₂ शराचित-, D₃ शरावित- (for °चित-) Dn₂ D₁ 2 4-10 त्वा (for हि) — °) B₁ विदारणम्, D₁₀ तीक्ष्णव्रणम् (for तीव्र°) S ते (for च). — °) V₁ B₂ (orig) ४ ६ Dn₈ D₁₋₈ ९ शर्म (for शम) T₈ नो लभते (for नोपलभे) D₁ धीरो, D₂ ९ देव (for वीर) B₁ सं नु नोपलभे वीर (s₁₀) — °) Some M₈ S दुष्कृतानि Dn₁ चितयेत् (for °यन्) D₁₋₈ दुष्कृत स्वं वि (D₁ सुवि) चितयन्, T₁ दुष्कृतान्वनुचित-यन् (s₁₀)

4 °) D₄ [अ]वसिक्तेश्च (for °सिक्ताङ्गं) — °) Dn₂ G₁ प्रश्न (G₁ °च) वत, D₂ खवतं च D₈ स्ववर्तं च यया तुलं (s₁₀), D₄₋₉ अ (D₅ १ अ) वंतमिव चा (D₇ वा) चल — °) D₈ एवं दृष्ट्वा, D₉ त्वा दृष्ट्वा (for त्वा दृष्ट्वा) D_{4, 6} T₈ G₄ °याघ्रं (for °याघ्र) — °) D₂ ९ [अ]बुद्ध (D₂ °द), D₈ °का D₁ सीदे वर्षमिवांबुद ; D₁₀ सदा वर्षास्त्रिवांबुद, S सदावर्षमिवांबुद

5 °) D₄ ९ ९ M₂ ९ दूत (for अत) B₁ चित्स, D₅ १ ९ १० G₂ किं नु (for किं नु) D₁ (marg, orig as in text) २ ९ राज्ञेनामेन किं कार्य — °) D₄ तत्कृते V₁ B₁ D₈ ९-९ T G पितामह (for °मह) D₃ मत्कृत्यं विना मति — °) T₂ गमितं — °) T₁ प्रत्यमैत्रै — °) V₁ B₂ ९ ९ Dn D₁₀ च (for [प]व) T₁ ९ अन्योन्यपतयश्चान्ये, T₂ G M मन्ये नृपतयश्चान्ये — °) D₂ ९ समं पुत्रै (for सहपुत्रा) V₁ D₄ ९ १ ९ १० S (except G₂ ९) सपुत्रा सह (D₄ १ ९ °वं) बांधवा — After 6, N ins

6* मत्कृते निधनं प्राप्ता किं नु कष्टतरं सत ।

[D₄ तत्कृते D₁ सक्षय (for निधन) Dn₂ D₁₀ किं नु, D₄ किं न D₅ ९ मम (for तत)]

6 °) B₄ D₁₋₈ ९-१० G₄ च (for हि) Dn₁ धार्तराष्ट्रश्च B₁ वयं हि धार्तराष्ट्राणा — °) B₁ २ (marg) ९-९ Dn₈ D₄₋₁₀ S (except G₂) काम (G₄ °मं) (for काल-) D₂ ९ मृत्यु (for °मन्यु) V₁ B (except B₅) D (except D₁₋₈) T G वशगता (for वशानुगा) — °) B₅ कृत्वैवं, D₇ ९ त्वामिदं, T₁ कृत्वेव, T₂ ९ G M कृत्वेतन् (for कृत्वेद) D₁ निर्मित, D₇ ९ निदि (D₉ °द) ता — °) D₁₋₈ नरकं (for का गतिं) D₄₋₉ पुन (for नृप) — After 6, N ins

7* इदं तु धार्तराष्ट्रस्य श्रेयो मन्ये जनाधिप ।
 इमामवस्थां सप्राप्तं यदसौ त्वां न पश्यति ।

[(L 1) B₄ च (for तु) B₁ इदं तु निदि कर्म (for the prior half) D₂ मन्ये (for मन्ये) D₄₋₇ ९ नराधिप (D₄ १) (for जना°) — (L 2) D₄ सप्राप्तस्व D₈ यदासौ, D₄ तदसौ (for यदसौ) D₁ त्वा (for त्वां)]

7 D₄ om 7 — °) Dn₁ n₂ सोह (for अह) B₈ D₁ ह्यंतकार, B₅ करै, D₈ ९ ९ ह्यर्थकर, D₇ [अ] नर्थ (for ह्यन्त°) S सोहमार्तिकरो राजन् (T₁ M₁ २ जात, M₂ [अ]nf l₂n जात) — °) B₅ सुहृदुख ; D₈ सुहृदुक्त- (for सुहृद्वध-) — °) Dn₁ D₂ पश्य त्वा, D₈ ९ ९ पश्यत्स्वा S कुतश्चित्सशितव्रत (T₁ °त) — V₁ B Dn D₁₋₈ ९-१० ins after 7 D₄ cont after 7*

8* दुर्योधनो हि समरे सहसैन्य सहानुज ।
 निहत क्षत्रधर्मेऽस्मिन्दुरात्मा कुलपांसन ।
 न स पश्यति दुष्टात्मा स्वामय पवित क्षितौ ।
 अत श्रेयो मृत मन्ये नेह जीवितमात्मन ।
 अहं हि समरे धीर गमित शत्रुभि क्षयम् । [5]
 अभविष्य यदि पुरा सह आतृभिरन्युत ।
 न स्वामेवं सुदुःखार्तमद्राक्ष सायकार्दितम् ।

भीष्म उवाच ।

परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।

कर्मण्यस्मिन्महाभाग दृक्ष्यं हेतदतीन्द्रियम् ॥ ८

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

संवादं मृत्युगौतम्योः काललुब्धकपन्नगैः ॥ ९

गौतमी नाम कौन्तेय स्थविरा शमसंयुता ।

सर्पेण दष्टं स्वं पुत्रमपश्यद्व्रतचेतनम् ॥ १०

अथ तं स्नायुपाशेन बद्ध्वा सर्पममर्षितः ।

नून हि पापकर्माणो धात्रा सृष्टा स्म हे नृप ।

अन्यस्मिन्नपि लोके हि यथा मुच्येम किंदिषवात् ।

तथा प्रशाधि मां राजन्मम चेदिच्छसि प्रियम् । [10]

[Dn1 om (hapl) lines 1-3 — (L 1) B₂ partly damaged D₂ दुर्बोधन D₄₋₉ [S]पि (for हि) Dn₂ D₂ सहसैन्य-, D₂ स सैन्य स B₁ सबाधव, D₁₋₈ सहाजुग (D₁ 'ज' (for 'नुज') D₄ ससैन्ये स महाजुग (for the post half) — (L 2) B₁ D₁ 2-7 9 10 धर्मेण (for धर्मेऽस्मिन्) V₁ B₂ पांशन — (L 3) D₂ om स D₁ पश्यति D₂ धर्मात्मा (for दुष्टात्मा) D₂ तामघ — (L 4) B₁ 2 नेद, Dn₁ वेह (for नेह) D₂ corrupt for the post. half — (L 5) B₂ partly damaged. D₂ अह हि मेद*वीरे (for the prior half) B₁ समित्र (for गमित) — (L 6) Dn₂ अच्युत — (L 7) D₂ स त्वमेव, D₂ अहमेव (for न त्वामेव) D₁ तु (for सु-) D₁₋₈ न स्वामिववि (D₁ 'व व' सान (for the prior half) D₁₋₈ पश्येय, D₁ 8 अद्राक्ष्य B₂ सायकाचित, B₂ शायकादित — (L 8) B₂ partly damaged D₁₋₈ वय (for नून) D₁ धर्माणो (for 'क') D₁₋₇ 9 स्म वै, D₂ स्वय (for स्म हे) — (L 9) B₂ 5 Dn₁ 2 लोके वै, B₂ लोकेपि, D₄₋₉ लोकेषु (for लोके हि) B₂ मुच्ये स, D₁ 7 मुच्येत, D₂ 9 मुच्ये स्म (for मुच्येम) D₁ 9 किंत्विष — (L 10) D₂ यथा (for तथा) D₂ मा, D₂ मे (for मां) D₁₋₈ वीर (for राजन्) B₁ जन्म (for मम) Dn₂ प्रिय D₁₋₈ प्रपन्न भक्तवत्सल (for the post half)]

8 B₂ om. (hapl ?) 8-16 — " D₁₋₈ परं तत्र; D₂₋₇ 9 10 T₁ 2 G₂ M₃ 4 परतत्र (D₁ 'त्र') D₂ पर (for कथ) — " B₂ partly damaged B₁ 8 शोचसि, Dn₂ D₂ 5 पश्यति V₁ आत्मानमनुपश्यसु — " D₁ om from प्यस्मिन् up to न्द्रियम् (in 8^d) V₁ B₁ 4 Dn₁ 2 कर्मणा (Dn₂ णा) हि (for 'प्यस्मिन्') — " D₂

लुब्धकोऽर्जुनको नाम गौतम्याः समुपानयत् ॥ ११

तां चाब्रवीदयं ते स पुत्रहा पन्नगाधमः ।

ब्रूहि क्षिप्रं महाभागे वध्यतां केन हेतुना ॥ १२

अग्नौ प्रक्षिप्यतामेष च्छिद्यतां खण्डशोऽपि वा ।

न ह्ययं बालहा पापश्चिरं जीवितुमर्हति ॥ १३

गौतम्युवाच ।

विसृजैनमबुद्धिस्त्वं न वध्योऽर्जुनक त्वया ।

को ह्यात्मानं गुरुं कुर्यात्प्राप्तये सति चिन्तयन् ॥ १४

D₄₋₇ 9 तद् (for [ए]तद्) D₂ 8 गतिः सूक्ष्मा हि कर्मणो

9 B₂ om 9 (of v l 8) — " Dn₁ सवादो

Dn₂ D₂ 1 गौतम्या

10 B₂ om 10 (of v l 8) — " S काप्यासीत् (for कौन्तेय) — " T₂ स्थवीर V₁ B₁ T₂ G₂ श्रम, B₂ (marg) दम, D₂ 8 पुत्र, D₁ सम-, G₁ 8 [आ]-गम (for शम) D₂ संयुतं — " B₁ दर्पेण (for स) D₂ दष्टस्त्व (for दष्ट स्वं) — " V₁ B₁ 2, 4 Dn₂ D₂ 10 चेतसं, Dn₁ चेतन, D₂ चेतस (for चेतनम्)

11 B₂ om 11 (of v l 8) — " T₁ सा, G₂ तस्मात् (hypermetric) (for तं) D₁₀ T₂ G₂ साधु (for स्नायु-) D₁ पादे यद् (for पाशेन) — " Dn₁ सप्येम् (for सर्पम्) S अमर्षेण (T₂ G₁ 2 'ण') (for 'वित') — " B₁ [S]प्यर्जुनो (for ऽर्जुनको) D₂ लुब्धकोऽर्जुनकानागौ (sio); T₂ 'कोऽर्जुननामा तु' — " T₁ समुपागमत् (for 'नयत्')

12 B₂ om 12 (of v l 8) — " V₁ B (B₂ om) Dn G₂ स; D₂ 8 स, D₂ तौ (for तौ) B₁ असत् (submetric) (for अयं ते स) — " D₂ 1 महाभाग (for 'भागे') — " D₄ वध्यता (for वध्यतां) T₁ हेतिना (for हेतुना)

13 B₂ om. 13 (of v l 8) — " D₂ 8 प्रक्षि-पताम्, D₁ प्रक्षप्यताम् B₁ Dn₂ एव; T₁ 2 वैष, T₂ मात (for एष) — " D₂ छिद्यता D₄₋₉ T₁ [S]थ (for अपि) T₂ सर्पंते पन्नगाधम — T₂ om 13^{ad} — " Dn₂ D₁ 6 [अ]र्ह (for [अ]यं) B₂ मुच्यता (for बाहता)

14 B₂ om 14 (of v l 8) B₁ गौतम (for 'भी') — " D₂ अबुद्धिं (for 'द्विष') B₁ तु (for

पुवन्ते धर्मलघवो लोकेऽम्भसि यथा पुवाः ।
मज्जन्ति पापगुरवः शस्त्रं स्कन्नमिवोदके ॥ १५

न चामृत्युर्भविता वै हतेऽस्मि-

न्को वात्ययः स्यादहतेऽस्मिञ्जनस्य ।

अस्योत्सर्गे प्राणयुक्तस्य जन्तो-

र्मृत्योर्लोकं को नु गच्छेदनन्तम् ॥ १६

लुब्धक उवाच ।

जानाम्येवं नेह गुणागुणज्ञाः

सर्वे नियुक्ता गुरवो वै भवन्ति ।

स्वस्थस्यैते तूपदेशा भवन्ति

तस्मात्क्षुद्रं सर्पमेनं हनिष्ये ॥ १७

समीप्सन्तः कालयोगं त्यजन्ति

त्व) — ^b) N (except B1 D1 2, B5 om) G2 अवध्यो (Dn8 'ध्यौ') (for न वध्यो) — ^c) D1 गुरु (for गुरुं) B1 रूपात् (for कुर्यात्) — ^d) B1 corrupt, B8 प्राप्तव्येति विंचितयन्, D5 'व्यमनुचितयन्'.

15 B5 om 15 (cf v 1 8) — ^a) B1 D4-7 8 10 पुवन्ति, D2 पुवांते — ^b) G4 लोको Dn3 युवा, D4, 6-9 G4 पुव B1 तथाभसि यथा पुरा — ^c) D8 सज्जन्ति (for मज्जन्ति) — ^d) T1 शास्त्रं, G1 शास्त्रं, G4 वस्त्रं The portion from स्कन्न up to हतेऽस्मि (in 16^a) is damaged in G1 B1 कदुम्, B4 छुण्णम्, D1 छन्नम्, D2 छिन्नम्, G4 छिन्नम् (for स्कन्नम्) D8 शस्त्रं छिन्नैदुवोदके (s10) — After 15, D5-8 10 ins

9* यदि वार्षिस्तु निहते पक्षगेऽर्जुनक त्वया ।
जीवेदयं बालको मे तन्न मेऽर्जुनक प्रियम् ।

[(L 1) D6-8 च (for वा) D7 निहिते — (L 2) D5 नाम (for न मे)]

16 B5 om 16 (cf v 1 8) — ^a) D4 तव, D5 6 8 न वा (for न च) — ^b) D5 के D1-3 वा व्यय, D5 वा हत्य (for वात्य) D8 अह्नस्मिन्, D8 कडातस्मिन् (s10) (for अहतेऽस्मिन्) D7 जनस्य च (for जनस्य) — For 16^a, V1 B (B5 om) Dn D10 Cap subst

10* हत्वा चैनं नामृत स्यादयं मे

जीवत्यस्मिन्कोऽस्य स्यादयं ते ।

[(L 1) B1 चैव — (L 2) B8 को नय, D10 कोनय (for कोऽस्य) V1 अनते (for अय ते)]

On the other hand, S (G1 damaged) Cb subst for 16^a

11* नास्मामृतत्वं भविता वै हतेऽस्मि-

जीवत्यस्मिन्को व्यसु स्यादनन्ते ।

[(L 1) T1 वो तस्मिन्, G8 एव हतेऽस्मिन् (for वै

हतेऽस्मिन्) G2 corrupt, Cb नानामृत भवतीद हतेऽस्मिन् — (L 2) T1 व्यय, T2 8 G8 4 M4 Cb [s] व्यसु (for व्यसु) T8 अय त (for अनन्ते)]

— ^c) T1 अस्योदते (for 'हसर्गे') D10 प्राणमुक्तस्य, Cb पाशमुक्तस्य (for प्राणयुक्तस्य) Dn1 जेतोर् (for जन्तोर्) — ^d) T1 G4 मृत्युं लोके, T2 8 G1-3 मृत्युर्लोके, Cb मृत्योर्लोके (as in text) B2 8 D10 अनत, T G अनते, Cb अनन्तम् (as in text) D1 लोक मृत्यो लोकमिच्छेद-नतर, D4-9 मृत्योर्लोके को नु (D5-8 न) गच्छेदनन्ते, M मृत्युं लोके को नु गच्छेत् नाते

17 B5 भीष्म, D4-9 अर्जुन (for लुब्धक) G1 damaged for 17^a — ^a) T2 8 G2-4 M1-3 Cb [अ] ह (for [ए] व) D8 नाह, D5 7-9 केन, D5 को न, T2 नैव, G4 ते* (for नेह) T1 M गुणागुणज्ञैः (for 'ज्ञा') V1 B1 2 (marg) 8-5 Dn D10 Cb जानाम्यहं देवि गुणान्यु (B2 [marg] 8 8 Dn1 n2 'णानु' णज्ञे, D4 जानाम्ये* केन गुणागुणज्ञे — ^b) T2 सदातिर्युक्ता, T8 G2-4 सदा युक्ता, M4 सर्वैरित्युक्ता (for सर्वे नियुक्ता) D4 6 7 9 om वै D1-8 8 वदति (for भवन्ति) V1 B Dn D8 Cb सर्वातिर्यु (B1 'वैभिम्') का गुरवो भवति — B4 om. 17^c-18^b — ^c) V1 B1 8 सुस्थस्यैते, B5 स्वस्थ श्रैते, Cb 'स्यैते (as in text) Dn8 चोपदेशा, D2 सूप, D3 ह्युप, D9 ह्यप, G2 M1-3 उप, Cb तूप (as in text) T1 स्वस्थस्य ते सूपदेशा भवति, T8 G1 8 स्वर्गस्य ते (G1 'र्गस्यैते') यूपदेशा भ, G2 स्वर्गस्य* *यूपदेशो भ — ^d) T1 हम (for क्षुद्र) G4 om, Cb पापम् (for सर्पम्) B2 D1, 10 T2 8 G2-4 M हमं, B5 Dn8 एतं, Dn1 (before corr) एव (for एतं) B1 हरिष्ये (for हनिष्ये) D2 8 तस्मादेन क्षुद्रसर्पं हनिष्ये, D3 8 तस्मात्सर्पं क्षुद्रमिम हं

18 B4 om 18^a (cf v 1 17) — ^a) S (except T2) शममीप्सत (for समीप्सन्त) D2 8 चरति, D4 6 7 9 भजन्ति (for त्यजन्ति) V1 B (B4 om) Dn D. 8 Cb शमा (B5 'र्मा') र्थित (D8 'न') कालगति (Dn1 'त')

सद्यः शुचं त्वर्थविदस्त्यजन्ति ।

श्रेयः क्षयः शोचतां नित्यशो हि

तस्मात्पाज्यं जहि शोकं हतेऽस्मिन् ॥१८॥

गौतम्युवाच ।

न चैवार्तिर्विद्यतेऽस्माद्विधानां

धर्मारामः सततं सज्जनो हि ।

नित्यायस्तो बालजनो न चास्ति

धर्मो ह्येष प्रभवाम्यस्य नाहम् ॥ १९

न ब्राह्मणानां कोपोऽस्ति कुतः कोपाच्च यातना ।

मार्दवात्क्षम्यतां साधो मुच्यतामेष पन्नगः ॥ २०

लुब्धक उवाच ।

हत्वा लाभः श्रेय एवाव्ययं स्या-

त्सद्यो लाभो बलवद्भिः प्रशस्तः ।

कालाह्णभो यस्तु सद्यो भवेत्

हते श्रेयः कुत्सिते त्वीदृशे स्यात् ॥ २१

गौतम्युवाच ।

कार्यप्राप्तिर्गृह्य शत्रुं निहत्य

का वा शान्तिः प्राप्य शत्रुं न मुक्त्वा ।

वदति, D₁ समीप्सत कालयोगं चरति, D₁₀ शमार्थिन कालयोग्य भजति —^δ) D₈ corrupt B₂ C_b सद्य शुचस्, T₁ s G₁ s 4 M शुच च सद्य (T₁ सत) स्, T₂ शुचप्य सतस् (s₁₀), G₂ शुचिश्च सत्यस् (for सद्य शुचं) D₁ s 4-7 9 शोक सद्यो व्यर्थ (D₁ क) मिम त्यजति, D₁₀ शुच च सद्योर्विदस्त्यजति —^ε) D₁ 4-9 श्रेयान्, D₁₀ S (except T₁) श्रिय (for श्रेय) D₇ शोचितां, D₁₀ C_b शोचति (for शोचता) T₁ नित्यमेव, T₂ s नित्यशोभि (for 'शो हि) V₁ B D_{n1} n₂ C_b श्रि (B₂ [marg] s s D_{n1} n₂ श्रे) य क्षय (B₂ C_b 'ये) शोचति नित्यमोहात्, D_{n8} श्रेयान्क्षय शोचति नित्यशो हि, D₂ श्रेयक्षयं तोचिर्ति नित्यशो हि (s₁₀), D₈ नित्यायस्तो श्रेया- न्कृतनित्यशो हि —^d) D₁ om त्याज्यं D₁ लोक (for शोक) T₈ G₁ s गते (for हते) V₁ B₁ s-s D_n D₁₀ C_b तस्मान्शुच (C_b स्माच्च त्व) मुच हते (B₁ 'चति ते, D₁₀ च मृते) मुजगे, B₂ तस्मात्सुत स्वं च हते मुजगे, G₂ तस्मात्पूज्य त्यज शोक हितेस्मिन्

19 The reference is damaged in G₁ —^a) V₁ B D_n क्षा (B₁ स्वा) तिर्नैव, D₈ 10 न चैव चार्तिर, D₈ न चेन्नैव, T₂ न चैवासिन्, G₂ न चैवास्मि (for न चैवार्तिर) T₁ M₃ C_b मद्विधाना (for ऽस्माद्वि) —^b) G₂ धर्मोराम, G₄ धर्मराज (for धर्माराम) D₂ s नोद्विजेत (for सज्जनो हि) V₁ B D_n C_b धर्मात्मन सर्वदा सज्जना हि, D₁ धर्माराम सतत नोद्विजेत —^c) T₁ corrupt D₂ T₈ G₄ नित्यायस्ते (D₂ स्ता); D₇ 'प्यस्तो, G₁ 'यस्तो, M₁-s यस्तो (for 'यस्तो) D₄ 7 वास्ति, D₁₀ T₈ G₁ s 4 M₃ चात्र, T₂ चार्थ, G₂ बाधा (for चास्ति) V₁ B D_n C_b नित्यायस्तो (B₄ 'त्यपस्त्यो) बालकोप्यस्य (V₁ B₂ [marg] 'कोय च) तस्माद् —^d) D₁₀ T G₂ 4 वैति; M₁ 2 न्येति, M₃ न्येति, M₄ ह्येति (for ह्येप) D₂ नित्य, D₁₀ T₂ s G₄ नादा (for

नाहम्) V₁ B D_n ईशे नाह पन्नगस्य प्रमाथे (B₈ 'णाशे), G₁ s धर्मे वैति प्रभवाम्यस्य नाश

20 ^δ) B₄ यत (for कुत) B₁ कोपानि (s₁₀), M₁ s कोपोस्ति (for कोपाच्च) B₁ s D₄-s T₂ M₄ यातना, D_{n1} n₈ D₉ यातना, D₁-s यापनं (for यातना) —^ε) G₂ मार्दतां (for 'वात्) M₁-s क्षमता (for क्षम्यतां) B₁ मार्दवास्त्व हि न साधो —^a) D₈ s पन्नगा

21 G₁ s 4 लुब्ध (for लुब्धक) —^a) D₄-10 हि- (D₁₀ ह) खा लो (D₇ ला) भ (for हत्वा लाभ) V₁ B₂ (marg as in text) s D_{n1} [क्ष]व्यय स्यात्, T₁ M [क्ष]प्यहिंस्यात् (for [क्ष]व्ययं स्यात्) D₁-s हत्वा लाभ श्रेयसां (D₁ 'स) वाव्ययस्त (D₁ 'य त) त्, T₂ s G₁ s 4 हत्वा ला (T₈ G₄ लो) भाच्छ्रेय एवाप्यहिंस्यात् (T₈ G₈ 'हिंस्त, G₁ 'हिंस, G₄ 'हिं ते), G₂ हत्वा लाभश्चये वाप्यहिंसा —^b) B₈ सद्यो लाभ्य, D₄ s s s सद्यो लोभो (for सद्यो लाभो) V₁ B₂-s D_{n8} स्यादलिभ्य, D₁₀ M₄ (sup lin) बलवद्भ्य, S बलवद्भि (T₁ 'द्भ, M₁-s 'द्य) (for 'वद्भि) D_{n1} n₂ लभ्यो लाभ (D_{n1} 'भ्य) स्यादलिभ्य प्रशस्त —^c) D₄ को वा न, D₈ s काला न, D₈ कालेन, T₁ लोभात्, M₁ कामात् (for कालात्) T₁ G₂ M₁ 4 लोभो (for लाभो) V₁ सर्वो; B₈ D_{n1} n₂ सत्यो, T₁ पच्यो (for सद्यो) B₈ भवेन्न, D₂ भयेत्, G₂ जयेन (for भवेत्) —^d) D₁-4 s-s G₂ त्वीदृश, D₁₀ त्वादृशे, T₂ कीदृश, G₁ त्वीदृशो (for त्वीदृशे) V₁ B D_n श्रेयो लाभ कुत्सिते- स्मिन्हते (B₂ D_{n1} n₂ 'स्मिन्न ते) स्यात्

22 ^a) B₁ s D_{n1} n₂ का तु, T₁ का वा, T₂ कोय (for कार्य-) D₂ s प्राप्त, G₄ गृह- (for गृह्य) T₂ s G₃ s M₃ शत्रून् (for शत्रुं) D₆ निगृह्य (for निहत्य) G₂ कार्यप्राप्ते गृह्य शत्रून्निहत्य (s₁₀) —^b) V₁ B₂-s D_n

कस्मात्सौम्य भुजगे न क्षमेयं

मोक्षं वा किं कारणं नास्य कुर्याम् ॥ २२

लुब्धक उवाच ।

अस्मादेकस्माद्बहवो रक्षितव्या

नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः ।

कृतागसं धर्मविदस्त्यजन्ति

सरीसृपं पापमिमं जहि त्वम् ॥ २३

गौतम्युवाच ।

नास्मिन्हते पन्नगे पुत्रको मे

संप्राप्स्यते लुब्धक जीवितं वै ।

गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये

तस्मात्सर्प लुब्धक मुञ्च जीवम् ॥ २४

लुब्धक उवाच ।

वृत्रं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभाग्वै

यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ।

शूली देवो देववृत्तं कुरु त्वं

क्षिप्रं सर्पं जहि मा भूद्विशङ्का ॥ २५

D₈ का कामासि, B₁ कामावासि, D₁ का वा श्रान्ति (for का वा शान्ति) D₂ प्राप्तं, D₈ प्राप्त (for प्राप्य) B₈ om, D₂ 8 तु (for न) D₄₋₁₀ कार्यप्राप्ति (D₅ कथं प्राप्ति, D₁₀ का वा शान्ति) गुह्य शत्रुं विमुच्य, S का (G₂ को) वा प्रीति (T₂ प्राप्ति) प्राप्य (T₁ 'स') शत्रुन्विमुक्त्वा (T₁ 'शु' विमुक्त्वा, T₂ G₂ 'शु' मुच्य) —^a) D₂ 8 सौम्याह, D₇ सौम्यो (for सौम्य) D₂ भुजगे न, T₂ M₄ भुजगे तु (for भुजगे न) V₁ B Dn₁ n₈ कस्मात्सौम्याह न क्षमेयं (B₁ 2 5 Dn₁ n₈ 'मे नो') भुजगे (B₈ 'न'), Dn₃ कस्मात्सौम्याह *क्षमेन भुजगो, D₅ 10 कस्मात्सौम्य (D₁₀ 'म्य') भुजगे तत्क्षमेय, T₁ तस्मात्साम्ये भुजगेस्मिन्क्षमेव; T₈ G₁ 8 4 तस्मात्सौम्य भुजगे तु क्षमेय, G₂ तस्मात्सौम्य भजनी तु क्षमेयो (sio) —^a) D₈ T₁ मोक्षे, G₄ मोक्ष्य (sio) G transp वा and किं D₁ 10 T₁ G₂ M₄ (sup in) कुर्यात्, T₈ G₁ 8 4 कुर्या (for कुर्याम्) V₁ B Dn मोक्षार्थं वा कस्य (B₄ वाक्यस्य) हेतोर्न कुर्या (Dn₁ 'र्या') — After 22, D₄ reads 24 for the first time, repeating it in its proper place

23 D₈ transp 23 and 24 T₁ व्याध (for लुब्धक) —^a) T₂ 8 G तस्माद् (for अं) N (except D₁ 2) एकाद्, T₂ एतद्, T₈ G₄ एतस्माद् (for एकं) —^b) B₈ रक्षणीय, D₈ रक्षितव्यासै (sio) (for रक्षितव्य) —^c) S धर्महेतोः (T₂ 'कृत'स् (for 'विदस्') B₁ यजति (for त्वं) —^d) V₁ सरीसृप Dn₂ D₂ 10 हृद (for ह्रम) S त्यज (for जहि)

24 D₄ reads 24 for the first time after 22 D₈ transp 23 and 24 D₄ (first time) 5 om the ref —^a) Dn₈ मृते (for हते) D₄ (both times) 5 1 9 [5]य (for मे) —^b) D₈ संप्राप्स्यसे, D₉ संप्राप्त मे, D₁₀ T₁ प्राप्स्यस्य After लुब्धक, T₁ reads for the first time from भागा (in 26^a) up to पन्नग

(in 27^b), repeating it in its proper place. B₁ जीवितयै, D₄ (both times) 5 1 9 'त मे (for 'तं वै) — G₄ damaged for 24^{ad} —^c) B₁ गुण कोलप B₈ गुणं वारुप, B₄ T₁ 2 G₁-8 M गुण वान्य (for गुण चान्य) D₁-8 स्स पश्ये; D₁₀ प्रपश्येत् (for 'श्ये); D₄ (both times) 5-9 लाम न वान्य (D₄ [both times] वान्य, D₈ न चान्य) नास्य वधाद् (D₇ 'दि') वैमि —^d) B₈ D₉ सर्वं, Dn₁ सप्यं, D₈ om (for सर्प) B₄ वीजं (by metathesis), D₄ (both times) जीव, D₁₀ चैनं, T₁ दीन (for जीवम्)

25 D₈ om 25 (retaining the reference) G₄ partly damaged —^a) D₄ देवराज् (for 'राट्) B₁ श्रेष्ठतां वै, B₈ 'भागो, Dn₈ श्रेष्ठभागवै, D₁-8 श्रेष्ठ भागैर्, D₄ 5 7 8 स्वर्गभागवै, D₁₀ T₁ M क (T₁ धर्म भागी, T₂ 8 G धर्मभागं (for श्रेष्ठभागवै) —^b) V₁ B₁ 8 4 Dn₈ यज्ञं भित्त्वा, B₈ D₁ यज्ञं विधा, D₂ 8 यज्ञैरिष्ट्वा, D₇ corrupt, D₁₀ T₁ G₂ M हत्वा यज्ञं (T₁ 'ज्ञे), T₂ 8 G₁ 8 हित्वा यज्ञं, G₄ हित्वा वज्रं (for यज्ञं हत्वा) D₁₀ भाग्यम्, T₁ G₁ 8 धर्मम् (for भागम्) D₈ वा (for च) —^c) D₈ शूली Dn₂ देवो (for देवो) D₇ देवदत्त, T₁ 8 देवस्व, G₁ 8 देवव्रतं (for 'वृत्तं) V₁ B₁-4 Dn चर स्व, B₈ om, T₁ 8 G₁ 8 कुरुष्व, G₄ damaged (for कुरु स्व) —^d) D₈ तस्मात् (for क्षिप्रं) Dn₁ सप्यं; D₂ सर्वं (for सर्पं) V₁ B₁-4 Dn D₈ भूते विशाका, D₁ भू स शकरा (sio), D₂ 8 भू सशका, D₅ विचार कुरुष्व, T₈ G₁ 8 4 विशाका (for भूद्विशङ्का) B₈ तस्माच्छैर्क मुच मा भूद्विशका, D₄ 5 7 तस्मात्सर्पं जहि मा विचार कुरुष्व

26 D₈ G₁ om the ref —^a) D₂ 8 प्रोच्यमाणो, (D₃ 'नो) (for 'माना) —^b) B₁ Dn₁ D₃ सुजं प्रति

भीष्म उवाच ।

असकृत्प्रोच्यमानापि गौतमी भुजगं प्रति ।
 लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिम् ॥ २६
 ईषदुच्छ्रसमानस्तु कृच्छ्रात्संस्तभ्य पन्नगः ।
 उत्ससर्ज गिरं मन्दां मानुषीं पाशपीडितः ॥ २७
 को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ।
 अस्वतंत्रं हि मां मृत्युर्विधं यदचूचुदत् ॥ २८
 तस्यायं वचनाद्दृष्टो न कोपेन न काम्यया ।
 तस्य तत्किल्बिषं लुब्ध विद्यते यदि किल्बिषम् ॥ २९

लुब्धक उवाच ।

यद्यन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् ।
 कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्तमपि किल्बिषी ॥ ३०
 मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा ।
 कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥ ३१
 किल्बिषी चापि मे वध्यः किल्बिषी चासि पन्नग ।
 आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजंगम् ॥ ३२
 सर्प उवाच ।
 सर्व एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।

(310), D10 साय भारत (for भुजग प्रति) —^a) T1 reads from भागा up to पन्नग (in 27^b) for the first time after लुब्धक (in 24^b) Dns D1 T2 महाभाग, D2 महामा*, D3 महाभागे (for 'भागा' —^a) D1 सा पापे न, D2 स नैव पापे (by transp), D3-7 9 10 S (T1 both times) सा (G2 ह) पापे न

27 For the repetition in T1, of v 1 26 G2 reads 27^a twice —^a) Dn1 D1 2 Ts G1 s (first time) उच्छ्रसमानस्, D2 9 (sup lin as in text) उत्सस*, G2 उत्सय* (for उच्छ्रस*) D3 [s]पि (for तु) G2 (second time) कृच्छ्रात्संस्तभ्यमानस्तु —^b) D2 संस्तभ्य B1 D2 पन्नगा —G2 om 27^a —^c) B5 D1 गिरिं D2 मदा, D10 T2 मंदं, G1 मंदात्

28 Before 28, V1 B1-4 Dn D2 s s 8 10 T1 ins सर्व उवाच, B5 D1 4 6 7 9 पन्नग उवाच B2 damaged for 28^a —^a) G1 s [s]पि, G2 वा (for तु) D1 6 [अ]र्जुन स्व, D10 चार्जुन B1 कोर्जुनश्च क देवोव (310) —^b) V1 बालिश —^c) D10 अन्यतत्र (for अस्वतन्त्र) D1 1 मा —^d) B2 विलेशयम् (for विवशा यद्) D2 मृचुवत् (310), D3-8 समनूचुदत्, D2 10 T1 2 G समचूचुद (G2 'र' र्, Ts damaged (for यदचू'))

29 —^a) G1 s अय (for तस्य) D10 T1 [अ]ह (for [अ]यि) —^b) B2 च, D2 om (for the second न) D1 (sup lin as in text) कामया —^c) D2 स मद (for लुब्ध) D1-2 न तत्र किल्बिष किल्बि, G2 तस्य पत्नी विष लुब्ध (310) —^d) D1 s मन्यसे (for विद्यते) B2 damaged from किल्बिषम् up to त्वमप्यत्र (in 30^a) D10 T1 M बालिश (M1 'श'), G1 damaged, G2-4 किंचन (for किल्बिषम्) D2 मन्यसे यद किल्बिषात्, D1-9 विद्यते मम बालिश (= 28^b)

30 B2 damaged up to 30^a The ref is damaged in G1 —^a) D1 s Ts G1 यदन्य-, M1 यद्यस्य (for यदन्य) B1 यद्यन्यवश्यगानेदं, T2 यद्यप्यन्यवशनैव —^b) G1 damaged D2 s तरुत (for कृत ते) D7 [अ]र्जुन, D8 [अ]र्जुन (for [अ]र्जुनम्) B5 कृत ते पन्नगी-सुत —D2 om 30^a —^c) T1 असि (for अपि) B1 D2 किल्बिषि (B1 'व')

31 B2 damaged for 31^a —^a) D1 s 1-9 तु (for हि) D10 मृत्योरत्र क्रियाया हि —D2 om 31^a T2 om (hapl) 31^a-33^b —^c) B1 कारणात्; D10 'गत्, S (except G2, T2 om) 'ण च (for 'गत्वे) D1 6 10 प्रकल्पते, T1 न कल्पते

32 T2 om. 32 (of v 1 31) G2 om 32^a-33^b D2 s Ms om (hapl) 32^a —^a) D1 6 न, D1 वा (for च) B5 किल्बिषाद्यापि वच्चा किं —Ts G1 s 4 om 32^b —^b) V1 B5 Dns D1' M1 चापि, Dns चास्य, D7 वासि (for चासि) V1 पन्नग —^c) Dns चास्य; D2 6-9 चात्र, D10 T1 M ह्यस्य (for ह्यत्र) —^d) D2 4 T1 s G2 4 M1 समाख्याहि (D2 'सि); D5 समाख्यासि (for स्वमा')

33 T2 om 33^a (of v 1 31) G2 om 33^a (of v 1 32) D1-10 S (T2 G2 om.) पन्नग (for सर्प) —^a) B2 partly damaged B2 एव (for एते) D10 T1 s G1 s M [s]न्यव (G2 [s]य च) शगा; G2 ह्यवशगा (for ह्यस्ववशा) D1-9 सर्वदा वै (D1 ते) ह्यस्वतंत्रा —^b) D5 चक्रद्वयादयो यथा —^c) G2 गता (for तथा) D10 कस्माद् (for त) D10 T2 s G M वै (for मे) T1 तथा त्वमपि कस्माद् —^d) D2 Ts G M [ए]व, D1-9 [ए]व (for [ए]व) V1 B2 s Dn1 ns ns (marg) दोषो (for हेतुर्) D1-9 नैव ह्यवा मतस्वव, T1 हेतुर्नैव

कस्मात्सौम्य भुजगे न क्षमेयं
 मोक्षं वा किं कारणं नास्य कुर्याम् ॥ २२
 लुब्धक उवाच ।
 अस्मादेकस्माद्ब्रह्मो रक्षितव्यः
 नैको बहुभ्यो गौतमि रक्षितव्यः ।
 कृतागसं धर्मविदस्त्यजन्ति
 सरीसृपं पापमिमं जहि त्वम् ॥ २३
 गौतम्युवाच ।
 नास्मिन्हते पन्नगे पुत्रको मे

संप्राप्स्यते लुब्धक जीवितं वै ।
 गुणं चान्यं नास्य वधे प्रपश्ये
 तस्मात्सर्प लुब्धक मुञ्च जीवम् ॥ २४
 लुब्धक उवाच ।
 वृत्रं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभागै
 यज्ञं हत्वा भागमवाप चैव ।
 शूली देवो देववृत्तं कुरु त्वं
 क्षिप्रं सर्पं जहि मा भूदिशङ्का ॥ २५

D₈ का कामासि, B₁ कामावासि, D₁ का वा श्राति (for का वा शान्ति) D₂ प्राप्त, D₃ प्राप्त (for प्राप्य) B₃ om, D₂ ३ तु (for न-) D₄₋₁₀ कार्यप्राप्ति (D₅ कथं प्राप्ति, D₁₀ का वा शान्ति) गृह्य शत्रु विमुच्य, S का (G₂ को) वा प्रीति (T₂ प्राप्ति) प्राप्य (T₁ 'स') शत्रुन्विमुक्त्वा (T₁ 'शु' विमुक्त्वा, T₂ G₂ 'वृज' मुच्य) —^a) D₂ ३ सौम्याह, D₁ सौम्यो (for सौम्य) D₂ भुजगे न, T₂ M₂ भुजगे तु (for भुजगे न) V₁ B Dn₁ n₃ कस्मात्सौम्याहं न क्षमेय (B₁ २ ५ Dn₁ n₃ 'मे नो') भुजगे (B₃ 'गं'), Dn₂ कस्मात्सौम्याह * क्षमेन भुजगो, D₅ 10 कस्मात्सौम्य (D₁₀ 'म्य') भुजगे तत्क्षमेय, T₁ तस्मात्साम्ये भुजगेस्मिन्क्षमेव, T₂ G₁ ३ ४ तस्मात्सौम्य भुजगे तु क्षमेय, G₂ तस्मात्सौम्यं भजनी तु क्षमेयो (sic) —^a) D₈ T₁ मोक्षे, G₁ मोक्ष्य (sic) G transp वा and किं D₁ 10 T₁ G₂ M₁ (sup in) कुर्यात्, T₂ G₁ ३ ४ कुर्या (for कुर्याम्) V₁ B Dn मोक्षार्थं वा कस्य (B₄ वाक्यस्य) हेतोर्न कुर्यां (Dn₁ 'र्था') — After 22, D₄ reads 24 for the first time, repeating it in its proper place

23 D₅ transp 23 and 24 T₂ व्याध (for लुब्धक) —^a) T₂ ३ G तस्माद् (for क्ष') N (except D₁ २) एकाद्, T₂ एतद्, T₃ G₁ एतस्माद् (for एक') —^b) B₃ रक्षणीय, D₃ रक्षितव्यस्यै (sic) (for रक्षितव्य) —^c) S धर्महेतो (T₂ 'कृत') स (for 'विदस्य') B₁ यजति (for त्व') —^d) V₁ सरीसृप Dn₂ D₃ 10 इद (for हम्) S त्यज (for जहि)

24 D₄ reads 24 for the first time after 22 D₅ transp 23 and 24 D₄ (first time) ३ om. the ref —^a) Dn₃ मृते (for हते) D₄ (both times) ३ १ ३ [३]य (for मे) —^b) D₅ संप्राप्स्यसे, D₈ संप्राप्तं मे, D₁₀ T₁ प्राप्स्यत्यय After लुब्धक, T₁ reads for the first time from भाग (in 26°) up to कुरुष्व

(in 27°), repeating it in its proper place B₁ जीवितयै, D₄ (both times) ३ १ ३ 'त मे (for 'तं वै) — G₁ damaged for 24^{ad} —^c) B₁ गुण कोलप B₃ गुण वालप, B₄ T₁ २ G₁ ३ M गुण वान्य (for गुण चान्य) D₁ ३ स पश्ये, D₁₀ प्रपश्येत (for 'इये), D₄ (both times) ३ १ लाभ न वान्य (D₄ [both times] वान्य, D₈ न चान्य) नास्य वधाद् (D₁ दि) वैमि —^d) B₅ D₈ सर्वं, Dn₁ सप्यं, D₅ om (for सर्पं) B₄ वीजं (by metathesis), D₄ (both times) जीव, D₁₀ चैनं, T₁ दीन (for जीवम्)

25 D₈ om 25 (retaining the reference) G₄ partly damaged —^a) D₄ देवराज् (for 'राट्') B₁ श्रेष्ठतां वै, B₃ 'भागो, Dn₃ श्रेयभागै, D₁ ३ श्रेष्ठ भागैर्, D₄ ३ १ ३ स्वर्गभागै, D₁₀ T₁ M क (T₁ घ) मे भागी, T₂ ३ G धर्मभागं (for श्रेष्ठभागै) —^b) V₁ B₁ ३ ४ Dn₂ यज्ञं भित्त्वा, B₅ D₁ यज्ञं विधा, D₃ ३ यज्ञैरिष्ट्वा, D₁ corrupt, D₁₀ T₁ G₂ M हित्वा यज्ञ (T₁ 'ज्ञे'), T₂ ३ G₁ ३ हित्वा यज्ञ, G₄ हित्वा यज्ञ (for यज्ञ हित्वा) D₁₀ भाग्यम्, T₁ G₁ ३ ४ धर्मम् (for भागम्) D₅ वा (for च) —^c) D₈ शूली Dn₃ देयो (for देवो) D₁ देवदत्त, T₁ ३ देवत्व, G₁ ३ देववत्त (for 'वृत्त') V₁ B₁ ४ Dn चर त्व, B₅ om, T₁ ३ G₁ ३ कुरुष्व, G₄ damaged (for कुरु त्व) —^d) D₈ तस्माद् (for क्षिप्रं) Dn₁ सप्यं, D₂ सर्वं (for सर्पं) V₁ B₁ ४ Dn D₃ भूते विशका, D₁ भू स शंकरा (sic), D₂ ३ भू सशका, D₅ विचारं कुरुष्व, T₂ G₁ ३ ४ विनांका (for भूदिशङ्का) B₅ तस्माच्छोक मुच मा भूदिशका, D₄ ३ १ तस्मात्सर्पं जहि मा विचारं कुरुष्व

26 D₅ G₁ om the ref —^a) D₂ ३ प्रोच्यमाणो, (D₅ 'नो') (for 'नाता') —^b) B₁ Dn₁ D₃ भुजं प्रति

भीष्म उवाच ।

असकृत्प्रोच्यमानापि गौतमी भुजंगं प्रति ।
 लुब्धकेन महाभागा पापे नैवाकरोन्मतिम् ॥ २६
 ईषदुच्छ्रंसमानस्तु कृच्छ्रात्संस्तम्य पन्नगः ।
 उत्सर्जं गिरं मन्दां मानुषीं पाशपीडितः ॥ २७
 को न्वर्जुनक दोषोऽत्र विद्यते मम बालिश ।
 अस्वतन्त्रं हि मां मृत्युर्विवशं यदचूचुदत् ॥ २८
 तस्यायं वचनाद्दोषो न कोपेन न काम्यया ।
 तस्य तत्किल्बिषं लुब्ध विद्यते यदि किल्बिषम् ॥ २९

लुब्धक उवाच ।

यद्यन्यवशगेनेदं कृतं ते पन्नगाशुभम् ।
 कारणं वै त्वमप्यत्र तस्मात्त्वमपि किल्बिषी ॥ ३०
 मृत्पात्रस्य क्रियायां हि दण्डचक्रादयो यथा ।
 कारणत्वे प्रकल्प्यन्ते तथा त्वमपि पन्नग ॥ ३१
 किल्बिषी चापि मे वध्यः किल्बिषी चासि पन्नग ।
 आत्मानं कारणं ह्यत्र त्वमाख्यासि भुजंगम् ॥ ३२
 सर्प उवाच ।
 सर्व एते ह्यस्ववशा दण्डचक्रादयो यथा ।

(sio), D₁₀ साथ भारत (for भुजंग प्रति) — °) T₁ reads from अगा up to पन्नग (in 27^b) for the first time after लुब्धक (in 24^b) D_{ns} D₁ T₂ महाभाग, D₂ महाभाग, D₃ महाभागे (for अगा) — °) D₁ मा पापे न, D₂ नैव पापे (by transp), D₁₋₂ १ १० S (T₁ both times) सा (G₂ ह) पापे न

27 For the repetition in T₁, of v 1 26 G₈ reads 27^a twice — °) D_m D₁ 2 T₈ G₁ s (first time) उच्छ्रात्समानस्तु, D₂ s (sup l_{ns} as in text) उत्सर्ज, G₂ उत्सर्ज (for उच्छ्रत्स) D₂ [s]पि (for तु) G₂ (second time) कृच्छ्रात्संस्तम्यमानस्तु — °) D₂ संस्तम्य B₁ D₂ पन्नगा — G₂ om 27^a — °) B₂ D₁ गिरिं D₂ मन्दा, D₁₀ T₂ मन्द, G₁ मन्दा

28 Before 28, V₁ B₁₋₄ D_n D₂ s s 10 T₁ ins सर्प उवाच, B₂ D₁ s १ १ पन्नग उवाच B₂ damaged for 28^a — °) G₁ s [s]पि, G₂ वा (for तु) D₁ s [अ]र्जुन त्व, D₁₀ चार्जुन B₁ कोर्जुनश्च क देवोत्र (sio) — °) V₁ बालिश — °) D₁₀ अन्यतन्त्र (for अस्वतन्त्र) D₁ १ मा — °) B₂ विलेशायम् (for विवश यद्) D₂ मृत्युचतु (sio), D₁₋₂ समनूचदत्, D₂ 10 T₁ s G समनूचदत् G₂ रत्, T₈ damaged (for यदचू)

29 °) G₁ s अत्य (for तस्य) D₁₀ T₁ [अ]ह (for [अ]य) — °) B₂ च, D₂ om (for the second न) D₁ (sup l_{ns} as in text) कामया — °) D₂ s मन्द (for लुब्ध) D₁₋₂ न तत्र किल्बिष किंचिद्, G₂ तस्य पत्नी विषं लुब्ध (sio) — °) D₁ s मन्यसे (for विद्यते) B₂ damaged from किल्बिषम् up to त्वमप्यत्र (in 30^a) D₁₀ T₁ M बालिश (M₂ ह), G₁ damaged, G₂₋₄ किंचन (for किल्बिषम्) D₂ मन्यसे यदकिल्बिषात्, D₁₋₂ विद्यते मम बालिश (= 28^b)

30 B₂ damaged up to 30^a The ref is damaged in G₁ — °) D₁ s T₈ G₁ यदचू, M₁ यद्यस्य (for यद्यन्य) B₁ यद्यन्यवशगनेदं, T₂ यद्यन्यवशगेनैव — °) G₁ damaged D₂ s तत्कृत (for कृत ते) D₁ [अ]र्जुन, D₂ [अ]र्जुन (for [अ]शुभम्) B₂ कृत ते पन्नगी सुत — D₂ om 30^a — °) T₁ असि (for अपि) B₁ D₂ किल्बिषि (B₁ प)

31 B₂ damaged for 31^a — °) D₁ s १-२ तु (for हि) D₁₀ मृत्योत्र क्रियाया हि — D₂ om 31^a T₂ om (hapl) 31^a-33^b — °) B₁ कारणान्न, D₁₀ नत्त्र, S (except G₂, T₂ om) न च (for नत्त्रे) D₁ s 10 प्रकल्पते; T₁ न कल्पते

32 T₂ om. 32 (of v 1 31) G₂ om 32^a-33^b D₂ s M₂ om (hapl) 32^a — °) D₁ s न, D₁ वा (for च) B₂ किल्बिषाद्यापि वध्य किं — T₈ G₁ s 4 om 32^b — °) V₁ B₂ D_{ns} D₁ M₁ चापि, D_{ns} चास्य, D₁ चासे (for चासि) V₁ पन्नग — °) D_{ns} चास्य, D₁ s-2 चात्र, D₁₀ T₁ M ह्यस्य (for ह्यत्र) — °) D₂ 4 T₁ s G₂ 4 M₁ समाख्यादि (D₁ 'सि), D₂ समाख्यासि (for त्वमा)

33 T₂ om 33^a (of v 1 31) G₂ om 33^a (of v 1 32) D₁₋₁₀ S (T₂ G₂ om) पन्नग (for सर्प) — °) B₂ partly damaged B₄ एव (for एते) D₁₀ T₁ s G₁ s M [s]न्यव (G₂ [s]य व) शगा; G₄ ह्यवशगा (for ह्यस्ववशा) D₁₋₂ सर्वदा वै (D₁ ते) ह्यस्वतन्त्रा — °) D₂ चक्रवर्तादयो यथा — °) G₂ गता (for तथा) D₁₀ कस्माद् (for त्) D₁₀ T₂ s G M वै (for मे) T₁ तथा त्वमपि कस्माद् — °) D₂ T₈ G M [ए]व, D₁₋₂ [ए]व (for [ए]व) V₁ B₂ s D_m n₂ ns (marg) दोषो (for हेतुः) D₁₋₂ नैव हंवा मतस्तव, T₁ हेतुनैव

तथाहमपि तस्मान्मे नैष हेतुर्मतस्तव ॥ ३३
 अथ वा मतमेतच्चे तेऽप्यन्योन्यप्रयोजकाः ।
 कार्यकारणसंदेहो भवत्यन्योन्यचोदनात् ॥ ३४
 एवं सति न दोषो मे नास्मि वध्यो न किल्बिषी ।
 किल्बिषं समवाये स्यान्मन्यसे यदि किल्बिषम् ॥ ३५
 लुब्धक उवाच ।

कारणं यदि न स्याद्वै न कर्ता स्यास्त्वमप्युत ।
 विनाशे कारणं त्वं च तस्माद्वध्योऽसि मे मतः ॥ ३६
 असत्यपि कृते कार्ये नेह पन्नग लिप्यते ।

तस्मान्नात्रैव हेतुः स्याद्वध्यः किं बहु भाषसे ॥ ३७
 सर्प उवाच ।

कार्याभावे क्रिया न स्यात्सत्यसत्यपि कारणे ।
 तस्माच्चमस्मिन्हेतौ मे वाच्यो हेतुर्विशेषतः ॥ ३८
 यद्यहं कारणत्वेन मतो लुब्धक तच्चतः ।
 अन्यः प्रयोगे स्यादत्र किल्बिषी जन्तुनाशने ॥ ३९
 लुब्धक उवाच ।

वध्यस्त्वं मम दुर्बुद्धे बालघाती नृशंसकृत् ।
 भाषसे किं बहु पुनर्वध्यः सन्पन्नगाधम ॥ ४०

प्रयोजक , T₂ corrupt

34 ^a) G₂ एव (for एतत्) B₄ 5 अथ वा मन्यसे
 प्येवं — ^b) D₄ 8 9 तेभ्योन्योन्य- , D₇ तेभ्योन्यस्य ,
 D₁₀ S ह्य (T₂ 8 G₁ ज)न्योन्यस्य (for तेऽप्यन्योन्य-)
 G₂ प्रयोजगा — ^c) B₂ om from कार्यकारण up to
 सति न (in 35^a) D₇ कार्य (for कार्य-) D₄-10
 -सबधो (for सदेहो) — ^d) D₁-3 -कारणात् , D₄-10
 -योजनात् (for -चोद^e) T₂ भवत्यन्यत्र चोदना

35 B₂ om एव सति न (of v 1 34) — ^a) T₂ 8
 G transp दोषो and मे — ^b) B₁ वास्मि , D₄ T
 G₁ 8 4 नास्मि (for नास्मि) T₁ वध्यो (for वध्यो)
 B₈ om (hapl) from न किल्बिषी up to तस्माद्वध्यो (in
 36^d) — ^c) V₁ किल्बिषी D₁-7 9 किल्बिष समवायस्य
 — ^d) D₁-3 मन्यते (for 'से) B₁ किल्बिष यदि
 मन्यसे , B₅ यदि मन्यसि किल्बिषी — For 35^{cd}, D₁₀
 S subst

12* किल्बिषं मन्यसे हि त्वं वध्यमेवं प्रभाषसे ।

[M₄ एव (for एव)]

36 B₈ om up to तस्माद्वध्यो (in 36^d) (of v 1 35)
 — ^a) T₁ [अ]सि त्व (for स्याद्वै) — ^b) D₈ 7 9 स्यात् (for
 स्यात्) D₁ अच्युत (for अप्युत) — ^c) V₁ D₁₁
 D₈ 8 T₁ विनाश , D₁₁ विना यो (sic) , D₁ विना मे
 (for विनाशे) T₂ G₂-4 कारणत्वं (for 'ण त्व) — ^d)
 D₉ [s]स्मि (for सति) D₁₀ S (except G₈ 4) पन्नग
 (for मे मत)

37 T₁ om 37 — ^a) D₁ [अ]पकृते , D₇-9 [अ]प्रकृते
 (for [अ]पि कृते) B₄ समवायि कृते कार्ये , D₄-6 असत्ये-
 प्वकृते कार्ये — ^b) M₁-3 [ए]व (for [ह]ह) D₃ लिप्स

मे , D₅ 7 9 लिप्यसे , D₈ लिप्ससे , D₁₀ T₂ 8 G विद्यते ,
 M₃ लिप्ससे (for लिप्यते) — ^c) M₁-8 कस्मान् (for
 त^e) B₁ D₁ 8 7-9 नात्रैष , B₈ नात्र स , D₄-6 त्वं
 नात्र (for नात्रैव) — ^d) B₂ damaged B₅ वध ,
 D₇ 9 वध्य (for वध्य) V₁ D₁₁ M₁ मन्यसे (for
 भाषसे)

38 D₁-9 om the ref D₁₀ T G पन्नग (for सर्प)
 — ^a) T₁ हेत्वभावे (for कार्याभावे) — ^b) D₂ कारणं
 B₈ 5 D₁₀ S सत्यं सत्यपि कारणे , D₈ तस्मात्सत्यपि का^e
 — ^c) T₈ कस्माद् (for त^e) V₁ B D₁₁ समे (D₁₁ त्वा
 मे)स्मिन् , D₁₀ T₈ G₁ 8 4 हतेस्मिन् (for त्वमस्मिन्)
 B₁ हेतोर्न , D₁₁ D₂ हेतो मे (for हेतौ मे) T₁ तस्मा
 द्दतेस्मिन्निह वै , T₂ M 'द्धतेस्मिन्हेतोर्मे , G₂ 'द्धतेस्मि
 हतोस्मि (sic) — ^d) D₁₁ वाच्यो हेतुर्वशे यत , D₂
 नाद्यो हेतुर्विशेषक , T₁ हेतुर्वान्यो विशेषत

39 Before 39, D₁ 4-9 ins पन्नग उवाच — ^a)
 D₃ 7 9 कारणत्वं न (for 'त्वेन) — ^b) D₄ 7 9 यतो
 (for मतो) T₁ मन्यसे लुब्ध तत्त्वत — ^c) V₁ D₂-3
 अन्य , B₆ अन्यत् , D₈ अन्य (for अन्य) D₁₀
 S (except G₈ 4) प्रयोक्ता (for 'ने) D₄-9 अन्य
 (for अत्र) — ^d) T₂ 8 G किं तु (G₁ 4 तु) जतु
 विनाशने

40 ^a) G₁ वध्यस् (for व^e) D₁₁ D₈ त (for त्व)
 T G₂-4 M₁ 2 4 वध्यस्त्वं चेतनावत्त्वाद् — ^b) D₂ T G
 नृशंसक (T₁ 'सवत् (for 'सकृत्) D₂ पुत्रघाती नृश
 संक — ^c) D₂ वभापे (for भाषसे) D₁₀ T₁ M₁-8
 बहुविध ; G₂ बहुध मन् (sic) (for बहु पुनर्) D₄-9
 प्र (D₈ om प्र)भाषसे किं बहुधा — ^d) T₁ त्व (for
 सन्)

41 B₈ D₁-10 S पन्नग (for सर्प) — ^b) T₁ अद्यर्

सर्प उवाच ।

यथा हवींषि जुह्वाना मखे वै लुब्धकर्तिवजः ।
न फलं प्राप्नुवन्त्यत्र परलोके तथा ह्यहम् ॥ ४१

भीष्म उवाच ।

तथा ब्रुवति तस्मिंस्तु पन्नगे मृत्युचोदिते ।
आजगाम ततो मृत्युः पन्नगं चाब्रवीदिदम् ॥ ४२
कालेनाहं प्रणुदितः पन्नग त्वामचूचुदम् ।
विनाशहेतुर्नास्य त्वमहं वा प्राणिनः शिशोः ॥ ४३
यथा वायुर्जलधरान्विकर्षति ततस्ततः ।
तद्वज्रलदवत्सर्प कालस्याहं वशानुगः ॥ ४४

(for मखे वै) T₂ मखे लुब्धक ऋत्विज —^d) V₁
B₁₋₄ D_n फलयोगे, B₅ परलोक, D₁ 6-9 'लोकात्,
D₁₀ T₂ 8 G M फलयोगात् (for परलोके). V₁ T₂ G₄
ह्यय, D₁ G₈ वय (for ह्यहम्) T₁ तथैव समुदाहृतं

42 D₈ T₂ 8 G₁ 8 4 om the ref. —^b) D₁ चेदिते,
D₄₋₉ नोदिते, D₁₀ T₈ G M₁₋₈ 4 (sup in as in
text) चोदनां, T₁ चोदनात् (for चोदिते) —^c)
D₄₋₉ तदा (for ततो) D₉ मृत्युं

43 Before 43, all MSS in₈ मृत्युरुवाच —^a)
D₁₋₈ प्रेरितो वै, T₂ G₂ M प्रचुदित, T₈ G₁ 8 प्रचु
(for प्रणु) V₁ B D_n प्रचोदिवोह कालेन —^b) B₁
अचचलं, D₈ अचूचुदत्, D₄₋₈ अचूचुदं (D₁ 8 'दन्),
D₉ अचूचुदं (for अचूचुदम्) T₂ पन्नगाधम चूचुदं —^c)
D₁ विनाश्य, D₉ शो (for 'श) T₁ नान्य स्यात्
(for नास्य स्वम्) —^d) V₁ B₂ (marg as in text) 8
D_n D₈ T₂ अहं न, D₄₋₇ 9 अह च, T₁ स्वमह (for
अह वा)

44 ^a) D₁₀ T G M₁₋₈ चलोपेतो (M₁₋₈ 'तान्) (for
जलधरान्) M₄ यत्र वायुश्चलोपेतो —^b) B₁ निकर्षति
D₄₋₉ यतस्ततः, S जलप्रदान् (for ततस्ततः) — For
44^a, D₁₀ S subst.

13* तद्विषमद्वयोश्चाह कालस्य वशगश्चिरम् ।

[G₁ partly damaged for the prior half M तद्वयो
(for तद्वयो) T₁ तद्विषमद्वयोश्चाह (for the prior half)
T₂ G₈ कुलस्य (for का) G₈ वशग (for 'गश्)]

45 ^b) D₁ 7 न (for च) D₁ 8 केन च, D₈
केवला (for केचन) —^c) T₂ भाग्या (for भावा)

सात्त्विका राजसाश्चैव तामसा ये च केचन ।

भावाः कालात्मकाः सर्वे प्रवर्तन्ते हि जन्तुषु ॥ ४५

जङ्गमाः स्थावराश्चैव दिवि वा यदि वा भुवि ।

सर्वे कालात्मकाः सर्प कालात्मकमिदं जगत् ॥ ४६

प्रवृत्तयश्च या लोके तथैव च निवृत्तयः ।

तासां विकृतयो याश्च सर्वे कालात्मकं स्मृतम् ॥ ४७

आदित्यश्चन्द्रमा विष्णुरापो वायुः शतक्रतुः ।

अग्निः खं पृथिवी मित्र ओषध्यो वसवस्तथा ॥ ४८

सरितः सागराश्चैव भावाभावौ च पन्नग ।

सर्वे कालेन सृज्यन्ते हियन्ते च तथा पुनः ॥ ४९

D_{n1} कालात्मकात् —^d) M₁₋₈ प्रवर्तन्ति B₂₋₄ D_n
D₂ T₁ ह, M₁₋₈ [ह]ह (for दि) D₁ प्रवर्तते
विर्जतु* (s₁₀)

46 ^a) D₁ 4 8 जगमा स्थावराश्चैव —^b) D₉ 7 9
विविधा (for दिवि वा) D₂ 5 विविधा दिवि वा भुवि,
D₁₀ S (except T₁) दिवि वा भुवि वा यदि —^c)
G₁ damaged D₄ (also as in text) सर्पका
(hypermetrio), T₁ सर्वं, G₂ सर्वे (for सर्प) — G₂
reads 46^a twice

47 ^a) D_n लोकेऽस्मिन्, G₄ वै लोके (for या लोके)
D₄ गुणवृत्तश्च या लोके (s₁₀), D₅ गुणवृत्तश्च लोके,
D₆ गुणवृत्त* या लोके —^b) D₂ यथा चैव, G₂
तदेव च (for तथैव च) B₅ निमित्तय (sic) (for निवृ)
—^c) D₂ 8 तथा (for तासां) S (except M₁ 8) प्र
(for वि) D₈ G₂ गाश्च (for याश्च)

48 ^a) D₂ आदित्याश्च T₁ [अ]प्यग्निर्, G₂ अग्निर्
(with hiatus) (for विष्णुर्) T₈ G₁ 8 4 आदित्यश्चायमा
स्व (T₈ 'माय्य, G₄ मा अ]ग्निर् —^c) B₅ D₁ 7
अग्नि (for अग्नि) T G औश्च (for मित्र) D₈ अग्नि-
खं पृथिवीमत्र; M तथाग्नि पृथिवी औश्च —^d) D₉ 7
ओषध्यो V₁ B₂₋₈ D_n पर्जन्यो वसवोदिति, B₁ नासत्या
वासवोदिति, D₁₀ S ओषध्यो म (G₂ मा) रुतो दिश

49 ^a) M₄ सरिद्धि (for 'त) —^b) V₁ D_{n1}
भावाभावे, D₆ भावोभावो —^c) D_{n1} सर्वे (for सर्वे)
G₂ संसृज्य (for सृज्यन्ते) —^d) B₈ क्रियते च, D₅₋₉
M संहियते (for हियन्ते च) B₂ D_{n1} n₂ D₇ पुन,
D₂ तत् (for तथा) D₁₀ T G संहियते पुनस्तथा (D₁₀
'न पुन.)

एवं ज्ञात्वा कथं मां त्वं सदोषं सर्प मन्यसे ।

अथ चैवंगते दोषो मयि त्वमपि दोषवान् ॥ ५०

सर्प उवाच ।

निर्दोषं दोषवन्तं वा न त्वा मृत्यो ब्रवीम्यहम् ।

त्वयाहं चोदित इति ब्रवीम्येतावदेव तु ॥ ५१

यदि काले तु दोषोऽस्ति यदि तत्रापि नेष्यते ।

दोषो नैव परीक्ष्यो मे न ह्यत्राधिकृता वयम् ॥ ५२

निर्मोक्षस्त्वस्य दोषस्य मया कार्यो यथा तथा ।

मृत्यो विदोषः स्यामेव यथा तन्मे प्रयोजनम् ॥ ५३

भीष्म उवाच ।

सर्पोऽथार्जुनकं ग्राह्यं श्रुतं ते मृत्युभाषितम् ।

नानागसं मां पाशेन संतापयितुमर्हसि ॥ ५४

लुब्धक उवाच ।

मृत्योः श्रुतं मे वचनं तव चैव भुजंगम् ।

नैव तावद्विदोषत्वं भवति त्वयि पन्नग ॥ ५५

मृत्युस्त्वं चैव हेतुर्हि जन्तोरस्य विनाशने ।

उभयं कारणं मन्ये न कारणमकारणम् ॥ ५६

धिष्ण्युं च दुरात्मानं क्रूरं दुःखकरं सताम् ।

50 T₁ om (hapl) 50^a-53^b —^a) D₇ एव कृत्वा, M₁₋₃ एतज्ज्ञानम्, M₄ एतज्ज्ञात्वा (for एव ज्ञात्वा) D₄₋₆ ० त्व मा (by transp), D₇ 8 त्वं मा D₁₀ एतज्ज्ञात्वा सदोषं मा, T₂ 8 G₁ 8 4 एतज्ज्ञानन्कथ मा त्व, G₂ एत ज्ञान कथं मा तं (sic) —^b) D₁₀ कथं वा, G₂ न दोष (for सदोषं) T₂ मन्यथा (for 'से) —^c) V₁ B D_n D₅ 7 8 T₈ G M₄ दोषे, D₈ दोष (for दोषो) —^d) D_{n2} दोषकान्, D₁₀ 'माक्, T₈ 'वाक् (for 'वान्)

51 T₁ om 51 (cf v l 50) —^a) D₁ निर्दोषं (sic) (for निर्दोष) D₄₋₆ वा सदोषं (for दोषवन्त) D_{n2} च, T₈ G₁ 8 4 मा (for वा) B₁ निर्दोषं दोष-वात् त्वां, T₂ 'षं दोषवाश्चैव —^b) V₁ B₂₋₅ D_{n1} n8 D₈₋₇ 9 T₂ G₄ M₃ 4 न त्वा, B₁ तथा, D₁₀ न च (for न त्वा) D_{n2} [s]ब्रवीदिद —^c) D₄ 9 om त्वयाह D₄ 8 9 नोदित (for चो) D₈ 7 नोदित इति ब्रवीम्येव —^d) G₂ तं (for तु)

52 T₁ om 52 (cf v l 50) —^a) D_{n1} D₄₋₉ [s]ति, D₂ [s]पि, D₁₀ T₂ G₂ न, T₈ G₁ 8 4 M [s]थ (for तु) T₈ G₁ 8 4 तु (for स्ति) —^b) B₁ [क्ष]ति (for [क्ष]पि) D_{n8} शिष्यते, D₅ नश्यते (for नेष्यते) —^c) D₁ दोषे V₁ B₂ 4 D_{n8} वै न, B₁ D₂ 8 M₁ 8 4 नैष (for नैव) D_{n1} परीक्ष्ये; D₁ 7 8 'क्षो, D₅ 9 परोक्षो, G₂ परीक्षे (for परीक्ष्यो) D₁₀ नो (for मे)

53 T₁ om 53^{ab} (cf v l 50) —^a) D₂ निर्दो-पस, G₄ निर्मोक्ष (for 'क्षस्) D₄₋₆ 8 9 G₄ तस्य, G₂ तत्र (for त्वस्य) T₂ 8 G₁ 8 निर्मोक्षस्त् (G₁ 'क्ष त)स्य मोहस्य —^b) M₁ 4 त्वया (for मया) D₄₋₆ कार्य (for कार्यो) D₇ reads तथा twice —^c) M₁₋₃

एवम् (for एव) V₁ B D (except D₁₋₃) मृत्योरपि (B₁ 2 D_{n8} 'त्यो मयि) न दोष स्याद्, T G M₄ मृत्यो तथा (G₂ M₁ 'वा)पि दोष स्याद् (T₂ G₈ 'म्) —^d) V₁ B D_n इति मेत्र, D₄ 7-9 एवमेतत्, D₅ 8 दैवमेतत्, D₁₀ S इत्येतन्मे (M₂ 'वं मे) (for यथा तन्मे)

54 M₁₋₃ om the ref —^a) B₁ D₄ [s]पि (for स्य) —^b) D₅ मृत मे (for श्रुतं ते) D₇ मृदु- (for मृत्यु-) —^c) B₅ अनागस (for नाना) T₈ M₃ 4 मा (for मा) D₅ पापेन (for पाशेन) —^d) D₈ 7 अर्हति

55 G₂ om (hapl) 55-58 —^a) B₁ 5 D₂ 7 8 G₁ M₁ 4 मृत्यो B₁ तद्, B₅ D₂ 8 T₂ 8 G₁ 4 ते (for मे) T₁ मृत्यो तवैव वचनं —^c) D₄₋₁₀ M [ए]तावता (for [ए]व तावद्) V₁ B₂₋₅ D_n अदोषत्वं (B₃ 'पीय), D₄₋₉ ह्यदोषत्वं (for विदो) B₁ नैव भावाददोषत्वं —^d) D_{n2} D₇₋₉ पन्नग (D₉ 'ने) B₅ भविष्यस्त्व च पन्नग, G₁ भवती माधि पन्नग

56 G₂ om 56 (cf v l 55) —^a) D₇ वैव, M₄ चेह (for चैव) D₂ मृत्युर (for हेतुर) —^b) V₁ D_n बालस्यास्य, D₄₋₆ शिशोरस्य, D₇₋₉ मृत्यो (sic) (for जन्तो) D₈ विनाशन —^c) T₁ om 56^{cd} —^d) D_{n8} कारणे (for 'ण) D₁₀ S (T₁ G₂ om) जंतोर (for मन्ये) —^d) B₁ कारणं किमकारण

57 G₂ om 57 (cf v l 55) B₂ G₄ partly damaged —^a) S (G₂ om) मृत्युं च धिक् (M₄ चापि क)रित्वानि (T₂ 'प्यन्ति) —^b) G₁ 3 क्रूर- (for क्रूरं) D_{n8} क्रूरकरं, D₄ 7 9 दुःखतर (for 'कर) D₁₀ T G₁ 8 नृणा (for सताम्) —^c) S (G₂

त्रां चैवाहं वधिष्यामि पापं पापस्य कारणम् ॥ ५७

मृत्युरुवाच ।

विवशौ कालवशावावां तद्विष्टकारिणौ ।

नावां दोषेण गन्तव्यौ यदि सम्यक्प्रपश्यसि ॥ ५८

लुब्धक उवाच ।

युवामुभौ कालवशौ यदि वै मृत्युपन्नगौ ।

हर्षक्रोधौ कथं स्यातामेतद्विच्छामि वेदितुम् ॥ ५९

मृत्युरुवाच ।

याः काश्चिदिह चेष्टाः स्युः सर्वाः कालप्रचोदिताः ।

पूर्वमेवैतदुक्तं हि मया लुब्धक कालतः ॥ ६०

तस्मादुभौ कालवशावावां तद्विष्टकारिणौ ।

नावां दोषेण गन्तव्यौ त्वया लुब्धक कर्हिचित् ॥ ६१

भीष्म उवाच ।

अथोपगम्य कालस्तु तस्मिन्धर्मार्थसंशये ।

अब्रवीत्पन्नगं मृत्युं लुब्धमर्जुनकं च तम् ॥ ६२

काल उवाच ।

नैवाहं नाप्ययं मृत्युर्नायं लुब्धक पन्नगः ।

किंलिपि जन्तुमरणे न वयं हि प्रयोजकाः ॥ ६३

अकरोद्यदयं कर्म तन्नोऽर्जुनक चोदकम् ।

प्रणाशहेतुर्नान्योऽस्य वध्यतेऽयं स्वकर्मणा ॥ ६४

om) एव हि (for चैवाहं) —^d) Dn2 om, T2 s पर, G1 s 4 पर (for पाप) D2 कारणे, D2 s-s M4 कारण (for कारणम्)

58 G2 om 58 (of v 1 55) T G1 s 4 M1-s सर्प, M4 मृत्युसर्पौ [उचतु] (for मृत्युर) —^a) D2 वशावा —^b) B2 धात्रा, Dn2 D2 वाचा, D1 om (for आवा) V1 B Dn निर्दिष्ट, D1 उद्दिष्ट (for तद्विष्ट) T1 कारकौ, G1 s कारणौ (for कारिणौ) —^c) B1 Dn2 न वां, T1 आवां (for नावां) B2 मन्तव्यौ; G1 s हन्तव्यौ (for गन्तव्यौ) —^d) D2 प्रपश्यसि (for प्रपश्यसि)

59 G4 partly damaged —^a) D2 यदि (for उभौ) B परवशौ (for काल) —^b) V1 B2 (marg as in text) 4 s Dn यवि मे, G2 यदिष्टौ (for यदि वै) —^c) D1-s हर्षक्रोधौ (for क्रोधौ) V1 B1 s (marg as in text) s-s Dn यथा (for कथं)

60 B2 partly damaged T1 भीष्म (for मृत्युर) —^a) B2 D4 काश्चिद् (for काश्चिद्) B2 D2 T2 s G M4 एव (for हृद्) D2 स (sio) (for स्यु) V1 B1 s 4 s Dn या काश्चिदेव चेष्टा स्यात्, T1 याश्चिदेव चेष्टा स्यु (submetric) —^b) B2 D2 प्रचोदिता; D4-s प्रनो (D2 s जो) दिता, D2 प्रनोदिता, D10 T G वशावा (for प्रचोदिता) V1 B1 s 4 s Dn सर्वा का (B1 सर्वका, Dn1 सर्वा व) लप्रचोदिता —^c) D1 s T2 सर्वम् (for पूर्वम्) B1 एक तद्; T2 एव तद् (for पूर्वतद्) —^d) Dn2 कामत; D10 S तत्तत (for कालत) B1 मया लुब्ध न कामत

61 T2 s G1 s 4 om 61 —^a) D4 s अहं, D2

आवा (for उभौ) M1-s तदुभौ कालवशावा —^b) V1 B Dn निर्दिष्ट, D1 उद्दिष्ट (for तद्विष्ट) T1 कारकौ (for कारिणौ) —^c) B4 Dn1 न वां, D1 आवा (sic) (for नावा) Dn1 om दोषेण B1 s s मन्तव्यौ (for गन्तव्यौ) —^d) D4-s पुत्रक (for लुब्धक)

62 T1 s om the ref —^a) D1 कालानु, T2 कालस्य (for स्तु) —^b) T1 सिद्धये, T2 (also as in text) सयुगे (for संशये) Dn2 तस्मिन्धर्मार्थसंशये —^c) B2 om. from मृत्यु up to कृत (in 65^a) D2 मृत्योर् (for मृत्यु) —^d) D2 om (hapl?) 62^a-63^a —^e) G2 तौ (for तम्) V1 B2 4 Dn D2 लुब्ध चा (D2 वध वा) र्जुनकं तथा; B1 D2 लुब्धक चार्जुनं तथा (D2 च त), B2 D1 G2 लुब्धकार्जुनकं तथा (D1 च तद्, G2 च त), D4 s लुब्धकमर्जुनं च त, D2 लुब्धकं चार्जुनकं च त (hypermetric), D2 लुब्धकमर्जुनकं च त (hypermetric)

63 B2 om 63, D2 om 63^a (for both, of v 1. 62) D4-10 T1 s M1-s om the ref —^a) V1 B (B2 om) Dn हि (for [ए]व) T2 G1 s 4 [अ]य (for [अ]ह) B2 धाप्ययं, D7 G2 4 नाप्यहं (for 'यं) —^b) B2 (marg) न च, D1-s नापि, D1 s नेमौ; T1 अय (for नायं) D4-s पन्नगौ (sio) —^c) D4 s करणे (for मरणे)

64 B2 om. 64 (of v 1. 62) D4 s-s om (hapl) 64^a-65^a —^b) B1 तन्नो चार्जुन, S (except G2 M2) तदुर्जुनक B2 चोदक, B4 चोदने, D10 T G चोदित (for चोदकम्) —^c) V1 B (B2 om)

यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ।
 विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ॥ ६५
 कर्मदायादवाल्लोकः कर्मसंबन्धलक्षणः ।
 कर्माणि चोदयन्तीह यथान्योन्यं तथा वयम् ॥ ६६
 यथा मृत्पिण्डतः कर्ता कुरुते यद्यदिच्छति ।
 एवमात्मकृतं कर्म मानवः प्रतिपद्यते ॥ ६७
 यथा छायातपौ नित्यं सुसंबद्धौ निरन्तरम् ।
 तथा कर्म च कर्ता च संबद्धावात्मकर्मभिः ॥ ६८
 एवं नाहं न वै मृत्युर्न सपौ न तथा भवान् ।
 न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ॥ ६९

तस्मिंस्तथा भुवाणे तु ब्राह्मणी गौतमी नृप ।
 स्वकर्मप्रत्ययाल्लोकान्मत्त्वार्जुनकमब्रवीत् ॥ ७०
 नैव कालो न भुजगो न मृत्युरिह कारणम् ।
 स्वकर्मभिरयं बालः कालेन निधनं गतः ॥ ७१
 मया च तत्कृतं कर्म येनायं मे मृतः सुतः ।
 यातु कालस्तथा मृत्युर्मुञ्चार्जुनक पद्मगम् ॥ ७२
 भीष्म उवाच ।
 ततो यथागतं जग्मुर्मृत्युः कालोऽथ पद्मगः ।
 अभूद्विरोषोऽर्जुनको विशोका चैव गौतमी ॥ ७३
 एतच्छ्रुत्वा शमं गच्छ मा भूश्चिन्तापरो नृप ।

Dn विनाश- (for प्रणाश-) D2 s [ए]षोस्व, G1 s
 [अ]न्योस्ति (for [अ]न्योऽस्य) —^a) Dn1 य- स्व,
 D2 s स्वेन (for स्य स्व-)

65 B5 om up to कृतं (in 65^a) (cf v l 62)
 D4 s-9 om 65^a (cf v l 64) T1 om 65-67
 —^a) D3 यदि तेन (for यदनेन) D5 अकरोद्यदय कर्म
 —^c) D2 विनाशस्य (hypermetric) (for विनाश-)
 —^d) D1-8 सर्वे कर्मवशानुगा

66 T1 om 66 (cf v l 65) D4 s-9 om (hapl)
 66 G2 om 66^a-68^b —^a) D10 T8 G1 s 4 M दया-
 दको (for 'वाल्ल') —^b) D10 T8 G1 s 4 M दधन-
 (for संबन्ध-) —^c) Dn8 कर्मणा (for कर्माणि) D5
 दि (for [ह]ह) —^d) T2 s G1 s 4 M1 s 4 तथा
 (for यथा) Dn2 [अ]न्योन्या B5 D2 s 10 T2 s
 G1 4 M यथा (for तथा) D1-8 वय (s10)

67 T1 om 67 (cf v l 65) G2 om. 67 (cf
 v l 66) —^a) M4 मृत्पिण्डक (for 'त') —^d)
 M1 s 4 मानव (for 'व') D1-6 कर्ता प्राप्नोति मानव

68 G2 om 68^{ab} (cf v l 66) —^a) D4 छाया
 तथा (for छायातपौ) —^b) D2 समुद्बद्धौ, T2 स्वय वधौ
 (for सुसंबद्धौ) B8 परस्पर (for निरन्तरम्) —^c)
 D9 om कर्ता च —^d) B1 समुद्बद्धावर्धिकर्मभिः (s10)

69 ^a) Dn3 एव D1-8 च (for the first न)
 D4 s-9 [ए]व (for वै) D5 मृत्यु —^b) G2 नादिर
 (for सपौ) —^c) T2 s G1 s 4 [ए]व, G2 [ह]द (for
 [ह]य) T2 वध्या (for वृद्धा)

70 Before 70, T8 G2 ins भीष्मः. —^a) D1-6 तु

(for तु) —^b) D4-9 तत् (for नृप) T2 M1-8
 गौतमी ब्राह्मणी नृप —^c) D8 विकर्म-, D8 s अ (for
 स्व)

71 G1 M1 om (hapl) 71^a-74^b Before 71, all
 MSS (except G1 M1) ins गौतम्युवाच —^a) Dn8
 नैव —^d) Dn1 विलय (for निधनं)

72 G1 M1 om 72 (cf v l 71) —^a) B2 [ए]तत्
 (for तत्) —^b) T2 योस्य धर्मे (for येनाय मे) D8 क्षत
 सुत, D4-9 मृत शिशु, D10 T G8 s 4 M2 s सुतो
 मृत (by transp) G2 एकोय ते न मे मृत —^c)
 T2 s यथा (for यातु) —^d) T1 अर्जुन (for [अ]र्जु
 नक)

73 G1 M1 om 73 (cf v l 71) B2 reads 73
 on marg —^b) D2 T2 मृत्यु, D3 मृत्यो (for मृत्यु).
 Dn8 (marg, orig as in text) [s]पि (for
 स्य) —^c) V1 B (except B5) Dn T1 s वि (B1
 अ)शोको (for विरोषो) —^d) D2 G8 विशोका, T2
 विरोपा (for विशोका) D1-8 चापि, D5 वापि (for
 चैव)

74 G1 M1 om 74^{ab} (cf v l 71) —^a) D2 s
 एव (for एतत्) —^b) D2 T G2 s मृत् (for
 मृत्) V1 B Dn शोकपरो, D10 चिन्तागतो (for 'परो')
 —^c) D2 om 74^c-75^d —^d) Dr पुरुषर्षभ, D10 S
 समिल्लजय (for मनुजर्षभ) V1 B1-4 Dn सर्वे गच्छति
 वै नृप (Dn8 'पा'), B5 तान्विद्धि भरतर्षभ

75 D2 om 75 (cf v l 74) —^a) V1 B न
 तत्; Dn1 न नैव; Dn8 नैतत्; D1 s 9 ननु (for

स्वकर्मप्रत्ययाल्लोकास्त्रीन्विद्धि मनुजर्वभ ॥ ७४
न तु त्वया कृतं पार्थ नापि दुर्योधनेन वै ।
कालेन तत्कृतं विद्धि विहता येन पार्थिवाः ॥ ७५

वैशंपायन उवाच ।

इत्येतद्वचनं श्रुत्वा बभूव विगतज्वरः ।
युधिष्ठिरो महातेजाः पप्रच्छेदं च धर्मवित् ॥ ७६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
श्रुतं मे महदाख्यानमिदं मतिमतां वर ॥ १
भूयस्तु श्रोतुमिच्छामि धर्मार्थसहितं नृप ।
कथ्यमानं त्वया किञ्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
केन मृत्युर्गृहस्थेन धर्माश्रित्य निर्जितः ।
इत्येतत्सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन मम पार्थिव ॥ ३

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्माश्रित्य निर्जितः ॥ ४
मनोः प्रजापते राजन्निश्वाकुरभवत्सुतः ।
तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५
दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।
माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ ६

न तु) V₁ B Dn कर्म (for पार्थ) —⁵) M₁₋₈ तु
(for [अ]पि) S (except T₂) च (for वै) —⁶)
D₉₋₁₀ T₁ [ए]तत्, G₂ तं (for तत्) D₄ ६-७ कर्म
(for विद्धि) —⁷) D₇ निहता

76 D₂ T₂ om the ref —⁸) B₆ महाराज (for
'तेजा') —⁹) D₁₀ S स (for च)

Colophon — Parvan name B₁ २-३ D₁ २ शाति
— Sub-parvan V₁ B₂ ४ Dn D₁₋₄ दानधर्म — Adhy
name V₁ B₁₋₈ ३ Dn₁ n₈ गौतमीलुब्धकस्यालमृत्युकाल-
(B₂ om काल)सवाद, B₄ लुब्धकमृत्युसवाद, Dn₈
D₄₋₉ गौतम्यलुब्धक (D₅ om क)मृत्युकालसवाद, D₁₋₈
गौतम्यादि (D₉ तमस्यादि)सवाद, D₁₀ गौतमलुब्धकमृत्यु-
कालसवाद, T₂ G₁ गौतम्युपाख्यान, G₂ ४ गौतम्या-
ख्यान, G₈ गौतमीमृत्युपाख्यान, M₁ गौतमीलुब्धकपञ्चग
मृत्युकालसवाद — Adhy no (figures, words or
both) V₁ B₂ ३ Dn₁ n₈ D₄ ३ S 1 (as in text)
— Sloka no Dn₁ 81, D₄ 82

2

1 ^a) D₁ महाप्राज्ञ —^b) D₄ १ विशारद. —^c)

D₈ ४ श्रुत ते (D₁ 'त्वा मे) महदाख्यातम् —^d) D₄
om मति

2 ^a) B₅ Dn₈ D₁₋₈ T₂ च (for तु) D₄₋₉ भूय-
श्चेच्छाम्यर्हं श्रोतुं —^b) B₈ ३ D₄₋₉ वच (for नृप)
—^c) D₁ तं (for तन्) D₁ अर्हति

3 ^a) B₈ यथा, B₄ कथ (for केन) D₄ मृत्यु
T₁ गृहस्थैश्च (for 'स्थेन) —^b) D₉ निर्जिता — B₈
om (hapl.) 3^c-4^d —^c) G₂ [ए]वं (for [ए]तत्)
T₂ ३ G₂₋₄ M₁ ३ ४ धर्मम् (for सर्वम्) D₄₋₉ ३ एतत्सर्वं
समाचक्ष्व —^d) V₁ Dn D₈ [अ]पि च (for मम)
D₂ ३ तत्त्वेन परिपृच्छत, S तत्त्वे (M₁ 'ध्ये)न भरतर्षभ

4 B₅ om 4 (cf v l 3) —^a) T₂ [ए]व (for
[अ]पि)

5 For the substitution for 5^c-12^d in M₁₋₈, cf.
v l 12 —^c) V₁ तथा (for तस्य) —^d) B₈
D₄ ३ ३ तेजस (for चक्षस)

6 For the substitution in M₁₋₄ cf v l 12
—^a) D₂ G₂ तत्र (for तस्य) D₈ पुत्रस्य (for 'स्तु)
—^b) D₁₋₈ विश्वत, D₄₋₉ नामत (for भारत) —^c)
Dn₁ D₄ माहिष्मत्याम् D₂ ३ G₂ राजन् (for राजा).

दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
 सत्ये तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ॥ ७
 मदिराश्च इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।
 धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ॥ ८
 मदिराश्चस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम पार्थिवः ।
 महाभागो महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ ९
 पुत्रो द्युतिमतस्त्वासीत्सुवीरो नाम पार्थिवः ।
 धर्मात्मा कोशवांश्चापि देवराज इवापरः ॥ १०

सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ।
 दुर्जयेत्यमिविख्यातः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ ११
 दुर्जयस्येन्द्रवपुषः पुत्रोऽग्निदृशद्युतिः ।
 दुर्योधनो नाम महान्राजासीद्राजसत्तम ॥ १२
 तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ।
 विषयश्च प्रभावश्च तुल्यमेवाभ्यवर्तत ॥ १३
 रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यैश्चापि पृथग्विधैः ।
 नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णं तदाभवत् ॥ १४

7 For the substitution in M1-s, of v l 12 —^a) D1-10 T1-s G1 s & M1 च (for तु) T2 दशाश्वस्य सुतस्यापि —^d) D1 G2 नित्यरत, D10 T2 नित्यव्रत, T2 G2 नित्य व्रत, G1-s सत्यव्रतं (for नित्य रत) Dn1 मम (for मन)

8 For the substitution in M1-s, of v l 12 D1 s om 8^a-9^b —^b) B5 D1-s पृथिवीपते —^c) D5 निरतो (for वेदे च) —^d) D5 पृथिव्या (for निरतो) D10 T G M1 यस्य नित्य र (T1 M1 'त्यर) तं मन

9 For the substitution in M1-s, of v l 12 D1 s om 9^{ab} (of v l 8) —^a) B5 पुत्रस्य (for 'स्तु) —^b) D2 १ पार्थिव, D10 T G M1 भारत —^c) D1 महाभाग, D8 'भीमो (for 'भागो) —^d) D1 om (hapl) महासत्त्वो

10 For the substitution in M1-s, of v l 12 —^a) Dn8 D1 s T2 च (for तु) — After 10^a, V1 B Dn D5 s ins

14* राजा परमधार्मिकः ।

सर्वलोकेषु विख्यात

—^b) V1 B2-4 Dn नामत्, D2 s विश्रुत, D1 10 पार्थिव (for 'व) — T2 om 10^c-12^d —^c) V1 B Dn कोषवांश्च Dn8 D10 T1-s G2 M1 [ए]व (for [अ]-पि) G1 s & धर्मात्मा भोगवाश्चैव —^d) T1 s G M1 राजराज (for 'देव')

11 For the substitution in M1-s, of v l 12 T2 om 11 (cf. v l 10) —^a) B2 s D8 च, D1-s [ए]व (for तु) D10 T1 s G M1 च राजेंद्र (for तु पुत्रोऽभूत्) —^b) D10 T1 s G M1 पुत्रो युद्धेषु दुर्जय —^c) T1 s G M1 दुर्जयो नाम विख्यात —^d) D1

-शास्त्र- (for -शास्त्र) — For 11^{ad}, V1 B (except B5) Dn subst

15* सुदुर्जय इति ख्यात सर्वशास्त्रभृतां वर ।

[V1 B2 (marg) स (for सु-) B5 सर्वशास्त्रभृतां]

12 T2 om 12 (of v l 10) —^a) G4 partly damaged B2 (marg) D1 s T1 [इ]दु (for [इ]न्द्र) G2 सदृश (for -वपुष) —^b) V1 B2-4 Dn D5 10 [स]श्चि (for सग्नि) —^c) B8 [अ]भूद् (for [अ]सीद्) B2 s D8 १ M1 -सत्तम V1 B4 Dn1 n3 राजा राजर्षि सत्तम — For 5^c-12^d, M1-s subst

16* इक्ष्वाकोस्तु शतं पुत्रा दशाश्वो दशमः स्मृत ।

माहिष्मत्यामभूद्राजा मदिराश्चस्ततोऽभवत् ।

तस्य च द्युतिमाश्रम सुवीरस्तस्य चारुमज ।

दुर्जयस्तस्य तस्यापि दुर्योधन इति स्मृत ।

13 ^a) V1 -चल (for -सम) B1 -वीरस्य —^b) B2 [अ]निवर्तिन, M1-s [अ]पलायिन —^c) T G1 s M प्रतापश्च (for प्रभावश्च) —^d) D1-s [अ]भ्य (D2 'भि) पद्यत, D10 S [अ]भ्यवर्त (M2 'धं) तां (for 'वर्तत) — For 13^{ad}, V1 B Dn D5 s subst

17* विषये वासवस्तस्य सम्यगेव प्रवर्षति ।

14 ^a) M अक्षैर् (for रत्नैर्) B1 जनैश्च, D1 चनेन, D1-s धनेन (for धनैश्च) D10 T G अक्षैर्धनैश्च बहुभि (T1 om बहुभि) —^b) D10 सरत्नैश्च पृथग्विधै, T1 बहुसैन्यैश्च भारत, T2 s G M सत्सैरन्यै (G2 रत्नै, M1-s 'विभि)श्च भारत —^c) B2 नगरी B4 विषम, G2 'यं (for 'यश्च) T1 चापि, G1-s तस्य (for चास्य) D1-s विषये (D1-s 'यो) नगरं चास्य —^d) V1 B Dn D1-s 10 G1-s M8 4 प्रति (B2 D5 G1-s परि) पूर्णश्च, D2 4 १ T2 परिपूर्ण (for प्रति) T1 इव, T2 सदा (for तदा) D2 G2 परिपूर्ण तदा भवेत्, T2 G2 परिपूर्णस्तथाभवत्

न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ।
 व्याधितो वा कृशो वापि तस्मिन्नाभून्नरः कचित् ॥ १५
 सुदर्शिनो धुरवागनम्रयुजितेन्द्रियः ।
 धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकृत्यनः ॥ १६
 यज्वा वदान्यो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
 न चावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः ॥ १७
 तं नर्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा ।

चक्रमे पुरुषश्रेष्ठं स्वेन भावेन भारत ॥ १८
 तस्य जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना ।
 नाम्ना सुदर्शना राजनूपेण च सुदर्शना ॥ १९
 तादृश्या न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
 दुर्योधनसुता यादगभवद्वरवर्णिनी ॥ २०
 तामग्निश्चक्रमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
 भूत्वा च ब्राह्मणः साक्षाद्वरयामास तं नृपम् ॥ २१

15 °) Dns Ds वाभूत्, D1-8 8 चासीत्, T G M1-8 कश्चित्, M4 तस्मिन् (for चाभूत्) —^d) D7-9 वापि, T G1-8 8 नाम (for नापि) V1 दुष्कृत (for दुर्गत) D1-9 कृपणो वापि दुःखित — M1-8 om 15^{ed} —^d) V1 तस्मिन्ना भूत्, D1-8 तथा नाभूत्, D1 6-9 तन्वा नाभूत् (for तस्मिन्ना) — For 15^{ed}, T G M4 subst

18* व्याधितो दुर्गतश्चैव पुरुष प्रत्यदृश्यत ।

[T1 M4 दुर्जनश् (for दुर्गतश्)]

16 °) D5-7 9 T G M4 स (for सु) —^d) T1 परमायुर् (for अनसूयुर्) —^o) D10 [अ]नृशसस्तु, T2 सत्य (for 'सश्च) —^d) D1-7 9 S विक्रान्तो न विकृत्यन

17 °) V1 B1 5 D10 च दातो, B8 Dn1 वदातो (sio) (for वदान्यो) —^d) G8 4 धृतिमान् (for ब्रह्मण्य) — D10 om 17^{ed} —^o) Dns [ए]व (for च) —^d) B4 चेदात

18 °) D1 नदी देव (for देवनदी) — D10 om 18^b —^d) D1 8 G1 पुण्य, G2 पुण्य (for पुण्या) M4 शिव (for शीत) —^o) V1 B Dn व्याघ्रः, D9 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठ) D10 चक्रमे देवरूपिणी — D10 om 18^d —^d) D1 9 पार्थिव (for भारत)

19 °) N (except D1-8) M8 तस्या (for तस्य) D2 यज्ञे (for जज्ञे) D1-9 9 महा (for तदा) D1-8 तस्या (for नद्यां) —^d) D1-9 कमल (for राजीव) —^o) D1 सा हि, D5-9 M नाम, T G चैव (for राजन्)

20 °) G1 (inf lin ns in text) तादृश्या (for श्रूपा) —^d) G1 M1-8 कदाचन (for युधिष्ठिर) — M1-8 om 20^{ed}

21 After 21^{ab}, S (except T2 8) reads 27^{ed} for the first time, repeating it in its proper place D10 T2 8 ins after 21^{ab} T1 G M after the first occurrence of 27^{ed}

19* मा चाग्निशरणे राज्ञे शुश्रूषाकृतनिश्चया ।
 निरुक्ता पितृसदेशादारिराधयिषु शिखिम् ।
 तस्या मनोरम रूप दृष्ट्वा देवो हुताशन ।
 मन्मथेन समाविष्ट पत्नीत्वे यतते मिथ ।

अग्निः ।

भज मामनवद्याक्षि कामात्मललोचने । [5]

रन्मोरु मृगशावाक्षि पूर्णचन्द्रनिभानने ।

तवेदं पद्मपत्रार्क्षं मुखं दृष्ट्वा मनोहरम् ।

भ्रूलताललित कान्तमनस्त्रो बाधते हि माम् ।

ललाट चन्द्रलेखाभ शिरोरुहविभूषितम् ।

दृष्ट्वा ते पत्रलेखाङ्गमनस्त्रो बाधते मृशम् । [10]

बालातपेनाकुलितं सस्त्रेदपुलकोद्गमम् ।

विम्बाधरोष्टं वदन विबुद्धमिव पङ्कजम् ।

अतीव चारुविभ्रान्त सुदमावहते मम ।

दन्तप्राकारनियता वाणी तव सुरक्षिता ।

ताम्रपङ्कवत्सकाशा जिह्वेय ते मनोहरा । [15]

समा स्निग्धा सुजाताश्च सहिताश्च द्विजास्त्रव ।

द्विजप्रिये प्रसीदस्व भज मा सुभगा ह्यसि ।

मनोज्ञं सुकृतापाङ्गं मुखं तव मनोहरम् ।

स्तनौ ते संहतौ भीरु हाराभरणभूषितौ ।

पङ्कविल्वप्रतीकाशौ कर्कशौ संगमक्षमौ । [20]

गम्भीरनाभिसुभगे भज मा वरवर्णिनि ।

भीष्म ।

सैवमुक्ता विरहिते पावकेन महात्मना ।

ईषदाकम्पिहृदया व्रीहिता वाक्यमब्रवीत् ।

ननु नाम कुलीनानां कन्यकानां विशेषतः ।

दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ।

न दिस्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥ २२

ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभृद्धव्यवाहनः ।

ततो दुर्योधनो राजा वाक्यमाहर्त्विजस्तदा ॥ २३

माता पिता प्रभवतः प्रदाने बान्धवाश्च ये । [25]

पाणिग्रहणमग्रेष्व हुते चैव विभावसौ ।

सता मध्ये निविष्टाया कन्याया शरणं पति ।

साहं नात्मवशा देव पितरं वरयस्व मे ।

अथ नातिचिरात्कालाद्वाजा दुर्योधन किल ।

यज्ञसंभारनिपुणान्मन्त्रीनाहूय चोक्तवान् । [30]

यज्ञ यक्ष्येऽहमिति वै संभारा संन्निधन्तु मे ।

तत समाहितस्तस्य यज्ञो ब्राह्मणसत्तमै ।

[(L 1) T₂ ४ राजे, M₁₋₃ राजा (for राज) — (L 2) T₂ पुत्र- (for पितृ-) — (L 3) M₂ तस्मात् (for तस्या) D₁₀ T₁ २ G₂ ४ तस्या म(T₁ 'स्मान्)नोहर रूप (for the prior half) — G₈ om the ref T₂ पति (for अग्नि) — (L 5) G₂ काम (for कामात्) — (L 7) M₁ २ ४ मनोरमं (for 'हरम्') — (L 8) M₁ २ च (for हि) — (L 9) D₁₀ T₁ ३ G₂ ४ 'रेखाम' (for 'लेखाम') G₂ विभूषण — (L 10) T₁ 'रेखा-कम्' — (L 11) T₂ G₈ तुलित (for [आ]कु') T₁ सत्वेद, G₂ स्वेदेन (for सत्वेद-) — (L 12) D₁₀ T₁ २ G₁ ४ ४ विवाधरोष्ठ- (for 'रोष्ठ') T₁ ४ प्रबुद्धम्, G₄ विवृ' (for विबु') — (L 13) D₁₀ T₂ G मदम् (for सुदम्) — T₁ om lines 14-15 — (L 14) T₂ G₂ ४ प्रकाश- (G₂ 'र-') (for प्राकार) D₁₀ तन्नीप्रकारनियता (for the prior half) — (L 15) T₂ G M₁ ४ मे (for ते) M₁ मनोहरत् (for 'हरा') — (L 16) T₁ चले जाता (for सुजाताश्च) T₁ द्विजास्तव मनोहरे (for the post. half) — (L 17) M₁₋₃ मा (for मां) — (L 19) D₁₀ सुहृत्तौ, M₁₋₃ सहितौ (for सहृत्तौ) T₁ पीनौ (for भीरु) T₁ G₂ M₁ ४ वराभरण- (for हारा') — (L 20) T₁ पर्व- (for पक्) T₁ M विवृ (for विवृ-) D₁₀ सगत- (for सगम-) — (L 21) D₁₀ G₁ २ ४ M₂ नानि (for नाभि-) — M om the ref — (L 22) D₁₀ G₁ ४ चिर भीता, M₁ २ विरहति (for 'हिते') — (L 23) T₂ G₂ M₁₋₃ र्षपदाकर- T₁ G₁ ४ -द्वय (for 'या') — Before line 24, G₂ ins सुदर्शना — (L 25) G₂ प्रदाने बांधवाश्रये (for the post half) — (L 27) M₁ समा- (for सता) M विष्टाया (for निवि') T₁ प्रति (for पति) — (L 28) T₁ साहमात्मवशा नैव (for the prior half)

दुष्कृतं मम किं नु स्याद्भवतां वा द्विजर्षभाः ।

येन नाशं जगामाग्निः कृतं कृपरुषेध्विव ॥ २४

न ह्यल्पं दुष्कृतं नोऽस्ति येनाग्निर्नाशमागतः ।

भवतां वाथ वा मह्यं तत्त्वेनैतद्विमृश्यताम् ॥ २५

— Before line 29, T₈ ins जीष्म — (L 29) T₂ transp राजा and कालात् D₁₀ तथा, T₂ G₈ तदा (for किल) — (L 31) M₁ यज्ञ *जिष्मेहमिति (for the prior half) — (L 32) D₁₀ T₂ G समाहिते (for 'हिते') T₁ यज्ञ, T₂ G M₂ यज्ञे (for यज्ञे)]

— D₄ om. 21^c-22^b — °) V₁ B Dn D₁₀ राजन् (for साक्षाद्) — °) B₁ दर्शयामास (for वर') B₅ D₅₋₉ ता (for तं) D₅ 7-9 नृप (for नृपम्) — For 21^c, S subst

20* विप्ररूपी हुतवहो नृपं कन्यामयाचत ।

[G₂ विप्ररूपो T₂ G₂ नृप- (for नृप)]

— After the above, S cont

21* न तु राजा प्रदानाय तस्मै भावमकल्पयत् ।

22 D₄ om 22^{ab} (of v l 21) — °) D₀ मया (for मम) V₁ T₁ २ पार्थिव — °) B₂ (marg as in text) नादिस्सत (for न दिस्सति) B₁ ४ D₁₀ तदा, D₈ ततस् (for सुता) B₈ ५ D₁ २ न दि (D₁ नादि) स्सत तदा त (D₂ 'तस्') सौ, Dn₈ (marg) नादिस्सत्स तदा तस्मै, D₅₋₉ नादिशस्स त (D₈ स) दा तस्मै — °) B₅ कन्या वै (for विप्राय) — For 22^{ab}, S subst

22* इति तस्मै न वै कन्या दिस्साचक्रे नराधिप ।

[M मत्वा (for इति) T₁ २ स (for न) T₁ ३ राजा (for कन्यां) T₁ ४ मति, G₂ दीक्षा (for दिस्सा) G₂ नराधिप]

23 For the substitution for 23^a-27^b in S, cf v l 27 — °) V₁ B Dn D₅ 10 सुदु सितो (for दुर्योधनो) — °) V₁ B₂ Dn D₄₋₉ द्विजास्, B₁ ४ द्विज (for [ऋ]स्विजस्) B₈ Dn₈ तथा (for तदा)

24 For the substitution in S, cf v l 27 — °) Some MSS दुहृन् B₁ न (for नु) — °) D₂ द्विजर्षभ — °) D₁ नाम (for नादा) D₁₀ गतो यदि (for जगामाग्नि) — °) B₃ कृति (for कृन्) D₁₋₃ १ [ह]ह (for [ह]य)

25 For the substitution in S, cf v l 27 D₄

एतद्वाज्ञो वचः श्रुत्वा विप्रास्ते भरतर्षभ ।

नियता वाग्यताश्चैव पावकं शरणं ययुः ॥ २६

तान्दर्शयामास तदा भगवान्हव्यवाहनः ।

स्व रूपं दीप्तिमत्कृत्वा शरदर्कसमद्युतिः ॥ २७

ततो महात्मा तानाह दहनो ब्राह्मणर्षभान् ।

वरयाम्यात्मनोऽर्थाय दुर्योधनसुतामिति ॥ २८

ततस्ते काल्यमुत्थाय तस्मै राज्ञे न्यवेदयन् ।

ब्राह्मणा विस्मिताः सर्वे यदुक्तं चित्रभानुना ॥ २९

ततः स राजा तच्छ्रुत्वा वचनं ब्रह्मवादिनाम् ।

अवाप्य परमं हर्षं तथेति प्राह बुद्धिमान् ॥ ३०

प्रायाचत नृपः शुल्कं भगवन्तं विभावसुम् ।

नित्यं सान्निध्यमिह ते चित्रभानो भवेदिति ।

om 25 —^a) D₁ ६-९ [अ]ल, D₁₀ [अ]न्य (for [अ]ल्प)
Some MSS दुकृत D₈ D₃ 7-9 न, D₄ ६ च (for
नो) —^b) D₄ om भिर्ना D₁-३ 7 8 आगमत्, D₂ ६
आमुयात्, D₀ आगतं (for 'त') —^c) B₂ 5 D_n च
(for the first वा) —^d) V₁ B (except B₂)
D₈ D₉ 10 विमृश्यतां

26 For the substitution in S, cf v l 27 —^a)
D_{n1} n₂ D₁₀ तत्र (for एतद्) —^b) D₇ पुरुषर्षभ (for
भरत) —^c) D₇ नियसावतपाश्चैव (S₁₀)

27 ^a) D₄-९ तदा तान्दर्शयामास — For 23^a-27^b,
S subst.

23* अथ दीक्षासुपेतस्य यज्ञे तस्य महात्मन ।
आहितो हवनार्थाय वेद्यामसि प्रणयति ।
ततः स भीतो नृपतिर्भृशं प्रव्यथितेन्द्रिय ।
मन्त्रिणो ब्राह्मणाश्चैव पप्रच्छ किमिदं भवेत् ।
यज्ञे समिद्धो भगवाद्यज्ञो मे हव्यवाहन । [5]
समभ्रकुशलैस्तैस्तु ब्राह्मणैर्वेदपारगै ।
अमानुषो विकारोऽयमिति तैरेव बोधित ।
धर्मविघ्नकर वीर नैतत्स्वयुपपद्यते ।
स्तूयता भगवान्वह्निर्ब्राह्मणैर्वेदपारगै ।
ऋत्विग्भिर्मभ्रकुशलैर्गीयतां वै हुताशन । [10]
अथ ऋक्सामयजुषां पारगैर्वेदपारगै ।
वेदतत्त्वार्थकुशले स्तुत स्तोमपुरस्कृतै ।
गुह्येषु नामधेयेषु कीर्त्यमानेषु पावक ।

[(L 1) T₁ निद्राम् (for दीक्षाम्) — (L 2)
G₂ आहूतो (for आहितो) T₁ आहितोभूदुताथाय (for the
prior half) G प्रणयति (for त) — (L 3) G
सु (for स) T₁ मृष्टं प्राप्य जितेन्द्रिय (for the post
half) — (L 5) T₁ समिद्धे — (L 6) T₂ G तैर्
(for हु) T₂ वेदवेदातपारगै (for the post. half)
— After line 6, T₂ reads line 13 for the first
time, repeating it in its proper place T₂ om
lines 7-9 T₂ repeats line 7 after line 9 G₃ reads
lines 7-9 twice — (L 7) T₁ अव, M₁-३ अनु-

(for एव) — (L 8) M₁-३ transp वीर and नैतत्
— (L 9) M₁ 2 4 हूयतां (for स्तु) T₁ M₂ अमिर्
(for वहिर्) — T₂ om lines 10-11 — (L 10)
T₁ नियत, Kumbh ed यज्यतां (for गीयतां) G₁
वा (for वै) — (L 11) T₂ M पारगैर्ब्रह्मवादिभिः,
Kumbh ed ब्राह्मणैर्वेदपारगै (for the post half)
— (L 12) T₁ स्तुतिस्तोम-, T₂ ३ M₁-३ स्तुत साम-,
M₄ स्तुत सोम (for स्तुत स्तोम) Kumbh ed तत
सोमपुरस्कृतै (for the post half) — (L 13) T₂
(first time) Kumbh ed गुह्यैश्च नामभिः सर्वैरचितो
(Kumbh ed 'राहूतो' हव्यवाहन]

— T₁ G M read 27^{ed} for the first time after 21^{ed}
—^a) B₁ 2 D_{n1} D₈-६ T₁ (both times) ३ G₁ (both
times) २ ३ (both first time) ४ (both times) M₁
(first time) २ ३ (both both times) ४ (second time)
स्व, T₂ सु (for स्व) —^d) T₁ (second time)
om from शरद up to महात्मा (in 28^a) D₁-४ १ ९
शा (D₇ श 'रदार्क' (D₁ 'दाक') (for शरदर्क-) T₂ धुतिं,
G₂ (first time) M₁ २ (both both times) ३ (first
time) धुति (for धुति)

28 T₁ om up to महात्मा (in 28^a) (cf v l 27)
—^a) D₄-९ दहनो, T₁ प्रोवाच (for तानाह) —^b) D₄-९
[s]व्रीत्तान् (for दहनो) — Before 28^{ed}, D₀ (marg)
ins अग्निरुवाच —^c) T₁ २ G M वरये हि, T₂ वरिष्ये
हि (for वरयामि) —^d) D₁₀ T₁ ३ इमां (for इति)

29 ^a) T₂ तत् (for ते) V₁ B D_n D₂ १ 10
कस्यम्, M₁ ३ कार्यम् (for काल्यम्) — T₂ om. 29^{ed}
—^c) D₄-९ विस्मिता ब्राह्मणा सर्वे

30 ^a) D_{n1} om स D₈ ९ तं (for तत्) —^b)
D₈ ब्राह्मणस्य वच शुभ —^c) D₄ ३ ९ अवाप (for
प्य) T₂ च परं (for परमं)

31 ^a) V₁ B₂ ३ D_{n2} ns अयाचत, B₁ प्रोवाच
त, D_{n1} D₄-१ T₂ ३ प्रयाचत, T₁ प्रावेदयत् (for
प्रायाचत) V₁ B₁-३ D_{n2} T G₁ ३ ४ M ततः, D_{n1} n₂
G₂ च त (for नृप) D_{n1} शुक्लं B₄ प्रोवाच च वच

तमाह भगवानग्निरेवमस्त्विति पार्थिवम् ॥ ३१
 ततः सांनिध्यमद्यापि माहिष्मत्यां विभावसोः ।
 दृष्टं हि सहदेवेन दिशो विजयता तदा ॥ ३२
 ततस्तां समलंकृत्य कन्यामहतवाससम् ।
 ददौ दुर्योधनो राजा पावकाय महात्मने ॥ ३३
 प्रतिजग्राह चाग्निस्तां राजपुत्रीं सुदर्शनाम् ।
 विधिना वेददृष्टेन वसोधाराभिवाध्वरे ॥ ३४
 तस्या रूपेण शीलेन कुलेन वपुषा श्रिया ।
 अभवत्प्रीतिमानग्निर्गर्भं तस्यां समादधे ॥ ३५
 तस्यां समभवत्पुत्रो नाम्नाग्नेयः सुदर्शनः ।

शिशुरेवाध्यगात्सर्वं स च ब्रह्म सनातनम् ॥ ३६
 अथौघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत्पितामहः ।
 तस्याप्यौघवती कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत् ॥ ३७
 तामौघवानन्दौ तस्मै स्वयमौघवतीं सुताम् ।
 सुदर्शनाय विदुषे भार्यायै देवरूपिणीम् ॥ ३८
 स गृहस्थाश्रमरतस्तया सह सुदर्शनः ।
 कुरुक्षेत्रेऽवसद्राजन्नौघवत्या समन्वितः ॥ ३९
 गृहस्थश्चावजेष्यामि मृत्युमित्येव स प्रभो ।
 प्रतिज्ञामकरोद्धीमान्दीप्ततेजा विशां पते ॥ ४०
 तामथौघवतीं राजन्स पावकसुतोऽब्रवीत् ।

श्रृङ्खण, D₁₀ प्रोवाच वचनं शुल्क — °) T₁ M नित्य-
 (for नित्यं) D₁ आधस्त्व (for इह ते) D₂ ३ नित्यं
 मे तव सानिध्य — °) D₁₋₉ वह्निर् (for अग्निर्) — °)
 D₈ पार्थिव, G₂ भारत

32 For the event, of 2 28 11-36 — °) V₁ B
 (except B₅) D_{ns} अत (for तत) T₈ अत्रासीन् (for
 अद्यापि) D_{n1} तत सानिध्यमानापि (sio) — °) D₆
 माहिष्मत्या — °) D₁₋₉ तत् (for हि) — °) V₁ B
 D_n D₁₋₂ 10 दिश (for दिशो) B₁ विजयते T₁₋₂ G
 M च तत्, T₈ [अ]भवत् (for तदा)

33 °) D_{n1} n₂ आहत, D_{ns} आहत- (for अ°)
 D₃ ६ ७ वाससा

34 °) B₂ ३ तामग्नी, D_{n1} n₂ चाग्निस्तु (for 'स्तां')
 — °) D_{n1} n₂ राजकन्या (for 'पुत्री') — °) D₂ देव-
 (for वेद-) — °) G₃ [अ]ग्नेने (for [अ]ध्वरे)

35 °) D₂ तस्यानुरूपेण (hypermetric) — °)
 B₁ देवेन, B₃ वयसा, D₂ om (for कुलेन) — °)
 D₁ तस्यै, D₄ ३ 10 T G चास्यां (for तस्या) D₈ समा
 ददे (for 'दधे') V₁ B D_n गर्भे चास्या (D_{ns} 'स्या')
 मनो दधे

36 °) B₂ damaged, D₁ ३ १-९ S (except M₈)
 तस्या (for तस्या) — °) D₄ ६ ३ नाम (for नाम्ना)
 B₃ [अ]ग्नेय, M₁ ३ [अ]ग्नेय (for [अ]ग्नेय) — After
 36^{as}, V₁ B (except B₁) D_n D₄ ३ (repeating it
 after 39^{as}) ६-10 1ns

24* सुदर्शनस्तु रूपेण पूर्णन्दुसद्योपम ।

[B₃ तन्मि- (for पूर्ण-)]

— °) D₁ T₂ ३ G अध्यगात् (for अध्य°) — °) B₁
 D_{n1} ns परं, D_{n2} पर (for स च)

37 °) D_{n2} T₁ G₁ ४ M₂ ४ अथौघवान्, D₁₋₉ अमो
 घवान् (for अथौघ°) — °) D₁ २ G₁ नृपस्य, G₁
 damaged (for नृगस्य) — °) V₁ B D_n D₁ 10
 [अ]य, D₄ ३ ३ च, D₆ ९ वा (for [अ]पि) T
 G₁ ३ ४ पुत्री, G₂ प्राप्य (for कन्या) — °) D_{ns}
 D₂ G चौघरथो, D₁₀ चौघरसो, T₁ चारुथो (for चौघ°)
 D₁₋₉ पुत्रश्चो (D₄ ७ 'स्यो') घरथो महान्

38 °) B₁ अथौघवान्, B₃ तामौ — °) B₆ औघ
 वतीं, T₁ व्योमवतीं (for औघ°) T G₁₋₃ M तदा,
 G₄ तया (for सुताम्) — °) T₃ विधिवद् (for विदुषे)
 — °) B₁ भार्यायै, D_{n1} D₂ ३ 'थं' (for 'र्थं') B₃ ३
 देवरूपिणे

39 °) T -गतस्, G₂ -परस् (for रतस्) D₁ ६-९
 स च (D₄ ६ वे) गृहस्थाश्रमरतो, D₆ सा गृहस्थाश्रमरता
 — °) D₁₋₉ ययौ राजा (for तया सह) — After 39^{as},
 D₃ repeats 24* — °) D₅ ९ G₁ [s]वनम् (sio)
 — °) T₁ व्योमवत्या (for औघ°) M₄ समाहित (for
 समन्वित)

40 °) D₂ ३ [ए]व, D₃ वि, D₁₀ T₂ ३ G₁ ३ ४
 [उ]प (for [अ]व)

41 °) G₁ om अथ D₁₋₆ ३ ९ T G₁₋₃ M न्यो
 (D₅ T₂ ३ M₄ 'वो') वरती D₅ यो हि (for राजन्)
 — °) G₂ अतिथीन् (for थे) D₂ ३ प्रतिदृष्ट्य (for
 'कृत्ते') — °) B om न B₄ D₄ ३ वदाचन (for
 कथं)

अतिथेः प्रतिकूलं ते न कर्तव्यं कथंचन ॥ ४१
 येन येन च तुष्येत नित्यमेव त्वयातिथिः ।
 अप्यात्मनः प्रदानेन न ते कार्या विचारणा ॥ ४२
 एतद्व्रतं मम सदा हृदि संपरिवर्तते ।
 गृहस्थानां हि सुश्रोणि नातिथेर्विद्यते परम् ॥ ४३
 प्रमाणं यदि वामोरु वचस्ते मम शोभने ।
 इदं वचनमव्यग्रा हृदि त्वं धारयेः सदा ॥ ४४
 निष्क्रान्ते मयि कल्याणि तथा संनिहितेऽनघे ।
 नातिथिस्तेऽवमन्तव्यः प्रमाणं यद्यहं तव ॥ ४५
 तमब्रवीदोषवती यता भूमिं कृताञ्जलिः ।
 न मे त्वद्वचनात्किंचिदकर्तव्यं कथंचन ॥ ४६

जिगीषमाणं तु गृहे तदा मृत्युः सुदर्शनम् ।
 पृष्ठतोऽन्वगमद्राजग्रन्धान्वेषी तदा सदा ॥ ४७
 इष्मार्थं तु गते तस्मिन्नाग्निपुत्रे सुदर्शने ।
 अतिथिर्ब्राह्मणः श्रीमांस्तामाहौघवतीं तदा ॥ ४८
 आतिथ्यं दत्तमिच्छामि त्वयाद्य वरवर्णिनि ।
 प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ॥ ४९
 इत्युक्त्वा तेन विप्रेण राजपुत्री यशस्विनी ।
 विधिना प्रतिजग्राह वेदोक्तेन विशां पते ॥ ५०
 आसनं चैव पादं च तस्मै दत्त्वा द्विजातये ।
 प्रोवाचौघवती विप्रं केनार्थः किं ददामि ते ॥ ५१
 तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्रीं सुदर्शनाम् ।

42 ") Ds om one येन Ds s स (for च) —^b) B1 तथा, Ds तव, Ds १ स च, D10 सदा (for त्वया) Ds S नित्यमेवातिथिस्तव, Ds s s व स चातिथि —^c) Ds s तथा (for अपि) D1 तस्यात्मनः प्रदाने ते —^d) Dns om न Ds s G4 ते न (by transp)

43 ") Ts M1-s वृत्तं (for व्रतं) M1-s हृदि (for मम) —^b) Ds M1-s मम (for हृदि) —^c) B Dn1.n2 D4-s च, M1-s तु (for हि) —^d) B1 भिद्यते (s10) (for वि) Gs वर (for परम्)

44 ") B1 प्रदानं (for प्रमाण) —^b) S वचनं (for स्ते) —^c) Ds अन्यत्रया —^d) Ds s s Ts G4 M हृदा (for हृदि) T2 सं (for त्वं) D1 s १ G1-s धारयेत् (for ये) B1 हृदि स्व धारयिष्यसि, T1 हृदा स्व धारयस्व ह

45 ") Some MSS निष्क्रान्ते —^b) T1 G2 न मे (s10); T2 च वै (for अनघे) —^c) S (except G2) अतिथिर्नाश्रमन्तव्य

46 ") T2 G1 s ततोब्रवीत् Dn1 D1 ओषमती (for वती) —^b) V1 B Dn D10 T1 तथा, D1 (also as in text) गत, Ds-0 यतो, T2 G1 s 4 यत्ता (for यता) —^c) S (except G2) तद्वचन B3 om किंचि —^d) B2 s Dn1.n2 D1 s s न कर्तव्य (for अक) D1-0 हि किंचन (for कथंचन)

47 ") N (except D1-s) T2 s G M2 जिगीषमाण (D1 s णा)स् (for माणं) T1 स राजन्, T2 G तु

सदा, Ts M तु तदा (for तु गृहे) —^b) D2.s T2 s G1 s 4 M4 तथा, T1 M1-s सदा (for तदा) Gs सुदर्शन —^c) Dns [s] जुगमद् T1 चैव (for राजन्) —^d) D1-0 सदा स (D1 s 0 त) दा, T1 महामते, T2 G1 s 4 M तथा स (M4 त) दा (for तदा सदा)

48 ") Ds तु (for तु) —^b) Ds स्वप्नि (for अपि) —^c) D1 श्री*, Ts भूत्वा (for श्रीमांस) —^d) Bs तव; D1 s सदा (for तदा) T1 corrupt, G1.s स तामोघवतीं तदा

49 ") Ds अतिथिर् (for आतिथ्यं) V1 B Dn D10 कृतम्, D1.s दातुम्, T2 G1.s 4 कर्तुम् (for दत्तम्) —^b) D1 s-0 [अ]हं (for [अ]द्य) —^c) Ds वा धर्मस्ते (hypermetric), D4-s ते धर्मो (by transp), T1 M धर्मस्ते —^d) Ds T2 M -समता, G2 -सपद (for -संमत)

50 ") Dns ns D1 s. s-8 T2 s G1-s M2 [उ]क्त्वा (for (for [उ]क्ता) —^b) Ds राजपत्नी (for 'पुत्री)

51 ") T1 transp तस्मै and दत्त्वा B4 द्विजाय ये, D2 विशां पते (for द्विजातये) B1 तस्मै नत्वा द्विजाय ये —^c) B1 D10 विप्र (for विप्रं) —^d) B1 किमर्थं, D10 G1 s 4 केनार्थी, T1 कोर्थस्ते (for केनार्थं) V1 Dns T1 M1-s ददानि (for 'मि) D1.s-0 केनार्थं किं (Ds त) प्रदीयतां

52 ") D1 corrupt, Ds-7 s तदा (for ततो) T1 s G M4 राजन् (for विप्रो) —^b) M4 यशस्विनीं (for सुदर्शनाम्) —^c) T1 om 52^{ad} —^d) Ds समार्थ.

त्वया ममार्थः कल्याणि निर्विशङ्के तदाचर ॥ ५२
 यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ।
 प्रदानेनात्मनो राज्ञि कर्तुमर्हसि मे प्रियम् ॥ ५३
 तथा संछन्द्यमानोऽन्यैरीप्सितैर्नृपकन्यया ।
 नान्यमात्मप्रदानात्स तस्या वत्रे वरं द्विजः ॥ ५४
 सा तु राजसुता स्मृत्वा भर्तुर्वचनमादितः ।
 तथेति लज्जमाना सा तमुवाच द्विजर्षभम् ॥ ५५
 ततो रहः स विप्रर्षिः सा चैवोपविवेश ह ।
 संस्मृत्य भर्तुर्वचनं गृहस्थाश्रमकाङ्क्षिणः ॥ ५६
 अथेष्मान्समुपादाय स पावकिरुपागमत् ।
 स्मृत्युना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुरिवान्वितः ॥ ५७

ततस्त्वाश्रममागम्य स पावकसुतस्तदा ।
 तामाजुहावौघवतीं कासि यातेति चासकृत् ॥ ५८
 तस्मै प्रतिवचः सा तु भर्त्रे न प्रददौ तदा ।
 कराभ्यां तेन विप्रेण स्पृष्टा भर्तृव्रता सती ॥ ५९
 उच्छिष्टास्मीति मन्वाना लज्जिता भर्तुरेव च ।
 तूष्णींभूताभवत्साध्वी न चोवाचाथ किंचन ॥ ६०
 अथ तां पुनरेवेदं प्रोवाच स सुदर्शनः ।
 क्व सा साध्वी क्व सा याता गरीयः किमतो मम ॥ ६१
 पतिव्रता सत्यशीला नित्यं चैवार्जवे रता ।
 कथं न प्रत्युदेत्यद्य स्मयमाना यथा पुरा ॥ ६२
 उटजस्थस्तु तं विप्रः प्रत्युवाच सुदर्शनम् ।

(for ममा°) —^d) D4-s T2 G निर्विशङ्कं, D10 T8
 M °शंका (for °शङ्के) G1 damaged for तदाचर

53 G2 om 53^a-56^b —^a) T M धर्मास —^b)
 T M -संमता

54 G2 om 54 (cf v l 53) Before 54, D10
 1m3 वैशंपायन उवाच —^a) V1 B Dn D10 स तया
 (B1 °दा), D2 त्वया स, D5-r M1 2 4 तया सं- (for
 तथा स) D4 तदा संछन्द्यमानोऽन्यैर्, T1 8 तया संचोद्य°,
 T2 G1 8 4 M8 तया (T1 M8 °या) संछाय° —^b) D2
 -कन्यका (for °या) —^c) D4 8 द्वि, D5 7-9 वै (for
 स) —^d) G1 partly damaged V1 D4 वर (for
 वर) D2 द्विज, D3 -द्विजं

55 G2 om 55 (cf v l 53) —^a) D7 तस्य
 (for स्मृत्वा) —^b) D7 स्मृत्वा, D9 तस्य (for
 भर्तुर्)

56 G2 om 56^{ab} (cf v l 53) —^a) Dn1 n2
 Gn विहस्य, D1-9 बहि स (for रह स) —^b) Dn8
 सा वा, T2 स ह (for सा च) B1 Dn1 n2 D10 [अ]य
 (for [उ]य-) —^d) B3 गृहमाश्रम D1 -काक्षिता,
 T1.8 G -कारिण; T2 -कारण (for -काङ्क्षिण)

57 °) B1 8 D1 5 T1 अथेष्म, D3 corrupt,
 D9 अथेष्म, T8 अथेष्म (sic), G2 आदेशात् (for
 अथेष्मान्) V1 B3 4 Dn D9 G4 अथेष्मानमुपादाय,
 D3 अथेष्मनुवा° —^d) T1 नित्य (for नित्य).

58 T1 om 58^{ab} —^a) D5 स्वाश्रमम् (for त्वा°)
 B3 आगत्य —^b) V1 B स्व (for स) D7 पावकि
 (for °क) D2 8 स पावकिरुतस्तदा —^c) V1 B Dn
 D10 न्याजहार (for आजुहाव) D6 [जो]घवती —^d)
 D5 यातेपि (sic) (for °ति) D8 वासकृत्, D1-8
 चावचीत् (for चासकृत्)

59 °) D4 6-9 तस्मिन् (for तस्मै) D6 तु (for तु)
 —^b) B1 भर्त्रे (sic) (for भर्त्रे) D4 प्रति (for न
 प्र) G1 सदा (for तदा) —^d) B3 मृष्टा, D2 दृष्टा,
 G4 स्पृष्टा (for स्पृष्टा) G4 सदा (for सती)

60 °) T2 न दोषोस्ति (for उच्छिष्टासि) —^b)
 D2 लज्जिता, T1 वर्जिता (for लज्जिता) —^c) D6 1
 तूष्णी- (for तूष्णी-) D3 -भूत्वा (for -भूता) —^d)
 D2 वा (for च) S विप्रकोपाच्च शक्तिता

61 °) M [अ]पि (for [ह]द) T G अथ ता किं
 त्वि (G2 किं त्वि) ति पुन —^b) D7 om , T G च (for
 स) D4 प्रोवाच समदर्शन —^c) D1 om क्व सा
 सा G2 reads क्व सा साध्वी twice V1 B1 4 8 Dn8
 D1-8 वा (for the second सा) —^d) T1 om 61^d-62^a
 —^d) B1 यवीय (for गरीय)

62 T1 om 62^a (cf v l 61) T2 om 62^{ab}
 —^a) B1 D4 8 धर्म (for सत्य) —^b) V1 सैवाजिने;
 D2 देवार्चने —^c) M1 नु (for न) B1 2 प्रत्युदेति,
 D10 प्रवदति (for प्रत्युदेति) D1 om , D2 8 न; G1
 [अ]स्य (for [अ]य) B3 कथं न प्रत्यागच्छेत्तमा; T1 न

अतिथिं विद्धि संप्राप्तं पावके ब्राह्मणं च माम् ॥ ६३

अनया छन्दमानोऽहं भार्यया तव सत्तम ।

तैस्तैरतिथिसत्कारैरार्जवेऽस्या दृढं मनः ॥ ६४

अनेन विधिना सेयं मामर्चति शुभानना ।

अनुरूपं यदत्राय तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ६५

कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं वै समन्वयात् ।

हीनप्रतिज्ञमत्रैवं वधिष्यामीति चिन्तयन् ॥ ६६

सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा चक्षुषा गिरा ।

त्यक्तेर्ष्यस्त्यक्तमन्युश्च सयमानोऽब्रवीदिदम् ॥ ६७

सुरतं तेऽस्तु विप्राग्र्य प्रीतिर्हि परमा मम ।

गृहस्थस्य हि धर्मोऽग्र्यः संप्राप्तातिथिपूजनम् ॥ ६८

अतिथिः पूजितो यस्य गृहस्थस्य तु गच्छति ।

नान्यस्तस्मात्परो धर्म इति प्राहुर्मनीषिणः ॥ ६९

प्राणा हि मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु ।

अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितम् ॥ ७०

निःसंदिग्धं मया वाक्यमेतत्ते समुदाहृतम् ।

तेनाहं विप्र सत्येन स्वयमात्मानमालभे ॥ ७१

पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।

प्रयुषाति च कथं —^d) D₁ ९ पुरा यथा (by transp.), G₂ M यथापुर, G₄ यशस्विनी

63 °) D₂ उटजस्य (for स्थस्) D₅ स्तुवन् (for तु तं) —^o) Dn₁ विधि (for विद्धि) —^d) V₁ B₂ Dn ब्राह्मणं (Dn₂ णे) पावके च मा

64 °) T₁ भग्यमानो, T₈ छाद्य° (for छन्द्य°) —^b) V₁ भार्यायाश्च B₁ भव (for तव) D₂ ९ T₂ G₁ ९ सुव्रत (for सत्तम) —^o) D₅ तस्मिन् (for तैस्तैर्) D₄ संस्कारैर् (for सत्कारैर्) —^d) D₁ १ [अ]नृतं; D₃ स्थित (for दृढं) V₁ B Dn D₅ ९ 10 वक्ष्येणा वृता मया, D₅ आर्जवेऽस्यादत्ते मनः; D₅ °वस्या नृवं मन, T₁ यादृशं चार्जवे मन, T₂ आर्जवेन मृतो मत, T₈ आदत्त चार्जवे मन, G M₁-९ आर्जवेन दृढं म (G₁ ९ पु) न, M₄ °न दृता मम

65 M₄ reads 65^{ab} twice —^a) D₅ य स (for सेयं) S (M₄ first time) आत्मप्रदानविधिना —^b) V₁ B (except B₄) Dn D₁-९ १ G₁ अर्चति, D₅ अर्चति, M₄ (first time) अर्चती (for अर्चति) —^o) D₁ तु यत्र (for यदत्र) V₁ B₁-4 Dn D₁₀ अत्रा (D₁₀ °प्य) न्यतः; T₂ अत्रापि, G₂ अत्रा तु (sio) (for अत्राय) —^d) V₁ B Dn D₅ कर्तुम् (for वक्तुम्) D₂ ९ ९ ९ T₂ अर्हसि (for °ति)

66 °) B₁ corrupt D₂ हस्ते D₂ om., T G₁ ९ ९ च (for तु) —^b) V₁ तं मे, S चैनं (for त वै) V₁ B (except B₄) Dn D₁-९ 10 समन्वया (Dn₂ शा) द्; T₁ °भ्ययात् (for °न्यायात्) D₄-९ मृत्युस्तं हंतुमन्ययात् —^o) D₁-९ हीनप्रतिज्ञ इत्येव (D₂ ९ न; D₄ ९ °व); D₁₀ °शमायैव —^d) D₅ हनिष्यामि (for वधि)

67 °) D₄-९ च (for तु); —^b) D₂-९ चक्षुषा

कर्मणा गिरा —^o) G₁ ९ corrupt T₈ वृत्त स (for त्यक्तेर्ष्यत्) Dn₂ तु (for च)

68 °) G₁ स्वागत (for सुरत) D₁ तु (for स्तु) T₁ विप्रर्वै (for विप्राग्र्य) D₅ सुरते यस्तु विप्राग्र्य —^b) D₄-९ स्वयि, D₇-९ मयि (for मम) —^o) V₁ D₅ om, D₅ १ च, T₈ G₁ ९ ९ M₁ ९ ९ तु (for हि) D₄ ९ धर्मोऽग्र्य, D₅ धर्मज्ञ, G₂ धर्मो य, M₁ धर्मोप्र (for धर्मोऽग्र्य) —^d) D₁-९ संप्रोक्तोतिथिपूजनं, D₄-९ स प्रोक्तो, S संप्राप्तोतिथिपूजनात्

69 °) Dn₂ D₅ तु (for तु) B₂ तिष्ठति, G₂ गच्छत (for °ति) —^o) For 69^{ab}, T₈ subst.

25* हीनप्रतिज्ञमत्रैक संप्राप्तस्य तु गच्छति ।

—^d) D₄ ९-९ एवमाहुर्, D₅ एव प्राहुर् T₂ मनीषितं

70 D₂ om 70 —^a) D₄-९ ९ च (for हि) —^b) D₄ ये चान्ये (for यथान्यद्) —^b) B₂ partly damaged in 70° —^d) D₂ corrupt. D₅ om from समाहितम् up to पृ (in 72°)

71 D₅ om 71 (of v 1 70) —^a) V₁ B₂-4 Dn D₁₀ यथा, D₂ ९ हृद (for मया) —^b) B₁ यथा, D₂ ९ मया (for एवद्) V₁ B Dn D₁-९ 10 मे (for ते) —^o) G सतो (for तेन) D₄ [अ]स्य, D₅ ९ [अ]द्य (for [अ]ह) D₂ सत्येन (for सत्येन) —^d) D₇ आलभेत्

72 D₅ om पृ (of v 1 70) —^b) Dn₁ पंचकं; D₄ चद्रमा —^b) G₁ partly damaged in 72° —^d) S चैवा (M₄ क) सया (for चैव गुणा) D₂ ९ गुणाश्चैव दिशो दश.

बुद्धिरात्मा मनः काली दिशश्चैव गुणा दश ॥ ७२
 नित्यमेते हि पश्यन्ति देहिनां देहसंश्रिताः ।
 सुकृतं दुष्कृतं चापि कर्म धर्मभृतां वर ॥ ७३
 यथैषा नानृता वाणी मयाद्य समुदाहृता ।
 तेन सत्येन मां देवाः पालयन्तु दहन्तु वा ॥ ७४
 ततो नादः समभवद्दिक्षु सर्वासु भारत ।
 असकृत्सत्यमित्येव नैतन्मिथ्येति सर्वशः ॥ ७५
 उटजातु ततस्तास्मान्निश्चक्राम स वै द्विजः ।
 वपुषा खं च भूमिं च व्याप्य वायुरिवोद्यतः ॥ ७६
 स्वरेण विप्रः शैक्षेण श्रील्लोकाननुनादयन् ।

उवाच चैनं धर्मज्ञं पूर्वमामन्त्र्य नामतः ॥ ७७
 धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासार्थं तवानघ ।
 प्राप्तः सत्यं च ते ज्ञात्वा प्रीतिर्मे परमा त्वयि ॥ ७८
 विजितश्च त्वया मृत्युर्योऽयं त्वामनुगच्छति ।
 रन्धान्वेषी तव सदा त्वया धृत्या वशीकृतः ॥ ७९
 न चास्ति शक्तिसैलोक्ये कस्यचित्पुरुषोत्तम ।
 पतिव्रतामिमां सार्धं तवोद्दीक्षितुमप्युत ॥ ८०
 रक्षिता त्वद्गुणैरेषा पतिव्रतगुणैस्तथा ।
 अधृष्या यदि यं ब्रूयात्तथा तन्नान्यथा भवेत् ॥ ८१
 एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी ।

73 ^a) Dn1 n2 D4-9 एव हि, D1-8 एवामि, S एतानि (for एते हि) —^b) D2 om (hapl) देहस B4 -सस्थिता, M1-8 संश्रितं (for 'ता) D1 2 4-9 देहिना देहमाश्रिता —^c) Some MSS दु कृत B1 चैव, B8 D6 6 10 G1 8 M1-8 चापि (for चापि) —^d) D1-8 G2 ध (G2 क)र्मविदा, T G1 3 4 M4 कर्मवता (for धर्मभृता) M1-8 कर्म त्रिविधमादित

74 ^a) B2 यथैषा, D4-9 यथैषा, T2 यथैव, G2 यदैषा, G4 यथेष्टा (for यथैषा) D1 2 व्याहृता, T2 चानृता (for ना) —^b) V1 B (B2 damaged) Dn1 n2 D10 G1 समुदीरिता (for 'दाहृता) —^c) D1 2 M1 8 मा, D1-9 मे (for मा)

75 ^a) G8 वाद (for नाद) G4 समुदभूद् (for समभवद्) D2 ततो नादा समभवन् — B1 corrupt for 75^b —^c) V1 B Dn M3 4 [ए]व (for [ए]व) D1-7 9 असक्त सत्यमित्येतन् (D1-8 'कमित्येव) —^d) D1-8 [ए]व (for [ए]तन्) V1 B1 8 Dn D2 3 10 सर्वत (for 'श)

76 ^a) Dn1 उटजं (for 'जात्) G4 पश्चान् (for तस्मान्) —^c) B2 Dn1 n2 T1 M2 चा (for खं) —^d) D1 यथा (for व्याप्य) V1 B2 Dn3 D1 7 9 G2 M1 2 4 [उ]द्धत, B3 [ई]प्सित, B4 D4-6 10 G4 [उ]द्धित, B5 'm [उ]द्धत, D2 8 स्थित (for [उ]द्यत) T2 व्याप्य वायुरव्याप्यत

77 ^a) D1 2 सुरेण (for स्व) D2 T1 G शक्षणेन, D3 शौक्ष्येण, D1 शिष्येण, D10 शक्ष्येण, T2 शौक्ष्येण (for शौक्षेण) T3 स्वरूपस्वप्नशक्षणेन (corrupt) —^b) D1 -वादयन् (for -नाद) —^c) D1-3 T1 G2 धर्मज्ञः

G1 3 4 'ज्ञ (for 'ज्ञ) —^d) T2 तत्रास्य (for आमन्त्र्य)

78 G2 om. 78^a-80^b —^a) D1-4 6-9 धर्मज्ञ (for भद्रं ते) —^b) D1-9 इहागत (for तवानघ) —^c) D1-9 प्राप्य (for प्राप्त) D10 त्वा (for ते) B1 भूत्वा (for ज्ञात्वा) —^d) D1 प्रीते (for प्रीतिर्) S (G2 om.) हि (for मे) D1 परम (for 'मा) T8 मम (for त्वयि)

79 G2 om 79 (cf. v 1 78) —^a) D2 8 [s]य (for च) —^b) S (G2 om) एष (for योऽय) T1 वाञ्छति (for गच्छति) —^d) D6 7 9 वृत्त्या (for धृत्या)

80 G2 om 80^a (cf. v 1 78) —^a) D6 वा (for च) —^b) D1-9 कस्यचित्पुरुषपभ —^c) Dn1 M4 [उ]दीक्षितुम् (for [उ]द्दी) G4 अप्यथ, M2 अच्युत (for अप्युत)

81 ^a) V1 तद्गुणैर्, D1-9 स्वैर्गुं (for त्वद्गुं) M1 2 रक्षितत्वाद्गुणैरेषा —^b) D2 3 5 M3 दा (D3 प) तिव्रत्य (for पतिव्रत) M3 अपि (for तथा) T G M1 2 पातिव्रत्यगुणाद (M1 2 'गैर)पि —^c) B1 corrupt Dn1 T1 8 G2 हृद् (for ह्य) T2 धृष्ट्या यत इद ब्रूयात् —^d) T G1 3 4 M4 तत्तथा (by transp), G2 स तदा D1-9 तत्तथा न तदन्यथा

82 T3 om 82^a —^a) G2 मे (for हि) T2 एषा हि तव सत्येन —^b) T2 G1 3 4 संयु (T2 'य)ता (for 'का) D1-8 मृत (D1 'य, D2 'यु)ता ब्रह्मचारिणी —^c) D2 8 पायनार्थं T1 3 G तु; T2 नृ, M4 नि (for च) —^d) D1 2 मनिधेया (for

पावनार्थं च लोकस्य सरिच्छ्रेष्ठा भविष्यति ॥ ८२
 अर्धेनौघवती नाम त्वामर्धेनानुयास्यति ।
 शरीरेण महाभागा योगो ह्यस्या वशे स्थितः ॥ ८३
 अनया सह लोकांश्च गन्तासि तपसार्जितान् ।
 यत्र नावृत्तिमभ्येति शाश्वतांस्तान्सनातनान् ॥ ८४
 अनेन चैव देहेन लोकांस्त्वमभिपत्स्यसे ।
 निर्जितश्च त्वया मृत्युरैश्वर्यं च तवोत्तमम् ॥ ८५
 पञ्च भूतान्यतिक्रान्तः स्ववीर्याच्च मनोभवः ।
 गृहस्थधर्मेणानेन कामक्रोधौ च ते जितौ ॥ ८६

स्नेहो रागश्च तन्द्री च मोहो द्रोहश्च केवलः ।
 तव शुश्रूषया राजराजपुत्र्या विनिर्जिताः ॥ ८७
 भीष्म उवाच ।
 शुक्लानां तु सहस्रेण वाजिनां रथमुत्तमम् ।
 युक्तं प्रगृह्य भगवान्व्यवसायो जगाम तम् ॥ ८८
 मृत्युरात्मा च लोकाश्च जिता भूतानि पञ्च च ।
 बुद्धिः कालो मनो व्योम कामक्रोधौ तथैव च ॥ ८९
 तस्माद्गृहाश्रमस्थस्य नान्यदैवतमस्ति वै ।
 ऋतेऽतिथिं न रव्याघ्र मनसैतद्विचारय ॥ ९०

सरिच्छ्रेष्ठा) T₈ भविष्यति (for 'ति) — After 82, D₈ reads 85^{ab} for the first time, repeating it in its proper place

83 ^a) D₁ s अनेन, T₁ अर्धेन (for अर्धेन) — ^b) G₁ अर्धेन (for अर्धेन) D₄-7 s [उ]प (for [अ]नु) D₁ श्मास्यति (for यास्यति) — D₄ om 83^c-84^b — ^c) D₂ महाभागो, G₁ भाग — ^d) D₂ s यो गार्हस्थ्ये-वशेऽपि (D₂ स्वाविशेष) त, T₁ s भार्येयं स्ववशे स्थिता

84 D₄ om 84^{ab} (cf v l 83) — ^a) D₁-8 s-9 transp लोकाश्च and गन्तासि M₁-8 त्व (for [अ]ति) D₅ G₂ M₁ s जितान् (for [अ]र्जितान्) — ^d) D₂ s पुरुषस, D₃ शाश्वतीस् (for तास्) S अनुत्तमान् (for सनातनान्)

85 D₈ reads 85^{ab} for the first time after 82 — ^a) D₁-8 T₂ s G₁ [ए]व च (by transp), D₄ s (second time) s-9 [ए]व तु (D₃ om तु), G₂ परि- (for चैव) — ^b) B₁ अभिपत्स्यसि, B₅ यास्यसि, D_m D₈ (first time) इह पत्स्यसे, D₄ s T₂ अभि- (T₂ 'नु) पत्स्यते, T₁ अनुपश्यसि, T₈ G₂-4 अनुवत्स्यसे (for अभिप) — ^d) D₂ s नैव कार्यं (for ऐश्वर्यं च) D₁ च तदा, D₄-6 ते त (D₅ य) था, D₇ s च तथा, D₈ तव च (by transp) B₄ [उ]दितं (for [उ]त्तमम्)

86 ^a) D₄ एवं, D₈ सर्वं (for पञ्च) B₃ [अ]ति क्रम्य (for क्रान्त) — T₁ om 86^{bc} — ^b) V₁ B (except B₁) D_n D₈ T₈ मनोजव, D₁-8 'भवान्, D₇ s 10 T₂ G M₁ भवं (for भव) D₄ s त्वद्दी- (D₅ त्वं वी) र्याच्च मनोभव — ^c) D₂ गृहस्थधर्मे नान्येन — ^d) B₂ त्वया, D₁₀ च तौ, G₂ च मे (for च ते)

87 ^a) M₁ पक्षे (for स्नेहो) B₈ यागश्, T₁ रोगश् (for रागश्) V₁ B₅ तद्वा, B₂ G₄ तन्त्री (for तन्द्री) — ^b) D₄ s T₁ G M केवलं (for 'ल) — ^c) D_n ब्रह्मन्, D₁-3 [आ]श्रय (for राजन्) s C_n राज-क्षित्युधिराजत्वाद्वाजनामात्वाद्वा सन्नोधनम् । s — ^d) B₃ T₂ s G M च (for वि) B₁ चर्जिता, D₇ s G₂ निर्जिता (for ता)

88 B₂ partly damaged — ^a) B₁ शुक्लाना, B₈ शत्रूणा, D₈ शुक्लाना (for शुक्लाना) V₁ च (for तु) M₄ सहस्राणा (for स्नेण) — ^b) B₈ वाजिना रथसत्तम — ^c) D₂ s युक्तं स, D₇ स युक्तं, D₃ s सयुक्त (for युक्त प्र) D₁₀ S आरुह्य (for प्रगृह्य) B₁ बलवान् (for भग) D₄-8 सप्र (D₈ स प्र) युक्तं गृह्य भवान् — ^d) D₈ s हव्यवाहो (for व्यवसायो) V₁ B₂-5 D_n वासवोप्या (B₈ वोभ्या) जगाम त, D₄ s हव्यवाहो जगाम ता (D₅ ह), D₇ s हव्यवाहाजगाम त, D₁₀ T₁ s G M यम साक्षाजगाम ह (D₁₀ तत्), T₈ साक्षाद्मो जगाम ह

89 T₁ om 89 — ^a) D₁ G₁ s M₄ लोकश् — ^c) D₈ बुद्धि (for बुद्धि) T₈ मद क्रोधो, G₂ M₄ मदो मोह (for मनो व्योम) T₁ G₁ s 4 मृत्यु कालो मदो (G₁ 'नो) मोह — ^d) D₂ कामक्रोधं, T₃ मोह कामश्

90 ^a) B₂ partly damaged D₂ T₂ तस्माद्गृहस्था (T₂ स्या) श्रमस्य, D₇ M₁ हस्याश्रमस्थश्च (M₁ 'स्य) (hypermetric), D₉ हाश्रमस्थश्च — ^b) D₁-8 उच्यते (for अस्ति वै) — ^c) D₁-5 [s] तिथेर — ^d) D₂ मनसैत, G₂ 'ससे (for सैतद्) D₇-9 विधारय (for विचा)

91 ^a) V₁ B D_n D₄ 10 T G₂ M यदि (for यस्य).

अतिथिः पूजितो यस्य ध्यायते मनसा शुभम् ।
न तत्कृतशतेनापि तुल्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ९१
पात्रं त्वतिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत् ।
स दत्त्वा सुकृतं तस्य क्षपयेत् ह्यनर्चितः ॥ ९२
एतत्ते कथितं पुत्र मयाख्यानमनुत्तमम् ।

यथा हि विजितो मृत्युर्गृहस्थेन पुराभवत् ॥ ९३
धन्यं यशस्यमायुष्यमिदमाख्यानमुत्तमम् ।
बुभूषतामिमन्तव्यं सर्वदुश्चरितापहम् ॥ ९४
य इदं कथयेद्विद्वानहन्यहनि भारत ।
सुदर्शनस्य चरितं पुण्याल्लोकानवाप्नुयात् ॥ ९५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैर्नराधिप ।
कथं प्राप्तं महाराज क्षत्रियेण महात्मना ॥ १
विश्वामित्रेण धर्मात्मन्ब्राह्मणत्वं नरर्षभ ।

श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
तेन ह्यमितवीर्येण वसिष्ठस्य महात्मनः ।
हतं पुत्रशतं सद्यस्तपसा प्रापितामह ॥ ३
यातुधानाश्च बहवो राक्षसास्तिग्मतेजसः ।

—^δ) S मनसा ध्यायते फल (T₂ M शुभ) —[°])
D₇ ३ तु (for तत्)

92 ^a) T₁ हि, M₄ च (for तु) D₂ तु तिथिम् (sio)
(for स्वतिथिम्) —^δ) D₁₀ शीलाढ्यैर् D₅ ये — D₃
reads 92nd twice —[°]) D₁ ३ अदात्त, D₈ अदत्त,
D₄-7 ३ (second time) ९ तत्सर्वं (for स दत्त्वा) B₁
D₂ ३ D₁ ३ (first time) तस्मै (for तस्य) S सुद-
(T₂ स्वद-, G₂ स द)त्त सुकृ (M₁-३ सहु)त वा (T₁ चा)-
पि —^a) V₁ B D_n D₃ (first time) १० पुण्यमादाय
गच्छति, T₁ २ G M₄ क (T₁ M₄ क्ष)पयेदप्यनर्चित

93 ^a) D₄-९ सर्वं (for पुत्र) —^δ) D_{n1} D₄ ३
[अ]ख्यातम् — D₁ ३ १० T₁ om (hapl.) 93rd-94th —[°])
D_{n1} om हि D₄-९ G₁ ३ विनिर्जितो (for हि विजितो)
—^a) G₄ भवेत्

94 D₁ ३ १० T₁ om 94th (cf v 1 93) D₂ om
94th —^a) D_{n1} धन, D₅ G₄ धन्यं, D₅ १ धर्मं
(for धन्य) —[°]) D₂ ३ सत्यमिति (for बुभूषता)
B₁ [अ]धिगतस्य, B₂ ४ हि संतस्य, D₃ T₂ G₁ ३ M
[अ]भिपत्तस्य, D₁₀ G₂ वक्तव्य, T₁ ३ G₂ हि वक्तव्य (for
[अ]भिमन्तव्यं) D₁ सत्यमित्यभिपत्तस्य, D₄ corrupt,
D₄-7 ९ बुभूषताभिपत्तस्य —^a) D₂ T₂ सर्वदुश्चरितापहं,
D₁ ६ सर्वदुश्चरितापहं, D₅ सर्वेषां दुरितापहं

95 ^a) V₁ B D_n ३ D₁₀ G₂ ३ M इदं य (by

transp), D_{n1} इदं च, T₁ एवं य S नित्यम् (for
विद्वान्) —^δ) S पार्थि (G₄ पाठ)व (for भारत)
—^a) D₁ पुण्य लोकम्

Colophon om in D_{n1} — Parvan name B₁ ३ ४
D_{n2} D₂ शांति — Sub parvan V₁ B₁-4 D_{n2} ३
D₁ २ १० T₂ M₄ दानधर्म — Adhy name V₁ B₁ २ ३
D_{n2} ३ D₁-३ ३-१० T₂ ३ सुदर्शनाख्यान, B₄ ४ दर्शनो
पाख्यान, D₇ G₂ सुदर्शनाख्यान, G₁ ३ मृत्युजये सुदर्शनो
पाख्यान, M₄ सुदर्शनचरित — Adhy no (figures,
words or both) V₁ B₃ D₅ १० S 2 (as in text)
— S₁₀ la no D_{n1} 94 — After this adhy, D_{n3}
reads adhys 28-31, and S reads adhys 28-30

3

1 G₁ ४ partly damaged —^a) D₂ ३ ब्रह्मण्य
Some MSS दुष्प्राप, B₁ D_{n1} ३ D₁ ४-९ दुष्प्राप्यं —[°])
D₅ ६ महामात्र

2 ^a) D₁ ६ ९ माहात्म्यं (for धर्मात्मन्) —^δ)
D₂ नराधिप (for नरर्षभ) —[°]) D₃ तत्तेन (for
तत्त्वेन)

3 D₁ ४ om (hapl) 3 D₃ transp 3 and 4
—^δ) B₁ ३ ३ D₂ वसिष्ठस्य D₃ महामात्रा —^a) V₁
B₁ ३ ३ D_n D₅ १० [अ]पि; S व (for म)

मन्युनाविष्टदेहेन सृष्टाः कालान्तकोपमाः ॥ ४
 महान्कुशिकवंशश्च ब्रह्मर्षिशतसंकुलः ।
 स्थापितो नरलोकेऽस्मिन्निद्वान्ब्राह्मणसंस्तुतः ॥ ५
 ऋचीकस्यात्मजश्चैव शुनःशेषो महातपाः ।
 विमोक्षितो महासत्रात्यश्रुतामभ्युपागतः ॥ ६
 हरिश्चन्द्रक्रतौ देवांस्तोषयित्वात्मतेजसा ।
 पुत्रतामनुसंप्राप्तो विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ ७
 नाभिवादयते ज्येष्ठं देवरातं नराधिप ।
 पुत्राः पञ्चशताश्चापि शप्ताः श्वपचतां गताः ॥ ८

4 Ds transp 3 and 4 —^a) B1 om च —^b)
 Dn१ तेजस, D7 चेतस, M तेजसा (for 'स) G2
 राक्षसा स्निग्धचेतस —^c) T8 मृत्युना (for मन्युना)
 —^d) G2 दृष्टा (for सृष्टा)

5 ^a) B1 corrupt. B2 कुलिक, B6 कुक्षिक, D1 8
 कुशक D2 तु (for च) D7 महाकुशिकवंशस्य —^b)
 G1 8 4 महर्षि (for ब्रह्मर्षि) D2 8 ब्रह्मर्षिगणसंस्तुत
 —^c) Ds om (hapl.) 5^{cd} —^d) Dn१ T1 8 G1 8 4
 विद्वद् (for विद्वान्) Dn१ संयुत, G1 M१ संस्कृत,
 G4 सस्कृत (for -सस्तुत) D1 4-9 मह (D1 ब्रह्म)र्षिगण
 सयु (D1 4 'स्तु)त

6 ^a) D8 ऋचीकस्य, D10 G2 ऋची (G2 चि)कश्च
 —^b) V1 B1 2 4 Dn१ D4 6 9 शुन शेषो, B8 'फेनो,
 D7 'शेषो (for शेषो) T1 महायशसा (for 'तपा)
 —^c) Ds om. 6^c-7^b —^c) B1 विक्षितोय, B4 विमोक्षितो
 (for क्षितो) D2 10 T1 महासत्त्वात्, T8 'सुत्रात्,
 G2 'स्नाद्य (for सत्रात्) —^d) Dn1 n2 D4 5 7 9 G8
 अभ्युपागत (for अभ्यु) B1 स पञ्चस्वमुपागत

7 Ds om 7^{ab} (of v 1 6) T1 om (hapl.)
 7-8 —^a) V1 D2 8 M1 हरिश्चन्द्र G1 8 विद्वत्स्य (for
 देवत्स्य) —^b) D8 [आ]त्मतेजस, D4 7-9 महातपा
 (for [आ]त्मतेजसा) D5 तर्पयित्वा महातपा —^c)
 Dn१ om ता and प्राप्नो D2 8 डत, D7 9 तप (for
 मनु)

8 T1 om 8 (of v 1 7) —^a) B1 D1-8 नाम्न्य
 (D1 'त्य)वादयत, D4 नाभिवादयत —^b) Dn1 D2 8
 T2 देवराजं; D1 T8 देवतानां; D4 देव राज (for देव
 रात) D8 9 नराधिप —^c) D1 7-9 पच (D1 'चा)
 शतशः; T2 पंचदर्श, T8 G M शत (for 'शताश)
 V1 B Dn D10 पुत्रा पंचाशदेवापि —^d) D10 शका

त्रिशङ्कुर्वन्धुसंत्यक्त इक्ष्वाकुः प्रीतिपूर्वकम् ।
 अवाकिशरा दिवं नीतो दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ९
 विश्वामित्रस्य विपुला नदी राजर्षिसेविता ।
 कौशिकीति शिवा पुण्या ब्रह्मर्षिगणसेविता ॥ १०
 तपोविघ्नकरी चैव पञ्चचूडा सुसंमता ।
 रम्भा नामाप्सराः शापाद्यस्य शैलत्वमागता ॥ ११
 तथैवास्य भयाद्बद्धा वसिष्ठः सलिले पुरा ।
 आत्मानं मज्जयामास विपाशः पुनरुत्थितः ॥ १२
 तदाप्रभृति पुण्या हि विपाशाभून्महानदी ।

(for शप्ता) D2 8 श्वापदता (for श्वपचता) D1-9
 शप्ता पचत्वमागता

9 ^a) B1 3 4 D1-6 10 बधुभिस् (D5 'ना) (for 'स)
 G8 संसुक्त (for सत्यक्त) V1 B2 5 Dn त्रिशङ्कुर्वन्धु
 भिरुक्त, D7-9 नृशसैर्वधुभिस्त्यक्त (D7 'क्तम्) —^b)
 Dn1 n2 T1 G8 M ऐक्ष्वाक, D1 इक्ष्वाक, D2 7 9
 ऐक्ष्वाकु, D8 ऐक्ष्वाकु (for इ) G1 पूर्वक —^c)
 D10 अवाकिशरा G4 दिश (for दिव)

10 ^a) D5 वै पुण्या, S (except T1) भगिनी (for
 विपुला) D2 8 विश्वामित्रा च विपुला, D4 6-9 'मित्राय
 भगवान् —^b) V1 B Dn D5 10 देवर्षि (for राजर्षि)
 D4 6-9 दीक्षां राजर्षिसेविता —^c) D2 8 T2 om (hapl.)
 10^{cd}, B2 reads the same on marg —^c) V1 B2-5
 Dn D10 च, D1 तु (for [ह]ति) T1 G कृता (for
 शिवा) —^d) B2 partly damaged V1 B Dn D10
 सुर (for -गण)

11 ^b) B2 partly damaged B1 पंचभूता, M
 'चूला D4 तु संमता, D5-8 तु सगत (D8 'तार),
 D9 सुसगत (for 'मवा) T1 सर्वभूतमनोहरा —^{cd})
 T8 G1 8 transp शापात् and यस्य

12 ^a) B1 भयाद्बद्धा, D1-8 भयोद्विग्नो (for भया
 द्बद्धा) —^b) V1 B (except B2) D8 वशिष्ठ. —^c)
 N (except D1-8) आत्मानं मज्जयन्धो (B1
 —^d) D4-9 विपाश समपद्यत

13 T1 om 13-16 —^a) B1 ह; D8
 (T1 om) सा (for हि) —^b) D1 4 6-9 8 (T1 om.
 वै, D2 8 सा; D5 हि (for [अ]भृत्)
 महानघ —^c) D4 6 विख्यात (for
 B (except B2) D8 वशिष्ठस्य

विख्याता कर्मणा तेन वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ १३
 वाग्मिश्च भगवान्येन देवसेनाग्रगः प्रभुः ।
 स्तुतः प्रीतमनाश्चासीच्छापाचैनममोचयत् ॥ १४
 ध्रुवस्यौत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च ।
 मध्ये ज्वलति यो नित्यमुदीचीमाश्रितो दिशम् ॥ १५
 तस्यैतानि च कर्माणि तथान्यानि च कौरव ।
 क्षत्रियस्येत्यतो जातमिदं कौतूहलं मम ॥ १६

किमेतदिति तच्चेन प्रब्रूहि भरतर्षभ ।
 देहान्तरमनासाद्य कथं स ब्राह्मणोऽभवत् ॥ १७
 एतच्चेन मे राजन्सर्वमाख्यातुमर्हसि ।
 मतंगस्य यथातत्त्वं तथैवैतद्वीहि मे ॥ १८
 स्थाने मतंगो ब्राह्मण्यं नालभद्भरतर्षभ ।
 चण्डालयोनौ जातो हि कथं ब्राह्मण्यमाप्नुयात् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

भीष्म उवाच ।

श्रूयतां पार्थ तच्चेन विश्वामित्रो यथा पुरा ।

ब्राह्मणत्वं गतस्तात ब्रह्मर्षित्वं तथैव च ॥ १

भरतस्यान्वये चैवाजमीदो नाम पार्थिवः ।

14 T₁ om 14 (cf v l 13) —^a) T₂ G वश्यश्च,
 T₃ चाग्यतो (for वाग्मिश्च) B₅ देव (for येन) —^b)
 D₁ ९ -सेनाग्रग, D₄-7 -सेना(D₄ ९ 'नो)ग्रज (for
 सेनाग्रग) — After 14^{ab}, T₂ reads 16 for the
 first time, repeating it in its proper place —^c)
 D₁ प्रीति- (for प्रीत) —^d) T₃ M₁ २ ४ पाशाच्च, G
 पश्चाच्च (for शापाच्च) B₅ D₃ ३ [ए]वम् (for [ए]नम्)
 V₁ B₅ D_n D₁₀ अमुच्चत, B₁ अमुह्यत, B₂ damaged,
 D₁ अशोचयत् (for अमो^c)

15 T₁ om 15 (cf v l 13) —^a) B₂ damaged
 V₁ B (B₂ damaged) D_{n1} D₂ 4-7 ९ 10 T₂ G₂
 [उ]त्तानपादस्य

16 T₁ om 16 (cf v l 13) T₂ reads 16 for
 the first time after 14^{ab} —^a) B₃ तथा (for तस्य)
 —^b) D₃ पितामह (for च कौरव) —^c) D₁ [ह]त्यतो
 राजन्, D₂ ३ सतो राजन्, D₄-९ [अ]द्य ते ज्ञातुम् (for
 [ह]त्यतो जातम्) —^d) B₄ महत् (for मम) S
 (T₁ om) इति कौ (T₂ [first time] G₂ M₁ २ ४ अतिकौ)
 तूहल हि मे

17 G₂ om (hapl) 17-18 —^a) B₁ नीति (for
 इति) —^d) T₁ तपसा (for लय स) D₁ भवेत्
 (for अभवत्)

18 G₂ om 18 (cf v l 17) —^a) D₃ ९ om
 च V₁ B D_n D₁₀ तात (for राजन्) —^b) D₂
 व्याख्यातुम् (for ज्ञा^c) — T₁ om 18^{cd} —^d) G₂
 [ए]तत् (for [ए]व) D₁ ३-९ G₂ प्र, D₂ om, G₁
 तद् (for [ए]तद्) V₂ B D_n G₂ वदस्व (for ब्रवीहि)

19 ^b) V₁ B₁ लेभे (for [अ]लभद्) —^c) V₁
 B₁ ३ ४ D_{n3} D₄ ६ चाडाल —^d) B₁ D_{n1} n₂ आस
 वान्, T₂ ३ G₁ ३ जामुते, G₂ ४ अमृते (for जामुयात्)

Colophon — Parvan name B₁ ३ ४ D_{n3} D₁ ३
 शान्ति — Sub-parvan B D_n D₁-३ 10 M₁ दानधर्म
 — Adhy name N विश्वामित्रोपाख्यान, T₃ सुदर्श-
 नोपाख्यान, G₁ ब्राह्मणप्रशसाया विश्वामित्रचरित, G₂
 ब्राह्मणप्रशसाया विश्वामित्रचरितप्रशसा, M₁ ३ ४ ब्राह्मण्य
 प्रशसा, M₂ विश्वामित्रोपाख्याने ब्राह्मण्यप्रशसा — Adhy
 no (figures, words or both) V₁ B₃ D₁ 10 3 (as
 in text), S 6 — Sloka no D_{n1} 19

4

1 For the birth of Visvāmītra and Parṇasurāma,
 cf 12 49 3-29, and also II 1 27 17-44 —^d)
 D_{n3} ब्रह्मर्षिदे, S (except G₂) राजर्षिदे

बभूव भरतश्रेष्ठ यज्जा धर्मभृतां वरः ॥ २
 तस्य पुत्रो महानासीजह्नुर्नाम नरेश्वरः ।
 दुहितृत्वमनुप्राप्ता गङ्गा यस्य महात्मनः ॥ ३
 तस्यात्मजस्तुल्यगुणः सिन्धुद्वीपो महायशः ।
 सिन्धुद्वीपाच्च राजर्षिर्विलाकाश्वो महाबलः ॥ ४
 वल्लभस्तस्य तनयः साक्षाद्धर्म इवापरः ।
 कुशिकस्तस्य तनयः सहस्राक्षसमद्युतिः ॥ ५
 कुशिकस्यात्मजः श्रीमान्गाधिर्नाम जनेश्वरः ।
 अपुत्रः स महाबाहुर्वनवासमुदावसत् ॥ ६
 कन्या जज्ञे सुता तस्य वने निवसतः सतः ।

नाम्ना सत्यवती नाम रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ७
 तां वव्रे भार्गवः श्रीमांश्चयवनस्यात्मजः प्रभुः ।
 ऋचीक इति विख्यातो विपुले तपसि स्थितः ॥ ८
 स तां न प्रददौ तस्मै ऋचीकाय महात्मने ।
 दरिद्र इति मत्वा वै गाधिः शत्रुनिवर्हणः ॥ ९
 प्रत्याख्याय पुनर्यान्तमब्रवीद्राजसत्तमः ।
 शुल्कं प्रदीयता मह्यं ततो वेत्स्यसि मे सुताम् ॥ १०
 ऋचीक उवाच ।
 किं प्रयच्छामि राजेन्द्र तुभ्यं शुल्कमहं नृप ।
 दुहितृवृद्धसंसक्तो मात्राभूत्ते विचारणा ॥ ११

2 ^a) B1 [अ]नुजज्ञैव, D1 2 [अ]न्यवे राजन्, D4-8 'ये चापि, S (except G2) वाधे वै (for ये चैव) —^b) D1 6 7 9 द्विमीढो, D2 द्विमीढो, D4 द्विमिढो, D5 द्विमीढो, S मि (T1 G1 2 4 मै)थिलो (for [अ] जमीढो) D2 4 7 G2 पार्थिव — T1 om. 2^{cd} —^d) D1-8 9 सर्व, T2 G सत्य (for यज्जा) B5 D2 वर

3 ^b) D1 7 नरेश्वर, D2 8 महायशः, S (except M4) जनेश्वर (T2 G8 र) (for नरे) —^c) Dn8 अनुप्राप्य (for 'प्राप्ता)

4 ^a) D4 5 7 8 तस्यान्मनोस्, G1 8 4 तस्यात्मना (for त्मजस्) —^b) B1 महातपा (for यशः) —^c) D1-7 9 T1 राजर्षे —^d) B5 बलीकाश्वो, M1 वल्लकाश्वो D2-9 महारथ (for 'बल)

5 ^a) D2 T1 G वल्लवस्, T2 M वल्लवस्, T8 पर्व तस् (for वल्लमस्) — D1-7 9 om. (hapl) 5^{do}

6 B5 om 6^a-8^b —^a) B1 देशिकस्य, D7 तु-शकस्य (s10) (for कुशिकस्य) D2 8 राजन् (for श्रीमान्) —^b) M1 4 गाधिर् (for गाधिर्) V1 D1-8 9 9 M1 8 4 नरेश्वर, B8 महायशः, D2 जनेश्वर, T2 G2 महेश्वर (for जने) —^c) D2 8 च (for स) V1 B (B5 om) Dn D10 अपुत्र प्रसवे नार्थी —^d) Dn2 D1-8 8 उपावस (D2 8 विश)व्, T G1 8 4 M उपागमत् (for उदावसत्) D1-7 9 G2 वने वासमुपावस (D5 G2 'गम)व्

7 B5 om 7 (cf. v 1 6) —^a) B1 2 (marg as in text) शुभा, Dn2 D4 5 8 सुतास्, D10 श्रुता

(for सुता) T G कन्याकुञ्जे तदा (T1 सुता, G2 सता, G3 सुता) तस्य —^b) T1 G M1 तत (for सत) —^c) V1 चैव (for नाम) —^d) D8 [अ] भवत् (for भुवि)

8 B5 om 8^{ab} (cf v 1 6) —^a) B1 भास्वर, Dn1 भार्गवि (for 'व) —^b) V1 B1-4 Dn D6 7 10 [अ]स्मत्संभव (for 'ज प्रभु) — After 8^{ab}, D2 ins an addl colophon [Sub-parvan दानधर्म — Adhy names शकशुक्सवाद] —^c) D8 ऋचीक

9 ^a) D2 8 स च ता न, D5 स ता न न, D1 स सुता न, T1 सुता न प्र- (for स ता न प्र) T2 8 G तस्माद् (for तस्मै) —^b) D8 ऋचीकाय —^c) S मन्वानो (for मत्वा वै) —^d) B1 गाधे, M1 4 गाधि D8 शक (for शत्रु)

10 ^a) V1 पुरा, S तु त (for पुनर्) Dn1 n2 D8 यातम्; D1 यातुम् (for यान्तम्) D4-7 9 प्रत्याख्याते पुनर्यातम् —^b) V1 सभव, D4 G2 4 सत्तम —^c) V1 B Dn8 शुल्क, Dn1 शुल्क, T1 G4 शुल्क (for शुल्कं) S (except M2) वृद्धस् (for मष्ट) —^d) T1 काले (for ततो) B2 4 T1 लप्स्यसि (B2 'ति); Dn D6 वेत्स्यसि, D1-5 7-9 प्राप्स्यसि (D5 'ति), T8 वृक्ष्यसि, G1 8 वेक्ष्यसि, G2 वेत्स्यामि (s10) (for वेत्स्यसि) B2 8 मस्तुता

11 Dn1 ऋषिक, D2 ऋषीक (for ऋचीक) —^a) D1-3 विप्र (D1 राज)र्षे (for राजेन्द्र) —^b) D1 तुल्य (for तुभ्य) Dn1 शुक्लम्, D2 शुल्कान्, T1 G4 शुक्लम् (for शुल्कम्) T G इदं (for अह) —^c) D1 8-5 [अ]संसक्त, T1 संसक्तो D2 दुहितृवृद्धसयुक्त

गाधिरुवाच ।

चन्द्ररश्मिप्रकाशानां हयानां वातरंहसाम् ।

एकतः श्यामकर्णानां सहस्रं देहि भार्गव ॥ १२

भीष्म उवाच ।

ततः स भृगुशार्दूलश्च्यवनस्यात्मजः प्रभुः ।

अत्रवीद्वरुणं देवमादित्यं पतिमम्भसाम् ॥ १३

एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।

सहस्रं वातवेगानां मिश्रं त्वां देवसत्तम ॥ १४

तथेति वरुणो देव आदित्यो भृगुसत्तमम् ।

उवाच यत्र ते छन्दस्तत्रोत्थास्यन्ति वाजिनः ॥ १५

ध्यातमात्रे ऋचीकेन हयानां चन्द्रवर्चसाम् ।

गङ्गाजलात्समुत्तथौ सहस्रं विपुलौजसाम् ॥ १६

अदूरे कन्यकुब्जस्य गङ्गायास्तीरमुत्तमम् ।

अश्वतीर्थं तदद्यापि मानवाः परिचक्षते ॥ १७

तत्तदा गाधये तात सहस्रं वाजिनां शुभम् ।

ऋचीकः प्रददौ प्रीतः शुल्कार्यं जपतां वरः ॥ १८

ततः स विस्मितो राजा गाधिः शापभयेन च ।

ददौ तां समलंकृत्य कन्यां भृगुसुताय वै ॥ १९

जग्राह पाणिं विधिना तस्या ब्रह्मर्षिसत्तमः ।

सा च तं पतिमासाद्य परं हर्षमवाप ह ॥ २०

— ^a) V₁ B₂₋₅ Dn₁ n₂ D₁₀ मा भूत्तत्र, B₁ Dn₃ D₈ मा भूत्तत्र, D₁ मत्तोभूत्ते, D₆ मात्रा तेभूद्, S मा तेन्या भूद् (for मात्राभूत्ते) — After 11, S ins an addl colophon [Sub-parvan M दानधर्म — Adhy no S 7]

12 D₁ om the ref, D₂ विश्वामित्र, M गाधिर् (for गाधिर्) — B₂ reads from वातरंहसाम् (in 12^b) up to हयाना (in 14^b) after पर हर्ष (in 20^d) — ^a) T₂ s G दित्स (for देहि) D₁ 1-8 भारत (for भार्गव)

13 For the sequence in B₂, cf. v l 12 T G om the ref — ^a) D₂ स्म (for स) — ^b) V₁ [स्वा]त्मसम्भव (for 'ज प्रभु) — ^c) D₁ देवश् S वरुण प्रा (T₁ G चा)ववीदेवम् — ^d) D₁ चादित्य, G₂ आदित्य

14 For the sequence in B₂, cf. v l 12 D₂ repeats 14^{ab} after 16^{ab} — ^a) D₂ वर्णाना (for कर्णाना) — ^b) S अन्वा (M हया)ना वातरहसा — D₁ 6 7 s om (hapl) 14^c-16^b — ^c) D₁₋₃ वायु- (for वात) S सहस्रमिन्दु (G₂ 'द्व)वर्णाना — ^d) D₁ त्वा T₁ देहि (for देव)

15 D₁ 6 7 s om 15 (cf v l 14) — ^b) V₂ सत्तम (for 'मम्) — ^c) Dn₃ अत्रवीद् (for उवाच) D₃ मे (for ते) — ^d) T₃ तत्र स्थास्यति वाजिन, G₂ ततो दास्यति वा

16 D₁ 6 7 s om 16^{ab} (cf v l 14) — ^a) Dn₁ n₂ D₁ 2 मात्रम् (for -मात्रे) T₂ s G₂ s रूचीकेन T₁ यातमात्रे र्वात्तशुक्ले, M उक्तमात्रे रूचीकेन — ^b) D₂ हयाना वानवेगिना — After 16^{ab}, D₂ repeats 14^{ab}

— ^c) D₁₋₃ तोयात् (for -जलात्) S उदतिष्ठत् (for समुत्तथौ) — D₂ om (hapl) 16^d-18^a — ^d) T₁ सहस्र वातरहसां

17 D₂ om 17 (cf v l 16) D₂ om 17^{ab} — ^a) D₁₋₃ न दूरे, M₁ अदूर- (for 'रे) B₁ Dn₁ D₈ 10 T₁ कान्यकुब्जस्य, T₂ G₁₋₃ M कन्या (for कन्य) — ^b) B₁ s 4 D₁ तीर्थम् (for तीरम्) D₂₋₃ गंगाया तीर्थमुत्तमं, S 'यास्तीर उ (M₂ 'रसु)त्तरे (T₁ 'मे) — ^c) D₁₋₃ इति ख्यात (for तदद्यापि) — ^d) G₂ partly damaged D₁ s 10 मानवा, M₁ मा पुन, M₂ मानवै (for 'वा) D₂ G₂ M₂ चक्ष्यते (for चक्षते) V₁ B Dn मानवै परिवक्ष्यते, D₁ प्रथित सुवि भारत

18 D₂ om 18^a (cf v l 16) — ^a) V₁ B Dn D₁₀ T₁ ततो वै (T₁ वा), T₂ s G M तत्तया (for 'दा) M गाधये — ^b) D₂ शुभा, D₃ शुभे — ^d) D₁₀ शुल्कार्यं V₁ B₂ Dn तपता, T₂ s G M व (M₁ s 4 द-, M₂ न)दता (for जपता) T₂ G₁ 2 वर D₁₋₃ शुल्कार्यं हर्षसंयुत, T₁ यं वाजिना वर

19 B₂ om 19 G₂ 4 transp 19^b and 19^d — ^b) M₁ s 4 गायि D₂ वै (for च) — ^c) D₁₋₃ प्रद (D₂ स द)दौ (for ददौ ता) — ^d) T₁ 3 G M ह (for वै) D₁₋₃ s 6-8 ता कन्या भार्गवाय वै (D₂ 'वाय ह, D₃ 'वत्तथा)

20 ^a) G₂ partly damaged B₁ om पाणि V₁ B₂₋₃ Dn D₁₀ विधिवरपाणि, D₁₋₃ विधिना पाणि (by transp) — ^b) Dn₃ D₁ सत्तम — ^c) S (except G₂) [ए]न (for त) T G वरम् (for पतिम्) — ^d) After हर्ष, B reads from वातरहसाम् (in 12^b) up to

स तुतोष च विप्रर्षिस्तस्या वृत्तेन भारत ।
 छन्दयामास चैवैनां वरेण वरवर्णिनीम् ॥ २१
 मात्रे तत्सर्वमाचख्यौ सा कन्या राजसत्तमम् ।
 अथ तामब्रवीन्माता सुतां किञ्चिदवाञ्छुस्त्रीम् ॥ २२
 ममापि पुत्रि भर्ता ते प्रसादं कर्तुमर्हति ।
 अपत्यस्य प्रदानेन समर्थः स महातपाः ॥ २३
 ततः सा त्वरितं गत्वा तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
 मातृश्रिकीर्षितं राजवृत्तीकस्तामथाब्रवीत् ॥ २४
 गुणवन्तमपत्यं वै त्वं च सा जनयिष्यथः ।

जनन्यास्तव कल्याणि मा भूद्वै प्रणयोऽन्यथा ॥ २५
 तव चैव गुणश्लाघी पुत्र उत्पत्स्यते शुभे ।
 अस्मद्वंशकरः श्रीमांस्तव आता च वंशकृत् ॥ २६
 क्रतुस्त्राता च साश्वतं त्वं च वृक्षमुदुम्बरम् ।
 परिष्वजेथाः कल्याणि तत इष्टमवाप्स्यथः ॥ २७
 चरुद्वयमिदं चैव मन्त्रपूतं शुचिस्मिते ।
 त्वं च सा चोपयुञ्जीथा ततः पुत्राववाप्स्यथः ॥ २८
 ततः सत्यवती हृष्टा मातरं प्रत्यभाषत ।
 यद्वचीकेन कथितं तच्चाचख्यौ चरुद्वयम् ॥ २९

हयानां (in 14^b) B₂ D₁ च (for ह)

21 ^a) T₈ M₁ 8 4 तुतोष स (by transp) M₂
 (sup in) स (for च) V₁ B Dn D₁₀ ब्रह्मर्षिस्
 (for विप्र^o) T₁ G₁ तुतोष विप्रर्षिस्तस्या (G₁ 'स्या
 सद्'), T₂ G₈ 4 तुतोष विप्रर्षिस्तस्या —^b) T₁ साडु
 (for तस्या) T₈ वृत्तेन च (hypermetric) (for वृत्तेन)
 T₂ G₁ 2 4 सद्वृत्तेन च भारत —^c) D₁ corrupt
 — After 21, M ins

25* सा च ववे वरं तस्मात्पुत्रं ब्रह्मर्षिसत्तमम् ।

22 ^a) G₁ partly damaged D₈ आचक्षौ (for
 ख्यौ) —^b) D₁ 2 4-9 transp सा and कन्या —^d)
 B₁ अघोमुखी, Dn₈ D₂ 6 9 अवाञ्छुस्त्री, T₁ अथारमजे

23 ^a) T₁ पुत्राय (for [अ]पि पुत्रि) —^b) D₄
 अर्हसि —^c) T₁ प्रदाने हि (for नेन) —^d) Dn₁ n₂
 च (for स) D₄ महायसा (for 'तपा)

24 ^a) D₁ 8 4 0 7 9 त्वरिता (for तं) —^b) G₂
 प्रत्यवेदयत् (for 'वेदयत्)

25 ^a) G₄ च पुत्र (for अपत्यं) V₁ B₄-5 Dn
 D₄ 10 T₈ सा (for वै) B₁ गुणांतरमपत्यं सा, D₈-9
 गुणवर्धमपत्यं सा —^b) D₄-9 [ए]व (for सा) V₁ B
 Dn D₁₀ अचिराज्जनयिष्यति, D₁-8 त्व (D₂ om त्व)
 चैव जनयिष्यसि, T₁ 2 G M₂ त्व च सा च (T₁ सार्धं,
 T₂ G₁ साथ) जनयिष्यथ, T₈ संजसाथ जनयिष्य — T₁
 om 25^{ad} —^c) D₂ 8 जनन्यास् (for जनन्यास्) V₁
 B Dn D₁₀ मम प्रसादाकल्याणि —^d) V₁ B Dn D₁₀
 ते (for वै) D₄ मा भूद्वै प्रणयस्यथ (sio)

26 ^a) V₁ सत्र चैव, S तयैव च (for तव चैव)
 —^b) D₄ तत्सृज्यते (for उत्पत्स्यते) V₁ B Dn D₁₀

महान् (for शुभे) —^d) V₁ B Dn D₁₀ सत्यमेतद्वचीमि
 ते (B₁-4 'न्यहं)

27 ^a) B₂ D₁ [अ]थ सा (D₁ वा) श्वथः, B₃ तु सां,
 D₄-9 त्व (D₄ त) मं (for च सां) —^b) D₄-9 सा
 (for त्व) B₁ 8-5 उद्वरं, D₄ उदं —^c) D₇
 परिष्वजेथा, G₁-3 'जेथां (for 'जेथा) —^d) D₈
 corrupt V₁ Dn D₁ एवम्, B₈ कामम् (for इष्टम्)
 V₁ D₁ 2 4 8 10 T₁ G₁-8 अवाप्स्यथ (for 'प्स्यथ)

28 D₁₀ om (hapl) 28 —^a) B₂ partly
 damaged M₄ [ए]व (for [ए]व) —^b) S मन्त्रयुक्तं
 (for 'पूतं) —^c) V₁ B₂ 8 8 Dn₁ n₂ D₈ G₁ [उ]प
 युजीव (G₁ 'था), B₁ 4 Dn₈ 'युजीतं (B₁ 'त), D₄
 युजीय, D₈ 'युजीया, D₇ 'युजाता, D₉ 'युजाना,
 T₂ 8 G₈ 4 M₈ 4 'युजायां, G₂ युजापि, M₁ 'युजायास्
 (for 'युजीयां) D₈ त्व च सा चैव युजीया —^d) D₄
 G₄ पुत्रम् Dn₈ D₂ G₂ अवाप्स्यथ (D₂ या)

29 ^a) Dn₈ कृष्णा (for हृष्टा) —^b) D₈ पर्यचारत
 (for प्रत्यभाषत) —^c) Dn₈ D₈ 9 तस्वाचख्यौ, D₇
 तयां, T₁ तदा; T₂ 8 G तद्यां, M₂ यद्यां (for
 तद्यां) D₄-9 वर (for चरु) — After 29, T₁
 ins

26* अथ माता सुता चापि व्यत्यासेन चरुद्वयम् ।

भुक्त्वत्यौ महाराज ततो गर्भमुपेय्यत ।

इष्टा कदाचित्स्वा भार्यामृचीकस्त्वयवीद्वच ।

30 T₁ om 30-39 —^b) B₁ तथा (for तदा)
 —^c) D₄-10 G मूर्ति (for मूर्त्ता) D₈ प्रसन्नाया
 (for प्रप^o) V₁ B Dn₁ n₂ पुत्रि पूर्वो (B₈ 'त्रो-
 पपन्नायां, Dn₈ पुत्रि * पूर्वोत्पन्नाया —^d) B₈ कुरु त्व

तामुवाच ततो माता सुतां सत्यवतीं तदा ।
 पुत्रि भूर्भा प्रपन्नायाः कुरुष्व वचनं मम ॥ ३०
 भर्त्रा य एष दत्तस्ते चरुर्मन्त्रपुरस्कृतः ।
 एतं प्रयच्छ मह्यं त्वं मदीयं त्वं गृहाण च ॥ ३१
 व्यत्यासं वृक्षयोश्चापि करवाव शुचिस्मिते ।
 यदि प्रमाणं वचनं मम मातुरनिन्दिते ॥ ३२
 व्यक्तं भगवता चात्र कृतमेवं भविष्यति ।
 ततो मे त्वच्चरौ भावः पादपे च सुमध्यमे ।
 कथं विशिष्टो भ्राता ते भवेदित्येव चिन्तय ॥ ३३

तथा च कृतवत्यौ ते माता सत्यवती च सा ।
 अथ गर्भावनुप्राप्ते उभे ते वै युधिष्ठिर ॥ ३४
 दृष्ट्वा गर्भमनुप्राप्तां भार्या स च महानृपिः ।
 उवाच तां सत्यवतीं दुर्मना भृगुसत्तमः ॥ ३५
 व्यत्यासेनोपयुक्तस्ते चरुर्व्यक्तं भविष्यति ।
 व्यत्यासः पादपे चापि सुव्यक्तं ते कृतः शुभे ॥ ३६
 मया हि विश्वं यद्ब्रह्म त्वच्चरौ संनिवेशितम् ।
 क्षत्रवीर्यं च सकलं चरौ तस्या निवेशितम् ॥ ३७
 त्रिलोकविख्यातगुणं त्वं विप्रं जनयिष्यसि ।

(for कुरुष्व)

31 T1 om 31 (cf v l 30) —^a) B1 भर्त्रे
 (for भर्त्रा) —^b) D1 चरुं (for चरुः) —^c)
 Dn2 D1 3 4 6-9 एतं, D2 5 G2 एत (for एत) B3-4
 मे पुत्रि (for महा त्व) G4 मह्यमेतत्प्रयच्छ त्व —^d)
 G1 ममाय (for मदीयं)

32 T1 om 32 (cf v l 30) —^a) B1 D2
 व्यत्यास (for व्य) —^b) B5 Dn1 n2 D1 करवाव,
 D2 3 'वाव (for 'वाव) — For 32^{ab}, S (T1 om)
 subst

27* वृक्षयोरपि व्यत्यासं कुर्याव वरवर्णिनि ।

[T2 3 कुयाच, G 'क्ष (for 'व) M2 -वर्णिनी]
 —^{cd}) B2 partly damaged D1 क्षान्दित — N
 ins after 32 M4 cont. after 27*

28* स्वमपत्यं विशिष्टं हि सर्वं इच्छत्यनात्रिलम् ।

[B1 अनपत्य, Dn1 स्वमपत्य (for 'पत्य) B1 om
 सर्वं D4 M4 इच्छति D5 अनात्रिले]

33 T1 om 33 (cf v l 30) —^a) T2 3 G भग
 वतश्च (for 'वता) D10 चाह (for चात्र) —^b) S
 (except M4, T1 om) एव (for एव) —^c) B1
 corrupt. B5 अतो (for ततो) D2 om मे D3
 त्वच्चरौ, D5 7 त्वच्चरोर, D5 त्वचरो, G1 त्वच्चरौ
 (hypermetric), G2 त्वचरौ (for त्वचरौ) —^d)
 G1 3 पादप (for 'प) —^e) T3 यथा (for कथ) D2
 भ्राता, G3 माता V1 B2 (marg) Dn D2 3 10 मे
 (for ते) D1-9 कथं भ्राता विशिष्टमे —^f) B1 D2 3
 [पु] चिन्तये, D1 3 4 6-9 M1 3 ति (D3 om ति) चिन्तये
 (D1 'येत्), T2 3 G M1 1 [पु] नाचिर (for [पु]

चिन्तय) D10 भवेद्विज्ञे च चिन्तये

34 T1 om 34 (cf v l 30) —^a) D4 कृतकृत्यौ
 (for 'वत्यौ) B5 च (for ते) D2 तथेति कृतवत्ये मे
 —^c) G पृथगू (for अथ) S (T1 om) गर्भम् (for
 गर्भात्) D8 -प्राप्ता V1 अथ भार्यां च प्राप्ते (s10)
 —^d) S (T1 om) तत् एव (for उभे ते वै) D1-9 6-9
 उभे ते भरतर्षभ

35 T1 om 35 (cf v l 30) —^a) D2 M1
 -प्राप्त (for प्राप्ता) —^b) B2 D5-7 10 M स तु
 महान्, D1 4 8 9 तु स मं, D2 T2 3 G स भगवान्
 (for स च महान्) D3 भार्या स भगवान्पथि —^c)
 Dn3 चैना (hypermetric) (for ता) —^d) G1 partly
 damaged B1 G1 3 सत्तम, D1-9 नदन (for
 -सत्तम)

36 T1 om 36 (cf v l 30) —^a) D2 व्यत्यासेन,
 D3 व्यत्यासेन B3 D5 10 -भुक्तस् (for -युक्तस्) —^c)
 D2 व्यत्यास D1-9 चैव (for चापि) T2 3 G पादपे
 चापि (G1 'पत्य च) व्यत्यास (G4 'स) —^d) B3 सु
 व्यक्तस् B1 G4 कृत (for कृत)

37 T1 om 37 (cf v l 30) —^b) B1 दुश्चरौ,
 D3 दुश्चरौ, M1 3 4 तच्चरौ (for त्व) B1 D2 3 5 7
 तश्चिद्विशिष्टं, T2 3 G विनिवेशित (G4 'त); M1 3 4
 ते नि' (for मनि') — D1-3 om (hapl) 37^{ad}
 —^c) T3 G1 3 4 तत्र (for क्षत्र) D10 क्षत्रवीर्यं
 सकलम्, T2 तत्र वीर्यं च चरौ (submetric) —^d)
 D10 निवेशित T2 तस्याश्च विनिवेशित

38 T1 om 38 (cf v l 30) —^a) V1 B Dn
 D7 3 10 G2 M2 ईदृशस्य (D3 'च) (for निवेष्ट)
 —^b) D1-3 क्षत्र, D2 पुन (for निष) D1 3 ता

सा च क्षत्रं विशिष्टं वै तत् एतत्कृतं मया ॥ ३८
 व्यत्यासस्तु कृतो यस्माच्चया मात्रा तथैव च ।
 तस्मात्सा ब्राह्मणश्रेष्ठं माता ते जनयिष्यति ॥ ३९
 क्षत्रियं तूयकर्मणं त्वं मद्दे जनयिष्यसि ।
 न हि ते तत्कृतं साधु मातृस्नेहेन भामिनि ॥ ४०
 सा श्रुत्वा शोकसंतप्ता पपात वरवर्णिनी ।
 भूमौ सत्यवती राजंश्छिन्नेव रुचिरा लता ॥ ४१
 प्रतिलभ्य च सा संज्ञां शिरसा प्रणिपत्य च ।
 उवाच भार्या भर्तारं गाधेयी ब्राह्मणर्षभम् ॥ ४२
 प्रसादयन्त्यां भार्यायां मयि ब्रह्मविदां वर ।
 प्रसादं कुरु विप्रर्षे न मे स्यात्क्षत्रियः सुतः ॥ ४३

कामं ममोग्रकर्मा वै पौत्रो भवितुमर्हति ।
 न तु मे स्यात्सुतो ब्रह्मन्नेप मे दीयतां वरः ॥ ४४
 एवमस्त्विति होवाच स्वां भार्यां सुमहातपाः ।
 ततः सा जनयामास जमदग्निं सुतं शुभम् ॥ ४५
 विश्वामित्रं चाजनयद्वाधेर्भार्या यशस्विनी ।
 ऋषेः प्रभावाद्वाजेन्द्र ब्रह्मर्षिं ब्रह्मवादिनम् ॥ ४६
 ततो ब्राह्मणतां यातो विश्वामित्रो महातपाः ।
 क्षत्रियः सोऽप्यथ तथा ब्रह्मवंशस्य कारकः ॥ ४७
 तस्य पुत्रा महात्मानो ब्रह्मवंशविगर्धनाः ।
 तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्तार एव च ॥ ४८
 मधुच्छन्दश्च भगवान्देवरातश्च वीर्यवान् ।

यिष्यति, S (T1 om) येरिति D2 त्व विप्र प्रजनि
 ष्यति — °) D2 १० M क्षत्र-, D4 ६ विप्रं, D5 त्रिय
 (for क्षत्रं) — °) D5 ६ १-२ पूर्वम् (for तत्) D5
 त्वया, G2 4 मम (for मया)

39 T1 om 39 (of v 1 30) — °) B1 D5 च,
 D4 सु (for तु) — °) B1 मया (for त्वया) G2
 माता (for मात्रा) V1 B Dn D5 10 च ते शुभे (V1
 भा) (for तथैव च) — B5 om. 39°-41° — °)
 G1 8 4 सु (for सा) B5 Dn1, n2 D8 ब्राह्मणं (for ण)

40 B5 om 40 (of v 1 39) — °) D2 8 च
 (for तु) — °) T2 G2 4 मद् D1 4 7 G4 जन
 यिष्यति — °) G मे (for ते) B1 वद्वत्, D2 दुष्कृतं
 (for तत्कृत) — °) V1 B (B5 om) Dn D8 भावि
 (Dn8 नि) नि, D3 भारत

41 B5 om 41 (of v 1 39) — °) D1-9
 वत्सा (for श्रुत्वा) D2 8 -संत्रस्ता (for -सतप्ता)
 — °) T2 G1 2 4 गतवरी (for सत्यं) — °) D1
 विप्रैव, D1 विच्छिन्नेव (hypermetric) (for छिन्नेव)
 T G छिन्नमूला यथा लता

42 °) D3 प्रत्यलभ्य (sio) (for प्रति) S तत्
 (for च सा) — °) D1-9 [क्ष]त्रिप्रणम्य (for प्रणिपत्य)
 — °) B2 4 चार्ता (for भार्या) — °) D3 गाधीयी;
 M गाधेयी V1 B1 2 4 5 Dn D10 भार्गवर्षभ, B2
 भरतवर्षभ (for ब्राह्मणर्षभम्)

43 °) D3 8 7 प्रसादमत्या भार्याया — °) D1 8
 वर — °) D2 8 यथा न (for न मे स्यात्) D5

(before corr) T3 क्षत्रियर्षभ (for क्षत्रिय सुत)

44 °) D5 उग्रो- (for ममोग्र) T1 G1 काम-
 मोहो (G1 om हो) प्रकर्मा वै — °) D10 T1 पुत्रो (for
 पौत्रो) — °) D5 ननु, T1 8 G M1 4 न च (for
 न तु)

45 °) D2 भार्यां स्वां, D3 भार्याया, T1 G1 चो-
 (G1 भो) वाच (for होवाच) — °) D2 उवाच (for
 स्वां भार्यां) B5 5 D5-7 T1 M1 स (for सु) B5
 -यशा (for तपा) D3 स्वासुवाच महातपा — D2 6 10
 G2 om (hapl) 45°-47° — °) T1 सुत शुभा, M3
 शुभ सुत (by transp) D3 जमदग्निसुत शुभा

46 D4 6 10 G2 om 46 (of v 1 45) — °)
 D1-8 7-9 च राजानं, T1 2 G1 8 4 स्वजनयद् (for चाजनं)
 — °) V1 B Dn D5 T3 गाधि, M गाधेर (for
 गाधेर) G4 सर्वाय (for भार्या) — °) B2 damaged
 T1 2 G1 8 4 M1 (inf lin as in text) 2-4 ऋषि-
 (for ऋषे) V1 B (B2 damaged) Dn D5 १-२ T1 8
 G1 8 4 प्रसादाद् (for प्रभावाद्) — °) B1 विप्रर्षे,
 Dn1, n2 D5 ब्रह्मर्षे, Dn8 D2 8 १-२ ब्रह्मर्षि (for 'र्वि')
 D1 -वादिना

47 D4 6 10 G2 om 47° (of v 1 45) — °) D5
 प्राप्सो (for यातो) — °) S सप्तपि (for सोऽप्यथ) D1-8
 तदा (for तथा) — °) D1 कारत् (sio) (for 'क')

48 °) D10 T1 वशस्य (for -वशवि)

49 For a list of the sons of Vīśvāmītra, of.

अक्षीणश्च शकुन्तश्च वभ्रुः कालपथस्तथा ॥ ४९

याज्ञवल्क्यश्च विख्यातस्तथा स्थूणो महाव्रतः ।

उल्लूको यमदूतश्च तथर्षिः सैन्धवायनः ॥ ५०

कर्णजङ्घश्च भगवान्गालवश्च महानृषिः ।

ऋषिर्वज्रस्तथाख्यातः शालङ्कायन एव च ॥ ५१

लालाट्यो नारदश्चैव तथा कूर्वमुखः स्मृतः ।

H 1 27 45-48, R 1 62 8 —^a) V₁ D₂ मधुच्छदाश् (for 'च्छन्दश्' —^b) G₁ partly damaged D₂ 8 G₂ देवराजश् (for 'रातश्' —^c) V₁ अक्षीणश्च, D₁₋₅ M अक्षील (M 'र')श्च, T G₂₋₄ कुक्षिरत्रि (T₈ G₃ 'त्र'), G₁ damaged (for अक्षीणश्च) D₆₋₉ अक्षीलश्च सकु (D₁ सुकु, D₈ शकु)भश्च —^d) B₈ 4 D₆ वक्र, D₁ वभ्रू, D₃ चक्र (for वभ्रु) G₂ वशस् (for 'पयस्') D₁ 6 7 9 व (D₁ च)क्र कालापथस्तथा

50 B₂ partly damaged —^a) D₈ T₁ M य (D₈ या)जुवल्कश्, D₁₋₃ जतुवल्कश्, D₄₋₅ जतुवल्कश्, D₆₋₉ जतुवल्कश्, G₁ damaged (for याज्ञवल्क्यश्) —^b) G₁ partly damaged B₅ पूर्णो (for स्थूणो) B₁ धृतवत (for महा) D₁₋₃ तथा स्थूलापकाष्टत (D₃ 'दय'), D₄₋₇ 9 तथा स्थूलो (D₁ 9 'णो')दकाष्ट (D₅ 'कर्तृ')त, D₈ तथा स्थूणोदकस्तथा, T₁ तथा ज्ञानघनोरुत, T₂ 8 G₂₋₄ तथा क्षूण (G₂ 4 क्षुण्ण) परावत (T₂ 'वर, G₂ 'वृत्'), M₁₋₃ तथा स्थूणोय काष्ठय (M₃ 'थु'), M₂ तथा क्षीणोपतायन —^c) T₁ om 50^{cd} —^c) T₂ 8 G यमल्लक्ष (for 'दूतश्') B₁ उल्लूको वायसो भूश्च —^d) D₆ 7 तथर्षि, S (T₁ om) तथाक्ष (G₂ 'प') (for तथर्षि) B₁ सैन्धवायनि, D₃ 'हन, D₁ 'यन, G₂ 'नन

51 ^a) V₁ B₁₋₄ D_n वल्लुजघश्, B₅ वर्ण, D₁ 8 कर्णजगश्, D₁₀ वल्लुजघश्, T₁ 8 G₁ 8 4 M पूर्ण, T₂ कण्व, G₂ पूर्ण (for कर्ण) —^c) D₁ 7 M₁ ऋषि (for ऋषिर्) D₁₀ वक्रस् (for वज्रस्) —^d) V₁ D_n 1 n: D₁ 6-9 T G M₁ सालकायन, D₅ सर्वाकायर

52 T₁ om (hapl) 52 —^a) B₂ 4 D₁₀ लालाट्यो, B₃ नानाट्यो, B₅ D₃ ललाट्यो, D_n 1 लीलाट्यो, D_n 2 लीलाट्यो, D_n 3 लालाट्यो, D₁ ललीट्यो, D₁ 6 मारुत्तो, D₈₋₉ दा (D₃ सा)कल्यो, S (T₁ om) ललाटो (G₂ 'दो, M₂ 'दो') (for लालाट्यो) —^b) V₁ B₁ 2 5 D_n D₁ 10 कूर्वमुख, B₃ मूर्ध, B₁ S (T₁ om) कूर्म (G₂ 'वं')सुर (for कूर्व) D₃ 8 तथा,

वादुलिर्मुसलश्चैव रक्षोग्रीवस्तथैव च ॥ ५२

अङ्घ्रिको नैकभृच्चैव शिलायूपः सितः शुचिः ।

चक्रको मारुतन्तव्यो वातघ्नोऽथाश्वलायनः ॥ ५३

श्यामायनोऽथ गार्ग्यश्च जावालिः सुश्रुतस्तथा ।

कारीषिरथ संश्रुत्यः परपौरवतन्तवः ॥ ५४

महानृषिश्च कपिलस्तथर्षिस्तारकायनः ।

D₅₋₇ 9 स्थित (for स्मृत) —^c) V₁ वादुलिर्, B₁ वास्कलिर्, B₂ (marg as in text) 5 वाकुलिर्, B₃ वार्धकिर्, D₁ वादुलिर्, D₂ वाह, D₃ वाह, D₄ वाह, D₅ वाक्ली, D₆₋₁₀ वाष्कलिर्, T₂ 8 G₁ 8 ऊर्ध्व (T₂ 'धर्वा')लिर्, G₁ ऊर्ध्वशुर, M₁₋₃ वादुलिर्, M₄ वाह (for वाहु) V₁ B सुवलश्, D₂ 3 सुवलश्, D₁ 6-9 मुश (for मुस) G₂ ऊर्ध्वली सुसली चैव —^d) D₂ 3 om (hapl) 52^d-53^a —^d) B₂ 3 D_n D₈ वक्षोग्रीवस् (for रक्षो)

53 D₂ 8 om 53^a (of v 1 52) —^a) D₁ अङ्घ्रिपान्, D₄₋₉ अङ्गपान् (for अङ्घ्रिको) V₁ B₂ 3 D_n आधिको नैकट (V₁ भृ)चैव, D₁₀ T G अङ्घ्रि (T₂ अङ्घ्र्य, G₁ 8 जङ्घ्रि)वानेकभृत्यश्च, M₁ 2 4 अङ्गपो नैकभृत्य (M₁ 'ह्य')श्च, M₃ अङ्गपो नैकभृत्यश्च —^b) D₁ शिलायूप, D₁ M₁₋₃ 'यूप (for 'यूप) B₁₋₄ D_n 1 n: D₁₀ T₂ शित, D₄₋₇ 9 T₈ G₂ स्थित (for सित) T₁ शुभ (for शुचि) D₂ 3 शिलायूपशुचिन्मित —^c) B₅ om चक्रको B₃ चक्रको नामतन्तव्यो; D₁ 2 चक्रमीम मरु (D₂ 'द')तन्तव्यो, D₁ 3 चक्षुभीममरुतन्तव्यो, D₈₋₉ चक्षुभीममरुत (D₁ 8 'रुत')व्यो, D₁₀ चक्रभीमो मरुतन्तव्यो, T₁ चर्षिता मानमन्वस्था, T₂ 8 G चक्रलो (T₂ 'को, G₁ 'थो')मामव (G₁ 'वम')तन्तव्यो, M चक्रतो (M₂ 'को')मानमन्तव्यो —^d) B₂ (marg as in text) 4 वातघ्नो, D₁ 2 वा (D₂ व)तद्व्यो, D₁₀ वातघ्नो (for वातघ्नो) V₁ स (for स्थ) D₄₋₉ वातघापश्वलायन, T G M₁ वा (T₈ या)तक्य श्वे (T₁ 'ज' श्वे, G₁ 8 4 'त्य' श्वे)ता हन, M₁₋₃ वातद्वय (M₂ 'द') श्वेतवाहन

54 ^a) D₁ 6-9 सामायनो वमाय्य (D₁ 6 'मि')श्च, D₃ सामायनो च साप्रिश्च, T₁ श्यामायनया गार्ग्यो —^b) D₁ जावालि, M₁ 2 (for 'लि) B सुश्रुतम्, B₁ सुश्रुतस्, T₁ स्पुनम् (for सुश्रुतम्) —^c) T₁ om (hapl 1) 54^{cd} —^c) T₂ 3 G वार्षी (T₂ G₂ 2 'पी, G₁ 'पी')रथश्च संश्रुत्य, M₁₋₃ गार्ग्यश्च सुश्रुतम् —^d) B₁ परपौरवतन्तव, D₂ 3 पर पौरवता (D₂ 'तु')या, D₁₋₃ पर पौरवतन्तव्या, D₁₀ पर पौरवता तथा,

तथैव चोपगहनस्तथर्विश्वार्जुनायनः ॥ ५५

मार्गमित्रिर्हिरेण्याक्षो जह्वारिर्वभ्रुवाहनः ।

सूतिर्विभूतिः सूतश्च सुरङ्गश्च तथैव हि ॥ ५६

आराद्धिर्नामयश्चैव चाम्पेयोज्जयनौ तथा ।

नवतन्तुर्वक्त्रखः श्योनरतिरेव च ॥ ५७

श्योरुहश्चारुमत्स्यः शिरीषी चाथ गार्दभिः ।

उज्जयोनिरदापेक्षी नारदी च महानृपिः ।

विश्वामित्रात्मजाः सर्वे मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ ५८

तन्नैष क्षत्रियो राजन्विश्वामित्रो महातपाः ।

ऋचीकेनाहितं ब्रह्म परमेतद्युधिष्ठिर ॥ ५९

T₂ 8 G गुरवो वरदस्तथा, M खरपो वरततव (M₁ 'वस्तव')

55 ⁸) V₁ B Dn D₁₀ ताड(D₁₀ 'ल')कायन, D₈ तर', T₂ 8 G₁ 8 M तारकायण (for 'न') D₄ 5 9 तथैर्वर्षि कात्यायन, D₈ तथैव ऋषिकात्यायन (hyper-metric), D₁ ऋषि कात्यायनस्तथा, D₈ तथैर्वर्षि कायन, T₁ तथर्विस्तारकोमय, G₂ 4 तथा विस्तारकारण — T₁ om (hapl) 55^{ad} — °) D₈ मोपगहनस्, D₄ 1-9 चोपगहनस्, D₈ 'मयनस्, D₈ चोपगहनस्, D₁₀ चोदगहन, T₂ 8 G रोपगहनस् (for चोप) — °) V₁ B₂ चाप्रतायन, B₁ च सुरायन, Dn₁ न₂ चासुरायण, Dn₈ च प्रतापन (for चार्जुनायन) D₄-5 तथा ह्यर्जुन कादय, D₇-9 तथा ह्यर्जुनकायन, D₁₀ सूर्यर्विश्वार्जुनायन, T₂ 8 G तथ(G₂-4 'था')र्विश्वार्जुनोमय (T₈ 'नो यम')

56 ^a) B₄ मार्गसिद्धिर्, Dn₁ D₁₀ मार्दमाषि(D₁₀ 'त्रि'र; Dn₂ मादामाषिर्, D₄-9 मार्गसिद्धिर्, T₁ मित्रो, T₂ 8 G M₈ मार्गम(T₂ म)त्रिर्, M₄ (sup l₁ n as in text) मात्रमित्रिर् (for मार्ग) T₁ श्रण्याक्षो — °) Dn₂ D₁ 8 जंगारिर्, D₄-9 जंघनिर्, G₂ जंघारी (for रिर्) V₁ B Dn D₁₀ बाभ्रवायणि (B₂ 5 'ण'), T₁ M बभ्रुवाहनि, G₂ 4 चक्रवाहन (for बभ्रु) — °) V₁ B₁ D₅-10 भूतिर्, T₁ भूतिर्, G₁ स्यूतिर् (for सूतिर्) D₁ G₁ 8 4 सूतिश्च, D₆-9 भूतिश्च, T₂ अस्यूति, G₂ सूतिश्च (for सूतश्च) D₂ 8 सूतिर्विचू तिश्च तथा, T₃ सूतिर्विभूत सूतिश्च — °) V₁ B₂ 5 D₁₀ सुरङ्गश्च, B₁ Dn₁ n₂ सुरङ्गु, B₈ सुरङ्गश्च, B₄ सुर क्षश्च, Dn₈ स्वरङ्गश्च, D₁ सुरगुश्च, D₄-9 सुरहात्यस्, T₂ 8 G सुरा(T₂ G₂ 4 रां)गश्च, M₄ सुरगश्च (for सुरङ्गश्च) V₁ B₂-5 D₁-9 T G M₄ च (for हि)

57 T₁ om. 57^{ad} — °) M आराद्धिर् (for डिर्) V₁ B₂-5 Dn अ(V₁ B₁ 5 आ)रालिर्नाचि(B₂ [marg] 8 Dn₂ वि)कश्चैव, B₁ चावालिनोचिकश्चैव, D₁-8 आ(D₁ अ)राविज्ञा(D₂ नां)वियश्चैव, D₄-9 आराद्धि(D₁ 8 रद्धि)-नैगमेयश्च, D₁₀ अनालिर्नाचिकश्चैव — °) B₂ 4 चापेय जाय(B₁ 'योज्य')नौ तथा, Dn₁ D₁ चापेयोज्जयनौ तथा; D₂ चादर्शयोज्जयनस्तथा, D₈ शार्दायोज्जयनस्तथा, D₄-9

देवलो जैमिनिस्तथा, D₁₀ चापेयोज्जयनास्तथा, T₂ M चद्योनिर्जयस्तथा, T₂ चद्योज्जयनयोस्तथा, G चड(G₄ चक्र)-योर्जुनयोस्तथा — °) V₁ नवतनु, B₁ नावतनुर् B₈ 4 वृकरथ, D₆-9 वक्रकर (for 'नख') T G₂-4 उपा-मगुमंग(T₁ 'हुर्मंगि' ; G₂ 'तुवंग' , G₃ 'तुर्म')शिखि (G₂ 8 खी), G₁ उपमालुमं***, M उपामतुर्मकनखि — °) V₁ B₂ 4 D₁₀ स(B₄ स)योनयतिर्, B₁ 5 शयो-नयतिर्, Dn₁ n₈ सेनयो यतिर्, Dn₂ सयनोयतिर्, D₁-8 श्रेयो नर(D₁ वर)तिर्, M₁-8 शयनोरतिर्, M₄ शियोन (for शयोन) B₂ सयो*पतिरेव च, D₄-9 श(D₁ स)योनिरभिरैव च, T₁ श्रियोनिरभिरैव च, T₂ 8 G₈ शियोनिर्कतिरेव च, G₁ शिखा वा निर्कतिरेव च (hyper-metric), G₂ 4 शिवो निभृतिरेव च — After 57, D₄ 6 7 9 ins 29*

58 D₄ 6 7 9 om 58^{ad} — °) V₁ B₁ 2 4 5 Dn D₈ 10 अभोरुहश्च, B₈ अस्तो (for शयो) D₈ चाषमत्स्य (for चाह) T G गोरु(T₁ गोर्कुं, T₈ मेरुं, G₁ 8 मोरु)दश्चारुमत्स्य(T₈ 'मग')श्च, M शयो- (M₄ यगो)रुदश्चारुमत्स्य — °) D₁-8 चिर(D₁ 'रि')-मीढो(D₈ डी), T₁ शिरस्थीको, T₂ शिरदीभो, G₁ शिखधीभो, G₈ शिखयीभो, G₄ शिखीयीभो, M शिरि-कीढो(M₄ 'खीढो') (for शिरीषी च) Dn₈ D₁₀ [अ]-पि (D₁₀ 'थ') गार्दभि (for [अ]थ गार्दभि) T₈ G₂ शिखदीभोध गार्दभि — °) G₁ 2 M₁ 2 4 अजापेक्षी (M₄ शिर्) (for अदा) V₁ B Dn₂ n₈ D₆ 8 ऊर्ज(D₅ दुर्ज)योनिर(B₄ रु)पेक्षी च, Dn₁ D₁₀ ऊर्जयो(D₁₀ उज्जयो)निरुदापेक्षी, T G₂ 4 M₈ ऊर्ज(T₂ G₈ M₈ उर्ज)-योनिरजा(T₁ 'था')पेक्षी — °) T₁ 2 G M₄ नारद(T₁ 'दि')स्तु (for दी च) — D₆ ins after 58^{ad} D₄ 6 7 9 after 57

29* एते चान्ये च बहवो महात्मानो जितेन्द्रिया ।

[D₁ यतोन्द्रिया]

— °) 8 ऋषयो (for मुनयो) D₁ वेद (for अक्ष)

59 ^a) V₁ B Dn D₈ 10 M₈ तथैव, D₈ तत्रैव, D₄ 6 9 तत्रैष, T₂ G M₁ 2 तत्रैव (for तत्रैष) — °) D₂ 8 महाप्रज्ञा, D₄ 'नृप' (for 'तपा') — °) D₂

एतत्ते सर्वमाख्यातं तत्त्वेन भरतर्षभ ।

विश्वामित्रस्य वै जन्म सोमस्यर्थाभितेजसः ॥ ६०

यत्र यत्र च संदेहो भूयस्ते राजसत्तम ।

तत्र तत्र च मां ब्रूहि च्छेत्तास्मि तव संशयान् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यस्य धर्मस्य गुणान्भक्तजनस्य च ।

श्रोतुमिच्छामि कात्स्न्येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

विषये काशिराजस्य ग्रामाग्निष्म्य लुब्धकः ।

सविषं काण्डमादाय मृगयामास वै मृगम् ॥ २

तत्र चामिषलुब्धेन लुब्धकेन महावने ।

अविदूरे मृगं दृष्ट्वा बाणः प्रतिसमाहितः ॥ ३

तेन दुरारितास्त्रेण निमित्तचपलेपुणा ।

महान्वनतरुर्विद्धो मृगं तत्र जिघांसता ॥ ४

स तीक्ष्णविषदिग्धेन शरेणातिबलात्कृतः ।

उत्सृज्य फलपत्राणि पादपः शोषमागतः ॥ ५

अशीकेन हितं ब्रह्म, Ds-9 कचकीकनिह (D1 8 °हि) त ब्रह्म
ॐ Cn चरौ पूर्व ब्रह्मवाहितम् । अत क्षत्रवीजोद्भवस्यापि
ब्राह्मण्यलामो जात । वीजापेक्षया संस्कारस्य बलवत्त्वात् ।
तथा हि दावाग्निदग्धेभ्यो वेत्रबीजादिभ्य कदलीकाण्डोत्पत्ति
मुदाहरन्ति —

न ब्राह्मण्यं क्षत्रियाद्यैस्तप कोट्यापि लभ्यते ।
विश्वामित्रस्य तत्प्राप्तिर्मात्रा ब्रह्मोदनाशनात् ॥ ॐ
— 4) T1 सर्वम् (for परम्)

60 °) D10 [पु]व (for वै) T1 राज्ञ, T2 8 G
राजन् (for जन्म) — 4) D1 6-9 सूर्यसोमभिनेजस

61 Ds reads 61st on marg — °) D1-8 5-8 मे
(for मा) — 4) T G1 8 4 M1 वक्ता (for च्छेत्ता)
B2 D1 8-9 सशय Ds छेत्तासिस्तव सशय

Colophon — Parvan name B1-4 Dns D1 शक्ति
— Sub parvan V1 B Dn D1 2 10 M दानधर्म
— Adhy name V1 B1 2 4 5 D विश्वामित्रोपाख्यानं,
T2 G2 विश्वामित्रवंशकथन, G1 8 विश्वामित्रोत्पत्ति, G1
विश्वामित्रकथन, M विश्वामित्रोपाख्याने विश्वामित्रजनन
— Adhy no (figures, words or both) B2 4 (83 in
text), S 8 — Śloka no Dn1 61 — After
this adhy, S reads adhy 31

5

For this adhy of Jātaka 429 (Mahāsuka-
jātaka) S reads this adhy after 13 7

1 Ds reads from the ref up to भक्तज (in 1st) on
marg — °) Dn1 D2 4 7 8 G8 आनृशस (D1 'श')स्य
V1 B1 8 8 Dn1 n2 D1-8 10 धर्मज्ञ (for 'स्य) — °)
B2 partly damaged V1 B Dn D10 धर्मज्ञ (for
कात्स्न्येन)

2 After the ref, V1 B Dn D2 8 8 10 ins

30* अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

वासवस्य च सवाद शुक्रस्य च महात्मन ।

— 5) D1-6 निर्गम्य, D1-9 निरुप्य — °) D1-8 बाणम्
(for काण्डम्) — 4) G1 मयामास (for मृग)
V1 B1 D1 8-9 मृगान्, D2 गृहान् (for मृगम्)

3 °) Dns om (hapl) लुब्धेन — 5) T1 om
(hapl) लुब्धकेन V1 महात्मने, B2 'स्मना (for 'वने)
— °) D2 अविदूर, D2 अविदूरे, Ds-9 अविदूर, T1
विदूरे च (for अविदूरे) B2 Dn1 n2 D10 G2 4 मृगान्
(for मृग) — 4) D2 बाल, T2 8 M1-8 प्राण
(for बाण)

4 °) T1 तेन समशितास्त्रेण — 5) S विफलपुणा
(for चप) — °) B2 partly damaged Dn1 महा
वने, Dns D10 'वन, T1 स्मना, T2 8 G M दुरात्मना
(for महान्वन) V1 B1 8-9 Dn D10 तत्र, D1-9
मिद्धो (for विद्धो) — 4) V1 B Dn D10 वि (Dn1
वृ)द्धो मृगजिघांसया

5 °) Dns सुतीक्ष्ण (for स तीक्ष्ण) V1 D1 दग्धेन,
G2 दग्धेन (for दिग्धेन) — 4) V1 B1 8 Dn D2 10 G2

तस्मिन्वृक्षे तथाभूते कोटरेषु चिरोपितः ।

न जहाति शुको वासं तस्य भक्त्या वनस्पतेः ॥ ६

निष्प्रचारो निराहारो ग्लानः शिथिलवागपि ।

कृतज्ञः सह वृक्षेण धर्मात्मा स व्यशुष्यत ॥ ७

तमुदारं महासत्त्वमतिमानुषचेष्टितम् ।

समदुःखसुखं ज्ञात्या विस्मितः पाकशासनः ॥ ८

ततश्चिन्तामुपगतः शक्रः कथमयं द्विजः ।

तिर्यग्योनावसंभाव्यमानृशंसं समास्थितः ॥ ९

अथ वा नात्र चित्रं हीत्यभवद्वासवस्य तु ।

प्राणिनामिह सर्वेषां सर्वं सर्वत्र दृश्यते ॥ १०

ततो ब्राह्मणवेपेण मानुषं रूपमास्थितः ।

अवतीर्य महीं शक्रस्तं पक्षिणमुवाच ह ॥ ११

शुक भोः पक्षिणां श्रेष्ठ दाक्षेयी सुप्रजास्त्वया ।

पृच्छे त्वा शुष्कमेतं वै कस्मान्न त्यजसि द्रुमम् ॥ १२

अथ पृष्टः शुकः प्राह मूर्धा समभिवाद्य तम् ।

स्वागतं देवराजाय विज्ञातस्तपसा मया ॥ १३

ततो दशशताक्षेण साधु साध्विति भाषितम् ।

अहो विज्ञानमित्येवं तपसा पूजितस्ततः ॥ १४

क्षत, B₈ D₄. 6-9 हत, D₅ तत (for कृत) — D₄
om (hapl) 5^a-6^b — °) T₁ उत्पाद्य फलपुष्पाणि

6 D₄ om 6th (cf v 1 5) —^b) B₄ Dns D₆
 7 10 कोदरे सु (for 'रेषु) —^c) S शुको न जहते वासं
 (G₄ सस्) —^d) B₈ तच्च भक्त्या, D₁₋₈ ८-9 भक्त्या
 तस्य (by transp)

7^a) G₁ partly damaged Some MSS निप्रचारे
—^b) D₀ र ग्लान (for ग्लान) D₄₋₉ वाञ्छति, S
माषण (for चागणि) —^c) D₀ कुश सर्वैव वृक्षेण,
S कृतज्ञ स हि धर्मात्मा —^d) S वृक्षेणात्मा (T₁ शु)
(for धर्मात्मा स) D₀ व्यशुच्यत, T₁ प्यते (for
व्यत) V₁ B D_n D₁₋₈ : 10 धर्मात्मा सोप्य (D₁₋₈
सम)शुच्यत

8 °) D₁ उदार (for 'र) —⁵) D₀ इति (for
भति) —^c) B₂ T₈ damaged D₂ दुखसमं, D₃
दुखे सुख, D₁ ५ २ १ दुखसहं, T₂ G₁ ५ १-दुख शुक्
(for 'दुखसुखं) V₁ B₁ २-५ D₄-10 दृष्टा (for
ज्ञात्वा) —^d) B₂ damaged, D₁-३ दुःखित (for
विभित)

9^a) G₁ partly damaged M₄ शुक्र (for शक्र)
 D₁₋₆ खग (for द्विज) —^c) S (T₂ damaged) विषं
 स्योन्याम् (for 'नाप्' —^d) V₁ B (except B₅) D₁₁
 अवस्थित, D₂ s G₈ समाहित, D₁₋₇ s G₄ 'श्रित
 (for स्थित)

10 T₁ om 10 G₁ s om (hapl) 10^{a-11}δ — a)
D₈ अग्र (for अय) B₄ नानु, D₁₋₉ [अ]ग्र न (by
transp) V₁ B₂₋₅ Dn₁ n₂ D₁₀ वित्व (for चित्र)
— δ) V₁ B₂₋₄ Dn₁ n₂ क्षमवद्, D₁₋₉ नाम (for
[ह]स्यम) D₁₋₉ च (for तु) B₆ Dn₈ विविधा दृश्यते

गति — °) V₁ B₂₋₅ D_n D₁₀ अपि (for इह) —^d)
D₄ om सर्व D₄ & G₂ सर्वस्य (for 'त्र) S (T₁ G₁ &
om.) पश्यति (for इश्यते)

11 G1 s om 11^{ab} (of v l 10) —^a) V1 B
D10 चेषेण, D2 s रूपेण, T2 घोषेण (for चेषेण)
—^b) T3 ब्राह्मण (for मानुष) D3 देहम् (for रूपम्)

12 Before 12, D₁₀ T₂ s G₁ s 4 ins इन्द्र —^a)
D₁ कीर (for शुक्र) — B₂ partly damaged for
12^b —^c) V₁ B₃ s D_{n2} n₃ D₁₋₉ T₃ M_{1,4} सुप्रजा
(for जास) — T₁ om. 12^c-14^d —^e) D_{n3} D₁.
e-9 स्वां (for स्वा) D_{n3} एन त्वं, T₂ s G₁₋₃ एवं तु,
M एत (M₁ क) तु (for एत वै) V₁ B D_{n1} n₂
D₂ s 10 G₁ वृद्धे स्वा (G₁ त्वा) शुक्रमेन त्व (D₂ वं वै,
G₁ वं तु) —^d) D₁ त्व (for न) D₅ त्यजसि न
(by transp.), T₂ s G न त्यजसे D₆ (also as in
text) ध्रुवा (for क्रुम्)

13 T₁ om 13 (cf. v l 12) —^b) B₂ समभि
पथ, D₁ वाच्य (for *वाद्य) S (T₁ om.) मूर्त्ता तम-
निवाद्य च —^c) V₁ B D_n D₈ 10 राज स्व (for
राजाय) —^d) D₄ om विज्ञातस्तप D₅₋₉ S (except
M₂, T₁ om) विज्ञात (for *तद्य)

14 T₁ om 14 (cf v 1 12) —⁸) D₈ om. (hapl)
the first साधु D₅ भाषित —⁹) D₁₋₈ वैभवम्,
D₄ ६ ३ ३ किनिदम्, D₇ ते भाग्यम् (for विज्ञानम्) D₄
हृत्वेव, S (T₁ om) वस्येति (for हृत्वेव) —^d) V₁
B Dn D₈ 10 मनसा, D₈ तपसा (for 'सा) B₄ ३ तदा
(for तत)

15 ^a) T: सद् (for तद्) B: T₁ पुन, T: G_{1,2,4}

तमेवं शुभकर्माणि शुक्रं परमधार्मिकम् ।
 विज्ञानन्नपि तां प्राप्तिं पप्रच्छ बलद्वन्द्वः ॥ १५
 निष्पन्नमफलं शुष्कमशरण्यं पतत्रिणाम् ।
 किमर्थं सेवसे वृक्षं यदा महदिदं वनम् ॥ १६
 अन्येऽपि बहवो वृक्षाः पत्रसंछन्नकोटराः ।
 शुभाः पर्याप्तसंचारा विद्यन्तेऽस्मिन्महावने ॥ १७
 गतायुषमसामर्थ्यं क्षीणसारं हतश्रियम् ।
 विमृश्य प्रज्ञया धीर जहीमं ह्यस्थिरं द्रुमम् ॥ १८
 तदुपश्रुत्य धर्मात्मा शुक्रः शक्रेण भाषितम् ।
 सुदीर्घमभिनिःश्वस्य दीनो वाक्यमुवाच ह ॥ १९

अनतिक्रमणीयानि दैवतानि शचीपते ।
 यत्राभवत्तत्र भवत्तन्निबोध सुराधिप ॥ २०
 अस्मिन्नहं द्रुमे जातः साधुभिश्च गुणैर्युतः ।
 बालभावे च संगुप्तः शत्रुभिश्च न धर्षितः ॥ २१
 किमनुक्रोशवैफल्यमुत्पादयसि मेऽनघ ।
 आनृशंसेऽनुरक्तस्य भक्तस्यानुगतस्य च ॥ २२
 अनुक्रोशो हि साधूनां सुमहद्वर्मलक्षणम् ।
 अनुक्रोशश्च साधूनां सदा प्रीतिं प्रयच्छति ॥ २३
 तमेव दैवतैः सर्वैः पृच्छयसे धर्मसंशयान् ।
 अतस्त्वं देव देवानामाधिपत्ये प्रतिष्ठितः ॥ २४

ML 8 4 एव (for एवं) —^δ) Dns शुभ (for शुक्रं)
 —^ε) D1 मा (for ता) V1 B Dn Ds प्रीति, D1
 प्राप्तं (for प्राप्तिं) — For 15^{cd}, S subst.

31* जानन्नपि च तत्प्राप्तिं पृच्छते पाकशासन ।

[M तु (for च) M1-8 तत्प्राप्त]

16 ^a) Some MSS निपत्रम् —^δ) Dns Ds T2
 G1 8 पतत्रिण (for 'त्रिणाम्'). —^d) B1 D10 सदा,
 T1 यथा (for यदा)

17 ^a) D1-9 सु- (for स्फि) —^δ) T2 M2 8
 -संछिन्न- (for सच्छन्न-) —^d) D1 स्म (for स्मिन्)

18 ^a) Ds गतायुष्कम् (s10), Ds-7 9 'युष्कम् (for
 'युषम्) —^δ) T1 M गत (for हत) Dns -मियं (for
 -श्रियम्) —^ε) V1 B1 2 4 5 D1 8 6 (also as in text)
 विमृष्य (for 'इय) V1 B1 5 Dns कीर; D4-10 M4 वीर,
 G8 धीर (for धीर) —^d) V1 B2 5 Dn स्थविरं, D9
 ह्यस्थिर-, T1 स्वस्थिर (for ह्य) D2 8 जहीमं द्रुमस्थिर

19 Before 19, V1 B Dn D4 8 10 ins भीष्म
 उवाच —^a) T2 8 G1-8 तम् (for तद्) —^ε) T1
 G1 8 स (for सु-) B1-3 Dn1 n2 D10 अति-, Dns
 D4-9 अथ, T1 ह्य, T2 8 G अपि (for अभि-)
 Some MSS -निश्चस्य —^d) B1 शुक्रो, Ds दीन-
 (for दीनो) B2 damaged, S अभाषत (for उवाच
 ह)

20 ^a) B2 partly damaged —^ε) V1 B Dn D10
 यत्राभवत्तत्र प्रश्नस्य, Ds S यत्राभ (G4 'त्र भ) वस्तत्र
 भर्वास् —^d) M1 2 निबोधेदं (for ताक्षिवोध) Dns
 नराधिप (for सुरा)

21 ^a) D1-9 अह कुले, S द्रुमवरे (G1 8 4 'ने)
 (for अह द्रुमे) —^δ) D2 8 वृत्, T2 8 G युते (for
 युत) —^ε) V1 B (except B2) Dn D1 10 T1 G2
 -भावेन (for -भावे च) Ds ससुप्त (for संगुप्त)
 Ds बालाभावे तु संगुप्त —^d) T G1 2 M [अ]प्र- (for
 न) D1-9 वक्षित (for धर्षित) G8 4 शत्रुभिश्चाप्य
 धर्षित — After 21, T1 ins 32*

22 T1 om 22^{ab} —^a) B2 Dn1 n2 Ds 10 किम
 नुक्रोशय, B4 'मर्थं क्रोशय (for 'नुक्रोश-) Ds 1
 -वैकल्यम्, Ds 9 वैकल्यम् (for -वैफल्यम्) — T2 8 G
 M ins after 22^{ab} T1 after 21

32* अनुरक्तस्य भक्तस्य संस्पृशेन्न च पावकम् ।

[G2 पापक (for पावकम्) M1-8 संस्पृशेत च पावक
 (for the post half)]

—^ε) T1 8 G1 8 4 [s]नि, T2 M वि (for सु).
 V1 B Dn D10 G2 आनृशस्याभिर (B2 5 Dn1 n2 G2
 'यु)क्तस्य; D4-9 आनृशस्येन (Ds also 'स्ये च) यु (D1-9
 सु)क्तस्य —^d) G1 partly damaged B1 om (hapl.)
 भक्तस्य V1 B1-4 Dn1 n2 Ds G2 [अ]नन्यगतस्य (for
 [अ]नुगतस्य) G2 सा (for च)

23 ^a) B4 G2 च (for हि) — S om (hapl.)
 23^{bc} —^δ) V1 B Dn D10 महद्वर्मस्य लक्षण —^ε)
 D1-4, 6-9 भूतानां (for साधूनां) —^d) B2 महा- (for
 सदा)

24 ^δ) V1 पृच्छयते, B4 D4 8 T8 G2 4 पृच्छसे,
 D10 T1 2 G2 पृच्छते Dn D8-10 G1 2 M2 8 सदायाव,
 D1 8 संशयं, T2 8 G8 -सध्रयाव (T8 'यान्); G4
 -सचयान् (for -संश) —^ε) Ds 6-9 अथ (for अतस्).

नार्हसि त्वं सहस्राक्ष त्याजयित्वेह भक्तितः ।
 समर्थमुपजीव्येयं त्यजेयं कथमद्य वै ॥ २५
 तस्य वाक्येन सौम्येन हर्षितः पाकशासनः ।
 शुक्रं प्रोवाच धर्मज्ञमानुशंस्येन तोषितः ॥ २६
 वरं वृणीष्वेति तदा स च वव्रे वरं शुक्रः ।
 आनुशंस्यपरो नित्यं तस्य वृक्षस्य संभवम् ॥ २७
 विदित्वा च दृढां शक्रस्ता शुके शीलसंपदम् ।

प्रीतः क्षिप्रमथो वृक्षममृतेनावसिक्तवान् ॥ २८
 ततः फलानि पत्राणि शाखाश्चापि मनोरमाः ।
 शुक्रस्य दृढभक्तित्वाच्छ्रीमत्त्वं चाप स द्रुमः ॥ २९
 शुक्रश्च कर्मणा तेन आनुशंस्यकृतेन ह ।
 आयुषोऽन्ते महाराज प्राप शक्रसलोकताम् ॥ ३०
 एवमेव मनुष्येन्द्र भक्तिमन्तं समाश्रितः ।
 सर्वार्थसिद्धिं लभते शुक्रं प्राप्य यथा द्रुमः ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

—^a) D₄ ६ आधिपत्य (for 'पत्ये')

25 ^a) V₁ B Dn D₁₀ नार्हसि मा; D₇ नार्हसि
 त्व; T₁ ३ G स्वमर्हसि; T₂ M तमर्हति (for नार्हसि
 त्व) —^b) B₁ त्यजयित्वा; D₁₋₃ पुजयित्वा, D₄
 त्याजयित्वे (for यित्वा) Dn₁ n₂ D₅ द्रुमं त्याजयितु
 शिरात्, S (G₁ partly damaged) मा योजय (G₂ 'यि' तु
 भक्ति — After 25^a, S ins

33* तद्भक्तितस्याजयितु न मामर्हसि सत्तम ।

[G₂ मद्भक्तित्व T₂ ३ G₁ ३ ३ अर्हति (for 'सि)]

—^c) B₁ Dn₂ समस्यम्, B₂ (marg as in text) ३
 स्तम् (for र्थम्) —^d) Dn₂ सत्यजेय (hypermetrio)
 (for स्वजेय) — For 25^a, S subst

34* समस्थमुपजीवन्वै विषमस्य कथं त्यजेत् ।

[T₂ G₂ समस्तत्, M₂ ३ र्थम् (for 'स्थम्)]

26 ^a) V₁ B Dn D₁₀ M₁₋₂ धर्मात्मा (for धर्मज्ञम्)

—^d) B₂ G₁ partly damaged T₁ आनुशंसि समाहित

27 ^b) D₅ om च T₁ वरं वव्रे स वै शुक्र — After
 27^a, T₁ ins

35* पुनर्जीवस्वय वृक्षो यदि स्यान्मय्यनुग्रह ।

—^c) D₅ धर्मस्, T₁ देवस् (for नित्य)

28 ^a) M₁ ३ तु (for च) S (except T₂) शुभा
 (for दृढा) V₁ B Dn D₁₀ भक्ति (for शक्रस्)

—^b) Dn₂ त्वा (for त्वा) D₅ तदा (for शुके)

—^c) G₁ partly damaged D₄ ६ क्षीरम् (for क्षिप्रम्)
 B₅ D₁₀ जतो (for जयो) —^d) M₁₋₂ [अ]भिषिक्तवान्
 (for [अ]वसि)

29 ^a) S (except G₂) [s]स् फल (for फलानि)
 B₅ वृष्टानि (sio) (for पत्राणि) —^b) T₁ [अ]स् (for
 [अ]पि) V₁ B Dn D₁₀ T G₂ ३ मनोहरा, G₂ रथा
 (for रमा) —^d) Dn₁ n₂ D₂ ३ ३ ३ श्रीमत्ता,
 D₄ ३ ३ ३ ता, T₂ ३ G₂ त्वाच् (for 'त्वं) V₁ B Dn
 D₄₋₅ 10 T₁ प्राप, D₅ M₂ चापि (for चाप)

30 D₂ ३ om (hapl) 30-31 B₂ partly damaged,
 —^a) D₁ ३-10 तु, D₂ सु, D₅ तत् (for च) —^b)
 G₁ partly damaged. D₁ ७ आनुशंस, D₅ अनुशंस
 V₁ B Dn₂ n₃ D₄ ३ ३ कृतेन वै, T₁ कृते रह Dn₁
 आनुशस्येन तेन वै

31 D₂ ३ om 31 (cf. v 1 30) —^a) G₂ मनुष्येन्द्र
 —^b) D₁ ३-2 T₁ उपाश्रित (for समा)

Colophon om in D₂ — Parvan name B₁ ३ ३
 Dn₂ n₃ D₁ शाति — Sub-parvan B Dn₁ n₂
 D₁ 10 M दानधर्म — Adhy name V₁ B₂ ३ Dn₁ n₂
 D₁₀ शुक्रवासवसंवाद, B₂ D₁ शक्रशुक्रसंवाद, Dn₂
 शुक्रवासवसंवाद, D₂ १-२ शुक्रसंवाद; D₄-३ इमंशुक्र
 संवाद; G₁ ३ आनुशस्यप्रशंसायां शुक्रसंवाद — Adhy
 no (figures, words or both) B₂ ३ D₁₀ ५ (as in
 text), S 12 — Śloka no Dn₁ D₄ 30 — After
 this adhy, S reads adhy, 8.

६

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

दैवे पुरुषकारे च किंस्त्रिच्छ्रेष्ठतरं भवेत् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

वसिष्ठस्य च संवादं ब्रह्मणश्च युधिष्ठिर ॥ २

दैवमानुषयोः किंस्त्रिक्र्मणोः श्रेष्ठमित्युत ।

पुरा वसिष्ठो भगवान्पितामहमपृच्छत ॥ ३

ततः पद्मोद्भवो राजन्देवदेवः पितामहः ।

उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्भूषितम् ॥ ४

नावीजं जायते किञ्चिन्न बीजेन विना फलम् ।

बीजाद्बीजं प्रभवति बीजादेव फलं स्मृतम् ॥ ५

यादृशं वपते बीजं क्षेत्रमासाद्य कर्षकः ।

सुकृते दुष्कृते वापि तादृशं लभते फलम् ॥ ६

यथा बीजं विना क्षेत्रमुप्तं भवति निष्फलम् ।

तथा पुरुषकारेण विना दैवं न सिध्यति ॥ ७

क्षेत्रं पुरुषकारस्तु दैवं बीजमुदाहृतम् ।

क्षेत्रबीजसमायोगात्ततः सस्यं समृध्यते ॥ ८

6

1 T G₁ 2 M read this adhy after 13 31 —^δ)
V₁ D₁ 7 विशारद S विदित्वा महाबल —[°]) D₁
०-० वा (for च) —[°]) D₂ 4 ० किञ्चित्, D₅ कचित्
(for किंस्त्रि) D₁ 7 8 श्रेष्ठतमं (for "तरं") B₂ 8
किं श्रेष्ठं भरतर्षभ, T₁ किं स्याच्छ्रेय पर मत, T₂ 8
G₁ 8 4 M किं स्या (M₁-8 किंस्त्रि)च्छ्रेष्ठतमं (G₁ र) मतं,
G₂ किं स्याच्छ्रेष्ठतम मम

2 T₂ om 2^{ab} —[°]) Some MSS वशिष्ठस्य D₇
[अ]पि (for च) —[°]) T₁ ब्राह्मणस्य, G₂ ब्राह्मणश्च
(for ब्रह्म[°])

3 ^a) D₂ दैवमानुष्ययो, D₉ पौरुषयो, D₁₀
देवमानु D_{ns} D₁-० ० किञ्चित् (for किंस्त्रि) —^δ)
D_{ns} कर्मण D₁-8 उच्यते (for इत्युत) D₁-० कर्म
श्रेष्ठतम (D₅ "रं") भवेत् —[°]) Some MSS वशिष्ठो
—[°]) D₂ स पृच्छति, S उवाच ह (for अपृच्छत)

4 ^a) D₁ ०-० पद्मोद्भवो T G₁ 8 4 देवो, G₂ om
(for राजन्) —^δ) T G देवानां सभवो निधि, M
वेदा (M₁ 4 देवा) ना प्रभवो निधि —[°]) B₃ परम (for
मधुर) S उवाच सुशुभा (T₁ "भगां") वार्णा (T₈ "वं")
—[°]) B₁ महद्भूतविभूषित, B₃ वेदवेदागसयुत, S शुभैस्तां
(G₁ "स्तु") हेतुमिथुता — After 4, D₁₀ S ins

36*

ब्रह्मा ।

बीजतो ह्यङ्कुरोत्पात्तिरङ्कुरारण्यसंभव ।

पर्णान्नाला प्रसूयन्ते नालास्कन्ध प्रसूयते ।

स्कन्धास्त्रिवर्तते पुष्प पुष्पास्त्रिवर्तते फलम् ।

फलास्त्रिवर्तते बीज बीजात्स्यात्समव पुन ।

[M om the ref — (L 1) D₁₀ बीज- (for पर्ण)
— (L 2) D₁₀ T₁ G₁ 8 प्रवर्तते (for प्रसूयन्ते) — (L
3) T₁ G₁ 8 निर्वर्त्यते (for "वर्तते" in both the places)
— (L 4) T₁ G₁ 8 निर्वर्त्यते D₁₀ G₁ 8 4 बीजात्तत्,
T₁ बीजत (for बीजात्स्यात्) G₂ बीजात्तत् पुन पुन (for
the post half)]

5 T₈ om 5^a-6^a Before 5, V₁ B D_n D₈ ins
ब्रह्मोवाच —[°]) D_n1 बीज, D₁₀ T₂ G M [अ]बीजात्
(for [अ]बीज) —^δ) S (T₈ om) transp च and
बीजेन D₁ ० 7 ० नाबीज जायते क्वचित् —[°]) S (T₈
om) भवत्येव (for प्रभवति) —[°]) S (T₈ om) नावी
(T₁ G₁ निर्वा)जं विद्यते फलं

6 T₈ om 6^a (of v 1 5) —[°]) D₁ वपते (for
वपते) —^δ) D₂ 8 कर्ष (D₈ "वि")क, D₁ कामुक,
D₈-० कर्षुक (D₈ "कं"), S वापक (for कर्षक) —[°])
D₂ दुकृते B₂ 8 G च (for वा) D_{ns} D₁-० सुकृत
दुष्कृत वापि —[°]) S तादृश फलमश्नुते

7 ^a) B₃ यथा बीजसमायोगात् —^δ) B₃ क्षेत्र,
D₁-० कृष्टं, D₁₀ युत, T₁ वप्य, T₂ 8 G₁ 8 4 M
वप्य, G₂ वन्यं (for उतं) D₁ ० 1 निफल —[°]) B₃
D₁-० एव (for तथा) —[°]) D₁ दैवेन (for दैव न)

8 D₁ transp 8 and 9. —[°]) B₃ पुरुषकारस्य

कर्मणः फलनिर्वृतिं स्वयमश्नाति कारकः ।
 प्रत्यक्षं दृश्यते लोके कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ ९
 शुमेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
 कृतं सर्वत्र लभते नाकृतं भुज्यते क्वचित् ॥ १०
 कृती सर्वत्र लभते प्रतिष्ठां भाग्यविक्षतः ।
 अकृती लभते अष्टः क्षते क्षारावसेचनम् ॥ ११
 तपसा रूपसौभाग्यं रत्नानि विविधानि च ।
 प्राप्यते कर्मणा सर्वं न दैवादकृतात्मना ॥ १२
 तथा स्वर्गश्च भोगश्च निष्ठा या च मनीषिता ।
 सर्वं पुरुषकारेण कृतेनेहोपपद्यते ॥ १३

ज्योतींषि त्रिदशा नागा यक्षाश्चन्द्रार्कमारुताः ।
 सर्वे पुरुषकारेण मानुष्यादेवतां गताः ॥ १४
 अर्थो वा मित्रवर्गो वा ऐश्वर्यं वा कुलान्वितम् ।
 श्रीश्चापि दुर्लभा मोक्तुं तथैवाकृतकर्मभिः ॥ १५
 शौचेन लभते विप्रः क्षत्रियो विक्रमेण च ।
 वैश्यः पुरुषकारेण शूद्रः शुश्रूषया श्रियम् ॥ १६
 नादातार भजन्त्यर्था न क्लीवं नापि निष्क्रियम् ।
 नाकर्मशीलं नाशूरं तथा नैवातपस्विनम् ॥ १७
 येन लोकास्त्रयः सृष्टा दैत्याः सर्वाश्च देवताः ।
 स एष भगवान्विष्णुः समुद्रे तप्यते तपः ॥ १८

Ga (before corr) 'कारेण (for 'कारस्तु) —^δ D1 सहोदितं, D2 8 ह (D8 अ) होदित (for उदाहृतम्) —^δ B1 8 दास्य B2-4 D1-8 समृध्यति, D4-8 प्राप्ति च्यति (for समृध्यते)

9 D7 transp 8 and 9 B2 partly damaged —^α B2 8 कर्मणां B1 8 5 निर्दुत्त, D2 8 निर्दुत्ति, D4-8 निष्पत्ति (for निर्दुत्ति) —^δ B2 कर्मक, D2 8 कार्य (D2 'वि' क; D4-8 कर्तुं (D5 'ई' क (for कारक) —^α B1 प्रत्यक्षं (for क्ष) D4-8 चैतत्, D7-8 किंचित् (for लोके) —^δ B Dn D1 10 [अ] पकृतस्य (for [अ] प्य) G वा (for च)

10 = (var) 11 11* lines 5-6 —^α T1 सुखेन (for शुमेन) —^δ D1-8 सुखेन (for पापेन) —^α V1 B Dn D1 4-8 कृत फल (D1 4 6-8 भव) ति सर्वत्र — M1 reads 10^d-11^a twice —^δ D2 8 लभते (for भुज्यते)

11 For the repetition of 11^a in M1, cf. v l 10 —^δ D1 प्रकृष्टा, D8 प्रतिज्ञा (for छी) V1 B Dn D8 10 सयुता (D8 'त), D2 विवक्षत (sic), D4-8 T1 8 G M1-8 वी (D4 वि) क्षित, T2 M4 वीक्षिता — T1 om 11^{cd} —^α B2 अकृता, D1-10 T2 G M4 नाकृती, T3 न कृती (for अकृती) B1 अष्ट (for अष्ट) M1-8 नाकृती लभतेतिष्ठ —^δ B2 Dn8 क्षेत्रे (for क्षते)

12 ^α B4 तरसा Dn2 तमसा (for तपसा) M2 श्रव (for रूप) —^δ T2 M च धनानि, T3 नियतानि; G1 8 निचयानि (for विविधानि) —^α D1-8 कर्मभि (for णा) T1 द्रष्टा (for सर्व) —^δ

B2 8 D4-8 अकृतात्मभि, D10 8 त्मना (for 'त्मना) D1 तथा वा नाक्षतात्मभि, D2 8 न तथा द्यकृतात्मभि

13 ^α B5 यथा, S दैव (for तथा) V1 Dn3 n8 D1 2 5 8 भोगाश्च (for भोगश्च) —^δ D10 सा (for या) D1-8 मनीषिणा (for विता) —^δ D4-8 8 9 [ए]व (for [ह]ह) V1 B Dn D10 T G2 M4 लभ्यते, G1 8 लक्ष्यते (for पद्यते)

14 ^δ T2 (sup lin) तारका (for मारुता) D1-8 यक्षचन्द्रार्कतारका —^α D2 om from रूपकारेण up to तथै (in 15^d) —^δ V1 मानुष्या, B2 8 मनुष्या, D2 T G1 8 M4 मानुषा, D6 मनुष्याद् G2 मानुष्या दैवत गता, M1-8 मानुषा हि (M2 दै) वमागता

15 D2 om up to तथै (in 15^d) (cf. v l 14) —^α D6 1-8 अर्थो (for अर्थो) B2 मित्रवदेव (for वर्गो वा) —^δ D1 2 4-8 तथैश्वर्यं (for ऐश्वर्यं वा) D10 गुणान्वित (for कुला) —^α D1 2 4-8 [ए]व (for [अ]पि) T1 भोक्तुः

16 ^δ V1 B2 4 6 Dn D10 तु, T1 ह, T2 8 G हि (for च)

17 ^α T1 भजत्यर्थो (for भजन्त्यर्था) —^δ D2 निष्क्रिय (sic) (for न क्लीव) D2 च (for [अ]पि) —^α D4-8 9 तु (D6 तु, D8 च) तथा, D7 हि सदा (for नाशूरं) —^δ D2 8 न तथैव, T1 तथैवापि, T2 तथैवैव (for तथा नैव) D4-8 [अ]तपस्विन (for 'स्विनम्)

18 ^α G2 ये* लोकत्रया सृष्टा, G4 येन लोकत्रय सृष्टं —^α B2 D2-8 8 9 एव (for एष) —^δ D2

स्वं चेत्कर्मफलं न स्यात्सर्वमेवाफलं भवेत् ।
 लोको दैवं समालम्ब्य उदासीनो भवेन्न तु ॥ १९
 अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्तते ।
 वृथा श्राम्यति संप्राप्य पतिं क्लीबमिवाङ्गना ॥ २०
 न तथा मानुषे लोके भयमस्ति शुभाशुभे ।
 यथा त्रिदशलोके हि भयमल्पेन जायते ॥ २१
 कृतः पुरुषकारस्तु दैवमेवानुवर्तते ।
 न दैवमकृते किञ्चित्कस्यचिदातुमर्हति ॥ २२
 यदा स्थानान्यनित्यानि दृश्यन्ते दैवतेष्वपि ।

कथं कर्म विना दैवं स्थास्यते स्थापयिष्यति ॥ २३
 न दैवतानि लोकेऽस्मिन्व्यापारं यान्ति कस्यचित् ।
 व्यासङ्गं जनयन्त्युग्रमात्मानमिभवशङ्कया ॥ २४
 ऋषीणां देवतानां च सदा भवति विग्रहः ।
 कस्य वाचा ह्यदैवं स्याद्यतो दैवं प्रवर्तते ॥ २५
 कथं चास्य समुत्पत्तिर्यथा दैवं प्रवर्तते ।
 एवं त्रिदशलोकेऽपि प्राप्यन्ते बहवश्छलाः ॥ २६
 आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।
 आत्मैव चात्मनः साक्षी कृतस्याप्यकृतस्य च ॥ २७

तप्यता, D₁ १ १-२ तपते (for तप्यते)

19 ^a) S (except M₂, G₁ damaged) च (for चेत्) — ^b) V₁ B₂ T₃ लभेत् (for भवेत्) — ^c) G₈ लोका B₅ नैव (for दैव) B₂ s Dn₁ n₂ समालम्ब्य (for 'लम्ब्य) D₁₀ लोको दैवसमालम्बाद् — ^d) M ह्युदासीनो (for उदा) D₈ [s]भवत् (for भवेत्) Dn₈ ननु, D₁-२ तत्, S यदि (for न तु)

20 ^b) D₂ s देवम् (for दैवम्) — G₁ om (hapl) 20^a-22^b — ^c) B₅ तथा (for वृथा) G₂-4 श्राम्यति (for श्रा) S (G₁ om) दुर्मैघा (for संप्राप्य) — ^d) D₄ 6 [अ]गना

21 G₁ om 21 (cf v 1 20) — ^b) D₁₀ T G₂-4 M₁ s 4 फलम्, M₂ बलम् (for भयम्) C_v यथा अल्पेनापि दृष्टकृतेन कर्मणा त्रिदशलोके फल महत्फल भवति, तथा शुभाशुभे कृते सति मानुषलोके फल नास्ति । तस्मादिह बहुफलादर्शनास्मयत्नस्य वैफल्य नाशङ्कनीयमिति भावः । C_v — ^c) D₁ 4.5 तथा (for यथा) S (G₁ om) C_v वै (for हि) — ^d) D₁ 2 4 8-9 छलम्, D₁₀ S (G₁ om) फलम् (for भयम्) Dn₁ n₂ D₁-२ अन्येन (for अल्पेन)

22 G₁ om 22^{ab} (cf. v 1 20) — ^a) T G₂ s M₁ कृत पुरुषकार (G₂ 'रे) तु — ^c) Dn₈ (marg as in text) अक्षते, D₁-8 C_v अकृतं (for 'ते) D₁-२ न दैवेन कृत किञ्चित् C_v अकृतं पुरुषकृतकर्मणा रहितम् । C_v — ^d) D₇ हर्तुम् (for दातुम्) D₂ s 9 T₁ अर्हासि

23 ^a) V₁ B₁-4 Dn D₂ s 10 T G M₁ यथा, B₅ तथा (for यदा) D₄ s 9 नित्यानि, D₇ om (for [अ] नित्यानि) — ^b) D₁-२ देवतासु (for दैवतेषु) — ^c) D₂ कृत (for कर्त) — ^d) V₁ B₁ s (marg) 8-5 Dn

D₄-10 T₂ स्थास्यति, T₁ G₂ 4 स्थाप्यते (for स्थास्यते) V₁ B₁ s (marg) 8-5 Dn₁ n₂ D₁-8 स्थापयिष्यति, T₂ G₁ s 'प्यते (for 'प्यति) B₂ स्थान प्राप्य भविष्यति

24 ^a) Dn₈ चैव तानि (for दैवतानि) — ^b) M₁ व्यापारा (sic) D₁ T₁ याति (for यान्ति) Dn₁ कस्य च, D₁ 8-9 किञ्चित् (for कस्य) C_v व्यापार पुण्यजनने सहायारूपव्यापारम् । C_v — ^c) B₁ व्यापार, T₁ M भय सं, T₂ s G₁ 4 एव स- (for व्यासङ्गं) D₂ s [अ]र्थं (for [उ]ग्रम्) G₂ भयं संजनयत्यग्रम्, G₈ एवं संजनयत्यु — ^d) D₂ s निजामि- (for आत्माभि) D₂ -मय- (for -भव) B₅ काक्षया, Dn₈ काक्षया (for -शङ्कया) S आत्मनिर्भय (G₄ 'निर्भर, M 'न्यभय) शंकया

25 ^a) D₁ s M₂ दैवताना — ^b) D₄ विग्रहे — ^c) T₂ s G M₈ [अ]पि (for हि) T₁ M₁ 2 4 कस्य वाचा प्यदेवस्य — ^d) T₁ यथा (for यतो) T₂ s G₁-२ देव (for दैवं)

26 B₅ om 26^a-28^b D₄ 8-10 T₁ om (hapl) 26^{ab} — ^a) V₁ B (B₅ om) Dn D₅ तस्य; D₁-8 वास्य (for चास्य) — G₁ partly damaged for 26^{bc} — ^b) Dn₁ n₂ यतो (for यथा) D₁-8 यतो दैव (D₈ 'वे) प्रति स्मृति — ^c) S (G₁ damaged) यथा (for एव) D₁ s [s]स्मिन् (for स्मि) — ^d) D₈ प्राप्यते V₁ B (B₅ om) Dn D₂ 10 गुणा, D₁-२ कला (for छला) D₁ 2 सर्वे चैव हतच्छला, T₁ प्राप्यते सुमहत्फलं, T₂ s G M प्राप्यते वा बहुच्छल

27 — (var) 11 11* lines 3-4 B₅ om 27 (cf. v 1 26) D₇ om (hapl) 27^{ab} D₄ repeats 27^{ab} after 27 27^{ab} = 8 28 5^{cd} — ^a) V₁ om हि — ^b) D₁ रिपुम् (for रिपुः). D₈ आत्मैव ह्यात्मनो

कृतं च विकृतं किञ्चित्कृते कर्मणि सिध्यति ।
 सुकृते दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥ २८
 देवानां शरणं पुण्यं सर्वं पुण्यैरवाप्यते ।
 पुण्यशीलं नरं प्राप्य किं दैवं प्रकरिष्यति ॥ २९
 पुरा ययातिर्विश्रष्टश्चावितः पतितः क्षितौ ।
 पुनरारोपितः स्वर्गं दौहित्रैः पुण्यकर्मभिः ॥ ३०
 पुरुरवाश्च राजर्षिर्द्विजैरभिहितः पुरा ।
 ऐल इत्यभिविख्यातः स्वर्गं प्राप्तो महीपतिः ॥ ३१
 अश्वमेधादिमिर्यज्ञैः सत्कृतः कोसलाधिपः ।
 महर्षिशापात्सौदासः पुरुषादत्वमागतः ॥ ३२

अश्वत्थामा च रामश्च मुनिपुत्रौ धनुर्धरौ ।
 न गच्छतः स्वर्गलोकं सुकृतेनेह कर्मणा ॥ ३३
 वसुर्यज्ञशतैरिष्टा द्वितीय इव वासवः ।
 मिथ्याभिधानेनैकेन रसातलतलं गतः ॥ ३४
 बलिर्वैरोचनिर्वद्धो धर्मपाशेन दैवतैः ।
 विष्णोः पुरुषकारेण पातालशयनः कृतः ॥ ३५
 शक्रस्योदस्य* चरणं प्रस्थितो जनमेजयः ।
 दिजस्त्रीणां वधं कृत्वा किं दैवेन न वारितः ॥ ३६
 अज्ञानाद्वाहणं हत्वा स्पृष्टो बालवधेन च ।
 वैशंपायनविप्रर्षिः किं दैवेन निवारितः ॥ ३७

रिपु — °) Ds आत्मनेव (hypermetric) (for आत्मैव)
 V1 B (Bs om) D4-10 T1 हि, T2 om (for च)
 — °) D1-4 s s [अ]पकृतस्य (for [अ]प्य*)

28 Bs om 28^{ab} (of v l 26) D4 s-s om 28^{ab}
 — °) V1 B1-4 Dn Ds 10 चाप्यकृत, D1 प्रविकृत (for
 च वि*) — °) S सिध्यते कृत (T2 s G गुरु) कर्मणा
 (T1 न; M1 s 'णी') — T1 om 28^{ab} — °)
 Dn1 n2 D4-6 सुकृत, D7 s स्व (D7 अ) कृत (for सुकृते)
 D10 S (T1 om) सु (D10 अ) कृत च कृत कर्म — °)
 D10 Gs अयथार्थ, T2 s G1 s 4 अकृतार्थ, M अकृतार्थे
 (M4 'र्थो') (for न यथार्थ) Bs D4 प्रवर्तते; S (T1
 om) विपद्यते (for प्रप*) D5-9 नायथार्थं प्रवर्तते

29 °) Bs प्राप्य (for पुण्यं) — °) V1 पुण्यं
 शीलं, D10 S (except Ms) पुण्यहीन (for शीलं)

30 For the event, of l 82-88 — °) Dns
 पुनर (for पुरा) D4 s 1 विप्रेष्टश्, Ds विप्रैश्च (for
 विप्रेष्टश्) — °) S व्योमत (for व्यावित) Bs
 D1-8 s पातित (for प*) — °) D1-8 स्वर्गं

31 °) S द्वै (for च) — °) Bs D2 s T1 M1 s
 अभिहत, Dns अनिहत, D4 अभिहत (for अभिहित)
 — Bs om 31°-33° — °) D2 s ऐळ, Ds T2 s G2
 M ऐळ (for ऐळ)

32 For the event, of l 166 Bs om 32 (of
 v l 31) — °) D1 अङ्के (for यज्ञे) — °) V1
 कोषलाधिप; B1-4 Dn1 n2 Ds s 1-10 कोश; G2 कोस
 (for कोस*)

33 Bs om 33^{ab} (of v l 31) — °) S ऋषि
 (for मुनि-) D4 s सुदुर्धरौ (for धनुर्धरौ) ॥ ३८
 रामो नाम कश्चिन्मुनिपुत्र, न तु परशुराम । तस्य निर्लेप-
 तात् । ॥ — °) T1 s G1 s 4 Ms s नागच्छत (T1
 'च्छेता') (for न ग*) D1 स्वर्गलोके — °) Dns D2
 s s-1 10 स्व (for सु) D4-6 [ए]व (for [ह]इ)
 T1 दैवसूटेन कर्मणा, T2 s G M वेद (T2 M देव)-
 दृष्टेन क*

34 Dns reads 34 on marg — °) Bs D4-6
 भास्कर (for वासव) — After 34^b, Ds erroneously
 reads अश्वत्थामा च — °) B1 मिथ्याभिधाने लोकेन,
 D4-6 'मानेनैकेन' — °) M1 तलागत (for तल गत)
 Ds न रसातलतां गत

35 °) D2 बलिर्वैरोचनो बद्धो — °) D4-6 पाशैश्च
 (for पाशेन) — °) Some MSS पाताळ V1 B
 (Bs damaged) Dn D10 सदन, Ds शयने (for न)

36 T1 om 36-38 — °) V1 B2 s D2 s-10 [उ]-
 दाम्य; B2 s 4 Dn [उ]दाम्य, D2 s [उ]दाम्य (for
 [उ]दाम्य*) Ds शरणं, Ds s वरण (for चरण) S
 (T1 om) द्रा (G1 s च) कस्याथ (M 'स्य च) रयोपस्थे
 — °) S (T1 om) वि (M2 नि) क्षितौ (for प्रस्थितौ)
 — °) Ds वधे (for वध) — °) D2 s दैवेन (for
 दैवेन) Dns (marg) D1 s s नि- (for न) S
 (T1 om) किं स है (G2 s हे) वेन वार्यते

37 T1 om 37 (of v l 36) D2 s om (hapl)
 37 — °) S (T1 om) ब्राह्मणी M4 गत्वा (for
 हत्वा) — °) S (T1 om, G1 damaged) स. (for
 च) — °) V1 B1, 4 Dn D7 s न (for नि).

गोप्रदानेन मिथ्या च ब्राह्मणेभ्यो महामखे ।
 पुरा नृगश्च राजर्षिः कृकलासत्वमागतः ॥ ३८
 धुन्धुमारश्च राजर्षिः सत्रेण्वेव जरां गतः ।
 प्रीतिदायं परित्यज्य सुष्वाप स गिरिव्रजे ॥ ३९
 पाण्डवानां हृतं राज्यं धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः ।
 पुनः प्रत्याहृतं चैव न दैवान्नुजसंश्रयात् ॥ ४०
 तपोनियमसंयुक्ता मुनयः संशितव्रताः ।
 किं ते दैवबलाच्छापमुत्सृजन्ते न कर्मणा ॥ ४१
 पापमुत्सृजते लोके सर्वं प्राप्य सुदुर्लभम् ।

लोभमोहसमापन्नं न दैवं त्रायते नरम् ॥ ४२
 यथाग्निः पवनोद्धूतः प्लक्ष्मोऽपि भवते महान् ।
 तथा कर्मसमायुक्तं दैवं साधु विवर्धते ॥ ४३
 यथा तैलक्षयाद्दीपः प्रस्लानिमुपगच्छति ।
 तथा कर्मक्षयाद्दैवं प्रस्लानिमुपगच्छति ॥ ४४
 विपुलमपि धनौघं प्राप्य भोगान्निवृत्तयो वा
 पुरुष इह न शक्तः कर्महीनोऽपि भोक्तुम् ।
 सुनिहितमपि चार्थं दैवतै रक्ष्यमाणं
 व्ययगुणमपि साधुं कर्मणा संश्रयन्ते ॥ ४५

38 T1 om 38 (cf v 1 36) —^a) T2 s G वै (for च) —^a) D1-8 तु (for च) S (except M1, T1 om) नृगश्चैव महाराज —^a) D1-8 कृकिलासत्वम् (for कृक^a)

39 ^a) V1 धुन्धुमारश्च, D1 धुन्धुमारश्च —^b) D1 s जरा ग(D2 राग)त —^a) V1 पितृदायं, Dn1 प्रीति दाये, T1 स वै गगा, T2 s G M प्र(M2 s प्री)तिरग (for प्रीतिदाय) —^a) M2 s च (for स)

40 ^a) D1 कृत, G2 हि त (for हत) —^b) D1-9 दुरा(D2 महा)स्मिन् (for महाबलै) B5 धार्तराष्ट्रेण सगत —^a) B1 T1 राज्यं (for चैव) —^a) B3 G1 दैवान्नुजत, T1 ज्ञाय- (for 'नुज-)

41 ^b) D6-9 शसित (for सशित-) —^a) Dn1 D1 G1 ते देव-, D1 ते चैव, D3 तदेव (for ते दैव-) T2 s G M1-8 पापम् (for शापम्) T1 तपसश्च बलात्पापम् —^a) D1-4 6-8 उत्सृजन्ति T1 स्व (for न)

42 ^a) B8 तपम् (sic) (for पापम्) G2 नृणा (for लोके) T G1 s 4 M1-8 पापमुत्सृजता नृणा (T1 M1-8 सर्वं), M2 त्सृज मा धर्म —^b) D2 s 7 9 स्वर्ग, D10 T G धर्म (for सर्वं) D1 s 9 प्राप्ता, T G प्राहु, M प्राप्य (for प्राप्य) M न (for सु-) —^a) D1-8 लोभं मोह B1 D8 s S वशापन्न, D1 7 वशाच्छापान्, D5 भयाच्छापान् (for समापन्न) —^a) D2 4-9 नरान्, D10 नर (for नरम्)

43 ^a) Dn D1 s 6-9 T1 s G1 M2 पवनोद्धूत (for 'द्धूत) —^b) D1 s सुक्ष्मो (hypermetric) (for प्लक्ष्मो) D2 लभते, T2 G M भवित्ता (for भवते) V1 B1 s-5 Dn8 D10 सुक्ष्मोपि सुम(B5 हि म)हान्भवेत्, B2 Dn1 n2 T3 सुक्ष्मोपि महान्भवेत्, T1 सुक्ष्म एष

कृतो महान् —^a) V1 T2 यथा (for तथा) D8 -समायुक्ते, T2 G 'वृत्तं (for 'युक्त) —^a) T1 नाम (for साधु) D4 विगर्हतो (sic), S (except T1 s) विशिष्यते (for विवर्धते)

44 ^a) D5 तथा (for यथा) S (except T1) तैल क्षये (for 'क्षयाद्) —^b) V1 B Dn D8 प्रहासम्, D1-9 प्रशान्तिम्, D10 T2 s G2 प्रस्लानम् (for 'निम्) D2 4 5 अग्नि (for उप) T1 प्रहीनमधिगच्छति —B1 s G8 om (hapl) 44^{cd} —^a) S (G8 om) कर्मक्षये —^a) V1 B2 4 5 Dn2 n8 D8 प्रहासम्, Dn1 प्रहासम्, D1-6 8 9 प्रस्लानिम्, D10 T2 s G1 प्रस्लानम् (for 'निम्) D7 ग्लानिं समुपगच्छति, T1 प्रहीनमधिग^a

45 ^a) D10 धनौघान्, T1 धनं वा (for धनौघ) S वाहनं वा (for प्राप्य भोगान्) T1 गृहान्वा, T2 s G गृहं वा (for स्त्रियो वा) D10 om वा —^b) D5 om. न V1 B1-8 Dn D2-7 10 T M हि, D8 9 न (for इति) —^a) B2 (marg as in text) प्रणिहितमपि च, B8 s सुनिह(B5 'हि)तपदम्, S सुविहितमपि च (for सुनि) D7 रक्षमाण —After 45^a, N Cn ins

37* पुरुष इह महात्मा प्राप्नुते नित्ययुक्त ।

[V1 D2 इव (for इह) D7 प्राप्यते]

—D1 s 4, 6 7 9 om (hapl ?) 45^d-46^d —^a) V1 B (except B1) व्ययगुणम्, D8 10 व्यय(D10 प)गतम्, S प्ल(G2 4 अ)वगुणम् (for व्यय) B5 अति (for अपि) T1 साक (for साधु) D10 सश्रयति

46 D1 s 4 6 7 9 om 46 (cf v 1 45) —^a) D10 G4 दैवलोको —D2 om 46^{bd} —^b) S बहु-तनय- (for 'तरु) D8 गृहाणा —^a) D10 G त्रिषु

भवति मनुजलोकादेवलोको विशिष्टो

बहुतरसुसमृद्ध्या मानुषाणां गृहाणि ।

पितृवनभवनाभं दृश्यते चामराणां

न च फलति विकर्मा जीवलोकेन दैवम् ॥ ४६

व्यपनयति विमार्गं नास्ति दैवे प्रभुत्वं

गुरुमिव कृतमर्थ्यं कर्म संयाति दैवम् ।

अनुपहतमदीनं कामकारेण दैवं

नयति पुरुषकारः संचितस्तत्र तत्र ॥ ४७

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया वै मुनिसत्तम ।

फलं पुरुषकारस्य सदा संदृश्य तत्त्वतः ॥ ४८

अभ्युत्थानेन दैवस्य समारब्धेन कर्मणा ।

विधिना कर्मणा चैव स्वर्गमार्गमवाप्नुयात् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

युधिष्ठिर उवाच ।

कर्मणां मे समस्तानां शुभानां भरतर्षभ ।

फलानि महतां श्रेष्ठ प्रब्रूहि परिपृच्छतः ॥ १

भीष्म उवाच ।

रहस्यं यदपीणां तु तच्छृणुष्व युधिष्ठिर ।

या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावे चिरेप्सिता ॥ २

(D₁₀ G₂ 'अ' वन (for पितृवन) D₈ 10 वा नराणां, T₂ 8 M₁-8 चापराणां, G M₄ वापराणां (G₂ णि) (for चामराणां) T₁ पितृवनभवनानां दृश्यते वै नराणां — B₁ D₈ 8 om. 46^d —^d) T₂ 8 G M ननु (for न च) T₂ 8 M हि कर्म (M₁ तु) (for विकर्मा) B₃ तेन, T₂ 8 G₂-4 M₁-8 स्वेव, G₁ केव, M₄ देव (for जीव) B₃ पाकेन (for लोकेन) T₁ ननु फलति हि कर्म प्राकृतं दैवयोगात्

47 ^a) B₃ partly damaged M₂ 4 व्यपनयत D₁-6 8 0 न (for वि) T₁ प्रपत नयत मार्गं (s₁₀) (for व्यपनयति विमार्गं) M₁ [क्ष]ति (for [क्ष]स्ति) T₁ G₂-4 दैव (for दैवे) G₂ वृषत्व (for प्रभुत्व) —^b) T₁ गुरुतर (for 'मिव') D₈ हवत् (for कृतम्) B₁ सजात, D₁ 6-8 सपाति (for सयाति) — B₁ 8 Dn om (hapl) 47^c —^c) D₁₀ व्यनुवहतम् (s₁₀), G₁ damaged, G₂-4 अनुवहनम् (for 'पहतम्') D₄-6 अहीनं (for अदीन) S कर्म (for काम) — V₁ om 47^d —^d) T₁ भजति (for नयति) D₁-9 पुरुषकार T₂ 8 G₁ 8 न भवति पुरुष क (T₂ कश्चित्) (for नयति पुरुषकार) D₈-6 8 0 सचित D₁ 7 यत्र यत्र, D₈ 6 8 0 यत्र तत्र (for तत्र तत्र) D₁ 2 नयति पुरुषकार सेवित सत्फलत्वं ☞ Cnp गुरुमित्यत्र अनुपहतमदीनं कामकारेण दैवमिति पाठे कामकारेण इच्छया यत्र पुरुषकार संवित, तत्रैव दैवमदीनमनुपहत चेति नयति ज्ञापयतीत्यर्थः । ☞

48 ^a) S आख्यानम् (for ते सर्वम्) —^b) D₁₀ हि (for वै) D₁-9 नृप (for मुनि) S सरश (G₁

कयित) नात्र सशय —^c) D₁ 8-7 a. 10 बल (for फल) T₁ (sup l₁n) पुरुषकारश्च —^d) D₂ 8 1-8 सम्यक् (for सदा) D₃ समृश्य (for संदृश्य) S य पश्यति हि तत्त्वत

49 ^a) D₂ 8 धर्मस्य (for दैवस्य) T₁ अभ्युत्थाने दैवतस्य —^b) T₂ केनचित् (for कर्मणा) B₁ G (G₁ damaged) M समारम्भ (B₁ 'राध' [s₁₀], M 'रभ्य') न केनचित्, D₁₀ 'नार्येन केनचित्', T₁ 8 रभ्येत केनचित् —^c) D₄-7 8 न विना (for विधिना) D₁₀ तपसा यशसा चैव

Colophon — Parvan name B₁ 8 Dns D₁ 2 शांति — Sub-parvan V₁ B Dns D₁-8 M दानधर्म — Adhy name V₁ B₂ 4 5 Dn₁ n₂ D₁₀ दैवपुरुषकारनिर्देश, B₁ पुरुषकारनिर्देश, D₃ पुरुषकारदर्शन, D₁-8 दैवपुरुषकारीय, D₁-8 M₂-4 कर्मफलनिर्देश, T₂ G₂ 4 वसिष्ठब्रह्मसंवाद, G₁ 8 दैवकर्मप्राप्त्यर्थक्यने कर्मणो ज्यायस्त्वकथन — Adhy no (figures, words or both) V₁ B₂ D₈ 6 (as in text), S 10 — Sloka no Dn₁ 49

7

1 Dn₁ om the ref —^a) V₁ B Dn D₁₀ च, T₁ तु (for मे) —^b) S फलि (T₁ G₁ 8 ली, G₂ 'ला' ना (for शुभाना) —^c) T₂ G भरत (for महतां) D₈ श्रेष्ठ, D₇ श्रेय (for श्रेष्ठ) —^d) D₁₀ तद् (for

येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।
 तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ३
 यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभम् ।
 तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ ४
 न नश्यति कृतं कर्म सदा पञ्चेन्द्रियैरिह ।
 ते ह्यस्य साक्षिणो नित्यं षष्ठ आत्मा तथैव च ॥ ५
 चक्षुर्दद्यान्मनो दद्याद्वाचं दद्याच्च स्मृतताम् ।
 अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ ६
 यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।

श्रान्तायादृष्टपूर्वाय तस्य पुण्यफलं महत् ॥ ७
 स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
 चीरवल्कलसंवीते वासांस्याभरणानि च ॥ ८
 वाहनासनयानानि योगात्मनि तपोधने ।
 अग्नीनुपशयानस्य राजपौरुषमुच्यते ॥ ९
 रसानां प्रतिसंहारे सौभाग्यमनुगच्छति ।
 आमिषप्रतिसंहारे पशून्पुत्रांश्च विन्दति ॥ १०
 अवाक्शिरास्तु यो लम्बेदुदवासं च यो वसेत् ।
 सततं चैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम् ॥ ११

प्र-) D1-8 परिपृच्छते

2 After the ref., V1 B Dn D4 8 s ins

38* हन्त ते कथयिष्यामि यन्मा पृच्छसि भारत ।

[B4 फलानि (for हन्त ते) B3 यस्मात् (for यन्मा)
 D8 यन्मा त्व परिपृच्छमि (for the post half)]

— Dn1 om 2^{as} —^a) D2 8 transp रहस्य and यद्
 B2-4 D4-8 च (for तु) —^b) D1-9 नराधिप (for
 युधिष्ठिर) —^c) D2 7 G2 या गतिं, T8 G1 8 गायत्री
 (for या गति) T1 या गति प्रेयभावेपि —^d) T1
 प्राप्यते वै (for प्रेयभावे) D1-9 नरोत्तम, M1 चिरेप्सित
 (for ता)

3 = 11 11* (lines 1-2), 12 199 4, (var)
 15 42 17^{abc}, Manu 12 81 G1 partly damaged
 V1 G4 om (hapl) 3^{bc} —^b) D8 यच्च (for यद्यत्)
 T1 2 G2 M ह, T8 G8 हि (for य) —^d) S
 तत्फल प्रतिपद्यते

4 Cf 12 174 10 D4 6 om 4 —^a) D8 अवस्था
 यद् (for स्थाय) — D1 7 8 om (hapl) 4^{bc} —^b)
 D8 तत्, T1 G य (for यत्) T1 शुभाशुभे D8
 यत्कर्म करोति य (submetric), cf. 3^b —^d) S
 तत्फल प्रतिपद्यते

5 ^b) Dn8 महा-, T G चित्त (G2 4 °त्त), M
 कर्तुं (for सदा) B4 सह, D4-9 T1 अपि (for इह)
 —^c) T1 नान्ये, T2 8 G (G1 damaged) M1 2 4
 तानि (for ते हि) —^d) M1 2 पृष्ठ, M3 पृक्त (for
 पृष्ठ) S शुभाशुभे (T2 °भै) (for तथैव च)

6 = 3 12* (lines 1-2) —^b) T1 8 G M

शुभाषित (G2 °त), T2 स्वभाषित (for च स्मृतताम्)
 —^d) D7 लक्षण (for दक्षिण)

7 = 3 12* (lines 3-4), 13 62 14 —^b) B5
 वर्तिनि, D1 4-6 7 (after corr) 8 9 गच्छते, D2 8 7
 (before corr) गच्छति, M1 8 वर्तिने (for वर्तते) B1 2
 (marg as in text) 8 4 अन्नमन्वप्रवर्तिने —^c) D2 8
 नराय, M1 शाताय (for श्रान्ताय)

8 ^a) V1 B M1-8 स्थण्डिलेषु (M1-8 °ले तु) शयानानां
 — B1 om (hapl) 8^{cd} —^c) D2 8 चीरे (for चीर)

9 ^a) V1 B Dn T2 8 वाहनानि च यानानि —^b)
 B4 तपोवने (for °धने) D4-9 यो नित्यं हि द्विजातये
 —^c) B1 अग्नित्रय, T1 अग्नेरुप (for अग्नीनुप) D10
 अग्नीनुपासमानस्य —^d) D4-6 10 T G2-4 M4 राजन्,
 D7 राजा (for राज-) D1 पौरुष्यम् D4-9 अश्रुते
 (for उच्यते) V1 B Dn राज पौरुषमेव च

10 T1 om 10-11 —^a) V1 D8 संहारे, T2 8
 G संहारात् (G2 °न्) (for संहारे) — T2 8 G M1 2 4
 om (hapl) 10^{bc} —^b) V1 B1-4 Dn8 D1-8 6 अधि,
 D4 6 उप (for अनु) —^d) G2 4 भारत (for
 विन्दति)

11 T1 om 11 (cf v 1 10) —^a) D4-1 9 च
 (for तु) B1 गच्छेद् (for लम्बेद्) —^b) B3 उप
 वासी, D4 7-9 तोयवासं, D10 M4 उदवासश्च, G2
 °पान (for °वास) D1-8 नर (for वसेत्) —^c)
 D10 S (T1 om) मद्भक्षायी च नरो —^d) D1-10 स
 लम्बेद्, S (T1 om) लभते च (for स लभेत)

12 ^a) D4-6 [अ]पि (for [अ]य) —^b) G1 दीप्तम्
 (for दीपम्) V1 अयं (for अन्न) B1 Dn1 प्रति-

पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम् ।
 दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥ १२
 वीरासनं वीरशय्यां वीरस्थानमुपासतः ।
 अक्षयास्तस्य वै लोकाः सर्वकामगमास्तथा ॥ १३
 धनं लभेत दानेन मौनेनाज्ञां विशां पते ।
 उपभोगांश्च तपसा ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ १४
 रूपमैश्वर्यमारोग्यमहिंसाफलमश्रुते ।
 फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां तथा ॥ १५
 प्रायोपवेशनाद्राज्यं सर्वत्र सुखमुच्यते ।

स्वर्गं सत्येन लभते दीक्षया कुलमुत्तमम् ॥ १६
 गवाह्यः शाकदीक्षायां स्वर्गगामी तृणाशनः ।
 स्त्रियस्त्रिपवणं स्नात्वा वायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ १७
 सलिलाशी भवेद्यश्च सदाग्निः संस्कृतो द्विजः ।
 मरुं साधयतो राज्यं नाकपृष्ठमनाशके ॥ १८
 उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।
 कृत्वा द्वादशवर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥ १९
 अधीत्य सर्ववेदान् नै सद्यो दुःखात्प्रमुच्यते ।
 मानसं हि चरन्धर्मं स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ २०

श्रियं, G₁ 'श्रय - °) M -युजार्थं

13 °) D₂ ३ वीरस्य क्षत्रियस्यापि — °) D₁₋₈ वीरा
 सनम् (for वीरस्या) V₁ B₁ ३ Dn D₁ २ ४-९ उपागत
 — °) D₁₋₈ अक्षयालभते लोकाः — °) B₁ सर्वे (for
 सर्व) B₈ कामगमास्, D₁₋₈ कामप्रदास्, S कामा
 (T₁ M मो) पगास् (for कामगमास्)

14 °) S प्राप्नोति (for लभेत) D₂ ३ धन दानेन
 लभते — °) M मौनेनाज्ञान (for मौनेनाज्ञा) Dn₂
 प्रशाम्यते, D₁₋₈ प्रयच्छति (for विशां पते) D₁₋₂ मौने
 राज्य (D₁ 'ज्ञां) प्रदद्यते — °) V₁ D₁₋₈ M₁ ३ उप
 भोगाश्च G₁ तपसा — °) S जीवित ब्रह्मचर्यया

15 °) D₁₋₈ रूपसौभाग्यमारोग्यम्, T₁ रूपमारोग्य
 मैश्वर्यम् — °) B₂ ३ D₁₀ T₁ उच्यते (for अश्रुते) M₄
 (sup in as in text) अहिंसाया फल स्मृत — After
 15^{ab}, D₁ ३-९ read 16^a-17^b D₂ om 15^a-16^b — °)
 V₁ B Dn D₈ मूलाशिनां (for शिना) D₈ राष्ट्र (for
 राज्यं) D₁ ४-९ फल फलाशिनां (D₈ ३ 'नो) राज्य — °)
 Dn₁ स्वर्गा, G₄ M₁ स्वर्ग T₂ ३ G₁ ३ पर्णाशिनस् (for
 'शिना) V₁ B Dn D₂ 10 भवेत् (for तथा)

16 For the sequence in D₁ ३-९, cf. v 1 15
 D₂ om 16^{ab} (cf. v 1 15) — °) V₁ B Dn D₈ 10
 प्रायोपवेशिनो (B₁ D₁₀ शने) राजन् — After 16^a,
 D₃ reads 18^a-19^a, for the first time, repeating it
 in its proper place — °) D₁ ४-९ सर्वत्र फलमश्रुते,
 T₁ दुःखात्पापक्षय तथा — After 16^{ab}, V₁ B Dn D₁₀
 read 17 — °) D₁ ३ स्वर्गं लभेत सत्येन; S सत्येन
 लभते स्वर्ग — °) T₁ G M₁ उच्यते (for उत्तमम्)

17 For the sequence in D₁ ३-९, cf. v 1 15
 V₁ B Dn D₁₀ read 17 after 16^{ab} — °) T₁ गवाह्य

— °) B₁ प्रज्ञागामी, G₁ ३ स्वर्गकामी (for 'गामी) T₁
 G M₁ २ ४ तृणाशनात् D₁ corrupt, D₂ ३ सर्वपापप्रणा-
 शन — °) D₁ 10 त्रिपवणे T G M₁ ४ स्थितस्त्रि (T₁
 'ति त्रि, M₄ त्रिस्त्रि) पवणस्ताने (T₁ 'नाद्), M₂ ३
 स्त्रियस्त्रिपवणज्ञाने — °) S शतक्रतो (for क्रतु लभेत्)

18 °) S सलिलाशो V₁ B Dn D₁₋₁₀ तु (for
 च) — °) D₅ ३ G₁ ३ सत्क्रतो, D₁₀ सत्क्रतो, G₁
 damaged, G₄ सत्क्रुत (for सत्क्रतो) — °) B₁
 T₂ ३ G मरुत्, B₂ D₁ Cnp मेरु, Dn₁ n₂ Cn मनु,
 D₂ ३ स्वेद (for मरु) D₁₀ M₁ साधयते T₁ मधुदायी
 महद्वाज्य ॥ Cn मनु गायत्र्यादिमन्त्रम् । पाठान्तरे मेरु
 साधन तपोविशेष । ॥ — D₃ reads 18^a-19^a for the
 first time after 16^a — °) B₈ T₂ ३ G₂ ४ M अना
 शने, T₁ 'शनी, G₁ ३ शिने

19 For the repetition of 19^a in D₅, cf. v 1 18
 — °) B₁ Dn₁ n₂ दीक्षायाम्, D₁ दीक्षां वा, D₅ दीक्षौ
 च (sio) (for दीक्षां च) — °) B₁ चाभिषेक, D₁₋₈
 [अ]प्यभि, G₁ damaged (for अभि) — °) D₁₀
 कृता, G₈ कृत्या (for कृत्वा) T₁ तु दश (for द्वा)
 — °) V₁ विशा पते (for विशिष्यते) — After 19,
 T₁ ins 38*

20 T₁ om 20 — °) V₁ B₁ Dn D₁₋₈ ३ ३ M₁₋₈
 वि, D₁ हि (for प्र) — D₈ 10 G M ins after
 20^{ab} T₁ after 19 T₃ cont after 39*

38* तत्पाठधारणास्वर्गमर्थज्ञानात्परा गतिम् ।

वितृणानां वेदजपास्वर्गमौक्षफलं स्मृतम् ।

[(L 1) T₃ तत्पाठ (for तत्पाठ-) G₂ स्वर्गो (for
 स्वर्गम्)]

— G om 20^{ab} — °) T₂ ३ M एव च (M₁ ४ य एव,

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।
 योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ॥ २१
 यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
 एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ २२
 अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।
 स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ २३
 जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ।
 चक्षुःश्रोत्रे च जीर्येते तृष्णैका तु न जीर्यते ॥ २४
 येन प्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ।
 प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ।

येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितम् ॥ २५
 सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
 अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 मीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा विस्मिताः कुरुपुंगवाः ।
 आसन्नप्रहृष्टमनसः प्रीतिमन्तोऽभवंस्तदा ॥ २७
 यन्मन्त्रे भवति वृथा प्रयुज्यमाने
 यत्सोमे भवति वृथाभिषूयमाणे ।
 यच्चाग्नौ भवति वृथाभिहूयमाने
 तत्सर्वं भवति वृथाभिधीयमाने ॥ २८

M: एव हि चरते धर्म — ^d) V₁ B₁ D_n D₂ 4-6 उपा
 श्रुते, B₁ s 5 D_r - 0 अवाप्नुते (for 'मुयात्') — After
 20, T₈ ins

39* तत्परा ये द्विजा लोके तस्य लोका सनातनम् ।
 — After the above, T₈ cont 38*

21 = 1 840* (lines 5-6), 3 2 35, 12 168
 45, 268 12, H 1 30 42 — ^b) D₁₋₃ जीर्यतोपि
 न जीर्यति (D₈ before corr 'ते') — ^c) D₁ 2 7 प्राणा-
 त्तको D_{n1} G₂ रागस्, D₄ 6 7 9 मृत्युस् (for रोगस्)

22 = 12 174 16 Pañcatantra, 2 125 — ^b)
 B₄ विंदत (for विन्दति) — ^c) D₂₋₅ s 8 तथा (for
 एव) D₈ पूर्व, S एव (for पूर्व-) — ^d) B₈ s M₁ 4
 अधि (for अनु-) D₁₋₃ T₁ विंदति (for गच्छति)

23 = 12 174 12 T₁ om 23 — ^a) B₈ प्रचोद्य
 मानानि, D₁₋₇ 9 अनोद्य, G₁ ऋतूय* (sic) (for
 अचोद्य) T₂ s G पुन (for यथा) — ^c) D_{n8} D₁
 4 6 7 9 स्व काल D₁₀ अभि, S (T₁ om) अनु- (for
 नाति) B₅ स्वकाल नाभिपद्यते — ^d) B₅ यथा (for
 तथा) D₁₋₃ पुरातनं, S (T₁ om) कृत पुरा

24 = Pañcatantra, 5 16 24^{ab} = H 1 30 43^{ab}
 — ^a) D₃ om (hapl) जीर्यति — ^c) D₁₋₃ श्रोत्र च,
 T₁ श्रोत्राणि, G₂ श्रोत्रेषु (for श्रोत्रे च) D₃ T₁
 जीर्यते — ^d) V₁ B₁₋₃ D_n D₂ s T₂ G₂ 4 M₈ transp
 तु and न B जीर्यति T₁ तृष्णैका निरुपद्रवा

25 ^a) D₁₀ G₁ s 4 येन प्रीणति पितरस् — ^b) D_r
 प्रजापते (for 'पति') D₄ 6 s तेन प्रीति प्रजापते, T₁

तेन प्रीता पितामहा — ^c) S मातरं (T₂ s G 'ता तु')
 येन प्रीणाति — ^d) T₂ s अतिथिस्, M अदितिस् (for
 पृथिवी) T₁ G अतिथि (T₁ आदित्य) स्तेन पूजित — ^e)
 D₈ [उ]पाध्याये, G 'ध्यायस् (for ध्याय) — ^f) M
 [अ]स् (for स्याद्)

26 = Manu 2 234 — ^a) T₈ पूर्वे (for सर्वे)
 D_{n8} [अ]दृता, D_r [अ]दृता (for [अ]दृता) — ^b)
 D₈ येन (for यस्य) D₁ 10 आवृता, D₈ आदृता
 (for आदृता) D₈ यस्यैते तत्र आगता — ^c) D₁
 अनावृतास् (for 'दृतास्')

27 M omitting the ref. reads 27 after 29
 — ^a) V₁ B D_n D₁₀ [ए]तद् (for तद्)

28 Before 28, T₁ ins मीष्म — ^a) G₂ transp
 भवति and वृथा D₈ भवति हि, D₁₀ यो भवति (for
 भवति) V₁ B D_n D₁₀ [उ]पयुज्यमाने, D₁ युयुज्य
 माने, D₂ s प्रयुज्य, D₄₋₆ [अ]भिजप्य, D₇₋₉ [अ]-
 भिपूज्य, G₁ प्रयुज्यमानो (for 'माने') — ^b) G₄ सोमे
 (for सोमे) B₁ [अ]भिषूयमाणे, B₄ D₄₋₆ 'धीयमाने
 (B₄ 'णे), D₂ युयमाने, D₃ 'पूयमाने (sic), D₇₋₉
 'पूज्यमाने, D₁₀ G₂ 4 M₄ 'पूयमाने, T₁ प्रणीयमाने,
 T₂ s G₁ s प्रसूयमाने (for [अ]भिपूयमाणे) — ^c) D₁₀
 यद्वाग्नौ, T₁ ये चान्ये (for यद्वाग्नौ) B₅ [अ]धीयमाने,
 D₁ विहूय, T₂ s G₁ s च हूय, G₂ हूय (for [अ]-
 मिहूय) — B₅ om (hapl) 28^d — ^d) D₈ सर्वं
 वृथा (hypermetric) (for सर्वं) D_r [अ]भिधीयते, T₂ s
 G 'धीयतेच (for 'धीयमाने)

29 ^a) D₁₋₇ यद्यसौ, D₈ वै द्विज, S भारत (for
 यद्विभो) — ^d) D₄₋₉ अन्यत् (for अत) D₁ दृच्छति,

इत्येतद्विणि प्रोक्तमुक्तवानस्मि यद्विमो ।

शुभाशुभफलप्राप्तौ किमतः श्रोतुमिच्छसि ॥ २९

इति धीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

युधिष्ठिर उवाच ।

के पूज्याः के नमस्कार्याः कान्नमस्यसि भारत ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व येषां स्पृहयसे नृप ॥ १

उचमापद्रतस्यापि यत्र ते वर्तते मनः ।

मनुष्यलोके सर्वस्मिन्यदमुत्रेह चाप्युत ॥ २

भीष्म उवाच ।

स्पृहयामि द्विजातीनां येषां ब्रह्म परं धनम् ।

येषां स्वप्रत्ययः स्वर्गस्तपःस्वाध्यायसाधनः ॥ ३

येषां वृद्धाश्च बालाश्च पितृपैतामहीं धुरम् ।

उद्वहन्ति न सीदन्ति तेषां वै स्पृहयाम्यहम् ॥ ४

विद्यास्त्रभिविनीतानां दान्तानां मृदुमापिणाम् ।

श्रुतवृत्तोपपन्नानां सदाक्षरविदां सताम् ॥ ५

संसत्सु वदतां येषां हंसानामिव संघशः ।

मङ्गल्यरूपा रुचिरा दिव्यजीमूतनिःस्वनाः ॥ ६

सम्यगुच्चारिता वाचः श्रूयन्ते हि युधिष्ठिर ।

शुश्रूषमाणे नृपतौ प्रेत्य चेह सुखावहाः ॥ ७

D7-9 अर्हसि (for इच्छसि) — After 29, M reads 27

Colophon — *Parvan name* B1 s 4 Dn3 D1-8 शाति — *Sub-parvan* V1 B Dn D1-8 10 T3 G4 M दानधर्म — *Adhy name* V1 B1 2 4 5 Dn D10 कर्म (Dn3 om. कर्म) फलिक, D1-8 कर्मफलनिर्देश, D4-9 कर्मफलं, T2 G1 8 सत्कर्मफलावा (G3 लप्रा) सिकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) V1 Dn1 D5 10 7 (as in text), S 11 — *Śloka no* Dn1 29 — After this adhy, S (except G2 4) reads adhy 5

8

1 °) D1 एत (for एतन्) — °) V1 B Dn D10 येभ्य, D1 2 4-9 केषां, D2 कथां (for येषां) D7-9 [s] नच (for नृप) — For 1, S subst

40* यथैव ते नमस्कार्या प्रोक्ता शक्रेण मानद ।

तथैव मयि चाचक्ष्व येषां स्पृहयसे नृप ।

[(L 1) T1 तथैव के (for यथैव ते)]

2 °) D2 om. वर्तते — °) T G सर्वत्र (for सर्वं स्निह) — °) D1-8 चाप्यय, D4-9 चा (D7 वा) प्यते, T1 वा शुभं, T2 8 G M1-8 चाच्युतं (G2 त, G4 त) (for चाप्युत) M2 (sup lin) यदतर्बहिरच्युत

3 °) V1 B Dn D10 द्विजातिभ्यो (for सीनां)

7

— °) B4 om (hapl) from येषां (in 3°) up to तेषां (in 4°) B5 वल (for धनम्) — T1 om (hapl) 3° — °) B5 सु-, D5 (before corr) प्र, D1 च, T2 8 G सं, M1 4 स्म (for स्व) D1 सर्वस्व (for स्वर्गस्व) — Dn3 om 3° — °) V1 B (B2 om) Dn1 n2 D2 4 7 8 10 -साधन (for न)

4 B4 om up to तेषां (in 4°) (of v l 3) — °) V1 Dn D1 2 transp वृद्धाश्च and बालाश्च — °) V1 B (B4 om) Dn D10 तेभ्यो (for तेषां)

5 °) D2 8 G1 8 [अ] ति (for [अ] नि) — °) D2 8 सदाक्षरविदा, D4-9 सदाक्षरवता, S पदाक्षरविदा

6 °) V1 B Dn D10 तात, D3 पूर्वां, D4-9 T2 8 G तेषां (for येषां) — °) D1 (sup lin as in text) सगश, D5 8 10 सर्वेश, T2 G1 8 सयतां, G2 4 सशय (G4 य) (for सवश) T1 तेषां वै स्पृहयाम्यहम् — °) — After 6°b, T8 ins 41* T1 8 om 6°b — °) D2 8 7 9 T2 G1 8 M रूप- (for -रूपा) — °) V1 B1 4 Dn3 D10 M2 दिव्या, D2 दिवि, D4-9 स्निग्ध, T2 G व्योम्नि (for दिव्य) Some MSS निस्वना

7 °) V1 B (B2 damaged) Dn1 n2 D10 T2 G1 M2 8 उच्चरिता, D4-9 उदीरिता (for उच्चा°) T2 G1 8 वाचा (for वाच) — °) Dn3 D5 श्रूयते D10

ये चापि तेषां श्रोतारः सदा सदसि संमताः ।
 विज्ञानगुणसंपन्नास्तेषां च स्पृह्याम्यहम् ॥ ८
 सुसंस्कृतानि प्रयताः शुचीनि गुणवन्ति च ।
 ददत्यन्नानि तृप्त्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
 ये चापि सततं राजंस्तेषां च स्पृह्याम्यहम् ॥ ९
 शक्यं ह्येवाहवे योद्धुं न दातुमनस्ययितम् ।
 शूरा वीराश्च शतशः सन्ति लोके युधिष्ठिर ।
 तेषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥ १०

च (for हि) S (G₁ damaged) [अ]तिपावना (for युधिष्ठिर) — D₁₋₈ om 7^o-8^d T₁ om 7^{od} —^o)
 D₁₋₈ नृपते T₂ s G (G₁ damaged) शुश्रूषमाणेन नृप
 —^d) S (T₁ om, G₁ damaged) transp च and
 [ह]ह — M ins after 7 T₁ after 7^{ad} T₈ after 6^{ad}

41* ज्ञानविज्ञानयुक्तानां तेषां च स्पृह्याम्यहम् ।

[T₁ सपन्नैस् (for युक्तानां) and वै (for च)]

8 D₁₋₈ om 8 (of v 1 7) —^a) D₇ वा (for च) D₈ तेषां (for तेषां) T₁ ये च तेषां प्रदातारः,
 T₂ s G M तेषां च (M ये चैव) तेषां दातार — G₈
 om. 8^{ad} —^d) D₁ 2 सप्रति, D₇₋₈ ससदि (for सदसि) T₁ सगता (for समता) D₃ दिव्यजीमूत-
 नि स्वना (= 6^d) —^d) V₁ B Dn D₁₀ तेभ्यश्च (for तेषां) T₁ वै (for च)

9 D₁ 2 T₂ G₈ om (hapl) 9 D₁₋₈ transp 9^{ad} and 9^o, D₁ repeating 9^o in its proper place —^a)
 D₂ सुसंस्कृतास्तु G₁ 2 4 प्रयत (for ता) —^d) D₁₀
 शुभानि (for शुचीनि) — B₈ om 9^{ad} —^o) G₁
 partly damaged. B₅ G₁ 2 ददाति, D₇ ददति, G₁
 ददामि D₈ om from स्यर्थं up to दातुमन (in 10^o)
 D₁ तृप्त्यर्थं, T₁ प्रीत्यर्थं (for तृप्त्यर्थं) —^a) S (T₂
 G₈ om) ये चापि ते (T₈ G₁ 4 ये) वा दातारस् —^o)
 V₁ B₁ 2 4 5 Dn D₈ 10 तेभ्यश्च (for तेषां)

10 D₈ om up to दातुमन (in 10^o) (of v 1 9)
 D₈ om (hapl) 10^{ad} —^a) B₅ चैव, D₁₋₈ येन,
 D₁₀ G₂ ते च, T₁ 2 G₁ 8 4 ये च, T₈ यैश्च (for ह्येव)
 V₁ युद्ध (for योद्धु) D₁ 7-9 शक्यते चाहवे
 योद्धु —^d) B₂ D₁₋₄ 8 8 अनसूयता, B₈ यता, B₁
 D₁₀ T₂ 3 G यितु, B₅ M₁ यया, D₂ अनसूयव

धन्यः स्यां यद्यहं भूयः सौम्य ब्राह्मणकोऽपि वा ।
 कुले जातो धर्मगतिस्तपोविद्यापरायणः ॥ ११
 न मे त्वत्तः प्रियतरो लोकेऽस्मिन्पाण्डुनन्दन ।
 त्वत्तश्च मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १२
 यथा मम प्रियतरास्त्वत्तो विप्राः कुरुद्रह ।
 तेन सत्त्वेन गच्छेयं लोकान्यत्र स शंतनुः ॥ १३
 न मे पिता प्रियतरो ब्राह्मणेभ्यस्तथाभवत् ।
 न मे पितुः पिता वापि ये चान्येऽपि सुहृज्जनाः ॥ १४

(for अनसूयितम्) T₁ न ये दास्यंत्यनसूयया —^o) D₂ 6-9
 वीरा शूराश्च (by transp), D₁₀ T₈ G₁ 8 शूरा घीराश्च
 T₁ सरसा (for शतश) —^o) V₁ Dn D₁₀ येषां (for तेषां)
 D₂ 8 ये (D₈ ते) वा संक्षी (D₈ 'ज्ञी') यमानाना
 —^o) D₁ विनश्यते, D₂ 8 न न (D₃ प) श्यति (for विशिष्यते)

11 T₁ om 11 —^a) D₁ corrupt, D₂ 8 मे
 सौम्यस् (for [अ]हं भूय) D₁₋₈ धन्यस्त्व यदि तुल्येते
 (D₈ 'त) —^d) D₂ 8 तुल्येद् (for सौम्य) D₁ ह;
 D₂₋₉ हि (for वा) —^o) B₁ जाते (for जातो) B
 D₈ 10 धर्ममतिस्, D₁ 2 3 (also) 4-9 बंधुमतिस् (D₅
 'पि) (for धर्मगतिस्) —^a) D₂ 8 तपोयम (for 'विद्या)
 — For 11, T₂ 8 G M subst

42* भद्रं तु जन्म संप्राप्य भूयो ब्राह्मणको भवेत् ।

बन्धुमध्ये कुले जात सुदुरापमवामुयात् ।

[(L 1) M भय (for भवेत्)]

12 B₅ om (hapl) 12-13 —^a) T₈ G₁ 8 प्रिय
 तमो —^o) B₂ partly damaged V₁ B (B₅ om)
 Dn D₂ 10 [अ]पि (for मे) D₂ 4-9 प्रियतरो, T₁
 'तमा (for 'तरा) —^d) S ब्राह्मणा एव (T₁ ननु) भारत

13 B₅ om 13 (cf v 1 12) —^a) B₁ 8 च मे
 (for मम) V₁ Dn T₁ प्रियतमास् B₂₋₄ D₁₀ यथा
 प्रियतमास्त्वत्तो, D₁₋₈ त्वत्तश्च मे प्रियतरा —^d) D₁₋₇ 8
 यथा विप्रा, S विप्रा (G₂ वीरा) स्त्वत्त (by transp)
 Dn कुरुत्तम (for कुरुद्रह) B₂₋₄ D₁₀ विप्रा मे कुरुत्तम;
 D₈ ब्राह्मणो भरतर्षभ —^o) D₈ 10 सत्त्वेन (for सत्त्वेन)
 —^d) V₁ B₁₋₄ Dn श्रावतु

14 ^a) B₅ त्वत्त (for पिता) G₁ प्रियतमो —^d)
 D₂ 8 तदा (for तथा) B₁ T₁ भवेत्; D₁₋₈ T₂ 3 G
 भवान् (for [अ]भवत्) —^o) D₈ om (hapl) from

न हि मे वृजिनं किंचिद्विद्यते ब्राह्मणेष्विह ।
 अणु वा यदि वा स्थूलं विदितं साधुर्कर्मभिः ॥ १५
 कर्मणा मनसा वापि वाचा वापि परंतप ।
 यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु तेनाद्य न तपाम्यहम् ॥ १६
 ब्रह्मण्य इति मामाहुस्तथा वाचास्मि तोषितः ।
 एतदेव पवित्रेभ्यः सर्वेभ्यः परमं स्मृतम् ॥ १७
 पश्यामि लोकानमलाञ्छुचीन्ब्राह्मणयायिनः ।
 तेषु मे तात गन्तव्यमह्वाय च चिराय च ॥ १८

यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके युधिष्ठिर ।
 स देवः सा गतिर्नान्या क्षत्रियस्य तथा द्विजाः ॥ १९
 क्षत्रियः शतवर्षी च दशवर्षी च ब्राह्मणः ।
 पितापुत्रौ च विज्ञेयौ तयोर्हि ब्राह्मणः पिता ॥ २०
 नारी तु पत्यभावे वै देवर कुरुते पतिम् ।
 पृथिवी ब्राह्मणालाभे क्षत्रियं कुरुते पतिम् ॥ २१
 पुत्रवच्च ततो रक्षया उपास्या गुरुवच्च ते ।
 अश्विचोपचर्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम ॥ २२

पितु up to चान्ये (in 14^d) Dn1 प्रियतरा, Ds ५
 पिता चापि (for पिता वापि) — Gs om (hapl)
 14^d-16^a — ^d) Bz ५ D10 च (for अपि)

15 Gs om 15 (cf v l 14) — ^a) S (Gs om)
 च (for हि) — ^b) D1-9 हि (for [ह] ह) T1
 ब्राह्मणेष्विह विद्यते — ^c) B1 अल्प, G4 अणुर (for
 अणु) — ^d) Bz damaged, B4 Ds 10 विद्यते, Ds
 विद्यते D1-9 पुण्य (for साधु) V1 Dn विद्यते
 साधुर्कर्मणु, Bz ५ विदित पुण्यलक्ष (Bz कर्म) ण

16 Gs om 16^a (cf v l 14) — ^a) Bz damaged
 D1 च (for वा) Ds मनसा कर्मणा वापि — ^b)
 B1 D1 वाचा चापि, Ds ३ तथा वाचा, T1 om, Tz
 G4 वाचापि च (for वाचा वापि) — ^c) D1-7 ३ तन्
 (for यन्) D10 मरुत (for मे कृत) V1 B Dn
 ब्राह्मणेभ्यस् (for णेषु) — ^d) Ds reads तेनाद्य twice
 D2 [अ] ल्यत, Ds [अ] न्य तु (for [अ] य न) D1
 वितरामि; T G भवितास्मि (for न तपामि)

17 ^a) Dn2 D1 M3 ब्राह्मण्य D1-9 ब्रा (D1 ब्र)
 क्षण्यमिति मा प्राहुस् — ^b) B1 स्वया (for तथा)
 D1-8 विक्षित, T1 भावित, Tz ३ G1 ५ ४ M पावित,
 Gs पालित (for तोषित) D1-9 तस्य (Ds या)
 चैवास्मि विक्षित — ^c) D10 एवं (for एव)

18 ^a) Ds ३ अखिलाब्, D1-9 विविधाब्, Tz
 G1 ३ अनुलाब् (for अम्) — ^b) D1.2 शुभान् (for
 शुचीन्) Bz-5 D10 याजिन, T1 ३ G M4 तोषणाद्,
 T2 तोषितान् (for यायिन) D1-9 शुभान्ब्राह्मणयोगिन,
 M1-3 विप्रतोषणपालनात् — ^c) S वप्र तत्र तु गतव्यम्
 — ^d) Gs तु (for the first च) D1 ९ वराय च,
 T1 शुलाय च, Gz ३ विचारय (fo चिराय च)

19 ^a) Ds तथा (for यथा) V1 Bz-4 Dn भर्त्रा

श्रयो (for पत्या) — ^b) Ds स्त्रीलोके ह (for स्त्रीणां
 लोके) — ^c) V1 D1-10 Tz G4 सदैव (for स देव)
 D2 T1 M1 स, Tz Gz ४ हि (for सा) T1 नार्या
 (for नान्या) Tz पतिरेव गतिर्नार्या, G1 ३ सदैव हि
 गतिर्नार्या — ^d) D1.३ यथा (for तथा) D1-9 द्विज

20 For 20, cf. Manu 2 135 — ^a) V1 शतवर्षी
 च, D1-9 Tz G शत (Ds पच) वर्षीयो (for शतवर्षी च)
 — ^b) V1 दशवर्षी V1 B Dn द्विजोत्तम (Dn2 मा)
 (for च ब्राह्मण) Ds ३ 7-9 ब्राह्मण पंचवार्षिक, Ds
 corrupt — ^c) B4 Ds 8-10 पुत्रौ तु, Gz च पुत्रो
 (for पुत्रौ च) Gs om. विज्ञेयौ D1-8 पितापुत्रौ
 विज्ञानीयाद् — ^d) B1 Ds 10 S (except T1) तस्य
 (for तयोर्) T1 तु (for हि) Dn1 n2 गुह (for
 पिता) D1-7 ९ ब्राह्मणस्तु तयो पिता

21 For 21, cf. 12 73 12 — ^a) G1 partly
 damaged D1-9 पत्युरभावे (for तु पत्य) — D1-7 ९
 T1 om (hapl) 21^a — ^b) Tz ३ M1-8 ब्राह्मणालाभात्,
 G M4 भावात् (for लाभे) — Tz ३ G M ins after
 21 T1 after 21^b

43* ब्राह्मणानुश्रया ब्राह्म राज्य च सपुरोहितै ।
 तद्रक्षणेन स्वर्गोऽस्य तत्कोपाश्रकोऽक्षय ।

[(L 1) T1 ब्राह्मणानुश्रयाद्वाद्य (for the prior half)
 T1 सपुरोहित, Tz ३ Gs समरे हि ते — (L 2) M
 स्यात् (for सस्य) T1 कोपनाश्रयोक्षय (for the post.
 half)]

22 ^a) T1 M [ए] व नो, Tz ३ G (G1 damaged)
 [ए] व ते (for सतो) — ^b) S न (for ते) — ^c)
 D1 [अ] क्षि, Ds ३ 7-9 ते, D1-8 च (for वै) — ^d)
 Gz ब्राह्मणान्

23 ^a) T1 सत्यव्रत (for सत सत्य) — ^b) Tz

शृङ्गसतः सत्यशीलान्सर्वभूतहिते रतान् ।
 आशीविषानिव क्रुद्धान्द्विजानुपचरेत्सदा ॥ २३
 तेजसस्तपसश्चैव नित्यं बिभ्येद्युधिष्ठिर ।
 उभे चैते परित्याज्ये तेजश्चैव तपस्तथा ॥ २४
 व्यवसायस्तयोः शीघ्रमुभयोरेव विद्यते ।
 हन्युः क्रुद्धा महाराज ब्राह्मणा ये तपस्विनः ॥ २५

भूयः स्यादुभयं दत्तं ब्राह्मणाद्यदकोपनात् ।
 कुर्यादुभयतःशेषं दत्तशेषं न शेषयेत् ॥ २६
 दण्डपाणिर्यथा गोषु पालो नित्यं स्थिरो भवेत् ।
 ब्राह्मणान्ब्रह्म च तथा क्षत्रियः परिपालयेत् ॥ २७
 पितेव पुत्रात्रक्षेथा ब्राह्मणान्ब्रह्मतेजसः ।
 गृहे चैषामवेक्षेथाः कचिदस्तीह जीवनम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणानां तु ये लोके प्रतिश्रुत्य पितामह ।

न प्रयच्छन्ति मोहात्ते के भवन्ति महामते ॥ १
 एतन्मे तत्त्वतो ब्रूहि धर्म धर्मभृतां वर ।

G₁ ४ ४ विषामिवत् (for 'निव' —^d) V₁ B₁₋₈ D_n
 परि (for उप) — After 23, T₁ ins 44*

24 T₁ om 24^a-25^b —^b) D₁₋₉ बिभियास्त्वं, S
 (T₁ om) नित्यं बिभ्ये — T₂ ४ G M ins after 24^{ab}
 T₁ after 23

44* दूरतो मातृवत्पूज्या विप्रदारा सुरक्षया ।

[T₁ त्याज्या (for पूज्या) and युधिष्ठिर (for सुरक्षया)]
 — T₂ ४ G om 24^a-25^b —^a) D₄ वरे, D₅ ४ च
 ते, D₁₀ नैते (for चैते) —^d) D₁₋₉ च ह (for
 तथा)

25 T G om 25^{ab} (cf v l. 24) —^a) B₂
 (marg) D_{ns} तथा (for तयो) B₁ शक्यम्, B₂
 (marg) ५ D_{ns} क्षैत्र्य (D_{ns} 'प्र')म् (for क्षीघ्रम्) —^d)
 T₁ चै, T₂ ४ G₁ ४ M च (for ये) — T₂ ४ G₁ ४
 M ins after 25 G₂ ४ after 27^{ab}

45* अकोपनापराधेन भूयो नरकमश्नुते ।

26 T G₁ ४ om 26^a-27^b —^a) D₄₋₉ तद् (for
 स्याद्) M क्षम्यं (for उं) D₁ २ भूयस्तदुदकं दातुं
 —^b) D₄₋₈ ब्रा (D₈ ब्र)ह्मणो (D₄ ५ 'जे')यदकोपन (D₇
 'ना'), M ब्राह्मणान्यदि कोपनात् —^d) D₁ क्रतु (for
 दत्त-) M₁ ४ शेषवद् (for 'येत्')

27 T G₁ ४ om 27^{ab} (cf v l. 26) —^a) V₁
 B₁ २ ४ D_{ns} गोष्ठ (for गोषु) —^b) D₅ G₂ नित्य-
 (for नित्य) V₃ B D_n D₁₀ हि रक्षयेद्, D₁₋₈ स्थितो

भवेत् — After 27^{ab}, G₂ ४ ins 45* —^a) D_{n1} n₂
 ब्राह्मणा, M 'जे' (for 'णान्') D₂ चैव (for ब्रह्म) D₁
 न, D₂ ४ हि (for च) T G ब्राह्मणेषु स्थित ब्रह्म

28 ^a) S (except G₂ ४) रक्षेत (for 'था') —^b)
 D₁₋₉ चर्म- (for ब्रह्म) D₈ G₄ तेजसा (for 'स')
 V₁ B D_n D₁₀ ब्राह्मणान्धर्मचेतस —^a) S गृहं (for
 गृहे) D₄ ४ चैवम्, D₅ तेषाम्, D₇ चैकाम् (for
 चैषाम्) B₂ आचक्षेया, D₁ ४ ५ अवेक्ष्ये (D₁ 'क्षे')या,
 G₂ अवेक्षेत (for 'क्षेथा') —^d) V₁ B₂₋₄ D_n D₈ ४ 10
 किंस्विद्, B₁ D₄₋₇ ४ किंचिद्, D₁ २ T₁ G₂ ४ M₁
 कश्चिद् (for कचिद्) V₁ B D_n [इ]ति (for [इ]द)
 T₁ G₁ २ ४ जीवित (for जीवनम्)

Colophon om in D₇ — Parvan name B₁ ४
 D_{ns} D₁ शान्ति — Sub parvan V₁ B D_n D₁₋₁
 ४ ४-10 M दानधर्म — Adhy name V₁ B₁ २ ४ ५
 D_n D₄₋₈ ४-10 भीष्मनिश्चय, T₂ G₁ ४ ब्राह्मणप्रशना
 — Adhy no (figures, words or both) D₅ 10 8 (as
 in text), S 13 — After adhy ४, S ins a pas
 sage given in App I (Nos 1 and 1A)

9

1 Before 1, D₇ ins

46* दानधर्मेषु भीष्म सदैव निश्चयो हि मे ।
 —^a) B₁ D₅ ४ ४ ४ च ये, T₁ पर (for तु ये)
 (except D₁₋₈) M₂ लोका —^b) D₂ प्रतिश्रुत्या

प्रतिश्रुत्य दुरात्मानो न प्रयच्छन्ति ये नराः ॥ २

भीष्म उवाच ।

यो न दद्यात्प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीबस्वेव प्रजाफलम् ॥ ३
यां रात्रिं जायते पापो यां च रात्रिं विनश्यति ।
एतस्मिन्नन्तरे यद्यत्सुकृतं तस्य भारत ।
यच्च तस्य हुतं किञ्चित्सर्वं तस्योपहन्यते ॥ ४
अत्रैतद्वचनं प्रादुर्धर्मशास्त्रविदो जनाः ।
निश्चय्य भरतश्रेष्ठ बुद्ध्या परमयुक्तया ॥ ५
अपि चोदाहरन्तीमं धर्मशास्त्रविदो जनाः ।

अश्वानां श्यामकर्णानां सहस्रेण स मुच्यते ॥ ६
अत्रैवोदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।
सृगालस्य च संवादं वानरस्य च भारत ॥ ७
तौ सखायौ पुरा ह्यास्तां मानुषत्वे परंतप ।
अन्यां योनिं समापन्नौ सार्गालीं वानरीं तथा ॥ ८
ततः परास्त्रन्खादन्तं सृगालं वानरोऽज्ववीत् ।
श्मशानमध्ये संप्रेक्ष्य पूर्वजातिमनुस्मरन् ॥ ९
किं त्वया पापकं कर्म कृतं पूर्वं सुदारुणम् ।
यस्त्वं श्मशाने मृतकान्पूतिकानत्सि कुत्सितान् ॥ १०
एवमुक्तः प्रत्युवाच सृगालो वानरं तदा ।

प्रतिश्रुति पितृमह (B10) — °) T₁ 8 G लोभाद् (for मोहाद्) — °) V₁ B Dn D₁₀ महायुते (for मते)

2 D₆ 7 9 om 2 T₈ G₁ 8 4 om 2^{ab} — °) G₂ एतेन (for एतन्मे) — °) D₂ धर्म्यं (for धर्मं) B₁ धर्मविवां (for भृतां) — °) V₁ दुराधर्षा (for त्मानो) — °) D₈ 10 जना (for नरा)

3 ^b) Dn₈ जल्पं (for स्वल्पं)

4 °) D₈ ज्ञायते (for जा°) V₁ B Dn₈ D₁₀ जेतुर, Dn₁ n₂ जीवो (for पापो) — °) V₁ Dn D₈ रात्रिं च (by transp), B₁ तु रात्रिं T₁ मरिष्यति (for विनश्यति) B₂ यां रात्रिं न विनश्यते — °) M₁ 2 4 एतयोर् (for स्मिन्) — After 4°, N nns

47*

दत्तं वा भरतर्षभ ।

उपस्तहमयो वापि

— °) V₁ सर्वस्व (for सर्वं) D₄-9 तद् (for तस्य) M-पश्यते (for हन्यते)

5 °) V₁ B₆ Dn अयः G₁ damaged (for अत्र) — D₁-8, 7 8 T₁ G₄ om (hapl) 5°-6° — °) T₈ G₁ 8 M₂-4 निशाम्य — °) D₄-9 बुद्ध्या परमया युत

6 D₁-8 7 8 T₁ G₄ om 6^{ab} (cf v l. 5) D₄-9 om. 6 — °) D₉ हृतीव (for अपि च) — °) B₁ D₉ 10 T₂ 8 G₂ 8 M धर्मं धर्मं; B₄ सर्वशास्त्र (for धर्मं) G₂ (before corr) भृतां वर (for विदो जना) — °) T G₁-8 M न, G₄ वि (for स) D₁ 7 मुच्यते, G₁ damaged (for मुच्यते)

7 °) B₂ 8 5 च, 8 (except G₂) [अ]पि (for [ए]

व) — °) Some MSS सृगालस्य — °) D₇ 8 नरर्षभ, D₉ भरतर्षभ (hypermetric), S च सत्तम (for च भारत) D₄-9 वानरेण महातप

8 °) D₄-9 M सहायौ (for सखायौ) B₆ स्मरतौ तां (for पुरा ह्यास्ता) — °) D₇ 8 मनुष्यत्वे (for मानुषत्वे) — °) V₁ योनौ (for योनिं) D₄-9 अनुप्राप्तौ, D₉ T₂ G समुत्पन्नौ (for समापन्नौ) — °) Some MSS शार्गालीं, D₂ सुंगालीं, D₄ 8 8 शु (D₅ च) गालीं (for सार्गालीं) — After 8, T G ins

48* संभाषणमपौ तु ततः सख्यं तत्र परस्परम् ।

[T₁ G₂ 4 सगणपास्त सख्य (for the prior half) T₁ जात, G₂ 4 तत्र (for सख्य)]

9 °) D₄-9 तथा (for तत) T G₁ M₂-4 ततः पुरा सखाय तं, G₂ 4 M₁ ततः पुरा (G₄ परं) सहायं तं — °) Some MSS सृगाल, D₈ सृगाले — Calcutta ed repeats 9^{ad} after 11^{ab} — °) D₉ 9 श्मशान- M₁-8 त (for सं)

10 °) Dn₈ पातक (for पापकं) V₁ B Dn D₁₀ पूर्वं (for कर्म) D₉ किं त्वया पापकमेतत् — °) D₂ कृत (for कृतं) V₁ B Dn D₁₀ कर्म (for पूर्वं) — °) D₂ 4 7 T₁ 2 G₁ 8 M₁ 2 यत् (for यस्) D₉ श्मशाने — °) D₂ प्रेतकान् (for पूतिं) Dn₈ दारुणान्; M₁ कुत्सिकान् (for वान्)

11 °) Some MSS सृगालो — After 11^{ab}, Calcutta ed. repeats 9^{ad} — °) G₁ partly damaged V₁ B (except B₂) Dn D₈-10 उपाहृत, T₂ 8 G₈ M अपाहृतं (for उपा°)

12 °) B₆ पापिनां, Dn₁ n₂ पापकीं; D₂ 8 पातका,

ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुत्य न मया तदुपाकृतम् ॥ ११
तत्कृते पापिकां योनिमापन्नोऽस्मि पुनरगम ।
तस्मादेवंविधं भक्ष्यं भक्षयामि बुभुक्षितः ॥ १२
इत्येतद्भुवतो राजन्ब्राह्मणस्य मया श्रुतम् ।
कथां कथयतः पुण्यां धर्मज्ञस्य पुरातनीम् ॥ १३
श्रुतं चापि मया भूयः कृष्णस्यापि विशां पते ।

कथां कथयतः पूर्वं ब्राह्मणं प्रति पाण्डव ॥ १४
एवमेव च मां नित्यं ब्राह्मणाः संदिशन्ति वै ।
प्रतिश्रुत्य भवेदेयं नाशा कार्या हि ब्राह्मणैः ॥ १५
ब्राह्मणो ह्याशया पूर्वं कृतया पृथिवीपते ।
सुसमिद्धो यथा दीप्तः पावकस्तद्विधः स्मृतः ॥ १६
यं निरीक्षेत संकुद्ध आशया पूर्वजातया ।

D₈ 7 पापिकां (for पापिका) — ⁶ D₁₋₉ उपेतो (for आपन्नो) D₁ पुरगम — ⁶ D₄ सान्ये (sio) (for भक्ष्यं) — After 12, B₁ ins

49* एतन्मया ते कथितं सृगालोऽहं यथाभवम् ।

एव तु वानरता प्राप्तं कर्मणा केन तद्वद ।

वानर उवाच ।

पारक्याणि पुरा लोभात्फलान्यपहृतानि च ।

तेनाह कर्मदोषेण वानरस्वमुपागत ।

भीष्म उवाच ।

एव तौ कथयित्वा तु कर्मदोषान्परस्परम् ।

सृगालो वानरश्चापि प्रतियातौ यथागतम् ।

While Dn D₈ 10 G₄ ins after 12

50* भीष्म उवाच ।

सृगालो वानर प्राह पुनरेव नृपोत्तम ।

किं स्वया पातकं कर्म कृतं येनासि वानर ।

[(L 1) Some MSS सृगालो Dn₈ चाह (for प्राह) Dn₁ n₂ G₄ नरोत्तम (for नृपो)]

— Dn D₈ 10 G₄ cont T G₁₋₈ M ins after 12

51* स चाप्याह ब्राह्मणानां फलाहारं पुनरगम ।

तस्मान्न ब्राह्मणस्य तु हर्तव्यं विदुषा सदा ।

सीमाविवादे मोक्तव्यं दातव्यं च प्रतिश्रुतम् ।

[Before line 1, Dn D₈ 10 ins वानर उवाच T₁ om line 1 — (L 1) Dn D₈ 10 सदा चाह, M स चाह (for स चाप्याह) Dn₁ transp ब्राह्मणानां and फलाहार Dn₈ G₄ पुनरगम, G₁ damaged — (L 2) G₂ ब्राह्मणानां (for 'णस्व') M₁ कर्तव्य (for हं) T G₁ 8 सदा (for सदा) — (L 3) Dn₁ n₂ सम (for सीमा-) Dn₁ D₈ विवादे, G₁ 8 वादेपि (for विवादे) Dn D₈ मोक्तव्यो, D₁₀ मोक्तव्य (for मो) T₁ न चातिदादो वक्तव्यो (for the prior half)]

13 Before 13, V₁ B (except B₄) Dn D₈ 8.10 T

G₁ 8 4 M₈ ins भीष्म उवाच — ⁶ D₃ om भुवतो राजन् B₄ वदतो, D₄ भुवता (for 'तो) — ⁶ D₃ om मया — D₄ om (hapl) 13^o-14^o — ⁶ V₁ G₈ T₂ कथयता (for 'यत') D₁ G₂ पुण्य G₁ कथा कथयतां पुण्यां — ⁶ G₁ damaged D₈ G₂ 4 पुरातन, T G₂ (after corr) M 'तना

14 D₄ om 14^{ab} (cf v l 13) — ⁶ B₂ 8 Dn₁ n₂ D₁₀ श्रुतश्च, T₂ 8 स्मृत (for श्रुत) Dn₈ वा (for च) D₅ भूप, D₈ भूय (for भूय) — ⁶ T₁ च (for [अ]पि) D₁₋₉ महामते (for विशां पते) D₂ 8 केशवस्य महामते — T G om 14^{cd} — ⁶ M₈ 4 कथा (for कथर) B (except B₂) D₁₀ पूर्वा — Dn₈ om (hapl) 14^d-15^a — ⁶ D₁₋₉ ब्राह्मणान्प्रति भारत (D₁ पादव) — Dn₁ n₂ ins after 14 T G after 14^{ab}

52* न हर्तव्यं विप्रधन क्षन्तव्यं तेषु नित्यश ।

बालाश्च नावमन्तव्या दरिद्रा कृपणा अपि ।

[(L 2) Dn₈ ये (for च)]

15 Dn₈ om 15^a (cf v l 14) G₁ partly damaged — ⁶ D₁ 4-9 [अ]त्र, D₂ 8 हि (for च) T₁ मा (for मां) — ⁶ V₁ प्र, D₁ स्म (for स) D₄₋₈ हि (for वै) — ⁶ D₁ T₂ G प्रतिश्रुत — ⁶ V₁ B Dn D₈ 10 द्विजोत्तमे, D₂ 8 हि ब्राह्मणे, D₁₋₉ द्विजन्मने (for हि ब्राह्मणे) S आशाकामो हि ब्राह्मण

16 ⁶ M₁₋₈ [s]त्याशया, M₄ [s]म्या (for ह्या) D₄ पूर्वं — ⁶ T₁ परया (for कृतया) — ⁶ Dn₁ यदा (for यथा) D₈ [अ]दित्य (for दीप्त) — ⁶ B₄ पापकस् (for पावकस्)

17 G₁ partly damaged — ⁶ D₁₋₉ निरीक्षेत (D₆ 'ते), D₁ 9 'क्षेतु, S (G₁ damaged) 'क्षति (for 'क्षेत) D₆ संकुद्धा (for संकुद्ध) D₈ य निरीक्षेतुसरब्ध — ⁶ B₂ ***तया, B₃ T₁ 8 G₂ 4 M पूर्वयातया; D₈ पूर्वका द्विजा (sio), D₁₋₉ पूर्वया युष्

प्रदहेत हि तं राजन्कक्षमक्षय्यभृग्यथा ॥ १७
स एव हि यदा तुष्टो वचसा प्रतिनन्दति ।
भवत्पगदसंकाशो विषये तस्य भारत ॥ १८
पुत्रान्पौत्रान्पशून्श्चैव बान्धवान्सचिर्वास्तथा ।
पुरं जनपदं चैव शान्तिरिष्टेव पुष्यति ॥ १९
एतद्धि परमं तेजो ब्राह्मणस्येह दृश्यते ।
सहस्रकिरणस्येव सवितुर्धरणीतले ॥ २०
तस्मादातन्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर ।

यदीच्छेच्छोभनां जातिं प्राप्तुं भरतसत्तम ॥ २१
ब्राह्मणस्य हि दत्तेन ध्रुवं स्वर्गो ह्यनुत्तमः ।
शक्यं प्राप्तुं विशेषेण दानं हि महती क्रिया ॥ २२
इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितरस्तथा ।
तस्मादानानि देयानि ब्राह्मणेभ्यो विज्ञानता ॥ २३
महद्धि भरतश्रेष्ठ ब्राह्मणस्तीर्थमुच्यते ।
वेलायां न तु कस्यांचिद्वच्छेद्धिमो ह्यपूजितः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

D₁ पूर्ववद्विज, D₈ ० पूर्वया च य, G₈ पूर्वया तदा
(for जातया) D₂ आशया पूर्वया द्विज —^a) V₁
B Dn D₁₀ प्रदहेत; D₂ स दहेत, D₈ संद° (for
प्रद°) M₄ प्रदहेदहित राजन् —^a) D₂ कक्षयम् Dn₁
D₂ ० T₁ G₁ ४ ४ क्षय (for अक्षय्य)

18 ^a) T₂ स चैव च, T₈ G सदै (G₂ 'दे'व च,
M₁ ३ ४ स एष हि (for स एव हि) Dns सदा, D₂ ३ 10
G₂ यथा (for यदा) —^b) D₂-० T₁ मनसा (for
वचसा) D₁ प्रतिनदित —^c) M₁ [अ]गत (for [अ]
गद) T₈ सकारो (for सकाशो) G₂ भवत्यागत
सकारो —^d) V₁ B₁ Dns विषपीतस्य भारत

19 ^a) D₁-० प्रपौत्रश्च (for पशून्श्चैव) T₁ [अ]पि
(for [ए]त्र) —^b) G₁ partly damaged T₁ अपि
(for तथा) —^c) V₁ B₁ ३ D₂-० [ह]येत (for [ह]
ष्टेव) V₁ B₁ ३ Dn पोषयेत्, D₁ ३ ३ तुष्यति, D₂ ३
रक्षति, ३ पोषति (for पुष्यति) B₁ D₁₀ शांतिमिष्टेन
जोष (D₁₀ योज येष्वे

20 ^b) G₁ विष्टे (for दृश्यते) —^c) V₁ D₂ [ह]ह
(for [ह]व)

21 ^a) V₁ एव*, D₂ T₂ G ह्येव, T₁ एवाभि
(for एवेह) —^b) D₁ प्रतिश्रुति —B₁ om (hapl.)
from 21° up to 13 10 5^d —^c) V₁ D₁ ३ 10
यद् (for यदि) D₂ ३ परमां; G₁ damaged (for

शोभना)

22 B₁ om 22 (cf. v 1 21) —^a) Dns D₁ [ह]ह,
D₁ ३ तु, D₂ नु, D₈ ० T₂ ३ G च (for हि) D₄-१ ०
दानं च (D₁ ० तु), D₈ दाने तु (for दत्तेन) —^b)
D₁ स्वर्गो (for स्वर्गो) V₁ G₂ [अ]नुत्तम —^c) V₁
B₁ ४ Dn ns D₂ T₁ M₁-४ शक्य, Dns शक्या,
D₁-३ स्वर्ग (for शक्य) —^d) B₁ महता (for ती)
T₂ G प्रिया (for क्रिया)

23 B₁ om 23 (cf. v 1 21) —^a) B₁ विप्र (for
हृतो) —^c) T₂ ३ G (G₁ partly damaged) तस्मादे
यानि दानानि —^d) M₂ ब्राह्मणानां (for 'णेभ्यो') T
G M₁ ३ ४ ब्राह्मणानां परतप (M₁ ३ ४ विज्ञानता)

24 B₁ om 24 (cf. v 1 21) T₁ om 24^{ab} —^b)
T₂ M₁ ३ ४ ब्राह्मणास् D₂ अश्रुते; D₈ उत्तम (for
उच्यते) —^c) D₂ transp न and तु —^d) T₁ ३
G विप्रो गच्छेदपूजित

Colophon om. in B₁ — Parvan name B₁ ३ ४
Dns D₁ शाति — Sub-parvan V₁ B₁ ३ ४ Dn D₁-३
M दानधर्म — Adhy name V₁ B₁ ३ ४ D M₄ श्रु-
(D₂ M₄ स) गाल्वानरसंवाद, T₂ ब्रह्मप्रशंसायां संगाल-
वानरसंवादे प्रतिश्रुतदेयविधि — Adhy no (figures,
words or both) V₁ B₁ D₂ ३ १ (as in text), ३
(G₁ partly damaged) 30 — Sloka no Dn 28,
D₄ 23

१०

युधिष्ठिर उवाच ।

मित्रसौहृदभावेन उपदेशं करोति यः ।

जात्यावरस्य राजर्षे दोषस्तस्य भवेन्न वा ॥ १

एतदिच्छामि तत्त्वेन व्याख्यातुं वै पितामह ।

सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य यत्र मुह्यन्ति मानवाः ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि शृणु राजन्यथागमम् ।

ऋषीणां वदतां पूर्वं श्रुतमासीद्यथा मया ॥ ३

उपदेशो न कर्तव्यो जातिहीनस्य कस्यचित् ।

उपदेशे महान्दोष उपाध्यायस्य भाष्यते ॥ ४

निदर्शनमिदं राजञ्छृणु मे भरतर्षभ ।

दुरुक्तवचने राजन्यथा पूर्वं युधिष्ठिर ।

ब्रह्माश्रमपदे वृत्तं पार्श्वे हिमवतः शुमे ॥ ५

तत्राश्रमपदं पुण्यं नानावृक्षगणायुतम् ।

बहुगुल्मलताकीर्णं मृगद्विजनिषेवितम् ॥ ६

सिद्धचारणसंगुष्टं रम्यं पुष्पितकाननम् ।

व्रतिभिर्वहुभिः कीर्णं तापसैरुपशोभितम् ॥ ७

ब्राह्मणैश्च महाभागैः सूर्यज्वलनसंनिभैः ।

नियमव्रतसंपन्नैः समाकीर्णं तपस्विभिः ।

दीक्षितैर्भरतश्रेष्ठ यताहारैः कृतात्मभिः ॥ ८

10

1 B₅ om 1^a-5^d (cf v 1 13 9 21) — ^a)
 B₂ s D₅ -सौहार्द- (for -सौहृद-) V₁ B₁ s D₁₀ मित्र
 सौहार्दयोगेन — ^b) D₂ s चोपदेश — ^c) B₅ Dn D₈
 [अ]धरस्य (for [अ]व-) D₂ s 9 10 राजर्षेर् T₁ जात्यत-
 रस्य राजर्षे — ^d) D₄-7 तत्र (for तस्य)

2 B₅ om 2 (cf v 1 1) D₄ om 2^{ab} — ^b)
 V₁ Dn₁ D₁-8 व्याख्यात वै, D₅ 6 त्वव्याख्यातं (for व्या-
 ख्यातु वै) — ^c) G₁ partly damaged D₆ विप्रस्य
 (for धर्मस्य)

3 B₅ om 3 (cf v 1 1) — ^a) D₁-8 अ (D₈
 य) त्र ते वर्णं (D₁ 'र्त') विष्येह — ^b) V₁ B (B₅ om)
 Dn D₁₀ यथाक्रम, D₇ 'तथं' (for 'गमम्') T G शृणु मे
 (T₁ त्व) भरतर्षभ — After 3^{ab}, T₂ s G₁ s 4 ins

53* दुरुक्तं वचनं राजन्यथान्यायं यथागतम् ।
 — G₂ om (hapl) 3^a-4^b — ^d) V₁ B (B₅ om)
 Dn₁ n₂ D₇ 10 T G (G₂ om) पुरा (for मया)

4 B₅ om 4 (cf v 1 1) G₂ om 4^{ab} (cf v 1
 3) — ^b) T₁ जात्या (for जाति-) D₂ s कर्हिचित्
 (for कस्य) — ^c) D₁₀ उपदेशो G₄ महा- (for
 महाद्) — ^d) M₁ (sup in as in text) उपाध्याय
 स (for 'यस्य') B₁ s भारत, B₄ D₄ s 8 T₂ s M
 G₂ उच्यते, D₁ s कथ्यते, D₅ विद्यते, D₇ वोच्यते;

T₁ वोच्यते (for भाष्यते) D₂ G₁ s 4 उपाध्याय स
 उच्य (D₂ कथ्य) ते — After 4, 8 (except M₁) ins

54* नाध्यापयेच्छूद्रमिह तथा नैव च याजयेत् ।

5 B₅ om 5^{abod} (cf v 1 1) — ^a) D₂ इम (for
 इदं) — D₈ om (hapl) 5^{bo} T₁ om 5^{od} — ^c)
 D₁ s तदुक्त- (for दुरुक्त) — ^e) D₄ s रम्ये, D₁-9
 वृद्धे (for वृत्तं)

6 ^a) B₅ तदाश्रम (for तत्रा) D₂ s 6 रम्य (for
 पुण्यं) — D₄ s om 6^b-7^c T₁ om 6^{bo} — ^b) B₅
 गणान्वित, D₁-8 1-9 समायुत, D₅ G₂ -गणावृतं (for
 'युतम्') — ^c) V₁ B Dn D₁₀ नाना, T₂ इह (for
 बहु-) — ^d) D₂ s 1-8 नाना (for मृग) D₂ नाना
 द्विजसमाकुलं

7 D₄ s om 7^{abod} (cf v 1 6) — ^a) D₃ सिद्धि
 (for सिद्ध-) V₁ Dn D₁₀ -संयुक्त (for संयुष्टं) D₅
 सिद्धाचरणसंगुष्टं — ^b) D₅ M₁ s रम्य (for रम्य)
 D₁ पादप (for -काननम्) D₂ s पुण्यं पुष्पितपादप,
 D₇-9 रम्यपादपपुष्पित — T₁ om 7^{od} — ^c) M₁-9
 नियतै (for बहुभि) — ^d) V₁ B₁ s Dn₁ n₂ D₁₀
 -सेवितं (for -शोभितम्)

8 D₁₀ om 8^{odof} T₁ om 8^{od} — ^c) D₂ नियत
 (for 'म') — ^d) D₅ द्विजातिभि (for तपस्विभि) —
 — B₂ transp 8^{od} and 9^{ab} — ^e) D₁-9 सिताहारै,
 T₂ जला (for यता) B₂ s यतात्मभि (for कृता)

वेदाध्ययनघोषैश्च नादितं भरतर्षभ ।
 वालखिल्यैश्च बहुमिर्यतिभिश्च निषेवितम् ॥ ९
 तत्र कश्चित्समुत्साहं कृत्वा शूद्रो दयान्वितः ।
 आगतो ह्याश्रमपदं पूजितश्च तपस्विभिः ॥ १०
 तांस्तु दृष्ट्वा मुनिगणान्देवकल्पान्महौजसः ।
 बहूतो विविधा दीक्षाः संप्रहृष्यत भारत ॥ ११
 अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ ।
 ततोऽब्रवीत्कुलपतिं पादौ संगृह्य भारत ॥ १२
 भवत्प्रसादादिच्छामि धर्मं चतुर्द्विजर्षभ ।
 तन्मां त्वं भगवन्वक्तुं प्रव्राजयितुमर्हसि ॥ १३
 वर्णारोऽहं भगवच्छूद्रो जात्यास्मि सत्तम ।

शुश्रूषां कर्तुमिच्छामि प्रपन्नाय प्रसीद मे ॥ १४

कुलपतिरुवाच ।

न शक्यमिह शूद्रेण लिङ्गभात्रित्य वर्तितुम् ।

आस्यतां यदि ते बुद्धिः शुश्रूषानिरतो भव ॥ १५

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्तु मुनिना स शूद्रोऽचिन्त्यनृप ।

कथमत्र मया कार्यं श्रद्धा धर्मे परा च मे ।

विज्ञातमेवं भवतु करिष्ये प्रियमात्मनः ॥ १६

गत्वाश्रमपदादूरमुत्तमं कृतवांस्तु सः ।

तत्र वेदिं च भूमिं च देवतायतनानि च ।

निवेद्य भरतश्रेष्ठ नियमस्थोऽभवत्सुखम् ॥ १७

9 B₁ transp 8^{ar} and 9^{as} —^a) G₁ partly damaged V₁ B_{1.4} Dn D₁₀ तपोध्ययन, B₂ ५ तद्, D₁₋₃ तया^a (for वेदा^a) T₁ संपन्नैर् (for -घोषैश्च) — T₁ om 9^{as} —^b) D₄₋₉ नादितं सर्वतोदिशं, M तं पुरुषर्षभ — D₄ om 9^a-10^b —^c) V₁ B₁ 4.5 Dn₁ ns D₇ ९ वालखिल्यैश्च (for वाल^a) T₈ G कृषिभिर् (for बहुभिर्)

10 D₄ om. 10^{ab} (of v 1 9) —^a) D₁₀ किंचित् (for कश्चित्) —^b) V₁ मदान्वितं, B₁ (marg) २ 4.5 D₁₋₃ दमा, D₆ दयान्वित, D₉₋₉ [s]हमान्वित, S मुदान्वि (M₁₋₃ 'यु)व (for दयान्वित) —^c) D₂ ९ च (for दि)

11 ^a) M₁₋₃ स सान् (for तास्तु) D₆ श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) —^b) G₂ महौजसान् — T₁ om. 11^{ac} —^c) D₆₋₉ बहवो; M₁ बहूतो (for बहूतो) D₁ विविधां V₁ B Dn D₁₀ विविधा बहूतो दीक्षां, D₄ ९ बहवो विविधा दीक्षां —^a) V₁ B₂₋₃ Dn D₁₀ M₄ सम (D₁₀ स प्राहृष्यत, B₁ D₂ ९ सम, B₂ damaged, D₅ संप्रहृष्य च, D₈ 'हृष्येत (for हृष्यत)

12 ^a) D₁₋₃ उरपेक्षा (for असवत्) —^b) V₁ B Dn₂ D₂₋₆ ९-१० T₁ २ G₁ M तापस्ये, G₁₋₃ ९ त (G₂ ता) पसे (for तपस्ये)

13 ^a) T G₂ ४ तव प्रसादाद् (for भवत्) G₂ तव प्रसादमिच्छामि —^b) Dn₁ ns वक्तुं, D₄₋₉ ९-१० कर्तुं (for चर्तुं) —^c) B₁ ९ तस्मान्मां (B₈ 'त्व) (for तन्मा त्व) D₃ भवान् (submetric), D₄ ९ १० भगवान्

V₁ B Dn₈ D₁₋₄ ९-१० भक्तं (for वक्तु) S तस्मादभिगत त्व मां —^d) T₁ प्रवाचयितुमर्हसि

14 ^a) D₄₋₉ विप्रैर् (for भगवच्च) D₈ वर्णाचारोहं भगवाच्च —^b) B₁ समत, D₁ ९-९ धर्मेत (for सत्तम) —^c) D₆ प्रपन्नोह, T₁ प्रसन्नाय, G₁ damaged (for प्रप^a)

15 ^a) B₁ (marg as in text) D₁₀ S ग्न्यतां (for आस्यता) — B₂ om. 15^d —^d) D₂ ९ शुश्रूषामिरतो भव — V₁ B₁₋₄ Dn D₂ ४ ९ ९ १० ins after 15 B₂ after 15^{ab}

55* शुश्रूषया पराल्लोकानवाप्स्यसि न सशय ।

[D₂ om वाप्स्यसि न सशय]

16 D₁ ९ T G om the ref. —^b) T₁ भृषां (for नृप) —^c) G₁ partly damaged V₁ स्वया (for मया) D₁₀ कार्यो, T G शक्य (for कार्य) —^d) B₂ ९ Dn₂ ns D₂ ९-९ श्रद्धा धर्मे, Dn₈ श्रुत्वा धर्मे, T₁ धत्ते श्रद्धा; T₂ ९ कृतश्रद्धा; G धत्तश्रद्धा (for श्रद्धा धर्मे) D₁ परागमे (for परा च मे) — T₁ om 16^{ac} B₂ partly damaged. —^e) B₁ निष्णातम्, B₂ D₇₋₉ विज्ञातम्, D₄ T₂ ९ G 'नम् (for तम्) D₄ S (T₁ om) एव (for एव) D₂ विज्ञातपूर्वं भवितु (ao)

17 B₂ partly damaged —^a) T₁ तत्र (for गत्वा) D₄₋₉ M₄ -पदं (for -पदाद्) D₄ ९ चान्यद्, D₆ चान्यम्, D₇ रम्यम्; D₈ ९ तात (for दूरम्) —^b) B₂ ९ च स, D₈ प्रसु (for तु स) —^c) V₁ B Dn वेदिं (for वेदिं) D₄₋₉ भूमौ (for भूमि) D₁₀ तत्र वेदीश्च भूमिश्च, T G तत्र भूमिं च वेदिं च — T₁ om. (hapl.)

अभिषेकांश्च नियमान्देवतायतनेषु च ।
 बलिं च कृत्वा हुत्वा च देवतां चाप्यपूजयत् ॥ १८
 संकल्पनियमोपेतः फलाहारो जितेन्द्रियः ।
 नित्यं सनिहितामिश्र ओषधीभिः फलैस्तथा ॥ १९
 अतिथीन्पूजयामास यथावत्समुपागतान् ।
 एवं हि सुमहान्कालो व्यत्यक्रामत्स तस्य वै ॥ २०
 अथास्य मुनिरागच्छत्संगत्या वै तमाश्रमम् ।
 संपूज्य स्वागतेनर्पि विधिवत्पर्यतोषयत् ॥ २१
 अनुकूलाः कथाः कृत्वा यथावत्पर्यपृच्छत ।

ऋषिः परमतेजस्वी धर्मात्मा संयतेन्द्रियः ॥ २२
 एवं स बहुशस्तस्य शूद्रस्य भरतर्षभ ।
 सोऽगच्छदाश्रममृषिः शूद्रं द्रष्टुं नरर्षभ ॥ २३
 अथ तं तापसं शूद्रः सोऽब्रवीद्भरतर्षभ ।
 पितृकार्यं करिष्यामि तत्र मेऽनुग्रहं कुरु ॥ २४
 बाढमित्येव तं विप्र उवाच भरतर्षभ ।
 शुचिर्भूत्वा स शूद्रस्तु तस्यर्षेः पाद्यमानयत् ॥ २५
 अथ दर्भाश्च वन्याश्च ओषधीर्भरतर्षभ ।
 पवित्रमासनं चैव वृत्तीं च समुपाययत् ॥ २६

17^a-18^a — 7) V1 B Dn Ds 10 मुनि, D1-4 6-8
 सुखी (for सुखम्)

18 T1 om 18^a (of v l 17) — 8) D1 सु- (for
 च) — 8) V1 S देवतायतनानि च — 8) Ds om
 the first च D1 8 8 8 transp च and कृत्वा T1 कृत्वा
 मुक्त्वा, M1-8 हुत्वा कृत्वा (by transp) D7 बलिं
 कृत्वा च बहुधा — 8) D1-9 देवता सोम्य (D1 'त्य')
 पूजयत्, T1 G2 M दै (T1 G2 दे) वतान्य (G2 'न')भ्यं,
 T2 8 G1 8 8 देवता अ (G1 ह्य)भ्यं

19 D1 om 19^a-20^b — 8) B2 G1 partly damaged
 D2 T1 नित्य- (for नित्य) D4-9 सनिहितामिश्र (for
 'मिश्र) V1 Dn1 n2 तु (for च)

20 D1 om 20^a (of v l 19) — 8) D1-8
 अतिथीन्पूजयित्वा च — 8) Ds यथावत्समुपस्थितान्
 — 8) V1 om, D1-4 6-9 च (for हि) G4 सुमहत्
 (for 'हान्) — 8) V1 B1 2 4 Dn Ds 10 व्यत्य (Ds
 'ति)क्रामत्, D2-5 1-9 व्यतिक्रामत् स, T G व्यतिक्रामत्स
 (for व्यत्य) D1 व्यतिक्रामत्स तस्य वै (s10)

21 G1 partly damaged — 8) D4 om, T2 8
 G1 8 तथास्य (for अ) S (except T1) ऋषिर् (for
 मुनिर्) — 8) Ds सगत्याय (for 'त्या वै) M1
 lacuna for वै G4 चैतम् (for वै तम्) V1 तमाश्रय,
 B1 तथाश्रम, Ds तदा (for तमा) — 8) Ds om,
 G4 स्वागतैरर्षान् (s10) — 8) V1 Dn समतोषयत्, T1
 पर्यपूज (for पर्यतोष)

22 8) D1 om कथा — 8) V1 B Dn D10 यथा-
 गतमष्ट (B1 8 'ग')चत, T1 स धर्मात्मा संयतव्रत (hyper-
 metrio) — 8) D1 स्वधर्मा (for धर्मात्मा) V1 B
 (B2 damaged) Dn D10 संशितव्रत, D1 8 8 संजिते-

द्विय, T2 नियतेन्द्रिय (for सय) T1 जगाम स्वाश्रम
 प्रति

23 B2 reads 23 on marg — 8) V1 B1 2 4
 Dn1 n2 D1 8 T1 M सु- (for स) — After 23^a,
 T2 ins 56* B2 D2 om (hapl) 23^c-25^b Ds om
 (hapl) 23^c-24^b T3 om (hapl) 23^a G1 partly
 damaged for 23^a — 8) B5 T1 G M अगच्छद् (for
 सोऽग)

24 B2 D2 om 24, Ds om 24^a (for all, of
 v l 23) B2 partly damaged — 8) D10 तत् (for
 तं) — G2 reads 24^b on marg D1 8 8 om
 (hapl) 24^c-25^b Ms om. (hapl) 24^c-26^b — After
 24, T2 ins 56*

25 B2 D2 om. 25^a (of v l 23) D1 8 8 om.
 25^a, Ms om 25 (for all, of v l 24) — 8) G2 4
 उवाच स्नेहसयुत — T1 G (G1 partly damaged)
 ins after 25^a T2 after 23^a T3 after 24

56* अथ ब्राह्मणं विप्र शूद्रो नीवारतडुलान् ।

[G2 4 विप्र (for विप्र)]

— D10 om (hapl) 25^c-26^b — 8) V1 B1 च (for
 तु) — For 25^a, G4 subst

57* शुचिर्भूत्वा नमस्कृत्य तस्य पाद्यमथानयत् ।

26 Ms om 26^a (of v l 24) D10 om 26^a
 (of v l 25) D7 om (hapl) 26 — 8) Ds
 वान्याश, T1 2 M1 2 4 पात्री, T2 पत्राश, G पात्रीश;
 Kumbh ed. वन्याश (for वन्याश) D1-8 मय दर्मा
 न्यवाश्रान्यान् — 8) Dn1 D1-8 औपवीर् (for औ)
 — 8) V1 B Dn2 Ds वृत्तीं च, D1-8 8 वृत्तीं; D12
 वृत्तीं, T2 8 G2-4 वृत्तीं च (for वृत्तीं च)

अथ दक्षिणमावृत्य वृत्तीं परमशीर्षिकाम् ।
 कृतामन्यायतो दृष्ट्वा ततस्तत्पिरब्रवीत् ॥ २७
 कुरुष्वैतां पूर्वशीर्षां भव चोदङ्मुखः शुचिः ।
 स च तत्कृतवाञ्छुद्रः सर्वं यदपिरब्रवीत् ॥ २८
 यथोपदिष्टं मेधावी दर्भादींस्तान्यथातथम् ।
 हव्यकल्पविधिं कृत्स्नमुक्तं तेन तपस्विना ॥ २९
 ऋषिणा पितृकार्ये च स च धर्मपथे स्थितः ।
 पितृकार्ये कृते चापि विसृष्टः स जगाम ह ॥ ३०
 अथ दीर्घस्य कालस्य स तप्यञ्छुद्रतापसः ।

वने पञ्चत्वमगमत्सुकृतेन च तेन वै ।
 अजायत महाराजराजवंशे महाद्युतिः ॥ ३१
 तथैव स ऋषिस्तात कालधर्ममवाप्य ह ।
 पुरोहितकुले विप्र आजातो भरतर्षभ ॥ ३२
 एवं तौ तत्र संभूताबुभौ शूद्रमुनी तदा ।
 क्रमेण वर्धितौ चापि विद्यासु कुशलबुभौ ॥ ३३
 अथर्ववेदे वेदे च बभूवर्षिः सुनिश्चितः ।
 कल्पप्रयोगे चोत्पन्ने ज्योतिषे च परं गतः ।
 सख्ये चापि परा प्रीतिस्तयोश्चापि व्यवर्धत ॥ ३४

27 B₂ reads 27^{ab} on marg — ^a) D₂ आसाद्य, D₄ ६-८ S आश्रित्य (for आवृत्य) — ^b) G₁ partly damaged D₈ ९ वृत्तीं, T₂ G₁ व्रसीम् (for वृत्तीं) D₈ चरम, T₂ ९ G₄ M₄ अपर (for परम) D₈ -शीर्षिका V₁ B₁ ६-८ Dn Cn वृत्तीं (Dn n₂ सीं) च (B₁ प) रमशौ र्षिकीं, D₈ T₁ G₂ ९ वृत्तीं (T₁ G₈ व्र) सीं पर (T₁ श्रि) -मशीर्षिका, D₁₀ वृत्तीं पश्चिमशीर्षिकीं, M₁-८ वृत्तीमव (M₈ 'प) रशीर्षि (M₁ र्षि) का ९ Cn वृत्तीं चरमशीर्षिकी मासनकृष्वे पश्चिमाग्रम् । ९९ — ^c) B₂ G₂ ४ कृतम् (for कृताम्) G₁ अन्वासतो (for अन्वायतो) — ^d) V₁ B₂ ८ Dn D₈ स शूद्रम् (for ततस्तम्) G₄ ततस्त्व पिरयाब्रवीत्

28 D₃ ४ ६ ७ ९ १० om (hapl) 28 — ^a) T G₁-८ M [ए]जां, G₄ चैना (hypermetric) (for [ए]ता) — ^b) V₁ B Dn D₈ भवाश्च (for भव) T₂ ९ भवतोदङ्मुख शुचि — ^d) T₁ यथा च (for सर्वं यद्)

29 ^a) B₂ D₈ अथ (for यथा) D₁-९ [उ]पदिष्टान् — ^b) V₁ B₁ ४ Dn₁ D₁₀ दर्भाज्यादि, B₂ ३ Dn₂ दर्भा घदि, B₂ दींश्च, S (G₁ partly damaged) दीदि (for 'दींल्लान्) D₈ यथायथं, D₁₀ G₁ ३ तथा (for 'तथम्) Dn₈ दर्भाज्यादि यथाक्रम — ^c) D₁-९ ७-९ हव्ये कल्पे, D₄ ९ हव्यकल्पे (for कल्पे) — ^d) B₂ T₁ M₁ ४ उक्तस् (for उक्त) S यदास्विना (for तप)

30 D₃ ६-९ om 30^{ab} — ^a) V₁ M₄ ऋषिणा (for ऋषिणा) B (except B₂) D₁-८ कार्येय, T₁ कार्यणि, M₁ २ ४ कार्येण (for कार्ये च) T₂ ९ G₁ ९ ऋषिणा धर्मकार्येषु, G₄ दक्षिणा पितृकार्येषु — ^b) D₁ S (except T₁) सदा (for स च) B₁ कर्म (for धर्म) D₁ M₄ पथि; G₂ पदे (for पथे) — ^c) Dn₁ पितृकार्य Dn₂ D₁ ६-१० वा (for च)

31 B₂ G₁ partly damaged — ^b) D₁-८ सोतप्यन्, D₈ ९ स तप्यन्, T₁ सुतपा, T₂ G₁ ९ ४ संतप्यन्, G₂ संतवान् (sio) (for स तप्यन्) — ^d) D₃ ९ ९ स्व- (for सु) T₂ ९ G₂ तु तेन, G₁ ९ ४ कृतेन (for च तेन) — ^e) Dn₁ n₂ वशे स च, D₉ (marg) -वंशे शूद्रो (for राजवंशे)

32 ^a) T₂ G M₁ च (for स) T₁ प्रात (for तात) — ^b) V₁ Dn G₂ अवाप (for प्य) B₁ दि, B₂ स, D₄-७ ९ च (for ध) — ^c) D₁-८ राजन् (for विप्र) — ^d) B₂ अजितो, Dn₈ D₂ १० M₂ स जातो, D₈ M₁ ९ ४ सजातो, D₈-९ प्र (for भा) D₁-९ ७-९ ब्राह्मणर्षभ (for भरतर्षभ). D₄ damaged, T G₁-८ स जा (T₂ G₁ ९ सजा) तोस्व वशानुग, G₄ स जातो ब्रह्मशानुग

33 ^b) D₁-९ T₁ G तथा (for तदा) — ^c) T₁ वर्धितौ (for वर्धितौ) B₂ ९ तत्र, D₄ ७ १० वापि (for चापि) — ^d) D₁-९ विद्या (D₁ प्रा) स्त्र (for विद्यासु)

34 B₂ partly damaged — ^a) D₈ वेद- (for वेदे) — ^b) V₁ B₂ Dn सुनिष्ठित, B₂ विनिश्चित, D₁₀ स नि (for सुनि) — ^c) D₈ वा (for च) D₈-९ T₂ ९ G M₁ ९ ४ [उ]त्पन्न, D₁₀ [उ]त्पत्तौ; T₁ तथा (for [उ]त्पन्ने) — ^d) D₄-९ १० T₁ परतप (D₄ १० प), M₁ ४ पर गत D₇-९ तौ निषेधे परतप — ^e) V₁ B Dn D₁₀ T₂ ९ G साख्ये चैव, D₂ ९ तत्रापि च, D₇ सख्ये वापि, D₈ साख्ये चापि, M सख्ये चैव (for सख्ये चापि) — ^f) D₈ om [अ]पि B₂ ९ Dn₂ n₈ तस्य चैव, B₁ ९ D₁₀ तस्य चैव (for तयोश्चापि) D₄-९ [अ]भ्यवर्धत, T₂ विवर्धिता (for व्यवर्धत) V₁ तस्य मेव व्यवर्धित (sio); B₁ तस्य चैव व्यवर्धत; Dn₁ तस्य चैव विवर्धते, D₂ ९ सयो

पितर्युपरते चापि कृतशौचः स भारत ।
 अभिषिक्तः प्रकृतिभी राजपुत्रः स पार्थिवः ।
 अभिषिक्तेन स ऋषिरभिषिक्तः पुरोहितः ॥ ३५
 स तं पुरोधाय सुखमवसद्भरतर्षभ ।
 राज्यं शशास धर्मेण प्रजाश्च परिपालयन् ॥ ३६
 पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकार्येषु चासकृत् ।
 उत्समयन्प्राहसच्चापि दृष्ट्वा राजा पुरोहितम् ।
 एवं स बहुशो राजन्पुरोधसमुपाहसत् ॥ ३७
 लक्षयित्वा पुरोधास्तु बहुशस्तं नराधिपम् ।
 उत्समयन्तं च सततं दृष्ट्वासौ मन्युमानभूत् ॥ ३८
 अथ शून्ये पुरोधास्तु सह राज्ञा समागतः ।

कथामिरनुकूलाभी राजानमभिरामयत् ॥ ३९
 ततोऽब्रवीन्नरेन्द्रं स पुरोधा भरतर्षभ ।
 वरमिच्छाम्यहं त्वेकं त्वया दत्तं महाद्युते ॥ ४०

राजोवाच ।

वराणां ते शतं दद्यां किमुतैकं द्विजोत्तम ।
 स्नेहाच्च बहुमानाच्च नास्त्यदेयं हि मे तव ॥ ४१

पुरोहित उवाच ।

एकं वै वरमिच्छामि यदि तुष्टोऽसि पार्थिव ।
 यद्ददासि महाराज सत्यं तद्वद मानृतम् ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

बाढमित्येव तं राजा प्रत्युवाच युधिष्ठिर ।

राजन्नवर्धत

35 ^a) D₇ 10 G₂ 4 वा (for च) S (G₁ damaged)
 [अ]थ (for [अ]पि) — ^b) D₁₋₃ कृतस्नान (for 'शौच')
 V₁ B D_n तु पार्थिव (B₁ 2 °व), D₁₀ सुपार्थिव (for
 स भारत) — B₄ om (hapl) 35^{cd} — ^d) D₁₀ तु
 (for स) — ^e) T₂ 8 G M ऋषिभिर् (for स ऋषिर्)
 D₁₋₉ अभिषिक्ते तु नृपताव्, T₁ 'वेकेन ऋषिभिर्

36 T₁ om 36^{ab} — ^a) D₄ ते (for तं) D₂
 सुतम् (for सुखम्) — ^b) B₁ भवद्, D₆ अभजद्,
 D₈ 8 अभवद् (for अवसद्) — ^c) D₁ 6 7 T₂ G₂ 4
 प्रशास, D₄ 5 8 9 M₄ प्रशासन्, T₁ M₁₋₃ प्रशासद् (for
 शशास)

37 ^a) D₇ G₁ पुण्याहवचने — ^b) S (except G₄)
 कृत्येषु (for 'कार्येषु') — ^c) V₁ उत्सायन्, B₈ उत्स-
 यद् (for 'यन्') D₁ 4 6-9 प्राहसश्, D₅ G₈ प्रहसंश्,
 G₄ प्राह त (for प्राहसच्) — ^d) V₁ B D_n D₁ 4-7
 9 10 पुरोधसं (for 'हितम्') — ^e) D₁ M सु- (for
 स) D₁₋₃ T₁ राजा (for राजन्) — ^f) D₂ 8 T₁
 पुरोहितम् (for 'धसम्') D₅ उपाहरद् (for 'हसद्')
 B₂ (marg as in text) 8 पुरोधां (B₈ 'धा') प्राह चाह-
 सन्

38 B₈ om ' 38^a-39^b — ^a) S च (for तु)
 — ^b) T₁ च (for त) — ^c) D₁ corrupt D₁₀
 उत्समयतश् D₅ च राजान्, D₆₋₉ हसंत च, T₁ ततो
 दृष्ट्वा (for च सतत) — ^d) B₄ स दृष्ट्वा, T₁ हसंत,
 T₂ 8 G M दृष्ट्वा त (for दृष्ट्वासौ) V₁ D_n दृष्ट्वासौ

मन्युमाविशत्, D₁₋₉ ततो मन्युमुपाविशत् (D₅ 'हरत्')

39 B₈ om 39^{ab} (cf. v l 38) — ^a) T₁ तस्य
 (for शून्ये) — ^b) D₂ 8 समाहित; D₄₋₉ 'गमे, T₁ 2
 G₂ 4 M 'गमत्, T₈ G₁ 8 [अ]भ्युपागमत् (for समा
 गत) — ^c) S (except T₁) अनुरूपामी (for 'कू
 लाभी) — ^d) V₁ B (B₂ damaged) D_{n1} n₂ D₁₀
 चाम्यरामयत्, D_{n2} चाम्यचोदयत्, D₂ 8 सोम्यराधयत्,
 D₄ अभिरामयन्, T₁ 'हर्षयन्, T₂ G₁ 8 M₈ 'धारयत्
 (G₁ 8 'नृ), T₈ 'रोचयन्, G₂ 'रजयन्, G₄ अनु
 रंजयन्, M₁ 2 4 अभिराधयन् (for 'रामयत्')

40 ^a) T₂ नरेन्द्रस्तु, G₁ damaged, M₄ नरेन्द्र त
 — ^c) T₁ चैवं, T₂ G चैकं (for स्वेक)

41 ^a) D₁₋₉ दधि (for दद्या) — ^b) V₁ T₈ M
 किमु च, D_{n1} n₂ किं वत (for किमुत) D₉ ते द्विजो
 त्तम (hypermetric) (for द्विजो) — ^c) G₁ 8 वा
 (for the first च)

42 D₁₋₉ पुरोधा, T₁ विप्र (for पुरोहित) — ^a)
 D₁₀ एतद् (for एक) T₁ G₂ 4 M च, T₂ 8 G₁ 5
 तु (for वै) — ^b) D₇ यं हि (for यदि) M₁₋₃
 तुष्टोसि यदि पार्थिव — T₁ om 42^{cd} — ^c) D₁
 ददामि, D₈ दद्यासि, D₅ वदामि (for ददासि) V₁
 B D_n D₁₀ प्रतिजानीहि तावच् — ^d) B₂ D_{n1} n₂ सत्यं
 यद्, D₂ 8 तत्सत्यं (by transp), T₂ G₁₋₃ सयं तद्

43 T G om the ref T₁ om 43^{cd} — ^a) G₁
 partly damaged D₁ 9 अजानन्, T₂ G₂₋₄ M अजान
 (G₁ 'तु) (for अजानन्) D₅ ननु (for न तु) B₈

यदि ज्ञास्यामि वक्ष्यामि अज्ञानन्न तु संवदे ॥ ४३

पुरोहित उवाच ।

पुण्याहवाचने नित्यं धर्मकृत्येषु चासकृत् ।

शान्तिहोमेषु च सदा किं त्वं हससि वीक्ष्य माम् ॥ ४४

सत्रीडं वै भवति हि मनो मे हसता त्वया ।

कामया शापितो राजन्नान्यथा वक्तुमर्हसि ॥ ४५

भाच्यं हि कारणेनात्र न ते हास्यमकारणम् ।

कौतूहलं मे सुभृशं तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ४६

राजोवाच ।

एवमुक्ते त्वया विप्र यदवाच्यं भवेदपि ।

अवश्यमेव वक्तव्यं शृणुष्वैकमना द्विज ॥ ४७

पूर्वदेहे यथा वृत्तं तन्निबोध द्विजोत्तम ।

जातिं सराम्यहं ब्रह्मन्नवधानेन मे शृणु ॥ ४८

शूद्रोऽहमभवं पूर्वं तापसो भृशसंयुतः ।

ऋषिरुग्रतपास्त्वं च तदाभूद्विजसत्तम ॥ ४९

प्रीयता हि तदा ब्रह्मन्मानुग्रहबुद्धिना ।

पितृकार्ये त्वया पूर्वमुपदेशः कृतोऽनघ ।

वृत्त्यां दर्मेषु हव्ये च कव्ये च मुनिसत्तम ॥ ५०

एतेन कर्मदोषेण पुरोधास्त्वमजायथाः ।

अहं राजा च विप्रेन्द्र पश्य कालस्य पर्ययम् ।

G₂ संविदे, B₆ मां वदे; M₁ २ संवदे D₂ ३ अज्ञान
श्लेष्क्यं वदे (D₂ 'देव')

44 D₁-२ १ पुरोधा (for पुरोहित) —^a) D₁ २ T₂
M₁ पुण्याहवचने —^b) D₁ कर्मकार्येषु, D₂ ३ कर्म-
कालेषु, D₁-० धर्मकार्येषु, G₂ पुण्यकृत्येषु (for धर्मं)
D₂ ६ वा (for च) —^c) B₆ T₂ ३ G M₁ ३ ४ तदा
(for सदा) —^d) T G₁-३ M किं तद्, G₄ किंस्विद्
(for किं त्व) D₁-० उक्तसि (for स्वं हससि) D₁
मा (for माम्)

45 ^a) T₁ पीडित, T₂ ३ G M व्रीळित (for सत्रीड)
D₂ ३ हि, D₁ ४-६ S मे (for वै) D₂ ३ वै (for हि)
D₂ ३ मनो मम हि सत्रीड, D₁ सत्रीड हि मे भवति
—^b) D₁ T₁ G₂ ४ M वै (for मे) D₂-० मनो वै
(D₂ ३ जायते) हसति त्वयि —^c) G₁ partly damaged
B₁ D₁-३ कामया, D₁ ३ S स मया (for कामया) T₁
चोदितो (for शापितो) D₁ ३ स मया श्रावितो राजन्

46 ^a) B₂ damaged V₁ B₁ ३-६ D₁ D₁ ३ सुख्यकं
कारणं घ्नन् —^b) D₂ त् (for ते) —^c) D₁ तत्तेन
(for तत्त्वेन) D₁ M वै (for मे)

47 ^a) T₁ G₄ उक्तम् —^b) G₁ partly damaged
D₁ ३ १ यद्यवाच्य, T₂ ३ G₂ यदवोचं (for 'वाच्य')
D₁ om. भवेदपि and 47^c) D₂ ३ इह (for अपि)

48 ^a) T₁ पूर्वमेव (for 'देहे') —^b) T₁ ३ G
निबोध द्विजसत्तम — T₂ om (hapl.) 48^a-49^a —^c)
D₂ पूर्वम् (for ब्रह्मन्) — D₁ om (hapl.) 48^a-50^a
—^d) G₁ partly damaged D₂ शृणुष्व मे (hyper-
metric) (for मे शृणु) T₁ अवधानमिमं शृणु

49 D₁ T₂ om 49 (cf v 1 48) B₂ G₁ partly
damaged —^a) D₁ अभवत् (for अभव) —^b)
B₁ ४ ६ D₁ ३ तापस्ये (for 'सो') V₁ B₁ ३ ६ D₂ ३ ७
-सयत T₁ M तापस्ये घृत (T₁ हृद) निश्चय, T₂ G₁ ३
तापस्ये (G₂ तपस्ये) कृतनिश्चय, G₂ ४ तापस्ये तत्र निश्चय
(G₂ 'य') —^c) B₂ तपस्वी (for तपास्त्व) T₂ G
तु (for च) —^d) B₂ यदा, G₁ ३ ४ तथा (for
तदा) V₁ B₂ D₁ ३ G₂ M₁ [अ]मूद, G₁ ३ [अ]हं (for
[अ]मूद) B₁ ३ ६ D₂ ३ G₄ द्विजसत्तम

50 D₁ om 50^a (cf v 1 48) —^a) D₂ प्री
यतां, T₁ प्रार्थितो, G₄ सुप्रीतो (for प्रीयता) D₂
३ १ २ सदा, D₂ मया, T₂ G₂ तथा (for तदा) D₂
प्रीयता हि तदाजेन —^b) B₂ D₂ T₁ मया, D₂ त्वया
(for मम) D₂ बुद्धिमान् (for 'ना') — B₁ om
50^a —^c) D₂ T₂ G ब्रह्मन् (for पूर्वम्) D₂ ३ पितृ-
कार्येषु य (D₂ व) पूर्वम् —^d) S मम (for सन्ध)
—^e) V₁ B₁ ४ ६ D₂ ३ वृत्त्यां; D₂ ३ दृष्ट्या, D₁ ३
वृत्त्या, M₁-३ वृत्त्या (for वृत्त्या) G₂ ४ दर्मे च (for
दर्मेषु) D₂ हव्येषु (for हव्ये च) B₂ D₁ ३ ६ वृत्त्यां
(D₁ ३ 'इयां') दर्मेषु हव्येषु, D₂ ३ ० T₁ वृत्त्या (D₂
'व्यां', T₁ 'स्या' हव्येषु दर्मे (T₁ 'ते')षु, T₂ ३ G₁ ३
वृत्त्या दर्मे च हव्ये च —^f) G₁ damaged. D₂-३ कव्येषु
(for कव्ये च) T₂ G₂ ४ द्विज- (for मुनि) B₂ ३ ६
पुंगव (for सत्तम) T₁ दर्मेषु द्विजसत्तम

51 ^b) D₁ om. from त्वमजायया up to प्रहसे (in
52^b) D₂ ३ त्वमजायया, G₁ ३ समजायया (for त्वम)
—^c) D₂ ३ च राजा (by transp), D₁-३ हि राजा
—^d) T₁ मत्कृतेन हि (hypermetric), M₁ 'तेपि, Mad-
ras ed. त्वत्कृतेन (for मत्कृते हि) D₁ [उ]पदेशस्य,

मत्कृते ह्युपदेशेन तस्या प्राप्तमिदं फलम् ॥ ५१

एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्प्रहसे त्वां द्विजोत्तम ।

न त्वां परिभवन्नब्रह्मन्प्रहसामि गुरुर्भवान् ॥ ५२

विपर्ययेण मे मन्युस्तेन संतप्यते मनः ।

जातिं स्मराम्यहं तुभ्यमतस्त्वां प्रहसामि वै ॥ ५३

एवं तयोर्ग्रं हि तप उपदेशेन नाशितम् ।

पुरोहितत्वमुत्सृज्य यतस्म त्वं पुनर्भवे ॥ ५४

इतस्त्वमधमामन्यां मा योनिं प्राप्स्यसे द्विज ।

गृह्यतां द्रविणं विप्र पूतात्मा भव सत्तम ॥ ५५

भीष्म उवाच ।

ततो विसृष्टो राज्ञा तु विप्रो दानान्यनेकशः ।

ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं भूमिं ग्रामांश्च सर्वशः ॥ ५६

कृच्छ्राणि चीर्त्वा च ततो यथोक्तानि द्विजोत्तम ।

तीर्थानि चाभिगत्वा वै दानानि विविधानि च ॥ ५७

दत्त्वा गाथैव विप्राणां पूतात्मा सोऽभवद्विजः ।

तमेव चाश्रमं गत्वा चचार विपुलं तपः ॥ ५८

ततः सिद्धिं परां प्राप्तो ब्राह्मणो राजसत्तम ।

संमतश्चाभवत्तेवामाश्रमेऽश्रमवासिनाम् ॥ ५९

Ds-9 'शश्च (for 'शेन) V1 B Dn Ds मत्कृतस्योपदे-
शस्य, D2 8 T2 8 G मत्कृतेनोपदेशेन —') B2 dama-
ged V1 B2-6 Dn8 D2 T1 G2 M [अ]वाप्तम्, B1 Dn1
चाप्तम् (for प्राप्तम्) Dn2 त्वया चाप्तमिदं कुलं

52 D10 om up to प्रहसे (in 52^b) (of v l 51)
B2 G1 partly damaged —^a) Ds राजन् (for ब्रह्मन्)
— D1 om (hapl) 52^b —^b) D2 8 T1 वि(Ds प्र)
हसामि, D3 8-9 आहस त्वां, G4 प्रहस्ये त्वा (for 'से
त्वा) —^c) D4 6-8 G4 M त्वा (for त्वा) D1 6 9
S परिभवाद् (for 'वन्) D3 न चापरिभवद्ब्रह्मन् —^d)
T1 न वदामि, G4 प्रहस्यामि (for 'सामि) D3 प्रहसे
त्वा द्विजोत्तम

53 D1 om 53^a-54^b T1 om 53^{ab} —^a) Some
MSS विपर्ययेन, D7 विपर्ययेण D4-7 9 मन्युस्ते (for
मे मन्युस्) —^b) G1 8 M स्मरति मे (for संतप्यते)
D4-9 येनास्मरति मे मन, T2 8 G2 4 तेन स्मरति मे मति
—^c) D4-9 विप्र, S ब्रह्मन् (for तुभ्यम्) —^d) D4-9
S ततस् (for अतस्) D5 7 [अ]ह (for वै)

54 D1 om 54^{ab} (of v l 53) —^a) S एव तपो
गृहीत व (T2 तद्, G2 4 वा) — D1 partly damaged
for 54^a —^d) G3 यत स (for यतस्व) B4 M1-3
ह्यपुनर्भवे, T1 8 G2 M4 न पुन' (for त्व पुन')

55 B2 damaged. —^a) D2 8 योनिम् (for अन्या)
—^b) T8 G1 3 4 त्व (for मा) D4-9 प्राप्स्यमि D2 8
अन्या प्राप्स्यसि ब्राह्मण —^c) D2-4 6-9 भूरि (for विप्र)
—^d) B1 T2 भूनात्मा (for पू') D3 8 सुवत (for
सत्तम) — After 55, D1 2 7 9 read 64^{ab} for the
first time, repeating it in its proper place

56 G1 om (1 hapl) 56^a-57^b (with the ref)

Dn om 56 (retaining the ref) D1 8 9 6 7 9 om
56^{ab} (D1 7 9 om also the ref) After the ref,
Ds-9 read 64^{ab} for the first time, repeating it in its
proper place —^a) G8 4 M4 निसृष्टो (for वि') D2
ततो राज्ञा तु विसृष्टो —^b) V1 दानम्, S (except
T1, G1 om) दानानि (for दानानि) — After
56^{ab}, Ds reads 64^{ab} repeating it in its proper
place —^d) T1 ग्रामान्भूमिं (by transp) D1 2 4-7 9
स द्विज, M धर्मत (for सर्वश) D8 भूरि ग्रामाश्च
स द्विज

57 G1 om 57^{ab} (of v l 56) —^a) B2 तीर्त्वा
(for चीर्त्वा) D4-6 व्रतानि कृत्वा कृच्छ्राणि, S (G1
om) कृच्छ्राणि कृत्वा च तथा (T2 8 G8 दा) —^b) T1
कल्पोक्त वै, G4 तथोक्तानि V1 B Dn D10 द्विजोत्तम',
D1 3 8 9 G2-4 M2 'त्तम —^c) V1 B Dn Ds 10
T2 8 G [अ]पि (for [अ]भि) D8 स (for वै)
D4 corrupt, D5 6 तीर्थानि गत्वा विप्र स (D6 स
विप्रो) —^d) D2 वै (for च)

58 B2 partly damaged —^a) V1 B (B2
damaged) Dn D7 विप्रेभ्य, D10 सर्वेभ्य (for
विप्राणां) —^b) D3 तदा (for द्विज) —^c) V1 न
चैव (for तमेव) D1 वा (for च) —^d) D2 तत
(for तप)

59 ^a) G1 damaged T G 4 तप- (for तत)
—^c) T G सत्तमम् (for समतम्) —^d) D2 8 नोश्रमे
(for आ') V1 B Dn D10 आश्रमे तपिनामिनां,
D2-4 6 आ (D1 6 सो) श्रमाश्रम

60 ^c) B2 न च वनस्थमिदं हि —^d) B किंदि
(for तस्माद्) V1 जना

एवं प्राप्तो महत्कुच्छ्रमुषिः स नृपसत्तम ।
 ब्राह्मणेन न वक्तव्यं तस्माद्गर्णावरे जने ॥ ६०
 वर्जयेदुपदेशं च सदैव ब्राह्मणो नृप ।
 उपदेशं हि कुर्वाणो द्विजः कुच्छ्रमवामुयात् ॥ ६१
 एवितव्यं सदा वाचा नृपेण द्विजमत्तमात् ।
 न प्रवक्तव्यमिह हि किञ्चिद्गर्णावरे जने ॥ ६२
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
 एतेषु कथयन्नाजन्ब्राह्मणो न प्रदुष्यति ॥ ६३
 तस्मात्सद्भिर्न वक्तव्यं कस्यचित्किञ्चिदग्रतः ।
 सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य दुर्ज्ञेया ह्यकृतात्मभिः ॥ ६४
 तस्मान्मौनानि मुनयो दीक्षां कुर्वन्ति चादृताः ।

दुरुक्तस्य भयाद्राजन्नानुभाषन्ति किञ्चन ॥ ६५
 धार्मिका गुणसंपन्नाः सत्यार्जवपरायणाः ।
 दुरुक्तवाचाभिहताः प्राप्नुवन्तीह दुष्कृतम् ॥ ६६
 उपदेशो न कर्तव्यः कदाचिदपि कस्यचित् ।
 उपदेशाद्वि तत्पापं ब्राह्मणः समवामुयात् ॥ ६७
 विमृश्य तस्मात्प्राज्ञेन वक्तव्यं धर्ममिच्छता ।
 सत्यानृतेन हि कृत उपदेशो हिनस्ति वै ॥ ६८
 वक्तव्यमिह पृष्टेन विनिश्चित्य विपर्ययम् ।
 स चोपदेशः कर्तव्यो येन धर्ममवामुयात् ॥ ६९
 एतत्ते सर्वमाख्यातमुपदेशे कृते सति ।
 महान्क्लेशो हि भवति तस्मान्नोपदिशेत्कचित् ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

61 B₅ Dn₁ n₈ T₈ om (hapl) 61-62 —^a) D₁₋₂ देशयेद्, M₁ वर्णं (for वर्ज) —^b) V₁ om, B₂ damaged, D₁₋₃ ब्राह्मणं B₂ द्विज (for नृप) —^d) M₁ : तत् (for द्विज)

62 B₅ Dn₁ n₈ T₈ om 62 (cf. v 1 61) T₁ om 62^{ab} —^a) V₁ B₁ : 2 D₈ 10 G₂ नैवितव्य (D₁₀ G₂ 'व्य), Dn₃ T₂ G₁ : 4 M नेषि (for एषि) B₄ नैवितव्यं सदाचारा —^b) V₁ B (B₅ om) Dn₃ D₂ 10 S (T₁ : om.) द्विजेन नृपसत्तम —^c) D₄ om न V₁ B₁₋₄ च (for प्र-) S (T₈ om) न च प्रवक्तव्यमिह —^d) G₂ वर्णावरे (for वर्णावरे) T₁ G₁ नरे (for जने)

63 B₄ om 63 —^a) D₁₋₁ : ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य —^b) D₈ द्विजोत्तमा (for द्विजातय) —^d) G₂ प्रदुष्यति, G₄ प्रदू, M प्रदुष्यते

64 D₁ : 1 : 2 read 64^{ab} after 55, D₃₋₆ after the ref. in 56, and D₃ after 56^{ab}, repeating it here —^d) D₂ : 4-9 दुर्विज्ञेया (for दुर्ज्ञेया हि)

65 —^a) V₁ B₁ : 4 Dn D₁₋₃ : 5 T₁ G₁ : मौनेन (for मौनानि) T₈ G₁ : 4 कस्ययो (for मुनयो) —^b) B₁ शिक्षा (for दीक्षा) D₈ वा (for च) B₄ [आ]मृता, S [अ]मृते (for [आ]दृता) —^d) T₂ : 3 G M [अ]भि

(for [अ]नु) V₁ B Dn D₁₀ नाभाषते च (V₁ हि) किञ्चन, T₁ नाभिभाषत कीदृचित्

66 —^a) V₁ B Dn D₁₀ समन्विता, T G गुणान्विता, M दमान्विता (for परायणा) —^c) G₁ partly damaged V₁ D₈ T₂ वाचाभिहिता, B₁₋₃ : 5 'हिते, B₄ -वागभिहता, Dn -वाचाभिहितै, D₁₀ 'हते (for 'हता) —^d) D₈ : 1 : 2 दुष्कृतं, S किल्बिष (for दुष्कृतम्)

67 —^b) V₁ अस् (for अपि) S ह्यज्ञात्वा यस्यकस्यचित् —^c) D₄₋₆ यत् (for तत्) D₇ : 9 पात्र (for पाप) —^d) D₁ : 4 : 5 : 9 ब्राह्मण समवाप्तवान्

68 —^a) V₁ B D₁ : विमृश्य —^b) D₇ कर्तव्य (for वक्तव्य) —^c) G₁ damaged for 68^{ad} —^d) D₁₋₃ : 8-10 सत्यानृतेन, T₁ अविमर्शन (for सत्यानृतेन) M₈ नि (for हि) —^d) V₁ B Dn D₁₀ हि (for वै)

69 T₁ om 69^{ab} —^a) B₁ : 4 D₁₀ S (T₁ om) अथ (for इह) D₁₋₉ न वक्तव्यमपृष्टेन —^b) V₁ B Dn D₁₀ विनिश्चय (for विपर्ययम्) —^c) T₁ M₁ : सदो (T₁ 'ह्यो) पदेश कर्तव्यो

70 —^a) T₁ यदेतत् (for एतत्ते) —^b) D₁ : 6-8 G₂ उपदेश (for देशे) V₁ B₂ : 4 Dn₃ D₁₀ उपदेशकृते

११

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशे पुरुषे तात स्त्रीषु वा भरतर्षभ ।

श्रीः पद्मा वसते नित्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि यथादृष्टं यथाश्रुतम् ।

रुक्मिणी देवकीपुत्रसंनिधौ पर्यपृच्छत ॥ २

नारायणस्याङ्गतां ज्वलन्तीं

दृष्ट्वा श्रियं पद्मसमानवक्त्राम् ।

कौतूहलाद्विस्मितचारुनेत्रा

पप्रच्छ माता मकरध्वजस्य ॥ ३

कानीह भूतान्युपसेवसे त्वं

संतिष्ठती कानि न सेवसे त्वम् ।

तानि त्रिलोकेश्वरभूतकान्ते

तत्त्वेन मे ब्रूहि महर्षिकन्ये ॥ ४

एवं तदा श्रीरभिभाष्यमाणा

देव्या समक्षं गरुडध्वजस्य ।

उवाच वाक्यं मधुराभिधानं

मनोहरं चन्द्रमुखी प्रसन्ना ॥ ५

वसामि सत्ये सुभगे प्रगल्भे

दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने ।

नाकर्मशीले पुरुषे वसामि

न नास्तिके सांकरिके कृतधे ।

यथा (V1 B2 [marg] मया), B1 s s Dn1 n2 "शक्रुते
मया (B1 s यथा) —^a) V1 Dn इह (for क्वचित्)

Colophon — *Parvan name* B1-4 Dn8 D1 s शक्ति
— *Sub parvan* V1 B Dn1 n2 D1-8 10 M दानधर्म
— *Adhy name* V1 B2 (marg) s Dn शूद्रमुनिसंवाद ,
B2 D1-9 दुरुपदिष्टं , B4 वर्णावरोपदेश , D1-8 उप-
(D8 "पा) दिष्टं , D9 (addl) अधर्मोपदेशदूषण , D10
दुरुक्त , T2 हीनजात्युपदेशप्रतिषेधे ब्राह्मणशूद्रसंवाद
— *Adhy no* (figures, words or both) V1 D5 10
(as in text), B2 9 , S 32 — *Sloka no*
Dn1 74

II

1 G2 om the ref. —^a) D7 जात (for तात)
—^b) T1 M1-3 पुरुषर्षभ (for भरत) D8 स्त्रीषु भावेषु
भारत —^d) G1 partly damaged D1 s त (for
तन्)

2 ^a) V1 B Dn2 D3 s s 10 T1 G2 वर्णयिष्यामि ,
D4 s-9 कथं (for वर्त) —^b) V1 B Dn D10 T2 s G
यथावृत्त (for यथादृष्ट) —^c) M1 s s -पुत्र (for -पुत्र)
—^d) D1-9 -संनिधौ भरतर्षभ

3 ^a) D5 10 [झ] गता (for [झ] गता) —^b) B2
Dn1 n2 G समानवर्णा , B3 -द्विपयताक्षी —^c) G1

partly damaged D1 s -वक्त्रा , D10 M4 नेत्रां , T1
नेत्री (for नेत्रा)

4 Before 4, B4 ins रुक्मिणी उवाच T1 reads ^a
twice —^a) T1 (second time) च (for [उ] प)
— T1 G2 om (hapl) ^b —^b) V1 B Dn D3 10
T2 s G1 s M2 सतिष्ठसे (D8 10 'ते') (for 'ती') V1
B1 s s Dn1 n2 T2 s G1 s s च (for न) B D1 4-10
M च (for त्वम्) —^c) D1-9 T2 s G कानि (for
तानि) T1 G M1 s त्रिलोकेश्वरि (for 'श्वर') D10
-भूरि , G4 -भूति (for -भूत) —^d) G1 partly
damaged. D1 [झ] पि (for मे) D10 पयोधि (for
महर्षि) Dn1 n2 -कन्ये (for -कन्ये)

5 ^a) Dn1 भाष्यमाणा , D2 10 G1 2 -भाष (for
-भाष्य) —^b) S मात्रा (T1 'तु') समक्ष (G2 'हृत्')
मकरध्वजस्य —^c) T1 रुचिराभिधान (for मधुरा)
—^d) B5 मनोभद्र , G1 s -मुख , G2 s -रम (for 'हर'
Dn2 चन्द्रमुखि (for 'मुखी') Dn3 प्रसन्ना , D1 s s
प्रतीता (for प्रमन्ना) D2-5 1-9 मनोहर चन्द्रमुखी (D1
'खां') प्रतीता (D8 'ता')

6 Before 6, V1 B Dn D2 10 ins श्रीरवाच —^a)
G4 वसामि (for वसामि) V1 B2 s s Dn D1-9 T2
नित्य , G मरये (for मय्ये) D3 सुभगे (for मे)
—^b) G1 partly damaged T1 रक्षा वरे (for दक्षे

न भिन्नवृत्ते न नृशंसवृत्ते
 न चापि चौरे न गुरुष्वस्ये ॥ ६
 ये चाल्पतेजोबलसत्त्वमारा
 हृष्यन्ति कुप्यन्ति च यत्र तत्र ।
 न देवि तिष्ठाभि तथाविधेषु
 नरेषु संसुप्तमनोरथेषु ॥ ७
 यश्चात्मनि प्रार्थयते न किञ्चि-

द्यश्च स्वभावोपहतान्तरात्मा ।

तेष्वल्पसंतोषरतेषु नित्यं

नरेषु नाहं निवसामि देवि ॥ ८

वसामि धर्मशीलेषु धर्मज्ञेषु महात्मसु ।

वृद्धसेविषु दान्तेषु सत्त्वज्ञेषु महात्मसु ॥ ९

स्त्रीषु क्षान्तासु दान्तासु देवद्विजपरासु च ।

वसामि सत्यशीलासु स्वभावनिरतासु च ॥ १०

नरे) — After 6th, N ins

58* अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे
 जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे ।

[(L 1) B₁ corrupt D₁₋₃ ० देवपरे; D₁ देवते
 (for परे) D₁ कृतज्ञ — (L 2) D₁ ० नित्येन्द्रिये,
 D₁ योन्द्रिये (for जि) D₁ नित्यमुदीर्ण, D₂ ० 'मुदीर्ण'
 (for 'मुदीर्ण')]

—^a) D₁ (by corr as in text) नाकर्मशीली —^a)
 D₁ सकरिके, G₁ सत्त्वं (for सांक) —^a) M हीन-
 (for भिन्न) D₁ om न नृशंसवृत्ते D₁ n₂ वर्णे
 (for वृत्ते) —^a) D₁ चापि चौरे, D₁₋₃ स्तेनवृत्ते,
 T₂ ० G चाविनीते, M चाप स्तेने (for चापि चौरे)
 B₁ [अ]स्यौ, T₂ ० G M [अ]स्यके (for [अ]स्ये) D₁₋₃
 नापावने नैव गुरुष्वस्यौ (D₁ ये); T₁ न चापि हीने
 चरिते च मायया

7 ^a) B₁ G₁ partly damaged T₁ वा (for च)
 D₁ सत्त्वे बल (for तेजोबल) V₁ D₁ सत्त्वमाना, T₂
 दर्पसारा (for सत्त्व) —^b) G₁ damaged D₁ n₂
 क्षिप्रयति, T₁ कुप्यति (for हृष्यन्ति) T₁ M हृष्यति,
 T₂ G₁₋₄ तुप्यति, T₃ तप्यति (for कृष्यन्ति) D₁ T₂ ०
 G₂ यत्र (for तत्र) —^c) V₁ B D₁ D₂ 10 चैव (for
 देवि) D₁ तथाविधेन, D₂ विधे नरे (for विधेयु)
 —^d) B₁ om, T₁ नृपेषु (for नरेषु) V₁ om (hapl)
 ससुप्तमनोरथेषु D₁ सगुप्त, D₁₋₃ समाप्त, D₁₋₁₀
 ससक्त, T₁ संतुष्ट, T₂ ० G₁ संक्षिप्त (for ससुप्त)

8 ^a) D₁ २ 4-9 [आ]श्मन (for 'नि') D₂ नु (for
 न) —^b) D₁ अस्वच्छ, D₁₋₃ अस्वस्थ (for यश्च
 स्व) D₁ २ यो न स्वभावोपहतोत्तम (D₁ तात) रात्मा;
 D₂ अस्वच्छभावोपहततात्पर्यात्मानि —^c) V₁ ते स्वल्प (for
 तेष्वहं) D₁ D₁₋₃ T₁ परेषु, D₁ नरेषु, T₂ G₁ M
 करेषु (for रतेषु) T₂ नाहं (for नित्य) T₃ G₁ २ 4

तेष्वल्पसतोषकरेषु नाहं (G₁ नित्य) —^a) T₁ द्विजेषु (for
 नरेषु) D₁₋₃ नाहं सुतु (D₁ न तु) टा (for नरेषु नाहं)
 D₁ २ चाह, T₃ G₁ २ नित्य (for नाहं) V₁ B D₁
 D₁ ० सम्यक् (for देवि) — After 8, D₁ ins 61*

9 For the substitution in V₁ B D₁ D₁ 0, cf
 v 1 10 G₁ partly damaged for 9^a —^b) D₁ ०
 कृतज्ञेषु, G₁ धर्मेण (submetric) (for धर्मज्ञेषु) D₁ ०
 धर्मनित्येषु वृद्धेषु, D₁₋₃ कृतज्ञेषु कृतात्मसु — D₁₋₃ ० om
 (hapl) 9^{cd} —^c) D₁ [अ]दातेषु (sic) —^d) D₁
 धर्मज्ञेषु (for सत्त्व) D₁₋₃ सर्वज्ञेषु कृतात्मसु — After
 9, S ins

59* अवन्ध्यकालेषु सदा ज्ञानशौचरतेषु च ।

प्रज्ञाधर्यतपोज्ञानगोद्विजातिप्रियेषु च ।

[(L 1) T₁ G दान- (for ज्ञान-)]

10 ^a) G₁ partly damaged D₁ T₂ ० G M कातासु,
 D₁ T₁ ज्ञातासु (for क्षान्तासु) —^b) G₁ वेद (for
 देव) —^c) D₁ नित्य- (for सत्य) —^d) D₁₋₃
 निनतासु (for निर) — For 10^d, S subst.

60* विशुद्धगृहभाण्डासु गोधान्याभिरतासु च ।

— V₁ B D₁ D₁ 0 subst. for 9-10 D₁ ins after 8

61* स्वधर्मशीलेषु च धर्मविरसु

वृद्धोपलब्धानिरतेषु च दान्तेषु ।

कृतात्मनि क्षान्तिपरे समर्थे

क्षान्तासु दान्तासु तथाबलासु ।

सत्यस्वभावार्जवसमुत्तासु

वसामि देवद्विजपूजितासु ।

[5]

[The portion from रते च (in line 2) up to समर्थे
 (in line 3) is damaged in B₁ — (L 3) B₁ ० ज्ञातपरे
 (for क्षान्ति) B₁ D₁ ० सत्त्वे, D₁ ० च सत्त्वे (for
 समर्थे) — (L 5) B₁ नित्य (for सत्य) D₁ ० नित्य
 तासु — (L 6) B₁ ० २ D₁ पूजितासु]

प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीं

सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।

परस्य वेदमाभिरतामलज्जा-

मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥ ११

लोला^मचोक्षामवलेहिनीं च

व्यपेतधैर्या कलहप्रियां च ।

निद्राभिभूतां सततं शयाना-

मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥ १२

सत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु

सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।

वसामि नारीषु पतिव्रतासु

कल्याणशीलासु विभूषितासु ॥ १३

यानेषु कन्यासु विभूषणेषु

यज्ञेषु मेघेषु च वृष्टिमत्सु ।

वसामि फुल्लासु च पद्मिनीषु

नक्षत्रवीथीषु च शारदीषु ॥ १४

शैलेषु गोष्ठेषु तथा वनेषु

सरःसु फुल्लोत्पलपङ्कजेषु ।

नदीषु हंसस्वननादितासु

क्रौञ्चावधुष्टस्वरशोमितासु ॥ १५

विस्तीर्णकूलहृदशोमितासु

तपस्विसिद्धद्विजसेवितासु ।

11 ^a) D₈ प्रतीक्ष्य- (for प्रकीर्ण-) V₁ B₂ s D_{ns}
D₁₀ अनपेक्ष, B₁ D_{n1} ns D₈ T₁ 'पेक्ष्य-', D₁ s 4 'वेक्ष-
(for 'वेक्ष्य-) G₈ -कारणीं (for -कारिणीं) — ^b) V₁
तु (for च) B₈ -वासिनीं, D₄ 8-9 भाषिणीं, D₅
-कारिणीं, T₁ -चारिणीं (for वादिनीम्) — ^c) G₁
partly damaged B₈ om. वेदमा D₂ वेदमो च गताम्
(s₁₀) (for वेदमाभिरताम्) — ^d) V₁ B D_n D₁₀ एव-
विधा ता, T G सदा शयाना (for एवविधा स्त्रीं)

12 D_{n2} D₄ s 7 s om (hapl) 12 — ^a) B₂
partly damaged. B₁ s 4 D_{n1} D₅ पापाम् (for
लोलाम्) B₄ अचोक्षाम्, D₅ अचोक्षाम्, T₁ अतोषाम्,
T₂ s G₄ अदाक्षाम्, G₁ s अदं, G₂ M अताक्षाम् (for
अचो) B₁ अवलेहिनीं, D₂ T G₂ s M 'लेपिनीं, G₁
'लेपनीं, G₄ 'लोपनीं (for 'लेहिनीं) V₁ D_{n3} पापा-
मचोक्षामवलेहिना, D₈ 10 लोला^ममक्ष्याम(D₁₀ 'क्ष्या
त्व)वलेहिनीं सदा — ^b) B₁ धर्मा, D₁-3 शौला, S
शौचा (for -धैर्या) — ^d) G₁ partly damaged V₁
B D_{n1} ns D₅ s 10 T₁ ता (for स्त्रीं)

13 ^a) D_{n3} D₄-s T₁ नित्य (for नित्य) — ^b) V₁
B₈ D₅ गुणान्वितासु, S बहुश्रुतासु — T₁ om (hapl)
13^{ad} — ^c) S (T₁ om) गुणान्वितासु (for पतिव्रतासु)
— ^d) B₂ reads from सु विभूषितासु up to वसामि फु
(in 14^c) on marg D₄-s सदास्मि देवि (D₃ 'वी) (for
विभूषितासु)

14 B₂ reads up to वसामि फु (in 14^c) on marg
— ^a) G₁ partly damaged. D_{n3} यामेषु, G₃ या-
न्येषु (for यानेषु) D_{n3} कल्यासु (for कन्यासु) B₈

विभूषणासु, G₂ वितासु (for 'षणेषु) — ^b) T₁ s
G वस्त्रेषु (for यज्ञेषु) B₁ वृष्टिमत्सु, D₂ वृष्टि (for
वृष्टि) — ^c) D₃ om. (hapl) from फुल्लासु up to
सरसु (in 15^b) — ^d) D₄ s 7-9 शारदासु, T₈ 'देषु
(for 'दीषु)

15 D₈ om up to सरसु (in 15^b) (cf v 1 14)
— ^a) V₁ B D_n D₁₀ G₂ गजेषु (for शैलेषु) M₃ om
from गोष्ठेषु up to सेवितासु (in 15^b) V₁ B D_{n1} ns
D₈ 10 [क्रौञ्च]नेषु (for वनेषु) — ^b) B₁ शरत्सु, D_{n1}
सरस्व, D₈ सरप्र, D₉ सरसु (s₁₀) (for सरसु)
— T₁ repeats 15^c after 16^{cd} — ^c) D₂ गोषु च न (for
हसस्वन-) S (M₈ om, T₁ [first time]) स्वर(T₁
'न)सेवितासु (for स्वननादि) T₁ (second time) नदीषु
फुल्लासुनसहतासु — G₂ om (hapl) 15^d — ^d) D_{n3}
क्रौञ्चाभिषुष्ट (for 'वधुष्ट) B₁ D₁ s स्वन (for स्वर)
B₁ भूषितासु (for शोमितासु) D₁ s क्रौञ्चो(D₈ 'चा)
पद्युष्टासु च निद्रागासु, D₇-s क्रौञ्चोपसु(D₉ 'दु)ष्टास्वननादि
तासु, T₁ क्रौञ्चीषु मृष्टस्वननादितासु, T₂ s G₁ s 4 M₁ s
क्रौञ्चान्यपुष्ट(M₁ 'ष्टा)स्वननादितासु

16 M₈ om 16^{ab} (cf v 1 15) — ^a) M₂ विस्तीर्ण
(for विस्तीर्ण) D₂ कूट (for -कूल) D₁-s दुम्ना
दितासु (for हृदशोमि) V₁ B D_n D₁₀ विस्ती(D_{n3}
'स्त्री)र्णकूलदुम्नाजितासु — D₆ om (hapl) 16^d
— ^b) B₂ partly damaged B₃ सपस्विनीषु, D_{n1}
D₁ 'स्विमिद्धि (for 'स्विमिद्ध) D₁ s गोमि
तासु (for सेवि) — B₂ reads 16^{cd} on mar-
— ^c) B₁ सत्य (for नित्य) B₈ स्फुरदुदकासु, D₁ s

वसामि नित्यं सुबहूदकासु
 सिंहैर्गजैश्चाकुलितोदकासु ।
 मत्ते गजे गोवृषभे नरेन्द्रे
 सिंहासने सत्पुरुषे च नित्यम् ॥ १६
 यस्मिन्गृहे हूयते हव्यवाहो
 गोब्राह्मणश्चार्च्यते देवताश्च ।
 काले च पुष्पैर्वलयः क्रियन्ते
 तस्मिन्गृहे नित्यमुपैमि वासम् ॥ १७
 स्वाध्यायनित्येषु द्विजेषु नित्यं
 क्षत्रे च धर्माभिरते सदैव ।

वैश्ये च कृष्याभिरते वसामि
 शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥ १८
 नारायणे त्वेकमना वसामि
 सर्वेण भावेन शरीरभृता ।
 तस्मिन्हि धर्मः सुमहान्निविष्टो
 ब्रह्मण्यता चात्र तथा प्रियत्वम् ॥ १९
 नाहं शरीरेण वसामि देवि
 नैवं मया शक्यमिहाभिधातुम् ।
 यस्मिन्स्तु भावेन वसामि पुंस्ति
 स वर्धते धर्मयशोर्थकामैः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१-२ S च बहू, D₁₀ सुबहूदकेषु (for °कासु) —^a)
 G₁ partly damaged B₁ कुजैश् (for गजैश्) D₄ १-२
 [उ]क्कलितोदकासु D₁₀ [अ]कुलितोदगासु (for कासु)
 — After 16^a, T₁ repeats 15^o —^a) D₄ २ गजैश्च,
 M₁-३ च नित्य (for नरेन्द्रे) — T₁ om 16^o —^c)
 V₁ B₅ D₁₁ n₂ D₄-२ सत्पुरुषेषु, B₈ वे चापि (for °वे
 च)

17 D₅ om 17 —^a) T₁ G हूयति (for °ते) D₂
 हव्यवाहो —^b) T₁ ३ M गौर (for गो) D₁-३
 ब्राह्मण (for °णश्) G₂ ३ [अ]र्चित (for [अ]र्च्यते)
 T₂ ३ G₁ ३ M देवता (for °ताश्) T₁ यस्मिन्गृहे पूजिता
 ब्राह्मणाश्च — For 17^a, V₁ B Dn D₁₀ subst.

62* यस्मिन्ननो हव्यमुजं लुहोति
 गोब्राह्मण चार्चति देवताश्च ।

[(L 3) Dn₃ गोब्राह्मणाश्च B₄ Dn₁ देवता (for °ताश्)]
 While D₄ २-३ subst for 17^a

63* यस्मिन्गृहे हूयति हव्यवाहो
 गोब्राह्मणाभ्यर्चितदेवतासु ।

[(L 1) D₁ पक्षे (for यत्ते) D₅ हव्यवाहो, — (L
 2) D₅ गोब्राह्मणेष्वर्चित (for °णाभ्यर्चित)]

—^a) G₁ ४ कालेन, M₄ कालेय (for काले च) T₁
 अयते (for क्रियन्ते) —^a) D₁₀ G₁ उपैति (for °मि)

D₁-४ २-३ तस्मिन्गृहे वासमुपैमि नित्य

18 ^a) D₁-३ युक्तेषु, S शीलेषु (for नित्येषु) V₁
 B Dn D₈ 10 सदा द्विजेषु, T₁ द्विजोत्तमेषु (for द्विजेषु
 नित्य) —^b) B₅ स्व (for च) S (except T₁)
 तथा (for सदा) D₄-३ क्षेत्रेषु सत्याभिरतेषु नित्यं
 —^c) D₄-३ वैश्येषु (for वैश्ये च) T₁ वार्ताभिरते, G₈
 कृष्येभिः, M कृष्याणि (for कृष्याभिः) —^d) G₁
 partly damaged D₁-४ शूद्रेषु (for शूद्रे च) T₁ G₂-४
 नित्ययत्ने, T₂ ३ M °यत्ते (for नित्ययुक्ते)

19 ^b) T₃ om. (hapl) from सर्वेण (in 19^b) to
 वसामि (in 20^o) D₁-३ च सर्वभूते, D₇-२ शरीरभृ
 (D₈ °भू)ते (for भूता) —^a) D₁-४ २-३ G₁ ३ अस्मिन्
 (for त) D₅ om हि B₄ विशिष्टो (for निविष्टो)
 —^a) B₅ ब्रह्मण्यभावोत्र, D₈ ब्राह्मण्यता चात्र D₅ ६
 ब्रह्मण्यता च प्रियवादिता च

20 T₃ om up to वसामि (in 20^o) (cf v 1 19)
 —^a) D₄ ३ शरीरे नि (for शरीरेण) —^b) D₁ [ए]त,
 D₂-३ [ए]तन् (for [ए]व) B₅ [अ]भिनेतुं, D₈ °धानं
 (for धातुम्) —^c) V₁ B₁ २ ३ ४ ५ Dn D₁₀ भावेन
 यस्मिन्नि, B₈ एवविधे चैव (for यस्मिन्स्तु भावेन) T₁
 यस्मिन्प्रभावेन वसामि पुनः —^a) D₁ T₂ G₄ सर्वधत्ते;
 M₁-३ ४ (inf len as in text) संपद्यते (for स वर्धते)
 D₈ यशार्थं (for यशोर्थं) D₃ काम (for कामैः)

१२

युधिष्ठिर उवाच ।

स्त्रीपुंसयोः संप्रयोगे स्पर्शः कस्याधिको भवेत् ।
एतन्मे संशयं राजन्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।

भङ्गाश्वनेन शक्रस्य यथा वैरमभूत्पुरा ॥ २

पुरा भङ्गाश्वनो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः ।

अपुत्रः स नरव्याघ्र पुत्रार्थं यज्ञमाहरत् ॥ ३

Colophon om in D1 — Parvan name B1-4 Dns
ज्ञाति — Sub-parvan V1 B Dn D2-7 9 10 M दान
धर्म — Adhy name V1 B1 2 4 5 Dn D8 8 10 M4
श्री(Dn: D10 om श्री)रुक्मि(M4 "रिम)णिसवाद, D4-7 9
रुक्मिणीकृष्णसवाद, T2 रुक्मिणीलक्ष्मीसवादे श्रीस्थलकथने,
T2 G रुक्मिणीलक्ष्मीसवाद — Adhy no (figures,
words or both) B3 11 (as in text), D10 10,
S 33 — Śloka no Dn1 21, D4 20 — After this
adhy, S ins a passage given in App I (No 2)

12

1 °) B1 पुंसो (submetric) (for पुंसयो) —^d)
T1 सुख (for स्पर्श) M4 [s]भवत् (for भवेत्) B3 6
D10 प्रीति क(D10 "तिल्ल)स्याधिका भवे(D10 "कामव)त्
॥ Cn स्पर्शो वैषयिकं सुखम् ॥ ॥ — °) D1 2 T1 M4
एत (for एतन्) D3 सशयो, G1 damaged (for "य)
V1 B2 3 Dn D10 एतस्मिन्संशये राजन् —^d) D1-8 7
छेतुम् (for वक्तुम्)

2 °) B1 2 5 Dn भगाश्वनेन, D1-8 10 भू(D10 भ)
गाश्वकेन, D4 6-9 भू(D1 भ)गाश्वेन च, D5 भृगाश्वेन
(for भङ्गाश्वनेन) —^d) D1-3 नृप, D4-9 तदा (for
पुरा)

3 °) B1 2 4 5 Dn भगाश्वनो, D1-7 5-10 भू(D10
सं)गाश्वको, D4 भगाश्वगो (for "श्वनो) —^d) D1
देवर्षिर् (for राज) D1 7 8 इति (for सति) D3 8
देव(D3 राज)पिरभिधिभ्युत —^c) V1 B Dn D10 पुत्र्य
(for स नर) V2 T8 व्याघ्र —^d) D1 0 सुप्राप्यं,
T1 G M1-8 पुत्रार्थे (for पुत्रार्थं) D1-6 सुप्राप्यं यज्ञ

अग्निष्टुं नाम राजर्षिरिन्द्रद्विष्टं महाबलः ।

प्रायश्चित्तेषु मर्त्यानां पुत्रकामस्य चेप्यते ॥ ४

इन्द्रो ज्ञात्वा तु तं यज्ञं महाभागः सुरेश्वरः ।

अन्तरं तस्य राजर्षेरन्विच्छन्नियतात्मनः ॥ ५

कस्यचित्त्वथ कालस्य मृगयामटतो नृप ।

इदमन्तरमित्येव शक्रो नृपममोहयत् ॥ ६

एकाश्वेन च राजर्षिर्भ्रान्त इन्द्रेण मोहितः ।

न दिशोऽबिन्दत नृपः क्षुत्पिपासार्दितस्तदा ॥ ७

मारम्भ — After 3, T2 8 G read 6th for the first
time, repeating it in its proper place

4 °) T2 8 Ms अग्निष्टु, G2 4 "जिन् (for "ष्टु) D1-4
6-9 नृपतिर् (for राजर्षिर्) V1 B Dn Cn अग्निष्टु
स राजर्षिर् ॥ Cn त्रिगुणितोऽग्निष्टोमोऽग्निष्टुत् । तत्र ह्यग्नि
रेव स्तूयते । स च पुत्र ददाति दाक्षुषे इति मन्त्रवर्णात्पुत्रप्रद
ऋतु । स चेन्द्रद्विष्ट । तत्रेन्द्रस्य प्राधान्याभावात् ॥ ॥ —^d)
D10 T G द्विष्टो (for द्विष्ट) D1-8 महाकवु (D3 "म)
(for "बल) — °) D8 प्रायश्चित्तेषु, M1 2 "श्रितेन
—^d) V1 B Dn D10 कामेषु (for कामस्य) D4-7 9
पुत्रकाम स इज्य(D0 दृश्य)ते, D8 "कामे स उच्यते,
T1 "कामेषु चेष्टिते

5 °) D1 8 [s]पि ज्ञात्वा, T3 ज्ञात्वा च, G1
damaged (for ज्ञात्वा तु) T1 कृत (for तु त) —^d)
D1 अभागश्च, D8 महाभाग, D1-9 अश्वगाहस्य, T1
M1-3 अथागम्य, T2 8 G तथा(G2 "दा)गत्, M4
तथागम्य (for महाभाग) —^d) M2 3 अभ्येच्छन्, M1
अन्वै (for अन्वि) T2 8 G प्र (for नि) T1
अध्यगच्छतात्मन — After 5, N (except D5) 10th

64* न चैवास्यान्तर राजन्स उदरं महात्मन ।

[Dn8 वै वापि, D10 [ए]व तस्य (for वैवाग्य) D1 9
4-9 य(D8 जि)वात्मन (for महा)]

6 °) V1 B Dn D10 मृगया (V1 B2 Dn3 "व्य)
गतवायूय, D5 "यायामटनृप, T1 "यार्थं गतो नृप,
T2 8 G1 8 4 M "यामटते नृप — T2 8 G read 6th
for the first time after 3 — °) V1 B1 [ए]व

7 °) B1 D10 तु, D1 4-9 स (for च) T1 एदो

इतश्चेतश्च वै धावञ्श्रमत्पुणार्दितो नृपः ।
 सरोऽपश्यत्सुरुचिरं पूर्णं परमवारिणा ।
 सोऽवगाह्य सरस्तात पाययामास वाजिनम् ॥ ८
 अथ पीतोदकं सोऽश्वं वृक्षे बद्धा नृपोत्तमः ।
 अवगाह्य ततः स्नातो राजा स्त्रीत्वमवाप ह ॥ ९
 आत्मानं स्त्रीकृतं दृष्ट्वा व्रीडितो नृपसत्तमः ।
 चिन्तानुगतसर्वात्मा व्याकुलेन्द्रियचेतनः ॥ १०
 आरोहिष्ये कथं त्वश्वं कथं यास्यामि वै पुरम् ।
 अग्निष्टुं नाम इष्टं मे पुत्राणां शतमौरसम् ॥ ११

जातं महाबलानां वै तान्प्रवक्ष्यामि किं त्वहम् ।
 दारेषु चास्मदीयेषु पौरजानपदेषु च ॥ १२
 मृदुत्वं च तनुत्वं च विह्वलत्वं तथैव च ।
 स्त्रीगुणा ऋषिभिः प्रोक्ता धर्मतत्त्वार्थदर्शिभिः ।
 व्यायामः कर्कशत्वं च वीर्यं च पुरुषे गुणाः ॥ १३
 पौरुषं विप्रनष्टं मे स्त्रीत्वं केनापि मेऽभवत् ।
 स्त्रीभावात्कथमश्वं तु पुनरारोढुमुत्सहे ॥ १४
 महता त्वथ खेदेन आरुह्याश्वं नराधिपः ।
 पुनरायात्पुरं तात स्त्रीभूतो नृपसत्तम ॥ १५

घनेय राजर्षिर् —^६) G₄ आत (for आन्त) —^०)
 D₁ [s] क्षिप्त (sio), D₄₋₉ विंदति (for sविन्दत) T₉
 G न दीनो विंदति नृप (T₉ जल) —^d) V₁ तथा;
 D₄ ९ नृप, D₈ ९ नृप, D₁ नृप (for तदा)

8 ^a) T₁ शनैर् (for च वै) D_{n1} n₂ D₃ ९ वै
 राजश्च, D₄₋₆ धावन्स, G₁ वै यावत् (for वै धावम्)
 —^६) V₁ D_{n8} T₂ नृणान्वितो (for 'दितो) D₁ ९ १०
 G₃ नृप (for नृप) D_{n1} n₂ D₄ श्रमत्पुणान्वितो नृप
 —^०) D₄₋₁ स (for सु-) D₂ ९ विपु (D₃ 'म) ल
 (for रुचिरं) —^d) D₂ ९ पूर्वं परमवारिधि —^०)
 D₂ ९ सो (D₃ अ) वगाह्य (hypermetric) (for गाह्य)
 M₁₋₈ ततस् (for सरस्) V₁ तावत्, B₈ तत्र, D₁₀
 ज्ञात (for वात) —^f) D₁ ९-१० पाययित्वा च (D₁
 ९ ९ ९ 'त्वाय) वाजिनं, D₁₀ पाययामास वा

9 B₂ damaged for 9^a —^६) S transp वृक्षे and
 बद्धा D₂ १ G₄ ९ नृपोत्तम — T₁ om 9^{cd} —^०)
 B₄ D_{n1} तात, D₂ ९ धारि, M त्वेको (for जालो)
 —^d) D₄ तत्र (for राजा) M च (for ह) V₁ B
 D_n D₁₀ तत्र स्त्रीत्वमवाप्तवान्

10 ^a) G₁ partly damaged D₁₋₄ ६-९ G₄ ज्ञात्वा
 (for दृष्ट्वा) —^६) D₄₋₉ व्रीडितो नृपतिस्तदा, S
 (except T₁) व्रीडितो नृपसत्तम (T₂ ९ M₄ 'म) —^०)
 D₄₋₉ चिन्तामन्त्रमस्वापा (D₂ पं, D₃ थं), D₁₀
 मुपगत सोय —^d) S मानस (for चेतन) D₁₀
 सर्वास्मा व्याकुलेन्द्रिय

11 ^a) D₂ ९ आरोक्ष्यामि, T₁ 'हितु (for 'हिष्ये)
 B₄ च (for तु) D₁ १-९ आरोक्ष्यामि कथं ह्य (D₁ ह्य) थं
 —^६) D₁ १-९ तां पुरीं, T₁ तत्पुरं (for वै पुरम्)
 —^०) V₁ B D_n D₈ १० दृष्टेनाभिष्टुता चा (B₁ ९ ९ D_{n8}
 चा) पि, D₁ अभिष्टुता च यदे मे (sio); D₂ ९ अभिष्टुता

(D₃ 'ना) जयेद्वा मे, D₄₋₉ अभिष्टोमेन यजेन, D₇ ९
 अभ्युताय च यजेन, T₁ अभिष्टुतां च मे

12 ^a) V₁ B D_n D₁₀ मे; G₁ damaged (for वै)
 —^६) G₁ partly damaged D₁₋₈ १-९ च (for प्र)
 D₅ [अ]हं (for किं) V₁ B₄ T G न्वह, D₅ कथ
 (for स्वहम्) D₄ ९ तान्वक्ष्याम्यहं कथ (submetric)
 —^०) B₂ partly damaged V₁ B₁ २-९ D_n D₅ १०
 T₂ ९ M₈ चा (D_{n8} वा) स्मकीयेषु, D₇ चात्स्मदाहेषु, D₈ ९
 चात्स्मदेयेषु (for चास्मदीं) — T₂ om. (hapl.)
 12^d-16^b

13 T₂ om 13 (of v l 12) —^a) D₁₋₄ ६-९
 तनु (D₁ रक्ष) ख च मृदुत्वं च —^६) B₈ विह्वलत्वं (for
 विह्वलत्वं) T₁ ९ G पराधीनत्वमेव च — After 13^{cd},
 T₃ G ins

65* हावभावादिलावण्यस्त्रीगुणाद्वा कुतहलम् ।

[T₈ G₈ ९ भावाभावादिलावण्य, G₂ भाव (for the
 prior half) G₂ त्रिगुणाद् (for स्त्री)]

—^०) M हृषिभिः —^d) G₁ partly damaged B₁
 तत्त्वानु- (for तत्त्वार्थ-) —^०) V₁ B D_n D₁₀ व्यायामे,
 D₄ G₂ 'म- (for 'म)

14 T₂ om. 14 (of v l 12) —^a) G₄ पौरुष्यं
 D₂₋₄ ९ T₁ G₁ ९ ९ विप्रनष्ट V₁ B₂ ९ D_n D₁₀ वै (for
 मे) —^६) D₄ ६-९ [अ]धि (for [अ]पि) D₂ ९ ९ भवेत्
 (for ऽभवत्) — After 14^{cd}, D₄₋₆ read 16^{cd} for
 the first time, repeating it in its proper place —^०)
 V₁ B (except B₂) D_{n1} n₂ D₁ १-१० T₁ पुनर् (for
 कथम्) V₁ B D_n त, D₄₋₁₀ च, T₁ मे, G₄ तु
 (for तु) —^d) V₁ B (except B₂) D_{n1} n₂ D₁
 ९ १-१० कथम् (for पुनर्) T₁ आरोहं नोत्सहे पुन.

पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च पौरजानपदाश्च ते ।
किं न्विदं त्विति विज्ञाय विस्मयं परमं गताः ॥ १६
अथोवाच स राजर्षिः स्त्रीभूतो वदतां वरः ।
मृगयामस्मि निर्यातो बलैः परिवृतो दृढम् ।
उद्भ्रान्तः प्राविशं घोरामटवीं दैवमोहितः ॥ १७
अटव्यां च सुघोरायां तृष्णार्तो नष्टचेतनः ।
सरः सुरुचिरप्रख्यमपश्यं पक्षिमिर्वृतम् ॥ १८
तत्रावगाढः स्त्रीभूतो व्यक्तं दैवान्न संशयः ।

अतस्त इव पुत्राणां दाराणां च धनस्य च ॥ १९
उवाच पुत्रांश्च ततः स्त्रीभूतः पार्थिवोत्तमः ।
संप्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः ।
अभिषिच्य स पुत्राणां शतं राजा वनं गतः ॥ २०
तामाश्रमे स्त्रियं तात तापसोऽभ्यवपद्यत ।
तापसेनास्य पुत्राणामाश्रमेऽप्यभवच्छतम् ॥ २१
अथ सा तान्सुतान्गृह्य पूर्वपुत्रानभाषत ।
पुरुषत्वे सुता यूयं स्त्रीत्वे चेमे शतं सुताः ॥ २२

15 T₂ om 15 (of v 1 12) —^a) G₁ partly damaged V₁ B Dn D₁₀ यत्नेन, D₁-s वेगेन (for खेदेन) T₁ मदत्वात्त्वथ खेदस्य —^b) B₂ partly damaged G₁ s नराधिप D₂ s सोधमाश्च भूपति —^c) B₂ damaged D₈ पुरीं (for पुरं) —^d) V₁ B₁ s Dn₁ n₂ D₁₀ स्त्रीकृतो (for 'भूतो) V₁ B₁ s Dn D₁ s 5-9 T₁ s सत्तम (for 'म)

16 T₂ om 16^{ab} (of v 1 12) —^a) Dn₂ D₁ s 4 6-9 S (except G₂, T₂ om) पुत्रदारा (D₁ 'सा) श (for पुत्रा दाराश्च) —^b) B₁ s-5 त, T₁ ये (for ते) D₁-9 पौरजानपदं च तत् —^c) D₁-6 read 16^{ad} for the first time after 14^{ab} —^e) B₁ Dn D₁ T₁ G₁ s 4 M₈ त्विद तु, D₂ s इद तु (D₈ हि), D₄ (both times) न्वेतद्, D₅ s (both both times) 7-9 स्वेतद् (for त्विद तु) —^d) G₁ partly damaged V₁ D₁ 4-6 (last three first time) गत (for गता)

17 ^b) G₂ 4 वर (for वर) D₈ स्त्रीभूतो नृपसत्तम —^c) V₁ B₂ Dn₁ अह, B₈ 5 अथ, S चास्मि (for अस्मि) D₄ नियतो (for निर्यातो) —^d) B₈ 5 ह्यह (for दृढम्) T₁ सुघोर प्राविश वनं —^e) T₁ om 17^{ef} —^f) D₁ प्रादिशद्, D₈ s प्राविशद् B₂ s D₁₀ M₁ घोरम् (for घोराम्) —^g) T₂ s G₁ s 4 परि- (for दैव-) V₁ B Dn D₁₀ चोदित (for -मोहित)

18 B₂ partly damaged for 18^{ab} —^a) G₁ partly damaged D₁ स (for सु) —^b) D₁ 4. 6-9 M₁-s नृपार्तो (for नृणां) —^c) D₁ सुरुचिरं Dn₂ सर सुरुचिर पुण्यम्, D₁-9 सर शुचिजलं पुण्यम् —^d) D₂ अगमत्, G₂ अपश्यत् (for 'श्यं) D₁ 2 T₁ श्रुतं (for वृतम्) D₄-6 अद्राक्ष पक्षिसकुल, D₇-9 अपश्य पक्षिसुत

19 ^a) V₁ अत्र, M₁-s 4 (inf l₁n) सरो (for

तत्र) D₇ [अ]वगाह, M₈ 4 'गाढ (for 'गाढ) —^b) V₁ B Dn D₁₀ दैवेनाह कृत पुरा (B₈ 'न) —^c) Before 19^{ad}, M₂-4 ins भीष्म —^d) D₂ अहत्, T₁ अवत् (for अवत्) D₄-8 T₂ s G M₂-4 एव (for इव) T₁ transp पुत्राणा and दाराणा —^e) For 19^{ad}, V₁ B Dn D₁₀ subst

66* नामनोत्राणि चाभाव्य दाराणा मन्त्रिणा तथा ।

20 ^a) V₁ B Dn D₁₀ आ (Dn₂ प्रा) ह पुत्रास्त सोध —^b) G₁ s 4 पार्थिवोत्तम —^c) D₉ स्त्री- (for स) D₁ lacuna for राज्य वन यास्यामि D₂ s युष्माभिरिद पुत्रका (for 20^d) —^e) For 20^{ef}, V₁ B Dn D₃ 19 subst

67* एवमुक्त्वा पुत्रशतं वनमेव जगाम ह ।

While, S subst for 20^{ef}

68* स पुत्राणा शत राजा अभिषिच्य वन गत ।

[Before the above, M₁-s ins भीष्म]

21 ^a) B₂ partly damaged D₃ s आश्रमी, T₁ G चाश्रमे, T₂ s M त्वा* (for आ*) V₁ B Dn D₃ 19 गत्वा चैवाश्रम सा तु —^b) V₁ B Dn D₃ 10 तापस (Dn₂ 'से) प्रत्यपद्यत (B₁ 'ध च), D₁ s 8 9 सेव्यम् (D₈ 9 'व) पद्यत, D₁ 'स्वेप्यव —^c) D₁ partly damaged, D₂ s तत्रापि चैव पुत्राणाम्, D₁ 6-9 तापसा चैव पु* —^d) B₂ Dn D₃ T₈ G₁ आश्रमेपु, D₁-1 6-9 'मेस्य, G₂ आश्रमेपि, G₃ तापनेपु (for आश्रमेऽपि)

22 ^a) D₂ s सुतान्पूर्वान्, G₂ प्रगृह्याद्यु (for सुता न्गृह्य) V₁ B Dn D₃ 10 अथ नादाय तान्पूर्व (B₁ 4 D₁₀ 'नुत्रा) न् —^b) D₁ 4 6-9 पूर्वान् (for पूर्व) D₂ s गृहीत्वा वाक्यमग्रवीत् —^c) D₁ s 1 8 तथा, D₈ यथा (for सुता) —^d) Dn₂ चेमे शत, D₁ lacuna, D₂ s चैते हि मे (for चेमे शत)

एकत्र भुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः ।
 सहिता भ्रातरस्तेऽथ राज्यं बुभुजिरे तदा ॥ २३
 तान्दृष्ट्वा भ्रातृभावेन भुञ्जानान्नाज्यमुत्तमम् ।
 चिन्तयामास देवेन्द्रो मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
 उपकारोऽस्य राजर्षेः कृतो नापकृतं मया ॥ २४
 ततो ब्राह्मणरूपेण देवराजः शतक्रतुः ।
 भेदयामास तान्गत्वा नगरं वै नृपात्मजान् ॥ २५
 भ्रातृणां नास्ति सौभ्रात्रं येऽप्येकस्य पितुः सुताः ।
 राज्यहेतोर्विवदिताः कश्यपस्य सुरासुराः ॥ २६
 यूयं भङ्गाश्वनापत्यास्तापसस्येतरे सुताः ।
 कश्यपस्य सुराश्वैव असुराश्च सुतास्तथा ।

युष्माकं पैतृकं राज्यं भुज्यते तापसात्मजैः ॥ २७
 इन्द्रेण भेदितास्ते तु युद्धेऽन्योन्यमपातयन् ।
 तच्छ्रुत्वा तापसी चापि संतप्ता प्ररुद ह ॥ २८
 ब्राह्मणच्छब्दानाम्येत्य तामिन्द्रोऽथान्वष्टुछत ।
 केन दुःखेन संतप्ता रोदिषि त्वं वरानने ॥ २९
 ब्राह्मणं तु ततो दृष्ट्वा सा स्त्री करुणमब्रवीत् ।
 पुत्राणां द्वे शते ब्रह्मन्कालेन विनिपातिते ॥ ३०
 अहं राजाभवं विप्र तत्र पुत्रशतं मया ।
 समुत्पन्नं सुरूपाणां विक्रान्तानां द्विजोत्तम ॥ ३१
 कदाचिन्मृगयां यात उद्भ्रान्तो गहने वने ।
 अवगाढश्च सरसि स्त्रीभूतो ब्राह्मणोत्तम ।

23 ^a) D₄ एकत्व, M एभिश्च (for एकत्र) —^o)
 D₁₀ तेद्य (for तेऽथ) —^d) G₂ 4 तथा (for तदा)

24 ^a) D₁ partly damaged. D₂ 8 तान्दृष्ट्वा तु (D₂
 om तु) समं भ्रातृन् —^d) V₁ B Dn D₁₀ T₈ [अ]थ
 (for [अ]भि) D₂ परिप्लुत —^o) B₆ उपहरो (for
 कारो) —^r) B₂ 8 8 [अ]पकृतो (for कृत)

25 ^a) S (except G₂) वेपेण (for रूपेण) —^d)
 B₈ गुरुवन्वै, D₁-8 नगरे वै, T₁ *रे तान्, T₂ 8 G
 रेपु, M रे तु (for र वै)

26 ^a) T₁ [ए]व (for [अ]स्ति) B₁ D₄-8 सौहादं
 (B₁ सं) (for सौभ्रात्र) —^b) D₁ यदि, D₃ येद्य
 D₄-7 9 ये तु (for येऽपि) —^c) D₁ **दित्वा, D₆ 7 9 विविदिता (for
 विव) —^d) V₁ B₂ 4 D₆ कश्यपस्य, T₂ 8 G₂-4
 M काश्य, G₁ damaged (for कश्य) D₁ 5-7 9
 सुता पुरा, T₁ पुरा सुता (for सुरासुरा)

27 D₂-4 8 om 27^{ab} (of v 1 26) —^a) Dn₁
 य सं (for यूयं) V₁ B (except B₈) Dn भगाश्वनाप
 त्यास्य, D₁ 5-7 9 भृगाश्वतनया (D₁ कसुता)स्य, S भंगाश्व
 नो (G₂ M शना, G₄ क्षितो)पत्य —^c) T G om. 27^{cd}
 —^o) V₁ काश्यपस्य D₁ 2 6-9 [अ]सुराश्च, D₁₀ सुताश्च
 (for सुराश्च) D₂ चैव M काश्यपस्य सुताश्वैव —^d)
 D₁-6 वि (D₄ om वि)बुधाश्च (for असुराश्च) B₄ तु
 (for च) V₁ D₁₀ M₂-4 सुराश्च (for सुताश्च) D₁-8
 यया, M तदा (for तथा) —^o) D₁ पैतृकं, D₂

पैतृकी (for *क)

28 Before 28, T₁ ins भीष्म —^a) D₁-8
 [S]त्र, D₄ 8 वै (for तु) —^b) B₁ D₆ 9 अपातयत्,
 G₁ damaged —^o) Dn₈ एतच्छ्रुत्वा (hypermetric),
 D₄-7 9 श्रुत्वा तु, D₈ श्रुत्वापि (for तच्छ्रुत्वा) Dn₈
 वा (for च) —^d) D₄ प्ररुद T G सतप्ता (T₁
 रुरोद) भृगादु खिता

29 ^a) Dn₈ D₁ [अ]खेत्य (for [अ]भ्येत्य) T₂ 8 G
 पुनर्ब्राह्मणवेपेण —^b) D₁ तम् (for ताम्) B₈ [अ]-
 न्वगच्छत, D₁ 4-5 [अ]नुपृच्छ (D₄ छे)त —^{cd}) T₂ 8
 G सतापं करोषि (for सतप्ता रोदिषि)

30 ^a) G₁ partly damaged D₃ ब्राह्मण्य (for *ण)
 V₁ B (except B₁) Dn त, D₁₀ om (for तु)
 —^b) T G वचनम् (for करुणम्) —^o) B₁ विप्र
 (for ब्रह्मन्)

31 ^a) D₁-9 पूर्वं (for विप्र) —^b) T₁ तदि (for
 तत्र) Dn₂ पूर्वं (for पुत्र-) V₁ B Dn D₁₀ T₁ सम
 (for मया) —^o) D₁-4 6-9 उत्पदित (for समुत्पन्न)
 V₁ B₂-3 Dn₂ ns D₇ T₂ 8 M₈ 4 Cn स्व, Dn₁ स (for
 सु) Cn स्वरूपाणां स्वस्यैव रूपं येषां तेषाम् । Cn
 —^d) T₂ partly damaged G₁ 8 4 M नरोत्तम, G₂
 नरर्षभ (for द्विजोत्तम) V₁ B Dn D₁₀ पुत्राणा
 ब्राह्मणोत्तम

32 D₂ 8 8 om (hapl) 32^{abcd} —^a) G₁ partly
 damaged T₂ मृगयाश्रात, T₃ G₂-4 शावाक्ष (for *वा

पुत्रा दाराश्च भृत्याश्च पौरजानपदाश्च ते ।
 किं न्विदं त्विति विज्ञाय विस्मयं परमं गताः ॥ १६
 अथोवाच स राजर्षिः स्त्रीभूतो वदतां वरः ।
 मृगयामस्मि निर्यातो बलैः परिवृतो दृढम् ।
 उद्भ्रान्तः प्राविशं घोराटवीं दैवमोहितः ॥ १७
 अटव्यां च सुघोरायां तृष्णातो नष्टचेतनः ।
 सरः सुरुचिरप्रख्यमपश्यं पक्षिभिर्वृतम् ॥ १८
 तत्रावगाढः स्त्रीभूतो व्यक्तं दैवान्न संशयः ।

अतुप्त इव पुत्राणां दाराणां च धनस्य च ॥ १९
 उवाच पुत्रांश्च ततः स्त्रीभूतः पार्थिवोत्तमः ।
 संग्रीत्या भुज्यतां राज्यं वनं यास्यामि पुत्रकाः ।
 अभिषिच्य स पुत्राणां शतं राजा वनं गतः ॥ २०
 तामाश्रमे स्त्रियं तात तापसोऽभ्यवपद्यत ।
 तापसेनास्य पुत्राणामाश्रमेऽभ्यभवच्छतम् ॥ २१
 अथ सा तान्सुतान्गृह्य पूर्वपुत्रानभाषत ।
 पुरुषत्वे सुता यूयं स्त्रीत्वे चेमे शतं सुताः ॥ २२

15 T₂ om 15 (cf. v 1 12) —^a) G₁ partly damaged V₁ B Dn D₁₀ यत्नेन, D₁-s वेगेन (for खेदेन) T₁ महत्त्वात्तथ खेदस्य —^b) B₂ partly damaged G₁ s नराधिप D₂ s सोशमारह्य भूपति —^c) B₂ damaged D₈ पुरीं (for पुरं) —^d) V₁ B₁ 2 Dn₁ n₂ D₁₀ स्त्रीकृतो (for 'भूतो) V₁ B₁ s Dn D₁ s 5-9 T₁ s सत्तम (for 'म)

16 T₂ om 16^{ab} (of v 1 12) —^a) Dn₂ D₁ s 4 c-9 S (except G₂, T₂ om) पुत्रदारा (Dr 'सा) श (for पुत्रा दाराश्च) —^b) B₁ s 5 त, T₁ ये (for ते) D₁-9 पौरजानपदं च तत् — D₄-s read 16^{cd} for the first time after 14^{ab} —^c) B₁ Dn D₁ T₂ G₁ s 4 Ms त्विदं तु, D₂ s हृदं तु (D₈ हि), D₄ (both times) न्वेतद्, D₅ s (both both times) 7-9 त्वेतद् (for न्विदं तु) —^d) G₁ partly damaged V₁ D₁ 4-6 (last three first time) गत (for गता)

17 ^b) G₂ 4 वर (for वर) D₈ स्त्रीभूतो नृपसत्तम —^c) V₁ B₂ Dn₁ अह, B₈ s अथ, S चास्मि (for अस्मि) D₄ नियतो (for निर्यातो) —^d) B₈ s ह्यह (for दृढम्) T₁ सुघोर प्राविश वन — T₁ om 17^{ef} —^e) Dr प्रादिशद्, D₈ s प्राविशद् B₂ s D₁₀ M₁ घोरम् (for घोराम्) —^f) T₂ s G₁ s 4 परि- (for दैव-) V₁ B Dn D₁₀ -चोदित (for -मोहित)

18 B₂ partly damaged for 18^{ab} —^a) G₁ partly damaged D₁ स (for सु) —^b) D₁ 4 c-9 M₁-s नृपातो (for नृष्णा) —^c) D₁ सुरुचिरं Dn₈ सर सुरुचिर पुण्यम्, D₁-9 सर शुचिजल पुण्यम् —^d) D₂ अगमत्, G₂ अपश्यत् (for इयं) D₁ 2 T₁ युतं (for वृतम्) D₄-6 अद्राक्ष पक्षिसकुल, D₇-9 अपश्य पक्षिसयुत

19 ^a) V₁ अत्र; M₁-s 4 (inf in) सतो (for

तत्र) Dr [अ]वगाह्य, Ms 4 'गाढ (for 'गाढ) —^b) V₁ B Dn D₁₀ दैवेनाह कृत पुरा (B₈ 'न) — Before 19^{cd}, M₂-4 ins भीष्म —^{cd}) D₉ अहस, T₁ सवृत्त (for अतुप्त) D₄-9 T₂ s G M₂-4 एव (for इव) T₁ transp पुत्राणा and दाराणा — For 19^{cd}, V₁ B Dn D₁₀ subst

66* नामगोत्राणि चाभाव्य दाराणा मन्त्रिणा तथा ।

20 ^a) V₁ B Dn D₁₀ आ (Dn₈ प्रा) ह पुत्रास्त सौध —^b) G₁ s 4 पार्थिवोत्तम —^{cd}) D₉ स्त्री (for स) D₁ lacuna for राज्य वन यास्यामि D₂ s युष्माभिहि पुत्रका (for 20^d) — For 20^{ef}, V₁ B Dn D₁₀ subst

67* एवमुक्त्वा पुत्रशत वनमेव जगाम ह ।

While, S subst for 20^{ef}

68* स पुत्राणा शत राजा अभिषिच्य वनं गत ।

[Before the above, M₁-s ins भीष्म]

21 ^a) B₂ partly damaged D₄ s आश्रमी, T₁ G चाश्रमे, T₂ s M त्वा* (for आ) V₁ B Dn D₁₀ गत्वा चैवाश्रम सा तु —^b) V₁ B Dn Dr 10 तापस (Dn₂ 'से) प्रत्यपद्यत (B₁ 'य च), D₁ s 9 'सत्यम् (D₈ s व) पद्यत, Dr 'सत्यम् —^c) D₁ partly damaged D₂ s तत्रापि चैव पुत्राणाम्, D₁ c-9 तापसा चैव पु* —^d) B₂ Dn D₁₀ T₃ G₁ आश्रमेषु, D₁-1 c-9 'मेस्य, G₂ ह्याश्रमेपि, G₃ तापसेषु (for आश्रमेपि)

22 ^a) D₂ s सुतान्पूर्वान्, G₂ प्रगृह्याशु (for सुता न्गृह्य) V₁ B Dn D₁₀ अथ सादाय तान्मार्गा (B₁ 4 D₁₀ 'न्पुत्रा) न् —^b) D₁ 4 c-9 पूर्वान् (for पूर्व) D₂ s गृहीत्वा वाक्यमनवीत् —^c) D₁ s 7 s तथा, D₈ यथा (for सुता) —^d) Dn₂ वेने शत, D₁ lacuna, D₂ s चैते हि मे (for चेमे शत)

एकत्र भुज्यतां राज्यं भ्रातृभावेन पुत्रकाः ।
 सहिता भ्रातरस्तेऽथ राज्यं बुभुजिरे तदा ॥ २३
 तान्दृष्ट्वा भ्रातृभावेन भुञ्जानान् राज्यामुत्तमम् ।
 चिन्तयामास देवेन्द्रो मन्युनाभिपरिप्लुतः ।
 उपकारोऽस्य राजर्षेः कृतो नापकृतं मया ॥ २४
 ततो ब्राह्मणरूपेण देवराजः शतक्रतुः ।
 मेदयामास तान्गत्वा नगरं वै नृपात्मजान् ॥ २५
 भ्रातृणां नास्ति सौभ्रात्रं येऽप्येकस्य पितुः सुताः ।
 राज्यहेतोर्विवेदिताः कश्यपस्य सुरासुराः ॥ २६
 यूयं भङ्गाश्वनापत्यास्तापसस्येतरे सुताः ।
 कश्यपस्य सुराश्चैव असुराश्च सुतास्तथा ।

युष्माकं पैतृकं राज्यं भुज्यते तापसात्मजैः ॥ २७
 इन्द्रेण मेदितास्ते तु युद्धेऽन्योन्यमपातयन् ।
 तच्छ्रुत्वा तापसी चापि संतप्ता प्ररुोद ह ॥ २८
 ब्राह्मणच्छब्दानाभ्येत्य तामिन्द्रोऽथान्वपृच्छत ।
 केन दुःखेन संतप्ता रोदिषि त्वं वरानने ॥ २९
 ब्राह्मणं तु ततो दृष्ट्वा सा स्त्री करुणमब्रवीत् ।
 पुत्राणां द्वे शते ब्रह्मन्कालेन विनिपातिते ॥ ३०
 अहं राजाभवं विप्र तत्र पुत्रशतं मया ।
 समुत्पन्नं सुरूपाणां विक्रान्तानां द्विजोत्तम ॥ ३१
 कदाचिन्मृगयां यात उद्भ्रान्तो गहने वने ।
 अवगाढश्च सरसि स्त्रीभूतो ब्राह्मणोत्तम ।

23 ") D₁ एकस्व, M एभिश्च (for एकत्र) — °)
 D₁₀ तेद्य (for तेऽथ) — °) G₂ : तथा (for तदा)

24 ") D₁ partly damaged. D₂ : तान्दृष्ट्वा तु (D₂
 om तु) समं भ्रातृन् — °) V₁ B Dn D₁₀ T₈ [अ]थ
 (for [अ]भि) D₂ परिप्लुत — °) B₅ उपहारे (for
 कारो) — °) B₂ a. : [अ]पकृतो (for 'कृत)

25 ") S (except G₂) वेपेण (for रूपेण) — °)
 B₈ गुरुवन्वै, D₁-s नगरे वै, T₁ रे तान्, T₂ : G
 रेपु, M रे तु (for र वै)

26 ") T₁ [ए]व (for [अ]स्ति) B₁ D₁-s सौहार्दः
 (B₁ 'धं) (for सौभ्रात्र) — °) D₁ यदि, D₂ येद्य
 D₁-s ये तु (for येऽपि) — °) D₂-4 : om. (hapl)
 26°-27° — °) D₁ ** दित्वा, D₂ 7 : विविदिता (for
 विव) — °) V₁ B₂ : D₂ कश्यपस्य, T₂ : G₂-4
 M काश्य, G₁ damaged (for कश्य) D₁ s-1 :
 सुता पुरा, T₁ पुरा सुता (for सुरासुरा)

27 D₁-4 : om 27° (of v 1 26) — °) Dn₁
 यय (for यूय) V₁ B (except B₂) Dn भगाश्वनाप
 स्यात्, D₁ s-1 : मृगाश्वतनया (D₁ कसुता)सः ; S भंगाश्व
 नो (G₂ M शना, G₄ 'शिनो)पत्य — °) T G om 27°
 — °) V₁ काश्यपस्य D₁ s-5 : [अ]सुराश्च, D₁₀ सुताश्च
 (for सुराश्च) D₂ चैव M काश्यपस्य सुताश्चैव — °)
 D₁-s वि (D₁ om वि)बुधाश्च (for असुराश्च) B₁ तु
 (for च) V₁ D₁₀ M₂-4 सुरास (for सुरास्य) D₁-s
 यया; M तदा (for तथा) — °) D₁ पैत्रक, D₂

पैतृकी (for 'क)

28 Before 28, T₁ ins भीष्म — °) D₁-s
 [s]त्र, D₁ : वै (for तु) — °) B₁ D₂ : अपातयत्,
 G₁ damaged — °) Dn₈ एतच्छ्रुत्वा (hypermetric),
 D₁-1 : श्रुत्वा तु, D₂ श्रुत्वापि (for तच्छ्रुत्वा) Dn₈
 वा (for च) — °) D₁ प्ररुोद T G सतप्ता (T₁
 रुोद) मृशदु खिता

29 ") Dn₈ D₁ [अ]येत्य (for [अ]भ्येत्य) T₂ : G
 पुनर्ब्राह्मणवेपेण — °) D₁ तम् (for ताम्) B₂ [अ]-
 न्वगाच्छत, D₁ s-5 : [अ]नुपृच्छ (D₁ छे)त — °) T₂ :
 G सतापं करोपि (for सतप्ता रोदिषि)

30 ") G₁ partly damaged. D₂ ब्राह्मण्यं (for 'ण)
 V₁ B (except B₁) Dn त, D₁₀ om (for तु)
 — °) T G वचनम् (for करुणम्) — °) B₁ विप्र
 (for ब्रह्मन्)

31 ") D₁-s पूर्वं (for विप्र) — °) T₁ तद्धि (for
 तत्र) Dn₂ पूर्वं (for पुत्र-) V₁ B Dn D₁₀ T₁ मम
 (for मया) — °) D₁-4 s-5 उत्पादित (for समुत्पन्न)
 V₁ B₂-s Dn₂ ns D₁ T₂ : M₂ : Cn स्व, Dn₁ स (for
 सु) : Cn स्वरूपाणां स्वस्यैव रूपं येषां तेषाम् । :
 — °) T₂ partly damaged G₁ : : M नरोत्तम, G₂
 नरर्षम (for द्विजोत्तम) V₁ B Dn D₁₀ पुत्राणा
 ब्राह्मणोत्तम

32 D₂ : : om (hapl) 32° — °) G₁ partly
 damaged T₂ मृगयाश्रांत, T₂ G₂-4 शावाक्ष (for 'या

पुत्रान्नाज्ये प्रतिष्ठाप्य वनमस्मि ततो गतः ॥ ३२
 स्त्रियाश्च मे पुत्रशतं तापसेन महात्मना ।
 आश्रमे जनितं ब्रह्मन्नीतास्ते नगरं मया ॥ ३३
 तेषां च वैरमुत्पन्नं कालयोगेन वै द्विज ।
 एतच्छोचामि विप्रेन्द्र देवेनाभिपरिभुता ॥ ३४
 इन्द्रस्तां दुःखितां दृष्ट्वा अब्रवीत्पुरुषं वचः ।
 पुरा सुदुःसहं भद्रे मम दुःखं त्वया कृतम् ॥ ३५
 इन्द्रद्विष्टेन यजता मामनादृत्य दुर्मते ।
 इन्द्रोऽहमस्मि दुर्वुद्धे वैरं ते यातितं मया ॥ ३६
 इन्द्रं तु दृष्ट्वा राजर्षिः पादयोः शिरसा गतः ।

प्रसीद त्रिदशश्रेष्ठ पुत्रकामेन स क्रतुः ।
 इष्टद्विदशशार्दूल तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ३७
 प्रणिपातेन तस्येन्द्रः परितुष्टो वरं ददौ ।
 पुत्रा वै कतमे राज्ञीवन्तु तव शंस मे ।
 स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः पुरुषस्याथ येऽभवन् ॥ ३८
 तापसी तु ततः शक्रमुवाच प्रयताञ्जलिः ।
 स्त्रीभूतस्य हि ये जातास्ते मे जीवन्तु वासव ॥ ३९
 इन्द्रस्तु विस्मितो हृष्टः स्त्रियं पप्रच्छ तां पुनः ।
 पुरुषोत्पादिता ये ते कथं द्वेष्याः सुतास्तव ॥ ४०
 स्त्रीभूतस्य हि ये जाताः स्नेहस्तेभ्योऽधिकः कथम् ।

यात) —^b) D₁ उद्वातो (for उद्धान्तो) —^c) S
 सरोहमवगाढ (M₄ 'त्र') —^d) B₅ स्त्री भूत्वा D₁
 4-7 9 स्त्री भूतोस्मि द्वि (D₅ 'स्मिन्नि') जोत्तम, S 'तो द्विज-
 सत्तम —^e) D₅ अस्मिन् (for अस्मि)

33 ^a) D₁ स्त्रिया, D₅ 7 9 स्त्रिया, G₄ स्त्रियश्
 —^c) D₁ अत्र मे, G₁ damaged (for आश्रमे) D₂ 8
 अत्र ते (D₈ मे) जनिता ब्रह्मन् —^d) D_{n1} n₂ T₂ नीत
 तन् (for नीतास्ते) D₂ तेन वन, D₈ ते नगरे T G
 प्रति (for मया)

34 ^b) D₃-5 8 S है (D₈ T₂ 8 दे) व- (for काल)
 M वा (for वै) —^c) T₂ 8 G इच्छामि (for शोचामि)
 V₁ B D_n D₁₀ [अ] (V₁ वै) ब्रह्मन्, D₅ M₁ रा (M₁
 [inf l m] द्वि) जेन्द्र (for विप्रेन्द्र) —^d) V₁ B D_n
 D₁₀ समभि- (for [अ] भिपरि) T₁ 8 G भुत (for
 -भुता)

35 ^a) D₂ 8 इन्द्रो दृष्ट्वा तु जिता ताम् —^b) D₅
 छाववीत्, D₁ T₁ प्रा, M [अ] या (for अ)

36 ^a) D₄-9 द्विष्ट च, T₁ द्वेषेण (for द्विष्टेन)
 D₁ जपना (for यजता) —^b) T G कर्मणा (for
 दुर्मते) D_{n1} n₂ C_n मामनादृत्य धिष्टिः ॥ C_n
 1 धष्टा अधिष्ठितम् । ऋतूनि ति शेष । ॥ —^c) D₂ इन्द्रो
 दृष्टा तु स्त्रियुद्धे (sic) —^d) B₁ यातितं, B₃ प,
 D_{n2} n₃ D₅-9 G₁ 8 पां, D₂ 8 प्रापिता (for यातित)
 G₂ वैर ते याति कर्मणा

37 ^a) V₁ B₁-5 D_n D₂ 8 T G दृष्ट्वा तु (by
 transp), B₁ दृष्ट्वा स —^d) G₁ partly damaged
 D_{n1} निवृ (for पुत्र) G₄ सत्कृत (for स क्रतु)

—^e) D₅ तन्मे त्व, D₁ तत्तस्व मे (hypermetrio)
 (for तत्र मे) — After 37, B₁ ins

69* इन्द्र सुरपतिश्चैव वज्रहस्तो महाबल ।

पैरावतगजारूढ सहस्राक्ष नमोऽस्तु ते ।

38 ^a) D₄-9 तेन (for तस्य) —^c) V₁ B D_n
 D₂ 8 10 ते (for वै) B₁ कतमो, D₅ 8 कतमा (for
 'मे) D₄ पुत्राश्चैकमो राजन् —^d) D₃ जीवन्तु (sic)
 (for जीवन्तु) D₂ 8 वत (for तव) D₅ ते (for
 मे) V₁ B D_n D₃ 10 जीवन्तेत्यचक्ष्व (D₈ शस) मे
 — B₁ D_{n3} om (hapl) 38^e-39^b D₁ om (hapl)
 38^e-40^d T₁ om 38^e D₃ reads 38^e twice —^e)
 D₈ (second time) [अ] पि (for हि) V₁ D₄ 8 मे (for
 ये) —^f) G₁ partly damaged V₁ B₁ [इ] ष (for
 [अ] य) D₈ (second time) 4-9 च ते (for सभवन्)
 D₂ 8 (first time) ते मे जीवन्तु पुत्रका

39 B₁ D_{n3} om 39^{ab}, D₁ om 39 (for all, cf
 v 1 38) —^c) D_{n2} तापसा (for 'सी) D_{n3} तु
 D₃ 4 6-9 च (for तु) — B₅ om (hapl) 39^e-41^d
 Before 39^d, B₁ ins स्त्री उवाच —^e) B₁ भूतया
 (for भूतस्य) D₂ च, D₁₀ S [ए] व (for हि) V₁
 B₂-4 D_{n1} n₂ पुत्रास् (for जातास्) —^d) D₁-9 वै,
 D₁₀ G [s] मी (for मे)

40 D₁ om 40 (cf v 1 38) B₅ om 40 (cf
 v 1 39) T₂ om (hapl) 40^e-41^b —^c) T₁ सु
 (for तु) V₁ B (B₅ om) D_{n3} D₃ भूत्वा, D_{n1} n₂
 D₂ 4 6-9 दृष्ट्वा (for दृष्ट) —^b) D₅ स्त्रिय (for पुन)
 —^d) D₁ om सुतास्त्र D₂ तु व (for तव)

41 T₂ om 41^{ab} (cf v 1 40). —^c) B₁ वृत्स

कारणं श्रोतुमिच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ४१

रुयवाच ।

स्त्रियास्त्यभ्यधिकाः स्नेहो न तथा पुरुषस्य वै ।

तस्मात्ते शक्र जीवन्तु ये जाताः स्त्रीकृतस्य वै ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

एवमुक्ते ततस्तिन्द्रः प्रीतो वाक्यमुवाच ह ।

सर्व एवेह जीवन्तु पुत्रास्ते सत्यवादिनि ॥ ४३

वर च वृणु राजेन्द्र य त्वमिच्छसि सुव्रत ।

पुरुषत्वमय स्त्रीत्वं मत्तो यदभिकाङ्क्षसि ॥ ४४

रुयवाच ।

स्त्रीत्यमेव वृणु शक्र प्रसन्ने त्वयि वासव ॥ ४५

एवमुक्तस्तु देवेन्द्रस्तां स्त्रियं प्रत्युवाच ह ।

पुरुषत्वं कथं त्यक्त्वा स्त्रीत्वं रोचयसे विभो ॥ ४६

एवमुक्तः प्रत्युवाच स्त्रीभूतो राजसत्तमः ।

स्त्रियाः पुरुषसंयोगे प्रीतिरभ्यधिका सदा ।

एतस्मात्कारणाच्छक्र स्त्रीत्वमेव वृणोम्यहम् ॥ ४७

रमे चैवाधिकं स्त्रीत्वे सत्यं वै देवसत्तम ।

स्त्रीभावेन हि तुष्टोऽस्मि गम्यता त्रिदशाधिप ॥ ४८

एवमस्त्विति चोक्त्वा तामापृच्छथ त्रिदिवं गतः ।

एवं स्त्रिया महाराज अधिका प्रीतिरुच्यते ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥

(for मू) B₁ D₃ G च (for हि) —^δ) D₁₋₅
1-8 तेभ्यधिका, D₆ तेभ्य (for तेभ्यो) T₁ 8 G₁ 8 4
तेभ्यस्तेभ्यधिका कथ, G₂ तेभ्यस्ते इधिका कथ — T₁
om 41⁷⁴ —^d) V₁ om इह S (T₁ om) त्व
वक्तुम् (for वक्तुमिह)

42 T₂ G₂ om the ref. T₃ राजा, G₁ 8 4 तापसी
(for स्त्री) —^a) G₁ partly damaged D₁ G₁ 4
स्त्रियस् D₁₋₈ अभ्यधिका, D₇ स्वभ्य (for स्वभ्य)
D₁₋₈ 8 9 स्त्रिय स्व (D₈ यस्त)स्याधिका स्नेहो —^δ)
D₃ हि (for वै) —^d) B D₁ D₁ 2 10 कृतस्य मे;
D₁₋₉ कृताश्च मे (for कृतस्य वै) D₈ जाता स्त्रीकृतस्य
च

43 S (except M₄) om the ref. —^a) V₁ B₁₋₄
D₁ D₃₋₁₀ G₁ उक्तम् (for उक्ते) B₅ एवमुक्तस्तु देवे
द्रस्, T₁ वक्तुपस्वीदो —^δ) T₁ वचन ताम् (for
प्रीतो वाक्यम्) B₅ ता स्त्रियं प्रत्युवाच ह — B₁ om
43⁷-44^d —^c) D₁₋₉ एत हि (D₁ ह) (for एवेह)
—^d) T₂ 8 G वादिनि (for नि)

44 B₁ om 44 (cf. v L 43) —^a) V₁ वृत्, G₁
damaged (for वर) B₁ D₁ 8 8 वृणु (D₃ णो)व, T₁ 8
च वृणु (for च वृणु) —^δ) D₁ T₁ यत् (for य)
—^c) V₁ om, D₁₋₉ अथो, D₁₀ अत (for अथ)
D₁ सत्वे —^d) V₁ काक्षसे, B (B₁ om) D₁
D₁₀ काक्षसे, T₂ G₂ M काक्षित; G₁ 8 काक्षति
(for सि)

45 G₂ 4 om the ref T₂ 8 G₁ 8 तापसी (for स्त्री)
—^a) D₂ 8 [अ]स्तु मे (for वृणे) —^δ) D₂ 8 वासवे
(for च) V₁ B D₁ D₁₀ पुस्त्व नेच्छामि वासव

46 ^a) M₁ 2 राजेन्द्रस् (for देवेन्द्रस्) —^δ) D₁₋₉
तां स्त्रियं प्रत्यभाषत —^d) V₁ B₂ (marg) D₁ चोद-
यसे, D₂ 8 त्व (D₂ om. त्व) सेवसे (for रोचयसे)
T₂ प्रभो (for विभो)

47 ^δ) V₁ D₂ 4 8 9 T₃ G₈ सत्तम —^c) D₈
स्त्रिया, D₁₋₈ 8-10 T₂ 8 G₁ 8 4 M₁₋₃ स्त्रिय (for स्त्रिया)
D₁ damaged, S सयोगात् (for 'ने') —^d) D₁ 8
अप्यधिका (for अभ्य) T₂ G₂ तदा (for सदा) —^c)
D₂ 8 अधिक (for कारणात्) T G देव, M राजन्
(for शक्र)

48 ^a) D₁₋₈ रमे किं च; D₁₋₈ 8 रमामि च (G₁ वा),
D₉ रमिता च, D₁₀ रमे चैव (for रमे चैव) B₅ [अ]
धिके V₁ B₂ D₁₀ रमे चा (D₁₀ वा)भ्यधिका स्त्रीत्वे,
D₁ 1 2 रमतम्यधिका स्त्रीत्वे —^δ) T₁ सुर (for देव)
—^c) D₅₋₁₀ S च (for हि) V₁ B D₁ 1 2 D₁₋₈ T₁
तुष्टास्मि, D₁₀ तुष्ट्यामि (for तुष्टोऽस्मि) D₁₋₈ स्त्रीस्व
(D₈ 'त्व'भावेन तुष्टोऽस्मि —^d) D₁ om. (hapl) from
त्रि up to तामापृच्छथ (in 49^δ) D₁₋₃ गम्यतां त्रिदशेश्वर

49 D₁ om. up to तामापृच्छथ (in 49^δ) (of v L
48) —^a) D₁ 2 M₁ 2 तम्, T₁ G₂ [अ]य (for
ताम्) —^δ) D₅ 8 आपृच्छत्, M आपृष्टा (for 'च्छथ)
T₁ om त्रि D₁₀ T G ययौ (for गत) — Before

१३

युधिष्ठिर उवाच ।

किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना ।

कथं वै लोकयात्रां तु किंशीलश्च समाचरेत् ॥ १

भीष्म उवाच ।

कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् ।

मनसा त्रिविधं चैव दश कर्मपथास्त्यजेत् ॥ २

प्राणातिपातं सैन्यं च परदारमथापि च ।

त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ॥ ३

असत्प्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा ।

चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् ॥ ४

अनमिध्या परस्वेषु सर्वसस्वेषु सौहृदम् ।

कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥ ५

तस्माद्वाकायमनसा नाचरेदशुभं नरः ।

शुभाशुभान्याचरन्हि तस्य तस्याश्रुते फलम् ॥ ६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

49^{cd}, T1 ins भीष्म —^c) M1-8 स्त्रियो —^d) D2 8
अधिकाColophon om in D1 2 4-8 T1 M1 — Parvan
name B1-4 Dns शक्ति — Sub-parvan V1 B
Dn D10 M1-8 दानधर्म — Adhy name B1 2 4 5 Dn
M1-3 भ(M3 भा)गास्वनो(B1 सुरो, M1 8 श्वनो)पाख्यान,
D3 भृगाश्वकोपाख्यान, T2 इदच्छेदसवादे कीर्तुसयोगे स्त्रिया
अधिकप्रीतिकथन — Adhy no (figures, words or
both) V1 B3 Dn1 12 (as in text), B2 11, T2 8
G M1-3 35 — Sloka no Dn1 54, D4 53

13

1 ^a) B5 D10 G मनुष्येन्द्र (for 'व्येण) — M1-8
read 1^{cd} twice —^c) D3 हि (for वै) B1 8 लोक-
यात्रा B1 D3 वै, B3 5 M1-8 (last three second
time) च (for तु) D1 4-9 कथं हि (D5 वै) लोक-
यात्रा वै (D1-8 हि), D10 S (M1-8 first time) श्रेय
पर मनुष्येन्द्र ❧ Gn लोकयात्रा ऐहिकशिष्टन्यवहार,
हित च पारलौकिक श्रेय, तदर्थिना । लोकयात्रा लोकद्वयश्रेय
साधनम् । ❧ —^d) Dns M1-8 (last three first time)
किंशीलस्तु, D5 कथशील, T1 किंशील च, M1-3 (all
second time) कीदृशी च (for किंशीलश्च)

2 D10 om the ref After the ref, D10 S ins

70* देवे नारायणे भक्ति शक्रे साधुपूजया ।

ध्यानेनाय जपे कार्या स्वधर्मे शुचिचेतसा ।

[(L 1) T1 वाच, M वाच् (for साधु) — (L
2) G3 जप कुर्वाण (for जपे कार्या) G3 स्वधर्मे, M 'म'
(for 'मं') D10 शुद्ध (for शुद्धि-)]—^a) B2 विविधं, D2 4 8 त्रिविध (for त्रिविध)
D1 8 चैव, D2 पाप, S चापि (for कर्म) —^b) Dns
चापि, D1 2 4-9 चैव, T2 8 M [अ]पि च (by transp)
—^c) D5 वैव, D10 S चापि (for चैव) —^d) D2
om, G1 शुभ (for दश) D1 2 धर्म (for कर्म)
D5 8 8 पथस्त्यजेत्, G1 damaged, M पथ चरेत्
D10 T G2-4 शुभ (T2 दश) कर्मफल चरेत् ❧ Gn
कर्मपथान् स्वाभाविककर्ममार्गान् । ❧3 = (var) Śārng P 635 —^a) V1 D1 प्राणानि
(for 'ति) Dns D3 T2 8 पात (for पातं) B3
सैन्य तु, D10 G1 सैन्यत्व (for सैन्यं च) T1 प्राणि-
भूतस्तत सैन्य, M1 8 प्राणातिपातन सैन्य —^b) V1
B Dn2 ns दारान्, D3 दार्यम् (for 'दारम्) B1 वा
(for च) D4-7 9 पा (D5 प) रदार्यमथापि वा । D10
T G परदारामिमर्शन —^d) D1-9 नित्यदश, G3 सर्व
च (for सर्वत)4 = (var) Śārng P 636 —^{ab}) B1 T1 पैशुन्य
पारुष्यम् (by transp) Dn D4-9 T3 M1 4 पैशुन्यम्
—^c) G1 partly damaged D10 S (except M3) एतानि
(for चत्वारि) —^d) Dns D2 जल्प (D2 'प' न् (for
जल्पेन्) D1-8 नापि (for नातु) D1-9 न कुर्वाणापि
चितयेत्5 = (var) Śārng P 634 —^a) D1 8 G1 M भन
(D3 'ना) भिन्ना (G3 'द्य) (for 'भिन्ना) D1-2 परा
र्थेषु (for परस्वेषु) —^b) T3 मत्य सर्वेषु मौह्यद —^c)
G4 स्मरेत् (for चरेत्)6 ^b) D10 चरेत् (for [आ]च') —^c) Dns [आ]

१४

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामहेशाय विभो नामान्याचक्ष्व शंभवे ।
बभ्रवे विश्वमायाय महाभाग्यं च तत्त्वतः ॥ १

भीष्म उवाच ।

सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ।
शिवाय विश्वरूपाय यन्मां पृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ २

चरति (for रन्धि) — For 6^{ad}, D₁₀ T G subst

71* शुभान्येवाचरल्लोके भक्तो नारायणस्य हि ।

तस्यैव तु पद सूक्ष्म प्रसादादश्रुयात्परम् ।

[(L 1) G₁ partly damaged D₁₀ चरल्ले T₁ शुभानीह चरस्तात (for the prior half) T₁ ह (for हि) — (L 2) G₂ आमुयात् (for अमु) T₁ G₁ ३ पद (for परम्)]

Colophon om in M₁ — Parvan name B₁ २ ४ D₈ D₁ स्ताति — Sub parvan V₁ B₁ २ ४ ५ D (except D₈) M₁-४ दानधर्मे — Adhy name V₁ B₁ दशपापपरि (V₁ 'री'हार, B₁ २ D₁ M₁ सगास्त्र (M₁ श्व)नोपाख्यान, B₁ दशधर्मोपाख्यान, T₂ त्रिविधकरण व्यापासकथन — Adhy no (figures, words or both) V₁ B₁ 13 (as in text), D₈ 12, T₁ M₁ 35, T₂ ४ G M₁ ३ 36 — Sloka no D₁₁ 6, D₁ 59 — After this adhy, D₁₀ T₂ ३ ins a passage given in App I (Nos 3 and 3A)

14

☞ G₁ ३ om adhys 14-18 T₁ reads this adhy after B 13 160

1 After the ref, N ins

72* स्वयापनेय नामानि श्रुत्वानीह जगत्पते ।

[D₂ ३ स्वया मे गदितानीह, D₁-३ स्वया हि प्रोच्यमानानि (for the prior half) D₂ ३ नामानि त्रि (for श्रुता नीह) D₈ १ २ जगत्पते V₁ D₈ श्रुतानि ह जगत्पते (for the post half)]

— ^a D₈ 10 T₁ पितामहेशस्य विभो (T₁ भोः); T₂ ३ G₂ ४ 'मह महेशाय — ^b B₂ ३ मे विभो, D₁-३ शकरे, T₁ शूलिन (for शंभवे) — ^c B₈ रुद्राय, T G₂ ४ M₁ विदुषे (for वभ्रवे) D₁-३ विष्णु (for विश्व) V₁ B D₁₀ रूपाय (for -मायाय) — ^d D₂ महाभाग्ये B₁ भारत (for तत्त्वत) — After 1, N ins

73* सुरासुरगुरौ देवे शकरेऽप्यक्तयोनये ।

भीष्म उवाच ।

अशक्तोऽह गुणान्वक्तुं महादेवस्य धीमत ।
यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ।
ब्रह्मविष्णुसुरेशाना स्रष्टा य प्रभुरेव च ।
ब्रह्मादय पिशाचान्ता यं हि देवा उपासते । [5]

प्रकृतीना परत्वेन पुरुषस्य च य पर ।
चिन्त्यते यो योगविशिर्ज्ञेयिषिस्त्वदक्षिणि ।
अक्षर परम प्रादुरसख सदसख य ।
प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षोभयित्वा स्वतेजसा ।
ब्रह्माणमखजत्तस्मादेवदेव प्रजापति । [10]

को हि शक्तो गुणान्वक्तुं देवदेवस्य धीमत ।
गर्भजन्मजरायुक्तो मर्त्यो मृत्युसमन्वित ।
को हि शक्तो भव ज्ञातुं महिष परमेश्वरम् ।
ऋते नारायणात्पुत्र शङ्खचक्रगदाधरात् ।
एष विद्वान्यदुश्रेष्ठो विष्णु परमहर्षय । [15]

विन्यचक्षुर्महातेजा वीक्ष्यते योगचक्षुषा ।
रुद्रभक्त्या तु कृष्णेन जगद्भास महात्मना ।
तं प्रसाद्य तदा देवं बदर्यां किल भारत ।
अर्थाश्रित्यतरस्व च सर्वलोकेषु वै तदा ।
प्राप्तवानेव राजेन्द्र सुवर्णाक्षान्महेश्वरात् । [20]

पूर्णं वर्षसहस्रं तु तप्तवानेष साधव ।
प्रसाद्य वरद देव चराचरगुरं शिवम् ।
युगे युगे तु कृष्णेन तोषितो वै महेश्वर ।
भक्त्या परमया राजन्प्रीतश्चैव महात्मन ।
ऐश्वर्यं यादृश तस्य जगद्योनेर्महात्मन । [25]

तदय दृष्टवान्ताक्षाष्टुत्रार्थे हरिरच्युत ।
यस्मात्परतरं चैव नान्य पश्यामि भारत ।
व्याख्यातुं देवदेवस्य शक्तो नामान्यशेषत ।
एष शक्तो महाबाहुर्धनुं भगवतो गुणान् ।
विभूतिं चैव कास्त्र्येन सत्यां माहेश्वरीं नृप । [30]

१३

युधिष्ठिर उवाच ।

किं कर्तव्यं मनुष्येण लोकयात्राहितार्थिना ।

कथं वै लोकयात्रां तु किंशीलश्च समाचरेत् ॥ १

भीष्म उवाच ।

कायेन त्रिविधं कर्म वाचा चापि चतुर्विधम् ।

मनसा त्रिविधं चैव दश कर्मपथास्त्यजेत् ॥ २

प्राणातिपातं सैन्यं च परदारमथापि च ।

त्रीणि पापानि कायेन सर्वतः परिवर्जयेत् ॥ ३

अस्तप्रलापं पारुष्यं पैशुन्यमनृतं तथा ।

चत्वारि वाचा राजेन्द्र न जल्पेन्नानुचिन्तयेत् ॥ ४

अनभिध्या परस्वेषु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।

कर्मणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥ ५

तस्माद्वाकायमनसा नाचरेदशुभं नरः ।

शुभाशुभान्याचरन्हि तस्य तस्याश्रुते फलम् ॥ ६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

49^{ad}, T1 ins भीष्म —^c) M1-8 स्त्रियो —^d) D2 8
अधिकाColophon om in D1 2 4-9 T1 M1 — Parvan
name B1-4 Dns शाति — Sub-parvan V1 B
Dn D10 M1-8 दानधर्म — Adhy name B1 2 4 5 Dn
M1-8 भं(M8 भा)गास्त्रनो(B1 सुरो, M1 8 श्वनो)पाख्यान,
D8 भृगाश्वकोपाख्यान, T2 इंद्रसुहृदसवादे स्त्रीपुंसयोगे स्त्रिया
अधिकप्रीतिकथन — Adhy no (figures, words or
both) V1 B3 Dn1 12 (as in text), B2 11, T2 8
G M1-3 35 — Śloka no Dn1 54, D4 53

13

1 ^a) B5 D10 G मनुष्येन्द्र (for 'न्येण) — M1-8
read 1^{ad} twice —^c) D3 हि (for वै) B1 8 लोक-
यात्रा B1 D8 वै, B3 8 M1-8 (last three second
time) च (for तु) D1 4-9 कथ हि (D5 वै) लोक-
यात्रा वै (D1-6 हि), D10 S (M1-8 first time) श्रेय
पर मनुष्येन्द्र ❧ Cn लोकयात्रा पेहिकशिष्टन्यवहार,
हित च पारलौकिक श्रेय, तदर्थिना । लोकयात्रां लोकद्वयश्रेय
साधनम् । ❧ —^d) Dns M1-8 (last three first time)
किंशीलस्तु, D5 कथशील, T1 किं शील च, M1-3 (all
second time) कीदृशी च (for किंशीलश्च)

2 D10 om the ref After the ref, D10 S ins

70* देवे नारायणे भक्ति शक्रे साधुपूजया ।

ध्यानेनाय जपै कार्या स्वधर्मै शुचिचेतसा ।

[(L 1) T1 वाच, M वाच (for साधु) — (L
2) G3 जप कुर्वेत् (for जपै कार्या) G2 स्वधर्मै, M 'म
(for 'मै) D10 शुद्ध (for शुचि-)]—^a) B2 विविधं, D7 4 8 त्रिविध (for त्रिविध)
D1 8 चैव, D2 पाप, S चापि (for कर्म) —^b) Dns
चापि, D1 2 4-9 चैव, T2 8 M [अ]पि च (by transp)
—^c) D8 वैव, D10 S चापि (for चैव) —^d) D2
om, G1 शुभ (for दश) D1 2 धर्म (for कर्म)
D5 8 8 पथस्त्यजेत्, G1 damaged, M पथ चरेत्
D10 T G2-4 शुभ (T2 दश) कर्मफलं चरेत् ❧ Cn
कर्मपथान् स्वाभाविककर्ममार्गान् । ❧3 = (var) Śārng P 635 —^a) V1 D1 प्राणाभि
(for 'ति) Dns D8 T2 8 पात (for -पातं) B5
सैन्यं तु, D10 G4 सैन्यस्व (for सैन्यं च) T1 प्राणि
भूतस्तत सैन्यं, M1 8 प्राणातिपातन सैन्य —^b) V1
B Dns ns दारान्, D8 दार्यम् (for दारम्) B1 वा
(for च) D1-1 8 पा (D8 प) रदार्यमयापि वा; D10
T G परदाराभिमर्शन —^d) D1-9 नित्यश, G4 सर्वं
च (for सर्वत)4 = (var) Śārng P 636 —^{ab}) B1 T1 पैशुन्य
पारुष्यम् (by transp) Dn D1-2 Ts M1 4 पैशुन्यम्
—^c) G1 partly damaged D10 S (except M8) एतानि
(for चत्वारि) —^d) Dns D2 जल्प (D2 'प) न (for
जल्पेन्) D1-8 नापि (for नातु) D1-9 न कुर्यान्नापि
चिन्तयेत्5 = (var) Śārng P 634 —^a) D1 8 G1 M नन
(D8 'ना)भिध्या (G1 'त्त्व) (for 'भिध्या) D1-2 परा
धेयु (for परस्वेषु) —^b) T3 मत्य सर्वेषु मौहदं —^c)
G1 स्मरेत् (for चरेत्)6 ^b) D10 चरेद् (for [मा]च') —^c) Dns [मा]

१४

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामहेशाय विभो नामान्याचक्ष्व शंभवे ।
वभ्रवे विश्वमायाय महाभाग्यं च तत्त्वतः ॥ १

चरति (for 'रन्ति') — For 6^{ad}, D₁₀ T G subst

71* शुभान्येवाचरल्लोके भक्तो नारायणस्य हि ।

तस्यैव तु पदं सूक्ष्म प्रसादादभुयास्परम् ।

[(L 1) G₁ partly damaged D₁₀ चरल्ले T₁
शुभानीह चरत्तात (for the prior half) T₁ ह (for
हि) — (L 2) G₂ आमुयात् (for 'अभु') T₁ G₁ ५ पद
(for परम्)]

Colophon om in M₁ — Parvan name B₁ ३ :
D_{ns} D₁ शांति — Sub parvan V₁ B₁ ३ : ५ D
(except D₅) M₂-३ दानधर्म — Adhy name V₁ B₅
दक्षपापपति(V₁ री)हार, B₁ ३ D_n M₄ मंगास्त्र(M₄
'श्व')नोपाख्यान, B₄ दशधर्मोपाख्यान, T₂ त्रिविधकरण
व्यापारकथन — Adhy no (figures, words or both)
V₁ B₅ 13 (as in text), D₅ 12, T₁ M₄ 35, T₂ ३
G M₄ ३ 36 — Śloka no D_n 6, D₄ 59
— After this adhy, D₁₀ T₂ ३ ins a passage given
in App I (Nos 3 and 3A)

14

६७ G₁ ३ om adhys 14-18 T₁ reads this adhy
after B 13 160

1 After the ref, N ins

72* त्वयापणेय नामानि क्षुतानीह जगत्पते ।

[D₂ ३ त्वया मे गदितानीह, D₄-७ त्वया हि प्रोच्यमानानि
(for the prior half) D₂ ३ नामानि त्रि (for क्षुत
नीह) D₅ १ ७ जगत्पते V₁ D₈ क्षुतानि ह जगत्पते (for
the post half)]

— ^a D₅ 10 T₁ पितामहेशस्य विभो (T₁ भोर), T₂ ३
G₂ ४ 'मह महेशाय — ^b B₂ ५ मे विभो, D₁-३
शकरे, T₁ झुलिन (for शंभवे) — ^c B₅ रुद्राय,
T G₂ ४ M₄ विदुषे (for वभ्रवे) D₄-७ विष्णु (for
विश्व) V₁ B D_n D₁₀ रूपाय (for मायाय) — ^d
D₂ महाभाग्ये B₁ भारत (for तत्त्वतः) — After 1,
N ins

भीष्म उवाच ।

सुरासुरगुरो देव विष्णो त्वं वक्तुमर्हसि ।
शिवाय विश्वरूपाय यन्मां पृच्छद्युधिष्ठिः ॥ २

73* सुरासुरगुरौ देवे शकरेऽय्यक्तयोनये ।

भीष्म उवाच ।

अशक्तोऽहं गुणान्वक्तुं महादेवस्य धीमत ।
यो हि सर्वगतो देवो न च सर्वत्र दृश्यते ।
ब्रह्मविष्णुसुरेशानां स्रष्टा य प्रभुरेव च ।
ब्रह्मादय पिशाचान्ता य हि देवा उपासते । [5]
प्रकृतीनां परत्वेन पुरुषस्य च य पर ।
चिन्त्यते यो योगविद्धिर्नैषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
अक्षर परम प्राहुरसच्च सदसच्च य ।
प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षोभयित्वा स्वतेजसा ।
ब्रह्माणमवृजत्तस्मादेवदेव प्रजापति । [10]
को हि शक्तो गुणान्वक्तुं देवदेवस्य धीमत ।
गर्भजन्मजरायुक्तो मर्त्यो मृत्युसमन्वित ।
को हि शक्तो भव ज्ञातुं महद्भिष परमेश्वरम् ।
कृते नारायणात्पुत्र शङ्खचक्रगदाधरात् ।
एष विद्वान्यदुश्रेष्ठो विष्णु परमदुर्जय । [15]
दिन्यचक्षुर्महातेजा वीक्ष्यते योगवक्षुषा ।
रुद्रमकत्या तु कृष्णेन जगद्धास महात्मना ।
त प्रसाद्य तदा देवं श्रदय्यां किल भारत ।
अर्थोत्थियतरत्वं च सर्वलोकेषु वै तदा ।
प्राप्तवानेव राजेन्द्र सुवर्णाक्षान्महेश्वरात् । [20]
पूर्ण वर्षसहस्रं तु तप्तवानेष साधव ।
प्रसाद्य वरद देव चराचरगुरु शिवम् ।
युगे युगे तु कृष्णेन तोषितो वै महेश्वर ।
भक्त्या परमया राजन्म्रीतश्चैव महात्मन ।
ऐश्वर्यं यादृश तस्य जगद्योनेर्महात्मन । [25]
तदय दृष्टवान्साक्षात्पुत्रार्थे हरिरच्युत ।
यस्मात्परतरं चैव नान्य पश्यामि भारत ।
व्याख्यातुं देवदेवस्य शक्तो नामान्यशेषत ।
एष शक्तो महाबाहुर्वक्तुं भगवतो गुणान् ।
विभूतिं चैव कार्त्स्न्येन सत्यां माहेश्वरीं नृप । [30]

[75]

नाम्नां सहस्रं देवस्य तण्डिना ब्रह्मयोनिना ।
निवेदितं ब्रह्मलोके ब्रह्मणो यत्पुराभवत् ॥ ३

वैशपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तदा भीष्मो वासुदेव महायशः ।

भ्रममाहारम्यसयुक्तमिदमाह पितामह ।

[(L 1) B1 ण्व्य (for ऽन्यक्त) — (L 2) D1 ः
हि (for स्) D1-9 देव- (for महा-) — After line
2, Dn2 ins

74* ध्यानेनाथ जपै कार्यो स्वधर्ममुचिता सदा ।

देवे नारायणे भक्त शकर साधु पूजय ।

Cf 70* — (L 3) Dn1 [s]धि (for हि) D1 मनो (for
गतो) — (L 4) D1 ः महेशानां (for सुरे) B2 ः
Dn1 n2 च (for य) — (L 5) D1 पिशाचानां D1-4
6-9 य देवा पशुं (D2 ः समु) गमते (for the post half)
— (L 6) Dn1 D1 यत् (for य) D1-1 6-9 प्रभु (for
पर) — (L 7) B1 D1-10 योगविद्भिर्, B2 ः योग-
विद्भिश्च (for यो योगविद्भिर्) — (L 8) V1 B Dn D10
ब्रह्म (for प्राहुर्) D5 यत्, D7 य (for य) D1 9
अमरसत्सदमद्य सत् (D5 य), D2 ः अमरसदमद्य यं, D6
असत्सदस * च यत् (for the post half) — (L 9)
D2 भोजयित्वा (for क्षोम) B3 [आ]त्म-, D7 सु- (for
स्व-) — (L 10) D1 ब्राह्मणम् (for ब्राह्मणम्) D2
ब्रह्मा, D10 तस्या (for तस्माद्) D8 9 प्रजापति D7
देवदेव प्रजापति (for the post half) — Dn1 D1-7 9
repeat line 11 after line 12 — (L 11) B1 ः 4
Dn3 (marg) महादेवस्य, D1-3 मद्भिषत्तस्य D4-7 9
(all first time) मद्भिषत्तस्य शूलिन (for the post. half)
— D1-3 8 om (hapl ?) lines 12-13 — (L 12) D5
-समायुक्तो (for जरा) — Dn1 D1-1 9 om (hapl)
line 13 — (L 15) Dn1 n2 D2 गुण, Dn3 यद्, D1 8-9
सुर (for यद्-) D3 श्रेष्ठ D1-9 विष्णु (D1-8
देव) परप्रजय (for the post half) — (L 16) D1-9
पश्य (D1 lacuna for पश्य) ये योगमै (D1-8 यो महे-, D3 6
योगमीश्वर (for the post half) — (L 17) D4
-शक्त्या (for भक्त्या) D1-7 9 च (for तु) B3 योग
(for जगद्) D5 (before corr) तोषितो वै महेश्वर
(for the post half) — (L 18) V1 देव D1-9
प्रपद्य (D3 7 ते) तमज देव (for the prior half) D10
om (hapl) from दद्यां up to देव (in line 22)
D1-8 यद्यां शिवमानन (for the post half) — (L 19)
V1 B2 ः 5 D1-2 1-10 अभात्, B3 D5 6 असात्, Dn3
D1 अस्मत् (for अभात्) D1-2 दीर्घवान् (for वै तदा)
— (L 20) B2 Dn3 D1 8-9 दप (for दप) B3 ः 5

वैशपायनप्रभृतयस्तथैवेमे तपोधनाः ।

ऋषयः सुव्रता दान्ताः शृण्वन्तु गदतस्तव ॥ ४

सुवर्णाख्यान्, B8 रतुवन्मक्त्या, D1 *** क्षे, D2 ः 6-9
सुवर्णाक्षो, D6 स सुवर्णान्, Cn सुवर्णाक्षान् (as above)
ॐ Cn सुवर्णाक्षोऽद्वयदृष्ट ॥ ॐ — (L 21) B1 ः पूर्ण,
D1 पूर्वं (for पूर्ण) D6-8 प्राप्तवान् (for तप्त) — (L
22) Dn1 D1 प्रसाद- (for 'य') — (L 23) D1-7 9
च (for तु) D1-3 [s]भून् (for वै) D8 तोषितो
हरिरीश्वर (for the post half) — (L 24) D1-3
प्रियनया (for परमया) V1 Dn D8 नैव (for राजन्)
B6 प्रीतिश्च (for प्रीनश्च) — (L 25) D1-8 यय (for
तस्य) D8 महाबल (for 'त्मन) — D8 om lines
26-28 — (L 26) D8 यद्य, D10 न दृष्ट (for तदय)
D8 दृष्टवान् (for दृष्ट) D1 सत्त्वाद् (for साक्षाद्)
D1 2 पुत्रार्थ — (L 27) B6 तस्माद्, D1 2 4-9 अं
(for यं) D1-8 किंचन, D7-8 कचन (for भारत)
— (L 28) D1 2 शक्त (for शक्तो) — (L 30) D1
गृह्णा (8:10), D2-9 मम्यद् (for सत्यां) B1 सत्य माहेश्वर
नृप (for the post half) — (L 31) D1 देव (for
भीष्मो) D1-8 धर्मपुत्र युधिष्ठिर (for the post half)
— After line 31, D1-9 ins

75* वासुदेव महात्मानमिद वचनमब्रवीत् ।

— (L 32) D1 ः 4 एव (D1 सर्वे) माहात्म्यसयुक्तम् (D2
* कस्य) D1 8 ततो वक्त्रि पितामहे (for the post. half)]

2 D1-7 9 om the ref — ") D1 2 गुरो देवे
(D1 'व), D3 गुरो देवे, D4-9 गुरोर्देव — ") D1 2
शकरे (D1 'र) (for विष्णो स्व) — ") B1 ः 5 Dn
D1-6 10 Ms Cn विष्णु, D8 T2 ः G2 4 शिव (for
विश्व) T1 शिवस्य शिवरूपस्य — ") B3 5 यन्मां
पृच्छेद्, D1-8 मामपृच्छेद्, T1 ः M यन्मापृच्छेद्

3 T1 om 3-9 — ") V1 मुदिता, D10 तंदुना
(for तण्डिना) D3 नाम (for ब्रह्म-) Dn3 योगिना,
T2 ः G2 M2-3 वादिना (for -योनिना) D1 2 तु (D2
त) दिना नाम योगिना, G2 M1 तद् (M1 तादि) ना ब्रह्म
वादिना — ") D2 8 10 T2 ः G2 4 ब्रह्मणा (D10 'ते)
D5 पुरातन (for 'भवद्) D1 4 6-9 ब्रह्मणा यत्पुरातनं
(D1 'रा भवेत्)

4 T1 om. 4 (cf v 1 3) Before 4, D1 2 1 1 9
ins युधिष्ठिर उवाच — ") V1 B Dn D10 च (for
[ए] व) D1 3 T2 ः G2 4 [ए] ते (for [ह] मे) — ")
D1-6 सुकृता (for सुव्रता) G2 ऋषय सुप्रदाताम्
— ") D1 corrupt

ध्रुवाय नन्दिने होत्रे गोप्त्रे विश्वसृजेऽग्नये ।
महाभाग्यं विभो ब्रूहि मुण्डिनेऽथ कपर्दिने ॥ ५

वासुदेव उवाच ।

न गतिः कर्मणां शक्या वेत्तुमीशस्य तत्त्वतः ॥ ६
हिरण्यगर्भप्रमुखा देवाः सेन्द्रा महर्षयः ।

न विदुर्यस्य निधनमादिं वा सूक्ष्मदर्शिनः ।
स कथं नरमात्रेण शक्यो ज्ञातुं सतां गतिः ॥ ७

तस्याहमसुरघ्नस्य कांश्चिद्भगवतो गुणान् ।
भवतां कीर्तयिष्यामि व्रतेशाय यथातथम् ॥ ८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु भगवान्गुणांस्तस्य महात्मनः ।

उपस्पृश्य शुचिर्भूत्वा कथयामास धीमतः ॥ ९

वासुदेव उवाच ।

शुश्रूषस्व ब्राह्मणेन्द्रास्त्वं च तात युधिष्ठिर ।

त्वं चापणेय नामानि निशामय जगत्पतेः ॥ १०

यदवाप्तं च मे पूर्वं साम्बहेतोः सुदुष्करम् ।

यथा च भगवान्दृष्टो मया पूर्वं समाधिना ॥ ११

शम्बरे निहते पूर्वं रौक्मिणेयेन धीमता ।

अतीते द्वादशे वर्षे जाम्बवत्यब्रवीद्धि माम् ॥ १२

प्रद्युम्नचारुदेष्णादीन्नुक्मिण्या वीक्ष्य पुत्रकान् ।

पुत्रार्थिनी मासुपेत्य वाक्यमाह युधिष्ठिर ॥ १३

शूर बलवतां श्रेष्ठं कान्तरूपमकल्मषम् ।

5 T1 om 5 (of v 1 3) —^a) T2 8 G2 4 नेत्रे
(for होत्रे) —^b) D10 गोप्त्रे (for गोप्त्रे) D1 तथा
(for अग्नये) D1-8 8 गोप्त्रे विश्वात्मने तथा, D0 गोप्त्रे
विश्वकर्मण (sic), T2 8 G2 4 गोप्त्रे विश्वसृग (G4 ज)-
अग्नये —^c) B1 भारये B5 Dn2 n8 M2 विभोर्
—^d) D1-8 दंदिने (for मुण्डिने) D1 8 च (for सथ)

6 T1 om. 6 (of v 1 3) D5 om (hapl) 6-9
—^a) D1 कर्मणा T2 8 G2 4 M4 न शक्य कर्मणां वेत्तु,
M1-8 न शक्या कर्मणां वेत्तु —^b) T2 8 G2 4 गतिम्,
M गतिर् (for वेत्तुम्) M4 सत्त्वत (for तं) D1-4
8-9 वक्तु वर्षशतैरपि

7 T1 om 7 (of v 1 3) D5 om 7 (of v 1
6) —^a) D5-9 हिरण्यप्रमुखा देवा —^b) D5 7-9
T2 8 G2 4 M सेन्द्रा देवा (D5 M8 'व') (by transp),
D4 6 सेन्द्रा सिद्धा —^c) B5 Dn1 n8 Cn भवनम्, D5
निधने, Cnp नम् (as in text) —^d) D1 corrupt.
B5 8 Dn1 n8 D4 M8 Cn आदित्या; D3 साधि वा, D5
आधित, D7 आदि तां, D8 आदि वा, D9 सादिता,
Cnp आदिं वा (as in text) D4 G2 द्दर्शन; D3
दर्शिभि, D9 द्दर्शिन (for 'न') —^e) D1-3 सा
(for स) T2 G2 4 M4 नाम (for नर) —^f)
D1-3 शक्या (for शक्यो) V1 D1-4 6-9 सदा (for
सता)

8 T1 om. 8 (of v 1 3) D3 om 8 (of v 1 6)
—^a) B1 गुणवधो, Dn1 भवगतो, D10 भक्तिमते
—^b) T2 8 G2 4 M1-8 4 (inf lin as in text) प्रण-
स्येदो (for व्रतेशाय) B5 ययासुखं (for 'तथम्')

9 T1 om 9 (of v 1 3) D5 om 9 (of v 1 6)
—^a) D4 6 7 9 T2 8 G2 4 M स (for तु) —^b)
B2 8 भारत, T2 8 G2 4 तत्त्वत (for धीमत)

10 ^a) T1 शृण्वतु ब्राह्मणेंद्राश्च, G2 शृणुश्च ब्राह्मणेंद्रा
वै —^b) D0 वा (for च) B1 सामानि (for
नामानि) —^c) D1 4 6 जगत्पते V1 B2-8 Dn D10
शृणु (B2 गृहे)व्येह कपर्दिने (B2 8 5 D10 'न')

11 ^a) D10 अवाप्तम् (for स) D1 8 4 6-9 सर्वं
(for पूर्वं) —^b) D1 lacuna D1 8 8 9 साम्य, D7
साम (for साम्ब) D2 8 च (for सु) Some MSS
दुकर —^c) V1 Dn D8 यथावद्, B1 D5 8 तथा
च, T G2 4 M यथा स (for यथा च) D1 सृष्टे,
D2 सृष्टो, D3 दृष्टे (for दृष्टो) —^d) D2 4 6 पूर्व-
(for पूर्व)

12 ^a) T1 निहते शंबरे पूर्वं —^b) D1 रुक्मिणेयेन,
G2 राक्षसेयेन, M1 4 रौक्मिणेयेन —^c) D1 अतीत
—^d) D0 9 जांबुवती T8 G4 M4 मा (for माम्)

13 T1 om 13 —^a) D1 corrupt D2-5 सा
चारुदे (D2 8 'दो')णप्रभृतीन्, T2 8 G2 4 M चारुदेष्णा
प्रभृतयो (G2 4 'विकान्') —^b) D0 रुक्मिणी, G4
रुक्मिण्या T2 8 G2 4 M वै सुतान् (for पुत्रकान्)

14 ^a) Dn8 ज्येष्ठ (for श्रेष्ठ) —^b) T2 8 G2 4
कीर्ति (for कान्त) B3 अकल्मष, D8 'वान्', M8
'क' D1 कामरूप युधिष्ठिर, T1 तद्रूपमपकल्मष

15 T1 om 15-18 —^a) D1 corrupt. T2 8 G2 4

आत्मतुल्यं मम सुतं प्रयच्छाच्युत माचिरम् ॥ १४
 न हि तेऽप्राप्यमस्तीह त्रिषु लोकेषु किंचन ।
 लोकान्सृजेस्त्वमपरानिच्छन्त्यदुकुलोद्बह ॥ १५
 त्वया द्वादश वर्षाणि वायुभूतेन शृण्वता ।
 आराध्य पशुभर्तारं रुक्मिण्या जनिताः सुताः ॥ १६
 चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेषो यशोधरः ।
 चारुश्चवाश्चारुयशः प्रद्युम्नः शंभुरेव च ॥ १७
 यथा ते जनिताः पुत्रा रुक्मिण्याश्चारुविक्रमाः ।
 तथा ममापि तनयं प्रयच्छ बलशालिनम् ॥ १८
 इत्येवं चोदितो देव्या तामवोचं सुमध्यमाम् ।

अनुजानीहि मां राज्ञि करिष्ये वचनं तव ।
 सा च मामब्रवीद्ब्रह्म विजयाय शिवाय च ॥ १९
 ब्रह्मा शिवः काश्यपश्च नद्यो देवा मनोनुगाः ।
 क्षेत्रौषध्यो यज्ञवाहाच्छन्दांसृषिगणा धरा ॥ २०
 समुद्रा दक्षिणा स्तोभा ऋक्षाणि पितरो ग्रहाः ।
 देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च ॥ २१
 मन्वन्तराणि गावश्च चन्द्रमाः सविता हरिः ।
 सावित्री ब्रह्मविद्या च ऋतवो वत्सराः क्षपाः ॥ २२
 क्षणा लवा मुहूर्ताश्च निमेषा युगपर्ययाः ।
 रक्षन्तु सर्वत्र गतं त्वां यादव सुखावहम् ।

[ह]ति (for [ह]ह) — °) Dns सृज्येस् — °) Ds
 Gs कुलोद्बह

16 T1 om 16 (cf v l 15) — °) V1 B Dn
 Dn व्रती (for वायु) D2 4-6 भक्ष्येण, D7-8 भक्षेण
 (for -भूतेन) B5 शृण्वते (for ता) Ds वायुभक्षेण
 सुष्यता, T2 8 G2 4 तपस्तप्त्वा जगद्गुरु — °) G4 -हर्तार
 (for -भ) — B5 om (hapl) 16^a-18^a — °)
 B3 4 Dn D1 4 6 7 10 M2 8 रुक्मिण्या, D2 8 णी- , G4
 M1 रुक्मिण्यां, M4 रुक्मिण्या

17 T1 om 17 (cf v l 15) B5 om 17
 (cf v l 16) — °) T2 स्याच् (for च) V1
 चारुदेष्ण सुदेष्ण च, D1-8 दोष्णश्च वायुश्च — °) D1
 corrupt V1 B2-4 Dn1 n2 D2 8 G2 चेशो, B1 देशो,
 D1 6-9 वेगो (for वेषो) B4 Dns T2 8 G4 यशोधन,
 D2 8 वर (for धर) — °) D1 चारुश्चवा चारुयश
 — °) D1 6 9 साव (for शभुर)

18 T1 om 18 (cf v l 15) B5 om 18^a (cf
 v l 16) — °) M1 तथा (for यथा) — °) B4
 Dn1 n2 D1-9 T2 8 G2 रुक्मिण्या (Dn1 ण्या), G4
 रुक्मिण्या, M1 4 रुक्मिण्याश्च — °) Ds यथा (for
 तथा) M तनयान् (for य) — °) M बालिन V1
 B Dn D10 प्रयच्छ मधुसूदन, T2 8 G2 4 च्छाच्युत माचिर

19 °) D1-6 [प]व D1-9 नोदितो (for चो)
 — °) D2 उवाच (for अवोच) D4 स (for सु)
 — °) Dn1 M मा (for मा) T1 साध्वि (for राज्ञि)
 — T1 om 19^a-23^a — °) Ds मामय (for च माम्)
 — °) D1 जयाय, T2 शुभाय (for शिवाय) Dn1 n2
 G2 शिवाय विजयाय च

20 T1 om 20 (cf v l 19) — °) B4 8 D1-9
 काश्यपश्च — G2 om 20^b-23^a — °) T2 8 G4 तदा
 नद्यो (for नद्यो देवा) D1-9 महोरगा (for मनोनुगा)
 — °) D5 हव्य (for यज्ञ) Some unused MSS
 भागाश्च, Madras ed वाहश्च D1-8 कतौ मध्ये यज्ञ
 (D1 ज्ञा)वहाश्च, D1 8 क्षेत्रौ यज्ञौ हव्यवाहाश्च — °)
 M -गणो (for -गणा) V1 B1 D10 धरा, B5 वरा,
 T2 तथा (for धरा) B2 8 Dn1 n2 छदासृषिगणाधरा,
 D1-8 सि विविधानि च, D1-9 'सि रूपयो वरा, T2
 G4 'सृषिगणास्तथा

21 T1 om 21 (cf v l 19) G2 om 21
 (cf v l 20) — °) D1 8 यज्ञा स (for समुद्रा)
 D1 8 9 दक्षिण (for णा) B4 यज्ञा, D1 8 स्तोता,
 M1 (sup lin) स्तोमा (for स्तोभा) D10 T2 8
 G4 समुद्रा दक्षिणास्तथा (D10 ता वै) ॐ G5
 स्तोभा सामपूरणान्यक्षराणि हु मा इत्यादीनि ॐ — °)
 D10 रक्षसि (for ऋक्षाणि) — °) V1 देवगणा (for
 'कन्या)

22 T1 om 22 (cf v l 19) G2 om 22 (cf
 v l 20) Ds reads 22^a-23^b twice — °) D1
 lacuna — °) B3 सरितो (for सविता) D1 8 (both
 times) 8 T2 8 G4 M रवि, D10 हरि (for हरि)
 — D1 8 read 22^a-23^b twice — °) M1 8 प्रप्रतिपाद्य
 — °) D1 8 (both both times) 8 corrupt D1 यमर
 (for रा) V1 B Dn D 0 तथा (for दाया)

23 For the repetition of D1 8 8, cf v l 22
 T1 om 23 (cf v l 19) G2 om 23^a, (cf
 v l 20) — °) D2 (both times) ह्य (for ह्य)

अरिष्टं गच्छ पन्थानमप्रमत्तो भवानघ ॥ २३

एवं कृतस्वस्त्ययनस्तथाहं

तामभ्यनुज्ञाय कपीन्द्रपुत्रीम् ।

पितुः समीपे नरसत्तमस्य

मातुश्च राज्ञश्च तथाहुकस्य ॥ २४

तमर्थमावेद्य यदब्रवीन्मां

विद्याधरेन्द्रस्य सुता भृशार्ता ।

तानभ्यनुज्ञाय तदातिदुःखा-

ह्रदं तथैवातिबलं च रामम् ॥ २५

प्राप्यानुज्ञां गुरुजनादहं ताक्षर्यमचिन्तयम् ।

सोऽवहद्विमवन्तं मां प्राप्य चैनं व्यसर्जयम् ॥ २६

तत्राहमद्भुतान्भावानपश्यं गिरिसत्तमे ।

M¹ सुहृत्तानि —^b) D₁ s (both times) s -पवं च,
D₁ पर्वता, T₈ M₉ -पर्यय (for पर्यया) —^d)
V₁ B₂ (marg) s D_n सुखाय च, D_{1-s} °वह, D₁₀
T₈ s G₄ वहा (for °वहम्) —^c) M वज (for
गच्छ) T₈ s G₂ s रक्षां कुर्वन्वरिष्ठ त्वम् —^f) B₃
D₃ भवानय, T₈ s G₂ s वज्राच्युत (for भवानघ)

24 For the substitution in T₁, of v 1 26 —^a)
B₁ तया, D₁ तथा (for तया) —^b) V₁ B D_n D₁₀
ततो (for ताम्) V₁ B D_n s D₈ नरेन्द्र, T₈ s
G₂ s M च राज्ञ- (for कपीन्द्र) —^c) V₁ B D_n
D₂ 10 समीप (for °पे) —^d) D₃ राज्ञश्चापि (for
राज्ञश्च) D₁ [आ]हुकस्य, T₈ शुभस्य, G₄ शिवस्य
(for [आ]हुकस्य)

25 For the substitution in T₁, of v 1 26
—^a) V₁ B D_n D₁₀ G₂ गत्वा समावेद्य, D₂ s 1-2 T₈ s
G₄ M त(D₃ य)द्वयमा (for तमर्थं) D_{1-s} सा, M
मा (for मां) —^b) D_n (marg) D_{1-s} s सा (D₂ s
मा) वा नरेन्द्रस्य (for विद्याधरे) T₈ s G₂ s भृश तदा
(G₂ °या) (for भृशार्ता) D₁₋₇ s सा वा नरेन्द्रस्य सुता
भयाती —^c) D₁ तयाच्यनुज्ञाय, D₂ तामभ्य, D_{1-s} T₈ s
G₂ s M ते माम (for तानभ्य) D_{1-s} तथापि, T₈
M ततोति, T₈ ततो वि, G₂ s ततोपि (for तदाति)
—^d) V₁ B₂ s D₁₀ गतस्, B₁ कुतस्, B₂ (marg)
अत्रस्, B₃ हृदि, D_n 1 गत्, D_{1-s} s M ततस्, D₂
गतस् T₈ s M_{1-s} वधुस्, G₄ बधूस् (for गदं)
D_{1-s} [अ]त्रिरथश्च राम (D₃ म), D_{1-s} T₈ G₄ M
यलश्च राम, G₂ Madras ed सुब्रूस्वयैवाप्ति (G₂ ति)
शयेन तेन — After 25, N ins

76* अथोचतु प्रीतियुतौ तदानीं

तपःसमृद्धिर्भवतोऽस्त्वविग्रम् ।

[(L 1) D_n प्रीतियुतौ, D₅ °युतास् —(L 2)
D₈ 10 भवतादविग्रं (for तोऽस्त्वविग्रम्) D_{1-s} तप सिद्धिर्भव
तोऽप (D₂ om था)स्त्विदानीं, D₁ corrupt, D₅ s तवाहु

सिद्धिर्भवतादविग्रं, D₁ तपश्च सिद्धिर्भवताम्, D₂ तपसोस्ति
सिद्धिर्भवताम्]

26 —^a) T₈ s G₂ s M अभ्यनुज्ञां (for प्राप्यां) M₉
om गुरुजनात् —^b) T₈ s G₂ s M प्राप्य (for अहं)
V₁ B₂ D_n s ताक्षर्यम् —^c) G₂ सोपयाद् (for सोऽ
वहद्) —^d) D_n 1 चैत B₁ प्राप्य चैतमवासृज,
G₂ प्राप्य ताक्षर्यस्य सज्ज (sic) — For 26, D_{1-s}
subst

77* प्राप्यानुज्ञा गुरुमुखादाजमीढ

ताक्षर्यं तदा मनसा चिन्तयित्वा ।

कृत्वा प्रणाम शिरसा भवाय

ततोऽभ्यगा प्रागुदीचीं सुरम्याम् ।

[(L 1) D_{1-s} -जनाद् (for मुखाद्) —(L 2) D₂
ताक्षर्य —(L 3) D₁ transp कृत्वा and प्रणाम
—(L 4) D_{1-s} [s]°यया (for °गा) and तदाशा
(for सुरम्याम्)]

— After the above, the same MSS cont

78* ततो मया ह्यनुसृष्ट खगेन्द्रो

वितत्य पक्षौ दिवमुत्पपात ।

तस्मिन्गते वैनतेयेऽन्तरिक्ष

गिरौ तदा सर्वकामोपपक्षे ।

पुण्ये फलै सुसमिद्धैर्यथा-

[5]

स्थितः प्रहृष्टो भवभावभावित ।

[(L 1) D₁ तोनुसृष्ट, D₂ s तोनुसृष्ट (for ह्यनु)
—(L 6) D_{1-s} प्रहृष्टो (for प्रहृष्टो)]

While, T₁ subst. for 24-26

79* तत कृतस्वस्त्ययनस्तथाह

निवेद्य मातुश्च पितु समीपे ।

तथाभ्यनुज्ञाय गुरुंश्च सर्वा

न्महाबल ताक्षर्यमचिन्तय वै ।

सोऽहं हिमवतः पार्श्वं प्राप्य ताक्षर्यं व्यसर्जयम् । [5]

क्षेत्रं च तपसां श्रेष्ठं पश्याम्याश्रममुत्तमम् ॥ २७

दिव्यं वैयाघ्रपद्यस्य उपमन्योर्महात्मनः ।

पूजितं देवगन्धर्वैर्ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम् ॥ २८

धवककुभकदम्बनारिकेलैः

कुरवककेतकजम्बुपाटलाभिः ।

वटवरुणकवत्सनाभविल्वैः

सरलकपित्थप्रियालसालतालैः ॥ २९

वदरीकुन्दपुत्रागैरशोकाभ्रातिमुक्तकैः ।

मल्लातकैर्मधुकैश्च चम्पकैः पनसैस्तथा ॥ ३०

वन्यैर्बहुविधैर्वृक्षैः फलपुष्पप्रदैर्युतम् ।

पुष्पगुल्मलताकीर्णं कदलीपण्डशोभितम् ॥ ३१

नानाशकुनिर्भोज्यैः फलैर्वृक्षैरलंकृतम् ।

यथास्थानविनिक्षिप्तैर्भूषितं वनराजिभिः ॥ ३२

रुरुवारणशार्दूलसिंहद्वीपिसमाकुलम् ।

कुरङ्गवर्हिणाकीर्णं मार्जारशुजगावृतम् ।

पूगैश्च मृगजातीनां महिषर्षनिपेवितम् ॥ ३३

27 ^a) G₂ पश्यन् (for भावान्) T₁ तत्राहमकुता कारम् — ^b) G₂ हिमचद्र (for छपद्य) B₁ D₁ ० मूर्धनि (for -सत्तमे) — ^c) V₁ T₁ 2 G₂ 4 तापस, B₂ D₄ तपसा D₁₀ तत्र (for श्रेष्ठ) — ^d) V₁ B Dn अद्भुतम् (for आश्रमम्) T₁ पश्याम्याश्रमसत्तम

28 ^a) Dn₃ दिव्य- (for दिव्य) D₁₀ T₂ 8 G₂ 4 पादस्य (for पद्यस्य) — ^d) V₁ B Dn D₂ 10 T G₂ 4 समावृत, D₄-० समाश्रित (for समन्वितम्)

29 D₂ om 29 D₁ om 29^{ab} T₁ G₂ M₁-० om 29^a-31^b — ^a) T₃ यव (for ध्रुव) D₁ ० १ ० G₄ नारि (D₁ G₄ 'लि)कैरे — ^b) B (except B₂) Dn₁ ns D₆ १ ० कुरवक D₁ २ ०-० केतकि (for 'क) D₂ ० जंबुचूत, D₆ जंबुपूत (for -जम्बु) D₅ T₂ 8 G₄ पाटलीभि (for 'लाभि) — M₄ om 29^c-31^b — ^c) D₃ वर (for वट) D₁ 2 4-० T₂ 8 G₄ वरणक (for वर) V₁ वरसनाभि, B₃ रुणाभ, D₁ 2 वरम्पाद, D₁ ० वशनीप, T₂ वरमलानाभ (for वरसनाभ) B₄ वटवरणकशेरुनानरेखै (sic) — ^d) B₁ D₂ T₂ G₄ असन, T₂ पनस (for सरल) V₁ B Dn₈ प्रियाल- (for -प्रियाक-) B₁ 3 4 D₁₀ शाल, B₂ T₂ 3 ताल, Dn₈ माल (for साल) D₂ वाले, T₂ 8 सालै (for -तालै) D₁ असनदविभूषियालसालमालै (sic), D₄-० अमनकपित्थ (D₄ om कपित्थ)कप्रवालतालै

30 T₁ G₂ M om 30 (cf v 1 29) — ^a) B (except B₁) D₁ 3 10 T₂ 8 G₄ वदरीगुद, Dn₃ वदरीगुद, D₄-० अतिमुक्तक- (for वदरीकुन्द) — ^b) Dn₁ मुक्तिकै, D₁ ० बहुले (for मुक्तिकै) D₂ 8 अशोकैरभि (D₂ 'कैश्चानि)मुक्तिकै — ^c) V₁ B₂ 2 8 Dn D₁₀ नभू (D₁₀ 'धु)कै कोविदारश्च

31 T₁ G₂ M om 31^{ab} (cf v 1 29) — ^a) V₁ रम्यै, T₂ 3 G₄ अन्यैर (for वन्यैर) D₁-० अन्यैर्वृक्षैर्वृ-

विधै — ^b) B₂ 5 प्रदैस्तथा, D₂ प्रदैर्युत, D₄-० प्रकषितै, D₁ प्रहर्षितं, D₈ प्रकल्पित, D₉ प्रकषित, T₃ फलैर्युत (for -प्रदैर्युतम्) — D₁-० om (hapl) 31^c-32^b B₅ om (hapl) 31^c-33^c — ^d) V₁ Dn₁ ns D₄-10 खड (for षण्ड) D₄-० महित (for -शोभितम्)

32 B₅ om 32, D₁-० om 32^{ab} (for all, cf v 1 31) — ^a) B₁ सभोज्य, B₄ सभक्षै, D₁ ० सा भोज्यै — ^b) V₁ B₁ D₁₀ फलपुष्पैर, Dn₃ फलपुष्पैर (for फलैर्वृक्षैर) D₄-० फलपुष्पप्रदैर्युतं — ^c) D₁ यथा स्थानं — ^d) V₁ B (B₅ om) Dn D₁-० 10 भूषित भस्मराशिभि — For 31^c-32^d, T G₂ 4 M subst.

80* नित्यपुष्पफलोपेतैर्वृक्षैरिषिरैर्वृतम् ।

सुपुष्पैश्च लतागुल्मैर्निर्भयैश्च मृगेर्युतम् ।

विशालैश्चाग्निशरणैर्यथास्थानाहिताग्निभिः ।

[(L 2) T₁ पुष्पिनैश्च (for सुपुष्पैश्च) T₁ वा (for युनम्) — T₁ om line 3 — (L 3) G₁ विशालैश्च (for विशालैश्च)]

33 B₅ om 33^{ab} (cf v 1 31) T₁ om 33-43 — ^a) V₁ B (B₅ om) D (except D₁ 8) G₂ वानर (for वारण) — ^b) B₁ 3 Dn₁ D₄ ० D₁₀ द्वीप (for द्वीपि) — D₁ om 33^{ab} — ^c) V₁ तुरगि (for तु) D₂ १ वट्टाकीर्ण D₂ 8 तु (D₂ तु)गहर्हिणाकीर्ण — T₂ 3 G₂ 4 M₁ om 33^{ab} — ^d) B₁-३ D₄-० ० M₁-३ यूयैश्च (for यूगैश्च) — ^e) D₁ मरिपिणि — V₁ B Dn D₁-10 ins after 33 D₁ after 33^{ab}

81* सद्यप्यभिर्द्वैश्च गजैरिष्वपि

प्रदृष्टनानाभिषपशिरभिनितम् ।

सुपुष्पिनैरनुधरमनादी

महोरुदागां च वर्पयिषिर् ।

[D₁ om lines 1-2 — (L 1) B₁ दृष्टैश्च (for

नानापुष्परजोमिश्रो गजदानाधिवासितः ।
 दिव्यस्त्रीगीतबहुलो मारुतोऽत्र सुखो ववौ ॥ ३४
 धारानिनादैर्विहगप्रणादैः
 शुभैस्तथा वृंहितैः कुञ्जराणाम् ।
 गीतैस्तथा किंनराणामुदारैः
 शुभैः खनैः सामगानां च वीर ॥ ३५
 अचिन्त्यं मनसाप्यन्यैः सरोमिः समलंकृतम् ।
 विशालैश्चाग्निशरणैर्भूषितं कुशसंवृतम् ॥ ३६
 विभूषितं पुण्यपवित्रतोयया
 सदा च जुष्टं नृप जह्नुकन्यया ।

महात्मभिर्धर्मभृतां वरिष्ठै-
 र्महर्षिभिर्भूषितमग्निकल्पैः ॥ ३७
 वाय्वाहारैरम्बुपैर्जप्यनित्यैः
 संप्रक्षालैर्यतिभिर्ध्याननित्यैः ।
 धूमाशनैरूपमपैः क्षीरपैश्च
 विभूषितं ब्राह्मणेन्द्रैः समन्तात् ॥ ३८
 गोचारिणोऽथाश्मकुट्टा दन्तोल्लखलिनस्तथा ।
 मरीचिपाः फेनपाश्च तथैव मृगचारिणः ॥ ३९
 सुदुःखान्नियमांस्तांस्तान्वहतः सुतपोन्वितान् ।
 पश्यन्नुत्फुल्लनयनः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥ ४०

प्रभि) — (L 2) D10 प्रकृष्ट- (for प्रकृष्ट) D2-9
 प्रकृष्टनानामृगपेविन च तत् — (L 3) D1 अपुष्पितैर्,
 D2-1 सपु — (L 4) D1 6-9 महीधराणां (for रुहाणां)
 B1 विविध]

34 T1 om 34 (of v l 33) —^a) D1 10 G2 4
 रजोमिश्रो, D6 'मिश्रैर् —^a) B1 गंध (for गीत)
 D8 19 बहवो, T2 8 G2 4 M1-3 मधुरो —^a) D4-9
 मरुदत्र (for मारुतोऽत्र) V1 B1 D10 [s] तिसुखो,
 B2-5 Dn [s] तिसुखो (for सत्र सुखो)

35 T1 om 35 (of v l 33) —^a) D1 विहग
 प्रणाशै, D4-9 9 वृ (D9 व) हृदयनादै, D7 मदि * खनादै
 (sio) (for विहगप्रणादै) —^b) T2 8 तदा (for तथा)
 V1 वृहित (for 'तै') —^a) V1 B1 D3 4-7 9 स्वरे;
 D8 om (for खनै) T2 8 G2 4 M विद्याखनैर्भूषित
 विप्रमुखै

36 T1 om 36 (of v l 33) T2 8 G2 4 om 36
 —^a) D5 मनसो —^b) D5-9 अप्सरोभिर् (D8 'भि स्व')
 लङ्ग —^a) V1 Dn2 [अ]ति (for [अ]प्ति) —^a)
 V1 B Dn कुसुमावृषै (B8 4 'त'); D2 कुलसवृत; D7
 कुशसकृन्, D5 'सदितं, D10 कुसुमैर्हृत (for कुशसकृतम्)

37 T1 om 37 (of v l 33) —^b) B8 सदा*,
 D1 सदात्र, T2 8 G2 4 M सर्वत्र (for सदा च) T2
 ज्ञयान् — After 37^{ab}, G2 M ins 82* G2 om
 37^a-42^a M om 37^{ab} —^a) V1 B Dn D10 विभू-
 षित (for महारमभिर) —^a) V1 B Dn D8 10
 महात्मभिर्वैद्विसमानकल्पै

38 T1 om 38 (of v l 33) G2 om 38 (of
 v l 37) —^a) D2 8 वाताहारैर् (for वाय्वा*) D4

अबुजैर् D3 जप्यनित्यै (for नित्यै) —^b) V1 B Dn
 D10 योगिभिर् (for यति*) D8 धर्म (for ध्यान)
 B1 D1-3 'युक्तै, T2 8 G2 मुखै (for नित्यै) —^a)
 V1 B1 8-5 Dn D10 धूमप्राशैर्, B2 damaged (for
 धूमाशनैर्) D1-9 सोमपैश्, G2 क्षारपैश् (for क्षी*)
 —^a) V1 B2-5 Dn D10 संजुष्ट च, B1 सघुष्टैश्च (for
 विभूषित) — T2 8 G2 ins after 38 G2 M after
 37^{ab}

82* नानावृन्दैर्वैदपदङ्गपारगै-

धर्मोभिरामैर्मुनिभि समाहितै ।

[(L 1) M त्रैर् (for वृन्दैर्) — M om line 2]

39 T1 om 39 (of v l 33) G2 om 39 (of v l
 37) T2 8 G2 om 39-42 —^b) V1 B Dn1 ns
 D4 10 M4 दन्तोल्लखलिकास्तथा —^a) B8 फेनपाश्चैव
 (hypermetric) (for फेनपाश्च) M मरीचिपान्फेनपाश्च
 —^a) D2 8 स्वर्ग (for मृग) — After 39, V1 B
 Dn D8 10 ins

83* अश्वरथफलभक्षश्च तथा ह्युदकशायिन ।

चीरचमाम्बरधरास्तथा वदकलधारिण ।

[(L 1) B2 Dn8 D10 -मश्याश्च B1 पायिन (for
 -शा)]

40 T1 om 40 (of v l 33) G2 om 40 (of v l
 37) T2 8 G2 om 40 (of v l 39) —^a) D10 सुदु ख
 (for खान्) —^b) B4 Dn1 D10 Cnp महत्, B5
 Dn8 स* (for व*) V1 B Dn D10 सु (Dn8 स*)
 तपोधनान् (for 'न्वितान्) D1-8 वदतस्त्रयसाम्बिषा;
 D4-9 वह (D9 ह) त श्रद्धयान्विता (D5 'तान्) — D8
 om (hapl) 40^a-42^a B8 reads 40^a twice. —^a) M

सुपूजितं देवगणैर्महात्मभिः

शिवादिभिर्भारत पुण्यकर्मभिः ।

रराज तच्चाश्रममण्डलं सदा

दिवीव राजत्रविमण्डलं यथा ॥ ४१

क्रीडन्ति सपैर्नकुला मृगैर्व्याघ्राश्च मित्रवत् ।

प्रभावादीप्ततपसः संनिकर्षणान्विताः ॥ ४२

तत्राश्रमपदे श्रेष्ठे सर्वभूतमनोरमे ।

सेविते द्विजशार्दूलैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ४३

नानानियमविख्यातैर्ऋषिभिश्च महात्मभिः ।

प्रविशन्नेव चापश्यं जटाचीरधरं प्रभुम् ॥ ४४

तेजसा तपसा चैव दीप्यमानं यथानलम् ।

शिष्यमध्यगतं शान्तं युवानं ब्राह्मणर्षभम् ।

शिरसा वन्दमानं मासुपमन्युरभाषत ॥ ४५

स्वागतं पुण्डरीकाक्ष सफलानि तपांसि नः ।

यत्पूज्यः पूजयसि नो द्रष्टव्यो द्रष्टुमिच्छसि ॥ ४६

तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा मृगपक्षिष्वथाग्निषु ।

धर्मे च शिष्यवर्गे च समपृच्छमनामयम् ॥ ४७

ततो मां भगवानाह साम्ना परमवल्गुना ।

लप्स्यसे तनयं कृष्ण आत्मतुल्यमसंशयम् ॥ ४८

तपः सुमहदास्थाय तोषयेशानमीश्वरम् ।

इह देवः सपत्नीकः समाक्रीडत्यधोक्षज ॥ ४९

इहैव देवताश्रेष्ठ देवाः सर्षिणाः पुरा ।

तत्कुल (for उत्कुल) V1 B1-4 5 (both times)
Dn D10 पश्यन्त्यती (Dn1 n2 "न्मुनी" न्वहुविधान्

41 T1 om 41 (cf v 1 33) G2 om. 41 (cf
v 1 37) T2 s G4 om 41 (cf. v 1 39) D3 om
41 (cf v 1 40) — °) B4 तस्य, M तत्र (for
तस्य) B4 D4-9 M तथा, Dn3 D1 तदा (for सदा)
— °) V1 B Dn D4 s 10 शशि- (for रवि-) M1 तथा
(for यथा)

42 T1 om. 42 (cf v 1 33) G2 om. 42 (cf
v 1 37) T2 s G4 om 42 (cf v 1 39) D3
om 42 (cf v 1 40) — °) D4-9 क्रीडन्ति नकुला
सपैर् — °) D4 मृग- (for मृगैर्) D1 2 तयैव च,
D4-9 च त (D7 य) त्र वै (for च मित्रवत्) M मृगा
व्याघ्रैश्च यत्र वै — °) V1 B Dn D10 तपसा (for
"त") — °) M संनिकर्षाद् (for "कर्ष-") V1 B Dn
D3 10 सनिकर्षान्महात्मना

43 °) T1 तथा, T2 s G4 अत्र (for तत्र) Dn1 n3
T2 s M -पद, G2 -चरे (for -पदे) T1 रम्ये (for
श्रेष्ठे) — °) T2 s G2 4 मनोहरे (for "रमे) — T1
G2 om 43°-44° — °) D7 सेवितैर्, T2 s "त (for
"ते) — °) M -विद्याग (for -वेदाङ्ग)

44 T1 G2 om 44° (cf v 1 43) — °) V1
-चाप्यातैर् — °) D1-9 मुनिभिश्च (for ऋषि-) V1
B Dn D10 सु- (for च) — °) D4-9 पश्यामि (for
चापश्यं) — °) M4 -धर (for धर) D2-9 विभु,
T1 मुनि (for प्रभुम्)

45 T1 om 45 G2 om 45° — °) T2 s G1 M
[अ]पि (for [ए]व) — °) B5 अथ (for यथा) — °)
V1 B Dn D10 शिष्यैरनु (for शिष्यमध्य) — °) M1
युवानं वा नरर्षभं — °) V1 D7 9 वयमान, B5 वयमान
तं (hypermetric)

46 °) B5 च (for न) — °) V1 B Dn D1-10
T2 s G2 4 य (for यत्) V1 B Dn D10 T2 s G2 4
मा (for नो) T1 M यन्न (T1 "त्र" पूज्य पूजयसि
— °) D4-9 अहंसि, T1 इच्छति (for "सि") — After
46, T2 s G2 4 M ins

84* मनुष्यतानुवृत्त्या त्वा ज्ञात्वा तिष्ठाम सर्वगम् ।

47 °) T1 ततोहं (for तमहं) T1 om from
प्राञ्जलि up to धर्मे च (in 47°) — °) D4-9 पक्षिष्व
त (D3 9 य) थाग्निषु — °) T G2 4 M तदा (T1 "या")
पृच्छम् (for समष्टम्)

48 D3 om (hapl) 48 — °) D2 10 T2 M मा,
D3 om (for मा) D1 ततो भगवानाह (sic) — °)
T1 फल्गुना (for च) — °) D1 6-9 T2 प्राप्स्यमे; T2
G2 4 M वेत्स्यसे (for लप्स्यसे) G2 सदन (for तनय)
D1-3 प्राप्स्यसे कृष्ण तनयम् — °) T1 तत्र (for ज्ञान)
D4 असदाय, D10 T2 G2 4 M न संशय

49 T1 om 49°-56° — °) B2 4 D2-3 G2 4 M1 4
सदा क्रीडति (for समाक्री) B D2 9 9 [अ]धोक्षज

50 T1 om 50 (cf v 1 40) — °) N (ex
D1 2) [ए]न (B5 "य", D3 "य") देन (D10 "न"),
[ए]न देवता (for [ए]य देवता) V1 श्रेष्ठ — °) I

तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
 तोषयित्वा शुभान्कामान्प्राप्नुवन्ते जनार्दन ॥ ५०
 तेजसां तपसां चैव निधिः स भगवानिह ।
 शुभाशुभान्वितान्भावान्विसृजन्तंक्षिपन्नपि ।
 आस्ते देव्या सहाचिन्त्यो यं प्रार्थयसि शत्रुहन् ॥ ५१
 हिरण्यकशिपुर्योऽभूद्दानवो मेरुकम्पनः ।

तेन सर्वामरैश्चर्यं शर्वात्प्राप्तं समार्जुदम् ॥ ५२
 तस्यैव पुत्रप्रवरो मन्दरो नाम विश्रुतः ।
 महादेववराच्छक्रं वर्षार्जुदमयोधयत् ॥ ५३
 विष्णोश्चक्रं च तद्भोरं वज्रमाखण्डलस्य च ।
 शीर्णं पुराभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ॥ ५४
 अर्घ्यमानाश्च विबुधा ग्रहेण सुबलीयसा ।

तथा (for पुरा) D₁₋₇ ० देवा ऋषिगणा परा (D₁ ० पुरा) — V₁ B₁₋₅ D_n D₄₋₉ T₂ ० M₅ प्राप्तवतो, B₁ D₁₋₈ 10 G₂ प्राप्नुवति (D₁ 'ते, D₁₀ G₂ 'तो) (for 'वस्ते)

51 T₁ om. 51 (cf. v l 49) —^a) G₂ तेजसा तपसा चैव —^c) B₂ partly damaged B₃ 5 D₁₀ T₂ ० G₂ 4 M शुभाशुभान्विसृजन्तवान्, D₁₋₉ भान्वशी भावान् —^d) D₁₋₉ संसृज (D₈ ज्य) नृ (for वि) —^e) B₅ D_{n1} n₂ D₁₀ सदाचिन्त्यो, D₄ ० सहामात्यो, D₇ 'योय, D₈ ० पत्यो (for 'चिन्त्यो)

52 T₁ om 52 (cf v l 49) —^b) T₂ ० G₂ 4 M₁ ० 4 तपसा (for दानवो) —^d) B₁ सर्वं प्राप्तं, D₂ ० प्राप्त चैव (for शर्वात्प्राप्तं) D₅ ० महार्जु (D₅ 'मार्जु) दं (for समार्जुदम्)

53 T₁ om 53 (of v l 49) —^a) B₄ D_{n8} D₁ ० ० पुत्र (for पुत्र) G₂ तस्य पुत्रश्च विप्रेक्षो —^b) D_{n1} n₂ सदारो, D₄₋₉ सदर्नो, T₂ ० G₂ 4 M दमनो (for मन्दरो) — After 53^{ab}, D₅ ins 85* —^c) D₁₋₈ वशात् (for चरात्) — D₅ om. 53^d-54^d —^d) D₄ ०-9 T₂ ० G₂ 4 M वर्षायुतम् (for र्जुदम्) M₄ अरोधयत् (for अयो)

54 T₁ om 54 (cf. v l 49) D₅ om 54 (of v l 53) G₂ M om 54-55 B₂ partly damaged for 54^{ab} —^a) D₁ ० transp च and तद् —^c) D_{n1} जीर्णं (for शीर्णं) B₁ क्षिप्रं (for तात) T₂ ० G₂ शीर्णं तथा भागवत् —^d) V₁ D₂ ० ० ० गृहस्य (for ग्रं) T₂ ० G₂ हरस्यांशेषु केशव — V₁ B D_n D₁₋₄ 6-10 ins after 54 D₅ after 53^{ab}

85* यत्तद्भगवता पूर्वं दत्तं चक्रं तवानघ ।
 जलान्तरचरं ह्रस्वा दैव्यं च बलगर्भितम् ।
 उत्पादितं वृषाङ्गेन दीप्तज्वलनसंनिभम् ।
 दत्तं भगवता तस्य दुर्दर्शनं तेजसाद्भुतम् ।
 न शक्यं द्रष्टुमन्येन वर्जयित्वा पिनाकिनम् । [5]

सुदर्शनं भवेत्येव भवेनोक्तं तदा तु तत् ।
 सुदर्शनं तदा तस्य लोके नाम प्रतिष्ठितम् ।
 तज्जीर्णमभवत्तात ग्रहस्याङ्गेषु केशव ।
 ग्रहस्यातिबलस्याङ्गे वरदत्तस्य धीमत ।

न शस्त्राणि वहन्त्यङ्गे चक्रवज्रशानान्यपि । [10]

[(L 1) D₅ om the prior half of line 1 D₅ पूर्व (for चक्र) D₁ तदा (for तव) — (L 2) D₁ -गत (for -चरं) D₂ जलांतररुत मत्वा, D₃ 'र गत इत्वा (for the prior half) D₂ वचन (for च बल) — (L 3) D₅ उत्पादित- V₁ B₂ D_{n8} D₅ 10 वृषाङ्गे V₁ B₁ 4 4 D_{n8} D₂ ० दीप्त (for दीप्त) D₁ -सप्रभ, D₈ सप्रभ (for सनिभम्) — (L 4) V₁ B₂ 5 D_n D₂ ० दुर्दर्शनं, B₁ D₁₀ दुर्दर्शनं, B₂ सुदर्शनं, D₅ ० दुर्दर्शनं (for सुदर्शनं) D₂ ० तु तत्; D₄₋₉ ० ० युत (for [अ]द्भुतम्) D₇ दुर्दर्शनं ते जलायुत (for the post half) — (L 6) B₂ damaged B₁ 4 भवेत्युक्तं, B₂ D_{n8} D₁₀ भवेत्येव (for भवेत्येव) V₁ सुदर्शनं भवते युक्त (hypermetrie), B₅ सुदर्शनं भवते युक्त, D_{n8} 'शनस्त्वेत्येव (for the prior half) D_{n1} तु तत्; D_{n8} [अ]द्भुतं, D₁₀ तु यत् (for तु तत्) — For line 6, D_{n8} (marg) D₁₋₈ subst.

86* तद्भगवतः भवतेत्युक्तं दर्शनेन तथास्तु तत् ।

[D₂ ० [व]क्त्वा (for [व]क्त) D₅ ततस् (for तथा) D₁₋₈ भवेनोक्तसंतेजसा (for the post. half)]
 — (L 7) B₂ damaged for the prior half D₁ दुर्दर्शनं (for सुद) D₂ 2.10 ततस्; D₅₋₉ तथा (for तदा) — (L 8) = (var) 54^{ab} B₁ यत् (for त) B₅ कीर्णम्, D_{n8} ती^०, D₂ ० शी^० (for जी^०) गृहस्य (for ग्रं) — (L 9) B₁ [ति) B₁₋₉ 5 D₁₋₈ 10 [आ]शो, B₄ [आ, D₄₋₉ गृहस्थातिव (D₁ ० 'पि व) लक्षासो (for half) D₁₀ वर D₂ दृत्तस्य, (for दत्तस्य the post न शं^०) D₁₋₉ half) — (L 10) D₄₋₉ D₂ शक्रं, D₅ ० तस्य (for चक्र गुह्यानि, B₅ -मतानि (for -शं^०)]

शिवदत्तवराञ्जपुरसुरेन्द्रान्सुरा भृशम् ॥ ५५
 तुष्टो विद्युत्प्रभस्यापि त्रिलोकेश्वरतामदात् ।
 शतं वर्षसहस्राणां सर्वलोकेश्वरोऽभवत् ।
 ममैवानुचरो नित्यं भवितासीति चाब्रवीत् ॥ ५६
 तथा पुत्रसहस्राणामयुतं च ददौ प्रभुः ।
 कुशद्वीपं च स ददौ राज्येन भगवानजः ॥ ५७
 तथा शतमुखो नाम धात्रा सृष्टो महासुरः ।
 येन वर्षशतं साग्रमात्ममासैर्हुतोऽनलः ।

तं प्राह भगवांस्तुष्टः किं करोमीति शंकरः ॥ ५८
 तं वै शतमुखः प्राह योगो भवतु मेऽद्भुतः ।
 बलं च दैवतश्रेष्ठ शाश्वतं संप्रयच्छ मे ॥ ५९
 स्वायंभुवः क्रतुश्चापि पुत्रार्थमभवत्पुरा ।
 आविश्य योगेनात्मानं त्रीणि वर्षशतान्यपि ॥ ६०
 तस्य देवोऽदत्तपुत्रान्सहस्रं क्रतुसंमितान् ।
 योगेश्वरं देवगीतं वेत्थ कृष्ण न संशयः ॥ ६१
 बालखिल्या मधवता अवज्ञाताः पुरा किल ।

55 T1 om 55 (of v l 49) G2 M om 55 (cf v l 54) —^a) V1 B5 विविधा (for विद्युधा) —^b) D4-9 गुहेन (for ग्रहेण) D8 9 स- (for सु-) —^c) D8 corrupt B1 5 Dn8 D1 2 चरा जहुर, D4-9 चरो जिष्णु (D4 °जुं), T2 8 G4 चराद्वाजन् (for चराजहुर) —^d) B2 partly damaged. T2 8 G4 सुरान् D1-9 अ(D4 8 स)सुरैर्दं पुरा सृष्टं

56 T1 om. 56^{ab} (of v l 49) B2 partly damaged for 56^{ab} —^b) V1 B1 8-8 Dn D10 ददौ (for अदात्) D1 8 7 त्रैलोक्येश्वरता मदत्, D6 त्रैलोकेश्वरतामदात्, M4 त्रिलोकीश्व —^c) T2 8 G4 शत- (for शत) M2 सहस्राणि —D4 8 9 om (hapl) 56^d-57^a —^d) T2 8 G2 4 M स च (for सर्व) —After 56^d, T1 reads 73^{ad} T1 om 56^d-72^d —^a) T2 8 G2 4 M दैव्य (for नित्य) —^f) M1 भवता D2 8 [अ]थ (for च)

57 D4 8 9 om 57^a, T1 om 57 (for all, of v l 56) —^b) T2 8 G2 4 M प्र- (for च) G2 विमु (for प्रभु) —^c) D1-6 शर- (for कुश) G2 तु (for च) V1 D8 om, D10 प्र (for स) —^d) T2 8 G2 4 M1-3 योग च (G2 तु), M4 त्यागेन (for राज्येन)

58 T1 om 58 (of v l 56) T2 8 G2 4 om 58^a-61^b —^b) B3 महात्मन, B5 °भुज (for °सुर) —B2 partly damaged for 58^{ad} —^{ed}) M शतानि स चात्म (for शत साग्रमात्म) D10 हुतो (for हुतो) —D1 9 read 58^{ef} twice —^e) D2 8 7 8 (last two second time) तमाह, D8 तथाह (for त प्राह) D7 (second time) भवता (for भगवात्) —^f) D1 9 (both second time) कस्ते काम प्रदीयता

59 T1 om. 59 (cf v l 56) T2 8 G2 4 om 59 (of v l 58) —^a) B5 तत (for त वै) —^b)

D8 om (hapl) from योगो up to आविश्य (in 60^e) D8 सुत, D10 [s]द्भुत —^c) D8 बल तु, M भगवन् (for बलं च) D8 श्रेष्ठ —^d) D4 om, D5 8 च (for सं) M शाश्वतो मे सता हित —After 59, V1 B Dn D1-8 10 ins

87* तथेति भगवानाह तस्य तद्वचन विमु ।

[Dn1 n2 प्रभु, D1-8 विमो (for विमु)]

60 T1 om 60 (of v l 56) T2 8 G2 4 om 60 (of v l 58) D8 om up to आविश्य (in 60^e) (cf v l 59) —^a) B8 M स्वयंभु (B8 °भ)व D8-8 स्वायंभुवक्रतुश्चापि —^c) Some unused MSS योगे च (for योगेन) —^d) M शतं (for त्रीणि) B2 5 D1-8 च, M तु (for [अ]पि)

61 T1 om 61 (of v l 56) T2 8 G2 4 om 61^{ab} (of v l 58) —^a) V1 B1 8 4 Dn1 n2 D10 चोपददौ, B2 5 D4-9 देवो ददौ, M1 1 देवोददात् (for देवोददत्) —^b) D2 8 संमितात्, D3 8-9 सनिमान् (for संमितान्) —^c) D1 partly damaged D4 8-9 योगीश्वर B1 D1 4 8-8 T2 8 G2 4 M1 2 वेद, M8 योग- (for देव) —^d) Dn1 कृष्ण (for कृष्ण) —After 61, N ins

88* याज्ञवल्क्य इति ख्यात ऋषि परमधार्मिक ।

आराध्य स महादेव प्राप्तवाञ्छानमुत्तमम् ।

वेदव्यासश्च योगात्मा पराशरसुतो मुनि ।

सोऽपि शंकरमाराध्य प्राप्तवान्तुल यश ।

[B1 4 read lines 1 and 2 twice —(L 1) B1 4 (both second time) बालखिल्य (for याज्ञवल्क्य) B1 (second time) प्रोक्त (for ख्यात) —V1 B8 5 Dn8 D8 10 read line 2 twice —(L 2) V1 B1 4 5 D8 (all second time) प्र(B5 आ)प्राच स, B2 (second time) प्रप्राच च (for आराध्य स) V1 B1 (both second

तैः क्रुद्धैर्भगवानुद्रस्तपसा तोषितो ह्यभूत् ॥ ६२
 तांश्चापि दैवतश्रेष्ठः ग्राह प्रीतो जगत्पतिः ।
 सुपर्णं सोमहतरिं तपसोत्पादयिष्यथ ॥ ६३
 महादेवस्य रोषाच्च आपो नष्टाः पुराभवन् ।
 ताश्च सप्तकपालेन देवैरन्याः प्रवर्तिताः ॥ ६४
 अत्रेर्भार्यापि भर्तारं संत्यज्य ब्रह्मवादिनी ।

नाहं तस्य मुनेर्भूयो वशगा स्यां कथंचन ।
 इत्युक्त्वा सा महादेवमगच्छच्छरणं किल ॥ ६५
 निराहारा भयादत्रेस्त्रीणि वर्षशतान्यपि ।
 अशेत मुसलेष्वेव प्रसादार्थं भवस्य सा ॥ ६६
 तामब्रवीद्धसन्देहो भविता वै सुतस्तव ।
 वंशे तवैव नाम्ना तु ख्यातिं यास्यति चेप्सिताम् ॥ ६७

time) : s-s Ds (last four second time) अतुल यश
 (for क्षानमुत्तमम्) — (L 3) Ds-s यो नाम्ना (for
 योगात्मा) D1-s नारायणांशो यो व्यास (for the prior
 half) D1-s पराशर (for परा) — (L 4) Dns
 Ds 4-s उत्तम, D1 अमल (for अतुल)]

62 T1 om 62 (of v 1 56) —^a) B2 partly
 damaged B1 4 s Dns Ds 7 9 वालिखित्या (B1 ह्या)
 (for वालिखित्या) —^b) V1 B2 Dn D2 ह्यवजाता,
 B1 सुर; D1 सुवजाता (sio), Ds स्ववजाता (sio),
 Ds 8 अपघ्याता, D1 9 अवघ्याता (for 'जाता) Dn1
 खिल (sio), T2 s G2 4 M [क्ष]भवन् (for किल) —^c)
 Dns तै क्षुत्रैः; D1-9 क्रुद्धैस्त्रैः (by transp) B2
 भगवन्, D1 तपसा (for भगवान्) Ds-9 क्रुद्धस् (for
 रुद्रस्) —^d) D1 भगवांस (for तपसा) Ds [s]प्यभूत्,
 Ds 1-9 T2 s G2 4 M [s]भवत्, Ds भवान् (for
 ह्यभूत्)

63 T1 om 63 (of v 1 56) —^a) B2 D
 (except Ds 10) दैवत, T2 s G2 4 M देवता (for
 दैवत) Dns D1 8 श्रेष्ठ —^b) B1 (marg) प्राप्नो
 (for प्रीतो) T2 s G2 4 प्रजापति (for जगत्पति)
 Ds प्रीतोऽग्रे जगत्पति —^c) Ds-8 हतार (for हतार)
 —^d) D1 om from थिष्यथ up to महादे (in 64^a)
 — After 63, G2 ins 95* While M ins after 63

89* अत्रेर्भार्या सुत दत्तं सोम दुर्वाससं प्रमो ।
 — After the above, M cont 92*

64 T1 om. 64 (of v 1 56) D1 om महादे (cf.
 v 1 63) G2 om 64-71 M om. 64-67 —^a)
 D10 रोषार्थम् (for 'ह्य) Ds 8 महादे (D1 om महादे)
 वश्च रोषश्च —^b) Dn1 परा, Ds तदा (for पुरा)
 Dn1 D1 9 [क्ष]भवत् (for वन्) —^c) T2 s G2
 साक्षाप सप्तकालेन —^d) Dn1 Cnp देवेन (for देवैर्)
 B1-9 स अर्यैः; D1 8-8 आप (for अन्या) T2 s G2
 देवैरन्यप्रवर्तिता — After 64, V1 B2-5 Dn Ds 8 ins

90* ततः पानीयमभवत्पस्ये न्यग्बके भुवि ।

While D1 ins 91* after 64

65 T1 om 65 (cf. v 1 56) G2 M om 65
 (of v 1 64) —^a) D1 8 अनसूया (for अत्रेर्भार्या)
 V1 om, T2 s G2 हि (for [क्ष]पि) —^b) D1 4
 T2 s G2 चादिनं (for 'नी) —^c) D1 8 T2 s G2
 तव मुनेर्; D1-9 ते वचने (D1 'नं), D1 9 तव वने
 (for तस्य मुनेर्) Ds भार्या (for भूयो) —^d) D10
 कदाचन (for कथंचन) —^e) D1-8 5 7 8 10 क्षगमत्
 (for अगच्छत्)

66 T1 om 66 (of v 1 56) G2 M om 66 (cf.
 v 1 64) —^a) Ds निराहार B2 च याचती, Ds-7 9
 मयादाता, Ds 10 तपोदाता (for भयादत्रेस्त्री) —^b)
 Dns Ds वर्षादातानि B2 8 तु, Ds 8 T2 s G2 [क्ष]य,
 D1-9 च (for [क्ष]पि) — T2 om (hapl) 66^a-70^a
 —^c) D1 आसते, Ds 9 अशेते V1 B1 8 4 मुषलेषु,
 D1 सुषु; Ds 4 8-9 सुषु, D10 मुसलेषु (for 'लेषु)
 B2 अशेत मुषले स्वे च, T2 G2 अतप्यत तपश्चापि —^d)
 D1-7 9 च (for सा) T2 G2 प्रसादार्थं भवस्य ह

67 T1 om 67 (of v 1 56) G2 M om 67 (of
 v 1 64) T2 om 67 (of v 1 66) —^a) B1 8
 Ds वसन्देवो, D10 वरो देवो, T2 G2 महादेवो (for
 हसन्देवो) —^b) D1-8 ते (for वै) Ds 8 किल (for
 तव) — V1 B2-5 Dn Ds 8 8 8 ins after 67^{ab} D1
 after 64

91* विना भर्त्रा चरुद्रेण भविष्यति न संशय ।

[ॐ Cn चरुद्रेण चरुद चरोर्द्वं, मण्ड इति यावत् ।

चरुशब्दपूर्वाद् द्रवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यते इति ८ । ॐ]

—^c) B2 D1 9 वरो, D1 2 वस्ते (for वरो) T2 G2
 सावर्णिश्चैव नाम्ना च —^d) T2 G2 चेति ता (for चेप्सि-
 ताम्) — N ins after 67 M cont. after 89*

92* विकर्णश्च महादेव तथा भक्तसुखावहम् ।

प्रसाध भगवान्तिर्दि प्राप्तवान्मधुसूदन ।

[(L 1) B2 s Dn1 ns D10 भक्त (for भक्त) Ds
 सुखावह — M om line 2 — (L 2) D1-8 जगाम
 (for प्राप्तवान्) Ds 8 9 मधुसूदन]

शाकल्यः संशितात्मा वै नव वर्षशतान्यपि ।
 आराधयामास भवं मनोयज्ञेन केशव ॥ ६८
 तं चाह भगवांस्तुष्टो ग्रन्थकारो भविष्यसि ।
 वत्साक्षया च ते कीर्तिस्त्रैलोक्ये वै भविष्यति ।
 अक्षयं च कुलं तेऽस्तु महर्षिभिरलंकृतम् ॥ ६९
 सावर्णिश्चापि विख्यात ऋषिरासीत्कृते युगे ।

इह तेन तपस्तप्तं षष्टिं वर्षशतान्यथ ॥ ७०
 तमाह भगवानुद्रः साक्षात्तुष्टोऽस्मि तेऽनघ ।
 ग्रन्थकृल्लोकविख्यातो भवितास्यजरामरः ॥ ७१
 मयापि च यथा दृष्टो देवदेवः पुरा विभुः ।
 साक्षात्पशुपतिस्तात तच्चापि शृणु माधव ॥ ७२
 यदर्थं च महादेवः प्रयतेन मया पुरा ।

68 T₁ om 68 (cf v l 56) G₂ om 68 (cf v l 64) T₂ om 68 (cf v l 66) T₃ G₄ om 68-69 —^a) B₂ s M₂ (sup lin) साकल्य D₂ सश्रितात्मा, D₂ s-s 10 क्षति (D₂ 'शि)तात्मा —^b) M [अ]थ (for [अ]पि)

69 T₁ om 69 (cf v l 56) G₂ om 69 (cf v l 64) T₂ om 69 (cf v l 66) T₃ G₄ om 69 (cf v l 68) —^a) V₁ चापि, D₂ आह (for चाह) —^b) B₂ ग्रहकारो (for ग्रन्थ) V₁ D₁ 4-6 भविष्यति —^c) D₁ च (for वै) D₂ s त्रिषु लोकेषु यास्यति — After 69, N ins

93* भविष्यति द्विजश्रेष्ठ सूत्रकर्ता सुतस्तव ।

[B₂ Dn₂ ns D₂ s-s द्विजश्रेष्ठ, D₂ s सुतस्तेष D₂ s 7 तत्र (for सूत्र) D₂ s सूत्रकारो द्विजर्षभ (for the post half)]

70 T₁ om 70 (cf v l 56) G₂ om 70 (cf v l 64) T₂ om 70 (cf v l 66) —^a) D₁-s [ए]व (for [अ]पि) —^b) B₂ Dn₂ D₂ s M षष्टि, Dn₁ D₈ षष्टिर् (for षष्टि) B₁ 4 D₁-s 6 [अ]पि (for [अ]थ)

71 T₁ om 71 (cf v l 56) G₂ om 71 (cf v l 64) —^a) T₂ तथाह, M₂ स आह (for तमाह) D₁ क्रुद्ध (for रुद्ध) —^b) D₁-6 विख्यात (for 'तो) —^c) G₄ M₁ 2 s भविष्यसि (for 'तासि) — After 71, V₁ B Dn D₂ s Kumbh ed ins

94* शक्रेण तु पुरा देवो वाराणस्यां जनार्दन ।
 आराधितोऽभूज्जकेन दिग्वासा भस्मगुण्ठन ।
 आराध्य स महादेव देवराज्यमवाप्तवान् ।
 नारदेन तु भक्त्यासौ भव आराधित पुरा ।
 तस्य प्रीतो महादेवो जगौ देवगुरुंरु । [5]
 तेजसा तपसा कीर्त्या स्वस्समो न भविष्यति ।
 गीतेनैव च दिव्येन नित्य मामनुयास्यसि ।

[(L 1) D₂ च (for तु) — (L 2) Dn D₂ s

— (L 4) B₂ च (for तु) D₂ देव (for भव) — (L 5) Dn₁ ns D₂ s तुष्टो (for प्रीतो) — B₂ om. line 7 — (L 7) B₁ [ए]व तु, B₂ 4 चैव (by transp) Dn₁ ns D₂ s गीतेन वादितव्येन (for the prior half) B₁ s -यास्यति (for 'सि) B₄ वीणाया वादनेन च, D₂ damaged (for the post half)]

Kumbh ed cont D₁₀ T₂ s G₄ M Madras ed. ins after 71 G₂ after 63

95* शाकल्यो ग्रन्थकर्ता च सावर्णिश्च तथाभवत् ।
 बाण स्कन्दसमत्व च कामो दर्पविमोक्षणम् ।
 लवणोऽव्ययतामन्यैर्दशास्यश्च पुनर्बलम् ।
 अन्तर्कोऽन्तर्मुद्रास्तस्मात्कोऽन्योऽपर प्रभु ।

[D₁₀ M₂-4 Kumbh ed om line 1 — (L 1) Madras ed तदा (for तथा) — (L 2) G₂ बाण स्कन्दसमत्व तु (for the prior half) M₂ कामाद् (for कामो) — (L 4) T₂ s G₄ M₂ s वर, Kumbh ed and Madras ed पर (for पर)]

72 T₁ om 72 (cf v l 56) —^a) V₁ D₁ तथा, Dn₁ D₂-9 पुरा (for यथा) D₁ दृष्ट —^b) B₂ partly damaged D₂ s तथा, D₁-9 यथा, T₂ पिता (for पुरा) V₁ B₂-s Dn D₁₀ विमो, T₃ G₄ प्रभु (for विभु) — The portion from 72^c up to 76^d is damaged in D₂ —^c) D₁ s-9 तथा (for तच्च)

73 D₂ damaged —^a) G₂ तु (for च) V₁ B Dn D₁₀ मया (for महा) —^b) D₁ s प्रणतेन; T G₂ 4 M प्रयत्नेन (for 'तेन) V₁ B Dn D₁₀ प्रयते (B₂ 'स्ते)न तथा विमो, D₁-9 प्रणतेन यथा मया — T₁ reads 73^c after 56^{cd} —^c) B₂ Dn₁ ns D₁₀ प्रबोधितो (for आरा) T₂ s G₂ 4 महादेवस् (for 'ते जास्) — After 73^c, T₁ ins

96* महादेवो मया प्रभु ।

यत्नेन महता चापि.

आराधितो महातेजास्तच्चापि शृणु विस्तरम् ॥ ७३
यदवाप्तं च मे पूर्वं देवदेवान्महेश्वरात् ।
तत्सर्वमखिलेनाद्य कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ७४
पुरा कृतयुगे तात ऋषिरासीन्महायशाः ।
व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ।
तस्याहमभवं पुत्रो धौम्यश्चापि ममानुजः ॥ ७५
कस्यचित्त्वथ कालस्य धौम्येन सह माधव ।

आगच्छमाश्रमं क्रीडन्मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ ७६
तत्रापि च मया दृष्टा दुह्यमाना पयस्विनी ।
लक्षितं च मया क्षीरं स्वादुतो ह्यमृतोपमम् ॥ ७७
ततः पिष्टं समालोढ्य तोयेन सह माधव ।
आवयोः क्षीरमित्येव पानार्थमुपनीयते ॥ ७८
अथ गन्धं पयस्तात कदाचित्प्राशितं मया ।
ततः पिष्टरसं तात न मे प्रीतिमुदावहत् ॥ ७९

—^a) V1 B1 s Dn तं चापि, Dr तत्रापि; T1 तत्सर्वं
(for तत्रापि) Dns D4-s T G2 s M विस्तरात् (Dns
'रे') (for 'रम्') D1 तत्रापि शृणु कारण; D2 शृणु
तत्रापि कारणं

74 T1 G2 om. 74 Ds damaged. —^a) D2 पूर्णं,
D4-s सर्वं (for पूर्वं) —^b) T2 s G4 M महादेवान्
(for देव) —^c) V1 B Dn D10 निखिलेन (for
अ) —^d) D1 4-s कीर्तयिष्यामि (for कथं)

75 Ds damaged —^b) T1 कुरु (for ऋषिर)
Ds T G2 s M महातपा (for यज्ञा) —^a) B2
damaged. —^c) M1 भगवन् (for अमव) —^d) T
G2 s M धूञ्श्च (for धौम्यश्च) D1 2 4-s [ए]व (for
[अ]पि).

76 D1 2 4 6 7 9 om 76-77 Ds damaged —^a)
T2 s G2 s M केनचित्त्वथ कालेन —^b) T G2 s M धूञ्चेन
(for धौम्येन) B2 om सह T1 केशव (for माधव)
—^c) B2 अगच्छम्, T1 M4 गतवान् (for आगच्छम्)
D10 त्वाश्रमं (for आ) T2 s G2 s M1-s गतवानाश्रमा
न्क्रीडन्

77 D1 2 4 6 7 9 om 77 (cf. v 1 76) Ds
damaged —^a) B1 अत्र (for तत्र) —^b) G4 तप
स्विनी (for पय) —^c) D10 T2 s G2 s M भक्षितं
(for छ) —^d) V1 B2 Dn1 स्वादुतो हि, T1 साधु
तस्या, T2 s G2 s M स्वादु तस्या; Some unused
MSS मुदितो हि (for स्वादुतो हि) — After 77, V1
B Dn Ds s 10 read 80 for the first time, repeating
it in its proper place While, T G2 s M Kumbh
ed. ins after 77

97* तदाप्रवृत्तिं चैवाहमरुदं मधुसूदन ।

दीयता दीयतां क्षीरं मम मातरिरीरितम् ।

[(L 1) M रुदन्ने (for अरुद) — (L 2) G2 दीयता

क्षीर मातरिति (hypermetris), M देहि क्षीर मातरिति (for
the prior half) Kumbh ed इतीरिता T1 जननीं
प्रत्यचोदय, G2 M जननीं प्रत्यमापिष (G2 'यत, M1 'पित)
(for the post. half)]

78 ^a) G4 पिष्टि (for पिष्टं) B2 समासाद्य (for
'लोढ्य) —^b) An unused MS तत्रेण (for तोयेन)
—^c) V1 B1 M4 [ए]व (for [ए]व) T1 G4 अपाय
यत्क्षीरमिति —^d) T G2 उपनीय सा (for 'नीयते)
V1 B Dn Ds 10 पानार्थं (D10 'र्थे) समुपानयत्

79 ^a) D2 गवां (for गव्यं) —^b) D2 प्राशितं
(for प्राशित) — After 79^{ab}, N Kumbh ed ins

98* पित्राह यज्ञकाले हि नीतो ज्ञातिकुलं महत् ।

तत्र सा क्षरते देवी दिव्या गौ सुरनन्दिनी ।

तस्याहं तपय पीत्वा रसेन ह्यमृतोपमम् ।

ज्ञात्वा क्षीरगुणांश्चैव उपलभ्य हि संभवम् ।

[(L 1) D1 s तत्र, D2 भ्रात्रा (for पित्रा) D2 s
7 9 -कालेपि, D5 -कालेपि D2 क्षरते (for नीतो)
— (L 2) B1 D1-s दिव्या पयोदा (for देवी दिव्या गौ)
— (L 3) B2 partly damaged B1 तदा, D2 s
तत्र, Kumbh ed यस्या (for तस्या) D4-s च (for
[अ]ह) B1 om पीत्वा B1 बलेन हि, D2 चास्तुतम्
(for रसेन हि) — (L 4) D4 s 7 रसत्वा (for ज्ञात्वा)
D10 क्षीरगुण B1 हि संभवान्, D4-s [अ]तिसम्भात् D1
तव लभ्यातिसम्भा, D2 s तदा परमसमतान् (for the post.
half)]

—^c) D2 स च (for तत) D2 पिष्टरसम् M कृष्ण
(for दात) V1 B Dn Ds 10 स तु (V1 Dn च)
पिष्टरस (D10 'तर) स्नात; T1 तव पिष्टरसे प्रीतिर्, T2 s
G2 s तव पिष्टमयं कृष्ण —^d) D2 ज्ञातिम् (for
प्रीतिम्) V1 B1 s Ds उपाहरत्, B2 s Dn Ds-9
उपावहत् (for उदा) T1 न मे कृष्णाभवत्तदा

ततोऽहमश्रुं बालयाजननीमात्मनस्तदा ।
क्षीरोदनसमायुक्तं भोजनं च प्रयच्छ मे ॥ ८०
ततो मामब्रवीन्माता दुःखशोकसमन्विता ।
पुत्रस्नेहात्परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय माधव ॥ ८१
कुतः क्षीरोदनं वत्स मुनीनां आवितात्मनाम् ।

वने निवसतां नित्यं कन्दमूलफलाशिनाम् ॥ ८२
अप्रसाद्य विरूपाक्षं वरदं स्थाणुमव्ययम् ।
कुतः क्षीरोदनं वत्स सुखानि वसनानि च ॥ ८३
तं प्रपद्य सदा वत्स सर्वभावेन शंकरम् ।
तत्प्रसादाच्च कामेभ्यः फलं प्राप्स्यसि पुत्रक ॥ ८४

80 V1 B Dn Ds s 10 read 80 for the first time after 77 — °) B1 (first time) ब्रुवेद्, M1 4 अत्रवं D10 (second time) जल्पन्, T1 चार्या (for बाल्याज्) — °) Ds (first time) बाल्यमनस् Bs Dn1 n2 Ds 10 (all first time) तथा, T1 शुभां (for तदा) — D10 (first time) om 80^{ad} Ds s read 80^{ad}, here, third time — °) B1 4 (both first time) क्षीरोदन, T G4 क्षीराक्षेन — °) V1 B Dn Ds (all first time) भोजनं च, D1 भोज्य मां भो, D2 s भोज्यमव, D4 s (third time) s 7 s (third time) s भोज्यमव, G2 भोजनं तु (for 'न च') — For 80^{ad}, V1 B Dn Ds s 10 (all second time) subst

99* नेद क्षीरौदनं मातर्यत्वं मे दत्तवत्यसि ।

[V1 Dn Ds s 10 क्षीरोदन B1 तु मे, Ds मे च (by transp) V1 Bs दत्तवत्यसि]

V1 B Dn Ds s ins after the first occurrence of 80

100* अभावाच्चैव दुग्धस्य दुःखिता जननी तदा ।

[Ds सदा]

81 D1-6 s s transp 81^{ad} and 81^{ed} — °) T G2 4 ज्ञेहाहु (G4 'दहु) ख- (for दुःखशोक) D1 s-9 दुःखशोकाभिसङ्गता — °) B2 partly damaged Ds पुन (for पुत्र-) T G2 4 परिव्यज्याकमारोप्य

82 °) D1 s तत् (for कुत) B1 s 4 क्षीरौदनं D1-9 तात (for वत्स) — T2 om (hapl) 82^b-83^c — °) D1-6 मुनीनां गिरिवासिना — B2 om (hapl) 82^{ad}, Ds repeats the same after line 2 of 101* — °) T1 s G2 4 तात, M वत्स (for नित्य) — °) T1 s G2 4 वत्स (for कन्द) — After 82, N ins

101* आस्थिताना नदीं दिव्या बालखिल्यैर्निषेविताम् ।
कुत क्षीरं वनस्थाना मुनीनां गिरिवासिनाम् ।
पावनाना वनाशानां वनाश्रमनिवासिनाम् ।
आभ्याहारनिवृत्तानां गण्यफलभोजिनाम् ।
नास्ति पुत्र पयोऽश्वे सुरभीगोत्रवजिते । [5]
नदीगङ्गाक्षौण्डिपु तीर्थेषु विविधेषु च ।
तपसा जप्यनित्यानां शिवो न परमा गतिः ।

[(L 1) V1 B1 4 Dns Ds s 9 बालखिलि (Ds 'पि) ल्यैर्, Ds बालखिल्य- Dns निषेवितानां — After line 2, Ds repeats 82^{ad} Ds om (hapl) line 3 Ds transp lines 3 and 4 — (L 3) D10 पावनार्थ (for 'नाना') D1 4 पावनार्थ च पापानां (for the prior half) V1 वान्याश्रम- Bs तथा, Bs वन्या, D1-9 वत् (for वत्स) — (L 4) Dn1 निवृत्तिनाम् V1 B2 Dn1 n2 Ds s 7 s 10 अश्व- Dn1 भोगिनां — (L 5) B2 गोत्र- (for गोत्र) — (L 6) B1 कदर (for गङ्गा) — Dn1 reads line 7 twice — (L 7) D1 s जप (for जप्य-) Dn1 (both times) तपसा तप्यमानानां, D1-6 तपसा जप्यनित्या (for the prior half) D1-6 व (for न)]

83 T2 om 83^{ad} (of v 1 82) Dn1 reads 83^{ad} twice — °) D1 s विरूपाक्षं — T1 om 83^{ed} — °) V1 B1-4 Dn1 ns क्षीरौदन B1-4 D10 पुत्र, D1-9 तात (for वत्स) — °) Ds मुनीनां (for सुखानि), D1 2 स्वशनानि, D1-8 शय (for वत्स) D1 वै (for च) T2 s G2 4 M सुखानि गतयोपि वा — After 83, T2 s G2 4 M ins

102* सर्वकारणभूतोऽयं धाता रुद्रस्त्रिलोचन ।

अष्टबाहुर्जट्टी नागभूषणश्चन्द्रशेखर ।

नागोपवीती सगणो नीलकण्ठ उमापति ।

सुदृष्ट सुस्मितो नागकुण्डलो भस्मभासित ।

सर्वकामप्रदो भक्त्या पूजित पुष्पमूलक । [5]

[(L 1) G2 तात, M ध्यातो (for धाता)]

84 °) D10 तत् (for त) Dns T1 प्रमाद्य; D1 प्रपद्ये (for प्रपद्य) Bs महादेव, D2 s स्तुवं वत्स; T1 हर वत्स, T2 s G2 4 तदा (G2 'या) वत्स (for सदा वत्स) — T G2 4 ins after 84^{ad}, M after 84

103* भक्त्या प्रत्यक्षतां नीत सर्वकामप्रदो हर ।

[T1 प्रापु शक्य सुखानीह (for the prior half)]
— °) D1-9 कामानां (for कामेभ्यः) D1-8 तत्प्रमादेन कामानां — After 84, N ins a passage given in App I (No 4)

जनन्यास्तद्वचः श्रुत्वा तदाप्रभृति शशुहन् ।
 मम भक्तिर्महादेवे नैष्ठिकी समपद्यत ॥ ८५
 ततोऽहं तप आख्याय तोषयामास शंकरम् ।
 दिव्यं वर्षसहस्रं तु पादाङ्गुष्ठाग्रविहितः ॥ ८६
 एकं वर्षशतं चैव फलाहारस्तदाभवम् ।
 द्वितीयं शीर्णपर्णाशी तृतीयं चाम्बुभोजनः ।
 शतानि सप्त चैवाहं वायुभक्षस्तदाभवम् ॥ ८७
 ततः प्रीतो महादेवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
 शक्ररूपं स कृत्वा तु सर्वदेवगणैर्वृतः ।
 सहस्राक्षस्तदा भूत्वा वज्रपाणिर्महायशः ॥ ८८
 सुधावदातं रक्ताक्षं स्तब्धकर्णं मदोत्कटम् ।

आवेष्टितकरं रौद्रं चतुर्दंष्ट्रं महागजम् ॥ ८९
 समास्थितश्च भगवान्दीप्यमानः स्वतेजसा ।
 आजगाम किरीटी तु हारकेयूरभूषितः ॥ ९०
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 सेव्यमानोऽप्सरोभिश्च दिव्यगन्धर्वनादितः ॥ ९१
 ततो मामाह देवेन्द्रः प्रीतस्तेऽहं द्विजोत्तम ।
 वरं वृणीष्व मत्तत्त्वं यत्ते मनसि वर्तते ॥ ९२
 शक्रस्य तु वचः श्रुत्वा नाहं प्रीतमनाभवम् ।
 अमुवं च तदा कृष्ण देवराजमिदं वचः ॥ ९३
 नाहं त्वत्तो वरं काङ्क्षे नान्यस्मादपि दैवतात् ।
 महादेवाद्यते सौम्य सत्यमेतद्वीमि ते ॥ ९४

85 B₂ partly damaged for 85^{ab}

86 T₁ om 86^b — °) B₂ दिव्य , Dn एकं (for दिव्यं) T₁ सहस्रकं (for 'स तु) — T₁ om 86^a — °) V₁ B₁₋₈ Dn D₂ 10 वामाङ्गुष्ठाग्र (for पादाङ्गु) B₈ D₄ 8 9 निष्ठित , Dn₈ D₁ 10 विहित , D₁₋₈ सस्थित (for विहित) B₄ पादाङ्गुप्रतिष्ठित

87 °) B₄ Dn₁ D₂ 4-9 एवं , T M₁₋₈ एक (for एकं) — °) V₁ B Dn D₄₋₁₀ ततो; G₂ तथा (for सदा) D₁₋₈ 9 10 [क्र]मवत् (for वम्) — °) B₈ पर्णावत् T₁ द्वितीय जीर्णपर्णानि — °) D₄₋₉ जल (for चाम्बु) — °) Dn₈ पतानि (for श) D₈ [ए]क वा (for [ए]वाहं) — °) B₈ मक्ष्यस् B₈ 4 ततो , D₄₋₉ तथा (for तदा) — After 87, N ins

104* एव वर्षसहस्रं तु दिव्यमाराधितो मया ।

[B₈ Dn₈ एक , D₈ एव , D₈ एव (for एव)]

88 °) V₁ B Dn D₁₀ तुष्टो (for प्रीतो) — T₁ om. (hapl) 88^{bc} — °) D₈ स वा (for सर्व) T₂ 8 G₄ नीलकण्ठो जगद्यभु — After 88^{ab}, V₁ B Dn D₈ 8 10 ins

105* एकमक्ष इति ज्ञात्वा जिज्ञासां कुरुते तदा ।

[Dn D₈ सदा (for तदा)]

— °) B₂ स कृत्वा वै , D₁₋₈ तत (D₁₋₈ शुभं) कृत्वा , T₂ 8 G₂ 4 M समाख्याय (for स कृत्वा तु) — °) D₁₋₈ दिव्यैर , D₁₋₉ T₁ सर्व (for सर्वैर) — T G₂ 4 om 88^a-91^a — °) B₈ D₁₋₉ ततो (for तदा)

89 T G₂ 4 om 89 (of v l 88) — °) D₁ 8 M₁₋₈ सुधावदात — °) D₂ कण्ठ (for कर्ण) B₁ D₄ महोत्कट (D₂ 'टे) (for मदो) — °) V₁ B Dn D₁₀ घोर , D₈ रद्वे — °) M चतुर्दंत

90 T G₂ 4 om 90 (of v l 88) — °) B₂ damaged V₁ B₁ 2-8 Dn₈ D₁₋₄ 6-10 समास्थितश्च (for समा) V₁ B Dn₁ n₂ D₁₀ स (for च) — °) D₁ 8 स (for तु)

91 T G₂ 4 om 91 (of v l 88) — °) B₄ D₂ 10 M पादरेण — °) D₈ 8 ध्रियमाणेन , D₁ 9 द्यय — °) D₂ देव (for दिव्य) V₁ B₁₋₄ Dn D₁₀ नादितै (for 'त) M देवगंधर्ववादित

92 °) T₁ शक्ररूपेण मामाह — °) V₁ B Dn D₂ 10 सुष्टस् (for प्रीतस्) T₁ प्रीतोऽसि द्विजसत्तम — °) M₂ 4 यस् (for यत्)

93 T₁ om. 93^{ab} — °) B₈ च वच , D₁₋₁₀ वचन ; T₂ 8 G₂ 4 M तद्वच (for तु वच) — B₈ damaged for 93^{cd} — °) D₁ 7 प्रीति (for प्रीत) — °) T₂ 8 M अमव (for अमुव) D₂ तत , D₁₋₉ तथा (for तदा) B₈ Dn हृष्टो (for कृष्ण) — For 93^{cd}, T₁ subst

106* अह तममुव तात देवेन्द्रं मधुसूदन ।

94 °) G₂ 4 शक्राद् (for त्वत्तो) D₄ 7 9 T₂ 8 M वरान्काक्षे ; T₁ वराकाक्षी — °) M₄ चान्याद् (for [क्र]न्यस्माद्) T₁ नान्यस्मादिति चामुवं , T₂ 8 G₂ 4 न चान्यादिति चामुवं , M₁₋₈ न चान्यस्माद् दैवतात् — °)

पशुपतिवचनाद्भवामि सद्यः

कृमिरथ वा तरुरप्यनेकशाखः ।

अपशुपतिवरप्रसादजा मे

त्रिभुवनराज्यविभूतिरप्यनिष्टा ॥ ९५

अपि कीटः पतंगो वा भवेयं शंकराज्ञया ।

न तु शक्र त्वया दत्तं त्रैलोक्यमपि कामये ॥ ९६

T₁ सौम्या — After 94, V₁ B Dn Ds 8 10 ins

107* सत्य सत्य हि न शक्र वाक्यमेतस्सुनिश्चितम् ।

न यन्महेश्वर मुक्त्वा कथान्या मम रोचते ।

[(L 1) D₈ मे (for न) — (L 2) B₂ 8 8 मा- (B₈ म) हेश्वरी, D₈ माहेश्वर (for महे°) Dn₈ त्यक्त्वा (for मुक्त्वा) B₁ तैनां माहेश्वरी मुक्त्वा (for the prior half)]

While, D₁-4. 8 7 9 ins after 94 D₈ cont after 107*

108* सत्यं कौशिक संसारान्मा ममास्तु विनिर्द्वेति ।

अथ महेश्वरबद्धा कथा ममान्या प्रिया श्रोतुम् ।

[(L 1) D₁-8 सत्य शक्र (for कौशिक) D₄ corrupt for the post half — (L 2) D₁ 8 महेश्वरबद्धा (D₈ र बद्धा) D₁ 8 [अ]पि वान्या (D₈ नान्यां), D₁ [आ] त्ममान्या (for ममान्या) D₈ प्रिया]

95 T₁ om 95 B₂ damaged for 95^{60d} — °) B₁ D₁ क्रिमिद् — °) G₄ प्रदानजा — °) D₁ विभूतिम् — After 95, N ins

109* जन्म श्रपाकमध्येऽपि मेऽस्तु हरचरणवन्दनरतस्य ।

मा वानीश्वरभक्तो भवामि भवनेऽपि शाकस्य ।

वाटवम्बुमुजोऽपि सतो नरस्य दुःखक्षयं कुतस्तस्य ।

भवति हि सुरासुरगुरौ यस्य न विश्वेश्वरे भक्तिः ।

अलमन्याभिस्तेषां कथाभिरत्यर्थधर्मयुक्ताभिः । [5]

येषां न क्षणमपि रुचितो हरचरणस्मरणविच्छेदः ।

हरचरणनिरतमतिना भवितव्यमनाजैव युगं प्राप्य ।

संसारभय न भवति हरभक्तिरसायनं पीत्वा ।

दिवस दिवसाधं वा मुहुर्त्तं वा क्षण लवम् ।

न ह्यलब्धप्रसादस्य भक्तिर्भवति शक्रे । [10]

[(L 1) D₄ 8 अ (D₈ स्व) पचम (sio), D₈ श्रपच, D₁ 8 श्रपचक- (for श्रपाक-) V₁ om ऽपि मे D₁ [ऽ]ति (for ऽपि) D₄ 8 -करस्य, D₁₀ * * * स्य (for -रतस्य) V₁ D₈-9 हरवदनकरस्य (V₁ रतस्य च) — D₄ 8 om line 2 — (L 2) V₁ B₂ 4 8 मा वानीश्वर-, D₁ 8 मातरनीश्वर- (sio), D₈ न वानेश्वर-, D₈ मा वा नेश्वर- (for मा वानी°) Dn₁ n₂ भवानि, D₁ 8 7-9 भवेय,

D₂ न भवेयं (for भवामि) — (L 3) B₈ -मुक्तोपि सतो, D₁-8 -मक्षस्य स (D₁ त) तो, D₁-9 मक्षपरतस्य (for -मुजोऽपि सतो) D₂ 8 न चैव, D₈ om (for नरस्य), B₈ D₁₀ -क्षय (for -क्षय) D₈ om कुत B₁ तस्यापि, D₁ तथा (for तस्य). — (L 4) D₁ 8 om हि D₁ 8 न यस्य (by transp) — (L 5) The portion from लमन्या up to हर (in line 6) is damaged in B₂ D₄ अल्पम् (for अलम्) D₁ कथामि, D₂ om, D₁-9 तामि (for तेषां) Dn₁ n₂ अप्यन्यधर्म-, D₁-8 तामि रत्यर्थ- (D₁ 'र्थ'), D₁₀ अन्यत्र धर्म- (for अत्यर्थधर्म) — (L 6) D₁-9 यासां (for येषां) V₁ B₁ 4 D₁ 8-9 om न D₈-9 रुचिरो (for रुचितो) D₁-8 ज्ञान (for -स्मरण-) — (L 7) Dn₁ हरि- (for हर-) D₈ अना जैव- (for 'जैव') — (L 8) D₁ 4 -रसायनी (for 'यन') — (L 9) B₈ वर (for लवम्) D₁-9 मुहुर्त्तं क्षणमेव वा (D₁ च) (for the post. half)]

96 B₂ partly damaged for 96⁶⁵ — °) D₂ 8 7 9 T₈ कीट- (for कीट-) — °) T₂ 8 G₄ शंकराज्ञं (for 'ज्ञया') — °) D₁-8 अपि, D₁-9 न च (for न तु) D₁-8 न च दत्तं त्वया शक्र — °) D₄-8 न तु (for अपि) T₂ 8 G₂ 4 काक्षये (for कामये) — After 96, N ins

110* श्रपि महेश्वरवचनाद्भवामि स हि न परं काम ।

त्रिदशागणराज्यमपि खलु नेच्छाम्यमहेश्वराज्ञसम् ।

न नाकपृष्ठं न च देवराज्यं

न ब्रह्मलोकं न च निष्कलत्वम् ।

न सर्वकामानखिलान्मृणोमि

[5]

हरस्य दासत्वमहं वृणोमि ।

[(L 1) D₁-9 भवेयमिति मे (for भवामि स हि न) Dn परम्, D₄-9 मन (for पर) — (L 2) D₁-9 -पतिराज्यम् (for -राज्यमपि) B₁ D₁ 9 10 om, D₁-9 अपि, D₄-8 मेने (for खलु) B₈ त्रिदशागणमपि राज्य मले (sio) D₁-8 नेच्छाम्यह महेश्वरानाज्ञसम्, D₄-8 नेच्छेह (D₄ 'च्छेय' त्वयाज्ञसम्, D₁-9 नेच्छाम्यह त्वयाज्ञ (D₁ ममाज्ञ, D₈ त्वया श्र) — (L 3) D₈ नाकपृष्ठं — (L 4) B₁ निष्कलक, B₈ निष्कल त्व — (L 5) D₄ 8-9 निखिलान् (for अ°)]

97 T₁ om 97-102 — °) B₂ partly damaged V₁ B Dn D₈ भवलामह, D₁-8 नाकलाचल- (for

यावच्छाङ्कशकलामलवद्धमौलि-

न प्रीयते पशुपतिर्भगवान्ममेशः ।

तावज्जरामरणजन्मशतामिधातै-

र्दुःखानि देहविहितानि समुद्रहामि ॥ ९७

दिवसकरशशाङ्कवह्निदीप्तं

त्रिभुवनसारमपारमाद्यमेकम् ।

अजरममरमप्रसाद्य रुद्रं

जगति पुमानिह को लमेत शान्तिम् ॥ ९८

शक्र उवाच ।

कः पुनस्तव हेतुर्वै ईशे कारणकारणे ।

येन देवादृतेऽन्यस्मात्प्रसादं नामिकाङ्क्षसि ॥ ९९

उपमन्युरुवाच ।

हेतुमिवा किमन्यैस्ते ईशः कारणकारणम् ।

न शुश्रुम यदन्यस्य लिङ्गमभ्यर्च्यते सुरैः ॥ १००

कस्यान्यस्य सुरैः सर्वैर्लिङ्गं भुक्त्वा महेश्वरम् ।

अर्च्यतेऽर्चितपूर्वं वा ब्रूहि यद्यस्ति ते श्रुतिः ॥ १०१

यस्य ब्रह्मा च विष्णुश्च त्वं चापि सह दैवतैः ।

अर्चयध्वं सदा लिङ्गं तस्माच्छ्रेष्ठतमो हि सः ॥ १०२

तस्माद्वरमहं काङ्क्षे निधनं वापि कौशिक ।

गच्छ वा तिष्ठ वा शक्र यथेष्टं बलघ्नदन् ॥ १०३

शकलामल) —^δ) B₁ 4 Dn₁ D₂ 8 8 10 G₄ महेश ,
D₄-1 9 अनत ; G₂ उमेश (for ममेश) —^ο) V₁
om जन्म D₄-1 9 शराभिघातैर् (for शता*) —^d)
D₄-1 9 चेद , D₈ वेह , G₂ M₄ देव (for देह)
T₂ 8 G₄ समुद्रहानि (for मि)

98 T₁ om. 98 (of v 1 97) T₂ 8 G₂ 4 M read
98 after 102 —^a) Some unused MSS वर्हि
(for वह्नि-) D₁ दीप्तं , T₂ 8 G₂ 4 M नेत्रं (for
दीप्तं) —^δ) V₁ B Dn D₅ 10 असारम् (for अपा*)
T₂ 8 G₂ 4 ईशमाद्यं (for आद्यमेकम्) —^ο) B₁ अजरा
मरम् — N ins after 98 Kumbh. ed cont. after
112*

111* यदि नाम जन्म भूयो भवति मदीये पुनर्दोषे ।
तस्मिंस्त्वस्मिज्जन्मनि भवे भवेन्मेऽक्षया भक्तिः ।

[(L 1) D₁-9 पुनर्जन्म (for जन्म भूयो) D₁-8 अवा-
सिर् , D₄-9 अवासिभवेन् (for भवति) D₈ reads पुन
twice — (L 2) B₁ 8 D₈ 5 6 om (hapl) भवे D₁
transp भवे and भवेन् D₈ बुद्धि (for भाक्ते)]
While T₂ 8 G₂ 4 M Kumbh. ed ins after 98

112* धिक्तेषां धिक्तेषा पुनरपि धिगस्तु धिक्तेषाम् ।
येषा न वसति हृदये कुपयगतिविमोक्षको रुद्र ।

[(L 1) M₂ धिग्धिग् , Kumbh. ed च धिगस्तु (for
धिगस्तु)]

99 T₁ om. 99 (of v 1 97) —^a) B₈ om वै
V₁ B₁ 2 8 Dn D₁₀ क पुनर्भवने (D₁₀ स्ववने) हेतुर्
—^δ) Dn₁ कारणे D₄-9 ईशात्कारणकारणात् , T₂ 8

G₂ 4 M ईश कारणकारण —^ο) V₁ B₂ 8 Dn₈ सर्वाद ,
B₁ 4 5 Dn₁ n₂ D₁₀ शर्वाद (for देवाद) D₁ 5
नान्यात् , D₂ नान्य , D₈ नित्य , D₄ 6 नान्य , D₁-9
नान्यत् , T₂ 8 G₂ 4 M सौम्य (for अन्यस्मात्) —^d)
B₈ प्रसीदन् (for प्रसाद) D₁-8 अभि- , D₉ अपि (for
नामि) V₁ B₈ T₂ 8 G₄ M₂ 8 काक्षसे , G₂ *जे (for
सि) — After 99, N Kumbh. ed ins a passage
given in App I (No 5)

100 T₁ om 100 (of v 1 97) —^a) D₈ वाक्यम्
(for वा किम्) Dn₁ n₂ D₁₀ तैर् (for ते) T₂ 8
G₂ 4 M एष एव महान्दे (G₂ 4 'हाहे'तुर् —^δ) B₈
ईशं , D₁-8 शर्व (for ईश) V₁ D₅ कारण —^ο)
D₅ M न शुश्रुमो ; T₂ 8 G₂ 4 शुश्रुमो वा —^d) T₂ 8
G₂ 4 देहम् (for लिङ्गम्) V₁ अभ्यर्चते ; Dn₁ n₂ D₁₀
T₂ 8 G₂ 4 M र्चित ; D₄ 5 अत्यर्च्यते (for अभ्य*)

101 T₁ om 101 (of v 1 97) —^a) D₆ पूर्वं
(for सर्वैर्) —^δ) D₇ सुरेश्वर (for मह*) —^ο)
D₇ G₂ अर्चिते (for अर्च्यते) D₁ अर्चित (for 'त-)
V₁ om. , D₂ 8 नो (for वा) —^d) D₁-8 [अपि ;
D₄ 6-9 [अ]स्ति व (for [अ]स्ति ते) D₈ T₂ 8 G₄ श्रुत

102 T₁ om 102 (of v 1 97) —^a) V₁ D₂ 8
यश्च (for यस्य) —^δ) D₈ D₅ वापि ; M चैव (for
वापि) D₄ 8 देवतै T₂ 8 G₂ 4 त्वं च शक्र सहामरै
—^ο) V₁ B₈ 4 Dn₈ अर्चयेया , D₅ 'यंत , D₇ यिष्यं
(for 'यष्यं) —^d) T₂ 8 G₂ 4 M श्रेष्ठतरो (for
'तमो) — After 102, N ins

113* न पद्माङ्का न चक्राङ्का न वज्राङ्का यत् प्रजा ।

काममेष वरो मेऽस्तु शापो वापि महेश्वरात् ।
 न चान्यां देवतां काङ्क्षे सर्वकामफलान्यपि ॥ १०४
 एवमुक्त्वा तु देवेन्द्रं दुःखादाकुलितेन्द्रियः ।
 न प्रसीदति मे रुद्रः किमेतदिति चिन्तयन् ।
 अथापश्यं क्षणेनैव तमेवैरावतं पुनः ॥ १०५
 हंसकुन्देन्दुसदृशं मृणालकुमुदप्रभम् ।

वृषरूपधरं साक्षात्क्षीरोदमिव सागरम् ॥ १०६
 कृष्णपुच्छं महाकायं मधुपिङ्गललोचनम् ।
 जाम्बूनदेन दाम्ना च सर्वतः समलंकृतम् ॥ १०७
 रक्ताक्षं सुमहानासं सुकर्णं सुकटीतटम् ।
 सुपार्श्वं विपुलस्कन्धं सुरुपं चारुदर्शनम् ॥ १०८
 ककुदं तस्य चाभाति स्कन्धमापूर्य विष्टितम् ।

लिङ्गाङ्गा च भगाङ्गा च तस्मान्माहेश्वरी प्रजा ।
 देव्या कारणरूपभावजनिता सर्वा भगाङ्गा स्त्रियो
 लिङ्गेनापि हरस्य सर्वपुरुषा प्रत्यक्षचिह्नीकृता ।
 योऽन्यत्कारणमीश्वराभ्यवदते देव्या च यन्नाङ्कितं [5]
 त्रैलोक्ये सचराचरे स तु पुमान्बाह्यो भवेदुर्मतिः ।
 पुंलिङ्गं सर्वमीशान स्त्रीलिङ्गं चिद्धि चाप्युमात् ।
 द्वाभ्या तनुभ्या व्याप्तं हि चराचरमिदं जगत् ।

[(L 1) B₂ (marg as above) चक्राङ्गा, B₆ चाका
 न (for चक्राङ्गा) B₂₋₄ Dn₁ n₂ प्रजा D₁₋₉ न चक्राङ्का
 न वज्राङ्का लोके इ (D₁ 8-9 पश्यति जतव — (L 2)
 Dn₈ नगाङ्का (for भगाङ्गा) Dn₁ लिङ्गाङ्गा च भगाङ्गा च,
 D₁₋₄ 7-9 लिङ्गाङ्काश्च भगाङ्काश्च, D₅ 6 लिङ्गाङ्काश्च भगाङ्काश्च (for
 the prior half) V₁ प्रजा D₁₋₉ तस्मान्माहेश्वरं जगत्
 (for the post. half) — (L 3) B₈ दिव्या (for
 देव्या) V₁ B₁ 2 3 Dn₈ कामुक- (for कारण-) V₁
 रूपी (for रूप-) D₁ 6 जगत् (for -जनिता) — (L
 4) D₅ om सर्व — (L 5) D₁₋₈ को (for यो)
 D₁ 7 देव्याश्च D₈ 7 यज्ञ (for यज्ञ) — (L 6)
 Dn₁ n₂ D₁₀ न स, D₁ च स, D₂ 8 स च (for स
 तु) D₄ त्रैलोक्य स चरन् ** पुमान्; D₆₋₉ क्व स-
 चराचर न स पुमान् Dn₁ n₂ D₁₋₃ 8-9 मूढो (for बाह्यो)
 — (L 7) Some unused MSS ईशान Dn₈ वा (for
 च) — (L 8) D₁₀ चराभ्यां (for तनुभ्यां) B₁
 सव्याप्त, B₂ damaged (for व्याप्त हि)]

While T₂ 2 G₂ 4 M read 98 followed by 112* after 102

103 " V₁ अस्माद् (for स) T₁ transp वरं and
 अहं B₈ मन्त्रे, D₂-5 काक्ष्ये, M₂ काक्षन् — ")
 B₁ Dn₁ D₅ 10 च (for वा)

104 T₁ om 104 — ") D₁ काम एष, D₁ G₁
 काममेष (G₁ 'व') (for 'मेष') — ") V₁ B Dn D₁₀
 G₁ [अ]यः; D₅ 7-9 [अ]स्तु (for [अ]पि) — ") D₁₋₄
 त्वय्यहं (D₂ 8 'न्यं दै') वतं; D₅ चाम्यदेवता; D₆ 7 9
 चाम्यदेवतं; D₈ चाम्यदेवता, T₂ 8 G₂ 4 M₂ चान्या

दैवतात्, M₁-8 चान्यदैवतात् (for चान्यां देवतां) D₁
 काक्ष्ये (for काङ्क्षे) — ") V₁ B Dn D₁₀ फलामपि
 (for 'न्यपि')

105 Before 105, D₈ ins उपमन्युरुवाच — ")
 D₁₋₉ मनुष्येन्द्र (D₁₋₉ 'द्रं') (for तु देवेन्द्रं) — ")
 D₁₋₉ दुःखेनाकुलितेन्द्रिय — ") T₁ प्रसाद्यति (for प्रसी
 दति) V₁ B Dn D₁₀ देव (for रुद्र) — ") T₁
 कुत्सयन्, M चित्तयं (for 'यन्') D₁₋₉ इत्यहं सम
 चित्तयं (D₂ 'यन्', D₈ 'यन्') — B₂ partly damaged
 for 105* — ") D₁₋₉ शिरावणं

106 T G₂ 4 om 106* — ") V₁ मृणाल V₁ B
 Dn D₁₀ रजत, D₁ 6-9 सदृश (D₁ 'शं') (for कुमुद)
 D₂ 7 प्रभुं (for -प्रभम्)

107 After 107*⁸, N Kumbh ed ins

114* वज्रसारमयै शङ्खैर्निष्ठसकनकप्रभैः ।

वीक्ष्यैरमृदुरकाग्रैरुत्किरन्तमिवावनिम् ।

[(L 1) D₂ 8 निष्ठस- (for निष्ठ) — (L 2)
 D₁ 8 रक्ताग्रैः, D₂ रक्ताग्रैः (for रक्ताग्रैः) B₈ Dn
 D₁₀ सुतीक्ष्णैः (Dn₁ 'क्ष्ण' D₁₀ 'क्ष्ण' सुतीक्ष्णैः (for
 the prior half) V₁ B₁ 3 4 उत्क्षिपतम्, Dn₈ उत्पि
 षतम्, D₄ उत्क्षरन्तम् (for उत्किरन्तम्)]
 — T₁ om 107*-109* — ") Dn₂ नाम्ना च, D₁₋₄ 6-9
 देहे (D₁ 'वे') न; T₂ 8 G₂ 4 M रत्नैश्च (for दाम्ना च)

108 T₁ om 108 (cf. v 1 107) B₂ partly da
 maged for 108* — ") D₁ 6 रक्ताक्ष (for 'क्षं')
 D₅ -नादं (for -नास). V₁ B₁ 8-9 Dn D₁₀ सुवक्त्रम्
 (B₁ 'क्त्रं' सु, Dn₈ 'क्त्रं' सु) रत्नासं च, T₂ 8 G₂ 4 M
 रत्न (M 'क्त') शृगं सुपादं (G₂ damaged for सुपाद) च
 — ") B₄ Dn₁ D₁₀ सुवर्णं (for सुकर्णं) D₅ -कटं (for
 -तटम्) D₁₋₈ सुवर्णमुकुटीतटं, G₂ सुरुपस्कधचक्षुषं
 — G₂ om 108* — ") D₁₋₉ सुपाद (for 'शृं')
 D₁₋₃ सुपादं स्वमल स्कं (D₂ 8 'लस्क') ध

109 T₁ om 109* (cf. v 1 107) — ") V₁

तुषारगिरिकूटभं सिताभ्रशिखरोपमम् ॥ १०९
तमास्थितश्च भगवान्देवदेवः सहोमया ।
अशोभत महादेवः पौर्णमास्यामिवोड्डराट् ॥ ११०
तस्य तेजोभवो वह्निः समेघः स्तनयितुमान् ।
सहस्रमिव सूर्याणां सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १११
ईश्वरः सुमहातेजाः सर्वतर्क इवानलः ।
युगान्ते सर्वभूतानि दिधक्षुरिव चोद्यतः ॥ ११२
तेजसा तु तदा व्याप्ते दुर्निरीक्ष्ये समन्ततः ।
पुनरुद्विगृह्यदयः किमेतदिति चिन्तयम् ॥ ११३

सुहृत्तमिव तत्तेजो व्याप्य सर्वा दिशो दश ।
प्रशान्तं च क्षणेनैव देवदेवस्य मायया ॥ ११४
अथापश्यं स्थितं स्थाणुं भगवन्तं महेश्वरम् ।
सौरमेयगतं सौम्यं विधूममिव पावकम् ।
सहितं चारुसर्वाङ्ग्या पार्वत्या परमेश्वरम् ॥ ११५
नीलकण्ठं महात्मानमसक्तं तेजसां निधिम् ।
अष्टादशभुजं स्थाणुं सर्वाभरणभूषितम् ॥ ११६
शुक्लाम्बरधरं देवं शुक्लमाल्यानुलेपनम् ।
शुक्लध्वजमनाद्युष्यं शुक्लवज्रोपवीतिनम् ॥ ११७

ककुभं (for 'द') Ds चाभासं, Ds वाभाति (for 'वा')
—^b) Dn1 n2 Ds १ १० विहितं, Ds ३ ३ वेष्टितं; Ds
विष्टति; M1-8 विष्टित (for 'तम्') D1 स्कधमापूर्य
विनिष्टितं (hypermetrio) —^c) T1 -शृंगाम, T2 ३
G2 4 M -कुंजाम (for -कूटामं) —^d) D10 शिताग्र-
(for सिताभ्र)

110 ^a) Bs तमाश्रितश्च, T1 तमास्थितस्य, Gs समा
स्थितस्य (for तमास्थितश्च) —^b) Dns om. (hapl) देव
—T1 om. (hapl) 110^a-114^d Gs om 110^a-111^b —^c)
Gs महाराज (for 'देव') —^d) D4-7 १ पूर्ण (Ds 'णि')-
मास्याम् Bs M ययोड्डराट्, Ds इवेंदु (for इवोड्ड)
—D10 T2 ३ Gs ins after 110 G2 after 110^{ab}

115* किरिट च जटाभार सर्पाधारणानि च ।

वज्रादिशूलमातङ्गगम्भीरस्मितमागतम् ।

[(L 1) Gs जटाभार (for भार)]

111 T1 om 111, Gs om 111^{ab} (for both, of
v 1 110) Bs partly damaged —^a) D1.10 Gs
M1 4 तेजोद्भवो, Ds 'मयो' (for भवो) Bs राज (for
वह्नि) —^b) B4 D10 स्तनयितुवान् —^c) Gs 4 सह-
स्रये (Gs 'सै')व सूर्याणां —^d) T2 ३ Gs 4 तेज (for
सर्वम्) Bs विष्टित (for तिष्ठति) V1 B1 8-8 Dn
D10 सर्वमापूर्य विष्टित (V1 Bs Dns विष्टितं, B1 वेष्टितं,
Dn1. n2 विष्टित)

112 T1 om 112 (of v 1 110) Gs om 112
—^a) D1-8 स (for सु) V1 B Dns ऐश्वरं तु स (B1
सत्त)दा तेज, T2 ३ Gs M ईश्वरस्य तदा तेज —^b)
Ds ३ ३ सांवर्तक Ds [अं]तक (for [अ]नल) —^c)
V1 B Dn D10 -भूताना (for 'नि') —^d) D1 T2 ३
Gs दिधिधुर Dn1 वैद्युत, D1-8 चोद्यत, Ds ३

चोद्यत, Ds चोद्यित, D7 चोद्यत (for चो)

113 T1 om 113 (of v 1 110) —^a) Ds ३
ततो (for तदा) Dn1 n2 Ds ३ १० व्याप्त, M4 प्राप्ते
(for व्याप्ते) —^b) V1 B Dns D1-4. 6-8 M दुर्नि-
रीक्षे, Dn1 D10 'रीक्ष, Dns Ds 'रीक्ष्यं (for 'रीक्ष्ये')
T2 ३ Gs 4 दुर्निरीक्षे महेश्वरे (Gs 'र') —D1-8 om
113^{cd} —^c) Dns -हृदयं —^d) B1 ३ 4 D10 चित
यन् (for 'यम्') T2 ३ Gs 4 किं करोमीत्यधितय

114 T1 om 114 (of v 1 110) —^a) T2 ३
Gs 4 M सुहृत्तमैव तत्तेजो —^b) Bs om व्याप्य V1
M1 सर्व- (for सर्वा) Dn1 M4 दिश (for दश)
—^c) Bs partly damaged M तु (for च) V1
B1 8-8 Dn D10 प्रशात दिक्षु सर्वासु

115 ^a) Ds [अ]पश्यत् (for 'श्य') Gs 4 M सात
(for स्थाणु) —D2 om (hapl) 115^b-116^c —^b)
Gs M देवदेव (for भगवन्त) D1 ३ सुरेश्वर (for महेश्वर)
—Dn1 (hapl) om. 115^{ode} —After 115^{od}, T2 ३
Gs 4 M ins

116* प्रशान्तमनस देवं त्रिनेत्रमपराजितम् ।

[T2 ३ त्रिनेत्रम्, M त्रिशकुम् (for त्रिनेत्रम्)]

—^a) Ds ३ ३ ३ -श (Ds स)वर्णया (for सर्वाङ्ग्या)

116 D2 om 116^{ab} (of v 1 115) —^b) Bs
अशक्त; T2 ३ Gs 4 M हर्षक्ष (for अशक्त) —^c)
T2 ३ Gs 4 देवं (for स्थाणु) —^d) D10 सर्पाभरण
(for सर्वां)

117 T1 om. 117-121 D10 om (hapl) 117^{de}
—^c) D1 अनाष्टं (for 'धृष्टं')

118 T1 om 118 (of v 1 117) Ds repeats

गायद्भिर्नृत्यमानैश्च उत्पतद्भिरितस्ततः ।
 वृतं पारिषदैर्दिव्यैरात्मतुल्यपराक्रमैः ॥ ११८
 बालेन्दुमुकुटं पाण्डुं शरच्चन्द्रमिवोदितम् ।
 त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्भूतं त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ ११९
 अशोभत च देवस्य माला गात्रे सितप्रभे ।
 जातरूपमयैः पद्मैर्ग्रथिता रत्नभूषिता ॥ १२०
 मूर्तिमन्ति तथास्त्राणि सर्वतेजोमयानि च ।
 मया दृष्टानि गोविन्द भवस्यामिततेजसः ॥ १२१
 इन्द्रायुधसहस्राभं धनुस्तस्य महात्मनः ।

पिनाकमिति विख्यातं स च वै पन्नगो महान् ॥ १२२
 सप्तशीर्षो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो विषोल्बणः ।
 ज्यावेष्टितमहाग्रीवः स्थितः पुरुषविग्रहः ॥ १२३
 शरश्च सूर्यसंकाशः कालानलसमद्युतिः ।
 यत्तदस्त्रं महाघोरं दिव्यं पाशुपतं महत् ॥ १२४
 अद्वितीयमनिर्देश्यं सर्वभूतभयावहम् ।
 सस्फुलिङ्गं महाकायं विसृजन्तमिवानलम् ॥ १२५
 एकपादं महादंष्ट्रं सहस्रशिरसोदरम् ।
 सहस्रभुजजिह्वाक्षमुद्गिरन्तमिवानलम् ॥ १२६

118^a after 119^{ab} — ^b) D₁ 4-9 ततस् (for इतस्)
 V₁ B D_n D₁₀ चादयद्भिश्च सर्वश — ^c) V₁ B D_n
 D₁₀ पार्षदैरु, D₅ 1-9 तु पा (D₅ सुपा) पदैरु, G₂ परि-
 षदैरु (for पारि^c) D₄ ० वृत तु पार्षदै सर्वैरु, G₄
 संवृत पार्षदैर्दिव्यैरु

119 T₁ om 119 (of v l 117) T₂ s G₂ 4 om
 119^{ab} — ^a) D₁ damaged D₂ s देवं (for पाण्डुं)
 M बालेन्दुमुकुटापाण्डुं — After 119^{ab}, D₈ repeats 118^a
 — ^c) D₅ ० कृतोद्भूतोत्स (D₅ ० ते) (for ०द्भूतोत्तं) — ^d)
 D₇ [उ]दित (for [उ]दितै) — After 119, T₂ s
 G₂ 4 M ins

117* सर्वविद्याधिप देवं शरच्चन्द्रसमप्रभम् ।

नयनाह्लादसौम्योऽहमपश्य परमेश्वरम् ।

[(L 2) M सौम्यामम् (for सौम्योऽहम्)]

120 T₁ om, 120 (of v l 118) — ^a) D_{n1} n₂
 D₅ 10 [अ]स्य (for च) — ^b) B₁ सितप्रभो, D₂ s
 शुभा प्रभो, D₄ ०-9 [s]मितप्रभा (D₈ ० ०भ), D₅
 स्थितप्रभा, T₂ s G₁ M सितप्रभा, G₂ सितं प्रभो
 (for सितप्रभे) — ^c) D₄ ० शुभैरु (for पद्मैरु)
 — ^d) G₂ हर्षिता (for ग्रथिता)

121 T₁ om 121 (of v l 118) — ^a) B₂ partly
 damaged T₂ s G₁ महास्त्राणि, G₂ महास्त्रानि (for
 तथास्त्राणि) — ^b) T₂ s G₂ 4 M तस्य तेजो (T₂ s G₁
 देहो) द्रवानि च

122 ^a) V₁ B D (except D₁-3) T₁ M स्वर्णाभ
 (for सहस्राभे) — T₁ om 122^a-127^a — ^c) D₄ ०
 इव, D₅ ० क्षपि (for इति) V₁ B₂-3 D₄-9 यत् (for
 वि) — ^d) D_n D₁₀ अभवत्, D₁-9 स तु वै (D₁ ०
 ते) (for स च वै)

123 T₁ om, 123 (of v l 122) — ^b) T₂ क्षीण
 (for तीक्ष्ण) — ^c) D_n8 आवेष्टित-, M व्या^a (for
 ज्या^a) D₁ damaged, D₂ s काय (for ग्रीव)

124 T₁ om 124 (of v l 122) — ^a) D₂
 शरद (for शरश्च) — ^b) T₂ s G₂ 4 M दृष्ट पाशुपता
 ह्वय (M ०तस्थित) — After 124^{ab}, D₁₀ T₂ s G₂ 4
 M Kumbh ed ins

118* सहस्रभुजजिह्वास्यो भोषणो नागविग्रह ।

शङ्खशूलासिभिर्धैव पटसै रूपवान्स्थित ।

येन च त्रिपुर दग्ध सर्वदेवमय शर ।

शूलं च यौवनोपेतं लवणस्य करे स्थितम् ।

[(L 2) M टक्- (for शङ्ख) — (L 3) M तत्
 (for च) T₂ s G₂ ०वेद- (for देव) — Kumbh
 ed om line 4 — (L 4) M शूलं च यौवनाभ्र (for
 the prior half) M₁-8 कर- (for करे)]

— M cont

119* रामनिक्षत्रियकर परशु शंकराज्ञया ।

— G₂ om 124^a-141^a M om 124^a-140^a — ^c)
 D_n D₁₀ एतद् (for यत्तद्)

125 T₁ om 125 (of v l 122) G₂ M om 125
 (of v l 124) — ^b) T₂ s G₁ सुखावर्ह (for मया)
 — ^c) D₁-3 प्र-, D₂ ०-9 वि, D₅ सु (for स)
 T₂ s G₁ चोर (for कार्य) — ^d) D₁-9 [अ]र्षिप,
 T₂ s G₁ [अ]र्षिप (for [अ]र्षिप)

126 T₁ om 126 (of v l 122) G₂ M om
 126 (of v l 124) — ^a) D₂ महादेव (for दृष्ट)
 — ^b) D₁ s सहस्रशिरस प्रभु — ^c) D₁ ०-9 दीर्घायम्,
 D₁₀ T₂ s G₁ जिह्वास्यम् (for क्षम्) — ^d) D₁ मूर्ति.

ब्राह्माक्षारायणादैनद्रादग्नेयादपि वारुणात् ।
यद्विशिष्टं महाबाहो सर्वशस्त्रविधातनम् ॥ १२७
येन तन्निपुरं दग्ध्वा क्षणाद्भस्मीकृतं पुरा ।
शरेणैकेन गोविन्द महादेवेन लीलया ॥ १२८
निर्ददाह जगत्कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
महेश्वरभृजोत्सृष्टं निमेषार्धान्न संशयः ॥ १२९
नावध्यो यस्य लोकेऽस्मिन्ब्रह्मविष्णुसुरेष्वपि ।
तदहं दृष्टवांस्तात आश्चर्याद्भुतमुत्तमम् ॥ १३०
गुह्यमन्नं परं चापि तत्तुल्याधिकमेव वा ।

यत्तच्छूलमिति ख्यातं सर्वलोकेषु शूलिनः ॥ १३१
दारयेद्यन्महीं कृत्स्नां शोपयेद्वा महोदधिम् ।
संहरेद्वा जगत्कृत्स्नं विसृष्टं शूलपाणिना ॥ १३२
यौवनाश्वो हतो येन मांधाता सवलः पुरा ।
चक्रवर्ती महातेजास्त्रिलोकविजयी नृपः ॥ १३३
महाबलो महावीर्यः शक्रतुल्यपराक्रमः ।
करस्थेनैव गोविन्द लवणस्येह रक्षसः ॥ १३४
तच्छूलमतितीक्ष्णाग्रं सुमीमं लोमहर्षणम् ।
त्रिशिखां श्रुकुटीं कृत्वा तर्जमानमिव स्थितम् ॥ १३५

मतम् (for उद्विग्नम्)

127 T₁ om 127 (of v l 122) G₂ M om 127 (of v l 124) —^a) D₁ corrupt. D₁ D₆-s ब्राह्म्यात् D₁ n₂ D₂ 10 चेद्वाद्, D₂ दैत्याद् (for ऐन्द्राद्) —^b) D₁-s s T₂ s G₄ च स; D₁ 6-9 याम्य (for अपि) B₁ मारुतात् (for वारुणात्) —^c) T₂ s G₄ प्रकृष्टे (for विशिष्टे) B₂ (marg as in text) s s अमोघं च (for महाबाहो) D₁ (partly damaged) s यद्विशिष्टतमं लोके —^d) D₁ 10 -शास्त्र (for -दाक्ष-) D₁ T₂ s G₄ -विधातकं D₂ सर्वशास्त्रे विधातक

128 G₂ M om 128 (of v l 124) D₁ transp 128 and 129 —^a) D₁ s s त; D₆ तत्र (hypermetrio) (for तत्) B₁ T G₄ येन च त्रिपुरं दग्ध —^b) T₁ सर्वदेवमयं शरं — After 128, T₁ ins

120* शूलं च यौवनाश्वं लवणस्य करे स्थितम् ।
एव दृष्ट्वा महादेव जानुभ्यामवनीं गत ।

[For line 1, of line 4 of 118*]

—T₁ om 128^c-149^b

129 G₂ M om 129 (of v l 124) T₁ om 129 (of v l 128) D₁ transp 128 and 129 —^a) D₆ च यत् (for जगत्) B₂ s s D₁ D₁₀ T₂ s G₄ निर्दहेत च (D₁₀ G₄ 'हेदपि' यत्कृत्स्न —^b) G₄ जगत्स्थावरजगम —^c) D₁ D₁₀ निमेषार्ध; T₂ s पानु (for 'पार्धान्')

130 G₂ M om 130 (of v l 124) T₁ om 130 (of v l 128) —^a) D₂ s नावध्य T₂ s G₄ नाना वर्णस्य लोकेऽस्मिन् — B₂ partly damaged for 130^b —^c) D₁ n₂ D₁-s 10 तत्र (for तात) T₂ s G₄

तदृष्टवानह तत्र —^d) B₂ D₁ n₂ D₁₀ T₂ s G₄ आश्व-
यैमिदमुत्तम, D₁ आश्वयं महदद्भुत, D₂ s महदाश्वयं
मनुतं, D₄-s य (D₅ s s त) दाक्षयंमनुतं

131 G₂ M om 131 (of v l 124) T₁ om 131 (of v l 128) —^a) V₁ D₁ चान्यं, B D₁ D₂ s s चा (D₂ ना)न्यत् (for चापि) D₁ n₂ D₁₀ गुह्य-
मखवर चा (D₁ ना)न्यत्, D₂ 6-9 गुह्यमर्थेप (D₆ 'थं
प)रं चा (D₁ त्वा; D₁ वा)स्य —^b) N तनुत्यमधिक
हि वा (B₂ हि च, D₁-s तत्, D₁ तथा) —^c) D₄
6 7 9 तत् (for यत्) V₁ स्थूलम् (for शूलम्)
—^d) T₂ s G₄ त्रिषु (for सर्व-)

132 G₂ M om 132 (of v l 124) T₁ om. 132 (of v l 128) —^a) D₁ n₂ यां, D₁ यो, D₁ T₂ s G₄ चा (for यत्) — D₁ om (hapl.) 132^b —^b) D₆ शोपयित्वा (for 'शेद्वा) T₂ s G₄ महोदधीन् —^c) D₆ ससृष्टं, D₁₀ विशिष्टं; T₂ s G₄ निर्दिष्टं (for विसृष्टं)

133 G₂ M om 133 (of v l 124) T₁ om 133 (of v l 128) D₁-s om 133^a D₆ reads from यौवनाश्वो (in 133^a) up to माधाता (in 133^b) twice —^d) D₄-s T₂ s G₄ त्रैलोक्य (for त्रिलोक)

134 G₂ M om 134 (of v l 124) T₁ om. 134 (of v l 128) B₂ partly damaged for 134^a —^b) D₂ s रावणस्य (for लु) D₁₀ हि, T₂ s G₄ [ए]व (for [ह]ह)

135 G₂ M om 135 (of v l 124) T₁ om 135 (of v l 128) —^a) D₅ अपि (for अति-) D₄ तीक्ष्णेषु (for तीक्ष्णाग्रं) —^b) D₅ T₂ s G₄ रोम (for (for लोम) —^c) D₅ त्रिशालीं (for त्रिशिखा) B₂ s

चिधूमं सार्चिषं कृष्णं कालध्वर्यमिवोदितम् ।
 सर्पहस्तमनिर्देश्यं पाशहस्तमिवान्तकम् ।
 दृष्टवानस्मि गोविन्द तदस्त्रं रुद्रसंनिधौ ॥ १३६
 परशुस्तीक्ष्णधारश्च दत्तो रामस्य यः पुरा ।
 महादेवेन तुष्टेन क्षत्रियाणां क्षयंकरः ।
 कार्तवीर्यो हतो येन चक्रवर्ती महामृधे ॥ १३७
 त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी येन निःक्षत्रिया कृता ।
 जामदग्नयेन गोविन्द रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३८
 दीप्तधारः सुरौद्रास्यः सर्पकण्ठाग्रवेष्टितः ।
 अभवच्छूलिनोऽभ्याशे दीप्तवह्निशिखोपमः ॥ १३९

Dn8 श्रुकुटी (Dn8 °टि), B5 Dn2 D2 १ 10 श्रुकुटी
 (for °टि) D4-7 १ त्रिशाखा श्रु (D8 °खम्) कुटी कृत्वा
 (D4 ६ बध्ना) —^d D1-9 तर्जयानम्, T2 १ G4 °यं-
 तम् (for °मानम्) B8 Dn1 अव, D4 ६ १ १ हति
 (for ह्व)

136 G2 M om 136 (cf v l 124) T1 om 136
 (of v l 128) —^a D1-8 T2 १ G4 स (for वि-)
 B1 १-5 Dn1 D5 १ कृष्ण (for कृष्ण) —^b B5 १ T2 १
 G4 बाल- (for काल) D1 -सूत्रम् (for -सूर्यम्)
 D2 १ कालसूत्रमिव स्थितं —^c B2 सूर्यं-, B4 D5
 सप्त, D4 ६ सूर्यं, D10 शर्व- (for सर्प-)

137 G2 M om 137 (of v l 124) T1 om
 137 (of v l 128) B2 partly damaged for 137^{ab}
 — For 137^{ab}, T2 १ G4 subst

121* परम तीक्ष्णसारेण शस्त्रं तस्यापि यत्पुरा ।
 — D8 om 137^c-138^b —^d Dn8 भयंकर (for क्षयं)
 T2 १ G4 दत्त श्रुगुसुताय च - T2 १ G4 om. 137^{ef}

138 G2 M om 138 (of v l 124) T1 om 138
 (of v l 128) D8 om 138^{ab} (cf v l 137)
 —^b T2 १ G4 निक्षत्रिवीकृता D1 १ कृत्वा निक्षत्रिया
 पुरा —^c D2 १ रामेण गोविन्द (by transp), T2 १
 G4 वीरेण रामेण

139 G2 M om 139 (cf v l 124) T1 om 139
 (cf v l 128) —^a D1 १ १ दीप्तधार सुरौद्रास्य,
 D4 ६-१ धार सुतेजास्य, T2 १ G4 तीक्ष्णधारश्च रौद्रश्च
 —^b B2 सूर्यं, D10 सूर्यं (for सर्प-) Dn8 -दद्याम्,
 T8 -कर्णार्धं (for -कण्ठाग्र) B2 Dn8 -विष्टित, D1-3 १

असंख्येयानि चास्त्राणि तस्य दिव्यानि धीमतः ।
 प्राधान्यतो मयैतानि कीर्तितानि तवानघ ॥ १४०
 सव्यदेशे तु देवस्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 दिव्यं विमानमास्थाय हंसयुक्तं मनोजवम् ॥ १४१
 वामपार्श्वगतश्चैव तथा नारायणः स्थितः ।
 वैनतेयं समास्थाय शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४२
 स्कन्दो भयूरमास्थाय स्थितो देव्याः समीपतः ।
 शक्तिं कण्ठे समादाय द्वितीय इव पावकः ॥ १४३
 पुरस्ताच्चैव देवस्य नन्दि पश्याम्यवस्थितम् ।
 शूलं विष्टभ्य तिष्ठन्तं द्वितीयमिव शंकरम् ॥ १४४

-वेष्टितं, D4 -भूषण (for -वेष्टित) D6-9 सर्पकण्ठ्यम्
 भूषणं —^a D5 पार्श्वं (for अभ्याशे) —^d V1 Dn
 शतोपम, D1 ६-१ -शिखोपम, T8 G4 शिखोपमै (for
 °पम) D2 १ दीप्त वह्निशिखोपम

140 G2 M om 140 (cf v l 124) T1 om.
 140 (of v l 128) D5 om 140^c-142^b.

141 G2 om 141 (cf v l 124) T1 om 141
 (of v l 128) D5 om 141 (cf v l 140) —^a
 Dn1 D6-9 सव्ये, D1-3 मध्य- (for सव्य) D4 देशेषु
 (for -देशे तु) D6-9 रुद्रस्य (for देवस्य) —^d
 T2 १ G2 १ M अवस्थित (for मनोजवम्)

142 T1 om 142 (cf v l 128) D5 om 142^{ab}
 (cf v l 140) —^a D4 -पार्श्वे (for पार्श्व) V1
 B Dn1 n2 D10 T2 १ G4 चापि, Dn3 om, M4 चैव
 (for चैव) —^c V1 B Dn D10 समारम्भ, D2 १
 साय (for स्थाय) — T2 १ om 142^d G2 १ om
 (hapl) 142^d-143^a

143 T1 om 143 (cf v l 128) G2 १ om 143^a
 (cf v l 142) —^c V1 B1-3 १ Dn1 n2 D1-4 १-2
 शक्तिघटे (D2 १ °टा), B4 Dn3 D5 ६ 10 शक्तिं घटं
 (D5 ६ °टे), D1 शक्तिघटा (for शक्तिं कण्ठे) D4 १
 T2 १ G4 समास्थाय, G2 धाय (for दाय) —^d
 D8 भास्कर (for पावक)

144 T1 om 144 (cf v l 128) —^a B1 १
 T2 १ G2 १ M देव (for चैव) — G2 om 144^{ab}
 —^c B3 विष्टितं (for तिष्ठन्तं)

145 T1 om. 145 (cf v l 128) —^a D1 १

स्वायंभुवाद्या मनवो भृगवाद्या ऋषयस्तथा ।
 शक्राद्या देवताश्चैव सर्वे एव समम्ययुः ॥ १४५
 तेऽभिवाद्य महात्मानं परिवार्य समन्ततः ।
 अस्तुवन्निविधैः स्तोत्रैर्महादेवं सुरास्तदा ॥ १४६
 ब्रह्मा भवं तदा स्तुन्वन्नथन्तरमुदीरयन् ।
 ज्येष्ठसाम्ना च देवेशं जगौ नारायणस्तदा ।
 गृणञ्शक्रः परं ब्रह्म शतरुद्रीयमुत्तमम् ॥ १४७
 ब्रह्मा नारायणश्चैव देवराजश्च कौशिकः ।
 अशोभन्त महात्मानस्त्रयस्त्रय इवाम्ययः ॥ १४८

तेषां मध्यगतो देवो रराज भगवाञ्शिवः ।
 शरद्वनविनिर्मुक्तः परिविष्ट इवांशुमान् ।
 ततोऽहमस्तुवं देवं स्तवेनानेन सुव्रतम् ॥ १४९
 नमो देवाधिदेवाय महादेवाय वै नमः ।
 शक्राय शक्ररूपाय शक्रवेषधराय च ॥ १५०
 नमस्ते वज्रहस्ताय पिङ्गलायारुणाय च ।
 पिनाकपाणये नित्यं खड्गशूलधराय च ॥ १५१
 नमस्ते कृष्णवासाय कृष्णकुञ्चितमूर्धजे ।
 कृष्णाजिनोत्तरीयाय कृष्णाष्टभिरताय च ॥ १५२

G₂ मुनयो (for मनवो) —^b) B₁ : D₁₀ चर्षयस्,
 D₁ ० सुनं (for ऋषं) D₁ ३ स्थिता, D₁₀ तदा
 (for तथा) —^d) D₂ एन, D₂ पते (for एव)
 D₅ सर्वा एव समाययु — After 145, N ins

122* सर्वभूतगणाश्चैव मातरो त्रिविधा स्थिता ।

[D₁ ३ सर्वे (for सर्वं) D₁ ० मनवो (for मातरो)
 D₁ ३-९ तथा, D₁₀ श्रिता (for स्थिता)]

146 T₁ om, 146 (cf. v l 128) —^a) T₂ ३
 G₂ ४ M [५] भिगम्य (for 'वाद्य' —^c) D₁₀ स्तुवति
 (for अस्तुवन्) —^d) B₁ D₂ सुरास्तथा, D₁ ० १ ९
 पुरस्तथा (for सुरास्तदा) — After 146, T₂ ३ G₂ ४
 ins

123* जगन्मूर्ति महालिङ्गं तन्मध्ये स्फीतरूपिणम् ।

147 T₁ om 147 (cf. v l 128) —^a) D₂ ३
 D₁-३ तथा, M₁-३ तत (for तदा) V₁ B₂ ३ D₂ ३
 G₂ स्तुवन्, D₂ ३ श्रुत्वा, D₂ ३ D₁₀ M स्तुत्वा, D₁-३
 [५] स्तोषीद् (for स्तुवन्) D₁ ०-९ ब्रह्मास्तुवन्न भग
 वान्, D₂ जलोद्भवस्तदास्तोषीद् —^b) V₁ B D₂ ३ न
 उदीरयत्, D₂ ३ उदीरयेत् (for रयन्) —^c) B₂
 अष्ट, B₁ श्रेष्ठ, D₁₀ ज्येष्ठ (for ज्येष्ठ) D₁-३ ३ ३ ०
 सामानि, M साम्नाय (for 'साम्ना च') D₁ ३ ४ ०-९
 देवेशो (for 'क्ष') —^d) V₁ सदा; B₂ तथा, T₂ ३
 G₂ M प्रभु, G₂ प्रभु (for तदा) —^e) T₂ ३ G₂ ४
 M जगौ (for गृणञ्) V₁ B D₂ ३ नृण्यस् परं
 शक्र —^f) B₂ ३ D₂ ३ ० ३ T₂ ३ रुद्रियम्

148 T₁ om 148 (cf. v l 128) T₂ ३ om 148^{ab}
 G₂ M om 148 —^c) T₂ ३ G₂ ४ महायादो (for 'त्मा-
 नस्) —^d) D₁-९ तत्र (for त्रयस्)

149 T₁ om 149^{ab} (cf. v l 128) —^c) V₁ B

Dn D₂ शरद्वन, D₁ ३-१० 'व्रजो- (for 'वन) —^d)
 V₁ Dn परिधिस्थ, B₂ damaged (for 'विष्ट) — After
 149^{cd}, V₁ B Dn D₂ ३ १० ins

124* अयुताति च चन्द्रार्कानपश्यं दिवि केशव ।

[B₁ प्रपश्यन्निव केशव (for the post half) .]

— Dn₁ om 149^{ef} —^a) B₁ अतो (for ततो) —^b)
 B₁ D₁-९ T G₂ ४ M₂ सुव्रत (D₁ १ 'त') V₁ B₂-३
 Dn₂ ns D₁₀ विधस्य जगतं पति — After 149, D₂
 reads ३ नमो महादेवाय सशिवाय शिवदाय

150 Before 150, V₁ B D₂ ४-१० ins उपमन्यु-
 रुवाच —^a) B₂ T₂ ३ G₂ ४ M देवादि, D₁ ३ ३
 देवाति; T₁ om (for देवाधि) —^b) Dn₁ Kumbh
 ed ते (for वै) —^c) D₂ ३ चैशाय (for 'रूपाय')
 V₁ B Dn₁ ns D₁₀ शक्ररूपाय शक्राय —^d) V₁ B
 D₁ चेश, D₂ ३ रूप (for वैष)

151 T₁ om. 151^a-153^a D₂ om (hapl) 151
 —^a) T₂ ३ G₂ ४ M [५] स्तु (for ते) D₁-३ शक्ति
 (for वज्र) D₁ ० १ ९ 'रूपाय (for 'हस्ताय) —^c)
 G₂ पाणिने (for पाणये) —^d) V₁ B Dn D₁₀ शंख-
 (for खड्ग) T₂ G₂ ४ M 'चर्म (for 'शूल) T₂ वेग-
 धर्मधराय च

152 T₁ om 152 (cf. v l 151) G₂ om (hapl)
 152-153 —^a) B₂ partly damaged T₂ G₂ M
 [५] स्तु (for ते) M वस्त्राय (for 'वासाय) T₂
 नमोस्तु गोपवेषाय —^b) D₂ ३ ३ T₂ ३ G₂ ४ M 'सूर्यज
 (for जे) —^d) Dn₂ D₂ ३ ९ कृष्णाष्ट (D₂ 'ख्या) निर
 ताय च, D₂ ३ 'यामिततेजसे, D₂ कृष्णाष्टधराय च

153 T₁ om 153^a (cf. v l 151) G₂ om 153
 (cf. v. l 152) T₂ om (hapl) 153 B₄ reads 153

शुक्लवर्णाय शुक्लाय शुक्लाम्बरधराय च ।
 शुक्लभस्मावलिमाय शुक्लकर्मरताय च ॥ १५३
 त्वं ब्रह्मा सर्वदेवानां रुद्राणां नीललोहितः ।
 आत्मा च सर्वभूतानां सांख्ये पुरुष उच्यसे ॥ १५४
 ऋषभस्त्वं पवित्राणां योगिनां निष्कलः शिवः ।
 आश्रमाणां गृहस्थस्त्वमीश्वराणां महेश्वरः ।
 कुबेरः सर्वयक्षाणां क्रतूनां विष्णुरुच्यसे ॥ १५५
 पर्वतानां महामेरुर्नक्षत्राणां च चन्द्रमाः ।
 वसिष्ठस्त्वमृषीणां च ग्रहाणां सूर्य उच्यसे ॥ १५६
 आरण्यानां पशूनां च सिंहस्त्वं परमेश्वरः ।

ग्राम्याणां गोवृषश्चासि भगवाल्लोकपूजितः ॥ १५७
 आदित्यानां भवान्विष्णुर्वसूनां चैव पावकः ।
 पक्षिणां वैनतेयश्च अनन्तो भुजगेषु च ॥ १५८
 सामवेदश्च वेदानां यजुषां शतरुद्रियम् ।
 सनत्कुमारो योगीनां सांख्यानां कपिलो ह्यसि ॥ १५९
 शक्रोऽसि मरुतां देव पितॄणां धर्मराडसि ।
 ब्रह्मलोकश्च लोकानां गतीनां मोक्ष उच्यसे ॥ १६०
 क्षीरोदः सागराणां च शैलानां हिमवान्नारिः ।
 वर्णानां ब्राह्मणश्चासि विप्राणां दीक्षितो द्विजः ।
 आदिस्त्वमसि लोकानां संहर्ता काल एव च ॥ १६१

after line 2 of App I (No 6) — ^a) B₁ शूद्राय,
 D₁ ० कृष्णाय (for शुक्लाय) V₁ B₃ शुक्लवर्णाय शुक्लाय,
 T₈ G₄ M शुक्लाय शुक्लवर्णाय — ^b) V₁ B₃ शुक्लाम्बर-
 — D₁ ३ G₄ om (hapl.) 153^{cd} — ^c) V₁ B₃ शुक्ल (for
 शुक्ल) D₁ 4-9 -भस्मानु-, D₁₀ -भस्मावि, T₈ M
 -भस्मान (for -भस्माव) T₈ दिग्वाय (for लिप्ताय)
 — ^d) V₁ B₃ शुक्ल T₈ शुक्लभस्मधराय च — After 153,
 V₁ B D_n D₁ 4-10 ins a passage given in App I
 (No 6), D₂ ३ after 153^{ab}

154 ^a) D₉ वेदाय (for -देवाना) — T₁ om
 154^{cd} — ^c) D₁ ३ ९ त्व (for च) D₈ लोकाना
 (for -भूताना) — ^d) D₁-० ९-10 T₂ ३ G₂ ४ M साख्यै
 (for सांख्ये) B₁ ३-५ D_n D₁-३ ५ 10 T₂ ३ G₂ ४ उच्यते
 (for 'से)

155 ^a) D₁ ७ ऋषयस्, D₂ ३ ऋषिश्च (for ऋष
 भस्) — D₅ om (hapl.) 155^{bcd} — ^b) D₇ निश्चल,
 T₂ ३ G₂ ४ M कपिल (for निष्कल) B₅ पर, T₁
 शुचि (for शिव) — ^c) D₃ गृहाणा (for गृहस्थस्)
 D₈ ४ ६ च (for त्वम्) V₁ B D_n D₁₀ गृहस्थस्त्वमा-
 श्रमिणाम् — ^d) D₁ ६-९ त्वमीश्वर (for महेश्वर) — T₁
 om 155^c-156^a — ^e) T₂ ३ G₂ ४ M क्रमता (for
 क्रतूना) B₁ ४ D_n D₅ ३ ९ T₂ ३ G₂ ४ उच्यते, D₁-३
 अच्यय (for उच्यसे)

156 T₁ om 156^a (cf v 1 155) — ^a) V₁ B
 D_n D₁₀ भवान् (for महा) — ^c) B₁ ३ D₇ ३ वशि-
 ष्ठ T₁ च (for त्वम्) D₅ T₁ त्व (for च) — ^d)
 B₁ ३ ४ D_n 1 n₂ D₁ ३ ९ T₂ ३ G₂ ४ उच्यते, M एव च
 (for उच्यसे)

157 T₁ om 157 — ^a) V₁ B₃ ५ D₅ ३ अरण्यानां
 B₁ तु, M हि (for च) — ^b) B₃ D₁ ३ ४ ९ T₂
 G₂ ४ M₁ परमेश्वर (for 'श्वर) — ^c) D₁-३ ५ ग्राम्यानां
 च (D₁ 'णा च, D₅ 'ना गो) (for 'णां गो) — ^d)
 M₂-४ भगवल्लो D₉ M₁ पूजित D_n 1 n₂ भवाल्लोक
 प्रपूजित

158 ^b) D₁ [अ]पि, D₂ ३ [अ]सि (for [ए]व)
 — T₁ om, 158^d — ^{cc}) V₁ B D_n D₁₀ त्वम् (for
 च) — ^d) D₁-३ [अ]पि, D₁-९ [अ]थ (for च)

159 ^b) D₁ ६-९ यज्ञाना, D₅ रुद्राणा (for यजुषा)
 — T₁ om 159^{cd} — ^c) B₃ D_n 1 n₂ D₁-४ ६-10 योगीनां
 (for योगी) — ^d) D₁ ६ सिद्धानां (for साख्याना)
 D₁-९ तथा, T₂ ३ G₂ ४ M मुनि (for ह्यसि)

160 ^a) V₁ D₁ [५]पि, T₂ ३ G₂ ४ हि (for स्मि)
 D₅ om from ता देव up to क्षीरोद साग (in 161^a)
 B₁ D₁-४ १ ९ T₂ ३ G₂ ४ देव, D₅ चैव (for देव)
 — ^b) D_n 1 देवराज्, D_n ३ धर्मराज्, D₁-३ कर्ष्यराज्,
 B_{om} ed Kumbh ed हृद्यवाद् (for धर्मराज्) D₁
 G₂ अपि (for असि) — D_n 1 n₂ om 160^d-161^a
 — ^d) V₁ B₃ ५ यतीना (for गं) B₁ D₅ ३ ९ T₂
 G₂ ४ M₁ उच्यते (for 'से)

161 D_n 1 n₂ om 161^a, D₅ om up to क्षीरोद
 साग (in 161^a) (cf v 1 160) — ^b) D₁ ६ शैलाना
 (for शैलाना) — T₁ om 161^{cd} — ^c) B₃ ३ D₁ [अ]पि
 (for [अ]सि) — D₅ om 161^{de} — ^d) D₁ ब्रह्मा
 (for विप्राणा) — ^e) B₁ देवाना (for लोकानां) — ^f)
 D₅ लोकाना काल उच्यते

162 ^a) V₁ B D_n D₁ ३ १० लोके प, D₁ ३ T₁ G₁

यच्चान्यदपि लोकेषु सत्त्वं तेजोधिकं स्मृतम् ।
 तत्सर्वं भगवानेव इति मे निश्चिता मतिः ॥ १६२
 नमस्ते भगवन्देव नमस्ते भक्तवत्सल ।
 योगेश्वर नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसंभव ॥ १६३
 प्रसीद मम भक्तस्य दीनस्य कृपणस्य च ।
 अनैश्वर्येण युक्तस्य गतिर्भव सनातन ॥ १६४
 यं चापराधं कृतवानज्ञानात्परमेश्वर ।
 मद्भक्त इति देवेश तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ १६५
 मोहितश्चास्मि देवेश तुभ्यं रूपविपर्ययात् ।
 तेन नार्थं मया दत्तं पाद्य चापि सुरेश्वर ॥ १६६
 एवं स्तुत्वाहमीशानं पाद्यमर्घ्यं च भक्तितः ।

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा सर्वं तस्मै न्यवेदयम् ॥ १६७
 ततः शीताम्बुसंयुक्ता दिव्यगन्धसमन्विता ।
 पुष्पवृष्टिः शुभा तात पपात मम मूर्धनि ॥ १६८
 दुन्दुमिश्र ततो दिव्यस्ताडितो देवकिंकरैः ।
 ववौ च मारुतः पुण्यः शुचिगन्धः सुखावहः ॥ १६९
 ततः प्रीतो महादेवः सपत्नीको वृषध्वजः ।
 अब्रवीन्निदिशांस्तत्र हर्षयन्निव मां तदा ॥ १७०
 पर्यध्वं त्रिदिशाः सर्वे उपमन्योर्महात्मनः ।
 मयि भक्तिं परां दिव्यामेकभावादवस्थिताम् ॥ १७१
 एवमुक्तास्ततः कृष्ण सुरास्ते शूलपाणिना ।
 ऊचुः प्राञ्जलयः सर्वे नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ १७२

M लोकेषिन्, T₂ s G₄ 'के स्म (for 'केषु) —^b)
 V₁ B Dn सर्वं, T₁ सर्वं (for सत्त्वं) —^c) D₈-9
 एक (for एव)

163 ^a) B₂ partly damaged D₁-9 नमस्ते देवदेवेश
 —^c) D₁ s 4-9 M₁ योतीश्वर —^d) D₉ T₂ s G₂ s
 शमवे (for संभव)

164 ^a) B₂ (also as in text) मध्यकृन् (for प्रसीद)
 —^c) D₈ तप्तस्य (for युक्तस्य) —^d) D₁ सनातन

165 ^a) V₁ B Dn D₂ 10 T G₂ s यश्च (for यं)
 D₁ 6-9 वा (for च) —^b) B₂ s Dn₁ n₂ D₉ 10
 अज्ञात्वा (for नात्) —^c) D₂ om (hapl) 165^c-166^d V₁
 reads 165^c-166^a twice D₉ reads 165^c-167^b twice
 —^d) D₁ s सर्वं तं (D₂ त्वं), M₁-3 त सर्वं (for तत्सर्वं)

166 For the repetition in V₁ D₉, cf. v 1 165
 D₈ om 166 (cf. v 1 165) T₁ om 166 —^a)
 D₂ (also as in text) मे शिवश्च, T₂ समोहितो (for
 मोहितश्च) V₁ (second time) B₁ Dn₈ D₁ s 10 देवेन
 (for श्) —^b) V₁ B Dn D₁₀ त्वया, M मुख्य-
 (for तुभ्यं) B₂ damaged, D₄ s विपर्यये —^c) B₂
 damaged for 166^{ad} —^c) V₁ Dn नार्थं (Dn₂ धं)
 तेन (by transp), D₁ s तेनार्थं (D₁ र्थं) च D₄-9 s
 (both times) तेन चार्थो (D₁ नार्थो, D₈ नार्थो, D₁ s
 वार्थो) मया दत्त —^d) D₁ वा (for च) V₁ B₁ s-5
 Dn D₁₀ महेश्वर (for सुरेश्वर)

167 For the repetition in D₈, cf. v 1 165
 Before 167, D₈ ins उपमन्युरुवाच —^a) T₁ स्तुत्वा

तम्, T₂ s G₂ s M उक्त्वा तम् (for स्तुत्वाहम्) D₁-8
 महेशान —^b) D₁ पाद्यमर्घं, D₈ पाद्य सर्वं —^d)
 T₂ s G₂ s M तस्मै सर्वं (by transp) B₂ s D₁ s
 न्यवेदयम्, M₁ निवेदयत्

168 T₁ om 168^a-174^b —^a) D₈ शीताम्बु, some
 unused MSS शीता सु (for शीताम्बु) —^b) D₁
 शुभान्विता, D₈ स्रगन्विता (for 'सम') D₂ s दिव्य-
 गंधान्विता शुभा —^c) D₂ s शिवा (for शुभा) —^d)
 D₁ s हर (for मम) T₂ s G₂ s M मम मूर्धनि
 चापतत्

169 T₁ om 169 (cf. v 1 168) —^a) V₁ B
 Dn D₁₀ तदा (for ततो) D₈ देवैस् (for दिव्यैस्)
 —^b) D₈ s 10 ताडिता B₂ दिव्य (for देव) D₅ s
 किंकरै (for किंकरै) —^c) B₁ शुचि*, M शुचि-
 गंध (for शुचिगन्ध) D₁-9 दिव्यगन्धसम (D₁ s 'ध
 शुभा, D₂ धशुभा) न्वित

170 T₁ om 170 (cf. v 1 168) —^b) B₂ partly
 damaged T₂ s G₂ s M सर्वलोकेश्वर प्रभु —^d) D₁ s
 अपि (for ह्व) D₈ मा D₄ 6-9 तथा; D₈ अथ
 (for तदा)

171 T₁ om 171 (cf. v 1 168) —^c) V₁ B₁
 Dn नित्यम्, B₂ s D₁₀ नित्याम् (for दिव्याम्) D₁
 s 4-9 मयि (D₂ 'या) भक्तिः परा दिव्या (D₈ नित्यम्)
 —^d) D₁-9 ए (D₂ s चै) कभावाद (D₁-8 'वे न्य) वस्थिता

172 T₁ om 172 (cf. v 1 168) —^a) N

भगवन्देवदेवेश लोकनाथ जगत्पते ।
 लभतां सर्वकामेभ्यः फलं त्वत्तो द्विजोत्तमः ॥ १७३
 एवमुक्तस्ततः शर्वः सुरैर्ब्रह्मादिभिस्तथा ।
 आह मां भगवानीशः प्रहसन्निव शंकरः ॥ १७४
 वत्सोपमन्यो प्रीतोऽस्मि पश्य मां मुनिपुंगव ।
 दृढभक्तोऽसि विप्रैर्मे मया जिज्ञासितो ह्यसि ॥ १७५
 अनया चैव भक्त्या ते अत्यर्थं प्रीतिमानहम् ।
 तस्मात्सर्वान्ददाम्यद्य कामांस्तव यथेप्सितान् ॥ १७६

एवमुक्तस्य चैवाथ महादेवेन मे विमो ।
 हर्षादश्रूण्यवर्तन्त लोमहर्षश्च जायते ॥ १७७
 अश्रुवं च तदा देवं हर्षगद्गदया गिरा ।
 जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणम्य च पुनः पुनः ॥ १७८
 अद्य जातो ह्यहं देव अद्य मे सफलं तपः ।
 यन्मे साक्षान्महादेवः प्रसन्नस्तिष्ठतेऽग्रतः ॥ १७९
 यं न पश्यन्ति चाराध्य देवा ह्यमितविक्रमम् ।
 तमहं दृष्टवान्देवं कोऽन्यो धन्यतरो मया ॥ १८०

(except D₁ s) तदा (for तत) —^o) T₂ s G₂ 4 M
 भूत्वा (for सर्वे) —^d) B₁ 4 D₁-4 s s 10 नमस्कृत्य
 (for स्कुत्वा) D₉ नमस्ते वृषभध्वज

173 T₁ om 173 (cf v 1 168) —^a) D_{n1} ns
 D₆ s भगवान् —^o) G₂ कामाढ्यो (for -कामेभ्य) —^d) T₂ s G₂ 4 M वरं (for फलं) D_{n8} ज्ञात्वा (for
 त्वत्तो) B₈ द्विजर्षभ, D₂ 4 s-s G₂ 4 द्विजोत्तम

174 T₁ om 174^{ab} (cf v 1 168) —^a) D₁
 तदा, D₄ s सुरै (for तत) B₈ 4 D_{n1} ns सर्वं,
 D₃-s सर्वै (for शर्व) —^b) D₂ s देवैर् (for सुरैर्)
 D₂ s-s इन्द्रादिभिस् (for ब्रह्मा) V₁ B₈ 4 D_{n8} D₂ s 10
 तदा (for तथा) —^o) T₁ ततो (for आह) D₁
 मा (for मा) B₈ शर्व (for ईश) —^d) T₁ आह
 (for ह्व)

175 Before 175, V₁ B D_n D₂ 10 ns भगवानुवाच;
 D₃ शकर उवाच —^a) V₁ B D_n D₁₀ तुष्टो (for
 प्रीतो) —^b) T₁ वर वरय सुव्रत —T₁ om 175^c-186^d
 —^o) D_{n3} D₄ s दृढ (for दृढ) T₂ s G₂ 4 M विप्रैर्द्र
 (for विप्रैर्) —^d) D₁ s महा (for मया)

176 T₁ om 176 (cf v 1 175) —^a) B₈ om,
 T₂ s G₂ 4 M वै (for ते) D₂ s अत्यर्थं चैव भक्तिस्ते
 —^b) D₂ अनया, D₁ इत्यर्थं (for अत्यर्थं) B₁ 2 s
 D_{n1} ns D₇-10 प्रीतवान् (for प्रीतिमान्) D₃ G₂ अनया
 (G₂ इत्यर्थं) प्रीतिमन्वहं —^o) D₃ स्पर्शान्, G₂ om
 (for सर्वान्) D₁-s [ए]तान् (for [अ]य) —^d)
 D₄-s मनसि च (for तव यथा) D₁-s कामान्मनसि ते
 स्थि (D₁ संस्थि) तान्

177 T₁ om 177 (cf v 1 175) —^a) D₁ s
 उक्तस्तु (for 'स्व) D₁-s मे (D₈ ते) तात (for चैवाथ)
 T₂ s G₂ 4 M एवमुक्ते ततश्चात —^b) V₁ B D_n D₁₀

धीमता, D₁-s वै विमो, D₄ s-s वै प्रमो, M मे प्रमो
 (for मे विमो) D₅ भक्तिभावेन वै प्रमो —^d) Some
 MSS रोम- (for लोम) B₁ (hapl) om from अ
 जायते up to हर्ष (in 178^b) V₁ B₁-s s D_n D₁₀
 स्वजायत, D₁-s च जातवान् (for च जायते)

178 T₁ om 178 (cf v 1 175) B₄ om up to
 हर्ष (in 178^b) (cf v 1 177) —^a) M₂-4 अत्रव
 B₂ (marg as in text) s कृष्ण (for देव) —^o)
 V₁ B₄ D_{n2} D₅ s T₂ s G₂ 4 अवनीं (for 'नि)

179 T₁ om 179 (cf v 1 175) —^a) D₆ [s]
 स्म्यहं, G₂ ह्यय (for ह्यह) —D₅ om (hapl)
 179^d-180^e —^d) D₁-s [s] पश्यम्, D₆-s वर्तते (for
 तिष्ठते) —For 179^{ab}, V₁ B D_n D₁₀ subst

125*

सफल जन्म चाद्य मे ।

सुरासुरगुरुर्देवो यत्तिष्ठति ममाग्रतः ।

[(L 2) V₁ B₁ दस् (for यत्)]

180 T₁ om 180 (cf v 1 175) D₅ om 180^{ab}
 (cf v 1 179) —^a) B₁ D₁₀ चाराध्य, D_{n1} ns
 चैवाद्या, D₁-s s s [अ]नाराध्य (D₃ 'रभ्य) (for
 चाराध्य) T₂ s G₂ 4 M य शक्राया न पर्यति
 —^b) D₁₀ M -विक्रमा (for 'मम्) D₁-s अपि देवा
 सवासवा, D₄-1 s अपि देवा सुरेश्वरं (D₅ राश्रय),
 T₂ s G₂ 4 देवाश्चाभिनविक्रमा —^o) D₁ दृष्टवान्
 (for दृष्ट) D₂ s G₂ देव (for देव) —^d) M तु
 (for सन्यो) D_{n3} धर्मतरो (for धन्य)

181 T₁ om 181 (cf v 1 175) —^a) D₁-s
 एतद्, D₅ M य वै, D₁₀ य च (for एव) D₃ रं
 ध्यायति हि विद्वाम् —^o) B₁ 2 (marg) s D_{n3} तदि
 शेषम्; B₂ D₂ s यद्विशकम्; D₃ तद्विशकम् (sic), M
 पद्विशक (for 'शकम्). V₁ तद्विनोपं मया स्वार्थं, D_{n1}

एवं व्यायन्ति विद्वांसः परं तत्त्वं सनातनम् ।
 षड्विंशकमिति ख्यातं यत्परात्परमक्षरम् ॥ १८१
 स एष भगवान्देवः सर्वतत्त्वादिरव्ययः ।
 सर्वतत्त्वविधानज्ञः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १८२
 योऽसृजदक्षिणादङ्गाद्ब्रह्माणं लोकसंभवम् ।
 वामपार्श्वोत्तिथा विष्णुं लोकरक्षार्थमीश्वरः ।
 युगान्ते चैव संप्राप्ते रुद्रमङ्गात्सृजत्प्रभुः ॥ १८३
 स रुद्रः संहरन्कृत्स्नं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 कालो भूत्वा महातेजाः संवर्तक इवानलः ॥ १८४

एष देवो महादेवो जगत्सृष्ट्या चराचरम् ।
 कल्पान्ते चैव सर्वेषां स्मृतिमाक्षिप्य तिष्ठति ॥ १८५
 सर्वगः सर्वभूतात्मा सर्वभूतभवोद्भवः ।
 आस्ते सर्वगतो नित्यमदृश्यः सर्वदैवतैः ॥ १८६
 यदि देवो वरो मह्यं यदि तुष्टश्च मे प्रभुः ।
 भक्तिर्भवतु मे नित्यं शाश्वती त्वयि शंकर ॥ १८७
 अतीतानागतं चैव वर्तमानं च यद्विभो ।
 जानीयामिति मे बुद्धिस्त्वत्प्रसादात्सुरोत्तम ॥ १८८
 क्षीरोदनं च भुञ्जीयामक्षयं सह बान्धवैः ।

ns तद्विशेषमतिख्यातः; Ds षड्विंशकमिति विख्यात —^a) T₂ G₂ अक्षर (G₂ क्ष) य (for अक्षरम्) V₁ B Dn₁ ns यदजं ज्ञानमक्षरं, Dn₂ यद्भूतं ज्ञानमुत्तम, D₁ यत्सत्पद-
 मनुत्तमं; D₂ s यत्पर पदमुत्तम, D₁₋₂ यत्तत्परममक्षयं
 (D₅ र); D₁₀ सहजं ज्ञानमक्षर

182 T₁ om 182 (cf. v l 175) —^a) B₅ Dn₁
 D₁₋₂ s एव (for एष) —^b) V₁ B₁ s s Dn₂ ns
 D₁₀ सत्त्वादिर, B₅ भूता; B₁ सिद्धा (for तत्त्वा)
 D₁₋₂ s-2 सर्वतत्त्वार्थदर्शक (D₁₋₂ 'शन', D₇ 'शिक्ष')
 —^c) V₁ सत्त्व- (for -तत्त्व-) —^d) T₂ G₂ प्रधान
 (for 'न') V₁ B Dn D₄ 10 प्रधानपु (V₁ B₁ s s
 'न पु) रुष पर

183 T₁ om 183 (cf. v l 175) —^a) D₁ s-2
 सो (for यो) —^b) D₁₀ कारण (for समवम्)
 —^c) D₁₋₂ वामार्दगात् (for वामपार्श्वत्) D₄₋₉ M
 सृजन् (for तया) —^d) D₁ s T₂ s G₂ s M ईश्वर
 —^e) T₂ s G₂ समनु (for चैव सं) —^f) V₁ B Dn
 D₁₀ ईश, D₁ s-2 अकात् (for अङ्गात्) V₁ B₁
 जगत्; D₂ M₈ सृजन् M₁ s विभु (for प्रभु)
 T₂ s G₂ s रुद्रं प्रभुरयासृजत्

184 T₁ om 184 (cf. v l 175) —^a) D₅ T₂ s
 G₂ M संहरेत् (for 'रन्') —^c) V₁ लोको (for
 कालो) Dn₁ महातेजात्; D₁₋₂ 'देव (D₅ 'व'); T₂ s
 G₂ s परं ब्रह्म (for महातेजा) —^d) D₅ s सावर्तक
 T₂ s G₂ s याति संवर्तकानल — After 184, N ins

126* युगान्ते सर्वभूतानि प्रसन्नविव व्यवस्थित ।

[D₁ समास्थित, D₂ s समाहित (for व्यवस्थित)
 D₅ सहरत्विव सस्थित (for the post half)]

185 T₁ om 185 (cf. v l 175) —^a) T₂ s
 G₂ s अयम् (for एष) T₂ s G₂ s M एव (for
 देवो) —^b) D₁ दृष्ट्वा, T₂ s G₂ s M कुरस्व (for
 सृष्ट्वा) —^c) T₂ s G₂ M कल्पादौ (for 'न्ते') D₁₋₂
 संप्राप्ते (for सर्वेषां) —^d) T₂ s G₂ s M आक्रम्य
 (for आक्षिप्य)

186 T₁ om 186 (cf. v l 175) —^a) D₅ M
 सर्वत (for 'ग') —^b) D₅ om 186^{cd} —^c) D₁₋₂ s-2
 देव (for नित्यम्) —^d) D₁ s s-2 स दृश्य, D₂ s
 चादृश्य (for अ) D₁ G₂ M₁ देवतै — After
 186, M ins

127* अम्रवं तमह भूय प्रणम्य शिरसा भवम् ।

187 ^a) Dn₁ ns D₁ देवो (for देवो) —^b)
 D₄ s विभु, D₅ प्रभो (for प्रभु) V₁ B Dn D₁₀
 यदि दृष्टोसि मे प्रभो — For 187^{ab}, T₁ subst.

128* सतस्त्वहमनुज्ञात उक्तवानस्मि शंकरम् ।

While T₂ s G₂ s subst. for 187^{ab}

129* तं त्वां प्रणम्य शिरसा प्रसाद्य प्रार्थये प्रभो ।

[G₂ प्रार्थयेत् (for 'वे)]

—^c) G₂ तन् (for मे) D₅ नित्या; D₅ तुभ्यं (for
 नित्यं) —^d) D₁ शंकरे V₁ B Dn D₁₀ त्वयि देव
 सुरेश्वर

188 ^b) D₁₋₂ यत्प्रभो, T G₂ s M नित्यश (for
 यद्विभो) —^d) T G₂ s M सुरेश्वर (for सुरोत्तम)
 V₁ B Dn D₁₀ प्रसादात्सुरसत्तम

189 ^a) B₁ s s क्षीरौदनं D₁ सुजीत, D₂ 'य,
 D₅ भुजेय (for भुञ्जीयाम्) —^b) D₅ भक्षय्य; T₂

आश्रमे च सदा मद्यं सांनिध्यं परमस्तु ते ॥ १८९
 एवमुक्तः स मां प्राह भगवानल्लोकपूजितः ।
 महेश्वरो महातेजाश्चाचरगुरुः प्रभुः ॥ १९०
 अजरश्चामरश्चैव भव दुःखविवर्जितः ।
 शीलवान्गुणसंपन्नः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ॥ १९१
 अक्षयं यौवनं तेऽस्तु तेजश्चैवानलोपमम् ।
 क्षीरोदः सागरश्चैव यत्र यत्रेच्छसे मुने ॥ १९२
 तत्र ते भविता कामं सांनिध्यं पयसो निधेः ।
 क्षीरोदनं च भृङ्ग त्वममृतेन समन्वितम् ॥ १९३

बन्धुभिः सहितः कल्पं ततो मामुपयाससि ।
 सांनिध्यमाश्रमे नित्यं करिष्यामि द्विजोत्तम ॥ १९४
 तिष्ठ वत्स यथाकामं नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
 स्मृतः स्मृतश्च ते विप्र सदा दास्यामि दर्शनम् ॥ १९५
 एवमुक्त्वा स भगवान्छर्यकोटिसमप्रभः ।
 ममेशानो वरं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ १९६
 एवं दृष्टो मया कृष्ण देवदेवः समाधिना ।
 तदवाप्तं च मे सर्वं यदुक्तं तेन धीमता ॥ १९७
 प्रत्यक्षं चैव ते कृष्ण पश्य सिद्धान्वयवस्थितान् ।

G₂ 4 सक्षीर (for अक्षयं) V₁ D₁ सर्व- (for सह)
 — °) D₇ वसते (for च सदा) V₁ B D_n D₁₀ [अ-
 स्माकं (for मद्यं) — °) D₉ मे (for ते)

190 °) D₁₋₈ 5 10 तु (D₁₀ स) मामाह, D₁ 6-9 तु
 तं (D₈ *त, D₉ सुत) प्राह (for स मा प्राह) — T₁
 om 190°d — °) T₂ 8 G₂ 4 M ईश्वरो (for महेश्वरो)
 — °) V₁ B D_n D₁₀ शिव (for प्रभु)

191 Before 191, V₁ B D_n D₉ 10 G₂ 1ns भगवानु
 वाच, D₁ 4-8 महेश्वर उवाच, D₉ महेश उवाच, T₂ 8
 G₂ महादेव — °) D₁₋₈ 6 सर्व- (for भव) V₁ B₂₋₅
 D_n D₁₀ त्व दुःख (for दुःखवि) D₁ 6-9 सर्वदुःखैर्वि-
 वर्जितै — After 191°d, V₁ B D_n D₈ 10 1ns

130* यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वित ।
 [B₁ तपस्वी (for यशस्वी)]
 — V₁ B D_n D₈ 10 cont D₁₋₇ 9 1ns after 191°d

131* ऋषीणामभिगम्यश्च मत्प्रसादाद्भव्यसि ।
 [D₁₋₉ मुनीनां पूजनीयश्च (for the prior half)]
 — T₁ om 191°d — °) D₁₋₅ 9 रूप, T₂ 8 G₂ 4
 M श्रुत- (for गुण-) — °) D_n D₇ दर्शिन

192 °) B₁ अक्षर (for 'य) T G₂ 4 M चैव
 (for तेऽस्तु) — °) T G₂ 4 M कुल गोत्र तथैव च
 — Before 192°d, M₁ 1ns देव — °) D₁₋₉ क्षीरोद,
 G₂ सरित D₉ क्षीरोदस्त्रेण नित्यं — °) V₁ B D_n
 D₁₀ [हृच्छसि प्रियं (for से मुने)]

193 °) D₁ 2-6 नित्य (for काम) — °) B₁ D₁ 6
 1 9 निधि (for निधे) D₁₋₅ सांनिध्ये (D₂ 'ध्य) स
 पयोनि (D₁ 'द)धि — For 193°d, T G₂ 4 M subst.

132* तत्र तत्रैव सांनिध्यं करिष्यति न सशय ।

[M₁ मजिष्यति]

— °) B₂₋₅ D_n 1ns क्षीरोदन D₁₋₉ भोक्ष्य (D₄ 6 'क्ष-
 से तत्पयो वत्स (D₄ 6 नित्यम्), T G₂ 4 M उपभुज्य
 प (M भुजानस्तप्य) यस्तात — °) D₁₋₈ त्व (D₁ सु)
 मृतेन (for अं) D₇ समन्वित

194 °) D_n 1 M₁ सहित (for 'त) D₉ काल (for
 कल्प) — After 194°d, N 1ns

133* अक्षया वान्धवाश्चैव कुल गोत्र च ते सदा ।

भविष्यति द्विजश्रेष्ठ मयि भक्तिश्च शाश्वती ।

[(L 1) D₇ 9 [ए]व (for [ए]व) — (L 2) D_n
 भविष्यति D₁ शाश्वता]

— T₂ 8 G₂ 4 M transp 194°d and 195 — °) B₁
 partly damaged V₁ B₁ 3-5 D_n D₁ 4-9 चाश्रमे (for
 आ') D₁₀ सांनिध्यश्चाश्रमे तुभ्य (sio) — °) D₁₋₈
 करिष्ये ते (for 'व्यामि) T G₂ 4 M तवानघ (for
 द्विजोत्तम)

195 T₁ om 195 T₂ 8 G₂ 4 M transp 194°d and
 195 — °) D₂ 8 द्विज (for वत्स) — °) V₁ B
 D_n D₉ 10 नोत्कण्ठा च करि (V₁ भवि) 'यमि — °) T₂ 8
 G₂ 4 वत्स (for विप्र) — °) D₁₋₉ पुनर् (for सदा)
 T₂ 8 G₂ 4 M पुनर्यास्यामि दर्शन — For 195°d, V₁
 B D_n D₁₀ subst.

134* स्मृतस्त्वया पुनर्विप्र करिष्यामि च दर्शनम् ।

196 °) D_n 8 परम् (for परम्) T G₂ 4 M महा
 देव (for स भगवान्) — °) V₁ B D_n D₁₀ ईशान म
 वरान्दरा D₁ 6-9 तस्य (D₁ 8 सै, तानो वरान्दरा; D₁
 ममेप्सितान् वरान्दरा

श्रवीन्विद्याधरान्यक्षान्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ १९८

पश्य वृक्षान्मनोरम्प्यान्सदा पुष्पफलान्वितान् ।

सर्वतुङ्गसुमैर्युक्तान्निगधपत्रान्नुशाखिनः ।

सर्वमेतन्महाबाहो दिव्यभावसमन्वितम् ॥ १९९

इति श्रीमहामारुते अनुशासनपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

उपमन्युरुवाच ।

एतान्सहस्रशश्चान्यान्समुध्यातवान्हरः ।

कस्मात्प्रसादं भगवान्न कुर्यात्तव माधव ॥ १

त्वादृशेन हि देवानां श्लाघनीयः समागमः ।

15

197 °) D₁ तदेवातं D₂ : तदेवातं मया सर्वं, T₁ बवाप्तमेव मे सर्वं —^d) B₂ damaged, D₁ : शूलिना, D₁ om (for धीमता)

198 T₁ om. 198^a-199^d —^a) B₂ partly damaged D₂ : ते सदा (for चैव ते) —^b) T₂ : G₂ : M श्वस्थितान् (for ह्यय) D₁ : पश्य सिद्धि-रवस्थिता —^c) D₁-^o चैव (for यक्षान्) —^d) D₂ 10 गधर्वाप्सरसा तथा, T₂ : G₂ : M 'र्वान्प्सरोगणान्

199 T₁ om. 199^{abed} (cf. v l. 198) —^a) D₁ om, T₂ : G₂ : M अनौपम्यान् (for मनोरम्यान्) —^b) D₁ om सदा —For 199^{ab}, V₁ B Dn D₁₀ subst.

135* पश्य वृक्षलतागुल्मान्सर्वपुष्पफलप्रदान् ।
— D₁-s om (hapl) 199^{abed} —^c) B₁ सर्वत्र, D₁ 6-9 सर्वास्तु (for सर्वतु) T₂ : G₂ : कुसुमायुक्तान् (for कुसुमैर्यु) —^d) D₁ : आर्द्रः, D₂ नम्र (for क्षिग्ध) B₂-s D₁₀ गधिन (for शाखिन) V₁ B₁ Dn सुखपत्रान्सुगधिन, D₂ क्षिग्धान्वृक्षान्सुशाखिन — Dns om 199^{ab} —^c) D₂ एव (for एतत्) —^d) D₁ दिव्यभावै (for भाव) —For 199^{ab}, T G₂ : M subst

136* एवमेतन्महादेवाष्ट्यध्वानसि केशव ।

— After 109, V₁ B Dns ns D₁-10 ins

137* प्रसादादेवदेवस्य ईश्वरस्य महात्मन ।

Colophon om in V₁ B₂ Dn D₁₀ — Parvan name B₁ : s : D₁ : शान्ति — Sub-parvan B₁ : s : D₁-s M दानधर्मे — Adhy name B₁ मेघवाहनपर्व, D₁-s उपमन्युवरप्राप्ति, D₁ 6-9 उपमन्युवरप्रदानः, D₂ उपमन्योराख्यानं, M उपमन्युस्तव — Adhy no (figures, words or both) D₂ 13, T₁ 237, T₂ : G₂ : 46, M 36 — Sloka no Dn 59

~~15~~ G₁ : s om this adhy (cf v l 19 14 1)
For the sequence in T₁, of v l 13 14 1

1 Before the ref, N Kumbh. ed ins

वासुदेव उवाच ।

198* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रत्यक्षमिव दर्शनम् ।

विस्मय परम गत्वा अश्रुवं त महासुनिम् ।

धन्यस्त्वमसि विप्रेन्द्र कस्त्वदन्योऽस्ति पुण्यकृत् ।

यस्य देवातिदेवस्ते सानिध्यं कुरुतेऽश्रमे ।

अपि तावन्ममाप्येव दद्यात्स भगवाच्छिवः । [5]

दर्शनं मुनिशार्दूल प्रसादं चापि शकर ।

[(L 1) B₁ एव (for एतत्) D₁-s ऋषे प्रत्यक्ष-दर्शन, D₁-s ऋषे प्रयतमानस (for the post half) —(L 2) D₂ अश्रुव D₁₀ अह (for महा-) D₂ : तमश्रुवमह मुनि (for the post. half) —(L 4) D₁ 6-9 अपि (for यस्य) Dns ns D₁-9 देवाधि, D₂ : 'दि (for ति) Dns 'देवस्य (for 'स्ते) D₂ सानिध्ये D₁ कुरु मे (for कुरुते) —(L 5) D₁-s नाम (for तावन्) D₂ : ददाति, D₁ : दद्याच्च (for 'स्त) B₁ भव (for शिव) —(L 6) D₁ : २ २ वा (for च) D₁ शंकर B₂ प्रसादे त्वापि शकर, D₂ प्रसादे वापि शकर (for the post. half)]

— After the ref., N Kumbh. ed. ins

139* द्रक्ष्यसे पुण्डरीकाक्ष महादेवं न संशय ।

अधिरैणैव कालेन यथा दृष्टो मयानघ ।

चक्षुषा चैव दिव्येन पश्याम्यमितविक्रम ।

षष्ठे मासि महादेव द्रक्ष्यसे पुरुषोत्तम ।

षोडशाष्टौ वराऽपि प्राप्स्यासि त्वं महेश्वरात् । [5]

सपत्नीकाद्यदुःखेष्ट सत्यमेतद्वीमि ते ।

ब्रह्मण्येनानृशंसेन श्रद्धधानेन चाप्युत ।

जप्यं च ते प्रदास्यामि येन द्रक्ष्यसि शंकरम् ॥ २

कृष्ण उवाच ।

अश्रुपं तमहं ब्रह्मंस्त्वत्प्रसादान्महामुने ।

द्रक्ष्य दितिजसंघानां मर्दनं त्रिदशेश्वरम् ॥ ३

दिनेष्टमे च विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।

दण्डी मुण्डी कुशी चीरी घृताक्तो मेखली तथा ॥ ४

मासमेकं फलाहारो द्वितीयं सलिलाशनः ।

तृतीयं च चतुर्थं च पञ्चमं चानिलाशनः ॥ ५

एकपादेन तिष्ठंश्च ऊर्ध्वाबाहुरतन्द्रितः ।

तेजः सूर्यसहस्रस्य अपश्यं दिवि भारत ॥ ६

तस्य मध्यगतं चापि तेजसः पाण्डुनन्दन ।

इन्द्रायुधपिनद्धाङ्गं विद्युन्मालागवाक्षकम् ।

नीलशैलचयप्रख्यं बलाकाभूषितं घनम् ॥ ७

तमास्थितश्च भगवान्देव्या सह महाद्युतिः ।

तपसा तेजसा कान्त्या दीप्त्या सह भार्यया ॥ ८

अतीतानागतं चैव वर्तमानं च नित्यश ।

विदितं मे महाबाहो प्रसादात्तस्य धीमत ।

[(L 1) B₂ partly damaged for the prior half — (L 2) D₁₋₈ प्रयु (for [अ]नय) — (L 3) B₈ D₄ १ विक्रम, D₁₁ n₂ 'म (for 'म) — (L 4) B₈ D₁ २ मामे (for मासि) D₁ ३ पुरुषोत्तम — (L 5) D₁₀ [अ]थो (for [अ]थौ) B₈ 4 D₁₋₇ ३ [ए]व (for [अ]पि) D₁₋₈ ३ प्राप्स्यसे D₄ च (for त्व) — (L 6) D₁ द्विज- (for यदु-) — (L 7) = (var) 14. 188^{ab} — (L 8) D₁₋₄ ६ १ ३ ते (for मे)]

—^b) T₂ ३ G₂ 4 M समभि- (for समनु) D₁₋₈ ज्ञातवान् (for ध्यात*)

2 T₁ om 2^{ab} —^a) M₄ तादृशेन D₂ ३ [ए]व (for हि) D₈ देवेन (for देवाना) —^b) V₁ श्लाघनीय- (for 'नीय) D₁₋₈ स चागम (for समागम) —^c) D₁ ६-10 G₄ [आ]नृशस्येन, D₄ om —^d) V₁ B (except B₂) D₁₁ D₂ ३ ३ 10 T₈ G₂ 4 M₁ 4 [अ]प्युत (for 'प्युत) —^e) V₁ B D₁ D₁₀ तु ते, D₄ तव, D₈ च तत्, D₆₋₉ ते च (by transp) —^f) V₁ D₈ १ द्रक्षसि T₁ शाश्वत (for शंकरम्)

3 T₁ ३ G₂ M om the ref. B D₁₁ n₂ D₄ ३ ३-10 विष्णुर्, D₄ ३ वासुदेव (for कृष्ण) —^a) M अग्रवं —^b) D₁₋₉ द्विजोत्तम (for महामुने) —^c) D₁₀ T₂ ३ G₂ 4 द्रक्ष्येयमघसधानां, T₁ द्रक्ष्येय वृषकेतु वै — T₁ om 3^d-4^a —^d) B₈ om, D₈ मर्दने G₂ त्रिदशेश्वर — After 3, N ins

140* एव कथयतस्तस्य महादेवाश्रितं कथाम् ।

दिनान्यष्टौ ततो जग्मुर्मुहूर्तमिव भारत ।

[(L 1) D₁₁ महादेवकथाश्रितं (for the post. half). — (L 2) B₂ तथा जग्मुर्, D₁₋₃ जगामैको, D₄₋₉ जगामाथ (for ततो जग्मुर्), D₁₋₈ मुहूर्तं (for 'तम्)]

4 T₁ om 4^a (cf. v 1 3) —^a) V₁ B₂ 4 D₈ 10 तु (for च) —^b) D₁₋₃ मुह, T₁ मुदी (for मुण्डी) D₁₁ चीर (for चीरी) —^c) D₁₋₈ कपाली (for घृताक्तो) B₈ मेखली, D₁ ३ मुशली (for मेखली) V₁ B D₁₁ n₂ D₁₀ कृत, D₁₁ कृत (for तथा)

5^b) V₁ D₈ सलिलाशन, G₂ चानिलाशन — T₁ om 5^c-6^b B₈ G₂ om (hapl) 5^{cd} —^d) D₁ वा (for च) D₁₁ D₁₀ जलाशन (for [अ]नि*).

6 T₁ om 6^{ab} (cf. v 1 5) —^a) D₁ ३ om च D₂ चातिष्ठम् (for तिष्ठश्च) —^d) D₁ ६-९ ददर्श, D₁ ददर्शे (for अपश्य) D₁ ददर्शेऽप्यथ भारत, D₁ ३ चापश्यमथ भा*

7 T₁ om 7^{ab} —^a) D₈ मध्य, D₁₋₉ मध्ये (for मध्य) D₁₁ वा (for च) —^b) D₁₋₇ ३ तेजोन्यत् (for तेजस) D₁₋₈ तेजोन्यत्पार्थिवेश्वर —^c) V₁ 11 सवर्णमं, D₁₋₉ निबद्धाग (D₈ 'स) (for पितं) —^d) B₈ यवाक्षक, B₈ D₁₋₁ ६-९ गवाक्षितं (B₈ D₁ 'कं), T₁ G₂ 4 M विभूषितं (for गवाक्षकम्) D₁ विद्युन्मालामिवाक्षिक (sic) —^e) D₈ नील (for नील) D₁ om, G₂ श्लेष (for शैल) D₈ युत, T₁ G₂ 4 M घन- (for -चय-) D₄ नीलशैलं च यथार्थं (sic) —^f) D₁₀ घन (for घनम्) D₁₁ n₂ बलाकामूषितान्तं

8^a) V₁ B₁ ३ D₁₁ n₂ D₁₀ तत्र (B₁ 'त) स्थितश्च D₄ ३ ३ तमाश्रितश्च (for 'स्थितश्च) D₄ स (for च) B₂₋₄ D₁₁ तत्र स्थित स भगवान् — B₂ partly damaged for 8^b T₁ om 8^{cd} —^c) D₁₋₁ ६-९ तेजसा तपसा काल्या —^d) D₁₋₉ प्रदीप्तं (D₁₋₁ ३ 'स) T₁ ३ G₂ दीपयन्, G₂ M दीपयन्स (for दीप्तया)

9^a) D₈ रुद्रो (for रुद्र) —^b) T₁ दैव्या सोमेन

रराज भगवांस्तत्र देव्या सह महेश्वरः ।
 सोमेन सहितः सूर्यो यथा मेघस्थितस्तथा ॥ ९
 संहृष्टरोमा कौन्तेय विस्मयोत्फुल्ललोचनः ।
 अपश्यं देवसंघानां गतिमार्तिहरं हरम् ॥ १०
 किरीटिनं गदिनं शूलपाणिं
 व्याघ्राजिनं जटिलं दण्डपाणिम् ।
 पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
 शुभाङ्गदं व्यालयज्ञोपवीतम् ॥ ११
 दिव्यां मालामुरसानेकवर्णां
 समुद्रहन्तं गुल्फदेशावलम्बाम् ।
 चन्द्रं यथा परिविष्टं ससंध्यं

वर्षात्यये तद्वदपश्यमेनम् ॥ १२
 प्रमथानां गणैश्चैव समन्तात्परिवारितम् ।
 शरदीव सुदुष्प्रेक्ष्यं परिविष्टं दिवाकरम् ॥ १३
 एकादश तथा चैनं रुद्राणां वृषवाहनम् ।
 अस्तुवन्नियतात्मानः कर्मभिः शुभकर्मिणम् ॥ १४
 आदित्या वसवः साध्या विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
 विश्वामिः स्तुतिभिर्देवं विश्वेदेवं समस्तुवन् ॥ १५
 शतक्रतुश्च भगवान्विष्णुश्चादितिनन्दनौ ।
 ब्रह्मा रथन्तरं साम ईरयन्ति भवान्तिके ॥ १६
 योगीश्वराः सुबहवो योगदं पितरं गुरुम् ।
 ब्रह्मर्षयश्च ससुतास्तथा देवर्षयश्च वै ॥ १७

संयुत — T₁ om 9^o-10^b — ^a) D₁ मेघ, D₂ मेघ
 (for मेघ) D₁ ० तदा (for तथा)

10 T₁ om 10^{ab} (cf v 1 9) — ^a) D₀ स (for
 सं) D₀ पृथ (for -रोमा) — ^o) D₁ ०-० देवानां
 (for सघानां) — ^a) D₁-1 परं (for हरम्) T₁
 देवमोक्षं महेश्वर

11 ^a) T₂ २ G₂ जटिलं (T₂ 'न') (for गदिन)
 — T₂ २ G₂ ४ om (hapl) 11^b, T₁ reads the same
 after 11^d — ^b) D₁₀ जटिन (for 'लं) M हस्तं
 (for -पाणिम्) T₁ व्याघ्राजिनं दन्तिनं च त्रिनेत्रं — ^a)
 V₁ दिव्य (for व्याल) B₁ २ २ यज्ञोपवीतिनं (B₁
 'वीति)

12 T₁ om 12^a-29^b — ^a) B₁ T₂ २ G₂ ४ M
 उरसा नैक, D₁ ०-० 'सामेक; D₀ सुपुष्पानेक (for
 उरसा) — ^b) B₁ गुह्य (for गुह्य) B₁ D₁ ०
 देशावलम्बं — ^o) D₁ ०-० यथा चद्रं (by transp),
 T₂ २ G₂ ४ M सूर्यं (M अङ्कं) यथा D₁₀ परिधिस्थ (for
 'विष्ट) D₀ यथा चद्रं परिविष्ट समताद् — ^a) D₀ २
 अपश्यमानं (for 'मेनम्) — After 12, T₂ २ G₂ ४ 1ns

141* महेश्वरं नन्दिवितायकाद्यै ।

13 T₁ om. 13 (cf v 1 12) — ^a) B₁ प्रथमानां;
 D₁ ०-० प्रमदानां (for 'धाना) D₁ damaged, D₂ २
 [अ]पि (for [ए]व) — ^o) Some MSS सुदुष्प्रेक्ष्य;
 B₁ २ D₁ ० M सुदुष्प्रेक्ष्य

14 T₁ om. 14 (cf v 1 12) — ^a) V₁ B Dn
 D₁₀ शतान्येवं (V₁ 'न', B₁ 'व'), D₁-० तथा चैकं (D₁

'व), T₂ २ G₂ ४ शता (G₂ तै) श्रैने (for तथा चैन)
 — B₁ partly damaged for 14^{ab} — ^b) D₁ ४ ०-10
 रुद्रा वै (for रुद्राणां) T₂ २ G₂ ४ रुद्रा सगणबाधवा
 — For 14^{ab}, M subst

142* एकादशा गताश्चैव रुद्राश्चैनं सुखावहम् ।

— ^o) B₁ D₁ २ D₁₀ T₂ २ G₂ अस्तुवं (for 'वन्) B₁
 M₁ नियता (M₁ 'मा'मान, D₁ ०-० 'ताश्चैव; M₁
 'ताश्चैन (for 'तात्मान) B₁ D₁ १ २ M₂ २ अस्तुवं
 नियतामानं, D₁-२ 'वं नियताश्चैव — ^a) B₁ २ D₁ ० १
 G₂ ४ कर्मणां (B₁ 'णा), D₁ २ ० T₂ २ 'कर्मिणा, D₀
 लक्षणै; D₁₀ कारिण (for 'कर्मिणम्)

15 T₁ om 15 (cf v 1 12) — ^a) D₁ आदित्य,
 D₂ 'त्यो (for 'त्या) D₁-० रुद्रा (for साध्या) — ^o)
 D₀ १ विश्वामि (for विश्वामि) T₂ २ G₂ चैन, G₂
 चैव (for देव) D₀ विश्वामि स्तुवतो मुख्यं — ^a) B₁
 विश्वेदेव, M विश्वेदेवा (for विश्वेदेव) D₁-० ०-० स्तु-
 वन्ते (D₁ ० १ ० 'ति) विश्वतोमुख, D₀ वास्यैस्त्वत्कर्मगोचरै;
 T₂ २ G₂ ४ नीलकण्ठसुमापति

16 T₁ om 16 (cf v 1 12) T₂ २ G₂ ४ om. 16
 — ^b) D₁ १ D₁ १ दिति (for [अ]दिति) V₁ B₁ D₁₀
 (by corr) -नदिनौ, D₁-० नन्दन (for 'नौ) — B₁
 om. 16^a-17^d D₀ om. 16^a-18^a — ^a) D₁-२ प्रेरयद्दे,
 D₁ ०-० प्रेरयद्दे; M ईरयेतां (for 'वन्ति) D₁₀
 ईश्वरत्वे तदतिके

17 For the substitution in T₂ २
 cf. v. 1 29 T₁ om 17 (cf. 12

पृथिवी चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।
 मासार्धमासा ऋतवो राज्यः संवत्सराः क्षणाः ॥ १८
 सुहृताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः ।
 दिव्या राजन्नमस्यन्ति विद्याः सर्वा दिशस्तथा ॥ १९
 सनत्कुमारो वेदाश्च इतिहासास्तथैव च ।
 मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ २०
 मनवः सप्तसोमश्च अथर्वा सबृहस्पतिः ।
 भृगुर्दक्षः कश्यपश्च वसिष्ठः काश्य एव च ॥ २१
 छन्दांसि दीक्षा यज्ञाश्च दक्षिणाः पावको हविः ।
 यज्ञोपगानि द्रव्याणि मूर्तिमन्ति युधिष्ठिर ॥ २२

प्रजानां पतयः सर्वे सरितः पन्नगा नगाः ।
 देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥ २३
 सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्बुदानि च ।
 नमस्यन्ति प्रभु शान्तं पर्वताः सागरा दिशः ॥ २४
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः ।
 दिव्यतानेन गायन्तः स्तुवन्ति भवमद्भुतम् ।
 विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राक्षसास्तथा ॥ २५
 सर्वाणि चैव भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 नमस्यन्ति महाराज वाङ्मनःकर्मभिर्विशुम् ।
 पुरस्ताद्विष्ठितः शर्वो ममासीन्निदशेश्वरः ॥ २६

17 (cf v 1 16) —^a) B₁ D₁ 8-9 योगेश्वरा D₁
 2 8-9 च (for सु) —^o) V₁ ससुत —^d) D₁
 om तथा B₂ damaged, D₁ 4 8-9 M ये, D₈ ते
 (for वै)

18 For the substitution in T₂ 8 G₂ 4, of v 1 29
 T₁ om 18 (cf v 1 12) D₈ om 18^a (cf v 1 16)
 —^a) B₂ damaged V₁ B₁ 8-8 चातरीक्ष —^o) B₈
 मासा मासार्धऋतवो —^d) V₁ B Dn D₁₀ रात्रि-
 M₁ राश्य (for राश्य)

19 For the substitution in T₂ 8 G₂ 4, of v 1 29
 T₁ om 19 (cf v 1 12) M om (hapl ?) 19^b-21^a
 —^o) D₁-4 देव्यो (for दिव्या) D₁ 8-9 अपश्य वै (for
 नमस्यन्ति) —^a) B₈ D₁-8 दिव्या (for विद्या) V₁
 B₂ (marg) Dn सत्त्वविदस्य (for सर्वा दिशस्य)

20 For the substitution in T₂ 8 G₂ 4, of v 1 29
 T₁ om 20 (cf v 1 12) M om 20 (cf v 1 19)
 —^a) V₁ B₂-5 Dn D₁₀ देवाश्च (for वेदाश्च) —^b)
 D₁-8 सेतिहासास्, D₁ 10 इतिहासास् (for सास्)
 —^o) D₈ मरीचिरंगिरात्रिश्च

21 For the substitution in T₂ 8 G₂ 4, of v 1 29
 T₁ om 21 (cf v 1 12) M om 21^a (cf v 1 19)
 B₂ partly damaged —^a) D₁ 8-9 मनव सोमसस्था
 (D₁ 'जा)श्च —^b) D₁-10 तथा व्यासबृहस्पती (D₂
 'त्ति) —^o) V₁ Dn काश्यपश्च, B₁ D₁-8 5 7-10
 वसि (B₁ D₁ 8 'दि)ष्ठश्च (for कश्यपश्च) D₁ 8 भृगु-
 र्वसिष्ठो दक्षश्च M ऋतुर्दक्ष काश्यपश्च —^d) B₂-5 Dn₁
 वशिष्ठ. B₁ D₁-10 विश्वामित्रोय (D₈ 'त्रश्च) भार्गव

22 For the substitution in T₂ 8 G₂ 4, of v 1 29,

T₁ om 22 (cf v 1 12) —^a) M यज्ञा दीक्षाश्च (by
 transp) —^b) D₁ 8-8 पावक (for 'को) —^o)
 D₁ 8-8 यज्ञोपहारद्रव्याणि, D₈ M 'पागानि द्रव्याणि (D₈
 हव्यानि) —^a) D₈ M रत्नवति (for मूर्तिमन्ति)

23 For the substitution in T₂ 8 G₂ 4, of v 1 29
 T₁ om 23 (cf v 1 12) —^a) V₁ B Dn D₁₀
 पालका (for पतय) —^d) M देवकन्याश्च पत्नय

24 For the substitution in T₂ 8 G₂ 4, of v 1 29
 T₁ om 24 (cf v 1 12) —^a) V₁ सहस्राणा (for
 'णि) B₁ 4 D₁-10 M तु (for च) —^b) D₁-8
 M प्रयुतानि (for अं) D₁ 8 [अ]र्बुधानि —^d) B₂
 damaged D₁-9 तथा (for दिश) — After 24,
 D₁ 8-9 9 ins

143* वृक्षौषधश्च राजेन्द्र धातवो विविधास्तथा ।
 [D₁ 9 वृक्षौषधिश्च D₈ शुभा (for तथा) D₁ 8
 मातरो विविधा शुभा (for the post half)]

25 For the substitution in T₂ 8 G₂ 4, of v 1 29
 T₁ om 25 (cf v 1 12) —^b) V₁ D₁ चादित- (for
 'त्र-) — D₁ om 25^{ade} —^o) B₁ Dn₂ 28 तालेपुः
 Dn₁ -तानेपु (for 'न) B₁ 5 D₁-8 5-9 दिव्यतानेपु
 (B₁ 5 'लेन) गायति (D₈-9 ते) —^d) D₁-8 ईश्वर
 (for अद्भुतम्) —^f) V₁ अथका (for गुह्यका)
 D₁-8 5-9 गुह्यका यशराक्षसा

26 For the substitution in T₂ 8 G₂ 4, of v 1 29
 T₁ om 26 (cf v 1 12) Dn₁ om 26^{ab} —^a) D₁
 रुद्राणि (for मृतानि) —^o) D₁-9 प्रभुं रद्र (for महा
 राज) D₁-8 नमस्तत् प्रभु रद्र —^d) D₁ 8 शुभं-
 राज 8 प्रभुः D₈ प्रभुं (for विभुम्) — D₈ om,

पृथिवी चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि ग्रहास्तथा ।

मासार्धमासा ऋतवो राज्यः संवत्सराः क्षणाः ॥ १८

मुहूर्ताश्च निमेषाश्च तथैव युगपर्ययाः ।

दिव्या राजन्नमस्यन्ति विद्याः सर्वा दिशस्तथा ॥ १९

सनत्कुमारो वेदाश्च इतिहासास्तथैव च ।

मरीचिरङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ २०

मनवः सप्तसोमश्च अथर्वा सहस्रपतिः ।

भृगुर्दक्षः कश्यपश्च वसिष्ठः काश्य एव च ॥ २१

छन्दांसि दीक्षा यज्ञाश्च दक्षिणाः पावको हविः ।

यज्ञोपगानि द्रव्याणि मूर्तिमन्ति युधिष्ठिर ॥ २२

प्रजानां पतयः सर्वे सरितः पन्नगा नगाः ।

देवानां मातरः सर्वा देवपत्न्यः सकन्यकाः ॥ २३

सहस्राणि मुनीनां च अयुतान्यर्बुदानि च ।

नमस्यन्ति प्रभु शान्तं पर्वताः सागरा दिशः ॥ २४

गन्धर्वाप्सरसश्चैव गीतवादित्रकोविदाः ।

दिव्यतानेन गायन्तः स्तुवन्ति भवमद्भुतम् ।

विद्याधरा दानवाश्च गुह्यका राक्षसास्तथा ॥ २५

सर्वाणि चैव भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

नमस्यन्ति महाराज वाञ्छनः कर्ममिर्विशुम् ।

पुरस्ताद्विष्ठितः शर्वो ममासीन्निदेश्वरः ॥ २६

17 (of v 1 16) —^a) B₁ D₄ ६-९ योजेश्वरा D₁ २ ६-९ च (for सु) —^a) V₁ ससुत —^a) D₁ om तथा B₂ damaged, D₁ ४ ६-९ M ये, D₈ ते (for वै)

18 For the substitution in T₂ ३ G₂ ४, of v 1 29 T₁ om 18 (of v 1 12) D₈ om 18^a (of v 1 16) —^a) B₂ damaged V₁ B₁ ६-९ चातरीक्ष —^a) B₈ मासा मासार्धऋतवो —^a) V₁ B Dn D₁₀ रात्रिः, M₁ राश्य (for राज्य)

19 For the substitution in T₂ ३ G₂ ५, of v 1 29 T₁ om. 19 (of v 1 12) M om (hapl. ?) 19^b-21^a —^a) D₁-४ देव्यो (for दिव्या) D₄ ६-९ अपश्य वै (for नमस्यन्ति) —^a) B₈ D₁-३ दिव्या (for विद्या) V₁ B₂ (marg) Dn सखविदस (for सर्वा दिशश्च)

20 For the substitution in T₂ ३ G₂ ६, of v 1 29 T₁ om 20 (of v 1 12) M om 20 (of v 1 19). —^a) V₁ B₂-३ Dn D₁₀ देवाश्च (for वेदाश्च) —^a) D₁-३ सेतिहासाश्च, D₁ १० इतिहासाश्च (for 'साश्च') —^a) D₈ मरीचिरंगिरात्रिश्च

21 For the substitution in T₂ ३ G₂ ७, of v 1 29 T₁ om 21 (of v 1 12) M om 21^a (of v 1 19) B₂ partly damaged —^a) D₄ ६-९ मनव सोमसस्या (D₁ ज्ञा)श्च —^a) D₁-१० तथा व्यासवृद्धस्पती (D₂ 'ति) —^a) V₁ Dn काश्यपश्च, B₁ D₁-३ ७-१० वसि (B₁ D₁ ३ 'ति)ष्ठश्च (for कश्यपश्च) D₄ ६ भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च, M ऋतुर्दक्ष काश्यपश्च —^a) B₂-३ Dn₁ वसिष्ठ, B₁ D₁-१० विश्वामित्रोय (D₈ 'त्रश्च) भार्गव

22 For the substitution in T₂ ३ G₂ ८, of v 1 29.

T₁ om 22 (of v 1 12) —^a) M यज्ञा दीक्षाश्च (by transp) —^a) D₄ ६-९ पावक (for को) —^a) D₄ ६-९ यज्ञोपहारद्रव्याणि, D₈ M 'पगानि द्रव्याणि (D₈ हव्यानि) —^a) D₈ M रत्नवति (for मूर्तिमन्ति)

23 For the substitution in T₂ ३ G₂ ९, of v 1 29 T₁ om 23 (of v 1 12) —^a) V₁ B Dn D₁₀ पालका (for पतय) —^a) M देवकन्याश्च पत्नय

24 For the substitution in T₂ ३ G₂ १०, of v 1 29 T₁ om 24 (of v 1 12) —^a) V₁ सहस्राणा (for 'णि) B₁ ४ D₁-१० M तु (for च) —^a) D₈-३ M प्रयुतानि (for 'ज') D₁ ३ [अ]र्बुधानि —^a) B₁ damaged D₁-९ तथा (for दिशश्च) — After 24, D₁ ३-४ ९ ins

143* वृक्षौषधश्च राजेन्द्र धातवो विविधास्तथा ।
[D₁ ९ वृक्षौषधिश्च D₈ शुभा (for तथा) D₁ ३ मातरो विविधा शुभा (for the post half)]

25 For the substitution in T₂ ३ G₂ ११, of v 1 29 T₁ om 25 (of v 1 12) —^a) V₁ D₁ नादित- (for 'त्र-') —^a) D₁ om 25^a —^a) B₁ Dn₁ ३ तालेषु, Dn₁ तालेषु (for 'न) B₁ ६ D₁-३ ६-९ दिव्यतानेषु (B₁ ६ 'लेन) गापति (D₈-३ 'ते) —^a) D₁-३ ईश्वर (for अद्भुतम्) —^a) V₁ अथका (for गुह्यका) D₁-३ ६-९ गुह्यका यज्ञराक्षसा

26 For the substitution in T₂ ३ G₂ १२, of v 1 29 T₁ om 26 (of v 1 12) Dn₁ om 26^a —^a) D₁ रुद्राणि (for भूतानि) —^a) D₁-९ प्रभु रुद्र (for महा राज) D₁-३ नमस्तव प्रभु रुद्र —^a) D₁ ९ शुभं-राज D₁ ९ प्रभुः D₈ प्रभु (for विभुम्) — D₈ om.

ये चेन्द्रियार्थाश्च मनश्च कृत्स्नं

ये वायवः सप्त तथैव चाग्निः ।

ये वा दिविस्था देवताश्चापि पुंसा

तस्मात्परं त्वामृषयो वदन्ति ॥ ३३

वेदा यज्ञाश्च सोमश्च दक्षिणा पावको हविः ।

यज्ञोपगं च यत्किञ्चिद्भगवांस्तदसंशयम् ॥ ३४

इष्टं दत्तमधीतं च व्रतानि नियमाश्च ये ।

हीः कीर्तिः श्रीर्द्युतिस्तुष्टिः सिद्धिश्चैव त्वदर्पणा ॥ ३५

कामः क्रोधो भयं लोभो मदः स्तम्भोऽथ मत्सरः ।

आधयो व्याधयश्चैव भगवंस्तनयास्तव ॥ ३६

कृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवोऽव्ययः ।

मनसः परमा योनिः स्वभावश्चापि शाश्वतः ।

अव्यक्तः पावन विभो सहस्रांशो हिरण्मयः ॥ ३७

आदिर्गुणानां सर्वेषां भवान्वै जीवनाश्रयः ।

महानात्मा मतिर्ब्रह्मा विश्वः शंभुः स्वयंभुवः ॥ ३८

बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च संविन्ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ।

32^{ed}, V1 B Dn D10 subst.

147* रव्या सृष्टमिदं कृत्स्नं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

33 T1 om 33 —^a) V1 B Dn D10 चार्नाद्रि-
याणीह, D1 2 पंचेन्द्रियार्थाश्च, D8 पंचेन्द्रियार्थावारश्च (sic),
D1 6 7 9 ये चेन्द्रिया यच्च, D5 ये चेन्द्रियाद्यश्च, D8
यचेन्द्रिय यच्च (for ये चेन्द्रियार्थाश्च) —^b) V1 B Dn
D10 [अ]प्रय (for [अ]ग्नि) —^c) D5 ये वै दिविस्था,
T2 8 G2 4 M या देह (G2 'व'स्था (for ये वा दि
विस्था) V1 B Dn D10 ये देह (B2 8 ते देह,
Dn1 n2 D10 ये देव, Dn3 ते देव) संस्थास्तव दे (B1 दै-
वताश्च, B5 ते तद्वचसंस्थास्तव देवताश्च (sic), D1-8 ये
वा दिविष्ठा देवताश्चाधि (D2 'दि'देवास् —^d) D1-8 तेषा
(for तस्मात्) D1 मुनयो (for ऋषयो)

34 D1-3 om 34^{ed} —^a) Dn1 देवश्च (for वेदा)
V1 B5 Dn1 n2 transp यज्ञा and च D5 देवश्च, M
सोमाश्च —^b) D5 7 9 दक्षिण T G2 4 M दक्षिणा
(T2 'णा, G2 'णा) पावका पुन (T1 'कास्तथा, T2 8
'क पुन) — T1 om 34^{ed} —^c) D1 5 T2 8 G2 4
M1 2 4 यज्ञोपगं, D10 यज्ञो यज्ञश्च (for यज्ञोपगं)
—^d) G2 भगवस् G1 रवम् (for तद्) B1 Dn1 D5
असदशय

35 ^a) D2 इष्ट (for इष्ट) D4 अधीते च, T
G2 4 M उपधीत (for अधीत च) D1 om च — T1
om 35^{ed} —^b) D2 G2 transp कीर्ति and श्री
D1 द्युतिस्, D5-9 द्युतिस् (for द्यु) —^c) V1 Dn
D1 7 8 10 तद्वर्णणा (Dn1 n2 'णी), B2 (marg as in
text) 8 तद्वर्णणी, T2 M1 'र्णण, M1-8 'र्णणा (for
'र्णणा)

36 ^a) B1 8 D1 2 M1-8 कामक्रोधो (for काम
क्रोधो) T2 8 G2 4 कामक्रो (G2 'म' क्रो) योऽन्वो लोभो
—^b) B3 damaged, T2 G2 इभो (for स्तम्भो) D4

6-9 च (for स्य) T1 संबोधो मद एव च —^a) D1 8
partly damaged V1 D10 भगवांस B2-5 Dn2 D5 T
G2 4 M तनवस्, D1 corrupt (for 'यास्)

37 T1 om 37 —^a) V1 कीर्तिर्, T2 8 G1 प्रहृ
तिर् (hypermetric) (for कृतिर्) D5 7 9 विकार
(for 'र) Dn प्रणय (for प्रलय) —^b) D2 4
M4 प्रधान (for 'न) D10 पुरुषो (for प्रभवो) V1
B Dn प्रधान ची (B4 'नम) जमव्यय, D1 8 प्रधान
प्रणवो (D8 'लयो) व्यय, T2 8 G2 4 प्रधान (G2 'न)
प्रभवान्वय (G1 'य) —^c) D1 तमस (for मनस)
D5 प्रभवो; T2 G4 परमो, T8 प्रभवा (for परमा)
—^d) B Dn1 n2 D5 प्र (for स्व) T2 8 G2 4 M
स्वभाव (G2 'वा) श्वेतना द्युति —^e) D5 6 T2 8 G2 4
अव्यक्त- (for 'क्त) D5 9 विभुः (for विभो) V1 B
Dn D8 10 अव्यक्त पावनोऽधि (B4 D8 10 'कोऽधि) ह्य,
D1 'क्त पावनो विभु, M 'क्तभावनविभो —^f) V1 B
Dn D2-4 6 8-10 सहस्रांशुर (for 'शो) B1 हिरण्मयं

38 D1 repeats 38^{ed} after 42 —^a) V1 B
(except B1) Dn D4 (both times) 6-9 T2 8 G1
गणाना (for गु) —^b) D1 (both times) 1-9 भग
वान् (for भवान्वै) V1 B Dn D10 भवान्वै जीवनाश्रय
(V1 'य), D2 8 भगवाज्जवनाश्रय — T1 om 38^{ed}-39^d
—^c) D5 महानात्म- (for महानात्मा) Dn2 नविर्,
D1 2 6 पतिर्, D5 4 7-9 यतिर्, T2 8 G2 4 M मनुर्
(for मतिर्) —^d) B1 4 D1 G2 विश्व; B5 विश्व;
D5 विभु (for विश्व) B5 M1 4 स्वयंभव, D1 om,
D10 प्रजापति, T2 G2 स्वयंप्रभु (for 'भुव) D1-4 6 8
विश्वशत्रु (D1 विश्व स्वम्, D2 8 स्वयमूर्त्य) स्वयंप्रभु

39 T1 om 39 (cf v l 38) —^a) Dn2 D1
बुद्धि (for बुद्धि) B5 प्रमोष; D1 6 प्रज्ञान (for
प्रज्ञोप) —^b) D10 क्षाति; G2 मुनि (for संविन्)
D1 damaged; D1 8 तथैव च; D1 1 7 9 द (D1 7)

पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाव्यसे ॥ ३९
त्वां बुद्धा ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं निगच्छति ।
हृदयं सर्वभूतानां क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिष्ठुतः ॥ ४०
सर्वतःपाणिपादस्त्वं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
सर्वतःश्रुतिमाल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठसि ॥ ४१
फलं त्वमसि तिग्मांशो निमेषादिषु कर्मसु ।
त्वं वै प्रभार्चिः पुरुषः सर्वस्य हृदि संस्थितः ।
अणिमा लघिमा प्राप्तिरीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ ४२
त्वयि बुद्धिर्मतिलोकाः प्रपन्नाः संश्रिताश्च ये ।

ध्यानिनो नित्ययोगाश्च सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ॥ ४३
यस्त्वां ध्रुवं वेदयते गुहाशयं
प्रभुं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम् ।
हिरण्यं बुद्धिमतां परां गतिं
स बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति ॥ ४४
विदित्वा सप्त स्रग्माणि पडङ्गं त्वां च मूर्तितः ।
प्रधानविधियोगस्थस्त्वामेव विशते बुधः ॥ ४५
एवमुक्ते मया पार्थ भवे चार्तिविनाशन ।
चराचरं जगत्सर्वं सिंहनादमथाकरोत् ॥ ४६

तिष्ठति (for छति स्मृति) Ds ३ संविख्यातिर्द्विस्तथा
—^a) D1 damaged D2 वेदादि (for पर्याय-) —^a)
V1 B1 4 5 Dn D1-10 विना (D1 न भा)व्यते; B2 8
D1 'व्यते, T2 8 G2 4 'व्यसे (for 'व्यसे)

40 " D1-8 सवुद्धा (D2 'वृद्धा); D3 6 7 8 त बुद्धा
G2 ब्रह्मणो (for ब्रा) D1 8 laouna, D3 वेदान् (for
विद्वान्) —^b) Ds partly damaged T1 स- (for
न) D1 6 T1 न (for नि) V1 B Dn D1 8 प्रमोहं
विनिय (B1 च निय, B1 *निग; Dn न निग, D1
*निय) च्छति — For 40^{ab}, Ds subst.

148* तत्त्वब्रह्मणो विद्वान्प्रमेयगतित्तथा ।

—^a) D1-8 हृदये (for 'य) —^a) D1 partly damaged
V1 सवैश्वर्य (for क्षेत्र) B2 4 D10 ऋषिस्तुत; Dn1
ऋषिभिः प्लुत (hypermetric), D1 6-8 ऋषि कृत, G2
अभिस्तुत (for ऋषिप्लुत) D2 8 पुरुष्टुत पुरुष्टुत, T
G4 M क्षेत्रज्ञस्त्वमृषिभिः स्तु (T1 2 G4 स्तु) त

41 = (var) 6 35 13, 12 231 29, 291
16, 300 14, 12 App I (No 28), lines 163-164,
14 19 45, 40 4, Śvetāśvatara Up 3 16
—^a) Ds reads सवैत twice. D1 6 'पादांते, D10
पादंते (for पादस्त्व) —^b) G2 शिरो मुने (for
शिरोमुख) —^c) D1 partly damaged B1 स्तुतिमाल्लोके;
D10 T2 8 G2 4 M1 श्रुतिमाल्लोके —^d) G2 आश्रित्य (for
आवृत्य) B3 T2 8 G2 4 तिष्ठति; T1 'से (for सि)

42 T1 om 42^{ab} —^a) Ds पूषा, T2 8 G4 कालस्
(for फल) D1-8 तपसि (for त्वमसि) B Dn2 n3
D2 4 8 10 T2 8 G2 4 तिग्मांशोर (for शो) —^b)
Ds मर्मसु (for क) D1-8 T2 G4 निमेषादिषु (T2 G4
'सुक) मर्मसु —^c) Ds प्रभाय (for चि) —^d) V1
B2 8 Dn1 n2 संश्रित; D10 संस्मृत; T1 विहित; G2

M1 (sup in) निश्चित; M निश्चित (for सस्थित)
D1 सर्वस्य हृदये स्थित, T2 8 G4 सर्वत्र हृदि निश्चित
—^a) B2 8 Dn1 n2 महिमा (for लघिमा) — After
42, Ds repeats 38^{ab}

43 T1 om 43 —^a) D1 1-8 गतिर् (for मतिर्)
D1-8 लोके (for लोका) —^b) B1 प्रयत्ना, Ds 10
T2 M प्रसन्ना (for प्रपन्ना) D2 8 8 चाश्रिताश्च (for
म्) D1 प्रसन्नाश्चाश्रिताश्च ये, D1 6 7 8 प्रसन्नाश्च श्रि-
(D1 सि) ताश्च ये —^c) G2 M ध्यायिनो, G4 ध्यायते
(for ध्यानिनो) Dn3 D1-4 6-10 युक्ताश्च (for 'योगाश्च)
D5 ध्याननित्या योगनित्या —^d) V1 B3 Dn1 D1 6 7 8
सत्य (D1 'स्व) सत्त्वा (for 'सधा) D1 यतैर्विया

44 " D1 6 यत् (for यस्) Ds शिवं (for ध्रुव)
V1 देवयते, Dn2 वेपयते (for वेद) T1 गुहाशयं
(for शय) —^b) D1-8 पर (for प्रभु) D1 पुरुषो
V1 B2 (marg) Dn च विमर्द, B1 3 (orig) 8-5 च
विश्व (for विश्वरूपम्) —^c) D1 परा गतं, D2 परं
गत, Ds परा गत; Ds वरिष्ठ (for परां गतिं)

45 T1 om 45 —^a) Ds 8 सत्त्व, Ds सर्व (for
सप्त) —^b) D1-8 षड्विंश (for षडङ्ग) M1-8 स्वात्म-
(for स्वा च) —^c) D1 6 8 प्रधाने, T2 'ने (for
'न) Dn3 निधि, T2 8 G2 4 M विनि (for
विधि) B1 8 'योगस्थ, D1-8 6-10 'जस् (for 'स्थस्)
—^d) D1-8 एष (for एव) Ds स्वमेवाशसते बुध

46 " Ds 8 M उक्तो (for उक्ते) T1 भवे (for
मया) —^b) Dn2 भवेत्, D1-8 स्वदे च, D1 6 7 8
स्वदेय; Ds देवे च, Ds भवेत्, T1 मया च (for भवे
च) M भवोपासितविनाशन —^c) Dn1 n2 D2 सर्व
(for सर्व) —^d) V1 B2 8 तथा; B1 2 4 Dn D10
वदा (for जय)

सविप्रसंघाश्च सुरासुराश्च

नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।

रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे

महर्षयश्चैव तथा प्रणेमुः ॥ ४७

मम मूर्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां सुगन्धिनाम् ।

राशयो निपतन्ति स्म वायुश्च सुसुखो ववौ ॥ ४८

निरीक्ष्य भगवान्देवीमुमां मां च जगद्धितः ।

शतक्रतुं चामित्रीक्ष्य स्वयं मामाह शंकरः ॥ ४९

विद्वः कृष्ण परां भक्तिमस्मासु तव शत्रुहन् ।

क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिर्हि परमा त्वयि ॥ ५०

वृणीष्वष्टौ वरान्कृष्ण दातास्मि तव सत्तम ।

ब्रूहि यादवशार्दूल यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

कृष्ण उवाच ।

मूर्ध्ना निपत्य नियतस्तेजःसंनिचये ततः ।

परमं हर्षमागम्य भगवन्तमथाब्रुवम् ॥ १

धर्मे दृढत्वं युधि शत्रुघातं

47 ^a) V₁ B Dn D₁₀ त (for स-) T₁ सुराश्च
नागा (for 'सुराश्च' — ^b) T₁ पिशाचयक्षा (for नागा
पिशाचा) — ^c) D₈ भूतलगाश्च, D₉ om (for
'गणाश्च') — ^d) B₂ partly damaged Dn₈ D₈ [ए]व,
M [अ]पि V₁ B₁ 8-8 Dn D₈ 10 तदा, D₈ अथो
(for तथा) D₁₋₉ प्रणेदु (for 'मु')

48 ^a) D₂ 3 T₂ 3 G₁ 4 मूर्ध्नि (for मूर्ध्नि च) — ^d)
V₁ प्र, T₂ 3 G₁ स (for सु) D₈ सुख (for सुखो)


49 ^a) V₁ B Dn D₂ 10 देवीं मुमा, D₁ T G₂ 4
M देवीमु (T₁ M 'स्या मु)त्वं (for देवीमुमा) D₈
om मा T₁ स (for च) D₁₋₉ जगत्पति (D₁ 8
'ति) (for 'द्वित) — ^c) Dn₈ वा निरीक्ष्य, D₂ 8 च
(D₈ om च) सप्रेक्ष्य (for चामित्रीक्ष्य)

50 ^a) Dn₁ n₂ विदु, Dn₈ T₂ 3 G₂ M₁₋₃ विप्र,
D₁₋₉ M₁ वेप्रि (for विप्र) D₃ परो, D₁₀ पर (for
परा) T₁ अकिर — D₁₀ om 50^a-51^a — ^c) Dn₁
M नि (M₁ प्री)यनाम् (for किं) B₁ प्रेय (for श्रेय)
— ^d) D₂ 3 च (for हि) D₁ 9 तव, D₈ भवे (for
हयि) V₁ B Dn प्रीतिर्हि (Dn₁ 'हं) त्वयि मे परा

51 D₁₀ om 51 (cf. v 1 50) — ^a) B₂ dama-
hul T₁ रर वरान्, G₂ 1 यचनाम् (for [अ]ष्टौ वरान्)
— ^b) D₁₋₉ सुयत (D₁ 'त) (for सत्तम) — ^c) T
G₂ 1 M हृदेष्यसि (for हृदेष्यसि सु)

Colophon om in D₁ 8-8 — Parvan name B₁ 3 4
Dn₈ शाति — Sub parvan B Dn D₁₀ M दानधर्म
— Adhy name V₁ B₈ मेघवाहन, B₁ 3 Dn D₃ मेघ
वाहनपर्व, B₁ मेघवाहनोपाख्यान, M मेघवाहनोपाख्याने
महेश्वरदर्शन — Adhy no (figures, words of both)
D₁₀ 12, T₁ 238, T₂ 3 G₂ 4 47, M 37 — Sloka
no Dn₁ 418, D₁ 50

16

 G₁ 8 om this adhy (cf. v 1 13 14 1)
For the sequence in T₁, cf. v 1 13 14 1

1 D₁₋₈ M₈ om the ref D₄₋₉ श्रीविष्णुर् (for
कृष्ण) — ^a) D₂ 6 7 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना) — ^b) B₁
तेज सु, D₁₀ तेजसा (for तेज स) B₂ (marg) निघये
(for 'चये) D₁₋₂ 5 तेजसा (D₂ 'सो) निचय तव,
D₁ 6-9 तेजसा निचयस्तत (D₈ 'या) — For 1^a, T
G₂ 4 subst

149* मूर्ध्ना प्रणम्य तु भव देवमीशानमन्ययम् ।

[G₁ निव (for भव)]

— ^c) B₁₋₃ D₁ 6-9 पर प्र (for परम) V₁ B Dn
जागम्य (for 'म्य) D₁₀ पर हर्षमुपागम्य — ^d) D₁
[अ]मुयत्, D₁ 8 10 G₂ [अ]मुयन्, M₁ 3 4 [अ] मय
2 ^b) D₁ 6 7 प्रथम (for परमं) — ^c) D₁ 3 योगं,

यश्चस्तथाग्र्यं परमं बलं च ।

योगप्रियत्वं त्वं संनिकर्षं

वृणे सुतानां च शतं शतानि ॥ २

एवमस्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तः प्राह शंकरः ॥ ३

ततो मां जगतो माता धरणी सर्वपावनी ।

उवाचोमा प्रणिहिता शर्वाणी तपसां निधिः ॥ ४

दत्तो भगवता पुत्रः साम्बो नाम तवानघ ।

मत्तोऽप्यष्टौ वरानिष्टान्गृहाण त्वं ददामि ते ।

प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डुनन्दन ॥ ५

द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं

शतं सुतानामुपभोगं परं च ।

कुले प्रीतिं मातृत्व प्रसादं

शमप्राप्तिं प्रवृणुणे चापि दाक्ष्यम् ॥ ६

देव्युवाच ।

एवं भविष्यत्यमरप्रभाव

नाहं मृषा जातु वदे कदाचित् ।

भार्यासहस्राणि च षोडशैव

तासु प्रियत्वं च तथाक्षयत्वम् ॥ ७

प्रीतिं चाग्र्यां बान्धवानां सकाशा-

ददामि ते वपुषः काम्यतां च ।

भोक्ष्यन्ते वै सप्ततिर्वै शतानि

गृहे तुभ्यमतिथीनां च नित्यम् ॥ ८

Dns (before corr) D2 s Ms योति, Ds 9 10 योग, T1 योते (for योग) Dns D1 4 6 7 9 भव, T1 बल, T2 s G4 बुध, G2 M युधि (for त्व) Dns -सनिकृष्ट (for 'कर्ष') —^a) M1 शतानां (for सुतानां) D4 6 यश, G2 चतु (for शत) T1 वृणु सुत धैर्य-महार्यमौश

3 ^a) T2 s G4 मद्वाक्यं, G2 त प्राह (for तद्वाक्य) —^b) B2 D1 2, 3 [उ]क्त; D4 6-9 [उ]क्ते

4 ^a) T1 मा (for मां) Ds जगतां T1 धारणी (for माता) —^b) B1 2 4 Dns D1 7-10 धारणी, B2 धरिणी, Dn1 n2 धारिणी B2 5 संपदा, Ds पार्वती (for पावनी) T1 सर्वपापप्रणाशनी —^c) T G4 मां, G2 M मा (for [उ]मा) Ds 9 प्राणहिता (for प्रणि) —^d) V1 B तपसो (for सां) T1 निधि (for निधि)

5 ^b) T2 s G4 तथा, G2 तदा, M4 ततो (for त्व) —^c) Ds ततो (for मत्तो) D1 [s]पि स्व, D2 s [s]पि च; Ds 8 9 M1-2 ह्यष्टौ, T G2 4 M4 ह्यष्टौ (for स्यष्टौ) D2 s अन्यान्, T1 अष्टौ (for ह्यष्टान्) —^d) D1 [अ]य (for स्व) V1 B2 8 9 D1 8 ददानि (for 'मि) Ds वै (for ते) —^e) D1 6 6-9 देवी, Ds देवी, T2 s G4 यावन् (for सा च) D2 8 तत् प्रणम्य सा देवी.

6 ^a) D4 द्विजेष्वकोप, Ds-9 द्विजेष्वकोप (for द्विजेष्वकोप) D2 3 6-9 प्रसाद —^b) D1-8 सुतान्वहन्, Ds शतं समानाम्, T1 यद्युप्रीतिम्, T2 s G2 4 M2 4 शतं स्तोमान् (for शतं सुतानाम्) V1 B Dn D10 परम

च भोग, Ds उपभोग पर वच (for 'ग पर च) D4 7 शतस्तोमानुपभोग पर च (D1 'र वच), Ds 9 शतं स्तोमानुपभोग पर वच (Ds 'र च) —^c) Ds G2 M प्रीतिर् (for प्रीतिं) D1 कुले प्रतीतिमाभूतोपि प्रसादं (sio), T1 कुले प्रसादं विनय द्विजेषु —^d) D1 lacuna for शम T2 om from प्रवृणुणे up to भविष्यत्यमर (in 7^a) B1 4 D1 G2 प्रावृणे, T1 करणे (for प्रवृणे) T2 G2 4 देवि (for दाक्ष्यम्)

7 T2 om up to 'त्यमर (in 7^a) (cf v 1 6) T1 om 7-8 with the ref T2 G2 4 om the ref. V1 B Dn D10 डमा, D1-4 9 श्रीभगवान्, Ds-8 श्रीभगवती (for देवी) —^a) G2 भविष्यति M1-8 [अ]मल (for [अ]मर-) D1 प्रभाव, M2 प्रभाव D1 एव भविष्य-त्परम प्रभाव (sio) —^b) Ds वृषा (for मृषा) D4 6 नाहं वदे जातु मृषा कदापि —^c) Ds om च तथाक्षयत्वम् Dn1 n2 Ds [अ]क्षय च, Dns त्रयं च, D2 विभुर्वदे (for [अ]क्षयत्वम्)

8 T1 om. 8 (of v 1 7) B1 reads 8^a on marg —^a) D4 om च T2 s G2 4 M प्रकाश (for सकाशाद्) —^b) M ददानि (for मि) V1 चेह, B Dn D2 10 T2 G2 4 तेह (for ते) D10 वपुषा, G2 'र्षां (for 'प-) Ds ददामि त्व पुत्रकाम्यता च (sio) —^c) D1 om 8^{om} —^d) V1 भोक्ष्यते वै, D1 2 4-5 9 भविष्यति, Ds भोक्ष्यति ते (for भोक्ष्यन्ते वै) B2 s Ds 9 सप्तति, Dn1 n2 Ds 'ति (for 'तिर्) Ds भविष्यति सप्ततिसप्ततिर्वै —^e) B (except B1) D1-8 5 6 8 9 यतीनां (for च नित्यम्)

सविप्रसंघाश्च सुरासुराश्च

नागाः पिशाचाः पितरो वयांसि ।

रक्षोगणा भूतगणाश्च सर्वे

महर्षयश्चैव तथा प्रणेमुः ॥ ४७

मम मूर्ध्नि च दिव्यानां कुसुमानां सुगन्धिनाम् ।

राशयो निपतन्ति स्म वायुश्च सुसुखो ववौ ॥ ४८

निरीक्ष्य भगवान्देवीमुमां मां च जगद्धितः ।

शतक्रतुं चामिवीक्ष्य स्वयं मामाह शंकरः ॥ ४९

विद्वः कृष्ण परां भक्तिमस्मासु तव शशुहन् ।

क्रियतामात्मनः श्रेयः प्रीतिर्हि परमा त्वयि ॥ ५०

वृणीष्वष्टौ वरान्कृष्ण दातास्मि तव सत्तम ।

ब्रूहि यादवशार्दूल यानिच्छसि सुदुर्लभान् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

कृष्ण उवाच ।

मूर्ध्ना निपत्य नियतस्तेजःसंनिचये ततः ।

परमं हर्षमागम्य भगवन्तमथाब्रुवम् ॥ १

धर्मे दृढत्वं युधि शशुघातं

47 ^a) V₁ B Dn D₁₀ त (for स-) T₁ सुराश्च
नागा (for 'सुराश्च' — ^b) T₁ पिशाचयक्षा (for नागा
पिशाचा) — ^c) D₅ भूतलगाश्च, D₉ om (for
'गणाश्च' — ^d) B₂ partly damaged Dns D₈ [पु]व,
M [अ]पि V₁ B₁ 8-5 Dn D₈ 10 तदा, D₈ अथो
(for तथा) D₁₋₉ प्रणेदु (for 'सु')

48 ^a) D₂ 8 T₂ 8 G₂ 4 मूर्ध्नि (for मूर्ध्नि च) — ^d)
V₁ प्र, T₂ 8 G₂ 4 स (for सु) D₈ सुख (for सुखो)


49 ^a) V₁ B Dn D₂ 10 देवीं मुमां, D₇ T G₂ 4
M देवीमु (T₁ M 'व्या मु'खं (for देवीमुमा) D₈
om मा T₁ स (for च) D₁₋₉ जगत्पति (D₄ 6
'ति) (for 'द्वित' — ^c) Dns वा निरीक्ष्य, D₂ 8 च
(D₈ om च) सप्रेक्ष्य (for चामिवीक्ष्य)

50 ^a) Dn₁ ns विदु, Dns T₂ 8 G₂ M₁₋₈ विप्र,
D₁₋₈ M₄ वेष्टि (for विष्टा) D₃ परो, D₁₀ पर (for
परा) T₁ भक्तिर् — D₁₀ om 50^c-51^d — ^c) Dn₁
M नि (M₄ नो) यताम् (for क्रि') B₄ प्रेय (for श्रेय)
— ^d) D₂ 8 च (for हि) D₇ 9 तव, D₈ भवे (for
त्वयि) V₁ B Dn प्रीतिर्हि (Dn₁ 'ई') त्वयि मे परा

51 D₁₀ om 51 (cf. v l 50) — ^a) B₂ dama-
ged. T₁ स्व वरान्, G₂ 4 वचनाम् (for [अ]ष्टौ वरान्)
— ^b) D₁₋₉ सुवत् (D₄ 'त') (for सत्तम) — ^d) T
G₂ 4 M दृष्टेच्छसि (for दृष्टसि सु)

Colophon om in D₁ 8-9 — Parvan name B₁ 8 4
Dns शाति — Sub-parvan B Dn D₁₀ M दानधर्म
— Adhy name V₁ B₈ मेघवाहन, B₁ 2 Dn D₈ मेघ
वाहनपर्व, B₄ मेघवाहनोपाख्यानं, M मेघवाहनोपाख्याने
महेश्वरदर्शनं — Adhy no (figures, words or both)
D₁₀ 12, T₁ 238, T₂ 8 G₂ 4 47, M 37 — Sloka
no Dn₁ 418, D₄ 50

16

 G₁ 8 om this adhy (cf. v l 13 14 1)
For the sequence in T₁, cf. v l 13 14 1

1 D₁₋₈ M₈ om the ref D₄₋₉ श्रीविष्णुर् (for
कृष्ण) — ^a) D₄ 6 7 मूर्ध्नि (for मूर्ध्ना) — ^b) B₁
तेज सु, D₁₀ तेजसा (for तेज स-) B₂ (marg) निचये
(for 'चये) D₁₋₈ 5 तेजसां (D₂ 'सो) निचय तत,
D₄ 6-9 तेजसां निचयस्तत (D₈ 'था) — For 1^a, T
G₂ 4 subst

149* मूर्ध्ना प्रणम्य तु भव देवमीशानमन्ययम् ।

[G₄ शिव (for सर्व)]

— ^c) B₁₋₈ D₄ 6-9 पर प्र (for परमं) V₁ B Dn
आगम्य (for 'म्य) D₁₀ पर हर्षमुपागम्य — ^d) D₁
[अ]ब्रुवत्, D₄ 8 10 G₂ [अ]ब्रुवन्, M₁ 2 4 [अ]प्रव
2 ^b) D₄ 6 7 प्रयमं (for परमं) — ^c) B₄ 5 योगं;

यश्चत्थाय्यं परमं बलं च ।

योगप्रियत्वं त्वं संनिकर्षं

वृणे सुतानां च शतं शतानि ॥ २

एवमस्त्विति तद्वाक्यं मयोक्तः प्राह शंकरः ॥ ३

ततो मां जगतो माता धरणी सर्वपावनी ।

उवाचोमा प्रणिहिता शर्वाणी तपसां निधिः ॥ ४

दत्तो भगवता पुत्रः साम्बो नाम तवानघ ।

मत्तोऽप्यष्टौ वरानिष्टान्गृहाण त्वं ददामि ते ।

प्रणम्य शिरसा सा च मयोक्ता पाण्डुनन्दन ॥ ५

द्विजेष्वकोपं पितृतः प्रसादं

शतं सुतानामष्टपभोगं परं च ।

कुले प्रीतिं मातृतश्च प्रसादं

शमप्राप्तिं प्रवृणे चापि दाक्ष्यम् ॥ ६

देव्युवाच ।

एवं भविष्यत्यमरप्रभाव

नाहं मृषा जातु वदे कदाचित् ।

भार्यासहस्राणि च षोडशैव

तासु प्रियत्वं च तथाक्षयत्वम् ॥ ७

प्रीतिं चाभ्यां बान्धवानां सकाशा-

ददामि ते वपुषः काम्यतां च ।

भोक्ष्यन्ते वै सप्ततिवै शतानि

गृहे तुभ्यमतिथीना च नित्यम् ॥ ८

Dns (before oorr) Ds s Ms योगि, Ds s 10 योग, T1 योरो (for योग) Dns D1 4. s 1 9 भव-, T1 बल, Ts s Gs बुध, Gs M युधि (for तव) Dns सनिकर्षं (for 'कर्ष') —^d) M1 शतानां (for सुताना) Ds s यश, Gs चतु- (for शत) T1 वृणे सुव धैर्य-महाप्रीति

3 ^a) Ts s Gs भद्राक्ष्य, Gs तं प्राह (for तद्वाक्य) —^b) Bs D1 s 5 [उ]क्त, Ds s 9 [उ]क्ति

4 ^a) T1 मा (for मां) Ds जगतां T1 धात्री (for माता) —^b) B1. 2 4 Dns D1 7-10 धारणी, Bs धरिणी, Dns n2 धारिणी Bs s सपदां, Ds पार्वती (for पावनी) T1 सर्वपापप्रणाशनी —^c) T Gs मा, Gs M मा (for [उ]मा) Ds s प्राणहिता (for प्रणि) —^d) V1 B तपसो (for सां) T1 निधि (for निधि)

5 ^b) Ts s Gs तथा, Gs तदा, Ms ततो (for तव) —^c) Ds ततो (for मत्तो) D1 [s]पि स्व, Ds s [s]पि च, Ds s 9 M1-s ह्यष्टौ, T Gs 4 Ms ह्यष्टौ (for ऽप्यष्टौ) Ds s अन्त्यान्, T1 अष्टौ (for ह्यष्टान्) —^d) D1 [अ]क्ष (for स्व) V1 B1 s 5 D1 s ददामि (for 'मि) Ds वै (for ते) —^e) D1 s 6-9 देवी, Ds देवी, Ts s Gs यावन् (for सा च) Ds s वत प्रणम्य सा देवी

6 ^a) Ds द्विजेष्वकोप, Ds s 9 द्विजेष्वकोप (for द्विजेष्वकोप) Ds 4. 6-8 प्रसाद —^b) D1-s सुतान्वहन्, Ds शक्यं समानाम्, T1 वंशुप्रीतिम्, Ts s Gs 4 Ms 4 शतं स्तोमान् (for शतं सुतानाम्) V1 B Dn D10 परमं

च भोग, Ds उपभोग पर वच (for 'ग परं च) Ds 1 शतस्तोमानुपभोग पर च (D1 'र वच), Ds s शतं स्तोमानुपभोग पर वच (Ds रं च) —^c) Ds Gs M श्रीतिर् (for प्रीतिं) D1 कुले प्रतीतिमाभूतोपि प्रसादं (sic), T1 कुले प्रसादं विनयं द्विजेषु —^d) D1 lacuna for शम Ts om from प्रवृणे up to भविष्यत्यमर (in 7^a) B1. 4 D1 Gs प्रावृणे, T1 करणे (for प्रवृणे) Ts Gs 4 देवि (for दाक्ष्यम्)

7 Ts om up to त्वमर (in 7^a) (cf v l. 6) T1 om 7-8 with the ref Ts Gs 4 om the ref. V1 B Dn D10 उमा, D1-s 9 श्रीभगवान्, Ds-s श्रीभगवती (for देवी) —^a) Gs भविष्यति M1-s [अ]मल (for [अ]मर) D1 प्रभाना, Ms भगवन् D1 एव भविष्य-स्वरमं प्रभाव (sic) —^b) Ds वृषा (for मृषा) Ds 6 नाहं वदे जातु मृषा कदापि —^c) Ds om च तथाक्षयस्वन् Dns n8 Ds [अ]क्षय च, Dns त्रयं च, Ds विमुखं (for [अ]क्षयस्वम्)

8 T1 om 8 (cf. v l 7) B1 reads 8^a on marg —^a) Ds om च Ts s Gs 4 M प्रकाश (for सकाशाद्) —^b) M देवानि (for मि) V1 चेह, B Dn Ds 10 Ts Gs 4 तदं (for ते) D10 वपुषा, Gs 'वां (for 'प) Ds ददामि तव पुत्रकाम्यता च (sic) —^c) Ds om 8^a —^d) V1 प्रोक्ष्यते वै, D1 s 4-5 9 भविष्यति, Ds भोक्ष्यति ते (for भोक्ष्यन्ते वै) B1 s Ds 9 सप्तति, Dns n8 Ds ति (for 'तिर्) Ds भविष्यति सप्ततिसप्ततिवै —^e) B (except B1) D1-s 4. 6 8 9 यतीनां (for च नित्यम्)

वासुदेव उवाच ।

एवं दत्त्वा वरान्देवो मम देवी च भारत ।

अन्तर्हितः क्षणे तस्मिन्सगणो भीमपूर्वज ॥ ९

एतदत्यद्भुतं सर्वं ब्राह्मणायातितेजसे ।

उपमन्यवे मया कृत्स्नमाख्यातं कौरवोत्तम ॥ १०

नमस्कृत्वा तु स प्राह देवदेवाय सुव्रत ।

नास्ति शर्वसमो दाने नास्ति शर्वसमो रणे ।

नास्ति शर्वसमो देवो नास्ति शर्वसमा गतिः ॥ ११

ऋषिरासीत्कृते तात तण्डिरित्येव विश्रुतः ।

दश वर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना ।

आराधितोऽभूद्भुक्तेन तस्योदकं निशामय ॥ १२

स दृष्ट्वान्महादेवमस्तौपीच स्तवैर्विभुम् ।

पवित्राणां पवित्रस्त्वं गतिर्गतिमतां वर ।

अत्युग्रं तेजसां तेजस्तपसां परमं तपः ॥ १३

— For 8^{ad}, D₁₀ T₂ 8 G₂ 4 M subst

150* भवन्तु नित्यमतिथीनां बहूनि

गृहे च तुभ्य प्रीतिमतां शतानि ।

[(L 1) T₂ G₄ भवति, M₁ अह (for भवन्तु) — (L 2) M स- (for तुभ्य)]-

9 T G₂ 4 M om the ref D₄ 6 श्रीविष्णुर (for वासुदेव) —^a) D₁-9 एतान् (for एवं), T₂ M वरं (for वरान्) T₁ एवमस्त्विति देव्युक्त्वा — T₂ om (hapl) 9^b-11^a —^b) T₁ महादेवश्च (for मम देवी) D₄ 6 देवी च मम भारत —^c) D₅ अतर्हितौ, G₂ 'हिते (for 'हित) —^d) T₁ 8 G₂ 4 सगणो मा विसृज्य च

10 T₂ om 10 (of v 1 9) —^a) D₄ 6 1 9 तदद्भुत (for अत्य) V₁ B Dn D₁₀ पूर्व, G₂ सख (for सर्व) —^b) G₄ [अ]ति (for [अ]ति-) D₁ 8 6 ब्राह्मणायातितेजसे, D₄ 6-9 'यामृतयायुषे (D₄ 'य), T₁ 'णस्यातितेजस —^c) Hypermetrio G₂ यदा (for मया) D₂ 8 सर्वम् (for कृत्स्नम्) T₁ उपमन्योर्मयाख्यात —^d) B₁ D₉ पार्थिवोत्तम, T₈ G₄ M पौर (for कौर) V₁ B₂-8 Dn D₁₀ व्याख्यात पार्थिवोत्तम, T₁ तदानीं पौरवोत्तम

11 T₂ om 11^{ab} (of v 1 9) —^a) B₅ D₁-10 T₁ 8 G₂ 4 M नमस्कृत्य (for 'त्वा) D₄ 6-9 स वै: D₆ तत, T₁ स तं, T₈ G₂ 4 M स तु (by transp) —^b) B₅ D₂ 4 T₁ सुव्रत — After 11^{ab}, D₈ ins an addl colophon [Adhy name महादेवमदिमा] — Before 11^{cd}, V₁ B D (except D₁ 8) ins उपमन्युरुवाच After this insertion, D₈ reads 23^c-24^d D₄ om 11^{cd} V₁ B Dn₂ n₃ D₅ 10 transp 11^{cd} and 11^{ef} —^c) B₃ Dn₂ D₁ सर्वं (for शर्व-) —^d) B₃ Dn₂ सर्वसमो, B₁ शर्वपमे — Dn₁ om 11^{ef} —^e) T₁ 8 G₂ 4 सु (T₂ स) प्रसादवरो लोके —^f) T₁ 8 G₄ [अ]रिहन् (for गति) — After 11, V₁ B Dn D₁₀ ins, an addl colophon [Parvan name B₁ 8 4

Dn₈ शोति — Sub-parvan B Dn₈ n₃ D₁₀ दानधर्म
— Adhy name V₁ B₁ 2 5 Dn₁ n₃ मेघवाहन, B₁ मेघवाहमहादेवस्तव — Adhy no V₁ 15, D₁₀ 13
— Sloka no B₈ 10]

12 Before 12, V₁ B Dn D₈ 10 ins उपमन्युरुवाच.
—^d) G₄ om तेन V₁ देव, T₁ देव (for देव)
—^e) D₁-6 भद्र ते (for भक्तेन) —^f) D₂ 8 G₂ [उ]दंत (for [उ]दकं)

13 ^b) D₅ तं (for च) B₆ शुचिर्मवं (for स्तवैर्विभुम्) — After 13^{ab}, N ins

151* इति तण्डिस्तपोयोगारपरमात्मानमव्ययम् ।
चिन्तयित्वा महात्मानमिदमाह सुविस्मित ।
यं पठन्ति सदा साख्याश्चिन्तयन्ति च योगिन ।
परं प्रधानं पुरुषमधिष्ठातारमीश्वरम् ।
उत्पत्तौ च विनाशे च कारणं यं विदुर्बुधा । [5]
देवासुरमुनीनां च पर यस्माच्च विद्यते ।
अजं तमहमीशानमनादिनिधन प्रभुम् ।
अत्यन्तसुखिन देवमनघ शरणं ब्रजे ।
एव भुवश्चेव तदा ददर्श तपसा निधिम् ।
तमन्ययमतौपस्यमचिन्त्यं शाश्वतं ध्रुवम् । [10]
निष्कलं सकल ब्रह्म निर्गुण गुणगोचरम् ।
योगिना परमानन्दमक्षरं मोक्षसंज्ञितम् ।
मनोरिन्द्राभिमरुतां विश्वस्य ब्रह्मणो गतिम् ।
अप्राप्यमवलं शुद्धं बुद्धिप्राप्तं मनोमयम् ।
दुर्विज्ञेयमसंख्येयं दुष्प्रापमकृतात्मभि । [15]
योनिं विश्वस्य जगत्स्वमस परत परम् ।
पर पुराण पुरुष परेभ्य परत परम् ।
य प्राणवन्तमात्मान ज्योतिर्जीवस्थितं मन ।
तं देव दर्शनाकाङ्क्षी बह्वन्वर्षगणानृषि ।
वपस्युमे स्थितो भूत्वा दृष्ट्वा दृष्टाव चेश्वरम् । [20]

विश्वामसुहिरण्याक्षपुरुहूतनमस्कृत ।

भूरिकल्याणद विभो पुरुषस्य नमोऽस्तु ते ॥ १४

जातीमरणमीरूपां यतीनां यततां विभो ।

निर्वाणद सहस्रांशो नमस्तेऽस्तु सुखाश्रय ॥ १५

ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ।

न विदुस्त्वां तु तत्त्वेन कुतो वेत्स्यामहे वयम् ॥ १६

त्वचः प्रवर्तते कालस्त्वयि कालश्च लीयते ।

कालाख्यः पुरुषाख्यश्च ब्रह्माख्यश्च त्वमेव हि ॥ १७

तनवस्ते स्मृतास्तिस्रः पुराणज्ञैः सुरर्षिभिः ।

अधिपौरुषमध्यात्ममधिभूताधिदैवतम् ।

[(L 1) D₂ ३ तवायोगाद् (for तपोऽ) — (L 2) D₁-३ महदेवम् (for 'त्मानम्) D₅ मविस्मय , D₁₀ शुनिसित (for सुनि) — (L 3) D₁ योगिन — (L 4) B₅ प्व (for पर) D₄ ६ पुराण (for प्रधान) D₁ ६-९ अधिकर्ताम् (for 'ष्ठानम्) — (L 5) D₁ ६ विपक्षी (for विनाशे) — (L 6) V₁ B₁ ४ ५ तु, D₃ नु (for च) D₁-९ देवासुरमनुष्याणां (for the prior half) — (L 7) D₁-९ आश तम्, D₁₀ अजस्त्वम् (for अज तम्) D₁-३ विमु (for प्रमु) — (L 8) B₁ अनत (for अत्यन्त-) D₁ सुखिन B₁ अनत (for अनघ) D₂ अये, D₁ नवेत् (for नजे) — (L 9) B₁ स्तुवन् (for स्तुवन्) B₂ एष (for एष) D₆ ९ तपसो D₅ निधि (for निधिम्) — (L 10) D₁-३ ५ अनाघतम्, D₁ ६-९ अनादि तम् (for अनौपम्यम्) V₁ प्रमु (for ध्रुवम्) — (L 11) V₁ D₅ विष्कल (for निष्कल) B₅ om, D₁-९ परम (for सकल) — (L 12) B₅ मक्षमक्षित, D₁₀ मोक्षवणि च (for सक्षितम्) — (L 13) B₁ मक्षे, D₂ ३ मन (for मनोर्) D₄ ६ देवानां (for मर्त्तां) B₂ ३ मनश्च (B₃ क्षे) द्वाक्षिमर्त्तां, D₁₀ मन्ये शक्राणि (for the prior half) — (L 14) D₃ अग्राक्ष वचन (for मचल) D₁-९ स्थाणु, D₁₀ सूक्ष्म (for शुद्ध) V₁ D₄ अनामय, B₁ २ (marg as above) ३ ५ अनौपम, D₁ मनोरम (for मनोनयम्) — (L 15) Some MSS दुप्रापम् (for दुष्प्रा) — (L 16) D₁ ३ १ १० योनिर् (for योनि) B₃ तपम, D₁₀ तत न, (for तमन) D₁-३ ५ तप (D₅ म) म परमस्यव, D₁ ६-९ तपस परम पद (for the post. half) — D₁ n₂ D₂ १० om (hapl) line 17 — (L 17) V₁ B₁ ३ D₃ गुण पुरुष देव (for the prior half) D₄ ६ १ ० सर्वदेवनमस्कृत (D₄ त) (for the post half) — D₁ ६ १ ० om lines 18-20 — (L 18) B₃ य (for य) B₁ ३ (marg) ३ य प्राणो ह्यनुमता च, D₂ ३ य प्राणा अत्रमन्त्रात्मा, D₅ य प्राणिना प्राणरत्ना (submetric) (for the prior half) B₁ ३ (marg) -स्थितिर् B₃ -स्थितिर्, D₅ -गत (for स्थित) D₁-३ ५ ज्योतिर्जीवो मतिर्मेतु (for the post half) — (L 19) D₃ त देव, D₅ तदेव (for त देव) — (L 20) D₅ दृष्टस् (for दृष्टा) V₁ वैश्वरे, D₂ ३ प्रकर (for वैश्वम्)]

— T₁ om (hapl) 13°-15° D₁ ६ १ ९ om 13°-14° Before 13°, V₁ B Dn D₁-३ १ ९ १० ins तण्डिस्वाच — °) B₅ om from पवित्रस्त् up to निर्वाणद (in 15°) T₂ ३ G₂ ४ M पवित्र T₂ ३ G₂ ४ च (for त्व) — °) D₈ om गतिर् — °) D₁-३ अत्योजस्, D₅ आद्यो यस्, M₁ ४ (sup in) अत्युग्रस् D₅ अधो यस्तेजसा तात, D₁₀ अत्युग्रतेजस्तपसा — °) D₁₀ पराणां (for तपसा) T₂ ३ G₂ ४ M तपसा परमो निधि

14 B₅ T₁ om 14, D₁ ६ १ ९ om 14^{ab} (for all, cf v l 13) — °) D₁-३ ५ T₂ ३ G₂ ४ विश्वमाय (for विश्वामसु-) M विश्वमायो हिरण्याक्ष — °) V₁ B₃ M₁ २ ४ तमस्कृत, B₁ पुरस्कृत, D₅ नमोऽस्तु ते — D₅ om (hapl) 14^{ab} — °) M रति (for भूरि) D₄ राजन् (for विभो) D₁-३ सदा (D₁ lacuna for सदा)-कल्याण च विभो; D₆-९ भूरिकल्याणद राजन् — °) V₁ B₁-4 Dn D₁₀ पर सत्य, D₁-३ T₂ ३ G₂ ४ पुरुहूत, D₁ ६-९ हूत, M₁ 'धुन (for 'सत्य)

15 B₅ om up to निर्वाणद (in 15°), T₁ om 15^{ab} (for both, cf v l 13) — °) B₃ जाति, D₅ जरा, D₁₀ जनी (for जाति) D₁ ३ have lacuna for मीरूपां यतीनां य T₂ ३ G₂ ४ जनीमरणभूतानां (for 15°) D₄-९ T₂ ३ G₂ ४ M द्विजानां (for यतीनां) B₁ जयता (for यतता) — °) B₃ सहस्रांशुर् — °) D₁-९ सुखाश्रय (for 'श्रय)

16 °) D₈ om विष्णुर् — °) M तथर्षय (for मह) — M om (hapl) 16°-67° — °) V₁ B₁-4 D₃ स, D₁ ६ १-९ च, D₁₀ हि (for तु) B₅ न हि दृष्ट्वा स तत्त्वेन, D₂ ३ न य विदति त°, T₂ ३ G₂ ४ न विदुस्त्वां समत्वे (G₂ विदुस्ते) न

17 M om 17 (cf v l 16) — °) V₁ B Dn D₁₀ सर्व (for कालस्) — °) V₁ B Dn D₁₀ त्वयि विश्व (D₁ n₂ D₁₀ सर्व) प्रतिष्ठित — °) D₁-९ कालाख्या पुरुषाख्या च (D₁ also ख) — °) D₁-९ ब्रह्माख्या (for खयस्) D₅ तु (for च)

18 M om 18 (cf v l 16) — °) T₂ ३ G₂ ४

अधिलोक्याधिविज्ञानमधियज्ञस्त्वमेव हि ॥ १८
 त्वां विदित्वात्मदेहस्यं दुर्विदं दैवतैरपि ।
 विद्वांसो यान्ति निर्मुक्ताः परं भावमनामयम् ॥ १९
 अनिच्छतस्त्व विभो जन्ममृत्युरनेकतः ।
 द्वारं त्वं स्वर्गमोक्षाणामाक्षेप्ता त्वं ददासि च ॥ २०
 त्वमेव मोक्षः स्वर्गश्च कामः क्रोधस्त्वमेव हि ।
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव अधश्चोर्ध्वं त्वमेव हि ॥ २१
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च स्कन्देन्द्रौ सविता यमः ।

वरुणेन्दू मनुर्धाता विधाता त्वं धनेश्वरः ॥ २२
 भूर्वायुज्योतिरापश्च वाग्बुद्धिस्त्वं मतिर्मनः ।
 कर्म सत्यानृते चोमे त्वमेवास्ति च नास्ति च ॥ २३
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च तत्परं प्रकृतेर्धुवम् ।
 विश्वाविश्वपरो भावश्चिन्त्याचिन्त्यस्त्वमेव हि ॥ २४
 यच्चैतत्परमं ब्रह्म यच्च तत्परमं पदम् ।
 या गतिः सांख्ययोगानां स भवान्नात्र संशयः ॥ २५
 नूनमद्य कृतार्थाः स्म नूनं प्राप्ताः सतां गतिम् ।

त्वमेवस्था स्थितास्ति — ^δ) D1-4 6-9 महर्षिभि (for
 सुर) D5 पुराणा परमर्षिभि, T2 8 G2 4 पुराणश्च
 महर्षिभि — ^ε) V1 B1 Dn1 D1-3 5 T1 लोकाधि-
 D1 9 -लोक्येधि, G4 -लोक्यादि (for -लोक्याधि) Dn3
 D10 आधिलोक (D10 'क्य)मधिविज्ञानम्, D8 'लोक्यविधि
 ज्ञानम् — ^ζ) D6-9 अधियज्ञ (for 'यज्ञस्' D1-9 च
 (for हि)

19 M om. 19 (cf v l 16) D2 om 19^{ab}
 — ^α) D1 2 4-9 T2 8 G2 4 य (for त्वां) Dn2 D1
 [आ]त्मदेवस्य, D4 6 'दुर्वेध, D1-9 'ना वेद्य (for
 'देहस्य) — ^β) D5 दुर्वेद्य (for दुर्विदं) D1 2 विद्यु
 धैर् (for दैवतैर्) — ^γ) B5 योनि (for यान्ति)
 — ^δ) D5 पर भाव तमन्यय

20 M om 20 (cf v l 16) D2 om 20^a-21^b
 — ^α) T2 8 G2 4 अन्विच्छतस् (for अनि) — ^β) B1
 (marg) 2 8 5 अनेकश (for 'कत') D1 4 6-9 जन्म
 मृत्यु (D5 'स्यु)च (D1 8 'त'रेतक (sic), T2 8 G2 4
 'मृत्यतरे तत (sic) — ^γ) B2 partly damaged D10
 द्वारस् V1 Dn1 D1 त, Dn2 T1 तु, D4 6 7 8 T2 8
 G2 4 तत् (for स्व) D4-7 9 सर्व, D8 सर्ग (for
 स्वर्ग) D3 -मोक्षाभ्याम् (for 'णाम्) — ^δ) D6-8
 मोक्षप्राप्ति (for आक्षेप्ता स्व) D8 च (for स्व) B5 T2 8
 G2 4 ददाति (for 'सि) D4 9 मोक्षप्राप्ति ददामि ते
 (D4 च)

21 M om 21 (cf v l 16) D2 om 21^{ab} (cf
 v l 20) — ^α) D1 स्वर्गो मोक्षश्च (by transp) V1
 B Dn D10 त्व वै स्वर्गश्च मोक्षश्च, D8 त्वमेव स्वर्ग
 मोक्षश्च — ^β) D1-9 कामक्रोधौ V1 B Dn D10 च (for
 हि) D4 6 कामक्रोधौ तथैव च — T2 8 G2 4 transp
 21^{cd} and 22^{ab} — ^γ) B1 स्वमेव च, B5 D1-8 तथैव च

22 M om 22 (cf v l 16) T2 8 G2 4 transp

21^{cd} and 22^{ab} — ^α) V1 B Dn D1-10 T1 ब्रह्मा भव
 (D1-9 रुद्र)श्च विष्णुश्च — ^β) D5 स्कदश्च, T2 8
 G2 4 स्कदेद्र D1 7 वरुणो (for सविता) D6 8 9
 स्कदेद्रो वरुणो यम — ^γ) G2 वरुणैर्ब्रमरुद्वाता — ^δ)
 D1 om (hapl) विधाता D5 धनेश्वर, D1 दिने (for
 वने)

23 M om 23 (cf v l 16) — ^α) D5 त्वं
 वायुर, D6 सर्वायुर (for भूर्वा) T2 8 G4 आदित्यो;
 G2 आदिश्च (for आपश्च) V1 B Dn भूर्वायु सलिला
 (Dn1 n3 'लो)मिश्र — ^β) D10 खं (for त्व) T2 8
 G2 4 गतिर् (for मतिर्) D5 तथा (for मन) V1
 B Dn ख वाग्बुद्धि स्थितिर्मति, D4 6-9 बुद्धिर्वाक्त्व (D4
 'वाक्च, D1 वा स्व) गतिर्मम — D5 reads 23^c-24^d
 after the addl ref before 11^{cd} — ^γ) D5 सत्यं व्रते
 (for सत्यानृते) — ^δ) B2 partly damaged D5 8
 transp the first च and न D2 8 अस्ति नास्ति त्वमेव
 हि

24 For the sequence in D5, cf v l 23 M om
 24 (cf v l 16) — ^α) B2 partly damaged D1
 om (hapl) याणीन्द्रि G2 [इ]न्द्रियार्थश्च (for 'र्थश्च)
 D5 इन्द्रियार्थाश्च ये सर्वे — ^β) D5 T2 8 G2 4 यत् (for
 तत्) V1 B Dn D10 प्रकृतिभ्य पर ध्रुव, D4 6-9
 मत्पर प्रकृतेर्धुव — ^γ) B4 विश्वावसु, D1-3 6-8 'विश्व
 (for विश्व) D5 विश्वाविश्व परोक्षा च, D6 श वशे
 साधो, T2 8 G1 शो (G1 शे) भवो भावश्च, G2 विश्वो
 विश्वे भवे भावश्च — ^δ) D1-2 5 T2 8 G2 चिन्त्याचिन्त्य
 (for 'चिन्त्यस्) V1 B D10 च (for हि)

25 M om 25 (cf v l 16) — ^α) D2 2 6 च
 तत्, D10 G2 4 चैतत् (for चैतत्) D1 4 6-9 यच्च
 (D1 द्वै, D4 6 'श्रै)तद्ब्रह्म परम — ^β) D1 यत् (for
 यच्) D10 [तु]तत् (for तत्) D1 पर, D5 तप
 (for पदम्) T2 8 G2 4 यच्च भ(G2 ह, G1 ग)न्य च

यां गतिं प्राप्नुवन्तीह ज्ञाननिर्मलबुद्धयः ॥ २६
अहो मूढाः स्म सुचिरमिमं कालमचेतसः ।
यन्न विद्वाः परं देवं शाश्वतं यं विदुर्बुधाः ॥ २७
सोऽयमासादितः साक्षाद्बहुमिर्जन्मभिर्मया ।
भक्तानुग्रहकृदेवो यं ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ २८
देवासुरमनुष्याणां यच्च गुह्यं सनातनम् ।
गुहायां निहितं ब्रह्म दुर्विज्ञेयं सुरैरपि ॥ २९
स एष भगवान्देवः सर्वकृत्सर्वतोमुखः ।
सर्वात्मा सर्वदर्शी च सर्वगः सर्ववेदिता ॥ ३०

प्राणकृत्प्राणभृत्प्राणी प्राणदः प्राणिनां गतिः ।
देहकृदेहभृदेही देहभृदेहिनां गतिः ॥ ३१
अध्यात्मगतिनिष्ठानां ध्यानिनामात्मवेदिनाम् ।
अपुनर्मात्रकामानां या गतिः सोऽयमीश्वरः ॥ ३२
अयं च सर्वभूतानां शुभाशुभगतिप्रदः ।
अयं च जन्ममरणे विदध्यात्सर्वजन्तुषु ॥ ३३
अयं च सिद्धिकामानामृषीणां सिद्धिदः प्रभुः ।
अयं च मोक्षकामानां द्विजानां मोक्षदः प्रभुः ॥ ३४
भूराद्यान्सर्वभुवनानुत्पाद्य सृष्टिवैकसः ।

मत्पर —^a) Ds यो गतिस्त्व साख्यगाना, Tz s Gz 4
योगिन (Gz मि) साख्ययोगीना —^a) Ds s s भगवान्
(for स भवान्)

26 M om 26 (cf v 1 16) —^a) Ds अत्र
(for अत्र) D1-3 s स्मो (for स्म) —^b) Ds 6-9
वयं (for नूनं) V1 B D10 Tz s Gz 4 स्म तां, Ds s
परां (for सतां) —^c) Bs या माति, Ds 6-9 गति
या (by transp) V1 B Dn D10 T1 प्रार्थयसि (for
प्राप्नुवन्ति) —^d) Tz s Gz ज्ञानान् (for ज्ञान)

27 M om 27 (cf v 1 16) Bs om 27^a-28^b
—^a) Dns Ds सुचिरम् (for सु) —^b) Ds s s हृदं
(for हृद) Bs अचेतन, Dn1 ns T1 तत्ता, Ds 6-9
तना, Tz s Gz 4 अभुद्धय (for अचेतस) —^c)
D1-3 ये (for यन्) Tz s Gz विद्वा

28 M om 28 (cf v 1 16) Bs om 28^a (cf
v 1 27) —^a) Tz s Gz यो (for सो) Dn1 ns
T आसादिवा (for त) —^b) Dn1 ns T स्वज्ञकिर
(for बहुमिर) —^d) D1-3 तं (for य)

29 M om 29 (cf v 1 16) —^a) V1 B Dn
D10 मुनीना तु (Bs ते, D10 च), Tz s Gz 4 मनु
ष्याश्च (for ष्याणां) —^b) B1 4 D1 4-10 Tz s Gz 4
तद्, Bs तु, Bs om (for च) Bs s Ds 6-9 यद्वा
(for गुह्य) —^d) V1 Bz s Dn1 ns मुनेर, D1 नरेर
(for सुरैर)

30 M om 30 (cf v 1 16) Ds reads 30^{ab} twice
—^a) Ds s य (for स) B1 D1 s 4 6-9 T1 G1 पुन
(for एव) Ds (second time) सर्वात्मा सर्वद सर्व
—^b) D1 s सर्वद, Gz 4 सर्वज (for सर्वकृत्) —^c)
D10 सर्वमात्मा सर्वदर्शी —^d) D1 सर्वत, Ds समग

(for सर्वग) D1-3 देवता, D1-9 दैवत, D10 चोदिता
(for वेदिता)

31 M om 31 (cf v 1 16) V1 B Dn T1 transp
31^{ab} and 31^{cd} —^a) Ds 10 प्राण (for प्राणी) D1
प्राणभृत्प्राणकृत्प्राण, Ds हृत्प्राणभृत्प्राण, D1-9 कृत्प्रा
णद प्राण —^b) D1-3 प्राणभृत्, Ds 6-9 प्राणभृत्,
Ds प्राणिभृत्, Tz s Gz 4 प्राणभृत् (for प्राणद)
—^d) D1 देहभृत्, Ds s हृत् (for भृत्) D1-3 वर
(for गति) Tz s Gz 4 देहिना परमा गति

32 M om 32 (cf v 1 16) —^a) Ds मति (for
(for गति) V1 Bz s Dn D2 1 10 अध्यात्मगतिरिष्टाना
—^b) B1 Dns T1 ध्यानिनाम्, Tz s Gz 4 मुनी (for
ध्यानि) B1 D1 s Tz Gz चादिनां, D1 देहिनां (for
वेदिनाम्) —^c) = 63^a Bs Dns D2 10 अपुनर्भव,
D1 दूर, Ds corrupt, Ds 6-9 दूर, Tz s Gz 4
जनि (for मरि) —^d) Ds s स (for या)

33 M om 33 (cf v 1 16) —^a) B1 D1 s
अय स, Ds 6-9 अय हि, Tz s Gz 4 अयनं (for अय
च) Ds अय च मोक्षकामाना —^b) Tz s Gz 4 गति
प्र(Gz त्विप्र)भु (for गतिप्रद) —^c) Gz हरणे (for
म) —^d) D1-3 व्यदधत्, Ds 6-9 व्यदधात् (for
विदध्यात्)

34 M om 34 (cf v 1 16) —^a) V1 B1 s
Dn1 ns D10 T1 स, B1 s Dns स (for च) Ds
Tz s Gz 4 सर्व, D1 सिद्ध (for सिद्धि) Ds अय च
सर्वभूतानाम् (= 33^a) —^b) Dn1 ns या गति सोयमी
श्वर —^c) B1 Dn D1 s om (hapl.) 34^{cd} —^c) Tz s
Gz हि सिद्ध, Gz हि सिद्धि (for च मोक्ष) —^d)
D1 s 1 पर (for प्रभु) B1 द्विजाना मोक्षदायक, Ds
ध्यानिना मोक्षवादिनां

विभर्ति देवस्तनुभिरष्टाभिश्च ददाति च ॥ ३५
 अतः प्रवर्तते सर्वमस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 अस्मिन् प्रलयं याति अयमेकः सनातनः ॥ ३६
 अयं स सत्यकामानां सत्यलोकः परः सताम् ।
 अपवर्गश्च मुक्तानां कैवल्यं चात्मवादिनाम् ॥ ३७
 अयं ब्रह्मादिभिः सिद्धैर्गुहायां गोपितः प्रभुः ।
 देवासुरमनुष्याणां न प्रकाशो भवेदिति ॥ ३८
 तं त्वां देवासुरनरास्तत्त्वेन न विदुर्भवम् ।
 मोहिताः खल्वनेनैव हृच्छयेन प्रवेक्षिताः ॥ ३९

ये चैनं संप्रपद्यन्ते भक्तियोगेन भारत ।
 तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष हृच्छयः ॥ ४०
 यं ज्ञात्वा न पुनर्जन्म मरणं चापि विद्यते ।
 यं विदित्वा परं वेद्यं वेदितव्यं न विद्यते ॥ ४१
 यं लब्ध्वा परमं लाभं मन्यते नाधिकं पुनः ।
 प्राणसूक्ष्मां परां प्राप्तिमागच्छत्यस्यैवहाम् ॥ ४२
 यं सांख्या गुणतत्त्वज्ञाः सांख्यशास्त्रविशारदाः ।
 सूक्ष्मज्ञानरताः पूर्वं ज्ञात्वा मुच्यन्ति बन्धनैः ॥ ४३
 यं च वेदविदो वेद्यं वेदान्तेषु प्रतिष्ठितम् ।

35 M om 35 (cf v 1 16) —^a Ds om (hapl) from नसर्वे up to प्रवर्तते (in 36^a) D2 सप्त (for सर्व) T2 3 G2 4 भूराद्या सर्वभुवना —^b T2 3 G2 4 च (for स) —^c V1 B Dn D10 T1 दधा (Dn1 D10 दा) ति (for विभर्ति) V1 वेदस् (for देवस्) —^d T2 3 G2 4 स (for first च) V1 B Dn D10 T1 यो विभर्ति, D2 3 च दधाति (for च ददाति)

36 M om 36 (cf v 1 16) Ds om up to प्रवर्तते (in 36^a) (cf v 1 35) —^a D1-3 7-9 यत्, D4 स यत् (hypermetric), D5 तत् (for क्षत्) D8 सर्वे (for सर्वम्) —^b D1 8-9 यस्मिन् (for ज्ञं) D4 om दितम् and 36^c —^c D1-3 5-9 यस्मिन् (for ज्ञं) —^d D1-4 6-9 सोयस् (for ज्ञयम्) T2 3 G4 सोयमेकमसंशय, G2 सोहमेकं न संशय

37 M om 37 (cf v 1 16) —^a B1 D1 10 T2 3 G2 4 च (for स) D5 लोकाना (for कामाना) —^b G2 काम- (for लोक) V1 B (except B8) Dn D10 पर (for पर) B4 मत (for सताम्) —^c B1 D5 7 युक्ताना (for सु) —^d B8 [क्ष]र्थ (for [क्ष]त्तम्) V1 B1 2 4 5 Dn D4 6 10 वेदिना

38 M om 38 (cf v 1 16) —^a D2 3 देवैर् (for सिद्धैर्) —^b T2 3 G2 4 सेवित (for गोपित) —^c D4 6-9 सुरासुर (for देवा) —^d V1 B Dn D10 अप्रकाशो (for न प्र)

39 M om 39 (cf v 1 16) —^a D1-3 न च, D4-9 T2 3 G2 4 तेन, D10 त च (for त त्वा) D1-9 चरास् (for न) —^b T2 3 G4 भूत्वैव, G2 भूत्वैन (for तत्त्वेन) D3 तु (for न) D8 बुधा (for भवम्) —^d D2 3 प्रवेरिता, T2 3 G2 4 प्रवेदिता (for प्रवेक्षिता) V1 B Dn D10 हृदिस्थेनाप्रकाशिन

40 M om 40 (cf v 1 16) —^a D2 [ए]वं (for [ए]न) V1 B Dn D1 8-10 T1 G4 प्रति (for सप्त) —^b V1 B Dn D10 G4 भाविता, D5 भावत (for भारत) —^c D1 4-8 T2 3 G2 4 [ए]व (for [ए]ष) B4 हृच्छ (for य)

41 M om 41 (cf v 1 16) —^b B1 Dn D2 3 G2 4 वा (for च) D4 6-9 न (for [क्ष]पि) —^c D5 विदित्वा परम देव —^d D1-9 रोचते (for विद्यते)

42 M om 42 (cf v 1 16) —^a D8 न पर, D4 6-9 चापर (for परम) —^b D1-3 च (for न) D5 बुध, D1-9 तत् (for पुन) V1 B Dn D10 नाधिकं मन्यते बुध, D4 6 मन्यते चाधिक तत् —^d reads 42^a-43^b twice —^c D1 3 5 (first time) प्राण (for प्राण-) V1 B Dn D5 (second time) 10 या (B8 D10 य, D5 स) सूक्ष्मा परमा प्राप्ति, D4 9 प्राण सूक्ष्मा परा प्राप्तिम् (sic) —^d D8 partly damaged D1 आगच्छति, D2 3 स गच्छति (for आग) V1 B Dn D8 10 गच्छन् (B1 च्छत्य, B4 D8 10 च्छत्य) व्ययमक्ष (V1 व्य) यं, D4 6 (both times) आगच्छ (D5 च्छ) लक्षयावह, T2 3 G2 4 आच्छाद्याक्षयमाहवा (T2 मय्यय) (sic)

43 For the repetition of 43^{ab} in D5, cf v 1 42 M om 43 (cf v 1 16) —^a B2 om, D4 10 ये (for य) B D8 10 साख्य, T2 3 G2 4 साख्य (for साख्या) D5 (first time) यस्य साक्षा हुणाच्छात्वा —^c V1 Dn ज्ञानतरा (for रता) V1 B Dn D10 सूक्ष्म, T2 3 G2 4 सर्वे (for पूर्वं) —^d D4 6 9 मुचति D1-3 क्लिद्यपै (for बन्धनै)

44 M om 44 (cf v 1 16) —^a B1 3 5 यत्

प्राणायामपरा नित्यं यं विशन्ति जपन्ति च ॥ ४४

अयं स देवयानानामादित्यो द्वारमुच्यते ।

अयं च पितृयानानां चन्द्रमा द्वारमुच्यते ॥ ४५

एष कालगतिश्चित्रा संवत्सरयुगादिषु ।

भावाभावौ तदात्वे च अयने दक्षिणोत्तरे ॥ ४६

एवं प्रजापतिः पूर्वमाराध्य बहुभिः स्तवैः ।

वरयामास पुत्रत्वे नीललोहितसंज्ञितम् ॥ ४७

ऋग्भिर्मन्त्रशंसन्ति तत्रै कर्मणि बहुचः ।

यजुर्भिर्यं त्रिधा वेद्यं जुह्वत्यध्वर्यवोऽध्वरे ॥ ४८

सामभिर्यं च गायन्ति सामगाः शुद्धशुद्धयः ।

यज्ञस्य परमा योनिः पतिश्चायं परः स्मृतः ॥ ४९

रात्र्यहःश्रोत्रनयनः पक्षमासशिरोभुजः ।

ऋतुवीर्यस्तपोधैर्यौ ह्यद्गुह्योरुपादवान् ॥ ५०

मृत्युर्यमो हुताशश्च कालः संहारवेगवान् ।

कालस्य परमा योनिः कालश्चायं सनातनः ॥ ५१

चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रौ सग्रहौ सह वायुना ।

ध्रुवः सप्तर्षयश्चैव भुवनाः सप्त एव च ॥ ५२

प्रधानं महदव्यक्तं विशेषान्तं सर्वैकतम् ।

(for यं) D4-8 योगाद्, T2 8 G2 3 नित्य (for वेद्य)
D1-8 य च योगविदो योगाद् —⁵ V1 B Dn D4 5 10
वेदाते च (for वेदान्तेषु) T2 8 G2 3 ध्यायति विमलाशया
— T2 8 G2 4 om 44^{ad} —⁶ B5 प्राणायामपरैर्नित्यं,
D5 ब्राह्मणा युगप 8* —⁷ D5 विशति च (for य
विशन्ति) B1 (marg as in text) 5 5 D10 यजति च,
D5 परे जना (for जपन्ति च) D1 8-7 9 प्रविशति परे
जना — After 44, V1 B Dn D5 10 ins

152* ओंकाररथमारुह्य ते विशन्ति महेश्वरम् ।

45 M om 45 (cf v l 16) —⁸ G2 च (for
स) —⁹ B1 8 D10 T2 8 G2 4 द्वार (for द्वारम्)
— V1 om (hapl) 45^{ad} —¹⁰ B1 8 D10 T2 G4
द्वार (for द्वारम्)

46 M om 46 (cf v l 16) —¹¹ G2 एषा तत
(for एष काल) D4 8 गतिच्छिन्ना, D1-9 छिन्ना (for
'क्षिन्ना) V1 B Dn एष काष्ठा दिशश्चैव, T2 8 G4 एष
तत दिशश्चिन्ना —¹² V1 B2 8 5 Dn T2 8 -युगादि
च, B1 4 'नि च (for द्विषु) —¹³ T8 G4 तदा द्वे
च (for तदात्वे च) V1 Dn1 दिव्यादिव्यपरो लाभो, B
Dn2 ns D10 दिव्यादिव्य परो लाभो (D10 भाव), D4
8 8 भावामावास्तदात्वेन; D5 भावभावोत्पदात्वे तु (sic),
D8 भावभावस्तदात्वेति, G2 भावभावौ तथा द्वौ च

47 M om 47 (cf v l 16) —¹⁴ B4 8 Dn
D2-4 8 एतं (for एव) —¹⁵ D4 8-9 पुत्रं तु (for
पुत्रत्वे) V1 B Dn D10 प्रजायं वरयामास —¹⁶ D1-8
संस्थितं, D5 संभव (for -संज्ञितम्) T2 8 G2 4 सार
(T2 शा दित्यो द्विजसंज्ञित (G2 तं)

48 M om 48 (cf v l 16) —¹⁷ D1-8 वारिभर
(for ऋग्भिर्) V1 B Dn D4 5 10 G2 Cn शालति

(for -श) —¹⁸ V1 B Dn n2 तत्त्वे, Dn2 D5 8
त ते, D4 8 सत्रे, D5 तत्र, D10 तत्त्व- (for तन्त्रे)
V1 B (except B4) D1 5 5 10 बहुचा (for बहुच)
T2 8 G2 4 नामकर्मणि बहुचा (G4 'च) —¹⁹ V1 B.
Dn2 D1-8 5 10 यत्, B2 damaged (for य) T2 8
G4 हविर् (for त्रिधा) D1-8 5 वेद्या (for वेद्य) D4
8-9 यजुर्भिर्यं (D8 8 'मं) त्रिता वेद्या, G2 यजुर्भिर्यं ह
विर्देवा —²⁰ B4 D1-9 जुह्वति, D5 जुह्वत, T2 8 G4
जुह्वर, G2 जुह्वत (for जुह्वति)

49 M om 49 (cf v l 16) —²¹ G2 नामभिर्
(for सा) T2 8 G2 4 ये (for यं) — After 49^{ad},
V1 B Dn D10 ins

153* ऋतं सत्यं पर ब्रह्म स्तुवन्सायवर्षणा द्विजा ।

—²² T2 8 G2 4 च परा (for परमा) D5 यज्ञस्य
परमां योनिं, D10 यज्ञस्य परमो नित्य —²³ D5 काल-
श्चायं सनातन, D1 8 7 9 निष्पत्तिश्चापर स्मृत, D8
निष्पत्तिश्च परा स्मृता, T2 8 G4 यज्ञाय परम स्मृत, G2
यज्ञायमपर स्मृत

50 M om 50 (cf v l 16) —²⁴ V1 रात्रय
(for रात्र्यह-) G2 नयन —²⁵ D10 शिरोरुह,
G2 भुज —²⁶ D4 8 7 9 ततो धैर्यो, T2 8 G2 4
तपोवीर्यो (for धैर्यो) —²⁷ D1 अद्, D4 6 7 8
अय, D5 शब्द, T2 8 G4 ह्यव, G2 अव (for
ह्यवद्) D8 अर्थवीर्योरुपादवान्

51 M om 51 (cf v l 16) —²⁸ D5 यशो,
T2 8 G2 4 यागो (for यमो) —²⁹ D1-8 काल (for
काल)

52 M om 52 (cf v l 16) —³⁰ V1 B Dn

ब्रह्मादि स्तम्भपर्यन्तं भूतादि सदसञ्च यत् ॥ ५३
 अष्टौ प्रकृतयश्चैव प्रकृतिभ्यश्च यत्परम् ।
 अस्य देवस्य यद्भागं कृत्स्नं संपरिवर्तते ॥ ५४
 एतत्परममानन्दं यत्तच्छाश्वतमेव च ।
 एषा गतिर्विरक्तानामेष भावः परः सताम् ॥ ५५
 एतत्पदमनुद्विषमेतद्ब्रह्म सनातनम् ।
 शास्त्रवेदाङ्गविदुषामेतद्ब्रह्मानं परं पदम् ॥ ५६
 इयं सा परमा काष्ठा इयं सा परमा कला ।
 इयं सा परमा सिद्धिरियं सा परमा गतिः ॥ ५७

इयं सा परमा शान्तिरियं सा निर्वृतिः परा ।
 यं प्राप्य कृतकृत्याः स इत्यमन्यन्त वेधसः ॥ ५८
 इयं तुष्टिरियं सिद्धिरियं श्रुतिरियं स्मृतिः ।
 अध्यात्मगतिनिष्ठानां विदुषां प्राप्तिरव्यया ॥ ५९
 यजतां यज्ञकामानां यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ।
 या गतिर्देवतैर्दिव्या सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६०
 जप्यहोमव्रतैः कृच्छ्रैर्नियमैर्देहपातनैः ।
 तप्यतां या गतिर्देव वैराजे सा गतिर्भवान् ॥ ६१
 कर्मन्यासकृतानां च विरक्तानां ततस्ततः ।

D₁₀ ग्रहाश्च (for सग्रहौ) — D₁ ६ ९ om (hapl) 52^a-54^a

53 M om 53 (cf. v 1 16) D₁ ६ ९ om 53 (cf. v 1 52) — ^a) D₅ अत्रोक्तं (for अव्यक्त) — ^b) T₂ ३ G₂ ४ सचेतनं (for सवैकृतम्) — ^d) D₈ वै (for यत्) T₂ ३ G₂ ४ भूतानि निवसति यत्

54 M om. 54 (cf. v 1 16) D₁ ६ ९ om 54^a (cf. v 1 52) — ^b) V₁ B Dn D₁₀ य पर (for यत्परम्) — ^c) B₁ ३ तद्भागं, D₁-९ वशाग, T₂ समर्थं, T₈ G₄ परकं (s₁₀), G₂ च सम (for यद्भागं)

55 M om 55 (cf. v 1 16) B₂ partly damaged for 55^{ab} — ^a) B₈ एव, Dn₁ यत्तत् (for एतत्) D₁-३ ५ एष वै परमानन्द, T₂ ३ G₂ ४ एतत्तत्परमानन्त्यम् — ^b) D₁ ४-९ एतत्तच्छाश्वत पद, D₂ ३ एतत्तत्परमं पद, T₂ ३ G₂ ४ एतत्तत्परत पर — ^c) T₂ ३ G₂ ४ हि भक्तानाम् (for विरक्ता) — ^d) D₈ १० परं (for पर)

56 M om 56 (cf. v 1 16) — ^a) D₂ ३ G₂ परम् (for पदम्) — After 56^{ab}, D₂ ३ read 63, D₂ repeating it in its proper place. — ^a) D₆ १ ९ ध्यान (for ध्यान) D₁-३ मत, G₂ पर (for पदम्) V₁ तद्ब्रह्मानं परमं पद, B₁ ३-५ एतद्ब्रह्मानप (B₈ 'न प') पद पर

57 M om 57 (cf. v 1 16) D₈ reads 57^a twice — ^a) Dn₈ D₂ विद्या, D₄ बुद्धिर्, D₅-९ प्रज्ञा (for काष्ठा) — D₁-३ T₁ om (hapl) 57^{ad} — ^c) D₁ प्रज्ञा, D₆ १ ९ G₂ बुद्धिर् (for सिद्धिर्)

58 M om 58 (cf. v 1 16) D₂ ३ transp 58 and 59 — ^c) D₂ ३ वय च (for य प्राप्य)

— ^d) D₁ ६ (reads twice) ९ (before corr) मन्यति (for [अ]मन्यन्त) V₁ B Dn D₈ ३ १० योगिन (for वेधस) T₂ ३ G₂ ४ इति मन्यत्यन्नेधस

59 M om 59 (cf. v 1 16) D₂ ३ transp 58 and 59 — ^a) D₁ रिद्धिर् (for सि) — ^b) D₄ इति (for the first इयं) — ^c) D₁-३ मति (for गति) V₁ B Dn₁ n₂ D₁₀ अध्यात्मगतिरिष्टाना — ^d) D₂ ३ गतिर् (for प्राप्तिर्)

60 M om 60 (cf. v 1 16) — ^a) G₄ partly damaged D₁ ४-१ ९ काम-, T₂ ३ G₂ तार- (s₁₀) (for यज्ञ-) V₁ B Dn D₈ यजतां कामयानां (D₈ 'मुख्यानां'; D₁₀ यजता कामकामाना — ^b) V₁ B Dn मत्वेर् (for यज्ञैर्) — ^c) D₁-३ दत्ता (for दिव्या) V₁ B Dn D₁₀ या गतिर्यज्ञशीलानां (B₈ 'लस्य'), D₈ या गतिर्देवतैः प्राप्या — ^d) V₁ B Dn D₁₀ न सहाय, D₂ १-९ T₂ ३ G₄ सनातन (T₂ ३ 'ना') (for 'तन')

61 M om 61 (cf. v 1 16) — ^a) B₁ D₁-९ T₂ ३ G₂ ४ जप (for जप्य-) D₈ कृतै (for व्रतै) D₄ कृत्स्नैर् (for कृच्छ्रैर्) V₁ B₁-३ ५ Dn D₁₀ सम्यग्धोम (Dn₁ n₂ 'योग') जपैः शांतिर् (D₁₀ 'तैर्' — ^b) V₁ B Dn T₂ G₂ -तापनै, D₂ १० -पावनै (for पावनै) — ^c) D₁ om या — ^d) V₁ B Dn₈ मुनीना, Dn₁ n₂ D₈ १० परमा, D₁ वैराज्ये, D₄-६ ९ वैराजी; D₁ वैरागी, T₂ ३ G₂ ४ वैराग्ये (for वैराजे)

62 M om 62 (cf. v 1 16) B₄ om 62^a-64^b D₁₀ om (hapl) 62-64 — ^a) B₁ कर्मणा सत्, D₁-३ कर्मण्यप (for 'न्यास') B₈ कृताना तु, T₂ ३ G₂ ४ 'थोनां (for 'ना च) — ^b) T₂ विमुक्तानां (for विर) G₂ तयैव च (for तत्तत्तत्) — ^c) T₂ ३ G₂ ४ सर्व

या गतिर्ब्रह्मभवने सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६२
 अपुनमोरकामानां वैराग्ये वर्ततां परे ।
 विकृतीनां लयाना च सा गतिस्त्वं सनातन ॥ ६३
 ज्ञानविज्ञाननिष्ठानां निरुपाख्या निरञ्जना ।
 कैवल्यया गतिर्देव परमा सा गतिर्भवान् ॥ ६४
 वेदशास्त्रपुराणोक्ताः पञ्चैता गतयः स्मृताः ।
 त्वत्प्रसादाद्धि लभ्यन्ते न लभ्यन्तेऽन्यथा विभो ॥ ६५
 इति तण्डिस्तपोयोगात्तुष्टावेशानमव्ययम् ।

जगौ च परमं ब्रह्म यत्पुरा लोककृजगौ ॥ ६६
 ब्रह्मा शतक्रतुर्विष्णुर्विश्वेदेवा महर्षयः ।
 न विदुस्त्वामिति ततस्तुष्टः प्रोवाच तं शिवः ॥ ६७
 अक्षयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।
 यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः ॥ ६८
 ऋषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्ता सुतस्तव ।
 मत्प्रसादाद्धि ज्ञेष्टु भविष्यति न संशयः ॥ ६९
 कं वा कामं ददाम्यद्य ब्रूहि यद्वत्स काङ्क्षसे ।

(for ब्रह्म) V1 B (B1 om) Dn सदने (for भवने)
 —^a) B8 Dns (before corr) D6-8 G4 सनातन

63 M om 63 (cf v l 16) B4 D10 om 63
 (cf v l 62) D7 om (hapl) 63 D2 s read 63
 after 56^a, D2 repeating it here —^a) Dns क्ष
 पुनर्भव, D1 s (both times) s दीर, T2 जन्म,
 T2 G2 s जैन (for मरि) —^b) B8 Dn1 n2 च या
 (for परे) V1 B1-8 Dns वैराग्य वर्तता च या —^c)
 V1 B (B1 om) Dn प्रकृतीना (for विकृ) D1 s (both
 times) 4-8 s 9 लये या, G4 damaged (for लयानां)
 —^d) B8 D8 T2 s G4 सनातन, D2 (both times) s
 तन

64 M om 64 (cf v l 16) B4 om 64^{ab}, D10
 om 64 (for both, cf. v l 62) —^a) V1 B1
 (marg) Dn युक्ताना, B8 संयुक्ता, Dns (before
 corr) युक्ता या, T2 s G2 s निष्ठाया (for नां) —^b)
 Some MSS निरुपाख्या, B1 Dn1 विरू(Dn1 रु)पाख्या
 D2 T2 s G2 s निरजसा (for ना) B1 transp 64^{cd}
 and 65 —^c) D1-9 चैव (for देव)

65 M om 65 (cf v l 16) D1-9 om 65^{ab}
 B4 transp 64^{cd} and 65 —^b) B4 तथा, D7-9 T2 s
 G2 s भवान् (for स्मृता) —^c) T2 s तु (for हि)
 B4 om, T2 भद्र ते (for लभ्यन्ते) G2 त्वत्प्रसादाद्
 लभ्यन्ते —^d) Dns om, Dns न लभ्या तु, D2 8 7 s
 गतयो न (for न लभ्यन्ते) B6 [5]थ वा, D1-8 तथा
 (for सन्यथा) D8 गतयो नान्यथा द्विज

66 M om 66 (cf v l 16) —^a) G2 s तद्धि
 (for तण्डिस्त) V1 B1-8 s Dn D10 G4 तपोराशिस्,
 B8 तमेवामि (for तपोयोगात्) —^b) V1 B1 s 4 s
 Dn1 n2 D4-10 आत्मना, B8 आत्मवान्, Dns आत्मज
 (for अक्षयम्) —^c) D1-8 जगाम (for जगौ च)

T2 s G2 s जगौ परमया ब्रह्मन् —^a) T2 s G2 s पुरा
 लोककृत जगौ — After 66, V1 B Dn D8 T1 ins
 154*

उपमन्युस्वाच ।

एव स्तुतो महादेवस्तण्डिना ब्रह्मवादिना ।

उवाच भगवान्देव उभया सहित प्रभु ।

[B2 partly damaged, T1 om the ref. T1 om the
 post half of line 1 and line 2 — (L 2) D8 देवम्
 (for देव)]

67 M om 67^{ab} (cf v l 16) T1 om 67^{ab}
 —^a) D7 om (hapl) विष्णुर् —^b) D10 तथा
 श्विनौ (for महर्षय) —^c) T2 s G2 s इतीतस्ते (for
 इति ततस्) —^d) T1 तत (for तुष्ट) D10 T1
 शकर (for त शिव)

68 Before 68, N (except D1-8) T2 s G2 s ins.
 भगवानुवाच —^a) D2 अक्षयाय, G2 अजरश्च (for
 अक्षयश्च) T2 s G2 अजरश्चावरश्चैव — Dn1 repeats
 68^b after the first occurrence of 69^c —^b) D2 s शोक-
 (for दुःख) —^c) B1 तपस्वी (for यशस्वी) —^d)
 G4 partly damaged T2 s G4 देव (for दिव्य)
 G2 देवज्ञानसमर्पित

69 B2 om (hapl) 69^a-72^b —^a) G4 damaged
 D5-10 अधि (for क्षमि) T2 G2 त्वं (for च) —^b)
 B8 पुत्र कर्ता (sic); T1 M सूत्रकार (for कर्ता).
 ❧ Cn सूत्रकर्ता । साण्डिन इति यदुर्वेदे शाखाविशेषः । तत्र
 कल्पसूत्रकर्ता । ❧ — Dn1 reads 69^c for the first time
 after 68^b —^d) D2 s भविष्यसि

70 B2 om 70 (cf v l 69) T1 om. 70^{ab}
 —^a) D1-9 ते (for वा) T2 s G2 s कं वा सकाम
 दास्यामि —^b) T2 s G2 s यद्यद्य, M यं वत्स (for
 यद्वत्स) D4-10 काक्षसि — Before 70^{cd}, D1-8 ins.

प्राञ्जलिः स उवाचेदं त्वयि भक्तिर्दृढास्तु मे ॥ ७०
 एवं दत्त्वा वरं देवो वन्द्यमानः सुरर्षिभिः ।
 स्तूयमानश्च विबुधैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७१
 अन्तर्हिते भगवति सानुगे यादवेश्वर ।
 ऋषिराश्रममागम्य समैतत्प्रोक्तवानिह ॥ ७२
 यानि च प्रथितान्यादौ तण्डिराख्यातवान्मम ।

नामानि मानवश्रेष्ठ तानि त्वं शृणु सिद्धये ॥ ७३
 दश नामसहस्राणि वेदेष्वह पितामहः ।
 शर्वस्य शास्त्रेषु तथा दश नामशतानि वै ॥ ७४
 गुह्यानीमानि नामानि तण्डिर्भगवतोऽच्युत ।
 देवप्रसादाद्देवेश पुरा प्राह महात्मने ॥ ७५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षोडशोऽध्याय ॥ १६ ॥

१७

वासुदेव उवाच ।

ततः स प्रयतो भूत्वा मम तात युधिष्ठिर ।
 प्राञ्जलिः प्राह विप्रर्षिर्नामसंहारमादितः ॥ १

उपमन्युरुवाच ।

ब्रह्मप्रोक्तैर्ऋषिप्रोक्तैर्वेदवेदाङ्गसंभवैः ।
 सर्वलोकेषु विख्यातैः स्थापुं स्तोष्यामि नामभिः ॥ २

उपमन्युरुवाच G₄ damaged for 70^{cd} — °) D₂ 8
 स प्राञ्जलि (by transp), T₂ 8 G₂ प्राञ्जलि सन्

71 B₂ om 71 (cf. v 1 69) Before 71, V₁
 B₁ 8-5 Dn D₁₀ ins उपमन्युरुवाच — °) D₁ 2 एत
 (for एव) B₈ D₁₀ वरान्, T₂ 8 चिराद्, G₂ चिर
 (for चर) V₁ B₁ 4 5 Dn D₄-9 एतान्दत्त्वा वरान्देवो
 — °) D₅ स्तूयमान (for वन्द्य°) G₄ सहर्षिभिः (for
 सुर°) — °) V₁ D₁ G₂ विविधैस् (for विबु°) — °) D₁
 स्तोत्रैस्तरधीयत

72 B₂ om 72^{ab} (cf. v 1 69) Dn₁ om 72 G₄
 partly damaged — °) G₂ सानुगेऽ D₁ 8 यादवेश्वरे
 — °) D₁ 8 रविर् (for ऋविर्) B₁ D₂ 8 5 आगम्य,
 Dn₈ T₂ 8 G₂ 4 आसाद्य (for आगम्य) — °) D₅
 [ए]व (for [ए]त्त)

73 °) B₂ * * च, B₁ यान्येव, D₅ om (for यानि
 च). — °) V₁ B₂ Dn₈ D₁₀ T₁ यादव, T₂ 8 G₂ 4
 M माधव (for मानव) — °) T₂ 8 G₂ 4 तथा (for
 तानि)

74 B₁ om 74^{ab} — °) V₁ B₁-3 5 Dn D₄-10 T₈
 G₄ देवेष्वह, T₁ देव प्राह, T₂ G₂ देवस्याह, M₁ देवे
 प्राह, M₂ 4 वेदे प्राह (for वेदेष्वह) — °) B₁-3 5
 सर्वेषु (for शर्वस्य) D₅ यथा (for तथा) D₁₀ दशैव
 तु सहस्राणि — °) D₁ 8-9 नाना, D₅ तथा (for
 दश) M नास्मा (for नाम-) B₅ Dn₁ n₈ D₈ T₁

च, M तु (for वै) B₄ D₁₀ शास्त्रेष्वहर्मुनीषिण

75 °) B₁ 4 T G₂ 4 M यानि, D₂ 8 [ए]तानि (for
 [इ]मानि) — °) D₁ 7 [5]च्युत — T₁ om 75^{cd}
 — °) Dn₂ D₇ देवेश, D₄-8 9 °क्षे (for °श) B₂ 4 5
 देव देवप्रसादाद्दे — °) B₅ महासुनि, T₂ 8 G₂ 4 M
 त्मन (for र्मने)

Colophon om in T₁ M — Parvan name B₁ 4
 D₁-3 शाति — Sub-parvan B Dn D₁-8 10 दानधर्म
 — Adhy name V₁ B₁ 2 5 Dn D₁₀ मेघवाहनपर्व,
 B₁ तद्व्युपाख्याने मेघवाहनपर्व, D₁-8 वासुदेववरप्राप्ति
 — Adhy no (figures, words or both) V₁ Dn₂ 16
 (as in text), D₇ 13, D₁₀ 14, T₂ 8 G₂ 4 48
 — Śloka no Dn₁ 75, D₄ 31

17

76 G₁ 8 om this adhy (cf v 1 13 14 1)

1 G₁ श्रीभगवान् (for वासुदेव) — °) V₁ B₁
 om, D₈ स (for स) — °) V₁ विप्रर्षि, D₈
 देवर्षि T₁ * * स प्राञ्जलि प्राह — °) V₁ B Dn
 D₅ 8 10 सप्रहम्, D₂ 8 संभारम्, T G₄ सहस्रम्
 (for -संहारम्)

2 T₁ om 2^a-3^b G₁ om the ref — °) D₁-3
 मुनि (for ऋषि-) — °) B₄ D₁₀ T₂ 8 G₂ 4 पारगैः
 M -समितै (for समवै) — °) V₁ B Dn D₄-10

महद्भिर्विहितैः सत्यैः सिद्धैः सर्वार्थसाधकैः ।
 ऋषिणा तण्डिना भक्त्या कृतैर्देवकृतात्मना ॥ ३
 यथोक्तैर्लोकविख्यातैर्मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
 प्रवरं प्रथमं स्वर्ग्यं सर्वभूतहितं शुभम् ।
 श्रुतैः सर्वत्र जगति ब्रह्मलोकावतारितैः ॥ ४
 यत्तद्रहस्यं परमं ब्रह्मप्रोक्तं सनातनम् ।
 वक्ष्ये यदुत्कुलश्रेष्ठ शृणुष्ववाहितो मम ॥ ५
 परत्वेन भवं देवं भक्तस्त्वं परमेश्वरम् ।
 तेन ते श्रावयिष्यामि यत्तद्ब्रह्म सनातनम् ॥ ६

न शक्यं विस्तरात्कृत्स्नं वक्तुं सर्वस्य केनचित् ।
 युक्तेनापि विभूतीनामपि वर्षशतैरपि ॥ ७
 यस्यादिर्मध्यमन्तश्च सुरैरपि न गम्यते ।
 कस्तस्य शक्त्यादृक्कु गुणान्कात्स्न्येन माधव ॥ ८
 किं तु देवस्य महतः संक्षिप्तार्थपदाक्षरम् ।
 शक्तितश्चरितं वक्ष्ये प्रसादात्तस्य चैव हि ॥ ९
 अप्राप्येह ततोऽनुज्ञां न शक्यः स्तोतुमीश्वरः ।
 यदा तेनाभ्यनुज्ञातः स्तुवत्येव सदा भवम् ॥ १०
 अनादिनिधनस्याहं सर्वयोर्नेर्महात्मनः ।

T₂ s G₂ 4 विख्यात —^d) V₁ B₂-8 D_n स्तुत्य, B₁
 तुभ्यं, D₅ स्तुतं (for स्थाणुं)

3 T₁ om 3^{ab} (cf v 1 2) —^a) V₁ सहितैः,
 M₁ 2 4 विहितैः (for विहितैः) D₄ 6 स्तोत्रैः, D₇-8
 सिद्धैः (for सत्यैः) T₂ s G₄ महद्भिरेतैः सपर्य्यैः, G₂
 नमश्चिरेतैस्तत्त्वदर्शिनैः —^b) D₁ 7-9 सत्यैः, D₆ om (for
 सिद्धैः) —^c) D₁₀ तण्डिना (for तण्डिना) T₂ s G₄
 ऋषीणां सन्महात्मनः —^d) M₁ 2 4 कृतं (for कृतैः)
 V₁ B D_n D₁-8 10 M₈ वेद (for देव) D₂ s महा
 ध्मना (for कृता) T₁ कृतं देवमहाध्मना, T₂ s G₂ 4
 कृतैर्देवैः कृतात्मना

4 T₁ om. 4-24 —^a) V₁ B₁ D_n साधुभिः;
 B₂ s 5 D₁-8 वेदवि, B₄ D_n 12 साधुभिः, D₁₀ M
 सर्ववि (for लोकवि) —^b) M₁ 2 4 ऋषिभिः (for
 मुनि) —^c) D₂ s transp 4^{ad} and 4^{af} —^e)
 T₂ s परमं, M₁ 2 4 प्रवर (for 'र') D_n पुण्य (for
 स्वर्ग्यं) —^d) D₁ श्रुत, T₂ s G₂ 4 श्रुतैः (for श्रुतैः)
 —^f) M सर्व (for ब्रह्म) D₁₀ तारित

5 T₁ om 5 (cf v 1 4) M om 5-23 —^a)
 V₁ B D_n D₁ 10 G₂ सत्यैस्त (D₁ यदेत, D₁₀ यदे
 त) तत्परमं ब्रह्म (G₂ गुह्य), D₄ 6-8 यदेत (D₁ द्वै त)
 ब्रह्म परमं, D₅ T₂ s G₄ यच्चैः (D₅ तदे) तत्परमं गुह्य
 —^b) D₂ om (hapl) 5^a-6^a —^d) D₈ [s] नक्ष (for
 मम)

6 T₁ om 6 (cf v 1 4) D₂ M om 6 (cf
 v 1 5) —^a) V₁ B D_n व (B₄ धा) रयेन (for पर
 त्वेन) T₂ s G₂ 4 [अ]स्तुवन् (for भव) —^b)
 T₂ s G₄ भक्तास्तु (for भक्तस्त्व) —^c) D₁ s 10
 त्वा (for ते)

7 T₁ om 7 (cf v 1 4) M om 7 (cf v 1 5)
 —^a) B₂ partly damaged B₄ s वक्तुं (for कृत्स्नं)
 —^b) B₄ (hapl) om 7^a-8^a —^c) B₂ damaged, B₅
 कृत्स्नं (for वक्तुं) G₂ (mf) 12 as in text वक्तुं
 वर्षशतैरपि —^d) D₂ युक्तेन तु, T₂ s G₂ युगे युगे,
 G₂ युक्ते युक्ते (for युक्तेनापि) D₁-9 हि भूतानाम्
 (for विभूतीनाम्)

8 T₁ om 8 (cf v 1 4) M om 8 (cf v 1 5)
 B₄ om 8^{ab} (cf v 1 7) —^a) B₁ D_n D₁₀ अतं
 (for अन्तश्च) T₂ s G₂ 4 यस्यादिर्मध्यं सूर्यं —^b)
 T₂ G₄ लभ्यते (for गम्यते) —^d) B₁ कृत्स्नेन (for
 कात्स्न्येन)

9 T₁ om 9 (cf v 1 4) M om 9 (cf v 1 5)
 —^b) D_n D₁₀ T₂ s G₂ संक्षिप्तार्थं —^c) T₂ s G₂ 4
 चतुरं (for चरितं) —^d) V₁ B D_n D₁₀ धीमत (for
 चैव हि)

10 T₁ om 10 (cf v 1 4) M om 10 (cf v 1 5)
 —^a) D₄ s 7 s अप्राप्तं (for प्य) V₁ B₁-4
 D_n 12 तु, D_n तु; D₄-8 T₂ s G₄ हि (for [ह]ह)
 After अप्राप्येह, D₅ reads from घनस्याह (in 11^a) up
 to समुद्देशं (in 11^c) repeating it in its proper place
 D₄ 6-9 ज्ञानम् (for अनुज्ञा) —^b) D₅ G₂ न शक्य,
 D₇-9 अशक्य (for न शक्य) D₄ 6 अशक्यस्त्रिदशैरपि,
 T₂ s G₄ न शक्य स्तोतुमीश्वर —^c) D₁ यदानेन, T₂ s
 G₄ यदानेन (for यदा तेन) —^d) D₁-8 सवति (for
 स्तु) T₂ s G₂ 4 सदाशिव (for सदा भवम्) V₁ B
 D_n D₁₀ स्तुतो वै स तदा मया, D₁-9 स्तुवत्येव सदा भवं

11 T₁ om 11 (cf v 1 4) M om 11 (cf v 1 5)
 D₅ reads from घनस्याह (in 11^a) up to समुद्देशं
 (in 11^c) for the first time after अप्राप्येह (in 10^a).

आम्नां कंचित्समुद्देशं वक्ष्ये ह्यव्यक्तयोनिनः ॥ ११

रदस्य वरेण्यस्य विश्वरूपस्य धीमतः ।

ऋणु नामसमुद्देशं यदुक्तं पञ्चयोनिना ॥ १२

दश नामसहस्राणि यान्याह प्रपितामहः ।

तानि निर्मथ्य मनसा दध्नी घृतमिवोद्धृतम् ॥ १३

गिरेः सारं यथा हेम पुष्पात्सारं यथा मधु ।

घृतात्सारं यथा मण्डस्तथैतत्सारमुद्धृतम् ॥ १४

सर्वपाप्मापहमिदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।

प्रयत्नेनाधिगन्तव्यं धार्यं च प्रयतात्मना ।

शान्तिकं पौष्टिकं चैव रक्षोघ्नं पावनं महत् ॥ १५

इदं भक्ताय दातव्यं श्रद्धधानास्तिकाय च ।

नाश्रद्धधानरूपाय नास्तिकायाजितात्मने ॥ १६

यश्चाभ्यसूयते देवं भूतात्मानं पिनाकिनम् ।

स कृष्ण नरकं याति सह पूर्वैः सहानुगैः ॥ १७

इदं ध्यानमिदं योगमिदं ध्येयमनुत्तमम् ।

इदं जप्यमिदं ज्ञानं रहस्यमिदमुत्तमम् ।

इदं ज्ञात्वान्तकालेऽपि गच्छेद्धि परमां गतिम् ॥ १८

पवित्रं मङ्गलं पुण्यं कल्याणमिदमुत्तमम् ।

निगदिष्ये महाबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवम् ॥ १९

इदं ब्रह्मा पुरा कृत्वा सर्वलोकपितामहः ।

सर्वस्तवानां दिव्यानां राजत्वे समकल्पयत् ॥ २०

तदाप्रभृति चैवायमीश्वरस्य महात्मनः ।

— ⁶) V₁ B D_n D₁₀ जगद्योनेर्, T₂ s G₂ 4 इसयोनेर् (for सर्व) — ⁷) B₁ D₅ 6 (first time) s s T₂ s G₂ किंचित् — D₅ om (hapl) 11^d-12^e — ⁸) V₁ B D_n D₁₀ वक्ष्यामि (for वक्ष्ये हि) D₂ 6-9 यदुक्त पञ्चयोनिना (= 12^d)

12 T₁ om 12 (cf v 1 4) M om 12 (cf v 1 5) D₅ om 12^{ab} (cf v 1 11) D₂ 4 om 12^{ab} — ⁹) B₂ om, D₆-9 विरूपाक्षस्य (for विश्वरूपस्य) — ¹⁰) G₂ om (hapl) from समुद्देश up to दश नाम (in 13^a) V₁ B D_n D₁₀ ऋणु नास्ती च य वृष्णा — ¹¹) D₂ 6-9 वक्ष्ये चा (D₅ ह्यव्यक्तयोनि (D₂ 6 जन्म) न (cf 11^d))

13 T₁ om 13 (cf v 1 4) M om 13 (cf v 1 5) G₂ om दश नाम (in 13^a) (cf v 1 12) — After 13, D₅ 10 read 15^{ab}

14 T₁ om 14 (cf v 1 4) M om 14 (cf v 1 5) B₂ partly damaged — ¹²) V₁ B (except B₂) D_n D₂ 9 पुष्प (for पुष्पात्) — ¹³) B₂ G₂ घृत (for घृतात्) D₂ 8 घृत सार यथा दध्नी

15 T₁ om 15 (cf v 1 4) M om 15 (cf v 1 5) D₅ 10 read 15^{ab} after 13 — ¹⁴) D_n D₂ 4-7 9 G₂ पापापहम् (for पाप्मा) — D₁ repeats 15^{def} after 16 — ¹⁵) B₂ प्रयत्नेन, T₂ s G₂ नियमेन, G₂ अथ तेन (for प्रयत्नेन) V₁ D₂ [अ]भि (for [अ]धि) — ¹⁶) V₁ B D_n मगल्यं, Bom ed and Kumbh ed मागल्य (for शान्तिकं)

16 T₁ om 16 (cf v 1 4) M om 16 (cf v 1 5) — ¹⁷) G₂ श्रद्धधानास्तिकाय च (hypermetric). — ¹⁸) T₂ s G₂ 4 नाश्रद्धधानापूर्ताय, Madras ed 'ना पूजाय — After 16, D₁ repeats 15^{def}

17 T₁ om 17 (cf v 1 4) M om 17 (cf v 1 5) — ¹⁹) T₂ s G₂ तु (for च) — ²⁰) V₁ B D_n D₁₀ कारणारमानमीश्वर — ²¹) B₂ damaged V₁ B₁ s s D_n सहात्मजै, B₂ D₁₀ जुजै, D₁ 'वरै, D₂ रमभि, D₅ 'परै (for 'नुगै)

18 T₁ om 18 (cf v 1 4) M om 18 (cf v 1 5) — ²²) D₂ s अय (for इद) D₅ योग — ²³) D₂ ज्ञानम् (for ज्ञेयम्) — D₂-s T₂ om (hapl) 18^{ed} — ²⁴) V₁ ध्यानं, D₂ s ज्ञेय (for ज्ञान) — ²⁵) B₂ अनुत्त (for उत्तमम्) — D₇ om (hapl) 18^a-19^b — ²⁶) D₅ तु (for [अ]न्त) D₂ s च, T₂ s G₂ 4 तु (for सपि) V₁ B D_n D₁ 9 10 य (D₅ इद [hyper metric]) ज्ञात्वा जं (B₂ s D_n 8 ह्य) त्कालेपि (D₁ 'ले च) — D₂-s om 18^d-20^a — ²⁷) V₁ B₂ s s D_n D₁₀ गच्छेत् (for गच्छेद्धि)

19 T₁ om 19 (cf v 1 4) M om 19 (cf v 1 5) D₂-s om 19, D₇ om 19^{ab} (for all, cf v 1 18) — ²⁸) V₁ D_n 1 n s मेध्य, D_n 2 ज्ञेय (for पुण्य) D₁₀ गुह्य सर्वस्य वेदस्य — V₁ B D_n D₂ s 10 om 19^{ed}

20 T₁ om 20 (cf v 1 4) M om 20 (cf v 1 5) D₂-s om 20^{ab} (cf v. 1 18) — ²⁹) B₂ इम;

स्तवराजेति विख्यातो जगत्प्रमूजितः ।
 ब्रह्मलोकादयं चैव स्तवराजोऽवतारितः ॥ २१
 यस्मात्तण्डिः पुरा प्राह तेन तण्डिकृतोऽभवत् ।
 स्वर्गाच्चैवात्र भूलोकं तण्डिना ह्यवतारितः ॥ २२
 सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
 निगदिष्ये महाबाहो स्तवानामुत्तमं स्तवम् ॥ २३
 ब्रह्मणामपि यद्ब्रह्म पराणामपि यत्परम् ।
 तेजसामपि यत्तेजस्तपसामपि यत्तपः ॥ २४
 शान्तीनामपि या शान्तिर्द्युतीनामपि या द्युतिः ।
 दान्तानामपि यो दान्तो धीमतामपि या च धीः ॥ २५

देवानामपि यो देवो मुनीनामपि यो मुनिः ।
 यज्ञानामपि यो यज्ञः शिवानामपि यः शिवः ॥ २६
 रुद्राणामपि यो रुद्रः प्रभुः प्रभवतामपि ।
 योगिनामपि यो योगी कारणानां च कारणम् ॥ २७
 यतो लोकाः संभवन्ति न भवन्ति यतः पुनः ।
 सर्वभूतात्मभूतस्य हरस्यामिततेजसः ॥ २८
 अष्टोत्तरसहस्रं तु नाम्नां शर्वस्य मे शृणु ।
 यच्छ्रुत्वा मनुजश्रेष्ठ सर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ २९

* * * *

G₂ 4 इह (for इह) B₂ T₂ 8 G₂ ज्ञात्वा (for कृत्वा)
 —^{ca}) V₁ D_n transp दिव्याना and राजत्वे

21 T₁ om 21 (cf v l 4) M om 21 (cf v l 5)
 —^a) D₂ तत्- (for तत्वा) D₁ तत् प्रभृति
 देवोपि —^a) V₁ B₂ 5-5 D_n D₁₀ T₂ 8 G₂ 4 इति
 ख्यातो, B₂ damaged (for [इ]ति विख्यातो) —^a)
 T₂ 8 G₂ 4 जगापरमपूजित —^a) D₂ 6 om (hapl.)
 21^a-22^a —^a) V₁ B₁ 2 4 5 D_{n1} D₁₀ स्वर्गं, B₂
 D_{n2} ns D₅ स्वर्गे (for चैव)

22 T₁ om 22 (cf v l 4) M om 22 (cf v l 5)
 D₄ 6 om 22 (cf v l 21) —^a) B₁
 D₂ यत्स, D₁-6 तस्मात् (for य) V₁ B₂-5 D_n D₅ 10
 य (D₁₀ स) तस्मात् पुरा प्राप (D_{n2} 'तस्' —^b)
 D₁ 8 तस्मात्; D₁₀ येन (for तेन) T₂ 8 G₂ 4 तेन
 तदे (G₂ 4) पितामह —^a) V₁ B₁ D₂ [अ]य,
 D_{n2} D₁-9 1-9 [अ]नु (for [अ]त्र) V₁ B D_n D₂ 5
 1-10 भूलोकं, D₂ भूलोके (for भूलोकं) T₂ 8 G₂ 4 स्वर्ग-
 लोकात् भूलोकं (T₂ कात्) —^a) T₂ 8 G₂ 4 [अ]म्यव-
 तारित

23 T₁ om 23 (cf v l 4) M om 23 (cf v l 5)
 —^a) D₁ मगल्य, D₂ मगल (for 'ल) B₂
 D_{n1} ns D₂ 8 8 मागल्य, D₄ om. (for मङ्गल्यं) D₁₀
 T₂ 8 G₂ सर्वमङ्गलमाङ्गल्यं —^b) D_{n1} om पाप
 —^a) D₄ 6 om 23^{ca} —^a) G₂ महाभीष्म; G₄ पुण्य
 (for 'बाहो) —^a) D₅ स्व वै ब्रह्मणोदित

24 T₁ om. 24 (cf v l 4) —^a) D₄-8 ब्रह्मणोपि
 हि यद्ब्रह्म, T₂ 8 G₂ 4 ब्रह्मणो यत्पर ब्रह्म —^b) D₁₀
 वराणामपि यद्द्वर —^a) T₂ 8 G₂ 4 M [अ]यो (for

यत्)

25 ^a) V₁ B D_n D₁ 10 शान्तानामपि य शान्तो
 — T₁ om 25^{ca} —^a) D₁-9 पवित्राणा पवित्र यद्
 (D₁-8 यो) —^a) D₁ T₂ योवधि (for या च धी)
 G₂ 4 ध्यायतामपि योवधि (G₄ धी).

26 ^a) D₄ om (hapl.) from देवो up to यो (in 27^a)
 —^b) V₁ B D_n D₁₀ T₁ M कृषीणामपि यस्त्वु (T₁ यो
 ऋ)पि — T₁ om. (hapl.) 26^a-27^a

27 D₄ om up to यो (in 27^a), T₁ om 27
 (for both, cf v l 26) M om 27 —^b) D_{n1} ns
 प्रसा (for प्रसु) —^a) B₂ D₂ 5 योगानात् B₂ D₁-9
 योग (for योगी)

28 ^b) B₂ partly damaged D_{n2} D₈ पुन (for
 यत्) D₂ प्रसु (for पुन)

29 ^a) V₁ B₁ D₁ G₄ अष्टोत्तर (for स्तर) —^b)
 D_{n1} शिवस्य (for शर्वस्य) —^a) 1 G₂ 4 भरत-
 (for मनुज) V₁ B D_n D₂ 10 स्यात् (for -श्रेष्ठ)
 —^a) T अवाप्तुयात्, M₂ 'प्यति — After 29,
 T₁ ins an addl colophon [Adhy no 239]

The following Śivasahasranāmastotra, ascribed to Tāṇḍu or Tāṇḍin and containing about 1008 names, is also found in almost identical form in the *Linga Purāṇa*, adhy 65. In recording variants from it, we have treated the printed text of the *Purāṇa* as an additional MS.

There are several other stotras of Śiva, e g.

स्थिरः स्थाणुः प्रभुर्मानुः प्रवरो वरदो वरः ।

सर्वात्मा सर्वविख्यातः सर्वः सर्वकरो भवः ॥ ३०

Vāyu P 1 30 79ff, Brahma P 38 40ff, and MBh 12 App I, No 28, the texts of which are almost identical, but they give the names of Śiva mostly in the dative case and the total number of these names does not come to 1000, though they are loosely called Sahasranāmastotras (of e g, R G TIWARI's article "Dakṣasahasranāmastotra" in Sri Venkateswara University Oriental Journal, Vol II, 1959, pp 33-42) Moreover, these stotras often contain general descriptions rather than specific names of Śiva. In MBh 7 173, there is a short stotra of Śiva which Vyāsa advises Yudhiṣṭhira to recite. The number of names in this stotra is very small.

The present stotra, on the other hand, is a full-fledged Sahasranāmastotra like the Viṣṇusahasranāmastotra occurring towards the end of this parvan. Names in both of them are mentioned invariably in the nominative, and there is an attempt to bring their total number to 1008 or 1000. Several names are seen to have been repeated, but, in this connection, attention may be drawn to the following pertinent note which Nilakantha has added at the commencement of his Com

यद्यप्यत्र सहस्रनामस्तोत्रं नाम्ना शब्दतोऽर्थतश्च पौनरुक्त्यमस्ति, तथापि अर्थैक्येऽपि शब्दभेदात् कचित्, कचिच्छब्दैक्येऽप्यर्थभेदाच्च अपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यमप्यर्थैक्यात् । न हि सर्वात्मपदोच्चारणजन्यमपूर्वं विश्वात्मपदोच्चारणादुत्पद्यते । अन्यथा 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इत्यत्र 'वह्नये जुष्टम्' इत्युच्चारणेऽपि तत्पूर्वोत्पत्त्यापत्तेर्विधिगत एव शब्द प्रयोक्तव्य इति मीमांसकमुदाहरणं स्यात् । अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यं न पौनरुक्त्यावहम् । इन्द्रशब्दस्यान्यार्थस्यापि 'ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपविष्टते' इति विधानाद् योगेन आग्निपरत्वप्रदर्शनात् । यथा च शब्दैक्येऽप्यर्थैक्यमस्ति, तथा वयमस्यां व्याख्याया प्रदर्शयिष्याम ।

30 Before 30, B1 s s Dns D1. 2 7 T8 G2 Linga P 1ns ॐ, D8 ॐ नम शिवाय, T2 श्रीशिवाय नम, M1. 2 उपमन्यु । ॐ —^a) V1 B2-s Dn भीम, B1 D10 M4 भाव, M1-3 देव (for मानु) —^b) T1 M प्रभवो (for प्रवरो) D1 om (hapl) वरदो Dns [s] मर (for वर) —^c) D1 s सर्ववित् (for सर्ववि-) —^d) D1 om (hapl) सर्व Dns सर्व सर्व, D2 शर्व

जटी चर्मी शिखण्डी च सर्वाङ्गः सर्वभावनः ।

हरिश्च हरिणाक्षश्च सर्वभूतहरः प्रभुः ॥ ३१

सर्व-, D4 सर्वमेक, D5 s s T2 s G2 4 सर्वकर्म, T1 शर्वसर्व-, M1-3 सर्व शर्व- (for सर्व सर्व) D1 s करोन्नव, D8 करो हर (for करो भव)

31 ^a) D2 T2 s G4 चर्मी, M1-3 चडी (for चर्मी) B1 D2-s ० (by corr) T2 s G2 4 Madras ed शिखी खडी, T1 सुखडी च (for शिखण्डी च) D1 जटी मुडी शिखी खडी —^b) M सर्वंग B8 वाहन, T1 सभव (for भावन) —^c) V1 B2 s s Dn D10 M हरश्च, T G4 हरिणो (for हरिश्च) V1 B1 D7-9 हरिणाक्षश्च (for 'क्षश्च') G2 भरणो भरणाक्षश्च —^d) T2 s G2 4 -हित (for हर) Linga P स्मृत (for प्रभु) — After 31, D10 T G4 M1-3 Madras ed ins

155* महारोषो महारूपो मखस्त्रिभुवनेश्वर ।
सत्य सत्याश्रय सिद्धश्चण्डाशु सर्पकुण्डल ।
वृषश्च वृषरूपश्च वृषस्थो वृषभाक्षग ।
भीमश्च शितिकण्डश्च शिव श्वेत शिवोत्तम ।
निषङ्गी शितिकेशश्च दितिपो नीललोहित । [5]
शरभ शङ्खकर्णश्च विलासो विश्वकर्तृक ।
पर पाशुपतो भद्रो नीलग्रीवो विभीषण ।
गङ्गाधर पृथुश्चैव जनेश्वरकुलेश्वर ।
उत्तमस्त्रीसहायश्च मधुविन्दो महाग्रह ।
दिव्य सूक्ष्म परागश्च धीरभद्रो विभिन्नग । [10]
शिव शंभुर्भुवो भर्ता श्रीकण्ठस्त्रिदशार्चित ।
क्रव्याद कीर्तिमान्नीडी कालाग्नि कार्यकारण ।
अण्डश्च यहिरण्डश्च विराहभूतो विशेषकृत् ।
हिरण्यगर्भदेतुश्च बहिर्भूत प्रयोजक ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिश्च तुरीयश्च विधूतन । [15]
मनोजुद्धिरहंकारो व्यक्तान्त करणात्मक ।
विशदो विक्रमश्चैव विश्वो विश्वस्य समग्र ।
अरूपश्चण्डरूपश्च चक्रहस्त पुरंदर ।
जातवेदाश्च जागतिर्विश्वावासो विनायक ।
आज्ञातुर्वैनतेयश्च विश्वकर्मा विचक्षण । [20]
हिरण्याक्ष सुकेशश्च ऋक्ष कक्षतरुत्तम ।
वृषो वृषाक्षो वृषदो वृषपर्वा प्रजाहर ।

[(L 1) M1 s महारोमा (for 'रोपो'), and भवश्च (for मखश्च) — (L 2) D10 मलायन (for 'यय') M1 s सिधुश्च (for सिद्धश्च) D10 M1 s चंद्राशु (for

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च नियतः शाश्वतो ध्रुवः ।
 श्मशानचारी भगवान्खचरो गोचरोऽर्दनः ॥ ३२
 अग्निशायो महाकर्मा तपस्वी भूतभावनः ।
 उन्मत्तवेशप्रच्छन्नः सर्वलोकप्रजापतिः ॥ ३३
 महारूपो महाकायः सर्वरूपो महायशः ।
 महात्मा सर्वभूतश्च विरूपो वामनो मनुः ॥ ३४

लोकपालोऽन्तर्हितात्मा प्रसादो हयगर्दभिः ।
 पवित्रश्च महाशैव नियमो नियमाश्रयः ॥ ३५
 सर्वकर्मा स्वयंभूश्च आदिरादिकरो निधिः ।
 सहस्राक्षो विरूपाक्षः सोमो नक्षत्रसाधकः ॥ ३६
 चन्द्रद्वयगतिः केतुर्ग्रहो ग्रहपतिर्वरः ।
 अद्विरग्यालयः कर्ता मृगवाणार्पणोऽनघः ॥ ३७

चण्डांशु) — (L 3) D₁₀ वृषभाक्षक M₁ २ विश्वस्थो
 विषमक्षक (for the post half) — (L 4) D₁₀ पीत
 (for शिव) M₁ २ जीवश्चन- (for शिव श्वेत) T₁
 द्विजोत्तम (for शिवो) — (L 5) M₁ २ सितकोशश्च
 (for शितिकोशश्च) D₁₀ T₁ M₁ २ त्रिलो (T₁ 'लि' पो (for
 दितिपो) — (L 6) M₁-३ विला (M₈ 'लो' पो (for
 विलामो) — (L 7) G₄ M₈ वज्रो (for मद्रो) — (L
 9) D₁₀ उत्तमश्री (for 'स्त्री') — (L 10) M₁ २ सूक्ष्म
 (for सूक्ष्म) D₁₀ विचितक, T₂ विमन्नक, T₈ विप
 न्नग (for विमि) — (L 11) D₁₀ M₁ २ विभुर,
 Madras ed भवो (for मुवो) M₁ मिश्रशार्पित (for
 'चित') — (L 12) T₂ ३ M₁ २ कल्याद T₁ कालानि
 (for 'दि') M₁ २ कालदिक्राव्यकारण (for the post
 half) — (L 13) D₁₀ पृष्ठश्च (for अण्डश्च) D₁₀
 विचोद्भूतो (for विराद्भूतो) M₁ २ विशेषवित् (for 'कृत्'
 — (L 14) M₁ २ -गर्भो (for -गर्भ), and हितभूत
 (for बहिभूत) — (L 15) D₁₀ जाग्रत्सुत सुषुम्नश्च
 (for the prior half) T₂ ३ G₄ सुषुप्तश्च तमचश्च (for
 सिद्ध क्षुरीयश्च) D₁₀ M₁ विधूनन — (L 16) T₁ M₁-३
 चित् (T₁ 'त्रा' त करणात्मक (for the post half) — (L
 17) D₁₀ विषदो (for विशदो) D₁₀ T₁ M₁-३ विश्ववि-
 (T₁ जि) दिश्वस्यद (for the post half) — (L
 18) D₁₀ खरूपश्च T₂ ३ G₄ अरूपश्च सूरूपश्च (for the
 prior half) M₁ वक्ष (for वज्र) — (L 19) T₁
 रूपश्च (for वेदाश्च) Madras ed आगर्भो (for तिर)
 M₁ विश्ववातो — (L 20) D₁₀ M₁-३ अजानु (M₈
 'नुर'), T₁ अनुजो (for आजानुर) T₁ [जा] विलक्षण
 — (L 21) M₁ कश्चरश्च (for तरश्च) D₁₀ व्यक्ष
 कश्चरोत्तम, T₂ ३ तक्षक क्षचर (T₈ तक्षक) त्तम (for the
 post half) — (L 22) M₁ २ वृषाणो (for व्यो)
 D₁₀ वरदो (for वृषणे) D₁₀ M₁ २ प्रजाकर, T₁ M₈
 गर (for 'हर')]

32 D₁₀ transp 32^{ab} and 32^{cd} — ^b) Linga P
 शांतात्मा (for नियत) — ^c) B₈ D₁₁ n₃ T₁ श्मशान
 वामी, D₇ ० श्मशानचारी — ^d) D₁₁ खेचरो D₁-३

गोचरोद्भव, M रार्दन (for रेऽर्दन) D₁-० खेचरो
 गोचरोद्भव, T₂ ३ G₂ ४ खचदेश स्मरार्दन

33 ^a) D₁-३ महाकर्ता (for कर्मा) — ^b) T₁
 M₂-४ Linga P धारण (for भावन) — ^c) V₁
 B₁ ४ D₁ 'वेश' ; D₂ n₈ D₈ ० G₂ M₁ २ ४ 'वेष',
 D₄-१ १० T₁ G₄ M₈ Linga P वेष (for 'वेश') D₇
 प्रमत्त (for प्रच्छन्न) — ^d) D₁₁ D₈ T₂ ३ G₂ ४
 Linga P लोक (for लोक)

34 ^a) D₁-३ महाकाल (for काय) — ^b) B₈
 D₁₁ n₂ वृष (for सर्व) T₁ भूतो (for रूपो) — ^c)
 D₄ ०-० सर्वात्मा (for महात्मा) V₁ B D₁₁ D₁₀
 भूलात्मा, D₁-० T₂ ३ G₂ ४ रूपश्च (for भूतश्च)
 — ^d) D₁-३ मानवो (for वामनो) M₁ मन, Linga
 P नर (for मनु) V₁ B D₁₁ D₁₀ विश्वरूपो महाहनु

35 ^a) T₂ ३ G₂ ४ गृहीतात्मा (for अन्तर्हि) — ^b)
 V₁ गर्दभ, B₂ ३ ६ D₁₁ D₁₀ M गार्दभि, B₁ सद्गति,
 D₁-० गर्दभी (for मि) T₁ प्रपादो मवनो विभु,
 T₂ ३ G₄ प्रमादभयकृद्विभु (G₄ 'भी'), G₂ प्रसादाभय-
 गर्दभि, Linga P प्रसादोभयदो विभु — ^c) B₂-३
 D₁₁ D₁₀ M पवित्र V₁ महायोगी (for महाशैव)
 — ^d) V₁ B D₁₁ M नियमाश्रित, D₄-१ ० सप्रिय,
 D₈ मवत, D₁₀ मास्थित, Linga P 'ताश्रय (for
 'माश्रय)

36 ^a) M₄ सर्वकाम (for कर्मा) V₁ B D₁₁ D₁₀
 T₁ M स्वयम्भूत, G₂ ४ 'सुख' Linga P स्वयम्भू सर्व
 कर्मा च — ^b) B₁ om (hapl) रादि D₁-० आदिसृष्टि
 करो (for आदिरादि) — ^c) V₁ B D₁₁ D₁₀ T₁ M
 Linga P विशालाक्ष (for विरूपाक्ष) — ^d) T₂ ३ G₄
 सोम, G₂ समो (for सोमो) T₁ चारक, T₂ सायक
 (for साधक)

37 ^a) T₁ G₄ शनि (for गति) V₁ B D₁₁
 T₂ ३ G₂ Linga P चन्द्र सूर्य शनि केतुर, M चन्द्र
 सूर्याशन केतुर — ^b) D₁₁ गृहो गृह (for ग्रहो ग्रह)

महातपा धोरतपा अदीनो दीनसाधकः ।
 संवत्सरकरो मन्त्रः प्रमाणं परमं तपः ॥ ३८
 योगी योज्यो महाबीजो महारेता महातपाः ।
 सुवर्णरेताः सर्वज्ञः सुबीजो वृषवाहनः ॥ ३९
 दशबाहुस्त्वनिमिषो नीलकण्ठ उमापतिः ।
 विश्वरूपः स्वयंश्रेष्ठो बलवीरो बलो गणः ॥ ४०
 गणकर्ता गणपतिर्दिग्भासाः काम्य एव च ।

पवित्रं परमं मन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥ ४१
 कमण्डलुधरो धन्वी बाणहस्तः कपालवान् ।
 अशनी शतघ्नी खड्गी पट्टिशी चायुधी महान् ॥ ४२
 सुवहस्तः सुरुपश्च तेजस्तेजस्करो निधिः ।
 उष्णीषी च सुवक्त्रश्च उदग्रो विनतस्तथा ॥ ४३
 दीर्घश्च हरिकेशश्च सुतीर्थः कृष्ण एव च ।
 सृगालरूपः सर्वार्थो मुण्डः कुण्डी कमण्डलुः ॥ ४४

Ts पुरा, Linga P मत (for वर) —^a) Bs Ts Gs
 आदिर् (for अत्रिर्) Ds केतो (for कर्ता) B1 :
 अत्रिरग्न्यालय कर्ता, Dn1 n2 अत्रिरग्न्या नमस्कर्ता, D1-7
 अदरिद्राल (Ds 'द' य कर्ता, Ds 8 (by corr) अदरिद्र्या-
 लय कर्ता, D10 आदिराजालय कर्ता, T1 आदिराज्योनल
 कर्ता, M आदिराजो लय कर्ता, Linga P राजा राज्यो-
 दय कर्ता —^a) T1 -बाणस्तथा (for बाणापणो) Dn1
 [s]नव, D10 [s]लघु, T2 : G2 : [s]नल, Linga
 P घन (for 5नघ)

38 ^a) D1-2 T2 : G2 Linga P दीर्घ- (for धोर)
 —^b) D1 देव (for दीन-) T2 : G4 मानस (for
 -साधक) T1 आदर्शो नैकसाधक, G2 अधीरो धीर-
 मानस, Linga P अदृश्यो धनसाधक —^c) T1 M4
 -कृनो (for करो) D1-2 मन्त्री (for मन्त्र) M1-8
 Linga P सवत्सर कृतो मन्त्र — B1 M1 om (hapl)
 38¹-41^o —^d) Linga P प्राणायाम परतप

39 B1 M4 om 39 (of v l 38) —^a) T2 : G4
 योगो (for योगी) V1 योध्यो, Dns D1 : 8 : 7-8
 याज्यो, T G2 : M1-8 योग्यो, Linga P योगो (for
 योज्यो) Bs महावीर्यो, D10 'तेजा, T1 'बीजं (for
 'बीजो) —^b) Ds om the second महा V1 B
 Dn D10 T1 M1-8 Linga P महाबल (for 'तपा)
 —^d) Dns Ds स्वबीजो, D10 सर्वज्ञो (for सुबीजो)
 Dn1 n2 बीज (for वृष)

40 B1 M4 om 40 (of v l 38) —^a) Ds च
 निमिषो (for त्वनि) —^b) T2 : G4 ह्युमापति (avoid-
 ing hiatus) —^c) Dns स्वयंश्रेष्ठो (for 'श्रेष्ठो)
 ॥ Cn स्वयं अनागन्तुक श्रेष्ठत्व प्रशस्तमव यस्य । ॥
 —^d) Bs बलधीरो (for 'वीरो) Cn [s]बलो गण,
 Linga P बलप्रणी (for बलो गण) D1 : 2 : 4-5 बलि-
 चैरोचनो गण, T1 बलवीर्योबलो गुण, T2 : G2 : 4 वर्धते
 रो (Ts 'धिरो रो, G2 धिन्मात्रो) चनो गण ॥ Cn
 यलवीरोयलो गण । अबल नि सामर्थ्यं, चेतनप्रयुक्तिं विना

चलनाक्षम । गण्यते संख्यायते इति गणस्तत्त्वसमूह पञ्चाविंश
 तिजट्टतत्त्वात्मा । स्वयं तु षड्विंश । ॥

41 B1 M4 om 41^{ab} (of v l 38) D1 : 8 : 10
 om 41-42 —^b) V1 Dn Ds काम (for काम्य)
 —^c) D1 परमो (for परम) D1 : 2 मन्त्र V1 B Dn
 Ds : 10 T1 M Linga P मन्त्रवित्परमो मन्त्र (Ds 'त्र)
 —^d) D1 : G2 : 4 भावहरो, Ds 'वरो, M1 : 2 पापहरो
 (for भावकरो)

42 D1 : 8 : 10 om 42 (of v l 41) —^a) Ds
 करो (for -धरो) Ds हत्वा (sic) (for धन्वी) —^b)
 B2 partly damaged D1-8 T2 : G2 : 4 प्रतापवान्,
 M1 कलाप* (for कपाल*) —^c) V1 Dns मुशली,
 B2 : 5 सुषली (for अशनी) Ds खड्गी च (hyper-
 metric) D1 : 8 : T1 अशनी (Ds मुसली) च शतघ्नी
 च, T2 : G2 : 4 अशनीश शतघ्नीश, M अशनि
 शतघ्नि (M1 'घ्नी) खड्गी च (hypermetric), Linga P
 शरी शतघ्नी खड्गी च —^d) T1 M पट्टिशी (for
 पट्टिशी) Bs चामरी (for चायुधी) D1 पट्टिशीरायुधो
 महान्, D2 : 8 पट्टिशी सायुधो म*, T2 : 3 G2 : 4 खड्गी
 चापायुधो म* — After 42, T1 reads 45^a

43 T1 om 43^a —^a) Ds : 8 सुचहस्त, T2 :
 G2 : 4 शिव* (for सुव) B1 D1 : 8 : T2 : G4 स्व (for
 सु) M Linga P अजश्च सृगरूपश्च —^b) Ds om
 (hapl) तेजस् Ds G2 तेजकरो (for 'स्करो) M1
 तिथि, Linga P विधि (for निधि) —^c) T2 : G4
 उष्णीषश्च (for 'फी) D10 सुवक्त्रश्च, T1 सुवर्चश्च (for
 'क्त्रश्च) Ds उष्णीषश्च सुवर्णश्च —^d) Dns उदग्रो (for
 'ग्रो) Ds विनतस्, T1 विदि*, T2 : 3 G2 : 4 विनतस्,
 M1 विरतस् (for विन*) D1 तदा (for तथा) D10
 उदग्रवान्तस्तथा

44 ^a) G2 द्विष्यश्च (for दीर्घश्च) V1 करिकेशश्च,
 Dns हरिकेशश्च, D1-2 G2 : 4 'नेत्रश्च (for 'केदश्च) D1-3

अजश्च मृगरूपश्च गन्धधारी कपर्धपि ।
ऊर्ध्वरेता ऊर्ध्वलिङ्ग ऊर्ध्वशायी नभस्तलः ॥ ४५
त्रिजटश्चैवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विश्वः ।
अहश्चरोऽथ नक्तं च तिग्ममन्युः सुवर्चसः ॥ ४६
गजहा दैत्यहा लोको लोकघाता गुणाकरः ।
सिंहशार्दूलरूपश्च आर्द्रचर्मम्बरावृतः ॥ ४७

कालयोगी महानादः सर्ववासश्चतुष्पथः ।
निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ॥ ४८
बहुभूतो बहुधनः सर्वाधारोऽमितो गतिः ।
नृत्यप्रियो नित्यनर्तों नर्तकः सर्वलासकः ॥ ४९
घोरो महातपाः पाशो नित्यो गिरिचरो नभः ।
सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यनिन्दितः ॥ ५०

दीर्घश्चास्विनीता च —^५) G₂ स्व, G₄ स्व (for सु)
ॐ Cn कृष्ण-

कृषिर्भूवाचक शब्दो णश्च निर्वृत्तिवाचक ।
तयोरैव पर ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥

इति श्रुतेरानन्दसन्मात्र इत्यर्थे । ब्रह्मोत्तरखण्डे वा गोपशिशु
प्रति महादेवेन तवान्वये सप्तमोऽह भविष्यामीति वरदानान्महा
देवस्यैवावतार कृष्ण इत्यवगमात् । ॐ —^०) Some MSS
शुगाल, T₁ damaged (for सुगाल) V₁ B Dn D₁₀
सिद्धार्थां (for सर्वाथी) —^४) D₁ मुडी (for मुण्ड)
V₁ B Dn D₁₀ T₁ M Linga P मुड सर्वशुभ (B₁ वै
भय, M₄ वै शुभ)कर

45 M om (hapl) 45^a-47^b T₁ reads 45^a after
42 —^a) V₁ B Dn D₁₀ बहु (for नृम) Linga
P सिंहशार्दूलरूपश्च (= 47^c) — T₁ om (hapl) 45^b-
47^b —^६) D₁₋₃ गधमाली, D₄₋₉ चारी, Linga P
कारी (for 'धारी) D₁₀ कपर्दिन (for कर्पि) G₂
गडे चातीतयस्यपि (sic) —^०) T₂ ३ सुजालिनी, G₂ ४
गजालिनी (for ऊर्ध्वलिङ्ग) Linga P ऊर्ध्वरेतोर्ध्वलिङ्गी
च —^४) D₁ n₃ D₅ T₂ ३ G₂ ४ नभस्तल (for
नभस्तल)

46 T₁ M om 46 (cf v l 45) —^a) B₂ da
maged V₁ Dn₃ D₉ त्रिजटोश्च, Bom ed, Kumbh
ed and Linga P त्रिजटो (for टश्च) D₄₋₉ चौरवासी
च —^५) D₃ प्रभु (for त्रिभु) — After 46^a, Dn₃
reads 47^a and 48^a-49^b for the first time, repeating
them in their proper places —^०) T₂ ३ G₂ ४ च
(for च) V₁ B Dn D₁₀ नक्तं च (for अथ नक्त च)
Linga P बहोरात्र च नक्त च

47 For the repetition in Dn₃, cf v l 46 T₁
M om 47^a (cf v l 45) —^a) D₁ n₃ D₉ जगहा
(by metathesis) (for गजहा) V₁ B Dn D₁₀ G₂
कालो, D₄₋₉ चैव (for लोको) —^५) T₂ ३ G₄ गणा
धिप (for गुणाकर) —^०) Dn₃ (both times) पिंढ
(for सिंह) Linga P रूपाणाम् (for रूपश्च) —^४)

Dn₃ (first time) आर्द्रचर्मचरी नर, (second time) 'धर्मा-
वरावृत, D₂ आर्द्रचर्मा चराचर, D₄₋₉ आर्द्रचर्मावरोव-
(D₈ 'ध)र, T₁ आर्द्रचर्मवर्ता वर T₂ ३ G₂ ४ रुद्रश्च
(G₂ रुद्रच)मांवरच्छद, M आर्द्रचर्मा वरावर, M₄ (12/13)
Linga P 'मांवरोधर

48 For the repetition in Dn₃, cf v l 46 T₁
M om 48^a —^a) D₁₀ कालो (for काल-) —^५)
V₁ B Dn D₁₀ सर्वकामश्च, D₁₋₃ Linga P सर्वागलश्च,
D₄₋₉ सर्ववासश्च (for 'वासश्च) G₂ चतुष्पद — T₂ ३
G₄ om 48^a —^०) Dn₃ (first time) प्रेतधानी; D₂ ३
प्रेतचरो (for चारी) —^४) T₁ G₂ M भूतधारी,
Linga P सर्वदर्शी (for भूतचारी) Dn₃ (first time)
भूतधानी महाश्वर

49 For the repetition in Dn₃, cf v l 46 G₄
om 49-62 —^a) D₁₋₉ T₁ बहुरूपो, G₂ 'श्रुतो (for
'भूतो) V₁ Dn₁ n₃ बहुधर (for धन) Dn₃
(second time) बहुभूतो बहुधर —^५) V₁ B Dn
(Dn₃ second time) स्वर्मातुर (for सर्वाधारो) Dn₃
(first time) सितो, D₄₋₉ मनो, T₂ ३ G₂ [5]मतो
(for समितो) T₁ स्नातो ह्यायौ नृति हवि (sic), M
सर्वहायमृता हर, Linga P सर्वसारोमृतेश्वर —^०) B₂
D₄₋₉ ८-10 नित्यप्रियो, B₄ Dn₃ नृत्य', D₂ ३ T₂ ३
G₂ M₁ ३ नृत्त' (for नृत्य) V₁ B₃₋₅ Linga P नित्य
नृत्यो, B₁ नृत्यनित्यो, B₂ Dn₃ नृत्यवृत्तो, Dn₁ नृत्य-
वर्तो, D₁ नृत्यवृत्तो D₂ ३ नृत्तुष्टो, D₄₋₉ ८ 10 नित्य-
वृत्तो, D₇ ९ नृत्यदत्तो, T₁ नृत्यनर्तो, T₂ ३ G₂ M
नित्यनृत्यो (for 'नर्तो) —^४) Dn₃ D₄₋₉ नृत्यक, T₁
M₂ नर्तन (for 'क) B₁ ३ नाशक, Dn₁ n₃ D₃ 10
लालक, Dn₃ नासक, Dn₃ (marg) D₄₋₉ लालक,
T₁ नाशन, T₂ ३ लालक (for लालक) M₁ ३ ४
Linga P नर्तन सर्वसाधक — After 49, Linga P
ins

156* सकामुंको महाबाहुर्महाघोरो महातपा ।

50 G₄ om 50 (cf v l 49) —^a) Dn₃ योगे,

अमर्षणो मर्षणात्मा यज्ञहा कामनाशनः ।
 दक्षयज्ञापहारी च सुसहो मध्यमस्तथा ॥ ५१
 तेजोपहारी बलहा मुदितोऽर्थो जितो वरः ।
 गम्भीरघोषो गम्भीरो गम्भीरबलवाहनः ॥ ५२
 न्यग्रोधरूपो न्यग्रोधो वृक्षकर्णस्थितिर्विशुः ।
 तीक्ष्णतापश्च हर्यश्चः सहायः कर्मकालवित् ॥ ५३

विष्णुप्रसादितो यज्ञः समुद्रो वडवामुखः ।
 हुताशनसहायश्च प्रशान्तात्मा हुताशनः ॥ ५४
 उप्रतेजा महातेजा जयो विजयकालवित् ।
 ज्योतिषामयनं सिद्धिः संधिविग्रह एव च ॥ ५५
 शिखी दण्डी जटी ज्वाली मूर्तिजो मूर्धगो बली ।
 वैणवी पण्वी ताली कालः कालकटकः ॥ ५६

D₄ 5 8 9 घोषो (for घोरो) T₂ 2 G₂ महायज्ञा (for 'ताप') D₁ पाशो, D₂ 2 5-9 हृशो (for पाशो) Linga P महाशरो महापाशो —^b) D₁ नित्य V₁ B Dn गिरिरुहो, D₁₀ 'गुहो (for 'चरो) T₂ नग, T₃ [S]नघ, Linga P मत (for नभ) G₂ निशयो निचरो नभ —^c) D₂ विजयी —^d) Bom ed and Kumbh ed [अ]त्तदित, Cnp [अ]निन्दित (as in text) D₁ व्यवसायी ह्यनिन्दक

51 G₄ om 51 (cf v 1 49) T₁ om 51^a-53^b —^a) D₈ मर्षणश्च (for मर्षणात्मा) V₁ B Dn M₁-3 अघर्षणो घर्षणात्मा —^b) V₁ Dn D₁₀ नाशक (for 'न) T₂ 2 यज्ञभागामनाशक (T₃ 'न) (sic), G₂ यज्ञभागामनाशय —^c) V₁ B₁ 2 4 5 Dn M दक्षया- (M 'भा) मापहारी च, Linga P दक्षया परिचारी च —^d) Dn₁ सुमहो, D₁-8 सुवर्णो, D₁-9 सुखदो, M अशखो (M₁ 'हो), Linga P प्रसहो (for सु) D₃ G₂ मध्यगस् (for 'मस्)

52 G₄ om 52 (cf v 1 49) T₁ om 52 (cf v 1 51) —^a) T₃ G₂ तेजोहारी च (for 'पहारी) D₁-1 9 बलिहा, D₈ बलहा, M Linga P बलवान् (for 'हा) —^b) B₁ मुदितारमोजितोवर, D₁ 10 'तोथोजितोन्नव, D₂-9 'तोथा (D₂ 8 'थो) जितो भव, T₂ 8 G₂ 'तोथो (G₂ 'थं) जितोवह, M मु (M₁ ड) दितोभ्युस्थितोवह, Linga P विदिनोभ्युदितो बहु — After 52^{ab}, Linga P ins

157* गम्भीरघोषो योगात्मा यज्ञहा कामनाशन ।
 —^c) Dn₈ D₇-9 घोषी, Linga P रोषो (for घोषो) D₁ गभीर, D₉ om (hapl) (for गम्भीरो) —^d) D₁ गभीर, T₂ 3 श्वेतश्च (for गम्भीर) G₂ श्वेतश्च गिरिवाहन — After 52, B₁ ins 158*

53 G₄ om 53 (cf v 1 49) T₁ om 53^{ab} (cf v 1 51) B₅ om 53^{ab} —^a) D₁ न्यग्रोधी (for 'घो) —^b) D₂ वृष (for वृक्ष) V₁ पत्रस्थितिर्, B₁ (marg) Cnp कटस्थितिर्, B₃ D₁ 10 -कर्णस्थितिर्,

B₄ Dn₈ पर्णस्थितिर्, D₄-9 -कर्णस्थितिर्, T₂ G₂ 'स्तुतिर्, T₃ कठस्तुतिर् (for -कर्णस्थितिर्) M₁-3 वृषगस्त्रिनयन गत (hypermetric), M₄ वृक्षगस्त्रिनयन गत, Linga P विश्वकर्मा च विश्वभुक् — V₁ B₁-4 Dn D₈ 8 10 ins. after 53^{ab} B₅ after 52

158* सुतीक्ष्णदशनश्चैव महाकायो महानन ।

विष्वक्सेनो हरिर्धन्व सयुगापीडवाहन ।

[(L 1) B₄ D₈ महावल, D₅ 'वन (for 'नन) — (L 2) Dn₈ D₈ 8 10 हविर् (for हरिर्) B₁ सयुगापीडवाहन, B₃ सयुगापीड, Dn₁ सयुगापीड (for the post half)]

— D₅ reads 53^{ad} twice —^c) B₁ 8 5 तीक्ष्णचापश्च, B₁ 'वीर्यश्च, D₁ 'बाहुश्च, D₂ 8 'हासश्च, D₅ (first time) तीर्णतापश्च, Linga P तीक्ष्णोपायश्च (for तीक्ष्ण तापश्च) B₁ हर्यश्च, D₂ हर्षश्च (for हर्यश्च) D₁ 5 (second time) 6-9 तीक्ष्णबाहुश्च हर्षश्च, T₁ M तीक्ष्णो पायो वरेण्यश्च, T₂ 8 G₂ दीक्षावाहनहर्षश्च —^d) M₁ सहायं D₅ (second time) 7 10 सर्वकालवित्, T₂ 8 G₂ कालवर्म (for कर्मकाल) D₂ 8 सहास कालकर्मवित्

54 G₄ om 54 (cf v 1 49) —^a) B₁ 5 D₁-4 Linga P विष्णु (for विष्णु) V₁ विष्णु (for यज्ञ) —^b) T₁ सामुद्रो — After 54^{ab}, V₁ reads from विमोचन (in 58^a) up to बलचारी (in 58^c) for the first time, repeating the portion in its proper place —^c) D₂ 8 हुताशन (for शन) G₂ सहस्रश्च (for सहायश्च)

55 G₄ om 55 (cf v 1 49) —^b) B₂ damaged Dn₁ n₃ जय्यो, M₁-3 नयो (for जयो) D₆-9 कालवित् (for 'वित्) T₁ श्रेयो विनयकालवित्, M₄ महा तेजा जयोजय —^c) D₁ 2 M अयन (for 'न) G₂ सधि (for सिद्धि) —^d) V₁ B₂-5 Dn₁ n₂ मवं, B₁ D₁ 7 T सधि (for सधिर)

56 G₄ om 56 (cf v 1 49) —^a) Dn₁ n₃ Cn शिखी मुडी, T₁ खड्गो दडी, M खनी दडी, Linga P न्यद्वी क्षयी (for शिखी दण्डी) D₃ om जटी

नक्षत्रविग्रहविधिर्गुणवृद्धिर्लयोगमः ।
प्रजापतिर्दिशाबाहुर्विभागः सर्वतोमुखः ॥ ५७
विमोचनः सुरगणो हिरण्यकवचोद्भवः ।
मेदुजो बलचारी च महाचारी स्तुतस्तथा ॥ ५८
सर्वतूर्यनिनादी च सर्ववाद्यपरिग्रहः ।

व्यालरूपो विलावासी हेममाली तरंगवित् ॥ ५९
त्रिदशस्त्रिकालधृक्कर्म सर्वबन्धविमोचनः ।
बन्धनस्त्वसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥ ६०
सांख्यप्रसादो दुर्वासाः सर्वसाधुनिपेवितः ।
प्रस्कन्दनो विभागश्च अतुल्यो यज्ञभागवित् ॥ ६१

D₁ काली, G₂ बालो (for ज्वाली) —^d) D₁₋₈ दुर्बलो, D₁ 8-9 T₂ 8 दुर्धरो, D₁₀ दूर्ध्वगो (for मूर्धगो) Cnp बली (for बली) V₁ Dn₈ मूर्तिगो दूर्ध्वगो बली, B₁ मूर्तिजो दूर्ध्वकी बली, D₈ मूर्तिज्यो दुर्धरो बली, T₁ वर्तनोऽस्त्यु*तो बली, M मूर्धं (M₁ 'ति) जोत्युद्धतो बली, Linga P खचरो धुचरो बली ॥ Cn बलीति पाठे वलिमान् वृद्ध । ॥ —^a) T₁ corrupt S ताली, Linga P काल (for ताली) M₁ (inf lin as in text) वीणी पणवी ताली च —^d) V₁ B Dn₁ n₈ D₁₀ खली, Dn₈ खना (sio) (for काल) T₂ काल, Cnp शाल (for काल) T₁ M बली सालकटकट, Linga P कालकट कटकट ॥ Cn शालेति पाठे वृक्षा गामावरको वायुसस्याप्यावरको व्योमरूपी । ॥

57 G₂ om 57 (of v 1 49) —^a) V₁ B₂ 4 8 Dn₁ n₈ मतिर्, B₁ 8 Dn₈ D₁₀ गतिर्, Cnp गम (for विधिर्) T₂ 8 नक्षत्रविग्रहावीथिर्, Linga P 'विग्रहो भावो —Linga P om 57⁶⁰ —^b) B₁₋₈ Dn₁ n₂ D₈ 8 10 T₂ 8 बुद्धिर्, D₁ 8 8 वृद्धि (for बुद्धिर्) V₁ B₁ 8 Cnp लयो यम, B₁ लयोपम, Dn₈ नयोनय (for लयोगम) T₁ गुणवान्विलयोगम, G₂ गणवृद्धिलयोग्य —^a) G₂ प्रजोत्पत्तिर् (for प्रजा पतिर्) V₁ B Dn D₈ 10 विश्व, D₁ 8 6-9 दिशा (for दिशा) —^d) D₁₀ विवाह, G₂ विभास, M₁ 8 'व; Linga P निभाव (for विभाग) Dn₁ n₈ Cn सर्वगो (for सर्वतो) ॥ Cn सर्वग समष्टिकार्य रूपः, अत एव अमुख भोगसाधनहीन । ॥

58 G₂ om 58 (of v 1 49) —^a) V₁ reads from विमोचन up to बलचारी (in 58⁶⁰) for the first time after 54⁶⁰ B₁ D₁₋₈ विरोचन, D₁₋₈ वैरोचन (for विमो) V₁ (both times) B₈ Dn₁ n₂ D₁₀ Cn सुसरणो, B₁₋₈ Dn₈ T₁ M Cnp सुसरणो, Linga P तु सरणो (for सुसरणो) —^b) V₁ (both times) B₁ हिरण्यकवचोत्तर; T₁ 'वचनोद्भव —G₂ om 58⁶⁰ —^a) T₂ मेघजो (for मेदुजो) B₁ 8 जल चारी, B₁ Dn₈ वन, D₂ 8 बाल (for बल) D₁₋₈ अप्रजो बालचारी च, T₁ मेखलाजिनचारी च; M मेपणो विश्वरूपश्च, Linga P मेखलाकृतिरूपश्च —^d)

V₁ B₁ 8 8 D₁₀ महीचारी, B₁ T₂ 8 महीचार, B₄ महाचारी, D₈ महामारी, M जलचार, Linga P जलाचार (for महाचारी) Dn म (Dn₁ म) महीचारी सुवस्तथा, D₈ 8 8 महाचारी (D₁ 'मारी) सुवस्तथा, D₈ 1 महामारी (D₁ ब्रह्मचारी) सुवस्तथा, T₁ महीचार सुव सदा —After 58, Linga P ins

159* वीणी च पणवी ताली नाडी कटिकटुस्तथा ।

[Cf 56⁶⁰]

59 G₂ om 59 (of v 1 49) —^a) D₂ 8 -भूत (for -तूर्य) D₇ om दी च सर्ववा B₈ -विलासी (for निनादी) G₂ सर्वतूर्यानुनादीश (for 59^a) V₁ B₂₋₈ D₂ 10 सर्वतोद्य, B₁ Dn T₈ सर्वतोद्य, T₁ सर्वतूर्य; T₂ G₂ विद्या, M₁ Linga P व्याप्य (for 'वाद्य) —^a) D₁ 2 Linga P व्या (D₁ वा) लरूपी, D₈ बालरूपो, T₂ G₂ M व्याल (for व्याल) V₁ B Dn D₁₀ गुहावासी, G₂ [s]खिला (for विला) —^d) V₁ B₈ Dn T₈ गुहो मालो, M₁ गुहावाली, M₂ 8 गुहापाली, Linga P गुहावासी (for हेममाली) D₁₋₈ 10 ईसमाली तुरगवित्, T₁ M₁ गुहावा (M₁ inf lin 'पा) लस्तरगवि (T₁ मि) ए

60 G₂ om 60 (of v 1 49) —^a) Hypermetric D₁₋₈ त्रिपदस्त्रिमलात्रिच, D₁₋₈ त्रिदशस्त्रिदश वास, D₁₀ विशक कालधृक्कर्म, T₁ दशस्त्रिमूलधृक्कर्मा, T₂ G₂ त्रिदशस्त्रिदशस्त्रिच; M दशस्त्रिमालधृक्कर्मा, Linga P वृक्ष श्रीमालकर्मा च —^b) T₂ G₂ ममवायधमोचक (G₂ 'न) —T₁ om 60⁶⁰ —^a) D₂ 8 च (for तु) Linga P सुरेन्द्राणां (for [सु]न्द्र) —^d) D₁ युधि शक, T₂ युधि क्षीर, G₂ युधिधिर (for युधि शत्रु)

61 G₂ om 61 (of v 1 49) —^a) D₁ संख्या, D₂ मोक्ष, M₁ सख्य (for साख्य) M₂ (sup lin) प्रवासी (for प्रसादो) D₈ सांख्ये प्रसादो निर्वासा, Linga P सखा प्रयासो दुर्वाप ॥ Cn साख्यप्रसाद आत्मानात्मविवेक साख्यम्, तेनैव प्रसीदति । ज्ञानिकलभ्य इत्यर्थः । अथ वा, साख्यज्ञानप्रदो दत्तात्रेय इत्यर्थः । ॥ —^b) B₈ om सर्व and नि —^c) B₂ damaged from प्रस्कन्दनो up to हेमकरो (in 62⁶⁰) D₁

सर्वावासः सर्वचारी दुर्वासा वासवोऽमरः ।
 हेमो हेमकरो यज्ञः सर्वधारी धरोत्तमः ॥ ६२
 लोहिताक्षो महाक्षश्च विजयाक्षो विशारदः ।
 संग्रहो निग्रहः कर्ता सर्पचीरनिवासनः ॥ ६३
 मुख्योऽमुख्यश्च देहश्च देहर्द्धिः सर्वकामदः ।

सर्वकालप्रसादश्च सुबलो बलरूपधृक् ॥ ६४
 आकाशनिधिरूपश्च निपाती उरगः खगः ।
 रौद्ररूपोऽशुरादित्यो वसुरश्मिः सुवर्चसी ॥ ६५
 वसुवेगो महावेगो मनोवेगो निशाचरः ।
 सर्वावासी श्रियावासी उपदेशकरो हरः ॥ ६६

प्रस्कंधनो, D₂ 'दन V₁ B₁ 4 विभावज्ञो, B₈ 5 Dn
 T₈ 'गज्ञो, T₂ G₂ विशाखश्च (for विभागश्च) —^a)
 Dn₈ ह्यतुल्यो, D₁ [अ]प्यतुल्यो, T₁ M अतुलो (for
 'ल्यो) — For 61st, Linga P subst

160* प्रस्कन्दोऽप्यविभावश्च तुल्यो यज्ञविभागवित् ।

62 G₄ om 62 (cf v l 49) B₂ damaged up to
 हेमकरो (in 62nd) —^a) V₁ B₁ 3 5 Dn₁ n₂ D₂ 10
 M₁ 8 सर्ववास T₁ सर्वचरो (for 'चारी) D₄₋₉ सर्व
 चारी सर्ववालो —^b) T₁ M₄ सुवासा (for दुर्वासा)
 Linga P मत (for Smर) D₁ 8 7 T₂ G₂ दुर्वासा
 वासवोपम, D₄₋₉ 'सा वाह्ययो भव, D₈ 9 'सा वाग्भवो
 यम —^c) B₅ Dn₁ n₂ D₁₀ T₈ Linga P हैमो (for
 हेमो) T₁ यज्ञकरो, M₄ हैम' (for हेम') D₁₋₃
 [5]ज्ञय (for यज्ञ) T₂ M₁₋₃ होमो होमकरो यज्ञ
 —^d) D₁ 8 T₁ सर्वाधारी, D₁ सर्ववीरो (for 'धारी)
 B₅ वरोत्तम, D₂ 8 धनो', T₁ हरो' (for धरो')
 D₄₋₉ 8 9 सर्ववीरो नरोत्तम — After 62, T₁ ins
 162*

63 G₄ om. 63 (cf v l 49) M om 63-64
 T₁ reads 63 after 71 —^a) D₅ लोहिताक्षो, T₂ 8
 G₂ रोहिताक्षो (for लोहि') —^b) D₄ 6 (also in the
 text) 9 विजयाक्षो, T₁ विरूपाक्षो (for विजयाक्षो)
 —^c) D₁₋₉ G₂ सं (G₂ सु)ग्रहो वि (D₁ 'होयु)ग्रह कर्म,
 T₁ 'हो विग्रह कर्मो —^d) B₁ 8 D₂ 8 7-9 G₂ सर्पचर्म,
 D₁ मृगचर्म, D₄ 9 सदासर्प, D₅ सर्वधर्म (for सर्प-
 चीर-) Dn₂ T₂ 8 G₂ निवासिन (T₂ 'त) (for 'सन)
 T₁ देहादिदेहधारण

64 G₄ om 64 (cf v l 49) M om 64 (cf
 v l 63) T₁ om 64^a-65^b —^a) Dn₁ D₂ सुग्वो (for
 सुग्वो) D₁₋₃ मुक्तदो, D₄₋₇ 9 मुक्तश्च (for स्मृत्यश्च)
 T₂ 8 G₂ मुक्तश्च मुक्तदेह (G₂ 'काम)श्च —^b) V₁ B
 Dn D₁₀ काहलि, T₂ 8 G₂ देहारी (for देहर्द्धि)
 B₁ कामन (for 'द) —^c) B₁ T₂ 8 G₂ काम (for
 'काल) —^d) D₂ 8 बहु (for बल-) D₄₋₉ सयलो
 रूपधर्मस्वरूप, D₁ 9 सवलो बलरूपधृक्, D₃ सूयलो
 बलरूपधृक्, T₂ 8 G₂ सुवालो बालरूप' — After 64,

V₁ B Dn D₈ 10 ins

161* सर्वकामवरश्चैव सर्वदा सर्वतोमुख ।

[V₁ B₁ 2 D₈ -कामचरश्च, B₈ 4 Dn₈ 'वरश्च (for
 'वरश्च) Dn₁ n₂ सर्वद (for 'दा)]

65 T₁ om 65^{ab} (cf v l 64) —^a) V₁ B Dn
 T₂ 8 G₂ 4 -निर्विरूपश्च, D₁ -निधिशायी (for रूपश्च)
 M Linga P आकाशो निर्विरूपश्च —^b) D₂ 8 निपात,
 D₄₋₉ निखा (D₅ पा)दी, Linga P विवासा (for
 निपाती) V₁ B Dn₈ D₁₀ बुरग, Dn₁ n₂ ह्यवश
 (for उरग) — M Linga P ins after 65^{ab} T₁
 after 62

162* भिक्षुश्च भिक्षुरूपश्च रौद्ररूपोऽक्षिरा खग ।

[The prior half = 69° T₁ आकाशो (for भिक्षुश्च)
 Linga P रूपी (for -रूपश्च) Linga P सुस्त्वान् (for
 5क्षिरा खग) T₁ रौद्ररूपवर्णित (for the post half)]

— For the substitution in T₁ M Linga P, cf 66
 —^c) D₁ T₂ G₂ 4 रूपांशुर (for रूपांशुर) B₅
 रौद्ररूपी शतादित्यो, B₄ रुद्ररूपासुरादित्यो, D₈₋₉ रौद्ररूपी
 पाशुरादिर —^d) V₁ B₂₋₅ Dn D₈ 10 बहुरश्मि, B₁
 बहुरूप, D₁₋₃ 6-9 वसुरश्मि (for 'रश्मि) B₄ D₁₀
 T₂ 8 G₂ 4 सुवर्चस (for 'र्चसी)

66^a) B₁₋₄ वायुवेगो, D₁₀ T₂ 8 G₂ 4 बहुवेगो
 (for वसु) D₈ महादेवो (for वेगो) —^b) D₁₋₉
 महायज्ञो निशाकर — For 65^c-66^b, T₁ M Linga
 P subst

163* वसुरश्मि सुवर्चस्वी वसुवेगो महाबल ।

मनोवेगो निशाचार सर्वलोऽसुखप्रद ।

[(L 1) Linga P वसुरेता (for 'रश्मि) T₁ om
 the post halves of lines 1 and 2]

— D₈ om 66^c-68^b —^c) B₁ 8 5 Dn₁ n₂ (before
 corr as in text) D₁₀ T₂ G₂ 4 M₄ सर्वयामी
 (G₂ 4 'म) (for सर्वयामी) T₁ सर्वतन्त्र, T₂
 श्रियावासी, Linga P त्रयी (for श्रिया') D₁₋₃
 सर्वावाम श्रियावासी, D₄₋₉ सर्वभाव श्रियावासा —^d)

मुनिरात्मपतिलोके संभोज्यश्च सहस्रदः ।

पक्षी च पक्षिरूपी च अतिदीप्तो विशा पतिः ॥ ६७

उन्मादो मदनाकारो अर्थार्थकरोमशः ।

वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिण्यश्च वामनः ॥ ६८

सिद्धयोगापहारी च सिद्धः सर्वार्थसाधकः ।

मिशुश्च मिशुरूपश्च विषाणी मृदुरव्ययः ॥ ६९

महासेनो विशाखश्च षष्टिभागो गवां पतिः ।

वज्रहस्तश्च विष्कम्भी चमूत्तम्भन एव च ॥ ७०

ऋतुर्ऋतुकरः कालो मधुर्मधुक्रोऽचलः ।

वानस्पत्यो वाजसेनो नित्यमाश्रमपूजितः ॥ ७१

ब्रह्मचारी लोकचारी सर्वचारी सुचारविद् ।

ईशान ईश्वरः कालो निशाचारी पिनाकधृक् ॥ ७२

V1 B2 4 Dn D10 G4 [5] कर, Linga P घर (for हर) D1-8 छ (D1 [5] ज्य) पदेशहरो हर, T1 M1-8 खर्ग (T1 सर्व) लोकमुखप्रद, M4 सूपदेशकरीकर

67 Ds om 67 (cf v l 66) T1 om. 67 —^a) D1 मरुताम, D1 मुनिरात्मा (for 'रात्मा) V1 B2 8 8 Dn D8 निरालोक, T2 8 G2 4 -मनिलोक, M मुनिलोक (for पतिलोक) B1 4 D10 मुनिरात्मा निरालोक, Ds 8 8 मरुतामपतिलोक, Linga P मुनिरात्मा मुनिलोक —^b) V1 B Dn D10 संमग्नश्च (for समाज्यश्च) D1 8 8 सहस्रश, T2 8 G2 4 क्षमुक् (for क्षद) M Linga P सहाय (Linga P साय) च सहस्रभुक् —^c) V1 B2 Dn D10 पक्षरूपश्च, B1-8 D10 पक्षिरूपश्च, B4 पक्षिदीप्तश्च, D2 8 8 पक्षरूपी (for पक्षि) M पक्षिहा पक्षिरूपश्च —^d) D1 छति (for अति) Ds दिशा पति, Linga P निशाकर (for विशो पति)

68 Ds om 68^{ab} (cf v l 66) —^a) T2 8 G2 4 उन्माद (for दो) V1 B Dn D10 M4 उन्मादो मदना कामो (M4 से), T1 M1-8 उन्मादनोतिदीप्त (T1 पीन) च —^b) D1 युक्तार्थ, Ds द्व्यार्थ (for अर्थार्थ) V1 B Dn D10 छ (Dn8 ज) धरपोर्यकरो यश, D4-8 अर्थार्थ नयकरो नर, T1 M नयकर सम —^c) T1 प्रदक्षिण्यो वामदेव —T1 om 68^d-69^a —^d) V1 B2 8 8 Dn D2 4 8 T2 8 G2 4 प्राग्दक्षिणश्च, Ds 8 प्राग्दक्षिण्यश्च, M प्रदक्षिण्यश्च (for प्राग्द) B4 प्राग्दक्षिणश्च वासव —For 68, Linga P subst

164* समीरो मदनाकारो अर्थार्थार्थकरो वश ।

वासुदेवश्च देवश्च वामदेवश्च वामन ।

69 T1 om 69^a (cf v l 68) —^a) Linga P सिद्धि (for सिद्ध) V1 B Dn D10 सिद्धयोगी महर्षिश्च, T2 8 G2 4 M 'योगापहा (G4 M 'नोपहा) री च —^b) T1 M सिद्धि (for सिद्ध) Ds 1-8 सिद्धार्थ (for सर्वार्थ) Ds 8 -सिद्धिद (for साधक) V1 B Dn D10 सिद्धार्थ सिद्ध (B4 'दि) साधक —T1 om 69^d —^c) B4 मिशु

कश्च (hypermetric) (for मिशुश्च) D1-8 T2 8 G2 4 रूपी (for रूपश्च) Linga P अक्षुण्ण क्षुण्णरूपश्च —^d) V1 B2 (marg) 4 Dn Ds विषणो (Ds 'णी), B1 पाषाणो, B2 8 D10 विषणो, B4 विषाणो, M Linga P वृषणो (for विषाणी) D4-8 M4 मृत्पुद्ग (for मृदुर) T2 8 G2 4 नृ (T2 कृ) पाणी नृ (G2 4 'गिर्नृ) परोक्ष्यय

70 —^a) D4 8 8 विषाणश्च (for विशाखश्च) —^b) B4 वृष्टिभागो, Ds षष्टिभागो, Ds 8 8 षष्टिभागो, T2 G4 'मोगो (for 'भागो) D1-8 विशा (for गवा) G2 क्षपि (for पति) —^c) M चन्द्र- (for वज्र) B2 Dns च विष्क (Dns ज) भी, D1-8 प्रतिष्ठी, G2 प्रतिष्ठी (for च विष्कम्भी) T G4 शूलहस्तो वेदहस्तश्च, Linga P चक्रहस्तस्तु विष्टभी —^d) B4 वज्र, Ds वसु, T2 8 G4 चक्र, Linga P मूल (for चमू) G2 चमूरस्तन एव च (sic)

71 G2 om (hapl) 71^a-77^b T1 om 71^{ab} —^a) D1-8 ऋतुवृत्त, Ds ऋतुर्ऋतु (for ऋतुर्ऋतु) T2 8 क्रम स्तेनो, M4 4 Linga P -कर स्तेनो (for -कर कालो) V1 B Dn Gnp कृता (Dn1 n2 Gn कृता) धृत करस्तालो, G4 ऋषिर्ऋतुक्रम स्तेनो, M1 8 ऋतुर्मधुकर स्तेनो —^b) B2 D4-8 8 बल, Dns [5] वन, Ds बल, T2 8 G4 M मन, Linga P वर (for सचल) B2 D1 मधुर्मधुकरो घन, Dn1 n2 D10 'कलोचन —^c) Dns T1 M2 8 Linga P वाजसेनो, D1 8 8 8 वाजसे- (D2 स) नो (for वाजसेनो) V1 B Dn1 n2 Ds 10 T2 8 G4 वाच (B4 ज) स्पत्यो वाज (D2 'जि) सनो —^d) Ds नित्यमाश्रम *** —After 71, T1 reads 63

72 G2 om 72 (cf v l 71) T1 om 72 —^a) B2 om the second चारी D4 8 लोकवधु (for चारी) —^b) V1 B Dn D10 विचारविद्, M1-8 सुसा (for सुचा) —^c) Dns पिनाकवान्, D1 8 8 T2 8 G4 Linga P हानेकधृक्, Ds 8 8 हनेकधृक्, Ds हनेकधृक्, M हनेकधृक् (for पिनाक) Ds निशाचारी हनेकधृक् —After 72, N Linga P ins

नन्दीश्वरश्च नन्दी च नन्दनो नन्दिवर्धनः ।
 भगस्याक्षिनिहन्ता च कालो ब्रह्मविदां वरः ॥ ७३
 चतुर्मुखो महालिङ्गश्चारुलिङ्गस्तथैव च ।
 लिङ्गाध्यक्षः सुराध्यक्षो लोकाध्यक्षो युगावहः ॥ ७४
 बीजाध्यक्षो बीजकर्ता अध्यात्मानुगतो बलः ।
 इतिहासकरः कल्पो गौतमोऽथ जलेश्वरः ॥ ७५

दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो वश्यो वश्यकरः कविः ।
 लोककर्ता पशुपतिर्महाकर्ता महौषधिः ॥ ७६
 अक्षरं परमं ब्रह्म बलवाञ्छक एव च ।
 नीतिर्ह्यनीतिः शुद्धात्मा शुद्धो मान्यो मनोगतिः ॥ ७७
 बहुप्रसादः स्वपनो दर्पणोऽथ त्वमित्रजित् ।
 वेदकारः ध्वत्रकारो विद्वान्समरमर्दनः ॥ ७८

165* निमित्तस्थो निमित्त च नन्दिर्नन्दिकरो हरि ।

[D1-1 5-9 निमित्तश्च (for 'त्त') D1-3 5-9 नन्दि (for नन्दिर) B1 D1 8 5-1 9 Linga P हृ, D2 रुह (for हरि)]

73 G2 om 73 (cf v l 71) M om 73^a-74^b —^a) T2 8 G4 नदीश्वरी (for 'श्वरश्च') B8 [s]य, Linga P सु (for च) —^b) V1 D1-3 6-10 नन्दिनो (for नन्दनो) Dn1 D1 नद, T1 मन्त्रि, T2 8 G4 मन्त्र- (for नन्दि) Linga P नन्दनो विषमर्दन —^c) V1 B Dn भगहारी, D4 भगाक्षिहा (for भगस्याक्षि) T G4 भगवानरिहता च, Linga P भगहारी नियता च —^d) V1 B Dn D10 T2 8 G4 Linga P कालो ब्रह्मा पि (B1 Dn1 G4 ब्रह्मपि, Linga P लोकपि) तामह, T1 लोकब्रह्मा पितामह

74 G2 om 74 (cf v l 71) M om 74^a-75^b —^b) D1 त्रिलोचन (for तथैव च) T G4 ऊर्ध्वलिंगो ल्योलय —^a) V1 B Dn D10 T1 8 यो (V1 यु)गाध्यक्षो, Linga P काला (for लोका) T1 सुरावह, M4 युगावह (for 'वह')

75 G2 om 75 (cf v l 71) D2 om 75^a (cf v l 74) —^b) B1 युगात्मानु- (for अघ्या) D1 गणो (for -गतो) D8 [s]चर, D1-9 [s]चल (D8 'ल'), T2 8 G4 [s]मल (for चल) D1 ह्यध्यात्मानु-गतश्चर, T1 आत्माध्यात्मगतोमल —^c) T1 कर कर्ता, T2 8 G4 M -कर्ता कदश्च (hypermetrio) (for -कर कल्पो) V1 B Dn D10 Linga P इतिहास सक (Linga P 'सश्च क'ल्पश्च —^d) D1 om 5थ V1 B Dn D10 Cn निशाक (B8 'च'र, D1-9 जनेश्वर (for जले) T G4 M Linga P तमोहा (Linga P दमनो) जगदीश्वर

76 G2 om 76 (cf v l 71) —^a) D1 6-9 [s]य दम्भो (for ह्यदम्भो) T G4 दम्भो दम्भकरो दम्भो, M1-3 दम्भो ह्यदम्भो वैदम्भो, Linga P दम्भो दम्भकरो दाता —^b) D1-1 6-9 वश्यो (for वश्यो) T2 वशकर M

कलि (for कवि) V1 B Dn D8 व (V1 वै)श्यो वशकर कलि, D10 Linga P वशो वशकर कलि —^a) G4 लोककर्ता (for महाकर्ता) V1 B2 Dn ह्यनौषध, B1 8-5 D10 ह्यनौषधि, D4-1 9 महौषध (D1 9 'ध'), T G4 M Linga P ह्य (M अ)पोक्षज (for महौषधि)

77 G2 om 77^a (cf v l 71) —^a) B1 8 D1-1 प्राहुर (for ब्रह्म) T1 अक्षर ब्रह्म परमो —^b) Dn1 n2 बलवत्, M1-3 ब्रह्मवाक् (for बल) B1 5 शुक्र, B2 शुद्ध, B3 4 D4-10 M1 2 Linga P शुक्र (for शक्र) —After 77^a, T2 8 G4 ins

166* वज्रहस्त प्रतिष्ठम्भी चमूर स्तेन एव च ।

[Cf 70^{ad}]

—^c) D1 विश्वात्मा, T2 G2 4 द्विधात्मा (for शुद्धात्मा) —^d) D2 8 7 8 शुध्यमानो, D4-9 9 शुद्धमा (D8 'मौ') नो, G2 युध्यमानो (for शुद्धो मान्यो) D1 om मनो V1 B Dn3 D10 गतागति, Dn1 n2 गतागत (for मनोगति) D1 शुद्धमानो महागति —For 77^a, Linga P subst

167* नित्यो ह्यनीश शुद्धात्मा शुद्धो मानो गतिर्ह्यवि ।

78 " V1 B (except B8) Dn D2 10 सुखमो, D4 6-9 स्वमोय, G2 स्तुवतो (for स्वपनो) T2 8 G4 बुद्धिप्रसादस्तपनो, M बहुप्रसादस्तपनो, Linga P प्रासा दस्तु वलो दर्पो —^b) D1 8 5 शत्रु (D1 क्र)मित्रजित्, D2 [s]य हि शत्रु, D8 7 9 M1 [s]य अ (M1 ह्य)मित्र, T G2 4 [s]याप्यमित्र, Linga P ह्यय ह्यत्र (for 3थ स्वमित्र) —^c) T1 वेदाकर (for वेदकार) V1 B Dn मन्त्रकारो, D8 तत्र (for सूत्र) —^d) B2 विद्वान्समवदर्शन D1-3 5 'नक्र परतप, D4 6-9 विदां श्वैव परतप, T G4 Linga P विद्वान् परम तप

79 " D1 T2 8 G2 4 निनादश्च, D2-9 निनादी (for निवामी) —^b) D2 8 महायोषो, T1 'घोर (for 'घोरो) T2 8 G2 4 महामेघवशकरो —^c) D1-1

महामेघनिवासी च महाघोरो वशीकरः ।
 अयिज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो हुतो हविः ॥ ७९
 वृषणः शंकरो नित्यो वर्षस्वी धूमकेतनः ।
 नीलस्तथाद्गुल्बश्च शोभनो निरवग्रहः ॥ ८०
 स्वस्तिदः स्वस्तिभावश्च भागी भागकरो लघुः ।
 उत्सङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भः परो युवा ॥ ८१
 कृष्णवर्णः सुवर्णश्च इन्द्रियः सर्वदेहिनाम् ।

महापादो महाहस्तो महाकायो महायशः ॥ ८२
 महामूर्ध्ना महामात्रो महानेत्रो दिगालयः ।
 महादन्तो महाकर्णो महामेढो महाहनुः ॥ ८३
 महानासो महाकम्बुर्महाग्रीवः श्मशानधृक् ।
 महावक्त्रा महोरस्को अन्तरात्मा मृगालयः ॥ ८४
 लम्बनो लम्बितोष्ठश्च महामायः पयोनिधिः ।
 महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महामुखः ॥ ८५

अभिज्वाली, T₁ M अणुज्वालो (for अग्नि) T₂ s G₂ s अभिज्वाला महाज्वाला —^a) D₂ s स्तुतिधूम्रो (D₂ ओ), D₄-s स्वतिधूम्रो (D₂ र ओ), D₁₀ अतिधूम्रो, M₁ अतिधूम्रो (for अग्नि) B₂ हुतिर (for हुतो) D₁ स्तुतो धूम्रो हुते हवि, T₁ अतिधूम्रो हरो हवि, T₂ s G₂ s अतिधूम्रोद्गतयन, Langa P परिधूम्राहुतो रवि

80 ^a) D₂ विपादी, T₁ M₁ विषण्ण, M₁-s विषण (for वृ) B₂ s Dn₂ n₂ D₁ -s निखं T₂ s G₂ s वृषण शखनित्यश्च —^b) V₁ Langa P धूम्रलोचन, V₁ (marg) B₂ s M₁-s धूम्रकेतन —^c) D₁-s सर्वांग; T₂ s G₂ s सन्वक्ष (for तथाङ्ग) Langa P लुप्तश्च (for लुब्धश्च) D₁₀ नील सन्वर्धगुरुद्वय, T₁ नीचस्तथाव लितश्च —^d) V₁ लोभनो, D₁-s तेजस्वी, D₄ शोभनो (for शोभनो) D₂ r s [s]रिवग्रह, Langa P नरवि (for निरव)

81 For the sequence and the repetition in D₂ of v 1 83 —^a) D₁ s 10 भागश्च, D₂ s भोगश्च (for भावश्च) D₄ s-9 स्वस्तिदः स्वस्तिमान्स्वस्ति, Langa P स्वस्ति स्वस्तिस्वभावश्च —^b) T₁ भागहरो, M₁ भावकरो (for भाग) Langa P भोगी भोगकरो लघु — T₁ om 81^{aa} —^c) Some unused MSS उत्सर्गश्च or उन्मागश्च (for उत्सङ्गश्च) —^d) T G पुरो युवा, M परायवाद्, Langa P प्रतापवान् (for परो युवा) V₁ B Dn महागर्भय (B₂ र्भ, प) रायण, D₂ s भागकरो युवा

82 For the sequence and the repetition in D₂ of v 1 83 —^a) D₂ om सुवर्ण T₁ महामाग सुवर्णश्च, M₁ कृष्णवर्ण सुवर्णश्च —^b) V₁ B Dn D₂ s s (both times) 1-9 इन्द्रिय, D₁ द्विन्द्रिय D₂ पाणिग, T₁ पायक, T₂ जिनन, T₂ G₂ s प्राणद, M पालक, Langa P वर्णिक (for देहिनाम्) —^c) T₁ महाहरो (for 'पादो) —^d) T₁ महाकवि, M 'कटि (for 'यशा)

83 ^{ab}) D₂ transp महामात्रो and महानेत्रो D₁ महागात्रो, T₁ M 'वक्त्रो (for मात्रो) D₄ om (hapl) महानेत्रो V₁ B₁-s Dn D₁₀ T₂ निशालय, B₂ निशामय, B₂ D₂ s (both times) 1-9 T₁ महायक्ष, D₂ महालय, T₂ G₂ [s]निलाशय, G₄ निशानिल, M नगालय (for दिगा) Langa P महामिश्रो नगालय (for 83^d) — After 83^{ab}, the sequence in D₂ is 82^c (r), 81^d-82^b (r), 82^c (thurd time), 82^d-83^b (r) —^e) V₁ B₁ s Dn D₁₀ महातको, M महाटको, Langa P 'स्कंधो (for 'दन्तो) D₂ om महा. D₂ महामेढो, T₁ महानासो (for महाकर्णो) B₂ महाकर्णो महौष्ठश्च —^f) V₁ B₁-s Dn M Langa P महौष्ठश्च; B₂ महौष्ठश्च, B₂ महौजाश्च, D₂ महाकर्णो, D₁₀ G₂ महेषुक्ष, T₂ s G₂ महादंष्ट्रो (for महामेढो) D₁ महाहनु (for 'हनु) T₁ महाकंबुर्महाग्रीव

84 T₁ om. 84^a-86^b —^a) V₁ B₂ s D₂ महानाशो, B₂ 'वासो, D₂ 'सनो, D₂ c-9 'नाथो (for 'नालो) D₁ Langa P महाकंडो, G₂ 'ग्रह (for कम्बुर) —^b) V₁ B Dn D₂ s 10 श्मशानभाक्; D₁ 'मृत्; D₂ s s 'धृत्; D₂ श्मशानधृक्, T₂ s G₂ s पितृक, M Langa P श्मशानवान् —^c) V₁ D₂ c-9 T₂ s G₂ s महाव (D₁ 'क'क्षो, Cnp 'रक्षो (for 'वक्षो) B₁ s महारक्षो, D₁-s महौजस्कध (for महोरस्को) D₂ महावक्षो महौजाश्च, G₂ 'वृक्षो महाजघ्, Langa P 'बलो महातेजा, —^d) V₁ B₁ s s Dn D₂ s 10 ह्यवरात्मा; D₁ s c-9 स्वत (for अन्त) B₂ निरालय, T₂ s G₂ s जग (for मृगा) — After 84, D₄-1 s G₂ s 1ns

168* महाकटिर्महाग्रीवो महाबाहुर्महाकरः ।

[G₂ s महाभक्त (for 'कर)]

85 T₁ om 85 (cf v 1 84) M₁ om. 85-86 —^a) D₁ s-9 लंबिलो (for लम्बनो) V₁ B Dn₂ D₁ s लंबिलोष्ठश्च (for 'लोष्ठश्च) Langa P लंबिलोष्ठश्च निष्ठश्च —^b) D₁ s 10 बहुमाय (for महा) V₁ परो निधि;

महानखो महारोमा महाकेशो महाजटः ।

असपत्नः प्रसादश्च प्रत्ययो गिरिसाधनः ॥ ८६

स्नेहोऽस्नेहनश्चैव अजितश्च महापुनिः ।

वृक्षाकारो वृक्षकेतुरनलो वायुवाहनः ॥ ८७

मण्डली मेरुधामा च देवदानवदर्पहा ।

अथर्वशीर्षः सामास्य ऋक्सहस्रामितेक्षणः ॥ ८८

यजुःपादभुजो गुह्यः प्रकाशो जङ्गमस्तथा ।

अमोघार्थः प्रसादश्च अभिगम्यः सुदर्शनः ॥ ८९

उपहारप्रियः शर्वः कनकः काञ्चनः स्थिरः ।

नाभिर्नन्दिकरो भाव्यः पुष्करस्थपतिः स्थिरः ॥ ९०

द्वादशस्त्रासनश्चाद्यो यज्ञो यज्ञसमाहितः ।

नक्तं कलिश्च कालश्च मकरः कालपूजितः ॥ ९१

(for पयोनिधि) — For 85^{ab}, T₂ 8 G₂ 4 subst

169* लम्बमानो लम्बितोऽष्टश्रलङ्घामी यशोनिधि ।

— ^{ab} D₁-9 महांगश्च (for महादन्तो) B₅ transp
महादंष्ट्रो and महाजिह्वो

86 T₁ om 86^{ab} (cf v l 84) M₁ om 86
(cf v l 85) — ^a V₁ B₂ 4 5 D_n प्रसन्नश्च, B₁ 8
D₁ 5-10 अ(B₁ सु) प्रसन्न, T₂ 8 G₂ 4 असपत्न (for
असपत्न) — ^a D₁ 9 प्रत्यग्रो (for 'यो') V₁ B₁
8 5 D_n गौरिसाधन, B₄ गौरिसाधन, Linga P गौत
साधक (for गिरिसाधन) T₂ 8 G₂ 4 Madras ed
प्रौढयोनिरसाध(Madras ed 'य') क

87 D₂ om 87-88 — ^a B₁ स्नेहोय (for
स्नेहो) D_n [5] स्नेहलक्ष (for 'नक्ष') T₂ 8 G₂ 4
स्नेहकोस्नेहकश्चैव, Linga P प्रस्वेदनोस्वेदनश्च — B₅ om
87^b — ^b D₁ 8-9 अ(D₁ ह्य) जितोय, T₂ 8 G₂ 4 अती
तोपि, M अदितिश्च, Linga P आदिकश्च (for अजि
तश्च) — ^a V₁ B₁ 2 4 D_n D₁₀ T₁ वृक्षकारो (for
वृक्षा) D₁ 8 महाकेतुर (for वृक्ष) D₄-9 वृक्षका
(D₅ 'क्षाक') रो महाकेतुर, M Linga P वृषको वृष-
केतुश्च, some unused MSS ब्रह्मकारो ब्रह्मकेतुर — ^a
B₁ partly damaged D₁₀ अचलो, T₁ G₂ अनिलो,
M अनयो (for 'लो') B₄ om (hapl) वायु

88 D₂ om 88 (cf v l 87) — ^a Linga P
मेरुवासश्च (for 'धामा') — ^b V₁ B D_n D₁₀ देवा
धिपतिरेव च, T₁ M Linga P देववाहन ए(T₁ 'नमे') व
च — ^a D₁ 4 5-9 अथर्वशीर्षा D₇ T₁ सामान्यो (for
'स्य') — ^a D₁ 5-8 ऋक्सहस्रासितेक्षण, D₅ ऋग्यजु-
सामवेक्षण, T₁ Linga P ऋक्सहस्रोमि(Linga P
'जि') तेक्षण, T₂ 8 G₂ 4 'स्त्राजि(G₂ 'जि') तेक्षण

89 ^a B₅ अजर पाद (hypermetric), B₅ चतुष्पाद,
T G₂ यजुर्वेद (for यजु पाद) D₁-9 यजु साममयो गुह्य
— ^b T₂ 8 G₂ [5] प्रकाशो T₁ M प्रकाशो जा विभावसु,
Linga P प्रकाशो जास्तथैव च — ^a V₁ अमोघारम,
D₂ 4 5-9 T₂ 8 G₂ 4 Linga P 'घार्थ' (for 'घार्थ')

T₁ अमोघश्च प्रसादश्च, M 'घार्थ' प्रसादश्च — ^a D₁
स्वभिगम्य, D₂ अनि', G₄ अरि', Linga P अतर्भल्य
(for अभिगम्य)

90 ^a V₁ B₂ 5 D_n उपकार, B₅ 4 D₁-10 T₂ 8
G₄ Linga P 'हार' (for 'हार') T₁ अपहार प्रिय
प्राण — T₁ om 90^b — ^b V₁ B₁ D_n D₁ 8 5 10
काचनस्थिर, D_n 'नच्छवि, D_n Linga P 'नस्थित;
T₂ 8 G₂ 4 'नच्छद', M 'नप्रभ (for 'न स्थिर) B₁
D₄ 5-9 जनक (B₅ काचन) काचनस्थिर — D₁ om
90^a-91^b D₁₀ om (hapl) 90^{ab} T₁ reads 90^a-109^a
after 130 — ^a D₁-8 नदी नंदि- (for नाभिर्नन्दि)
V₁ B₁ 2 4 5 D_n भाव, Linga P हर्म्य (for भाग्य)
D₅-8 नदीनदकरो भाव्य, T₁ M नाभि (T₁ विभु)
शभुस्तथा हर्म्य, T₂ 8 G₂ 4 नदीनदीकरोतप्य — ^a
B₂ 4 5 D_n D₇ 9 पुष्कर (for 'र') D_n D₅ M₁
स्थपति (for 'ति') V₁ B₁ Linga P पुष्कर स्थपति
स्थिति (V₁ 'र', Linga P 'त'), B₅ D₅ T₁ 'र'
स्थपतिस्थिर, D₁-8 पुष्करस्थ पतिस्थि(D₂ 'ति स्थि')
D₅ पुष्कर स्थावर स्थिर, T₂ 8 G₂ 4 पुष्परात पति T₁
'त' दित

91 For the sequence in T₁, cf v l 90 D₁
om 91^{ab} (cf v l 90) — ^a D₅-10 दामरस;
M द्वापरस (for द्वादशस) B₅ दत्त्वा शास्त्रज्ञानश्चाद्यो
(sic), D₁-8 द्वापरव्ययनश्चाद्यो, D₅ द्वादशाक्षो धना
शास्त्रो, T G₂ द्वापरश्च कलि कालो, G₂ द्वापरस्थान
संछाद्यो; Linga P सर्वशास्त्रो धनश्चाद्यो — ^b B₁
यज्ञो यज्ञ, D₁-8 5 घृणी धर्म', D₅-9 घृणी यज्ञ (D₁
'ज्ञ'), T₂ 8 G₂ 4 घृणी यज्ञ, Linga P यज्ञो यज्ञा
(for यज्ञो यज्ञ) — T G₂ 4 om 91^{cd} — ^a D₁-8
चरश्च (for कलिश्च) D_n कामश्च (for कालश्च) B₅ 8
D₁₀ M रक्तनी(M नक्त नी) ल कलि कालो, Linga
P नगो नील कवि कालो — ^a B₅ प्रपूजित (hyper-
metric) (for पूजित)

92 For the sequence in T₁, cf v l 90 — ^a
D₁ 5-9 सुगणो (for म') D₁₀ गणकालश्च; T₁

सगणो गणकारश्च भूतभावनसारथिः ।
 भस्मशायी भस्मगोप्ता भस्मभूतस्तरुणः ॥ ९२
 अगणश्चैव लोपश्च महात्मा सर्वभूजितः ।
 शङ्कुस्त्रिशङ्कुः संपन्नः शुचिर्भूतनिषेवितः ॥ ९३
 आश्रमस्थः कपोतस्थो विश्वकर्मा पतिर्वरः ।
 शाखो विशाखस्ताम्रोष्ठो ह्यम्बुजालः सुनिश्चयः ॥ ९४
 कपिलोऽकपिलः शूर आयुश्चैव परोऽपरः ।

गन्धर्वो ह्यदितिस्तार्क्ष्यः सुविज्ञेयः सुसारथिः ॥ ९५
 परश्वधायुधो देव अर्थकारी सुबान्धवः ।
 तुम्बवीणी महाकोप ऊर्ध्वरेता जलेशयः ॥ ९६
 उग्रो वंशकरो वंशो वंशनादो ह्यनिन्दितः ।
 सर्वाङ्गरूपो मायावी सुहृदो ह्यनिलोऽनलः ॥ ९७
 बन्धनो बन्धकर्ता च सुबन्धनविमोचनः ।
 स यज्ञारिः स कामारिर्महादंष्ट्रो महायुधः ॥ ९८

कार्यश्च (for 'कारश्च') D1-2 s सुगणो गणकार्यश्च, D1
 सुगणो गुणकारश्च, T2 s G2 s अगुणो गुणकार्यश्च —^a)
 V1 B Dn वाहन (for 'भावन') M1-8 पूतवाहन
 सारथि —^c) V1 B2 Dn भस्मशयो (for 'शायी')
 —^d) D1 s s भस्मरूपश्च (for 'भूतश्च') B2 भस्मसारो
 गुरुर्गण, B4 Linga P 'भूतगुरु' (Linga P तनु) र्गण,
 D4 s-9 रूपगामुषण, T1 M 'भू' (M1 ९) तत (T1 ध)
 गुणं, T2 s G2 s रूपस्तद्विदुषण

93 For the sequence in T1, cf v l 90 —^a)
 D1-2 G2 सु (D2 s स्व) गुणश्च, T1 M आगमश्च, T2 s
 G4 सगुणश्च (for अगणश्च) D1 s (also as in text)
 [ए]क (for [ए]व) D2 T1 लोकश्च, D8 रोमाश्च
 (for लोपश्च) V1 B Dn D10 लोकपालस्तथा लोको,
 Linga P आगमश्च विलोपश्च —^b) T1 विश्वात्मा (for
 महारामा) T2 s G2 s मन्त्र (for तन्त्र) —^c) V1
 B Dn D10 T1 शङ्कुस्त्रिशङ्कु संपन्न, M शङ्कुस्त्रिशङ्कुस,
 Linga P शङ्कु स्त्रीरूपस —^d) T1 सर्वशङ्कु (for
 शुचिर्भूत) ६३ Cn भूतै पूर्वाचार्यैर्निषेवित भूतनिषे
 वित । ६३

94 For the sequence in T1, cf v l 90 —^a)
 V1 B Dn D10 क्रियावस्थो, T2 s G4 कपोलस्थो,
 G2 लक्ष (for तस्थो) —^b) B4 रतिर (for पतिर)
 T1 Linga P विराट (for वर) V1 B1-8 s Dn D1 s
 विश्वकर्म्म (D1 s प) तिर्वर —^c) D1.2 7 s ताम्रौष्ठ
 (for ताम्रोष्ठो) V1 B Dn ns D10 T1 M Linga P
 विशालशाख (D10 जानु) स्ताम्रोष्ठो (B1 s Dns त्रौष्ठो,
 M1-8 त्राक्षो) —^d) V1 जम्बुजाल, D1-8 त्वत्,
 D1-2 तनु, T1 ह्यभुजात, T2 s G2 s तस्काल (for
 ह्यम्बुजाल) V1 B1 s Dn D1 s T2 G2 सुनिश्चल, G4
 Linga P श्वित (for श्वय)

95 For the sequence in T1, cf v l 90 —^a)
 B2 शुक, G2 चैव (for शूर) V1 B1.2 4 s Dn D10
 कपिल कपिश शुक (Dns क), T1 M Linga P 'क

कलश शूल (Linga P शूल) — T1 om 95^{bc}
 —^b) D2 s [अ]मरोवर, D1 s 1 s T2 s G4 परावर,
 M1-8 परोमर, M2 परो मम (for परोऽपर) D1 ह्यायु-
 श्वैवापरोवर, G2 ह्यायुश्च परापर, Linga P धश्चैव
 रोमश —^c) B1 T2 s [s]दितिजस्, G2 ह्यतिथिस्
 (for ह्यदितिस्) —^d) D5 त्वविज्ञेय (for सु) V1
 B1-8 s Dn M सुशारद, B1 सुरासद, T1 सुदर्शन
 (for सुसारथि) D2 त्वविज्ञेय स्वसारथि, T2 s G2 s
 [s]भिज्ञेय सुरसारथि, Linga P ह्यविज्ञेय सुशारद

96 For the sequence in T1, cf v l 90 T2 s
 G2 s om 96^a-100^b —^a) Some MSS परश्वधायुधो
 B2 क्षीरो, D2 s क्षीरो (for देव) —^b) V1 B1-8
 Dns T1 अधकारी, B1 आत्म, Dn1 ns मनु, D1-8 s
 ह्यर्थकार, D2 s-9 अर्थकार, D10 Linga P ह्यर्थकारी
 (for अर्थ) B2 स- (for सु) —^c) D1 s 1 s
 तुम्बवेणी, T1 तुम्बवेणी, Linga P तुम्बवेणी (for 'वीणी')
 V1 B Dn D8 10 तुम्बवीणी (B1 'वरीणी') महाकोप —^d)
 B4 D1-8 M जलाशय (for जले)

97 For the sequence in T1, cf v l 90 T2 s
 G2 s om 97 (cf v l 96) —^a) D2-4 s T1 उग्र-
 (for उग्रो) B1 वशधरो (for करो) D1 वशी D5
 उग्रहातकरो वशो —^b) B1 s T1 वशधादो (T1 'घो'),
 D1 विलायासी, D2 s वश (D2 शा) वासो, D10 वश-
 दाष्टो, M Linga P 'वादी (for नादो) B2 om हि
 —^c) B2 रूपी (for रूपो) —^d) B2 partly damaged.
 V1 B2 s Dns D2 [अ]नलोनिक (by transp), D1 s
 [अ]निलो (D2 'लो) निक, D1 'लोचन (sic), Linga P
 'लो बल D1 सुहृदप्यनलोनिक, D2 दो हृदिलोचन,
 D10 घो ह्यनलोनिक

98 For the sequence in T1, cf v l 90 T2 s
 G2 s om 98 (cf v l 96) D2 om (hapl) 98^{ab}
 —^a) D10 मधु (for बन्ध) D1-4 s-9 बाधवो बहुकर्ता
 (D1-8 मां) च —^b) D1 स्व- (for सु-) D2 s 9

बाहुस्त्वनिन्दितः शर्वः शंकरः शंकरोऽधनः ।
 ममरेशो महादेवो विश्वदेवः सुरारिहा ॥ ९९
 गृहिर्बुधो निर्ऋतिश्च चेकितानो हरिस्तथा ।
 गजैकपाच्च कापाली त्रिशङ्कुरजितः शिवः ॥ १००
 धन्वन्तरिर्धूमकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ।
 धाता शक्रश्च विष्णुश्च मित्रस्त्वष्टा ध्रुवो धरः ॥ १०१

प्रभावः सर्वगो वायुरर्यमा सविता रविः ।
 उदग्रश्च विधाता च मान्धाता भूतभावनः ॥ १०२
 रतितीर्थश्च वाग्मी च सर्वकामगुणावहः ।
 पद्मगर्भो महागर्मश्चन्द्रवक्त्रो मनोरमः ॥ १०३
 बलवांश्चोपशान्तश्च पुराणः पुण्यचञ्चुरी ।
 कुरुकर्ता कालरूपी कुरुभूतो महेश्वरः ॥ १०४

सुबंधुरविमोचन — °) D₂ ६-९ भेषजारि (for स यज्ञारि) D₃ ६ सु- (for स) D₅ स यक्षमारिश्च कामारि, T₁ यज्ञारिरसुरारिश्च, Linga P राक्षसघ्नोय कामारि — After 98^{ab}, T₁ ins

170* मायावी सर्वकामकृत् ।

महादयालुर्मन्तव्यो

— °) D₅ समोऽग्रध (sio), D₇ T₁ M [s]समो युधि (for महायुध) D₁ ४ ६ ८ ९ महादंष्ट्रसमो युधि

99 For the sequence in T₁, cf. v l 90 T₂ ३ G₂ ४ om 99 (cf. v l 96) — °) D₂ ६-९ [अ]-निर्मित (for 'न्दित) D₂ ३ शंसु (for शर्व) V₁ B Dn D₁₀ बहुधानिन्दित शर्व (B₂ ३ शंसु) — °) D₄ om. (hapl) शंकरो D₄ ६-९ वर (for सधन) D₁-३ ६ शंकर शंखरोधर, T₁ M Linga P 'रोयाप्य (T₁ 'रो हय्य)कोपन — °) M महामेधो; Linga P 'घोरो (for 'देवो) T₁ आश्रमेशो महामेधा — °) D₁-३ ६ विश्वरूप (D₁ पी), T₁ 'मेध, M₁ 'देह (for 'देव)

100 For the sequence in T₁, cf. v l 90 T₂ ३ G₂ ४ om 100^{ab} (cf. v l 96) — °) Linga P अहिर्बुध्न्यो D₂ ३ च निवृत्तिश्च (for निर्ऋतिश्च) V₁ Dn D₁₀ अहिर्बुध्न्यो (D₁₀ 'ब्जो) निलाभश्च, D₁ ४-९ निर्ऋतिश्चाहिर्बुध्न (D₅ 'ब्ज्य)श्च, T₁ M अहिर्बुध्न्योदि (T₁ 'ब्ज्यो र)तिश्च — °) D₂ ६ om (hapl) 100^b-101^a — °) V₁ B Dn हविस्तथा, D₂ तथैव च, Linga P हली तथा (for हरिस्तथा) — °) M अज एकपाच्च (hypermetrio) (for अजैकपाच्च) D₂ ३ ७ ९ T₂ ३ G₂ ४ कपाली च (for च कपाली) B₄ अजैकपाद कपाली; T₁ अजैकपादहिर्बुध्नश्च — °) T₁ M त्रिशङ्कुराणिमा गिर (T₁ गुरु), Linga P शकुमारो महागिरि

101 For the sequence in T₁, cf. v l. 90 D₂ ३ om 101^{ab} (cf. v l 100) — °) D₁₀ धर्मकेतु (for धूम) — °) T₁ M धन्यो, Linga P सूर्यो (for स्कन्दो) T₂ ३ G₂ ४ यम (for तथा) — °) T₁ M Linga P धाता विष्णुश्च शक्रश्च — °) D₁ वसुधव;

D₂-९ ध्रुवो वसु, D₁₀ ध्रुवोध्रुव, T₁ नरो ध्रुव, Linga P धरो ध्रुव (by transp) T₂ ३ G₂ ४ मित्रस्तथा ध्रुवो धर (T₂ G₂ 'वोध्रुव)

102 For the sequence in T₁, cf. v l 90 — °) D₂ ३ प्रभव, D₇ प्रधान, T₁ M₁ ४ प्रभास (for प्रभाव) Linga P प्रभास पर्वतो वायुर — °) D₁-३ अजित (for अर्यमा) — °) V₁ B₁ ३-६ उपद्रुश्च, B₁ Dn₁ न₁ उपगुश्च, T₁ विधूतिश्च, M वि (M₁ स)ष्टिश्च, Linga P ष्टिश्चैव (for उदग्रश्च) ॥ Cn उपगुर्नृप विशेष मान्धातृसाहचर्यात् । ॥

103 For the sequence in T₁, cf. v l 90 T₁ om 103^{ab} — °) D₁-३ ६ अतितीक्ष्णश्च, T₂ ३ G₂ ४ भयस्तीर्थ (for रतितीर्थश्च) D₄ om, D₅ सु (for the second च) V₁ B₁-३ ६ Dn₁ न₁ विभुर्वर्णवि (V₁ 'वर्णम, B₁ 'रत्तर, Dn₁ 'वर्णावि)भावी च, B₁ Dn₁ विसुरणं चारी च, M Linga P ली (Linga P ली)रस्तीर्थश्च भीमश्च — °) M सर्वकर्मगुणोवह, Linga P 'कर्मा गुणोवह — °) V₁ B₁ Dn पद्मगर्भो (for 'गर्भो) D₁-१ ९ १० T₂ ३ G₂ ४ पद्मवक्त्रो महावक्त्रश्च, D₈ 'चक्रो महाचक्रश्च — °) T₁ चंद्रगर्भो (for 'वक्त्रो) V₁ B Dn [s]निलो नल, D₁₀ [s]तिलोचन, T₂ ३ G₂ ४ मनोनव, T₁ M₂ ४ नमो घन, M₁ नमोगत, Linga P नमोनव (for मनोरम)

104 For the sequence in T₁, cf. v l 90 — °) B₈ D₁-३ T₂ ३ G₂ ४ [ए]व (for [उ]प) M₁-३ तापश्च (for 'शान्तश्च) — °) D₅ प्राण- (for पुण्य) Dn₁ सवर, D₁ ३ -चचुर, T₂ ३ G₂ ४ सचरी; M Linga P कृत्तम (for -चञ्चुरी) D₁₀ पुण्यवानथ चचुरी, T₁ पुराणपुरुषोत्तम — T₁ om 104^a-105^a — °) D₅ T₂ ३ G₂ ४ क्रूरकर्ता, D₁₀ कुंभ (for कुरु) V₁ B Dn D₅ कुरुवासी, D₅ कोलरूपी (for काल) M Linga P क्रूरकर्ता क्रूरहारी (Linga P 'वासी) — °) D₅ क्रूरभूतो, D₁₀ पुरुभूतो, T₂ ३ G₂ ४ कुरुभूत (for 'भूतो) V₁ B₁-३ ६ Dn गुणोवध, B₁ गुणोपधि (for महेश्वर) M क्रूरभूतो गुहोवध; Linga P तनुरात्मा महोवध

सर्वाशयो दर्भशायी सर्वेषां प्राणिनां पतिः ।
देवदेवमुखोऽसक्तः सदसत्सर्वरत्नवित् ॥ १०५
कैलासशिखरावासी हिमवद्विरसिंश्रयः ।
कूलहारी कूलकर्ता बहुविधो बहुप्रदः ॥ १०६
वणिजो वर्धनो वृक्षो नकुलश्चन्दनश्छदः ।
सारग्रीवो महाजानुरलोलश्च महौषधः ॥ १०७

सिद्धार्थकारी सिद्धार्थश्छन्दोव्याकरणोत्तरः ।
सिंहनादः सिंहदंष्ट्रः सिंहगः सिंहवाहनः ॥ १०८
प्रभावात्मा जगत्कालस्तालो लोकहितस्तरुः ।
सारङ्गो नवचक्राङ्गः केतुमाली सभावनः ॥ १०९
भूतालयो भूतपतिरहोरात्रमनिन्दितः ।
वाहिता सर्वभूतानां निलयश्च विशुर्भवः ॥ ११०

105 T₁ om 105 (cf v 1 104) —^a) D₁-s s सर्वेशानो (for सर्वाशयो) V₁ B Dn दुर्भवा(B₂ चा)री, T₂ s G₂ सर्वशायी; M Luga P सर्वचारी (for दुर्भ शायी) D₂ s १० सवासवो दुर्भशायी (D₂ चारी), G₂ सर्वासन सर्वशायी —^b) M Luga P प्राणेश (for सर्वेषां) B₁ s D₂ s T₂ s G₂ ४ गति (for पति) —^c) M₁-s देवो (for देव) D₂ [s]शक्त (for ज्ञक्त) V₁ B Dn D₁₀ Luga P देवदेव सुवास (V₁ खान; D₁₀ खी श, Luga P खोसि)क्त, D₂ T₂ s G₂ ४ M₄ Madras ed देवो देवमुखो भक्त (M₄ 'खोत्सक्त', Madras ed. 'खो मर्ता) —^d) M -मन्नवित् (for -रत्न)

106 For the sequence in T₁, cf. v 1 90 —^a) V₁ B Dn D₁₀ T₁ M कैलासगिरि(T₁ 'गुह, M 'गुह) वासी च, Luga P कैलासस्थो गुहावासी —^b) T₁ संश्रित (for -सश्रय) —^c) T₁ M₄ om 106^a-107^b —^c) D₂ कूलहारी, D₂ s s कूलहारी (for कूल) T₂ s G₂ कूल कर्ता, M₁ कूलहर्ता (for 'कर्ता) B₁ s D₂ १० कूलहारी कूलकर्ता; D₁ कूलकर्ता कूलकारी —^d) D₂ बहुजीवो, D₂ s-१ 'बीजो, D₂ om, T₂ s G₂ ४ बहुयशो (for 'विद्यो) M₁-s बहुप्रज (for प्रद) D₁ बहुबीजो बहुप्रज, Luga P वित्तो बहुप्रज

107 For the sequence in T₁, cf. v 1 90 T₁ M₄ om 107^a (cf v 1 106) —^a) V₁ B₁-4 Dn₁ n₂ वर्धकी, Dn₃ वर्धकी (for वर्धनो) B₂ M₁ s वाणिजो (B₂ 'लजो) वर्धकी वृक्षो, M₂ पाणिजो वर्धकी वृक्षो —^b) V₁ B₂ s Dn₁ बहुलश; B₂ Dn₂ n₂ D₂ s १० बहु (for नकु) D₂ om. श्छद M₁ छन्नसारद, M₂ s छन्न सच्छद (for चन्दनश्छद) —^c) B₂ महाग्रीवो, G₂ M₁ दश; M₂ s साल (for सार) B₁ D₂ s-10 महाजानुर; D₁-s, 'रात्रि (for 'जयुर) T₁ M₁ नील-प्रवो झलोलश्च, T₂ s G₂ दशग्रीवो महायज्ञ —^d) T₁ M₄ सालग्रीवो (for झलोलश्च) D₁-s s महौषधि D₂ s १० G₂ झलक (G₂ सुलम)श्च महौषधि; T₂ s G₂ सुलोहश्च महौषधि — For 107, Luga P subst.

171* प्राणेशो बन्धकी वृक्षो नकुलश्चादिकस्तथा ।
ह्रस्वग्रीवो महाजानुरलोलश्च महौषधि ।

108 For the sequence in T₁, cf. v 1 90 —^a) D₂ om (hapl), T₁ Luga P सिद्धातकारी D₂ सर्वार्थश्च (for सिद्धा) —^b) D₁-7 १० T₂ s G₂ ४ छन्दोव्याकरणात्तर (D₁-a. s 'ग), T₁ [s]नतो व्याकरणो ज्ञम, M₁ चन्द्रो व्याकरणोत्तर, Luga P छन्दोव्याकरणो ज्ञम —^c) B₂ s सिंहदंष्ट्र सिंहनाद —^d) T₁ सितग, T₂ s G₂ ४ सिंहकृत्, Luga P सिंहास्य (for सिंहग) D₁₀ -पातन, T₂ M₂ s भावन (for वाहन) M₄ सिंहद सिंहभावन

109 For the sequence in T₁, cf. v 1 90 —^a) D₁ स्वभावात्मा (for प्र) D₁-s G₂ जगत्कालस्, D₂ १० जगत्कालस्, D₂ जगत्कालस् (for जगत्कालस्) T₂ s G₂ ४ प्रभावना जगत्काल (T₁ ज्वलत्काल) —^b) Dn₁ n₂ स्थानो, D₁ s ४ १-१० तारो (for तालो) T₁ M कौपनी च (M₂ तु) कपीतनु, T₂ s G₂ ४ बालो लोक पितामह, Luga P काल कपी तरुस्तनु —^c) M -चक्रांग (for -च) D₁ सुरगो नवरकांग, D₁ s-१० सारंगो सुखचक्रांग, T₂ s G₂ ४ गो मधुचक्रांग, G₂ गोरगवकांग, Luga P गो भूतचक्रांग —^d) M केतुमालः B₂ प्रभावन, D₁-s s s T₂ s G₂ ४ स्वभा, D₂ s १० स्वभावत, Luga P सुवेधक (for स भावन) T₁ सर्वस्थाधो गुहास्थ

110 D₂ om 110-111 T₁ om 110^a-111^c —^a) D₁-s s भूताशयो, D₂ s १ श्रयो, T₂ s G₂ ४ भूताशब्दो (for भूतालयो) —^b) T₂ s G₂ ४ क्षाप्तितन —^c) T₂ s G₂ ४ om 110^a-112^b —^c) D₁ s वामन, D₂ वासव, D₂-s ब्रासन, M पावन (for वाहिता) D₂ s -लोकाना (for भूताना) —^d) D₂ निश्चयश्च, M निर्मलश्च (for निलयश्च) D₁ s सुव — For 110, Luga P subst

172* भूतालयो भूतपतिरहोरात्रो मलोऽमल ।
वसुमृत्सर्वभूतात्मा निश्चल सुविदुर्द्वैध ।

अमोघः संयतो ह्यश्चो भोजनः प्राणधारणः ।

धृतिमान्मतिमान्दक्षः सत्कृतश्च युगाधिपः ॥ १११

गोपालिर्गोपतिर्ग्रामो गोचर्मवसनो हरः ।

हिरण्यबाहुश्च तथा गुहापालः प्रवेशिनाम् ॥ ११२

प्रतिष्ठायी महाहर्षो जितकामो जितेन्द्रियः ।

गन्धारश्च सुरालश्च तपःकर्मरतिर्धनुः ॥ ११३

महागीतो महानृत्तो ह्यप्सरोगणसेवितः ।

महाकेतुर्धनुर्धार्तुर्नैकसानुचरश्चलः ॥ ११४

आवेदनीय आवेशः सर्वगन्धसुखावहः ।

तोरणस्तारणो वायुः परिधावति चैकतः ॥ ११५

संयोगो वर्धनो वृद्धो महावृद्धो गणाधिपः ।

नित्य आत्मसहायश्च देवासुरपतिः पतिः ॥ ११६

असुहृत्सर्वभूताना निश्चलश्चलविदुषः ।

111 D₂ s G₂ 4 om 111, T₁ om 111^{add} (for all, cf v l 110) —^a) B₂ सर्वतो (for संयतो) D₂ s [S]थ (for हि) D₁ 4 6 8 अमोघ संयमो-
थास्यो, D₅ Linga P 'मो हृष्टो, D₁ मोपास्यो —^b)
D₁-8 योजन (for भो) D₁ 6-8 याजन प्राणधारण
—^c) D₅ Linga P व्यक्ष (for दक्ष) —^d) T₁
प्रजापति, M युधां पति (for युगाधिप) Linga P
सुहृत्सु युधां पति

112 T₂ s G₂ 4 om 112^{add} (cf v l 110) —^a)
Linga P गोपालो (for 'लिर्) D₁₀ गोप्ता (for
ग्रामो) D₁-8 5 गोपालो गेयुधिग्रामो, D₁ 6-8 'लो
गोपतिर्गोप्ता, T₁ गोचारी गोपरो ग्रामो, M गोपालो
गोपियुग्रामो —^b) V₁ B Dn D₁ 10 हरि (for हर)
—^c) T₁ श्वेतान्गो (for च तथा) D₁ 6 हरितश्च तथा
युष्टो, T₂ s G₂ 4 हिरण्यवासा स विभुर् —^d) B₁
D₁-8 प्रवेशिता, D₅ M 'शन, D₁₀ 'शित (for
'शिनाम्) D₁ 6-9 गुह्यकालप्रवेशित (D₁ 9 'शक),
T₁ महापाल प्रवेतन, T₂ s G₂ 4 Linga P गुहावास
प्रवेशित (Linga P 'शन)

113 ^a) V₁ B₂ s Dn D₁₀ प्रहृष्टारिर्, B₁ s 4 प्रहृ-
ष्टारिर्, T₁ प्रसिद्धात्मा, T₂ s प्रतिष्ठाधिर्, M प्रहृष्टागो
(for प्रतिष्ठाथो) Linga P महामना महाकामो —^b)
D₅ जितारातिर्, D₉ यतकामो (for जित) —^c) B₅
गंधकार, D₂ T₂ s G₂ 4 गोधारश्च (for गन्धा) V₁
B₄ सुनामश्च, B₁-s 5 सुवा (B₂ s 'वा)लश्च, Dn₁ n₂
सुवासश्च, Dn₈ सुनालश्च, T₁ M स्वराळ (T₁ 'ल)श्च,
G₂ धुरालश्च, Linga P सुरापश्च (for 'लश्च) D₅
आधारश्च सुरालश्च —^d) V₁ B₁ 4 D₁₀ तप शक्तो, B₂
s 5 Dn₈ तप सक्तो (for तपःकर्म-) D₁-8 रतिर्वर,
D₁ 6-9 T₂ s G₂ 4 'धेन, D₅ विवर्धन, M करो हि
स (for रतिर्धनु) Dn₁ तप सक्तो रतिर्वर, T₁ कोपो
धर्मकरो हिम, Linga P तापकर्मरतो हित, Madras
ed. पति कामी रतिर्धन

114 T₁ om (hapl) 114^{add}. —^a) T₂ s महाशीलो,

G₂ 'धीतो (for 'गीतो) V₁ B Dn D₅ 7 10 महानृत्तो
D₁ 6 8 9 'वृत्तो, M भूतनृत्तो (for महा) Linga P
महाभूतो भूतवृत्तो —^b) T₂ s गुण- (for गण)
—^c) B₅ महाबाहुर्, D₁ 6 धर्मधाता, D₁-9 T₂ s
G₂ 4 धनु (D₅ om धनु)र्धाता, T₁ धनो दाता, M
धनो धातुर्; Linga P धराधाता (for धनुर्धातुर्) —^d)
D₁-8 1-9 नैकताल (D₁ 1-9 'न)श्चराचर, D₅ 'तान
श्चरश्चल, D₁₀ एकतालश्चरश्चर, T₁ M नैकधा (T₁ 'दा)
जगदीश्वर; T₂ s G₂ 4 नैकतानचराचर, Linga P
नैकतानरत स्वर

115 ^a) Dn₈ T G₄ अवेदनीय Dn₁ n₂ आवेश,
D₁ ह्यावेश, D₅ आशेश (for आवेश) Linga P
अवेदनीय आवेश —^b) B₂ (marg as in text) s 4
-सख, D₂ T₁ -गंध (for -गन्ध) Dn₈ सर्वगन्धया
वह, T₂ s G₂ 4 'गधर्वतापह, Linga P 'गश्च सुखा
वह —^c) T₁ om 115^{add} —^d) D₅ 7 T₂ s G₂ 4 तारणस्
(for तो) D₁-8 तु (D₂ तु)रणो, D₁ T₂ तरणो (for
ता) V₁ B Dn D₄ 10 वात (for वायु) M तोर
णस्तु रणे जात, Linga P तारणश्चरणो धाता —^d)
G₂ नैर्ऋति, M वैकर (for चैकत) V₁ B₁ s
(marg) 4 Dn परिधीपतिखेचर, B₂ s 5 वार्यति
खेचर, D₁₀ 'धावश्च चैकत, T₂ s G₄ 'वश्च नैर्ऋति
(G₄ 'त), Linga P परिधा परिधुजित

116 ^a) Linga P सयोगी D₄ om from वर्धनो
up to युक्तश्च (in 117^a) —^b) B₁ चातिवृद्धो, Linga
P गणिकोथ (for महावृद्धो) M गुणाधिप (for गणा)
V₁ B₂-s Dn D₁₀ अ (D₁₀ ह्य)तिवृद्धो गुणाधिक, T₁
गुणवृद्धो गुणाधिप —^c) D₁ 5 नित्यधर्म- (D₅ 'र्म),
D₂ s नित्यं धर्म-, D₅-9 नित्यो धर्म (D₁ 'र्म), D₁₀
नित्यमात्म-, T₁ M नित्यात्मा सु, T₂ s G₂ 4 धन्यो
धर्म-, Linga P नित्यो धाता, some unused MSS
नित्य आत्मा —^d) G₂ देवेश्वर, G₄ वेदेश्वर (for
देवासुर-)

117 D₄ om युक्तश्च (in 117^a) (cf v l 116)
—^a) D₄ युक्त (for युक्) V₁ Dn₈ T₂ s G₂ 4

युक्तश्च युक्तबाहुश्च द्विविधश्च सुपर्वणः ।
आषाढश्च सुषाढश्च ध्रुवो हरिहणो हरः ॥ ११७
वपुरावर्तमानेभ्यो वसुश्रेष्ठो महापथः ।
शिरोहारी विमर्षश्च सर्वलक्षणभूषितः ॥ ११८
अक्षश्च रथयोगी च सर्वयोगी महाबलः ।
समाम्नायोऽसमाम्नायस्तीर्थदेवो महारथः ॥ ११९

निर्जीवो जीवनो मन्त्रः शुभाक्षो बहुकर्कशः ।
रत्नप्रभूतो रक्ताङ्गो महार्णवनिपानवित् ॥ १२०
मूलो विशालो ह्यमृतो व्यक्ताव्यक्तस्तपोनिधिः ।
आरोहणो निरोहश्च शैलहारी महातपाः ॥ १२१
सेनाकल्पो महाकल्पो युगायुगकरो हरिः ।
युगरूपो महारूपः पवनो गहनो नगः ॥ १२२

मुक्तश्च युक्तबाहुः (V1 'स)श्च, B2 D10 T1 M युक्तश्च युक्त
बाहुः (T1 हस्त)श्च, D1-3 5 आ (D1 3 अ)युक्तो यु (D5 सु)
क्तबाहुश्च; D5-9 आमुक्तो युक्तबाहुश्च —⁶) V1 B2 (by
corr) 3-5 Dn D10 देवो दिवि (B2 [before corr]
निधि), B1 देवो विधि, D1 त्रिविधश्च, T1 M महो
दधि, Lūga P सुदेवोपि (for द्विविधश्च) —⁷)
Dns om, T2 3 G2 4 महापादो (for सुषाढश्च) —⁸)
B2 D1-3 T2 G2 हरिहरो, T2 हयो; G2 हरो (for
'हणो) T1 M हरि (for हर) V1 B1 3 4 Dn D10
ध्रुवोय हरिणो हर, D5-9 ध्रुवो हरिहरो हरि, Lūga P
स्कंधो हरितो हर

118 B2 partly damaged —⁹) B1 पुनर, B2
Cnp वसुर (for वपुर) B2 वपुरावर्तनो मान्यो; D1-4
6-9 वपुरावर्तमाक्षि (D1 'नो नि, D2 3 वाक्षि)त्यो, D5
वापुरावर्तवाक्षित्यो; T1 M1-8 वपुरावर्तमानाचो (T1 ह्यो)
T2 3 G2 4 नी च; Lūga P 'नोच्यो —¹⁰) T2 3
G2 Madras ed सर्वश्रेष्ठ, G2 damaged (for वसुश्रेष्ठो)
B2 महायथा, D5 बल, M2 3 रथ (for पथ)
M4 Lūga P वपु श्रेष्ठो महारथ (Lūga P वपु)
—¹¹) B2 Dns विमर्षश्च; D1 विपक्षो च, D2 3 7
विमर्षो (D2 'शी) च, D2 6 9 च वर्षो च, D2 3 मा
नित्य, T2 3 G2 4 विशालो च (for विमर्षश्च) D5
हिमांशुधारी च शिवः T1 शिवो हलाहलो भीम, M1-8 4
(sup lsn) शिरोहारो विमर्शन, M2 शिरोहारो हिम
घात, Lūga P शिरोविमर्शन सर्व —¹²) Lūga P
लक्ष्य (for सर्व) V1 B Dn D1-3 5 10 लक्षित,
D2 अक्षित (for भूषित)

119 —¹³) V1 Dns रथयोगी, M2 रसयोगी (for रथ)
D2 3 T2 3 G2 4 अक्षरश्च (D2 'स्व)क्षरो योगी (T2 3 G2 4
ग), D2 3 10 रश्च क्षरो योगी, D2 6-9 'रक्षाक्षयो योगी,
M1-8 'रक्षाय योगी च, Lūga P योरथगीतश्च —¹⁴)
T2 3 G2 4 सर्वयोगो; Lūga P भोगी (for 'योगी)
—¹⁵) T1 महादेवस् (for ससाम्नायस्) T2 3 G2 4 समा
हृय समाम्नायस्; Lūga P साम्नायोय महा —¹⁶) D1
6-9 महाधुति; D2 सुनि; M 'पथ, Lūga P यथा

(for 'रथ) D2 3 तीर्थदेशो महाधुति, T2 3 G2 4
वेदमहामति (G2 धुति)

120 —¹⁷) T1 M विजीवो (for निर्जीवो) —¹⁸)
D1-3 5 ह्यनिधो (D1 2 दो), D5-9 अनिधो, T1 सुभार्यो,
T2 3 G2 4 अभिधो, Lūga P सुभगो (for शुभाक्षो)
D5 वज्र (for बहु) M2 4 सुतार्यो गहनो नग —¹⁹)
M4 om (hapl) 120²-122² —²⁰) B2 D1-3 5-9 रक्त-
(for रत्न) T2 3 G2 4 Lūga P 'भूतोय (for प्रभूतो)
—²¹) B1 Lūga P 'निपातवित्, D1-3 6-9 निनादभृत्,
D5 निनादवान्, T1 निपानकृत्, T2 3 G2 4 निनाद-
वित्, M1-8 निधान (for निपान)

121 M4 om 121 (cf v 1 120) —²²) V1 B
Dn D1 10 M2 मूल, T1 मौळिर, M2 2 मौली (for
मूलो) D1-6 8 9 T2 3 G2 4 विशाखो (for लो) T2 3
G2 4 [s]पि (for हि) Lūga P मूलं विशालो ह्यमृतं
—²³) Dns व्यक्तोव्यक्तस् D4 6-8 व्यक्तोव्यक्त सनातन,
T2 3 G2 4 व्यक्ताव्यक्तभवो निधि —²⁴) V1 B2-5 Dn
D10 M1 Lūga P [s]धिरौहश्च, B1 [s]धिरौधिश्च, D2 6
[s]ति, M2 3 विरोहश्च (for नि) —²⁵) T1 M
Lūga P शैलधारी (for शैलहारी) V1 B Dn D10
शैलधा (D10 'चा)री महायथा

122 M4 om 122 (cf v 1 120) —²⁶) T2 3 G2
युक्तकल्पो (for सेना) Lūga P महाकण्डो महायोगी
—²⁷) V1 D6-8 Lūga P युगो युग, B1 4 योगो योग,
B2 3 5 Dn D4 योगो युग- (for युगायुग) D1 3 5
हरो हर (D2 'ति) (for 'करो हरि) D2 युगो युग
हरो हरि, D10 योगो युगहरो हर, T2 3 G2 4 युगो
हरिहरो हर —²⁸) T1 om महारूप —²⁹) T1 बलि
सु, G2 वनानां, Lūga P वहनो (for पवनो) D2
om गहनो V1 B Dn महानगहनो (V1 करो, B1 3
Dns हरो) वच (B1 वर), D2 6 विरूपपवनो नग,
T2 3 G2 4 वनानां गहनोरग, M1-8 तवनगहनो नग
(slo)

123 —³⁰) T2 3 G2 4 न्यायो (for न्याय) V1 Dn

न्यायनिर्वाणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ।
 बहुमालो महामालः सुमालो बहुलोचनः ॥ १२३
 विस्तारो लवणः कूपः कुसुमः सफलोदयः ।
 वृषभो वृषभाङ्गाङ्गो मणिविल्वो जटाधरः ॥ १२४
 इन्दुर्विसर्गः सुमुखः सुरः सर्वायुधः सहः ।
 निवेदनः सुधाजातः सुगन्धारो महाधनुः ॥ १२५

गन्धमाली च भगवानुत्थानः सर्वकर्मणाम् ।
 मन्थानो बहुलो बाहुः सकलः सर्वलोचनः ॥ १२६
 तरस्ताली करस्ताली ऊर्ध्वसंहननो वहः ।
 छत्रं सुच्छत्रो विख्यातः सर्वलोकाश्रयो महान् ॥ १२७
 मुण्डो विरूपो विकृतो दण्डिमुण्डो विकुर्वणः ।
 हर्यक्षः ककुभो वज्री दीप्तजिह्वः सहस्रपात् ॥ १२८

D₂ निर्वाण (for -निर्वा) D₁ श्रुली, D₃ ६-७ नाद
 (for पाद) D₅ आपनिर्वाण पूर्ण, Linga P न्यायो
 निर्वाणोपाद —^६) D₅ [अ]चलोपम, T₂ ३ G₂ ४
 [अ]व(G₂ 'च')लो यम (for [अ]चलोपम) T₁ पण्डितो
 हरिलोचन —^७) D₂ रत्नमालो, G₂ बाहु (for बहु)
 D₄ ६ १ महाब्याल, D₃ ९ 'बाल (D₃ 'ल), T₁ मूल
 (for 'माल) B बहुमानो महामान —^८) V₁ B₁-३ ६
 शशी हरसुलोचन, B₄ शशिहार सुलो, T₁ Linga P
 शिपिविष्ट सुलो, M सविलिङ्गी विलो

124 " M₄ (sup in ns in text) वपन (for
 लवण) D₁-४ ६-१० कूर (for कूप) D₅ विस्तरो
 लवण कूर, T₁ विस्तरो लवकूपश्च, M₁-३ विस्तरो वपन
 कूप —^६) V₁ B Dn त्रियुग, T₁ कुसुद (for
 कुसुम) T₂ ३ G₂ ४ जु(G₂ श)क्रमस्तफलोदन, Linga
 P कुसुमाग फलोदय —^७) V₁ B₂-३ Dn त्रिनेत्रश्च
 वि(B₃ ४ Dn₃ 'श्चावि)षण्णागो, B₁ त्रिनेत्रश्चाविषाङ्गो,
 D₄-१० वृषभो वृषभागागो, T₁ भो विषपो अङ्गो, T₂ ३
 G₄ Madras ed वृषभो (G₄ damaged) वृषभारुढो, G₂
 corrupt, M Linga P वृ (Linga P ऋ)षभो वृषभो
 भगो, Bom Kumbh ed त्रिलोचनो विषण्णागो —^८)
 V₁ B₃ ६ Dn₁ n₂ D₂ ३ मणिविद्धो, B₁ २ Dn₃ माल
 विल्वो, B₄ मणिरिद्धो, D₄ ६-९ 'विल्वो, T₂ 'विल्व,
 T₃ पणो विल्व, G₂ फणिविल्व, G₄ क्षणी विल्व,
 Linga P मणिविल्व (for 'विल्वो)

125 " B₂ ४ ५ Dn₁ n₂ T₁ बिंदुर, D₁-३ इन्द्रो (for
 इन्दुर) Dn₃ विमर्द, M₁-३ विमर्गि (for 'र्ग) —^६)
 V₁ Dn₃ सर, B₃ Dn₁ n₂ शर, B₄ Linga P शूर
 (for सुर) D₅ प्रभ (for सह) D₅ सुर पर्णायुध
 सह, T₂ ३ G₄ दूरस्थ परम सह, G₂ शूरस्व धरदु सह
 —^७) V₁ B₂ ३ ६ Dn सुधाजात, T₁ सदा जात (for
 सुधाजात) D₁-९ निवे(D₃ ६ 'दे)शन (D₅ 'शाना)
 सुधन्वा (D₁ 'न्वी)च, T₂ ३ G₂ ४ निवे(T₃ G₂ 'वे)दन
 सुधन्वा च —^८) D₁ १० सगाधारो, G₂ M₄ सुगा,
 Linga P स्वर्गधारो (for सुगन्धारो) V₁ B₂ ६ महाहनु
 (for 'घनु) B₄ सुगाधारो महाबाल, D₁-९ युग-

(D₁-३ ६ 'गा)धारो महाहनु, T₁ स्वर्गधारो महाचल,
 T₂ ३ G₄ सगाधारो महहनु — After 125, T₁ M ins

173* शिरोधरोऽभिर्मर्शन सर्वलक्षणभूषित ।

[T₁ मर्शश्च, M₄ 'मर्शन (for मर्शन)]

While Linga P ins after 125

174* गिरावासो विसर्गश्च सर्वलक्षणलक्षविद ।

126 " V₁ B₁-४ Dn D₁० गंधपाली (for माली)
 —^६) T₂ ३ G₂ ४ प्रस्थान (for उत्थान) D₅ Linga
 P नर्तन (Linga P अनंत) सर्वलक्षण —^७) Dn₁ M
 मंथनो, D₅ Linga P सतानो, T₂ ३ G₂ ४ पथाना
 (sic) (for मन्थानो) V₁ B₁-४ Dn D₁० वायु (for
 बाहु) B₅ बहुलोबहुलो वायु — D₁ om 126^d-127^e
 —^८) B₄ 'मोचन (for 'लोचन).

127 D₁ om 127^{ad} (cf v l 126) —^८) V₁
 M तलस्ताली, B₁-३ Dn₃ तल(B₁ ३ 'र)स्ताल, B₄
 भवस्ताल, B₅ corrupt, D₁-३ नरस्ताली, D₅ बल;
 T₃ G₄ नम (for तर) Dn₁ n₂ D₁० तल(Dn₁ 'र)
 स्ताल करस्ताली, T₁ ततस्ताली करस्ताली, T₂ G₂ नम
 स्ताली चिरस्ताली, Linga P करस्ताली कपाली च
 —^६) D₁ corrupt Dn₃ T₁ ऊर्ध्व, D₅ ऊर्ध्व (for
 ऊर्ध्व) T₂ ३ G₂ ४ संवहनो (for 'संहननो) V₁ B
 Dn D₅ १० महान्, D₄ ३ ९ भव, Linga P युवा
 (for वह) D₂ ३ रुढसंवहनो वहन्, M ऊर्ध्वसहनो
 दह (M₄ 'पग) —^७) B₁ ३ ६ छत्र D₁० सुपत्रो
 (for सुच्छत्रो) D₁-३ छत्रपत्र सुविख्यात, D₄ ३ ९
 छत्रपत्र सुवि, D₅ यत्रमत्रेषु वि, T₁ M यत्र तत्र स
 वि, T₂ ३ G₂ ४ चित्रपुत्र सवि, Linga P यत्रतत्र
 सुवि —^८) D₂ ३ सप्त (for सर्व) T₁ M हि स,
 T₂ ३ G₂ ४ मनु (for महान्) V₁ B Dn D₁० Linga
 P लोक सर्वाश्रय क्रम (Linga P यो मृदु), D₁ सर्व
 लोकमयो महान्

128 " D₁ ९ बहुलो, D₃ (also) सकलो (for
 विकृतो) —^६) V₁ B Dn D₁० Linga P दबी कुडी;
 D₁ दकुंडो, D₅ दंबी बिंब, T₁ दबी मुडी, T₂ ३

सहस्रमूर्धा देवेन्द्रः सर्वदेवमयो गुरुः ।
 सहस्रबाहुः सर्वाङ्गः शरण्यः सर्वलोककृत् ॥ १२९
 पवित्रं त्रिमधुर्मन्त्रः कनिष्ठः कृष्णपिङ्गलः ।
 ब्रह्मदण्डविनिर्माता शतघ्नी शतपाशधृक् ॥ १३०
 पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ।
 गभस्तिर्ब्रह्मकृद्ब्रह्मा ब्रह्मविद्ब्रह्मणो गतिः ॥ १३१
 अनन्तरूपो नैकात्मा तिग्मतेजाः स्वयंभुवः ।

ऊर्ध्वगात्मा पशुपतिर्वातरहा मनोजवः ॥ १३२
 चन्दनी पद्ममालायः सुरभ्युत्तरणो नरः ।
 कर्णिकारमहास्रग्वी नीलमौलिः पिनाकधृक् ॥ १३३
 उमापतिरुमाकान्तो जाह्नवीधृगुमाधवः ।
 वरो वराहो वरदो वरेशः सुमहास्वनः ॥ १३४
 महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ।
 प्रीतात्मा प्रयतात्मा च संयतात्मा प्रधानधृक् ॥ १३५

G₂ ४ हिंदिश्वद्रो, M वंदी मुद्रो (for दण्डिसुण्डो) D₄
 ६-९ विकुटल (for विकुर्वण) — B₁ damaged for
 128^{ad} — °) Linga P वार्यक्ष (for ह°) B₁ D₁₀
 ककुदो (for 'भो) T₂ ३ G₂ ४ वृक्षो (for वज्री) T₁
 हरीक्षण सहस्राक्ष — °) V₁ B (B₁ damaged) D_n
 D₁₀ शतजिह्वा, D₄ ६-९ दीप्तवज्र, T₁ सहस्राक्ष, T₂ ३
 G₂ ४ दीर्घजिह्वा, M Linga P दीप्ततेजा (for जिह्वा)

129 T₁ om (hapl) 129^{ab} — °) T₂ ३ G₂ ४
 विम्रेन्द्र (for देवेन्द्र) V₁ सहस्रमूर्धा च देवेन्द्र — °)
 D₂ ३ ५ गुह्य, D₄ ६-९ T₂ ३ G₂ ४ भूत (for देव)
 D₁ गुह्य, M₁ ३ ४ गिरि (for गुरु) — °) D₁ २
 सुपांग (for सर्वाङ्ग) T₁ सहस्रबाहुस्तथा — °) D₁-९
 शरण्य (for श°) D₁ लोकशत्रु, D₄ ६ ९ ९ कर्मकृत्

130 °) D₁ has partial lacuna D₂ ३ विमत्रशि,
 D₁-९ पवित्रशि, T₂ ३ G₂ ४ 'त्रस्व' (for 'त्र श्रि) V₁
 B D_n D₁₀ ककुन्मत्र, T₁ गतिमन्त्र (for मधु)
 — °) T₂ ३ G₂ निविष्ट; G₂ विशिष्ट (for कनिष्ठ)
 Some MSS पिंगल ॥ C_n कृष्णपिङ्गल हरिहर-
 मूर्ति ॥ ॥ — °) D₁-९ विनिर्वात, T₁ मुक्त, T₂ ३
 G₂ ४ दांत (for माता) M ब्रह्मवर्द्धी विनिर्माता
 — °) Linga P शतघ्न D₂ ३ T₁ पाशधृक्; T₂ ३
 G₂ सर्वधृक्, G₂ पर्व (for पाश°) V₁ B D_n D₁₀
 शतघ्नी पाशशक्तिमान्; D₁ ३ शतपाशधृक्, D₄ ६ ९ ९
 शर (D₂ त) ३ शरपातधृक्, D₁ शतघ्न पाशशक्तिधृक्
 — After 130, T₁ reads 90°-109°

131 M Linga P om 131°-138° T₁ om 131°
 — °) D₁-३ ५ वज्रगर्भो (D₈ om गर्भो) (for ब्रह्म°)
 — D₄ om 131°-132° — °) D₁ ९ ९ ९ ९ गभस्ती,
 D₁ तेजस्वी, T₂ ३ G₂ गतश्रीर् (for गभस्तिर्) D₁
 ब्रह्मविद्, T₁ ब्रह्मणो (for कृद्) B₁ D₈ G₂ ब्रह्म,
 D_n १ २ T₂ ३ G₂ ब्रह्मी (for ब्रह्मा) — °) B₁ partly
 damaged T₁ ब्रह्मकृद् (for विद्)

132 M Linga P om 132 (cf v l 131) B₂

partly damaged — °) T₂ ३ G₂ ४ भूतो (for
 रूपो) T₁ [s]नतश्च (for नैकात्मा) — T₂ ३ G₂ ४
 om 132^{bc} — °) B₂ D₂ ३ स्वसम्भव, B₅ समुद्भव,
 D₅ स्वयम्भव D₁ ६-९ तिग्मतेजा (D₁ रमौजा भा)
 रमसम्भव, T₁ तिग्मात्मा तिग्मसम्भव — °) T₂ ३ G₂ ४
 महाजव (for मनो)

133 M Linga P om 133 (cf v l 131) — °)
 B₁ D₄ ५ वदनी (for चन्दनी) V₁ B₂ ३ ५ D_n नालाग्र
 (B₃ इय), B₁ D₁₀ मालाग्र, D₄ ६ मालास्य; T₁
 माल (submetric), G₂ मालाद्यस् — T₁ om 133^b
 — °) B₁ सुपुण्यस्तारणो घञ, D₁ ६ स्वग (D₅ गु-
 ण्योत्तरगोत्त (D₅ 'च)र, D₂ ३ स्वगण्योत्तरगोत्तम (D₂
 'गोतक), D₄ ६-९ स्वगुण्योत्तरगोत्तर, D₁₀ सुरभ्युत्तर
 गोत्तर, T₂ ३ G₂ स्थानुसहरकोद्भव (G₄ 'णो भव), G₂
 तगणाभरतो भव (sic) — T₂ ३ G₂ ४ om 133^{ad}
 — °) B₁ D₄ ६-९ कर्णिकारो D₁ कर्णिकारी महासुग्धी
 (sic), T₁ 'कोय महास्रज — T₁ om 133^d — °)
 D₅ ३ ९ नीलमौलि (for लि) D₁-९ पिनाकधृक् (for
 'धृक्)

134 M Linga P om 134 (cf v l 131) B₁
 D₄ ६ om (hapl) 134-135 — °) T₁ उमावर (for
 'धव) D₁-९ जाह्नवीधृदनवर, D₅ वदनी वर, D₁-९
 हृदयगम, D₁₀ छतमस्तक, T₂ ३ G₂ ४ जागलीधृदिग-
 वर — °) D₅ ९ वराहो (for 'हो) — °) V₁ B
 D_n वरेण्य (for श) D₁ च (for सु) B₃ महा
 रमन, T₂ ३ वर, G₂ तप (for 'स्वन) D₅ ९
 वरेश्वर महामना, D₁₀ 'ण्य सहसोत्स्वप (sic), T₁
 वरसाहाय्यदोतघ

135 M Linga P om 135 (cf v l 131) B₁
 D₄ ६ om 135 (cf v l 134) T₁ om 135^{ab} — °)
 B₅ मदन, D₁-९ ५ १-९ त्व (D₁ स्व)नध (for दमन)
 T₂ ३ G₂ ४ महाप्रभाव स्मृ (G₂ भावस्मिन्, G₄ 'बाह
 स्मृ)तय — °) D₁ १ शक्रहा (for शत्रुहा) T₂ ३ G₂ ४

सर्वपार्श्वसुतस्ताक्ष्यो धर्मसाधारणो वरः ।
 चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा सुवृषो गोवृषेश्वरः ॥ १३६
 साध्यपिर्वसुरादित्यो विवस्वान्सविता मृडः ।
 व्यासः सर्वस्य संक्षेपो विस्तरः पर्ययो नयः ॥ १३७
 ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संख्यासमापनः ।
 कला काष्ठा लवो मात्रा मुहूर्तोऽहः क्षपाः क्षणाः ॥ १३८
 विश्वक्षेत्रं प्रजाबीजं लिङ्गमाद्यस्त्वनिन्दितः ।
 सदसद्भ्यक्तमव्यक्तं पिता माता पितामहः ॥ १३९

स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं मोक्षद्वारं त्रिविष्टपम् ।
 निर्वाणं ह्लादनं चैव ब्रह्मलोकः परा गतिः ॥ १४०
 देवासुरविनिर्माता देवासुरपरायणः ।
 देवासुरगुरुर्देवो देवासुरनमस्कृतः ॥ १४१
 देवासुरमहामात्रो देवासुरगणाश्रयः ।
 देवासुरगणाध्यक्षो देवासुरगणाग्रणीः ॥ १४२
 देवातिदेवो देवपिर्देवासुरवरप्रदः ।
 देवासुरेश्वरो देवो देवासुरमहेश्वरः ॥ १४३

शशुभ्यश्चेति पिंगल ॐ Cn श्वेतपिङ्गल अर्धनारीनदेश्वरो
 दक्षिणार्धे कर्कशगौरो वामार्धे कनकपिङ्गल । ये तु श्वेतपिङ्गल-
 पदस्यार्धे कृष्णपिङ्गलपदेन युज्यते, ते श्वेतमपि कृष्णकर्तुं प्रभ-
 वन्तीति महान्तो भवन्ति । ॐ — °) B₂ damaged T₂ s
 G₄ भूतात्मा, G₂ वृ° (for प्रो°) B₃ s Dn₃ D₃ T₁
 परमात्मा (for प्रयत्नात्मा) V₁ B₃ Dn₁ n₃ पीतात्मा
 परमात्मा च — °) V₁ B Dn D₃ 10 T₁ प्रयत्नात्मा, D₃
 सजि° (for सय°) D₁ प्रधानवृत्, D₂ s °भृत्, T₁
 °कृत् (for °धृत्)

136 M Linga P om 136 (cf v 1 131)
 — °) B₂ partly damaged V₁ B₁ s-5 Dn D₁₀
 सुखरूपक्षो (for सुतस्ताक्ष्यो) T₁ अर्धनारीननुजिष्णु,
 T₂ s G₂ 4 सर्वभाम्बस्वरुस्तार — °) B₁ T₁ G₄ सर्व-
 (for धर्म) B₃ D₁ s 5 धर (for वर) — °)
 D₃ परावरात्मा Dn₃ om सूक्ष्मात्मा — °) V₁ B₁ s 5
 Dn D₁₀ अमृतो, D₁ s 5 गोवृषो (for सु°) T₁
 भृगुरात्मा वृषत्रज

137 M Linga P om 137 (cf v 1 131) — °)
 D₃ शावाक्षा (for साध्यपिर्व) T₁ साध्यकक्षपिरादित्यो
 — °) B₃ s Dn₃ n₃ D₂ s 5-10 T₁ G₂ [अ]मृत, D₁ s 5
 [अ]मृते (for मृड) T₂ s G₄ विवस्वान्सुमहाबल
 — D₃ reads 137°-138° twice — °) V₁ B Dn
 सर्गं सु, D₁₀ T₂ s G₂ 4 सर्वसु (for सर्वस्य) T₂ s
 G₄ सक्षेप्ता (for सक्षेपो) — °) D₃ विस्तार V₁ B₁ 4
 Dn नर, B₂ s 5 [s]नव (for नय) D₁-s विस्तार
 परमोक्षर

138 For the repetition of 138° in D₃, cf v 1
 137 M Linga P om 138° (cf v 1 131) — °)
 T₁ ऋतु सवत्सरात्मा च — °) D₃ G₃ पक्ष (for पक्ष)
 D₂ s समापक, T₂ s G₂ 4 गत (for पन) T₁ पक्ष
 साध्य सनावन — °) B₂ partly damaged V₁ B Dn

D₂ s 5 s-10 लवा (for लवो) Dn₃ मासा (for मात्रा)
 D₁ कला काष्ठा लवा मासा — °) B Dn D₁ s 5-9
 T₂ s G₄ मुहूर्ताह V₁ गण, B₃ T₂ s G₄ क्षण G₄
 मुहूर्तो भक्षभाषण

139 °) T₁ G₂ विश्वक्षेत्र D₃ (after corr) तदा
 बीज, T₁ प्रजाबीजो (for °बीज) D₃ (before corr)
 Linga P विश्वक्षेत्रसमो (Linga P °प्रदो) बीज — °)
 V₁ B D₁₀ निर्गम, Dn₁ n₃ निर्मम, Linga P
 निर्मुख (for [अ]निन्दित) Dn₂ लिङ्गमाद्य सुनिर्मम,
 D₁ °साध्यस्तु निर्मित, D₃ °मात्माद्य निन्दित, T₁ °मान्य
 सुनिर्मल, M °माद्य (M₃ s °न्य) स्तुतिर्मल — °)
 T₂ s G₂ 4 अव्यक्त

140 °) D₃ 6 त्रिविष्टप — °) D₃ M₄ निर्वाण
 Dn₁ n₃ D₃ ह्लादनश्च, Linga P हृदयश्च (for ह्लादनं)
 M₁-s निर्वाणह्लादनं चैव — °) V₁ Dn₁ D₃ s 5
 T₂ s G₂ 4 ब्रह्मलोक, D₃ ब्रह्म एक (for ब्रह्मलोक)

141 °) D₃ s परायण, T₂ s G₄ °वर (for °गण)
 — D₃ om (hapl) 141°-143°

142 D₃ om 142° (cf v 1 141) D₁ om
 (hapl) 142° — °) T₂ s G₂ 4 महात्मानो (for
 °मात्रो) — °) D₃ s 5 T₂ s G₂ 4 महाश्रय, D₁ s-9
 °समा° (for °गणा°) — °) D₃ s महाध्यक्षो (for
 °गणा°) — °) Dn₃ गणाग्रधी, D₃ s 5 °यन

143 °) D₃ Linga P देवाधिदेवो, T₂ s G₂ 4 M
 देवादि (for देवाति°) — °) D₁-s देवासुरसुपुजित
 — °) V₁ B Dn D₁ s 10 विश्वो, Linga P विष्णुर
 (for देवो) T₁ देवासुराश्रयो मर्त्यो, T₂ s G₂ 4 °सुर
 वरो देवो — °) T₁ वासुदेवो (for देवासुर-)

144 °) D₃ M देवानामात्मसम्भवः, Linga P देव
 तात्मा स्वसंभव — °) D₁ उद्भवस्, D₃ s 5 उद्भिज्यस्,

सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो देवतात्मात्मसंभवः ।
 उद्भिदस्त्रिक्रमो वैद्यो विरजो विरजोम्बरः ॥ १४४
 ईड्यो हस्ती सुरव्याघ्रो देवसिंहो नरर्षभः ।
 विबुधाप्रवरः श्रेष्ठः सर्वदेवोत्तमोत्तमः ॥ १४५
 प्रयुक्तः शोभनो वज्र ईशानः प्रभुरव्ययः ।
 गुरुः कान्तो निजः सर्गः पवित्रः सर्ववाहनः ॥ १४६
 शङ्गी शङ्गप्रियो बभ्रू राजराजो निरामयः ।

अमिरामः सुरगणो विरामः सर्वसाधनः ॥ १४७
 ललाटाक्षो विश्वदेहो हरिणो ब्रह्मवर्चमः ।
 स्थावराणां पतिश्चैव नियमेन्द्रियवर्धनः ॥ १४८
 सिद्धार्थः सर्वभूतार्थोऽचिन्त्यः सत्यव्रतः शुचिः ।
 व्रताधिपः परं ब्रह्म मुक्तानां परमा गतिः ॥ १४९
 विमुक्तो मुक्ततेजाश्च श्रीमाञ्श्रीवर्धनो जगत् ।
 यथाप्रधानं भगवानिति भक्त्या स्तुतो मया ॥ १५०

Ds उद्भस्, Linga P उद्भत्स् (for उद्भिदस्) V1 B Dn उद्भिदस्त्रिक्रमो वैद्यो; Ds : उद्भवस्त्रिक्रमो वैद्यो, Ds 10 उद्भिजो विक्रमो वैद्यो; T1 उद्भतिस्त्रिक्रमो वैद्यो, T2 : G2 : उद्भिजस्त्रिक्रमो वैद्यो —^b) D1 : विरजो, Ds 6 om (hapl) (for विरजो) Ds विरजांबर, T1 नीरजोंबर, Gs विरजेश्वर (for 'जोम्बर') V1 B Dn D10 विरजो (B1 : विरजा, B4 वीरजो) नी (B5 नि) रजोमर, Ds 7-9 विराजो विरजा (D1 'रुधा')वर, T2 : G4 चिरजो विरजेश्वर, Linga P वरदो वरजोंबर

145 ") B4 हृष्टो, Dn1 D2 हृज्यो, D10 वैद्यो (for हृष्ट्यो) V1 B2 : Dn1 n2 हस्तीश्वरो, B5 हस्ती सुरो, Ds 6-9 हस्तिमुख, T1 हस्तिपरो, M हस्ती नर (for हस्ती सुर) Ds corrupt, T2 : G2 : उग्रो हस्तिमुखो व्याघ्रो, Linga P हृज्यो हस्ती तथा व्याघ्रो —^b) T1 वीतरूपो, T2 : G2 : हस्तिसिंहो (for देव) Linga P महर्षभ (for नर) — T1 om 145^a-146^b —^c) D1.5 विबु धाप्र्यो (for धाप्र) Ds : T2 : G2 : चर (for -वर) V1 B1.3.4 Dn1 n2 विबुधोप्रव (B1 च)र सुक्ष्म, B2 : Dns D10 धाप्रच (Dns 'प्र्यो व)र सुक्ष्म, Linga P धाप्र्य सुर श्रेष्ठः —^d) T2 : G2 : स च (for सर्व) V1 B Dn D10 M Linga P सर्वदेवस्तपोमय (M 'पोत्तम, Linga P तोत्तम)

146 T1 om. 146^a (cf v l 145) D1-9 T2 : G2 : transp 146^a and 146^b —^a) M अयुक्त (for प्र) D1 वज्री (for वज्र) V1 B Dn D10 सुयु (B1 : Dns 'गु)क शोभनो वज्री, T2 : G2 : मष्टु शोभनो वृत्त (G2 त), Linga P सयुक्त शोभनो वक्ता —^b) D1 हीशान (for ई) V1 B Dn प्रासा (B1 : ण)नो प्रभवोन्नय, D10 M Linga P आशाना प्रभवोन्नय —^c) V1 B Dn D10 गृह, D1-9 गुरु (for गुरु) Ds : G2 : सर्व, D1 शर्व, D10 M स्वर्ग (for सर्ग) T1 गुरुकातो विसर्गश्च, T2 : G2 : गुरु (G4 शुका)कातो जितस्वर्ग —^d) D1 प्रयुक्त, T2 : G2 : पवित्र (for 'त्र) M पावन (for

-वाहन) V1 B Dn D10 पवित्र सर्वपावन, T1 आशाना प्रभवोन्नय (of 146^b)

147 T1 om 147 M1 om 147^a —^a) M1-8 भूत (for शङ्ग) D1 : G2 : प्रदो (for प्रियो) Some unused MSS बभू (for वभू) —^c) Ds M1-8 Linga P सुशरणो (for सुरगणो) D2-5 7-9 M4 अविराम सुशरणो, T2 : G2 : आपस्वहायो धीरोपि —^d) T2 : G2 : श्रीराम, Linga P नि (for 'वि') B1 साधक (for 'न) Ds विराग सर्वमात्वन

148 Ds om (hapl) 148 —^a) V1 B Dn D1 विश्वदेवो, T2 : G2 : रेतो; M वहो (for 'देहो) T1 विश्वावहो विश्वदेवो —^b) T2 वरुणो (for हरिणो) D1 : 4-10 वचंसी (for 'स) —^d) B4 वर्चस (for -वर्चन)

149 ") T1 om. from सिद्धार्थ up to चिन्त्य (in 149^b) V1 B Dn D10 सिद्ध- (for सर्व-) D4 : सिद्धार्थ सर्वसिद्धार्थो, T2 : G2 : निधाण्य सर्वभूतादि (G2 नि) —^b) D1-4 नित्य, D1-9 नित्य, T2 : G4 मूल्य, G2 सृष्ट्यु (for 'चिन्त्य) Ds om सत्य Ds नित्यव्रतशुचिव्रत, M4 [s]चिन्त्य सत्य प्रभु शुचि, Linga P 'त्य सत्य शुचिव्रत —^c) T1 om व्रताधिप पर B1 ब्रह्माधिप, D1-9 व्रतादिर्ष्य, M4 व्रताधिप (for वना) T2 पर (for पर) T1 ब्रह्मा D1-8 व्रतादिपरम ब्रह्म —^d) V1 B2 (marg) 8-9 Dn Ds मुक्तानां, D1 यु (for सु)

150 G4 om 150-151 —^a) D1-8 : G2 वीर्य, Ds 6-9 वीर्य (for मुक्त) T1 M1-8 Linga P केशश्च (for तेजाश्च) B1 वियुक्तो युक्ततेजाश्च, M4 एवमुक्तो मुक्तिभाजा —^b) D1-8 [s]प्रज, T2 : गज (for जगत्) T1 होमान्श्रीमान्सदागति — T1 om 150^a Before 150^a, B5 ins अ —^c) D (except Dn) T2 : G2 प्रसादो (D1 : 'द) (for -प्रधान) —^d) D1-8 नित्यं (for हति)

यं न ब्रह्मादयो देवा विदुर्यं न महर्षयः ।
 तं स्तव्यमर्च्यं वन्द्यं च कः स्तोष्यति जगत्पतिम् ॥ १५१
 भक्तिमेव पुरस्कृत्य मया यज्ञपतिर्वसुः ।
 ततोऽभ्यनुज्ञां प्राप्यैव स्तुतो मतिमतां वरः ॥ १५२
 शिवमेभिः स्तुवन्देवं नामभिः पुष्टिर्वर्धनैः ।
 नित्ययुक्तः शुचिर्भूत्वा प्राप्नोत्यात्मानमात्मना ॥ १५३
 एतद्धि परमं ब्रह्म स्वयं गीतं स्वयंभुवा ।

ऋषयश्चैव देवाश्च स्तुवन्त्येतेन तत्परम् ॥ १५१
 स्तूयमानो महादेवः प्रीयते चात्मानामभिः ।
 भक्तानुकम्पी भगवानात्मसंस्थान्करोति तान् ॥ १५२
 तथैव च मनुष्येषु ये मनुष्याः प्रधानतः ।
 आस्तिकाः श्रद्धधानाश्च बहुभिर्जन्मभिः स्तवैः ॥ १५३
 जाग्रतश्च स्वपन्तश्च व्रजन्तः पथि संस्थिताः ।
 स्तुवन्ति स्तूयमानाश्च तुष्यन्ति च रमन्ति च ।

151 G₄ om 151 (cf v l 150) —^a) Dn₁ तं
 न, Dn₂ मनु, D₄ यज्ञ, D₅ M यत्तद्, D₈ येन,
 T₂ s G₂ ततो (for य न) —^b) D₈ transp विदु
 and य B₁ तत्त्वे, D₅ T₂ s यज्ञ, M तत्त्व (for य
 न) V₁ B₁-s s Dn विदुस्तत्त्वेन नर्षय — D₁₀ ins
 after 151^{ab} T₁ cont after 176*

175* इदममृतमनन्तमप्रमेयं

सकलजनार्तिहर समस्तवेद्यम् ।

जपत बहुभिरीरित विशेष्य

शिवपदमन्त्रविघटनेन तीव्रम् ।

[(L 3) T₁ दुरितनाशसप्त (for बहुभिरीरित विशेष्य)
 — (L 4) T₁ करशिव- (for शिवपद-)]

—^c) V₁ B Dn D₁₀ स्रोतव्यम्, D₅ क स्तव्यम् (for
 त स्त) G₂ अत्याधर्मा (sic) (for अर्च्यं वन्द्य) —^d)
 B₅ जगत्पति, D₁-s s 'दुरु (for त्पतिम्) — For
 151, T₁ subst

176* नम शिवायेति सदा प्रदान भगवानिति ।

भक्त्या स्तुतो मया यत्तद्विदुस्तत्त्व सुरर्षभा ।

152 T₁ om 152-162 —^a) V₁ B Dn D₁₀ भक्त्या
 त्वेवं D₁ भक्तिमेव, D₂-s G₄ अर्चितं त्वेव (D₅ s 'व),
 T₂ s G₂ M भक्तिं चैव (for भक्तिमेव) —^b) V₁ B
 Dn विभु, D₈ 10 प्रभु (for वसु) —^c) V₁ B
 Dn D₁₀ सप्राप्य (for प्राप्यैव) D₄ 6-9 ततोऽनुज्ञामवाप्यैव
 —^d) D₁ s स्तुति, D₈ s om (for मति) D₄ 6-9
 गति (for वर) T₂ s G₂ s स्तुतोत्पत्तिमतां गति, M
 स्तुतो गतिमता गति — After 152, M₂ reads
 शिवसहस्रनाम समाप्त on marg

153 T₁ om 153 (cf v l 152) M om 153-162
 —^a) D₁-s 6-9 एवं (for एभि) Dn₂ D₁ 10 स्तुत
 (for स्तुवन्) B₁ एव (for देव) D₅ स्तुवन्नेव शिव
 देव —^b) Dn₂ पुण्य, D₅ तुष्टि (for पुष्टि) T₂ s
 G₂ s वर्षन —^c) B₁ D₅ नित्ययुक्त, B₃ नित्य युक्त

V₁ B₁-s s Dn D₁₀ भक्त, B₁ वत्स (for भूत्वा)
 —^a) T₂ s G₂ s प्राप्नोति परमात्मना

154 T₁ om 154 (cf v l 152) M om 154
 (cf v l 153) —^a) Dn₂ एतद्धि ब्रह्म परमं —^b)
 Dn पर ब्रह्माधिगच्छति —^c) B₄ [अ]पि (for [ए]व)
 —^d) T₂ s G₂ [ए]न च (for [ए]तेन) B₄ D₅ तत्परा

155 T₁ om 155 (cf v l 152) M om 155
 (cf v l 153) —^a) Dn₁ D₈ स्तवमानो; G₄ ज्ञाय'
 (for स्तूय) —^b) V₁ B Dn D₁₀ तुष्यते नियतात्मभि
 —^c) D₁₀ यान् (for तान्) V₁ B Dn आत्मसंस्थाकरो
 विभु, T₂ s G₂ s 'सत्स्थ करोति त

156 T₁ om 156 (cf v l 152) M om 156
 (cf v l 153) —^b) T₂ s G₄ य (for ये) —^c)
 D₁ s आश्रिता (for आस्तिका) —^d) D₈ om जन्मभि
 T₂ तदा, T₈ G₂ s तथा (for स्तवै) — After 156,
 V₁ B Dn D₈ 10 ins

177* भक्त्या ह्यनन्यसीशान पर देवं सनातनम् ।

कर्मणा मनसा वाचा भावेनामिततेजस ।

स्वपन्तो जाग्रमाणाश्च व्रजन्तुपविशंस्तथा ।

उन्मिषन्मिषिषश्चैव चिन्तयन्त पुन पुन ।

[(L 1) B₂ s भक्त्या त्वनन्यवेशानं (for the prior
 half) — (L 2) V₁ corrupt D₈ 10 त्वेन (for
 सा) B₁ तेजसा — D₈ om lines 3-4 — (L 3)
 Dn₁ n₂ शयाना (for स्वपन्तो) B₃ जाग्रमाणाश्च; Dn₁
 जाग्रमाणाश्च — (L 4) B₈ निमिषतश्च (for 'चैव)]

157 T₁ om 157 (cf v l 152) M om 157
 (cf v l 153) —^a) D₅-s [स]य, T₂ s G₄ ये
 (for च) D₄ s G₂ व्रजतोपि (for स्वपन्तश्च) —^b)
 D₄ s G₂ स्वपत (for व्रजन्त) D₅-s गतिर्स्व, T₂ s
 G₄ [स]पि दिव (for पथि स-) — For 157^{ab}, V₁ B
 Dn D₁₀ subst

जन्मकोटिसहस्रेषु नानासंसारयोनिषु ॥ १५७
 जन्तोर्विशुद्धपापस्य भवे भक्तिः प्रजायते ।
 उत्पन्ना च भवे भक्तिरनन्या सर्वभावतः ॥ १५८
 कारणं भावितं तस्य सर्वमुक्तस्य सर्वतः ।
 एतद्देवेषु दुष्प्रापं मनुष्येषु न लभ्यते ॥ १५९
 निर्विघ्ना निश्चला रुद्रे भक्तिरव्यभिचारिणी ।
 तस्यैव च प्रसादेन भक्तिरुत्पद्यते नृणाम् ।
 यया यान्ति परां सिद्धिं तद्भावगतचेतसः ॥ १६०

ये सर्वभावोपगताः परत्वेनाभवचराः ।
 प्रपन्नवत्सलो देवः संसारात्तान्समुद्धरेत् ॥ १६१
 एवमन्ये न कुर्वन्ति देवाः संसारमोचनम् ।
 मनुष्याणां महादेवादन्यत्रापि तपोबलात् ॥ १६२
 इति तेनेन्द्रकल्पेन भगवान्सदस्पतिः ।
 कृत्तिशामाः स्तुतः कृष्ण तण्डिना शुद्धबुद्धिना ॥ १६३
 स्तवमेतं भगवतो ब्रह्मा स्वयमधारयत् ।
 ब्रह्मा प्रोवाच शक्राय शक्रः प्रोवाच मृत्यवे ॥ १६४

178* शृण्वन्त आश्रयन्तश्च कथयन्तश्च ते भवम् ।
 — °) V1 B Dn Ds 8 10 स्तुवत Ds 6-9 T2 8 G2 4
 स्तुयमाने (for मानाश्) — °) D1 2 स्तोष्यति (for
 तु) — °) Ds 6 7 9 जन्मकोटी

158 T1 om 158 (cf v 1 152) M om. 158
 (cf v 1 153) — °) V1 B Dn D10 विगत (for
 विशुद्ध) — °) V1 B1-4 Dn8 अजायत (for प्रजा
 यते) — °) B8 उत्पन्नवि (for 'श्चा च) D1 भवेद्,
 T2 8 G2 4 शिवे (for भवे) — °) T2 8 G4 सर्वि
 (for सर्व)

159 T1 om 159 (cf v 1 152) M om 159
 (cf v 1 153) Ds 6 7 9 om (hapl) 159^{ab}
 — °) Ds भाविनस् (for त) V1 B Dn भावित
 (B8 Dn1. n2 न) कारणे चास्य; D8 10 भाविता कारण
 चास्य — °) D1 सर्वदा (for त) V1 B Dn
 D8 10 सर्वेषु (B1 4 'सु)क्तस्य सर्वथा; Ds सर्वत सिद्धि
 मेव्यति — °) Some MSS दुष्प्राप, B4 D10 दुष्प्राप्य
 — °) Dn8 न मनुष्येषु (by transp), D7 9 मानुषेषु न

160 T1 om 160 (cf v 1 152) M om 160
 (cf v 1 153) — °) D1 लोके रुद्रे (for रुद्रे भक्तिर)
 — °) D10 तु (for च) — °) Ds संपद्यते, T2 8
 G4 उत्पस्यते (for चते) — °) V1 B Dn D10 येन,
 D1 5 T2 8 G2 4 यथा (for यया) — °) B2 8 5
 Dn1 n2 Ds 5 9 10 तद्भावगत, T2 8 G2 4 तद्भावेन वि
 (for तद्भावगत) D (except Dn) मानसा (for
 चेतस)

161 T1 om 161 (cf v 1 152) M om 161
 (cf v 1 153) — °) V1 B Dn D10 भावानु (for
 भावोप) Ds रता (for गता) Ds ये सर्वभावन
 गता — °) Ds प्रमुत्वेन, T2 8 G2 4 भव (for पर)
 Ds 6-9 भवेन् (for [अ]भवन्) V1 B Dn D10 प्रपद्यते

महेश्वरं — °) D7-9 T2 8 G2 4 प्रसन्न (for प्रपन्न)
 — °) Dn8 ससारार्णात् (for 'रात्तान्)

162 T1 om 162 (of v 1 152) M om 162
 (of v 1 153) — °) V1 B8 (marg) Dn वि
 (for न) — D1 om 162^{ad} — °) V1 B Dn
 D10 ऋते देव (for महादेवाद्) — °) V1 B Dn D10
 नान्या शक्तिस्तपोबल; D8 सदस्पतिरितीश्वरात्

163 B2 partly damaged — °) Ds G2 सदस-
 स्पति (for 'स्पति) — °) T2 8 G2 4 मत (for
 स्तुत) Ds 6-9 पूर्व (for कृष्ण) T1 कृत्तिवासा
 सुसंतुष्टस्य — °) V1 B (except B4) Dn1. n2 D10
 शुभ (for शुद्ध)

164 °) B4 Dn8 D10 T1 एव, Ds 9 M4 एनं (for
 एत) — °) Dn8 अधीयत (for आधारयत्) — For
 164^{ab}, T2 8 G2 4 Madras ed subst

179* स्तवमेतद्वतो ब्रह्मा स्वयमाराधयन्प्रजा ।
 [T2 8 G2 अ (G4 आ)धारयन् (for आराध*)]

— After 164^{ab}, V1 B (except B8) Dn D8 ins

180* गीयते च स बुद्धेत् ब्रह्मा शंकरसंनिधौ ।
 हृदं पुण्य पवित्र च सर्वदा पापनाशनम् ।
 योगद मोक्षद चैव स्वर्गदं क्षोषदं तथा ।
 एवमेतत्पठन्ते य एकमकथा तु शक्रे ।
 या गति साध्ययोगानां व्रजन्येतां गतिं तदा । [5]
 स्तवमेत प्रयत्नेन सदा रुद्रस्य संनिधौ ।
 अवदमेक चरेन्नक्त प्रमुयादीप्सितं फलम् ।
 एतद्रहस्य परमं ब्रह्मणो हृदि संस्थितम् ।

[(L 1) V1 B8 transp च and स B4 बुद्धेत् (for
 बुद्धेन) B8 5 भक्त्या (for ब्रह्मा) — (L 2) B8 इम
 (for इद). Dn8 om च B1 Dn8 सर्वपापप्रणा (Dn8

मृत्युः प्रोवाच रुद्राणां रुद्रेभ्यस्तण्डिमागमत् ।
 महता तपसा प्राप्तस्तण्डिना ब्रह्मसन्नि ॥ १६५
 तण्डिः प्रोवाच शुक्राय गौतमायाह भार्गवः ।
 वैवस्वताय मनवे गौतमः प्राह माधव ॥ १६६
 नारायणाय साध्याय मनुष्याय धीमते ।
 यमाय प्राह भगवान्साध्या नारायणोऽच्युतः ॥ १६७
 नाचिकेताय भगवानाह वैवस्वतो यमः ।
 मार्कण्डेयाय वाष्णोय नाचिकेतोऽभ्यभाषत ॥ १६८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

*प्रापना)शन (for the post half) — (L 3) B₅
 स्वर्गम (for स्वर्गद) — (L 4) Dn₁ n₈ तु (for तु)
 Dn₁ n₈ शक्र — (L 5) Dn₈ साख्ययोगेन B₄ तथा,
 B₅ D₈ सदा (for तदा) — (L 6) B₅ परम् (for
 स्तवम्) — (L 8) B₂ partly damaged]

— T₁ om 164^c—165^b —^c) D₁ ६ शुक्राय, D₁
 शक्रस्य (for शक्राय) T₂ ३ G₂ ४ ब्रह्मोवाच च शक्रस्य
 —^a) D₄ ६ शुक्र (for शक्र)

165 T₁ om 165^{ab} (cf v l 164) —^a) V₁ B
 Dn D₁₀ रुद्रेभ्यो (for रुद्राणां) —^b) D₂ ३ रुद्रेभ्य-
 स्तदिरासवान्, T₂ ३ G₂ ४ रुद्रात्तत्तदिलोगमत्, Madras
 ed रुद्रात्तदिरथालभत् — D₅ om 165^{ad} —^c)
 B₁ २ ४ D₄ ६-९ प्राप्त (for प्राप्तस्) T₂ ३ G₂ ४ महादेव-
 प्रसादानु (G₂ 'च')

166 T₁ om 166 —^a) V₁ B₂ शक्राय —^b)
 V₁ B₁-३ ५ Dn च, B₄ [अ]थ (for [आ]ह) T₂ ३
 G₂ ४ योगेश्वरमयाय च (G₂ तु) —^d) T₂ ३ G₂
 साधन (sic) (for माधव) G₂ गौतम प्राप्तसाधन

167 ^a) T₁ सोप्याह (for साध्याय) —^b) B₈ ३
 Dn₁ n₈ समाधिष्टाय धीमते, D₈ वरिष्टायाह धी, T₁
 यज्ञायाह हरि प्रभु — T₁ om 167^{cd}

168 ^b) D₈ आह वैवस्वताय च — B₈ om 168^c—171^b
 D₁ ३ om (hapl) 168^{cd} —^c) T₂ ३ G₂ भगवान् (for
 वाष्णोय)

169 B₈ om 169 (cf v l 168) —^a) V₁ B
 (B₃ om) Dn D₁-10 प्राप्नो. —^c) D₁₀ [अ]यम् (for

मार्कण्डेयान्मया प्राप्तं नियमेन जनार्दन ।
 तवाप्यहमभिन्नं स्तवं दक्ष्यद्य विश्रुतम् ।
 स्वर्ग्यमारोग्यमायुष्यं धन्यं बल्यं तथैव च ॥ १६९
 न तस्य विघ्नं कुर्वन्ति दानवा यक्षराक्षसाः ।
 पिशाचा यातुधानाश्च गुह्यका भुजगा अपि ॥ १७०
 यः पठेत शुचिर्भूत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
 अभययोगो वर्षं तु सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७१

[अ]हम्) D₈ स्तवाद्योयमसृष्टुम् —^d) D₈ corrupt.
 B₅ दत्वाद्य, D₁ ३ वक्ष्यद्य, T₁ M दायेद्य, T₂ ३
 G₂ ४ त देव (for दक्ष्यद्य) Dn D₁-९ स्तव दशं ह
 (D₈ तु) विश्रुत —^c) D₂ G₂ स्वर्ग्यम् T₁ M स्वर्ग्य
 मायुष्यमारोग्यं —^e) D₁ ६ १ २ धन्यं बल्यं, T₁ M
 बल धन्य (for धन्य बल्यं) V₁ B (B₃ om) Dn D₁₀
 धन्यं वेदेन समित

170 B₈ om 170 (cf v l 168) T₁ transp
 170^{ab} and 170^{cd} —^a) D₂-९ T₂ ३ G₂ ४ चास्य (for
 तस्य) D₁ विघ्ना V₁ B₁ २ ५ Dn D₁₀ नास्य विघ्न
 विकु (D₁₀ तु कु)र्वन्ति —^c) V₁ B₁ २ ५ Dn₁ n₈ M वा
 (for च) B₂ यातुधाना पिशाचाश्च, T₂ ३ G₂ ४ सवा
 तुधाना भुजगाश्च —^d) B₂ च ये, D₂-९ T₂ ३ G₂ ४
 तथा (for अपि) D₁ गुह्यका भुजगादय, T₁ नैकैवा
 गुह्यका अपि

171 B₃ om 171^{ab} (cf v l 168) —^a) D₁
 पठेत्, T₂ ३ G₂ पठन्स, G₂ पठेत्स (for पठेत) V₁
 B (B₈ om.) Dn D₁₀ M पार्थ (for भूत्वा) T₁ य पठेत्
 शुचि कृष्ण —^b) D₂ १ यत्तेन्द्रिय (for जितेन्द्रिय)
 —^c) D₁ वर्षं च, T₁ जप्ता य (for वर्षं तु) T₂ ३ G₂ ४
 अभय योगसिद्धि च —^d) D₂ ३ ६ १-२ T₂ ३ G₂ ४ सोऽ
 मेधमवाप्तुयात्

Colophon — Parvan name B₁ ३ ४ Dn₈ D₁ ३
 शाति — Sub parvan V₁ B D₁-३ 10 M दानधर्म
 — Adhy name V₁ Dn₈ महादेवनाममहत्त, B₁ Dn₁
 n₈ महादेवसहस्रनाम, B₂ ५ महादेवस्य नाममहत्तः B₁
 महादेवसहस्रनामस्त्व, D₁-३ भगवत, शिवस्य नाममहत्तः


१८

वैशंपायन उवाच ।

महायोगी ततः प्राह कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
 पठस्व पुत्र भद्रं ते प्रीयतां ते महेश्वरः ॥ १
 पुरा पुत्र मया मेरौ तप्यता परमं तपः ।
 पुत्रहेतोर्महाराज स्तव एषोऽनुकीर्तितः ॥ २
 लब्धवानस्मि तान्कामानहं वै पाण्डुनन्दन ।
 तथा त्वमपि शर्वाद्वि सर्वाङ्कामानवाप्स्यसि ॥ ३
 चतुःशीर्षस्ततः प्राह शक्रस्य दयितः सखा ।
 आलम्बायन इत्येव विश्रुतः करुणात्मकः ॥ ४

18

Ds 6-9 शर्वं नामसदृशं, Ds मेघवाहनपर्वणि शिवसदृश
 नाम; D10 शिवसदृशनाम; T1 उपमन्युकृष्णववादे शिव
 सदृशनामस्तोत्रं — *Adhy no* (figures, words or
 both) V1 Dn1 17 (as in text), Ds 15, D10 14,
 T1 240, T2 s G2 4 49, M 38 — *Sloka no* Dn1
 182, D4 61, M1 185, M2 130

 G1 s om this adhy (of v 1 13 14 1) T1
 om this adhy

1 °) T1 G1 Kumbh. ed तु ते, T2 कृत; Madras
 ed सुतं (for तत) — Ds om from भद्रं ते (in 1°)
 up to स्तव (in 2°) — °) B4 Dr 9 मे (for ते)
 G4 कृत्वा स्वति महेश्वर

2 Ds om up to स्तव (in 2°) (of. v 1 1) — °)
 Ds M महा (for मया) — °) M तप्येह (for तप्यता)
 — °) Ds पुत्रस्ते तु (for 'हेतोर्') Ds मया राजन्
 (for महाराज) — °) D2 s वर्णित (for 'कीर्तित')

3 °) V1 B Dn D2 10 M ईप्सितान् (for अस्मि
 तान्) T2 s G2 4 त काम — °) T2 s G2 4 ततोह
 (for अह वै) — °) B1 तपसि (for त्वमपि) Ds
 6 7 9 सर्वार्थ, Ds शर्वाद्वै (for द्वि) — °) D2 सर्व
 (for सर्वान्) Ds अवाप्स्यसे — After 3, V1 B Dn
 D2 s Kumbh. ed 185

181* कपिलश्च ततः प्राह सांख्यविदेवसंमत ।

मया जन्मान्यनेकानि शक्या चाराधितो भव ।

मया गोकर्णमासाद्य तपस्तप्त्वा शतं समाः ।
 अयोनिजानां दान्तानां धर्मज्ञानां सुवर्चसाम् ॥ ५
 अजराणामदुःखानां शतवर्षसहस्रिणाम् ।
 लब्धं पुत्रशतं शर्वात्पुरा पाण्डुनृपात्मज ॥ ६
 वाल्मीकिश्चापि भगवान्युधिष्ठिरमभाषत ।
 विवादे सास्त्रि मुनिभिर्ब्रह्मणो वै भवानिति ।
 उक्तः क्षणेन चाविष्टस्तेनाधर्मेण भारत ॥ ७
 सोऽहमीशानमनघमस्तौषं शरणं गतः ।
 मुक्तश्चास्म्यवशः पापात्ततो दुःखविनाशनः ।

प्रीतश्च भगवान्ज्ञान ददौ मम भवान्तकम् ।

[(L 1) Dns तथा (for तत) B8 महर्षि (for
 सांख्यर्षि) B8 -समित, Ds सत्तम (for -समत)
 — (L 3) V1 B1 s Dns मर्यादक, B8 4 तपोभव (for
 भवान्तकम्)]

4 °) V1 B Dn D2 s 10 G4 M Kumbh. ed चारु
 (for चतु) D1 s -शीघ्रसु (D2 'स्त')व, Ds -शीर्षसुत
 (for 'स्तत) — °) D1-s शुक्रस्य (for श') — °)
 V1 Dns Ds अलम्बायन, Dn1 आलम्बा, Ds आलम्बा,
 T2 s G2 4 शालपाय (G2 'व')न (for आलम्बायन) V1
 B (except B2) Dn1 n2 Dr s 10 T2 s G2 4 [ए]व,
 D4 6 [ए]व (for [ए]व) — °) G2 करुणात्मन, G4
 कारणात्मक (for करुणा)

5 °) B2 4 5 ब्रह्मज्ञानां (for धर्म)

6 °) D4 6 अजराणाम् (for अज) Ds 10 अजरा-
 मरदुःखानां — °) Dr T2 s G4 शत (for शत) Ds
 शत वर्षसहस्रकं — °) D2 s मया (for पुरा)

7 °) V1 B Dn D10 M [आ]ह (for [अ]पि) — °)
 V1 B Dn D10 हृदं वच (for अभाषत) — G2 om
 (hapl) 7^{add} — °) B2 s Dn2 Ds 10 सास्त्रि,
 Ds सास्त्रि- (for सास्त्रि) — °) Ds 6 भवेति ह, Dr
 भविष्यति, M1 भवानिव (for 'निति) — °) D1-s
 तत (for उक्त) Ds शापेन (for क्षणेन)

8 °) V1 B2-s Dn अमोघं, G2 अक्षेय (for अक्षौष)
 — °) V1 B Dn D10 ततः पापैश्च; Ds ततः शापात्,
 M [उ]त पापेन (for [अ]वशः पापाम्), — °) D1-s तेन

आह मां त्रिपुरघ्नो वै यशस्तेऽयं भविष्यति ॥ ८
 जामदग्न्यश्च कौन्तेयमाह धर्मभृतां वरः ।
 ऋषिमध्ये स्थितस्तात तपन्निव विभावसुः ॥ ९
 पितृविप्रवधेनाहमातो वै पाण्डवाग्रज ।
 शुचिर्भूत्वा महादेवं गतवाञ्छरणं नृप ॥ १०
 नामभिश्चास्तुवं देवं ततस्तुष्टोऽभवद्भवः ।
 परशुं च ददौ देवो दिव्यान्यस्त्राणि चैव मे ॥ ११
 पापं न भविता तेऽद्य अजेयश्च भविष्यसि ।
 न ते प्रभविता मृत्युर्यशस्वी च भविष्यसि ॥ १२

(for ततो) D₂ 8 विनाशिना (for 'शन) —^c)
 D₂ M₁ त्रेमं, D₁ तेषां, T₂ 8 G₂ 4 तेद्य (for तेऽयं)

9 ^a) B₂ partly damaged D₁ जामदग्निश्च T₂ 8
 G₂ 4 [S]य (for च) D₁₀ भगवान् (for कौन्तेयम्)
 —^b) V₁ B₂₋₅ D_n D₁₀ इह, B₁ इह (for आह)
 M₄ धर्मविदां (for 'भृता) D₁₀ T₂ 8 वर —^c) B₈
 ऋषिमध्य D₁₋₃ ततस् (for स्थितस्) V₁ B D_n D₁₀
 प्राह (for तात) —^d) B₄ D₅ ज्वलन्निव, G₂ तपन
 च (for तपन्निव) V₁ B₁₋₃ 8 D_n D₁₀ ज्वलन्निव
 दिवाकर

10 ^a) T₂ 8 G₄ पुरा क्षत्र, G₂ स तु विप्र-, M
 पुरा पितृ (for पितृविप्र) —^b) D₁ पाण्डुनदन, T₂ 8
 G₂ 4 पाण्डवाग्रहात्, M 'वात्मज (for 'वाग्रज) —^c)
 D₈ जगामाशु (for महादेव) — D₈ om (hapl)
 10^d-11^a —^d) V₁ B D_n D₁₀ गतोऽस्मि (for गतवाञ्छ)
 D₈ भव (for नृप) M₁₋₃ शरणं गतवाञ्छ

11 D₈ om 11^a (cf v l 10) D₈ om (hapl)
 from ऽभवद्भव (in 11^b) up to यशस्वी च (in 12^d)
 —^c) D_{n1} n₂ D₁₋₃ ततो (for ददौ) —^d) M₁
 देवानि (for दिव्यानि) T₂ G₂ ह, T₃ G₄ हि (for
 मे) D₅ दिव्य शस्त्राणि चैव मे

12 D₈ om up to यशस्वी च (in 12^d) (cf v l 11)
 —^a) D₁ 5 7-9 तेभ्य (for तेऽय) V₁ B D_n D₁₀ M
 पाप च ते न भविता —^b) M अजययश्च (for अजेयश्च)
 T₂ 8 G₂ ते जयश्च भविष्यति — D₁ 8-5 7 9 G₂ om
 (hapl) 12^cd —^c) D_{n8} transp न and ते —^d)
 V₁ B (except B₅) D_n D₂ यजरश्च (for यशस्वी)

13 ^a) D₁₀ मे; M मा (for मा) D₅ एव, T₂ 8
 G₂ 4 देव (for एव) —^b) D₁₀ भव (for शिव)

आह मां भगवानेवं शिखण्डी शिवविग्रहः ।
 यदवाप्तं च मे सर्वं प्रसादान्तस्य धीमतः ॥ १३
 असितो देवलश्चैव प्राह पाण्डुसुतं नृपम् ।
 शापाच्छक्रस्य कौन्तेय चितो धर्मोऽनशन्मम ।
 तन्मे धर्मं यशश्चाय्यमायुश्चैवादद्द्भवः ॥ १४
 ऋषिर्गृत्समदो नाम शक्रस्य दयितः सखा ।
 प्राहाजमीढं भगवान्वृहस्पतिसमद्युतिः ॥ १५
 वसिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ।
 शतक्रतोरचिन्त्यस्य सत्रे वर्षसहस्रिके ।

—^c) V₁ B D_n D₅₋₁₀ M तदवाप्तं, D₄ तदव्याप्त, T₁
 G₄ यदनाप्त (for 'वाप्त) D₅ पूर्व (for सर्व) G₁
 यदनाप्तैव मे सर्वं —^d) D_{n1} D₄ प्रसादस् (for 'दाव)
 — After 13, V₁ B (except B₁) D_n D₈ Kumbh. ed
 ins

182* विश्वामित्रस्तदोवाच क्षत्रियोऽहं पुराभवम् ।
 ब्राह्मणोऽहं भवानीति मया चाराधितो भव ।
 तद्यप्रसादान्मया प्राप्त ब्राह्मण्यं दुर्लभं महत् ।

[(L 1) V₁ D_{n1} n₂ Kumbh. ed तदा (for पुरा)
 — (L 2) B₂ भवामीति, B₈ भवेदेव (for भवानीति)
 D₈ यथा (for मया) B₂ D_{n8} हि (for च) B₁₋₃
 हर (for भव) — (L 3) B₄ 8 दुस्तर (for दुर्लभ)]

14 ^a) D_{n8} [ए]व (for [ए]व) —^b) D₁₀ M नृप
 (for नृपम्) —^c) D_{n8} M₁ 2 4 शुक्रस्य (for श')
 G₂ यायाश्चक्रस्य कौन्तेय (sic) —^d) D₅ मितो, M₁
 विभो (for चितो) B₃ तदा (for मम) V₁ B₁ 2 4 5
 D_n D₁₀ विभो धर्मोऽनशत्तदा, T₂ 8 G₄ भू (G₄ वृ) तो धर्मो
 महद्यश, G₂ पिताधर्ममहद्यश (sic) —^e) T₂ 8 G₄
 ततो (for तन्मे) D₅ 8 10 T₂ धर्म्यं (for धर्म) G₂
 अह (for यशश्च) —^f) In T₈ the portion from
 वादद्द्भव up to विशोता (in 13 20 20^d) is lost on
 a missing folio T₂ G₄ M [अ]वद्वाद् (for 'दद्)
 V₁ B D_n D₁₀ प्रभु (for भव)

15 T₈ missing (cf. v l 14)

16 T₈ missing (cf. v l 14) —^a) B D₈ वसिष्ठो,
 D_{n1} n₂ वसिष्ठो, D₁ 7 विशिष्टो (for वसिष्ठो) —^b)
 D₁ 8 चक्षुषस्य (for चाक्षुष) G₂ चाक्षुषस्यामनो सुत
 (sic) —^c) D₁ 6 [अ]चितस्य, D₈ [अ]मित्रस्य (for

वर्तमानेऽब्रवीद्वाक्यं साभि ह्युच्चारिते मया ॥ १६
रथन्तरं द्विजश्रेष्ठ न सम्यगिति वर्तते ।
समीक्षस्व पुनर्वुद्ध्या हर्षं त्यक्त्वा द्विजोत्तम ।
अयज्ञवाहिनं पापमकार्षीस्त्वं सुदुर्मते ॥ १७
एवमुक्त्वा महाक्रोधात्प्राह रुष्टः पुनर्वचः ।
प्रज्ञया रहितो दुःस्त्री नित्यं भीतो वनेचरः ।
दश वर्षसहस्राणि दशाष्टौ च शतानि च ॥ १८
नष्टपानीययत्ने मृगैरन्यैश्च वर्जिते ।
अयज्ञीयद्रुमे देशे रुरुसिंहनिषेविते ।

भविता त्वं मृगः क्रूरो महादुःखसमन्वितः ॥ १९
तस्य वाक्यस्य निधने पार्थ जातो ह्यहं मृगः ।
ततो मां शरणं प्राप्तं प्राह योगी महेश्वरः ॥ २०
अजरश्चामरश्चैव भविता दुःखवर्जितः ।
साम्यं समस्तु ते सौख्यं युवयोर्वर्धतां क्रतुः ॥ २१
अनुग्रहानेवमेप करोति भगवान्विभुः ।
परं धाता विधाता च सुखदुःखे च सर्वदा ॥ २२
अचिन्त्य एष भगवान्कर्मणा मनसा गिरा ।
न मे तात युधि श्रेष्ठ विद्यया पण्डितः समः ॥ २३

[अ]चिन्त्यस्य —^d) D₅ १ 8 G₂ सहस्रके (for 'निके')
M सत्रे द्वादशवार्षिके — G₂ om 16^a-17^f —^f)
Dn₁ T₂ M₁ ह्युच्चारिते, D₁-8 न्युच्चारिते (for ह्युच्चा^a) D₅
मम (for मया)

17 T₂ missing (cf v 1 14) G₂ om 17 (cf.
v 1 16) —^a) Dn₂ D₈ M रथन्तरे; D₄ १ १ १ तथा
तरे (for रथन्तरं) Dn₂ D₈ द्विजश्रेष्ठ —^b) D₅ 4 T₂
अति (for हति) B₄ मे मति (for वर्तते) —^c) B₁
Dn₁ समीक्ष्य स, Dn₂ D₁ 2 10 समीक्ष्यस्व (for 'क्षस्व')
—^d) V₁ B Dn D₂ १ 10 पाप (for हर्षं) T₂ G₄ M
त्यज्य, Madras ed. त्याज्य (for त्यक्त्वा) —^e) B₅
वाहिनां, D₈ यजन (for वाहिन) D₁-8 अवज्ञा
(D₁ १ 'याज्य') यजन पापम्, D₄-8 सपञ्चयजन पा, T₂
G₄ M प्रज्ञया रहित पा

18 T₂ missing (cf v 1 14) D₁ om (hapl)
18-31 —^a) D₂ T₂ G₄ M₁ १ 4 उक्तो (for उक्त्वा)
D₂ १ पुन, D₄ १-१ महात्, M₁ १ १ मया (for महा)
V₁ B Dn D₂-4 १-10 T₂ G₄ १ क्रोध (for क्रोधात्)
M एवमुक्तो मया क्रोधात् —^b) D₅ ग्राह (for प्राह)
V₁ B₂-5 Dn₁ n₂ शसु, B₁ Dn₂ शसु, D₁₀ शसु,
T₂ G₄ १ शक्र (for रुष्ट) D₂ १ स वै (for पुनर्)
—^d) V₁ B₁-4 Dn D₂ १ M नित्य (for नित्य) Dn₁ n₂
नीतो, G₂ भूतो (for भीतो) —^e) G₂ om 18^a-56^d
—^f) V₁ B₂ transp अष्टौ and च B₁ T₂ G₄ M
शतानि दश चाष्ट च, D₈ दशान्यष्टादशौ च, D₄-9
शतान्यष्टौ दशैव तु (D₅ हि)

19 T₂ missing (cf v 1 14) D₁ G₂ om 19
(cf v 1 18) —^a) Dn D₂ पवने, G₄ damaged
(for यवते) —^b) B₂ D₂-9 T₂ G₄ अन्यैर्वि, M₁-8
अन्यैर्वि (for अन्यैश्च) Dn₂ मृगैरन्यैश्च वर्जितं, M₁

मृगैरन्यैर्विर्वर्जिते —^c) V₁ B Dn₂ D₈ 4 अयज्ञिय- (Dn₂
'ये'), Dn₁ M अयाज्ञी (M₁ 'ज्ञि') य, D₁-9 अयाज्ञिक
(for अयज्ञीय) D₅ अयज्ञियति मे देशे (sic) —^d)
M वृक (for रुक्) D₂ १-9 हिंस्र (for सिंह)
—^e) D₅ मृगै —^f) D₅ सदा (for महा-)

20 T₂ missing (cf v 1 14) D₁ G₂ om 20
(cf v 1 18) T₂ om 20^a —^b) Some unused
MSS पथि (for पार्थ) D₂-4, १-9 [s]क्षि (for हि)
—^c) D₂-9 ततो मां भगवानाह, M ततो मे शरणं प्राप्तो
—^d) D₂-9 T₂ G₄ M महा- (for प्राह)

21 T₂ missing (cf v 1 14) D₁ G₂ om 21 (cf
v 1 18) —^b) B₁ १ भवद् स्वविर्वर्जित, D₂-9 मत्प्र-
सादान्नविष्यसि —^c) B₅ (inf l₁n) त्वमस्तु, Dn₁
n₂ ममास्तु (for समस्तु) D₂ १ 10 शाश्वत्त्वमस्तु ते
सौ (D₈ तत्सौ) ह्य, D₄-१ १ समस्त्वमस्तु तत्सु (D₂ ते
सु) ह्य, D₁ समस्त्वमस्तु सख्य (sic), T₂ G₄ M
सौम्यत्वमस्तु वाऽसख्यं (T₂ G₄ सौम्य) —^d) D₂ १
वर्ततां (for वर्धतां) D₄-9 युवयोर्वर्तता मख

22 T₂ missing (cf v 1 14) D₁ G₂ om 22
(cf v 1 18) —^a) D₂ १ अक्षोषान्वै, D₁₀ एवमेव (for
मेव) —^b) D₂-9 G₄ प्रसु (for विमु) —^c) B₅
om 22^a-23^d —^e) T₂ G₄ M अयं (for पर) G₄
धर्म (for धाता) —^d) D₂ १-9 दुःखेन (for
दुःखे च)

23 T₂ missing (cf v 1 14) D₁ G₂ om 23
(cf v 1 18) B₅ om 23 (cf v 1 22) —^a)
B₁ D₂ १ १ एव, D₁₀ रूपो (for एष) —^b) T₂ G₄
om 23^a D₅ repeats 23^a after the ref in 24
Before 23^a, D₄ १ १ १ नः जैगीष्य उवाच —^c)

जैगीषव्य उवाच ।

ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ।

यत्नेनाल्पेन बलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ॥ २४

गार्ग्य उवाच ।

चतुःषष्ट्यङ्गमददात्कालज्ञानं ममाद्भुतम् ।

सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पाण्डव ॥ २५

तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम् ।

आयुश्चैव सपुत्रस्य संवत्सरशतायुतम् ॥ २६

पराशर उवाच ।

प्रसाद्याहं पुरा शर्वं मनसाचिन्तयं नृप ।

महातपा महातेजा महायोगी महायशः ।

वेदव्यासः श्रियावासो ब्रह्मण्यः करुणात्मकः ॥ २७

Bs मम (for न मे) M हित (for तात) —^d
Bs विद्यया पठितस्य स (sic), M 'या तात तद्धिन
— V11- B4 Dn Ds ins after 23 Bs after 22^{ab}
Ds after 23^{ab}

183* वासुदेवस्तदोवाच पुनर्मतिमता वर ।
सुवर्णाक्षो महादेवस्तपसा तोषितो मया ।
ततोऽयं भगवानाह प्रीतो मां वै युधिष्ठिर ।
अन्नादिप्रयत्नं कृष्ण मत्प्रसादाद्भविष्यति ।
अपराजितश्च युद्धेषु तेजश्चैवानलोपमम् । [5]
एव सहस्रशश्चात्मा महादेवो वरं ददौ ।
मणिमन्थेऽथ शैले वै पुरा संराधितो मया ।
वर्षायुतसहस्राणां सहस्रशतमेव च ।
तवो मा भगवान्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते । [10]
तत् प्रणम्य शिरसा हृदं वचनमब्रुवम् ।
यदि प्रीतो महादेवो भक्त्या परमया प्रभु ।
नित्यकालं तवैशान भक्तिभैरवतु मे स्थिरा ।
एवमस्त्विति भगवास्तत्रोक्त्वान्तरधीयत् ।

[Bs om lines 1-2 and B2 damaged for the
same — (L 1) Dns Ds ततो वाच (for तदोवाच)
— (L 3) B2 damaged, Bs तुतोष (for ततोऽयं) B4 s
transp आह and प्रीतो Bs Dns प्रीतात्मा मा (for प्रीतो
मां वै) — (L 4) Dn1 n2 अर्थात् (for अन्नात्) Ds
त्वन्नास्ति परत कृष्ण (for the prior half) Bs भविष्यति
— (L 5) Prior half hypermetric Bs त्व, B1 s तु
(for the first च) B2 s युद्धे च (for युद्धेषु) Ds
[अ]नलो यथा (for 'लोपम्) Bs तेजसैवानिलोपम (for
the post half) — (L 6) Dn1 n2 [अ]न्यान् (for
[अ]त्मा) — (L 7) Ds मणिमये (for 'मन्थे) Bs
च (for स्य) Bs-s चाराधितो, Dn1 n2 Ds सपूजितो,
Ds सयुष्यते (for सराधितो) — (L 8) Dn1 n2 सहस्रं
(for 'स्र) — (L 9) Ds om मां V1 देव (for
प्रीत) — (L 10) B2 partly damaged, B1 s यत्

(for यत्) — (L 11) B2 damaged, Bs Ds अन्नात्
(for अन्नात्) — (L 13) B4 तु ईशाने (for तवैशान)
— (L 14) B2-s उक्ता स (for अस्त्विति) B1
[ए]व (for [व]क्त्वा)]

— On the other hand, M ins after 23 T2 G2 after
23^{ab}

184* जैगीषव्यस्तथा प्राह जगद्धाता महेश्वर ।

24 Ts missing (of v 1 14) D1 G2 om 24
(of v 1 18) D4 7 9 T2 G4 M om the ref.
— After the ref, Ds repeats 23^{cd} M reads 24^{ab}
twice —^a D2 s शमाख्य (for ममाष्ट) —^d
T2 G4 M (last four first time) मनोयज्ञेन तोषित
—^a D1 s यत्नेन (for यत्नेन) V1 [अ]नेन, Ds
[अ]न्येन (for [अ]ल्पेन) D1-s भगवान्, D1 9 बलवार,
Ds om, T2 G4 च विना (for बलिना) —^d D1-s
चाराधिप (for युधिष्ठिर) T2 G4 दत्तत्वा (G4 'मय'न्मग
वान्पुरा, M रणश्च स्वायुधिष्ठिर — After 24, T2 G4
ins

185* पराशरश्चाह मुनि पुरा मम च तोषित ।

25 Ts missing (of v 1 14) D1 G2 om 25
(of v 1 18) T2 G4 om 25^a-27^b (with the ref.)
M1 s 4 om the ref. V1 B Dn D10 गर्ग; D1 s
गर्ग्य (for गार्ग्य) —^a V1 B Dn Ds 10 अददत्
M तुष्ट सोऽयं समददात् —^b B1 s 4 Dn Ds 10
कला (for काल-) D2 ममास्तत; Ds सनातन; D1-s
M महाद्भुत (for ममा) —^a D2 s पार्थिव (for
पाण्डव)

26 Ts missing (of v 1 14) D1 G2 om. 26
(of v 1 18) T2 G4 om 26 (of v 1 25) —^a
D10 महास्रं (for सहस्र) B4 D10 M च (for तु)
—^d D1 s-2 शतायुष, Ds शतं नृप (for शतायुवम्)

27 Ts missing (of v 1 14) D1 G2 om 27
(of v 1 18) T2 G4 om 27^{ab} (of v 1 25)
D1 9 पाराशर (for परा) —^a V1 B1 s Dn D1

अपि नामेप्सितः पुत्रो मम स्याद्वै महेश्वरात् ।
इति मत्वा हृदि मतं प्राह मां सुरसत्तमः ॥ २८
मयि संभवतस्तस्य फलात्कृष्णो भविष्यति ।
सावर्णस्य मनोः सर्गे सप्तर्षिश्च भविष्यति ॥ २९
वेदानां च स वै व्यस्ता कुरुवंशकरस्तथा ।
इतिहासस्य कर्ता च पुत्रस्ते जगतो हितः ॥ ३०
भविष्यति महेन्द्रस्य दयितः स महामुनिः ।
अजरश्चामरश्चैव पराशर सुतस्तव ॥ ३१

एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
युधिष्ठिर महायोगी वीर्यवानक्षयोऽव्ययः ॥ ३२
माण्डव्य उवाच ।
अचौरश्चौरशङ्कायां शूले भिन्नो ह्यहं यदा ।
तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मां वै महेश्वरः ॥ ३३
मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च जीविष्यसि समार्जुदम् ।
रुजा शूलकृता चैव न ते विप्र भविष्यति ।
आधिभिर्व्याधिभिश्चैव वर्जितस्त्वं भविष्यसि ॥ ३४

[इ]ह, M₂ s [आ]ह (for [अ]हं) D₈ शक्र (for शर्व) —^b) B₁ s D₅ s चितयन्, B₅ D₁₈ चितित (for [अ] चितित्यं) —^d) D₈ महाबल, D₅ तपा; G₄ महेश्वर (for महायशा) —^e) T₂ M वेदावास (for वेदव्यास) —^f) D₁₁ n₂ ब्राह्मण V₁ B₁ s D (except D₅ s 10, D₁ om) कर्णान्वित, T₂ G₄ 'मय (for 'मक)

28 T₈ missing (of v l 14) D₁ G₂ om, 28 (cf v l 18) —^a) V₁ B₁ s s D₁₈ n₂ D₁₀ अप्यसौ, some unused MSS अथासौ (for अपि नाम) — After 28^{ab}, T₂ G₄ Madras ed ins

186* तदभिज्ञाय मामाह शक्रश्चिपुरार्दन ।
पितृकन्या वसो पुत्री शापाद्वाशगृहोदिता ।
तस्या विष्णुकृता नाम विद्यया शोधक सताम् ।

[(L 2) Madras ed गृहोदिता (for दिता) — (L 3) Madras ed तस्यां हि दुःकृतानां च (for the prior half) G₄ damaged for शोधक Madras ed सुत (for सताम्)]

— T₂ G₄ om 28^c-29^d —^e) B₄ D₂ 1-2 कृत्वा (for मत्वा) D₂ मम (for हृदि) D₄-6 इति कृत्वा हृदि मर्दि —^d) D₅ M मा (for मां) D₂ s s 1-2 सुरसत्तम

29 T₈ missing (cf v l 14) D₁ G₂ om 29 (cf v l 18) T₂ G₄ om 29 (of v l 28) —^a) V₁ B D₁₁ D₁₀ मयि (B₄ स) सभावना यास्या (D₁₀ तस्य), M मयि सभावितस्यास्य —^b) M फल (for फलात्) D₅ भविष्यति D₄ s-2 फलोत्कृ (D₄ s लाक)ष्टो भविष्यसि —^c) B₄ D₄ s सावर्णस्य —^d) B₂ (marg as in text) s सप्तमश्च (for पिंश्च) V₁ D₄-8 s (before corr as in text) भविष्यसि

30 T₈ missing (of v l 14) D₁ G₂ om 30 (cf v l 18) —^a) D₄-6 [ए]व स (for स वै) V₁ B₁ s s D₁₁ D₁₀ वक्ता (for व्यस्ता) —^d) D₈ पुत्रवान्, M पुत्रश्च (for 'स्ते) B₈ हि स (for हित) D₂ s-2 पुत्रवाजगतो हि स

31 T₈ missing (cf v l 14) D₁ G₂ om 31 (cf v l 18) T₂ G₄ om (hapl) 31 —^a) D₁₈ नरेन्द्रस्य (for महेन्द्रस्य) —^b) D₁₀ दैवत (for दयित) B₁ च (for स)

32 T₈ missing (cf v l 14) G₄ om 32 (cf v l 18) —^a) T₂ G₄ भविष्यतीति मामुक्त्वा —^b) B₄ तथा (for तत्र) — G₄ om 32^{ed} —^d) D₂-s s s मुनि (for ऋषय) — T₂ M₁-s ins after 32 G₄ after 32^{ab}

187* माण्डव्यश्चाह देवेश भक्तो लोकहिते भवे ।

[G₄ damaged for देवेश भक्तो T₂ देवे च (for देवेश)]

33 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 33 (cf v l 18) —^a) Some MSS अचौरश्चोर —^b) T₂ M शूल (for शूले) D₅ प्रोतो (for भिन्नो) V₁ B₁ D₁₁ तदा; D₂ पुरा, T₂ G₄ सदा (for यदा) D₁ s शूले प्रोतो ह्यहं पुरा, D₄ s 1-2 शूलप्रोतो ह्यहं पुरा, D₁₀ शूलभिन्न भव यदा —^c) D₄-6 तत्र स्थित (for तत्रस्थेन) D₁ मतो (for स्तुतो) —^d) D₁₀ मा (for मां) V₁ D₁₁ नरेश्वर, B₂ s सुरेश्वर (for महे)

34 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 34 (cf v l 18) —^a) G₄ शूलामाज् (for शूलाच्च) —^b) B₈ [अ]र्जुन समा, G₄ समायुतं (for र्जुनम्) —^c) D₅ s [अ]पि (for [ए]व) —^f) T₂ G₄ वर्जित संम

जैगीषव्य उवाच ।

ममाष्टगुणमैश्वर्यं दत्तं भगवता पुरा ।

यत्नेनाल्पेन बलिना वाराणस्यां युधिष्ठिर ॥ २४

गार्ग्य उवाच ।

चतुःषष्ट्यङ्गमददात्कालज्ञानं ममाद्भुतम् ।

सरस्वत्यास्तटे तुष्टो मनोयज्ञेन पाण्डव ॥ २५

Bs मम (for न मे) M हित (for तात) —^d
Bs विद्यया पठितस्य स (sio), M या तात तद्धिन
— V11- B4 Dn Ds ins after 23 Bs after 22^{ab}
Ds after 23^{ab}

183* वासुदेवस्तदोवाच पुनर्मतिमता वर ।
सुवर्णाक्षो महादेवस्तपसा तोषितो मया ।
ततोऽस्य भगवानाह प्रीतो मा वै युधिष्ठिर ।
अन्नाधियतर कृष्ण मत्प्रसादाद्भविष्यति ।
अपराजितश्च युद्धेषु तेजश्चैवानलोपमम् । [5]
एव सहस्रशश्चात्मा महादेवो वरं ददौ ।
मणिमन्येस्य शैले वै पुरा संराधितो मया ।
वर्षायुतसहस्राणां सहस्रशतमेव च ।
ततो मा भगवान्प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ।
वरं वृणीष्व भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते । [10]
ततः प्रणम्य शिरसा इदं वचनमब्रुवम् ।
यदि प्रीतो महादेवो भक्त्या परमया प्रभु ।
नित्यकालं तवैशान भक्तिर्भवतु मे स्थिरा ।
एवमस्त्विति भगवास्तत्रोक्त्वान्तरधीयत ।

[Bs om lines 1-2 and B2 damaged for the
same — (L 1) Dns Ds ततो वाच (for तदोवाच)
— (L 3) B2 damaged, Bs तुतोष (for ततोऽस्य) B4 s
transp आह and प्रीतो B2 Dns प्रीतात्मा मा (for प्रीतो
मा वै) — (L 4) Dn1 n2 अर्थात् (for अन्नात्) Ds
त्वमास्ति परत कृष्ण (for the prior half) Bs भविष्यति
— (L 5) Prior half hypermetric B2 त्व, B4 s तु
(for the first च) B2 s युद्धे च (for युद्धेषु) Ds
[अ]नलो यथा (for 'लोपमम्) Bs तेजसैवानलोपम (for
the post half) — (L 6) Dn1 n2 [अ]न्यान् (for
[आ]त्मा) — (L 7) Ds मणिमये (for 'मन्ये) Bs
च (for स्य) Bs-5 चाराधितो, Dn1 n2 Ds संपूजितो;
Ds सयुष्यते (for सराधितो) — (L 8) Dn1 n2 सहस्रं
(for 'स्र) — (L 9) Ds om मा V1 देव (for
प्रीत) — (L 10) B2 partly damaged B4 s यद

तुल्यं मम सहस्रं तु सुतानां ब्रह्मवादिनाम् ।

आयुश्चैव सपुत्रस्य संवत्सरशतायुतम् ॥ २६

पराशर उवाच ।

प्रसाद्याहं पुरा शर्वं मनसाचिन्तयं नृप ।

महातपा महातेजा महायोगी महायशः ।

वेदव्यासः श्रियावासो ब्रह्मण्यः करुणात्मकः ॥ २७

(for यत्) — (L 11) B2 damaged, Bs Ds अमर्षी
(for अनुवम्) — (L 13) B4 तु ईशाने (for तवैशान)
— (L 14) B2-4 उक्त्वा स (for अस्त्विति) Bs
[ए]व (for [व]क्त्वा)]

— On the other hand, M ins after 23 T2 G4 after
23^{ab}

184* जैगीषव्यस्तथा प्राह जगद्धाता महेश्वर ।

24 Ts missing (of v 1 14) D1 G2 om. 24
(cf. v 1 18) D4 7 9 T2 G4 M om the ref.
— After the ref, Ds repeats 23^{ab} M reads 24^{ab}
twice —^a D2 s शमाख्य (for ममाष्ट) —^b
T2 G4 M (last four first time) मनोयज्ञेन तोषित
—^c D2 s यत्नेन (for यत्नेन) V1 [अ]नेन, D2
[अ]न्येन (for [अ]ल्पेन) D1-5 भगवान्, D7 9 बलवान्;
Ds om, T2 G4 च विना (for बलिना) —^d D2-9
चाराधय (for युधिष्ठिर) T2 G4 दत्तवा (G4 'मय) न्मा
वान्पुरा, M रणश्च स्याद्युधिष्ठिर — After 24, T2 G4
ins

185* पराशरश्चाह मुनि पुरा मम च तोषित ।

25 Ts missing (cf v 1 14) D1 G2 om 25
(cf v 1 18) T2 G4 om 25^a-27^b (with the ref.)
M1 2 4 om the ref V1 B Dn D10 गार्ग्य, D1 s
गार्ग्य (for गार्ग्य) —^a V1 B Dn Ds 10 अददत्
M तुष्ट सोऽयं समददात् —^b B1 s 4 Dn Ds 10
कला (for काल) D2 ममात्तत, D3 सनातन; D1-10
M महाद्भुत (for ममा) —^c D2 s पार्थिव (for
पाण्डव)

26 Ts missing (cf v 1 14) D1 G2 om. 26
(cf v 1 18) T2 G4 om 26 (cf v 1 25) —^a
D10 महाश्वं (for सहस्र) B4 D10 M च (for तु)
—^b D1 s-9 -शतायुष, Ds -शत नृप (for शतायुषम्)

27 Ts missing (cf v 1 14) D1 G2 om 27
(cf v 1 18) T2 G4 om 27^{ab} (cf v 1 25)
D1 9 पराशर (for परा) —^a V1 B1 4 Dn Ds

अपि नामेप्सितः पुत्रो मम स्याद्वै महेश्वरात् ।
इति मत्वा हृदि मतं प्राह मां सुरसत्तमः ॥ २८
मयि संभवतस्तस्य फलात्कृष्णो भविष्यति ।
सावर्णस्य मनोः सर्गे सप्तर्षिश्च भविष्यति ॥ २९
वेदानां च स वै व्यस्ता कुरुवंशकरस्तथा ।
इतिहासस्य कर्ता च पुत्रस्ते जगतो हितः ॥ ३०
भविष्यति महेन्द्रस्य दयितः स महाश्रुनिः ।
अजरश्चाभरथैव पराशर सुतस्तव ॥ ३१

एवमुक्त्वा स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत ।
युधिष्ठिर महायोगी वीर्यवानक्षयोऽव्ययः ॥ ३२
माण्डव्य उवाच ।
अचौरश्चौरशङ्कायां शूले भिन्नो ह्यहं यदा ।
तत्रस्थेन स्तुतो देवः प्राह मां वै महेश्वरः ॥ ३३
मोक्षं प्राप्स्यसि शूलाच्च जीविष्यसि समार्जुदम् ।
रुजा शूलकृता चैव न ते विप्र भविष्यति ।
आधिमिर्व्याधिमिथैव वर्जितस्त्वं भविष्यसि ॥ ३४

[ह]ह, M^s ३ [अ]ह (for [अ]ह) D^s शक्र (for शर्व)
—^b) B¹ ३ D^s ३ चित्तयन्; B^s D^{ns} चित्ति (for [अ]
चिन्तयं) —^a) D^s महाबल, D^s तपा, G⁴ महेश्वर
(for महायशः) —^c) T₂ M वेदावास (for वेदव्यास)
—^d) D^{ns} 1. n² ब्राह्मण V₁ B₁ ३ D (except D^s ३ 10,
D₁ om) कर्णान्वित, T₂ G₄ मय (for स्मक)

28 T₈ missing (of v l 14) D₁ G₂ om 28
(cf. v l 18) —^a) V₁ B₁ ३ ३ D^{ns} n² D₁₀ अप्यसौ,
some unused MSS अथासौ (for अपि नाम) —After
28^{ab}, T₂ G₄ Madras ed ins

186* तदभिज्ञाय मामाह शकरश्चिपुरार्दन ।
पितृकन्या वसो पुत्री शापाद्दशगृहोदिता ।
तस्या विष्णुकृता नाम विधया शोधक सताम् ।

[(L 2) Madras ed -गृहोदिता (for दिता) — (L
3) Madras ed तस्यां हि दुष्कृतानां च (for the prior
half) G₄ damaged for शोधक Madras ed छत
(for सताम्)]

— T₂ G₄ om 28^a-29^a —^c) B₄ D₂ १-२ कृत्वा (for
मत्वा) D₂ मम (for हृदि) D₄-२ इति कृत्वा हृदि
मति —^d) D_s M मा (for मा) D₂ ३ ३ १-२
सुरसत्तम

29 T₈ missing (cf. v l 14) D₁ G₂ om 29
(cf. v l 18) T₂ G₄ om 29 (of v l 28) —^a)
V₁ B Dn D₁₀ मयि (B₄ 'म) सभावना यास्या (D₁₀
तस्य), M मयि सभावितस्यास्य —^b) M फलं (for
फलात्) D₂ भविष्यसि D₂ ३-२ फलोत्कृ (D₄ ३ 'लात्क)ष्टो
भविष्यसि —^c) B₄ D₄ ३ सावर्णस्य —^d) B₂ (marg
as in text) ३ सप्तमश्च (for पृश्च) V₁ D₄-३ २
(before corr as in text) भविष्यसि

30 T₈ missing (of v l 14) D₁ G₂ om 30 (of
v l 18) —^a) D₄-२ [ए]व स (for स वै) V₁ B₁
३ ३ Dn D₁₀ वक्ता (for व्यस्ता) —^d) D_s पुत्रवान्,
M पुत्रश्च (for 'स्ते) B₂ हि स (for हित) D₂ ३-२
पुत्रवाजगतो हि स

31 T₈ missing (cf. v l 14) D₁ G₂ om 31 (cf
v l 18) T₂ G₄ om (hapl) 31 —^a) D^{ns} नरै-
द्रस्य (for महेन्द्रस्य) —^b) D₁₀ दैवत (for दयित)
B₁ च (for स)

32 T₈ missing (cf. v l 14) G₂ om 32 (cf
v l 18) —^a) T₂ G₄ भविष्यतीति मामुक्त्वा
—^b) B₄ तथा (for तत्र) — G₄ om 32^{cd} —^d)
D₂-३ ३ ३ मुनि (for ऽव्यय) — T₂ M₁-३ ins after
32 G₄ after 32^{ab}

187* माण्डव्यश्चाह देवेश भक्तो लोकहिते भवे ।

[G₄ damaged for देवेश भक्तो T₂ देवे च (for
देवेश)]

33 T₈ missing (of v l 14) G₂ om 33 (cf.
v l 18) —^a) Some MSS अचौरश्चोर- —^b) T₂
M शूल- (for शूले) D_s प्रोतो (for भिन्नो) V₁ B₁
Dn तदा; D₂ पुरा, T₂ G₄ सदा (for यदा) D₁ ३
शूले प्रोतो ह्यहं पुरा, D₄ ३ १-२ शूलप्रोतो ह्यहं पुरा,
D₁₀ शूलभिन्न भव यदा —^c) D₄-३ तत्र स्थित (for
तत्रस्थेन) D₁ मतो (for स्तुतो) —^d) D₁₀ मा (for
मा) V₁ Dn नरेश्वर, B₂ ३ सुरेश्वर (for महे)

34 T₈ missing (cf. v l 14) G₂ om 34 (cf
v l 18) —^a) G₄ शूलाम्राज् (for शूलाय) —^b)
B₄ [अ]र्जुन समा, G₄ समायुतं (for 'र्जुनम्) —^c)
D_s ३ [अ]पि (for [ए]व) —^d) T₂ G₄ वर्जितं संम

पादाच्चतुर्थात्संभूत आत्मा यस्मान्मुने तव ।

त्वं भविष्यस्यनुपमो जन्म वै सफलं कुरु ॥ ३५

तीर्थाभिषेकं सफलं त्वमविघ्नेन चाप्स्यसि ।

स्वर्गं चैवाक्षयं विप्र विदधामि तवोर्जितम् ॥ ३६

एवमुक्त्वा तु भगवान्वरेण्यो वृषवाहनः ।

महेश्वरो महाराज कृत्तिवासा महाद्युतिः ।

सगणो दैवतश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३७

गालव उवाच ।

विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो ह्यहं पितरमागतः ।

अब्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशम् ॥ ३८

कौशिकेनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं वेदविभूषितम् ।

न तात तरुणं दान्तं पिता त्वां पश्यतेऽनघ ॥ ३९

श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरुदर्शने ।

नियतात्मा महादेवमपश्यं सोऽब्रवीच्च माम् ॥ ४०

पिता माता च ते त्वं च पुत्र मृत्युविवर्जिताः ।

भविष्यथ विश क्षिप्रं द्रष्टासि पितरं क्षये ॥ ४१

अनुज्ञातो भगवता गृहं गत्वा युधिष्ठिर ।

अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतम् ॥ ४२

उपस्पृश्य गृहीत्वेधमं कुशांश्च शरणादुरून् ।

तान्विसृज्य च मां प्राह पिता सास्त्राविलेक्षणः ॥ ४३

विष्यति — After 34, T₂ G₄ ins

188* अमर्षं सफलं कर्तुं शक्तो निर्विघ्नधर्मभाक् ।

35 T₈ missing (of v l 14) G₂ om 35 (cf v l 18) D₅ om. (hapl) 35^a-36^b T₂ G₄ om. 35 —^a) D₁₋₉ चतुर्धा (for 'र्थात्') Cn पादा-
च्चतुर्थात् 'तप सत्य दया शौचम्' इति चत्वारो धर्मस्य
पादा । तेषां चतुर्थात्सत्यात्तत्त्वात्मा शरीरम् । C —^b) D₁
6-9 M मुनेस् (for मुने) —^c) D₁₋₄ 6-9 वक्षामस्याप्य-
नुपमं, M त शिष्यमुख्यानुपमं (M₁ 'नवम') —^d)
D₁₋₄ 6-7 महर्षे, D₈ अहो वै, D₉ lacuna, M₁₋₈
ममेदं, M₁ अमर्षं (for जन्म वै)

36 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 36 (cf
v l 18) D₅ om 36^a (cf v l 35) —^a) T₂
G₄ तीर्थाभिषेक B₁ 4 D₁₀ सकल (for सफल)
—^b) D₁₁ ns D₁ 9 चा (for च) —^c) D₁ 8 om
36^d-37^e —^d) B₁ 4 तवोर्जित, T₂ G₄ तपो (for तवो)
D₁₋₉ ददामि तव चाधि (D₁ 6 चार्पि, D₅ चोर्जि) वं

37 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 37 (cf
v l 18) D₁ 8 om 37^a (cf v l 36) —^a)
V₁ च, D₁₀ T₂ G₄ M₈ स (for तु) —^b) B₁
वरेण्यो वृषभध्वज —^c) D₁₋₆ T₂ G₄ M देवता (for
दैवत) —^d) D₁ 8 [ह]युक्त्वा (for तत्र)

38 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 38 (cf
v l 18) T₂ G₄ M om the ref —^a) D₁ 8 9
विश्वामित्राभ्यनुज्ञात — B₁ om (hapl) 38^b-39^c —^b)
D₁ [5] प्यह, D₅ lacuna (for ह्यह) —^d) D₁ 8
4 6-9 रुदती दुःखिता मृश, D₅ रुदती मृशदुःखिता, T₂
G₄ दुःखास्तरितरं मृत (sic)

39 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 39 (cf
v l 18) B₁ om 39^a (cf v l 38) —^b) D₁
देव (for वेद-) D₁₋₉ विभूषणं (for 'षितम्') D₁₋₉
पुत्रं वै वेदभूषितं —^c) T₂ G₄ M₁ करुण (for त')
—^d) M₁ वीतार्थं (for पिता त्वां)

40 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 40 (cf
v l 18) —^a) D₂ 8 जनन्या वचनं श्रुत्वा —^b)
M₁ 8 4 पितृ (for गुरु-) T₂ G₄ शोकाच्छर्वमतोपय,
M₂ धर्मं च पितृदर्शने —^c) B₁ om from महा
देवमपश्य up to अनुज्ञातो (in 42^a) M₁ 8 अपश्यत्
(for 'श्यं)

41 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 41 (cf
v l 18) B₁ om 41 (cf v l 40) —^a) B₁
transp पिता and माता D₈ तत्त्वं, D₁₋₁₀ वै त्व (for
ते त्व) —^b) M₁ पुत्रा D₅ 10 मित्र (for मृत्यु)
V₁ D₁ 2 T₂ G₄ विवर्जित D₁ 6-9 पुत्र मित्रसमन्विता
(D₁ 6 'त') —^c) D₁₋₈ भविष्यति (for 'व्यथ')
B₈ विशन्, D₈ 6 च वै (for विदा) D₁₋₆ भविष्यसि
च वै क्षिप्र

42 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 42 (cf
v l 18) B₁ om up to अनुज्ञातो (in 42^a) (cf v l
40) —^b) D₁₀ ज्ञातो (for गत्वा) —^c) D₁₋₈ om
42^d —^d) T₂ G₄ तत्र (for तात) —^e) B₁ विनि
गैत (for विनि सृतम्)

43 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 43 (cf
v l 18) D₁₀ T₂ G₄ Madras ed om. 43^a —^a)
V₁ B D₁₀ हप्म; D₁₋₉ [ह]प्मान्; D₁ 6 8 9 [अ]र्षं;
D₁ [अ]र्षं; M [ह]प्मान् (for [ह]प्मं) —^b)

प्रणमन्तं परिष्वज्य मूर्ध्नि चाध्राय पाण्डव ।
दिष्ट्या दृष्टोऽसि मे पुत्र कृतविद्य इहागतः ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

एतान्यत्यद्भुतान्येव कर्माण्यथ महात्मनः ।
प्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पाण्डवः ॥ ४५

ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं पुनर्मतिमतां वरः ।
युधिष्ठिरं धर्मनित्यं पुरुहूतमिवेश्वरः ॥ ४६

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो वसवोऽथ विश्वे ।

धातार्यमा शुक्रवृहस्पती च
रुद्राः ससाध्या वरुणो वित्तगोपः ॥ ४७

M₁ २ ४ गुरुं (for गुरुन्) D₁-३ अगृह्णा चरणौ शुभौ,
D₁-३ अगृह्ण चरणौ गुरो — °) D₂ तान्विसर्ज्य, T₂
सजीवतश्च, G₂ सजीवित, M तद्विसर्ज्य (for तान्वि)
D₁ ५ १-२ स (for च)

44 T₂ missing (cf v l 14) G₂ om 44 (cf
v l 18) — °) V₁ B Dn D₁₀ [ठ]पाध्राय (for
चा) — °) B₂ दिष्ट्यापि (for दृष्टोऽसि) — °)
D₁-३ कृतकृत्य (for विद्य) — After 44, D₁₀ ins an
addl colophon [Sub-parvan दानधर्म — Adhy
no 16]

45 T₂ missing (cf v l 14) G₂ om 45 (cf
v l 18) D₁-३ T₂ G₂ M om the ref — °) D₁
[अ]पि (for [अ]ति) D₁ २-१ २ [ए]त्र (for [ए]व)
— °) D₁ ६ कर्मणा (for कर्मणि) D₂ [अ]स्य (for
[अ]य) — °) V₁ D₂ १ om (hapl) मुनि D₁-३
स्मृत्वा (for श्रुत्वा) — °) B₂ damaged

46 T₂ missing (cf v l 14) G₂ om 46 (cf
v l 18) — °) D₁ ६ वर (for वर) — D₁ om
(hapl.) 46^{ad} — °) V₁ B Dn D₁₀ M₂ ३ निधि (for
नित्य) — After 46, V₁ B Dn D₂ ३ १० ins

वासुदेव उवाच ।

189* तपमन्युर्मयि प्राह तपस्त्रिव दिवाकर ।
अशुभै पापकर्माणो ये नरा कलुषीकृता ।
ईशान न प्रपद्यन्ते तमोराजसवृत्तय ।
ईश्वरं सप्रपद्यन्ते द्विजा भावितभावना ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि यो भक्त परमेश्वरे । [5]
सदशोऽरण्यवासीनां मुनीनां भावितारमनाम् ।
ब्रह्मरव केशवत्वं वा शक्रवत् वा सुरै सह ।
त्रैलोक्यस्वाधिपत्यं वा तुष्टो रुद्र प्रयच्छति ।
मनसापि शिव तान ये प्रपद्यन्ति मानवा ।
विभूय सर्वपापानि देवै सह वसन्ति ते । [10]

भित्त्वा छित्त्वा च कूलानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
यजेद्देवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते ।
सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकै ।
सर्वं तुदति तत्पाप भावयन्निष्ठवमात्मना ।
कीटपक्षिपतगानां तिरश्चामपि केशव । [15]
महादेवप्रपन्नानां न भय विद्यते क्वचित् ।
एवमेव महादेव भक्ता ये मानवा भुवि ।
न ते ससारवशगा इति मे निश्चिवा मति ।
ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।

[(L 1) D₂ ममाप्याह (for मयि प्राह) D₂ पतन्
(by metathesis) (for तपन्) — (L 2) B₂ किल्बिषी,
B₂ वरमयी (for वलुषी) — (L 4) D₁₀ भावन (for
भावित) — (L 5) D₂ om सपि — (L 6) D₁₀ वन्य
(for स्रव्य) B₂ Dn₁ D₂ चासाना (for वाभीना)
— (L 10) B₂ ६ रमति (for वसन्ति) — (L 11) B₂
damaged V₁ B₂ छित्त्वा भित्त्वा (by transp), Dn
भित्त्वा भित्त्वा B₂ D₂ १० भूतानि, B₂ पापानि, some
unused MSS कूलानि (for कूलानि) ६ Cn कूलानि गृह-
तयाकादीनि ६ B₂ ३ Dn₂ हुत्वा (for हत्वा) — (L 12)
Dn₂ शापेन (for पा) B₂ न पापेन च लिप्यते (for
the post half) — (L 13) B₂ युक्तो (for युक्तो)
(L 14) V₁ B₂ दहति, B₂ २ २ तुदति, B₂ तरति (for
तुदति) — (L 16) D₂ महादेवं V₁ प्रसादानां (for
प्रपन्नानां) — (L 17) Dn₁ एकम् (for एवम्) D₂
transp भक्ता and ये — Before line 19, B₂ ins
वैशंपायन उवाच — (L 19) Prior half = 46^a]

47 T₂ missing (cf v l 14) G₂ om 47 (cf
v l 18) Before 47, V₁ B₁-३ ३ Dn D₂ १ १० ins
विष्णुस्वाच, B₂ कृष्ण ङ; D₁ २ २ २ वासुदेव ङ, D₂
भगवानु — °) V₁ D₁ ४-७ १० [अ]नि (D₂ १० 'न')
कानिलौ, T₂ G₂ [अ]निलानलश्च (for 'नलौ') — °)
T₂ G₂ च (for स्य) V₁ D₁₀ द्यौर्भूमिरापो हृदय यसश्च
— Dn₁ om 47^{ad} — °) D₁-३ यमौ (for [अ]यंसा),

पादाच्चतुर्थात्संभूत आत्मा यस्मान्मुने तव ।
 त्वं भविष्यस्यनुपमो जन्म वै सफलं कुरु ॥ ३५
 तीर्थाभिषेकं सफलं त्वमविघ्नेन चाप्स्यसि ।
 स्वर्गं चैवाक्षयं विप्रं विदधामि तत्रोर्जितम् ॥ ३६
 एवमुक्त्वा तु भगवान्वरेण्यो वृषवाहनः ।
 महेश्वरो महाराज कृत्तिवासा महाद्युतिः ।
 सगणो दैवतश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३७
 गालव उवाच ।
 विश्वामित्राभ्यनुज्ञातो ह्यहं पितरमागतः ।
 अब्रवीन्मां ततो माता दुःखिता रुदती भृशम् ॥ ३८

कौशिकेनाभ्यनुज्ञातं पुत्रं वेदविभूषितम् ।
 न तात तरुणं दान्तं पिता त्वां पश्यतेऽनघ ॥ ३९
 श्रुत्वा जनन्या वचनं निराशो गुरुदर्शने ।
 नियतात्मा महादेवमपश्यं सोऽब्रवीच्च माम् ॥ ४०
 पिता माता च ते त्वं च पुत्र मृत्युविवर्जिताः ।
 भविष्यथ विश क्षिप्रं द्रष्टासि पितरं क्षये ॥ ४१
 अनुज्ञातो भगवता गृहं गत्वा युधिष्ठिर ।
 अपश्यं पितरं तात इष्टिं कृत्वा विनिःसृतम् ॥ ४२
 उपस्पृश्य गृहीत्वेधमं कुशांश्च शरणादुरुन् ।
 तान्विसृज्य च मां प्राह पिता सास्त्राविलेक्षणः ॥ ४३

विप्यति — After 34, T₂ G₄ ins

188* अमर्षं सफलं कर्तुं शक्तो निर्विघ्नधर्मभाक् ।

35 T₂ missing (cf v 1 14) G₂ om 35 (cf. v 1 18) D₅ om (hapl) 35^a-36^b T₂ G₄ om. 35 —^a) D₁₋₃ चतुर्धा (for 'थात्') ❀ Cn पादा चतुर्थात् 'तप सत्य दया शौचम्' इति चत्वारो धर्मस्य पादा । तेषां चतुर्थात्सत्यात्तवात्मा शरीरम् । ❀ —^b) D₁ ६-९ M मुनेस् (for मुने) —^c) D₁₋₄ ९-९ वरामस्याप्यनुपम, M त शिष्यमुख्यानुपमं (M₁ 'नवम') —^d) D₁₋₄ ९ १ महर्षे, D₈ अहो वै, D₉ lacuna, M₁₋₈ ममेदं, M₄ अमर्षं (for जन्म वै)

36 T₂ missing (cf v 1 14) G₂ om 36 (cf. v 1 18) D₅ om 36^a (cf. v 1 35) —^a) T₂ G₄ तीर्थाभिषेक B₁ 4 Dn D₁₀ सकल (for सफल) —^b) Dn₁ n₂ D₁ ० वा (for च) — D₁ 8 om 36^d-37^e —^d) B₁ 4 तवार्जित, T₂ G₄ तपो (for तवो) D₁₋₃ ददामि तव चार्चि (D₁ ० चार्चि-, D₅ चोर्जि)त

37 T₂ missing (cf v 1 14) G₂ om 37 (cf. v 1 18) D₁ 8 om 37^a (cf. v 1 36) —^a) V₁ च, D₁₀ T₂ G₄ M₃ स (for तु) —^b) B₁ वरेण्यो वृषभध्वज —^c) D₁₋₃ T₂ G₄ M देवता (for दैवत) —^d) D₁ 8 [इत्युक्त्वा (for तत्र)

38 T₂ missing (cf. v 1 14) G₂ om 38 (cf. v 1 18) T₂ G₄ M om the ref —^a) D₁ 8 विश्वामित्रादनुज्ञात — B₁ om (hapl) 38^b-39^c —^b) D₁ [S]प्यह, D₃ lacuna (for ह्यह) —^d) D₁ 8 ६-९ रुदती दुःखिता भृश, D₅ रुदती भृशदुःखिता, T₂ G₄ दुःखासापितर मृत (sic)

39 T₂ missing (cf v 1 14) G₂ om 39 (cf. v 1 18) B₁ om 39^a (cf. v 1 38) —^b) D₁ देव (for वेद-) D₁₋₃ -विभूषण (for वितम्) D₁₋₃ पुत्र वै वेदभूषित —^c) T₂ G₄ M₁ करुण (for त') —^d) M₁ वीतार्थ (for पिता त्वा)

40 T₂ missing (cf v 1 14) G₂ om 40 (cf. v 1 18) —^a) D₂ 8 जनन्या वचनं श्रुत्वा —^b) M₁ 8 4 पितृ (for गुरु-) T₂ G₄ शोकाच्छवंमतोपय, M₂ धर्म्यं च पितृदर्शने —^d) B₅ om from महादेवमपश्य up to अनुज्ञातो (in 42^a) M₁ 8 अपश्यद (for 'इय)

41 T₂ missing (cf. v 1 14) G₂ om 41 (cf. v 1 18) B₅ om 41 (cf. v 1 40) —^a) B₁ transp पिता and माता D₈ तत्त्व, D₁₋₁₀ वै स्व (for ते स्व) —^b) M₁ पुत्रा D₅ 10 मित्र (for मृत्यु-) V₁ D₁ 2 T₂ G₄ -विवर्जित D₁ ६-९ पुत्र मित्रसमन्विता (D₁ 8 'त) —^c) D₁₋₃ भविष्यति (for 'व्यथ) B₃ विशन्, D₈ ० च वै (for विश) D₁₋₃ भविष्यति च वै क्षिप्र

42 T₂ missing (cf. v 1 14) G₂ om 42 (cf. v 1 18) B₅ om up to अनुज्ञातो (in 42^a) (cf. v 1 40) —^b) D₁₀ ज्ञातो (for गत्वा) — D₁₋₃ om 42^c —^c) T₂ G₄ तत्र (for तात) —^d) B₁ विनिर्गत (for विनिःसृतम्)

43 T₂ missing (cf. v 1 14) G₂ om 43 (cf. v 1 18) D₁₀ T₂ G₄ Madras ed om. 43^a —^a) V₁ B Dn₃ इध्म, D₁₋₃ [इ]प्मान्, D₁ ६ ९ [अ]र्षं, D₁ [अ]र्षं, M [इ]मान् (for [इ]प्मं) —^b)

प्रणमन्तं परिष्वज्य मूर्ध्नि चाघ्राय पाण्डव ।
दिष्ट्वा दृष्टोऽसि मे पुत्र कृतविद्य इहागतः ॥ ४४

वैशंपायन उवाच ।

एतान्यत्यद्भुतान्येव कर्माण्यथ महात्मनः ।
श्रोक्तानि मुनिभिः श्रुत्वा विस्मयामास पाण्डवः ॥ ४५

ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं पुनर्मतिमतां वरः ।
युधिष्ठिरं धर्मनित्यं पुरुहूतमिवेश्वरः ॥ ४६

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च
द्यौर्भूमिरापो वसवोऽथ विश्वे ।

धातार्यमा शुक्रवृहस्पती च
रुद्राः सप्ताध्या वरुणो वित्तगोपः ॥ ४७

M1. 2 4 गुरुं (for गुरुन्) D1-2 अगुरुं चरणौ शुभौ,
D1-2 अगुरुं चरणौ गुरो — °) D2 तान्विसर्ज्य, T2
संजीवतश्च, G2 सजीवित, M तद्विसर्ज्य (for तान्वि)
D4 5 7-9 स (for च)

44 T8 missing (cf v 1 14) G2 om 44 (cf
v 1 18) — °) V1 B Dn D10 [च]पाघ्राय (for
चा) — °) B2 दिष्ट्यापि (for दृष्टोऽसि) — °)
D1-2 कृतकृत्य (for विद्य) — After 44, D10 ins an
addl colophon [Sub-parvan दानधर्म — Adhy
no 16]

45 T8 missing (cf v 1 14) G2 om 45 (cf
v 1 18) D1-2 T2 G4 M om the ref — °) D1
[अ]पि (for [अ]ति) D1 2-7 9 [ए]व (for [ए]व)
— °) D4 6 कर्मणा (for कर्माणि) D5 [अ]स्य (for
[अ]थ) — °) V1 D5 7 om (hapl) मुनि D4-5
स्मृत्वा (for श्रुत्वा) — °) B2 damaged

46 T8 missing (cf v 1 14) G2 om 46 (cf
v 1 18) — °) D4 6 वर (for वर) — D1 om
(hapl.) 46^{cd} — °) V1 B Dn D10 M2 8 निधि (for
नित्यं) — After 46, V1 B Dn D5 8 10 ins

वासुदेव उवाच ।

189* उपमन्युर्मयि प्राह तपस्त्रिव दिवाकर ।
अशुभै पापकर्माणो ये नरा कलुषीकृता ।
ईशानं न प्रपद्यन्ते तमोराजसवृत्तय ।
ईश्वर संप्रपद्यन्ते द्विजा भावितभावना ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि यो भक्त परमेश्वरे । [5]
सदृशोऽरण्यवासीनां मुनीना भावितात्मनाम् ।
धक्षारव केशारव वा शक्रव वा सुरै सह ।
त्रैलोक्यस्थाधिपत्य वा तुष्टो रुद्र प्रयच्छति ।
मनसापि शिवं ताड ये प्रपद्यन्ति मानवा ।
विभूय सर्वपापानि देवै सह वसन्ति ते । [10]

मित्रा छित्वा च कूलानि हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
यजेद्देव विरूपाक्ष न स पापेन लिप्यते ।
सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकै ।
सर्वं तुदति तत्पाप भावयन्छिवमात्मना ।
कीटपक्षिपतगाना तिरश्चामपि केशव । [15]
महादेवप्रपन्नानां न भय विद्यते कश्चित् ।
एवमेव महादेव भक्ता ये मानवा भुवि ।
न ते ससारवशाग इति मे निश्चिता मति ।
ततः कृष्णोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मपुत्र युधिष्ठिरम् ।

[(L 1) D8 ममाग्राह (for मयि प्राह) D8 पतन्
(by metathesis) (for तपन्) — (L 2) B2 कित्स्वपी,
B2 वरुणी (for वलुपी) — (L 4) D10 भावन (for
भावित) — (L 5) D5 om 5पि — (L 6) D10 वन्य
(for दण्य) B2 Dn1 D5 वासाना (for वाभीना)
— (L 10) B2 8 रमति (for वसन्ति) — (L 11) B2
damaged V1 B2 छित्वा मित्रा (by transp), Dn
मित्रा मित्रा B4 D8 10 भूतानि, B5 पापानि, some
unused MSS कूलानि (for कूलानि) ॥ G2 कूलानि गृह-
तटाकादीनि । ॥ B2 8 Dn2 हुत्वा (for हत्वा) — (L 12)
Dn8 शपिन (for पा) B2 न पापेन च लिप्यते (for
the post half) — (L 13) B2 युक्तो (for युक्तो)
(L 14) V1 B2 दहति, B1 2 8 तुदति, B4 तरति (for
तुदति) — (L 16) D5 महादेव V1 प्रसादानां (for
प्रपन्नानां) — (L 17) Dn1 एकम् (for एवम्) D5
transp भक्ता and ये — Before line 19, B4 ins
वैशंपायन उवाच — (L 19) Prior half = 46*]

47 T8 missing (cf v 1 14) G2 om 47 (cf
v 1 18) Before 47, V1 B1-8 5 Dn D5 7 10 ins
विष्णुरुवाच; B4 कृष्ण उ; D1 2 8 वासुदेव उ, D5
भगवान् — °) V1 D1. 4-6 10 [अ]नि (D5 10 न-
कानिलौ, T2 G4 [अ]निलानलम् (for नलौ) — °)
T2 G4 च (for स्य) V1 D10 द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च
— Dn1 om 47^{cd} — °) D4-5 यमौ (for [अ]यमा).

ब्रह्मा शक्नो मारुतो ब्रह्म सत्यं
 वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदवाहाः ।
 सोमो यष्टा यच्च हव्यं हविश्च
 रक्षा दीक्षा नियमा ये च केचित् ॥ ४८
 स्वाहा वषट्प्राद्वणाः सौरभेया
 धर्मं चक्रं कालचक्रं चरं च ।
 यशो दमो बुद्धिमती स्थितिश्च
 शुभाशुभं मुनयश्चैव सप्त ॥ ४९
 अय्या बुद्धिर्मनसा दर्शने च
 स्पर्शे सिद्धिः कर्मणां या च सिद्धिः ।

गणा देवानामृषमपाः सोमपाश्च
 लेखाः सुयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः ॥ ५०
 आभास्वरा गन्धपा दृष्टिपाश्च
 वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः ।
 शुद्धाश्च निर्वाणरताश्च देवाः
 स्पर्शशिना दर्शपा आज्यपाश्च ॥ ५१
 चिन्तागता ये च देवेषु मुख्य्या
 ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीढ ।
 सुपर्णगन्धर्वपिशचादानवा
 यक्षास्तथा पन्नगाश्चारणाश्च ॥ ५२

—^a) D₁ 4-9 T₂ G₄ M om, D₃ च (for स-) V₁ वसवो (for वरुणो) V₁ [S]य विष्णु, B Dn₂ n₂ D₁₀ [S]य गो(D₁₀ 'यं'गो)प, D₁ 9 वित्तगोपा, T₂ G₄ M विच(T₂ G₄ 'श्च')गोषा (for 'गोप')

48 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 48 (cf v l 18) —^a) B₁ D₁₋₈ T₂ G₄ M₄ मरुतो (for मा') —^b) D₁₋₈ १ चोप, D₁ ९ ९ चाप, T₂ G₄ M₁₋₈ यज्ञ- (for वेद-) — B₂ partly damaged for 48^{ad} —^c) D₁ जुष्टा (for यष्टा) D₁ 4-9 यश्च (for यच्च) D₁₀ हविष्यं (for 'श्च') —^d) D₃ corrupt V₁ B Dn D₁₀ संयमा (for नि')

49 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 49 (cf v l 18) —^a) B₁ 3 5 Dn D₁₀ वौषट्, T₂ G₄ वेद-, Madras ed वेदा (for वषट्) Dn₁ n₂ सौरभेयी —^b) V₁ Dn₈ D₅ T₂ G₄ धर्म्यं, B₃ धर्म-, D₁ ९-९ धर्मश्च (for धर्मं) V₁ B₁ 5 Dn D₅ 10 चाप्य (for चक्र) V₁ B₁ D₁₀ रणं च, B₁ च विश्वं, B₂ 8 5 Dn₁ n₂ बल च, Dn₈ रथ च, D₂ T₂ G₄ पर च, D₁ 5 8 चर च (for चर च) —^c) D₁₋₉ शमो (for यशो) V₁ D₈ बुद्धिमतिं, B₁ 8 'मति', B₂ (marg) Dn₁ n₂ 'मता, D₅ 10 'मति, T₂ G₄ 'भूति (for 'मती) G₂ 4 तिथिश्च, M दृतिश्च (for स्थितिश्च) —^d) V₁ B Dn D₁₀ ये मुनयश्च, T₂ G₄ M मुनयो ये च (for 'यश्चैव')

50 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 50 (cf v l 18) —^a) D₁₋₉ T₂ G₄ M₁₋₈ सिद्धिः, M₄ सिद्धि (for बुद्धिः) D₁ om, T₂ G₄ मनसो V₁ B Dn₅ D₁ 10 M₁₋₈ दर्शनेन (for 'ने च') D₁₋₉ आभा

सिद्धिर्मनसो दर्शने च —^b) V₁ B Dn D₁₀ स्पर्शश्चाप्य; D₅ स्पर्शं सिद्धि, T₂ G₄ M स्पर्शसिद्धि, Madras ed स्वार्थसिद्धि (for स्पर्शे सिद्धि) D₄ om कर्मणा या च सिद्धि D₁₋₈ कर्मगुणा च, D₅₋₉ 'णा चैव, M₄ 'णा या च —^c) D₁₋₉ ऋषय (for ऊष्मपा) B₅ om (hapl) सोमपाश्च —^d) B₅ लेखा स्वयामास्, D₁₋₈ मुख्या सौ(D₁ सो)म्यास्, D₁₋₉ मुख्या सोमास्; D₁₀ मुख्या देवास्, T₂ G₄ M मुख्या (T₂ G₄ रेखा) समास् (for लेखा सुयामास्)

51 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 51 (cf v l 18) —^a) B₂ damaged V₁ B₁ 8-8 Dn D₅ 8 आभासुरा, D₅ १ ९ T₂ G₄ आभास्वरा (for आभा) D₁ 8 दृष्टिपाश्च, D₂ दृष्ट, D₁₋₉ T₂ G₄ Madras ed दृष्टि, Bom ed Kumbh ed धूम (for दृष्टि) —^b) T₂ G₄ वाचो D₅ १ om वि B₈ च निर्माण रताश्च, D₁₋₉ कर्मणा चै शुभाश्च (for च मनोविरुद्धा) — D₉ om (hapl) 51^c-52^d —^c) D₁₋₉ 10 शुभाश्च, D₁₋₈ स्वर्गे हि (for शुद्धाश्च) V₁ B₁ 2 4 5 Dn निर्माण (for निर्वाण-) B₈ मनोनिरुद्धाश्च**श्च देवा —^d) B₈ [अ]योष्टपाश्च (for आज्य) V₁ स्पर्शना दर्शनपा आज्यपाश्च, D₁₋₈ सर्वे सदादर्शिन आ, D₁₋₈ स्पर्श सदादर्शन आ

52 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 52 (cf v l 18) D₉ om 52 (cf v l 51) —^a) V₁ B₁ 5 चित्ताज्जाता, B₂ चित्ताघाता, B₃ चिंतयतो, Dn₁ चित्त घोता, Dn₂ नित्यं घोता, Dn₃ चित्ताज्जाता, D₅ चित्ता गता, D₁ 8 चिंत्यागता (for चिन्ता) —^b) D₁₋₉ याश्चाप्यन्या (for ये चाप्यन्ये) T₂ G₄ या चाप्यन्या

सूक्ष्मं स्थूलं मृदु यच्चाप्यसूक्ष्मं
सुखं दुःखं सुखदुःखान्तरं च ।
सांख्यं योगं यत्पराणां पर च
शर्वाज्ञातं विद्धि यत्कीर्तितं मे ॥ ५३
तत्संभूता भूतकृतो वरेण्याः
सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ।
आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्ष-
न्पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम् ॥ ५४
विचिन्वन्तं मनसा तोष्टुवीमि
किंचिच्च प्राणहेतोर्नतोऽस्मि ।

ददातु देवः स वरानिहेष्टा-
नभिष्टुतो नः प्रभुरव्ययः सदा ॥ ५५
इमं स्तवं संनियम्येन्द्रियाणि
शुचिर्भूत्वा यः पुरुषः पठेत् ।
अभययोगो नियतोऽदमेकं
स प्राप्नुयादक्षमेधे फलं यत् ॥ ५६
वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणः प्राप्नुयाच्च
जयेद्राजा पृथिवीं चापि कृत्स्नाम् ।
वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणं च
शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ॥ ५७

देवता क्षात्रीय — ^a) V₁ B Dn D₁₀ यक्षास्तया चा
(Dn₈ तथा यक्षाश्चा)रणपञ्चगात्र (B₈ छा), T₂ G₄
ऋसास्तया पञ्चगवाराणाश्च

53 T₈ missing (cf. v l 14) G₂ om 53 (cf
v l 18) — ^a) V₁ B₂ s Dn₈ D₁₀ स्थूल सूक्ष्मं,
B₁ s & Dn₁ n₂ D₁₋₉ स्थूल सूक्ष्म (by transp) V₁ B
Dn om यच् D₁₀ T₂ G₄ [अ]ति सूक्ष्म (for [अ]प्य*)
— ^b) D₁₋₈ s 10 transp सुखं and दुःखं D₈ दुःख-
(for सुख) V₁ B Dn दुःखं सुखं दुःखं (V₁ om.
दुःख)मनतरं च — ^c) B₂ s D₁₀ सांख्यं योगो, D₁
सौम्य योगं, D₂ s सौम्यं योग्यं, T₂ G₄ सांख्यं च
योगो, M₄ सांख्या योगा (for सांख्य योगं) Dn₃
D₄₋₉ तत् (for यत्) B₁ om पर च — ^d) B₂
damaged, D₁ s ज्ञातं (for जात) D₁₋₉ कीर्तितं च,
M किंचिदेतत्

54 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 54 (cf
v l 18) — ^a) D₁ s यत्संभूता B₈ om. भूत T₂
G₄ M भूता (for -कृतो) — ^b) T₂ G₄ M पूर्वं (for
सर्वं) D₁ वेदा (for देवा) D₆ प्र, D₆₋₉ om
(for [अ]स्य) — ^c) T₂ G₄ M ह (T₂ G₄ हा)रिणीं
(for धरणीं) — ^d) T₂ G₄ पुरातनास्य; M 'तनां (for
'तनी)

55 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 55 (cf.
v l 18) — ^a) D₁₀ सप्तवीमि (for तोष्टु) V₁ Dn₁ n₂
विचिन्वं (Dn₃ क्ष)तस्तपसा (V₁ 'सा) तत्स्यवीय, B
'न्यस्तपसा तुष्टुवीरन्; Dn₃ न्यस्तं तपसा तुष्टुवीरन्, D₄₋₉
न्यस्तं चेतसा यो प्रधीमि; D₁₋₉ 'न्यस्तं चेत (D₈ तेज)सा

तोष्टुवीम, T₂ G₄ त वै प्रभु मनसा तोषयामि, M किंचि
त्तत्र मनसा तोष्टुमश्च — ^b) M₁₋₈ नता स्य (for
नतोऽस्मि) T₂ G₄ M₄ किं ते स्वत्त प्राणहेतोर्नता स्य
— ^c) D₁₋₉ ददाति (for तु) B₁ वराक्षिर्दिष्टान्, B₂
'निवेष्टान् (for निहेष्टान्) — ^d) B₁ [s]न्य, T₂ G₄
य (for न)

56 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 56 (cf.
v l 18) — ^a) V₁ B Dn D₁₀ स (D₁₀ om स)
नियतैन्द्रियश्च (B₁ य सन्) (for 'म्येन्द्रियाणि) — ^b)
V₁ B Dn D₁₀ transp शुचिर् and भूत्वा D₁₋₈
transp य and पुरुष D₄₋₉ सदा पठेत् (for पठेत्)
— ^c) B₄ -योगीन् (for -योगो) Dn₁ n₂ मासम्; T₂
G₄ शब्दम् (for ऋद्म्) — ^d) V₁ B₂ Dn₁ n₂ D₂ s 10
T₂ G₄ M₄ स (for स) D₈ चाप्नुयाद् (for प्राप्नु)
B₁ s & क्षत्रमखे (for मेधे)

57 T₈ missing (cf v l 14) — ^a) V₁ देवान्स
कृद्, T₂ G₄ वेदान्कृत्स्नं (for न्कृत्स्नान्) V₁ B
Dn₁ n₂ D₂ s 10 T₂ G₄ तु (for च) — ^b) D₁ 4-9
T₂ G₄ प्राप्य (for चापि) V₁ B Dn जयेष्टृप पार्थ
मही च कृत्स्नां — ^c) M लाभान् (for लाभ) T₂
G₄ वै धन (for नैपुणं) D₇₋₉ हि (for च) — ^d)
D₁₋₈ T₂ G₄ प्राप्य तथा, D₁₀ प्राप्नुयाद् (for प्रेत्य तथा)
T₂ G₄ गतिं (for सुखं) D₈ om च

58 T₈ missing (cf v l 14) M om 58-59
— ^a) D₁₀ G₂ हृद् (for हम्) D₄₋₉ T₂ G₄ &
श्रुत्वा (for कृत्वा) — ^b) D₁ s क्रियते, D₆₋₉ धियते
(for दधिरे) D₁₋₈ रुद्राय विमवे नम — ^c) D₁₀

ब्रह्मा शक्रो मारुतो ब्रह्म सत्यं
 वेदा यज्ञा दक्षिणा वेदवाहाः ।
 सोमो यष्टा यच्च हव्यं हविश्च
 रक्षा दीक्षा नियमा ये च केचित् ॥ ४८
 स्वाहा वषट्प्राद्वणाः सौरभेया
 धर्मं चक्रं कालचक्रं चरं च ।
 यशो दमो बुद्धिमती स्थितिश्च
 शुभाशुभं मुनयश्चैव सप्त ॥ ४९
 अय्या बुद्धिर्मनसा दर्शने च
 स्पर्शे सिद्धिः कर्मणां या च सिद्धिः ।

गणा देवानामूष्मपाः सोमपाश्च
 लेखाः सुयामास्तुषिता ब्रह्मकायाः ॥ ५०
 आभास्वरा गन्धपा दृष्टिपाश्च
 वाचा विरुद्धाश्च मनोविरुद्धाः ।
 शुद्धाश्च निर्वाणस्ताश्च देवाः
 स्पर्शशिना दर्शपा आज्यपाश्च ॥ ५१
 चिन्तागता ये च देवेषु मुख्या
 ये चाप्यन्ये देवताश्चाजमीढ ।
 सुपर्णागन्धर्वपिशाचदानवा
 यक्षास्तथा पन्नगाश्चरणाश्च ॥ ५२

—^d) D1 4-8 T2 G4 M om, D8 च (for स-) V1 वसवो (for वरुणो) V1 [5]य विश्व, B Dn2 n8 D10 [5]य गो(D10 'यंगो)प, D1 9 वित्तगोपा, T2 G4 M वित्त(T2 G4 'श्च)गोप्ता (for 'गोप)

48 T2 missing (cf v l 14) G2 om 48 (of v l 18) —^a) B1 D1-8 T2 G4 M4 मरुतो (for मा') —^b) D1-8 7 चोप, D3 8 8 चाप, T2 G4 M1-8 यज्ञ- (for वेद-) — B2 partly damaged for 48^{ad} —^c) D7 जुष्टा (for यष्टा) D1 4-8 यश्च (for यच्) D10 हविष्यं (for 'श्च) —^d) D8 corrupt. V1 B Dn D10 सयमा (for नि')

49 T2 missing (cf v l 14) G2 om 49 (of v l 18) —^a) B1 2 8 Dn D10 वौषट्, T2 G4 वेद-, Madras ed वेदा (for वषट्) Dn1 n2 सौरभेयी —^b) V1 Dn8 D5 T2 G4 धर्म्यं, B2 धर्म-, D4 6-9 धर्मश्च (for धर्म) V1 B2 5 Dn D5 10 चाप्य (for चक्र) V1 B1 D10 रणं च, B1 च विश्वं, B2 8 8 Dn1 n2 बल च, Dn8 रथ च, D2 T2 G4 परं च, D4 5 8 वर च (for चर च) —^c) D1-9 शमो (for यशो) V1 D8 बुद्धिमतिं, B1 8 'मति, B2 (marg) Dn1 n2 'मता, D5 10 'मति, T2 G4 'भूति (for 'मती) G2 3 तिथिश्च, M दृतिश्च (for स्थितिश्च) —^d) V1 B Dn D10 ये मुनयश्च, T2 G4 M मुनयो ये च (for 'यश्चैव)

50 T2 missing (cf v l 14) G2 om 50 (of v l 18) —^a) D4-9 T2 G4 M1-8 सिद्धिः, M4 सिद्धिं (for बुद्धिः) D4 om, T2 G4 मनसो V1 B Dn8 D4 10 M1-8 दर्शनेन (for 'ने च) D1-8 आधा

सिद्धिर्मनसो दर्शने च —^b) V1 B Dn D10 स्पर्शश्चाप्य, D5 स्पर्श सिद्धिः, T2 G4 M स्पर्शसिद्धिः, Madras ed स्वार्थोसिद्धिः (for स्पर्शे सिद्धिः) D4 om कर्मणां या च सिद्धिः D1-8 कर्मगुणा च, D5-9 'णां चैव, M4 'णा या च —^c) D4-9 कृषय (for ऊष्मपा) B2 om (hapl) सोमपाश्च —^d) B2 लेखा स्वयामास्, D1-8 मुख्या सौ(D1 सो)भ्यास्, D4-9 मुख्या सोमास्, D10 मुख्या देवास्, T2 G4 M मुख्या (T2 G4 रेखा) समास् (for लेखा सुयामास्)

51 T2 missing (cf v l 14) G2 om 51 (of v l 18) —^a) B2 damaged V1 B1 8-9 Dn D2 8 आभास्वरा, D5 7 9 T2 G4 आभास्वरा (for आभा') D1 8 दृष्टिपाश्च, D2 दृष्टं, D4-9 T2 G4 Madras ed दृष्टिः, Bom. ed Kumbh ed धूमं (for दृष्टि) —^b) T2 G4 वाचो D5 7 om वि B2 च निर्माण रताश्च, D4-9 कर्मणा वै शुभाश्च (for च मनोविरुद्धा) — D5 om (hapl) 51^c-52^d —^c) D1-8 10 शुभाश्च, D4-8 स्वर्गे हि (for शुद्धाश्च) V1 B1 2 4 5 Dn निर्माण (for निर्वाण-) B2 मनोविरुद्धाश्च**श्च देवा —^d) B2 [अ]थोष्टपाश्च (for आज्य) V1 स्पर्शशिना दर्शनेन आज्यपाश्च, D1-8 सर्वे सदादर्शिन आ', D4-8 स्पर्श सदादर्शन आ'

52 T2 missing (cf v l 14) G2 om 52 (cf v l 18) D5 om 52 (of v l 51) —^a) V1 B1 8 चित्ताज्जाता, B2 चित्ताघाता, B3 चित्तयतो, Dn1 चित्त घोता, Dn2 नित्यं घोता, Dn3 चित्ताज्जाता, D5 चित्ता गता, D1 8 चिन्तागता (for चिन्ता) —^b) D1-7 याश्चाप्यन्या (for ये चाप्यन्ये) T1 G4 या चाप्यन्या

सूक्ष्मं स्थूलं मृदु यच्चाप्यसूक्ष्मं
 सुखं दुःखं सुखदुःखान्तरं च ।
 सांख्यं योगं यत्पराणां पर च
 शर्वाज्ञातं विद्धि यत्कीर्तितं मे ॥ ५३
 तत्संभूता भूतकृतो वरेण्याः
 सर्वे देवा भुवनस्यास्य गोपाः ।
 आविश्येमां धरणीं येऽभ्यरक्ष-
 न्पुरातनीं तस्य देवस्य सृष्टिम् ॥ ५४
 विचिन्वन्तं मनसा तोष्टुवीमि
 किंचिच्चत्वं प्राणहेतोर्नतोऽस्मि ।

ददातु देवः स वरानिहेष्टा-
 नभिष्टुतो नः प्रभुरव्ययः सदा ॥ ५५
 इमं स्तवं संनियम्येन्द्रियाणि
 शुचिर्भूत्वा यः पुरुषः पठेत् ।
 अमग्नयोगो नियतोऽद्भुतमेकं
 स प्राप्नुयादश्वमेधे फलं यत् ॥ ५६
 वेदान्कृत्स्नान्ब्राह्मणः प्राप्नुयाच्च
 जयेद्राजा पृथिवीं चापि कृत्स्नाम् ।
 वैश्यो लाभं प्राप्नुयान्नैपुणं च
 शूद्रो गतिं प्रेत्य तथा सुखं च ॥ ५७

देवता आजमीड — ^a) V₁ B Dn D₁₀ यक्षास्तथा चा
 (Dn₃ तथा यक्षाश्चा)रणपत्तगाश्च (B₃ छा), T₂ G₄
 क्रमास्तथा पत्तगाचारणाश्च

53 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 53 (cf
 v l 18) — ^a) V₁ B₂ s Dn₃ D₁₀ स्थूल सूक्ष्म,
 B₁ s s Dn₁ n₂ D₁₋₉ स्थूल सूक्ष्म (by transp) V₁ B
 Dn om यच् D₁₀ T₂ G₄ [अ]तिसूक्ष्म (for [अ]प्य)
 — ^b) D₁₋₈ s s to transp सुखं and दुःखं D₅ दुःख-
 (for सुख) V₁ B Dn दुःख सुखं दुःख (V₁ om
 दुःख)मनतर च — ^c) B₂ s D₁₀ सांख्य योगो, D₁
 सौम्य योग, D₂ s सोम्य योग्य, T₂ G₄ सांख्यं च
 योगो, M₄ सांख्या योगा (for सांख्य योगं) Dn₃
 D₁₋₉ तत् (for यत्) B₁ om पर च — ^d) B₂
 damaged, D₁ s ज्ञातं (for ज्ञातं) D₁₋₉ कीर्तितं च,
 M किंचिदेतत्

54 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 54 (cf
 v l 18) — ^a) D₁ s यत्संभूता B₂ om भूत T₂
 G₄ M भूता (for -कृतो) — ^b) T₂ G₄ M पूर्वं (for
 सर्वं) D₁ वेदा (for देवा) D₅ प्र, D₈₋₉ om
 (for [अ]स्य) — ^c) T₂ G₄ M ह (T₂ G₄ ह)रिणीं
 (for धरणीं) — ^d) T₂ G₄ पुरातनाम्, M तना (for
 तनीं)

55 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 55 (cf
 v l 18) — ^a) D₁₀ सन्नवीमि (for तोष्टु) V₁ Dn₁ n₂
 विचिन्व (Dn₃ क्ष वस्तपसा (V₁ सां) तत्स्थवीय, B
 न्वस्तपसा तुष्टुवीरन्; Dn₈ न्वत तपसां तुष्टुवीरन्, D₁₋₉
 न्वत चेतसा वो ध्रुवीमि; D₁₋₉ न्वत चेत (D₈ तेज)सा

तोष्टुवीम, T₂ G₄ त वै प्रभु मनसा तोषयामि, M किंचि
 चरव मनसा तोष्टुमश्च — ^b) M₁₋₈ नता स्म (for
 नतोऽस्मि) T₂ G₄ M₁ किं ते त्वत्त प्राणहेतोर्नता स्म
 — ^c) D₁₋₉ ददाति (for तु) B₁ वराभिर्दिष्टान्, B₅
 निवेष्टान् (for निहेष्टान्) — ^d) B₁ [s]न्या, T₂ G₄
 य (for न)

56 T₈ missing (cf v l 14) G₂ om 56 (cf
 v l 18) — ^a) V₁ B Dn D₁₀ सं (D₁₀ om स)-
 नियतैन्द्रियश्च (B₁ य सन्) (for म्येन्द्रियाणि) — ^b)
 V₁ B Dn D₁₀ transp शुचिर् and भूत्वा D₁₋₉
 transp य and पुरुष D₁₋₉ सदा पठेत् (for पठेत्)
 — ^c) B₄ -योगैर् (for -योगो) Dn₁ n₂ मासम्, T₂
 G₄ शब्दम् (for ऋदम्) — ^d) V₁ B₅ Dn₁ n₂ D₂ s 10
 T₂ G₄ M₄ स (for स) D₅ चाप्नुयाद् (for प्राप्नु)
 B₁ s s अश्वमखे (for मेधे)

57 T₈ missing (cf v l 14) — ^a) V₁ देवान्स
 कृद्, T₂ G₄ वेदान्कृत्स्नं (for कृत्स्नान्) V₁ B
 Dn₁ n₂ D₅ 10 T₂ G₄ तु (for च) — ^b) D₁ 4-9
 T₂ G₄ प्राप्य (for चापि) V₁ B Dn जयेष्टुप पार्थ
 महीं च कृत्स्नां — ^c) M लाभान् (for लाभ) T₂
 G₄ वै धन (for नैपुण) D₁₋₉ हि (for च) — ^d)
 D₁₋₈ T₂ G₄ प्राप्य तथा, D₁₀ प्राप्नुयाद् (for प्रेत्य तथा)
 T₂ G₄ गतिं (for सुखं) D₈ om च

58 T₈ missing (cf v l 14) M om 58-59
 — ^a) D₁₀ G₂ इद (for इम) D₁ 8-9 T₂ G₄
 शुत्वा (for कृत्वा) — ^b) D₁ s क्रियते; D₈₋₉ ध्रियते
 (for दधिरे) D₁₋₈ रुद्राय विभवे नमः — ^c) D₁₀

स्तवराजमिमं कृत्वा रुद्राय दधिरे मनः ।
सर्वदोषापहं पुण्यं पवित्रं च यशस्विनम् ॥ ५८

यावन्त्यस्य शरीरेषु रोमकूपाणि भारत ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति मानवः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं सहधर्मेति प्रोच्यते भरतर्षभ ।
पाणिग्रहणकाले तु स्त्रीणामेतत्कथं स्मृतम् ॥ १
आर्ष एष भवेद्धर्मः प्राजापत्योऽथ वासुरः ।
यदेतत्सहधर्मेति पूर्वमुक्तं महर्षिभिः ॥ २
संदेहः सुमहानेष विरुद्ध इति मे मतिः ।

इह यः सहधर्मो वै प्रेत्यायं विहितः क्व नु ॥ ३
स्वर्गे मृतानां भवति सहधर्मः पितामह ।
पूर्वमेकस्तु त्रियते क्व चैकस्तिष्ठते वद ॥ ४
नानाकर्मफलोपेता नानाकर्मनिवासिनः ।
नानानिरयनिष्ठान्ता मानुषा बहवो यदा ॥ ५
अनुताः स्त्रिय इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति ।

नाम (for पुण्यं) — ^a) Dn1. n2 यशस्विन, D1-4 ६-९
स्वि च, D10 T2 G2 4 स्कर (for स्विनम्)

59 Ts missing (cf v 1 14) M om 59 (cf.
v 1 58) — ^a) V1 B Dn1. n8 T1 G1 8 शरीरे तु,
D5 रेस्य (for रेपु) — G2 om 59^{ad} — ^c) V1
B2 4 5 Dn D2 तावत्सुद (for तावद्वर्षं) — ^d) D2
स्वर्गं D2 8 तिष्ठति (for वसति) Dn1 माधव, D1
भारत (for मानव)

Colophon missing in Ts — Parvan name V1
B1-4 Dn8 D1-3 ज्ञाति — Sub-parvan V1 B Dn
D1-8 5 10 दानधर्म — Adhy name V1 B1 2 4 5
Dn D1-8 मेघवाहनपर्व, D1-8 ईश्वरमाहात्म्य, M पुत्रानु-
शासन — Adhy no (figures, words or both) V1
Dn1 18 (as in text), D5 16, D1 9 15, D10 17,
T2 G2 4 50, M 39 — Sloka no Dn1 82

19

This adhy is missing in Ts (cf v 1 13
18 14)

1 T1 om the ref — ^a) Dn1 साह-; D1 9 सर्व
(for सह) T1 सधेन (for धर्मेति) — ^c) D1 8 4.
६ १ ९ कालेषु (for काले तु) — ^d) D1-8 कथ भवेत्,
D10 विधीयते (for कथ स्मृतम्)

2 ^a) B1 2 D2-6 10 G2 M4 एव (for एष) — ^b)
B4 om (hapl ?) from प्राजापत्यो up to सहधर्मो (in
3^o) D1-7 ९ तथा (for स्य वा) — ^c) B8 सर्व-
(for सह-) — ^d) D10 पूर्वमुक्तो (for मुक्तं)

3 B4 om up to सहधर्मो (in 3^o) (cf. v 1 2)
— ^a) D10 तु (for सु) — ^b) D1-8 विरुद्ध इव मे मत
— T1 om 3^{ad} — ^c) D1 4-7 ९ [अ]य (for य)
Dn1 T2 G2 4 सर्व (for सह-) D2 8 इहाय विहितो
धर्मः, G1 इह य सर्वधर्मेति — ^d) G प्रेत्य यो, M1 4
प्रत्ययं (for प्रेत्यायं) M विहित (for त) B4 कृत,
D8 10 क्रतु, D4-7 ९ कुत (for क तु)

4 ^a) V1 B2-5 Dn2 n8 D8 10 स्वर्गो (for स्वर्गे)
D8 4 ६ १ ९ स्थि (D8 तु) ताना (for मृ) — ^b) B8
सह धर्मे (for सहधर्म) — ^c) D1-3 च (for तु)
D4-7 ९ पूर्वमेकस्य मृत्यु स्यात्, S (Ts missing) स्य
त्रियत — ^d) B2 8 Dn8 क्व चैकस्, D1-8 त्व (D1 अ)
परस्, G4 क्व चैतत् (for क्व चैकस्) D1-3 [5]नय,
T1 तदा (for वद)

5 ^a) V1 B Dn D8 10 नाना (B8 मनो) धर्म (for
नानाकर्म) M1-3 क्का लोके (for फलोपेता) — ^b)
B1 धर्म, T1 स्थान (for कर्म-) - V1 B1 4 Dn
D8 10 निवासिता, B8 निवेदिता (for निवासिन)
— ^c) Dn8 नियम (for निरय) G1 4 4 निष्ठानां
(for निष्ठान्ता) — ^d) B8 D1-7 ९ मानवा, D2 8 T1
मानुष्या (for मानुषा) V1 T2 G2 यया (for यदा).

यदानृताः स्त्रियस्तात सहधर्मः कुतः स्मृतः ॥ ६
 अनृताः स्त्रिय इत्येवं वेदेष्वपि हि पठ्यते ।
 धर्मोऽयं पौर्विकी संज्ञा उपचारः क्रियाविधिः ॥ ७
 गह्वरं प्रतिभात्येतन्मम चिन्तयतोऽनिशम् ।
 निःसंदेहमिदं सर्वं पितामह यथा श्रुतिः ॥ ८
 यदेतद्यादृशं चैतद्यथा चैतत्प्रवर्तितम् ।
 निखिलेन महाप्राज्ञ भवानेतद्वीतु मे ॥ ९
 भीष्म उवाच ।
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

अष्टावक्रस्य संवादं दिशया सह भारत ॥ १०
 निवेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः ।
 ऋपेरथ वदान्यस्य कन्यां वव्रे महात्मनः ॥ ११
 सुप्रभां नाम वै नाम्ना रूपेणाप्रतिमां भुवि ।
 गुणप्रबर्हा शीलेन सार्धं चारित्रशोभनाम् ॥ १२
 सा तस्य दृष्ट्वैव मनो जहार शुभलोचना ।
 वनराजी यथा चित्रा वसन्ते कुसुमाचिता ॥ १३
 ऋपिस्तमाह देया मे सुता तुभ्यं शृणुष्व मे ।
 गच्छ तावदिशं पुण्यामुत्तरां द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४

6 ^a) D₁ ६ १ ० किं वानृता य इत्येव (D₁ 'व); T₁ corrupt — ^b) T₁ सूत्रकाराद्युपस्मृति — G om 6^{cd} — ^c) D₈ इति (for तात) D₁ २ सदानृता स्त्रिय इति — ^d) D₁ २ गृहधर्म (for सह) D₁ om., D₈ ६ तत (for स्मृत) T₁ सर्वधर्मः क तु स्मृत

7 ^a) G₁ [ए]व (for [ए]व) — ^c) B₂ partly damaged D₁-६ ९ ० [स]पि, G य (for स्य) V₁ B Dn पूर्विका, D₁ पौर्विका, D₈ पौर्विकी, T₂ G M पौ (G₂ पू)र्विको (for पौर्विकी) S (T₂ missing) दृष्ट (for संज्ञा) — ^d) D₁-९ T₁ उपचार

8 ^a) T₁ गहन (for गह्वर) — ^b) B₈ D₂ २ मृश (for अनिशम्) — ^c) D₈ निःसंदेहम् (for हम्) B₈ Dn₈ D₁ ६ १ ० १० M हम् (for हर्द) — ^d) T₁ कृत्वा मम (for पितामह) V₁ D₈ S (T₂ missing) श्रुत यथा, Bom ed यथाश्रुति

9 T₁ om 9^{ab} — ^a) Dn₁ n₂ D₂ २ यदेतद्, T₂ G यथा तद्, M यथैतद् (for यदेतद्) Dn₈ वै*; D₁-९ चैव, T₂ G₁ २ ४ M₁ वै तद् (for चैतद्) — ^b) Dn₈ G₂ वै तद् (for चैतद्) D₁ ६-९ T₂ G₁ २ ४ प्रकीर्तित (for प्रव) — ^c) M₁ अखिलेन (for नि) L₁ महाप्राज्ञ, D₁-९ भाग (for प्राज्ञ) — ^d) B₈ एवीमि ते (for तु मे)

10 B₂ partly damaged for 10^{cd} — ^d) D₁ ६ निशया (for दि) B₈ भार्यया (for भारत) D₂ २ दिशा सह महामते

11 ^a) Dn₈ कामस्य, D₁-९ कामोय (for कामस्तु) D₁₀ निवेष्टुकामस्तु सुनिर् — ^b) S (T₂ missing) दृष्टा वक्रो T₁ २ G महामना (for तपा) — D₈ om (hapl.) 11^c-13^d — ^d) B Dn D₁₀ वव्रे कन्या (by

transp) D₁-१ युधिष्ठिर (for महात्मन)

12 D₈ om 12 (cf v 1 11) — ^a) V₁ B₄ D₁ ६ १ सुप्रभा; D₂ २ प्रसम (for सुप्रभा) — ^b) B₄ D₂-१ १० [अ]प्रतिमा (for 'मां) — ^c) V₁ B₄ २ Dn₁ D₂ ६ १० प्रभाव, B₁ Dn₈ प्रभव, B₂ प्रबर्ह, B₈ प्रहर्ष, D₁ ६-८ प्रबर्हा, T₂ प्रभावां, G₁ २ ४ प्रवाहा (for प्रबर्हा) — ^d) D₁-२ २-२ भूषणां, D₄ भूषण (for शोभनाम्) V₁ B Dn D₁₀ चारित्रेण च शोभना

13 D₈ om 13 (cf v 1 11) — ^a) D₁₀ मासस्य (for सा तस्य) D₁ ६ दृष्ट्वैव, M₁ दृष्ट्वैव (for दृष्ट्वैव) T₁ G सा तस्यर्षेर्मनो दृष्टा — T₁ om 13^{cd} — ^c) T₂ G₁ २ ४ M₁ वनराजिर् — ^d) B₂ partly damaged B₈ वासंती (for वसन्ते) B₈ कुसुमान्विता, D₂ 'रिता (for चिता)

14 B₂ partly damaged for 14^{ab} — ^a) G₁ तद् (for तम्) — ^b) V₁ B Dn D₁₀ हि तच्छृणु, M₁-२ शृणुष्व वै (for 'व मे) — After 14^{ab}, D₁₀ S (T₂ missing) ins

190* अनन्यस्त्रीजन प्राज्ञो ह्यप्रवासी प्रियंवद ।
 सुरूप संमतो वीर शीलवान्भोगभुक्शुचि ।
 वारानुमतयज्ञश्च सुनक्षत्रामथोद्धते ।
 सभृत्य स्वजनोपेत इह प्रेत्य च मोदते ।

[(L 2) G₁ damaged T₁ M₁ धीर (for वीर) T₁ माग्यभुक्, M₂ ४ भोगवाभू (for 'भुक्) — (L 3) M₁ [उ]द्धत् (for 'हेत्) T₁ पाणिग्रहणमहेति (for the post half) — T₁ om line 4 — (L 4) M₁ सभृत्य M₂ २ सभृत्यस्वजनो दारिर् (for the prior half)] — ^d) G₁ damaged M₁ द्रक्ष्यते (for 'से)

अष्टावक्र उवाच ।

किं द्रष्टव्यं मया तत्र वक्तुमर्हति मे भवान् ।

तथेदानीं मया कार्यं यथा वक्ष्यति मां भवान् ॥ १५

वदान्य उवाच ।

धनदं समतिक्रम्य हिमवन्तं तथैव च ।

रुद्रस्यायतनं दृष्ट्वा सिद्धचारणसेवितम् ॥ १६

प्रहृष्टैः पार्षदैर्जुष्टं नृत्यद्भिर्विविधाननैः ।

दिव्याङ्गरागैः पैशाचैर्वन्यैर्नानाविधैस्तथा ॥ १७

पाणितालसतालैश्च शम्पातालैः समैस्तथा ।

संप्रहृष्टैः प्रनृत्यद्भिः शर्वस्तत्र निषेव्यते ॥ १८

इष्टं किल गिरौ स्थानं तदिव्यमनुशुश्रुम ।

नित्यं संनिहितो देवस्तथा पारिषदाः शुभाः ॥ १९

तत्र देव्या तपस्तप्तं शंकरार्थं सुदुश्चरम् ।

अतस्तदिष्टं देवस्य तथोभाया इति श्रुतिः ॥ २०

तत्र कूपो महान्पार्श्वे देवस्योत्तरतस्तथा ।

ऋतवः कालरात्रिश्च ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ २१

सर्वे देवमुपासन्ते रूपिणः किल तत्र ह ।

तदतिक्रम्य भवनं त्वया यातव्यमेव हि ॥ २२

ततो नीलं वनोद्देशं द्रक्ष्यसे मेघसंनिभम् ।

रमणीयं मनोग्राहि तत्र द्रक्ष्यसि वै स्त्रियम् ॥ २३

तपस्विनीं महाभागां वृद्धां दीक्षामनुष्ठिताम् ।

द्रष्टव्या सा त्वया तत्र संपूज्या चैव यत्नतः ॥ २४

15 T1 om the ref G1 damaged —^a) D4-9 द्रष्टव्यं किं (by transp) —^b) V1 D1 8 8 अर्हति (for 'ति) D4-9 वै (for मे) D2 8 तद्वान्वक्तुमर्हति —^c) B1 D1 8 यथा (for तथा) —^d) D5 तथा (for यथा) D7 वक्ष्यसि (for 'ति) D4-10 M4 मे, G2-4 M2 8 मा (for मा)

16 Dn1 T2 om the ref G1 8 4 ऋषिर् (for वदान्य) —^a) T1 हिमवतमतिक्रम्य —^b) V1 B Dn D10 च पर्वत (for तथैव च) T1 शैल कैलासमेव च — T1 om 16^{cd}

17 ^a) V1 B Dn D10 स D6 9 om, D7 सु (for प्र-) M1 जुष्टैर् D1-4 T1 G हृष्टै पारिष (D1 सपार्षदैर्जुष्ट —^b) D1 6 विविधाननै (for 'ननै) — B2 damaged for 17^{cd} —^d) V1 B1 4 Dn D5 10 G2 अन्यैर्, B3 5 चाद्यैर् D2 8 धन्यैर् (for व) V1 B1 8 Dn प्रभो (for तथा)

18 T1 om (hapl) 18^{ab} —^a) D4-9 पादताल (for पाणि) V1 B1 सुतालैश्च D10 सनानैश्च (for सतालैश्च) —^b) B1 5 सपानालै, B2 Dn1 ns शेषा, B3 साम्या, B1 सम, D10 सपाताल- (for शम्पा तालै) D1-9 शपा (D1 शम्पा) तालस्वनैस्तथा (D4-9 'रपि) —^d) D1-9 निषेवते, T1 प्रसीदति (for निषेव्यते)

19 ^a) D7 दृष्ट (for इष्ट) D4-9 गिरि, T1 2 G1 8 4 M1-3 गिरि (for गिरौ) —^b) D4-9 T2 3 G M1 4 शुश्रुम V1 B Dn D10 तदिव्यमिति शुश्रुम

— T1 om 19^{cd} —^c) D5 7 स (for स) —^d) V1 B D5 10 ते पार्षदा, D4 ते पारिषदा (hyper metric) (for पारिषदा) D2 स्मृता (for शुभा) Dn तथा ते पार्षदा स्मृता

20 ^a) G1 8 4 अत्र (for तत्र) —^b) B1 सुदुस्तर, B4 D4-7 G2 ऋक्ष (for 'श्चरम्) —^c) B3 चादिष्ट (for त) S (T3 missing) तथैतदि (T1 'देतदि; G1 'थैव दि) द्र देवस्य

21 ^a) B2 damaged T2 G तत कोपो, M तत कूपो (for तत्र कूपो) D4-9 महा (for महान्) V1 Dn पूर्वे तत्र महापार्श्वे, B1 8 5 D10 तत्र पूर्वे (B3 देवे) महा (B3 'ही) पार्श्वे

22 ^a) D1-9 सर्व (for सर्वे) M1-8 उपासति V1 B Dn D10 देव चोपासते सर्वे (D10 शर्व) —^b) D6 M1-8 रूपिण (for 'ण) D2 8 तत्र (for किल) D1-9 G2 वै (for ह) —^c) T1 भगवत् (for भवनं) —^d) T2 गन्तव्यम् (for या)

23 ^a) D4 T1 तत्र (for ततो) D5 T1 M1-3 नील- (for नील) —^b) S (T3 missing) नील (for मेघ) —^c) M1-3 यत्र (for तत्र) V1 B Dn वै द्र (Dn1 ई) द्रक्ष्यसे (for द्रक्ष्यसि वै) T1 प्रिया (for स्त्रियम्)

24 ^a) B3 द्रक्ष्यस्यारात्रया तत्र —^d) T1 वै प्र (for चैव) D5 तत्तत (for यत्नत)

25 ^a) T1 G1 2 2 वन्य; G2 वृत्तम् (for 'वृत्तस्य) M1-8 अनुज्ञातो निवृत्तश्च —^c) Dn1 य एष (for

तां दृष्ट्वा विनिवृत्तस्त्वं ततः पाणिं ग्रहीष्यसि ।

यद्येष समयः सत्यः साध्यतां तत्र गम्यताम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥

२०

अष्टावक्र उवाच ।

तथास्तु साधयिष्यामि तत्र यास्याम्यसंशयम् ।
यत्र त्वं वदसे साधो भवान्भवतु सत्यवाक् ॥ १

भीष्म उवाच ।

ततोऽगच्छत्स भगवानुत्तरामुत्तमां दिशम् ।
हिमवन्तं गिरिश्रेष्ठं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २
स गत्वा द्विजशार्दूलो हिमवन्तं महागिरिम् ।

अभ्यगच्छन्नदीं पुण्यां बाहुदां धर्मदायिनीम् ॥ ३
अशोके विमले तीर्थे स्नात्वा तर्प्य च देवताः ।
तत्र वासाय शयने कौश्ये सुखमुवास ह ॥ ४
ततो राज्ञ्यां व्यतीतायां प्रातरुत्थाय स द्विजः ।
स्नात्वा प्रादुश्चकारार्घिं हुत्वा चैव विधानतः ॥ ५
रुद्राणीकूपमासाद्य हृदे तत्र समाश्रयत् ।
विश्रान्तश्च समुत्थाय कैलासममितो ययौ ॥ ६

यद्येष) V₁ Dn सर्वं, B₁ : T₂ G M₁ सत्यं, D₁₀
तत्र (for सत्यं) —^a) S (T₂ missing) साध्यते (for
"तो") D₁₋₉ साध्यतां गम्यतामिति

Colophon missing in T₂, om in V₁ B₁ : Dn
D₁ 10 — Parvan name B₁ शक्ति — Sub-parvan
B₂₋₅ D₂ M वानधर्म — Adhy name B₂ : D₂₋₉
अष्टावक्रदिव्यसंवाद, T₂ स[ह]धर्मोपाख्यानं, M दिगष्टावक्र-
संवादे कन्यावरणं — Adhy no (figures, words or
both) D₂ 17, D₂ 7 : 16, T₁ M 45, T₂ G₂ 4
51, G₁ : 46 — Śloka no Dn₁ 23, D₂ 25

20

1 T₂ missing up to विशोता (in 20⁵) (cf. v 1
13 18 14) —^a) D₂ : तथा तु, T₁ ततस्तु, T₂
G₁ : s M तथा तत् (for तथास्तु) —^b) D₁₋₈ [अ]ह
मुने (for [अ]मशयम्) —^c) Dn₁ D₂ साध्ये (for
साधो) —^d) D₁₀ भवति (for तु) T₁ : G₂ सत्यवान्
(for वाह)

2 T₂ missing (cf. v 1 1) T₂ G M₁ om the
ref —^b) B (except B₂) Dn₁ n₂ D₁ T₂ G उत्तरां
(for मा) D₂ : उत्तरा दिशमुत्तमां, D₄₋₉ त्वरावानु
त्तरां दिशः M उत्तमानुत्तरां दिशं —^c) D₁₀ हरिश्रेष्ठ
(for नि)

3 T₂ missing (cf. v 1 1) —^b) D₂ गिरिप्रसु
(for महागिरिम्) —^c) D₁ अत्यगच्छन्, T₂ G₁ : s
अध्य (for अभ्य) —^d) D₂ बाहुधा (for बाहुदा)
V₁ धर्ममालिनी, B₂ सर्वदायिनी, Dn D₂ धर्मशालिनी,
D₂ चारिणी, T₁ : G पुण्यदायि (T₁ 'वाहि'नी (for
धर्म'))

4 T₂ missing (cf. v 1 1) —^b) B₂ D₁₋₅ : s
G₂ सतर्प्य, Dn₁ n₂ D₂ 7 वै तर्प्य, T₁ तस्यां स, M₁
[अ]तर्प्यत (for तर्प्य च) —^c) T₂ G M ततो (for
तत्र) D₁₀ स मुनि (for शयने) T₁ संतर्प्य तत्र
वासार्थं —^d) Dn₁ n₂ T₂ G M कौश्ये, Dn₂ कौश्ये,
D₂ कौश्ये, T₁ काले (for कौश्ये) D₁₀ मर्दि दध्ने
महामना

5 T₂ missing (cf. v 1 1) —^a) D₂ : तत्र
(for ततो) —^b) D₁₋₉ : s वै (for स) —^c)
T₁ M₁₋₈ प्रातश्चकार (for प्राहु) D₄₋₉ [अ]य (for
[अ]ग्नि) —^d) B₂ Dn₁ n₂ स्तुत्वा (for हुत्वा) V₁
B Dn चैनं, D₂ : चैव; D₄₋₉ [अ]ग्नि च (for चैव)
V₁ B₂ Dn₁ n₂ D₁₀ प्रधानतः (for वि)

6 T₂ missing (cf. v 1 1) T₁ om 6^{ab} —^a)
V₁ B₁ : s Dn₂ हृदम्, B₂ D₁₀ रुद्रम्, D₁ : s
रूपम् (for कूपम्) Dn₁ n₂ रुद्राणीं रुद्रमासाय —^b)
B₂ समाश्रयत् (for श्रयत्) —^c) D₂ : स (for च)
G₂ समुद्रश्च (for समुत्थाय) —^d) D₂ : कैलासा-

सोऽपश्यत्काञ्चनद्वारं दीप्यमानमिव श्रिया ।
 मन्दाकिनीं च नलिनीं धनदस्य महात्मनः ॥ ७
 अथ ते राक्षसाः सर्वे येऽभिरक्षन्ति पद्मिनीम् ।
 प्रत्युत्थिता भगवन्तं मणिभद्रपुरोगमाः ॥ ८
 स तान्प्रत्यर्चयामास राक्षसान्भीमविक्रमान् ।
 निवेदयत् मां क्षिप्रं धनदायेति चाब्रवीत् ॥ ९
 ते राक्षसास्तदा राजन्भगवन्तमथाब्रुवन् ।
 असौ वैश्रवणो राजा स्वयमायाति तेऽन्तिकम् ॥ १०
 विदितो भगवानस्य कार्यमागमने च यत् ।
 पश्यैनं त्वं महाभागं ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ११
 ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् ।

विधिवत्कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥ १२
 सुखं प्राप्तो भवान्कच्चित्किं वा मत्तश्चिकीर्षसि ।
 ब्रूहि सर्वं करिष्यामि यन्मां त्वं वक्ष्यसि द्विज ॥ १३
 भवनं प्रविश त्वं मे यथाकामं द्विजोत्तम ।
 सत्कृतः कृतकार्यश्च भवान्यास्यत्यविघ्नतः ॥ १४
 प्राविशद्भवनं स्वं वै गृहीत्वा तं द्विजोत्तमम् ।
 आसनं स्वं ददौ चैव पाद्यमर्घ्यं तथैव च ॥ १५
 अथोपविष्टयोस्तत्र मणिभद्रपुरोगमाः ।
 निषेदुस्तत्र कौबेरा यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ १६
 ततस्तेषां निषण्णानां धनदो वाक्यमब्रवीत् ।
 भवच्छन्दं समाज्ञाय नृत्येरन्नप्सरोगणाः ॥ १७

भिमुखो ययौ

7 Ts missing (cf v l 1) —^a) V1 B (except B4) Dn1 D2 4 9 काचन (for 'न-') —^b) S (Ts missing) पुरं दीप्तम् (for दीप्यमानम्)

8 Ts missing (cf v l 1) —^b) T1 पृते, T4 G ये ता (for येऽभि) V1 B1 D4 9 रक्ष्यति (for रक्षन्ति) —^c) D1-9 भगवतो (for 'वन्त') D10 S (Ts missing) अष्टु (D10 प्रत्युत्थिता भोगवन्तो —^d) B2 8 5 D6 10 S (except G2, Ts missing) मणिभद्र

9 Ts missing (cf v l 1) —^c) M मा (for मां) —^d) D2 8 [अ]थ (for च)

10 Ts missing (cf v l 1) —^a) B8 8 Dn D2 8 10 T1 8 G तथा (for तत्रा) —^b) D8 तथा, D4 तदा (for अथ)

11 Ts missing (cf v l 1) —^a) D2 यस्य (for अय्य) —^b) V1 B Dn आगमनस्य (for 'ने च') —^c) T1 8 G च (for त्वं) D1 8 5 8-10 T1 M1 4 महाभाग, D2 'राज (for 'भाग)

12 Ts missing (cf v l 1) D6 om 12^a-13^b —^a) T1 प्रेत्य (for स्येत्य) —^b) D2 8 त्वष्टावक्रम (for अष्ट) —^c) G1 दृष्ट्वा (for पृष्ट्वा) —^d) T4 G ब्राह्मणम् (for ब्रह्मर्षिम्)

13 Ts missing (cf v l 1) D6 om 13^a (cf v l 12) —^a) B1 8 भगवान् (hypermetric) (for

भवान्) B1-8 कश्चित्, Dn8 ब्रूहि, T1 8 G M1 किञ्चित् (for कश्चित्) D1-8 7-9 सुखं प्राप्तोऽसि भगवन्, D4 सुखं प्राप्त भगवन् (submetric) —^b) D4 T1 (inf lin as in text) चिकीर्षति —^d) V1 B Dn D5 8 10 T2 M8 वक्ष्यसि वै, D8 T1 G2 4 M1 8 4 त्वं वक्ष्यसे (for त्वं वक्ष्यसि) G1 धर्मास्त्व वक्ष्यसे द्विज

14 Ts missing (cf v l 1) D2 om 14^a —^b) D1 यथाकामो —^c) D10 om (hapl ?) 14^c-15^b —^c) V1 कार्यस्य, D1-9 कृत्यश्च (for 'कार्यश्च') —^d) T4 G यास्यतु (for यास्यति) D8 [अ]विघ्नित (for 'घ्नत')

15 Ts missing (cf v l 1) D10 om 15^a (cf v l 14) —^a) M4 स (for स्व) Dn3 D1 9 T2 G8 4 M1-8 स, D1-8 च, T1 तु, G2 सद्, M4 स्वं (for वै) —^c) D1-9 ददात् (for ददौ) —^d) D8 अर्घं (for अर्घ्यं)

16 Ts missing (cf v l 1) Before 16, D7 ins अष्टावक्र उवाच T1 om 16^a —^b) V1 B1 8 5 D4 9 10 S (T1 om, Ts missing) मणिभद्र (for मणि) —^c) T1 M निषेतुस् (for निषेदुस्) D5 कौशेये (for कौबेरा) —^d) G1 damaged V1 B1-4 Dn D10 किंनरा (for 'राक्षसा) B1 यक्षराक्षसकिंनरा

17 Ts missing (cf v l 1) G1 damaged —^a) T1 तत्र (for ततस्) —^c) T1 om 17^a —^c) D6 भव च्छन्द, G2 भवमक (for 'च्छन्द') —^d) D1-8 वा (D2 व) रयोपित, D1-8 T2 G2-4 M पुंश्चरीरिह (G2 यया) (for अप्सरोगणा)

आतिथ्यं परमं कार्यं शुश्रूषा भवतस्तथा ।
 संवर्ततामिद्युवाच मुनिर्मधुरया गिरा ॥ १८
 अथोर्वरा मिश्रकेशी रम्भा चैवोर्वशी तथा ।
 अलम्बुसा घृताची च चित्रा चित्राङ्गदा रुचिः ॥ १९
 मनोहरा सुकेशी च सुमुखी हासिनी प्रभा ।
 विद्युता प्रशमा दान्ता विद्योता रतिरेव च ॥ २०
 एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रनृत्ताप्सरसः शुभाः ।
 अवादन्यश्च गन्धर्वा वाद्यानि विविधानि च ॥ २१
 अथ प्रवृत्ते गान्धर्वे दिव्ये ऋषिरुपावसत् ।

दिव्यं संवत्सरं तत्र रमन्वै सुमहातपाः ॥ २२
 ततो वैश्रवणो राजा भगवन्तमुवाच ह ।
 साग्रः संवत्सरो यातस्त्व विप्रेह पश्यतः ॥ २३
 हार्योऽयं विषयो ब्रह्मन्गान्धर्वो नाम नामतः ।
 छन्दतो वर्ततां विप्र यथा वदति वा भवान् ॥ २४
 अतिथिः पूजनीयस्त्वभिदं च भवतो गृहम् ।
 सर्वमाज्ञाप्यतामाशु परवन्तो वयं त्वयि ॥ २५
 अथ वैश्रवणं प्रीतो भगवान्प्रत्यभाषत ।
 अर्चितोऽसि यथान्यायं गमिष्यामि घनेश्वर ॥ २६

18 Ts missing (of v l 1) G1 damaged —^a)
 D2 s भवतः (for परम) D2 कार्ये (for कार्य)
 —^b) D2 s परमा (for भवतस्) —^c) D10 प्र (for
 सं) —^d) G2 मध्यमया (for मधुरया)

19 Ts missing (of v l 1) —^a) B2 s [उ]र्वशी;
 S (Ts missing) [अ]प्सरस (for [उ]र्वरा) D4-s om
 (hapl) from मिश्रकेशी up to मनोहरा (in 20^a) —^b)
 B2 s D10 रम्भा वै मेनका तथा —^c) V1 B Dn अल
 बुसा (Dn1 'शा) —^d) D1 om; D2 तथा (for
 चित्रा) D1 s [अ]रुणा; D2 1-9 रुची, T1 शुभा;
 T2 G शुचि (for रुचि)

20 Ts missing up to विद्योता (in 20^d) (of
 v l 1) D4-s om मनोहरा (in 20^a) (of v l
 19) —^b) D1-7 s सुमुखा (D2 ख्या) (for सुमुखी)
 B2 हासिनी, Dn1 हासिन, G2 भासिनी (for हा)
 B2 तथा (for प्रभा) —^c) D2 विद्युदा (for 'ता)
 V1 Dn1 ns प्रशमी (for मा) D1-s विद्युदाश्रम-
 मोदा च; D2 'दाश्रये मोदांता (sic), D2 6 s 'दाश्रयमो
 दांता (sic), D1 'दाश्रयमो दांता (sic), S (Ts missing)
 विद्युत्प्रभा शमा (G2 'भामुखा) दाता —^d) D1-s वरुणा;
 D1-7 s रंभाना (D2 'ता), D2 रंभा वै, T1 s G1 s s
 M1 रताना, G2 रतिका, M1-s रमिका (for विद्योता)
 B1 सुतिर् (for रतिर्)

21 ^a) B2 च या बह्व्य, T1 तथा बह्व्य, T2 s G
 च बह्व्यश्च (for च वै बह्व्य) —^b) D2 s ननृतुर्वार
 योपित, D1-s प्रवराप्सरसस्तथा, D10 नृत्यश्चप्सरसा
 गणा —^c) B2 damaged D2 s T1 अवादन्यं
 गधर्वा

22 ^a) T1 गधर्वे (for गान्धर्वे) —^b) D1 4-9

S सर्षिर्, D2 s मुनिर् (for ऋषिर्) V1 Dn8 उपा
 गमत्, B1 s s Dn1 ns D2 4-8 T1 s 'विशत्; D2
 'वृत्ते (for 'वसत्) D10 दिव्यश्चर्षिरुवास तत् —^d)
 om 22^a-24^b —^d) V1 B Dn [अ]रुमत्तैष, D4-s
 व्यरमत्स, D1-s विरमत्स, D10 रमते स, T1 [अ]पश्यत्स
 (for रमन्वै सु)

23 D1 om 23 (of v l 23) V1 om 23-25.
 —^a) D2 s अथ (for ततो) D2 om राजा. —^b)
 D1 s च (for ह) —^c) D2 corrupt for 23^a —^c)
 D2 साग्र, T1 साग्र (for साग्र) Dn D4-10 T M1 s s
 जातस् (for या) —^d) D10 विप्रेह (for विप्रेह)
 Dn विप्रेह तव पश्यत

24 D1 om 24^{ab} (of v l 22) V1 om. 24⁻
 (of v l 23) B1 om (hapl. ?) 24^a-31^b —^a)
 T2 s G M1 s हारी (for हार्यो) D2-s [s]स्माक (for
 ब्रह्मन्) —^b) D2 s s G2 M1 गंधर्वो (for गान्धर्वो)
 —^c) D1-s वदतां (for वर्ततां) D10 चैव (for विप्र)
 —^d) B2 damaged, D2 s भवति, D2 वदसि, T2 s
 G वदतु (for 'ति) B2 मा; D2-s नो, T1 मे, T2 s
 G M मा (for वा) D10 यथा वा मन्यते भवान्

25 V1 om 25 (of v l 23) B1 om 25 (of
 v l 24) —^b) D2 भगवतो, T2 G2 च पुरतो (for
 च भवतो) —^c) D1 तात, D2 तत्र, D2 स्वप्न (for
 आशु) —^d) G1 om 25^a-27^a —^d) D2 s त्वया; T1
 त्विह, T2 s G2-s त्विति (for त्वयि)

26 B1 om 26 (of v l 24) G1 om 26 (of
 v l 25) —^a) V1 ततो (for अथ) —^c) V1
 अर्चिता स्म (for 'तोऽस्मि) D2 यथा न्याय्यं —^d)
 D2 s s s पूजितोऽसि (for गमिष्यामि)

प्रीतोऽसि सदृशं चैव तव सर्वं धनाधिप ।
 तव प्रसादाद्भगवन्महर्षेश्च महात्मनः ।
 नियोगादद्य यास्यामि वृद्धिमान्वृद्धिमान्भव ॥ २७
 अथ निष्क्रम्य भगवान्प्रययावुत्तरामुखः ।
 कैलासं मन्दरं हैमं सर्वाननुचचार ह ॥ २८
 तानतीत्य महाशैलान्कैरातं स्थानमुत्तमम् ।
 प्रदक्षिणं ततश्चक्रे प्रयतः शिरसा नमन् ।
 धरणीमवतीर्याथ पूतात्मासौ तदाभवत् ॥ २९
 स तं प्रदक्षिणं कृत्वा त्रिः शैलं चोत्तरामुखः ।
 समेन भूमिभागेन ययौ प्रीतिपुरस्कृतः ॥ ३०

ततोऽपरं वनोद्देशं रमणीयमपश्यत् ।
 सर्वतुर्भिर्मूलफलैः पश्चिमिश्च समन्वितम् ।
 रमणीयैर्वनोद्देशैस्तत्र तत्र विभूषितम् ॥ ३१
 तत्राश्रमपदं दिव्यं ददर्श भगवानथ ।
 शैलांश्च विविधाकारान्काञ्चनाञ्चतभूषितान् ।
 मणिभूमौ निविष्टाश्च पुष्करिण्यस्तथैव च ॥ ३२
 अन्यान्यपि सुरम्याणि ददर्श सुबहून्यथ ।
 भृशं तस्य मनो रेमे महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ३३
 स तत्र काञ्चनं दिव्यं सर्वरत्नमयं गृहम् ।
 ददर्शद्भुतसंकाशं धनदस्य गृहाद्वरम् ॥ ३४

27 B₁ om 27 (cf v l 24) G₁ om 27^{ab} (of v l 25). —^a) B₄ D₈ सुभृज, D₁₀ सदृशश्च (for 'श') S (G₁ om) [ए]तत् (for [ए]व) —^b) B₄ D₁₀ S (G₁ om) धनेश्वर (for धनाधिप) —^c) B₂ damaged, M₁ अद्य (for अद्य) —^d) D₁ T₁ वृद्धिमान्, D₄ G₂ वृद्धि (for वृद्धि) T₁ वृद्धिमान्, G₄ वृद्धि (for वृद्धि)

28 B₁ om 28 (cf v l 24) —^a) M₁-s भव नात् (for भगवान्) D₂ s तमाज्ञप्याथ भगवान् —^b) T₁ [उ]त्तरा दिशं (for 'रामुख') — After 28^{ab}, S ins

191* कैलासे शंकरावासमभिवीक्ष्य प्रणम्य च ।
 गौरीश क्षकर दान्तं शरणागतवत्सलम् ।
 गङ्गाधर गोपतिग गणानुत्तमकलमपम् ।

[(L 1) T₁ M कैलास (for 'से') T₁ अभिपद्य (for 'वीक्ष्य') — (L 2) T₁ शमु, M शत (for दान्त) — T₁ om line 3 — (L 3) G₂-s गोपतीश (for 'तिग')]

—^c) D₁ मदिर (for मन्दर) M₁ भौमं (for हैमं) —^d) D₂ ६-७ उप (for क्षनु) D₁ २ ४-७ स (for ह)

29 B₁ om 29 (cf v l 24) T₁ om, 29^{ab} —^a) D (except D_n) T₂ s G कैलास (for कैरातं) —^c) V₁ B (B₁ om) D_n G₂ तथा, D₁₀ तदा (for ततश्च) —^d) T₂ s G₁ s ४ प्रणत (for प्रयत) V₁ B₂ s ५ D_n D₁₀ नत, B₄ नत, D₂ s ३ [अ]नमत् (for नमन्) —^e) G₂ धरणीमतीत्य नियोग (hypermetrio) —^f) D₁-s प्रीतात्मा (for पू) D₁-s T G₁ s ४ M स (for

[अ]सौ) D₂ T₂ s G₂ तथा (for तदा). D₁-s पुष्करिण्यस्तथैव च (= 32^d), G₂ पूतात्मा भवतामवत्

30 B₁ om 30 (cf v l 24) —^a) V₁ शतं (for स त) G₂ प्रदक्षिणी- (for 'ण') —^b) B₄ द्वि शैल, D₄-७ त शैल, T₁ M निर्गतश्च, T₂ s G निर्यातश्च (for त्रि शैल) D₄-७ तु (for च) D₂ s निश्चक्रामोत्तरामुख

31 B₁ om 31^{ab} (cf v l 24) —^a) D₁-७ पर; M₁ वरं (for स्पर) — T₁ om 31^{ab} —^c) M सर्वतुर्कैर (for 'भिर') T₂ s G सर्वतुर्फल कैर्वृक्षै —^d) V₁ D_n n₂ D₂ समन्वितै, T₂ s G [अ]भि (G₁ 'ति') संवृत (for समन्वितम्) —^e) D₁₀ रमणीये वनोद्देशे —^f) D₂ s विभूषित, T₂ s G युधिष्ठिर (for विभूषितम्)

32 B₁ om 32^{ab} —^a) D₂ ६-७ रम्य (for दिव्यं) — T₁ om 32^c-33^d —^c) D₂ शैलाश्च विविधाञ्चत —^d) M₁-s मणि, M₄ तत्र (for रत्न) B₁ भूषणान् (for -भूषितान्) T₂ s G काचनोद्भूषणानथ —^e) D₁₀ विशिष्टाश्च (for निवि) —^f) D₁-७ मनोरमा (for तथैव च)

33 T₁ om 33 (cf v l 32) M₁-s om 33 —^a) D₂ अन्यानपि T₂ s G च (for सु) —^b) B D_n D₁₀ पश्यत (for ददर्श) D₂ सुबहून् G₁ [अ]पि (for [अ]य)

34 —^a) D₁-७ तस्य (for तत्र) D₂ रम्य (for दिव्यं) —^d) D₂ s महासुति; T₁ G₂ गृहाद्वर, M₁-३ गृहोपम (for गृहाद्वरम्)

महान्तो यत्र विविधाः प्रासादाः पर्वतोपमाः ।
 विमानानि च रम्याणि रत्नानि विविधानि च ॥ ३५
 मन्दारपुष्पैः संकीर्णा तथा मन्दाकिनी नदी ।
 स्वयंप्रभाश्च मणयो वज्रैर्भूमिश्च भूषिता ॥ ३६
 नानाविधैश्च भवनैर्विचित्रमणितोरणैः ।
 मुक्ताजालपरिक्षिप्तैर्मणिरत्नविभूषितैः ।
 मनोदृष्टिहरै रम्यैः सर्वतः संवृतं शुभैः ॥ ३७
 ऋषिः समन्ततोऽपश्यत्तत्र तत्र मनोरमम् ।
 ततोऽभवत्तस्य चिन्ता क मे वासो भवेदिति ॥ ३८
 अथ द्वारं सममितो गत्वा स्थित्वा ततोऽब्रवीत् ।

अतिथिं मामनुप्राप्तमनुजानन्तु येऽत्र वै ॥ ३९
 अथ कन्यापरिवृता गृहात्तस्माद्विनिःसृताः ।
 नानारूपाः सप्त विभो कन्याः सर्वा मनोहराः ॥ ४०
 यां यामपश्यत्कन्यां स सा सा तस्य मनोऽहरत् ।
 नाशकुवद्धारयितुं मनोऽस्थास्यावसीदति ॥ ४१
 ततो धृतिः समुत्पन्ना तस्य विप्रस्य धीमतः ।
 अथ तं प्रमदाः प्राहुर्भगवानप्रविशत्विति ॥ ४२
 स च तासां सुरूपाणां तस्यैव भवनस्य च ।
 कौतूहलसमाविष्टः प्रविवेश गृहं द्विजः ॥ ४३
 तत्रापश्यजरायुक्तामरजोम्बरधारिणीम् ।

35 M1-8 om 35^{ab} — ^a) D1-8 यस्य (for यत्र)
 G1 विवृधा (for विविधा) — ^b) V1 B Dn D10
 मणिकाचनपर्वता, D1-8 T G M4 काचना पर्वतोत्तमा (T1
 'ता शुभा). — ^c) D1-8 विचित्राणि (for च रम्याणि)
 M1-8 अन्योन्यसपि रम्याणि — ^d) D1-8 हर्षाणि (for
 रत्नानि)

36 ^a) B1 वृक्षैः, T G पुष्प- (for पुष्पैः) V1
 B Dn D1-8 संकीर्णा, D1-8 सहिता — ^b) V1 B1 4 D
 तत्र (Dn D1 10 'था) मन्दाकिनी नदी — ^c) V1 रत्नैः;
 D10 वज्र (for वज्रैः) D8 om, T1 भूषैश्च (for
 भूमिश्च) T1 भूरिवज्रैर्विभूषिता

37 T1 om 37^{ab} — ^a) V1 B Dn D1 10 -विनि
 क्षितैर् (for -परि-) — ^d) D1 8 विचित्रमणिभूषितै
 — D1 om 37^c-38^b — ^e) T1 मित्रै (for हरै)
 D8 सौम्यै (for रम्यै) — ^f) V1 D10 T1 8 G सवृत्
 (T1 'तै'), D8 1 8 समृतं (for सवृत्) D1 8 5-8
 शुभं (for शुभै) T1 गृहै सर्वत्र संवृते

38 D4 om 38^{ab} (cf v 1 37) — ^a) V1 B Dn
 D10 ऋषिमिश्रावृतं तत्र — ^b) B1 8 आश्रम तं (for
 तत्र तत्र) S मनोहर (for 'रमम्') V1 B1 2 4 Dn
 D10 आश्रम तं मनोहर — ^c) D10 तस्य (for ततो)
 V1 B Dn D10 transp सभवत् and तस्य — ^d) B
 Dn D10 कुत्र, D1 अत्र, T1 वासो (for क मे) T1
 मेत्र (for वासो) D1 8 हृद (for इति)

39 ^a) T1 गृहस्याशु, D8 समभिगतो (hypermetric)
 (for सममितो) — ^b) B1 तत्र; T1 विप्रस्य (for
 स्थित्वा) V1 च (submetric), B1 (marg as in text)
 तम् (for ततो) — ^c) V1 B Dn समनु (for

मामनु-) — ^d) V1 B Dn D10 T1 8 G8 M6 अवि-
 जानन्तु, D1 8 8 8 अनुयात तु (for जानन्तु), B8
 ये तु, B1 Dn1 D1 1 यत्र, D8 corrupt, D1-8 8 8
 तत्र, M1 8 क्षेत्र (for येऽत्र) T1 8 G1 8 4 ते
 (for वै)

40 ^a) B1 Dn1 n1 D1 2 4 8 10 T1 8 G1 8 4 कन्या,
 T1 कल्पै (for कन्या) M1-8 परिवृताद् (for 'वृता')
 — ^b) V1 B Dn D1-8 G1 विनिर्गता (for विनि सृता)
 — ^c) D1-8 नानाविधा (for 'रूपा') D8-9 विधा
 (for विभो) — ^d) Dn8 D10 सर्व, S तत्र (for
 सर्वा) D1-8 G4 मनोरमा (for 'हरा')

41 ^a) D10 कन्यामपश्यत् (by transp) V1 B
 Dn D10 वै, G1 om (for स) — ^c) D1-8 नाश-
 कोद्वै; D10 न च शक्तो (for नाशकुवद्) D1-8 8 8 G2
 वारयितु (for धार') V1 B Dn न च शक्तो वारयितु
 — ^d) B1 8 4 Dn1 n1 T1 [s]स्थाय (by transp),
 D1-8 8 8 ह्यस्य, D1 [s]त्रास्य D1 corrupt, D1 8
 न्यपीदत (for [अ]वसीदति)

42 T1 transp 42^{ab} and 42^{cd} — ^a) T1 पतिरस्तु
 (for प्रविशतु) D1 [ह]ह, D8 [उ]त (for [ह]ति)

43 T1 om 43^{ab} — ^a) D8 भव (sic), T1 8 G
 अथ (for स च) S (T1 om) सुरूपेण (for 'पार्या')
 — ^b) D8 8 भवनस्य (for भ) V1 B Dn हि, M
 ह (for च) — ^c) D8 8 कौतूहलं (for 'हल') — ^d)
 D8 प्रविशद् (submetric) (for प्रविवेश)

44 D1 8 om (hapl) 44^b-45^a — ^b) D1 8 अज
 रांबर, D8 अरजांबर, T1 8 G1 2 4 M4 विरजोंबर (for

वृद्धां पर्यङ्कुमासीनां सर्वाभरणभूषिताम् ॥ ४४
स्वस्तीति चाथ तेनोक्ता सा स्त्री प्रत्यवदत्तदा ।
प्रत्युत्थाय च तं विप्रमास्यतामित्युवाच ह ॥ ४५

अष्टावक्र उवाच ।

सर्वाः स्वानालयान्यान्तु एका मामुपतिष्ठतु ।
सुप्रज्ञाता सुप्रशान्ता शेषा गच्छन्तु च्छन्दतः ॥ ४६
ततः प्रदक्षिणीकृत्य कन्यास्तास्तमृषिं तदा ।
निराकामन्गृहात्तस्मात्सा वृद्धाथ व्यतिष्ठत् ॥ ४७
अथ तां संविशन्प्राह शयने भास्वरे तदा ।

त्वयापि सुप्यतां भद्रे रजनी ह्यतिवर्तते ॥ ४८
संलापात्तेन विप्रेण तथा सा तत्र भाषिता ।
द्वितीये शयने दिव्ये संविवेश महाप्रभे ॥ ४९
अथ सा वेपमानाङ्गी निमित्तं शीतजं तदा ।
व्यपदिश्य महर्षेर्वै शयनं चाध्यरोहत ॥ ५०
स्वागतं स्वागतेनास्तु भगवांस्तामभाषत ।
सोपागृह्णुजाभ्यां तु ऋषिं प्रीत्या नर्यभ ॥ ५१
निर्विकारमृषिं चापि काष्ठकुड्योपमं तदा ।
दुःखिता प्रेक्ष्य संजल्पमकार्षीदपिणा सह ॥ ५२

भर^०) —^a) S पर्यङ्क (for पर्यङ्कुम्)

45 D₄ s om 45^a (of v. l. 44) —^a) B₂₋₅ D₁₀
चैव; D₈ वाय, D₇₋₉ स्म च, M च स्म (for चाय)
V₁ B₁ D_n D₈ स्वस्तीति तेन चैवोक्ता, T₁ 'ति च
द्विजेनोक्ता, T₂ s G स्वस्ति चास्त्विति तेनोक्ता —^b) D₁₋₃
तमवदत् (for प्रत्य^०) B₄ तथा (for तदा) D₄ e-^o
सा स्त्री भाग्यतरा य (D₁ त) दा; T₁ s G₁₋₃ M सा च स्त्री
स्मावदत्तथा (T₁ s M₄ 'दा), G₄ सा स्त्री चास्मावदत्तथा
(sio) — T₈ om (hapl) 45^o-47^b —^o) G₄ [अ]थ
(for अ) D₈ ते (for त) —^d) D₁ प्रत्युवाच (for
इत्यु^०)

46 T₈ om 46 (of v l 45) —^a) D₂ e-^o यात
(for यान्तु) D₁₀ नार्यं सर्वालयान्यातु —^b) D₁₋₄
e-^o अनु- (for उप-) — T₁ s om 46^{cd} —^o)
G सुप्रज्ञाता (for 'ज्ञाता) D₁ या (for सु-) V₁ B
D_n D₁₀ C_n प्रज्ञाता या प्रज्ञाता या, D₄₋₉ सुप्रज्ञा या
प्रज्ञाता च § C_n प्रज्ञाता अत्यन्तं ज्ञानवती । §

47 T₈ om 47^{ab} (of v l 45) —^a) D₈ प्रद-
क्षिणं (for 'क्षिणी) —^o) V₁ B D_n D₁₀ निश्चक्र-
मुर; D₈ s M₄ निराकामन् (for 'क्रामन्) —^d) D₈
om. सा D₁ [अ]वतिष्ठत् (for व्यति^०) D₄ e-^o सा
वृद्धा यावतिष्ठत्, D₅ T₁ सा वृद्धा त्वन्व (T₁ 'व) तिष्ठत्,
T₂ s G₁ s 4 सा वृद्धा चाथ (T₂ तत्र) तिष्ठति, M सा
वृद्धावतिष्ठति (M₄ 'त, M₄ 'ते) — After 47, D₁₀
S (except M₈) ms

192* तथा संपूजितस्तत्र शयने चातिनिर्मले ।

[T₁ G [अ]पि (for [अ]ति)]

48 T₂ G₂ s om 48^{ab} —^a) T₁ ता स द्विज;
M₄ संप्रविशन् (for तां सवि^०). —^b) B₂ D_n भासुरे

(for भास्वरे) G₂ तथा (for तदा) —^o) G₁ dama-
ged. T₁ समास्यता (for [अ]पि सुप्यता) —^d) D_n
D₄₋₉ T₁ s व्यति (for ह्यति)

49 G₁ damaged —^b) T₁ यथा (for तथा).
D_n ns भद्र, D₄ e-^o तेन (for तत्र) — D₁ om.
(hapl) 49^o-51^b —^d) T₁ नानारत्न-, T₂ s G₂₋₄
सा विवेश (for सवि^०) D₁₀ प्रभा (for प्रभे) D₄₋₉
निवि (D₈ 'वि)वेश महाप्रभा

50 D₁ om 50 (of v l 49) —^b) D₄ शीतल;
D₁ s शीतजं, T₂ s भीतिजा (for शीतजं) T₂ s G₂ s
M तथा (for तदा) T₁ निमित्ताच्छीतजात्तथा — V₁
om (hapl) 50^o-52^b —^o) D₄₋₆ विप्रदिश्य, T₁
व्यपदिश्य, M₄ अपदिश्य (for व्यप^०) D₂ s च (for
चै) —^d) G₁ damaged B D_n D₁₀ ह्यव (D_n 'प)-
रोहत, T G₂ s ह्यव्य^०, G₄ साध्य^०, M₂₋₃ ह्यम्य^०, M₄
ह्यस्य^० (for चाध्य^०) D₄₋₆ शयनीयेष्वरोहत

51 D₁ om 51^{ab} (of v l 49) V₁ om 51
(of v l 50) —^a) D₄₋₉ [अ]शु (for [अ]स्तु) B
D_n स्वागतेनागता तां तु (B₂ 'तं यास्तु); S स्वागतेनागत
तेस्तु (T₂ 'ता तत्र, T₂ G₁ s 'तं ते तु) —^b)
G₄ उवाच ह (for अभाषत्) B D_n भगवानभ्य (D_n
'न्यत्य)भाषत् —^o) D₂ e-^o 10 [उ]पगृह्णत् (for [उ]
पा^०) B₂ D₄₋₉ तं (for तु) T₁ s जगृहे सा (T₂
सा जग्रहे) मुजाभ्या तं, T₂ G M साजु (M₄ s संजु)-
गृहे मुजाभ्या त (G₄ M₈ तु) —^d) D₈ 10 प्रीता
(for प्रीत्या) D₁₋₄ e-^o ऋषिं प्रीता नराधिप

52 V₁ om 52^{ab} (of v l 50) —^a) D₁₋₅ 1-^o
हृष्टा (for चापि) —^b) D₂ s G तथा (for तदा)
—^c) D_n D₁ s e-^o T₁ सकल्पम् (for संज^०)

ब्रह्मन् कामकारोऽस्ति स्त्रीणां पुरुषतो धृतिः ।
 कामेन मोहिता चाहं त्वां भजन्तीं भजस्व माम् ॥ ५३
 प्रहृष्टो मय विप्रर्षे समागच्छ मया सह ।
 उपगृह्य च मां विप्र कामार्ताहं भृशं त्वयि ॥ ५४
 एतद्धि तव धर्मात्मस्तपसः पूज्यते फलम् ।
 प्रार्थितं दर्शनादेव भजमानां भजस्व माम् ॥ ५५
 सद्य चेदं वनं चेदं यच्चान्यदपि पश्यसि ।
 प्रश्रुत्वं तव सर्वत्र मयि चैव न संशयः ॥ ५६
 सर्वाङ्गामान्विधास्यामि रमस्व सहितो मया ।

रमणीये वने विप्र सर्वकामफलप्रदे ॥ ५७
 त्वद्वशाहं भविष्यामि रस्यसे च मया सह ।
 सर्वाङ्गामानुपाश्रानो ये दिव्या ये च मानुषाः ॥ ५८
 नातः परं हि नारीणां कार्यं किञ्चन विद्यते ।
 यथा पुरुषसंसर्गः परमेतद्धि नः फलम् ॥ ५९
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते नार्यो मन्मथचोदिताः ।
 न च दहन्ति गच्छन्त्यः सुतप्तैरपि पांसुभिः ॥ ६०
 अष्टावक्र उवाच ।
 परदारानहं भद्रे न गच्छेयं कथञ्चन ।

—^d) D1-s अकरोद् (for अकार्षीद्)

53 ^a) Ds भगवन् (for ब्रह्मन्) M1-s कामकारे (for 'रो) V1 B Dn ब्रह्मन् का (Dns 'न्मका)मतोन्या (Dns 'तो ना)रित, D1-s भगवा (D1-s 'व)काम कालोस्ति —^b) Ds अकरोतो (for पुरुषतो) —^c) Dns Ds मोहिता (for मोहिता) — D1 repeats 53^a after the first occurrence of 54^a —^d) Dns त्वा, D1-s तां (for त्वां) Bs damaged, Dn D1 (both times) s s s त्वां भजती, D10 भजती त्वा (for त्वां भजन्तीं)

54 T2 G2 om (hapl) 54-55 —^a) V1 Dn1 प्रहृष्टो (for प्रहृष्टो) —^b) Ms समागच्छन् (for 'गच्छ) — D1 repeats 54^a after the second occurrence of 53^a —^c) B2 s s D10 T1 उपगृह्य (for 'ह च) —^d) T1 M सु (for [अ]हं) T2 G1 s s कामार्ता सुप्तं स्वया

55 T2 G2 om 55 (cf v 1 54) —^a) Dn1 धर्मेव (for धर्मात्मस्व) —^b) D10 पूज्यते, T1 कुर्वत (for पूज्यते) —^c) D1-s प्रार्थितो, T1 तां (for 'त) D1 एव (for एव)

56 ^a) V1 B2 (marg) Dn1 ns Ds मम (for सद्य) V1 B Dn Ds 10 Ms धन (for वन) V1 B Dn D10 सर्वं, D1 s देयं (for the second चेदं) D1-s ब्रह्मस्त्वैव भवन् — T1 om 56^a —^c) Ds मय (for तव) V1 B2-s Dn प्रश्रुत्स्व मय (Dns मम) सर्वत्र —^d) B1 D10 मम (for मयि) B2 Ds मयि चैवमसद्वय

57 ^a) Bs रमणीय (for ये) —^d) Bs -फलप्रद, Ds प्रष्टं (for 'प्रदे)

58 ^a) D10 प्रवत्स्यामि (for भविष्यामि) —^b) D1 s रस्यसे च, Ds Ms रस्यसे चेन्, T1 रमस्वेह, T2 s G क्रीडशिव (for रस्यसे च) —^c) V1 T1 G2 M उपाश्रासि; Dns 'श्रीमो, Ds 'श्रीमो, D10 T2 s G1 s s 4 भवा-मोषि (for उपाश्रातो)

59 ^b) V1 B1-s s Dn D10 विद्यते च कथं (B2 Dn 'दा)चन; B2 M1-s कार्यं विद्यति किञ्चन, T G Ms विद्यते कार्यमण्वपि —^c) T2 यो वा (for यथा) T1 ससर्गात् —^d) G2 परं (for फलम्) T G1 s s M फलमेतद्धि न परं

60 ^a) B2 D1-s अथ (for आत्म-) —^b) D1-s मोहिता, D1 s नोदिता (for चो) —^c) Ms हि (for च) D1-s दहते च, Ds च तप्यति, D1 च सुहति (for च दहन्ति) T2 [अ]गच्छन्त्य, G2 s गच्छन्ति (for गच्छन्त्य) —^d) Some MSS पांसुभिः (for पांसुभि)

61 ^b) T1 हीच्छेय (for ग) B2 D2 s s कदा-चन (for कथं) —^c) B2 D2 सर्वं (for धर्म). Dn1 Ds -शास्त्रज्ञै (for -शास्त्रेषु) —^d) D2 गामिनः; some MSS मर्षण (for मर्षनम्) — After 61, D10 S ins

193* शुद्धक्षेत्रे ब्रह्महत्या प्रायश्चित्तमधोच्यते ।
 पुनश्च पातकं दृष्टं विप्रक्षेत्रे विशेषतः ।

[(L 1) T1 अन्यक्षेत्रे ब्रह्महत्या (for the prior half), T1 M1-s इह्यते, Ms इहोच्यते (for अथो)]

62 M1-s repeat 62^a after 194* —^a) B2 s Dns Ds s s T1 G1 s s 4 निर्वेष्ट (for निर्वेष्ट) T G M1-s (last three first time) s कामोद (for काम मा).

दूषितं धर्मशास्त्रेषु परदारामिमर्शनम् ॥ ६१
भद्रे निवेष्टुकासं सां विद्धि सत्येन वै शपे ।
विषयेष्वनभिज्ञोऽहं धर्मार्थं किल संततिः ॥ ६२
एवं लोकान्गमिष्यामि पुत्रैरिति न संशयः ।
भद्रे धर्मं विजानीष्व ज्ञात्वा चोपरमस्य ह ॥ ६३
रुघुवाच ।

नानिलोऽग्निर्न वरुणो न चान्ये त्रिदशा द्विज ।
प्रियाः स्त्रीणां यथा कामो रतिशीला हि योषितः ॥ ६४
सहस्रैका यता नारी प्राप्नोतीह कदाचन ।
तथा शतसहस्रेषु यदि काचित्पतिव्रता ॥ ६५

नैता जानन्ति पितरं न कुलं न च मातरम् ।
न भ्रातृन् च भर्तारं न पुत्रान् च देवरान् ॥ ६६
लीलायन्त्यः कुलं भ्रन्ति कूलानीव सरिद्धराः ।
दोषांश्च मन्दान्मन्दासु प्रजापतिरभाषत ॥ ६७

भीष्म उवाच ।

ततः स ऋषिरेकाग्रस्तां स्त्रियं प्रत्यभाषत ।
आस्यतां रुचिरं छन्दः किं वा कार्यं ब्रवीहि मे ॥ ६८
सा स्त्री प्रोवाच भगवन्द्रक्ष्यसे देशकालतः ।
वस तावन्महाप्राज्ञ कृतकृत्यो गमिष्यसि ॥ ६९
ब्रह्मर्षिस्तामथोवाच स तथेति युधिष्ठिर ।

—^b) D1-9 M1-8 (last three second time) ते (for वै)
T1 तदेवं निश्चयो मम, T2 8 G1 8 4 M1-8 (last three
first time) 4 तत्राचकिरण मम —After 62^{ab}, D10
S 1ns

194* प्रायश्चित्त महदतो दारप्रहणपूर्वकम् ।

बीजं न शुष्यते वोढुरस्य काकृतनिष्कृते ।

मातृत्वं पितृत्वं शुद्धो ज्ञेय पुत्रो यथार्थतः ।

[T1 om line 1 — (L 1) M1-8 पूर्विके, M4
पूर्विके (for पूर्वकम्) — (L 2) T1 न च शुष्यत्यनिष्कृते
(for the post half) — (L 3) G1 शुद्धो (for पुत्रो)
M1-8 यथार्थक (for 'त')]

—^d) D1-9 पुत्रार्थं, S आत्मार्या (T1 G2 M1-8 यं)
(for धर्मार्थं)

63 ^b) M1-8 अस्मि (for इति) —^c) V1 B
Dn D8 10 विजानीहि (for 'ष्व') —^d) D4-6 हि, T1
G1 2 4 च (for ह)

64 ^b) D1-4 8-9 [अ]पि (for [अ]न्ये) —^c) D1-6
प्रिय (for प्रिया)

65 ^a) V1 B Dn D8 10 सहस्रे किल नारिणा, D1-8
'सैकी यता नारी, D1 'सैकायना नारी, T1 'ज्ञेयु रति
नारी, T2 8 G M 'ज्ञेन रतिनी (M2 8 'ति ना)री
—^b) V1 B Dn D8 प्राप्येनैका, D10 प्राप्तेनैका, T1
प्राप्नोति ह, T2 8 G1 8 4 'प्नोति हि, G2 प्येतीह (for
प्राप्नोतीह) —^c) M2 8 रति (for शत) B2 8
'सहस्रेपि (for 'ज्ञेपु) —^d) D1-8 याति (for यदि)
V1 कदाचित् (hypermetrio) (for काचित्)

66 ^a) S हि (for [पु]ता) —^c) Dn8 शब्द, D8

भ्राता (for भ्रातृन्) D1 न भ्रातरं न भर्तारं —^d) D8
पुत्रं (for पुत्रान्) T1 न पुत्रान् *वै परान्, T2 न च
पुत्रान् देवरान्

67 ^a) D1 M लील्यत्य, D2 लीलायत्य, D5 लाळ
यत्य, D10 लीलायत्य, T2 8 G 'यिता (for 'यन्त्य)
—^b) Some MSS कुलानि (for कू) V1 Dn D8 9
T1 M1-8 सरिद्धरा (for 'द्धरा) —^c) D10 सर्वान् (for
मन्दान्) V1 B8 Dn दोषान्सर्वांश्च मत्वाशु, B1 2 4 5
दोषाश्च सर्वान्मत्वाशु, D1 दोषान्मन्दान्मदासु, D2-8 8 9
दोषाश्च मदमदाश्च

68 G om the ref —^a) D1-9 सुनिर (for
ऋषिर) M4 एकाम्रा (for 'ग्रस्) —^b) D1 7-9 तां
स्त्रियं प्रत्युवाच ह —Before 68^{cd}, T2 8 G1-8 1ns
भीष्म —^c) V1 B1 Dn1 n2 M4 रुचितश्छन्द, B2
8 5 'त (B5 'रं) छंदात्, B4 त्वमितश्छंदात्, Dn8 D4
रुचिरश्छन्द, D1-8 रं कर्म, D10 'रश्छन्द, T1 'रं छन्द,
T2 8 'रश्छन्द, G1 रुचिर छन्द, G8 रुचिर शब्द, M1
'रश्छन्द, M2 8 'तश्छन्द (for 'रं छन्द) —^d) V1 B1 8
Dn D1 10 च (for वा) D1-9 वदस्व मे; T2 8 G
ब्रवीमि ते (for 'हि मे)

69 ^a) V1 B1 Dn1 D7 10 भगवान्, S यत्कार्यं (for
भगवन्) —^b) D1 प्रेक्ष्यसे, D9 प्रक्ष्यसे, T G
ज्ञास्यसे (for द्रक्ष्यसे) —^c) V1 B Dn D10 महा
भाग, D1 'प्रज्ञ (for 'प्राज्ञ) —^d) V1 B2-5 Dn
D4-10 T1 G2 4 भविष्यसि (for गमि')

70 ^a) G2 transp अथ and उवाच —^c) D8
वत्स्येयं, D4-6 वसेयं, D7-10 वसेह, T1 तस्सहो (sic)
(for वत्स्येह) B1 तावद् (for या) G2 उरसंगे
(for उरसाहो) T2 8 G1 2 4 वसेहं तावदुरसंगे —^d)

वत्सेऽहं यावदुत्साहो भवत्या नात्र संशयः ॥ ७०
अथर्षिरभिसंप्रेक्ष्य स्त्रियं तां जरयान्विताम् ।
चिन्तां परमिकां मेजे संतप्त इव चाभवत् ॥ ७१
यद्यदङ्गं हि सोऽपश्यत्तस्या विप्रर्षभस्तदा ।
नारमत्तत्र तत्रास्य दृष्टी रूपपराजिता ॥ ७२
देवतेयं गृहस्थास्य शापान्नूनं विरूपिता ।
अस्याश्च कारणं वेत्तुं न युक्तं सहसा मया ॥ ७३

इति चिन्ताविपक्तस्य तमर्थं ज्ञातुमिच्छतः ।
व्यगमत्तदहःशेषं मनसा व्याकुलेन तु ॥ ७४
अथ सा स्त्री तदोवाच भगवन्पश्य वै रवेः ।
रूपं संध्याभ्रसंयुक्तं किमुपस्थाप्यतां तव ॥ ७५
स उवाच तदा तां स्त्रीं स्नानोदकमिहानय ।
उपासिष्ये ततः संध्यां वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥ ७६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

भीष्म उवाच ।

अथ सा स्त्री तमुक्त्वा तु विप्रमेवं भवत्विति ।

तैलं दिव्यमुपादाय स्नानशीतामुपानयत् ॥ १

अनुज्ञाता च मुनिना सा स्त्री तेन महात्मना ।

Dn1 सश्रय (for संशय)

71 °) D4 सर्षिर (hypermetrio) D1 5-9 अथ
सर्षिरभिसंप्रेक्ष्य —°) D4 8 तां स्त्रीं (submetrio), D5 1-9
तां स्त्रिय (by transp) V1 B1-8 5 Dn D10 जरया-
दितां, D1-8 'सान्वितां; D5 वै जरान्विता (for जर
यान्विताम्) —°) D1-9 छेमे (for मेजे)

72 °) T1 यद्येव सर्षितोपश्यत् (sio) —°) V1
B1 5 D1 (sup in as in text) 2 तथा (for तदा)
B1 विस्मितो मुनिसत्तम —°) D2 8 तस्य (for the first
तत्र) —°) Dn2 D5 9 दृष्टा, D3 न च, D4 8 7 दृष्ट्वा
(for दृष्टी) V1 B Dn D5 10 विरागिता (B4 'गत'),
T8 -परित्विज (sio), G1 -परजिता (for परा)

73 °) V1 B Dn किं नु, D8 नूत (for नून)
D2 विरूपता, S पिणी (for पिता) —°) D1 3 5 9
अस्या तु, D8 यस्या तु, D4 अस्या नु (for अस्याश्च)
B1 वक्तु (for वेत्तु) —°) S शक्य (for युक्त)

74 °) V1 विरिक्तस्य, B2 5 Dn D5 T2 विवि, B8
विमु (for -विपक्तस्य) D1-1 8-9 अथ चित्तयतस्तस्य,
T8 इति चित्ताविशक्तस्य —°) T G1 3 4 श्रोतुम् (for
ज्ञा) —°) V1 B Dn व्यगच्छत् (for मत्) S
व्यगमद्वात्रिशेष स (T2 पेण, M ये तन्) —°)
D4 om from मनसा up to उवाच (in 76°)

75 D4 om 75 (of v 1 74) —°) G4 त (for
सा) V1 B Dn D5 6 T8 तथा, G2 सदा (for
तदा) —°) S अस्य (G1 तस्य) (for पश्य) D1
2 7 स्त्रे (for वै) Dn8 रवि (for रवे) —°) V1
B8-8 Dn1 n8 D1 8 5-1 9 10 T8 G1 8 4 संरक्त (for
सयुक्त) —°) D5-1 9 उत (for उप) B4 D1 3
स्थास्यतां (for स्थाप्यता) D1-8 त्वया (for तव)

76 D4 om up to उवाच (of v 1 74) —°)
V1 B Dn ततस्ता स्त्री, D1 तदानीं स्त्री; T8 स्त्रिय तां वै
(for तदा ता स्त्री)

Colophon om in D10 — Parvan name B1 2 4
Dn8 D1 8 शान्ति — Sub-parvan V1 B Dn D1-8
M दानधर्म — Adhy name V1 B1 2 4 5 Dn2 n8
D1-8 1-9 अष्टावक्रदिव्यसंवाद, Dn1 अष्टावक्रादिसंवाद;
T2 G1 सहधर्मास्थाने अष्टावक्रादिसंवाद, M दिगाष्टावक्र-
संवादे स्त्रीदर्शन — Adhy no (figures, words or
both) Dn1 19, D1 9 16, T1 M 46, T2 8 G2 4
52, G1 8 47 — Śloka no Dn1 104, D1 75

21

1 °) G1 partly damaged V1 B1 3 (marg) 3
Dn उवाच, D1 उवस्वाय, D4-9 उवस्वैव (D4 वं)
(for उवस्वा तु) —°) V1 B1-3 Dn D10 G2 बाढम्,

अथास्य तैलेनाङ्गानि सर्वाण्येवाभ्यमृक्षयत् ॥ २
 एनैश्चोत्सादितस्तत्र स्नानशालामुपागमत् ।
 भद्रासनं ततश्चित्रं ऋषिरन्वाविशन्नवम् ॥ ३
 अथोपविष्टश्च यदा तस्मिन्भद्रासने तदा ।
 स्नापयामास शनकैस्तमृषिं सुखहस्तवत् ।
 दिव्यं च विधिवच्चक्रे सोपचारं मुनेस्तदा ॥ ४
 स तेन सुसुखोष्णेन तस्या हस्तसुखेन च ।
 व्यतीतां रजनीं कृत्वा नाजानात्स महाव्रतः ॥ ५

तत उत्थाय स मुनिस्तदा परमविस्मितः ।
 पूर्वस्यां दिशि सूर्यं च सोऽपश्यदुदितं दिवि ॥ ६
 तस्य बुद्धिरियं किं नु मोहस्तत्त्वमिदं भवेत् ।
 अथोपास्य सहस्रांशुं किं करोमीत्युवाच ताम् ॥ ७
 सा चामृतरसप्रख्यमृषेरन्नमुपाहरत् ।
 तस्य स्वादुतयान्नस्य न प्रभूतं चकार सः ।
 व्यगमच्चाप्यहःशेषं ततः संध्यागमत्पुनः ॥ ८
 अथ स्त्री भगवन्तं सा सुप्यतामित्यचोदयत् ।

Bs वाचम् (for विप्रम्) —^a) D1-9 दिव्य तैलम् (by transp). S उपानीय (for 'दाय') —^a) Ds दिव्य- (for स्नान-) Bs T1-शालाम्, Bs साटीम्, Ds ६ १ ० सारीम् (for साटीम्)

2 G1 partly damaged for 2^{ad} —^a) V1 B Dn8 [अभ्यमृक्षयत्, Dn2 मृक्षयत्, D4-9 'पिचयत्, D10 'मर्दयत्, T1 ३ व्यमर्दयत्, T2 G1-8 M4 व्यमृ (G1 'न्न) क्षयत्, M1-8 [अभ्यमृक्षयत् (for 'मृक्षयत्)

3 G1 damaged T1 om 3^{ad}, D10 reads the same twice —^a) D10 (second time) शतेश (for शनैश्). Bs T2 ३ G2-4 M1-8 [आ]च्छादितस्, B4 [उ]च्चारितस्, D10 (both times) [उ]त्थापितस्, M4 छादितस् (for [उ]त्सा^a) D2 शतेशोत्साद्य तं तत्र, D4-9 स शनैश्चोदितस्तत्र —^b) D1-8 10 (both times) उपानयत् (for 'गमत्) —^c) B1 T1 G2 4 M4 तत्र (for ततश्) —^d) B1 ३ 4 Dn अन्वगमन् (for अन्वा-विशन्) T8 तदा (for नवम्)

4 G1 partly damaged —^a) V1 उपो*विष्टश्, B1 अथो*विष्टश् (for अथोपविष्टश्) T1 तदा (for यदा) D1-4 ०-१ तन्नो (D4 यो)पविष्ट प्रयता (D1-8 च तथा), D6 तन्नोपविष्ट प्रयतस्, M4 अथोपविष्टं च तदा —^b) D1-9 शुभे, T1 द्विज, M4 तथा (for तदा) —^{ad}) Ds transp शनकै and तमृषि —^c) G1 द्रव्य (for दिव्य) M1-8 विविध (for विधिवच्)

5 ^a) Ds om (hapl) from स तेन up to तदा (in 6^a) D1-3 स तैलेन, S जलेन सु- (T1 तु, T2 ३ G2 4 स) (for स तेन सु) D7 स तेन स बुधोष्णेन (sic) —^b) T2 ३ G1 ३ 4 M4 तस्य (for तस्या) D3 ३ १-१ गतेन (for सुखेन) —^d) G1 partly damaged B1 Dn1 n2 D4 4 १-१ नाजनस्य (Dn1 n2 Ds 'स्स), B1 नाजायत, Ds न जानत्स (for नाजानात्स) Ds ३ महा-

तपा (for 'व्रत)

6 Ds om up to तदा (in 6^a) (of v 1 5) —^a) Dn8 तत्र (for तत) —^b) D1 ३ तत (for तदा) —^c) D2 4-7 १ वा (for च) —^d) D2 विदितं (for उ^a) Ds ६-१ भुवि (for दिवि) —After 6, S ins

195* सद्योपासनमित्याहो सर्वपापहर नमे ।

[G2 इत्याहु ; M अवाह (M1 'ह) (for इत्याहो)]

7 ^a) Dn1 n2 D1-8 ३-10 M8 तु (for नु) —^b) D2 ३ नु किं (for भवेत्) —^d) Ds यत् (for ताम्). M1-8 अङ्गिकानि चकार स

8 Ds om 8^{ad} —^b) D1 ३ 4-१ उपानयत् (for 'हरत्) —^c) D10 तस्य स्वादुरसाश्चस्य —^d) Bs ह, Ds क (for स) —^e) D10 G2 ३ शेषस् —^f) T2 पुन (for तत) —For 8^{ad}, D1-9 subst.

196* भुञ्जतोऽभ्यागमदहस्तत सध्याभवत्प्रभो ।

[D7 ३ [5] त्यागम् (for [5] भ्या^a)]

9 ^a) T1 त (for स्त्री) V1 B Dn D10 अथ सा स्त्री भगवत —^b) Bs अपि (for इति) D4-9 [अ] नोदयत्, M4 चोदयत् (for [अ]चोदयत्) —^c) D4-9 [ए]व (for वै) —^d) Ds ३ तस्य (for तस्याश्) Ds [अ]स्ति (for च) Ds ६ १ १ मुनिर्जाग्रन्न सुसवार —After 9, V1 B Dn Ds ३ 10 ins

197* पृथक्चैव तथा सुप्तौ सा स्त्री स च मुनिस्तदा ।

अथार्धरात्रे सा स्त्री नु शयन तदुपागमत् ।

[(L 1) V1 B1 2 4 Dn8 Ds तदा (for तथा) Ds सुप्ता (for सुप्तौ) B1 damaged Ds वै स ; D10 च स (by transp) B1 महामुनि (for मुनिस्तदा) —(L 2) Bs Dn1 n2 तथा (for अथ) Ds om रात्रे]

तत्र वै शयने दिव्ये तस्य तस्याश्च कल्पिते ॥ ९

अष्टावक्र उवाच ।

न भद्रे परदारेषु मनो मे संप्रसजति ।

उत्तिष्ठ भद्रे भद्रं ते स्वप्न वै विरमस्व च ॥ १०

भीष्म उवाच ।

सा तदा तेन विप्रेण तथा धृत्या निवर्तिता ।

स्वतन्त्रास्मीत्युवाचैनं न धर्मच्छलमस्ति ते ॥ ११

अष्टावक्र उवाच ।

नास्ति स्वतन्त्रता स्त्रीणामस्वतन्त्रा हि योषितः ।

प्रजापतिमतं ह्येतन्न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १२

रुचुवाच ।

बाधते मैथुनं विप्र मम भक्तिं च पश्य वै ।

अधर्मं प्राप्स्यसे विप्र यन्मां त्वं नाभिनन्दसि ॥ १३

अष्टावक्र उवाच ।

हरन्ति दोषजातानि नरं जातं यथेच्छकम् ।

प्रभवामि सदा धृत्या भद्रे स्व शयनं व्रज ॥ १४

रुचुवाच ।

शिरसा प्रणमे विप्र प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

भूमौ निपतमानायाः शरणं भव मेऽनघ ॥ १५

यदि वा दोषजातं त्वं परदारेषु पश्यसि ।

आत्मानं स्पर्शयाम्यद्य पाणिं गृहीध्व मे द्विज ॥ १६

न दोषो भविता चैव सत्येनैतद्ब्रवीम्यहम् ।

स्वतन्त्रां मां विजानीहि योऽधर्मः सोऽस्तु वै मयि ॥ १७

अष्टावक्र उवाच ।

स्वतन्त्रा त्वं कथं भद्रे ब्रूहि कारणमत्र वै ।

नास्ति लोके हि काचित्स्त्री या वै स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १८

10 M₁ om (hapl) 10-11 —^b) G₂ न (for सं) D₈ D₁-s 7 T₁ प्रसजते —^c) D₁₀ गच्छ (for भद्रे) —^d) V₁ B D_n D_s 8 10 G₂ स्वयं वै, D₄ स्वपदैर्, T G₁ 8 4 M₂-4 स्वापं वै (for स्वप वै) D₁-8 स्वप चैवारमस्व च (D₈ म स्वयं)

11 M₁ om 11 (of v 1 10) —^a) D₁-4 6-9 तथा (for तदा) D₆ G₄ [अ]नेन (for तेन) —^b) D₁-8 स्वयं, D₆ तथा; T₁ तत्र, T₂ 8 G M₃ तदा (for तथा) V₁ D₁-8 वृत्त्या, B₁ 8 D₈ वृत्ता, D_n 12 तेन (for धृत्या) —^c) B₂ (marg) स्त्री (for [अ] स्मि) V₁ B (except B₄) D_n D₁₀ [क]र्षि, T G [इ]द (for [ए]न) —^d) B₄ T G₁ 8 4 M₄ [अ]धर्मच्छल (B₄ 'मय; T₁ 'फल'म्, D₄ 8 9 धर्मे छलम् (for धर्म छलम्)

12 ^c) D₂ 8 प्राजापत्य (for प्रजापति) T₂ प्रजापतीति वै तत्रं

13 After 13^{ab}, D₁-8 7 9 read 15^c-17^d D₄ om 13^c-15^b D₆ om 13^c-14^d T₈ om (hapl) 13^c-15^b —^d) D₆ M₄ मा (for मां)

14 D₄ 8 T₈ om 14 (of v 1 13) —^a) B₄ वंहति (for हरन्ति) —^b) B₂ यात, B₃ यांत, B₄ याति, D₁ दात (for जात) B₆ ययेस्सक (for 'च्छकम्) B₁ नर यात ययेच्छुक, D₂ नर दात यद

च्छक, D₁-9 नरं वृत्तपरिच्युतं, T₁ G M नरमिन्द्रियकिंकरं —^c) D₁₀ यथा (for सदा) D₁ 2 7-9 न स (D₁ प्रस) जे प (D₁ 9 'जेत्प'रदारेषु, T₁ G₁ 2 4 M₄ प्रभवाम्यहं स्वयं धृत्या (hypermetric), G₃ M₁ 8 भवाम्यहं स्वयं धृत्या —^d) D_n 1 n₈ D₁-8 7 G₁ 8 4 M₂ स्व-, D₈ M₄ त्व (for स्व) B₁ D₁ 2 भज (for व्रज)

15 D₄ om 15^{ab}, T₈ om 15^c (for both, of v 1 13) D₆ reads 15^{ab} after 17 —^b) B₄ D₁ अर्हति — After 15^{ab}, D₆ ins 198* D₁-8 7 9 read 15^c-17^d after 13^{ab} —^c) T₁ 2 G₁-8 M₁ 8 हि (for नि) —^d) B₄ D₁-10 transp भव and मे

16 For the sequence in D₁-2 7 9, of v 1 15 —^a) D₆-9 M₄ स्वं (for त्वं) —^d) D₆ T G₁ 8 4 M₄ [स]नघ (for द्विज) — After 16, D₄ 6 ins 198*

17 For the sequence in D₁-2 7 9, of v 1 15 D₄ 6 om 17 —^a) B₂ 8 D₁ 8 चैव, B₄ ते च (for चैव) —^b) G₁ damaged D₁ 8 [ए]व, D₁ 9 [ए]व (for [ए]तद्) D₆ ते (for [अ]हम्) —^d) D₁₀ 8 नो (for वै) — After 17, D₆ reads 15^{ab} V₁ B D_n D₂ 7-10 ins after 17 D₄ 6 after 16 D₆ after 15^{ab}

198* स्वय्यावेशितचित्ता च स्वतन्त्रास्मि भजस्व माम् । [D₂ तदावेशित (for स्वय्या*) D₄ 6 9 चित्ता D₆-9 स्वतन्त्रा च (for स्वतन्त्रास्मि)]

18 D₁ om 18 — After the ref M₄ ins ,

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्राश्च स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १९

रघुवाच ।

कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवास्मि न संशयः ।

कुरु मा विमर्ति विप्र श्रद्धां विजहि मा मम ॥ २०

अष्टावक्र उवाच ।

यथा मम तथा तुभ्यं यथा तव तथा मम ।

जिज्ञासेयमृषेस्तस्य विप्रः सत्यं नु किं भवेत् ॥ २१

आश्चर्यं परमं हीदं किं नु श्रेयो हि मे भवेत् ।

दिव्याभरणवस्त्रा हि कन्येयं मामुपस्थिता ॥ २२

किं त्वस्याः परमं रूपं जीर्णमासीत्कथं पुनः ।

कन्यारूपमिहाद्यैव किमिहात्रोत्तरं भवेत् ॥ २३

यथा परं शक्तिधृतेर्न व्युत्थास्ये कथंचन ।

न रोचये हि व्युत्थानं धृत्यैवं साधयाम्यहम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

199* अन्यत्कर्म न चान्यस्य स्वातन्त्र्यं तत्र युज्यते ।

—^a) G₁ partly damaged D₇ s [अ]स्ति, D₄₋₁₀ हि, T₁ G₂ ४ स्त्री; T₂ s G₂ [अ]स्ति (for स्व) —^b) D₄ तत्र (for अत्र) S मे (for वै) — G₁ damaged for 18^{ad} —^c) G₁ लोकेषु (for लोके हि) T₁ M₁₋₃ transp काचित् and स्त्री V₁ B Dn D₁₀ T₂ s G₂ s नास्ति त्रिलोके (T₂ s G₂ s लोकेषु) स्त्री काचिद्, D₂ s नास्ति काचिद् लोके वै —^d) D₂ s स्त्री (for वै)

19 = (var) Manu 9 3 D₂₋₄ ० om (hapl) 19 —^c) B₄ Dns S पुत्र (B₄ 'ना'स्तु (for पुत्राश्च) V₁ B₁₋₃ Dns D₁₀ स्थाविरे (for स्थविरी) B₅ Dn₁ D₈ पुत्राश्च स्था (B₅ Dn₁ स्थ) विरे काले, D₅₋₇ पुत्रा स्थविरभावेपि —^d) V₁ B Dn नास्ति स्त्रीणां स्वतन्त्रता — After 19, T G ins

200* न बृद्धामक्षमां मन्ये न चेच्छा त्वयि मेनघे ।

[G₂ अक्षतां (for 'मां)]

20 —^a) D₁ ० कौमारे, D₇ ० 'र' (for 'र') —^b) Dns D₉ [इ]व, D₂ s च (for [ए]व) T₁ न कस्यैवास्मि सशय (sic) —^c) D₇₋₉ T₈ विरति (for विमर्ति) V₁ B Dn D₅ 10 पत्नीं कुरुष्व मा विप्र, D₄ कुमारे विप्र वृद्धेति, D₉ कुमारे विरति विप्र —^d) M₁ शुद्धा (for श्रद्धा) B₁ मा (for मा) M₁₋₃ मयि (for मम) D₁₋₃ श्रद्धा मे (D₂ om मे) विजहीहि मा, D₁₋₉ वृद्धेति (D₄ om) जहि मा च मा, T₁ श्रद्धा त्व जहि मा मयि, T₂ s G M₄ श्रद्धा जहिहि मा मयि

21 S om the ref —^a) T₂ s G काम (for मम) B₅ यथा (for तथा) T₈ मद्य (for तुभ्यं) —^b)

B₂ पश्य, D₇ तथा (for यथा) V₁ B Dn D₁₀ तुभ्य (for तव) D₁ (sup in as in text) यथा (for तथा) — After 21^{ad}, B₁ s ins

201* अष्टावक्रोऽयं स मुनिश्चिन्तयामास विस्मितः ।

— Before 21^{ad}, S (except M₈) ins अष्टावक्र —^d) T₁ corrupt, V₁ B₁ s 4 Dn G₈ न, B₈ D₅ 10 G₁ तु (for नु)

22 D₈ om (hapl) 22^{ad} —^b) Dn D₅ १ s G₁ ४ किं नु, D₁₀ विप्रं (for किं नु) T₁ नु (for हि) —^c) D₇ -वच्छाणि (for -वच्छा हि) —^d) D₁ s ४ १ १ मामुपस्थिता, T₂ s G₁ s ४ समुपस्थिता

23 —^a) D₅ T₂ s G तस्या, M₁₋₃ न्वस्या (for त्वस्या) B₁ om परमं —^b) G₈ कीर्णम् (for जी) D₄₋₁₀ T₁ कथंचन (for कथं पुन) —^c) V₁ B₈ Dn D₄ ६-९ इहाद्यैवं, D₁₀ इदं चैव (for इहाद्यैव) —^d) V₁ B Dn D₁₀ G₂ इव, T₁ मम (for इह)

24 D₂ s om 24^{ad} —^a) D₁ धृत शक्त्या (for शक्तिधृतेर्) D₄₋₉ य (D₅ त) या वृत्ते पर भक्त्या, D₁₀ S यथा मे परमा शक्ति (T₈ शाति) र —^b) T₂ G व्युत्थास्ये, T₈ ह्यर्थि (for व्युत्थास्ये) D₁ कदाचन (for कथं) —^c) V₁ B Dn रोचते हि, D₁₋₉ रोच येह, D₁₀ 'येय (for रोचये हि) T₂ s G न रोचये हाम्बुत्थानं ॐ Cn व्युत्थान धर्मातिक्रमम् । ॐ —^d) S [ए]ना (for [ए]व) T₁ च (for [अ]हम्) V₁ B Dn सत्येनासादयाम्यहं, D₁₋₉ वृ (D₁ s धृत्यैवं) साध (D₂ s वाध, D₅ धार) धृत्यति, D₁₀ धृत्यैना श्रद्धायाम्यहं

२२

युधिष्ठिर उवाच ।

न विमेति कथं सा स्त्री शापस्य परमद्युतेः ।

कथं निवृत्तो भगवांस्तद्भवान्प्रव्रवीतु मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अष्टावक्रोऽन्वपृच्छतां रूपं विकुरूपे कथम् ।

न चानृतं ते वक्तव्यं ब्रूहि ब्राह्मणकाम्यया ॥ २

ऋषुवाच ।

द्यावापृथिवीमात्रैषा काम्या ब्राह्मणसत्तम ।

शृणुष्वावहितः सर्वं यदिदं सत्यविक्रम ॥ ३

उत्तरां मां दिशं विद्धि दृष्टं स्त्रीचापलं च ते ।

अव्युत्थानेन ते लोका जिताः सत्यपराक्रम ॥ ४

जिज्ञासेयं प्रयुक्ता मे स्थिरीकर्तुं तवानघ ।

स्थविराणामपि स्त्रीणां बाधते मैथुनज्वरः ॥ ५

तुष्टः पितामहस्तेऽद्य तथा देवाः सवासवाः ।

स त्वं येन च कार्येण संप्राप्तो भगवानिह ॥ ६

प्रेषितस्तेन विप्रेण कन्यापित्रा द्विजर्षभ ।

Colophon. — *Parvan name* B₁ & D₁₈ D₁ शाति,
— *Sub-parvan* V₁ B₃₋₆ D_n D₁ १ १० M दानधर्म
— *Adhy name* V₁ B₁ २ & ५ D_n D₁₋₈ १-९ अष्टावक्र-
दिकसंवाद, D₁₀ अष्टावक्रसंवाद, T₂ सहधर्मस्थाने अष्टा-
वक्रस्त्रीसवादे स्त्रीस्वातन्त्र्यतामावकथनं, G₁ स्त्रीस्वातन्त्र्यता-
मावकथन, M दिगाष्टावक्रसवादे सुरूप(M₄ "तर)प्रख्यान
— *Adhy no* (figures, words or both) V₁ D_{n1}
20, D₈ 19, D₁ १ 17, D₁₀ 18, T₁ M 47, T₂ ३
G₂ & 53, G₁ ३ 48 — *Sloka no* D_{n1} 25, D₁ 22

22

1 ") M₁₋₈ साक्षी (for सा स्त्री) — ⁵) D_{n1} n₂
D₁₀ शापाक्ष (for शापस्य) V₁ B₁ D_{n1} D₂ ९ युते
(for युते) — ⁶) B₁ om कथ D₈ भगवत् — ⁷)
D₈ T₁ om (hapl) तद्भवान् V₁ तद्भवान्प्रव्रवीहि मे,
D₈ न्वक्तुमर्हसि

2 ") B₁ [s]नुप्रच्छन्, D₂ ६ [s]थ पृ, D₁₋₉
[s]प्यपृ (for ऽन्वपृ) — ⁸) D₈ त्व (for न च)
— ⁹) D₁ ६ तस्य तद्ब्रूहि काम्यया, D₈ ९ वक्तव्यं ब्रूहि का

3 T₁ om 3^{ab} — ^a) D₁₋₈ पृथिवि, D₄₋₇ ९
न्योर, D₈ न्यौ (for वी) V₁ B D_n D₁₀
द्यावापृथिव्योऽयत्रैषा — ^b) G₂ कन्या (for काम्या)
— ^c) M₁ सत्यं (for सर्व) — After 3, the sequence
in V₁ B D_n D₁₀ 18 5^{ab}, 4^{ab}, 4^{ab} and 5^{ab}

4 For the sequence in V₁ B D_n D₁₀, of v 1 3
D₈ ३ G₁ om (hapl) 4 — ^a) D₁ मा (for मां)
— ^b) D₁ ३ दस्य (for दट) — ^c) B₁ ६ D_{n8} D₈ १

१ १० T₂ ३ G₂ ३ M₂ अम्यु(D_{n8} "प्यु)स्थानेन (D₈ १ ९
ने च) ते लोका, D₁ ने वने लोका (sio), T₁ अनु
वापेन ते लोका

5 For the sequence in V₁ B D_n D₁₀, of v 1 3
— ^a) D₁₋₈ T₂ ३ G₂ प्रवृत्ता (for प्रयुक्ता) D₁₋₄ ६-९
ते (for मे) — ^b) S (except T₁) स्वैर्यं (for
स्थिरी) D₈ त्वया (for तव) — ^c) M₁ स्थाविराणाम्
— ^d) D₁₋₈ M₄ मैथुनो; D₈₋₉ "ने (for "न)
— After 5, D₁₀ S ins

202* अविश्वसन्न न्यसनी नातिसक्तोऽप्रवासक ।

विद्वान्बुधिका पुरुष सदा सुखमश्नुते ।

[G₁ partly damaged T₁ om line 1 — (L 1)
D₁₀ G₂ अविश्वसन्, G₃ "शसो (for "ससन्) G₂
अविश्वसन्नप्यवमन् (for the prior half) — (L 2) T₁
om पुरुष]

6 ") D₁ ६-९ तुष्टा पितामहाद्याक्षे (sio), T G
तुष्टा पितामहाद्याक्षे — After 6^{ab}, M₂ ins 203* T₁
repeats 6^{ab} after line 3 of 203* — ^a) G₁ partly
damaged T₂ ३ G₁₋₈ सत्य (for स त्व) D₈ प्रकारेण
(for च कार्येण) — ^b) B₂ ३ D₁ ६-९ भगवन्

7 ") G₁ partly damaged D₂ प्रेषिता (for "तस्)
— D₁₀ T G₁ ३ & M₁ ३ ins after 7^{ab} M₂ after 6^{ab}

203* निकृति स्त्री भोगपरा प्रियवादाप्रवासनात् ।

रक्षयते च कुचेलोद्यैरप्रसङ्गानुवर्तनैः ।

अपर्वास्वनिषिद्धासु रात्रिष्वप्यनृतौ प्रजेत् ।

रात्रौ च नातिनियमो न वै क्षनियमो भवेत् ।

तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्वं कृतं मया ॥ ७
 क्षेमी गमिष्यसि गृहाञ्श्रमश्च न भविष्यति ।
 कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्रिणी च भविष्यति ॥ ८
 काम्यया पृष्टवांस्त्वं मां ततो व्याहृतमुत्तरम् ।
 अनतिक्रमणीयैषा कृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ९
 गच्छस्व सुकृतं कृत्वा किं वान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।
 यावद्ब्रवीमि विप्रर्षे अष्टावक्र यथातथम् ॥ १०
 ऋषिणा प्रसादिता चास्मि तव हेतोर्द्विजर्षम ।

तस्य संमाननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितम् ॥ ११
 श्रुत्वा तु वचनं तस्याः स विप्रः प्राञ्जलिः स्थितः ।
 अनुज्ञातस्तथा चापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ॥ १२
 गृहमागम्य विश्रान्तः स्वजनं प्रतिपूज्य च ।
 अग्न्यगच्छत तं विप्रं न्यायतः कुरुनन्दन ॥ १३
 पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टं त्वेतन्निदर्शनम् ।
 प्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ १४
 भवताहमनुज्ञातः प्रस्थितो गन्धमादनम् ।

[(L 1) G₁ damaged M₁-s निकृत, Kumbh ed
 नितान्त (for निकृति) T₂ s G₁ s 4 M₁-s दरा (for -परा)
 T₁ स्थिय सर्वो भोगपरा (for the prior half) M₁-s
 [अ]प्रवासना (for °नात्) — (L 2) T₁ रक्ष्यते पतिसमा-
 नैरातुकृत्वातुवर्तते — (L 3) M₁-s निषिद्धासु (for
 [अ]नि°) — After line 3, T₁ repeats 6^{cd} — T₁
 om line 4 — (L 4) T₂ s G₂ s 4 [अ]त्र (for [अ]ति)]
 — G₂ om (hapl) 7°-11^b — °) D₄-9 तवोपदेश
 कर्तव्यस्य, T₂ s G₁ s 4 प्रेषितश्चोपदेशाय — °) D₁-9
 तव (for तच्च) T₂ s G₁ s 4 M शुतं त्व (M म) या
 (for कृत मया)

8 G₂ om 8 (cf v 1 7) — °) V₁ B Dn D₁₀
 क्षेमैर्ग (B₁ °मे ग) मिष्यसि (Dn₁ °ति) गृह — °) M₄
 श्रम T₁ बुद्धिमाश्च भविष्यसि — D₁-s s om (hapl)
 8^{cd} — °) Dn₁ प्राप्स्यति T G₁ s M कन्यां त्व
 प्राप्स्यसे विप्र, G₂ कन्या त्वा प्राप्स्यते विप्र — °) D₂
 सा (for च) M₁-s पुत्रवाश्च भविष्यसि

9 G₂ om 9 (cf v 1 7) T₁ om 9^{ab} — °)
 V₁ Dns D₁-9 T₂ s G₁ M₁ s कामया, G₁-s कामाय
 (for काम्यया) V₁ D₁ मा, D₁-s मे (for मां)
 M₂ s कामया दृष्टवांस्त्वं मा — °) D₁ s तच्च (for
 ततो) B₂ s Dn₁ n₂ D₁ s 7 10 उत्तमं (for °रम्)
 — T₁ reads 9^{cd} after 10 — °) Dn₁ n₂ M₂ क्रम
 णीया सा, D₁₀ °योसि (for °यैषा) — °) D₁ कृता,
 D₂ s क्रिया (for कृत्स्नैर्) D₁-9 तथा (for सदा)

10 G₂ om 10 (cf v 1 7) — °) D₁ 4-9 कृत्य
 (for कृत्वा) D₂ s गच्छ साधय कृत्य स्व, S (G₂ om)
 गच्छस्व कृतकृत्यस्व — °) V₁ B Dn D₁ 8-10 G₁ च
 (for वा) Dns अर्हसि (for इच्छसि) M₁ किं वाद्य
 श्रोतुमर्हसि — °) D₁-9 यच्च (for यावद्) — After

10, T₁ reads 9^{cd}

11 G₂ om 11^{ab} (cf v 1 7) — °) Hyper
 metric D₁ T₁ M₁ ऋषि (for ऋषिणा) D₂ 8-9
 ऋषिणा सादिता चा (D₂ वा) स्मि; T₂ s G₁ s 4 ऋषि
 प्रवासिता चास्मि, M₁-s प्रसादितास्मि सुनिना — °)
 D₂ संमाननार्थं B₁ om, T₂ s G₂ तु (for मे) T₁
 तस्य संमानमिच्छत्या — °) D₁₀ प्रसादित (for प्रमा
 षितम्).

12 Before 12, N T₁ ins भीष्म उवाच — °) Dn₁
 तु (for तु) — °) T₂ s G₂-4 साजलि (for प्राञ्जलि)
 B₁ स्मृत, D₁-9 तदा, D₁₀ तथा (for स्थित) — D₁
 reads 12°-14° twice — °) B₁ D₂ s त्वया (for तया)
 — °) D₂ s 10 आगमत् (for आव्रजत्)

13 For the repetition in D₁, of v 1 12 T₁
 om 13^{ab} — °) V₁ B Dn D₁ (both times) 10 G
 आगत्य (for °य्य) — °) D₁ (both times) स्वं (for
 स्व) V₁ B₂ s Dns D₁ (both times) परिपूज्य, B₂
 प्रतिगृह्य, Dn₁ n₂ परिपूज्य, G₂ प्रतिपूज्य (for
 °पूज्य) — °) V₁ B Dn D₁₀ अग्न्यगच्छय; D₁ (both
 times) s अग्न्यगच्छत (for अग्न्य°) — °) T G₁ s s
 कुल (for कुरु)

14 For the repetition in D₁, of v 1 12 — °)
 D₁₀ स (for च) — °) D₁ (both times) s दृष्ट वे
 तन्, D₁-9 प्रदष्टं तन्; D₁₀ T₂ दृष्ट वै, T₁ उक्त चेतन्
 (for दृष्ट त्वे°) — B₂ om 14°-15° T₁ om 14^{cd}
 — °) D₁₀ ततो (for तदा) G₂ प्राह विप्रस्तदा विप्र

15 B₂ om 15^{ab} (cf v 1 14) — °) V₁ B
 (B₂ om) Dn D₂ s 10 G₂ समनु (for [अ]हमनु) D₂
 प्राप्त (for °ज्ञात) — °) S (except T₁) अत्य (for
 तस्य) B₂ तु (for च) — °) D₂ दृष्ट (for दृष्टं)

तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं तद्वैतं महत् ॥ १५
 तथा चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि प्रकीर्तितः ।
 श्रावितश्चापि तद्वाक्यं गृहमभ्यागतः प्रभो ॥ १६
 तमुवाच ततो विप्रः प्रतिगृह्णीष्व मे सुताम् ।
 नक्षत्रतिथिसंयोगे पात्रं हि परमं भवान् ॥ १७

भीष्म उवाच ।

अष्टावक्रस्तथेत्युक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो ।
 कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ १८
 कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्यां परमशोभनाम् ।
 उवास मुदितस्तत्र आश्रमे स्वे गतज्वरः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

अुविष्टिर उवाच ।

किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनम् ।
 ब्राह्मणं लिङ्गिनं चैव ब्राह्मणं वाप्यलिङ्गिनम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिङ्गिने वेतराय वा ।
 देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ ॥ २

V1 B2 2 8 Dn मे (for तद्)

16 ⁸) S (except G1) भगवाश्चापि कीर्तित —^o)
 D2-5 8 9 [अ]स्मि (for [अ]पि) —^a) V1 B Dn D1
 4-10 M8 चाम्या (D1 'या'गत (for अम्या') D2 4 9
 प्रभो, T1 तत्

17 ^a) V1 B Dn D10 T2 8 G2 M तदा (for ततो)
 —^b) V1 B Dn D10 सुतां प्रतिगृह्णाण मे —^o) D2
 विधि (for -तिथि) B2 -योगे च; B2 5 -योगेन
 (for -सयोगे) V1 B1 2 (marg) 4 Dn D10 नक्षत्र
 विधियोगेन (B1 ने च) —^a) V1 महान् (for भवान्)

18 T G om the ref. —^b) G1 partly damaged
 B1 स; D2 om. (for च) B1 D2 10 S (G1 dama-
 ged) विभो (T1 'भु' (for प्रभो) —^a) D1-8 अम
 वत् (for वा')

19 T1 om. 19^a —^a) M1-8 परि (for प्रति-)
 D1-7 9 M1 4 [ए]व —^o) T1 स तथा (for मुदितस्य)
 —^a) D1 8 corrupt V1 B Dn D2 10 M2 8 स्वा
 (B1 वा)भमे वि (M2 8 स), D1 आश्रमे वि-, D2 8
 चाश्रमे स्वे

Colophon om in D10 — Parvan name B1 2 4
 Dn2 D1 शान्ति — Sub parvan V1 B1-4 Dn D1-8 3

M दानधर्म — Adhy name V1 B1 2 4, 5 D (except
 D10) अष्टावक्रदिकसंवाद ; T2 अष्टावक्रकन्यापाणिग्रहणाविधि,
 G1 अष्टावक्रपाणिग्रहणाविधि ; M1-8 अष्टावक्रदिकसंवादे कन्या
 लाभ, M4 दिगाष्टावक्रसंवाद — Adhy no (figures,
 words or both) V1 Dn1 21, D2 20, D1 9 18,
 T1 M 48, T2 8 G2 4 54, G1 8 49 — Sloka no
 Dn1 ns D4 19 — After this adhy, S ins a passage
 given in App I (Nos 7 and 7 A)

23

1 ⁸) B Dn D10 सनातना (for 'तनम्) —^o)
 D1 2 1-3 चेति, D10 वापि, S (except T1 G2) चेह
 (for चैव) —^a) V1 B Dns D2 10 T1 G4 च (for
 वा) — After 1, T1 2 read 7

2 T2 8 G1 8 4 read 2-3 after 6 T2 8 G1 8 4
 M1-8 om the ref —^a) B1 सुवृत्तिम्; D1-7 9 10
 स्ववृत्तम्, T2 सुवृत्तम् (for स्ववृत्तिम्) T1 सवृ*ये
 वापन्नाय —^a) B1-8 Dn D1 5 1-10 T1 च (for the
 first वा) T1 पराय (for [ए]तराय) B1 2 8 Dn
 D1-8 10 च, G2 वै (for the second वा) —^a)
 D2 8 चोभात् (for इ')

3 For the sequence in T2 8 G1 8 4, of v. 1, 2,

तवोपदेशं कर्तुं वै तच्च सर्वं कृतं मया ॥ ७

क्षेमी गमिष्यसि गृहाञ्छ्रमश्च न भविष्यति ।

कन्यां प्राप्स्यसि तां विप्र पुत्रिणी च भविष्यति ॥ ८

काम्यया पृष्टवांस्त्वं मां ततो व्याहृतमुत्तरम् ।

अनतिक्रमणीयैषा कृत्स्नैर्लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ९

गच्छस्व सुकृतं कृत्वा किं वान्यच्छ्रोतुमिच्छसि ।

यावद्भवीमि विप्रर्वे अष्टावक्र यथातथम् ॥ १०

ऋषिणा प्रसादिता चास्मि तव हेतोर्द्विजर्षभ ।

तस्य संमाननार्थं मे त्वयि वाक्यं प्रभाषितम् ॥ ११

श्रुत्वा तु वचनं तस्याः स विप्रः प्राञ्जलिः स्थितः ।

अनुज्ञातस्तया चापि स्वगृहं पुनराव्रजत् ॥ १२

गृहमागम्य विश्रान्तः स्वजनं प्रतिपूज्य च ।

अभ्यगच्छत तं विप्रं न्यायतः कुरुनन्दन ॥ १३

पृष्टश्च तेन विप्रेण दृष्टं त्वेतन्निदर्शनम् ।

ग्राह विप्रं तदा विप्रः सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ १४

भवताहमनुज्ञातः प्रस्थितो गन्धमादनम् ।

[(L 1) G₁ damaged M₁₋₈ निकृत, Kumbh ed
नितांत (for निकृति) T₂ s G₁ s 4 M₁₋₈ वरा (for -परा)
T₁ स्त्रिय सर्वा भोगपरा (for the prior half) M₁₋₈
[अ]प्रवासना (for 'नात्' — (L 2) T₁ रक्ष्यते पतिसमा
नेरानुकृत्यानुवर्तते — (L 3) M₁₋₈ निषिद्धास्तु (for
[अ]नि) — After line 3, T₁ repeats 6^{ad} — T₁
om line 4 — (L 4) T₂ s G₁ s 4 [अ]त्र (for [अ]ति)]

— G₂ om (hapl) 7^o-11^b — °) D₄₋₉ तवोपदेश
कर्तव्यस्, T₂ s G₁ s 4 प्रेषितश्चोपदेशाय — °) D₁₋₉
तव (for तच्च) T₂ s G₁ s 4 M श्रुत स्व (M म) या
(for कृतं मया)

8 G₂ om 8 (cf v 1 7). — °) V₁ B D_n D₁₀
क्षेमैर्ग (B₁ 'म ग) मिष्यसि (D_{n1} 'ति) गृह — °) M₄
श्रम T₁ बुद्धिमाश्च भविष्यसि — D₁₋₈ s om (hapl)
8^{ad} — °) D_{n1} प्राप्स्यति T G₁ s M कन्यां स्वं
प्राप्स्यसे विप्र, G₂ कन्या स्वा प्राप्स्यसे विप्र — °) D₄
सा (for च) M₁₋₃ पुत्रवाश्च भविष्यसि

9 G₂ om 9 (cf v 1 7) T₁ om 9^{ab} — °) V₁
D_{n8} D₄₋₉ T₂ s G₁ M₁ s कामया, G₁ s कामाय
(for काम्यया) V₁ D₁ मा, D₁₋₃ मे (for मां)
M₂ s कामया दृष्टवास्त्व मा — °) D₁ s तच्च (for
ततो) B₈ s D_{n1} n₂ D₁ s 7 10 उत्तम (for 'रम्')
— T₁ reads 9^{ad} after 10 — °) D_{n1} n₂ M₃ क्रम
णीया सा, D₁₀ 'योसि (for 'यैषा) — °) D₁ कृता,
D₂ s क्रिया (for कृत्स्नैर्) D₄₋₉ तथा (for सदा)

10 G₂ om 10 (cf v 1 7) — °) D₁ 4-9 कृत्य
(for कृत्वा) D₂ s गच्छ साधय कृत्य स्व, S (G₂ om)
गच्छस्व कृतकृत्यस्त्व — °) V₁ B D_n D₁ 6-10 G₁ च
(for वा) D_{n8} अर्हसि (for इच्छसि) M₁ किं वाद्य
श्रोतुमर्हसि — °) D₁₋₉ यद्य (for यावद्) — After

10, T₁ reads 9^{ad}

11 G₂ om 11^{ab} (cf v 1 7) — °) Hyper
metric D₁ T₁ M₁ ऋषि (for ऋषिणा) D₄ 6-9
ऋषिणा सादिता चा (D₈ वा) स्मि, T₂ s G₁ s 4 ऋषि
प्रवासिता चास्मि, M₁₋₈ प्रसादितास्मि मुनिना — °)
D₈ संमाननार्थं B₁ om, T₂ s G₁ तु (for मे) T₁
तस्य संमानमिच्छत्या — °) D₁₀ प्रसादित (for प्रसा
षितम्)

12 Before 12, N T₁ ins भीष्म उवाच — °) D_{n1}
तु (for तु) — °) T₂ s G₂₋₃ साञ्जलि (for प्राञ्जलि)
B₄ स्मृत, D₁₋₉ तदा, D₁₀ तथा (for स्थित) — D₁
reads 12^o-14^b twice — °) B₄ D₂ s त्वया (for तया)
— °) D₂ s 10 आगमत् (for आव्रजत्)

13 For the repetition in D₁, of v 1 12 T₁
om 13^{ab} — °) V₁ B D_n D₁ (both times) 10 G
आगत्य (for 'भ्य') — °) D₁ (both times) स्वं (for
स्व) V₁ B₂ s D_{n8} D₁ (both times) परिपूज्य, B₁
प्रतिगृह्य; D_{n1} n₂ परिपूज्य, G₂ प्रतिपूज्य (for
'पूज्य) — °) V₁ B D_n D₁₀ अभ्यगच्छ, D₁ (both
times) s अत्यगच्छत (for अभ्य) — °) T G₁ s 4
कुल (for कुर्)

14 For the repetition in D₁, of v 1 12 — °)
D₁₀ स (for च) — °) D₁ (both times) s दृष्ट ते
तन्, D₄₋₉ प्रहृष्टं तन्, D₁₀ T₂ दृष्ट चे, T₁ उक्त चैतन्
(for दृष्ट त्वे) — B₈ om 14^o-15^b T₁ om 14^{ad}
— °) D₁₀ ततो (for तदा) G₂ ग्राह विप्रस्तदा विप्र

15 B₂ om 15^{ab} (cf v 1 14) — °) V₁ B
(B₂ om) D_n D₂ s 10 G₂ ममनु (for [अ]हमनु) D₁
प्राप्त (for ज्ञात) — °) S (except T₁) अस्य (for
तस्य) B₂ तु (for च) — °) D₂ दृष्ट (for दृष्टं)

तस्य चोत्तरतो देशे दृष्टं तद्वैतं महत् ॥ १५
 तथा चाहमनुज्ञातो भवांश्चापि प्रकीर्तितः ।
 श्रावितश्चापि तद्वाक्यं गृहमभ्यागतः प्रभो ॥ १६
 तमुवाच ततो विप्रः प्रतिगृहीष्व मे सुताम् ।
 नक्षत्रतिथिसंयोगे पात्रं हि परमं भवान् ॥ १७

भीष्म उवाच ।

अष्टावक्रस्तथेयुक्त्वा प्रतिगृह्य च तां प्रभो ।
 कन्यां परमधर्मात्मा प्रीतिमांश्चाभवत्तदा ॥ १८
 कन्यां तां प्रतिगृह्यैव भार्यां परमशोभनाम् ।
 उवास मुदितस्तत्र आश्रमे स्वे गतज्वरः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २२ ॥

२३

सुधिष्ठिर उवाच ।

किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्राः सनातनम् ।
 ब्राह्मणं लिङ्गिनं चैव ब्राह्मणं वाप्यलिङ्गिनम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

स्ववृत्तिमभिपन्नाय लिङ्गिने वेतराय वा ।
 देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ ॥ २

V1 B2, 3 & Dn मे (for तद्)

16 ^b) S (except G1) भगवांश्चापि कीर्तित —^o)
 D1-3 & 9 [अ]स्मि (for [अ]पि) —^d) V1 B Dn D1
 4-10 M3 चाभ्या (D1 'द्या'गत (for अभ्या') D3 & 6
 प्रभो, T1 तत

17 ^a) V1 B Dn D10 T2 & G2 M तदा (for ततो)
 —^b) V1 B Dn D10 सुतां प्रतिगृहाण मे —^o) D3
 विधि (for तिथि) B2 -योगे च, B2 & -योगेन
 (for -संयोगे) V1 B1 & (marg) & Dn D10 नक्षत्र
 तिथियोगेन (B1 'गे च) —^d) V1 महात् (for भवान्)

18 T G om. the ref. —^b) G1 partly damaged
 B1 स; D2 om (for च) B4 D3 10 S (G1 dama-
 ged) विभो (T1 'सु) (for प्रभो) —^d) D1-3 अभ
 वद् (for चा')

19 T1 om. 19^a —^o) M1-3 परि (for प्रति-)
 D1-1 & M1 & [ए]वं —^o) T1 स तथा (for मुदितम्)
 —^d) D1 & corrupt V1 B Dn D3 10 M2 & स्वा-
 (B1 चा)श्रमे वि- (M2 & स), D1 आश्रमे वि-, D2 &
 चाश्रमे स्वे

Colophon om in D10 — Parvan name B1 & 4
 Dns D1 शान्ति — Sub parvan V1 B1-4 Dn D1-3 &

M दानधर्म — Adhy name V1 B1 & 4, 5 D (except
 D10) अष्टावक्रदिवसवाद, T2 अष्टावक्रकन्यापाणिग्रहणाविधि,
 G1 अष्टावक्रपाणिग्रहणाविधि, M1-3 अष्टावक्रदिवसवादे कन्या
 लाभ, M4 दिगष्टावक्रसंवाद — Adhy no (figures,
 words or both) V1 Dn1 21, D3 20, D1 & 18,
 T1 M 48, T2 & G2 & 54, G1 & 49 — Sloka no
 Dn1 ns D4 19 — After this adhy, S ins a passage
 given in App I (Nos 7 and 7 A)

23

1 ^b) B Dn D10 सनातना (for 'तनम्) —^o)
 D1 & 7-8 चेति, D10 चापि, S (except T1 G2) चैव
 (for चैव) —^d) V1 B Dns D3 10 T1 G4 च (for
 वा) — After 1, T1 & read 7

2 T2 & G1 & 4 read 2-3 after 6 T2 & G1 & 4
 M1-3 om the ref —^o) B1 सुवृत्तिम्, D1-1 & 10
 स्ववृत्तम्, T2 सुवृत्तम् (for स्ववृत्तिम्) T1 सवृ*दे
 वापन्नाय —^b) B1-3 Dn D3 5 1-10 T1 च (for the
 first वा) T1 पराय (for [ह]तराय) B1 & 8 Dn
 D1-6 10 च, G2 वै (for the second वा) —^d)
 D2 & चोभात् (for इ)

3 For the sequence in T2 & G1, & 4, of v. 1, 2,

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रद्धया परया पूतो यः प्रयच्छेद्विजातये ।

हव्यं कव्यं तथा दानं को दोषः स्यात्पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

श्रद्धापूतो नरस्तात दुर्दान्तोऽपि न संशयः ।

पूतो भवति सर्वत्र किं पुनस्त्वं महीपते ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवेषु सततं नरः ।

कव्यप्रदाने तु बुधाः परीक्ष्यं ब्राह्मणं विदुः ॥ ५

भीष्म उवाच ।

न ब्राह्मणः साधयते हव्यं देवात्प्रसिद्ध्यति ।

देवप्रसादादिज्यन्ते यजमाना न संशयः ॥ ६

ब्राह्मणा भरतश्रेष्ठ सततं ब्रह्मवादिनः ।

मार्कण्डेयः पुरा प्राह इह लोकेषु बुद्धिमान् ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वोऽप्यथ वा विद्वान्संबन्धी वाथ यो भवेत् ।

तपस्वी यज्ञशीलो वा कथं पात्रं भवेत्तु सः ॥ ८

भीष्म उवाच ।

कुलीनः कर्मकृद्द्वैद्यस्तथा चाप्यानुशंसवान् ।

हीमानृजुः सत्यवादी पात्रं पूर्वं च ते त्रयः ॥ ९

त्रेदं शृणु मे पार्थ चतुर्णां तेजसां मतम् ।

पृथिव्याः काश्यपस्याग्नेर्मार्कण्डेयस्य चैव हि ॥ १०

B₂ om (hapl) 3-4 M₁₋₈ om the ref —^a) D₁₀
T₂ s G₁ s 4 M प्रीतो (for पूतो) D₁ s T₁ श्रद्धया
परयोपेतो —^o) T₁ s G₂ हव्य (for हव्य) M₁₋₈ हव्य-
कव्य तथा दाने —^a) S न (for को) —T₂ s G₁
s 4 ins after 3 T₁ ins after 7 G₂ after 6

204* भीष्म ।

ब्राह्मणा पात्रभूताश्च शुद्धा नैव पितृष्विह ।

4 B₂ om 4 (cf v 1 3) —^a) D₁ पूजो,
D₁₀ मत्तो (for पूतो) V₁ वरस् (for नरस्) —^a)
S महामते (for महीपते) V₁ B (B₂ om) D_n D₁₀
किमुत त्वं महाद्युते

5 Cf Manu 3 149 M₁₋₈ om the ref —^b)
V₁ B₂ D₂ G₂ देवेषु, D₂ वेदेषु (for दैवेषु) D₂ पर,
D₁₀ G₂ नृप (for नर) —^o) V₁ D₁₋₈ 10 कन्या
(for कव्य-) B₂ D₁₋₁₀ T₂ s G₁ s 4 प्रदा (B₂ D₁
'धा'नेपु (for 'ने तु) T₁ अथ कव्यप्रदानेषु —^a) B₁
D₂ परीक्ष्य, D_n क्षा

6 T₁ om 6 (with the ref) T₂ s G M₁₋₈
Madras ed om 6^a —^a) B₂ partly damaged
B₁ s-8 D₁₋₄ 6-10 साधयति D₂ न ब्राह्मणा साधयति
—^b) D₁₋₈ 6-9 देवान् (for दैवान्) —D₂ reads 6^{ad}
twice —^o) D₂ (second time) om देवप्र D₁ T₂ s
G₁ s दैव (for देव) D₁ s (both times) s o
यज्यते, D₂ हज्यते, D₂ 9 यजते (for हज्यन्ते)
—^a) V₁ जयमानैर्, B D_n D₁₀ M₂ s यजमानैर्,
T₂ s G द्विजन्मानो (for यजमाना) —After 6, T₂ s

G₁ s 4 read 2-3, and G₂ ins 204*

7 T₂ G M Madras ed om. 7 T₁ s read 7
after 1 —^a) B₂ s D_n 1 n₂ ब्राह्मणान्, D_n 3 'णो;
D₂ 6-9 'णं (for 'णाः) —^b) D₄-9 वादिन (for 'न)
—^o) D₁ s मार्कण्डेय —^a) V₁ B D_n 8 D₁₋₁₀ T₁ s
इद, D_n 1 n₂ D₂ इति (for इह) D₂ s चेह लोके
सुबुद्धिमान् —After 7, T₁ ins 204*

8 T₁ om the ref —^a) T₁ हि (for अपि)
—^b) D_n 1 n₂ वा यथा, D₂ वाप्ययो; D₂ व्याप्य यो;
D₁₀ बाधवो (for वाथ यो) —^o) D₂ परस्वी (for
तपस्वी) —^a) D₁₀ T₁ G₂ M भवेत्, G₁ 'ब (for
'तु) T₂ s G₂ कथ पात्रो भवेच्च स

9 ^a) D₂ S विद्वांस (for वैद्वांस) D₁₋₁ 9 कुलीन
कर्मविद्भिर्द्वांस —^b) V₁ B D_n D₁₀ [ए]व (for च)
B₂ D₁₀ S (except G₁) [ख] (B₂ D₁₀ [जा]) नृशंसवान्
D₁₋₉ तयैवाप्यनुशंसवान् —^o) G₁ s श्रीमान् —^a)
D₂ पूर्वं, M₂ सर्वे (for पूर्वे) D₁₋₉ [s]त्र; T₂ s
G₁ s 4 तु (for च) V₁ B D_n 1 n₂ D₁₀ ये (for ते)

10 Before 10, T₂ s ins भीष्म —^a) B₂ D₁₋₈
S (except M₂) अत्र, D₁₋₉ यत्र (for तत्र) V₁ B
D_n D₁ 10 [ह]म (for [ह]द) —^o) D₁₋₁₀ कश्य
पस्य —^a) D₁₋₉ 9 मार्कण्डेयस्य D₁ s G₂ M इ
(for हि)

11 Cf Manu 11 263 —^a) D₁₋₉ क्षिप्तं (for
क्षिप्त) —^b) T₁ G₁ s M स्कीतो; T₂ s G₂ s स्थितो
(for क्षिप्त) V₁ B₂-1 D_n लोष्टुर्, B₂ लोष्टुर् (for

पृथिव्युवाच ।

यथा महार्णवे क्षिप्तः क्षिप्रं लोष्टो विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं सर्वं त्रय्याष्ट्रया विनश्यति ॥ ११

काश्यप उवाच ।

सर्वे च वेदाः सह पङ्क्तिरङ्गैः
सांख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।
नैतानि सर्वाणि गतिर्भवन्ति
शीलव्यपेतस्य नरस्य राजन् ॥ १२

अग्निरुवाच ।

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
यो विद्यया हन्ति यज्ञः परेषाम् ।
ब्रह्मन्स तेनाचरते ब्रह्महत्यां
लोकास्तस्य ह्यन्तवन्तो भवन्ति ॥ १३

मार्कण्डेय उवाच ।

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
नामिजानामि यद्यस्य सत्यस्यार्धमवाप्नुयात् ॥ १४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा ते जग्मुराशु चत्वारोऽमिततेजसः ।
पृथिवी काश्यपोऽग्निश्च प्रकृष्टायुश्च भार्गवः ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं ब्राह्मणा लोके व्रतिनो भुञ्जते हविः ।
भुक्तं ब्राह्मणकामाय कथं तत्सुकृतं भवेत् ॥ १६

भीष्म उवाच ।

आदिष्टिनो ये राजेन्द्र ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
भुञ्जते ब्रह्मकामाय व्रतलुप्ता भवन्ति ते ॥ १७

लोष्टो) D1-8 सीतालोष्टविनश्यति; D4-9 सृ (D1-9 मि) हे
सु क्षारतां भजेत् — °) D4-9 तथा दुश्चरितं दत्तं — °)
V1 B Dn D1-8 त्रिवृत्या च (D1 तथाष्ट्रये; D2 8 त्रय्या
वृत्ते) निमज्जति, D4-9 सर्वं भवति निष्फल, T1 त्रय्याग्नि-
रौच्छति प्रभो, T2 8 G M1 8 4 त्रयीनित्ये (M1 8 4 यथा
नित्ये) निमज्जति; M2 त्रय्यां त्रिवृति मज्जति

12 B1 D1-10 G1.8 काश्यप (for का) — °) B1
सह सञ्चरि; Dn1 सहविहिर (for सह पङ्क्तिर) — °)
G1 partly damaged. T1 सांख्य (for सांख्य) D4
प्रमाण (for पुराण) — °) D1 om नरस्य V1 B
Dn D5 10 T2 8 G नृप द्विजस्य (for नरस्य राजन्)

13 °) Dn1 अधीयमान (for अधीयान) B1 योषी-
यमान पण्डितो मन्यमानो — °) T2 भवति (for हन्ति)
D4-9 परस्य (for परेषाम्) — °) D4 6 [आ]चरन्ब्रह्म
हत्यां; T2 8 G M1 8 4 लभते ब्रह्मवच्या (for [आ]चरते
ब्रह्महत्या) V1 B Dn D5 10 प्रचरयतेसौ चरते न सत्यं,
T1 ब्राह्मणो वै लभते ब्रह्मवच्या; M2 ब्रह्मन्स ते यतते ब्रह्म
वच्या — °) T1 शतवर्तो (for ह्यन्त)

14 D1 8 मार्कण्डेय (for मार्कण्डेय) 14^{ab} = 1 69
22^{ab}, 12 156 26 — °) D4-8 तु (for च) — °)
D6 om सत्यं च D1 तु, D5 मे (for च) — °)
T1 M अग्नि (for नाभि) S यज्ञ तु (G2 'ज्ञ' तं)

(for यज्ञस्य) — °) T1 सत्यान् (for सत्यस्य) — For
14^{ad}, D4-10 subst

205* अश्वमेधसहस्रादि सत्यमेव विशिष्यते ।

[= 1 69 22^{ab} D4.6 सहस्राणि, D10 'सातु (for
सादि) D10 [अ]तिरिच्यते (for विशि)]

15 G2 om (hapl) 15-16 — °) D1-9 वै (for
ते) B4 पुनर्जमुश्च, S (G2 om) य (T1 8 G2 त) था
जग्मुश्च (for जग्मुराशु) — °) D1-3 6-10 काश्यपो
D10 अग्नि (for सग्निश्च) — °) B3 प्रकृष्टायुश्च (for
प्रकृष्टा) G4 पाहव (for भार्गव) T1 मार्कण्डेयस्यथा
सुनि

16 G2 om 16 (cf v 1 15) — °) Dn1 D1 यदि
ते (for यदिदं) — °) T2 सुखं; (also) शुभं (for
हवि) — °) V1 B Dn D10 दत्तं (for सुक्त)
— °) D1-8 यत्, T1 तु (for तत्)

17 D1 om the ref — °) D4 6 आदिष्टिनो — °)
D2 9 भुञ्जते D1-8 कामा ये (for कामाय) — °)
D5 G2 व्रतलुप्ता, T1 व्रतलुप्ता Dn1 भवन्ति D4-9
हि (for ते)

18 °) B2-4 अनेकार्थं (for 'कान्त') B5 D5 (before
corr) वहिर् (for यद्) — °) V1 Dn3 निष्ठिते, Dn1

युधिष्ठिर उवाच ।

अनेकान्तं बहुद्वारं धर्ममाहुर्मनीषिणः ।

किं निश्चितं भवेत्तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १८

भीष्म उवाच ।

अहिंसा सत्यमक्रोध आनुशंस्यं दमस्तथा ।

आर्जवं चैव राजेन्द्र निश्चितं धर्मलक्षणम् ॥ १९

ये तु धर्मं प्रशंसन्तश्चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।

अनाचरन्तस्तद्धर्मं संकरे निरताः प्रभो ॥ २०

तेभ्यो रत्नं हिरण्यं वा गामश्चान्वा ददाति यः ।

दश वर्षाणि विष्टां स भुङ्क्ते निरयमाश्रितः ॥ २१

मेदानां पुल्कसानां च तथैवान्तावसायिनाम् ।

कृतं कर्माकृतं चापि रागमोहेन जल्पताम् ॥ २२

वैश्वदेवं च ये मूढा विप्राय ब्रह्मचारिणे ।

ददतीह न राजेन्द्र ते लोकान्भुञ्जतेऽशुमान् ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

किं परं ब्रह्मचर्यस्य किं परं धर्मलक्षणम् ।

किं च श्रेष्ठतमं शौचं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २४

भीष्म उवाच ।

ब्रह्मचर्यं परं तात मधुमांसस्य वर्जनम् ।

मर्यादायां स्थितो धर्मः शमः शौचस्य लक्षणम् ॥ २५

युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मिन्काले चरेद्धर्मं कस्मिन्कालेऽर्थमाचरेत् ।

निष्टं (submetric), Dns Ds S निमित्त (for निश्चित)
V1 B Dn D10 अत्र (for तत्र) —^a) D1 मा
(for मे)

19 D10 om (hapl) 19-32 Ds om the ref
—^a) D1-1 9 Gs अक्रोधम्, G1 3 4 अस्तेयम् —^b)
Ds दम S शम (for तथा) —Bs repeats 19^d-20^a
after 23^{ab}

20 For the repetition in Bs, cf. v 1 19 D10
om 20 (cf v 1 19) —^a) M1 नु (for तु) G2
धर्मान् (for धर्म) Bs (second time) D1 8 प्रशंसति
—^b) B1 चरतं —^c) D1-1 9 T1 M त (for तद्)
—^d) V1 B Dn [5] भिरता, G2 M नियता (for
निरता) D1-9 अधकारे पतति ते, T1 शेरते विमता
प्रभो, T2 8 G1 3 4 सकरा नियता प्रभो

21 D10 om 21 (cf v 1 19) —^a) T1 सुवर्णं
(for हिरण्य) D1-9 च (for वा) V1 B Dn तेभ्यो
हिरण्यं र(Bs हि रथर)त्न वा —^b) V1 B Dn गामश्च
वा, T1 गाक्षैवाश्चान्, T2 G1 3 4 गावोश्चाश्च, G2 गावो
वाश्च, M गावाश्चा(M1 गोश्चा)न्वा (for गामश्चान्वा)
T2 गाश्चाश्चाश्च पदातय —^c) D1-2 7 विद्वान्स, D1-6
विष्टाया, T1 विष्टासु (for विष्टां स) —^d) Dn1 n2
आस्थित, D1-8 अग्रत, Ds (before corr) आश्रय
(for आश्रित) B1 मुक्ते निरयगामिक

22 D10 om 22 (cf v 1 19) T1 om 22-23
—^a) Dns वेदाना, D1-8 म्लेच्छाना, S (T1 om)

धनेन (for मेदाना) V1 B2 D1 3 पुक्क (Ds *क्क)सानां,
Bs प्रलक्षणा (for पुल्कसानां) D1-1 9 पुल्क (Ds 9
*क्क)साना ब्रह्मज्ञाना, Ds ब्रह्मज्ञानां पुल्कसाना —^b)
B1 4 5 Dn1 n2 Ds Ms [क्]ते(B1 4 5 *त्या)वसायिनां;
D1 9 [क्]वावसायिनां (for *सायिनाम्) —^c) D1-9
T2 G2 कृत (for कृत) V1 B2-6 Dn वा (for च)
D2 8 [क्]व (for [क्]पि)

23 D10 om 23 (cf v 1 19) T1 om 23 (cf
v 1 22) —^a) G2 तु (for च) —^b) D1-9 ददति
V1 B Dn ददते नेह राजेन्द्र, S (T1 om) न ददतीह
रा — After 23^{ab}, Bs repeats 19^d-20^a —^d)
D1-9 transp वे and लोकान्

24 D10 om 24 (cf v 1 19) —^a) V1 Ds किं
पुन, Bs om (for किं पर) Bs Dns ब्रह्मचर्यं च;
T2 8 G1 3 4 M1-8 *चर्यं स्यात् (for चर्यस्य) —^b)
T1 फले (for पर) S ब्रह्म (for धर्म) —Ds om.
(hapl) 24^a-25^d

25 D10 om 25 (cf v 1 19) Ds om 25 (cf
v 1 24). Bs Ds om (hapl) 25-26 Bs om the
ref —^a) V1 B1-1 Dn D1 6-6 M1 ब्रह्मचर्यात् (for
*चर्यं) Ds T1 वरं (for पर) —^b) Bs partly dama-
ged T1 स्थितिर्धर्मं (for स्थितो धर्म) Ds कस्मिन्काले
स्थितिर्धर्म —^c) Bs damaged, Ds-9 शम (for
शम) V1 B2 Dn वैवास्य (for द्रौचस्य)

26 D10 om 26 (cf v 1 19) Bs D1 om 26
(cf v 1 25) Ds om the ref —^a) G2 कम्पान्

कस्मिन्काले सुखी च स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २६

भीष्म उवाच ।

काल्यमर्थं निषेवेत ततो धर्ममनन्तरम् ।

पश्चात्कामं निषेवेत न च गच्छेत्प्रसङ्गिताम् ॥ २७

ब्राह्मणांश्चाभिमन्येत गुरुंश्चाप्यभिपूजयेत् ।

सर्वभूतानुलोमश्च मृदुशीलः प्रियवदः ॥ २८

अधिकारे यदनृतं राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीककरणं समं तद्ब्रह्महत्याया ॥ २९

प्रहरेन्न नरेन्द्रेषु न गां हन्यात्तथैव च ।

भ्रूणहत्यासमं चैतदुभयं यो निषेते ॥ ३०

नार्थि परित्यजेजातु न च वेदान्परित्यजेत् ।

न च ब्राह्मणमाक्रोशेत्समं तद्ब्रह्महत्याया ॥ ३१

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशाः साधवो विप्राः केभ्यो दत्तं महाफलम् ।

कीदृशानां च भोक्तव्यं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३२

भीष्म उवाच ।

अक्रोधना धर्मपराः सत्यनित्या दमे रताः ।

तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३३

अमानिनः सर्वसहा दृष्टार्था विजितेन्द्रियाः ।

सर्वभूतहिता मैत्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३४

G1 १ ३ निबन्ध (for करण) —^d) V1 B (B1 both times) Dn1 n2 तुल्य तद्, Dn2 तनुल्य; T G समानि (for सम तद्)

30 For the repetition in B1, cf. v l 27 D10 om. 30 (of v l 19) —^a) D2 [अ]मरेन्द्रेषु (for नरेन्द्रेषु) —^b) V1 Dn D2 हन्याद्वा (by transp.), D2 M1-8 गा हन्यात् D1-8 कथंचन, T G न पीडयेत् (for तथैव च) —^c) V1 B1 (both times) 2-8 Dn D2 M2 [ए]व (for [ए]तद्)

31 For the repetition in B1, cf. v l 27 D10 om. 31 (cf. v l 19) —^a) D1-9 [अ]शीन् (for शि) —^b) V1 देवान् (for वेदान्) —^d) D2 तत्सम (by transp.), T1 समानि

32 For the repetition in B1, cf. v l 27 D10 om. 32 (cf. v l 19) —^a) S कीदृशाना च (M तु) दातव्यं —^b) D1 ६ तेभ्यो, D1-० येभ्यो, M केषां (for केभ्यो) B1 (both times) D1 ३ महत्फल T G ३.४ केषा दत्त महत्फल, G2 महत्फलमभीप्सतां —^c) G1 om (hapl) 32^a-33^a —^e) T G ३ M कीदृशाः साधवो विप्रास्, G2 ब्राह्मणाना महाभाग

33 G1 om 33 (cf. v l 32) —^a) D2 ३ -नित्या (for परा) —^d) D2 repeats 33^{cd} after 34 —^e) D2 नित्यास् (for विप्रास्) —^f) M तेषां (for तेभ्यो), B1 महत्फल T G ३ तेषां दत्त महत्फल

34 D2 G2 om (hapl) 34-35 D1 ६ om (hapl) 34 D2 om (hapl) 34^a-37^b —^b) V1 B2 Dn1 n2 D2 ३ T1 दृष्टार्था, T2 ३ G1 ३ M दृष्टार्था (for दृष्टार्था)

28

29 For the repetition in B1, cf. v l 27 D10 om. 29 (of v l 19) —^a) B2 ६ Dn1 अधिकारे, G2 ४ अधिकारो (for 'कारे) T2 ३ G2 सदनृत (for यद्) D1-० अनृत च समुत्कर्षे —^b) D2 T2 ३ G राजगामी (for गामि) V1 B (B1 both times) Dn T1 M यच्च राजसु पैशुन —^c) D1-० करणै, T

[177]

अलुब्धाः शुचयो वैद्या हीमन्तः सत्यवादिनः ।
 स्वकर्मनिरता ये च तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ३५
 साक्षांश्च चतुरो वेदान्योऽधीयीत द्विजर्षभः ।
 पद्मयो निवृत्तः कर्मभ्यस्तं पात्रमृषयो विदुः ॥ ३६
 ये त्वेवंगुणजातीयास्तेभ्यो दत्तं महाफलम् ।
 सहस्रगुणमाप्नोति गुणार्हाय प्रदायकः ॥ ३७
 प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च समन्वितः ।

तारयेत कुलं कृत्स्नमेकोऽपीह द्विजर्षभः ॥ ३८
 गामश्वं वित्तमन्नं वा तद्विधे प्रतिपादयेत् ।
 द्रव्याणि चान्यानि तथा प्रेत्यभावे न शोचति ॥ ३९
 तारयेत कुलं कृत्स्नमेकोऽपीह द्विजोत्तमः ।
 किमङ्ग पुनरेकं वै तस्मात्पात्रं समाचरेत् ॥ ४०
 निशम्य च गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसंमतम् ।
 दूरादानाययेत्कृत्ये सर्वतश्चाभिपूजयेत् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

—^o) D₁₀ रता (for दिता) D₂ नित्यास्, T₁ शुद्धास्
 (for मैत्रास्) —^a) T₁ तेषां (for तेभ्यो) T G₁ ३ ३
 महत्फलं — After 34, D₅ repeats 33^{ad}

35 D₅ ३ G₂ om 35 (of v l 34) Dn₁ T₁ om
 (hapl.) 35 D₅ reads 35 twice —^a) T₂ ३ G₁ ३ ३
 महत्फलं

36 D₅ om 36 (of v l 34) D₁₀ reads 36
 twice —^a) T₁ सांगान्वेदांश्च योधीते — T₁ om
 36^o —^b) V₁ B Dn D₁₀ (both times) अधीते यो,
 D₁ १ योधीयेत (for 'यीत) D₂ ३ द्विजोत्तम T₂ ३ G
 योधीते वेदपारग, M योधीयत नरर्षभ —^o) V₁ B
 Dn D₅ 10 (first time) प्रवृत्त (for लि) —^a) B₅
 om. मृष D₁₀ (second time) T G वेदस्य जपतत्पर

37 D₅ om 37^{ad} (of v l 34) T G om. 37^{ad}
 —^a) M [३]पि (for तु) —^b) B₁ महत्फल —^a)
 D₁-३ प्रयच्छकः, D₁-३ प्र (D₅ द) दाति य, G₂ प्रदाय
 तत् (for 'यक)

38 ^{ab}) D₁-३ शीलेन गुणेन (for वृत्तेन शीलेन)
 — D₁ ३ om (hapl) 38^o-39¹ D₅ om 38^{ad} —^a)
 B₁ D₁-३ तारयेत्तत् (T₁ 'तस्) (for 'येत) V₁ B Dn
 D₂ ३ G₁ सर्वम् (for कृत्स्नम्) —^a) D₁₀ एकोपि हि
 द्विजोत्तम, T₁ M 'पि द्विजसत्तम

39 D₁ ३ om 39 (of v l 38) D₅ transp 39
 and 40 —^a) D₁-३ वित्तमग्निं (D₁ 'प्र) (for 'मत्त)
 V₁ om. वा —^b) T₁ ब्राह्मणे, M तद्विधे (for 'धे)
 D₁-३ पादयन् (for 'येत्) —^o) Dn₅ चान्यानि, G₁
 चात्तानि (for चान्यानि) D₃ मया (for तथा) —^a)
 D₁-३ शोषते

40 D₅ transp 39 and 40 40^{ad} = (var) 38^{ad}
 —^a) B₂ ३ ३ तारयेच्च, Dn₅ D₁ ३ ३ ३ 'येत्तत् (for
 'येत) V₁ B Dn D₅ ३ ३ सर्वम्, D₁ शीलम् (for
 कृत्स्नम्) —^b) D₁ 10 एकोपि हि, S तस् एको (for
 एकोऽपीह) D₂ ३ द्विजर्षभ, G₂ द्विजोत्तम (for
 'त्तम) — After 40^{ab}, D₁₀ T₁ G₁ ३ M₁ ins 206^a
 T₁ G₁ ३ M₁ om 40^{ad} —^o) B₅ इदं, D₁-३ अग
 V₁ B Dn D₅ 10 एवैते, M₁-३ एकस्य (for एक वै)
 —^a) M₁-३ पात्रे (for पात्रं) B (except B₁) विचार
 येत् (for समाचरेत्) — T₂ ३ G₂ ३ M₁-३ ins after
 40 D₁₀ T₁ G₁ ३ M₁ after 40^{ab}

206^a तस् तस्मा सर्वदेवा पितरो मुनयोऽपि च ।

[G₂ वा (for च)]

41 ^a) B₂ Dn₅ निशम्य S गुणोपेतान् (for 'पेतं)
 —^b) D₅ -सत्तम (for -समतम्) S ब्राह्मणान्साधुसं
 तान् —^o) M₁-३ दूरान् T₂ ३ G M अप्यानयेत् (for
 आनाय) V₁ B D₁-10 दूरादानाय (D₁-३ 'नीय)
 सत्कृत्य, T₁ 'दुपानयेत्कृच्छ्र —^a) D₁-३ यरनतश्, M
 सर्वशश् (for 'तश्) B₁ Dn₁ ns D₁-३ T₂ ३ G₁ ३
 [अ]पि (for [अ]भि) T₁ सर्वशश्चापि तारयेत्, G₁
 'दापि प्रपूजयेत्

Colophon om in Dn₅ D₁₀ — Parvan name B₁
 ३ ३ Dn₅ D₁ दानि — Sub-parvan V₁ B Dn₁ ns
 D₁ ३ ३-३ M दानधर्म — Adhy name V₁ B₂ ३ ३
 Dn₁ ns बहुप्राक्षिक, B₁ कृतप्रकाशिक, D₅ पात्रपरीक्षा,
 T₂ पात्रनिरूपणं, G₁ ३ मत्पात्रनिरूपण — Adhy no
 (figures, words or both) V₁ 22, D₅ 21, D₁ ३
 19, T₁ G₂ 56, T₂ ३ G₂ ३ M₁ 62, G₁ 57, M₁ ३
 55 — Sloka no Dn₁ 39, D₅ 35

२४

युधिष्ठिर उवाच ।

श्राद्धकाले च दैवे च धर्मे चापि पितामह ।

इच्छामीह त्वयाख्यातं विहितं यत्सुरर्षिभिः ॥ १

भीष्म उवाच ।

दैवं पूर्वाह्निके कुर्यादपराह्णे तु पैतृकम् ।

मङ्गलाचारसंपन्नः कृतशौचः प्रयत्नवान् ॥ २

मनुष्याणां तु मध्याह्ने प्रदद्यादुपपत्तिः ।

कालहीनं तु यद्दानं तं भागं रक्षसा विदुः ॥ ३

लङ्घितं चावलीढं च कलिपूर्वं च यत्कृतम् ।

रजस्वलामिष्टं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ४

अवघुष्टं च यद्भुक्तमव्रतेन च भारत ।

परामृष्टं शुना चैव तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ५

केशकीटावपतितं क्षुतं श्वभिरवेक्षितम् ।

रुदितं चावधूतं च तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ६

निर्दोषाण्येण यद्भुक्तं सशस्त्रेण च भारत ।

दुरात्मना च यद्भुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ७

परोच्छिष्टं च यद्भुक्तं परिभुक्तं च यद्भवेत् ।

दैवे पित्र्ये च सततं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ८

24

For this adhy, of 14 App I (No 4) lines 2056-2133

1 B₅ om 1 (retaining the ref) T₂ om the ref —^a) M श्राद्धे च काल दैवे च —^b) V₁ D₁₀ पित्र्ये चापि, B₁₋₁ D_n पित्र्ये च, D₁ १ धर्मे वापि (for धर्मे चापि) —^c) D₁₋₈ दै, T₂ त्वां; T₈ G₁ १ यत् (for [इ]ष्ट) T₁ १ G₁ १ स्वयाख्यातु, T₂ समाख्यातु; G₂ स्वया चापि (for त्वयाख्यातं) —^d) T₁ १ M विहितो य (T₂ यत्); G₂ त सत् (for त यत्)

2 V₁ B₅ om the ref —^a) V₁ B₁₋₇ १ D_{n1} १ D₈₋₁₀ पूर्वाह्निकं, B₁ D_{n2} M₂ पौर्वाह्निकं, T₁ १ G₁ १ M₁ १ पौर्वाह्निके (for पूर्वा) —^b) D₅ च (for तु) —^c) B₂ D₁₋₁ १-१-१ सयुक्तं, D₅ सयुक्त (for संपन्न) —^d) D₁₋₈ कृतयत्न प्रतापवान्, D₁₋₉ यत्नो जितात्मवान्

3 ^a) T₁ अतियीना च मध्याह्ने —^b) D₁₋₉ प्रपद्येद् (for प्रदद्याद्) B₄ उपपत्तिः, D_{n1} १ D₁₀ T₂ G₄ पत्तिभिः (for पत्तिः) —^c) B₁ D₅ १ S (except T₁) च, D₁ om (for तु) D₂ T₂ भाग, D₄ om (for दान) —^d) B₁ D₁₋₈ S (except G₂) तद् (for तं) T₁ दान (for भाग) — After 3, T₂ reads 6 and T₂ G₁ १ read 8 The sequence in G₂ after 3 is 8, 13, 10, 4, 6, 7, 11, 9, 12

4 For the sequence in G₂, of v 1 3 D₁ १ १ १ १ om (hapl) 4 T₁ om (hapl) 4-11 D₃

reads 4-6 after 11 —^a) B₂ partly damaged. G₂ लिखित (for लङ्घित) D_{n1} om चाव —^b) D₂ १ अलि, S (T₁ om) काल (for कलि) D₁₋₈ भवेत् (for कृतम्) —^c) B₂ १ सृष्ट च, B₁ D₁ स्पृष्ट च, D₂ १ सस्पृष्ट, S (except G₂, T₁ om) स्पृष्ट च (for हृष्टं च) —^d) D₁ १ भाग त (by transp), D₂ S (T₁ om) तद्भागं

5 For the sequence in D₂, of v 1 4 T₁ om 5 (of v 1 4) T₂ G om (hapl) 5 D₂ reads 5-6 after 11 —^a) M₂ अवघुष्ट (for 'घुष्टं) —^b) D₁ सवतेन (for अ) D₁₋₉ यद्भुक्तमव्रतेन च (D₂ १ तु) —^d) D₂ भाग त (by transp), M₁ १ १ तद्भागं — After 5, M reads 8

6 For the sequence in G₂ D₂ १, of v 1 3, 5, 4 respectively T₁ om 6 (of v 1 4) D₁₋₈ om (hapl) 6 T₂ reads 6 after 3 —^a) D₁ १ कीटादि (for कीटाव-) —^b) G₂ क्षित (for क्षुत) G₄ श्विर (for श्वभिर) —^d) S (except G₂, T₁ om) तद् (for तं)

7 For the sequence in G₂, cf. v 1 3 T₁ om. 7 (of v 1 4) B₅ om (hapl) 7-8 D₂ १ १ om (hapl.) 7-11 D₁ om (hapl) 7-10 —^a) B₁ १ यद्भुक्तं, D₁ यद्भुक्तं (for यद्भुक्त) D₂ १ नराकारं च यद्भुक्त (sic), D₁₀ निराकारेण य — D₂ om 7^{cd} —^c) B₄ यद्भुक्त —^d) D₂ S (except G₂, T₁ om) तद् (for त) — After 7, D₁ reads 10 for the first time, repeating it in its proper place

8 For the sequence in G₂, of v 1, 3 T₁ om, 8

गहितं निन्दितं चैव परिविष्टं समन्युना ।
 दैवं वाप्यथ वा पैत्र्यं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ९
 मन्त्रहीनं क्रियाहीनं यन्त्राहं परिविष्यते ।
 त्रिमिर्वर्णैर्नरश्रेष्ठं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ १०
 आज्याहुतिं विना चैव यत्किञ्चित्परिविष्यते ।
 दुराचारैश्च यद्धुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः ॥ ११
 ये भागा रक्षसां प्रोक्तास्त उक्ता भरतर्षभ ।
 अत ऊर्ध्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु ॥ १२

यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च ।
 दैवे वाप्यथ वा पित्र्ये राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १३
 श्वित्री कुष्ठी च क्लीबश्च तथा यक्ष्महतश्च यः ।
 अपस्मारी च यश्चान्धो राजन्नाहन्ति सत्कृतिम् ॥ १४
 चिकित्सका देवलका वृथानियमधारिणः ।
 सोमविक्रयिणश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥ १५
 गायना नर्तकाश्चैव पुवका वादकास्तथा ।
 कथका योधकाश्चैव राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १६

(cf v 1 4) B₅ D₁ ६ ७ ९ om 8 (cf v 1 7)
 B₂ D₁ om (hapl) 8 T₂ om (hapl) 8-9 T₈
 G₁ ३ ४ read 8 after 3 M reads 8 after 5 —^a)
 B₁ च यद्धुक्तं, S (except G₂, T₁ २ om) यत्तु (G₁ तु
 यत्तु [hypermetric]) हुतं (for च यद्धुक्तं) —^d) D₃
 om, S (except G₂, T₁ २ om) तद् (for तं)

9 For the sequence in G₂, cf v 1 3 T₁ om 9
 (cf v 1 4) D₁ ६ ७ ९ om 9 (cf v 1 7) T₂ om 9
 (cf v 1 8), D_{n1} n₂ D₁₀ and all the four printed
 eds om (hapl) 9 T₈ G₁ ३ ४ (hapl) 9-10
 —^a) D₁ निर्मित (for निन्दित) —^b) B₂ तथैव च
 (for समन्युना) G₂ M यत्किञ्चित्परिवि (G₂ शिष्यते
 —^c) D₂ ३ दैवे B₁ ४ च (for the first वा) B₂
 ४ ५ D_{n1} D₁-३ ५ पित्र्य (for पैत्र्य) - G₂ दैव वा पित्रिय
 वापि, M दैव वा च पित्र्य वा (submetric) —^d)
 G₂ M तद् (for त)

10 For the sequence in G₂, cf v 1 3 T₁ om
 10 (cf v 1 4) D₁ ६ ७ ९ om 10 (cf v 1 7)
 T₃ G₁ ३ ४ om 10 (cf v 1 9) D₃ ३ om (hapl)
 10-11 M om (hapl) 10 D₁ reads 10 for the
 first time after 7 —^b) B₂ T₂ श्राद्धे B D_{n1}
 विश्यते; G₂ चक्ष्यते (for विष्यते) —^c) B₁ ४ D₁
 (both times) १० T₂ कुरु- (for नर) —^d) G₂ तद्
 (for तं)

11 For the sequence in G₂, cf v 1 3 T₁ om
 11 (cf v 1 3) D₁ ६ ९ om 11 (cf v 1 7)
 D₂ ३ om 11 (cf v 1 10) D₁ om (hapl) 11
 —^b) B D_{n1} विश्यते, T₂ G₁ ३ विष्यते (for विष्यते)
 G₂ यत्किञ्चित्परिविष्यति —^c) V₁ D_{n1} D₃ उपचारैश् (for
 दुरा) B₁ ४ यद्धुक्त —^d) S (T₁ om) तद् (for तं)
 — After 11, D₃ reads 5-6 and D₃ reads 4-6

12 For the sequence in G₂, cf v 1 3 —^a)

M₁-३ रक्षस (for रक्षसां) V₁ B D_n D₁₀ प्राप्तास्
 (for प्रोक्तास्) T₂ ३ G₁ ३ ४ यो भागो रक्षसा प्रोक्तस्
 —^b) B₁ T₂ ३ G₁ ३ ४ तदुक्तो, D₁-६ उक्तास्ते (by
 transp) — D₃ om 12^a-14^b —^c) D₁-३ निसर्गस्
 (for वि) —^d) T₂ ३ G₁ ३ ४ ब्रह्मण (for ब्राह्मणे)

13 For the sequence in G₂, cf v 1 3 D₃ om
 13 (cf v 1 12) D_{n1} om 13^a —^a) T₂ ३ G₁
 ३ ४ प्रोक्ता (for विप्रा) T₁ पतिताश्चाक्रियावतो —^c)
 G₂ दैव D₁ om वाप्यथ B₁ D₃ ३ १० T₂ ३ G₁ ३ ४
 M₁ २ ४ च (for वा) V₁ D₁ ३ ९ वा पैत्र्ये; B₂ ४
 D_{n1} n₂ D₁₀ M₃ पित्र्ये वा (by transp), G₂ वा पित्र्यं
 —^d) G₂ तद्भागं रक्षसा विदुः G₂ C_n केतन निमन्त्रणम् ॥ १६

14 D₃ om 14^a (cf v 1 12) —^a) T₂ विप्र
 (for श्वित्री) D₂ ३ तथा क्लीबस् (for च क्लीबश्च) V₁
 B D_n श्वित्री क्लीबश्च कुष्ठी च, D₁-६ क्लीबश्च कुष्ठी हुतली,
 D₇ ३ क्लीबी च कुष्ठी च तथा —^b) D₁-३ राज (for
 तथा) B₁ D₇ T₁ G₁ ४ यक्ष्माहतश्च, D₁-३ १० पक्षहवश्
 (for यक्ष्म) D₁-६ तथा (for च य) —^c) B₂
 [श]न्यो, D₁-३ [जा]र्तो, T G₁ ३ ४ M [अ]पि (for [अ]
 न्यो) G₂ अपस्मारी दूषकश्च —^d) M₁ ४ [अ]र्हति V₁
 B₂ ४ ५ D_n D₂-३ G₂ केतन, G₂ तत्कृति (for सत्कृ
 तिम्)

15 ^a) B₁ पुवलका (for देव) —^b) D₁₀ चारिण,
 G₂ M₁ कारिण (for -चा) —^c) V₁ B D_n D₂ ३
 राजन् (for श्राद्धे)

16 D₁-३ om (hapl) 16-17 D₁ ६ ९ ९ om (hapl)
 16 —^a) T₂ ३ G₂ गायका (for ना) D₂ ३ G₁ ३
 M₂ नर्तनाश्च (for काश्च) —^b) D₁₀ T₂ ३ G₁ ३ ३
 हुनगा (T₂ ना) (for का) G₂ हुनका वाद्यवादुगा
 —^c) M हुनका (for कथका) D₇ हुचेल्य याचकाश्चय,

होतारो वृषलानां च वृषलाध्यापकास्तथा ।
तथा वृषलशिष्याश्च राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ १७
अनुयोक्ता च यो विप्रो अनुयुक्तश्च भारत ।
नाहंतस्तावपि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥ १८
अग्रणीर्यः कृतः पूर्वं वर्णावरपरिग्रहः ।
ब्राह्मणः सर्वविद्योऽपि राजन्नाहति केतनम् ॥ १९
अनग्रयश्च ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्च ये ।
स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ २०
अपरिज्ञातपूर्वाश्च गणपूर्वाश्च भारत ।

पुत्रिकापूर्वपुत्राश्च श्राद्धे नाहन्ति केतनम् ॥ २१
ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च बार्धुषिको द्विजः ।
प्राणिविक्रयवृत्तिश्च राजन्नाहन्ति केतनम् ॥ २२
स्त्रीपूर्वाः काण्डपृष्ठाश्च यावन्तो भरतर्षभ ।
अजपा ब्राह्मणाश्चैव श्राद्धे नाहन्ति केतनम् ॥ २३
श्राद्धे दैवे च निर्दिष्टा ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्रहं पुनः ॥ २४
चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता भवेद्युयंऽपि कर्षकाः ।
सावित्रीज्ञाः क्रियावन्तस्ते राजन्केतनक्षमाः ॥ २५

T: s G धू (G: s दू) तका यौधकाश्चैव

17 D: s om. 17 (of v l 16) —^a) D: s
भोक्तारो (for होतारो) D: s om (hapl) वृषलानां च
D: s भोक्तारो वृषलानां ये —^b) D: s च ये (for तथा)
M: s वृषलावाचकास्तथा —^c) D: s ससर्गा, S मित्रा-
(M: s त्र)श्च (for शिष्याश्च) —^d) S वृषलाभुजस्तथा
—After 17, T: (om 20^{ab}) s G: s read 20 and
T: reads 21-22

18 G: s reads 18-19 after 22 —^a) T: नियोक्ता
चैव यो विप्रो —^b) D: M योन्युक्तश्च, D: s s
योन्युक्तश्च, D: s यो न युक्तश्च, T: s G: s हानि
युक्तश्च, G: s यो नि (for अनु) D: s हान्युक्तश्च यो
नृप, T: नियुक्तश्चैव भारत —^c) D: s T: श्राद्धे
—^d) D: s बहु (for ब्रह्म) T: s G विक्रायिकौ,
M: s विक्रायिकौ (M: s जौ), M: s विक्रयिकौ (for 'यिणौ')
D: s च तौ, D: s कृतौ (for हि तौ)

19 For the sequence in G: s, of v l 18 —^b)
D: s वर्णावर, D: s श्रम, T: सर्वत्रापि, M: s वर्णा
चार (for वर) —^d) B: s D: s D: s नाहति

20 T: s G: s read 20 after 17 T: om 20^{ab}
—^a) D: s अग्निप्रदाश्च (for अनग्रयश्च) —^b) T: प्रेक्ष
(for मृत) D: s -निर्यापकाश्च (for 'तकाश्च') T: s
G: s सथा (for च ये) —^c) T: s G मित्रदुहश्च
(for च पतिताश्च) —^d) D: s श्राद्धे (for राजन्)

21 D: s om. (hapl) 21-23 D: s T: s G: s om
(hapl) 21-23 D: s T: om (hapl) 21 T: reads
21-23 after 17 —^a) D: s अपवि (for अपरि) B: s
विप्राश्च (for -पूर्वाश्च) —^b) D: s G: -पूर्वश्च —^c) B:

D: s s पुत्रपूर्वाश्च; D: s पूर्वभावाश्च, G: s पुत्रपुत्राश्च
(for पूर्व)

22 For the sequence in T: s, of v l 21 D: s
r s T: s G: s om 22 (of v l 21) D: s s om
(hapl) 22 —^a) T: M: s -कर्ता (for कर्ता) —^b)
V: s B: s s D: s T: s M: s नर (for द्विज) —^d)
B: s श्राद्धे (for राजन्) M: s गुणद्वेषी च निर्दिष्ट
—After 22, G: s reads 18-19

23 D: s om 23 (of v l 21) D: s reads 23^{ab}
twice —^a) D: s (first time) T: s G परपुत्राश्च (for
काण्डपृष्ठाश्च) D: s त्रिपूर्वं काण्डपृष्ठश्च; D: s त्रिपूर्वक
काण्डपृष्ठो C: s काण्डपृष्ठो वेद्यापति, C: s काण्डा
वापा पृष्ठे येषां ते तयोक्ता । तृतीयद्वपृष्ठा इत्यर्थः । C: s
—^b) D: s 1-9 10 (second time) यवन्तो (D: s 'नर-'
(for यावन्तो) D: s (first time) S सध्यापासनवर्जिता
—^c) D: s अजेया, M अ (M: s कु) राना (for अजपा)
D: s 1-9 अजपो ब्राह्मणाश्चैव —^d) D: s T: राजन् (for
श्राद्धे)

24 ^{ab}) D: s om, T: s हु (for च) V: s D: s
निर्दिष्टो ब्राह्मणो —^d) D: s 1-9 [अ]वमह (for [अ]नु)
G: s शृणुष्वानुग्रहं नृप

25 ^a) T: s वर (for -व्रता) —^b) D: s D: s [s]
प (D: s 'व') कर्षका, D: s विक्रममा, D: s s [s]
कर्षका, T: s [s] नृकंपिन; T: s G: s M च कर्षका,
G: s च कर्षि (G: s 'क्षि') ता (for सपि कर्षका) —^c)
D: s s-9 सावित्रीज्ञा, T: s G: त्रिका (for त्रीज्ञा)
—^d) G: s partly damaged T: s transp ते and राजन्
D: s ते राजन्केतने सता

26 B: s om (hapl) 26-28 D: s T: om 26

क्षात्रधर्मिणमप्याजौ केतयेऽकुलजं द्विजम् ।
 न त्वेव वणिजं तात श्राद्धेषु परिकल्पयेत् ॥ २६
 अग्निहोत्री च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ।
 अस्तेनश्चातिथिज्ञश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २७
 सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।
 भिक्षावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २८
 उदितास्तमितो यश्च तथैवास्तमितोदितः ।
 अहिंसश्चाल्पदोपश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ २९
 अकल्कको ह्यतर्कश्च ब्राह्मणो भरतर्षभ ।

ससंज्ञो भैक्ष्यवृत्तिश्च स राजन्केतनक्षमः ॥ ३०
 अत्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रय्यथो वणिक् ।
 पश्चाच्च पीतवान्सोमं स राजन्केतनक्षमः ॥ ३१
 अर्जयित्वा धनं पूर्वं दारुणैः कृषिकर्मभिः ।
 भवेत्सर्वातिथिः पश्चात्स राजन्केतनक्षमः ॥ ३२
 ब्रह्मविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रिया यच्चाजितं धनम् ।
 अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लृप्त्यादुपार्जितम् ॥ ३३
 क्रियमाणेऽपवर्गे तु यो द्विजो भरतर्षभ ।
 न व्याहरति यद्युक्तं तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ३४

—^a) Ds 8 [आ]दौ (for [आ]जौ) Ds 7 9 S (T1 om) क्षत्रधर्म (Ds 7 9 'मि') णमप्यादौ (M 'जौ')
 —^b) Ds 9 भोजयेत् (for केत) Ds नर (for द्विजम्)
 Ts 8 G केतयेऽकुलजं पुन —^c) Ds च (for तु)
 Dns वणिजस् (for वणिज) —^d) V1 B1 Dn श्राद्धे च (for श्राद्धेषु)

27 Bs om 27 (cf v 1 26) —^b) S -याजी (for वासी) T1 भवेन्न च (for च यो भवेत्) —^c) B1 आस्तिकश्च (for अस्तेनश्च) T1 ज्ञातयज्ञश्च, Ts G1 8 4 चातियज्ञश्च, M1-3 ज्ञातिज्ञेयश्च (for चातिथिज्ञश्च)

28 Bs om 28 (cf v 1 26) D1-3 Ts 8 G om (hapl) 28-29 —^a) B1 तु जपेत् (for जपते) Dr-10 M4 च (for तु) T1 सावित्रीजपको यश्च —^b) T1 M4 द्विकाल (for त्रि) — For 28^{ab}, M1-3 subst

207* राजप्रेष्योऽपि सावित्रीं जपन्नित्य समाहित ।

— Ds 7 9 ins after 28^{ab} Ds after 28

208* माता पात्र पिता पात्र पात्र क्षीणाश्च बान्धवा ।

दीन पात्रं व्रती पात्रं पात्र वृत्तैरलकृतम् ।

[(L 1) Ds क्षीणा पात्र (by transp)]

— Ds reads 28^{ad} twice —^a) M1-3 भैक्ष (for भिक्षा-) D10 तु (for च) Ds 5 (second time) 7 9 दातुं प्रतिमर्हति च —^d) Ds (second time) राजा (for राजन्) Ds (first time, before corr) राज ब्राह्मि केतन

29 D1-3 Ts 8 G om 29 (cf v 1 28) T1 om (hapl) 29-31 V1 om (hapl) 29 M1-3 transp 29 and 30 —^c) Ds [अ]निकेतश्च (for [अ]नरदोपश्च)

30 T1 om 30 (cf v 1 29) M1-3 transp 29

and 30 —^a) Cnp अकल्पक (for अकल्कको) V1 B2 8 5 Dns Ds 7 9 [S] कर्ककश्च, Dn1 स्वतर्कश्च, Ds [S] तलकश्च, M [S] य कलकश्च (for ह्यतर्कश्च) B1 4 अकल्पकोत्पुङ्ग (B1 'कैप')श्च, D1-3 गृहस्थवृत्तिर्यश्चापि, D10 अकल्पकाक्रोधकश्च, Ts 8 G1 8 4 अकल्क क्रोधकक (Ts 'ल्प')श्च ॥ Cn अकल्कक अदाभिभक्त अपापो वा । अकल्पक इति पाठे स्वेच्छया धर्माधर्मकल्पक । ॥ —^b) B2 5 सुसगो; B2 असज्जो, Dn1 ns संसर्गे, D1-3 संवर्ती, Ds 5 अदातो, Ds 9 अदभो, D10 सुसज्जो (for स) V1 B1 2 4 Dns Ds 9 S (T1 om) भैक्ष, D1 भिक्ष (for भैक्ष्य) —^d) Ds राजा (for राजन्)

31 T1 om 31 (cf v 1 29) —^b) D1 3 प्राण (for प्राणि) D10 Ts 8 G -विक्रयिको (Ts 'णो'), M -विक्रयिको (for 'ययथो') —^c) D1 3 पश्चाच्चेत्, D1-3 इया वै (for पश्चाच्च) S (T1 om) सनिष्कृति पुन सोम —^d) S (T1 om) पीतवान् (for स राजन्) D1-9 ना (D1-3 सो) पि केतनमर्हति

32 ^a) S (except T1) आर्जयित्वा B1 सर्व (for पूर्व) —^b) Ds 6-9 क (D1 का 'रणे' (for दारुण) Dn1 ns अपि, T1 2 क्रूर, Ts G कृत (for कृपि) —^c) Ds स चेत् (for भवेत्) D1-3 पश्चात्तपो (D1 'त्ताप') निषेवेत् —^d) S सोपि केतनमर्हति

33 ^a) B2 ब्राह्म G1 8 4 M4 निर्दिष्ट (for निर्दिष्ट) — B1 om 33^c-34^d —^c) M नारैय (for अ) Ts 3 G अपि (for पितृ) V1 B (B1 om) Dn -विभ्रेभ्यो; Ds देवाभ्या (for देवेभ्यो) —^d) T G क्लीयाद् (for क्लृप्त्याद्)

34 B1 om 34 (cf v 1 33) M reads 31 after 33^{cd} —^a) V1 B1-3 5 Dn Dr 10 च (for तु) D1-9

श्राद्धस्य ब्राह्मणः कालः प्राप्तं दधि घृतं तथा ।
सोमक्षयश्च मांसं च यदारण्यं युधिष्ठिर ॥ ३५
श्राद्धापवर्गे विप्रस्य स्वधा वै स्वदिता भवेत् ।
क्षत्रियस्याप्यथो ब्रूयात्प्रीयन्तां पितरस्त्विति ॥ ३६
अपवर्गे तु वैश्यस्य श्राद्धकर्मणि भारत ।
अक्षयमभिधातव्यं स्वस्ति शूद्रस्य भारत ॥ ३७

पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरौकारं क्षत्रियस्य विधीयते ।
वैश्यस्य चैव वक्तव्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥ ३८
कर्मणामानुपूर्वीं च विधिपूर्वकृतं शृणु ।
जातकर्मादिकान्सर्वास्त्रिषु वर्णेषु भारत ।
ब्रह्मक्षत्रे हि मन्त्रोक्ता वैश्यस्य च युधिष्ठिर ॥ ३९

क्रियमाणा (D₈ 'जो) पवर्गेणु — °) T₁ तद् (for यद्)
— °) D₈ ब्रूयागत, D₁₀ [s] थ वानृत, T₁ भवेत्कुव
(for गवानृतम्) T₂ s G सत्य धर्मो न वानृत ॥ Cn
गवानृतम्, अनुगतगोशपयस्य पापम् । ॥

35 ") B₁ partly damaged B₂ s s ब्राह्मणा D₂
G₂ कालं — °) D₂ 4-s पात्रं (for प्राप्तं) D₁-s 10 पय
(for तथा) — T₁ om 35^{ed} — °) B₂ s T₂ s G
M₁ क्षयं (for क्षयश्) — After 35, D₁₀ T₂ s G
ins

209* सुहृत्तानां त्रय पूर्वमह्न प्रातरिति स्मृतम् ।
जपघ्यानादिभिस्तस्मिन्विप्रैः कार्यं शुभव्रतम् ।
सगवाख्यं त्रिभागं तु मध्याह्नमुहूर्तकं ।
लौकिक सगवेऽर्धं च खानादि द्वय मध्यमे ।
चतुर्थमपराह्नं तु त्रिमुहूर्तं तु पिण्यकम् । [5]
सायाह्नमुहूर्तं च मध्यम कविभिः स्मृतम् ।
चतुर्थे त्वपराह्णख्ये श्राद्धं कुर्यात्सदा नृप ।
प्रागुदीचीमुखा विप्रा विश्वेदेवाश्च दक्षिणा ।
आत्रितेषु सुतृसेषु पिण्डं दद्यात्सदक्षिणम् ।

[(L 3) D₁₀ T₂ G₂ सगमाख्य (for 'वाख्य) — (L
4) D₁₀ [s] र्धं (for s र्धं) — (L 6) D₁₀ G₂ सायाह
— (L 8) D₁₀ T₂ s G₁ स्युर्विश्वेदेवदक्षिणा (for the post
half)]

36 ") D₂ s 7 s M₂ श्राद्धापवर्गे — °) M₁-s [अ]
स्तु, M₂ [ए]व (for वै) B₂ D₂ n₂ D₂ सुदिता,
D₂ स्वधिता; D₂-s M₂ स्वरिता, M₁-s [ह]तीरित (for
स्वदिता) T G दातारो यो (T₁ वा, T₂ G₂ वो) स्विती
रयेत् — °) D₂ n₂ यो, D₁₀ [अ]नु (for [अ]यो)
— °) V₁ D₂ s s प्रीयतां

37 ") D₁₀ श्राद्धे (for श्राद्ध) — °) T₁ अक्षय्य
मिति दातव्य — After 37, T₁ ins 210*

38 T₁ om 38 T₂ s G om (hapl) 38^{ed} — °) B₂
D₂ D₁ चचन (for वा) V₁ D₂ n₂ देवं, D₂-s
M चैव (for देवे) — D₁-s om (hapl) 38^{ed} — °)

D₂ s T₂ s G₁ s s निराकार (for निरौकार) — °) S
(T₁ om) शूद्रस्य तु (M₁ च) (for क्षत्रियस्य) — After
38^{ed}, M reads 34 While T₁ ins after 37 D₁₀ T₂ s
G after 38^{ed} M after 43 Kumbh ed after 38.

210* गोर्दिताया चतुर्भाग पूर्वं विप्रादिकेतन ।
वर्णावरेषु भुजान क्रमाच्छेदे चतुर्गुणम् ।
नान्यत्र ब्राह्मणो ब्रूयात्पूर्वं विप्रेण केतित ।
अभोजने च दोषः स्याद्दर्जयेच्छूद्रकेतनम् ।
शूद्राक्षरसपुष्टाङ्गो द्विजो नोर्ध्वा गतिं लभेत् । [5]
अशुचिर्नैव चाक्षीयास्त्रास्तिको मानवर्जितः ।
न पूर्वं लङ्घयेद्धोमादेकवर्णोऽपि पार्थिव ।
विप्रा स्मृता भूमिदेवा उपकुर्वाणवर्जिता ।

[T₁ om lines 1-2 — (L 1) Kumbh ed विप्राति-
(for 'दि) D₁₀ G₂ s M केतित (G₂ s 'न) (for
केतन) — (L 2) M भुजान — (L 3) T₁ M
[s] श्रीयात् (for दू) T₂ s G₂ केतन, G₁ केतित (for
'त) — (L 4) T₁ न (for च) M₁ केतन
— (L 5) T₁ नोर्ध्व- (for नोर्ध्वा) T₂ s G₂ प्रजेत् (for
लभेत्) M द्विजो नोर्ध्वगतिर्भवेत् (for the post. half)
— T₁ om lines 6-8 — (L 6) D₁₀ आशौचे, T₂
G₁ s M आ (G₂ अ) शौची (for अशुचिर्) M नास्नातो
मोनवर्जित (for the post half) — (L 7) D₁₀ G₁ s
वर्णे — M om line 8 — (L 8) D₁₀ T₂ G₁ धर्मिता,
G₂ धर्मत (for वर्जिता)]

— T₂ s G M om 38^{ed} — °) V₁ दैव्ये; B D₂ n₂
दैवे, D₁-s चैव (for चैव) — °) D₁-s s s अपि
(for इति)

39 ") V₁ B₁ s D₂ पूर्व्येण, B₂ s पूर्व्येण, B₂
D₁₀ पूर्व्ये च, D₁ s M₁ s पूर्व्यश्च, D₂ पूर्व्यश्च; G₁ s s
पूर्व्य च, G₂ पूर्व्य च (for पूर्व्य च) D₂-s कर्मणा
विधिपूर्व्या (D₂ र्धं, D₂ र्वा; D₁ र्धं) च — °) V₁
B₂-s D₂ n₂ विधिपूर्वं, B₁ विधि पूर्वं, D₁-s मयपूर्वं
(D₁ र्धं) (for विधिपूर्वं) B₂ s कृता; D₁-s कृता
(for कृत) — °) B₁ s s D (except D₂ s) जातकर्मा

विप्रस्य रशना मौञ्जी मौर्वी राजन्यगामिनी ।
 बाल्वजीत्येव वैश्यस्य धर्म एष युधिष्ठिर ॥ ४०
 दातुः प्रतिग्रहीतुश्च धर्माधर्माविमौ शृणु ।
 ब्राह्मणस्यानृतेऽधर्मः प्रोक्तः पातकसंज्ञितः ।
 चतुर्गुणः क्षत्रियस्य वैश्यस्याष्टगुणः स्मृतः ॥ ४१
 नान्यत्र ब्राह्मणोऽश्रीयात्पूर्वं विप्रेण केतितः ।
 यवीयान्पशुर्हिसायां तुल्यधर्मो भवेत्स हि ॥ ४२
 अथ राजन्यवैश्याभ्यां यद्यश्रीयात्तु केतितः ।

यवीयान्पशुर्हिसायां भागार्धं समवाप्नुयात् ॥ ४३
 दैवं वाप्यथ वा पित्र्यं योऽश्रीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
 अस्नातो ब्राह्मणो राजंस्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४४
 आशौचो ब्राह्मणो राजन्योऽश्रीयाद्ब्राह्मणादिषु ।
 ज्ञानपूर्वमथो लोभात्तस्याधर्मो गवानृतम् ॥ ४५
 अन्नेनान्नं च यो लिप्सेत्कर्मार्थं चैव भारत ।
 आमन्त्रयति राजेन्द्र तस्याधर्मोऽनृतं स्मृतम् ॥ ४६
 अवेदत्रतचारित्रास्त्रिभिर्वर्णैर्युधिष्ठिर ।

दिका सर्वास, T₂ s G₁ s M₃ 'का सर्वा — °) D₄-9
 T₂ s G क्षत्रेषु, M क्षत्रस्य (for क्षत्रे हि) T₁ ब्रह्म-
 क्षत्रस्य मन्त्रोक्तो

40 °) B₁ गामिना (for 'नी) — °) B₂ बाल्वजी
 च, D₂ शलकजी तु, D₁ 6-9 वैल्वजी तु, T₂ s G M
 च (T₂ वि) ल्वजा च (for बाल्वजीति) D₅ corrupt,
 T₁ वैश्यस्य दणततु स्याद् — °) D₁ s सर्व एव, D₅
 T₂ s G₁ s धर्म एव, T₂ G₂ धर्मस्य च (for धर्म एष)
 T₁ रशना भरतर्षभ — After 40, T G ins

211* पालाशो द्विजदण्ड स्यादश्वस्थ क्षत्रियस्य तु ।
 धौदुम्बरश्च वैश्यस्य धर्म एष युधिष्ठिर ।

[(L 1) T₁ पलाशो T₁ च (for तु) — (L 2) T₁
 om च]

41 °) D₂ 6 7 9 M₁ गृहीतुश्च — °) D₅ om
 (hapl) one धर्मा T₁ [ह]ह (for [ह]मौ) — °) D₁₀
 T₂ s G [अ]नृतो (for 'ते) — °) D₁-3 सन्निक (for
 'त) — °) T₂ s G₁ s 4 M₁ चतुर्गुण — °) T₂ s
 गुण स्मृत (for गुण स्मृत) G वैश्यस्य च गुण स्मृत
 (sic)

42 °) D₁-1 9 G अन्यत्र (for ना) — °) D₁ 9
 पूर्व (for पूर्व) D₁ 5-9 कीर्तित (for केतित) — D₅ 10
 om (hapl) 42°-43° T₂ s G om 42°-44° — °)
 T₁ यद्यश्न (for यवीयान्) D₁-3 हिंसायाद् — °)
 D₁-1 तुल्यो (for तुल्य-) D₁-3 द्विज, T₁ M डह
 (for स हि)

43 D₂ 10 om 43°b, T₂ s G om 43 (for all,
 cf v 1 42) — °) V₁ B Dn तथा, D₁ s ततो
 (for अथ) — °) T₁ स (for तु) D₁-3 पूर्व राज-
 न्यकेतित, D₁-3 विप्रो राज्ञिकेति (D₁ 'न) — °)
 D₁ s हिंसाया (for 'या) T₁ कृत्वाया पशुहिंसाया — °)
 D₁ भोगार्ध, D₅ भागार्ध (for 'र्ध) — After 43, M

ins 210*

44 T₂ s G om 44°b (cf v 1 42) — °) T₁
 दैवे V₁ च (for वा) D₁ s पैत्र्य, T₁ पित्र्ये — D₁
 6 7 repeat 44°d after 45°b — °) B₂ अस्नातो, T₁
 अन्यत्र (for अस्नातो) — B₁ om (hapl) 44°-45°
 — °) D₁ (first time) s तथा (for तस्य) D₁-3 T₂ s
 G तस्याधर्मो (D₁ G₂ 'र्मा) नृत स्मृत, D₁₀ तस्य धर्मो नृत
 स्मृत

45 B₁ om 45° (cf v 1 44) T₂ s G om
 (hapl) 45-46 — °) D₁ s अशौचे, M अ (M₁ s आ)
 शौची (for आशौचो) — °) B₁ प्राप्तीयाद्, T₁ नाप्ती (for
 योऽप्ती) — After 45°b, D₁ 6 7 repeat 44°d D₁ s
 om 45°-46° — °) D₅ तस्याधर्मो (for तस्याधर्मो)

46 D₁ 6 T₂ s G om 46 (cf v 1 45) — °)
 B₂ Dn₁ n₂ अर्थेन (for अन्नेन) V₁ [अ]न्यस्य; B₁ D₅
 [अ]न्नेन, Dn₁ n₂ [अ]न्येन, Dn₃ [अ]न्नस्य (for [अ]न्न च)
 B₂-4 D₁₀ M₁-3 लिप्सन्, T₁ लिप्सु (for लिप्सेत्)
 D₅ अन्येनान्यस्य यो लिप्सेत् — °) B₁ D₁₀ धर्मार्थं
 (D₁₀ 'र्थी), D₁-9 कामार्थ (for कर्मार्थ) T₁ धर्मार्थ
 मपि भारत — °) T₁ निमन्त्रयति (for आमन्त्र) D₁-3
 7-9 अनामय्य तु राजेन्द्र (D₁ गते यो [sic], D₂ यो
 गच्छेत्, D₅ om राजेन्द्र) — °) Dn₃ (marg as 10
 text) D₂ s 9 गवानृत (for अनृत स्मृतम्)

47 D₁₀ om 47 — °) B₂ अद्वै (for अवेद)
 B₁ D₁ चारित्र्य, S 'त्र्य (for 'त्राय) — °) T₂ s
 G₁-4 मयवित् (for 'वत्) B₃ पिश्यत, T₁ निप्यति
 (for विप्यन्ते) D₅ मन्त्रवेत्यपि निप्यते (sic) — °)
 V₁ B₁ s 5 Dn D₂ G₁ तस्य (for तेषु) — After 47,
 B₁ S (except T₁ M₁) ins an add colophon [Par
 can name B₁ दानि — Sub parran B₁ M₁-3
 दानधर्म — Adhy name B₁ दैवपैत्र्यादिविधि, T₂

मन्त्रवत्परिविष्यन्ते तेष्वधर्मो गवानृतम् ॥ ४७

युधिष्ठिर उवाच ।

पित्र्यं वाप्यथ वा दैव दीयते यत्पितामह ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं दत्तं येषु महाफलम् ॥ ४८

भीष्म उवाच ।

येषां दाराः प्रतीक्षन्ते सुवृष्टिभिर कर्षकाः ।

उच्छेषपरिशेषं हि तान्मोजय युधिष्ठिर ॥ ४९

चारित्रनियता राजन्ये कुशाः कुशवृत्तयः ।

अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५०

तद्भक्तास्तद्गृहा राजस्तद्धनास्तदपाश्रयाः ।

अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५१

तत्स्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्ता युधिष्ठिर ।

अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५२

अकल्कस्य विप्रस्य भैक्षोत्करकृतात्मनः ।

वटवो यस्य भिक्षन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५३

हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंप्रभवे ।

अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ॥ ५४

व्रतिनो नियमस्थाश्च ये विप्राः श्रुतसंमताः ।

G₁ आनुपात्रव्राक्षणदोष (G₁ पात्र) निषेध — *Adhy no*
T₂ s G₂ s 63, G₁ 58, G₂ 57, M₁-s 56]

48 " M transp वा and दैव — " D₁ s T₂ s
G₂-s नी (D₁ s ही) यते यत्, D₄-s यद्दाति (for दीयते
यत्) — " V₁ B Dn D₁₀ T G₁ s 4 ज्ञातु; G₂
ज्ञात्वा (for श्रोतु) — " D₂ om दत्त V₁ B Dn
D₁₀ M केषु (for येषु) D₄-s महफल

49 G₁ s om (hapl) 49-50 (with the ref) — " B₂ partly damaged V₁ देवा (for दारा) D₁ प्रती
क्ष्यते D₄-s येषां प्रतीक्षते देवा (D₁ om देवा, D₂
दारा, D₂ राजन्) — " V₁ सुवृष्टम्, S (G₁ s
om) पर्जन्यम् (for सुवृष्टिम्) D₂ s 8 कर्षुका (for
कर्षका) D₁-s स्ववृष्टिभिर कर्षिका — " D₁ T₂ s
G₂ M₁-s उच्छेपं, D₂ उच्छेप (for उ) B₁ परिवेश,
D₄-s १ शेषे (for शेषं) T G₂ M₁-s वा (for हि)
G₂ उच्छेपं पारिशेष वा — " D₂ ये राजन् (for
मोजय)

50 G₁ s om 50 (of v 1 49) — " B₁ दारित्र-
(for चारित्र) V₁ B Dn D₁₀ T₁ निरता (for
नियता) — " M₁-s तेषु (for तेषु) T₁ महफल
— After 50, T₂ reads 55 and 56, repeating 56 in
its proper place

51 D₁₀ om (hapl) 51-53 D₁ T₂ om (hapl)
51-53 D₂-r M₁ om (hapl) 51 — " D₂ s
तद्गृहा, D₁-s १ T₂ G₂ तद्धना, T₁ तद्गृहा (for
तद्गृहा) — " B₂ s 8 Dn तद्गृहा, D₂ om, D₂ s
T₁ तद्गृहा (for तद्गृहा) B₁ s 8 तदपाश्रया, D₂
तदुपाश्रया, T₁ तद्गृहाश्रया (for तदपा) — " B₂ s T₂ [पु]ति (for [म]र्षे) — " T₂ s G तेषु (for
तेषु) — After 51, T₁ reads 54-55

52 D₁ s T₂ om 52 (cf. v 1 51). M₁-s read
52 after 55 — " B₁ om, T₁ s G ये (for वा)
M₂ परिपथितस्करादिभ्यो (hypermetric) — " D₂-s
भयार्ताश्च (for ये भयार्ता) T₁ s G M₂ हृतस्वा भयदु-
खिना — " B₂ partly damaged D₂ s १ भोक्तुम्
(for भो) — " M₁ s तेषां (for तेषु) G₁ s
महफल-

53 D₁₀ om 53 (cf. v 1 51) M₁ om (hapl)
53 D₂ reads 53 after 58 — " D₄-s अकल्कस्य
विप्रस्य, T₂ s G निस्पर्जकस्य वि — " B₁ भक्षोत्कर-
B₂-s Dn₁ n₂ भैक्ष्या, Dn₂ भिक्षो; T₂ s G₂ s M₂-s
भैक्ष्याहार (T₂ r) (for भैक्षोत्कर) D₁-s भैक्ष्या (D₂
भैक्ष्या) जितघनस्य च, G₁ s भैक्ष्याहारकृतात्मभि — " T₂ s G M₂-s साधवो (for वटवो) D₁-s भिक्षते, T₂ s
G₂ भक्षति D₄-s वटवो येषु भिक्षते — " B₁ D₂ s १
तेषु, D₁-s तस्यै, T₂ s G₁ s M₂ s तस्य (for तेभ्यो)
— After 53, D₂ reads 57 for the first time, repeat-
ing it in its proper place

54 D₂ s १ om (hapl) 54-56 D₁ om (hapl)
54-58 B₂ T₂ s G om (hapl) 54 T₁ reads
54-55 after 51 — " Cnp कृतस्वा (for हृ) B₁ s
कृतात्मा (B₂ तस्वा) कृतदाराश्च ॥ Cn कृत
व्रीकृत हिंसितम् । हृतमित्येवार्थः । ॥ — " M ये च (for
देश-) B₂ विप्रवे (for स) T₁ M₂ (marg) ॥
परचक्रादिसंप्रभवे — " B₁ आत्मार्थम्, B₂ (marg) s
Dn₂ अन्ना (for अर्था) — " B₁ s D₁-s १० M तेषु,
T₁ तेषां (for तेभ्यो)

- 55 For the sequence in T₁, of v 1 54 D₂ s १, १
om 55 (cf. v 1 54) T₂ reads 55-56 for the
first time after 50 — " B₂ श्रुति (for श्रुत)
D₂ सचया (for संमता) — " D₂ इच्छवे, S इक्षवे

तत्समाप्त्यर्थमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५५
 अव्युत्क्रान्ताश्च धर्मेषु पाषण्डसमयेषु च ।
 क्रुशप्राणाः क्रुशधनास्तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५६
 कृतसर्वस्वहरणा निर्दोषाः प्रभविष्णुभिः ।
 स्पृहयन्ति च भुक्तानं तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५७
 तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तेषां भैक्षचराश्च ये ।
 अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम् ॥ ५८

महाफलविधिदाने श्रुतस्ते भरतर्षभ ।
 निरयं येन गच्छन्ति स्वर्गं चैव हि तच्छृणु ॥ ५९
 गुर्वर्थं वाभयार्थं वा वर्जयित्वा युधिष्ठिर ।
 येऽनृतं कथयन्ति स्म ते वै निरयगामिनः ॥ ६०
 परदाराभिहर्तारः परदाराभिमर्शिनः ।
 परदारप्रयोक्तास्ते वै निरयगामिनः ॥ ६१
 ये परस्वापहर्तारः परस्वानां च नाशकाः ।

— ^a) B₂ partly damaged V₁ तेषु, B₂ Dn Ds
 तेभ्यो (for तेषु) T₂ G₁₋₃ महफल — After 55,
 M₁₋₃ read 52

56 For the sequence and the repetition in T₂,
 of v l 55 D₂ s r s om 56 (cf v l 54) D₁
 om. (hapl) 56-57 D₂ s r s om (hapl) 56 — ^a)
 V₁ B₂ Dn₁ ns T₂ (both times) G₂ अत्युत्क्रान्ताश्च, T₁
 G₁ s s अत्यु (for अत्यु) S (except M₂, T₂ both
 times) स्व (for च) D₂ सर्वेषु (for धर्मेषु) — ^c)
 S (T₂ both times) क्रुशप्राणास्तेषु (for क्रुशधनास्तेषु) B₂
 क्रुशधना क्रुशप्राणास्तेषु, D₂ क्रुशप्राणक्रुशधनास्तेषु (sic) — ^d)
 V₁ B₂ Dn D₂ s तेभ्यो, T₂ (both times) G₂ तेषां
 (for तेषु) T₂ महफल — T₁ s G ins after 56
 T₂ after the first occurrence of 56 M₁₋₃ after 58

212* व्रतानां पारगार्थाय गुर्वर्थं यज्ञदक्षिणाम् ।
 निवेशार्थं च विद्वांसस्तेषां दत्तं महाफलम् ।
 पित्रोश्च रक्षणार्थाय पुत्रदारायमेव च ।
 महाभ्याधिविमोक्षार्थं तेषु दत्तं महाफलम् ।
 बाला स्त्रियश्च वाञ्छन्ति सुभक्त चाप्यसाधना । [5]
 स्वर्गमायान्ति दत्तैषा निरयान्नोपयान्ति ते ।

[(L 1) T₁ व्रतानुमरणार्थाय (for the prior half)
 — (L 2) T₁ विचरति (for निवेशार्थं) G₂ निवेशनार्थं
 विद्वांसश्च, M₁₋₃ यदि चेच्छति वि (for the prior half)
 — T₁ M₁₋₃ तेषु (for तेषां) — (L 3) G₂ M₁₋₃ वा
 (for the second च) — (L 4) G₂ -विमोक्षाय (for
 'द') — (L 5) T₁ स्वभक्त्या (for सुभक्त) — M₁₋₃
 om line 6 — (L 6) T₁ निरय (for 'यान्')]

57 D₁ om 57 (cf v l 54) D₁ om 57 (cf
 v l 56) T G om (hapl) 57-58 D₂ reads 57
 for the first time after 53 D₂ transp 57 and
 58 — ^a) V₁ B₂ D₂ (first time) हतः; M भूत-
 (for कृत) — ^b) D₂ s (second time) s s s विष्णव

(for विष्णुभिः) — ^c) V₁ om च D₂ s s (second
 time) s s स भ (D₂ भु) क्तानां, D₂ M₁ s s सुभक्तानां,
 D₁₀ M₂ सुभुक्तानां (M₂ ज्ञास्) (for च भुक्तानां) — ^d)
 Dns D₂ (second time) तेभ्यो (for तेषु)

58 D₁ om 58 (cf v l 54) T G om 58 (cf
 v l 57) D₂ s s s om (hapl) 58 D₂ transp 57
 and 58 — ^a) B₁ D₁ s s तपोनित्यास्तेषु, M युक्तास्तेषु
 (for 'निष्ठास्तेषु') — ^b) B₁ s (marg) s-5 तथा (for
 तेषां) D₂ s भैक्षचराश्च Dn₁ वै (for ये) — ^c)
 V₁ D₂ केचिद् (for किं) — ^d) D₂ s तेभ्यो, M
 तेषां (for तेषु) — After 58, M₁₋₃ ins 212* and
 D₂ reads 53

59 ^a) S महानेषु (for 'फल') D₁₋₂ कर दान (for
 विधिदाने) D₁₋₃ महाफलं च धर्माणां — ^b) D₂ s s
 श्रुतं ते, D₂ श्रूयते (for श्रुतस्ते) — ^c) D₂ निरये,
 D₁₀ नरक T G ये तु, M येपि (for येन) — ^d)
 D₁₋₂ चा (D₁₋₂ वा) पीद तत्, S चापि हि तावत् (for चैव
 हि तत्)

60 ^a) B₁ चाभयार्थं, Dn₂ क्षमयार्थं, D₂ om,
 T₂ s G भवनाय (for वाभयार्थं) — ^c) T G [क्ष]न्ये,
 M [क्ष]न्यत् (for स्म) D (except Dn) क्षन्यया येनृत
 कुर्युस्

61 T₁ om (hapl) 61-62 D₂ om (hapl.) 61^a
 — ^a) T₂ partly damaged D₂ T₂ G M₁₋₃ परदारा
 भिमर्शिता (D₂ 'विहर्ता', M₁₋₃ 'पहर्ता') र, D₂ s r-2 ये
 परस्वापहर्तारः — ^b) V₁ B₂ s Dn₁ ns D₂ s मर्षिणः;
 B₁ s मर्षणा, D₂ s s मर्शना, D₂ s S (T₁ om)
 -मर्शका (for मर्शिन) — ^c) B₂ परदाराभियोक्तास्तेषु
 — ^d) D₂ ते स्युर, D₂ तस्युर (for ते वै)

62 T₁ om 62 (cf v l 61) D₁₋₃ om (hapl)
 62-63 M₁₋₃ om (hapl) 62 — ^a) T₂ s ये पर
 स्वाभिद (T₂ 'अ') तार — ^b) T₂ G₂ वि (for च)

सूचकाश्च परेषां ये ते वै निरयगाभिनः ॥ ६२
प्रपाणां च समानां च संक्रमाणां च भारत ।

अगाराणां च भेत्तारो नरा निरयगाभिनः ॥ ६३
अनाथां प्रमदां वालां वृद्धां भीतां तपस्विनीम् ।

V₁ D₁₀ दूषका , D₁ ६-० याचका (for नाशका) —^०)
D₁ ६-० स्व (for च) D₁₀ परस्वाना (for परेषा ये)

63 For the sequence of 63-71 in T₁ M and
that of 63-93 in T₂ s G, see the Tabular State

ments below on this page D₁-s om 63 (of v 1 62)
—^a) D₁ प्रपाणानां, D₁-1 ० S (except T₂) प्रपाणां च
(for गा च) —^b) T₁ कर्मणा चैव भारत —^c) V₁ B₁ 4
D₁ D₁₀ अगाराणा, D₁ ६-० प्रवराणा, S आश्रमाणा

Tabular Statement of the sequence
of stanzas 63-71 in T₁ M

T ₁	M ₁	M ₂	M ₃	M ₄
63	63	63	63	63
70	70	70	70	70
66 ^{ab}	66 ^{ab}	66 ^{ab}	66 ^{ab}	66 ^{ab}
	66 ^{cd}	66 ^{cd}	66 ^{cd}	66 ^{cd}
68 ^{cd}				
64	64	64		64
65	65	65		65
67 ^{ab}	67 ^{ab}	67 ^{ab}	67 ^{ab}	67 ^{ab}
	67 ^{cd}	67 ^{cd}	67 ^{cd}	67 ^{cd}
	68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}
	68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}
	69 ^{ab}	69 ^{ab}	69 ^{ab}	69 ^{ab}
69 ^{cd}	69 ^{cd}	69 ^{cd}	69 ^{cd}	69 ^{cd}
71	71	71		71

Tabular Statement of the sequence
of stanzas 63-93 in T₂ s G

T ₂	T ₃	G ₁	G ₂	G ₃	G ₄
63	63	63	63	63	63
75	75	75	75	75	75
76	76	76	76	76	76
68					
70 ^{ab}	70 ^{ab}	70 ^{ab}	70 ^{ab}	70 ^{ab}	
70 ^{cd}			70 ^{cd}		
77	77	77	77	77	77

T ₂	T ₃	G ₁	G ₂	G ₃	G ₄
79	79	79	79	79	79
		70 ^{ab r}		70 ^{ab r}	70 ^{ab}
		70 ^{cd}		70 ^{cd}	70 ^{cd}
66	66	66	66	66	66
64	64	64	64	64	64
	65	65	65	65	65
	67	67	67	67	67
	68	68	68	68	68
69	69	69	69	69	69
71		71	71	71	71
72		72	72	72	
73		73	73	73	
74	74	74	74	74	74
	75 r		75 r		
78	78	78	78	78	78
214*	214*	214*	214*	214*	214*
81 ^{ab}	81 ^{ab}	81 ^{ab}	81 ^{ab}	81 ^{ab}	81 ^{ab}
81 ^{cd}					
83					
84	84	84	84	84	84
91	91	91	91	91	91
92	92	92	92	92	92
85	85	85	85	85	85
86	86	86	86	86	86
87	87	87	87	87	87
88		88	88	88	88
89		89		89	89
90		90		90	90
93	93	93	93	93	93

वञ्चयन्ति नरा ये च ते वै निरयगामिनः ॥ ६४
 वृत्तिच्छेदं गृहच्छेदं दारच्छेदं च भारत ।
 मित्रच्छेदं तथाशायास्ते वै निरयगामिनः ॥ ६५
 स्रवकाः संधिमेत्तारः परवृत्त्युपजीवकाः ।
 अकृतज्ञाश्च मित्राणां ते वै निरयगामिनः ॥ ६६
 पापण्डा दूषकाश्चैव समयानां च दूषकाः ।
 ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ६७

(for अगाराणा) —^a) D₄-s ते वै (for नरा)

64 For the sequence in S, see the Tabular State-
 ments on p 187 Ms om (hapl) 64-65 —^a)
 D₁-s अनाया प्रमदा बाळा —^b) D₁-s चापि, D₇-s
 चाय (for भीतां) D₁-s वृद्धान्भीरुस्तपस्विन —^c) B₅
 वज्रसिखा (for 'यन्ति) D₁-s वै (for च) —^d)
 D₁ s स्युर (for वै)

65 For the sequence in S, see the Tabular State-
 ments on p 187 Ms om 65 (cf v 1 64) B₅ om
 (hapl) 65-66 D₁-s T₂ om (hapl) 65 —^a)
 D₅ वृद्धि- (for वृत्ति) D₅ om (hapl) गृहच्छेदं
 —^b) D₁ s-9 कुर्वन्ते (for भारत) —^c) S (except
 M₂, T₂ Ms om) मय (for मित्र-)

66 For the sequence in S, see the Tabular State-
 ments on p 187 B₅ om 66 (cf v 1 65) —^a)
 D₁ n₂ D₅ सेतु (for सधि) —^b) D₁-s s-9 वृद्ध्युप-
 (for वृत्त्युप-) B₅ T₂ -जीविका, T₁ s G₁ M -जीविन.
 (for -जीवका) — After 66^{ab}, D₂ reads line 3 of
 213* for the first time, repeating it in its proper
 place — T₁ om 66^a — After 66, D₃ s ins 213*

67 For the sequence in S, see the Tabular State-
 ments on p 187 D₅ s T₂ om (hapl) 67 —^a) B₁
 परेषा; D₁ T₃ G₁ s 4 M पापण्ड, T₁ साधूनां (for
 पापण्डा) D₁ s 4 s-9 परेषां दू (D₂ मो)षका ये च —^b)
 D₁ s 9 समूहानां (for समयानां) — T₁ om 67^a-68^b
 —^c) D₃ प्रत्यवस्थिताश्, G₁ 4 प्रेसावसिताश् (for
 प्रत्य) D₁ राजस् (for सैव) G₃ ये प्रेसावसिताश्चैव
 (sio) — V₁ B Dn D₁ s 4 s-10 ins after 67
 D₃ s after 66

213* विपमव्यवहाराश्च विपमाश्चैव वृद्धिषु ।
 लाभेषु विपमाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।
 धृतसव्यवहाराश्च निष्परीक्षाश्च मानवा ।
 प्राणिर्हिसाप्रवृत्ताश्च ते वै निरयगामिनः ।

कृताशं कृतनिर्वेशं कृतभक्तं कृतश्रमम् ।
 भेदैर्ये व्यपकर्षन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ६८
 पर्यञ्चन्ति च ये दारानग्निभृत्यातिथींस्तथा ।
 उत्सन्नपितृदेवेज्यास्ते वै निरयगामिनः ॥ ६९
 वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः ।
 वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७०
 चातुराश्रम्यबाह्याश्च श्रुतिबाह्याश्च ये नराः ।

[D₅ om (hapl) lines 1-2 — (L 1) D₅
 corrupt for the prior half B₁ s (both marg) s
 D₅ वृत्तिषु, B₂ (orig) वृद्धिषु (for वृ*) — (L 2)
 B₂ s लाभेषु D₁-4 s-9 लाभे तु (D₁-s च) विपमा ये
 तु (D₁ s च) (for the prior half) — D₁ reads
 line 3 for the first time after 66^{ab} — (L 3)
 V₁ B₁ s D₁ n₂ D₁-s 10 दूत- (for दूत-) D₁
 निष्परीक्षाश् — (L 4) V₁ प्राण (for प्राणि)]

68 For the sequence in S, see the Tabular State-
 ments on p 187 T₁ om 68^{ab} (cf v 1 67) D₁ om
 (hapl) 68 —^a) V₁ B₂-s Dn निर्देश, T₂ निर्वेद (for
 निर्देश) —^b) B₁ (marg) s 4 भक्ति, D₂ मुक्ति,
 D₅ s लक्ष, D₇-s -भक्ष, D₁ T₂ s G₁ s 4 M वपं,
 G₂ हपं (for -भक्त) B₅ D₁ G₂ कृताश्रम —^c) D₅
 च (for ये) D₁ भेदैर्येव्यपकर्षन्ति

69 For the sequence in S, see the Tabular State-
 ments on p 187 D₅ om (hapl) 69 T₁ om
 69^{ab} —^a) D₁ s पर्यस्यति (for 'ञ्चन्ति) D₁-s
 प्रवासयति ये दारान् —^b) D₁ T₂ s G₁-s M₁-s शिशून्;
 G₁ सशून् (sio) (for अग्नि-) D₁ तदा (for तथा).
 D₁ s 4-9 मुनी (D₁ s शुची) न्भृत्यजनास्तथा —^c) D₁ s
 वच्छिन्न (for उत्सन्न)

70 For the sequence in S, see the Tabular State-
 ments on p 187 D₁ repeats 70 after 82^{ab} D₃ reads
 70 after 82 —^b) V₁ वि- (for [प]व) D₁ (second
 time) मूषका (for दू*) D₁ वेदाना दूषकाश्च ये
 — T₂ om 70^a-73^a —^c) D₂ s हेलकाश्, D₁ दूष*
 (for लेख*) T₂ G₂ लेखिनश्चैव वेदाना

71 For the sequence in S, see the Tabular State-
 ments on p 187 D₅ om (hapl) 71-74 T₂ om
 (hapl) 71-73 Ms om (hapl) 71-72 —^a) B D₃
 D₁ s-10 M₂ चा (M₂ च) तुराश्रम्यबाह्याश्च, T₁ s G मन् T₂
 स) वर्णाश्रम —^b) D₅ om (hapl) श्रुतिबाह्या D₁-s

विकर्ममिश्र जीवन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ७१
 केशविक्रयिका राजन्विपविक्रयिकाश्च ये ।
 क्षीरविक्रयिकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७२
 ब्राह्मणानां गवां चैव कन्यानां च युधिष्ठिर ।
 येऽन्तरं यान्ति कार्येषु ते वै निरयगामिनः ॥ ७३
 शस्त्रविक्रयकाश्चैव कर्तारश्च युधिष्ठिर ।
 शल्यानां धनुषां चैव ते वै निरयगामिनः ॥ ७४
 शल्यैर्वा शङ्खुभिर्वापि श्वघ्नैर्वा भरतर्षभ ।

ये मार्गमनुरुन्धन्ति ते वै निरयगामिनः ॥ ७५
 उपाध्यायांश्च भृत्यांश्च भक्तांश्च भरतर्षभ ।
 ये त्यजन्त्यसमर्थास्तांस्ते वै निरयगामिनः ॥ ७६
 अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकास्तथा ।
 बन्धकाश्च पशूनां ये ते वै निरयगामिनः ॥ ७७
 अगोप्ताश्चलद्रव्या बलिषद्भागतत्पराः ।
 समर्थाश्चाप्यदातारस्ते वै निरयगामिनः ॥ ७८
 क्षान्तान्दान्तास्तथा प्राज्ञान्दीर्घकालं सहोपितान् ।

श्रुतिस्मृतिबहिष्कृता, T: G ये लोके नास्तिका नरा

72 For the sequence in T: s G, see the Tabular Statement on p 187 D: Ts Ms om 72 (of v 1 71) G: om (hapl) 72-73 —^a) V: B: Dn: ns D: 10 विक्रयका, D: 10 S (T: G: Ms om) 'यिणो (for यिका) D: केशविक्रयिणश्चैव —^b) V: B: Dn: ns D: 10 M: विक्रयकाश्च, D: 6-9 'यिणश्च (for 'यिकाश्च) T: s G: 1-2 विषविक्रयिणस्तथा —^c) V: B: Dn: ns D: 10 विक्रयकाश्च, D: 6-9 विक्रयि (D: 'य) णश्च (for 'यिकाश्च)

73 For the sequence in T: s G, see the Tabular Statement on p 187 D: Ts om 73 (of v 1 71) G: om 73 (of v 1 72) —^b) Dn: कन्यकानां (for कन्यानां च) —^c) D: s 10 om (hapl) 73^a-74^b —^c) T: s अन्तर, G: M: 1-2 यन्तरा (for र) G: s यन्तरा यति कार्येषु

74 For the sequence in T: s G, see the Tabular Statement on p 187 D: om 74 (of v 1 71) D: s 10 om 74^a (of v 1 73) —^a) B: 1 Dn: Ds T: s G M: विक्रयिकाश्च, T: यिणश्च (for यकाश्च) D: शास्त्रविक्रयिकाश्चैव —^d) S (except G: Ms) नरा (for ते वै)

75 For the sequence and the repetitions in T: s G, see the Tabular Statement on p 187 D: om (hapl) 75-76 —^a) V: B: Dn: ns D: s शिल्पाभिः; T: s (first time) G: s 1 (inf ltn as in text) शल्यैर्वा (for शल्यैर्वा) —^b) D: s वित्तैर्, D: 9 चित्तैर् (for चित्तैर्) —^c) B: 1 अनुरुध्यति, D: T: s (second time) G: s (inf ltn) उपरुध्यति, T: अपरुध्यति; T: s (first time) G: s (first time) s अवचच्छति; G: s (second time) M अवचच्छति (for अनु) —^d) D: s स्युर (for वै)

76 For the sequence in T: s G, see the Tabular Statement on p 187 D: om 76 (of v 1 75) —^a) D: भक्ताश्च (for भृत्यांश्च) D: T: s G उपाध्यायाश्च भृत्या (G: वृद्धा)श्च —^b) D: G: भृत्याश्च, T: रिक्ताश्च; T: G: s 1 रक्ताश्च (for भक्ताश्च) —^c) V: B: Dn [ख] विकारास्तींस्; D: 1-2 समर्था (D: 'र्यां)श्च, D: 3 T: s G समर्थास्तांस्, T: समस्तास्ते (for [ख] समर्थास्तांस्)

77 For the sequence in T: s G, see the Tabular Statement on p 187 D: transp 77 and 78 —^a) D: T: G ददकाश्च (for दम्) T: दम्भानां कर्षकाश्चैव —^b) D: s नागानां; D: s 1 मासानां (for नां) D: 1-2 वधकाश्च (for वे) V: Dn D: 1-2 च ये (for तथा) T: नासानां चैव वेधका. —^c) D: s 1-2 S वधकाश्च (for बन्ध) D: ते; T: s G: 1-2 च (for ये) —^d) D: ये (for ते)

78 For the sequence in T: s G, see the Tabular Statement on p 187 D: transp 77 and 78 —^a) V: B: Dn D: 10 च राजानो, D: s corrupt, D: s स्थल द्रव्या, T: चलद्रव्या; T: G परद्रव्य (for छलद्रव्या) T: अभोकार परद्रव्य —^b) V: B: Dn D: 10 तत्करा, D: 1-2 क्षारिण, T: वर्जिता (for -तत्परा) —^c) T: G सनिदकाश्च राजेन्द्र (T: 'जानस्) — After 78, D: reads 81^a, while T: G ins after 78

214* सधृत्य चापदातारो दरिद्राणां विनिन्दका ।

श्रोत्रियाणां विनीतानां दरिद्राणां विनिन्दका ।

क्षमिणा निन्दकाश्चैव ते वै निरयगामिनः ।

[(L 2) T: s विशेषत (for विनिन्दका) — (L 3) T: s क्षमिणो (for नां)]

79 For the sequence in T: s G, see the Tabu

त्यजन्ति कृतकृत्या ये ते वै निरयगामिनः ॥ ७९

बालानामथ वृद्धानां दासानां चैव ये नराः ।

अदत्त्वा भक्षयन्त्यग्रे ते वै निरयगामिनः ॥ ८०

एते पूर्वविभिर्दृष्टाः प्रोक्ता निरयगामिनः ।

भागिनः स्वर्गलोकस्य वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ ८१

सर्वेष्वेव तु कार्येषु दैवपूर्वेषु भारत ।

हन्ति पुत्रान्पशून्कृत्स्नान्ब्राह्मणातिक्रमः कृतः ॥ ८२

दानेन तपसा चैव सत्येन च युधिष्ठिर ।

ये धर्ममनुवर्तन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८३

शुश्रूषामिस्तपोभिश्च श्रुतमादाय भारत ।

ये प्रतिग्रहनिःस्नेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८४

भयात्पापात्तथाबाधाहारिष्व्याद्व्याधिधर्षणात् ।

यत्कृते प्रतिमुच्यन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८५

क्षमावन्तश्च धीराश्च धर्मकार्येषु चोत्थिताः ।

मङ्गलाचारयुक्ताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८६

निवृत्ता मधुमांसेभ्यः परदारेभ्य एव च ।

lar Statement on p 187 M1-s om (hapl) 79-80 —^a) D10 क्षाताञ्छातास, G2 क्षाता दातास V1 प्रज्ञान् —^b) V1 B Dn D1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Ts M4 -काल- (for -काल) —^c) B2 om (hapl) कृत B1 (marg as in text) -विद्या, B2 कृत्यान्

80 For the sequence in T2 s G, see the Tabular Statement on p 187 M1-s om 80 (cf. v l 79) Dn1 T2 s G om (hapl) 80 D1 om (hapl) 80^a-81^b —^a) T2 अपि (for अथ) —^b) B2 युवानश्च, D2 s कृशाना, D1 om, D10 दासीना, M4 दांताना (for दासाना) T1 दांतानां चाप्यरक्षका —^c) D2 s M4 भक्षयत्यग्रतो दत्त्वा

81 For the sequence in T2 s G, see the Tabular Statement on p 187 D1 om 81^a (of v l 80) D2 om (hapl) 81^a D2 transp 81 and 82 —^a) D2 एव (for एते) T1 प्रोक्ता, G2 वृत्ता, M2 द्विष्टा (for दृष्टा) V1 B4 Dn G2 4 एते पूर्व विनिर्दिष्टा, B1-s s D10 एते पूर्वविनिर्दिष्टा —^b) D1-s नरा, D1-s प्रेता (for प्रोक्ता) T1 निरयायैव गामिन — D2 reads 81^a after 78 Ts G om (hapl) 81^a-83^a —^c) D1-s गामिन, M भोगिन (for भा)

82 For the sequence in T2 s G, see the Tabular Statement on p 187 T2 G om 82 (cf. v l 81) T2 om 82 D2 transp 81 and 82 —^a) D2 [ए]व च, T1 M1 s 4 वाथ (for [ए]व तु) —^b) Dn2 M1 देव- (for दैव-) D10 विध्येषु (for -पूर्वेषु) — After 82^a, D1 repeats 70 —^c) D1-s तत्र; M पुत्र- (for पुत्रान्) B1 भृत्यान् (for कृत्स्नान्) D1-s इति तत्र पशून्सर्वान्, T1 युज्यत्यर्थापशून्कृत्स्नान् —^d) D1-s भोजयति च सुद्विजान्, T1 ब्राह्मणार्थे तयैव च, M तिक्रमे कृते — After 82, D2 reads 70

83 For the sequence in T2 s G, see the Tabular

Statement on p 187 T2 G om 83 (cf. v l 81) —^a) T1 महता, T2 श्रौतेन, M1-s एतेन (for दानेन) —^c) D1 -वर्तन्ति —^d) D2 नरा स्वर्गस्य गामिन; D2 (wrongly) ते वै निरयगामिन

84 For the sequence in T2 s G, see the Tabular Statement on p 187 D1 om (hapl) 84 —^a) D2 वा (for च) —^b) V1 B Dn D10 विद्यास, T2 श्रुतिम् (for श्रुतम्) —^c) Some MSS -निस्नेहास —^d) D2 (wrongly) ते वै निरयगामिन

85 For the sequence in T2 s G, see the Tabular Statement on p 187 D10 om (hapl) 85 D2 transp 85 and 86 —^a) B2 om भयात् Dn2 प्राणात्, D2 s T1 तापात् (for पा^a) D1 s 1-9 वधाद्, T1 दोषाद्, G2 बोधाद् (for [क्षा]वा^a) —^b) G2 दारिद्राद् (for दारिद्र्याद्) T1 वाथ (for व्याधि) D2 -दर्शनाद्, D1-7 s T2 s G -कर्षणात् (for -ध^a) —^c) B2 परि; D2 प्रवि- (for प्रति) B1 s 5 यत्कृत्वा परितप्यते, Dn2 (marg) D2-9 ये कृत्यं न विमु (D2 तं न मु)चति, D2 य कृत्य नाविमुचति, S तत्कृते धनमीप्सतस्र —^d) T2 -भागिन (for गामिन) D2 G2 s (all wrongly) ते वै निरयगामिन

86 For the sequence in T2 s G, see the Tabular Statement on p 187 B2 D2 7 om (hapl) 86 D2 transp 85 and 86 —^a) B1 D1 s 5 M वीरान् (for धी^a) —^b) D1 s 1-5 9 चोद्यता, T G चोदित्वा (for चोरित्वा) —^c) V1 B1 s 5 Dn D10 -संपन्ना; B2 -सयुक्ता (for युक्ताश्च) —^d) V1 B (B2 om) Dn D1 10 T2 s G1 s 4 M पुरुषा (for ते नरा) T2 G1 भागिन (for गामिन) D2 (wrongly) ते वै निरयगामिन

87 For the sequence in T2 s G, see the Tabular

निवृत्ताश्चैव मध्येभ्यस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८७
आश्रमाणां च कर्तारः कुलानां चैव भारत ।
देशानां नगराणां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८८
वस्त्राभरणदातारो भक्षपानान्नदास्तथा ।
कुटुम्बानां च दातारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ८९
सर्वहिसानिष्टाश्च नराः सर्वसहाश्च ये ।
सर्वस्याश्रयभूताश्च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९०
मातर पितर चैव शुश्रूषन्ति जितेन्द्रियाः ।
भ्रातृणां चैव सखेहास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९१

आढ्याश्च बलवन्तश्च यौवनस्थाश्च भारत ।
ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९२
अपराद्धेषु सखेहा मृदवो मित्रवत्सलाः ।
आराधनसुखाश्चापि ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९३
सहस्रपरिवेष्टारस्तथैव च सहस्रदाः ।
त्रातारश्च सहस्राणां पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९४
सुवर्णस्य च दातारो गवां च भरतर्षभ ।
यानानां वाहनानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९५
वैवाहिकानां कन्यानां प्रेष्याणां च युधिष्ठिर ।

Statement on p 187 B₂ om (hapl) 87-88 —⁵)
B₂ दारेषु (for दारेभ्यः) —⁶) B₂ T₁ मत्सेभ्यस् (for
मत्से) D₂ निवृत्ताश्चैवमभ्येत् —⁷) D₂ partly dama-
ged T₂ G₁ भागिन (for गामिन) D₂ (wrongly)
ते वै निरयगामिन

88 For the sequence in T₂ & G, see the Tabular
Statement on p 187 B₂ om 88 (of v 1 87) T₂
om (hapl) 88-90 —⁸) Dn₁ कर्तार, D₂ T₁ & G
भर्तार (for क⁹) —⁹) B₂ कन्याना, D₁ कुल्याना
(for कुलाना) — T₁ om 88¹⁰-89¹¹ —¹²) B₂ देवानां
(for देशाना) —¹³) D₂ G₁ (both wrongly) ते वै
निरयगामिन

89 For the sequence in T₂ & G, see the Tabular
Statement on p 187 T₂ om 89, T₁ om 89¹⁴
(for both, cf. v 1 88) B₂ om (hapl) 89-99
D₂ om (hapl) 89 G₂ om (hapl) 89-90 D₂
transp 89 and 90 —¹⁵) D₂ कर्तारो (for दातारो)
—¹⁶) V₁ B₂ & D₂ T₂ G₁ सहाय, Dn D₁ & 1-9 G₂
भक्ष- (for भक्ष-) —¹⁷) D₁ दातार, T₂ G₁ &
M₁ & 1 (M₁-श्च) तारस् (for दातारस्) —¹⁸) V₁ B (B₂
om) Dn D₁ 1-9 पुरुषा (for ते नरा) G₁ भागिन
(for गामिन) D₂ (wrongly) ते वै निरयगामिन

90 For the sequence in T₂ & G, see the Tabular
Statement on p 187 T₂ om 90 (cf v 1 88)
B₂ G₂ om 90 (of v 1 89) D₂ om (hapl) 90
D₂ transp 89 and 90 D₂ reads 90 after 97 M
reads 90 after 94 —¹⁹) D₂ 6-9 भराश्च, D₂ वराश्च
(for सहाश्च) —²⁰) D₂ 9 जना (for नरा) M₁ &
भोगिन (for गामिन) D₂ G₂ (both wrongly) ते वै
निरयगामि (G₂ भागि)न

91 For the sequence in T₂ & G, see the Tabular
Statement on p 187 B₂ om 91 (cf v 1 89)
D₁ & 6 7 9 om (hapl) 91 T₁ om (hapl) 91-94
—²¹) M ये च (for चैव) —²²) D₂ (wrongly) ते वै
निरयगामिन — After 91, D₂ reads 96-97

92 For the sequence in T₂ & G, see the Tabular
Statement on p 187 B₂ om 92 (of v 1 89)
T₁ om 92 (of v 1 91)

93 For the sequence in T₂ & G, see the Tabular
Statement on p 187 B₂ om 93 (of v 1 89) T₁
om 93 (cf v 1 91) B₂ D₂ om (hapl) 93 Dn₂
reads 93 on marg D₂ transp 93 and 94 —²³)
V₁ B₁ Dn₁ n₂ D₂ 1-10 अपराधेषु, S (T₁ om) भव
रक्षेष्टु, Bom ed अपराधेषु (for द्वेषु) —²⁴) V₁
B₁ & 5 Dn D₂ मृदु; D₂ धर्म (for मित्र) D₂ &
1 9 सदैव धर्मवत्सला —²⁵) D₁ & 1-9 स्वाराध्या सुप्र
(D₂ & 9 धा सुप्र, D₂ आस्तु प्र)सादा (D₂ धा)श्च, S
(T₁ om.) अपराधसहाश्चैव —²⁶) V₁ B₁ & 5 Dn D₁
& 6 1-10 पुरुषा (for ते नरा) T₂ भागिन (for
गामिन) G₂ (wrongly) ते वै निरयगामिन

94 B₂ om 94 (of v 1 89) T₁ om 94 (of
v 1 91) D₂ transp 93 and 94 —²⁷) D₂ &
पुष्टारस् (sio) (for चेष्टा) —²⁸) Dn₁ D₁ (before
corr) सहस्रदा (for दा) —²⁹) V₁ B (B₂ om)
Dn D₂ & 10 G₂ ते नरा (for पुरुषा) T₂ G₁ &
भागिन (for गामिन) — After 94, M reads 90

95 B₂ om 95 (cf v 1 89) —³⁰) D₁ & 8 प्र
(for च) —³¹) D₂ रथानां (for यानानां) D₁ & 8 च
हयाना (for वाहनानां) —³²) B₂ पुरुषा (for ते नरा)
T₂ भागिन (for गामिन) D₂ G₂ (both wrongly)

दातारो वाससां चैव ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९६
 विहारावसथोद्यानकूपारामसभाप्रदाः ।
 वप्राणां चैव कर्तारस्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९७
 निवेशनानां क्षेत्राणां वसतीनां च भारत ।
 दातारः प्रार्थितानां च ते नराः स्वर्गगामिनः ॥ ९८
 रसानामथ बीजानां धान्यानां च युधिष्ठिर ।

स्वयमुत्पाद्य दातारः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ ९९
 यस्मिन्कस्मिन्कुले जाता बहुपुत्राः शतायुषः ।
 सानुक्रोशा जितक्रोधाः पुरुषाः स्वर्गगामिनः ॥ १००
 एतदुक्तममुत्रार्थं दैवं पित्र्यं च भारत ।
 धर्मधर्मौ च दानस्य यथा पूर्वर्षिभिः कृतौ ॥ १०१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

ते वै निरयगामिनः.

96 B₂ om 96 (of v 1 89) D₁ s om (hapl)
 96-97 D₂ reads 96-97 after 91 —^a D₁ s
 transp कन्याना and प्रेक्ष्याणां V₁ B (B₂ om) D_n
 D₂ 10 द्रव्याणा (for कन्याना) B₁ प्रेक्ष्याणा T₁ विवा-
 हानां च कर्तार प्रेक्ष्याणा चैव भारत —^c T₂ G₁ [ए]ते,
 G₂ om (for [ए]व) —^d V₁ B (B₂ om) D₂ s s
 पुरुषा (for ते नरा) T₂ भागिन (for -गामिन)

97 For the sequence in D₂, of v 1 96 B₂
 om 97 (of v 1 89) D₁ s om 97 (of v 1 96)
 D₂ s om. (hapl) 97-98 —^b B₁ s s D_n n₂ D₂
 T₁ सभाप्रदा, D_n -प्रपासभा, D₁ -सहस्रश, D₂
 -प्रपा सभा, D₁ -सभा प्रपा (for सभाप्रदा) —^c
 B₁ D₁ 1 विप्राणा, S (except T₂) प्रपाणां (G₂ 'ना)
 (for वप्राणां) —^d T₂ G₁ भागिन (for गामिन)
 D₂ (wrongly) ते वै निरयगामिन — After 97, D₂
 reads 90 While T₁ ins after 97

215* भक्ष्यपानाद्दातारस्तथा पादुकदा नरा ।
 ये वै स्वदाक्षितं कुर्युस्ते वै निरयशत्रव ।

98 B₂ om 98 (of v 1 89) D₂ s om 98 (of
 v 1 97) —^b D₁ 10 मणीना भरतर्षभ, T₁ सत्राणा
 चैव भारत —^c T G च कृशाना, M प्रा(M₂ प्र-
 कृताना (for प्रार्थि) —^d B (B₂ om) D₁ 10 M
 पुरुषा, G₂ रक्षका (for ते नरा) T₂ G₁-s रक्षका
 स्वर्गगामिन

99 B₂ om 99 (of v 1 89) D₁ 10 om (hapl)
 99 —^a D₂ पानाना (for बीजाना) D₂ रसानाम
 घपानां च (slo), D₂-0 रथानामथ वाजोना —^b D₁
 पानाना; D₂ s बीजाना (for धान्याना) —^d D₂-1
 1-0 T₁ s ते नरा (for पुरुषा) G₁ s भागिन (for

-गामिन) D₂ (wrongly) ते वै निरयगामिन

100 ^a) B (except B₂) D_n D₂ s 10 तस्मिन्, D₁ s
 M₂ य, D₁ om (for कस्मिन्) — D₂ om 100^{ad}
 —^d T₁ ते नरा (for पुरुषा) T₂ G₁ s भागिन (for
 गामिन) D₂ s पुरुषा सत्यवाचका — D₁ c. 7 0 ins
 after 100 D₂ after 100^a

216* गङ्गादितीर्थनिरता पितृतीर्थकराश्च ये ।
 हृष्टापूर्तरता ये च ते नरा स्वर्गगामिन ।

[(L 1) D₂ om the prior half — (L 2) D₁ 0
 वै (for च) D₂ (wrongly) ते वै निरयगामिन (for the
 post half)]

101 ^a) D_n s अमुत्रार्थं, T₁ सुचित्रार्थं (for अमु-
 त्र) एतदुत्तममुत्रार्थं — D₁ 10 reads 101^{ad} twice —^c
 V₁ B₂ (marg) D_n 1 D₂ 10 (first time) दानधर्म (D₂
 'मौ'), B₁ s (orig) s D_n s धर्मधर्म (for 'धर्मौ') D₁
 (second time) T G वदान्यस्य (for च दानस्य) B₁
 धर्मधर्मस्य दानस्य, B₂ D_n s दानधर्म वदान्यस्य —^d
 T₂ स्मृतौ, T₂ G₁-s कृता, G₁ M कृतं (for कृतौ)
 V₁ B D_n D₁ 0 (first time) T₁ यत्पूर्वमुपिभि कृत

Colophon — Parvan name B₁-1 D_n s D₁ दावि
 — Sub-parvan V₁ B D_n D₁-0 0 10 M दानधर्म
 — Adhy name V₁ B₁ s s D_n s D₁ 0 स्वर्गनरकरणं
 (B₁ 'नी'), B₁ D₁-0 स्वर्गनरककीर्तन, D_n 1 n₂ स्वर्ग
 नरकगामिवर्णन, D₁-2 स्वर्गनरकप्रापकाध्याय, T₂ G₁ s
 नरकस्वर्गगामिपुरुषविभागनिर्णय — Adhy no (figures,
 words or both) D_n 1 23, D₂ 22, D₂ 20, D₁
 21, T₁ M 57, T₂ s G₂ s 64, G₁ 59, G₂ 58
 — Śloka no D_n 1 n₂ 103

२५

युधिष्ठिर उवाच ।

इदं मे तत्त्वतो राजन्वक्तुमर्हसि भारत ।

अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥ १

भीष्म उवाच ।

व्यासमामन्त्र्य राजेन्द्र पुरा यत्पृष्टवानहम् ।

तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ २

चतुर्थस्त्वं वसिष्ठस्य तत्त्वमाख्याहि मे मुने ।

अहिंसयित्वा केनेह ब्रह्महत्या विधीयते ॥ ३

इति पृष्ठो महाराज पराशरशरीरजः ।

अन्नवीन्निपुणो धर्मे निःसंशयमनुत्तमम् ॥ ४

ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थे कृशवृत्तिनम् ।

ब्रूयान्नास्तीति यः पश्चात्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ५

मध्यस्थस्येह विप्रस्य योऽनूचानस्य भारत ।

वृत्तिं हरति दुर्बुद्धिस्तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ६

गोकुलस्य तृपार्तस्य जलार्थे वसुधाधिप ।

उत्पादयति यो विघ्नं तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ७

यः प्रवृत्तां श्रुतिं सम्यक्शास्त्रं वा मुनिभिः कृतम् ।

दूषयत्यनभिज्ञाय तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ८

आत्मजां रूपसंपन्नां महतीं सदृशे वरे ।

न प्रयच्छति यः कन्यां तं विद्याद्ब्रह्मघातिनम् ॥ ९

25

1 For contents of 13 25, of 14 App I (No 4), lines 2134-2151 —^b) D1-9 [अ]शिष्य (for भारत) —^c) V1 B Dn D10 [अ]पि (B2 तु) कथं (for केनेह) T1 हिंसां विनैव केनेह —^d) D2 चर्या (s10), T1 वध्या (for हत्या) D2 s पितामह (for विधीयते)

2 Gs repeats 2^a-3^b after 3 —^a) B2 व्यासमार्गेण राजेन्द्र —^b) T2 यं (for यत्) —^c) D1-8 [s]य (for सङ्ग) —^d) D2 तम् (for तद्)

3 For the repetition of 3^a in Gs, cf. v 1 2 —^a) B1 s s Ds s वसिष्ठस्य, D1 विशि —^b) B2 शृणु, D1-8 विभो, D1-9 प्रमो (for मुने) — 3^a=1^{ad} —^c) D2 तेन (for केन) T1 हिंसां विनैव केनेह

4 ^a) V1 B (except B1) Dn D10 मया राजन् (for महाराज) —^c) Dn1 D2 s T G1 s s धर्म, D1 M1 s धर्मो, D10 धर्मान् (for धर्मे) B1 अन्नवीद्विपुलो धर्मो, G2 ब्राह्मणो धर्म —^d) D10 नि श्रेयसम् (for नि सशयम्) D1-8 s-6 मुनि सशयमुत्तम

5 ^a) D1 s तु य (for स्वयम्) —^b) B1 D10 भिक्षार्थः, D1 भिक्षाति, S (except T1) भिक्षार्थे (for भि) Dn1 गुण, T1 कुह, Gs कृत (for कृश) B2 वृत्तिदं, D2 चर्तिक, D2 वृत्तिक, D1-8 G4 चर्तिक

25

(for वृत्तिनम्) D2 भिक्षार्थे कृशवर्तिक —^c) D1 ब्रूयात् (for पश्चात्) —^d) D1-9 घातकं (for घातिनम्)

6 D1-8 om (hapl) 6 T1 om (hapl) 6-9 —^a) D1-8 तु (for [ह]ह) —^b) G2 धर्माचारस्य भारत —^d) D1-9 T2 s G M1 s घातकं (for घातिनम्).

7 T1 om 7 (of v 1 6) G2 lacuna for 7^{ad} —^b) D2 जलार्थं, M जलार्थे (for जलार्थे) D1-8 s जलार्थे परिधावत, D1-9 T2 s G1 s s रथमभिधावत —^d) D1-4 7-9 T2 s G2-4 घातकं (for घातिनम्)

8 T1 om 8 (of v 1 6) —^a) D2 s 7 9 प्रवृत्तिः D2 द्वां (for तां) D2 T2 G य प्रवृत्त (D2 वृत्ति) श्रुते सम्यक् —^b) D1-9 च (for वा) — T2 G ins. after 8^{ad} T2 after 8

217* जातितो ब्राह्मणानां हि महापरिभवात्तथा ।

तद्वृत्तिच्छेदनं चैव तद्वारपरिभवात्तथा ।

[(L 1) G2 योतीतो (for जातितो) G4 वा (for हि) G2 महापरिभुव चरेत् (for the post half)] — T2 G om. 8^{ad} —^d) D1 s 4 5 7 9 T2 'घातकं (for घातिनम्)

9 T1 om 9 (cf v. 1 6) —^b) T2 अर्हती, T2 G M1 s वृहती; M2 s सृष्ट (for म) B1 कुले (for वरे). —^d) D1 5-7 T2 s G घातकं (for घातिनम्)

अधर्मनिरतो मूढो मिथ्या यो वै द्विजातिषु ।
दद्यान्मर्मातिगं शोकं तं विद्याब्रह्मघातिनम् ॥ १०
चक्षुषा विप्रहीनस्य पङ्गुलस्य जडस्य वा ।

हरेत यो वै सर्वस्वं तं विद्याब्रह्मघातिनम् ॥ ११
आश्रमे वा वने वा यो ग्रामे वा यदि वा पुरे ।
अग्निं समुत्सृजेन्मोहात्तं विद्याब्रह्मघातिनम् ॥ १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

युधिष्ठिर उवाच ।

तीर्थानां दर्शनं श्रेयः स्नानं च भरतर्षभ ।
श्रवणं च महाप्राज्ञ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यानि भरतर्षभ ।
वक्तुमर्हसि मे तानि श्रोतास्मि नियतः प्रभो ॥ २

भीष्म उवाच ।

इममङ्गिरसा प्रोक्तं तीर्थवंशं महाद्युते ।
श्रोतुमर्हसि भद्रं ते प्राप्स्यसे धर्ममुत्तमम् ॥ ३
तपोवनगतं विप्रमभिगम्य महामुनिम् ।
पप्रच्छाङ्गिरसं वीर गौतमः संशितव्रतः ॥ ४

10 T₁ om (hapl) 10-11 —^a) V₁ -निहितो
(for निरतो) —^b) B₁ वै यो (by transp) D₁₀
यो वै मिथ्या द्विजातिषु, T₁ मिथ्या तत्र शृणोति य
— After 10^{ab}, T₁ ms

218* ब्राह्मणेन च तत्कुर्यात् विद्याब्रह्मघातकम् ।
साध्वाचारेषु विधेयु सास्यो निरुति शठ ।

—^a) D₁₋₉ मर्मातिगं (D₈ 'क'), T₈ G₁ ४ ४ मर्मादिगं
(G₁ 'क') (for 'तिग') —^d) D₁₋₅ १ T₁ G घातक
(for घातिनम्)

11 T₂ om 11 (of v l 10) —^a) D₁₋₆ य प्र
(D₈ यत्प्र)वृत्ति, D₇ ९ य प्रवृत्ति (for चक्षुषा वि-)
Some MSS प्रहीनस्य —^b) T₈ G पकोरथ (for पङ्गु
लस्य) B₁ ४ D₂ ६ १ १ १ १ १ च (for वा) T₁ पंगुकस्य
जनस्य वा, M पंगुकस्य जडस्य च —^c) D₁₋₈ transp
यो and वै D₈ सर्वं त (for सर्वस्व) S (T₂ om)
हरेत यश्च वित्तानि —^d) D₁ ४-६ १ T₁ ४ G घातक (for
-घातिनम्)

12 ^a) D₁₋₉ पुरे, T₂ गृहे (for वने) V₁ B Dn
D₈ १-१० वापि, G₁ ४ वासो (for वा यो) —^b) Dn₁
युगे, D₁₋₉ वने (for पुरे) —^c) D₁₋₄ ६ कोपात्, D₈
S क्रोधात्, D₁₋₉ वापि (for मोहात्) —^d) D₂ आहुर
(for विद्याद्) D₁₋₉ T G घातक (D₄ 'नं') (for
घातिनम्)

Colophon — Parvan name B₁ ४ ४ Dn₁ D₁ ४

शांति — Sub parvan B Dn D₁₋₃ ४ १ १ १ १ १ M दान
धर्म — Adhy name V₁ B₁ ४ ४ Dn ब्रह्मवध; B₁ ब्रह्म
वधातिदेश, B₈ ब्रह्मवधवर्णन, D₁ ब्रह्मघातकीयं, D₂ ३
ब्रह्मघातीयं, T₂ ब्रह्महत्यासमानपातककथन — Adhy no
(figures, words or both) Dn₁ D₈ 23, D₁ 19, D₁₀
22, T₁ M 58, T₂ ४ G₂ ४ 65, G₁ 60, G₂ 59
— Sloka no Dn₁ 12

26

1 ^b) D₁ स्थान (for ज्ञान) D₁₋₉ तथा स्नान च
भारत — Dn₁ D₁₀ om. (hapl) 1^a-2^b

2 Dn₁ D₁₀ om 2^{ab} (of v l 1) —^a) D₈ T
G₁ ४ ४ तात (for तानि) —^d) D₈ reads श्रोतास्मि
twice V₁ B₁ ४ ४ Dn D₁₀ M₁ नियत, D₁₋₉ प्रवत
(for नि')

3 ^a) V₁ B₁ ४ ४ Dn₁ T G इदम् (for इमम्) D₁
अगिरस, D₇ से (for 'सा) —^b) D₁₀ वग् (for
वश) D₈ महाद्युति; D₁₀ T₂ ४ G 'मते (for 'युते)
—^c) D₁ ४ इच्छामि, D₈ १ १ इच्छामि (for मर्हसि).
B₁ भद्र तद्; S धर्मज्ञ (for भद्र ते) —^d) T₁ शृणु
धर्ममनुत्तम

4 ^a) B₁ तपोवन (for 'वन) D₁₀ रत (for रतं)
—^b) T₁ अग्रवीथ, T₂ ४ G M अभिवाच (for 'गम्य).
D₁₋₃ १-१ मुनि (for मुनिम्) D₈ अभिगत्य महामुनि
—^c) V₁ D₂ G₂ वीर, B₁ ४ ४ Dn D₁ ४ १-१० वीर, B₁

अस्ति मे भगवन्कश्चित्तीर्थेभ्यो धर्मसंशयः ।
 तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि तन्मे शंस महाश्रुने ॥ ५
 उपस्पृश्य फलं किं स्यात्तेषु तीर्थेषु वै मुने ।
 प्रेत्यभावे महाप्राज्ञ तद्यथास्ति तथा वद ॥ ६
 अङ्गिरा उवाच ।
 सप्ताहं चन्द्रभागां वै वितस्तामूर्ध्वमालिनीम् ।
 विगाह्य वै निराहारो निर्ममो मुनिवज्रवेत् ॥ ७
 काश्मीरमण्डले नद्यो याः पतन्ति महानदम् ।
 ता नदीः सिन्धुमासाद्य शीलवान्स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ८
 पुष्करं च प्रभासं च नैमिषं सागरोदकम् ।
 देविकामिन्द्रमार्गं च स्वर्णविन्दुं विगाह्य च ।

चिवोध्यते विमानस्थः सोऽप्सरोभिरमिद्युतः ॥ ९
 हिरण्यविन्दुं विक्षोभ्य प्रयतश्चाभिवाद्य तम् ।
 कुशेशयं च देवत्वं पूयते तस्य किल्बिषम् ॥ १०
 इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसंनिधौ ।
 करतोयां कुरङ्गेषु त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 अश्वमेधमवाप्नोति विगाह्य नियतः शुचिः ॥ ११
 गङ्गाद्वारे कुशावर्ते विल्वके नेमिपर्वते ।
 तथा कनखले स्नात्वा धृतपाप्मा दिवं व्रजेत् ॥ १२
 अपां हृद उपस्पृश्य वाजपेयफलं लभेत् ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधः सत्यसंधस्त्वर्हिसकः ॥ १३
 यत्र भागीरथी गङ्गा भजते दिशमुत्तराय ।

T₁ विप्रो (for वीर) —^d) T G व्रतं (for व्रत)

5 Before 5, G₁ ins गौतम —^a) T₂ ३ न (for मे) T₂ ३ G सशय (for भगवन्) —^b) Dn₁ -सश्रय (for सशय) —^c) T₂ तत्सर्वं सप्रवक्ष्यामि

6 ^a) D₇ उपस्पृश्य (for 'स्पृश्य' —^b) G₁ ३ केपु, G₂ om (for तेषु) D₈ ३ सर्वेषु (for तीर्थेषु) D₂ ३ तीर्थेषु तेषु वै मुने —^c) T₂ G तथा (for महा) D₁ प्रज्ञ —^d) T₂ तु (for [क]स्ति) D₈ T₂ यथा (for तथा) T₁ यद्वा तद्वक्तुमर्हसि, T₂ G तद्यथास्तु तथा तव

7 ^a) D₄-३ स (D₈ श) रयू चन्द्रभागा च —^b) D₄ ३ ३ चोर्मि (for कर्म) D₁-३ वितस्तां चोर्मिलावर्ती —^d) B Dn₁ n₂ T G निर्मलो (for 'मो) D₄-३ निर्मलो मनुजो भवेत्

8 ^a) V₁ B₂-4 D₁ ३ M₁ कश्मीर- M₁-३ मडलान् T₁ om from नद्यो up to ता नदी (in 8^a) —^b) D₁-३ नदी, D₁₀ नगात्, T₂ ३ G स्वन (for नदम्) —^c) M ता नदी D₂ आरभ्य (for आसाद्य) G₂ ता नदीस्तु समासाद्य —^d) D₂ ३ शीलयन् (for वान्) — For 8^a, D₁-३ subst

219* सिन्धुमासाद्य विमला विगाह्य स्वर्गमाप्नुयात् ।

9 ^a) B₁ प्रभाव (for 'स) G₂ नदीना च प्रभाव च —^b) D₁₀ S नैमिषं —^c) B₂ G₂ देविकाम् B₁ ३ 4 D₂ ३ 10 हृद (for इन्द्र) D₁ reads from मार्गं up to विन्दु (in 9^d) twice M₁ देविकां चित्रमार्गं च —^d) S (except G₁ M₁ ३) स्वर्गं (for स्वर्ग) D₂

स्वर्गविन्दुं *गाह्य क — D₈ om 9^a-10^b —^c) T₁ M विबुध्यते, T₂ ३ G वि (G₁ ३ ह्य) बुध्यत (for विबुध्यते)

10 D₈ om 10^a (cf. v 1 9) T₁ om 10^a —^a) D₀ T₂ ३ G आलक्ष्य (for विक्षोभ्य) —^b) V₁ B Dn D₈ १ ३ 10 M₂ च (for तम्) D₄ ३ प्रीता-
 त्मामभि (D₈ त्मामभि [submetric]) वाद्य च (slo) — D₈ om 10^a —^c) D₁₀ S कुशेशये (for 'य) B₁ ३ देव च, Dn₂ देव तं (for देवत्वं) D₄ ३-३ कुशे (D₈ 'श) च देवपंचत्य (D₁ स्व) —^d) V₁ B Dn₁ n₂ D₁ 10 पूयते, Dn₂ धि, G₂ पूयसे (for 'ते)

11 ^a) B₄ वापी, G₂ तोय (for तोया) —^c) V₁ B Dn D₁₀ कु (B₂ 4 क) रंगे च, D₁-३ क (D₁ कु) लिंगेषु, D₈ कुरकेषु, D₈ करकेषु, D₇-३ करजेषु, M कुरंगेषु (for कुरङ्गेषु) D₁ करतोयं करकेषु —^d) D₂ त्रिरात्रोपक्षितो नर —^e) V₁ B Dn D₁₀ प्र (for नि)

12 ^a) T₁ गद्य (for गङ्गा) V₁ Dn₂ गगाद्वार कुशावर्त —^b) M₁ बिलके (for विल्वके) B₁ मिलि, B₄ D (except Dn₂) T₁ नील, G₂ कुश (for नेमि) V₁ B₂ Dn₂ पर्वते (for पर्वते) — T₁ om 12^a —^c) D₇-३ गंगा, S (T₁ om) तत (for तथा) —^d) D₂ १-३ धृतपाप्मा, D₁ ३ धौत, D₁₀ धृतपापो, M धृतपाप्मा (for धूत)

13 ^a) Dn₂ D₈ 10 T G हवम् (for हृद) —^b) V₁ B Dn D₁₀ वाजिमेध, D₁ ३ 4 ० १ वाजिपेय (for वाज) D₈ व्रजेत् (for लभेत्)

14 ^b) V₁ Dn पतते, T₂ ३ G बहते (for भजते)

महेश्वरस्य निष्ठाने यो नरस्त्वभिषिच्यते ।
 एकमासं निराहारः स्वयं पश्यति देवताः ॥ १४
 सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन् ।
 सुधां वै लभते भोक्तुं यो नरो जायते पुनः ॥ १५
 महाश्रम उपस्पृश्य योऽग्निहोत्रपरः शुचिः ।
 एकमासं निराहारः सिद्धिं मासेन स व्रजेत् ॥ १६
 महाहृद उपस्पृश्य भृगुतुङ्गे त्वलोलुपः ।
 त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा मुच्यते ब्रह्महत्याया ॥ १७
 कन्याकूप उपस्पृश्य बलाकायां कृतोदकः ।

देवेषु कीर्तिं लभते यशसा च विराजते ॥ १८
 देशकाल उपस्पृश्य तथा सुन्दरिकाहृदे ।
 अश्विभ्यां रूपवर्चसं प्रेत्य वै लभते नरः ॥ १९
 महागङ्गापुष्पस्पृश्य कृत्तिकाङ्गारके तथा ।
 पक्षमेकं निराहारः स्वर्गमाप्नोति निर्मलः ॥ २०
 वैमानिक उपस्पृश्य किङ्किणीकाश्रमे तथा ।
 निवासेऽप्सरसां दिव्ये कामचारी महीयते ॥ २१
 कालिकाश्रममासाद्य विषाशायां कृतोदकः ।
 ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रान्मुच्यते भवात् ॥ २२

D₁ 4-9 उत्तरा भजते दिशं, D₂ 8 उत्तरा दिशमाश्रिता
 — °) V₁ D₃ त्रिस्थाने, B₁-8 5 D₃ 12 त्रिस्थाने,
 B₄ सद्ने, D₂ निस्थाने, D₁-8 [अ]नुष्ठाने (D₅ 'नं')
 (for निष्ठाने). ॐ C₁ त्रिस्थाने स्वर्गमृष्युपाताले । ॐ
 — °) B₁ -षिच्यति, D₁ पश्यते, D₅ 10 पिच्यते (for
 -षिच्यते) — °) B₁ स च (for स्वयं) V₁ B₂-5 D₃
 D₅ 10 स पश्यति हि देवता

15 °) D₁-9 नर ज्ञात्वा, T₁ G [s]तिगंगे च (for
 त्रिगङ्गे च) — °) D₁ 10 इंदु (for इन्द्र-) D₃ 12 T
 G [s]तित (D₃ 12 च त) र्पयेत् (for च तर्पयन्) D₁-9
 स्वर्ग (D₁-9 इन्द्र) लोके महीयते — T₁ om 15^{ad} — °)
 D₁-9 वसुधां, M अर्थान्वै (for सुधा वै) D₁-8 सुधा
 वै स लभेदको, T₂ G अर्थान्वै लभते तत्र — °) T₂
 भोक्तुं योभिलपन्नर, G भोक्तुं यो लभते नर

16 °) D₁-9 महाहृद, T₁ 2 G विंवाश्रमम् (for
 महाश्रम) — D₅ 10 T₈ om (hapl) 16^b-17^a T₁
 om (hapl) 16^c-18^b, G₁ reads the same twice
 — °) D₁ 4-9 -काल, D₂ -काले (for मास) — G₂
 om 16^d-18^c — °) D₁ 4-9 9 कालेन (for मासेन)
 G₁ (both times) स (for स)

17 For the repetition in G₁, cf v 1 16 D₅ 10
 T₈ om 17^a, T₁ G₂ om 17 (for all, cf v 1 16)
 — °) T₂ G₁ 4 (both times) हृदम् — D₁ om
 (hapl) 17^b-19^a T₈ reads 17^b-18^b after 20^a — °)
 D₂ 3 तथा नरा, D₅-7 नराधिप, M₈ हलोलुप (for
 स्व) D₅ 9 भृश तुरे नराधिप, T₂ 3 G₁ 4 (both
 times) भृगुतुङ्गे (T₂ 'दे') हलोलुप, M₁ 4 'तुदे ह' (M₂
 स्व) लेपके

18 For the repetition in G₁, cf v 1 16 For

the sequence in T₈, cf. v 1 17 T₁ om 18^{ad}, G₁
 om 18^{ad} (for both, cf v 1 16) D₄ om 18 (cf
 v 1 17) — °) D₁ 8 4 M₁ कन्यारूप, D₅ 'कूपम्',
 T₂ 8 G₁ 4 (both times) 'होत्रम्' (for 'कूप') B₁
 om उप — °) D₁-8 सुवेलाया, D₅-9 पललायां (for
 बलाकाया) S (T₁ G₂ om, G₁ both times) योऽग्निहो
 त्रपर शुचि — T₈ om 18^c-19^a — °) D₁ 9 देवेषु
 (for देवेषु) V₁ B D₃ D₁ 10 देवेषु लभते कीर्ति — °)
 D₁ यशसा स विराजति

19 D₄ om 19^a (cf v 1 17). T₈ om 19^a (cf
 v 1 18) — °) V₁ B D₃ D₅ 8 10 देविकायाम्,
 T₁ 2 G एककालम्, M एककाल (for देश) — °) V₁
 B₂ -वर्चस्क, D₄ T G 'स्व', D₅ 10 M₁ 'स्व' (for
 'स्व') B₅ D₃ D₅-9 अश्विन्या रूपवर्चस्क (D₅ 'स्व',
 D₁-9 'स्व'), D₁ corrupt, D₂ 8 अश्विभ्यां रूपवान्सम्यक्
 — °) T G [अ]सौ (for वै)

20 °) B₂ 8 महाभागाम् (for 'गङ्गाम्') — After
 20^a, T₈ reads 17^b-18^b D₄-9 T₈ om (hapl) 20^b-21^a
 — °) D₁-8 कृत्तिकागारक, D₅ 9 कृत्यकागारके, M₁-8
 कृत्तिकागारके — °) D₂ 8 मानव, D₁ 10 M₁ निर्मल,
 T₂ G कर्मत (for निर्मल) B₅ स्वर्गमार्गमवाप्नुयात्.

21 D₁-9 T₈ om 21^a (cf v 1 20) — °) B
 T₁ 2 G₁ M₁ वैमानिकम्, D₁ 2 7-9 विमान (D₁ 'ति') क;
 D₅ महासर, G₁ 4 वैतानिकम् (for वैमानिक) — B₁
 om (hapl) 21^b-24^a — °) T G कणिक (T₁ 'दम'
 G₁ 4 'णिक') स्वाध्रमे तथा, M सकणस्याध्रमे तथा — °)
 D₁ 4-9 पुण्ये, D₂ 8 चैव (for दिव्ये) T₁ दिव्ये स
 स्पृष्टय — °) D₁ कामचारी (for 'चारी')

22 B₁ om 22 (cf v 1 21) — °) G₁ 8

आश्रमे कृत्तिकानां तु स्नात्वा यस्तर्पयेत्पितृन् ।
 तोषयित्वा महादेवं निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ २२
 महापुर उपस्पृश्य त्रिरात्रोपोषितो नरः ।
 त्रसानां स्थावराणां च द्विपदानां भयं त्यजेत् ॥ २४
 देवदारुवने स्नात्वा धृतपाप्मा कृत्वोदकः ।
 देवलोकमवाप्नोति सप्तरात्रोपितः शुचिः ॥ २५
 कौशन्ते च कुशस्तम्बे द्रोणशर्मपदे तथा ।

आपाप्रपतने स्नातः सेव्यते सोऽप्सरोगणैः ॥ २६
 चित्रकूटे जनस्थाने तथा मन्दाकिनीजले ।
 विगाह्य वै निराहारो राजलक्ष्मीं निगच्छति ॥ २७
 श्यामायास्त्वाश्रमं गत्वा उष्य चैवामिषिच्य च ।
 त्रींस्त्रिरात्रान्स संधाय गन्धर्वनगरे वसेत् ॥ २८
 रमण्यां च उपस्पृश्य तथा वै गन्धतारिके ।
 एकमासं निराहारस्त्वन्तर्धानफलं लभेत् ॥ २९

कलिंगाश्रमम्, M1-8 कपिला* (for कालिका*) —^d)
 B8 Dn त्रिरात्रं (for 'त्रान्' B2 8 D1 4-8 पुमान्,
 D2 नरः, D10 T1 2 G2 भयात्, M मलात् (for
 मवात्) V1 D8 T8 G1 8 4 त्रिरात्र मुच्यते भयात् (D8
 नरः)

23 B1 om 23 (of v 1 21) D2 transp 23 and
 24 —^a) G1 partly damaged D2 8 कृत्तिकायास्
 (for 'काना' D4 8 7-9 च (for तु) —^b) G1 ज्ञात्वा
 (for स्नात्वा) G2 यत् (for यस्) —^c) B4 अर्चं
 यित्वा (for तोष) —^d) Dn8 D8 9 T2 8 G1 8 4
 निर्मल (for 'ल')

24 B1 om 24^a (of v 1 21) D8 om 24 D2
 transp 23 and 24 —^a) D1 2 4 8-9 महासर, T1
 'हर, T2 8 G 'कूपम् (for 'पुर' —^b) V1 B Dn
 D10 शुचि (for नर) —^c) B8 D4-9 T2 8 G चराणा
 (for त्रसाना) D9 reads स्थावराणां twice —^d)
 D1 2 द्विपदा च; D7-10 M द्विपदत्वाद् (for 'दाना'
 D4 6 T2 8 G द्विपदत्वाद्भयं जये (D4 6 वजे, T2 जहे) व्
 — For 24^a, T1 subst

220* न कश्चिदयमाप्नोति सर्वत्र लभते शुभम् ।

25 ^a) G1 partly damaged —^b) D1-4 8-9 धृत-
 पाप्मा, S धृतपाप (for 'पाप्मा) —^c) D1-1 8
 -वंशम्, S -शब्दम् (for लोकम्) —^d) D4 6 रात्रो
 पित D2 8 T1 M1 2 4 नरः, D8 प्रसु (for शुचि)
 T2 8 G त्रिरात्रोपोषितो नरः.

26 ^a) V1 B2 8 Dn शरस्त्रे, D1-9 कौश्या चैव;
 M2 8 कौशाब्दे च (M2 8 'ब्देय) (for कौशन्ते च) D1-8
 कुशस्तम्बे B1 8 4 D10 कुश (D10 शुक्)स्त्रे शरस्त्रे, T1
 कौशाब्दे तु नरस्त्रे, T2 8 G के (T2 8 कै)शाब्दे तु शर,
 M1 4 कौशाब्देय शर —^b) T1 -परे (for पदे) —^c)
 D2 8 स्नात्वा; M2 8 सेव्ये (for स्नात) V1 B Dn
 अपा प्रपतनासेवी, D1-9 अपा प्रपतन सेव्य (D8 'व्य),

D10 T1 अपा प्रपतने सौम्य, T2 8 G आप प्रपतने सौम्य,
 M1 'तरणे सेव्यै —^d) B1 8 4 D1-10 G4 [5]प्सरसां;
 D8 सोप्सरसो (hypermetrio), T G1-8 M चाप्सर-
 (for सोऽप्सर)

27 ^a) B2 (marg as in text) चक्र (for चित्र).
 D4-8 वनस्थाने (for जन*) B4 चित्रकूटवनस्थाने
 —^d) D4 6 7 8 राज्यलक्ष्मीं (for राज*) D1-8 नियच्छति
 (for निग) V1 B Dn D8 10 राज (D8 ज्य)लक्ष्म्या
 निषेव्यते, D8 T1 राज्यलक्ष्मीं स गच्छति; G1 राज-
 लक्ष्मीनं ग

28 ^b) V1 B1-4 Dn D10 उपित्वा च, D1-8 व्युष्य
 चैव; T1 त्रिरात्रम्, T2 8 G उपोष्यैव (for उष्य चैव)
 V1 D4 6 T8 G2 M1 ते (for च) B8 उपित्वा व्यभि
 चिच्य च — After 28^a, V1 B2-5 T1 M1-8 read
 29^a-30^b and B1 reads 29^a, for the first time, repeating
 them in their proper places B2 Dn D10 T2 8 G M4
 om 28^a-29^b —^c) D1 om त्रींस् D8 om स D4
 संधायै (sio) (for स संधाय) V1 B (B2 om.)
 त्रिरात्रोपोषितो भू (B1 त स्ना, B5 'तो ग)त्वा, D2 8
 त्रींस्त्रिरात्रावसत्राजन् (sio), D8 त्रिस्त्रिरात्रान्समाधाय, D7-9
 त्रयस्त्रिरात्रान्संधाय; T1 त्रिरात्रमभिसंधाय

29 B2 Dn D10 T2 8 G M4 om 29^a (of v 1 28).
 —^a) V1 B (B2 om) रम्ये चैव, D4 8-9 रमण्याश्च,
 T1 'णीयाम् (for ण्यां च) D1-8 रमण्यां ससुस्पृश्य
 —^b) V1 गन्धतारिके, B1 4 D1-6 'तारिके, T1 'कालिके
 (for 'तारिके) B2 8 तथैव गन्धतारिके, M1-8 तथा वै गं-
 कारिके — V1 B2-5 T1 M1-8 read 29^a-30^b and B1
 reads 29^a, for the first time, after 28^a —^c) V1
 B (except B2) (all first time) Dn D4 8 10 T1 (first
 time) 2 8 G M1-3 (last three first time) 4 एकपक्षं (for
 'मासं) D8 निराहार —^d) T1 (first time) 2 8 G M1-3
 (last three first time) 4 ३ (G4 अ)वर्तान (for स्वन्त')

30 For the repetition in V1 B2-5 T1 M1-3, of,

कौशिकीद्वारमासाद्य वायुमक्षस्त्वलोलुपः ।
 एकविंशतिरात्रेण स्वर्गमारोहते नरः ॥ ३०
 मतङ्गवाण्यां यः स्नायादेकरात्रेण सिध्यति ।
 विगाहति ह्यनालम्बमन्धकं वै सनातनम् ॥ ३१
 नैमिषे स्वर्गतीर्थे च उपस्पृश्य जितेन्द्रियः ।
 फलं पुरुषमेधस्य लभेन्मासं कृतोदकः ॥ ३२
 गङ्गाहृद उपस्पृश्य तथा चैवोत्पलावने ।
 अश्वमेधमवाप्नोति तत्र मासं कृतोदकः ॥ ३३
 गङ्गायमुनयोस्तीर्थे तथा कालंजरे गिरौ ।

पृष्टिहृद उपस्पृश्य दानं नान्यद्विशिष्यते ॥ ३४
 दश तीर्थसहस्राणि तिस्रः कोट्यस्तथापराः ।
 समागच्छन्ति साध्यां तु प्रयागे भरतर्षभ ॥ ३५
 साधमासं प्रयागे तु नियतः संशितव्रतः ।
 स्नात्वा तु भरतश्रेष्ठ निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ३६
 मरुद्गण उपस्पृश्य पितृणामाश्रमे शुचिः ।
 वैवस्वतस्य तीर्थे च तीर्थभूतो भवेन्नरः ॥ ३७
 तथा ब्रह्मशिरो गत्वा भागीरथ्यां कृतोदकः ।
 एकमासं निराहारः सोमलोकमवाप्नुयात् ॥ ३८

v 1 29 —^a) T₁ (second time) तीर्थम्, T₂ तीरम्,
 T₃ G M₁₋₃ (last three second time) पारम् (for
 द्वारम्) V₁ (both times) B₁ 2 3-5 (last three both
 times) D_n D₁₀ M₁₋₃ (last three first time) 4 कौशिकी
 तु समासाद्य, T₁ (first time) काशिकाहलमासाद्य —^b)
 D₁ 3 स्वलाधिके (sic), D₇₋₉ जितेन्द्रिय, T₁ (first
 time) निराश्रय, T₁ (second time) त्वलाविक (sic),
 T₂ 3 G₁ 3 4 त्वलोपक, M₁₋₃ (all both times) 4
 त्वलोपक (for त्वलोलुप) D₃ 3 वायुमक्ष (D₃ om
 क्ष) स्वलाप (D₃ 'पि) क —^d) T₁ आप्नोति वै (for
 आरोहते)

31 —^a) D_{n2} D₇₋₉ स्नात्वा, D₁ M₁ 2 4 स्नायेद् (for
 स्नायाद्) —^b) D₄₋₇ 3 T₁ om 31^{ad} —^c) B₂ 4 D₁₀
 विगाहते, D₃ M₁₋₃ 'हृते (for 'हति) D₁₋₃ विगाह
 च निराश्रयम्, T₂ 3 G 'हितोप्यनालदे, M₄ 'हृते ह्यना
 लदे —^d) B₁ आलुक् वै (sic), B₂ (marg as in
 text) 3 5 S (T₁ om) अन्धश्च वै, B₁ अक्षय वै, D₁ 2
 एवमेव (for अन्धश्च वै) D₁₀ अक्षयत्वमवाप्नुयात्

32 —^a) D₁₀ नैमिषे S नैमिषे (T₁ 'पे) स्वर्गप्रस्थे-
 (T₁ G₂ पृष्ठे) पु —^b) B₁ 4 D₁ 3 यनेन्द्रिय —^d)
 T₁ G₁ M₁ मास (for मास)

33 D₃ om (hapl) 33 —^a) D_{n1} गागहृद, T
 G गगाहृदम् —^b) T₁ om 33^{bc} —^c) B₂ D₂ [ट]त्पलावने,
 D₁ M₁ 'वते, T₂ G₁ 3 वृत्त, T₃ G₁ 4 'वृत्त (for
 'वने) —^d) V₁ B D_n D₅ 10 repeat 33^{ad} after 34^{ab}
 —^e) V₁ B D_n D₅ 10 (all second time) दशश्वमेधाना
 आप्नोति, T₁ 3 G₂ 4 अश्वमेधमवाप्नोति —^d) D₁ 3-9
 transp तत्र and मास T₁ अश्वमेधफल लभेत्

34 —^a) B₁ T₂ 3 G मध्ये (for तीर्थे) B₃ यमुना

गंगयोस्तीर्थे —^b) B₂ कालाजरे, D_{n3} D₉ कालजिरे,
 D₁ कालगने, D₂ कालाजने, D₃ कालजरं, D₄₋₁ कालि
 जिरे, D₅ कालाजिरे, D₁₀ कालगिरे, T₁ कारंजले (for
 कालजरे) T₂ 3 G तीर्थे काला (G₂ 4 'लि) जने गिरौ
 —^c) After 34^{ab}, V₁ B D_n D₅ 10 repeat 33^{ad} —^e)
 B₁ 3-5 D₁₀ पृष्टिहृद, D₁ 4 7 9 T₁ 3 G M यष्टिहृद
 (T₁ 3 G 'दम्), T₂ गगाहृदम् (for पृष्टिहृद) —^d)
 V₁ B D_n चान्न (B₅ चावु) दानाद्, M दानान्नायद् (for
 दान ना) G₄ विधीयते (for विशिष्यते) T₁ सर्व
 क्रतुफल लभेत्

35 —^a) M₃ सहस्राणा —^b) T₂ om 35^c-35^b —^c)
 D₁₀ साध्या च, S (except G₃, T₂ om) [अ]मावासा
 (for साध्यां तु) —^d) M प्रयागे मुनिमत्तम

36 T₂ om 36 (cf v 1 35) —^a) B₁ साधमासि,
 B₄ D₁₀ T₃ G 'मासे, T₁ मासि मासि, M₁₋₃ मासे
 मासे, M₄ मास मास (for साधमास) —^b) D₁₋₉
 शसित (for संशित) D₁₋₃ नियत सयतेन्द्रिय —^c)
 D₁₀ [अ]त्र (for तु) M वै मुनि (for भरत) —^d)
 G₃ 4 निर्मल (for 'ल)

37 T₂ om 37 (cf v 1 35) —^a) G₂ मरुद्गणम्
 —^b) M चाश्रमे (for आ) —^c) D₃ G वैवस्वते च
 (for स्वतस्य) B₁ तीर्थे तु, D₃ T₁ तीर्थेषु (for
 तीर्थे च)

38 T₂ om 38^{ab} (cf v 1 35) —^a) S (T₁
 om) अथ (for तथा) V₁ B D_n D₁₀ ब्रह्मशिरो, D₁₋₉
 'शिरो (for 'शिरो) —^d) D तत स्वर्गम् (for सोम
 लोकम्) D₃ लोकं सोमस्य वाप्नुयात्, T₁ निर्मलं अगमा
 —^c) After 38, D₁ 3-9 read 42-44, while the

कपोतके नरः स्नात्वा अष्टावक्रे कृतोदकः ।
 द्वादशाहं निराहारो नरमेधफलं लभेत् ॥ ३९
 मुञ्जपृष्ठं गयां चैव निर्रक्तिं देवपर्वतम् ।
 तृतीयां कौञ्चपादीं च ब्रह्महत्या विशुध्यति ॥ ४०
 कलस्यां वाप्युपस्पृश्य वेद्यां च बहुशोजलाम् ।
 अग्नेः पुरे नरः स्नात्वा विशालायां कृतोदकः ।
 देवहृद उपस्पृश्य ब्रह्मभूतो विराजते ॥ ४१

पुरापर्वतं नन्दां महानन्दां च सेव्य वै ।
 नन्दने सेव्यते दान्तस्त्वप्सरोभिरर्हिसकः ॥ ४२
 उर्वशीकृतिकायोगे गत्वा यः सुसमाहितः ।
 लौहित्ये विधिवत्स्नात्वा पुण्डरीकफलं लभेत् ॥ ४३
 रामहृद उपस्पृश्य विशालायां कृतोदकः ।
 द्वादशाहं निराहारः कल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥ ४४
 महाहृद उपस्पृश्य शुद्धेन मनसा नरः ।

sequence in Ds after 38 is 42^a-44^b, 45^{cd}, 39^a-41^b, 222*, 41^o, 45^{ab}, 41^c, 223*, 41^d, 44^{cd}

39 For the sequence in Ds, of v 1 38 — a) Dn1 n2 उत्पातके, D1 कपोतके, D2 ३ कपोतके, D4-० कपोतके (for 'तके) — b) T1 अष्टावक्रकृतोदके — T2 ३ G read 39nd after 46^{ab} — c) T1 कृताहारो (for निरा)

40 For the sequence in Ds, of v 1 38 Bs om 40^{ab} — a) D1 ३ मुञ्जपृष्ठ, D1-० मुञ्जपृष्ठ, M1-३ मुञ्जपृष्ठ, M2 मुञ्जपृष्ठ (for मुञ्जपृष्ठ) V1 B1 ३ ४ ५ Dn D10 अश्विन (Bs [orig] ५ मुञ्ज, D10 मुञ्जपृष्ठ) गयाया च, D2 १-३ मुञ्ज (D1 अश्विन)पृष्ठ गया चैव, T2 ३ G1 ३ ४ मुञ्ज ब्रह्म गवां चैव — b) D2 ३ निरुक्तिं, D2 निरुक्तिं; T1 सुरुक्तिं, M1 निरुक्तिं, M2 ३ निरुक्तिं, M4 निरुक्तिं (so) (for निर्रक्तिं) V1 B1 ३ ४ ५ Dn D10 नि (D10 अ)रुक्तिं च पर्वते — c) B2 Dn D8 कौञ्चपाद्या, D4 'पादा (for पादी) Dn8 तु (for च) V1 B1-4 D10 तृतीयाया कौञ्चपाद्या, T2 ३ G तृतीयकौञ्चपादे (G2 'पद्यां) च, M तु (M1 द्वि)तीय कौञ्चपादे (M2 यकौञ्चपादे) च — d) B2 ब्रह्महत्या D1-7 ३ [अ]पि (for वि) B2 M शुध्यते, D2 10 लीयते (for शुध्यति) Dn1 n2 ब्रह्महत्या विशुध्यते, T2 ३ G हत्या विशोधयेत् — For 40^{cd}, T1 subst

221* तृतीयं पर्वतं कौञ्च शुध्यते ब्रह्महत्या ।

41 For the sequence in Ds, of v 1 38 — a) V1 B Dn कलविकम्, D1 8-10 कलस्या (D1 श्यां, D10 'शां) चापि, D2 ३ ४ 'स्या वापि, T G1-३ M कलापि (M1 वि)काम्, G1 कलाली*म् (for कलस्या वापि) — b) D1 ३ विद्यां (for वेद्यां) B1 ३ ४ जलं (for जलाम्) V1 B2 ३ Dn1 n2 D2 वि (B2 वे)द्याश्च बहुशोजलं, Dn2 विद्याश्च बहुशोजनं, D1-० वेद्यां चैव कृतोदकं, D10 ब्रह्मभूतो विराजते, T G वेदा (G2 देवा)श्च बहुशोजलं — After 41^{ab}, D2 ins

222* एकमास निराहारो वाजिमेधफल लभेत् ।

— T1 om 41^{cd} — After 41^c, T2 ३ G read 44^c-46^b While N ins after 41^c

223* अग्निकन्यापुरे वसेत् ।

कस्तीरपुरे स्नात्वा

[(L 1) Ds ० -कन्य पुर, Ds १-० -कन्यापुर — (L 2) D1-० कस्तीर पुन स्नात्वा]

— a) D4-० विपाशाया (for विशालाया) — B1 om, 41^c-42^d T1 reads 41^{cd} twice — c) T1 (second time) ३ ४ G1 ३ देवहृदम् T1 (first time) सर्वपाप विनिर्मुक्तो — d) D1 पूर्वो (for भूतो) T1 (second time) भवेन्नर (for विराजते)

42 For the sequence in Ds, of v 1 38 Bs om 42 (cf v 1 41) Ds om 42-44, D1-० १ २ read the same after 38 — a) D1-7 ३ प्राप्य (for नन्दा) V1 B (B1 om) Dn D10 पुनरावर्तनदा च, T1 प्रवर्तना च नदां च, T2 ३ G1 तथा प्रवृत्तनदा च, G1 ३ तथा (G2 दा) प्रवर्तनदा च, G2 महाप्रवर्तनदा च; M तथा प्रपद्य नदां च — b) D1-7 ३ उपनद (for महानन्दा) T2 सेवते (for सेव्य वै) D2 ३ महानदं निषेव्य च — c) G1 सेवते — d) D1 ३ om तु D2 अर्हिसक (for अर्हिसक)

43 For the sequence in Ds, cf. v 1 38, and for that in Ds ० १ २, cf. v 1 42 Ds om 43 (cf v 1 42) T1 om 43^{ab} — a) B1 ३ Dn D1 ३ 10 उर्वशी (for 'शी) D2 ३ तिलका (for कृतिका) D2 उर्वशी कृतिकायोगे — b) V1 B Dn D10 गत्वा चैव, T2 ३ G M1-३ कृतवास, M1 कृत्वा चैव (for गत्वा य सु) — c) Ds 10 ३ पौंडरीक (for पुण्ड्र)

44 For the sequence in Ds, cf. v 1 38, and for that in Ds ० १ २, cf. v 1 42 Ds om 44 (cf v 1 42) T2 reads 44^{ab} twice — a) B2 Dn8 T1

एकमासं निराहारो जमदग्निगतिं लभेत् ॥ ४५
 विन्ध्ये संताप्य चात्मानं सत्यसंधस्त्वर्हिसकः ।
 षण्मासं पदमास्थाय मासेनैकेन शुध्यति ॥ ४६
 नर्मदायामुपस्पृश्य तथा क्षृण्वरकोदके ।
 एकपक्षं निराहारो राजपुत्रो विधीयते ॥ ४७
 जम्बूमागे त्रिभिर्मासैः संयतः सुसमाहितः ।
 अहोरात्रेण चैकेन सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४८
 कौकामुखे विगाढ्यापो गत्वा चण्डालिकाश्रमम् ।
 शाकभक्षश्चरिवासाः कुमारिर्विन्दते दश ॥ ४९

वैवस्वतस्य सदनं न स गच्छेत्कदाचन ।
 यस्य कन्याहृदे वासो देवलोकं स गच्छति ॥ ५०
 प्रभासे त्वेकरात्रेण अमावास्यां समाहितः ।
 सिध्यतेऽत्र महाबाहो यो नरो जायते पुनः ॥ ५१
 उज्जानक उपस्पृश्य आर्द्रिपेणस्य चाश्रमे ।
 पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२
 कुल्याया समुपस्पृश्य जङ्गा चैवाधमर्षणम् ।
 अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ॥ ५३
 पिण्डारक उपस्पृश्य एकरात्रोपितो नरः ।

रामहृदम्, M महाहृद — D1 om (hapl) 44^b-45^a
 G1 reads 44^{bcd} twice —^b) V1 B Dn D10 T2
 (second time) G2 विपाशया, D1-7 १ विमलाया (for
 विशा) — T2 १ G read 44^c-46^b after 41^{ab}, T8
 G2-4 reading 44^{cd} twice —^a) T8 G2 (both first
 time) एकपक्षं (for द्वादशार्धं) T2 १ (first time)
 G1 (second time) 2-4 (last three first time) विशेषाणा
 (for निराहार) —^d) D5 प्रति (for विप्र-)

45 For the sequence in D5, cf v l 38, and for
 that in T2 १ G, of v l 44 D1 om 45^a (of v l
 44) —^a) G4 गंगा (for महा) T G हृदम्
 — T1 om 45^{bc} M om (hapl) 45^d-47^c —^d)
 D10 जामदग्न्य — D1-3 फल (for गति) D1 ६-९ वाजि
 (D8 १ 'ज')पेयफल लभेत्, D5 जमदग्निपद व्रजेत्, T1
 महत्सर्गफल लभेत्

46 For the sequence in T2 १ G, of v l 44
 M om 46 (cf v l 45) —^a) T2 सतप्य D1-8
 बिले सतप्य (D1 'प्य')चात्मान — T1 om 46^{bc} —^b)
 G8 सत्यसिद्धस्य — After 46^{ab}, T2 १ G
 read 39^{cd} —^a) V1 B Dn D8 10 विनयात्तप आस्थाय,
 T2 १ G कुमारपदमा —^d) G1 [पु]ति (for [पु]केन)
 V1 B Dn D10 T1 सिध्यति (for शु)

47 M om 47^{ab} (of v l 45) D2 om, 47
 —^b) B5 Dn1 n2 D5 क्षृण्वरकोदके, D2 १ T G क्षृण्व-
 करो —^a) D1 एकं सङ्गृह्ण, D4-९ एकमासं (for पक्ष)
 —^d) T1 भवेन्नर (for विधीयते) D8 महाराज विशु-
 द्ध्यति, D1-२ राजसूयफल लभेत्

48 ^a) D5 T2 १ G8 4 M जम्बूमागे —^b) V1
 सयात, D7 G2 १ सयुत, T1 प्रयत, G1 संयुक्त (for
 संयत).

49 ^a) D1-3 कूर्मोन्मुखे, D1-९ कूर्ममुखे, T1 काला
 (for कोका) V1 B Dn [क्ष]य (for [क्ष]पो) —^b)
 B8-5 Dn8 D2 १ १ चाण्डालिकाश्रम, Dn1 n2 चार्ज;
 D10 चर्द्धि, T2 १ G तद्गु (for चण्डा) T1 गत्वा च
 तुवराश्रम (sio) —^c) Dn1 T1 शा (T1 का)कपक्ष
 (for शाकभक्षश्च) G4 शाकभक्ष निराहार —^d) 8
 (except T1) कुमार्यो (for रीर)

50 T1 om 50 —^a) D1-१ १ सवन (for सदन)
 —^b) D1-३ स गच्छेत्, T2 १ G गच्छेद्द्वै (for स गच्छेत्)
 —^d) D1-९ देवल्लोके

51 ^a) B4 om, D10 च (for तु) —^b) D1
 त्वमावास्या —^c) T2 १ G सिध्यति V1 B Dn तु;
 D10 च (for अत्र) D5 महाराजन् (for 'बाहो') —^d)
 D4-९ न (for यो) V1 B Dn D2 T2 १ G [s]मर;
 M मनु (for पुन) — For 51^d, T1 subst

224* दिवं व्रजेन्महाबाहो सर्वपापै प्रमुच्यते ।

52 ^a) D4 ६ उज्जानकम्, D5 उज्जातव (sio), D10
 T2 १ G गुजा (G2 'जा')नदम्, M1-३ उज्जानुक (for
 'नक) —^b) D1 ३ अर्द्धिपेणस्य, G1 आर्द्रिपेणस्य (sio)
 — T1 om 52^{cd} —^c) D5 पिङ्गाया, 8 (T1 om)
 गगायाश्च —^d) M वि- (for प्र)

53 ^a) D1 ३ तुल्याया, D2 ६-९ तुल्याया (for कु)
 D10 कुल्याया च समुस्पृश्य —^b) T1 स्नात्वा (for
 जप्त्वा) —^d) V1 B Dn1 n2 D10 नर, Dn8 [s]मर
 (for शुचि)

54 G8 om (hapl) 54 —^a) Dn1 पिङ्गारक;
 D10 G2 पिङ्गारकम्; G1 'कर' — T1 om 54^{bc} —^b)
 D2 १ १ T2 १ G1 १ १ त्रिरात्रोपोषितो नर, D1 ६ एक
 रात्रोपोषितो नर (hypermetric) —^c) Dn1 मग्नि

अग्निष्टोममवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः ॥ ५४
 तथा ब्रह्मसरो गत्वा धर्मारण्योपशोभितम् ।
 पुण्डरीकमवाप्नोति प्रभातां शर्वरीं शुचिः ॥ ५५
 मैनाके पर्वते स्नात्वा तथा संध्यामुपास्य च ।
 कामं जित्वा च वै मासं सर्वमेधफलं लभेत् ॥ ५६
 विख्यातो हिमवान्पुण्यः शंकरश्चशुरो गिरिः ।
 आकरः सर्वरत्नानां सिद्धचारणसेवितः ॥ ५७
 शरीरमृत्युजेतत्र विधिपूर्वमनाशके ।
 अधुवं जीवितं ज्ञात्वा यो वै वेदान्तगो द्विजः ॥ ५८

अभ्यर्च्य देवतास्तत्र नमस्कृत्य मुनींस्तथा ।
 ततः सिद्धो दिवं गच्छेद्ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ५९
 कामं क्रोधं च लोभं च यो जित्वा तीर्थमावसेत् ।
 न तेन किञ्चिन्न प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेत् ॥ ६०
 यान्यगम्यानि तीर्थानि दुर्गाणि विषमाणि च ।
 मनसा तानि गम्यानि सर्वतीर्थसमासतः ॥ ६१
 इदं मेध्यमिदं धन्यमिदं स्वर्ग्यमिदं सुखम् ।
 इदं रहस्यं देवानामाप्ताव्याना च पावनम् ॥ ६२
 इदं दद्याद्विजातीनां साधूनामात्मजस्य वा ।

होत्रम् (for होमम्) — ^a D₁ ० रजनीं (for शर्वरीं)
 T₁ अग्निष्टोमफलं लभेत्

55 D₁-३ १ ० G₄ om (hapl) 55 — ^a D_{n1}
 ब्रह्मसरो (for 'सरो') D₁-० महाप्रज्ञाशरो स्नात्वा (slo)
 — ^b D₂ सेवित (for 'शोभितम्') D₂ ब्रह्मारण्योप-
 शोभितं, T₁ धर्मारण्ये च शो' — ^c D₅ ० T₁ ३ G₈
 M₁-३ पौण्डरीकम् (for पुण्ड) — ^d D₅ रजनीं (for
 शर्वरीं) V₁ B D_n D₈ 10 उपसृज्य नरं शुचि

56 ^a D_{n8} D₁-३ T G मैनाक (for के) — T₁
 om 56^{ab} — ^b V₁ संध्या; D₁-० तीर्थम् (for संध्याम्)
 D_{n8} उपासते (for स च) — ^c D₁-३ [अ]य, G₄
 तु (for च) T₂ ३ G₂-१ M मोहं, G₁ damaged (for
 मास) D₁-० कामदिके (D₉ का)य वै मास (slo)
 — ^d D_{n1} n₂ सर्वयज्ञ, D₁ ०-० ज्ञमेध; D₁₀ सोश्व'
 (for सर्व) — After 56, N ins

225* कालोदकं नन्दिकुण्डं तथैवोत्तरमानसम् ।
 अभ्येत्य योजनशताच्छ्रृणुहा विप्रमुच्यते ।
 नन्दीश्वरस्य मूर्तिं तु दृष्ट्वा मुच्येत किञ्चिदैव ।
 स्वर्गमार्गे नरं स्नात्वा स्वर्गलोकं स गच्छति ।

[(L 1) B₁ नाशि (for नन्दि-) D_{n1} n₂ च (for
 [ए]व) — (L 2) D₁ जलेत्, D₁₀ अन्योन्य- (for
 अभ्येत्य) D_{n8} D₁ ० [अ]पि न, D₁ ० [अ]पि वि (for
 विप्र) D₂ श्रृणुहापि विशुध्यति, D₁₀ 'इत्या विधीयते (for
 the post half) — (L 3) B₂ किञ्चिपाद — (L 4)
 D₁-० स्वर्ग- (for स्वर्ग) V₁ B D_n D₁₀ दृष्ट्वा (for
 स्वर्ग-) D₁-३ ३ 10 च, D₁ ०-० तु (for स)]

While G₂ ins 226* after 56

57 G₂ om 57^a-58^b — ^b D₁₀ शंकरस्य गुरुमिति

— ^a D₁ ३ 'सत्त्वानां, D₂ भूतानां (for रत्नानां).
 — T G₁ ३ ४ ins after 57 G₂ after 56

226* दर्शनाद्गमनात्पुतो भवेदनशानादपि ।

[T₁ दर्शनाद् (for अनशनाद्)]

58 G₂ om 58^{ab} (cf v 1 57) T G₁ ३ ४ om
 58^{ab} — ^a D₂ ३ विसृजेत् (for उत्सृ) — ^b M
 अनाशक ॥ C_n अनाशके अनशनव्रते कृते सति । ॥
 — ^d D₁ T₂ G₁-३ वेदातको, D₁₀ 'विद् (for वेदान्तगो)

59 ^a S अभ्यर्च्य देवांस्तत्रस्थो (G₄ M 'स्थात्')
 — ^b T₁ om from नम up to दिवं (in 59^c) V₁
 D₁₀ मुनिं V₁ B₂ D_{n8} G₂ (inf lin as in text)
 तदा (for तथा) — ^c S (T₁ om) मुनिर् (for दिवं)
 — ^d T₁ ब्रह्म ** सलोकात्

60 ^a D_{n1} D₄ ३ काम (for काम) — ^b V₁
 D₅ १-० आविशेत्; T₁ आचरेत् (for आवसेत्) D₂ ०
 जित्वा वै तीर्थमाविशेत् — ^c B₄ D₁-३ M₂ अप्राप्त,
 T G M₁ ३ ४ अप्राप्य (for न प्राप्त) D₁ तत किञ्चिन्न
 सप्राप्तं

61 ^a B₂ (marg as in text) चान्यानि (for [अ]
 गम्यानि) — ^c D₂ ३ मार्गेत (for गम्यानि) — ^d
 D₁-३ सर्वाण्येव, T₂ ३ G सर्वतीर्थे (for 'तीर्थ-'), V₁ B
 D_n D₁ ३ समीक्षया, D₁₀ समाहितै; T₁ -फलं लभेत्
 (for 'समासत) D₂ सर्वतीर्थमपेक्षया

62 ^a V₁ B D_{n1} n₂ D₁₀ T₁ पुण्यम्, D_{n8} om,
 D₁ धर्म्यम्, T₂ ३ G M सान्यम् (for धन्यम्) — ^b
 D₄ ० ३ ३ सर्वस्य वै (for स्वर्ग्यमिदं) V₁ B D_n D₁₀
 अनुत्तम (for हृद सुखम्) D₅ १ S इदं स्वर्गं (D₅ १
 सर्व)स्य वै सुखं — ^c D_{n1} n₂ D₅ 10 G₂ M₂ वेदानाम्
 (for देवा) — ^d V₁ B D_n D₁₀ Cnp आज्ञाय्य

सुहृदां च जपेत्कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य वा ॥ ६३
 दत्तवान्गौतमस्येदमङ्गिरा वै महातपाः ।
 गुरुभिः समनुज्ञातः काश्यपेन च धीमता ॥ ६४
 महर्षीणामिदं जप्यं पावनानां तथोत्तमम् ।

जपंश्चाभ्युत्थितः शश्वन्निर्मलः स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ६५
 इदं यश्चापि शृणुयाद्रहस्यं त्यज्जिरोमतम् ।
 उत्तमे च कुले जन्म लभेज्जातिं च संसरेत् ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पार्द्विशोऽध्याय ॥ २६ ॥

२७

वैशंपायन उवाच ।

बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया ब्रह्मणः समम् ।
 पराक्रमे शक्रसममादित्यसमतेजसम् ॥ १
 गाङ्गेयमर्जुनेनाजौ निहतं भूरिवर्चसम् ।
 आतृभिः सहितोऽन्यैश्च पर्युपास्ते युधिष्ठिरः ॥ २

शयानं वीरशयने कालाकाक्षिणमच्युतम् ।
 आजग्मुर्भरतश्रेष्ठं द्रष्टुकामा महर्षयः ॥ ३
 अत्रिर्वसिष्ठोऽथ भृगुः पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यः सुमतिः स्वायुरात्मवान् ॥ ४
 विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्तः प्रमतिर्दमः ।

(B₃ सुश्राव्य, Cnp आभाष्य) पावन तथा, D₁ corrupt, D₂ ४ स (D₃ अ) पापाना च पावन, D₁₋₉ आष्ठाव्य चैव पावन ॥ Cn आभाष्यमिति पाठे रहस्यत्वादवाच्यम् । ॥

63 ^a) D₁₋₈ हि भक्तानां (for द्विजातीनां) T₂ इदं रहस्यं दिव्यानां — ^b) B₁ 4 D₈ ४ ४-10 च (for वा) V₁ Dn साधोरात्महितस्य च (V₁ Dn₃ वा) — D₁₋₈ om 63^{ad}, — ^c) D₂ ४ ४-10 S (except G₂) वा (for च) — ^d) B₁ Dn₁ n₂ D₁₋₁₀ G₁ च (for वा)

64 ^a) B₁ तद्भवान् (for दत्तं) D₂ ४-9 गौतमाय (for 'मस्य) V₁ B₁ 2 ४ Dn D₁₀ M₁ २ ४ [ए]तद् (for [ह]दम्) B₈ 4 D₁₋₈ ४ दत्तं (D₁₋₈ उक्तं) वान्गौतमायेतद् — ^b) D₁₀ सु (for वै) D₁₋₉ अगिराश्च महात्मने — ^c) V₁ B₁ २ ४ Dn D₁₀ अगिरा (for गुरुभिः) — ^d) Dn₃ D₁₋₉ कश्यपेन

65 ^a) D₁₋₉ तथा (for इदं) — ^b) B₁ अथ (for तथा) — T₁ om 65^{ad} — ^c) D₈ जप्यं D₁ चाप्युत्थित, D₂ ४ अच्युत् (for चाभ्युत्) D₁₋₉ T₂ ४ G₁ ४ ४ सम्यद् (for शश्वन्) G₂ जपश्चाप्यर्थितं सम्यद्, some unused MSS जपेचाभ्युदितं सम्यद्

66 D₁₀ om 66 — ^a) D₂ ४ इदं यथ, T₁ G य इदं (by transp) — ^b) D₂ ४ चागिरोमत, D₁₋₉ चागिरोत्तमं, T G 'दित (for मतम्) — ^c) D₁₋₈ स कुले, D₁₋₈ सत्कुले — ^d) G₁ जातीश्च (for जातिं) B₁ लभेज्जातिस्मरश्च स

Colophon — Parvan name B₁ 4 Dn₈ D₁ ४ शाति — Sub parvan V₁ B₁ 4 Dn D₁₋₈ 10 M दानधर्म — Adhy name V₁ B₁ २ ४ D अगिरसतीर्थयात्रा, B₃ 4 अगिरास्तीर्थयात्रा, T₂ गौतमागिरससवादे तीर्थप्रशंसा, T₈ G₂ तीर्थप्रशंसन, G₁ तीर्थप्रशंसा, M₁ तीर्थरहस्य — Adhy no V₁ 25, Dn₁ D₈ 24, D₇ २ 21, D₁₀ 23, T₁ M 59, T₂ ४ G₂ 4 66, G₁ 61 — Sloka no Dn₁ 72

27

1 ^b) B₈ ब्रह्मणा, D₁ ४ ४-10 पृथिवी- (for ब्रह्मण) — ^c) D₁₋₉ तुल्यम् (for समम्)

2 B₁ reads 2^a-3^b twice — ^a) D₃ [आ]दौ (for [आ]जौ) — ^b) V₁ B (B₁ both times) Dn D₈ ४ तेजस (for वर्चसम्) — ^c) B₁₋₈ 4 (both times) Dn₈ D₁₋₈ ४ ४ ४ पर्युपास्त, B₁ Dn₁ n₂ पर्युपास्त; T G M₁ (inf ltn) पर्युपास्त (M₁ 'से' इ (for 'पास्ते)

3 For the repetition in B₁, cf v 1 2 — ^a) Dn₁ शयन, D₁₋₉ शययाया (for शयने) — ^b) D₃ T G M₁ 4 कालाकाक्षिणम् — ^c) D₁₀ M₁ -श्रेष्ठ

4 ^a) Some MSS वसिष्ठो D₈ च (for अथ) — T₁ om 4^a-5^a — ^b) D₁ ४ ४ M चायुर; D₉ चायुर, T₂ ४ G₂ 4 स्वायुर (for स्वा) V₁ B Dn G₁ सुमति सु (V₁ B₁ ४ स) यतात्मवान्

उशना बृहस्पतिर्व्यासश्चयवनः काश्यपो ध्रुवः ॥ ५
 दुर्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।
 भरद्वाजश्च रैभ्यश्च यवक्रीतस्त्रितस्तथा ॥ ६
 स्थूलाक्षः शकलाक्षश्च कण्वो मेधातिथिः कृशः ।
 नारदः पर्वतश्चैव सुधन्वाथैकतो द्वितः ॥ ७
 नितम्बूर्ध्वनो धौम्यः शतानन्दोऽकृतव्रणः ।
 जामदग्न्यस्तथा रामः काम्यश्चेत्येवमादयः ।
 समागता महात्मानो भीष्मं द्रष्टुं महर्षयः ॥ ८
 तेषां महात्मनां पूजामागतानां युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितश्चक्रे यथावदनुपूर्वशः ॥ ९
 ते पूजिताः सुखासीनाः कथाश्चकुर्महर्षयः ।
 भीष्माश्रिताः सुमधुराः सर्वेन्द्रियमनोहराः ॥ १०
 भीष्मस्तेषां कथाः श्रुत्वा कृपीणां भावितात्मनाम् ।

मेने दिविस्थमात्मानं तुष्ट्वा परमया युतः ॥ ११
 ततस्ते भीष्ममाम्त्र्य पाण्डवांश्च महर्षयः ।
 अन्तर्धानं गताः सर्वे सर्वेषामेव पश्यताम् ॥ १२
 तानृपीन्सुमहाभागानन्तर्धानगतानपि ।
 पाण्डवास्तुष्टुः सर्वे प्रणमुश्च मुहुर्मुहुः ॥ १३
 प्रसन्नमनसः सर्वे गाङ्गेयं कुरुसत्तमाः ।
 उपतस्थुर्यथोद्यन्तमादित्यं मन्त्रकोविदाः ॥ १४
 प्रभावात्तपस्तेषामृषीणां वीक्ष्य पाण्डवाः ।
 प्रकाशन्तो दिशः सर्वा विस्रयं परमं ययुः ॥ १५
 महाभाग्यं परं तेषामृषीणामनुचिन्त्य ते ।
 पाण्डवाः सह भीष्मेण कथाश्चकुस्तदाश्रयाः ॥ १६
 कथान्ते शिरसा पादौ स्पृष्ट्वा भीष्मस्य पाण्डवः ।
 धर्म्यं धर्मसुतः प्रश्नं पर्यपृच्छयुधिष्ठिरः ॥ १७

5 T1 om 5^a (of v l 4) —^a) Bom ed and Kumbh ed स्थूलगिरा (for 'शिरा') —^b) D2 s प्रमितिर् (for प्रमतिर्) D2 6-9 संवर्तं परिमर्दनं, T1 G M4 'तं' प्रतिमर्दं (M4 'दि')न —^c) Hypermetric V1 B Dn D2 s बृहस्पत्युशनो (B1 ना)व्यासाश्च —^d) D1-4, 6-9 कश्यपो D2 मृगु, T1 नृप (for ध्रुव)

6 ^b) D1 s मार्कण्डेयो —^c) V1 B Dn D10 [S]य (for च) —^d) Dn1 यवक्रीतिस्, D1 यावक्रीतश्च

7 ^a) T1 स्थूलाक्ष (for 'क्ष') B2 (marg) शकटाक्षश्च, B2 Dn2 D1 9 10 सकलाक्षश्च, D2 शकलाक्षश्च, D2 सयलाक्षश्च, S शकटाक्षश्च (for 'लाक्षश्च') —^b) D2 कण्वो, M4 कण्वो (for कण्वो) D2 s तथा, T1 शुक्र, T2 G 4 कृप, G1 कृन्, M1-2 कृश (for कृश) —^d) D2 6-9 T2 s G1 4 च, D2 [अ]नु, D10 वा (for [अ]य) B1 s Dn D1 2 s T2 s G M2 4 द्विज (for द्वित) T1 सुधर्मा चैकतो द्विज

8 ^a) D1 कृतस्तुर् (for नितभूर) D2 s कृतभुर्ध्वनो धौम्य, D1-2 कृतभुश्च ध्वनो (D1-2 देवलो) धौम्य, S नितव कवपो धौम्य —^c) D2 जामदग्निस् D1-2 ततो (for तथा) —^d) V1 B Dn D1-10 T1 कचश्च, T2 s G M2 कण्वश्च (for काम्यश्च) —^e) D1-2 महात्मान (for 'नो')

9 D1 s om 9^a-10^a

10 D2 s om 10 (of v l 9) —^a) T G समासीना (for सुखा) —^c) D2 s भीष्माश्रया, T2 M1-2 धर्माश्रिता (for भीष्मा) —^d) D2 s 7-9 मनोरमा (for 'हरा')

11 ^a) D2 T2 s G1-2 कथा (for कथा) —^c) V1 B Dn D1-2 दिविष्टम् (for 'स्थम्') —^d) T2 दिष्टया (for तुष्टया)

12 ^c) S (except T1) अन्तर्धानं (for 'धर्मे')

13 ^c) D2 s विस्मिता (for तुष्टु)

14 ^a) D1 s मनसा, T2 s G मवय (for मनस) —^b) D1 s 6-9 मुनि- (for कुरु) V1 B1 s Dn D2 7 10 T1 सत्तमं (for 'मा')

15 B2 om 15^{ab} —^a) D1-10 S प्रभाव (for 'वात्') T1 तत्तपस् (for तपस्स) —^b) T1 om 15^{cd} —^c) B2 प्रकाशत्यो, D2 s 'शतीर्, D2-7 s 'शयन्, T2 s G1-2 M शत (for 'शन्तो')

16 ^a) B2 s M2 s महाभाग्य, D2 s 7 9 महाभागं T1 पुनम् (for पर) —^b) T1 वै (for ते) —^d) V1 D10 T1 तथाश्रया (for तदा)

17 Before 17, V1 B Dn D2 7 10 ins वैशंपायन उवाच —^{ab}) D2 पादौ दृष्ट्वा, G स्पृष्ट्वा पादौ (by transp) S भीमत (for पाण्डव) —^c) D2 s 10

के देशाः के जनपदा आश्रमाः के च पर्वताः ।

प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यः पितामह ॥ १८

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

शिलोच्छ्रवृत्तेः संवादं सिद्धस्य च युधिष्ठिर ॥ १९

इमां कश्चित्परिक्रम्य पृथिवीं शैलभूषिताम् ।

असकृद्विपदां श्रेष्ठः श्रेष्ठस्य गृहमेधिनः ॥ २०

शिलवृत्तेर्गृहं प्राप्तः स तेन विधिनार्चितः ।

कृतकृत्य उपातिष्ठत्सिद्धं तमतिथिं तदा ॥ २१

तौ समेत्य महात्मानौ सुखासीनौ कथाः शुभाः ।

चक्रतुर्वेदसंबद्धास्तच्छेषकृतलक्षणाः ॥ २२

शिलवृत्तिः कथान्ते तु सिद्धमामत्रय यत्नतः ।

प्रश्नं पप्रच्छ मेधावी यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २३

शिलवृत्तिरुवाच ।

के देशाः के जनपदाः केऽऽश्रमाः के च पर्वताः ।

प्रकृष्टाः पुण्यतः काश्च ज्ञेया नद्यस्तदुच्यताम् ॥ २४

सिद्ध उवाच ।

ते देशास्ते जनपदास्तेऽऽश्रमास्ते च पर्वताः ।

धर्मं (for धर्म्यं) — After 17, D₁₀ ins an addl. colophon [Sub parvan दानधर्म — Adhy no 24].

18 Before 18, V₁ B₁₋₈ s D M ins युधिष्ठिर उवाच, B₁ पितामह उवाच —^b) D₄ s-9 T₂ s G₁ s s M केश्रमा (for आश्रमा) D₁₋₃ पर्वता के क आश्रमा —^c) D₄₋₉ केविज्, T₁ काश्चिज्, T₂ s G₁ s s कास्विज्, G₂ किस्विज् (for काश्च) —^d) D₅₋₉ तेद्य (for नद्य) S तदुच्यतां (for पितामह)

19 B₁ पितामह (for भीष्म). —^c) S (except T₂ s) शिलोच्छ्रवृत्ते

20 ^a) S इह (for इमां) —^b) D₄ s शील (for शैल) V₁ B Dn D₅ 10 भूषणां (for भूषिताम्) —^c) D₅ 7 9 T₂ s M₁ s s श्रेष्ठ

21 ^a) D₄₋₉ शिलोच्छ्रवृत्तेर् (hypermetric), T₁ G₁ s s M सिलवृत्तेर् (for शिल) — After 21^a, V₁ B Dn D₁₋₄ s-10 ins

227* उवास रजनीं तत्र सुमुखं सुखभागृषि ।

शिलवृत्तिस्तु यत्कृत्यं प्रातस्तकृतवान्शुचि ।

[(L 1) V₁ रजनीस्, D₁ s s-9 वसती (D₁ तीक्ष्ण), D₂ च सुख, D₃ स सुख (for रजनीं) D₁₀ उवाच रजनीं तुष्ट (for the prior half) V₁ B₂ s s Dn सुमुख, D₂ s वसती (for सुमुख) B₁ सुखवान्, Dn₁ वाग् (for भाग्) D₁₀ सुमुख सुखवागृषि (for the post half) — D₁ om line 2 — (L 2) D₂ s शिलवृत्तेस्, D₄ s-9 शिलोच्छ्रवृत्तिस् (hypermetric) (for शिलवृत्तिस्) V₁ च (for तु) D₂ om. (hapl) यत्कृत्यं प्रातस् D₃ s s-9 ततस् (for प्रातस्) D₃ ऋषि, D₅ हरि (for शुचि)] — D₁ om 21^c-22^d —^c) V₁ B₁₋₈ s s Dn D₅ 10 T₁ कृतकृत्यम् (for कृत्य) —^d) T G गृही (for तदा)

22 D₁ om 22 (of v 1 21) —^a) T₂ G₂ महात्मानौ समासीनौ, M सुखासीनौ महात्मानौ (by transp). D₄₋₉ trans कथा and शुभा —^c) D₅ T संबधास्. —^d) T₂ s G₁ s s तच्छील, G₂ तं शील (for तच्छेष). B₄ लक्षणा (for लक्षणा)

23 ^a) Some MSS सिल- (for शिल) B₂ वृत्ते (for वृत्ति) D₁₋₈ तं (for तु) —^b) S (except G₁) भारत (for यरत) —^d) V₁ D₂ T₂ M₁ s मा (for मां).

24 B₁ D₅ शीलवृत्तिर्, T₁ G₁ s सिल*, T₂ s G₂ s M सि (T₂ शि, G₂ शी) शिलोच्छ्रवृत्तिर् (for शिलवृत्तिर्). —^b) D₅ T₁ आश्रमा (for केऽऽश्रमा) B₂ आश्रमा पर्वताश्च के; D₁₋₈ पर्वता के क (D₂ च) आश्रमा —^c) D₄ 7 काश्चिज्, T G कास्विज् (for काश्च). —^d) D₇₋₉ मेद्य (for नद्यस्) — After 24, D₁₋₉ ins

228*

सिद्ध उवाच ।

पुष्कर च प्रभास च नैमिष हिमवान्गिरि ।

गङ्गा च यमुना चैव वेदिका मथुरा गया ।

सरस्वत्यारुणा चैव कुरुक्षेत्रं प्रयूदकम् ।

एतेषां कतमस्याह माहात्म्यं कथयामि ते ।

शिलवृत्तिरुवाच ।

वाल्यात्प्रभृति विप्रेन्द्र भक्ति कौतुकमेव च । [5]

माहात्म्यं प्रति विप्रेन्द्र गङ्गाया मम तत्त्वत ।

[(L 2) D₄ s गंगा च यमुना चैव (for the prior half) — D₅ s शीलवृत्तिर् (for शिल)]

25 ^b) B₁ आश्रमास्, G₂ ते हुमास् (for तेऽऽश्रमास्) Dn₈ के (for ते) D₁₋₈ पर्वतास्ते त आश्रमा —^d) D₁₋₉ मध्ये याति (for मध्येनैति).

गङ्गाप्रशंसनम्]

येषां भागीरथी गङ्गा मध्येनैति सरिद्वरा ॥ २५
तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैस्त्यागेन वा पुनः ।
गतिं तां न लभेज्जन्तुर्गङ्गां संसेव्य यां लभेत् ॥ २६
स्पृष्टानि येषां गाङ्गेयैस्तोयैर्गात्राणि देहिनाम् ।
न्यस्तानि न पुनस्तेषां त्यागः स्वर्गाद्विधीयते ॥ २७
सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः कृत्यानि देहिनाम् ।
गां त्यक्त्वा मानवा विप्र दिवि तिष्ठन्ति तेऽचलाः ॥ २८
पूर्वे वयसि कर्माणि कृत्वा पापानि ये नराः ।
पश्चाद्गङ्गां निषेवन्ते तेऽपि यान्त्युत्तमां गतिम् ॥ २९
स्नातानां शुचिभिस्तोयैर्गाङ्गेयैः प्रयतात्मनाम् ।

व्युष्टिर्भवति या पुंसां न सा क्रतुशतैरपि ॥ ३०
यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गातोयेषु तिष्ठति ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गं प्राप्य महीयते ॥ ३१
अपहत्य तमस्तीव्रं यथा भात्युदये रविः ।
तथापहत्य पाप्मानं भाति गङ्गाजलोक्षितः ॥ ३२
विसोमा इव सर्वर्यो विपुष्पात्तरवो यथा ।
तद्वद्देशा दिशश्चैव हीना गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ३३
वर्णाश्रमा यथा सर्वे स्वधर्मज्ञानवर्जिताः ।
क्रतवश्च यथासोमास्तथा गङ्गां विना जगत् ॥ ३४
यथा हीनं नभोऽर्केण भूः शैलैः खं च वायुना ।

26 D1-4 6 7 9 om. 26-27 —^a) G₂ ब्रह्मचर्ये च
(for चर्येण —^a) V₁ B₁ D₅ 8 10 तां (D₅ 8 10 न)
छमते (for तां न छमेज्) T₁ विप्र; T₂ 8 G M राजन्
(for जन्तुर) —^a) G₂ damaged B₅ दुर्गा (for
गङ्गा) Dn₁ T₂ ससेन्य या, T₁ ससेन्या (for न्य या)

27 D1-4 6 7 9 om 27 (of v l 26) —^a) G1 s
गंगायास् (for गाङ्गेयैस्) —^b) B4 om (hapl) from
तोयैर् up to गाङ्गेयै (in 30^b) B1 om. तोयै — Ds
om (hapl.) 27^c-28^b —^c) Dn1 तु कुत्स् (for न
पत्स्) — For 27^{cd}, S subst.

229* त्यक्तानि यानि वै श्रेषां त्यागास्त्वर्गो विधीयते ।

[T₁ चैतेषां; M₁ (*inf lin*) चैतेषां (for वै येषां) M₂
 स्वकाषाणि (M₁ 'नि च) पुनस्तेषां (for the prior half) M₂
 (*inf lin*) त्याग स्वर्गादिधीयते (for the post half)]

28 B₁ om. 28, D₅ om. 28^{ab} (for both, cf. v 1
27) G₂ M₅ om. 28^{ab} —^a) M₁ : : सिकानि (for
सर्वाणि), —^s) V₁ B₁₋₃ : D_n D₁₀ कार्याणि, M₁ : :
गात्राणि (for कृत्यानि) — For 28^{ab}, T G₁ : : subst

230* ये वा यथाविधि स्नाता गङ्गायां साधुमर्षणा ।

—*) G₂ partly damaged D₁₋₃ मनसा (for मानसा),
T₈ G M₁₋₃ विम्रा (for विम्र) —*) V₁ B₁ D_{n1} n₂
ते जना, B₂ s s D_{n2} तेमला, D₁₀ निर्मला, M₁
तेचला (for तेचला)

29 B: om 29 (cf v 1 27) —^b) D1-3 s [क्]
निष्ठानि (for पापानि) G2 मानवा (for ये नरा)
D1 s-9 कृत्वानिष्ठानि (D1 s-9 कृत्वानुष्ठाणि) मानवा —^d)
D1-3 10 [क्]मरावर्त्ति, D1 s 1-9 S परी गति (for [उ]

सप्तमा गतिम्) — After 29, D₁₀ T G ins

231* युक्ताश्च पातकैस्त्यक्त्वा देह शुद्धा भवन्ति ते ।
सुख्यन्ते देहसत्यागाद्भक्षायमुनसगमे ।

[(L 2) T₁ -सबधाद् (for सत्यागाद्) G: गगायमुनयो
स्तद्वा (for the post. half)]

30 B₄ om up to गाङ्गैर्यै (in 30^b) (of v 1 27)
 —^a V₁ स्तुतिभिस्; S प्रयत्नैस् (for शुचिभिस्)
 —^b D₃ om, T₁ गंगाया (for गाङ्गैर्यै) B₁ D₈
 प्रयत्नात्मभि, D₄₋₉ सुमहात्मना (for प्रयत्ना) —^c
 D₁₀ T₂ s G पुष्टिर्, T₁ शुद्धिर्, M₁ १ ४ पुष्टिर् (for
 शुद्धिर्) G₂ M₃ सा (for या) ❀ Gn शुष्टि पुण्य-
 वृद्धि । ❀

31 °) D_{n1} मनुष्येषु, T G₁₋₃ व्याणां (for व्यस्य).
 — °) D₂ सहस्रेषु (for ज्ञाणि) — °) V₁ B D_n
 D₁₋₁₀ T₁ स्वर्गलोके, D₆ विष्णुलोके (for स्वर्गं प्राप्य).

32 °) T₂ G₂ तदा (for तथा). V₁ [अ]पहस-
(for 'हस्य) — °) T₂ & G₁ & 4 तथा (for भाति)
D₁₋₉ जलकुत (for 'जलोक्षित) G₂ तथा गगाजलोक्षित .

33 °) B₁ तदुद्देशा, D₂ : तयो^०, D₁₀ तथा देशा
(for तद्देशा) T₁ सर्वा (for चैव — °) V₁ B₂ :
D_n T₁ शिवै (for शुभै) D₂₋₁₀ G₈ गंगाहीना न
सहाय

34 D¹⁰ G⁸ om (hapl.) 34-35 T¹ om 34 —^a)
V¹ B² : s Dⁿ G⁴ धर्मज्ञानविवर्जिता —^a) T² केतवश्च
(for क) —^a) D¹ जलं (for जगत्) D² : तथा गांगं
विना जल

तथा देशा दिशश्चैव गङ्गाहीना न संशयः ॥ ३५
 त्रिषु लोकेषु ये केचित्प्राणिनः सर्व एव ते ।
 तर्प्यमाणाः परां तृप्तिं यान्ति गङ्गाजलैः शुभैः ॥ ३६
 यस्तु ह्येयं निष्टप्तं गाङ्गेयं पिबते जलम् ।
 गवां निहारनिर्मुक्ताद्यावकात्तद्विशिष्यते ॥ ३७
 इन्दुव्रतसहस्रं तु चरेद्यः कायशोधनम् ।
 पिबेद्यश्चापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न वा समौ ॥ ३८
 तिष्ठेद्युगसहस्रं तु पादेनैकेन यः पुमान् ।

मासमेकं तु गङ्गायां समौ स्यातां न वा समौ ॥ ३९
 लम्बेतावाविशरा यस्तु युगानामद्युतं पुमान् ।
 तिष्ठेद्यथेष्टं यश्चापि गङ्गायां स विशिष्यते ॥ ४०
 अग्नौ प्राप्तं प्रधूयेत यथा तूलं द्विजोत्तम ।
 तथा गङ्गावगाढस्य सर्वं पापं प्रधूयते ॥ ४१
 भूतानामिह सर्वेषां दुःखोपहतचेतसाम् ।
 गतिमन्वेषमाणानां न गङ्गासदृशी गतिः ॥ ४२
 भवन्ति निर्विषाः सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात् ।

35 D₁₀ G₈ om 35 (cf v l 34) — ^a) D₂ s यथाकेण नभो हीन — ^b) D₈ 7 शेष चैव, D₂ शेषं ख च (for शैले खं च) — ^c) D₁ s दिशो (for देशा) T₂ दिशाश् (for दिशाश्) — ^d) D₂ s त्रि (D₈ ही) ना गंगा-जलैः शुभैः

36 D₂ s om (hapl) 36 — ^b) D₈ हि (for ते) — ^c) D₁ s 7 s G₈ तर्प्यमाना, T₂ G₁ तर्प्यमाना (for तर्प्यमाणा) — After 36, T G ins

232* अन्ये च देवा मुनयः प्रेतानि पितृभिः सह ।
 तर्पितास्तृप्तिमायान्ति त्रिषु लोकेषु सर्वशः ।
 [(L 1) G₂ देव- (for देवा) T₁ सुप्रीना (for प्रेतानि) G₁ मुनिभिः (for पितृभिः) — (L 2) G₂ अर्पिताश् (for तर्पिताः)]

37 T₁ om 37 — ^a) B₄ सूर्यांशु (for सूर्येण) D₄₋₉ संतप्त (for निष्टप्त) S (T₁ om) यथा सूर्यांशु निष्टप्तं (T₂ दिष्ट, G₂ विष्ट) — ^c) D₁ corrupt V₁ Cn निहार, D₂ निहृद, D₁₀ नीहार (for निहार) T₂ M₁₋₃ निर्वृत्ताद् (for निर्मुक्ताद्) T₈ G M₄ गवां नीहार- (T₈ G₄ निहार, G₁ s नीवार) निर्वृत्ताद् — ^d) D₄₋₉ स (for तद्), D₂ यावकानृषिमिष्यते (sic) ॥ Cn गवां निहार आहारनिर्गमनमार्गं, ततो निर्मुक्त यावक यवविकार । तस्माद्वा यवानादयित्वा तच्छुक्रदन्तर्गतान्यवानपक्त्वा सुआनो यावकव्रतीत्युच्यते । ॥

38 ^a) V₁ B₁ इंद्र, Dn₁ चंद्र (for इन्दु-) T₂ G₂ व्रत (for व्रत) D₂ s च (for तु) D₁₀ चाद्रा यणसहस्रं तु — ^b) V₁ B₁₋₇ s Dn D₁₀ M₄ transp चरेत् and य — ^c) D₂ पितृभ्यश् (for पिबेद्यश्) D₁ s 8 s गगाप, M₈ गगाभ (for गङ्गाम्भ) — ^d) T₂ सौम्य (for the first समौ)

39 D₂₋₄ s om (hapl) 39 — ^a) T₁ शत चैव

(for सहस्रं तु) — ^b) Dn₁ n₂ पदेन (for पां) T₂ यत् (for य) — D₈ om (hapl) 39°-40° — ^c) T₁ निवास एको गंगाया, T₂ एकाहं वा स गंगाया, T₈ G एकाहवासं गंगाया (G₄ या), M यो मासमेक गंगाया — ^d) T₂ सौम्य (for the first समौ)

40 D₈ om 40° (cf v l 39) — ^a) Dn लवेते वाक्, D₂₋₄ s-10 T G M₄ लवेदवाक्- (for लम्बेतावाक्) — ^b) S पुन (for पुमान्) — ^c) D₁₋₃ सेवेद्, D₄₋₉ M शयेद् (for तिष्ठेद्) D₂ s corrupt for चापि M transp यश्चापि and गङ्गायां T₁ पयसेष्ट च गंगाया (for 40°) T₁ यश्चापि (for गङ्गायां) — For 40°, T₂ s G subst

233* सवत्सर जले वास गङ्गाया तत्समं मतम् ।

[G₄ वासो गंगायाश्]

41 ^a) V₁ B₂ s Dn₁ n₂ D₈ प्रास्त, B₈ corrupt (for प्रास्) B₄ प्रलीयेत, Dn₂ प्रभू, D₂₋₃ s-9 M₄ (inf l₁ n) प्रदद्येत, T₁ प्रपश्येत्, T₂ G प्रदूयेत्; T₈ प्रभू (for प्रधू) M अग्नौ प्रास्त प्रदूयेत — ^b) Dn₂ तूले, D₈ मूल, T₉ s G₂ काल, G₁ s 4 काष्ठ (for तूल) — ^c) Dn₁ D₇₋₁₀ ग्राहस्य; T₁ ग्राधस्य (for ग्राहस्य) D₄₋₈ तथा गगाप्रवाहेन (D₅ ण), — ^d) Dn₁ सर्व (for सर्व) D₁ s 8 s प्रणश्यति, D₁₀ प्र घते, G₄ प्रदूयते (for प्रधू) Dn₂ T₂ s G₁₋₈ M सर्व पाप प्रदूय (Dn₂ भूय, M₄ [inf l₁ n] दद्यते), D₃₋₅ 7 s T₁ सर्वपाप प्रणश्यति

42 ^a) M एव (for इह) — ^b) D₁ s-1 s दुःखानि (for दुःखोप) — ^c) D₁₀ गतिं च काक्षमाणानां — ^d) B₈ न गंगायां सा विशिष्यते (hypermetric) — After 42, D₁₀ ins

234* गङ्गा गङ्गेति यो मृयाघोजनानां दत्तैरपि ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ।

गङ्गाया दर्शनात्तद्वत्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४३
 अप्रतिष्ठाश्च ये केचिदधर्मशरणाश्च ये ।
 तेषां प्रतिष्ठा गङ्गेह शरणं शर्म वर्म च ॥ ४४
 प्रकृष्टैरशुभैर्ग्रस्ताननेकैः पुरुषाधमान् ।
 पततो नरके गङ्गा संश्रितान्प्रेत्य तारयेत् ॥ ४५
 ते संविभक्ता मुनिभिर्नूनं देवैः सवासवैः ।
 येऽभिगच्छन्ति सततं गङ्गामभिगतां सुरैः ॥ ४६
 विनयाचारहीनाश्च अशिवाश्च नराधमाः ।
 ते भवन्ति शिवा विप्र ये वै गङ्गां समाश्रिताः ॥ ४७

यथा सुराणाममृत पितृणां च यथा स्वधा ।
 सुधा यथा च नागानां तथा गङ्गाजलं नृणाम् ॥ ४८
 उपासते यथा बाला मातरं क्षुधयादिताः ।
 श्रेयस्कामास्तथा गङ्गामुपासन्तीह देहिनः ॥ ४९
 स्वायंभुवं यथा स्थानं सर्वेषां श्रेष्ठमुच्यते ।
 स्नातानां सरितां श्रेष्ठा गङ्गा तद्वदिहोच्यते ॥ ५०
 यथोपजीविनां धेनुर्देवादीनां धरा स्मृता ।
 तथोपजीविनां गङ्गा सर्वप्राणभृतामिह ॥ ५१
 देवाः सोमार्कसंस्थानि यथा सत्रादिभिर्मखैः ।

प्रायश्चित्तानि दीयन्ते यत्र गङ्गा न विद्यते ।
 गङ्गा च विद्यते यत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
 दर्शनाज्जायते शुद्धिं ज्ञानेन परमा गतिः । [5]
 धन्या गङ्गा कनखले कुरुक्षेत्रे सरस्वती ।
 ग्रामे वा यदि वारण्ये पुण्या सर्वत्र नर्मदा ।

43 ^b) V1 Dns (by corr) D1 तार्क्ष्य D2 दर्शन
 (for 'नात्') — °) B2 गगासं-, T2 गगायां T G
 सय (for तद्वत्) — °) T1 सर्वे नश्यति किल्बिषा,
 T2 8 G पापानि विविधानि च

44 ^a) D1 M तु (for च) — °) D1-8 T8 M
 अशर्म (for अधर्म) T1 अकर्मचरणाश्च ये — °) D2 8
 तथा (for तेषां) — T1 om 44^d-45^e — °) B2 ब्रह्म
 (for वर्म) D10 शरण धर्म शर्म च

45 T1 om 45^{ab} (cf. v 1 44) — °) D1-8 अने
 कान्, D2-9 मानवान् (for अनेकै) — °) B1 T2 8
 G 8 सश्रिता (for 'तान्')

46 T1 om 46 — °) T8 सु (for स) D2 8
 मतिभिर्, M4 हि मतिर् (for मुनिभिर्) D1 तेषां
 विभक्ता मतिभिर्, D2-9 वसंति गगाभक्ताश्च (D2 'कस्या
 च), M1-8 तेषां विभक्ता हि मतिर् — °) T2 8 G1 8
 हि (for सति) — °) V1 B2-8 Dns D5 10 G1 मता,
 B1 गतान्; D4 मता (for गता) Dn1 n2 गंगा मति
 मतां वर

47 ^a) D1 8 नियमाचारहीनाश्च — °) D1-4 8 [अ]
 प्यशुभाश्च; D8 9 अशुभाश्च, S (except T1) [अ]प्य
 शिवाश्च (for अशि) — °) D1-8 8 शुभा (for शिवा)
 D4 8 विप्रा (for विप्र) D1 ये भजति शुभा विप्र, T2 8
 G M न सर्वस्याशिवा विप्र (T2 G1 प्रा) — °) G1 8 ये

(for वै) D2 4 गगा V1 B5 Dn T2 8 G M1-8 उपा
 श्रिता (for समा) — For 47^{cd}, T1 subst.

235* गङ्गामुपाश्रिता ये वै शिवास्तेऽपि भवन्त्यपि ।

48 ^b) Dns D1 स्वधा यथा (by transp); D2 8
 M2 तथा सुधा — °) T G transp सुधा and यथा

49 ^a) D1 8 4 6 7 9 T2 8 G2-4 उपासते (D1 T8 ति);
 T1 आवसंति (for उपासते) — °) D2 8 मातर क्षुध
 यान्विता — °) Dns पयस्कामास् (for श्रेय*) — °)
 D4 8 T2 8 G हि (for [ह]ह) D1-9 उपासते हि देहिन
 — After 49, T2 8 G and Madras ed ins

236* उपजीव्या यथा धेनुर्लोकानां ब्राह्मणेषु वा ।

हविषा च यथा सोमस्तरणेषु तथाक्षयम् ।

[(L 2) Madras ed तारणेषु (for त*)]

50 ^a) D1 8 स्वयमुव — °) T1 उत्तमं (for उच्यते)
 — °) B2 (marg as in text) 8 4 D2 8 सर्वासा, D1 8
 स्थानाना, D8 7 स्नानाना (for स्नातानां) — °) T1 तावद्
 (for तद्वद्)

51 ^a) Dn1 D2 M1-8 जीवना (Dn1 D2 'न') (for
 जीविनां) B4 अर्थे (for धेनुर) — °) T1 वरा, T2 8
 G M परा (for घरा) D4-8 यथा, D9 तथा (for
 स्मृता) — °) V1 अथ (for तथा) M1-8 जीवना
 (for जीविनां) D4-8 8 तथा स्वर्गार्थिना गगा — °)
 D1-9 अपि (for हह)

52 T1 om 52 — °) B4 सस्थाना, D1-4 6-9
 सस्था हि, D10 अमाभिर्, T2 8 G M2 (marg as
 in text) 4 संस्थाभिर् (for 'नि') M1-8 देवाश्च सोम
 सस्थाभिर् — °) B2-8 Dns मन्त्रादिभिर्; D4 6 7 8
 S (T1 om) सस्था (for सत्रा) D1 8 M8 मुखै; M4

अमृतान्युपजीवन्ति तथा गङ्गाजलं नराः ॥ ५२
 जाह्नवीपुलिनोत्थाभिः सिकताभिः समुक्षितः ।
 मन्यते पुरुषोऽऽत्मानं दिविष्ठमिव शोभितम् ॥ ५३
 जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्धा विभर्ति यः ।
 विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशात्सुनिर्मलम् ॥ ५४
 गङ्गोर्मिभिरथो दिग्धः पुरुषं पवनो यदा ।
 स्पृशते सोऽपि पाप्मानं सद्य एवापमार्जति ॥ ५५
 व्यसनैरभितप्तस्य नरस्य विनशिष्यतः ।
 गङ्गादर्शनजा प्रीतिर्व्यसनान्यपकर्षति ॥ ५६

मुखे (for मूलै) —^o) M₄ अमृतादि (for °तानि)
 —^a) D₁ ६ यथा (for तथा)

53 ^b) D₈ reads सिकताभि twice V₁ B Dn T₁
 समुक्षितं, D₂ G₂ °स्थित, D₅ १-२ °क्षिता (for °क्षित)
 —^o) V₁ B Dn D₁₀ आत्मान मन्यते लोको, D₁-३ T₁
 मन्यते नर जा(T₁ पुनरा)त्मानं —^a) T₂ ३ G दिविस्थम्
 (for °ष्टम्), D₁-३ उप (for हव) M शोभनं (for
 शोभितम्) D₆-९ दिविस्थमिव शोभन, T₁ दिवि स्थिरवि-
 शोभित

54 ^a) B₁ 4 Dn₁ n₂ D₅ (before corr) ३ १० नाशाय
 (for °सु-). M निर्मल (for °लम्)

55 ^a) D₄-९ अथोद्धृत (for अथो दिग्ध) —^b) G₂
 M पुरुष (for °षं) B₁ २ 4 T₂ ३ G₄ यथा, D₄-९
 [s]पि य (for यदा) —^o) D₁ 4-९ स्पृश्यते V₁ B₂
 ३ ६ Dn D₂ 4-९ सोस्य, B₁ तस्य (for सोऽपि) S तेनाद्य
 (T₁ ३ °य) (for पाप्मान) —^a) D₁ ३-९ सर्वम् (for
 सद्य) T₂ ३ G [अ]भि (for [अ]प) V₁ B₁-३ ६
 Dn कर्षति (for °मार्जति) D₂ सर्वमेवाभिसर्जति, T₁
 सद्य एवापमार्जति — For 55^o, D₁₀ subst

237* तथा स्पृशन्तोऽस्य पापं सर्वमेव प्रकर्षति ।

56 T₁ om 56-58 —^a) B₁ D₁ -भूतस्य, T₂ ३
 G -तृप्तस्य (for तप्तस्य) D₄-९ व्यसनैरर्दितस्येह —^b)
 G₂ नरस्याय विशिष्यत —^o) B₁ गंगादर्शनमात्रेण
 —^a) T₂ ३ G M₁ ३ -मार्जति, M₁ -मार्जते (for कर्षति)

57 T₁ om 57 (cf v 1 56) —^a) B₁ Dn₃
 हंसारवै, D₁-३ हसारवै (for हसारवै) D₅ कोकिल-
 (hypermetric) (for कोक) D₄ ६ १ ९ हसरवै केकिरवै,
 D₃ हंसारवै. कविरवै, T₂ ३ G हसकारवैतालैर, M हस

हंसारावैः कोकरवै रवैरन्यैश्च पक्षिणाम् ।
 पस्पर्ध गङ्गा गन्धर्वान्पुलिनैश्च शिलोच्चयान् ॥ ५७
 हंसादिभिः सुबहुभिर्विविधैः पक्षिभिर्वृताम् ।
 गङ्गां गोकुलसंवाधां दृष्ट्वा स्वर्गोऽपि विस्मृतः ॥ ५८
 न सा प्रीतिर्दिविष्ठस्य सर्वकामानुपाश्रितः ।
 अभवद्या परा प्रीतिर्गङ्गायाः पुलिने नृणाम् ॥ ५९
 वाङ्मनःकर्मजैर्ग्रस्तः पापैरपि पुमानिह ।
 वीक्ष्य गङ्गां भवेत्पूतस्तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ६०
 सप्तावरान्सप्त परान्पितृन्तेभ्यश्च ये परे ।

कारद्वारावै —^b) D₉ om रवैर D₁ अन्यै रवैश्च (by
 transp), T₂ ३ G नादैरन्यैश्च, M कलैर्नादैश्च — After
 57^{ab}, D₈ १० ins

238* उत्पादयति गङ्गा वै प्रीतिं नित्यसुखप्रदाम् ।

— D₁₀ om 57^{ad} —^o) B₂ D₃ पस्पर्श (for °षं)
 —^a) V₁ om (hapl) from शिलोच्चयान् up to गङ्गाया
 (in 59^d)

58 T₁ om 58 (cf v 1 56) V₁ om 58 (cf
 v 1 57) —^a) D₁-10 च (for सु) —^b) D₂ ३ १०
 पक्षिभिर्विविधैर्वृतां —^o) T₂ ३ G सपक्षां (for संवाधां)
 —^a) Dn₁ वृद्धै (for दृष्ट्वा) B₄ ३ विक्षित (for
 विस्मृत)

59 V₁ om up to गङ्गाया (in 59^d) (cf v 1 57)
 —^a) D₂ सा (for सा) D₄-९ T₂ ३ G M दिविस्थस्य
 (for °ष्टस्य) —^b) T₂ ३ M सर्वान् (for सर्व), Dn₁
 कार्याणि (for कामान्) B₁ उपासत; D₁ १ ३ G₂
 उपाश्रुत, G₂ अवाप्त (for उपाश्रत) T₁ सर्वान्का
 मान्समभ्रत, G₁ 4 सर्वान्कामानुपाश्रुत —^o) B Dn
 D₁₀ संभवेद् (for अभवद्) D₁₀ यत् (for या) — B₁
 om 59^d-62^d

60 B₅ om. 60 (cf v 1 59) —^a) B₁ D₂ ३
 कर्मभिर, T₁ कायजैर (for कर्मजैर) T₂ वाङ्मन-
 कायजैर्व्यस्त —^b) M₁-३ हव (for अपि) —^a) V₁
 B₁ Dn अत्र, G₂ तेन (for तत्र) G₃ वा (for मे)
 D₁ [अ]त्र (for [अ]स्ति)

61 B₅ om 61 (cf v 1 59) —^a) T₂ वरान्
 (for पं) G₂ सप्तावरान्सप्त पूर्वान् —^b) D₂ येभ्यश्च वै
 (for तेभ्यश्च ये) —^o) T₂ ३ G ते तांस (for पुनांस),

पुमांस्तारयते गङ्गां वीक्ष्य स्पृष्ट्वावगाह्य च ॥ ६१
 श्रुताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।
 गङ्गा तारयते नृणामुभौ वंशौ विशेषतः ॥ ६२
 दर्शनात्स्पर्शनात्पानात्तथा गङ्गेति कीर्तनात् ।
 पुनात्यपुण्यान्पुरुषाञ्छतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३
 य इच्छेत्सफलं जन्म जीवितं श्रुतमेव च ।
 स पिवंस्तर्पयेद्गङ्गामभिगम्य सुरांस्तथा ॥ ६४
 न सुतैर्न च वित्तेन कर्मणा न च तत्फलम् ।
 प्राप्नुयात्पुण्योऽप्यन्तं गङ्गां प्राप्य यदामुयात् ॥ ६५
 जात्यन्यैरिह तुल्यास्ते मृतैः पङ्कभिरेव च ।

समर्था ये न पश्यन्ति गङ्गां पुण्यजलां शिवाम् ॥ ६६
 भूतभन्यमविष्यन्नैर्महर्षिभिरुपस्थिताम् ।
 देवैः सेन्द्रैश्च को गङ्गां नोपसेवेत मानवः ॥ ६७
 वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च यतिभिर्ब्रह्मचारिभिः ।
 विद्यावद्भिः श्रितां गङ्गां पुमान्को नाम नाश्रयेत् ॥ ६८
 उत्क्रामद्भिश्च यः प्राणैः प्रयतः शिष्टसंमतः ।
 चिन्तयेन्मनसा गङ्गां स गतिं परमां लभेत् ॥ ६९
 न भयेभ्यो भयं तस्य न पापेभ्यो न राजतः ।
 आ देहपतनाद्गङ्गामुपास्ते यः पुमानिह ॥ ७०
 गगनाद्यां महापुण्यां पतन्तीं वै महेश्वरः ।

D₁-० पुमांसं तार (D₅ पाव) येद्गंगा (D₈ ० ० गा) —^d)
 D₁ दृष्टा, T₁ ३ G₁ २ ४ M₁ स्पृष्ट्य (for स्पृष्ट्वा) T₁
 M₁-३ विगाह्य (for [ख]व)

62 B₅ om 62^a (cf v 1 59) —^a) D₁₀ स्पृष्टा
 (for श्रुता) V₁ Dn पीता, B₁ D₁ २ ३ ० T₁ ३ M₁
 दृष्टा; B₄ पृष्टा (for दृष्टा) D₁ श्रुताभिलिखितदृष्टा
 (810) —^b) D₂ ३ G₂ om (hapl) स्पृष्टा V₁ B₂ ३
 Dn₁ n₂ स्पृष्टा (V₁ दृष्टा) दृष्टा, B₁ दृष्टा पीता, B₄
 दृष्टा चैव; Dn₃ दृष्टा स्पृष्टा (for स्पृष्टा पीता) —^c) D₄
 corrupt D₈-० पुसाम् (for नृणाम्) —^d) B₅ शुभौ (for
 उभौ) D₁-१ भवार्णवात्, D₃ ० न सशय (for विशेषतः)
 — After 62, T₂ ३ G₁ ins

239* तत्तीरगाना तपसा श्राद्धपारायणादिभि ।
 गङ्गाद्वारप्रभृतिभिस्त्वतीर्थेन पर नृणाम् ।
 सार्यं प्रातः स्मरेद्गङ्गां नित्यं ज्ञाने तु कीर्तयेत् ।
 तर्पणे पितृपूजासु मरणे चापि सस्मरेत् ।

63 ^a) D₁ om (hapl) स्पर्शनात् B₁ चानात्,
 D₁ २ ३-० T₁ ज्ञानात्; M₁ दानात् (for पानात्) —^b)
 D₂ कीर्तनं (for 'नात्) —^c) B₁ om, D₄ ३-०
 पुण्यान् (for [ख]पुं)

64 ^a) B₁ सकल, D₂ ३ सप्तम (for सफलं) —^b)
 B₅ D₁-३ T₁ ३ वा (for च) —^d) B₄ पुमास् (for
 सुरास्)

65 ^a) Dn₃ T₂ ३ G₂ ३ न शुनैर्न, D₁₀ सुसुतेन (for
 न सुतैर्न) D₁ T₂ ३ G₂ वृत्तेन (for वित्तेन) T₁ G₄ न
 पुनै (G₄ श्रुते) न न वृत्तेन, G₁ न श्रुतेन च वृत्तेन —^b)
 M₁ transp न and च —^d) D₁₀ transp गङ्गा and

प्राप्य

66 ^a) B₁ T G एव; D₈ M हव (for इह) —^b)
 D₁₀ सुतै; T G₁-३ नरा (for मृतै) B₅ पाशुभिर;
 T₁ ३ M पङ्क (for पङ्क) B₁ ३ D₂ ३ ० वा (for च)
 —^c) D₂ च (for न) B₁ गच्छति (for पश्यन्ति)
 —^d) D₄-३ 10 जला शुभां; T₂ ३ G जलाशया (for
 जला शिवाम्)

67 ^a) D₄ ३ १ ० भवद् (for भव्य) —^b) D₂ ३
 क्षमिष्ट्वा (for उपस्थिताम्) D₄-१ ० पुण्यैर्महर्षिभिः श्रिता
 —^c) T₂ ३ G M₁ ३ सर्वैश्च (for सेन्द्रैश्च) —^d) D₈ om,
 (hapl) 67^d-69^d D₄ ३ om (hapl) 67^d-68^d.

68 D₈ om, 68, D₄ ३ om 68^{ab} (for all, cf v 1.
 67) —^a) D₅ T₁ वा (for च) —^c) D₁ ३ 10
 विद्याविद्धि (for वद्धि) —^d) D₈ om from पुमान्को
 up to न्मनसा (in 69^d), D₁ ३ 4-१ ० पुमान्को नाभि-
 संश्रयेत्

69 D₈ om 69^{ab} (cf v 1 67) D₈ om. up to
 न्मनसा (in 69^d) (cf. v 1 68) —^a) Dn₁ T₂ यत्
 (for य) —^b) T₂ ३ G समतै (for 'त). —^d)
 G₁ सद्गतिं (for स गतिं)

70 D₈ om (hapl ?) 70-72 —^b) T₁ पराजित
 (for न राजत) —^c) T₁ om (hapl) 70^{ad} —^d) B₂
 परमां (for पतनाद्) —^e) D₁₀ यत् (for य) D₂
 om पुमानिह

71 D₈ om 71 (cf v 1 70) —^a) V₁ B Dn
 D₁ ३ ३-10 महापुण्या च गगनात्, ३ गगनाद्वा प (T₁
 दाप) तत्तीं वै (M₁ [inf lin.] या) —^b) D₈-० पतन्तीं

दधार शिरसा देवीं तामेव दिवि सेवते ॥ ७१
 अलंकृतास्त्रयो लोकाः पथिमिर्विमलैस्त्रिमिः ।
 यस्तु तस्या जलं सेवेत्कृतकृत्यः पुमान्भवेत् ॥ ७२
 दिवि ज्योतिर्यथादित्यः पितृणां चैव चन्द्रमाः ।
 देवेशश्च यथा नृणां गङ्गेह सरितां तथा ॥ ७३
 मात्रा पित्रा सुतैर्दारैर्वियुक्तस्य धनेन वा ।
 न भवेद्धि तथा दुःखं यथा गङ्गावियोगजम् ॥ ७४
 नारण्यैर्नेष्टविष्यैर्न सुतैर्न धनागमैः ।
 तथा प्रसादो भवति गङ्गां वीक्ष्य यथा नृणाम् ॥ ७५

पूर्णमिन्दुं यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ।
 गङ्गां त्रिपथगां दृष्ट्वा तथा दृष्टिः प्रसीदति ॥ ७६
 तद्भावस्तद्रतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
 गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥ ७७
 भूःस्थैः स्वस्थैर्दिविष्टैश्च भूतैस्त्वावचैरपि ।
 गङ्गा विगाह्या सततमेतत्कार्यतमं सताम् ॥ ७८
 त्रिषु लोकेषु पुण्यत्वाद्गङ्गायाः प्रथितं यशः ।
 यत्पुत्रान्सगरस्यैषा भस्माख्याननयदिवम् ॥ ७९
 वाय्वीरिताभिः सुमहास्वनाभिः

यां; S महापुण्या (for पतन्तीं वै) D₁ पतन्तीं यां महे
 श्वर — °) V₁ B Dn D₁ 10 गंगा, D₆₋₉ पुण्यां (for
 देवीं). — °) D₁ 2 एवं (for एव) D₁₋₂ मोदते;
 S देवता (M₁ 3 'तां') (for सेवते)

72 D₅ om 72 (cf. v 1 70) — °) D₇ अलं-
 कृतास्त्र (for 'कृतास्त्र') — °) T₂ G₁₋₃ स्थिता (for
 त्रिमि) T₁ गंगाभिस्त्रिभिः पर, T₂ G₄ पथिमिर्विमले
 स्थिता. — °) V₁ T G इह, B₅ om (for भवेत्)

73 °) T₁ ज्योतिर्मिदुः T₂ 3 G M ज्योतिर्विदुः (for
 'यथा') — °) S (except T₁ M₁) इव (for चैव)
 — °) D₁₋₅ द्विजश्रेष्ठ, D₇₋₉ द्विजश्रेष्ठो, T G₁ 3 4 M₁
 नरेन्द्रश्च, M₁ 3 देवेन्द्रश्च (for देवेशश्च) B₄ Dn₁ तथा
 (for यथा) G₂ नरेन्द्रश्च यथान्याना (sio) — °) V₁
 B Dn D₁₀ च, D₁₋₃ [इ]य (for [इ]ह) Dn₃
 यथा, T G M₁ वरा (for तथा)

74 °) S (except G₃) मात्रापि (M₁ 3 'त्रा पि') वृ (for
 मात्रा पित्रा) V₁ जीवैर् (for दारैर्) — °) V₁ B
 Dn₁ n₂ D₁₋₇ 10 विमुक्तस्य (for वियु) V₁ Dn₈
 D₅ च (for वा) — °) D₁₋₃ M भवेत्, D₄ T₂ 3 G
 'तु; D₆₋₉ T₁ 'च (for 'द्धि) T₂ तदा (for तथा)
 — °) T₂ 3 G वियोगत (for 'गजम्)

75 D₂ 3 om 75 T₁ om 75^{ab} — °) D₁₋₉ राज्ञैर्,
 S (T₁ om) पुण्यैर् (for [अ]रण्यैर्) D₅ T₂ 3 G नष्ट-
 (for नेष्ट) — °) D₁₀ पुण्यैर् (for सुतैर्) Dn₁ D₅
 धनागते (for 'गमै) D₅ S (T₁ om) न धनैर्न सुता
 (G₁ 3 'खा, G₁ 'धा) गमै — T₁ transp 75^{cd} and
 76^{ab} — °) D₁ 4-6 प्रेक्ष्य, D₇₋₉ प्राप्य (for वीक्ष्य)
 T₂ यदा (for यथा) V₁ B Dn D₁₀ भवेत् (for नृणाम्)

76 T₁ transp 75^{cd} and 76^{ab} — °) T₂ 3 G₁ 3 4

बुद्धि (for दृष्टि) — B₅ T₁ G₂ M₁ om (hapl) 76^{cd}
 — °) V₁ Dn तथा (for गङ्गां) — °) V₁ Dn नृणां
 (for तथा)

77 °) D₁ 2 4 6-9 T₂ तन्निष्ठस्, T₁ 2 G M₁ तन्नि-
 स्थस्, M₁-3 ता नित्य (for तद्भावस्) D₅ तन्निष्ठस्तद्रति
 मनास् — °) D₁₋₉ तन्निष्ठस् (for तन्निष्ठस्) — °) D₁
 दृष्ट्वा, T G₁₋₃ वीक्ष्य (for भक्त्या) G₄ M गङ्गाम्
 (G₄ 'गया) नुगतो वीक्ष्य — °) Dn₁ तस्या B₄ om
 from व्रजेत् up to प्रथित (in 79^b) T₁ ता प्रीतिं
 नान्यथासुयात्

78 B₁ om 78 (cf. v 1 77) — °) T₁ भूमिष्टश्च
 (for भूस्थै स्वस्थैर्) D₁₋₁₀ T₂ 3 M दिविस्थैश्च, G₁
 दिविश्च (for दिविष्टैश्च) — °) D₂ 3 M [अ]वगाह्या (for
 वि) B₃ D₁₋₉ T₂ 3 G गंगा विगाह्या सततम् — °)
 B₅ काम्यतम, D₁ 6-9 पुण्य (for कार्य) S भत (for
 सताम्)

79 B₄ om up to प्रथित (in 79^b) (cf. v 1 77)
 — °) V₁ Dn₁ n₂ विश्व-, M₁ श्रेष्ठ (for त्रिषु) T₁
 पुण्याया (for पुण्यत्वाद्) — °) T₂ 3 G₁ प्रथित,
 G₈ 4 प्रसृत (for प्रथितं) — After 79^{ab}, T₂ 3 G₁ n₂

240* दुर्भुताननपत्यांश्च सा नृताननयदिवम् ।

[T₂ दुर्भुतान् (for दुष्टान्)]

— °) S या (for यत्) V₁ B₂ (marg) 3 Dn M₁-3
 [इ]तो, D₁₀ T G M₁ [ए]वान् (for [ए]वा) — °) D₁₀
 सा नृतान् (for भस्मान्)

80 °) T G वातेरिताभिः (for वाय्वी) D₁ स
 (for सु) V₁ B Dn D₅ 10 मनोहराभिर्; T₂ 3 G
 मनोरमाभिर् (for महास्वनाभिर्) — °) D₁₋₄ 6-9 पुण्या
 भिर्, T₃ M₁-3 एता, G₂ कृताभिर्, G₄ नृता (for

हुताभित्यर्थसमृच्छिताभिः ।

गङ्गोर्मिभिर्भानुमतीभिरिदः

सहस्ररश्मिप्रतिमो विभाति ॥ ८०

पयस्विनीं घृतिनीमत्पुदारां

समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् ।

गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं

गता धीरास्ते विवुधैः समत्वम् ॥ ८१

अन्धाञ्जलान्द्रव्यहीनांश्च गङ्गा

यशस्विनीं बृहती विश्वरूपा ।

देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मानवैश्च

निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥ ८२

ऊर्जावतीं मधुमतीं महापुण्यां त्रिवर्त्मगां ।

त्रिलोकगोप्त्रीं ये गङ्गां संश्रितास्ते दिवं गताः ॥ ८३

यो वत्स्यति द्रक्ष्यति वापि मर्त्य-

स्तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः ।

तद्भाविताः स्पर्शने दर्शने य-

स्तस्मै देवा गतिमिष्टां दिशन्ति ॥ ८४

दक्षां पृथ्वीं बृहतीं विप्रकृष्टां

शिवामृतां सुरसां सुप्रसन्नाम् ।

विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां

गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥ ८५

ख्यातिर्यस्याः खं दिवं गां च नित्यं

हुता^a) V1 D1 इत्यर्थः, M अत्यत (for अत्यर्थः) V1 B2 s s Dn D2 1-7 9 10 समुत्थिताभिः (for चिह्नाभिः) —^o) M1-7 s (inf ltn as in text) पापहराभिर (for भावुमतीभिर) V1 B2 s s Dn T1 M1 (inf ltn) इह (for इह) B2 गङ्गोर्मिभिर्भानुमतीभिरिदं (sio), D1-7 9-9 गाङ्गोभिरिदं विमलाभिरिदं —^d) V1 B Dn D10 प्रविमा भवति, D2 s स स मा (D2 प्रमा)ति, T1 'मेव माति, Madras ed मा विभाति (for 'मो विभाति)

81 ^a) M1 om (hapl) from घृतिनीम् up to यशस्विनी (in 82^b) D1 s s पावनीम्, T2 कृतिनीम्, T3 M2 s s (inf ltn as in text) इति (for घृति^a) Dns अयुदारां, D1 अयुदारा, D2 s इत्युदारां (for अयु^a) B1 पयस्विनीं घृतिनीमत्पुदारा —^b) M1 (inf ltn as in text) इतिनीं (for वेगिनीं) D1 दुर्विगाहा, D2-7 9-9 गाहा, M2-4 'पक्षां (for गाहाम्) T1 समृद्धिनीं वेगवतीं विभाव्या, T2 s G1 s सवधिनीं वेगिनीं दुर्विपक्षा; G1 s स्वधुनीं वेगिनीं दुर्विपक्षा —^c) D2 s निषिष्टं (for विसृष्टं) —^d) D1-7 9 नरास्ते, T1 ते वीरा, T2 s G1-7 M2-7 वीरास्ते (for धी^a)

82 M1 om up to यशस्विनी (in 82^b) (of v l 81) —^a) V1 om, D2 G2 जनान् (for जवान्) G1 s हिताश्च (for 'हीनांश्च) —^b) B1 T G M2 s पयस्विनी (for यश^a) —^c) V1 सुरदैर्, D1 सदैर्, D2 9-9 सदैर् (for सेन्द्रैर्) D1 c-9 T2 s G दानवैश्च (for मा^a) D2 s देवै सदैर्मुनिभिश्च मानवैश्च

83 T1 om 83-84 —^a) B1 ऊर्जावतीं, Dns D1 ऊर्जावतीं; D1 तूषावतीं, D2 ऊर्जावतीं, T2 s G M ऊर्जा

वतीं (for ऊर्जावतीं) V1 B Dn D10 transp मधुमतीं and महापुण्या D1-9 त्रिमार्गा, T1 s G1-7 M2 s त्रिवर्त्मनीं, M1 s 'नि (for 'गाम्) —^o) Ds om from ये गङ्गा up to गतिमिष्टा (in 84^d) —^d) G त्रि- (for ते).

84 Ds om up to गतिमिष्टा (in 84^d), T1 om 84 (for both, of v l 83) —^a) B1 च (for वा) D2 c-9 यो वेत्स्यते प्रक्ष्यति (D2 s प्रेक्ष्यते) चापि मर्त्यस्, T1 यो यो द^a लप्यते योपि मर्त्यस्, T2 G यो योक्ष्य- (G2 क्ष)ते द्रक्ष्य (G1 दृश्य)ते यो (G2 चा)पि मर्त्यस्, M यो य (M2 यो)क्ष्यते द्रक्ष्यते वापि मर्त्यस् —^o) Dns D1 s उद्भाविता (Dns 'ता), D2 G1 s तद्भाविता (for 'ता) D2 s 8 (T1 om) च (for यस्) V1 B Dn D2-9 तद्भाविता स्पर्शनदर्शनेन (D2-8 'ने च), D10 'ता दर्शनस्पर्शनेन —^d) V1 B Dn D10 इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशति

85 ^a) B2 (marg) s Dn पृथ्वीं, D1 पृथिवीं, T1 पुण्यां (for पृथ्वीं) Dn1 बृहतीं (for बृहतीं) —^b) D1-9 सुरसृष्टां; D1-9 सुरासृष्टा (for शिवामृतां) V1 Dn अस्त्रा माग्निनीं, B1 s (orig) s-5 कदा भाविनीं, B2 (marg) अस्त्रां भोगिनीं (for कदा सुरसां) T1 शुनामृतां मधुमतीं सुप्रसन्ना —^c) B1 T1 M1 (inf ltn as in text) विभावनीं, D1-9 M1 'विनीं (for 'वरीं) D2 भूतं प्रतिष्ठा (for भूतप्रतिष्ठा) —^d) D2 T2 M2 गता — After गङ्गा गता, M1-3 ins 342* M1-3 om from ये त्रिदिव up to भवन्ति (in 86^d)

86 M1-3 on 86 (of v l 85) T1 om, 86

दधार शिरसा देवीं तामेव दिवि सेवते ॥ ७१
 अलंकृतास्त्रयो लोकाः पथिभिर्विमलैस्त्रिभिः ।
 यस्तु तस्या जलं सेवेत्कृतकृत्यः पुमान्भवेत् ॥ ७२
 दिवि ज्योतिर्यथादित्यः पितृणां चैव चन्द्रमाः ।
 देवेशश्च यथा नृणां गङ्गेह सरितां तथा ॥ ७३
 मात्रा पित्रा सुतैर्दारैर्वियुक्तस्य धनेन वा ।
 न भवेद्धि तथा दुःखं यथा गङ्गावियोगजम् ॥ ७४
 नारण्यैर्नेष्टविष्यैर्न सुतैर्न धनागमैः ।
 तथा प्रसादो भवति गङ्गां वीक्ष्य यथा नृणाम् ॥ ७५

यां, 8 महापुण्या (for पतन्तीं वै) D₁ पतन्तीं यां महे
 श्वर — °) V₁ B Dn D₁₀ गंगा, D₈₋₉ पुण्यां (for
 देवीं) — °) D₁ : एवं (for एव) D₁₋₃ मोदते,
 8 देवता (M₁ : तां) (for सेवते)

72 D₈ om 72 (cf. v 1 70) — °) D₇ अल-
 कृतास् (for 'कृतास्' — °) T₂ G₁₋₃ स्थिता (for
 त्रिभिः) T₁ गंगाभिस्त्रिभिः पर, T₂ G₃ पथिभिर्विमले
 स्थिता — °) V₁ T G इह, B₅ om (for भवेत्)

73 °) T₁ ज्योतिर्भिर्; T₂ : G M ज्योतिर्विव (for
 'यथा' — °) S (except T₁ M₁) इव (for चैव)
 — °) D₁₋₆ द्विजश्रेष्ठ, D₇₋₉ द्विजश्रेष्ठो, T G₁ : M₁
 नरेशश्च, M₁ : देवेशश्च (for देवेशश्च) B₄ Dn₁ तथा
 (for यथा) G₂ नरेशश्च यथान्याना (sic) — °) V₁
 B Dn D₁₀ च, D₁₋₃ [इ]य (for [इ]ह) Dn₂
 यथा; T G M₁ वरा (for तथा)

74 °) S (except G₃) मातापि (M₁ 'त्रा पि)वृ (for
 मात्रा पित्रा) V₁ जीवैर (for दारैर) — °) V₁ B
 Dn₁ n₂ D₈₋₁ : 10 विमुक्तस्य (for वियु') B₁ Dn₈
 D₈ च (for वा) — °) D₁₋₃ M भवेत्, D₄ T₂ : G
 'सु; D₈₋₉ T₁ 'च (for 'दि) T₂ तदा (for तथा)
 — °) T₂ : G वियोगत (for 'गजम्)

75 D₂ : om 75 T₁ om 75^{ab} — °) D₁₋₉ राज्यैर,
 S (T₁ om) पुण्यैर (for [अ]रण्यैर) D₈ T₂ : G नष्ट-
 (for नेष्ट) — °) D₁₀ पुत्रैर (for सुतैर) Dn₁ D₈
 धनागते (for 'गमै) D₈ S (T₁ om) न धनैर्न सुता
 (G₁ : 'खा, G₄ 'धा)गमै — T₁ transp 75^{ad} and
 76^{ab} — °) D₁ 4-6 प्रेक्ष्य, D₁₋₉ प्राप्य (for वीक्ष्य)
 T₂ यदा (for यथा) V₁ B Dn D₁₀ भवेत् (for नृणाम्)

76 T₁ transp 75^{ad} and 76^{ab} — °) T₂ : G₁ : 4

पूर्णमिन्दुं यथा दृष्ट्वा नृणां दृष्टिः प्रसीदति ।
 गङ्गां त्रिपथगां दृष्ट्वा तथा दृष्टिः प्रसीदति ॥ ७६
 तद्भावस्तद्गतमनास्तन्निष्ठस्तत्परायणः ।
 गङ्गां योऽनुगतो भक्त्या स तस्याः प्रियतां व्रजेत् ॥ ७७
 भूःस्थैः स्वस्थैर्दिविष्टैश्च भूतैरुच्चावचैरपि ।
 गङ्गा विगाह्या सततमेतत्कार्यतमं सताम् ॥ ७८
 त्रिषु लोकेषु पुण्यत्वादङ्गायाः प्रथितं यशः ।
 यत्पुत्रान्सगरस्यैषा भस्माख्याननयद्विवम् ॥ ७९
 वाय्वीरिताभिः सुमहास्वनाभिः

बुद्धि (for दृष्टि) — B₅ T₁ G₂ M₁ om (hapl) 76^{ad}
 — °) V₁ Dn तथा (for गङ्गा) — °) V₁ Dn नृणां
 (for तथा)

77 °) D₁ : 4 8-9 T₂ तन्निष्ठस्, T₁ : G M₁ तन्नि-
 स्थस्, M₁₋₃ ता नित्य (for तद्भावस्) D₈ तन्निष्ठस्तद्गति
 मनास् — °) D₁₋₉ तन्निष्ठस् (for तन्निष्ठस्) — °) D₁
 दृष्ट्वा, T G₁₋₃ वीक्ष्य (for भक्त्या) G₄ M गगाम
 (G₁ 'गया)नुगतो वीक्ष्य — °) Dn₁ तस्या B₁ om
 from व्रजेत् up to प्रथितं (in 79^b) T₁ वा प्रीतिं
 नान्यथामुयात्

78 B₁ om 78 (cf. v 1 77) — °) T₁ भूमिष्टैश्च
 (for भूस्थै स्वस्थैर) D₄₋₁₀ T₂ : M दिविस्थैश्च; G₁
 दिविः (for दिविष्टैश्च) — °) D₂ : M [अ]वगाह्या (for
 वि) B₃ D₄₋₉ T₂ : G गंगां विगाह्य सततम् — °)
 B₈ काम्यतमं, D₄ 8-9 पुण्य (for कार्यं) S भेत (for
 सताम्)

79 B₁ om up to प्रथितं (in 79^b) (cf. v 1 77)
 — °) V₁ Dn₁ n₂ विश्व, M₁ श्रेष्ठ (for त्रिषु) T₁
 पुण्याया (for पुण्यत्वाद्) — °) T₂ : G₁ प्रथितं,
 G₂ 4 प्रसूत (for प्रथित) — After 79^{ab}, T₂ : G₁ n₂

240* दुर्भताननपत्याश्च सा मृत्वननयद्विवम् ।

[T₂ दुर्भतान् (for दुर्भतान्)]

— °) S या (for यत्) V₁ B₂ (marg) : Dn M₁₋₃
 [इ]तो, D₁₀ T G M₁ [ए]तान् (for [ए]ता) — °) D₁₀
 सा मृत्वा (for भस्माख्यान्)

80 °) T G वातेरिताभि (for वाय्वी) D₁ स
 (for सु) V₁ B Dn D₈ 10 मनोहराभिर, T₂ : G
 मनोरमाभिर (for महास्वनाभिर) — °) D₁₋₄ 6-9 पुण्या
 भिर; T₈ M₁₋₃ एतां, G₂ क्रताभिर, G₃ वृता (for

हुताभिरत्यर्थसमृद्धिताभिः ।

गङ्गोर्मिभिर्भानुमतीभिरिन्द्रः

सहस्ररश्मिप्रतिमो विभाति ॥ ८०

पयस्विनीं घृतिनीमत्युदारां

समृद्धिनीं वेगिनीं दुर्विगाह्याम् ।

गङ्गां गत्वा यैः शरीरं विसृष्टं

गता धीरास्ते विबुधैः समत्वम् ॥ ८१

अन्याञ्जडान्द्रव्यहीनांश्च गङ्गा

यशस्विनीं बृहती विश्वरूपा ।

देवैः सेन्द्रैर्मुनिभिर्मनवैश्च

निषेविता सर्वकामैर्युनक्ति ॥ ८२

(हुता^a) V1 D1 इत्यर्थः, M अत्यत (for अत्यर्थ) V1 B2 2, 5 Dn D2 6-7 9 10 समुत्थिताभि (for च्छिताभि) —^a) M1-2 : (inf lnn as in text) पापहराभिर (for भानुमतीभिर) V1 B2 4 5 Dn T1 M4 (inf lnn) इन्द्रा (for इन्द्र) B2 गङ्गोर्मिभिर्भानुमतीभिरिन्द्रा (sic), D1-4 6-9 गागीभिरिन्द्रविमलाभिरिन्द्र —^a) V1 B Dn D10 प्रतिमा भवति, D2 8 'म स भा (D2 प्रमा) ति, T1 मेव भाति, Mafras ed 'मा विभाति (for मो विभाति)

81 ^a) M1 om (hapl) from घृतिनीम् up to यशस्विनी (in 82^b) D1 6 9 पावनीम्, T1 कृतिनीम्; T2 M2 3 : (inf lnn as in text) इदि (for घृति) Dn8 अत्युदारां, D1 अत्युदार, D2 6 इत्युदारा (for अत्यु) B1 पयस्विनीं घृतिनीमत्युदारा —^b) M4 (inf lnn as in text) इदिनीं (for वेगिनीं) D1 दुर्विगाहा, D2-4 6-9 'गाहा, M2-4 पद्या (for 'गाह्याम्) T1 समृद्धिनीं वेगवतीं विभाव्या, T2 8 G2 4 संवर्धिनीं वेगिनीं दुर्विषद्या, G3 8 स्वर्धुनीं वेगिनीं दुर्विषद्या —^a) D2 8 निविष्ट (for विसृष्ट) —^a) D1-9 नरास्ते, T1 ते वीरा, T2 8 G1-8 M2-4 धीरास्ते (for धी^a)

82 M1 om up to यशस्विनी (in 82^b) (cf v l 81) —^a) V1 om, D2 G2 जनान (for जडान्) G1 8 हिताश्च (for हीनांश्च) —^b) B1 T G M2 4 पयस्विनी (for यश^a) —^a) V1 सुरैर्देव, D1 सहैर्देव, D2 6-9 सैर्वै (for सेन्द्रैर्) D2 6-9 T2 8 G दानवैश्च (for मा^a) D 2 देवै सहैर्देर्मुनिभिश्च मानवैश्च

83 T1 om 83-84 —^a) B1 ऊर्जवती, Dn3 D2 ऊर्जवती, D1 तूर्जवती, D2 ऊर्जवती, T2 8 G M ऊर्ज-

ऊर्जवतीं मधुमतीं महापुण्यां त्रिवर्त्मगाम् ।

त्रिलोकगोप्त्रीं ये गङ्गां संश्रितास्ते दिवं गताः ॥ ८३

यो वत्स्यति द्रक्ष्यति वापि मर्त्य-

स्तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि देवाः ।

तद्भाविताः स्पर्शने दर्शने य-

स्तस्मै देवा गतिमिष्टां दिशन्ति ॥ ८४

दक्षां पृथ्वीं बृहतीं विप्रकृष्टां

शिवामृतां सुरसां सुप्रसन्नाम् ।

विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां

गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥ ८५

ख्यातिर्यस्याः खं दिवं गां च नित्यं

स्वतीं (for ऊर्जवतीं) V1 B Dn D10 transp मधुमतीं and महापुण्या D1-9 त्रिमार्गां, T2 8 G1-8 M2 4 त्रिवर्त्मनीं; M1 8 'नि (for 'गाम्) —^a) D5 om from ये गङ्गा up to गतिमिष्टा (in 84²) —^a) G त्रि (for ते)

84 D5 om up to गतिमिष्टां (in 84²), T1 om 84 (for both, of v l 83) —^a) B1 च (for वा) D2 6-9 यो वेत्स्यते द्रक्ष्यति (D2 6 प्रेक्ष्यते) वापि मर्त्यस्य, T2 यो यो द* कृत्यते योपि मर्त्यस्य, T2 G यो योक्ष्य- (G2 क्ष) ते द्रक्ष्य (G1 दृश्य) ते यो (G2 चा) पि मर्त्यस्य, M यो य (M1 यो) क्ष्यते द्रक्ष्यते वापि मर्त्यस्य —^a) Dn8 D1 8 उन्नावित (Dn8 ता), D2 G1 2 तद्भाविता (for 'ता) D2 8 S (T1 om) च (for यस्य) V1 B Dn D2-8 तद्भाविता स्पर्शनदर्शनेन (D2-8 'ने च), D10 'ता दर्शनस्पर्शनेन —^a) V1 B Dn D10 इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशति

85 ^a) B2 (marg) 5 Dn पृथ्वीः, D4 पृथिवीः, T1 पुण्यां (for पृथ्वीं) Dn1 बृहतीं (for बृहतीं) —^b) D1-9 सुरकृष्टा, D1-9 सुराकृष्टा (for शिवामृतां) V1 Dn कृष्टा भागिनीं, B2 2 (orig) 2-5 कृष्टा भाविनीं, B2 (marg) श्रद्धा भोगिनीं (for कृष्टा सुरसां) T1 शुभासृतां मधुमतीं सुप्रसन्नां —^a) B1 T1 M4 (inf lnn as in text) विभावरीं; D1-8 M1 'विनीं (for वरीं) D2 भूतं प्रतिष्ठा (for भूतप्रतिष्ठा) —^a) D2 T2 M4 गता — After गङ्गा गता, M1-8 ins 243* M1-3 om from ये त्रिदिव up to भवन्ति (in 86^a)

86 M1-8 on 86 (cf v l 85) T1 om 86

पुरा दिशो विदिशश्चावतस्थे ।

तस्या जलं सेव्य सरिद्राया

मर्त्याः सर्वे कृतकृत्या भवन्ति ॥ ८६

इयं गङ्गेति नियतं प्रतिष्ठा

गुहस्य रुक्मस्य च गर्भयोषा ।

प्रातस्त्रिमासां घृतवहा विपाप्मा

गङ्गावतीर्णा वियतो विश्वतोया ॥ ८७

—^a) Ds ख्याति (for ख्यातिर) M4 या स्यात् (for यस्या) G1 दिशं (for दिव) G1 नित्याम् —^b) D1 2 4-6 परा, D1-9 घरा, T2 8 G ऊर्ध्व; M4 पुरो (for पुरा) T8 G8 विदिशं T2 8 G M4 चाधितिष्ठेत् (for चावतस्थे) —^c) Dns पृथ, D1-8 प्राप्य (for सेव्य) — After 86, M4 ins 242*

87 ^a) T1 येयं (for इयं) T2 नियता, T8 G 'त- (for 'त) —^b) T8 G1 4 गुहस्य (for गुहस्य) Ds T2 8 G1 8 रुक्मस्य (for रुक्मस्य) D10 गर्भमूला (for 'योषा) G2 गुहस्य रुक्मस्य च गर्भं पृषा — T1 om 87^a-88^a —^c) V1 B5 Dn Ds त्रिवर्गा, D1-8 त्रिवर्गा (for त्रिमासां) Dns D1-8 1-9 घृतवाहा, Ds om (for 'वहा) D4 6 प्रातस्त्रिमासां घृतमासां विपाप्मा —^d) D1-8 गंगा मुनीना नियता विश्वरूपा (D1 'मुख्या), Ds 7 9 गंगा कुक्षिना (Ds 'नो) नियता विश्वतोया — For 87^a, T2 8 G M subst

241* प्रातस्त्रिमासेषु कृतावगाहा

विपाप्मना वितता विश्वगोप्ता ।

[(L 1) M2 घृतावगाहा (for कृता) — M1 om line 2 — (L 2) T8 G2 पाप्मापहा पापिनां विश्वगोप्ता (G2 'भोक्ता) (sic), G1 8 4 पापापहा पावनी विश्वभोक्ता (G4 'गोप्ता)]

— T2 8 G cont M1-3 ins after गङ्गा गता (in 85^a) M4 after 86

242* नारायणादक्षयापूर्वजाता

विष्णो पदार्च्छिष्टमाराजुवार्च ।

सोमासूर्यान्मेरुरूपाच्च विष्णो

समागता शिवमूर्ध्नो हिमाद्रिम् ।

[(L 1) M1-3 om नारायणा — (L 2) G2 M1-3 पादाच्च (for प)]

88 T1 om 88^a (cf. v 1 87) —^a) M1 om from सुतावनी up to घृतरागो (in 89^a) D2 8 [अ]वनी

सुतावनीध्रस्य हरस्य भार्या

दिवो भुवश्चापि कक्ष्यानुरूपा ।

भव्या पृथिव्या भाविनी भाति राज-

न्गङ्गा लोकानां पुण्यदा वै त्रयाणाम् ॥ ८८

मधुप्रवाहा घृतरागोद्धताभि-

र्महोर्मिभिः शोमिता ब्राह्मणैश्च ।

दिवश्श्रुता शिरसात्ता भवेन

द्रस्य, D1 8 'नीयस्य, D7 [अ]नवस्य, D8 corrupt (for [अ]वनीध्रस्य) S (T1 M1 om) सत्यावती द्रव्यपरस्य व (G1 वा) र्या —^b) Dn2 दिवोत्तरश्च (sic) (for दिवो भुवश्च) Ds om from क्ष्यानुरूपा up to मंहो (in 89^a). V1 B Dn Ds 5 10 कृतानुरूपा, Ds 1 कक्षा, T2 8 G रक्ष्या (for कक्ष्या) —^c) D1 8-9 भावै, G1 गव्या (for भव्या) D1 4-9 भावनी (for भाविनी) D10 याति (for भाति) G4 ब्रह्मन् (for राजन्) V1 B1 (marg) 4 8 Dn भव्या पृ (B5 घावापृ)थिव्या भागि (V1 B1 'वि)नी चा (Dns वा)पि राजन्, B1 2 (orig) 8 घावा पृथिव्योर्भाविनी चापि (B1 भाति, B2 चाति) राजन्, T1 भव्या पृथिव्या पावनी भाति ब्रह्मन्, T8 G2 8 भव्या पृथिव्या (T2 'व्या)भा (G2 पा)वनी भाति ब्रह्मन्, M1-3 गव्या पृथिव्या भाव (M1 'वि)नी ब्रह्मभूता —^d) D1 लोकान् (for लोकानां)

89 D2 om up to मंहो (in 89^a), M1 om up to घृतरागो (in 89^a) (for both, of v 1 88) —^a) G2 घृतधारोद्धताभिर् V1 B Dn D10 मधुश्च (V1 'भा)वा घृतधारा घृताचिर्, D1 8 'क्षवा घृतवागावृताभिर्; D1-9 मधुक्षवावृतरागा त्रिनाभिर्, T1 मधुप्रवाहामृतधारावृताचिर् —^b) T2 8 शोमिता (for शोमिता). — After 89^a, T1 ins

243* सेव्या देवी सर्वसावेन पुण्या

या शंकरेण भुवनत्रयशकरेण ।

—^a) T2 G2 दिवि श्रुता (for दिवश्श्रुता) V1 B1 8 Dn शिरसात्ता शिवेन, B1 D1-10 'ता भवेन, D2 'ता शिवेन, T1 शिरसा वै घृतामूद्, T2 8 G1-3 विष्टता या भवेन, M या विष्टता भवेन — After 89^a, T1 ins

244* विष्णो पादक्षालिनी जहुकन्या ।

—^a) G1 partly damaged B1 [अ]वतीर्णा (for 'नीध्रात्) B1 4 8 Dn माता (for माला) D1-8 गंगावनीध्रस्य शिवश्च माला, D1-9 गंगावनीध्रस्य दिवश्च (D2 om श्र) माता;

गङ्गावनीध्रात्रिदिवस्य माला ॥ ८९
 योनिर्वरिष्ठा विरजा वितन्वी
 शुष्मा इरा वारिवहा यशोदा ।
 विश्वावती चाकृतिरिष्टिरिष्टा
 गङ्गोक्षितानां भुवनस्य पन्थाः ॥ ९०
 क्षान्त्या मद्या गोपने धारणे च
 दीप्त्या कृशानोत्तपनस्य चैव ।
 तुल्या गङ्गा संमता ब्राह्मणानां
 गुहस्य ब्रह्मण्यतया च नित्यम् ॥ ९१
 ऋपिष्ठतां विष्णुपदीं पुराणीं
 सुपुण्यतोयां मनसापि लोके ।

सर्वात्मना जाह्नवीं ये प्रपन्ना-
 स्ते ब्रह्मणः सदनं संप्रयाताः ॥ ९२
 लोकानिमात्रयति या जननीव पुत्रा-
 न्सर्वात्मना सर्वगुणोपपन्ना ।
 स्वस्थानमिष्टमिह ब्राह्मणभीप्समानै-
 र्गङ्गा सदैवात्मवशैरुपास्या ॥ ९३
 उक्षां जुष्टां मिपतीं विश्वतोया-
 मिरां वर्ज्यां रेवती भूधराणाम् ।
 शिष्टश्रयाममृतां ब्रह्मकान्तां
 गङ्गां श्रयेदात्मवान्सिद्धिकामः ॥ ९४
 प्रसाद्य देवान्सविभून्समस्ता-

D₁₀ corrupt, T₁ गगातिमान्या त्रिदिवस्य माता, T₂ s G M Madras ed गगा हि मा (M 'गा च मा ; Madras ed 'गामिमा)न्या त्रिदिवस्य मान्या (T₁ M 'ता)

90 T₁ om 90-91 — " G₁ partly damaged G₁ s रजसा (for विरजा) G₁ s 4 [अ]पि (for वि-) D₁ s तन्वती (for तन्वी) — " V₁ B₂ (marg) शय्यात्रिवारा, B₁ s (orig) D₁₀ शय्यान्विता, B₂ s 4 शय्यान्विता; B₂ शय्या त्विरा, D₁₀ n₂ शय्याचिरा, D₁₀ s सस्यात्मिका, D₁-s सेव्या इष्टा (D₂ 'रा), M₁-s पुष्पाविला (for शुष्मा इरा) D₁-s यशश्च (for यशोदा) T₂ G पुष्पा विला प (G₂ वा) रिवाहा यशोदा — " T₂ G₁ s M₁ विश्वाकृती (M₁ तिर) (for 'वती) M₁ आकृतिर (for वा) V₁ इष्टविद्या, B₂ T₂ इष्टिसिद्धा, D₁₀ n₂ D₁-s M₁ इष्टसिद्धा (for इष्टिरिद्धा) T₂ विश्वाकृती चाकृतिरिष्टीरिष्टा — " G₂ भुवि तस्य, M भवनस्य (for भु) D₁ गोप्ता (for पन्था)

91 T₁ om 91 (cf v l 90) — " D₂ कयात्या, G₁ s कात्या (for क्षान्त्या) T₂ s G M s 4 शोभते, M₁ s गोपतेर (for 'ने) S (T₁ om) धारणेन (for ने च) D₁₀ s क्षात्या मद्या शरणे गोपने च, D₁-s द्या धारणे पोपने च — " B₂ D₁ दीप्ता, D₂ दृष्ट्या (for दीप्त्या) — The portion of the text from 91^a up to 13 31 49^b is lost in V₁ on missing folios — " M₂ समतौ (for 'ता) — " D₁-s 1 M₁ गुहस्य, T₂ G₂ इहास्य, G₁ गुहस्यास्य (for गुहस्य) M₂ ब्राह्मण्यतया

92 V₁ missing (of v l 91) T₁ reads 92^a after 94^a — " B₁ D₁-s 8-10 T₁ ऋपिस्तुता; B₁ 'हुता;

B₂ 'जुष्टां, D₁ 'श्रुतां (for 'ष्टुतां) D₁-s ब्रह्म- (for विष्णु) D₂ पदवीं, T₁ नदीं (for -पदीं) B₁ s D T₁ G₁ s पुराणा (for जी) — T₁ om 92^b — " D₁-s हि (for [अ]पि) — " D₁₀ सर्वात्मजां (for स्मना) T₁ s प्रसन्नास्य, T₂ G₂ प्रयातास्य (for प्रपन्नास्य) — D₂ om (hapl) 92^a-93^b — " M₄ ब्राह्मणा (for ब्रह्मण) T₁ संप्रयाति (for याता)

93 V₁ missing (cf v l 91) D₂ om 93^{ab} (cf. v l 92) T₁ om 93 — " B₂ नयेद्वा, B₂-s D₁₀ D₂ अवेक्ष्य (for इमात्रयति या) — " D₁-s 1-9 स्वर्गं सदा स्वर्गं (D₁ s स्वर्गि, D₄ सर्व) (for सर्वात्मना सर्व) B₂-s D₁₀ D₂ s गुणोपपन्नास्य (for पन्ना) B₁ स्वर्गं सदा सर्वगुणोपपन्नास्य — " B₁ s 4 s D₁₀ तस्या नकम्, B₁ (marg) 2 s इष्ट स्थानम्, D₁-s सस्थानम् (for स्व) S (T₁ om) स्वस्थानमेतैर्हि समीप्समानैरु- — " G₂ सुप्रमदैर (for गङ्गा सदैव) D₂ [आ]त्मसदैर (for 'वशैर)

94 V₁ missing (cf v l 91) — " B₁ s उक्षां, T₂ s G नदैर, M नैर (for उक्षा) B₁-s D₁₀ पुष्टा (for जुष्टा) T₂ रुशती, T₂ G M ऋशती (for मिषती) B₁ s -सोप्याम्, B₂-s D₁₀ सोप्याम्; D₁-s 10 रूपाम् (for तोयाम्) D₁ s-9 उक्षा जुष्टानिषतां विश्वरूपाम्; T₁ नैरैरुतामृशतीं विश्वतोयाम् — After 94^a, T₁ reads 92^a — " D₁₀ इरावती, D₁-s S (except T₁) इरा वज्रा (for इरा वर्ज्या) B D₁₀ n₂ D₁₀ इरावती धारि (B₁-s 4 s D₁₀ र) जीं भूध (B₁ च) राणां — " T₂ s G पुण्य (for ग्रह) T₁ -शता (for -कान्तां) — " T₂ s G आर्जवात् (for आत्मवान्). T₁ पुत्रकाम,

नभगीरथस्तपसोप्रेण गङ्गाम् ।
 गामानयत्तामभिगम्य शश्व-
 न्पुमान्भयं नेह नामुत्र विद्यात् ॥ ९५
 उदाहृतः सर्वथा ते गुणानां
 मयैकदेशः प्रसमीक्ष्य बुद्ध्या ।
 शक्तिर्न मे काचिदिहास्ति वक्तुं
 गुणान्सर्वान्परिमातुं तथैव ॥ ९६
 मेरोः समुद्रस्य च सर्वरत्नैः
 संख्योपलानामुदकस्य वापि ।
 वक्तुं शक्यं नेह गङ्गाजलानां
 गुणाख्यानं परिमातुं तथैव ॥ ९७
 तस्मादिमान्परया श्रद्धयोक्ता-
 न्गुणान्सर्वाङ्गाह्वीजांस्तथैव ।

भजेद्वाचा मनसा कर्मणा च
 भक्त्या युक्तः परया श्रद्धाधानः ॥ ९८
 लोकानिमांस्त्रीन्यशसा वितत्य
 सिद्धिं प्राप्य महतीं तां दुरापाम् ।
 गङ्गाकृतानचिरैरेव लोका-
 न्यथेष्टमिष्टान्विचरिष्यसि त्वम् ॥ ९९
 तव मम च गुणैर्महानुभावा
 जुषतु मतिं सततं स्वधर्मयुक्तैः ।
 अभिगतजनवत्सला हि गङ्गा
 भजति युनक्ति सुखैश्च भक्तिमन्तम् ॥ १००
 श्रीराम उवाच ।
 इति परममतिर्गुणाननेका-
 ङ्गिश्लरतये त्रिपथानुयोगरूपान् ।

T₂ सिद्धं (for सिद्धिं)

95 V₁ missing (of v 1 91) —^a) B₂ सविशुं,
 D₂ corrupt, D₄₋₉ सपिबुन्, T₁ वसुभि, T₂ 3 G M
 सविशु (for 'भुन्' —^b) D₁₋₃ 7-9 भागीरथ (D₈
 'थी'स् (for भगी) —^c) S द्याम् (for ताम्) —^d)
 B Dn D₄₋₁₀ T G पुसा (for पुमान्) G₂ तत्र (for
 नेह) B Dn D₆₋₁₀ T₁ च, D₂ वा (for न) B₂₋₃
 विद्यते, D₈ 7 9 विद्यात् (for वि°)

96 V₁ missing (cf v 1 91). —^a) D₂ 3 T₂ 3
 G₁ 2 4 उदाहृता (for 'त') B₁ सर्वदा (for 'था') T₁
 उदाहृता स यथा तद्गुणानां —^b) T₂ [ए]कदेश —^c)
 T₁ तावद् (for काचिद्) —^d) S transp गुणान् and
 सर्वान्

97 V₁ missing (of v 1 91) B₂ D₂ 5 7 9 T₂ 2
 G om (hapl) 97 D₆ om (hapl) 97^a-98^b —^a)
 D₈ य (sic) (for मेरो) B Dn D₂ यज्ञै (for रत्नै)
 —^b) B₂ D₈ M₂₋₄ च (for वा) T₂ सख्योदधीना
 मुदकस्य चैव —^c) B₁ 2 4 Dn D₈ 10 शक्य वक्तुं (by
 transp), B₈ सत्यमुक्त T₈ M गुणानां (for जलानां)
 —^d) T₂ M संख्यातु वा (for गुणाख्यान) D₁ गुणा
 ख्यान परिपाते तथैव (sic)

98 V₁ missing (cf v 1 91) D₆ om 98^a (cf
 v 1 97) —^a) B₁ (marg) तथैव (for तस्माद्) B

Dn D₈ 8 10 एतान् (for इमान्) T₁ वै (for [उ]कार)
 —^b) D₂ 7 9 जाह्नवीयास्, T₂ G₂ ब्राह्म यज्ञास् (for
 जाह्नवीजांस्) T₁ M₁₋₃ सदा (for तथा) B Dn D₈
 8 10 गुणान्सर्वाङ्गाह्वीयान्सदैव —^c) D₁ स भजेद्,
 T₁ 3 G₁ 7 8 भजेत् (for भजेद्) D₈₋₉ वा (for वाचा)
 D₄ 6-9 वा (for च) —^d) B₂ om युक्त B₂ (marg
 as in text) D₁₋₉ पुरुष, B₃ परमया, Dn₁ n₂ D₁₀
 श्रद्धया (for परया) T₁ भक्त्या युक्त प्राप्यसे सर्वकामान्

99 V₁ missing (cf v 1 91) —^a) B₁ यज्ञसा
 विभर्ति, S वितत्येह (M₁ 3 'व' मित्र (G₁ 4 'दि')
 (for यज्ञसा वितत्य) —^b) T₁ G₈ प्राप्ता, G₁ प्राप्तां (for
 प्राप्य) T₂ G₁ M त्व (for ता) B₆ दुरासदा, T₁
 उपास्य (for दुरापाम्) —^c) B₆ कृताकृतान्, G₁ गगातु
 तान् (for 'कृतान्) M₁₋₃ नचिरेण (for न') —^d)
 B₈ यथेष्टमिष्टा, T₁ 'मन्त्र्यान्' (for मिष्टान्) B₁ Dn
 D₂ 10 विह (D₂ 'त' रिष्यसि, S विचरिष्यसे (for 'सि')

100 V₁ missing (cf v 1 91) T₁ om 100
 —^a) D₂ 6-10 T₂ G₂ M₂ महानुभावा (D₁₀ 'वो, M₁
 'व' (for 'भावा) —^b) T₂ महती (for सतत) D₂ 3
 स्वर्गयुक्तै, S (T₁ om) स्व (M₁ स) वर्गयुक्ता (T₂ र्ज)
 (for युक्त) —^c) B₁ 2 (marg) 3-5 Dn D₂ मन
 जन, D₁₀ मतफल, S (T₁ om) जनगुण (for न
 जन) —^d) B₁₋₃ Dn D₁₀ G₂ जगति (for भक्ति)
 B₁ स्वनक्ति (for यु°) D₁₋₂ भक्तिमत (D₂ 'युक्त')

बहुविधमनुशास्य तथ्यरूपा-

नगनतलं द्युतिमान्विवेश सिद्धः ॥ १०१

शिलवृत्तिस्तु सिद्धस्य वाक्यैः संवोधितस्तदा ।

गङ्गाश्रुपास्य विधिवत्सिद्धिं प्राप्तः सुदुर्लभाम् ॥ १०२

तस्मात्त्वमपि कौन्तेय भक्त्या परमया युतः ।

गङ्गामध्येहि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम् ॥ १०३

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वेतिहासं मीमोक्तं गङ्गायाः स्तवसंयुतम् ।

युधिष्ठिरः परां प्रीतिमगच्छद्भ्रातृभिः सह ॥ १०४

इतिहासमिमं पुण्यं शृणुयाद्यः पठेत् वा ।

गङ्गायाः स्तवसंयुक्तं स मुच्येतसर्वकिल्बिषैः ॥ १०५

इति श्रीमद्भागवते अनुशासनपर्वणि सप्तविंशतितमोऽध्यायः ॥ २७ ॥

२८

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रज्ञाश्रुताभ्यां वृत्तेन शीलेन च यथा भवान् ।

गुणैः समुदितः सर्वैर्वयसा च समन्वितः ।

तस्माद्भवन्तं पृच्छामि धर्मं धर्मभृतां वर ॥ १

(for 'मन्तम्')

101 V1 missing (of v l 91) G1 s om the ref —^a) D1 s गतिर् (for मतिर्) B Dn D10 अक्षोपात् (for अनेकात्) T G M1 s 4 इति परमगुणाननेकमेदा (T1 'रूपा'म्, M2 इति वरदगुणानिमाननेकात् — Ds om 101^b-102^c —^b) B1 D2 त्रिपथाश्रयानु, D1 s 'श्रयाव (for नुयोग) B2 रूपवान् (for रूपान्) B1 आभिरतये त्रिपथाश्रयानुरूपात्, D2 s 1-2 शिलवृत्तये त्रिपथाश्रयात्, T1 विशदगतिस्त्रिपथाश्रयात्; T2 G शिवरतये त्रिपथाश्रया (G1 श्रुता) तु, T2 शिलरतये त्रिपथाश्रयात् रूपान्, M सि (M2 सि) लरतये त्रिपथाश्रयात् M1 श्रयात् नुरूपात् — B1 om (hapl) 101^c D10 repeats 101^{ad} after 102 —^c, T2 s G अनुगम्य, M गद्य (for 'शास्य) T2 s G तस्य (for तथ्य) T1 बहुविधमुप दिदय तस्य युक्त — D1 om 101^d-102^b

102 V1 missing (of v l 91) Ds om 103^{ad}, D1 om 102^{ad} (for both, cf. v l 101) —^a) B1 Ds T2 G2 शीलवृत्तिस्, Ds om, T1 G1 s 4 M सिल' —^b) T2 s G समावितस् (for संवोधितस्) B1 तथा, D2 त्वया (for तदा) D2 s 2 वाक्यसंवोधितस्तथा —^d) B Dn Ds 10 प्राप (for प्राप्त) — After 102, D10 repeats 101^{ad}


103 V1 missing (of v l 91) —^a) B Dn D2 s 10 G2 तथा (for तस्मात्) —^c) Dn2 अम्येति, D2 अध्येहि; D1-2 S अम्येत्य (for 'हि) T1 नियत (for सतत)

104 V1 missing (of v l 91) —^a) Ds इदं श्रुत्वेति मीमोक्तं —^b) D1 s 4 s 1-2 गङ्गाया स्तवसंयुतं —^d) D1 s 4-5 अगमद् (for चड्)

105 V1 missing (of v l 91) —^b) B1 श्रद्धया (for शृणुयाद्) — B2 T2 s G1 s 4 च (for य) D2 s पठेत्तदा (Ds या); Ds s 2 'त च; D1 'वर; D10 'स्सदा (for 'त वा) T1 गङ्गाया नृपति सह —^c) T1 शृणुयाद् (for गङ्गाया) —^d) B1 T1 M1-2 मुच्यते (for स मुच्येत) S (except T1) व्याधि- (for सर्व). B1 -पातकै (for किल्बिषै) D1-2 स मुच्येतेह किल्बिषै

Colophon missing in V1 — *Parvan name* B1-4 Dns D1 शक्ति — *Sub-parvan* B Dn D1 s 4 10 T1 दानधर्मे — *Adhy name* B D T1 गङ्गामाहात्म्यं; T2 शिलोल्लसिद्धमवादे तीर्थप्रदासायां गङ्गामाहात्म्यकथन; T2 G1-2 गङ्गाप्रशंसा, G4 M गङ्गाप्रशंसनं — *Adhy no* (figures, words or both) B1 24, Ds 26, D1 s 22, D10 25, T2 s G2 s 4 67, G1 62, Gs 61, M 60 — *Sloka no* Dn1 ns 107

28

 This adhy is missing in V1 (cf. v. l. 13. 27 91) Dns reads 28-31 and S reads 23-30 after 13 2

1 B1 om 1 —^a) Ds G2 वित्तेन (for वृ) —^b) B2 Dns D1-2 M1-2 तथा भवान्, T1 दमेन च;

क्षत्रियो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम ।
 ब्राह्मण्यं प्राप्नुयात्केन तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
 तपसा वा सुमहता कर्मणा वा श्रुतेन वा ।
 ब्राह्मण्यमथ चेदिच्छेतन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 ब्राह्मण्यं तात दुष्प्रापं वर्णैः क्षत्रादिभिस्त्रिभिः ।
 परं हि सर्वभूतानां स्थानमेतद्युधिष्ठिर ॥ ४
 बह्वीस्तु संसरन्त्योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।
 पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मणो नाम जायते ॥ ५

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 मतङ्गस्य च संवादं गर्दभ्याश्च युधिष्ठिर ॥ ६
 द्विजातेः कस्यचित्तात तुल्यवर्णः सुतः प्रभुः ।
 मतङ्गो नाम नाम्नाभूत्सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ ७
 स यज्ञकारः कौन्तेय पित्रा सृष्टः परंतप ।
 प्रायाद्गर्दभयुक्तेन रथेनेहाशुगामिना ॥ ८
 स बालं गर्दभं राजन्वहन्तं मातुरन्तिके ।
 निरविध्यत्प्रतोदेन नासिकायां पुनः पुनः ॥ ९
 तं तु तीव्रव्रणं दृष्ट्वा गर्दभी पुत्रगृद्धिनी ।

Ts तथाह मा (for यथा भवान्) — °) Bz प्रमुदित ,
 Bs s Dn D10 च विविधै , G Mz समुदितै (for 'त)
 — °) T1 M1 यशसा (for वयसा) Ds om च Dns
 नराधिप (for समन्वित) — After 1st, B1-s s Dn1 n2
 D1-10 ins

245* भवान्विशिष्टो बुद्ध्या च प्रज्ञया तपसा तथा ।

Whole Dns S (except T1) ins after 1st

246* सर्वेषा चैव जातानां सतामेतन्न संशय ।

[Dns जतूनां (for जातानां) M असंशय Ts सत्य-
 मेतदसंशय (for the post half)]

— °) Gz कस्माद्भवत पृच्छामि — After 1, N (except
 Dns) ins

247* नान्यस्त्वदन्यो लोकेषु प्रष्टव्योऽस्ति जनाधिप ।

[Bs Dn1, n2 Ds 10 नराधिप (for जना°)]

2 °) Ds s शूद्रो वा भरतर्षभ — T1 om 2°-3°
 — °) B Dn1 n2 येन (for केन) — °) Dns S (T1
 om) तन्मे ब्रूहि पितामह

3 T1 om 3rd (of. v 1 2) M1-s om (hapl) 3
 — °) D1-s सुतसेन (for सुमहता) — °) D1-s यो
 हीच्छेत् (for चेदि°) — °) Dns T G Mz कथं शक्यं
 (for तन्मे ब्रूहि) D1 प्रसादत (for पितामह) D1-s
 तन्मे व्याख्यातुमर्हसि

4 D10 reads 4 on marg — °) Dns S त्व (Gz
 क्ष- (for तात) Bs s Dn1 n2 D10 दुष्प्राप्य, some
 MSS दुप्राप — °) Bs वर्णैश्च क्षत्रियादिभि , Ds
 corrupt — °) Gz वर (for पर) D10 सर्व (for
 सर्व-) Ts स्थानानां (for -भूतानां)

5 Before 5, Tz Gz ins भीष्म — °) Bz G1

संस्मरन्, Ds संतरेद् (for संस्मरन्) T1 बहुधा सदस
 द्योनीर् — °) Dns om one पुन — °) Dns
 पर्यायेणापि; D10 पर्यायतस्तु, T1 'येणाथ; Tz G 'ये
 नाम, Ts 'येण तु (for 'ये तात)

6 °) Ds सवादे (for 'दं) — °) D10 Tz G
 गर्दभस्य (for 'भ्याश्च)

7 °) Dns S पार्थ (for तात), — °) B1 तस्य
 (for तुल्य) Tz G पुनः (for सुत) B Dn1, n2
 त्वभूत्, Dns पुरा, D1-s प्रभो, S पुन (for प्रभु)
 D10 तुल्यवर्णयुतायुत — D1 reads 7° twice — °)
 B Dn1 n2 Gz द्वे, Dns T1 G1-s [आ]सीत् (for
 [अ]भूत्) — °) D2 प्रमुदितो (for स°)

8 °) Ts यज्ञाधिकार कौन्तेय — °) Bz partly
 damaged B Dn1 n2 [उ]त्सृष्ट (for सृष्ट) Dns
 T1 G1 s शुभं वन, D2 1 10 परतप, Tz s Gz s M
 शुभ नव (for परतप) — °) Bz s-s D10 [अ]थ,
 Dn1, n2 [अ]पि (for [इ]ह) — For 8th, Dns S
 subst

248* स्वरया त स्वर्युक्तमास्थाय रथमाव्रजत् ।

9 °) D1-s बाल (for बाल) Dns S स बालं
 गर्दभीपुत्र (M 'शाव) — °) B1 निरतुल्यत्, D2 1 निर
 चध्यत् (for 'विध्यत्) — °) Ds 1 नासिकाया (for
 'या)

10 °) B1 तद्वतीव, B2- Dn1 n2 D10 तत्र तीव्र
 (D10 व), D1 त ते तीव्र (for त तु तीव्र-) T व
 दृश्य नासि नि(Tz दु)भिष्ण, Gz s M त दृश्य (M 'प्रा)
 नसि निभिष्ण, Gz 1 दृश्यमान सुनिभिष्ण (Gz 'वज)
 — °) Tz s G गर्दभ (for भी) Dns D2 s गृद्धिनी,
 T1 G1 s 4 गृद्धिनी, T2 चर्षिणी (for गृद्धिनी) — °)

उवाच मा शुचः पुत्र चण्डालस्त्वाधितिष्ठति ॥ १०
 ब्राह्मणे दारुणं नास्ति मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ।
 आचार्यः सर्वभूतानां शास्ता किं प्रहरिष्यति ॥ ११
 अयं तु पापप्रकृतिर्बाले न कुरुते दयाम् ।
 स्वयोरिन् मानयत्येष भावो भावं निगच्छति ॥ १२
 एतच्छ्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासमीवच ।
 अवतीर्य रथाचूर्णं रासमीं प्रत्यभाषत ॥ १३
 ब्रूहि रासमि कल्याणि माता मे येन दूषिता ।
 कथं मां वेत्सि चण्डालं क्षिप्रं रासमि शंस मे ॥ १४
 केन जातोऽस्मि चण्डालो ब्राह्मण्यं येन मेऽनशत् ।

तत्त्वेनैतन्महाप्राज्ञे ब्रूहि सर्वमशेषतः ॥ १५
 गर्दभ्युवाच ।
 ब्राह्मण्यां वृषलेन त्वं मत्तायां नापितेन ह ।
 जातस्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्यं तेन तेऽनशत् ॥ १६
 एवमुक्तो मतङ्गस्तु प्रत्युपायाद्ब्रूहं प्रति ।
 तमागतमभिप्रेक्ष्य पिता वाक्यमथाब्रवीत् ॥ १७
 मया त्वं यज्ञसंसिद्धौ नियुक्तो गुरुकर्मणि ।
 कस्मात्प्रतिनिवृत्तोऽसि कच्चिन्न कुशलं तव ॥ १८
 मतङ्ग उवाच ।
 अयोनिरभ्ययोनिर्वा यः स्यात्स कुशली भवेत् ।

B₁ 4 8 D₂ ns चाण्डालस् (for चण्डा) B₁ 8 D_n D₈
 तु (for त्वा) D₁₋₈ चण्डालस्त्व (D₃ 'त्वा) धिगच्छति,
 D₁₀ S स्वमिद्विध्यति

—D₉ om (hapl) 15°-16° —°) B₂ partly damaged
 D₁ [ए]त, T₁ G₁ 8 4 M₁ 4 मे (for [ए]तन्) B₄
 महाप्राज्ञ, D₂ D₈ 'प्राज्ञे, D₁ 'प्राज्ञि (for 'प्राज्ञे).

11 °) D₂ T G ब्राह्मणो दारुणो नास्ति —°) D₁
 मैत्रो, G₂ पुत्रो (for मैत्रो) D₄ दारुण (for ब्राह्मण)
 —°) D₂ 8 आवाप (for आचार्य) —°) D_n 1 शास्ता,
 T₁ नास्ति (for शास्ता) D₁₋₈ श (D₂ शा) स्ता ब्राह्मण
 उच्यते, D₁ शास्ता किं प्रहरिष्यति

I 6 D₉ om 16 (cf v l 15) G₄ om the ref
 T₂ 8 G₁₋₈ रासमी —°) T₁ 8 नापितेन (for वृषलेन)
 —°) T₂ ममता (for मत्ताया) B₁ याचितेन; B₂
 D₁₀ T₂ 8 G₁ 8 4 चापि तेन, T₁ जनितासि (for नापि
 तेन) D₄₋₇ हि; S वै (for ह) —°) T₁ 8 G₁₋₈
 ततोसि, G₄ तेनासि, M₁ स्वमपि (for सि) B₁₋₈ 8
 D_n D₅ 7 8 10 G₂ चाण्डालो (for चण्डालो)

12 °) D₂ T G च (for तु) —°) M₁ बालो
 (for बाले) —°) D₄ स्वयोनिरमनयत्येष, S स्वां योर्नि
 मानयस्त्वेष (T₁ यश्चेमा, G₂ 'यश्चेप, G₄ यश्चेत)
 —°) D₇ भावाभाव B D₂ D₁₀ नियच्छति (for
 निग) D₂ D₉ भावाभाव नियच्छति; S भाव भावोधि-
 (M₁₋₈ तु) गच्छति

17 Before 17, B D₂ D₁₋₇ 8 ins भीष्म उवाच
 —°) D_n 1 नः प्रतिप्रायाद्, D₂ T₁ प्रत्युपे, D₁₀ प्रत्युदी-
 (for प्रत्युपा) D₁₋₄ 6-8 गृहान् (for गृह) S पुन
 (for प्रति) —°) S पुत्रम् (for वाक्यम्)

13 °) D₁₋₈ [s]पि (for तु) —°) D₂ S करुण
 (for दा) —°) B₂ गर्दभी, S तामिद (for रासमीं)
 D₂ 8 अयभाषत (for प्रत्य)

18 D₉ repeats 18, with the ref of 19, after 19°
 —°) D₄ यया (for मया) B₂ D₅ ससिद्धौ, D₂
 ससिद्धो (for 'द्धौ) T₁ य स्वय कार्यसंयुक्तो, T₂ 8 G
 M यस्त्व (G₈ 'स्व) यज्ञार्थससिद्धौ —°) D₁₋₈ 10 गुण-
 (for गुरु) —°) B₂ partly damaged B₂ M₂ उ
 (for न) D₁₋₈ T₂ [ज]कुशल (for कुशलं)

14 °) S तत्त्वेन (for कल्याणि) —°) T G₁ 8 M
 जननी, G₂ जगर्भू (sic) (for माता मे) G₄ जननं
 येन दूषित —°) B₁ वा, B₂ मे (for मा) Some
 MSS चाण्डाल S (except G₄) के (M₂₋₄ ते) न मा (T₁
 G₁ 8 मा) वेत्य चण्डाल —B₂ T G om (hapl)
 14°-15° —°) D₁ 4-10 द्विज (for क्षिप्रं) D₉ सत्तमे
 (for शस मे)

19 °) D₁ अनियोनिर (sic), D₃ 8 9 अग्रयो; D₇ अग्र-
 यो, T₂ 8 G₁ 8 4 M अभियो, G₂ अपियो; Madras
 ed अहियो (for अग्रयो) B D_n D₈ C_n अत्ययोनि
 रयोनिर्वा, T₁ अयोनिर्वा वियोनिर्वा —°) B D_n 1 नः
 कथ (for य स्यात्) —After 19°, D₉ repeats 18
 with the ref of 19 —°) D_n 1 G₁ [ए]व (for [ह]य)
 S भवेत् (for पित)

15 B₂ T G om 15° (cf v l 14) B₂ om
 15° M transp 15° and 15° —°) Some MSS
 चाण्डालो —°) B₂ partly damaged S (except G₂)
 केन (for येन) D_n 1 n₂ D₁₀ G₂ नश्यते (for मेऽनशत्)

कुशलं तु कुतस्तस्य यस्येयं जननी पितः ॥ १९
 ब्राह्मण्यां वृषलाजातं पितर्वेदयतीह माम् ।
 अमानुषी गर्दभीयं तस्मात्तप्ये तपो महत् ॥ २०
 एवमुक्त्वा स पितरं प्रतस्थे कृतनिश्चयः ।
 ततो गत्वा महारण्यमतप्यत महत्तपः ॥ २१
 ततः संतापयामास विबुधांस्तपसान्वितः ।
 मतङ्गः सुसुखं प्रेषुः स्थानं सुचरितादपि ॥ २२
 तं तथा तपसा युक्तमुवाच हरिश्वाहनः ।
 मतङ्ग तप्यसे किं त्वं भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ २३

20 B₁ om 20^a-21^b —^a) D₈ ब्राह्मण (for 'ण्या)
 D₈ वृषलाजातं, G₁ ३ 'लाजात (for 'लाजात) —^b)
 D₁₀ G M₁ खरी, T₁ ३ M₁-३ परि (for पितर) D₁₀
 T₁ G₂ M₁ २ ४ वेदयते; G₁ ३ ४ 'यतो (for 'यति)
 B₂ D_n [इ]व, B₃ S हि, D₁₀ ह (for [इ]ह) —^c)
 D₅ अमानुषा (for 'नुषी) —^d) D₂ ३ महत्तप (by
 transp) S तपस्तप्ये महावने (T₁ 'मुने)

21 B₁ om 21^a (of v 1 20) D₂ ३ T₂ om.
 (first two, hapl) 21 —^a) M₈ सर्वम् (for एवम्)
 —^c) G₁ om गत्वा D₁ ३-९ स गत्वा तु ततोरण्यम्
 —^d) B₁ अतप्यरस, B₂-३ D_n 'सु (for 'त)

22 ^a) B₁ D_n D₁ ३ १० T₂ स (for स) —^c)
 B D_n D₁-३ १० सुखं, D₅-९ तु सुखं, T₁ सुसुखी,
 T₃ G₈ ४ स सुख (G₈ 'ख-) (for सुसुख) —^d) D₂
 सुचरिताद् (for सुचरिताद्) D₁ अघि, T₃ ३ G₁ २ ३
 M अय (for अघि) T₁ G₃ स्थान सुचरित तथा

23 ^c) B D_n १ २ D₅ G₁ M तप्यसे, D₃ ६ तपसे,
 G₁ तप्यते (for 'से) G₂ तीव्र (for किं त्वं)

24 ^a) B₁ D_n D₁ २ ४-३ T₂ G₁ ३ ददामि (for
 'नि) B₃ तेनाह (for ते हन्त) D_n D₂ १० T₃ G₈ ४
 वर ददामि तेह त (D₁₀ तु) —^b) B₁-३ ३ D₂-४ ३ १ १०
 यदीच्छसि, D₁ T₁ M यमि*, G₂ यथेप्ससि, G₁ यथे
 च्छसि (for यदि) —^c) G₂ यद् (for यच्च) B
 D_n G₂ हृदि, D₁ ३ अन्य (for अन्यत्) D₃ ३-९
 यथा (D₁ 'या) नवाप्यमन्यते (D₁ 'न्येन, D₃ 'न्य ते),
 D₁₀ यथाप्यवाच्यं हृदि ते, T G₁ ३ ४ M यद्वाप्य त्वया
 किंचित् —^d) B D_n १ २ तद् (for प्र-) D₅ प्रभूहि
 त्व ममाचिर, S सर्वमेव वृणीष्व तव

वरं ददानि ते हन्त वृणीष्व त्वं यदिच्छसि ।
 यथाप्यवाप्यमन्यते सर्वं प्रभूहि माचिरम् ॥ २४
 मतङ्ग उवाच ।
 ब्राह्मण्यं कामयानोऽहमिदमारब्धवांस्तपः ।
 गच्छेयं तदवाप्येह वर एष ब्रूतो मया ॥ २५
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं तमुवाच पुरंदरः ।
 ब्राह्मण्यं प्रार्थयानस्त्वमप्राप्यमकृतात्मभिः ॥ २६
 श्रेष्ठं यत्सर्वभूतेषु तपो यन्नातिवर्तते ।
 तदग्न्यं प्रार्थयानस्त्वमचिराद्विनशिष्यसि ॥ २७

25 G₁ om the ref D₈ मातग (for मतङ्ग)
 —^b) D₂ ३ तत (for तप) —^c) B₂ सशय, G₁
 यच्छेय (for गच्छेय) M₁-३ [ए]व, M₁ [ए]व (for
 [इ]ह) D₁ ३ गच्छेय यदि वा नाश, D₁-९ गच्छ वा
 तिष्ठ वा चेह —^d) G₁ ३ ४ मयाम्, G₂ भव (for
 वर) D₃ ३-९ ब्रूतो (for ब्रूतो)

26 Before 26, V₁ B D_n D₁₀ S १२३ भीष्म उवाच.
 — After 26^a, B D_n D₅ १२३

249* मतङ्ग दुर्लभमिदं विप्रत्वं प्रार्थयते त्वया ।

[B₁ D₅ मद्वाच (for विप्रत्वं) B₁ पाल्यते (for
 प्रार्थयते)]

—^c) B₃ D₅ ७ प्रार्थमानम् (for प्रार्थयानम्) —^d)
 D₁-९ ९ दुष्प्रापम्, some MSS दुष्प्रापम् (for अप्राप्य).
 S विनशिष्यसि (for अकृतात्मभिः). — After 26, N
 (V₁ missing) १२३

250* विनशिष्यसि दुर्बुद्धे तदुपरम माचिरम् ।

[D₁-९ ९ नाशमेष्यति (D₂ 'ति), D₃ नाशयिष्यति
 (for विनशि) D₃ दुर्बुद्धे (for 'द्धे) D₁-९ तप
 पात्र (for तदुपरम)]

27 ^a) B₁ २ (marg) ३ D_n श्रेष्ठता (for श्रेष्ठ यत्)
 D₁-९ ९ भूताना (for भूतेषु) —^b) D_n १ २ D₅
 तपोर्थ, D_n तप्याय, D₁₀ यत्तपो (by transp) B₁ ३
 नाभि, S अति (for नाति) —^c) B₂ partly
 damaged D₃ तदर्थ, D₁ तमग्न्य, D₃ यदग्न, T₁
 M तदग्न, T₂ ३ G तदुक्त (for तदग्न्यं) B₁ प्रार्थ्य
 मानम्, B₃ D₁ प्रार्थमानम् (for यानम्) —^d) T₁ ३
 G नतग (for अचिराद्) D₁-९ नचि (D₁-९ अचि)
 राक्षशमे (D₃ 'चि)प्यसि, T₁ M मयग न मयिप्यमि

देवतासुरमर्त्येषु यत्पवित्रं परं स्मृतम् ।

चण्डालयोनौ जातेन न तत्प्राप्यं कथंचन ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

२९

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यत्प्रव्रतः ।
अतिष्ठदेकपादेन वर्षाणां शतमच्युत ॥ १
तमुवाच ततः शक्रः पुनरेव महायशः ।
मतङ्ग परमं स्थानं प्रार्थयन्नतिदुर्लभम् ॥ २
मा कृथाः साहसं पुत्र नैष धर्मपथस्तव ।

अप्राप्यं प्रार्थयानो हि नचिराद्विनशिष्यसि ॥ ३
मतङ्ग परमं स्थानं वार्यमाणो मया सकृत् ।
चिकीर्षस्येव तपसा सर्वथा न भविष्यसि ॥ ४
तिर्यग्योनिगतः सर्वो मानुष्यं यदि गच्छति ।
स जायते पुल्कसो वा चण्डालो वा कदाचन ॥ ५
पुंश्चलः पापयोनिर्वा यः कश्चिदिह लक्ष्यते ।

28 T₁ om 28^{ab} — ^a) D₄ १ -विन्धे (D₁ 'त्रे') पु,
S (T₁ om.) मर्त्यानां (for मर्त्येषु) B₁ देवासुरमनुष्येषु
— ^b) D₂ तत् (for यत्) S (T₁ om) परं विश्वस्य
यत्सुखं — ^c) M जायते (for जातेन) — ^d) D₄ १ १
M तत्प्राप्यं न (for न तत्प्राप्यं) M₁ कदाचन (for कथं)

Colophon missing in V₁ — Parvan name B₁₋₄
D_{ns} D₁ शाति — Sub-parvan B₁₋₄ D_{n1} n₂ D₁ 7
5 10 दानधर्म — Adhy name B Dn D₁₋₈ 1 8 10
T₈ G₂ 4 M₁ इन्द्रम (D_{ns} n₂ सा) तगसंवाद, D₂ इन्द्र
मतगजसंवाद, T₈ ब्राह्मणमाहात्म्ये [इन्द्रमतगसंवाद, G₁ 8
मतगोपाख्याने ब्राह्मणमाहात्म्य — Adhy no (figures,
words or both) D_{n1} D₂ 10 26, D₁ १ 23, S 3
— Śloka no D_{n1} 30, D₄ 29

29

☞ This adhy is missing in V₁ (cf. v l 13
27 91) For the sequence of adhyāyas in D_{ns}
S, cf. v l 13 28 1

1 D₁ om the ref — ^b) D₂ 8 सय (D₈ स य)
तात्मा, D₄ १-१ दासि* (for सशि) D₁ जित, T
G₁ 2 4 M महा, G₂ धृत (for यत्) — ^d) D_{n1} n₂
अच्युत, D₂ 8 अच्युत, D₄-१ उद्यत (for यच्युत)
S शते वै परिवस्तरान्

2 ^a) S सहस्राक्ष (for तत् शक्र) — After 2^{ab},
N (V₁ missing) in

251* ब्राह्मण्यं दुर्लभं ततः प्रार्थयानो न लप्स्यसे ।

[D₁-१ वीर (for तान) D_{n1} D₁ लप्स्यते (D₁ 'से'),
D₂ लिप्स्यते (for ल*)]

— G₁ om 2^a-3^d — ^c) M मतनं (for मतङ्ग) — ^d)
D₁ इति (for अति) B Dn D₁₀ प्रार्थयन्विनशिष्यसि,
S (G₁ om) प्रार्थयान (T₁ G₂ 4 नो) महायत (T₁ 'त.,
T₂ 8 G₂ 4 'त)

3 G₁ om 3 (cf. v l 2) — ^a) S (G₁ om) तत
(for पुत्र) — ^b) G₄ पथ (for पथस्) — After
3^{ab}, N (V₁ missing) in

252* न हि शक्यं स्वया प्राप्तुं ब्राह्मण्यमिह दुर्मते ।

[D₁ 2 प्राप्त (for 'पु) D₁ इति (for इह)]

— ^c) S (G₁ om) विमार्गं (M शेष) तो मार्गमाण — ^d)
D₁-१ नचिरा (D₂ न किंचि) ब्राह्मण्यसि, S (G₁ om)
सर्वथा न भविष्यसि (cf. 4^d)

4 T₈ om (hapl.) 4 — ^b) B D_{n2} n₂ सकृन्मया
(by transp) — ^c) D₁-१ चिकीर्षस्येव, T₁ 'क्षेव
(for स्वेव) — ^d) D₂ वा (for न) D₂ भविष्यति
(for सि)

5 ^a) D₂ योनि (for योनि) B₁ 8 T₁ सत्त्वो
(for सर्वो) — ^b) G₄ मानुष (for 'त्यं) — ^c)
T G अजाविक (T₂ 'क, G₁ कां), M अजायत (for
स जायते) B₁₋₄ D₁ 8 पुल्कसो, B₂ पुल्कलो, S शपाको
(T₈ लो) (for पुल्कसो) D₄-१ प्रजा (D₂ स जा) यते
पुल्कसो वा — ^d) Some MSS चाण्डालो B₁₋₄ न

स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्तते ॥ ६
ततो दशगुणे काले लभते शूद्रतामपि ।
शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते ॥ ७
उत्तस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि ।
वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ८
ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते ।
राजन्यत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ९
ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मवन्धुताम् ।

ब्रह्मवन्धुश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १०
ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् ।
काण्डपृष्ठश्चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ११
ततस्तु त्रिशते काले लभते द्विजतामपि ।
तां च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १२
ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते ।
श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १३
तदैव क्रोधहर्षौ च कामद्वेषौ च पुत्रक ।

संशय , B₅ Dn [अ]प्यसंशय (for कदाचन)

6 M₁ 2 om 6-7 —^a) Dn₁ n₂ D₁₀ M₈ पुल्लस ,
D₄-9 अतरा (for पुश्चल) D₁-8 अंतरायोजिजातो वा,
T G M₄ मल्लु (G₂ 4 'कु')क पुल्लसो वापि —^b) T₁
M₄ यो वान्यो हीनयोनिज , T₂ ये चान्ये हीनजातय ,
T₃ G यो वा (G₂ 4 योप्य)न्यो हीनजातिषु — T₁ om
6^{ad} —^c) T₂ 8 G M₄ तस्यामधमयोनी स (T₂ य)
—^d) T₂ 8 G M₄ सततं (for मतङ्ग)

7 M₁ 2 om 7 (cf. v 1 6) G₂ om (hapl) 7-8
M₈ om (hapl) 7 —^a) B₁ -गते, B₂-5 Dn D₄-10
-शते (for -गुणे) — D₅ om (hapl) 7^b-9^a D₈
om (hapl) 7^c-8^b —^c) D₁-4 7 9 10 तथा (for ततो)
T G₁ 8 4 M₄ शूद्रतायां चिर काल — B₃ om. 7^d-8^a
—^e) T G₁ 8 M₄ तत्रैव, G₄ तथैव (for बहुश)

8 B₃ om 8^a, D₃ G₂ om 8, D₈ om 8^{ab} (for
all, cf v 1 7) D₄ om (hapl) 8-10 D₆ om
(hapl) 8-9 T₂ om (hapl) 8-11 G₂ reads
8^a-9^b on marg —^b) B₃ पुन (for अपि)

9 D₅ om 9^a (cf v 1 7) D₂ 8 T₂ om 9 (cf
v 1 8) B₅ om (hapl) 9-10 D₃ om (hapl)
9-12 M₁-3 om (hapl) 9-11 G₂ reads 9^{ab} on
marg —^a) T₁ षष्ठ (for षष्टि) — Dn₁ n₂ om
9^{ad} —^c) D₅ राजन्या तु, T₁ G₁ 'न्यो वै, T₂ G₂-4
'न्ये तु (for 'न्यत्ते) D₁ 2 7 [5]पि च तथा (for चिर
काल) D₈ राजन्येपि तथा काले, D₆ 'न्येप्यपि च
तथा —^d) B₁ 8 D₁₀ तथैव, D₁ 2 7-9 बहुश (for
तत्रैव)

10 D₁ T₂ om 10 (cf v 1 8) B₅ D₈ M₁-3
om 10 (cf v 1 9) D₆ om (hapl) 10-11 G₁

om (hapl) 10 G₂ reads 10-12 on marg (10^{ab}
twice) —^a) B₁-4 Dn₃ D₁ 2 6-8 शतगुणे, T₁
G₂ 4 त्रिंशद्गुणे (for षष्टिगुणे) —^b) G₄ लभते ब्राह्म
वर्णतां —^c) Dn₁ n₂ D₁ 6 7 M₄ ततस्तु (for तत्रैव)

11 T₂ om 11 (cf v 1 8) D₃ M₁-8 om 11
(cf v 1 9). D₆ om 11 (cf v 1 10) G₄ om
(hapl) 11-12 G₂ reads 11 on marg —^a) B₁
चतु शते, D₁ 2 तद्विशते, D₄ शतगुणे, D₆ तु त्रिशते;
T₁ त्रिंशद्गुणे, T₂ G₁ च द्विशते (for तु द्वि') & Cn
काण्डपृष्ठतां शस्त्रजीविष्वम् । शस्त्राजीवी काण्डपृष्ठ इत्यमरः ।
वेद्यापति काण्डपृष्ठ सद्भिरेव निगद्यते इति यम । &
— After 11^{ab}, T₁ ins

253* सर्वस्त्रीषु प्रवृत्ताश्च ये च वेदवहिष्कृता ।

काण्डपृष्ठास्तु ते ज्ञेया सर्वकर्मवहिष्कृता ।

—^c) D₆-8 -पृष्ठे (for पृष्ठश्)

12 D₃ om 12 (cf v 1 9) G₂ om 12 (cf v 1
11) D₁ 2 M₄ om (hapl) 12 T₂ damaged for
12-13 G₂ reads 12 on marg —^a) B₁ तु द्विशते;
D₂ 7 तु त्रिशते, T₁ त्रिंशद्गुणे, T₂ G₁ 8 च त्रिशते;
M₁-3 प्रवर्तते (for तु त्रिशते) D₆ om काले —^b)
D₆ om लभते B₁ 4 Dn D₅ जपताम्, B₂ 5 त्रिप्त
(for द्विज') D₁₀ भवते यजतामपि —^c) B₁ त
प्रविश्य, B₂-5 Dn D₅ 10 त च प्राप्य, T₁ G₁-3 M₁-3
द्विजताया, T₂ द्विजातयश्च (for ता च प्राप्य)

13 D₁ 6 om (hapl) 13 T₂ partly damaged
—^a) B₃ तु त्रिशते, B₁ षष्टिगुणे, D₁ शत शते, D₁₀
चतु शत, T₁ चतुर्गुणे (for चतु शते) — Dn₃ reads
13^b twice —^b) T₁ श्रोत्रियो जायते द्विज —^c)
B₁ D₁₀ श्रोत्रियस्व, S 'यश्च (for 'यरे) S (except

अतिमानातिवादौ तमाविशन्ति द्विजाधमम् ॥ १४

तांश्चेज्यति शत्रून्स तदा प्राप्नोति सद्गतिम् ।

अथ ते वै जयन्त्येनं तालाग्रादिव पात्यते ॥ १५

मतङ्ग संप्रधार्यैतद्यदहं त्वामचूदम् ।

वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

३०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तो मतङ्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।

अतिष्ठत गयां गत्वा सोऽङ्गुष्ठेन शतं समाः ॥ १

सुदुष्करं बहून्योगं कृशो धमनिसंततः ।

T₁, T₈ damaged) तत् (for चिरं) T₃ काले

14 " D₈ तदेवं, D₁₀ T₃ s G M₂ s तदेनं, T₁ तथैव, M₁ 4 तदेनं (for तदैव) G₂ क्रोधवर्षौ (for 'हर्षौ') D₂ T₂ s G₁ s 4 तु (for च) B Dn तदेव (B₂ 'देनं, B₄ देव, Dn₁ देव) शोकहर्षौ (Dn₈ हर्ष-शोकौ) तु — " B₅ D₅ 6-10 कामक्रोधौ, D₆ 'हर्षौ'; T₂ s M रागद्वेषौ (for काम*) S तथैव च (for च पुत्रक) — T₁ om 14^{ad} — " B₁ वा, B₇ s Dn D₇-10 च (for तम्) B₁ s अभिमानातिवादौ तम् (B₄ वा), D₆ अतिवादातिवादौ तम्, T₂ विधिकिरसाति मां चात्र (sio), T₈ G विधिकिरसातिवादश्च (G₂ 'द च); M विविक्ता चाभिमानश्च — " B Dn₈ [अ]प्याविशते; Dn₁ n₂ D₁₀ प्रविशते, D₁ आश्रियति, D₇ 9 नाविशति (for आवि*) D₇ द्विजोत्तमा, D₈ 9 द्विजोत्तमं (for द्विजाधमम्) T₂ s G₁ s तद्री (T₂ रतिमान च विंदति, G₂ 4 M अतिवादश्च (G₂ 'मानश्च; G₄ 'मान्य च) विंदति

15 " D₂ जयते (for जयति) B₅ च (for स) S वाक्षेच्छत्रूजयत्येव (M 'च) — " B₅ गच्छति (for प्राप्नोति) S प्राप्नोति परमा गर्ति — T₁ om 15^{ad} — " B₁ वि, D₈ चेज् (for वै) M₂ s [ए]तं (for [ए]न) D₁ s अथ चेदजयत्येनं (sio) — " D₁-9 तालाग्राद् (for ताला) S (T₁ om) ताल पक्षमिवापत् (M 'ते)व

16 " B Dn D₁₀ [ए]व (for [ए]तद्) — " D₉ अथ (for अह) B₁ corrupt, D₇-9 अनूनुदं, S अचोदय (for अनुचूदम्) — " D₁-9 S वै (for त्वं)

— " D₆ वै (for हि) S नैतच्छक्यमिति त्वया

Colophon missing in V₁ — Parvan name B₁ s 4 Dn₈ D₁ s श्राति — Sub-parvan B₁-4 Dn D₁ s 5 10 दानधर्म — Adhy name B Dn D₁-5 1-10 M इद्रम (D₈ 'मा) तगसवाद, D₆ इद्रमतगजसवाद; G₁ s मतगोपाख्याने ब्राह्मणप्रशसायाभिद्रवचनं — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ D₅ 10 27, D₁ 9 24, S 4 — Śloka no Dn₁ 16, D₁ 13

30

This adhy is missing in V₁ (cf. v 1 13 27 91). For the sequence of adhyāyas in Dn₈ S, of v 1 13 28 1.

1 After the ref, N (V₁ missing) ins

254* एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशिरात्मा यतप्रस ।
सहस्रमेकपादेन ततोऽन्धानामविष्टत ।
त सहस्रावरे काले शक्तो द्रष्टुमुपागमत् ।
तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलवृत्रहा ।

मतङ्ग उवाच ।

इदं वर्षसहस्रं वै ब्रह्मचारी समाहित । [5]

अविष्टमेकपादेन ब्राह्मण्यं नामुयां कथम् ।

शक्र उवाच ।

अण्डालयोनी जातेन नावाप्यं वै कथंचन ।

अन्य काम वृणीष्व त्व मा वृथा तेऽस्त्वय श्रमः ।

स तस्यामेव सुचिरं मतङ्ग परिवर्तते ॥ ६
ततो दशगुणे काले लभते शूद्रतामपि ।
शूद्रयोनावपि ततो बहुशः परिवर्तते ॥ ७
ततस्त्रिंशद्गुणे काले लभते वैश्यतामपि ।
वैश्यतायां चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ८
ततः षष्टिगुणे काले राजन्यो नाम जायते ।
राजन्यत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ९
ततः षष्टिगुणे काले लभते ब्रह्मवन्धुताम् ।

ब्रह्मवन्धुचिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १०
ततस्तु द्विशते काले लभते काण्डपृष्ठताम् ।
काण्डपृष्ठचिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ ११
ततस्तु त्रिशते काले लभते द्विजतामपि ।
तां च प्राप्य चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १२
ततश्चतुःशते काले श्रोत्रियो नाम जायते ।
श्रोत्रियत्वे चिरं कालं तत्रैव परिवर्तते ॥ १३
तदैव क्रोधहर्षौ च कामद्वेषौ च पुत्रक ।

संशय , B₅ Dn [अ]प्यसंशय (for कदाचन)

6 M₁ 2 om. 6-7 —^a) Dn₁ n₂ D₁₀ M₃ पुल्कस ,
D₁₋₃ अतरा (for पुत्रल) D₁₋₃ अतरायोनियातो वा,
T G M₃ मरु (G₂ 'हु' क पुल्कसो वापि —^b) T₁
M₄ यो चान्यो हीनयोनिय , T₂ ये चान्ये हीनजातय ,
T₃ G यो वा (G₂ 4 योप्य)न्यो हीनजातिषु — T₁ om.
6^{cd} —^c) T₂ 3 G M₃ तस्यामधमयो नौ स (T₂ य)
—^d) T₂ 3 G M₃ सतत (for मतङ्ग)

7 M₁ 2 om 7 (cf. v 1 6) G₂ om (hapl) 7-8
M₃ om (hapl) 7 —^a) B₁ -गते, B₂₋₅ Dn D₁₋₁₀
-गते (for -गुणे) — D₅ om (hapl) 7^b-9^a D₈
om (hapl) 7^c-8^b —^c) D₁₋₄ 7 9 10 तथा (for ततो)
T G₁ 3 4 M₄ शूद्रतायां चिर काल — B₃ om 7^d-8^a
—^d) T G₁ 3 M₄ तत्रैव, G₂ तथैव (for बहुश) .

8 B₃ om 8^a, D₅ G₂ om 8, D₈ om 8^b (for
all, cf v 1 7) D₁ om (hapl) 8-10 D₆ om
(hapl) 8-9 T₂ om (hapl) 8-11 G₃ reads
8^a-9^b on marg —^b) B₃ पुन (for अपि)

9 D₅ om 9^a (cf v 1 7) D₁ 3 T₂ om 9 (cf
v 1 8) B₅ om (hapl) 9-10 D₈ om (hapl)
9-12 M₁₋₃ om (hapl) 9-11 G₃ reads 9^a on
marg —^a) T₁ षष्ठ (for षष्टि) — Dn₁ n₂ om
9^{cd} —^c) D₅ राजन्या तु, T₁ G₁ 'न्यो वै, T₂ G₂₋₄
'न्ये तु (for 'न्यत्वे) D₁ 2 7 [S]पि च तथा (for चिर
काल) D₈ राजन्येपि तथा काले, D₉ 'न्येप्यपि च
तथा —^d) B₁ 3 D₁₀ तथैव, D₁ 2 7-9 बहुश (for
तत्रैव)

10 D₁ T₂ om 10 (cf v 1 8) B₅ D₈ M₁₋₃
om 10 (cf v 1 9) D₉ om (hapl) 10-11 G₁

om (hapl) 10 G₃ reads 10-12 on marg (10^{ab}
twice) —^a) B₁₋₄ Dn₃ D₁ 2 3-8 शतगुणे, T₁
G₂ 4 त्रिंशद्गुणे (for षष्टिगुणे) —^b) G₂ लभते ब्राह्म
वर्णता —^d) Dn₁ n₂ D₁ 3 7 M₃ ततस्तु (for तत्रैव)

11 T₂ om 11 (cf v 1 8) D₃ M₁₋₃ om 11
(cf v 1 9). D₅ om 11 (cf v 1 10) G₃ om.
(hapl) 11-12 G₃ reads 11 on marg —^a) B₃
चतु शते, D₁ 2 तद्विशते, D₁ शतगुणे, D₅ तु त्रिशते;
T₁ त्रिंशद्गुणे, T₂ G₁ च द्विशते (for तु द्वि°) ॐ Cn
काण्डपृष्ठता शस्त्रजीविष्वम् । शस्त्रजीवी काण्डपृष्ठ ह्यमर ।
वेद्यापति काण्डपृष्ठ सन्निरेव निगद्यते इति यम. । ॐ
— After 11^{ab}, T₁ ins

253* सर्वस्त्रीषु प्रवृत्ताश्च ये च वेदबहिष्कृता ।

काण्डपृष्ठास्तु ते ज्ञेया सर्वकर्मबहिष्कृता ।

—^c) D₂₋₃ -पृष्ठे (for पृष्ठश)

12 D₈ om 12 (cf v 1 9) G₂ om 12 (cf v 1
11) D₁ 2 M₃ om (hapl) 12 T₂ damaged for
12-13 G₃ reads 12 on marg —^a) B₁ तु द्विशते;
D₁ 2 7 तु त्रिशते, T₁ त्रिंशद्गुणे, T₂ G₁ 3 च त्रिशते;
M₁₋₃ प्रवर्तते (for तु त्रिशते) D₅ om काले —^b)
D₅ om लभते B₁ 4 Dn D₅ जपताम्, B₂ 5 विप्र°
(for द्विज°) D₁₀ भवते यजतामपि —^c) B₁ त
प्रविश्य, B₂₋₅ Dn D₅ 10 त च प्राप्य, T₁ G₁₋₃ M₁₋₃
द्विजताया, T₂ द्विजातयश्च (for ता च प्राप्य)

13 D₁ 3 om (hapl) 13 T₂ partly damaged
—^a) B₃ तु त्रिशते, B₂ षष्टिगुणे, D₁ शतशते, D₁₀
चतु शत, T₁ चतुर्गुणे (for चतु शते) — Dn₃ reads
13^b twice —^b) T₁ श्रोत्रियो जायते द्विज —^c)
B₁ D₁₀ श्रोत्रियत्वं, S 'यश्च (for 'यत्वे) S (except

अतिमानातिवादौ तमाविशन्ति द्विजाधमम् ॥ १४

तांश्चेज्जयति शत्रून्स तदा प्राप्नोति सद्गतिम् ।

अथ ते वै जयन्त्येनं तालाग्रादिव पात्यते ॥ १५

मतङ्ग संप्रधार्यैतद्यदहं त्वामचूचुदम् ।

वृणीष्व काममन्यं त्वं ब्राह्मण्यं हि सुदुर्लभम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥ २९ ॥

३०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तो मतङ्गस्तु मृशं शोकपरायणः ।

अतिष्ठत गयां गत्वा सोऽङ्गुष्ठेन शतं समाः ॥ १

सुदुष्करं वह्न्योगं कृशो धमनिसंततः ।

T₁, T₃ damaged) तत्त (for चिर) T₂ काले

14 ^a) D₈ तदेवं, D₁₀ T₂ ३ G M₂ ३ तदेन; T₁ तथैव, M₁ ४ तदेनं (for तदैव) G₂ क्रोधवर्षौ (for 'हर्षौ') D₂ T₂ ३ G₁ ४ ४ तु (for च) B Dn तदेव (B₂ 'देनं; B₄ देव, Dn₁ दैव) शोकहर्षौ (Dn₈ हर्ष-शोकौ) तु — ^b) B₂ D₁ ७-10 कामक्रोधौ, D₅ 'हर्षौ; T₂ ३ M रागद्वेषौ (for काम) S तथैव च (for च पुत्रक) — T₁ om 14^{cd} — ^c) B₁ वा, B₂ ३ Dn D₁-10 च (for तम्) B₂ ३ अभिमानातिवादौ तम् (B₄ वा), D₅ अतिवादातिवादौ तम्; T₂ विविक्रित्साति मा चात्र (sic), T₃ G विविक्रित्सातिवादश्च (G₂ 'द च), M विविक्ता चाभिमानश्च — ^d) B Dn₈ [अ]प्याविशेते; Dn₁ n₂ D₁₀ प्रविशेते, D₁ आश्रियति, D₁ ७ नाविशति (for आवि') D₇ द्विजोत्तमा; D₅ ७ द्विजोत्तमं (for द्विजाधमम्) T₂ ३ G₁ ३ तद्वी (T₂ रति)मानं च विंदति, G₂ ४ M अतिवादश्च (G₂ 'मानश्च; G₄ 'मान्य च) विंदति


15 ^a) D₂ जयते (for जयति) B₅ च (for स) S तांश्चेज्जयत्येव (M च) — ^b) B₂ गच्छति (for प्राप्नोति) S प्राप्नोति परमां गतिं — T₁ om 15^{cd} — ^c) B₁ वि, D₅ चेज् (for वै) M₂ ३ [ए]तं (for [ए]न) D₁ ७ अथ चेदजयत्येनं (sic) — ^d) D₁-७ शैलाग्राद् (for ताला) S (T₁ om) ताल पक्षमिवापत (M ते)ष्व

16 ^a) B Dn D₁₀ [ए]व (for [ए]वद्) — ^b) D₉ अय (for अह) B₁ corrupt, D₁-७ अन्नुद, S अचोदय (for अचूचुदम्) — ^c) D₁-७ S वै (for स्व)

— ^d) D₅ वै (for हि) S नैतच्छक्यमिति त्वया

Colophon missing in V₁ — *Parvan name* B₁, ३ ४ Dn₈ D₁ ३ शाति — *Sub parvan* B₁-4 Dn D₁ २ ३ 10 दानधर्म — *Adhy name* B Dn D₁-३ १-10 M इन्द्रम (D₈ मा) तगसवाद, D₅ इन्द्रमतगजसवाद, G₁ ३ मतंगोपाख्याने ब्राह्मणप्रशंसायामिन्द्रवचनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ D₅ 10 27, D₁ २ 24, S ४ — *Sloka no* Dn₁ 16, D₄ 13

30

 This adhy is missing in V₁ (cf. v 1 13 27 91) For the sequence of adhyāyas in Dn₈ S, of v 1 13 28 1.

1 After the ref, N (V₁ missing) ins

254* एवमुक्तो मतङ्गस्तु संशितात्मा यतघत ।
सहस्रमेकपादेन ततोऽब्दानामतिष्ठत ।
त सहस्रावरे काले शकौ ब्रह्ममुपागमम् ।
तदेव च पुनर्वाक्यमुवाच बलवृत्रहा ।

मतङ्ग उवाच ।

इव वर्षसहस्रं वै ब्रह्मचारी समाहितः ।

अतिष्ठमेकपादेन ब्राह्मण्यं नामुयां कथम् ।

शक्र उवाच ।

चण्डालयोनौ जातेन नावाप्यं वै

अन्यं कामं वृणीष्व त्वं मा वृथा ते

त्वगस्थिभूतो धर्मात्मा स पपातेति नः श्रुतम् ॥ २

तं पतन्तमभिद्रुत्य परिजग्राह वासवः ।

वराणामीश्वरो दाता सर्वभूतहिते रतः ॥ ३

शक्र उवाच ।

मतङ्ग ब्राह्मणत्वं ते संवृतं परिपन्थिभिः ।

पूजयन्मुखमाप्नोति दुःखमाप्नोत्यपूजयन् ॥ ४

ब्राह्मणे सर्वभूतानां योगक्षेमः समाहितः ।

ब्राह्मणेभ्योऽनुत्तुप्यन्ति पितरो देवतास्तथा ॥ ५

ब्राह्मणः सर्वभूतानां मतङ्ग पर उच्यते ।

ब्राह्मणः कुरुते तद्धि यथा यद्यच्च वाञ्छति ॥ ६

बह्वीस्तु संसरन्योनीर्जायमानः पुनः पुनः ।

पर्याये तात कस्मिंश्चिद्ब्राह्मण्यमिह विन्दति ॥ ७

मतङ्ग उवाच ।

किं मां तुदसि दुःखार्तं मृतं मारयसे च माम् ।

[Lines 1-2=(var) 13 29 1 — (L 1) D₁ 8 9 शक्षितात्मा (for सक्षि*) — (L 2) D₁ 9 एक (for एक) D₁-8 [s] दान्त (for दानाम्) B Dn D₁₀ ततो ध्याने व्यतिष्ठन् (for the post. half) — (L 3) D₁-9 सहस्रपरे (for 'सत्तारे') D₁-9 ततो (for शक्रो) D₁ 9 प्रष्टुम् (for द्र*) B₁-4 अथागमत्, D₁-8 5 9 उपागत — (L 4) D₁ 9 वृद्धन् (for वृद्धा) — D₁-8 om the ref D₆ मतगज (for मतङ्ग) — (L 6) D₁ 2 तिष्ठत्येकपादेन (for the prior half) D₂ 10 प्राप्नुयात्, D₆-9 प्राप्नुया (for ना*) — D₁-9 इद्र (for शक्र) — (L 7) Some MSS चाङ्गल D₁-8 तत् (for तै) — (L 8) D₁-9 वर (for काम)]

—⁵) T₁ 2 G M₁ दुःख-, M₁-8 मुख (for मृश) D₁ 6 कोप- (for शोक) M -समन्वित (for परायण) —⁶) B₁-4 Dn D₁₀ अद्यतिष्ठद्, B₆ व्यतिष्ठत् (for अ*)

2 ^a) D₃ स (for सु-) B Dn D₁₀ दुर्वह, some MSS -दुकर (for -दुष्कर) —^d) D₁-4 6-9 T₁ नि (for स) G तत्ताप (for पपात)

3 ^a) D₄ तपतं तम्, D₁₀ G₂-4 त तपतम्, T₁ पतत तम् (by transp) D₁ 8 अभिमुख्य (for 'द्रुत्य')

4 D₁-5 7-8 T₁ om the ref. S (T₁ om) इद्र (for शक्र) —^a) T₁ ब्राह्मणं स्व (for 'णत्व') T₁ वै, T₂ 8 G₁-8 M तै (for ते) — After 4^a, N (V₁ missing) ins

255* विरुद्धमिह दृश्यते ।

ब्राह्मण्य दुर्लभतर

[(L 2) B₁ D₁ 10 -तम (for -तर)]

—⁵) M₁ 8 4 (inf line as in text) सहत् (for सवृत्)

—^d) D₁ 1 T₁ प्राप्नोति (for अ*)

5 D₄ om (hapl) 5 —^a) B Dn D₁ T₂ 8 M

ब्राह्मण (D₁ 'जे') (for ब्राह्मणे) —⁵) B Dn D₆ T₂ 8 M क्षेम (for क्षेम) B₁ 4 समन्वित, B₂ 8 5 Dn D₁₀ -समर्पित (for समाहित) —^a) B₁ D₁ न (for सु-) B Dn D₁ 2 10 तृप्यते; D₈ तप्यते (for तृप्यन्ति) T₁ ब्राह्मणा यदि तुष्यति, T₂ 8 G M 'णा ननु तृप्यति —^d) B₆ D₉ पितरौ (for 'रो)

6 ⁵) D₁-8 6-9 परम्, M₁ 4 वर (for पर) —^a) B₁ यद्यद्, B₂-5 Dn₁ D₅ 10 यद्धि, Dn₈ यद्द् (for तद्धि) —^d) D₂ 4 6-9 यथावद्यच्च (D₁-9 'द्यस्तु') वाञ्छति, T₁ यो यो यद्यधिवाञ्छति, T₂ 8 G M योसौ (M यो यो) यद्यदिहेच्छति

7 ^a) G₂ सुवि (for बह्वीस्) Dn₃ च, G₃ om (for तु) D₉ om from रन् up to स्य हि (in line 2 of 256*) B₁ सस्मरन्, B₆ सस्मरेद्, Dn₁ n₂ त विज्ञन्, D₈ corrupt (for ससरन्) —^a) B₁ D₁₀ कस्मिंस्तु (for 'श्चिद्') T₁ अथ जन्मनि कस्मिंश्चिद् —^d) B₆ M विन्दते (for 'ति) T₂ ब्राह्मणे तात विन्दति — After 7, N (V₁ missing) ins

256* तदुत्सृज्येह दुष्प्राप ब्राह्मण्यमकृतात्मभिः ।

अन्य वर घृणीष्व स्व दुर्लभोऽप्य हि ते वर ।

[(L 1) B₂ partly damaged B₁ तम् (for तद्) D₂ 4 8 10 उत्सृजेह (for 'ज्येह') Some MSS दुष्प्राप — (L 2) D₁₀ हि (for स्य) D₄-8 च, D₁₀ न (for दि) B₄ दुर्लभोऽप्य वरो हि ते (for the post half)]

8 S om the ref —^a) D₁ मा, D₄-9 स्व, S नु (for मां) S शोचसि (for तुदसि) T₁ G दुःखार्तं (G स्व) (for 'तं') —⁵) D₁-5 [s] य किं, D₁ 9 कथ (for च माम्) S मृ (G₂ भू) त किमनुशोचसि —^a) B₁ Dn₁ n₂ D₆ स्वां; D₄ 6 10 किं (for त) D₄ T₂ 8 नु, D₁ T₁ G M न, D₁₀ स्व (for तु) D₁₀ S शोचसि (for शोचामि) D₁₀ यत्, T₁ य, G₁ तं (for यो) —^d) B₁ [अ] वदुष्यते, Dn₁ n₂

तं तु शोचामि यो लब्ध्वा ब्राह्मण्यं न बुभूषते ॥ ८
 ब्राह्मण्यं यदि दुष्प्रापं त्रिभिर्वर्णैः शतक्रतो ।
 सुदुर्लभं तदावाप्य नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ ९
 यः पापेभ्यः पापतमस्तेषामधम एव सः ।
 ब्राह्मण्यं योऽवजानीते धनं लब्ध्वेव दुर्लभम् ॥ १०
 दुष्प्रापं खलु विप्रत्वं प्राप्तं दुरनुपालनम् ।

दुरवापमवाप्यैतन्नानुतिष्ठन्ति मानवाः ॥ ११
 एकारामो ह्यहं शक्र निर्द्वो निष्परिग्रहः ।
 अहिंसादमदानस्थः कथं नार्हामि विप्रताम् ॥ १२
 यथाकामविहारी स्या कामरूपी विहंगमः ।
 ब्रह्मक्षत्राविरोधेन पूजां च प्राप्नुयामहम् ।
 यथा ममाक्षया कीर्तिर्भवेच्चापि पुरंदर ॥ १३

D₂ २ ५ १० बुभूषते (for वते) B₂ ब्राह्मण्यमकृतात्मभिः ;
 T₁ 'सुपलालयेत्' ; T₂ २ G M 'मिह (G₂ 'च') पातयेत्

9 D₁ om (hapl.) 9^a-10^b —^a) D₂ याद्वि, T G
 M₁ यत्तु, M₁ २ ५ यत्सु (for यदि) Some MSS
 दुष्प्राप, D₂ २-९ दुष्प्राप्य (for 'प') —^b) S दुरा
 सद् (for शतक्रतो) —^c) D₁ १ ३ सदावाप्य, D₁ ३
 तत्त्व, D₂ corrupt, D₂-१ ९ तत्त्वम् (D₂ 'मे') वाप्य
 (hypermetric), T G₁ २ ५ M च तत्प्राप्य; G₂ च
 तु तत्प्राप्य (hypermetric) (for तदावाप्य) —^d)
 D₂ नानुतिष्ठति मानव

10 D₁ om 10^a (cf v 1 9) —^a) S ये पापेभ्य
 पापतमास् —^b) D₂ एष (for एव) T₂ तु (for
 स) T₁ प्राप्नुवत्यधर्मां गतिं — T₁ om 10^a-11^d —^c)
 B Dn D₁₀ T₂ G₁ न जानीते, D₁ ५-२ [s]वजानाति,
 D₂ २ विजानाति; D₂ न जानाति (for अवजानीते)
 —^d) D₁ ५-२ वर (for धन) D₁ ५ १ ९ लब्ध्वेह, T₂ २
 G₁ २ M लब्ध्वा सु, G₂ भोग सु, G₁ च्छा सु
 (for लब्ध्वेव)

11 T₁ om 11 (cf v 1 10) —^a) Some MSS
 दुष्प्राप S (T₁ om) दुष्प्रापमिति ब्राह्मण्य —^b) S (T₁
 om) तदनु (for दुरनु) D₁₀ G₁ २ ५ पावन, M₁
 (sup l₁) पालयन् (for 'नम्) —^c) B₂ D₂ D₁₀
 दुरवाप्यम्, D₁ दुस्वाप्यम्, G₂ दुरपारम् (for वाप्यम्)
 —^d) D₂ [अ]प्र (for [अ]नु-) D₁-९ देवता, T₂ २
 G M₁ ५ ब्राह्मण (for मानवा)

12 Before 12, S ins मतङ्ग —^a) S एकाराम
 एकरतिर —^b) Some MSS नि परिग्रह S निर्द्वोहं
 धने सुनि —^c) B Dn अहिंसादममास्थाय —^d)
 S नैव द्रा(M देवया)क्षणा लभे — After 12, N (V₁
 missing) ins

257* दैव तु नूनमेतद्देयं यदहं मातृदोषः ।
 एतामवस्थां संप्राप्तो धर्मज्ञः सन्पुरंदर ।
 नूनं दैव न शक्यं हि पीडयेणातिवर्तितुम् ।
 यदहं यत्नदानेन न लभे विप्रतां विभो ।

एव गते तु धर्मज्ञः दातुमर्हसि मे वरम् । [5]
 यदि तेऽहमनुग्राह्यं किंचिद्वा सुकृतं मम ।

भीष्म उवाच ।
 वृणीष्वेति तदा प्राह ततस्तं बलवृत्रहा ।
 चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्ग प्रायवीदिदम् ।

[(L 1) B₁ कृतम्, B₂-s Dn D₁₀ कथम्; D₂ रूपम्
 (for नूनम्) D₁ हि (for ये) — (L 2) D₁ २ इमम्
 (for एताम्) D₂ धर्मेत (for धर्मज्ञ) D₁₀ स्व (for
 सन्) — (L 3) B₂ D₂-९ अशक्य (for न श) D₁-१, ९
 तु (for हि) D₁₀ कृतं दैवतशक्यं हि (for the prior half)
 B₂ [अ]भि, D₂ D₁₀ नि (for [अ]ति-) — (L
 4) B₂ D₁ ३ D₂ १० वर्य (for 'ह) B₂-s D₂ ३ एष,
 D₁ ३ एव (for एव) D₂ यत्नवान् (for विप्रतां)
 B₂ D₁ प्रभो (for विभो) — (L 5) D₁-९ गतेषु (for
 गते तु) D₁ धर्मे वा (for धर्मज्ञ) — B₂ २ ५ Dn D₁
 वैशपायन (for भीष्म) — (L 7) D₂ तत (for तदा)
 B₂ तत्र (for तत्र) — (L 8) D₁-९ नोदितश् (for
 चो) D₁ ५-९ च (for तु)]

— While S ins after 12

258* एव वरं वृणे देव स मे सिध्यतु वासव ।

[T₂ २ G M₂ (sup l₁) पर (for एव) T₂ २ G
 सिध्येन (for सिध्यतु)]

13 ^a) D₂ काम (for काम) D₁ विहार स्याः
 G₂ ५ री स्यात् (for री स्या) —^b) D₂ २ रूपो (for
 रूपी) D₂ २ ५ M₁ २ ५ विहंगम (for गम) —^c)
 D₁ १ ब्रह्मक्षेत्राविरोधेन, D₁₀ क्षेत्रावरो, G₁ २ ५ क्षेत्रा
 नुरो —^d) D₂ २ यथा (for अहम्) S लभे पृ-
 (G₂ M₁-२ 'भन्पू')जां मनीषिणि —^e) S एव समा-
 क्षया प्रीतिर —^f) B₁ भवेच्चापि, D₁-२ १ भावश्चापि;
 S भवत्विह (for भवेच्चापि) — After 13, N (V₁
 missing) ins

259* कर्तुमर्हसि तदेव शिरसा स्वा प्रसादये ।

[D₁ १-९ देवेद (for तदेव)]

इन्द्र उवाच ।

छन्दोदेव इति ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि ॥ १४

भीष्म उवाच ।

एवं तस्मै वरं दत्त्वा वासवोऽन्तरधीयत ।

प्राणास्त्यक्त्वा मतङ्गोऽपि प्राप तत्स्थानमुत्तमम् ॥ १५

एवमेतत्परं स्थानं ब्राह्मण्यं नाम भारत ।

तच्च दुष्प्रापमिह वै महेन्द्रवचनं यथा ॥ १६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

३१

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं मे महदाख्यानमेतत्कुरुकुलोद्ग्रह ।

सुदुष्प्रापं ब्रवीषि त्वं ब्राह्मण्यं वदतां वर ॥ १

विश्वामित्रेण च पुरा ब्राह्मण्यं प्राप्तमित्युत ।

श्रूयते वदसे तच्च दुष्प्रापमिति सत्तम ॥ २

वीतहव्यश्च राजर्षिः श्रुतो मे विप्रतां गतः ।

14 B Dn शक्र (fo इन्द्र) — After the ref, S ins

260* मतङ्ग गम्यतां शीघ्रमेवमेतद्भविष्यति ।
स्त्रियश्च सर्वास्त्वा लोके यक्ष्यन्ते भूतिकर्मणि ।
एवं तवाक्षया कीर्तिर्भविष्यति तपोधन ।

[(L 2) M1 तु (for च) T2 G4 स्त्रिय सर्वास्त्वया
(G4 'वां समा) लोके (for the prior half) T2 वक्ष्यते,
G4 लक्ष्यते (for य)]

—^a) D1 corrupt, D2 T G1 8 4 छन्दोदेव, G2 देव
श्वन्द्र, M चन्द्रदेव (for छन्दो) —^b) S स्त्रीणि (for
स्त्रीणां) — After 14, N (V1 missing) ins

261* कीर्तिश्च तेऽनुला वत्स त्रिषु लोकेषु यात्यति ।

[D4-9 ते (for च) D4-6 त्रिषुला, D1-9 त्वनुला
(for तेऽनुला)]

15 B1-8 8 Dn T2 G8 om the ref —^a) S
(except T1) एतत् (for एव) — D2 8 8 om. (hapl)
15^a-16^b —^c) S ब्रह्म (for प्राणस्) D10 तु
(for सपि) —^d) B Dn सप्राप्त, D10 संप्राप्त (for
प्राप्त त्व)

16 D2 8 8 om 16^{ab} (cf v 1 15) Dn1 om
16 —^a) T2 8 G8 4 एव, G2 एव (for एतत्)
D4 पर, G2 वर (for पर) —^b) D1 8-9 या
(D5 ब्रह्मणो (for ब्राह्मण्य) D1 ब्राह्मणानां हि भारत
—^c) D1 स (for तच्) Some MSS दुष्प्राप्तम्, D10

दुष्प्राप्तम् (for 'पम्) D4-9 इति (for इह) —^d)
D1-8 भवन (for 'वचन) — For 16^{ed}, S subst

262* मर्यानां भरतर्षभ ।
ब्राह्मण्यं नाम दुष्प्रापमिन्द्रेणोक्त महात्मना ।

Colophon missing in V1 — Parvan name
B1 8 Dns D1 8 शाति — Sub parvan B1-8 8 Dn
D1 8 10 दानधर्म — Adhy name B Dn D1-4,
6-10 M इन्द्रम् (D5 'मा) वंगसवाद, G1 8 मतंगोपाख्यानं
ब्राह्मणप्रशसा — Adhy no (figures, words or both)
Dn1 D5 10 28, D1 9 25, S 5 — Sloka no
D4 24

31

For the sequence of adhyāyās in Dns, cf
v 1 13 28 1 S reads this adhy after 4.

1 V1 missing up to 49^{ab} (of v 1 13 27 91)
—^a) D2 ते, D9 (before corr) इति (for मे)
— B5 om 1^a-3^d —^c) D10 सुदुष्प्राप्त्यं B2-4 Dn
D2 यद्वीषि, D4-6 प्रव्रवीषि (for ब्रवीषि त्व) —^d)
D1 om (hapl) from वदता up to पुरा (in 2^a)

2 V1 missing (cf v 1 1) D1 om up to पुरा
(in 2^a) (of v 1 1) —^c) D2 वद मे (for वदसे)
D4-9 श्रूयसे वदसि त्व च, D10 'ते वदतो मे ते —^d)
Some MSS दुष्प्राप्तम्

तदेव नावद्वाङ्मेय श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ ३
स केन कर्मणा प्राप्तो ब्राह्मण्यं राजसत्तम ।
वरेण तपसा वापि तन्मे व्याख्यातुमर्हति ॥ ४
भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्यथा राजा वीतहव्यो महायशाः ।
क्षत्रियः सन्पुनः प्राप्तो ब्राह्मण्यं लोकसत्कृतम् ॥ ५
मनोर्महात्मनस्तात प्रजाधर्मेण शासतः ।
बभूव पुत्रो धर्मात्मा श्रयातिरिति विश्रुतः ॥ ६
तस्यान्ववाये द्वौ राजत्राजानौ संवभूवतुः ।

हेहयस्तालजङ्घश्च वत्सेषु जयतां वर ॥ ७
हेहयस्य तु पुत्राणां दशसु स्त्रीषु भारत ।
शतं बभूव प्रख्यातं शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ ८
तुल्यरूपप्रभावाणां विदुषां युद्धशालिनाम् ।
धनुर्वेदे च वेदे च सर्वत्रैव कृतश्रमाः ॥ ९
काशिष्वपि नृपो राजन्दिबोदासपितामहः ।
हर्यश्च इति विख्यातो बभूव जयतां वरः ॥ १०
स वीतहव्यदायादैरागत्य पुरुषर्षभ ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये संग्रामे विनिपातितः ॥ ११

3 V1 missing (cf. v 1 1) —^a) B Dn Ds
नृपति (for राजर्षि) —^b) B1 2 4 D10 श्रुतो नो,
D1-2 श्रूयते (Ds चां) (for श्रुतो मे) — For 1-3,
S subst

263* विश्वात्मिनो महाराज राजा ब्राह्मणतां गत ।
कथित भवता सर्वं श्रुत बुद्धिमता वर ।
तस्य राजन्मया सर्वं श्रुत बुद्धिमता वर ।
आगमो हि परोऽस्माकं स्वतः कौरवनन्दन ।
वीतहव्यस्तु राजर्षिर्विश्रुतो वै पितामह । [5]
ब्राह्मणत्वमनुप्राप्त इति राजन्महायशा ।

[(L 1) M यथा राजा राजन् (for महाराज राजा)
— (L 5) M1 3 नीनहपस् (for हव्यस्) M श्रुतो मे
(for विश्रुतो) Gs तु (for वै)]

4 V1 missing (cf. v 1 1) —^a) T2 G M
प्राप, T2 वापि (for प्राप्नो) —^b) B2 4 Ds 1 2 10
T2 M1 3 सत्तम (for म) —^c) M2-4 च (for वा)
—^d) S तन्मे ब्रूहि पितामह

5 V1 missing (cf. v 1 1) —^a) G1 partly
damaged M2 3 लेमे (for शृणु) T2 महाराज (for
यथा राजा) —^b) D1 स पुरा, D2-4 सन्पुरा, D1
सब्रुत, T1 3 G स पुन (for सन्पुन) S प्राप (for
प्राप्नो) B Dn D10 राजर्षिर्दुर्लभ प्राप्तो —^d) T2 3
G1 2 सत्कृत, G2 सत्तम (for सत्कृतम्)

6 V1 missing (cf. v 1 1) —^b) S प्रजेशस्य
प्रजापते —^d) D1 स्वर्गातिर, T2 ययातिर (for
दर्या) D1-2 नाम (for इति) D1 धार्मिक, D2 3
नामत (for विश्रुत)

7 V1 missing (cf. v 1 1) —^a) S [ब]न्ववा-
यजौ (for 'ये द्वौ) —^b) D1-2 राजन्यौ (for राजानौ)
S राजानौ (T1 'जन्यौ) धर्मदर्शिनौ —^c) B Dn Ds-10
हैहयस् —^d) B1 D1-2 2 वत्सेषु, Dn1 वत्सस्य (for
वत्सेषु) D10 यजता (for जयतां) B2 Dn8 वर;
D1-2 वरी (for वर) S वत्सेषु नृपती (G1 2 4 'ति)
पुरा

8 V1 missing (cf. v 1 1) —^a) Some MSS
हैहयस्य B Dn D10 राजेंद्र (for पुत्राणा) —^b) B
Dn D10 पुत्राणा; D1-2 T1 विख्यात (for प्र) —^d)
S (except G2 Ms) वीराणाम् (for शू).

9 V1 missing (cf. v 1 1) —^a) Some MSS,
प्रमाणां —^b) B Dn D10 बलिना (for विदुषां)
Dn8 ऋद्धि (for युद्ध) T1 शीलिनो —^c) Ds om.
(hapl) वेदे च S महारथानां वेदे च —^d) D1-2 सर्वथा
(for सर्वत्र) D1-2 2 गवा (D1 तथा; D2 2 कृता)-
ध्वनां (for कृतश्रमा) D1-2 सर्वथैव कृतात्मना, S
धनुर्वेदे च योगिनां

10 V1 missing (cf. v 1 1) —^a) B1 काशीषु,
B2 बालिषु (910) (for काशिषु) S काशि G 'शी'व्यथ
तदा (G2 M1-2 'था) राजा —^b) D1 G2 दिबोदास (for
'दास) —^d) Ds यजतां (for जयतां) S राजराज
हवापर

11 V1 missing (cf. v 1 1) —^a) Dn8 हव्यैर
(for 'हव्य) Ds 2-3 वीतहव्य समादाय, S (except
M2) स वीतहव्यस्य सुवैर —^b) D1 2 1-2 T1 आगत्य
(D1 स्य) भरतर्षभ, D2 3 'स्य जयतां वर, D4 2
तैरागत्य नरर्षभ (D2 'भ), T2 3 G अहव्या पार्थिवर्षभ,
M आगत्वा पार्थिवर्षभ — For 11^{cd}, S subst

तं तु हत्वा नरवरं हेहयास्ते महारथाः ।
 प्रतिजग्मुः पुरीं रम्यां वत्सानामकुतोभयाः ॥ १२
 हर्यश्चस्व तु दायादः काशिराजोऽभ्यषिच्यत ।
 सुदेवो देवसंकाशः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ १३
 स पालयन्नेव महीं धर्मात्मा काशिनन्दनः ।
 तैर्वीतहव्यैरागत्य युधि सर्वैर्विनिर्जितः ॥ १४
 तमप्याजौ विनिर्जित्य प्रतिजग्मुर्यथागतम् ।
 सौदेविस्त्वथ काशीशो दिवोदासोऽभ्यषिच्यत ॥ १५
 दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां महात्मनाम् ।
 वाराणसीं महातेजा निर्ममे शक्रशासनात् ॥ १६

विप्रक्षत्रियसंवाधां वैश्यशूद्रसमाकुलाम् ।
 नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणाम् ॥ १७
 गङ्गाया उत्तरे कूले वप्रान्ते राजसत्तम ।
 गोमत्या दक्षिणे चैव शक्रस्येवामरावतीम् ॥ १८
 तत्र तं राजशार्दूलं निवसन्तं महीपतिम् ।
 आगत्य हेहया भूयः पर्यधावन्त भारत ॥ १९
 स निष्पत्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः ।
 देवासुरसमं धोरं दिवोदासो महाद्युतिः ॥ २०
 स तु युद्धे महाराज दिनानां दशतीर्दश ।
 हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागमत् ॥ २१

264* युद्धे विनिर्जितो राजजगङ्गायमुनयोरनु ।
 [T₁ राजा (for राजन्)]

12 V₁ missing (cf v l 1) —^a) S च (for तु) B₂ Dn D₂ M₂ नरपतिं (for 'वर') —^b) Some MSS हेहयात् D₁ महायशा (for 'रथा') —^d) D₁ अयात्, D₂ अयं (for भया)

13 V₁ missing (cf v l 1) —^a) B Dn₁ n₂ D₁₀ T₂ s G M₂ च (for तु) —^b) B₁ D₂ 10 काशी राजो (D₁₀ 'उद्ये') D₂ s [s]भिषिच्यते (D₂ 'त') D₂-9 काशि (D₁ 'इय')राज्येभिषिच्यते, S 'उद्येभिषेचित' —^d) D₁-8 देव (for धर्म)

14 V₁ missing (cf v l 1) —^a) B Dn D₁₀ स पालयामास महीं —^b) D₁-8 धर्मात्मा पाहुनन्दन —^c) T₂ s G स (for तैर्) D₁ 4 6-9 M वै (D₁ वे)-तहव्यैर् (for वीत) D₁ M₂ आगम्य; G₂ आहस्य (for आगत्य) —^d) M युद्धे (for युधि)

15 V₁ missing (cf v l 1) —^a) Dn₁ n₂ तमय, D₂ समापि (for तमपि) T₂ [भा]शु (for [भा]जौ) D₂ 6 विनिर्जित्य (for 'जित्य') —^b) S प्रतिभाता (for 'जग्मुर्') B₂ D₂ यथागत —^c) B₁ 8-9 Dn D₁₀ T₁ सौदेवस (for 'विस्') —^d) D₂ 6 s [s]भ्यषिच्यत, D₁ T₁ G₂ [s]भिषिच्यते

16 V₁ missing (cf v l 1) —^a) S सौदेवि (T₁ 'व', G₂ 'व्य')स्त्वय (M₂ 'स्तु स')विज्ञाय —^b) B₂ Dn₁ n₂ D₁₀ यत्तात्मना (for महा) —^c) S उपादाय (for महातेजा) —^d) D₁-9 सग्रवत् (for 'शासनात्') S दिवोदासो विनिर्ममे

17 V₁ missing (cf v l 1) —^a) D₁-8 सयुज्वलां (for समाकुलाम्) —^c) Dn₂ D₂ नैकद्रव्योच्चयवतीं, T₁ सर्वद्रव्योच्चयवतीं —^d) G₁ s समृद्धविपणाकुलां

18 V₁ missing (cf v l 1) —^a) D₁-9 पुरी सा (for वप्रान्ते) —^c) B₂ partly damaged. D₂ s गौतम्या, M₁ गोमत्या (for 'रथा') B Dn D₁₀ कूले (for चैव) —^d) D₁-8 6-10 [अ]मरावती S रम्यां देवपुरीमिव

19 V₁ missing (cf v l 1) —^a) D₁ s शार्दूल —^b) S महाद्यु (T₂ G₁ s 'म')ति (for महीपतिम्) —^c) Some MSS आगम्य हेहया —^d) D₁-9 पर्यवर्तत (for 'धावन्त') S प्रशार्धते (M₂ 'त')पुन पुन

20 V₁ missing (cf v l 1) —^a) B Dn D₁₀ M₂ s स निष्क्रम्य, T G M₂ सनि (G₂ स ति)पर्य (for स निष्पत्य) D₂ 4 युद्धे (for युद्धं) —^b) S तेषा (for तेभ्यो) —^c) S भीम (for धोर) —^d) S महायशा (for 'द्युति')

21 V₁ missing (cf v l 1) —^a) B₂ s Dn₂ D₁-8 S युद्धा (for युद्धे) G₂ महाराजन् D₁₀ स युयोधे महाराजौ —^b) B₂ दशभिर्, D₂ s च शतीर्, G₁ s तु शत, G₂ 4 दशतो, M₂ दशतां (for दशतीर्) ॥ G₂ Dn दशतीर्दश, सहस्रमित्यर्थः । पश्चिमतिनवतिदशति शब्दोऽपि दशगुणितान्दश वृत्ते । ॥ —^d) S राजा (for ततो) B₂ 4 उपागत (for 'गमत्')

22 V₁ missing (cf v l 1) —^a) B₂ partly damaged D₁-9 ततो राजा, S स (G₂ तु) राजर्षि (for ततो राजन्) —^b) B (except B₁) क्षीणकोपशः

हतयोधस्ततो राजन्क्षीणकोशश्च भूमिपः ।
 दिवोदासः पुरीं हित्वा पलायनपरोऽभवत् ॥ २२
 स त्वाश्रममुपागम्य भरद्वाजस्य धीमतः ।
 जगाम शरणं राजा कृताञ्जलिररिदम ॥ २३
 राजोवाच ।
 भगवन्वैतहव्यैर्मे युद्धे वंशः प्रणाशितः ।
 अहमेकः परिष्थूतो भवन्तं शरणं गतः ॥ २४
 शिष्यस्नेहेन भगवन्स मां रक्षितुमर्हसि ।
 निःशेषो हि कृतो वंशो मम तैः पापकर्मभिः ॥ २५

तमुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 न मेतव्यं न भेतव्यं सौदेव व्येतु ते भयम् ॥ २६
 अहमिष्टिं करोम्यद्य पुत्रार्थं ते विशां पते ।
 वैतहव्यसहस्राणि यथा त्वं प्रसहिष्यसि ॥ २७
 तत इष्टिं चकारपिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम् ।
 अथास्य तनयो जज्ञे प्रतर्दन इति श्रुतः ॥ २८
 स जातमात्रो वृद्धे समाः सद्यस्त्रयोदश ।
 वेदं चाधिजगे कृत्स्नं धनुर्वेदं च भारत ॥ २९
 योगेन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता ।

Ds हतयोधश् (for क्षीणकोशश्च) D1-8 8 8 काशिप ,
 S भारत (for भूमिप) — °) B Dn T1 त्यक्त्वा (for
 हित्वा)

23 V1 missing (of v l 1) — °) S च (for
 तु) B Dn D10 गत्वाश्रमपद रम्य (B1 2 4 धर्म्य)
 — °) D4 6 9 अरिदम. — For 23rd, S subst

265* प्रपद्य शरण तस्य मूर्त्ता च निपपात ह ।
 उवाच भगवन्त त पुत्र मान्य बृहस्पते ।

[(L 1) G8 स (for च) — (L 2) G जाय
 (for मान्य)]

24 V1 missing (cf. v l 1) S om the ref
 — °) G1 partly damaged B1 4 Dns Ds 8 वीत
 हव्यैरु — °) Ds पराभूतो (for परिष्थूतो) — °) S
 शरण त्वामुपागम — After 24, N (V1 missing) ins

266* तमुवाच भरद्वाजो ज्येष्ठ पुत्रो बृहस्पते ।
 पुरोधा शीलसंपन्नो दिवोदास महीपतिम् ।
 किमागमनकृत्यं ते सर्वं प्रवृद्धि मेऽनघ ।
 यत्ते प्रिय तत्करिष्ये न मेऽप्राप्ति त्रिचारणा ।

[(L 1) B1 D1-8 8 ज्येष्ठ — (L 3) B1 2 8 Dn
 रूप (for अनघ)]

25 V1 missing (cf. v l 1) — °) Ds शिष्य
 स्नेहे (for 'स्नेहेन) — °) B1 4 तन्मा, B2 8 8 Dn
 Ds 10 T2 8 G स्व मा (T8 G8 सा), D4 6-9 मा स्व,
 M स मा (M1 मे) (for स मा) — °) Ds निहतो
 (for हि कृतो) B Dn D10 एकशो (B1 क शो) प
 कृतो चलो — °) Ds 8 मम तैर्हि दुरात्मभि

26 V1 missing (cf. v l 1) — °) D1-4, 6-9

[अ]ब्रवीन् (for [उ]वाच) Ds महादेवो, S तेजा (for
 'भागो) — °) D1 9 भारद्वाज — After 26th, S
 (except T1) ins

267* पुरोधास्तस्य राजेन्द्र दिवोदासस्य धीमत ।
 — °) D1 2 8-9 G1 2 (before corr) 8 4 M3-4 सौदेवे
 (Ds G1 2 'व्ये) (for सौदेव) M व्येतु (for व्येतु)

27 V1 missing (cf. v l 1) — °) D1-8 8 इष्ट
 (for इष्टिं) B Dn D10 करिष्यामि (for करोम्यद्य)
 S अह (M1 4 य) मिष्टिं (G4 ष्टे) च ते राजन् — °)
 Ds पुत्रार्थे S करोमि सुतकारिका — °) B8 D1-5 10
 S वीतहव्य (for वैत) — °) D1 येन (for यथा)
 B Dn D10 येन त्वं प्रहरिष्यसि, Ds तथा त्व प्रसहिष्यसि,
 T2 8 G2 यथा (T2 'या) त्व प्रहरिष्यसे, G1 2 4 M यया
 (G1 8 4 'या) त्व प्रसहिष्यसे

28 V1 missing (cf. v l 1) — °) D1 कामिका;
 T Gs M कारिका (for 'कामिकीम्) G1 8 4 तत्र (G4
 'स्य) वै पुत्र (G4 सुत) कारिकां — °) B8 D4 7 9 श्रुति,
 Ds (before corr) स्मृत (for श्रुत) S दैवोदासि
 (G1-8 M4 स) प्रतर्दन

29 V1 missing (cf. v l 1) — °) Ds समासाय,
 Ds 10 किंकुस (D10 'क्कुन्) घस्य (sio) (for समा सद्यस्)
 — °) B8 दैवं (for वेद) B Dn D10 [अ]धिज.
 (B2 Dn 'पि ज) गौ, D1-9 [अ]ध (Ds 'घ्या) गमत् (for
 [अ]धिजगे) M1-8 वेदाश्चाध्यगमत्कृत्स्नान् — °) G4
 damaged Ds 8 धनुर्वेदे T1 सर्वश, T2 8 G1-8 M
 कृत्स्नश (for भारत)

30 V1 missing (cf. v l 1) — °) T1 स, T2 8
 G1-8 M तु (for च) — °) Ds भारद्वाजेन; Ds
 भरद्वाजस्य (for जेन) — °) B1 2 4 Dns ns Ds 8 8
 तेजो लोक्य, D1 तेजालोक्य (for तेजो लोक्य) B1 समा-

तं तु हत्वा नरवरं हेहयास्ते महारथाः ।
 प्रतिजग्मुः पुरीं रम्यां वत्सानामकुतोभयाः ॥ १२
 हर्यश्चस्य तु दायादः काशिराजोऽभ्यषिच्यत ।
 सुदेवो देवसंकाशः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ १३
 स पालयन्नेव महीं धर्मात्मा काशिनन्दनः ।
 तैर्वीतहव्यैरागत्य युधि सर्वैर्विनिर्जितः ॥ १४
 तमप्याजौ विनिर्जित्य प्रतिजग्मुर्मुखागतम् ।
 सौदेविस्त्वथ काशीशो दिवोदासोऽभ्यषिच्यत ॥ १५
 दिवोदासस्तु विज्ञाय वीर्यं तेषां महात्मनाम् ।
 वाराणसीं महातेजा निर्ममे शक्रशासनात् ॥ १६

विप्रक्षत्रियसंबाधां वैश्यशूद्रसमाकुलाम् ।
 नैकद्रव्योच्चयवतीं समृद्धविपणापणाम् ॥ १७
 गङ्गाया उत्तरे कूले वप्रान्ते राजसत्तम ।
 गोमत्या दक्षिणे चैव शक्रस्येवामरावतीम् ॥ १८
 तत्र तं राजशार्दूलं निवसन्तं महीपतिम् ।
 आगत्य हेहया भूयः पर्यधावन्त भारत ॥ १९
 स निष्पत्य ददौ युद्धं तेभ्यो राजा महाबलः ।
 देवासुरसमं घोरं दिवोदासो महाद्युतिः ॥ २०
 स तु युद्धे महाराज दिनानां दशतीर्दश ।
 हतवाहनभूयिष्ठस्ततो दैन्यमुपागमत् ॥ २१

264* युद्धे विनिर्जितो राजन्गङ्गायमुनयोरनु ।
 [T1 राजा (for राजन्)]

12 V1 missing (cf v 1 1) —^a) S च (for तु) B: Dn Ds Ms नरपतिं (for 'वर') —^b) Some MSS हेहयास् D1 महायशा (for 'रथा') —^c) D1 -भयात्, Ds -भय (for भया)

13 V1 missing (cf v 1 1) —^a) B Dn1 n2 D10 T2 s G Ms च (for तु) —^b) B1 Ds 10 काशी राजो (D10 'उद्ये') D4 s [s]भिषिच्यते (D5 'त') D6-9 काशि (D1 'श्य') राज्येभिषिच्यते, S 'ज्येभिषेचित' —^c) D1-9 देव (for धर्मे)

14 V1 missing (cf v 1 1) —^a) B Dn D10 स पालयामास महीं —^b) D1-9 धर्मात्मा पादुनन्दन —^c) T2 s G स (for तैर्) D1 s 6-9 M वै (D1 वे) -तहव्यैर् (for वीत) D1 Ms आगम्य, G2 आहत्य (for आगत्य) —^d) M युद्धे (for युधि)

15 V1 missing (cf v 1 1) —^a) Dn1 n2 तमस्य, Ds ममापि (for तमपि) T2 [आ]शु (for [आ]जौ) D4 s विनिर्जित्य (for 'जित्य') —^b) S प्रति याता (for 'जग्मुर्) B1 D4 यथागत —^c) B1 s Dn D10 T1 सौदेवस् (for विस्) —^d) Ds 6 s [s]भ्यषिच्यत, D1 T1 G4 [s]भिषिच्यते

16 V1 missing (cf v 1 1) —^a) S सौदेवि- (T1 'व-', G4 'व्य')स्त्वथ (M4 'स्तु स') विज्ञाय —^b) B1 Dn1 n2 D10 यथात्मना (for महा) —^c) S उपादाय (for महातेजा) —^d) D1-9 -सञ्चवत् (for -शासनात्) S दिवोदासो विनिर्ममे

17 V1 missing (cf v 1 1) —^b) D1-9 समु ज्वला (for समाकुलाम्) —^c) Dn1 Ds नैकद्रव्यो च्छयवतीं, T1 सर्वद्रव्योज्ज्वलवतीं —^d) G1 s समृद्ध विपणाकुला

18 V1 missing (cf v 1 1) —^b) D1-9 पुरी सा (for वप्रान्ते) —^c) B1 partly damaged. D1 s गौतम्या, M1 गोमत्या (for 'रथा') B Dn D10 कूले (for चैव) —^d) D1-9 6-10 [अ]मरावती S रम्यां देवपुरीमिव

19 V1 missing (cf v 1 1) —^a) D1 s -शार्दूल —^b) S महाद्यु (T2 G1 s 'म')ति (for महीपतिम्) —^c) Some MSS आगम्य हेहया —^d) D1-9 पर्य वतंस (for 'धावन्त') S प्रधावते (M4 'त') पुन पुन

20 V1 missing (cf v 1 1) —^a) B Dn D1-10 M2 s स निष्क्रम्य, T G M4 संनि (G3 स नि)पत्य (for स निष्पत्य) D2 s युद्धे (for युद्धं) —^b) S तेषां (for तेभ्यो) —^c) S भीम (for घोर) —^d) S महायशा (for द्युति)

21 V1 missing (cf v 1 1) —^a) B2 s Dn1 D1-9 S युद्धा (for युद्धे) G4 महाराजन् D10 स युयोधे महाराजो —^b) B6 दशभिर्, D2 s च शतीर्, G1 s तु शत, G2 s दशतो, M4 दशतां (for दशतीर्) ॥ Cn दशतीर्दश, सहस्रमित्यर्थः । पट्टिससत्तिनवतिवदशति शब्दोऽपि दशगुणितान्दश वृत्ते । ॥ —^c) S राजा (for ततो) B2 s उपागत (for 'गमत्')

22 V1 missing (cf v 1 1) —^a) B2 partly damaged D1-9 ततो राजा, S स (G4 तु) राजर्षि (for ततो राजन्) —^b) B (except B1) क्षीणक्रोयः

हतयोधस्ततो राजन्क्षीणकोशश्च भूमिपः ।
 दिवोदासः पुरीं हित्वा पलायनपरोऽभवत् ॥ २२
 स त्वाश्रममुपागम्य भरद्वाजस्य धीमतः ।
 जगाम शरणं राजा कृताञ्जलिरिन्दम ॥ २३
 राजोवाच ।

भगवन्वैतहव्यैर्मे युद्धे वंशः प्रणाशितः ।
 अहमेकः परिचूनो भवन्तं शरणं गतः ॥ २४
 शिष्यस्नेहेन भगवन्स मां रक्षितुमर्हसि ।
 निःशेषो हि कृतो वंशो मम तैः पापकर्मभिः ॥ २५

तमुवाच महाभागो भरद्वाजः प्रतापवान् ।
 न मेतद्यं न भेतद्यं सौदेयं व्येतु ते भयम् ॥ २६
 अहमिष्टिं करोम्यद्य पुत्रार्थं ते विशां पते ।
 वैतहव्यसहस्राणि यथा त्वं प्रसहिष्यसि ॥ २७
 तत इष्टिं चकारपिस्तस्य वै पुत्रकामिकीम् ।
 अथास्य तनयो जज्ञे प्रतर्दन इति श्रुतः ॥ २८
 स जातमात्रो ववृधे समाः सद्यस्त्रयोदश ।
 वेदं चाधिजगे कृत्स्नं धनुर्वेदं च भारत ॥ २९
 योगेन च समाविष्टो भरद्वाजेन धीमता ।

Ds हतयोधश्च (for क्षीणकोशश्च) D1-5 8 9 काशिपु ,
 S भारत (for भूमिप) — °) B Dn T1 त्यक्त्वा (for
 हित्वा)

23 V1 missing (of. v 1 1) — °) S च (for
 तु) B Dn D10 गत्वाश्रमपद रम्य (B1 2 4 धर्म्य)
 — °) D1 8 9 अरिन्दम — For 23rd, S subst

265* प्रपद्य शरणं तस्य मूर्ध्ना च निपपात ह ।
 उवाच भगवन्तं स पुत्र मान्यं बृहस्पते ।

[(L 1) G8 स (for च) — (L 2) G आद्य
 (for मान्य)]

24 V1 missing (of. v 1 1) S om the ref
 — °) G1 partly damaged B1 4 Dns Ds 8 वीत
 हव्यैर् — °) Ds पराभूतो (for परिचूनो) — °) S
 शरणं त्वामुपागत — After 24, N (V1 missing) ins

266* तमुवाच भरद्वाजो ज्येष्ठ पुत्रो बृहस्पते ।
 पुरोधा शीलसपक्षो दिवोदास महीपतिम् ।
 किमागमनकृत्यं ते सर्वं प्रयुहि भेऽनघ ।
 यत्ते प्रिय तत्करिष्ये न मेऽत्रास्ति लिचरणम् ।

[(L 1) B1 D1-5 9 ज्येष्ठ — (L 3) B1 2 4 Dn
 नृप (for अनघ)]

25 V1 missing (of. v 1 1) — °) Ds शिष्य
 स्नेहे (for 'स्नेहेन' — °) B1 4 तन्मा, B2 8 5 Dn
 Ds 10 T^o 8 G स्व मा (T^o Gs मा), Ds 8-9 मा स्व,
 M स मा (M^o मे) (for स मां) — °) Ds निहतो
 (for हि कृतो) B Dn D10 एकत्रो (B1 'क शो'प
 कृतो वशो — °) Ds 8 मम नैर्हि दुरात्मभि

26 V1 missing (of. v 1 1) — °) D1-4 8-9

[अ]वचीन् (for [उ]वाच) Ds महादेवो; S 'तेजा (for
 'भागो) — °) D1 8 भारद्वाज — After 26th, S
 (except T1) ins

267* पुरोधास्तस्य राजेन्द्र दिवोदासस्य धीमत । —
 — °) D1 2 8-9 G1 2 (before corr) 8 4 M2-4 सौदेवे
 (Ds G1 2 'व्ये) (for सौदेव) M व्येतु (for व्येतु)

27 V1 missing (of. v 1 1) — °) D1-8 8 इष्ट
 (for इष्टिं) B Dn D10 करिष्यामि (for करोम्यद्य)
 S अहं (M1 4 य)मिष्टिं (G1 'ष्टं) च ते राजन् — °)
 Ds पुत्रार्थं S करोमि सुतकारिकां — °) B2 D1-5 10
 S वीतहव्य (for वैत) — °) D1 येन (for यथा)
 B Dn D10 येन स्व प्रहरिष्यसि, Ds तथा त्वं प्रसहिष्यसि,
 T^o 8 Gs यथा (T^o 'या)स्व प्रहरिष्यसे, G1 8 4 M यया
 (G1 8 4 'या)स्व प्रसहिष्यसे

28 V1 missing (of. v 1 1) — °) D1 कामिकां,
 T Gs M कारिका (for 'कामिकीम्) G1 8 4 तत्र (G^o
 'स्य) वै पुत्र (G^o सुत)कारिकां — °) B2 Ds 7 9 श्रुति,
 Ds (before corr) स्मृत (for श्रुत) S दैवोदासि
 (G1-3 M^o 'स) प्रतर्दन

29 V1 missing (of. v 1 1) — °) Ds समासाद्य;
 Ds 10 किङ्कुस (D10 'क्कुन्स)द्यस् (s10) (for समा सद्यस्)
 — °) B2 द्वैव (for वेदं) B Dn D10 [अ]धिज-
 (B2 Dn 'पि ज)गौ, D1-5 [अ]ध्य (Ds 'च्या)गमत् (for
 [अ]धिजगे) M1-3 वेदाध्याप्यगमस्कृत्तान् — °) G^o
 damaged Ds 8 धनुर्वेदे T1 सर्वश, T^o 8 G1-3 M
 कृत्स्नश्च (for भारत)

30 V1 missing (of. v 1 1) — °) T1 स, T^o 8
 G1-3 M तु (for च) — °) Ds भारद्वाजेन, Ds
 भरद्वाजस्य (for जेन) — °) B1 2 4 Dns ns Ds 8 8 3
 तेजो लोक्य, Ds तेजालोक्य (for तेजो लोक्य) B1 समा-

तेजो लौक्यं स संगृह्य तस्मिन्देसो समाविशत् ॥ ३०
 ततः स कवची धन्वी बाणी दीप्त इवानलः ।
 प्रययौ स धनुर्धुन्विर्वर्षुरिव तोयदः ॥ ३१
 तं दृष्ट्वा परमं हर्षं सुदेवतनयो ययौ ।
 मेने च मनसा दग्धान्वैतहव्यान्स पार्थिवः ॥ ३२
 ततस्तं यौवराज्येन स्थापयित्वा प्रतर्दनम् ।
 कृतकृत्यं तदात्मानं स राजा अभ्यनन्दत ॥ ३३
 ततस्तु वैतहव्यानां वधाय स महीपतिः ।
 पुत्रं प्रस्थापयामास प्रतर्दनमरिंदमम् ॥ ३४

सरथः स तु संतीर्य गङ्गामाशु पराक्रमी ।
 प्रययौ वीतहव्यानां पुरीं परपुरंजयः ॥ ३५
 वैतहव्यास्तु संश्रुत्य रथघोषं समुद्धतम् ।
 निर्ययुर्नगराकारै रथैः पररथारुजैः ॥ ३६
 निष्क्रम्य ते नरव्याघ्रा दंशिताश्चित्रयोधिनः ।
 प्रतर्दनं समाजघ्नः शरवर्षैरुदायुधाः ॥ ३७
 अस्त्रैश्च विविधाकारै रथैश्चैव युधिष्ठिर ।
 अभ्यवर्षन्त राजानं हिमवन्तमिवाम्बुदाः ॥ ३८
 अस्त्रैस्त्राणि संवार्य तेषां राजा प्रतर्दनः ।

गृह्य, Ds. ६ १ ९ समं गृह्य, Ds स समृह्य (for स संगृह्य)
 T₁ कृत्स्नं हि लोके यचेजस्र, T₂ s G M कृत्स्नं हि तेजो
 यलोके ॥ Cn लोक्यं लोकेषु सर्वेषु विद्यमानम् । ॥
 —^d) D₁ s देहे (for देशे) B₄ समादिशत् (for
 'विशत्') S तदेतद्देहमाविशत्

31 V₁ missing (cf. v 1 1) — After 31^a, N
 (V₁ missing) ins
 268*

स्तूयमानं सुरर्षिभिः ।

बन्दिभिर्वन्धमानश्च बभौ सूर्य इवोदित ।

स रथी बद्धनिक्षिप्तो

[(L 1) D₁ s-९ सुरैस्तथा (D₁ s 'दा') (for सुरर्षिभिः)]
 —^b) B Dn₁ n₂ D₅ 10 बभौ (for बाणी). Dn₈ बभौ
 दीप्त इवाचल —^c) D₂ s च, T₁ स्व, M स्व
 (for स) B₁ s (marg as in text) s Dn₈ G₄
 घन्वी, D₁-९ ब्रह्मन्, T₂ s G₁ s M धून्वन् (for
 धुं) —^d) D₁ s-९ ववर्षुर (for वि) B Dn खन्नी
 चर्मी श (B₁ चर्मश, B₄ वर्मी श) रासनी, S विवर्षि
 पुरिवाबुद

32 V₁ missing (cf. v 1 1) —^b) S सौदेवि
 रुद (G₂ s M₂ [inf l n] 'रुप' पद्यत — T₁ G₁ om
 (hapl) 32^a-33^d

33 V₁ missing (cf. v 1 1) T₁ G₁ om 33 (cf
 v 1 32) —^a) B Dn D₁₀ [5] सौ, T₂ s G₁ s M
 वै (for तं) B₂ (marg) s s Dn D₁₀ M₁ s ४ यौव
 राज्ये च, D₁-९ ज्ये तु (for 'ज्येन) —^c) D₁-९
 तमात्मानं (for तदा) —^d) B₁-४ स्व (B₄ चा) अभ्यन-
 दत, D₁-10 [क्ष] मन्यताभिर्मो (D₃ 'ताभिमु, D₁₀ 'त
 प्रमु), S (T₁ G₁ om) प्रत्यपद्यत (for अभ्यनन्दत)
 B₁ स च राजा सनंदन

34 V₁ missing (cf. v 1 1) —^a) T G च (for

तु) — D₁-s om (hapl) 34^b-35^c —^c) D₁ स पुत्रं,
 D₅ पुत्रं सं (for पुत्रं प्र) —^d) D₁ अरिंदम, D₁
 'दम (for 'दमम्)

35 V₁ missing (cf. v 1 1) D₁-s om 35^a
 (cf v 1 34) —^a) S समुत्तीर्य (for तु संतीर्य)
 —^b) D₁-s s ९ पराक्रम, D₁ 'म T₁ गंगासगासमा
 नदीं, T₂ s G M गंगां गंगासमानधी —^c) Some
 MSS वैतहव्यानां —^d) T₁ पुर (for पुरीं) D₂ G₁
 -पुरजय

36 V₁ missing (cf. v 1 1) —^a) S त श्रुत्वा
 (for सश्रुत्य) —^b) D₅ M समुचतं, T₂ s G समा
 स्थित (for समुद्धतम्) —^c) S निर्ययुर्नगराक्षीर —^d)
 D₁-s १ रथै पररुजाकरै (D₁ 'रुजै), S रथैस्त्रैर्न (G₁
 'स्तु न, M 'स्ते न) गरोपमै

37 V₁ missing (cf. v 1 1) —^a) B₁ D₂ १ s
 T₂ G₁ नरव्याघ्र —^b) G₁ शस्त्र (for चित्र) —^c)
 B₃ Dn₂ D₂ s s ९ T₁ s G₂ M₂ s समाजगमु, T₂ G₁ s
 M₁ उपाजगमु (T₂ 'मु) (for समाजघ्न) —^d) B₃
 उदायुधं (for 'युधा)

38 V₁ missing (cf. v 1 1) —^a) B Dn D₅ 10
 शस्त्रैश्च (for अस्त्रैश्च) S अ (T₂ s M₂ दा) शस्त्रैश्च विवि
 धैर्वारा —^b) B₃ Dn₈ अस्त्रौघैश्च, D₁-९ शरी (for
 रथौ) S शस्त्रैश्च भरतर्वभ —^c) D₂ अभिवर्षत, D₁
 अभ्यवर्षत (for 'वर्षत) S प्रा (G₁ प्र) वर्षन्वै (G₁ 'न्वी) त-
 हव्यास्ते —^d) S शीघ्र शौल (T₂ वर्षं) (for हिम
 वन्तम्)

39 V₁ missing (cf. v 1 1) —^b) T₂ s G राजन्
 (for राजा) —^c) T₂ त (for तान) —^d) D₁-९
 वज्राशनि, S वज्रवेग (for वज्रानल)

जघान तान्महातेजा वज्रानलसमैः शरैः ॥ ३९
 कृत्तुत्तमाङ्गास्ते राजन्मह्यैः शतसहस्रशः ।
 अपतन्नृधिराद्राङ्गा निरुक्ता इव किंशुकाः ॥ ४०
 हतेषु तेषु सर्वेषु वीतहव्यः सुतेष्वथ ।
 प्राद्रवन्नगरं हित्वा भृगोराश्रममप्युत ॥ ४१
 ययौ भृगुं च शरणं वीतहव्यो नराधिपः ।
 अभयं च ददौ तस्मै राज्ञे राजन्भृगुस्तथा ।
 ततो ददावासनं च तस्मै शिष्यो भृगोस्तदा ॥ ४२
 अथानुपदमेवाशु तत्रागच्छत्प्रतर्दनः ।

स प्राप्य चाश्रमपदं दिवोदासात्मजोऽब्रवीत् ॥ ४३
 भो भोः केऽत्राश्रमे सन्ति भृगोः शिष्या महात्मनः ।
 द्रष्टुमिच्छे मुनिमहं तस्याक्षत मामिति ॥ ४४
 स तं विदित्वा तु भृगुर्निश्चक्रामाश्रमात्तदा ।
 पूजयामास च ततो विधिना परमेण ह ॥ ४५
 उवाच चैनं राजेन्द्र किं कार्यमिति पार्थिवम् ।
 स चोवाच नृपस्तस्मै यदागमनकारणम् ॥ ४६
 अयं ब्रह्मभितो राजा वीतहव्यो विसर्ज्यताम् ।
 अस्य पुत्रैर्हि मे ब्रह्मन्कृत्स्नो वंशः प्राणशितः ।

40 V1 missing (cf v l 1) —^a) D3 हतोत्त
 मागासः; D8 ० क्षतो*, D10 S हतो (for कृत्तो)
 —^b) D1-9 मग्ना, T1 कष्टै (for भल्लै) — B1 T2
 om 40^{cd} —^c) B2-4 न्यपतन् (for अ*) D1-4 ६-९
 न्यपतन्नृधिराकाङ्गा (D4 कातान्), D5 अपतन्नृधिराकाता,
 S (T2 om) पतिता नृधिराद्रास्तु (M1 स्ते) —^d) B8
 निरुक्ता, D8 निरुक्त्य, D1 निरुक्त्वा (for निरुक्ता)

41 V1 missing (of v l 1) —^a) G4 एतेषु (for
 ह) T1 चैव (for तेषु) D8-9 क्षीरेषु (for सर्वेषु)
 —^b) D6 स तेषु (for सुतेषु) D10 च (for [अ]य)
 B1 4 वीतहव्येषु तेव्य —^c) D10 T8 G1 8 M4 नगरं
 (for रं) —^d) B1-3 D1 10 T1 अच्युत (B1 त),
 D2 8 एव स, D4-9 अच्युत, T8 G हत्युत; M अम्युत
 (for अच्युत)

42 V1 missing (of v l 1) —^a) D1 भृगौ
 (for भृगु) S (except G4) स (for च) —^b)
 D8 8 9 T8 G2 8 नराधिप —^c) S वीतहव्याय भार्गव
 (T1 M वै भृगु) — B1 Dn1 n3 D1 8 9 7 om 42^{af}
 —^e) B8 8 Dn8 ददन् (for ददाव्) D2 4 5 9 वै (for
 च) —^f) B8 8 Dn8 शिष्या (for शिष्यो) B4
 तस्मिन्शिष्ये भृगुस्तदा; D5 तस्मै राज्ञे भृगुस्तदा — For
 42^{af}, S subst

269* आसनं शिष्यमध्ये च भृगुरन्यस्समादिशत् ।

[G2 नर्गै (for मध्ये) M1-8 अस्य (for अन्यत्)]

43 V1 missing (cf v l 1) —^a) D8 [अ]नु
 पादम् B1 [अ]स्य (for [अ]शु) —^b) B2 तदा
 (for तय) —^c) B4 D10 संप्राप्य च; D1-3 8 9 9
 स संप्राप्य, D1 स संप्राप्तो (for स प्राप्य च) D5 सम
 प्राप्य शुभपद, S आश्रम. सोय (M1 स तु) सप्रा (M1-3

स प्राप्य —^d) D4-7 9 नृप (for ऽब्रवीत्) B1
 दिवादासो वचोब्रवीत्, S दैवोदासिरभाषत

44 V1 missing (of v l 1) —^a) B1 2 8 Dn3
 D4-9 9 10 T G M4 भो भो, D1 भो वै (for भो भो).
 M4 हि (for के) T1 च, T2 [स]स्य (for ऽत्र)
 D2 8 भो भो कोत्राश्रमपदे

45 V1 missing (of v l 1) —^a) D1-8 सर्व
 (for स तं) D1-7 9 10 [अ]य, D8 स (for तु)
 D1-9 मुनिर (for भृगुर) —^b) D2 8 तत (for तदा)
 —^c) Dn3 om, D4-7 9 वै (for च) D1-9 विभो
 (for ततो) —^d) B Dn D10 विधिना नृपसत्तमं

46 V1 missing (of v l 1) —^a) D5 राजेन्द्र
 (for राजेन्द्र) —^b) D1 10 ब्रूहि (for इति) D4
 पार्थिव (for पार्थिवम्) B Dn किं कार्यं ब्रूहि पार्थिव
 —^c) D1-9 अथ (for स च) —^d) D1-8 स्वम् (for
 यद्) — For 44^e-46^d, S subst

270* तमभ्यनन्दद्भगवान्स्त्कारेण स्वयं भृगु ।

उवाच चैनं भगवान्किं कार्यमिति सत्कृतम् ।

तमुवाच ततो राजा दैवोदासि प्रतर्दन ।

[(L 1) M4 अनदत्त (for अभ्यनन्दद्) M4 प्रभु
 (for भृगु) — T1 om line 2]

47 V1 missing (of v l 1) Before 47, N
 (V1 missing) ins राजोवाच —^a) The portion
 from अयं up to नमस्कृ (in 13 32 30^b) in D8 is
 lost on a missing folio D2 अहं (for अय) S
 एषोत्र क्षत्रियो ब्रह्मन् —^b) B2 4 D4-7 9 S विसर्ज्यता
 (for विसर्ज्य) —^{cd}) B1 4 8 Dn तस्य (for
 अस्य) B Dn D10 transp ब्रह्मन् and कृत्स्नो S
 महान्व (T2 8 M1-3 च)श (for हि मे ब्रह्मन्)

उत्सादितश्च विषयः काशीनां रत्नसंचयः ॥ ४७
 एतस्य वीर्यदत्तस्य हतं पुत्रशतं मया ।
 अस्वेदानीं वधाद्ब्रह्मन्मविष्याम्यनुणः पितुः ॥ ४८
 तमुवाच कृपाविष्टो भृगुर्धर्मभृतां वरः ।
 नेहास्ति क्षत्रियः कश्चित्सर्वे हीमे द्विजातयः ॥ ४९
 एवं तु वचनं श्रुत्वा भृगोस्तथ्यं प्रतर्दनः ।
 पादाबुपस्पृश्य शनैः प्रहसन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५०
 एवमप्यस्मि भगवन्कृतकृत्यो न संशयः ।
 यदेष राजा वीर्येण स्वजातिं त्याजितो मया ॥ ५१
 अनुजानीहि मा ब्रह्मन्ध्यायस्व च शिवेन माम् ।

त्याजितो हि मया जातिमेव राजा भृगूद्वह ॥ ५२
 ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो ययौ राजा प्रतर्दनः ।
 यथागतं महाराज मुक्त्वा विषमिवोरगः ॥ ५३
 भृगोर्वचनमात्रेण स च ब्रह्मर्षिता गतः ।
 वीतहृव्यो महाराज ब्रह्मवादित्वमेव च ॥ ५४
 तस्य गृत्समदः पुत्रो रूपेणेन्द्र इवापरः ।
 शक्रस्त्वमिति यो दैत्यैर्निगृहीतः किलाभवत् ॥ ५५
 ऋग्वेदे वर्तते चाय्या श्रुतिरत्र विशां पते ।
 यत्र गृत्समदो ब्रह्मन्ब्राह्मणैः स महीयते ॥ ५६
 स ब्रह्मचारी विप्रर्षिः श्रीमान्गृत्समदोऽभवत् ।

T₂ s G M [s] साक (for वश) M₁ प्रकाशित (for मृणा) T₁ कृत्स्नोसाक विनाशित (for 47^d) — T₁ om 47^{ss} —^a) D₆₋₇ s विषये —^c) D₁₋₈ संचित (for संचय) S (T₁ om) काशीना रान्यसहित (T₂ 'त)

48 V₁ missing (cf v l 1) D₃ missing (cf v l 47) —^a) D₁ वीर, S बल (for वीर्य) B₁ s दीप्तस्व, D₁ तृ (for ह) —^a) T₁ वधो (for वधाद्) B Dn D₁₋₆ s 10 अय, D₁ अपि, D₇ अय (for ब्रह्मन्) —^d) D₁ s रिपो (for पितु)

49 V₁ missing up to 49^{ab} (cf v l 1) D₈ missing (cf v l 47) —^d) S द्विजोत्तमा (for द्विजातय)

50 D₃ missing (cf v l 47) —^a) Dn D₁₋₃ एतत् (for एव) S एवमेतद्वच श्रु (G₁ 'द्विजाच्छ्रु) त्वा —^b) D₁₋₇ s तस्य (for तथ्य) —^c) D₃ s पादान् (for पादाब्) T₁ मुने (for शनै) —^d) B Dn D₁₀ प्रहृष्टो (for प्रहसन्) S (except M₂) प्रहसन्सोद्वीद्वच

51 D₃ missing (cf v l 47) —^a) D₁ [अ]स्ति (for [अ]सि) — D₇ s om (hapl ?) 51^b-52^a —^c) G₁ damaged V₁ B Dn D₁₋₈ s 10 य (for यद्) D₁ s जातो (for राजा) S (G₁ damaged) यदेष क्षत्रियो वीर्यात् —^d) B₁ T₁ स्वजात्या, T₂ M 'त्यास्, T₃ G 'तेस् (for 'ति) — After 51, S ins

271* ऋग्वेदि वचन सत्यं सर्वे स्युर्ब्राह्मणा इति ।

[M स (for स्युर्) T₁ सत्यं सर्वे स ब्राह्मणा (for the post half)]

52 D₃ missing (cf v l 47) D₇ s om 52^a (cf v l 51) D₁₋₃ om 52^{ab} —^a) M₂ सा (for सो) —^b) Dn₃ प्रध्यायस्व (for ध्यायस्व च) —^c) D₃ [s]सि (for हि) B₁ जात्या, T₁ क्षात्रं, T₂ s G M जातेर् (for जातिम्) —^d) Dn₂, n₈ एव (for एष) S राजैष भृगुसत्तम

53 D₃ missing (cf v l 47) —^a) S भृगुणा सोम्य (T₁ सम, G₁₋₃ M₁ सोम्य) जुज्ञातो — T₁ om 53^{ad} T₃ om (hapl ?) 53^a-54^b —^c) D₃ corrupt, D₆ s ययौ राजा (for महाराज) S (T₁ s om) यथागता (G₂ M₂ 'त) गतिं तात — D₇ reads 53^a-54^a on marg —^d) D₁₋₇ s [उ]रग (sio) (for 'ग) S (T₁ s om) दैवोदासि प्रतापवान्

54 D₃ missing (cf v l 47) T₃ om 54^{ab} (cf v l 53) D₇ reads 54^{ab} on marg —^b) S (T₃ om) सोपि ब्राह्मणता गत

55 D₃ missing (cf v l 47) —^b) D₁₋₃ वेरे णेन्द्र, T₃ G वीतहृव्य (for रूपेणेन्द्र) —^d) D₁₋₇ s पुरा (for किल) D₃ भवेत् (for [अ]भवत्) S गृहीत किल पूर्वजै (T₃ G₁ s 'कै)

56 D₃ missing (cf v l 47) —^b) V₁ B Dn D₁₀ श्रुतिर्यस्य महारमन —^c) B₃ s Dn₃ राजन् (for ब्रह्मन्) D₁₋₇ s यत्रागारसमता राजा (D₁₋₃ s 'जन्), S यत्र गारसे (G₁ गृत्स) मद ब्रह्म (T₃ 'हन्) —^d) Dn₃ D₁₋₃ s 7 s महीपति (Dn₃ ते) (for यते) D₁₋₃ D₁₀ ब्राह्मणै समधीयते (D₁₀ त), S (G₁ damaged) 'गै समुदाहृत

57 D₃ missing (cf v l 47) —^a) T₂ s M

पुत्रो गृत्समदस्यापि सुचेता अभवद्विजः ॥ ५७
 वर्चाः सुतेजसः पुत्रो विहव्यस्तस्य चात्मजः ।
 विहव्यस्य तु पुत्रस्तु वितत्यस्तस्य चात्मजः ॥ ५८
 वितत्यस्य सुतः सत्यः सन्तः सत्यस्य चात्मजः ।
 श्रवास्तस्य सुतश्चर्षिः श्रवसश्चाभवत्तमः ॥ ५९
 तमसश्च प्रकाशोऽभूत्तनयो द्विजसत्तमः ।
 प्रकाशस्य च वाग्निद्रो बभूव जयता वरः ॥ ६०
 तस्यात्मजश्च प्रमतिर्वेदवेदाङ्गपारगः ।

घृताच्यां तस्य पुत्रस्तु रुर्नामोदपद्यत ॥ ६१
 प्रमद्वरायां तु रुरोः पुत्रः समुदपद्यत ।
 शुनको नाम विप्रर्षिर्यस्य पुत्रोऽयं शौनकः ॥ ६२
 एवं विप्रत्वमगमद्वीतहव्यो नराधिपः ।
 भृगोः प्रसादाद्राजेन्द्र क्षत्रियः क्षत्रियर्षभ ॥ ६३
 तथैव कथितो वंशो मया गार्त्समदस्तव ।
 विस्तरेण महाराज किमन्यदनुपृच्छसि ॥ ६४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मवादी स, G₁ damaged, G₂ स ब्रह्मवादी (for स ब्रह्मचारी) D₁ ६१० T₁ ब्रह्मर्षि (for विप्रर्षि) D₁₀ ब्रह्मचारी विप्रर्षिश्च —^b) D₈ om. (hapl) from गृत्स up to पुत्रो (in 57°) D₂₁ भवेत् (for अभवत्) G₄ श्रीमान्गार्त्समदो भवेत् —^d) B₁ सुतेजा (for सुचेता) D₁₋₁ ० सुचेता द्विजसत्तम, T₁ १ G₁ १ M₁ विप्र सावैन (M₁ चेत) सोमवत्, T₁ G₁ १ M₁-३ पुत्र सावेत् (G₂ ४ 'वैन) सोमवत्

58 D₈ missing (of v l 47) G₂ om (hapl ?) 58°-59° —^a) D₁ १ सुधी (for वर्चा) B₂ ४ १ D₁ ४ १ १० सुचेतस (for सुतेजस) B₂ वीतहव्यस्तस्य पुत्रो, T₁ G₁ ४ १ सावैनस्य पुत्रो वै (G₄ श्रोभूत्, M विहार्यस्तस्य पुत्रोभूत् —^b) T₁ M₁ वितत्यस्य, T₁ १ G₁ ४ ४ वितत्यस्य (T₁ स्त) स्त, M₁-३ वितत्यस्य (for विहव्यस्य) D₁-३ [अ]भवत् (for [आ]त्मज) —^d) D₁ ६ om (hapl) 58°-59° D₁₀ T₁ G₁ १ M₁ om (hapl) 58° —^c) D₈ विहव्यस्तस्य (hypermetrio) (for विहव्यस्य) D₁-३ १ ० च (for the first तु) B₁ वैतत्यस्यस्य पुत्रस्तु, G₄ विहाव्यस्तस्य पुत्रश्च —^d) D₁-३ वी (D₈ वि) तस्य सत्यवाक्प्रभु, D₇ ० वीतहव्यो नाम वै द्विज

59 D₈ missing (of v l 47) D₁ ० G₂ om 59° (of v l 58) —^a) D₁-३ वीतत्य (D₂ त) तस्य, D₇ ० वीतत्यस्य (for वितत्यस्य) T₁ M₁ [आ]त्मज (for सुत) B₂ सत (for सत्य) D₁₀ सत्यस्तत सागभवत्, T₁ १ G₁ ४ ४ वितत्यस्य (T₁ स्त) स्त सुत स्विष्ट, G₄ वीतत्यस्य सुतस्तस्य; M₁-३ वितत्यस्यात्मज सत्य —^b) D₁ ० सत (for सन्त) D₂ [अ]भवत्, D₈ भवेत् (for [आ]त्मज) B₁ सत्य सतस्य चात्मज, D₁₀ सत्यस्य च तथात्मज, T₁ G₁ ४ ४ शिव (T₁ सुत) स्तस्यात्मजोभवत्,

M छिन्न (M₁ चीन) स्तस्यात्मज स्मृत —^c) D₄ ६ १ १ भर्वास (for श्रवास्) D₃ ० सुतस्यर्षि, D₈ T₁ १ 'स्यापि, T₁ G₁ M 'श्रापि (for 'श्रर्षि) —^d) D₄ ० ० ततस्तस्य, D₇ सुतस्तस्य (for श्रवस्तस्य)

60 D₈ missing (of v l 47) —^a) B₁ [अ] प्रकाशो; D₂ ३ प्रकामो (for 'शो) —^c) G₄ damaged. D₂ ३ G₂ १ M₄ च (G₂ M₄ तु) वार्गीन्द्रो; D₁-४ ० १ १ भवा (D₄ 'व) मित्रो; D₈ corrupt, T₁ M₁-३ तु वार्गीन्द्रो (for 'च वा') —^d) V₁ B₁-३ D₂ ३ जपता; B₁ जगता; D₂ ३ तपतां (for जयतां) S वार्गी- (T₂ १ M₂ १ 'र्षि) द्वाद्राक्षवादिन

61 D₈ missing (of v l 47) T₁ om 61° —^a) B₂ तु; D₁₀ स (for च) D₂ ३ D₂-१ ० १ ० प्रमिस्तिर (for प्रम) T₂ १ G बभूव प्रीतिर्मास्तस्य, M बभूव प्रतिमा तस्य —^b) S (T₁ om) पुत्रो वेदविदां वर —^c) D₁₀ घृताच्या (for 'च्या) V₁ B₁ १ D₂ ३ M₄ च (for तु) —^d) V₁ B₁ १ D₂ ३ नात्ता (for नाम) B₁ ४ D₁ १ G₂ [उ]पपद्यत (for उद')

62 D₈ missing (of v l 47) —^a) B₁ च (for तु) —^b) V₁ B₁ ३ D₂ ३ पुत्र समस्तु (D₂ 'सुप)-पद्यत; D₈ पुत्र च समुपपद्यत (sio) —^c) D₁₀ ब्रह्मर्षि (for विप्रर्षि) —^d) M₁ तस्य (for यस्य)

63 D₈ missing (of v l 47) —^a) S एवं द्वाह्यणतां प्राप्य (T₁ प, M₁-३ सो) —^b) D₂ १ १ १ नराधिप, S महातपा (T₁ M यशा) (for नराधिप) —^d) T₂ G क्षत्रियात् (for 'य) D₂ ३ D₁ १ १० T₁ ३ क्षत्रियर्षभ

64 D₈ missing (of v l 47) —^a) B₁ तस्यैव;

३२

युधिष्ठिर उवाच ।

के पूज्याः के नमस्कार्या मानवैर्मरतर्षभ ।

विस्तरेण तदाक्ष्व न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

नारदस्य च संवादं वासुदेवस्य चोभयोः ॥ २

नारदं प्राञ्जलिं दृष्ट्वा पूजयानं द्विजर्षभान् ।

केशवः परिपप्रच्छ भगवन्काञ्चमस्यसि ॥ ३

बहुमानः परः केषु भवतो याचमस्यसि ।

शक्यं चेच्छ्रोतुमिच्छामि ब्रूहेतद्धर्मवित्तम ॥ ४

नारद उवाच ।

शृणु गोविन्द यानेतान्पूजयाम्यरिमर्दन ।

त्वचोऽन्यः कः पुमाल्लोके श्रोतुमेतदिहार्हति ॥ ५

वरुणं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।

स्थाणुं स्कन्दं तथा लक्ष्मीं विष्णुं ब्रह्माणमेव च ॥ ६

वाचस्पतिं चन्द्रमसमपः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।

सततं ये नमस्यन्ति तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ७

तपोधनान्वेदविदो नित्यं वेदपरायणान् ।

Bs अथैवं, D4 6 7 9 तथैव, T G एष ते (for तथैव)
D1-8 गदितो (for कथितो) M एष ते कथितो राजन्
—^b) T G राजन्, M वशो (for मया) B4 8 गुरु
मदस्, D4 गाई, T1 गार्त्त्रं (for गार्त्त्रं) T G1 8
यथा, G2 4 M मया (for तव) —^c) S कुरुश्रेष्ठ
(for महाराज) —^d) D1 उत (for अनु) S किमन्य-
दिह वर्त (T1 'र्ष्य, M1-3 'र्ष्य) ता

Colophon missing in D8 — Parvan name B1 8
Dn8 D1 8 शक्ति — Sub-parvan B1-8 8 Dn1 n2
D1-7 9 10 M दानधर्म — Adhy name V1 B Dn
D1-4 6 7 9 10 T2 8 G M1 वीतद्वयोपाख्यान — Adhy
no (figures, words or both) V1 30, Dn2 D5 10
29, D7 26, S 9 — After this adhy, T G1 2
M read adhy 13 6

32

1 D8 is missing up to नमस्कृ (in 30^b) (cf v 1
13 31 47) —^a) V1 B Dn D10 S के पूज्या वै त्रि
(S सपूज्यास्त्रि) लोकेस्मिन् —^b) V1 B Dn D1-7 9 10
मानवा (for वैर) —^c) D3 च (for हि) T1
तृप्यामि (for तृप्यामि) V1 B5 Dn D7 कथ्यत (for
ताम्)

2 D8 missing (cf. v 1 1) D4 6 om (hapl)
2^d —^d) T1 धीमत, T2 8 G1-3 M चाविभो, G4
चापि भो (for चोभयो)

3 D8 missing (cf v 1 1) —^a) T1 8 G1 4

M1-3 प्राञ्जलिर् T1 G4 भूखा (for दृष्ट्वा) —^b) T1
पूजयित्वा, T2 8 G M 'या च (for 'यान) B1
द्विजोत्तमान्, S द्विजर्षभ (for भान्) —^d) D10
नमस्यसे, T1 'स्यति (for 'स्यसि)

4 D8 missing (cf v 1 1) —^a) B2 Dn1 n2
D2 4-7 9 T2 8 G बहुमान (G1 8 'न) (for मान) B3
G1 8 पर (for पर) V1 B2-5 Dn D10 तेषु (for
केषु) —^b) V1 B Dn D2 8 10 भगवन् (for भवतो)
B2 यन्, D3 कान्, T8 G1 य (for यान्) —^c)
V1 B1 8-5 Dn D5-7 10 G2 अस्मानिर् (for इच्छामि)
—^d) D1-3 भगवन्, D10 S ब्रूहि तद् (for ब्रूहेतद्)
D5 धर्मसत्तम

5 D8 missing (cf v 1 1) —^d) D4 6 [अ]र्हसि
(for 'ति)

6 D8 missing (cf. v 1 1) —^c) D2 स्थाणु
D8 स्काध (for स्कन्द) S महा (for तथा) —^d)
V1 B2-5 Dn1 D8 6 G1-3 ब्राह्मणम् (for ब्रह्मा)

7 D8 missing (cf. v 1 1) —^a) D2 8 चद्रस्यौ
(for 'सत्सम्) —^b) D2 3 समा (for अप) S (except
T1) तथैव च (for सरस्वतीम्) D1 पृथ्वीं सरस्वतीं
तथा —^d) T G प्रभो (for विभो) — After 7,
D2 reads 10-11

8 D8 missing (cf. v 1 1) D2 reads 8 after
12 G4 M1 om (hapl) 8-9 —^b) D1 देव (for
वेद-) T2 परायणा —^c) T1 तानह (for महार्हान्).

महार्हन्विष्णिशार्दूल सदा संपूजयाम्यहम् ॥ ८
अभुक्त्वा देवकार्याणि कुर्वते येऽविकल्थनाः ।
संतुष्टाश्च क्षमायुक्तास्तान्नमस्याम्यहं विभो ॥ ९
सम्यग्ददति ये चेष्टान्क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सस्यं धनं क्षितिं गात्रं तान्नमस्यामि यादव ॥ १०
ये ते तपसि वर्तन्ते वने मूलफलाशनाः ।
असंचयाः क्रियावन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ ११
ये भृत्यभरणे सक्ताः सततं चातिथिप्रियाः ।

भुञ्जन्ते देवशेषाणि तान्नमस्यामि यादव ॥ १२
ये वेदं प्राप्य दुर्धर्षा वाग्मिनो ब्रह्मवादिनः ।
याजनाध्यापने युक्ता नित्यं तान्पूजयाम्यहम् ॥ १३
प्रसन्नहृदयाश्चैव सर्वसत्त्वेषु नित्यशः ।
आ पृष्ठतापात्स्वाध्याये युक्तास्तान्पूजयाम्यहम् ॥ १४
गुरुप्रसादे स्वाध्याये यतन्ते ये स्थिरव्रताः ।
शुश्रूषवोऽनसूयन्तस्तान्नमस्यामि यादव ॥ १५
सुव्रता मुनयो ये च ब्रह्मण्याः सत्यसंगराः ।

9 Ds missing (cf v l 1) Gs Mi om 9 (cf v l 8) —^a) Ds अनुक्त्वा (for अभुक्त्वा) —^b) Dns सर्वतो यद्; Ds कुर्वते ये, S (Gs Mi om) ये कुर्वते (for कुर्वते ये) —^c) S (Gs Mi om) सन्तुष्टा (Ts Ms 'प्या'य (for 'ष्टाश्च) Ds-1 9 क्षमायुक्तस्, T2 8 Gs Ms-4 समायुक्तास् (for क्षमा) —^d) D1 यादव; Ds [अ]हं मदा, D10 केशव, T1 Gs [अ]हं प्रभो (for [अ]हं विभो) Ds तात्र सम्यग्ददति च — After 9, Ds reads 13

10 Ds missing (cf v l 1) D1 om (hapl) 10 Ds reads 10-11 after 7 —^a) B2 (marg) 8 Dn यजति, B2 Ds-8 Gs ददति (for ददति) Dns om from चेष्टा up to दान्ता जिते (in 10^b) V1 Ds M चेष्टा, B2 8 Dn1 ns चेष्टी, Ds 4 8 1 9 चे (D2 चे)ष्टा, Ds दृष्टा, T2 चाष्टान् (for चेष्टान्) B2 सम्यग्ददति ये श्रेष्ठान् —^b) B2 कता (for क्षान्ता) Ds om दान्ता T2 8 G क्षातान्द्रां (Gs दातान्क्षां)वाजितेन्द्रियान् —^c) Dn1 ns Ds 8 Ms सत्य (for सस्य) Dn1 ns Ds धर्म (for धन) S (except Ms) गा (for गात्र) — Ds om 10^d-11^d —^d) Ds 8 [अ]हं विभो; T1 M केशव (for यादव)

11 For the sequence in Ds, of v l 10 Ds missing (cf v l 1) Ds om 11 (cf v l 10) Ds 1 9 10 om (hapl) 11 T2 8 G transp 11 and 12 —^a) V1 B2 8 Dn1 ns Ds T G वे (for ते) —^b) T1 जापो (for वने) T2 8 Gs फलाशिन —^c) D1 8 Ts असशया, T1 नि संचया, G1 8 अस जया (for 'चया) —^d) T1 केशव, T2 8 G [अ]हं विभो (for यादव)

12 Ds missing (cf v l 1) T2 8 G transp 11 and 12 —^a) B2 Dn D10 शक्ता, T1 युक्ता, T2 M4 भक्ता (for सक्ता) B1 8 ये भृत्यभरणात् (B2

'श'क्ता —^b) G2 सनिधि, G4 संतत (for सतत) V1 B Dn Ds 8 1 9 10 T1 2 G [अ]तिथिब्रता, T2 8 थी रता (for 'थिप्रिया) —^c) Ds शेषाञ्च (for 'णि) —^d) B1 नमस्यति (for 'स्यामि) — After 12, Ds reads 8

13 Ds missing (cf v l 1) Ds reads 13 after 9 V1 B2-8 Dn1 ns repeat 13^a after 18^a, and Dns after the second occurrence of the same —^a) G2 यो (for ये) V1 (first time) Ds देव (for वेद) T2 8 G1 2 दुर्धर्ष (for 'र्षा) —^b) Ds corrupt, T1 वाग्मिनो, T2 8 G युवानो (for वाग्मिनो) V1 B2 8 Dn (all first time) D10 चारिण (for वादिन) —^c) B4 D1 8 10 याजनाध्यापने युक्ता, Dn1 Ds-1 9 'ध्यापनास- (Dn1 'यु)क्ता, S (except T1) 'ध्यापनैयुक्ता

14 Ds missing (cf v l 1) Ds-8 1 9 om. (hapl) 14 —^a) S ये च (for चैव) — S om (hapl) 14^b-16^a —^c) B1 Ds-8 तापा, Dn1 D10 तापान् (for तापात्) Ds 8 स्वाध्याय —^d) V1 B2 Dns Ds युक्ताश्च

15 Ds missing (cf v l 1) S om 15 (cf v l 14) —^a) Ds-1 9 प्रसादात् —^b) V1 यजतो; Dn1 Ds 8 8 यततो, Dns Ds यततो, Dns corrupt (for यतन्ते) Ds 8 8 यतव्रता, Ds दृष्ट, Ds *त, D7 जित (for स्थिर) —^c) D10 शुश्रूषतो (for चवो) D1 8 नमस्यं (D1 'स्य)सस्य (for अनसूयन्तस्) —^d) B2 साधव (for यादव)

16 Ds missing (cf v l 1) S om 16^a (cf v l 14) —^a) D10 नि सुखा निर्धना ये च (cf 17^a) —^b) Dn1 ns ब्राह्मणा, Ds 8 ब्राह्मण्या (for व्र*) Ds-1 9 वादिन (for संगरा) —^c) D10 दातारो,

बोढारो हव्यकव्यानां तान्नमस्यामि यादव ॥ १६

भैक्षचर्यासु निरताः कृशा गुरुकुलाश्रयाः ।

निःसुखा निर्धना ये च तान्नमस्यामि यादव ॥ १७

निर्ममा निष्प्रतिद्वं निर्हीका निष्प्रयोजनाः ।

अहिंसानिरता ये च ये च सत्यव्रता नराः ।

दान्ताः शमपराश्चैव तान्नमस्यामि केशव ॥ १८

देवतातिथिपूजायां प्रसक्ता गृहमेधिनः ।

कपोतवृत्तयो नित्यं तान्नमस्यामि यादव ॥ १९

T₁ होतारो (for बोढारो) —^a) D₂ ० माधव, T₁ केशव (for यादव)

17 D₈ missing (cf v l 1) D₁ १ ० om 17^a-18^b D₁ ० om (hapl) 17-18 D₂ repeats 17^a-18^b followed by the repetition of 13^a, after 29^b —^a) V₁ B (except B₁) D₁ १० M₈ भैक्ष M नियताः (for निरता) T₂ १ G भैक्षमेव सदाश्रति —^b) T₂ १ G सदा गुरुकुलालया —^c) D₂ (second time) नि-स्वार्था, T₁ निःस*, G₈ निःसुख (for 'खा) B₄ निःसुख (for निर्धना) B₂ D₁ D₂ १ तु (for च) D₁₀ सुव्रता मुनयो ये च (cf 16^a)

18 For the sequence and the repetition in D₂ cf v l 17 D₈ missing (cf v l 1) D₁ १ ० om 18^a, D₁ ० om 18 (for all, cf v l 17) D₂ om 18^a —^b) V₁ निःश्रिका, D₅ निर्विका (sic), T₁ निर्निद्रा, T₂ १ G₁ १ निष्ठिता, M₁-१ योगिनो (for निर्हीका) V₁ निष्प्रयोजका, G₁ भोजना (for योजना) — V₁ B₁-१ D₁ १ १ repeat 13^a after 18^a, D₂ after the second occurrence of the same — D₁₀ S om 18^a —^d) D₁ १ om (hapl) ये च B₄ रता, D₁ १ ० सदा (for नरा) —^e) D₁-१ अलुब्धा आश्रिता मैत्रास् —^f) B₅ D₁ D₂ T₁ यादव, D₁-१ १ माधव, T₂ १ G M [अ]ह सदा (for केशव)

19 D₈ missing (cf v l 1) —^b) V₁ B₂ १ D₁ युक्ता ये, B₁ प्रयुक्ता (for प्रसक्ता) —^d) D₁-१ ० ये (for तान्) B₈ केशव, D₁ तेनघ, D₂ १ माधव, D₁-१ ० तानह, S [अ]ह सदा (for यादव) — After 19, T₂ १ G 1_{ns}

272* अवन्धकाला येऽलुब्धास्त्रिवर्गे साधनेषु वा ।

विशिष्टाचारयुक्ताश्च नारायण नमामि तान् ।

20 D₈ missing (cf v l 1) D₂ T₂ १ G M₁

येषां त्रिवर्गः कृत्येषु वर्तते नोपहीयते ।

शिष्टाचारप्रवृत्ताश्च तान्नमस्याम्यहं सदा ॥ २०

ब्राह्मणास्त्रिषु लोकेषु ये त्रिवर्गमनुष्ठिताः ।

अलोलुपाः पुण्यशीलास्तान्नमस्यामि केशव ॥ २१

अवभक्षा वायुभक्षाश्च सुधाभक्षाश्च ये सदा ।

व्रतैश्च विविधैर्युक्तास्तान्नमस्यामि माधव ॥ २२

अयोनीनग्नियोनींश्च ब्रह्मयोनींस्तथैव च ।

सर्वभूतात्मयोनींश्च तान्नमस्याम्यहं द्विजान् ॥ २३

om (hapl) 20-21 —^a) D₂ D₅ त्रिवर्गः (for त्रिवर्ग) T₁ कृत्ये तु (for कृत्येषु) — After 20^a, D₅ reads 21^a for the first time, repeating it in its proper place — D₄ ० om (hapl) 20^b-21^a —^b) T₁ M₈ १ वर्धते (for वर्तते) D₁ न तु हीयते, D₁ ० नोत (D₅ नो तु) हीयते, T₁ M₂ १ नापही* (for नोपही*) — After 20^b, D₅ wrongly reads 22^a —^c) D₂ प्रवृत्तांश्च D₁ १ तु (for च) D₁ १ यथाकालप्रयोगेण —^d) B₁ [अ]ह तदा, D₂ माधव, D₅ यादव (for [अ]ह सदा)

21 D₈ missing (cf v l 1) D₂ T₂ १ G M₁ om 21, D₄ ० om 21^a (for all, cf v l 20). —^a) D₂ वर्गेषु, D₁ ० वर्गेषु, M₂-१ कालेषु (for लोकेषु) V₁ B D₁ D₂ १० ब्राह्मणा श्रुतसंपन्ना — D₅ reads 21^b for the first time after 20^a —^b) D₂ अनुव्रता, T₁ M₂-१ समाश्रिता (for अनुष्ठिता) D₁ १ (first time) १ ० त्रि (D₅ ये त्रि [hypermetric]) वर्गमनुष्ठिते —^c) D₁₀ ब्रह्म (for पुण्य) —^d) D₂ T₁ M₂-१ [अ]ह सदा (for केशव)

22 D₈ missing (cf v l 1) D₅ T₁ om. (hapl) 22 S (T₁ om) transp. 22^a and 22^b —^b) D₂ M स्वधा-, D₂ G₁ साधु, D₁ ० १ सुख, D₁₀ पर्व (for सुधा) D₂ १ १-अध्याश, T₂ G भक्ताश्च (for -भक्षाश्च) —^c) M₁ युक्तास् —^d) D₁ यादव, D₁ ० १ केशव, S (T₁ om) [अ]ह सदा (for माधव)

23 D₈ missing (cf v l 1) —^a) D₁ १ सुयो नीन्, T₂ १ G₁ १ १ M अयो* (for अयो) D₂ अग्रियोनीदुयोनींश्च —^b) D₂ १ ब्रह्मयोनि —^c) D₂ १ D₂ G₂-योनींश्च —^d) D₂ १ १ S सदा (for द्विजान्).

24 D₈ missing (cf v l 1) D₁ ० om 24 —^b) D₁ १ १ गतान् (for करान्) M₁ om from नृनीन् up to दास्यन्ति ते (in 25^a) D₂ मुनीन् (for ऋषीन्) —^c) V₁ B₁ १ (marg) १ D₁ D₂ १ कुन् (B₁ १

नित्यमेतान्नमस्यामि कृष्ण लोककरानृषीन् ।
लोकज्येष्ठाञ्जाननिष्ठास्तमोऽल्लोकभास्करान् ॥ २४
तस्मात्त्वमपि बाष्पेयं द्विजान्पूजय नित्यदा ।
पूजिताः पूजनार्हा हि सुखं दास्यन्ति तेऽनघ ॥ २५
अस्मिँल्लोके सदा ह्येते परत्र च सुखप्रदाः ।
त एते मान्यमाना वै प्रदास्यन्ति सुखं तव ॥ २६
ये सर्वातिथयो नित्यं गोषु च ब्राह्मणेषु च ।
नित्यं सत्ये च निरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २७
नित्यं शमपरा ये च तथा ये चानसूयकाः ।

नित्यं स्वाध्यायिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २८
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति ये चैकं देवमाश्रिताः ।
श्रद्धावानाश्च दान्ताश्च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ २९
तथैव विप्रप्रवरान्नमस्कृत्य यतव्रतान् ।
भवन्ति ये दानरता दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३०
अग्नीनाधाय विधिवत्प्रयता धारयन्ति ये ।
प्राप्ताः सोमाहुतिं चैव दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ३१
मातापित्रोर्गुरुषु च सम्यग्वर्तन्ति ये सदा ।
यथा त्वं वृष्णिशार्दूलेत्युक्त्वैवं विरराम सः ॥ ३२

[marg] ४ ज्ञान (ज्येष्ठांस्, B₂ om, D₂ ध्याननित्यास्, D₁₀ जातिनिष्ठास् (for ज्ञान) —^d) T₂ २ G₁ २ ४ तस्मात्तल्ल (for तमोऽल्ल) T₂ २ भास्करान् (for भास्कर)

25 D₂ missing (cf v 1 1) M₁ om. up to दास्यन्ति ते (in 25¹) (of v 1 24) —^b) D₂ corrupt D₁₋₂ पूज्यान् (for द्विजान्) D₂ नित्यदा (for नित्यदा) D₂ २ २ पूज्यान्पूजय सर्वदा — T₁ om 25^{ed} —^c) V₁ पूजनार्हादि, T₂ २ G₁ २ ४ ह्यसि (for 'हां हि) —^d) D₁₋₁ २ दास्यति (for दा^o)

26 D₂ missing (cf v 1 1) —^b) D₂ अमुत्र (for परत्र) —^c) V₁ B Dn चरंते (V₁ ति, B₂ तो), D₂ एते ते (by transp) B₂ Dn₂ D₁₀ मन्यमाना, २ वधमाना (for मान्य^c) D₂ हि (for वै) —^d) D₁ ४-१ २ दास्यति सुसुखं तव

27 D₂ missing (cf v 1 1) —^a) D₁₋₂ ये सर्वातिथिभक्ताश्च — T₁ om (hapl.) 27^{ed} —^c) D₂ सत्ये च, T₂ २ G₁ M₁₋₂ जप्ये (G₂ पे) पु, M₂ शिष्येषु (for सत्ये च) V₁ B Dn D₂ २ १० [अ] भि (for -नि) —^d) T₂ २ G₁ [अ] पि (for [अ] ति-)

28 D₂ missing (cf v 1 1) T₂ २ G₁ om (hapl) 28-29 —^a) B₁ सोम (for शम) —^b) D₁₋₂ [अ] नुसूयका —^c) Dn D₁ २ २ T₁ नित्य (for नित्य)

29 D₂ missing (cf v 1 1) T₂ २ G₁ om 29 (cf v 1 28) D₂ २ om (hapl) 29 —^a) D₂ सवे (for सर्वान्) T₁ पुतान् (for देवान्) ॥ Cn सर्वानिति । स्वाध्याये सर्वे यज्ञा अन्तर्भवन्तीत्यर्थः । ॥ —^b) M₁ न (for च) V₁ B₁ २ Dn D₂ १० M₂ Cn वेदम् (for देवम्) D₁ २ २ २ आश्रिता (for आश्रिता) T₁ ये च मे देहमाश्रिता — After 29^{ed}, Dn₂ repeats

17^a-18^b followed by the repetition of 13^{ab} —^a) D₂ शाताश्च (for दान्ताश्च) Dn₂ श्रद्धावानाश्च दातश्च — After 29, D₁ २ २ २ २ read lines 3-4 of 273*

30 D₂ missing up to नमस्कृ (in 30^b) (of v 1 1) D₂ २ १० om (hapl) 30 —^a) B₁ अय (for सथा) M₁ नित्य (for विप्र) —^b) V₁ B₁ २-३ Dn D₁ २ २ २ २ २ T₁ M₂ यतव्रता (for 'व्रतान्' —^c) T₂ २ G₁ वै (for ये) S परा (for रता) —^d) T₁ G₁ २ २ ये (for ते) — After 30, N (D₂ om) ins

273* तपस्विनश्च ये नित्यं कौमारब्रह्मचारिणः ।
तपसा भावितास्मानो दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।
देवताविधिभृत्यान् पितॄणां चार्चने रता ।
शिष्टाश्रमो जिनो ये च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ।

[(L 1) D₁ व्रत (for -ब्रह्म) — (L 2) D₁ [अ] पि (for [अ] ति) — Dn₂ D₂ २ om (hapl) lines 3-4, D₁ २ २ २ २ read the same after 29 — (L 3) D₂ -दाताना (for भृत्याना) D₁₀ ये (for च) — (L 4) D₁ २-१ शेषाश्च (for शिष्टाश्च) D₂ २ नित्य (for ये च)]

31 Dn₂ om (hapl) 31 D₁ T₂ २ G₁ om 31^{ab} Dn₂ reads 31 on marg —^a) V₁ B Dn₁ n₂ D₂ अग्निम् (for अग्नीन्) D₂-२ विविधान् (for विधिवत्) —^b) V₁ B Dn₁ n₂ D₂ २ T₁ प्रयता (for प्रयता) —^c) D₁ २ सोमाह्वति, T₂ २ G₁ हुताश्च (for हुतिं) D₂ २ २ २ चापि, D₂ वापि (for चैव) T₁ अग्निहोत्रपरा नित्य

32 ^a) M₁₋₂ गुरुणां (for गुरुषु) —^b) G₂ समं (for सम्यग्) D₁₋₂ वर्तयते (for वर्तन्ति ये) —^c) D₁ ययार्थ (for यथा स्व) D₁ २ राज (for वृष्णि-) D₂ damaged for शार्दूल —^d) V₁ B₂ २ Dn₂ उक्त्वा;

तस्मात्त्वमपि कौन्तेय पितृदेवद्विजातिथीन् ।

सम्यक्पूजय येन त्वं गतिमिष्टामवाप्स्यसि ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वाविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

३३

युधिष्ठिर उवाच ।

किं राज्ञः सर्वकृत्यानां गरीयः स्यात्पितामह ।

किं कुर्वन्कर्म नृपतिरुभौ लोकौ समश्नुते ॥ १

भीष्म उवाच ।

एतद्राज्ञः कृत्यतममभिषिक्तस्य भारत ।

ब्राह्मणानामनुष्ठानमत्यन्तं सुखमिच्छता ।

श्रोत्रियान्ब्राह्मणान्वृद्धाभित्यमेवामिपूजयेत् ॥ २

पौरजानपदांश्चापि ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान् ।

सान्त्वेन भोगदानेन नमस्कृरैस्तथार्चयेत् ॥ ३

एतत्कृत्यतमं राज्ञो नित्यमेवेति लक्षयेत् ।

यथात्मानं यथा पुत्रांस्तथैतानपरिपालयेत् ॥ ४

ये चाप्येषां पूज्यतमास्तान्दृढं प्रतिपूजयेत् ।

D३ उक्ते (for [ह]ल्युक्त्वा) Dn३ [ए]न, D३ ३ [ए]व,
D३ ६ १ १ T३ ३ G३-३ [ए]व, D३ च (for [ए]व) D३-३
G३ ह (for स)

33 Before 33, B३ Dn३ ins भीष्म उवाच — °)
D३-३ १० तेन त्व, T३ M३ नित्य त्व, T३ ३ G३ ३ ४ नित्य
हि, G३ नित्य वै (for येन त्व) Dn३ n३ D३ सम्यक्पूजयसे
नित्यं, D३ ६-३ °कपूजयिता नित्य, M३-३ कसपूजयन्नित्य
— °) D३-३ गमिष्यसि (for अवाप्स्यसि)

Colophon — Parvan name B३ Dn३ D३ ३ शान्ति
— Sub parvan V३ B३-३ D (except D३) M दान
धर्म — Adhy name V३ नारदसवाद, B D M३-३
कृष्णनारदसवाद, T३ G३ ३ वासुदेवनारदसवादे पूज्यपुरुष
लक्षण — Adhy no (figures, words or both) V३
31, D३ १० 30, D३ १ 27, T३ M 61, T३ ३ 68,
G३ 63, G३ ४ 60, G३ 62 — After this adhy, V३ B
Dn D३ ३ १० ins a passage given in App I (No 8)

33

1 °) B३ राज्ञा B३ भूताना (for कृत्याना) — °)
T३ गरीयाश्च (for °य स्वात्) — °) V३ B Dn D३ १०
G३ transp किं and कुर्वन् — °) G३ लोके (for
लोकौ) D३ ४-३ समाप्नुयात्, D३ ३ समश्नुयात् (for
°श्नुते)

2 °) D३ ६-३ राज्ये (for राज्ञ) D३ ३ कृत्यतमम्
(for कृत्य) — T३ om 2° — °) D३ अत ते,

D३ ३ अनत (for अत्यन्तं) V३ B३ ३ D३ १ हृच्छतां;
D३-३ ३ ३ M °त (for °ता) — For 2°, T३ ३ G
subst

274* ब्राह्मणानां रक्षणं च पूजा च सुखमिच्छता ।

[G३ इच्छता]

— After 2°, N ins

275* कर्तव्यं पार्थिवेनेह तद्विद्धि भरतर्षभ ।

[Dn३ n३ पार्थिवेनेह (for °वेनेह) D३-३ कर्तव्यमातु
पूर्वार्ध, D३-३ पार्थिवेनेह कर्तव्यं (for the prior half). V३
तत्तत्त्व, B३-३ ३ तत्तद्धि, Dn३ n३ तथैव (for तद्विद्धि)]
— °) D३ ३-३ स्नातकान् (for ब्राह्मणान्) — °) Dn३
[अ]नु (for [अ]भि-)

3 T३ om (hapl) 3°-5° — °) D३-३ [ए]व (for
[अ]पि) — °) B३ शान्तेन (for सान्त्वेन) — °) S
(T३ om) सदा (for तथा) D३-३ [ह]ज्यया (for
[अ]र्चयेत्)

4 T३ om 4 (cf v 1 3) — °) V३ B Dn [उ]प,
D३-३ [अ]भि (for [ह]ति) D३ ३ लक्षितं, M३ रक्षयेत्
(for लक्षयेत्) D३ नित्यमेवातिलक्षण — °) D३ ३
T३ तथा (for the second यथा) — °) G३-३ [ए]व
(for [ए]वान्) V३ B Dn D३-३ प्रति (for परि)

5 T३ om 5° (cf v 1 3) — °) B३ वा तेषां,
D३ वाप्येषां (for च) — °) T३ ३ G M३ सादृशान्
(for सादृश) D३-३ परि (for प्रति) M३-३ तेषां
सदृशकाश्च ये — °) D३ १ ३ साद्रेषु (for साद्रेषु)

तेषु शान्तेषु तद्राष्ट्रं सर्वमेव विराजते ॥ ५
ते पूज्यास्ते नमस्कार्यास्ते रक्ष्याः पितरो यथा ।
तेष्वेव यात्रा लोकस्य भूतानामिव वासवे ॥ ६
अभिचारैरुपायैश्च दहेयुरपि तेजसा ।
निःशेषं कुपिताः कुर्युरग्राः सत्यपराक्रमाः ॥ ७
नान्तमेषां प्रपश्यामि न दिशश्चाप्यपावृताः ।
कुपिताः समुदीक्षन्ते दावेष्वाग्निशिखा इव ॥ ८
विद्यन्तेषां साहसिका गुणास्तेषामतीव हि ।
कूपा इव तृणच्छन्ना विशुद्धा द्यौरिवापरे ॥ ९
प्रसह्यकारिणः केचित्कार्पासमृदवोऽपरे ।

सन्ति चैषामतिशठास्तथान्येऽतितपस्विनः ॥ १०
कृषिगोरक्ष्यमप्यन्ये भैक्षमन्येऽप्यनुष्ठिताः ।
चोराश्चान्येऽनृताश्चान्ये तथान्ये नटनर्तकाः ॥ ११
सर्वकर्मसु दृश्यन्ते प्रशान्तेष्वितरेषु च ।
विविधाचारयुक्ताश्च ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ १२
नानाकर्मसु युक्तानां बहुकर्मोपजीविनाम् ।
धर्मज्ञानां सतां तेषां नित्यमेवानुकीर्तयेत् ॥ १३
पितृणां देवतानां च मनुष्योत्तराक्षसाम् ।
पुरोहिता महाभागा ब्राह्मणा वै नराधिप ॥ १४
नैते देवैर्न पितृभिर्न गन्धर्वैर्न राक्षसैः ।

V₁ राज्यं (for राष्ट्रं)

6 °) T₁ पूज्यास्ते च (for ते पूज्यास्ते) — °) V₁ B D₁₀ मान्यास्ते, D₈ ते मान्या, S सतत (for ते रक्ष्या) — °) V₁ B D_n D₁₀ लोकानां (for लोकस्य)

7 °) D₁₀ अति (for अपि) D_{n2} चेतसा (for तेजसा) S ह (G₂ भ) रेयुर्वल्लतेजसी — °) D₁₋₉ तपसा; T₁ कुलत् (for कुपिता) — °) D₁ ० ० ० हस्त, D₁ हुत (for सत्य)

8 T₂ repeats 8^{as} after 15 — °) B₄ तेषां (for एषां) — °) T₁ [अ]नाहता, T₂ (second time) [व]-पाश्रिता (for [अ]पाहता) — °) B₃ समुदीक्षति, B₄ D₁ दीक्ष्यते, S (T₂ both times) दीर्यते (for दीक्षन्ते) — °) D₁₋₈ ब्राह्मणाणि, M दवेष्वाग्नि (for दावे)

9 °) V₁ B₂ विद्यति; B₁ विदंति, B₃ D_n D₂ विम्यति, B₄ विशति; D₁ ३ विमृति (sio), D₄ ३ ० विमेति; D₁₀ विदंति (for विद्यन्ते) T₁ ३ G [s] ह, M [s] ल (for [ए]षां) T₁ वीर्यं तेजश्च ह सित्ता — °) B₁ S (except G₂) होषाम्, D₁₋₉ थेषाम् (for तेषाम्) D₃ च, D₉ ह (for हि) — °) D₁₋₁ ० तृणच्छन्ना (for तृणच्छन्ना) — °) D₅ विशिष्टा (for विशुद्धा) D₁₋₈ [अ]वरे (for [अ]परे) S निगूढा द्यौरिवावुदै (G₂ ४ वरे)

10 °) B₅ कारिका (for ण) — °) D₁ ३ कर्पास, D₁₋₉ कर्कशा, T₂ ३ G कर्पण्य (for कर्पास) — After 10^{as}, T₂ ३ G ias

276* मान्यास्तेषां साधवो ये न निन्द्याश्चाप्यसाधव ।

— °) D₈ तेषाम्, T₁ शेषा हि (for चैषाम्) D₈ -शिवास् (for शठास्) — °) V₁ B₁₋₂, ३ D_n D₁₀ [ए]-चान्ये, D₁₋₉ [अ]न्येपि, T₁ [अ]न्ये च; T₂ ३ G M चान्ये (for [अ]न्येऽति) B₄ तथैवान्ये विवेकिन

11 °) B₁ ३-३ D₅ १ T G -गोरक्षम् (for द्यम्) V₁ B D_{n1} n₂ D₁₀ M [ए]के, D_{n3} om. (for [अ]न्ये) — °) Some MSS भैक्ष्यम्, D_{n3} om (for भैक्षम्) V₁ [s]प्यभिष्टिता, D₁₀ ह्यनुष्ठिता; S प्रति° (for स्यनु°) — D₁₋₄ ० १ ० om 11^{as} — °) V₁ B D_n D₃ 10 चौराश्च, T₁ छागाश्च (for चोराश्च) V₁ B₅ D₅ T G मृताश्च, B₃ वृताश्च, M शठाश्च (for सृताश्च)

12 °) D₁ सर्वे (for सर्व) D₈ वर्तते (for दृश्यन्ते) V₁ B₂ (marg) ३ D_n सर्वकर्मसहाश्चान्ये — °) V₁ B D_n D₁₀ पार्थिवेषु (for प्रशान्तेषु) — °) D_{n1} n₂ D₂ ३ 10 विविधाकार (for चार)

13 D₂ om 13-14 — °) V₁ B D_n D₁₀ रक्तानां (for यु°) — °) D₁ १ 10 नाना (for बहु) D₁, ३ नानाधर्मोपजीविना, D₈ नाधर्मोपरिजी — D₉ reads 13° twice — °) D₁ ३ मत (for सता) S सर्वज्ञानां सतां होषा — °) D₁₋₁ ० वर्तन, D₈ चर्ततां; D₁₀ वितयेत् (for कीर्तयेत्)

14 D₂ om 14 (cf v 1 13) — °) M₂ दैवतानां — °) V₁ B₁₋₃ D_n पुराप्ये (B₁ °रा ह्ये) (for पुरोहिता) D₂ om महा D₉ वै महाभागा (hypermetrio), T₂ G₂ रुहाभाग — °) V₁ B D_n D₁₀ जनाधिप; D₈ नरर्षभ (for नराधिप)

नासुरैर्न पिशाचैश्च शक्या जेतुं द्विजातयः ॥ १५

अदैवं दैवतं कुर्युर्दैवतं चाप्यदैवतम् ।

यमिच्छेयुः स राजा स्याद्यं द्विष्टुः स पराभवेत् ॥ १६

परिवादं च ये कुर्युर्ब्राह्मणानामचेतसः ।

निन्दाप्रशंसाकुशलाः कीर्त्यकीर्तिपरावराः ।

परिकुप्यन्ति ते राजन्सततं द्विषतां द्विजाः ॥ १७

ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।

ब्राह्मणैर्यः पराकुष्टः पराभूयात्क्षणाद्वि सः ॥ १८

शका यवनकाम्बोजास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ।

वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १९

द्रमिळाश्च कलिङ्गाश्च पुलिन्दाश्चाप्युशीनराः ।

कौलाः सर्पा माहिषकास्तास्ताः क्षत्रियजातयः ॥ २०

वृषलत्वं परिगता ब्राह्मणानामदर्शनात् ।

श्रेयान्पराजयस्तेभ्यो न जयो जयतां वर ॥ २१

यस्तु सर्वमिदं हन्याद्ब्राह्मणं च न तत्समम् ।

ब्रह्मवध्या महान्दोष इत्याहुः परमर्षयः ॥ २२

परिवादो द्विजातीनां न श्रोतव्यः कथंचन ।

आसीताधोमुखस्त्वर्णी समुत्थाय व्रजेत वा ॥ २३

न स जातो जनिष्यो वा पृथिव्यामिह कश्चन ।

यो ब्राह्मणविरोधेन सुखं जीवितुमुत्सहेत् ॥ २४

15 ^a) D₁ s 5-9 [ए]व (for [ए]ते) — ^d) T₂ शक्य (for शक्या) — After 15, T₂ repeats 8^{ab}

16 ^a) D_m अदैवे, T₁ अयैव, M₁ अदैव (for अदैवं) B₁ कुर्याद् (for कुर्युर्) — D₈ om (hapl) 16^b-17^a — ^d) D_{n3} om चाप्यदैवतम् B₄ वा (for च) G₄ देवताश्चाप्यदैवता — ^e) B₃ D₅ यद् (for यम्) B₁ D_{n8} इच्छेय (for 'यु) T₁ om स T₂ स्युर् (for स्वाद्) — ^d) V₁ B D_n D₁₀ यो नेष्ट, D₁₋₃ य हिंस्यु, D₅ T₈ यं द्विष्य (for य द्विष्यु) T₁ पतेद्भुवि (for पराभवेत्)

17 D₈ om 17^a (cf v 1 16) — ^a) S अति (for परि) D_{n8} D₁₀ वादाश्च (for वाद्) — ^d) D₁ अतेजस (for अचेतस) — After 17^{ab}, N ins

277* सत्यं ब्रवीमि ते राजन्विनश्येयुरसशयम् ।

[V₁ B₂ s 8 D_n D₂ 8 न सशय (B₂ s D₂ 'य) (for असशयम्) B₁ विनश्यदशरमश्चय (sic) (for the post half)]

— ^d) V₁ B₅ -परापरा, D_n T G यणा, D₁₋₉ 'स्तथा (for 'वरा) — ^e) G₁ partly damaged B₃ 4 D₄ 6 7 9 10 कुप्यन्तु, T₂ M₁₋₃ कुर्वन्ति (for कुप्यन्ति) T₂ s G₂₋₄ ये (for ते) — ^f) G₃ om द्विषता-

18 ^a) D₂ ब्राह्मणानां (for 'णा य) S (except T₂ G₂) प्रपद्यति (for प्रशंसन्ति) — ^d) T₁ M पुरुष (for 'प) T₈ G₂ 4 स (for स) T₂ s G प्रवर्तते (for 'वर्तते) — ^e) G₃ ब्राह्मणैश्च (for जैर्य) V₁ B₂ 5 D_{n1} n₂ D₂ 8 5 G₁ पराकुष्ट, B₁ 'भूत, D₅ पुरा कुष्ट, D₁₀ T₁ M₄ (inf km) समाकुष्ट (for परा) D₁ ब्राह्मणोय पुरा कुष्ट — ^d) B₁ क्षणाद्विष, D₁₋₉

क्षणेन स, T₁ क्षमाधिप (for क्षणाद्वि स)

19 D₈ transp 19 and 20 — ^a) D₁ s 10 -कामोजस

20 D₁₋₇ 9 G₃ om (hapl) 20^a-21^b D₈ transp 19 and 20 — ^a) V₁ B₁ 4 5 G₂ द्रविडाश्च, T₁ द्रविळाश्च, G₄ प्रमिळाश्च, M₄ द्रमिडाश्च (for 'ळाश्च) D₁₀ द्राविळाश्च कलिङ्गाश्च — ^b) D₁₀ T₂ s M पुलिन्दाश्च — ^c) V₁ B D_n D₈ केलिसर्पा, T₁ कोला सर्पा, G₁ 3 काला (G₁ कौला) सर्पा (for कौला सर्पा) B₂ 3 D_{n1} n₂ D₈ माहिषकाश्च (for मा') D₁₀ केलिस्पर्शा माहिषकाश्च — ^d) D₈ खसा पारावतास्तथा — After 20, B₈ reads 13 34 4-5

21 D₁₋₇ 9 G₃ om 21^{ab} (cf v 1 20) B₂ G₁ om 21^{ab} — ^a) M₁ परिगता — After 21^{ab}, B₈ reads 13 34 4-7^b — ^d) T G transp न and जयो M₂ यजता (for जयता) V₁ D₄ 7 T₂ M₁ वर

22 ^a) G₁ 2 यत्तु (for यस्तु) — ^b) D₁ 6 7 9 ब्राह्मणश्च, D₅ ब्राह्मण तु; T₂ s G 'णेन (for 'ण च) T₁ M₄ तस्मै — ^c) D₁ s-9 T₁ ब्रह्मद्व्या (for 'वध्या) D₅ 10 G₈ महा (for महान्)

23 ^a) T₂ G M द्विजाभ्यानां (for 'तीना) — ^b) D₂ 8 कदाचन — ^d) V₁ B₁₋₃ 5 D_n व्रजेत वा, B₁ 'दध (for व्रजेत वा)

24 ^a) B₃ om स D₁ 6 जातो न (for न जातो) V₁ B₂ 5 D_n D₁₋₇ 10 [s] जनिष्यद्; M₁ जनिष्य (for 'यो)

दुर्ग्रहो मृष्टिना वायुर्दुःस्पर्शः पाणिना शशी ।

दुर्धरा पृथिवी मूर्ध्ना दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणानेव सततं भृशं संप्रतिपूजयेत् ।

एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदुःखयोः ॥ १

एते भोगैरलंकारैरन्यैश्चैव किमिच्छकैः ।

सदा पूज्या नमस्कार्या रक्षयाश्च पितृवन्नृपैः ।

अतो राष्ट्रस्य शान्तिर्हि भूतानामिव वासवात् ॥ २

जायतां ब्रह्मवर्चस्वी राष्ट्रे वै ब्राह्मणः शुचिः ।

महारथश्च राजन्य एष्टन्यः शत्रुतापनः ॥ ३

ब्राह्मणं जातिसंपन्नं धर्मज्ञं संशितव्रतम् ।

वासयेत गृहे राजन्न तस्मात्परमस्ति वै ॥ ४

ब्राह्मणेभ्यो हविर्दत्तं प्रतिगृह्णन्ति देवताः ।

पितरः सर्वभूतानां नैतेभ्यो विद्यते परम् ॥ ५

आदित्यश्चन्द्रमा वायुर्भूमिरापोऽम्बरं दिशः ।

सर्वे ब्राह्मणमाविश्य सदाऽन्नमुपभुञ्जते ॥ ६

25 °) V1 B Dn D1-10 G2 दुर्ग्रहो, G1 damaged (for दुर्ग्रहो) D2 मुनिना (for मृष्टिना) — °) T2 s G अस्पर्शः (for दुःस्पर्शः) — °) B2 (marg as in text) D10 दुर्धरा (for दुर्धरा) V1 B Dn राजन् (for मूर्ध्ना) — °) D1-8 दुर्जयो ब्राह्मणो भुवि

Colophon om. in D4-8 — Parvan name B1 s 4 Dns D1 क्षाति — Sub-parvan V1 B1-4 Dn D1-8 10 दानधर्म — Adhy name V1 B1-4 D10 M ब्राह्मण प्रशंसा, D2 राज्यकृत्य, T2 ब्राह्मणमाहात्म्यकथन — Adhy no (figures, words or both) V1 33 (as in text), D10 32, T1 M 62, T2 s G2 4 69, G1 64, G2 63

34

1 D1-10 G1 s M2 om the ref — °) T2 s G1-8 सुभृश (for सतत) B1 ब्राह्मणाना तु सततं — °) T2 s G1-8 सततं, G2 (before corr) दृष्टु त, M सुभृश (for भृशं सं) Dn1 n2 सपरि (for संप्रति) — °) V1 G2 4 राजानम् — °) D2 s ईश्वर

2 °) T G1 s 4 एतैर् (for एते) — °) T1 महाधनै (for किमिच्छकै) — °) S प्रतिपूज्य (M ज्या) (for सदा पूज्या) V1 B2 s Dn D10 M2 नमस्कारै (for 'स्कार्या) — °) B1 s Dn1 n2 ततो (for अतो)

3 °) B1 जपवान्, D10 T2 s G ज्ञानवान् (for

जायता) D2 ब्राह्म (for ब्रह्म) — °) B1 राजा वै, D2 s राष्ट्रे वो, D1 राष्ट्रे नो, T1 राष्ट्रेषु, T2 s G1-8 M राष्ट्रे यो; G2 यो राष्ट्रे (for राष्ट्रे वै) — V1 B1 s 4 Dn D2 repeat 3rd after 22nd — °) D2 महाराजश्च (for 'रथश्च) — °) D2 यष्ट्य, D10 प्र (for ए) T G1-8 M नाशन (T1 ने), G2 शासन (for तापन) — V1 B1-4 ins after the first occurrence of 3rd B2 Dn D2 after the second occurrence of the same

278* इति मा नारद प्राह सतत सर्वमृतये ।

[V1 B1 s 4 repeat 278* after the second occurrence of 3rd V1 B1 ने (for मां) B2 ब्रह्म (for सर्व)]

4 B2 reads 4-5 after 13 33 20 B2 Dn D2 repeat 4th after 278*, V1 B1 s 4 after the second occurrence of 278* — °) T1 क्षाति (for जाति) — °) D2 ब्राह्मण्य (for धर्मज्ञ) B1 (second time) संशितं, some MSS संशित (for संशित) B1 Dn (all second time) शुचिं (for व्रतम्) — B2 reads 4th-7th after 13 33 21st — °) B1 वासयति, D4-8 ये त्व; S भोजयी (G2 4 ये) त (for वासयेत) D1-8 1-9 राजा (for राजन्)

5 For the sequence in B2 s, cf v 1 4 — °) T1 देवाश्च, M देवाना (for भूताना) — °) D1 s 6-10 सेभ्यो (for [पुत्रिभ्यो])

6 For the sequence in B2, cf v 1 4 — °)

न तस्याश्नन्ति पितरो यस्य विप्रा न भुञ्जते ।
 देवाश्चाप्यस्य नाश्नन्ति पापस्य ब्राह्मणद्विषः ॥ ७
 ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ।
 तथैव देवता राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ ८
 तथैव तेऽपि प्रीयन्ते येषां भवति तद्विषः ।
 न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ९
 येन येनैव हविषा ब्राह्मणांस्तर्पयेन्नरः ।
 तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा ॥ १०
 ब्राह्मणादेव तद्भूतं प्रभवन्ति यतः प्रजाः ।
 यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति ॥ ११
 वेदैष मार्गं स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ।

आगतानागते चोभे ब्राह्मणो द्विपदां वरः ।
 ब्राह्मणो भरतश्रेष्ठ स्वधर्मं वेद मेधया ॥ १२
 ये चैनमनुवर्तन्ते ते न यान्ति पराभवम् ।
 न ते प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवम् ॥ १३
 ये ब्राह्मणमुखात्प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः
 कृतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति पराभवम् ॥ १४
 क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
 ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च बलानि च ॥ १५
 भृगवोऽजयंस्तालजङ्घान्नीपानङ्गिरसोऽजयन् ।
 भरद्वाजो वैतहव्यानैलांश्च भरतर्षभ ॥ १६
 चित्रायुधांश्चाप्यजयन्ते कृष्णाजिनध्वजाः ।

T₂ s G विष्णुर् (for वायुर्) —^b) V₁ B Dn D₂
 आपो भूर, D₁₀ भूमिधौर (for भूमिरापो) T₁ M भूमि-
 धौरतर (T₁ 'रा) दिश, T₂ s G शकरोक्षि प्रजापति
 —^c) D₁ s आदिश्य, D₁₀ उद्दिश्य (for आविश्य)
 —^d) V₁ B₁ सह (for सदा) Dn₈ महान्नमुपयुजते

7 For the sequence in B₈, cf. v 1 4 D₁₋₇ s
 om (hapl) 7^{ab} —^a) T₁ M [ए]तस्य (for तस्य)
 —^b) M₈ यत्र (for यस्य) —^c) S देवताश्च (for
 देवाश्चापि)

8 ^a) B₁ [अ]पि, B₈ T₂ s G सु, D₁₋₉ च (for
 तु). M₈ हृष्टेयु (for तु) —^c) T₈ तदा (for तथा)

9 T₁ om 9 —^a) B₁ [s]पि हायंते, D₈ प्रीयतेपि
 (by transp) —^b) D₁₋₇ तेषा (for यथा) D₁₋₉
 विधि, some unused MSS शुचि (for हवि) —^d)
 V₁ B (except B₁) Dn₁ n₂ D₁₋₃ च परा (for परमा)

10 ^a) D₁ M₄ (inf lzn) [ह]ह (for [ए]व) S
 येनेह (T₁ s G₂ 'नैव) हविषा राजन् —^b) T₂ s G
 द्विज (for नर) —^c) D₁ s प्रीणति, S तृप्यते (for
 प्रीयन्ते) —^d) D₁₀ S पितरो दैवतानि च

11 ^a) D₁ s ब्राह्मणा (for 'णाद्) D₈ उद्भूतं, D₄ s
 त नून (for तद्भूत) D₈₋₉ ब्राह्मणा दैवत नून, D₀ 'जो
 दैववद्भूत, T₁ णा वद्विद्भूत, T₂ s G M जो (M₄
 'णा) वेद तद्भूत —^b) D₈ om प्रभव V₁ D₁₋₆
 यतवता (for यत प्रजा) —^c) T₂ [अ]यु (for [अ]-
 य) —^d) V₁ [ह]ह, T₂ s G [अ]पि (for च)

12 ^a) D₈ वै, D₇ [ए]त (for [ए]व) —^b) D₁₀
 S नरकस्य तथैव च —^c) D₁₋₉ आगतानागतौ चोभौ
 —^e) D₁₋₉ T G M₄ ब्राह्मणो (G₂ 'ण) द्विपदां श्रेष्ठ
 (D₈ G₂₋₄ 'ष्ठ), M₁₋₈ 'णोष्वविदां श्रेष्ठ (M₈ 'ष्ठ)
 —^f) D₁₋₉ सेवया, T₁ G मेधसा (for 'या) V₁ B
 Dn D₁₀ स्वधर्मं चैव वेद य (Dn₈ वेदयेत्)

13 ^a) B₈ s चैवम्, T₈ G₁ s 4 नैनम् (for चैनम्)
 —^b) D₇ 9 10 T₁ न ते (by transp), M₈ ये
 न T₂ s G₁ s 4 परां गतिं (for पराभवम्) —^c) D₁ 4-9
 om (hapl) 13^a-14^d B₁ D₂ s 9 10 om (hapl)
 13^{cd} —^e) D₇ s transp न and ते —^d) S गच्छति
 परमा गतिं

14 D₁ 4-9 om 14 (cf v 1 13) —^a) V₁
 B₁ 4 s Dn D₂ T₂ यद् (for ये) D₇₋₉ सुख (for
 -मुखात्) —^b) D₇₋₉ वै वर, S चैव हि (for चै
 वच) —^c) D₈ om 14^{cd} —^e) B₈ s Dn D₁ 10
 भूतारमानो (for कृता) D₇ om (hapl) महारमान
 —^d) T G ते याति परमा गतिं

15 ^a) D₈ T₂ G₁ s प्रपततां, D₁ 8 7 9 प्रतप्तानां
 (for 'पता) —^c) D₁₋₉ [उ]प (for [ए]व) —^d)
 S तपांसि (for बलानि)

16 ^a) V₁ B Dn D₂ s 8 10 भृगुगन्तालजघांश्च
 —^b) D₈ om 16^{ab} —^c) B₁ D₁₋₉ चागिरमो, Dn₁ n₂
 आंगि (for अङ्गि) —^d) T₂ partly damaged for
 16^{cd} —^e) T₁ s G₁ s M₂₋₄ मारद्वाजा (T₂ 'जो),
 G₈ M₁ भरद्वाजा (for 'द्वाजो) D₁₋₉ वीनहव्यान् —^d)

प्रक्षिप्याथ च कुम्भान्वै पारगामिनमारभेत् ॥ १७

यत्किञ्चित्कथ्यते लोके श्रूयते पश्यतेऽपि वा ।

सर्वं तद्ब्राह्मणेष्वेव गूढोऽग्निरिव दारुण ॥ १८

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

संवाद वासुदेवस्य पृथ्व्याश्च भरतर्षभ ॥ १९

वासुदेव उवाच ।

मातरं सर्वभूतानां पृच्छे त्वा संशयं शुभे ।

केनस्वित्कर्मणा पापं व्यपोहति नरो गृही ॥ २०

पृथिन्युवाच ।

ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ।

ब्राह्मणान्सेवमानस्य राज्ञः सर्वं प्रणश्यति ॥ २१

अतो भूतिरतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते ।

अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ॥ २२

ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।

अथ यो ब्राह्मणाकुप्यः पराभवति सोऽचिरात् ॥ २३

यथा महार्णवे क्षिप्त आमलोष्टो विनश्यति ।

तथा दुश्चरितं कर्म पराभावाय कल्पते ॥ २४

पश्य चन्द्रे कृतं लक्ष्म समुद्रे लवणोदकम् ।

तथा भगसहस्रेण महेन्द्रं परिचिह्नितम् ॥ २५

तेषामेव प्रभावेन सहस्रनयनो ह्यसौ ।

D1-3 नीलांश, D1 १० नैदांश, T1 नीलांश, G2-4 M ऐलांश (for ऐलांश)

17 T1 om 17 —^a) T2 partly damaged M1-3 वान्यजयन् (for चाप्य) D1 पुत्रायुर्धाप्यजयन् (sic) —^b) Dns लेभे (for एते) D1 8 ध्वजान् (for ध्वजा) — D1-2 om 17^{cd} —^c) D4-1 8 प्रक्षिप्यमथ (D2 'थ') (for 'प्याथ च') B2 (marg as in text) 8 कुत्पान्वै, B4 D10 कुत्पा वै, B5 कुमाद्वै, Dn1 कुमाद्वै (for कुम्भान्वै) V1 प्रक्षिप्याप्यथ हस्ताभ्यां, T2 8 G2-4 M चक्ष कुम्भां (T2 M1-3 कुम्भां) वै, G1 यश्च कृभ्या (sic) —^d) D2 8 ० आरभत्, D10 M 'भन्; T2 आहरन् (for आरभेत्) T2 G पुरगामिन माहरन् — After 17, M1-3 read 24^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

18 —^a) T1 दृश्यते (for कथ्यते) —^b) T2 8 G M दृश्यते (for पश्यते) D10 च (for वा) T1 वक्ष्यते श्रूयतेपि वा —^d) T1 धातुपु (for दारुण)

19 —^a) T2 8 G पृथिव्या (for पृथ्व्याश्च)

20 —^b) Some MSS त्वा (for त्वा) D2 1 शुभ (for शुभे) —^c) D2 1 9 T1 M1 केनचित् (for स्वि) —^d) D2 व्यपयानि (for व्यपोहति) D1 T2 8 G M गृहे, T1 ग्रहो (for गृही) D1 8 व्यपो हयति नो गृही

21 —^b) S सतत (for पवित्र) —^c) V1 M1 सेव्यमा नय्य T1 ब्राह्मणो दयमानस्य —^d) B1-2 Dns विन- श्यति (for प्रण) T1 M1 राज्ञ सर्वं प्रसीदति, T2 8 G M1-3 पाप सर्वं प्रया (G1 'हा') न्यति

22 —^a) G1 damaged D1 भूमिरज, D10 भूति- तरा, T2 8 G2-4 भूतिरा (for भूतिरत) Dns वृद्धि (for कीर्ति) —^b) Dns कीर्ति, G4 वृद्धि (for बुद्धि) D10 प्रवर्तते (for प्रजायते) — After 22^{ab}, V1 B1 8-6 Dn D2 repeat 3^{cd}, 273^a, and 4^{ab} —^c) T2 8 G परेषामपरेषा च —^d) T1 परा

23 —^b) V1 B Dn D10 स मनुष्य, D2 T1 G2-4 पुरुष स (for 'ष स') B1 प्रवर्तते —^c) V1 B1 8 4 Dn1, ns D10 अथ यो ब्राह्मणान्कु (B1 जोल्कु; B2 'गान्कु'ष्ट, T1 अथ यो ब्राह्मण कुण्ण —^d) D2 8 पराभूयेत सोचिरात्

24 Of 13 23 11, Manu 11 263 —^a) Dns D10 क्षिप्त —^b) V1 B2 (marg) 5 Dn सीता नेष्टु, B1 8 4 क्षामलेष्टु, D1-3 सीता लोष्टु, D1-3 क्षामलोष्टु (D2 ए), D10 आवलोष्ट (for क्षामलोष्टो) T1 लोष्टो वै नक्षिप्यति (submetric) — M1-3 read 24^{cd} for the first time after 17 —^c) D2 यथा (for तथा) V1 B Dn D2 10 सर्व, T2 8 G विप्रे (for कर्म) —^d) T1 परिभावाय D2 8 जायते (for कल्पते)

25 D2 om 25^a-26^b —^a) D2 चेत्सु (for चन्द्रे) —^b) D1-3 समुद्र, D10 'द्रो (for द्रे) V1 B Dn समुद्रो लवणोदक, D1 2 द्रे लवण पय, D1 8 'द्रे समुद्रोदक. —^c) D2 सहस्रस्य (for 'स्रेण) —^d) D1 दिर्विद्र (for महेन्द्र) V1 B Dn D2 10 T G महेन्द्र परि (D10 प्रति) चिह्नित

26 D2 om 26^{ab} (cf. v 1 25) —^a) B4 येयाम्

न तस्याश्नन्ति पितरो यस्य विषा न भुञ्जते ।

देवाश्चाप्यस्य नाश्नन्ति पापस्य ब्राह्मणद्विषः ॥ ७

ब्राह्मणेषु तु तृष्टेषु प्रीयन्ते पितरः सदा ।

तथैव देवता राजन्नात्र कार्या विचारणा ॥ ८

तथैव तेऽपि प्रीयन्ते येषां भवति तद्वचिः ।

न च प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ ९

येन येनैव हविषा ब्राह्मणांस्तर्पयेन्नरः ।

तेन तेनैव प्रीयन्ते पितरो देवतास्तथा ॥ १०

ब्राह्मणादेव तद्भूतं प्रभवन्ति यतः प्रजाः ।

यतश्चायं प्रभवति प्रेत्य यत्र च गच्छति ॥ ११

वेदैष मार्गं स्वर्गस्य तथैव नरकस्य च ।

आगतानागते चोभे ब्राह्मणो द्विषदां वरः ।

ब्राह्मणो भरतश्चेष्ट स्वधर्मं वेद मेधया ॥ १२

ये चैनमनुवर्तन्ते ते न यान्ति पराभवम् ।

न ते प्रेत्य विनश्यन्ति गच्छन्ति न पराभवम् ॥ १३

ये ब्राह्मणमुखात्प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः

कृतात्मानो महात्मानस्ते न यान्ति पराभवम् ॥ १४

क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।

ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च बलानि च ॥ १५

भृगवोऽज्यंस्तालजङ्घान्नीपानङ्गिरसोऽज्यम् ।

भरद्वाजो वैतह्वयानैलांश्च भरतर्षभ ॥ १६

चित्रायुधांश्चाप्यज्यन्ते कृष्णाजिनध्वजाः ।

T₂ s G विष्णुर् (for वायुर्) —⁸) V₁ B D_n D₂ आपो भूर, D₁₀ भूमिर्धौर (for भूमिरापो) T₁ M भूमि-
धौरतर (T₁ 'रा' दिश, T₂ s G शक्रोऽपि प्रजापति
—⁹) D₁ s आदिश्य, D₁₀ उद्दिश्य (for आदिश्य)
—⁴) V₁ B₁ सह (for सदा) D_n महाहमुपयुजते

7 For the sequence in B₁ of v l 4 D₁₋₇ om (hapl) 7^{ab} —⁸) T₁ M [प्रीत्य (for तस्य)
—⁹) M₂ यत्र (for यस्य) —⁹) S देवताश्च (for
देवाश्चापि)

8 ^a) B₁ [अ]पि, B₂ T₂ s G सु, D₁₋₂ च (for
तु), M₂ इष्टेषु (for तु) —⁹) T₂ तदा (for तथा)

9 T₁ om 9 —^a) B₁ [S]पि हायते, D₂ प्रीयतेपि
(by transp) —⁸) D₁₋₇ तेषां (for येषां) D₁₋₂
विधि, some unused MSS ह्युचि (for हवि) —⁴)
V₁ B (except B₁) D_{n1} n₂ D₁₋₃ च परां (for परमां)

10 ^a) D₁ M₂ (inf l₂n) [ह]िह (for [प]ि) S
येनेह (T₁ s G₂ 'नैव' हविषा राजन् —⁸) T₂ s G
ह्विज (for नर) —⁹) D₁ s प्रीणति, S तृप्यते (for
प्रीयन्ते) —⁴) D₁₀ S पितरो देवतानि च

11 ^a) D₁ s ब्राह्मणा (for 'गाद्) D₂ उद्भूतं, D₂ s
तं नून (for तद्भूत) D₂₋₃ ब्राह्मणा वैवत नून, D₂ 'जो
देववद्भूत, T₁ ना वद्विद्भूत, T₂ s G M जो (M₂
'णा' वेद तद्भूत —⁸) D₂ om प्रभव V₃ D₁₋₂
यतवता (for यत प्रजा) —⁹) T₂ [अ]युः (for [अ]-
य) —⁴) V₁ [ह]िह, T₂ s G [अ]पि (for च)

12 ^a) D₂ वै, D₁ [प]ित (for [प]ि) —⁸) D_n
S नरकस्य तथैव च —⁹) D₁₋₂ आगतानागते चोभौ
—⁹) D₁₋₂ T G M₂ ब्राह्मणो (G₂ 'ण' द्विषदां श्रेष्ठः
(D₂ G₂₋₃ 'ष्ठ'), M₂₋₃ 'णोष्वविदां श्रेष्ठ (M₂ 'ष्ठ')
—⁴) D₁₋₂ सेवया, T₁ G मेधसा (for 'या) V₁ B
D_n D₁₀ स्वधर्मं चैव वेद य (D_n वेदयेव)

13 ^a) B₂ s चैवम्, T₂ G₁ s s जैनम् (for चैवम्)
—⁸) D₁ s 10 T₁ न ते (by transp), M₂ ये
न T₂ s G₁ s s परां गतिं (for पराभवम्) —⁴) D₁₋₂
om (hapl) 13^a-14^a B₁ D₂ s s 10 om (hapl)
13^a —⁹) D₁ s transp न and ते —⁴) S गच्छन्ति
परमा गतिं

14 D₁ 4-5 om 14 (of v l 13) —^a) V₁
B₁ 4, 5 D_n D₂ T₂ यद् (for ये) D₁₋₂ मुख (for
'मुखाद्) —⁸) D₁₋₂ वै वर, S चैव हि (for वै
वच) —⁴) D₂ om 14^a —^a) B₂ s D_n D₁ 10
भूतात्मानो (for कृता) D₁ om (hapl) महात्मान
—⁴) T G ते यान्ति परमां गतिं

15 ^a) D₂ T₂ G₁ s प्रपतता, D₁ 6 7 8 प्रतप्ता
(for 'पता) —⁹) D₁₋₂ [उ]प (for [प]ि) —⁴)
S तर्पसि (for बलानि)

16 ^a) V₁ B D_n D₂ s s 10 भृगवस्तालजघाञ्च
—⁴) D₂ om 16^a —⁸) B₁ D₁₋₂ चागिरसो; D_{n1} n₂
अग्निं (for अङ्गि) —⁴) T₂ partly damaged for
16^a —⁹) T₁ s G₁ s M₂₋₃ भारद्वाजा (T₂ 'जो'),
G₂ M₂ भरद्वाजा (for 'द्वाजो) D₁₋₂ वीतह्वयान् —⁴)

प्रक्षिप्याथ च कुम्भान्वै पारगामिनमारमेत् ॥ १७
यत्किञ्चित्कथ्यते लोके श्रूयते पश्यतेऽपि वा ।
सर्वं तद्ब्राह्मणेष्वेव गूढोऽग्निरिव दारुणु ॥ १८
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवाद वासुदेवस्य पृथ्व्याश्च भरतर्षभ ॥ १९
वासुदेव उवाच ।

मातरं सर्वभूतानां पृच्छे त्वा संशयं शुभे ।
केनस्वित्कर्मणा पापं व्यपोहति नरो गृही ॥ २०

पृथिव्युवाच ।

ब्राह्मणानेव सेवेत पवित्रं क्षेतदुत्तमम् ।

ब्राह्मणान्सेवमानस्य रजः सर्वं प्रणश्यति ॥ २१
अतो भूतिरतः कीर्तिरतो बुद्धिः प्रजायते ।
अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ॥ २२
ब्राह्मणा यं प्रशंसन्ति पुरुषः स प्रवर्धते ।
अथ यो ब्राह्मणाकुष्टः पराभवति सोऽचिरात् ॥ २३
यथा महार्णवे क्षिप्त आमलोष्टो विनश्यति ।
तथा दुश्चरितं कर्म पराभावाय कल्पते ॥ २४
पश्य चन्द्रे कृतं लक्ष्म समुद्रे लवणोदकम् ।
तथा भगसहस्रेण महेन्द्रं परिविहितम् ॥ २५
तेषामेव प्रभावेन सहस्रनयनो ह्यसौ ।

D1-3 नीडाश्, D1 १ १ नैदाश्, T1 नीडाश्, G2-4 M ऐडाश् (for ऐडाश्)

17 T1 om 17 —^a) T2 partly damaged M1-3 तान्व्यजयन् (for चाप्य) D1 पुत्राधुषाश्चाप्यजयन् (sic) —^b) Dns लेभे (for एते) D1 8 ध्वजान् (for ध्वजा) — D1-3 om 17^{cd} —^c) D1-1 8 प्रक्षिप्यमथ (D2 च) (for प्याय च) B2 (marg as in text) 8 कुत्तान्वै, B1 D10 कुत्तां वै; B2 कुमाद्वै, Dn1 कुमार्यै (for कुम्भान्वै) V1 प्रक्षिप्याप्यय हस्ताभ्यां, T2 8 G2-4 M ध्वज कुम्भ्यां (T2 M1-3 कुम्भ्यां) वै, G1 'यश्च कुम्भ्या (sic) —^d) D2 8 ० आरभतः; D10 M 'भन्, T2 आहरन् (for आरभेत्) T2 G पुरगामिन माहरन् — After 17, M1-3 read 24^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

18 ^a) T1 दृश्यते (for कथ्यते) —^b) T2 8 G M दृश्यते (for पश्यते) D10 च (for वा) T1 वक्ष्यते श्रूयतेऽपि वा —^d) T1 धातुपु (for दारुणु)

19 ^a) T2 8 G पृथिव्या (for पृथ्व्याश्)

20 ^b) Some MSS त्वा (for त्वा) D2 १ शुभ (for शुभे) —^c) D2 १ १ T1 M1 केनचित् (for 'स्वित्) —^d) D2 व्यपयति (for व्यपोहति) D1 T2 8 G M गृहे, T1 छहो (for गृही) D2 8 व्यपो हयति नो गृही

21 ^a) S सतत (for पवित्र) —^c) V1 M4 सेव्यमा नस्य T1 ब्राह्मणो द्यमानस्य —^d) B1 3 Dns विन- श्यति (for प्रण) T1 M4 राज्ञ सर्वं प्रसीदति, T2 8 G M1-3 पाप सर्वं प्रया (G4 'हा) स्यति

22 ^a) G1 damaged D1 सुमिरज, D10 भूति- तरा, T2 8 G2-4 मृतिरता (for भूतिरत) Dns बुद्धि- (for कीर्तिर) —^b) Dns कीर्ति, G2 बुद्धि (for बुद्धि) D10 प्रवर्तते (for प्रजायते) — After 22^{ab}, V1 B1 8-10 Dn D2 repeat 3^{cd}, 278^a, and 4^{ab} —^c) T2 8 G परेषामपरेषा च —^d) T1 परा

23 ^b) V1 B Dn D10 स मनुष्य, D2 T1 G2-4 पुरुष स (for 'प स) B1 प्रवर्तते —^c) V1 B1 8 4 Dn1, ns D10 अथ यो ब्राह्मणान्कु (B1 'णोस्कु, B2 'णान्कु) ए, T1 अथ यो ब्राह्मण कुल्ल —^d) D2 8 पराभूयेत सोचिरात्

24 Of 13 23 11, Manu 11 263 —^a) Dns D10 क्षिप्त —^b) V1 B2 (marg) 8 Dn सीता नेष्टुर, B1 8 4 आमलेष्टुर, D1-3 सीता लोष्टुर, D4-3 आमलोष्टुर (D2 'ष्ट), D10 आवलोष्ट (for आमलोष्टो) T1 लोष्टो वै नशिष्यति (submetric) — M1-3 read 24^{cd} for the first time after 17 —^c) D2 यथा (for तथा) V1 B Dn D2 10 सर्व, T2 8 G विप्रे (for कर्म) —^d) T1 परिभावाय D2 8 जायते (for कल्पते)

25 D2 om 25^a-26^b —^a) D2 चक्षुः (for चन्द्रे) —^b) D1-3 समुद्र, D10 'द्रो (for द्वे) V1 B Dn समुद्रो लवणोदक, D1 3 द्वे लवण पय, D2 8 'द्वे समुद्रोदक —^c) D2 'सहस्रस्य (for 'क्षेण) —^d) D1 दिवीर्द्वि (for महेन्द्र) V1 B Dn D2 10 T G महेंद्र परि (D10 प्रति) विहित

26 D2 om 26^{ab} (of v 1 25) —^a) B1 वेपाय

शतक्रतुः समभवत्पश्य साधव यादृशम् ॥ २६
इच्छन्भूतिं च कीर्तिं च लोकांश्च मधुसूदन ।
ब्राह्मणानुमते तिष्ठेत्पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ २७
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा मेदिन्या मधुसूदनः ।

साधु साध्वित्यथेत्युक्त्वा मेदिनीं प्रत्यपूजयत् ॥ २८
एतां श्रुत्वोपमां पार्थ प्रयतो ब्राह्मणर्षिभान् ।
सततं पूजयेथास्त्वं ततः श्रेयोऽभिपत्स्यसे ॥ २९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

भीष्म उवाच ।

जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।
नमस्यः सर्वभूतानामतिथिः प्रसूताग्रभुक् ॥ १

सर्वान्नः सुहृदस्तात ब्राह्मणाः सुमनोमुखाः ।
गीर्भिर्मङ्गलयुक्तामिरनुध्यायन्ति पूजिताः ॥ २
सर्वान्नो द्विषतस्तात ब्राह्मणा जातमन्यवः ।

(for ते') D₁ २ प्रभावेण, D₄₋₉ M₁₋₈ प्रसादेन (for प्रभावेन) —^b) D₁₈ हि स, T G₁ ३ ४ M [S]भवद्, G₂ भवेद् (for ह्यसौ) —^d) D₁₀ तादृश (for मा')

27 ^a) D₄₋₉ विभूतिं (for भूतिं च) D₁ ३ लोकाश्च, D₂ भूतिं (for कीर्तिं), V₁ B D_n इच्छन्कीर्तिं च भूतिं च, D₁₀ इत्थं भूतं च कीर्तिं च —^b) D₁₈ श्लोकाश्च, D₁ ३ कीर्तिं, T₂ ३ G भोगाश्च (for लोकाश्च) —D₄ ३ १ om (hapl) 27'-28^b

28 D₁ ३ १ om 28^{ab} (cf v l 27) Before 28, V₁ B D_n D₂ ३ १० ins भीष्म उवाच —^a) T₂ तद् (for [पु]तद्) —^c) V₁ B D_n D₁₀ [ह]ति कौरव्य, D₄₋₉ अथेत्युक्त्वा (with hiatus), T₁ ३ G M [ह]त्यथोक्त्वा तु, T₂ [ह]ति तासुक्त्वा (for [ह]त्यथेत्युक्त्वा) —^d) T₂ ३ G मेदिनीं पर्यपूजयत्

29 ^b) D₁ प्रायेण (for प्रयतो) D₁₀ प्रयतो ब्राह्मणान्भव — After 29^a, T₁ ins

279* प्रयतो सरतर्षभ ।

ब्राह्मणान्धुतसंपन्नान्

—^d) D₁ हि पत्स्यसे, D₄₋₉ ह्यवाप्स्यसि (D₆ 'से), D₁₀ प्रपत्स्यसे, M [S]भिपत्स्यसि (M₄ 'ते') (for 'पत्स्यसे) T₂ ३ G तत्र श्रेयोभिपत्स्यसे

Colophon — Parvan name B₁ ३ D₁₈ D₁ ३ शाति
— Sub-parvan V₁ B₁ ३-५ D_n D₁ २ १ १० दानधर्म

— Adhy name V₁ B₁ ३ ४ ५ D_n D₁₋₈ १-१० पृथिवी वासुदेवसवाद, D₄₋₉ G₁ ब्राह्मणप्रशंसा, T₂ भूमिवासुदेव संवादे ब्राह्मणप्रशंसा, M वासुदेवमेदिनीसवाद — Adhy no (figures, words or both) V₁ 34 (as in text), D₆ 32, D₁ ३ 28, D₁₀ 33, T₁ M 63, T₂ ३ G₂ ४ 70, G₁ 65, G₈ 64 — Sloka no D₄ 52

35

1 B₄ युधिष्ठिर (for भीष्म) —^a) D₁ जन्म नैव (for जन्मनैव) D₈ महाब्राह्मो (for 'भागो) —^b) G₄ ब्राह्मण्यो D₁₀ G₂ नैव (for नाम) —^c) D₁ ३ १ १ प्रतिष्ठा, G₂ नतस्य (for नमस्य) —^d) D₁ ३ T₁ ब्राह्मण (for अतिथि)

2 ^a) V₁ D_n 1 n₂ D₂ सर्वार्था (D_n 'र्थी), D₁ ३-१ १ 'न्वा, D₈ 'न्वै, T₁ M सर्वेषा (for सर्वान्) D₁₀ T₂ ३ G सर्वेषा सुखदास्तात — After 2^{ab}, S ins

260* सर्वान्ते हनिष्यन्ति ब्राह्मणा जातमन्यव ।

[T₁ एव (for एते) M₁ हरिष्यति (for हनि')]

—^c) D₁₈ गीतिं (for गीभिर्) D₄ गीभिर्दार्ष्टान्ता दा मिर —^d) D₄ अभि (for अनु) B₂ D₁₈ D₂ ३ १० ध्यायतु, T₁ G₁ २ ४ M₂ ध्येयु सु, T₂ G₂ M₄ ध्येया सु, T₈ M₁ ध्येय सु- (for ध्यायन्ति) D₁ अत्युद्यत सुपूजिता (sic), D₈ अवध्यायत्यपूजिता

गीर्भेर्दारुणयुक्ताभिरभिहन्पुरपूजिताः ॥ ३
अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
सुद्धा द्विजातीन्धाता हि यथापूर्वं समादधत् ॥ ४
न वोऽन्यदिह कर्तव्यं किञ्चिद्ध्वं यथाविधि ।
गुप्ता गोपायत ब्रह्म श्रेयो वस्तेन शोभनम् ॥ ५
स्वमेव कुर्वतां कर्म श्रीर्वो ब्राह्मी भविष्यति ।
प्रमाणं सर्वभूतानां प्रग्रहं च गमिष्यथ ॥ ६
न शौद्रं कर्म कर्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

शौद्रं हि कुर्वतः कर्म धर्मः समुपरुध्यते ॥ ७
श्रीश्च बुद्धिश्च तेजश्च विभूतिश्च प्रतापिनी ।
स्वाध्यायेनैव माहात्म्यं विमलं प्रतिपत्स्यथ ॥ ८
हुत्वा चाहवनीयस्थं महाभाग्ये प्रतिष्ठिताः ।
अग्रभोज्याः प्रसूतीना श्रिया ब्राह्म्यानुकल्पिताः ॥ ९
श्रद्धया परया युक्ता ह्यनभिद्रोहलब्धया ।
दमस्वाध्यायनिरताः सर्वान्कामानवाप्स्यथ ॥ १०
यच्चैव मानुषे लोके यच्च देवेषु किञ्चन ।

3 D1-9 om (hapl) 3 T1 om 3^{ab} —^a) D1 वि, D2 १६ वो, T2 ये (for नो) Dn1 द्विषता (for तस्य) —^a) D4 ० शब्दाभिर (for युक्ताभिर) —^a) B2 (marg as in text) 3 Dn1 n2 D3 अभिध्या सुद, D10 S हन्युश्चैते (for अभिहन्पुर) B1 सुपूजिता, T1 २ ह्यपू (for खं) D1 4-6 अभिध्यायस्वपू (D1-5 'त्यपू)जिता, D8 स्वध्यायस्वपूजिता ॥ Cn अभिहन्पुरि रिति स्पष्टार्थ पाठः ॥

4 " M4 गाथा (for गाथा) V1 B1 २ ६ Dn D1-6 M5 पुरा (for ब्रह्म) D1 कीर्या (for गीता) —^a) T8 द्विजाति —^a) D10 यथा सर्वं (for यथापूर्वं) T1 M समादधात् (for दधत्)

5 " N (except D1-8) M1-8 च (for वो) D2 ३ हति (for हृह) —^b) D1 ३ किञ्चिद्दर्शयने विधौ, D4 1-9 ब्राह्मणेन विपश्चिता, D5 ब्राह्मणेन भविष्यति, S किञ्चिद्विधौ विधि (T1 M धि) — D6 om (hapl) 5^a-6^b —^a) B1 गोप्ता, D4 1 9 युक्स्या, T1 M4 युक्ता, M1-2 युक्तान् (for गुप्ता) B3 Dn3 D10 गोपा यते (for त) V1 B5 Dn1 n2 D2 ३ गुप्ते (D5 'त) गोपायते ब्रह्म, T2 ३ युक्ते गोपायत (T2 न) ब्रह्म, G युक्ता गोपायत ब्रह्म —^a) T1 G1 M4 तत्तु, T2 ३ G2-4 त हु, M1-2 तत्सु (for तेन)

6 D6 om 6^{ab} (cf v 1 5) —^a) D4 कुर्वत (for ता) G2 ब्रह्म (for कर्म) —^b) D1 वा (for वो) B4 बह्वी, D5 ब्रह्मा (for ब्राह्मी) —^c) D2 4 6-9 प्रामाण्य, D10 T G M2 ब्राह्मण्य (T2 ण्य), M1 ३ 4 ब्राह्मण्यात् (for प्रमाण) —^a) T2 प्रागग्र्यश्, M1 प्रग्रहश् (for हृ) D10 भविष्यति (for गमिष्यथ) V1 B Dn D2 ३ प्रग्रहा (B4 गृह्या)श् भविष्यथ, G2 प्राग्रहं च भविष्यति

7 " Dn शूद्रे, D4 c-3 S शूद्र, some unused

MSS शौद्र (for शौद्र) —^a) D1 १ शूद्र, M1 शौद्र (for शौद्र) B4 च (for हि) G2 शूद्र हि कर्मतः कुर्वन् —^a) D6 धर्मत (hypermetric), D8 धर्मी, T1 M4 ध्रुवं (for धर्म) D10 T2 ३ G M1-8 ब्राह्मी श्रीरुपरुध्यते

8 " D1 9 om first च D8 श्रिय बुद्धि (for श्रीश्च बुद्धिश्च) D4-6 श्रीबुद्धिश्चैव तेजश्च —^b) B8 विभूतीश्च प्रमायिनी (S10), D8 ति च प्रतापिनी, D4-9 विश्वापलायिनी —^a) V1 B Dn D1 ३ 10 स्वाध्याये च (for येन) —^a) B1-8 Dn1 D8 10 विपुल (for विमल) V1 B4 ३ Dn2 n8 विपुल प्रतिपत्स्य (Dn8 'द्यते, D3 ६ विमल प्रत्यपरत्यथ (D6 'इयथ), D5 १ 'ल प्रति पश्यथ

9 T1 om 9 —^a) S (T1 om) हुत्वा चाहवनीय-यादि (M1 2 4 'याभि, M8 यामिर्) —^b) V1 महाभाग्य, B1 D9 10 'मारे, B2 ३ M2 4 माहाभाग्ये (for महा) T2 M1-8 प्रतिष्ठित (T2 'ता) (for धिता) D7 T3 G महाभागो (D7 'ने, G2 गा) प्रति धिता —^a) T2 G अग्र (G2 'भ्या)भोज्य, T8 अग्र्य-भोज्य, M अग्रभोज्य (for भोज्या) B1 D4 ६ १ ९ प्रसूताना, D1 ३ विभूतीना (for प्रसू) —^a) D4 ६ १ ९ धिता (for श्रिया) D1-3 लक्ष्म्यानु (for ब्राह्म्यानु) V1 B1 2 D10 कपिता; T2 ३ G2 ३ कल्पिता, G1 4 कल्प्यता, M कल्पित (for ता)

10 " D1 युक्स्या (for युक्ता) —^b) T1 ह्यनति (for नि) V1 B1 2 (marg as in text) 5 Dn8 लुब्धया, B8 लुब्धका, D1-9 बुद्ध्या (for लब्धया) —^a) D4-6 १ ० तपः D1 तत (for दम) —^a) D1 10 सर्वं (for सर्वान्)

11 " T1 यदेव, M1-2 यच्च वै (for यच्चैव) —^b) D1 यत्र (for यच्च) D4 ६ G1 दैवेषु, G4 वेदेषु (for

सर्वं तत्तपसा साध्यं ज्ञानेन विनयेन च ॥ ११
 इत्येता ब्रह्मगीतास्ते समाख्याता मयानघ ।
 विप्राणुकम्पार्थमिदं तेन प्रोक्तं हि धीमता ॥ १२
 भूयस्तेषां बलं मन्ये यथा राज्ञस्तपस्विनः ।
 दुरासदाश्च चण्डाश्च रभसाः क्षिप्रकारिणः ॥ १३
 सन्त्येषां सिंहसत्त्वाश्च व्याघ्रसत्त्वास्तथापरे ।
 वराहमृगसत्त्वाश्च गजसत्त्वास्तथापरे ॥ १४
 कर्पासमृदवः केचित्तथान्ये मकरस्पृशः ।
 विभाष्यघातिनः केचित्तथा चक्षुर्होऽपरे ॥ १५

देवेषु) — °) V1 B1 s Dn1 n2 D2 तु, D10 वै, S
 वस् (for तत्) — °) D1-9 दानेन (for ज्ञा) V1
 B Dn D1-8 नियमेन (for विनयेन) — After 11,
 D10 S (except T1) ins

281* युष्मत्समानानां प्रीतिं पावनैः क्षत्रियाश्रमम् ।
 अमुन्नेह समायान्ति वैश्यशूद्रादिकास्तथा ।
 भरक्षिताश्च युष्माभिर्विस्तृता यान्ति विप्लवम् ।
 युष्मत्तेजोयुता लोकास्तद्रक्ष्य जगन्मयम् ।

[(L 1) G1 समानान- (for 'नाना) M1-8 युष्म-
 त्समानसंप्रति- (for the prior half) — (L 2) M1-8 च
 सयाति (for समायान्ति) M4 वैश्य शूद्रास्तथैव च (for
 the post half)]

12 D8 om 12^{ab} — °) V1 B Dn D2 10 [ए]व,
 T1 M [ए]ते (for [ए]ता) Dn8 -गीतासु, T2 s G1
 s 4 स्ता (for स्ते) — °) D2 नृप, D6 T2 s G
 तव (for [अ]नघ) — °) V1 B Dn D10 विप्राणा-
 मनुकपार्थ — °) T1 प्रोक्तो (for प्रोक्त) D1-9 महा-
 त्मना (for हि धीमता)

13 °) T2 G1-8 फल (for बल) — °) D6 10
 राज्ञस् (for राजस्) D4 s तपस्विनः, T1 M समुद्धित,
 T2 s G समुत्थित (G2 'त' (for तपस्विन) — °)
 D5 चण्डाला, D10 रभसाश्च (for चण्डाश्च) — °) D10
 चण्डाश्च, T1 M तरसा, G तपसा (for रभसा)

14 °) T1 संत्येव (for सन्त्येषां) — B8 D10 om
 (hapl) 14^{ab} — °) T2 वराहधर्मसत्त्वाश्च — °) B5
 Dn जल (for गज) D8 om थाप S (except
 G8 4) [ए]व च (for [अ]परे)

15 °) D1 s T2 s G2 M कार्पास (for क) V1

सन्ति चाशीविषनिभाः सन्ति मन्दास्तथापरे ।
 चिविधानीह वृत्तानि ब्राह्मणानां युधिष्ठिर ॥ १६
 मेकला द्रमिडाः काशाः पौण्ड्राः कोल्लगिरास्तथा ।
 शौण्डिका दरदा दर्वाश्चौराः शबरध्वराः ॥ १७
 किराता यवनाश्चैव तास्ताः क्षत्रियजातयः ।
 वृषलत्वमनुप्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् ॥ १८
 ब्राह्मणानां परिभवादसुराः सलिलेशयाः ।
 ब्राह्मणानां प्रसादाच्च देवाः स्वर्गनिवासिनः ॥ १९
 अशक्यं स्पष्टुमाकाशमचाल्यो हिमवान्गिरिः ।

B Dn D5 सर्पस्पशसमा केचित्, D10 सर्पस्व वशना के
 — T1 om (hapl) 15^{ab} — °) D4 s तदा (for तथा)
 D1-9 नरक- (for मकर) T2 ध्वज (for स्पृश)
 — D5 om 15^{cd} — °) T2 भाविन (for घातिन),
 D4 s-9 वैभाष्यकारिण केचित्, T8 विभाविभाष्यन केचित्
 (sic), G विभाष्य भाविन केचित् — °) Dn8 D1
 s-10 S तथा चक्षुर्हणा परे

16 T1 s G om (hapl) 16^{ab} — °) V1 B Dn
 D5 10 -समा (for निमा)

17 Cf. Manu 10 44 T1 om 17-18 — °) V1
 B Dn D1-9 मेकला द्र (B1 Dn1 n2 द्रा) विडा लाटा (B1
 'डा लाजा, D1 'डाकारा, D2 'डा काचा), D1-8
 मेकला लविडा काचा, D10 मेखला द्राविडा लाटा, T2 s
 G M1 मेखला द्रमिडा (T2 सूमिषा) काचा, M1-8 मेकला
 द्रमिडा पुंदा — °) M4 पुंदा V1 B2 s s कोन्व
 शिरास्, Dn1 n2 कान्वशिरास्, D1-8 कौलगिरास्, D10
 कोल्लरिकास् (for 'गिरास्) D4-6 s क्राथा कोल्लगिरा
 स्तथा, D1 क्रथकौल, T2 s G पुंदा कौलगिरास्तथा;
 M1-8 काचा कोल्लगिरास्तथा — °) D2 s शौण्डिका (for
 शौण्डिका) V1 B1 s 4 Dn8 D4 s दारदा (for द'),
 Dn8 D1 s-8 दार्वाश्च, D2 दार्वाश्च, M1-8 दर्वाश्च (for
 दर्वाश्च) B1 शौण्डिका दारदा सर्पाश्च, D10 शौण्डिका
 दर्वाश्च दार्वाश्च, T2 s G1-3 M4 शौण्डिका गरवा दर्पा (M4
 गर्वाश्च — °) B2 s चोला, B1 Dn8 D1-9 चोला,
 D2 s शौला (for चोरा) D1 वेला शयरध्वरा, T2 s
 G M चोलाश्च शक (T2 G2 कृश, T3 G2 कृश, G2
 कुश) तस्करा

18 Cf. Manu 10 43 T1 om 18 (cf v 1 17)
 — °) V1 B Dn8 D10 [अ]पि, T2 G [ए]वास् (for
 [ए]व) — °) B4 om अनु B5 M1 प्राप्ते (for

अवार्या सेतुना गङ्गा दुर्जया ब्राह्मणा भुवि ॥ २०
न ब्राह्मणविरोधेन शक्या शास्तुं वसुंधरा ।
ब्राह्मणा हि महात्मानो देवानामपि देवताः ॥ २१
तान्पूजयस्व सततं दानेन परिचर्यया ।

यदीच्छसि महीं भोक्तुमिमां सागरमेखलाम् ॥ २२
प्रतिग्रहेण तेजो हि विप्राणां शाम्यतेऽनघ ।
प्रतिग्रहं ये नेच्छेयुस्तेऽपि रक्ष्यास्त्वयानघ ॥ २३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

३६

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमभितिहासं पुरातनम् ।
शक्रश्चम्बरसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ १
शक्रो ह्यज्ञातरूपेण जटी भूत्वा रजोरुणः ।
विरूपं रूपमास्थाय प्रभं पप्रच्छ शम्बरम् ॥ २

केन शम्बर वृत्तेन स्वजात्यानाधितिष्ठसि ।

श्रेष्ठं त्वां केन मन्यन्ते तन्मे प्रब्रूहि पृच्छतः ॥ ३

शम्बर उवाच ।

नास्त्रयामि सदा विप्रान्ब्रह्माणं च पितामहम् ।

शास्त्राणि वदतो विप्रान्संमन्यामि यथासुखम् ॥ ४

प्रासत) —^d) V₁ B Dn D₁₀ अमर्षणात् (for अदर्शनात्)

20 *) D₁₀ अशक्य (for क्य) T₁ न शक्य ब्रष्टु
माकाश —^b) T₁ न चाख्यो (for अचाख्यो) —^c) D₁
partly damaged V₁ B₂ 4 5 Dn₁ n₂ D₂ 8-10 अत्रार्या,
D₄-7 अत्रार्या, T₁ न वायो (for अवार्या) D₈ गताफल
तु वासव्यं (sio)

21 *) D₈ जेतु (for शास्तु) T₂ 8 G M₁-3 शक्यं
शास्तु वसुंधरा

22 *) B₈ आपूजयस्व सततं —^b) B₁ (marg as
in text) दानेन प्रवर्णयथा —^c) V₁ B₁ D₁ 5 10
T₂ 8 G₂ 4 यदीच्छसि (for यदी) B₁ om, D₁-9
जेतुम् (for भोक्तुम्)

23 Dn₁ om 23^{ab} G₁ partly damaged —^a)
T₂ तेजोभिर (for तेजो हि) —^b) T₁ दीयते (for
शाम्यते) —^c) B₁ नेच्छति, T₁ न कुर्युस् (for नेच्छे-
युस्) —^d) D₁-6 8 तेभ्यो रक्ष्य, D₇ तयारक्ष, D₉
तेज्यारक्ष्यं (for तेऽपि रक्ष्यास्व) D₁₀ नृप (for [अ]-
नघ) V₁ B Dn तेभ्यो रक्ष्य त्वया नृप; M₁ (inf
l₁₁) तेभ्यो रक्ष्यं त्वया कुल

Colophon. — Parvan name B₁-4 Dn₂ D₁ 8 शाति
— Sub-parvan V₁ B₁-4 Dn D₁ 2 8 10 दानघर्षं
— Adhy name V₁ ब्राह्मणगीता; B Dn D₁₀ ब्राह्मण

प्रशंसायां ब्रह्म (B₈ ब्राह्मण गीता, D₁-9 8 9 ब्राह्मणप्रशंसा
— Adhy. no (figures, words or both) V₁ 35 (as
in text), D₂ 33, D₁ 29, D₁₀ 34, T₁ M 64,
T₂ 8 G₂ 4 71, G₁ 66, G₂ 65 — Sloka no
D₄ 23

36

2 *) V₁ D₉ ह्यज्ञान (for 'व') T₂ शक्रो ह्यज्ञान
भूतेन — G₂ om (hapl ?) 2^b-3^a G₁ repeats 2^{ist}
after the first occurrence of 3^a —^b) B₁ Dn₂
रजोरुण; T G₁ (both times) 2 4 M सुदारुण (for
रजोरुण) —^c) B₂ Dn रथम् (for रूपम्) T₂ 8
G₁ (both times) 2 4 विप्ररूप समास्थाय —^d) T₁
पश्यन् (for प्रश्न)

3 For the repetition in G₁, of v 1 2 G₂ om
3^a (of v 1 2) Before 3, N T₂ ins शक्र उवाच
T₁ om. 3^a-5^b —^a) D₂ T₂ G₁ (both times) 2
रूपेण (for वृत्तेन) —^b) D₁ 8 स्वजात्यान् (for 'त्यान्').
D₂ 8 अनु (for अघि) Dn₁ T₂ G तिष्ठति; Dn₂ 'से
(for 'सि) V₁ B₁ स्वजात्यानाधि (B₁ 'व) तिष्ठते, D₄-6
त्यामधितिष्ठति —^c) V₁ ज्येष्ठ त्वा, B₂ श्रेष्ठ च,
D₁ 8 श्रेष्ठ त्वा, D₄ 6 श्रेष्ठत्वं (for श्रेष्ठ त्वां) T₂ G के
तु (for केन) M₁-3 श्रेष्ठ ते केतुमा (M₂ 'म) न्यते

श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कर्हिंचित् ।
 अभ्यर्च्याननुपृच्छामि पादौ गृह्णामि धीमताम् ॥ ५
 ते विश्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
 प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽस्मि सदा सुप्तेषु जागृमि ॥ ६
 ते मा शास्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनस्रयकम् ।
 समासिञ्चन्ति शास्त्रारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ७
 यच्च भाषन्ति ते तुष्टास्तत्तद्गृह्णामि मेधया ।
 समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममचिन्तयन् ॥ ८

सोऽहं वागग्रसृष्टानां रसानामवल्लेहकः ।
 स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमा ॥ ९
 एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
 यद्वाह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्तते ॥ १०
 एतत्कारणमाज्ञाय दृष्ट्वा देवासुरं पुरा ।
 युद्धं पिता मे हृष्टात्मा विस्मितः प्रत्यपद्यत ॥ ११
 दृष्ट्वा च ब्राह्मणानां तु महिमानं महात्मनाम् ।
 पर्यपृच्छत्कथमिमे सिद्धा इति निशाकरम् ॥ १२

—^a) D₂ तद्वै (for तन्मे) D_{4-7.9} शबर (for पृच्छत). V₁ B D_n D₁₀ तद्वै प्रबृहि तत्त्वत, D₈ तन्मे बृहीति शबर, T₁ G₁ 8 4 तं मे बृहीह पृच्छते (T₁ 'त'), G₂ तन्मे बृहि पितामह

4 Cf 12 124 33^{ab} T₂ om 4 (cf v 1 3)
 —^a) D_{n1. n2} यदा (for सदा) —^b) B₂ ब्रह्माण वा, B₃₋₅ D_{n8} D₁₋₈ 7 9 G ब्राह्मणं च (B₃ D₁ 2 वा) (for ब्रह्माणं च) D_{n1} n₂ ब्राह्मेव च मे मत, D₅ ब्राह्मणाश्च पितामह, T₁ ब्राह्मणे शपितो ह्यह —^c) T₁ दधतो (for वदतो) —^d) D₁₋₈ मानयामि, D₄₋₉ समस्तानि, D₁₀ T₈ G M संमानयामि (for सम) T₁ नावमन्ये कदाचन

5 T₂ om 5^{ab} (cf v 1 3) T₁ om 5^{ab}. —^a) D₂ ज्ञात्वा चानावर्णयामि (sic) —^b) D₁₋₃ कस्यचि (for कर्हि) T₈ G₁ 8 4 M नापविध्यामि कर्हिंचित् —^c) D₄ अनन्यान् (for अभ्यर्च्यान्) D₁₋₃ गृह्णामि (for -पृच्छामि) V₁ B D_{n8} अभ्यर्च्याम्यनुपृच्छा (B₁ 'गृह्णा')मि, D_{n1} n₂ अभ्यर्च्या (D_{n1} 'र्चा')म्यनुपृच्छामि, D₅ अभ्यर्च्याननुतिष्ठामि, D₈ 7 9 अनन्याननुगृह्णामि, D₁₀ यामि पृच्छानुपृच्छामि, T₁ M अभ्यर्च्यं चानु, T₂ 3 G अभ्यर्चयामि पृ —^d) T₁ पादान्, T₈ G पाद (for पादौ)

6 8^{ab} = 12 124 34^{ab} —^a) D₁₋₈ G₂ विसृष्टा, T G₁ 8 4 M विस्रब्धा, D₁₀ विस्रभान् (for विश्रब्धा) D₈ 9 विश्रब्धा प्रतिभाषते —^b) V₁ B₁₋₂ 5 D_n D₂ संपृच्छते (D₂ 'ति'), B₄ D₁₀ T₁ M₁₋₈ सयच्छते (for 'च्छन्ति) D₅ 6 सप्रयच्छन्ति मा सदा, T₂ स्वयमिच्छति मा सदा —^c) D_{n8} प्रमत्तेषि, D₉ 'तेभ्यो, T₁ 'ते तु (for 'तेषु) —^d) D₁₋₃ च स्वपे, D₄₋₉ न स्वपे ('or जागृमि)

7 7^{ab} = 12 124 34^{cd} T₁ om 7^{ab} —^a) D₁ 6 त (for ते) Some MSS मा (for मा) S (T₁

om) पदे सक्तं (M₄ 'क्तो') (for -पथे युक्त) —^b) D₁ 8 5 7-9 ब्राह्मण्यम् (for ब्र) D_{n8} D₅ 4 अनुसूयक B₁ ब्रह्मचर्यानुसूयक, D₁₀ S (T₁ om) ब्रह्मवर्मा (D_n 'वंशा'नं) —^c) D₇ om सिञ्चन्ति M₁ 8 शास्त्रार B₁ ते मा शसति शास्त्रार, D₄₋₃ 8 9 समाचिन्वति शास्त्रार (D₅ 6 'रं'); T₁ ब्राह्मणा मा समुद्यति —^d) D₁ क्षौद्र-, T₁ साद्र, M₁₋₃ क्षुद्र (for क्षौद्रं)

8 ^a) T₂ यत्र (for यच्च) V₁ B D_n स (for ते) D₁₋₈ पृष्टास् (for तुष्टास्) D₄₋₉ भाषते यच्च ते पृष्टास्, T₁ यप्रभाषति ते हृष्टास् —^b) V₁ B D_n D₂ तच्च, D₇ तत्र (for तत्तद्) G₁ 8 मे यथा (for मेधया) D₁₀ यच्च गृह्णाति मेधया —^c) B₃ 4 D₁ 8 4 6-9 विचितयन् (D₁ 6-9 'दे'), D_{n1} n₂ D₁ अचितय (D₅ 'दे') (for 'न्तयन्') D₁₀ S अनु (T₁ 'म')लामनुचितयन्

9 = (var) 12 124 36 —^a) M वागग्र्य (for 'ग्र) V₁ B D_n D₁₋₈ सोह वागग्रमि (D_{n2} 'सु'; D₂ 'पृ')ष्टाना, D₄₋₉ सोह वाक्यमधिष्ठान, D₁₀ सोह वाग्रस शिष्टाना, T₁ सोह तद्वाक्प्रदि, T₂ 3 G₁₋₈ सोह वागा ग्र्यस्रष्टार (T₈ 'ना'), G₄ सोह वागग्र्यस्रष्टार —^b) D₄₋₉ मन्वानमचलोपम, S रसानामनुलेहिना (T₁ M 'ता, G₄ 'ना') —^c) V₁ D₁₋₉ स्वजात्याम्, M₁₋₃ सजात्यार्, M₄ सु (for स्व) D₈ अमि (for अधि)

10 = (var) 12 124 37 —^b) B₂ अनुत्तर (for 'त्तमम्) D₂ एतच्चाक्षरमुत्तमं

11 ^b) D₁₀ T₈ G₂ M₁₋₈ देवासुर (for दे) D₂ यया (for पुरा) B₁ दृष्ट्वा देवासुरस्तदा —^c) T₁ दृष्टारमा (for ह) B₁ युद्धं पितामहो दृष्ट्वा —^d) V₁ B D_n D₁₀ T₁ त्रिभित्त समपद्यत

12 ^a) T₂ तु (for च) D₁₋₉ त (for तु) —^c) V₁ B D_{n2} n₃ D₁₀ G₂ अमी (for हमे) — After 12,

सोम उवाच ।

ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यन्ते वाग्बलाः सदा ।
भुजवीर्या हि राजानो वागमन्त्राश्च द्विजातयः ॥ १३
प्रवसन्वाप्यधीयीत बह्विर्दुर्वसतीर्वसन् ।
निर्मन्युरपि निर्मानो यतिः स्यात्समदर्शनः ॥ १४
अपि चेज्जातिसंपन्नः सर्वान्वेदान्पितृगृहे ।
श्लाघमान इवाधीयेद्राम्य इत्येव त विदुः ॥ १५
भूमिरेतौ निगिरति सप्तौ विलशयानिव ।

राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ १६

अतिमानः श्रियं हन्ति पुरुषस्याल्पमेधसः ।
गर्मेण दुष्यते कन्या गृहवासेन च द्विजः ॥ १७
इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात् ।
ब्राह्मणान्पूजयामास तथैवाहं महाव्रतान् ॥ १८

भीष्म उवाच ।

श्रुत्वैतद्वचनं शक्रो दानवेन्द्रमुखाच्च्युतम् ।
द्विजान्संपूजयामास महेन्द्रत्वमवाप च ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

D1-9 125

282* स पृष्टस्त्वातुवाधेद सिद्धांस्तत्र निशाकर ।

13 D1-9 125 om the ref —^a) S सिद्धा (for सर्वे) —^b) B1 सिद्धास्ते, S इत्यते (for सिध्यन्ते) D10 चास्त्रिला, G1 वाग्बलात् (for 'ला) D1-1 9 तथा (for सदा) —^c) V1 B5 Dn D2 8 च (for हि) —^d) D1 8-1 9 वाक्शस्त्राश्च, S वाग्बलाश्च (for वाग श्लाश्)

14 ^a) V1 B Dn D10 प्रणव च (V1 B1 वा); D1-9 ब्रह्म सच्च, T2 om (for प्रवसन्वा) D1-8 अधी येत् —^b) V1 B Dn D5 10 ब्राह्मीर, T1 2 G2 बहिर (for यक्षीर) D1-8 वसुमतीर (for दुर्वसतीर) —^c) D4 8 न मन्युर (for निर्मे) D5 अति (for अपि) V1 B Dn D8 10 निर्वाणो, D2 8 निर्माणो, D6 निर्मायो (for निर्मानो) —^d) T1 यत्, T2 G M3 यदि (for यति) D10 सोम- (for सम)

15 ^a) V1 B1 2 (marg) 2-5 Dn D10 T1 च ज्ञान, T2 3 G वेज्ज्ञान (for चेज्जाति) D1-8 सपन्नान् (for 'ज्ञ) —^b) D5 8 पितृन्, D1 8 पितृ (for पितुर) —^c) T2 M श्लाघ्यमान (for श्लाघ) V1 B Dn D8 इवाधीयाद् (for 'धीयेद्) T1 श्लाघ्यमानोप्यधीयीत, T2 G2-4 श्लाघ्यमान उपाधीयेद्, G1 श्लाघमानमपाधीयेद्

16 ^a) D2 1 8 न गिरति, D5 निगिरति, D1 न गिरति, D5 निर्गलति (for निगिरति) —^b) T2 G1 4 M सप्तौ विलशयाविव —^c) D1 10 वा (for च) D1 8 1-9 [अ]विरोद्धारं, D1 8 [अ]पि रो (for [अ]प्ययो')

—^a) D1-1 वा (for च) B1 T2 प्रवासिनं (for [अ]प्र')

17 ^a) V1 B Dn अभिमान, D10 T2 अतिमान (for 'मान) D1-8 श्रियो (for श्रिय) —^b) D4-9 ब्राह्मणस्य (for पुरुषस्य) —^c) Some MSS दुष्यते —^d) G4 M1-8 वै (for च) — After 17, T2 8 G M1-8 125

283* विद्याविदो लोकविदस्तपोदससमन्विता ।

नित्यं पूज्याश्च वन्द्याश्च द्विजा लोकद्वयेच्छुभि ।

[(L 1) T8 लोक एव, M1-8 वेदविदस् (for लोक') T2 विद्याविलोकनविदस् (for the prior half) T2 8 G4 तपोदस (for तपोदस) — (L 2) M1-8 द्वयेप्सुभि (for 'च्युभि) T2 द्विजा लोके द्वियैच्छिभि, G1 8 द्विजा लोकमयेच्छुभि (for the post half)]

18 ^a) D4 [ए]न, D5 [ए]व (for [ए]तन्) T1 न (for ने) T2 8 G1 8 4 आचयित्वा (for पिता श्रुत्वा) —^b) T1 विस्मितो (for सोमाद्) —^c) T1 भोजया मास (for पूज) — D1 8 7 om (hapl) 18^a-19^a —^d) D1-8 8 8 छतप्रत (D1 8 तान्) (for महाव्रतान्)

19 D1 8 7 om 19^{ab} (cf v l 18) D2 om 19^a-13 37 1^b D1 8 S om the ref —^a) D2 8 [ए]व (for [ए]तद्) —^b) D2 सुखोद्भूत, D10 मुखाद्वत (for 'च्युतम्) —^c) B3 द्विजाना (for 'न्स)

Colophon om in D8 — Parvan name B1 2 4 5 Dn2 D1 8 शोति — Sub parvan V1 B Dn D1 2 10 M दानधर्म — Adhy name V1 Dn3 D8 इवशायर

श्रुत्वा च नावजानामि नापराध्यामि कर्हिचित् ।
अभ्यर्च्याननुपृच्छामि पादौ गृह्णामि धीमताम् ॥ ५
ते विश्रब्धाः प्रभाषन्ते संयच्छन्ति च मां सदा ।
प्रमत्तेष्वप्रमत्तोऽसि सदा सुप्तेषु जागृमि ॥ ६
ते मा शास्त्रपथे युक्तं ब्रह्मण्यमनस्यकम् ।
समासिञ्चन्ति शास्त्रारः क्षौद्रं मध्विव मक्षिकाः ॥ ७
यच्च भाषन्ति ते तुष्टास्तच्छृण्वामि मेधया ।
समाधिमात्मनो नित्यमनुलोममचिन्तयन् ॥ ८

—^a) D₂ तद्वै (for तन्मे) D_{4-7.9} शबर (for पृच्छत). V₁ B D_n D₁₀ तद्वै प्रबृद्धि तत्त्वतः, D₈ तन्मे बृहतीति शबर, T₁ G₁ ३ ३ तं मे बृहद्भिः पृच्छते (T₁ 'त'), G₂ तन्मे बृद्धि पितामह

4 Cf 12 124 33^{ab} T₂ om 4 (cf v 1 3)
—^a) D_{n1} n₂ यदा (for सदा) —^b) B₂ ब्रह्माण
वा, B₂₋₅ D_{n2} D₁₋₃ १ १ G ब्रह्मणं च (B₂ D₁ २ वा)
(for ब्रह्माणं च) D_{n1} n₂ ब्रह्ममेव च मे मत, D₆
ब्रह्मणांश्च पितामह, T₁ ब्रह्मणैः शपितो ह्यह —^c) T₁
दधतो (for वदतो) —^d) D₁₋₃ मानयामि, D₄₋₉
समस्तानि, D₁₀ T₈ G M समान्यामि (for सम) T₁
नावमन्ये कदाचन

5 T₂ om 5^{ab} (cf v 1 3) T₁ om 5^{ab}. —^a)
D₂ ज्ञात्वा चानावर्णयामि (sio) —^b) D₁₋₃ कस्यचित्
(for कर्हि) T₈ G₁ ३ ३ M नापराध्यामि कर्हिचित्
—^c) D₄ अनन्यान् (for अभ्यर्च्यान्) D₁₋₃ गृह्णामि
(for पृच्छामि) V₁ B D_{n2} अभ्यर्च्याम्यनुपृच्छा (B₁
'गृह्णामि'), D_{n1} n₂ अभ्यर्च्या (D_{n1} 'र्चा') म्यनुपृच्छामि,
D₆ अभ्यर्च्याननुतिष्ठामि, D₈ १ १ अन्त्याननुगृह्णामि, D₁₀
यामि पृच्छानुपृच्छामि, T₁ M अभ्यर्च्यं चानु, T₂ ३ G
अभ्यर्चयामि पृ —^d) T₁ पादान्, T₈ G पाद (for पादौ)

6 3^{ab} = 12 124 34^{ab} —^a) D₁₋₃ G₂ विसृष्टा,
T G₁ ३ ३ M विस्रब्धा, D₁₀ विस्रभान् (for विश्रब्धा)
D₈ १ विश्रब्धा प्रतिभाषते —^b) V₁ B₁₋₃ ३ D_n D₂
सपृच्छते (D₂ 'ति'), B₂ D₁₀ T₁ M₁₋₃ सयच्छते (for
'च्छन्ति') D₆ १ सप्रयच्छति मा सदा, T₂ स्वयमिच्छति
मा सदा —^c) D_{n2} प्रमत्तेषु, D₈ 'तेभ्यो', T₁ ते
तु (for 'तेषु') —^d) D₁₋₃ च स्वपे, D₄₋₉ न स्वपे
(for जागृमि)

7 7^{ab} = 12 124 34^{cd} T₁ om 7^{ab} —^a) D₁ १
त (for ते), Some MSS मा (for मा) S (T₁

सोऽहं वागग्रसृष्टानां रसानामवलोकः ।
स्वजात्यानधितिष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ ९
एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमम् ।
यद्वाह्मणमुखाच्छास्त्रमिह श्रुत्वा प्रवर्तते ॥ १०
एतत्कारणमाज्ञाय दृष्ट्वा देवासुर पुरा ।
युद्धं पिता मे हृष्टात्मा विस्मितः प्रत्यपद्यत ॥ ११
दृष्ट्वा च ब्राह्मणानां तु महिमानं महात्मनाम् ।
पर्यपृच्छत्कथमिमे सिद्धा इति निशाकरम् ॥ १२

om) पदे सक्त (M₁ 'क्तो') (for पथे युक्त) —^a)
D₁ ३ ३ १-१ ब्राह्मण्यम् (for ब्र) D_{n2} D₂ ३ अनुसूयक
B₁ ब्रह्मचर्यानुसूयक, D₁₀ S (T₁ om) ब्रह्मवर्मा (D_{n2}
'वंशा') न —^c) D₇ om सिञ्चन्ति M₁₋₃ शास्त्रार
B₁ ते मा शसति शास्त्रार, D₄₋₃ ३ १ समाचिन्वति शास्त्रार
(D₆ १ 'रं'); T₁ ब्राह्मणा मा समुच्यति —^d) D₁
क्षौद्रं, T₁ सार्द्रं, M₁₋₃ क्षुद्र (for क्षौद्र)

8 ^a) T₂ यत्र (for यच्च) V₁ B D_n स (for
ते) D₁₋₃ पृष्टास् (for तुष्टास्) D₄₋₉ भाषते यच्च
ते पृष्टास्, T₁ यत्प्रभाषति ते हृष्टास् —^b) V₁ B
D_n D₂ तच्च, D₇ तत्र (for तत्त्वं) G₁ ३ मे यथा
(for मेधया) D₁₀ यच्च गृह्णाति मेधया —^d) B₂ ३
D₁ ३ ३ १ विवित्तयन् (D₄ १-१ 'ये'), D_{n1} n₂ D₁
अचित्तय (D₆ 'ये') (for न्तयन्) D₁₀ S सनु (T₁ ३
'म') लामनुवित्तयन्

9 = (var) 12 124 36 —^a) M वागग्र्य (for
'ग्र') V₁ B D_n D₁₋₃ सोह वागग्रमि (D_{n2} 'मृ'; D₂ ३
'पृ') ष्ठाना, D₄₋₉ सोह वाक्यमपिष्ठान, D₁₀ सोह वाग्रस
शिष्ठाना, T₁ सोह तद्वाग्रप्रदि, T₂ ३ G₁₋₃ सोह यागा
ग्र्यस्तष्टारं (T₈ 'ना'), G₂ सोह वागग्र्यस्तष्टार —^b)
D₄₋₉ मन्वानमवलोकपम, S रसानामवलोकना (T₁ M 'ता'
G₂ 'ना') —^c) V₁ D₁₋₃ स्वजात्याम्, M₁₋₃ स्वजात्याम्,
M₄ सु (for स्व) D₈ अमि (for अधि)

10 = (var) 12 124 37 —^b) B₂ अनुत्तर (for
'तमम्') D₂ एतच्चाक्षरमुत्तम

11 ^b) D₁₀ T₈ G₂ M₁₋₃ देवासुर (for दे) D₂
यथा (for पुरा) B₁ दृष्ट्वा देवासुरस्तदा —^c) T₁
हृष्टात्मा (for ह) B₁ युद्धं पितामहो दृष्ट्वा —^d) V₁
B D_n D₁₀ T₁ विस्मितः समपद्यत

12 ^a) T₂ तु (for च) D₁₋₃ त (for तु) —^c)
V₁ B D_{n2} n₃ D₁₀ G₂ अनी (for हमे) — After 12,

सोम उवाच ।

ब्राह्मणास्तपसा सर्वे सिध्यन्ते वाग्बलाः सदा ।

भुजवीर्या हि राजानो वागस्त्राश्च द्विजातयः ॥ १३

प्रवसन्वाप्यधीयीत बद्धीर्दुर्वसतीर्वसन् ।

निर्मन्युरपि निर्मानो यतिः स्यात्समदर्शनः ॥ १४

अपि चेजातिसंपन्नः सर्वान्वेदान्पितुर्गृहे ।

श्लाघमान इवाधीयेद्राम्य इत्येव त विदुः ॥ १५

भूमिरेतौ निगिरति सर्पो विलशयानिव ।

राजानं चाप्ययोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनम् ॥ १६

अतिमानः श्रियं हन्ति पुरुषस्याल्पमेधसः ।

गर्भेण दुष्यते कन्या गृह्वासेन च द्विजः ॥ १७

इत्येतन्मे पिता श्रुत्वा सोमादद्भुतदर्शनात् ।

ब्राह्मणान्पूजयामास तथैवाहं महाव्रतान् ॥ १८

भीष्म उवाच ।

श्रुत्वैतद्वचनं शक्रो दानवेन्द्रमुखाच्युतम् ।

द्विजान्संपूजयामास महेन्द्रत्वमवाप च ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

D1-8 1ns

282* स पृष्टस्त्वानुवाचेद सिद्धास्तत्र निशाकर ।

13 D1-5 7 9 om the ref —^a) S सिद्धा (for सर्वे) —^b) B1 सिद्धास्ते; S इश्यते (for सिध्यन्ते) D10 चास्त्रिणा, G1 वाग्बलात् (for ला) D1-7 9 तथा (for सदा) —^c) V1 B5 Dn D2 8 च (for हि) —^d) D1 8-7 9 वाक्शस्त्राश्, S वाग्बलाश् (for वागस्त्राश्)

14 ^a) V1 B Dn D10 प्रणव च (V1 B1 वा), D1-9 वस्त्र सच्च, T2 om (for प्रवसन्वा) D1-8 अधी येत् —^b) V1 B Dn D2 10 ब्राह्मीर्, T1 2 G2 बहिर (for बह्वीर्) D1-3 वसुमतीर् (for दुर्वसतीर्) —^c) D4 8 न मन्युर (for निर्म) D3 अति (for अपि) V1 B Dn D2 10 निर्वाणो, D2 8 निर्माणो, D5 निर्मायो (for निर्मानो) —^d) T1 यत; T^c G M1 यदि (for यति) D10 सोम- (for सम)

15 ^a) V1 B1 2 (marg) 3-5 Dn D10 T1 च ज्ञान, T2 8 G चेज्ज्ञान (for चेजाति-) D1-6 सपञ्चान् (for 'ज्ञ') —^b) D5 8 पितृन्, D7 8 पितृ (for पितुर) —^c) T2 M श्लाघमान (for श्लाघ) V1 B Dn D2 इवाधीयाद् (for 'धीयेद्') T1 श्लाघमानोप्यधीयीत, T2 G2-4 श्लाघमान उपाधीयेद्, G1 श्लाघमानमपाधीयेद्

16 ^a) D2 1 6 न गिरति, D5 निगोरति, D7 न गिरति, D8 निर्गलति (for निगिरति) —^b) T2 G1 3 4 M सर्पो विलशयादिव —^c) D7 10 वा (for च) D1 8 7-9 [अ]विरोद्धार, D1 6 [अ]पि रो (for [अ]प्ययो)

—^d) D1-7 वा (for च) B1 T2 प्रवासिन (for [अ]प्र)

17 ^a) V1 B Dn अभिमान, D10 T2 अतिमान (for 'मान) D7-9 श्रियो (for श्रियं) —^b) D1-9 ब्राह्मणस्य (for पुरुषस्य) —^c) Some MSS दूष्यते —^d) G1 M1-8 वै (for च) — After 17, T2 8 G M1-8 1ns

283* विद्याविदो लोकविदस्त्वपोदमसमन्विता ।

नित्य पूज्याश्च वन्द्याश्च द्विजा लोकद्वयेच्छुभि ।

[(L 1) T2 लोक एव, M1-8 वेदविदस् (for लोक*) T2 विद्याविलोकनविदस् (for the prior half) T2 8 G2 तपोबल (for तपोदम-) — (L 2) M1-3 'द्वयेच्छुभि' (for 'च्छुभि') T2 द्विजा लोके श्रियेच्छिभि', G1 8 द्विजा लोकमध्येच्छुभि (for the post half)]

18 ^a) D4 [ए]न; D5 [ए]व (for [ए]तन्) T1 न (for मे) T2 8 G1 3 4 श्रावयित्वा (for पिता श्रुत्वा) —^b) T1 विस्मितो (for सोमाद्) —^c) T1 भोजयामास (for पूज) — D4 6 7 om (hapl) 18^d-19^e —^d) D1-3 8 9 द्रतव्रत (D3 9 तान्) (for महाव्रतान्)

19 D1 6 7 om 19^{abc} (cf v 1 18) D2 om 19^a-13 37 1^b D1 8 S om the ref —^a) D2 8 [ए]व (for [ए]तद्) —^b) D8 सुखोद्भव, D10 सुखा द्रत (for 'च्युतम्) —^c) B3 द्विजाना (for न्स)

Colophon om in D2 — Parvan name B1 2 4 5 D2 1 8 शाति — Sub-parvan V1 B Dn D1 2 10 M दानधर्म — Adhy name V1 Dn D2 8 इन्द्रशश्वर

३७

युधिष्ठिर उवाच ।

अपूर्वं वा भवेत्पात्रमथ वापि चिरोषितम् ।

दूरादभ्यागतं वापि किं पात्रं स्यात्पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

क्रिया भवति केषांचिदुपांशुव्रतमुत्तमम् ।

यो यो याचेत यत्किंचित्सर्वं दद्याम इत्युत ॥ २

अपीडयन्भृत्यवर्गमित्येवमनुशुश्रुम् ।

पीडयन्भृत्यवर्गं हि आत्मानमपकर्षति ॥ ३

अपूर्वं वापि यत्पात्रं यच्चापि स्याच्चिरोषितम् ।

दूरादभ्यागतं चापि तत्पात्रं च विदुर्बुधाः ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

अपीडया च भृत्यानां धर्मस्याहिंसया तथा ।

पात्रं विद्याम तत्त्वेन यस्मै दत्तं न संतपेत् ॥ ५

भीष्म उवाच ।

ऋत्विक्पुरोहिताचार्याः शिष्याः संबन्धिवान्धवाः ।

सर्वे पूज्याश्च मान्याश्च श्रुतवृत्तोपसंहिताः ॥ ६

संवाद , B₁ २ ५ Dm n₂ ब्राह्मणप्रशसायामिन्द्रशबरसंवाद , B₄ शक्रसंवाद , D₁₋₂ ५ ब्राह्मणप्रशसा , D₁₀ ब्राह्मण प्रशसायामिन्द्रसंवाद ; T₂ शक्रशबरसंवादे ब्राह्मणपूजाविधि , G₁ ४ ब्राह्मणपूजाविधि , M₁ शक्रशबरसंवाद — *Adhy* no (figures, words or both) V₁ 36 (as in text) , D₅ 34 , D₁₀ 35 , T₁ M 65 , T₂ ४ G₂ 4 72 , G₁ 67 , G₂ 66

37

1 D₅ om 1^{ab} (cf v 1 13 36 19) —^a) V₁ B₂₋₅ Dn D₁₀ अपूर्वश्च (for 'वं वा') —^b) V₁ B₄ ५ Dn D₁₀ चिरोषित (for 'षितम्') —^c) V₁ B₂₋₅ Dm n₂ D₂ 4-५ G₁ चापि , D₁ ९ किं वा (for वापि) . B₁ दूराद्भागागतं चापि , Dns D₁₀ 'दभ्यागतश्चापि' —^d) B₁ स्यात्पात्र (by transp) , D₃ पाप स्यात्

2 D₁ पितामह (for भीष्म) —^a) T₁ येषां वै (for केषांचिद्) —^b) D₅ विदुषा (for उपांशु) D₅ om from व्रत up to स्येवम (in 3^b) —^c) D₁ ४ नु , D₂ ४ ५ १-२ न , D₁₀ T₂ ४ G₁₋₃ M नो (for the second यो) T₁ यो याचेत च यत्किंचित् , G₁ यो नो वाचयते यत्किं (hypermetric) , —^d) T₁ तद्वै (for सर्वं) D₁ ५ १-२ दद्यात्स (for 'म') V₁ B Dn D₁₀ [चापि (for [उ]त्त)

3 D₅ om up to स्येवम (in 3^b) (cf v 1 2) V₁ B₅ D₃ om (hapl ?) 3^{ab} —^a) D₁ न पीडयेद् , M न पीडयेद् (for अपीडयन्) —^b) D₁₋₂ T₂ ४ G M₁ शुश्रुम् —^c) D₃ नपी , T₁ पीडितं (for पीड

यत्) —^d) D₁₋₂ सौत्मानम् , T₂ छा' (for भा') . B₅ Dns क्षपि (for क्षप-)

4 M₁₋₃ 4 (inf l₁n) transp 4 and 5 —^a) V₁ D₁₀ वा भवेत् , B Dn भावयेत् , D₁₋₂ S चापि यद् (for वापि यत्) —^b) D₁ यश्च , T₂ M₁ यस्य (for यच्च) D₁ ५ सु , D₅ स (for स्यात्) —^c) D₁ क्षाराद् (for दू) D₂ अभ्यागत B₁ Dn₂ D₁ १-२ T₂ ४ G M₁₋₃ वा (for च) —^d) B₁ S न तत्पात्र ; D₁₋₂ तत्पात्रं हि (for 'त्रं च)

5 M₁₋₃ 4 (inf l₁n) transp 4 and 5 D₅ M₁ ५ om the ref. —^a) V₁ B₅-Dn भूतानां , G₁ (inf l₁n as in text) हिंसाणां (for भृत्यानां) T₁ अपीडय न्भृत्यवर्ग —^b) D₂ यथा (for तथा) —^c) B₁ ५ Dn विद्यान् , D₅ १० विद्याम (for विद्याम) —^d) B₅ तस्मै (for यस्यै) B₄ दत्त्वा (for दत्त) B₁ (marg) शातयेत् , D₁₋₂ नस्तपेत् (for सत्) D₁₋₂ यस्यै दत्त्वा न (D₂ 'चाक्र') रत्नरेत् , D₁₀ यस्यै दत्त्वा तु शात येत् , T₁ तस्मै दत्त न सतरेत् ॐ G₁ दत्त प्रदेयवत्सव भिमानिनी देवता । ॐ

6 D₃ M₁₋₃ om the ref —^b) V₁ B₃₋₅ Dn D₁ शिष्य- (for शिष्या) —^c) D₅ om सर्वे पूज्याश्च M₁₋₃ सयधि (for पूज्याश्च) —^d) B₁ om from पसंहिता up to वचन (in 8^a) T₁ शालिन (for 'संहिता) V₁ B₁₋₃ ५ Dns D₁₀ श्रुतव्रतो नहिंसका ; Dm n₂ 'व्रतोनस्यका

7 B₁ om ७ (cf v 1 6) —^a) B₁ ततो (for मतो) —^b) M₁ तस्मिन् (for तस्मान्) T₂ ४ G गुणै

अतोऽन्यथा वर्तमानाः सर्वे नार्हन्ति सत्क्रियाम् ।
 तस्माच्चित्तं परीक्षेत पुरुषान्प्रणिधाय वै ॥ ७
 अक्रोधः सत्यवचनमहिंसा दम आर्जवम् ।
 अद्रोहो नातिमानश्च हीनस्ति तिक्षा तपः शमः ॥ ८
 यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते न चाकार्याणि भारत ।
 भावतो विनिविष्टानि तत्पात्रं मानमर्हति ॥ ९
 तथा चिरोषितं चापि संप्रत्यागतमेव च ।
 अपूर्वं चैव पूर्वं च तत्पात्रं मानमर्हति ॥ १०
 अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां चातिलङ्घनम् ।

सर्वत्र चानवस्थानमेतन्नाशनमात्मनः ॥ ११
 भवेत्पण्डितमानी यो ब्राह्मणो वेदनिन्दकः ।
 आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ १२
 हेतुवादान्ब्रुवन्सत्सु विजेताहेतुवादिकः ।
 आक्रोष्टा चातिवक्ता च ब्राह्मणानां सदैव हि ॥ १३
 सर्वाभिज्ञा मूढश्च बालः कटुकवागपि ।
 बोद्धव्यस्तादृशस्तात नरश्चानं हि तं विदुः ॥ १४
 यथा श्वा भषितुं चैव हन्तुं चैवावसृज्यते ।
 एवं संभाषणार्थाय सर्वशास्त्रवधाय च ।

(for नित्य) Ds ८८ परीक्ष्ये (Ds ८८से)त —^a) D1 partly damaged Ds च (for चै). Dns पुरुषा न्प्रणिधान्यपि (sic)

8 B4 om up to वचन (in 8^a) (cf. v 1 6) —^a) D1 s अक्रोधं, D1-9 धन (hypermetric) (for 'ध') —^b) D1 corrupt B2-4 Dns तप, D1 ८-९ दमम् (for दम) — After 8^{ab}, T1 reads 9 for the first time, repeating it in its proper place —^c) V1 B1 8-8 Dns ns G4 नाभिमानश्च, B2 Dn1 D10 [s]नसि (for नाति) —^d) V1 B Dn D2 4-10 G2 दम (for तप)

9 T1 reads 9 for the first time after 8^{ab} —^a) T2 अस्मिन् (for य) D10 विद्यते (for दृश्यन्ते) — T1 (second time) om 9^{ab} —^b) D10 सदा (for न च) T2 8 G M1-3 कार्याणि (for [अ]का) Ds-9 सम्य क्कार्याणि भारत —^c) V1 B Dn D10 स्वभावतो (for भावतो वि) D1-9 धतानि च विविष्टानि

10 V1 D1 6 om (hapl) 10 —^a) Dns D1 8 यथा (for तथा) B1 D1 8 M चापि, D10 तात (for चापि) —^b) B1 संप्रज्य (for सप्रति) D1 वा (for च) —^c) D10 अपूर्वश्चैव पूर्वश्च —^d) B4 दानम् (for मानम्)

11 ^a) D2 5 6-9 अप्रामाण्य (D1-9 'ण'), D10 आश्र माणा (for अप्रामाण्य) —^b) V1 B2-8 Dn1 n2 [अ]भि, T2 [द]व (for [अ]ति) B1 लवनात् —^c) V1 B Dn D2 10 अन्यवस्था च (B1 तु) सर्वत्र

12 Cf 12 173 45 The portion from 13 37 12^a up to 13 38 26^b is lost in G4 on missing folios. —^a) D1 8 न चेत् (for भवेत्) — D10 reads 12^a-13^b

after 15^{ad} —^a) B8 D2 8 8 10 T2 G2,8 निरर्थका, D1 ८-९ 'शंक' (for 'र्थिकाम्')

13 Cf 12 173 46 For the sequence in D10, cf. v 1 12 G4 missing (cf. v 1 12) —^a) B1 मध्ये, T1 यस्तु, M4 साधु (for सत्सु) —^b) B2 partly damaged B4 इव (for [अ]हेतु) B3 D2-9 T G2 8 वादक, M वादिन (for -वादिक) — After 13^{ab}, Ds ins

284^a विद्यातपोभ्या हीनेन न तु ग्राह्य प्रतिग्रह ।

गृह्यप्रतिग्रहमथो नयत्यात्मानमेव च ।

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि नावसे य प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलाना स तानामोति पुष्कलान् ।

—^c) V1 Dn D2 5 8 10 G3 अक्रोष्टा Dns [अ]सि- वक्ता, D1-9 [अ]तिवारी (for 'वक्ता) —^d) M1 तदा (for सदा) T2 M1-8 ह (for हि)

14 G4 missing (cf. v 1 12) T1 om 14^{ab} —^a) D1 5 8-8 10 M सर्वाति, T2 8 G1-8 'तु (for 'भि) —^b) M1-8 कटुकवाग् (for कटुक) Ds बाल- पिशुनकस्तथा, G1-8 बालक कटुवागपि —^c) T1 स ग्राह्यस् (for बोद्धव्यस्) Ds पुरुषस्, D1 om (for तादृशस्)

15 G4 missing (cf. v 1 12) —^a) V1 B1 8 D1-8 10 M1-8 भाषितु, B2 8 T2 8 G2 8 भषितुं, M4 भषितुं (for भाषितु) D1 ८-९ अथ श्वा भाषितुं चैव; D5 तथा श्वा भाषितु हेतुं (sic) —^b) T2 8 G1-8 M [द]व (for [अ]व) Dn1 n2 सज्जते, Ds 10 सृज्यते (for -सृ) T1 इह चैवोपदृश्यते —^c) M4 तथा

अल्पश्रुताः कुतर्काश्च दृष्टाः स्मृष्टाः कुपण्डिताः ॥ १५

श्रुतिस्मृतीतिहासादिपुराणारण्यवेदिनः ।

अनुरन्ध्याद्बहुज्ञाश्च सारज्ञाश्चैव पण्डितान् ॥ १६

लोकयात्रा च द्रष्टव्या धर्मश्चात्महितानि च ।

एवं नरो वर्तमानः शाश्वतीरेधते समाः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

युधिष्ठिर उवाच ।

स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि श्रोतुं भरतसत्तम ।

स्त्रियो हि मूलं दोषाणां लघुचिन्ताः पितामह ॥ १

(for एव) —^d) T₁ शास्त्राणां निधनाय च — After 15^a, D₁₀ reads 12^c-13^b N (except D₁₀) om 15^a-16^d —^f) M₁₋₃ क पण्डिता (for कुपण्डिता) T₁ न च ते पण्डिता स्मृता

16 G₄ missing (cf v l 12) N (except D₁₀) om 16 (cf v l 15) —^a) D₁₀ S (except T₁, G₄ missing) श्रुतिस्मृती चेतिहास —^d) T₂ 8 G पण्डित

17 G₄ missing (cf v l 12) B₅ om 17^a-19^a —^a) D₁₋₆ यात्राश्च T₂ 8 G₁ 8 द्रष्टव्या (for द्र) —^b) G₂ धर्माय (for धर्मश्च) B₁ 4 D₁₋₇ 9 T₂ 8 G₃ 8 M₃ -हिताय च (for 'नि च) T₁ धर्मश्च हितमिच्छता —^d) B₂ partly damaged V₁ वर्तते, B₁₋₄ D_n D₂ 10 वर्धते (for एधते) T₁ प्रामुयाच्छाश्वती गतिः

18 G₄ missing (cf v l 12) B₅ om 18 (cf v l 17) D₁ 8 om 18^a-19^b. —^a) D₁ T₂ 8 G₁ 8 उद्यम्य (for उन्मुच्य) T₁ ऋणान्मुक्तश्च देवाना —^b) T₁ मुनीना (for ऋषीणा) D₁ 8 तु (for the first च) S (G₄ missing) महात्मनां (for तथैव च) —^c) D₁ 1-9 श्रुत्यानाम्, S (G₄ missing) श्रुत्यानाम् (for विप्राणाम्) D₂ 8 पितृणामतिथीनां च —^d) D₁ 8 श्रुत्यानामथ पचम ॥ G₂ देवानामुपुं यज्ञेन, ऋषीणा वेदा धिगमेन, पितृणा प्रजोत्पादनेन, विप्राणा दानमानेन, अतिथीना वैश्वदेवान्ते भागताना सम्प्रगतिव्येन । ॥

19 G₄ missing (cf v l 12) B₅ om 19^a (cf

ऋणान्मुच्य देवानामृषीणां च तथैव च ।

पितृणामथ विप्राणामतिथीनां च पञ्चमम् ॥ १८

पर्यायेण विशुद्धेन सुनिर्णिक्तेन कर्मणा ।

एवं गृहस्थः कर्माणि कुर्वन्धर्मान् हीयते ॥ १९

श्रीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।

नारदस्य च संवादं पुंश्चल्या पञ्चचूडया ॥ २

v l 17) D₁ 8 om 19^a (cf v l 18) —^a) T₁ विमुक्तेन, T₂ G₁-8 विमुक्तो य, M₃ विमुक्ता ये (for विशुद्धेन) T₁ एवमृणविमुक्तोय —^b) V₁ B₂-4 D₁ D₅ 8 10 सुविनीतेन, B₁ सुनिर्णीतेन, D₂ 8 सनिर्हतेन T₁ सुनिर्णित्येन (for सुनिर्णिक्तेन) —^c) D₄-6 हि गृह (for गृहस्थ) —^d) D₅ महीयते (for न ही) — After 19, T₁ ins

285* पात्राणामुत्तम पात्रं तदाहुर्धर्मचिन्तका ।

Colophon missing in G₁ — Parvan name B₁ 4 D_n 4 D₁ 8 श्रुति — Sub parvan V₁ B D_n D₁ 2 10 दानधर्म — Adhy name V₁ B₁ 5 D_n D₁-9 पात्र परीक्षा, B₂ 4 D₁₀ ब्राह्मणप्रशसाया पात्रपरीक्षा, T₂ G₁ अभ्यागतातिथिमत्पात्रनिरूपण — Adhy no (figures, words or both) V₁ 37 (as in text), D₅ 36, D₁ 8 31, D₁₀ 36, T₁ M 66, T₂ 8 G₂ 73; G₃ 67

38

1 G₄ missing up to 26^b (cf v l 13 37 12) —^a) D₁-9 प्रभावम् (for स्व) —^c) D₁ 8 transp हि and मूल G₂ पावाना (for दोषाणा) —^d) D₅ 19 चर, G₂ दोष (for लघु) V₁ B D_n D₁₀ हि सा स्मृता (for पितामह)

2 G₄ missing (cf v l 1) —^c) M [३] हि (for च) —^d) D₂ पाचात्त्या (for पुंश्चल्या) T₁ पच

लोकाननुचरन्धीमान्देवर्षिनारदः पुरा ।
ददर्शाप्सरसं ब्राह्मीं पञ्चचूडामनिन्दिताम् ॥ ३
तां दृष्ट्वा चारुमर्वाङ्गीं पप्रच्छाप्सरसं मृनिः ।
संशयो हृदि मे कश्चित्तन्मे ब्रूहि सुमध्यमे ॥ ४
एवमुक्ता तु सा विप्रं प्रत्युवाचाथ नारदम् ।
विषये सति वक्ष्यामि समर्थो मन्यसे च माम् ॥ ५
नारद उवाच ।
न त्वामविषये भद्रे नियोक्ष्यामि कथंचन ।
स्त्रीणां स्वभावमिच्छामि त्वत्तः श्रोतुं वरानने ॥ ६
भीष्म उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य देवर्षेरप्सरोत्तमा ।
प्रत्युवाच न शक्ष्यामि स्त्रीं सती निन्दितुं स्त्रियः ॥ ७

विदितास्ते स्त्रियो याश्च यादृशाश्च स्वभावतः ।
न मामर्हसि देवर्षे नियोक्तुं प्रश्न ईदृशे ॥ ८
तामुवाच स देवर्षिः सत्यं वद सुमध्यमे ।
मृषावादे भवेदोषः सत्ये दोषो न विद्यते ॥ ९
इत्युक्ता सा कृतमतिरभवच्चारुहासिनी ।
स्त्रीदोषाञ्ज्ञात्वात्तान्सत्यान्भाषितुं संप्रचक्रमे ॥ १०
पञ्चचूडोवाच ।
कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः ।
मर्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ॥ ११
न स्त्रीभ्यः किञ्चिदन्यद्वै पापीयस्तरमस्ति वै ।
स्त्रियो हि मूलं दोषाणां तथा त्वमपि वेत्थ ह ॥ १२
समाज्ञातानृद्धिमतः प्रतिरूपान्वशे स्थितान् ।

मूल्या (for चूडया)

3 G₁ missing (cf. v 1 1) —^a) D₂ 9 -चरद्
(for -चरन्) V₁ B Dn D₁₀ सर्वान्, D₄ om (for
धीमाद्) —^b) T₂ (also as in text) तदा (for पुरा)
—^c) B₁ ददर्शाप्सरसा राज्ञी —^d) D₂-2 T₂ M₁ 2 4
पचचूडाम्, T₁ मूलाम् (for चूडाम्) D₁ 2 अनुत्तमां
(for अनिन्दिताम्)

4 G₁ missing (cf. v 1 1) Before 4^{cd}, T₂
105 नारद —^c) T G₁-2 हृदये (for हृदि मे) V₁
B Dn D₁₀ transp मे and कश्चित् —^d) V₁ B₂-5
Dn transp तन्मे and ब्रूहि

5 G₁ missing (cf. v 1 1) Before 5, V₁ B Dn
ins भीष्म उवाच —^a) D₂ G₂ उक्त्वा V₁ B Dn
D₂ [अ]य (for तु) —^b) D₂ om वाचा D
(except Dn) भारत (for नारदम्) —^c) B₁ वक्तव्य
(for वक्ष्यामि), T₁ ज्ञात यदि च वक्तव्य —G₂ om
(hapl) 5^{cd}-7^o —^d) T₁ [s]य (for च) D₄ 10
प्रमदा मन्यसे न चेत्

6 G₁ missing (cf. v 1 1) G₂ om 6 (cf. v 1
5) —^a) T₁ स्त्रीणाम् (for न त्वाम्) —^b) T₁ न
नियोक्ष्ये (for नियोक्ष्यामि) —^d) D (except Dn)
सुमध्यमे (for वरानने)

7 G₁ missing (cf. v 1 1) G₂ om 7^{ab} (cf.
v 1 5) —^b) D₁ 5, 10 अप्सरोत्तरा, D₂ 6 1 9 रा वच
(for 'रोत्तमा) —^c) D₁ om न B₁ 2 D₂ 3 T₂

शक्ष्यामि (for शक्ष्यामि) —^a) D₂ 8 स्त्रीमतिर् (for
स्त्री सती) T₁ स्त्रिय T₂ 3 G₁ 3 स्त्री निन्दितुमह स्त्रिय

8 G₁ missing (cf. v 1 1) T₁ om 8^{ab} —^a)
T₂ 3 G₁ 3 स्त्रियस्ताश्, G₂ [s]त्र शक्ताश् (for स्त्रियो
याश्) —^b) V₁ B₂-5 D₁-3 5-8 यादृश्यश् (for 'शाश्)
—^c) B₁ M₁ 2 अर्हति —^d) B₁ प्रशक्तु (for नियोक्तुं)
V₁ B Dn D₁₀ कार्य, D₂ प्रशम् (for प्रश्न)

9 G₁ missing (cf. v 1 1) —^a) D₂ 3 [अ]य
(for स) —^c) D₁ मा मा (for मृषा)

10 G₁ missing (cf. v 1 1) —^a) V₁ B₁ 5 [उ]
वत्वा (for [उ]क्ता) —^c) S (G₁ missing) च म (T₁
सम)वान् (for शाश्वतान्) D₂ om सत्यान् —^d)
B₂ भाषितु, D₂ दूषितु (for भाषितु) D₁-9 च प्रच
क्रमे, T₁ 2 M₁ 2 4 सा प्र, T₂ G₁-2 सोष* (for
सप्र) B₁ वक्तु समुपचक्रमे

11 G₁ missing (cf. v 1 1) D₂ 6-10 पचचूडा, T₁
'मूला (for चूडा) —^b) T₁ निर्धेना सधनापि वा
—^d) D₂ भारत (for नारद)

12 G₁ missing (cf. v 1 1) —^a) D₂ 3 अन्यदि,
D₂ 6 2 9 च, D₂ अन्यन्यत् (for अन्यद्वै) D₁ न
स्त्रीष्वकिञ्चिदन्यथा —^c) V₁ D (except Dn D₂) T₁
transp हि and मूल —^d) T₂ 3 G₁-2 हि (for ह)

13 G₁ missing (cf. v 1 1) —^a) D₁-3 अर्थ-

पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्यः प्रतीक्षितुम् ॥ १३
 असद्वर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो ।
 पापीयसो नरान्यद्वै लज्जां त्यक्त्वा भजामहे ॥ १४
 स्त्रियं हि यः प्रार्थयते संनिकर्षं च गच्छति ।
 ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५
 अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
 मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १६
 नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि संस्थितिः ।
 विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १७
 न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोः कथंचन ।

न ज्ञातिकुलसंबन्धात्स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १८
 यौवने वर्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।
 नारीणां स्वैरवृत्तानां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥ १९
 याश्च शश्वद्बहुमता रक्ष्यन्ते दयिताः स्त्रियः ।
 अपि ताः संप्रसज्यन्ते कुञ्जान्धजडवामनैः ॥ २०
 पङ्कुष्वपि च देवर्षे ये चान्ये कुत्सिता नराः ।
 स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन्नास्ति कश्चिन्महाद्युने ॥ २१
 यदि पुंसां गतिर्ब्रह्म कथंचिन्नोपपद्यते ।
 अप्यन्योन्यं प्रवर्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ २२
 अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च ।

वत, T₈ G₁₋₃ M₂₋₄ अभिमितान् (for कद्विमित) D₄₋₉ समज्ञातीनर्थवत, T₁ क्रमान्ज्ञात्वा स्वाभिमित, T₂ M₁ सदा जा (M₁ 'माजा') तानभिमितान् —^b) D₄₋₉ प्री (D₁ प्र) तिपूर्वान्, G₂ प्रीतिरूपान् (for प्रति) G₁ यथेष्टितान् (for वशे स्थि) T₁ रूप दृष्टा परे स्थित —^c) T₁ पतिम् (for पतीन्) —^d) T₁ नारी (for नार्य) B₁ S (G₄ missing) परीक्षितुं (for प्रती) D₄₋₉ नीचकर्मरता स्त्रिय

14 G₄ missing (cf v l 1) —^a) T₁ आपदमंस (for अस्त) D₈ T₈ स्त्रिय, T₂ च य, G₁ स स्त्रिय, M₄ स्वय (for त्वय) D₁₋₉ स्त्रीषु (for स्त्रीणाम्) —^b) D₁₀ (after corr) T₈ M भविता, D₁₀ (before corr) T₁ G₁ भवता, T₂ वृवता (for भवति) D₄₋₉ अस्माक भविता विभो —^c) T₁ अन्याल्ल, T₂ s G₁₋₂ यान्वै (for यद्वै) —^d) T₁ [अ]र्धयामहे (for भजा')

15 G₄ missing (cf v l 1) —^a) T₂ M₁ स्त्रियो V₁ om, D₁₋₉ च (for हि) D₅ यत् (for य) D₁₀ S (G₄ missing) प्रार्थयति —^b) B₁ सनि धान च, T₁ 'कर्णेण (for 'कर्प च) —^c) T₁ यश्चापि, T₂ s G₂ s ईषद्वा (for 'च) —^d) S (G₄ missing) तम् (for एव) D₄ om (hapl) from योषित up to तिष्ठन्ति (in 16^d)

16 G₄ missing (cf v l 1) D₄ om up to तिष्ठन्ति (in 16^d) (cf v l 15) —^b) T₂ s G₁ s M भवत्य (for 'जनस्य) T₁ भयात्पातभयस्य च —^c) T₁ अमर्यादा

17 Cf Manu 9 14 G₄ missing (cf v l 1) D₂ G₁ om (hapl) 17-18 —^a) T₁ च गम्यो (for भगम्यो) —^b) V₁ B Dn D₁₋₁ निश्चय, D₁₀ संयम,

M₄ सशय (for संस्थिति) D₅ 'नासां तपसि संयम —^c) D₅ प्रतिरूप (for रूपवन्त) B₄ D₁₀ च, G₂ तं (for वा)

18 G₄ missing (cf v l 1) D₉ G₁ om 18 (cf v l 17) —^a) T₁ अनयान् (for न भयान्) —^b) B₁ नान्यहेतो, B₅ नास्त्र, D₂ अर्थ (for नार्थ) —^c) D₁ 10 ज्ञातिकुल, T₁ M₁₋₃ ज्ञा (T₁ जा) तिमूल; T₂ s G₂ s 'बंधु, M₄ 'बल (for 'कुल) —^d) D₅ बंधुषु (fo भर्तृषु)

19 G₄ missing (cf v l 1) —^b) D₅₋₉ मृष्टाभरण (for मृष्टा) —^c) T G₁₋₃ नराणा (for नारीणां) V₁ B Dn D₅ 10 वृत्तीनां (for वृत्तानां)

20 G₄ missing (cf v l 1) —^a) T G₂ s या हि, G₁ यथा हि (hypermetric), M यापि (for याश्च) —^b) M₁₋₃ भोक्ष्यते (for र) D₄₋₉ दयितै, T₁ दैववत् (for दयिता) —^c) D₄ ता (for ता) T₂ s G₁ s M₄ संप्रसज्यते —^d) B₄ जडाधकुजवामनै

21 G₄ missing (cf v l 1) —^a) V₁ B Dn D₁₀ [अ]थ (for [अ]पि) D₁₀ पगुलेष्वथ देवर्षे —^d) V₁ महामते (for 'मुने)

22 G₄ missing (cf v l 1) —^a) T G₁₋₃ M₄ इति स्त्रीणा (for यदि पुसा) —^b) S (G₄ missing) लभ्यते (for पद्यते) —^c) D₁ 2-9 च (for हि) — After 22, T₂ s G₁₋₃ M₄ Madras ed ins

286: दुष्टाचारा पापरता अमत्या नायया वृता ।
 अष्टदुष्टद्विहुला प्रायेणेत्यवगम्यताम् ।

[(L 1) Madras ed अमत्यो — (L 2) M₄ दृष्ट (for अष्ट) T₂ [प]न (for [अ]न)]

वधबन्धमयाच्चापि स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥ २३
चलस्वभावा दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावतस्तथा ।
प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः ॥ २४
नाभिस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ २५
इदमन्यच्च देवर्षे रहस्यं सर्वयोषिताम् ।
दृष्ट्वैव पुरुषं हृद्यं योनिः प्रक्षिद्यते स्त्रियः ॥ २६
कामानामपि दातारं कर्तारं मानसान्त्वयोः ।
रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्तारं परमं स्त्रियः ॥ २७

न कामभोगान्वहुलान्नालंकारार्थसंचयान् ।
तथैव बहु मन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम् ॥ २८
अन्तकः शमनो मृत्युः पातालं वडवामुखम् ।
क्षुरधारा विपं सपों वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ २९
यतश्च भूतानि महान्ति पञ्च
यतश्च लोका विहिता विधात्रा ।
यतः पुमासः प्रमदाश्च निर्मिता-
स्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

23 G₁ missing (of v l 1) —^a) D₁-s च
(for हि) —^b) T G₁ s M परिमवस्य (for 'जनस्य')
—^c) D₁-o [ए]व (for [अ]पि) —^d) D₁-s हि योषित
(for भवन्ति ता) D₁-o तेन गुप्ता हि योषित

24 G₁ missing (of v l 1) —^a) M₁ दु सेवा.
—^b) D₁ s T₁ s G₁ s M₁ दुर्ग्राह्या (for दुर्ग्राह्या) T₁
दुर्ग्राह्यादयास्तथा —After 24^{ab}, M₁-s ins

287* सुदृशवशदृष्टास्ता वैरकोपालया स ता ।
—M₁ s om. 24^{cd} —^c) D₁ प्रज्ञस्य —^d) D₁ s [ए]
वापस्य, D₁ आपस्य, D₁-s वायुस्य, T₁ s G₁-s भावास्य,
M₁ बुद्धिस् (for वाचस्) T₁ यथा भावासदा श्रिय

25 —(var) 1 1189* lines 1-2 G₁ missing (of
v l 1) —^b) G₁ आपगानां (for नाप) —^d)
V₁ B₁ s s D₁ s D₁ s s G₁ लोचना

26 Of 1 1189* line 6, 4 App I. (No 15)
lines 29-30 G₁ missing up to 26^{ab} (of v l 1)
D₁ s om. 26^a-27^b D₁ s om 26^b —^c) S (except
G₁ s) हान्य (for हस्य) —^d) B₁ सक्षिद्यते; T₁
प्रस्वि (for प्रक्षि*) V₁ B (except B₁) D₁ स्त्रिया
—After 26, D₁ ins

388 * सुस्नात पुरुष दृष्ट्वा सुचन्दनलोक्षितम् ।
योनि स्वयति नारीणां हते पादादिवोदकम् ।
27 D₁ s om 27^{ab} (cf v l 26) —^b) B₁ om,
D₁ दातार (for कर्तार) V₁ B D₁ D₁ मनया प्रिय
(B₁ 'यान्'), T₁ M₁ सारवमानयो —^c) G₁ partly
damaged G₁ मृष्यन्ति, M₁ सुदृति (for मृष्यन्ति)
—^d) D₁ M परम, T₁ स्वमर्ल, G₁ स्वमन (for

परम) M₁ स्त्रिय (for स्त्रिय) V₁ B D₁ D₁
स्वभर्तारमर्लं स्त्रि (D₁ 'सस्त्रि')य, T₁ s G₁ s s भर्तारं
स्वमसस्त्रिय

28 G₁ partly damaged for 28^{ab} —^a) V₁ B
D₁ D₁ M₁ विपुलान्, D₁ s क्षतु* (for बहु*) —^b)
V₁ B D₁ नालकारास्त्र सस्त्र (B₁ s s 'च')यान् —^c)
D₁ s-s हि (for [ए]व) —^d) T₁ यदा (for यथा)
D₁ T₁ s G₁ क्षनिग्रहात् (T₁ न्), T₁ M₁ क्षनिग्रहं
(for क्षतु) D₁ s-s यथा रत्या परिग्रहं

29 ^a) V₁ B₁ s s s D₁ D₁-10 पवनो, B₁ परमो
(for शमनो) —29^{cd} = (var) 13 40 4^{cd}. —^c)
D₁-s क्षुरधाराभिसर्गो

30 ^a) B₁ यदत्र (for यतश्च) D₁ सर्वभूतानि (for
भूतानि) —^c) D₁-o वि (for च) —^d) B₁ तथैव
दोष, D₁-s तथैव दोषा, D₁ त एव दोषा, S तदेव
दोष (for तदैव दोषा)

Colophon — Parvan name B₁ s D₁ s D₁ शाति.
— Sub-parvan V₁ B₁-s D₁ D₁ s s 10 M₁-s दान-
धर्म — Adhy name V₁ B₁ s D₁ D₁ s 1-9 पञ्च
(D₁ om पञ्च)चूला (D₁-o 'ला नारदसवाद, B₁ D₁
नारदपञ्चचूलापाख्याने, B₁ M₁-s नारदपञ्चचूला (B₁ 'छा')-
सवाद, D₁ पञ्चचूलासवाद, D₁ M₁ पञ्चचूलासवाद;
D₁-s पञ्चचूला (D₁ 'दो')पाख्याने, T₁ स्त्रीस्वभावकथने
नारदपञ्चचूलासवादे स्त्रीणा दोषप्रकटन, G₁ s नारदपञ्चचू-
(G₁ हा)सवादे स्त्रीणा दोषप्रकटन —Adhy no (figures,
words or both) V₁ 38 (as in text), D₁ 36, D₁
22, D₁ 37, T₁ M 67, T₁ s G₁ s 74, G₁ 71,
G₁ 68 — Sloka no D₁ 30

पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्यः प्रतीक्षितुम् ॥ १३
 असद्धर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो ।
 पापीयसो नरान्यद्वै लज्जा त्यक्त्वा भजामहे ॥ १४
 स्त्रियं हि यः प्रार्थयते संनिर्गुणं च गच्छति ।
 ईपच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५
 अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
 मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १६
 नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि संस्थितिः ।
 विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १७
 न भयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोः कथंचन ।

न ज्ञातिकुलसंबन्धास्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १८
 यौवने वर्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।
 नारीणां स्वैरवृत्तानां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥ १९
 याश्च शश्वद्बहुमता रक्ष्यन्ते दयिताः स्त्रियः ।
 अपि ताः संप्रसज्यन्ते कुब्जान्धजडवामनैः ॥ २०
 पङ्कष्वपि च देवर्षे ये चान्ये कुत्सिता नराः ।
 स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन्नास्ति कश्चिन्महासुने ॥ २१
 यदि पुंसां गतिर्ब्रह्म कथंचिन्नोपपद्यते ।
 अप्यन्योन्यं प्रवर्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ २२
 अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च ।

वत, T₂ G₁₋₂ M₂₋₁ अभिमितान् (for कद्धिमत्) D₄₋₂ समज्ञातीनर्थवत्, T₁ क्रमाञ्जत्वा स्वाभिमत, T₂ M₁ सदा जा (M₁ माजा) तानभिमतान् —^b) D₁₋₂ प्री (D₁ प्र) तिपूर्वान्, G₂ प्रीतिरूपान् (for प्रति) G₁ यथेप्सितान् (for वदो स्थि) T₁ रूप दृष्ट्वा परे स्थित —^c) T₁ पतिम् (for पतीन्) —^d) T₁ नारी (for नार्य) B₁ S (G₄ missing) परीक्षितु (for प्रती) D₄₋₂ नीचकर्मरता स्त्रिय

14 G₄ missing (cf v 1 1) —^a) T₁ आपद्धर्मस्व (for अस्) D₂ T₂ स्त्रिय, T₂ च य, G₁ ३ स्त्रिय, M₄ स्वयं (for स्वयं) D₁₋₂ स्त्रीषु (for स्त्रीणाम्) —^b) D₁₀ (after corr) T₂ M भविता, D₁₀ (before corr) T₁ G₁ भजता, T₂ वृजता (for भवति) D₁₋₂ अस्माकं भविता विभो —^c) T₁ अन्याल्ल, T₂ ३ G₁₋₂ यान्वं (for यद्वै) —^d) T₁ [अ]र्धयामहे (for भजा)

15 G₄ missing (cf v 1 1) —^a) T₂ M₁ स्त्रियो V₁ om, D₁₋₂ च (for हि) D₂ यत् (for य) D₁₀ S (G₄ missing) प्रार्थयति —^b) B₁ सनि धान च, T₁ 'कर्णे (for 'कयं च) —^c) T₁ यथापि, T₂ ३ G₂ ३ ईपद्धा (for 'य) —^d) S (G₄ missing) तम् (for एत्) D₁ om (hapl) from योषित up to तिष्ठन्ति (in 16^d)

16 G₄ missing (cf v 1 1) D₁ om up to तिष्ठन्ति (in 16^d) (cf v 1 15) —^b) T₂ ३ G₁ ३ M भवत्य (for जनस्य) T₁ भयात्पातभवत्य च —^c) T₁ अमर्यादा

17 Cf Mang 9 14 G₄ missing (cf v 1 1) D₂ G₁ om (hapl) 17-18 —^a) T₁ च गम्यो (for अगम्यो) —^b) V₁ B Dn D₁₋₁ निक्षय, D₁₀ समय;

M₄ सदाय (for सस्थिति) D₂ नासा तपसि संयम —^c) D₂ प्रतिरूप (for रूपवन्त) B₄ D₁₀ च, G₂ त (for वा)

18 G₄ missing (cf v 1 1) D₂ G₁ om 18 (cf v 1 17) —^a) T₁ अनयान् (for न भयान्) —^b) B₁ नान्यहेतो, B₂ नात्, D₂ अर्थ (for नार्थ) —^c) D₁ 10 जातिकुल, T₁ M₁₋₂ ज्ञा (T₂ जा) तिमूल, T₂ ३ G₂ ३ वधु, M₄ 'वल (for 'कुल) —^d) D₂ वंशुषु (for भर्तृषु)

19 G₄ missing (cf v 1 1) —^b) D₂₋₂ मृष्टाभरण (for मृष्टा) —^c) T G₁₋₂ नराणा (for नारीणा) V₁ B Dn D₂ 10 -वृत्तीना (for -वृत्ताना)

20 G₄ missing (cf v 1 1) —^a) T G₂ ३ या हि, G₁ यया हि (hypermetric), M यापि (for याश्च) —^b) M₁₋₂ भोदयते (for र) D₄₋₂ दयिते, T₁ देवपत् (for दयिता) —^c) D₂ तां (for वा) T₂ ३ G₁ ३ M₄ संप्रसज्यते —^d) B₁ जडांधकुब्जवामनै

21 G₄ missing (cf v 1 1) —^a) V₁ B Dn D₁₀ [अ]य (for [अ]पि) D₁₀ पमुलेव्य देवर्षे —^d) V₁ महामते (for 'सुने)

22 G₄ missing (cf v 1 1) —^a) T G₁₋₂ M₄ इति स्त्रीणा (for यति पुमा) —^b) S (G₄ missing) चम्पते (for पद्यते) —^c) D₁ ३-३ च (for हि) —^d) After 22, T₂ ३ G₁₋₂ M₁ Madras ed 103

256* दुष्टाचारा पापरता अमन्या मायया मृग ।
 अष्टपुटिद्विहृता प्रादेगेत्यवगम्यताम् ।

[(L 1) Madras ed मृगे — (L 2) M₄ मृग (for मृष्ट) T₂ [७, १ (for [७, १)]]

वधवन्धमयाच्चापि स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥ २३
चलस्वभावा दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावतस्तथा ।
प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः ॥ २४
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ २५
इदमन्यच्च देवर्षे रहस्यं सर्वयोषिताम् ।
दृष्ट्वैव पुरुषं हृद्यं योनिः प्रक्लिद्यते स्त्रियः ॥ २६
कामानामपि दातारं कर्तारं मानसान्त्वयोः ।
रक्षितारं न मृष्यन्ति भर्तारं परमं स्त्रियः ॥ २७

न कामभोगान्वहुलानालंकारार्थसंचयान् ।
तथैव बहु मन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम् ॥ २८
अन्तकः शमनो मृत्युः पातालं वड्वामुखम् ।
क्षुरधारा विषं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ २९
यंतश्च भूतानि महान्ति पञ्च
यतश्च लोका विहिता विधात्रा ।
यतः पुमांसः प्रमदाश्च निर्मिता-
स्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

23 G₄ missing (cf v l 1) —^a) D₁₋₃ च
(for हि) —^b) T G₁ s M परिभवस्य (for 'जनस्य')
—^c) D₁₋₉ [ए]व (for [अ]पि) —^d) D₁₋₃ हि योषित
(for भवन्ति ता) D₄₋₉ तेन गुप्ता हि योषित

24 G₄ missing (cf. v l 1) —^a) M₄ दुःसेवा.
—^b) D₂ T₂ s G₁ s M₄ दुर्ग्राहा (for दुर्ग्राह्या) T₁
दुर्ग्राह्यादयास्तथा — After 24^{ab}, M₁₋₃ ins

287* सुहृद्यवद्व्यास्ता वैरकोपालया स ता ।
— M₂ s om. 24^{ad} —^c) D₁ प्रज्ञस्य —^d) D₁ s [ए]
वापस्, D₂ क्षापस्, D₁₋₉ वापुस्, T₁ s G₁₋₃ भावास्,
M₄ बुद्धिस् (for वाचस्) T₈ यथा भावास्तदा स्त्रिय

25 — (var) l 1189* lines 1-2 G₄ missing (cf.
v l 1) —^b) G₁ वापयाना (for नाप) —^c)
V₁ B₂ s s D₂ s D₂ s G₁ लोचना

28 Cf. l 1189* line 6, 4 App I. (No 15)
lines 29-30 G₄ missing up to 26^{ab} (cf v l 1)
D₂ s om. 26^c-27^b D₄ om 26^b —^c) S (except
G₂ s) ह्यन्य (for ह्य) —^d) B₂ सक्लिद्यते, T₁
प्रस्त्रि (for प्रक्लि) V₁ B (except B₄) D_n स्त्रिया
— After 26, D₂ ins

288 * सुस्नातं पुरुषं दृष्ट्वा सुचन्दनलोक्षितम् ।
योनिं स्वयति नारीणां ह्ये पादादियोदकम् ।

27 D₂ s om 27^{ab} (cf v l 26) —^b) B₄ om,
D₁ दाधार (for कर्तार) V₁ B D_n D₁₀ मनमा म्रियं
(B₂ यान्), T₁ M₁ सत्त्वमानयो —^c) G₁ partly
damaged G₂ मृष्यति, M₃ सुह्यति (for मृष्यन्ति)
—^d) D₂ M परम, T₂ स्वमर्त्, G₂ स्वमन (for

परम) M₂ स्त्रिय (for स्त्रिय) V₁ B D_n D₁₀
स्वभर्तारमञ्ज स्त्रि (D₁₀ सस्त्रि)य, T₁ s G₁ s s भर्तारं
स्वमसस्त्रिय

28 G₁ partly damaged for 28^{ab} —^a) V₁ B
D_n D₁₀ M₂ विपुलान्, D₂ s अनु (for अनु) —^b)
V₁ B D_n नालंकाराञ्च सञ्च (B₁ s s 'च'यान् —^c)
D₁ s-9 हि (for [ए]व) —^d) T₈ यदा (for यथा)
D₁₀ T₁ s G₁ अनिग्रहात् (T₁ 'न्'), T₈ M अनिग्रहं
(for अनु) D₁ s-9 यथा रत्या परिग्रह

29 ^a) V₁ B₁ s s s D_n D₁₋₁₀ पवनो, B₂ परमो
(for शमनो) — 29^{ad} = (var) 13 40 4^{ad}. —^c)
D₁₋₃ क्षुरधाराभिसर्गो

30 ^a) B₂ यदत्र (for यतश्च) D₂ सर्वभूतानि (for
भूतानि) —^c) D₄₋₉ वि (for च) —^d) B₁ तथैव
दोष, D₁₋₉ तथैव दोषा, D₁₀ त एव दोषा, S तदेव
दोष (for तदैव दोषा)

Colophon — Parvan name B₁ s D_n s D₁ शक्ति
— Sub-parvan V₁ B₁₋₃ D_n D₁ s s 10 M₁₋₂ दान-
धर्म — Adhy name V₁ B₁ s D_n D₂ 1-9 पंच-
(D_n om पंच)चूडा (D₁₋₉ 'ला नारदसंवाद, B₂ D₁₀
नारदपंचचूडोपाख्यान, B₂ M₂₋₄ नारदपंचचूडा (B₁ डा)
संवाद, D₁ पंचचूडसंवाद, D₂ M₁ पंचचूडासंवाद;
D₄₋₉ पंचचूडो (D₂ डो)पाख्यान, T₂ स्त्रीस्वभावकथने
नारदपंचचूडासंवादे स्त्रीणां दोषप्रकटन, G₁ s नारदपंचचूड-
(G₂ डा)संवादे स्त्रीणां दोषप्रकटन — Adhy no (figures,
words or both) V₁ 38 (as in text), D₂ 36, D₁
22, D₁₀ 37, T₁ M 67, T₂ s G₂ s 74, G₁ 71,
G₂ 68 — Sloka no D₄ 30

पतीनन्तरमासाद्य नालं नार्यः प्रतीक्षितुम् ॥ १३
 असद्धर्मस्त्वयं स्त्रीणामस्माकं भवति प्रभो ।
 पापीयसो नरान्यद्वै लज्जां त्यक्त्वा भजामहे ॥ १४
 स्त्रियं हि यः प्रार्थयते संनिकर्षं च गच्छति ।
 ईषच्च कुरुते सेवां तमेवेच्छन्ति योषितः ॥ १५
 अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात्परिजनस्य च ।
 मर्यादायाममर्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १६
 नासां कश्चिदगम्योऽस्ति नासां वयसि संस्थितिः ।
 विरूपं रूपवन्तं वा पुमानित्येव भुञ्जते ॥ १७
 न भयाच्चाप्यनुक्रोशान्नार्थहेतोः कथंचन ।

न ज्ञातिकुलसंबन्धात्स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ १८
 यौवने वर्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् ।
 नारीणां स्वैरवृत्तानां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः ॥ १९
 याश्च शश्वद्बहुमता रक्ष्यन्ते दयिताः स्त्रियः ।
 अपि ताः संप्रसज्यन्ते कुञ्जान्धजडवामनैः ॥ २०
 पशुष्वपि च देवर्षे ये चान्ये कुत्सिता नराः ।
 स्त्रीणामगम्यो लोकेऽस्मिन्नास्ति कश्चिन्महायुने ॥ २१
 यदि पुंसां गतिर्ब्रह्म कथंचिन्नोपपद्यते ।
 अप्यन्योन्यं प्रवर्तन्ते न हि तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ २२
 अलाभात्पुरुषाणां हि भयात्परिजनस्य च ।

वत्, T₈ G₁₋₃ M₂₋₄ अभिमतान् (for कृद्धिमत्) D₄₋₉ समज्ञातीनर्थवत्, T₁ क्रमाज्ञात्वा स्वाभिमत, T₂ M₁ सदा ज्ञा (M₁ 'माज्ञा') तानभिमतान् —⁶) D₄₋₉ प्री (D₁ प्र) तिपूर्वान्, G₂ प्रीतिरूपान् (for प्रति) G₁ यधेप्सितान् (for वधे स्थि) T₁ रूप दृष्ट्वा परे स्थित —⁶) T₁ पतिम् (for पतीन्) —⁶) T₁ नारी (for नार्यं) B₁ S (G₄ missing) परीक्षितुं (for प्रती) D₄₋₉ नीचकर्मरता स्त्रिय

14 G₄ missing (cf v l 1) —^a) T₁ आपद्धर्मश्च (for अत्) D₈ T₈ स्त्रिय, T₂ च य, G₁ ३ स्त्रिय, M₄ स्वय (for स्वय) D₁₋₉ स्त्रीषु (for स्त्रीणाम्) —⁶) D₁₀ (after corr) T₈ M भविता, D₁₀ (before corr) T₁ G₁ भवता, T₂ ब्रुवता (for भवति) D₁₋₉ अस्माक भविता विभो —⁶) T₁ अन्याल्ल, T₂ ३ G₁₋₃ यान्वै (for यद्वै) —^a) T₁ [अ]र्थयामहे (for भजा)

15 G₄ missing (cf v l 1) —^a) T₂ M₁ स्त्रियो V₁ om, D₁₋₉ च (for हि) D₈ यत् (for य) D₁₀ S (G₄ missing) प्रार्थयति —⁶) B₁ सनि धान च, T₁ 'कर्षेण (for 'कर्षं च) —⁶) T₁ यश्चापि, T₂ ३ G₂ ३ ईषद्वा (for 'च) —^a) S (G₄ missing) तम् (for एव) D₄ om (hapl) from योषित up to तिष्ठन्ति (in 16^a)

16 G₄ missing (cf v l 1) D₄ om up to तिष्ठन्ति (in 16^a) (cf v l 15) —⁶) T₂ ३ G₁ ३ M भवत्य (for जनस्य) T₁ भयात्पातभयस्य च —⁶) T₁ अमर्यादा

17 Cf Manu 9 14 G₄ missing (cf v l 1) D₂ G₁ om (hapl) 17-18 —^a) T₁ च गम्यो (for भगम्यो) —⁶) V₁ B Dn D₄₋₁ निश्चय, D₁₀ सयन,

M₄ सशय (for संस्थिति) D₈ नासां तपसि संयम-⁶) D₂ प्रविरूपं (for रूपवन्त) B₂ D₁₀ च, G₃ त (for वा)

18 G₄ missing (cf v l 1) D₂ G₁ om 18 (cf v l 17) —^a) T₁ अनयान् (for न भयान्) —⁶) B₁ नान्यहेतो, B₅ नाज्ञ, D₂ अर्थ (for नार्यं) —⁶) D₁ 10 जातिकुल, T₁ M₁₋₃ ज्ञा (T₁ जा) तिमूल, T₂ ३ G₂ ३ 'वधु, M₄ 'बल (for 'कुल) —^a) D₈ बंधुषु (for भर्तृषु)

19 G₄ missing (cf v l 1) —⁶) D₂₋₉ मृष्टाभरण (for मृष्टा) —⁶) T₁ G₁₋₃ नराणा (for नारीणा) V₁ B Dn D₆ 10 वृत्तीनां (for वृत्ताना)

20 G₄ missing (cf v l 1) —^a) T₂ G₂ ३ या हि, G₁ यथा हि (hypermetric), M यापि (for याश्च) —⁶) M₁₋₃ भोदयते (for रं) D₄₋₉ दयितै, T₁ दैववत् (for दयिता) —⁶) D₄ तां (for ता) T₂ ३ G₁ ३ M₃ संप्रसज्यते —^a) B₄ जडाधकुञ्जवामनै

21 G₄ missing (cf v l 1) —^a) V₁ B Dn D₁₀ [अ]य (for [अ]पि) D₁₀ पशुलेख्य देवर्षे —^a) V₁ महामते (for मुने)

22 G₄ missing (cf v l 1) —^a) T₁ G₁₋₃ M₃ इति स्त्रीणां (for यदि पुसा) —⁶) S (G₄ missing) लभ्यते (for पद्यते) —^a) D₁ ३-३ च (for हि) — After 22, T₂ ३ G₁₋₃ M₃ Madras ed ins

286* दुष्टाचारा पापरता अमत्या मायया हृता ।
 अष्टष्टुद्विचहुला प्रायेणेत्यवगम्यताम् ।

[(L 1) Madras ed असत्यो — (L 2) M₃ प्रदृष्ट (for अष्ट) T₂ [ए]व (for [अ]व)]

वधबन्धमयाच्चापि स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः ॥ २३
चलस्वभावा दुःसेव्या दुर्ग्राह्या भावतस्तथा ।
प्राज्ञस्य पुरुषस्येह यथा वाचस्तथा स्त्रियः ॥ २४
नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामलोचनाः ॥ २५
इदमन्यच्च देवर्षे रहस्यं सर्वयोषिताम् ।
दृष्ट्वैव पुरुषं हृद्यं योनिः प्रक्षिद्यते स्त्रियः ॥ २६
कामानामपि दातारं कर्तारं मानसान्त्वयोः ।
रक्षितारं न मृष्यन्ति मर्तारं परमं स्त्रियः ॥ २७

न कामभोगान्वहुलान्नालंकारार्थसंचयान् ।
तथैव बहु मन्यन्ते यथा रत्यामनुग्रहम् ॥ २८
अन्तकः शमनो मृत्युः पातालं वडवामुखम् ।
क्षुरधारा विपं सर्पो वह्निरित्येकतः स्त्रियः ॥ २९
यतश्च भूतानि महान्ति पञ्च
यतश्च लोका विहिता विधात्रा ।
यतः पुमासः प्रमदाश्च निर्मिता-
स्तदैव दोषाः प्रमदासु नारद ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

23 G₁ missing (cf v l 1) —^a) D₁₋₃ च
(for हि) —^b) T G₁ s M परिभवस्य (for 'जनस्य')
—^c) D₁₋₃ [ए]व (for [अ]पि) —^d) D₁₋₃ हि योषित
(for भवन्ति ता) D₁₋₃ तेन गुप्ता हि योषित

24 G₁ missing (cf. v l 1) —^a) M₄ दुसेवा
—^b) D₃ T₃ s G₁ s M₄ दुमेहा (for दुर्ग्राह्या) T₁
दुर्ग्राह्यादव्यास्तथा — After 24^{ab}, M₁₋₃ ins

287* सुदृष्टवद्यद्वयास्वा वैरकोपालया स ता ।
— M₃ s om. 24^{cd} —^c) D₁ प्रज्ञस्य —^d) D₁ s [ए]
वापस्य; D₃ आपस्य, D₄₋₅ वायुस्य, T₁ s G₁₋₃ भावास्य,
M₄ बुद्धिस् (for वाचस्य) T₃ यथा भावान्तादा स्त्रिय

25 — (var) l 1189* lines 1-2 G₁ missing (cf
v l 1) —^b) G₁ आपगाना (for नाप) —^d)
V₁ B₁ s s Dns D₂ s r G₁ लोचना

26 Cf. l 1189* line 6, 4 App I. (No 15)
lines 29-30 G₁ missing up to 26^{7b} (cf v l 1)
D₂ s om. 26^{7-27b} D₃ om 26^b —^c) S (except
G₂ s) ह्यन्य (for हृद्यं) —^d) B₃ सक्षिद्यते; T₁
प्रस्त्रि (for प्रक्षि) V₁ B (except B₄) Dn स्त्रिया
— After 26, D₃ ins

288 * सुस्नात पुरुष दृष्ट्वा सुचन्दनलोक्षितम् ।
योनि स्वयति नारीणा द्यते पादादिवोदकम् ।
27 D₂ s om 27^{ab} (cf v l 26) —^b) B₃ om ,
D₁ दातार (for कर्तार) V₁ B Dn D₁₀ मनमा प्रियं
(B₃ 'यान्'), T₁ M₄ सांस्वमानयो —^c) G₁ partly
damaged G₂ मृष्यन्ति, M₃ सुहन्ति (for मृष्यन्ति)
—^d) D₃ M परम, T₂ स्वमल, G₃ स्वमन (for

परम) M₃ स्त्रिय (for स्त्रिय) V₁ B Dn D₁₀
स्वभर्तारमलु स्त्रि (D₁₀ 'सस्त्रि')य, T₁ s G₁ s s भर्तारं
स्वमसस्त्रिय

28 G₁ partly damaged for 28^{ab} —^a) V₁ B
Dn D₁₀ M₃ विपुलान्, D₃ s अतु' (for बहु') —^b)
V₁ B Dn नालंकाराश्च सञ्च (B₁ s s 'च')यान् —^c)
D₁ s-9 हि (for [ए]व) —^d) T₃ यदा (for यथा)
D₁₀ T₁ s G अनिग्रहात् (T₁ न्), T₃ M अनिग्रहं
(for अतु') D₁ s-9 यथा रत्या परिग्रहं

29 ^a) V₁ B₁ s s s Dn D₁₋₁₀ पवनो, B₃ परमो
(for शमनो). — 29^{cd} = (var) 13 40. 4^{cd}. —^c)
D₁₋₃ क्षुरधाराभिसर्गो

30 ^a) B₃ यदत्र (for यतश्च) D₃ सर्वभूतानि (for
भूतानि) —^c) D₁₋₃ वि (for च) —^d) B₁ तथैव
दोष, D₄₋₅ तथैव दोषा, D₁₀ त एव दोषा, S तदेष
दोष (for तदैव दोषा)

Colophon — Parvan name B₁ s Dns D₁ शाति.
— Sub-parvan V₁ B₁₋₃ Dn D₁ s s 10 M₁₋₃ दान
धर्म — Adhy name V₁ B₁ s Dn D₃ r-9 पच-
(Dn₁ om पच)चूला (D₁₋₃ ला नारदसंवाद, B₃ D₁₀
नारदपचचूलापाख्यानं, B₄ M₂₋₃ नारदपचचूला (B₁ डा)-
संवाद, D₁ पचचूलासंवाद, D₃ M₁ पचचूलासंवाद;
D₄₋₅ पचचूलो (D₅ 'डो')पाख्यानं, T₂ श्रीस्वभावकथने
नारदपचचूलासंवादे स्त्रीणा दोषप्रकटने, G₁ s नारदपचचूला-
(G₃ डा)संवादे स्त्रीणा दोषप्रकटन — Adhy no (figures,
words or both) V₁ 38 (as in text), D₃ 36, D₁
22, D₁₀ 37, T₁ M 67, T₂ s G₂ s 74, G₁ 71,
G₃ 68 — Sloka no D₃ 30

३९

युधिष्ठिर उवाच ।

इमे वै मानवा लोके स्त्रीषु सज्जन्त्यमीक्षणशः ।

मोहेन परमाविष्टा दैवादिष्टेन पार्थिव ।

स्त्रियश्च पुरुषेष्वेव प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकम् ॥ १

अत्र मे संशयस्तीव्रो हृदि संपरिवर्तते ।

कथमासां नराः सङ्गं कुर्वते कुरुनन्दन ।

स्त्रियो वा तेषु रज्यन्ते विरज्यन्तेऽथ वा पुनः ॥ २

इति ताः पुरुषव्याघ्र कथं शक्याः स्म रक्षितुम् ।

प्रमदाः पुरुषेणेह तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३

एता हि मयमायामिर्वञ्चयन्तीह मानवान् ।

न चासां मुच्यते कश्चित्पुरुषो हस्तागतः ।

गावो नवतृणानीव गृह्णन्त्येव नवान्नवान् ॥ ४

शम्बरस्य च या माया या माया नमुचेरपि ।

बलेः कुम्भीनसेष्वैव सर्वास्ता योषितो विदुः ॥ ५

हसन्तं प्रहसन्त्येता रुदन्तं प्ररुदन्ति च ।

अप्रियं प्रियवाक्यैश्च गृह्णते कालयोगतः ॥ ६

उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च वेद बृहस्पतिः ।

स्त्रीबुद्ध्या न विशिष्येते ताः स्म रक्ष्याः कथं नरैः ॥ ७

39

1 T₈ om. the ref —^a) D₁ कामे वै, D₄ ६-७
 इमे च, D₅ ह्येवं (for इमे वै) D₂ ३ इमे वैमानिका
 लोके —^c) D₁₀ मोहेन च पराविष्टा —^d) D₂ ३
 भारत (for पार्थिव) V₁ B Dn D₁₀ द्वे (B₁ Dn₂ D₁₀
 द्वे) वत्स (Dn₁ 'स्पृष्टेन पार्थिव, T G M₄ देवद (T₂ दि,
 G₁ 'च)ष्टेन कर्मणा, M₁-३ देवदिष्टेन कर्मणा —^e) D₅
 पुरुषाश्च (for 'षेपु) D₂ ३ T₁ [ए]व (for [ए]व)

2 ^a) V₁ मा (for मे) —^b) T₂ यदि (for हृदि)
 —^c) T₁ M आसु, T₂ ३ G तासु (for आसा) D₂
 नर, D₁₀ परा (for नरा) —^d) D₁-३ T₂ ३ G₁ ३ ४
 कुर्वन्ति —^e) V₁ B Dn D₂ ३ G₃ केपु (for तेषु)
 D₈ रज्यन्ति —^f) Dn₂ om विरज्यन्ते V₁ B Dn
 च ता, D₁₀ कृता, T G₁-३ M [स]पि वा, G₄ च
 वा (for स्य वा)

3 ^a) M₁ ४ ता (for ता) —^b) V₁ B Dn
 D₂ T₂ ३ G तु (for स्म) —^c) T₈ [ए]व (for
 [हृ]दि) D₁-७ प्रमदा पुरुषे सक्तास् —^d) D₁ ७ अर्हय
 (for 'सि)

4 Before 4, T₁ २ G₂ १३ मीक्ष्म —^a) D₁ ६
 एताभिर् (for एता हि) V₁ B Dn D₅ ३ १० एता हि
 रममाणस्तु, D₂ ३ एता हि माययागत्य T₁ ता एता हि
 समापाति, T₂ ता एव हि समायाभिर्, T₃ एता हि स्य
 मानाभिर्, G₁ ४ एता हि स्म (G₁ स्त्री यमायाभिर् G₃
 एताभि स्त्रीयमायाभिर् —^b) D₁-१ मानव D₁ वर्तयतीह

मानव — D₁ om 4'-5^d —^a) V₁ D₁ (sup l₃₁)
 G₄ तासा, D₈ वासा, M₁-३ चासां (for चासा)
 —^d) D₁-७ दृष्टिम् (for हस्तम्) —^e) D₂ ३ तृण
 स्येव (D₂ ह), D₄-७ तृणस्यैव (D₅ व), G₃ तृणा
 नेव (for नीव) —^f) M₂ गृह्णन्त्येता, M₁ 'तान्
 M₁ नव (for the first नवान्) V₁ B Dn D₁₀ T₁
 गृह्णन्त्येता (T₁ व) नव नव, D₂ ३ मृगयते वरान्वरान्,
 D₄-७ गृह्णन्त्येव (D₂ ३ ७ 'व) वरान्वरान्

5 D₁ om 5 (cf v l 4) —^a) B₅ D₂ ३ T₂ G
 M₁-३ माया या (by transp) D₉ शम्बरस्य चरस्य च
 (sio) —^b) V₁ B₂-४ Dn D₁ १० T₂ ३ G₁ २ M₁-३
 माया या (by transp) T₂ हृद (for अपि) —^c)
 D₄ ६ ७ ७ बले कुम्भीरपाव्ये (D₄ 'पर्णे)पु, T₁ वले कुम्भस्य
 वाव्ये, T₂ M बले कुम्भीनवाव्ये (M₂ साना च), T₃
 G कुहकानि च वाव्ये

6 ^b) D₂ वदत (for रु) D₁₀ च (for प्र) G₂
 हसन्ति (for रुदन्ति) D₁-७ [अ]पि, T₁ हि (for च)
 —^c) S भावैश्च (for वाक्यैश्च) D₈ om च —^d)
 Some MSS गृह्णते D₅ काम (for काल) — After
 6, S १३

289* यदि जिह्वासहस्र स्याज्जीवेच शरदा शतम् ।

अनन्यकर्मा स्त्रीतोषाननुक्त्वा निधन व्रजेत् ।

[(L ३) M₂ न चोक्त्वा (for अनुक्त्वा)]

7 ^a) T₂ या माया (for यच्छास्त्र) —^b) T याश्च
 (for यच्च) —^c) D₈ om स्त्री D₈-७ स्त्री (for न) B₁
 विदिपो^a, Dn₂ D₂ ३ ६-७ G₃ ४ M₁ विशिष्येत, D₁

अनृतं सत्यमित्याहुः सत्यं चापि तथानृतम् ।
इति यास्ताः कथं वीर संरक्ष्याः पुरुषैरिह ॥ ८
स्त्रीणां बुद्धयुपनिष्कर्षार्थशास्त्राणि शत्रुहन् ।
बृहस्पतिप्रभृतिभिर्मन्ये सद्भिः कृतानि वै ॥ ९
संपूज्यमानाः पुरुषैर्विकुर्वन्ति मनो नृषु ।

अपास्ताश्च तथा राजन्विकुर्वन्ति मनः स्त्रियः ॥ १०
कस्ताः शक्नो रक्षितुं स्यादिति मे संशयो महान् ।
तन्मे बृहि महाबाहो कुरूणां वंशवर्धन ॥ ११
यदि शक्या कुरुश्रेष्ठ रक्षा तासां कथंचन ।
कर्तुं वा कृतपूर्वा वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

भीष्म उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो नात्र मिथ्यास्ति किंचन ।

यथा ब्रवीषि कौरव्य नारीं प्रति जनाधिप ॥ १

अत्र ते वर्तयिष्यामि इतिहासं पुरातनम् ।

* च्युत (for 'व्येते) D⁵ बुद्ध्या च स्त्री विशिष्येत, T₁ स्त्रीषु तान्यवतिष्ठति —^a) V₁ B Dn D₁₀ तु (for सा) B₈ नृना नरै, D₈ कथंचन (for कथं नरै)

8^b) B₁ [अ]य (for [अ]पि) — T₂ s G M₁ s ins after 8^{ab} M₂ after 8

290* दोषास्पदेष्वुच्चौ देशे ह्यासा रक्तास्वहो नरा ।

[M₁ तासा (for ह्यासा)]

— M₁ s om 8^{ad} —^c) D₂ s राजन् (for वीर)

9^a) V₁ B₁ s Dn D₁₀ बुद्ध्यर्थ, B₄ D₄₋₆ T₈ G₄ बुद्ध्याप, G₁ बुद्ध्यापि (for बुद्ध्युप) Some MSS नि कर्षाद् D₁₋₃ T₂ स्त्रीणा बुद्ध्या प (T₂ द्विप) रिष्कर्षाद्, G₂ स्त्रीणा बुद्ध्यपकर्षात्तु —^d) D₁₀ अन्यै (for मन्ये) S (except G₂) सति (for सद्भि)

10^b) B₄ सदा, M₁ इद (for नृषु) — B₄ om. (hapl. 1) 10^{ad} —^c) T₁ अनास्ताश् (for अपास्ताश्) —^d) D₄₋₆ किं न कुर्वति ता स्त्रिय — After 10, V₁ B₁₋₃ s Dn D₈ 10 ins

291* इमा प्रजा महाबाहो धार्मिक्य इति न श्रुतम् ।

सकृतासत्कृताश्चापि विकुर्वन्ति मनः सदा ।

[(L 1) — (var) 13 40 5^{ab} Dn₁ D₁₀ धार्मिका B₁ च (for न) — (L 2) B₂ om सदा]

11 Before 11, T₁ s ins युधिष्ठिर —^a) D₅ ता (for सा) T₁ शक्या, T₂ s G स्त्रिय (for शक्नो) T₃ s G₁ s₂ रक्षितु (for रक्षितु) —^b) D₄ 7 s अत्र (for इति) —^c) M₂ तथा (for तन्मे) D₅ प्रभृति

(hypermetric) B₈ D₁₀ महाभाग (for 'बाहो) V₁ B₁ s s Dn D₂ तथा बृहि महाभाग

12^a) B₄ कथ (for यदि) V₁ B D₄ 6-9 शक्या —^b) V₁ B₁₋₃ s D₄ s s रक्ष्यास् (for रक्षा) V₁ B Dn कदाचन (for कथंचन) —^c) D₂ s कथ च (for कर्तुं वा) V₁ B (except B₄) Dn D₄₋₁₀ T₁ -पूर्व (for -पूर्वा) G₂ च (for वा) —^d) B₁ समाख्यातुम्; B₂ मे चाख्या (for मे व्याख्या)

Colophon — *Parian name* B₁ s Dn₈ D₁ s शान्ति — *Sub-parvan* V₁ B D M₁₋₃ दानधर्म — *Adhy name* V₁ B₁ s s Dn D₁₀ विपुलोपाख्यानं, D₂ s युधिष्ठिरप्रश्न, T₂ भीष्मयुधिष्ठिरसवादे स्त्रीस्वभावं प्रति युधिष्ठिरप्रश्न, M₁₋₃ पुरुषसंगोपायकथन — *Adhy no* (figures, words or both) V₁ 39 (as in text), D₅ 37, D₇ 33, D₁₀ 38, T₁ M 68, T₂ s G₂ s 75, G₁ 70, G₂ 69 — *Śloka no* D₄ 14

40

1^a) V₁ B Dn D₂ 10 एव (for एतन्) —^b) V₁ T₂ s G₁ s s [अ]स्ति (for [अ]त्र) T₂ s G₁ s₂ [अ]त्र (for [अ]स्ति) —^c) D₁₋₃ चदसि (for ब्रवीषि) D₁₀ चरित (for कौरव्य) —^d) B₅ D₁₋₃ s नारी (for नारीं) D₅ T G नराधिप (for जना)

2 D₅ om (hapl) 2-3 —^a) D₁ 4 s 1 अत्र ते वर्तयिष्येहम्, D₂ s अत्राप्युदाहरतीमम्, D₅ अत्र ते कथयिष्यामि —^c) T₂ om, G₁ हि रक्षा (hypermetric)

यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन महात्मना ॥ २
 प्रमदाश्च यथा सृष्टा ब्रह्मणा भरतर्षभ ।
 यदर्थं तच्च ते तात प्रवक्ष्ये वसुधाधिप ॥ ३
 न हि स्त्रीभ्य परं पुत्र पापीयः किञ्चिदस्ति वै ।
 अग्निर्हि प्रमदा दीप्तो मायाश्च मयजा विभो ।
 क्षुरधारा विषं सर्पो मृत्युरित्येकतः स्त्रियः ॥ ४
 इमाः प्रजा महाबाहो धार्मिका इति नः श्रुतम् ।
 स्वयं गच्छन्ति देवत्वं ततो देवानियाद्भ्यम् ॥ ५
 अथाभ्यगच्छन्देवास्ते पितामहमरिंदम ।

(for रक्षा) B₁ तेन (for पूर्वं) —^d) Some MSS read वपुल for विपुल throughout

3 D₈ om 3 (cf v 1 2) —^a) G₂ सदा (for यथा) D₂ यथा च प्रमदा सृष्टा —^c) V₁ यच्च (for तच्च) M₂ मे (for ते) B₈ तच्च तदर्थं ते तात —^d) V₁ B Dn D₁₀ प्रवक्ष्यामि नराधिप, T₂ 'क्ष्ये भरतर्षभ

4 ^a) T₈ वा (for हि) D₈ किञ्चिद् (for पुत्र) —^b) D₁ पापीयं G₂ कश्चिद् D₅ अस्ति पापीय पुत्रक (sic), M₁₋₈ पापीयस्तरमस्ति वै —^d) 4^{cf} = (var) 13 38 29^{cd} —^c) T₈ G अस्ति (for अग्निर्) G₂ च (for हि) T₂ s G₁ s 4 दीप्ता (for दीप्तो) —^d) T₁ s G₁ s 4 M₁ s 4 माया (for मायाश्च) G₁ s प्रभो (for विभो) — D₁₋₈ om 4^{cf} —^f) V₁ B₄ Dn D₁₋₈ M₂ वह्निर् (for मृत्युर्)

5 5^{ab} = (var) line 1 of 291* —^a) V₁ B₂ s Dn transp इमा and प्रजा —^b) V₁ B Dn धार्मिक्य, D₈ धर्मिष्ठा —^c) T₈ G₁ s 4 स्वयं (for स्वयं) B₈ देवैर् (for देवत्वं) —^d) D₈ T₁ s M₁ अयाद् (for इयाद्) D₈ s 6 भव (for भयम्)

6 ^a) D₁ s 1 9 [अभ्यगच्छन् (for [अभ्यं) D₁₋₈ ते देवा (by transp) D₅ अयाभिगच्छन्ते देवा —^d) V₁ B Dn D₁₀ अधोमुखा (for अवाक्षुखा)

7 ^a) D₈ अतर्गति —^b) S प्र (for स) — T₈ om (hapl) 7^c-9^b —^c) D₁ s 9 प्रमोदार्थं, T₂ G₁ s हार्थी (for हार्थं) —^d) B₈ कृत्वा (for कृत्या) D₁₋₈ s स्त्रीर् (for नार्यो) — After 7, G₂ reads 10^{cd} for the first time, repeating it in its proper place

8 T₈ om 8 (cf v 1 7) —^a) D₈ पूर्वं (for पूर्व-) D₁₀ T₁ s G M₂ s 4 हि, M₁ s [s]पि (for तु) —^b)

निवेद्य मानसं चापि तूष्णीमासन्नवाङ्मुखाः ॥ ६
 तेषामन्तर्गतं ज्ञात्वा देवानां स पितामहः ।
 मानवानां प्रमोहार्थं कृत्या नार्योऽसृजत्प्रभुः ॥ ७
 पूर्वसर्गे तु कौन्तेय साध्व्यो नार्य इहाभवन् ।
 असाध्व्यस्तु समुत्पन्ना कृत्या सर्गात्प्रजापतेः ॥ ८
 ताम्यः कामान्यथाकामं प्रादाद्वि स पितामहः ।
 ताः कामलुब्धाः प्रमदाः प्रामथ्रन्त नरास्तदा ॥ ९
 क्रोधं कामस्य देवेशः सहायं चासृजत्प्रभुः ।
 असृजन्त प्रजाः सर्वाः कामक्रोधवशं गताः ॥ १०

B₁₋₈ Dn₁ D₁ s 7 9 10 T₂ G₂-4 इव (for इह) —^d) Dn₂ n₈ D₁₋₈ s 9-9 T₁ s G₂ s कृत्या (for कृत्या) B₈ s 4 D₁₋₈ s सर्गे, T₁ सर्वा, T₂ तस्मात्, G₂ सर्गा (for सर्गात्)

9 T₈ om 9^{ab} (cf v 1 7) —^a) G₁ कामाद्, M₁₋₈ काम (for कामान्) —^b) D₂ s स हि (by transp), D₅ च स G₂ यथाकामं (for प्रादाद्वि स) —^c) B₁ D₁ s 7-9 T₂ M₁ प्रा (D₁ प्र)मथत्, D₁ s प्रमाथत्, M₁₋₈ प्रमथन्ति (for प्रामथन्त) V₁ B₂ s 5 D₁₀ सदा, G₂ s तथा (for तदा) B₄ प्रार्थयत् नरान्सदा, Dn प्रबाधते नरान्सदा, T₁ प्रार्थयत् नरान्सदा

10 ^b) D₁ s 9 सहायौ D₂ s असृजत्, D₈ वाच^a (for चाच) — G₂ reads 10^{cd} for the first time after 7 —^c) D₂ s असृजत्, D₁₀ असृजत्, T₁ अपत्य स (sic) (for असृजन्त) T G₁ s (both times) s 4 M तस्मात् (for सर्वा) —^d) G₁ partly damaged B₁ चशानुगा (for चश गता) — After 10, D₁₀ T₂ s G ins

292* द्विजानां च गुरुणा च महागुरुवृपादिनाम् ।
 क्षणस्त्रीसङ्गकामोत्था यातनादो निरन्तरा ।
 भरतमनसा निर्व्यं ब्रह्मचर्यमलान्मनाम् ।
 तपोदमार्चनार्थानयुक्तानां शुद्धिरुत्तमा ।

[G₁ damaged — (L 1) D₁₀ G₂ corrupt for the post half — (L 4) D₁₀ G₂ बुद्धिर्, T₂ शुद्धिर् (for शुद्धिर्)]

11 = (var) Manu 9 18 —^a) D₂ om च D₁ मन (for न च) V₁ D₂ s क्रिया, T₁ प्रिय (for क्रिया) D₁₋₈ काश्चिद्, T₁ किञ्चिद् (for का) —^b)

न च स्त्रीणां क्रिया काचिदिति धर्मो व्यवस्थितः ।
 निरिन्द्रिया अमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति श्रुतिः ॥ ११
 शय्यासनमलंकारमन्त्रपानमनार्यताम् ।
 दुर्वाग्भावं रतिं चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः ॥ १२
 न तामां रक्षणं कर्तुं शक्यं पुंसां कथंचन ।
 अपि विश्वकृता तात कुतस्तु पुरुषैरिह ॥ १३
 वाचा वा वधवन्धैर्वा क्लेशैर्वा विविधैस्तथा ।
 न शक्या रक्षितुं नार्यस्ता हि नित्यमसंयताः ॥ १४
 इदं तु पुरुषव्याघ्र पुरस्ताच्छ्रुतवानहम् ।
 यथा रक्षा कृता पूर्वं विपुलेन गुरुस्त्रियः ॥ १५
 ऋषिरासीन्महाभागो देवशर्मेति विश्रुतः ।
 तस्य भार्या रुचिर्नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ १६

तस्या रूपेण संमत्ता देवगन्धर्वदानवाः ।
 विशेषतस्तु राजेन्द्र वृत्रहा पाकशासनः ॥ १७
 नारीणां चरितज्ञश्च देवशर्मा महामुनिः ।
 यथाशक्ति यथोत्साहं भार्यां तामभ्यरक्षत ॥ १८
 पुरंदरं च जानीते परस्त्रीकामचारिणम् ।
 तस्माद्यत्नेन भार्याया रक्षणं स चकार ह ॥ १९
 स कदाचिदपिस्तात यज्ञं कर्तुमनास्तदा ।
 भार्यासंरक्षणं कार्यं कथं स्यादित्यचिन्तयत् ॥ २०
 रक्षाविधानं मनसा स विचिन्त्य महातपाः ।
 आहूय दयितं शिष्यं विपुलं प्राह भार्गवम् ॥ २१
 यज्ञकारो गमिष्यामि रुचिं चेमां सुरेश्वरः ।
 पुत्रं प्रार्थयते नित्यं तां रक्षस्व यथाबलम् ॥ २२

D₁₀ T₁ G₂ इति (D₁₀ 'ह' धर्मे व्य (T₁ ह्य)वस्थिति
 — °) V₁ B₁ १ ४ ५ D_n D₁₀ ह्यशास्त्राश्च, D₈ अशास्त्राश्च;
 8 ह्यमन्त्राश्च (for अ) B₂ ह्यशास्त्राश्च ह्यमन्त्राश्च — °)
 T₂ १ G₁ नित्यम् (for स्मृतम्) T₁ स्मृति (for श्रुति)

12 Cf Manu 9 17 — °) D₁ पानमन्त्रम्, T₂
 अक्ष पानम्; G₂ अक्षकार्यम् (for पानम्) — °) D₁
 अर्वाग्भावं, D₂ १ अवा, D₁₋₁ १ दुष्टागार, G₂ M₁₋₃
 दुर्वाग्भावं (for 'व') M₁ [अ]पि (for [ए]व) T₁
 दूराद्भावावर्ति चैव

13 °) T₁ transp न and ताता V₁ B D_n
 D₁ १-10 transp कर्तुं and शक्य S पुसा शक्य (T कि)
 कथंचन (for 13°) — °) D₁₋₉ साक्षात् (for तात)

14 °) D_n १ न च (for वा) T₂ १ चाय; G₁ १ ४
 वाय (for वध) G₁ वधैर् (for वन्धैर्) D_n 1 D₈ १
 वाचा वचन (D₈ १ वाचक)वधैर्वा, G₂ वाच्यावाच्यम्
 — °) T₂ G₁ १ ४ तामिर् (for सा हि) G₂ असगता
 (for यता)

15 °) V₁ B₂ १ D_n १ च, D₈ तु (for तु) — °)
 V₁ B D_n गुरुस्त्रिया, D₁₋₉ महात्मना — After 15,
 D₈ 1_{ns}

293° तस्मिन्महाराज कथयामि समासत ।

16 °) T₂ १ G₁ महाभाहो (for 'भागो') — °) D₈
 व (for वि) — °) D₈ T₁ [अ]प्रतिमा (for [अ]सदृशी)

17 °) B₁ संमत्ता, D₂ १-१ संपत्ता, D₁₀ समदा (for
 समत्ता) — °) D₁ मानवा (for दा) — °) V₁
 B D_n D₁₀ विशेषेण (for 'पतस्') B₂ हि (for तु)
 — °) D₁₋₁ १ बलहा (for वृत्रहा)

18 °) T₂ १ G₁₋₃ नारीणां च रतिज्ञश्च, M₁₋₃ °णां
 चरितं ज्ञात्वा — °) T₂ देवकर्मा (for 'शर्मा') S
 (except M₂) महाश्रुति (for मुनि) — °) M₄ महो-
 रसाहं (for यथो) — °) D₁ M₄ अत्य (M₄ 'ध्य')रक्षत;
 T₂ G₁ १ १ अश्रयवर्तत, T₂ G₂ आपत (for 'रक्षत')

19 °) T₁ जानन्स, T₂ १ G₁ जानश्च (for जानीते)
 — °) D₁₀ यत (for पर) — °) D_n 1_{ns} यत्नेन (for
 यत्नेन) D₁ १ भार्यायां B₂ यत्नेन तस्माद्भार्याया

20 °) T₁ M₁₋₃ यज्ञकर्म- (for यज्ञ कर्तुं) D₂ १ 10
 T₁ G₂ १ तथा (for तदा) — °) M₁₋₃ भार्याया (for
 भार्यास) — °) B₁ D₁ T₂ धितयन्

21 T₁ om 21^{ab} — °) D₈ रक्षा विधातु मनसा
 — °) V₁ B₁ १ ४ ५ D_n १ D₁₀ स स, B₂ सम (for
 स वि) D₁₋₁ १-१ महामना, D₈ मुनि (for तपा)
 — °) S विप्र (for शिष्य)

22 Before 22, all M₃S (except D₁ १ १ T₁) 1_{ns}
 देवशर्मोवाच — °) D₁ १ १ १ यज्ञकामो, G₂ 'कार्यो
 (for कारो) — °) T₂ G₁ १ ४ गृहि (for रुचि) T₁
 शक (for चेमां) — °) V₁ B₂ १ ५ D_n D₈ यत,
 B₁ यत्तु, T₁ पत्नी (for पुत्र) — °) D₁ १ मां,

अप्रमत्तेन ते भाव्यं सदा प्रति पुरंदरम् ।
 स हि रूपाणि कुरुते विविधानि भृगूदह ॥ २३
 इत्युक्तो विपुलस्तेन तपस्वी नियतेन्द्रियः ।
 सदैवोग्रतपा राजन्नयर्कसदृशद्युतिः ॥ २४
 धर्मज्ञः सत्यवादी च तथेति प्रत्यभाषत ।
 पुनश्चेदं महाराज पप्रच्छ प्रस्थितं गुरुम् ॥ २५
 कानि रूपाणि शक्रस्य भवन्त्यागच्छतो मुने ।
 वपुस्तेजश्च कीदृश्वै तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २६
 ततः स भगवांस्तस्मै विपुलाय महात्मने ।
 आचक्षे यथातत्त्वं मायां शक्रस्य भारत ॥ २७
 बहुमायः स विप्रर्षे बलहा पाकशासनः ।
 तांस्तान्विकुरुते भावान्बहूनथ मुहुर्मुहुः ॥ २८

किरीटी वज्रभृद्वन्वी मुकुटी बद्धकुण्डलः ।
 भवत्यथ मुहूर्तेन चण्डालसमदर्शनः ॥ २९
 शिखी जटी चीरवासाः पुनर्भवति पुत्रक ।
 बृहच्छरीरश्च पुनः पीवरोऽथ पुनः कृशः ॥ ३०
 गौरं श्यामं च कृष्णं च वर्णं विकुरुते पुनः ।
 विरूपो रूपवांश्चैव युवा वृद्धस्तथैव च ॥ ३१
 प्राज्ञो जडश्च मूकश्च ह्रस्वो दीर्घस्तथैव च ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियश्चैव वैश्यः शूद्रस्तथैव च ।
 प्रतिलोमानुलोमश्च भवत्यथ शतक्रतुः ॥ ३२
 शुक्रवायसरूपी च हंसकोकिलरूपवान् ।
 सिंहव्याघ्रगजानां च रूपं धारयते पुनः ॥ ३३
 दैवं दैत्यमथो राज्ञां वपुर्धारयतेऽपि च ।

D1-9 त्वं (for तः)

23 " Ds om from मत्तेन up to विपु (in 24^a)
 S अप्रमत्तस्य (for तेन) — " S (except T1 M2)
 वु (for हि) — " V1 B (except B4) Dn D10 भृगू
 तम, T G M1 कुरुदह (for भृगू)

24 Ds om up to विपु (in 24^a)¹ (of v 1 23)
 Before 24, V1 B Dn D7 10 ins भीष्म उवाच — "
 Ds इत्युक्त्वा, Gs के (for 'को'). — T1 om
 24^b-25^a — " Ds १ रुचि (for धुति)

25 T1 om 25^a (cf v 1 24) — " T2 तथेति
 प्रतिभाषत — G1 om 25^a-26^b — " S (G1 om)
 [ए]न (for [ह]दं) T1 महाभाग (for 'राज') — "
 S (G1 om) परिपप्रच्छ तं गुरुं

26 G1 om 26^a (of v 1 25) Before 26, N
 (except V1) S (G1 om) ins विपुल उवाच — "
 Gs किं नु (for कानि) B1 कानि शक्रस्य रूपाणि, T2
 का रूपाणि च शक्रस्य — Ds om (hapl) 26^a-27^b T2
 om 26^a — " Gs च (for वै)

27 Ds om 27^a (of v 1 26) Before 27,
 all MSS (except T1, Ds om) ins भीष्म उवाच
 — " T1 वु (for स) — " D1-3 माया (for मायां)

28 Before 28, all MSS ins देवहर्षोवाच — " V1
 B1 ३ ३ Dn भगवान्, B1 D10 बलवान् (for बलहा)
 — T1 om 28^a — " T2 एव (for अथ)

29 " V1 B1-3 5 Dn1 n2 D10 वज्रधक्, B1 'भृगू,
 Dn2 D1 ३ 'भृगू, Ds ३ 'भिद् (for 'भृद्') Dn1 Ds
 वज्री (for धन्वी) — " T2 ३ Gs M मुकुटी D10
 बहु (for बद्ध) — Ds om 29^a-30^b — " V1 B1
 चाण्डाल

30 Ds om 30^a (cf v 1 29) T1 om. 30^a
 — " Ds बृहच्छरीरी (for 'रश्') T2 ३ G कृश (for
 पुन) — " V1 B2 ३ Dn चीरवासा, B1 ३ पीवरो
 वा (for 'रोऽथ') Dn2 D1 पुन पुन, D1 कृश पुन
 (by transp), D2 ३ कृशस्तथा

31 " Ds घोर (for गौर) D1-3 तथा कृष्ण, D1-9
 वपु कृष्ण (for च कृष्णं च) T1 M1 ३ श्याम कृष्ण च
 गौर च, T2 ३ G Ms श्याम कृष्णश्च गौरश्च — " D1
 om वर्ण — " B1 [अ]पि (for [ए]व) — " T1
 तरुणो वृद्ध एव च

32 T1 om (hapl) 32^a After 32^a, Ms reads
 37^a and om 32^a-35^b Dn1 D1-2 ३ om (hapl)
 32^a T2 ३ G M1 ३ ३ read 32^a after 35^b followed
 by 37^a (Gs omitting it) — " Ms ब्राह्मणा क्षत्रि
 याश्चैव वैश्या शूद्रास्तथैव च — " D10 विप्र (for
 प्रति) V1 B2 ३ Dn1 n2 G1 M2 लोमानु (for
 लोमानु) T1 लोमांश्च, M1 ३ लोमा (for लोमांश्च)

33 Ms om 33 (cf v 1 32) — " D1-9 रूपश्च;
 T1 रूपेण (for रूपी च) — " D1-9 रूपमात्र

सुकृशो वायुभग्नः शकुनिर्विकृतस्तथा ॥ ३४
 चतुष्पाद्गुरुपश्च पुनर्भवति बालिशः ।
 मक्षिकामशकादीनां वपुर्धारयतेऽपि च ॥ ३५
 न शक्यमस्य ग्रहणं कर्तुं विपुलं केनचित् ।
 अपि विश्वकृता तात येन सृष्टमिदं जगत् ॥ ३६
 पुनरन्तर्हितः शक्रो दृश्यते ज्ञानचक्षुषा ।
 वायुभूतश्च स पुनर्देवराजो भग्नयुत ॥ ३७
 एवं रूपाणि सततं कुरुते पाकशासनः ।
 तस्माद्विपुलं यत्नेन रक्षेमां तनुमध्यमाम् ॥ ३८
 यथा रुचिं नावल्लिहेदेवेन्द्रो भृगुसत्तम ।

कतावुपहितं न्यस्तं हविः श्वेव दुरात्मवान् ॥ ३९
 एवमाख्याय स मुनिर्यज्ञकारोऽगमत्तदा ।
 देवशर्मा महाभागस्ततो भरतसत्तम ॥ ४०
 विपुलस्तु वचः श्रुत्या गुरोश्चिन्तापरोऽभवत् ।
 रक्षां च परमां चक्रे देवराजान्महाबलात् ॥ ४१
 किं नु शक्यं मया कर्तुं गुरुदाराभिरक्षणे ।
 मायावी हि सुरेन्द्रोऽसौ दुर्धर्षश्चापि वीर्यवान् ॥ ४२
 नापिधायाश्रमं शक्यो रक्षितुं पाकशासनः ।
 उटजं वा तथा ह्यस्य नानाविधसरूपता ॥ ४३
 वायुरूपेण वा शक्रो गुरुपत्नीं प्रधर्षयेत् ।

(for 'वान्)

34 Ms om 34 (cf v l 32) —^a) D1-10 देव
 दानवराजा च (D2 रूपाश्च) —^b) T2 रूप (for वपुर्)
 B1 D2-5 पुन (for ५पि च) — D1-8 om (hapl)
 34^a-35^d T1 om 34^a-35^b —^c) V1 B1 4 5 Dn
 अकृशो, B2 खंडशो (for सुकृशो) D2 बद्धाग, T2 8
 M1 4 -भक्षश्च (for मक्षिका) —^d) V1 विकृतिस्रः;
 D4-7 9 चैकृतिस्र (for विकृतिस्र)

35 Ms om 35^{ab} (cf v l 32) D1-8 om 35,
 T1 om 35^{ab} (for all, of v l 34) —^a) T2 ब्रह्म
 (for चतु) M1 2 पादश्च (for रूपश्च) —^b) D1-9
 वासवः S (T1 Ms om) भार्गव (for बालिश)
 — After 35^{ab}, T2 8 G M1 2 4 read 32^{cd} —^d)
 D1-6 G8 पुन, T2 8 G1 2 4 M तथा (for ५पि च)

36 ^a) M1 अन्य (for जस्य) —^b) D1 वक्तुं (for
 कर्तुं) D2 8 केन तत् (for केनचित्) — T1 om
 36^a-37^d —^c) T2 विश्वजिना, T2 G1 8 4 सृजा (for
 'कृवा)

37 T1 om 37 (cf v l 36) —^b) S (except
 G2, T1 om) रस्यते (for दृश्यते) — G2 om 37^{cd}
 T2 8 G1 2 4 M1 2 4 read 37^{cd}, after 32^{cd}, and M2
 after 32^{ab} —^c) D1 2 रूपश्च (for भूतश्च) D2
 om स

38 ^a) T1 यानि (for एव) T G M1 transp
 सततं and कुरुते —^b) D1-3 transp यत्नेन and
 रक्षेमा Dn1 रक्षेय (for रक्षेमा) T1 ह्यसु (for तनु)
 — D2 8 9 subst for 38^{cd} D2 8 ins after 39

294* सा त्वया सततं रक्ष्या इत्युक्त्वा प्रययौ मुनि ।

39 D2 8 7 9 T1 om 39 —^a) D2 [अ]पहरेद्, D2
 च लिहेद् (for [अ]वल्लिहेद्) —^b) T2 8 G M1 मुनि
 (for भृगु) D2 8 नदन (for सत्तम) —^c) B1-8 8
 Dn D2 [उ]पहिते, B1 स्थिते, D2 10 T2 G2 M2 हित
 (for दित) —^d) B1 D2 10 इवि (B1 न्ये) आ
 ह्व निजने — After 39, D2 8 ins 294*

40 ^b) B1 G2 यज्ञकामो (for कारो) D1 [S]भवत्
 (for ऽगमत्) G2 तथा (for तदा) — T1 om 40^{cd}
 —^c) T2 G2 8 महाभाग —^d) D1 स्तुतो (for
 ततो)

41 ^a) V1 तद्वच (for तु वच) —^b) G1 8
 सतश्च (for गुरोश्च) V1 B Dn D10 गुरोश्चिन्तामुपेयिवान्
 — T1 om 41^{cd}

42 ^a) G2 ह्यत्र (for कर्तुं) —^b) D2 पर (for
 गुरु) D2 मर्षण, T G1 2 4 रक्षण (for रक्षणे)
 D2 परदारान्तिगामिने —^c) V1 T G1 2 M ह (for
 हि) T2 वा, M1-3 वै (for ५सौ) —^d) D2 8
 दुर्धर्षश्च (for दुर्धर्षश्च) V1 B Dn1 ns D4-10 [अ]ति-
 (for [अ]पि)

43 T1 om 43 —^a) D1-2 M1-3 om न D1-6
 [अ]विधाय (for [अ,पि]) D2 8 M2 8 शक्या; M1
 शक्य D1 9 नाविधायाश्रमे शक्यो —^b) D2 8 S (except
 M2, T1 om) पात्रशामनात् —^c) D2 corrupt
 T2 8 G1-8 कू (for २ ३ कु) टज (for उ) D1-9 च (D2
 तु, D1 हि) यथा (for वा तथा) D2 यस्य (for ह्यस्य)
 —^d) D2 नानारूप (for विध) B2 सरूपित, D10
 सुरूपता, M1 -सरूपत

तस्मादिमां संप्रविश्य रुचिं स्थास्येऽहमद्य वै ॥ ४४
 अथ वा पौरुषेण्यमशक्या रक्षितुं मया ।
 बहुरूपो हि भगवान्छूयते हरिवाहनः ॥ ४५
 सोऽहं योगबलादेनां रक्षिष्ये पाकशासनात् ।
 गात्राणि गात्रैरस्याहं संप्रवेक्ष्येऽभिरक्षितुम् ॥ ४६
 यद्युच्छिष्टमिमां पत्नीं रुचिं पश्येत मे गुरुः ।
 शप्स्यत्यसंशयं कोपादिन्यज्ञानो महातपाः ॥ ४७
 न चेयं रक्षितुं शक्या यथान्या प्रमदा नृभिः ।
 मायावी हि सुरेन्द्रोऽसावहो प्राप्नोऽस्मि संशयम् ॥ ४८

अवश्यकरणीयं हि गुरोरिह हि शासनम् ।
 यदि त्वेतदहं कुर्यामिष्यैव स्यात्कृतं मया ॥ ४९
 योगेनानुप्रविश्येह गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
 निर्मुक्तस्य रजोरूपान्नापराधो भवेन्मम ॥ ५०
 यथा हि शून्यां पथिकः सभामध्यावसेत्पथि ।
 तथाद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरम् ॥ ५१
 असक्तः पद्मपत्रस्थो जलचिन्दुर्यथा चलः ।
 एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः ॥ ५२
 इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः ।

44 ") D₁ ० १ ० मा (for वा) — ^d) D₁ ८ समा-
 स्थास्ये, D₄-० इह स्थास्ये (for रुचिं स्थास्ये) G₄ अत्र
 (for जघ)

45 T₁ om 45 — ") D₈ अन्यथा (for अथ वा).
 M₄ [पु]व (for [ह]यम्) — ^d) D_{n1} n₂ न शक्या,
 D₅ अथ वा (for अशक्या) — ^d) V₁ B Dn D₁₀
 श्रूयते पाकशासन

46 ") T₁ अहं (for सोऽह) D_{n1} एव, D₁₀ एतां
 (for एना) — ") D_{n1} गात्रेण (for गात्राणि) G₄
 गात्राणि (for गात्रैर) D₁-३ अस्यास्तु, T₁ अप्यस्या
 (for अस्याह) — ^d) V₁ D₁ ८ संप्रवेक्ष्ये ह, B₁ २ ४ ६
 Dn D₉ 'वेक्ष्ये हि, B₈ 'वेक्ष्य हि, D₁ 'वेक्षेति; D₈
 'वक्ष्येभि-, D₁-० 'चक्ष्येह, T₁ 'पत्येभि-, G₄ संप्रेक्ष्ये
 वामि, M₁-३ संप्रवेक्ष्येय (for 'वेक्ष्येभि-)

47 ") T₁ न च, G₂ यथा (for यदि) B₁ [उ]रु
 दान्, D₂ [अ]नुष्टुप् (for [उ]च्छिष्टाम्) T₂ ८ G₁ ३ ४
 यदाच्छिष्टमिमां (G₄ 'ष्टा मया) पत्नीम् — ^b) T₁ सप्र;
 M₄ स हि (for रुचिं) V₁ B Dn D₂ १० अद्य (D₁₀
 सद्य) पश्यति मे गुरु, T₂ ८ G इमा (T₂ मया) पश्येत
 वै गुरु — ") D₁ ८ शपेद् (for शप्स्यति) D₄-१ ०
 कश्चिद् (for कोपाद्) — ^d) T G महाबल (for
 'तपा)

48 ") D₁ ८ [अ]न्या (for [अ]न्या) T₂ ८ G तथा
 (for नृभि) D₄-३ यथान्या प्राकृता स्त्रि (D₂ ९ 'तस्त्रि)
 य — T₁ om 48^d — ") V₁ T₂ ८ G M₄ ह (for
 हि) — ^d) S (T₁ om) [ह]ह प्राप्नोत्य (M₄ 'सोस्त्य)
 सशय

49 ") B₄ D_{n1} n₂ D₂ १० G₄ M₁-१ अवश्य (for
 'इय) M₁-३ च (for हि) — ^d) D₂ ८ तु, T₁ २

च (for हि) — T₁ om 49^d — ") T₂ स्विदम्;
 T₈ G₁ ३ ४ छिष्टम् (for स्वेतद्) G₂ यद्यदिष्टमह कुर्याम्

50 ") T₂ ८ G₂ ४ [अ]ह (for [अ]नु-) V₁ B Dn
 D₁₀ योगेनाथ प्रवेशो हि, G₁ ३ 'नाहं प्रपश्येह — ^b)
 B₂ ४ D_{n1} n₂ D₁₀ कलेवरे — After 50^a, Bom ed
 reads 52^d and 52^a, repeating 52^d after 51 B₅
 D₁-३ T₈ G₂-४ M₁ om (hapl) 50^d-51^d G₁ om
 50^d-52^d — ") M₂ ८ असक्तस्य (for निर्मुक्त) D₁-०
 T₁ २ M₂ ४ रजोरूपैर् (for 'रूपान्) — After 50, D₁-०
 ins

295* मन एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयो ।
 अन्यथा लिङ्गयते कान्ता बुद्धिस्तलिङ्गयतेऽन्यथा ।
 गर्भसंस्थो यथा पुत्रो जायमानो न लिप्यते ।
 एव ज्ञानी न लौक्यैश्च कर्मभिर्नैव दुष्यते ।

[(L 1) = V₁snu P 6 7 28^{ab}, Vrddha Cānakya
 13 12, line 2 — L 2 = (var) line 2 of 301*
 — (L 4) D₁ ८ ज्ञानात् (for ज्ञानी न)]

51 For the sequence and the repetition in Bom.
 ed, cf v l 50 B₅ D₁-३ T₈ G M₁ om 51 (cf
 v l 50) — ") D₁₀ च (for हि) — ^b) D₁-१ T₂
 M₂-४ शय्यामावा (D₁-० 'व' सयेत्यपि — ") D₁-१ ८
 M₄ [अ]स्था (for [अ]य)

52 For the sequence and the repetition in Bom.
 ed, cf v l 50 G₁ om 52^{ab} (cf v l 50) — ")
 D₂-३ S (G₁ om) पणस्थो (for पत्रस्थो) — ^b) D₂
 [अ]मल (for चल्) — T₁ om 52^c-53^d — ") T₂
 एतच्च (for एव) — ^d) D₁-० यमिष्यामि (for निष
 रस्यामि) D₁ वस्यामि सुममाहित

तपश्च विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन एव च ॥ ५३
 इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति स भार्गवः ।
 आतिष्ठत्परमं यत्नं यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ५४
 गुरुपत्नीमुपासीनो विपुलः स महातपाः ।
 उपासीनामनिन्दार्हं कथामिः समलोभयत् ॥ ५५
 नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या रश्मीन्संयोज्य रश्मिभिः ।
 विवेश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा ॥ ५६

लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।
 अविचेष्टनतिष्ठद्वै छायेवान्तर्गतो मुनिः ॥ ५७
 ततो विष्टभ्य विपुलो गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
 उवास रक्षणे युक्तो न च सा तमबुध्यत ॥ ५८
 यं कालं नागतो राजनगुरुस्तस्य महात्मनः ।
 क्रतुं समाप्य स्वगृहं तं कालं सोऽभ्यरक्षत ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

भीष्म उवाच ।

ततः कदाचिदेवेन्द्रो दिव्यरूपवपुर्धरः ।

इदमन्तरमित्येवं ततोऽभ्यागादथाश्रमम् ॥ १

रूपमप्रतिमं कृत्वा लोमनीयं जनाधिप ।

53 T1 om 53 (cf v 1 52) —⁵) Dns वादांश, D1-9 विद्यांश, M1-8 शास्त्रांश (for वेदांश) B1 4 वेदवेदांगपारंग, T2 8 G1 4 M1-8 वेदाध्यांशैव सर्वेश —^d) D1 4-6 आत्मानम् (for 'त्मन)

54 ⁵) D2 रक्ष्यं T1 चक्रे (for प्रति) — T1 om 54⁵ —⁵) B1 D1-10 अतिष्ठत् V1 B2-5 Dn G2 अन्वविष्टत्परं यत्नं, T2 8 G1 4 M आ (G1 2 4 अ) तिष्ठत् परं यत्न —^d) V1 D (except Ds 10) तथा तच्छ, G यथावत् (for यथा तच्छ) D1 2 भारत (for पार्थिव)

55 ^a) V1 B2 2 5 Dn समासीनो (for उपा) —⁵) D2 8 T G1 2 4 सु (for स) —^a) D1 अव दार्णी (for अनिन्दार्हं) —^d) V1 B1 4 5 Dn यथा (B1 'दा'यै, S (except T1) कथायै (for मि) D10 यथोक्ष समलोचयत् — After 55, D1-7 9 10s

206* विपुलोऽथ रुचिं तस्मिन्योगात् प्रविवेश ह ।

रक्षितुं गुरुपत्नीं स बहुरूपाच्छतक्रतो ।

[(L 2) D1 7 9 -रूपां (for -रूपाच्च)]

56 ⁵) B1 Dn Ds M1 रश्मि —⁵) T2 8 G1 2 4 एव स (for विवेश) —^d) T2 8 G1 2 4 प्राविशत् (for आकाश)

57 T1 om. 57 —⁵) D2 अप्यचेष्टन्, Ds अति चेष्टन् (for अवि) D1 8 अय चे (D2 प्यचे) एतचेष्टद्वै,

Ds 7 अविचेष्टमचेष्टद्वै —^d) V1 B Dn Ds 10 [अं] तर्हितो (for 'गतो)

58 ^a) D1-9 [5] वष्टभ्य (for वि) —⁵) Ds G2 गुरो (for गुरु) —⁵) B1 यत्नान् (for युक्तो) —^d) D1-8 तत् (for तम्)

59 ^a) Ds-9 आगतो (for ना) —⁵) D1 अस्य (for तस्य) —⁵) D1 स्वगृहात्, Ds T1 'हांस' —^d) Dns transp स and काल

Colophon — Parvan name B1 4 Dns D1 शावि — Sub parcan V1 B1-4 Dns ns D1-3 7 9 10 दान-धर्म — Adhy name V1 B1 2 4 5 Dn D1 2 5 7-10 M1-3 विपुलोपाख्यान; T2 स्त्रीस्वभावकयने देवशर्मोपाख्याने देवैर्मायाप्रकटने गुरुपत्नीरक्षण — Adhy no (figures, words or both) V1 40 (as in text), Ds 38, D10 39, T1 M 69, T2 8 G2 76, G1 71, Gs 4 70

41

1 ⁵) D1 धनुर्धर (for वपु) —^d) Ds शास्त्रा, T2 8 M1 सदा, G तथा, M1-3 तम् (for ततो) D1 5 5 तम् (for अय) V1 B Dn Ds 10 अभ्यगात्स-मयाश्रमं; T1 तथैवागात्सदा

2 Ds 8 M1-3 om (hapl) 2 —^a) B1 अग्रमिमं

तस्मादिमां संप्रविश्य रुचिं स्थास्येऽहमद्य वै ॥ ४४
 अथ वा पौरुषेण्यमशक्या रक्षितुं मया ।
 बहुरूपो हि भगवाञ्छूयते हरिवाहनः ॥ ४५
 सोऽहं योगबलादेनां रक्षिष्ये पाकशासनात् ।
 गात्राणि गात्रैरस्याहं संप्रवेक्ष्येऽभिरक्षितुम् ॥ ४६
 यद्युच्छिष्टामिमां पत्नीं रुचिं पश्येत मे गुरुः ।
 शप्स्यत्यसंशयं कोपादिव्यज्ञानो महातपाः ॥ ४७
 न चेयं रक्षितुं शक्या यथान्या प्रमदा नृभिः ।
 मायावी हि सुरेन्द्रोऽसावहो प्राप्नोऽस्मि संशयम् ॥ ४८

अवश्यकरणीयं हि गुरोरिह हि शासनम् ।
 यदि त्वेतदहं कुर्यामाश्चर्यं स्यात्कृतं मया ॥ ४९
 योगेनानुप्रविश्येह गुरुपत्न्याः कलेवरम् ।
 निर्मुक्तस्य रजोरूपाच्चापराधो भवेन्मम ॥ ५०
 यथा हि शून्यां पथिकः सभा मध्यावसेत्पथि ।
 तथाद्यावासयिष्यामि गुरुपत्न्याः कलेवरम् ॥ ५१
 असक्तः पद्मपत्रस्थो जलविन्दुर्यथा चलः ।
 एवमेव शरीरेऽस्या निवत्स्यामि समाहितः ॥ ५२
 इत्येवं धर्ममालोक्य वेदवेदांश्च सर्वशः ।

44 ") D₁ ६ १ ० मा (for वा) —^d) D₁ ३ समा-
 स्थास्ये, D₄-० इह स्थास्ये (for रुचिं स्थास्ये) G₄ अत्र
 (for अथ)

45 T₁ om 45 —^a) D₅ अन्यथा (for अथ वा)
 M₄ [ए]व (for [ह]यम्) —^b) D₁ n₂ न शक्या,
 D₅ अथ वा (for अशक्या) —^d) V₁ B D_n D₁₀
 शूयते पाकशासन

46 ") T₁ अहं (for सोऽहं) D_{n1} एव, D₁₀ एता
 (for एनां) —^c) D_{n1} गात्रेण (for गात्राणि) G₄
 गात्राणि (for गात्रैरु) D₁-३ अस्यास्तु, T₁ अप्यस्या
 (for अस्याहं) —^d) V₁ D₁ ३ संप्रवेक्ष्ये ह, B₁ ३ ३ ३
 D_n D₅ वेक्ष्ये हि, B₃ वेक्ष्य हि, D₁ वेक्ष्येति; D₅
 वेक्ष्येभिः, D₁-३ चक्ष्येह, T₁ पत्येभिः, G₄ संप्रवेक्ष्ये-
 षामि, M₁-३ संप्रवेक्ष्येय (for वेक्ष्येऽभि)

47 ") T₁ न च, G₂ यथा (for यदि) B₁ [उ]रु
 षाम्, D₅ [अ]नुष्टुप् (for [उ]च्छिष्टाम्) T₂ ३ G₁ ३ ३
 यदाच्छिष्टामिमां (G₄ 'ष्टो मया) पत्नीम् —^b) T₁ संप्र-
 म, M₄ स हि (for रुचिं) V₁ B D_n D₂ १० अथ (D₁₀
 सय) पश्यति मे गुरु, T₂ ३ G इमां (T₁ मया) पश्येत
 वै गुरु —^c) D₁ ३ शपेद् (for शप्स्यति) D₄-१ ०
 कश्चिद् (for कोपाद्) —^d) T G महाबल (for
 'तपा)

48 ") D₁ ३ [अ]न्या (for [अ]न्या) T₂ ३ G तथा
 (for नृभिः) D₁-३ यथान्या प्राकृता स्मि (D₂ ३ 'तस्मि-
 य — T₁ om 48^{ed} —^c) V₁ T₂ ३ G M₄ ह (for
 'ह्य) —^d) S (T₁ om) [ह]ह प्राप्नोत्य (M₄ 'सोऽस्म्य)
 संशय

49 ") B₄ D_{n1} n₂ D₂ १० G₄ M₁-३ अवश्यं (for
 'ह्य) M₁-३ च (for हि) —^b) D₂ ३ तुः T₁ ३

च (for हि) — T₁ om 49^{ed} —^c) T₂ त्विदम्,
 T₃ G₁ ३ ३ क्षिप्तम् (for स्वेतद्) G₂ यद्यदिष्टमहं कुर्याम्

50 ") T₂ ३ G₂ ३ [अ]हं (for [अ]नु) V₁ B D_n
 D₁₀ योगेनाथ प्रवेशो हि, G₁ ३ 'नाहं प्रपश्येह —^b)
 B₂ ३ D_{n1} n₂ D₁₀ कलेवरे — After 50^{ab}, Bom ed
 reads 52^{ed} and 52^{ab}, repeating 52^{ed} after 51 B₅
 D₁-३ T₃ G₂-३ M₁ om (hapl) 50^{ed}-51^d G₁ om
 50^{ed}-52^{ab} —^c) M₂ ३ असक्तस्य (for निर्मुक्तं) D₁-३
 T₁ ३ M₄ ३ रजोरूपेद् (for रूपान्) — After 50, D₁-३
 ins

295* मन एव मनुष्याणां कारण बन्धमोक्षयो ।
 अन्यथा लिङ्गयते कान्वा दुहितालिङ्गयतेऽन्यथा ।
 गर्भसंस्थो यथा पुत्रो जायमानो न लिप्यते ।
 एव ज्ञानी न लौक्यैश्च कर्मभिर्नैव दुष्यते ।

[(L 1) = V₁snu P 6 7 28^{ab}, Vrddha Cānakya
 13 12, line 2 — L 2 = (var) line 2 of 301*
 — (L 4) D₁ ३ ज्ञानात् (for ज्ञानी न)]

51 For the sequence and the repetition in Bom
 ed, cf. v 1 50 B₃ D₁-३ T₂ G M₁ om 51 (cf
 v 1 50) —^a) D₁₀ च (for हि) —^b) D₁-३ T₂
 M₂-३ शय्यामावा (D₁-३ 'व) सयेत्यपि —^c) D₁-३ ३
 M₄ [अ]स्या (for [अ]य)

52 For the sequence and the repetition in Bom
 ed, cf. v 1 50 G₁ om 52^{ab} (cf v 1 50) —^a)
 D₂-३ S (G₁ om) -पण्येयो (for पत्रयो) —^b) D₂
 [अ]मल (for बल) — T₁ om 52^{ed}-53^{ed} —^c) T₂
 एतच्च (for एत) —^d) D₁-३ वयिष्यामि (for निव
 रस्यामि) D₁ वयिष्यामि सुममाहित

विपुलोपाख्यानम्]

अनुशासनपर्व

तपश्च विपुलं दृष्ट्वा गुरोरात्मन एव च ॥ ५३
इति निश्चित्य मनसा रक्षां प्रति स भार्गवः ।
आतिष्ठत्परमं यत्नं यथा तच्छृणु पार्थिव ॥ ५४
गुरुपत्नीपुपासीनो विपुलः स महातपाः ।
उपासीनामनिन्दार्हो कथामिः समलोभयत् ॥ ५५
नेत्राभ्यां नेत्रयोरस्या रश्मीन्संयोज्य रश्मिभिः ।
विवेश विपुलः कायमाकाशं पवनो यथा ॥ ५६

लक्षणं लक्षणेनैव वदन् वदनेन च ।
अविचेष्टमतिष्ठद्वै छायेवान्तर्गतो मुनिः ॥ ५७
ततो विष्टम्य विपुलो गुरुरूप्याः कलेवरम् ।
उवास रक्षणे युक्तो न च सा तमबुध्यत ॥ ५८
यं कालं नागतो राजन्गुरुस्तस्य महात्मनः ।
कृतुं समाप्य स्वगृहं तं कालं सोऽभ्यरक्षत ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

४१

भीष्म उवाच ।

ततः कदाचिदेवेन्द्रो दिव्यरूपवपुर्धरः ।

इदमन्तरमित्येवं ततोऽभ्यागादथाश्रमम् ॥ १
रूपमप्रतिमं कृत्वा लोभनीयं जनाधिप ।

53 T₁ om 53 (cf v 1 52) —^δ D_{ns} वादांश्च,
D₄₋₉ विद्याश्च, M₁ वाचांश्च (for वेदाश्च) B₁ 4
वेदवेदांगपारगः T₂ 3 G₁ 7 4 M₁₋₈ वेदार्थांश्चैव सर्वश
—^d D₁ 4-9 आत्मानम् (for 'स्मन)

54^δ D₂ रक्ष्य T₁ चक्रे (for प्रति) — T₁ om
54^δ —^o B₁ D₁₋₁₀ अतिष्ठत् V₁ B₁₋₅ D_n G₂
अन्वतिष्ठत्परं यत्नं, T₂ 3 G₁ 8 4 M₁ आ (G₁ 3 4 अ) तिष्ठत
पर यत्न —^d V₁ D (except D₅ 10) तथा सच्च, G
यथावच् (for यथा सच्च) D₁ 3 भारत (for पार्थिव)

55^δ V₁ B₂ 3 5 D_n समासीनो (for उपा)
—^δ D₂ 3 T₁ G₁ 8 4 सु (for स) —^o D₁ अव
धार्मी (for अनिन्दार्हो) —^d V₁ B₁ 4 5 D_n यथा
(B₁ द्वा) यै, S (except T₁) कथार्यै (for 'ति') D₁₀
यथोच्चै समलोचयत् — After 55, D₁₋₇ 9 ins

206* विपुलोऽथ रुचिं तस्मिन्योगात्ता प्रविवेश ह ।

रक्षितुं गुरुपत्नीं स बहुरूपाच्छतक्रतो ।

[(L 2) D₁ 7 9 स्तां (for -रूपाच्)]

56^δ B₁ D_n D₃ M₁ रश्मि —^o T₂ 3 G₁ 8 4
पव स (for विवेश) —^d T₂ 3 G₁ 8 4 प्राविशत्
(for आकाशं)

57 T₁ om 57 —^o D₂ अय्यचेष्टन्, D₈ अति
चेष्टन् (for अवि) D₁ 3 अय चे (D₂ 'प्यचे') दृष्टचेष्टद्वै,

D₂ 7 अविचेष्टमचेष्टद्वै —^d V₁ B₁ D_n D₂ 10 [अं] वहिंतो
(for 'गीतो)

58^δ D₁₋₂ [5] वष्टम्य (for दि) —^δ D₂ G₁
गुरो (for गुरु) —^o B₁ यत्नान् (for युक्तो) —^d
D₁₋₈ तत् (for तम्)

59^δ D₂₋₉ आगतो (for ना^o) —^δ D₂ अस्य
(for तस्य) —^o D₁ स्वगृहाच्, D₉ T₁ 'हांस
—^d D_{ns} transp स and काल

Colophon — *Parvan name* B₁ 4 D_{ns} D₁ शान्ति
— *Sub parvan* V₁ B₁₋₄ D_{n1} ns D₁₋₁ 7 9 10 दान
धर्म — *Adhy name* V₁ B₁ 2 4 5 D_n D₁ 2 5 7-10
M₁₋₈ विपुलोपाख्यान, T₂ स्त्रीस्वभावकथने देवशर्मोपाख्याने
देवद्वैतमायाप्रकटने गुरुपत्नीरक्षणं — *Adhy no* (figures,
words or both) V₁ 40 (as in text), D₅ 38,
D₁₀ 39, T₁ M 69, T₂ 3 G₂ 76, G₁ 71, G₂ 4
70

41

1^δ D₁ धनुर्धर (for वपु) —^d D₈ ज्ञात्वा,
T₂ 3 M₁ सदा, G तथा, M₁₋₃ तम् (for ततो)
D₁ 8 5 तम् (for अय) V₁ B₁ D_n D₂ 10 अभ्यगात्त-
मथाश्रम, T₁ तथैवागात्तदा

2 D₂ 3 M₁₋₃ om (hapl) 2 —^d B₁ अग्रमिम

दर्शनीयतमो भूत्वा प्रविवेश तमाश्रमम् ॥ २
 स ददर्श तमासीनं विपुलस्य कलेवरम् ।
 निश्चेष्टं स्तब्धनयनं यथालेख्यगतं तथा ॥ ३
 रुचिं च रुचिरापाङ्गीं पीनश्रोणिपयोधराम् ।
 पद्मपत्रविशालाक्षीं संपूर्णेन्दुनिभाननाम् ॥ ४
 सा तमालोक्य सहसा प्रत्युत्थातुमियेष ह ।
 रूपेण विस्मिता कोऽसीत्यथ वक्तुमिहेच्छती ॥ ५
 उत्थातुकामापि सती व्यतिष्ठद्विपुलेन सा ।
 निगृहीता मनुष्येन्द्र न शशाक विचेष्टितुम् ॥ ६
 तामावभाषे देवेन्द्रः साम्ना परमवल्लुना ।
 त्वदर्थमागतं विद्धि देवेन्द्रं मां शुचिस्मिते ॥ ७

क्लिश्यमानमनङ्गेन त्वत्संकल्पोद्भवेन वै ।
 तत्पर्यामुहि मां सुभु पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ ८
 तमेवंवादिनं शक्रं शुश्राव विपुलो मुनिः ।
 गुरुपत्न्याः शरीरस्थो ददर्श च सुराधिपम् ॥ ९
 न शशाक च सा राजनप्रत्युत्थातुमनिन्दिता ।
 वक्तुं च नाशकद्राजन्विष्टब्धा विपुलेन सा ॥ १०
 आकारं गुरुपत्न्यास्तु विज्ञाय स भृगूद्रहः ।
 निजग्राह महातेजा योगेन बलनत्प्रभो ।
 वबन्ध योगयन्धैश्च तस्याः सर्वेन्द्रियाणि सः ॥ ११
 तां निर्विकारां दृष्ट्वा तु पुनरेव शचीपतिः ।
 उवाच व्रीडितो राजस्ता योगबलमोहिताम् ॥ १२

(for अप्रतिम) D1 भूत्वा (for कृत्वा) —^δ B8
 नराधिप, D10 पुरदर (for जनाधिप) D1 ३-९ दर्श-
 नीय पुरदर —^० G4 गत्वा (for भूत्वा) —^δ B1
 T2 ३ G तदाश्रम

3 ^α B2 ३ D1-३ ० M1-३ तदासीन, G2 समा^० (for
 तमा^०) —^δ T1 विपुलेन (for 'लस्य) D8 कलेवरे
 —^० D8 corrupt —^α G4 om from लेख्यगत up
 to तप (in 13 42 3⁴) T2 गतस् (for गत) B8
 तदा (for तथा) D1-३ यथालेख्ये स्थि (D1 ग)त तथा

4 G1 om 4 (cf v 1 3). —^α B1 ३ रुचिर,
 Dn3 रुचिं तु (for रुचिं च) T1 ३ G1 ३ M रुचिरा
 कारा; T2 'कार (for 'पाङ्गी) —^० D4 विशालाक्षा
 —^δ M1 सुसानना (for निमा)

5 G1 om 5 (cf v 1 3) —^α D1-३ ३ समा
 लोक्य (for तमा) —^δ B1 प्रत्युत्तुम् (for 'रथातुम्)
 B8 च, D1-३ त, D3 T1 ३ G1 ३ M4 तु, G2 सा,
 M1-३ वै (for ह) D1 ०-९ प्रत्युत्थानमशेषत —^δ
 om 5^α —^α D2 चासीत्तया, D1 ३ कोसीत्वेव,
 T1 बालेत्थ (for कोसीत्तय) V1 B1 Dn इवेच्छति
 (V1 B1 'ती), D1 ३ ० ३ ह्येष ता, D3 ह्येष तु,
 D3 १ ९ ह्येष त, D10 T2 इवेच्छति, T1 ३ C3 M इह
 (M-1 ह)च्छत, G2 ह्येष सा (for इवेच्छती)

6 G1 om 6 (cf v 1 3) —^α V1 B Dn D1 10
 T2 G2 तु, D3 च (for [अ,पि) —^δ V1 B Dn1 n^०
 D1 ३ 10 विष्टब्धा, D10 विष्टुः (st), T1 स्वतिष्ठ,
 G1-३ ह्य (for च्य)

7 G4 om 7 (cf v 1 3) —^α B4 तथावभाषे,
 D1-३ ६-९ ता त्वाव (for तामाव) —^δ D8 T2 ३
 M1 ३ मा (for सा)

8 G4 om 8 (cf v 1 3) —^δ D1 ३ ह, D3
 च (for वै) V1 B Dn D6 10 त्वत्संकल्पमभवेन ह (D4
 वै, D10 हि) —^० V1 B1 ३-६ Dn2 n2 तत्सप्राप्तु
 (Dn3 'त्समाप्तु)हि, Dn1 D10 तत्पर्याप्त हि, T1 उपगृहस्व
 (for तत्पर्यामुहि) D1 M1-1 मा, D10 मे (for मा)
 D3 G8 M4 सुभू D4-7 ९ तत्पर्यस्व विशालाक्षि, D3
 तत्सप्राप्तमिम सुभू —^δ D3 [५]भि, G1 हि, G2 नि
 (for ऽति)

9 G4 om 9 (cf v 1 3) —^α D2 हत्येव (for
 तमेव) D10 नित्यं (for शक्र) —^० D2 ३ समीपस्थ
 (D3 'स्था) (for शरीरस्थो) —^δ V1 B Dn D2 10
 ददर्श त्रिदशाधिप, T1 'शं विबुधाधिप, M1-३ 'शं
 वसुधाधिप

10 G1 om 10 (cf v 1 3) —^δ T1 प्रतिव
 कुम् (for प्रत्युत्थातुम्) —^δ T1 om 10^α

11 G1 om 11 (cf v 1 3) —^δ V1 B Dn
 D1 ३ 10 G2 transp विज्ञाय and स T1 च (for स)
 T2 ३ G1 ३ भृगूत्तम (for दृढ) —^δ T1 om 11^α
 —^० D3 निर्जगाम (for निजग्राह) —^δ D2 ३ यत्निना
 (for यत्नत्) —^० D1 ३ १ ९ यथै म, D3 यथेन
 (for बन्धैश्च) —^δ D1 ३ १ ९ 10 T2 ३ G1-2 च (for
 स)

12 G1 om 12 (cf v 1 3) —^α D1 १-२ च,

स च धोरतपा धीमान्गुरुर्मे पापचेतसम् ।
 दृष्ट्वा त्वां निर्दहेदद्य क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ॥ २४
 नैवं तु शक्नोति कर्तव्यं पुनर्मन्याश्च ते द्विजाः ।
 मा गमः ससुतामात्योऽस्यैव ब्रह्मवलादितः ॥ २५
 अमरोऽस्मीति यदुद्धिमेतामास्थाय वर्तसे ।
 मावर्मस्था न तपसामसाध्यं नाम किञ्चन ॥ २६
 तच्छ्रुत्वा वचनं शक्रो विपुलस्य महात्मनः ।
 अकिञ्चिदुक्त्वा व्रीडितस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७
 मुहूर्तयाते शक्रे तु देवशर्मा महातपाः ।

कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम स्वमाश्रमम् ॥ २८
 आगतेऽथ गुरौ राजन्विपुलः प्रियकर्मकृत् ।
 रक्षितां गुरवे भार्या न्यवेदयदनिन्दिताम् ॥ २९
 अमिवाद्य च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः ।
 विपुलः पर्युपातिष्ठद्यथापूर्वमशङ्कितः ॥ ३०
 विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्यया ।
 निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्म तत् ॥ ३१
 तच्छ्रुत्वा स मुनिस्तुष्टो विपुलस्य प्रतापवान् ।
 बभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसा नियमेन च ॥ ३२

23 G₁ om 23 (cf v 1 3) D₁ ६ ७ ९ om 23^a-24^b —^b V₁ D₁ ८ स्वेन, B₁ वै स्व- (for हि स्व-) S (G₁ om) निर्दहेद्य स्वतेजसा — T₁ om 23^{ad} —^a) Some MSS कृपायमानस

24 G₁ om 24 (cf v 1 3) D₁ ६ ७ ९ om 24^{ad} (cf v 1 23) —^a) B₁ Dn₁ n₂ D₈ 10 धोरतमो, B₃ ५ T₁ २ G₁ ८ 'तपो, B₁ D₈ 'तरो (for 'तपा) —^b) V₁ B₁ Dn D₈ त्वा (for मे) D₁-२ पापचेतन —^a) V₁ त्रि, D₁ ता, M₁-२ त्वा (for त्वा) D₁-३ अत्र (for अद्य)

25 G₁ om 25 (cf v 1 3) —^a) B₂ मा (for न) D₁-३ शक्य (for शक्नु) —^b) T₁ M ननु मान्याश, T₂ ८ G₁-३ अनुमा' (for पुनर्मा') D₁-७ ८ हि- (for च) D₈ [s]नव (for द्विजा) D₁-८ पुनर्दा- ह्यति द्विज —^a) D₈ corrupt, T G₁-३ M₁ पुरा- मात्यो (for सुता) —^a) V₁ B₁ Dn₁ n₂ क्षय, B₁ D₈ 10 नाश, B₃ मृत्यु, D₈ न्यय, S (G₁ om) लय (for सत्यय) G₁ ३ पुरादित, M₁ ३ लयादित (for बलादित) D₁ ६ ७ ९ इ (D₁ ९ अ) लयय ब्रह्मवादिन

26 G₁ om 26 (cf v 1 3) —^a) T₂ [s]रित (for सस्ति) D₁ ६ ७ ९ हुर्वुद्धिम्, D₈ यो बुद्धिम् (for यदुद्धिम्) —^b) T₃ G₁-३ वर्धसे (for वर्तसे) V₁ B Dn D₈ 10 समास्थाय प्रवर्तसे —^a) D₈ T G₁-३ M₁-३ नावमस्या (for माव) D₁-५ च (for न) Dn₂ तपसा (for साम्) —^a) Dn₂ न साध्य, D₁-७ ९ अवध्य (for दसाध्य) D₁-३ नास्ति (for नाम) S (G₁ om) विद्यते (for विञ्चन)

27 G₁ om. 27 (cf v 1 3) Before 27, V₁ B Dn D₈ 10 11 भीष्म उवाच —^a) Dn₁ एतत् (hyper

metr.) (for तत्) B₁ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य —^a) B₅ D₈ ८ ९ 10 S (G₁ om) न किञ्चिद् (for अकिञ्चिद्) B₁ ४ D₁-७ समीढस्, Dn₁ n₂ D₈ व्रीडातेस्, D₈ व्रीडित्वा, D₈ बलिनस्, D₁₀ चलितस्, T₁ M त्वरितस्, T₂ ८ G₁-३ त्वरित (for व्रीडितस्) —^a) D₁₀ तथा (for तत्र)

28 G₁ om 28 (cf v 1 3) —^a) B₁ ५ Dn तस्मिन्नु (for शक्रे तु) D₁-३ अतर्हिते तु देवेन्द्रे (D₁ शक्रे तु), T₂ ८ G₁-३ याते मुहूर्ते शक्रे तु —^b) D₁-३ महा- मना, D₁ ६ ७ ९ यथा (for 'तपा) —^a) D₁-३ ६ ७ यथाकालम्, T₁ महातेजा, T₂ यथा कर्तुम् (for यथाकामम्)

29 G₁ om 29 (cf v 1 3) —^a) D₁-७ ९ T₁ २ तु, D₈ 10 वै, T₂ G₁-३ च (for स्य) —^b) D₈ क्रूर (for प्रिय) D₁ -कर्मवित्, D₈ -कृतम् (for -कर्मकृत्) — G₁ ३ om (hapl) 29^a-31^d

30 G₁ om 30 (cf v 1 3) G₁ ३ om 30 (cf v 1 29) T₁ om 30 —^a) D₁-७ ९ १० प्र (for च) —^b) D₁ ३ गुरु स (by transp), T₂ ८ G₁ M त गुरु —^a) D₁-७ ९ अतर्हित (for अशङ्कित)

31 G₁ om 31 (cf v 1 3) G₁ ३ om 31 (cf v 1 29) —^a) D₂ विश्रान्ताय (for विश्रान्ताय) D₁₀ च तस्मै स (for ततस्तस्मै) —^a) B₃ Dn₂ (margin in text) D₁ ८ G₂ कर्मकृत् (for कर्म तत्)

32 G₁ om 32 (cf v 1 3) —^a) D₁-७ ९ तच्छ्रुत्वा तु, D₈ स तच्छ्रुत्वा (by transp) Dn₂ D₁-३ मुनिश्चेष्टो (for 'स्तुष्टो) — T₁ om 32^a —^a) V₁ बभूव वृत्तशीलम्

विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि च प्रभुः ।
धर्मे च स्थिरतां दृष्ट्वा साधु साध्वित्युवाच ह ॥ ३३
प्रतिनन्द्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम् ।
वरेण च्छन्दयामास स तस्माद्गुरुवत्सलः ।

अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुत्तमं तपः ॥ ३४
तथैव देवशर्मापि समार्यः स महातपाः ।
निर्भयो बलवृद्धाच्चचार विजने वने ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

भीष्म उवाच ।

विपुलस्त्वकरोत्तीव्रं तपः कृत्वा गुरोर्वचः ।
तपोयुक्तमथात्मानममन्यत च वीर्यवान् ॥ १
स तेन कर्मणा स्पर्धन्पृथिवीं पृथिवीपते ।

चचार गतमीः प्रीतो लब्धकीर्तिर्वरो नृषु ॥ २
उभौ लोकौ जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः ।
कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥ ३
अथ काले व्यतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्कुरुनन्दन ।

33 G4 om 33 (of v 1 3) —^a) Ds 4 6 गुरो-
वृत्तिं, S (G4 om) सपोवृत्ति —^b) D1 8 4 6 1 9
चात्मनि (for आ) Dn1 n2 तत्; D1 8-1 9 स (for
च) —^c) B5 नियमे च स्थिरं दृष्ट्वा —^d) V1 B5
Dn Ds T1 [स]भाषत (for [द]वाच ह)

34 G4 om 34 (cf. v 1 3) T1 om 34^{ab} —^a)
B5 Dn Ds प्रविलस्य (for 'नन्द्य) —^b) M2 परायण
T2 8 G1-3 M1 8 4 नित्य धर्मपरायण — After 34^{ab},
N 1ns

297 * देवशर्मा महामति ।

स्थितिं च धर्मे जग्राह

[(L 1) D2 8 महापुति, Ds 'मुनि (for 'मति')
— (L 2) D10 धर्मे स (for च धर्मे)]
—^a) M चरत्सल T1 स गुरुगुरुवत्सल —^c) D1-1 9
तु (for च) —^d) D1 2 चकार (for चचार) D4-1 9
स चचारोत्तम (D5 'र) तप

35 G4 om 35 (cf. v 1 3) —^b) D10 सुभार्य
D1-1 9 10 M सु (for स) Ds महत्तप (for महा
तपा) —^c) D2 2 बलवृद्धश्च (for 'वृद्धाच्च) —^d)
D1-1 9 चचा (D1 8 'का) र विजितेन्द्रिय, Ds 'राजुत्तम
तप

Colophon om in G4 — Parvan name B1-4 Dns
D1 8 शान्ति — Sub parvan V1 B2-1 D1 8 10 M1-3
दानधर्म — Adhy nam V1 B1 2 4 5 Dn D1-5 8-10

विपुलोपाख्यानं; D1 देवशर्मोपाख्यान, T2 देवशर्मो-
पाख्याने स्त्रीरक्षाया विपुलशक्तिकथनं; M1-3 विपुलोपाख्याने
गुरुदारक्षण — Adhy no (figures, words or both)
V1 41 (as in text), Ds 36, T1 G1 72, T2 8 G2
77, G3 71, M 70

42

1 G4 om up to तप (in 3^d) (of v 1 13 41 3)
—^b) B5 तेषे (for कृत्वा) —^c) T1 तथा (for अथ)
—^d) V1 B (except B1) Dn D2 4 8 10 स वीर्यवान्,
D5 महातपा (for च वीर्यवान्)

2 G4 om 2 (cf. v 1 1) —^a) D4-1 8 10 सार्धं,
S (G4 om) स्वर्ग (for स्पर्धन्) —^b) G2 पृथिव्या
(for वीं) —^c) T1 मतिमान् (for गतमी) —^d)
B5 4 कीर्तिवरो; D4-1 9 'वरो (for 'वरो); V1 B5
Dn Ds लब्धकीर्तिवरो नृप

3 G4 om. up to तप (in 3^d) (cf. v 1 1) —^a)
Ds अपि (for लोकौ) S (G4 om) राजन् (for चापि)
—^b) D4 6 1 9 [स]मिमो (for प्रभु) Ds तथा
भिमन्यता विमो (sio), S (G4 om) भमन्यत महामुनि
—^c) V1 केन (for तेन)

4 ^b) B4 वर्धन (for नन्दन) —^c) V1 B5 Dn
Ds 10 आदान; D4-1 9 दान च; S दान तु (for दान
वै) —^d) V1 B Dn Ds 10 प्रभूत (for बभूव)

स च धोरतपा धीमान्गुरुर्मे पापचेतसम् ।
 दृष्ट्वा त्वां निर्दहेदद्य क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ॥ २४
 नैवं तु शक्नो कर्तव्यं पुनर्मन्याश्च ते द्विजाः ।
 मा गमः ससुतामात्योऽस्ययं ब्रह्मवलार्दितः ॥ २५
 अमरोऽसीति यदुद्विमेतामास्थाय वर्तसे ।
 मावमंस्था न तपसामसाध्यं नाम किञ्चन ॥ २६
 तच्छ्रुत्वा वचनं शक्रो विपुलस्य महात्मनः ।
 अकिञ्चिदुक्त्वा व्रीडितस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७
 मुहूर्तयाते शक्रे तु देवशर्मा महातपाः ।

कृत्वा यज्ञं यथाकाममाजगाम स्वमाश्रयम् ॥ २८
 आगतेऽथ गुरौ राजन्विपुलः प्रियकर्मकृत् ।
 रक्षितां गुरवे भार्या न्यवेदयदनिन्दिताम् ॥ २९
 अभिवाद्य च शान्तात्मा स गुरुं गुरुवत्सलः ।
 विपुलः पर्युपातिष्ठद्यथापूर्वमशङ्कितः ॥ ३०
 विश्रान्ताय ततस्तस्मै सहासीनाय भार्यया ।
 निवेदयामास तदा विपुलः शक्रकर्म तत् ॥ ३१
 तच्छ्रुत्वा स मुनिस्तुष्टो विपुलस्य प्रतापवान् ।
 बभूव शीलवृत्ताभ्यां तपसा नियमेन च ॥ ३२

23 G₄ om 23 (cf v l 3) D₄ ८ १ ० om 23^a-24^b —^δ) V₁ D₁ ८ स्वेन, B₄ वै स्व (for दि स्व-) S (G₄ om) निर्दहेत्य स्वतेजसा — T₁ om 23^{ad} —^०) Some MSS कृपायमानम्

24 G₄ om 24 (cf v l 3) D₄ ८ १ ० om 24^{ab} (cf v l 23) —^a) B₁ D₁ 1 n₂ D₈ 10 धोरतमो, B₈ 5 T₁ 2 G₁ ८ 'तपो, B₄ D₅ 'तरो (for तपा) —^δ) V₁ B₅ D₁ D₈ त्वां (for मे) D₁-८ पापचेतन —^०) V₁ त्रि, D₁ ता, M₁-८ त्वा (for त्वा) D₁-८ अत्र (for अद्य)

25 G₄ om 25 (cf v l 3) —^a) B₂ मा (for न) D₁-८ शक्य (for शक्र) —^δ) T₁ M ननु मान्याश्च, T₂ ८ G₁-८ अनुमा' (for पुनर्मा') D₁-१ ८ द्वि- (for च) D₈ [S]नघ (for द्विजा) D₁-८ पुनर्दा ह्ययति द्विज —^०) D₈ corrupt, T G₁-८ M₄ पुरा-मात्सो (for सुता) —^a) V₁ B₅ D₁ 1 n₂ क्षय, B₁ D₈ 10 नाश, B₈ मृत्युं, D₂ व्यय, S (G₄ om) लयं (for स्ययं) G₁-८ पुरादित, M₁ ८ लयादित (for वलादित) D₄ ८ १ ० इ (D₁ ० अ)लयय ब्रह्मवादिन

26 G₄ om 26 (cf v l 3) —^a) T₂ [S]रित (for ऽस्मि) D₁ ८ १ ० दुर्बुद्धिम्, D₈ चो बुद्धिम् (for यदुद्धिम्) —^δ) T₂ G₁-८ च वर्तसे (for वर्तसे) V₁ B D₁ D₈ 10 समास्थाय प्रवर्तसे —^०) D₃ T G₁-८ M₁-८ नावमस्था (for नाव') D₁-८ च (for न) D₁ 2 तपसा (for ताम्) —^a) D₁ 2 न साध्य, D₁-१ ० अवध्य (for असाध्य) D₁-८ नास्ति (for नाम) S (G₄ om) विद्यते (for किञ्चन)

27 G₄ om 27 (cf v l 3) Before 27, V₁ B D₁ D₈ 1 n₂ भीष्म उवाच —^a) D₁ 1 पुतृ (hyper

metric) (for तत्) B₁ पुतृत्वा वचस्तस्य —^a) B₅ D₂ ८ ८ 10 S (G₄ om) न किञ्चिद् (for अकि') B₁ 4 D₄-१ सन्नीदस्, D₁ 1 n₂ D₉ व्रीडात्स, D₈ व्रीडित्वा, D₈ बलितस्, D₁₀ चलितस्, T₁ M त्वरितस्, T₂ ८ G₁-८ त्वरितं (for व्रीडितस्) —^a) D₁₀ तथा (for तत्र)

28 G₄ om 28 (cf v l 3) —^a) B₄ 5 D₁ तस्मिन्नु (for शक्रे तु) D₁-८ अतर्हिते तु देवेन्द्रे (D₁ शक्रे तु), T₂ ८ G₁-८ याते मुहूर्ते शक्रे तु —^δ) D₁-८ महा-मना, D₂ ८ १ ० 'यज्ञा (for 'तपा) —^०) D₁-८ ८ १ ० यथाकालम्, T₁ महातेजा, T₂ यथा कर्तुम् (for यथाकामम्)

29 G₄ om 29 (cf v l 3) —^a) D₁-१ ० T₁ २ तु, D₈ 10 वै, T₈ G₁-८ च (for स्य) —^δ) D₈ क्रूर (for प्रिय) D₁ -कर्मवित्, D₈ -कृतम (for -कर्मकृत्) — G₁ ८ om (hapl) 29^c-31^d

30 G₄ om 30 (cf v l 3) G₁ ८ om 30 (cf v l 29) T₁ om 30 —^a) D₁-१ ८ १ ० प्र (for च) —^δ) D₁ ८ गुरु स (by transp); T₂ ८ G₂ M त गुरु —^a) D₁-१ ० अतर्हित (for अशङ्कित)

31 G₄ om 31 (cf v l 3) G₁ ८ om 31 (cf v l 29) —^a) D₂ विश्रान्ताय (for विश्रान्ताय) D₁₀ च तस्मै स (for ततस्तस्मै) —^a) B₅ D₁ 3 (marg) as in text D₄ ८ G₂ कर्मकृत् (for कर्म तत्)

32 G₄ om 32 (cf v l 3) —^a) D₅-१ ० तच्छ्रुत्वा तु, D₅ स तच्छ्रुत्वा (by transp) D₁ 2 D₁-८ मुनिश्चेष्टो (for 'स्तुष्टो) — T₁ om 32^{ad} —^०) V₁ यभूव वृत्तशीलाभ्यां

विपुलस्य गुरौ वृत्तिं भक्तिमात्मनि च प्रभुः ।
धर्मे च स्थिरतां दृष्ट्वा साधु साध्वित्युवाच ह ॥ ३३
प्रतिनन्द्य च धर्मात्मा शिष्यं धर्मपरायणम् ।
वरेण च्छन्दयामास स तस्माद्ब्रुवत्सलः ।

अनुज्ञातश्च गुरुणा चचारानुत्तमं तपः ॥ ३४
तथैव देवशर्मोऽपि सभार्यः स महातपाः ।
निर्भयो बलवृत्रघ्नाश्चचार विजने वने ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

भीष्म उवाच ।

विपुलस्त्वकरोत्तीव्रं तपः कृत्वा गुरोर्वचः ।
तपोयुक्तमथात्मानममन्यत च वीर्यवान् ॥ १
स तेन कर्मणा स्पर्धन्पृथिवीं पृथिवीपते ।

चचार गतभीः प्रीतो लब्धकीर्तिर्वरो नृपु ॥ २
उमौ लोकौ जितौ चापि तथैवामन्यत प्रभुः ।
कर्मणा तेन कौरव्य तपसा विपुलेन च ॥ ३
अथ काले व्यतिक्रान्ते कस्मिंश्चित्कुरुनन्दन ।

33 G4 om 33 (of v 1 3) —^a) D2 4 6 गुरो-
वृत्ति, S (G4 om) तपोवृत्ति —^b) D1 2 4 6 7 8
चात्मानि (for मा) Dn1 n2 तत्, D1 2-1 9 स (for
च) —^c) B2 नियमे च स्थिर दृष्ट्वा —^d) V1 B2
Dn D2 T1 [क्ष]भाषत (for [व]वाच ह)

34 G4 om 34 (cf. v 1 3) T1 om 31^{ab} —^a)
B2 Dn D2 प्रतिलम्ब्य (for 'नन्द्य' —^b) M2 परायण
T2 2 G1-2 M1 2 4 नित्य धर्मपरायण — After 34^{ab},
N ins

297 *

देवशर्मो महामति ।

स्थितिं च धर्मे जग्राह

[(L 1) D2 2 महापुति, D2 मुनि (for 'मति')
— (L 2) D10 धर्मे त (for च धर्मे)]

—^a) M चरत्सल T1 स गुरुर्गुह्यरत्सल —^c) D1-1 2
तु (for च) —^d) D1 2 चकार (for चचार) D1-1 2
स चचारोत्तम (D2 'र' तपः)

35 G4 om 35 (cf. v 1 3) —^b) D10 सुमार्ग
D1 4-1 2 M सु (for स) D2 महत्तप (for महा
तपा) —^c) D2 2 बलवृत्तश्च (for 'वृत्रघ्नाश्च' —^d)
D1-1 2 चचा (D1 2 'का' र विजिर्वेदिय, D2 'रानुत्तमं
तपः)

Colophon om in G4 — Parvan name B1-4 Dn2
D1 2 शक्ति — Sub-parvan V1 B2-1 D1 2 10 M1-2
दानधर्म — Adhy name V1 B1 2 4 5 Dn D1-2 2-10

34

विपुलोपाख्यानं; D1 देवशर्मोपाख्यान; T2 देवशर्मो-
पाख्याने स्त्रीरक्षाया विपुलशक्तिकथन; M1-2 विपुलोपाख्याने
गुरुदाररक्षण — Adhy no (figures, words or both)
V1 41 (as in text), D2 36, T1 G1 72, T2 2 G2
77, G2 71, M 70

42

1 G4 om. up to तप (in 3^d) (cf. v 1 13 41 3)
—^b) B2 सेपे (for कृत्वा) —^c) T1 तथा (for अथ)
—^d) V1 B (except B1) Dn D2 4 8 10 स वीर्यवान्,
D2 महातपा (for च वीर्यवान्)

2 G4 om 2 (of v 1 1) —^a) D4-1 2 10 सार्धं,
S (G4 om) स्वर्ग (for स्पर्धन्) —^b) G2 पृथिन्यां
(for वीं) —^c) T1 मस्मिन् (for गहभी) —^d)
B2 4 कीर्तिवरो; D4-1 2 'धरो' (for 'वरो') V1 B2
Dn D2 लब्धकीर्तिवरो नृप

3 G4 om. up to तप (in 3^d) (cf. v 1 1) —^a)
D2 अपि (for लोकौ) S (G4 om.) राजन् (for चापि)
—^b) D2 6 7 8 [क्ष]भिभो (for प्रभु) D2 तथा
भिमन्यता विभो (sic), S (G4 om) अमन्यत महामुनि
—^c) V1 केन (for तेन)

4 ^b) B2 वर्धन (for नन्दन) —^c) V1 B2 Dn
D2 10 दानान्, D1-1 2 दान च, S दान तु (for दान
वे) —^d) V1 B Dn D2 10 प्रभूत (for बभूव)

रुच्या भगिन्या दानं वै बभूव धनधान्यवत् ॥ ४
 एतस्मिन्नेव काले तु दिव्या काचिद्वराङ्गना ।
 विभ्रती परमं रूपं जगामाथ विहायसा ॥ ५
 तस्याः शरीरात्पुष्पाणि पतितानि महीतले ।
 तस्याश्रमस्याविदूरे दिव्यगन्धानि भारत ॥ ६
 तान्यगृह्णात्ततो राजन्नुचिर्नलिनलोचना ।
 तदा निमन्त्रकस्तस्या अङ्गेभ्यः क्षिप्रमागमत् ॥ ७
 तस्या हि भगिनी तात ज्येष्ठा नाभ्रा प्रभावती ।
 भार्या चित्ररथस्याथ बभूवाङ्गेश्वरस्य वै ॥ ८
 पिनक्ष तानि पुष्पाणि केशेषु वरवर्णिनी ।
 आमन्त्रिता ततोऽगच्छद्बुचिरङ्गपतेर्गृहान् ॥ ९

पुष्पाणि तानि दृष्ट्वाथ तदाङ्गेन्द्रवराङ्गना ।
 भगिनीं चोदयामास पुष्पार्थं चारुलोचना ॥ १०
 सा भर्त्रे सर्वमाचष्ट रुचिः सुरुचिरानना ।
 भगिन्या भाषितं सर्वमृषिस्तच्चाम्यनन्दत ॥ ११
 ततो विपुलमानाथ देवशर्मा महातपाः ।
 पुष्पार्थं चोदयामास गच्छ गच्छेति भारत ॥ १२
 विपुलस्तु गुरोर्नाक्यमविचार्य महातपाः ।
 स तथेत्यब्रवीद्राजंस्तं च देशं जगाम ह ॥ १३
 यस्मिन्देसे तु तान्यासन्पतितानि नभस्तलात् ।
 अम्लानान्यपि तत्रासन्कुसुमान्यपराण्यपि ॥ १४
 ततः स तानि जग्राह दिव्यानि रुचिराणि च ।

T2 s G1 s 4 M1 4 धान्यवान् (for 'वत्') D1-s बभौ
 बहुधन विभो, D4-7 9 बभौ बहुपर वि(D1 s प्र)भो

5 " D1 एकस्मिन् (for एतं) — B1 om (hapl)
 5^c-7^c — " B4 D10 विहायसि, T1 G4 'यसं

6 B1 om 6 (cf v 1 5) T1 om (hapl) 6^b-9^a

7 B1 om 7^{ab} (cf v 1 5) T1 om 7 (cf v 1 6)
 — " T2 s G पुष्पाणि तान्यगृह्णात्सा — " V1 B1-s
 Dn Ds 10 ललित, S MSS नलिन (for नलिन)
 — " B1 सीमंतकस्य (sic), D1-s च मन्त्रं (for
 निमन्त्रं) D10 S (T1 om) तथा (D10 दा) चित्ररथस्तत्र
 (T2 'स्या) — " S (T1 om) ह्यनेभ्य D10 शीघ्रम्
 (for क्षिप्रम्) D4-7 9 अगदेशेभ्य आ(D1 9 शे सना)
 गमत्

8 T1 om 8 (cf v 1 6) — " Ds 7 9 [अ]ह,
 T2 s G [अ]पि (for हि) — " T2 s G स्मृत्वा,
 M1 s 4 स्मृत्वा (for ज्येष्ठा) — " D4-7 9 मित्ररथस्य
 (for चित्र) Ds om स्याथ D10 [अ]थ, T2 [अ]-
 पि, M1 s 4 [अ]स्य (for [अ]थ) — " D1-s ह
 (for वै)

9 T1 om 9^a (cf v 1 6) — " D2 [ए]तानि
 (for तानि) — " T1 केशेषु पतितान्यथ — " V1
 B Dn Ds गृह (for गृहान्)

10 " V1 B2 s च, B1 s 5 Dn D1-s 3 10 तु
 (for [अ]थ) — " B1 तदंगे सा, D1 4-7 9 तद
 (Ds 'दा')नेषु, Ds 3 तदंगेभ्यो, Ds 10 तस्या केतो,

T1 तदागे नृ, T2 G तथोर्गेन्द्र (for तदाङ्गेन्द्र-), Dns
 -वरानना (for वराङ्गना) — " Ds-9 नोदयामास
 — " D1-7 9 पुष्पार्थं Ds दर्शना, T1 M -लोचनां
 (for 'ना) G4 पुष्पार्थं वरवर्णिनी

11 B3 om (hapl) 11^{ab} — " Dn1 Ds s s
 स्वभर्त्रे; T1 सा पत्न्यौ (for सा भर्त्रे) D1 s आचष्टे (for
 'ष्ट) — " T2 G रुचि सुरुचिरांगना — T1 om 11^{ad}
 — " D1-7 9 तनु, Ds 7 9 तच्च (for सर्वम्)
 — " B1 Dns Ds 7 9 तस्या, S (T1 om.) तत्र (for
 तच्च) Ds 8 तामृविश्रामिनन्दत

12 " D4 6 7 आज्ञाप्य, Ds आज्ञाय, D10 आभास्य
 (for आनास्य) — D1 7 om (hapl) 12^c-13^b G4
 reads 12^c twice — " D10 S (G4 first time) पुष्पार्थं
 Ds पुष्पार्थं नोदयामास, G4 (second time) 'थं
 चारुलोचना — For 12^{cd}, Ds 6 9 subst

298 * गच्छ गच्छेति पुष्पार्थमाश्रम मेऽथ भारत ।

13 D1 7 om 13^{ab} (cf v 1 12) Ds 6 om
 (hapl) 13-15 — " D1 7 7 7 तथेत्येव (for स तथेति)
 D10 [अ]भवद् (for [अ]ब्रवीद्) — " D2 तव देशं,
 M त देश च (for त च देश)

14 Ds 6 om, 14 (cf v 1 13) — " Ds 9
 तस्मिन् (for य) Ds च तानि, G2 कृपानि (for तु
 तानि) — " Ds अभिभावि (for पतितानि) Some
 MSS नभ स्थलात् — " B1 दाम्भानानि D1-s 3 च
 (for [अ]पि) Ds 9 S अयाम्लानानि तत्रामन् — " Ds
 पराणि (for [अ]पि) B2 s D1 9 च (for [अ]पि).

प्राप्तानि स्वेन तपसा दिव्यगन्धानि भारत ॥ १५
 संप्राप्य तानि ग्रीतात्मा गुरोर्वचनकारकः ।
 ततो जगाम तूर्णं च चम्पां चम्पकमालिनीम् ॥ १६
 स वने विजने तात ददर्श मिथुनं नृणाम् ।
 चक्रवत्परिवर्तन्तं गृहीत्वा पाणिना करम् ॥ १७
 तत्रैकस्तूर्णमगमत्तत्पदे परिवर्तयन् ।
 एकस्तु न तथा राजश्चक्रतुः कलहं ततः ॥ १८
 त्व शीघ्रं गच्छसीत्येकोऽब्रवीच्चेति तथापरः ।
 नेति नेति च तौ तात परस्परमथोचतुः ॥ १९
 तयोर्विस्पर्धतोरेवं शपथोऽयमभूत्तदा ।
 मनसोद्दिश्य विपुलं ततो वाक्यमथोचतुः ॥ २०

आवयोरनृतं ग्राह यस्तस्याथ द्विजस्य वै ।
 विपुलस्य परे लोके या गतिः सा भवेदिति ॥ २१
 एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो विषण्णवदनोऽभवत् ।
 एवं तीव्रतपाश्चाह कष्टश्चायं परिग्रहः ॥ २२
 मिथुनस्यास्य किं मे स्यात्कृतं पापं यतो गतिः ।
 अनिष्टा सर्वभूतानां कीर्तितानेन मेऽद्य वै ॥ २३
 एवं संचिन्तयन्नेव विपुलो राजसत्तम ।
 अवाञ्मुखो न्यस्तशिरा दध्यौ दुष्कृतमात्मनः ॥ २४
 ततः षडन्यान्पुरुषानक्षैः काञ्चनराजतैः ।
 अपश्यद्दीव्यमानान् वै लोभहर्षान्वितांस्तथा ॥ २५
 कुर्वतः शपथं तं वै यः कृतो मिथुनेन वै ।

15 D1.6 om 15 (of v l 13) —^a) V1 स
 तत्र, B1 : Dn Ds स तत्र (by transp) —^b)
 T1 [अ]थ; T1 G1 : 4 [अ]पि (for च)

16 ^a) D1 प्राप्तानि (for संप्राप्य) Ds सोति (for
 तानि) D1 8-7 धर्मात्मा (for ग्रीतात्मा) Ds संप्राप्तानि
 तानि धर्मात्मा (hypermetric) —^c) V1 B Dn Ds 10
 तदा, D1-8 वसौ (for ततो) B1 Ds 6 तूर्णं तु, Ds
 om, T1 M4 चढाचिस्, T2 : G M1-3 4 (inf) 12n
 नगरी (for तूर्णं च) —^d) B1 2 रम्पा; D1 om, T1
 M4 (inf) 12n तूर्णं, M1 पपा (for चम्पा)

17 ^a) T1 तदने (for स वने) V1 B (except B1)
 D (except D1-3 10) T1 G निजने; T2 तदने (for
 विजने) —^b) D10 नृप, T1 शृणु (for नृणाम्) —^c)
 B1 परिवर्तं च (for वर्तन्तं)

18 ^a) T1 : G M4 [ए]व (for [ए]क्स) —^b)
 D1 6 पादे; D2 पादौ (for पदे) V1 B1 : Dn Ds
 च वि (for परि-) M4 वर्जयन् —^c) D10 T1 G
 एक (for एकस्) B1 2 : Dn Ds तदा (for तथा)

19 T1 om 19^d —^a) S (T1 om) पतितेति
 (for नेति नेति) V1 B1 Dn Ds राजन्, B1 तत्र
 (for तात)

20 Gs reads 20 twice —^a) M1 विवर्धतोर् (for
 विस्पर्ध) D1-3 : एव (for एव) T1 तयोर्विदधतोरेव
 —^b) T2 तथा (for तदा) —^c) V1 B Dn Ds
 सहसा (for मनसा) —^d) T1 हतु, G4 मिथो, M
 एतद् (for ततो) Ds वाचम् (for वाक्यम्)

21 T1 om 21^{ab} —^b) V1 B Dn Ds [अ]मूढ
 (for [अ]थ)

22 ^a) D1 om, G4 [अ]थ (for तु) —^b) Dn
 विवर्ण- (for विषण्ण) T1 G1 : 4 [S]वदत् (for Sभवत्)
 —^c) T1 G1 : 2 M1-3 एतत् (for एव) M1-4 सीख
 (for सीख) Ds चतश् (for तपाश्) T1 [अ]पि,
 T1 : G [अ]य, M [अ]ह (for [अ]ह) —^d) D1 : 6
 (also as in text) [अ]ह (for [अ]य) V1 B Dn
 Ds 10 परिश्रम (for ग्रह)

23 ^a) B1 किं नो, D2 मे किं (by transp) T1
 G1 : 4 [S]स्य (for स्यात्) —^b) V1 B Dn Ds M1
 यथा (for यतो) —^c) T1 G1 : 4 अरिष्ट, T1 अनिष्ट
 (for 'ष्टा) —^d) D1 10 T1 तेन (for [अ]नेन)

24 ^a) D1 स; T1 सु (for स-) Ds एव हि
 विलपन्नेव — T1 om 24^{bc} —^b) M1 : द्विजसत्तम
 —^c) G1 : अवाञ्मुखं V1 B Dn Ds 10 दीनमना; D1
 ऊर्ध्वशिरा, Ds 10 अस्तशिरा (for न्यस्त) —^d)
 Some MSS दुष्कृतम्

25 ^a) S च (for वै) —^d) Ds 10 लोभ (for
 कोभ) B1 D10 तदा (for तथा) S (except T1)
 लोभामर्षान्वितांस्तथा (T1 M1 : 4 'दा)

26 T1 om 26^{ab} —^a) D1-1 : G1 कुर्वत V1 B
 Dn : ns Ds तेन, Dn1 तत्र, D1 : 10 ते वै; D10 स
 च (for स वै) —^b) V1 B Dn Ds तु, Ds 10 ह
 (for वै) —^c) D1-5 तु, Ds 10 तं (for वै) T1
 समासाथ, T1 G1 : 4 समादिश्य (for समुद्दिश्य)

विपुलं वै समुद्दिश्य तेऽपि वाक्यमथाब्रुवन् ॥ २६
 यो लोभमास्यायास्माकं विषमं कर्तुमुत्सहेत् ।
 विपुलस्य परे लोके या गतिस्तामवाप्नुयात् ॥ २७
 एतच्छ्रुत्वा तु विपुलो नापश्यद्धर्मसंकरम् ।
 जन्मप्रभृति कौरव्य कृतपूर्वमथात्मनः ॥ २८
 स प्रदध्यौ तदा राजघ्नान्नावधिरिवाहितः ।
 दह्यमानेन मनसा शपं श्रुत्वा तथाविधम् ॥ २९
 तस्य चिन्तयतस्तात बह्व्यो दिननिशा ययुः ।

इदमासीन्मनसि च रुच्या रक्षणकारितम् ॥ ३०
 लक्षणं लक्षणेनैव वदनं वदनेन च ।
 विधाय न मया चोक्तं सत्यमेतद्गुरोस्तदा ॥ ३१
 एतदात्मनि कौरव्य दुष्कृतं विपुलस्तदा ।
 अमन्यत महाभाग तथा तच्च न संशयः ॥ ३२
 स चम्पां नगरीमेत्य पुष्पाणि गुरवे ददौ ।
 पूजयामास च गुरुं विधिवत्स गुरुप्रियः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

भीष्म उवाच ।

तमागतमभिप्रेक्ष्य शिष्यं वाक्यमथाब्रवीत् ।
 देवशर्मा महातेजा यत्तच्छृणु नराधिप ॥ १

देवशर्मोवाच ।

किं ते विपुल दृष्टं वै तस्मिन्मया महावने ।
 ते त्वा जानन्ति निपुण आत्मा च रुचिरेव च ॥ २

27 Ds om 27 — °) V1 B Dn Ds 10 लोभमा-
 स्याय योस्माकं; M यो लोभमोहमास्याय — °) Ds
 [अ]परे (for परे)

28 °) Ds सकट (for संकरम्) — °) Ds कौतय
 (for कौरव्य)

29 °) B2 S (except Ms) स (for स) B1 Dn
 Ds १ ० तथा राजन्, S महाराज (for तदा राजन्)
 — °) G4 वचसा (for मनसा) B1 मनसा दह्यमानेन
 — °) B1 Dns पाप, G वच (for शप) T1 वाच
 श्रुत्वा तथाविध

30 T1 om 30^{ab} — °) T2 १ G M1 तत्र (for
 तस्य) — °) D1 corrupt, Ds १ [अ]स्यगु, Ds
 [अ]स्यगु (for ययु) D10 S (T1 om) बह्वीर्वाचो निश
 (G1 १ ४ शा)स्य तु — °) Ds च मनसा (for मनसि
 च) — °) T2 लक्षण (for रक्षण) D10 कारकं
 (for -कारितम्)

31 °) B1 [अ]थ (for [ए]व) — °) M1 वचन
 वदनेन च — °) B2 Cnp पिधाय, D1 १ नि (for
 वि) S विधाय च मया नो (T2 १ G प्रो)क्त — °)
 V1 B Dn D1 १-10 T2 १ M2 तथा (for तदा)

32 B1 D10 om (hapl) 32^{ab} — °), D1 १-१ ०
 मनसि (for आत्मनि) — °) Some MSS दुष्कृत D1
 G2 तथा (for तदा) — °) B1 D1 १ ४ १ 10 G4 महा
 भागस्, T2 'राज, M2 'भागं (for 'भाग)

33 °) D1 १ १ १ वशी, T2 १ G1 १ चपा (for
 चम्पा) D10 गरवा (for एत्य) T1 स च ता चित
 यन्नेत्य — °) M1-१ विधिवद्गुरुवत्सल

Colophon — Parvan name B1-4 Dns D1 शांति
 — Sub parvan V1 B1-4 Dn D1 १ १-10 M1-१ दानधर्म
 — Adhy name V1 B1 १ ४ १ D विपुलोपाख्यान, T2
 देवशर्मोपाख्याने श्रीस्वभावकथने पुष्पाहरणे विपुलचरित्रकथन,
 M1-१ विपुलोपाख्याने पुष्पानयन — Adhy no (figures,
 words or both) V1 12 (as in text), Ds 40,
 D10 41, T1 70, T2 १ G2 4 78, G1 73, G2 72,
 M 71 — Śloka no D1 30

43

1 D10 om 1, retaining the ref Ds om the ref
 — °) G2 अभिप्रेत्य (for प्रेक्ष्य) — °) T1 महाभाग
 (for तेजा) — °) Ds एतत् (for यत्तत्) V1 B
 Dn D1 जनाधिप (for नरा)

विपुल उवाच ।

ब्रह्मर्षे मिथुनं किं तत्के च ते पुरुषा विभो ।

ये मां जानन्ति तत्त्वेन तांश्च मे वक्तुमर्हसि ॥ ३

देवशर्मोवाच ।

यद्वै तन्मिथुनं ब्रह्मबहोरात्रं हि विद्धि तत् ।

चक्रवत्परिवर्तते तत्ते जानाति दुष्कृतम् ॥ ४

ये च ते पुरुषा विप्र अक्षैर्दीव्यन्ति हृष्टवत् ।

ऋतूस्तानभिजानीहि ते ते जानन्ति दुष्कृतम् ॥ ५

न मां कश्चिद्विजानीत इति कृत्वा न विश्वसेत् ।

2 D4 6 7 9 10 S om the ref —^a) D2 किं ते
पूर्वं तु विपुल, S किं स्वया मिथुन दृष्ट (G2 ब्रह्मस)
—^b) Dn1 n2 शिष्य, T1 एव (for अथ) T2 महा
मुने (for 'वने) D6 दृष्ट तस्मिन्महावने —^c) V1
B2-5 Dn D4 6 7 10 T1 G4 स्वा; B1 om (for स्वा)
V1 B1 2 4 5 Dn2 n2 D8 विपुल, B8 D1 10 S निपु
णम्, Dn1 विप्रस्त्वे, D4-7 9 निपुणान् (for निपुण).
—^d) Dn1 चात्मा (for आ)

3 ^a) D8 महर्षे (for ब्रह्मर्षे) D1-8 तु, D6 10 तु
(for तत्) —^b) D8 om. के च D1 केन ते; T2 8
G के च षट् (for के च ते) T1 प्रभो (for विभो)
—^c) D6 10 ते (for ये) M मा (for मां) D4
6 7 9 निपुण (D6 7 'ण) (for तत्त्वेन) —^d) B1
एतन्मा, B1 (mārg) यन्मा त्व (for ताश्च मे) V1
B5 Dn D8 यन्मां त्वं परिच्छसि; B2 8 D1-7 9 10 तन्मे
(B2 8 'न्मा) वक्तुमिहार्हसि

4 ^a) V1 B1 यत्ते तन्, Dn2 यद्धि तन्, D4 तदे
तन्, D6 7 9 T1 यदेतन्, M1-3 यत्तन्तु (for यद्वै तन्)
D5 तद्वै तन्मिथुनं विद्धि —^b) D4 6 7 9 तु, S
(except T1) च (for हि) V1 तद्धि (for विद्धि)
—^c) Dn1 T1 वर्तते; D1-3 M1-8 -वर्तद्वै (D8 'द्धि,
M2 न्वै); D10 -वर्तद्धि, G8 वर्तते, M1 -वृत्तं तत्
(for -वर्तत) —^d) G4 4 तेन (for तत्ते) D1 3
जानति, D2 corrupt (for जानाति) Some MSS
दुष्कृत T1 विन्दतश्चापि दुष्कृत

5 D2 6 7 9 om (hapl) 5 —^a) D1 9 G2 हृष्ट,
M4 अपि (for अभि) D2 ऋतूस्तानिह जानीत —^d)
B2 तत्ते, T1 तेपि, T2 नैते, G1 8 ते तु, G2 ये ते,
M1-3 एते (for ते ते)

6 T1 om 6 —^a) D4 6 7 विजानाति (for नीत)

नरो रहसि पापात्मा पापकं कर्म वै द्विज ॥ ६

कुर्वाणं हि नरं कर्म पापं रहसि सर्वदा ।

पश्यन्ति ऋतवश्चापि तथा दिननिशेऽप्युत ॥ ७

ते त्वां हर्षस्मितं दृष्ट्वा गुरोः कर्मानिवेदकम् ।

स्मारयन्तस्तथा प्राहुस्ते यथा श्रुतवान्भवान् ॥ ८

अहोरात्रं विजानाति ऋतवश्चापि नित्यशः ।

पुरुषे पापकं कर्म शुभं वा शुभकर्मणः ॥ ९

तत्त्वया मम यत्कर्म व्यभिचाराद्भयात्मकम् ।

नाख्यातमिति जानन्तस्ते त्वामाहुस्तथा द्विज ॥ १०

S (T1 om) न मा कश्चिद्विजानाति —^b) B1 G1 मत्वा
(for कृत्वा). —^c) T2 8 G मुञ्चति (for रहसि)
—^d) D4 6 7 कर्मविद् (for कर्म वै) S (T1 om)
पापकर्मा कश्चिद्विज (T2 8 ज)

7 ^a) D10 च (for हि) T2 विप्र, T3 G1 2 4 क्षिप्रं
(for कर्म) —^c) M1-3 बहवश्च, M4 श्रुतवश्च (for
ऋ) —^d) Dn1 [s]प्युत, D2 उमे; M1-3 [s]-
प्युत (for ऽप्युत) M1 (inf lin as in text) तथा
तद्विचि चेह च —After 7, V1 B Dn D8 10 ins

299* तथैव हि भवेयुस्ते लोका पापकृतो यथा ।
कृत्वा नाचक्षत कर्म मम तच्च स्वया कृतम् ।

[(L 2) D10 येन (for मम) B2 Dn1 n2 यथा
(for स्वया)]

8 ^a) D4 तेषा; T1 तन्तु; M1 2 4 तस्वा, M8 ते
स्वा (for ते स्वां) D5 हर्षस्मिता (for हर्षस्मितं) D1-8
ते त्वानुत्तान्त्विह दृष्ट्वा, T2 8 G तन्तु हर्षस्थित दृष्ट्वा. —^b)
T1 गुरो कर्मानिवेदितं —^c) D2 स्मारयति (for 'यन्तस्व')
D7 9 T2 8 M2 तदा प्राहुस्च, M1-3 यथा प्रोक्षुस्च (for
तथा प्राहुस्च) —^d) V1 ते तथा, T1 तथा च; T8 ते
यदा, M1-3 तथा तत् (for ते यथा)

9 D2 om (hapl) 9^a-10^a —^a) D1-8 8 च (for
चा). B5 Dn2 कर्मिण, D4 6 7 कर्मणि, T2 कर्म वा,
G2 M1 4 -कर्मणा (for 'ण)

10 D2 om 10^a (cf v 1 9) —^a) D4 6 यत्त्वया
D1 3 5 तत्कर्म —^b) D4 6 7 9 10 व्यभिचार (for
'राद्' B1 व्यभिचारात्मात्मक —For 10^a, S
subst

300* तत्त्वया वै तथा कार्यमभिचारभयात्मकम् ।

ते चैव हि भवेयुस्ते लोकाः पापकृतो यथा ।
 कृत्वा नाचक्षतः कर्म मम यच्च त्वया कृतम् ॥ ११
 तथा शक्या च दुर्वृत्ता रक्षितुं प्रमदा द्विज ।
 न च त्वं कृतवान्किंचिदागः प्रीतोऽस्मि तेन ते ॥ १२
 यदि त्वहं त्वा दुर्वृत्तमद्राक्षं द्विजसत्तम ।
 शपेयं त्वामहं क्रोधान्न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १३
 सज्जन्ति पुरुषे नार्यः पुंसां सोऽर्थश्च पुष्कलः ।
 अन्यथा रक्षतः शायोऽभविष्यत्ते गतिश्च सा ॥ १४

[T₁ कृत्यन् (for कार्यम्) T₂ व्यभिचारतयात्मक (for the post. half)]

— °) G₈ M₁₋₃ न ख्यातम् (for नाख्या) D₄ ६ १
 अभि (for इति)

11 T₁ om 11^{ab} — °) B₁ D₁₀ तथा, D_{n1} n₂
 D₁₋₃ ३ तेन (for ते च) M₁₋₃ तव चैव भवेयुस्ते — °)
 D₁ ३ S (T₁ om) -कृता (for-कृतो) D₁ ६ लोकान्पाप
 कृतान्यथा — °) T₁ पाप (for मम) D₄₋₁ १ S तच्च
 (for यच्च)

12 °) B₂ तच्च, B₄ D₁ ३ ३ यथा, D_n D₂ त्वया
 (for तथा) D₄₋₁ १ M शक्या, D₁₀ शक्य (for
 शक्या) B₁ ३ न, M₁₋₃ तु (for च) D₄ ६ om
 (hapl) from दुर्वृत्ता up to त्वा (in 13^a) D_{n1} n₂
 दुर्वृत्त्या — B₂ repeats 12^b after the first occurrence
 of 13^a — °) D₂ प्रमदा रक्षितुं द्विज — °) B₄ तु,
 G₈ तच्च (for च) T₁ स तच्च कृतवान्विप्र — °)
 V₁ B D_{n2} n₃ D₂ अत, D_{n1} पुन, T₁ तेन, T₂
 नात् (for आत्) B₆ T₁ तेनच (for तेन ते)
 — After 12, T₂ ३ G 1ns

301* मनोदोषविहीनाना न दोष स्यात्तथा तव ।
 अन्ययालिङ्गयते कान्ता स्नेहेन दुहितान्यथा ।
 यतेश्च कामुकानां च योषिद्रूपेऽन्यथा मति ।
 अशिक्षयैव मनस प्रायो लोकस्तु वञ्चयते ।
 लोलेस्युद्विजते लोको वक्त्रागव इति स्मृदा । [5]
 अचन्धायोग्यमनसामिति मन्त्रात्मदेवतम् ।
 न रागस्नेहलोभान्ध कर्मिणा तन्महाफलम् ।
 निष्कपायो विशुद्धस्त्व रच्यविशास दूषित ।

[(L 2) ३ (var) line 2 of 295* T₂ ३ G₂
 [अ]लिङ्गते — (L 6) T₂ G₂ -देवग, G₁ *क (for

रक्षिता सा त्वया पुत्र मम चापि निवेदिता ।
 अहं ते प्रीतिमांस्तात स्वस्ति स्वर्गं गमिष्यसि ॥ १५
 भीष्म उवाच ।
 इत्युक्त्वा विपुलं प्रीतो देवशर्मा महानृपिः ।
 मुमोद स्वर्गमास्थाय सहभार्यः सशिष्यकः ॥ १६
 इदमाख्यातवांश्चापि ममाख्यानं महाश्रुतिः ।
 मार्कण्डेयः पुरा राजन्नाङ्गाकूले कथान्तरे ॥ १७
 तस्माद्ब्रवीमि पार्थ त्वा स्त्रियः सर्वाः सदैव च ।

*तम् — (L 7) G₂ -लोभार्थ (for *न्ध) — (L 8)
 G₂ निष्कामो यो (for निष्कपायो)]

13 D₂ ६ om up to त्वा (in 13^a) (of v 1 12)
 B₂ repeats 13^a after the repetition of 12^b — °)
 V₁ B (B₂ both times) D₂ १-10 T₂ ३ G स्वां, T₁
 तु (for त्वा) D_{n2} कुर्वतम् (for दुर्वृत्तम्) — °) T₂
 अशपेयम् (for शपेय त्वाम्) D₄ ६ महा (for अह)
 — °) D₄ न, D₂ च (for अत्र)

14 T₁ om 14 — °) S (T₁ om) सज्जते — °)
 B₁ D_{n2} D₁ ३ पुमांस्तेर्यश्च, D₄ T₂ G (G₁ damaged)
 M पुस सोर्यश्च, T₂ सोर्य पुसश्च (for पुमा सोर्यश्च)
 D₂ पुमासोर्यश्च पुष्कला — °) D₁ ३ न कृत, T₂
 रक्षित B₁ D₄₋₁ १ पापो (for शायो) — °) B₂
 D₁₀ S (T₁ om) भविष्यति (for अभविष्यते) V₁ B₂
 (marg) D_n D₂ ३ म (D₂ ग) तिश्च मे, B गतिश्च या,
 D₄ ६ १ १ रुचेस्तथा (for गतिश्च सा)

15 °) V₁ ह, B₂ ४ ३ D_n D₂ ३ च (for सा)
 D_{n1} पुन (for त्वया) — °) G₁ ३ निवेदिता (for
 'दिता) — °) V₁ B D_n D₂ स्वस्थ, T₁ तस्मात् (for
 स्वस्ति)

16 °) T₁ विप्रो (for प्रीतो) — °) G₁ partly
 damaged B₂ ३ महातपा (for नृपि) — D₁ om
 (hapl 1) 16^a-17^b — °) D₂ मुमुदे (for मुमोद)
 — °) T₁ M सशिष्यवान (for 'स्यक) D₂ G₁ समार्य
 सहशिष्यक

17 D₁ om 17^{ab} (cf v 1 16) — °) D₂ T₁
 महाख्यान D₂ ३ महानृपि, T₂ G 'मुनि (for मुनि)
 — °) D₁ ३ मार्कण्डेय T₁ राज (for राजन) — °)
 T₂ ३ G तथोत्तरे (for कथान्तरे)

18 °) T₂ ३ G तथा (for तस्माद्) — °) V₁ B₂ ३

उभयं दृश्यते तासु सततं साध्वसाधु च ॥ १८
 स्त्रियः साध्व्यो महाभागाः संमता लोकमातरः ।
 धारयन्ति महीं राजन्निमा सवनकाननाम् ॥ १९
 असाध्यश्चापि दुर्वृत्ताः कुलघ्न्यः पापनिश्चयाः ।
 विज्ञेया लक्षणैर्दुष्टैः स्वगात्रसहजैर्नृप ॥ २०
 एवमेतासु रक्षा वै शक्या कर्तुं महात्मभिः ।
 अन्यथा राजशार्दूल न शक्या रक्षितुं स्त्रियः ॥ २१
 एता हि मनुजव्याघ्र तीक्ष्णास्तीक्ष्णपराक्रमाः ।
 नासामस्ति प्रियो नाम मैथुने संगमे नृभिः ॥ २२

एताः कृत्याश्च कार्याश्च कृताश्च भरतर्षभ ।
 न चैकस्मिन्नमन्त्येताः पुरुषे पाण्डुनन्दन ॥ २३
 नासु स्नेहो नृभिः कार्यस्तथैवेष्ट्या जनेश्वर ।
 खेदमास्थाय भ्रुञ्जीत धर्ममास्थाय चैव हि ॥ २४
 विहन्येतान्यथा कुर्वन्नरः कौरवनन्दन ।
 सर्वथा राजशार्दूल युक्तिः सर्वत्र पूज्यते ॥ २५
 तेनैकेन तु रक्षा वै विपुलेन कृता स्त्रियाः ।
 नान्यः शक्तो नृलोकेऽस्मिन्नक्षितुं नृप योषितः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

D₂ n₂ D₃ 10 G₂ M₂ रक्ष्या (for सर्वा) D₁-s G₂
 तथैव (for सदैव) B₁ स्त्रिय साध्व्यस्तथैव च, B₅
 D₁-1 ० स्त्रिय साध्व्य (B₅ रक्ष्या) सदैव हि, T G₁ १ ४
 M₁-2 स्त्रिय (T₁ स्त्रीषु) सन्नासदेव च (T₂ G₁ हि)
 —^a) B₁ D₅ १, २ तात, B₂ चापि, D₃ 10 S स्त्रीषु
 (for तासु) —^d) B₂-4 D₂ n₂ D₁-6 १ 10 T₂ १
 G₁-2 [असाधु वा, B₅ धुपु (for 'धु च)

19 ^a) T₁ महाभाग —^d) D₁-s संयता, D₅
 सतत, T₁ संगता (for समता) —^e) D₂ T₁ महा
 राज, D₃ महीं कृत्स्नाम् (for महीं राजन्) —^d) T₁
 मूर्मि (for ह्मा)

20 ^a) T₁ असख्याश् (for असाध्यश्) T₂ १ G₁ १ ४
 असमाक्षाश् दुर्वृत्ताः M असगृह्या (M₂ [un/lin] ख्येया)श्च
 दुः —^d) D₂ D₁-9 S (except T₁) कुलघ्ना —^e)
 T₂ G₁ M₁ १ दुष्टे (for दुष्टै) —^d) T₁ १ G₁ १ M
 सगोत्र, T₂ स्वगात्र (for स्वगात्र)

21 ^a) B₂ (marg as in text) D₂ D₁-9 ० T₁ एव
 मेता सुरक्ष्या वै — G₂ om (hapl) 21^d-26^a

22 G₂ om 22 (cf. v 1 21) T₁ om 22 —^a)
 D₅ पुरुष (for मनुज) —^e) D₁ T₂ तासाम् (for
 ता) —^d) D₂ सगमो, D₁₀ T₂ १ G₁ १ ४ न समो
 (for संगमे) B₁ सति, some unused MSS रति
 (for नृभि) V₁ B₂ (marg) D₂ D₃ मैथुने संगमेति च

23 G₂ om 23 (cf. v 1 21) —^a) B₁ कृत्याश्च,
 D₃ कृतार्यं (for कृताश्च) D₁₀ T₂ १ G₁ ४ कटाश्च,

G₂ कृष्णाश्च (for कार्याश्च) —^b) D₁₀ T G₁ १ ४ कृतमा
 (for कृताश्च) —^e) D₁ १ om च D₃ वसत्येता,
 T₂ १ G₁ १ ४ सुनियता (for रमन्त्येता)

24 G₂ om 24 (cf. v 1 21) G₁ १ om (hapl)
 24^a-25^a —^a) N (except D₁-s) नासां (for नासु)
 V₁ B₅ D₂ D₃ १ नरै (for नृभि) —^d) D₁ १ ४ न
 जनाधिप, D₃ नराधिप (for जनेश्वर) — D₂ om
 24^a-26^a —^d) V₁ B₅ D₂ D₃ १ ४ M ह (for हि)
 — After 24, D₁₀ T₂ १ G₁ ins

302* अनृताविह पर्वदिदोषवर्जं नराधिप ।

While M ins after 24

303* अनृतानपि पर्वदिदोषवर्जी निरामय ।

[M₂ -वर्जं (for वर्जी)]

25 G₂ om 25 (cf. v 1 21) D₂ om 25, G₁ १
 om 25^a (for all, cf. v 1 24) B₁ om 25^a-26^a
 —^a) V₁ B (B₅ om) D₂ D₃ १ निहन्त्याश्च, D₁-v
 विनश्येद् (for निहन्त्येत्) — D₂ om 25^a-26^a T₁ om,
 25^a —^e) D₅ अन्यथा (for सर्वथा) —^d) B₂ D₂
 युक्ति, Cnp युक्ति (as in text) B₅ १ M युज्यते (for
 पू) T₂ १ G₁ १ ४ युक्त सर्वत्र पूज्यते ॥ Cn युक्ति
 रनासात्कि । युक्तिरिति पाठे समाधि । ॥

26 G₂ om 26^a (cf. v 1 21) D₂ om 26^a (cf.
 v 1 24) B₁ D₂ om 26^a (cf. v 1 25) —^a)
 T₁ येन केन (for तेनैकेन) —^b) B₅ D₁-9 T G
 M₁ १ स्त्रिय (for स्त्रिया) —^e) V₁ B D₂ D₃ 10

४४

युधिष्ठिर उवाच ।

यन्मूलं सर्वधर्माणां प्रजनस्य गृहस्य च ।

पितृदेवातिथीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ।

कीदृशाय प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥ २

शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ।

अङ्गिरेव प्रदातव्या कन्या गुणवते वरे ।

ब्राह्मणानां सतामेष धर्मो नित्यं युधिष्ठिर ॥ ३

आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ।

शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ॥ ४

आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्याभिप्रेत एव यः ।

अभिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।

गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ५

धनेन बहुना क्रीत्वा संप्रलोभ्य च बान्धवान् ।

असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ६

हत्वा छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य हरणं तात राक्षसं धर्मलक्षणम् ॥ ७

G₂ त्रि- (for च) —^d) V₁ B Dn D₈ 10 योनिं
(for 'त').Oolophon — Parvan name B₁ 2 4 Dns D₁ 8
शांति — Sub parvan V₁ B₁-4 Dn D₁-4 6 7 8 10
M दानधर्म — Adhy name N (except B₂) T₈ G₈ 4
M विपुलोपाख्याने, T₂ देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथने
विपुलचरित्रं, G₁ देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथने — Adhy
no (figures, words or both) V₁ 43 (as in text),
D₈ 41, D₁₀ 43, T₁ M 72, T₂ 8 G₂ 4 79, G₁
74, G₈ 73 — Śloka no D₁ 24

44

1 D₁ om (hapl) 1^b-2^a —^b) V₁ B₁ 5 Dn
D₈ 10 स्वजनस्य, D₁-8 प्रज्ञानस्य (for प्रज)2 D₁ om 2^a (cf v l 1) N om the ref.
—^b) T₁ सत्यतमो (for चिन्त्य) — T₁ om 2^a
—^c) V₁ B Dn D₈ 10 कीदृशस्य (for शाय) M₁-3
प्रदातव्या (for प्रदेया स्यात्)3 Before 3, N ins भीष्म उवाच —^a) D₈ समा
ख्याय, T₂ 'साद्य (for 'ज्ञाय) —^c) V₁ B Dn D₄-10
सद्भिरेव (D₁ व) (for अद्भिरेव) —^d) V₁ B Dn D₈
8-10 गुणवते, D₂ T₂ 'वति (for 'वते) S भवेत् (for
वरे) —^e) B₁ एतत्, B₂ एव, T₂ एषा (for एष)
—^f) V₁ B Dn₂ n₃ D₈ 10 प्रोक्तो धर्मो, D₁ 1 व्याप्तो
धर्मो (for धर्मो नित्य) D₁-1 9 जनेश्वर (for युधिष्ठिर)4 T₁ om 4^a —^a) B₂ D₁ 6 7 T₂ 8 G₁ 2 1आवाह्याम् M₁-8 एव (for एव) D₁₀ आवाह्य चाध्वरे
दैवं —^b) T₂ 8 G₁ 8 4 अनुकूलिने (for 'कूल) —^d) B₁ partly damaged T₁ एष धर्म (by transp)
Dns महारमन (for सनातन)5 T₁ om 5^a —^a) S (T₁ om) अप्यभि (for
आत्माभि) —^b) T₂ om एव B₂ 8 D₈ 8 च, T₂ 8
G स (for य) D₈ कन्याभिप्रेतमेव च —^c) T₂
अभिप्रेता (for 'प्रेता) D₈ सा (for या) D₁ 4-1 9
S (except T₁) तस्य (for यस्य) —^d) B₁ गाधर्व,
G₁ 8 गधर्वम् (for गान्धर्वम्) Dns तद् (for त)
D₈-1 9 transp धर्म and प्राहुर् D₁ 2 S आहुर् (for
प्राहुर्) V₁ B Dn D₁ 2 8 10 वेद- (for धर्म)6 ^a) B₂ Dn₁ n₂ D₂ T G M₈ 4 (sup lin) बहुधा
(for 'ना) —^b) D₈ संप्रलोभ्य, D₁₀ 'बोध्य (for
'लोभ्य) D₈ तु (for च) —^c) D₁-1 9 आसुरं हि
(for असुराणां) T₂ 8 G₁ 2 4 नृपाणां, G₈ पराणां,
M नृपैः (for 'त) D₁-8 आसुर नृपते तं वै, T₁ दीयते
चासुराणा वै7 Cf Manu 3 33 —^b) B₂ 8 क्रोशतीं, T₁ गृह्णीं,
T₂ G₁ रुदतीं, T₂ G₂ 'तो (for 'तां) D₁ रोदतीं,
D₁ 6 रुदतीर्, T₂ रुदतां, G₁ 8 4 सुदतीं (for रु)
—^c) D₂ प्रगृह्य (for प्रमह्य) D₁ 6 7 8 हरतां, T₂
G₂ 4 [आ]हरण, G₂ हरणात् (for 'ण) —^d) D₁-3
1 9 पैदाच (for राक्षम) V₁ B Dn D₈ 5 10 राक्षसो
(Dns पैदाचो) विधिरच्यते; D₁ 8 पैदाच कर्मलक्षणं
॥ Cn अत्रैव प्रमतानां यन्धूनां कन्याहरणान्पैदाचो हरण-
सानान्यादन्तर्भवति ॥ — After 7, S ins

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
पैशाच आसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ॥ ८
ब्राह्मः क्षात्रोऽथ गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ ।
पृथग्व्या यदि वा मिथाः कर्तव्या नात्र संशयः ॥ ९
तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
वैश्यः स्वजातिं विन्देत् तास्यपत्य समं भवेत् ॥ १०
ब्राह्मणी तु भवेज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः ॥ ११
अपत्यजन्म शूद्राया न प्रशंसन्ति साधवः ।
शूद्रायां जनयन्निप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥ १२

त्रिंशद्वर्षो दशवर्षा भार्या विन्देत् नप्रिकाम् ।
एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षमवाप्नुयात् ॥ १३
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता पिता वा भरतर्षभ ।
नोपयच्छेत् तां जातु पुत्रिकाधर्मिणी हि सा ॥ १४
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत् कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे त्वथ सप्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ १५
प्रजनो हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ ।
अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः ॥ १६
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
इत्येतामनुगच्छेत् तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ १७

304* सुता सत्तां प्रमत्ता वा रहो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाच प्रथितोऽधम ।

[= (var) Manu 3 34 — (L 1) T₁ प्रयाता (for प्रमत्ता) M₁ सुताना वा प्रमत्ताना, M₂ २ सुताना प्रमत्तानां वा (for the prior half) T₂ २ G₁ २ ३ अहोरात्रौ च गच्छति (for the post. half) — (L 2) M₄ प्रततो (for प्रथितो)]

8 = (var) Manu 3 25 — ^a) D₂ च (for तु) D₁ २ पत्न्या त्व (D₂ त) च धर्माणा — ^b) D₁-२ २ नराधिप (for युधिष्ठिर) — ^c) V₁ B D₂ न₂ D₄ १० चासुरश्च (for वा) T G पैशाचमासुर चैव — ^d) V₁ कर्तव्य (for 'व्यौ) D₃ कदाचन

9 Cf Manu 3 21 — ^a) D₁ २ १० T₂ G₂ क्षत्रो (for क्षात्रो) D₂ १ १० T₂ गधर्वं (for गान्धर्वं) D₂ G₂ ब्रह्मक्षत्रोऽथ गधर्वं — ^b) D₂ द्विजातिषु, D₁-१ २ नराधिप (for नरर्षभ) D₁ २ एते हि स्पृष्टिजातिषु — T₁ om 9^{ad} — ^c) D₂ मिश्र (for मिश्रा) — ^d) D₂ कर्तव्यो (for व्या)

10 ^a) D₂ नार्यो (for भार्या) — ^b) T₁ द्विधा वै (for द्वे भार्ये) D₂ D₄-१ २ च (for तु) — ^c) V₁ B D₂ D₄ १० स्वजात्या (for ति) — ^d) T₁ M₁ हिताय वै, T₂ २ G₁ M₁-२ हि त्रायति (for सम भवेत्)

11 D₂ om 11-12 — ^a) D₁₀ ब्राह्मणी ब्राह्मणस्तेषां, S द्विजस्य ब्राह्मणी श्रे (G₂ M उये) छा — ^b) V₁ D₄-२ च (for तु) — ^c) D₂ चतुर्थम्, D₂ वृत्त्य (for र') G₂ शूद्री (for शूद्रा) — ^d) T₂ इति (for नेति)

12 D₂ om 12 (cf v 1 11) — ^a) S प्रायश्चित्त-मवाप्नुयात् — After 12, D₁₀ S ins

305* नातिबाला बहन्त्यन्ये अनित्यत्वात्प्रजार्थिन ।

बहन्ति कमिणस्तस्यामन्त शुद्धिव्यपेक्षया ।

अपरान्वयसभूता संस्वप्नादिचिर्वर्जिताम् ।

कामो यस्या निषिद्धश्च केचिदिच्छन्ति चापदि ।

[T₁ om line 1 T₂ २ G repeat line 1 after 13 M reads lines 1-2 after 13 — (L 1) T₂ २ G₁ २ ३ (all second time) न र्त्तौ (for नाति) T₂ २ G₁ २ ३ (all second time) M अनित्यत्वात्, T₂ (first time) अनित्यत्वात्, G₂ (second time) अनित्यत्वात् (sic) (for 'स्वत्वात्) — (L 2) M तस्या मनःशुद्धि (for तस्यामन्त) — (L 3) D₁₀ M संस्वप्नादि, T₂ दुःस्व, T₂ सुस्व (for सस्व) G₂ ममस्वप्नादिवर्जिता (for the post half) — (L 4) M यस्या (for यस्यां)]

13 ^a) D₁₀ -वर्षी (for वर्षा) — ^b) D₄-१ २ कन्या (for भार्या) T₂ G यो विन्देत् च नप्रिका — After 13, T₂ २ G repeat line 1 and M reads lines 1-2 of 305*

14 Cf Manu 3 11 — ^b) S पिता माता च भारत — ^c) D₂ T G₁ ३ M₁ २ गच्छेत् (for च) — ^d) T₂ २ G धर्मिका (for जी) T₂ G₁ ३ ४ च (for हि)

15 Cf Manu 9 90 — ^a) S (except G₂) [उपिषेत् (for [उ]दी) — ^b) T₁ G₂ कन्यामृतुमतीं सर्वा — ^c) D₁₀ चतुर्थवर्षे सप्राप्ते — ^d) D₂ अर्पयेत्, D₁ २ २ S आनयेत् (for अर्जयेत्)

16 ^a) B₂ ३ D₂ D₂ २ T₁ प्रजा न, B₂ प्रजने, D₄ २ २ यौवन, D₂ प्रजन (for 'नो)

17 17^{ab} = Manu 3 5^{ab} — ^a) D₁ २ तु, G₁ सा,

४४

युधिष्ठिर उवाच ।

यन्मूलं सर्वधर्माणां प्रजनस्य गृहस्य च ।

पितृदेवातिथीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ।

कीदृशाय प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥ २

शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ।

अङ्गिरेव प्रदातव्या कन्या गुणवते वरे ।

ब्राह्मणानां सतामेष धर्मो नित्यं युधिष्ठिर ॥ ३

आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ।

शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ॥ ४

आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्यामिप्रेत एव यः ।

अमिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।

गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ५

धनेन बहुना क्रीत्वा संप्रलोभ्य च बान्धवान् ।

असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ६

हत्वा छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य हरणं तात राक्षसं धर्मलक्षणम् ॥ ७

G३ त्रि- (for नृ-) —^d) V१ B Dn Ds १० योषितं (for 'त').

Colophon — *Parvan name* B१ २ ४ Dns D१ ३
 शाति — *Sub parvan* V१ B१-४ Dn D१-४ ६ १ ९ १०
 M दानधर्म — *Adhy name* N (except B३) T३ G३ ४
 M विपुलोपाख्याने, T३ देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथने
 विपुलचरित्र, G३ देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथने — *Adhy*
no (figures, words or both) V१ ४३ (as in text),
 Ds ४१, D१० ४३, T१ M ७२, T३ ३ G३ ४ ७९, G३
 ७४, G३ ७३ — *Sloka no* D३ २४

४४

1 D१ om (hapl) १^b-२^a —^b) V१ B१ ३ Dn
 Ds १० स्वजनस्य, D१-३ प्रज्ञानस्य (for प्रज)

2 D१ om २^a (cf v १ १) N om the ref.
 —^b) T१ सत्यतमो (for चिन्त्य) — T१ om २^a
 —^c) V१ B Dn Ds १० कीदृशस्य (for शाय) M१-३
 प्रदातव्या (for प्रदेया स्यात्)

3 Before ३, N ins भीष्म उवाच —^a) Ds समा
 ख्याय, T३ साध (for ज्ञाय) —^c) V१ B Dn D१-१०
 सङ्गिरेव (D१ 'व') (for अङ्गिरेव) —^d) V१ B Dn Ds
 ३-१० गुणयुते, Ds T३ 'वति' (for 'वते') S भवेत् (for
 वरे) —^e) B१ एतत्, B३ एव, T३ एषां (for एष)
 —^f) V१ B Dns १२ Ds १० प्रोक्तो धर्मो, Dn१ ब्राह्मो
 धर्मो (for धर्मो नित्य) D१-१ ९ जनेष्वर (for युधिष्ठिर)

4 T१ om ४^a —^a) B३ D१ ६ १ T३ ३ G३ २ ४

आवाह्याम् M१-३ एव (for एवं) D१० आवाह्य चाध्वरे
 देवं —^b) T३ ३ G३ ३ ४ अनुकूलिने (for 'कूलत')
 —^d) B१ partly damaged T१ एष धर्म (by transp)
 Dns महात्मन (for सनातन)

5 T१ om ५^a —^a) S (T१ om) अप्यभि- (for
 आत्माभि) —^b) T३ om एव B३ ३ Ds ३ च, T३ ३
 G स (for य) Ds कन्यामिप्रेतमेव च —^c) T३
 अभिप्रेता (for 'प्रेता') Ds सा (for या) D१ ४-१ ९
 S (except T१) तस्य (for यस्य) —^d) B१ गान्धर्वं,
 G३ ३ गान्धर्वम् (for गान्धर्वम्) Dns तद् (for त)
 Ds-१ ९ transp धर्म and प्राहुर D१ ३ S आहुर (for
 प्राहुर) V१ B Dn D१ ३ ३ १० वेद- (for धर्म-)

6 —^a) B३ Dn१ ns Ds T G Ms ४ (sup in) बहुधा
 (for 'ना') —^b) Ds संप्रलम्ब्य, D१० 'बोध्य' (for
 'लोभ्य') Ds तु (for च) —^c) D१-१ ९ आसुर हि
 (for असुराणां) T३ ३ G३ २ ४ नृपाणा, G३ पराणा,
 M नृपैत (for त) D१-३ आसुरं नृपते तं वै, T१ दीयते
 चासुराणा वै

7 Cf Manu ३ ३३ —^b) B३ ६ क्रोशती, T१ गृह्णी,
 T३ G३ रुदती, T३ G३ 'तो' (for 'ता') D१ रोदती,
 D३ ३ रुदती, T३ रुदता, G३ ३ ३ रुदती (for रु)
 —^c) D१ प्रगृह्य (for प्रसह्य) D१ ६ १ ९ हरता, T३
 G३ ४ [ह]हरण, G३ हरणात् (for 'ण') —^d) D१-३
 १ ९ पैशाच (for राक्षस) V१ B Dn Ds ३ १० राक्षसो
 (Dns पैशाचो) विधिरुच्यते, D३ ६ पैशाच कर्मलक्षण
 ॥ Cu अत्रैव प्रमत्तार्ता बन्धना कन्याहरणात्पैशाचो हरण-
 सामान्यादन्तर्भवति ॥ ६ — After ७, S ins

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
पैशाच आसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ॥ ८
ब्राह्मः क्षात्रोऽथ गान्धर्व एते धर्म्या नरर्षभ ।
पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्तव्या नात्र संशयः ॥ ९
तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
वैश्यः स्वजातिं विन्देत् तास्यपत्यं समं भवेत् ॥ १०
ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः ॥ ११
अपत्यजन्म शूद्राया न प्रशंसन्ति साधवः ।
शूद्रायां जनयन्विप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥ १२

त्रिशद्वर्षो दशवर्षा भार्या विन्देत् नशिकाम् ।
एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षमवाप्नुयात् ॥ १३
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता पिता वा भरतर्षभ ।
नोपयच्छेत् तां जातु पुत्रिकाधर्मिणी हि सा ॥ १४
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत् कन्या ऋतुमती सती ।
चतुर्थे त्वथ सप्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ १५
प्रजनो हीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ ।
अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः ॥ १६
असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
इत्येतामनुगच्छेत् तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ १७

304* सुता मत्ता प्रमत्ता वा रदो यत्रोपगच्छति ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाच प्रथितोऽधम ।

[= (var) Manu 3 34 — (L 1) T₁ प्रयाता (for प्रमर्त्ता) M₁ सुमाना वा प्रमत्तानां, M₂ स सुमाना प्रमत्तानां वा (for the prior half) T₂ s G₁ s 4 अक्षोराशौ च गच्छति (for the post. half) — (L 2) M₄ प्रततो (for प्रथितो)]

8 = (var) Manu 3 25 —^a) D₂s च (for तु) D₁ s पञ्चानां त्व (D₂ त) न भ्रमणा —^b) D₁-s 7 s नराधिप (for युधिष्ठिर) —^c) V₁ B D₂s ns D₄ 10 चासुरा (for शा) T G पैशाचमासुर चैव —^d) V₁ कर्तव्य (for र्म्यौ) D₂ कदाचन

9 Cf Manu 3 21 —^a) D₁ s 10 T₂ G₂ क्षत्रो (for क्षात्रो) D₂ 7 10 T₂ गधर्व (for गान्धर्व) D₂ G₂ ब्रह्मक्षत्रोय गाधर्व —^b) D₂ द्विजातिपु, D₁-7 s नराधिप (for नरर्षभ) D₁ s एते हि स्युर्द्विजातिपु — T₁ om 9^d —^c) D₂ मिश्र (for मिश्रा) —^d) D₂ कर्तव्यो (for र्म्या)

10 ^a) D₂ नार्यो (for भार्या) —^b) T₁ द्विधा वै (for द्वे भार्ये) D₂s D₁-7 s च (for तु) —^c) V₁ B D₂ D₂ 10 स्वजात्या (for र्ति) —^d) T₁ M₂ हिताय वै, T₂ s G M₂-3 हि त्रायनि (for सम भवेत्)

11 D₂ om 11-12 —^a) D₁0 ब्राह्मणी ब्राह्मणस्तेष्टा, S द्विजस्य ब्राह्मणी श्रे (G₂ M ऋ) एष्टा —^b) V₁ D₁-s च (for तु) —^c) D₂s चतुर्थम्, D₂ वृत्त्य (for र्) G₂ शूद्रो (for शूद्रा) —^d) T₂ हति (for नेति)

12 D₂ om 12 (cf v 1 11) —^a) S प्रायश्चित्त मवाप्नुयात् — After 12, D₁0 S ins

305* नातिबाला वदन्त्यन्ये अनित्यत्वाप्रजार्थिन ।

वदन्ति कर्मिणस्तस्यामन्त शुद्धिव्यपेक्षया ।

अपरान्वयसभूता सख्यमादिविवर्जिताम् ।

कामो यस्यां निषिद्धश्च केचिद्विच्छन्ति चापदि ।

[T₁ om line 1 T₂ s G repeat line 1 after 13 M reads lines 1-2 after 13 — (L 1) T₂ s G₁ s 4 (all second time) न स्त्री (for नाति) T₂ s G₁ s 4 (all second time) M अनित्यत्वात्, T₂ (first time) अनन्यत्वात्, G₂ (second time) अनित्यत्वात् (sio) (for सत्वात्) — (L 2) M तस्या यन् शुद्धि (for तस्यामन्त) — (L 3) D₁0 M सख्यमादि-, T₂ दुस्व, T₂ सुस्व (for सख) G₂ ममस्वमादिवर्जिता (for the post half) — (L 4) M यस्या (for यस्या)]

13 ^a) D₁0 वर्षी (for वर्षा) —^b) D₁-7 s कन्या (for भार्या) T₂ G यो विन्देत् च नशिका — After 13, T₂ s G repeat line 1 and M reads lines 1-2 of 305*

14 Cf Manu 3 11 —^b) S पिता माता च भारत —^c) D₂ T G₁ s M₁ s गच्छेत् (for य) —^d) T₂ s G धर्मिका (for णी) T₂ G₁ s 4 च (for हि)

15 Cf Manu 9 90 —^a) S (except G₂) [उ]पेक्षेत् (for [उ]दी) —^b) T₁ G₂ कन्यामृतमतीं सर्ती —^c) D₁0 चतुर्थवर्षे सप्राप्ते —^d) D₂ अर्जयेत्, D₁ 6 7 s S आवजेत् (for अर्जयेत्)

16 ^a) B₂ 4 D₂ D₂ s T₁ प्रजा न, B₂ गजने, D₁ 6 7 s यौवनं, D₂ प्रजन (for 'नो)

17 17^{ab} = Manu 3 5^{ab} —^a) D₁ s तु, G₁ सा,

४४

युधिष्ठिर उवाच ।

यन्मूलं सर्वधर्माणां प्रजनस्य गृहस्य च ।

पितृदेवातिथीनां च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अयं हि सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ।

कीदृशाय प्रदेया स्यात्कन्येति वसुधाधिप ॥ २

शीलवृत्ते समाज्ञाय विद्यां योनिं च कर्म च ।

अङ्घ्रिरेव प्रदातव्या कन्या गुणवते वरे ।

ब्राह्मणानां सतामेष धर्मो नित्यं युधिष्ठिर ॥ ३

आवाह्यमावहेदेवं यो दद्यादनुकूलतः ।

शिष्टानां क्षत्रियाणां च धर्म एष सनातनः ॥ ४

आत्माभिप्रेतमुत्सृज्य कन्यामिप्रेत एव यः ।

अमिप्रेता च या यस्य तस्मै देया युधिष्ठिर ।

गान्धर्वमिति तं धर्मं प्राहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ५

धनेन बहुना क्रीत्वा संप्रलोभ्य च बान्धवान् ।

असुराणां नृपैतं वै धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ ६

हत्वा छित्त्वा च शीर्षाणि रुदतां रुदतीं गृहात् ।

प्रसह्य हरणं तात राक्षसं धर्मलक्षणम् ॥ ७

G₂ त्रि- (for नृ-) —^d) V₁ B Dn D₈ 10 योषितं (for 'त').

Colophon — *Parvan nams* ' B₁ 2 4 Dn₈ D₁ 8 शान्ति — *Sub parvan* V₁ B₁₋₄ Dn D₁₋₄ 5 7 9 10 M दानधर्म — *Adhy nams* N (except B₈) T₈ G₈ 4 M विपुलोपाख्यान, T₈ देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथने विपुलचरित्र, G₁ देवशर्मोपाख्याने स्त्रीस्वभावकथनं — *Adhy no* (figures, words or both) V₁ 43 (as in text), D₈ 41, D₁₀ 42, T₁ M 72, T₂ 8 G₂ 4 79, G₁ 74, G₈ 73 — *Sloka no* D₂ 24

44

1 D₁ om (hapl) 1^b-2^a —^b) V₁ B₁ 5 Dn D₈ 10 स्वजनस्य, D₁-8 प्रज्ञानस्य (for प्रज्ञ)

2 D₁ om 2^a (of v 1 1) N om the ref. —^b) T₁ सत्यतमो (for चिन्त्य) — T₁ om. 2^a —^c) V₁ B Dn D₈ 10 कीदृशस्य (for शाय) M₁-8 प्रदातव्या (for प्रदेया स्यात्)

3 Before 3, N ins भीष्म उवाच —^a) D₈ समाख्याय, T₂ साद्य (for ज्ञाय) —^c) V₁ B Dn D₁-10 सङ्घिरेवं (D₁ 'व') (for अङ्घ्रिरेव) —^d) V₁ B Dn D₈ 8-10 गुणयुते; D₂ T₈ वति (for वते) S भवेत् (for वरे) —^e) B₁ एतत्, B₂ एव, T₂ एषां (for एष) —^f) V₁ B Dn₂ n₃ D₈ 10 प्रोक्तो धर्मो, Dn₁ ब्राह्मो धर्मो (for धर्मो नित्यं) D₁-7 9 जनेश्वर (for युधिष्ठिर)

4 T₁ om 4^{ab} —^a) B₂ D₁ 6 7 T₂ 8 G₂ 2 4

आवाह्याम् M₁-8 एव (for एवं) D₁₀ आवाह्य चाधरे देवं —^b) T₂ 8 G₁ 8 4 अनुकूलिने (for 'कूलत') —^d) B₁ partly damaged T₁ एष धर्म (by transp) Dn₈ महात्मन (for सनातन)

5 T₁ om 5^{ab} —^a) S (T₁ om.) मय्यभि (for आत्माभि) —^b) T₂ om एव B₂ 8 D₈ 8 च, T₂ 8 G स (for य) D₈ कन्याभिप्रेतमेव च —^c) T₈ अभिप्रीता (for 'प्रेता) D₈ सा (for या) D₁ 4-7 9 S (except T₁) तस्य (for यस्य) —^e) B₁ गंधर्वं, G₁ 8 गंधर्वम् (for गान्धर्वम्) Dn₈ तद् (for त) D₈-7 9 transp धर्म and प्राहुर D₁ 8 आहुर (for प्राहुर) V₁ B Dn D₁ 8 8 10 वेद- (for धर्म-)

6 ^a) B₈ Dn₁ n₃ D₂ T G M₈ 4 (*sup l₁n*) बहुधा (for 'ना) —^b) D₈ संप्रलभ्य, D₁₀ बोध्य (for 'लोभ्य) D₈ तु (for च) —^c) D₁-7 9 आसुर हि (for असुराणां) T₂ 8 G₁ 2 4 नृपाणां, G₈ पराणां, M नृपैत (for त) D₁-8 आसुर नृपते तं वै, T₁ दीयते चासुराणां वै

7 Cf Manu 3 33 —^b) B₈ 8 क्रोशतीं, T₁ गृह्णीतीं, T₂ G₂ रुदतीं, T₈ G₂ तो (for तीं) D₁ रोदतीं, D₄ 8 रुदतीर्, T₂ रुदता, G₁ 8 सुदतीं (for रुं) —^c) D₁ प्रगृह्य (for प्रसह्य) D₈ 8 7 9 हरता, T₂ G₈ 4 [आ]हरण, G₂ हरणात् (for 'ण) —^d) D₁-8 7 9 पैशाच (for राक्षस) V₁ B Dn D₈ 8 10 राक्षसो (Dn₈ पैशाचो) विधिरुच्यते, D₁ 8 पैशाच कर्मलक्षण ॥ Cu अत्रैव प्रमत्तानां यन्धूना कन्याहरणात्पैशाचो हरण-सामान्यादन्तर्भवति ॥ — After 7, S ins

पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ युधिष्ठिर ।
 पैशाच आसुरश्चैव न कर्तव्यौ कथंचन ॥ ८
 ब्राह्मः क्षात्रोऽथ गान्धर्व एते धर्म्या नरपंथ ।
 पृथग्वा यदि वा मिश्राः कर्तव्या नात्र संशयः ॥ ९
 तिस्रो भार्या ब्राह्मणस्य द्वे भार्ये क्षत्रियस्य तु ।
 वैश्यः स्वजातिं विन्देत् तास्यपत्यं समं भवेत् ॥ १०
 ब्राह्मणी तु भवेज्ज्येष्ठा क्षत्रिया क्षत्रियस्य तु ।
 रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः ॥ ११
 अपत्यजन्म शूद्राया न प्रशंसन्ति साधवः ।
 शूद्रायां जनयन्निप्रः प्रायश्चित्ती विधीयते ॥ १२

त्रिंशद्वर्षो दशवर्षा भार्या विन्देत् नधिकाम् ।
 एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षमवाप्नुयात् ॥ १३
 यस्यास्तु न भवेज्ज्जाता पिता वा भरतर्षभ ।
 नोपयच्छेत् तां जातु पुत्रिकाधर्मिणी हि सा ॥ १४
 त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत् कन्या ऋतुमती सती ।
 चतुर्थे त्वथ संप्राप्ते स्वयं भर्तारमर्जयेत् ॥ १५
 प्रजनो दीयते तस्या रतिश्च भरतर्षभ ।
 अतोऽन्यथा वर्तमाना भवेद्वाच्या प्रजापतेः ॥ १६
 असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
 इत्येतामनुगच्छेत् तं धर्मं मनुरब्रवीत् ॥ १७

304* सुता मत्तां प्रमत्ता वा रहो यत्रोपगच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचं प्रथितोऽधम ।

[= (var) Manu 3 34 — (L 1) T₁ प्रयाता (for प्रमत्ता) M₁ सुमाना वा प्रमत्ताना, M₂ ३ सुमाना प्रमत्ताना वा (for the prior half) T₂ ३ G₁ ३ ४ यदोरात्रौ च गच्छति (for the post. half) — (L 2) M₄ प्रततो (for प्रथितो)]

8 = (var) Manu 3 25 —^a D₁ ३ च (for तु) D₁ ३ पचाना त्व (D₃ त) त्र धर्माणा —^b D₁-३ १ ३ नराधिप (for युधिष्ठिर) —^c V₁ B D₁ ३ D₂ ३ D₃ १० चासुरश्च (for क्षा) T G पैशाचमासुर चैव —^d V₁ कर्तव्य (for "व्यौ") D₃ कदाचन

9 Cf Manu 3 21 —^a D₁ ३ १० T₂ G₂ क्षत्रो (for क्षात्रो) D₂ ३ १० T₂ गधर्व (for गान्धर्व) D₃ G₂ ब्रह्मक्षत्रोप गधर्व —^b D₃ द्विजातिपु, D₁-१ ३ नराधिप (for नरपंथ) D₁ ३ एते हि स्युर्द्विजातिपु — T₁ om 9^d —^c D₃ मिश्र (for मिश्रा) —^d D₃ कर्तव्यो (for एया)

10 ^a D₃ नार्यो (for भार्या) —^b T₁ द्विधा वै (for द्वे भार्ये) D₃ D₁-१ ३ च (for तु) —^c V₁ B D₁ D₂ १० स्वजात्यां (for ति) —^d T₁ M₁ हिताय वै, T₂ ३ G M₁-३ हि त्रायति (for सम भवेत्)

11 D₃ om 11-12 —^a D₁ ३ ब्राह्मणी ब्राह्मणस्येष्टा, S द्विजस्य ब्राह्मणी श्रे (G₂ M ज्ये) ष्ठा —^b V₁ D₁-३ च (for तु) —^c D₃ ३ चतुर्थम्, D₃ वृत्त्य (for र) G₂ शूद्रा (for शूद्रा) —^d T₂ इति (for नेति)

12 D₃ om 12 (cf v 1 11) —^a S प्रायश्चित्तं सवाप्नुयात् — After 12, D₁ S ३ ३ ३

305* नातिबाला बहुव्यये अनित्यत्वाप्रज्ञार्थिन ।
 बहुविधं कर्मिणस्तस्यामन्तं शुद्धिव्यपेक्षया ।
 अपरान्वयसभूता सख्यप्रादिविचिन्ताम् ।
 कामो यस्या निषिद्धश्च केचिद्विच्छन्ति चापदि ।

[T₁ om line 1 T₂ ३ G repeat line 1 after 13 M reads lines 1-2 after 13 — (L 1) T₂ ३ G₁ ३ ४ (all second time) न स्त्री (for नाति) T₂ ३ G₁ ३ ४ (all second time) M अनित्यत्वात्, T₃ (first time) अनन्यत्वात्, G₂ (second time) अनिद्रुत्वं (sio) (for लत्वात्) — (L 2) M तस्या मनं शुद्धि (for तस्यामन्त) — (L 3) D₁ ३ सख्यप्रादि, T₂ दुस्व, T₃ दुस्व (for सख्य) G₂ ममत्वप्रादिविचिन्ता (for the post half) — (L 4) M यस्या (for यस्यां)]

13 ^a D₁ ३ वर्षां (for वर्षां) —^b D₁-१ ३ कन्यां (for भार्या) T₃ G यो विन्देत् च नशिका — After 13, T₂ ३ G repeat line 1 and M reads lines 1-2 of 305*

14 Cf Manu 3 11 —^b S पिता माता च भारत —^c D₃ T G₁ ३ M₁ ३ गच्छेत् (for च) —^d T₂ ३ G धर्मिका (for जी) T₃ G₁ ३ ४ च (for हि)

15 Cf Manu 9 90 —^a S (except G₂) [उपेक्षेत् (for [उदी] —^b T₁ G₂ कन्यामृतुमतीं सती —^c D₁ ३ चतुर्थवर्षं संप्राप्ते —^d D₂ ३ अर्चयेत्, D₃ ३ १ ३ S आग्रजेत् (for अर्जयेत्)

16 ^a B₂ ४ D₁ D₂ ३ T₁ प्रजा न, B₃ प्रजने, D₁ ३ १ ३ यौवन, D₃ प्रजन (for नो)

17 17^{ab} = Manu 3 5^{ab} —^a D₁ ३ तु, G₁ सा,

युधिष्ठिर उवाच ।

शुल्कमन्येन दत्तं स्याद्दानीत्याह चापरः ।

बलादन्यः प्रभाषेत धनमन्यः प्रदर्शयेत् ॥ १८

पाणिग्रहीता त्वन्यः स्यात्कस्य कन्या पितामह ।

तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥ १९

भीष्म उवाच ।

यत्किञ्चित्कर्म मानुष्यं संस्थानाय प्रकृष्यते ।

मन्त्रवन्मन्त्रितं तस्य मृषावादस्तु पातकः ॥ २०

भार्यापत्यवृत्तिगाचार्याः शिष्योपाध्याय एव च ।

मृषोक्ते दण्डमर्हन्ति नेत्याहुरपरे जनाः ॥ २१

न ह्यकामेन संवादं मनुरेवं प्रशंसति ।

अयशस्यमधर्म्यं च यन्मृषा धर्मकोपनम् ॥ २२

नैकान्तदोष एकस्मिन्स्तद्दानं नोपलभ्यते ।

धर्मतो यां प्रयच्छन्ति यां च क्रीणन्ति भारत ॥ २३

बन्धुभिः समनुज्ञातो मन्त्रहोमौ प्रयोजयेत् ।

तथा सिध्यन्ति ते मन्त्रा नादत्तायाः कथंचन ॥ २४

यस्त्वत्र मन्त्रसमयो भार्यापत्योर्मिथः कृतः ।

तमेवाहुर्गरीयांसं यश्चासौ ज्ञातिभिः कृतः ॥ २५

G2 [अ]पि (for च) — °) T2 8 G M8 उपगच्छेत,
M1 2 4 उपय (for अनुग) T1 एतां ससुपगच्छेत
— For 17^{ad}, B6 subst

306* सा प्रशस्ता द्विजातीना दारकर्मणि मैथुने ।

[= Manu 3 5^{ad}]

— After 17, D4-7 9 read 27-29 and 26

18 °) Dn1 D4-7 10 ददामि, T2 °ति (for °ति)
— °) D1 फलम्, D1-7 9 बलम् (for बलाद्) — °)
D2 8 धर्ममन्य, D1 न च मन्यु (for धनमन्य) T1
ह्यदर्शयत् (for प्रदर्शयेत्) D1 धर्ममन्य प्रमापयेत्

19 °) D10 पाणि (for पाणि) V1 B Dn D8 10
चान्य, D1 7 9 को तु (for त्वन्य) S पाणि गृहीत्वा
त्वन्य स्यात् (G2 °त्वा त्वन्यस्य, M2 °त्वा तस्य स्यात्,
M8 °त्वाप्यन्य स्यात्) — °) V1 B Dn D2 8 10
भार्या (for कन्या) T1 कस्य का कस्य वा भवेत् — T1
om 19^{ad} 19^{ad} = 29^{ad} and 48^{ad} — °) B1 G2
स (for तत्) — °) D10 अस्माकं लोचन भवान्
— After 19, B1 reads 29^{ad} for the first time, repea-
ting it in its proper place

20 °) T1 एतन् (for कर्म) D5 यत्किञ्चिन्मानुष
कर्म — °) S (except M2) सतानाय (for सस्या)
V1 B1 2 (marg) 8 Dn D2 प्रदर्शयेत्, D4-7 9 10 T1
प्रकल्प (D10 °त्स्य) ते, D8 प्रदर्शयेत्, T2 3 G प्रवर्तते
(for प्रकृष्यते) — °) G1 damaged D3 मन्त्रिवन्
(for मन्त्रवन्) T1 मन्त्रतत्त्वज्ञेय, T2 G3 4 मन्त्रतस्तस्या
(T2 °स्या, T8 मन्त्रतस्तस्या, G2 मन्त्रत पश्चान्,
M1-2 मन्त्रतस्तस्य, M4 मन्त्रतस्तस्य (for मन्त्रिग्रन तस्य)
— °) B2 3 च (for तु) V1 पापक, D1 M1 पातक,

D4-7 9 बाधक, T2 8 G1 8 4 [अ]पातक (for पातक)
T1 मृषावादे तु पातक

21 °) V1 B2 4 5 Dn D8 10 G2 भार्यापत्य (G2
°पुत्र) वृत्तिगाचार्या, D4-7 9 पत्युत्तमाचार्या, T1 क्वि
क्पुरोहिताचार्यासु — °) T1 तथा सबधिदांधवा — °)
Dn8 मृषोक्ते, T1 °क्त, T2 8 G3 8 4 °क्तौ (for °के)

22 °) B2-4 Dn D2 4-7 9 सवास (for द)
— °) D1 8 M1-8 एव (for एव) — °) D4-8 कर्म
(for धर्म-) S गोपनं (for को)

23 T1 om 23^{ad} — °) V1 B2 6 Dn1 n2 D8 6
G2 नैकातो D4-7 9 एतस्मिन् (for एक) B4 नैकातो
धर्म एकस्मिन्, D10 नैषा तु दोष एतस्मिन् — °) D8 10
वदता, S (T1 om) उद्यानं (T2 8 G °ने) (for
तद्दानं) Dn1 n2 तदा केनोपपद्यते, D1 2 तदानेनोपल-
भ्यते, D8 तदानंतोप, D4-7 9 स्तब्धा (D1 9 वधू) नो
नोपपद्यते — °) V1 B Dn8 D1 8 प्रशंसति (for प्रय-
च्छन्ति) — °) S वा (for च)

24 °) V1 B Dn D2-10 T1 समनुज्ञाते (for ज्ञातो)
— °) D8 मन्त्रहोम, T1 M °मेव, T2 3 G मन्त्रानेव
(G2 °व) (for मन्त्रहोमौ) D10 मन्त्रतस्ता प्रदर्शयेत्
— T1 om 24^{ad}-26^{ad} — °) T2 G1 2 4 यथा, T2
यदा, M1 अयो (for तथा) — °) D8 नाधर्मार्या,
M2 नादत्ताया (for या)

25 T1 om 25 (cf v 1 24) — °) D8 तत्र (for
त्वत्र) G1 समये B1 यस्तत्र मन्त्रमये, T2 3 G1-3
यस्त्वत्र मन्त्र समये — D8 T2 om (hpl) 25^{ad} — °)
D3 om from हुगरीयाम up to देवी मा (in 26°) D1
गरीयाश्च (for याम) — °) Some unused 'IS
ज्ञाति (for ज्ञा)

देवदत्तां पतिर्भार्या वेत्ति धर्मस्य शासनात् ।
 सा देवी मानुषीं वाचमनृतां पर्युदस्यति ॥ २६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कन्यायां प्राप्तशुल्कायां ज्यायांश्चेदाव्रजेद्वरः ।
 धर्मकामार्थसंपन्नो वाच्यमत्रानृतं न वा ॥ २७
 तस्मिन्नुभयतो दोषे कुर्वन्नेयः समाचरेत् ।
 अयं नः सर्वधर्माणां धर्मश्चिन्त्यतमो मतः ॥ २८
 तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ।
 तदेतत्सर्वमाचक्ष्व न हि वृष्यामि कथ्यताम् ॥ २९
 भीष्म उवाच ।
 न वै निष्ठाकरं शुल्कं ज्ञात्वासीत्तेन नाहृतम् ।

न हि शुल्कपराः सन्तः कन्यां ददति कर्हिचित् ॥ ३०
 अन्यैर्गुणैरुपेतं तु शुल्कं याचन्ति बान्धवाः ।
 अलंकृत्वा बहस्वेति यो दद्यादनुकूलतः ॥ ३१
 तच्च तां च ददात्येव न शुल्कं विक्रयो न सः ।
 प्रतिगृह्य भवेद्देयमेष धर्मः सनातनः ॥ ३२
 दास्यामि भवते कन्यामिति पूर्वं नभाषितम् ।
 ये चैवाहुर्ये च नाहुर्ये चावश्यं वदन्त्युत ॥ ३३
 तस्मादा ग्रहणात्पाणेर्याचयन्ति परस्परम् ।
 कन्यावरः पुरा दत्तो मरुद्भिरिति नः श्रुतम् ॥ ३४
 नानिष्टाय प्रदातव्या कन्या इत्यृषिचोदितम् ।
 तन्मूलं काममूलस्य प्रजनस्येति मे मतिः ॥ ३५

26 Cf Manu. 9 95 T1 om. 26^{ab} (of v l 24) Ds om up to देवी सा (in 26^c) (of v l 25) D1-7 9 read 26 after 29 —^a) V1 B Dn D2 8-10 स देवी, D1 8 G1 8 4 सा देवी; D4 5 T2 8 G2 सा देवी, D1 9 सा देव, T1 न देवी (for सा देवी) D6 T2 मानुषी (T2 चा) (for र्णी) —^d) T2 G1 8 4 अनृतं (for ता) B1 पर्यवस्यति, D2 8 6 पर्युपास्यति, D2 दस्यते, some unused MSS दस्य च (for दस्यति) —After 26, D10 ins an addl colophon [Sub-parvan दानधर्म — Adhy no 43]

27 D1-7 9 read 27-29 after 17 D7 9 om the ref —^a) D1 2 5-7 कन्याया प्राप्तशुल्काया —^b) D1-7 9 ज्येष्ठश्च (for ज्यायाश्च) B1 वर आव्रजेत् (by transp), D1-8 आव्रजेत्तर —^c) D1-8 सयुक्तो (for सपन्नो) T धर्मार्थं कार्यसपन्नो, G3 धर्मार्थकाम —^d) D2 च (for वा)

28 For the sequence in D1-7 9, cf v l 27 —^a) B2 दोष, D2 दोष (for दोषे) —^b) D1-3 कथ (for कुर्वन्) M किमाचरेत् (for समा) B1 D1-7 9 किं च (B1 च) श्रेय किं (D2 क)माचरेत् —^c) T G M1 2 4 तु (for न)

29 For the sequence in D1-7 9, cf v l 27 T1 om 29 29^{ab} = 19^{cd} and 48^{ef} —^b) D10 G4 भवति (for तु) — B1 reads 29^{cd} for the first time after 19

30 D7 om the ref. —^a) V1 B Dn D2 8-10 G2 M2 [ग]व, T1 चेत्, G1 हि (for वै) —^b) T1

G2-4 M1 8 4 जातु (for ज्ञात्वा) D2 मन्येत (for [मा]सीत्तेन) V1 T1 नाकृतं, B2 T2 G2 4 M2-4 नानृत, G2 (by corr) नामत (for नाहृतम्) B2 8 8 ज्ञात्वा सत्येन यस्कृत, D1 9 10 ज्ञा (D10 जा)त्वासीद्विधसा कृतं, D1-7 9 ज्ञात्वा मन्येत नानृतं, D2 ज्ञात्वा भीतेन नाकृत —^c) T1 न हि शुल्कमनिश्चित्य —^d) D1-7 9 विदति, T2 वदति (for ददति)

31 T1 om 31-32 —^a) D2 6 6 अन्ये (for अन्यैर्) —^b) T2 8 G वाञ्छति (for याचन्ति) —^c) D1 8 8 (T1 om) अलंकृता (for कृत्वा) —^d) M ये वदत्यनुकूलत

32 T1 om 32 (cf. v l 31) D2 om 32 —^a) V1 B1-4 Dn D2-10 G2 यच्च, B2 या (for तच्च) S (T1 om) तावद् (for ता च) B1 2 8 Dn D2 6 8 ददति B2 4 Dn1 n2 D2 8 G2 4 [प]व —^b) S (T1 om) हि (for न) B1 य (for स) — V1 om 32^{cd}

33 ^a) D1 (sup lin as in text) 3 अभाषितं, T1 तु भा (for नभाषि) D2 इति पूर्वानुभाषितं ॥ Cn नभाषितमित्येक पदम् । ये पूर्व दास्यामीत्याहुः, ये च न दास्यामीत्याहुः, ये च अवश्य दास्यामीति वदन्ति, तत्सर्वं नभाषितम् । अनुकूलदेवेत्यर्थः । ॥ —^c) B1 न (for the first च) D2 न चैव, D2 ने न च (for ये च न) Dn D9 ये चाहुर्ये च नाहुर्ये, D1 यदैवाहुर्ये न चाहुः —^d) D1 न वा, D2-9 T1 M नैव (for ये च) D2 T2 8 G1 2 M ददति, D2 7 9 G2 4 ददति (for वदन्ति)

34 ^a) D1 2 न ग्रहणात्, D2 नाग्राह (for मा ग्रह)

समीक्ष्य च बहुन्दोषान्संवासाद्विद्विपाणयोः ।
 यथा निष्ठाकरं शुल्कं न जात्वासीत्तथा शृणु ॥ ३६
 अहं विचित्रवीर्याय द्वे कन्ये समुदावहम् ।
 जित्वा च मागधान्सर्वान्काशीनथ च कोसलान् ।
 गृहीतपाणिरेकासीत्प्राप्तशुल्कापराभवत् ॥ ३७
 पाणौ गृहीता तत्रैव विसृज्या इति मे पिता ।
 अत्रवीदितरां कन्यामावहत्स तु कौरवः ॥ ३८
 अप्यन्यामनुपप्रच्छ शङ्कमानः पितुर्वचः ।

अतीव ह्यस्य धर्मेप्सा पितुर्मेऽभ्यधिकाभवत् ॥ ३९
 ततोऽहमनुवं राजन्नाचारेऽसुरिदं वचः ।
 आचारं तच्चतो वेत्तुमिच्छासीति पुनः पुनः ॥ ४०
 ततो मयैवमुक्ते तु वाक्ये धर्मभृतां वरः ।
 पिता मम महाराज बाह्वीको वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१
 यदि वः शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणं तथा ।
 लाजान्तरमुपासीत प्राप्तशुल्का पतिं वृतम् ॥ ४२
 न हि धर्मविदः प्राहुः प्रमाणं वाक्यतः स्मृतम् ।

V₁ पाणिं, B₁ पाणौ (for पाणेर्) —^b) D₁ ३-१ ९
 यापयन्ति, S ये व (M₁-३ यद् दत्ति (for याचयन्ति)
 —^c) D₅ कर, D₁ ९ चच (for चर) —^d) B₁
 विश्रुतं, B₅ न श्रुत (for न श्रुतम्)

35 ^a) D₈ १० नाशिष्टाय (for नानिं) —^b) D₁
 om. कन्या B₁ वेतृषि, D₈ १० ह्येषि, T₂ ह्येष्य
 (for ह्येष्य) D₁ S चोदना (for चोदितम्) D₈
 इति वै सुनिभाषितं —^c) D₁-३ भोगस्य, T₁ मूलं
 स्यात् (for मूलस्य) —^d) G₁ ३ या (for मे)

36 ^a) D₁₀ [ए]व, T₁ तु (for च) D₄-१ ९
 समीक्ष्य बहुदोषाश्च —^b) S (except T₁) सवादे (for
 'साद्') B₁ सखं सविनिपातयो, D₄-१ ९ उद्देष्ट विच
 क्षण, D₁₀ सवासाद्विद्विषा नय —^c) D₈ अयो,
 T₂ ३ G₁ ३ ४ तथा (for यथा) —^d) D₈ राजन्ना
 सीत्, D₁₀ नयस्त्वासीत्, T₁ न जात तत् (for न
 जात्वासीत्)

37 ^a) G₂ अहो (for अहं) V₁ B Dn D₈ ३ १०
 अह (V₁ 'य') विचित्रवीर्यस्य —^b) D₈ *आर्ये, D₁₀
 कन्ये द्वे (by transp) B₁-४ समुदाहरं, D₁₀ 'पाहर
 (for 'दावहम्' —^c) D₈ ३ [अ]य, S [अ]ग- (for
 च) V₁ मानवान्, S (except G₁) मगधान् (for
 मा) —^d) D₄ ६ ९ अय स, D₈ १० अयथ, T G
 अपि च (for अय च) B₃ कोषलान्, M₁ कोसलान्,
 some MSS कोशलान् (for कोस') D₇ काशीयानथ
 कोशलान् —^e) G₁ गृहीत्वा (for 'त') D₂ नैकस्या
 (for एकासीत्) D₁ ३ गृहीत पाणिरेकस्या

38 ^a) V₁ B Dn D₈ १० कन्या, D₄-१ ९ पाणि
 (for पाणिं) Dn₁ D₈ T₁ G गृहीत्वा, D₁ 'ते (for
 'ता) D₁₀ [ए]का (for [ए]व) —^b) V₁ B Dn₁ ३
 D₂ ३ १० विसर्ज्या (for विसृज्या) T₁ सता (for पिता)

— T₁ om 38^{cd} —^d) V₁ B₅ Dn D₈ आबहेति स,
 B₁ ४ D₁₀ 'ह्य स, B₂ ३ ह्य स, D₁-१ ९ अवहत्स तु
 (for आवहत्स तु) B₁ D₁ ९ १० T₂ ३ G₁ कौरव

39 ^a) B₁-३ Dn D₁-४ ९-९ [अ]न्यान् (for 'न्याम्)
 V₁ B₁ ४ नानु, B₅ ननु (for अनु-) —^c) V₁ B
 Dn D₈ १० वर्मच्छा (for 'प्ला) —^d) S आतुर
 (for पितुर), B₁ (marg as in text) [S]त्यधिका,
 D₄ [S]त्यधिका, D₅ ह्यधिका (for अभ्यधिका) Dn₂
 D₁ ९ सवेत् (for [अ]भवत्)

40 ^a) V₁ अतो (for ततो) T₁ [S]न्याम् (for
 ५हम्) D₇ T₂ M अमव (for अमव) —^b) D₄-९
 [आ]चरेयुर (for [आ]चारेऽसुर) —^c) D₈ इच्छति
 (for इच्छामि) V₁ B Dn D₈ च (for [इ]ति)

41 ^a) D₁-६ उक्तेन (for उक्ते तु) —^b) T₂ वाक्य
 (for वाक्ये) S वाक्यविदा (for धर्मभृतां) B₄ ३
 Dn₁ D₁ वर, D₈ वर (for वर) —^c) D₁ ९ १०
 T₂ ३ G₂ M₁ पितामहो (T₂ ३ 'ह, M₁ 'ह) (for पिता
 मम) M₁-३ महाराजो (for 'राज) —^d) Some
 MSS बाह्वीको (for बाह्वीको)

42 ^a) Dn₈ om, T₂ ३ G वा (for व) D₈
 यदि शुल्कमुतो निष्ठा —^b) V₁ B Dn D₈ G₂ अग्रणात्
 (for अग्रण) T₁ तदा, M₁ ३ ४ तत (for तथा)
 —^c) D₄ om 42^c-43^b T₁ om 42^c-45^d —^e) B₁
 राजद्वारम्, D₁ लाजापारम्, D₁-१ ९ T₂ G M लाजोत्तारम्
 (for लाजान्तरम्) D₁₀ अलाजोत्तारमासीन —^d)
 D₁-३ पतिं वृष, D₈ इति स्मृत, D₁₀ T₂ ३ G पतिमता
 (for पतिं वृतम्) V₁ B Dn प्राप्तशुल्क इ (B₂ ३ Dn₂
 'लकाम)ति स्थल (V₁ 'त, Dn₃ 'ति)

43 D₁ om 43^{ab}, T₁ om 43 (for both, cf

येषां वै शुल्कतो निष्ठा न पाणिग्रहणात्तथा ॥ ४३
प्रसिद्धं भाषितं दाने तेषां प्रत्यसनं पुनः ।
ये मन्यन्ते कथं शुल्कं न ते धर्मविदो जनाः ॥ ४४
न चैतेभ्यः प्रदातव्या न वोढव्या तथाविधा ।
न ह्येव भार्या क्रेतव्या न विक्रेया कथंचन ॥ ४५
ये च क्रीणन्ति दासीवधे च विक्रीणते जनाः ।
भवेत्तेषां तथा निष्ठा लुब्धानां पापचेतसाम् ॥ ४६
अस्मिन्धर्मे सत्यव्रन्त पर्यपृच्छन्त वै जनाः ।
कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः शुल्कदः प्रशम गतः ॥ ४७

पाणिग्रहीता चान्यः स्यादत्र नो धर्मसंशयः ।
तन्नश्छिन्धि महाप्राज्ञ त्वं हि वै प्राज्ञसंमतः ।
तत्त्वं जिज्ञासमानानां चक्षुर्भवतु नो भवान् ॥ ४८
तानेवं ब्रुवतः सर्वान्सत्यवान्वाक्यमब्रवीत् ।
यत्रेष्टं तत्र देया स्यान्नात्र कार्या विचारणा ।
कुर्वते जीवतोऽप्येवं मृते नैवास्ति संशयः ॥ ४९
देवर प्रविशेत्कन्या तप्येद्वापि महत्तपः ।
तमेवानुव्रता भूत्वा पाणिग्राहस्य नाम सा ॥ ५०
लिखन्त्येव तु केषांचिदपरेषा शनैरपि ।

v 1 42) Ds om (hapl) 43^{ab} —^b) D10 प्रामाण्य
(for प्रमाणं) T2 s G1 s 4 स्मृति —^a) Ds M1 s 4
-ग्रहणं (for -ग्रहणात्) D1-7 s तदा, S (T1 om) तत
(for तथा)

44 T1 om 44 (cf v 1 42) —^a) G4 प्रसिद्ध
(for 'द्ध) S (T1 om) दान (for दाने) —^b) D2
नैते, Ds नैषा (for तेषा) D7 10 प्रत्यास (D10 'त्यय) न
(for प्रत्यसन) V1 B Dn Ds 8 नैषा (Ds न ते) प्रत्या-
यनं पुन (B1 न वर, Dn1 n2 'क पुन) —^a) V1 B6
Dn1 n2 नरा (for जना)

45 T1 om 45 (cf v 1 42) —^a) B4 Ds 7 वै
तेभ्य, D1-3 तेभ्यश्च, D4 s S (T1 om) [ए]व तेभ्य
(for चैतेभ्य) — S (T1 om) om (hapl) 45^{ab} —^b)
D1 s 7 s वोढव्या न (by transp) —^c) B4 तु (for
हि) —^a) V1 B1 s 8 Dn Ds विक्रय्या, M च क्रया
(for विक्रेया) Ds कदाचन

46 ^a) V1 B3 Dn Ds 10 दासीं च (D10 वा);
B1 s 4 Ds-7 s T1 G दासीव (for दासीवद्) —^b)
T2 s G द्विजा (for जना) V1 B Dn Ds 10 विक्री
णति तथैव च, D1-7 s णते च ये जना —^c) D1-3
भवलेते; Ds न च तेषा (for भवेत्तेषा) S ततरे (for
तथा) D1 s 7 s भवलेपां परा निष्ठा

47 ^a) B2 s तस्मिन् (for क्ष) V1 B Dn Ds
s 8 10 T1 धर्मे (for धर्मे) —^c) S कन्याया प्राप्त
शुल्काया —^a) D1 s प्रथम (for प्रशम) Ds शुल्कद
प्रथमो मत, T1 शुल्कत प्रमव गत, T2 s G M 'द
प्रवस (T2 वच, G1 हस) नसदा

48 ^a) D10 पाणिं (for पाणि) Dn2 n3 Ds 3

वा, D1-7 s om, G2 M4 न (for च) T1 पाणिं
गृहीता त्वच्येन, T2 s G1 s 4 M1-3 पाणिं गृहीता
(M8 'त्वा) नान्य स्याद् —^b) T1 तत्र (for अत्र)
— After 48^{ab}, S (T1 om) reads 50 T1 om
48^{cd} —^c) Ds 10 तत्र (for तत्रश्च) D1 महाप्राज्ञ,
D7 प्राज्ञश्च (for प्राज्ञ) —^a) D10 मे (for वै) T2
G1 s सत्तम; T2 G2 s सत्तम — 48^{ef} = 19^{cd} and
29^{ab} —^c) Ds तत्त्व जिज्ञासमानानां —^f) G2 भवति
(for 'तु)

49 ^b) T1 सत्यवान् (for 'वान्) —^c) B2 यया
(for यत्र) B1 s D10 देय (for देया) —^a) M1 s
[क्ष]ति (for [क्ष]त्र) — T1 om 49^c-51^d —^c) B1 s
D10 T2 s G1 s 4 कुर्वतो (for ते) Dn8 जीविते (for
जीवतो)

50 T1 om, 50 (cf v 1 49) S (T1 om) reads
50 after 48^{ab} —^b) D1 तपेद् (for तप्येद्) Ds
सु (for [क्ष]पि) V1 B1-3 s Dn Ds 10 तप पुन,
Ds तया पुन (for महत्तप) B1 तपेद्वापि तप पुन
—^c) Dn [क्ष]नुगता (for धृता) —^a) B Dn Ds 10
काम्यया (for नाम सा) V1 पाणिग्रहणकाम्यया

51 T1 om 51 (cf v 1 49) —^a) D1-7 s एव
ह्येव, T2 s G1 s 4 लिखित्वैव, G2 M विखिन्नत्वे (for
लिखन्त्येव) D1 s च (for तु) —^b) T2 s G1 s
शनैर् (for शनैर) D1-7 s परेषा शनैरपि — V1
B1-3 Dn Ds 10 repeat 51^{cd} after 53 —^c) V1
B1-4 Dn Ds (all second time) देय, B4 (first time)
येषा, D1-7 s यत्स (for ये स) M1-3 विदति (for
-वदति) B1 (first time) इति ये समुदयत्र —^a)
V1 B1 (both both times) 2 (first time) s 4 (both
both times) s Dn1 (first time) n2 (second time)

इति ये संवदन्त्यत्र त एतं निश्चयं विदुः ॥ ५१
तत्पाणिग्रहणात्पूर्वमुत्तर यत्र वर्तते ।
सर्वमङ्गलमन्त्रं वै मृषावादस्तु पातकः ॥ ५२
पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ।

पाणिग्राहस्य भार्या स्याद्यस्य चाङ्घ्रिः प्रदीयते ॥ ५३
अनुकूलामनुवंशां आत्रा दत्तामुपाग्निकाम् ।
परिक्रम्य यथान्यायं भार्यां विन्देद्विजोत्तमः ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

युधिष्ठिर उवाच ।

कन्यायाः प्राप्तशुल्कायाः पतिश्चेन्नास्ति कश्चन ।
तत्र का प्रतिपत्तिः स्यात्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

या पुत्रकस्याप्यरिक्थस्य प्रतिपत्ता तदा भवेत् ॥ २
अथ चेत्साहरेच्छुल्कं क्रीता शुल्कप्रदस्य सा ।

D4-7 s 10 (last two first time) त एव, G2 तथैतन्
(for त एव) T2 नियम (for निश्चयं) D8 (first
time) स्थिता (for विदुः)

52 B5 om 52-53 —^a) G1 s त (for तत्)
—^b) V1 B1-4 Dn D8 10 अतर, T1 मंगल (for उत्तर)
D1-8 यत्त (for यत्र) G4 विद्यते (for वर्तते) D4
6 7 9 उत्तम यत्प्रवर्तते — T1 om 52^{ad} —^c) D10
T2 s G2 -मंगल- (for मङ्गल) D4 s -मन्त्रे (for -मन्त्र)
—^d) D4-7 s पातकं, D8 पातक, T2 M4 पादक,
T8 G1 s 4 वादक (for पातक) D1 s मृषावाद तु
पापकः ।

53 Cf Manu 8 227 B5 om 53 (of. v 1 52)
—^a) Cn अय भाव — यथा अद्याधानपावमानेष्टिम्या
समुच्चिताभ्यामग्नय उत्पद्यन्ते, एव दानपाणिग्रहाभ्यां भार्यात्व
मुत्पद्यते, न त्वेकेन । तत्र आद्याभावे चौर्येणाहताया न धर्म
पत्नीत्वम्, परस्याभावे तु तस्या दासीवाङ्ग कर्मसंबन्ध । C
—^c) D9 corrupt T1 G2 M1-3 सा, T2 s G1 s 4
या, M4 [अ]न्या (for स्याद्) —^d) B2 (marg as
in text) वाग्भि, D1 s वाङ्घ्रि (for चाङ्घ्रि) — After
53, V1 B1-4 Dn D8 10 repeat 51^{cd}

54 ^a) D1 3-1 s अनुमता, D10 T G M4 'वंशां
(for 'वंशा) B5 अनुकूलवता वंशा (sic) —^b) B2
partly damaged D10 T2 s G1 s 4 अपापिका, M2
उपातिक (for उपाग्निकाम्) T1 M1 s 4 आ (T1 पि) वृ
दत्तामुपातिक

Colophon — Parvan name B1 s 4 Dn8 D1 s
शाति — Sub parvan N (except B5) M दानधर्म
— Adhy name B1 विवाहधर्मकथन, B2 s 5 Dn8
D1-3 s विवाहधर्म, D4-7 s विवाहप्रशसा, T2 कन्यादान
निरूपणे सत्यवजनसवाद, M कन्याप्रदानलक्षण — Adhy.
no (figures, words or both) V1 D10 44 (as in
text), D8 42, T1 M 73, T2 s G2 s 80, G1
75, G8 74. — Sloka no D8 56

45

1 ^a) S कन्यायां प्राप्तशुल्काया —^d) B1-4 D10
एतद्, B5 Dn1 D8 तन्नो (for तन्मे)

2 D8 om the ref —^a) Hypermetrio D1-3
पुत्रस्य (for पुत्रकस्य) V1 B5 D1 10 S रिक्थस्य, B1
s 5 ऋक्थस्य, B8 Dn D1 6 9 ऋक्थस्य, D8 वा कस्य
(for [अ]प्यरिक्थस्य) D8 या पुत्रस्यचिच्छुल्क (corrupt)
—^b) B2 partly damaged V1 B1 s 5 D8 प्रतिप
त्त्याद्, Dn 'पाल्या, D10 'पत्त्याद्, T1 s G M 'पत्त्या
(for 'पत्त्या) B1 तथा, T2 s G यदा (for तदा)
D1 s [अ]भवत् (for भवेत्)

3 ^a) D8 S वा (for चेद्) V1 B5 Dn D8 T2
नाहरेत्, B1 मद्, D1 तु हरेत्, D3 तु भवेत् (sic),
D8 नावहेत् (for साहरेत्) —^b) B5 वा (for सा)
— T1 om (hapl !) 3^c-5^d —^c) B1 D8 यम्यार्थे, M1 s
तस्यार्थे (for 'र्थे) D10 T2 s G इच्छेत् (for इह्यत्)

तस्यार्थेऽपत्यमीहेत येन न्यायेन शक्यात् ॥ ३
 न तस्या मन्त्रवत्कार्यं कश्चित्कुर्वीत किंचन ॥ ४
 स्वयं वृतेति सावित्री पित्रा वै प्रत्यपद्यत ।
 तत्तस्यान्ये प्रशंसन्ति धर्मज्ञा नेतरे जनाः ॥ ५
 एतत्तु नापरे चर्कुर्न परे जातु साधवः ।
 साधूनां पुनराचारो गरीयो धर्मलक्षणम् ॥ ६
 अस्मिन्नेव प्रकरणे सुकृतुर्वाक्यमब्रवीत् ।
 नत्वा विदेहराजस्य जनकस्य महात्मनः ॥ ७
 असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ।
 अनुग्रहः संशयो वा सतामेतदुपालभेत् ॥ ८
 असदेव हि धर्मस्य प्रमादो धर्म आसुरः ।

नानुशुश्रुम जात्वेतामिमां पूर्वेषु जन्मसु ॥ ९
 भार्यापत्योर्हि संबन्धः स्त्रीपुंसोस्तुल्य एव सः ।
 रतिः साधारणो धर्म इति चाह स पार्थिवः ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

अथ केन प्रमाणेन पुंसामादीयते धनम् ।
 पुत्रवद्धि पितुस्तस्य कन्या भवितुमर्हति ॥ ११

भीष्म उवाच ।

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
 तस्यामात्मनि तिष्ठन्त्या कथमन्यो धनं हरेत् ॥ १२
 मातुश्च यौतकं यत्स्यात्कुमारीभाग एव सः ।
 दौहित्र एव वा रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ॥ १३

D1 4 1 9 यस्येच्छा (D1 'स्यार्थे') प्रतिप्रीहेत (s10) —^a
 Ds om न्यायेन

4 T1 om 4 (of v 1 3) —^a V1 B1 5 Dn
 D2 8 9 तस्मान् (for तस्या) V1 पुत्रवद् (for मन्त्र)
 —^b Ds किञ्चित्कुर्वीत कस्यचित्

5 T1 om 5^{ab} (cf v 1 3) —^a D1 6 7 9 अह
 (for स्वयं) Madras ed सा हि स्त्री (for सावित्री)
 V1 B Dn D2 8 स्वयंवृतेन (B1 2 [both marg] 8 8 'ते
 च) सावित्री, Bom ed Cn स्वयंवृतेन साजसा —^b
 Ds प्रीता (for पित्रा) T2 इति नाप्रतिपद्यत —^a
 Ds 6 तस्यास्य (for तत्तस्य) —^a Ds तस्वज्ञा (for
 धर्मज्ञा) B1 8 M1-8 परे, D10 M1 [अ]परे (for
 [ह]रे) T1 धर्मज्ञानपरायणा, T2 8 G धर्मज्ञानपरा
 जना (G2 पराजिता)

6 T1 om 6 Ds reads 6-7 twice 6^{ab} = (var)
 Mann 9 99^{ab} —^a D10 एव हि न, M2 8 एतस्मैव
 (for तु न) D1 6 7 9 (both times) एतस्मैव परे चर्कुर
 (D1 चर्कुर), Ds एव तु नाचरेद्धर्म —^b V1 B2-5
 Dn D2 8 अपरे, D4-7 9 (both times) तापरे (for न
 परे) —^a T2 गरीयान् (for गरीयो) Ds लक्षण
 (for लक्षणम्) V1 B Dn Ds 10 T2 G गरीयान्धर्म
 लक्षण

7 For the repetition in Ds, cf v 1 6 —^a
 S तस्मिन्नेव प्रकारे तु —^b B1 4 Ds सुकेतुर् (for सुक')

8 T1 om 8-9 —^b D10 मन्त्र (for अनु) T2 8

G1 कीर्तितं, M4 कीर्तित (for कीर्तनम्) — B5
 om (hapl 1) 8^{cd} —^a V1 B2-4 Dn D2 7-9 अत्र,
 D1 6 तत्र (for अनु) —^a V1 B1-4 Dn एवम्
 (for एतद्) D1-8 6 7 उपालभे (for 'लभेत्')

9 T1 om 9 (cf v 1 8) —^b B Dn D2 8
 प्रदान (for प्रमादो) V1 प्रदान कर्म आसुर —^a
 = (var) Mann 9 100^{ab} —^a V1 B5 Dn8 अनु
 (for नानु) Ds तामेवाम्, D1 जानन्वै, S (T1
 om) जात्वेव (M वम्) (for जात्वेताम्) —^a D1-4
 8 8 हला, Ds हृष्टे (for हृमा) V1 Dn8 D10
 धर्मसु, B5 Dn1 n2 कर्मसु (for जन्मसु) D1 तामिला
 पूर्वेषु जन्मसु (hypermetrie), T2 8 G तदिद पूर्वजन्मसु,
 M इद पूर्वेषु जन्मसु

10 ^a Ds तु (for हि) —^b Ds त्वन्य (for
 तुल्य) B1 om, B8 D1 तु, B1 च, D10 S हि
 (for स) V1 B2 5 Dn स्त्रीपुंसो स्वल्प एव तु —^a
 D1-8 इति (for रति) —^a Ds 8-9 प्राह (for चाह)
 M1-8 च (for स) T2 8 G1 8 4 पादच (for पार्थिव)

11 Ds om 11 —^a D1 S (except G2) प्रकारेण
 (for प्रमाणेन) —^b D10 T2 8 G आदिष्यते (for
 आदी) —^a Ds तत्र (for तस्य)

12 = Mann 9 130 Ds om the ref —^a
 Ds तथा (for यथा)

13 13^{ab} = (var) Mann 9 131^{ab} —^a B1 8
 M1 यौतक, D1 6-9 यौतक, D10 T1 8 G2 4 यौतक,
 M1 यौवन, M2 8 यौनक (for यौतक) — With 13^{cd},

ददाति हि स पिण्डं वै पितुर्मातामहस्य च ।
 पुत्रदौहित्रयोर्नेह विशेषो धर्मतः स्मृतः ॥ १४
 अन्यत्र जातया सा हि प्रजया पुत्र ईहते ।
 दुहितान्यत्र जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते ॥ १५
 दौहित्रकेण धर्मेण नात्र पश्यामि कारणम् ।
 विक्रीतासु च ये पुत्रा भवन्ति पितुरेव ते ॥ १६
 अश्वयवस्त्वधर्मिष्ठाः परस्वादायिनः शठाः ।
 आसुगदधिसंभूता धर्माद्विषमवृत्तयः ॥ १७
 अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।

धर्मज्ञा धर्मशास्त्रेषु निबद्धा धर्मसेतुषु ॥ १८
 यो मनुष्यः स्वकं पुत्रं विक्रीय धनमिच्छति ।
 कन्यां वा जीवितार्थाय यः शुल्केन प्रयच्छति ॥ १९
 सप्तावरे महाघोरे निरये कालसाह्वये ।
 स्वेदं सूत्रं पुरीषं च तस्मिन्नेत उपाश्रुते ॥ २०
 आर्षे गोमिश्रुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।
 अल्पं वा बहु वा राजन्विक्रयस्तावदेव सः ॥ २१
 यद्यप्याचरितः कैश्चिन्नैष धर्मः कथंचन ।
 अन्येषामपि दृश्यन्ते लोभतः संप्रवृत्तयः ॥ २२

of Manu 9 131^c-132^b —^c) V₁ B Dn D₂-4 10
 तद् (for वा) D₁ ऋक्यम् (for रिं) —^d) D₁-8
 ५-९ हि तद्, T₁ धन (for पितुर)

14 With 14^{ab}, of Manu 9 132^{cd} —^a) T₈
 च (for हि) V₁ B₁-4 Dn₁ n₂ पिद्वान्वै, B₅ Dn₈
 पिद्वार्यै (for पिण्ड वै) — 14^{cd}=(var) Manu 9
 133^{ab} —^c) S (except T₁) पौत्र (for पुत्र) V₁
 B Dn D₁₀ एव (B₁ D₁₀ व) (for नेह) — D₉ om
 14^d-16^b —^d) V₁ B Dn D₁₀ विशेषो नास्ति (V₁ 'त्र)
 धर्मत

15 D₉ om 15 (cf v 1 14) T₁ om 15^{ab} —^a)
 M सोपि (for सा हि) V₁ B Dn अन्यत्र जाम् (B₂ 8
 जाय, B₅ यात)या सार्धं, D₄-8 अन्यत्र जायमानो हि,
 D₁₀ अपुत्रो जायया सार्धं, T₂ 8 G अन्यत्र जायते (T₂
 'तये) सोपि —^b) V₁ B₅ 8 प्रजाना, B₂ 4 D₁₀
 प्रजाया (for प्रजया) D₁-8 एव स, T₂ 8 G ईयते
 (for ईहते) B₁ D₄-8 प्रजायै (B₁ 'या) पुत्र इयते
 —^c) S जायेत (for जातेन) —^d) T₁ M₁-8 न (for
 [अ]पि)

16 D₉ om 16^{ab} (cf v 1 14) Dn₈ om from 16
 up to the end of the adhy —^a) B₁ दौहित्रिकेण
 धर्मेण, D₁ 8 'त्र च न धर्मेण, D₅-8 'त्र केन धर्मेण
 —^b) V₁ केवल (for कारणम्) S तत्र पदयाम (M₁
 'सि) कारण —^c) V₁ B₁ 2 4 5 Dn D₂ हि, B₃
 om (for च) D₅ जाता (for पुत्रा) D₁ 8 विक्रीताय
 (D₈ 'ता न) च ये जाता —^d) Dn₁ n₂ तु, D₃ च
 (for ते)

17 Dn₈ om 17 (cf v 1 16) —^a) D₁-1 ० अस्य-
 (D₈ 1 'यि)कास् (for 'यवस्) T₁ अस्यया त्वधर्मस्या

—^c) S अथ (for अथि) D₁-8 -संवृत्त (for संभूता)

18 Dn₈ om 18 (cf v 1 16) —^a) D₈ 7 अथ
 (for अत्र) V₁ अत्र गाथामयोद्गीतां, D₅ अत्र गाथां
 यमोद्गीता —^b) D₅ वर्तयति पुरोविद — T₁ om 18^{cd}
 —^d) M₄ निर्वद्धा (for निबद्धा)

19 Dn₈ om 19 (cf v 1 16) —^a) T₁ मातुष
 (for मनुष्य) —^c) D₁ 6-8 च (for वा) S कन्या
 वा जीवितार्थाय —^d) G₂ M₁ यच् (for य) D₁ 6-9
 शुल्केन प्रतियच्छति

20 Dn₈ om 20 (cf v 1 16) D₁₀ reads 20^{ab}
 twice —^a) D₁₀ (first time) S सप्तवर्षात घोरे (T₂
 'र) —^b) D₁-8 नरके (for निरये) M₁-8 कालसाह्वये
 (for काल) D₁₀ (first time) सान्वयो निरये वसेत्,
 T₂ 8 G निर (T₂ विष)ये सान्वयो वसेत् —^c) G₁
 स्वेद (for स्वेद) D₁ G₈ सूत्र (for सूत्र) D₅-8 वा
 (for च) —^d) D₅ यस्मिन्, S यथै (for तस्मिन्)
 V₁ B Dn₁ n₂ D₁₀ तस्मिन्मूढ समश्रुते

21 = (var) Manu 3 53 Dn₈ om 21 (cf
 v 1 16) —^a) M₃ क्षार्षे (for क्षार्षे) D₁₀ स्वर्ग
 (for शुल्क) —^b) T₂ 8 G [इ]ति (for [उ]त्र)
 — D₂ om 21^c-22^b —^c) V₁ B₁ 5 Dn₁ n₂ D₂ 5 10
 अल्पो, D₁ 6-8 M₁ 8 स्वल्प (for अल्प) T G M₁
 शुल्क (for राजन्) —^d) B₁ निष्क्यस् (for निष्क)
 G₁ तत् (for स)

22 Dn₈ om 22 (cf v 1 15) D₂ om 22^{ab} (cf
 v 1 21) T₁ om 22 —^a) B₁ अद्यापि, D₁
 तद्यथा, D₅ यद्यथा, D₁₀ T₂ G₃ यद्यपि, M₁ यद्यथा
 (for 'पि) G₁ 2 4 M₁ [आ]चरित (for 'रित)
 D₁ यद्यर्थोचरित कैश्चिन् —^b) V₁ L Dn₁ n₂ D₁ 1-13

वश्यां कुमारीं विहितां ये च तामुपभुञ्जते ।
एते पापस्य कर्तारस्तमस्यन्धेऽथ शेरते ॥ २३

अन्योऽप्यथ न विक्रेयो मनुष्यः किं पुनः प्रजाः ।
अधर्ममूलैर्हि धनैर्न तैरर्थोऽस्ति कश्चन ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४५ ॥

४६

भीष्म उवाच ।

प्राचेतसस्य वचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ।
यस्याः किञ्चिन्नाददते ज्ञातयो न स विक्रयः ॥ १
अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यतमं च तत् ।

सर्वं च प्रतिदेयं स्यात्कन्यायै तदशेषतः ॥ २
पितृभिर्भ्रातृमिश्रैश्च श्वशुरैरथ देवरैः ।
पूज्या लालयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥ ३
यदि वै स्त्री न रोचेत् पुमांसं न प्रमोदयेत् ।

सनातन (for कथचन) — ^d) Dn1 n2 लोकत (for लोमत)

23 Dns om 23 (of v l 16) — ^a) D6 वेश्यां (for वश्यां) V1 B Dn1 n2 D8 10 बलतो (for विहिता) T1 M वशां (T1 वश्या) कुमारीं वदते, T2 3 G1 8 4 वशांकुरा च नारी सा (G4 सा नारी), G2 वशा कुमारीं भावाहा — ^b) D1 8 न (for च) D4 [ए]व न तु, D6-9 [ए]वमनु (for तामुप) V1 B2-5 Dn1 n2 D3 ये ता (B5 येया) समुपभुञ्जते — ^c) T1 [5]व्यधर्म (for पापस्य) T2 3 G एतस्या वापह (G1-8 क, G4 भ)तौरस् — ^d) B2 3 Dn1 n2 D2 5 6 9 M4 [अ]धि च (M4 ह), D7 8 10 [अ]धिपु (for [अ]न्धेऽथ)

24 Dns om 24 (of v l 16) — ^a) D1 6-8 विज्ञेयो (for विक्रेयो) — ^c) T1 G2 M नियतैर्, T2 3 G1 8 4 नियतैर् (for हि धनैर्) — ^d) T1 M4 नरैर्, G नीतैर् (for न तैर्) B1 अन्यो (for अर्थो) D1 6-9 किञ्चन (for कश्चन) V1 B5 तैरर्थोऽस्ति न (B5 'र्थो नास्ति) कश्चन, Dn1 n2 तैर्न धर्मोऽथ क, D10 नाथो चास्तीह क

Colophon om in Dns D10 — Parvan name B1 3 4 D1 2 ज्ञाति — Sub parvan V1 B1-8 Dn1 n2 D1 2 7 9 M दानधर्म — Adhy name B Dn1 n2 विवाहधर्मे यमनाथा, D1 3 M3 विवाहधर्मे, D2 विवाह D1 6 7 9 कन्यादानविधि, T2 कन्यादानप्रकरणे शुल्कदोषविधि, T3 G1-1 शुल्कदोषविधि, G1 दोष विधि, M1 2 शुल्कप्रहणनिंदा — Adhy no (figures,

words or both) V1 45 (as in text), D6 43, T1 M 74, T2 3 G2 4 81, G1 76, G8 75 — *Śloka* no D4 23

46

1 G2 om the ref — ^a) T1 G2 प्राचेतसस्य (for प्राचे) — After 1^{ab}, B4 reads 7^a-8^b With 1^{cd}, of Manu. 3 54^{ab} B2 partly damaged for 1^{cd} — ^c) B1 3 5 Dns D10 यस्या (for यस्या) D1 8 वा (for न) V1 यस्यास्तु किञ्चिन्नादते, T1 किञ्चिन्नादते शुल्क — ^d) D1 नाम (for न स) T1 ज्ञातयो वा स हि क्रम

2 With 2^{ab}, cf. Manu 3 54^{cd} — ^a) T1 प्रदेय स्याद् (for कुमारीणाम्) — ^b) D6 च यत्, D7-9 हि यत् (for च तत्) 8 आनुशस्यं न (T1 म) त च तत् (T2 चरेत्) — ^d) D6 कुमार्यै (for कन्यायै)

3 Cf Manu 3 55 — ^a) T1 मातृमिश्र (for भ्रा) V1 B Dn D10 [अ]पि (for [ए]व) — ^c) V1 B Dn D8 पूज्या भूपयितव्याश्च — D4 6 9 om (hapl) 3^d-5^a

4 — (var) Manu 3 61 D4 6 9 om 4 (cf v l 3) — ^a) B2 सेवेत, G2 रज्येत (for रोचेत) — ^b) D2 पुसा सा (for पुमास) V1 च मोदयेत्, D8 प्रहर्ष, T1 प्रहाप (for प्रमोदयेत्) — ^c) V1 B5 Dn D1-8 7 अग्रमोदात्, D10 आमोदनात् (for अ) T2 पुसा (for

अमोदनात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्धते ॥ ४
 पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप ।
 अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ।
 तदैव तत्कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः ॥ ५
 जामीशमानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्या ।
 नैव भान्ति न वर्धन्ते श्रिया हीनानि पार्थिव ॥ ६
 स्त्रियः पुंसां परिददे मनुजिगमिषुर्दिवम् ।
 अवलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः ॥ ७

ईर्ष्यवो मानकामाश्च चण्डा असुहृदोऽशुधाः ।
 स्त्रियो माननमर्हन्ति ता मानयत मानवाः ॥ ८
 स्त्रीप्रत्ययो हि वो धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः ।
 परिचर्यान्संस्कारास्तदायत्ता भवन्तु वः ॥ ९
 उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रीत्यर्थं लोकयात्रा च पश्यत स्त्रीनिबन्धनम् ॥ १०
 संमान्यमानाश्चैताभिः सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ ।
 विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत ॥ ११

पुस) D⁵ अमोदनात् पुस , D⁸ असमोदनात्पुंस — ^d)
 V₁ B₈ D_n D₂ ४ प्रजनो न , B₅ प्रजा नाम , T₁ प्रजन
 च , T₂ ४ G वृजिन न (for प्रजन न) D_{n3} D_r वर्तते
 (for -वर्धते) D⁵ प्रजनो नोपवर्धते — After 4, D₈
 ins 307*

5 D₂ ६ ९ om 5^a (of v 1 3) B₂ partly dama
 ged D₁₀ reads 5^{ab} twice — ^a) D₁₀ (first time)
 S ग्राह्या (for पूज्या) D₁ २ लाडयितव्याश्च , D₁₀
 (second time) भूष* (for लाल*) — ^b) D₅ नराधिप
 (for जना*) T₁ बहुकल्याणीपसुभि (= 3^d) — V₁
 B D_n D₈ ins after 5^{ab} D₅ after 5^{cd} D₈
 after 4

307* स्त्रियो यत्र च पूजयन्ते रमन्ते तत्र देवता ।

[Cf Manu 3 56^{ab}]

— With 5^{cd}, of Manu 3 56^{cd} — ^c) B₁ ४ D₁₋₁₀
 तु (for च) — ^d) T G तस्य (for तत्र) — ^e) T₁
 यदा , T₈ यथा (for तदा) V₁ B₈ D_n D₂ चै (D_{n1} वै)-
 तत् (for [ए]व तत्) — ^f) S (except M₃) यत्र
 (for यदा)

6 Cf Manu 3 58 — ^a) B₅ याम , D_{n1} यामा ,
 D₁₀ यानि (for जामी) D₂ ६-९ -शोच्यानि (for
 -शानानि) S कुलानि जामिशसानि — ^b) B₁ विकृतानि ,
 D₁ *भिलानि (for निकृत्तानि) D_{n3} च , D₁ १ ९
 [हृ]ह , D₈ ह (for [हृ]व) D₅ तानीहानि निकृत्या
 (sic) , D₅ निमित्तानीति ह कृत्या (corrupt) — ^c)
 T₂ ४ G [हृ]ह (for [ए]व) — ^d) D_r स्त्रिया (for

— ^a) M₁ स्त्रिय (for
 'ददौ (for 'ददे)
 (for स्वल्प)
) D₁ ३

T₈ G₁ ४ सुहृद सत्यजिष्णव , D₁ ६-९ 'द सर्व
 विद्वता , D₅ सुहृदा सर्वजिष्णव , T₈ सहृता सति जिष्णव ,
 M₂₋₁ सुमृ (M₁ स्वहृ) ता सत्यजिष्णव

8 For the sequence in B₁, cf v 1 7 T₁ om
 8^{ab} (of v 1 7) — ^a) V₁ B₁ ४ D_{n3} D₂ G₁ ईर्ष्यवो ,
 B₅ ईर्ष्या वा , D₈ ईर्ष्यत्यो , T₂ ईर्ष्यया , T₈ G₁
 ईर्ष्ययो (for ईर्ष्यवो) D₁ ६-९ ईर्ष्यालवो मानकामाश्च
 — ^b) D₁ ६ तथा , D₇₋₉ यथा (for शुधा) V₁ B
 D_n D₁₀ चढात्मसु (D_n श्र सु , D₁₀ सु सु) हृदोऽशुधा ,
 T₂ G₁ २ ४ चढालसुहृ* — D₈ om 8^{cd} — ^c) D_n D₅₋₃
 तु मानम् , D₂ मानसम् (for 'नम्) — ^d) B₁ पार्थिवा
 (for मानवा)

9 ^a) V₁ B D_n D₅ वै धर्मो , D₁₀ धर्मोय , T₂ ४
 G₁ ४ यो धर्मो , G₂ धर्मज्ञो (for वो धर्मो) D₁ ६
 सुखीप्रत्याहितो धर्मो , D₅ स्त्रीप्रत्युपाहितो धर्मो , D₇ ९
 स्त्रीप्रत्युपाहितो धर्मो — ^b) D₁ ६-९ १० रतिर् (for रति)
 D₁ भोगश्च (for भोगाश्च) S रतिभो (T₂ ३ M 'भो)
 गश्च केवल — ^c) T₁ च (for [अ]ज्ञ) V₁ B D_n
 D₂ १ १० T₂ ३ G परिचर्या नमस्कारास् — ^d) M₁₋₃
 भवति (for भवन्तु) B₅ D₁₀ न (for व)

10 ^a) D₅ प्रत्यर्थं (for प्री) V₁ B D_n D₁₀
 -यात्राया , D₁₋₉ T₁ -यात्रा च , T₂ ३ G M₁ यात्राया ,
 M₁₋₃ यात्राश्च (for यात्रा च) — ^d) T₁ पश्यति
 (for पश्यत) M₃ ३ न दधन (for निबन्धनम्)

11 ^a) V₁ [ए]वानि , B₁ १-३ D_n D₂ G₁ ३ ४ [ए]ता
 हि (for [ए]ताभि) — ^b) D₁ १-९ T₁ सर्वान्कामान ,
 T₂ ३ G₂₋₁ सर्वकर्माणि (for 'कार्याणि) — ^d) D₁₋₁
 ६-९ श्लोकान (for श्लोऽनम्)

12 ^a) B₁ ३ स्त्रिया , B₁ नार्या , D₁₀ राजन् (for
 यत्र) B₁ (also marg) D₁₋₃ M₂ स्त्रिया (for
 स्त्रिय) T₁ किंचिन् (for कश्चिन्) V₁ B₁ D_n नास्ति

नास्ति यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
धर्मस्तु भर्तृशुश्रूषा तथा स्वर्गं जयत्युत ॥ १२
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रास्तु स्थविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १३
श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता ।
लालिता निगृहीता च स्त्री श्रीर्भवति भारत ॥ १४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वशास्त्रविधानज्ञ राजधर्मार्थवित्तम ।

अतीव संशयच्छेत्ता भवान्वै प्रथितः क्षितौ ॥ १

कश्चित्तु संशयो मेऽस्ति तन्मे ब्रूहि पितामह ।

अस्यामापदि कष्टायामन्यं पृच्छाम कं वयम् ॥ २

यथा नरेण कर्तव्यं यश्च धर्मः सनातनः ।

एतत्सर्वं महाबाहो भवान्पारुष्यातुमर्हति ॥ ३

चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह ।

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ॥ ४

तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वासां कुरुसत्तम ।

यज्ञक्रिया काचिन्, G² नास्ति यज्ञमय कश्चिन् —^६) D₁
६ १ [ठ]पवासन, M₁ सक —^०) V₁ B₅ D_n स्व
(for तु) D₁₋₄ ६-१ या तु भर्तरे शुश्रूषा —^४) D₁₀
तथा; T₁ तेन (for तथा) B₁₋₂ ६ D_n D₂ ४ १-१ M₂ ४
जयति, D₃ व्रजति (for जयति)

13 = (var) Manu 9 3, (var) 13 21 19
T₁ om 13 —^०) D₂ T₂ ३ G M₁ ३ ४ पुत्रस् (for
पुत्रास्) D₁ ६-१ स्थविरे (for 'री') V₁ B D_n D₁₀
पुत्राश्च स्थाविरे भावे

14 ^a) B₁ D₁ ३ स्त्रिय एता स्त्रियो नाम —^६) M₂
सत्कुर्याद् (for सत्कार्या) —^०) V₁ B₁₋₂ ३ D_n पालिता,
D₁₋₃ लाडिता, T₂ ३ G₂ M लालिता (for लालिता)
D₁₀ S [अ]नु (for नि) —^४) V₁ D_{n1} n₂ T₂ ३
G₁ ३ ४ श्री स्त्री (by transp)

Colophon — Parvan name B₁ ३ D_{n2} D₁ ३ शांति
— Sub-parvan V₁ B₁₋₄ D_n D₁₋₁ ६-10 M दानधर्म
— Adhy name V₁ B₁ ३ ३ ३ D_n D₂ विवाहधर्म,
D₁ प्रशसा, D₂₋₃ M₁ स्त्रीप्रशसा, T₂ कन्यादानप्रकरणे
दौहित्रदायनिरूपणे स्त्रीणां स्वातन्त्र्यप्रदर्शन, M₁₋₃ दोष
विभाग — Adhy no (figures, words or both) V₁
B₁ 46 (as in text), D₁₀ 45, T₁ M 75, T₂ ३ G₂ ३
82, G₁ 77, G₂ 76 — Sloka no D₁ 13

47

1 ^a) D₃ सर्वशास्त्रार्थधर्मज्ञ —^६) D₃ राजन् (for

राज) D_{n1} n₂ राजधर्मविदुत्तम, D₁ ६-१ S ^aधे धर्म-
वि (M कृ)त्तम — T₁ om 1^c-3^d —^४) D₁₋₃ एव
वृत्, D₁ ६ न परम, D₅ १-१ न प्रथित (for वै प्र).

2 T₁ om 2 (cf v 1 1) —^a) D₁ किंचित्, T₂
कश्चित् (for कश्चित्) S (T₁ om) [S]स्माकं (for
मेऽस्ति) —^६) D₁ ते मे, D₂ त मे, M₁ ३ ४ तन्नश्च
(for तन्मे) D₁₀ T₂ ३ G₁ ३ ४ M छिधि (for ब्रूहि)
D₁ ६-१ महात्मते (for पितामह) — D₁ om (hapl)
2^c-4^b —^०) V₁ B₂ ३ ६ D_n D₂ ३ 10 जातेस्मिन्संज्ञये
राजन् —^४) B₂ D_n D₂ ३ 10 नान्यं (for अन्य) V₁
B₁₋₂ ३ D_n D₂ ६-१ G₁ ३ ३ पृच्छेम (for पृच्छाम)
D_{n1} n₂ D₁₋₂ क (D₁ के, D₂ ६ किं)चन (for क वयम्)

3 T₁ om 3 (cf v 1 1) D₁ om 3 (cf v 1 2)
—^a) D₂ T₂ ३ G₂-4 M₁₋₃ च येन, M₁ (sup l_{2n})
[अ]नलेन (for नरेण) M कर्तव्यो (for 'न्य') —^६)
V₁ B D_n D₁₀ G₁ धर्ममार्गानुवर्ति (D₁₀ गामि)ना —^०)
M एव (for एतत्) —^४) D₁ १ १ अर्हसि (for 'ति)

4 D₁ om 4^ab (cf v 1 2) —^a) V₁ B [S]भि-
(for वि) —^६) D₂ ६-१ महात्मन (for पितामह)
—^४) D₁ शूद्री (for शूद्रा) D₂ ३ ६ १ ० इच्छता
(for 'त)

5 ^a) D₁₋₂ अत्र, M ततो (for तत्र) —^६) B₁ ४
D₁ ३-१ T₂ नदन (for सत्तम) —^०) Some MSS
पूर्वेण (for पूर्व्येण) —^४) D_{n3} D₁₋₂ दायाम् (for
धम्)

अमोदनात्पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्धते ॥ ४
 पूज्या लालयितव्याश्च स्त्रियो नित्यं जनाधिप ।
 अपूजिताश्च यत्रैताः सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ।
 तदैव तत्कुलं नास्ति यदा शोचन्ति जामयः ॥ ५
 जामीशमानि गेहानि निकृत्तानीव कृत्या ।
 नैव भान्ति न वर्धन्ते श्रिया हीनानि पार्थिव ॥ ६
 स्त्रियः पुंसां परिददे मनुजिगमिषुर्दिवम् ।
 अवलाः स्वल्पकौपीनाः सुहृदः सत्यजिष्णवः ॥ ७

ईर्ष्यवो मानकामाश्च चण्डा असुहृदोऽशुधाः ।
 स्त्रियो माननमर्हन्ति ता मानयत मानवाः ॥ ८
 स्त्रीप्रत्ययो हि वो धर्मो रतिभोगाश्च केवलाः ।
 परिचर्यान्संस्कारास्तदायत्ता भवन्तु वः ॥ ९
 उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रीत्यर्थं लोकयात्रा च पश्यत स्त्रीनिबन्धनम् ॥ १०
 संमान्यमानाश्चैताभिः सर्वकार्याण्यवाप्स्यथ ।
 विदेहराजदुहिता चात्र श्लोकमगायत ॥ ११

पुस) D⁵ अमोदनात् पुस , D⁸ असमोदनात्पुंस —^a)
 V¹ B⁸ Dn D² 8 प्रजनो न , B⁵ प्रजा नाम , T¹ प्रजनं
 च , T² 3 G वृजिन न (for प्रजन न) Dn³ Dr वर्तते
 (for वर्धते) D⁵ प्रजनो नोपवर्धते — After 4, D⁸
 ins 307*

5 D² 6 9 om 5^a (of v 1 3) B² partly dama-
 ged D¹⁰ reads 5^{ab} twice —^a) D¹⁰ (first time)
 S प्राज्ञा (for पूज्या) D¹ 2 लालयितव्याश्च , D¹⁰
 (second time) भूय (for लाल) —^b) D⁵ नराधिप
 (for जना) T¹ बहुकल्याणमीप्सुभिः (= 3^d) — V¹
 B Dn D⁸ ins after 5^{ab} D⁵ after 5^{cd} D⁸
 after 4

307* स्त्रियो यत्र च पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता ।

[Cf Manu 3 56^{ab}]

— With 5^{cd}, cf Manu 3 56^{cd} —^a) B¹ 8 D¹-10
 तु (for च) —^d) T G तस्य (for तत्र) —^e) T¹
 यदा , T⁸ यथा (for तदा) V¹ B¹ Dn D² चै (Dn¹ वै)-
 तत् (for [ए]त्र तत्) —^f) S (except M⁸) यत्र
 (for यदा)

6 Cf Manu 3 58 —^a) B⁵ याम , Dn¹ यामा ,
 D¹⁰ यानि (for जामी) D² 6-9 -शोच्यानि (for
 शसानि) S कुलानि जामिशसानि —^b) B¹ विकृतानि ,
 D¹ 8 भित्तानि (for निकृत्तानि) Dn³ च , D¹ 7 9
 [ह]द , D⁸ ह (for [ह]व) D⁵ तानीहानि निकृत्या
 (sic) , D⁵ निनित्तानीति ह कृत्या (corrupt) —^c)
 T² 3 G [ह]द (for [ए]व) —^d) D¹ स्त्रिया (for
 श्रिया)

7 B¹ reads 7^a-8^b after 1 —^a) M¹ स्त्रिय (for
 स्त्रिय) D² परिददे , D²-1 9 S ददौ (for ददे)
 — T¹ om 7^a-8^b —^c) T² अत्य (for न्यत्य)
 —^d) D² सुहृदा , M¹ सुमृता (for सुहृद) D¹ 3

T² 3 G¹ 8 4 सुहृद सत्यजिष्णव , D¹ 6-9 द सर्व
 विहृदा , D⁵ सुहृदा सर्वजिष्णव , T² सहृता सति जिष्णव ,
 M²-4 सुमृ (M¹ स्वहृ)ता सत्यजिष्णव

8 For the sequence in B¹, cf v 1 7 T¹ om
 8^{ab} (cf v 1 7) —^a) V¹ B¹ 4 Dn³ D² G¹ ईर्ष्यवो ,
 B⁵ ईर्ष्या वा , D⁸ ईर्ष्यलो , T² ईर्ष्या , T⁸ G¹
 ईर्ष्ययो (for ईर्ष्यवो) D² 6-9 ईर्ष्यालो मानकामाश्च
 —^b) D¹ 6 तथा , Dr-9 यथा (for शुधा) V¹ B
 Dn D¹⁰ चढात्मसु (Dn 'श्च सु , D¹⁰ सु सु)ददोबुधा ,
 T² G¹ 2 4 चढालसुहृद — D⁸ om 8^{cd} —^c) Dn D⁵-8
 तु मानम् , D² मानसम् (for 'नम्) —^d) B¹ पार्थिवा
 (for मानवा)

9 ^a) V¹ B Dn D⁵ वै धर्मो , D¹⁰ धर्मोय , T² 3
 G¹ 8 4 यो धर्मो , G² धर्मज्ञो (for वो धर्मो) D¹ 6
 सुखीप्रत्याहितो धर्मो , D⁵ स्त्रीप्रत्युपाहितो धर्मो , Dr 9
 स्त्रीप्रत्याहितो धर्मो —^b) D² 6-8 10 रतिर (for रति)
 D¹ भोगश्च (for भोगाश्च) S रतिभो (T² 8 M 'भो)
 गश्च केवल —^c) T¹ च (for [अ]ज्ञ) V¹ B Dn
 D² 7 10 T² 3 G परिचर्या नमस्काराश्च —^d) M¹-8
 भवति (for भवन्तु) B⁵ D¹⁰ न (for व)

10 ^a) D⁵ प्रत्यर्थं (for प्री) V¹ B Dn D¹⁰
 -यात्राया , D¹-9 T¹ -यात्रा च , T² 3 G M¹ यात्राया ,
 M¹-8 -यात्राश्च (for यात्रा च) —^d) T¹ पश्यति
 (for पश्यत) M¹ 3 न दधन (for निबन्धनम्)

11 ^a) V¹ [ए]तानि , B¹ 8-9 Dn D² G¹ 3 4 [ए]ता
 हि (for [ए]ताभि) —^b) D¹ 3-9 T¹ सर्वाङ्गानाम् ,
 T² 3 G²-4 सर्वकर्माणि (for 'कार्याणि) —^d) D¹-1
 6-9 श्लोकान् (for श्लोकम्)

12 ^a) B¹ 5 स्त्रिया , L¹ नाया , D¹⁰ राजन् (for
 यन्) B² (also mar^o) D¹-3 M² स्त्रिया (for
 स्त्रिय) T¹ किञ्चिन् (for वञ्चिन्) V¹ B¹ Dn नानि

नास्ति यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
धर्मस्तु भर्तृशुश्रूषा तया स्वर्गं जयत्युत ॥ १२
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।

पुत्रास्तु स्वविरीभावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ १३
श्रिय एताः स्त्रियो नाम सत्कार्या भूतिमिच्छता ।
लालिता निगृहीता च स्त्री श्रीर्भवति भारत ॥ १४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पट्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

युधिष्ठिर उवाच ।

सर्वशास्त्रविधानज्ञ राजधर्मार्थवित्तम ।
अतीव संशयच्छेत्ता भवान्यै प्रथितः क्षितौ ॥ १
कश्चित्तु संशयो मेऽस्ति तन्मे ब्रूहि पितामह ।
अस्यामापदि कष्टायामन्यं पृच्छाम कं वयम् ॥ २

यथा नरेण कर्तव्यं यश्च धर्मः सनातनः ।
एतत्सर्वं महाबाहो भवान्याख्यातुमर्हति ॥ ३
चतस्रो विहिता भार्या ब्राह्मणस्य पितामह ।
ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा च रतिमिच्छतः ॥ ४
तत्र जातेषु पुत्रेषु सर्वासां कुरुसत्तम ।

यज्ञक्रिया काचिन्, G² नास्ति यज्ञमय कश्चिन् —^b) D₁
० ० [उ]पवासन, M¹ सक —^a) V₁ B₁ Dn स्व
(for तु) D₁₋₄ ०-१ या तु भवति शुश्रूषा —^a) D₁₀
तया, T₁ तेन (for तया) B₁₋₈ ३ Dn D₂ ३ १-१ M₂ ३
जयति, D₂ व्रजति (for जयति)

13 = (var) Manu 9 3, (var) 13 21 19
T₁ om 13 —^a) D₂ T₂ ३ G M₁ ३ ३ पुत्रस्य (for
पुत्रस्य) D₁ ०-१ स्वविरे (for री) V₁ B Dn D₁₀
पुत्राश्च स्वाविरे भावे

14 ^a) B₁ D₁ ३ स्त्रिय एता स्त्रियो नाम —^b) M₄
सत्कार्या (for सत्कार्या) —^a) V₁ B₁₋₈ ३ Dn पालिता,
D₁₋₈ लालिता, T₂ ३ G₂ M लालिता (for लालिता)
D₁₀ S [अ]नु (for नि) —^a) V₁ Dn₁ n₂ T₂ ३
G₁ ३ ३ श्री स्त्री (by transp)

Colophon — Parvan name B₁ ३ Dn₂ D₁ ३ ज्ञाति
— Sub-parvan V₁ B₁₋₄ Dn D₁₋₁ ०-10 M दानधर्म
— Adhy name V₁ B₁ ३ ३ Dn D₂ विवाहधर्म;
D₁ प्रससा, D₂₋₉ M₁ स्त्रीप्रससा, T₂ कन्यादानप्रकरणे
दौष्टित्रिदायनिरूपणे स्त्रीणा स्वातन्त्र्यप्रदर्शनं, M₁₋₃ दोष
विभाग — Adhy no (figures, words or both) V₁
B₁ 46 (as in text), D₁₀ 45, T₁ M 75, T₂ ३ G₂ ३
82, G₁ 77, G₂ 76 — Śloka no D₁ 13

47

1 ^a) D₂ सर्वशास्त्रार्थधर्मज्ञ —^b) D₂ राजन् (for

राज) Dn₁ n₂ राजधर्मविदुत्तम, D₁ ०-१ S पं धर्म-
वि (M 'कृ'त्तम — T₁ om 1^a-3^d, —^a) D₁₋₃ एव
वृत्, D₁ ० न परम, D₂ १-१ न प्रथित (for वै प्र).

2 T₁ om 2 (of v 1 1) —^a) D₁ किंचित्, T₂
कश्चित् (for कश्चित्) S (T₁ om) [S]स्वाकं (for
मेऽस्ति) —^b) D₁ ते मे; D₂ ते मे, M₁ ३ ३ तन्नश्
(for तन्मे) D₁₀ T₂ ३ G₁ ३ ३ M [उ]धि (for ब्रूहि)
D₁ ०-१ महामते (for पिवामह) — D₁ om (hapl)
2^a-4^b —^a) V₁ B₁ ३ ३ Dn D₂ ३ ३ जातेस्मिन्संज्ञये
राजन् —^a) B₂ Dn D₂ ३ ३ नान्यं (for अन्यं) V₁
B₁₋₈ ३ Dn D₁ ०-१ G₁ ३ ३ पृच्छेम (for पृच्छाम)
Dn₁ n₂ D₁₋₉ क (D₁ के, D₂ ० किं)चन (for क वयम्)

3 T₁ om 3 (of v 1 1) D₁ om 3 (of v 1 2)
—^a) D₂ T₂ ३ G₂-4 M₁₋₈ च येन, M₁ (sup lin)
[अ]चलेन (for नरेण) M कर्तव्यो (for 'व्य) —^b)
V₁ B Dn D₁₀ G₁ धर्ममार्गानुवर्ति (D₁₀ 'तामि)ना —^a)
M एव (for एतत्) —^a) D₁ १ १ अर्हसि (for ति)

4 D₁ om 4^a (of v 1 2) —^a) V₁ B [S]मि-
(for वि) —^b) D₁ ०-१ महात्मन (for पिवामह)
—^a) D₁ शूद्रा (for शूद्रा) D₂ ३ ३ १ १ इच्छता
(for त)

5 ^a) D₁₋₈ अत्र, M तवो (for तत्र) —^b) B₁ ३
D₁ ३-१ T₂ नदन (for सत्तम) —^a) Some MSS
पूर्वेण (for पूर्व्येण) —^a) Dn₂ D₁₋₉ दायादम् (for
धम्)

आनुपूर्व्येण कस्तेषां पित्र्यं दायधर्महति ॥ ५
 केन वा किं ततो ह्यर्थं पितृवित्तात्पितामह ।
 एतदिच्छामि कथितं विभागस्तेषु यः स्मृतः ॥ ६
 भीष्म उवाच ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
 एतेषु विहितो धर्मो ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ७
 वैष्म्यादथ वा लोभात्कामाद्वापि परंतप ।
 ब्राह्मणस्य भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ८
 शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणः पीडितो भवेत् ।
 प्रायश्चित्तीयते चापि विधिदृष्टेन हेतुना ॥ ९
 तत्र जातेष्वपत्येषु द्विगुणं स्याद्युधिष्ठिर ।

अतस्ते नियमं वित्ते संप्रयक्ष्यामि भारत ॥ १०
 लक्षण्यो गोवृषो यानं यत्प्रधानतमं भवेत् ।
 ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्पुत्र एकांशं वै पितुर्धनात् ॥ ११
 शेषं तु दशधा कार्यं ब्राह्मणस्त्वं युधिष्ठिर ।
 तत्र तेनैव हर्तव्याश्चत्वारोऽंशाः पितुर्धनात् ॥ १२
 क्षत्रियायास्तु यः पुत्रो ब्राह्मणः सोऽप्यसंशयः ।
 स तु मातृविशेषेण त्रीनंशान् हर्तुमर्हति ॥ १३
 वर्णे तृतीये जातस्तु वैश्यायां ब्राह्मणादपि ।
 द्विरंशस्तेन हर्तव्यो ब्राह्मणस्याद्युधिष्ठिर ॥ १४
 शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो नित्यादेयधनः स्मृतः ।
 अल्पं वापि प्रदातव्यं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १५

6 ^a) D₈ किं (for वा) B₂ (marg as in text) नु भोक्तव्य, S ततो ब्राह्म (for ततो ह्यर्थं) — ^b) D₁ 8 पितुर् (for पितृ) G₄ कथंचन (for पितामह) — ^c) T₂ 8 G₁ 8 4 M₄ कथितु (for 'त) D₈ एतद्देदितुमिच्छामि — ^d) T₂ तेन (for तेषु) V₁ अस्मृत, B₁ य श्रुत, T₂ 8 G₁ 2 सस्मृत, G₈ 4 स स्मृत (for य स्मृत)

7 7^{ab} = Manu 10 4 — ^a) G₄ ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्यास् — ^b) M₄ द्विजादय (for तय) — ^d) D₈ ब्राह्मणेषु (for 'णस्य)

8 ^a) D₈ ननु (for न तु) B₂ न तु दृष्टास्तत स्मृता, T₂ 8 G₁ ननु (T₂ G₂ 4 न तु) दृष्टा न तु (G₁ 8 ननु) स्मृता

9 9^{ab} = (var) Manu 3 17^{ab} — ^b) D₁₀ T₁ पणितो, T₂ पिडितो (for पीडितो) V₁ B Dn D₁₋₂ 5 ब्राह्मणो यात्यधोगार्ति — ^c) B₁ तात, D₁ 8 5 वापि (for चापि) D₁ 6-8 प्रायश्चित्ती भवेच्चा (D₃ ह्य)पि — ^d) V₁ B Dn D₁ 8 8 T₂ 8 G₁ कर्मणा (Dn₃ णि) (for हेतुना) T₁ निरुद्धेनैव हेतुना

10 T₁ om 10^{ab} — ^b) D₃ T₂ 3 G₁ द्विगुणस्य, D₁₀ विगुण स्याद् (for द्विगुण स्याद्) — D₁ om (hapl) 10^c-12^b — ^c) D₃ ततस् (for त) M₄ नियत (for 'म) D₁₀ तत्र, T₂ G₁ दत्ते G₃ धत्ते (for वित्ते) V₁ B Dn D₃ भाष्यमात्रमुक्तं तु (V₁ B₁ 2 Dn₁ स्वा)

11 Cf Manu 9 150 D₁ om 11 (cf v 1 10) T₁ om 11^{ab} T₂ 8 G₁-3 om (hapl) 11-15 — ^a)

V₁ B₁ Dn D₃ M₈ लक्षण्यं (for 'ण्यो) D₈ 10 लक्षण्य गो (D₁₀ 'गौर्गो)वृषैर्दानं, G₄ वक्ष्यति गोवृषादानं — ^b) D₂ 4 तत् (for यद्) B₅ यत्प्रधानमय भवेत्, D₈ तत्प्रधान तु समव (sic) — ^c) B₁ [उ]द्धरेत् (hyper-metric) (for हरेत्) — ^d) T₁ एकाश तु, G₄ अर्धेनाश (for एकाश वै)

12 D₁ om 12^{ab} (cf v 1 10) T₂ 8 G₁-3 om 12 (cf v 1 11) B₁ om 12^a-13^b D₁ 6 om (hapl) 12 — ^b) D₈ नराधिप (for युधिष्ठिर) — ^c) D₈ ते च तेनैव कर्तव्याश्च

13 T₂ 8 G₁-3 om 13 (cf v 1 11) B₁ om 13^{ab} (cf v 1 12) — ^a) B₅ क्षत्रियाया (for 'यास्) — ^b) D₁ 4 6-8 10 M [अ]सशय T₁ ब्राह्मणो न च सशय, G₄ ब्राह्मणस्वादनतर — ^c) T₁ स च, G₄ पितृ (for स तु) V₁ B Dn D₂ 4 5 10 मातुर् (for मातृ)

14 T₂ 8 G₁-3 om 14 (cf v 1 11) — ^b) D₁ 2 अयि (for अपि) D₅ वैश्याया ब्राह्मणस्य तु — ^c) D₁ 8 5 द्वायशौ (for द्विरशस्य) Dn₁ कर्तव्यो (for ह') D₁ द्विरशौ तेन हर्तव्यो — D₁ reads 14'-15^c twice — ^d) B₃ ब्राह्मणस्य, D₁ (both times) 5 'नेन; D₃ 7 8 'णस्य (for 'णस्याद्)

15 For the repetition in D₁, cf v 1 14 T₂ 8 G₁-3 om 15 (cf v 1 11) — ^a) D₁ (second time) ब्राह्मणे (for जाय) — ^b) B₁ नियत्येय, B₄ प्रीत्या देय, D₁₀ T₁ G₁ M नित्य देय (for नित्यादेय) — ^c) B₁ T₁ G₁ M मरत्य (for क्षय) V₁ B₁ 4 Dn D 15

दशधा प्रविभक्तस्य धनस्यैष भवेत्क्रमः ।
 सवर्णासु तु जातानां समानभागान्प्रकल्पयेत् ॥ १६
 अब्राह्मणं तु मन्यन्ते शूद्रापुत्रमनैपुणात् ।
 त्रिषु वर्णेषु जातो हि ब्राह्मणाद्ब्राह्मणो भवेत् ॥ १७
 स्मृता वर्णाश्च चत्वारः पञ्चमो नाधिगम्यते ।
 हरेत्तु दशमं भागं शूद्रापुत्रः पितुर्धनात् ॥ १८
 तत्तु दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।
 अवश्यं हि धनं देयं शूद्रापुत्राय भारत ॥ १९
 आनुशंस्यं परो धर्म इति तस्मै प्रदीयते ।

यत्र तत्र समुत्पन्नो गुणायैवोपकल्पते ॥ २०
 यदि वाप्येकपुत्रः स्यादपुत्रो यदि वा भवेत् ।
 नाधिकं दशमादद्याच्छूद्रापुत्राय भारत ॥ २१
 त्रैवर्षिकाद्यदा भक्तादधिकं स्याद्विजस्य तु ।
 यजेत तेन द्रव्येण न वृथा साधयेद्भनम् ॥ २२
 त्रिसाहस्रपरो दायः स्त्रियो देयो धनस्य वै ।
 तच्च भर्त्रा धनं दत्त नादत्त भोक्तुमर्हति ॥ २३
 स्त्रीणां तु पतिदायाद्यमुपभोगफलं स्मृतम् ।
 नापहारं स्त्रियः कुर्युः पतिवित्तात्कथंचन ॥ २४

च (for वा) D4 (first time) अल्प चापि प्रदातव्य

16 D4 ६ १ ९ om (hapl) 16-19 Ms om (hapl)
 16-21 —^a) D1 प्रति, T G विप्र (for प्रवि)
 G4 वित्तस्य (for भक्तस्य) —^b) T2 ९ ९ स तस्य
 (for धनस्य) M2 [ए]व (for [ए]व) T1 विधि (for
 भवेत्) —^c) D3 च, D5 [ख]नु, S (Ms om) प्र
 (for तु) —^d) D5 सम (for समान्) T1 M2
 अंशान् (for भागान्)

17 D4 ६ १ ९ Ms om 17 (cf v 1 16) T1 om
 17^{ab} —^a) M4 मान्यते (for म) — T2 ९ G om
 (hapl) 17^b-19^c —^b) D1 ९ ९ ९ अनैपुणै (for 'णान्')
 —^c) V1 D3 D5 जातेषु (for जातो हि) D10 त्रिव
 र्णेषु च जातेषु

18 Cf Manu 10 4 D4 ६ १ ९ Ms om 18 (cf
 v 1 16) T2 ९ G om 18 (cf v 1 17) —^a)
 V1 B Dn1 n2 D2 ९ ९ १० च वर्णाश्च (by transp),
 Dns T1 तु (T1 हि) वर्णाश्च —^b) D. [ख]भि (for
 [ख]धि) — With 18^{cd}, of Manu 9 154 —^c)
 Dn1 n2 D2 ९ १० च, Dns तद् (for तु)

19 D4 ६ १ ९ Ms om 19 (cf v 1 16) T2 ९ G
 om 19^{ab} (cf v 1 17) —^a) B1 त च, D2 ९ ९
 स तु, D10 T1 M1 १ १ त तु (for तत्तु) —^c) D1 ९ ९
 M1 १ तु, T1 M4 च (for हि)

20 Ms om 20 (cf. v 1 16) D1 M1 १ om
 (hapl) 20-21 —^a) Dn1 n2 D5 आनुशस्य (for
 शस्य) T2 ९ पर (for परो) — T2 ९ G om (hapl ?)
 20^{cd} —^c) V1 B1 १ Dn D2 समुत्पन्न (for जो)
 —^d) V1 B1-2 कल्पयते, B1 कल्पयेत्, Dn1 n2 पश्यते
 (for कल्पते) T1 गुणायैव प्रकल्पये

21 Cf Manu 9 154 Ms om 21 (cf v 1 16)
 D1 M1 १ om 21 (cf v 1 20) —^a) V1 B Dn
 [ख]प्येय स (for वाप्येक) D1 पुत्रस्य (for -पुत्र
 स्याद्) —^c) T1 अन्यच्च (for दद्याच्च) D5 नाधि-
 काश समादध्याच, D10 क तु समादध्याच — After
 21, T2 ९ G ins

308* स्मृत एकश्चतुर्भागं कन्याभागस्तु धर्मेत ।
 भग्नानुका समग्राहं चार्थस्येवपरे विदुः ।
 [(L 1) G2 एतच्च (for एकश्च)]

22 Cf Manu 11 7 —^a) D10 त्रैवर्षिक्याद् (for
 'काद्' —^{cd}) D1 यजेत (for यजेत) D1 ९-९ M1-4
 [जा]सादयेद् (for साध) T1 यदेतरेण द्रव्येण तद्विधा
 भागयेद्भन

23 T1 om 23 Before 23, T2 ins युधिष्ठिर
 —^a) V1 B1-3 ९ Dn त्रिसहस्र, D1 ९ त्रिसहस्र (for
 स्र) G1 ९ वरो (for -परो) D5 त्रिसहस्रपरे दाये,
 T2 त्रिसहस्रावरो दाय, M1-3 त्रिसहस्रे प (Ms क्षव)रो
 देय —^b) V1 B1 ९ ९ Dn D1 १ क्षियै, B2 dama-
 ged, D5 ९-९ G1 १ १ क्षिया (for क्षियो) D1-3 ९ तु,
 D1 ९-९ च (for वै) —^c) V1 B2 ९ Dn भर्त्रा तच्च
 (by transp), D1 ९-९ यच्च भर्त्रा; S (T1 om) तच्च
 तुर्था D1 १ भवेत् (for धन) D5 तच्च तेन भवेद्दत्तं,
 D5 तस्या भर्त्रा सवेदत्त —^d) V1 B Dn D10 यथाहं
 (for नादत्त)

24 ^a) D5 G1 १ -दायाद्याद् (for 'शस्य') —^b)
 T2 ९ G धन (for स्मृतम्) — With 24^{cd}, of Manu
 9 199 —^c) M1-3 कार्य (for कुर्यु) T1 नापहार
 क्षिया कुर्यात् —^d) D10 T2 G1 १ १ पितु (for पति)

25 Cf Manu 9 198 —^a) D5 T2 M1 १ क्षि

स्त्रियास्तु यद्भवेद्वित्तं पित्रा दत्तं युधिष्ठिर ।
 ब्राह्मण्यास्तद्धरेत्कन्या यथा पुत्रस्तथा हि सा ।
 सा हि पुत्रसमा राजन्विहिता कुरुनन्दन ॥ २५
 एवमेतत्समुद्दिष्टं धर्मेषु भरतर्षभ ।
 एतद्धर्ममनुस्मृत्य न वृथा साधयेद्भनम् ॥ २६
 युधिष्ठिर उवाच ।
 शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो यद्यदेयधनः स्मृतः ।
 केन प्रतिविशेषेण दशमोऽप्यस्य दीयते ॥ २७
 ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
 क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥ २८
 कस्मात्ते विपमं भागं भजेरनृपसत्तम ।
 यदा सर्वे त्रयो वर्णास्त्वयोक्ता ब्राह्मणा इति ॥ २९

यस B₂ च यद्, D₁₋₉ यच्च (for तु यद्) T₁ दत्तं
 (for वित्तं) —^b) T₁ वित्त (for दत्त) —^c) D₁
 2 5 अमुत्रा तद्, D₃ अमुत्रस्य (for ब्राह्मण्यास्तद्) —^d)
 B₁ D₃ 4 6 [ए]व, S (except T₁) [अ]स्य (for हि)
 —^e) D₃ तस्य (for पुत्र)

26 T₁ om 26 —^a) D₂ 8 10 एव (for एतत्)
 V₁ B Dn एवमेव समुद्दिष्टो —^b) V₁ B₂ Dn धर्मो
 वै (for धर्मेषु) B₁₋₄ D₁₀ धर्मो भरतसत्तम, D₆
 धर्मेषु कुरुनन्दन —^c) V₁ B₁ Dn₂ D₅ 8 एव, Dn₁ n₈
 D₂ 10 M एत (for एतद्) —^d) D₁ 6-8 M [आ]साद-
 येद् (for साध*)

27 ^a) D₁ शूद्राया ब्राह्मणे जाते —^b) D₉ यश्च
 देय (for यद्यदेय) —^c) D₁₀ S (except T₂) प्रीति-
 (for प्रति) —^d) S हि (for सपि) D₁₀ दशमोऽंश
 प्रदीयते

28 ^d) V₁ D₁ ह (for हि)

29 D₁ om 29 —^a) V₁ B₃₋₅ Dn तु (for ते)
 D₃₋₉ [स]पि सम (for विपम) M₁ भोग (for भाग)
 —^b) T₁ हरेयुर् (for भजेरन्) D₁₀ भजते नृपनन्दन
 —^c) G₁ यथा (for यदा) —^d) D₁₀ तव (for
 स्वया)

30 ^b) D₁ 2 नरोत्तम, D₁ 6-9 द्विजोत्तम (for पर
 तप) —^c) T₁ om 30¹² —^e) M प्रोक्तेषु (for 'न'
 V₁ B Dn D₁ 3 [नृ]प (for [नृ]द) —^d) D₃ तु (for

भीष्म उवाच ।

दारा इत्युच्यते लोके नाम्नैकेन परंतप ।
 प्रोक्तेन चैकनाम्नायं विशेषः सुमहान्भवेत् ॥ ३०
 तिस्रः कृत्वा पुरो भार्याः पश्चाद्विन्देत ब्राह्मणीम् ।
 सा ज्येष्ठा सा च पूज्या स्यात्सा च ताम्भ्यो गरीयसी ॥ ३१
 स्नानं प्रसाधनं भर्तुर्दन्तधावनमञ्जनम् ।
 हव्यं कव्यं च यच्चान्यद्धर्मयुक्तं भवेद्गृहे ॥ ३२
 न तस्यां जातु तिष्ठन्त्यामन्या तत्कर्तुमर्हति ।
 ब्राह्मणी त्वेव तत्कुर्याद्ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ॥ ३३
 अन्नं पानं च माल्यं च वासांस्याभरणानि च ।
 ब्राह्मण्यै तानि देयानि भर्तुः सा हि गरीयसी ॥ ३४
 मनुनाभिहितं शास्त्रं यच्चापि कुरुनन्दन ।

सु) D₈ स विशेषो भवेन्महान्

31 ^a) D₁ 6-9 कन्या (for कृत्वा) D₁₋₈ 6 7 पुरो
 (for पुरो) T₁ M वारान् (for भार्या) —^b) B₁
 विन्देतु (for विन्देत) —^c) Dn₃ सा, D₅ च (for
 स्यात्) T₂ 8 G सा च ज्येष्ठा सा च पूज्या —^d)
 V₁ B₁₋₅ Dn D₆ 10 भार्या, B₁ om (for ताम्भ्यो)

32 D₁₋₈ om 32 —^a) D₁₋₉ कर्तुं (for भर्तुर्द)
 —^{ed}) D₆ वान्यद्, T₂ चान्य (for चान्यद्) D₆
 धर्मे, D₃ कर्म (for धर्म) V₁ B Dn D₆ 10 T₂
 गृहे भवेत् (by transp) T₁ हव्यकव्य चान्यदेव तस्या
 युक्त भवेद्युव — After 32, D₁ reads 34^{ed} for the
 first time, repeating it in its proper place

33 D₁ 6 7 9 om 33^a-34^b T₁ om 33^{ed} —^c)
 V₁ B Dn D₁ 2 5 8 10 कुर्याद्वा, D₃ तान्कुर्याद् (for
 तत्कु*)

34 D₁ 6 7 9 om 34^{ab} (cf v l 33) —^a) D₃
 अन्न- (for अन्नं) M₁ मेघ्य (for माल्यं) —^b) D₁ reads
 34^{ed} twice D₁ reads 34^{ed} for the first time after
 32 —^c) M₁₋₃ ब्राह्मण्यास्य (for 'पण्ये') —^d) T₁
 M₁₋₈ भर्त्रे, T₂ 3 G M₁ भर्त्रा (for भर्तुं) M₁ [अ]पि
 (for हि)

35 ^a) B₁ S वि (for [अ]पि) D₃ राजन्; D₃
 यच्च (for शास्त्रं) —^b) G₁ या (for च) —^c) V₁
 B₁ Dn₃ अन्न, D₃ तप, T₂ 3 G₁ घात्रा; G₁ 1

तत्राप्येव महाराज दृष्टो धर्मः सनातनः ॥ ३५
 अथ चेदन्यथा कुर्याद्यदि कामाद्युधिष्ठिर ।
 यथा ब्राह्मणचण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥ ३६
 ब्राह्मण्याः सदृशः पुत्रः क्षत्रियायाश्च यो भवेत् ।
 राजन्विशेषो नास्त्यत्र वर्णयोरुभयोरपि ॥ ३७
 न तु जात्या समा लोके ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ।
 ब्राह्मण्याः प्रथमः पुत्रो भूयान्स्याद्राजसत्तम ।
 भूयोऽपि भूयसा हार्यं पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ३८
 यथा न सदृशी जातु ब्राह्मण्याः क्षत्रिया भवेत् ।
 क्षत्रियायास्तथा वैश्या न जातु सदृशी भवेत् ॥ ३९
 श्रीश्च राज्यं च कौश्र्यं क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।

विहितं दृश्यते राजन्सामरान्ता च मेदिनी ॥ ४०
 क्षत्रियो हि स्वधर्मेण श्रियं प्राप्नोति भूयमीम् ।
 राजा दण्डधरो राजत्रक्षा नान्यत्र क्षत्रियात् ॥ ४१
 ब्राह्मणा हि महाभागा देवानामपि देवताः ।
 तेषु राजा प्रवर्तेत पूजया विधिपूर्वकम् ॥ ४२
 प्रणीतमृषिभिर्ज्ञाता धर्मं शाश्वतमव्ययम् ।
 लुप्यमानाः स्वधर्मेण क्षत्रियो रक्षति प्रजाः ॥ ४३
 दस्युभिर्हिंयमाणं च धनं दाराश्च सर्वशः ।
 सर्वेषामेव वर्णानां व्राता भवति पार्थिवः ॥ ४४
 भूयान्स्यात्क्षत्रियापुत्रो वैश्यापुत्रान्न संशयः ।
 भूयस्तेनापि हर्तव्यं पितृवित्ताद्युधिष्ठिर ॥ ४५

यत्र (for सत्र)

36 Of Manu 9 87 —^a) B₁ तद् (for चेद्)
 —^b) S यथाकाम (G₂ M 'माद्' (for यदि कामाद्)
 — G₁ om (hapl) 36°-38° G₂ 4 om 36°-38°
 —^c) B₁ om यथा Some MSS -चाण्डाल (for
 -चण्डाल) —^d) D₈ पूर्व (for पूर्व) V₁ D₁ ६ च
 (for स)

37 G₁ 8 4 om 37 (cf v l 36) T₁ om 37
 —^a) T₂ ब्राह्मण्या (for यथा) —^b) T₂ क्षत्रियाया
 (for याश्) — D₁₀ om (hapl) 37°-38° —^c)
 V₁ Dn यस्तु (for नास्ति)

38 G₁ om 38, G₂ 4 om 38^{ab} (for both, cf v l
 36) D₁₀ om 38^{ab} (cf v l 37) —^a) D₁-8 च
 (for तु) — D₁ om (hapl) 36° B₅ om (hapl)
 38°-39° T₁ om (hapl) 38°-39° —^c) D₁-8 सदृश
 (for प्रथम) —^d) V₁ B₁ 3 मूय (for भूयान्)
 —^e) M हि (for ऽपि) D₁ भूय स (for भूयसा)
 S (T₁ G₁ om) भान्य (for हार्यं) V₁ B (B₅ om)
 Dn D₁₀ भूयो भूयोऽपि (B₁ 2 यो दि) मदार्य —^f)
 D₅ वित्त (for वित्ताद्)

39 B₅ om 39, T₁ om 39^{ab} (for both, cf v l
 38) B₁ om (hapl) 39°-40° —^a) B₂ चासदृशी
 (for न स) T₂ जात, M₁-8 जात्या (for जातु)
 D₁-8 7-8 यथा सा स (D₁ ६ चास) दृशी भार्या D₁-६ यथा
 चास (D₅ सा स) दृशी जात्या —^c) T₁ वैश्याप्रास्तु तथा
 श्वा —^d) D₁ ६-९ राजन्, M₁-8 जात्या (for जातु)

40 B₁ om 40^{ab} (cf v l 39) T₁ om 40-41
 —^a) D₇ स्त्री स्व (for श्रीश्च) T₂ 8 G₁-3 M कोशं,
 Some MSS कोपश् (for कोशश्) —^c) D₁ विदित,
 T₂ 8 G₁-3 विहिता (for 'त) D₁₀ राज्य (for राजन्)
 —^d) Dn₂ T₂ G₂ 4 सागरात् च मेदिनी

41 T₁ om 41 (cf v l 40) —^a) D₁ 2-9
 [5] पि (for हि) —^c) V₁ B₂-5 Dn₁ राज (for
 राजा)

42 ^a) Dn₁ D₂ T₂ महाभाग (for 'भागा) —^c)
 V₁ B₁ 8 Dn D₂ 4 7-10 राजन् (for राजा) D₄ स
 (for प्र) —^d) D₅ पूजयामास पूर्वक (sio)

43 T₁ om 43°-44° —^c) B₅ लुप्यमान (for
 साना) D₁-8 8 स्वधर्मेण (for स्वध) V₁ B₁-1 D₁₀
 लुप्यमान स्वधर्मेण —^d) V₁ B Dn D₁₀ क्षत्रियो ह्येव
 (Dn₁ n₂ 'प) रक्षति

44 T₁ om 44^{ab} (cf v l 43) D₉ om. 44°-46°
 —^d) B₁ भूमिप, D₁-8 ब्राह्मण, D₁ ६ १ पार्थिव
 (for व)

45 D₉ om 45 (cf v l 44) —^a) V₁ B₅ Dn₂
 मूय (for भूयान्) —^c) G₂ भर्तव्य (for ह°)
 — After 45, T₁ ins

309* वैश्यापुत्रोऽपि मूयाश्च शूद्रापुत्रान्न संशयः ।
 भय सजनयत्येव तस्मादेव धनस्त्वसौ ।

46 D₉ om 46^{ab} (cf v l 44) G₂ om the ref
 —^a) D₅ उक्त (for उक्त) S (except T₁) उ (G₂

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं ते विधिवद्वाजन्नाह्नस्ये पितामह ।

इतरेषां तु वर्णानां कथं विनियमो भवेत् ॥ ४६

भीष्म उवाच ।

क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।

तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ४७

एष एव क्रमो हि स्यात्क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।

अष्टधा तु भवेत्कार्यं क्षत्रियस्य युधिष्ठिर ॥ ४८

क्षत्रियाया हरेत्पुत्रश्चतुरोऽशान्पितुर्धनात् ।

युद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात्स हरेच्च तत् ॥ ४९

वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीशूद्रापुत्रस्तथाष्टमम् ।

यु)को विभा(T₂ 'को हि भा)गो विधिवद् —^δ) V₁ B Dn D₂ ६ ९ १० द्वाह्नस्य (for 'णस्ये) —[°]) D₁ ४ ० १ च (for तु) D₃ १ ९ सर्वेषां (for वर्णानां) —^δ) V₁ B₂ ९ Dn D₂ १० वै, D₅ G₂-४ तु, D₈ च, T₁ हि, T₂ G₁ तु, T₃ त (for वि-) B₄ M₈ कथ विनियमो भवेत्, D₁ ६ १ ९ कथंचिद्विनियमो भवेत्

47 D₈ om the ref —^α) D₄-९ तु (for [अ]पि) D₁-९ द्वे भार्ये (by transp) —^α) T₁ om 47^{cd} —[°]) G₁ partly damaged D₁ १० M वा, D₄-९ तु, T₂ ९ G या (for च) —^δ) T₂ ९ G दृष्टा न तु (for दृष्टा न्ततः) V₁ D₈ स्मृता, D₁-९ कृता (for स्मृता) D₈ न तु दृष्टा न तु स्मृता

48 ^α) M₈ एवमेव (for एष एव) —^δ) D₃ ६-९ om (hapl) 48^{cd} —[°]) M₁-३ धन (for भवेत्) D₈ सर्व (for कार्य) —^δ) D₁ १० क्षत्रियस्य, T₂ ३ G 'याणा, M₄ (sup lin) 'य वा (for 'यस्य) V₁ B Dn D₁ १० जनाधिप (for युधिष्ठिर) T₁ M₄ (inf lin) क्षत्रियाणा धन पुन (T₁ हि यत्)

49 ^α) D₁ २ क्षत्रियाया (D₃ 'णा) (for 'याया) D₈ लभेत्, M₄ (sup lin) भवेत् (for हरेत्) —^δ) M₄ चतुरशान् (for रोऽशान्) —[°]) D₁ २ युद्धाव चारिक, D₁ ६ 'भिकारित (D₅ 'क), D₈ 'वतारिक, D₁-९ 'धिकारिक, T₁ M युद्धोपचा (M₄ कार)क (for युद्धावहारिक) D₁ १० T₂ ९ G युक्तोपचा (G₃ 'हा)रिक यच्च (D₁ १० द्रव्य) —^δ) G₂ च (for स) V₁ B₁ तत्, B₂-३ Dn D₁ १० T₁ तु तत्, D₃ धन (for च तत्)

50 ^δ) D₃ T₂ त्व (T₂ त) पाष्टकं, D₄ तथाष्टम (for

सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ५०

एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।

द्वितीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ५१

वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ ।

शूद्रायां चैव कौन्तेय तयोर्विनियमः स्मृतः ॥ ५२

पञ्चधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्य भरतर्षभ ।

तयोरपत्ये वक्ष्यामि विभागं च जनाधिप ॥ ५३

वैश्यापुत्रेण हर्तव्याश्चत्वारोऽज्ञाः पितुर्धनात् ।

पञ्चमस्तु भवेद्भागः शूद्रापुत्राय भारत ॥ ५४

सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।

त्रिभिर्वर्णैस्तथा जातः शूद्रो देयधनो भवेत् ॥ ५५

'ष्टमम्) —[°]) T₂ ९ G₂ ४ वित्त (for दत्त) —^δ) T₃ G कर्तुम् (for ह) D₁ ६-९ इच्छति (for अर्हति)

51 T₁ om 51 —^α) D₁ १० च (for हि) G₁ ९ M₄ (inf lin as in text) कार्या (for भार्या) —^δ) D₁ om 51^c-52^b —[°]) V₁ B Dn D₆ १० तु, D₈ तु, D₁-९ T₂ ९ G या (for वा) —^δ) D₈ ननु (for न तु) D₈ क्वचित् (for स्मृता) T₂ ९ G₁ ९ न तु दृष्टा न तु स्मृता

52 D₁ om 52^{ab} (cf v l 51) D₃ om 52-58 —[°]) T₂ ९ G M₁-३ शूद्रायाश्च (for 'यां) V₁ B Dn D₂ ९ १० [अ]पि (for [ए]व) D₈ शूद्राया *च कौरव्य —^δ) G₁ ९ विनियम (for यम) D₃ एतयोर्विनियम स्मृत, T₁ त्रयो विनियमा स्मृता

53 D₃ om 53 (cf v l 52) —^α) T₂ ९ G₁ ९ कार्यो (for कार्य) —^δ) D₁ ९ वैश्यस्य (for 'स्य) —[°]) T₁ om 53^{cd} —[°]) M पश्यामि (for वक्ष्यामि) T₂ ९ G तयोरपीह पश्यामि —^δ) G₂ तु (for च)

54 D₃ om 54 (cf v l 52) —^δ) B₁ पुनर् (for पितुर्) D₈ (before corr) युद्धान् (for धनात्) —[°]) V₁ B Dn₁ n₂ D₁ १० स्मृतो, Dn₃ हरेत् (for भवेत्) —^δ) B₂ ९ पुत्रस्य, D पुत्रेण (for पुत्राय) D₁ om भारत

55 D₃ om 55 (cf v l 52) —^δ) T₂ ९ G₂ कर्तुम् (for हर्तुम्) —[°]) V₁ B Dn D₁ १० M₄ मदा, D₁ तदा (for तथा)

56 Cf Manus 9 157 D₁ om 56 (cf v l 52)

शूद्रस्य स्यात्सवर्णैव भार्या नान्या कथंचन ।
 शूद्रस्य समभागः स्याद्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ ५६
 जातानां समवर्णासु पुत्राणामविशेषतः ।
 सरेषामेव वर्णानां समभागो धने स्मृतः ॥ ५७
 ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादेकांशो यः प्रधानतः ।
 एष दायविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयंभुवा ॥ ५८

समवर्णासु जातानां विशेषोऽस्त्यपरो नृप ।
 विवाहवैशेष्यकृतः पूर्वः पूर्वो विशिष्यते ॥ ५९
 हरेज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुल्यासुनेष्यपि ।
 मध्यमो मध्यमं चैव कनीयास्तु कनीयसम् ॥ ६०
 एवं जातिषु सर्वासु सवर्णाः श्रेष्ठतां गताः ।
 महर्षिरपि चैतद्वै मारीचः काश्यपोऽब्रवीत् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

युधिष्ठिर उवाच ।

अर्थाश्रयाद्वा कामाद्वा वर्णानां वाप्यनिश्चयात् ।
 अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्णसंकरः ॥ १
 तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसंकरे ।

को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलम् ।
 असृजत्स ह यज्ञार्थे पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ ३

—^o) D1 ३ ३ भागा स्युर् (for भाग स्याद्) V1 B
 Dn D10 समभागोश्च पुत्रा स्युर्, T2 शूद्रस्यापि मदाभाग

57 Cf Manu 9 156 D3 om 57 (cf v 1 52)
 —^o) V1 B Dn D3 वर्णाया, D4 ३ १ ३ वर्णानां (for
 वर्णासु) D8 प्रजातानां सवर्णानां, D10 प्रजाताया
 सवर्णाया —^d) D1 T2 ३ G M1 ३ ३ समो (for सम)
 V1 B Dn ३ ३ M4 धनात्, Dn1 T1 भवेत् (for धने)

58 D3 om 58 (cf v 1 52) G1 om (hapl)
 58^{ab} —^b) Dn1 n3 एकांशो (for एकांशो) —^d) B2
 partly damaged T2 G1 ३ ३ उक्त (for उक्त)

59 ^a) B2 damaged, D3 समवर्णेषु, T2 ३ G3
 सवैवर्णासु (for सम^a) —^o) V1 B Dn D2 ३ 10
 वैशिष्ट्य, T G1 ३ वैषम्य (for वैशेष्य) —^d) Dn1 n2
 D1-3 ३ G1 4 पूर्वपूर्वो (for पूर्व पूर्वो)

60 ^a) D1-9 ज्येष्ठ (for ज्येष्ठ) D3 प्रधानानाम्
 (for नाशम्) — T1 om 60^{ab} —^b) D1 ३ १ एव
 (for एक) V1 D1 ३-1 तुल्यसुतेषु, Boin ed Cal
 ed तुल्यासु तेषु (for तुल्यासु) D10 T2 ३ G1 ३ 4
 एकभार्यासुतेष्वपि —^o) D1-3 वैक, D2 चैक, D10 चैक
 (for चैव) —^d) D1-3 कनिष्ठक (for कनीयसम्)

61 ^b) T1 न्व (for स) S (except T1) ज्येष्ठतां

(for श्रे) —^o) D2 ३-9 [ए]वैतत् (for [ए]तद्वै) —^d)
 Dn1 मरीच, G2 मरीचि (for मारीच) Some MSS
 कश्यपो (for का)

Colophon — Parvan name B1 ३ 4 Dn3 D1 ३
 शाति — Sub parvan B1 ३ ३ Dn D1 ३ 10 M दान
 धर्म — Adhy name V1 B1 ३ ३ Dn2 n3 विवाह
 धर्मे रिक्यविभाग, B2 विवाहधर्मेण दायविभाग, Dn1
 रिक्यविभाग, D1 ३ दायव्य (D2 दि)विधि, D3 M
 दायविधि, D1-9 दायविभाग, D10 दायभाग, T2 धर्म
 शास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिरसवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रपुत्र
 विभागदायप्राप्तिनिरूपण — Adhy no (figures, words
 or both) V1 47 (as in text), D2 45, D10
 46, T1 M 76, T2 ३ G2 ३ 83, G1 78, G3 67
 — Sloka no D2 52

48

1 ^a) Dn3 अर्थाश्रयाद्, D1-9 अथ प्रियाद्, T1 G
 अथा (G2 आ)ध्याद् (for अर्था^a) —^b) B2 Dn1 n2
 D1-3-9 च (for वा) D3 ३ [अ]य (for [अ]पि) T
 G [अ]निर्णयात् (for [अ]निश्चय)

2 ^a) T1 च केन, T2 ३ G चानेन, M च तेन (for
 एतेन) —^b) M सकरात् —^o) B1 G4 धर्माणि,

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं ते विधिवद्राजन्त्राङ्गणस्वे पितामह ।

इतरेषां तु वर्णानां कथं विनियमो भवेत् ॥ ४६

भीष्म उवाच ।

क्षत्रियस्यापि भार्ये द्वे विहिते कुरुनन्दन ।

तृतीया च भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ४७

एष एव क्रमो हि स्यात्क्षत्रियाणां युधिष्ठिर ।

अष्टधा तु भवेत्कार्यं क्षत्रियस्य युधिष्ठिर ॥ ४८

क्षत्रियाया हरेत्पुत्रश्चतुरोऽशान्पितुर्धनात् ।

युद्धावहारिकं यच्च पितुः स्यात्स हरेच्च तत् ॥ ४९

वैश्यापुत्रस्तु भागांस्त्रीशूद्रापुत्रस्तथाष्टमम् ।

सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ॥ ५०

एकैव हि भवेद्भार्या वैश्यस्य कुरुनन्दन ।

द्वितीया वा भवेच्छूद्रा न तु दृष्टान्ततः स्मृता ॥ ५१

वैश्यस्य वर्तमानस्य वैश्यायां भरतर्षभ ।

शूद्रायां चैव कौन्तेय तयोर्विनियमः स्मृतः ॥ ५२

पञ्चधा तु भवेत्कार्यं वैश्यस्य भरतर्षभ ।

तयोरपत्ये वक्ष्यामि विभागं च जनाधिप ॥ ५३

वैश्यापुत्रेण हर्तव्याश्चत्वारोऽशाः पितुर्धनात् ।

पञ्चमस्तु भवेद्भागः शूद्रापुत्राय भारत ॥ ५४

सोऽपि दत्तं हरेत्पित्रा नादत्तं हर्तुमर्हति ।

त्रिभिर्वर्णैस्तथा जातः शूद्रो देयधनो भवेत् ॥ ५५

यु)को विभा(T₁ 'को हि भा)गो विधिवद् —^d) V₁ B Dn D₂ 8 8 10 ब्राह्मणस्य (for गण्डे) —^o) D₁ 4 6 7 च (for तु) D₂ 7 8 सर्वेषां (for वर्णानां) —^d) V₁ B₂ 8 Dn D₂ 10 द्वे, D₂ G₂-4 तु, D₂ च, T₁ हि, T₂ G₁ तु, T₈ त (for वि-) B₁ M₈ कथं विनियमो भवेत्, D₁ 6 7 8 कथंचित्तियमो भवेत्

47 D₂ om the ref —^a) D₁-6 तु (for [अ]पि) D₁-9 द्वे भार्ये (by transp) —T₁ om 47^{ad} —^o) G₁ partly damaged D₁ 10 M वा, D₁-9 तु, T₂ 8 G या (for च) —^d) T₂ 8 G दृष्टा न तु (for दृष्टान्ततः) V₁ D₂ स्मृता, D₁-9 कृता (for स्मृता) D₂ न तु दृष्टा न तु स्मृता

48 ^a) M₈ एवमेव (for एष एव) —D₂ 6-8 om (hapl) 48^{ad} —^o) M₁-3 धन (for भवेत्) D₂ सर्व (for कार्य) —^d) D₁ 10 क्षत्रियस्य, T₂ 8 G 'याणा, M₁ (sup lin) 'य वा (for 'यस्य) V₁ B Dn D₁ 10 जनाधिप (for युधिष्ठिर) T₁ M₁ (sup lin) क्षत्रियाणा धन पुन (T₁ हि यत्)

49 ^a) D₁ 2 क्षत्रियाया (D₂ णा) (for 'याया) D₂ लभेत्, M₁ (sup lin) भवेत् (for हरेत्) —^d) M₁ चतुरशान् (for रोऽशान्) —^o) D₁ 8 युद्धाव चारिक, D₁ 6 भिकारिक (D₂ 'क), D₂ 'वतारिक, D₁-9 'धिकारिक, T₁ M युद्धोपचा (M₁ कार)क (for युद्धावहारिक) D₁ 10 T₂ 8 G युक्तोपचा (G₂ हा)रिक यच्च (D₁ 10 द्रव्य) —^d) G₂ च (for स) V₁ B₁ जन, B₁-3 Dn D₁ 10 T₁ तु तद्, D₂ धन (for च तद्)

50 ^b) D₂ T₂ त्व (T₂ त)थाष्टक, D₂ तथाष्टम (for

'ष्टमम्) —^o) T₂ 8 G₂ 4 वित्त (for दत्त) —^d) T₂ G कर्तुम् (for ह) D₁ 6-9 हृच्छति (for अर्हति)

51 T₁ om 51 —^a) D₁ 10 च (for हि) G₁ 8 M₁ (sup lin) as in text कार्या (for भार्या) —D₁ om 51^c-52^b —^o) V₁ B Dn D₂ 10 तु, D₂ तु, D₁-9 T₂ 8 G या (for वा) —^d) D₂ ननु (for न तु) D₂ क्वचित् (for स्मृता) T₂ 8 G₁ 8 न तु दृष्टा न तु स्मृता

52 D₁ om 52^{ab} (cf v l 51) D₂ om 52-58 —^o) T₂ 8 G M₁-3 शूद्रायाश्च (for 'या) V₁ B Dn D₂ 9 10 [अ]पि (for [ए]व) D₂ शूद्राया *च कौरव्य —^d) G₁ 8 4 विनियम (for 'यम) D₂ एतयोर्नियम स्मृत, T₁ त्रयो विनियमा स्मृता

53 D₂ om 53 (cf v l 52) —^a) T₂ 8 G₁ 8 कार्ये (for कार्य) —^b) D₁ 6 वैश्यस्य (for 'स्य) —T₁ om 53^{ad} —^o) M पक्ष्यामि (for वक्ष्यामि) T₂ 8 G तयोरपीह पक्ष्यामि —^d) G₂ तु (for च)

54 D₂ om 54 (cf v l 53) —^b) B₁ पुनर् (for पितुर्) D₂ (before corr) गृहान् (for घनान्) —^o) V₁ B Dn₁ n₂ D₁ 10 स्मृतो, Dn₂ हरेद् (for भवेद्) —^d) B₂ 8 पुत्रस्य, D पुत्रेण (for पुत्राय) D₁ om भारत

55 D₂ om 55 (cf v l 52) —^b) T₂ 8 G₂ कर्तुम् (for हर्तुम्) —^o) V₁ B Dn D₁ 10 M₁ सदा, D₁ तदा (for तथा)

56 Cf Manus 9 157 D₂ om 56 (cf v l 52)

शूद्रस्य स्यात्सर्वणैव भार्या नान्या कथंचन ।
 शूद्रस्य समभागः स्याद्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥ ५६
 जातानां समवर्णासु पुत्राणामविशेषतः ।
 सर्वेषामेव वर्णानां समभागो धने स्मृतः ॥ ५७
 ज्येष्ठस्य भागो ज्येष्ठः स्यादेकांशो यः प्रधानतः ।
 एष दायविधिः पार्थ पूर्वमुक्तः स्वयंभुवा ॥ ५८

समवर्णासु जातानां विशेषोऽस्त्यपरो नृप ।
 विवाहवैशेष्यकृतः पूर्वः पूर्वो विशिष्यते ॥ ५९
 हरेज्येष्ठः प्रधानांशमेकं तुल्यासुतेष्वपि ।
 मध्यमो मध्यमं चैव कनीयास्तु कनीयसम् ॥ ६०
 एवं जातिषु सर्वासु सवर्णाः श्रेष्ठतां गताः ।
 महर्षिरपि चैतद्वै मारीचः काश्यपोऽब्रवीत् ॥ ६१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

युधिष्ठिर उवाच ।

अर्थाश्रयाद्वा कामाद्वा वर्णानां वाप्यनिश्चयात् ।
 अज्ञानाद्वापि वर्णानां जायते वर्णसंकरः ॥ १
 तेषामेतेन विधिना जातानां वर्णसंकरे ।

को धर्मः कानि कर्माणि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य कर्माणि चातुर्वर्ण्यं च केवलम् ।
 असृजत्स ह यज्ञार्थे पूर्वमेव प्रजापतिः ॥ ३

—^a) D₁ ३ ३ भागा द्युर् (for -भाग स्याद्) V₁ B
 D_n D₁₀ समभागश्च पुत्रा द्युर्; T₂ शूद्रस्यापि महाभाग

57 Cf Manu 9 156 D₈ om 57 (cf v 1 52)
 —^a) V₁ B D_n D₈ वर्णया, D₁ ३ १ १ वर्णानां (for
 वर्णासु) D₈ प्रजातानां सवर्णानां; D₁₀ प्रजाताया
 सवर्णाया —^d) D₁ T₂ ३ ३ G M₁ ३ ३ समो (for सम)
 V₁ B D_n ३ ३ M₁ धनात्; D_n T₁ भवेत् (for धने)

58 D₈ om 58 (cf v 1 52) G₁ om (hapl)
 58^a —^b) D_n ३ ३ एकांशो (for एकांशो) —^d) B₂
 partly damaged T₂ G₁ ३ ३ उक्त (for उक्त)

59 ^a) B₂ damaged, D₈ समवर्णेषु, T₂ ३ ३
 सर्ववर्णासु (for सम) —^a) V₁ B D_n D₈ ३ ३
 वैशिष्ट्य, T G₁ ३ वैषम्य (for वैशेष्य) —^d) D_n ३ ३
 D₁-३ ३ G₁ ३ ३ पूर्वपूर्वो (for पूर्व पूर्वो)

60 ^a) D₁-३ ज्येष्ठ (for ज्येष्ठ) D₈ प्रधानाताम्
 (for 'नांशम्') —T₁ om 60^b —^b) D₁ ३ १ एव
 (for एक) V₁ D₁ ३-१ तुल्यसुतेषु, Bom ed Cnl
 ed तुल्यासु तेषु (for तुल्यासु) D₁₀ T₂ ३ ३ G₁ ३ ३
 एकभार्यासुतेष्वपि —^a) D₁ ३ ३ चैक, D₈ चैक, D₁₀ चैक
 (for चैव) —^d) D₁-३ कनीयसम् (for कनीयसम्)

61 ^b) T₁ स्व (for स) S (except T₁) ज्येष्ठता

(for श्रे) —^a) D₁ ३-३ [ए]वैतत् (for [ए]वद्वै) —^d)
 D_n मरीच, G₂ मरीचि (for मारीच) Some MSS
 काश्यपो (for का')

Colophon — Parvan name B₁ ३ ३ D_n D₁ ३
 शाति — Sub parvan B₁ ३ ३ D_n D₁ ३ ३ M दान
 धर्म — Adhy name V₁ B₁ ३ ३ D_n ३ ३ विवाह-
 धर्मे रिक्थविभाग, B₁ विवाहधर्मेण दायविभाग, D_n
 रिक्थविभाग; D₁ ३ दायविभाग, D₁₀ दायविभाग; T₂ धर्म
 दायविधि, D₁-३ दायविभाग, D₁₀ दायभाग; T₂ धर्म
 शास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिरसंवादे ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रपुत्र
 विभागदायप्रगतिनिरूपण — Adhy no (figures, words
 or both) V₁ 47 (as in text), D₈ 45, D₁₀
 46, T₁ M 76, T₂ ३ ३ G₂ 4 83, G₁ 78, G₈ 67
 — Sloka no D₁ 53

48

1 ^a) D_n ३ ३ अर्थाश्रयाद्, D₁-३ अथ प्रियाद्, T₁ G
 अथा (G₂ 'आ')अयाद् (for अर्था) —^b) B₁ D_n ३ ३
 D₁ ३-३ च (for चा) D₈ ३ [अ]य (for [अ]पि) T
 G [अ]निर्णयात् (for [अ]निश्च)

2 ^a) T₁ च केन, T₂ ३ ३ चानिन्, M च तेन (for
 एतेन) —^b) M संकरात् —^a) B₁ G₁ धर्माणि,

भार्याश्चतस्रो विप्रस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।
आनुपूर्व्याद्द्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ॥ ४

परं शवाद्वाहणस्यैष पुत्रः

शूद्रापुत्रं पारशवं तमाहुः ।

शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स सा-

त्स चारित्रं नित्यमथो न जह्यात् ॥ ५

सर्वानुपायानपि संप्रधार्य

समुद्वरेत्स्वस्य कुलस्य तन्तुम् ।

ज्येष्ठो यवीयानपि यो द्विजस्य

शुश्रूषान्दानपरायणः स्यात् ॥ ६

तिस्रः क्षत्रियसंबन्धाद्वयोरात्मास्य जायते ।

हीनवर्णस्तृतीयायां शूद्र उग्र इति स्मृतः ॥ ७

द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।

शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ८

अतो विशिष्टस्त्वधमो गुरुदारप्रधर्षकः ।

बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥ ९

अयाज्यं क्षत्रियो ब्राह्मणं स्तौत्रक्रियापरम् ।

वैश्यो वैदेहकं चापि मौद्गल्यमपवर्जितम् ॥ १०

T1 वस्योणि (for कर्माणि)

3 °) Ds 4 10 T2 3 G2 चा (T2 च चतुर्वर्णस्य — °) V1 B Dn D1-3 10 हि (for ह) D1 3 10 यज्ञाय, S (except T1) 'धै' (for 'धै') — °) Ds पितमह (for प्रजापति)

4 T1 om 4^{ab} — °) D1 च तिस्रो (for चतस्रो) — °) Dn1 n2 Ds 3 प्र (for [अ]स्य — °) S च द्वौ (for द्वयोर् — °) Ds 10 मातृजातौ, T1 M 'जात्या, T2 G 'जन्यौ (for 'जात्यौ) V1 B1 D2 प्रसूयते (for 'यत) D1 मातृजात्या प्रसूयते

5 °) B2 पर शवाद्, Ds परे शवाद्, Dr corrupt, D10 T2 3 G M2 वरौशभाग् (for पर शवाद्) B1 Dn2 T2 G1 3 4 [ए]व, Ds 3-9 [ह]व, Ds [ह]इ (for [ए]व) D1-9 शूद्रात् (for पुत्र) T1 M1 2 4 वरौश-भाग्वाहणस्त्वे (M1 श्रै)ष पुत्र — °) D1 3-9 तस्मात्पुत्र (D1 3 'त्रे) (for शूद्रापुत्र) Ds तस्मात्पुत्र पारशेष तमाहुः — °) B1 सु, T1 स्वस्य (for स्वस्य) — °) V1 B2 Dn D1 स्वचारित्र (Dn2 ns ड्य), D1 3 3-9 स्व चापि पिश्य (for स्व चारित्र) D2 दद्यात् (for जह्यात्) D10 स्व चापि चारित्रमथो न जह्यात्

6 °) V1 B2-3 Dn D1-9 अथ (for अपि) — °) V1 B Dn तत्र, D1-9 तत्त्वं (for तन्तुम्) — °) T2 श्रेष्ठेध (for ज्येष्ठो) Dn3 अथ (for अपि) D1-9 च, S स (for यो) M1 द्विज स्याच् (for द्विजस्य) — °) V1 B2 (marg) 3-9 Dn शुश्रूषया, Ds 'पको, T1 3 G1-3 M 'पिता, T2 G2 'पता (for 'पवान) D1-3 धर्म, D10 वृत्त (for दात)

7 °) D1 3 3-9 नयदाद — D1-7 10 G1 3 om

(hapl) 7°-8°, Ds reads the same twice — °) V1 B1-2 3 हीनवर्णास् D2 9 तृतीयाया Ds (both times) 1 3 हीनवर्णस्तृतीयाया — °) D2 स्मृति V1 B2 5 Dn शूद्रा उग्र इति स्मृता (Dn 'ति), T2 अशूद्र इति सस्मृत

8 For the repetition in Ds, cf v 1 7 D1-3 5 10 G1 3 om 8^{ab} (cf v 1 7) — °) Dn1 वा (for च) — °) Dn3 प्र, G4 च (for [अ]स्य) — D10 reads 8^{ab} twice — °) D1-9 शूद्रौ (for शूद्रा) D10 (second time) वापि, M भार्या (for चापि) D10 (first time) वैश्वा शूद्रस्य कन्याया — °) B2 4 Dn3 D1-3 5 3 10 (both times) शूद्र (for शूद्रम्) Dn3 च (for प्र)

9 °) G2 ततो (for अतो) Dn2 D2 [स]पि, D1 3 9 [स]व (for वि) Ds [अ]धनो (for 'मो) T G2 3 4 M ततो विशिष्टे त्व (T2 G1 3 'ष्टोष्य, M1-3 'ष्टोष्य)धनो — °) S चातुर्वर्ण्या (T2 G2 'र्णो)द् (for 'वर्ण्य) D1-3 चातुर्वर्ण्यस्य गर्हित

10 T1 om (hapl) 10 — °) V1 B2 3 Dn3 Ds 3 10 विप्राया (D2 'ज, D10 णा), G2 अयोज्य, M अय्याया (for अयाज्य) D1-7 9 क्षत्रिय, T2 'यं (for यो) B1 3 4 Dn1 n2 विप्राया क्षत्रियो बाह्य (B2 4 य सूत) — °) B2 D2 मात्यन्तोम, Ds 1 9 मात्यन्तोम, D10 S (T1 om) सूत स्तोत्र (G4 प्र) (for सूत स्तोम) B2 फल्, D2 पर (for परम्) B2 माहणमक्रियापर, D1 2 मात्यन्तोम क्रियावरं — °) D1 3 वेदया, T2 G2 वदय (for 'वश्यो) Ds 3 वेदेहिर्ष T2 3 G1 4 M वा (for च) — °) D1 कर्ममयम्, D 3 मूर्क, D1-9 नह्यम् (for मौद्गल्यम्) D1 3 9 अपि M उप (for अप)

शूद्रश्चण्डालमत्स्यं वध्यं ब्राह्मवासिनम् ।
 ब्राह्मण्यां संप्रजायन्त इत्येते कुलपांसनाः ।
 एते मतिमतां श्रेष्ठ वर्णसंकरजाः प्रभो ॥ ११
 चन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजीविनः ।
 शूद्राभिषादो मत्स्यः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ॥ १२
 शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्रामधर्मिणः ।
 ब्राह्मणैरप्रतिप्राह्यस्तथा स वनजीविनः ॥ १३
 एतेऽपि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
 मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरा हीनयोनिषु ॥ १४

यथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरात्मन्य जायते ।
 आनन्तर्यात्तु जायन्ते तथा बाह्याः प्रधानतः ॥ १५
 ते चापि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
 परस्परस्य वर्तन्तो जनयन्ति विगर्हितान् ॥ १६
 यथा च शूद्रो ब्राह्मण्यां जन्तु बाह्यं प्रसूयते ।
 एवं बाह्यतराद्वाह्यश्चातुर्वर्ण्यात्प्रसूयते ॥ १७
 प्रतिलोमं तु वर्तन्तो बाह्याद्वाह्यतरं पुनः ।
 हीना हीनात्प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव ते ॥ १८
 अगम्यागमनाच्चैव वर्तते वर्णसंकरः ।

11 °) Some MSS चाण्डालम् — °) Ds-9 मत्स्यः
 (for वध्यः) B5 राज्य (for बाह्य) D4 मत्स्यं
 बाह्यवासिनः, T1 ब्राह्मण्यां संप्रसूयते — T1 om
 11°-13° — °) B1 T2 8 G विभो (for प्रभो)

12 T1 om 12 (cf v 1 11) — °) D1 8
 क्षत्रिया, D2 क्षत्रिया, T2 8 G-1 चन्दी (for चन्दी
 तु) D10 क्षत्रिया जनयेद्द्वैश्यान् — °) B1 D1-8 बाह्य-
 (for वाक्य) M1 जीविनः, some MSS जीविन
 Dr मागधा वाक्यजीविनः, D10 °ध वाक्यजीविन — D2
 om 12°-15° G2 om (hapl) 12°-13° — °) T3
 निपादान् (for दो) — °) T2 8 G1 8 क्षत्रियाया (for
 या)

13 T1 om 13 (cf v 1 11) D2 G2 om 13
 (cf v 1 12) — °) B1 D5 आयोगवा (D5 ज)शू.
 B6 आयोगव (for वशू) — °) Some MSS ग्राम्य-
 (for ग्राम-) D1 8 धर्मिक, S (T1 G2 om) धर्म
 (for धर्मिण) — °) V1 B1-8 अप्रतिप्राह्यास — °)
 D1 तथा, D2 तदा, T2 8 G1 8 4 M1 8 4 क्षत्रा (for
 तक्षा) V1 B1 8 4 तक्षाणो यल (B1 8 वन)जीव (B1 8
 वि)नः, B2 8 Dn D8 तक्षा स्वधनजीव (B2 वि)नः,
 D1-7 स तथाधर्मजीव (D8 वि)नः, D10 क्षत्रा स वन
 जीविन

14 = (var) Manu 10 27 D2 om 14 (cf v 1
 12) — °) T2 एत हि, G1 8 एते वि (for एतेऽपि)
 V1 B Dn D10 एतेपि सदृशान्वर्णाञ् — D8 om (hapl)
 14°-16° B1 D10 om (hapl) 14° T2 om (hapl)
 14°-16° — °) Dn D5 मातृजात्या (for त्या) D1
 8 1 9 मातृजात्या प्रजायते — °) V1 B2-8 Dn प्रवरा,
 G2 प्रवणा (for प्रवरा)

15 = (var) Manu 10 28 D2 om 15 (cf v 1

12) D3 T2 om 15 (cf v 1 14) D1 8 om
 (hapl) 15°-16° T1 om (hapl) 15-16 — °) G2
 तथा च त्रिषु वर्णेषु — °) V1 B Dn D10 प्र (for तु)
 Dr 9 M8 आनतर्या तु (D1 °यास्तु) जायते — °) G2
 द्या, M1-8 यथा (for तथा)

16 = (var) Manu 10 29 D3 om 16°°, T2
 om 16°° (for both, cf v 1 14) D1 8 om 16°°,
 T1 om 16 (for both, cf v 1 15) — °) B1 न,
 D4 ये (for ते) — °) B1 स्वयोनित — °) V1 B
 Dn D10 वरिषु, D1 8 7 9 [आ]वर्तते (D1 °ते), T2 8
 G1 8 4 वर्तते (for वर्तन्तो) — °) V1 विगर्हित, D1 8
 च गर्हितान्

17 = (var) Manu 10 30 — °) V1 B5 T2 8
 G1-8 तथा (for यथा) V1 B Dn D5-9 T2 शूद्रोपि
 (B2 °द्रो हि), D1-8 10 तु (D2 न) शूद्राद्, D2
 शूद्रेण (for च शूद्रो) — °) B1 T G M1 बाह्य जन्तु
 (by transp), D1 8 4-10 जन्तुर्वा (D2 तु वा)ह्य D5
 प्रजायते (for प्रसू) — T1 om. (hapl) 17°° — °)
 M बाह्यतर (for तराद्) B1 8 बाह्य (for बाह्यश)
 D1 4-9 पृथ बाह्याद्वाह्यतरश्च (D1 रं, D8 °मशः), D10
 T2 पृथ बाह्यतरो बाह्याश्च (T2 °ह्य), T8 G °तर चापि
 — °) D1-7 9 चातुर्वर्ण्या, D10 G2 वर्णात्, M1 वर्ण्ये
 V1 B Dn D5 10 प्रजायते (for प्रसू)

18 = (var) Manu 10 31 — °) V1 B Dn8
 D1 8 T2 8 G वर्तते, Dn1 n2 D2 10 वर्तते (for वर्तन्तो)
 — °) D2 बाह्य, T2 8 G बाह्य (for बाह्याद्)
 V1 D1 2 6 9 बाह्य (D8 °ह्य)तरा, B Dn D1 8 M1
 बाह्यतरात्, T1 M2 4 तरान् — °) V1 B1-4 Dn
 D2 10 हीनाहीना (by transp), D4 हीना हीनात्, D8
 हीनहीनात्, Dr हीनात् **, T1 8 M8 हीना हीनात्,

भार्याश्चतस्रो विप्रस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।

आनुपूर्व्याद्वयोर्हीनौ मातृजात्यौ प्रसूयतः ॥ ४

परं शवाद्वाहणस्यैष पुत्रः

शूद्रापुत्रं पारशवं तमाहुः ।

शुश्रूषकः स्वस्य कुलस्य स स्या-

त्वं चारित्रं नित्यमथो न जह्यात् ॥ ५

सर्वानुपायानपि संप्रधाय

समुद्धरेत्स्वस्य कुलस्य तन्तुम् ।

ज्येष्ठो यवीयानपि यो द्विजस्य

शुश्रूषवान्दानपरायणः स्यात् ॥ ६

तिस्रः क्षत्रियसंबन्धाद्वयोरात्मास्य जायते ।

हीनवर्णस्तृतीयायां शूद्र उग्र इति स्मृतः ॥ ७

द्वे चापि भार्ये वैश्यस्य द्वयोरात्मास्य जायते ।

शूद्रा शूद्रस्य चाप्येका शूद्रमेव प्रजायते ॥ ८

अतो विशिष्टस्त्वधमो गुरुदारप्रधर्षकः ।

बाह्यं वर्णं जनयति चातुर्वर्ण्यविगर्हितम् ॥ ९

अयाज्यं क्षत्रियो ब्राह्मणं स्तौ मन्त्रियापरम् ।

वैश्यो वैदेहकं चापि मौद्गल्यमपवर्जितम् ॥ १०

T1 धर्म्याणि (for कर्माणि)

3 ^a) D₈ 4 10 T₇ 8 G₂ चा (T₈ च 'तुर्वर्णस्य' — ^b) B₁ 5 T₂ G₂ चातुर्वर्णं (for 'ण्यं' — ^c) V₁ B Dn D₁₋₈ 10 हि (for ह) D₁ 8 10 यजार्थं, S (except T₁) थं (for 'थं' — ^d) D₅ पितामह (for प्रजापति)

4 T₁ om 4^{ab} — ^a) D₇ च तिस्रो (for चतस्रो) — ^b) Dn₁ n₂ D₈ 9 प्र (for [अ]स्य) — ^c) S च द्वौ (for द्वयोर्) — ^d) D₃ 10 मातृजातौ, T₁ M 'जात्या, T₂ G 'जन्यौ (for 'जातौ') V₁ B₁ D₂ प्रसूयते (for 'यत) D₁ मातृजात्यौ प्रसूयते

5 ^a) B₂ पर शवाद्, D₃ परे शवाद्, D₇ corrupt, D₁₀ T₇ 8 G M₈ वरोशभाग् (for पर शवाद्) B₄ Dn₂ T₈ G₁ 8 4 [ए]व, D₄ 6-9 [इ]व, D₅ [ह]ह (for [ए]व) D₄₋₉ शूद्रात् (for पुत्र) T₁ M₁ 2 4 वरोश-भाग्वाहणस्ये (M₁ 'श्रै'ष पुत्र — ^b) D₁ 6-9 तस्मात्पुत्र (D₁ 6 'त्रे') (for शूद्रापुत्र) D₅ तस्मात्पुत्रं पारशेष तमाहुः — ^c) B₁ सु, T₁ त्वस्य (for स्वस्य) — ^d) V₁ B₅ Dn D₄ स्वचारित्र (Dn₂ n₃ 'स्थ'), D₁ 8 6-9 स्व चापि पित्र्य (for स्व चारित्र) D₂ दद्यात् (for जह्यात्) D₁₀ स्व चापि चारित्रमथो न जह्यात्

6 ^a) V₁ B₃₋₅ Dn D₄₋₉ अथ (for अपि) — ^b) V₁ B Dn तत्र, D₄₋₉ तत्त्व (for तन्तुम्) — ^c) T₂ ज्येष्ठोथ (for ज्येष्ठे) Dn₃ अथ (for अपि) D₁₋₉ च, S स (for यो) M₁ द्विज स्याच् (for द्विजस्य) — ^d) V₁ B₂ (marg) 8-5 Dn शुश्रूषया, D₃ 'पको, T₁ 8 G₁₋₈ M 'पिता, T₂ G₁ 'पता (for पवान्) D₁₋₈ धर्मे, D₁₀ वृत्त (for दान)

7 ^a) D₁ 6-9 -मवदात् — D₁₋₉ 10 G₁ 3 om

(hapl) 7^c-8^b, D₅ reads the same twice — ^c) V₁ B₁₋₈ 5 हीनवर्णास् D₁ 9 तृतीयाया D₅ (both times) 1 8 हीनवर्णास्तृतीयाया — ^d) D₁ स्मृति V₁ B₂ 5 Dn शूद्रा उग्र इति स्मृता (Dn ति), T₂ अशूद्र इति सस्मृत

8 For the repetition in D₅, cf v l 7 D₁₋₈ 5 10 G₁ 8 om 8^{ab} (cf v l 7) — ^a) Dn₁ वा (for च) — ^b) Dn₈ प्र, G₄ च (for [अ]स्य) — D₁₀ reads 8^{ab} twice — ^c) D₄₋₉ शूद्री (for शूद्रा) D₁₀ (second time) वापि, M भार्या (for चापि) D₁₀ (first time) वैश्या शूद्रस्य कन्याया — ^d) B₂ 4 Dn₃ D₁₋₈ 5 8 10 (both times) शूद्र (for शूद्रम्) Dn₈ च (for प्र)

9 ^a) G₂ ततो (for अतो) Dn₂ D₂ [स]पि, D₅ 6 9 [स]व (for वि) D₅ [अ]धनो (for 'मो) T₂ G₁ 8 4 M ततो विशिष्टे स्व (T₂ G₁ 8 'द्योप्य, M₁₋₈ द्येव)धमो — ^d) S चातुर्वर्ण्य (T₂ G₂ 'र्णा'द् (for 'वर्ण्य') D₁₋₃ चातुर्वर्ण्यस्य गर्हितं

10 T₁ om (hapl) 10 — ^a) V₁ B₂ 5 Dn₈ D₅ 8 10 विप्राया (D₅ 'जं, D₁₀ णा), G₂ अयाज्य, M अयाया (for अयाज्य) D₄₋₉ 9 क्षत्रिय, T₂ 'य (for यो) B₁ 8 4 Dn₁ n₂ विप्राया क्षत्रियो याव (B₂ 4 'य सूत) — ^b) B₃ D₅ ब्राह्मणस्योम, D₅ 1 9 ब्राह्मणस्योम, D₁₀ S (T₁ om) सूत स्त्रोत्र (G₄ त्र) (for सूत स्त्रोम) B₅ फल, D₈ वर (for परम्) B₁ ब्राह्मणमक्रियापर, D₁ 2 ब्राह्मणस्य क्रियावर — ^c) D₅ वैश्या, T₂ G₂ वैश्य (for वैश्यो) D₅ G₂ वैदेहिकं T₂ 2 G₁ 4 M वा (for च) — ^d) D₁ मौद्गल्यम्, D₂ 8 मौक, D₁₋₉ 2 नह्यम् (for मौद्गल्यम्) D₁ 8 9 अपि, M उप (for अप)

शूद्रश्चण्डालमत्स्यं वध्यं ब्राह्मवासिनम् ।
 ब्राह्मण्यां संप्रजायन्त इत्येते कुलपांसनाः ।
 एते मतिमतां श्रेष्ठ वर्णसंकरजाः प्रभो ॥ ११
 वन्दी तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्यजीवनः ।
 शूद्राभिषादो मत्स्यः क्षत्रियायां व्यतिक्रमात् ॥ १२
 शूद्रादायोगवश्चापि वैश्यायां ग्रामधर्मिणः ।
 ब्राह्मणैरप्रतिग्राह्यस्तथा स वनजीवनः ॥ १३
 एतेऽपि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
 मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरा हीनयोनिषु ॥ १४

यथा चतुर्षु वर्णेषु द्वयोरात्मास्य जायते ।
 आनन्तर्यात् जायन्ते तथा बाह्याः प्रधानतः ॥ १५
 ते चापि सदृशं वर्णं जनयन्ति स्वयोनिषु ।
 परस्परस्य वर्तन्तो जनयन्ति विगर्हितान् ॥ १६
 यथा च शूद्रो ब्राह्मण्यां जन्तुं बाह्यं प्रसूयते ।
 एवं बाह्यतराद्ब्राह्मणातुर्वर्ण्यात्प्रसूयते ॥ १७
 प्रतिलोमं तु वर्तन्तो बाह्याद्बाह्यतरं पुनः ।
 हीना हीनात्प्रसूयन्ते वर्णाः पञ्चदशैव ते ॥ १८
 अगम्यागमनाच्चैव वर्तते वर्णसंकरः ।

11 °) Some MSS चाण्डालम् — °) Ds-9 मत्स्य
 (for वध्यं) Bs राज्य (for बाह्य) Ds मत्स्य
 बाह्यवासिन, T1 ब्राह्मण्यां संप्रसूतये — T1 om
 11°-13° — °) B1 T2 s G विभो (for प्रभो)

12 T1 om 12 (of v 1 11) — °) D1 s
 क्षत्रिया, Ds क्षत्रिया, T2 s Gs-4 वदीति (for वन्दी
 तु) Ds क्षत्रिया जनयेद्वैश्यान् — °) B1 D1-3 बाह्य-
 (for वाक्य) Ms जीवनं, some MSS जीवन
 D1 मागधा वाक्यजीवन, D10 घ वाक्यजीवन — D2
 om 12°-15° Gs om (hapl) 12°-13° — °) T2
 निषादान् (for दो) — °) T2 s G1 s क्षत्रियाया (for
 या)

13 T1 om 13 (of v 1 11) D2 Gs om 13
 (of v 1 12) — °) B1 Ds आयोगवा (Ds ज) श्र,
 Bs आयोगव (for वश) — °) Some MSS ग्राम्य-
 (for ग्राम-) D1 s धार्मिक, S (T1 Gs om) धर्मत
 (for धर्मिण) — °) V1 B1-s अप्रतिग्राह्यात् — °)
 D1 तथा, Ds तदा, T2 s G1 s + M1 s + क्षत्ता (for
 तक्षा) V1 B1 s + तक्षणे बल (B1 + वन) जीव (B1 s
 वि) न, B2 s Dn Ds तक्षा स्वधनजीव (B2 वि) न,
 D1-7 स तथाधर्मजीव (Ds वि) न, D10 क्षत्ता स वन
 जीवन

14 = (var) Manu 10 27 D2 om 14 (of v 1
 12) — °) T2 एत हि, G1 s एते वि (for एतेऽपि)
 V1 B Dn D10 एतेपि सदृशान्वर्णाश्च — Ds om (hapl)
 14°-16° B1 D10 om (hapl) 14° T2 om (hapl)
 14°-16° — °) Dn Ds मातृजात्या (for त्या) Ds
 ० १ ० मातृजात्या प्रजायते — °) V1 B2-s Dn प्रवरा,
 G2 प्रवणा (for प्रवरा)

15 = (var) Manu 10 28 D2 om 15 (of v 1

13) Ds T2 om 15 (of v 1 14) D1 s om
 (hapl) 15°-16° T1 om (hapl) 15-16 — °) Gs
 तथा च त्रिषु वर्णेषु — °) V1 B Dn D10 प्र (for तु)
 D1 s Ms आनतर्यात् तु (D1 'यास्तु' जायते — °) Gs
 यथा; M1-s यथा (for तथा)

16 = (var) Manu 10 29 Ds om 16°°°, T2
 om 16°° (for both, cf v 1 14) D1 s om 16°°,
 T1 om 16 (for both, cf v 1 15) — °) B1 न,
 Ds ते (for ते) — °) B1 स्वयोनित — °) V1 B
 Dn D10 वारेषु; Ds ० १ ० [आ]वर्तते (D1 ते), T2 s
 G1 s + वर्तते (for वर्तन्तो) — °) V1 विगर्हित, D1 s
 च गर्हितान्

17 = (var) Manu 10 30 — °) V1 B2 T2 s
 G1-s तथा (for यथा) V1 B Dn Ds-9 T2 शूद्रोपि
 (B2 द्रो हि), D1-s 10 तु (Ds न) शूद्राद्; Ds
 शूद्रेण (for च शूद्रो) — °) B2 T G M1 बाह्य जतु
 (by transp), D1 s ०-10 जतुर्वा (Ds 'तु वा' ह्य Ds
 प्रजायते (for प्रसू) — T1 om (hapl) 17°° — °)
 M बाह्यतर (for तराद्) B1 s बाह्य (for बाह्य)
 D1 ०-१ एव बाह्यादाह्यतरश्च (D1 'र, Ds 'मश्), D10
 T2 एव बाह्यतरो बाह्याच् (T2 'श्च), T2 G 'तर चापि
 — °) D1-7 ० चातुर्वर्ण्यां, D10 G2 'वर्णात्, M1 'वर्ण्ये
 V1 B Dn Ds 10 प्रजायते (for प्रसू)

18 = (var) Manu 10 31 — °) V1 B Dn
 D1 s T2 s G वर्तते, Dn 12 Ds 10 वर्तते (for वर्तन्ते)
 — °) Ds बाह्य, T2 s G बाह्य (for बाह्याद्)
 V1 D1 s ० ० बाह्य (Ds 'श्च' तरा, B Dn D1 s M1
 बाह्यतराद्, T1 Ms + तरान् — °) V1 B1-4 Dn
 Ds 10 हीनाहीना (by transp), Ds हीना हीनाच्, Ds
 हीनहीनाच्, D1 हीनाच्, T1 s Ms हीना हीनाच्,

व्रात्यानामत्र जायन्ते सैरन्ध्रा मागधेषु च ।
 प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् ॥ १९
 अतश्चायोग्यं सृते वागुरावनजीवनम् ।
 मैरेयकं च वैदेहः संप्रसतेऽथ साधुकम् ॥ २०
 निषादो मुद्गरं सृते दाशं नावोपजीविनश्च ।
 मृतपं चापि चण्डालः श्वपाकमतिकुत्सितम् ॥ २१

चतुरो मागधी सृते कूरान्मायोपजीविनः ।
 मांसखादुकरं हृदं सौगन्धमिति संज्ञितम् ॥ २२
 वैदेहकाच पापिष्ठं कूरं भार्योपजीविनम् ।
 निषादान्मुद्गरानां च खरयानप्रयायितम् ॥ २३
 चण्डालात्पुलकस चापि खराश्वगजभोजिनम् ।
 मृतचेलप्रतिच्छन्नं भिन्नभाजनभोजिनम् ॥ २४

G₁ damaged, G₂ भिन्नाभिन्ना B₅ हीनाहीना प्रजायते,
 D₁ ३ ५ हीनहीना प्रजायते —^d) T₂ वर्णान् (for वर्णा)
 V₁ B Dn D₂ 10 तु (for ते) T₁ दाशान्नावोपजीविन
 (cf 21^b), G₂ पश्चाद्दर्शा दशैव ते

19 T₁ cm 19 —^c) B₁ [अ]पि (for [ए]व)
 D₁-३ वगम्यगमनाच्चैव —^b) B₂ ५ Dn D₂ ५ ५ G₂
 जायते, D₁ T₂ ८ G₁ ८ ४ M₁-३ वर्धते (for वर्तते) V₁
 B₁ २ ४ D₁₀ जायते वर्णसकरा — With 19^c-20^b, cf
 Manu 10 32 —^c) D₁ ६ ७ ९ व्रातिनाम् (for व्रात्या)
 B₁ ४ ५ D₁₀ अनु-, G₁ ८ अथ (for अत्र) V₁ B₂ ८
 Dn D₂ बाह्यानामनुजायते, D₁ ८ पूतना नाम जा —^d)
 V₁ Dn n₂ D₁ 10 सैरन्ध्या, B₁ २ ४ ५ Dn₂ सैरन्ध्या,
 D₂ ५ ६ सैरन्ध्या, G₂ ४ सिलिन्ध्रा (for सैरन्ध्रा) B₂
 सैरन्ध्या मागधेन च, T₂ ८ G₁ २ M सिलिन्ध्रा (M₁-३ लिलि,
 M₂ सिरि) वा मागधीषु च —^c) D₁ २ 10 प्रसादनोपचा-
 रज्ञम् (D₁₀ 'रज्ञो) —^d) V₁ D₁ ६ ७ जीविन B₂
 (marg as in text) ८ ४ मदिराभ्यासजीविन, D₁₀ मदिरा
 योगजीविन

20 B₂ partly damaged B₅ om (hapl) 20^{ab}
 —^a) D₂ ततश्च (for अ) D₂ [जा]योगवात् (for 'व)
 D₁ ६ ७ १० ततश्चायोगवी सृते, T G₁ ८ ४ M क्षत्ता
 ह्य (T₁ ह्य) योगव (G₁ M 'व) सृते, G₁ corrupt
 — T₂ om (hapl) 20^b-22^a —^b) Dn₁ n₂ D₂
 वध (for वन) D₁ 10 M₁ २ जीविन V₁ B₁ ८ ४
 Dn₃ वागुराय (V₁ B₁ 'व) घजीविन, T₁ ३ G कूर मायो
 पजीविन (G₁ 'वन) — 20^c = (var) Manu 10
 33^{ab} T₁ om 20^c —^c) D₁ सैरेयक, T₂ G मैरे
 (for मैरे) D₁ ६ ८ ९ नैपादी, D₂ T₂ G₁ ३ वैदेह
 (D₂ ही) (for वैदेह) D₁ मैरेयिक च नैपादी
 —^d) D₂-९ च, D₁₀ [इ]व (for इव) T₂ G₁-३
 माघ्य, G₂ 'च) क, G₁ मघक (for माधुकम्)

21 21^{ab} = (var) Manu 10 34^{ab} T₂ om 21
 (cf v l 20) T₁ reads 21^{ab} after 25^{ab} —^a) B₂
 corrupt V₁ B₂ ३ Dn D₂ ६ १० मद्गर, D₁ ६ मग्दुर,

D₁-९ मग्दुर (for मुद्गर) T₁ निषादो मागधश्चैव —^b)
 N G₁ दास (B₂ दा) V₁ Dn₁ D₁-४ ७ ८ जीवन.
 T₁ दाशो नावोपजीविन, M₂ दाश नाद्युपजीविन — After
 21^{ab}, D₁-६ read 24^{ab} T₁ om (hapl) 21^c-24^b
 —^c) B₁ ६ मृतप (for मृतप) D₁ ६ ९ चाडाल, D₂
 चाडाला, D₁ T₂ G₁ ८ चडाल, some MSS चाडाल
 —^d) B₂ D₁₀ M₂ हृति, G₂ क्षपि (for क्षति) V₁
 B₂-६ Dn श्वपाकमिति विश्रुत, D₂ श्वपाकमनिवेदित, D₂
 ६-९ मिति संज्ञित (D₂ 'के), D₂ मिति निंदित

22 T₂ om 22^a (cf v l 20) T₁ cm 22 (cf
 v l 21) —^a) D₁ ३ मागध —^b) D₁₀ मासोप-
 (for मायोप) D₂ जीवन, M₂ जीवन V₁ B₂
 कूरान्मा पापजीविन (B₂ 'का), G₂ कूरा मायोपजीविन,
 G₁ वागुरावनजीविन (cf 20^b) — G₂ om (hapl) ?
 22^c-23^b —^c) V₁ B Dn₁ n₂ D₂ ४ ५ ६ मास (for
 मास) V₁ B₂ D₁₀ Cnp शुद्, B₂ ४ सूच, B₂
 Dn₁ n₂ D₂ Cn क्षौद्र, D₂ T₂ G₁ ८ ४ सूत, D₂
 corrupt, Cnp सूद् (as in text) —^d) D₁-३ सौग
 धिर्, T₂ धिम् M 'ध (for धम्) Dn₁ n₂ D₂
 विश्रुत, D₁ ६ सजक (for सञ्जितम्)

23 T₁ om 23 (cf v l 21) G₂ om 23^{ab} (cf v l
 22) —^a) D₁-३ वैदेह (D₂ हि 'कश्, D₁-९ हिकाच्
 (D₂ ७ 'का, D₂ काश्), T₂ ८ G₁ ८ ४ हित्वाच् (for
 'हकाच्) V₁ B₂ ५ Dn₃ D₁₀ पापिष्ठात्, B₂ Dn₂
 D₂ ९ 'ष्टा, D₁ २ ६ 'ष्ट (for ष्ट) —^b) Dn₁ n₂
 मायोप (for भार्योप) Dn₂ D₂ ८ M₂-४ जीवन
 — D₁-३ ६-९ om 23^{cd} —^c) B₂ damaged D₁₀
 निषादान्मुद्गराय च, T₂ ३ G M₁ दमु (G₂ दा मु,
 M₁ दाम्मु) र चापि, M₁-३ दाम्मुद्रायापि —^d) T₂
 G₁ प्रदायिन (for प्रया)

24 With 24^a-25^b, cf Manu 10 35 T₁ om
 24^{ab} (cf v l 21) D₁-३ read 24^{ab} after 21^{ab}
 —^a) D₁ ३ ७ चटाय, D₂ ९ चटाय, some MSS
 चादान्वा V₁ पुग्दुर, B₂ ३ ४ D₁ पुग्दुर; Dn₁ D₂ ६

आयोगवीषु जायन्ते हीनवर्णासु ते त्रयः ।
 क्षुद्रो वैदेहकादन्ध्रो बहिर्ग्रामप्रतिश्रयः ॥ २५
 कारावरो निपाद्यां तु चर्मकारात्प्रजायते ।
 चण्डालात्पाण्डुसौपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् ॥ २६
 आहिण्डिको निपादेन वैदेह्यां संप्रजायते ।
 चण्डालेन तु सौपाको मौद्गल्यसमवृत्तिमान् ॥ २७
 निषादी चापि चण्डालात्पुत्रमन्तावसायिनम् ।

२० T₂ पुष्कस, D₁ पुष्कर (for पुष्कस) D₁ वापि,
 D₈ क्रूरं (for चापि) —^b) B चाहिन, T₈ भोजन
 (for भोजिनम्) —^c) V₁ Dn₁ n₂ D₁₋₁₀ मृतचैल
 (for चैल) D₂ ० १ ० परिच्छिन्न; T₁ G₂ प्रतिच्छिन्न,
 T₂ ० G₂ ४ परिच्छिन्न, G₁ परिच्छिन्न —^d) B₄
 Dn₁ D₁ २ T₂ ० भोजन T₁ हीनभाजनभोजिन

25 ^a) B₂ 5 Dn₁ D₂ ५ १ अयोगवीषु, T₁ ० G₂
 आयोगवि (T₁ 'वे'पु —^b) V₁ B Dn D₂ ४ ०-10 T₁ हीन-
 (D₁₀ 'ना व'र्णास्तु (B₁ क्ष), T₂ भिन्नवर्णासु (for हीन)
 D₅ ता स्त्रिय (for ते त्रय) — After 25^a, T₁ reads
 21^{ab} 23^c-26^b = (var) Manu 10 36 T₁ om
 25^c-27^d —^c) D₁ वैदेहिकाद् B₁ बदी, D₂ अधो,
 D₁₀ अद्य (for अन्ध्रो) Dn₁ D₁ ४-५ क्षुद्रो (D₂ क्रूरो)
 वैदेह (D₅ हि) कारधो; T₂ ० G₂ क्षुद्रो वैदेहको दबो
 —^d) B₂ बहिर्याम, D₅ ग्राम, T₈ G₂ ४ ग्रहि
 (for ग्राम)

26 T₁ om 26 (cf v 1 25) —^a) B₁ ० कारा
 वारो, D₁ ० कारावरो, D₁₀ काराचरो, T₂ ० G₂ वनो
 (for 'वरो) D₁₋₉ च (for तु) —^b) Dn D₁₋₈
 G₂ M चर्मकार V₁ B Dn D₂ ४-10 T₂ ० G₂ प्रसूयते
 (for प्रजा) — 26^c-27^b = (var) Manu 10 37 D₁₀
 om (hapl) 26^c-27^b —^c) Some MSS चाडालात्
 B₂ D₈ ० M सोपाकस् (for सौ) —^d) D₁₋₈
 व्यवहारिण (for 'रवान्)

27 T₁ om 27 (cf v 1 25) D₁₀ om 27^{ab} (cf
 v 1 26) —^a) V₁ B Dn₁ n₂ D₂ आहिं (B₂ अभि,
 Dn₁ अहिं) दको, D₂ ० १ ० अहिंङिको, T₂ ० G₁₋₈ आभि
 ङिको (G₂ डीपो), G₂ आभंसिको (for आहिण्डिको)
 —^b) D₂ ० १ ० वैदेह्या (for ह्या) V₁ B Dn सप्र
 सृपते, T₂ ० G₂ वै (G₂ om वै) प्रसू (for सप्रजा)
 — 27^{cd} = (var) Manu 10 38^{ab} —^c) Some MSS
 चाडालेन D₁ ४ सोपाको T₂ ० G₁₋₈ चडालात्पाण्डुसौ
 (T₂ 'सो) पाको —^d) V₁ B Dn च (B₁ ४ चां) ङाल,

श्मशानगोचर सूते बाह्यैरपि बहिष्कृतम् ॥ २८
 इत्येताः संकरे जात्यः पितृमातृव्यतिक्रमात् ।
 प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ २९
 चतुर्णामेव वर्णानां धर्मो नान्यस्य विद्यते ।
 वर्णानां धर्महीनेषु संज्ञा नास्तीह कस्यचित् ॥ ३०
 यदृच्छयोपसंपन्नैर्यज्ञसाधुबहिष्कृतैः ।
 बाह्या बाह्यैस्तु जायन्ते यथावृत्ति यथाश्रयम् ॥ ३१

D₅ निषाद, D₈ १ मौद्गल्य (for 'ल्य) D₁₋₉ वृत्तिवान्
 D₁₋₈ सोकाल्य स च वृत्तिमान्, S (T₁ om) मूलव्यसन
 वृत्ति (G₂ 'मूर्ति'मान्

28 = (var) Manu 10 39 —^a) D₅ वा (for च)
 Some MSS चाडालात् —^b) B₁ ४ D₁₋₉ T₁ वत्याव
 सायिन, Dn₁ n₂ अतेव, D₂ अनावसायिना —^c)
 D₂ श्मशाने गोचरे सूते —^d) Some MSS बहि कृत

29 = (var) Manu 10 40 —^a) B₁ ४ Dn M₂
 इत्येते, B₂ इत्येतत् (for ता) S सकरा V₁ B
 Dn जाता, D₁ ० ब्राह्म्या, T₈ G₂ M₁₋₈ जात्या (for
 जात्य) —^c) D₂ प्रकाश (for 'शा) —^d) Dn₁
 [अ]प्रकाशा वा (for वेदितव्या)

30 ^a) T₁ G₂ अपि (for एव) D₂ वर्णानामेकव
 र्णानां —^b) T G [अ]न्यत्र (for 'त्य) —^c) T₁ वर्णेषु
 (for वर्णानां) T₂ ० G₂ वर्णानामपरिच्छेदेषु —^d) V₁
 B Dn D₁₀ सख्या (for मज्ञा) T₂ ० G₂ [अ]र्हेषु (for
 [अ]स्तीह) D₂ सज्ञा नान्यस्य विद्यते

31 T₁ om (hapl f) 31-34 —^b) B₂ यज्ञै, D₂
 यज्ञे, D₁₀ T₈ G₁₋₈ यज्ञ, T₂ G₂ यज्ञा (for यज्ञ)
 D₂ बहिष्कृत —^c) M₂ बाह्य (for बाह्या) B₂ बाह्येषु,
 Dn₂ D₂ M बाह्यैश्च, D₈ बाह्यास्तु M₁ २ ज्ञायते (for
 जा) D₂ ० बाह्याया (D₂ बाह्या) ह्यासु जायते, D₁ ०
 बाह्यायास्तु जा —^d) V₁ B₂ M₂ यथाश्रम, Dn₁
 D₁₋₈ 10 श्रुत (for श्रयम्) D₂ ०-० यथावृत्ति यथाश्रुत

32 T₁ om 32 (cf v 1 31) —^a) D₁ चतुष्पदे
 — For 32^{ab}, D₁₀ S (T₁ om) subst

310* चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ।
 [= Manu 10 50^{ab} D₁₀ M₁ २ वनेषु (for शैलेषु)]
 — D₁₀ S (T₁ om) cont Dn₁ n₂ D₆ ins after
 32^{ab}

311* कार्णायसमलकार परिगृह्य च नित्यश ।
 वसेयुरेते पित्र्यैस्तु वर्तयन्त स्वकर्माभिः ।

चतुष्पथश्मशानानि शैलांश्चान्यानवनस्पतीन् ।
 युजन्ते चाप्यलंकारास्तथोपकरणानि च ॥ ३२
 गोब्राह्मणार्थे साहाय्यं कुर्वाणा वै न संशयः ।
 आनृशंस्यमनुक्रोशः सत्यवाक्यमथ क्षमा ॥ ३३
 स्वशरीरैः परित्राणं ब्राह्मणां सिद्धिकारकम् ।
 मनुजव्याघ्र भवति तत्र मे नास्ति संशयः ॥ ३४
 यथोपदेशं परिकीर्तितासु
 नरः प्रजायेत विचार्य बुद्धिमान् ।
 विहीनयोनिर्हि सुतोऽवसादये-
 च्छितीर्षमाणं सलिले यथोपलम् ॥ ३५

अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
 नयन्ते ह्युत्पथं नार्यः कामक्रोधवशानुगम् ॥ ३६
 स्वभावश्चैव नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
 इत्यर्थं न प्रसज्यन्ते प्रमदासु विपश्चितः ॥ ३७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
 आर्यरूपमिवानार्यं कथं विद्यामहे नृप ॥ ३८
 भीष्म उवाच ।
 योनिसंकलुषे जातं नानाचारसमाहितम् ।
 कर्मभिः सज्जनाचीर्णैर्विज्ञेया योनिशुद्धता ॥ ३९

[Line 1 = (var) Manu 10 52^{ad} — Line 2 =
 (var) Manu 10 50^{ad} — (L 2) D₁₀ T₂ s G₁ s 4
 [ए]ते (for [ए]ते) D₁₁ n₂ D₅ विशाता (for पित्र्यैस्तु)]

— °) V₁ B₅ D₁₂ D₂ युजतो, B₂ 4 D₁ T₂ s G₁ s
 M₁ s 4 युजते, D₁₁ n₂ D₅ युजतो, D₁ 6-8 युजते,
 G₂ युजते, G₁ युजते (for युजन्ते) V₁ B₁ s 6
 D₁₁ D₂ G₁ वा (for च) D₁-8 [अ]लंकार

33 T₁ om 33 (cf v 1 31) With 33^{ab}, of
 Manu 10 62^{ab} — °) D₆ 7 9 M₁ यो (for गो-)
 V₁ B D₁₁ D₁₀ ब्राह्मणाय (D₁ 10 'यं' — °) D₆ 7
 कुर्वाणो D₈ नैव (for वै न) — °) B₈ अनृशस्यम्
 (for आ') V₁ B₁ 2 s D₁-9 अनुक्रोश, T₈ क्रोशा
 — °) V₁ B₁-8 s D₁₁ D₁₀ तथा, D₆ क्षम, T₂
 अथो (for अथ) B₂ क्षमा (for क्षमा) B₁ सत्यवाक्य
 यथाकामात्

34 T₁ om 34 (cf v 1 31) With 34^{ab}, of
 Manu 10 62^{ad} — °) B₂ D₁-8 अशरीरै, B₁ स्यै
 शरीरै, T₂ G सशरीरै D₁₁ n₂ अपि त्राण (for
 परित्राण) — °) V₁ B D₁₁ D₁₀ कारणं, M₁ का
 (for कम्) — °) V₁ B D₁₁ D₁₀ भवति (B₂ s
 इत्यत्र, D₁ 6-8 भवते) मनुजव्याघ्र (B₁ D₁₀ 'घ्रेष्ट'
 — D₅ om 34^d-36^c — °) T₂ s G सत्य (for तत्र)

35 D₅ om 35 (cf v 1 34) — °) D₃ T G
 प्रसूयेत (for प्रजा') — °) V₁ B₁ s D₁₁ D₁ 6-8 M₂
 निहीन (for विहीन) — °) D₁-9 T₂ s G₂ [उपल
 V₁ B D₁₁ D₁₀ तितीर्षमाणं हि यथोपलं (D₁₁ n₂ पलो)
 जले.

36 = (var) Manu 2 214 D₅ om 36^{ab} (of
 v 1 34) — °) D₁₀ T G₁ s M बलाल, G₂ बल,
 G₃ बले (for अल) — °) B₂ D₃ 10 नयति, T₂ न
 नयेद् (for नयन्ते) D₁-4 6-9 व्युत्क्रम, G₂ [5]पुत्पथ
 (for ह्युत्पथ) V₁ B₁ s-5 D₁₁ नयति ह्यपथ नार्य
 — °) D₅ 10 G₂ वशानुगा, T₁ वश गत (for
 वशानुगम्)

37 = (var) Manu 2 213 T₁ om 37^{ab} — °)
 B₁ स्वभावं D₁-8 [अ]पि, D₅ [अ]त्र, T₂ G₁ s [ए]व
 (for [ए]व) — °) D₁₁ 8 इव (for इह) — °) B₁
 इत्येव, B₂ अतोर्थं, D₁₁ n₂ D₂ s 10 अत्यर्थं (for इ')
 D₁ s-9 प्रमाद्यति, D₁₀ प्रसज्यते, S प्रसज्यते (for प्रसज्यन्ते)

38 = (var) Manu 10 57 — °) D₆-8 G₁ वर्णो
 पेतम् B₂ s D₁₁ अविज्ञाय (for 'ज्ञान') B₃ वर्णास्पतन
 विज्ञाय (sic) — °) T₂ s G कर्मण (for कलुष)
 — D₅ om (hapl) 38^c-40^d — °) D₁ 6 7 नृत्य
 (for नार्य) D₅ अनार्यं वा (for ह्वानार्यं) — °)
 V₁ B D₁₁ D₃ 10 T G वय (for नृप)

39 D₅ om 39 (cf v 1 38) — °) T₂ योनिं स्व
 (for योनिः) D₁ s 1 6 M₁-8 जातस, D₁ 7 जातान्,
 T₁ जाते (for जात) G₂ योनिष्कलुषे जाता — T₁
 om 39^b — °) D₁₁ नानाभाव (for 'चार') T₂ s
 G₁ s 1 M समाहिते (M तै), G₂ समाहित (for
 समाहितम्) B₂ s D₁₁ n₂ नानाभावमन्वितः, D₁-8
 स्व (D₅ s अनाचारसमन्वित (D₁-8 'त', D₁ 6 'ते'
 — °) B₂ G₂ s मज्जनाकीर्णं, T₂ s G₁ s 'कीर्ण' (for
 'चीर्ण') — °) D₁ 7 शुद्धित D₃ T₂ s G विज्ञेया
 शुद्धयोनिका (D₁ T₂ ता)

अनार्यत्वमनाचारः क्रूरत्वं निष्क्रियात्मता ।
 पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कल्पयोनिरजम् ॥ ४०
 पित्र्यं वा भजते शीलं मातृजं वा तथोभयम् ।
 न कथंचन संकीर्णः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ४१
 यथैव सदृशो रूपे मातापित्रोर्हि जायते ।
 व्याघ्रश्चित्रैस्तथा योनिं पुरुषः स्वां नियच्छति ॥ ४२
 कुलस्रोतसि संछन्ने यस्य स्वाद्योनिःसंकरः ।
 संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ४३

आर्यरूपसमाचारं चरन्तं कृतके पथि ।
 स्ववर्णमन्यवर्णं वा स्वशीलं शास्ति निश्चये ॥ ४४
 नानावृत्तेषु भूतेषु नानाकर्मरतेषु च ।
 जन्मवृत्तसमं लोके सुश्लिष्टं न विरज्यते ॥ ४५
 शरीरमिह सत्त्वेन नरस्य परिकृष्यते ।
 ज्येष्ठमध्यावर सत्त्वं तुल्यसत्त्वं प्रमोदते ॥ ४६
 ज्यायांसमपि शीलेन विहीनं नैव पूजयेत् ।
 अपि शूद्रं तु सद्वृत्त धर्मज्ञमभिपूजयेत् ॥ ४७

40 = (var) Manu 10 58 Ds om 40 (cf v 1 38) —^a) Ds T2 s M अनाचार —^b) D1 7 10 क्रूरत्वं निष्क्रियारमन , T1 s G 'त्वं निर्दे' T1 चाग्नि) यात्मता —^d) D10 नर (for लोके) T2 G कल्पय (for कल्प)

41 = (var) Manu 10 59 —^a) D1 6-8 वैश्य (for पित्र्य) —^b) D1 6-9 मातृकं (for 'ज) S[अ]य च (M वा) (for तथा) —^c) Ds om 41^c-42^b —^e) V1 B5 Dn8 सकीर्णः, Ds M2 'र्ण' —^d) D6-9 T1 s G निगच्छति (for निय)

42 Ds om 42^{ab} (of v 1 41) T1 om (hapl) 42 —^a) B5 अय, B5 Dn1 तथा (for यथा) D1 s s s हि (for 'पु'व) Ds लोके (for रूपे) —^b) D1 s T2 s G प्र (for हि) —^c) D1 4-10 व्याघ्रश्चित्रस्, T2 s G बिघ्नोस् (for श्वित्रैस्) T2 तदा (for तथा) —^d) V1 D1 s पुरुषं (Ds 'वे') D1 6 7 s स (for स्वां) D1-9 T2 s G M निग (T2 G2 हि ग) च्छति (for निय)

43 With 43, of Manu 10 60 —^a) V1 B1 s 5 Dn कुले (for कुल) S विच्छिन्ने (for सच्छिन्ने) D1-8 s कुल स्रोत इव च्छि (Ds च्छ) च, D1 9 10 कुलगोवक्षिणे (Ds वे'छिन्ने (sic), Ds 'गोक्षे च सच्छिन्ने, D10 कुले ओग्रियसंछिन्ने —^b) Ds तथा (for यस्य) —^c) Ds च नर (for तच्छील) T2 सश्रितयेव च तच्छीलं —^d) T1 तथा (for नरो) V1 B Dn D10 G2 अय, Ds इव (for अपि) Ds स्वल्प वा यदि वा बहु, Ds स्वयो न्याश्रयजान्गुणान्

44 ^a) D1 6-9 तुल्य (for आर्य) V1 समाहार (for चार) D1-8 आर्यरूपमनाचार —^b) Ds तत्कर्म (for चरन्त) —^c) Ds om 44^c-46^d —^e) V1 B1-4 Dn1 n2 D2 M सुवर्णम्, B5 T1 s सर्वं, G सदृ' (for

स्वव) —^a) D6-8 G2 याति, T2 चास्ति (for शास्ति) D1-8 s तादृश (for निश्चये) D10 स्वशील नास्ति तादृश, T1 छ नातिवर्तते

45 Ds om 45 (cf v 1 44) Ds om 45^a-46^b T1 om 45-47 —^b) G2 वर्णं (for कर्म) B1 सुतेषु, D1-8 7 9 केषु (for रतेषु) —^c) T2 reads 45^a twice —^e) Ds T2 (first time) G2 जन्मवृत्तं (Ds स्ति) T2 (second time) जन्मवृत्तिसमैर्लोकैर् —^d) T2 (second time) विशिष्टैर् (for सुश्लिष्ट) B5 विराजते (for विरज्यते)

46 Ds om 46 (cf v 1 44) Ds om 46^{ab}, T1 om 46 (for both, cf v 1 45) T2 om (hapl) 46^{ab}, Ds repeats the same on marg —^b) V1 B5 s Dn D10 न तस्य (for नरस्य) Ds कल्पते (for कृष्यते) —^c) D1 s s सर्वं (for सत्त्वं) —^d) D1-8 6-9 सत्त्वे, D10 T2 G1 s M सत्त्वं (for सत्त्वं)

47 T1 om 47 (of v 1 45) —^b) D1 s s 6-9 रहित, Ds न हित, M2 निहीन (for वि) —^c) D1 T2 s G M om (hapl) 47^{cd}, B1 reads it twice —^{ad}) B2 s Dn च (for तु) V1 B1-8 4 (both times) s Dn D10 transp सद्वृत्त and धर्मज्ञम् B1 D2 10 अपि, Ds-9 इह (for अग्नि) Ds जायते (for पूजयेत्) — After 47, Ds ins

312* आत्मानमात्मनाख्याति कर्मस्वै कर्मभिर्नर ।
 स्वशीलचारित्रकृतै कर्मैर्वापि (sic) शुभाशुभै ।

48 Ds om (hapl) 48^{ab} —^b) V1 B1-4 Dn D2 s 6-9 Gs 4 सुशील, T1 स्वशक्ति (for स्वशील) V1 B1 4 s Dn1 n2 D10 कुलै, Dn8 गुणै ; Gs कृत (for कृतै),

आत्मानमाख्याति हि कर्मभिर्नरः

खशीलचारित्रकृतः शुभाशुभैः ।

प्रेनष्टमप्यात्मकुलं तथा नरः

पुनः प्रकाशं कुरुते खनर्मभिः ॥ ४८

योनिध्वेतासु सर्गासु संकीर्णास्वितरासु च ।

यत्रात्मानं न जनयेद्बुधस्ताः परिवर्जयेत् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि पुत्रान्कुरुष्वेष्ट वर्णानां त्वं पृथक्पृथक् ।

कीदृश्यां कीदृशाश्चापि पुत्राः कस्य च के च ते ॥ १

विप्रवादाः सुबहुशः श्रूयन्ते पुत्रकारिताः ।

अत्र नो मुद्यतां राजन्संशयं छेतुमर्हसि ॥ २

भीष्म उवाच ।

आत्मा पुत्रस्तु विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः ।

नियुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रसूतजस्तथा ॥ ३

T₂ s G₁ (partly damaged) १-१ M शुभाशुभ (for 'भै')
— °) Some MSS प्रणष्टम् D₈ अथ (for अपि)
B₁ s ६ Dn [आ]शु (for [आ]त्म) D₈ कुले, T₁ -कृत
(for -कुल) D₁ ० यथा, T₁ तदा (for तथा) — °)
T₂ वन (for पुन) B₁ S प्रकाशं कुरुते, Dn₃ प्रकाम
कु V₁ B₈ Dn₁ n₁ D₈ स्वकर्म (for 'भि')

49 °) S योपिस्तु (for योनिपु) — °) V₁ B
Dn D₁-10 M₁ ता (for ता)

Colophon — Parian name B₁ 2 4 Dn₈ D₁ 3
ज्ञाति — Sub-parvan V₁ B₁-3 Dn D₁-3 s 10 M
दानधर्म — Adhy name V₁ B₁ 4 5 Dn₃ D₈ M₁
वर्णसकर, B₂ 3 वर्णनिर्देश, Dn₁ n₂ D₁₀ सकर, D₁ 2
वर्णसकरनिर्णय, D₃ 4 6 8 सकरनिश्च (D₃ णं) य, D₁ 8
M₁-8 वर्णसकरनिश्चय, T₂ धर्मशास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिर
संवादे सकरजातिनिरूपण — Adhy no (figures, words
or both) V₁ 48 (as in text), D₈ 46, D₁₀ 47,
T₁ M 77, T₂ s G₂ 4 84, G₁ 79, G₂ 78
— After 13 48, D₁₀ ins a passage given in App
I (No 7 A)

49

1 T₂ G₁ om the ref — °) V₁ B Dn तात (for
पुत्रान्) — °) T₁ कीदृशा (for 'इयं') V₁ D₈ M₁
कीदृशाश्च, G₂ 'शं' (for 'शास्त्र') D₁ कीदृशा कीदृशा-

श्चापि — °) D₁ पुत्रान् (for पुत्रा) D₁-1 ० १ २ कुतश्च
(for च के) D₈ पुत्र कुत्र कुतश्च ते, T₁ पुत्रा पुत्र्यश्च
केवला

2 °) M₁ विप्रकारा (for 'वादा') D₈ तु (for सु)
V₁ B Dn D₂ 4 9-10 G₂ 4 बहुव (for बहुश) — °)
T₁ M₁ -कारणात्, T₂ G M₁-8 कारिणा (for 'ता')
T₂ श्रूयते बहुकारिणा — °) T₁ मे सुखतो (for नो सुखतां)
— °) T₂ M₁-3 सशयाच्च (for 'य') T₁ भेतुम् (for
छेतुम्) D₁-1 0-2 छेतुमर्हसि सशयं — After 2, B₈
reads 6^{ab} followed by 7^a for the first time, repea-
ting them in their proper places, and B₈ reads 6
for the first time, repeating it in its proper place
While D₁₀ S (except M₁) ins after 2

313*

भीष्म ।

आत्मा पुत्रस्तु विज्ञेय प्रथमो बहुधा परे ।
स्वे क्षेत्रे सस्कृते यस्तु पुत्रमुत्पादयेत्स्वयम् ।
तमौरसं विजातीयान्पुत्र प्रथमकल्पितम् ।
अग्निं प्रजापतिं चेद्वा वराय प्रतिपादिता ।
पुत्रिका स्यादुहितरि सकल्पेनापि वा सुत । [5]
तस्ये जात प्रमीतस्य ह्यीवस्य पतितस्य वा ।
स्वधर्मेण नियुक्तो य स पुत्र क्षेत्रज स्युत ।
माता पिता च दद्याता यमद्वि पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिसंयुक्तौ विज्ञेयो दातक सुत ।

सदृश तु प्रकुर्याद्य गुणदोषविचक्षणम् । [10]
 पुत्र पुत्रगुणैर्युक्तं विज्ञेयस्तु स कृत्रिम ।
 उत्पद्यते यस्तु गूढं न च ज्ञापेयं कल्पयित् ।
 स भवेद्दूढजो नाम तस्य स्याद्यस्य तत्पज ।
 मातापितृभ्यामुत्सृष्ट तयोरेव्यतरं वा ।
 य पुत्र प्रतिगृह्णीयादपविद्धं स उच्यते । [15]
 पितृवैश्वानि कन्या तु य पुत्र जनयेद्द्रव ।
 कानीनं त वदेद्वाज्ञा बोद्धुं कन्यासमुद्भव ।
 या गर्भिणी सस्क्रियते ज्ञाताज्ञानापि वा सती ।
 बोद्धुं स गर्भो भवति सहोद इति चोच्यते ।
 या पत्या वा परित्यक्ता अथ वा स्वेच्छयापि वा । [20]
 उत्पादयेदक्षतायां स पौनर्भव उच्यते ।
 मातापितृविहीनो वा सक्तो वा स्यादकारणात् ।
 आहनाग स्वर्णयेद्यस्तु स्वयदत्तं स उच्यते ।
 क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्धर्ममन्तिकत्वा ।
 स सुतस्तस्य सदृशं क्रीतो नाम ध्रुवै स्मृतः । [25]
 द्वादशैते परे प्रादुरेव धर्मस्य पाठकाः ।

[With 313*, cf Manu 9 166-80 — (L 1) T₁ परे (for परे) — (L 2) T₁ स स्व- (for स्वे) T₁ चोच्यते (for सरुह्यते) D₁₀ स्वधेये सरुह्यताया तु (for the prior half) D₁₀ ध्रुव (for स्वयम्) — (L 3) T₈ जन्मज, M₂ कल्पिक (for तम्) — (L 4) D₁₀ परसे (for वराय) — (L 5) Kumbh ed सवस्वे वा (for रूपेण) — T₁ om (hapl) lines 6-7 — (L 6) T₈ G₂ M₂ जात, G₁ जानि (for जान) — (L 7) D₁₀ M₁ स नियुक्ते, G₂ [अ]पि युक्तो (for नियुक्तो) — (L 8) T₂ मात्रा पित्रा (for माता पिता) G₂ [अ]पि (for च) — (L 9) T₂ s G₂ s सदृशी, G₂ Kumbh ed श (for ज) M₂ s -न्युक्तो (for 'क्तो) T₁ G₂ M₁-s स (for वि) D₁₀ दत्तक, T₁ M₁ s दक्षिण, G₂ दासिक (for दासक) — (L 10) D₁₀ M₁-s निवर्जित (for विवर्जयन्) T₁ गुणरोपे समीक्ष्य तु (for the post half) — (L 11) T₁ युक्तो D₁₀ Kumbh ed स तु (by transp) M₁-s स विशेषस्तु कृत्रिम (for the post half) — (L 12) T₁ उत्पाद्यते D₁₀ T₁ M₁-s गृहे यरय, Kumbh. ed यस्य गूढ (for यस्तु गूढ) D₁₀ T₁ G₂ M₁-s करय स (for कन्ययित्) — (L 13) T₁ न च (for तरय) Kumbh ed तत्पन (for ज) — (L 14) Kumbh ed उत्सृष्ट्य — (L 15) D₁₀ T₁ M₁ s य (for य) D₁₀ T₁ परि (for प्रति) G₂ अपसिद्ध (for 'विद्ध) — (L 16) M₁-s या (for य) T₁ जनयेद्द्रव (for 'येद्द्रव) — (L 17) Kumbh ed त वानीन (by

transp) T₁ तु (for त) M₁-s विदुर् (for वदेन्) T₁ s M₂ बोद्धु (for बोद्धु) T₁ M₁-s समुद्भव, Kumbh ed द्रवे D₁₀ बोद्धु कन्या स उच्यते (for the post half) — (L 18) T₁ G₁ s s M₂ मय्यते, G₂ सहि* (for सस्कि*) — (L 19) M₁ चोच्यते, Kumbh ed उच्यते (for चो*) — After line 19, Kumbh ed reads lines 24-25 — (L 20) D₁₀ T₁ G₂ स- (for वा) D₁₀ विधेय, T₁ M₁-s विधवा (for अथ वा) D₁₀ य (for the second वा) Kumbh ed विधवा वा स्वकेच्छया (for the post. half) — (L 21) M₁-s अक्षता य (for अक्षताया) Kumbh ed उत्पादयति पुन भूत्वा (hypermetrie) (for the prior half) — After line 21, Kumbh ed ins

314* सा चेदक्षतयोनि स्याद्वनप्रत्यागतापि वा ।

पौनर्भवेन भर्त्रा सा पुनः संस्कारमर्हति ।

[= Manu 9 176]

— (L 22) Kumbh ed एनो य स्यात् (for विहीनो वा) D₁₀ G₂ M₁-s Kumbh ed त्यक्तो (for सक्तो) D₁₀ T₁ M₁-s अकारणे (for 'णात्) — (L 23) Kumbh ed तु स स्मृत (for स उच्यते) — (L 24) D₁₀ M₂ य (for यस्) D₁₀ अय, G₁ s s यद् (for यन्) — (L 25) D₁₀ G₂ त्वस्य (for तस्य) T₁ स त (for नाम) D₁₀ ध्रुवै कीन रति स्मृत (for the post half) Kumbh ed स कीतक सुतस्तस्य सदृशो- सदृशोपि वा — Kumbh ed om line 26 — (L 26) D₁₀ [ए]तान् (for [ए]ने) T₁ सुनान् (for परे) T₂ पाठगा (for का)]

— Kumbh ed cont.

315* य ब्राह्मणस्तु शूद्राया कामादुत्पादयेत्सुतम् ।

स पारयश्चैव शत्रुस्तस्मात्पारशच स्मृतः ।

दास्या वा दासदास्या वा य शूद्रस्य सुतो भवेत् ।

सोऽनुजातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः ।

क्षेत्रजादीनुत्तानेतानेकादश यथोदितान् । [5]

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपात्मनीधिणः ।

भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।

सर्वांस्तस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुष्यवीर्यत् ।

सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वांस्तस्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्यु । [10]

[= Manu 9 178, 179, 180, 182, and 183]

3 B₂ om 3rd-4th with the ref T₁ om 3rd-8th — " D₁₀ च (for तु) — " V₁ B₂ D₂ G₂ निरुक्तजश्च, B₁ s s नियु (B₂ रु) क्तजस्तु, D₂ s s s नियुक्तश्च स, D₂ न युक्तजस्तु, D₁₀ निरुक्तायास्तु (for

पतितस्य च भार्यायां भर्ता सुममवेतया ।
तथा दत्तकृतौ पुत्रावध्युद्ध तथापरः ॥ ४
षडपध्वंसजाश्चापि कानीनापसदास्तथा ।
इत्येते ते समाख्यातास्तान्निजानीहि भारत ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

षडपध्वंसजाः के स्युः के वाप्यपसदास्तथा ।
एतत्सर्वं यथातत्त्वं व्याख्यातुं मे त्वमर्हसि ॥ ६
भीष्म उवाच ।
त्रिषु वर्णेषु ये पुत्रा ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर ।

वर्णयोश्च द्वयोः स्यातां यौ राजन्यस्य भारत ॥ ७
एको द्विवर्ण एवाथ तथात्रैवोपलक्षितः ।
षडपध्वंसजास्ते हि तथैवापसदाञ्छणु ॥ ८
चण्डालो ब्राह्मणेनौ च ब्राह्मण्यां क्षत्रियासु च ।
वैश्यायां चैव शूद्रस्य लक्ष्यन्तेऽपसदास्तथा ॥ ९
मागधो वामरुच्येव द्वौ वैश्यस्योपलक्षितौ ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियायां च क्षत्रियस्यैक एव तु ॥ १०
ब्राह्मण्यां लक्ष्यते सून इत्येतेऽपसदाः स्मृताः ।
पुत्ररेतो न शक्यं हि मिथ्या कर्तुं नराधिप ॥ ११

नियुक्तजश्च — ^a) B₁ D₁ 6-10 प्रसवजसः; B₂ D_{ns} M₁ प्रसूत*, G₁ 3 प्रसूति* (for प्रसूत*) D₁-3 सुत प्रसवजश्च य, D₅ तत प्रसवजस्तथा

4 B₂ om 4^{ab}, T₁ om 4 (for both, cf v 1 3) — ^a) V₁ B₁ 2 4 5 D_{ns} ns तु (for च) B₂ damaged, D₅-9 या भार्या, M भार्याया (for 'या) — ^b) B₂ damaged M₁ हतुं (for भर्ता) — ^c) B₁ यथा, G₂ तथा (for तथा) D_{ns} पुत्राद् (for पुत्रात्) T₂ 3 G₁ 3 4 M तथा (G₂ 3 M₁ 'था) दत्त कृत पुत्रो (M₂ 'त्रात्) — B₂ reads 4^a-6^a after the first occurrence of 7^a — ^a) V₁ B Dn D₁ अष्योदश, D₁ स्वयू*, D₂ स्वयू*, D₃ सुयूदश, D₅ 1 2 अष्योदश, D₈ आद्यो*, S (T₁ om) वध्वो (for अष्यू*)

5 For the sequence in B₂, cf v 1 4 T₁ om 5 (cf v 1 3) — ^a) B₁ षडपध्वंसदाशः; D₅ 6-9 षडपध्वंसदाश — ^c) V₁ B Dn D₂ 10 वै, D₁ 6-9 तु (for ते) D₅ इत्येते हि मथा ख्यातास् — ^a) D₁ 8 विजानीत (for 'नीहि) D₁ 6-9 पुत्रक (for भारत)

6 For the sequence in B₂, cf v 1 4 T₁ om 6 (cf v 1 3) B₂ reads 6^{ab} and B₂ reads 6 for the first time after 2 — ^a) D₁ 6-9 षड (D₁ 'ड)पध्वंसका के स्यु — ^b) B₁ D₅-9 के च, B₂ (first time) केन (for के वा) D₂ 3 6-9 स्मृता (for तथा) — ^c) D₂ om from एतत् up to यौ रा (in 7^d) M यथावृत्तं (for तत्त्व) — ^a) B₂ वै (for मे)

7 For the repetition of 7^a in B₂, cf v 1 2 T₁ om 7 (cf v 1 3) D₂ om up to यौ रा (in 7^d) (cf v 1 6) B₂ partly damaged — ^a) G ते (for ये)

— ^b) D_{ns} ब्राह्मणेषु (for 'णस्य) — ^a) B₂ द्वौ (for यौ) D₁ 6-9 राजन्यस्य च भारत

8 T₁ om S^a (cf v 1 3) — ^a) V₁ एको हि (hypermetrie) (for एको) D_{ns} ns द्विवर्ण (for द्विवर्ण) G₂ [क्ष]त्र (for [क्ष]य) M₁-3 एको द्विवर्ण योर्वाथ (sic) — ^b) D₁-3 5 लक्षित, D₁ 10 T₂ G₁ 8 -लक्षिता G₄ तथान्यत्रोपलक्षिता — ^c) D₁ 8 [क्ष]त्र, D₂ S तु (for हि) D₁ 6-9 षडपध्वंसका (D₁ 8 'जा)श्चापि — ^a) D₁ 6-9 कानीनापसदाञ्छणु

9 ^a) D₁ T₂ G च (G₂ चा) ढालौ, some MSS चांडालो (for चण्डालो) V₁ B₁-3 5 Dn वैद्यौ च, B₁ D₁ 10 यौनौ च, D₁ 6 1 9 धानौ च, M₁-3 वर्णौ द्वौ (for वेनौ च) T₁ चडाला ब्राह्मणार्थश्च, T₂ चडाल वृथ्या वर्णौ तु, T₂ G चडालौ ब्राह्मणवर्णौ तु (G₂ 4 च), M₁ चडालब्राह्मणवर्णौ द्वौ — ^b) D₁ 8 5 T₂ 8 G₁-9 ब्राह्मण्या (D₅ 'ण्या) क्षत्रियस्य तु, D₁ 6-9 ण्या क्षत्रियासु (D₅ 'यासु)तौ, T₁ G₁ M 'ण्या क्षत्रियस्त्रिया — ^c) D₅ T₂ वैश्यायाश्च (for या) — ^a) T₂ 8 G₁ 8 4 लक्ष्यास्ते (for लक्ष्यन्ते)

10 T₁ om 10^a-11^b — ^a) B₁ वामनशः, B₁ वासकशः, D₁ 8 T₂ 3 G नाम*, D₁ 10 M राम, D₅ मश, D₅-9 रोम (for वाम*) — ^c) T₂ ब्राह्मण्या (for 'ण्या) D₅ तु (for च) D₁ ब्राह्मण्या क्षत्रियाणां तु — ^a) D₁ 6 च (for तु)

11 T₁ om 11^{ab} (of v 1 10) — ^a) G₂ स्थूल (for सूत) — ^b) G₁ त्रय (for स्मृता) — ^c) D₅ पुत्र (for पुत्र) V₁ B Dn D₂ 10 पुत्रा ह्येते न शक्यं — ^a) D₁-9 परतप, M₁-8 युधिष्ठिर (for नराधिप) — After 11, D₁ om an addl oolophon [Sub-parvan दानधर्म — Adhy no 52]

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षेत्रजं केचिदेवाहुः सुतं केचित्तु शुक्रजम् ।

तुल्यावेतौ सुतौ कस्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १२

भीष्म उवाच ।

रेतजो वा भवेत्पुत्रस्त्यक्तो वा क्षेत्रजो भवेत् ।

अध्यूढः समयं भिष्वेत्येतदेव निबोध मे ॥ १३

युधिष्ठिर उवाच ।

रेतोऽजं विद्म वै पुत्रं क्षेत्रजस्यागमः कथम् ।

अध्यूढं विद्म वै पुत्रं हित्वा च समयं कथम् ॥ १४

भीष्म उवाच ।

आत्मजं पुत्रमुत्पाद्य यस्त्यजेत्कारणान्तरे ।

न तत्र कारणं रेतः स क्षेत्रस्वामिनो भवेत् ॥ १५

पुत्रकामो हि पुत्रार्थे यां वृणीते विशां पते ।

तत्र क्षेत्रं प्रमाणं स्यान्न वै तत्रात्मजः सुतः ॥ १६

अन्यत्र क्षेत्रजः पुत्रो लक्ष्यते भरतर्षभ ।

न ह्यात्मा शक्यते हन्तुं दृष्टान्तोपगतो ह्यसौ ॥ १७

कश्चिच्च कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ।

न तत्र रेतः क्षेत्रं वा प्रमाणं स्याद्युधिष्ठिर ॥ १८

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशः कृतकः पुत्रः संग्रहादेव लक्ष्यते ।

शुक्र क्षेत्रं प्रमाणं वा यत्र लक्ष्येत भारत ॥ १९

भीष्म उवाच ।

मातापितृभ्यां संत्यक्तं पथि यं तु प्रलक्ष्येत् ।

न चास्य मातापितरौ ज्ञाप्येते स हि कृत्रिमः ॥ २०

12 G₁ om (hapl) 12-13 T₁ G₂ om the ref —^a) D₁ s s शुक्रजं, D₁ s १० रेतोज (for क्षेत्रजं) —^b) G₂ स्मृत (for सुत) B₁ D₁-० च (for तु) D₁ s ०-० क्षेत्रजं, D₁ 8 (G₁ om) शुक्रज (for शुक्र जम्) D₁ क्षेत्रज तु तथा सुतं; D₁ तथान्ये क्षेत्रज विदुः —T₁ om 12^c-13^d —^e) D₁ s G₂ तस्य (for कस्य)

13 T₁ G₁ om 13 (of v 1 12) —^a) D₁-4 ० १० रेतोजो, D₁ ० रेतसो (for रेतजो) —^b) T₁ M युक्तो, G₁ s पुत्रो (for त्यक्तो) T₂ क्षेत्रजो वा भवे त्यर्थ —^c) V₁ B Dn D₁ 10 अ (B₁ आ)ध्योढ, D₁-8 M अन्यूढ, D₁ s १० अन्योढ, D₁ अगूढ (for अध्यूढ) T₂ s G₁-3 अन्यू (T₁ 'मू)ढमेव समय —^d) D₁ s 4 ०-० एव (for एव) T₂ s G₁-3 द्विष्वेले तन्निबोध मे

14 ^a) V₁ B₁ Dn₁ n₂ G₂ रेतज (for रेतोजं) D₁-8 s १-० वेधि (for विश) B₁-4 रेतो (B₁ 4 'त) जान्विष वै पुत्रान्, D₁ s रेतोज वेधि पुत्रं स —B₁ D₁ s १० om (hapl) 14^b) T₁ om (hapl) 14^c) —^e) V₁ B (B₁ om) Dn₂ n₃ D₁ 8 अद्योढ, D₁ s अन्यूढ, D₁ अगूढ (for अध्यूढ) D₁-8 s 10 वेधि (for विश) D₁ त (for वै) T₂ अन्यूढमपि द्वित्वा च, T₁ G M अन्यूढ विष पुत्र च —^d) V₁ B Dn D₁-10 मित्रा तु (D₁ ०-० च, D₁ वै), T₂ निबोध (for द्वित्वा च)

15 ^b) M यद् (for यस्) D₁ कारणातर —^c)

G₂ कारणाद् (for न) —^d) Dn₁ स्वक्षेत्र, D₁ 0 न क्षेत्र (for स क्षेत्र-) D₁ ह्यसौ (for भवेत्) T₁ स क्षेत्रज उदाहृत

16 ^a) D₂ पुत्रार्थं, T₂ s G M₁ पुत्रार्थी —^b) T₁ M₂-4 यद् (for यां) D₁ s-० सुत (D₁ युगं) शुभं (for विशां पते) —^c) V₁ B Dn₃ तत्क्षेत्र तु (V₁ हि), Dn₁ n₂ D₂ क्षेत्रज तु, G₁ damaged (for तत्र क्षेत्र) —^d) G₁ 2 [ए]व (for वै) V₁ B₁ s Dn₃ D₁ स्मृत (for सुत) T₂ नैव तदेतज स्मृत

17 ^a) B₁ अन्यत्, D₁-० त्यक्तस्तु (D₁ 'श्च), D₁ 0 अन्यस्तु, S अन्य स (for अन्यत्र) —^b) D₁ 10 लभते (for लक्ष्यते) —^c) D₁ s १० लक्ष्यते (for शक्यते) B₁ D₁ T₁ M₁ s 4 हन्तुं (for हन्तुं) —^d) D₁ १ दृष्ट्वा नोपगतो ह्यसौ, S दृष्टान्ताव (G₂ 'तु)गतो ह्यसौ

18 ^a) V₁ B₁-5 Dn D₁ G₁ कश्चिच्च, B₂ D₁ 0 G₂ कश्चिच्च, D₁-4 ०-० कश्चित्तु (for कश्चिच्च) —^b) T₂ संग्रहायेव (for देव) D₁ तत्र दैवेन लक्ष्यते —^c) D₁ 8 कारण, D₁ लक्षण (for प्रमाण) D₁-० वा (for स्याद्) Dn यत्र लक्ष्येत भारत

19 T₁ om (hapl) 19-21 with the ref —^a) D₁ G₁ शुक्र, D₁ T₁ 2 G₂ 4 शुक्र (for शुक्र) —^b) B₁ नेक्षेत, Dn₁ n₂ D₁ लक्ष्य न, D₁ लक्ष्येन्न (for लक्ष्येत)

अस्वामिकस्य स्वामित्वं यस्मिन्संप्रतिलक्षयेत् ।

सर्वर्णस्तं च पोषेत सर्वर्णस्तस्य जायते ॥ २१

युधिष्ठिर उवाच ।

कथमस्य प्रयोक्तव्यः संस्कारः कस्य वा कथम् ।

देया कन्या कथं चेति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २२

भीष्म उवाच ।

आत्मवत्तस्य कुर्वीत संस्कार स्वामिवत्तथा ॥ २३

त्यक्तो मातापितृभ्यां यः सर्वर्णं प्रतिपद्यते ।

तद्गोत्रवर्णतस्तस्य कुर्यात्संस्कारमच्युत ॥ २४

अथ देया तु कन्या स्यात्तद्वर्णेन युधिष्ठिर ।

संस्कृतं मातृगोत्रं च मातृवर्णविनिश्चये ॥ २५

कानीनाध्युदजौ चापि विज्ञेयौ पुत्रकिल्बिषौ ।

तावपि स्वाविव सुतौ संस्कार्याविति निश्चयः ॥ २६

क्षेत्रजो वाप्यपसदो येऽध्युदृष्टास्तेषु चाप्यथ ।

आत्मवद्वै प्रयुद्धीरन्संस्कारं ब्राह्मणादयः ॥ २७

धर्मशास्त्रेषु वर्णानां निश्चयोऽयं प्रदृश्यते ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

20 T₈ om 20 (cf v l 19) T₁ om 20^{ab} —^a) V₁ B Dn D₁₀ यस्त्यक्तः, S (T₁ s om) सन्यस्त (for संयक्त) —^b) D₁ य तु, D₁₀ जातः, S (T₁ s om) जतु (for य तु) D₈₋₁₀ कल्पयेत् (for लक्ष्) V₁ B Dn पयि यस्त प्रकल्पयेत्, D₈ पयि यमुपकल्पयेत् —^c) G₁ s 4 [अ]पि (for [अ]स्य) D₈ नास्य पितरौ ज्ञायेते —^d) V₁ B Dn D₁₀ जायेताः, D₁ G₁ M₁ ज्ञायते, D₁ T₂ G₁ s M₁ जायते, M₂ s जायेते (for जा) V₁ G₁ हि स (by transp) D₈ स हि कृत्रिमक स्मृत

21 T₈ om 21 (cf v l 19) —^a) B₁ स्वस्वामि कस्य स्वामित्वं, D₁₋₄ s-0 अस्वामिनश्च स्वा, D₈ नि स्वामिकस्य, M के स्वस्वामित्व —^b) V₁ B₁ s सप्रवि (for ति) Dn₂ लक्ष्यते, D₁₋₈ s पयते (for लक्ष्यते) —^c) V₁ B₂ (marg) s-5 Dn यो वर्णं पोषयेत् च, B₁ D₈ 10 यो वर्णस्त च (B₁ सस्य) पोषे (D₁₀ पुष्ये) न, B₂ सर्वर्णस्य च दोषेण, D₁₋₇ s सर्वर्ण स च पोषे (D₁ s पुष्णी) त —^d) V₁ B₁ s Dn G₂ तद्वर्णम्

22 ^a) D₁₀ प्रकर्तव्य (for प्रयोक्तव्य) —^b) T₁ कश्च (for कस्य) —^c) B₂ M वेति, T₁ चैव (for चेति)

23 ^{ab}) D₁₀ transp कुर्वीत and संस्कार B₅ तदा (for तथा)

24 T₁ om 24^{ab} —^a) D₁₋₃ s च, D₈ तु, T₂ s G स (for य) —^b) B₁ स्वं (for स) D₁₋₈ s य सर्वर्णं प्रपद्यते —^c) T₁ M₁₋₃ तनोत्र, T₂ s G₁ s 4 ततोस्य, G₂ तयो स, M₄ अथ तं (for तद्वोत्र)

V₁ B₁₋₅ Dn₈ D₁₀ वर्णजं, B₁ Dn₁ n^a बधुज, B₅ बधुता (for वर्णतस्) —^d) T₁ M कुर्युस् (for कुर्यात्) B₁ सस्तस्म (for संस्कारस्) D₁₋₃ 10 T₁ अच्युत (for अच्युत) — After 24, V₁ B Dn₈ D₁₋₇ s 10 ins

316* संस्कृतस्य सतस्तस्य वर्णगोत्र भवत्युत ।

[Dn₈ D₁₋₇ s ततस्, D₁₀ तु यस् (for सतस्)]

25 ^a) D₁ s 6 7 8 अप्रदेया, D₈ आप्रप्रदेया (hyper metric), D₈ अतो देया (for अथ देया) T₁ सा (for स्यात्) T₂ s G अथ कन्या तु देया स्यात् —^b) V₁ B Dn D₁₀ तद्वर्णस्य, D₁₋₇ s तद्वर्णाया (for 'र्णेन) — D₈ T₁ om 25^{cd} —^c) T₂ s G₁ s 4 संस्कृत्य (for संस्कृतुं) V₁ B Dn वर्णं, D₁₀ मूल (for मातृ) D₁₋₃ वर्णं च, S (T₁ om) नोत्रेण (for नोत्र च) —^d) T₂ s G विनिर्णये (for 'श्रये)

26 ^a) B₅ Dn₁ n₂ D₁₀ वा (for च) B₁₋₁ कानी नाध्योदजौ वा (B₂ s वा)पि, D₃ नो न्यूदजश्चापि, D₁ s-0 'नान्योदजौ वा (D₁ वा)पि, T₁ नश्च सहोदश्च, T₂ s G M नो न्यूदजौ (G₂, जा)वापि —^b) T₈ G₁ s 4 किल्बिषी (for किल्बिषौ) T₂ M विज्ञेय पुत्रकि लिषी, G₂ विज्ञेता पुत्रकिल्बिष (sio)

27 T₁ om 27 —^a) D₈ संस्कार्यौ (for क्षेत्रजौ) B₁ [अ]थ (for [अ]पि) D₁ s-9 [अ]पसदा —^b) V₁ B Dn₁ n₂ येऽध्योदस्य, D₁₋₇ s योऽध्युदस्य, D₁ s 7 8 योन्योद (D₈ द)स्य, G₁ s ये मूढास्य (for येऽध्यु) D₂ तस्य, M₄ तेषि (for तेषु) B₂ D₁ T₂ G₁ वा (for च) Dn₃ [उ]त् (for [अ]थ) — T₈ G₁ s read

५०

युधिष्ठिर उवाच ।

दर्शने कीदृशः स्नेहः संवासे च पितामह ।

महाभाग्यं गवां चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि पुरावृत्तं महाद्युते ।

नहुषस्य च संवाद महर्षेऽयवनस्य च ॥ २

पुरा महर्षिऽयवनो भार्गवो भरतर्षभ ।

उदवासकृतास्मभो बभूव सुमहाव्रतः ॥ ३

निहत्य मानं क्रोधं च प्रहर्षं शोकमेव च ।

वर्षाणि द्वादश मुनिर्जलवासे धृतव्रतः ॥ ४

आदधत्सर्वभूतेषु विसृज्य परमं शुभम् ।

जलेचरेषु सत्त्वेषु शीतरश्मिरिव प्रभुः ॥ ५

स्थाणुभूतः शुचिर्भूत्वा दैवतेभ्यः प्रणम्य च ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये जलं संप्रविवेश ह ॥ ६

गङ्गायमुनयोर्वेगं सुमीमं भीमनिःस्वनम् ।

प्रतिजग्राह शिरसा वातवेगसमं जवे ॥ ७

गङ्गा च यमुना चैव सरितश्चातुगास्तयोः ।

प्रदक्षिणमृपि चकुर्न चैनं पर्यपीडयन् ॥ ८

27st twice — °) T₃ G₁ 8 (all second time) स्वजन्म
माध्वदोषेण — °) V₁ B₅ D_n सस्कारान् (for र)

28 °) B₅ सर्व (for धर्म) G₁ 8 शास्त्रे स (for
शास्त्रेषु) — °) T₂ प्रशस्यते; M₂ प्रदश्यते (for
प्रदश्यते) — °) M एतत्सर्वं समाख्यात — °) B₄
महर्षि (for इच्छसि) S किं भूय कथ्यतामिति

Colophon om in D₁₀ — *Parian name* B₁ 2 4
D_n D₁ 8 शास्त्रे — *Sub-parvan* V₁ B₁ 8 D_n
D₁ 8 8 दानधर्म — *Adhy name* V₁ B₁ 8 D_n
विवाहधर्म; B₂ D₁ 2 4-9 पुत्रप्रणिधि, B₁ पुत्रप्रतिनिधि;
D₂ पुत्रनिर्णय, T₂ बीजक्षेत्रबलावलविचार; G₁ बीजक्षेत्र
बलावलविचारनिर्णय — *Adhy no* (figures, words
or both) V₁ 49 (as in text), D₂ 47; T₁ M 78,
T₂ G₂ 4 85, T₃ G₁ 80, G₂ 79 — *Śloka no*
D₁ 28

50

1 G₂ om the ref — °) D₂ दर्शने कीदृश स्नेह
— °) D₁ 8 वा (for च) — °) B₂ M₂ 8 माहा
भाग्यं — °) D₁₀ T₁ 8 G च (T₁ G₁ 4 त) यातर्थ (for
पितामह) V₁ B D_n तन्मे व्याख्यातुमर्हसि

2 D₁₀ om the ref B₂ partly damaged — °)
D₂ नहुषस्य — °) D₁ 8 राजर्षेऽ (for मह)

3 °) D₁ 2 4-9 भार्गवो बभूव नहुष, D₁₀ T₂ 8 G₁ 2 4
वो नाम भारत — °) D₁ 6-9 G₂ उदवास (for उद)
— °) V₁ B₁ 8 D_n D₁ G₂ स (for सु) B₄ D₂ 8

तपा (for व्रत)

4 T₁ om 4th — °) B (except B₁) D₄ 8 T₂
G₂ निहन्य (for त्य) D₁ 9 शोक, D₁₀ T₃ G
काम (for क्रोध) T₂ निहन्यमान काम च — °)
D₁ 8 5 7-10 T₂ 8 G क्रोधम् (for शोकम्) — °)
D₁ 8 जलवास, D₇ 9 वासा (for वासे) G₁ कृत
(for एत) T₁ जलवासद्वन्द्वत

5 °) D₁ 2 8 अददात्, D₁ 8-9 अददत् (for आददत्)
— °) D₂ विश्राम, D₆ corrupt, G₂ विस्मय, some
MSS विश्रमं (for विश्रम्भ) B₁ स्मृत, T₁ गत (for
शुभम्) — °) V₁ B D_n D₁ 2 4 T₂ सर्वेषु, D₂
शैलेषु (for सत्त्वेषु) D₂ 9 जलचरेषु सर्वेषु — °) T₂
G₁ 2 4 शीतहासिर् (for रश्मिर्)

6 °) D₁ 8 स्थाणुभूत (D₂ स्वा) — °) D₂ देव-
ताम्य, G₁ 8 देवता स (for दैवतेभ्य) — °) G₄
संगे (for मन्त्रे) — °) D₁ (*sup lin*) 2 8 जले
D₂ T₁ G₂ 4 स (for स) D₂ च (for ह)

7 T₁ om (hapl) 7 — °) G₁ 8 भेद (for वेग)
— °) D₄ 8 1 स (for सु) S (T₁ om) सुमहा- (for
भीमनि-) — °) D₁₀ T₂ G सहसा (for शिरसा)

8 °) D₁ 8 8 गङ्गायमुनयोश्चैव — °) V₁ B D_n
सरोसि च, T₂ 8 G तथानुगा (for [अ]नुगास्तयो)
T₁ तथान्या सरितश्च या — °) D_n 1 प्रदक्षिणाम् (for
णम्) — °) D₂ reads 8^d-9th twice — °) D₇ 8 परि
पीडयन्, S (except G₁) प्रत्य (for पर्य)

9 For the repetition in D₂, cf v 1, 8, — °)

अन्तर्जले स सुष्वाप काष्ठभूतो महासुनिः ।
 ततश्चोर्ध्वस्थितो धीमानभवद्भरतर्षभ ॥ ९
 जलौकसां स सत्त्वानां वभूव प्रियदर्शनः ।
 उपाजिघ्रन्त च तदा मत्स्यास्तं हृष्टमानसाः ।
 तत्र तस्यासतः कालः समतीतोऽभवन्महान् ॥ १०
 ततः कदाचित्समये कर्मिन्श्चिन्मत्स्यजीविनः ।
 तं देशं समुपाजग्मुर्जालहस्ता महाद्युते ॥ ११
 निपादा बहवस्तत्र मत्स्योद्वरणनिश्चिताः ।
 व्यायता बलिनः शूराः सलिलेष्वनिवर्तिनः ।
 अभ्याययुश्च तं देशं निश्चिता जालकर्मणि ॥ १२
 जालं च योजयामासुर्विशेषेण जनाधिप ।

मत्स्योदकं गमासाद्य तदा भरतसत्तम ॥ १३
 ततस्ते ब्रह्मभिर्योगैः कैर्ता मत्स्यकाङ्क्षिणः ।
 गङ्गायमुनयोर्गारि जालैरभ्यकिरन्ततः ॥ १४
 जालं सुविततं तेषां नवसूत्रकृतं तथा ।
 विस्तागयामसंपन्नं यच्च सलिले धमम् ॥ १५
 ततस्ते सुमहच्चैव बलवच्च सुवर्तितम् ।
 प्रकीर्य सर्वतः सर्वे जाल चकृपिरे तदा ॥ १६
 अभीतरूपाः संहृष्टास्तेऽन्योन्यवशवर्तिनः ।
 ववन्धुस्तत्र मत्स्यांश्च तथान्याञ्जलचारिणः ॥ १७
 तथा मत्स्यैः परिवृत्तं च्यवनं भृगुनन्दनम् ।
 आकर्षन्त महाराज जालेनाथ यदृच्छया ॥ १८

V1 T1 अन्तर्जले च, B (except B4) Dn Ds १ ० (both times) १-० लेपु (for 'ले स) — T1 om 9^{ad} — °) B2 damaged D2 अतश्, T2 ३ G1 २ ४ M पुनश् (for ततश्) Dn2 T2 G4 M [ऊर्ध्वं B1 श्रीमान् (for धीं) — °) M4 पुरुषर्षभ (for भरत)

10 °) V1 om, D2 ३ ३ 10 T2 ३ G च (for स) T1 जलौकसानां सत्त्वानां — °) T2 [अ]द्भुत (for प्रिय) — °) D10 T2 ३ G M4 उप (D10 G2 'पा) जिघ्रति (M4 'त) D1 उपजिघ्रन्तदा तत्र, D2 प्रसदा मत्स्यान्, T1 'ब्रह्म तु तदा — °) V1 B2 (marg) ० Dn D2 तस्योष्ट, D1 ०-० मत्स्या स (for मत्स्यास्त) M1-३ मानसं (for 'सा) D2 स मुनिर्हृष्टमानस — T1 om 10^{ef} — °) D3 ३ ६-० सत (for [अ]सत) D2 तस्य तत्र सत काल, D10 S (T1 om) तथा (G2 'स्या) पि वसन काल — °) D2 समायातो (for समतीतो)

12 B2 partly damaged for 12^b D2 reads 12^b-13^b twice — °) V1 B2 Dn D2 निश्चया (for निश्चिता) — T1 om 12^{ad} — °) V1 B1 ३ समरेषु (for सलिलेषु) G2 च वर्तिन, G2 [अ]नु (for [अ]नि) — °) Dn2 D1 अत्याययुश्, D2 (both times) अभ्युपे, G1 ३ ४ नाभ्याययुश्, G2 न हल्ययुश् (for अभ्याययुश्) D2 M ते, T2 G तु (for च) D2 अभ्याययुस्तदा ते वै — D2 om 12^c-13^a

13 For the repetition in D2, cf v l 12 D2 om 13^a (cf v l 12) T2 partly damaged for 13^{ab} — °) V1 B2 Dn D2 10 G2 ते (for च) D2 ०-० जलं च शोधयामासुर — °) V1 B2 Dn D2 10

निक्षेपेण (for विक्षे) D1 ०-३ ० (both times) जाल इत्या महीपते, S नवसूत्रकृत (T2 'त्र तु त) दृढ (T1 ध्रुव) — T1 om 13^a-16^b — °) S (T1 om) मत्स्योद्वरणमाकारुं (M काक्ष) स् — °) G1 तथा (for तदा)

14 T1 om 14 (cf v l 13) — °) D2 ० १ ० चैव (for योगे) — °) G2 मास्य (for मत्स्य) — °) D2 तोय (for चारि) — °) D1-३ जलैः स्नाव किरति इ (D1 हि), D1 ० १ ० जलैरवकिरन्त्युभ, D2 जालैरवकिरन्त्युचि (sic), D10 S (T1 om) जालेना (M 'लैर) वकिरति ते

15 T1 om 15 (cf v l 13) — °) D10 T2 G तु (for सु) — °) B1 D1-० ३-10 T2 G तदा, D1 सदा (for तथा) D1 ३ नवसूत्रकर तदा, M मत्स्याश्च समुपागमन् — M om 15^{ad} — °) D2-१ ० यत्तत्तत्, D2 यत्र तत् (for यत्तत्र) V1 B Dn [३] क्षिपन् (for क्षमम्)

16 T1 om 16^{ab} (cf v l 13) — °) D1-३ सुविस्तर (for सुवर्तितम्) — D1 om (hapl ?) 16^a-17^b — °) G1 partly damaged V1 B Dn अवती (V1 B2 ता) र्यं तत सर्वे

17 D1 om 17^{ab} (cf v l 16) T1 om 17^{ab} — °) G2 रूप (for रूपा) — °) V1 B1 ३ Dn D2 om ते D2-० [३] न्योन्य (for च) — °) D1 ० वरं ध्रुस् (for ववन्धुस्) D2 ववन्धुर्वलवन्मत्स्यास्, T1 'ध्रु सर्वतो मत्स्यास् M2 बलाघास्तत्र मत्स्यांश्च — °) T1 महाजलविचारिण

18 °) T2 ३ G2 ४ ततो (for तथा) — °) V1 B

नदीशैवलदिग्धाङ्गं हरिश्मश्रुजटाधरम् ।
 लग्नैः शङ्खगणैर्गात्रैः कोष्ठैश्चित्रैरिवावृतम् ॥ १९
 तं जालेनोद्धृतं दृष्ट्वा ते तदा वेदपारगम् ।
 सर्वे प्राञ्जलयो दाशाः शिरोभिः प्रापतन्भुवि ॥ २०
 परिखेदपरित्रामाञ्जालस्याकर्षणेन च ।
 मत्स्या बभूवुर्व्यापन्नाः स्थलसंक्षर्पणेन च ॥ २१
 स मुनिस्तत्तदा दृष्ट्वा मत्स्यानां कट्वनं कृतम् ।
 बभूव कृपयाविष्टो निःश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ २२
 निषादा ऊचुः ।
 अज्ञानाद्यत्कृतं पापं प्रसादं तत्र नः कुरु ।

करवाम प्रियं किं ते तन्नो ब्रूहि महामुने ॥ २३
 भीष्म उवाच ।
 इत्युक्तो मत्स्यमध्यस्थश्च्यवनो वाक्यमब्रवीत् ।
 यो मेऽद्य परमः कामस्तं शृणुष्वं समाहिताः ॥ २४
 प्राणोत्सर्गं विक्रयं वा मत्स्यैर्याम्याम्यहं सह ।
 संवासान्नोत्सहे त्यक्तुं सलिलाध्युपितानिमान् ॥ २५
 इत्युक्तास्ते निषादास्तु सुभृशं भयकम्पिताः ।
 सर्वे विषण्णवदना नहुपाय न्यवेदयन् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

Dn D२ आ (B२ : अ) कर्षयन्, G३ धंते (for पन्त)
 B२ महाबाहोः D२ भाग (for राज)

19 " M त त (for नदी) —⁶ D२ : इमंश्च,
 D२ : स्मृत्, D२ स्मृत् (for इमंश्च) — T१ om 19^{ad}
 —⁶ B२ D२ G३ : लग्न (for लग्नैः) V१ B Dn
 D१० नक्षैर्गात्रैः (D१० त्रैः), D१-३ कणैर्गात्रैः, G३ गणै-
 गात्र (for गात्रैः) D२ शखवर्णकवोरैश्च, T२ : M
 लग्नशखणकैर्गात्रैः —⁴ B२ (marg) : D१० कोदैश्च,
 D१ : कोदैश्च, D२ गात्रैश्च, T२ G३ : कोदैश्च, T२ M
 कोदैश्च, G३ कोदैश्च (for कोदैश्च) V१ B१-३ : कोदैश्च
 त्रैरिवापितं, G३ कोदैश्चैरिव वृत

20 " D२ [आ]वृत (for [उ]वृत) — G३ : om
 (hapl) 20^b-22^a —⁶ D२ : transp ते and तदा
 D१ : वृद्ध, M३ देव (for वेद) M३ पारगा D२
 ते तदा वृद्धनापस, T१ वेदवेदागपारग —⁶ T१ पादौ
 (for दाशा) —⁴ D२ प्रपतन्, D३ चा, D२-३
 अं (for प्रा) T१ नृप (for भुवि)

21 G३ : om 21 (cf v l 20) T१ om 21 —⁶
 D१० T२ : G३ यध (for परि) — D२ T२ : G३ : M
 om (hapl) 21^{ad} —⁴ V१ B Dn D१० स्थलसंस्पर्-
 शनेन च, D३ संक्षर्पणे रता

22 G३ : om 23^a (cf v l 20) —⁶ Dn D२
 T१ त, D२ om D२ च, T२ G३ : त (for तद्)
 B१ D१ : T१ : G३ M३ : तथा (for तदा) —⁶

D१ महत् (for कृतम्) —⁴ D१ : न्यश्नसत्, D२
 व्यस्तसत्त्वं, some MSS निश्नसत् D१० मुहुर्मुहु (for
 पुन पुन)

23 M३ om the ref T२ : G दाशा (for निषादा)
 —⁶ D२-३ G३ करवाम (for वाम) T२ वय (for
 प्रियं) T२ G३ : करवामो वय किं ते —⁴ D२-३ त्वं,
 T२ G३ : मे (for नो)

24 V१ B Dn D२ : ३-१० G३ : om the ref
 —⁶ D२ इत्युक्ते D२ : यधैस्तु (D२ also श्र)
 (for मध्यस्थश्च) — T१ om 24^{ad} —⁶ M३ : परम
 — B२ om 24^{ad}-26^a —⁴ D२ T२ : G३ : तच्च
 (for त) G३ तच्छृणुष्व समाहित

25 B२ om 25 (cf v l 24) —⁶ Dn१ विकर्षं,
 Dn२ D१-३ विसर्गं (for विक्रय) —⁶ D३ T G३ सदा
 (for सह) —⁶ Dn१ T१ : G३ : संवास (for
 सान्) D२ मोक्तु, D२ वक्तु (for त्यक्तुं) —⁴ B२
 Dn सलिले V१ B (Bt om) Dn अह, D२ इह
 (for इमान्)

26 B२ om 26^{ab} (cf v l 24) —⁶ B (B२
 om) च (for तु) —⁶ V१ Dn D३ विवर्ण (for
 विषण्ण)

Colophon — Parvan name B१ : ३ Dn२ D३
 शान्ति — Sub-parvan V१ B१-३ Dn D३ : M३ :
 दानवर्ष — Adhy name V१ B१, २, ३, ५ Dn D३ : ३-३

भवतो यदहं ब्रूयां तत्कार्यमविशङ्कया ॥ १७

नहुष उवाच ।

ब्रवीतु भगवान्मूल्यं महर्षेः सदृशं भृगोः ।

परित्रायस्व मामस्माद्विषयं च कुलं च मे ॥ १८

हन्याद्वि भगवान्कुद्वैलोक्यमपि केवलम् ।

किं पुनर्मां तपोहीनं वाहुवीर्यपरायणम् ॥ १९

अगाधेऽम्भसि मयस्य सामात्यस्य सहर्त्विजः ।

प्लवो भव महर्षे तं कुरु मूल्यविनिश्चयम् ॥ २०

भीष्म उवाच ।

नहुषस्य वचः श्रुत्वा गविजातः प्रतापवान् ।

उवाच हर्षयन्सर्वानमात्यान्पार्थिवं च तम् ॥ २१

अनर्घेया महाराज द्विजा वर्णमहत्तमाः ।

गावश्च पृथिवीपाल गौर्मूल्यं परिकल्प्यताम् ॥ २२

नहुषस्तु ततः श्रुत्वा महर्षेर्वचनं नृप ।

हर्षेण महता युक्तः सहामात्यपुरोहितः ॥ २३

अभिगम्य भृगोः पुत्रं च्यवनं संशितव्रतम् ।

इदं प्रोवाच नृपते वाचा संतर्पयन्निव ॥ २४

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ विप्रर्षे गवा क्रीतोऽसि भार्गव ।

एतन्मूल्यमहं मन्ये तव धर्मभृतां वर ॥ २५

च्यवन उवाच ।

उत्तिष्ठाम्येव राजेन्द्र सम्यक्क्रीतोऽसि तेऽनघ ।

गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत ॥ २६

D₁₀ क्षिप्रं (for विप्रं)

17 D₁ ६ om. up to यदहं (in 17^o) (cf v l 16)
T₁ om 17^{ab} D₅ om (hapl) 17^{bc} —^b) B₁
कथंचन (for कुत्रोऽन्यथा)

18 T₂ om the ref —^a) D₂ १ 10 T₂ भगवन् G₁
ब्रवीषि भगवन्मूल्य —^b) D_{n1} D₂ ० महर्षे T₁ G₁
विभो, T₂ ३ G₁-३ प्रभो (for भृगो) —^{cd}) D_{n3} n₃
D₂ ४ ० ० मामस्माद्विषयं, T₁ चास्माक विषय T₁ वै
(for मे)

19 ^a) D_{n8} हन्याद्य, D₃ ६-० मा हन्याद् (for हन्या
द्वि) —T₁ om 19^o-20^b D₂ om 19^{cd} —^c) S
(T₁ om) मानवं (for मां तपो) —^d) B₂ partly
damaged B₁ D₈ -पराक्रम (for -परायणम्)

20 T₁ om 20^{ab} (cf v l 19) —^a) Bom ed
अगाधोऽम्भसि —^b) Bom ed सत्त्विविज (for सह-
स्त्विविज) —^c) B₁ ३ पुरो (for प्लवो) T₁ ममाय (for
महर्षे) —^d) S (except T₁) मूल्य (M₁ "ल"स्य (for
मूल्यवि-) D₅ कुरु मूल्य विनिश्चितं

21 D₅ om (hapl) 21^b-23^a —^b) T₁ स महर्षि-
(for गविजात) D₁-३ ६ महातपा (for प्रतापवान्)
—^d) T₂ G₂ ६ सामात्यं, G₁ २ सामात्यान् (for अमा*)
T₁ वच (for च तम्) D₁-३ ६ अमात्यास्त च पार्थिवं
—After 21, S ins

, 318*

गविजात ।

ब्राह्मणानां गवां चैव कुलमेक द्विधा कृतम् ।

एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति ।

[T₁ om the ref — (L 1) G₂ एतद् (for एक)]

22 D₅ om 22 (cf v l 21) —^a) D₅ अनर्घ्या
वै, T₁ न निष्क्रेया, T₂ अनर्घा गा, T₃ 'र्घा हि, G 'र्घाहि
(for घेया) —^b) D₁-३ T₁ महत्तरा (for 'तमा)
V₁ B D_n D₁₀ द्विजा वर्णेषु चोत्तमा, D₁-३ द्विजवर्णमहत्तरा
—^c) V₁ B D_n D₁₀ गावश्च (D₁₀ 'स्तु) पुरुषव्याघ्र
—^d) T₃ M तु प्र (for परि) D_{n3} -कल्पतां, D₅
४.०-३ कल्पित (for कल्प्यताम्) T₁ गौर्मूल्यं तत्प्रकार्यतां,
G गोमूल्यं तु प्रकल्प्यतां

23 D₅ om 23^a (cf v l 21) Before 23, T₂
ins श्रीभीष्म —^a) B₁ च (for तु) D₁-३ T₁
वच (for तत) —T₁ om 23^{bc} —^b) D₁-३ वदतो
(for वचनं) B₁ D₁ ६ ० M नृप —^d) V₁ D₅
सहामात्य (for मात्य-) D₁ ६ सामात्य सपुरोहित

24 ^b) D_{n8} सञ्चित, some MSS शंसित (for
संशित) —^c) B₂ ३ ३ D₁ ३ ३ T₁ नृपतिर् (for 'ते)

25 Before 25, V₁ B D_n D₁₀ ins नहुष उवाच
D₁-३ ३ om 25^{ab} —^a) D₁ ६-० भद्र ते (for विप्रर्षे)
—^d) B₁ [5] पि (for ५ सि)

26 G₁ partly damaged ^a) D₅ M₁-३ om the ref
—^a) B₁ T₃ G₂ ६ [ए]व (for [ए]व) —^b) D₅ छर्द
(for सम्यक्) D₁₀ क्रीतो (for क्रीतो)

27 ^a) D₁ om from श्रवणं up to स्वाहा (in 29^a)

कीर्तनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव ।
 गावं प्रशस्यते वीर सर्वपापहरं शिवम् ॥ २७
 गावो लक्ष्म्याः सदा मूलं गोषु पाप्मा न विद्यते ।
 अन्नमेव सदा गावो देवानां परमं हविः ॥ २८
 स्वाहाकारवद्गारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
 गावो यज्ञप्रणेच्यो वै तथा यज्ञस्य ता मुखम् ॥ २९
 अमृतं दक्षयं दिव्यं क्षरन्ति च वहन्ति च ।
 अमृतायतनं चैताः सर्वलोकनमस्कृताः ॥ ३०
 तेजसा वपुषा चैव गावो वह्निसमा भुवि ।
 गावो हि सुमहतेजः प्राणिनां च सुखप्रदाः ॥ ३१
 निविष्टं गोकुलं यत्र श्वासं मृश्वति निर्भयम् ।

विराजयति तं देशं पाप्मानं चापकर्षति ॥ ३२
 गावः स्वर्गस्य सोपानं गावः स्वर्गेऽपि पूजिताः ।
 गावः कामदुघा देव्यो नान्यत्किञ्चित्परं स्मृतम् ॥ ३३
 इत्येतद्गोषु मे प्रोक्तं माहात्म्यं पार्थिवर्षभ ।
 गुणैकदेशवचनं शक्यं पारायणं न तु ॥ ३४
 निवादा ऊचुः ।

दर्शनं कथनं चैव सहास्राभिः कृतं मुने ।
 सतां सप्तपदं मित्रं प्रसादं नः कुरु प्रभो ॥ ३५
 हवींषि सर्वाणि यथा ह्युपशृङ्गे हुताशनः ।
 एवं त्वमपि धर्मात्मन्पुरुषाग्निः प्रतापवान् ॥ ३६
 प्रसादयामहे विद्वन्मवन्तं प्रणता वयम् ।

T₁ G₄ चापि; T₂ s G₁₋₈ M चापि (for दान) D₈
 श्रवणं कीर्तनं दान —^b) D₉ G₈ 4 वा (for च)
 —^c) S विप्रै (for वीर) —^d) D₂ अय (for सर्व)
 B₁ T₁ छुम (for शिवम्)

28 D₁ om 28 (of v l 27) —^a) D₈ 10 T₈
 G₁ s 4 M₁ मूल्य —^b) D₁ s-9 मान (for पाप्मा)
 — T₁ om 28^d —^c) D₈ अमृतेन समा गावो

29 D₁ om स्वाहा (in 29^a) (of v l 27) —^a)
 D₁ गोमिर् (for गोषु) — D₉ reads 29^c-30^b twice
 (without var) —^c) V₁ B D_n गावो यज्ञस्य नेच्यो
 वै, T₁ गोमिर्यज्ञ प्रणीतो वै —^d) T₁ गावो, G₄ यथा
 (for तथा) V₁ वन्, D₁₋₄ s-9 गौर, S (except
 M₁) वै (for ता) D₈ गावो यज्ञसुखं तथा

30 For the repetition in D₉ of v l 29 D₁₋₈
 om. 30^a —^a) V₁ B D_n D₈ 10 M₁ [अ]क्षय्यं; D₈
 G₁ s [अ]क्षर (for यं) D₁ s-9 नित्यं (for दिव्यं)
 —^b) V₁ D₈ 1 T₁ G₁ s रक्षेति (for क्षरन्ति) —^c)
 T₂ s G₄ अमृतस्मायन चैता —^d) S स्वर्ग (for सर्व)

31 T₁ om 31

32 ^a) D₁₋₉ नीराजयति (for विरा) —^a) V₁
 B D_n D₁₀ पापं चास्य (for पाप्मानं च) D₁ [अ]पि;
 D₁ s वि (for [अ]प)

33 D₁ om (hapl) 33^a —^a) D_n भूषिता (for
 पूजिता) —^c) D_n D₁₀ G₄ कामदुहो (for दुघा)

T G दिव्या (for देव्यो) —^a) D₁ नान्य, D₂ s
 नान्य, G₂ नान्य (for नान्यत्) T₂ श्रुतं (for स्मृतम्)
 D₁ s-9 ताम्य किं हि पर स्मृत

34 ^a) T₂ [ए]षु (for [ए]तद्) D₁₋₈ T₁ ते, D₈
 तत् (for मे) —^b) N (except D₁ s) माहात्म्यं
 भरतवर्षभ — T₁ om 34^a —^a) D₁ पारायणे, D₈
 पारायणं.

35 ^a) G₂ कथं (for कृतं) D₄ युगै (for मुने)
 —^c) D₁ s सम (for सतां) D_n D₂ M₁₋₈ सप्तपद,
 G₄ सप्तपदे V₁ B₂ 4 D_n s D₁ s-10 T G मैत्र (for
 मित्रं) D₈ सख्यं सप्तपदीन तु —^d) D₁₋₉ G₄ transp
 न and कुरु

36 ^a) D₁₋₄ s युक्ते (for भुक्ते) —^c) T₂
 विप्रै (for धर्मात्मन्) —^a) G₁ s पुरुषोक्ति

37 ^a) D₁₀ S विप्र (for विद्वन्) —^b) D₁₋₈ s
 भगवत्तं नता वय; T₂ भवते प्रवणा वयं —^d) T₂ s G
 इह (for ह्यं) D₁ तु (for गौ) — After 37, S
 (except G₄ s) and Madras ed in s

319^a अत्यन्तापदि शक्तानां परित्राण हि कुर्वताम् ।

वा गतिर्विदिता त्वद्य नरके शरणं भवान् ।

[T₁ om line 1 — (L 1) M अकुवता (for हि
 कु) — (L 2) T₁ अगतीनां त्वमस्माक (for the prior
 half)]

38 T₁ om (hapl) 38 (retaining the ref)
 —^b) D₁₀ S (T₁ om) सुखम् (for मुनेद्)

अनुग्रहार्थमस्माकमियं गौः प्रतिगृह्यताम् ॥ ३७

च्यवन उवाच ।

कृपणस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविपस्य च ।

नरं समूलं दहति कक्षमग्निरिव ज्वलन् ॥ ३८

प्रतिगृह्णामि वो धेनुं कैवर्ता मुक्तकिल्बिषाः ।

दिवं गच्छत वै क्षिप्रं मत्स्यैर्जालोद्धृतैः सह ॥ ३९

भीष्म उवाच ।

ततस्तस्य प्रसादात्ते महर्षेर्भावितात्मनः ।

निषादास्तेन वाक्येन सह मत्स्यैर्दिवं ययुः ॥ ४०

ततः स राजा नहुषो विस्मितः प्रेक्ष्य धीवरान् ।

आरोहमाणान्छिदिवं मत्स्यांश्च भरतर्षभ ॥ ४१

ततस्तौ गविजश्चैव च्यवनश्च भृगूद्वहः ।

वराभ्यामनुरूपाभ्यां छन्दयामासतुर्नृपम् ॥ ४२

ततो राजा महावीर्यो नहुषः पृथिवीपतिः ।

परमित्यब्रवीत्प्रीतस्तदा भरतसत्तम ॥ ४३

ततो जग्राह धर्मे स स्थितिमिन्द्रनिभो नृपः ।

तथेति चोदितः प्रीतस्तावृषी प्रत्यपूजयत् ॥ ४४

समाप्तदीक्षश्चपन्नस्ततोऽगच्छत्स्वमाश्रमम् ।

गविजश्च महातेजाः स्वमाश्रमपदं ययौ ॥ ४५

निषादाश्च दिवं जग्मुस्ते च मत्स्या जनाधिप ।

नहुषोऽपि वरं लब्ध्वा प्रविवेश पुरं स्वकम् ॥ ४६

एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिगृच्छसि ।

दर्शने यादृशः स्नेहः संगसे च युधिष्ठिर ॥ ४७

महाभाग्यं गवां चैव तथा धर्मविनिश्चयम् ।

किं भूयः कथ्यतां वीर किं ते हृदि विवक्षितम् ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

39 ^a) T₂ परि (for प्रति) D₁₋₃ G₄ वै, D₇ G₂ वा (for वो) — ^b) D₁₋₉ M₁ कल्मषा (for किल्बिषा) — ^d) T₁ जालोद्धृतै (for जालोद्धृतै) V₁ B D_n D₁₀ मत्स्यै सह जलोद्धृतै (B₁₋₃ D₁₀ 'द्धृतै)

40 T G om the ref — ^a) D₁ 6-9 तदा (for ततस्) V₁ B D_n D₅ T₁ प्रभावात् (for प्रसादात्) — ^c) M₁₋₃ तस्य (for तेन) — ^d) D₁₋₉ गता (for ययुः)

41 ^b) B₁ T₂ वीर्यवान् (for धीवरान्) — ^c) T₁ आरोह्यमाणान् (for आरोह्यमाणान्) M च (for चि) — For 41^{cd}, T₈ G subst

320* आरोहण निषादाना मत्स्यानां चैव भारत ।

42 ^a) T₁ नहुषं, G₄ त्रिजयश्च (for गविजश्च) — ^c) B₂ partly damaged T₂ 8 G अभि (for अनु-) D₁ 6 -पूर्वाभ्यां (for रूपाभ्यां) — ^d) T₁ छन्दयामास वै नृपं

43 T₁ om 43^b-44^a — ^b) D₂ 4 6 पृथिवीपते — ^c) B₂ 4 S (T₁ om) वरम्, D₅ वरयामि (hyper metric) (for परम्)

44 T₁ om 44^a (cf v l 43) D₁ 6 om 44

— ^a) D₁₋₆ S (T₁ om.) धर्मेण (for धर्मे स) — ^b) D₁₋₉ सस्याम्, T₁ बुद्ध्यां च (for स्थितिम्) B₁ D₅ T₂ 8 G₁ 4 इन्द्रसमो, D₁ 2 हनुनिभो (for इन्द्र) V₁ D₁ M नृप — S om (hapl ?) 44^a-46^b — ^d) D₁₋₈ 8 7-9 तथेति चोदितः प्रीतौ तावृषी भरतर्षभ (D₁ 8 'तोत्तम)

45 S om 45 (cf v l 44) — ^b) V₁ B₄ आश्रयं (for आश्रमम्)

46 S om 46^{ab} (cf v l 44) — ^c) D₁ 6 8 9 च (for सपि) D₅ वराहं (for वर) — ^d) V₁ B D_n D₂ 10 T₁ स्वकं पुर (by transp), G₂ वरं पुर

47 ^a) B₁ एव (for एतत्) D₁ 2 च (for ते) — ^b) T₃ सं (for एवं) B₁ यन्मा पृच्छसि भारत — T₁ om 47^a-48^b — ^c) B₁₋₈ कीदृश (for यां) — ^d) V₁ B D_n D₂ वा (for च)

48 T₁ om 48^{ab} (cf v l 47) — ^a) B₂ M₁ 2 महाभाग्य D₆ om from चैव up to मुदा प (in 13 52 15^d) — ^b) D₁₋₈ 8 निश्चय (for 'यम्) — ^c) D₁ 8 transp किं and भूय D₆ चैव, S तात (for वीर) D₅ भूय किं कथ्यते वीर — ^d) D₅ ह च (for

५२

युधिष्ठिर उवाच ।

संशयो मे महाप्राज्ञ सुमहान्सागरोपमः ।
 तन्मे शृणु महाबाहो श्रुत्वा चाख्यातुमर्हसि ॥ १
 कौतूहलं मे सुमहज्जामदर्थं प्रति प्रभो ।
 रामं धर्मभृतां श्रेष्ठं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ २
 कथमेष समुत्पन्नो रामः सत्यपराक्रमः ।
 कथं ब्रह्मर्षिर्वंशे च क्षत्रधर्मा व्यजायत ॥ ३
 तदस्य संभवं राजन्निखिलेनानुकीर्तय ।
 कौशिकाच्च कथं वंशतक्षत्राद्वै ब्राह्मणोऽभवत् ॥ ४

अहो प्रभावः सुमहानासीद्वै सुमहात्मनोः ।

रामस्य च नरव्याघ्र विश्वामित्रस्य चैव ह ॥ ५

कथं पुत्रानतिक्रम्य तेषां नष्टेष्वथाभवत् ।

एष दोषः सुतान्दित्वा तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

च्यवनस्य च संवादं कुशिकस्य च भारत ॥ ७

एतं दोषं पुरा दृष्ट्वा भार्गवश्च्यवनस्तदा ।

आगाभिनं महाबुद्धिः स्ववंशे मृनिपुंगवः ॥ ८

द्विदि) — After 48, Ds 10 ins

321* त्वयापि गौ प्रदातव्या सालकारा भवेक्षुप ।

Colophon om in Ds — *Parvan nam** B1-4
 Dns D1 शान्ति — *Sub parvan* V1 B Dn D1 3 8 10
 दानधर्म — *Adhy name* V1 B Dn D10 च्यवनो
 पाख्यान, D1-3 7-8 M च्यवननहुषसवाद, T2 धर्म
 शास्त्रनिर्णये भोग्ययुधिष्ठिरसवादे गोमाहात्म्यप्रकरणे भार्गव
 च्यवनोपाख्याने गोब्राह्मणसादृश्यप्रतिपादन; G1 गोमाहात्म्य
 प्रकरणे भार्गवच्यवनोपाख्याने गोब्राह्मणसादृश्यप्रकरण, G8
 भार्गवच्यवनोपाख्याने गोब्राह्मणसादृश्यप्रतिपादन — *Adhy*
no (figures, words or both) V1 51 (as in text),
 Ds 46, D10 55, T1 M 80, T2 8 G2 4 87, G1
 82, G8 81 — *Sloka no* D4 42

52

1 Ds om up to मुदा प (in 19^d) (of v 1 13
 51 48) — ^a) G2 हि, M1 om. (for मे) D1-5
 3 9 महाराज (for प्राज्ञ) — T1 om 1st — ^c) B
 Dn1 n3 D1-3 8 M1 त (for तन्) — ^d) B2 8 Dn
 D1 5 7-10 T2 G2 व्याख्यातुम् (for चा)

2 Ds om 2 (cf. v 1 1) D10 om (hapl) 2
 — ^b) D1-9 जामदग्नि Ds om प्रति — After 2,
 8 (except T1) and Madras ed ins

322* ब्राह्मे बले सुपर्णानामेतेषां च्यवनादिनाम् ।

[Madras ed ब्राह्म- (for ब्राह्मे)]

3 Ds om 3 (of v 1 1) Dn1 D1-3 T1 om
 (hapl) 3^{ab} — ^c) V1 B1 2 5 Dn वंशोय, B2 D10
 वंशोय, B4 वंशश्च, T1 8 G M वंशो स, T2 वंशस्य (for
 वंशो च) — ^d) D1 2 क्षत्रधर्मो V1 B1 8 स्त जायते,
 G1 8 M1 [क्षत्रजायत (for व्यजा)]

4 Ds om 4 (of v 1 1) T1 om 4^{ab} — ^a)
 Ds स्वामिन् (for राजन्) — ^b) B1 वर्णय (for कीर्तय)
 — ^c) D1-3 7 यथा; Ds 8 9 M1 तथा (for कथ) Ds
 वंश — ^d) B1 Ds 8 10 क्षात्राद्वै, D2 क्षत्राद्वा (for
 द्वै) B2 4 6 Dn2 D2 8 10 G2 भवेत् (for उभवत्)

5 Ds om. 5 (of v 1 1) — ^a) D1 स (for
 सु) — ^b) V1 B1 4 5 Dn Ds-5 7-10 महात्मन (Ds
 ना) (for त्मनो) T1 आसीदेष महात्मन — ^d)
 V1 B (except B1) Dn Ds 7-10 T G द्वि (for ह)

6 Ds om 6 (of v 1 1) T1 om 6^a G1 partly
 damaged — ^a) T2 M1 3 पौत्रान् (for पुत्रान्)
 — T1 transp 6^b and 6^c — ^b) T2 यथा, T3 G2 8 M
 तथा, G4 कथ (for तेषां) T1 कथ पौत्रेषु चामभवत्
 — ^c) T2 8 G महाप्राज्ञ (for सुतान्दित्वा) — T1 om
 6^d — ^d) V1 B1 8 8 Dn Ds 8 10 स्व (for मे)

7 Ds om 7 (of v 1 1) — ^d) G2 4 कौशिकस्य
 Ds महात्मन (for च भारत)

8 Ds om 8 (of v 1 1) T1 reads 8^{ab} after
 9 — ^a) Ds एव, D10 एनं, T1 एष (for एत) 8
 तथा (for पुरा) — ^b) T1 भगवाश्च (for भार्गवश्च).

संचिन्त्य मनसा सर्वं गुणदोषबलावलम् ।
दग्धुकामः कुलं सर्वं कुशिकानां तपोधनः ॥ ९
च्यवनस्तमनुप्राप्य कुशिकं वाक्यमब्रवीत् ।
वस्तुमिच्छा समुत्पन्ना त्वया सह ममानघ ॥ १०

कुशिक उवाच ।

भगवन्सहधर्मोऽयं पण्डितैरिह धार्यते ।
प्रदानकाले कन्यानामुच्यते च सदा बुधैः ॥ ११
यत्तु तावदतिक्रान्तं धर्मद्वारं तपोधन ।
तत्कार्यं प्रकरिष्यामि तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १२

भीष्म उवाच ।

अथासनमुपादाय च्यवनस्य महामुनेः ।

कुशिको भार्यया सार्धमाजगाम यतो मुनिः ॥ १३
प्रगृह्य राजा भृङ्गारं पाद्यमस्मै न्यवेदयत् ।
कारयामास सर्वाश्च क्रियास्तस्य महात्मनः ॥ १४
ततः स राजा च्यवनं मधुपर्कं यथाविधि ।
प्रत्यग्राहयदव्यग्रो महात्मा नियतव्रतः ॥ १५
सत्कृत्य स तथा विप्रमिदं वचनमब्रवीत् ।
भगवन्परवन्तौ स्यो ब्रूहि किं करवावहे ॥ १६
यदि राज्यं यदि धनं यदि गाः संशितव्रत ।
यज्ञदानानि च तथा ब्रूहि सर्वं ददामि ते ॥ १७
इदं गृहमिदं राज्यमिदं धर्मासनं च ते ।
राजा त्वमसि शाध्युर्वी भृत्योऽहं परवांस्त्वयि ॥ १८

V₁ B₂ T₂ G₄ तथा (for तदा) — T₁ om 8^{ab}
— °) T₂ s G₂ s महाबुद्धि — °) V₁ B₁ s Dn
D₁ s s सत्तम (for पुगव)

9 D₈ om 9 (of v l 1) — °) V₁ B Dn
निश्चित्य (for संचिन्त्य) — °) B₁ D₈ T₂ G₂ s गुण-
दोषं, T₁ 'दोषौ', G₄ गुण दोष (for गुणदोष) — D₄
om. (hapl) 9^a-10^a — °) D₂ s s M₄ तपोधनं; D₈
महामना (for तपोधन) — After 9, T₁ reads 8^{ab}

10 D₈ om 10 (of v l 1) D₄ om 10^a (of
v l 9) — °) V₁ B Dn D₁-10 T₈ समनु, D₈
तमथ (for तमनु) T₁ महर्षि समनुप्राप्य — °) B₁
रंतुम् (for वस्तुम्)

11 D₈ om 11 (of v l 1) B₁ om (hapl ?)
11^a-13^b — °) M₄ सर्वं (for सह) — °) B₁ सह,
D₂-s 7-s उप- (for हृह) S चर्यते (for धा) — T₁
om 11^a-12^b — °) T₂ G₁ s कन्यायाम् (for 'नाम्')
— °) D₄ तु सदा, T₂ s G सर्वदा (for च सदा)

12 D₈ om 12 (of v l 1) B₁ om 12, T₁ om
12^{ab} (for both, of v l 11), — °) D₈ न; D₁ च
(for तु) D₈ ऋण्य, D₄ क्रांते (for क्रान्तं) — °)
D₁₀ तपोवनं (for 'धन') — °) D₁ s यत् (for तत्)
T₁ किं (for प्र-) — °) D₁-s 7-s मानु-, D₈ मेतु
(for भतु)

13 D₈ om 13 (of v l 1). B₁ om 13^{ab} (of
v l 11) D₈ s S om the ref — °) B₁ s Dns
महात्मन (for 'मुने') — °) D₁-s 7-s T₂ s G महासुनि

(T₈ 'नि') (for यतो मुनि)

14 D₈ om 14 (of v l 1) D₈ reads 14^{ab}
twice — °) Dns प्रसह्य (for प्रगृह्य) — T₁ om
14^a-17^a — °) D₈ वै सर्वा (for सर्वाश्च)

15 D₈ om 15 (of v l 1) T₁ om 15 (of v l
14) — °) V₁ B₂ Dn ग्राहयामास चाव्यग्रो, D₁
प्रतिजग्राह स्व', D₈ s प्रतिग्राहयद् — °) D₁ s महा
श्मानं यतव्रत

16 D₈ om 16 (of v l 1) T₁ om 16 (of
v l 14) D₈ reads 16-17 twice — °) V₁ B Dn
D₁₀ सत्कृत्य तं, D₄ s s (both times) त सत्कृत्य
(for सत्कृत्य स) B₂ D₈ तदा, D₄ यथा (for तथा)
— °) B₂ partly damaged V₁ B Dn D₁₀ पुनरथ
(for वचनम्) — °) B₁ D₁ s नौ; D₁-s स्वौ, D₄
om, D₈ हि (for स्यो) D₁₀ S (T₁ om) भगवन्परवत
स्मो — °) V₁ D₂ s s 10 T₂ s G M₄ s करवामहे;
B₁ 'म ते (for 'वहे)

17 For the repetition in D₈, of v l 16 D₈ om
17 (of v l 1) T₁ om 17 (of v l 14) — °)
Some MSS दंसितव्रत — °) B₁ s यज्ञं; D₂ s यज्ञान्
(for यज्ञ) T₂ s G तदा (for तथा) — °) D₄ s
s s (both times) यथाद्, T₂ s G₁ s मे किं (for
सर्वं) B₂ Dns D₁-s M₄ s ददानि (for 'मि') G₂
ब्रूहि किं करवाम ते, M₂ s ब्रूहि सर्वान्ददानि ते

18 D₈ om 18 (of v l 1) — °) G₂ दानम्
(for राज्यम्) — °) D₄ s s तथा (for च ते) — °)

एवमुक्ते ततो वाक्ये च्यवनो भार्गवस्तदा ।
कुशिकं प्रत्युवाचेदं मुदा परमया युतः ॥ १९
न राज्यं कामये राजन्न धनं न च योषितः ।
न च गा न च ते देशान्न यज्ञाञ्छ्रूयतामिदम् ॥ २०
नियमं कंचिदारप्स्ये युवयोर्यदि रोचते ।
परिचर्योऽस्मि यत्ताभ्या युवाभ्यामविशङ्कया ॥ २१
एवमुक्ते तदा तेन दंपती तौ जहर्षतुः ।
प्रत्यव्रूतां च तमृषिमेवमस्त्विति भारत ॥ २२
अथ तं कुशिको हृष्टः प्रावेशयदनुत्तमम् ।
गृहोद्देशं ततस्तत्र दर्शनीयमदर्शयत् ॥ २३

इयं शय्या भगवतो यथाकाममिहोष्यताम् ।
प्रयतिष्यावहे प्रीतिमाहर्तुं ते तपोधन ॥ २४
अथ सूर्योऽतिचक्राम तेषां संब्रतां तथा ।
अथर्विश्चोदयामास पानमन्नं तथैव च ॥ २५
तमपृच्छत्ततो राजा कुशिकः प्रणतस्तदा ।
किमन्नजातमिदं ते किमुपस्थापयाम्यहम् ॥ २६
ततः स परया प्रीत्या प्रत्युवाच जनाधिपम् ।
औपपत्तिक्रमाहारं प्रयच्छस्वेति भारत ॥ २७
तद्वचः पूजयित्वा तु तथेत्याह स पार्थिवः ।
यथोपपन्नं चाहार तस्मै प्रादाज्जनाधिपः ॥ २८

S अनु (for अस्मि) —^d) V₁ B योह स, Dn₁ na
अह तु (for मृत्योऽह) T G स्वया D₆ मृत्यं हि परम
तव

19 D₆ om up to मुदा प (in 19^d) (cf v l 1)
Before 19, D₁ s s M ins मीप्म उवाच —^a) D₁
१-२ तथा, S (except T₁ G₁) तदा (for ततो) G₂
व्यक्ते (for वाक्ये) D₁₀ एवमुक्तस्ततो वाक्यं —^b)
D₆ तथा, D₆ प्रमु (for तदा) — D₆ om 19^c-13
53 19^b —^c) T₂ G₁ s राजानं (for कुशिकं) —^d)
B₂-4 D₁-3. १-२ [अ]न्वित (D₆ त), T₂ मुदा; T₈
G पुन (for युत)

20 D₆ om 20 (cf v l 19) —^b) T₈ G धर्म
(for धन) D₁-3 न धनानि न योषित, T₂ न च धर्म
न यो — T₁ om 20^{ad} —^c) D₁ 10 T₂ गा (for
गा) B₂-5 Dn G₁ वै, T₂ om (for ते) V₁ न
च गावश्च वै देशा, B₁ न च गां न च देशाश्च —^d)
V₁ B Dn D₁ १ यज्ञ (for यज्ञाञ्) S (T₁ om)
ज्ञायताम् (for श्रू*)

21 D₆ om 21 (cf v l 19) —^a) V₁ B₅ Dn₁ na
D₁ s T₁ s G किंचिद् (for क) D₁ आप्ले ह (for
आरप्से) T₂ नियदं किंचिदारप्स्ये — T₁ om 21^{ad}
—^c) B₁ तात, D₁ s याम्यां, D₆ द्वाभ्यां (for
ताभ्या) D₁₀ S (T₁ om) परिचर्योपपन्नाभ्यां —^d)
D₁ s-२ उभाभ्याम् (for युवा*)

22 D₆ om 22 (cf v l 19) —^a) T₂ s G₁ s
[अ]नेन (for तेन) G₆ एवमुक्तौ तदानेन —^c) Dn₈
[ए]वम् (for तम्)

23 D₆ om 23 (cf v l 19) T₁ om (hapl)

23^a-25^b —^c) V₁ B Dn तस्य (for तत्र) —^d)
D₂ s s-२ M₁ शयनीयम् (for दर्श*) D₁ शयनीयेत्र
चादधात्

24 D₆ om 24 (cf v l 19) T₁ om 24 (cf.
v l 23) D₁ om (hapl) 24^a-13. 53 32^b —^a) D₁
G₁ हृद (for हृय) —^c) V₁ B₁ D₂ T₃ G₁ s s M
प्रयतिष्यामहे, D₁ s १ २ मि ते; D₆ 'म्यहं (for 'वहे).
—^d) D₁ s-२ वै (for ते)

25 D₆ om 25 (cf v l 19) T₁ om 25^{ab} (cf
v l 23) D₁ om 25 (cf v l 24) —^a) B₁
[s]नि, M₁ [s]पि (for सति) —^b) D₁ s-२
T₂ s G तदा (for तथा) —^c) T₂ छदयामास (for
चोद्*)

26 D₆ om 26 (cf v l 19) D₁ om 26 (cf
v l 24) —^b) B₁ T₂ M तथा (for तदा) —^d)
T₁ भव (for उप)

27 D₆ om 27 (cf v l 19) D₁ om 27 (cf v l
24) —^a) B₁ s D₆ s s-२ परमया (for स परया)
T₂ s G₁ s s भक्षया (for प्रीत्या) —^b) V₁ B Dn
D₁₀ नराधिपं (for जना*) —^c) T₁ सौपपत्तिकम्
(for औ)

28 D₆ om 28 (cf v l 19) D₁ om. 28 (cf.
v l 24) T₁ om 28^{ab} —^a) B₂-4 D₁ s-10 M
[अ]य; T₂ G₁-3 [आ]र्वस्व, T₈ [अ]य (for तु) G₄
तं तथा पूजयिस्वार्थं —^b) T₂ तदा (for तथा) —^c)
V₁ B Dn D₁₀ T₁ G₁ s आहार, D₂ s s-२ च तथा
(D₂ s दा) (for चाहारं) —^d) V₁ B₁ Dn D₂,
१-२ जनाधिप

ततः स भगवान्भुक्त्वा दंपती प्राह धर्मवित् ।
 स्वमुमिच्छाम्यहं निद्रा बाधते मामिति प्रभो ॥ २९
 ततः शय्यागृहं प्राप्य भगवानृषिसत्तमः ।
 संविवेश नरेन्द्रस्तु सपत्नीकः स्थितोऽभवत् ॥ ३०
 न प्रबोध्योऽस्मि संसुप्त इत्युवाचाथ भार्गवः ।
 संवाहितव्यौ पादौ मे जागर्तव्यं च वां निशि ॥ ३१
 अविशङ्क्य कुशिकस्तथेत्याह स धर्मवित् ।
 न प्रबोधयतां तं च तौ तदा रजनीक्षये ॥ ३२
 यथादेशं महर्षेस्तु शुश्रूपापरमौ तदा ।

वभूवतुर्महाराज प्रयतावथ दंपती ॥ ३३
 ततः स भगवान्निप्रः समादिश्य नराधिपम् ।
 सुष्वपैकेन पार्श्वेन दिवसानेकविंशतिम् ॥ ३४
 स तु राजा निराहारः सभार्यः कुरुनन्दन ।
 पर्युपासत तं हृष्टश्चयवनाराधने रतः ॥ ३५
 भार्गवस्तु समुत्तस्यौ स्वयमेव तपोधनः ।
 अकिञ्चिदुक्त्वा तु गृहान्निश्चक्राम महातपाः ॥ ३६
 तमन्वगच्छतां तौ तु क्षुधितौ श्रमकर्षितौ ।
 भार्यापती मुनिश्रेष्ठो न च तावदलोकयत् ॥ ३७

29 Ds om 29 (of v l 19) D1 om 29 (of v l 24) Ds om (hapl) 29 —^a) V1 B Dn D10 तत स भुक्त्वा भगवा (Dn1 'व'न् — Ds repeats 29^a-30^a after 32^a —^d) D1 s 1 s (both times) s मां बाधत (by transp) T G इह (for इति)

30 For the repetition in Ds, cf v l 29 Ds om 30 (cf. v l 19) D1 om. 30 (of v l 24) —^a) D2 s शय्यागत (for 'गृहं) — T1 om 30^a-32^a. —^a) V1 B (except B1) Dn D10 नरेशस्, G4 नृपेन्द्रस् (for नरेन्द्रस्) —^d) M ततो (for स्थितो)

31 Ds om 31 (of v l 19) D1 om 31 (of v l 24) T1 om 31 (of v l 30) —^a) V1 om न V1 प्रबुध्यो, Dn1 प्रबोध्यो (for प्रबोधयो) —^b) D2 s 8-9 स (for [अ]थ —^a) B1 s समाहितव्यौ, M4 संपादि (for संप्राहि) V1 B2 s 4 s Dn transp पादौ and मे —^a) V1 B1-1 च तेनिशं, D2 तवानिशं; Ds च वा निशि, D3 s-9 तथा निशि (for च वां निशि) B1 Dn जागृतव्य च तेनिशं

32 Ds om 32 (cf v l 19) D1 om 32 (cf v l 24) T1 om 32^a (cf v l 30) —^a) B2 s अविशक (for 'शङ्कश्) V1 B1 Dn तु (for च) D3 s अविशक्य कुशिकस् —^b) V1 B Dn M [ए]वाह (for [आ]ह स) — After 32^a, Ds repeats 29^a-30^a Ds om 32^a-34^a —^a) B1 D2 प्राबोधयता B1 Dn D10 तौ (for तं) V1 B2-1 Ds न प्राबोधयतां तौ च, D1 corrupt —^d) V1 B2 s 4 s Dn1 ns D10 तं तथा, Dn2 दंपती (for तौ तदा)

33 Ds om 33 (of v l 19) D1 om 33 (of v l 24) Ds om. 33 (of v l 32) Ds om 33^a-13 53 32^a —^a) B1 यथादेशान्, B4 तथादेशं; D1 s-8

Ts तदा* (for यथा*) D2 s 8 1 तौ, S (except M2) तच् (for तु) V1 य च देश महर्षिस्तु —^d) S प्रयतो च (for 'ताव्) G2 त प्रति (for दंपती)

34 Ds om 34 (of v l 19) D1 om 34 (of v l 24) Ds om 34^a (cf v l 32) Ds om 34 (cf v l 33) —^b) D2 स पार्श्वे (for नराधिपस्) —^c) B1 s सुष्व च (for सुष्वार) — After 34, T1 ins

323* द्वाविंशेन समुत्थाय निश्चक्राम तपोधन ।

35 Ds om 35 (of v l 19) D1 om 35 (cf. v l 24) Ds om 35 (of v l 33) —^a) B1 s D2 s 8-9 स सदृष्टश्, B1 सतुष्टश् (for त दृष्टश्) S पर्युपास्य सुसदृष्टश् —^d) B1 तत (for रत)

36 Ds om 36 (cf v. l 19) D1 om 36 (cf v l 24) Ds om 36 (cf v l 33) —^a) M2-3 द्वाविंशे (for भार्गवस्) T1 सुसदृष्ट (for समुत्तस्यौ) T2 s G1 s 4 भार्गवस्तत उत्तस्यौ —^a) B2 D10 नकिञ्चिद् (for अकिं) B1 D2 च, D1 s 9 [अ]थ (for तु) S नकिञ्चिदुक्त्वा च (T2 G2 वत्वाय) गृहान् —^d) T1 s G M तपोधन, T2 महामुनि (for 'तपा)

37 Ds om 37 (of v l 19) D1 om 37 (of v l 24) Ds om. 37 (of v l 33) —^a) D2 धावतां (for गच्छतां) V1 B1 s Dn तौ च, T1 ताव (for तौ तु) D2 c-9 तं चातुधावतां चोभौ —^b) D4 s क्षुभितौ (for क्षुधितौ) S पीडितौ, some MSS कर्षितौ (for कर्षितौ) —^c) B2 भार्या पति (for भार्यापती) D2 s 8-9 नरव्याघ्र (for मुनिश्रेष्ठो) —^d) V1 B Dn D1-9 तावतौ न; D10 तावुभौ न (for न च ताव्) D2 न च तौ स व्यलोकयत्, S न च तावद्वया स्यत्

तयोस्तु प्रेक्षतोरेव भार्गवाणां कुलोद्ग्रहः ।

अन्तर्हितोऽभूद्राजेन्द्र ततो राजापतत्स्थितौ ॥ ३८

स मुहूर्तं समाश्वस्य सह देव्या महाद्युतिः ।

पुनरन्वेपणे यत्नमकरोत्परमं तदा ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

५३

युधिष्ठिर उवाच ।

तस्मिन्नन्तर्हिते विप्रे राजा किमकरोत्तदा ।

भार्या चास्य महाभागा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अदृष्ट्वा स महीपालस्तमृषिं सह भार्यया ।

परिश्रान्तो निववृत्ते व्रीडितो नष्टचेतनः ॥ २

स प्रविश्य पुरीं दीनो नाभ्यभाषत किञ्चन ।

तदेव चिन्तयामास च्यवनस्य विचेष्टितम् ॥ ३

अथ शून्येन मनसा प्रविवेश गृहं नृपः ।

ददर्श शयने तस्मिञ्शयानं भृगुनन्दनम् ॥ ४

विस्मितौ तौ तु दृष्ट्वा तं तदाश्चर्यं विचिन्त्य च ।

दर्शनात्तस्य च मुनेर्विश्रान्तौ संवभूवतुः ॥ ५

38 Ds om 38 (cf v l 19) D1 om 38 (cf v l 24) Ds om 38 (cf v l 33) —^a) Ds 6-9 ततस् (for तयोस्) V1 पृच्छतोर्, B1 पश्य (for प्रेक्ष) —^b) Some MSS भार्गवानां —^c) B1 अभूर्दन्तर्हितो राजस्य

39 Ds om 39 (cf v l 19) D1 om 39 (cf v l 24) Ds om 39 (cf v l 33) —^a) Ds 8-9 मुहूर्तात् Ds सुमुहूर्तारसमाविश्य, Ds 7 स मुहूर्तात् समाश्वस्य, T1 G2 M ततो मुहूर्तमाश्वस्य, T2 s G1 8-9 ततो मुहूर्तादाम्नास्य —^b) Ds 4 6-9 M महामति, T2 s G महा (G2 om महा) मुने (for द्युति) —^d) D1-9 तत (for तदा) T1 चकार नृपतिस्तदा, T2 s G M अकरोत्स महीपति

Colophon om in D1 s s — Parvan name B1-4 Dns शाति — Sub parvan V1 B1-4 Dn Ds 1-9 10 दानधर्म — Adhy name V1 B2 4 Dns Ds 4 6-10 च्यवनकुशिकसंवाद, B1 च्यवनोपाख्यान, B5 Dn1 ns कुशिकच्यवनसंवाद, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये गोमाहात्म्यप्रकरणे विश्वामित्रपरशुरामचरित्रे भार्गवच्यवननिद्रा — Adhy no (figures, words or both) V1 52 (as in text), D10 56, T1 M 81, T2 s G2 80, G1 83, Gs 82

53

1 Ds om 1^a-13^b (cf v l 13 52 19) D1 om

40

1^a-32^b (cf v l 13 52 24) Ds om 1^a-32^b (cf v l 13 52 33) —^c) B2 वा (for च) T2 s G सु- (for [अ]स्य)

2 D1 s s om 2 (cf v l 1) Ds om (hapl ?) 2-3 —^a) Ds 8 1 अथादृष्ट्वा (for अदृष्ट्वा स) —^b) Ds 10 transp. सह and भार्यया —^d) B2 व्रीडितो, S (except T1) व्रीडितो (for व्रीडितो)

3 D1 s s om 3 (cf v l 1) Ds om 3 (cf v l 2) —^a) Ds 6-9 प्रविश्य च (for स प्रविश्य) — T1 om 3rd —^c) T8 तदेव

4 D1 s s om 4 (cf v l 1) —^b) V1 B Dns ns Ds 9 10 प्रविश्य स्व, Dn1 प्राविशत्स्व (for प्रवि-वेश) Ds 10 M नृप —^c) B2 भवने (marg शयने as in text)

5 D1 s s om 5 (cf v l 1) —^a) M transp दृष्ट्वा and तं V1 B Dn D10 विस्मितौ तावत् (Dn तम्) वि दृष्ट्वा; T G विस्मितस्तु (T1 तौ तौ) तदा (Gs था) दृष्ट्वा —^b) Ds 4 6-9 विचिन्त्य ह, T2 s G प्रचितयन्, T8 (inf ltn) प्रचित्य तत् (for विचिन्त्य च) —^c) V1 B Dn D10 तु (B1-8 D10 च) तदा (for च मुनेर्) S संदर्शनात्तस्य मुनेर् —^d) Ds 4 6-9 संभ्रातौ (for विश्रान्तौ)

6 D1 s s om 6 (cf v l 1) T1 om 6^{ab} —^a) Ds 6-9 यथाख्याने Dn च तौ, T2 s G ततो (for तु

यथास्थानं तु तौ स्थित्वा भूयस्तं संवाहतुः ।
 अथापरेण पार्श्वेन सुष्वाप स महामुनिः ॥ ६
 तेनैव च स कालेन प्रत्यबुध्यत वीर्यवान् ।
 न च तौ चक्रतुः किंचिद्विकारं भयशङ्कितौ ॥ ७
 प्रतिबुद्धस्तु स मुनिस्तौ श्रोवाच विशां पते ।
 तैलाम्यङ्गो दीयतां मे स्नास्येऽहमिति भारत ॥ ८
 तथेति तौ प्रतिश्रुत्य क्षुधितौ श्रमकर्षितौ ।
 शतपाकेन तैलेन महार्हेणोपतस्थतुः ॥ ९
 ततः सुखासीनमृषिं वाग्यतौ संवाहतुः ।
 न च पर्याप्तमित्याह भार्गवः सुमहातपाः ॥ १०
 यदा तौ निर्विकारौ तु लक्षयामास भार्गवः ।

तत उत्थाय सहसा स्नानशालां विवेश ह ।
 कृतमेव तु तत्रासीत्स्नानीयं पार्थिवोचितम् ॥ ११
 असत्कृत्य तु तत्सर्वं तत्रैवान्तरधीयत ।
 स मुनिः पुनरेवाथ नृपतेः पश्यतस्तदा ।
 नास्त्रयां चक्रतुस्तौ च दंपती भरतर्षभ ॥ १२
 अथ स्नातः स भगवान्निहासनगतः प्रभुः ।
 दर्शयामास कुशिकं सभार्यं भृगुनन्दनः ॥ १३
 संहृष्टवदनो राजा सभार्यः कुशिको मुनिम् ।
 सिद्धमन्नमिति प्रह्वो निर्विकारो न्यवेदयत् ॥ १४
 आनीयतामिति मुनिस्तं चोवाच नराधिपम् ।
 राजा च समुपाजहे तदन्नं सह भार्यया ॥ १५

तौ) B₁ हृद्वा, S (T₁ om) गत्वा (for स्थित्वा)
 —^b) T₂ G M तत्पादौ (for भूयस्तं) T₂ तत्पादौ सम
 वाहतु —^c) Some MSS पार्श्वेण —^d) S सुष्वाप
 मुनिसत्तम

7 D₁ s s om 7 (cf v l 1) —^b) T₁ प्राबुद्धस्त
 च वीर्यवान्, T₂ M सप्रबुद्धस्त (M₁ s "ज्वाति-", M₄
 "ज्वापि") वी", T₂ G s समाबुद्धस्त वी" — T₁ om
 7^{cd} —^d) S (T₁ om) विवर (for विकार)

8 D₁ s s om 8 (cf v l 1) —^b) D₂ महा
 मुनि (for विशां पते) — For 8, S subst

324* अथाह भगवास्तौ तु प्रतिबुद्धो विशां पते ।

तैलाम्यङ्गं प्रयच्छेतां ज्ञातुमिच्छामि पार्थिव ।

[(L 1) T₁ तत (for तौ तु) T₁ om the post.
 half and the prior half of line 2 — (L 2) T₁
 भारत (for पार्थिव)]

9 D₁ s s om 9 (cf v l 1) T₂ partly dama-
 ged. —^a) V₁ B (except B₁) Dn D₂ transp तथेति
 and तौ —^b) Some MSS कर्षितौ

10 D₁ s s om 10 (cf v l 1) —^a) T₂ partly
 damaged D₂ om (hapl) from सुखासीनम् up to
 भार्गवः (in 10^a) —^b) B₂ उद्यतौ, T₁ पादौ तौ (for
 वाग्यतौ) B₁ वाग्यतौ समवाहतु, D₂ T₂ G₂ 'तौ
 संभवतु, T₂ G₁ s वाद्यतौ संभवतु —^c) D₁
 स (for च) —^d) M₁-s वाग्यत (for भार्गव) T₁
 स (for सु)

11 D₁ s s om 11 (cf v l 1) T₁ om. 11^{ab}
 —^a) D₂ तदा (for यदा) D₂ s तौ (for तु)
 —^b) B₂ भारत (for भार्गव) —^c) S उपागत
 (for विवेश ह) —^d) D₂ s-3 क्षिप्रम्, D₁₀ कृतम्,
 G₂ क्षिप्रम् (for कृतम्) —^e) D₂ s s-9 पानीयं (for
 ज्ञा) D₁₀ पार्थिवोदितं

12 D₁ s s om 12 (cf v l 1) T₁ om 12^a
 —^a) V₁ B (except B₁) Dn D₂ च (for तु) D₁₀
 T₂ s G अस्वीकृत्य च तत्स (T₂ s G₁ तत स) र्व — T₁
 om 12^{cd} —^d) T₂ M पार्थितम् (for पश्य) —^e)
 B₁ s D₂ S तु (for च)

13 D₁ s om 13, D₂ om 13^{ab} (for all, of v l
 1) —^a) T₂ अत (for अथ) — T₁ om 13^{cd}
 —^d) V₁ B Dn D₂ s. 10 G₂ सभार्यं कुरुनन्दन

14 D₁ s om 14 (cf v l 1). —^a) D₂ s s
 (for स) D₁ स हृष्ट कुशिको राजा, T₁ वदसं राजा
 संहृष्ट —^b) B₁ D₂-s s M₁ मुने (for मुनिम्) D₁
 सभार्यश्च वदतो मुने (hypermetric), T₁ सहासनगतं
 मुनि —^c) V₁ B₁ s s Dn s (marg) प्राज्ञो (for
 प्रह्वो)

15 D₁ s om 15 (cf v l 1) T₁ om 15-18
 —^b) V₁ तयोवाच, B₁ तदो, D₂ s-9 स प्रो, D₁₀
 तत्रो (for तं चो) D₂ s S (T₁ om) जनाधिप (M₁ s
 'प') (for नरा) —^c) V₁ B₁-s Dn D₂ s-1 10
 स राजा (for राजा च) B₁ समुपाचके (for 'जहे')
 —^d) D₁₀ S (T₁ om) तदन्नं भार्यया सह (M₄ also

मांसप्रकारान्विविधाञ्चाकानि विविधानि च ।
 वेसवारविकारांश्च पानकानि लघूनि च ॥ १६
 रसालापूपकांश्चित्रान्मोदकानथ षाडवान् ।
 रसानानाप्रकारांश्च वन्यं च मुनिभोजनम् ॥ १७
 फलानि च विचित्राणि तथा भोज्यानि भूरिशः ।
 बदरेन्दुदकाश्चर्मभस्मातकवटानि च ॥ १८
 गृहस्थानां च यद्भोज्यं यच्चापि वनवासिनाम् ।
 सर्वमाहारयामास राजा शापभयान्मुनेः ॥ १९
 अथ सर्वमुपन्यस्तमग्रतश्च्यवनस्य तत् ।
 ततः सर्वं समानीय तच्च शय्यासनं मुनिः ॥ २०

वस्त्रैः शुभैरवच्छाद्य भोजनोपस्करैः सह ।
 सर्वमादीपयामास च्यवनो भृगुनन्दनः ॥ २१
 न च तौ चक्रतुः कोपं दंपती सुमहाव्रतौ ।
 तयोः संप्रेक्षतोरेव पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ २२
 तत्रैव च स राजर्षिस्तस्थौ तां रजनीं तदा ।
 समार्यो वाग्यतः श्रीमान्न च तं कोप आविशत् ॥ २३
 नित्यं संस्कृतमन्नं तु विविधं राजवेश्मनि ।
 शयनानि च मुख्यानि परिपेकाश्च पुष्कलाः ॥ २४
 वस्त्रं च विविधाकारमभवत्समुपार्जितम् ।
 न शशाक ततो द्रष्टुमन्तरं च्यवनस्तदा ॥ २५

मुनि)

16 D₁ s om 16 (cf v l 1) T₁ om 16 (cf v l 15) —^b) D₃₋₉ शाकांश्च विविधान्मुने — D_{n1} om (hapl) 16^{ad} —^c) B D_{n8} D₂ वेश(D₂ 'ष)-वार- D₁₀ S (T₁ om) लेख्यपिष्ट (for वेसवार-) —^d) T₂ s G पानान्यलि (for पानकानि) D₂ पान कान्यलघून्यपि, D₈ वन्य च मुनिभोजन (= 17^d)

17 D₁ s om 17 (cf v l 1) T₁ om 17 (cf v l 15) G₁ partly damaged T₂ reads 17^{ad} twice —^a) D₈ रसाश्चित्रानपूपांश्च, T₂ (both times) s G₁ s 4 M रसान्वै सूपकांश्चित्रान् —^b) V₁ षाडवान्, B₁ s D₁₀ T₂ (both times) s G षड्सान्, B₁ लघुकान्, B₈ षाडुगान्, D_{n1} n₈ D₈ खाडवान्, D_{n8} (marg) D₈ ६-९ मडकान् (for षाडवान्) —^c) D₄₋₉ -विकारांश्च (for प्र) —^d) D₈ om भोजनम् D₈ पानकानि लघूनि च (= 16^d)

18 D₁ s om 18 (cf v l 1) T₁ om 18 (cf v l 15) D_{n8} om. up to तथा (in 18^b) —^b) V₁ D_{n1} n₈ D₂ 10 G₂ राज (for तथा) V₁ भोज्यानि (for भोज्यानि) — D₁ s om 18⁷-19^b —^c) T₂ s G₁ s 4 M काष्मर्य (for काश्मर्य) —^d) V₁ B D_n D₈ 10 T₂ G₁ s 4 फलानि (for वटानि)

19 D₁ s om 19 (cf v l 1) D₄ s om 19^{ad} (cf v l 18) —^a) B₂ s यद्भक्ष्यं, S समोज्य (for यद्भोज्य) —^d) V₁ B D_n तत (for मुने)

20 D₁ s om 20 (cf v l 1) T₁ om 20^{ad} —^c) D₁ ६-९ सर्वान् (for सर्वं) D₈ T₁ समानीय

(for नीय) —^d) D₈ तथा, T₁ यच्च (for तच्च)

21 D₁ s om 21 (cf v l 1) —^a) T₁ s G₁ s 4 M शुभैर्, T₂ शुभैर् (for शुभैर्) D₈ समाच्छाद्य (for अव)

22 D₁ s om 22 (cf v l 1) —^a) V₁ B₂ s D_n D₈ 10 M₈ क्रोध, B₁ पाप (for कोप) —^b) B₂ partly damaged D₈ तौ (for सु) V₁ B (except B₁) D_n D₁₀ महामती (for व्रतौ) —^c) B₁ च पश्यतोर (for संप्रेक्ष) D₂ एव (for एव) D₈ तयोः प्रतीक्षतोरेक —^d) D₈ ९ तत्रैव (for पुनर्)

23 D₁ s om 23 (cf v l 1) —^a) V₁ B₁ s 4 D_n D₈ तथा, B₈ अथ (for तत्र) D₁ om च —^b) D_{n1} तथा (for तस्थौ) — T₁ om 23^c-25^b —^c) B₂ धीमान् (for श्रो) —^d) D₂ ते, T₂ [ए]व; T₈ G₂ [ए]तं (for त) V₁ B D_{n8} n₈ D₁₀ न च कोपं (B₂ s रोषं) समाविशत्

24 D₁ s om 24 (cf v l 1) T₁ om 24 (cf v l 23) —^a) V₁ B₂ D_{n8} n₈ D₂ 4 7-10 नित्य (for नित्य) —^b) D₂ 4 ६-९ विधिवद् (for विविधं) —^c) D₁ १ s पुण्यानि (for मुख्यानि) —^d) D₈ निष्कला (for पु) D₈ M परिपेकश्च पुष्कल, D₁₀ 'वेकाश्च पुष्कलान्

25 D₁ s om 25 (cf v l 1) T₁ om 25^{ad} (cf v l 23) —^c) T₂ तदा (for ततो) —^d) B₂ D₈ तथा (for तदा)

26 D₁ s om 26 (cf v l 1) —^b) D₈-९ T₁ नृप (for नृपम्) —^c) S (except T₁ s) मा (for

पुनरेव च विप्रार्थिः प्रोवाच कुशिकं नृपम् ।
 सभार्यो मां रथेनाशु वह यत्र ब्रवीम्यहम् ॥ २६
 तथेति च प्राह नृपो निर्विशङ्कस्तपोधनम् ।
 क्रीडारथोऽस्तु भगवन्नुत सांग्राभिको रथः ॥ २७
 इत्युक्तः स मुनिस्तेन राज्ञा हृष्टेन तद्वचः ।
 च्यवनः प्रत्युवाचेदं हृष्टः परपुरंजयम् ॥ २८
 सजीकुरु रथं क्षिप्रं यस्ते सांग्राभिको मतः ।
 सायुधः सपताकश्च सशक्तिः कणयष्टिमान् ॥ २९
 किङ्किणीशतनिर्घोषो युक्तस्तोमरकल्पनैः ।
 गदाखड्गनिबद्धश्च परमेपुशतान्वितः ॥ ३०
 ततः स तं तथेत्युक्त्वा कल्पयित्वा महारथम् ।

भार्या वामे धुरि तदा चात्मानं दक्षिणे तथा ॥ ३१
 त्रिदंष्ट्रं वज्रसूच्यग्रं प्रतोदं तत्र चादधत् ।
 सर्वमेतत्ततो दत्त्वा नृपो वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३२
 भगवन्क रथो यातु ब्रवीतु भृगुनन्दनः ।
 यत्र वक्ष्यसि विप्रर्षे तत्र यास्यति ते रथः ॥ ३३
 एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाचाथ तं नृपम् ।
 इतःप्रभृति यातव्यं पदकं पदकं शनैः ॥ ३४
 श्रमो मम यथा न स्यात्तथा मे छन्दचारिणौ ।
 सुखं चैवास्मि वोढव्यो जनः सर्वश्च पश्यतु ॥ ३५
 नोत्सार्यः पथिकः कश्चित्तेभ्यो दास्याम्यहं वसु ।
 ब्राह्मणेभ्यश्च ये कामानर्थयिष्यन्ति मां पथि ॥ ३६

मा) —^a) G वाहयान (for वह यत्र)

27 D1 s om 27 (of v 1 l 1) —^a) V1 B2-4
 [s]स्ति (for ऽस्तु) —^a) V1 अस्ति, B1 s न तु,
 D1 s जय (for उत)

28 D1 s om 28 (of v 1 l 1) Dn1 T1 om
 (hapl ?) 28^a-29^b —^a) T2 G तु (for स) G4
 तवस्, M ऋषिस् (for मुनिस्) V1 B (except B1)
 Dn2 n3 D10 transp तेन and राज्ञा —^a) D1 s त
 वच, D1-9 न वच (for च्यवन) D1 [हृ]ह (for
 [हृ]द) —^a) T2 G2-1 हृष्ट D1-10 M परपुरजय
 (D1 s °य)

29 D1 s om 29 (of v 1 l 1) Dn1 T1 om 29^{ab}
 (of v 1 l 28) B8 om 29^{ab} —^b) B4 s Dn2 n3
 (marg as in text) D1-8 G2 (before corr as in
 text) s रथ (for मत) —^a) D2 सायुधा सपता
 काश्च —^a) B1 D2 शक्तिः कण, B2 s शक्तितूण,
 D1-9 शक्तिध्वज (for शक्ति कण) V1 B5 Dn D10
 शक्तीकनक (V1 B5 'कणप, Dn3 'कणय) यष्टिमान्, B4
 सशक्तिक सपाणिमान्, T1 तमानय नृपोत्तम, T2 स्व-
 शक्तिकृतयष्टिक, T8 G सशक्ति कृतयष्टिक

30 D1 s om 30 (of v 1 l 1) T1 om 30
 —^a) V1 B1-5 Dn D1 s स्वन, T2 s G कृत (for
 शत) B1 किङ्किणीजालनिर्घोषैर् —^b) D2 s युतस्
 (for युक्तस्), B1 s s Dn1 n2 n3 (marg as in
 text) तोरण- (for तोमर) D1 कपनै, S (T1 om)
 कर्षणै (for कल्पनै) V1 B1 युक्तस्तोरणकर्षणै, D4
 s s s युतस्तोमरकपनै, D10 पुरस्तोमरकर्षणै —^a) V1

B (except B1) Dn जावृन्द- (for गदाखड्ग) D1 s-9
 -पिनदस्तु (D8 'श्च) (for निबद्धश्च)

31 D1 s om 31 (of v 1 l 1) —^a) G1 partly
 damaged B1 D1 s तथा (for तदा) —^a) D2
 वात्मान, D5 s 10 G1 आत्मान T2 s G तदा (for
 तथा)

32 D1 s om 32^{ab} (of v 1 l 1) —^a) V1 Dn1 n2
 D1 s 10 त्रिदंष्ट्र (for 'दंष्ट्र) —^b) D8 s 9 [अ]दधात्
 —T1 om 32^{ab} —^a) B4 एव (for एतत्) Dn1
 D8 तथा (for ततो) —^a) D2 नृपतिर्वाक्यमब्रवीत्

33 ^a) T1 तथा (for तत्र)

34 ^a) B1 T G स (for तु) —^b) D1 s-9 प्रस्यु
 वाच नृप तदा

35 T1 om 35^{ab} —^a) D5 महां (for मम)
 —^b) B5 मे द्वह, Dn1 n2 मच्छद; D1 स्वच्छद-
 (for मे छन्द-) D1 s T2 M यथा मच्छदचारिणा (D1
 T2 M1 ण), D8 s-10 T8 G तथा स्वच्छदचारिण (D1 s
 'णा) —^a) G2 तैर् (for चैव) V1 B Dn सुसुख
 चैव वोढव्यो —^a) D8 सर्व प्र, G4 सर्वत्र (for 'श्च)
 D5 सर्वजनस्य पश्यत

36 ^a) D1 om पथिक Dn1 n2 नोत्सार्या पथिका
 केचित्, D8 T1 s G 'र्य पथि कश्चिच्च (D8 'श्चित्ते, G4
 'श्चापि) —^b) V1 B Dn तेभ्यो दास्ये वसु द्यहं, S
 वसु दास्यामि तेवह —T1 om 36^{ab} —^a) S (T1
 om) ब्राह्मणाश्चैव ये कामान् —^a) B1 अर्थयिष्यति,
 D1 s अर्थ (for अर्थ) D2 T2 G1 s मा (for मां)

सर्वं दास्याम्यशेषेण धनं रत्नानि चैव हि ।
क्रियतां निखिलेनैतन्मा विचारय पार्थिव ॥ ३७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा भृत्यानथाव्रवीत् ।
यद्यद्भूयान्मृनिस्तत्तत्सर्वं देयमशङ्कितैः ॥ ३८
ततो रत्नान्यनेकानि स्त्रियो युग्यमजाविक्रम् ।
कृताकृतं च कनकं गजेन्द्राश्चावलोपमाः ॥ ३९
अन्वगच्छन्त तमृषिं राजामात्याश्च सर्वशः ।
हाहाभूतं च तत्सर्वमासीन्नगरमार्तिम् ॥ ४०
तौ तीक्ष्णाग्नेण सहसा प्रतोदेन प्रचोदितौ ।
ष्टे विद्वौ कटे चैव निर्विकारौ तमूहतुः ॥ ४१

वेपमानौ निराहारौ पञ्चाशद्रात्रकर्शितौ ।
कथंचिद्दूहत्वरौ दंपती तं रथोत्तमम् ॥ ४२
बहुशो भृशविद्वौ तौ क्षरमाणौ क्षतोद्भवम् ।
ददृशाते महाराज पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ४३
तौ दृष्ट्वा पौरवर्गस्तु भृशं शोकपरायणः ।
अभिशापभयात्रस्तो न च किंचिदुवाच ह ॥ ४४
द्वन्द्वश्चाब्रुवन्सर्वे पश्यध्वं तपसो बलम् ।
कुद्धा अपि मुनिश्रेष्ठं वीक्षितुं नैव शक्नुमः ॥ ४५
अहो भगवतो वीर्यं महर्षेर्भावितात्मनः ।
राज्ञश्चापि सभार्यस्य धैर्यं पश्यत यादृशम् ॥ ४६

37 ^a) V1 B₂ 4 6 Dn D₁₀ सर्वान् (for सर्वं)
— ^b) G₂-1 धन (for धनं) D₁ 2 M हि (for हि)

38 ^a) D₁-9 राजा (for श्रुत्वा) — ^b) D₄-6
सर्वान्; D₇-8 ततो (for राजा) D₂ n₈ तथा (for
अथ) T G राजामात्यास्तथाव्रवीत् — D₂ om 38°-39°
— ^c) D₇ यत्तद् (for यद्यद्) D₄-8 तस्य; D₉ T₁
G₂ तत्र (for तत्तत्) — ^d) D₄-8 अशक्या (for
अशङ्कितैः)

39 D₂ om 39°^b (cf. v 1 38) — ^a) D₁ 8-9
धन (for ततो) — ^b) V₁ योग्यम्, B₁ मुख्यम् (for
युग्यम्)

40 ^a) B₁ 6 D₇ 9 अनुगच्छत, D₄ 6 8 अन्व (D₄
नु) गच्छतु D₉ om from मृषि up to वेपमानौ (in
42°) — ^b) D₁-8 यानयुग्य (for राजामात्याश्च) D₇
om च — T₁ om 40°^d — ^c) D₈ नगरम् (for
तत्सर्वम्) — ^d) D₈ तत्सर्वम् (for नगरम्) V₁ B
Dn D₁₀ आर्तवद् (for आर्तिम्)

41 D₉ om 41 (of v 1 40) — ^a) B₁ तौ तु
तीक्ष्णाग्नेण तदा — ^b) V₁ B Dn D₁-8 10 प्रचोदितौ
(for प्रचो) — ^c) B₁ च तौ चैव, D₁ 2 M₁-8 कटौ
चैव; D₄-1 च कटे च (for कटे चैव) — ^d) D₂
समूहद्

42 D₉ om वेपमानौ (cf. v 1 40) — ^b) B₁
D₂ 4-9 T₁ G₂ रात्रि (for रात्र) Some MSS कर्षिजौ
— ^c) S धैर्याद् (for धीरौ) — ^d) B₁ D₂ D₁-5 7-9
T₂ तौ, M तद् (for त)

43 T₁ om 43 — ^a) B₁ बहुशोऽपि (for शो

भृश) D₈ om, D₇ 9 तु (for तौ) — ^b) V₁
B₂-5 Dn D₁ 10 क्षवतौ च (for क्षरमाणौ) B₁ स्यदमान-
क्षतोद्भवौ

44 ^a) D₈ च (for तु) — ^b) G₁ 2 4 कोप (for
शोक) V₁ B Dn समाकुल (for परायण) — ^c)
B₂ 8 प्रति, D₂ T₁ अपि, D₁₀ अति (for अभि)
B₂ 5 D₂ n₈ D₂ 5 T₁ 8 G₁ 3 M₄ भयत्रस्तो, G₁ भय-
प्रस्तो (for -भयात्रस्तो) — ^d) V₁ B₁-8 स, B₄ D₁₀
S (except T₁) त, D₁-8 [ए]नं, D₄-1 [ए]व (for
च)

45 ^b) M₄ तपसो (for 'सो) — ^d) V₁ B Dn
D₁₀ [इ]ह (for [ए]व) — V₁ B₂ ins after 45
B₂ 8 after 47 B₄ after 46°^b

325* ब्राह्मणा एव जायेरन्नान्यो वर्णं कथचन ।

ईदृश रथमारुह्य कोऽन्यो जीवितुमुरसहेत् ।

[L 1] B₈ कदाचन (for कथचन) — (L 2) B₂
भवितुम् (for जी*)]

46 ^a) M₁-8 अथो (for अहो) T₁ यत महा (for
भगवतो) M₈ रूप (for वीर्य) — After 46°^b, B₄
ins 325* B₄ D₂ om 46°-47° — ^c) B₁ D₁
3-7 9 T G₁ 8 4 [अ]स्य (for [अ]पि)

47 B₄ D₂ om 47 (cf. v 1 46) — ^a) B₁ D₇
ह, D₈ 10 M च, T₂ 8 G तु (for हि) — ^b) B₂
D₂ D₇ 9 एन, T₂ 8 G₁ 8 4 एक (for एतं) G₂
[अ]धरधर्मे समूहत् (sic) — ^c) V₁ B₂ D₄ 5 वा (for
च) B₈ विकाराद् (for र) B₁ M स, B₈ यैर;
D₈-9 8 हि (for वै) — After 47, B₂ 8 ins 325*

श्रान्तावपि हि कृच्छ्रेण रथमेतं समूहतुः ।

न चैतयोर्विकारं वै ददर्श भृगुनन्दनः ॥ ४७

भीष्म उवाच ।

ततः स निर्विकारौ तौ दृष्ट्वा भृगुकुलोद्भवः ।

वसु विश्राणयामास यथा वैश्रवणस्तथा ॥ ४८

तत्रापि राजा प्रीतात्मा यथाज्ञप्तमथाकरोत् ।

ततोऽस्य भगवान्प्रीतो बभूव मुनिसत्तमः ॥ ४९

अवतीर्य रथश्रेष्ठादंपती तौ मुमोच ह ।

विमोच्य चैतौ विधिरत्ततो वाक्यमुवाच ह ॥ ५०

स्निग्धगम्भीरया वाचा भार्गवः सुप्रसन्नया ।

ददानि वां वरं श्रेष्ठं तद्भूतमिति भारत ॥ ५१

सुकुमारौ च तौ विद्वान्कराभ्यां मुनिसत्तमः ।

पस्पर्शामृतकल्पाभ्यां स्नेहाद्भरतसत्तम ॥ ५२

अथाब्रवीन्नृपो वाक्यं श्रमो नास्त्यावयोरिह ।

विश्रान्तौ स्वः प्रभावात्ते ध्यानेनैवेति भार्गव ॥ ५३

अथ तौ भगवान्प्राह प्रहृष्टश्चयवनस्तदा ।

न वृथा व्याहृतं पूर्वं यन्मया तद्भविष्यति ॥ ५४

रमणीयः समुद्देशो गङ्गातीरमिदं शुभम् ।

कंचित्कालं व्रतपरो निवत्स्यामीह पार्थिव ॥ ५५

गम्यतां स्वपुरं पुत्र विश्रान्तः पुनरेष्यसि ।

इहस्यं मां सभार्यस्त्वं द्रष्टासि श्वो नराधिप ॥ ५६

न च मन्युस्त्वया कार्यः श्रेयस्ते समुपस्थितम् ।

यत्काङ्क्षितं हृदिस्यं ते तत्सर्वं संभविष्यति ॥ ५७

इत्येवमुक्तः कुशिकः प्रहृष्टेनान्तरात्तमना ।

प्रोवाच मुनिशार्दूलमिदं वचनमर्थवत् ॥ ५८

न मे मन्युर्महाभाग पूतोऽस्मि भगवंस्त्वया ।

48 T₁ om 48^a-49^b (with the ref) D₁-r s om the ref —^a) T₂ G₁ s तु (for स) V₁ om, D_n D₁ s 6-8 M₁-s तु (for तौ) D₁₀ ततो मुनिनिर्विकारौ, G₂ निर्विकारौ मुनिस्तौ तु —^b) D₄ r s कुरु- (for भृगु) B₁ कुलोद्भव, D_n D₈ 'द्वह T₂ s G₁ s s मुनिर्दृष्ट्वा भृगुद्वह — D₁ 6 r s om (hapl) 48^a-50^d —^c) D_n बहू (for वसु) —^d) T₂ यदा वैश्रवणस्तदा

49 D₁ 6 r s om 49, T₁ om 49^a (for all, of v l 48) —^a) B₁ s D₆ तथा (for तत्र) —^b) V₁ D_n यथादिष्टम्, B₂ यथादृष्टम् (for यथाज्ञप्तम्) B₃ तथाकरोत्, D₁ s s उपा' (for अथा') —^d) D₈ बभूव भृगुनन्दन

50 D₁ 6 r s om 50 (cf v l 48) —^a) D₁-r s रथोपस्थाद्, M₁-s रथाच्छ्रेष्ठाद् (for रथश्रे) — T₁ om (hapl) 50^a —^c) V₁ B (except B₂) D₁-s विमुच्य (for विमोच्य) D₂ चैनौ, D₃ चैतौ (for चैतौ) T₂ विमोचमानौ विधिवत्

51 ^a) D₈ ततो (for स्निग्ध) —^b) T₁ समा-भाष्य (for भार्गव सु) — T₁ om 51^a —^c) B₁ D₁-10 G₂ ददामि (for 'नि) —^d) V₁ B₂ s D_n D₈ T₂ M त भूताम्, B₄ D₂ तद्भूतम् (for तद्भूताम्)

52 ^a) V₁ B D_n D₁₀ विद्वौ (for विद्वान्) T₁ सुसमालोक्य तौ विद्वौ —^d) S स स्नेहाद्भरतसत्तम

53 T₁ om 53^a —^c) V₁ B₂ s s D_n D₈ स्व (for स्व) —^d) D₄ 6-8 M₄ [अ]वैहि, D₈ चेति, G₄ [ए]वेह (for [ए]वेति) V₁ B D_n D₁₀ ऊचुस्तौ तु भार्गव, T₂ s G₁-3 ध्यानेनैवेह भारत

54 ^a) D₈ भार्गव (for भगवान्) —^b) V₁ G₄ तथा (for तदा) —^c) D₁-s अवृथा; D₄ 6-8 अन्यथा (for न वृथा) M₄ व्याहृत D₈ om from पूर्व up to व्रत (in 55^a)

55 D₈ om up to व्रत (in 55^a) (cf v l 54) —^a) S [S]मुद्देशो (for समु') D₁ s s s 1-9 रमणीयं व (D₁ s यव) नोद्देशं, D₂ 'णीये वनोद्देशे — T₁ om, 55^b —^b) T₂ s G₄ इम (for इदं) —^c) V₁ B₄ D_n D₁ s s 1-10 G₁ s किंचित् (for कं) D₁-s व्रतधरो (for 'परो) —^d) D₈ निवत्सामि (for 'त्स्यामि) M च (for [ह]ह)

56 ^a) B₁ स्वं पुर, T₂ स्वगृहं (for स्वपुर) D₁₀ T₂ G तत्र, T₁ क्षीप्र (for पुत्र) —^c) D₂ सा (for मा) —^d) D₂ नृपोत्तम (for नराधिप)

57 ^a) V₁ वा (for च) —^b) S (except T₁) स्वां (for से) —^d) D₁ s s 6-8 transp तत् and सर्वं V₁ B₂-5 D_n D₁₀ हि, B₁ ते (for स-)

59 ^a) D₁ 10 transp मे and मन्युर —^b) V₁ B₂-5 D_n पूतौ स्वौ, B₁ प्रीतौ स्वौ, D₁ 6-8 पूजितौ;

संवृतौ यौवनस्थौ खो वपुष्मन्तौ बलान्वितौ ॥ ५९
प्रतोदेन व्रणा ये मे सभार्यस्य कृतास्तथा ।
तान्न पश्यामि गात्रेषु स्वस्थोऽस्मि सह भार्यया ॥ ६०
इमां च देवीं पश्यामि मुने दिव्याप्सरसोपमा ।
श्रिया परमया युक्तां यथादृष्टां मया पुरा ॥ ६१
तव प्रसादात्संवृत्तमिदं सर्वं महामुने ।
नैतच्चित्रं तु भगवंस्त्वयि सत्यपराक्रम ॥ ६२
इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं च्यवनः कुशिकं तदा ।
आगच्छेथाः सभार्यश्च त्वमिहेति नराधिप ॥ ६३
इत्युक्तः समनुज्ञातो राजर्षिरभिवाद्य तम् ।
प्रययौ वपुषा युक्तो नगरं देवराजवत् ॥ ६४
तत एनमुपाजग्मुर्ममात्याः सपुरोहिताः ।
बलस्था गणिकायुक्ताः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ ६५

तैर्वृतः कुशिको राजा श्रिया परमया ज्वलन् ।
प्रविवेश पुरं हृष्टः पूज्यमानोऽथ वन्दिभिः ॥ ६६
ततः प्रविश्य नगरं कृत्वा सर्वाङ्गिक्रियाः ।
श्रुत्वा सभार्यो रजनीमुवास स महीपतिः ॥ ६७
ततस्तु तौ नवमभिबीक्ष्य यौवनं
परस्परं विगतजराविवामरौ ।
ननन्दतुः शयनगतौ वपुर्धरौ
श्रिया युतौ द्विजवरदत्तया तया ॥ ६८
स चाप्यृषिर्भृगुकुलकीर्तिवर्धन-
स्तपोधनो वनमभिराममृद्धिमतम् ।
मनीषया बहुविधरत्नभूषितं
ससर्ज यन्नास्ति शतक्रतोरपि ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

Ds तुष्टोस्मि, D10 प्रीतोस्मि (for पूतोऽस्मि) — °)
D1-3 द्वौ; Ds 1 T1 च, Ds तु (for स्तो) Ds सप्रवृत्तौ
यौवनस्थौ — °) Ds 6 7 8 आयुष्मन्तौ (for वपु)

60 °) V1 B Dn Ds 10 स्वया कृता (by transp),
D4 6 कृत्वा मया — Ds om (hapl) 60° — °)
D4 6-9 स्वस्थोऽस्मि विगतज्वर

61 °) V1 B Dn D10 वपुषाप्सरसोपमा; D1-3 मुने
दिव्याप्सरसमा — °) B4 Dn1 n2 Ds युक्ता (for युक्ता)
— °) Ds transp मया and पुरा V1 B Dn D10 यथा
दृष्टा पुरा मया, D1-3 यथा दृष्टा मयैव च, T1 यथा
दृष्टं महत्तप; T2 3 G M यथा दृष्ट्वा (M4 कृत्वा) महत्तप

62 T1 om. 62° — °) D4-9 अवधप्रसादात्, T2 3
G4 4 तत्त्वम् (for तव प्र) V1 B (except B4) Dn1 n2
D1 तव प्रसादसंवृत्तम्, G1 त्वत्प्रसादात्संवृत्तम् — °)
B1 दि (for तु) — °) Ds 10 T G2-4 पराक्रमे

63 °) V1 B Dn D10 [ए]न (for [इ]द) — °)
D1 कश्यप (for कुशिकं) V1 B Dn D10 कुशिक च्यवन-
सादा (B1-3 या) — °) B1 D1-9 त्वम् (for च)
— °) D1-9 इहेति शो (D2 ति च), T1 इहेव तु (for
त्वमिहेति) B1 इहेति च नराधिप

64 °) Ds S (except T1) च (for तम्) — °) Ds
चै प्रिया; Ds-9 च प्रिया (for वपुषा) — °) Ds
नगरे Ds चैव (for देव)

65 °) Ds पुनर् (for पुनम्) D1-4 6-9 तत पुन
समाजगमुर् — T1 om 65° — °) T2 3 G क्षत्रिया,
M राणका (for गणिका) Ds 6-9 बलकायस्थगणका;
Ds अलकृता सगणिका — °) Ds G4 तदा (for
तथा)

66 °) Partial lacuna in Ds Ds संवृत्त (for
सैवृत्त) T2 सर्वतो (for कुशिको) Ds 6 7 8 राजञ् (for
राजा) — T1 om 66° — °) V1 D10 युत (for
ज्वलन्) — °) B5 पुरी (for पुर) — °) Ds 6 7
T1 2 स्तुयमानोय (T1 नश्च) वन्दिभि

67 °) V1 B2 3 5 Dn8 पूर्वाङ्गिकी; B1 4 T2 3 G1
3 4 सर्वाङ्गिका (B4 की), Dn1 n2 D10 पौर्वाङ्गिकी
(for सर्वाङ्गिक) D1-3 6 T1 G2 कृतसर्वाङ्गिकक्रिय,
D4 6-9 कृतपूर्वाङ्गिकक्रिय — °) V1 B Dn D10 महायु
(B1 स) ति (for महीपति)

68 °) Dn1 ततो (for तु तौ) Ds प्रसमीक्ष्य (for
नवमभिबीक्ष्य) — °) T2 परस्परौ V1 B Dn रुजाव

५४

भीष्म उवाच ।

ततः स राजा राज्यन्ते प्रतिबुद्धो महामनाः ।
 कृतपूर्वाह्निकः प्रायात्सभार्यस्तद्वनं प्रति ॥ १
 ततो ददर्श नृपतिः प्रासादं सर्वकाञ्चनम् ।
 मणिस्तम्भसहस्राब्धं गन्धर्वनगरोपमम् ।
 तत्र दिव्यानभिप्रायान्ददर्श कुशिकस्तदा ॥ २
 पर्वताग्रम्यसान्ध्रं नलिनीश्च सपङ्कजाः ।

(for जराव्) — °) T₂ 8 G₁ 8 4 सदन (for शयन)
 — °) Dn₈ [अ]न्वितौ, D₁-8 6-8 वृत्तौ (for युतौ)
 Dn₁ n₂ G₂ तदा (for तथा)

69 °) V₁ B Dn D₅ 10 अथ (for स च) — °)
 V₁ यन्न **, B₁-2 5 Dn यन्न पुरि, B₁ यन्न भुवि,
 D₅ वै नास्ति (for यन्नास्ति)

Colophon — *Parvan name* B₁-4 Dn₃ D₁ 3
 शांति — *Sub parvan* V₁ B Dn₁ n₂ D₁ 2 7 M₁
 2 4 दानधर्म — *Adhy name* V₁ B₁ 2 4 5 Dn
 D₁-4 6-10 T₈ G₂ च्यवनकुशिकसवाद, T₂ धर्मनिर्णये
 कुशिकच्यवनसवादे च्यवनशुश्रूषायां कुशिकवरप्राप्ति, G₁ 8
 कुशिकच्यवनसवाद — *Adhy no* (figures, words or
 both) V₁ 53 (as in text), D₅ 50, D₁₀ 57, T₁
 M 82, T₂ 8 G₂ 4 89, G₈ 83 — *Sloka no*
 D₄ 66

54

1 °) D₁ प्रवि (for प्रति) D₈ जनाधिप, D₁₀
 महातपा (for मना) — °) D₁ 2 7 9 -पौर्वाह्नि (D₈
 *ह्नि)क, S -सर्वाह्नि (T₂ G₂ *ह्नि)क, some MSS
 -पूर्वाह्नि (for पूर्वाह्नि)

2 D₅ reads 2-3 after 14° — °) D₅ स तत्रैव
 मनोरम्यं — °) B₁ तत्र (for सर्वं) — °) T₂ G₂ 4
 तथा (for तदा)

3 For the sequence in D, cf. v 1 2 — °)
 V₁ Dn₁ n₂ रूप्यसान्ध्र, Dn₈ ररत, D₅ रम्यशृंगाश्
 (for *सान्ध्र) — °) D₅ नलिन्यश्च, S नलिनीश्च

चित्रशालाश्च विविधास्तोरणानि च भारत ।

शाङ्गलोपचितां भूमिं तथा काञ्चनकुट्टिमाश्च ॥ ३
 सहकारान्प्रफुल्लंश्च केतकोद्दालकान्धवान् ।
 अशोकान्युचुकुन्दांश्च फुल्लंश्चैवातिमुक्तकान् ॥ ४
 चम्पकांस्तिलकान्भव्यान्पनसान्बहुलानपि ।
 पुष्पितान्कर्णिकारांश्च तत्र तत्र ददर्श ह ॥ ५
 श्यामां वारणपुष्पीं च तथाष्टापदिकां लताम् ।

(for नलि) D₁ 6-8 फुल्ल, G₁ च सु (for च स)
 — °) D₁ ह (for च) — T₁ om 3° — °) D₁-9
 शाङ्गलोपचिता, T₂ 8 M शाङ्गलोपचिता, G शाङ्गला
 वदिता (for शाङ्गलोपचिता) — °) D₅ 7 9 कुट्टिमं,
 G₄ मृत्तिका (for कुट्टिमाश्च)

4 D₅ om 4°-5° — °) G₄ पुष्पितांश्च (for सह
 कारान्) T₁ च विपुलान् (for प्रफुल्लंश्च) — D₁-4
 6-8 om (hapl) 4° — °) Dn₂ वरान्, T₁ अपि
 (for धवान्) V₁ केतकोद्दालकान्धवान्, B₁ *त्यलिका
 न्धवान्, G₁ 8 *दालकालवान्, M₄ *दालकान्धवान्
 — °) B₂ Dn₁ n₂ सह कुन्दाश्च, T₁ पिबुर्मदाश्च, M
 मुकुलि (M₂ *लि)दाश्च (for *कुन्दाश्च) — °) T₁ मल्लांश्च
 (for फुल्लंश्च) B₁ [अ]भि (for [अ]ति)

5 D₅ om 5° (cf v 1 4) — °) D₁ 6-8 पन
 सान् (for तिलकान्) B₁ D₁₀ शालान्, S सर्जान् (for
 भव्यान्) — °) V₁ D₁₀ बहुलान् (for वहुलान्) D₁
 6-8 तिलकान्जुनानपि, T₁ असनान्जुनका, T₂ 8 G M
 असनान्जुना — °) B₅ पुष्पितान्कर्णिकांश्चैव, D₅ श्यामा
 न्पुष्पितान्दृक्षांश्च

6 T₁ om 6-7 — °) M₂ श्यामान् (for श्यामा)
 M₁-8 वारण- (for वारण-) D₅ T₈ पुष्पीं (for पुष्पीं)
 V₁ B Dn D₁-5 श्यामान्वारणपुष्पीं (D₅ *मुह्या)श्च,
 D₁₀ श्यामाश्चारणपुष्पाश्च, T₂ G श्यामा चारणपुष्पा च
 — °) D₁ 6 T₂ [अ]ष्टापद (T₂ ति)का, D₁-9 [अ]ष्टपदकां
 (for [अ]ष्टापदिका) V₁ B₅ Dn तथाष्टपदिका लता,
 B₁-4 D₁-5 10 तथाष्टापदिका लता, D₅ *कान्ध — °)
 D₁-3 तदाहि (D₂ 8 हि)ष्टा, D₁ परिलिष्टां, D₅ 10
 T₂ 8 G क्षिता, D₅-9 क्षिष्टा (for कृता) M तत्रा
 ध्रम परिलिष्ट — °) D₅ स ददर्श (by transp)

तत्र तत्र परिहृता ददर्श स महीपतिः ॥ ६
 वृक्षान्पद्मोत्पलधरान्सर्वतुकुसुमास्तथा ।
 विमानच्छन्दकांश्चापि प्रासादान्प्रब्रसन्निभान् ॥ ७
 शीतलानि च तोयानि कचिदुष्णानि भारत ।
 आसनानि विचित्राणि शयनप्रवराणि च ॥ ८
 पर्यङ्कान्सर्वसौवर्णान्पराध्यास्तरणास्तृतान् ।
 भक्ष्यमोज्यमनन्तं च तत्र तत्रोपकल्पितम् ॥ ९
 वाणीवाटाञ्छुकाश्चापि शारिकाभृङ्गराजकान् ।
 कोकिलाञ्छतपत्रांश्च कोयष्टिमककुक्कुटान् ॥ १०
 मयूरान्कुक्कुटांश्चापि पुत्रकाञ्जीवजीवकान् ।

चकोरान्वानरान्हंसान्सारसांश्चक्रमाह्वयान् ॥ ११
 समन्ततः प्रणदितान्ददर्श सुमनोहरान् ।
 कचिदप्सरसां संधान्गन्धर्वाणां च पार्थिव ॥ १२
 कान्ताभिरपरांस्तत्र परिष्वक्तान्ददर्श ह ।
 न ददर्श च तान्भूयो ददर्श च पुनर्नृपः ॥ १३
 गीतध्वनिं सुमधुर तथैवाध्ययनध्वनिम् ।
 हंसान्सुमधुरांश्चापि तत्र शुश्राव पार्थिवः ॥ १४
 तं दृष्ट्वात्यङ्कुतं राजा मनसाचिन्तयत्तदा ।
 स्वमोऽयं चित्तविभ्रंश उताहो सत्यमेव तु ॥ १५
 अहो सह शरीरेण प्राप्तोऽस्मि पगमां गतिम् ।

7 T1 om 7 (of v 1 6) —^a) Bom ed रम्यान्
 (for वृक्षान्) D2 टलान्, D4 1 वरान् (for -धरान्)
 D5 पद्मोत्पलवराश्चैव —^b) D8 अपि (for तथा) —^c)
 V1 B Dn D4 6-10 प्रतिमाश्, D5 सद्दशाश् (for -च्छन्द
 कांश्) T2 3 G विमान चद्रिकाश्चापि —^d) V1 B2-6
 Dn D10 शैल, B1 अद्रि (for पत्र) D4 6-9 प्रासा
 दान्सर्वकांचनान्

8 ^a) Som Southern MSS शीतलानि —^c) M च
 (for वि) —^d) Dn1 n2 D1 8 शयनं (for 'न') S
 प्रवराणि (for -प्रव) B2 (marg as in text) तेषा
 प्रावरणानि च

9 ^a) V1 B2 4.5 Dn D2 रत्न (for सर्व) —^b)
 V1 B1 8 Dn D1-5 G2 पराध्यास्तरणास्तृतान्, T1 णान्वि
 तान्, T2 णानि च —^c) Dn2 D2 M1 2 4 भक्ष्यं
 (for भक्ष्य) —^d) B1 कल्पितान् (for 'तम्')

10 ^a) B1 2 4 धीणावादाश्च (B1 द्), D4-9 वाणी
 वराश्च, D10 तालपादाश्च, T1 वारिवाहाश्च, T2 3 G
 पाणिवाहाश्च, M पाणिवाहाश्च (for वाणीवादाश्च) V1 B
 (except B1) Dn D5 चैव, D6 वापि (for चापि)
 —^b) D1 4 सारिका, D7-9 सायकान् (D8 का),
 D10 कपोतान् (for शारिका) B1 राजिकान् (for राज)
 V1 D5 T2 सारिकान्भृङ्गराजिकान् — T1 om (hapl 1)
 10^{2d} —^c) Dn1 कोयष्टिमहि, D1-3 जल, T2 3 G
 'मभि, M4 'मद्, Madras ed मणि (for मक)
 V1 B5 Dn2 n2 सकोयष्टिककुक्कुमान्, B1-4 D10 कोयष्टि
 वक (B4 चक्र) कुक्कुभा (B8 'टा'न्, D1-9 छीनय कुक्कुटान्

11 D1 2-3 (hapl 1) om 11^{ab} —^a) D1 कुक्कुजाश्च;
 T1 कुक्कुराश्च; T2 3 G M1-3 कुरराश्च (for कुक्कुटांश्च) B1

[ए]व (for [अ]पि) D5 मधुरारावककुमान् —^b) V1
 B Dn D10 दास्युहाश्च (for पुत्रकाञ्च) D8 om (hapl)
 जीव G2 जीविकान् D5 पुत्रजीवकजीविकान् — T1
 om (hapl 1) 11^{ab} —^c) B1 4 वायसान्, D5 जलजान्
 (for वानरान्) —^d) D1 4 चक्रकाह्वयान् (for 'चक्रसा')
 T2 चक्रवाकसमाह्वयान्

12 ^a) V1 B2 (marg) 4.5 Dn D10 प्रमुदितान्,
 B1 संमुदि; B2 8 परिहृ, S प्रणदतो (for 'दितान्')
 — D5 om (hapl 1) 12^b-13^b —^b) B1 8 G2 स (for
 सु) —^c) D5 T2 3 G अप्सरस (for रसां) D4
 7-9 सचैर (for सचान्) —^d) V1 B1-8 M पार्थिव,
 D4 7-9 सर्वेश, T1 भारत (for पार्थिव)

13 D5 om 13^{ab} (cf v 1 12) —^a) T2 G1 4
 तास्ताभिर, G2 ताता (for कान्ता) V1 परमांस (for
 अपरास्) —^b) B1 परियुक्तान् (for प्वक्तान्) D5
 7-9 परस्पर (for ददर्श ह) — T1 om 13^{ad} —^c)
 T2 3 G तदा (for च तान्) D5 तत्र (for नृयो)
 —^d) T2 G पुर (for पुनर्) B4 D5 6-9 पुनः, D1-8
 नृप, D5 तदा (for नृप)

14 ^a) D1-4 G2 स (for सु) D5 गीतध्वनोन्सु-
 मधुरांस — After 14^a, D5 reads 2-3 —^b) D5 च
 (for [ए]व) V1 B4 5 Dn [अ]ध्यापन (for [अ]ध्ययन-)
 D10 तत्रैवाध्यापनध्वनिं —^c) D4 6 G1 स (for सु)
 B1 हसानां मधुरा वाच, D1-8 5 'ना मधुर चापि, T1
 नां च ध्वनिं चापि —^d) D5 6 6 तथा, D5 तत (for
 तत्र) V1 D1 10 पार्थिव (for 'व')

15 ^a) V1 B Dn2 D5 T2 3 G1 4 M8 तदृष्ट्वा; D1-8
 दृष्ट्वा च (for त दृष्ट्वा) Dn8 दृष्टुव, D5 चादृत

उत्तरान्वा कुरुन्पुण्यानथ वाप्यमरावतीम् ॥ १६
 किं त्विदं महदाश्चर्यं संपश्यामीत्यचिन्तयत् ।
 एवं संचिन्तयन्नेव ददर्श मुनिपुंगवम् ॥ १७
 तस्मिन्विमाने सौवर्णे मणिस्तम्भसमाकुले ।
 महाहं शयने दिव्ये शयानं भृगुनन्दनम् ॥ १८
 तमभ्ययात्प्रहर्षेण नरेन्द्रः सह भार्यया ।
 अन्तर्हितस्ततो भूयश्चयवनः शयनं च तत् ॥ १९
 ततोऽन्यस्मिन्वनोद्देशे पुनरेव ददर्श तम् ।
 कौश्यां वृक्षां समासीनं जपमानं महाव्रतम् ।
 एवं योगबलाद्विप्रो मोहयामास पार्थिवम् ॥ २०
 क्षणेन तद्वनं चैव ते चैवाप्सरसां गणाः ।
 गन्धर्वाः पादपाश्चैव सर्वमन्तरधीयत ॥ २१

निःशब्दमभवच्चापि गङ्गाकूलं पुनर्नृप ।
 कुशवल्मीकभूयिष्ठं वभूव च यथा पुरा ॥ २२
 ततः स राजा कुशिकः सभार्यस्तेन कर्मणा ।
 विस्मयं परमं प्राप्तस्तदृष्ट्वा महदद्भुतम् ॥ २३
 ततः प्रोवाच कुशिको भार्या हर्षसमन्वितः ।
 पश्य भद्रे यथा भावाश्चित्रा दृष्टाः सुदुर्लभाः ॥ २४
 प्रसादान्मृगमुख्यस्य किमन्यत्र तपोबलात् ।
 तपसा तदवाप्यं हि यन्न शक्यं मनोरथैः ॥ २५
 त्रैलोक्यराज्यादपि हि तप एव विशिष्यते ।
 तपसा हि सुतप्तेन क्रीडत्येष तपोधनः ॥ २६
 अहो प्रभावो ब्रह्मर्षेचयवनस्य महात्मनः ।
 इच्छन्नेष तपोवीर्यादन्याल्लोकान्मुजेदपि ॥ २७

(for [अ]त्यद्भुतं) —^b) B₅ G₂ चिन्तयत् (for [अ]चिन्तयत्) — B₁ om 15^{ad} —^c) D₅ स्वप्नोयं किमु विस्मय —^d) D₁ 8-9 च (for तु)

16 ^a) D₁₀ अह (for अहो) —^b) D₅ [स]ति (for स्मि)

17 ^a) V₁ B Dn D₄ T₂ G₂ च, T₁ 8 G₁ M₁-8 तु (for तु) D₇ परम् (for महद्) —^b) T₁ corrupt, T₂ 8 G M सस्य पश्यामि चिन्तयन् — D₅ om (hapl ?) 17^c-19^d

18 D₅ om 18 (cf v l 17) —^c) T G महाहं (for हं)

19 D₅ om 19 (cf v l 17) —^a) B₅ 8 अन्य गात् (for 'यात्) D₁₀ प्रकर्वेण (for प्रहं) —^d) S मुनिश्च (for चयवन) D₁-8 गत (for च तत्)

20 ^a) G₁ [स]न्यच्च (for अन्यस्मिन्) —^b) D₅ ह, M₄ तत् (for तम्) —^c) V₁ B₁ 8-5 Dn₃ D₂ वृष्ट्या, D₅ (marg) 10 M₁ वृष्ट्या, D₇ om, G₂ 8 वृष्ट्या (for वृष्ट्या) —^d) V₁ D₅ तपमान (for जप) —^e) M₁-8 त नृपं (for पार्थिवम्)

21 ^a) D₃ सर्वं (for चैव) —^b) D₁-4 8 7 9 तथा (for ते च) —^c) D₁ 8 9 M पर्वताश्च (for पादपाश्च) —^d) G₁ partly damaged D₄ तत्रैव (for सर्वम्)

22 ^b) D₅ अनुत्तम (for पुनर्नृप) —^c) D₁-3

कुशवल्मीकभूयिष्ठो —^a) S (except M₂) पुर

23 T₁ om (hapl) 23 —^a) D₁-8 सभार्य (for स राजा) D₅ तत स कुशिको राजा — D₅ om 23^b-29^c —^b) D₂ सगणस्, D₃ तस्यर्षेस् (for सभार्यस्) —^d) T₂ G₂ त (for तद्) D₂ परम् (for महद्)

24 D₅ om 24 (cf v l 23) D₅ om 24^b-29^c —^c) D₇ 8 महा (for यथा) —^d) D₅ चित्रदृष्टा, D₇ चित्रा दृष्ट्वा, S दृष्टाश्चित्रा (by transp)

25 D₅ om 25 (cf v l 23) D₄ om 25 (cf v l 24) —^a) T₁ ऋषि (for शृयु) — B₅ om (hapl ?) 25^c-26^d D₇-9 om (hapl) 25^c-26^d —^c) D₅ अवाप्तव्य (for 'प्य हि) — B₅ om (hapl) 25^d-26^a —^d) Dn तु (for न)

26 D₅ om 26 (cf v l 23) D₅ om 26 (cf v l 24) B₅ om 26, D₇-9 om 26^{ad}, B₂ om 26^a (for all, cf v l 25) T₁ om 26 —^d) D₅ 7-9 शक्यो ब्रह्म (for क्रीडत्येष) V₁ B (B₅ om) Dn₁ न₂ शक्यो मोक्षस्तपोबलात्

27 D₅ om 27 (cf v l 23) D₄ om 27 (cf v l 24) D₅ om (hapl ?) 27^{ad} —^a) T₁ महा (for अहो) D₂ महर्षेश्च D₇-9 हि महाश्च, M₁ विप्रर्षेश्च (for वृष्टा) —^c) B₅ 4 D₁-3 T G₁ 8 इच्छेत् Dn 'यैप, G₂ 'त्वेव (for 'क्षेप) —^d) D₁-3 8 7-9 लोकानन्यान् (by transp)

ब्राह्मणा एव जायेरन्पुण्यवाग्बुद्धिकर्मणः ।
 उत्सहेदिह कर्तुं हि कोऽन्यो वै च्यवनादृते ॥ २८
 ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके राज्यं हि सुलभं नरैः ।
 ब्राह्मण्यस्य प्रभावाद्धि रथे युक्तौ स्वधुर्यवत् ॥ २९
 इत्येवं चिन्तयानः स विदितश्च्यवनस्य वै ।
 संप्रेक्ष्योवाच स नृपं क्षिप्रमागम्यतामिति ॥ ३०
 इत्युक्तः सहमार्यस्तमभ्यगच्छन्महामुनिम् ।
 शिरसा वन्दनीयं तमवन्दत स पार्थिवः ॥ ३१
 तस्याशिषः प्रयुज्याथ स मुनिस्तं नराधिपम् ।
 निपीदेत्यब्रवीद्दीमान्सान्त्वयन्पुरुषर्वम ॥ ३२
 ततः प्रकृतिमापन्नो भार्गवो नृपते नृपम् ।

उवाच श्लक्ष्णया वाचा तर्पयन्निव भारत ॥ ३३
 राजन्सम्यग्जितानीह पञ्च पञ्चसु यच्चया ।
 मनःपष्ठानीन्द्रियाणि कुच्छ्रान्मुक्तोऽसि तेन वै ॥ ३४
 सम्यगाराधितः पुत्र त्वयार्हं वदतां वर ।
 न हि ते वृजिनं किञ्चित्सुहृदस्ममपि विद्यते ॥ ३५
 अनुजानीहि मां राजन्नामिष्यामि यथागतम् ।
 प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र वरश्च प्रतिगृह्यताम् ॥ ३६
 कुशिक उवाच ।
 अग्रिमध्यगतेनेदं भगवन्सन्निधौ मया ।
 वर्तितं मृगुशार्दूल यन्न दग्धोऽस्मि तद्बहु ॥ ३७
 एष एव वरो मुख्यः प्राप्तो मे भृगुनन्दन ।

28 Ds om. 28 (cf v 1 23) Ds om 28 (cf v 1 24) T1 om 28-29 —^b) V1 B (except B6) Dns Ds कर्मिण, T2 s G कर्मणा (for *ण) D10 पुण्यास्तान्विद्धि कर्मणा —^c) V1 B D10 कृत्वैव, Dn1 m कृत्वैव, M1 कृत्वेद (for कर्तुं हि) D1-s 1-2 उत्सहेत्कर्तुमेव हि, Ds उत्साह कर्तुमेव हि; T2 s G उत्साहमिह कृत्वेद —^d) D10 [s]पि (for स्यो) — After 28, B1 s Ds 10 T2 s G M 1ns

328* ब्राह्मण्यं दुर्लभं लोके तद्वद्वा दुर्लभं तप ।
 सिद्धिस्तत्रापि दुष्प्राप्ता सिद्धिरपि परा गति ।

[B1 s om, (hapl.) line 1]

29 Ds om 29^{ab} (cf v 1 23) Ds om 29^a (cf v 1 24) T1 om 29 (cf v 1 28) —^b) Ds भवेत् (for नरै) —^c) Ds स्व (for प्र) —^d) Ds 6-9 Gs युक्तोऽसि, Ds युक्ता स (for युक्तौ स्व) D1-8 युक्तौ स्वो धुर्यवद्वये

30 ^a) Ds 6-9 T2 s G M1 सन् (for स) Ds इत्येवं चिन्तयानस्य —^b) Ds T G च्यवनेन (for नस्य) Ds 6-9 च (for वै) —^c) Ds corrupt, D10 त, T2 Gs 4 M1-3 स (for स) V1 B Dn D4-10 T1 Gs नृपतिं, T2 वचने, T2 Gs 4 च्यवन (T2 न); M च नृपं (for स नृप)

31 ^a) V1 B Dn Ds 6-10 तु (for तम्) —^b) V1 B Dn Ds 7-8 10 सोम्यगच्छन् (for जम्) — G1 om 31^c-33^b —^c) D1-9 च (for तम्) —^d) V1 B Dn D1 2 10 T1 च (for स) D1-9 वंदयामास

पार्थिव

32 G1 om 32 (cf v 1 31) —^a) Ds 10 [आ]शिषे Dn1 Ds प्रयुजान, D1-9 सप्रयुज्याथ (hyper-metric) (for प्रयुज्याथ) —^b) Dns om स Ds 10 नराधिप —^d) Dns Ds 8 T2 s Gs 4 पुरुषर्वम (Dns Ds *म), Ds 6-8 T1 भरतर्षम

33 G1 om 33^{ab} (cf v 1 31) —^b) V1 B6 Dns Gs 4 नृप (for नृपम्) B1 s D10 भार्गवो नृपति पुन, B2 s D1-3 वो नृपतौ (B2 s *ति) नृप

34 ^a) T2 पूजितानि; T2 G1 s 4 निजितानि (for जितानीह) —^b) V1 B (except B4) Dn Ds 4 5 8 पच स्वय, D1 2 पंचसु तव, D1 9 पच च यत् (for पञ्चसु यत्)

35 ^a) D1-8 तत्र (for पुत्र) —^b) V1 B6 Dn प्र- (for [ब]र्ह) —^d) Ds सुलक्ष्णम् (for सुसूक्ष्मम्) Ds लक्ष्यते, T G दृश्यते (for विद्यते)

36 ^a) M मा (for मा) — Ds om 36^{ad} —^d) B6 G1 M1 s 4 वर (for वरम्)

37 G4 om the ref Ds राजा (for कुशिक) T1 om 37^a-38^b (retaining the ref) —^a) D1 M4 मध्ये (for मध्य-) V1 B2 s 4 Dn M1-8 [ह]व, B1 s Ds 10 M4 [ए]व (for [ह]र्द) —^b) Ds तव (for मया) V1 D4 T2 s G2 M1-8 भगवत्सन्निधौ मया —^c) T2 Gs 4 M4 वार्तिव D10 मुवि (for मृगु) —^d) B1 D1 तद्बद, B6 मे बहू (for वद्बहु)

यत्प्रीतोऽसि समाचारात्कुलं पूतं ममानघ ॥ ३८

एष मेऽनुग्रहो विप्र जीविते च प्रयोजनम् ।

एतद्राज्यफलं चैव तपश्चैतत्परं मम ॥ ३९

यदि तु प्रीतिमान्विप्र मयि त्वं भृगुनन्दन ।

अस्ति मे संशयः कश्चित्त्वे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

५५

च्यवन उवाच ।

वरश्च गृह्यतां मत्तो यश्च ते संशयो हृदि ।

तं च ब्रूहि नरश्रेष्ठ सर्वं संपादयामि ते ॥ १

कुशिक उवाच ।

यदि प्रीतोऽसि भगवंस्ततो मे वद भार्गव ।

कारणं श्रोतुमिच्छामि मद्गृहे वासकारितम् ॥ २

शयनं चैकपाश्वेन दिवसानेकविंशतिम् ।

अकिञ्चिदुक्ता गमनं बहिश्च मुनिपुंगव ॥ ३

अन्तर्धानमकस्माच्च पुनरेव च दर्शनम् ।

पुनश्च शयनं विप्र दिवसानेकविंशतिम् ॥ ४

तैलाभ्यक्तस्य गमनं भोजनं च गृहे मम ।

समुपानीय विविधं यद्गन्धं जातवेदसा ।

निर्याणं च रथेनाशु सहसा यत्कृतं त्वया ॥ ५

धनानां च विसर्गस्य वनस्यापि च दर्शनम् ।

55

38 T₁ om 38^{ab} (of v 1 37) — ^b) D₄ 6-9
संप्राप्तो (for प्राप्तो मे) — ^c) V₁ B₁ 2 4 5 Dn D₁₀
मया ब्रह्मन्, D₅ समाचार्य, T₁ समाहारे, T₂ 8 G₁ 8 4
M 'चारै (for 'चारात्) B₃ प्रीतोसि यन्मया ब्रह्मन्,
G₂ यत्प्रीतोऽसि ममाचार्य — ^d) V₁ B Dn D₄ 6-9 कुल
त्रा (D₄ 6 8 9 पा) त च मेनघ, D₁-8 कुल प्रीतोसि तेनघ

39 ^a) G₂ एव (for एष) — ^b) T G M₁ [S] वि
(for च) — ^c) G₂ राजफल D₅ M₁ [ए] तत् (for
[ए] व) — ^d) D₁₀ [ए] व (for [ए] तत्) V₁ फलं
(for पर) Dn₁ n₂ तपश्च फल मम, D₅ तपस्तत्फल
मत्

40 ^a) V₁ B Dn D₅ 10 T₂ त्व (for तु) — ^b)
V₁ B Dn D₁₀ वै (for त्व) D₄ 6-9 सत्तम (for
नन्दन) — ^c) G₂ अस्मिन् (for अस्ति) D₂ om मे

Colophon — Parvan name B₁ 2 4 Dn₃ D₁
शान्ति — Sub-parvan V₁ B Dn₁ n₂ D₁ 2 7 10 दान-
धर्म — Adhy name V₁ B₁ 2 4 5 Dn D₂-4 6-9 च्यव
नकुशिकसवाद D₁ च्यवनभृगुसवाद, D₅ च्यावन, T₂
पराशुरामचरित्रे कुशिकच्यवनसवाद च्यवनदर्शन — Adhy
no (figures, words or both) V₁ 54 (as in text),
D₄ 52, D₁₀ 58, T₁ M 53, T₂ 8 G₂ 4 90, G₁
85, G₂ 84 — Sloka no D₄ 35

1 B₃ om 1 (retaining the ref) — ^b) D₅ यत्र
(for यश्च) T₂ 8 G₁ 8 4 सो (for हे) — ^c) D₄
6-9 तप्, M₁ त्व (for तं) Dn₁ n₂ T₁ प्र, D₁-3
मे (for च) D₁-4 6-9 नरव्याघ्र (for श्रेष्ठ) — ^d)
Dn₃ D₁₀ [अ] ह (for ते)

2 B₃ om, G₂ राजा (for कुशिक) — ^b) G₁
तथा (for ततो) — ^d) D₄ 6 मद्गृहे (for 'हे)

3 ^a) D₁₀ शयने (for न) D₄ वा (for च)
D₅ [ए] व (for [ए] क) — M₁ om (hapl) 3^a-4^d
— ^c) D₁₀ (also as in text) S (M₁ om) न किञ्चिद्
(for अकिञ्चिद्) D (except Dn) च गृहाद्, G₂ शयन
(for गमन) — ^d) B₃ -सत्तम (for पुगव)

4 M₁ om 4 (of v 1 3) — ^b) D₅ दर्शन पुनरेव
च — ^c) D₁-7 10 शयित (for शयन) B₃ 4 पुनश्चा
परपार्श्वेन

5 ^a) B₃ तैलाभ्यक्तस्य गमन — ^c) D₁-3 5 यद्गन्ध
D₄ 6-9 तद्गन्ध (for विविध) — ^d) D₁ 2 4-9 विविध
वज्र, D₃ विविध (for यद्गन्ध) D. वेन्मि — ^f)
V₁ B. Dn₃ त्वया कृत (by transp)

6 ^a) M हि (for च) Dn₃ G₁ 4 M₁ त्रिमं च,

प्रासादानां बहूनां च काञ्चनानां महायुने ॥ ६
मणिविद्रुमपादानां पर्यङ्कानां च दर्शनम् ।
पुनश्चादर्शनं तस्य श्रोतुमिच्छामि कारणम् ॥ ७
अतीव ह्यत्र मुह्यामि चिन्तयानो दिवानिशम् ।
न चैवात्राधिगच्छामि सर्वस्यास्य विनिश्चयम् ।
एतदिच्छामि कात्स्न्येन सत्यं श्रोतुं तपोधन ॥ ८

च्यवन उवाच ।

शृणु सर्वमशेषेण यदिदं येन हेतुना ।
न हि शक्यमनाख्यातुमेवं पृष्टेन पार्थिव ॥ ९
पितामहस्य वदतः पुरा देवममागमे ।
श्रुतवानस्मि यद्राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १०
ब्रह्मक्षत्रविरोधेन भविता कुलसंकरः ।

पौत्रस्ते भविता राजंस्तेजोवीर्यसमन्वितः ॥ ११
ततः स्वकुलरक्षार्थमहं त्वा समुपागमम् ।
चिकीर्षन्कुशिकोच्छेदं संदिधक्षुः कुलं तव ॥ १२
ततोऽहमागम्य पुरा त्वामवोचं महीपते ।
नियमं कंचिदारप्स्ये शुश्रूषा क्रियतामिति ॥ १३
न च ते दुष्कृतं किंचिदहमासादयं गृहे ।
तेन जीवसि राजर्षे न भवेथास्ततोऽन्यथा ॥ १४
एतां बुद्धिं समास्थाय दिवसानेकविंशतिम् ।
सुप्तोऽस्मि यदि मा कश्चिद्वोधयेदिति पार्थिव ॥ १५
यदा त्वया सभार्येण संसुप्तो न प्रबोधितः ।
अहं तदैव ते प्रीतो मनसा राजसत्तम ॥ १६
उत्थाय चास्मि निष्क्रान्तो यदि मां त्वं महीपते ।

Ds 'गैस्तु; D1-10 T3 G2 रीश्च (for रीस्य) —^b)
D1 2 10 धनस्य, Ds T1 G4 जनस्य, T3 2 G1 2 जलस्य
(for वनस्य) G2 ज्वलनस्यापि दर्शन —^d) Ds कान-
नानां (for काञ्च) D1-8 महायुते (for 'मुने)

7 ^a) Dn2 जाताना, T1 -सोपान (for पादानां)
—^b) Some MSS पर्यङ्काणां Ds मचकाना महायुते
—^c) V1 चैव, Ds तत्र (for तस्य)

8 ^b) V1 B Dn D10 भृगुर्ग्रह, S द्विजर्षभ (for
दिवानिशम्) — T1 om 8^{ad} —^c) Ds-8 [ख]व-
(for [ख]धि) —^d) D1 [ख]पि, G2 [जा]शु
(for [ख]ल्य) Ds विनिश्चित (for 'श्चयम्) —^e)
Ds एवम् (for एतद्) —^f) Ds-8 तवानघ (for तपो
धन) D1 2 सधं श्रोतु तवा (D1 दा) नघ

9 G2 om the ref —^a) T1 अशेष हि (for
'षेण) —^b) T1 य सदा, T2 तदिदं (for य)
—^c) Ds मयाख्यातुम्, Ds अनाज्ञा (for अनाख्या)
D1-8 यदि शक्य समाख्यातुम् —^d) Ds मया, Ds
एतद् (for एव) Ds-8 भारत (for पार्थिव)

10 ^a) D1 6 7 9 गदत (for व) —^c) D4 6 7 9
ते (for यद्)

11 ^d) V1 D1 2 7-9 वलान्वित, G2 M तपो
(for सम)

12 ^a) D10 ते (for स्व) Ds नाशार्थम् (for
रक्षा) V1 B Dn तस्ते कुलनाशार्थम् —^b) Ds

त्वामह (for अह त्वा) D1 2 T3 G1-8 समुपागत (for
'गमम्) V1 B Dn D10 T2 G4 अह त्वां समुपागत,
D1 6-9 अहं त्वां समुपस्थित —^c) Ds 8 T1 चिकीर्षु
(for 'पन्) D1-8 कौशिकोच्छेदं —^d) T1 दिधक्षुश्च
(for संदिधक्षु)

13 ^a) V1 B Dn पुरे, D10 पुर (for पुरा) —^c)
V1 D4 T2 2 G2 4 किंचिद् T2 2 G आरि (T2 G2 'र)-
प्सु (for आरप्स्ये) Ds नियमे कंचिदारप्स्ये (sic) —^d)
G1 damaged, G2 हृद् (for हृति)

14 ^a) V1 B1-8 Dn1 ns दुष्कर, some MSS
हुकृत —^c) D1-10 राजेंद्र (for राजर्षे) —^d)
Ds 6-9 असुपेयास् (for न भवेयास्) B1-8 Dn1 ns ns
(marg) D10 स्वम्, D1-8 G2 स्वतो (for ततो) V1
B1 5 भवेयास्त्वमतोऽन्यथा

15 ^a) B5 Dn Ds M4 एवं (for एता) —^c)
D1 2 4-7 T2 2 G2 M2 4 मा, G4 वा (for मा)

16 ^a) B5 यदि, T2 यथा (for यदा) —^b) B1
सुप्तोई, Ds प्रसुप्तो (for स) Ds धि (for प्र) G2
सुप्तो न प्रतियोधित —^c) Dn2 सोह (for अह) S
प्रीतोस्मि (for ते प्रीतो)

17 ^a) T2 [ख]पि (for [ख]न्मि) Some MSS नि
कालो —^b) D1 2 T1 मा (for मा) —^c) D1-5 7-9
यूया (for पृच्छे) D1 2 7 9 G2 [ए]व (for [ए]व)

पृच्छेः क यास्यसीत्येवं शपेयं त्वामिति प्रभो ॥ १७
 अन्तर्हितश्चास्मि पुनः पुनरेव च ते गृहे ।
 योगमास्थाय संविष्टो दिवसानेकविंशतिम् ॥ १८
 क्षुधितो मामसूयेथाः श्रमाद्वेति नराधिप ।
 एतां बुद्धिं समास्थाय कश्चितौ वां मया क्षुधा ॥ १९
 न च तेऽभूत्सुसूक्ष्मोऽपि मन्युर्मनसि पार्थिव ।
 सभार्यस्य नरश्रेष्ठ तेन ते प्रीतिमानहम् ॥ २०
 भोजनं च समानाद्य यत्तदादीपितं मया ।
 कुप्येथा यदि मात्सर्यादिति तन्मर्षितं च ते ॥ २१
 ततोऽहं रथमारुह्य त्वामवोचं नराधिप ।

सभार्यो मां वहस्वेति तच्च त्वं कृतवांस्तथा ॥ २२
 अविशङ्को नरपते प्रीतोऽहं चापि तेन ते ।
 धनोत्सर्गोऽपि च कृते न त्वां क्रोधः प्रघर्षयत् ॥ २३
 ततः प्रीतेन ते राजन्पुनरेतत्कृतं तव ।
 सभार्यस्य वनं भूयस्तद्विद्धि मनुजाधिप ॥ २४
 प्रीत्यर्थं तव चैतन्मे स्वर्गसंदर्शनं कृतम् ।
 यत्ते वनेऽस्मिन्नपते दृष्टं दिव्यं निदर्शनम् ॥ २५
 स्वर्गोद्देशस्त्वया राजन्सशरीरेण पार्थिव ।
 मुहूर्तमनुभूतोऽसौ सभार्येण नृपोत्तम ॥ २६
 निदर्शनार्थं तपसो धर्मस्य च नराधिप ।

18 ^a) V₁ B Dn पुनश्चास्मि (by transp), D₁₀
 पुनश्चापि — ^c) V₁ B₁₋₂ 5 Dn D₁₀ ससुप्तो, B₁
 सद्धष्टो (for संविष्टो)

19 ^a) D₁₋₃ मा ह्यसूयेथा, D_{4,5} T₂ 3 G M₁₋₃
 नाभ्यसू, D₃ T₁ M₄ माभ्यसू (for मामसू) D₁₁ n₂
 क्षुधितौ मामसूयेथा, D₆ 7 9 क्षुभितौ मा(D₅ ना)भ्यसू-
 येथा — ^b) B₁ T₂ 3 G₂₋₄ चापि, D₁₀ चेति (for
 वेति) — After 19^{ab}, the sequence in T₁ is 22^c-23^b,
 21, 327*, 22^{ab}, 23^{ad}, 25^{ab}, and 24^{ab} T₁ om
 19^c-20^d — ^c) V₁ B₅₋₆ Dn एव (for एता) G₄
 अवस्थाय (for समा) — ^d) D₅ क्षुधितौ, some
 MSS कश्चितौ (for कश्चितौ) D₂ 4 5 10 T₂ 3 G वा
 (for वा) V₁ B₄ 5 Dn D₃ transp मया and क्षुधा

20 T₁ om. 20 (cf v 1 19) — ^a) G₄ om च
 T₂ 3 G न च ते वाक्सुसूत्मापि

21 For the sequence in T₁, cf v 1 19 — ^a)
 V₁ D₁ 6-9 समासाद्य, D₃ T₁ 2 नीय (for 'नारय')
 — ^b) D₃ 6-9 चेद (for तदा) — ^c) D₁ 6-9 कुप्यते
 — ^d) D₃ G₈ यदि (for इति) Dn D₁ 8 9 च मे,
 T₂ 3 G₁₋₃ स्वया (for च ते) — After 21, D₁₀ T G
 ins

327* रथेन वाहितश्चापि श्रमात्क्रोधोद्भवाय ते ।

[T₈ [अ]सि (for [अ]पि) T₁ क्रमात् (for अ)]

22 For the sequence in T₁, cf v 1 19 — ^a) D₃
 आस्थाय (for आरुह्य) — ^c) D₁ om सभार्यो B₁
 om, T₃ G₁ 3 M मा (for मा) T₁ वहैर्युक्तम् (for
 वहस्वेति) — ^d) M तत्र (for तच्च) T₂ G₂ तदा
 (for तथा) T₁ तथैव कृतवानपि

23 For the sequence in T₁, cf v 1 19 Dn₁
 om from 23 to the end of this adhy — ^a) T₁ 3 G₁ 3
 अथाविश, G₄ अविशक (for 'शङ्को') — ^b) B₁ त्वपि,
 D₃ तेन (for चापि), V₁ B₂ 5 Dn₂ n₃ D₁ 3 M₃
 तेन ह, B₁ 3 D₃₋₉ तेनच (for तेन ते) — ^c) Dn₂
 G₄ om च — ^d) D₁ 5 7 9 प्रघर्षयेत्, T₂ 3 G₁ 3 4
 M₁₋₃ [s]भ्यघर्षयत् (for प्रघ) D₁₋₂ T₁ M₃ न त्वा
 क्रोधोभ्यव (D₃ T₁ 'घ')र्षयत्

24 For the sequence in T₁, cf v 1 19 Dn₁
 om 24 (cf v 1 23) — ^a) T₁ G₄ M तत्र
 (for तत) D₁ 2 7 9 मे (for ते) D₃ प्रीतेन
 येन ते राजन् — ^b) D₃ 8 8 वपुर (for पुनर्) D₃
 G₂ एव, T G₁ 3 4 M एव (for एतत्) D₁ 3 मया,
 S तत (for तव) — T₁ om 24^{ad} — ^c) T₃
 damaged D₃ 6-9 [ए]व ते, T₂ G तदा, M तथा
 (for वन) D₅ सभार्यधनभूयस्य (sio) — ^d) D₂
 उद्धृत (for तद्विद्धि) D₄ 6-9 प्रसन्नेन जनाधिप

25 For the sequence in T₁, cf v 1 19 Dn₁ om
 25 (cf v 1 23) — ^a) D₄ 6-9 transp तत्र and च
 — T₁ om 25^{ad} D₃ om 25^d — ^d) B₁ 3 D₃ दिव्य,
 T₈ एव (for दिव्यं) G₃ सुदर्शन (for निद) T₂ G₃
 दृष्टं जीवत्यदर्शनं, G₄ दृष्टं दिव्यप्रदर्शनं

26 Dn₁ om 26 (cf v 1 23) — ^a) D₃ स्वर्गो
 दृष्टस् (for स्वर्गोद्देशस्) T₂ M तदा (for स्वया) — D₄ 6
 om (hapl) 26^b-27^c — ^b) D₁₋₂ M स्व (for
 स) D₁₋₃ सर्वत (for पार्थिव) — ^c) V₁ अपि
 (for अनु) S [s]य (T₁ य) (for उक्तौ) — ^d)
 G₄ नृपात्मज (for नृपोत्तम)

27 Dn₁ om 27 (cf v 1 23) D₁ 6 om 27^{ad}

तत्र यासीत्स्पृहा राजंस्तच्चापि विदितं मम ॥ २७
ब्राह्मण्यं काङ्क्षसे हि त्वं तपश्च पृथिवीपते ।
अवमन्य नरेन्द्रत्वं देवेन्द्रत्वं च पार्थिव ॥ २८
एवमेतद्यथात्थ त्वं ब्राह्मण्यं तात दुर्लभम् ।
ब्राह्मण्ये सति चर्षित्वमृषित्वे च तपस्विता ॥ २९
भविष्यत्येव ते कामः कुशिकात्कौशिको द्विजः ।
तृतीयं पुरुषं प्राप्य ब्राह्मणत्वं गमिष्यति ॥ ३०
वंशस्ते पार्थिवश्रेष्ठ भृगूणामेव तेजसा ।
पौत्रस्ते भविता विप्र तपस्वी पावकद्युतिः ॥ ३१
यः स देवमनुष्याणां भयमुत्पादयिष्यति ।

त्रयाणां चैव लोकानां सत्यमेतद्व्रीभि ते ॥ ३२
वरं गृहाण राजर्षे यस्ते मनसि वर्तते ।
तीर्थयात्रां गमिष्यामि पुरा कालोऽतिवर्तते ॥ ३३
कुशिक उवाच ।
एव एव वरो मेऽद्य यत्त्वं प्रीतो महामुने ।
भवत्वेतद्यथात्थ त्वं तपः पौत्रे ममानघ ।
ब्राह्मण्यं मे कुलस्यास्तु भगवन्नेप मे वरः ॥ ३४
पुनश्चाख्यातुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण वै ।
कथमेष्यति विप्रत्वं कुलं मे भृगुनन्दन ।
कश्चासौ भविता बन्धुर्मम कश्चापि संमतः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

(cf v l 26) Ds om (hapl ?) 27 —^b) B1 om च
M1-8 धर्मज्ञस्य (for स्य च) T G परतप (for नराधिप)
—^c) T1 G न (for या) D1 9 तत्रासीद्यद्दे राजस्
—^d) B1 8 4 तव, M1-8 सा च (for तच्च) M
विदिता V1 B8 5 Dn2 ns Ds मया, D1 8-9 तव
(for मम)

28 Dn1 om 28 (cf v l 23) D1 om 28 —^a)
Ds यत् (for हि) — After 28^a, T1 reads 30^a-31^a for
the first time, repeating 30^a in its proper place
—^c) T1 8 G1-8 M1-8 अवमन्य (for मन्य) —^d)
D1 देवेन्द्रस्य गमिष्यति, T2 8 G देवस्य चापि पार्थिव

29 Dn1 om 29 (cf v l 23) D1 om 29-30
—^a) V1 Ds एव (for एतद्) S यथातस्व (for त्व
स्व) —^b) M तव (for तात) —^c) Some MSS
ब्राह्मणे

30 Dn1 om 30 (cf v l 23) D1 om 30 (cf
v l 29) —^a) Ds S (except T1 M1) [ए]व (for
[ए]व) —^c) D1 8 तृतीये, Ds द्वितीये (for तृतीय)
V1 B2 (marg) 8-9 Dn2 ns D1 8 5 तुभ्य (for प्राप्य)
Ds तृतीयपुरुषे तुभ्यं — T1 reads 30^a for the first time
after 28^a —^d) Ds 8 10 T1 (both times) G गमि
ष्यति, Ds 8 भविष्यति (for गमि)

31 Dn1 om 31 (cf v l 23) D1 8 om (hapl)
31^a-33^b T1 reads 31^a after the first occurrence of
of 30^a —^a) T1 वशस्ते ब्राह्मणश्रेष्ठ — T1 om 31^b

—^c) Ds नसा (for पौत्रस्य) V1 B1 8 Ds T1 8
G1 2 4 M2 4 विप्रस्य, D1-9 पुत्र (for विप्र) —^d)
B8 परम- (for पावक)

32 Dn1 om 32 (cf v l 23) Ds 8 om 32^a (cf
v l 31) —^a) Ds यस्मादेव, G1 य सदैव (for य
स देव) — After 32^a, D10 S (except T1) ns.

328* जमदग्नौ महाभाग तपसा भावितास्मिन् ।

स चापि भृगुशार्दूलस्त वेद धारयिष्यति ।

[(L 1) T2 जामदग्ने (for जमदग्नौ)]

—^c) V1 B Dn2 ns Ds 10 एव, G1 अपि (for चैव)
—^d) S भविष्यति (for ब्रवीमि ते)

33 Dn1 om 33 (cf v l 23) —^b) B8 Dn2
Ds-10 T1 G1 यत् (for यस्) — B8 D1-8 om (hapl)
33^a —^c) B1 करिष्यामि (for गमि) —^d) Ds
पुण्य (for पुरा) Dn2 [S]मि (for स्ति-).

34 Dn1 om 34 (cf v l 23) D6 om the ref
—^a) T2 8 G1 8 4 [S]त्र (for स्य) —^b) V1 B
Dn2 ns D1 10 यस् (for यत्) T1 यस्त्व प्रीतो महामुने
—^c) T1 एवमस्तु (for भवत्येतद्) —^d) V1 B Dn2 ns
D10 भवेत्पौत्रो, D1-8 तस्मिन्पौत्रे, S तथा पौत्रो (for
तप पौत्रे) —^e) V1 Dn2 मत्कुलस्य, D10 कुलमेव
(for मे कुलस्य)

35 Dn1 om 35 (cf v l 23) —^a) Ds अतश्
(for पुनश्) D1 8-9 अतश्च श्रोतुमिच्छामि —^b) V1

५६

च्यवन उवाच ।

अवश्यं कथनीयं मे तवैतन्नरपुंगव ।

यदर्थं त्वाहमुच्छेत्तुं संपासो मनुजाधिप ॥ १

भृगूणां क्षत्रिया याज्या नित्यमेव जनाधिप ।

ते च भेदं गमिष्यन्ति दैवयुक्तेन हेतुना ॥ २

क्षत्रियाश्च भृगून्सर्वान्वधिष्यन्ति नराधिप ।

आ गर्मादनुकृन्तन्तो दैवदण्डनिपीडिताः ॥ ३

तत उत्पत्स्यतेऽस्माकं कुले गोत्रविवर्धनः ।

और्वो नाम महातेजा ज्वलनार्कसमद्युतिः ॥ ४

स त्रैलोक्यविनाशाय कोपार्थि जनयिष्यति ।

महीं सपर्वतवनां यः करिष्यति भस्मसात् ॥ ५

कंचित्कालं तु तं वह्निं स एव शमयिष्यति ।

समुद्रे वडवावक्रे प्रक्षिप्य मुनिसत्तमः ॥ ६

पुत्रं तस्य महाभागमृचीकं भृगुनन्दनम् ।

साक्षात्कृत्स्नो धनुर्वेदः समुपस्थास्यतेऽनघ ॥ ७

क्षत्रियाणामभावाय दैवयुक्तेन हेतुना ।

स तु तं प्रतिगृह्येव पुत्रे संक्रामयिष्यति ॥ ८

जमदग्नौ महाभागे तपसा भावितात्मनि ।

स चापि भृगुशार्दूलस्तं वेदं धारयिष्यति ॥ ९

कुलाच्च तव धर्मात्मन्कन्यां सोऽधिगमिष्यति ।

Bs Dns T1 मे (for वै) —^a) D1 ५ कुले D1 च (for मे) —^c) Ds [अ]य, S (except T1 Gs Ms) [अ]स्य (for [अ]सौ) —^f) D1 ५ सामकश्च (for सम कश्च) V1 [अ]पि सुव्रत, D1-३ ६-१० [अ]पि नामत, Ds [अ]पि वा मत, T1 M1-३ पिता मत, T2 G Ms पितामह (110) (for [अ]पि समत) T3 सम कस्य पिता वर

Colophon om in Dn1 — Parvan name B1-4 Dns D1-३ क्षाति — Sub-parvan B1 २ ५ Dns ns D1 २ १० दानधर्म — Adhy name V1 B1 २ ५ Dns ns D1-4 ६-१० च्यवनकुशिकसवाद, Ds च्यावन, T2 परशुरामचरित्रे कुशिकच्यवनसेवादे कुशिकस्य ब्राह्मणपौत्रवर प्राप्ति — Adhy no (figures, words or both) V1 55 (as in text), Ds 53, D10 59, T1 M 84, T2 ३ Gs ५ 91, G1 86, Gs 85 — Sloka no Ds 33

56

1 ^a) B3 ५ D1 २ ५ ७ अवश्य (for इय) D1-4 ६-१० वै (for मे) —^b) B1 युक्त ते, D1 २ १० तयैतन्, Ds om (for तवैतन्) —^c) Ds यदर्थं त्वा ह सजेतु

2 D1 om (hapl) 2^a-3^b Ds ६ om (hapl) 2^a —^a) Ds १० T2 G भृगूणा क्षत्रियाणा च —^b) Dn1 ns Ds ३ एतज् (for एव) B2-4 D1 १ नराधिप (for जना), Ds जनिता यो भवेत्सुत —^c) Gs तेजोमेद

(for ते च भेद) S करिष्यति (for गमि) —^a) Ds ६ G1 ३ ५ देव (for दैव)

3 D1 om 3^a (cf v 1 2) —^b) Dns Ds जनाधिप (for नरा) —^c) Some MSS देव (for दैव) D1 निपातिता (for निपीडिता)

4 ^b) Ds ५ १० T G1 २ ५ कुल, M मूल (for कुले) —^c) V1 B Dn Ds ५ ६-१० ऊर्वो (for और्वो) —^d) S (except T1) ज्वलितार्क (for ज्वलनार्क)

5 ^a) B3 damaged, B4 त्रैलोक्यस्य (for स त्रैलोक्य) — Ds om 5^a-6^a

6 Ds om 6^a (cf v 1 5) —^a) Ds G1 २ ५ किंचित् (for क) Dn1 ns वह्निं च (for तं वह्निं) —^b) Ds ६ १ प्रक्षिप्त (for 'प्य) D10 पुंगव (for -सत्तम)

7 Bs om 7-8 —^a) D1-३ ६-९ स्वस्य (for तस्य) Dn1 ns महाराज (for 'भागम्) —^c) T1 कुलो; T2 ३ G जेहाद् (for कृत्स्नो) —^d) B3 D1 ३ M1 ५ स्थाप्यते (for स्थास्यते)

8 B3 om 8 (cf v 1 7) —^b) Ds कर्मणा (for हेतुना) —^c) Dn1 Ds पुत्रं D1 ३ ५ समामयिष्यति, Ds T Gs ३ सक्रम

9 ^a) Ds M1-३ महाभाग

10 Ds om (hapl) 10-11 —^a) D1 १ ५ च (for

उद्भावनार्थं भवतो वंशस्य नृपसत्तम ॥ १०
गाधेर्दुहितरं प्राप्य पौत्रीं तव महातपाः ।
ब्राह्मणं क्षत्रधर्माणं राममुत्पादयिष्यति ॥ ११
क्षत्रियं विप्रकर्माणं बृहस्पतिमिवौजसा ।
विश्वामित्रं तव कुले गाधेः पुत्रं सुधार्मिकम् ।
तपसा महता युक्तं प्रदास्यति महाद्युते ॥ १२
स्त्रियौ तु कारणं तत्र परिवर्ते भविष्यतः ।
पितामहनियोगाद्वै नान्यथैतद्भविष्यति ॥ १३
तृतीये पुरुषे तुभ्यं ब्राह्मणत्वमुपैष्यति ।
भविता त्वं च संवन्धी भृगूणा भावितात्मनाम् ॥ १४

भीष्म उवाच ।

कुशिकस्तु मुनेर्वाक्यं च्यवनस्य महात्मनः ।
श्रुत्वा हृष्टोऽभवद्राजा वाक्यं चेदमुवाच ह ।
एवमस्तिपति धर्मात्मा तदा भरतसत्तम ॥ १५
च्यवनस्तु महातेजाः पुनरेव नराधिपम् ।
वरार्थं चोदयामास तमुवाच स पार्थिवः ॥ १६
बाढमेवं ग्रहीष्यामि कामं त्वत्तो महामुने ।
ब्रह्मभूतं कुलं मेऽस्तु धर्मे चास्य मनो भवेत् ॥ १७
एवमुक्तस्तथेत्येवं प्रत्युक्त्वा च्यवनो मुनिः ।
अभ्यनुज्ञाय नृपतिं तीर्थयात्रा ययौ तदा ॥ १८

नु) Dn3 धर्मज्ञ (for धर्मात्मन्) — After 10^{ab}, S
ins

329* क्षत्रहन्ता भवेद्विजमिति देव सनातनम् ।
नारायणमुपास्यात्य वरात्तं पुत्रमिच्छति ।

[T1 om line 1 — (L 1) T8 भता (for हन्ता)
T2 हिंसाद् (for हिंसम्) G1 8 4 देव (for देव) — (L
2) T1 उपस्यात्य (for उपास्यास्य) T1 नरात्त, T2 परार्थ,
T3 M वरार्थ (for वरात्त) Madras ed फ्रच्छति (for
ह)]

— Ds om (hapl) 10^a-11^a — °) V1 om from उद्भाव-
नार्थ up to दुहितर (in 11^a) B5 उद्भावनार्थो गुणतो,
D1 8 8 उद्भवनाथ भवतो; T2 8 G उरथा (G1 8 ता)-
पनार्थं स — °) B Dn D2 10 M2 वशस्य भरतर्षभ

11 V1 om up to दुहितर (in 11^a), Ds 8 om
11 (for all, of v l 10) — °) D1 2 4-8 तव पौत्री
(by transp), G2 4 पौत्र तव — °) B1 2 Dns
D10 कर्माणं (for -व) — °) V1 B Dn Ds 10 T2 8
G पुत्रम् (for रामम्)

12 °) Ds T G धर्माण (for -क) — °) Ds
8-9 M बृहस्पतिसमौजस — °) T2 गाधि (for गाधे)
D1-8 तु, M1 स (for सु) — °) D1-4 6-8 पितामह
(D1 हे), D10 महाद्युति, S तपा (for द्युते) Ds
प्रसाद्यति पितामहं

13 °) D1-8 8-9 स्त्रियस् (for स्त्रियौ) Ds द्यु-
यत्कारण त्व हि — °) T2 8 G1 8 4 M परिवृत्तौ (for
वर्ते) D-9 भविष्य (D1-2 8 °) ति नरा (Ds 8 जना)-
धिप, G2 परिवृत्तौ भविष्यति — °) D1 न वृथा,

Ds अन्यथा (for ना) D10 एव (for एतद्)

14 Ds 8 om (hapl) 14^{ab} T1 om 14^a-15^b — °)
Ds भविष्यति, D7-10 S (T1 om) उपे (for उपै)
— °) Ds सर्वार्थ (for संवन्धी)

15 T1 om 16^{ab} (cf v l 14) — °) Ds तदा (for
मुनेर्) — °) B1 राजन् (for राजा) — °) G1 M1
एतद् (for एतद्) — °) G2 तथा, M1 सदा (for
तदा)

16 °) Ds 8 7 8 जनाधिप (D1 ए), Ds युधिष्ठिर,
G1 नराधिप (for पम्) — °) Ds om from चोद-
यामास up to मुनि (in 18^b) Ds 8 नोदयामास (for
चोद) Ds वरार्थं प्रेरयामास — °) Ds नराधिप,
T1 M [अ]थ पार्थिव (for स पा)

17 Ds om 17 (cf v l 16) — °) Ds वरम्
(for वाहम्) Ds S (except T1) एव (for एव)
V1 B Dn D10 करिष्यामि (for ग्रही) — °) B5 काम
स्वत्तो, T G1 8 M कामास्वत्तो; G2 स्वत्त कामान् (for
काम स्वत्तो) Ds कर्म त्वत्तो महामते — Ds om
17^a-18^a — °) D1 2 8-8 G2 ब्रह्मभूय, T G1 8 4
M भूय (for भूत) — °) D1 दधे (for भवेद्)

18 Ds om 18^{ab} (cf v l 16) D1 om 18^{ab} (cf
v l 17) — °) Ds 8 इत्यम् (for एवम्) D1-8
[इ]त्येव (for 'द') S तथेत्युक्तस्तथेत्येव — °) V1
D7-9 अभ्यनुज्ञाय (for 'ज्ञाय) — °) B4 T2 तथा
(for तदा)

19 °) D1-4 6-8 तात् (for सर्वम्) — G1 dama-
ged for 19^{ab} — °) D1-2 G2 विनोपेण (for ज)

एतत्ते कथितं सर्वमशेषेण मया नृप ।

भृगूणां कुशिकानां च प्रति संबन्धकारणम् ॥ १९

यथोक्तं मुनिना चापि तथा तदभवद्वृत्तम् ।

जन्म रामस्य च मुनेर्विश्वामित्रस्य चैव ह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि षट्षाशततमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

५७

युधिष्ठिर उवाच ।

मुह्यामीव निशम्याद्य चिन्तयानः पुनः पुनः ।

हीनां पार्थिवसंवातैः श्रीमद्भिः पृथिवीमिमाम् ॥ १

प्राप्य राज्यानि शतशो महीं जित्वापि भारत ।

कोटिशः पुरुषान् हत्वा परितप्ये पितामह ॥ २

का नु तासां वरस्त्रीणामवस्थाद्य भविष्यति ।

या हीनाः पतिभिः पुत्रैर्मातुलैर्भ्रातृमस्तथा ॥ ३

वयं हि तान्गुरुन्हत्वा ज्ञातृंश्च सुहृदोऽपि च ।

अवाकशीर्षाः पतिष्यामो नरके नात्र संशयः ॥ ४

शरीरं योक्तुमिच्छामि तपसोग्रेण भारत ।

Ds तव (for नृप) — D1 om (hapl) 19^c-20^b —^d) V1 B Dn अमि, D10 S (G1 damaged) प्रीति (for प्रति) Ds संधान, Ds बन्धस्य, Ds संबधि (for संबन्ध)

20 D4 om 20^{ab} (cf. v 1 19) —^a) V1 B Dn D10 ऋषिणा (for मुनिना) —^b) B1-8 Dn D1-8 9 10 T1 G1 4 तदा (for तथा) Ds कथित नृपसत्तम, G2 अशेषेणामवद्वृत्तम् —^c) D1 तथा (for मुनेर) —^d) V1 B Dn Ds 8 10 T G2 4 हि (for ह)

Colophon — Parvan name B1 2 4 D1 शांति — Sub-parvan V1 B1-4 Dn D1 2 7 9 दानधर्म — Adhy name N च्यवनकुशिकसंवाद, T2 विश्वामित्रपरशुरामोत्पत्तिचरित्रे कुशिकच्यवनसंवादे परशुरामविश्वामित्रवरोत्पत्तिवरप्राप्तौ च्यवनतीर्थयात्राप्रसारण, M ब्रह्मक्षत्रकथन — Adhy no (figures, words or both) V1 56 (as in text), Ds 53, D10 60, T1 M 85, T2 8 G2 4 92, G1 87, G8 86 — Sloka no D1 18

57

1 =(var) 12 33 5 D10 G8 om the ref —^a) B1-8 T1 [इ]ह, T2 8 G [इ]ति (for [इ]व) D1 8 9 T2 M4 निताम्य B2 Ds [अ]य (for [अ]य) Ds इदानीं तु विशेषेण —^b) Ds चित्तयामि (for 'यान) —^c) T G सिंहस्तै (T1 'स्तु, T2 'अ), M सद्यै (for सवातै)

2 =(var) 12 33 6 —^a) Ds राज्य च (for राज्यानि) —^b) Dn1 n2 D1 2 T1 [अ]य, Ds 4 6-9 च (for [अ]पि) B5 Ds 6-8 पार्थिव (for भारत) Ds महीं हित्वा च पार्थिव —^c) S तु नरान् (for पुरुषान्) Ds जित्वा (for हत्वा) — M1-8 om (hapl) 2^d-4^e —^d) D1 स नितप्ये (for परि) Ds पुन पुन (for पितामह)

3 =(var) 12 33 7 M1-8 om 3 (cf. v 1 2) —^a) Ds कावस्था (for नु तासां) —^b) V1 B8-9 Dn D10 समवस्था (for अवस्थाद्य) Ds भविष्यति (for भवि) Ds भविष्यति पितामह —^c) Ds या हीना, G2 यामिस्ता (for या हीना) D1 पतिवै (for 'मि) —^d) T2 8 G वंशुमिस (for भ्रातृ)

4 =(var) 12 33 11 M1-8 om 4^a (cf. v 1 2) —^a) Ds स्वयं (for वयं) D10 च (for हि). B5 Dn D1-7 9 10 T2 8 G8 4 कुरुन् (for गु) B3 ते वयं सहितान् हत्वा, M4 वयसाश्च गुरुन् हत्वा —^b) Dn1 n2 [स]पि वा, D1-9 नृप (for सपि च) —^c) Ds 9 अर्वाक् (for अवाक्) —^d) D1-8 नरकं (for 'के) — After 4, Ds reads 8^{ad} for the first time, repeating it in its proper place

5 =(var) 12 33 12 D om 5-6 —^a) Ds 1 पार्थिव (for भारत) — T1 om 5^{ad} —^c) Ds 1 9 उपदिष्टान् (for 'ष्टम्) —^d) Ds 6-8 भवतोर्दं, D10 त्वतोह च (for त्वतोऽह)

6 =(var) 12 34 1 D om 6 (cf. v 1 5)

उपदिष्टमिहेच्छामि तत्त्वतोऽहं विशां पते ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा भीष्मो महामनाः ।

परीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या युधिष्ठिरमभाषत ॥ ६

रहस्यमद्भुतं चैव शृणु वक्ष्यामि यत्तयि ।

या गतिः प्राप्यते येन प्रेत्यभावेषु भारत ॥ ७

तपसा प्राप्यते स्वर्गस्तपसा प्राप्यते यशः ।

आयुःप्रकर्षो भोगाश्च लभ्यन्ते तपसा विभो ॥ ८

ज्ञानं विज्ञानमारोग्यं रूपं संपत्तयैव च ।

सौभाग्यं चैव तपसा प्राप्यते भरतर्षभ ॥ ९

—^१) D₁ : महातपा , T₂ : G महीपते , M महामति
(for 'मना') —^२) D₁ युधिष्ठिर महामते

7 Before 7, B₁ & D₁-10 T₂ M₁ : ins भीष्म
उवाच —^३) D₅ [ए]तच्छ (for [ए]व) —^४) D₅ T₂
पार्थिवः D₅ हि त्वयि , T₁ यद्वच , T₂ G₁ : & M
भारत (for यत्तयि) — Before 7th, T₂ ins श्री
भीष्म —^५) D₁-3 भावेयि , G₂ om (for भावेषु)
M पार्थिव (for भारत) V₁ B Dn D₄-10 प्रेत्यभावे
विना पते

8 ^a) D₁₀ T₂ स्वर्ग (for स्वर्गस्) — D₅ reads
8th for the first time after 4 —^१) D₅ (both times)
कामार्थं , T₁ प्रकर्षं , T₂ कलत्र (for प्रकर्षो) D₂ :
(first time) : भोगाश्च , T₂ भोगश्च (for भोगाश्च)
—^२) B₂ D₂ : (second time) प्राप्यते ; S लभ्यते
(for लभ्यन्ते)

9 ^a) V₁ B (except B₄) Dn₁ ns D₁₀ ज्ञान (for
ज्ञान) D₅ : ज्ञानमारोग्यरूप च —^१) V₁ B₅ Dns
D₈ : & T M₂-4 रूप (for रूप) D₅ om सप D₅
संपत्तिश्च तयैव च

10 ^a) D₅ धर्म (for धन) —^१) V₁ B₂-5 Dn
D₁-9 मौनेनाज्ञो , B₁ मौने ज्ञान , D₁-3 मौने (D₁ 'नं,
D₅ 'नी) यज्ञ (for मौन ज्ञान) —^२) V₁ B₅ भोग
स्तु , B₁ D₁₀ भोगाश्च , B₂ : & D₅ : T₂ भोगास्तु , D₅
-भोगाश्च (for भोगास्तु) —^३) B₂ याचित , M₂
दीपित (for जीवितम्)

11 ^a) D₁ : वल , M₂ परं (for फलं) D₂ :
अहिंसाया यल रूप —^१) D₁-3 10 G₁ दीक्षाया , G₂
M₁-3 दीक्षाया (for 'या) D₂ श्रीकुले , D₁₀ सत्कुले

धनं प्राप्नोति तपसा मौनं ज्ञानं प्रयच्छति ।

उपभोगांस्तु दानेन ब्रह्मचर्येण जीवितम् ॥ १०

अहिंसायाः फलं रूपं दीक्षाया जन्म वै कुले ।

फलमूलाशिनां राज्यं स्वर्गः पर्णाशिनां भवेत् ॥ ११

पयोमक्षो दिवं याति स्नानेन द्रविणाधिकः ।

गुरुशुश्रूषया विद्या नित्यश्राद्धेन संततिः ॥ १२

गवाह्वः शाकदीक्षाभिः स्वर्गमाहुस्तृणाशनात् ।

स्त्रियस्त्रिषवणस्तानाद्रायुं पीत्वा क्रतुं लभेत् ॥ १३

नित्यस्नायी भवेद्दक्षः संध्ये तु द्वे जपन्दिजः ।

मरुं साधयतो राज्यं नाकष्टमनाशके ॥ १४

(for वै कुले) —^१) D₁₀ S मूलाशनाद् (for 'शिनां) T₂
राजन् (for राज्य) D₅ फलमूलाशनाद्राज्य —^२) B₁
T₂ M₁-3 स्वर्ग D₂ पर्णाशिना , S 'शनाद् (for 'शिनां)
D₅ स्वर्गोपवासिना भवेत्

12 ^a) D₅ पयोमक्ष्य , D₂ 'मक्ष्यो , D₅ पक्षमक्षी,
M₂ पयोमक्तो (for भक्षो) M₁-3 पयोमक्ष्ता दि (M₂
'क्षादि)व याति —^१) V₁ B Dn D₅ 10 T G दानेन
(for स्ना) D₁ M₁-3 द्रविणाधिका —^२) B₂-3
D₂ : & 10 T₁ विद्यां (for विद्या) —^३) D₁ M₁-3
नित्य (for नित्य) G₂ श्राद्धे च (for श्राद्धेन) B₂ :
D₅ 10 T₁ सतति (for ति) D₂ नित्य शुद्धेन सतति

13 ^a) D₅ गवाह्व , T₁ गवाह्व (for 'ह्व) , T₂
योग- (for शाक) —^१) V₁ B Dn D₁₀ तृणाशिना ;
D₅ : फलाशनात् (for तृणा) D₂ : & 10 स्वर्गमाहु फला-
शनात् —^२) G₂ त्रियस्त्रिषवण (for त्रियस्त्रिषवणे) D₁₀ त्रिषवणे
V₁ B Dn D₇ : & त्रियस्त्रिषवणे (D₂ D₇ : 'णं) स्नात्वा
—^३) M₂ om वायु B₂ (marg) Dns कुलं (for
क्रतुं) Dns भवेत् (for लभेत्)

14 T₁ om 14 —^a) M नित्योत्थायी (for नित्य
स्नायी) T₂ : G दीर्घजीवी (for भवेद्दक्ष) —^१)
V₁ तु द्विर , D₂ : & द्वे तु (by transp) S (T₁
om) नृप (for द्विज) D₅ सध्याह्नयजपाद्विज , D₁₀ द्वे
सध्ये तु द्विजोत्तम —^२) D₁-3 मरु , D₂ : & मरु , D₇-9
मरुत् , D₁₀ T₂ : & G₁ : & मरु (for मरु) Dn₂ ns D₅
राजन् (for राज्य) —^३) D₁ M₂ अनाशने , D₅ शक
(for 'शके)

15 ^a) Dns D₁ : S (except M₁) स्वर्गदिलेपु (Dns
D₁ : 'ले तु) शयानाना , D₅ लेशयशायी च —^१)

स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
 चीरयत्कलवासोभिर्वासांस्याभरणानि च ॥ १५
 शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने ।
 अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलोको विधीयते ॥ १६
 रसानां प्रतिसंहारात्सौभाग्यमिह विन्दति ।
 आमिषप्रतिसंहारात्प्रजास्यायुष्मती भवेत् ॥ १७
 उदवासं वसेद्यस्तु स नराधिपतिर्भवेत् ।
 सत्यवादी नरश्रेष्ठ दैवतैः सह मोदते ॥ १८
 कीर्तिर्भवति दानेन तथारोग्यमहिंसया ।
 द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं वापि पुष्कलम् ॥ १९
 पानीयस्य प्रदानेन कीर्तिर्भवति शाश्वती ।

अन्नपानप्रदानेन तृप्यते कामभोगतः ॥ २०
 सान्त्वदः सर्वभूतानां सर्वशोकैर्विमुच्यते ।
 देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यं रूपं नियच्छति ॥ २१
 दीपालोकप्रदानेन चक्षुष्मान्भवते नरः ।
 प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ २२
 गन्धमाल्यनिवृत्त्या तु कीर्तिर्भवति पुष्कला ।
 केशश्मश्रून्धारयतामश्रया भवति संततिः ॥ २३
 उपवासं च दीक्षां च अमिषेकं च पार्थिव ।
 कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥ २४
 दासीदासमलंकारान्क्षेत्राणि च गृहाणि च ।
 ब्रह्मदेयां सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥ २५

D⁵ गृहे शयनशयनानि च — °) D⁵ वासी च (for वासोभिर्)

16 T₁ om 16^{ab} — °) B₁ D₁ M₁ दानानि, M₂ 8 दानेन (for यानानि) M₁ शय्यासनादिदानेन — °) D₁-9 योगायमति, M मो (M₂ यो) गयुक्तस् (for योगयुक्ते) — °) D₅ G₂ ब्रह्मलोक, D₅-9 'लोके (for 'लोको) V₁ B Dn D₁₀ ब्रह्मलोके महीयते

17 °) D₁-9 संहारे, T₂ 8 G₁ 8 सग्राहात् (for संहारात्) — M₁ 8 om (hapl) 17^{ab} — °) D₁-9 अग्नि (for इह) — °) D₁-7 9 संहारे (for रात्) — °) B₄ Dn₁ n₂ D₁₀ G₈ हि, D₅ च (for [अ]स्य)

18 °) D₂ तरुवाम, T₁ उप* (for उद*) V₁ G₂ भवेद् (for वसेद्) D₁ 8 7 8 उद्वासं वासयेद्यस्तु, D₅ उदवासाश्च सद्यस्तु, T₃ 'वासी भवेद्यस्तु — °) Dn₂ D₁ 2 4 5-8 नरश्रेष्ठो (for श्रेष्ठ) D₅ सत्यवाक्ये नरश्रेष्ठो

19 °) B₅ कातिर् (for कीर्तिर्) — D₁ om (hapl) 19^b-20^a T₁ om 19^{ab} — °) V₁ B Dn₁ n₂ D₅ 1-10 G₁ 2 वापि, T₈ वाचि (for वापि)

20 D₁ om 20^{ab} (of v 1 19) D₂ om (hapl) 20^{ab} — °) D₁ 8 8 8 8-10 तृप्तिर् (for कीर्तिर्) — °) Dn₁ n₂ अन्नस्य तु, T₂ अन्नाना च (for अन्नपान) B₅ अन्नप्रदानदानेन, D₁₀ 'पानेन दानेन — °) V₁ B Dn तृप्यते, some unused MSS दृश्यते (for तृप्यते) Some unused MSS दिव्य रूपं प्रयच्छति

21 °) B₃ 4 शातिद, T₁ सात्वेन, T₂ 8 G M₁-3 सात्वेन (for 'द) D₅ शातिदः सर्वलोकाना — °)

D₅ पापै (for -शोकैर्) D₁-10 T₁ प्र- (for वि) G₂ सर्वलोकेषु मुच्यते — °) D₁-9 राजन् (for राज्यं) — °) Dn₃ दिव्य (for दिव्य) D₅ हि गच्छति, D₅-9 T₁ 8 G₁ M₁ निम् (for निय) D₁ G₂-4 दिव्यरू (G₂ दीप्यं रूपं) निगच्छति, M₁-8 द्विजत्वं वापि पुष्कलं (= 19^d)

22 °) B₄ दीपमाला, D₂ 8 10 लोके दीप (for दीपालोक) — °) D₁ 6-9 जायते (for भवते) D₅ चक्षुष्माञ्जायते नृप, T₂ 8 G M 'न्बुद्धिमान्भवेत् — °) D₅ च गच्छति, D₁₀ प्रयच्छति (for च विन्दति)

23 D₁ om 23 — °) Dn₁ n₂ D₁₀ T G प्रदा नेन, D₁-8 8 निवृत्त्या च (for 'त्या तु) Dn₈ गघ माल्यानि दत्त्वा च, D₅-9 'माल्यानुनिवृत्त्या — °) B₁ 2-5 Dn₂ D₈ 10 T₂ G₁ 8 4 इमंशु, B₂ Dn₁ D₁ 8 इमंशु, D₅ G₂ इमंशु (for इमंशुर्)

24 °) D₁-7 9 निष्ठां (for दीक्षा) D₁ 10 वा (for the second च) — °) B₅ D₁-5 10 T₂ 8 G₁ 8 4 M [अ]प्यभिषेक (for अग्नि) D₂ भारत (for पार्थिव) — °) D₁-7 9 यानाद् (for स्थानाद्)

25 °) D₁ 7 यानम् (for दासम्) D₁-7 9 G₂ अलंकारं (for कारात्) D₈ दासीयानमलंकार — °) D₁ 8-9 T₂ विविधानि, T₈ G च धनानि (for च गृहाणि) — °) M₁ 8 'देयान्मुचान् (for देया सुवा) — °) D₂ 8 T₁ प्राप्नोति भरतर्षभ, D₅ ति मनुजाधिप, D₁ 6-9 'ति परमा गर्ति

26 T₁ om 26^{ab} — °) D₂ त्रिदिवे — °) V₁

ऋतुमिश्रोपवासैश्च त्रिदिवं याति भारत ।
 लभते च चिरं स्थानं बलिपुष्पप्रदो नरः ॥ २६
 सुवर्णशृङ्गैस्तु विभूषितानां
 गवां सहस्रस्य नरः प्रदाता ।
 प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोक-
 मित्येवमाहुर्मुनिदेवसंघाः ॥ २७
 प्रयच्छते यः कपिलां सचैलां
 कांस्योपदोहां कनकाग्रशङ्गीम् ।
 तैस्तैर्गुणैः कामदुघास्य भूत्वा
 नरं प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ २८
 यावन्ति लोमानि भवन्ति धेन्वा-
 स्तावत्फलं प्राप्नुते गोप्रदाता ।
 पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-
 मासप्तम तारयते परत्र ॥ २९
 सदक्षिणां काञ्चनचारुशङ्गीं

कांस्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।
 धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय
 लोका वदन्ता सुलभा भवन्ति ॥ ३०
 स्वकर्मभिर्मानव संनिबद्धं
 तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।
 महार्णवे नौरिव वायुयुक्ता
 दानं गवा तारयते परत्र ॥ ३१
 यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां
 भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।
 ददाति चान्नं विधिवच्च यश्च
 स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ॥ ३२
 नैवेशिकं सर्वगुणोपपन्नं
 ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय ।
 स्वाध्यायचारित्रगुणान्विताय
 तस्यापि लोकाः कुरुधूतरेषु ॥ ३३

B Dn D10 च शिव, D1-3 रुचिरं; D4 च स्थिर, D5 8
 च चिर, S तु (T2 च) पर, T2 (before corr) चापर
 (for च चिर) —^d V1 B Dn फड, D8 बलि
 (for बलि) D4 प्रदानत (for प्रदो नर)

27 ") Dn3 सु, D3 6-9 च (for तु) D5 om
 वि V1 B Dn D1-4 10 विराजितानां (for विभूषि)
 D5 सुवर्णशृङ्गेण विराजमाना —^b V1 B Dn D10 T2 8
 G1 8 4 प्रदानात् (for ता) —^d V1 B Dn D4-9
 T1 दिवि (for मुनि) B1 लोका (for सघा)

28 ") V1 सरूपा, B Dn D10 सवत्सा, S सचैला
 (for सचैला) —^b D10 G2 कनकाग्र्य (for 'ग्र-)
 —^c G1 partly damaged V1 B1 5 Dn कामदुघा,
 D5-9 दुघाश्च (for दुघा) D1-3 [अ]थ, D5-9 च,
 S तु (for [अ]स्य)

29 ") G1 damaged Some MSS रोमाणि —^b
 G1 partly damaged Dn3 तावत्काल (for 'फल) V1
 B1 5 Dn1 n3 D5 प्राप्य स, T1 प्राप्स्यति, T2 प्राप्स्यते,
 T3 G2-4 प्राप्यते (for प्राप्नुते) B2 4 Dn2 D10 तावत्फ
 (Dn2 स्का)ल प्राप्य स गोप्रदानात् —^c D5 8 9 सम
 ग्रम् (for च सर्वम्) — After 29, T2 reads 31^{cd}

30 G1 partly damaged —^a D5 धाम (for
 -चार) T1 M -शृगा (for शृङ्गी) —^b T G2-4
 वसनोत्तरीयां (for द्रविणो) —^c B1 D5 धेनुस्

31 ") B1 4 D4 5 T1 G2 मानव (for 'व) V1 B
 Dn D2 4 10 निरुद्ध (for निबद्ध) —^b T1 महाध
 कारे (for तीव्रान्ध) B1 D5 om नरके — T2 reads
 31^{cd} after 29 —^c D1-4 6-9 T G महार्णवान् (for
 णवे) B1 D1-3 5 7 8 M1-3 वातयुक्ता, D4 8 9 वात
 युक्ता (for वायुयुक्ता) —^d D5 गोवदन (for दानं
 गवां)

32 ") B1 D2 च ददाति, D1 9 ददते च, D4-9
 तु करोति (for तु ददाति) —^b D4 भूमिप, D5-9
 भूप (for विप्रे) —^c D1-3 दान, D4-1 9 द्रव्यं,
 D8 10 चार्थं, S वित्त (for चार्थ) V1 पयश्च (for च
 यश्च)

33 ") D4 6-9 नैवेशक ॐ Cn नैवेशिक गृहोपस्कर
 शय्यादि । ॐ —^b D5 transp वै and यस् D4-9
 यश्चैव (for वै यस्तु) D1-3 पुरुषो (for तु नरो) —^c
 V1 B1 5 Dn1 n2 -चारित्र्य (for 'त्र)

34 ") V1 B2-4 Dn D10 गवां तथा वै, D1-4 6-9

स्थण्डिले शयमानानां गृहाणि शयनानि च ।
 चीरयत्कलवासोभिर्वासंस्थारणानि च ॥ १५
 शय्यासनानि यानानि योगयुक्ते तपोधने ।
 अग्निप्रवेशे नियतं ब्रह्मलोको विधीयते ॥ १६
 रसानां प्रतिसंहारात्सौभाग्यमिह विन्दति ।
 आमिषप्रतिसंहारात्प्रजास्यायुष्मती भवेत् ॥ १७
 उदवासं वसेद्यस्तु स नराधिपतिर्भवेत् ।
 सत्यवादी नरश्रेष्ठ दैवतैः सह मोदते ॥ १८
 कीर्तिर्भवति दानेन तथारोग्यमहिंसया ।
 द्विजशुश्रूषया राज्यं द्विजत्वं वापि पुष्कलम् ॥ १९
 पानीयस्य प्रदानेन कीर्तिर्भवति शाश्वती ।

अन्नपानप्रदानेन तृप्यते कामभोगतः ॥ २०
 सान्त्वद् सर्वभूतानां सर्वशोकैर्विमुच्यते ।
 देवशुश्रूषया राज्यं दिव्यं रूपं नियच्छति ॥ २१
 दीपालोकप्रदानेन चक्षुष्मान्भवते नरः ।
 प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधां च विन्दति ॥ २२
 गन्धमाल्यनिवृत्त्या तु कीर्तिर्भवति पुष्कला ।
 केशश्मश्रून्धारयतामय्या भवति संततिः ॥ २३
 उपवासं च दीक्षां च अभिषेकं च पार्थिव ।
 कृत्वा द्वादश वर्षाणि वीरस्थानाद्विशिष्यते ॥ २४
 दासीदासमलंकारानक्षेत्राणि च गृहाणि च ।
 ब्रह्मदेयां सुतां दत्त्वा प्राप्नोति मनुजर्षभ ॥ २५

Ds गृहे छानशनानि च — °) Ds वासी च (for वासोभिर्)

16 T1 om 16^{ab} — °) B1 D4 M4 दानानि, M2 8 दानेन (for यानानि) M1 शय्यासनादिदानेन — °) D1-8 योगारमणि, M भो (M2 यो) गयुक्तस्य (for योगयुक्ते) — °) Ds G2 ब्रह्मलोक, Ds-8 लोके (for लोको) V1 B Dn D10 ब्रह्मलोके महीयते

17 °) D1-8 संहारे, T2 8 G1 8 4 सम्राट् (for संहारात्) — M1 8 om (hapl) 17^{bc} — °) D1-8 अभि (for इह) — °) D1-1 8 संहारे (for रात्) — °) B4 Dn1 n2 D10 G2 हि, Ds च (for [अ]स्य)

18 °) D2 तरुवास, T1 उप (for उद्) V1 G2 भवेद् (for वसेद्) Ds 6 7 9 उद्वासं वासयेद्यस्तु, Ds उदवासाच्च सद्यस्तु, T2 वासी भवेद्यस्तु — °) Dn2 D1 2 4 8-9 नरश्रेष्ठो (for श्रेष्ठ) Ds सत्यवाक्ये नरश्रेष्ठो

19 °) B5 कातिर् (for कीर्तिर्) — D4 om (hapl) 19^b-20^c T1 om 19^{ad} — °) V1 B Dn1 n2 Ds 7-10 G1 2 वापि, T2 वाधि (for वापि)

20 Ds om 20^{abc} (of v 1 19) D2 om (hapl) 20^{bc} — °) D1 8 5 6 8-10 तृतिर् (for कीर्तिर्) — °) Dn1 n2 अन्नस्य तु, T2 अन्नानां च (for अन्नपान) B5 अन्नप्रदानदानेन, D10 पानेन दानेन — °) V1 B Dn तृप्यते, some unused MSS दृश्यते (for तृप्यते) Some unused MSS दिव्य रूपं प्रयच्छति

21 °) B2 3 शासिद्, T1 सात्वेन, T2 8 G M1-3 संवत्स (for द्) Ds शातिद्, सर्वलोकां — °)

Ds पापै (for शोकैर्) D1-10 T1 प्र (for वि) Gs सर्वलोकेषु मुच्यते — °) D2-8 राजन् (for राज्यं) — °) Dn3 दिव्य (for दिव्य) Ds हि गच्छति, Ds-8 T1 8 G1 M1 निरा (for निय) D1 G2-4 दिव्यरू (Gs दीप्य रू) प निगच्छति, M1-8 द्विजत्वं वापि पुष्कलं (= 15^d)

22 °) B4 दीपमाला, D2 8 10 लोके दीप (for दीपालोक) — °) D1 6-8 जायते (for भवते) Ds चक्षुष्माञ्जायते नृप, T2 8 G M नृद्विमान्भवेत् — °) Ds च गच्छति, D10 प्रयच्छति (for च विन्दति)

23 D4 om 23 — °) Dn1 n2 D10 T G प्रदा नेन, D1-8 5 निवृत्त्या च (for स्या तु) Dn8 गध माल्यानि दत्त्वा च, Ds-8 नाल्यानुनिवृत्त्या — °) B1 8-8 Dn2 Ds 10 T2 G1 8 4 इमथु, B2 Dn1 D1 3 इमथु, Ds G3 इमशू (for इमश्रू)

24 °) D1-1 9 शिक्षा (for दीक्षा) Ds 10 वा (for the second च) — °) B8 D1-5 10 T2 8 G1 8 4 M [अ]प्यभिषेक (for अभि) Ds भरत (for पार्थिव) — °) D1-7 9 यानाद् (for स्थानाद्)

25 °) Ds 7 यानम् (for दाम्) D1-7 9 Gs जलकार (for कारात्) Ds दासीयानमलकार — °) D1 8-8 T2 विविधानि, T2 G च धनानि (for च गृहाणि) — °) M1 8 देयान्मुत्तां (for देया सुता) — °) D2 5 T1 प्राप्नोति भरतर्षभ, Ds ति मनुजाधिप, Ds 6-8 ति परमा गतिं

26 T1 om 26^{ab} — °) Ds त्रिदिवे — °) V1

क्रतुमिथोपवासैश्च त्रिदिवं याति भारत ।

लभते च चिरं स्थानं बलिपुष्पप्रदो नरः ॥ २६

सुवर्णशृङ्गैस्तु विभूषितानां

गवां सहस्रस्य नरः प्रदाता ।

प्राप्नोति पुण्यं दिवि देवलोक-

मित्येवमाहुर्मुनिदेवसंघाः ॥ २७

प्रयच्छते यः कपिलां सचैला

कांस्योपदोहां कनकाग्रशृङ्गीम् ।

तैत्तिरीयैः कामदुचास्य भूत्वा

नरः प्रदातारमुपैति सा गौः ॥ २८

यावन्ति लोमानि भवन्ति धेन्वा-

स्तावत्फलं प्राप्नुते गोप्रदाता ।

पुत्रांश्च पौत्रांश्च कुलं च सर्व-

मासप्तमं तारयते परत्र ॥ २९

सदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं

कांस्योपदोहां द्रविणीक्षरीयाम् ।

धेनुं तिलानां ददतो द्विजाय

लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥ ३०

स्वकर्मभिर्मानव संनिबद्धं

तीग्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।

महार्णवे नौरिव वायुयुक्ता

दानं गवां तारयते परत्र ॥ ३१

यो ब्रह्मदेयां तु ददाति कन्यां

भूमिप्रदानं च करोति विप्रे ।

ददाति चान्नं विधिवच्च यत्र

स लोकमाप्नोति पुण्डरीकम् ॥ ३२

नैवेदिकं सर्वगुणोपपन्नं

ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय ।

म्याभ्यायचान्निग्रगुणान्विताय

तस्यापि लोकाः कुरुपुत्ररंष्ट्र ॥ ३३

धुर्यप्रदानेन गवां तथाश्चै-

लोकानवामोति नरो वदनाम् ।

स्वर्गाय चाहुर्हि हिरण्यदानं

ततो विशिष्टं कनकप्रदानम् ॥ ३४

छत्रप्रदानेन गृहं वरिष्ठं

यानं तथोपानहसंप्रदाने ।

वस्त्रप्रदानेन फलं सुरुपं

गन्धप्रदाने सुरभिर्नरः स्यात् ॥ ३५

पुष्पोपगं वाथ फलोपगं वा

यः पादपं स्पर्शयते द्विजाय ।

स स्त्रीसमृद्धं बहुरत्नपूर्णं

लभत्ययत्नोपगतं गृहं वै ॥ ३६

भक्षान्नपानीयरसप्रदाता

सर्वानवामोति रसान्प्रकामम् ।

प्रतिश्रयाच्छादनसंप्रदाता

प्राप्नोति तानेव न संशयोऽत्र ॥ ३७

स्रग्धूपगन्धान्यनुलेपनानि

स्नानानि माल्यानि च मानवी यः ।

दद्याद्विजेभ्यः स भवेदरोग-

स्तथाभिरूपश्च नरेन्द्रलोके ॥ ३८

वीजैरशून्यं शयनैरुपेतं

दद्याद्गृहं यः पुरुषो द्विजाय ।

पुण्याभिरामं बहुरत्नपूर्णं

लभत्यधिष्ठानवरं स राजन् ॥ ३९

तथा गवाश्चैर्, Ds गवा च लोकान्, T1 M गवां तथाश्चै (T1 °श्चैर्) (for गवा तथाश्चैर्) —^b) Ds om नरो वय् Ds संप्राप्यते चैव तथा वसुना —^a) V1 B Dn1, n2 Ds चाहुस्तु, Dn2 Ds वाहुस्तु, Ds 7 चाहु स्व- (for चाहुर्हि) Ds दाना (for दानं) Ds 10 स्वर्गापवर्गस्तु हिरण्यदान — M1 om (hapl) 34^d Ds repeats 34^a after 35^{ab} —^d) Ds om (hapl) from विशिष्ट up to गृह (in 35^a) Ds वसिष्ठ (for विशिष्ट)

35 Ds om up to गृहं (in 35^a) (cf v 1 34) —^a) D10 फल (for छत्र) D1 8-9 T2 G1 8 4 विशिष्ट (for वरिष्ठ) D2 छत्रप्रदाने तु गृहं विशिष्ट —^b) D1-3 [उ]पानहो (for नह) T1 संप्रदानात् (for 'दाने') — After 35^{ab}, Ds repeats 34^d —^c) T1 प्रदानस्व, M1-3 'ने च (for नेन) V1 B2 8 Dn2 वयु, Ds फल (for फल) V1 B1 2 4 5 Dn1 n2 D4 5 T1 2 G1 2 स्व (for सु) D- 8 वसुप्रदाने च फल सुरुपं —^d) V1 B Dn D10 प्रदानात् (for ने)

36 ^a) D4 M1 2 [अ]पि (for [अ]थ) D2 पुष्पो पयुक्तफलपत्रपूर्णं, Ds 10 'गन्धाद्यकलोपगन्ध —^c) Bom ed and Kumbh ed सश्रीकमृत्त्र (for स स्त्रीस) —^d) Ds लभेद् (for लभति) D1 3 M1 2 4 -न्त, Ds चित (for गत) G2 हय वै, G4 गृहेयं (for गृहं वै) D1 6-9 लभेत्प्रयत्नोपचितं गृहं वै — For 36^{cd}, T1 subst

330* लभेत काम स भवेदरोग-

स्तथा सुरुपश्च नरेन्द्रलोके ।
[Cf 38^{cd}]

37 ^a) V1 B2 5 Dn1 n2 D1 8 4 G1-8 भक्ष्यान्न, G2 भिक्षान्न (for भं). D1 6-9 प्रदानात् (for ता) T1 भक्ष्यान्नपानादिरसप्रदाता —^b) V1 B Dn Ds 10 M समाप्नोति (for भवा) Gs om ति रसान्प्रकामम् Ds om (hapl) from रसान् up to प्राप्नोति (in 37^d) Ds प्रदाता (for प्रकामम्) —^d) V1 B Dn D10 तान्येव (for तानेव) Ds प्राप्नोति सर्वान् मनोरथाश्च

38 ^a) T G M4 स्रग्धूप (for स्रग्धूप) V1 Dn2 n2 Ds -गन्धान् (for -गन्धानि) B2 स्रग्धूपगन्धान्यनुलेपनानि, D1 8 स (Ds सु) गन्धधूपपाद्यन्तु, D2 स्रग्धूपेणान्य, Ds स्रग्धूपेणान्येव सुले, M1-3 सुधूपगन्धाद्यन्तु —^b) D1 om, G2 स्नानीय- (for स्नानानि) M4 [5] अं (for य) — T1 om (hapl ?) 38^c-40^b —^c) Ds निरोग्य (for अरोग्य) —^d) D2 7 10 [अ]ति, T2 8 G2-4 M सु, G1 स (for [अ]भि) D1-8 कल्प (for -लोके)

39 T1 om 39 (cf v 1 38) —^a) M शरपैर् (for शयनैर्) —^b) M4 कृत (for गृह) G2 यत् (for य) D4 5 शयन (for पुरुषो) — Ds om (hapl) 39^c-40^b —^c) D1-3 6-9 सुरयाभि (for पुण्याभि) T2 8 G1 8 पुण्य (for -पूर्ण) —^d) B1 भवति, D1-3 6-9 T2 लभेद् (for लभति) B1 सुराज्यं, D10 च राज्य (for स राजन्)

सुगन्धचित्रास्तरणोपपन्नं

दद्यान्नरो यः शयनं द्विजाय ।

रूपान्विता पक्षवतीं मनोज्ञा

भार्यामयज्ञोपगतां लभेत्सः ॥ ४०

पितामहस्यानुचरो वीरशायी भवेन्नरः ।

नाधिकं विद्यते तस्मादित्याहुः परमर्षयः ॥ ४१

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतात्मा कुरुनन्दनः ।

नाश्रमेऽरोचयद्वासं वीरमार्गाभिकाङ्क्षया ॥ ४२

ततो युधिष्ठिरः प्राह पाण्डवान्भरतर्षभ ।

पितामहस्य यद्वाक्यं तद्वो रोचत्विति प्रभुः ॥ ४३

ततस्तु पाण्डवाः सर्वे द्रौपदी च यशस्विनी ।

युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं वाढमित्यभ्यपूजयन् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

युधिष्ठिर उवाच ।

यानीमानि बहिर्वेद्यां दानानि परिचक्षते ।

तेभ्यो विशिष्टं किं दानं मतं ते कुरुपुंगव ॥ १

कौतूहलं हि परमं तत्र मे वर्तते प्रभो ।

40 T1 om 40^{ab} (cf v 1 38) Ds om 40^{ab} (of v 1 39) —^a) D1-3 सुगन्धि (for सुगन्ध) V1 B Dn Ds 10 सुगन्ध (B1 Ds 10 'धि'चित्रास्तरणोप धान, D4 5-8 सुगन्धिचित्रास्तरणोपपन्न —^b) B2 partly damaged Gs [s]य (for य) T2 8 G1-8 सदन, M4 क्षरण (for शयनं) —^c) B2 सत्यवती, Gs पक्ष्य (for पक्ष) ॥ Cn पक्षवतीं महाकुलोद्भवाम् । ॥ —^d) B2 (marg) अपलोपचिता, D4 8 7 अयनोपचितां (for गतां) D10 लभेत् स, S लभेत् (for 'स्त)

41 ^a) V1 B1 Dn [अ]नुचरो (for [अ]नुचरो) —^c) G1 partly damaged V1 B1 8 Dn Ds T2 8 G1 8 4 यस्माद् (for तं) — After 41, Dn8 D4 8-9 ins

331* पुस्तकं च तथा गात्रं कन्या दानं तथैव च ।

ये न दास्यन्ति पुरुषास्तेषां सौख्यं परेण किम् ।

[(L 1) D1 यथा (for तथा) — (L 2) Dn8 कुतो भवेत् (for परेण किम्)]

42 D2 om 42-44 —^b) V1 Ds 1 T2 8 G1-8 नन्दन —^c) Dn8 D1 8 8 8 T2 रोचयेद् (for शोच यद्)

43 D2 om 43 (cf v 1 42) —^b) V1 B Dn D10 M4 पुरुषर्षभ (Dn2 M4 'भ'); D2 8 Gs 4 भरतर्षभ —^c) G1 damaged Ds 1 10 तद् (for यद्) —^d)

G2 हि, M1-8 वै (for वो) G2 प्रभो D4 8 1 0 आतरो विष्णुनेति च (D1 0 वा), Ds 10 T2 8 Gs M4 तद्वै (T2 8 Gs द्वो) रोचयति प्रभो (T2 M4 'भु'), G1 ** वाचयति प्रभो, G4 अरोचयदिति प्रभु

44 D2 om 44 (cf v 1 42) —^a) T1 च (for तु) D2-9 तत् पाण्डुना सर्वे —^d) D1 8 10 [अ]भि (D10 ति) पूजयन्, T2 [ए]व ए' (for [अ]भ्यप्')

Colophon — Parvan name B1 4 Dn8 D1 शान्ति — Su^b parvan V1 B1 8-9 Dn D1 8 5-10 M दानधर्म — Adhy name B4 दानमाहात्म्यतपस्यादिवर्णनं, D2 यम नियमफलानि, D3 यमफलानि Ds दानप्रशसा, T2 दान प्रकरणे श्रीमद्युधिष्ठिरस्यैव सर्वदानपरिपाककथन — Adhy no (figures, words or both) V1 57 (as in text), Ds 54, D10 61, T1 M 86, T2 8 Gs 8 93, G1 88, Gs 87 — After 13 57, V1 B Dn D2-8 8 10 Cal ed Bom ed Kumbh ed reid 13 99

58

1 V1 G2 om the ref. —^a) B2 हि विद्वांसो, T1 बहुवचन (for बहिर्वेद्यां) —^c) M1 8 त (for किं) —^d) S मन्यसे (for मत ते) Ds 8 9 पुरुषर्षभ, D1-7 भरतर्षभ, T2 कुरुनन्दन (for 'पुंगव') D2 8 सतत भरतर्षभ

दातारं दत्तमन्वेति यद्दानं तत्प्रचक्ष्व मे ॥ २

भीष्म उवाच ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो व्यसने चाप्यनुग्रहम् ।

यच्चाभिलषितं दद्यात्पुषितायाभियाचते ॥ ३

दत्तं मन्येत यद्वत्त्वा तद्दानं श्रेष्ठमुच्यते ।

दत्तं दातारमन्वेति यद्दानं भरतर्षभ ॥ ४

हिरण्यदानं गोदानं पृथिवीदानमेव च ।

एतानि वै पवित्राणि तारयन्त्यपि दुष्कृतम् ॥ ५

एतानि पुरुषव्याघ्र साधुभ्यो देहि नित्यदा ।

दानानि हि नरं पापान्मोक्षयन्ति न संशयः ॥ ६

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।

तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ७

प्रियाणि लभते लोके प्रियदः प्रियकृत्तथा ।

प्रियो भवति भूतानामिह चैव परत्र च ॥ ८

याचमानममीमानादाशावन्तमकिंचनम् ।

यो नार्चति यथाशक्ति स नृशंसो युधिष्ठिर ॥ ९

अमित्रमपि चेदीनं शरणैषिणमागतम् ।

व्यसने योऽनुगृह्णाति स वै पुरुषसत्तमः ॥ १०

कृशाय ह्रीमते तात वृत्तिक्षीणाय सीदते ।

अपह्न्यात्क्षुधं यस्तु न तेन पुरुषः समः ॥ ११

2 T1 om 2^{ab} —^a) Ds तु (for हि) —^b) D2 4 8-8 10 T8 G M अत्र, Ds यत्र, T2 श्रोतुं (for तत्र) D1 T3 G1 8 4 ते (for मे) V1 B Dn विद्यते (for वर्तते) D10 T2 8 G1-8 M विभो (for प्रभो) — Ds om (hapl) 2^c-4^b Before 2^{cd}, T2 8 G 1ns भीष्म —^c) B3 दातुम्, D1 (sup lin) T2 दानम् (for दत्तम्) —^d) D5-7 प्रचक्षते (for 'क्ष्व मे) T2 8 G तद्दानं भरतर्षभ

3 Ds om 3 (cf v 1 2) T2 8 G om the ref Ds श्रीभगवान् (for भीष्म) —^a) D1 8 5 सत्वेभ्यो (for भूतेभ्यो) —^b) V1 B5 Ds 4 T2 G2-4 वा (for च) V1 B1 2 5 Dn1 n2 Ds 6-8 10 T2 8 G [अ]नुग्रह Ds व्यसने चाप्यनुग्रह —^c) Ds 10 M5 यथाभि (for यच्चाभि) B1 D1 2 लपने, Ds लक्षित (for लषित) —^d) Ds द्विजाभ्याय (for पुषिताय) D10 [अ]ति (for [अ]भि)

4 Ds om 4^{ab} (cf v 1 2) T1 M1-8 repeat 4^{ab} after 4 —^a) T1 M1-8 (all first time) 4 त्वत् (for दत्त) B1 यद्दानं, Ds यं दत्त्वा (for यद्दत्त्वा) Ds दत्तमन्वेति यद्दानं, D10 T1 (second time) 8 5 G M1-8 (last three second time) भरणे पुत्रदाराणा — T2 8 G om 4^{cd} —^c) D1 2 चाहारम् (for दाता) —^d) B4 D1 8 8 6 तद्, D1 न (for यद्) D10 दानं भरतसत्तम

5 ^b) B4 पृथ्वीदानमथापि च —^d) D1 8 दुष्कृतीन्, Ds दुष्कृत, Ds 10 T2 G2 दुष्कृतात्, T2 G1 8 4 दुष्कृतात्, some MSS दुष्कृत

6 ^a) T2 एतानि वै पवित्राणि (=5^c) —^b) B3

सर्वदा, D1-8 5 नित्यश (for 'दा) —^{cd}) 8 एतानि (for दानानि) T1 पराम्, M1 पर (for नर) Ds 6-8 ददाति हि नरं पापान्स मुच्येत न संशय

7 Ds om (hapl) 7^b-8^a —^b) Ds 8 [अ]स्ति, Ds-9 [अ]पि (for [अ]स्य)

8 Ds om 8^a (cf v 1 7) —^a) V1 B Dn1 n2 D10 नित्यं (for लोके) —^b) Ds प्रियकृत्, D10 न प्रिये (for प्रियद) D1-8 सदा, Ds-9 तदा (for तथा) —^c) Dn1 भूतानि, Ds लोकानि (for भूतानाम्) —^d) Ds G2 [ए]व च (by transp), M1 लोके

9 ^a) V1 अमीमानो, B1 अभिमानाद्, Ds 5 अधीयानम्, T1 अमान च, G2 M अमानाच्च (for अमीमानाद्) T2 8 G1 8 4 याचमानावमानाच्च —^b) V1 दानशक्तम्, B Dn Ds 10 अनाशक्तम् (for आशावन्तम्) —^c) Ds [अ]र्चयेद् (for [अ]र्चति) D10 यथाशक्त्वा (for 'शक्ति)

10 ^c) Ds व्यसनेभ्यो (for 'ने यो) —^d) In D1 the portion from रुषसत्तम up to धर्म स्त्री (in 39^{ab}) is lost on a missing folio G1 8 उत्तम (for स)

11 D1 missing (cf v 1 10) Ds 8 om (hapl) 11 —^a) Ds om, Ds नित्यं (for तात) V1 B3 कृशाय कृशविताय, B1 2 (marg) 8-5 Dn1 n2 'य

कृतविद्या (B1 8 4 'ता)य, Dns D10 'य दत्तविताय —^b) Dns रत्ननाय, Ds 6 8 8 रत्ननाय, M4 (marg) lin) ह्रीनाय (for क्षीणाय) Ds 8 पुनिग्ला (D1 'ग्ला) नावमीदति (sic) —^c) V1 B Dn1 n2 Ds क्षुपा (for

हिया तु नियतान्साधून्पुत्रदारैश्च कर्शितान् ।
 अयाचमानान्कौन्तेय सर्वोपायैर्निमन्त्रय ॥ १२
 आशिपं ये न देवेषु न मर्त्येषु च कुर्वते ।
 अर्हन्तो नित्यसत्त्वस्था यथा लब्धोपजीविनः ॥ १३
 आशीविषसमेभ्यश्च तेभ्यो रक्षस्व भारत ।
 तान्युक्तैरुपजिज्ञास्य तथा द्विजवरोत्तमान् ॥ १४
 कृतैरावसथैर्नित्यं सप्रेम्यैः सपरिच्छदैः ।
 निमन्त्रयेथाः कौरव्य सर्वकामसुखावहैः ॥ १५
 यदि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूर्तं युधिष्ठिर ।

कार्यमित्येव मन्त्रानां धार्मिकाः पुण्यकर्मिणः ॥ १६
 विद्यास्नाता व्रतस्नाता ये व्यपाश्रित्यजीविनः ।
 गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १७
 तेषु शुद्धेषु दान्तेषु स्वदारनिरतेषु च ।
 यत्करिष्यसि कल्याणं तच्चा लोकेषु धास्यति ॥ १८
 यथामिहोत्रं सुहुतं सायं प्रातर्द्विजातिना ।
 तथा भवति दत्तं वै द्विजेभ्योऽथ कृतात्मना ॥ १९
 एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूर्तः सदक्षिणः ।
 विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो ददतस्तात वर्तनाम् ॥ २०

धुर्ध) —^a) T₁ स वै पुरुषसत्तम

12 D₁ missing (cf v 1 10) G₁ partly damaged —^a) D_{ns} D_s नियमितान् (for तु निय) V₁ B D_{n1} n_s D₁₀ क्रियानि (V₁ श्रिया नि) नियमितान्साधून्; T₁ समुपेताहिया सा —^b) G₁ तु (for च) D₁ २ दर्श नात्, D_s धर्षितान्, some MSS कर्षि (for कर्शि) —^c) B_s कौरव्य (for कौन्तेय) —^d) D_s पूर्वोपायैर् (for सर्वो) V₁ B D_s 10 T_s ३ G₁ निमन्त्रयेत्, D_s त्रिवा (for निमन्त्रय)

13 D₁ missing (cf v 1 10) G₁ damaged D_s om 13^{ab} —^a) S आशिषो (for धं) T₁ मर्त्येषु (for देवेषु) —^b) V₁ B D_n M_s च मर्त्येषु (by transp), T₁ देवेषु च G_s om, M_{1-s} तु (for च) D_s ९ वर्तते (for कुर्वते) —^c) B_s अर्हिसा, D_s ९ अर्हते, D_s अर्चाया, T₁ अनत (for अर्हन्तो) D_{n1} n_s सतुष्टा, T_s सत्त्वस्थान् (for सत्त्वस्था) D_s ९ जतो नियमसत्त्वस्था —^d) D_{n1} n_s D_s तथा (for यथा) B₁ T₂ G_s ४ सर्वोप (for लब्धोप)

14 D₁ missing (cf v 1 10) G₁ damaged D_s T_s om (hapl) 14^a-17^b —^a) D_s समाश्चते (for समेभ्यश्च) —^b) D_{1-s} ३ ९ विभ्यस्व, D_s युध्यस्व (for रक्षस्व) —^c) T₁ om 14^a-18^a —^d) V₁ D_{n1} Cnp वान्सुक्तैर्, B_s हृत्पु, D₁₀ नायु (for सान्यु) M_{1-s} विज्ञाप्य (for जिज्ञास्य) —^e) D_s ९ यथा (for तथा) D_s तथा वरद्विजोत्तमान्, T_s G M भोगैर्निर्वप रक्ष च

15 = (var) 13 59 12 D₁ missing (cf v 1 10) D_s T₁ ३ om 15 (cf. v 1 14) —^b) B_s पुरुषै (for सप्रेम्यै), —^d) T_s G भूत (for काम)

16 = (var) 13 59 13 D₁ missing (cf v 1 10) D_s T_s om 16 (cf v 1 14) —^a) D_{1-s} ९ कर्मण, T₁ धर्मिण (for कर्मिण)

17 D₁ missing (cf v 1 10) D_s T_s om. 17^{ab} (cf v 1 14) —^a) T₁ वेदविद्या (for विद्यास्नाता) —^b) V₁ B₁ व्यपाश्रित (for व्य) D_{1-s} ९ व्यपाश्रित्य जीविन, D_s ९ व्यपाश्रित्य जी, T₁ ३ G M₁ ३ ४ धर्मसाश्रित्य जी —^c) V₁ -निरता (for -तपसो)

18 D₁ missing (cf v 1 10) —^a) D_{n1} श्रद्धेषु, D_s ९ वृ (for जु) —^b) V₁ B D_n D₁₀ स्वदार-परिनेषिषु —^c) D_s ९ T_s ३ G_{1-s} करिष्यति (for 'सि) —^d) D_{ns} तत्ते, D₁ T₁ तत्त्वा, D_s तत्त्व, D_s ९ तथा, D₁₀ T_s ३ G तत्त्व (for सर्वत्वा) V₁ B_{1-s} ९ धास्यते, B_s साध्यते, D_s ९ ३-10 T₁ ३ G₁ ३ ३ यास्यति (for धा) D_{n1} n_s तत्ते लोके युथा पते

19 D₁ missing (cf v 1 10) —^a) G_s तथा (for यथा) —^b) S विज्ञानता (for द्विजातिना) —^c) D_s om (hapl) 19^{ad} —^d) V₁ B D_n D₁₀ तथा वत्त द्विजातिभ्यो —^e) S विद्वद्भ्यो (for द्विजेभ्यो) V₁ B D_n D₁₀ भवत्यथ (D₁₀ 'वेत्पार्थ') यतात्मसु

20 = (var) 13 59 19 D₁ missing (cf v 1 10) —^a) T₁ वै, T_s G M_s नो, Madras ed नो (for ते) T_s विदितो (for विततो) D_s येषु ते विहिषो यज्ञ —^b) B₁ ३ ४ D_s ९ ९ १० सु (for स) —^c) T₁ om 20^{ad} —^d) D_s ९ यज्ञेषु (for भ्यो) —^e) D_s ९ वर्तते, D_s ९ ९ ९ S (T₁ om) वर्धतां (for वर्त वाम्)

21 D₁ missing (cf v 1 10) —^a) B_s निवसन्, D_{1-s} ९ निर्वपो, T_s ३ G_s M निर्वदो, G₁ damaged (for निवापो) V₁ B_s M_s सलिलस्व, D₁₀ सुभृशस्व,

निवापो दानसदृशस्तादृशेषु युधिष्ठिर ।

निवपन्पूजयंश्चैव तेष्वानृप्यं निगच्छति ॥ २१

य एव नो न कुप्यन्ति न लुभ्यन्ति तृणेष्वपि ।

त एव नः पूज्यतया ये चान्ये प्रियवादिनः ॥ २२

ये नो न बहु मन्यन्ते न प्रवर्तन्ति चापरे ।

पुत्रवत्परिपाल्यास्ते नमस्तेभ्यस्तथाभयम् ॥ २३

ऋत्विक्पुरोहिताचार्या मृदुब्रह्मधरा हि ते ।

क्षत्रेणापि हि संसृष्टं तेजः शाम्यति वै द्विजे ॥ २४

अस्ति मे बलवानस्मि राजास्मीति युधिष्ठिर ।

ब्राह्मणान्मा स पर्यश्रीर्वासोभिरशनेन च ॥ २५

यच्छोभार्थं वलार्थं वा वित्तमस्ति तवानघ ।

तेन ते ब्राह्मणाः पूज्याः स्वधर्ममनुतिष्ठता ॥ २६

नमस्कार्यास्त्वया विप्रा वर्तमाना यथातथम् ।

यथासुखं यथोत्साहं ललन्तु त्वयि पुत्रवत् ॥ २७

को ह्यन्यः सुप्रसादानां सुहृदामल्पतोषिणाम् ।

वृत्तिमर्हत्युपक्षेपं त्वदन्यः कुरुसत्तम ॥ २८

यथा पत्याश्रयो धर्मः स्त्रीणां लोके सनातनः ।

स देवः सा गतिर्नान्या तथास्माकं द्विजातयः ॥ २९

T1 om (for सदृशस्) Dn निवापदानसलिलस् —⁶
T2 s G सदृशेषु (for तां) —⁷ B1 4 Dn निव
सन्, D1 4-6 s 9 निर्वपन्, T G2 4 नि (T1 वि)वदन्,
G8 निवेदयन् (hypermetric) (for निवपन्) T2 s G1
[ए]नं, G4 [ए]नान् (for [ए]व) B2 निवसन्पूजितश्चैव,
M निवेदयन्पूजयश्च —⁸ V1 B Dn D10 नियच्छति,
T2 G4 न ग (for निगं)

22 Dr missing (cf v 1 10) —⁹ M1 s 4
एव (for एव) V1 B D8 G2 नैव, D6 मेद (for
नो न) D8-9 s 9 कुप्यते Dn D10 T G1 s 4 य (Dn1
त) एव नैव (T1 च न) कुप्यते (Dn2 'ति) —¹⁰
Dn1 T8 G लुपति, D4 s 8 s लुभ्यते, T2 M4 लुप्यति
(for लुभ्यन्ति) —¹¹ V1 य एव न D1 s तत
एव, D8 तत एव ते (hypermetric), T2 लोके के न
(for त एव न) —¹² V1 B Dn D10 [अ]पि (for
[अ]न्ये) T2 प्रीति (for प्रिय)

23 Dr missing (cf v 1 10) —¹³ Dn1 n2
एते (for ये नो) —¹⁴ D4 s 10 T1 s G M याचने,
D8 पावने, D8 वा धने (for चापरे) —¹⁵ D10
प्रति (for परि) D8 पात्येत (for पाल्यास्ते) —¹⁶
D1-3 तादृशेभ्यस् (for नमस्तेभ्यस्) B1 s ततो, T2
तदा (for तथा) V1 B2-4 T3 Cnp [उ]भय D4 s
s-10 तादृशेभ्य प्रदा (D10 भ्यस्तु दा)पयेत्, D5 तेभ्यस्तु
सर्वदापयेत् (sic) Cn उभयमिति पाठे तेभ्यस्तुष्टेभ्यो
रष्टेभ्यश्च उभय स्वर्गो नरकश्च भवतीति शेष । C8

24 Dr missing (cf v 1 10) —¹⁷ D4 धरो
D10 धना (for धरा) D1-3 मृदुब्रह्मपुरोहिता, S
मृदुधर्मपरा हि ये —¹⁸ T1 om 24¹⁸ —¹⁹ V1 B Dn
D2 s क्षात्रेण, T8 G1 s 4 M4 क्षे (for क्षं) D2
[अ]पिहित (hypermetric), D4 s 8 s तद्वि, M1-3 हि

न, M1 [अ]पि न (for [अ]पि हि) D2 T8 G ससृष्ट
(for ससृष्ट) T2 क्षेत्राणा हि न ससृष्ट —²⁰ D1-3 s
वै प्रभो, D10 S (T1 om) तेष्वपि (for वै द्विजे)
D4 s 8 तेजस्तेषा विधीयते

25 Dr missing (cf v 1 10) —²¹ S ईश्वरो
(for अस्ति मे) —²² D10 [अ]स्मि च, G2 चास्मि
(for [अ]स्मीति) —²³ B1 M पर्यक्षा, B2 4 'स्था,
T8 G पर्यासीर् (for पर्यशीर्) D1-3 s-10 ब्राह्मणान्पूज
येयास्व, T1 'णाज्ञावमन्येथास्, T2 णात्सम सपर्याभिर
—²⁴ T2 s G1 s (marg lin) s 4 M वा (for च)
D4 s 8 वासोभिरशनैर्धनै, D8 भि शयनैर्धनै, T1
तेज शाम्यति तेष्वपि (= 24²⁴)

26 Dr missing (cf v 1 10) T1 om 26 —²⁵
G2 वच्छेदार्थं परार्थं वा —²⁶ D8 वद्विस्तमस्ति तेनच
—²⁷ D8 s स्वचर्मान् (for 'मंस्)

27 Dr missing (cf v 1 10) —²⁸ V1 B Dn
D10 तथा, T2 यया (for त्वया) —²⁹ B8 D10 यथा
सुख, D8 s M1 'तथा (for तथम्) —³⁰ B8 तयो
त्साह —³¹ V1 D5 s-10 T8 s G M1 लभतु, B1 s
मदतु, D1-3 लङ्तु, M2 s लङ्तु, M4 लङ्तु (for
ललन्तु) B8 om. पुत्रवत्

28 Dr missing (cf v 1 10) T1 om 28
—³² V1 B2-3 Dn1 n2 [अ]क्षय, D2 [अ]न्यस्तु (for
[अ]न्य सु) Dn3 को ह्यक्षयप्रदानाना (marg प्रसादानां
as in text) —³³ Dn1 मादिणा (for तोषिणाम्)
—³⁴ M1-2 वृत्तम् (for वृत्तिम्) V1 B Dn D6 s
[अ]वक्षेसु, D6 [अ]प (for [ट]प)

29 Dr missing up to धर्मं स्त्री (in 29³⁵) (cf
v 1 10) —³⁶ D1-3 युधिष्ठिर, M4 मनानन (for

यदि नो ब्राह्मणास्तात संत्यजेयुः पूजिताः ।
पश्यन्तो दारुणं कर्म सतत क्षत्रिये स्थितम् ॥ ३०
अवेदानामकीर्तिनामलोकानामयज्वनाम् ।
कोऽस्माकं जीवितेनार्थस्तद्वि नो ब्राह्मणाश्रयम् ॥ ३१
अत्र ते वर्तयिष्यामि यथा धर्मः सनातनः ।
राजन्यो ब्राह्मणं राजन्पुरा परिचचार ह ।
वैश्यो राजन्यमित्येव शूद्रो वैश्यमिति श्रुतिः ॥ ३२
दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽमिरिव ज्वलन् ।
संस्पृश्य परिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च ॥ ३३
मृदुमावाप्त्यशीलान्सत्यधर्मानुपालकान् ।
आशीविषानिव कुद्रास्तानुपाचरत द्विजान् ॥ ३४

अपरेषां परेषां च परेभ्यश्चैव ये परे ।
क्षत्रियाणां प्रतपतां तेजसा च बलेन च ।
ब्राह्मणेष्वेव शाम्यन्ति तेजांसि च तपांसि च ॥ ३५
न मे पिता प्रियतरः न त्वं तात तथा प्रियः ।
न मे पितुः पिता राजन्न चात्मा न च जीवितम् ॥ ३६
त्यक्तश्च मे प्रियतरः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
त्वत्तोऽपि मे प्रियतरा ब्राह्मणा भरतर्षभ ॥ ३७
ब्रवीमि सत्यमेतच्च यथाहं पाण्डुनन्दन ।
तेन सत्येन गच्छेयं लोकान्यत्र स शंतनुः ॥ ३८
पश्येयं च सतां लोकान्छुचीन्ब्रह्मपुङ्गवस्तान् ।
तत्र मे तात गन्तव्यमह्वाय च चिराय च ॥ ३९

तन) — °) V1 B Dn Ds १० M4 सदैव (for स देव) Ds १ T1 स, G1 सु (for सा) T1 M1-8 नान्यस्, G2 मान्या (for नान्या) T2 यथैव स्वागत मान्यास्, T3 G1 १ तदेव सुगतिर्ना, T4 त ना)न्या — °) Dn1 यथा (for तथा) B4 द्विजोत्तम (for द्विजातय)

30 °) Ds तत्सर्वं, M1 सतत (for स) B4 ब्राह्मणे, T1 G4 क्षत्रिय (for ये)

31 °) V1 B Dn Ds-10 अयजानाम् (for अकीर्ति) — °) M अदानानाम् (for अलोका) V1 B Dns Ds-10 Cnp अकीर्तिना, Dn1 n2 अवनि (for अयज्व) — °) V1 B Dn Ds 10 तेषां, Ds-1 १ तदा, S तु स्यात् (for स्माकं) — °) V1 B1 १ १ त विना, B4 Dns Ds 10 तद्विना, Dn1 n2 त्वां विना (for तद्वि नो) Ds १-१ सिद्धिर्नो (Ds सेविनो) ब्राह्मणाश्रया, T3 तद्वि नो ब्राह्मणश्रया

32 °) V1 तत्र, B4 अथ (for अथ) Ds-8 वर्णं विन्यामि (for वर्त) — °) Ds T3 धर्म (for धर्म) S पुरातन (T1 M4 न) (for सनातन) V1 B Dn Ds 10 यथा धर्म सनातन, Ds यथा धर्म सनातना — °) V1 B Dn Ds 10 ब्राह्मणान् — °) Ds 10 [ए]वं, M4 [आ]ह (for [ए]व) — °) B1 S (except G1) स्थिति, Ds श्रुत, Ds 10 श्रुत (for श्रुति)

33 °) Ds G1 [ट]पचार्यो — °) V1 B Dn Ds १ १-१० T3 सत्पश्यं, T1 सत्पृष्ट्वा, G2 M सत्पश्यं (for सत्पृश्य) B4 प्रविचर्यस् (for परि) — °) Ds १ १ वैश्यो न (for वैश्येन) Ds तु (for च)

34 °) Ds 10 रतान् (for शीलान्) — °) V1 B4 धर्मार्थ (for धर्मान्) Dn1 Ds पालनान् (for कान्) T2 क्षमाशीलानुपालकान्, T3 G1 १ १ सत्त्वशीला (G4 भावा)नुपासकान्, G2 सत्त्वधर्मानुपासकान् — °) T2 चरितान् (for चरत) G तानुपाचर तान्द्विजान्

35 T1 om 35° — °) G2 परेषामपरेषा च — °) V1 B Dn Ds १ १० [हो]पि (for [ए]व) — °) T3 damaged T2 G1 १ १ प्रभावं च, G2 प्रताप च (for प्रतपतां) — °) S (T3 damaged) तेजांसि च तपांसि च (= 35°) — °) B1 Ds 10 G2 M4 शाम्यते; T2 १ G1 १ १ सत्यते (for शाम्यन्ति) B4 ब्राह्मणं प्राप्य शाम्यति — °) Ds-2 १ T1 बलानि (for तपांसि) T3 १ G M श्रीरायुर्बलमेव च

36 °) Ds तु Ds च (for एव) Ds आता (for तात) Ds G2 यथा (for तथा) G2 द्विज (for प्रिय)

37 T1 om 37 B4 reads 37° twice — °) Ds ततश्च (for त्वत्तश्च) — °) T2 G M त्वया (for त्वत्तो) Ds मे, Ds 10 च (for सवि) Ds वै (for मे) Ds 10 G4 प्रियतमा (for रा)

38 B4 om (hapl) 38°-40° — °) Ds वो, Ds 10 तु (for च) — °) V1 B1 १ १ Dns स शातनु, B4 Dn1 n2 च शां, Ds तु श (for स श)

39 B4 om 39 (of v 1 38) — °) Ds-3 च शुभाल्ले, Ds १-१ चेच्छुभाल्ले, T1 सुकृताल्ले (for च सतां) — Ds-3 om (hapl) 39°-40° — °) G4 क्रतूनां (for

सोऽहमेतादृशाल्लोकान्दृष्ट्वा भरतसत्तम ।

यन्मे कृतं ब्राह्मणेषु न तप्ये तेन पार्थिव ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

५९

युधिष्ठिर उवाच ।

यौ तु स्थातां चरणेनोपपन्नौ

यौ विद्यया सदृशौ जन्मना च ।

ताभ्यां दानं कतरस्मै विशिष्ट-

मयाचमानाय च याचते च ॥ १

भीष्म उवाच ।

श्रेयो वै याचतः पार्थ दत्तमाहुरयाचते ।

अर्हत्तमो वै धृतिमान्कृपणादधृतात्मनः ॥ २

क्षत्रियो रक्षणधृतिर्ब्राह्मणोऽनर्थनाधृतिः ।

ब्राह्मणो धृतिमान्निद्वान्देवान्प्रीणाति तुष्टिमान् ॥ ३

याच्यामाहुरनीशस्य अभिहारं च भारत ।

उद्वेजयति याचन्हि सदा भूतानि दस्पुवत् ॥ ४

म्रियते याचमानो वै तमनु म्रियते ददत् ।

ददत्संजीवयत्येनमात्मानं च युधिष्ठिर ॥ ५

शुचीन् Ds पुरसरान् (for -पुरस्कृतान्) — T1 om 39°-40° — ^a) Bs शिवाय च, G2 विचारय (for चिराय च)

40 Bs om 40^{ab} (cf v 1 38) D1-3 om 40^a, T1 om 40^{ab} (for all, cf v 1 39) — ^{ab}) D1 दृष्ट्वा लोकान् (by transp), Ds १ दृष्ट्वा सदा B4 दृष्ट्वा च भरतर्षभ (for 40^b) — ^a) Madras ed कुप्ये (for तप्ये) D2 २ १ तेन तप्ये न पार्थिव, T1 तेन सत्येन पार्थिव

Colophon — Parvan name B1 १ ४ Dns D1 १ शान्ति — Sub parvan V1 B Dn D1 2 6-10 M दान धर्म — Adhy name Dns D1-3 ब्राह्मणप्रशसा, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे सत्पात्रब्राह्मणनिरूपण, Ts G1 १ ४ M1-3 ब्राह्मणस्तुति — Adhy no (figures, words or both) V1 59, Ds 55, D10 63, T1 M 87, T2 १ G2 ४ 94, G1 १ 88, G1 (sup lin) 89 — Sloka no D1 35

59

1 B1 om (hapl ?) 1 (returning the ref) — ^a) V1 B (B1 om) Dn Ds M4 च (for तु) — ^a) B4 तेष्वो (for ताभ्या) V1 B (B1 om) Dn D10 Ts G1 कतमस्मै, Ds om, T1 कथमस्मै (for कतरस्मै) T2 ताभ्या दान कतमस्मै प्रदेय — ^a) Ds om the first च T2 विशिष्टमानाय च याचनेन

2 B1 युधिष्ठिर (for भीष्म) — ^b) V1 B Dn D10 दानम् (for दत्तम्) Ds om from माहु up to तथा (in 13 60 10¹) — Ds om 2°-3° — ^a) D1 १ १ अर्हत्तरो, T1 G M4 अर्हत्तरो, T2 १ M1-3 अर्हो नरो (for अर्हत्तमो) Ds om वै — ^a) Ds कृपणान् Ds हि धृतात्मन, S (except M2) सकृता (for अष्टता)

3 Ds om 3, Ds om 3^{ab} (for both, cf v 1. 2) — ^a) B1 ब्राह्मण, T1 corrupt (for रक्षण) D1 १ १ क्षत्रियोपाज्जनधृति — ^b) Dns Ds १ ब्राह्मणोन्नतधृति, D1 'जोनाथनाधृति, Ds 'जानामनाधृति; T1 १ G1 'जोनाथिता धृति, Ts G2 M1-3 'जोनयिताधृति, G1 १ जेन स्थितौ धृति, M4 'जोन्मयिताधृति — ^a) T1 धृतिमान् (for धृति) — ^a) G2 श्रीणानु (for 'ति) D1 १ १ Gs पुष्टिमान्, T1 दृष्टि (for पुष्टि) G1 वेदान्प्रीणाति पुष्टिमान्

4 Ds om 4 (cf v 1 2) — ^a) V1 B १ Dns (marg) याज्यम्, B1 ४ Ds यज्ञम्, Dns १ १ S याच्यम्, Dns वाच्यम् (for याच्याम्) — ^b) D1 १ [क्ष]व्यतिहार, Ds व्यति, Ds क्षतिमार, Ds-१ क्षमिहा (Ds 'चा) र, D10 क्षमिमार, T1 १ G- ४ मतिमार, T2 G1 १ M1 १ ४ मतिहार, M2 क्षति (for क्षमि) छे Gn क्षमिहार विरस्कारम् । छे — ^a) V1 B- १ Dns D1 G1- १ उद्वेजयति (for 'यनि) B1 Dns १ १ G2 (inf lin १ १) याचति, B1 याचता, Ds यात्रा हि, D1 १ १ यो हि सदा (hypermetric), Ds corrupt, D1- १ G1 १ याचा हि, T- याचाभि (for याचन्हि)

आनुशंसं परो धर्मो याचते यत्प्रदीयते ।
 अयाचतः सीदमानान्सर्वोपायैर्निमग्नय ॥ ६
 यदि वै तादृशा राष्ट्रे वसेयुस्ते द्विजोत्तमाः ।
 भस्मच्छन्निवाग्नीस्तान्बुध्येथास्त्वं प्रयत्नतः ॥ ७
 तपसा दीप्यमानास्ते दहेयुः पृथिवीमपि ।
 पूज्या हि ज्ञानविज्ञानतपोयोगसमन्विताः ॥ ८
 तेभ्यः पूजां प्रयुङ्क्षीथा ब्राह्मणेभ्यः परतप ।
 ददद्बहुविधान्दायानुपच्छन्दानयाचताम् ॥ ९
 यदग्निहोत्रे सुहुते सार्यप्रातर्भवेत्फलम् ।

विद्यावेदव्रतवति तद्दानफलमुच्यते ॥ १०
 विद्यावेदव्रतस्नातानव्यपाश्रयजीविनः ।
 गूढस्वाध्यायतपसो ब्राह्मणान्संशितव्रतान् ॥ ११
 कृतैरावसथैर्हृद्यैः मग्नेभ्यः सपरिच्छदैः ।
 निमग्नयेथाः कौन्तेय कामैश्चान्यैर्द्विजोत्तमान् ॥ १२
 अपि ते प्रतिगृह्णीयुः श्रद्धापूर्तं युधिष्ठिर ।
 कार्यमित्येव मन्वाना धर्मज्ञाः सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १३
 अपि ते ब्राह्मणा भुक्त्वा गताः सोद्धरणान्गृहान् ।
 येषां द्वाराः प्रतीक्षन्ते पर्जन्यमिव रूर्पकाः ॥ १४

—^a) V₁ B Dm² यदा, D₂ सर्व, D₃ राजा (for सदा)

5 D₁ om 5 (cf. v 1 2) —^a) D₁-s 8-9 हि, D₂ [s]दि (for वै) —^b) V₁ B Dn D₁₀ न जातु, D₂-s M तदनु (for समनु) D₃-s T₂ G₁ 8 ददन् (for ददत्) — After 5^{ab}, V₁ reads 8^{ab}, repeating it in its proper place —^c) G₄ ददन्त, M₁ रस (for रस) D₁ [ए]वम् (for [ए]नम्)

6 D₁ om 6 (cf. v 1 2) —^a) M₁-s क्षान् शस्य —^b) D₂ तत्, D₃ च, T₂ य (for यत्) B₄ प्रदीयता (for 'दे) —^c) D₂ अयाचता, G₄ स्वया चात (for अयाचत) D₃ अयाचत सीदमान —^d) V₁ B₁ 7 4 5 Dn D₈ 5 10 निमग्नयेद् (D₂ यन्)

7 D₁ om 7 (cf. v 1 2) Dn₂ reads 7 after 332* —^a) B₁ 2 चेतादृशा, D₂ वा तादृशे, T G M₁ 3 4 ते तादृशा (for वै ता) V₁ B₂ राजन्, B₃ 4 Dn राष्ट्रान् (for राष्ट्रे) —^b) D₃ द्विजर्भमा (for द्विजोत्तमा) T₁ वसेयुर्द्विजसत्तमा

8 D₁ om 8 (cf. v 1 2) V₁ reads 8^{ab} for the first time after 5^{ab} —^b) D₂ हर्मा (for अग्नि) — After 8^{ab}, V₁ B Dn₂ n₃ D₃ 10 n₃

332* अपूज्यमाना कौरव्य पूजाहोस्ते तथापिधा ।

[Dn₂ n₃ तु (for ते) D₃ तपोवन (for तथापिधा)] — After the above, Dn₂ reads 7 —^a) B₂ सम- पिधा (for न्विता)

9 D₁ om 9 (cf. v 1 2) T₁ om 9 —^a) V₁ D₁-s 8 9 प्रयुजोत, T₂ G₄ थ (for 'था) —^b) D₂ प्रयत्नत (for परतप) —^c) G₂ corrupt V₁ T₂ G₁ ददन् D₁₀ दोषान्, T₂ 3 G₁ 3 4 M₁-s देयान् (for दापान्) —^d) V₁ B₂ (marg. as in text) 8-9

Dn D₈ उपा (B₂ 'प) गच्छन्, D₂ M उपच्छदन् (for 'च्छन्दान्) D₂ M₂ अयाचते (M₂ 'त) (for चताम्) D₁-s 10 उपच्छानयाचते (D₁₀ 'त), D₁-s उप (D₂ पा) यच्छन्नाचते, T₂ 3 4 5 उपच्छद (G₁ 'दी) यते च तान्

10 D₁ om 10 (cf. v 1 2) —^a) D₂ यदा, D₁₀ यदि (for यद्) B₂ होत्रेषु, D₂ होत्रेव सु (hypermetric) (for 'होत्रे सु) — D₃ om (hapl) 10^{ab} —^c) D₂-s वेदविद्या (for विद्यावेद) D₁ 2 व्रतवते (for 'वति) T₁ वेदविद्याव्रतवते —^d) D₂ 1 9 तद्दानान्, T₂ G₄ 4 तद्दान (for तद्दान) D₂ फलमान्त्यमुच्यते, T₁ M₁-s दान तत्फलमुच्यते

11 D₁ om 11 (cf. v 1 2) T₁ om (hapl) 11^{ab} —^b) D₁₀ T₂ 3 G₁-s तद्व्यपाश्रय, M₁ अव्यपाश्रित्य (for 'श्रय) —^d) D₂ ब्राह्मणान्प्रतशसितान्

12 = (var) 13 58 15 D₁ om 12 (cf. v 1 2) —^a) D₂-s द्विव्यै (for हृष्यै) —^b) T₂ 3 G₁ 2 4 M स (for स) —^c) Dn₂ n₃ D₂ 2 3 6 T₂ 3 G₂ 4 कौरव्य (for कौन्तेय) —^d) G₂ काम्यैश्च (for कामैश्च) D₂ अन्धैर्, D₂ चाप्यैर् (for चान्यैर्) D₂ om from द्विजोत्तमान् up to the end of this adhy

13 = (var) 13 58 16 D₁ om 13 (cf. v 1 2) D₂ om 13 (cf. v 1 2) —^a) D₁₀ जेत् (for ते) —^b) V₁ B Dn D₁ 10 श्रद्धोपेत, G₁ श्रद्धापूर्त (for श्रद्धा) —^c) M₁ मन्वेधास (for मन्वाना) —^d) D₂ 1-9 रूपिण (for दक्षिण) M₁ तदक्षदानपूजित

14 D₁ om 14 (cf. v 1 2) D₂ om 14 (cf. v 1 2) T₁ om 14^{ab} —^b) V₁ Dn₂ D₂ G₁ 7 4 M सोद्धरणा, D₁-s सुमनसो, T₂ 3 G₂ सोद्धरणा (for सोद्धरणन्) —^c) D₂ T₂ एतान्, T₂ एपा (for सेवा),

अन्नानि प्रातःसवने नियता ब्रह्मचारिणः ।
 ब्राह्मणास्तात भुञ्जानास्तेताग्नीन्प्रीणयन्तु ते ॥ १५
 माध्यंदिनं ते सवनं ददतस्तात वर्तताम् ।
 गा हिरण्यानि वासांसि तेनेन्द्रः प्रीयता तव ॥ १६
 तृतीयं सवनं तत्ते वैश्वदेवं युधिष्ठिर ।

यद्देवेभ्यः पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छसि ॥ १७
 अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागश्च सर्वशः ।
 दमस्त्वागो धृतिः सत्यं भवत्ववभृथाय ते ॥ १८
 एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।
 विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो नित्यं तात प्रवर्तताम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनपञ्चितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

युधिष्ठिर उवाच ।

दानं यज्ञक्रिया चेह किंस्वित्प्रेत्य महाफलम् ।

कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा ॥ १
 एतदिच्छामि विज्ञातुं याथातथ्येन भारत ।

Ds प्रदीयते (for प्रतीक्षन्ते) —^a) Ds १८ सुवृष्टिम्
 (for पर्जन्यम्) V1 कर्षणा, D2 कर्षका, Ds कर्षिका,
 D1-8 कर्षुका (for कर्षका)

15 Ds om 15 (cf v 1 2) Ds om 15 (cf v 1
 12). —^a) T2 अन्नंति (for अन्नानि) B4 अन्नानि
 प्रीता शरणे —^a) M4 त्रेतासि (for 'प्रीन्' Ds T
 G4 प्रीणयति ते (T2 also हि), D10 'यत्युत (for 'यन्तु
 ते) V1 B Dn G2 त्रेता (V1 B1 8 4 देना) सि प्रीणय
 त्युत.

16 Ds om 16 (cf v 1 2). Ds om. 16 (cf v. 1
 12) —^a) V1 B1-8 Dns D2 8 माध्यंदिन (for 'माध्य')
 D1-8 8 G2 M1-3 तु, D10 T G1 8 4 च, M4 तत्
 (for ते) —^b) D10 ददतस्तात प्रवर्धता, S ददतस्ते
 विवर्धता —^c) B1 8 Ds १-10 M गा; B4 Dn F2 8
 G2 4 गौर (for गा)

17 Ds om 17 (cf v 1 2) Ds om 17 (cf v 1
 12) —^a) T1 G1 2 4 तृतीय V1 B Dn Ds 10 ते
 वै (for तत्ते) —^c) Dn1 च पितृभ्यो (by transp)
 —^d) V1 om. च. B1 Dn1 D2 1 7 8 प्रयच्छति (Ds
 'त) D10 हव्यकव्ये प्रयच्छति

18 Ds om 18 (cf v 1 2) Ds om 18 (cf v 1
 12) —^b) B1 8 Dn1 भागाश् (for भागश्) B4
 पूर्वश, Dn1 ns D10 भागाश् (for सर्वश) —^a) V1
 भवति, B4 8 Dn भवति (for 'तु) D10 8 भवतु दद
 (T1 M यज्ञ)नश्च ते (D10 Ts मे)

19 = (var) 13 58 20 Ds om 19 (cf v 1 2)
 Ds om 19 (cf v 1 12) D10 om 19^{ab} —^a) M4
 पितृतो (for विततो) —^c) V1 B5 Dn यज्ञानां, Ds
 भूतेभ्यो (for 'यज्ञेभ्यो) — After 19, T1 ins

333* यद्वैकचित्पाण्डर पुष्पं यत्किंचिदनुलेपनम् ।

भक्तक्ष्मीपरिहाराय नित्यं देयं युधिष्ठिर ।

Colophon om in D1 6. — Parvan name B1 2 4
 Dns D1 8 शाति — Sub parvan V1 B Dn D1-2
 १ २ 10 M1 2 4 दानधर्म — Adhy name B4 दान
 माहात्म्य, Ds ब्राह्मणप्रशसा, T2 सातिथ्ययज्ञनिर्णय, Ts
 G2 सातिथ्ययज्ञ — Adhy no (figures, words or
 both) V1 60, Ds 56, D10 64, T1 M 88, T2 8
 G2 4 95, G1 90, G3 89

विद्वस्त्रिज्ञाममानाय दानधर्मान्प्रचक्ष्व मे ॥ २

अन्तर्वेद्यां च यदत्तं श्रद्धया चानृशंस्यतः ।

किंस्त्रिभिःश्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते ।

तस्य वैतानिकं कर्म दानं चैवेह पावनम् ॥ ४

न तु पापकृतां राज्ञा प्रतिगृह्णन्ति साधवः ।

एतस्मात्कारणाद्यज्ञैर्यजेद्राजाप्तदक्षिणैः ॥ ५

अथ चेत्प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ।

श्रद्धामास्थाय परमां पावनं हेतदुत्तमम् ॥ ६

ब्राह्मणांस्तर्पयेद्ब्रह्मैस्ततो यज्ञे यतव्रतः ।

मैत्रान्साधून्वेदविदः शीलवृत्ततपोन्वितान् ॥ ७

यत्ते तेन करिष्यन्ति कृतं तेन भविष्यति ।

यज्ञान्साधय साधुभ्यः स्वाद्ब्रह्मानन्दक्षिणावतः ॥ ८

इष्टं दत्तं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा ।

पूजयेथा यायजूकांस्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥ ९

2 V1 D1 om 2 (cf v 1 1) T2 3 G om 2-3 —^a) M [अ]ह श्रोतु (for विज्ञातु) —^b) D1 2 5 10 T1 यथा- (for याथा)

3 D1 om 3, V1 om 3^{as} (for both, cf v 1 1) T2 3 G om 3 (cf v 1 2) —^a) D10 अतर्वेद्याश्च (for वेद्या) D1 7 9 दान (for दत्त) —^b) M1 श्रद्धा का (for श्रद्धया) B1 D10 वा (for च) B1 4 D1 5 6-9 [अ]नृशंस्यत D10 सवत् (for स्यत) D5 श्रद्धया राजसत्तम —^c) D3 7 9 किंस्त्रि (for किंस्त्रिन्) B1 3 5 Dn D3 9 10 नै श्रेयस

4 D1 om 4 (cf v 1 1) —^a) D1 3 रौद्रे कर्म, D5 श्रौते कर्म, T2 3 G3 M3 रौद्रकर्म; G4 रौद्र धर्म (for रौद्र कर्म) —^b) M1 सतत (for स) —^c) D1 यस्य (for तस्य) D10 (marg as in text) स्मार्त (for कर्म) T2 3 G M1 नास्य वैतानिकफल —^d) D5 च देह (for चैवेह) D3 याचन (for पावनम्) 8 विना दान सुपा (T1 M न पा)वन

5 D1 om 5 (cf v 1 1) —^a) T2 यज्ञो (for राज्ञां) — After 5^a, 8 ins

335* याजका द्विजसत्तमा ।

धने सत्यप्रदायणा

[(L 1) T1 2 G3 याजका, T8 यजका (for या) — G3 3 om line 2 — (L 2) T1 दिने (for धने)] —^b) D1 3 गृह्णतु —^c) T1 न चैते प्रतिगृह्णन्ति, T2 3 G M प्रतिगृह्णन्ति न तु चेद् —^d) T G2 यज्ञोपात्त (for यजेद्राजा) D1-9 सु, D10 T1 स (for [अ]प्त)

6 D1 om 6 (cf v 1 1) —^a) T1 यदि (for अथ) V1 G1 ते (for चेत्) —^b) D3 T G-1 नृप

7 D1 om 7 (cf v 1 1) —^a) V1 B2-5 Dn तर्पयन् (for 'येद्') D1 मृत्यैस्, D5 7 यज्ञैस् (for

द्रव्यैस्) — D3 om 7^b —^b) B3 5 तात, D10 तत्ते (for ततो) D10 यज्ञैर् (for यज्ञे) D1 2 तैस्त्रैश्चे-नुपद्रुत, D5 S स वै यज्ञोनुपद्रव, D6-9 तथा यज्ञैश्च पार्थिव —^d) B1 शीलवति, B1 वृत्तैस्, D1 3 5 'वृत्ति (for वृत्त) D10 न2 तपोर्जितान्, M1 (inf l'n) समर्जितान् (for तपोन्वितान्) M1 3 4 शील घृतसमान्वितान् — After 7, T1 reads 15^{ab}, while the sequence in T2 3 G M after 7 is 8^{cd}, 9^{ab}, 8^{cd} (r), 8^{ab} and 9^{cd}

8 For the sequence in T2 3 G M, cf v 1 7 D1 om 8 (cf v 1 1) T1 om 8 —^a) D1 यत्ते ते ह, D2 यत्वेते ह, D10 यत्तेतेन (for यत्ते तेन) T2 भविष्यति (for करि^a) D5-9 यस्तु तान्सत्करोतीह —^b) M1 2 (inf l'n) 3 नत्तं (for कृत) T2 3 G1 3 4 तत्ते, M तव (for तेन) G2 करिष्यति (for भवि^a) —^c) T2 G (all first time) सधाय (for साधय) —^d) D2 स्वादत्तान्; T2 3 G (all first time) सिद्धाना, M1 (first time) सिग्गधानान्, M2-4 (all first time) सिद्धानान् (for स्वाद्^a) T2 3 G M (all second time) स्वय च यज पार्थिव

9 For the sequence in T2 3 G M, cf v 1 7 D1 om 9 (cf v 1 1) —^a) D5 इत्थं दत्त, D6-9 T2 3 G2-4 M इष्टवत् (M1 'तत्'), T1 इष्टं दत्तं (for इष्टं दत्त) —^c) S च या (T1 G1 3 4 M1 य)जीयांस् (for यायजूकांस्) D1 2 पूजयेथायजूकाश्च — T2 om 9^a —^d) D5 T1 3 G तथा, M तत (for यथा) — T1 3 G M2 ins after 9 T2 after 9^{ab} M1 3 4 after the second occurrence of 10^{ab}

336* विद्वन्मय सप्रदानेन तत्राप्यंशोऽस्य पूजया ।

यज्वभ्यश्चाय विद्वन्मयो दत्त्वा लोक प्रदापयेत् ।

प्रदद्याज्ज्ञानदायणा ज्ञानदानाशभागभवेत् ।

[(L 1) T2 G1 तव, T3 तदा (for तत्र) T1

अन्नानि प्रातःसवने नियता ब्रह्मचारिणः ।
 ब्राह्मणास्तात भुञ्जानास्तेताम्रीन्प्रीणयन्तु ते ॥ १५
 माध्यंदिनं ते सवनं ददतस्तात वर्तताम् ।
 गा हिरण्यानि वामांसि तेनन्द्रः प्रीयता तव ॥ १६
 तृतीयं सवनं तत्ते वैश्वदेवं युधिष्ठिर ।

यदेवेभ्यः पितृभ्यश्च विप्रेभ्यश्च प्रयच्छसि ॥ १७
 अहिंसा सर्वभूतेभ्यः संविभागश्च सर्वशः ।
 दमस्त्यागो धृतिः सत्यं भवत्पुत्रभूयाय ते ॥ १८
 एष ते विततो यज्ञः श्रद्धापूतः सदक्षिणः ।
 विशिष्टः सर्वयज्ञेभ्यो नित्यं तात प्रवर्तताम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनपञ्चतिमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

युधिष्ठिर उवाच ।

दानं यज्ञक्रिया चेह किंस्त्रिष्वेव महाफलम् ।

कस्य ज्यायः फलं प्रोक्तं कीदृशेभ्यः कथं कदा ॥ १
 एतदिच्छामि विज्ञातुं याथातथ्येन भारत ।

Ds प्रदीयते (for प्रतीक्षन्ते) —^a) Ds १ ३ पुत्र्यदिम्
 (for पर्जन्यम्) V1 कर्पणा, D2 कर्पका, D3 कारिका,
 D1-9 कर्पुका (for कर्पका)

15 Ds om 15 (cf v 1 2) Ds om 15 (cf v 1
 12). —^a) T2 अन्नानि (for अन्नानि) B4 अन्नानि
 प्रीता शरणे —^a) M4 त्रेतादि (for 'त्रीन्') Ds T
 G4 प्रीणयति ते (T2 also हि), D10 'अत्युत' (for 'यन्तु
 ते) V1 B Dn G2 त्रेता (V1 B1 ३ ४ त्रेता)दि प्रीणय
 त्युत.

16 D4 om 16 (cf v 1 2), Ds om. 16 (cf v 1
 12) —^a) V1 B1-2 Dn3 Ds ३ मध्यंदिन (for माध्यं)
 D1-3 ३ G2 M1-3 सु, D10 T G1 ३ ४ च, M3 तव
 (for ते) —^b) D10 ददतस्तात प्रवर्धतां, S ददतस्ते
 विवर्धतां —^c) B1 ३ Ds १-10 M गां, B4 Dn T2 ३
 G2 ३ गौर् (for गा)

17 Ds om 17 (cf v 1 2) Ds om 17 (cf v 1
 12) —^a) T1 G1 २ ४ तृतीय V1 B Dn Ds 10 ते
 वै (for तत्ते) —^c) Dn1 च पितृभ्यो (by transp)
 —^d) V1 om. च, B1 Dn1 Ds ६ १ ३ प्रयच्छति (Ds
 'त) D10 हव्यकव्ये प्रयच्छति

18 Ds om 18 (cf v 1 2) Ds om 18 (cf v 1
 12) —^b) B1 2 Dn1 भागाश्च (for भागश्च) B4
 पूर्वश, Dn1 n2 D10 भागश्च (for सर्वश) —^a) V1
 भवति, B4 ३ Dn भवति (for सु) D10 S भवतु दद
 (T1 M यज्ञ)वश्च ते (D10 Ts मे).

19 =(var) 13 58 20 D4 om 19 (cf v 1 2)
 Ds om 19 (cf v 1 12) D10 om 19^a —^a) M4
 पितृतो (for विततो) —^c) V1 B5 Dn यज्ञानां, Ds
 -भूतेभ्यो (for -यज्ञेभ्यो) — After 19, T1 ins

333* यत्किञ्चित्पाण्डर पुष्प यत्किञ्चिदनुलेपनम् ।
 अलक्ष्मोपरिहाराय नित्यं देय युधिष्ठिर ।

Colophon om in D1 ३. — Parvan nam3 B1 ३ ३
 Dn3 D1 ३ शान्ति — Sub parvan V1 B Dn D1-2
 १ ३ 10 M1 २ ४ दानधर्म — Adhy nama B4 दान
 साहाय्य, Ds ब्राह्मणप्रशसा, T2 आतिथ्ययज्ञनिर्णय, Ts
 G2 आतिथ्ययज्ञ — Adhy no (figures, words or
 both) V1 60, Ds 56, D10 64, T1 M 88, T2 ३
 G2 ४ 95, G1 90, G2 89

60

1 D4 om up to तथा (in 10^d) (cf v 1 13 59 2)
 —^a) V1 B5-8 Dn G1 यज्ञ, T1 यज्ञ (for यज्ञ) G1-8
 [ए]व (for [इ]व) —^b) Ds फलप्रद, Ds-8 सुखावर्ध;
 D10 महस्फल (for महाफलम्) — T1 om 1^c —^c)
 Ds 10 [अ]क्षय (for ज्याय) T2 ३ G किं स्यात् (for
 प्रोक्तं) — V1 om 1^d-3^c —^d) D1-3 कथंचन, Ds
 कथं तदा; T2 फल कदा, T3 कथ तथा (for कथं कदा)
 — After 1, T2 ins

334* नित्यानुष्ठानयुक्ताश्चेत्प्रतिगृह्णन्ति साधय ।

विद्वज्ज्ञानमानाय दानधर्मान्प्रचक्ष्व मे ॥ २
अन्तर्वेद्यां च यदत्तं श्रद्धया चानृशंसतः ।
किंस्त्रिभिःश्रेयसं तात तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३
भीष्म उवाच ।

रौद्रं कर्म क्षत्रियस्य सततं तात वर्तते ।
तस्य वैतानिकं कर्म दानं चैवेह पावनम् ॥ ४
न तु पापकृतां राज्ञा प्रतिगृह्णन्ति माधवः ।
एतस्मात्कारणायैर्यजेद्राजाप्तदक्षिणैः ॥ ५

2 V₁ D₄ om 2 (of v l 1) T₂ s G om 2-3
—^a) M [अ]ह श्रोतुं (for विज्ञातु) —^b) D₁ 2 s 10
T₁ यथा (for याथा)

3 D₄ om 3, V₁ om 3^{abc} (for both, of v l 1)
T₂ s G om 3 (of v l 2) —^a) D₁₀ अतर्वेद्याश्
(for वेद्या) D₃ 1 s दानं (for दत्त) —^b) M₁
श्रद्धा का (for श्रद्धया) B₁ D₁₀ वा (for च) B₁ 4
D₁ s s-0 [आ]नृशंसत, D₁₀ सवत् (for स्यत) D₃
श्रद्धया राजसत्तम —^c) D₃ 1 s किंचिन् (for किंस्त्रिन्)
B₁ 2 s D₁₀ D₃ s 10 नै श्रेयस

4 D₄ om 4 (of v l 1) —^a) D₁ s रौद्रे कर्म,
D₃ श्रौत कर्म, T₂ s G₃ M₃ रौद्रकर्म, G₄ रौद्रं धर्मं
(for रौद्र कर्म) —^b) M₁ सततं (for स) —^c)
D₁ सत्य (for तस्य) D₁₀ (marg as in text) स्मार्त
(for कर्म) T₂ s G M₁ नात्य वैतानिकफल —^d)
D₃ च देह (for चैवेह) D₃ पावनं (for पावनम्)
S विना दान सुपा (T₁ M न पा)वन

5 D₄ om 5 (of v l 1) —^a) T₂ यज्ञो (for
राज्ञो) — After 5^a, S ins

335* याजका द्विजसत्तमा ।

धने सत्यप्रदातृणा

[(L 1) T₁ 2 G₃ याचका, T₃ यजका (for या*)
— G₃ 4 om line 2 — (L 2) T₁ दिने (for धने)]
—^b) D₁ s गुरुतु —^c) T₁ न चेते प्रतिगृह्णति, T₂ s
G M प्रतिगृह्णति न तु चेद् —^d) T G₃ यद्रोषान् (for
यजेद्राजा) D₁ s सु, D₁₀ T₁ स (for [आ]स)

6 D₄ om 6 (of v l 1) —^a) T₁ यदि (for
अथ) V₁ G₄ ते (for चेत्) —^b) D₃ T G -1 नृप

7 D₄ om 7 (of v l 1) —^a) V₁ B₂-5 D₁₀
तपयन् (for चेद्) D₁ श्रुत्यैस्, D₃ 1 यज्ञैस् (for

अथ चेत्प्रतिगृह्णीयुर्दद्यादहरहर्नृपः ।

श्रद्धामास्थाय परमां पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ६

ब्राह्मणांस्तर्पयेद्ब्रह्मैस्ततो यज्ञे यतव्रतः ।

मैत्रान्साधून्वेदविदः शीलवृत्ततपोन्वितान् ॥ ७

यत्ते तेन करिष्यन्ति कृतं तेन भविष्यति ।

यज्ञान्साधय साधुभ्यः स्वाद्ब्रह्मान्दक्षिणावतः ॥ ८

इष्टं दत्तं च मन्येथा आत्मानं दानकर्मणा ।

पूजयेथा यायजूकांस्तवाप्यंशो भवेद्यथा ॥ ९

ब्रह्मैस् — D₃ om 7^d —^d) B₃ s तात, D₁₀ तते
(for ततो) D₁₀ यज्ञैर् (for यज्ञे) D₁ s तैस्त्रैर्यज्ञे
नुपद्रुत, D₃ S स वै यज्ञोनुपद्रव, D₃-0 तथा यज्ञैश्च
पार्थिव —^d) B₁ शीलवर्ति, B₁ वृत्तांस, D₁ s s
वृत्ति (for वृत्त) D₁₀ n₂ तपोजितान्, M₂ (mf
ln) समर्जितान् (for तपोन्वितान्) M₁ s 4 शील
व्रतसमन्वितान् — After 7, T₁ reads 15^{ab}, while
the sequence in T₂ s G M after 7 is 8^{cd}, 9^{ab}, 8^{cd}
(r), 8^{ab} and 9^{cd}

8 For the sequence in T₂ s G M, of v l 7
D₄ om 8 (of v l 1) T₁ om 8 —^a) D₁ यत्ते
ते ह, D₂ यस्वेते ह, D₁₀ यज्ञैरेन (for यत्ते तेन)
T₂ भविष्यति (for करि) D₃-0 यस्तु तान्स्फुरोतीह
—^b) M₁ 2 (mf ln) s नत् (for कृत) T₂ s G₁
s 4 तत्ते; M तव (for तेन) G₃ करिष्यति (for
भवि) —^c) T₂ G (all first time) साधय (for
साधय) —^d) D₂ स्वादत्तान्, T₂ s G (all first
time) सिद्धाना, M₁ (first time) स्निग्धानान्, M₂-4
(all first time) सिद्धानान् (for स्वाद्) T₂ s G M
(all second time) स्वयं च यज पार्थिव

9 For the sequence in T₂ s G M, of v l 7
D₄ om 9 (of v l 1) —^a) D₃ इत्थं दत्त, D₃-0
T₂ s G₃-4 M इष्टवत् (M₃ तत्), T₁ इष्टं वृत्तं (for
इष्टं दत्त) —^c) S च या (T₁ G₁ s 4 M₁ य) जीयास्
(for यायजूकांस) D₁ s पूजयेथायजूकांश्च — T₂ om
9^d —^d) D₃ T₁ s G तथा, M तत (for यथा)
— T₂ s G M₂ ins after 9 T₂ after 9^{ab} M₁ s 4
after the second occurrence of 10^{ab}

336* विद्वज्य संप्रदानेन तत्राप्यश्रोस्य पूजया ।

यश्चभ्यश्चाथ विद्वज्यो दत्त्वा लोक प्रदापयेत् ।

प्रदद्याज्ज्ञानदातृणां ज्ञानदानांशभागमवेत् ।

[(L 1) T₂ G₃ तव, T₃ तया (for तथ) T₁

प्रजावतो भरेथाश्च ब्राह्मणान्वहुभारिणः ।
 प्रजावांस्तेन भवति यथा जनयिता तथा ॥ १०
 यावतो वै साधुधर्मान्सन्तः संवर्तयन्त्युत ।
 सर्वे ते चापि भर्तव्या नरा ये बहुभारिणः ॥ ११
 समृद्धः संप्रयच्छस्व ब्राह्मणेभ्यो युधिष्ठिर ।
 धेनूरनहुहोऽन्नानि च्छत्रं वासांस्युपानहौ ॥ १२
 आज्यानि यजमानेभ्यस्तथान्नाद्यानि भारत ।
 अश्ववन्ति च यानानि वैश्वानि शयनानि च ॥ १३
 एते देया व्युष्टिमन्तो लघूपायाश्च भारत ।

अजुगुप्सांश्च विज्ञाय ब्राह्मणान्वृत्तिकर्षितान् ॥ १४
 उपच्छन्नं प्रकाशं वा वृत्त्या तान्प्रतिपादय ।
 राजसूयाश्वमेधाभ्यां श्रेयस्तत्क्षत्रियान्प्रति ॥ १५
 एवं पापैर्विमुक्तस्त्वं पूतः स्वर्गमवाप्स्यसि ।
 संसयित्वा पुनः कोशं यद्राष्ट्रं पालयिष्यसि ॥ १६
 ततश्च ब्रह्मभूयस्त्वमवाप्स्यसि धनानि च ।
 आत्मनश्च परेषां च वृत्तिं संरक्ष भारत ॥ १७
 पुत्रवच्चापि भृत्यान्स्वान्प्रजाश्च परिपालय ।
 योगक्षेमश्च ते नित्यं ब्राह्मणेभ्यस्तु भारत ॥ १८

[S] स्ति पूजय, M1 4 damaged (for स्य पूजया)
 — (L 2) T1 M1 8 4 यजद्भयश्च (for यजवभयश्च) T1
 नु पालय, M1 3 प्रपालयेत्, M4 प्रचाल* (for प्रदाप*)
 — (L 3) T1 M1 8 4 प्रददज् (for प्रदवाज्)]

10 D4 om 10 (cf v 1 1) M1 8 4 read 10^{ab}
 twice —^a) Dn1 G1 8 प्रजावतो, D1 प्रजावतो, M4
 (second time) प्रजापतौ (for 'वतो) D1 5 10 त्व
 (for च) D6-9 प्रजापाला (D8 corr 'लो) भवेथाश्च
 —^b) V1 B Dn1 n8 D8 9 10 -कारिण, T1 द्वारिण,
 T2 8 G2 4 M1 8 (last two first time) -भाषिण (for
 भारिण) D6-8 ब्राह्मणान्वहुभारिण — After the
 second occurrence of 10^{ab}, M1 8 4 ins 336* —^c)
 T2 8 G वयसि (for भवति) T1 प्रजाना तेन भवसि
 —^d) D10 तव (for तथा)

11 T1 om 11 —^a) B1-8 याचत, D5-8 G M
 यावतो (for यावतो) V1 B Dn D10 साधुधर्मान्वै (by
 transp) —^b) V1 B Dn1 n8 D10 संवर्तयति,
 D4-9 संतर्प* (for संवर्त) —^c) V1 B सर्वस्वे,
 Dn1 n8 सर्वस्वेश्च, D5 (by corr) ते सर्वे (by transp)
 D6 (before corr) सर्वे चापि न भर्तव्या —^d) D8-9
 निराशा (for नरा ये) V1 B Dn D10 -कारिण, D8
 भागिन, T1 8 G2 4 भाषिण (for भारिण)

12 ^a) B1 3 समृद्ध, D10 समृद्ध (for 'द्ध) D10
 M सन् (for स) B6 Dn1 n8 प्रयच्छ त्व —^c)
 D2 8 चापि (for स्नानि) D1 धेनूरनुहुहश्चापि, D4 6-9
 अनहुहेशुरत्नानि —^d) D4-9 छत्र (for च्छत्र) D1 2
 [उ]पानह, G1-2 नह (for 'नहौ)

13 ^a) Dn3 याज्यानि (for शा*) G1 8 याजमाने
 भ्यस् (for यज*) T1 देयानि यजमानेन —^b) V1
 Dn8 [ज]न्यानि च, B Dn1 n8 [ज]न्यानि च (for

[ज]न्यानि) T1 यानि च (for भारत) M साधना
 न्यपि भारत

14 ^a) D1-1 6-9 दाया (for देया) D8 व्युष्टिमतो,
 D10 S पुष्टिमद्भयो (T2 ती, M 'क्षिर') (for व्युष्टि
 मन्तो) —^b) G1 8 लघूपायाश्च — T1 om 14^{ad}
 —^c) T2 G M अजुगुप्सन्दिह (G1 8 4 'प्सान्दिह) जाशिलं
 —^d) B1 विप्र (for वृत्ति-) Some MSS -कर्षितान्

15 T1 reads 15^{ab} after 7 —^a) D8 उपच्छन्नान्
 —^b) V1 B Dn पालयेत्, D1-3 पादयेत् (for पादय)
 — T1 om 15^{ad}

16 ^a) D1 विमुक्तस् (for विमु*) D5 पु (for त्व)
 B Dn D10 T1 पूव पापैर्विनिमुक्तस् —^b) B8 तत्
 (for पूत) B1 4 5 Dn T1 त्व पू (T1 सुपू) त स्वर्ग
 माप्स्यसि, D10 पूत सन्स्वर्गमाप्स्यसि — B8 om (hapl)
 16^{ad} —^c) V1 B1 2 4 5 Dn D4-9 M4 संचयित्वा,
 T1 वर्ज*, T2 कर्श* (for सत्त) D1 कोशे; some
 MSS कोषं (for कोश) —^d) D10 राज्यं (for राट्)

17 ^a) V1 B Dn D5 10 तेन त्व, T1 अतश्च (for
 ततश्च) D8 ब्रह्मभूतेस्त्व, D8 'यश्च, M4 'य त्वम्
 (for यस्त्वम्) —^b) G4 नराधिप (for धनानि च)
 —^d) D6 7 वृत्तं (for वृत्ति) S (except G2) रक्षस्व
 (for सरक्ष) — After 17, D1 6 ins 337*

18 D1 6 om (hapl) 18 D10 reads 18^{ab} twice
 —^a) D1-9 मृतकान् (for भृत्यान्स्वान्) D10 (second
 time) पुत्रवद्धृत्यवद्वापि —^b) D1 पूज्याश्च (for प्रजाश्च)
 —^c) B Dn2 D5 10 T1 G1 2 योग (for योग)
 — After 18, N (D4 6 after 17) ins

337* तदर्थं जीवितं तेऽस्तु मा तेभ्योऽप्रतिपालनम् ।
 अनथो ब्राह्मणस्यैव यद्विचिन्तयिष्ये महान् ।

अरक्षितारं हतारं विलोप्तामदायकम् ।

तं स राजकुलिं हन्युः प्रजाः संभूय निर्घृणम् ॥ १९

श्रिया ह्यभीक्ष्ण संवासी दर्पयैसप्रमोहयेत् ।
 व्याक्षणेपु प्रमूढेषु धर्मो विप्रणशेक्षुवम् ।
 धर्मप्रणाशे भूतानामभाव स्यान्न सशय । [5]
 यो रक्षिष्य सप्रदाय राजा राष्ट्रं विलुम्पति ।
 यक्ष्ये राष्ट्रान्नं तस्मादानयध्वमिति ध्रुवम् ।
 यक्षादाय तदाज्ञसं भीत दत्त सुदारुणम् ।
 यजेद्राजा न त यज्ञं प्रशंसन्त्यस्य साधव ।
 अपीक्षिता सुसंवृद्धा ये ददत्यनुकूलत । [10]
 तादृशेनाभ्युपायेन यष्ट्य नोद्यमाद्वैत ।
 यदा परिनिषिच्येत निहितो वै यथाविधि ।
 तदा राजा महामक्षीयेत बहुदक्षिणै ।
 वृद्धबालधन रक्ष्यमन्धस्य कृपणस्य च ।
 न खातपूर्वं कुर्वीत न रुदन्तीधनं हरेत् । [15]
 हत कृपणवित्तं हि राष्ट्रं हन्ति नृपश्रियम् ।
 दद्याच्च महतो भोगान्छुद्रय प्रणुदेत्सताम् ।
 येषां स्वादूनि भोज्यानि समवेक्ष्यन्ति बालका ।
 नाश्नन्ति विधिवचानि किं नु पापतर तत ।
 यदि ते तादृशो राष्ट्रे विद्वान्सीदेक्षुषा द्विज । [20]
 भ्रूणहत्यां च गच्छेथा कृत्वा पापमिषोत्तमम् ।
 धिक्स्थस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रे यस्यावसीदति ।
 द्विजोऽप्यो वा मनुष्योऽपि शिबिराह वचो यथा ।
 यस्य स विषये राज्ञं ज्ञातक सीदति क्षुधा ।
 भवद्विमेति तद्राष्ट्रं विन्दते सह राजकम् । [25]
 क्रोशन्त्यो यस्य वै राष्ट्रास्त्रियन्ते तरसा स्त्रिय ।
 क्रोशतां पतिपुत्राणां मृतोऽसौ न स जीवति ।

[(L 1) D₁ जीविने, D₈ १ जीवत (for जीवित)
 D₁₀ कूलवान् (for पालनम्) D₁₋₈ मा वैश्योति
 प्रसापन, D₁₋₈ मानर्थ जीवितं हि ते (for the post.
 half) — (L 2) D₁ २ अदय (for अनर्थो) D₁ १
 १ ० तद्विने D₈₋₉ निक्षयो (for -निचयो) — (L 3)
 D₁ १ क्षमीक्ष्ण, D₈ [अ]क्षमीक्ष्ण (for क्षमीक्ष्ण) D₁
 सवाणे (for सवामो) D₈ श्रियाभीक्ष्ण च सवासाद् (for the
 prior half) V₁ दक्ष्येत्, D₁₋₈ दर्पत (for दर्पयेत्)
 D₁ ६-० -प्रमोदयेत् (for प्रमोह) — (L 4) B₁ D₈
 प्रमूढेषु, D₁ प्रमूढेषु, D₈ [अ]य मूढेषु, D₁₀ [अ]श्रिभूतेषु
 (for प्रमूढेषु) D₁ धर्मो (for धर्मो) D₁₋₈ नश्यदय (for
 विप्रणशेद्) D₈ ध्रुव — (L 5) D₁ १-० नात्र (for स्याच्च)
 D₈ अमाव स्यादयस्य (for the post half) — (L 6)
 D₁₀ विलुम्पति (for -न्यति) — (L 7) B₈ रक्षन्,
 B₈ यदि, D₁ १ न₂ D₁ १ यदे, D₈ रक्षेद् (for यक्ष्ये)

D₈ राजा (for राष्ट्राद्) D₁ २ ध्रुव (for ध्रुवन्) — (L 8)
 D₁₋₈ ६-३ तच् (for यच्) D₁₋₈ यदा (for तदा)
 D₁₋₃ १० यज्ञ, D₁ १ ० राजन्, D₈ व्रक्षन् (for [अ]-
 क्षन्) D₁ २-१० मीर-, D₂ भीम- (for भीत) — (L 9)
 D₈ चरेद् (for यजेद्) B₁ [अ]य (for [अ]स्य)
 — (L 10) D₁ १ ० (before corr) आपीक्षिता D₁
 ६-० सुमबद्धा (for 'वृद्धा) B₈ D₈ यद् (for ये)
 — (L 11) Bom ed [अ]प्युपायेन (for [अ]भ्यु) D₁
 D₁ २ १० नित्यमाद्वैत (for नोद्य) — (L 12) B₁ निषेच्येत,
 D₈ -निषेच्येत, D₁₀ निषिच्येन (for निषिच्येत) D₁ १ ०
 यशोपरि निषेचन (for the prior half) V₁ नियतो वै,
 B₁₋₃ D₈ निश्चितार्थे, D₁ २ निहतं वै, D₁₋₈ निदिता-
 र्थे, D₁ १ ० निदितार्थो, D₈ निश्चितार्थो, D₁₀
 निश्चितार्थे (for निश्चितो वै) D₁₋₇ १ यथोदधि (for यथा
 विधि) — (L 13) D₁ यजेद्वा (for यजेत) V₁ वर
 (for बहु) D₈ -दक्षिण — (L 14) B₁ मनुष्य- (for
 अयस्य) — (L 15) B₁ निखात, D₁ नव तु, D₈
 न तत्र (for न खात) D₈ लोभ, D₁ १-० पूर, D₁₀
 भूत (for पूर्व) B₁ विदेत (for कुर्वीत) D₁ २ न
 तदर्थी, D₈ न तदते, D₈ १० रुदते (D₁₀ तो) न (for न
 रुदन्ती) — (L 16) V₁ B₁ २ १ D₁ १ १० कृत्वा (for
 हत) D₁₋₈ राष्ट्राद् (for राष्ट्र) B₁ नृपाश्रय, D₁₋₈
 नृपक्रिया, D₈ १ नृप श्रिय (for नृपश्रियम्) — (L
 17) D₁₋₈ दायान् (for भोगान्) D₁₋₈ भक्षयन्
 (for क्षुद्रय) — V₁ B D₁ १ १ om line 19
 — (L 19) D₈ यत (for तन) — (L 20) D₁
 तादृशे (for 'शो) V₁ B₈ D₁₋₈ क्षुधान्वित, D₁₋₈ क्षुधा-
 दित (for क्षुधा द्विज) — (L 21) B₁ D₁₋₈ भ्रूणहृ वा-
 (D₁ ना) वगच्छेथा, B₁ D₁₀ भ्रूणहरेयवगच्छेथा (for the
 prior half) D₁₋₈ अनुत्तम (for इवो) — (L 22)
 B₁ transp राशो and राष्ट्रे D₈ transp राष्ट्रे and यस्य
 D₈ राष्ट्र (for राष्ट्रे) — (L 23) D₁₋₈ अश्रुयातो
 (for द्विजोऽप्यो वा) B₁ मानुषो (for मनुष्यो) — (L
 24) V₁ om, B₁ १ स (for स) — (L 25)
 D₁₋₈ १ अश्रुतिम् B₁ D₁₋₈ १ १ एव (for एति) D₂ राष्ट्रे
 (for राष्ट्र) B₁ (also as above) अरक्षितार तद्राष्ट्र,
 D₈ अनिश्रुतिमेव तद्राष्ट्र (hypermetric) (for the prior
 half) D₁₋₈ विन्दते नृपसत्तम (for the post half)
 — (L 26) D₁₋₈ वा (for वै) D₁₋₈ राष्ट्रादि (for वै
 राष्ट्राद्) D₁ १-० सहसा (for तरसा) — (L 27)
 D₁ सर्व- (for एति) D₁ मृत स, D₈ स मृतो (for
 मृतोऽसौ) B₈ D₁ १ न₂ D₈ च (for स)]

19 " D₈ partly damaged B₁ १ ४ D₈ १० T₂, १
 G भर्तार, D₁ २ भोक्तार, D₁ कर्तारं (for हृ)

अहं वो रक्षितेत्युक्त्वा यो न रक्षति भूमिः ।
 स संहत्य निहन्तव्यः श्वेव सोन्माद् आतुरः ॥ २०
 पापं कुर्वन्ति यत्किञ्चित्प्रजा राज्ञा ह्यरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भारत विन्दति ॥ २१
 अप्याहुः सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ।
 चतुर्थं मतमस्माकं मनोः श्रुत्वानुशासनम् ॥ २२

शुभं वा यत्प्रकुर्वन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ।
 चतुर्थं तस्य पुण्यस्य राजा चाप्नोति भारत ॥ २३
 जीवन्तं त्वानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर ।
 पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ॥ २४
 कुवेरमिव रक्षांसि शतक्रतुमिवामराः ।
 ज्ञातयस्त्वानुजीवन्तु सुहृदश्च परंतप ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

युधिष्ठिर उवाच ।

इदं देयमिदं देयमितीयं श्रुतिचोदना ।
 बहुदेयाश्च राजानः किंस्विदेयमनुत्तमम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अति दानानि सर्वाणि पृथिवीदानमुच्यते ।
 अचला ह्यक्षया भूमिर्दोष्ग्री कामाननुत्तमान् ॥ २

—^६) Dn1 n2 D3 अनायक (for अदा°) —^७) V1 B Dn त वै, D5 न स्म, G1 ३ तस्मै, G4 तस्मै (for त स्म) T2 ३ G M राजन् (for राज) T1 धर (for कलि) —^८) V1 B2-3 Dn1 n2 सनद्ध, B2 (marg) D10 संहत्य, Dn8 सदह्य (for सभूय) D1 ३ १ ० निर्घुणा

20 Ds om 20^a —^a) D1 को, T2 G4 वै (for वो) —^७) M1 संहत्य (for संहत्य) T1 वि-, T2 [अ]व, T2 G [अ]पि (for नि) —^८) Dn2 D3 ७-७ आतुर (for आतुर) T1 चेतसोच्चाद् आतुर

21 ^a) D1 ५ या (for यत्) —^६) D5-9 राज्ञां (for राज्ञा) D1-3 10 तु, T1 [अ]पि, T2 ३ G1-3 M om (for द्वि) —^८) G1 ३ om (hapl) 21^a-23^b —^७) D8 ३ भागस्य (for पापस्य) —^८) B2 om (hapl) 21^a-23^b —^८) T2 पाप च, T2 G4 भाग च (for भारत). V1 B1-4 Dn D10 राजा विन्दति भारत, D4-9 राजा भागमुपाश्रुते

22 B2 G1 ३ om 22 (cf v l 21) —^a) Dn2 D5 १ अयः, T1 अय (for अपि) —^६) Dn3 चापरे (for निश्चय) —^८) D1 ३-७ अत (for मनो)

23 B2 G1 ३ om 23^a (of v l 21) —^a) V1 B1 Dn यच्च, B3 याश्च (for यत्) —^८) G2 om 23^a-24^a —^८) D2 ३ T2 प्राप्नोति, T2 G1 ३ वा, M [ए]वा (for चा°) D5-9 प्रजा प्राप्नोति भारत

24 G2 om 24 (cf v l 23) T1 om 24^a —^a) D2 ४ जीवित (for जीवन्त) D1 त्वामनु- (hyper metric), T2 G4 चानु- (for त्वानु) D5 मत्वा जीवतमाजीवं, D10 राजान चानुजीवति —^a) D4 om (hapl) 24^a-25^a —^a) S (G2 om) हृदम् (for दुमम्) V1 B1 प्रजा, Dn D5-9 [अ]ब्जा, M1 ३ (marg l n) ३ ४ द्विपा (for द्विजा)

25 D1 om 25^a (of v l 24) —^a) T2 यक्षणां (for रक्षांसि) —^६) G4 [ई]क्षरा (for [अ]मरा) —^७) T2 च (for त्वा)

Colophon om in D1 ३ —*Parvan name* B1-4 Dn2 शानि —*Subparvan* V1 B Dn D2 ४ ७-10 M दानधर्म —*Adhy name* B1 भूमिदानप्रकटन, D5 राज धर्मानुकीर्तन, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानयज्ञक्रियाफलकथन —*Adhy no* (figures, words or both) V1 61, D10 65, T1 M 89, T2 ३ G2 ४ 96, G1 91, G3 90.

61

1 ^६) B1 [ह]वः, G2 स (for [ह]व) V1 B1 ३ ५ Dn श्रुतिरादरात्, D5 ३-७ °नोदना (for °चोदना) —^७) B1 बहुदेवाश्च, B2 देशाश्च (for देवाश्च) —^८) D5 किं तु, D1 किञ्चिद् (for किञ्चिद्) V1 B Dn D10 दानम् (for देयम्)

2 ^६) D5-9 उत्तम (for उच्यते) —^७) B1 तु, T

दोग्ध्री वासासि रत्नानि पशून्नीहिययांस्तथा ।
 भूमिदः सर्वभूतेषु शश्वतीरेधते समाः ॥ ३
 यावद्भूमेरायुरिह तावद्भूमिद एधते ।
 न भूमिदानादस्तीह पर किंचिद्युधिष्ठिर ॥ ४
 अप्यल्पं प्रददुः पूर्वं पृथिव्या इति नः श्रुतम् ।
 भूमिमेते ददुः सर्वे ये भूमिं भुञ्जते जनाः ॥ ५
 स्वकर्मैवोपजीवन्ति नरा इह परत्र च ।
 भूमिभूतिर्महादेवी दातारं कुरुते प्रियम् ॥ ६
 य एतां दक्षिणां दद्यादक्षयां पृथिवीपतिः ।
 पुनर्नरत्वं संप्राप्य भवेत्स पृथिवीपतिः ॥ ७

यथा दानं तथा भोग इति धर्मेषु निश्चयः ।
 संग्रामे वा तनुं जह्यादद्याद्वा पृथिवीमिमाम् ॥ ८
 इत्येतां क्षत्रवन्धूनां वदन्ति परमाशिपम् ।
 पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति शुश्रुम ॥ ९
 अपि पापसमाचारं ब्रह्मन्नमपि वानृतम् ।
 सैव पापं पात्रयति सैव पापात्प्रमोचयेत् ॥ १०
 अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिशृङ्खन्ति साधवः ।
 पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं जननी यथा ॥ ११
 नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनम् ।
 दानं वाप्यथ वा ज्ञानं नाश्रोऽस्याः परमं प्रियम् ।

G ४ M च (for हि) —^d D₁ दोग्धि (for दोग्ध्री)
 V₁ B Dn ह्वो (B₁ Dn₁ 'वो)त्तमान्, D₈ अवायुयाध
 (for अनुत्तमान्) D₂ दोग्धि कानानवस्थितान्

3 ^a) D₁₋₂ ० १ दोग्धि (for दोग्ध्री) —^b) M₁
 पशु D₁ ० व्रीहीन् (for व्रीहि) D₁₀ om यवास्तथा
 D₁₋₃ T₁ G₁ ३ ४ यव (for यवाश्च) —^d) T₁ मोदते
 (for एधते)

4 T₁ om 4^{ab}. —^a) D₁ २ इति (for इह)
 D₈ यावद्भूमिर्वायुरपि —^a) T₂ ३ G₂ ४ इह तु (for
 अस्तीह)

5 ^a) T₈ क्षयल्प (for क्षयल्प) V₁ B Dn D₁₋₁₀
 G₁ २ ४ सर्वे; T₂ ३ G₂ सर्व (for पूर्वं) —^b) T₂ ३
 G₁ इव (for इति) D₁₋₃ वि (for न) —^c) V₁
 B Dn D₁ ५ १० एव (for एते) D₁ ४ ५-९ पूर्व, D₂ ३
 पूर्व, M सर्वा (for सर्वे) —^d) V₁ B Dn D₁₀ भूमि
 ते (B₁ ये), T₂ यो भूमि, G₂ ये भूमेर (for ये भूमि)
 B₁ G₂ नरा (for जना)

6 ^a) B₁ D₂ कर्मणा, Dn₁ D₁ कर्मव, S कर्म च
 (for कर्मव) D₁ ५-९ स्व स्व कर्मोपजीवति — After
 6^{ab}, M reads 8^{ab} —^c) D₁ भूमि, D₁₋₃ भूमि
 (for भूमिर्) S पति (T₂ G₂ 'तिर (for भूतिर)
 —^d) D₁₋₃ पति (for प्रियम्)

7 ^a) D₁ ३ य इमा, D₂ एतां च (for य एतां)
 —^b) D₁₋₁ ० पृथिवीं (for क्षयायां) V₁ B Dn D₂ १०
 राजसत्तम, S पृथिवीपते (M 'ते) (for पति) — D₁
 ० १ ० om (hapl) 7^{cd} —^c) G₂ पुरा (for पुनर्)
 D₁ ३ ३ च जनन, D₃ संजनन, T₁ M राजासन, T₂ ३

G राजावाणि (for नरत्वं स) —^d) D₈ सर्वेष्ट, D₂
 स सर्वेष्ट (by transp)

8 T₁ om 8^{ab} M reads 8^{ab} after 6^{ab} —^a)
 T₂ ३ G₂ ४ दत्तं (for दान) D₂ यया (for तथा)
 D₈ भोग्य, D₁ ० भोगम्, D₈ भागम्, T₂ भोगा (for
 भोग) —^c) T₁ तनु (for तनु) —^d) D₅₋₉ ददेत्
 (for दद्याद्) V₁ B Dn D₁ १० M₂ च (for वा)

9 ^a) V₁ B Dn [ए]तत्, D₂ T₂ G₁ ३ ४ M₁₋₈
 [ए]ता (for [ए]ता) —^b) V₁ B₂ ५ Dn D₁₀ परमा
 प्रिय, B₂ D₂ T G M₁₋₈ परमाशिष (for शिषम्)
 —^c) B₁ पृथिवी दत्ता (by transp) —^d) D₁₋₁₀ T
 G M₁ शुश्रुम

10 ^b) V₁ B₁₋₂ ५ Dn D₂ ५ T₁ च (for वा) G₂
 (hapl as in text) इव पापकं (for अपि वानृतम्)
 — T₁ om 10^{cd} —^c) V₁ B Dn D₄ पात्रयति, D₁₀
 च पचति (for पात्रयति) —^d) B₁ D₁ प्रमुच्यते,
 D₁₋₃ ५-९ प्रमुचति (for प्रमोचयेत्)

11 ^a) T₁ पृथिव्या (for 'वीं) Dn₈ D₁ ० १ T₂ G₂
 [अ]न्यम् (for [अ]न्यद्) —^d) B₂ ४ T₁ पावनी (for
 'न) S (except M₂ ४) जगती (for जननी) Dn₁
 तथा; D₁₀ T₁ ३ G M यत् (for यथा) D₁₋₃ पावनं
 हेतदुत्तम — After 11, D₄ 123 338*

12 D₁ om 12^{acd} —^a) D₁₀ T₂ ३ G₂ पृथु (for
 प्रिय) — T₁ om 12^{cd} —^c) D₅₋₉ दत्त (for दानं)
 D₅ च (for वा) V₁ B Dn D₁ ५-९ G₁ ३ M₄ [आ]दानं
 (for ज्ञान) —^d) D₂ ८-९ M नाम (for नाम्ना)
 G₂ परम (for 'मं) V₁ B Dn नामास्या प्रथमं वि

तस्मात्प्राप्यैव पृथिवीं दद्याद्विप्राय पार्थिवः ॥ १२
 नाभूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथंचन ।
 न वा पात्रेण वा गृहेदन्तर्धानेन वा चरेत् ।
 ये चान्ये भूमिभिच्छेयुः कुर्युरेवमसंशयम् ॥ १३
 यः साधोर्भूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते तु सः ।
 भूमिं तु दत्त्वा साधुभ्यो विन्दते भूमिमेव हि ।
 प्रेत्येह च स धर्मात्मा संप्राप्नोति महद्यशः ॥ १४

यस्य विप्रानुशासन्ति साधोर्भूमिं सदैव हि ।
 न तस्य शत्रवो राजन्प्रशासन्ति वसुंधराम् ॥ १५
 यत्किञ्चित्पुरुषः पापं कुरुते वृत्तिकर्षितः ।
 अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते ॥ १६
 येऽपि संकीर्णकर्माणो राजानो रौद्रकर्मिणः ।
 तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमम् ॥ १७
 अल्पान्तरमिदं शश्वत्पुराणा मेनिरे जनाः ।

(B₁ °मं भि, Dn₁ n₂ °मभि)य — After 12^{ad}, N
 (D₁ after 11) ins

338* य एता विदुषे दद्यात्पृथिवीं पृथिवीपति ।
 पृथिव्यामेतदिष्ट स राज्याद्वाज्यमितो ब्रजेत् ।
 पुनश्च जनन प्राप्य राजैव स्यान्न सशय ।

[(L 1) D₈ एता य (by transp) D₁ 8-9 पुरुषो (for विदुषे) D₂ om (hapl) पृथिवीं D₁-3 पते (for पति) — (L 2) D₁ 8-9 इष्ट हि, D₁₀ आदिष्ट (for इष्ट स) B₂ Dn₁ n₂ D₈ राजा (for राज्याद्) D₁ [s]ब्रवीत्, D₈ सवेत् (for ब्रजेत्) — (L 3) V₁ B Dn₂ n₃ [अ]सौ जनि, D₄ 8-9 जन्म स- (for जनन) V₁ B Dn₁ n₂ राजवत् (for राजैव)]

— After the above, V₁ reads 14^{ad}, repeating it in its proper place V₁ om 12^{ad} D₈ om (hapl) 12^{ad}-13^{ad} — °) T₈ अस्मात् (for तं). — °) B₂ 8 D₂ 8 10 G₂ 4 पार्थिव (for व)

13 D₈ om 13 (cf v 1 12) — °) D₂ 8 S भूमि (for [अ]भूमि) V₁ भूमिं तु दत्त्वा नाभूमिम् (sio) — °) D₄ 8 1 अधिष्ठत (for °ष्ठेया) — T₁ om 13^{ad} — °) V₁ B₂ 8 Dn₈ D₁₀ च (for the first वा) B₁ ब्राह्म (for गृहेद्) B₈ 4 न चापात्रे न च गृहे, Dn₁ न वापात्रे न वा ब्राह्मद्, D₄ 8-9 नावाग्मा त्रेणावगृहेद्, D₈ corrupt, S (T₁ om) न च वस्त्रेण वा गृहेद् — °) T₃ G₁ 4 नातर्धानेन (for अन्त) V₁ B₂ D₈ Cnp चाचरेत् (for वा च) B₁ दातव्यानेन वा भवेत्, Dn₁ n₂ दत्तदानेन चाचरेत्, T₂ G₃ नातर्धानेन वाचयेत् ॥ 3 Cn भूमिदान दानान्तरवच्च गृह्णीय किं तु प्रख्यापयेदेव । ॥ — °) D₄ [अ]पि (for [अ]न्ये) D₈ 1 ये चापि ता *चेच्छेयु — °) D₁₀ पूतम्, T₂ 8 G₄ एव (for एवम्) V₁ B Dn D₁₀ T न सशय (for असं शयम्)

14 V₁ reads 14^{ad} for the first time after 338*

— °) T₂ न (for य) B₁ साधु- (for साधोर्) D₈ om (hapl) from भूमि up to साधो (in 15^{ad}) G₂ आधत्ते (for आदत्ते) — °) T₁ पुन, T₂ 8 G₂ 4 नृप, G₁ 8 M नृप (for तु स) — °) Dn₁ n₂ D₁-8-10 M₂ दत्त्वा तु (by transp) — °) V₁ B Dn D₁₀ उत्तमा, T₂ 8 G₄ M एव च (G₂ वा, M ह) (for एव हि) — D₁ om (hapl) 14^{ad}-15^{ad} — °) V₁ B Dn D₁₀ M₁-3 चेद् च, T₁ G₁ 8 M₁ चेद् स, T₂ G₄ [ह]व च स (for [ह]द् च स) — After 14, D₁₀ S ins

339* एकाहारकरीं दत्त्वा षट्साहस्रमूर्ध्वग ।
 तावत्याहरणे हत्वा नरक द्विगुणोत्तरम् ।

[(L 1) D₁₀ G₂ एकाकार- (for °हार-) D₁₀ सहस्रम् — (L 2) D₁₀ T₂ G₂ 4 पृथ्व्या, M₁-8 हर्षुर् (for हत्वा) T₁ तापश्चाहरणे पृथ्व्या (for the prior half) T₁ द्विगुणायित (for °गोत्तरम्)]

15 D₈ om up to साधो (in 15^{ad}), D₄ om 15^{ad} (for both, of v 1 14) — °) B₁ तु शासति; B₈ 4 D₁-8 प्रश°, B₈ Dn D₁₀ तु श', T₁ न शा' (for [अ]नुशा') — °) D₁ स च (for सदा) B₈ M ह (for हि) — °) D₂ तस्य न (by transp), D₈ न तत्र — °) V₁ B₂ 4 8 Dn₈ प्रशासति; B₈ Dn₁ n₂ D₈-8 G₄ M₈ प्रशंसति (for प्रशा)

16 °) B₂ partly damaged D₁-8 8 9 G₁ 8 कुरुते (for पुरुष) — °) D₁-8 8 9 G₁ 8 पुरुषो (for कुरुते) Some MSS कर्षित — °) M गोकर्ण (for गोचर्म) — °) Dn₁ भूमिं दानेन पूजयेत्, T₁ नर पापाध्रमुच्यते — After 16, D₁₀ ins

340* दशहस्तेन वशेन दशवंशान्तमन्तत ।
 पञ्चहस्ताधिकं दद्यादेतद्रौचर्म उच्यते ।

17 °) B₁ तु (for ऽपि) — °) D₈ om राजानो Dn₁ D₂ G₁-3 कर्मण — °) D₂ om माख्येयं T₁ पवित्रता याति तेषि.

यो यजेदश्वमेधेन दद्याद्वा साधवे महीम् ॥ १८
 अपि चेत्सुकृतं कृत्वा शङ्केरन्पि पण्डिताः ।
 अशक्यमेकमेवैतद्भूमिदानमनुत्तमम् ॥ १९
 सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावस्त्रानि च ।
 सर्वमेतन्महाप्राज्ञ ददाति वसुधां ददत् ॥ २०
 तपो यज्ञः श्रुतं शीलमलोभः सत्यसंधता ।
 गुरुदैवतपूजा च नातिवर्तन्ति भूमिदम् ॥ २१
 भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
 ब्रह्मलोकगताः सिद्धा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ २२
 यथा जनित्री क्षीरेण स्वपुत्रं भरते सदा ।

अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्वैरसैर्मही ॥ २३
 मृत्योर्वै किंकरो दण्डस्तापो बह्वेः सुदारुणः ।
 घोराश्च वारुणाः पाशा नोऽसर्पन्ति भूमिदम् ॥ २४
 पितृश्च पितृलोकस्थान्देवलोकै च देवताः ।
 संतर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसुंधराम् ॥ २५
 कृशाय त्रियमाणाय वृत्तिम्लानाय सीदते ।
 भूमिं वृत्तिकरीं दत्त्वा सत्री भवति मानवः ॥ २६
 यथा धावति गौर्वत्सं क्षीरमभ्युत्सृजन्त्युत ।
 एवमेव महाभाग भूमिर्भवति भूमिदम् ॥ २७
 हलकृष्टां महीं दत्त्वा सवीजां सफलामपि ।

18 V1 T2 om (hapl) 18-19 T1 om 18^{ab} —^a)
 D1-8 स्वर्णपातरम्, D2 १० अल्पतरम् (for अल्पान्तरम्)
 D2 दत्त्वा (for दत्तम्) —^b) B2 पुनाना, D1 4-5 G2
 पुराणं (D2 G2 'जे' —^c) M यद् (for यो) B
 Dn1 n2 M2 यजेत् (for यजेद्) T1 यद्यजेयामेधेन

19 V1 T2 om 19 (cf v 1 18) —^a) T2 G1
 8 4 M अथ (for अपि) D1-9 दुष्कृत (for सुकृतं)
 D1-8 दत्त्वा (for कृत्वा) T1 सुवर्णं वाप्यधिक वेति
 —^b) D2 घेत (for अपि) D1 १० शंकेरन्पि पात
 कात्, T2 G2 शंकते चापि पण्डित —^c) T1 om 19^{ab}
 —^d) B2 D1 8 10 T2 G2 4 M2 एवम् (for एकम्)
 —^e) D2 बृहि (for भूमि)

20 —^a) D2 8 ० सुवर्णं (for सुवर्णं) T2 राजतं (for
 रजत) —^b) G1 partly damaged D2 मणिमुक्ता,
 G2 सुकामणि (for मणिमुक्ता) D2 मणिमणिद्वयमेव च
 —^c) V1 B2 4 5 Dn प्राज्ञो; D1 प्रज्ञ (for प्राज्ञ)
 —^d) D2 8 8 G1 ददत् (for ददत्)

21 —^a) B1 D10 T2 3 G M1-8 यज्ञा D1 यो यज्ञदीक्ष
 सततम्, D2 १ योगो यज्ञश्च सततम्, D2 यो यज्ञ सततं
 लोके —^b) T2 8 G अद्भोह (for अद्भोम) —^c) D10
 T2 8 G पूजाद् (for पूजा) —^d) V1 B1 5 Dn n2
 D2 8 पूता (for नाति) D2 7 T2 8 G2 क्रामति (for
 वर्तन्ति) D2 भूमिप (for 'दम्)

22 D2 om (hapl) 22 —^a) Dn1 n2 भर्तुः,
 D1 om (for भर्तुः) —^c) B1 लोकं; D1-8 लोकं
 D2 4.6-10 संतो (for सिद्धा)

23 D2 8 om (hapl) 23-24 —^a) V1 B (B2
 damaged) Dn स्व पुत्र (for क्षीरेण) —^b) V1 B

Dn क्षीरेण, D1 8 ० १ 10 स्व (D2 त) पुत्रं (for स्वपुत्र)
 —^c) G1 8 om 23-28^b —^d) Dn यथा; T2 तदा
 (for तथा) T2 गुणैर् (for रसैर्)

24 D2 8 G1 8 om 24 (cf v 1 23) —^a) V1
 B2 4 5 Dn T1 M2 मृत्युर् (for मृत्योर्) D2 मृत्यु
 वैवस्वतो ददत्, T2 8 G2 8 मृत्योर्वै किंकरो ददात् (T2
 'ह; G2 'ह्यात्) —^b) V1 B Dn M2 तमो बहि,
 D2 7 T2 8 G2 M1-8 तपो बह्वे (for तापो बह्वे) D2
 T2 G2 सुदारुणे (T2 'णा) —^c) D1-1 वै, D10 वा
 (for च) V1 B Dn T2 G2 वारुणा (for वा)

25 G1 8 om 25 (cf v 1 23) T2 8 G2 8 om
 (hapl) 25-27 —^b) V1 B2 Dn लोकाश्च, D2 8-9
 लोकैषु, T1 लोकस्य (for लोकं च) —^c) D2-8
 M1 8 स तर्पयति; D2 8 सदशयति (for संतर्प)

26 G1 8 om 26 (cf v 1 23) T2 8 G2 8 om
 26 (cf v 1 25) —^a) T1 M कृशाय हीमते तात
 —^b) D10 वित्तिहीनाय सीदते —^d) B2 सत्रीर्; T1
 देवो (for सत्री)

27 G1 8 om 27 (cf v 1 23) T2 8 G2 8 om
 27 (cf v 1 25) T1 om 27 —^a) B2 Dn भवति,
 M भरति (for धावति) —^b) V1 B Dn स्वर्ष (B2
 सृज) ती वत्सला पय D1-9 स्नेहद्विसृजती पय, D10
 क्षरती सवत पय, M क्षीरवत्सृजन्त्युत —^c) D1 8
 महाराज, D2 बाहो (for 'भाग) —^d) B1 8 8
 D1 8 4-10 सजति, Dn damaged, M भरति (for
 भवति)

28 G1 8 om 28^{ab} (cf v 1 23), —^a) V1

उदीर्णं वापि शरणं तथा भवति कामदः ॥ २८
 ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निं शुचित्रतम् ।
 नरः प्रतिग्राह्य महीं न याति यमसादनम् ॥ २९
 यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ।
 तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्धते ॥ ३०
 अत्र गाथा भूमिगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 याः श्रुत्वा जामदग्न्येन दत्ता भूः काश्यपाय वै ॥ ३१
 मामेवाद्दत्त मां दत्त मां दत्त्वा मामवाप्स्यथ ।
 अस्मिल्लोके परे चैव ततश्चाजनने पुनः ॥ ३२

य इमां व्याहृतिं वेद ब्राह्मणो ब्रह्मसंश्रितः ।
 श्राद्धस्य ह्ययमानस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ३३
 कृत्यानामभिशस्तानां दुरिष्टशमनं महत् ।
 प्रायश्चित्तमहं कृत्वा पुनात्युभयतो दश ॥ ३४
 पुनाति य इदं वेद वेद चाहं तथैव च ।
 प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिवै शाश्वती यता ॥ ३५
 अभिपिच्यैव नृपतिं श्रावयेदिसमागमम् ।
 यथा श्रुत्वा महीं दद्यान्नादद्यात्साधुतश्च ताम् ॥ ३६
 सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयम् ।

Bs ६ Dn Ds १-१० फाल, Ds ० फले (for हल) —^b) Ds इति (for क्षपि) —^c) T G सोदक (for उदीर्ण) B1 ६ 4 D10 च (for वा) D1-३ उद्यान शयन वापि, D4-१ ० सोद्यानशरणा वापि (Ds 'पी'), Ds उदीर्ण शरण वापि, M सोदका (M4 'क') वा शरणा (M4 'ण') —^d) Dn Ds यथा (for तथा) D1-३ M1-६ कामभुक् (for कामद)

29 T1 om 29 —^a) V1 B1-4 Dn D2 ३ वृत्ति- (for वृत्त-) —^b) D1-३ यतव्रत (for शुचि*) —^d) G4 मदिर (for सादनम्) V1 B Dn न याति परमा पदं, D10 प्रयाति परम पद

30 ^a) M1 वृत्तिर (for वृद्धिर) — G4 om (hapl) 30^{cd} —^c) V1 Ds यथा (for तथा) —^d) B1 अक्षेपस्य (for सस्ये सस्ये) D1-३ M [s]मिवर्धते, D10 विवर्धयेत्, G1 ३ [s]पि वर्धते (for विव)

31 ^a) V1 अथ (for अत्र) Bs D1-३ अ (D1 २ य) अ गाथा भूमिगीता (Bs गीता) —^c) D1-१ ३ या; G2 यश्च (for या) —^d) Bs Dn1 n8 D1-३ ३-१ ६ काश्यपाय (for का)

32 ^a) Ds M2 ३ मादत्त (for मा दत्त) D1-३ मा मा मा दत्त मां दत्त, D10 T1 ३ G1 ३ 4 M1 1 मामेव दत्त (D10 ता) मादत्त, T2 मामेव दत्तामादाय —^b) D1 T1 M मा (for मां) Ds G1 अवाप्स्यते —^d) V1 B Dn3 [आ]जायते, D1 २ [आ]जरसे, Ds [आ] वासते, D6 T3 G जनने (for [आ]जनने) Dn1 n2 Ds 10 T2 तदत्त (Ds 10 पस्वी) जायते पुन

33 ^a) Dn8 बहुना (for य इमां) T2 व्याहृतीर, Gs व्याहृती — Bs G2 om (hapl) 33^b-35^a —^b) Ds-३ संजिता, G1 संश्रुत, M1 ३ संजित (for

संश्रित) V1 B1-4 Dn D10 ब्राह्मणो वेदममितां, Ds 'णो ब्राह्मसंश्रिता —^c) V1 B1-4 Dn D10 M8 ३ श्राद्धस्य क्रियमाणस्य —^d) Ds ब्राह्मभूमि, D10 ब्रह्मरूप (for 'भूयं) G4 गमिष्यति (for स गच्छति)

34 Bs G2 om 34 (of v l 33) —^a) Ds om. from मभिशस्ता up to पुना (in 35^a) V1 B2 4 Dn1 Ds क्षपि (for क्षपि) S (G2 om) शस्तानां (for शस्तानां) G1 कृत्यानां मन्त्रमयीना मारणार्थशक्तीनाम् ॥^b) V1 B Dn Ds 10 अरिष्ट (for दु) — T1 om 34^{cd} —^c) Bs D10 इदं कृत्वा, Dn1 n2 D1-३ १-३ G1 महीं दत्त्वा (Ds कृत्वा), T2 Gs ३ मही दत्ता, T3 M1 अह दत्ता, M2-३ अह दत्त्वा (for अह कृत्वा) —^d) D2 M1 ३ पुनामि (for 'ति)

35 Bs G2 om 35^a (of v l 33) Ds om पुना (in 35^a) (of v l 34) —^a) M पुनामि (for 'ति) M4 च (for य) Ds ३ T1 G1 ३ M1-३ इम (for इद) —^b) Ds वापय (for वेद) V1 B2-३ Dn1 n2 Ds ६-१० T2 ३ G1 वाद, Dn3 वादस्; D1 G1-३ वाह, Ds वेद (for चाह) Bs T2 ३ G M1-३ त, D1 ३ हि (for च) T1 भूमिचारित्रदर्शन —^d) V1 B Dn D10 वैश्वानरी (for वै शाश्वती) Ds ६-३ समा (for मता).

36 ^a) Ds Gs [ह]व (for [ए]व) —^b) Dn D1 ३ ३ G1 ३ इदम्, Ds अनुम् (for इमम्) G2 आगत (for मन्) D1 ६ १ ३ श्रावयेदनुपागम —^c) D1 ३ दत्त्वा (for दद्यान्) —^d) Ds om (hapl) नादद्या Ds 10 स दद्यात् (for नाद) Ds दद्याद्वाश्चरितैर्धरा, Gs corrupt

राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भृतिलक्षणम् ॥ ३७
 अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवति नास्तिकः ।
 न ते सुखं प्रबुध्यन्ते न सुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ३८
 सदा भग्नं चोद्विग्नस्तस्य दुश्चरितैर्नराः ।
 योगक्षेमा हि बहवो राष्ट्रं नास्याविशन्ति तत् ॥ ३९
 अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः ।
 सुखं ते प्रतिबुध्यन्ते सुसुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ४०
 तस्य राज्ञः शुभैरायैः कर्मभिर्निर्वृताः प्रजाः ।
 योगक्षेमेण वृष्ट्या च विवर्धन्ते स्वकर्मभिः ॥ ४१
 स कुलीनः स पुरुषः स बन्धुः स च पुण्यकृत् ।
 स दाता स च विक्रान्तो यो ददाति वसुधराम् ॥ ४२

D10 (first time) S साहं (T1 सोहं, M1-2 सा हि, M4 मही) कृस्ना (G2 त्वा) आदाणार्या (G4 यं) —^b)
 D10 (first time) S राजानश्च (for 'यैश्च') V1 B1 2-5
 Dn D4 10 (first time) T G1 2 4 [अ]सशय — T1
 om 37^{ad} —^a) M2 [अ]पि (for हि) T2 2 G
 -कुशल —^a) D4 2-3 T2 G1 भूमि, T2 G1 2 भूरि
 (for भूति) B4 -लक्षण

38 D2 om 38 (cf v 1 37) —^a) V1 B Dn
 प्रबुध्यति — D2 T2 2 G om (hapl) 38^{ad}-40^a —^a)
 V1 B1 2 3 Dn1 n2 ns (also as in text) प्राप्नुवति (for
 प्रस्वपन्ति)

39 D2 om 39^{ab} (cf v 1 37) D2 T2 2 G om
 39 (cf v 1 38) D2 om (hapl) 39-40 —^a)
 T1 M1 तथा (for सदा) —^b) D4 2 3 महीं, T1
 द्विजा (for नरा) — D2 om 39^a-40^b T1 om 39^{ad}
 —^a) D10 राज्य (for राष्ट्र) D4 1 भग्न्याविशति, M
 भग्न्यावि (for नास्यावि) B4 च (for तत्) D1 2
 सत्वा राष्ट्र विशति त, D2 महाराष्ट्र विशति तत्

40 D2 T2 2 G om 40^{ab} (cf v 1 38) D2 om
 40, D2 om 40^{ab} (for both, cf v 1 39) —^a)
 D4 2 1 शक्तो (for प्राज्ञो) — T1 om 40^{ad} —^a)
 D4 2 1 सुसुख (for सुखं ते) B4 सुसुखं प्रतिबुध्यति

41^a) Dn1 यत्न (for तस्य). B2 4 Dn1 n2 राज्ये,
 B2 राष्ट्रं, D4-5 सर्वे, T2 2 G कार्ये (for आयै)
 —^b) V1 B2 Dn नरा (for प्रजा) — T1 om 41^{ad}
 —^a) B2 Dn2 D4-5 वृष्ट्या, B2 वृष्ट्या, D10 G1-2
 दिष्ट्या (for वृष्ट्या) D2 4-5 [अ]पि, D2 हि, G2 [ह]ि

आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः ।
 ददन्ति वसुधां स्फीता ये वेदविदुषि द्विजे ॥ ४३
 यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।
 तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ॥ ४४
 आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा सोमो हुताशनः ।
 शूलपाणिश्च भगवान्प्रतिनन्दन्ति भूमिदम् ॥ ४५
 भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च ।
 चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः ॥ ४६
 एषा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते ।
 नानया सदृशं भूतं किञ्चिदस्ति जनाधिप ॥ ४७
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

(for च) —^a) D2 वर्धतेपि (for विवर्धन्ते)

42^a) G2 om. (hapl) स वन्धु D4 ह, D2 7 2 हि
 (for च) D2 कर्मकृत् (for पुण्य) — G1 2 om
 42^a-43^a —^a) S (G1 2 om) राजा (for दाता)

43 G1 2 om 43^{ab} (cf v 1 42) T1 om 43^{ab}
 —^a) S (T1 G1 2 om) आदित्य इव दीप्येत —^b)
 G2 M मानव (for वा) T2 2 G4 तेजसा त्विह मानव
 —^a) B1 D1 10 ददते, B1 2 ददाति, D2 ददते, D2 9
 ददति (for ददन्ति) D4-5 द्यावनि (D2 नी) (for
 वसुधा) —^a) S (except G1 M1 2) यो (for ये)
 B2 2 D2-3 T2 विदुषे (for पि)

44^a) B2 partly damaged V1 B2 2 Dn सस्यानि
 (for बीजानि) —^a) V1 B4 Dn2 D2 2 1 समर्जिता

45^a) Dn1 वसवो (for वरुणो) —^a) G1 2 अग्नि
 (for प्रणि) T2 G2 M1 2 नदति D2 1 G4 M1 2
 भूमिर्प (for वम्)

46^a) D2 जायते पुरुषा भूमौ —^b) T1 2 G
 [अ]पि, T2 [व]त् (for च) —^a) M यो लोक (for
 लोकोऽयं) —^a) B1 D1 2 S (except G2) सोय (for
 योऽयं) D2 भूमिं मुंके गुणात्मक

47^a) D2 स जगत् (for जगत) D2 स्मृता, T1
 तले (for पते) —^a) B2 G4 नराधिप (for जना)
 — After 47, D10 T2 2 G4 ns

341* सौदर्णा यत्र प्रासादा वसोर्धाराश्च कामदा ।
 गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति भूमिदा ।

उदीर्णं वापि शरणं तथा स्रवति कामदः ॥ २८
 ब्राह्मणं वृत्तसंपन्नमाहिताग्निं शुचिव्रतम् ।
 नरः प्रतिग्राह्य मही न याति यमसादनम् ॥ २९
 यथा चन्द्रमसो वृद्धिरहन्यहनि जायते ।
 तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विधीयते ॥ ३०
 अत्र गाथा भूमिगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
 याः श्रुत्वा कामदश्चेन दत्ता भूः काश्यपाय वै ॥ ३१
 मासेवादत्त मां दत्त मां दत्त्वा मासवाप्स्यथ ।
 अस्मिल्लोके परे चैव ततश्चाजनने पुनः ॥ ३२

य इमां व्याहृतिं वेद ब्राह्मणो ब्रह्मसंश्रितः ।
 श्राद्धस्य हूयमानस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति ॥ ३३
 कृत्यानामभिगस्तानां दुरिष्टशमनं महत् ।
 प्रायश्चित्तमहं कृत्वा पुनान्युभयतो दश ॥ ३४
 पुनाति य इदं वेद वेद चाहं तथैव च ।
 प्रकृतिः सर्वभूतानां भूमिवै शाश्वती मता ॥ ३५
 अभिपिच्यैव नृपतिं श्रावयेदिसमागमम् ।
 यथा श्रुत्वा मही दद्यान्नाद्यात्साधुतश्च ताम् ॥ ३६
 सोऽयं कृत्स्नो ब्राह्मणार्थो राजार्थश्चाप्यसंशयम् ।

B2 s Dn Ds 7-10 फाल, D4 ० फले (for हल) —^b) Ds इति (for क्षिपि) —^c) T G सोदक (for उदीर्ण) B1 s + D10 च (for वर) D1-3 उद्यान शयन वापि, D4-7 ० सोद्यानशरणा वापि (D5 'षी'), D8 उदीर्ण शरण वापि, M सोदका (M4 'क' वा सशरणा (M4 'ण) —^d) Dn Ds यथा (for तथा) D1-3 M1-3 कामभुक् (for कामद)

29 T1 om 29 —^a) V1 B1-4 Dn D2 s वृत्ति- (for वृत्त-) —^b) D1-3 यत्नवत (for शुचि) —^d) G4 मदिर (for सादनम्) V1 B Dn न याति परमा पद, D10 प्रयाति परमं पद

30 ^a) M1 वृत्तिर (for वृद्धिर) —^c) G1 om (hapl) 30^{ad} —^c) V1 Ds यथा (for तथा) —^d) B1 अशेषस्य (for सस्ये सस्ये) D1-3 M [s]भिदधते, D10 विदधते, G1 s [s]पि दधते (for दिव)

31 ^a) V1 अय (for अत्र) B2 D1-6 अ (D1 २ य) अ गाथा भूमिगीता (B2 'गीता) —^c) D1-7 ० या, G2 यश्च (for या) —^d) B2 Dn1 n3 D1-2 ३-१ ० कश्यपाय (for का)

32 ^a) Ds Ms s मादत्त (for मा दत्त) D1-3 मा मा मा दत्त मा दत्त, D10 T1 s G1 s + M1 s मासेव दत्त (D10 त्ता) मादत्त, T2 मासेव दत्तामादाय —^b) D1 T1 M मा (for सा) Ds G1 अवाप्स्यते —^d) V1 B Dn3 [क्ष]जायते, D1 २ [क्ष]जरसे, Ds [क्ष] वासते, Ds T8 ६ जनने (for [क्ष]जनने) Dn1 n3 Ds 10 T2 तदत्त (Ds 10 पदवी) जायते पुन

33 ^a) Dn3 बहुना (for य इमा) T2 व्याहृती, Gs व्याहृती —^b) B2 G2 om (hapl) 33^b-35^a —^b) Ds-० सजिना, G1 संश्रुत, M1 ३ सजित (for

सश्रित) V1 B1-4 Dn D10 ब्राह्मणो वेदममिता, D1 'णो ब्राह्मसश्रिता —^c) V1 B1-4 Dn D10 Ms + श्राद्धस्य क्रियमाणस्य —^d) Ds ब्राह्मभूमि, D10 ब्रह्मरूप (for 'भूयं) G4 गमिष्यति (for स गच्छति)

34 B2 G2 om 34 (of v l 33) —^a) Ds om from मभिगस्ता up to पुना (in 35^a) V1 B2 + Dn1 Ds अधि (for क्षिपि) S (G2 om) शस्तानां (for शस्ताना) G1 कृत्याना मन्त्रमयीनां नारायणशक्तीनाम्! —^b) V1 B Dn Ds 10 अरिष्ट (for दुः) —^c) T1 om 34^{ad} —^c) B2 D10 इदं कृत्वा, Dn1 n3 D1-4 १-२ G1 महीं दत्त्वा (Ds कृत्वा), T2 G2 s मही दत्ता, T3 M1 अह दत्ता, M2-4 अहं दत्त्वा (for अह कृत्वा) —^d) D2 M1 s पुनामि (for 'ति)

35 B2 G2 om 35^a (of v l 33) Ds om पुना (in 35^a) (of v l 34) —^a) M पुनामि (for 'ति) M1 च (for य) Ds + T1 G1 s M1-3 इम (for इद) —^b) Ds चापय (for वेद) V1 B2-3 Dn1 n3 Ds 6-10 T2 s G1 वाद, Dn3 वादस्, D1 G1-3 वाह, Ds वेद (for चाह) B2 T2 s G M1-3 त, D2 हि (for च) T1 भूमिचारित्रदर्शन —^d) V1 B Dn D10 वैद्यानरी (for वै शाश्वती) Ds ६-९ समा (for मता)

36 ^a) Ds Gs [ह]व (for [ए]व) —^b) Dn D1 s G1 s इदम्, Ds अमुम् (for इमम्) G2 आगत (for सम्) Ds ६-९ श्रावयेदनुपागम —^c) Ds + दत्त्वा (for दद्यात्) —^d) Ds om (hapl) सादद्या Ds 10 स दद्यात् (for नाद) Ds दद्यादुश्रितैर्धरा, Gs corrupt

37 Ds om (hapl) 37^a-39^b D10 reads 37^{ab} twice —^a) D1c (second time) ब्राह्मणार्थे (for र्थे)

राजा हि धर्मकुशलः प्रथमं भूतिलक्षणम् ॥ ३७
 अथ येषामधर्मज्ञो राजा भवति नास्तिकः ।
 न ते सुखं प्रबुध्यन्ते न सुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ३८
 सदा भवन्ति चोद्विग्रास्तस्य दुश्चरितैर्नराः ।
 योगक्षेमा हि बहवो राष्ट्रं नास्याविशन्ति तत् ॥ ३९
 अथ येषां पुनः प्राज्ञो राजा भवति धार्मिकः ।
 सुखं ते प्रतिबुध्यन्ते सुसुखं प्रस्वपन्ति च ॥ ४०
 तस्य राज्ञः शुभैरायैः कर्मभिर्निर्वृताः प्रजाः ।
 योगक्षेमेण वृष्ट्या च विवर्धन्ते स्वकर्मभिः ॥ ४१
 स कुलीनः स पुरुषः स बन्धुः स च पुण्यकृत् ।
 स दाता स च विक्रान्तो यो ददाति वसुधराम् ॥ ४२

आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः ।
 ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषि द्विजे ॥ ४३
 यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले ।
 तथा कामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः ॥ ४४
 आदित्यो वरुणो विष्णुर्ब्रह्मा रोमो हुताशनः ।
 शूलपाणिश्च भगवान्प्रतिनन्दन्ति भूमिदम् ॥ ४५
 भूमौ जायन्ति पुरुषा भूमौ निष्ठां व्रजन्ति च ।
 चतुर्विधो हि लोकोऽयं योऽयं भूमिगुणात्मकः ॥ ४६
 एषा माता पिता चैव जगतः पृथिवीपते ।
 नानया सदृशं भूतं किञ्चिदस्ति जनाधिप ॥ ४७
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

D10 (first time) S साह (T1 सोह, M1-s सा हि, M4 मही) कृत्स्ना (G2 स्वा) ब्राह्मणार्या (G4 'र्य) —^b)
 D10 (first time) S राजानश् (for रंश्) V1 B1 s-s
 Dn D4 10 (first time) T G1 १ ६ [क्ष]सनाय — T1
 om 37^{ad} —^a) M2 [क्ष]पि (for हि) T2 s G
 कुशल —^a) D4 ६-s T2 G2 भूमि; T3 G1 s मूरि
 (for मूरि) B4 लक्षण

38 Ds om 38 (cf v l 37) —^a) V1 B Dn
 प्रबुध्यति — Ds T2 s G om (hapl) 38^{ad}-40^a —^a)
 V1 B1 १ s Dn1 n2 n3 (also as in text) प्राप्नुवति (for
 प्रस्वपन्ति)

39 Ds om 39^{ab} (cf v l 37) Ds T2 s G om
 39 (cf v l 38) Ds om (hapl) 39-40 —^a)
 T1 M1 तथा (for सदा) —^a) D4 १ १ मही, T1
 द्विजा (for नरा) — Ds om 39^a-40^b T1 om 39^{ad}
 —^a) D10 राज्य (for राष्ट्र) D4 १ भगवाविशति; M
 भूम्यावि (for मास्यावि) B4 च (for तत्) D1 2
 माया राष्ट्रं विशति त, Ds महाराष्ट्र विशति तत्

40 Ds T2 s G om 40^{ab} (cf v l 38) Ds om
 40, Ds om 40^{ab} (for both, cf v l 39) —^a)
 D4 १ १ शक्तो (for प्राज्ञो) — T1 om 40^{ad} —^c)
 D1 १ १ सुसुख (for सुखं ते) B4 सुसुख प्रतिबुध्यति

41^a) Dn1 यस्य (for तस्य) B4 Dn1 n2 राज्ये,
 B3 राष्ट्रं, D4-0 सर्वे, T2 s G कार्ये (for कार्ये)
 —^b) V1 B3 Dn नरा (for प्रजा) — T1 om 41^{ad}
 —^c) B2 Dn2 D1-0 वृष्ट्या, B4 वृष्ट्या; D10 G1-s
 दिष्ट्या (for वृष्ट्या) D 4-9 [क्ष]पि, Ds हि, G2 [ह]व

(for च) —^a) Ds वर्धतेपि (for विवर्धन्ते)

42^b) G2 om (hapl) स चन्धु D4 ह, Ds १ १ हि
 (for च) D2 कर्मकृत् (for पुण्य) — G1 s om
 42^a-43^b —^a) S (G1 s om) राजा (for दाता)

43 G1 s om 43^{ab} (cf v l 42) T1 om 43^{ad}
 —^a) S (T1 G1 s om) आदित्य इव दीप्यते —^b)
 G2 M मानव (for वा) T2 s G4 तेजसा स्विद मानव
 —^c) B1 D1 10 ददते, B4 S ददाति, Ds ददते, Ds १
 ददति (for ददन्ति) D4-0 ह्यवति (D4 नी) (for
 वसुधा) —^a) S (except G1 M1 2) यो (for ये)
 B2 s D4-s T2 विदुषे (for वि)

44^a) B2 partly damaged V1 B2 s Dn सस्यानि
 (for बीजानि) —^a) V1 B4 Dn2 Ds १ १-समार्जिता

45^a) Dn1 वसवो (for वरुणो) —^a) G1 s जमि
 (for प्रति) T2 G2 M1 s नदति Ds १ G4 M1 s
 भूमिप (for धम्)

46^a) Ds जायते पुरुषा भूमौ —^b) T1 s G
 [क्ष]पि; T2 [उ]त (for च) —^c) M यो लोक (for
 लोकोऽयं) —^a) B1 D1 2 S (except G2) सोय (for
 योऽयं) Ds मूर्ध्नि भुक्ते गुणात्मक

47^b) Ds स जगत् (for जगत) Ds स्मृता; T1
 तले (for पते) —^a) B2 G4 नराधिप (for जना)
 — After 47, D10 T2 s G4 ins

341* सौन्दर्या यत्र प्राप्तादा वसोर्धाराश्च कामदा ।
 गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति भूमिदा, ।

बृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ४८
 इष्टा क्रतुशतेनाथ महता दक्षिणावता ।
 मघवा वाग्मिदां श्रेष्ठं पप्रच्छेदं बृहस्पतिम् ॥ ४९
 भगवन्केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते ।
 यदक्षयं महार्घं च तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ ५०
 इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः ।
 बृहस्पतिर्महातेजाः प्रत्युवाच शतक्रतुम् ॥ ५१
 सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानं च वृत्रहन् ।
 दददेतान्महाप्राज्ञः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५२

न भूमिदानादेवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो ।
 विशिष्टमिति मन्यामि यथा प्राहुर्मनीषिणः ॥ ५३
 ये शूरा निहता युद्धे स्वर्गता दानगृद्धिनः ।
 सर्वे ते विबुधश्रेष्ठ नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ ५४
 भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः ।
 ब्रह्मलोकगताः शूरा नातिक्रामन्ति भूमिदम् ॥ ५५
 पञ्च पूर्वादिपुरुषाः पद् च ये वसुधां गताः ।
 एकादश ददद्भूमिं परित्रातीह मानवः ॥ ५६
 रत्नोपकीर्णा वसुधां यो ददाति पुरंदर ।

48 ^d) T₁ जनाधिप (for युधिष्ठिर)

49 ^a) T₁ G₁ 8 [अ]पि (for [अ]थ) —^o) D₁ 4
 6-10 G₂ 8 M₁-8 मघवान्, T₂ 8 G₁ भगवान् (for
 मघवा) D₁-9 वाग्मिना (for वाग्मिदा) Dn₁ G₂ श्रेष्ठ
 —^d) T₁ पप्रच्छ च, G₁ 8 पर्यपृच्छद् (for पप्रच्छेद)

50 Before 50, some MSS ins इन्द्र and some
 मघवा —^a) T₈ G₁ येन (for केन) —^b) T G
 स्वर्गे वै (for स्वर्गत) —^c) V₁ B₁-8 5 D₁ अक्षय्य
 D₁ 6-9 महद्यच्च (for महार्घं च) D₅ 10 T₁ 8 G
 M यदक्षर (G₁ 'य्य) महार्घं (D₀ थं) च —^d) B₁
 तद्ब्रूहि, G₂ किं ब्रूहि (for तद्ब्रूहि) — After 50, D₁₀
 ins an addl colophon [Sub par-van दानधर्म
 —Adhy name बृहस्पतीन्द्रसंवाद —Adhy no 66]

51 Before 51, some MSS ins भीष्म —^a)
 D₁ तु (for स) —^c) V₁ B Dn D₁-8 10 बृहत्तेजा
 —^d) D₁-9 पुरंदर (for शतक्रतुम्)

52 Before 52, some MSS ins बृहस्पति —^b)
 B₂ (marg ns in text) पृथिवीदानमेव च — After
 52^{ab}, D₁₀ S (except T₁) ins

342* विद्यादानं च कन्यानां दान पापहर परम् ।
 — M om 52^{cd} —^c) V₁ B₂ Dn₁ ददक्षेतान्, B₁
 Dn₂ ns ते तान्, D₁ 8 T₂ G₁ 8 ते त, D₂ 4 T₁ 8
 G₂ 4 ते तन् D₅ ददाक्षेतन्, D₇ 9 दददेतन्, D₁₀ 'स्वेतन्
 (sic) (for 'देतान्) B₁ D₂ 8 5 10 T G₁-8 महाप्राज्ञ,
 D₁ 'प्रज्ञ (for 'प्राज्ञ) B₂ एतत्प्रयच्छमानो हि

53 ^a) D₆-9 राजेन्द्र (for देवेन्द्र) —^b) T₁ इह (for
 इति) —^c) D₁ 8 9 इह (for इति) D₄-10 पश्यामि,
 S मन्येहं (for मन्यामि) — D₁₀ T G ins after 53

M after 55

343* ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा राष्ट्रवातेष्व स्वामिन ।
 कुलस्त्रीणा परिभवे मृतास्ते भूमिदै सह ।

[(L 1) M च (for वा) T₁ M च (for अथ)
 D₁₀ वा पुन, T₈ वात्मन, G₁ वाग्मिन (for स्वामिन)
 T₂ राष्ट्रवाते दवाग्मिना (for the post half) — (L 2)
 T₈ damaged M हता नो (for मृतास्ते) D₁₀ T₂ G₂
 M₁ 8 समा (for सह)]

54 T₈ partly damaged —^a) B₁ पुरा (for
 शूरा) S (T₈ damaged) शयिता (for निहता) —^b)
 B₁-4 Dn D₁₀ रण, M दार (for दान) T₂ 8 'गुप्त'
 (for गुहिन) V₁ B₆ स्वर्गता रणमूर्धनि (B₅ 'न')
 —^c) D₁ D₁ [अ]भ्यक्रामति, D₅ 8 [अ]त्याक्रा', D₈ 9
 [अ]भ्युक्ता'

55 D₈ om (hapl) 55 —^a) Dn₁ D₁ 7 9 नि-
 श्रेयसा, D₂ 'सैर' (for 'से) —^b) G₁ सत्यात्मानो
 (for त्यक्ता) —^c) D₈ लोके, D₁₀ T₂ 8 G₁ 8
 लोक (for 'लोक) Dn₁ ns D₁ 8 8 युक्ता, D₁ मुक्ता
 (for शूरा) —^d) D₈ [अ]त्याक्रामति, D₁ [अ]भ्युक्ता,
 D₉ [अ]भ्युक्ता' (for [अ]त्क्रामा') — After 55, M ins
 343*

56 ^a) V₁ B Dn₂ ns D₈ 9 G₂ पूर्वा हि, D₁-3
 पूर्वं च, D₁₀ पूर्वं हि, T₁ पूर्वाश्च (for पूर्वादि) —^b)
 V₁ B₁ 8 वान्ये, B₂ 4 Dn₃ वान्ये, B₃ वास्य, Dn₁ ns
 अन्ये, D₈ 9 एव (for च ये) T₂ 8 G₁ M च स्वधा
 (T₂ 'धा), G₁ 8 च द्विव (for वसुधां) D₉ पडेव
 वसुधागता, D₇ पडेव वसुधाधिपा, T₁ पच ये चोत्तर
 गता —^c) V₁ G₁ 8 भूमि (for भूमि) —^d) D₅
 भूमिद, D₂ G₁ 8 मानव (for 'व) T₁ प्रतिपालयते
 नर

स मुक्तः सर्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥ ५७
 महीं स्फीतां ददद्वाजा सर्वकामगुणान्विताम् ।
 राजाधिराजो भवति तद्धि दानमुत्तमम् ॥ ५८
 सर्वकामसमायुक्तां काश्यपीं यः प्रयच्छति ।
 सर्वभूतानि मन्यन्ते मां ददातीति वासव ॥ ५९
 सर्वकामदुष्टां धेतुं सर्वकामपुरोगमाम् ।
 ददाति यः सहस्राक्ष स स्वर्गं याति मानवः ॥ ६०
 मधुसर्पिःप्रवाहिन्यः पयोदधिवहास्तथा ।
 सरितस्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदम् ॥ ६१
 भूमिप्रदानान्नृपतिर्मुच्यते राजकिल्बिषात् ।
 न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशिष्यते ॥ ६२

ददाति यः समुद्रान्तां पृथि्वीं शस्त्रनिर्जिताम् ।
 तं जनाः कथयन्तीह यावद्धरति गौरियम् ॥ ६३
 पुण्यामृद्धरसां भूमिं यो ददाति पुरन्दर ।
 न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणार्जिताः ॥ ६४
 सर्वथा पार्थिवेनेह सततं भूतिमिच्छता ।
 भूदेया विधिवच्छक्र पात्रे सुखममीप्सता ॥ ६५
 अपि कृत्वा नरः पापं भूमिं दत्त्वा द्विजातये ।
 समुत्सृजति तत्पापं जीर्णं त्यचभियोगः ॥ ६६
 सागरान्सरितः शैलान्मानवानि च सर्वशः ।
 सर्वमेतत्तत्र शक्र ददाति वसुधां ददत् ॥ ६७
 तडागान्युदपानानि स्रोतांसि च सरांसि च ।

57 T₂ partly damaged — ^a) D₃ रत्नप्र, T₁ रत्नाव (for रत्नोप) — ^b) M₂₋₄ [5] दान्भूमि (for ददाति) D₄ वसुधरां (for पुरन्दर) — ^c) D₁₀ सुकै (for मुक्त) — ^d) D₈ om स्वर्गलोके V₁ B₁ 5 सर्व, D₁ स्वर्ग (for स्वर्ग)

58 ^a) D₁₋₂ ददन् V₁ B Dn D₁₀ T₁ राजन् (for राजा) — ^b) D₁₋₂ समन्वितां (for गुणा) — ^d) B₁ हदिद्धि दानमुत्तम

59 ^a) T₁ मां (for मा) T₁ ददात् (for ददाति) B₃ च, D₂ 5 [ह]व, D₃ 6-7 [ह]इ (for [ह]ति)

60 D₄ om (hapl i) 60 — ^a) B₁ D₁₀ दुष्टा (for दुष्टा) — ^b) V₁ B Dn D₁₀ गुणान्विता, D₁ T₂ सुरोगम (for 'गमाम्) — ^d) V₁ B Dn D₁₀ स्वर्गं याति स मानव

61 ^a) D₁₋₂ प्रदायिन्य, some MSS प्रवाहिष्य (for हिन्त्य) — ^d) D₁ 2 सुरेन्द्र वसुधां ददन्

62 Dn₁ om 62^{ab} — ^b) V₁ B Dn^a n₃ D₄ 10 सर्वं, D₃ 5-7 T₁ 8 राज्य (for राज) — ^c) B₁ तत् (for द्वि) B₁ D₅ प्रदानादि (for नेन) — ^d) D₂ प्रशस्यते (for विशिष्यते)

63 ^b) D₂ T₂ G₄ शास्त्र, D₅ G₂ शक्र (for शस्त्र) D₈ पृथ्वीं शस्त्रनिर्जिता — ^c) D₉ G₂ सज्जना (for त जना) Dn₃ कथयति स्म, D₁₋₃ 8 9 T₁ कथयिष्यति (for यन्तीह) — ^d) V₁ B Dn भवति, T₁ तिष्ठति (for धरति) D₁₋₂ यावद्धर्मपरिष्यति

64 ^a) D₁₀ तुल्याम् (for पुण्याम्) V₁ B Dn₁ n₃ ऋद्धिरसा, Dn₃ D₁₋₂ मृदु^a, T₂ 8 G रसभृतां (for ऋद्धरसां) — T₂ 8 G₂ 4 om 64^a-65^a — ^c) D₄ 6-7 हीयते (for क्षी) — ^d) V₁ B₂ 8 5 Dn गुणान्विता (for 'जिता)

65 T₂ 8 G₂ 4 om. 65 (of v 1 64) — ^a) V₁ Dn₁ n₃ D₁₀ T₁ G₁ सर्वदा, D₈ 'त (for 'या) — ^b) B₁ (marg as in text) 8 4 D₂ 6-7 9 10 भूमिम् (for भूतिम्) — T₁ om (hapl) 65^a — ^d) D₁₀ भ्रियम् (for सुखम्) Dn₁ n₃ धामोपनुना (for 'पसता) — After 65, G₁ 8 ins

344* स्वनिर्जिता स्वकीता मृता च वार्षेयनृप ।
 While M ins after 65 G₁ 8 after 77

345* सुनिर्मिता सुविक्रीता सुमृतां वापि यक्ष्म ।

[M₄ सुनिर्जिता (for मिना) G₁ 8 सुमृता स्वर्णयक्ष्म (for the post half)]

66 ^c) D₁₀ यत्; M₄ त (for तत्) T₁ समुत्सृजैस्त्वक् पाप

67 ^a) D₁₋₂ सरित सागरा शैला — ^b) G₂ सागराणि (for काननानि) — ^c) T₂ पुत्र (for पुत्रन्) B₁ नर सम्यग्, D₁₋₂ नरश्रेष्ठ (for नर शक्र) — ^d) D₆₋₈ 10 ददन् (for ददत्)

68 B₁ D₂ 9 T₂ G₄ om (hapl) 68-69 D₁ 9 om (hapl) 68 — ^a) G₁ 9 M तटा (G₁ 2 'ढा) कानि (for तडागानि) T₁ 2 तटा (T₁ 'ढा) कान्युपपानानि.

स्नेहान्सर्वरसांश्चैव ददाति वसुधां ददत् ॥ ६८
 ओषधीः क्षीरसंपन्ना नगान्पुष्पफलान्वितान् ।
 काननोपलशैलांश्च ददाति वसुधां ददत् ॥ ६९
 अग्निष्टोमप्रभृतिमिरिष्टा च स्वाप्तदक्षिणैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्नुते ॥ ७०
 दाता दशानुगृह्णाति दश हन्ति तथा क्षिपन् ।
 पूर्वदत्तां हरन्भूमिं नरकायोपगच्छति ॥ ७१
 न ददाति प्रतिश्रुत्य दत्त्वा वा हरते तु यः ।
 स बद्धो वारुणैः पाशैस्तप्यते मृत्युशासनात् ॥ ७२
 आहितार्थिं सदायज्ञं कृशभृत्यं प्रियातिथिम् ।

ये भरन्ति द्विजश्रेष्ठं नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥ ७३
 ब्राह्मणेष्वृणभूतं स्यात्पार्थिवस्य पुरंदर ।
 इतरेषां तु वर्णानां तारयेत्कृशदुर्बलान् ॥ ७४
 नाच्छिन्द्यात्स्पर्शितां भूमिं परेण त्रिदशाधिप ।
 ब्राह्मणाय सुरश्रेष्ठे कृशभृत्याय कश्चन ॥ ७५
 अथाश्रु पतितं तेषां दीनानामवसीदताम् ।
 ब्राह्मणानां हृते क्षेत्रे हन्यान्निपुरुषं कुलम् ॥ ७६
 भूमिपालं च्युतं राष्ट्राद्यस्तु संस्थापयेत्पुनः ।
 तस्य वासः सहस्राक्ष नाकष्टे महीयते ॥ ७७
 इक्षुभिः संततां भूमिं यवगोधूमसंकुलाम् ।

—^६) D₄₋₇ स्नोतामि सरितोपि च (D₅ ६ वा) —^७)
 T₁ स्नेह, T₂ G₁ स्नेहात् (for स्नेहान्) —^८) D₅₋₇ 10
 ददन् (for ददत्)

69 B₁ D₂ ९ T₈ G₄ om 69 (of v 1 68) B₄
 om (hapl) 69 —^७) T₁ G₂ M₄ ओषधीं V₁
 B₂ ६ D_n D₈ 10 वीर्य- (for क्षीर) B₈ औषधान्वीर्य-
 संपन्नान् —^६) D₄ ६ 7 समन्वितान् (for फला) —^७)
 T₁ पद्मकोपलशैलाश्च, T₂ G₂ ९ M कनकोप (G₂ 'त्प')-
 लशै —^८) D₅₋₇ 10 ददन्

70 ^६) B₁ वा (for च) D₁₀ यज्ञैरिष्टासदक्षिणै
 —^७) T G उपाश्नाति (for अवाप्नोति) —^८) D₁₋₈
 आहृते (for अश्नुते)

71 ^७) D₅ दानाद् (for दाता) D₁ ९ गृह्णाति
 —^७) T₂ G₁ पूर्व (for पूर्व-) D₁₀ हरेद् (for हरन्)
 —^८) M₁₋₈ [ए]व (for [उ]प)

72 ^६) V₁ B₅ D_n चापि हरेत्, B₁ D₅ 7-10 चाह
 रते, B₂ [अ]पि ह*, B₃ T₁ च ह*, B₄ D₄ ६ तु ह*,
 D_n 12 [अ]पि च हरेत् (for वा हरते) B₄ D₂ ६ च
 (for तु) —^७) D₁ ९ तौ विद्वौ, D₃ नाविद्वौ (for
 स यद्वौ) B₁ G₂ वारुणै (for वा) —^८) D₁ ९
 तप्येते, D₅ नियतो (for तप्यते)

73 T₁ om 73-74 —^७) B₈ आहुताग्निं (for
 आहि) D₄ आदित्याग्निं महायज्ञ —^६) T₂ कृशं (for
 कृश) V₁ B D_n D₅ ९ 10 G₄ वृत्तिं, D₁ -कृत्य, D₃
 -भृति, T₈ मृत्यु (for -मृत्य) D₄ प्रियातिथि —^७)
 V₁ B D_n भजति; D₁ २ तरति, T₈ G₂ हरति (for
 भरन्ति) D₅ द्विज (for द्विज) G₁ ३ ये हरन्ति सुर-
 श्रेष्ठ —^८) D₂ ये, D₅ om (for ते) G₂ वयं

(for यमम्) D₅ नोऽपसर्पति तान्यम

74 T₁ om 74 (of v 1 73) —^७) V₁ B D_n
 D₃ 10 ब्राह्मणेष्व (D₁₀ प्य) नृणीभूत (D₈ 'त्वा) —^६)
 V₁ B D_n D₁₀ पार्थिव स्यात् (for 'वस्य) —^८)
 T₂ ९ G₂ ९ मृश (for कृश) D₂ दुर्बलान् (for
 -दुर्बलान्) G₄ तारयेदुर्बलान्

75 D₅ om 75 —^७) D_n M₁ नाच्छिद्यात्,
 D₄ ९ नोच्छिद्यात् T₈ स्पृशता (for स्पर्शिता) T₁
 द्विजाय स्पर्शिता भूमिर् —^८) T₂ om (hapl) 75^६-78^८
 —^६) T₁ नरेण (for प) —^७) V₁ B D_n D₁₀
 ब्राह्मणस्य, T₁ आक्षिप्ता स्यात् (for ब्राह्मणाय) —^८)
 T₁ धीमते (for कश्चन) V₁ कृशदृष्टे कदाचन

76 T₂ om 76 (of v 1 75) —^७) V₁ B₁ D_n
 12 D₁₀ यथा, B₂₋₅ D_n यद्, M₈ तथा (for अथ)
 M₄ अथ श्रुत्वा गृहं तेषां (sic) —^६) V₁ B D_n D₂ ९
 T₁ G₁ अथ (for अथ-) —^७) D₂ ९-९ दत्ते (for क्षेत्रे)

77 T₂ om 77 (of v 1 75) M₈ om 77
 —^७) D₁₋₈ राज्याद्, G₂ राट् (for राष्ट्राद्) —^६)
 V₁ B₅ D_n नर, D₁₋₃ पथि (for पुन) —^८) B₁
 -लोके (for -दृष्टे) D₅ T₁ ९ G M₁ २ ४ विधीयते (for
 मही) — After 77, G₁ ९ ins 345*, while M₁ २ ४
 ins after 77

346* हृते क्षेत्रे दरिद्राणामश्रुपात्र सुदारुण ।

हृष्टापूर्तं नरस्यास्य हन्यान्निपुरुषं कुलम् ।

[cf 76]

78 T₂ om 78^८ (of v 1 75) —^७) D_n D₃ 10
 संतृता, G₁ ९ राहिता, M₃ ४ सतता (for सतता) G₄

गोश्ववाहनसंपूर्णां ब्राह्मवीर्यसमार्जिताम् ॥ ७८
 निधिगर्भा ददद्भूमिं सर्वरत्नपरिच्छदाम् ।
 अक्षयल्लभते लोकान्भूमिसत्रं हि तस्य तत् ॥ ७९
 विधूय कलुषं सर्वं विरजाः संमतः सताम् ।
 लोके महीयते सद्भिर्यो ददाति वसुंधराम् ॥ ८०
 यथाप्सु पतितः शक्र तैलबिन्दुर्विसर्पति ।
 तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विसर्पति ॥ ८१
 ये रणाग्रे महीपालाः शूराः समितिशोभनाः ।
 वध्यन्तेऽभिमुखाः शक्र ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥ ८२

नृत्यगीतपरा नायों दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदं दिवि ॥ ८३
 मोदते च सुखं स्वर्गे देवगन्धर्वपूजितः ।
 यो ददाति महीं सम्यग्विधिनेह द्विजातये ॥ ८४
 शतमप्सरसश्चैव दिव्यमाल्यविभूषिताः ।
 उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदं नरम् ॥ ८५
 शङ्खं भद्रासनं छत्रं वराश्वा वरवारणाः ।
 भूमिप्रदानात्पुष्पाणि हिरण्यनिचयास्तथा ॥ ८६
 आज्ञा सदाप्रतिहता जयशब्दो भवत्यथ ।

क्रयिभि सतत भूमि — ^६) V₁ B D_n D₁₀ -शालिनी, D₄ & T G -शाङ्गलां, D₆ & -शादलीं, D₈ & -शादलीं (for सकुलाम्) — After 78^{ab}, M₁₋₃ ins

347* कदलीवनसाध्नाद्यै सुपूर्णां स्पर्शयेन्महीम् ।

— ^०) D₆₋₉ काष्ठ, T₁ & G^{a-4} गोष्ठ, M गोष्ठैर् (M₁ 'ष्ठे) (for गोश्व) V₁ B₄ & D_n D₁ & पूर्णां वा, D₁₀ सकीर्णां (for सपूर्णां) — ^a) D₈ समर्जितां, D₁ समन्वित्ता (for समार्जिताम्) V₁ ब्राह्मवीर्यसमार्जितां, B D_n D₁₀ ब्राह्मवीर्यसमार्जितां, S यो ददाति वसुंधरा — After 78, S ins

348* विमुक्त सर्वपापेभ्य स्वर्गलोके महीयते ।

79 ^a) D₆₋₉ ददन् (for ददद्) — ^०) M₈ अक्ष तालं (for 'यालं)

80 T₁ om 80 — ^a) T₂ G₂ कलमप (for कलुषं) — ^६) D₈ निरजा (for वि) G₁ M₈ स (for स) — ^०) D₆ om from सद्भि up to दान (in 81^०)

81 D₈ om up to दान (in 81^०) (cf. v 1 80) — ^a) T₁ पातित — ^६) D₈ १-९ स्नेह (for तैल) D_n विसर्पते (for 'ति) D₁₋₄ जेहर्षिदु प्रसर्पति — M₁ om (hapl) 81^{ab} — ^a) G₄ सत्रे सत्रे (for सस्ये) V₁ B₆ D_n १ २ D₁₋₆ ३ ९ T₁ वि (D₈ & प्र) वर्धते (for विसर्पति)

82 ^a) D₁₋₉ ये रणाग्रेषु भूपाला — ^६) D₁ शोभिन (for शोभना) — ^०) D₁ & प्र (for अभि) D₈ शूरा (for शक्र)

83 ^a) D₄ S (except T₁) नृत्य (for नृत्य) D₈ १ ९ धरा (for परा) — ^६) D₈ विभूषणा (for पिता) — D₁ T₈ G₂ & M₈ om (hapl) 83^a-85^b

— ^०) B₁ विप्रेन्द्र, D₁₀ पुष्पाणि (for देवेन्द्र) — ^a) V₁ B D_n तथा (for सदा) D₁₋₁₀ नर (for दिवि) T₁ & G₁ & M₁ & २ ब्रह्मलोके धराप्रद

84 D₁ T₈ G₂ & M₈ om 84 (cf v 1 83) T₁ om 84-85 — ^a) D₆₋₉ स (for च) — ^०) D₈ कृस्तां (for सम्यग्)

85 D₁ T₈ G₂ & M₈ om 85^{ab} (cf v 1 83) T₁ om 85 (cf v 1 84) — ^a) D₈₋₁₀ T₂ अप्सरसां — ^६) D₁₋₄ ६-९ विभूषित D₆ दिव्यमालाविभूषित — ^०) V₁ D₈ ६-१ १० तिष्ठति B₁ विप्रेन्द्र (for देवेन्द्र) — After 85^a, N ins

349* ब्रह्मलोके धराप्रदम् ।

उपतिष्ठन्ति भूतानि

[(L 1) Cf 83^a D₈ लोक D₄ ६-९ प्रदान् (for प्रदन्) — D₈ om line 2 — (L 2) V₁ B₁ & D_n १ २ D₄ ६-९ पुष्पाणि, D_n पुष्पाणि (for भूतानि)]

— ^a) M₁ भूमिदान (for सदा भूमि) T₂ & G M दिवि (for नरम्)

86 ^a) D₁ & २ ६-१० शस्यो (for शङ्ख) G₂ चित्र (for छत्रं) D₈ शस्यो वरासन छत्र, D₆ सस्यो ब्रह्मासने छत्र (sic) — ^६) D_n G₂ वराश्वा (for 'श्वा) B₆ D_n १ २ -वाहन, D₂ & -वारणान् (for 'णा) — D₄ ९ ९ om (hapl) 86^a-87^b — ^०) D₁₋₈ ९ ९ १० दानस्य, S प्रदान (G₂ 'नि, M न) (for प्रदानान्) — ^a) B₈ M₈ निचयस्, B₄ निलयस् (for निचयास्) T₂ G₂ सदा, G₂ सदा (for तथा)

87 D₄ & १ ९ om 87^{ab} (cf v 1 86) — ^६) T₁ [उ]त्त (for [अ]थ) V₁ B D_n D₈ १० जयशब्दा व (D_n वद्व, D₈ १० वदो व)सूनि च, D₈ 'वदा भवत्यथ

भूमिदानस्य पुष्पाणि फलं स्वर्गः पुरंदर ॥ ८७
 हिरण्यपुष्पाश्चौषध्यः कुशकाञ्चनशङ्खलाः ।
 अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ॥ ८८
 नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति मातृसमो गुरुः ।
 नास्ति सत्यसमो धर्मो नास्ति दानसमो निधिः ॥ ८९
 एतदाङ्गिरसाच्छ्रुत्वा वासवो वसुधामिमाम् ।
 वसुरत्नसमाकीर्णं ददावाङ्गिरसे तदा ॥ ९०

य इमं श्रावयेच्छ्राद्धे भूमिदानस्य संस्तवम् ।
 न तस्य रक्षसां भागो नासुराणां भवत्युत ॥ ९१
 अक्षयं च भवेद्दत्तं पितृभ्यस्तत्र संशयः ।
 तस्माच्छ्राद्धेष्विदं विप्रो भुञ्जतः श्रावयेद्विजान् ॥ ९२
 इत्येतत्सर्वदानानां श्रेष्ठमुक्तं तवानघ ।
 मया भरतशार्दूल किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ९३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

युधिष्ठिर उवाच ।

कानि दानानि लोकेऽस्मिन्दातुकामो महीपतिः ।

गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥ १

केन तुष्यन्ति ते सद्यस्तुष्टाः किं प्रदिशन्त्युत ।

— °) V1 B Dn1 n2 Ds 5 10 G2 पुण्याति, T1 सर्वस्य
 (for पुष्पाणि) — °) Ds मूल (for फल) Ds फल-
 प्रद (for पुरंदर)

88 T1 om 88 — °) T2 8 G4 पुष्पाणि (for
 °) — °) T2 8 G2-4 M वृहत्काञ्चन (for कुशकाञ्चन-)
 V1 B Dn D1-8 7-9 -शाङ्खला, M1-8 -शाङ्खला — °)
 D2 -प्रसवा, T2 8 G1, 2 4 M -प्रभवा (for प्रसवां)
 — °) M1 8 4 आप्नोति (for प्रा°) D5-8 T2 G1 8 ददत्
 (for ददत्)

89 °) D1-4 8 8 T1 G4 राज, Ds राज्ञा, D1 T8
 -भूमि, T2 मत्र- (for मातृ) — °) D10 सत्यात्परो
 (for सत्यसमो) G4 मंत्रो (for धर्मो) — °) M न
 दानसदृशो निधि

90 Before 90, B1-4 Dn3 T2 8 G1 8 4 ins भीष्म
 — °) T2 G1 8 4 आगीरसाच् — °) D1 2 वसुधा
 धिप, Ds °धा नृप (for °मिमाम्) — °) B1 बहु
 (for वसु) D1 8-9 समायुक्ता (for °कीर्णां) — °)
 T2 G1 8 4 [क्ष]गीरसे

91 °) V1 B1 8-5 Dn1 n2 D1-10 T1 G1 8 M2 4 य
 इद, Ds इम न (by transp) — °) V1 B Dn
 D10 सभव (for सन्तवम्) — °) G1 M2 8 भोगो
 (for भागो) Ds न तस्य क्षीणो भोगस्तु — °) T1 च
 निर्यते (for भवत्युत) Ds सुराणा वल्लभो भवेत्

92 °) Ds T G4 अक्षयं — °) D1 8-9 पिद्वान्
 (for पितृभ्यस्) D10 तु (for तन) — °) Ds आदे
 तु (for आद्वेषु) V1 B1-5 Dn D10 विद्वान्, D1-8
 विप्रान् (for विप्रो) — °) M भुजानान् (for भुञ्जत)
 Ds 7 9 पिद्वन् (for द्विजान्)

93 °) D1 क्षय (for सर्व-) G2 -देवानां, M1
 -भूतानां (for -दानानां) — °) B1 तदा (for तव)
 — °) Ds यथा भारतशार्दूल

Colophon — Parvan name B1 2 4 Dn3 D1 2
 शाति — Sub parvan V1 B Dn D1 2 6-10 M2 8
 दानधर्म — Adhy name V1 B5 Dn इदं बृहस्पतिसंवाद,
 B1-8 D10 बृहस्पतीद्विसंवाद, B1 भूमिदाने बृहस्पतीद्वि-
 संवाद, D1-8 6-7 T8 G2 4 M भूमिदानप्रशसा, D1
 दानप्रशसा, Ds 9 भूमिप्रशसा, T2 दानप्रशसायां बृहस्पति
 पुरंदरसंवादे भूदानमाहात्म्यकथन — Adhy no (figures,
 words or both) V1 62, Ds 57, D10 67, T1
 M 90, T2 8 G2 4 97, G1 96, Gs 91 — Sloka
 no Ds 92

62

1 °) Ds पुण्याधिकेभ्यो विप्रेभ्यो

2 °) V1 B5 Dn transp तुष्टा and किं Ds-9
 प्रदत् (Ds 9 °द)ति (for प्रदिशन्ति) V1 B Dn D1-8 10

शंस मे तन्महाबाहो फलं पुण्यकृतं महत् ॥ २
 दत्तं किं फलवद्राजनिह लोके परत्र च ।
 भवतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥ ३
 भीष्म उवाच ।
 इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः ।
 यदुक्तवानसौ तन्मे गदतः शृणु भारत ॥ ४
 नारद उवाच ।
 अन्नमेव प्रशंसन्ति देवाः सर्विगणाः पुरा ।
 लोकतत्त्वं हि यज्ञाश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ५
 अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः ॥ ६

अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्चान्ने प्रतिष्ठिताः ।
 अन्नेन धार्यते सर्वं विश्वं जगदिदं प्रभो ॥ ७
 अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन्भिक्षवस्तत एव च ।
 अन्नात्प्रभवति प्राणः प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ ८
 कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने ।
 दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता ॥ ९
 ब्राह्मणायाभिरूपाय यो दद्यादन्नमर्थिने ।
 निदधाति निधिं श्रेष्ठं पारलौकिकमात्मनः ॥ १०
 श्रान्तमध्वनि वर्तन्तं बृद्धमर्हमुपस्थितम् ।
 अर्चयेद्भूतिमन्विच्छन्गृहस्थो गृहमागतम् ॥ ११
 क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः ।

च (for [उ]त) — M transp 2nd and 3rd — °)
 Dns (marg as in text) G₄ M सर्वमेतन् (for शस मे
 तन्) T G₁₋₃ सर्वमेतन्महाराज — °) M पुण्यकृत
 (for 'कृतं)

3 T₁ om 3rd M transp 2nd and 3rd — °)
 B₃ दत्तं किं फलमामोति — °) T₂ 3 G₂ 4 भगवन्
 (for भवत) — °) D₁₋₃ 3 विस्तरतो (for 'रतो)

4 °) B₃ इम सर्वं, B₁ इद सर्वं, D₂ इदमर्थं (for
 इम) — °) T₁ 2 दिव्य (for देव) — °) V₁ B
 Dn D₁₀ वाक्य (for तन्मे) — °) T₁ G₈ M₁₋₃ वदत
 (for य) D₈ पार्थिव (for भारत) V₁ B Dn D₁₀
 तन्मे निगदत शृणु

5 G₂ om the ref 5th = (var) 14, App I (No
 4) line 2154 — °) D₁ ऋषि (for सर्षि) B₃ 4
 D₁₀ T₁ तथा, D₅ सुरा, G₄ तदा, M सदा (for
 पुरा) V₁ B₁ 2 3 Dn देवा ऋषिगणास्तथा — °) D₈
 T₁ च (for हि) V₁ Dn₁ n₂ D₁₋₃ सन्नाद्य (for य)

6 D₈ om (hapl) 6-7 6th = 14, App I (No
 4) line 2155 — °) B₁ दत्त (for दान) — °)
 B₁ 3 4 अर्हति (for इच्छन्ति)

7 D₈ om 7 (cf v 1 6) 7th = (var) 14, App I
 (No 4) line 2156 — °) Dn₃ D₁ 6-8 ऊर्जस्वर
 (for स्करं) — °) T₂ 3 प्रागश्चाग्ने प्रतिष्ठित — 7th
 = (var) 14, App I (No 4) line 2267 — °)
 M₁₋₃ अन्ने स (for अन्नेन) T₂ 3 G₂ 4 साध्यते (for
 धार्यते) D₁₀ G₂ transp सर्व and विश्व D₈ हत ,

(also इति) (for इद) B₁ G₂ विभो (for प्रभो)
 D₁₋₃ सर्वं (D₁ om सर्वं) मन्ने प्रतिष्ठित (for 7th)

8 °) G₁ 3 4 गृहस्थो (for 'स्था) — °) M हि
 (for च) V₁ B Dn D₁₀ भिक्षवस्तापसास्तथा (B₃
 'दा) — 8th = (var) 14, App I (No 4) line
 2268 — °) V₁ B₁ 2 3 4 Dn D₁₀ अन्नाद्भवति वै
 प्राणा, T₁ अन्नात्प्राण प्रभवति — °) T₁ प्रत्यह (for
 'क्ष)

9 = (var) 14, App I (No 4) lines 2269-70
 — °) Some MSS कुटुम्ब V₁ B Dn D₁₀ तु (for
 [अ]पि) Bom ed and Kumbh ed कुटुम्बिने सीदते
 च — °) G₂ गतिम् (for भूतिम्)

10 °) D₈ मूलाय (for रूपाय) — °) Dn₃ S
 (except G₄) यद् (Dn₃ T G₂ यो द) दाति (for यो
 दद्याद्) — °) Dn₃ D₈ 3 6-9 T₂ 3 G₂ 4 M₁ निधि
 (for निधि) — °) D₁ 3 T₈ परलौकिकम् T₂ अन्न
 न (for आत्मन)

11 = (var) 14, App I (No 4) lines 2271-72
 — °) D₈ आर्तम् (for श्रान्तम्) — °) D₂ अर्हम्,
 D₄ 6 10 गृहम्, G₁ 3 अन्नम् (for अर्हम्) T₁ गृहस्थो
 गृहमागतं — °) T₂ भूमिम् (for भूतिम्) B₂ इच्छन्वै
 (for अन्विच्छन्) — D₄ om 11th-12th — °) D₁
 जागमत् (for 'तम्) T₁ भियातिभिमुपस्थित

12 D₁ om 12th (cf v 1 11) T₁ om 12 12th
 = 14, App I (No 4) line 2273 — °) T₂ भिक्षा

अन्नदः प्राप्नुते राजन्दिवि चेह च यत्सुखम् ॥ १२
 नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात्कथंचन ।
 अपि श्वपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्यति ॥ १३
 यो दद्यादपरिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्तते ।
 श्रान्तायादृष्टपूर्वाय स महद्धर्ममाप्नुयात् ॥ १४
 पितृन्देवानृषीन्विप्रानतिर्थीश्च जनाधिप ।
 यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥ १५
 कृत्वापि पापकं कर्म यो दद्यादन्नमर्थिने ।
 ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन युज्यते ॥ १६

ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमन्नं शूद्रे महाफलम् ।
 अन्नदानं च शूद्रे च ब्राह्मणे च विशिष्यते ॥ १७
 न पृच्छेद्भोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा ।
 भिक्षितो ब्राह्मणेनेह जन्म वाचं प्रयाचितः ॥ १८
 अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्वकामफलान्विताः ।
 भवन्तीहाथ वामुत्र नृपते नात्र संशयः ॥ १९
 आशंसन्ते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
 अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वाचं प्रदास्यति ॥ २०
 ब्राह्मणो हि महद्भूतं स्वयं देहीति याचते ।

(for हित्वा) —^४ M₄ सुशीघ्रो (for लो) —^४ D₄
 reads 12^{ad} (repeating 12¹) after 350* —^० T₂
 अन्नत (for 'द') G₄ राज्य (for राजन्) —^४ D₄
 (first time) यथा, G₄ भयात् (for च यत्) T₂
 विजिते ह महत्सुख

13 ^४ M₄ प्रणुद्येत् (for 'द्यात्') B Dn D₁ कदा
 चन (for कथं) —^० T₂ इति (for शुनि) D₆ १ ०
 अपि श्वपाकं मुनिं राजन् (hypermetric) —^४ Dns
 दत्त (for दान) B₁ प्रशस्यते (for प्रणश्यति) B₈
 न दानं प्रविनश्यति, T₁ १ G M नाञ्जदान प्रण (T₁ विन)
 श्यति, T₂ नाञ्जदानं प्रतिष्ठित

14 ^० Dn₁ n₂ आर्ताय (for श्रान्ताय) T₂ G₂
 -रूपाय (for पूर्वाय) —^४ D₁₀ M₁ २ ४ सु (for स)
 D₁-१ १-० महा; D₆ om (for महद्) T₂ १ G₂ ४
 स महत्त्वमाप्नुयात्, G₁ १ महद्धर्ममा'.

15 =(var) 14, App I (No 4) lines 2281-82
 —^४ T G₂ पितृ (for पितृन्) D₁-१ तथा (for
 भवीन्) —^४ D₁-१ नराधिप (for जना') —^०
 D₄ ०-१ ये नरा प्रीणयत्यन्नैस्, D₅ प्रीणयत्यन्नैर्लोकांस (sub
 metric) —^४ D₄ १ तेषा (for तस्य) D₆-१ तेषा
 पुण्यतमं महत्, M₁-१ तस्य पुण्य महत्फलं

16 =(var) 14, App I (No 4) lines 2283-84
 —^४ D₆ तु, G₁ [ज]ति (for [ज]पि) Dns D₁ ०-१
 T₃ पातक (for पापक) Dn₁ n₂ कृत्वातिपातक कर्म,
 D₁₀ 'पि पाप पुरुषो —^४ Dn₁ n₂ मुखते, D₁₀ T₁
 लिप्यते (for युज्यते) D₆ न स पापे प्रमुच्यते

17 ^० D₆ १ ब्राह्मणेपि (for 'णेपु) T₂ १ G₂ ४
 [पू]न यद् (for [ज]क्षय) M₁-३ दत्तम् (for दानम्)
 —^४ M₁ महत्फल — T₁ om 17^०-18^४ —^० V₁
 B Dn D₁-1 M₂ हि (for the first च) M₄ चेद्

(for the second च) —^४ D₅ ब्राह्मणेषु (for 'णे च)

18 T₁ om 18^{ad} (cf v 1 17) —^४ D₅ ग्रानं*,
 G₁ १ -शरणं (for च') —^४ D₅-१ व्रतम् (for देशम्)
 V₁ B₁ १ Dn D₂ १-10 M₁ च (for वा) D₄ न स्वाध्या
 यप्रत तथा — T₁ reads 18^{ad} after 21^{ad} —^० D₅-१
 M₁-१ भिक्षवा (for भिक्षितो) T₂ G [ज]त्त (for
 [इ]ह) T₁ २ भिक्षवे ब्राह्मणे वा (T₁ 'णाया) न. —^४
 V₁ B₂ (marg) ४ १ Dn₁ n₂ ns (orig) D₁ १ १ दद्या
 दन्न, B₁ २ (orig) १ Dns (marg) जन्म चाचं, D₁-३
 दद्याच्चाचं (for जन्म वाच) D₂ प्रयच्छत (for प्रया
 चित) D₁₀ दद्याच्चाच च याचत, T G दद्यादेवा
 विचारत (T₁ 'यन्). — After 18, D₄ ० १ १ ns

350* आशयाभ्यागत विप्र भोजनार्थमुपस्थितम् ।
 — After the above, D₄ reads 12^{ad} (repeating 12¹)

19 T₁ om 19 D₅ transp 19 and 20 —^४
 S (T₁ om) अन्नदस्यान्नदा वृक्षा —^४ V₁ B Dn D₃
 १ 10 फलप्रदा (for फलान्विता) —^० V₁ B Dn
 M₁-१ चेह च, D₅ चाय वा; D₁₀ ह्यत्र च, T₂ १ G
 [इ]ह तथा (for [इ]हाद्य वा) —^४ B₆ Dn₁ n₂ D₃
 M₄ नृपतेर् (for ते)

20 D₅ transp 19 and 20 —^४ B₁ D₅ आश
 संति, D₅-१ आशाय (D₅ 'स) ते (for आशसन्ते) D₃
 [इ]ह, M₁-३ [ज]पि (for हि) —^४ T₂ १ G₁ सद्
 धिम् (for सुवृ') D₁ २ कार्षका, D₃ कार्षिका, D₄
 ०-१ कर्षका —^० D₄ transp पुत्रो and वा B₂
 कदास्माकं कुले पुत्र —^४ D₂ १ om (hapl) पौत्रो
 वा D₆ प्रयच्छति (for प्रदास्यति)

21 D₃ om 21 —^४ V₁ B₁ २ १ Dn₂ n₃ D₃ ११
 याचति, Dn₁ याति च, D₁ ० १ १ याचति (for याचते)

अकामो वा सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात् ॥ २१
 ब्राह्मणः सर्वभूतानामतिथिः प्रसूताग्रशुक् ।
 विप्रा यममिगच्छन्ति भिक्षमाणा गृहं सदा ॥ २२
 सत्कृताश्च निवर्तन्ते तदतीव प्रवर्धते ।
 महाभोगे कुले जन्म प्रेत्य प्राप्नोति भारत ॥ २३
 दत्त्वा त्वन्नं नरो लोके तथा स्थानमनुत्तमम् ।
 मृष्टमृष्टान्नदायी तु स्वर्गे वसति सत्कृतः ॥ २४
 अन्नं प्राणा नराणां हि सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।
 अन्नदः पशुमान्पुत्री धनवान्भोगवानपि ॥ २५
 प्राणवांश्चापि भवति रूपवाश्च तथा नृप ।

अन्नदः प्राणदो लोके सर्वदः प्रोच्यते तु सः ॥ २६
 अन्नं हि दत्त्वातिथये ब्राह्मणाय यथाविधि ।
 प्रदाता सुखमाप्नोति देवैश्चाप्यभिपूज्यते ॥ २७
 ब्राह्मणो हि महद्भूतं क्षेत्रं चरति पादवत् ।
 उप्यते तत्र यद्वीजं तद्वि पुण्यफलं महत् ॥ २८
 प्रत्यक्षं प्रीतिजननं भोक्तृदात्रोर्भवत्युत ।
 सर्वाण्यन्यानि दानानि परोक्षफलवन्त्युत ॥ २९
 अन्नाद्धि प्रसवं विद्धि रतिमन्नाद्धि भारत ।
 धर्मार्थावन्नतो विद्धि रोगनाशं तथान्नतः ॥ ३०
 अन्नं ह्यमृतमित्याह पुराकरूपे प्रजापतिः ।

— After 21st, T₁ reads 18th — °) D₁ 2 सर्व, T₁ M तु स (for वा स)

22 °) D₈ om from ब्राह्मण up to दत्त्वा त्वन्नं (in 24th) — °) V₁ B Dn D₈ M₄ यदधि, D₁-8 समन्ति; D₁ 10 M₃ 8 यमधि (for यमन्ति)

23 D₈ om 23 (of v 1 22) — °) M चन् (for च) — °) D₁-8 ददतोश्च (for तदतीव) B₁ 8 4 D₈ वि (for प्र) B₂ D₈ G₂ वर्तते (for चर्धते) — T₁ om 23rd — °) V₁ B Dn D₁ 8 4 7 8 10 T₂ 8 G आगे, D₈ 6 भोग (for भोगे) V₁ B Dn D₁₀ transp जन्म and प्रेत्य V₁ B Dn D₁ 5 10 चाप्नोति (for प्रा) Dn₈ D₁-8 मानव (for भारत)

24 D₈ om up to त्वन्नं (in 24th) (of v 1 22) — °) D₁ 2 हि (for तु) — T₁ om 24th — °) Dn₁ यया, T₂ 8 G तस्य (for तथा) — °) Dn₂ n₈ निलं, T₂ 8 G₂ M₁ 8 4 स्विष्ट (for मृष्ट) D₁ 6 7 8 च (for तु) V₁ B₁ D₁₀ नित्यमिष्टान्नदायी तु, B₁-4 Dn₁ D₈ नित्य मिष्टान्न; G₁ 8 4 M₂ स्विष्टमिष्टान्न — °) S भवति (for वसति) B₁ T₁ सत्कृतं

25 °) D₁ अन्न, D₁₀ अन्नात् (for अन्न) — °) D₈ अन्ने प्राणा प्रतिष्ठिता — T₂ om (hapl) 25th-31st — °) D₈ पुत्रवान् (for भोग)

26 T₂ om 26 (of v 1 25) T₁ om 26th — °) D₁ 6-8 प्राणवान्सुभगश्चापि — °) S (T₁ 8 om) नराधिप (for तथा नृप) — °) T₂ सर्वत (for द) D₁ M च स, D₈ युधै, T₁ 8 G हि स (for तु स)

27 T₂ om 27 (of v 1 25) — °) B₂ om,

Dn₈ तु (for हि) — °) D₈ विशेषत (for यथा विधि) — °) T₂ सर्वम् (for सुखम्) — °) V₁ B Dn D₁₀ दैवतैश्चापि पू (Dn₈ 'भिपू')ज्यते, D₈ दैवैश्चाद्धा निपूज्यते

28 T₂ om 28 (of v 1 25) — °) M₁ 8 ब्राह्मणा (for 'जो) M₂ क्षेत्रं (for भूत) — °) V₁ B Dn D₁₀ क्षेत्रभूत युधिष्ठिर, M₂ इह क्षेत्रं च पादवत् — °) Dn₁ T₁ G₁-8 यत्र यद्, D₁ 6-8 यत्र तद्, T₂ यद्धि यद् (for तत्र यद्) — °) T₂ भवेत् (for महत्) M₁-8 तद्धि पुण्य महत्फल

29 T₂ om 29 (of v 1 25) T₁ om 29 — °) D₁ 6 7 9 प्रत्यक्षे (for 'क्ष') M₁-8 जनकं (for 'न'). — °) Dn₁ n₂ भोक्तृदात्रोर् (for भोक्तृदात्रोर्) — Dn₂ 8 om (hapl) 29th D₁₀ om 29th-30th — °) D₁ 8 4 7 8 [इ]हान्न, G₁ M₁ 4 [क्ष]न्नानि (for [क्ष]न्नानि). — °) Dn₈ D₁ 7-9 T₂ G₂ परोक्षे (for 'क्ष')

30 T₂ om 30 (of v 1 25) D₁₀ om 30th (of v 1 29) — °) T₂ G₂ प्रभव (for प्रसवं) V₁ B₂ 4 5 Dn₁ n₈ याति; B₁ 8 Dn₂ याति (for विद्धि) — °) V₁ B₂-5 Dn G₁ 8 4 रतिर् (for रतिम्) D₁-8 5 च पार्थिव; D₈-9 च भारत; M फल पर (for हि भारत). B₁ T₂ G₂ रतिरन्नाद्धि पार्थिव (B₁ जायते), D₁ रन्नाद्धि भारत, T₁ रन्नाद्धिवत्यपि — T₁ om 30th — °) T₂ G₂ सर्वार्थाव् (sio), G₂ सर्वार्थम् (for धर्मार्थाव्) D₂ ह्यन्नसो (for अ) — °) B₁ नाशस S (T₁ 8 om.) [क्ष]न्नानि (for [क्ष]न्नत)

31 T₂ om 31 (of v 1 25) 31st = (var) 14,

अन्नं भुवं दिवं खं च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ ३१
 अन्नप्रणाशे भिद्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ।
 बलं बलवतोऽपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः ॥ ३२
 आवाहाश्च विवाहाश्च यज्ञाश्चान्नमृते तथा ।
 न वर्तन्ते नरश्रेष्ठ ब्रह्म चात्र प्रलीयते ॥ ३३
 अन्नतः सर्वमेतद्धि यतिरुचित्स्याणु जङ्गमम् ।
 त्रिषु लोकेषु धर्मार्थमन्नं देयमतो बुधैः ॥ ३४
 अन्नदस्य मनुष्यस्य बलमोजो यशः सुखम् ।
 कीर्तिश्च वर्धते शश्वत्त्रिषु लोकेषु पार्थिव ॥ ३५
 मेघेष्वात्मः संनिधत्ते प्राणानां पवनः शिवः ।

तच्च मेघगतं वारि जक्रो वर्षति भारत ॥ ३६
 आदत्ते च रसं भौममादित्यः स्वर्गभस्तिभिः ।
 वायुरादित्यतस्तांश्च रसान्देवः प्रजापतिः ॥ ३७
 तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ ।
 तदा नसुमती देवी स्निग्धा भवति भारत ॥ ३८
 ततः सस्यानि रोहन्ति येन वर्तयते जगत् ।
 मांसमेदोश्चिशुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ॥ ३९
 संभवन्ति ततः शुक्रात्प्राणिनः पृथिवीपते ।
 अग्नीषोमौ हि तच्छुक्रं प्रजनः पुण्यतश्च ह ॥ ४०
 एवमन्नं च सूर्यश्च पवनः शुक्रमेव च ।

App I (No 4) line 2287 —^a) D₃ दृव (for इति) D₂ [जा]हु (for [जा]ह) —^b) T₂ -काले (for कल्पे) —T₁ om 31^{cd} —^c) D₁ 8 T₂ G₂ M₁ 8 4 दिवं भुव (by transp) —^d) D₁ 2 5-9 दृष्टे (for अन्ने)

32 =(var) 14, App (No 4) lines 2288-89 —^a) D₃ -प्रणाशे हि (hypermetric) (for प्रणाशे) T₁ क्षीयते (for भिद्यन्ते) —^c) D₁ अल (for बल)

33 ^a) B₂ प्रलोहाश्च, M₁ संस्कारा ल (for आवा हाश्च) B₁ G₁ आहाराश्च विहाराश्च —^b) D₃ T₁ यज्ञश्च (for यज्ञाश्च) D₂ न वा (for तथा) —^c) V₁ B (except B₁) D_n D₃ 10 M₂ नि (for न) —T₁ om 33^d-34^e —^d) B₁ 8 4 चाक्षे, D₃ वाने, M चातु (for चात्र) D₂ प्रमीयते (for प्रली) D₁ 9 4 8 ब्रह्म चातुप्र (D₁ 'ज प्र, D₃ 'यु प्र)मीयते, D₃ 1 9 ब्रह्म वा न प्र (D₃ वाने प्र)मीयते, T₂ अन्नप्राप्त प्रहीयते, T₃ G ब्रह्म चातुप्रहीयते

34 T₁ om 34^{ab} (cf v 1 33) —^a) D₁ अन्न वत्, D₃-9 T₂ 8 G₁ 8 4 अन्नद (for 'त) T₂ 8 G₂ सत्यम् (for सर्वम्) —^b) B₁ T₂ 8 G₁ 3 स्वाश, G₃ स्वाशु (for स्वाणु) —^c) T₂ धर्मत्मा (for 'र्थम्) —^d) T₂ 8 G₂ 4 सदा; G₃ इतो (for अतो)

35 ^b) V₁ B D_n D₁₀ यशसि च, D₃ 1 यशोतुल (for यश सुखम्) —^d) D₃ भारत (for पार्थिव)

36 M₁-3 transp 36 and 37 —^a) V₁ B D_n मेघेपूर्वः, D₃ मेघश्वात्, D₁₀ G₁ मेघेषु क, T₁ G₂ 'घृद, T₃ 'घृदकं (hypermetric), M₁-3 पृथ, M₂

*वप (for 'वप्स) D_{n3} संविधत्ते T₂ मेघेषु उदकं धत्ते, G₁ 8 'पृदकमादत्ते —^b) D₁-3 T₁ प्राणिनां (for प्राणानां) T₂ पावन (for पं) V₁ B D_n D₁₀ पति (for शिव) D₃ 8-9 प्राणिना प (D₃ 9 पा)वन पति, D₃ प्राणाना पावन शिव —^c) D₃ om (hapl) from तच्च up to पति (in 38^b) T₂ कृत (for गतं)

37 =(var) 14, App I (No 4) lines 2291-92 D₃ om 37 (cf v 1 36) M₁-3 transp 36 and 37. —^a) V₁ B D_n रसान्भौमान् (for रसं भौमम्) —^b) D₃ आदित्यश्च, T₂ 8 G₁ 'त्यस्य, M₁ इय स्व (for 'त्य स्व) —T₁ om 37^{cd} —^c) D₁ G₁ M तं च, D₁ 5 7 8 वैव, T₂ 8 G₁-8 स्व च (for ताश्च) B₂ D_{n1} वायुरादित्यतस्ताश्च, D₃ गश्चैव —^d) 8 (T₁ om) रस्य D_{n1} 2 D₃ 7 9 प्रवर्षति, D₁ प्रकर्वति, D₃ च वर्षति (for प्रजापति)

38 =(var) 14, App I (No 4) lines 2293-94 D₃ om up to पति (in 38^b) (cf v 1 36) —^a) B₁ तद्यदा, T₂ 8 G₂ 4 तद्यथा, G₁ 8 तद्यद्वा (for तद्यदा) —^c) D₃ पार्थिव (for भारत)

39 =(var) 14, App I (No 4) lines 2295-96 —^a) B₁ शस्यानि —^c) B₃ S शुक्राणां (for शुक्राणां) —B₃ om (hapl ?) 39^d-40^e —^d) D_{n1} अत पुन, D₃ 1 पुनस्तत् (by transp) D₃ प्रादुर्भावा परस्तत्, D₃ भावास्तस्तत्

40 B₃ om 40^{ab} (cf v 1 39) D₃ om 40^c-41^b —^a) B₃ T G M₁ शुक्रात् (for शुक्रात्) —^b) T₁ 2 -तले (for -पते) —T₁ om 40^{cd} —^c) G₂ अग्नि एमो (for अग्नीषोमौ) B₃ T₂ 8 G₁ 8 4 M₁ शुक्रं,

एक एव स्मृतो राशिर्यतो भूतानि जज्ञिरे ॥ ४१

प्राणान्ददाति भूतानां तेजश्च भरतर्षभ ।

गृहमभ्यागतायाशु यो दद्यादन्नमर्थिने ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

नारदेनैगुक्तोऽहमदामन्नं सदा नृप ।

अनस्रयुस्त्वमप्यन्नं तस्मादेहि गतज्वरः ॥ ४३

दत्त्वान्नं विधिवद्राजन्विप्रेभ्यस्त्वमपि प्रभो ।

यथावदनु रूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ४४

अन्नदानां हि ये लोकास्तांस्त्वं शृणु नराधिप ।

भवानानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनाम् ।

नानासंस्थानरूपाणि नानास्तम्भान्वितानि च ॥ ४५

चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।

तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ ४६

अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ।

वैदूर्यार्कप्रकाशानि सौप्यरुक्ममयानि च ॥ ४७

सर्वकामफलाश्चापि वृक्षा भग्नसंस्थिताः ।

वाप्यो वीथ्यः सभाः कूपा दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ॥ ४८

घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ।

भक्ष्यभोज्यमयाः शैला वासांस्याभरणानि च ॥ ४९

क्षीर स्रवन्त्यः सरितस्तथा चैवाक्षपर्वताः ।

प्रासादाः पाण्डुराभ्राभाः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः ।

तानन्नदाः प्रपद्यन्ते तस्मादन्नप्रदो भव ॥ ५०

D₁ शुके (for शुक्र) —^d) V₁ B Dn सृजत, D₁₀ 8 (T₁ om) प्रजात (for प्रजन) D₁₋₈ पुण्यतश् (for पुण्य) D₁ ६-९ प्रजा प्रजनयिष्यत (D₁ ति)

41 =(var) 14, App I (No 4) lines 2297-98 D₈ om 41^{ab} (of v 1 40) —^a) V₁ B Dn D₁₀ अन्नादि, D₈ १ अन्नं हि (for अन्नं च) T₁ पर्जन्य, T₈ G₁ M₁ सूर्यं च (for सूर्यश्च) G₁ ३ एवमग्निं च सूर्यं च —^b) T₁ सूर्यं, T₈ ३ G शुक्र (for शुक्रम्) —T₁ om 41^{cd} —^c) M एष (for एव) D₁₀ स्थितो (for स्मृतो) —^d) V₁ B Dn D₁₀ ततो, T₈ ३ G₁₋₈ तिर्यग् (for यतो)

42 ^a) G₁ प्राण D₈₋₉ भूतानि, M₁₋₈ स्मा (for 'नां) —^c) D₁₀ न₂ [अ]थ (for [आ]शु) —^d) M₁₋₈ ददाति (for दद्यात्)

43 T₈ ३ G om the ref —^b) D₁₋₈ सतामन्नं, D₁₀ प्रादा; T₁ अन्न दधि, T₈ ३ G अन्नदान (for अदामन्न) —^c) D₈ अतद्रितस्, D₈₋₉ अन्न भूयस् (for अन्नसुयुस्) D₁ T₈ G₁ अन्नस् (D₁ 'अन्न' यस्त्वमापन्नं —^d) T₈ ३ G₁ ३ तत पर (for गतज्वर)

44 ^b) V₁ B₂ D₁₀ न₂ इति (for अवि) —^c) G₁ भूतेभ्यस् (for रुदे')

45 ^a) D₁₋₈ अन्नदाने, D₁₀ T₁ 'दानाद् (for 'दाना) —^b) D₈ ३ शृणुष्व (for त्व शृणु) V₁ B₁₋₄ Dn D₈ 10 जनाधिप (for नरा) D₁ ५ तान्शृणुष्व जनाधिप, D₈ १ ९ वास्व शृणुष्व पार्थिव —45^{cd} =(var) 14, App I (No 4) lines 2299-2300 —^d) T₈ (sup lin as in text) महात्मन —T₁ om 45^{ef} —^c)

V₁ B₂ D₁₀ तारा (for नाना) D₈ 10 G₁ ३ M₂ सस्थानि (for न-) B₈ D₁₀ 2 तारासंस्थानि रूपाणि —^c) D₈ -शोभान्वितानि, D₁₀ T₈ ३ G₁ स्तभ्यु (for 'स्तम्भान्वि') D₈ १ ९ [अ]पि (for च)

46 =14, App I (No 4) lines 2301-2302 D₈ om (hapl) 46^{ab} —^a) D₁₀ वक्र-, T₈ इद्र (for चन्द्र) —T₁ om (hapl) 46^{cd} —^d) M चराणि स्थावराणि च

47 47^{ab} =(var) 14, App I (No 4) line 2303 —^b) V₁ B Dn चराणि, D₈ धराणि (for वनानि) —D₈ om (hapl) 47^{cd} —^c) V₁ B D₁₀ न₂ D₈ वैदूर्यार्क D₈₋₉ प्रभाभाजि (for प्रकाशानि) —^d) D₁₋₈ ६-९ रुक्मरूप्य, D₁ T₁ G रूप्यरुक्म (for सौप्य')

48 48-50 =(var) 14, App I (No 4) lines 2304-2310 —^a) D₁₀ कर्म- (for काम) G₁ ३ फल (for फलाश्) —^b) G₁ सश्रिता (for सस्थिता) B₈ ३ वृक्षा भवनमास्थिता —^c) T₈ वापी (for वीथ्य) —^d) T G [अ]पि (for [ए]व)

49 D₈ om 49 —^b) D₁₀ नियुक्तानि (for युक्ता न्यय) —^c) D₈ भक्ष्य भोज्य च पेय च

50 ^a) T₁ क्षीर (for क्षीरं) V₁ B Dn D₁₋₁₀ T₈ स्रवति (for स्रवन्त्य) —^b) D₁₀ तथा चैवानुपूर्वश —^c) B D₈ T G M₁ ३ ४ पाण्डुराभ्राभा, D₈ पाण्डुरा रम्या, D₈ १ 'रा शुभ्रा (for 'राभ्राभा) —^d) B₈ कन्याश् (for शय्याश्) D₁₀ न₂ D₈ शय्याश् कांचनो-ज्ज्वला, D₈ शातकुमाश् सोज्ज्वला, T₈ शय्याश् कनको पला —^e) V₁ B Dn D₁₀ तानि (for तान्)

एते लोकाः पुण्यकृतमन्नदानां महात्मनाम् ।

तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं मानवैर्भुवि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

६३

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं मे भवतो वाक्यमन्नदानस्य यो विधिः ।

नक्षत्रयोगस्थेदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

देवक्याश्चैव संवादं देवर्षेर्नारदस्य च ॥ २

द्वारकामनुसंप्राप्तं नारदं देवदर्शनम् ।

पप्रच्छैनं ततः प्रश्नं देवकी धर्मदर्शिनी ॥ ३

तस्याः संपृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्तदा ।

आचष्ट विधिवत्सर्वं यत्तच्छृणु विशां पते ॥ ४

नारद उवाच ।

कृत्तिकासु महाभागे पायसेन ससर्पिषा ।

संतर्प्य ब्राह्मणान्साधूर्ल्लोहानाम्रोत्यनुचमान् ॥ ५

रोहिण्यां प्रथितैर्मांसैर्मापैरन्नेन सर्पिषा ।

पयोऽनुपानं दातव्यमानृण्यार्थं द्विजातये ॥ ६

दोग्ध्रीं दत्त्वा सवत्सां तु नक्षत्रे सोमदैवते ।

51 °) T₂ पुण्यकृता (for 'कृतान्') — °) T₂ ३
अन्नदानं, G₁ ३ ४ 'दानान्' (for 'दाना') D₈ नराधिप
(for महात्मनाम्) — °) V₁ B₅ D_n D₃ प्रयत्नेन
(for विशेषेण)

Colophon om in D₁ ३ — Parvan name B₁ २ ४
D_n३ शान्ति — Sub-parvan V₁ B D_n D₁-7 ९ 10
M दानधर्म — Adhy name B₁ अन्नदानविधि, B₂
अन्नप्रदानप्रशंसा, B₄ D_n३ D₂ ३ अन्नदानप्रशंसा, D₈-९
M अन्नप्रशंसा, G₂ ३ अन्नदानप्रशसन — Adhy no
(figures, words or both) V₁ 63, D₁₀ 68, T₁
89, T₂ ३ G₂ ४ 98, G₁ 93, G₈ 92, M 91
— Sloka no D₁ 52

63

1 °) D₈ om मे — °) D₇ [स]वधि (for विधि)
— °) D₈ -योगेपि, D₈ १ ९ कल्पस्य (for -योगस्य)
— °) D₁ ३ निबोध, D₈ वदस्व, D₁ द्रवीतु (for
'हि)

2 °) D₈ सवादे (for 'द') D₁ ६-९ देवक्या सह
सवादं — °) V₁ B D_n D₁₀ M₁ महर्षेर् (for देव)

3 D₂ om 3^{ab} — °) G₄ समनु (for अनुसं)
— °) B₃ वेददर्शन, M₁-३ देवदर्शिन (for 'र्शनम्')
— °) V₁ B₁-२ ३ D_n T G₂ ३ [इ]द, B₄ D₁ ३-10

[इ]मं (for [ए]न) V₁ B₁ २ D_n वच, D₈ ३ तव, T
G नृप (for तत) — °) V₁ B₂-5, D_n D₈ 10 दर्शन
(D₈ 'नी'), B₁ D₈ -दर्शिनं (for 'नी')

4 °) G₁ ३ अस्या (for तस्या) T₁ त, T₂ G तु
(for सं-) M तस्या तु पृच्छमानायां — °) V₁ B D_n
D₁₀ तत, D₄ (also as in text) ६-९ T₈ G M₁ तथा
(for तद) — °) D_n 12 D₃ तच्छृणुष्व (for यत्त
च्छृणु) D₈-१ नराधिप (for विशां पते) D₈ ९ यत्त
च्छृणु नराधिप

5 °) D₁ २ [ए]व (for स) — D₉ om (hapl)
5^c-6^b — °) G सर्वाहं (for साधूर्ल्ल) — °) T₈ G₄
प्राप्नोति (for आ) D₁ २ [अ]नुत्तम

6 D₈ om 6^{ab} (cf v 1 5) — °) M पापैर्तैर्
(for प्राथै) B₁-३ D₈ मापैर्; D₈ मापैर् (for
मासैर्) V₁ B₄ ३ D_n D₁₀ रोहिण्यां प्रखृतैर्मापैर् — °)
G₂ घृतैर् (for मापैर्) M अन्नै स (for अन्नेन) D₈
तथा चाग्नेन सर्पिषा, T₂ ३ G₄ अन्नेन सह सर्पिषा — °) V₁
B D_n D₂ ३ ३ M₂ [स]न्नपानं, D₄ ३ १ ९ [स]न्नदान (for
ऽनुपान) — °) V₁ B₂-३ D_n D₁ ३ अन्नार्थं, D₂
आन्नार्थं, D₈ ९ १ ९ आ(D₈ अ)नुपौष्यं (for आन्नार्थं)

7 °) B₄ D₂ ३ च, T₈ वै (for तु) — °) T₂ ३
सौम (for सोम-) T₈ G₄ M₁ देवते (for दै) D₁
नक्षत्रे सोमदेवते — °) D₁-३ गच्छेत, D₈ गच्छते, T₁

गच्छन्ति मानुषाहोकात्स्वर्गलोकमनुत्तमम् ॥ ७
 आर्द्रायां कृसरं दत्त्वा तैलमिश्रमुपोषितः ।
 नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्वतान् ॥ ८
 अपूपान्पुनर्वसौ दत्त्वा तथैवान्नानि शोभने ।
 यशस्वी रूपसंपन्नो बह्वन्ने जायते कुले ॥ ९
 पुण्ये तु कनकं दत्त्वा कृतं चाकृतमेव च ।
 अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते ॥ १०
 आश्लेषायां तु यो रूप्यमृषभं वा प्रयच्छति ।
 स सर्वभयनिर्मुक्तः शात्रवानधितिष्ठति ॥ ११

मघासु तिलपूर्णानि वर्धमानानि मानवः ।
 प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥ १२
 फल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।
 भक्षान्फाणितसंयुक्तान्दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति ॥ १३
 घृतक्षीरसमायुक्तं विधिवत्पटिकौदनम् ।
 उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ १४
 यद्यत्प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ।
 महाफलमनन्तं च भवतीति विनिश्चयः ॥ १५
 हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्भुक्तमुपोषितः ।

G₁ s M₁-s ऊढते (for गच्छन्ति) D₂ s D₃ s लोकात्
 (for लोकात्) T₂ s G₂ s M₂ ऊढते मानुषाहोकात्
 —^a) D₁ s १-१ स्वर्गवासम् (for लोकम्)

8 ^a) D₂ s कृसरा; D₁ s कृसरा (for कृसर) M₂
 दाता (for दत्त्वा) — D₁₀ T₂ s G₂ repeat 8th after
 10th —^b) V₁ B D_n G₁ M₁ तिल- (for तैल)
 — D₁ s १-१ repeat 8th after 16th —^d) D₂ (first
 time) कुक्षधारांश्च (for क्षुरधारांश्च) T₂ क्षुरसाराश्च पाति-
 तान् (sio)

9 ^a) Hypermetric V₁ B D₂ s D₃ s ६-१ पूषान्,
 D_n पुण्ये, D₂ सूषान्, D₃ पूषान् (for अपूपान्) M₁
 दद्यात् (for दत्त्वा) D₂ पुनर्वसौ तथापूषा —^b)
 D₁-s सत्र (for तथा) —^d) D_n T₂ s G₁ २ ४ चह्वन्नो
 G₂ om कुले T₁ जायते प्रथिते कुले

10 ^a) V₁ B₁-s s D_n पुण्येण, B₂ पुण्ये च (for
 पुण्ये तु) — After 10th, D₁₀ T₂ s G₂ repeat 8th
 —^b) V₁ B D_n D₁ २ ४ १० वा (for the first च) D₁
 २ ४ ६-१ वा (for the second च) —^c) D₂ पापेषु
 (for लोकेषु) B₁ (marg) स्वप्रकाशेषु लोकेषु; D₂
 (marg १०० m) भस्मिन्सर्वलोकेषु —^d) D₂ T₂ s
 G₂ ४ सु- (for स)

11 ^a) B₂ D₂ s T₁ G M₁ आश्लेषासु, B₂ ४ D₁-s
 ६ १ १ आश्लेषासु (for आश्लेषायां) D₂ तथा, D₃ च यो
 (for तु यो) —^b) D₂-s वृषभं (for ऋ) —^c)
 D₂ G₂ सपं (for सर्वं) D₂ corrupt, D₂-s स सर्व-
 सुखसयुक्तं —^d) B₂ D_n १ २ समवान् (for शात्रं)
 D₁ ६-१ विमानम् (D₂ नान्) शिराच्छति

12 ^a) D₁-s वारि (for तिल) — After 12th, D₁
 ins

361* ताम्राणि तिलपात्राणि त्रिशत्पलमितानि तु ।

—^a) M पुत्री (for पुत्र) —^d) D₂ om from प्रेत्य
 up to पुण्यान्ना (in 17th) B₁ जायते (for मोदते)

13 D₂ om 13 (of v 1 12) D₂ om (hapl. 1)
 13-14 —^a) Some MSS फल्गुनी (for फ) —^b)
 T₁ G₁ s M ब्राह्मणेभ्य (for णानाम्) T₂ s G₂ ४
 ब्राह्मण समुपोषित —^c) Some MSS भक्ष्यान् M₁-s
 पानीय (for फाणित) G₁ s M₁ २ संयुक्तान् (for
 सयुक्तं) D₁ भक्षाहारेण सयुक्तान्, D₁₀ भक्ष फाणित
 सयुक्त, T₁ corrupt, T₂ s पानीयं तक्रसमिश्रं (T₂
 'युक्तान्'), G₂ ४ फाणितं तक्रसमिश्र —^d) V₁ B₂ D_n
 D₂ अर्द्धति, B₂-s D₂-s अर्द्धति, T G₂ इच्छति (for
 ऋ)

14 D₂ om 14 (of v 1 12) D₂ om 14 (of v 1
 13) T₁ om 14th —^a) G₂ दधि (for घृत)
 —^b) B₁ स्वस्तिकौदक, D₂ १ १ G₂ M₂ घटिकौदन; T₂ s
 G₁ २ ४ M₁-s घटिकौ (for घटिकौ) —^c) G₂
 उत्तराषाढयोर्दत्त्वा —^d) B₁ सर्व; G₂ स्वर्गे (for
 स्वर्ग)

15 D₂ om. 15 (of v 1 12) —^a) V₁ B D_n
 D₁₀ तद् (for च) —^d) D₂ ६-१ [ह]द (for [ह]ति)
 D₂ भवतीति विनिश्चित, T G तत्तन्भवति भूरिश; M
 दत्तं भवति भूरिश

16 D₂ om 16 (of v 1 12) —^b) T₂ चतुर्भुजम्
 (for 'भुक्तम्) — After 16th, D₁ ६-१ repeat 8th
 D₁ ६-१ om 16th —^c) D₂ आमेति (for प्रा)
 T₂ s च परार्द्ध (for परमार्द्ध) —^d) T₁ पुण्ये, T₂ s
 G M पुण्यान् (for पुण्य) G₂ नाम (for काम),

प्राप्नोति परमाल्लोकान्पुण्यकामसमन्वितान् ॥ १६
चित्रायामृषभं दत्त्वा पुण्यान्गन्धांश्च भारत ।
चरत्यप्सरसां लोके रमते नन्दने तथा ॥ १७
स्वातावथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः ।
प्राप्नोति लोकान्स शुभानिह चैव महद्यशः ॥ १८
विशाखायामनङ्गाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
सप्रासङ्गं च शकटं सधान्यं वत्ससंयुतम् ॥ १९
पितृन्देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ।
न च दुर्गाण्यत्रामोति स्वर्गलोकं च गच्छति ॥ २०
दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति ।

नरकादींश्च संक्षेपान्प्राप्नोतीति विनिश्चयः ॥ २१
अनुराधासु प्रावारं वस्त्रान्तरमुपोषितः ।
दत्त्वा युगशतं चापि नरः स्वर्गे महीयते ॥ २२
कालशकं तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्यः समूलकम् ।
ज्येष्ठायामृद्विमिष्टां वै गतिमिष्टां च विन्दति ॥ २३
मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
पितृन्प्रीणयते चापि गतिमिष्टां च गच्छति ॥ २४
अथ पूर्वास्त्रपाठासु दधिपात्राण्युपोषितः ।
कुलवृत्तोपसंपन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे ।
प्रदाय जायते प्रेत्य कुले सुवहुगोकुले ॥ २५

17 D₂ om up to पुण्यान्ग (in 17^b) (cf v 1 12)
—^a) V₁ B₁ 2 3 5 Dn D₁₀ T₁ G₁ 2 M₁ वृषभ (for
श्रु) — D₈ om (hapl) 17^b-18^a —^b) B₂ Dn₁ n₂
पुण्य- (for पुण्यान्) B₈ शोभने; T₁ पुष्कलान् (for
भारत) —^c) V₁ B Dn D₂ 5 T₃ चरति (for चरति)
—^d) V₁ B Dn D₂ रमते, D₅ T G चरते (for रमते)
D₂ 5 7 10 नन्दने (for 'ने)

18 D₈ om 18^a (cf v 1 17), —^a) V₁ B₂ 3 5
Dn D₄ 1-10 स्वाताम् (for स्वाताव्) T₃ G₂ M अपि
(for अथ) D₅ स्वातीवथ धन दद्याद्, T₂ स्वाता-
विष्टतमं दत्त्वा —^b) T₃ G₄ अर्थिन (G₄ 'ना) (for
आत्मन) —^c) D₁ 2 G₄ M₁-8 सु, D₈ om (for
स) —^d) G₁ 3 लोके (for चैव)

19 B₁ om 19^a —^b) D₁-3 च सुव्रता (D₃ 'त),
T₁ पयस्विनी, T₂ 3 G₄ सुसमता, G₁-3 [अ]थ समता,
M₂ तु दुग्धदा (for च दुग्ध) — T₁ om 19^a —^c)
D₈ 8 10 सोपा (D₁₀ प)सग, M₁ 8 सप्रसंगं (for सप्रा)
V₁ om from शकट up to विन्दति (in 21^b) —^d)
D₂ सवाद्य (for सधान्य) G₈ वसु- (for वस्त्र) B₂ 8
D₁ 2 10 -समित (for संयुतम्) T₂ 3 G₁ 2 4 सधान्य
वसुसत्तम, M सवाद्य वसुसंयु (M₁ 'मि)त

20 V₁ om 20 (cf v 1 19) —^a) D₅ T₁ 8
G₂ पितृ (for पितृन्) G₁ 8 च देवान् (by transp)
—^b) D₅ T₂ [अ]नतम्, D₈ [अ]सयम् (for [अ]नन्त्यम्)
— T₁ om 20^a-21^a —^d) T₃ स्वर्गं (for स्वर्ग)
Dn₂ लोके (for लोक). T₂ 3 G स (for च)

21 V₁ om 21^a (cf v 1 19) T₁ om 21 (cf
v 1 20) —^a) T₂ 3 G M₁ 3 4 यथेष्टं (for यथोक्तं)

D₈ दत्त्वा युगशतं चापि —^b) D₈-9 गतिम् (for वृत्तिम्)
D₅ गतिमिष्टा स गच्छति —^c) G₁ 3 स क्षेपान्; G₂
संक्षेपं (for शान्) D₁-3 नरकाश्चैकविंशान्वै —^d)
B₁ सु- (for नि) D₁-8 न प्राप्नोतीह (D₈ ति) निश्चय

22^a) D₁ 8 प्रवर, T₁ शकट (for प्रावार) —^b)
V₁ B₂ 3 5 Dn₁ n₂ वस्त्रान् (B₁ 'स्त्राणा, Dn₁ 'रात्र)
समुपोषित, B₈ उद्गाश्च समुं, D₈ वस्त्रावरमुं, T₁ M
वस्त्रोत्तरमुं —^c) G₁ partly damaged T₁ युग्य
(for युग) D₅ साम्र, D₈ वापि (for चापि) —^d)
T₁ स्वर्गलोके (for नर स्वर्गे)

23^a) D₈ T₂ 3 G₂-4 M काल (for काल)
—^b) V₁ om दत्त्वा D₁-3 T₂ 3 G₂ 4 विप्र, T₁ चैव
(for मर्त्य) B₈ दत्त्वानन्त्य समूलकान् —^c) D₁ 3 4
वृद्धिम्, D₈ गतिम् (for ऋद्धिम्) B₁ ऋद्धा (for
इष्टा) D₄ च (for वै) —^d) B₂ D₂ 6-10 स (for
च) V₁ B₁ 8-5 Dn D₁ 4 6-10 गच्छति (for विन्दति)

24 D₈ om (hapl) 24 —^a) D₈-9 दद्याद् (for
दत्त्वा) —^b) B₈ G₁ 8 वा (for च) D₁-9 स
पितृन्प्रीणयति वै —^c) D₈ 9 स (for च) B₁ D₅ 7 10
T G विन्दति (for गच्छति) D₅ स्वर्गलोकं च गच्छति

25^a) D₄ 6-9 प्रदाय (D₄ 'दीप) पूर्वाषाढासु —^b)
B₁ पूर्वाणि (for पात्राणि) —^c) T₁ शील- (for कुल)
—^d) V₁ B₈ Dn₁ n₂ D₂ 6-10 पुरुषो (for प्रदाय) B₁
om जायते —^e) V₁ B Dn₁ n₂ गोधने, Dn₂ D₁₀
S शोभने (for -गोकुले)

26^a) B₈ उदमन्न, D₅ क्षोदनस्तु, D₁₀ दधिमथः
T₁ उदपात्र, T₂ 3 G₄ इदमथ (G₄ ध), G₁-8 इद

उदमन्थं ससर्पिकं प्रभूतमधुफाणितम् ।
 दत्त्वोत्तरास्त्रषाढासु सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ २६
 दुग्धं त्वमिजिते योगे दत्त्वा मधुघृताप्लुतम् ।
 धर्मनित्यो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते ॥ २७
 श्रवणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेव च ।
 श्वेतेन याति यानेन सर्वलोकानसंवृतान् ॥ २८
 गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः ।
 वस्त्ररश्मिधरं सद्यः प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते ॥ २९
 गन्धाब्जतमिषभयोगे दत्त्वा सागुरुचन्दनान् ।
 प्राप्नोत्यप्सरसां लोकान्प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान् ॥ ३०

पूर्वभाद्रपदायोगे राजमापानप्रदाय तु ।
 सर्वभक्षफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत् ॥ ३१
 औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति ।
 स पितृन्प्रीणयति वै प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ३२
 क्रांस्योपदोहनां धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति ।
 सा प्रेत्य कामानादाय दातारपमुतिष्ठति ॥ ३३
 रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः ।
 हस्त्यश्वरथसंपन्ने वर्चस्वी जायते कुले ॥ ३४
 भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै ।
 गाः सुप्रभूताः प्राप्नोति नरः प्रेत्य यशस्तथा ॥ ३५

मन्थं, M गुल (M₁ 'ण') पिंड (for उदमन्थ) G₁ सु-
 (for स) —^१) B₁ G₁ प्रभूत (for प्रभूत-) D₁ ६-०
 मणि (for मधु) B₁ D₁ n₁ प्रभूतमधुफाणित, T₁
 'पयसा सदा —^२) D₁ D₁ ७-० T₁ G₁ सर्वान् (for
 सर्वं) D₁-१ उपाश्रुते, D₁ M क्षवामुते, D₁ ० 'श्रुते,
 T₁ १ G₁ प्यते (for मुयात्)

27 T₁ om. 27 —^३) D₁ १ ०-० च, D₁ वा (for
 वृ) D₁ [अ]मिजिते, D₁ द्विते, D₁ जिते, D₁ ०
 M जिते (for जिते) G₁ लोके (for योगे) —^४)
 D₁ om मधु B₁ १-० D₁ n₁ D₁ १० घृतप्लुत (for
 घृता) D₁ दत्त्वा घृतमधुप्लुत —^५) D₁ (marg)
 मनुष्येभ्य (for मनीषिभ्य)

28 ^६) G₁ १ श्रवणे (for श्र) Some MSS कम्बलं
 (for कम्बलं) —^७) G₁ partly damaged V₁ B₁
 D₁ n₁ D₁ वा (for च) —^८) D₁ D₁ १ १ ०-०
 स्वर्ग, G₁ सर्वान् (for सर्वं) D₁ ० समावृतान् (for
 असवृ) D₁ स्वर्गलोकमसंशयं, D₁ स्वर्गलोक न सशय

29 ^९) B₁ गोमयुक्तं (for गोम) D₁ M₁-१ धनि-
 ष्ठायां, T₁ १ G₁ श्रविष्ठासु (for धनि) —^{१०}) D₁ n₁
 D₁ ६-० राशिधन, D₁-१ रश्मिमय, D₁ ० धन (for
 धर) D₁ अर्करश्मिसम सद्यो, S वस्त्ररश्मिसमायुक्त
 —^{११}) D₁ रथ प्रेत्य (for प्रेत्य राज्य) D₁ उपाश्रुते, T₁
 G₁ प्रवर्तते (for प्रपद्यते) T₁ वस्त्रे राज्य प्रवर्तते

30 ^{१२}) V₁ B₁ D₁ n₁ D₁-१० गन्धाब्जतमिषायोगे
 —D₁ om (hapl) 30^{१३}-31^{१४} —^{१५}) D₁ D₁ १ १ ० १०
 सागर, S चाग (M₁ 'गु') रु (for सागुरु) —^{१६}) V₁
 B₁-१ ० D₁ D₁ सवान्, D₁ लोके (for लोकान्) —^{१७})

D₁ S शोभनान् (for शाश्वतान्) D₁ ० सदाभिलषिता-
 वृत्ति

31 D₁ om 31^{१८} (cf v l 30) —^{१९}) D₁ T₁
 पूर्वाभाद्रपदायोगे, D₁ १ १ ० १ ० पूर्वभद्र, T₁ १ G₁ M
 पूर्वप्रौढ —^{२०}) D₁ om (hapl) 31^{२१}-32^{२२} —^{२३}) T₁ G₁ १
 अजमांस, T₁ १ G₁ १ छागमांस, M राजमांस (for
 'मापान्) B₁ प्रदाय च, D₁ १ T₁ 'य वै, D₁ 'पयेत्
 (for 'य तु) —^{२४}) D₁ भक्ष्य (for भक्ष) T₁ १
 G₁ फलोपेत B₁ १ सर्वभक्ष्य (B₁ 'भोग) वलोपेत

32 D₁ om 32^{२५} (cf v l 31) —^{२६}) D₁-१ १
 [ए]व (for वै)

33 ^{२७}) D₁ कास्योपदोहां धेनु वै, D₁ ६-० 'दोहि
 (D₁ १ ह) नीं धेनु —^{२८}) T₁ रेवत्या D₁ १ ० हस्ते
 य सप्रयच्छति —^{२९}) D₁ १ १ १ T₁ G₁ M₁ १ स-, D₁
 स (for सा) T₁ प्रीत्या (for प्रेत्य) T₁ १ प्राप्नोति
 (for आदाय) —^{३०}) T₁ G₁ गच्छति (for विष्ठति)
 T₁ १ इहापि सुखमेते

34 ^{३१}) T₁ [अ]धिभ्यां (for 'न्या) V₁ B₁ १ १ D₁
 D₁ १ १-१० T₁ G₁ नरोत्तम —^{३२}) D₁ T₁ १ सपन्नो,
 G₁ सपूर्ण (for सपन्न) G₁ हस्त्यश्वरथमापन्नो

35 ^{३३}) D₁-१ प्रदायपेत्, T₁ ददाति वै, T₁ G₁
 प्रदाय च (for 'य वै) —^{३४}) G₁ १ स (for सु-)
 D₁ स्वर्गलोकमवाप्नोति, D₁ १ स गोर्लोकमवाप्नोति, D₁ १
 गोर्लोक समवा —^{३५}) M₁ प्राप्य (for प्रेत्य) — After
 35, D₁ reads 13 64 1, repeating it in its proper
 place

36 D₁ D₁ om 36 with the ref —^{३६}) T₁ १ G₁

भीष्म उवाच ।

इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः ।

देवक्या नारदेनेह सा सुषाम्योऽब्रवीदिदम् ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

भीष्म उवाच ।

सर्वान्कामान्प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चनम् ।
इत्येवं भगवानत्रिः पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥ १
पवित्रं शुच्यथायुष्यं पितृणामक्षयं च तत् ।
सुवर्णं मनुजेन्द्रेण हरिश्चन्द्रेण कीर्तितम् ॥ २
पानीयदानं परमं दानानां मनुब्रवीत् ।
तस्माद्वापीश्च कूपाश्च तडागानि च खानयेत् ॥ ३
अर्धं पापस्य हरति पुरुषस्येह कर्मणः ।

कूपः प्रवृत्तपानीयः सुप्रवृत्तश्च नित्यशः ॥ ४
सर्वं तारयते वंशं यस्य खाते जलाशये ।
गावः पिवन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ॥ ५
निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितम् ।
स दुर्गं विषमं कृच्छ्रं न कदाचिद्वाप्नुवे ॥ ६
बृहस्पतेर्भगवतः पूष्णश्चैव भगस्य च ।
अश्विनोश्चैव बह्वेश्व प्रीतिर्भवति सर्पिषा ॥ ७
परमं भेषजं ह्येतद्यज्ञानामेतदुत्तमम् ।

[ए]वं (for [ए]ष) —^६) T₂ 8 G₄ ह्युक्तो (for प्रोक्तो)
—^६) D₁ 8-9 सुषाम्य सा (by transp), G₁ 8 सा
सुषाया V₁ इति, D₅ इह (for इदम्).

Colophon — Parvan name B₁ 2 4 D₁₈ D₁-8
शासि — Sub-parvan V₁ B D₁ D₁ 2 5 10 M दान-
धर्म — Adhy name V₁ B₁ 2 5 D₁ D₁₀ नक्षत्रयोग-
दानः B₁ नक्षत्रयोगदानविधि, D₁ 8 नक्षत्रदान, D₂
नक्षत्रदानाज्ञदानप्रशंसा, D₁-9 नक्षत्रदानफलं, T₂ भीष्म
युधिष्ठिरसंवादे दानप्रकरणे कृत्तिकादिनक्षत्रयोगे दानकथन, M
नक्षत्रयोगविधि — Adhy no (figures, words or
both) V₁ 64, D₅ 59, D₁₀ 69, T₁ M 92,
T₂ 8 G₂ 4 99, G₁ 94, G₃ 93 — Sloka no
D₁₈ 36

64

1 D₁ reads 1 for the first time after 13 63 35
G₂ om the ref —^a) D₁-8 प्रामुर्वति (for प्रयच्छन्ति)
—^a) M₁ देव (for अत्रि)

2 ^a) V₁ B₁ 2 5 D₁ D₁₀ क्षय च, B₂ 4 D₁₈ 18
क्षय वा, D₁ धन्यम्, D₅ स्वर्गम्, D₄ च यया,
D₁-9 च तथा (for शुच्यथ) B₁ D₈ पुण्य (for [जा]

युष्य) —^६) D₄ महत् (for च तत्) —^a) M₁-8
दुर्वर्णं (for सुवर्णं) D₁₀ सुवर्णं मनुजैर्वाणा

3 ^a) D₂ transp परमं and दानाना V₁ B₂ 4 5
D₁ D₁₀ पानीयं परम दान (for 3^a) —^a) D₅
वाप्यश्च V₁ B D₁ D₁₀ T G तस्मात्कूपाश्च वापीश्च
—^a) D₁-8 T₂ तडाकानि, D₁₀ T₂ 8 G M तटाकानि
(for तडागानि)

4 T₁ om 4^a —^a) T₂ 8 G सर्वं विनाशयेत्पापं
—^६) D₁ 2 4-9 स्व, D₂ सु- (for [इ]ह) V₁ कर्मिणः
G₁ 8 कर्मणा (for 'ण) —^a) D₂ पवित्र, D₅ प्रभूत,
D₅ 7 9 प्रभूत (for प्रवृत्त-) —^a) D₁-9 तु (for च)
S सुवृत्त स हि (T₁ ह) नित्यश

5 ^a) D₁ वशे (for वश) S सर्वांस्तारयते वंश्यान्.
—^६) T₂ अस्य (for यस्य) G₁ 8 लोके (for खाते)
—^a) S [ए]व ये नरा (for नरा सदा)

6 ^a) V₁ B (except B₂) D₄ 5 10 T₂ 8 G₂ 4 सु-
(for स) V₁ B₁ 4 5 D₁ D₁ 6-9 M₂ कृत्स्न (for
कृच्छ्र) —^a) D₂ G₂ [अ]वाप्तुवात्, T₂ 'न्यते (for
'मुते)

7 ^a) D₄ भगस्यैव (for वत) —^६) D₁₈ D₅ 7 9

रसानामुत्तमं चैतत्फलानां चैतदुत्तमम् ॥ ८
 फलकामो यशस्कामः पुष्टिकामश्च नित्यदा ।
 घृतं दद्याद्विजातिभ्यः पुरुषः शुचिरात्मवान् ॥ ९
 घृतं मासे आश्वयुजि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
 तस्मै प्रयच्छतो रूपं प्रीतौ देवाविहाश्विनौ ॥ १०
 पायसं सर्षिषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति ।
 गृहं तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन ॥ ११
 पिपासया न म्रियते सोपच्छन्दश्च दृश्यते ।
 न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान्यः प्रयच्छति ॥ १२
 प्रयतो ब्राह्मणाग्रेभ्यः श्रद्धया परया युतः ।

उपस्पर्शनपदभागं लभते पुरुषः सदा ॥ १३
 यः साधनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 प्रतापार्थं च राजेन्द्र वृत्तवद्भ्यः सदा नरः ॥ १४
 सिध्यन्त्यर्थाः सदा तस्य कार्याणि विविधानि च ।
 उपर्युपरि शत्रूणां वपुषा दीप्यते च सः ॥ १५
 भगवांश्चास्य सुप्रीतो बह्विर्भवति नित्यशः ।
 न तं त्यजन्ते पशवः संग्रामे च जयत्यपि ॥ १६
 पुत्राञ्छ्रियं च लभते यश्छत्रं संप्रयच्छति ।
 चक्षुर्व्याधिं न लभते यज्ञभागमथाश्रुते ॥ १७
 निदाघकाले वर्षे वा यश्छत्रं संप्रयच्छति ।

पृष्ठश्च, D₄ पृष्ठस्य, D₅ पूज्यश्च (for पूजनश्च) — °) T₁ पश्चात्वा (for चक्षेश्च) — °) T₁ सर्वदा (for सर्षिषा)

8 °) D₁ 2 ह्येतद्, D₂ चै* (for ए*) T₂ उत्तर (for उत्तमम्) T₃ यज्ञानामुत्तमं विदुः — D₅ om (hapl) 8^{ad} — °) D₁ T G चैव, D₅ ह्येतद् (for चै) D₁ 7 0 वतानामुत्तमं चैव — °) D₁ 4 7-9 G₁ 8 om च D₅ फलानामेतदुत्तमं, T₁ नामुत्तमं तथा

9 °) B₁ 2 T₂ 3 G₁ 2 M बल (for फल) D₅ फलकामा यशस्कामा — °) B₂ स्वस्ति- (for पुष्टि) D₅ कामाश्च (for कामश्च) S नित्यदा (for 'दा) — °) T₁ G₁ 8 M सतत (for पुरुष) T₂ 3 G₂ 4 सतत शुचिरात्मवान्

10 °) V₁ B₂ D_n M₂ अश्वयुजि; B₂ D₅ स्वश्वयुजि (D₅ 'जे), B₂ D₁ 2 3 T G M₁-2 स्वाश्वयुजि (D₁ 3 T₁ जे), B₁ D₅ चाश्वयुजि (for भाश्व*) B₁ घृत मासेन सयुक्तं, D₅ 7 0 घृतं मासि स्वश्वयुजि — D₅ 7 om 10^{ad} D₅ om (hapl) 10^o-11^b T₁ om (hapl) 10^o-12² — °) T₂ द्वितौ (for प्रीतौ) D₁-2 3 जय; D₄ तथा (for इह)

11 D₅ om 11^{ad}, T₁ om 11 (for both, cf. v l 10) — °) D₄ 3 युक्त (for मिश्र) — °) G₂ ब्राह्मणेभ्य (for द्विजेभ्यो य) — °) D₄-9 न तस्य (by transp) D₁ 8 गृहं न तस्य वर्षाश्रु — °) D₁-2 धर्षयति (for धर्षं)

12 T₁ om 12 (cf v l 10) B₂ om 12^{ad} — °) D₅ laouna D_n 2 नो (for न) — °) V₁ B D_n जायते (for दृश्यते) — °) D₁ करकं, D₅

नृपतिरू (for व्यसन) — °) D₁ 8 व्यसन, D₂ करक (for 'कान्), T₂ नरकास प्रपश्यति

13 °) D₁-2 प्रददद् (for प्रयतो) D₂ 9 M₁ 2 4 ब्राह्मणाग्रेभ्यः; Bom ed 'धे य — °) D₁ 8 8 0 पुन, T₁ युत (for युत) D₁ श्रद्धया परमया पुन (hypermetrio) — D₄ om 13^{ad} D₅ 7 0 om 13^o-14^b

14 D₅ 7 0 om 14^{ad} (cf v l 13) — °) D₅ चै- धनार्थं, D₁₀ साधनानि (for 'नार्थं) T₃ काष्ठानि (for काष्ठानि) — T₁ om 14^o-15^b — °) V₁ B D_n D₅ प्रतापनार्थं राजेन्द्र — °) B₂ वृद्धेभ्यश्च, D₂ वृत्तिवद्भ्यः; T₂ भक्तं (for वृत्तं)

15 T₁ om 15^{ad} (cf v l 14) — °) B₂ तु स, D₂ नर, D₁₀ [s]य स (for च स) T₂ धनुषा दीप्तयेजस

16 °) V₁ B₂-3 D_n T₂ G₂ चापि, D₅ हस्य (for चास्य) D_n स (for सु) — °) D₁₀ S नित्यदा (for 'दा) — °) D₂ तु (for त) V₁ B D_n D₅ T₁ त्यजति, D₄ 6-9 जयति (for त्यजन्ते) — °) D₅ संग्रामेषु, S 'मे वि (for 'मे च) D_n 3 [अ]रीन् (for [अ]पि)

17 T₁ om 17 — °) D₇ T₂ 3 G₂ श्रियश्च, G₁ 8 M₁-3 श्रेयश्च (for श्रिय) — °) D₂ च (for सं-) — D₄ om (hapl) 17^o-18^b D₅ 7 read 17^{ad} after 19^{ad} — °) V₁ B D_n न चक्षुर्व्याधिं लभते; D₅-9 चक्षुर्व्याधिर्न भवति, D₁₀ न चक्षुसाधिं च लभते — °) B₁ च विंदति, D_n 1 यथाश्रुते; D₁-3 5 अवाश्रुते, D₅-9 उपाश्रुते, G₂ तथा* (for अथा*)

नास्य कश्चिन्मनोदाहः कदाचिदपि जायते ।
कृच्छ्रात्स विपमाच्चैव विप्र मोक्षमवाप्नुते ॥ १८

प्रदानं सर्वदानानां शकटस्य विशिष्यते ।
एवमाह महाभागः शाण्डिल्यो भगवानुपिः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतु पट्टिनमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

युधिष्ठिर उवाच ।

दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
यत्फलं तस्य भवति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

श्रीष्म उवाच ।

उपानहौ प्रयच्छेद्यो ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
मर्दते कण्टकान्सर्वान्निषमाविस्तरत्यपि ।

स शत्रूणामुपरि च संतिष्ठति युधिष्ठिर ॥ २
यानं चाश्वतरीयुक्तं तस्य शुभ्रं विशां पते ।
उपतिष्ठति कौन्तेय रूप्यकाञ्चनभूषणम् ।
शकटं दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति चैव हि ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्फलं तिलदाने च भूमिदाने च कीर्तितम् ।

18 D₁ om 18^{ab} (cf v l 17) — °) M₁ कस्य-
चिन् (for [क्ष]स्य कश्चिन्) D₁ मदो दाह (for मनो-
दाह) — °) D₅ T च (for स) T₂ विषम (for
'माच') — °) V₁ B Dn D₁₀ क्षिप्रं, T₂ G₂ विप्रो
(for विप्र) B₁ D₁ ०-० T₁ अवाप्नुयात् (for 'मुते')
T₈ विप्रोन्मेषमवाप्नुते

19 °) D₁₀ T₂ s G M₁-s प्रधान (for प्रदान) T₁
-कामाना (for दानाना) — °) V₁ B₁ s Dn M₂
विशां पते, T G M₁ s ४ विधीयते (for विशिष्यते)
— After 19^{ab}, D₈ १ read 17^{cd} — °) B₁ D₅ T₂
G₂ ४ -भाग (for भाग) — °) M₄ मानवान् (for
भग')

Colophon om in D₁ s — Parvan name B₁
२ ४ शाति — Sub parvan V₁ B Dn D₁-10 M दान
धर्म — Adhy name B₁ दानविधि, D₅ मिश्रदान
वर्णनं, T₂ दानप्रकरणे काचनादिसर्वदानफलपरिपाकविशेष-
निरूपण — Adhy no (figures, words or both)
V₁ 65, D₅ 60, D₁₀ 70, T₁ M 93, T₂ s G₂ ४
100, G₁ 95, G₃ 94 — Sloka no D₁ 18

65

1 D₅ om the ref. B₁ om (hapl) 1-3 — °)
M₁ s [उ]पानह

2 B₁ om 2 (cf v l 1) — °) M₁-s उपानह
D₈ ० प्रयच्छेत (for 'द्यो') — °) B₅ प्रयच्छति, D₁ ०
समाहित (for 'हित') — °) D₅ मार्गान्स, M₁ कर्दमे
(for मर्दते) G₂ तीक्ष्णान् (for सर्वान्) T₁ मय्यते
कटका सर्वे — °) M₁-s विषम (for विपमान्) D₁ s
सत्तरति, D₅ स तर° (for निस्त°) D₁ ०-० विषम
(D₈ मार्गे वै) विचरन्त्यपि, D₅ विषम च तरत्यपि, D₅
corrupt, T G विषम (T₈ G₈ 'मा')ति तर (T₈ G₁ 'र')-
त्यपि — D₅ om 2^{ef} — °) D₅ ४ वा (for च)
— °) G₂ स (for स)

3 B₁ om 3 (cf v l 1) — °) D₁-० प्रकाशते,
T₂ s G₂ ४ विराजते (for विशां पते) — T₂ s G₄ om
3^{ote} G₂ om 3^{c-4^d} — °) B₄ रूप, Dn₁ n₂ G₁
M₂ रौप्य, D₁-s M₄ तस्य, D₁ ०-० रक्म, D₅ रत्न
(for रूप्य) V₁ B₂-s Dn D₁₀ भूषित, T₁ G₁ s
महित, M₁-s मदन; M₄ -बुडल (for भूषणम्)
— T₁ om 3^{ef} — °) B₅ श्रद्धं, D₁ s तस्य, D₅ चैव,
G₃ दृढ (for दम्य) — °) D₅ यत्न (for चैव)
B₁ D₁ ४ s M ह (for हि)

4 G₂ om 4 (cf v l 3) — °) B₁ D₁-० T₁
M₄ दानेन (for दाने च) — °) B₁ D₁ ४ c १ 10 T₁
-दानेन (for दाने च) D₁ s ० भूमिदानेन यत्फल (D₅
कीर्त्यते) — °) B₁-s Dn D₅ 10 गोदाने च (Dn₃ वा)
(for गोमदाने) T₂ G₁ s ४ M₄ चात्रदाने (by transp)

गोप्रदानेऽन्नदाने च भूयस्तद्ब्रूहि कौरव ॥ ४

भीष्म उवाच ।

शृणुष्व मम कौन्तेय तिलदानस्य यत्फलम् ।

निश्चम्य च यथान्यायं प्रयच्छ कुरुसत्तम ॥ ५

पिद्वां प्रथमं भोज्यं तिलाः सृष्टाः स्वयंभुवा ।

तिलदानेन वै तस्मात्पितृपक्षः प्रमोदते ॥ ६

माघमासे तिलान्यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।

सर्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥ ७

सर्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पिद्वन् ।

न चाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं कथंचन ॥ ८

महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।

ततो दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाः प्रभो ॥ ९

पौष्टिका रूपदाश्चैव तथा पापविनाशनाः ।

तस्मात्सर्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ॥ १०

आपस्तम्बश्च मेधावी शङ्खश्च लिखितस्तथा ।

महर्षिर्गौतमश्चापि तिलदानैर्दिवं गताः ॥ ११

तिलहोमपरा विप्राः सर्वे संयतमैथुनाः ।

समा गव्येन हविषा प्रवृत्तिषु च संस्थिताः ॥ १२

सर्वेषामेव दानानां तिलदानं परं स्मृतम् ।

अक्षयं सर्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥ १३

उत्पन्ने च पुरा हव्ये कुशिकर्षिः परंतप ।

तिलैरग्नित्रयं हुत्वा प्राप्तवान्गतिमुत्तमाम् ॥ १४

इति प्रोक्तं कुरुश्रेष्ठ तिलदानमनुत्तमम् ।

विधानं येन विधिना तिलानामिह शस्यते ॥ १५

D₁ गोप्रदानेन्नदाने च (hypermetrio), D₅ नान्नदाने च, D₆ प्रदानेन्नदानेन, D₇ गोप्रदानान्नदानेन

5 V₁ G₂ om the ref —^a) B₁ S शृणु (G₂ om शृणु) स्वमपि (B₁ मिह) कौन्तेय —^a) D₁ : T₂ नदन (for सत्तम) D₈ संप्रयच्छ कुरुसत्तम, D₄₋₉ कुरुन्न कुरुनदन

6 ^a) B₅ D₁ D₁₀ परम (for प्रथमं) T₁ भोज्यास, M₁ राज्यं (for भोज्यं) —^a) T₂ : G₂ : पुण्यं (for वस्यात्) —^a) S लोके (for पक्ष)

7 ^a) B₅ माघे मासि (for माघमासे) —^a) B₂ D₈ D₁₋₃ 5-10 न स (by transp), T₁ नैव B₁ यास्यति (for पश्यति)

8 T₁ om S —^a) V₁ B₁ : D₁ : D₁₀ सत्रै, B₂₋₄ सत्रै (for कामै) V₁ B₅ D₁ च (for स) D₅ म्रियते, T₁ M₁ जयति, T₈ G M₁₋₈ यजति (for ते) —^a) B₄ D₅ T₂ : G₂ : M चेत्कामेन, D₁ चाका (for चाका) —^a) T₂ : G M₁₋₈ तिले (for तिल) V₁ B D₁ D₁₀ कदाचन (for कथं)

9 ^a) Some MSS काश्यपस्य —^a) D₈ : D₁₋₈ गोत्रेभ्य (for गा) —^a) D₈ om ततो D₃ भारो, G₂ शूल (for भावं) D₅ om (hapl) from व up to प्रदाने (in 10^a) —^a) T₂ : G प्रदानेन (for नेपु)

10 D₅ om up to प्रदाने (in 10^a) (cf. v 1 8) T₁ om 10^a —^a) B₂ पुष्टिका, D₅ पुष्टिना (for

पौष्टिका) —^a) D₁ विनाशिन (for शना)

11 ^a) D₁₋₈ आपस्तम्बश्च, T₂ : G₁ : 4 M₁ : 4 अजस्तव (T₂ स) श (for आपस्तम्बश्च) D₄ 6-9 विश्वमेधा (for च मेधावी) —^a) D₄ 6-9 दास्यो लिखित एव च —^a) D₅ तात (for चापि) T₂ महर्षेर्गौतमस्यापि

12 ^a) V₁ B D₁ D₄ 6-10 रता (for परा) —^a) D₁ : पर्व, D₈ सर्व, T₁ पूर्व (for सर्वे) D₈ संजित (for सयत) —^a) V₁ T₁ : 8 G₁ : 4 M₁₋₈ समं, B₁ D₄ 6-9 सह, D₅ सदा (for समा) D₁₀ महद्गव्येन हविषा, T₂ समा गव्येन सहिता —^a) D₁₀ T₂ : G M विप्रवृत्तिषु संस्थिता (G₁ : च स्मृता, M च स्थिता), T₁ हुत्वा होम विच गता

13 ^a) V₁ B₂ : 4 D₈ अति, B₁ D₈ अपि, B₂ : D₁ D₁₀ इति, T₁ G₁ : 4 अन्य, T₂ : G₂ अन्न (for एव) —^a) V₁ B D₁ D₁₀ विशिष्यते (for पर स्मृतम्) —^a) S (except T₁ G₁) अक्षय्य —^a) D₄ 6-9 विशिष्यते (for हहोच्यते)

14 ^a) V₁ B D₁ D₁₀ उच्छि (B₂ स्स; B₅ स्प) स्तु, T G M₁ उत्सर्गे च (for उत्पन्ने च) D₄ 6-8 दंड वृत्ति पुराकल्पे; M₁₋₈ उत्सर्गे च पुरा भव्ये —^a) V₁ B₁ : 5 D₁ D₁ : 4 5 7 10 T₁ G₁₋₈ परतप —^a) D₃ उत्तमा गर्दि (by transp)

15 D₄ om 15^a-16^b —^a) D₁ M₁₋₈ निधानं, T₁ निवापो, G₁ : निदान (for विधान) T₂ : G₂ :

अत ऊर्ध्वं निबोधेदं देवानां यष्टुमिच्छताम् ।
समागमं महाराज ब्रह्मणा वै स्वयंभुवा ॥ १६
देवाः समेत्य ब्रह्माणं भूमिभागं प्रियक्षवः ।
शुभं देशमयाचन्त यजेम इति पार्थिव ॥ १७

देवा ऊचुः ।

भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्वस्य त्रिदिवस्य च ।
यजेमहि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञया ।
नाननुज्ञातभूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते ॥ १८
त्वं हि सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ।
प्रभुर्मवसि तस्मात्त्वं समनुज्ञातुमर्हसि ॥ १९
ब्रह्मोवाच ।

ददामि मेदिनीभागं भवद्भ्योऽहं सुरर्षभाः ।

यस्मिन्देशे करिष्यध्वं यज्ञं काश्यपनन्दनाः ॥ २०

देवा ऊचुः ।

भगवन्कृतकामाः स्मो यक्ष्यामस्त्वाप्तदक्षिणैः ।

इमं तु देशं मुनयः पर्युपासन्त नित्यदा ॥ २१

भीष्म उवाच ।

ततोऽगस्त्यश्च कण्वश्च भृगुरत्रिर्वृषाकपिः ।

असितो देवलश्चैव देवयज्ञमुपागमन् ॥ २२

ततो देवा महात्मान ईजिरे यज्ञमच्युत ।

तथा समापयामासुर्यथाकालं सुरर्षभाः ॥ २३

त इष्टयज्ञास्त्रिदशा हिमवत्यचलोत्तमे ।

पृष्ठमंशं क्रतोस्तस्य भूमिदानं प्रचक्रिरे ॥ २४

प्रादेशमात्रं भूमेस्तु यो दद्यादनुपस्कृतम् ।

योग (for येन) —^d D₁ शुध्यते, D₆₋₉ शिष्यते
(for शस्यते) G₂ तिलदानं प्रशस्यते

16 D₄ om 16^{as} (cf v 1 15) —^a G₁ ३ तत
(for अत) T₁ महाराज, T₂ ३ G₁ ३ ४ M₁₋₈ निबो-
धेम (for 'धेद') —^o D₆ सगमं च, Bom ed
समागमे (for 'म') —^d D₆₋₉ च (for वै)

17 ^b V₁ B Dn₁ n₂ D₂ १० भूमिभागे —^o D₁₋₈
शुभ, D₆ भूय (for शुभ) —^d G₄ यजेयम् (for
'म') Dn₈ D₆₋₈ पार्थिवं (for 'व')

18 T₁ G₂ om the ref —^a G₂ वेदवस् (for
भग) —^b T G₁ ३ ४ M₁ ३ ४ स्वर्गस्य (for सर्वस्य)
— Dn₁ om (hapl) 18^a-19^b —^d D₁ ६-९ सर्व,
D₆ सर्व (for यज्ञ) —^o D₆ तेनानु, Madras ed
त्वदनु (for नाननु) T₂ ३ G₄ M₁₋₈ तथा (T₂ ३ 'तो)
नुज्ञातुमिच्छामो, G₂ M₁ ततो (M₁ तान) नुज्ञातुमिच्छामि

19 Dn₁ om 19^{ab} (cf v 1 18) —^a D₆ om
from जगत up to चरस्य (in 19^b) T₂ लोकस्य (for
जगत) —^o D₆ यस्मात्, G₁ ३ नोत्साकं (for तस्मा
त्) D₆₋₉ प्रभुस्त्व भगवत्तस्मात्

20 B₈ om 20 (with the ref) —^a V₁ B₂ ३ ५
Dn D₁ ३ T₁ G₁ ३ ४ M₁ ददानि (for 'मि') —^b M₁ ३ ५
वै (for ऽह) T₈ चिकीर्षिता (for सुरर्षभा) —^o
D₂ करिष्यध्वे —^d V₁ B₂ ४ ५ Dn D₁ १० G₄ यज्ञान्
(for यज्ञ) Some MSS काश्यप (for का')

21 M₄ om the ref —^a D₂ हत (for कृत)
V₁ B Dn D₁₀ -कार्या स्म (Dn₃ स्मो), S (except T₁)
-कामास्तु (G₂ 'मा स्म') (for -कामा स्मो) D₆ भगवन्यष्टु
कामा स्मो —^b V₁ B₁ ३-५ Dn D₁₀ G₂ यक्ष्महे, D₁
यक्ष्यामि (for 'मस्य') D₁ २ ४ ६ ७ ९ दक्षिण, D₂ S
(except M₁) 'णा (for 'णै) —^o T₂ ३ G₂ शुद्ध (for
इम) D₁₋₈ च (for तु) —^d V₁ B₁ ३-५ Dn D₁
पर्युपासति, D₆ १० T₁ ३ G₁ ३ M सतु, T₂ G₂ संतु,
G₄ 'स्यति (for 'सन्त)

22 V₁ B₁₋₈ ५ D (except D₂ १०) G₁ ३ M om
the ref. D₆ om 22^{ab} —^b G₂ महा (for वृषा)

23 ^a D₁ ६-९ महाराज, S (except T₁) भागा
(for 'स्मान्) —^b D₁ ३-१० उत्तम, T₂ ३ G₂ अच्युत
(for 'त) —^o D₁ ६-९ तत, T₂ कथा (for तथा)
—^d D₁₋₉ काम (for कालं) M₁ द्विजर्षभा (for
सुर) D₁₋₈ यथाकाम सुदर्शना (D₂ 'हर्षिता)

24 ^a D₆ corrupt S ततस्त इष्टा त्रिदशा (G₁ ३
'शान्) —^b B₈ ३ हिमवत्यमरोत्तमा —^o D₆ तत,
T₂ क्षस्य (for तस्य) —^d D₁₀ S (except M₁) दातु
(for दानं)

25 ^b T₂ ३ G₂ M₁ ३ अनुपस्कृत (for 'स्कृतम्')
—^o D₁₋₈ ५ १-७ स सीदति (by transp) G₁ ३ म
सीदति न दुर्गेषु —^d G₁ ३ म (for च) G₄ कृच्छ्राणि
(for दुर्गाणि) D₁ ६-९ [ज]वामुयान् (for 'मुने)

न सीदति स कृच्छ्रेषु न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ २५
 शीतवातातपसहां गृहभूमिं सुसंस्कृताम् ।
 प्रदाय सुरलोकस्थः पुण्यान्तेऽपि न चाल्यते ॥ २६
 मुदितो वसते प्राज्ञः शक्रेण सह पार्थिव ।
 प्रतिश्रयप्रदाता च सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ २७
 अध्यापककुले जातः श्रोत्रियो नियतेन्द्रियः ।
 गृहे यस्य वसेत्तुष्टः प्रधानं लोकमश्नुते ॥ २८
 तथा गवार्थे शरणं शीतवर्षसहं महत् ।
 आसप्तमं तारयति कुलं भरतसत्तम ॥ २९
 क्षेत्रभूमिं ददह्लोके पुत्र श्रियमवाप्नुयात् ।
 रत्नभूमिं प्रदत्त्वा तु कुलवंशं विवर्धयेत् ॥ ३०
 न चोपरां न निर्दग्धां महीं दद्यात्कथंचन ।

न श्मशानपरीतां च न च पापनिपेविताम् ॥ ३१
 पारक्ये भूमिदेशे तु पिदृणां निर्वपेत्तु यः ।
 तद्धूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥ ३२
 तस्मात्कीत्वा महीं दद्यात्स्वल्पामपि विचक्षणः ।
 पिण्डः पितृभ्यो दत्तो वै तस्यां भवति शाश्वतः ॥ ३३
 अटवीपर्वताश्चैव नदीतीर्थानि यानि च ।
 सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तत्र परिग्रहः ॥ ३४
 इत्येतद्धूमिदानस्य फलमुक्तं विशां पते ।
 अतः परं तु गोदानं कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ॥ ३५
 गावोऽधिकास्तपस्विभ्यो यस्मात्सर्वेभ्य एव च ।
 तस्मान्महेश्वरो देवस्तपस्ताभिः समास्थितः ॥ ३६
 ब्रह्मलोके वसन्त्येताः सोमेन सह भारत ।

26 ^b) T₂ s G याग (for गृह) —^c) D₄-9
 लोकेभ्य (for लोकस्थ) —^d) D₁₀ T₂ s G M
 पुण्यान्ते (D₁₀ 'ते' हि न चामुते, T₁ पुण्यास्तां न चामुते

27 ^a) V₁ B Dn D₄-10 वसति (for ते) D₁-8
 राजभ्यः, D₈ प्राज्ञ (for प्राज्ञ) —^b) Dn₈ D₁₀ T₁ s
 पार्थिव, D₁-9 नन्दने (D₂ s 'ते' (for पार्थिव) —^c)
 V₁ B Dn D₁₀ प्रदानात् (for 'ता)

28 ^a) D₆-9 अध्यापक (for 'क) —^c) Dn₈
 हृष्ट (for तुष्ट) —^d) D₆-8 आमुयात्, D₉ अश्नुयात्
 (for 'ते)

29 ^a) M₁-8 गवार्थं —^b) D₅ वर्षे; T₁ वात-
 (for चर्य) D₁-8 क्षयं, D₄-9 क्षमं (for -सहं)
 V₁ B₂ s s Dn हर्षं, B₁ s D₁₀ शुभं (for महत्)
 T₂ शीतवातासम महत्, T₃ वासहत महत्, G₄ वासहरं
 महत् —^c) B₄ तारयते, M धारयति (for ता)

30 ^a) Dn₁ D₆-9 T₂ s G₂ s ददह्लं (for ददह्ल) T₁
 क्षेत्रभूमिप्रदाता च —^b) V₁ B₂ Dn शुभा, B₁-4 D₁₀
 पुत्र, D₁-9 पुत्रात् (for पुत्र) —^c) T₁ om 30^{ad} —^c)
 V₁ B Dn D₆-10 M₁ प्रदद्यात् (for 'त्वा) —^d)
 D₁ s कुले, D₆-10 G₁ s कुल (for कुल) G₄ वशात्
 (for वशं) V₁ B Dn D₄-10 प्र, D₈ तु (for
 वि)

31 ^a) D₅ या (for च) D₆-9 निर्दग्धां (for निर्दग्धां)

Dn₈ corrupt

32 ^a) T₂ परत्ये (for पारक्ये) D₂ s T₂ च, T₃
 G₂ s य, G₁ s [s] पि (for तु) —^b) B₁ नृप,
 D₁ हि य, T₁ बुध (for तु य) —^c) B₄ Dn₁ n₂
 M₄ भूमिं वा (Dn₂ वा) पि (for भूमिस्वामि) —^d)
 G₄ नि (for वि-)

33 ^a) T₂ s G₄ दत्त्वा (for दद्यात्) —^c) D₈ om
 33^{ad} —^c) M₁ s पिदं (for पिण्ड) D₈ पिण्डो दत्त
 पितृभ्यां वै

34 ^a) B₁ s D₁₀ अटव्य, D₁ s 'वी, D₆-9 'वी
 (for 'वी) —^b) V₁ B Dn D₁₀ नद्यात्, D₁-9
 नदीत् (for नदी)

36 ^b) D₁ s-9 सदा, M तस्मात् (for य^a) B₁
 D₈ तु; D₄ s-9 हि (for च) —^c) D₄-9 यस्मान्
 (for त^a) —^d) G₁ damaged V₁ B Dn D₁-9
 सहास्थितः; T₈ G₂ s समास्थित (for 'स्थित)

37 ^a) V₁ B₂ Dn ब्राह्मे, B₈ D₁₀ ब्राह्मे (for
 ब्रह्म) —^b) T₂ s G सोमेन भरतवर्षम —^c) T₁ om
 37^{ad} —^c) V₁ B₂-5 Dn G₁ s M या तां, B₁ तां
 यां; D₁₀ यासां, T₃ s G₂ s शान्ता (for आसा)
 —^d) T₂ s G₂ s प्रामुवति (for प्रार्थयन्ति) — After
 87, V₁ B₂-4 Dn₈ ins

352* तां प्रामुवन्ति गां दत्त्वा विमुक्ता सर्वकिल्बिषै ।

आसां ब्रह्मर्षयः सिद्धाः प्रार्थयन्ति परां गतिम् ॥ ३७
 पयसा हविषा दध्ना शकृताप्यथ चर्मणा ।
 अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्गैर्वालैश्च भारत ॥ ३८
 नासां शीतातपौ स्यातां सदैताः कर्म कुर्वते ।
 न वर्षं विषमं वापि दुःखमासां भवत्युत ॥ ३९
 ब्राह्मणैः सहिता यान्ति तस्मात्परतरं पदम् ।
 एकं गोब्राह्मणं तस्मात्प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४०
 रन्तिदेवस्य यज्ञे ताः पशुत्वेनोपकल्पिताः ।
 ततश्चर्मण्वती राजन्गोचर्मभ्यः प्रवर्तिता ॥ ४१
 पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ताः प्रदानायोपकल्पिताः ।

ता इमा विप्रमुख्येभ्यो यो ददाति महीपते ।
 निस्त्रेदापदं कृच्छ्रां विपमस्थोऽपि पार्थिव ॥ ४२
 गवां सहस्रदः प्रेत्य नरकं न प्रपश्यति ।
 सर्वत्र विजयं चापि लभते मनुजाधिप ॥ ४३
 अमृतं वै गवां क्षीरमित्याह त्रिदशाधिपः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुममृतं स प्रयच्छति ॥ ४४
 अग्नीनामव्ययं ह्येतद्धौम्यं वेदविदो विदुः ।
 तस्माद्ददाति यो धेनुं स हौम्यं संप्रयच्छति ॥ ४५
 स्वर्गो वै भूर्तिमानेप वृषभं यो गवां पतिम् ।
 विप्रे गुणयुते दद्यात्स वै स्वर्गे महीयते ॥ ४६

38 ^a) T₁ सर्पिषा (for हविषा) — ^b) V₁ B₂-5
 D_n च, D₁-8 हि (for [अ]पि) — ^c) T₁ अभितश्
 (for अस्थिभिश्च) — ^d) D₁-8 शृङ्गैर् (for शृङ्गैर्)

39 ^b) T₁ यथा, T₂ 8 G₁ 2 4 M यदा (for सदा)
 G₈ यदेका कर्म कुर्वती — T₁ om 39^{cd} — ^c) B₂
 सम, D₈ 4 6-10 G₁ वर्षं (for वर्षं) D_n 8 D₂ 8 5
 8-10 च (for च) V₁ B₂ (marg) D_n 1 n₂ न वर्षंविषयं
 वापि — ^d) B₂ द्रष्टुम्, B₂ (marg) दृष्ट्वा (for
 दुःखम्) D₁-8 5 भवत्यपि, D₁ 6-9 भविष्यति (for
 भवत्युत)

40 ^a) D₈ सह ता (for सहिता) D₁-8 ब्राह्मणैः स
 ममायाति — ^b) D₈ पराव, D₁₀ यस्मात् (for त)
 V₁ B D_n M₄ प (B₂ 8 5 D_n 1 n₂ पा)रमक, D₂
 परतम (for तं) D₁ 6-9 महत्, D₈ पर, D₁₀ शुभं
 (for पदम्)

41 For the incident, of 12 29 115-116 After
 41^{ab}, D_n 1 reads 42^{cd} D₈ om (hapl) 41^c-42^b
 — ^c) V₁ B₂ 5 D_n M₄ अतश् (for ततश्)

42 D₈ om 42^{ab} (cf v l 41) T₁ om 42^{ab}
 — ^a) D₈ तु (for च) M [ए]व (for वि) — ^b)
 D₈ 1 [अ]य (for [उ]प) — D_n 1 reads 42^{cd} after
 41^{ab} T₁ om 42^c-47^d — ^c) D₁ 5 सतरेद्; D₇ 9
 स तारयेद् (hypermetric), D₈ तारयेद् (for निस्त्रेद्)
 D₁ 2 आपदा D₁ 6 1 कृत्स्ना, D₈ G₁ 8 कृच्छ्राद् (for
 कृच्छ्रा) — ^d) D₈ 1 G₁-8 M₁ 8 पार्थिव

43 T₁ om 43 (cf v l 42) — ^b) D₈ न स,
 D₈ च न (for न प्र) V₁ B D_n D₁₀ पश्यते (for

पश्यति) D₈ corrupt, T₂ 8 G नरकं नैव गच्छति
 — ^c) D₈ om, T₂ G₁ विषय (for विजय) D₅ M
 वा (for च) — ^d) M₁-8 मनुजाधिप

44 T₁ om 44 (cf v l 42) — ^a) D₁-3 च
 (for वै) — ^b) D₈ T₂ 8 G₁ 2 4 [आ]हुस् (for [आ]ह)
 B₁ G₂ इत्याहुस्त्रिदशाधिप — After 44^{ab}, D₂ reads
 47^c-48^b — ^d) D₈ 1 प्राणान्वै, D₉ महोक्ष (for
 अमृत) D₃-9 T₂ 8 G₂ 4 M₁ स (for स) D₄ सद
 वासं प्रयच्छति — After 44, D₈ 1 read 46^{ab} followed
 by 47^{cd}, D₈ repeating both in their proper places

45 T₁ om 45 (cf v l 42) — ^a) D₈ च (for
 हि) T₂ 8 G M₁-3 आकुञ्चित (G₈ M₁ 8 आतचित,
 M₂ आतचन)मपि ह्येतद्, M₄ अर्चिता ह्यव्यय ह्ये — ^b)
 D₈ 1 ब्राह्म्य, D₉ ब्राह्म, T₂ G₁ 2 4 M₁-3 हव्य, T₈
 भव्य (for हौम्य) — D₁-3 om (hapl) 45^c-47^b
 — ^c) T₂ G₁ 3 हव्य, T₈ भव्या, G₂ धर्म्या, G₈
 हव्या (for तस्माद्) — ^d) B₁ 2 स हौम्य, B₈ अमृत,
 D₄ 6 1 प्राणान्वै, D₈ स होम, D₉ महोक्षं, T₂ 8 G₁-3
 M₁-8 स हव्य (for स हौम्य) B₈ D₁ T₂ स (for
 स)

46 For the sequence in D₈ 1 and the repeti-
 tion in D₈, cf v l 44 T₁ om 46 (cf v l 42)
 D₁-8 om 46 (cf v l 45) — ^a) B₈ एव, T₂ 8
 G M₄ तेषा, M₁-8 तस्य (for एष) — ^b) D₁ T₂ 8
 M ऋषभ (for वृ) T₂ 3 G M₄ वै (for वो) D₈
 (both times) 1-9 हव्येव (D₃ 9 व) मनुष्यवीव — ^c)
 G₁ 3 विप्रो (for विप्रे) T₂ 8 G M₄ गुणवते (for युते)
 D₁-9 विप्राय गुणिने न्यायि

प्राणा वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ ।
 तस्माद्दाति यो धेनुं प्राणान्वै स प्रयच्छति ॥ ४७
 गावः शरण्या भूतानामिति वेदविदो विदुः ।
 तस्माद्दाति यो धेनुं शरणं संप्रयच्छति ॥ ४८
 न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके ।
 गोजीविने न दातव्या तथा गौः पुरुषर्षभ ॥ ४९
 ददाति तादृशानां वै नरो गाः पापकर्मणाम् ।
 अक्षयं नरकं यातीत्येवमाहुर्मनीषिणः ॥ ५०
 न कृशां पापवत्सां वा वन्ध्यां रोगान्वितां तथा ।
 न व्यङ्गां न परिश्रान्तां दद्याद्वा ब्राह्मणाय वै ॥ ५१

दशगोसहस्रदः सम्यक्शक्रेण सह मोदते ।
 अक्षयाल्लभते लोकान्नरः शतसहस्रदः ॥ ५२
 इत्येतद्गोप्रदानं च तिलदानं च कीर्तितम् ।
 तथा भूमिप्रदानं च शृणुष्वान्ने च भारत ॥ ५३
 अन्नदानं प्रधानं हि कौन्तेय परिचक्षते ।
 अन्नस्य हि प्रदानेन रन्तिदेवो दिवं गतः ॥ ५४
 श्रान्ताय क्षुधितायान्नं यः प्रयच्छति भूमिप ।
 स्वायंभुवं महाभागं स पश्यति नराधिप ॥ ५५
 न हिरण्यैर्न वासोभिर्नाश्वदानेन भारत ।
 प्राप्नुवन्ति नराः श्रेयो यथेहान्नप्रदाः प्रभो ॥ ५६

47 For the sequence in Ds 7 and the repetition in Ds, of v l. 44 T1 om 47 (of v l. 42) D1-8 om 47^{ab} (of v l. 45) —^a) V1 T2 8 G2 4 एता (for एते) —^b) D4 या गावो, Ds यद्वावो, Ds-9 गावो वै (for प्रोच्यन्ते) — D4 9 om 47^{ad} Ds reads 47^c-48^b after 44^{ab} —^a) V1 B2 8 Dn D1 8 प्राणानेष (Dns Ds 'व'), Ds 8 (first time), 10 T2 8 G न्वै स (Ds य), Ds (second time) 7 महोक्ष स (for प्राणान्वै स)

48 For the sequence in D2, of v l. 47 Dn1 om (hapl) 48 —^a) B2 D10 T1 2 G1 2 4 M1-8 शरण्य (for 'प्या) — D10 S om 48^{ad} —^a) Ds शरण्य (for णं) B1 2 Dns D4 स (for स)

49 ^a) B2 भरणार्थं, Ds सर्वथा सं, T1 न परार्थं, G1 अवधार्थं (for न व) —^c) Ds 9 T2 G8 गोजीविने, T1 'वके' (for 'विने) —^a) Ds-9 गौश्चैव (for तथा गौ) V1 B Dn Ds 10 तथा गौर्भरतर्षभ. — After 49, D10 T2 8 G2 4 1ns

353* गोरसाना न विकेतुरपञ्चयजनस्य च ।

50 ^a) V1 B Dn ददस् (for ददाति) Ds 10 S [ए]तादृशानां D10 T G यो (for वै) D1-8 ददस्ते तादृशानां वै —^b) V1 B Dn T1 G1 8 गा (for गा) B1 D1 G1-8 M -कर्मिणा (for कर्मणाम्) —^c) Dns ददस्, T Gs M1 2 4 अक्षय्य (for 'य) —^a) Ds-9 एव (for [ह]स्वेवम्) V1 B1 2 4 5 Dn1 n2 D1 10 (also as in text) T1 M महर्षय (for मनीषिण)

51 ^a) V1 B1 2 4 5 Dn Ds 10 नापवत्सा, B2 वा वि, D1 अप, T1 न वि, G2 वा स, M2 वाप

(for पाप) —^b) B1 नव्या (for वन्ध्या) T2 8 G2 4 कोषान्विता (for रोगा) Ds न वध्या रोगिणीं तथा, D10 वध्या रोगसमन्विता —^c) B1 व्यङ्गां, Dns व्यङ्गी (for व्यङ्गा) —^a) M गां दद्याद् (by transp) D1 8-9 दद्याद्वा ब्राह्मणे सदा

52 T1 om 52^{ab} —^a) Hypermetric V1 B Dn हि, D1 2 8 0 नित्य, D10 वै (for सम्यक्) Ds 4 6 7 गोसहस्रप्रदो नित्य —^b) Ds 7 इंद्रेण (for शक्रेण) —^c) D4 अक्षय —^a) Dn1 n2 D1 8 4 8 9 T2 G2 4 M4 सहस्रश (for द) T1 गोसहस्रप्रद पुमान्

53 ^a) S [ए]व (for [ए]तद्) — Ds reads 53^{ab} twice —^b) D4 प्र (for च) G2 तिलानां चैव कीर्तित — T1 om 53^{ad} —^a) B2 [अ]र्थेषु, B1 [अ]क्षेपु, D1-8 G1 8 M [अ]क्षेपि, D4 6-9 T2 8 G2 4 [अ]न्न च (for [अ]न्न च) B2 Ds पार्थिव (for भारत) Ds श्रुत ते भरतर्षभ, D10 शृणुष्वान्नमत पर

54 ^a) V1 B1 (marg as in text) 8 Dn1 n2 D1 2 प्रदान हि, Ds T2 8 G प्रधानं च, T1 प्रदानानां (for प्रधान हि) Dns Ds 8-9 अन्नदानप्रदान हि —^c) Dns च (for हि) —^a) Ds दिवगति (for दिव गत)

55 ^a) Dns आंताय (for श्रान्ताय) —^b) B1 भूमिप, D1-7 9 मानव, Ds भारत (for भूमिप) —^c) D1-9 T G M1 2 4 स्वयंभुव (for स्वा) V1 B Dn D10 महस्व्या (B1 D10 हास्वा) न, Ds 8 महाभाग (for 'भाग) —^a) Ds Gs स (for स) V1 B Dn Ds 10 गच्छति (for पश्यति) V1 Ds 8 9 नराधिप, G2 नरोत्तम (for नराधिप)

56 T1 om 56 —^a) Ds 8 T2 हिरण्येन (for

अन्नं वै परमं द्रव्यमन्नं श्रीश्च परा मता ।
 अन्नात्प्राणः प्रभवति तेजो वीर्यं बलं तथा ॥ ५७
 सद्भूयो ददाति यश्चान्नं सदैकाग्रमना नरः ।
 न स दुर्गाण्यवाप्नोतीत्येवमाह पराशरः ॥ ५८
 अर्चयित्वा यथान्यायं देवेभ्योऽन्नं निवेदयेत् ।
 यदन्नो हि नरो राजंस्तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ५९
 कौमुद्यां शुक्लपक्षे तु योऽन्नदानं करोत्युत ।

स संतरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्यमश्नुते ॥ ६०
 अश्रुक्त्वातिथये चान्नं प्रयच्छेद्यः समाहितः ।
 स वै ब्रह्मविदां लोकान्प्राप्नुयाद्भरतर्षभ ॥ ६१
 सुकृच्छ्रामापदं प्राप्तश्चान्नदः पुरुषस्तरेत् ।
 पापं तरति चैवेह दुष्कृतं चापकर्षति ॥ ६२
 इत्येतदन्नदानस्य तिलदानस्य चैव ह ।
 भूमिदानस्य च फलं गोदानस्य च कीर्तितम् ॥ ६३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतं दानफलं तात यच्चया परिकीर्तितम् ।

अन्नं तु ते विशेषेण प्रशस्तमिह भारत ॥ १

पानीयदानं परमं कथं चेह महाफलम् ।

°प्यैर्न V1 om the second न — °) V1 B8 D10
 [अ]र्थः, B1 2 4 5 Dn D8 9 [अ]न्यः, G4 च (for [अ]
 श्वः) D1 -यानेन (for -दा°) V1 भूमिप (for भारत)
 — °) V1 B Dn D10 हि (for [ह]ह)

57 °) D5 हि (for वै) V1 B Dn D10 प्रथमः;
 D5 परम (for 'म) D4 दिव्यम्, T1 8 G M दैवम्
 (for द्रव्यम्) T2 अन्नं चैव पर देवम् — °) V1 वै श्री
 (for श्रीश्च) D8 प्रकीर्तिता (for परा मता) — °) D5
 अन्नाश्रय (for 'प्राण) — °) D9 10 वीर्यः (for वीर्यं)

58 T1 om 58^a-62^b — °) B2-4 Dn1 n2 G1 सद्यो
 (for सद्भूयो) — °) G2 शृणु (for नर) — °) D5-9
 G1 एवम्, T2 8 G2 4 तमेव (for [ह]त्येवम्)

59 T1 om 59 (cf. v 1 58) — °) D1-3 यथा
 न्याय्यं — 59^a = (var) Rām 2 95 31^{ad} — °)
 V1 B Dn D8 10 यदन्ना हि नरा राजस्य

60 T1 om 60 (cf. v 1 58) — °) V1 B Dn
 D10 Cn कौ (B1 कु)मुदे, D8 5 G1 8 कौमुद्या, D4 6-9
 कार्त्तिक्यां (for कौमुद्यां) G2 पक्षेषु (for पक्षे तु)
 ॐ Cn कौमुदे कार्त्तिके । ॐ — °) D1 [अ]ल, G2
 य (for [ड]त)

61 T1 om 61 (cf. v 1 58) — °) V1 B Dn8 n8
 D10 ब्रह्मविदो (for 'दा) — °) B1 D10 आमुयाद्
 (for प्राप्तुं)

62 T1 om 62^{ab} (of v 1 58) — °) B Dn8 D9
 6 7 10 G8 4 स कृच्छ्राम्, D1 सुकृत्स्नाम् (for 'च्छ्राम्)
 T2 आपद (for 'दं) B5 D6-9 T8 प्राप्य (for प्राप्तश्च)
 — °) B1 [अ]न्नत (for 'द) D4-9 तथा (for तरेत्)
 — °) B2 D10 [ए]ष (for [ह]ह). — °) G1 दुष्कृतिः;
 some MSS दुष्कृतं D1 2 [अ]व, D4 T8 G1 [अ]पि
 (for [अ]प-)

63 °) B2 D2 5 8 हि (for ह)

Colophon — *Parvan name*: B1 2 4 D1 शक्ति
 — *Sub-parvan* V1 B Dn1 n2 D1 2 4-10 T8 M1-3
 दानधर्म — *Adhy name* B2 4 5 दानफलं, D1 8
 तिलदानादिक, D9 तिलदानाद्यन्नदानगोदानप्रशंसा; T2 दान
 प्रकरणे गोदानतिलदानभूम्यन्नदानप्रकर्षकथनं — *Adhy no*
 (figures, words or both) V1 66, D5 61, D10
 71, T1 M 94, T2 8 G2 4 101, G1 96, G3 95
 — *Sloka no* D2 64

66

1 °) V1 B Dn D10 अन्नदान; T G M2 अन्न तु
 यद्, M1-3 अन्न त्वया (for अन्न तु ते) — °) M2
 इति (for इह)

2 °) V1 B--3 Dn D10 पूर्वतत्, D1 2 अपरं (for

इत्येतच्छ्रोतुमिच्छामि विस्तरेण पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

हन्त ते वर्तयिष्यामि यथावद्वरतर्षभ ।

गदतस्तन्ममाद्येह शृणु सत्यपराक्रम ।

पानीयदानात्प्रभृति सर्वं वक्ष्यामि तेऽनघ ॥ ३

यदन्नं यच्च पानीयं संप्रदायाश्रुते नरः ।

न तस्मात्परमं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः ॥ ४

अन्नात्प्राणभृतस्ताव प्रवर्तन्ते हि सर्वशः ।

तस्मादन्नं पर लोके सर्वदानेषु कथ्यते ॥ ५

अन्नाद्वन्नं च तेजश्च प्राणिना वर्धते सदा ।

अन्नदानमतस्तस्माच्छ्रेष्ठमाह प्रजापतिः ॥ ६

सावित्र्या ह्यपि कौन्तेय श्रुतं ते वचनं शुभम् ।

यतश्चैतद्यथा चैतदेवसत्रे महामते ॥ ७

अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत ।

प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते ॥ ८

श्रुतं हि ते महाबाहो लोमशस्यापि तद्वचः ।

प्राणान्दत्त्वा कपोताय यत्प्राप्तं शिविना पुरा ॥ ९

तां गतिं लभते दत्त्वा द्विजस्यान्नं विशां पते ।

गतिं विशिष्टां गच्छन्ति प्राणदा इति नः श्रुतम् ॥ १०

अन्नं चापि प्रभवति पानीयात्कुलसत्तम ।

नीरजातेन हि विना न किञ्चित्संप्रवर्तते ॥ ११

नीरजातश्च भगवान्सोमो ग्रहगणेश्वरः ।

परमं) —^६) B₁ कथं चैतन्, D₂ कथयस्व (for कथ
चेह) M महत्फल (for महाफलम्) — D₁₋₃ om
(hapl) 3^c-3^f —^७) D₄ वेत्तुम् (for श्रोतुम्). —^८)
T₁ कुरुद्वह (for पितामह)

3 D₁₋₃ om 3 (of v l 2) —^९) M₃ अह (for
हन्त) V₁ D₄ T₁ G₁ ३ कथयिष्यामि, D₁₀ कीर्तयि
(for वर्तयि) — T₁ om 3⁶⁰ —^६) G₂ यथाह (for
वद्) —^७) B₁ चरतस्व (for ग) S [ह]हाच (by
transp) — T₁ om 3⁶⁷ —^८) D₅ दान, M₁₋₃
पान (for दानाव)

4 ^९) D₁ २ चापि (for यच्च) —^६) S (except
T₁) फल (for नर) —^७) S (except T₁) ताम्यां (for
तस्मात्) —^८) D₂ हि (for [ह]ति) V₁ B₂ D_n
D₄ M₂ मन (for मति)

5 Before 5, D₂ ins भीष्म —^९) B₁ प्राणा,
D₄ सर्वे (for तात) B₂ अन्नात्प्राणभृता प्राणा —^६)
D₁₀ प्रवर्धते (for र्त्तते) D₄ ६-७ ह (for हि) D₁₋₃
वर्तयतोह नित्यश — T₁ om 5^c-6⁴ —^७) B₁ वर
(for पर) —^८) B₂ ३ D_n D₁₀ लोकेषु (for दानेषु)

6 T₁ om 6⁴⁸ (of v l 5) D₁ om (hapl) 6-7
—^६) B₂ ४ D₄ M₄ वर्धते (for वर्धते) —^७) M₁₋₃
अदस्व (for अवस्व) T₁ तात (for तस्मात्) —^८) D₂
श्रेयश्च (for श्रेष्ठम्)

7 D₁ om 7 (cf v l 6) —^९) D₄ T₂ ३ G₂ ४
om, D₁₋₃ G₁ ३ च (for हि) —^६) B₁ D_n ३ श्रुत
मे, S (except M₄) श्रूयते (for श्रुत ते) — T₁ om

7⁴⁸ —^७) V₁ B D_n D₂ यतश्च यद्, D₂ यथा च
तद् (for यतश्चैतद्) V₁ B D_n 1 n₂ D₃ ३ [ए]व, D_n
[ए]व (for [ए]तद्) D₁₀ G₁ ३ M₁₋₃ यज्ञे (G₁ ३ 'त्वे)
तन्नान्यथा चैतद्; T₂ ३ G₄ corrupt, G₂ यज्ञैतन्नान्यथै-
चैतद्; M₄ यज्ञेदमन्यथा चै —^८) D₂ विशां पते, D₅
महीयते, T₂ ३ G M₁₋₃ महामते (for 'मते) D₄ ३ १
वेदशास्त्रे महीयते

8 ^९) D₂ T₂ ३ G₂ नरेणेव, D₂ नरेणेव (for 'णेह)
—^६) D₂-७ हि (for [ह]त) —^७) M₄ दानं च (for
(for दानादि) —^८) B₂ वर्तते (for विद्यते)

9 For the incident, of 3 130-131 —^९)
D_n ३ अन्न (for श्रुत) V₁ हि ये, D₂ ते हि (by
transp), D₂ हि मे —^६) D₂ लोमवस्य V₁
हि; T₁ तु; T₂ ३ G M च (for [च]पि) D₂ यद्
(for तद्) —^७) D₂ G₁ ३ प्राण (for प्राणान्) D₁₋₃
कपोताय (for 'य) —^८) D_n ३ प्राप्त यच्च (by transp),
D₂ यदात

10 ^९) S या (for ता) —^६) D₁₋₃ द्विजानां हि,
D₁₋₃ द्विजायां (for द्विजस्यान्नं) —^७) V₁ B₂-3 D_n
D₁₀ तस्माद्, S ततो (for गतिं) —^८) T G₂ M₁₋₃
तोयदा (for प्राणदा)

11 ^९) V₁ B₂ D_n 1 n₂ D₂ वा (for च) —^६)
B₂ पानीयाद्भरतर्षभ

12 ^६) D₁ ३ गुण (for ग्रह) T₂ G₂ य सोमो
ग्रहणेश्वर —^८) D₁ corrupt, V₁ B ३ D_n 1 n₂ सुधा,
S (except T₁ ३) स्वधा (for स्वाहा) D₃ [मा ह, T₁
G₂ M [अ]य (for [ए]व) V₁ B₂ ३ D_n ३ सर्वं, B₁ ३ ३

अमृतं च सुधा चैव स्वाहा चैव वषट् तथा ॥ १२
 अनौषध्यो महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
 यतः प्राणभृतां प्राणाः संभवन्ति विशां पते ॥ १३
 देवानाममृतं चान्नं नागानां च सुधा तथा ।
 पितॄणां च स्वधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः ॥ १४
 अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ।
 तच्च सर्वं नरव्याघ्र पानीयात्संप्रवर्तते ॥ १५
 तस्मात्पानीयदानाद्वै न परं विद्यते क्वचित् ।

तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १६
 धन्यं यश्चक्षमायुष्यं जलदानं विशां पते ।
 शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः ॥ १७
 सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिं चैवेह शाश्वतीम् ।
 प्रेत्य चानन्त्यमाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥ १८
 तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते ।
 अक्षयान्समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

स्वधा, Dn1 n2 D10 [अ]मृतं; S सुरा (for वषट्)

13 T G2 read 13^{ad} after 16^{ab}

14 ^a) B Dn Ds 10 ह्यन्न, Ds 7 9 दान (for चान्न) D1 2 देवानां चामृत ह्यन्नं, Ds corrupt — ^b) Ds दानवानां (for नागानां च) D1-8 नागाना वसुधा तले — ^c) M हि (for च) G2 सुधा (for स्वधा) — ^d) Ds चैव, T2 अपि (for चापि)

15 T2 8 G2 4 om 15^{ab} — ^b) V1 B4 Dns D10 T1 G1 8 M3 अन्नम्, Ds M1-8 प्राणम् (for प्राणान्) Ds प्रादुर्यच्च मनीषिणा — ^c) D4 नरश्चेष्ट (for व्याघ्र) T2 8 G2 4 पुरा गीर्धर्वयक्षेपु — ^d) G2 पानीयार्थं (for 'यास्य')

16 ^b) T1 यस्मात् (for तं) Ds प्रदानाद् (hypermetrio) (for -दानाद्) — After 16^{ab}, T G2 read 13^{ad} — ^d) V1 B Dn Ds 5 10 T2 यति (for य)

17 ^b) G2 -दानाद् (for दान) V1 B Dn Ds 10 इहोच्यते, D1-9 विशिष्यते (for विशां पते) — ^c) D1 6-8 शत्रून् (for शत्रून्) B1 Dns [अ]प्यति, Ds [अ]प्यधि, T1 8 G M युधि, T2 इति (for [अ]प्यधि)

Ds शक्रं चाप्यति कौन्तेय — ^d) S जयति (for तिष्ठति)

18 ^a) D1-8 सदा; Ds-9 T G1 8 4 M1 8 4 सर्वान् (for सर्वे) — Ds 10 om (hapl) 18^b-19^c — ^b) Dn1 n2 T1 हि, Ds 9 ह (for [ह]ह) — ^c) V1 B Dn T G अश्नाति (for आप्नोति) — D4 reads 18^d-19^c twice

19 For the repetition in D4, of v l 18 Ds 10 om 19^{ad} (of v l 18) — ^b) D1 2 7 9 स्वर्गे (for स्वर्ग) — ^c) G4 अक्षय्यान् — ^d) Ds T2 मुनि (for मनु)

Colophon — Parvan name B1 2 4 Dns D1 शाति — Sub-parvan V1 B Dn D1 2 5-7 9 10 दान धर्म — Adhy name B3 तोयदान, B4 तोयदानफल, D1 2 6 7 9 पानीयदान, D3 पानीयप्रदानं, Ds पानी यदानप्रशसा, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे जलदानमाहात्म्यकथनं, T3 M पानीयप्रशसा, G2 पानीयप्रदासन — Adhy no (figures, words or both) V1 Ds 67, Ds 63, D10 72, T1 M 95, T2 8 G2 4 102, G1 97, G3 96 — Sloka no Dn- 10, D4 20

६७

युधिष्ठिर उवाच ।

तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव ह ।
अन्नानां वाससां चैव भूय एव ब्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्सुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ब्राह्मणस्य च संवादं यमस्य च युधिष्ठिर ॥ २
मध्यदेशे महान्त्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः ॥ ३
पर्णशलेति विख्यातो रमणीयो नराधिप ।
विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंतदा ॥ ४
अथ प्राह यमः कंचित्पुरुषं कृष्णवाससम् ।
रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणं काकजङ्घाक्षिनासिकम् ॥ ५

गच्छ त्वं ब्राह्मणग्रामं ततो गत्वा तमानय ।
अगस्त्यं गोत्रतश्चापि नामतश्चापि शर्मिणम् ॥ ६
शमे निविष्टं विद्वांसमध्यापक्रमनादृतम् ।
मा चान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः ॥ ७
स हि तादृग्गुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ।
अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तेनैव धीमता ।
तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्या हि तस्य मे ॥ ८
स गत्वा प्रतिकूल तच्चकार यमशासनम् ।
तमाक्रम्यानयामास प्रतिषिद्धो यमेन यः ॥ ९
तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च वीर्यवान् ।
प्रोवाच नीयतामेव सोऽन्य आनीयतामिति ॥ १०
एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ।

67

1 ^६) V₁ B Dn₁ n₂ D₂ 4 5 8 10 हि (for ह)
—^८) D₁-8 [अ]भिचस्व (for ब्रवीहि)

2 D₆ om the ref —^८) G₁ धर्मस्य (for यमस्य)

3 ^८) D₁-9 महाग्रामो —^८) D₂ T₈ यमुनस्य (for या) B₁ S गिरेरनु (B₁ थ), D₁-9 महागिरे (for गिरेरध)

4 ^०) D₅ चात्र (for तत्र) B₁ D₂ 8 T G₂ M भूयिष्ठ (for 'ष्टा) —^८) D₅ तु (for च) V₁ B Dn D₁ 5-10 G₁ 4 तथा, T₈ स्थिता (for तदा) T₂ ब्राह्मणाश्चावसंतदा

5 ^८) D₂ 4-9 T₂ किञ्चित्, T₈ M₁ 4 कश्चित् (for कंचित्) —^६) D₁ 2 कृत (for कृष्ण-) —^८) D₁ 2 जघाक्ष (for क्षि)

6 ^८) V₁ Dn₈ D₁ 2 5 9 गच्छ त, D₁ 2 8 गच्छत (for गच्छ त्व) Dn₂ -ग्रामे (for ग्राम) D₅ गच्छ त्व ब्राह्मणाग्रामं —^६) D₁ om गत्वा D₁ T₈ G₁ 8.4 M₁ स्वम् (for तम्) —^०) Some MSS आगस्त्य —^८) G₁ वि (for [अ]पि) B₂ D₁ 2 5-10 शर्मिल, D₂ शर्मिलि, D₅ शर्मणा, G₁ 8 शर्मण (for शर्मिणम्)

7 T₁ om 7^८ —^६) V₁ B Dn D₁ 5 7-9 T₂ G₂ अनाकृत, D₁₀ 'विलं, T₈ G₄ रतं (for 'दृतम्) —^०) D₅-9 न (for मा) Dn₂ वा (for च) —^८) D₁ 2 चास्य (for तस्य)

8 ^८) D₅ गुणरूपे तयाकृत्या, T₂ स हि तादृग्विधोऽस्तेन — D₅ om 8^० —^६) G₁ -कर्मणा (for जन्मना) — T₁ om 8^८ —^०) D₁-9 अपत्येन, G₂ अपि तेषु (for अपत्येषु) D₅-9 अपत्येन तयावृत्ते (D₈ 'तौ) —^८) D₁ 5 7 9 रागस्व (for समस्व) D₅ om from मत्ता up to t (in 9°) D₅ सम तेन च धीमता —^८) T₁ च (for हि) V₁ B Dn D₁ 5 7-10 वै (for मे)

9 D₅ om त (in 9°) (cf. v 1 8) Before 9, T₂ 8 G₂ ins भीष्म —^८) T₁ गत्वा च (for स गत्वा) D₁ हि, D₅ 7-9 च, D₁₀ तु (for तच्) —^६) S चकार च य (T₁ स्य) मा (G₁ 'या) अय —^८) D₁-9 T₁ 2 G₄ स (for य)

10 ^८) D₁-4 5 7 9 समुत्थाय (for समुत्थाय) —^६) G₂ [अ]थ (for च) —^८) B₁ T₁ अन्य (for सोऽन्य)

11 ^०) D₁-7 9 राजं स (for राजान) —^८) D₁ स (for वै) —^८) Dn₂ D₁ T₁ श्रयस्व (for शेषस्व) —^८) V₁ [अ]च्युत, D₁-9 [इ]त्युत (for [अ]च्युत)

अमृतं च सुधा चैव स्वाहा चैव वषट् तथा ॥ १२
 अनौषध्यो महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
 यतः प्राणभृतां प्राणाः संभवन्ति विशां पते ॥ १३
 देवानाममृतं चान्नं नागानां च सुधा तथा ।
 पितॄणां च स्वधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः ॥ १४
 अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्मनीषिणः ।
 तच्च सर्वं नरव्याघ्र पानीयात्संप्रवर्तते ॥ १५
 तस्मात्पानीयदानाद्वै न परं विद्यते क्वचित् ।

तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १६
 धन्यं यश्चक्षमायुष्यं जलदानं विशां पते ।
 शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयदः ॥ १७
 सर्वकामानवाप्नोति कीर्तिं चैवैह शाश्वतीम् ।
 प्रेत्य चानन्त्यमाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते ॥ १८
 तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते ।
 अक्षयान्समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पट्टपठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

स्वधा, Dn1 n2 D10 [अ]मृत, S सुरा (for वषट्)

13 T G2 read 13^{ad} after 16^{ab}

14 ^a) B Dn D8 10 दानं, D8 7 9 दानं (for चान्नं) D1 2 देवानां चामृतं दानं, D8 corrupt — ^b) D8 दानवानां (for नागानां च) D1-8 नागानां वसुधा तले — ^c) M हि (for च) G2 सुधा (for स्वधा) — ^d) D8 चैव, T2 अपि (for चापि)

15 T2 8 G2 4 om 15^{ab} — ^b) V1 B4 Dn8 D10 T1 G1 8 M4 अन्नम्, D8 M1-8 प्राणम् (for प्राणान्) D8 प्रादुर्यध मनीषिणां — ^c) D8 नरव्येष्ट (for व्याघ्र) T2 8 G2 4 पुरा गंधर्वयक्षेषु — ^d) G2 पानीयार्थं (for 'आप्तं')

16 ^a) T1 यस्मात् (for तं) D8 प्रदानाद् (hyper metro) (for दानाद्) — After 16^{ab}, T G2 read 13^{ad} — ^d) V1 B Dn D8 5 10 T2 यदि (for य)

17 ^b) G2 दानाद् (for दान) V1 B Dn D2 10 इहोच्यते, D4-9 विशिष्यते (for विशां पते) — ^c) D4 6-9 शक्रस्य (for शत्रूंश्च) B1 Dn8 [अ]प्यति, D8 [अ]म्यधि, T1 8 G M युधि, T2 इति (for [अ]प्यधि)

D8 शक्रं चाप्यति कौन्तेय — ^d) S जयति (for तिष्ठति)

18 ^a) D1-8 सदा, D8-9 T G1 8 4 M1 8 4 सर्वान् (for सर्वे) — D8 10 om (hapl) 18^b-19^c — ^b) Dn1 n2 T1 हि, D8 8 ह (for [ह]ह) — ^c) V1 B Dn T G अश्नाति (for आप्नोति) — D1 reads 18^a-19^c twice.

19 For the repetition in D4, of v 1 18 D8 10 om 19^{ab} (of v 1 18) — ^b) D1 7 9 स्वर्गे (for स्वर्गं) — ^c) G4 अक्षय्यान् — ^d) D8 T8 मुनि (for मनु)

Colophon — Parvan name B1 2 4 Dn8 D1 शांति — Sub-parvan V1 B Dn D1 2 5-7 10 दानधर्म — Adhy name B8 तोयदानं, B4 तोयदानफल, D1 2 6 7 9 पानीयदान, D8 पानीयप्रदानं, D8 पानीयदानप्रशसा, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे जलदानमाहात्म्यकथनं, T8 M पानीयप्रशसा, G2 पानीयप्रशसन — Adhy no (figures, words or both) V1 D8 67, D8 62, D10 72, T1 M 95, T2 8 G2 4 102, G1 97, G8 96 — Sloka no Dn2 19, D4 20

६७

युधिष्ठिर उवाच ।

तिलानां कीदृशं दानमथ दीपस्य चैव ह ।

अन्नानां वाससां चैव भूय एव ब्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

ब्राह्मणस्य च संवादं यमस्य च युधिष्ठिर ॥ २

मध्यदेशे महान्ग्रामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः ॥ ३

पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप ।

विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसंतदा ॥ ४

अथ प्राह यमः कंचित्पुरुषं कृष्णवाससम् ।

रक्ताक्षमूर्ध्वरोमाणं काकजङ्घाक्षिनासिकम् ॥ ५

गच्छ त्वं ब्राह्मणग्रामं ततो गत्वा तमानय ।

अगस्त्यं गोत्रतश्चापि नामतश्चापि शर्मिणम् ॥ ६

शमे निविष्टं विद्वांसमध्यापकमनादृतम् ।

मा चान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः ॥ ७

स हि तादृग्गुणस्तेन तुल्योऽध्ययनजन्मना ।

अपत्येषु तथा वृत्ते समस्तेनैव धीमता ।

तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्या हि तस्य मे ॥ ८

स गत्वा प्रतिकूल तच्चकार यमशासनम् ।

तमाक्रम्यानयामास प्रतिपिद्धो यमेन यः ॥ ९

तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च वीर्यवान् ।

प्रोवाच नीयतामेष सोऽन्य आनीयतामिति ॥ १०

एवमुक्ते तु वचने धर्मराजेन स द्विजः ।

67

1 ⁶) V₁ B Dn₁ n₂ D₂ 4 5 8 10 हि (for ह)
—^d) D₁₋₂ [अ]भिधत्स्व (for ब्रवीहि)

2 D₆ om the ref. —^a) G₁ धर्मस्य (for यमस्य)

3 ^a) D₁₋₂ महान्ग्रामो —^d) D₂ T₂ यमुनस्य (for या)
B₅ S गिरेरनु (B₅ थ), D₁₋₂ महागिरे (for गिरेरध)

4 ^o) D₂ चात्र (for तत्र) B₁ D₂ 8 T G₂ M
भूयिष्ठ (for छा) —^a) D₆ तु (for च) V₁ B
Dn D₄ 6-10 G₁ 7 4 तथा; T₂ स्थिता (for तदा) T₂
ब्राह्मणाश्चावसन्त्या

5 ^a) D₂ 1-2 T₂ किंचित्, T₂ M₁ 4 कश्चित् (for कंचित्)
—^b) D₁ 2 कृत (for कृष्ण) —^d) D₁ 2
जघाक्ष (for 'क्षि)

6 ^a) V₁ Dn₂ D₁ 2 6 9 गच्छ त, D₁ 7 8 गच्छत
(for गच्छ त्व) Dn₂ ग्रामे (for ग्राम) D₅ गच्छ
त्व ब्राह्मणावासं —^b) D₁ om गत्वा D₁ T₂ G₁ 8 4
M₁ त्वम् (for तम्) —^o) Some MSS आगस्त्यं
—^d) G₁ वि- (for [अ]पि) B₂ D₁ 2 6-10 शर्मिल,
D₂ शर्मिलि, D₂ शर्मणा, G₁ 8 शर्मण (for शर्मिणम्)

48

7 T₁ om 7^{ab} —^b) V₁ B Dn D₄ 5 7-9 T₂ G₂
अनादृत, D₁₀ 'विल', T₂ G₄ 'रतं (for 'इतम्)
—^c) D₅₋₉ न (for मा) Dn₂ वा (for च) —^d)
D₁ 2 चास्य (for तस्य)

8 ^a) D₆ गुणरूपे तथाकृत्या, T₂ स हि तादृग्विधोऽखेण
— D₆ om 8^{ab} —^b) G₄ 'कर्मणा (for जन्मना)
— T₁ om 8^{ad} —^c) D₁₋₄ अपत्येन, G₂ अपि तेषु
(for अपत्येषु) D₅₋₉ अपत्येन तथावृत्तो (D₈ तौ)
—^d) D₁ 6 7 9 रागस् (for समस्) D₆ om from
महा up to त (in 9^c) D₆ सम तेन च धीमता —^f)
T₁ च (for हि) V₁ B Dn D₄ 5 7-10 वै (for मे)

9 D₆ om त (in 9^c) (cf. v 1 8) Before
9, T₂ 8 G₂ 105 भीष्म —^a) T₁ गत्वा च (for
स गत्वा) D₄ हि, D₅ 7-9 च, D₁₀ तु (for तच्च)
—^b) 8 चकार च य (T₁ सय) मा (G₄ 'था)अय —^d)
D₄₋₉ T₁ 2 G₄ स (for य)

10 ^a) D₁₋₄ 6 7 9 समुत्थाय (for समुत्थाय) —^b)
G₂ [अ]ध (for च) —^d) B₁ T₁ अन्य (for सोऽन्य)

11 ^a) D₁₋₇ 9 राजं स (for राजान) —^d) D₂ स
(for द्वै) —^f) Dn₂ D₁ T₁ श्रेयस् (for शेषस्) —^f)
V₁ [अ]च्युत, D₁₋₂ [इ]त्युत (for [अ]च्युत)

[377]

उवाच धर्मराजानं निर्विण्णोऽध्ययनेन वै ।

यो मे कालो भवेच्छेषस्तं वसेयमिहाच्युत ॥ ११

यम उवाच ।

नाहं कालस्य विहितं प्राप्नोमीह कथंचन ।

यो हि धर्मं चरति वै तं तु जानामि केवलम् ॥ १२

गच्छ विप्र त्वमद्यैव आलयं स्वं महाद्युते ।

ब्रूहि वा त्वं यथा स्वैरं करवाणि किमित्युत ॥ १३

ब्राह्मण उवाच ।

यत्तत्र कृत्वा सुमहत्पुण्यं स्यात्तद्व्रीहि मे ।

सर्वस्य हि प्रमाणं त्वं त्रैलोक्यस्यापि सत्तम ॥ १४

यम उवाच ।

शृणु तत्त्वेन विप्रये प्रदानविधिमुत्तमम् ।

तिलाः परमकं दानं पुण्यं चैवेह शाश्वतम् ॥ १५

तिलाश्च संप्रदातव्या यथाशक्ति द्विजर्भम् ।

नित्यदानात्सर्वकामांस्तिला निर्वर्तयन्त्युत ॥ १६

तिलाञ्छ्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतद्व्यनुत्तमम् ।

तान्प्रयच्छस्व विप्रभ्यो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १७

तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालभनं च तैः ।

कार्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्वात्मना गृहे ॥ १८

तथापः सर्वदा देयाः पेयाश्चैव न संशयः ।

पुष्करिण्यस्तडागानि कूपांश्चैवात्र खानयेत् ॥ १९

एतत्सुदुर्लभतरमिह लोके द्विजोत्तम ।

आपो नित्यं प्रदेयास्ते पुण्यं ह्येतदनुत्तमम् ॥ २०

प्रपाश्च कार्याः पानार्थं नित्यं ते द्विजसत्तम ।

12 °) D1-3 विदित (for विहित) — °) D8 कदा
चन (for कय) T2 8 G1 8 4 प्रापयामीह क (G3 किं)-
चन — °) D8 ह (for हि) D3 धर्मे (for धर्म)
S कथयति (for चरति वै)

13 °) D8 स्वालय S (except T1) सु (for स्वं)
D8 महामते (for 'द्युते) — °) V1 B Dn D1 8 10
सर्वं, T2 वाक्य (for वा त्वं) Dn1 n2 सर्वं (for स्वैरं)
— °) B1 यथा (for किम्) V1 B Dn D3 8 अच्युत;
G2 अच्युत (for इत्युत)

14 D1 8 7 9 om (hapl) 14-16 D10 reads 14^{ab}
twice — °) Dn2 om यत् D5 यत्कृत्वा महत्पुण्यं स्यात्,
D10 (first time) S शुद्धदानं च सुमहत्, D10 (second
time) यत्र कृत्वा महत्पुण्यं — °) T1 त्वं (for तद्)
D3 ब्रवीमि ते, D10 (both times) G4 'हि न, T8 'यि
न (for 'हि मे) D5 प्राप्तवास्व ब्रवीहि मे — °) T1
वा, T8 G2 4 च (for हि) B1 8 प्रमाणस्य (for ण)
B5 T1 8 G4 तु, D8 हि, G2 M4 च (for स्वं)

15 D4 8 7 9 om 15 (of v l 14) — °) V1
D3 10 T2 8 G1 8 प्रधान (for प्रदान) G1 8 उत्तरं (for
'मम्) — °) B5 सत्तम (for शाश्वतम्)

16 D4 8 7 9 om 16 (of v l 14) — °) G2
दीर्घ्याश्च (for तिलाश्च) D8 [एव] (for स) — T1
om 16^{ab} — °) T2 8 G1 8 4 M तिला निर्वा (M1
वा, M2 'र्वं) पयस्युत — After 16, D3 ins 354*

17 °) D5 तद्धि प्र, S श्राद्धेषु (for श्राद्धे प्र) — °)
D2 ह्येतद् (for ए) D2 8 8-1 T G2 4 om हि
— °) T1 G2 यत्, T2 8 G1 8 4 M1-8 तत् (for तान्)
D5 प्रयच्छ च (for 'च्छस्व) — V1 B Dn D1-8 8 10
ins after 17 D8 after 16

354* वैशाख्या पौर्णमास्या तु तिलान्दद्याद्द्विजातिषु।
[B1-4 D1 8 च (for तु) B5 4 तिल दत्त्वा (for
तिलान्दद्याद्)]

D8 cont

355* तेषां माध्यां प्रदानेन सर्वान्कामानवाप्नुयात्।

18 °) D4 तिलान्मक्षयित्वा च (submetric) — °)
T1 2 G M1-8 दत्त्वा च (for सदा तु) Dn1 n2 D4 10
T1 G1 8 4 M4 [आ]लभनं, Dn1 [आ]लभते (for 'भन)
T8 दत्त्वा चातिभवं च तै — °) D1 7 सततम् (for स)
— °) S भवेत् (for गृहे)

19 °) D1-8 सर्वथा (for दा) — °) B2 4 प्रपात्र,
D10 दीपाश्च, M1-8 देयाश्च (for पे) T G M4 सर्व
जातिष्वसंशय — °) D1-3 S तदा (D1-3 डा) कानि
(for तद्भागानि) — °) B1 D1 8 तु, D1-9 तु (for
[अ]त्र) D10 T1 2 G2 4 M खानय (for 'येत्)

20 °) T G1 8 4 M य (M1 8 त) देतदुर्लभमिह (T2 8
G1 8 'दं); G2 एतत्सुदुर्लभमिदम् — °) S (except
G2) मम (for इह) D1-9 परत्र च (for द्विजोत्तम)
— °) D3 तु (for ते)

भुक्तेऽप्यथ प्रदेशं ते पानीयं वै विशेषतः ॥ २१
इत्युक्ते स तदा तेन यमदूतेन वै गृहान् ।
नीतश्चकार च तथा सर्वं तद्यमशासनम् ॥ २२
नीत्वा तं यमदूतोऽपि गृहीत्वा शर्मिणं तदा ।
ययौ स धर्मराजाय न्यवेदयत चापि तम् ॥ २३
तं धर्मराजो धर्मज्ञं पूजयित्वा प्रतापवान् ।
कृत्वा च संविदं तेन विससर्ज यथागतम् ॥ २४
तस्यापि च यमः सर्वमुपदेशं चकार ह ।
प्रत्येत्य च स तत्सर्वं चकारोक्तं यमेन तत् ॥ २५

तथा प्रशंसते दीपान्यमः पितृहितेऽप्यस्य ।
तस्मादीपप्रदो नित्यं संतारयति वै पितृन् ॥ २६
दातव्याः सततं दीपास्तस्माद्भरतसत्तम ।
देवानां च पितॄणां च चक्षुष्यास्ते मत्ताः प्रभो ॥ २७
रत्नदानं च सुमहत्पुण्यमुक्तं जनाधिप ।
तानि विक्रीय यजते ब्राह्मणो ह्यभयंकरः ॥ २८
यद्वै ददाति विप्रेभ्यो ब्राह्मणः प्रतिगृह्य वै ।
उभयोः स्यात्तदक्षय्यं दातुरादातुरेव च ॥ २९
यो ददाति स्थितः स्थित्यां तादृशाय प्रतिग्रहम् ।

21 ") V₁ B₂ s D_n D₁₀ S (except M₁₋₃) दानार्थं (for पा) D₁₋₉ प्रपा कार्या प्रदानार्थं — ") T₁ सिध्यते (for नित्यं ते) — ") V₁ B₂ (marg) भूते म्यश्च; D_n सुक्ते ह्यथ, T₁ सुक्ते सुक्ते (for सुक्तेऽप्यथ) B प्रवेयं तु; D₁₋₉ प्रदीयते (for प्रवेयं ते) D_n 1 n₂ सुक्तेऽप्यथ प्रवेयं तु, D₁₀ T₂ s G₂ सुक्ते प्रथमदेय ते, G₂ सुक्ते प्रथमपर्यन्ते — ") D₂ T G₂ तु, G₁₋₃ M च (for वै) — After 21, D₁₀ 1 n₂ an addl colophon [Sub-parvan दानधर्म — Adhy no 73]

22 Before 22, V₁ B D_n D₈ 10 1 n₂ भीष्म D₁₀ repeats 22^{ab}, T₂ s G repeat 22 after 356* — ") D_n D₁₋₉ इत्युक्ते S (T₂ s G first time) सहसा (for स तदा) G₂ (first time) [स]नेन (for तेन) D₁₀ T₂ s G (all second time) इत्युक्ते धर्मराजेन — ") D₁ s T₂ (first time) गृह्णात्; G₂ (second time) गृह्ण (for गृह्णात्) — ") T₂ (first time) सहसा; T₂ s G₂ (all second time) s (both times) च (G₂ स) तदा (for च तथा) V₁ B D_n D₁₀ नीतश्च कारयामास — ") D₈ स (for तत्)

23 ") D₁ नीत्वा य, S नयित्वा (for नीत्वा तं) — ") B₂ s D₁₀ शर्मिल (for शर्मिणं) D₁₋₉ गृहीत्वा शर्मिल च तत् (D₂ वन), D₁₋₉ स्वा शर्मिल च तं — ") D₁₀ स ययौ (by transp), G₂ स ददौ T₁ राजस्य (for राजाय) — ") D₁ s तत् (for तम्) D_n 2 D₂ T G न्यवेदयत् (G₂ त) थापि तं

24 ") G₂ s धर्मजोय (for राजो) D₂ T₂ धर्मज्ञ D_n 2 धर्मराजो हि धर्मज्ञ — ") T₂ (also as in text) यथासुख (for गतम्)

25 ") D₁₋₉ स (for ह) — ") B₂ s D_n 1 T₂

प्रत्येत्य (for प्रत्येत्य) B₂ s s D_n 1 n₂ T₁ च तत्, M स च तत् (for च स तत्) — ") V₁ B₂ s D_n D₂ s T G M₁ यत् (for तत्)

26 ") D₂ G₂ M यथा, T₂ तदा (for तथा) T₁ प्रशस्यते तथा दीपा — T₁ om (hapl) 26^a-37^a — ") G₂ पुत्र (for पितृ) D₂ गृहेऽप्यस्य (for -हिते) — After 26^{ab}, D₁₀ T₂ s G 1 n₂

356* पानीयाभ्यर्थिन दृष्ट्वा प्रीत्या दद्यात्स्वरान्वित ।

वक्षे तन्नुपमाणेन दीपे निमिषवत्सरम् ।

गवां लोमप्रमाणेन स्वर्गभोगमुपाश्रुते ।

जले बिन्दुप्रमाणेन तदेतान्युपवर्तय ।

[(L 1) T₂ पानीयादस्थित दृष्ट्वा (for the prior half) G₁ s दद्या (for दद्यात्) — (L 2) D₁₀ G₂ वक्ष (for वक्षे) T₂ दीपे (for दीपे) — (L 3) Some MSS रोम (for लोम) T₂ G₂ लोकात् (for भोगम्) — (L 4) D₁₀ G₂ जल- (for जले)]

— After the above, D₁₀ repeats 22^{ab}, T₂ s G repeat 22 — ") D₂ स (for स) D₂ पितॄणां सार यस्यसौ

27 T₁ om 37^a (of v 1 26) — ") V₁ दातव्यं (for 'स्या) — ") D₂ सस्माद्भै भरतर्षभ — ") G₂ om the first च V₁ B₁ s s D_n D₁₋₃ 10 T₁ देव ताना (for देवाना च) — ") D₁ s-9 महाप्रभा, D₁₀ मता विभो (for मता प्रभो) V₁ B D_n 2 चक्षुष्य चा (V₁ 'वां चा; B₁ s s 'व्याश्चा) त्सनो विभो, D_n 1 n₂ 'प्य चास्मना विभो

28 ") B₁ भूष; D₂ दाने (for दान) S विधि वत् (for सुमहत्) — ") V₁ B₁ s s D_n यस्वान् (for तानि) D₁ s यजनाद् (for 'ते) — ") V₁ B₁ s D_n

उभयोरक्षयं धर्मं तं मनुः प्राह धर्मवित् ॥ ३०
वाससां तु प्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ।
सुवस्त्रश्च सुवेषश्च भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ३१
गावः सुवर्णं च तथा तिलाश्चैवानुवर्णिताः ।

बहुशः पुरुषव्याघ्र वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ ३२
विवाहांश्चैव कुर्वीत पुत्रानुत्पादयेत् च ।
पुत्रलाभो हि कौरव्य सर्वलाभाद्विशिष्यते ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तषष्ठितमोऽध्याय ॥ ६७ ॥

६८

युधिष्ठिर उवाच ।

भूय एव कुरुश्रेष्ठ दानानां विधिमुत्तमम् ।
कथयस्व महाप्राज्ञ भूमिदानं विशेषतः ॥ १
पृथिवीं क्षत्रियो दद्याद्ब्राह्मणस्तां स्वकर्मणा ।
विधिवत्प्रतिगृहीयान्न त्वन्यो दातुमर्हति ॥ २

सर्ववर्णैस्तु यच्छक्यं प्रदातुं फलकाङ्क्षिभिः ।
वेदे वा यत्समाम्नातं तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३
भीष्म उवाच ।
तुल्यनामानि देयानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
सर्वकामफलानीह गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ ४

D₂ [अ]भयकर T₂ s G₂ s ब्राह्मणेभ्योभयंकर (G₂ s °r)

29 °) D₄₋₉ S (except G₂) तद् (for यद्) B₈
om from स्यात्तद् (in 29°) up to वाससा (in 31°)

30 B₈ om 30 (cf. v 1 29) T₁ om 30 — °)
T₂ s G₂ s स्थिति, G₁ s M₁ s स्थित (for स्थित)
D₂ स्थित्या, D₁₀ स्थित्यै (for स्थित्या) — °) D₄₋₉
अक्षत (for 'य' T₂ s G-M₁ धर्मो (for धर्म) — °)
T₂ s G-M₁ न चैनं, M₁-s नैव न (for त मनु) D₂
reads from तु प्राह up to भवतीत्य (in 31°) twice

31 For the repetition in D₂, of v 1 30 B₈
om. वाससा (in 31°) (of v 1 29) — °) V₁ B
D₂ n₂ n₃ (both times) D₁₀ G₁ सं, D₅₋₉ सु,
G₂ om (for तु) — °) D₄ s नितरा (for स्वदार)
D₅₋₉ नितरा नियतो नर — °) B₈ D₂ सुवर्णश्, D₄₋₉
सुरूपश् (for सुवस्त्रश्) Some MSS सुवेशश् (for 'पश्)
— °) D₂ D₅₋₈ 1 s G₁ s 4 M₁ s-शुश्रुम

32 °) D₄ s-9 वास (for गाव) T₂ तिला (for
तथा) — °) T₂ दीपश् (for तिलाश्) D₁₋₉ [अ]पि
(for [ए]व)

33 °) S विवाद (for 'हाश्) D₄₋₉ [अ]पि (for
[ए]व) — °) B₈ पुत्रानुत्पादयेदिति, B₈ D₂ D₁ s
'येति च, D₁₋₉ येत्त, D₁₀ T₂ s G-M₁-s 'यीत च

Colophon om in D₁₋₃ — Parvan name B₁ s
D₂ शाति — Sub-parvan V₁ B D₂ D₁₋₁₀ M
दानधर्म — Adhy name T₂ धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे
शर्मिब्राह्मणयमदूतसवादे तिलादिदानप्रशसा; M₁-s यमब्राह्मण
सवाद — Adhy no (figures, words or both)
V₁ 68, D₅ 63, D₁₀ 74, T₁ M 96, T₂ s G₂ s
103, G₁ s 97 — Śloka no D₂ 34, D₄ 31

68

1 S om 1° — °) B₁ T₂ s G महाभाग, D₁₋₈
5-9 नरव्याघ्र, D₂ महाव्याघ्र, D₁₀ भूमिदानम् (for
महाप्राज्ञ) — °) D₁₀ अन्न (for भूमि) D₈ G₁ s
विशिष्यते (for विशेषत) T G₂ s M भूमिदानाद्वि
शिष्यते

2 °) G₂ ब्राह्मणस्य (for गन्ता) V₁ B₁ s D₂ D₁₀
ब्राह्मणायेष्टि (D₁₀ °ष्ट) कर्मिणे, B₁-s 'णायेष्टिकर्मणे (B₈
'णा), T₁ ब्राह्मणाना स्वकर्मणा — T₁ om 2° — °)
T₂ गृहीयुर (for 'यान्)

3 D₄ om. (hapl) 3 — °) B₁ D₂ s च (for
तु) T₁ श्रुत्वा (for शक्य) — °) D₅ दातव्य (for
प्रदातु) — °) T₁ यदैव यत्, T₂ वेदे यावत् (for वेदे
वा यत्) V₁ B D₂ D₁₀ समाख्यात, D₂ s 1 s
'त्रायस् (for 'ज्ञात)

4 D₁ s 1 s om 1°-5°

यो ब्रूयाच्चापि शिष्याय धर्म्यां ब्राह्मीं सरस्वतीम् ।
 पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स तुल्यं फलमश्नुते ॥ ५
 तथैव गाः प्रशंसन्ति न च देयं ततः परम् ।
 संनिष्ठफलास्ता हि लघ्वर्थाश्च युधिष्ठिर ।
 मातरः सर्वभूतानां गावः सर्वसुखप्रदाः ॥ ६
 वृद्धिमाकाङ्क्षता नित्यं गावः कार्याः प्रदक्षिणाः ।
 मङ्गलायतनं देव्यस्तस्मात्पूज्याः सदैव हि ॥ ७
 प्रचोदनं देवकृतं गवां कर्मसु वर्तताम् ।
 पूर्वमेवाक्षरं नान्यदभिधेयं कथंचन ॥ ८
 प्रचारे वा निपाने वा बुधो नोद्वेजयेत् गाः ।
 तृप्तिं ह्यभिधीक्षन्त्यो नर हन्त्युः सवान्धवम् ॥ ९
 पितृसन्धानि सततं देवतायतनानि च ।

पूयन्ते शकृता यासां पूतं किमधिकं ततः ॥ १०
 ग्रासमुष्टिं परगवे दद्यात्संक्रतं तु यः ।
 अकृत्वा स्वयमाहारं व्रतं तत्सर्वकामिकम् ॥ ११
 स हि पुत्रान्यशोऽर्थं च श्रियं चाप्यधिगच्छति ।
 नाशयत्यशुभं चैव दुःखमं च व्यपोहति ॥ १२
 युधिष्ठिर उवाच ।
 देयाः किंलक्षणा गावः काश्चापि परिवर्जयेत् ।
 कीदृशाय प्रदातव्या न देयाः कीदृशाय च ॥ १३
 भीष्म उवाच ।
 असद्वृत्ताय पापाय लुब्धायानृतवादिने ।
 हव्यकव्यव्यपेताय न देया गौः कथंचन ॥ १४
 भिक्षवे बहुपुत्राय श्रोत्रियायाहितायये ।

5 D₁ १ १ ० om 5 (of v l 4) T₁ om 5 —^a)
 T₁ 8 G₁ 2 4 M₁-3 प्रवृत्ति, G₁ ब्रवीति स, M₁ ब्र-
 वीच्छ (for ब्रूयाच्चापि) —^c) V₁ B₁ D₁ 30 पृथिवी
 गोप्रदानाभ्यां च —^d) V₁ D_n D_s तुल्यं स (by
 transp) D₁-8 तस्मात्तुल्यफला हि सा

6 ^a) D_{n1} यथैव गा D₈ गावश्चैव (for तथैव गा)
 T₁ तथापि गावो मुख्या वै —^b) V₁ B₂-5 D_n D₁₀
 तु (for च) D₁ अत (for तत) —^c) T₁ 2 चापि;
 G₁ तामिह (for ता हि) —^d) D₂ हि (for च)

7 ^a) T₈ G₁ सिद्धिम् (for दृ) —^b) G₁ partly
 damaged D₁-9 T₁ 8 G₂-1 M₁ प्रदक्षिणं (D₈ गौ) (for
 क्षिणा) T₁ गवा कार्यं प्रदक्षिण —After 7^{ab}, N₁ns

357* सताख्या न तु पादेन गवा मध्ये च न वजेत् ।

[D₁-3 सतोषा, D₂-9 सनोषा (for सताख्या) D₁
 8-9 च (for तु) B₁ न गा द्यास्तु पादेन (for the
 prior half)]

—^c) D₂ T₁ दिव्य (for देव्यस्) D₁ 2-10 T₁ 8
 मगलयायतनं देव्यस् —^d) D₁-9 ता, S गा (for हि)

8 ^a) D₁-9 प्रचोदने, T₂ 8 G₂ 4 M₁ प्रयोजन (for
 प्रचोदन) D₁₀ T₁ G₁ 3 प्रयोजन देवकुन —^c) D₁ 2 4
 ० १ ० सर्वम् (for पूर्वम्) B₂ D₂ T₁ 2 G₂ M₁ 8 एका
 क्षर, D₂ एकाक्षय (for क्षर) V₁ B₂ 4 5 D_n D₁ 10
 G₂ च (for न) T₁ पूर्वमेवाक्षरं कामम् —^d) V₁ B
 D_n D₁₀ तत पर (for कथंचन)

9 ^a) B₁ D_{n1} n₂ D₁ 8 निचाते (D₁ 'दे' वा, D₈
 निपानेन, T₈ [अ]तिपाने वा (for निपाने वा) —^b)
 B₁ corrupt D₁-8 T₁ नरो (for बुधो) D₈ नोद्वेजयेत्,
 D₁₀ S (except M₁) जयीत (for 'जयेत) —^c)
 B₁ [अ]पि; D₈ [अ]ति (for [अ]भि) B₂ कुपिता
 ह्यपि वीक्ष्यतो —^d) B₂ दस्यु (for हन्त्यु)

10 ^a) D₁ 2 G₁ 8 पूज्यते, T₁ शुष्यते (for पूयन्ते)
 G₁ तासां (for यासां) —^b) D₁ 2 T G M₁ किं
 भूतम्, D₁ 8 9 (before oorr) भूत किम्, M₁-3 किं
 पूतम् (by transp)

11 ^a) V₁ B D_n D₂ 10 G₂ M₁ चास (for ग्रास)
 D₁ ग्रास मुष्टिं पर गावो —^b) B₁ D₁-4 ०-० सद्गुत्तं (by
 transp), D₈ सद्गुत्तं B₁ 8 5 D₁ 2 T₈ सर्वकामिकं

12 T₁ om 12^{ab} —^a) D₁ ०-० [S]थांश (for र्थं)
 D₁ 7 वा (for च) —^b) T₂ 8 [अ]थ (for [अ]धि)
 B₁ तिष्ठति (for -गच्छति) —^c) T₁ सर्वं (for
 चैव) —^d) V₁ B D_n D₁ T₂ 8 G M₁ [अ]त्यपो
 हति (for व्यपो)

13 ^b) D₁-9 चैव (for चापि) — D₁ om 13^{ab}
 —^d) D₈ वै (for च)

14 ^a) B₂ कव्यहव्य (for हव्यकव्य) —^b) G₂ 4
 गा (for गौ) B₁ D₁₀ G₁ 8 कदाचन (for कथं)

15 ^a) D₁ T₈ G₂ 4 M₁ 8 भिक्षते (for वे) —^b)
 D₁-9 सुवताय (for श्रोत्रियाय) —^c) B₂ (marg)

दत्त्वा दशगवां दाता लोकानामोत्पन्नान् ॥ १५
 यं चैव धर्मं कुरुते तस्य पुण्यफलं च यत् ।
 सर्वस्यैवांशभागदाता तन्निमित्तं प्रवृत्तयः ॥ १६
 यश्चैनमुत्पादयति यश्चैनं त्रायते भयात् ।
 यश्चास्य कुरुते वृत्तिं सर्वे ते पितरस्त्रयः ॥ १७
 कल्मषं गुरुशुश्रूषा हन्ति मानो महद्यशः ।
 अपुत्रतां त्रयः पुत्रा अवृत्तिं दश धेनवः ॥ १८
 वेदान्तनिष्ठस्य बहुश्रुतस्य
 प्रज्ञानवृत्तस्य जितेन्द्रियस्य ।
 शिष्टस्य दान्तस्य यतस्य चैव

भूतेषु नित्यं प्रियवादिनश्च ॥ १९
 यः क्षुद्रयाद्वै न विकर्म कुर्या-
 न्मृदुर्दान्तश्चातिथेयश्च नित्यम् ।
 वृत्तिं विप्रायातिसृजेत तस्मै
 यस्तुल्यशीलश्च सपुत्रदारः ॥ २०
 शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने
 तावान्दोषो ब्राह्मणस्वापहारे ।
 सर्वावस्थं ब्राह्मणस्वापहारे
 दाराश्चैषां दूरतो वर्जनीयाः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

[ई]दशाय गा, D₁ : दशगव (for दशगवा) T₁ M
 दत्त्वा बहुगुणा गावो (T₁ गा वै), T₂ : G दत्त्वा दशशतं
 गावो

16 °) D₁ n₂ यश्च, D₁-s येन (for य च) B₁
 s : कुरुते धर्मं (by transp) — °) D₅ यस्य (for
 तस्य) V₁ B D_n वर्म D₅ पुण्यं (for पुण्य) D₄
 तस्य धर्मफलं महत् — T G M₄ subst for 16^{ab} D₁₀
 ins after 16^{ab}

358* लुप्तोति यद्वोजयति यददाति गवा रसै ।

— °) D₁ : [अ]स्य, D₁-s [अ]पि (for [ए]व) G₄
 तात (for दाता) T₁ सर्वस्यैवा गवां दाता — °) D₁-s
 प्रवर्तते, S प्रवर्तित (for प्रवृत्तय) — After 16,
 D₁ : ins

359* अर्थस्य दशभागदाता तन्निमित्तप्रवृत्तये ।

17 M₄ om (hapl) 17^a — °) V₁ B D_n D₄-s
 T₁ G₁ उत्पादयते (for यति) — °) D₄-s स्मृषा
 (for त्रय)

18 T₁ om 18 — °) T₂ : G₁ s : M हन्यान् (for
 हन्ति) D₁-s मान (for मानो) D₅ महायश — °)
 T₂ : G₁-s M₁-s अपुत्रत्व, G₄ अवृत्तिर्व, M₄ अपुत्रं ते
 (for 'त्रता) — °) T₂ : G₁ : M₁ : कुरुत्ति, M₄
 सुवृत्ति (for अ)

19 °) D₅ प्रदस्य (for श्रुतस्य) — °) T₂ : G

निष्ठस्य, M वृद्धस्य (for वृत्तस्य) — B₅ om
 19^a-20^a — °) T₁ श्रेष्ठस्य (for शिष्टस्य) D₄ : s
 जितस्य (for य°)

20 B₅ om 20 (of v 1 19) — °) G₂ यव
 (for य) — °) S [अ]तिथिर्यस्य (for [आ]तिथेयश्च)
 V₁ B (B₅ om) D_n D₁₀ मृदुश्च शा (D₁₀ दां) तोलियये च
 नित्य, D_n n₂ मृदुश्च शातो वृत्तिप्रियश्च — °) M₁
 वृत्तिं, M₄ विर्त्त (for वृत्ति) V₁ B (B₅ om) D_n
 D₈ 10 द्विजाय, D₁ : प्रिया यो (for विप्राय) V₁ B₄
 D₁-s [अ]भि (for [अ]ति) — °) D₄-s वै सु (for
 सुत्य) S दानश्च (for -शीलश्च)

21 °) D₂ कार्ये (for शुभे) D₄ 6-s शुभे पात्रे य
 प्रदाने हि धर्मस्य — °) D₄-s T₁ M₁-s तावदोषो (T₁ M₁-s
 'वा), T₂ : G M₄ तावतो दोषा (for तावान्दोषो)
 D_n ब्राह्मणस्वापहारे (for ब्राह्मणस्वाप°) — M₄ om
 (hapl) 21^a — °) G₁ partly damaged D₄ : s
 सर्वावस्थो, T₂ : G₄ : पत्सु (for 'वस्य) — °) B₅
 वर्जनीयं, D₄-s 'येत (for 'नीया) — After 21,
 D₂ : ins

360* युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणस्वापहारेण कियान्दोषो भवत्युत ।
 ब्राह्मणस्वमुच्यते किं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ।

While D₁₀ S ins after 21

361* विप्रदारे परद्वे विप्रस्त्वनिचये तथा ।

६९

भीष्म उवाच ।

अत्रैव कीर्त्यते सद्भिर्ब्राह्मणस्वाभिमर्शने ।
 नृगेण सुमहत्कृच्छ्रं यदवाप्तं कुरूद्वह ॥ १
 निविशन्त्यां पुरा पार्थ द्वारवत्यामिति श्रुतिः ।
 अदृश्यत महाकूपस्तृणवीरुत्समावृतः ॥ २
 प्रयत्नं तत्र कुर्वाणास्तस्मात्कृपाज्जलार्थिनः ।
 श्रमेण महता युक्तास्तस्मिंस्तोये सुसंवृते ॥ ३
 ददृशुस्ते महाकायं कृकलासमवस्थितम् ।

तस्य चोद्धरणे यत्नमकुर्वस्ते सदस्रशः ॥ ४
 प्रग्रहैश्चर्मपट्टैश्च तं बध्वा पर्वतोपमम् ।
 नाशकुर्वन्समुद्धर्तुं ततो जग्मुर्जनार्दनम् ॥ ५
 खमावृत्योदपानस्य कृकलासः स्थितो महान् ।
 तस्य नास्ति समुद्धर्तेत्यथ कृष्णे न्यवेदयन् ॥ ६
 स वासुदेवेन समुद्धृतश्च
 पृष्ठश्च कामाग्निजगाद राजा ।
 नृगस्तदात्मानमथो न्यवेदय-

परित्रायन्ति शक्तास्तु नमस्तेभ्यो मृतास्तु वा ।

न पाळयन्ति निहता ये तान्वैवस्वतो यम ।

दण्डयन्मर्त्यैश्चित्य निरयेभ्यो न मुञ्चति ।

तथा गवां परित्राणे पीडने च शुभाशुभे । [5]

विप्रगोषु विशेषेण रक्षितेषु गृहेषु वा ।

[(L 1) T₁ परिभूते, T₂ अपहृते, G₁ ३ परि* (for पर) T₁ M₁ ब्रह्मस्वेपहृते च ये, G₁-३ M₁-३ तद्धनेपहृते च तु (M₁-३ ये) (for the post half) — (L 2) T₂ त्रायतु (for त्रायन्ति) M₁ ३ [अ]शक्तास् (for शक्तास्) T₁ दिने दिने, G₁ ३ M₁-३ मृताश्च ये (for मृता वा) — After line 2, T₂ ins

362* न मृत स्वर्गमाप्नोति पुत्रपौत्रसमन्वित ।

— G₂ om lines 3-4 — (L 3) T₁ ये चापि, T₂ चेतस्य, T₃ M₂ ३ न हता (for निहता) T₂ दाता (for ये तान्) — T₁ om lines 5-6 — (L 6) M₁ ३ ६नेषु (for गृहेषु)]

Colophon om in D₁-३ — Parvan name B₁ ३ ३ D₁ शक्ति — Sub-parvan V₁ B₁-4 D₁ D₁-३० M₁-३ दानधर्म — Adhy name T₂ गोदानप्रकरणे गोदानपात्र निरूपणं — Adhy no (figures, words or both) V₁ 69, D₁ 64, D₁ 75, T₁ M 97, T₂ ३ G₂ 4 104, G₁ ३ 98 — *Sloka no* D₁ 22, D₁ 19

69

1 *) D₁ ३ [ए]प, T₂ वै (for [ए]व) — *) Some MSS मर्पणे (for मर्शने) D₁ ब्राह्मणस्वाभिमर्पणे — *) V₁ नृपेण, some MSS नृगेण (for नृगेण)

— *) D₁ ३ युधिष्ठिर (for कुरूद्वह)

2 T₁ om 2*^{ab} — *) B₁ D₁ 1 n₂ D₂ ३-१ ० T₃ निर्विश (D₂ 'श'त्वां, T₂ निविशत्या (for 'शान्त्या') — *) D₂ इति श्रुते, T₂ कुरूद्वह (for इति श्रुति) — *) B₁ D₂ ० महान् (for महा) — *) D₂ १ वीरुद (for वीरुत्)

3 *) D₁-३ चापि (for तत्र) T₂ तत्र प्रयत्नं कुर्वाणास् — T₁ om 3*^{ab} — *) D₂ ३ १-० कूपे (for तोये) B₁ सुसंभूते, D₁ २ 'रुद्धे, D₂ 'वृत् (for वृत्ते) D₂ ३ तस्मिन्कूपे समावृते

4 *) G₁ तं (for ते) G₂ भागा (for काय) — *) D₁-३ कृकिलासम् (for कृक*) T₁ उपस्थित (for अव) — *) T₂ ३ G तत्र (for तस्य) G₁ ३ [उ]त्तरणे (for [उ]द्ध) — *) D₁ ३ अकुर्वन्त, T₂ कुर्वन्ति स्म (for अकुर्वन्ते)

5 T₁ om. 5*^{ab} — *) B₁ प्रयतैश्च (for प्रग्रहैश्च) T₂ ३ G₁ ३ ३ M वैव (for चर्म) D₂ पटैश्च; D₁ ३ पार्श्वैश्च (for पटैश्च) G₂ प्रग्रहैश्च पटैश्चैव — *) T₂ पर्वतोत्तमं (for पमम्)

6 T₁ om 6*^{ab} — *) D₁-३ सुखमावृत्य कूपस्य — *) D₁-३ कृकिलास (for कृक*) D₂ महान् (for महान्) — *) D₁ ३ T₂ G₂ समुद्धर्तुम् — *) V₁ B₁ द्यत, B₁ D₁ ३ [इ]त्यत; B₁ २, ३ D₁ 1 n₂ [इ]त्येतत्, D₁ ३ [इ]त्येव, D₁ ३ तत्, T₁ अन्य, T₂ G₂ इति (for [इ]त्यथ) D₁ 1 कृष्ण (for कृष्णे)

7 *) V₁ B D₁ D₁ ३ कायं, D₂ राजा, T₁ M₁ काम (for कामान्) T₁ राजन् — *) D₂ ३-३ नृपस

तपुरातनं यज्ञसहस्रयाजिनम् ॥ ७

तथा जुवाणं तु तमाह माधवः

शुभं त्वया कर्म कृतं न पापकम् ।

कथं भवान्दुर्गतिमीदृशीं गतो

नरेन्द्र तद्ब्रूहि किमेतदीदृशम् ॥ ८

शतं सहस्राणि शतं गवां पुनः

पुनः शतान्यष्ट शतायुतानि ।

त्वया पुरा दत्तमितीह शुश्रुम्

नृप द्विजेभ्यः क नु तद्गतं तव ॥ ९

नृगस्ततोऽब्रवीत्कृष्णं ब्राह्मणस्याग्निहोत्रिणः ।

प्रोषितस्य परिभ्रष्टा गौरैका मम गोधने ॥ १०

गवां सहस्रे संख्याता तदा सा पशुपैर्मम ।

सा ब्राह्मणाय मे दत्ता प्रेत्यार्थमभिकाङ्क्षता ॥ ११

अपश्यत्परिमार्गश्च तां यां परगृहे द्विजः ।

ममेयमिति चोवाच ब्राह्मणो यस्य साभवत् ॥ १२

तावुभौ समनुग्राहौ विवदन्तौ भृशज्वरौ ।

भवान्दाता भवान्हर्तेत्यथ तौ मां तदोचतुः ॥ १३

शतेन शतसंख्येन गवां विनिमयेन वै ।

याचे प्रतिग्रहीतारं स तु मामब्रवीदिदम् ॥ १४

देशकालोपसंपन्ना दोग्ध्री क्षान्ताविवत्सला ।

स्वादुक्षीरप्रदा धन्या मम नित्यं निवेशने ॥ १५

कृशं च भरते या गौर्मम पुत्रमपस्तनम् ।

न सा शक्या मया हातुमित्युक्त्वा स जगाम ह ॥ १६

ततस्तमपरं विप्रं याचे विनिमयेन वै ।

(for नृगस्) D₂ : ५ ४ ततो, D₈ स्वम्, T₂ ४ G₂ M₁ ४ ४ तथा (for तदा) D₈ अथ, D₁₋₉ असौ (for अयो) — ^d) D₈ पुरा कृत (for पुरातन)

8 ^a) T₁ स (for तु) T₂ तद् (for तम्) — ^b) T₁ शुभ (for शुभ) B₁ D₈₋₉ पातक, G₂ पाप (for पापकम्) — ^c) T₂ ४ G₂ M₁₋₃ अथो (for कथं) B₁ दुष्कृतिम्, G₁ दुर्गन्तम् (for तिम्) D₁ ४ T₂ ईदृशं (for 'शीं')

9 ^a) V₁ B Dn D₁₀ गवा शतं (by transp) — ^b) T₂ ४ G₂ M₁₋₃ गवा (for पुन) B₁ D₁₀ शतायुतानि च, D₁₋₉ दशायुतानि (for शतायुतानि) T₁ गवा शतं चाष्टशतायुत तथा — ^c) D₈ पुरो (for पुरा) D₁₋₉ S शुश्रुमो (for 'म') — ^d) T₂ G₂₋₄ M₁ ४ नृग (for नृप) B₁ खलु (for क नु) S तथा (T₁ दा) गतं (for गतं तव)

10 ^a) T₂ तदा, T₈ G तथा (for ततो) — ^c) D₇ प्रेषितस्य (for प्रो) Dn₃ प्रेषितस्य यदि भ्रष्टा

11 T₁ om 11^{ab} — ^a) D₄ S (F₁ om) सहस्र (T₂ M₄ स्र) (for स्ते) T₂ G₂ संख्याते (for ता) — ^b) T₈ G₂ ४ तथा (for तदा) S (T₁ om) वै (for सा) — ^c) D₈ दत्ता हि (for मे दत्ता) — ^d) T₂ प्रत्यर्थम् (for प्रत्या) V₁ Dn₃ D₁₀ T₁ -काक्षया, G₄ काक्षित, M₁ -काक्षित, M₃ काक्षत (for ता) D₁₋₉ प्रीत्यर्थमभिगच्छता (D₁ त)

12 ^a) G₁ स (for च) — ^d) D₁ ४ T₂ ब्राह्मणे

(for 'णो) D₁ : ४-१ ४ यत्र (for यस्य) D₁ M₁₋₈ सा भवेत् (for साभवत्) D₈ ब्राह्मणे यत्र सभावत्, D₈ 'णो यत्र भारत

13 ^a) S (except G₂) सामनु (for समनु) — D₁₋₃ om 13^a-15^b — ^d) V₁ B₂₋₅ Dn₁ ns D₈ अवोचता, B₁ अथोचतु, D₁₀ तदाहनु, T₂ G₂ ४ तथोचतु (for तदो) D₄ ४-४ इत्युभौ तौ तयो (D₁ ४ सामवो) चतु

14 D₁₋₈ om 14 (cf v l 13) — ^a) D₁₀ T G₂ ४ त (T₂ द) तेन (for शतेन) — ^b) D₈ ४ च (for वै) — M₁ reads 14^a-17^b twice — ^c) Some MSS गृहीतार

15 For the repetition in M₁, cf v l 14 D₁₋₃ om 15^{ab} (cf v l 13) — ^a) G₈ कालाति (for -कालोप) T₂ देशकालोपपन्ना मे — ^b) B₈ कात्या, B₄ ४ T₂ G₂₋₄ काता, D₂ T₂ G₁ शान्ता (for क्षान्ता) — ^c) T₁ साधु (for स्वाहु)

16 For the repetition in M₁, cf v l 14 — ^a) B₁ कृष्ण, D₁₋₃ भृश च D₁₀ T₂ ४ G₂ श्रियं च (T₂ ह) (for कृश च) G₁ M₁ हरते (for भरते) V₁ B Dn D₁₀ G₈ M₂ सा (for या) G₂ श्रियश्च हरते या गौर — ^c) T₂ सदाश्रया (for सा श्रया) — ^d) P₁ [अ]पि (for स)

17 For the repetition in M₁, cf v l 14 — ^a) V₁ B₂₋₂ Dn₇ ns D₁₀ हि (for वै)

गवां शतसहस्रं वै तत्कृते गृह्यतामिति ॥ १७

ब्राह्मण उवाच ।

न राज्ञां प्रतिगृह्णामि शक्तोऽहं स्वस्य मार्गणे ।

सैव गौर्दीयता शीघ्रं ममेति मधुसूदन ॥ १८

रुक्ममश्वान्श्च ददतो रजतं स्यन्दनांस्तथा ।

न जग्राह ययौ चापि तदा स ब्राह्मणर्षभः ॥ १९

एतस्मिन्नेव काले तु चोदितः कालधर्मणा ।

पितृलोकमहं प्राप्य धर्मराजमुपागमम् ॥ २०

यमस्तु पूजयित्वा मां ततो वचनमब्रवीत् ।

नान्तः संख्यायते राजंस्तव पुण्यस्य कर्मणः ॥ २१

अस्ति चैव कृतं पापमज्ञानात्तदपि त्वया ।

चरस्व पापं पश्चाद्वा पूर्वं वा त्वं यथेच्छसि ॥ २२

रक्षितास्मीति चोक्तं ते प्रतिज्ञा चानृता तव ।

ब्राह्मणस्वस्य चादानं त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः ॥ २३

पूर्वं कृच्छ्रं चरिष्येऽहं पश्चाच्छुभमिति प्रभो ।

धर्मराजं ब्रुवन्नेवं पतितोऽस्मि महीनले ॥ २४

अश्रौपं प्रच्युतश्चाहं यमस्योच्चैः प्रभाषतः ।

वासुदेवः समुद्धर्ता भविता ते जनार्दनः ॥ २५

पूर्णे वर्षसहस्रान्तै क्षीणे कर्मणि दुष्कृते ।

प्राप्स्यसे शाश्वताल्लोकाञ्जितान्त्वेनैव कर्मणा ॥ २६

कूपेऽऽत्मानमधःशीर्षमपश्यं पतितं च ह ।

तिर्यग्योनिमनुप्राप्तं न तु मामजहात्स्मृतिः ॥ २७

त्वया तु तारितोऽस्म्यद्य किमन्यत्र तपोवलात् ।

अनुजानीहि मां कृष्ण गच्छेयं दिवमद्य वै ॥ २८

अनुज्ञातः स कृष्णेन नमस्कृत्य जनार्दनम् ।

विमानं दिव्यमास्थाय ययौ दिवमरिंदम ॥ २९

18 T₁ विप्र (for ब्राह्मण) —^a) D₁ राजन्, S (except G₂) राज (for राज्ञां) —^b) D₂ तस्य (for स्वस्य) —^c) B₁ राजन्, D₁₋₉ मधु (for शीघ्र) —^d) D₁₋₉ नान्या (for मम)

19 T₂ om 19^a-22^b —^a) G₂ शतशो (for ददतो) —^b) V₁ B₁ 2 4 5 Dn₁ n₂ D₂ T₁ M₁ रजत; B₁ D₁ G₂ राजत, T₂ G₁ राजत्वे, G₁ 8 र (G₂ रा)जतान् (for रजत) Dn₂ D₁₋₉ T₂ स्यदन् —^c) T₁ om 19^a —^d) D₂ तज्राह (for जग्राह) M₁ वा (for च) —^e) G₂ [अ]सौ (for स)

20 T₂ om 20 (of v l 19) —^b) D₁ 6-9 नोदित (for चो) —^c) T₁ उपागम्य (for अहं प्राप्य) D₁ पितृलोके मुद प्राप्य

21 T₂ om 21 (of v l 19) —^a) T₁ 2 G तु, M च (for मा) —^b) B₁ हृदं (for ततो)

22 T₂ om 22^a (of v l 19) —^a) B₁ 2 4 [ए]क (for [ए]व) G₂ पाप्मा (for पापम्) D₁₋₉ अस्ति पाप कृत चापि —^b) D₂ 9 त्वयि (for स्वया) D₁ 8 ह्यज्ञानात्तदपि त्वयि —^c) Dn₂ सुक्व कृच्छ्र तु पश्चाद्वा —^d) T₁ च (for वा) S [अ]पि (for त्वं) B₂ (marg as in text) यथेच्छित; D₂ 10 *स्तसि (for च्छसि)

23 ^b) D₁ वा (for च) V₁ [अ]नृता भवेत्, T₂ स्वया

कृता, T₂ G M कृता स्व (G₁ 8 ता म)या (for [अ]नृता तव) T₁ प्रतिज्ञा तत्स्वया कृता —^d) V₁ B Dn D₂ 8 10 द्विविधस्, T₂ 8 त्रिविध (for धस्)

24 Before 24, D₂-10 ms नृप उवाच —^a) D₁ T₂ पूर्व (for पूर्व) S (except G₂) चरित्वा (for *त्ये) —^b) D₁₀ शुभरति (for मिति) B₂ यच्छा श्वतमिति प्रभो —^c) T G₁ 2 4 M₁ 8 एव (for एव)

25 ^a) V₁ B₂-5 Dn D₁₀ पतितश्, D₂ 7 9 प्रपतश् (for प्रच्युतश्) D₂ प्राह (for चाह) D₂ अश्रौप प्रपतस्त्वाह —^b) D₂ 7 9 प्रभावत, D₂ प्रपश्यत (for प्रभाषत)

26 ^b) D₂-9 क्षीण (for क्षीणे) Some MSS दु कृते

27 ^b) V₁ B₂ 6 Dn D₁₀ T₂ 8 G₁ M₁ पतितश् (for *तं) T₁ स्थिति (for च ह) —^d) V₁ B₂-5 Dn D₁₀ G₁ 2 4 च (for तु)

28 ^a) D₁-8 धारितो, G₁ 8 [उ]त्तारितो (for तारितो) T₂ सम्यक् (for स्म्यद्य) —^c) D₂ M₁-3 मा (for मां)

29 T₂ G₁ om 29^a-32^b Before 29, G₂ ms भीष्म —^c) Bom ed दिव्यमास्थाय पथान —^d)

ततस्तस्मिन्निदं प्राप्ते नृगे भरतसत्तम ।
वासुदेव इमं श्लोकं जगाद कुरुनन्दन ॥ ३०
ब्राह्मणस्वं न हर्तव्यं पुरुषेण विजानता ।
ब्राह्मणस्वं हृतं हन्ति नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ३१

सतां समागमः सद्भिर्नाफलः पार्थ विद्यते ।
विश्रुक्तं नरकात्पश्य नृगं साधुसमागमात् ॥ ३२
प्रदानं फलवत्तत्र द्रोहस्तत्र तथाफलः ।
अपचारं गवां तस्माद्वर्जयेत् युधिष्ठिर ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

७०

युधिष्ठिर उवाच ।

दत्तानां फलसंप्राप्तिं गवां प्रब्रूहि मेऽनघ ।
विस्तरेण महाबाहो न हि तृप्यामि कथ्यताम् ॥ १
भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
ऋषेरुद्दालकेर्विक्रियं नाचिकेतस्य चोभयोः ॥ २

ऋषिरुद्दालकिर्दीक्षासुपगम्य ततः सुतम् ।
त्वं मासुपचरस्वेति नाचिकेतमभाषत ।
समाप्ते नियमे तस्मिन्महर्षिः पुत्रमब्रवीत् ॥ ३
उपस्पर्शनसक्तस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।
इध्मा दर्भाः सुमनसः कलशश्चाभितो जलम् ।
विस्मृतं मे तदादाय नदीतीरादिहात्रज ॥ ४

D₁ T₁ M₁ अरिंदम

30 T₈ G₁ om 30 (of v l 29) —^a) V₁ B
Dn D₁₀ याते (for प्राप्ते) —^b) T₂ युद्धे भारतसत्तम
—^c) D₁₋₃ s G₂ लोकं (for श्लोक) —^d) D₁₋₉
जगाद भरतर्षभ

31 T₈ G₁ om 31 (of v l 29) —^b) G₂ विशेष
पत (for विजानता) T₁ s G₁ s M₁ क्षत्रियेण विशेषत
(T₂ 'शिष्यते) —^c) T₂ G₁₋₃ M₁ नृपं (for हृत)

32 T₈ G₁ om 32^{ab} (of v l 29) Before 32,
D₁₋₃ ins भीष्म —^b) T₁ सफल, T₂ G₁ s नाफलं
(for 'ल) —^d) V₁ नृप (for नृग) D₂ s समा
गमे (for 'मात्)

33 ^b) D₁₋₉ चापि (for तत्र), D₆ T₈ तथाफल,
T₁ s G₁ s M₁ 'फलं, G₁ 'बल (for फल) —^c)
B₁ T₂ s G₁ s अपहारं, D₁₋₁ s अविचारं (for अप')
T₁ द्विजास् (for गवां) —^d) S (except G₁) वर्जयीत
(for 'येत)

Colophon om in D₁ s — Parvan name B₁ s :
श्राप्ति — Sub-parvan V₁ B Dn D₁ s-10 दानधर्म
— Adhy name V₁ Dn₃ नृगवासुदेवसमागम, B₁
D-3 M नृगोपाख्यान, B₂ s : D₁₀ नृगवासुदेवसवाद,

T₂ धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे गोदानप्रशसायां ब्रह्मस्वापहरणे
नृगोपाख्यान — Adhy no V₁ 70, D₆ 65, D₁₀
76, T₁ M 98, T₂ s G₂ s 105, G₁ s 99 — Sloka
no Dn₃ D₁ 33

70

1 ^a) D₆₋₉ दानानां (for दत्तानां) D₆ दानानामिह
संप्राप्ति —^c) G₁ s महाभाग (for 'बाहो) —^d)
T₂ s च (for द्वि) T₁ कथ्यत (for 'ताम्)

2 For a slightly different version of the story
of Naaciketas, of Katha U D₆ om the ref. D₆
om 2^{ab} (retaining the ref) S om (hapl) 2^{ad}
—^c) D₁₀ औद्दालकेर् —^d) V₁ नाचिकेतस्य चोभयो,
D₁₋₃ नासिकेतस्य (D₂ तोश्च) चो

3 ^a) B₂ D₁₀ T₁ s G₂ M₁₋₃ औद्दालकिर् Dn₃
धीमान् (for दीक्षाम्) —^b) D₁₋₉ उपलभ्य, M₁
उपागम्य (for उप') —^d) V₁ नाचिकेतम्, D₁₋₃
नासिकेतु (D₁ त)म् D₆ T₂ उवाच ह (for अभाषत).
—^c) T₂ G₁ समाप्त (for 'से) M₁ नियते (for 'मे)

गत्वानवाप्य तत्सर्वं नदीवेगसमाप्नुतम् ।
न पश्यामि तदित्येवं पितरं सोऽब्रवीन्मुनिः ॥ ५
क्षुत्पिपासाश्रमाविष्टो मुनिरुद्दालकिस्तदा ।
यमं पश्येति तं पुत्रमशपत्स महातपाः ॥ ६
तथा स पित्रामिहतो वाग्वज्रेण कृताञ्जलिः ।
प्रसीदेति ब्रुवन्नेव गतसन्वोऽपतद्भुवि ॥ ७
नाचिकेतं पिता दृष्ट्वा पतितं दुःखमूर्छितः ।
किं मया कृतमित्युक्त्वा निपात महीतले ॥ ८
तस्य दुःखपरीतस्य स्वं पुत्रमुपगृहतः ।
व्यतीतं तदहःशेषं सा चोग्रा तत्र शर्वरी ॥ ९
पित्र्येणाश्रुप्रपातेन नाचिकेतः क्रुद्रह ।

प्रास्पन्दच्छयने कौश्वे वृद्धा सस्यमिवाप्नुतम् ॥ १०
स पर्यपृच्छत् पुत्रं श्लाघ्यं प्रत्यागतं पुनः ।
दिव्यैर्गन्धैः समादिग्धं क्षीणस्वप्नमिवोत्थितम् ॥ ११
अपि पुत्र जिता लोकाः शुभास्ते स्वेन कर्मणा ।
दिष्ट्वा चासि पुनः प्राप्तो न हि ते मानुषं वपुः ॥ १२
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य पित्रा पृष्टो महात्मना ।
अन्वर्थं तं पितुर्मध्ये महर्षीणां न्यवेदयत् ॥ १३
कुर्वन्भवच्छासनमाशु यातो
द्वयं विशालां रुचिरप्रभावाम् ।
वैवस्वतीं प्राप्य सभामपश्यं
सहस्रशो योजनहैमभौमाम् ॥ १४

*शशु V1 B8-5 [अ]भिभोजन, B1 2 Dn1 n2 [अ]तिभो (Dn1 'भा'जन, D4-9 [अ]पि नो जल (for [अ]भितो जलम्) — °) B1 5 Dn2 D4 ते (for से) T1 पतत्सर्वं समादाय — °) B5 व्रज, D4-9 [आ]नय (for [आ]व्रज)

5 °) T2 G1 8 M2 3 नावाप्य (for [अ]नवाप्य) — °) B1 परिप्लुतं (for समा) — °) V1 Dn2 D4 T2 8 G M1-3 [ए]व (for [ए]वं) — °) D4 8-9 च (for सो) G1 वच (for मुनि)

6 °) B1 D2 T2 8 G2 8 M1 8 4 समाविष्टो (for श्रमा) — °) V1 उद्दालकस्, B1 5 तद्दालकिस्, D10 T G M1-3 औ (M1-3 त्वौ)द्दालकिस् B2 4 D10 G2 तया, D3 तव (for तदा) — °) G2 धर्म (for यमं) — °) D1-4 8 9 सु (for स) S अशपत्सोऽपमूर्छित

7 °) Dn2 n8 D1 6-9 [अ]भिहितो, D1-8 निहतो (for [अ]भि) S तथा पित्रा स निहतो — °) D10 एव (for एव) — °) T2 शतसन्वो (for गतसन्वो)

8 °) V1 नाचिकेत, D1-8 नासिकेत (D2 'तु' (for नाचि) — °) D2 10 M4 मूर्छित

9 °) D1 T1 G1 8 4 स्व (for स्व) D1-8 अत्र (for उप) V1 B Dn D10 स्व पुत्रमनुशोचत — °) T1 आगता शर्वरी तदा, T2 8 G1-3 M4 सा चोग्रा शर्वरी तदा (G2 था), G4 नाचोग्रा शर्वरी तदा, M1-3 सा चोर्ध्वा शर्वरी गता

10 °) D5 पैत्रेण (for पित्र्येण) D8 10 T G2 M [अ]व (for [अ]शु) D1-8 प्रवाहेण (for प्रपातेन)

— °) D1-8 नासिकेत (D1 'त' (for नाचिकेत) — °) B2 Dn D2-9 M2 प्रास्पदच् (D2 7 'दन्'), D1 प्रास्पदश्च; T1 पस्पद, G2 प्रास्फंदच् (for प्रास्पन्दच्) B1 T1 कौश्वे, T2 कौश्वे (for कौश्वे) — °) D2 [उ]त्थित (for [आ]प्नुतम्).

11 D4 om (hapl) 11 — °) B1 S पर्यपृच्छत्तत (B1 'च तं) पुत्र — °) D5 क्षीण, T2 साध्यं (for श्लाघ्यं) G2 प्रत्याहृत (for 'गत) V1 B Dn D10 क्षीण पर्यागत पुन, D2 श्लाघ्या प्रत्यागति पुन — °) S दिव्य (for दिव्यैर्) V1 B T1 समायुक्त (for दिग्धं) — °) B5 सुसम् (for स्वप्नम्)

12 °) S कृ (G4 ग)ता (for जिता) — °) Dn2 D6 9 वा (for च) V1 [अ]पि (for [अ]सि) — °) T2 8 G4 च (for हि) T8 पुन (for वपु)

13 °) T8 पुत्रस्य (for सर्वस्य) — °) V1 B Dn D2 8 10 स ता यातौ, D1 8 आस्थितानां, D4 8 अन्वर्थतां; T1 आगतानां, T2 अशुत्थाय, T8 G M अन्वर्थानां (for 'यं त)

14 °) G4 सह; M4 द्वयं (for द्वयं) D10 S (except T1) प्रभासां (for 'वाम्) — °) V1 B2 Dn हैमभासां (Dn1 n2 स), B1 D10 G2 M हैमभौसां, D1-9 T1 हैमभूमिं, G4 भौमभूमां (for हैमभौमाम्) ॐ Cn योजनेति छत्रचतुषीयान्तं पदम् । योजने सहस्रशः समितामिति शेष । ॐ

15 °) V1 B Dn D3 10 दे (D10 ए)दीति स हि,

दृष्ट्वैव मामभिमुखमापतन्तं

गृहं निवेद्यासनमादिदेश ।

वैवस्वतोऽर्घ्यादिभिरर्हणैश्च

भवत्कृते पूजयामास मां सः ॥ १५

ततरत्त्वहं तं शनकैरवोचं

वृत्तं सदस्यैरभिपूज्यमानम् ।

प्राप्तोऽस्मि ते विषयं धर्मराज

लोकानर्हं यान्स्म तान्मे विधत्स्व ॥ १६

यमोऽब्रवीन्मां न मृतोऽसि सौम्य

यमं पश्येत्याह तु त्वां तपस्वी ।

पिता प्रदीप्ताग्निमानतेजा

न तच्छक्यममृतं विप्र कर्तुम् ॥ १७

दृष्टस्तेऽहं प्रतिगच्छस्व तात

शोचत्यसौ तव देहस्य कर्ता ।

ददामि किं चापि मनःप्रणीतं

प्रियातिथे तव कामान्वृणीष्व ॥ १८

तेनैवमुक्तस्तमहं प्रत्यवोचं

प्राप्तोऽस्मि ते विषयं दुर्निवर्त्यम् ।

इच्छाम्यहं पुण्यकृतां समृद्धा-

ल्लोकान्द्रष्टुं यदि तेऽहं वरार्हः ॥ १९

यानं समारोप्य तु मां स देवो

वाहैर्युक्तं सुप्रभं भानुमन्तम् ।

संदर्शयामास तदा स लोका-

न्सर्वास्तदा पुण्यकृतां द्विजेन्द्र ॥ २०

अपश्यं तत्र वेश्मानि तैजसानि कृतात्मनाम् ।

नानासंस्थानरूपाणि सर्वरत्नमयानि च ॥ २१

चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।

अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ॥ २२

D1 8 गुहाशित्रेय, D4-7 9 M1 8 गुहाशि (M1 8 'ह नि)-
वेद्य (for गुह निवेद्य) — °) B1 D3 6-8 [s]र्वादिभिर
— °) D2 6 मा (for मां)

16 °) D2 शरणम् (for शनकैर) — °) V1 B2
Dn D2 G1 M2 4 वृत्त D1 8 इति (for अग्नि) V1
B1 2 4 5 Dn2 D3 10 पूज्य नम्र, B2 Dn1 n2 D2
पूज्यमान, D3 6 7 9 T M2 पूज्यावनम्य, M4 पूज्या-
वनम्र (for पूज्यमानम्) — °) D1 वै (for ते) T1
प्राप्तोतिथिविषये धर्मराज — °) D10 S अहं यामि (for
अहं यान्स्म) T1 हन्वै, T2 मे तान् (by transp),
G1 तन्मे V1 B2-5 Dn लोकानर्हो (B2 Dn2 'हं) यानर्हं
तान्विधत्स्व, B1 ह्यो हेमभासा विधत्स्व, D3-9 'हान्या
चतो मे विधत्स्व

17 °) D1 यतो, G4 धर्मो (for यमो) D1 8 M
मा (for मा) T1 अमृतो (for न मृतो) V1 सम्यग्,
D2 सौम्य (for सौम्य) — °) T2 यन्मा (for यम)
V1 B2-5 Dn D3 10 M2 स, D1 ते (for तु) D1
G1 8 M1 2 4 त्वा (for त्वा) T1 तरस्वी (for तपस्वी)
— °) T1 अकृत (for अनृतं)

18 °) T1 8 G1 3 तात (for तात) — °) V1 B
Dn D1-3 10 G2 दृष्टानि (for 'भि) T G1 2 4 M4
प्रतीत, M1-3 प्रिय ते (for प्रणीत) D4-9 ददामि (D2

'नि) ते मनसि (D4 8 'स) प्रियं वै (D4 हि, D2 ते)
— °) V1 B Dn D2 10 प्रियातिथेस् (for थे) D3-10
T2 8 G काम (for कामान्)

19 °) D4-9 तेनैवमुक्तोहमथाब्रुव त — °) B1 दुर्नि
वर्त्य, B2 'वृत्त, D4-9 'वार्य; G2 'वेद्य, M4 'पात
(for 'वर्त्यम्) — °) V1 Dn2 T2 G1 8 4 पुण्यकृताम्
— °) Dn1 n2 लोकांस्तेह यदि द्रष्टु वरार्हं

20 °) D1 8 मा (for मा) — °) D5 यानैर (for
वाहैर) D2 प्रसभ (for सुप्रभ) V1 B Dn T2 G1
भानुमन्तम्, D1-8 मन्त्र, T1 दीप्तिमन्त (for भानुमन्तम्)
— °) D5-7 9 स (for स) D1-8 सता (for तदा)
B1 D1 2 5 10 स, Dn1 D1 6-9 [त्रा]त्म (for स)
— °) D2 यमस् (for सर्वास्) V1 B Dn D2 4 10
G2 4 तथा, T1 पुण्यान् (for तदा) G1 8 4 कृतान
D2 नरेन्द्र (for द्विजेन्द्र)

21 °) S (except T2) तैजसानां (for 'मानि) V1 B
Dn D10 महात्मना (for कृतात्मनाम्) — °) B1 म्यानानि
(for संस्थान) — °) T2 तु (for च)

22 °) B2 4 D4-9 G1 8 चराणि, D1-3 धराणि
(for 'वनानि)

23 D1 om (hapl) 23^a-24^a D2 om (hapl) 23

वैदूर्यार्कप्रकाशानि रूप्यरुक्ममयानि च ।
 तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥ २३
 भक्ष्यभोज्यमयाञ्जैलान्वासांसि शयनानि च ।
 सर्वकामफलैश्चैव वृक्षान्भवनसंस्थितान् ॥ २४
 नद्यो वीथ्यः सभा वापी दीर्घिकाश्चैव सर्वशः ।
 घोषवन्ति च यानानि युक्तान्येव सहस्रशः ॥ २५
 क्षीरस्रवा वै सरितो गिरींश्च
 सर्पिस्तथा विमलं चापि तोयम् ।
 वैवस्वतस्यानुमताश्च देशा-
 नदृष्टपूर्वान्सुवहूनपश्यम् ॥ २६
 सर्वं दृष्ट्वा तदहं धर्मराज-
 मवोचं वै प्रमविष्णुं पुराणम् ।

क्षीरस्रयैताः सर्पिपथैव नद्यः
 शश्वत्स्रोताः कस्य भोज्याः प्रदिष्टाः ॥ २७
 यमोऽनृगीद्विद्वि भोज्यास्त्वमेता
 ये दातारः साधवो गोरसानाम् ।
 अन्ये लोकाः शाश्वता वीतशोकाः
 समाक्षीर्णा गोप्रदाने रतानाम् ॥ २८
 न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं
 पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।
 ज्ञात्वा देया विप्र गवान्तरं हि
 दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ २९
 स्वाध्यायाढ्यो योऽतिमात्रं तपस्वी
 वैतानस्थो ब्राह्मणः पात्रमासाम् ।

—^a) Some MSS वैदूर्यार्क- Ds प्रकाशाय (for 'शानि)
 —^b) M₁ रौप्य (for रूप्य) T₂ G₁ रूप (for रुक्म)

24 D₁ om 24^{ab} (of v l 23) T₁ om (hapl)
 24^{ab} —^a) B₁ s Dn₁ D₁ s भक्ष (for भक्ष्य)
 D₅ भैक्षभोज्यमयान्सर्वान् —^b) T₂ विविधानि (for
 शयनानि) —^d) T₂ s G₁ s निष्ठितान् (for संस्थि
 तान्)

25 T₁ om 25 —^a) D₁ s नदी (for नद्यो)
 Dn₁ D₁-s वीथी (for वीथ्य) V₁ B Dn D₁-₁₀
 वाप्यो, T₂ G₁ s s M वापीर (for वापी) —^b) D₁
 om from सर्वश pp to धेनु (in 38^b) T₂ s G₁
 निलया (for सर्वश) —^d) B₁ Dn₁ n₁ सुकानि (for
 यु) V₁ om, B Dn D₁₀ [अ]य (for [ए]व)

26 D₁ om 26 (of v l 25) —^a) M₁ s क्षीर
 स्रवा (for स्रवा) T₁ नदीश्च (for गिरींश्च) M₁ चापि
 (for च) —^b) D₁ s सर्पिस्तथा, T G M₁-s सस
 र्पिष्क (T₁ 'प' (for सर्पिस्तथा) D₁-s s s s [ए]य
 (for [अ]पि) —For 26^{ab}, B₁ s D₅ s M₁ snbst

363* क्षीरस्रवा वै सरितो गिरींश्च सर्पिषा तथा ।
 विमलं चैव तोयं च सर्वं स्वाहु तथैव च ।

[(L 1) B₁ s सर्पिस्तथा (for 'त') M₁ गिरींश्चापि स-
 सर्पिषा (for the post half) —B₁ s om line 2
 —(L 2) M₁ [अ]पि तोयं वै (for [ए]व तोयं च) M₁
 दृष्ट्वान्भूतान् (for the post half)]

—^c) D₅ वैवस्वतांश्च (for 'तस्य) D₅ वैवस्वताश्चा
 मिमताश्च देशान्, T₂ 'तानुमताश्च वै —^d) D₅-₉
 सर्वान् (for [अ]दृष्ट) B₁ पूर्व, T₁ पूर्वास्तु (for
 'पूर्वान्')

27 D₁ om 27 (of v l 25) —^a) Dn₁ n₁ D₁
 सर्वान् (for सर्वं) D₁₀ तम् (for तद्) —^b) T₁
 M अवोच वै धर्मदेव (T₁ ह) सहि (M₁ वि) ण्यु, T₂ s
 G 'च वै (T₂ चैव) सर्वदेव सहिण्यु —^c) D₁₀ [अ]पि
 (for [ए]व) —^d) D₁-s s-s शश्वद्वा (D₅-s 'द्व'द्वा
 (for 'स्त्रोवा) D₁₀ प्रविष्टा, S प्रवृत्ता (for प्रदिष्टा)

28 D₁ om 28 (of v l 25) —^a) T₂ यन्मा,
 G₁ धर्मो (for यमो) B₁ S भोज्याश्च (T₁ 'ज्य)
 B₁ s त्वमेतन्, T₁ नराणां, T₂ s G M त्वमेतान् (for
 'ता) —^b) B₁ प्रदातार, D₁ ये धा' (for ये दा)
 —^c) B₅ om अन्ये लोका B₁ अन्यैर (for अन्ये)
 V₁ B₁ s Dn₁ n₁ D₁ शाश्वतैर (for ता) Dn₁
 वीथ्य (for वीत) V₁ B₁ s s s Dn D₁ s-₁₀ शोकै
 (for 'शोका) —^d) D₅ s समाक्षीर्ण (D₅ जौ)

29 = (var) 13 72 36 D₁ om 29 (of v l 25) —
 —^a) V₁ B Dn D₁₀ T₁ s न त्वे (Dn₁ नन्वे) वासा (for
 'वासा) —^b) G₁ s प्राप्त (for पात्र) V₁ B₁ D₁ s
 गोविशेषा, Dn₁ n₁ D₁ गोविशेषो (for गोवि) —^c)
 V₁ B Dn D₁ s s T₁ देय (for देया) D₅ गवान्तरं
 (for गवान्तरं हि) —^d) D₅ न हि दुःखं (for दुःख
 ज्ञातुं)

कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च

द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ३०

तिस्रो रात्रीरद्विरूपोऽयं भूमौ

तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।

वत्सैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारा-

स्व्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ३१

दत्त्वा धेनुं सुव्रतां कांस्यदोहां

कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।

यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या-

स्तावद्वर्षाण्यश्रुते स्वर्गलोकम् ॥ ३२

तथानद्वाहं ब्राह्मणाय प्रदाय

दान्तं धुर्यं बलवन्तं युवानम् ।

Tabular Statement of the sequence of stanzas 30-36 in D₁₀ S

D ₁₀	T ₁	T ₂	T ₃	G ₁	G ₂	G ₃	G ₄	M ₁	M ₂	M ₃	M ₄
30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}
34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}
30 ^{cd}		30 ^{cd}	30 ^{cd}	30 ^{cd}	30 ^{cd}	30 ^{cd}	30 ^{cd}				30 ^{cd}
35 ^{cd}		35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}
								30 ^{cd}	30 ^{cd}	30 ^{cd}	
31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33
34 ^{ab}											
34 ^{cd}		34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}
35 ^{ab}		35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}
35 ^{cd}											
36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36

30 30^{ab} = (var) 13 72 37^{ab} For the sequence of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement above D₁ om 30 (cf v 1 25) —^a) V₁ B₂ D_n D₂ स्वाध्यायवान्, D₁₀ 'यस्यो (for 'यास्यो) B₁ [s]-त्यति, B₂ [s]ति (for सति) —^b) D₁₋₃ पापभीरु (for पात्रमासास्) — 30^{cd} = 13 72 39^{cd} T₁ om 30^{cd} —^c) B₁ T₃ कृच्छ्रोत्सृष्टा (for 'त्सृष्टा) D₂ पोषणाभ्यागताश्च, T₂ प्रोष्यमाणागताश्च —^d) G₁ partly damaged G₃ ज्ञेया (for एतेर)

31 = (var) 13 72 41 For the sequence of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement above D₁ om 31 (cf v 1 25) —^a) V₁ B₂ D_n D₁₀ रात्र्य (for रात्रीर) D_n T₃ G₁ M₃ स्व (T₁ स) द्विर

(for अद्विर) —^b) T₁ तद्वितेभ्य (for तदिं) —^c) G₁ partly damaged D₁₀ वत्सै (for वत्सै) D₂ १० पीनै, D₃ प्रीतै (for प्रीता) D₁₋₃ ६-९ सुव्रता (for सुप्रजा) D₂ साभिचारास्; T₁ M₁₋₃ सोपदोहास् (for 'चारास्)

32 = (var) 13 72 42 For the sequence of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement above D₁ om 32 (cf v 1 25) —^a) D₁₋₃ ६-९ धेनुं दत्त्वा (by transp) S साधु (for कांस्य) —^b) D_n अपलायिनी —^c) Some MSS रोमानि —^d) D₂₋₃ तावद्वदानि (D₂ 'द्वान्) (for तावद्वपाणि) D₂₋₃ T₂ १ G₁₋₃ देव (for स्वर्ग)

33 = (var) 13 72 43 For the sequence

कुलानुजीवं वीर्यवन्तं बृहन्तं
 भुङ्क्ते लोकान्संभितान्धेनुदस्य ॥ ३३
 गोषु क्षान्तं गोशरण्यं कृतज्ञं
 वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ।
 वृत्तिग्लाने संभ्रमे वा महार्थे
 कृष्यर्थे वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ॥ ३४
 गुर्वर्थे वा बालपुष्ट्याभिपज्ञा-
 द्रावो दातुं देशकालोऽविशिष्टः ।

अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः

प्राणक्रीता निर्जिताश्चौदकाश्च ॥ ३५

नाचिकेत उवाच ।

श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुनरब्रुवम् ।
 अगोमी गोप्रदादृणां कथं लोकान्निगच्छति ॥ ३६
 ततो यमोऽब्रवीद्धीमान्गोप्रदाने परां गतिम् ।
 गोप्रदानानुकल्पं तु गामृते सन्ति गोप्रदाः ॥ ३७
 अलाभे यो गवां दद्याद्भृत्येभ्यं यतव्रतः ।

of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement on p 390 D₁ om 33 (cf v 1 25) —^a) D₁ तदा (for तथा) V₁ B₁ 4 5 D₁ D₂ 5 8 द्राक्षणेभ्य (for 'णाय') D₁ 9 om, T₁ प्रदद्याद् (for प्रदाय) —^b) M₁ यांतं (for दान्ते) D₁ 2 बृद्धे (for धुर्यं) —^c) B₁ D₁ n₂ कुलानुजीव्य, D₁ 8 T₂ G₂ M₁-8 कुलाजीव, D₁-9 G₁ 8 4 कुलाजीव्य, T₁ महाजव; T₂ M₄ कुलोपजीव्य (M₄ व) (for कुलानुजीव) —^d) D₁ 2 10 दश वै; D₁ वै दश, G₁ समतान् (for समि*)

34 34^{ab} = (var) 13 72 37^{cd} For the sequence of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement on p 390 D₁ om 34 (cf v 1 25) G₂ om 34^{ab} —^a) D₁-8 स्त्रीषु (for गोषु) —^b) T₁ वृत्तिं गवां (for वृत्तिग्लान) — 34^{cd} = (var) 13 72 38^{ab} T₁ om 34^c-35^d —^a) V₁ B D₁ वृद्धे (B₁ 'से' ग्लाने; D₁ वृत्त ग्लान, D₁ 7 9 वृद्धे ग्लान, D₁ 10 वृद्धेति ग्लाने, T₂ वृत्तिग्लानं (for ग्लाने) B₂ D₁-8 संभ्रमे (for संभ्रमे) T₂ 8 G महायं (for र्थं) M सजीवार्थं संभ्रमे वा महार्थं (M₄ 'र्थे' —^d) D₁ D₂ 8 9 कृष्यर्थं, D₁ om, S (T₁ om) शास्त्र्यर्थं (for कृष्यर्थं) V₁ B₁-4 D₁ n₂ हो (B₁ 2 4 हो 'म्यहेतो', B₁ D₁ होम्यहेतो, D₁ होमहेतो; D₁ चाहहेतो, G₁ damaged (for होम) D₁ प्रसूता, D₂ 6-10 M₄ प्रसूता (D₁₀ M₄ 'तो' (for त्याम्)

35 35^{ab} = (var) 13 72 38^{cd} For the sequence of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement on p 390 D₁ om 35 (cf v 1 25) T₁ om 35 (cf v 1 31) —^a) D₁ n₂ D₂ गुर्वर्थं (for 'र्थं') S (T₁ om) गुर्वर्थे (T₂ 'र्थं' वा यज्ञसमाप्तये वा —^b) V₁ B D₁ D₁₀ गो वै, D₁ गा वै (for गावो) G₁ 8 यज्ञ- (for देश) D₁-9 गवा (D₁ गा वै) दानं देश कालाविशिष्ट — 35^{cd} = 13 72 39^{ab} —^a) V₁

D₁ n₂ अतर्जाता, D₁ n₂ M₂ 'र्जाता (for र्जाता) B₁ 4 सत्क्रय-, D₁ n₂ सक्रय, D₁-9 सुक्रिया (for सुक्रय) B₁ अंतर्जाता दायुजयाज्ञा च लब्धा, D₁ अतर्गता सुक्रियाज्ञानलब्धा, D₁ 'र्जाता सुक्रिया चापि लब्धा, D₁₀ (both times) 'र्जाता सुक्रियज्ञेन लब्धा —^d) D₁ निर्गताश्च (for निर्जिताश्च) D₁ D₁₀ (second time) चौदकाश्च, D₁ शौल्कजाश्च, D₂ 6-9 चो (D₂ चौ कजाश्च, D₂ चैकजाश्च; D₂ स्त्रौकजाश्च (for चौदकाश्च) D₁₀ (first time) T₂ 8 G₁ 8 4 M प्राणक्रीता सोदका सोदृहाश्च, G₂ क्रीता सोमोपादका सोदृहाश्च — After 35, D₁-9 ins

364* गा वै दद्यादयामृता द्विजेभ्यो
 यो यातुमाकाङ्क्षति देवलोकम् ।

While D₁₀ ins an addl colophon after 35 [Sub parvan दानपर्व — Adhy no 77]

36 For the sequence of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement on p 390 D₁ om 36 (cf v 1 25) G₁ 8 om the ref D₁ 8 नासिकेत (D₂ तुर) (for नाचिकेत) —^b) T₁ ब्रह्म तं (for तमहं) V₁ D₁ M₂ 4 अग्रवं (for अग्रवम्) —^c) V₁ B D₁ n₂ अगोमान्, D₁ n₂ D₂ अभावे, D₁ अभावो, T₁ M₄ भवमि (for अगोमी) D₁₀ अगोमी गोप्रदाता च —^d) B₁ 8 G₁ 8 लोकं (for लोकान्) V₁ B₁ 4 5 D₁ D₂ हि गच्छति, B₁ 8 D₁₀ नियं, D₁ न गं, T₁ अनुत्तमान् (for निगच्छति)

37 D₁ om 37 (cf v 1 25) —^a) V₁ B D₁ n₂ D₂ 7-10 G₂ [s]ब्रवीथमो (by transp), T₂ [s]यम ब्रवीद् —^b) V₁ B₁ 4 5 D₁ D₂ गोप्रदानं (for 'दाने') B₂ गोप्रदानपरमा गतिं, S गोप्रदाना तदा (T₁ 8 G₂ था) गतिं —^c) D₁ 8 6-9 कर्षार्थं, D₁ कर्षार्थं; T₁ कर्षयानु, T₂ G M₁-8 कर्षयानु (for कर्षं तु) D₂ गोप्रदानेन कर्षयर्थं (sic) —^d) S संतु (for सन्ति)

कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च

द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ३०

तिस्रो रात्रीरद्भिरूपोष्य भूमौ

तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।

वत्सैः प्रीताः सुप्रजाः सोपचारा-

स्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ३१

दत्त्वा धेनुं सुव्रतां कांस्यदोहां

कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।

यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या-

स्तावद्वर्षाण्यश्रुते स्वर्गलोकम् ॥ ३२

तथानङ्गाहं ब्राह्मणाय प्रदाय

दान्तं धुर्यं बलवन्तं युवानम् ।

Tabular Statement of the sequence of stanzas 30-36 in D₁₀ S

D ₁₀	T ₁	T ₂	T ₃	G ₁	G ₂	G ₃	G ₄	M ₁	M ₂	M ₃	M ₄
30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}	30 ^{ab}
34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}		34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}	34 ^{ab}
30 ^{cd}		30 ^{cd}	30 ^{cd}	30 ^{cd}	30 ^{cd}	30 ^{cd}	30 ^{cd}				30 ^{cd}
35 ^{cd}		35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}	35 ^{cd}
								30 ^{cd}	30 ^{cd}	30 ^{cd}	
31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33	31-33
34 ^{ab,r}											
34 ^{cd}		34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}	34 ^{cd}
35 ^{ab}		35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}	35 ^{ab}
35 ^{cd,r}											
36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36	36

30 30^{ab} = (var) 13 72 37^{ab} For the sequence of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement above D₁ om 30 (cf v 1 25) —^a) V₁ B₁ D_n D₂ स्वाध्यायवान्, D₁₀ 'यस्यो (for 'यास्यो) B₁ [s]-त्यति, B₂ [s]मि (for स्ति) —^b) D₁₋₃ पापभीरु (for पापमासास्) — 30^{cd} = 13 72 39^{cd} T₁ om 30^{cd} —^c) B₁ T₃ कृच्छ्रोत्सृष्टा (for 'सृष्टा) D₂ पोषणाभ्यागताश्च, T₂ प्रोष्यमाणागताश्च —^d) G₁ partly damaged G₃ क्षेया (for क्षैर)

31 = (var) 13 72 41 For the sequence of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement above D₁ om 31 (cf v 1 25) —^a) V₁ B₁ D_n D₁₀ रात्र्य (for रात्रीर) D_n T₁ G₁ M₄ स्व (T₁ स) द्विर

(for अद्विर) —^b) T₁ तद्वितेभ्य (for तर्पि) —^c) G₁ partly damaged D₁₀ वत्सै (for वत्सै) D₂ र पीतै, D₃ पीतै (for प्रीता) D₁₋₃ 4-9 सुव्रता (for सुप्रजा) D₂ साभिचारास्; T₁ M₁₋₂ सोपदोहास् (for 'चारास्)

32 = (var) 13 72 42 For the sequence of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement above D₁ om 32 (cf v 1 25) —^a) D₁₋₃ 6-9 धेनुं दत्त्वा (by transp) S साधु (for कास्य) —^b) D_n अपलायनी —^c) Some MSS रोमानि —^d) D₁₋₃ तावद्वर्षानि (D₂ 'वर्षान) (for तावद्वर्षाणि) D₂₋₃ T₁ G₁₋₂ देव (for स्वर्ग)

33 = (var) 13 72 43 For the sequence

कुलानुजीवं वीर्यवन्तं बृहन्तं

भुङ्क्ते लोकान्संभितान्धेनुदस्य ॥ ३३

गोषु क्षान्तं गोशरण्यं कृतज्ञं

वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ।

वृत्तिग्लाने संभ्रमे वा महार्थे

कृष्यर्थे वा होमहेतोः प्रसृत्याम् ॥ ३४

गुर्वर्थे वा बालपुष्ट्याभिपङ्ना-

द्वावो दातुं देशकालोऽविशिष्टः ।

अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः

प्राणक्रीता निर्जिताश्चौदकाश्च ॥ ३५

नाचिकेत उवाच ।

श्रुत्वा वैवस्वतवचस्तमहं पुनरब्रुवम् ।

अगोमी गोप्रदातृणां कथं लोकान्निगच्छति ॥ ३६

ततो यमोऽब्रवीद्दीमान्गोप्रदाने परां गतिम् ।

गोप्रदानानुकल्पं तु गामृते सन्ति गोप्रदाः ॥ ३७

अलभे यो गवा दद्याद्भूतधेनुं यतव्रतः ।

of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement on p 390 D₁ om 33 (cf v 1 25) —^a) D₁ तदा (for तथा) V₁ B₁ 4 5 D₁ D₂ 5 8 ब्राह्मणेभ्यः (for 'णाय) D₁ 9 om, T₁ प्रदाय (for प्रदाय) —^b) M₁ यातं (for दान्त) D₁ 2 वृद्धे (for युयं) —^c) B₁ D₁ 1 2 कुलानुजीव्य, D₁ 3 T₂ G₂ M₁-3 कुलाजीव, D₁-9 G₁ 3 4 कुलाजीव्य, T₁ महाजव, T₂ M₁ कुलोपजीव्यं (M₁ 'व) (for कुलानुजीव) —^d) D₁ 2 10 दश वै, D₁ वै दश, G₁ समतान् (for समिं)

34 34^{ab} = (var) 13 72 37^{ad} For the sequence of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement on p 390 D₁ om 34 (cf v 1 25) G₂ om 34^{ab} —^a) D₁-8 क्षीणु (for गोषु) —^b) T₁ वृत्तिं गवां (for वृत्तिग्लान) — 34^{ad} = (var) 13 72 38^{ab} T₁ om 34^a-35^d —^c) V₁ B D₁ वृद्धे (B₁ ते) ग्लाने, D₁ वृत्त ग्लान; D₁ 1 9 वृद्ध ग्लान, D₁ 10 वृद्धेति ग्लाने; T₂ वृत्तिग्लानं (for ग्लाने) B₂ D₁-8 समवे (for संभ्रमे) T₂ 3 G महाधं (for र्थे) M सजीवार्थं संभ्रमे वा महार्थं (M₁ र्थे) —^d) D₁ D₂ 3 9 कृष्यर्थं, D₁ 8 om, S (T₁ om) शाल्यर्थं (for कृष्यर्थं) V₁ B₁-4 D₁ 1 2 हो (B₁ 2 4 हो) र्वहेतो, B₂ D₁ होम्यहेतो, D₁ 3 होमहेतो, D₁ चाहेतो, G₁ damaged (for होम) D₁ 3 प्रसृता; D₁ 5-10 M₁ प्रसृता (D₁ M₁ 'ता) (for त्याम्)

35 35^{ab} = (var) 13 72 38^{ad} For the sequence of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement on p 390 D₁ om 35 (cf v 1 25) T₁ om 35 (cf v 1 34) —^a) D₁ 1 2 D₂ गुर्वर्थे (for र्थे) S (T₁ om) गुर्वर्थे (T₂ 'र्थे) वा यज्ञसमाप्तये वा —^b) V₁ B D₁ 10 गा वै, D₁ 3 गा वै (for गावो) G₁ 3 यज्ञ (for देश) D₁-9 गवा (D₁ गा वै) दान देश कालाविशिष्ट — 35^{ad} = 13 72 39^{ab} —^c) V₁

D₁ 1 2 अतर्याता, D₁ 3 M₂ जृता (for 'जृता) B₁ 4 सक्रय, D₁ 1 2 सक्रय, D₁-9 सुक्रिया (for सुक्रय) B₂ अंतर्जाता शत्रुजयाज्ञा च लब्धा, D₁ अतर्गता सुक्रियाज्ञानलुब्धा, D₁ 'जृता सुक्रिया चापि लब्धा, D₁ 10 (both times) 'गता सुक्रियजेन लब्धा —^d) D₁ निर्गताश्च (for निर्जिताश्च) D₁ D₁ 10 (second time) चोदकाश्च, D₁ शौल्कजाश्च, D₁ 6-9 चो (D₁ चो) कजाश्च; D₁ वैकजाश्च; D₁ स्वीकजाश्च (for चौदकाश्च) D₁ 10 (first time) T₂ 3 G₁ 3 4 M प्राणक्रीता सोदका सोद्वद्वाश्च, G₂ क्रीता सोमोत्पादका सोद्वद्वाश्च — After 35, D₁-9 ins

364* गा वै दद्यादयायभूता द्विजेभ्यो

यो यातुमाकाङ्क्षति देवलोकम् ।

While D₁₀ ins an addl colophon after 35 [Sub parvan दानधर्म — Adhy no 77]

36 For the sequence of 30-36 in D₁₀ S, see the Tabular Statement on p 390 D₁ om 36 (cf v 1 25) G₁ 3 om, the ref D₁ 3 नाचिकेत (D₁ 'तुर) (for नाचिकेत) —^b) T₁ ह्यहं त (for तमह) V₁ D₁ M₁ 4 अमर्ष (for अनुमर्ष) —^c) V₁ B D₁ 3 अगोमान्, D₁ 1 2 अभावे, D₁ अगावो, T₁ M₁ अवैमि (for अगोमी) D₁ 10 अगोमी गोप्रदाता च —^d) B₁ 3 G₁ 3 लोक (for लोकान्) V₁ B₁ 4 5 D₁ D₂ हि गच्छति, B₁ 3 D₁ 10 नियं, D₁ न नं, T₁ अनुत्तमान् (for निगच्छति)

37 D₁ om 37 (cf v 1 25) —^a) V₁ B D₁ 3 1-10 G₂ [5] ब्रवीष्यमो (by transp), T₂ [5] यम ब्रवीद् —^b) V₁ B₁ 4 5 D₁ D₂ गोप्रदानं (for 'दाने) B₂ गोप्रदान्परमा गतिः S गोप्रदानां तदा (T₁ 2 G₂ था) गतिं —^c) D₁ 3 5-9 कल्पार्थः, D₁ कल्पार्थं, T₁ कल्पानु; T₂ G M₁-3 कल्पानु (for कल्प तु) गोप्रदानेन कल्पार्थं (Sic) —^d) S सतु (for सन्ति)

स्थैता घृतवाहिन्यः क्षरन्ते वत्सला इव ॥ ३८
 इतालामे च यो दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।
 ३ दुर्गात्तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ३९
 तिलालामे च यो दद्याज्जलधेनुं यतव्रतः ।
 स कामप्रवहां शीतां नदीमेतामुपाश्रुते ॥ ४०
 एवमादीनि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयत् ।
 दृष्ट्वा च परमं हर्षमवापमहमच्युत ॥ ४१
 निवेदये चापि प्रियं भवत्सु
 ऋतुर्महानल्पधनप्रचारः ।
 प्राप्तो मया तात स मत्प्रसूतः
 प्रपत्स्यते वेदविधिप्रवृत्तः ॥ ४२
 शापो ह्ययं भवतोऽनुग्रहाय

प्राप्तो मया यत्र दृष्टो यमो मे ।
 दानव्युष्टिं तत्र दृष्ट्वा महाथां
 निःसंदिग्धं दानधर्माश्चरिष्ये ॥ ४३
 इदं च मामब्रवीद्धर्मराजः
 पुनः पुनः संप्रहृष्टो द्विजर्वे ।
 दानेन तात प्रयतोऽभूः सदैव
 विशेषतो गोप्रदानं च कुर्याः ॥ ४४
 शुद्धो ह्यर्थो नावमन्यः स्वधर्मा-
 त्पात्रे देयं देशकालोपपन्ने ।
 तस्माद्भावस्ते नित्यमेव प्रदेया
 मा भूच ते संशयः कश्चिदत्र ॥ ४५
 एताः पुरा अददन्तित्यमेव

38 D₁ om up to धेनुं (in 38^b) (cf v 1 25) —^b) D₂ जल (for घृत) D₃ यथाविधि, D₈ (also as in text) यथाव्रत, G₄ घृतव्रत (for यत^o) — B₈ om (hapl) 38⁷-40^b G₈ reads 38⁷-39^b twice —^c) T₈ G₁ तमिमा (for तस्यैता)

39 For the repetition in G₃, cf v 1 38 B₈ om 39 (cf v 1 38) D₂ om 39^{ab} —^a) D₁₁ न₂ D₁₋₁₀ T₁ तु, M₁₋₈ [s]पि (for च) D₆ घृतलाम्यनु यो दद्याज् —^b) B₁ तिलहोम, D₈ जलधेनुं (for तिल^o) G₄ घृतव्रत (for यत^o) —^c) D₁ सु (for स) D₁₀ दुर्गात् —^d) T₁ तिलधेन्वा (for क्षीरनद्या) D₁₋₈ प्रमोदति (for 'दते)

40 B₈ om 40^{ab} (cf v 1 38) —^a) D₁₋₉ M₁₋₈ तिलाभावे (for 'लाभे) B (B₈ om) D_n D₄₋₁₀ T₁ तु (for च) —^b) T₂ 8 G क्षीर (for जल) —^c) T₁ प्रभवा, G₂ झवगा (for 'प्रवहा) D₁ 2 4 6-8 एतां (for शीता) D₃ सर्वकामवहा वै स, D₅ स कामप्रभ वामेता —^d) D₁₋₉ सम्यगू (for एताम्)

41 ^a) D₈ यत्र (for तत्र) D_{n1} n₂ D₂ 10 G₂ M₄ एवमेतानि मे (D_{n2} भो) तत्र —^b) V₁ B₁ [s]न्यदर्श यत्, B₁ 2 D₁₀ T₁ 2 G₂ व्यद^o, B₃ 5 ह्यद^o, D₁ [s] न्वद^o, D₁₋₉ न्यवेदयत्, T₈ G₁ 3 4 M₂₋₄ [s]न्यदर्श (for न्यदर्श^o) — T₁ om 41^{cd} —^c) D₈ धर्मन् (for हर्षम्) —^d) D₁ 5 7 अच्युत, D₆ M₁₋₃ अच्युत (for त)

42 ^a) D₅₋₇ वा (for च) M₁₋₃ प्रिय वै (for प्रिय) V₁ B D_n D₈ निवेदये चाह (D_{n2} तात)मिम (B₁ 'त) प्रिय ते —^b) B₁ बल- (for धन) —^c) M₂ मत्प्रसूत (for मत्प्रसूत) T₂ 8 G₁ 3 4 M₁ 3 4 प्राप्तो मया तत्र स मत्प्रसूत —^d) D_{n1} n₂ प्रपत्स्यते, D₁₋₈ 5 8 प्रवत्स्यते (for प्रपत्स्यते)

43 ^a) S [s]पि (for हि) —^b) V₁ B D_n D₁₀ वै, D₈ om, T₁ [s]पि (for मे) —^c) D₁₀ T₂ 8 G₄ दातुर् (for दान) D₁₀ यत्र (for तत्र) B₈ D_n महात्मन्, D₂ 'थं, T₁ [ल]हमेतां, T₂ G₁ 2 4 महाहां (for 'थां) —^d) B D_n D₂ 10 T₈ M₁ 4 निसदिग्धान् (D₁₀ 'ग्धो) (for 'दिग्ध) D₁₋₈ दानधर्म (for 'मांश्च) D₁₋₉ निसदिग्ध (D₅ 'ग्धो) दानधर्म करिष्ये

44 ^b) D₈ om पुन पुन V₁ B D_n D₁₋₁₀ महर्षे (for द्विजर्वे) D₄ पुन पुन संप्रहर्षो महर्षे —^c) V₁ B₁ 8 D_n दानेन य, B₃ दानेन स्व, D₁₋₈ दाने तथा, D₅₋₇ दानेनात्, D₃₋₁₀ T₁ M दाने तात, T₂ 8 G दाने तावत् (for दानेन तात) B₁ 2 om प्र D₁₋₉ स्वात् (for स्मू) D_{n1} n₂ तदा (for मदा) —^d) V₁ B₁ 8 D_n D₆ च कुर्यात्, D₁₋₃ प्रकुर्यात् (D₃ 'यां) (for च कुर्यां)

45 T₁ om 45 —^a) D₃ मा (for न) M₁₋₃ स्वधर्म्यं (for 'मात्) D₁₋₇ 8 T₂ G M₂ शु (D₁ सि)द्धो ह्यर्थो मा (T₂ G M₂ ता)वमन्यस्व धर्म —^b) T₂ 8 देया, G₂ 4 देयो (for देयं) D₁₋₇ 9 तालोपपन्न, T₂ 3 G₁ 4

शान्तात्मानो दानपथे निविष्टाः ।
 तपांस्तु प्राण्यप्रतिशङ्कमाना-
 स्ते वै दानं प्रददुश्चापि शक्त्या ॥ ४६
 काले शक्त्या मत्सरं वर्जयित्वा
 शुद्धात्मानः श्रद्धिनः पुण्यशीलाः ।
 दत्त्वा तत्त्वा लोकमयं प्रपन्ना
 देदीप्यन्ते पुण्यशीलाश्च नाके ॥ ४७
 एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः
 पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य ।
 काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं दशाहं
 रसैर्गङ्गां शकृता प्रसूतैर्वा ॥ ४८
 वेदव्रती स्याद्वृषभप्रदाता

वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
 तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने
 पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने ॥ ४९
 गामप्येकां कपिलां संप्रदाय
 न्यायोपेतां कल्मषाद्विप्रमुच्येत् ।
 गवां रसात्परमं नास्ति किञ्चि-
 द्गवां दानं सुमहत्तद्वदन्ति ॥ ५०
 गावो लोकान्धारयन्ति क्षरन्त्यो
 गावश्चान्नं संजनयन्ति लोके ।
 यस्तज्ज्ञानन्न गवां हार्दमेति
 स वै गन्ता निरयं पापचेताः ॥ ५१
 यत्ते दातुं गोसहस्रं शतं वा

*पन्नस्, G₁ ३ काल प्रपन्नं — °) T₁ M om ते D₁-३
 तत्त्वाद्वाव सौमि निरयं प्रदाने, D₁-१ ० स्वर्गे स्थाता नित्यशो
 गोप्रदाता

46 °) V₁ B Dn D₁ ३ १० T₂ M₂ ४ ददन् (T₂
 'दुर'; D₃ 'वादन्', T₃ प्रातपन् (for ददन्) D₄
 पुन T₁ एतत्पुरा प्रावदक्षित्यमेव — °) D₅ दातात्मानो
 (for शान्ता) T₁ विधौ (for पथे) — °) V₁
 B₃-३ Dn₃ D₃ [अ]प्रविशं कमानास्, B₁ [अ]विशक, T₁
 प्रतिशङ्क, T₂ ३ G₁ [अ]प्रतिशङ्क (for [अ]प्रतिशङ्क)
 — °) T G₂ पुनर्; G₁ ३ ४ M तेपुर (for ते वै)
 Dn₁ n₂ चैव, D₃ चास्म (for चापि)

47 °) V₁ Dn₁ काले च (for काले) — °) V₁
 B₁ ३ Dn D₂ श्रद्धिन, D₃ om, T₁ शुचय; T₂
 शीलिन, T₃ G₁ शुचिन; G₂ सुशीला (for श्रद्धिन)
 B₁ पुण्यारमान श्रद्धिन पुण्यशीला — °) V₁ B
 Dn D₃ १० ना (B₁ D₁₀ गां) वै; D₂ दत्त्वा; D₄
 ३-३ सया, T₃ दत्त्वा (for सत्त्वा) B₁ ३ D₁ क्षतु;
 D₃ (before corr) हर्म (for अमु) T₁ प्रसन्ना (for
 प्रपन्ना) — °) T₂ G₂ ४ ते दीप्यन्ते (for देदी) V₁
 B₁-३ ३ Dn D₁₀ G₂ तु (for च) Dn₁ n₂ T₂ ३ G M
 लोके (for नाके) T₁ सदीप्यन्ते पुण्यकृतश्च लोके

48 T₁ om 48 — °) D₃ ६ दानं, S (T₁ om)
 दित (for दत्तं) D₃ ० प्रीणनीय (for प्रापणीयं) — °)
 B₁ D₁ कामाष्टम्या; T₂ G M काम्ये (for काम्या)
 T₃ काम्येष्टम्या वर्तितव्य ययाह — °) D₅ ३ नया (for
 गवां) V₁ B₃ ३ D₁ G₂ प्रसवैर्, B₁ प्रसवैर्, B₃

D₃ ० प्रसवैर्, Dn₃ D₂ ० M प्रस, D₁₀ T₂ ३ G₁ ३
 प्रसवैर् (for प्रसवैर्)

49 °) D₁-३ G₁ देववती, T₂ G₂ वेदव्रत (for
 'व्रती) D₁ G₁ ३ M वृषभ (for वृ) V₁ B Dn D₁₀
 देववती स्याद्वृषभप्रदानैर् (D₁₀ 'ने) — °) T₁ गोविदस्य
 (for गोयुगस्य) — D₁-३ ० om (hapl) 49°^d D₅ १-३
 transp 49° and 49° — °) Dn₃ प्रयुक्तस्य, D₄ ३
 १-३ युगस्य प्र (for प्रयुक्तप्र) — °) M₁-३ पापोत्सर्गं
 T₂ कपिलायां (for 'वा)

50 °) V₁ B₃ ३ ३ Dn D₂ T₁ G₁ ३ कलुषाद् (for
 कल्म) D₁-३ याति मोक्षं (for विप्रमुच्येत्) — °)
 B₃ वत्साद् (for रसाद्) D₃ om from सारप up to
 हार्दमेति (in 51°) V₁ (also as in text) दानं
 (for किञ्चिद्) — °) Dn₃ D₂ ३ प्रदानं, D₁ दाने
 (for दानं) Dn₁ सुमहद्; D₁-३ सुमहार्थं, T₁ ३ M
 'हार्त (for 'हत्तद्)

51 D₃ om up to हार्दमेति (in 51°) (of v 1 50)
 — °) Dn₁ तारयति (for वा) — T₁ om 51°^d
 — °) Dn₁ n₂ T₂ ३ G₂ ४ M₁ त, Dn₃ तु (for तज्)
 T₃ M₁-३ भगवन् (for न गवा) — °) D₂ नरकं,
 D₃ १ ३ निरये (for य)

52 °) V₁ B₁ ३ ३ ३ Dn यैस्सहत्त, B₃ श्रोत्रे दत्त,
 D₃ ये तद्दान, D₁-३ यो वै दद्याद्, D₁₀ यस्तु दत्त;
 T₁ तद्वै दातु (for यत्ते दातु) T₂ G₁ ३ ४ M₁-३ गा
 (for गो) M₂ प्रदातुं (for शत वा) — °) V₁

तस्यैता घृतवाहिन्यः क्षरन्ते वत्सला इव ॥ ३८

घृतालाभे च यो दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।

स दुर्गाचारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ३९

तिलालाभे च यो दद्याज्जलधेनुं यतव्रतः ।

स कामप्रवहां शीतां नदीमेतामुपाश्रुते ॥ ४०

एवमादीनि मे तत्र धर्मराजो न्यदर्शयत् ।

दृष्ट्वा च परमं हर्षमवापमहमच्युत ॥ ४१

निवेदये चापि प्रियं भवत्सु

ऋतुर्महानल्पधनप्रचारः ।

प्राप्तो मया तात स मत्प्रसूतः

प्रपत्स्यते वेदविधिप्रवृत्तः ॥ ४२

शापो ह्ययं भवतोऽनुग्रहाय

प्राप्तो मया यत्र दृष्टो यमो मे ।

दानव्युष्टिं तत्र दृष्ट्वा महार्था

निःसंदिग्धं दानधर्माश्चरिष्ये ॥ ४३

इदं च मामब्रवीद्धर्मराजः

पुनः पुनः संप्रहृष्टो द्विजर्षे ।

दानेन तात प्रयतोऽभूः सदैव

विशेषतो गोप्रदानं च कुर्याः ॥ ४४

शुद्धो ह्यर्थो नावमन्यः स्वधर्मा-

त्पात्रे देयं देशकालोपपन्ने ।

तस्माद्भावस्ते नित्यमेव प्रदेया

मा भूच्च ते संशयः कश्चिदत्र ॥ ४५

एताः पुरा अददन्तित्यमेव

38 D₁ om up to धेनुं (in 38^b) (cf v 1 25) —^b) D₂ जल (for घृत) D₃ यथाविधि, D₈ (also as in text) यथाव्रत, G₁ घृतव्रत (for यत*) — B₅ om. (hapl) 38⁷-40⁶. G₈ reads 38⁷-39⁶ twice —^c) T₈ G₁ तमिमा (for तस्यैता)

39 For the repetition in G₈, cf v 1 38 B₅ om 39 (of v 1 38) D₂ om 39^{ab} —^a) D₁ n₂ D₁₋₁₀ T₁ तु, M₁₋₈ [s]पि (for च) D₈ घृतालाभ्यनु यो दद्याच्च —^b) B₁ तिलाहोमं, D₆ जलधेनुं (for तिल*) G₁ घृतव्रत (for यत*) —^c) D₁ सु (for स) D₁₀ दुर्गास् —^d) T₁ तिलधेन्वा (for क्षीरनद्या) D₁₋₈ प्रमोदति (for दते)

40 B₅ om 40^{ab} (of v 1 38) —^a) D₁₋₁₀ M₁₋₈ तिलाभावे (for लाभे) B (B₅ om) D_n D₁₋₁₀ T₁ तु (for च) —^b) T₂ s G क्षीर (for जल) —^c) T₁ प्रभवा, G₂ ह्रवगा (for प्रवहा) D₁₋₂ 4 6-9 एतां (for शीतां) D₃ सर्वकामवहा वै स, D₈ स कामप्रभवामेतां —^d) D₁₋₉ सम्यगू (for एताम्)

41 ^a) D₈ यत्र (for तत्र) D_n n₂ D₂ 10 G₂ M₁ एवमेतानि मे (D_n मो) तत्र —^b) V₁ B₁ [s]स्यदर्शयत्, B₁ s D₁₀ T₁ 2 G₂ व्यद*, B₈ s ह्यद*, D₁ [s] न्वद*, D₈₋₉ न्यवेदयत्, T₈ G₁ s 4 M₂₋₄ [s]न्यदर्श (for न्यदर्श) — T₁ om 41^{ab} —^c) D₈ धर्मन् (for हर्मन्) —^d) D₁ s 7 अच्युत, D₉ M₁₋₃ अच्युत (for त)

42 ^a) D₅₋₇ वा (for च) M₁₋₃ प्रिय वै (for प्रिय) V₁ B D_n D₈ निवेदये चाह (D_n तात) मिम (B₁ द) प्रिय ते —^b) B₁ बल- (for धन) —^c) M₁ सन्नपूत (for सन्नपूत) T₂ s G₁ s 4 M₁ s 4 प्राप्तो मया तत्र स सन्नपूत —^d) D_n n₂ प्रपत्स्यते, D₁₋₈ s 8 प्रवत्स्यते (for प्रपत्स्यते)

43 ^a) S [s]पि (for हि) —^b) V₁ B D_n D₁₀ वै, D₈ om, T₁ [s]पि (for मे) —^c) D₁₀ T₂ s G₁ वातुर (for दान) D₁₀ यत्र (for तत्र) B₈ D_n महात्मन्, D₂ थं, T₁ [ख]दमेतां, T₂ G₁ s 4 महाहं (for थं) —^d) B D_n D₂ 10 T₈ M₁ s नि सदिग्धान् (D₁₀ रघो) (for दिग्ध) D₁₋₈ दानधर्म (for मोक्ष) D₁₋₉ नि सदिग्धं (D₈ रघो) दानधर्म करिष्ये

44 ^b) D₈ om पुन पुन V₁ B D_n D₂₋₁₀ महर्ष (for द्विजर्षे) D₁ पुन पुन सप्रहर्षो महर्षे —^a) V₁ B₁ s D_n दानेन य, B₈ दानेन त्वं, D₁₋₈ दाने तथा, D₈₋₉ दानेनात, D₈₋₁₀ T₁ M दाने तात, T₂ s G दाने तावत् (for दानेन तात) B₁ s om प्र D₁₋₉ स्वात् (for स्यू) D_n n₂ तदा (for सदा) —^d) V₁ B₁ s D_n D₈ च कुर्यात्, D₁₋₃ प्रकुर्यात् (D₈ र्या) (for च कुर्या)

45 T₁ om 45 —^a) D₈ मा (for न) M₁₋₃ स्वधर्म्य (for मोक्ष) D₁₋₉ s 2 G M₁ शु (D₈ सि) दो ह्यर्थो मा (T₂ G M₁ ना) वमन्यन् धर्म —^b) T₂ s दया, G₂ s देयो (for देय) D₁₋₉ s कालोपपन्न, T₂ s G₁ s

शान्तात्मानो दानपथे निविष्टाः ।

तपांस्युग्राण्यप्रतिशङ्कमाना-

स्ते वै दानं प्रददुश्चापि शक्या ॥ ४६

काले शक्या मत्सरं वर्जयित्वा

शुद्धात्मानः श्रद्धिनः पुण्यशीलाः ।

दत्त्वा तप्त्वा लोकममुं प्रपन्ना

देदीप्यन्ते पुण्यशीलाश्च नाके ॥ ४७

एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः

पात्रे दत्तं प्रापणीयं परीक्ष्य ।

काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं दशहं

रसैर्गवां शकृता प्रस्रवैर्वा ॥ ४८

चेद्व्रती स्याद्वृषभप्रदाता

वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।

तीर्थावाप्तिर्गोप्रयुक्तप्रदाने

पापोत्सर्गः कपिलायाः प्रदाने ॥ ४९

गामप्येकां कपिलां संप्रदाय

न्यायोपेतां कल्मषाद्विप्रमुच्येत् ।

गवां रसात्परमं नास्ति किञ्चि-

द्गवां दानं सुमहत्तद्वदन्ति ॥ ५०

गावो लोकान्धारयन्ति क्षरन्त्यो

गावश्चान्नं संजनयन्ति लोके ।

यस्तज्ज्ञानन्न गवा हार्दमेति

स वै गन्ता निरयं पापचेताः ॥ ५१

यत्ते दातुं गोसहस्रं शतं वा

'पक्ष', G₁ ३ काल प्रवृत्त — °) T₁ M om ते D₁-३ तस्माद्वाव सौमि नित्यं प्रदाने, D₄-७ ३ स्वर्गे स्थाया नित्यशो गोप्रदाता

46 °) V₁ B Dn D₄ ३ 10 T₂ M₂ ४ ह्यदवन् (T₂ 'दुर'), D₃ 'वादवन्', T₈ प्रातपन् (for अदवन्) D₄ एव T₁ एतस्युरा प्रावदन्नित्यमेव — °) D₅ दातात्मानो (for शान्ता) T₁ विद्यौ (for पथे) — °) V₁ B₂-३ Dn₃ D₈ [अ]प्रविशकमानास्, B₁ [अ]विशकं, T₁ प्रविशकं; T₂ ३ G₄ [अ]प्रविशकं (for [अ]प्रतिशङ्क) — °) T G₂ पुनर्, G₃ ३ ४ M तेपुर् (for ते वै) Dn₁ n₂ चैव, D₈ चारम (for चापि)

47 °) V₁ Dn₁ काले च (for काले) — °) V₁ B₁ ० Dn D₄ श्रद्धिन; D₈ om, T₁ शुचय; T₂ शीलिन, T₈ G₂ शुचिन; G₃ सुशीला (for श्रद्धिन) B₁ पुण्यात्मान श्रद्धिन पुण्यशीला — °) V₁ B Dn D₃ 10 गा (B₁ D₁₀ गां) वै; D₂ दत्त्वा; D₄ ०-३ तथा, T₂ दत्त्वा (for तत्त्वा) B₁ ३ D₄ अनु, D₂ (before corr) हम् (for अमु) T₁ प्रसन्ना (for प्रपन्ना) — °) T₂ G₂ ४ ते दीप्यन्ते (for देदी) V₁ B₁-३ ३ Dn D₁₀ G₂ तु (for च) Dn₁ n₂ T₂ ३ G M लोके (for नाके) T₁ लदीप्यन्ते पुण्यशुक्तश्च लोके

48 T₁ om 48 — °) D₃ ३ दान, S (T₁ om) रिचि (for दत्तं) D₁ ३ प्रीणनीय (for प्रापणीय) — °) B₁ D₄ कामाष्टम्यां; T₂ G M काम्ये (for काम्या) T₈ काम्येष्टम्यां वर्तितव्यं यथाह — °) D₃ ३ तथा (for गवा) V₁ B ३ D₁ G₂ प्रस्रवैर्, B₁ प्रस्रवैर्, B₃

D₈ ३ प्रस्रवैर्, Dn₃ D₂ ३ M प्रस्र, D₁₀ T₂ ३ G₁ ३ प्रस्रवैर् (for प्रस्रवैर्)

49 °) D₁-३ G₄ देवव्रती, T₂ G₂ देवव्रत (for 'व्रती') D₄ G₁ ३ M ऋषभ (for वृ) V₁ B Dn D₁₀ देवव्रती स्याद्वृषभप्रदानैर् (D₁₀ ते) — °) T₁ गोविदस्य (for गोयुगस्य) — D₁-३ ३ om (hapl) 49^{ad} D₈ ७-३ transp 49^o and 49¹ — °) Dn₃ प्रयुक्तस्य, D₂ ३ ७-३ युगस्य प्र- (for प्रयुक्तप्र) — °) M₁-३ पापोत्सर्गं T₂ कपिलायां (for 'या')

50 °) V₁ B₂ ४ ३ Dn D₂ T₁ G₁ ३ कल्मषाद् (for कल्म) D₁-३ याति मोक्षं (for विप्रमुच्येत्) — °) B₃ वत्साद् (for रसात्) D₈ om from सात् up to हार्दमेति (in 51^o) V₁ (also as in text) दानं (for किञ्चिद्) — °) Dn₃ D₂ ३ प्रदानं, D₁ दाने (for दान) Dn₁ सुमहद्; D₁-३ सुमहार्थं, T₁ ३ M 'हार्तं (for हत्तद्)

51 D₂ om. up to हार्दमेति (in 51^o) (cf v l 50) — °) Dn₁ तारयति (for धा) — T₁ om 51^{ad} — °) Dn₁ n₂ T₂ ३ G₄ ४ M₂ त, Dn₃ तु (for तज्) T₈ M₁-३ मगवन् (for न गवां) — °) D₂ नरक, D₃ ७ ३ निरये (for 'य')

52 °) V₁ B₁ २ ४ ३ Dn यैस्तद्वत्, B₃ श्रोत्रे दत्त, D₈ ये तद्वान्, D₁-३ यो वै दद्याद्, D₁₀ यस्तु वत्त; T₁ तद्वै दातु (for यत्ते दातु) T₂ G₂ ३ ४ M₁-३ गा (for गो) M₂ प्रदातु (for शत वा) — °) V₁

शतार्थं वा दश वा साधुवत्साः ।
 अप्येकां वा साधवे ब्राह्मणाय
 सास्यामुष्मिन्पुण्यतीर्था नदी वै ॥ ५२
 प्राप्त्या पुष्ट्या लोकसंरक्षणेन
 गावस्तुल्याः सूर्यपादैः पृथिव्याम् ।
 शब्दश्चैकः संततिश्चोपभोग-
 त्तस्माद्गोदः सूर्य इवाभिभाति ॥ ५३
 गुरुं शिष्यो वरयेद्गोप्रदाने
 स वै वक्ता नियतं स्वर्गदाता ।
 विधिज्ञानं सुमहानेष धर्मो

विधिं ह्याद्यं विधयः संश्रयन्ति ॥ ५४
 एतद्दानं न्यायलब्धं द्विजेभ्यः
 पात्रे दत्त्वा प्रापयेथाः परीक्ष्य ।
 त्वय्याशंसन्त्यमरा मानवाश्च
 वयं चापि प्रसूते पुण्यशीलाः ॥ ५५
 इत्युक्तोऽहं धर्मराज्ञा महर्षे
 धर्मात्मानं शिरसाभिप्रणम्य ।
 अनुज्ञातस्तेन वैवस्वतेन
 प्रत्यागमं भगवत्पादमूलम् ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

om, B1 s Dn D1-8 T8 M1 s दशार्थं, M2 (also as in text) दश वा (for शतार्थं) V1 B1 s Dn वत्स, B1 G2 वत्सा (for वत्सा) T1 शतार्थं वा साधुवत्सा सुवृत्ता —^a) V1 B Dn Ds 10 वै (for वा) S संप्रदाय (T1 धार्थं) (for ब्राह्मणाय) —^a) B1 s सा स्यादसिन्, D2 s साप्यमुष्मिन्; D10 सा स्यादसु; T2 G1-8 M यास्यत्सु (for सास्यासु) Dn8 पुण्यशीला (for 'तीर्था') Ds नदी, T2 G1-8 M नदीर् (for नदी) T1 यास्यत्सुष्मिन्पुण्यफलान्यतीव, T8 G1 यास्यत्सुष्मिन्पुण्यतीर्थानतीव (G1 'सदीषु)

53 ^a) Dn2 D1 s ० प्राप्ता, Ds प्राप्य (for प्राप्ता) —^b) Ds om (hapl.) from पादै up to सूर्य (in 53^d) T8 G2 पदै (for -पादै) D1-8 पृथिव्या —^c) B2 s Dn1 n2 D1-8 M2 स (D1 सा) नतिश्, G8 सविनयाश् (for संततिश्) Dn1 n2 Ds T2 s G चो- (Ds स्वी) पभोगास्, M1 चोपदेशस् (for 'भोगस्') —^d) B1 गोप्रद (for गोद) V1 B Dn D2 4-10 T1 s G1 [अ]वभाति (for [अ]भि)

54 ^a) Ds गोप्रदानै D-9 गुरु (Ds 'रु) शिष्य ता (Ds व्यस्ता) रयेद्गोप्रदानै —^b) V1 B Dn D2 10 गता (for वक्ता) V1 B1 Dn8 गोप्रदाता, B2 s Dn1 n2 D10 स्वर्गमेव, B1 लोक (for दाता) T2 s G स वै कर्ता नियत स्वर्गदाने —^c) V1 B1 s D10 M

विधिज्ञानं, Dn8 'दानं, Ds-9 T8 G1 'ज्ञानात् (for 'ज्ञाना) Dn1 n2 धर्म एष (by transp) T2 विधि ज्ञाता सुमहानिष्ठधर्मो —^d) V1 B1 s 6 Dn8 विधिं ह्याद्या, B1 T8 G1 s 4 विधिं विद्या, D2 विधिमाद्य, T1 s G2 विधिं सद्यो (T1 वध्यं), M विधिवद्य (M1 'द्यद्) (for विधिं ह्याद्य) Ds ० विधिवत्, T8 G1 s विनया (for विधय) V1 B Dn D10 सविनाति, Ds स्वाश्रयति, T1 सश्रयते (for 'यन्ति)

55 T1 om 55 T2 s G M om 55^{ab} —^a) Dn1 n2 Ds 10 इदं (for एतद्) B8 ज्ञान (for दान) —^b) Ds-9 दत्त्वा पात्रे (by transp) V1 B1 (marg) s s Dn8 प्रयतेथा, B8 प्रपद्येथा (for प्रापयेथा) V1 B2-8 Dn8 द्विजेभ्य (for परीक्ष्य) —^c) G1 s सार्या शंसति (for त्वय्याश) T2 s G दानवाश्च (for सा) Ds-9 गावश्चाशस्ते ह्यमरा मानवाश्च —^d) Ds om (hapl ?) from प्रसूते up to वैवस्वतेन (in 56^a) D1 s प्रसूता, D3 प्रथिता (for प्रसूते) V1 B Dn Ds 10 G2 पुण्यशीले (for 'ला)

56 Ds om 56^{ab} (of v 1 55) —^a) D1 s M2 धर्मराज (for 'ज्ञा) D10 द्विजेभ्य (for महर्षे) V1 B2-8 Dn D2 इत्युक्तोऽहं धर्मराजे द्विजेभ्य, B1 'हं धर्मराजेन विप्र —^c) M [s] ह तेन (for सेन) —^d) Dn2 D1-2 T1 प्रत्यागतो (for गम) D3 भयत (for भगवत्)

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं वै गोप्रदानं ते नाचिकेतमृषिं प्रति ।
माहात्म्यमपि चैवोक्तमुद्देशेन गवां प्रभो ॥ १
नृगेण च यथा दुःखमनुभूतं महात्मना ।
एकापराधादज्ञानात्पितामह महामते ॥ २
द्वारवत्यां यथा चासौ निविशन्त्यां समुद्धृतः ।
मोक्षहेतुरभूत्कृष्णस्तदप्यवधृतं मया ॥ ३
किं त्वस्ति मम संदेहो गवां लोकं प्रति प्रभो ।
तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामि गोदा यत्र विशन्त्युत ॥ ४

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथापृच्छत्पद्मयोनिमेतदेव शतक्रतुः ॥ ५
शक्र उवाच ।
स्वर्लोकवासिनां लक्ष्मीमभिभूय स्वया त्विषा ।
गोलोकवासिनः पश्ये ब्रजतः संशयोऽत्र मे ॥ ६
कीदृशा भगवँल्लोका गवा तद्ब्रूहि मेऽनघ ।
यानावसन्ति दातार एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ७
कीदृशाः किंफलाः कःस्वित्परमस्तत्र वै गुणः ।

Colophon — *Parvan name* B₁ १ ४ D₁₈ D₁
शांति — *Sub parvan* V₁ B₁₋₄ D_n D₁ १ ४ ५ १ २ १०
दानधर्म — *Adhy name* V₁ B₈ D_n यमवाक्य,
D₁₋₉ T₈ G₂ ४ M नाचि (D₁₋₈ 'सि'केतो (D₂ ४ 'तू')
पाख्यान, T₁ धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे गोमाहात्म्ये नाचि,
केतोपाख्याने नाचिकेतधर्मराजसंवाद — *Adhy no*
(figures, words or both) D₈ 66, D₁₀ 78, T₁
M₁₋₈ 99, T₂ ४ G₂ ४ 106, G₁ ४ M₁ 100 — *Sloka*
no D_n 57, D₄ 41

71

1 " V₁ B D_n 18 D₁₀ T₁ M ते (for वै) V₁
B D_n 18 D₈ 10 M वै (for ते) D_n १ उक्तं ते गोप्र
दाने वै — " V₁ नाचिकेतम्, B₁ नाचिकेतम्, D₁₋₈
नाचिकेत (D₂ तु)म् (for नाचि) — D₁₋₇ om
1st — " D₁ १ १ प्रति (for प्रभो)

2 " V₁ B D_n D₁₀ T₁ महदुःखम्, D₈ (also as in
text) यथा भूतम् (for यथा दुःखम्) — T₁ om 2nd-3rd
— " B₂ D₁₋₉ तिर्यग्योनिमवात्सवान् (B₂ 'प्य ह', D₁₀
T₂ ४ G₁ नृगस्ता दुर्गतिं गत, G₂ नृगस्तादृशमागत

3 T₁ om 3rd (cf. v 1 2) — " B₁ तथा (for
यथा) D₈ १० वा (for च) — " V₁ B₁ निवसत्या,
B₈ D₂₋₇ १ M₁ १ ४ निर्विशाल्यो; B₈ D_n 18 निविशत्यां
(for शन्त्या) — " D₁ मोक्षे (for मोक्ष) D₁ २

हेतोर् (for हेतुर्) T₁ कृष्ट (for कृष्णस्) — " D₁₋₉ [अ]वगतं (for धृतं)

4 " D₁ १ १ ० स्वत्र, T₁ चात्र, T₂ ४ G M चास्ति
(for स्वस्ति) — " D₈ om प्रति — " D₁ २ M₁₋₈
तं स्वतः; D₈ स्वत्तत्, T₁ तत्त्वेन, M₁ तत्तज्ज्ञ (for
'त) — " D₁ ४ गोप्रदानं, S गोदा (T₈ गावो)
यस्मिन् (for गोदा यत्र) V₁ B D_n D₁₀ वसति (for
विशन्ति) D₁ १ १ गोदानस्याविशत्युत (D₇ कित), D₈
गोदा यस्याविशत्युत

6 D₁ १-१ om the ref D₈ शतक्रतुर् (for शक्र)
— " D₇ तथा (for स्वया) V₁ B₁ २ ४ D_n D₁ १-१
T₁ G₂ [अ]र्चिषा, B₈ ४ श्रिया (for त्विषा) M₁ अनुभूय
स्वयार्चिषा — " D₁ २ T₁ पश्ये, D₈ दृष्ट्वा (for पश्ये)
D₈ गोवासिन पर पश्येद् — " T₁ वदत, T₂ ४ G₂ ४
वदतां; G₁ ४ M₁₋₈ वद तत् (for ब्रजत)

7 " G₂ ते (for मे) — T₁ om 7th — " T₈
येन (for यान्) D₈ १ १० आविशसि, M₈ आवदति
(for सन्ति)

8 " D₁ २ ४ T₈ कीदृशा (for 'शा) T₁ ४ किंफल
(for किंफला) V₁ B D_n D₁₀ T₂ ४ G M₁ किंस्वित्;
D₁ २ T₁ कश्चिद्, D₁₋₉ कश्च (for कस्वित्) M₁₋₈
कीदृशां किं फल कस्वित् — " V₁ B D_n D₁₀ को
(for दे) T₂ ४ G परमास्तत्र वै गुणा — " T₂ ४ G
कथ च पुरुषस्यात्र

9 " D₁ कियत्काले, T₁ काल, M₁₋₈ 'दान (for

कथं च पुरुषास्तत्र गच्छन्ति विगतज्वराः ॥ ८
 कियत्कालं प्रदानस्य दाता च फलमश्नुते ।
 कथं बहुविधं दानं स्यादल्पमपि वा कथम् ॥ ९
 बहूनां कीदृशं दानमल्पानां वापि कीदृशम् ।
 अदत्त्वा गोप्रदाः सन्ति केन वा तच्च शंस मे ॥ १०

कथं च बहुदाता स्यादल्पदात्रा समः प्रभो ।
 अल्पप्रदाता बहुदः कथं च स्यादिहेश्वर ॥ ११
 कीदृशी दक्षिणा चैव गोप्रदाने विशिष्यते ।
 एतत्तथ्येन भगवन्मम शंसितुमर्हसि ॥ १२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

ब्रह्मोवाच ।

योऽयं प्रश्नस्त्वया पृष्ठो गोप्रदानाधिकारवान् ।
 नास्य प्रष्टास्ति लोकेऽस्मिन्स्त्वत्तोऽन्यो हि शतक्रतो ॥ १
 सन्ति नानाविधा लोका यांस्त्वं शक्र न पश्यसि ।
 पश्यामि यानहं लोकानेकपत्न्यश्च याः स्त्रियः ॥ २

कर्ममिश्रापि सुशुभैः सुव्रता ऋषयस्तथा ।
 सशरीरा हि तान्यान्ति ब्राह्मणाः शुभवृत्तयः ॥ ३
 शरीरन्यासमोक्षेण मनसा निर्मलेन च ।
 स्वमभूतांश्च ताल्लोकान्पश्यन्तीहापि सुव्रताः ॥ ४
 ते तु लोकाः सहस्राक्षं शृणु यादृग्गुणान्विताः ।

°कालं) D1-8 च (for प्र) B1 कालं कियत् दानस्य
 —^b) B1 दाताय, D1 8 प्रदाता, T1 दाता किं (for
 दाता च) —^c) D1-8 च बहुल, D4-9 बहुफलं (for
 'विधं) —^d) Dn 8 प्रभो, T1 बहु (for कथम्)

10 Dn 2 om (hapl) 10^a-11^b Ds om from
 मल्पानां up to दात्रा (in 11^b) —^b) Gs om वा
 —T1 om (hapl ?) 10^c-11^d —^d) T2 8 G1 तेन (for
 केन) S (T1 om) वै (for वा)

11 Dn 3 om 11^a, Ds om up to दात्रा (in
 11^b), T1 om 11 (for all, cf v 1 10) —^a) V1
 B Dn 1 n8 D10 M4 वा (for च) Ds-8 दानं (for
 दाता) —^b) M अल्पदातृ (for 'दात्रा) Ds T2
 सम (for सम) Ds-8 अल्पदानं सम प्रभो —^c)
 T2 8 G प्रदानाद् (for प्रदाता) V1 अल्पप्रदाता बहु-
 प्रद (hypermetric), Ds अल्पदाता बहुविद —^d)
 V1 B2-5 Dn D10 कथस्त्विद् (for कथं च) B1 Ds 8
 7 9 G1 8 [हं]श्चर

12 ^a) Ds 8 8 T2 8 G2 कीदृशा (for 'शी) Ds-1 देव
 (for चैव) —^b) Ds भविष्यते (for विशि) —^c)
 Ds 8 8 तत्त्वेन (for तथ्येन) T1 एतद्दे भगवन्सर्वं

Colophon om in D1-8 —Parvan name B1 2 4
 D1 दाति —Sub-parvan V1 B Dn D1-2 10 M1-8

दानधर्म —Adhy name V1 B2 8 8 Dn Ds 10 गो
 प्रदानिक; B4 गोलोकप्रश्ने ब्रह्मैवसवाद, D1 गोप्रदानं,
 Ds शक्रप्रश्न, T2 धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे गोमाहात्म्ये
 इन्द्रब्रह्मसवाद —Adhy 110 (figures, words or both)
 V1 Dn 1 72, D10 79, T1 M 100, T2 8 G1 4
 107, G1 8 101 —Śloka no Dn 8 Ds 12

72

1 V1 B Dn D1-10 पितामह (for ब्रह्मा) —^a)
 Ds 8 G1 योय पृष्टस्त्वया प्रश्नो —^b) V1 B Dn D10
 गोप्रदानादि (B1 8 4 'धि)कारित, T1 'दानेतिगौरवात्
 —^c) V1 B Dn D1-8 8 8 8-10 [अ]स्ति; T1 8 G M4
 [अ]न्य (for [अ]स्य) V1 B2-5 Dn 8 D10 [अ]स्य, B1
 Ds T1 त्रि-, D1 8 हि (for [अ]स्ति)

2 ^c) S (except Gs) तान् (for यान) —^d) Ls
 योषित, M1-3 ता स्त्रिय (for या स्त्रिय)

3 ^b) D1-9 पुरुषास्, T2 8 G2 4 चर्पयस् (for
 ऋष) Ds नृपु सुव्रतान्तया (submetric) —^c) D1
 स्व (for स) T1 यात्यति (for तान्यान्ति) D10 शरीर
 रहिताभ्याति —^d) V1 B1-3 8 Dn उदय (for वृत्तय)

4 ^a) D1-2 शरीराभ्याममोक्षेण (D2 'योगेन), T1
 शरीरम्यापि मो —^c) D1-2 वक्ष, D10 अत्र (for

न तत्र क्रमते कालो न जरा न च पापकम् ।
 तथान्यन्नाशुभं किञ्चिन्न व्याधिस्तत्र न क्रमः ॥ ५
 यद्यच्च गावो मनसा तस्मिन्वाञ्छन्ति वासव ।
 तत्सर्वं प्रापयन्ति स्म मम प्रत्यक्षदर्शनात् ।
 कामगाः कामचारिण्यः कामात्कामांश्च भुञ्जते ॥ ६
 वाप्यः सरांसि सरितो विविधानि वनानि च ।
 गृहाणि पर्वताश्चैव यावद्रव्यं च किञ्चन ॥ ७
 मनोज्ञं सर्वभूतेभ्यः सर्वं तत्र प्रदृश्यते ।
 ईदृशान्विद्धि ताल्लोकान्नास्ति लोकस्ततोऽधिकः ॥ ८
 तत्र सर्वसहाः क्षान्ता वत्सला गुरुवर्तिनः ।
 अहंकारैर्विरहिता यान्ति शक्र नरोत्तमाः ॥ ९
 यः सर्वमांसानि न भक्षयति

पुमान्सदा यावदन्ताय युक्तः ।
 मातापित्रोरर्चिता सत्ययुक्तः
 शुश्रूषिता ब्राह्मणानामनिन्द्यः ॥ १०
 अक्रोधनो गोषु तथा द्विजेषु
 धर्मे रतो गुरुशुश्रूषकश्च ।
 यावज्जीवं सत्यवृत्ते रतश्च
 दाने रतो यः क्षमी चापराधे ॥ ११
 मृदुर्दान्तो देवपरायणश्च
 सर्वातिथिश्चापि तथा दयावान् ।
 ईदृग्गुणो मानवः संप्रयाति
 लोकं गवां शाश्वतं चाव्ययं च ॥ १२
 न पारदारी पश्यति लोकमेनं

सम) B₁ अतश्च ताञ्छुमाङ्गलोकान् —^d) D₈₋₇ सुवत्

5 *) D₂ तेन, D₈ १ ते तु (for ते तु) V₁
 सहाणि (for सहा) —^c) D₁₋₁ १ रमते (for क्र)
 T₃ १ G₂ १ लोभो (for कालो) D₁ १ शतक्रतुम् (D₈
 'तो ग'ते काले —^a) B D₂ D₈₋₁₀ T₁ G₂ पावक;
 D₄ पावका; M₁ पावक (for पापकम्) V₁ न यमो
 न च पावक —^c) B₆ यथा, T₁ न च (for तथा)
 V₁ B D₂ D₁₀ नास्ति, T₁ वापि, T₃ न न (for [अ]-
 न्यत्) —^f) D₁ क्रम (for क्रम)

6 T₁ om 6 —^a) B₁ च गावो हि, D₈ यदि
 गावो, D₈ १ १ यद्वावो हि (for यद्यच्च गावो) D₈ य ये
 गावो हि मनसा —^b) D₁ मानव (for वासव) —^c)
 V₁ B D₂ D₁₀ प्राप्नुयन्ति (for प्रापयन्ति) D₈ तत्सर्वं
 प्रापयिष्यन्ति —^d) D₈ दर्शिन (for दर्शनात्) D₂ १ १
 ममाप्यत्र प्रदर्शन —^e) G₂ om 6'-8" —^f) D₄ १ १
 काम, D₈ 10 T₂ १ G₁ १ १ M₁-१ काम (for कामात्)

7 G₂ om 7 (cf. v 1 6) —^a) D₈ om
 (hapl 1) सरांसि —^c) D₈ १ M₁ १ पर्ववाद्य —^d)
 D₈ corrupt T₁ तत्र तिष्ठति दृष्टवन्

8 G₂ om 8" (cf. v 1 6) T₁ om 8" —^b)
 D₂ १ प्रपद्यते (for प्रदृश्यते) S (T₁ om) तद् (M₁-१
 तद्, M₁ सय) न तत्र दृश्यते —^c) G₂ कीदृशान् (for
 ईदृ) B₁ T₁ विविधाङ्ग, D₈ च हि वाङ्, D₈-१
 विविधाङ्ग (for विद्धि ताल्ले) V₁ B₁ १ D₂ D₁₀ ईदृशा-

द्विपुष्पाङ्गलोकान् —^d) V₁ B₂-१ D₂ D₁₀ तथाविध,
 D₈ १ १ ततोधिकं

9 *) D₁-१ सर्वे महा-, D₄ १ १ T₁ सर्वसहा (for
 सर्वसहा) —^a) T₁ संप्रयाति (for यान्ति शक्र)

10 *) D₁-१ १ भक्षयेत्, D₈ १ १ 'येन, D₈ 'येन
 (for भीत) B₁ सर्वाणि मांसानि * भक्षयेत् —^b)
 D₈ १ १ युक्त (for युक्त) V₁ B D₂ D₈ 10 पुमान्सदा
 भावितो धर्मयुक्त; D₈ १ १ T₈ G 'दा यावदतो विर (D₈ १
 'तोपय, G₂ 'तो विमु) क, T₂ 'दा वन्ते धर्मयुक्त
 —^c) १ विशुद्ध (for अनिन्द्य)

11 D₈ om 11 —^a) D₄-१ सत्यं नित्य भाषते
 यस्तु शक्र —^b) D₁ T₁ निरयो, D₄ १ १ स्थितो,
 D₈ १ स्थित्यै, T₂ १ G M युक्तो (for रतो) —^c)
 D₄-१ धर्मवृत्ते; T₂ सत्य (for सत्य) —^d)
 T₁ शूरो, T₂ १ G₁ १ १ युक्तो (for रतो) D₈ १ वा
 (for च)

12 *) B₁ दातो मृदुर (by transp), B₁ मृदुर्दातो
 D₈ वेद (for देव) —^c) V₁ B₁ १ १ १ D₂ D₁-१ 10
 तं (for स) S (except G₂) ईदृग्गुणा मानवा संप्रयाति
 —^d) T₁ om (hapl 1) 12'-14" —^e) V₁ om लोक
 D₂ लोके गवां, D₁-१ १ १ गवां लोक (by transp)
 D₈ (also as in text) १ वा (for the second च)

13 T₁ om 13 (cf. v 1 12) —^a) D₂ पर
 दारी, D₁-१ १ पारदारी (for दारी) V₁ B₂-१ D₂

न वै गुरुघ्नो न मृषाप्रलापी ।

सदापवादी ब्राह्मणः शान्तवेदो

दोषैरन्यैर्यश्च युक्तो दुरात्मा ॥ १३

न मित्रशुद्धैकृतिकः कृतघ्नः

शठोऽनृजुर्धर्मविद्वेषकश्च ।

न ब्रह्महा मनसापि प्रपश्ये-

इवां लोकं पुण्यकृतां निवासम् ॥ १४

एतत्ते सर्वमाख्यातं नैपुणेन सुरेश्वर ।

गोप्रदानरतानां तु फलं शृणु शतक्रतो ॥ १५

दायाद्यलब्धैर्यैर्यो गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।

धर्माजितधनक्रीतान्स लोभानश्नुतेऽक्षयान् ॥ १६

यो वै द्यूते धनं जित्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।

स दिव्यमयुतं शक्र वर्षाणां फलमश्नुते ॥ १७

दायाद्या यस्य वै गावो न्यायपूर्वैरुपार्जिताः ।

प्रदत्तास्ताः प्रदातॄणां संभवन्त्यक्षया ध्रुवाः ॥ १८

प्रतिगृह्य च यो दद्याद्गाः सुशुद्धेन चेतसा ।

तस्यापीहाक्षयाल्लोकान्ध्रुगान्निद्वि शचीपते ॥ १९

जन्मप्रभृति सत्यं च यो ब्रूयान्नियतेन्द्रियः ।

गुरुद्विजसहः क्षान्तस्तस्य गोभिः समा गतिः ॥ २०

न जातु ब्राह्मणो वाच्यो यदवाच्यं शचीपते ।

मनसा गोषु न द्रुह्येदोवृत्तिर्गोनुकम्पकः ॥ २१

सत्ये धर्मे च निरतस्तस्य शक्र फलं शृणु ।

D1 एत, D10 एवं (for एन) B1 लोक न तं पश्यति पारदारिको —^b) S (T1 om) नापि (for the second n) D4-9 वृथा (for मृषा) V1 B4 5 Dn1 n2 संप्रलापी, D6 प्रलाप, S (T1 om) प्रवादी (for प्रलापी) —^c) D1-8 सदाप्रवादी (for 'पवादी) D4 6-9 चाप्यवेदो, D1 जात, M4 शातरूपो (for 'वेदो) V1 B Dn D10 सदाप्रवादी (B1 'लापी, B4 Dn8 'मादी) ब्राह्मणेष्वाल्लोकांश्नुते —^d) V1 B Dn D7 4-10 एतैर् (for अन्यैर्) D4-9 चापि (for यश्च)

14 T1 om 14^{ab} (of v 1 12) —^a) D5 6 नैकृतिक, D7 विक्षतिक G1 8 वैकृतिक (for नैक) —^b) B2 damaged D5-9 विद्वेषकर्ता (for 'कश्च) —^c) D8 धर्महा (for ब्रह्महा) D8 M1 त्रि (for [अ]पि)

15 ^b) V1 B1-8 5 Dn D2 8 10 निपुणेन, B4 D6-8 T1 2 G नैपुणेन —^c) D3 10 S च (for तु)

16 ^a) D4 6-9 दायाद (for 'द्या) —^b) G1 8 गा (for गा) —^c) D2 4 om (hapl) 16^c-17^b —^c) V1 B Dn D2 5-10 धर्माजितान्, T2 'जन (for जित) Dn1 T2 धनै, Dn2 D5 धर्मे (for धन) B2 (marg as in text) 2 4 Dn3 D1 6-9 M4 क्रीता (for क्रीतान्) —^d) V1 B1-8 5 Dn D2 10 आश्रुते (for अश्रुते)

17 D3 4 om 17^{ab} (of v 1 16) T1 om 17-18 —^a) T2 क्रीत्वा (for द्यूते) B1 दत्त्वा, D5-9 लब्ध्वा (for जित्वा) —^b) B1 क्रीत्वा गा (by transp)

—^c) T8 corrupt G2 विद्वान् (for दिव्यम्) —^d) G1-8 वर्षाणि (for 'णां)

18 T1 om 18 (of v 1 17) —^a) D5 corrupt V1 B1 2 4 5 Dn1 n2 D8 दायाद्याद्, D1-8 'द्यैर्; D1 6 7 9 आयासाद्, D10 दायाद्यो (for 'द्या) Dn3 दायाद्याया स्य वै गावो —^b) T2 8 G M1-3 न्यायाद् (for न्याय) D4-9 पूर्वम् (for पूर्वैर्) —^c) V1 B2-5 Dn D2 8 10 प्रदद्याद्, T2 8 G 'द्युस् (for चास्) B1 2 (marg as in text) D10 द्विजातीनां (for प्रदातॄणां) —^d) G2 4 ता (for स) Dn1 [अ]पि च (for [अ]क्षया) D10 S (T1 om) ध्रुव (for ध्रुवा)

19 ^a) V1 B1 5 Dn D10 तु, D2 [अ]थ (for च) —^b) V1 B2-5 D10 ता; D3 6-9 गां (for गा) V1 B2-4 Dn1 n2 D2 8 G2 4 M2 सशुद्धेन, B2 Dn8 स शुः D6 शुद्धेन च, D5 7 9 च शुद्धेन, D3 शुद्धेनैव (for सुशुद्धेन) —^c) G2 हि (for [ह]ह) D2 reads from क्षयाल्ल up to सह (in 20^c) twice —^d) V1 जित्वा, D2 10 ध्रुव (for ध्रुवान्) T1 शतक्रतो (for शचीपते)

20 For the repetition in D2, of v 1, 19 —^a) S विजितेन्द्रिय (for निय) —^c) D1 8 8 (both times) 7-9 सम, T1 पर (for सह) —^d) D3 धर्म, T2 8 G M4 गोदै (for गोभि)

21 T1 om 21^{ab} —^a) Dn2 D10 वाच्य (for वाच्यो) S (T1 om) न जातु ब्राह्मण वाच्यो —^c) D10 द्रुह्याद् (for द्रुह्येद्) —^d) T कपन (for कम्पक) B2 Dn D2 10 गोवृत्तिर्गो (Dn1 n2 'यो) नुकम्पक

गोसहस्रेण समिता तस्य धेनुर्भवत्युत ॥ २२
 क्षत्रियस्य गुणैरेभिरन्वितस्य फलं शृणु ।
 तस्यापि शततुल्या गौर्भवतीति विनिश्चयः ॥ २३
 वैश्यस्यैते यदि गुणास्तस्य पञ्चाशतं भवेत् ।
 शूद्रस्यापि विनीतस्य चतुर्भागफलं स्मृतम् ॥ २४
 एतच्चैवं योऽनुतिष्ठेत् युक्तः
 सत्येन युक्तो गुरुशुश्रूषया च ।
 दान्तः क्षान्तो देवतार्ची प्रशान्तः
 शुचिर्बुद्धो धर्मशीलोऽनहंवाक् ॥ २५
 महत्फलं प्राप्नुते स द्विजाय
 दत्त्वा दोष्ठीं विधिनानेन धेनुम् ।

नित्यं दद्यादेकभक्तः सदा च
 सत्ये स्थितो गुरुशुश्रूषिता च ॥ २६
 वेदाध्यायी गोषु यो भक्तिमाश्र
 नित्यं दृष्ट्वा योऽभिनन्देत् गाश्च ।
 आ जातितो यश्च गवां नमेत
 इदं फलं शक् निबोध तस्य ॥ २७
 यत्स्यादिष्ट्वा राजक्षये फलं तु
 यत्स्यादिष्ट्वा बहुना काश्चनेन ।
 एतत्तुल्यं फलमस्याहुर्यं
 सर्वे सन्तस्त्वपयो ये च सिद्धाः ॥ २८
 योऽग्रं भक्तान्किंचिदप्राश्य दद्या-

22 ^b) B₁ M₁₋₃ पुण्य, T₁ s G कर्म, T₈ M₄
 धर्म (for शक्) — D₈ om (hapl) 22^a-23^b

23 D₈ om 23^{ab} (cf v l 22) — ^a) V₁ B Dn
 D₁₀ एतैर् (for एभिर्) T G क्षत्रियस्यापि च गुणैर्
 — ^b) V₁ B₄ s Dn₁ n₂ अपि तुल्य (for अन्वितस्य)
 — ^c) T₂ G M₁₋₃ सप्तार्ध (for तस्यापि) V₁ B Dn₁ n₂
 द्विज (for शत) — ^d) M₁₋₃ [अ]त्येति (for [इ]ति
 वि)

24 ^b) B₄ D₈ s S (except T₁ M₄) पंचशत — ^d)
 B₁ D₁ s T₂ s G₂₋₄ चतुर्भाग (for भाग) D₈ 7
 भवेत् (for स्मृतम्)

25 ^a) V₁ B₈ एतच्छोली (B₈ ल), Dn D₂ s G₈
 एतच्चैन, D₈ एतच्चैव, G₄ यतश्चैवं (for एतच्चैव) D₈₋₇
 शक् (for युक्त) — ^b) V₁ B₂ s s Dn D₁₀ सत्ये रतो,
 D₁ s s T₁ सत्ये युक्तो, D₁₋₀ सत्ये सक्तो, G₂ सत्य
 युक्तो (for सत्येन युक्तो) B₁ शुश्रूषकश्च, D₈ 6-0
 पणे (for पया) — G₁ s om (hapl) 25^a-26^d
 D₈ repeats 25^a after 26 — ^c) V₁ B Dn दक्ष
 (for दान्त) Dn₁ n₂ G₂ शान्तो, D₁ 2 s (both
 times) विधेयो (for क्षान्तो) V₁ B Dn D₂ s देव
 तार्ची (B₈ तार्चा, Dn₁ n₂ तीर्थी), D₁₋₇ 9 गुरुदेव
 तार्ची, D₁₀ T₂ G₂ s M₁ s s देवतार्चि (for तार्ची)
 T₁ क्षान्तो दातो देवतार्च प्रशत — ^d) D₈ 6 1 9 om
 बुद्धो B₈ शुचिर्बुद्धो, B₄ s बुद्धो, T₁ बुद्ध शुचिर्
 (by transp), T₂ s शुचिर्बुद्धो T₂ न भावात् (for
 अनहंवाक्)

26 G₁ s om 26 (of v l 25) T₁ om 26
 — ^a) B₈ om फल B₁ स प्राप्नुते (by transp), D₂
 प्राप्नुते स D₈ द्विजाग्र्यो, D₈ 7 द्विजोय (for द्विजाय)
 — ^b) D₁₋₄ 6-9 दोग्धीं दत्त्वा (by transp) D₈ T₂ s
 तेन (for [अ]नेन) — ^c) T₂ G₂ M₄ देव (for
 एक) D₈ 6-9 सक्त सदा तु (for -भक्त सदा च)
 — ^d) D₄ सत्ये रतो, D₈ सत्ये सक्तो, T₂ s G₂ s
 M₁₋₃ सद्योयुक्तो (for सत्ये स्थितो) D₁ s शुश्रूषया
 (for षिता) D₈ वा (for च) — After 26, D₈
 repeats 25^a

27 D₈ om 27^a — ^a) B₈ Dn₁ om, T₂ s G₄
 च, some unused MSS गो (for यो) B₈ तु, G₈
 चेत् (for च) — ^b) D₂ दत्त्वा, D₁₀ दृष्ट्वा, T₂ s
 G₂ s दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) — ^c) D₄₋₃ सदा विनीतो, D₁₀
 G₁₋₃ M₁₋₃ क्षाजान (G₂ नी)तो, T₁ भवारितो (for
 आ जातितो) B₁ अयाचितो य प्रणमेतु गीक्ष — ^d)
 B₁ पुण्य (for फल) B₁ Dn₈ D₈₋₅ s s तस्य (for
 शक्) S भवेत् (for निबोध) Dn₈ D₈₋₅ s s शक्,
 T₁ तस्मिन् (for तस्य)

28 ^a) B₈ यत्स्योरुष्ट (for यत्स्यादिष्ट्वा) D₁ s s,
 6-10 राजसूर्य D₁₋₉ च (for तु) — ^b) T₈ बहुधा
 (for ना) — ^c) V₁ B Dn D₁₋₃ 10 M₄ अपि (for
 अस्य) V₁ अग्र (for अग्र्य) — ^d) B₈ s तपसा;
 D₈ ऋषयो (for स्तृषयो) G₄ वेद (for ये च)

29 ^a) V₁ D₄ T₂ s G योऽग्र्य, D₁₀ योऽग्र्य (for
 योऽग्र) V₁ B Dn D₂ s 10 भक्त, T G₁ s s M₂₋₄
 भक्तात् (for भक्तान्) Dn₈ T₁ अग्रप्य (for इय)

द्रोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी ।

शान्तो बुद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं

संवत्सरेणाभुयात्पुण्यशीलः ॥ २९

य एकं भक्तमश्रीयाद्वादेकं गवां च यत् ।

दश वर्षाण्यनन्तानि गोव्रती गोनुकम्पकः ॥ ३०

एकेनैव च भक्तेन यः क्रीत्वा गां प्रयच्छति ।

यावन्ति तस्य प्रोक्तानि दिवसानि शतक्रतो ।

तावच्छतानां स गवां फलमाप्नोति शाश्वतम् ॥ ३१

ब्राह्मणस्य फलं हीदं क्षत्रियेऽभिहितं शृणु ।

पञ्चवार्षिकमेतत् क्षत्रियस्य फलं स्मृतम् ।

ततोऽर्धेन तु वैश्यस्य शूद्रो वैश्वार्धतः स्मृतः ॥ ३२

यथात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।

यावतीः स्पर्शयेद्वा वै तावत्तु फलमश्नुते ।

लोम्नि लोम्नि महाभाग लोकाश्चास्याक्षयाः स्मृताः ॥ ३३

संग्रामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति ।

आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वता विद्धि कौशिक ॥ ३४

अलाभे यो गवां दद्यात्तिलधेतुं यतव्रतः ।

दुर्गात्स तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ३५

न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं

पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।

कालज्ञानं विप्र गवान्तरं हि

दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ ३६

—^६) T₂ दद्याद्रोभ्यो (for गोभ्यो नित्यं) —^०) V₁ B Dn D₁₀ [s]लुब्धो, T₁ नित्यं, T₂ भक्तो (for बुद्धो) —^८) B₁ D₁₋₉ धर्मे, B₂ Dn₁ n₂ D₂ सत्य (for पुण्य)

30^०) V₁ Dn D₂ 10 G₂ यदेक, D₂ २ य एव, D₂ T₂ य एक, T₁ य इदं (for य एक) G₁ २ युक्तम् (for मं) —^६) B₁ २ D₁₋₉ य (for यत्) — After 30^{ab}, G₁ २ read 31rd repeating it in its proper place —^०) D₁₋₂ पूर्णानि, D₂ ० १ ० नित्यानि, D₂ सततं, D₁₀ T₂ २ G च फल, T₁ M सफलं (for [अ]नन्तानि) —^८) B₂ Dn₂ कल्पक (for कम्पक) D₁₀ S वाजपे यस्य विंदति

31 T₁ om 31 —^०) D₁ २ [ए]वं (for [ए]व) —^६) D₂₋₉ गा (for य) B₂ Dn₁ n₂ D₁ २ गा; D₂ य, D₁₋₉ स- (for गां) — G₁ २ read 31rd for the first time after 30^{ab} —^०) V₁ B₂ ४ २ D₁₀ रोमाणि (for प्रोक्तानि) B₁ २ Dn D₂ यावति तस्या रोमाणि —^८) V₁ B Dn D₂ 10 समवति (for दिवसानि) —^०) V₁ B₂₋₃ Dn D₁₀ तावत्प्रदानात्, M₁ तद्वच्छतानां (for ताव) —^८) D₂ G₁ प्राप्नोति (for धा) — After 31, D₁₋₃ ins

365* राजसूयाश्वमेधाभ्यां फल प्राप्नोति मानव ।

32^६) M विहित (for ऽभिहितं) V₁ B₂₋₃ Dn D₁₀ T₁ क्षत्रियस्य तु वै (T₁ फल) शृणु, B₁ स्थायुना शृणु — D₁ ६-९ T₁ om 32rd, —^८) T₂ -वापिकम् (for -वापिं) V₁ B Dn D₂ 10 एव (for एतत्) D₁₀ om (hapl.) from तु क्षत्रिय up to ततोऽर्धेन (in

32^०) —^८) D₂ वैश्ये च (for वैश्यस्य) T₁ स्मृतस्तदर्थेन तु वै —^८) B₂ D₂₋₃ शूद्रे (for शूद्रो) B₁ शृणु; D₁₋₂ तत्, D₁₋₉ तथा (for स्मृत)

33^०) D₂ गत्वा (for कृत्वा) —^०) V₁ यावत्स, D₂ तावती, D₂ T₂ २ G यावति, M₁ तावती (for यावती) D₂ ० स्पर्शते (for 'येद्') B₁ गास्तु, D₁₋₂ गा स; D₁₋₉ गाव (for गा वै) B₂ ४ Dn D₁₀ यावत्सदर्शयेद्वा वै (B₂ 'द्वाव, Dn₁ n₂ द्वां वै), B₂ २ यावत्सस्पर्शयेद्वा स (B₂ 'द्वां वै) —^८) V₁ B₂ ४ २ Dn D₁₋₁₀ स तावत्, B₂ M तावत्तत्, T₂ २ G तावति (for तावत्तु) —^०) V₁ रोम्नि रोम्नि, D₂ रोम्णा रोम्णा, some MSS रोम्णि रोम्णि —^८) D₂ तस्य (for चास्य)

34^०) B₁ D₁₋₂ २ संग्रामे च (D₁ ० वा) (for 'मेतु) S (except M₁ २) भार्जयित्वा (for अं) —^८) T₂ गाश्च, T₂ G गाव (for गा स) —^०) T₁ च (for ता) —^८) D₁₋₂ २ शाश्वतीर् (for 'ता)

35^०) B₂ २ Dn D₂ अलाभे (for अलाभे) —^०) V₁ B₁ दुर्गात्स, D₂ सुदुर्गात्, D₂₋₉ स दुर्गात् (by transp), T₂ २ G M दुर्गात्स (G₁ २ 'न्प्र) —^८) G₁ २ नद्या (for नद्या)

36^० = (var) 13 70 29 T₁ om 36-41 —^८) B₁ [ए]तासां (for [ए]तासा) —^८) D₁ २ प्राप्ते काले (for पात्र काले) —^०) D₂ कालज्ञाना (for 'त) G₂ om न्तर हि —^८) D₁ २ ज्ञान, M₂ हातु (for ज्ञातु) D₂ M₂ भूमि (for -भूतम्)

स्वाध्यायाख्यं शुद्धयोनिं प्रशान्तं
 वैतानस्थं पापमीरं कृतज्ञम् ।
 गोषु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरण्यं
 वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ ३७
 वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं
 कृष्यर्थं वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ।
 गुर्वर्थं वा बालसंश्रद्धये वा
 धेनुं दद्यादेशकाले विशिष्टे ॥ ३८
 अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः
 प्राणक्रीता निर्जिताश्चौकजाश्च ।
 कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च
 द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ३९
 बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः

सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
 यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा
 तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ४०
 तिस्रो रात्रीस्त्वद्भिरूपोष्य भूमौ
 तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
 वत्सैः पुष्टैः क्षीरपैः सुप्रचारा-
 स्त्वं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ४१
 दत्त्वा धेनुं सुव्रतां साधुवत्सां
 कल्याणवृत्तामपलायिनीं च ।
 यावन्ति लोमानि भगन्ति तस्या-
 स्तावन्ति वर्षाणि वसत्यमुत्र ॥ ४२
 तथानद्बृहन् ब्राह्मणायाथ धुर्यं
 दत्त्वा युवानं बलिनं विनीतम् ।

37 T₁ om 37 (cf v 1 36) 37^{ab} = (var) 13
 70 30^{ab} —^a) D₁ ०-० सिद्ध (for शुद्ध) —^b)
 D₁ १-० वैतानार्थं, T₂ s M₁ s 'नक्ष (for 'नस्थं V₁
 B Dn D₁-s 10 बहुज्ञ (for कृतज्ञम्) —37^{cd} = (var)
 13 70 34^{ab} D₁ s १-० om 37^c —^c) B₂ कांत
 (for क्षान्त) V₁ [अ]भि (for [अ]ति)

38 T₁ om 38 (cf v 1 36) 38^{ab} = (var) 13
 70 34^{ab} —^a) B₂ om from ग्लाने up to प्राणक्री
 (in 39^b) D₂ ग्लानं (for ग्लाने) D₁ ०-० सीदते
 (for 'ति) B₁ om खाति T₂ s G₁ s M₁-s वा (for
 च) —^b) D₁ s १-० कृष्यर्थं; D₂ s 10 कृष्यर्थं वा,
 G₂ तृष्ट्यर्थं वा (for कृष्यर्थं वा) B₂ प्रसूते, T₂ 'त्या
 (for 'स्याम्) V₁ B₁ s Dn कृष्यर्थं (Dn₂ थं) वा
 होम्यहेतोः प्रसूते (B₁ 'ल्यै, B₁ 'ल्यौ) —38^{cd} = (var)
 13 70 35^{ab} —^a) D₁ ०-० समृद्धये (for 'संवृ)
 —D₁ ०-० om 38^d —^d) D₁ देशकालोविशिष्ट,
 T₂ s G₁ M₁ छे (G₁ M₁ 'ला)विष्ट; M₁-s 'लो
 निष्ट (for 'ले विशिष्टे)

39 T₁ om 39 (cf v 1 36) B₂ om up to
 प्राणक्री (in 39^b) (cf v 1 38) 39^{ab} = (var) 13
 70 35^{ab} —^a) Bom ed अतर्जाता (for 'र्जाता)
 B₂ Dn₁ सक्रय, B₁ सक्रय, D₁-s ० M₁ सु (D₁ स)
 क्रिया, D₂ सक्रिय, G₂ सुकृत (for सुक्रय) B₁
 दानलब्धा (for जा) —^b) B₂ प्राणक्रीतां (for ता)

V₁ B₁-s Dn प्राणै क्री (B₂ om प्राणै क्री) तास्तेजसा
 यौतकाश्च, D₁ प्राणक्रीतास्तेजसा सौदकाश्च, T₂ s G
 'ता सौदका सौदहाश्च, M₁-s 'ता सौदका दानलब्धा,
 M₁ 'तास्तेजसा सौदकाश्च ☞ Cn यौतका पाणिग्रहणा
 दिकाले श्वशुरादिभ्यः प्राप्ता । ☞ —39^{cd} = 13 70 30^{ab}
 M₁ om (hapl) 39^c —^c) B₂ कृच्छ्रोत्सृष्टा, G₂
 कृच्छ्रोच्छिष्टा (for 'त्सृष्टा) M₁-s पोषणावागताश्च

40 = 13-76 8 T₁ om 40 (cf v 1 36) —^a)
 D₂ वीर्यान्विताश्च (for 'वयोपपन्ना) —^b) T₂ G₁
 M प्रशस्यति, T₂ प्रपद्यति (for प्रशंसन्ति) —^c)
 Dn₁ T₂ s G₂ विशिष्टा, D₂ प्रशस्ता (for वरिष्ठा)
 ☞ Cn अर्जुनीनां गवाम् । ☞

41 = (var) 13 70 31 T₁ om 41 (cf v 1
 36) —^a) B₁ D₁-s रात्र्यस् (for रात्रीस्) T₂ s G
 M₁-s अक्षिर (for स्त्र) —^c) D₁-s क्षीरपा, D₁-s
 'दा (for पै) —^d) B₂ गोवत्सैर् (for गोरसैर्)

42 = (var) 13 70 32 —^a) D₁ सुवर्ती (for
 'तां) V₁ B Dn D₁-s G₂ साधु (V₁ B₂ कांस्य, B₁
 चारु) दोहा (for वत्सा) —^b) V₁ B Dn D₁-s M₁
 वत्साम् (for वृत्ताम्) —^c) Some MSS रोमाणि
 D₁-s ०-० धेनवाश्च, D₁ धेनोस् (for तस्यास्) —^d)
 V₁ B Dn अवसति, T₁ s G M₁-s वसति; T₂ च सति
 (for वसति) T₁ तत्र (for [अ]मुत्र) D₁-s तावद्दर्पाण्या

द्रोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी ।

शान्तो बुद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं

संवत्सरेणाभुयात्पुण्यशीलः ॥ २९

य एकं भक्तमश्रीयाद्वादेकं गवां च यत् ।

दश वर्षाण्यनन्तानि गोव्रती गोलुकम्पकः ॥ ३०

एकेनैव च भक्तेन यः क्रीत्वा गां प्रयच्छति ।

यावन्ति तस्य प्रोक्तानि दिवसानि शतक्रतो ।

तावच्छतानां स गवां फलमामोति शाश्वतम् ॥ ३१

ब्राह्मणस्य फलं हीदं क्षत्रियेऽभिहितं शृणु ।

पञ्चवार्षिकमेतत् क्षत्रियस्य फलं स्मृतम् ।

ततोऽर्धेन तु वैश्यस्य शूद्रो वैश्यार्धतः स्मृतः ॥ ३२

यश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।

यावतीः स्पर्शयेद्वा वै तावत्तु फलमश्नुते ।

लोम्नि लोम्नि महाभाग लोकाश्चास्याक्षयाः स्मृताः ॥ ३३

संग्रामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः संप्रयच्छति ।

आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वता विद्धि कौशिक ॥ ३४

अलामे यो गवां दद्यात्तिलधेनुं यतव्रतः ।

दुर्गात्स तारितो धेन्वा क्षीरनद्यां प्रमोदते ॥ ३५

न त्वेवासां दानमात्रं प्रशस्तं

पात्रं कालो गोविशेषो विधिश्च ।

कालज्ञानं विप्र गवान्तरं हि

दुःखं ज्ञातुं पावकादित्यभूतम् ॥ ३६

—⁶) T₃ दद्याद्द्रोभ्यो (for गोभ्यो नित्यं) —^o) V₁ B Dn D₁₀ [s]लुक्नो, T₁ नित्यं, T₃ भक्तो (for बुद्धो) —^d) B₁ D₁₋₉ धर्म-, B₂ Dn₁ n₂ D₂ सत्य (for पुण्य)

30^a) V₁ Dn D₅ 10 G₂ यदेक, D₂ 8 य एवं, D₅ T₂ य एक, T₁ य हृद् (for य एक) G₁ 8 युक्तम् (for भ^o) —⁶) B₁ 5 D₁₋₉ य (for यत्) — After 30^{ab}, G₁ 8 read 31^{ad} repeating it in its proper place —^o) D₁₋₈ पूर्णानि, D₅ 7 9 नित्यानि, D₅ सततं, D₁₀ T₂ 8 G₂ च फलं, T₁ M सफलं (for [अ]नन्तानि) —^d) B₅ Dn₈ कल्पक (for कम्पक) D₁₀ S वाजपे यस्य विदति

31 T₁ om 31 —^o) D₁ 2 [ए]व (for [ए]व) —⁶) D₃₋₉ गा (for य) B₁ Dn₁ n₂ D₁ 2 गा ; D₈ य, D₁₋₉ स (for गां) — G₁ 8 read 31^{ad} for the first time after 30^{ab} —^o) V₁ B₂ 4 5 D₁₀ रोमानि (for प्रोक्तानि) B₁ 3 Dn D₈ यावति तस्या रोमानि —^d) V₁ B Dn D₈ 10 संभवति (for दिवसानि) —^o) V₁ B₂ 3 Dn D₁₀ तावत्प्रदानात्, M₁ तद्वृत्तताना (for ताव) —^f) D₃ G₁ प्रामोति (for जा) — After 31, D₁₋₃ ins

365* राजसूयाश्वमेधाम्या फल प्रामोति मानव ।

32⁶) M विहित (for ऽभिहित) V₁ B₂ 3 Dn D₁₀ T₁ क्षत्रियस्य तु वै (T₁ फल) शृणु, B₁ 'स्याधुना शृणु — D₁ 5-9 T₁ om 32^{cd}, —^{cd}) T₂ -वार्षिकम् (for वार्षि) V₁ B Dn D₅ 10 एव (for एवम्) D₁₀ om (hapl.) from तु क्षत्रिय up to ततोऽर्धेन (in

32⁶) —^o) D₄ वैश्ये च (for वैश्यस्य) T₁ स्मृतस्तदर्थेन तु वै —^f) B₂ D₅₋₈ शूद्रे (for शूद्रो) B₁ शृणु, D₁₋₈ तत्, D₁₋₉ तथा (for स्मृत)

33^a) D₂ गत्वा (for कृत्वा) —^o) V₁ यावत्स, D₄ तावती, D₅ T₂ 8 G₂ यावति, M₁ तावती (for यावती) D₅ 6 स्पर्शते (for 'येद्) B₁ गास्तु, D₁₋₄ गा स, D₁₋₉ गाव (for गा वै) B₂ 4 Dn D₁₀ यावत्सदर्शयेद्वा वै (B₁ 'द्वाव, Dn₁ n₂ 'द्वां वै), B₂ 5 यावत्सस्पर्शयेद्वा स (B₅ 'द्वां वै) —^d) V₁ B₂ 4 5 Dn D₄₋₁₀ स तावत्, B₈ M तावत्तद्, T₂ 8 G₂ तावति (for तावत्तु) —^o) V₁ रोम्नि रोम्नि, D₅ रोम्णा रोम्णा, some MSS रोम्नि रोम्नि —^f) D₈ तस्य (for चास्य)

34^a) B₁ D₁₋₁ 9 संग्रामे च (D₁ 9 वा) (for 'मेपु) S (except M₁ 8) अर्जयित्वा (for अ^o) —⁶) T₂ गाश्च, T₃ G गाव (for गा स) —^o) T₁ च (for ता) —^d) D₁₋₈ 5 शाश्वतीद् (for 'ता)

35^a) B₂ 5 Dn D₅ अलामे (for अलामे) —^o) V₁ B₁ दुर्गात्स, D₄ सुदुर्गात्; D₅₋₉ स दुर्गात् (by transp), T₂ 8 G M दुर्गात्स (G₁ 8 न्य) —^d) G₁ 8 -नद्या (for नद्या)

36 = (var) 13 70 29 T₁ om 36-41 —^a) B₁ [ए]वासा (for [ए]वासां) —⁶) D₁ 8 प्राप्ते काले (for पात्र काले) —^o) D₁ कालज्ञानं (for 'नं) G₃ om न्तरं हि —^d) D₁ 8 ज्ञान, M₂ हायु (for जातु) D₅ M₂ भूमि (for -भूतम्)

स्वाध्यायाख्यं शुद्धयोनं प्रशान्तं
 वैतानस्थं पापभीरुं कृतज्ञम् ।
 गोषु क्षान्तं नातितीक्ष्णं शरण्यं
 वृत्तिग्लानं तादृशं पात्रमाहुः ॥ ३७
 वृत्तिग्लाने सीदति चातिमात्रं
 कृष्यर्थं वा होमहेतोः प्रसूत्याम् ।
 गुर्वर्थं वा बालसंवृद्धये वा
 धेनुं दद्यादेशकाले विशिष्टे ॥ ३८
 अन्तर्जाताः सुक्रयज्ञानलब्धाः
 प्राणक्रीता निर्जिताश्चौकजाश्च ।
 कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च
 द्वारैरैतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥ ३९
 बलान्विताः शीलवयोपपन्नाः

सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।
 यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा
 तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ४०
 तिस्रो रात्रीस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ
 तृप्ता गावस्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
 वत्सैः पुष्टैः क्षीरपैः सुप्रचारा-
 स्यहं दत्त्वा गोरसैर्वर्तितव्यम् ॥ ४१
 दत्त्वा धेनुं सुव्रतां साधुवत्सां
 कल्याणवृत्तामपलायिनीं च ।
 यावन्ति लोमानि भवन्ति तस्या-
 स्तावन्ति वर्षाणि वसत्यमुत्र ॥ ४२
 तथानङ्गहं ब्राह्मणायाथ धुर्यं
 दत्त्वा युवानं बलिनं विनीतम् ।

37 T₁ om 37 (of v l 36) 37^{ab} = (var) 13
 70 30^{ab} — " D₁ 6-9 सिद्ध (for शुद्ध) — ")
 D₁ 1-9 वैतानार्थं, T₂ s M₁ s "नञ् (for "नर्थ") V₁
 B Dn D₁-10 बहुजं (for कृतज्ञम्) — 37^{cd} = (var)
 13 70 34^{ab} D₁ 6-9 om 37^c — " B₈ कालं
 (for क्षान्तं) V₁ [अ]भि (for [अ]ति)

38 T₁ om 38 (of v l 36) 38^{ab} = (var) 13
 70 34^{cd} — " B₈ om from रलाने up to प्राणक्री
 (in 39^b) D₈ रलान (for रलाने) D₁ 6-9 सीदते
 (for ति) B₁ om चाति T₂ s G₁ s M₁-8 वा (for
 च) — " D₁ 6-9 कृष्यर्थं, D₈ s 10 कृष्यर्थं वा,
 G₁ वृष्ट्यर्थं वा (for कृष्यर्थं वा) B₈ प्रसूते, T₂ "स्या
 (for स्याम्) V₁ B₁ s Dn कृष्यर्थं (Dn₁ "र्थं) वा
 होम्यहेतोः प्रसूते (B₁ "स्यै, B₁ "स्यौ) — 38^{cd} = (var)
 13 70 35^{ab} — " D₁ 6-9 समृद्धये (for "संवृ
 — D₁ s 1 s om. 38^d — " D₁ देशकालोविशिष्ट,
 T₂ s G M₁ ले (G₁ M₁ का) तिसृष्ट, M₁-8 "लो
 तिसृष्ट (for ले विशिष्टे)

39 T₁ om. 39 (of v l 36) B₈ om up to
 प्राणक्री (in 39^b) (of v l 38) 39^{ab} = (var) 13
 70 35^{cd} — " Bom ed अवर्जिता (for "वर्जिता)
 B₂ Dn₁ सक्रय; B₁ सक्रय, D₁-10 M₂ सु (D₁ स-
 क्रिया, D₈ सक्रिय, G₂ सुकृत (for सुक्रय-) B₁
 -दानलब्धा (for "ज्ञा") — " B₈ प्राणक्रीता (for "ता)

V₁ B₁-4 Dn प्राणै क्री (B₁ om प्राणै क्री) तास्तेजसा
 यौतकाश्च, D₁₀ प्राणक्रीतास्तेजसा सौदकाश्च, T₂ s G
 ता सौदका सौदकाश्च, M₁-8 "ता सौदका दानलब्धा,
 M₁ "तास्तेजसा सौदकाश्च ☞ Cn यौतका पाणिग्रहणा
 दिकाले श्वशुरादिभ्यः प्राप्ता । ☞ — 39^{cd} = 13 70 30^{cd}
 M₁ om (hapl) 39^c — " B₈ कृच्छ्रोत्सृष्टा, G₂
 कृच्छ्रोत्सृष्टा (for उत्सृष्टा) M₁-8 पोषणादागतश्च

40 = 13-76 8 T₁ om 40 (of v l 36) — ")
 D₁ वीर्यान्विताश्च (for "वयोपपन्ना") — " T₂ s G₁
 M प्रशस्यति, T₂ प्रशस्यति (for प्रशंसन्ति) — ")
 Dn₁ T₂ s G₂ विशिष्टा; D₂ प्रशस्ता (for वरिष्ठा)
 ☞ Cn अर्जुनीनां गवाम् । ☞

41 = (var) 13 70 31 T₁ om 41 (of v l
 36) — " B₁ D₁-9 रात्र्यसु (for रात्रीसु) T₂ s G
 M₁-8 अन्निरु (for ह्य) — " D₁-8 क्षीरपा, D₁-9
 "दा (for "दै") — " B₈ गोवत्सैरु (for गोरसैरु)

42 = (var) 13 70 32 — " D₁ सुवर्ती (for
 "तौ) V₁ B Dn D₁-10 G₂ साधु (V₁ B₁ कौस्य, B₁
 चारु) दोहो (for "वत्सो") — " V₁ B Dn D₁-10 M₁
 वत्साम् (for वृत्ताम्) — " Some MSS रोमाणि
 D₁-8 धेनुवास, D₁ धेनोसु (for तस्यासु) — ")
 V₁ B Dn भवति, T₁ s G M₂-4 वसति; T₂ च सति
 (for वसति) T₁ तत्र (for [अ]मुत्र) D₁-9 तावद्वर्षाण्या

हलस्य वोढारमनन्तवीर्यं

प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य ॥ ४३

कान्तारे ब्राह्मणान्गाश्च यः परित्राति कौशिक ।

क्षेमेण च विमुच्येत तस्य पुण्यफलं शृणु ।

अश्वमेधक्रतोस्तुल्यं फलं भवति शाश्वतम् ॥ ४४

मृत्युकाले सहस्राक्ष यां वृत्तिमनुकाङ्क्षते ।

लोकान्बहुविधान्दिव्यान्यद्रास्य हृदि वर्तते ॥ ४५

तत्सर्वं समवाप्नोति कर्मणा तेन मानवः ।

गोमिश्रं समनुज्ञातः सर्वत्र स महीयते ॥ ४६

यस्त्वेतेनैव विधिना गां वनेष्वनुगच्छति ।

तृणगोमयपर्णाशी निःस्पृहो नियतः शुचिः ॥ ४७

अकामं तेन वस्तव्यं मुदितेन शतक्रतो ।

मम लोके सुरैः सार्धं लोके यत्रापि चेच्छति ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्वाप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

विशते (D₄ 'वसते, D₅ 'विशेद्वै) परत्र

43 = (var) 13 70 33 —^a) V₁ B Dn D₁₀
 प्रदाय, T₂ s G [अ]थ युग्म (for [अ]थ धुर्यं) —^b)
 V₁ B_{1,2} (also as in text) Dn D₁₀ (also as in text)
 धुर्यं (for दत्त्वा) D₈ om बलिन —^c) D₂ फलस्य,
 S (except G₂) कुलस्य (for हं) S कर्तारम् (for
 वोढा) —^d) B₅ G₄ लोकं (for लोकान्)

44^a) T₁ संकटे (for कान्तारे) — T₁ om 44^{cd}
 —^e) V₁ B₁₋₄ Dn₈ विप्रमुच्येरस्, D₄₋₉ चैव मुच्येरस्,
 T₂ M₁ तु विमु (M₄ शुचि मु) च्येत, T₅ G M₁₋₈ तु वि
 (M₁₋₈ परि) मुंचेत (for च विमुच्येत) B₅ Dn₁ n₂ D₁₀
 क्षणेन विप्रमुच्येरस् (Dn₁ 'त) — D₄₋₇ s ins after
 44^{cd} D₈ after 44

366* कान्तारं यः प्रपन्नस्तु गा द्विजाय प्रयच्छति ।

क्षेमेण प्रतिमुच्येत तमध्वानं न सशयः ।

यानपात्रं समारोहन्त्यश्च गां संप्रयच्छति ।

तीर्त्वा समुद्रं क्षेमेण प्रत्यायाति गृहं गृही ।

[(L 2) D₁ om from तमध्वान up to क्षेमेण (in
 line 4) — (L 3) D₅ अश्वं गां यः प्रयच्छति (for the
 post half) — (L 4) D₈ प्रतियाति (for प्रत्या)]

—^f) T₃ G₄ वहति (for भवति) — D₁₋₇ s ins
 after 44 D₈ cont after 366*

367* मृत्युकाले सहस्राक्षं यश्च गां संप्रयच्छति ।

मृत्युं सुखं स लभते लोकाश्चाप्नोत्यनुत्तमान् ।

क्षत्रियो यश्च वै कश्चिद्यात्राकाले प्रयच्छति ।

गोमिश्रं समनुज्ञातो जित्वा शत्रून्महीयते ।

यः कश्चिष्कर्मं यत्किञ्चिष्कर्तुंमारभते नृपु । [5]

गावो दत्त्वा स तत्सर्वं सुखोपायेन विन्दति ।

यः यः कामं समुद्दिश्य गां द्विजाय प्रयच्छति ।

तस्य संप्रत्यते कामं परत्र च शुभां गतिम् ।

[(L 1) = (var) 45^{ab} — (L 2) D₅ नृत्त (for
 नृपु) D₅ तु (for स) — (L 4) = (var) 46^{cd}
 D₈ समनुज्ञातो (for 'ध्यातो) — (L 5) D₄ om कश्चि
 — (L 7) D₅ गा (for गा) — (L 8) D₅ s गति
 (for गतिम्)]

45 T₁ om 45-48 —^b) D₁₋₉ अभि (for अनु)
 D₁₋₈ यो वृत्तिमभिकाक्षति —^c) G₁ partly damaged
 D₁₋₈ रम्यान् (for दिव्यान्) D₄₋₉ लोका बहुविधास्तस्य,
 T₂ s G₂₋₄ M₁₋₈ लोकान्बहुफलान्विद्याद् —^d) B₁₋₄
 Dn₈ D₁₀ यच्च, D₅ यदा (for यद्वा)

46 T₁ om 46 (cf. v 1 45) —^a) T₂ फलं
 (for सर्वं) —^b) V₁ B Dn D₁₀ [ए]तेन, D₁ s
 T₂ s G₂₋₄ [अ]जिन (for तेन) —^c) B₃ (marg as in
 text) D₁ समभि- (for समनु) —^d) V₁ B₁₋₃ Dn
 D₁₀ च (for स)

47 T₁ om 47 (cf. v 1 45) —^a) D₅₋₇ s तेन
 (for [ए]तेन) V₁ B Dn D₁₀ कल्पेन, T₂ s G₂ s M₁
 भावेन (for विधिना) G₁ s M₁₋₃ यस्त्वेकैव भावेन
 —^b) Dn₈ D₅ T₂ s G₁ s M₁₋₃ गा (for गां) B₁
 [अ]थ; D₅ [अ]धि (for [अ]नु) D₁ s-9 पूर्वाकामतु
 गच्छति —^c) D₅₋₉ पर्णाशो, T₂ 'नि (for 'शी)
 —^d) S (T₁ om) निम्नयो (for निःस्पृहो)

48 T₁ om 48 (cf. v 1 45) —^a) B₂ s प्रराम,
 T₂ s G M₁₋₃ अकामम् (for 'म) D₂ G₁ वक्ष्यः

७३

इन्द्र उवाच ।

जानन्यो गामपहरेदिक्रीयाद्वार्थकारणात् ।
एतद्विज्ञातुमिच्छामि का तु तस्य गतिर्भवेत् ॥ १

ब्रह्मोवाच ।

भक्षार्थं विक्रयार्थं वा येऽपहारं हि कुर्वते ।
दानार्थं वा ब्राह्मणाय तत्रेदं श्रूयतां फलम् ॥ २
विक्रयार्थं हि यो हिंसाद्भक्षयेद्वा निरङ्कुशः ।
घातयानं हि पुरुषं येऽनुमन्येयुरर्थिनः ॥ ३

घातकः खादको वापि तथा यश्चानुमन्यते ।

यावन्ति तस्या लोमानि तावद्दर्पाणि मज्जति ॥ ४

ये दोषा यादृशाश्चैव द्विजयज्ञोपघातके ।

विक्रये चापहारे च ते दोषा वै स्मृताः प्रभो ॥ ५

अपहृत्य तु यो गां वै ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।

यावद्दाने फलं तस्यास्तावन्निरयमृच्छति ॥ ६

सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाद्युते ।

सुवर्णं परमं ह्युक्तं दक्षिणार्थमसंशयम् ॥ ७

M₁ वस्तव्यो (for 'व्यं') D₄₋₉ स कालस्तेन वस्तव्यो
— °) B₅ लोकेधरे (for लोके सुरै) D₁₀ T₂ ३ G₂₋₃
मम लोके स वसति — °) D₅ ३ ३ लोकान् (for लोके)
D₁₋₃ T₂ ३ G₂ ३ वा यत्र (for यत्रापि) B₃ वत्सति,
M₁₋₃ वाञ्छति (for चेच्छति)

Colophon om in D₁ ३ — Parvan name B₁ ३ 4
D₁₀ श्रुति — Sub parvan V₁ B Dn D₅₋₁₀ दान
धर्म — Adhy name V₁ B₁₋₃ ३ Dn D₁₀ गोलोक
प्रश्नः, D₄₋₉ पितामहशकुलंवाद्; T₂ धर्मशास्त्रनिर्णये दान
प्रकरणे यद्वैदिकंवादे गोमाहात्म्यकथन, M₁₋₃ गोलोकसकीर्तन
— Adhy no (figures, words or both) V₁ D₅ 73,
D₅ 67, D₁₀ 80, T₁ M 101, T₂ ३ G₂ 4 108,
G₁ ३ 103 — Sloka no Dn: 51, D₄ 68

73

1 M₃ om the ref — °) G₁ ३ अपि (for अप) —
°) D₁ G₂ M₁ ३ ३ विक्रयाद् (for विक्री) V₁ B₁ ३
Dn D₂ 10 वार्थ; B₁ ३ वारम, T₂ ३ G₂ ३ अर्थ,
M₁₋₃ वारम (for वार्थ) D₄ ३ विक्रीणीयाद्य कारणाद्;
T₁ विक्रयार्थमका — °) B₂ कात्र, Dn₁ n₂ D₂ क
तु, G₂ का तु (for का तु)

2 V₁ B Dn D₂ 10 पितामह (for यद्वा) — °)
B₂ Dn₂ n₃ D₅ भक्षार्थ; B₃ ३ T G₂ ३ भक्षार्थ;
D₁₀ भक्त्यर्थं (for भक्षार्थ) — °) D₅ om ये T₁
[5]वहार (for सप) Dn₃ D₁₋₃ ३-३ प्र (for हि)
— °) V₁ B₂ Dn₁ n₂ D₅ T₂ दानार्थं ब्राह्मणार्थाय (B₂
T ३ वा), B₃ ३ यं ब्राह्मणेभ्यो वा, D₁₀ यं ब्राह्मण

यत्र — °) T₂ ३ G₂ तदैव, M₁₋₃ यत्रेदं (for त) —
D₅ ३-३ G₂ M₁ श्रूयते (for 'तां')

3 T₁ om 3-4, M₁₋₃ read the same after 6
— °) D₁ तु, D₅ ३ ३ ३ च (for हि) — °) D₁₀
भक्षार्थं (for भक्षयेद्) — °) B₁ om, D₅₋₉ तु
(for हि) — °) D₁₋₉ योऽनुमन्येयुरर्थम

4 For the sequence in M₁₋₃, cf. v 1 3 T₁ om,
4 (of. v 1 3) — °) D₅ [अ]य (for [अ]पि) — °)
V₁ यथा, T₂ तदा (for तथा) D₅ मोदते (for
-मन्यते) — °) Dn₁ D₁₋₃ ३ 10 G₁ ३ ३ M₃ ३ तस्य
(for तस्या) Some MSS रोमानि

5 °) T₁ G₁₋₃ M -वातने (for 'के) — °) D₅ वा
(for the first च) D₅ ३ ३ ३ हरि वा, D₅ -हारेण
(for -हारे च) — °) D₁ ३-३ विभो, S गवां (for
प्रभो)

6 °) Dn₁ आहत्य (submetric) (for अप) D₂
यो गावो, D₅ यो वै गां, D₁ T₁ गा यो वै (for यो गा
वै) — °) D₁ ३ ब्राह्मणेभ्य (for गाय) — °) G₁₋₃
तावद् (for वा) Dn D₁₋₃ ३ ३ ३ T₁ G₁ M₁ दान-
(for दाने) D₁₋₉ तासां (for तस्यास्) — °) D₁ ३ ३
नरकम् (for निरयम्) B₁ ३ अहति, B₂₋₄ अच्छति;
G₂ इच्छति (for अ) D₂ ३ ३-३ तावन्नरकमच्छति
— After 6, M₁₋₃ read 3-4.

7 B₁ om (hapl.) 7^a-8^b D₅ om (hapl.) 7^a
— °) G₁ ३ महामते (for 'द्युते) — D₄ repeats 7^a
after 9^a — °) V₁ B₂ D₁ (second time) ३-३ ३, 10 T₂
G₂ युक्त (for ह्युक्त) Dn₁ n₂ सुवर्णं परमिद्युक्त — °)

गोप्रदानं तारयते सप्त पूर्वास्तथा परान् ।
 सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्विगुणमुच्यते ॥ ८
 सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
 सुवर्णं पावनं शक्र पावनानां परं स्मृतम् ॥ ९
 कुलानां पावनं प्राहुर्जातरूपं शतक्रतो ।
 एषा मे दक्षिणा प्रोक्ता समासेन महाद्युते ॥ १०
 भीष्म उवाच ।
 एतत्पितामहेनोक्तमिन्द्राय भरतर्षभ ।
 इन्द्रो दशरथायाह रामायाह पिता तथा ॥ ११

राघवोऽपि प्रियभ्रात्रे लक्ष्मणाय यशस्विने ।
 ऋषिभ्यो लक्ष्मणेनोक्तमरण्ये वसता विभो ॥ १२
 पारंपर्यागतं चेदमृषयः संशितव्रताः ।
 दुर्धरं धारयामास राजानश्चैव धार्मिकाः ।
 उपाध्यायेन गदितं मम चेदं युधिष्ठिर ॥ १३
 य इदं ब्राह्मणो नित्यं वदेद्ब्राह्मणसंसदि ।
 यज्ञेषु गोप्रदानेषु द्वयोरपि समागमे ॥ १४
 तस्य लोकाः किलाक्षय्या दैवतैः सह नित्यदा ।
 इति ब्रह्मा स भगवानुवाच परमेश्वरः ॥ १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

D₁ (first time) T₁ s G₁ अस्संशय (for 'यम्')

8 B₁ om 8^{ab} (cf v 1 7) —^a) V₁ B₂-s Dn
 D₂ 6 7 10 M₂-4 गोप्रदानात्, T₂ 'दादुस्' (for 'दानं').
 T₁ तारयति (for 'यते') — D₄ om (hapl) 8^{cd}
 —^a) Dns D₈ सुवर्णं (for 'र्णं') V₁ B Dn कृत्वा
 (for दत्त्वा) —^a) D₈ अश्नुते (for उच्यते)

9 After 9^{ab}, D₄ repeats 7^{cd} —^a) D₈ om
 (hapl) पावन शक्र —^a) D₁-s पवित्र वै, T₁ दक्षिणाता,
 T₂ s G M₁ परमाणा (for पावनाना) M₁-s पराणा
 परम स्मृत

10 T₁ om 10^{ab} —^a) G₁ s M₁-s सुवर्णं (for
 कुलाना) D₁₀ शक्र (for प्राहुर्) T₂ s G₂ s सुवर्णं
 प्राहुरेतज्जा —^a) D₁ s 7-9 T₂ ते, G₁ s वै (for मे)

11 ^b) B₁ सर्वमिन्द्राय भारत —^a) D₈ [अ]य (for
 [जा]ह) —^a) B₁ T₁ रामायाय, D₁₀ राघवाय (for
 रामायाह)

12 ^a) D₁ s [s]पि प्रिये, D₈ सुधिये (for sपि प्रिय)
 —^a) D₁-0 महात्मने (for यशस्विने) —^a) Dn₁
 D₁-s प्रभो, D₁-2 [अ]नन्त (for विभो) Dn₂ अरण्य
 वसता प्रभो

13 ^a) B₁ D₁-s वा (for च) D₈ T G M₁ परं
 परागतं चेदम्; D₄ पारंपर्यागते वेदे —^a) D₁ दुर्धरं
 (for दुर्धर) T₁ एता वै धारयिष्यति —^a) D₈ ऋष
 यश्च (for राजानश्च) — D₈ reads 13^a-15^b twice
 —^a) D₁-s s (both times) T₁ कथितं (for गदित)
 —^a) D₈ मया (for मम) Dn₁ चेदं, D₈ ० इदं च
 (by transp)

14 For the repetition in D₉, of v 1 13 —^a)
 T₁ पठेद् (for वदेद्) D₁-s ० (both times) सनिधौ
 (for संसदि) —^a) D₁-1 दानस्य (for दानेषु)

15 For the repetition in D₉, cf v 1 13

Colophon om in D₁ s — Parvan name B₁ s s
 Dns शाति — Sub-parvan V₁ B Dn D₂ s 1-10
 M₁-s दानधर्म — Adhy name V₁ B₁ s s Dns D₁₀
 मोलोकप्रश्न, D₂ गोप्रदानमाहात्म्य, D₁-s पितामहद्रष्ट
 सवाद, T₂ धर्मशास्त्रिणये दानप्रकरणे प्रष्टेद्रमवादे गोमा
 हात्म्यकथन, T₂ G₂ s गोप्रदानसमाप्ति — Adhy no
 (figures, words or both) V₁ 74, D₁ 68, D₁₀
 81, T₁ M 102, T₂ s G₂ s 102, G₁ s 103
 — Sloka no Dn D₁ 15

७४

युधिष्ठिर उवाच ।

विस्मिन्मृतोऽहं भवता धर्मान्प्रवदता विभो ।
 प्रवक्ष्यामि तु संदेहं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 व्रतानां किं फलं प्रोक्तं कीदृशं वा महाद्युते ।
 नियमानां फलं किं च स्वधीतस्य च किं फलम् ॥ २
 दमस्येह फलं किं च वेदानां धारणे च किम् ।
 अध्यापने फलं किं च सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
 अप्रतिग्राहके किं च फलं लोके पितामह ।
 तस्य किं च फलं दृष्टं श्रुतं यः संप्रयच्छति ॥ ४
 स्वकर्मनिरतानां च शूराणां चापि किं फलम् ।

सत्ये च किं फलं प्रोक्तं ब्रह्मचर्ये च किं फलम् ॥ ५
 पितृशुश्रूषणे किं च मातृशुश्रूषणे तथा ।
 आचार्यगुरुशुश्रूषास्वनुक्रोशानुकम्पने ॥ ६
 एतत्सर्वमशेषेण पितामह यथातथम् ।
 वेत्तुमिच्छामि धर्मज्ञ परं कौतूहलं हि मे ॥ ७
 भीष्म उवाच ।
 यो व्रतं वै यथोद्दिष्टं तथा संप्रतिपद्यते ।
 अखण्डं सम्यगारब्धं तस्य लोकाः सनातनाः ॥ ८
 नियमानां फलं राजन्प्रत्यक्षमिह दृश्यते ।
 नियमानां क्रतूनां च त्वयावाप्तमिदं फलम् ॥ ९

74

1 D₄ om 1^{ab} (with the ref) —^a) B₈ ४ विश्व
 स्तितो; T₉ विश्वस्तो, some MSS विश्वंस्तितो (for
 विश्वंस्तितो) —^b) T₂ प्रभो (for विभो) —^c)
 D₁ ३ प्रक्ष्यामि कश्चित्संदेहः; D₂ पृच्छामि किंचित्सं, D₅₋₉
 प्रक्ष्यामि ये तु सं —^d) D₄ ६-९ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि;
 D₆ तन्मे श्रुतमिहाहसि

2 ^a) G₁ ३ प्रदानं (for व्रतानां) —^b) D₄₋₉ वै
 (for वा) V₁ D₁₀ महामते —^c) B₁ चैव; D₃
 T₂ ३ G₁ किंचित्; D₄ ६ १० किंचित् (for किं च) —^d)
 D₅ अधीतस्य, T₁ स्वाध्यायस्य (for स्वधीतस्य) G₁ ३
 यत् (for किं)

3 D₅ om. (hapl) 3^a-5^b —^a) D₂ दत्तस्य, D₅₋₉
 अक्षस्य (for दमस्य) D₄ ६ T₂ G₂ ४ किंचित्; D₁₀
 किंचित् (for किं च) —^b) D₁ ३ ४-९ १० पारणे;
 D₁ पारणे (for धारणे) —^c) D₁ ६-९ यद्यः; T₂ ३ G₂ ४
 किंचित् (for किं च) D₅ अध्यापनं च तत्सर्वम् —^d)
 D₆ इच्छामि वेदितुं हि तत्

4 D₂ om 4 (cf. v 1 3) —^a) D₁ ३ ब्राह्मं
 (for के) T₁ अप्रतिग्रहणे चापि —^b) T₁ किं हि
 (for लोके) —^c) T₁ om 4^{ad} —^d) D₄₋₉ किंचित्
 (for किं च) D₅ om from दृष्ट up to शुश्रूषणे (in
 6^a) —^e) V₁ B₁-३ ३ D₁₀ तु, B₄ च (for स)

5 D₅ om 5^{ab} (cf v 1 3) D₅ om. 5 (cf v 1.
 4) —^a) D₄ ६-९ T₂ ३ G₂ स्वधर्म (for स्वकर्म)
 —^b) D₁ ३ [ए]व (for [अ]पि) B₄ किंचन (for किं
 फलम्) D₄ ६-९ वर्णानां चैव किं फलं, T₁ शूराणामपि
 किं फलं —^c) M om (hapl) 5^{ad} —^d) B₅ D₁₀ शौचे
 च, D₄ ६ १० सत्वेन, G₄ सत्वेन (for सत्ये च) V₁
 तस्य (for प्रोक्तं) —^e) V₁ D₁₀ ब्रह्मचर्यं च, D₄ T₂
 G₂ ४ चर्येण (for चर्ये च)

6 D₅ om up to शुश्रूषणे (in 6^a) (cf v 1 4)
 —^a) T₁ मातृशुश्रूषणे चापि —^b) T₁ पितृ (for
 मातृ) D₁₋₄ ६-९ च किं (for तथा) D₅ मातृशुश्रूष-
 णेन च —^c) T₂ ३ G₂ ४ शुश्रूषासानु (for 'पास्वतु')
 B₈ क्रोशोर्थकर्मणि (for 'क्रोशानुकम्पने')

7 ^a) M₄ विशेषेण (for अक्षे) —^b) T₁ om 7^{bc}
 —^c) D₁₀ यथा तथा (for यथातथम्) —^d) M₄
 वक्तुम् (for वेत्तुम्) D₅ कौरव्यः; T₂ ३ G₂ ४ धर्माध्य-
 न (for धर्मज्ञ) —^e) D₅₋₉ मम (for हि मे) T₁
 वक्तुमर्हसि सुव्रत

8 ^a) T₂ ३ G₂ गोवृत्तं, G₁ ३ M₁ ३ गोवर्तं (for यो
 व्रतं) —^b) D₄₋₁₀ यथा; T₂ तदा (for तथा) T₂
 वर्तते (for पद्यते) —^c) V₁ B D₁₀ D₄₋₉ आरभ्य
 (for 'बध') —^d) B₁ तथा (for तस्य)

9 G₄ om (hapl) 9^a-15^b —^a) M₄ यमाना तु
 (for नियमाना) —^b) T₁ om 9^{ad} —^c) D₅ वै (for च)

स्वधीतस्यापि च फलं दृश्यतेऽमुत्र चेह च ।
 इहलोकेऽर्थवाभित्यं ब्रह्मलोके च मोदते ॥ १०
 दमस्य तु फलं राजञ्छणु त्वं विस्तरेण मे ।
 दान्ताः सर्वत्र सुखिनो दान्ताः सर्वत्र निर्दृताः ॥ ११
 यत्रेच्छागामिनो दान्ताः सर्वशत्रुनिघ्नदनाः ।
 प्रार्थयन्ति च यद्दान्ता लभन्ते तन्न संशयः ॥ १२
 युज्यन्ते सर्वकामैर्हि दान्ताः सर्वत्र पाण्डव ।
 स्वर्गे तथा प्रमोदन्ते तपसा विक्रमेण च ॥ १३
 दानैर्यज्ञैश्च विविधैर्यथा दान्ताः क्षमान्विताः ।

दाता कुप्यति नो दान्तस्तस्माद्दानात्परो दमः ॥ १४
 यस्तु दद्यादकुप्यन्हि तस्य लोकाः सनातनाः ।
 क्रोधो हन्ति हि यद्दानं तस्माद्दानात्परो दमः ॥ १५
 अदृश्यानि महाराज स्थानान्ययुतशो दिवि ।
 ऋषीणां सर्वलोकेषु यानीतो यान्ति देवताः ॥ १६
 दमेन यानि नृपते गच्छन्ति परमर्षयः ।
 कामधाना महत्स्थानं तस्माद्दानात्परो दमः ॥ १७
 अध्यापकः परिक्षेशादक्षयं फलमश्नुते ।
 विधिवत्पावकं हुत्वा ब्रह्मलोके नराधिप ॥ १८

—^a) D₁ 7 8 10 चासम्, D₅ प्राप्तम् (for [अ]वासम्)

10 G₁ om 10 (cf v 1 9) —^a) B₁ 4 D₁-8
 अधीतस्य (for स्व) —^b) D₅ चेह च, M₁-8 चैव
 ह (for चेह च) B₅ दृश्यते चेह शर्मणे, D₅ प्रत्यक्षमिह
 दृश्यते —^c) V₁ B Dn G₁ [S]य वा (for स्थवान्)
 —^d) D₁ 6-9 पर- (for ब्रह्म-)

11 G₁ om 11 (cf v 1 9) —^a) D₁-9 च (for
 तु) —^b) D₅ शृणुष्व (for शृणु त्व) V₁ T₁ तु,
 T₂ 8 G₁-8 M₁-8 च (for मे) —^c) D₅ om (hapl)
 11^c G₂ om 11^c-13^d

12 G₁ om 12 (cf v 1 9) G₂ om 12 (cf v 1
 11) T₁ om 12^{ab} —^a) T₂ विप्रा (for दान्ता)
 —^b) D₅ सर्वे (for सर्व) Some MSS निघ्नदना
 D₂ सर्वत्राप्यनिघ्नदन् —^c) D₁ 8 10 T₂ हि (for च)
 D₁₀ यं तात (for यद्दान्ता) D₂ प्रापयतीह यद्दाता,
 D₁-9 यत्प्रार्थयते दाताश्च; T₁ 8 G₁ 8 M प्रार्थयते हि
 यद्दाता —^d) D₅ [S]त्र (for तत्) S (G₂ 4 om)
 असंशयं (for न संशय)

13 G₁ om 13 (cf v 1 9) G₂ om 13^{ab} (cf
 v 1 11) T₂ om 13^{ab} —^a) T₂ G₂ M₁ 8 4 पूज्यंते
 (for यु) —^c) V₁ B Dn D₅ 10 यथा (for तथा)
 D₁ 6-9 T₂ 3 G₂ M₂ [अ]नु (for प्र) —^d) T₁ om
 13^d-14^a

14 G₁ om 14 (cf v 1 9) T₁ om 14^a (cf
 v 1 13) —^a) D₁ मनैर् (for दानैर्) D₃ वित
 तैर् (for विविधैर्) —^b) V₁ B Dn D₂ 8 10 T₁
 तथा (for यथा) —^c) After 14^{ab}, N ins

368* दानादमो विशिष्टो हि दान किंचिद्विजातये ।

[D₁-4 6-9 वै (for हि) B₂ 5 Dn₁ n₂ ददद्, D₁-9
 इति (for दान) B₁ दद्याद्, D₁ 8-10 केचिद् (for
 किंचिद्) D₁-4 6-10 विजानते (for विजातये)]

—^a) T₁ om 14^{ad} —^c) T₂ M₂ दातास्, T₂ दात
 (for दान्तस्) —^d) V₁ B Dn D₁ 10 परं; S (T₁
 G₁ om) वरो (for परो) T₂ नर (for दम)

15 G₁ om 15^{ab} (cf v 1 9) D₁ 6 7 9 om
 (hapl) 15 T₁ om. 15^c-18^d M₂ om 15^c-17^d
 D₃ om 15^{cd} —^c) D₅ ह (for हि) V₁ B Dn₅
 D₁ 2 10 दत्त, D₅ वृत्त (for दानं) —^d) V₁ B Dn
 D₅ पर, T₂ 8 G M₁ 8 4 वरो (for परो) —^e) T₂ 3
 G M₁ 8 4 ins after 15 T₁ after 15^{ab}

369* विद्यादानात्पर नास्ति वेदविद्या महाफला ।

[T₁ G₁ 8 महाबला (for 'फला)]

16 T₁ M₂ om 16 (cf v 1 15) T₂ 8 G M₁ 8 4
 om (hapl) 16-17 —^a) D₁-9 अदृश्यते (for 'दृश्यानि)
 —^d) Dn₁ D₃ ते, D₁-9 स (for [ह]ते)

17 T₁ M₂ om 17 (cf v 1 15) T₂ 8 G M₁ 8 4
 om 17 (cf v 1 16) V₁ B₂ Dn₅ om 17^{ab}
 —^a) B₁ D₁₀ [ए]तानि, D₁-9 तानि (for यानि)
 —^c) Dn₅ महास्थानात् (for महत्स्थान) —^d) V₁
 B₁ 2 3 5 Dn दानात्पर, B₂ परतर (for दानात्परो)

18 T₁ om 18 (cf v 1 15) —^a) T₂ 8 G₁ 4
 अक्षय्य (for 'य) —^d) D₁-7 9 महीयते, T₂ 8 G
 M₁-3 यथा (T₂ गता) नृप (for नराधिप) D₃ मर्त्यलोके
 महीयते

19 D₅ om (hapl) 19 —^a) D₂ 2 3 9 च (for
 हि) —^b) D₁ 6 7 9 न्यायत सं (for 'विज्ञा)

अधीत्यापि हि यो वेदान्यायविद्भ्यः प्रयच्छति ।
गुरुकर्मप्रशंसी च सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ १९
क्षत्रियोऽध्ययने युक्तो यजने दानकर्मणि ।
युद्धे यश्च परित्राता सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥ २०
वैश्यः स्वकर्मनिरतः प्रदानाल्लभते महत् ।
शूद्रः स्वकर्मनिरतः स्वर्गं शुश्रूषयाच्छति ॥ २१
शूरा बहुविधाः प्रोक्तास्तेषामर्थ्याश्च मे शृणु ।
शूरान्वयानां निर्दिष्टं फलं शूरस्य चैव ह ॥ २२
यज्ञशूरा दमे शूराः सत्यशूरास्तथापरे ।
युद्धशूरास्तथैवोक्ता दानशूराश्च मानवाः ॥ २३

बुद्धिशूरास्तथैवान्ये क्षमाशूरास्तथापरे ।
आर्जवे च तथा शूराः शमे वर्तन्ति मानवाः ॥ २४
तैस्तैस्तु नियमैः शूरा बहवः सन्ति चापरे ।
वेदाध्ययनशूराश्च शूराश्चाध्यापने रताः ॥ २५
गुरुशुश्रूषया शूराः पितृशुश्रूषयापरे ।
मातृशुश्रूषया शूरा भैक्षशूरास्तथापरे ॥ २६
सांख्यशूराश्च बहवो योगशूरास्तथापरे ।
अरण्ये गृहवासे च शूराश्चातिथिपूजने ।
सर्वे यान्ति पराल्लोकान्स्वकर्मफलनिर्जितान् ॥ २७
धारणं सर्ववेदानां सर्वतीर्थावगाहनम् ।

— °) G₂ धर्मे (for -कर्म) V₁ B₁ 2 : 5 Dn₁ n₈
प्रशंसी तु, Dn₂ सा तु, D₁ सा च (for 'सी च) T₁
स सर्वकामसंयुक्त — °) T₁ स्वर्गलोके (for सोऽपि स्वर्गे)

20 D₂ G₂ om (hapl) 20 — °) D₄-9 M₁-8
प्रातः (for प्राता) — °) D₄-9 स्वर्गे सोपि (by
transp)

21 °) D₁ : स्वकर्मणि (for मैनि) — D₂ 7 : om
(hapl) 21^{ab} — °) D₁ 8 फलं (for महत्) — °)
V₁ G₁ स्वधर्मं (for स्वकर्म-) — °) B₂ D₄-6 [क्ष]र्हति,
S (except M₂) [ह]च्छति (for [क्ष]च्छति) B₂ स्वर्गं
शुश्रूषणे विभो

22 T₁ M₂ om (hapl) 22^{ab} — °) V₁ B Dn
D₁ 2 : 10 अर्थास्तु, D₂ अर्थानि (for अर्थाश्च) D₂ ते
(for मे) — °) B₂ corrupt, D₄-9 शूरात्मना हि
निर्दिष्ट, T₂ त्विधात्रा निर्दिष्टान् — °) V₁ B₁ Dn
D₂ 8 : 1 : T₂ हि (for ह) — For 22^{ab}, T₁ subst.

370* शूराणां चापि निर्दिष्टं फलं च नियतं शृणु ।

23 D₂ om 23^{ab} — °) T₁ सत्य, T₂ G₁ M₁-8
यज्ञे (for यज्ञ) V₁ दया ; B Dn₂ D₁₀ दम, D₁
2 : 4-9 तपः, T₂ 3 G₂ 4 सत्य (for दमे) — °) T₁
यज्ञ, T₂ 3 G₂ 4 दमे, M₁ सत्त्वे, M₂-4 सत्ये (for
सत्य) D₂ [प]व हि (for [क्ष]परे) — D₄ om
(hapl) 23^c-26^d D₁ : om (hapl) 23^c-24^b — °)
D₁ T₂ M₁-3 युद्धे (for युद्ध) D₂ [क्ष]न्ये (for [क्ष]का)
— °) D₁ 2 तथापरे, D₂ च पात्रना (for च मानवा)
— After 23, Dn₁ n₂ D₂ : 10 read 27^{ab}

24 D₁ om 24, D₁ : om 24^{ab} (for all, cf. v 1

23) Dn₁ D₂ 10 om (hapl) 24^{ab} — °) V₁ Dn₂
बुद्धि (for बुद्धि) — D₂ om (hapl.) 24^c-25^b — °)
T₂ : G₂ 4 M आर्जवेन (for वे च) — Dn₂ om
(hapl) 24^d-26^a D₂ om (hapl) 24^d-25^c T₁
om (hapl) 24^d-25^a — °) V₁ B₁-3 : D₁ समे ;
M₁-8 सस्यग (for शमे) D₂ T₂ : G M₂ सम (G₂
'ना) वर्तत मानवा

25 D₄ om 25 (cf v 1 23) Dn₂ om 25, D₂
om 25^{ab}, D₂ om 25^{ab}, T₁ om 25^a (for all,
cf v 1 24) — °) V₁ B Dn₁ n₂ D₁₀ तैस्तैश्च,
D₂-7 : पृथैश्च (for तैस्तैस्तु) — °) Dn₂ D₂ वा (for
च) — °) V₁ B Dn₂ D₁₀ M₂ [क्ष]ध्ययने (for [क्ष]
ध्यापने) D₂-9 T₁ : G₂ 4 M तथा (for रता) T₂
वेदस्याध्यापने तथा, G₂ शूराश्चापि र^{ab} तथा

26 D₄ om 26 (cf. v 1 23) Dn₂ om 26^a (cf
v. 1 24) — °) T₁ शुश्रूषणे (for दया) — °) T₁
मातृशुश्रूषणे तथा — G₂ om (hapl.) 26^{ad} — °)
V₁ B₂ Dn₂ मातु (for मातृ) D₂-9 राजन् (for
शूरा) T₁ पितृशुश्रूषणे शूरा — °) Some MSS भैक्ष-
(for भैक्ष्य)

27 Dn₁ n₂ D₂ : 10 read 27^{ab} after 23 — °)
Dn₂ योने (for योग) — Dn₂ D₂ : read 27^{ab}
twice — °) B₁ : D₂ (second time) G₁ : अरण्य-
(for 'ण्ये) D₁ अरण्यगृहवासेषु ; D₂ 'ण्यगृहवासे
च — °) D₂ (second time) S भोजने (for -पू)
Dn₂ D₂ : (all first time) त्यागे शूरास्तथापरे — °)
D₂ ते वै (for सर्वे) — D₄ om 27^c — °) T₁ धर्म
(for कर्म) G₁-8 स्वर्गकर्मविनिर्जितान्

सत्यं च ब्रुवतो नित्यं समं वा स्यान्न वा समम् ॥ २८
 अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
 अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ २९
 सत्येन ध्वर्यस्तपति सत्येनाग्निः प्रदीप्यते ।
 सत्येन मारुतो वाति सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ३०
 सत्येन देवान्प्रीणाति पितृन्चै ब्राह्मणांस्तथा ।
 सत्यमाहुः परं धर्मं तस्मात्सत्यं न लङ्घयेत् ॥ ३१
 मुनयः सत्यनिरता मुनयः सत्यविक्रमाः ।
 मुनयः सत्यशपथास्तस्मात्सत्यं विशिष्यते ।
 सत्यवन्तः स्वर्गलोके मोदन्ते भरतर्षभ ॥ ३२
 दमः सत्यफलावाप्तिरुक्ता सर्वात्मना मया ।
 असंशयं विनीतात्मा सर्वैः स्वर्गे महीयते ॥ ३३

ब्रह्मचर्यस्य तु गुणाञ्छृणु मे वसुधाधिप ।
 आ जन्ममरणाद्यस्तु ब्रह्मचारी भवेदिह ।
 न तस्य किञ्चिदप्राप्यमिति विद्धि जनाधिप ॥ ३४
 बह्व्यः कोट्यस्तृषीणां तु ब्रह्मलोके वसन्त्युत ।
 सत्ये रतानां सततं दान्तानामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ३५
 ब्रह्मचर्यं दहेद्राजन्सर्वपापान्युपासितम् ।
 ब्राह्मणेन विशेषेण ब्राह्मणो ह्यग्निरुच्यते ॥ ३६
 प्रत्यक्षं च तवाप्येतद्ब्राह्मणेषु तपस्विषु ।
 विभेति हि यथा शक्रो ब्रह्मचारिप्रधर्षितः ।
 तद्ब्रह्मचर्यस्य फलमृषीणामिह दृश्यते ॥ ३७
 मातापित्रोः पूजने यो धर्मस्तमपि मे शृणु ।
 शुश्रूषते यः पितरं न चाक्षयेत्कथंचन ।

28 ") D₂ s 5-9 G M पारणं (for धा*) B₅ D₈
 देवानां (for वेदाना) D₁ शरण सर्वदेवानां, T₂ पारण
 सर्वतीर्थानां, Madras ed पारणं सर्वदेवे च —^δ) G₂
 सप्त- (for सर्व) —^δ) T₂ सत्यं (for सम) D₁-9
 स्याद्वा (by transp)

29 = 1 69 22, 12 (var) 156 26, = (var)
 Mārkandeya P 8 42, = (var) Rām 2, App I
 (No 18 lines 15-16), Hitopadeśa IV 139
 —^δ) T₂ s G एकं (for एव) D₁-3 [अ]तिरिच्यते (for
 विशिष्यते)

30 = (var) Viddha-Cān 5 19 —^δ) D₁ n₂
 D₂ 1-9 सत्येन मरुतो वांति —^δ) सत्ये सर्वं (by
 transp)

31 T₁ om 31^{ab} —^δ) D₁-3 वेदान् (for देवान्)
 V₁ B Dn D₁₀ सत्येन देवा प्रीयते —^δ) S (T₁ om)
 च (for वै) V₁ B Dn D₁₀ पितरो ब्राह्मणास्तथा —^δ)
 V₁ B₂-5 Dn D₂ 10 परो धर्मस् (for परं धर्मं) —^δ)
 D₁-9 सत्यजेत्, 8 लोपयेत् (for लङ्घं)

32 T₁ om. 32^{ab} —^δ) D₂ दर्शना (for विक्रमा)
 —^δ) B₁ S सत्य (for स्वर्ग-) —^δ) G₂ मोदते पुरुषर्षभ

33 T₁ om 33 —^δ) T₂ फलावाप्तिम् (for वाप्तिर)
 —^δ) V₁ B₁ s 4 Dn₃ उक्त, T₂ G उक्त (for उक्ता)
 —^δ) B₁ D₁₀ सत्यात्, T₂ s G₂ 4 स च, Bom ed
 स वै (for सर्वं) D₁-9 स्वर्गलोके महीयते

34 ") V₁ B Dn D₁₀ च गुण, D₂ च गुणाञ्

(for तु गुणाञ्) —^δ) V₁ B₂ s 5 Dn D₁ 10 स्व
 (for मे) —^δ) D₂ त (for तु) —^δ) D₂ नर
 (for इह) —^δ) V₁ om विद्धि V₁ B Dn D₂ s 10
 G₂ नराधिप (for जना*)

35 T₁ om 35^{ab} —^δ) D₂ G₂ ऋषीणां, D₁-9
 मुनीना (for स्तृषीणा) D₂ च (for तु) —^δ) T₂
 महीयते (for वसन्त्युत) T₂ G M ब्रह्मलोकमितो
 न (G₁ s "हान") ता

36 ") D₁ सहेद्, D₂ महद्, D₂ स ते, T₂ हरेद्
 (for दहेद्) —^δ) V₁ उपोषित, B₂ उपासतां; D₂
 सुदति, T₁ अशेषत (for उपासितम्) —^δ) T₁ om
 36^{cd} —^δ) D₁ ब्रह्म वै, D₂ ब्रह्मैव (for ब्राह्मणो)
 T₂ ब्राह्मणो ह्यपरुच्यते (s 10)

37 ") V₁ B Dn D₂ हि, D₂ तु (for च) V₁
 B Dn D₁₀ T₂ s तथा हि, T₁ G तथापि (for तवापि)
 D₂ प्रत्यक्षं तदवाप्येतद् —^δ) S (except B₂) च (for
 हि) B₁ G₂ तथा, D₁-10 सदा (for यथा) —^δ)
 T₂ s G₂ 4 M₁-3 ब्रह्मचर्यं (for चारि) D₁ प्रदर्षित
 (for प्रधर्षित) —^δ) D₂ ब्रह्मचर्यस्य च फलम् —^δ)
 B₄ T₂ s G₂ 4 M₁ 2 विद्यते, M₂ विदते (for दृश्यते)

38 ") D₂-9 मान् (for माना) D₁ पितृ (for
 पित्रो) —^δ) D₂ शुश्रूषणे (for पते) D₁-9 च
 (for य) —^δ) V₁ B Dn D₁-2 10 कदाचन (for
 कथं) —^δ) D₂-9 T₁ च (for वा) V₁ B Dn D₁₀
 मातर आतर वा (V₁ चा) पि —^δ) G₁ वा (for च)

मातरं वानहंवादी गुरुमाचार्यमेव च ॥ ३८
तस्य राजन्फलं विद्धि स्वर्लोके स्थानमुत्तमम् ।

न च पश्येत नरकं गुरुशुश्रूषुरात्मवान् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतु सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

७५

युधिष्ठिर उवाच ।

विधिं गवां परमहं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
येन ताञ्जशाश्वताल्लोकानखिलानश्रुवीमहि ॥ १

भीष्म उवाच ।

न गोदानात्परं किञ्चिद्विद्यते वसुधाधिप ।
गौर्हि न्यायागता दत्ता सद्यस्तारयते कुलम् ॥ २

सतामर्थे सम्यगुत्पादितो यः

स वै ह्यमः सम्यगिष्टः प्रजाभ्यः ।

तस्मात्पूर्वं ह्यादिकाले प्रवृत्त

गवां दाने शृणु राजन्विधिं मे ॥ ३

पुरा गोषूपनीतासु गोषु संदिग्धदर्शिना ।

मान्धात्रा प्रकृतं प्रश्रं बृहस्पतिरभाषत ॥ ४

39 ") D₁-8 तस्य शक्र, D₂ 8-9 तस्यानंत, D₆ तद्वर्त, T₁ G₁-3 M तस्य पार्थ, G₄ शुश्रूषार्थ (for तस्य राजन्) — ^b) D₁ 5 8 9 स्वर्लोक (for के) V₁ B Dn D₆ 10 अर्चित (for उत्तमम्) D₂ T₂ स्वर्गस्था (T₂ 'मे' स्या) नमनुत्तमं — ^c) B₂ D₂-6 8-10 पश्येत्स (for पश्येत) — ^d) V₁ B Dn D₁ -शुश्रूषया (for पुर)

Colophon — Parvan name B₁ 3 4 D₁ श्रान्ति — Sub-parvan V₁ B Dn D₁ 2 4-10 M₁ 3 4 दानधर्म — Adhy name V₁ B₁-8 8 Dn₂ n₂ D₁₀ गोलोकप्रक्षा (D₁₀ 'क्ष'), B₁ गोलोकप्रक्षे व्रक्षेप्रसवाद, Dn₁ गोलोकप्रक्षस्तय; D₁-8 व्रतनियमफालानि; T₂ धर्मशास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे गोमाहात्म्ये सर्वव्रतफलनिरूपण, T₈ सत्यविधि, M₁ सत्यप्रशसनं, M₂ 3 दमस्तयप्रशसनं — Adhy no (figures, words or both) V₁ D₆ 75, D₆ 66, D₁₀ 82, T₁ M 103, T₂ 3 G₂ 110, G₁ 3 104 — Śloka no Dn₂ 41, D₄ 37

75

1 D₁ transp 1 and 2 — ^a) G₁ partly damaged V₁ B Dn D₁₀ पर श्रोतुम्, M₁-8 प्रदानेह (for परमह) — ^b) V₁ B Dn D₁₀ हन्त्रामि नृप सत्त्वत — ^c) T₂ [ह]माध, T₂ G₂ [ह]ह, G₂ [ए]ताञ् (for ताञ्) D₁₀ येन तासा च ताल्लोकान् — ^d) V₁ B₁ 3 5

Dn₂ प्रामुयादि (B₁ Dn₂ 'मि'ह, B₁ आमुयादिह, D₆ 8-10 आमुयामहि, G₁ 3 अश्रुवामहे, G₄ अनधीमहि (110) (for अश्रुवी') B₂ सुखिनामापुयामिह, Dn₁ n₂ अर्थिना प्रामुयादिह, D₂ निखिलान्प्रापुयादिह, D₁ निखिलानामुयाम्यहं

2 D₄ transp 1 and 2 — ^a) T₂ परम (hyper metric) (for पर) D₆ नास्ति (for किञ्चिद्) — ^c) D₂ न्यायजिता (for 'गता'), D₁ om दत्ता D₄ 6 7 9 हिरण्योपागता दत्ता, D₆ गौर्हिरण्यं गजा दत्ता — ^d) G₁ damaged D₁ [s]खिलं (for कुलम्)

3 T₁ om 3 — ^a) Dn₂ G₁ 8 M अर्थ, T₂ G₁ अर्थ (for अर्थे) T₂ G₂ सतामर्थं सम्यगित्या (G₂ 'गुक्त्वा') दितो य — ^b) D₁ 8 सर्वे (for स वै) B₂ कृत्स्नै, G₂ गुप्त (for ह्युप्त) V₁ B₁ 2 (marg) 8-8 Dn माय्य, D₁₀ S (T₁ om) इज्य (for इष्ट) D₁-6 स वै ह्यु (D₄ कि)स सम्यगीह्यप्रयोगात् — ^c) V₁ B Dn₁ n₂ D₁₀ काल (for काले) S (T₁ om) तस्मात्काल सम्यगित्याप्रवृत्त — ^d) V₁ B Dn D₁₀ G₁ 3 गोदानार्थं (D₁₀ 'र्थे'), G₂ 4 M गवां दानार्थं (for गवां दाने)

4 ") M₂ वि (for [ह]प) D₄-9 पुराणेष्वभिगीतासु; T₁ पुरा गोष्ठवितानेन, T₂ G M₁ पुरा गोष्ठे निनीतासु, T₂ M₁ 3 पुरा गोष्ठनिनीतासु — ^b) T₁ गोष्ठ-

द्विजातिभिसत्कृत्य श्वः कालमभिवेद्य च ।
 प्रदानार्थं नियुज्जीत रोहिणीं नियतव्रतः ॥ ५
 आह्वानं च प्रयुज्जीत समङ्गे बहुलेति च ।
 प्रविश्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ॥ ६
 गौर्मे माता गोवृषभः पिता मे
 दिवं शर्म जगती मे प्रतिष्ठा ।
 प्रपद्यैवं शर्वरीमुष्य गोषु
 मुनिर्वाणीमुत्सृजेद्रोप्रदाने ॥ ७

स तामेकां निशां गोभिः समसख्यः समव्रतः ।
 ऐकात्म्यगमनात्सद्यः कलमपाद्विप्रमुच्यते ॥ ८
 उत्सृष्टवृषवत्सा हि प्रदेया सूर्यदर्शने ।
 त्रिविधं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिषः स्तवाः ॥ ९
 ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाश्च यज्ञो
 गर्भोऽमृतस्य जगतश्च प्रतिष्ठा ।
 क्षितौ राधःप्रभवः शश्वदेव
 प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादः ॥ १०

(for गोषु) D₂ [अ]संदिग्ध, D₅ संनिभ- (for सं-
 दिग्ध-) G₂ दर्शन (for -दर्शिना) D₄ ६-९ गोषु
 संनिभदर्शिन —°) D₁₋₉ माषादु (for 'त्रा') B₂
 सु, T₁ च (for प्र).

5 °) D₂ अति (for अभि) D₆ सत्कृत्य (for
 सत्कृत्य) T G₁₋₈ M₁₋₈ द्विजानामभ्य सत्कृत्य, G₂
 द्विजाना मंत्रवत्कृत्य —°) B₂ स्व (for श्व) D₂
 काल्यम् (for कालम्) B₁ उपपद्य, B₃ उपवेद्य, D₁₋₉
 उपपाद्य (for अभिवेद्य) D₁ ३ श्व काल्यमुपवेद्य (D₂
 'इय') च, D₁₀ S प्रोक्त कालमुपोष्य च —°) B₂
 D₁ n₂ S गो (for प्र) D₁₀ T₂ ३ G₂ -दानार्थं V₁
 B D₁ D₅ 10 T₁ G₁ प्र (for नि) —°) D₂ रोहि-
 णीर् G₃ च (for नि)

6 T₁ om 6^{ab} —°) T₂ आह्वानार्थं (for 'न च')
 —°) M₁₋₈ सगवे (for 'समङ्गे') D₁₀ T₂ ३ G₂ M₂
 सगवे बहुलेति च —°) D₁ ३ १ ३ मध्ये (for मध्यम्)
 T₁ प्रविश्य प्रयतो गोष्ठम्

7 °) D₂ reads from गौर्मे up to गमनात् (in 8°)
 twice B₂ om the first मे B₃ transp मे and माता
 B₂ D₁ ६-९ ० (both times) गोवृषभ, D₁ D₂ T₁
 M₂ वृषभ (for गोवृ) —°) D₂ २ (both times)
 दिव (for दिव) D₁₀ सर्व, S (except M₂) गर्भं (for
 शर्म) D₁₋₈ ० (both times) जगतश्च (for ती मे)
 —°) D₁₋₈ प्रपद्यैकां, D₁ 'द्येत्, D₅₋₈ ० (both
 times) 'द्ये ता (for द्येव) G₁ गोष्ठ (for गोषु)
 —°) V₁ B D₂ ३ 10 G₂ M₂ पुनर्, D₁ मृदुर,
 D₅₋₈ ० (both times) मृदु (for मुनिर्)

8 For the repetition in D₂, of v 1 7 T₁ om
 8-9 —°) B₂ गतामेका, T₂ G₁ मिता, G₂
 सीतामेतां (for स वामेतां) D₁₋₁ ६-९ ० (both
 times) समनामेति वै गोभिः —°) D₁₋₈ ० (both

times) शील (for सख्य) B₁ सम गत, T₂ ३
 G₂ M₂ समावृत (for समव्रत) —°) D₄ ३ ३ ० (both
 times) M₂ एकात्म, D₁₀ एकाधि, T₂ एकार्ये (for
 ऐकात्म्य) G₁ सम्यक् (for सद्य) —°) B₂ ३ D₁
 D₂ ३ T₂ ३ G₂ ३ M₂-३ कलुषाद् (for कलम्).

9 T₁ om 9 (of v 1 8) —°) B₂ उत्सृज्य (for
 'ष्ट) G₂ Cn उत्सृष्ट वृषवत्सो यया सार्धं सा उत्सृष्ट
 वृषवत्स्येति गौदा । G₂ —°) V₁ B Dn D₂ 10 Cn
 त्रिविव, D₁ त्रिविधं (for त्रि°) M₁₋₈ पत्तव्या (for
 'व्यम्) D₁₋₉ त्रिविध प्रतिपत्तव्यम्, T₂ ३ G₂ 'धा प्रति
 पत्तव्या G₂ Cn स्वया दात्रा प्रदेया, त्रिविधं च प्रति
 पत्तव्यं गन्तव्यम् । अर्थवादमन्त्रोक्ता आशिषश्च तव भविष्यन्तीति
 योज्यम् । G₂ —°) V₁ B Dn G₂ तव, D₁₋₈ तथा
 (for स्तवा) D₁ ३ ३ चार्थवादाशिपस्ततः ; D₂ १ ०
 चार्थवाद शिव स्तव

10 °) T₂ ३ G₂ ३ ऊर्जस्विन्या (for 'स्विन्य) B₂ ऊर्ज
 स्वल्पा, D₅₋₉ T₁ ऊर्जमेधाश्च (for ऊर्ज) B₂ D₁ n₂
 D₂ ३ G₂ यज्ञे, D₂ गर्भो, T₂ G₂-३ M₂ यज्ञा (for
 यज्ञो) —°) D₂ यज्ञो, D₂ गावो (for गर्भो) Dn
 जगतोश्च, D₁₋₉ T₂ ३ जगत (for 'तश्च) —°) T₁
 कामप्रवह, T₂ ३ G₂ रोम्न (T₂ 'द) प्रभव, M₂ रोम्न
 प्रवह (for 'राध प्रभव) V₁ B Dn D₂ 10 क्षिते रोधम
 (B₂ ३ D₁ D₂ 10 ह प्र) वह शश्वदेव, D₁₋₈ क्षिताष्ट
 कर्षप्रवाहा पुष्यभावा (D₂ 'रा), D₁ ६-९ क्षिताष्टम
 प्रवहा पुष्यभावा —°) D₁ n₂ D₂-९ प्राजापत्य
 (for 'पत्या) B₁ सत्यमेव (for सर्वमिति) D₁₀ S
 प्राजापत्य (D₁₀ स्य, G₂ ३ M₂ ३ 'त्या) सर्वविद्याप्रवा
 (T₁ 'द, T₂ M 'द)

11 °) D₂-९ प्रयुज्जीत, G₂ ३ प्रयुज्जीत (for प्रयु)
 D₁ सौराष्ट्र, T₂ G₂ सूर्याष्ट (for सो) —°) B₂
 om, D₂ तुल्या (for तथा) M₂ -पनाय (for या

गावो ममैनः प्रणुदन्तु सौर्या-
 स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।
 आम्नाता मे ददतीराश्रयं तु
 तथानुक्ताः सन्तु सर्वाशिपो मे ॥ ११
 शेषोत्सर्गे कर्मभिर्देहमोक्षे
 सरस्वत्यः श्रेयसि संप्रवृत्ताः ।
 यूयं नित्यं पुण्यकर्मोपवाह्या
 दिशुष्वं मे गतिमिष्टां प्रपन्नाः ॥ १२
 या वै यूयं सोऽहमद्यैकभावो

युष्मान्दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता ।
 मनश्श्रुता मनश्चोपपन्नाः
 संयुक्षध्वं सौम्यरूपोग्ररूपाः ॥ १३
 एवं तस्याग्रे पूर्वमर्थं वदेत्
 गवां दाता विधिवत्पूर्वदृष्टम् ।
 प्रतिगृयाच्छेषमर्थं द्विजातिः
 प्रतिगृह्णन्वै गोप्रदाने विधिज्ञः ॥ १४
 गां ददानीति वक्तव्यमर्थवत्त्ववसुप्रदः ।
 ऊधस्या मरितव्या च वैष्णवीति च चोदयेत् ॥ १५

नाय) T₁ संत (for सन्तु) — °) V₁ B Dn D₁₀
 आत्मानं मे मानृवद्वाश्रयतु, D₁-8 आहूतो मे ददतो ह्याश्रयं
 तु, D₁ 6-9 य आत्मानं ददतीराश्रय तु; D₅ आत्मानं
 ददतीराश्रयं तु (sio), T₁ सर्वाङ्कामानमित स्वस्थो, T₂ 8
 G₂ 4 M₂ आम्नाता मामनधी (T₂ M₂ ती)वाश्रयं तु, G₁ 8
 M₁ आम्नातानामाननीताश्रयं तु, M₁ 8 आम्नाता मामनतीता
 श्रयंतु — °) V₁ तथानुयुक्ता, B₁ तथा रक्ता, B₁
 D₁-9 तथायुक्ता, D₂ 8 तथानुरक्ता, T₁ युष्माभिरुक्ता,
 T₂ तदानुक्ता (for तया) D₂ ते (for मे)

12 T₁ om. 12^{ab} — °) D₁₀ सर्गे सर्गे; Cn शेषो
 र्सर्गे (for शेषो) Some unused MSS देहसौख्ये (for
 'मोक्षे) Cn शेषोऽसर्गे क्षयरोगोपतापापनये क्षयरोगा
 दिनित्तु। C — °) T₂ सरस्वत्यां, T₂ G₂ 4 M₁ 4
 'त्या (for 'स्य) V₁ B Dn D₅ श्रेयसे, D₅ 1 9 'सी
 (for 'सि) D₁₀ दत्ता (for वृत्ता) — T₁ transp
 12^{ab} and 13^{ab} — °) G₂ ध्रुव (for यूयं) V₁ B
 Dn सर्वपुण्योप (for पुण्यकर्मोप) D₂ वाह्यां, D₁-9
 I G₁ 8 4 M 'वाहा, G₂ वाह (for 'वाह्या) Dn₁ n₂
 D₁₀ यूयं नित्यं सर्वपुण्योपवाह्यां (D₁₀ 'ण्यप्रवाहा) — °)
 D₁-9 दिशंतु (for दिशार्थं) V₁ B₁ 3 5 Dn D₁ 6 7
 9 10 T₁ प्रलम्भा (for प्रपन्ना) — After 12, D₂
 reads from संयुक्षध्व (in 13^d) up to एव त (in 14^a)

13 For the sequence in D₂, cf. v 1 12 T₁
 transp 12^{ab} and 13^{ab} — °) B₁ 8 D₁ यो वै यूयं,
 T₁ सौम्यायायं (for या वै यूयं) B₁ Dn₁ n₂ D₂ 8
 अद्यैव, D₁ 6-9 अण्येक, M₁ अन्यैक (for अद्यैक)
 — °) D₂ मत्वा (for दत्वा) B₁ सोढम्, D₂ 1 वाहम्,
 T₂ 8 G M₁ 2 देहम् (for वाहम्) T₁ युष्मान्दत्त्वा
 श्रेयस संप्रवृत्तये, M₁ 'त्वा देहधर्मात्मप्रदाता (sio) — °)
 T₂ 8 G₂ मनश्श्रुतो (for 'ता) Cn मनश्चोपपन्ना

मदीयममतास्पदीभूता । C — °) D₁ सर्वा संरक्षध्वं,
 D₂ सर्वाश्रक्षध्वं, D₂ संरक्षध्वं (for सधु) D₁ 8 सौम्य-
 (for सौम्य) B₁ रूपा स्वरूपा, T₂ 8 G M₁-8
 रूपाग्र्यदेहा (for रूपोग्ररूपा) B₂ सर्वा संयुक्षध्व
 सौम्यरूपा

14 For the sequence in D₂, cf. v 1 12 — °)
 D₂ 1 9 तस्या (for तस्याग्रे) D₁ सर्वम् (for पूर्वम्)
 D₁ 10 एवं; D₂ एतद् (for अर्थं) S दानस्याग्रे पूर्व-
 मेतद्देवत — °) D₁₀ पूर्वमिष्टं, Bom ed पूर्वदृष्ट (for
 'दृष्टम्) — B₂ om 14^a-16^b — °) G₁ M₂ 8 इति
 (for प्रति) T₁ शेषमस्य, T₂ शेषधर्मा, T₂ G₂ 4 चै-
 प धर्मं, G₁ शेषधर्मं, G₂ देशधर्म्यं; M₁-8 चैव धर्म्यं
 (for शेषमर्थं) — °) T₂ G₂ ग्रहान्वै (for गृह्णन्वै)
 V₁ om गोप्रदाने विधिज्ञः

15 B₂ om 15 (of. v 1 14) — °) V₁ Dn D₂
 गोप्रदानी, B₂ त गोप्रदानी (hypermetric), D₂-9
 गां ददामि, G₁ गवां ददामि (for गां द) — °) V₁
 B₁ 8 4 अर्धवक्ष, D₁₀ अर्थं गृह्य (for अर्धवक्ष) D₁-8
 अर्थं तु (D₂ 'च्येसु) द्वावरमर्दं, D₁-9 अर्थं (D₂ 8 'र्थ्यं) पात्रे यु-
 (D₂ 8 9 'त्रयु) रसकृता; S अर्धैमुत्सृज्य सुवत (G₁ 8 'त)
 — °) D₁₀ T₂ 8 G₁ ऊधस्या, T₁ ऊधस्या (for 'स्या)
 D₁ भवितव्या (for भरि) V₁ B₁ 3 4 Dn Cn ऊधस्या
 भवितव्या च (B₁ वै); B₂ उर्जस्विन्यो भवितव्या; D₁-9
 बुधधे चरितज्ञे च, G₁ 8 M₁ ऊधस्या हरितव्या च, G₂
 ऊधस्या भरितव्याश्च, M₁-9 ऊधस्या भरितव्येति C Cap
 ऊधस्यां तुभ्य संप्रददे। (also) वक्षधेनुं भवितव्या। C
 — °) D₂ चोदना; D₂ 1 नोदयेत् (for जो) D₁ 2
 वैष्णवीमिति चोदना, D₁ 'वीं च न चोदयेत् C Cap
 स्व गृह्णाणेति चोदना। C

16 B₂ om 16^{ab} (of. v 1 14) T₁ om. 16, T₂

द्विजातिमभिसत्कृत्य श्वः कालमभिवेद्य च ।
 प्रदानार्थं नियुज्जीव रोहिणीं नियतव्रतः ॥ ५
 आह्वानं च प्रयुज्जीत समङ्गे बहुलेति च ।
 प्रविश्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ॥ ६
 गौर्मे माता गोवृषभः पिता मे
 दिवं शर्म जगती मे प्रतिष्ठा ।
 प्रपद्येवं शर्वरीमुष्य गोषु
 मुनिर्वाणीमुत्सृजेद्गोप्रदाने ॥ ७

स तामेकां निशां गोभिः समसख्यः समव्रतः ।
 ऐकात्म्यगमनात्सद्यः कल्मषाद्विप्रमुच्यते ॥ ८
 उत्सृष्टवृषवत्सा हि प्रदेया क्षूर्यदर्शने ।
 त्रिविधं प्रतिपत्तव्यमर्थवादाशिषः स्तवाः ॥ ९
 ऊर्जस्विन्य ऊर्जमेधाश्च यज्ञो
 गर्भोऽमृतस्य जगतश्च प्रतिष्ठा ।
 क्षितौ राधःप्रभवः शश्वदेव
 प्राजापत्याः सर्वमित्यर्थवादः ॥ १०

(for गोषु) D₂ [अ]सदिग्ध, D₅ सनिभ (for स-
 दिग्ध-) G₂ दर्शन (for दर्शिना) D₁ ६-९ गोषु
 संभिन्नदर्शिन —^०) D₁-९ साधातु (for 'त्रा') B₂
 सु, T₁ च (for प्र)

5 ^a) D₂ अति (for अभि) D₅ -सत्कृत्य (for
 सत्कृत्य) T G₁-३ M₁-३ द्विजानामन्य सत्कृत्य, G₄
 द्विजाना मन्त्रवत्कृत्य —^b) B₂ स्व (for श्व) D₂
 काल्यम् (for कालम्) B₁ उपपद्य, B₂ उपवेद्य, D₁-९
 उपपाद्य (for अभिवेद्य) D₁ ३ श्व काल्यमुपवेद्य (D₂
 'इय) च, D₁₀ ३ प्रोक्त कालमुपोष्य च —^c) B₂
 D₂ 11 नः ३ गो (for प्र) D₁₀ T₂ ३ G₂ -दानार्थं V₁
 B D₂ 11 D₅ 10 T₁ G₄ प्र (for नि) —^d) D₂ रोहि-
 णीर् G₄ च (for नि)

6 T₁ om 6^{ab} —^a) T₂ आह्वानार्थं (for 'न च')
 —^b) M₁-३ संगवे (for 'समङ्गे') D₁₀ T₂ ३ G M₂
 संगवे बहुलेति च —^c) D₂ ३ १ ३ मध्ये (for मध्यम्)
 T₁ प्रविश्य प्रयतो गोष्ठम्

7 ^a) D₉ reads from गौर्मे up to गमनात् (in ८^o)
 twice B₁ om the first मे B₂ transp मे and माता
 B₂ D₁ ६-९ ९ (both times) गौर्वृषभ, D₂ 11 D₅ T₁
 M₂ वृषभ (for गोवृष). —^b) D₅ ९ (both times)
 दिव (for दिव) D₁₀ सर्व, S (except M₂) गर्भं (for
 शर्म) D₁-९ ९ (both times) जगतश्च (for ती मे)
 —^c) D₁-९ प्रपद्येकां, D₁ 'द्येत्, D₅-९ ९ (both
 times) 'द्ये ता (for 'द्येत्) G₄ गोष्ठ (for गोषु)
 —^d) V₁ B D₂ ३ 10 G₂ M₂ पुनर, D₄ मृदुर,
 D₅-९ ९ (both times) मृदु (for मुनिर्)

8 For the repetition in D₉, of v 1 7 T₁ om
 ८-९ —^a) B₂ गतामेकां, T₂ G₄ सिता, G₂
 सीतामेकां (for स तामेका) D₁-९ ६-९ ९ (both
 times) समतामेति वै गोभि —^b) D₁-९ ९ (both

times) शील (for सख्य) B₁ सम गत, T₂ ३
 G M₂ समावृत (for समव्रत) —^c) D₂ ३ ९ ९ (both
 times) M₁ एकात्म, D₁₀ एकाधि-, T₂ एकार्ये (for
 ऐकात्म्य) G₁ सम्यक् (for सद्य) —^d) B₂ ३ D₂
 D₅ ३ T₂ ३ G₂ ३ M₁-३ कलुषाद् (for कल्म)

9 T₁ om 9 (of v 1 8) —^a) B₂ उत्सृज्य (for
 'ष्ट-) छ Cn उत्सृष्ट वृषवत्सो यया सार्धं सा उत्सृष्ट
 वृषवत्सोति गौहा । छ —^c) V₁ B D₂ 10 Cn
 त्रिविध, D₁ त्रिविधं (for त्रि) M₁-३ पत्न्या (for
 'न्यम्) D₁-९ त्रिविध प्रतिपत्तव्यश्च, T₂ ३ ९ धा प्रति
 पत्न्या छ Cn त्वया दात्रा प्रदेया, त्रिविधं च प्रति
 पत्तव्य गन्तव्यम् । अर्थवादमन्त्रोक्ता आशिषश्च त्व भविष्यन्तीति
 योज्यम् । छ —^d) V₁ B D₂ 10 G₂ तव, D₁-९ तथा
 (for स्तवा) D₁ ३ ९ चार्थवादाशिषस्ततः ; D₅ ९ ९
 चार्थवाद शिव स्तव

10 ^a) T₂ ३ G₂ ३ ऊर्जस्विन्या (for 'स्विन्य) B₂ ऊर्ज
 स्वल्श, D₅-९ T₁ ऊर्जमेधाश्च (for ऊर्ज) B₂ D₂ 11
 D₅ ३ G₁ यज्ञे, D₂ गर्भो, T₂ G₂-३ M यज्ञा (for
 यज्ञो) —^b) D₂ यज्ञो, D₅ गावो (for गर्भो) D₂
 जगतोऽय, D₁-९ T₂ G₄ जगत (for 'तश्च) —^c) T₁
 कामप्रवह, T₂ ३ ९ रोम्ण (T₂ 'द) प्रभव, M रोम्ण
 प्रवह (for 'राध प्रभव) V₁ B D₂ 10 क्षिते रोधप्र
 (B₂ ३ D₂ 10 ह प्र) वह शश्वदेव, D₁-९ क्षिताद्
 कसप्रवाहा पुण्यभावा (D₂ 'गा), D₅ ६-९ क्षिताद्वत्
 प्रवहा पुण्यभावा —^d) D₂ 11 D₅ ३ प्राजापत्य
 (for 'पत्या) B₁ सत्यमेव (for सर्वमिति) D₁₀ ३
 प्राजापत्य (D₁₀ त्वं, G₂ ३ M₂ ३ 'त्या) सर्वविद्याप्रवाद
 (T₁ 'ह, T₂ M 'दा)

11 ^a) D₅-९ प्रणुयंत, G₂ ३ प्रणदंतु (for प्रणु)
 D₁ सौरास, T₂ G₂ सूर्याश्च (for सौ) —^b) B₂
 om, D₅ तुल्या (for तथा) M₂ दानाय (for या

गावो ममैनः प्रणुदन्तु सौर्या-

स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।

आज्ञाता मे ददतीराश्रयं तु

तथानुक्ताः सन्तु सर्वाशिपो मे ॥ ११

शेषोत्सर्गे कर्मभिर्देहमोक्षे

सरस्वत्यः श्रेयसि संप्रवृत्ताः ।

यूयं नित्यं पुण्यकर्मोपवाह्या

दिशश्च मे गतिमिष्टा प्रपन्नाः ॥ १२

या वै यूयं सोऽहमद्यैकभावो

युष्मान्दत्ता चाहमात्मप्रदाता ।

मनश्च्युता मनएवोपपन्नाः

संधुक्षध्वं सौम्यरूपोग्ररूपाः ॥ १३

एवं तस्याग्रे पूर्वमर्थं वदेत

गवां दाता विधिवत्पूर्वदृष्टम् ।

प्रतिब्रूयाच्छेषमर्थं द्विजातिः

प्रतिगृह्णन्वै गोप्रदाने विधिज्ञः ॥ १४

गां ददानीति वक्तव्यमर्थवत्स्वसुप्रदः ।

ऊधस्या भरितव्या च वैष्णवीति च चोदयेत् ॥ १५

नाय) T₁ संत (for सन्तु) — °) V₁ B Dn D₁₀ आत्मानं मे मातृवशाश्रयतु, D₁₋₃ आहूतो मे वदतो आश्रयं तु, D₄ ८-९ य आत्मानं ददतीराश्रय तु, D₅ आत्मानं ददतीराश्रय तु (sio), T₁ सर्वान्कामानसित स्तवयो; T₂ ८ G₂ 4 M₂ आज्ञाता मामनधी (T₂ M₂ ती)राश्रयं तु; G₃ ८ M₃ आज्ञातानामानीताश्रयं तु, M₁ ८ आज्ञाता मामनतीता श्रयं तु — °) V₁ तथानुयुक्ता; B₁ तथा रक्ता, B₄ D₅₋₉ तथायुक्ता, D₂ ८ तथानुरक्ता, T₁ युष्माभिरुक्ता; T₂ तदानुक्ता (for तया) D₃ ते (for मे)

12 T₁ om 12^{ab} — °) D₁₀ सर्गे सर्गे, Cn शेषोत्सर्गे (for शेषो) Some unused MSS देहसौक्ये (for 'मोक्षे) ॥ Cn शेषोत्सर्गे क्षयरोगोपवापापनये क्षयरोगा दिनिवृत्तौ ॥ ॥ — °) T₂ सरस्वत्या; T₂ G₂ 4 M₁ 4 'त्या (for 'स) V₁ B Dn D₅ श्रेयसे, D₆ १ ९ सी (for 'सि) D₁₀ दत्ता (for वृत्ता) — T₁ transp 12^{ab} and 13^{ab} — °) G₂ ध्रुव (for यूय) V₁ B Dn₈ सर्वपुण्योप (for पुण्यकर्मोप) D₂ वाह्यां, D₁₋₉ f G₁ ८ 4 M — वाहा, G₂ वाह (for -वाह्या) Dn₁ n₂ D₁₀ यूय नित्य सर्वपुण्योपवाह्या (D₁₀ 'ण्यप्रवाहा) — °) D₁₋₉ दिशतु (for दिशश्च) V₁ B₂ 4 ८ Dn D₁ ८ १ १ १० T₁ प्रसन्ना (for प्रपन्ना) — After 12, D₅ reads from संधुक्षध्व (in 13^d) up to एव त (in 14^a)

13 For the sequence in D₈, of v 1 12 T₁ transp 12^{ab} and 13^{ab} — °) B₁ ८ D₂ यो वै यूय, T₁ सौम्यायाय (for या वै यूय) B₁ Dn₁ n₂ D₂ ८ अद्यैव, D₁ ८-९ अन्येक; M₁ अन्यैक (for अद्यैक) — °) D₂ मत्वा (for इत्वा) B₁ सोहम्, D₆ १ वाहम्, T₂ ८ G₂ M₁ ८ देहम् (for चाहम्) T₁ युष्मान्दत्त्वा श्रेयस संप्रवृत्तये; M₁ 'त्या देहचर्मात्मप्रदाता (sio) — °) T₂ ८ G₂ मनश्च्युतो (for 'ता) ॥ Cn मनश्च्योपपन्ना

मदीयममतास्पदीभूता ॥ ॥ — °) D₁ सर्वा संरक्षन्व, D₂ सर्वोन्नक्षध्व; D₃ संरक्षध्व (for सधु) D₁ ८ सौम्य- (for सौम्य) B₁ रूपा स्वरूपा, T₂ ८ G₂ M₁-८ रूपाभ्यदेहा (for रूपोग्ररूपा) B₃ सर्वा संधुक्षध्व सौम्यरूपा

14 For the sequence in D₈, of v 1 12 — °) D₂ १ ९ तस्या (for तस्याग्रे) D₄ सर्वम् (for पूर्वम्) D₁ 10 एवं, D₂ एतद् (for अर्थ) S दानस्याग्रे पूर्व-मेवद्वदेव — °) D₁₀ पूर्वसिष्टे, Bom ed पूर्वदृष्ट (for 'दृष्टम्) — B₅ om 14^a-16^b — °) G₄ M₂ ८ इति (for प्रति) T₁ शेषमस्य; T₂ शेषधर्मा, T₃ G₂ 4 वै-प धर्म, G₁ शेषधर्म; G₂ देशधर्म्यं, M₁-८ चैव धर्म्यं (for शेषमर्थ) — °) T₂ G₂ ग्रहान्वै (for गृह्णन्वै) V₁ om गोप्रदाने विधिज्ञः

15 B₅ om 15 (of v 1 14) — °) V₁ Dn D₅ गोप्रदानी, B₃ स गोप्रदानी (hypermetrio), D₆-० गां ददामि; G₄ गवा ददानि (for गां द) — °) V₁ B₁ ८ 4 अर्थवत्, D₁₀ अर्थं गृह्णा (for अर्थवत्) D₁-८ अर्थं सु (D₁ अर्थं) द्रावरप्रदः; D₂-९ अर्थं (D₂ ८ अर्थं) पात्रे पु- (D₂ ८ ९ 'अपु' इच्छता; S अर्थं सुसुख्य सुखत (G₁ ८ 'त) — °) D₁₀ T₂ ८ G₂ ऊधस्या, T₁ ऊधव्या (for 'स्या) D₁ भवितव्या (for भवि) V₁ B₁ ८ 4 Dn Cn ऊधव्या भवितव्या च (B₁ वै), B₂ उर्ध्वस्त्रियो भवितव्या; D₂-९ ऊधवे चरितव्ये च, G₁ ८ M₁ ऊधव्या भरितव्या, G₂ ऊधव्या भरितव्याश्च, M₁-८ ऊधव्या भरितव्येति ॥ Cap ऊधव्यां तुभ्यं सप्रददे। (also) वसुधेयं भवितव्या ॥ ॥ — °) D₂ चोदना, D₆ १ नोदयेत् (for चो) D₁ ८ वैष्णवीमिति चोदना, D₄ 'र्था च न चोदयेत् ॥ Cap एव गृह्णाणेति चोदना ॥ ॥

16 B₅ om 16^{ab} (of v 1 14) T₁ om, 16, T₂

नाम संकीर्तयेत्तस्या यथासंख्योत्तरं स वै ।
 फलं षड्विंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशतिः ॥ १६
 एवमेतान्गुणान्वृद्धान्गवादीनां यथाक्रमम् ।
 गोप्रदाता समामोति समस्तानष्टमे क्रमे ॥ १७
 गोदः शीली निर्भयश्चार्धदाता
 न स्यादुःखी वसुदाता च कामी ।
 ऊधस्योढा भारत यश्च विद्वा-
 न्व्याख्यातास्ते वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः ॥ १८
 गा वै दत्त्वा गोव्रती स्यान्निरात्रं
 निशां चैकां संवसेतेह ताभिः ।

काम्याष्टम्यां वर्तितव्यं त्रिरात्रं
 रसैर्वा गोः शकृता प्रसवैर्वा ॥ १९
 वेदव्रती स्याद्रूपभद्रदाता
 वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने ।
 तथा गवां विधिमासाद्य यज्वा
 लोकानथ्यान्विन्दते नाविधिज्ञः ॥ २०
 कामान्सर्वान्पार्थिवानेकसंस्था-
 न्यो वै दद्यात्कामदुघां च धेनुम् ।
 सम्यक्ताः स्युर्हव्यकव्यौधवत्य-
 स्तासामुक्ष्णां ज्यायसां संप्रदानम् ॥ २१

om 16^a-17^b —^a) V₁ नामानि (for नाम स) D₄
 ०-० अस्यास् (for तस्या) —^b) D₅ तथा (for यथा)
 D₁₀ च (for स) D₁ ३ यथासंख्य यथोत्तर (D₈ 'म'),
 D_{6-०} तथा सख्योत्तर स (D₇ च) वै, S (T₁ २ om)
 यथासंख्योत्तराय वै —^c) V₁ B₂ ४ ६ D_n D₅ षड्विंशद्
 (D₅ 'शम्'), D₁ ०-० षड्विंशम् (for 'शद्')

17 T₂ om 17^{ab} (cf v 1 16) —^a) V₁ B D_n
 D₈ 10 विद्याद्, T₁ शुद्ध (for वृद्धान्) —^b) T₁
 भावस्तत्र, T₃ G₄ M₁₋₈ भावनीयं, G₁ भावादीना (for
 न) —^c) D₁₀ गोप्रद स, S 'दानात् (for 'दाता)
 —^d) M पदे (for क्रमे)

18 ^a) B₈ S गोदानशीलो (for गोद शीली) B₁
 D_{n8} D₁₀ T₁ G M₄ चार्धदाता, D₁₋₈ चार्ध्यं, D₇ T₈
 चान्नं, T₂ चास् दाता, M₁ ३ चार्धदाता (for चार्धं)
 — T₁ om 18⁶⁰ —^b) D₁ न स्यात्तदा, D₂ ३ न
 श्रोतव्यो (sio), D₁₀ ताभ्योऽदो, S (T₁ om) तस्याददे
 (for न स्यादुखी) D_{n2} वस्य, D₁₀ बहु- (for वसु)
 V₁ B₁₋₈ D_n D₅ काम, D_{6-०} गोमी (for कामी)
 D₁ ०-० तथान्नदो वसुदाता च (D₄ 'नश्च' गोमी
 — D₈ om 18^a-19^a —^c) B₈ om, D₁₋₈ हलस्योढा,
 T₃ ऊधस्योढा, T₈ M ऊधस्योढा (for ऊधस्योढा) B₈
 G₂ भारते (for त) V₁ B₁₋₄ D_n D₅ उपस्योढा
 भारते यश्च विद्वा, D₁ ०-० ऊधस्याख्यं सेवते यश्च विद्या
 (D₄ 'त्त') —^d) B₁ D_{n1} व्या (D_{n1} वि) ख्यातास्तैर्;
 B₂ ६ D_{n2} न₈ D₂₋₈ वि (B₂ D_{n8} वा) ख्यातास्ते, B₈
 व्याख्यातस्य, T₁ तस्य प्रोक्ता, T₂ ३ G M समाख्यातास्ते
 (for व्याख्यातास्ते) B₈ D_{n2} चन्द्रलोका, D₈ शक्,
 D₁ ०-० चात्र लोके, D₁ चात्रलोका, T₈ चन्द्रलोकाद्,
 M₁ चैव लोका (for चन्द्रलोका)

19 D₈ om 19 (cf v 1 18) —^a) V₁ B
 D_{n2} n₃ D₁ २ 10 गा वै, D₈₋₈ T₂ ३ G M₄ गावो (for
 गा वै) —^b) D₈ T₂ M₁ २ एका, D₈ वैका (for चैका)
 B₈ सवसेदिवीह, B₈ D_{n2} संवसते ह, D_{n1} D₈ G₄
 'सेत ह, D₁₋₈ 'सैवैव (for 'सेतेह) — T₁ om 19^a
 —^c) D₁ ० ३ कामाष्टम्या, M₁₋₈ काम्ये (for काम्या)
 —^d) B₁ corrupt, B₈ D₁₋₈ गवा रसै (B₈ 'सैर्वा');
 D₁₀ गोरसैर्वा, M₁₋₈ रसैर्गवा (for रसैर्वा गो) B₈ D₈ 10
 T₂ ३ M₁ ४ ४ प्रसवैर्, D₁ ३ प्रसवैर्, G₄ प्रसवैर्,
 some MSS प्रसवैर् (for प्रसन्) G₁ ३ गवा रसैर्गोश
 कृष्णसवैर्वा, G₂ corrupt

20 ^a) B D_n D₁ २ 10 M₁ देवव्रती, D₈ corrupt
 (for वेदव्रती) D₁ M₁₋₈ ऋषभ (for वृ) V₁ B
 D_n D₁₋₄ 10 M₂ प्रदाने (for 'ता) —^d) B₈ क्षत्रान्
 D_{1-०} वै विधिज्ञः, D₁₀ T₂ ३ G M गोवि, T₁ [S, सौ
 वि (for नावि)

21 ^a) B₂ ६ D_{n8} D₁ काम (for कामान्) D₁₀ om
 पार्थिवान् D₁₀ नाक (for एक) B₈ कामं सर्वान्पार्थिवो
 लोकसंस्थान् —^b) B₁ ३ D₁₀ दुधा, D₃ M₁ दुग्धा
 (for दुग्धा) T G M₄ भूमिं (for धेनुम्) — T₁
 om 21^{ad} —^c) B₁ सम्यक्प्रोक्ता स्युर, D₂ सम्यक्तासु,
 T₂ G₂ 'ग्यास्ता स्युर, T₈ corrupt, M सम्यग्या
 स्युर (for का स्युर) S (T₁ om) कव्यं वरुणस्य (for
 कव्योधवत्यस्य) —^d) D₁ उग्र, D₈ om, D₁ ०
 damaged (for उक्ष्णां) D₁ ०-० ज्यायस (for 'सां)
 B₈ तासामुक्तमक्षय गोप्रदान, S (T₁ om) ता उत्सृज्याद
 (T₈ 'ज्यायस'क्षय स

22 ^a) B₂ ६ T₂ G वा, D₁ ०-३ om (for च)

न चाशिष्यायाव्रतायोपकुर्वा-
 न्नाश्रद्धधानाय न वक्रबुद्धये ।
 गुह्यो ह्ययं सर्वलोकस्य धर्मो
 नेमं धर्मं यत्र तत्र प्रजल्पेत् ॥ २२
 सन्ति लोके श्रद्धधाना मनुष्याः
 सन्ति क्षुद्रा राक्षसा मानुषेषु ।
 येषां दानं दीयमानं ह्यनिष्टं
 नास्तिक्यं चाप्याश्रयन्ते ह्यपुण्याः ॥ २३
 बार्हस्पत्यं वाक्यमेतन्निशम्य
 ये राजानो गोप्रदानानि कृत्वा ।
 लोकान्प्राप्ताः पुण्यशीलाः सुवृत्ता-
 स्तान्मे राजन्कीर्त्यमानान्निबोध ॥ २४
 उशीनरो विष्णुगन्धो नृगश्च

भगीरथो विश्रुतो यौवनाश्वः ।
 मान्धाता वै मुचुकुन्दश्च राजा
 भूरिबुध्नो नैपथः सोमकश्च ॥ २५
 पुरुरवा भरतश्चक्रवर्ती
 यस्यान्वये भारताः सर्व एव ।
 तथा वीरो दाशरथिश्च रामो
 ये चाप्यन्ये विश्रुताः कीर्तिमन्तः ॥ २६
 तथा राजा पृथुकर्मा दिलीपो
 दिवं प्राप्तो गोप्रदाने विधिज्ञः ।
 यज्ञैर्दानैस्तपसा राजधर्मै-
 र्मान्धाताभूद्रोप्रदानैश्च युक्तः ॥ २७
 तस्मात्पार्थ त्वमपीमां मयोक्तां
 बार्हस्पतीं भारतीं धारयस्व ।

Ds 6-8 नाव्रताय (for अ) —⁵) Bs च कुबुद्धये, Dns
 च कुबुद्धये, T1 G1 s M1 वक्रबुद्धे (for बुद्धये) —⁶)
 T1 [s]यं वै (for ह्ययं) —⁷) D1-8 नेमान्धर्मान्, Ds 6
 s 9 नैन धर्मै; T2 s G1-3 M न मोधातर, G4 om
 (for नेम धर्मै) G5 तत्र (for यत्र) D10 om तत्र
 D1-9 [र]प (for प्र) T1 न मोधातर्होयते यत्र सत्र

23 T1 om 23 —^a) D1-9 सतीह (for सन्ति)
 B1 लोके च (for लोके) —^b) V1 om, Dns Ds 9
 राक्षस, Ds राजस (for राक्षसा) —^c) B1 Dn1 n2
 प (Dns ये) वामेवद् (for येषां दानं) Bc ह्यनित्य; T2
 ह्यनिष्ट (for ह्यनिष्ट) —^d) D2 om अपि Ds 8 s 9
 चाप्याश्रयते, Ds 1 वा ह्या, S (T1 om) ये (M1 ते)
 स (for चाप्याश्र) V1 B Dn D10 ये नास्तिक्य चा
 (Dns वा) अयतेल्पु (D10 ते ह्यपु) ण्या

24 ^b) Bs राजानो ये (by transp), D1-9 ते
 राजानो, T1 मोधातासौ, T2 s G4 राजानो वै V1 B
 Dn D2 दत्त्वा (for कृत्वा) —^c) V1 सुप्रवृत्ताश्च, B1
 Dn1 n2 Ds प्रवृत्ताश्च, Ds corrupt (for सुवृत्ताश्च)
 T1 लोकान्प्राप्ताः पुण्यशीलान्सुवृत्ताश्च —^d) T1 अन्यान्,
 T2 s G1-3 स्थाने (for तान्मे) T1 राज (for राजन्)
 M1 s किर्यमानान् (for कीर्य)

25 ^a) T1 प्रपदधो (for विष्णुगन्धो) —^b) G1-3
 भगीरथो यौवनाधो विधिज्ञ —^c) D2 मुचुकुन्दश्च D1-3

[s]य (for च) B4 om राजा —^d) G4 ह्यबुध्नो
 (for भूरि)

26 ^a) Ds भारतश्च D1-9 चापि राजन् (for चक्र-
 वर्ती) —^b) V1 B2-5 Dn Ds 10 Gs [अ]न्ववाये,
 T G1 s 4 M [अ]न्वया (for 'ये) B5 Dn1 T2
 M1 भरता; Ds भारत (for 'ता) — Ds om
 (hapl) 26^{ad} —^d) D4 [अ]न्ये च (for [अ]प्यन्ये)
 D1 s कीर्तिता (for विष्णुता)

27 T1 G2 om 27^{ab} —^a) Ds तथा स (for
 तथा) D1-9 पृथुकीर्तिर (for 'कर्मा) D10 पृथुश्च (for
 दिलीपो) —^b) V1 B Dn Ds 8 s प्रदानैर (for ने)
 D10 G4 दिव प्राप्ता गोप्रदानैर्वि (G4 'ने वि) धिज्ञा —^c)
 Gs M1 होमैश्च (for दानैश्च) T1 वोत्तमेन (for राज
 धर्मैश्च) T2 s G1 s 4 M1 s यज्ञैर्होमैस्तपसा दानधर्मैश्च
 —^d) G2 s 4 M वै (for [अ]भूद्) B8 s G2 युक्त (for
 युक्त) T1 युक्ता सर्वे गोप्रदाने महात्, T2 s मोधाता
 वै गोप्रदाने च युक्त, G1 s महाभागा गोप्रदानैश्च युक्ता

28 ^a) B4 T2 मयोक्त, Ds यथोक्तां (for मयोक्ता)
 —^b) S बार्हस्पत्यां (for तीं) T1 धारयश्च (for यस्व)
 —^c) Some MSS द्विजाग्नेभ्य T2 s G प्रयच्छस्व
 (for सप्रयच्छ) D1 s 9 M2 प्रणीतो (for प्रतीतो)
 V1 B Dn D2 s द्विजाग्नेभ्य सप्रयच्छस्व प्रीतो —^d)

द्विजाध्येभ्यः संप्रयच्छ प्रतीतो

गाः पुण्या वै प्राप्य राज्यं कुरूणाम् ॥ २८

वैशंपायन उवाच ।

तथा सर्वं कृतवान्धर्मराजो

भीष्मेणोक्तो विधिवद्गोप्रदाने ।

स मान्धातुर्देवदेवोपदिष्टं

सम्यग्धर्मं धारयामास राजा ॥ २९

इति नृप सततं गवां प्रदाने

यवशकलान्सह गोमयैः पिबानः ।

क्षितितलशयनः शिखी यतात्मा

वृष इव राजवृषस्तदा बभूव ॥ ३०

स नृपतिरभवत्सदैव ताम्भ्यः

प्रयतमना ह्यभिसंस्तुवंश्च गा वै ।

नृपधुरि च न गामयुक्ल भूय-

स्तुरगवरैरगमच्च यत्र तत्र ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

D4-1 १ राजा (for राज्यं)

29 ") Dn२ तस्मात्, G२ om (for तथा) D1-३ सम्यक् (for सर्वं) G२ कृत्वा (for कृतवान्) —^b) D१ भीष्मेक्त (for भीष्मेणोक्तो) B२ ४ D1-२ १ गोप्रदान (for 'ने) B१ D1-३ ३-10 भीष्मेणोक्तं विधिवद्गो (D४ 'त्सं) प्रदान —^c) B२ om स B२ सर्वं धात्रा (for स मान्धातुर) M गुरूप (for देवोप) D10 T G स माधाता दे (D10 'तर्दे) वगुरूपदिष्टं —^d) T१ सर्वं, T२ ३ G1-३ M४ सत्यं (for सम्यग्)

30 ") D1-३ स (D२ स) गो-; D4-३ गो- (for गवर) T१ M इति नृपतिरवस्थित प्र (T१ 'तो गोप्र) दाने, T२ इति स नृपतिरवस्थितो गोप्रदाने, T३ G इति नृपतिरवस्थितो गोप्र —^b) Dn३ सकृणान् (for -शकलान्) D4-३ रसान्सह (for सह) S यवशकलै सह गोमय पिबान (T१ विधाने) —^c) D10 स वै, T१ सुखं (for शिखी) —^d) D10 तथा (for तदा)

31 D1-३ T१ om 31 —^a) V१ B Dn नृपतिर (for स नृ) D10 गोभ्य (for ताम्भ्य) —^b) T२ ३

G प्रवणमना (for प्रयतं) V१ B Dn D10 नृ (for हि) D6-10 संस्तुवंश्च (for सस्तुवंश्च) V१ B१ ३ ४ ५ Dn ता स्य, B२ तास्तु स, D4-३ गावः; D10 ता वै; T२ G1-३ भावै, G४ गा वै (for गा वै) —^c) V१ B२ Dn३ D10 M४ नृपतिधुरि च (Dn३ न), T२ ३ G न च धुरि नृप (for नृपधुरि च न) M२ भूपस (for भूयस) B१ ३ ३ नृपतिधुरि न गामयु (B२ सु) क भूयस, B४ Dn३ n३ नृपतिधुरि च गामयु (B४ सु) क भूयस; D4 ७ १ ३ नृपधुरि च जगाम सयुक्तरूपस, D६ 'धुरि च जगाम युक्तरूपस; D३ धुरि च जगाम रूपयुक्तरूप —^d) D4-३ च जगाम, G४ अमरच (for अगमच) B६ तत्र (for यत्र)

Colophon — Parvan name B1-4 Dn३ D1 ३ शान्ति — Sub-parvan V१ B D1 ३ ३-10 दानधर्म — Adhy name V१ B Dn D10 गोप्रदानिकं, D1-३ वाईस्पत्यगोप्रदानविधि, D4-३ गोप्रदानविधि, T२ धर्म शास्त्रनिर्णये दानप्रकरणे माधातुवृद्धस्वतिसंवादे गोमाहात्म्य — Adhy no (figures, words or both) V१ 76, D४ 70, D10 80, T१ M 104, T२ ३ G२ ४ 111, G१ १ 105 — Stotra no D४ 31.

७६

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा भूयः शातनवं नृप ।

गोदाने विस्तरं धीमान्प्रच्छ विनयान्वितः ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

गोप्रदाने गुणान्सम्यक्पुनः प्रब्रूहि भारत ।

न हि तृप्याम्यहं वीर शृण्वानोऽमृतमीदृशम् ॥ २

इत्युक्तो धर्मराजेन तदा शातनवो नृप ।

सम्यग्गाह गुणांस्तस्मै गोप्रदानस्य केवलान् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

वत्सलां गुणसंपन्नां तरुणीं वत्ससंवृताम् ।

दत्त्वेदृशीं गां विप्राय सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४

असुर्या नाम ते लोका गां दत्त्वा तत्र गच्छति ।

पीतोदकां जग्धवृणां नष्टदुग्धां निरिन्द्रियाम् ॥ ५

जरोग्रामुपयुक्तार्था जीर्णां कूपमिवाजलम् ।

दत्त्वा तमः प्रविशति द्विजं क्लेशेन योजयेत् ॥ ६

दुष्टा रुष्टा व्याधिता दुर्बला वा

न दातव्या याश्च मूल्यैरदत्तैः ।

क्लेशैर्विभ्रं योऽफलैः संयुनक्ति

तस्यावीर्याश्चाफलाश्चैव लोकाः ॥ ७

बलान्विताः शीलव्योपपन्नाः

76

1 B₅ om 1-2 G₂ om the ref —^b) V₁ B₁
 2, 4 D T₁ G₁ 8 M₁ 2 नृप (for नृप) —^c) V₁ Dn₁
 n₂ G₁ 8 4 गोदान D₁₋₉ गोप्रदाने वि(D₅ 'नवि')पि
 धीमान् (D₁ सम्पक्) —^d) D₁ 4 1 प्रच्छ विनयान्त

2 B₅ om 2 (of v 1 1) T₁ om 2 T₂ 2 G
 M₁ om the ref —^a) V₁ B₂₋₄ Dn D₅ 10 G₂
 गोप्रदान T₂ 2 G₁-8 M₁ 8 4 सर्वान् (for सम्पक्)
 —^b) V₁ B (B₅ om) Dn D₅ 10 मे (for प्र)
 —^c) D₁ 1 चोवाच, D₅ 8 8 [इ]ति चोवाच (hyper
 metric) (for [अ]ह वीर) —^d) M₁ शृण्वन् (for
 शृण्वानो) D₁₋₉ दत्तम् (for ईदृशम्)

3 Before 3, V₁ B Dn D₁₋₈ 6-8 10 n₂ वैशंपायन
 उवाच —^a) V₁ B₁ 2 4 5 Dn धर्मराजाय (for जेन)
 —^b) D₅ पुन (for तदा) B₁ 5 Dn D₁ 8 8 10 T₁
 नृप (for नृप) —^c) V₁ तस्मिन् (for तस्मै)
 —^d) T₁ G₁ केवल (for 'लान्)

4 G₂ om the ref —^a) Dn₂ वत्सलो —^b)
 D₂ वसु (for वत्स) V₁ सवृता, D₅ 8 सयुता (for
 सवृताम्) B₅ T₁ तरुणी वत्ससयुता —^c) T₁ M वृ
 (for गां)

5 ^a) V₁ B Dn₂ D₁ 2 4 5 असुर्या, T G M₁ 8 4
 अनंदा (for असुर्या) D₅ 1 ये, D₂ नो (for ते) D₅ 8
 लोकान् (for लोका) —^b) Dn₂ गा; D₁ 3 या, D₂

ता (for गां) Dn₁ n₂ ताव, D₅ 8 यत्र (for तत्र)
 —^d) 5^{ad} = (var) Katha U 3^{ad} T₁ om 5^c-6^d —^e)
 D₅ 1 लब्ध, T₅ G त्यक्त (for जग्ध) —^d) V₁ B
 Dn D₁₀ नष्टक्षीरां, D₁ नष्टदुष्टा, T₂ G₂ M₁-8 दुष्टदुग्धां,
 T₅ G₁ 8 4 जुष्टदुग्धां, M₁ दुग्धदुष्टां (for नष्टदुग्धां)

6 T₁ om 6 (of v-1 5) D₅-1 9 om 6^{ad}
 —^a) D₁-8 जलोन्नाम् (sic), S (T₁ om) ज्वरात्ताम् (for
 जरोग्राम्) B₅ -युक्तानां, D₂ युक्तार्थ; D₅ युक्तार्थ (for
 युक्तार्था) Dn₁ n₂ जरारोगोपसपन्ना, D₁₀ सुरोगामुप
 युक्तार्था —^b) D₁ T₅ M₁ 8 4 जीर्णा (for जीर्णा) V₁
 B Dn D₂ 8 10 जीर्णा वापीमिवाजला, D₄ जीर्णकूपमिवा-
 जला —^c) S (T₁ om) तमो दत्त्वा (by transp)
 —^d) T₂ कोपेन (for क्लेशेन) B₅ 4 5 D₁ 1 G₁ M₁ 8
 योजयन् (for 'येत्) D₄ (also as in text) दुष्टा क्लेशेन
 योजयन्

7 ^a) V₁ B Dn D₁₀ रुष्टा दुष्टा (by transp), T₁
 दुष्टारिष्टा; G₂ दुष्टा दुष्टा M₁ 8 च; (for वा) D₁₋₉
 12 दुष्टा क्लि (T₂ रु)ष्टा व्याधितां दुर्बलां च —^b) V₁
 B Dn D₂ नो, D₅ om (for न) D₁ 8 या च, T₂
 G₂ 4 यास्तु, M या स्म (for याश्च) D₁₋₉ न वै
 दत्तात्तादृशीं ब्राह्मणाय, T₁ न दातव्या मा स्म मूल्यान्य
 दत्त्वा, T₂ न दातव्या यास्तु मूल्यैर्न दत्ता; G₁ 8 न
 दातव्या या तु मूल्यैर्विहीना —^c) D₅ [5]फल, T₁
 नर (for फलै) —^d) D₁ 8-9 [अ]पि (for [ए]व)

8 = 13 72 40 T₁ om 8 —^a) T₂ बलाक्षीता
 (for न्विता) T₂ 8 G M₁ 8 वीर्योप (for वयोप)

सर्वाः प्रशंसन्ति सुगन्धवत्यः ।

यथा हि गङ्गा सरितां वरिष्ठा

तथार्जुनीनां कपिला वरिष्ठा ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

कस्मात्समाने बहुलाप्रदाने

सद्भिः प्रशस्तं कपिलाप्रदानम् ।

विशेषमिच्छामि महानुभाव

श्रोतुं समर्थो हि भवान्प्रवक्तुम् ॥ ९

भीष्म उवाच ।

वृद्धानां भुवतां तात श्रुतं मे यत्प्रभाषसे ।

वक्ष्यामि तदशेषेण रोहिण्यो निर्मिता यथा ॥ १०

प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयंभुवा ।

असृजद्वृत्तिमेवाग्रे प्रजानां हितकाम्यया ॥ ११

यथा ह्यमृतमाश्रित्य वर्तयन्ति दिवौकसः ।

तथा वृत्तिं समाश्रित्य वर्तयन्ति प्रजा विभो ॥ १२

अचरेभ्यश्च भूतेभ्यश्चराः श्रेष्ठास्ततो नराः ।

ब्राह्मणाश्च ततः श्रेष्ठास्तेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १३

यज्ञैराप्यायते सोमः स च गोषु प्रतिष्ठितः ।

सर्वे देवाः प्रमोदन्ते पूर्ववृत्तास्ततः प्रजाः ॥ १४

एतान्येव तु भूतानि प्राक्रोशन्वृत्तिकाङ्क्षया ।

वृत्तिदं चान्वपद्यन्त वृषिताः पितृमातृवत् ॥ १५

इतीदं मनसा गत्वा प्रजासर्गार्थमात्मनः ।

—^b) V₁ B₂₋₅ सर्वं, B₁ Dn₁ n₃ G₁ ३ सर्वं (for सर्वा) D₈₋₉ T₂ ३ G₁ ३ ४ प्रशंसन्ति (for प्रशंसन्ति)
— Before 8^{ad}, D₄₋₇ ० 10₈ युधिष्ठिर उवाच

9 D₄₋₉ om the ref —^a) D₄₋₉ तस्मात् (for कं) D₁₀ प्रसगाद् (for समाने) S कस्मात्साम्ये बहु (M₁ ३ कपि)लानां प्रदानात् —^c) V₁ B Dn D₁₋₁₀ G₂ महाप्रभाव, D₁ ३ M₁ 'नुभावा —^d) V₁ B Dn D₂ ३ T₁ [s]स्ति, D₄ ० G₁ ३ [s]स्ति, D₈ [s]स्ति (for हि) T₁ भवत्प्रयुक्त (for भवान्प्रवक्तुम्).

10 ^a) B₁ Dn₈ वदतां (for भुवतां) S श्रुत्वा (for तात) —^b) D₁ मे य, D₂ श्रेय (for मे यत्) V₁ B Dn D₈ पुरातनं (for प्रभाषसे) S कपिलानामयोद्धव —^c) T₂ G₄ चापि (for तद्) D₄₋₉ तद्वक्ष्यामि विशेषेण —^d) T₂ तथा (for यथा)

11 ^a) M₄ गोप (for प्रजा) Dn₁ n₃ चादिष्ट, T₂ व्यादिष्ट (for 'ष्ट) T₁ नाश्वासृजपुरादिष्ट —^b) D₈ पूर्वं दक्ष, T₁ दक्ष पूर्वं (by transp) —^c) T₂ ३ G नासृजद् (for क्षं) G₁ ३ यज्ञम् (for वृत्तिम्)

12 ^a) B₂ तथा (for यथा) D₈ आस्थाय (for आश्रित्य) —^b) D₅₋₇ वर्तयते — D₁ reads 12^{ad} twice —^c) D₄ यथा, T₂ तदा (for तथा) T₁ गाव (for वृत्तिं) B₅ समासाद्य, D₈ स्थाय, T₁ ३ G M उपाश्रित्य (for समो) B₂ तथा हि वृत्तमाश्रित्य —^d) D₁ (first time) दिवौकस, D₁ (second time) ३ प्रजा प्रमो, D₂ द्विजा विभो, D₄ ०-१ प्रजा हमा, D₈ इमा प्रजा, S प्रजा सदा (for प्रजा विभो)

13 ^a) B₂ अमरेभ्यश्च, D₁ अजरे* (for अचरे*) D₄₋₉ चरेभ्यश्च (for च भूतेभ्यश्च) —^b) D₂ तथा (for चरा) Dn₁ n₃ सदा, T₂ तु ते (for ततो) —^c) V₁ B Dn₃ D₁₀ T₂ G₁₋₃ तथा (for तत) T₂ ब्राह्मणेभ्यश्चरा श्रेष्ठा —^d) T₂ तेषु (for तेषु)

14 B₅ D₈ om (hapl) 14^{ad} —^a) V₁ B₂₋₄ Dn D₁ 4-9 T₁ M₂ ३ अवाप्यते (for आप्यायते) D₂ यज्ञेनावाप्यते सोम —^c) V₁ B₁₋₄ Dn D₂ ३ 10 ततो देवा, D₄ ० १ ० सर्ववेदा, S ताम्यो देवा (for सर्वे देवा) B₅ ततो देवा प्रतिष्ठते —^d) V₁ B Dn पूर्व वृत्तिश्च, D₄ ३ पूर्व वृत्ताश्च, D₈ पूर्वदत्ताश्च (for 'वृत्ताश्च) D₄₋₉ तथा, D₈ यथा (for तत) D₁₀ S प्रजानां वृत्तिरासु च — After 14, D₁₀ S 10₈

371* तत प्रजासु सृष्टासु दक्षाद्यैः क्षुधिता प्रजा प्रजापतिमुपाधावन्विनिश्चित्य चतुर्मुखम् ।

[(L 2) T₁ om the post half D₁₀ T₂ ३ G₂ ४ विविध च (for विनिश्चित्य)]

15 T₁ om 15^{ad} —^a) D₁ ३ 4-9 जातानि (for वृ*) G₄ च (for तु) V₁ B Dn प्रजातान्येव भूतानि —^b) D₁₀ प्रक्रोशन्, T₁ आ* (for प्रा*) — T₁ om 15^{ad}-16^{ad} —^c) D₁₀ S (T₁ om) मा (G₂ ३ अ)न्वपद्यन्त

16 T₁ om 16^{ad} (of v l 15) —^a) D₂ S (T₁ om) तं (for [हृ]दं) —^b) T₂ M₁ प्रजा (for प्रजा) —^c) V₁ B₁₋₅ D₁₀ तु बलवान्, B₂ Dn तु भगवान्, D₁₋₃ बलाधारम्, T₁ बलादानम्, G₁ ३ ३ बलाधारम् (for 'धानम्) —^d) G₁ ३ प्राप तत् (for प्रापिवत्) T₁ ततः, G₂ तथा (for तदा)

प्रजापतिर्वेलाधानममृतं प्रापिवत्तदा ॥ १६
 स गतस्तस्य वृत्तिं तु गन्धं सुरभिमुद्गिरन् ।
 ददर्शोद्गारसंघृतां सुरभिं मुखजां सुताम् ॥ १७
 सासृजत्सौरमेयीस्तु सुरभिलोकमातरः ।
 सुवर्णवर्णाः कपिलाः प्रजानां वृत्तिधेनवः ॥ १८
 तासाममृतवर्णानां क्षरन्तीनां समन्ततः ।
 बभूवामृतजः फेनः स्रवन्तीनामिवोर्मिजः ॥ १९
 स वत्समुखविभ्रष्टो भवस्य भुवि तिष्ठतः ।
 शिरस्पवाप तत्कुद्धः स तदोदैक्षत प्रभुः ।
 ललाटप्रभवेनाक्ष्णा रोहिणीः प्रदहन्निव ॥ २०

तत्तेजस्तु ततो रौद्रं कपिला गा विशां पते ।
 नानावर्णत्वमनयन्मेधानिव दिवाकरः ॥ २१
 यास्तु तस्मादपक्रम्य सोममेवाभिसंश्रिताः ।
 यथोत्पन्नाः स्ववर्णस्थास्ता नीता नान्यवर्णताम् ॥ २२
 अथ कुद्धं महादेवं प्रजापतिरभापत ।
 अमृतेनावसिक्तस्त्वं नोच्छिष्टं विद्यते गत्राम् ॥ २३
 यथा ह्यमृतमादाय सोमो विष्यन्दते पुनः ।
 तथा क्षीर क्षरन्त्येता रोहिण्योऽमृतसंभवाः ॥ २४
 न दुष्यत्यनिलो नाग्निर्न सुवर्णं न चोदधिः ।
 नामृतेनामृतं पीतं वत्सपीता न वत्सला ॥ २५

17 °) D₁₀ S शसवत् (for स गतस्) D₈ वै
 वृत्तिं, D₈ वृत्त्या तु (for वृत्तिं तु) — °) S गधासुर
 भिरुत्थिता — After 17^{ab}, D₁₀ S ins

372* मुखजा सासृजद्वातु सुरभिं लोकमातरम् ।

[T₂ सज्जे (for सासृजद्) T₁ M₁ s सुरभिर्]

— T₁ om (hapl) 17°-18° — °) S (T₁ om) दर्शनी
 यरसां वृत्तिं (G₂ s M₁ ता) — °) V₁ B₁ s D₁₀
 D₂ s s 10 सुरभिं, G₂ M₁-s 'भिर्' (for 'भि') B₂
 D₁ s s T₂ मुखजा (for सु) B₁ शुभां; D₈ om, D₄
 तथा, D₁ तु ता, D₈ शुतां (for सुताम्) B₂ सुरभिं
 सुमुखीं शुभा

18 T₁ om 18^{ab} (of v 1 17) — °) D₈ 7-9
 सोसृजत् (for सा) D₂ s-10 T₂ s G M₁-s सौरमेयीं
 D₈ s स, D₈ च, D₈ om (for तु) — °) D₁-s s
 सुरभी, D₁ s s 10 G₂ मीर (for भिर) B₁ D₁₀ ns
 D₁₀ मातृका, G₄ -मातर (for मातर) V₁ B₁-s s
 D₁₀ सुरभी लोकमातृका — °) D₃-10 T₁ हेतव (D₁₀
 'वे') (for धेनव)

19 °) D₁-s कल्पाना, S वृत्तीनां (for वर्णानां)
 — °) T₂ बभूवामृतज फेन — °) D₁ हृद् (for ह्र)
 D₁-4 s-10 T₁ M₁ [ज]मैय (for [ज]मिज)

20 °) M₁ विष्टित (for तिष्ठत) B₁ s (marg as
 in text) भवमूर्धनि विष्टित — °) D₈-9 [ज]यापतत्
 (for [ज]वाप तत्) — °) V₁ B₂ D₁₀ ततोवैक्षत,
 B₂ s D₂ s 10 तदावै; D₁₀ ns G₂ s तदैक्षत च, D₁-s
 तदा वै कृत, T₁ corrupt, T₂ s G₂ s तदैक्षत स;
 M₁-s तदोद्गिर्य तत् (for 'दैक्षत) G₁ s तदोदैक्षत स
 प्रभु — °) V₁ B D₁₀ प्रभवेण (for वेन) — °)

V₁ B D₁₀ ns D₈ s रोहिणीं, G₂ M 'प्य (for 'णी)

21 °) V₁ B₂-s D₁₀ कपिलास्ता, B₁ ला ता;
 D₁ s S 'लां गा (for 'ला गा)

22 °) D₁ 4-9 T₂ अतिक्रम्य, D₈ अभि, G₂ उप
 (for अप) — °) B₂ s D₁ सस्थिता (for सश्रिता)
 — °) V₁ B₂ s D₁ s-10 T₂ s G₂ s सु (for स्व)
 B₁ तथोत्पन्ना सुवर्णस्थास्, T₁ तदोत्पन्ना सवर्णास्तास् — °)
 D₁₀ T G ह्येता, M₁-s ह्यास्तां, M₁ ह्यतो (for नीता)
 S -वर्णगा (T₁ M₁ 'का) (for -वर्णताम्) D₁-9 ता न
 नीता विवर्णता

23 °) D₈ om (hapl) from वसिक्त up to नामृ
 तेना (in 25°) B₂ शिष्टस्त्व, T₂ सिस्त्व (for स्त्व)

24 D₈ om 24 (of v 1 23) T₁ om 24^{ab}
 — °) V₁ B D₁₀ विष्यन्दते, D₈ s निषद्यते, D₈ s
 निष्यन्दते (for विष्यन्दते) — °) T₁ सदा (for तथा)
 D₁-s s s स्रवति (for क्षरन्ति) — °) V₁ B D₁₀ D₁ s
 सस्रव (for वा)

25 D₈ om up to नामृतेना (in 25°) (of v 1 23)
 — °) T₂ G₂ s दुष्यति B₂ वहिर; D₇ नापि (for
 नाशिर) — °) D₁₀ S घृत दधि (for न चोदधि)
 — °) T₁ om न — °) S न वरक्षेद् (T₂ M₁-s 'दृ')
 प्यते पय

26 °) V₁ B (except B₂) D₁ s भविष्यति, D₈
 गभि; D₁-9 भविष्यत्यो (D₈ 'तो), T₁ चरिष्यति, T₂
 धारयिष्यति (hypermetrio), T₂ G M धरिष्यति (for
 भरि) — °) D₁-s हविष B₂-s D₁₀ D₈ s s
 प्रस्रवेण, D₁₀ ns D₂ s T₂ G₁ प्रस्रवेण, D₁ प्रम (for

इमाल्लोकान्भरिष्यन्ति हविषा प्रखवेन च ।
 आसामैश्वर्यमश्रीहि सर्वामृतमयं शुभम् ॥ २६
 वृषभं च ददौ तस्मै सह ताभिः प्रजापतिः ।
 प्रसादयामास मनस्तेन रुद्रस्य भारत ॥ २७
 प्रीतश्चापि महादेवश्चकार वृषभं तदा ।
 ध्वजं च वाहनं चैव तस्मात्स वृषभध्वजः ॥ २८
 ततो देवैर्महादेवस्तदा पशुपतिः कृतः ।
 ईश्वरः स गवां मध्ये वृषाङ्क इति चोच्यते ॥ २९
 एवमव्यग्रवर्णानां कपिलानां महौजसाम् ।
 प्रदाने प्रथमः कल्पः सर्वासामेव कीर्तितः ॥ ३०
 लोकज्येष्ठा लोकवृत्तिप्रवृत्ता
 रुद्रोपेताः सोमविष्यन्दभूताः ।

सौम्याः पुण्याः कामदाः प्राणदाश्च
 गा वै दत्त्वा सर्वकामप्रदः स्यात् ॥ ३१
 इमं गवां प्रभवविधानमुत्तमं
 पठन्सदा शुचिरतिमङ्गलप्रियः ।
 विमुच्यते कलिकलुपेण मानवः
 प्रियं सुतान्पशुधनमाप्नुयात्तथा ॥ ३२
 हव्यं कव्यं तर्पणं शान्तिकर्म
 यानं वासो वृद्धबालस्य पुष्टिम् ।
 एतान्सर्वान्गोप्रदाने गुणान्त्रै
 दाता राजन्नाप्नुयाद्वै सदैव ॥ ३३
 वैशंपायन उवाच ।
 पितामहस्याथ निशम्य वाक्यं

प्रख^०) Ds १ वा (for च) B1 प्रखवेनामृतेन च
 — T1 om 26^० — °) S (T1 om) अमृतम् (for
 ऐश्वर्यम्) V1 B2 4 5 Dn1 n3 हृच्छति, B1 8 Dns D10
 अश्रुतिः; D1-3 अश्रुति (for अश्रीहि) — °) V1 B Dn
 D2 10 सर्वैमृत (for सर्वासामृत)

27 °) S (except G2 M4) ऋषभं (for वृ^०) — °)
 V1 B Dn D10 गोभिः (for ताभिः) S भगवाँल्लोक-
 (T1 'न्भूत'भावना — °) S ततस् (G2 'दा') (for
 मनस्) — °) S (except G2) रुद्रं च (for रुद्रस्य)

28 D2 om (hapl) 28^b-29^a — °) T1 ऋषभ
 (for वृ^०) G2 तथा (for तदा) — °) Ds वृषं (for
 ध्वज) — °) D4 च (for स)

29 D2 om 29^a (cf v l 28) — °) T2 8 G
 तदा (for ततो) T G1 4 M1-3 देवो (for देवैर्^०)
 — °) T2 G4 तथा, M1-3 तस्मात् (for तदा) — °)
 S ईश्वर सन्स (T1 महैश्वर्य स) भगवान् — °) D4 8 9
 हव (for इति) T G1 8 4 M कीर्यते (for चोच्यते)
 Dn वृषभाक प्रकीर्तित, G2 वृषाक्षीति कीर्यते

30 °) D1-3 अश्वगुप्त, G M3 अश्वगुप्त (for अश्वगुप्त)
 — °) S विशा पते (for महौजसाम्) — °) Ds om
 (hapl) प्रदाने — °) Dn1 प्रकीर्तित (hypermetris)
 (for कीर्तित)

31 °) S -वृष्यै (M4 'स्या') (for वृत्ति-) — °)
 S रुद्रोपेता (for पेता) Some MSS -विष्यद- (for

विष्यन्द) Ds रूपा (for भूता) — °) D1 M3
 सौम्या, T G M3 काम्या (for सौम्या) D4-9 T1
 पुण्यदाश्च (for प्राण^०) — °) D4-9 गावो (for गा वै)
 D1-9 -दान (for -काम) T1 -कामाल्लभेत (for -काम
 प्रद स्यात्)

32 °) V1 B Dns Ds 10 M1-3 हव (for इमं) T1
 दान (for प्रभव) Ds १ om विधान — °) D1 T2 8
 G पठेत् (for पठन्) V1 B1-3 5 Dns Ds 10 अभिः
 Dn1 n3 अपि (for अति) T1 पठेत्सदा शुचितममगलप्रदं
 — °) Ds T2 किल (for कलि-) — °) V1 B D1-3 8
 श्रिय, S प्रियान् (for प्रिय) V1 B Dn2 D10 सदा;
 Ds तदा, T2 8 G M नर (for तथा) Dn1 n3 श्रियं
 धनं पशुसामुयात्सदा

33 T1 om 33 — °) M1 गव्य (for हव्य)
 — °) D1-9 बालवृद्धस्य V1 B1 2 5 Dns पुष्टि, B3
 Dn1 n3 Ds 10 Ts G M पुष्टि, D1 पुष्टि (for पुष्टिम्)
 — °) Ds गवा हि; D4-9 M गुणान्द्रि; D10 Ts 8
 G1 8 4 गुणास्तु, G2 गुणाना (for 'न्त्रै') — °) T2
 दानाद् (for दाता) D1 8 प्रामुयाद् (for सा) Dns
 सर्वदा (for वै सदा) D4-9 दाता राजा प्रामुयाद्वै सदैव,
 Ds राजा दाता प्रामुयाद्वै सदैव

34 °) Ds वचो निशम्य (for निशम्य वाक्यं) — °)
 D4 आता (for राजा) — °) D1-3 T1 सुवर्ण (for
 सौवर्ण) Ds दोहीस; D1 दोहास, Ds T1 8 G1 8

राजा सह भ्रातृभिराजमीढः ।
सौवर्णकांस्योपदुहास्ततो गाः
पार्थो ददौ ब्राह्मणसत्तमेभ्यः ॥ ३४
तथैव तेभ्योऽभिददौ द्विजेभ्यो

गवां सहस्राणि शतानि चैव ।
यज्ञान्समुद्दिश्य च दक्षिणार्थे
लोकान्विजेतुं परमां च कीर्तिम् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि वृत्तसत्तितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

भीष्म उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु वसिष्ठमुपिसत्तमम् ।
इक्ष्वाकुवंशजो राजा सौदासो ददतां वरः ॥ १
सर्वलोकचरं सिद्धं ब्रह्मकोशं सनातनम् ।
पुरोहितमिदं प्रष्टुमभिवाद्योपचक्रमे ॥ २

सौदास उवाच ।

त्रैलोक्ये भगवन्किंस्वित्पवित्रं कथ्यतेऽनघ ।
यत्कीर्तयन्सदा मर्त्यः प्राप्नुयात्पुण्यमुत्तमम् ॥ ३
भीष्म उवाच ।
तस्मै प्रोवाच वचनं प्रणताय हितं तदा ।

दुघासः D₁₀ दुहस (for दुहास) D₁₀ तथा (for
स्तो) V₁ B₁₋₃ s D_n सुवर्णवर्णानहुदस्तथा गा, B₄
सुवर्णवर्णा बहुशस्तदा गा —^d) D₄ om from ददौ
up to दक्षिणार्थे (in 35°) D₁ s सत्तमेषु (for भ्य)

35 D₄ om 35^{ab} (of v l 34) T₁ om 35^{ab}
—^o) S (except G₄) स (for च) —^d) D₄₋₅ सिद्धि
(for कीर्तिम्) T₁ लोकान्विजेतुं परमप्रकृष्टान्, T₂ s
G M 'य परमं च कर्तुं

Colophon — Parian name B₁₋₄ D₁ शाति
— Sub-parvan V₁ B₁₋₄ D_n D₁₋₃ s-10 M₁ दानधर्म
— Adhy name V₁ B D_{n1} n₂ D₁ s 10 गोप्रदानिक,
D_n गोलोकप्रश्नः; D₂ गोप्रदानमाहात्म्य, D₄₋₅ गवा
मुपसृति; T₂ कपिलादानमाहात्म्य, M गोप्रभवविधान
(M₂ कथन) — Adhy no (figures, words or both)
V₁ 77, D₂ 71, D₁₀ 84, T₁ M 105, T₂ s G₂ 4
112, G₁ s 106 — Śloka no D_{n2} 36

77

1 G₄ om 1^{ab} (retaining the ref) —^a) D₂₋₅
एकस्मिन् (for एत) —^b) Some MSS वसिष्ठम्
— For 1^{ab}, T₁ subst,

373* अत्रायुदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

वसिष्ठस्य च संवाद सौदासस्य महात्मन ।

—^d) D₅ सुदासो V₁ B D_n D₁₀ T₂ G₁ s वदतां
(for द^o)

2 ^a) B₁ s D₂ s s-10 -वरं; G₂ -धर (for -चर)
G₂ विद्धि (for सिद्धं) —^d) B₁ -घोष; D₁₋₅ पुत्रः;
some MSS -कोप (for -कोशं) T₁ वसिष्ठ मुनिसत्तमं,
T₂ s G M ब्रह्मकोश (T₂ s G₂ 'लोक) धरं मुनि —^o)
V₁ B D_n D₂ s अभि, D₁₀ इमं (for इदं) D₁₀
प्रश्नम्, T₂ s G वाक्यम् (for प्रष्टुम्) —^d) D₁₀ अभि
गम्य (for 'वाद्य)

3 ^a) D₂ परमं (for भगवान्) D_{n1} किंचित् (for
किंस्वित्) — For 3^{ab}, T₁ subst

374* लोकत्रये मुनिश्रेष्ठ भगवन्लोकभावन ।

—^o) D₂ कीर्तयेत् (for 'यन्) —^d) D₂ प्राप्नुया
परमा गति

4 T₁ G₂ om the ref —^a) D₂ तस्मात् (for
तस्मै) T₂ s G भगवान् (for वचन) —^b) G₁₋₃ हि
वत् (for हित) B₂ D₁₀ सदा, T₂ s G तथा (for

गवामुपनिषद्विद्वान्मस्कृत्य गवां शुचिः ॥ ४
 गावः सुरभिगन्धिन्यस्तथा गुग्गुलुगन्धिकाः ।
 गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं महत् ॥ ५
 गावो भूतं भविष्यच्च गावः पुष्टिः सनातनी ।
 गावो लक्ष्म्यास्तथा भूलं गोषु दत्तं न नश्यति ।
 अन्नं हि सततं गावो देवानां परमं हविः ॥ ६
 स्वाहाकारवपदकारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ ।
 गावो यज्ञस्य हि फलं गोषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ ७
 सायं प्रातश्च सततं होमकाले महामते ।
 गावो ददति वै होम्यमृषिभ्यः पुरुषर्षभ ॥ ८
 कानिचिद्यानि दुर्गाणि दुष्कृतानि कृतानि च ।

तरन्ति चैव पाप्मानं धेनुं ये ददति प्रभो ॥ ९
 एकां च दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती ।
 शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे तुल्यफला हि ते ॥ १०
 अनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
 समृद्धो यश्च कीनाशो नार्घ्यमर्हन्ति ते त्रयः ॥ ११
 कपिलां ये प्रयच्छन्ति मवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतामुभौ लोकौ जयन्ति ते ॥ १२
 युवानभिन्द्रियोपेतं शतेन सह यूथपम् ।
 गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलंकृतम् ॥ १३
 वृषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परंतप ।
 ऐश्वर्यं तेऽभिजायन्ते जायमानाः पुनः पुनः ॥ १४

तदा) — °) T₁ धेनूपनिषदं विद्वान्

5 Before 5, T₁ ins वसिष्ठ. — °) B₁ D₆ 9
 गुग्गुलु-, G₁ गुग्गुलु- (for गुग्गुलु) B₅ D_n -गंधय,
 G₂ गंधिता (for -गन्धिका) V₁ B₂₋₄ D₁₀ तथा गुग्गु
 (V₁ 'लम्' लगधय — °) T₂ 8 G₂ 4 लाभाना (for
 भूताना) — °) D₁ 2 4 8-9 तथा (for गाव) D₅
 प्रणताय हित तदा (= 4^b)

6 °) V₁ B₁₋₈ 5 D_n D₂ 10 च भव्यं, D₁ 5 1 T₂
 भविष्य (for भविष्यत्) V₁ om च B₁ गावो हव्यं
 च कव्य च, T₁ गावो वै सुमहद्भूत — °) T₂ G₂
 लक्ष्मी D₆ 1 ततो, T₂ 8 G₂ सदा (for तथा) — °) V₁
 S दान (for दत्त) — °) D_n 1 n₂ D₂ 5 T₁ परम
 (for सततं)

7 °) D₅ S (except M₄) नित्यं गोषु (by transp)
 — °) B₁ D₁₋₄ 6-9 च (for हि) — °) D₁ T G
 M₁₋₈ गोषु यज्ञ प्रतिष्ठित — After 7, V₁ B D_n
 D₅ 10 ins

375* गावो भविष्यं भूतं च गोषु यज्ञा प्रतिष्ठिता ।

[For the prior half, of 6° D_n यज्ञा गोषु (by
 transp) Post half = 7° B₁ 2 D₁₀ गोषु सर्वे प्रतिष्ठित
 (for the post half)]

8 °) V₁ B D_n D₂ 10 महापुत्रे (for 'मते') — °)
 D₅ 7 ददति (for ददति) D₁₀ ये चेह, T G M₁ 3
 वै होमम्, some MSS वै होम्यम् (for वै हो')

9 °) V₁ B D_n D₁₀ यानि कानि च दुर्गाणि — °)
 D₂ [अ]पि (for च) — °) B₅ भवद्भिश्च (for तरन्ति)
 T₂ 8 G₁ ते च (for चैव) V₁ पाप्मानो, D₅ पापानं
 (for पाप्मान) — °) D₈ ददते (for ति)

10 D₁₋₉ transp 10° and 10° — °) D₃ 7 तु,
 T₁ गा (for च) D₅ 8 शतगुर (for दश) — °)
 D₁₋₉ शतगुश्च (D₁₋₈ 'स्तु' तथा (D₈ 'दा' दश — °)
 D₈ M₁ सर्वे (for सर्वे) M₁ 8 फलानि (for फला
 हि) T₁ सर्वं तुल्यफल हि ते

11 °) D₁₋₇ 8 अयज्ञश्च (for अयज्वा) D₁ 2 M₅
 सहस्रश (for गु) — °) D₆₋₉ यज्ञ (for यज्ञ)
 ॐ G_n कीनाश कर्षक कृपणो वा । ॐ — °) V₁
 B D_n D₈ 10 T₁ नार्घ्यम्, D₁ 8 नर्द्धिम्, D₅ 1 नार्घ्यम्
 (for नार्घ्यम्)

12 °) D₈ सवत्सा (for कपिला) — °) D₁ 1 1 9 T₂
 om (hapl) 12^b-14^a — °) D₈ कपिलां, G₂ स्व
 वत्सा (for स') — D_n om 12^b-13^d — °) D₅
 G₂ सुव्रता (for सुव्रतां) D₁ 3 T₁ सपत्न्याम्, M
 -सख्य्याम् (for सखीताम्)

13 D₁ 1 1 9 T₂ om 13, D_n om 13 (for all,
 cf. v 1 12) — °) V₁ B₁ (marg) 5 D_n 1 n₂
 D₅ 8 शत (for सह) — °) D₈ नरेन्द्र (for गवेन्द्र)

14 D₁ 1 1 9 T₂ om 14^a (cf. v 1 12) — °)
 D₁ T₁ 3 G M₂₋₄ वृषभं (for वृ) — °) G₁ partly
 damaged T₂ 8 G₂₋₄ M श्रोत्रियाय (for 'याय')

नाकीर्तयित्वा गाः सुप्यान्नास्मृत्य पुनरुत्पतेत् ।
 सायं प्रातर्नमस्येच्च गास्ततः पुष्टिमाप्नुयात् ॥ १५
 गवां मूत्रपुरीषस्य नोद्विजेत कदाचन ।
 न चासां मांसमश्रीयाद्गवां व्युष्टिं तथाश्रुते ॥ १६
 गाश्च संकीर्तयेन्नित्यं नावमन्येत गास्तथा ।
 अनिष्टं स्वप्नमालक्ष्य गां नरः संप्रकीर्तयेत् ॥ १७
 गोमयेन सदा स्नायाद्गोकरीषे च संविशेत् ।
 श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि प्रतिघातं च वर्जयेत् ॥ १८
 सार्द्रचर्मणि भुङ्क्षीत निरीक्षन्वारुणीं दिशम् ।

वाग्यतः सर्पिषा भूमौ गवां व्युष्टिं तथाश्रुते ॥ १९
 घृतेन जुहुयादग्निं घृतेन स्वस्ति वाचयेत् ।
 घृतं दद्याद्घृतं प्राशेद्गवां व्युष्टिं तथाश्रुते ॥ २०
 गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्र्य यः ।
 रसरत्नमयीं दद्यान्न स शोचेत्कृताकृते ॥ २१
 गावो मासुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्गाः पयोमुचः ।
 सुरभ्यः सौरमेयाश्च सरितः सागरं यथा ॥ २२
 गावः पश्यन्तु मा नित्यं गावः पश्याम्यहं सदा ।
 गावोऽस्माकं वयं तासां यतो गावस्ततो वयम् ॥ २३

—^०) D₈ ९ देश्ये (for ये) D₇ [s]ति (for स्ति) D₂ जानति, D₈ गच्छति (for जायन्ते) V₁ B Dn देश्यं तेषाम् (V₁ 'पि न)च्छति, D₈ ये तेषामिगच्छते

15 ^a) D₁-९ गा (for गा) B₂ कुर्याद्, Dn₂ स्वप्याद्, D₄-९ सुप्येन्, S सम्यक् (for सुप्यान्) —^b) D₁ ९ [क्ष]स्पृश्य (for [क्ष]स्मृत्य) V₁ B₁ २ ३ ५ Dn₁ n₂ D₂ गा नास (V₁ ता नास, B₁ गवा स, B₂ D₂ तामा स)स्मृत्य चोत्पतेत्; B₂ दान सस्पृश्य चो*, Dn₂ corrupt, D₅-१ ९ नास्पृश्य पुनरापये (D₅ 'रुपते, D₁ 'रापते, D₉ 'रुपते)त्, D₁₀ G₂ M नासस्मृत्य तथोत्पतेत्, T₁ २ G₁ ३ ४ मासस्मृत्य (T₂ 'स्पृश्य तथो*, T₈ नाल्कृत्य तथा भवेत् —^c) D₁ ६-९ यो (for च)

16 B₁ D₁₀ om 16 Dn₂ om 16^{ab} —^b) V₁ B (B₁ om) Dn₁ n₂ G₂ कथंचन (for कदा) —^c) T₁ २ G₁ M₁ ३ ४ पुष्टि (for व्युष्टि) V₁ B₁ २ ६ Dn गवां पुष्टिं तथामुपा (B₁ 'था वजे)त्

17 ^a) D₁ गावश्च (for गावश्च सं) D₁-९ ९ G₂ कीर्तयन् —^b) V₁ B₁-४ Dn D₂ १ १० G₂ ४ M तास (for गास) —^c) B₁ om 17^{cd} D₁-९ om 17^e-18^b —⁰) Dn₂ D₉ १० अनिष्ट —^a) D₇ T₁ G₁ ३ M गा नर, T₂ ३ G₁ नरो गा (for गा नर)

18 D₁-९ om 18^{ab} (of v. 1 17) —^a) M₁ ३ ४ गोमये च (for येन) D₉ १ ९ [क्ष]श्रीयाद् (for स्नायाद्) —^b) V₁ B₂ (marg) २-५ Dn करीषे चापि संविशेत्; B₁ (marg) गोकर्षे चापि स, D₉ गोपुरीषे च सवसेत्, D₁₀ करीषेणा सुसंविशेत् —^d) M₁-३ प्रतिपातं (for 'घात) S तु (for च)

19 ^a) B₁ नादं, D₁ ३ भादी, D₂ भांङ, D₄

om, D₅-१० साद्रे, T₂ ३ G₁ M सौम्ये (for साद्रे) T₁ सौम्ये चर्मणि युजित —^b) V₁ B Dn D₁₀ T₁ G₂ M₁ निरीक्षेद्, D₈ 'क्ष्य —^c) D₈-९ सर्पिषो, T₁ सचरेद् (for सर्पिषा) —^d) B₂ Dn₁ n₂ D₁ ६ ७ T₈ M पुष्टि (for व्युष्टि) Dn₁ n₂ सदा, T₁ तद्, T₈ तदा (for तथा)

20 B₂ D₉ ९ om (hapl) 20 B₂ laouna for 20^a D₂ १ transp 20 and 21 —^c) D₁ ३ १० प्राशेद्, T₁ प्राश्य (for प्राशेद्) —^d) Dn₁ n₂ M₁ ३ ४ पुष्टि (for व्युष्टि) Dn₁ सदा (for तथा)

21 D₉ १ transp 20 and 21 —^a) D₁-१ ९ गवा मभावे यो धेनु —^b) Dn₂ मन्त्रयेत् (for मन्त्र्य य) S तिलाना (M₁-३ कपिली) योभिमन्त्रयेत् —^c) V₁ B Dn D₁₀ सर्वं (for रस) S रथं रत्नमय दद्यान् —^d) V₁ न स, B₁ न च, G₁ ३ तस्य, G₂ स न (by transp), M₂ तन्न D₁₀ न शोचेत् कृताकृते

22 ^a) D₂ ३ उपतिष्ठता —^b) V₁ B Dn D₁ ४-१० हेमशृङ्गा, T₁ हेमशृङ्गा —^c) D₁ om 22^a-23^b —⁰) B₂ ३ ६ Dn सौरमेय्यश्च —^d) B₁ तथा (for यथा)

23 D₄ om 23^{ab} (of v. 1 22) —^a) B₁ (marg) गावश्च (for गाव) B₁ ३ D₂ १० T₁ २ G₁ M पश्याम्यहं (for पश्यन्तु मा) V₁ B₂ ४ ५ Dn G₂ गा वै पश्याम्यहं नित्य —^b) D₁ गास्तु, D₂ गाश्च (for गाव) V₁ B Dn D₂ १० T₁ G₁ M पश्यन्तु मा, G₁ ३ पश्यामि मां (for स्यहं)

24 M₁ om 24 T₂ repeats 21^{ab} after 13 78. 1^{ab} —^a) D₂ एव (for एव) V₁ B Dn D₁₀ [क्ष]पि

एवं रात्रौ दिवा चैव समेषु विषमेषु च ।

महाभयेषु च नरः कीर्तयन्मुच्यते भयात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

वसिष्ठ उवाच ।

शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।

गोभिः पूर्वविमुष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥ १

लोकेऽस्मिन्दक्षिणानां च सर्वासां वयमुत्तमाः ।

भवेम न च लिप्येम दोषेणेति परंतप ॥ २

स एव चेतसा तेन हतो लिप्येत सर्वदा ।

शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन्देवमानुषाः ॥ ३

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

प्रदातारश्च गोलोकान्गच्छेयुरिति मानद ॥ ४

ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।

एवं भवत्विति विश्वलोकांस्तारयतेति च ॥ ५

उत्तस्थुः सिद्धिकामास्ता भूतभण्यस्य मातरः ।

तपसोऽन्ते महाराज गावो लोकपरायणाः ॥ ६

तस्माद्गावो महाभागाः पवित्रं परमुच्यते ।

(for [ए]व) —^a) G₂ नर (for भयात्)

Colophon — *Parvan name* B₁₋₄ D₈ D₁ 8
शति — *Sub parvan* V₁ B D_n D₁₋₈ 5-10 M₁₋₈
दानधर्म — *Adhy name* V₁ B D_n 2 8 D₁₀ गोप्रदा
निकं; D_n गोप्रदान; D₁₋₈ गोमाहात्म्य; T₂ दानप्रकरणे
गोमाहात्म्ये वसिष्ठनारदसवाद — *Adhy no* (figures,
words or both) V₁ 78, D₅ 72, D₁₀ 85, T₁
M 106, T₂ 8 G₂ 4 113, G₁ 8 107 — *Sloka*
no D_n 23, D₁ 22

78

1 Some MSS वसिष्ठ —^a) B₁ शत (for शतं)
G₄ शत (for वर्ष) —^b) V₁ B₁₋₄ D_n D₁₀ G₂
सुदुश्चर, G₁ damaged (for सुदुश्चरम्) — After 1^{ab},
T₂ repeats 13 77 24^{ab} —^c) V₁ B D_n D₂ 8 9 10
G₁ पूर्व (for पूर्व) —^d) B₅ D₁₀ M₁ 8 गच्छेय (for
'म') T₈ M₂ श्रुतिताम् (for श्रेष्ठं) T₁ 2 G M₄
गच्छाम श्रुतितामिति (T₁ 'ता वय')

2 T₂ 8 G transp 2^{ab} and 3^{ab} —^a) D₅ [व]पि
(for [इ]ति)

3 T₁ om 3-6 M₄ om 3^{ab} T₂ 8 G transp
2^{ab} and 3^{ab}. —^a) D₁ damaged D₂₋₃ 8 9 10 चैनसा

(for चेतसा) V₁ B D_n D₈ (also as in text) 10
अस्यपुत्रीषस्नानेन —^b) D₁₋₈ हता (for हतो) T₂
M₁₋₈ सर्वश (for 'दा') V₁ B D_n D₈ (also as in
text) 10 जन पूयेत सर्वदा —^c) D₄ परत्रार्थ (for
पवि*) D₅ शकृतार्थे परत्रार्थ, D₈ सक्कृतार्थं च परत्रार्थं
(hypermetrio), D₇₋₉ सक्कृता च पर* —^d) D₁₋₉
येन (for देव-) D₅ T₂ मानवा (for मानुषा)

4 T₁ om 4 (of v 1 3) —^a) V₁ B D_n T₈
लोकान्नो (for गोलोकान्)

5 T₁ om 5 (of v 1 3) —^a) D₁₋₉ ततो (for
ताभ्यो) D₁₀ तस्मात् (for ब्रह्मा) —^b) M₁ स्वय
भुव (for स्वय प्रभु) —^c) D_n प्रभुर (for विशुर)
—^d) M₁ 8 धारयत (for तार) D₄ प्रभु (for
[इ]ति च)

6 T₁ om 6 (of v 1 3) —^a) D₂₋₄ 1 8 T₂ 8
M सिद्ध (for सिद्धि-) D₁ 8 च, D₁₋₉ तु (for
ता) — After 6^{ab}, V₁ B D_n D₈ 10 ins

376 * प्रातर्नमस्यान्ता गावस्तत पुष्टिमवाप्नुयात् ।

[D₁₀ भवामुयु (for 'याए')]

—^c) G₂ तपसा से (for 'सोऽन्ते')

7^a) G₄ महाभाग —^b) G₂ पवित्रा D₁ पवित्रं

तथैव सर्वभूतानां गावस्तिष्ठन्ति मूर्धनि ॥ ७
 समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८
 रोहिणीं तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतां ह्यर्यलोके महीयते ॥ ९
 समानवत्सां श्वला धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते ॥ १०
 समानवत्सां श्वेतां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतामिन्द्रलोके महीयते ॥ ११

समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रता वस्त्रसंवीतामग्निलोके महीयते ॥ १२
 समानवत्सां धूम्रां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतां याम्यलोके महीयते ॥ १३
 अपां फेनसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोकमश्नुते ॥ १४
 वातरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते ॥ १५
 हिरण्यवर्णां पित्रार्क्षीं सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।

परमश्रुते, T₁ 'अ' परम स्मृता — °) D₁ तद् (for तथा) — °) V₁ B Dn D₂ 10 समतिष्ठत मूर्धनि

8 T₁ om (hapl) 8°-12° G₁ om (hapl) 8°-9° — °) Dn₁ सुवत्सां, T₂ सुव्रतां (for सुव्रतां) D₂ ९ ९ सपत्ना (for संवीता) — D₂ ९ ९ om (hapl) 8°-19° — °) D₁ ९ ईन्द्र, G₂ स्वर्ग (for ब्रह्म)

9 D₂ ९ ९ T₁ om 9, G₁ om 9° (for all, cf v 1 8) D₁ ९ G₂ om (hapl) 9 D₂ G₂ transp 9 and 10 — °) V₁ B₁-s Dn D₂ 10 लोहिता (for रोहिणी) B₂ समानवत्सां श्वेतां तु — After 9°, M₂ reads 15 M₂ om (hapl) 9°-11° — °) T₂ सुव्रतां (for सुव्रता) — °) D₂ ९ रुद्र; D₁₀ T₂ स्वर्ग (for सूर्य) — After 9, B₂ reads 12, repeating it in its proper place

10 D₂ ९ ९ T₁ om, 10 (cf v 1 8) M₂ om 10 (cf v 1 9) B₂ T₂ ९ om (hapl) 10-11 B₂ G₁ om (hapl) 10 M₁ om 10°-12° B₁ transp 10 and 11 D₂ G₂ transp 9 and 10 — °) D₂ 10 G₂ M₂ ९ श्वेता तु, D₂ कृष्णां तु, D₂ कल्पायां; G₂ ९ श्वला (for श्वलां) — D₂ om (hapl) 10°-12° — °) D₂ संपत्ना (for संवीता) — °) V₁ वायु, Dn₁ D₁₀ G₂ M₂ ९ ईन्द्र, Dn₂ अग्नि; G₂ स्वर्ग; G₂ स्वर्ग (for सोम) — After 10, D₁₀ reads 15

11 D₂ ९ ९ T₁ om 11 (cf v 1 8) M₂ om 11° (cf v 1 9) B₂ D₂ T₂ ९ M₁ om 11 (cf v 1 10) B₂ D₁-s G₂ om (hapl) 11 B₁ transp 10 and 11 Dn₁ G₁ read 11 twice — °) Dn₂ (both times) श्वलां, G₁ (second time) ९ M₂ ९ श्वला (for श्वेता तु) — °) Dn₁ अग्नि, D₁₀ सोम, G₁ (second

time) ९ M₂ स्वर्ग, M₂ सूर्य (for इन्द्र) — After 11, B₁ reads 15

12 D₂ ९ ९ om 12, T₁ om 12° (for all, cf v 1 8) D₂ M₁ om 12° (of v 1 10) B₂ reads 12 for the first time after 9 G₂ reads 12 twice D₂ transp 12 and 13 — °) Dn₂ वर्णां (for वत्सां) D₂ धूम्रां, T₂ ९ G₂ ९ (second time) नीलां (for कृष्णां) — D₁ om (hapl) 12°-13° — °) G₂ (first time) स्वर्ग (for अग्नि) — After 12, T₁ ९ G₁ ९ M₁ ९ ९ read 15, while G₂ reads the same after the second occurrence of 12

13 D₂ ९ ९ om 13 (cf v 1 8) D₁ om 13° (of v 1 12) D₂ G₂ om (hapl) 13 T₂ om (hapl) 13-14 D₂ transp 12 and 13 D₁₀ transp 13 and 14 — °) B₂ धूम्राणां, D₂ नीलां तु, T₂ G₂ धूम्रां तु (for धूम्रां तु) — °) T₁ om from स्यलोके up to मश्रुते (in 14°) V₁ B₁-s D₂ याम्ये, B₂ Dn₁ D₂ T₂ G₂ ९ ९ M₁ ९ ९ यम, D₂ ईन्द्र (for याम्य)

14 D₂ ९ ९ om 14 (cf v 1 8) T₁ om up to मश्रुते (in 14°), T₂ om 14 (for both, cf v 1 13), D₁₀ transp 13 and 14 D₂ G₂ transp 14 and 15 — °) B₂ हिरण्यवर्णां विगार्क्षीं (= 16°) — D₁ ९ om (hapl) 14°-16° — °) B₂ ९ Dn₁ n₂ D₂ 10 आमुते, B₂ ९ Dn₂ D₂ आमुपात् (for मश्रुते) G₂ वायुलोके महीयते (= 16°)

15 D₂ ९ ९ om 15 (cf v 1 8) D₁ ९ om 15 (cf v 1 14) B₁ reads 15 after 11, D₁₀ after 10, T₁ ९ G₁ ९ M₁ ९ ९ after 12, G₂ after the second

एवं रात्रौ दिवा चैव समेषु विषमेषु च ।

महाभयेषु च नरः कीर्तयन्मुच्यते भयात् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

७८

वसिष्ठ उवाच ।

शतं वर्षसहस्राणां तपस्तप्तं सुदुश्चरम् ।
गोभिः पूर्वविमुष्टाभिर्गच्छेम श्रेष्ठतामिति ॥ १
लोकेऽस्मिन्दक्षिणानां च सर्वासां वयमुत्तमाः ।
भवेम न च लिप्येम दोषेणेति परंतप ॥ २
स एव चेतसा तेन हतो लिप्येत सर्वदा ।
शकृता च पवित्रार्थं कुर्वीरन्देवमानुषाः ॥ ३

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
प्रदातारश्च गोलोकान्गच्छेयुरिति मानद ॥ ४
ताभ्यो वरं ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ते स्वयं प्रभुः ।
एवं भवत्विति विभुर्लोकांस्तारयतेति च ॥ ५
उत्तस्थुः सिद्धिकामास्ता भूतभव्यस्य मातरः ।
तपसोऽन्ते महाराज गावो लोकपरायणाः ॥ ६
तस्माद्गावो महाभागाः पवित्रं परमुच्यते ।

(for [ए]व) — ^a) G₂ नर (for भयात्)

Colophon — *Parvan name* B₁₋₄ D₈ D₁ 8
शति — *Sub parvan* V₁ B D_n D₁₋₈ 5-10 M₁₋₈
दानधर्म — *Adhy name* V₁ B D_n 28 D₁₀ गोप्रदा
निक, D_n गोप्रदान, D₁₋₈ गोमाहात्म्य, T₂ दानप्रकरणे
गोमाहात्म्ये वसिष्ठनारदसंवाद — *Adhy no* (figures,
words or both) V₁ 78, D₈ 72, D₁₀ 85, T₁
M 106, T₂ 8 G₂ 4 113, G₁ 8 107. — *Śloka*
no D_n 23, D₄ 22

78

1 Some MSS वसिष्ठ — ^a) B₁ शत (for शतं)
G₄ शत (for वर्ष) — ^b) V₁ B₁₋₄ D_n D₁₀ G₂
सुदुश्चर, G₁ damaged (for सुदुश्चरम्) — After 1st,
T₃ repeats 13 77 24^{ab} — ^c) V₁ B D_n D₂ 5 9 10
G₁ पूर्व (for पूर्व) — ^d) B₅ D₁₀ M₁ 8 गच्छेयं (for
'म') T₈ M₂ शृणुताम् (for श्रेष्ठ) T₁ 8 G₁ M₄
गच्छाम शृणुतामिति (T₁ 'तां वयं')

2 T₂ 8 G transp 2nd and 3rd — ^e) D₄ [अ]पि
(for [इ]ति)

3 T₁ om 3-6 M₄ om 3rd T₂ 8 G transp
2nd and 3rd. — ^f) D₁ damaged D₂₋₄ 8 8 8 चैनसा

(for चेतसा) V₁ B D_n D₈ (also as in text) 10
असत्पुत्रीषस्नानेन — ^b) D₁₋₈ इता (for हतो) T₃
M₁₋₈ सर्वश (for 'दा') V₁ B D_n D₈ (also as in
text) 10 जन प्रयेत सर्वदा — ^c) D₄ परत्रार्थ (for
पवि) D₈ शकृतार्थ परत्रार्थ, D₈ सशकृतार्थ च परत्रार्थ
(hypermetric), D₇₋₉ शकृता च पर — ^d) D₄₋₈
येन (for देव) D₈ T₂ मानवा (for मानुषा)

4 T₁ om 4 (of v 1 3) — ^e) V₁ B D_n T₃
लोकाश्चो (for गोलोकान्)

5 T₁ om 5 (of v 1 3) — ^f) D₁₋₉ ततो (for
ताभ्यो) D₁₀ तस्मात् (for ब्रह्मा) — ^b) M₄ स्वय
भुव (for स्वय प्रभु) — ^c) D_n प्रभुः (for विभुः)
— ^d) M₁ 8 धारयत (for तार) D₄ प्रभु (for
[इ]ति च)

6 T₁ om 6 (of v 1 3) — ^a) D₁₋₄ 7 8 T₂ 8
M सिद्ध (for सिद्धि) D₁ 8 च; D₁₋₉ तु (for
सा) — After 6th, V₁ B D_n D₈ 10 ms

376 * प्रातर्नमस्यास्ता गावस्ततः प्रष्टिमवाप्नुयात् ।

[D₁₀ अवाप्नुयु (for 'याव)]

— ^e) G₂ तपसा ते (for 'सोऽन्ते)

7 ^a) G₄ महाभाग — ^b) G₂ पवित्रा D₁ पवित्रं

तथैव सर्वभूतानां गावस्तिष्ठन्ति मूर्धनि ॥ ७
 समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतां ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८
 रोहिणीं तुल्यवत्सां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतां क्षर्यलोके महीयते ॥ ९
 समानवत्सां शबलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते ॥ १०
 समानवत्सां श्वेतां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतामिन्द्रलोके महीयते ॥ ११

समानवत्सां कृष्णां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतामग्निलोके महीयते ॥ १२
 समानवत्सां धूम्रां तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।
 सुव्रतां वस्त्रसंवीतां याम्यलोके महीयते ॥ १३
 अपां फेनसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं लोममश्रुते ॥ १४
 वातरेणुसवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते ॥ १५
 हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।

परमश्रुते; T₁ 'त्र परम स्मृता — °) D₁ सद् (for तथा) — °) V₁ B Dn Ds 10 समतिष्ठत मूर्धनि

8 T₁ om (hapl) 8°-12^b G₁ om (hapl) 8°-9^b — °) Dn₁ सुवत्सां, T₂ सुवृत्ता (for सुव्रता) D₄ ८ १ ९ सपञ्चा (for संवीतां) — D₄ ८ १ ९ om (hapl) 8°-19° — °) D₁ ९ इन्द्र, G₂ स्वर्ग (for ब्रह्म)

9 D₄ ८ १ ९ T₁ om 9, G₁ om 9^{ab} (for all, of v 1 8) D₁ ९ G₂ om (hapl) 9 D₂ G₃ transp 9 and 10 — °) V₁ B₁-4 Dn Ds 10 लोहितां (for रोहिणीं) B₅ समानवत्सां श्वेतां तु — After 9^{ab}, M₂ reads 15 M₂ om (hapl.) 9°-11^b — °) T₂ सुवृत्ता (for सुव्रता) — °) D₂ ९ रुद्र, D₁₀ T₂ स्वर्ग- (for सूर्य) — After 9, B₂ reads 12, repeating it in its proper place

10 D₄ ८ १ ९ T₁ om. 10 (cf. v 1 8) M₂ om 10 (of v 1 9) B₂ T₂ ९ om (hapl) 10-11 B₂ G₂ om (hapl) 10 M₁ om 10°-12^b B₁ transp 10 and 11 D₂ G₃ transp 9 and 10 — °) D₂ 10 G₂ M₂ ९ श्वेतां तु, D₂ कृष्णां तु, D₂ कदमापां, G₂ ९ शबला (for शबला) — D₂ om (hapl) 10°-12^b — °) D₂ -सपञ्चा (for संवीता) — °) V₁ वायु, Dn₁ D₁₀ G₂ M₂ ९ इन्द्र, Dn₂ अग्नि, G₂ स्वर्ग; G₂ स्वर्ग (for सोम) — After 10, D₁₀ reads 15

11 D₄ ८ १ ९ T₁ om 11 (cf. v 1 8) M₂ om 11^{ab} (cf. v 1 9) B₂ D₂ T₂ ९ M₁ om 11 (cf. v 1 10) B₄ D₁-९ G₂ om (hapl.) 11 B₁ transp 10 and 11 Dn₂ G₁ read 11 twice — °) Dn₂ (both times) शबलां, G₁ (second time) ९ M₂ ९ शबलां (for श्वेतां तु) — °) Dn₁ अग्नि, D₁₀ सोम, G₁ (second

time) ९ M₂ स्वर्ग, M₂ सूर्य (for इन्द्र) — After 11, B₁ reads 15

12 D₄ ८ १ ९ om 12, T₁ om 12^{ab} (for all, of. v 1 8) D₂ M₁ om 12^{ab} (of v 1 10) B₂ reads 12 for the first time after 9 G₄ reads 12 twice D₂ transp 12 and 13 — °) Dn₂ वर्णां (for वत्सां) D₂ धूम्रा, T₂ ९ G₂ ९ (second time) नीला (for कृष्णां) — D₁ om (hapl) 12°-13^b — °) G₄ (first time) स्वर्ग (for अग्नि) — After 12, T₁ ९ G₁ ९ M₂ ९ ९ read 15, while G₄ reads the same after the second occurrence of 12

13 D₄ ८ १ ९ om 13 (cf. v 1 8) D₁ om 13^{ab} (of v 1 12) D₂ G₂ om (hapl) 13 T₂ om (hapl) 13-14 D₂ transp 12 and 13 D₁₀ transp 13 and 14 — °) B₂ धूम्रामां, D₂ नीला तु, T₂ G₂ धूम्रीं तु (for धूम्रां तु) — °) T₁ om from म्यलोके up to मश्रुते (in 14^d) V₁ B₁-९ D₂ याम्ये, B₄ Dn₂ 1५ T₂ G₁ ९ ९ M₂ ९ ९ यम, D₂ इन्द्र- (for याम्य)

14 D₄ ८ १ ९ om 14 (cf. v 1 8) T₁ om up to मश्रुते (in 14^d), T₂ om 14 (for both, cf. v 1 13) D₁₀ transp 13 and 14 D₂ G₂ transp 14 and 15 — °) B₂ हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षीं (= 16^a) — D₁ ९ om (hapl) 14°-16^b — °) B₂ ९ Dn₁ ९ D₂ 1० कामुते, B₂ ९ Dn₂ D₂ कामुयाव (for अश्रुते) G₂ वायुलोके महीयते (= 15^d)

15 D₄ ८ १ ९ om 15 (cf. v 1 8) D₁ ९ om 15 (of v 1 14) B₁ reads 15 after 11, D₁₀ after 10, T₁ ९ G₁ ९ M₂ ९ ९ after 12, G₄ after the second

प्रदाय वस्त्रसंवीतां कौबेरं लोकमश्नुते ॥ १६
 पलालधृम्वर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते ॥ १७
 सवत्सां पीवरीं दद्या शितिकण्ठामलंकृताम् ।
 वैश्वदेवमसंवायं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते ॥ १८
 समानवत्सां गौरी तु धेनुं दद्या पयस्विनीम् ।
 सुसतां वस्त्रसंवीतां वस्त्रानां लोकमश्नुते ॥ १९
 पाण्डुकम्बलवर्णां तु सवत्सां कांस्यदोहनाम् ।
 प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमश्नुते ॥ २०
 वैराटपृष्ठमुक्षाणं सर्वरत्नैरलंकृतम् ।

प्रदाय मरुतां लोकानजरान्प्रतिपद्यते ॥ २१
 वत्सोपपन्नां नीलाङ्गां सर्वरत्नसमन्विताम् ।
 गन्धर्वाप्सरसां लोकान्दत्त्वा प्राप्नोति मानवः ॥ २२
 शितिकण्ठमनङ्गाहं सर्वरत्नैरलंकृतम् ।
 दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान्विशोकः प्रतिपद्यते ॥ २३
 गोप्रदानरतो याति भित्त्वा जलदसंचयान् ।
 विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन्निराजता ॥ २४
 तं चारुवेपाः सुश्रोण्यः सहस्रं वरयोपितः ।
 रमयन्ति नरश्रेष्ठ गोप्रदानरतं नरम् ॥ २५
 वीणानां वल्लकीनां च नूपुराणां च शिञ्जितैः ।

occurrence of 12, and M3 after 9^{ab} D3 G3 transp
 14 and 15 —^a) T2 सुवर्णां (for -सं) —^b) B1
 (marg as in text) सवर्णां (for सवत्सा) —^c) G3
 यम् (for वायु) D5 वायुलोकमवाप्नुते, G3 वारुणं
 लोकमश्नुते (= 14^d)

16 D4 6 7 9 om 16 (of v 1 8) D1 2 om 16^{ab}
 (of v 1 14) D8 om (hapl) 16-19 T1 om 16^{ab}
 T8 om (hapl) 16-17 —^b) G2 सवत्सां गा पयस्विनीं
 —D8 om (hapl) 16^c-17^b —After 16^c, D10 reads
 17^d —^d) V1 B1 कौबेर (for &T) B1 Dn8 आमु-
 यात्, B5 D5 आमुते (for अश्नुते)

17 D4 6 7 9 om 17 (of v 1 8) D8 om 17,
 D8 om 17^{ab} (for both, of v 1 16) —^a) B1 2
 D1 10 T2 G2 M3 धूम- (for -धृम) T1 पलाश-
 वर्णां धेनु वै —^b) T2 दोहनीं —D10 reads 17^d
 after 16^{ab}

18 D4 6 7 9 om 18 (cf v 1 8) D8 om 18
 (of v 1 16) —^a) B3 4 Dn3 M1 2 4 पीवरीं
 —^b) V1 B2 4 Dn1 n8 D8 हतिकण्ठाम् (V1 'डीम्'),
 B1 3 5 D5 भूतिकण्ठाम्, D1 शितिकण्ठीम् (for 'कण्ठाम्')
 —^c) D8 सुसवायं (for अस')

19 D4 6 7 9 om 19^{ab} (cf v 1 8) D8 om
 19 (of v 1 16) —^a) D8 गौरा (for गौरी) —^b)
 M3 तपस्विनीं (for पय) —^c) V1 B3 5 Dn आमु-
 यात्, B2 4 D5 आमुते (for अश्नुते) T1 वसुलोके
 महीयते

20 ^a) V1 B Dn D10 वर्णाभिः (for वर्णां तु)
 —^b) D6 7 9 स(D1 सु)वर्णां (for सवत्सा) —^c) B2 5

Dn1 n2 D6 10 आमुते, B1 Dn8 आमुयात्, D3 अश्नु
 यात् (for 'ते)

21 T1 om 21 —^a) D1 2 वेणाट, D8 वीणाट
 (for वैराट) D4-10 आ(D5 अ)टरूपकवर्णां तु; S
 (T1 om) वैतानस्थित(G1 'ति')मुक्षाणं & Cn वैराट
 वृद्ध पृष्ठ यस्य । इति कन्दल्यनेनेति राट क्षतम् । विगत राट
 यस्मात्तद्विराटम् । स्वार्थे तद्धित । & —^b) G1 सर्वे (for
 सर्व-) —^c) D6 7 प्रददन् (for प्रदाय) —^d)
 Dn1 n2 D5 स राजन्, T2 8 G2 आर्जितान्, G2 अर्जितान्
 (for अजरान्)

22 D8 om (hapl) 22-23 —^a) D4-9 नीलाङ्गां,
 G1 8 नीलाभा (for नीलाङ्गा) V1 B Dn वयोपपन्ने
 ली(B2 4 Dn2 n8 नी)लानं —^b) V1 B Dn D8
 -समन्वित, D4 समावृतां (for समन्विताम्)

23 D8 om 23 (cf v 1 22) —^a) V1 B2 3 5
 Dn हति, B1 8 भूति, D1 सिद्धि, D4-9 नील (for
 शिति) —^c) D10 लोक

24 ^a) B1 रतिर् (for -रतो) D4-9 गोप्रदाने
 र(D8 9 'नर')ता याति —^b) D10 छित्वा (for भित्त्वा)
 D6 7 भित्त्वा चैवार्कमहलं —D8 om 24^c-25^d —^c)
 D3 6-9 खेचरेण (for दिवि राजन्) B2-5 Dn D1-3 10
 विराजते (for ता)

25 D8 om 25 (cf v 1 24) —^a) D8 सु (for
 त) Some MSS वेशा (for वेपा) —^b) B1 D1
 सहस्र V1 B2-3 Dn D10 T1 सुर-, D8 G1 3 5 वार
 (for वर) —^c) B8 5 Dn D1-3 T2 G2 M नरश्रेष्ठ,
 D10 कुरुश्रेष्ठ (for नर')

26 ^a) D4-7 9 वेण्णा (for वीणानां) —^b) Some

हासैश्च हरिणाक्षीणां प्रसुप्तः प्रतिबोध्यते ॥ २६
यावन्ति लोमानि भवन्ति धेन्वा-
स्तावन्ति वर्षाणि महीयते सः ।

स्वर्गाच्युतश्चापि ततो नृलोके
कुले समुत्पत्स्यति गोमिनां सः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

७९

वसिष्ठ उवाच ।

घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयोन्वो घृतोद्भवाः ।
घृतनद्यो घृतावर्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥ १
घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाम्नां प्रतिष्ठितम् ।
घृतं सर्वेषु गात्रेषु घृतं मे मनसि स्थितम् ॥ २

गावो ममाग्रतो नित्यं गावः पृष्ठत एव च ।
गावो मे सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ ३
इत्याचम्य जपेत्सार्यं प्रातश्च पुरुषः सदा ।
यदह्ना कुरुते पापं तस्मात्स परिमुच्यते ॥ ४
प्रासादा यत्र सौवर्णा वसोर्धारा च यत्र सा ।

MSS सिञ्जितै (for शिञ्जितै) — °) T₁ हरिश्च (for
हासैश्च) — °) V₁ B₁₋₃ s Dn₂ n₈ सुप्त स, B₄ सुप्त
स, Dn₁ सुप्त सु; D₄ स सुप्त (for प्रसुप्त) D₅ 10
T₂ प्रतिबुध्यते D₁₋₃ सुप्त प्रतिबोध्यते (D₁ बु)ध्यते

27 °) Some MSS रोमाणि (for लोमानि) — °)
G₈ रोमाणि (for वर्षाणि) D₁₋₃ तावद्वर्षाण्यश्रुते स्वर्ग
(D₇ देव) लोके (D₁ के) — °) V₁ B Dn₁ n₈ D₂
s 10 G₁ s स्वर्ग (for स्वर्गाच्च) — °) D₅ गोमिना
(for गोमिना) V₂ B₁₋₄ Dn D₁₀ प्रसूयते वै विपुले
गृहे (Dn₁ कुले) स, B₅ प्रसूयते वैरिगृहेनिवास; S
कुले प्रसूते (T₁ भूते, T₂ G₁ s 4 M₁ सूते) विपुले
विशोके (G₂ क)

Colophon — Parvan name B₁₋₄ D₁ शांति
— Sub-parvan V₁ B₁₋₄ Dn D₂ 2 4-7 s 10 दानधर्म
— Adhy name V₁ B Dn D₁₋₇ s 10 गोप्रदानिक,
D₁ s गोप्राक्षिक, D₂ गोमाहात्म्यं, D₃ गोदान; T₂
वसिष्ठसौदाससवादे गोमाहात्म्यकथन — Adhy no
(figures, words or both) V₁ 79, D₅ 73, D₁₀
85, T₁ M 107, T₂ s G₂ 4 114, G₁ s 108
— Śloka no Dn₂ 29, D₄ 16

79

1 T₁ भीष्म, some MSS वसिष्ठ (for वसिष्ठ)
— °) D₄ om प्रदा गावो घृतयोन्वो D₅₋₉ घृतप्रदा
(for घृतोद्भवा) — °) Dn₂ घृतनर्ता (for नद्यो)
T₁ घृतवत्यो घृतास्त्रा वै — °) B₅ हि मे (for गृहे)
T₁ नित्यं मे सत्तु सुव्रता

2 B₅ om 2-3 — °) D₈ वदने; T₂ G₁ s हृदय
(for 'हे) — °) D₁₋₉ तासु (for नाम्नां) — °)
D₁₋₉ घृत मे सर्वतश्चैव — D₁₋₃ om (hapl) 2^d-3rd

3 B₅ om 3, D₁₋₃ om 3rd (for all, of v 1 2)
— °) D₅ 1 गाव पृष्ठस्य रक्षका (D₇ की), D₁₀ गावो
मे सदा पृष्ठत — °) V₁ [अ]पि (for [ए]व)

4 °) Dn₂ [आ]नम्य (for [आ]चम्य) D₄ s-9 जपन्
(for जपेत्) — °) G₂ तदा (for सदा) T₁ प्रातश्च
पुरुषर्षभ — °) T₁ अह्नि, T₂ s G₁ अह (for अह्ना)
— °) D₁ परिधि, T₂ G सद्यो वि (for स परि)

5 °) D₄ om वर्णा वसो D₈ वसु (for वसोर)
M₂ धाराश्च (for धारा) T G M₁ s 4 वयोर्धाराश्च

गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥ ५
 नवनीतपङ्काः क्षीरोदा दधिशैवलसंकुलाः ।
 वहन्ति यत्र नद्यो वै तत्र यान्ति सहस्रदाः ॥ ६
 गवां शतसहस्रं तु यः प्रयच्छेद्यथाविधि ।
 परामृद्धिमवाप्याथ स गोलोके महीयते ॥ ७
 दश चोभयतः प्रेत्य सातापित्रोः पितामहान् ।
 दधाति सुकृताल्लोकान्पुनाति च कुलं नरः ॥ ८
 धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणां
 धेनुं तिलानामपि च प्रदाय ।
 पानीयदाता च यमस्य लोके
 न यातनां काचिदुपैति तत्र ॥ ९
 पवित्रमग्र्यं जगतः प्रतिष्ठा
 दिवौकसां मातरोऽथाप्रमेयाः ।

अन्वालभेदक्षिणतो ब्रजेच
 दद्याच्च पात्रे प्रसमीक्ष्य कालम् ॥ १०
 धेनुं सवत्सां कपिलां भूरिच्छङ्गां
 कांस्योपदोहां वसनोत्तरीयाम् ।
 प्रदाय तां गाहति दुर्विगाह्यां
 याम्यां सभां वीतभयो मनुष्यः ॥ ११
 सुरूपा बहुरूपाश्च विश्वरूपाश्च मातरः ।
 गावो मामुपतिष्ठन्तामिति नित्यं प्रकीर्तयेत् ॥ १२
 नातः पुण्यतरं दानं नातः पुण्यतरं फलम् ।
 नातो विशिष्टं लोकेषु भूतं भवितुमर्हति ॥ १३
 त्वचा लोम्नाथ शृङ्गैश्च वालैः क्षीरेण मेदसा ।
 यज्ञं वहन्ति संभूय किमस्त्यभ्यधिकं ततः ॥ १४
 यया सर्वमिदं व्याप्तं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

कामदा (Gs कर्दमा) — T1 om (hapl) 5^{ad} — d)
 B1 सहस्रश (for 'दा')

6 ^a) Hypermetrio — ^b) D1 s शैवल, Ds
 शैवाल, G1 s शैवाल (for शैवल) — ^c) V1 B
 Dn Ds वै नद्यस् (by transp) — ^d) Gs सहस्रश
 (for 'दा')

7 ^a) Ds शत Bs सहस्र च, G1 s स्त्राणि (for
 'सं तु' — ^c) B Dn Ds-9 T G4 M4 4 वृद्धिम् (for
 'क') — ^d) Dn1 D1-8 10 T1 स्वर्ग (for स गो)

8 ^a) V1 Bs Dn पुत्रो (for प्रेत्य) — ^b) D1 om
 (hapl) पित्रो पिता D4-6 s 9 मातामह- (for 'पित्रो'
 — ^c) D1 s G2 ददाति, Ds स याति, D1-9 नयते
 (for दधाति) M1-8 लोके (for लोकान्) T1 पुनाति
 ददते लोके — ^d) Ds कुलत्रय, Ds कुलं नरान् T1
 दावा अपि महीयते

9 ^a) B1 प्रसादेन, T1 समानेन (for प्रमाणेन)
 Dn3 Ds s 6-9 प्रमाण (for 'ण') — ^b) Ds धेन्वा
 (for धेनुं) Ds प्रदावा (for 'य') — ^c) D1 s दायी
 च, Ds दानेन, T2 s G M चापी स (for दाता च)
 D1-9 पापाणि कृत्वा भयमस्य लोके (D4 काले) — ^d)
 V1 T2 Gs 4 किंविद् (for कां) — For 9^{ad}, T1
 subst

377* लोकाननन्तान्समवाप्य धीर-
 प्रमोदते सुकृती स्वर्गलोके ।

10 T1 om 10 — ^a) B1 अग्र्या (for अग्र्य) T2
 G1 s प्रतिष्ठा (for 'ष्टा') — ^c) Ds 1 व्रजेत (for 'व'
 — ^d) D4 दत्त्वा (for दद्याच्च) Ds काले (for पात्रे)

11 ^a) G4 om कपिला D4-9 हेम (for शूरि)
 V1 B Dn Ds s 10 शृङ्गां (for शृङ्गा) — ^c) D4 6-9
 सं, T2 ता (for तां) T G दुर्विगाह्या (T2 'दा'
 — ^d) T2 समश्नुते (for याम्या सभा)

12 = 13 80 31^{ab} — ^a) T2 s G1 s 4 अनु (for
 बहु) D4 s सुरूपाश्च बहुरूपाश्च — ^b) Ds भारत (for
 मातर) D4 M4 विरूपाक्षैव (M4 'श्च हि' मातर'
 — ^c) T2 अनु (for उप)

13 ^a) D1-9 लोके (for दान) — ^b) Ds 1 कुल
 (for फलम्) T1 नात पुण्यफल मत — ^c) D1-9
 G4 भूतेषु (for लोकेषु)

14 ^a) G4 च (for [अ]य) V1 B Dn Ds 10 वा
 (for च) — ^b) Bs D1 T2 s मे सदा (for मेदसा)
 — ^c) Bs बहुभि, T2 वहते (for वहन्ति) — ^d) T2
 अस्ति अधिक; G1 अत्य ह्य (for अत्यभ्य) D1 s
 तप (for तत)

15 ^a) D3-6 T2 s G2 s यया (for यया) T2 s

तां धेनुं शिरसा वन्दे भूतभव्यस्य मातरम् ॥ १५
 गुणवचनसमुच्चयैकदेशो
 नृवर मयैष गवां प्रकीर्तितस्ते ।
 न हि परमिह दानमस्ति गोभ्यो
 भवति न चापि परायणं तथान्यत् ॥ १६

भीष्म उवाच ।
 परमिदमिति भूमिपो विचिन्त्य
 प्रवरमृषेर्वचनं ततो महात्मा ।
 व्यसृजत नियतात्मवान्द्विजेभ्यः
 सुबहु च गोधनमाप्तवांश्च लोकान् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

युधिष्ठिर उवाच ।
 पवित्राणां पवित्रं यच्छ्रेष्ठं लोके च यद्भवेत् ।
 पावनं परमं चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
 भीष्म उवाच ।
 गावो महार्थाः पुण्याश्च तारयन्ति च मानवान् ।

धारयन्ति प्रजाश्चेमाः पयसा हविषा तथा ॥ २
 न हि पुण्यतमं किञ्चिद्गोभ्यो भरतसत्तम ।
 एताः पवित्राः पुण्याश्च त्रिषु लोकेष्वनुत्तमाः ॥ ३
 देवानामुपरिष्ठाच्च गावः प्रतिवसन्ति वै ।
 दत्त्वा चैता नरपते यान्ति स्वर्गं मनीषिणः ॥ ४

G1-२ प्राप्तं (for क्याप्तं)

16 ^६ B₁ G₁ नृवर (for नृवर) D₅ च (for ते)
 —^० V₁ B Dn D₃ 10 च (for हि) —^४ D₁-२
 तथा (for न च) B₁ : D₃ २-१ ० न च, D₁ २ २ च
 न, D₁ न वा; T G सत्वो, M तव (for तथा)

17 D₁ : वैशपायन (for भीष्म) —^० B₁ Dn₁ n₂
 D₃ T G₂ 4 M₂ वरम् (for परम्) D₃ : om, D₅-२
 इह (for इति) B₁ Dn₁ n₂ D₄-२ M₁ भूमिदो (for
 'पो) —^० B₁ विसृजत, D₅ ० व्यसृजन् (for जत)
 —^४ Dn₁ D₁ २ २ G₂ स बहु च, D₁₀ बहुशो (for
 सुबहु च) B₁ D₅-२ G₂ om, B₁ D₁ T₁ 2 (also as in
 text) G₁ 2 1 M स, D₁ सु, T₂ -घन (for च)
 M₁ ब्रह्मुयाच (for ब्राह्मवांश्च) D₁ लोक, D₅-२ लोके,
 D₁₀ कामान् (for लोकान्)

Colophon — Parvan name B₁ 2.4 Dn₃ D₁
 शाति — Sub parvan V₁ B Dn D₁ 2 4-० दानधर्म
 — Adhy name V₁ B₁ 2 4 5 Dn D₁ 2 7 10 गोप्रदा
 निक, D₁ २ गोप्रश्न, D₂ गोमाहात्म्य; T₂ दानप्रकरणे
 वसिष्ठसौदाससंवादे गोदानफल, T₃ G₂ 4 M वसिष्ठसौदास
 संवाद — Adhy no (figures, words or both) V₁
 80, D₃ 74, D₁₀ 86, T₁ M 108, T₂ 2 G₂ 4
 115, G₁ 2 109 — Śloka no D₁ 17

80

1 D₁ 2 om 1 (with the ref.) —^० D₂ च,
 G₁ (also as in text) दु (for यच्) —^६ V₁ B₁
 Dn शिष्टं (for श्रेष्ठं) D₁ T₁ लोकेषु, D₁₀ लोकस्य
 (for लोके च) D₁ सर्वदा, M₁ सन्नवेत् (for य)
 D₂ श्रेष्ठ लोके महीयते —^० T₁ श्रेयस्कर च परम
 —After 1, T₂ reads 3rd, repeating it in its proper
 place

2 T₁ om 2-5 —^० D₂ महार्था (for 'र्था)
 B₁ गावो महार्थानुत्पाद्य —^६ G₁ कारयन्ति (for ता)
 B₁ om च D₁ २ मानव —^० D₂ [ए]व, D₅ om
 (for [ह]मा) —^४ V₁ B₂-२ Dn D₂ हविषा पयसा
 तथा

3 T₁ om 3 (of v 1 2) —^० D₁-२ पुण्यतर
 (for 'तम) —^६ D₄-२ वेष्ट्या (D₁ 'दे)भ्यो भरतधर्म
 —T₂ reads 3rd for the first time after 1 —^०
 T₂ (first time) पूता (for एता) V₁ B₂-२ Dn D₂
 एता पुण्या पवित्राश्च —^४ V₁ B₁ Dn T₂ (first
 time) सत्तमा, D₁-२ जो' (for [अ]यु')

4 T₁ om 4 (of v 1 2) —^६ D₁ हि (for वै)
 —^० B₁ : D₁ दत्त्वा चैता, D₁-२ नैता (D₅ नत्वा)

मान्धाता यौवनाश्च ययातिर्नहुपस्तथा ।
 गावो ददन्तः सततं सहस्रशतसंमिताः ।
 गताः परमकं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ ५
 अपि चात्र पुरावृत्तं कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ६
 ऋषीणामुत्तमं धीमान्कृष्णद्वैपायनं शुक्रः ।
 अभिवाद्याह्निकं कृत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 पितरं परिप्रच्छ दृष्टलोकपरावरम् ॥ ७
 को यज्ञः सर्वयज्ञानां वरिष्ठ उपलक्ष्यते ।
 किं च कृत्वा परं स्वर्गं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ८

केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति वा विभो ।
 किं च यज्ञस्य यज्ञत्वं क्व च यज्ञः प्रतिष्ठितः ॥ ९
 दानानामुत्तमं किं च किं च सत्रमतः परम् ।
 पवित्राणां पवित्रं च यत्तद्ब्रूहि ममानघ ॥ १०
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परमधर्मवित् ।
 पुत्रायाकथयत्सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ११

व्यास उवाच ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणम् ।
 गावः पुण्याः पवित्राश्च पावनं धर्म एव च ॥ १२

दत्त्वा (for दत्त्वा चैता) V1 B5 Dn1 n2 D8 तारयते
 (V1 °ति) (for नरपते)

5 T1 om 5 (of v l 2) — °) D8 युवनाश्च
 (for यौव°) — °) M नाहुषस् B8 तदा (for तथा)
 — °) V1 B Dn D10 G2 गा वै (for गावो) D4-8
 दत्त्वा तु, T2 M1 ददत (for ददन्त) D1-8 गा वै
 ददुश्च सतत — °) B2 याता (for गता)

6 °) V1 B1 8 4 Dn गीतं, B2 8 D10 गीता (for
 वृत्तं) — °) D4-8 भारत (for तेऽनघ) — After
 6, D2 8 ins

378* सौरभ्य पुण्यकर्माण पावका शुभदर्शना ।
 यदर्थं गोशताश्चैव सौरभ्य सुरसत्तम ।
 तच्च मे शृणु कात्स्न्येन वदतो हरिसूदन ।
 पुरा देवयुगे तात दैत्येन्द्रेषु महात्मसु ।

[(L 1) D8 ऋषिभ्य पावना (for ऋर्माण पावका)
 — (L 2) D8 निर्मिताश् (for गोश°) and सुरभ्य (for
 सौ°) — (L 3) D8 बल (for हरि-) — (L 4)
 D8 देवैर्ब्रुमहाशतपा (for the post half)]

7 T1 om 7^{ab} — °) D2 उत्तर, D1-8 °मो (for
 °म) G1-8 M1 धर्मात् (for धीमात्) T2 8 G4 M1-8
 ऋषीणामुत्तमान्धर्मात् — °) G1 कृष्णं D7 द्वीपायनं
 D1 शुभ (for शुक्र) — °) V1 B2 8 Dn D8 अभि
 वाद्याह्निककृत — °) G2 प्रति (for परि) T1 शुक्र
 मोवाच पितर — °) D1 परायण, T1 शुक्र
 °वरम्)

8 Before 8, T2 ins इतः — °) °
 (for यज्ञाना) — °) 2 8 Dn
 [s]भ्युप, D4-8 इह (D1-8

(for लक्ष्यते) — T1 om 8^{ad} — °) D1 8 कृत्वा च
 (by transp) D8 वर (for पर) V1 B2 8 8 Dn
 D2 8 स्थान (for स्वर्गं)

9 °) B1 4 येन, M1 8 तेन (for केन) — °)
 D8 दृच्छति, G1 8 गच्छति, G2 जयति (for अश्नन्ति)
 D1 वाभिभो, D2 चाभिभो, D3 चाभित, S वै वि
 (T2 G2 प्र)भो (for वा विभो) D4 8 1 9 स्वर्गमिच्छति
 भा(D8 भो)गत, D8 स्वर्गमिच्छति देवता — T1 om
 9^c-10^b — °) D8 om (hapl) यज्ञस्य — °) D1
 किं (for क्व) D2 पितामह (for प्रतिष्ठित)

10 T1 om 10^{ab} (of v l 9) — °) V1 B Dn
 D1-8 10 M1 देवानाम् (for दाना°) — °) B2 dama
 ged, B5 Dn D10 इत पर, D1-7 9 परं मर्तं, D8
 परं स्मृत (for अत परम्) — °) D6 एतद् (for यत्तद्)
 V1 B2 (marg) Dn1 ns पितर्मम, D2 पितामह, S
 महामुने (G2 4 °मते) (for समानघ) Dn2 तद्ब्रूहि
 पितर मम (sic)

11 Before 11, D1-8 T2 8 G2 4 ins भीष्म — °)
 B1 D1-8 पुत्राय कथयामास — °) D1 तत्रैव, D2 गो
 धर्म (for तत्त्वेन)

12 D1 8 T1 M om the ref — °) B8 परायणा
 — °) D8 पवित्रं (for °त्राश्) D4-8 गाव पवित्रा
 (D8 प्रतिष्ठा) पुण्याश्च — °) D1 सत्तम (for एव च)
 V1 B Dn D10 गोधन पावन तथा, D2 पावना शुभदर्
 शना, D8 पावनाना च पावन, S पावन धर्मतस्तथा

°) D8-9 ह्यशुना; T2 8 नृ°, G2 वि°
 V1 B2 8 Dn D1 10 T1 M2 4
 — D1-7 8 ins after 13^{ab}

पूर्वमासचशुद्धा वै गाव इत्यनुशुश्रुमः ।
 शुद्धार्थे समुपासन्त ताः किल प्रभुमव्ययम् ॥ १३
 ततो ब्रह्मा तु गाः प्रायमुपविष्टाः समीक्ष्य ह ।
 ईप्सितं प्रददौ ताम्भ्यो गोभ्यः प्रत्येकशः प्रभुः ॥ १४
 तासां शुद्धान्यजायन्त यस्या यादृशानोगतम् ।
 नानावर्णाः शुद्भवन्त्यस्ता व्यरोचन्त पुत्रक ॥ १५
 ब्रह्मणा वरदत्तास्ता हव्यकव्यप्रदाः शुभाः ।
 पुण्याः पवित्राः सुभगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः ।

गावस्तेजो महद्दिव्यं गवां दानं प्रशस्यते ॥ १६
 ये चैताः संप्रयच्छन्ति साधवो वीतमत्सराः ।
 ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते ।
 गवां लोकं तथा पुण्यमाप्नुवन्ति च तेऽनघ ॥ १७
 यत्र वृक्षा मधुफला दिव्यपुष्पफलोपगाः ।
 पुष्पाणि च सुगन्धीनि दिव्यानि द्विजमत्तम ॥ १८
 सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
 सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीरजा शुभा ॥ १९

379* ता किल शुद्धमाकाङ्क्षन्वर्षासपनिवारणम् ।
 गानुर्षीं च त्वच गुर्वी क्षीतवातातपासहाम् ।
 वस्त्रावरणगोचर्ममविरोध परस्परम् ।
 ततो ब्रह्मा ददौ तासां मनसा धारिता पराम् ।

[(L 3) Ds सविरोध (for अविरोध) — Ds om line 4]

— After the above, Ds reads 14^{3d} repeating it in its proper place Ds ११९ om 13²-14⁵ —^o) Ds शुगार्थं, Ds शुगे वै (for शुद्धार्थे) —^d) T₂ ३ G₂ कुल (for किल)

14 Ds ११९ om 14^{3d} (of v l 13) —^a) T₂ ३ G M₁-३ सत्रम् (for प्रायम्) —^d) D₁₀ वै, T₁ च (for ह) — Ds reads 14^{2d} for the first time after 379* —^o) Ds (first time) तेभ्यो, S गोभ्यस् (for ताम्भ्यो) Ds ११९ (second time) १ ईप्सित च प्रप्रेत —^d) Ds ११९ (second time) १ गोपु; T₁ ३ G M₁ ताम्भ्य, T₂ M₁-३ तेभ्य (for गोभ्य) G₂ तथा (for प्रभु) — Ds ११९ ins after 14 Ds after 16 Ds after the first occurrence of 14^{2d}

380* शाह्वय मनुज प्राह गोपु स्वां तनुमावध ।
 वाच्छादन चावरणं यूय गृहीत मानवा ।
 क्षीतवातातपं येन धारयन्ति प्रजायिन ।
 सुकुमारत्वच शूर्यं वस्त्रैराच्छादयिष्यथ ।
 एवमस्तिवति ता प्रादात्त्वच स्वां चर्म एव च । [5]

[(L 2) Ds वाच्छादयि — (L 3) Ds ११९ प्रजायिन (for 'न') — (L 5) Ds त्वचा (for त्वच) Ds ११९ चर्म (for चर्म) Ds ११९ वा (for च)]

15 Ds ११९ om 15-16 —^d) D₂ D₃ M₂ यस्या (for यस्या) D₁₀ मनोमवत् (for मनोगतम्) —^o)

V₁ B₁ ३ G₂ शृगवत्स D₂ नानावर्णत्वमापन्नम् — D₂ om (hapl) 15²-16² —^d) D₂ T₂ ३ G₂ हरोचत (for व्य')

16 Ds ११९ om 16, Ds om 16² (for all, of v l 15) —^a) D₁₀ दानाच (for दत्तास्ता) —^d) D₁-३ ३ वहा (for ब्रह्मा) —^o) V₁ T₂ शुभगा, G₂ सुश्रुमा (for सुभगा) —^d) D₁₀ T₂ ३ G₂ ४ संस्कार (for संस्थान) — T₁ om 16² —^d) B₂ च शस्यते; B₂ प्रश (for प्रश') — After 16, Ds ins 380* and Ds ins 379*

17 ^a) D₂ T₂ ३ G₂ वा (for च) D₁-३ तां धेनु ये प्रयच्छति, G₂ ये वै तासां प्र —^d) S (except M₁) गत (for वीत) —^o) Ds १-१ प्रकृति (for सुकृतिन) —^o) Ds T₁ च ते (for तथा) T₂ गवा पुण्य तथा लोकम् —^d) D₂ D₃ प्राप्नुवति (for आ') T₁ द्विजोत्तम (for च तेऽनघ) Ds प्राप्नुवति तयानघ

18 ^a) V₁ B D₂ ये तु, D₁₁ ये सु, D₁₀ ये च (for यत्र) M₁-३ मधुलिहा (for फला) —^d) B₂ D₁₀ फलोपमा, Ds १-१ समन्विता (for फलोपगा) Ds दिव्यवृक्षसमन्विता — For 18^{2d}, D₁-३ subst

381* फलानि च रसाध्यानि शृद्दुनि रुचिराणि च ।

19 ^d) V₁ B D₁ D₁₀ सर्व (for सूक्ष्म) —^o) B D₁ D₁₀ M₂ ४ सर्वतु (for सर्वत्र) T₂ ३ G M शुभ (for सुख) B₂ ३ संपन्ना, T₂ सस्पर्श (for शर्मा) —^d) Some MSS निष्पङ्का (for निष्पङ्का) V₁ B D₁ D₂ ३ १ M₁ नि (B₂-३ D₂ M₁ नी) रजा, D₂ निरुजा, T₁ निरजा, T₂ ३ G₂ ३ निरजा, M₂ नीरुजा (for नीरजा) V₁ B₂ D₁ D₂-३ M₁ शुभा (for शुभा)

20 T₁ om 20 —^a) V₁ D₁ वनाश (for वनेश) Ds फुल्लैः, D₁-१ चापि (for चैव) —^d) V₁ B₁ ३ १

मान्धाता यौवनाश्वश्च ययातिर्नहुपस्तथा ।
 गावो ददन्तः सततं सहस्रशतसंमिताः ।
 गताः परमकं स्थानं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ ५
 अपि चात्र पुरावृत्तं कथयिष्यामि तेऽनघ ॥ ६
 ऋषीणामुत्तमं धीमान्कृष्णद्वैपायनं शुक्रः ।
 अग्निवाद्याह्निकं कृत्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
 पितरं परिप्रच्छ दृष्टलोकपरावरम् ॥ ७
 को यज्ञः सर्वयज्ञानां वरिष्ठ उपलक्ष्यते ।
 किं च कृत्वा परं स्वर्गं प्राप्नुवन्ति मनीषिणः ॥ ८

केन देवाः पवित्रेण स्वर्गमश्नन्ति वा विभो ।
 किं च यज्ञस्य यज्ञत्वं क च यज्ञः प्रतिष्ठितः ॥ ९
 दानानामुत्तमं किं च किं च सत्रमतः परम् ।
 पवित्राणां पवित्रं च यत्तद्ब्रूहि ममानघ ॥ १०
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यासः परमधर्मवित् ।
 पुत्रायाकथयत्सर्वं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ ११

व्यास उवाच ।

गावः प्रतिष्ठा भूतानां तथा गावः परायणम् ।
 गावः पुण्याः पवित्राश्च पावनं धर्म एव च ॥ १२

दत्त्वा (for दत्त्वा चैता) V1 B5 Dn1 n2 D5 तारयते
 (V1 'ति) (for नरपते)

5 T1 om 5 (cf v 1 2) —^a) D5 युवनाश्वश्च
 (for यौव^a) —^b) M1 नाहुपस् B5 तदा (for तथा)
 —^c) V1 B Dn D10 G2 गा वै (for गावो) D1-8
 दत्त्वा तु, T2 M1 ददत (for ददन्त) D1-8 गा वै
 ददुः सततं —^a) B2 याता (for गता)

6 —^a) V1 B1 3 4 Dn गीतं, B2 5 D10 गीता (for
 गीतं) —^b) D1-8 भारत (for तेऽनघ) — After
 67 D2 3 ins.

(for लक्ष्यते) — T1 om 8^{ad} —^c) D1 8 कृत्वा च
 (by transp) D5 वर (for पर) V1 B2 3 5 Dn
 D2 5 स्थान (for स्वर्ग)

9 —^a) B1 4 येन, M1 8 तेन (for केन) —^b)
 D5 इच्छति, G1 8 गच्छति, G2 जयति (for अश्नन्ति)
 D1 वाभिभो, D2 चाभिभो, D3 चाभित, S वै वि
 (T2 G2 प्र)भो (for वा विभो) D1 6 7 8 स्वर्गमिच्छति
 भा(D5 भो)गत, D8 स्वर्गमिच्छति देवता — T1 om
 9^c-10^b —^c) D5 om (hapl) यज्ञस्य —^d) D1
 किं (for क) D2 पितामह (for प्रतिष्ठित)

10 T1 om 10^{ab} (cf v 1 9) —^a) V1 B Dn
 D1-8 10 M1 देवानाम् (for दाना^a) —^b) B2 dama
 ged, B5 Dn D10 हत पर, D1-7 9 परं मत, D5
 परं स्मृत (for अत परम्) —^d) D5 एतद् (for यत्तद्)
 V1 B2 (marg) Dn1 n8 पितर्मस, D2 पितामह, S
 महासुने (G2 4 'मते) (for समानघ) Dn3 तद्ब्रूहि
 पितरं मम (sic)

11 Before 11, D1-8 T2 3 G2 4 ins भीष्म —^c)
 B1 D1-8 पुत्राय कथयामास —^d) D1 तत्रैव, D2 गो
 धर्म (for तत्त्वेन)

12 D1 8 T1 M om the ref —^b) B5 परायणा
 —^c) D5 पवित्रं (for 'त्राश्च) D1-8 गाव पवित्रा
 (D5 प्रतिष्ठा) पुण्याश्च —^a) D1 सत्तम (for एव च)
 V1 B Dn D10 गोधन पावन तथा, D2 पावना शुभद
 शाना, D3 पावनानां च पावन, S पावन धर्मस्तथा

13 —^a) D5-8 दृष्टुमा, T2 3 दृ', G1 वि' (for
 वि) —^b) V1 B2 3 Dn D1 10 T1 M2 4 शुभम्
 (for 'म') — D1-7 9 ins after 13^{ab} D3
 after 16

पूर्वमासन्नशृङ्गा वै गाव इत्यनुशुश्रुमः ।
 शृङ्गार्थे समुपासन्त ताः किल प्रभ्रमव्ययम् ॥ १३
 ततो ब्रह्मा तु गाः प्रायमुपविष्टाः समीक्ष्य ह ।
 ईप्सितं प्रददौ ताम्यो गोम्यः प्रत्येकशः प्रभ्रुः ॥ १४
 तासां शृङ्गाण्यजायन्त यस्या यादृच्छानोगतम् ।
 नानावर्णाः शृङ्गवन्त्यस्ता व्यरोचन्त पुत्रक ॥ १५
 ब्रह्मणा वरदत्तास्ता हव्यकव्यप्रदाः शुभाः ।
 पुण्याः पवित्राः सुमगा दिव्यसंस्थानलक्षणाः ।

गावस्तेजो महद्विष्यं गवां दानं प्रशस्यते ॥ १६
 ये चैताः संप्रयच्छन्ति साधवो वीतमत्सराः ।
 ते वै सुकृतिनः प्रोक्ताः सर्वदानप्रदाश्च ते ।
 गवा लोकं तथा पुण्यमाप्नुवन्ति च तेऽनघ ॥ १७
 यत्र वृक्षा मधुफला दिव्यपुष्पफलोपगाः ।
 पुष्पाणि च सुगन्धीनि दिव्यानि द्विजमत्तम ॥ १८
 सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
 सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीरजा शुभा ॥ १९

370* ता किल शृङ्गमाकाङ्क्षन्वर्षातपनिवारणम् ।
 मानुषीं च स्वच गुर्वी क्षीतवातातपासहाम् ।
 वस्त्रावरणगोचर्ममविरोध परस्परम् ।
 ततो ब्रह्मा ददौ तासा मनसा धारिता पराम् ।

[(L 3) Ds सविरोध (for अविरोध) — Ds om line 4]

— After the above, Ds reads 14^{ad} repeating it in its proper place Ds ११० om 13^o-14^b —^o) Ds शृङ्गार्थं, Ds शृङ्गे वै (for शृङ्गार्थे) —^a) Tz ३ Gs कुल (for किल)

14 Ds ११० om 14^{ab} (cf v l 13) —^a) Tz ३ Gs M1-३ सत्रम् (for प्रायम्) —^b) D10 वै, T1 च (for ह) — Ds reads 14^{ad} for the first time after 379* —^o) Ds (first time) तेषो, S गोम्यस् (for ताम्यो) Ds ११३ (second time) १ ईप्सित च प्रपद्येत —^a) Ds ११३ (second time) १ गोपु, T1 ३ Gs ताभ्य, Tz M1-३ तेष्य (for गोम्य) Gs तथा (for प्रभ्रु) — Ds ११० ins after 14 Ds after 16 Ds after the first occurrence of 14^{ad}

380* आहूय मनुज प्राह गोपु स्वां तनुमादध ।
 आच्छादन चावरणं यूय गृह्णीत मानवा ।
 क्षीतवातातपं येन धारयन्ति प्रजाधिनि ।
 सुकुमारस्वच यूयं वस्त्रैराच्छादयिष्यथ ।
 एवमस्तिवति ता प्रादात्स्व स्वां चर्म एव च । [5]

[(L 2) Ds आच्छादयि — (L 3) Ds ११० प्रजाधिनि (for न) — (L 5) Ds तत्रा (for त्वच) Ds १० वर्म (for चर्म) Ds १ ना (for च)]

15 Ds ११० om 15-16 —^b) Dns Ds Ms यस्य (for यस्या) D10 मनोभवत् (for मनोगतम्) —^o)

V1 Bz ३ Gs शृङ्गवत्स Ds नानावर्णस्त्वमापन्नास् — Ds om (hapl) 15^d-16^a —^a) Ds Tz ३ Gs ह्यरोचत (for व्य*)

16 Ds ११० om 16, Ds om 16^a (for all, of v l 15) —^a) D10 दानाच्च (for दत्तास्ता) —^b) D1-३ ३ वहा (for भद्रा) —^c) V1 Tz शुभगा, Gs सुशुभा (for सुभगा) —^d) D10 Tz ३ Gs ३ सस्कार (for संस्थान) — T1 om 16^{ef} —^f) Bz च शस्यते, Bz प्रश (for प्रश*) — After 16, Ds ins 380* and Ds ins 379*

17 *) Dns Tz ३ Gs वा (for च) D1-१ ता धेनु ये प्रयच्छति, Gs ये वै तासा प्र —^b) S (except M4) गत (for वीत) —^c) Ds ६-१ प्रकृति (for सुकृतिन) —^d) Ds T1 च ते (for तथा) Tz गवा पुण्य तथा लोकम् —^f) Dns Ds प्राप्नुवति (for क्षा*) T1 द्विजोत्तम (for च तेऽनघ) Ds प्राप्नुवति तथानघ

18 *) V1 B Dns ये तु, Dn1 ये सु, D10 ये च (for यत्र) M1-३ मधुलिहा (for फला) —^b) Bz D10 फलोपमा, Ds ६-१ समन्विता (for फलोपगा) Ds दिव्यवृक्षसमन्विता — For 18^{ad}, D1-१ subst

381* फलानि च रसाव्यानि मृद्नि रुचिराणि च ।

19 *) V1 B Dn D10 सर्वं (for सूक्ष्म) —^o) B Dn D10 Mz ३ सर्वतु (for सर्वत्र) Tz ३ G M शुभ (for सुख) Bz ३ सपक्षा, Tz सस्पर्श (for शर्मा) —^a) Some MSS निपका (for निष्पङ्का) V1 B Dn Ds ३-१ Mz नि (Bz-३ Dns Mz नी) रजा, Ds निरजा, T1 निरजा, Tz ३ Gz ३ निरजा, Mz नीरजा (for नीरजा) V1 Bz Dn Ds-३ Mz शुभा (for शुभा)

20 T1 om 20 —^a) V1 D1 वनाश्च (for वनेश्च) Ds फुल्लैश्च, D1-१ चापि (for चैव) —^b) V1 B1, ३ ३

रक्तोत्पलवनैश्चैव मणिदण्डैर्हिरण्यैः ।
 तरुणादित्यसंकाशैर्भान्ति तत्र जलाशयाः ॥ २०
 महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः ।
 नीलोत्पलविमिश्रैश्च सरोभिर्वहुपङ्कजैः ॥ २१
 करवीरवनैः फुल्लैः सहस्रावर्तसंवृतैः ।
 संतानकवनैः फुल्लैर्वृक्षैश्च समलंकृताः ॥ २२
 निर्मलाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः ।
 उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ २३
 सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः ।
 जातरूपमयैश्चान्यैर्हुताशनसमप्रभैः ॥ २४
 सौवर्णागिरयस्तत्र मणिरत्नशिलोच्चयाः ।

सर्वरत्नमयैर्भान्ति शृङ्गैश्चारुभिरुच्छ्रितैः ॥ २५
 नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः ।
 दिव्यगन्धरसैः पुष्पैः फलैश्च भरतर्षभ ॥ २६
 रमन्ते पुण्यकर्माणस्तत्र नित्यं युधिष्ठिर ।
 सर्वकामसमृद्धार्था निःशोका गतमन्यवः ॥ २७
 विमानेषु विचित्रेषु रमणीयेषु भारत ।
 मोदन्ते पुण्यकर्माणो विहरन्तो यशस्विनः ॥ २८
 उपक्रीडन्ति तात्राज्यशुभाश्चाप्सरसां गणाः ।
 एताल्लोकानवाप्नोति गां दत्त्वा वै युधिष्ठिर ॥ २९
 यासामधिपतिः पूषा मारुतो बलवान्बली ।
 ऐश्वर्ये वरुणो राजा ता मां पान्तु युगंधराः ॥ ३०

-पटैर; B₈ 4 -पटैर, D_n D₈ M₄ खंडैर (for दण्डैर)
 —^d) D₈ यत्र (for तत्र)

21 D₄₋₇ 9 repeat 21^{ab} after 25^{ab} —^a) D₁ 8
 -चित्रैश्च (for -पत्रैश्च) —^b) M₁ स्रव, M₂ चज,
 M₃ 4 स्रज- (for प्रभ) Some MSS केशरै T G
 कांचनोपमकेसरै —^c) V₁ तु (for च) —^d) D₈
 सरोजैर, D₈ रोमभिर (sic), T₂ 8 G M₁₋₈ सरालि
 (for सरोभिर)

22 T₁ om 22^{ab} —^a) D₄₋₉ पुष्पै, D₈ (also)
 पुष्पै (for फुल्लै) —^b) B₈ om (hapl) 22^{bc} —^c)
 G₁₋₈ सहस्रावृत्त (for 'वर्त') —^d) D₁₀ om 22^{cd} —^d)
 G₁₋₈ पुष्पैश्च (for वृक्षैश्च) B₈ समलंकृतै

23 ^b) V₁ B D_n D₁₀ प्रभै (for -वनै) — After
 33^{ab}, D₁₀ reads 25^{ab} repeating it in its proper
 place —^c) V₁ B D_n D₂ 4 5 9 10 T₁ G₈ M₄
 उद्धूत (for उद्धूत) D₁ पवनास् (for -पुलि) B₁
 तद्वज्र (for सत्र)

24 ^b) V₁ B D_n D₁₀ हुमोत्तमै, D₄₋₉ हनु* (for
 नगो*) — T₁ om 24^{cd}

25 D₁₀ reads 25^{ab} for the first time after 23^{ab}
 —^a) V₁ B D_n D₂ 10 (both times) M₁ 8 सौवर्णा,
 D₁ 8-9 सुवर्ण (for सौ) —^b) D₈ om (hapl)
 25^b-26^a —^c) D₄ om मणिरत्न B₈ शिलोच्चयान्
 — After 25^{ab}, D₄₋₇ 9 repeat 21^{ab} D₄₋₇ 9 om 25^{cd}
 —^c) T₁ नव, T₂ 8 G₄ मणि (for सर्व)

26 D₈ om 26^a (of v 1 25) —^a) B₈ दिव्य-
 (for नित्य) D₁ 5 7 9 -फलैस् (for फलास्) —^b)
 D_n D₂ 8 9 यत्र (for पत्र-) M₄ -रथाकुला (for
 'कुला) B₈ नगा यत्र समाकुला — T₁ om 26^{cd}
 —^c) T₂ 8 G M₁ 8 नित्य- (for दिव्य) B₈ मयै
 पुष्पै, D₄₋₉ -वहै पुष्पै (for -रसै पुष्पै) —^d) D₈
 फलैश्च पुरुषर्षभ, D₄₋₉ पुष्पै फलसमन्वितै; S (T₁ om)
 फलैश्च सुनिसत्तम

27 ^a) T₂ 8 G₂ 4 रज्यते (for रमन्ते) —^b) D₄₋₈
 महासुने, D₈ om, T₁ सुखप्रदा, T₂ 8 G M सुखा
 (G₂ सम)न्विता (for युधिष्ठिर) —^c) B₁ समृद्धात्मा;
 T₂ 8 G₄ 'द्धाश्च (for 'द्धार्था) —^d) B₂ D₁ 8 विशोका,
 D₈ 8 9 नि शोक-, D₇ 'क (for नि शोका) T₁ विशोका
 गतमस्तरा

28 ^b) T₂ 8 G सत्तम (for भारत) —^c) T₂ 8
 G₂₋₄ मोदत —^d) D₁ 10 विहरते, S (except M₄)
 'रति (for 'रन्तो)

29 T₁ om 29 —^a) T₂ 8 G₂ 4 M₁ 8 4 वल्लव
 (for राजव) —^c) S (T₁ om) ह्माल्ल (for एताल्ल)
 —^d) D₈ गा (for गा) D₄₋₉ दत्त्वा गावो युधिष्ठिर,
 S (T₁ om) गां (M गा) दत्त्वा सुनिसत्तम — After 29,
 D₁₋₈ ins

382* अप्सरैर्मिश्र सहितो भाति वै गोप्रदो नर ।

30 ^a) V₁ B D_n D₁₀ वेपाम् (for यासाम्) —^b)
 T₁ प्रभु; T₂ 8 G बले (for बली) D₁ 8-9 मान्तो
 बलवद्बल — After 30^{ab}, D₁ 8 7 9 read 36^a-41^b

पराभवार्थं दैत्यानां देवैः शौचमिदं कृतम् ।
 देवत्वमपि च प्राप्ताः संसिद्धाश्च महाबलाः ॥ ३८
 गात्रः पवित्राः पुण्याश्च पावनं परमं महत् ।
 ताश्च दत्त्वा द्विजातिभ्यो नरः स्वर्गमुपाश्रुते ॥ ३९
 गवां मध्ये शुचिर्भूत्वा गोमतीं मनसा जपेत् ।
 पूताभिरङ्गिराचम्य शुचिर्भजति निर्मलः ॥ ४०
 अग्रिमध्ये गवां मध्ये ब्राह्मणानां च संसदि ।
 विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः पुण्यकर्मिणः ॥ ४१
 अध्यापयेरञ्जिष्यान्वै गोमतीं यज्ञसंमिताम् ।

त्रिरात्रोपोषितः श्रुत्वा गोमतीं लभते वरम् ॥ ४२
 पुत्रकामश्च लभते पुत्रं धनमथापि च ।
 पत्तिकामा च भर्तारं सर्वकामांश्च मानवः ।
 गावस्तुष्टाः प्रयच्छन्ति सेविता वै न संशयः ॥ ४३
 एवमेता महाभागा यज्ञियाः सर्वकामदाः ।
 रोहिण्य इति जानीहि नैताभ्यो विद्यते परम् ॥ ४४
 इत्युक्तः स महातेजाः शुकः पित्रा महात्मना ।
 पूजयामास गा नित्यं तस्माच्चमपि पूजय ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

प्राशितः; B₂ 4 Dn₁ n₂ D₂ प्रश्रित, D₁ 8 8 प्रसृति-
 (for प्रसृत) D₅₋₈ -याचकं (for 'क) M₃ मासा
 अभ्युत्थायक —^d) B₂ 4 Dn T₈ शुष्यते (for 'ति)
 B₁ सर्वमेव व्यपोहति

38 For the sequence in D₁ 8-9, cf v 1 36 B₂
 partly damaged —^a) V₁ B₂ 5 Dn D₂ 10 M₃
 पराभवाच्च (D₅ 'र्थ) —^b) B₅ शुभ, T₁ हत (for
 कृतम्) — T₁ om 38^{ad} —^c) D₁₋₈ सं (for च)
 Dn₁ n₂ D₁₀ ते देवत्वमपि प्राप्ता —^d) D₁₋₈ महा
 फला (for 'बला)

39 For the sequence in D₁ 8-9, cf v 1 36
 —^a) D₂ T₂ 3 G₄ पुण्या पवित्राश्च (by transp),
 D₁₋₈ पुण्य पवित्र, T₁ G₁₋₈ M पुत्र (T₁ परं, G₁ 8
 पूना) पवित्राश्च —^b) G₁ पावक (for न) —^c)
 गाश्च, D₁₀ T₂ 8 G अपि (for ताश्च) D₁ दत्ता (for
 दत्त्वा) D₈ पवित्रेभ्यो (for द्विजातिभ्यो) —^d) V₁
 D₁₋₁ 8 खवामुते (D₁ 'यात्' (for उपाश्रुते)

40 For the sequence in D₁ 8-9, cf v 1 36
 —^b) B₅ D₁ 3 4 6 7 9 गोमति (for गोमती) D₁₋₈
 सतत (for मनसा) —^c) B₈ पूजाभिर (for पूना)
 D₂ 7 9 वाचम्य (for श्वा)

41 For the sequence in D₁ 8-9, cf v 1 36
 D₁ 6 7 9 om 41^a-42^a —^c) M₁₋₈ वेदविद्या- (for
 विद्यावेद) D₁₀ T G M₁ 8 स्नातान् —^d) D₁₀ 8
 (except M₃) ब्राह्मणान् B₁ 8 Dn₁ D₁ T₁ 8 G₁₋₈
 कर्मण

42 For the sequence in D₈, cf v 1 36 D₁
 6 7 9 om 42 (cf v 1 41) —^a) D₁₀ अप्यापयेत्,
 T₂ 'यति, T₈ G₁ 8 4 'येत्, G₂ 'येच्च (for 'येत्स्),
 B₈ शिष्यार्थे, D₅ वै शिष्यान् (by transp) D₈ अप्या
 प्याप्यपरे शिष्यान् —^b) D₁ 8 गोमति —^c) V₁ B
 Dn D₈ 8 भूत्वा (for श्रुत्वा) T₁ त्रिरात्रोपोषण कृत्वा
 —^d) B₁ धनं, D₈ फलं, D₅ 10 T₂ 8 G₅ 4 परा,
 M₁₋₈ पर (for वरम्) D₁ 8 गोमति लभते फलं, T₁
 ययेष्टं लभते परान् — After 42, D₈ repeats 30^a-32^a

43 B₂ partly damaged —^a) Dn₈ तु (for च)
 D₈ सततं (for लभते) D₁₋₈ पुत्रकामो लभेत्पुत्रान्
 —^b) B₁ D₁₋₈ M₁₋₈ पुत्रान् (for पुत्र) V₁ B₂₋₈ Dn
 D₈ 8 8 वा (for च) D₁₋₈ धनकामो धनानि च —^d)
 D₂ T₁ G₁ 8 मानवा —^e) D₈ पुष्टि (for तुष्टा)
 —^f) D₁₋₈ सेवेता (for सेविता) T₁ च (for वै)

44 —^a) B₃ 4 दुभिर, D₁₀ T₈ G₄ उक्ते (for एता)
 T₈ G₂ महामाग (for 'गा) —^b) B₁ D₁ 2 4 यज्ञिका,
 D₅ T₂ 8 M₃ याज्ञिया, D₈₋₉ याज्ञिका, G M₁₋₈
 याज्ञिया (for यज्ञिया) —^c) T₁ जानीय (for 'हि)

45 Before 45, V₁ (marg) B₂ ins भीमा V₁
 reads 45 and the colophon on marg —^a) D₂ 7 9
 G₁ 8 सु (for स) —^b) B₂ 4 महर्षिणा (for महा
 स्मना) —^c) B Dn₁ n₂ D₂ 4 8 गां, D₁₀ T₁ 2
 G₃ 4 M ता, G₂ ता (for गा) —^d) V₁ B₂ 4 4
 Dn₃ पूजये (for य)

Colophon — Parvan name B₁ 2 4 Dn₃ D₁ 2

८९

युधिष्ठिर उवाच ।

मया गवा पुरीषं वै श्रिया जुष्टमिति श्रुतम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं संशयोऽत्र हि मे महान् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गोमिर्नृपेह संवादं श्रिया भरतसत्तम ॥ २
श्रीः कृत्वेह वपुः कान्तं गोमर्द्यं प्रविवेश ह ।
गावोऽथ विस्मितास्तस्या दृष्ट्वा रूपस्य संपदम् ॥ ३

गाव ऊचुः ।

कासि देवि कुतो वा त्वं रूपेणाप्रतिमा भुवि ।

विस्मिताः स्म महाभागे तव रूपस्य संपदा ॥ ४
इच्छामस्त्वां वयं ज्ञातुं का त्वं क च गमिष्यसि ।
तत्त्वेन च सुवर्णाभे सर्वमेतद्वचीहि नः ॥ ५

श्रीरुवाच ।

लोककान्तास्मि भद्रं वः श्रीर्नाम्नेह परिश्रुता ।
मया दैत्याः परित्यक्ता विनष्टाः शाश्वतीः समाः ॥ ६
इन्द्रो विवस्वान्सोमश्च विष्णुरापोऽग्निरेव च ।
मयाभिपन्ना ऋष्यन्ते ऋषयो देवतास्तथा ॥ ७
यांश्च द्विषाम्यहं गावस्ते विनश्यन्ति सर्वशः ।
धर्मार्थकामहीनाश्च ते भवन्त्यसुखान्विताः ॥ ८

शांति — Sub-parvan B1-4 Dn D1 2 5-1 9 10 M4
दानधर्म — Adhy name V1 B1 2 5 Dn गोप्रदानिक,
B1 M गोप्रदाने (B1 'दानिके' व्यासशुक्रसंवाद, D1-8
गोमाहारस्य, D1 शुक्रदेववेदव्याससंवाद, D5-9 शुक्र
व्याससंवाद, T2 श्रीव्यासशुक्रसंवादे गोमाहारस्य — Adhy
no (figures, words or both) D5 75, T1 M 109,
T2 8 G2 4 116, G1 8 110 — Śloka no Dn2 47,
D1 46 — After 13 80, D10 S ins passages given
in App I (Nos 9, 9A and 9B)

81

1 V1 reads 1 on marg — °) D1-8 गवा मूत्र
(for मया गवा) D5 च, D10 T G हि (for वै)
— °) D1 6-9 श्रीजुष्टमिति वै श्रुतं — °) D1 पृथक् (for
एतद्) G1 8 कथित (for [अ]हं श्रोतुं) — °) D5
द्वय (by transp) B Dn पितामह, T1 महान् हि मे
(for हि मे महान्) D1-8 संशयो हि (D5 मे) पितामह

2 °) B1 D4-1 9 तु सह, D5 तु नृप (for नृपेह)
— °) T1 भारत (for म)

3 °) D1 T1 [ए]व, D5 M8 [ह]व (for [ह]ह)
— °) V1 B2-4 D1 4-9 गोमर्द्ये प्र, B5 Dn 'ध्येपु
(for ध्य प्र) — °) B2 partly damaged B1
तस्माद्, B1 तात (for तस्या) D1-9 दृष्ट्वा तस्या (by
transp)

55

4 °) D1 8 [स]ति (for वा) D1-1 9 [अ]ति (for
स्वं) — °) D5-9 रूपस्य तव संपदा

5 °) V1 B Dn D1 8 इच्छाम M2 8 त्वा (for
त्वां) — °) V1 B Dn वर, D1-9 G2 सुर; T
G1 8 4 M हि सु- (for च सु) D10 सत्त्वेन हि सुवर्णाभे
— °) B5 D5 G2 मे (for न)

6 G1-3 om the ref — °) D10 S (except G1)
लोकस्य कतिर्मद्व व — °) V1 B1 Dn8 D5 नाज्ञाह,
B1-8 5 Dn1 n2 नामाहं, D10 S (except T1) नामेह
(for नामेह) — °) D1 महा (for मया) — After
6, V1 B (except B2) Dn D1 8 3 T2 ins

383* मयाभिपन्ना देवाश्च मोदन्ते शाश्वती समा ।

7 °) D1-9 निधिर्षोष एव च — °) V1 B Dn
सिध्यते; D1 8 वधंते, D2 बाध्यते, D10 S दीप्यते (for
ऋष्यन्ते) — °) D1-8 मुनयो (for ऋषयो)

8 °) V1 B1-4 D10 नाविशामि, D1 च निदामि,
T1 M1-3 च हि (T1 द्वे) व्यामि (for 'वासि) B5 यद्वे
विशाम्यह गावस् — °) D1 2 विरुध्यति (for विनश्यन्ति)
G1 सर्वदा (for हा) — T1 om 8°2 — °) D1 8-9
सर्वार्थ (for धर्मार्थ) V1 B Dn D5 धर्मश्चार्थश्च
कामश्च, D1-8 घ (D1 क) र्मेकामविहीनाश्च — °) D1
8-9 [अ]सुखावहा (for 'मिता) V1 B Dn D5 मया
जुष्टा सुखान्विता (D5 वहा)

[438]

एवंप्रभावां मां गावो विजानीत सुखप्रदाम् ।
इच्छामि चापि युष्मासु वस्तुं सर्वासु नित्यदा ।
आगता प्रार्थयानाहं श्रीजुष्टा भवतानघाः ॥ ९

गाव ऊचुः ।

अध्रुवां चञ्चलां च त्वां सामान्यां बहुभिः सह ।
न त्वामिच्छाम भद्रं ते गम्यतां यत्र रोचते ॥ १०
वपुष्मन्त्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयाद्य वै ।
यत्रेष्टं गम्यतां तत्र कृतकार्या वयं त्वया ॥ ११
श्रीरुवाच ।

किमेतद्दः क्षम गावो यन्मां नेहाभ्यनन्दथ ।
न मां संप्रति गृहीथ कस्माद्वै दुर्लभां सतीम् ॥ १२
सत्यश्च लोकवादोऽयं लोके चरति सुव्रताः ।

स्वयं प्राप्ते परिभवो भवतीति विनिश्चयः ॥ १३
महदुग्रं तपः कृत्वा मां निषेवन्ति मानवाः ।
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ॥ १४
क्षममेतद्धि वो गावः प्रतिगृहीत मामिह ।
नावमन्या ह्यहं सौम्यास्त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ १५
गाव ऊचुः ।

नावमन्यामहे देवि न त्वां परिभवामहे ।
अध्रुवा चलचित्तासि ततस्त्वां वर्जयामहे ॥ १६
बहुनात्र किमुक्तेन गम्यतां यत्र वाञ्छसि ।
वपुष्मन्त्यो वयं सर्वाः किमस्माकं त्वयानघे ॥ १७
श्रीरुवाच ।
अवज्ञाता भविष्यामि सर्वलोकेषु मानदाः ।

9 °) D₁ 6-9 एतत्प्रभावा, D₅ एतद्भता वा (for एवं-
प्रभावा) — °) V₁ B (except B₂) Dn D₁ 2 4-10
सुखप्रदा — °) B₁ D₁₀ S इच्छेय (for इच्छामि)
D₂ युष्माकं (for 'सु) — °) D₅ सर्वदा (for नित्यदा)
— T₁ om 9^{ad} — °) V₁ B₂ 5 Dn₈ D₈ आगत्य (for
'ता) B₁-8 Dn₈ D₁ 8-5 7-9 M₄ प्रार्थना (M₄ 'नी)याहं
(for 'याताह) Dn₁ n₈ आगत्य प्रार्थये युष्माञ्च — °)
V₁ B₂ 8 5 Dn [अ]य वै (for [अ]नघा) B₄ श्रीयुक्ता
भवताथ वै

10 M₁ om the ref. — °) D₁₀ हि त्वा; T₁ G
हि त्वा (G₂ त्वां), M₁-8 च त्वा (for च त्वां) V₁
B Dn अध्रुवा चपला च त्वा, D₄-9 'वा चलचित्ता त्व,
T₂ 'वां चपलां हि त्वा, T₈ M₄ 'वा च चलां हि (M₄ च)
त्वा — °) V₁ B Dn सामान्या, D₄-1 9 न ग
(D₁ स)ता, D₈ संगता, G₁ 8 M₄ सामान्य (M₄
'न्याद्), M₁-8 समान्या (for सा) — °) D₄ 5 T₂
इच्छामि — °) V₁ B₂ 5 Dn₈ रस्यते, B₁ 8 Dn₁ n₈
D₁ 2 रस्यसे, D₈ रस्यसे (for रोचते)

11 T₁ om 11^a-12^b — °) D₂ 8 8 T₂ 8 M₁ 8
वपुष्मन्त्यो (for 'वपुष्मन्त्यो) D₄-9 शक्ता (for सर्वा)
— °) B₅ Dn D₁-8 9 10 T₂ यत्रेष्टं (for यत्रेष्टं)

12 T₁ om 12^{ab} (cf v 1 11) G₂ om the ref.
— °) D₁ 2 उक्ता मा, D₈ उक्तं मा (for व क्षमं)
— °) M मा (for मा) V₁ B₁-3 5 Dn D₁-8 M₁
[अ]भिनन्दथ, D₅-1 8 T₈ G₁ 8 [अ]भ्यनन्दत (D₈ 9

'थ) — °) D₅ 1 तन् (for न) D₁-8 च मा, M
मा स- (for मा सं) V₁ B Dn गृहीध्व, D₂ T₁ 2
M₁-8 'त, G₂ गृह्णाति, M₄ गृहीथा — °) D₄ 1
मा (for वै) B₈ सतो (for सतीम्)

13 °) B₈ 5 Dn₁ n₈ D₄ 10 T₂ 8 G सत्त्वं (for सत्यश्च)
M₁-8 लोके (for लोक) — °) D₁ 2 वदति (for
चरति) D₈ लोको निंदति सुवर्तं

14 °) M₁ उग्र D₄-9 महेंद्रप्रमुखा देवा — °)
T₂ निषेवेत; T₈ निषीदंति (for निषेवन्ति) D₈ मा
निषेवति मानव, D₄-9 ध्रुव मच्यति मानवा

15 °) D₁ क्षमते तद् (for 'मेतद्) D₅ 10 G₂ यो
(for वो) V₁ B Dn प्रभाव एष मे गाव (B₅ Dn₁ n₈
वो गाव, Dn₈ गावश्च) — °) Dn₈ परि (for
प्रति) B₁ D₈ T₂ मामिति, T₁ 8 माचिर (for मामिह)
— °) V₁ B Dn₂ D₁ 8 M₁-8 नावमान्या (for 'मन्या)
M₁-8 [अ]स्मि (for हि) D₈ सोम्यास; M₄ सौम्य

16 °) D₁ 8 T₂ 8 G₂ M₄ त्वा (for त्वा) — T₁
om (hapl) 16^{ad} — °) V₁ (also as in text) S
(T₁ om) हि, D₆-9 च (for [अ]सि) — °) D₁ 8
त्वा (for त्वा) Dn₁ n₈ वर्जयाम्यह

17 °) D₁ 8 7 च (for [अ]न) — °) D₈ संतर्प्य
(for गम्यता) — B₈ reads 17^{ad} twice — °) B₂ 8
(first time) Dn₁ D₂ 1-9 T₁ M₁ वपुष्मन्त्यो (for
'पुष्मन्त्यो)

प्रत्याख्यानेन युष्मामिः प्रसादः क्रियतामिति ॥ १८
 महामागा भवत्यो वै शरण्याः शरणागताम् ।
 परित्रायन्तु मां नित्यं भजमानामनिन्दिताम् ।
 माननां त्वहमिच्छामि भवत्यः सततं शुभाः ॥ १९
 अप्येकाङ्गे तु वो वस्तुमिच्छामि च सुकृत्सिते ।
 न वोऽस्ति कृत्सितं किञ्चिदङ्गेवालक्ष्यतेऽनघाः ॥ २०
 पुण्याः पवित्राः सुभगा ममादेशं प्रयच्छत ।
 वसेयं यत्र चाङ्गेऽहं तन्मे व्याख्यातुमर्हथ ॥ २१
 भीष्म उवाच ।
 एवमुक्तास्तु ता गावः शुभाः करुणवत्सलाः ।
 संमन्य सहिताः सर्वाः श्रियमृचुर्नराधिप ॥ २२

अवश्यं मानना कार्या तवास्माभिर्भयशस्त्रिनि ।
 शकृन्मूत्रे निवस नः पुण्यमेतद्वि नः शुभे ॥ २३
 श्रीरुवाच ।
 दिष्ट्या प्रसादो युष्मामिः कृतो मेऽनुग्रहात्मकः ।
 एवं भवतु भद्रं वः पूजितास्मि सुखप्रदाः ॥ २४
 भीष्म उवाच ।
 एवं कृत्वा तु समयं श्रीर्गोभिः सह भारत ।
 पश्यन्तीनां ततस्तासां तत्रैवान्तरधीयत ॥ २५
 एतद्गोशकृतः पुत्र माहात्म्यं तेऽनुवर्णितम् ।
 माहात्म्यं च गवां भूयः श्रूयतां गदतो मम ॥ २६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

18 G₂ om the ref. —^a) T₂ अविज्ञाता, M₁₋₈ नाव' (for अव') — B₆ om (hapl) 18^b-19^c —^b) V₁ B₁₋₄ D_n D₄ 10 लोकस्य (for लोकेषु) S मानवै (for दा) —^c) V₁ B (B₆ om) D_n D₄ युष्माक (for मि) S प्रत्याख्यातेति युष्मामि —^d) V₁ B₁₋₄ D_n D₄ 10 मम (for इति)

19 B₆ om 19^{abde} (cf. v 1 18) —^a) B₁ D₆₋₈ G₂ भवत्यो, M₁₋₈ महत्यो (for भवत्यो) T₂ 8 G₁ 2 4 हि (for वै) —^b) T₁ M₁₋₈ शरण्या शरण गता —^c) D₁ 2 4 5 7-9 परित्रायत (for 'यन्तु) M₄ मा (for मां) B₁ परित्रायध्वमित्यं मां —^d) B₁ 8 D₁ 2 6 10 अनिदिता —^e) V₁ B₁₋₄ D_n अहम् (for त्व') D₄₋₉ मानं युष्मासु चेच्छामि, D₁₀ 8 मानयिष्यामि —^f) D_{n1} n शिवा (for शुभा)

20 T₁ om 20^{ab} —^a) B₆ [S]पि वो, D₆ स्वया, D₈ तु यद् (for तु वो) V₁ B₁ 5 D_n D₄ अप्येकां गेषु वो वस्तुम्; D_{n1} n₈ गोवधो वस्तुम्, D₁₀ 8 (T₁ om) सुप्रीतगेषु (M₁₋₈ स्वांगे च) वो व —^b) D₁₀ T₂ 8 G₁ M₁₋₈ [ह]ह (for च) D₁₀ T₂ 8 G₄ न (for सु) D₁₋₈ M₄ हृच्छाम्यहमकृत्सिते (M₄ ता); D₄₋₉ हृच्छेय (D₄ हं) सुशुगुप्सिते (D₈ त) —^c) D₈ हि, G₁ 8 4 [S]स्तु (for Sस्ति)

21 ^b) M अवादेश (for ममादेशं) D_n 8 T₂ 8 M₁₋₈ प्रयच्छथ (D_n तु) T₁ वस्तुमिच्छामि तत्त्वत,

G₂ 8 अवादेश प्रयच्छति — T₁ om 21^{cd} —^c) D₄ 7 वसेह (for 'य), M₁₋₈ तत्र (for यत्र) V₁ B₁ 2 4 5 D_n D₁₀ T₂ 8 G₁ वो देहे, B₈ M₄ वो मेहे, D₁ 2 वांगेह, D₈ वो गेह, D₈ चाने वै (for चाङ्गेऽहं) —^d) B₁ अहंसि, B₈ D_n 8 G₂ 'स्ति, M₄ 'त (for 'थ)

22 V₁ B D_n D₄₋₉ T₁ om the ref —^a) B₁ तथा, D₂ 8 ततो (for तु ता) —^b) B₁ कारुण्य- (for करुण) —^c) T₂ 8 G₁ 2 4 M समान्य (for समन्य) D₈ संहता (for सहिता) T₁ मानयित्वा तत सर्वा

23 ^a) G₄ अवश्यं माननं कार्य —^c) V₁ B D_n D₂ 10 निवस त्व, D₄ 8 सत, D₈ 8 सत, T G₁ 8 4 M 'सतां (for 'स न) —^d) M₄ शुभे (for शुभे)

24 D_n 2 G₂ om the ref —^b) G₂ कृतो मेनुग्रहा र्थक — D_{n1} repeats 24^{cd} after 25

25 V₁ B D_n D₆ 10 om the ref —^c) D₈ M₁ पश्यन्तीनां, G₂ प्रख्यातीनां (for पश्यन्तीना) — After 25, D_{n1} repeats 24^{cd}

26 ^a) V₁ B₂ 5 D₁₀ T₁ एव (for एतद्) D₈ 4 गोशकृतां, T₂ 8 G₄ ते शकृत (for गोश') B₁ एव गो शकृन्मूत्रस्य, B₈ 4 एवं गवां शकृन्मूत्र —^b) D₁₀ तव, T₂ अनु, M₄ ते च (for तेऽनु) D₄ 8-9 कीर्तित (for वर्णितम्) —^c) B₈ वदतां (for गदतो)

८२

शीघ्रम् उवाच ।

ये च गाः संप्रयच्छन्ति हुतशिष्टाशिनश्च ये ।
 तेषां सत्राणि यज्ञाश्च नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १
 ऋते दधिघृतेनेह न यज्ञः संप्रवर्तते ।
 तेन यज्ञस्य यज्ञत्वमतोमूलं च लक्ष्यते ॥ २
 दानानामपि सर्वेषां गवां दानं प्रशस्यते ।
 गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३
 पुष्ट्यर्थमेताः सेवेत शान्त्यर्थमपि चैव ह ।
 पयो दधि घृतं यासा सर्वपापप्रमोचनम् ॥ ४
 गावस्तेजः परं प्रोक्तमिह लोके परत्र च ।

न गोमयः परमं किञ्चित्पवित्रं पुरुषर्षभ ॥ ५
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 पितामहस्य संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ६
 पराभूतेषु दैत्येषु शक्रे त्रिशुवनेश्वरे ।
 प्रजाः समुदिताः सर्वाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ७
 अथर्षयः सगन्धर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ।
 देवासुरसुपर्णाश्च प्रजानां पतयस्तथा ।
 पर्युपासन्त कौरव्य कदाचिद्वै पितामहम् ॥ ८
 नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुहहाहुहू ।
 दिव्यतानेषु गायन्तः पर्युपासन्त तं प्रभुम् ॥ ९

Colophon — *Parvan name* B₁ 2 4 Dn₈ D₁ शान्ति
 — *Sub parvan* V₁ B Dn D₁₀ G₁ 2 5-10 M₁ 2 दानधर्म
 — *Adhy name* V₁ B₁ 2 4 Dn D₈ 10 श्रीगोसवाद ,
 B₂ श्रीसवाद , B₃ गोप्रदानिके गोश्रीसवाद , D₁-3 5-7 9
 गोश्रीसवाद , T₂ गोषु श्रीस्थितिकथन — *Adhy no*
 (figures, words or both) V₁ 82, D₁₀ 88, T₁ M
 121, T₂ 8 G₂ 4 129, G₁ 8 122 — *Sloka no*
 Dn₂ 28

82

1 D₁ om 1-27 (with the ref) G₂ M₁ om the
 ref —^a) V₁ B Dn D₁₀ G₁ गा (for गा) —^b)
 T₂ 3 G₂ 4 हुतशिष्टाशनाश्च ये —^c) D₃ om , D₁₀
 येषा (for तेषा) D₆-9 सत्रं च (for सत्राणि) D₁-3
 तेषा मत्रश्च यज्ञश्च

2 D₁ om 2 (cf v 1 1) —^a) M₄ ऋतेन (for
 घृ) D₁ [ह]व (for [ह]ह) —^c) D₃ तेन यज्ञे हि
 सततम् —^d) D₆-9 सतोमूलश्च (for 'मूल') V₁ B
 Dn D₁₀ कथ्यते (for लक्ष्यते)

3 D₁ om 3 (cf v 1 1) —^a) T₈ देवानाम्
 (for दाना) D₁ इव , D₁ (sup lin) 2 3 5-9 इह
 (for क्षपि) —^b) D₁-3 5-9 विशिष्यते (for प्रशस्यते)
 —^d) D₃ च (for हि) S पावन परम तथा

4 D₁ om 4 (cf v 1 1) —^b) D₂-9 इह (for
 क्षपि) D₂ 3 T₁ हि (for ह) —^c) V₁ B Dn₁ ns

D₂ 3 5 10 T₁ चासा , Dn₂ चासा , T₂ 3 G तासा (for
 यासा) —^d) Dn₂ सर्वं (for सर्व) D₂ प्रनोदन ,
 D₆ 3 9 विमोचनं , G₂ प्रणाशन (for प्रमोचनम्)

5 D₁ om 5 (cf v 1 1) T₁ om 5^{ab} —^d)
 V₁ B₂-5 Dn D₁ 10 T G M₁ भरतर्षभ (for पुरुष)

6 D₁ om 6 (cf v 1 1)

7 D₁ om 7 (cf v 1 1) —^b) V₁ B Dn D₈ 10
 T₂ 3 G शक्रस्त्रिशुवनेश्वर —^c) B₃ समुच्चिता , D₂-9
 प्रमुदिता (for स) —^d) G₁ सर्वं (for मर्य)
 Dn₁ धर्मात् (for धर्म)

8 D₁ om 8 (cf v 1 1) —^a) D₆-9 च (for
 स-) —^b) T₁ om 8^{cd} —^c) D₁-3 5-9 देवासुरा (for
 सुर-) D₁ T₈ M₈ सुवर्णाश्च (for सुपर्) —^d) Dn₈
 कौरव्य (for कौरव्य) T₂ ऋषय पर्युपासत

9 D₁ om 9 (cf v 1 1) —^a) D₂ [क्ष]पि (for
 [क्ष]व) —^b) T₈ G₂ corrupt B₃ D₆ 9 विश्वावसु
 (for 'वसु) D₁ G₁ 4 इहाहुहू (G₁ 'हु') (for
 'इहाहुहू) V₁ B₁ 2-3 Dn₂ D₂ विश्वावसुर्नाडाहुहू (B₁
 Dn₂ D₂ 'हु', B₂ 'हु'), Dn₁ ns D₁ 6 10 सुहहाहुहू
 (Dn₁ हु) —^c) G₁ partly damaged B (over
 as in text) : तानेन , D₂-9 तानानि , Dn₁ T₂ 3
 G₂-4 गानेन ; M गानेषु (for तानेषु) D₂ दिव्यता
 नानि गायति , T₁ गान प्रगायत —^d) D₁ ते (for स)
 D₂-9 विभु (for प्रभुम्)

तत्र दिव्यानि पुष्पाणि प्रावहतपवनस्तथा ।
 आजहुर्कृतवश्चापि सुगन्धीनि पृथक्पृथक् ॥ १०
 तस्मिन्देवसमावाये सर्वभूतसमागमे ।
 दिव्यवादित्रसंघुटे दिव्यस्त्रीचारणावृते ।
 इन्द्रः पप्रच्छ देवेशमभिवाद्य प्रणम्य च ॥ ११
 देवानां भगवन्कस्माल्लोकेशाना पितामह ।
 उपरिष्ठाद्गवां लोक एतदिच्छामि वेदितुम् ॥ १२
 किं तपो ब्रह्मचर्यं वा गोमिः कृतमिहेश्वर ।
 देवानामुपरिष्ठाद्यदसन्त्यरजसः सुखम् ॥ १३
 ततः प्रोवाच तं ब्रह्मा शक्रं बलनिस्सदनम् ।
 अवज्जातास्तव्या नित्यं गावो बलनिस्सदन ॥ १४

तेन त्वमासां माहात्म्यं न वेत्थ शृणु तत्प्रभो ।
 गवां प्रभावं परमं माहात्म्यं च सुरर्षभ ॥ १५
 यज्ञाङ्गं कथिता गावो यज्ञ एव च प्रासज ।
 एतामिश्राप्यते यज्ञो न प्रवर्तेत्कथंचन ॥ १६
 धारयन्ति प्रजाश्चैव पयसा हविषा तथा ।
 एतासां तनयाश्चापि कृपियोगमुपासते ॥ १७
 जनयन्ति च धान्यानि वीजानि विविधानि च ।
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते हव्यं रुच्यं च सर्वशः ॥ १८
 पयो दधि घृतं चैव पुण्याश्चैताः सुराधिप ।
 वहन्ति विविधान्भारान्धुचृष्णापरिपीडिताः ॥ १९
 सुनींश्च धारयन्तीह प्रजाश्चैरापि कर्मणा ।

10 D₄ om 10 (cf v 1 1) D₁ om 10^a-11^d
 T₁ om 10, —^a) D₂ अत्र (for तत्र) D₃ अत्र
 पुष्पाणि दिव्यानि —^b) D₆-8 प्रवहन्, D₁₀ अवहत्
 (for प्रा) B₁ परमस्, D₁₁ पवन (for नस्) B₃-5
 D₁₁ ns D₇ 8 10 (after corr) T₂ सदा (for तथा)
 —^c) B₂ D₆-9 आजगमुर् (for 'हृ' D₅ चैव; D₆-9
 सर्वे (for चापि) —^d) D₁₁ सगन्धीनि, D₇ सुगन्धानि

11 D₄ om 11 (cf v 1 1) D₁ om 11^a 11^d (cf
 v 1 10) —^a) B₁ अस्मिन् (for तं) B₃ D₃ एव
 (for देव) D₁₁ ns तस्मिन्नेव समावा (D₁₁ 'वा)य,
 T₁ समावाये तु तस्मिन्स्तु — T₁ om 11^d —^d) D₃
 दिव्यस्त्रीचारणावृते, S (T₁ om) 'च (T₂ M 'चा) रणा
 न्विते —^e) D₃ ह (for च)

12 D₄ om 12 (cf v 1 1) Before 12, M₁-8
 ins शक्र

13 D₄ om 13 (cf v 1 1) T₁ om 13^{ad} —^a)
 D₅ च (for यद्) B₂ देवानां भगवन्कस्माद् —^a)
 D₃ [अ]विरज (for [अ]रजस) D₅-7 9 वसंस्थोविरतं
 (D₅ 9 'न) सुख

14 D₄ om 14 (cf v 1 1) Before 14, T₂ 8
 G₁ ins भीष्म —^a) T₂ तत्र (for तत्) V₁ B₂-5
 D₁₁ D₁₀ ब्रह्मा त (by transp) —^b) Some MSS
 निपूदनं (for निष्) — Before 14^a, G₁ ins ब्रह्मा
 —^c) M₁ om from स्तव्या up to एतामिश्रा (in 16^a)
 D₅-9 सौम्य (for निष्) —^d) Some MSS निपूदन

15 D₄ om 15 (cf v 1 1) M₁ om 15 (cf

v 1 14) —^b) V₁ B₂-5 D₁₁ D₆-9 T₁ G₁ वेत्सि, D₁₀
 (before corr) वेत् (for वेत्स्य) V₁ B₂ 4 5 D₁₁ T₁
 यद् (for तत्) —^d) D₁-2 5-9 सुराधिप

16 D₄ om 16 (cf v 1 1) M₁ om up to एता
 मिश्रा (in 16^a) (cf v 1 14) —^a) D₆-9 T₂ कथित
 (for 'ता) —^c) V₁ B D₁₁ D₅ 10 च विना, D₃
 च कृते, D₆-9 ह्यवृते, G₂ चावृते (for चाप्यृते)
 —^d) D₁₁ वर्तेत (for प्रवर्तेत्) D₃ कदाचन (for कथ')
 B₁ D₁₀ न कथचित्प्रवर्ते

17 D₄ om 17 (cf v 1 1) —^a) B₁ 2 (marg
 as in text) D₁₀ T G₁ 3 4 M चता, G₂ सर्वा (for
 (for वैद्य) —^c) V₁ B₁-4 D₁₁ ns D₁₀ तनयैश्च (for
 'याश्च)

18 D₄ om 18 (cf v 1 1) —^b) T₂ 3 G₁ च
 धनानि (for विविधानि) —^a) B₁ D₃ 10 हव्य (for
 हव्य) D₃ नित्यश्च (for सर्वश)

19 D₄ om 19 (cf v 1 1) —^b) D₁-9 नराधिप
 (for सु') — T₁ om 19^{ad} —^c) D₇ 9 भावान्,
 M₁-8 भोगान् (for भारान्) T₂ 8 G₁ हरति विविधा
 न्भोगान्, M₂ वहंति विविधान्भोगान् —^d) B₂ छुचृद्भ्या,
 D₁₁ छुचृषा (for छुचृष्णा)

20 D₄ om 20 (cf v 1 1) —^a) D₁₁ मनुश्च
 (for सुनींश्च) D₃ सारयतीह, D₁₀ धारयते ह (for
 'तीह) —^b) D₅-9 [आ]स्म, S तु (for [अ]पि)
 —^c) D₁-3.1 वागुरा (D₁ सना) कृष्टवाहिन्य, T₁ शक्र

वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च ।
 उपरिष्ठात्तोऽस्माकं वसन्त्येताः सदैव हि ॥ २०
 एतत्ते कारणं शक्र निवासकृतमद्य वै ।
 गवां देवोपरिष्ठाद्धि समाख्यातं शतक्रतो ॥ २१
 एता हि वरदत्ताश्च वरदाश्चैव वासव ।
 सौरभ्यः पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुभलक्षणाः ॥ २२
 यदर्थं गा गताश्चैव सौरभ्यः सुरसत्तम ।
 तच्च मे शृणु कात्स्न्येन वदतो बलसूदन ॥ २३
 पुरा देवयुगे तात दैत्येन्द्रेषु महात्मसु ।
 श्रील्लोकाननुशासत्सु विष्णौ गर्भत्वमागते ॥ २४
 अदित्यास्तप्यमानायास्तपो घोरं सुदुश्चरम् ।

पुत्रार्थममरश्रेष्ठ पादेनैकेन नित्यदा ॥ २५
 तां तु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः ।
 दक्षस्य दुहिता देवी सुरभिर्नाम नामतः ॥ २६
 अतप्यत तपो घोरं हृष्टा धर्मपरायणा ।
 कैलासशिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते ॥ २७
 व्यतिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थिता ।
 दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ २८
 संतप्तास्तपसा तस्या देवाः सर्षिमहोरगाः ।
 तत्र गत्वा मया सार्धं पशुपासन्त तां शुभाम् ॥ २९
 अथाहमब्रुवं तत्र देवीं तां तपसान्विताम् ।
 किमर्थं तप्यसे देवि तपो घोरमनिन्दिते ॥ ३०

दामा च वाहिन्य —^a) B₁ यत्कृतेन (for सुकृ*)
 D₂ s १ वा (for च) —^c) T₁ उपरिष्ठात् D₁-s
 अतो (for ततो) —^f) D₁₀ वसते ता (for वसन्त्येता)
 B₂-s D₁ s १ ह, D₇ तु (for हि)

21 D₄ om 21 (cf v 1 1) T₁ om. 21 —^a)
 V₁ B Dn₁ ns D₂ एवं (for एतत्) D₁ s तव, D₂
 s-१ हि (for ते) D₆ १ तत्र (for शक्र) —^b) G₁
 partly damaged T₈ G₂-s अत्र (for अद्य) —^c)
 D₂ T₂ s G M₂ गावो (for गवा) D₁ s चैवोपरिष्ठाद्
 (for दे*) B₄ D₁₀ S (T₁ om) वे (for हि) —^d)
 T₂ s G M₂ समाख्याता

22 D₄ om 22 (cf v 1 1) —^a) D₂ वरदाश्च
 (for दत्ताश्च) D₃ हि (for च) T₂ G₂ एता हि
 वरदाश्चैव —^b) V₁ B Dn D₁ 2 s-10 [अ]पि (for
 [ए]व) T₂ G₂ वरदत्ताश्च (T₂ 'त्ता हि वासव, M₂
 दानैश्च वा' —^c) D₁ s om 22^a-24^b —^c) V₁ B Dn
 D₁₀ सुरभ्य, G₁ damaged (for सौरभ्य) B₁ om
 पुण्य D. कर्मणि, D₁₀ कर्मिण्य, T₂ G₂ कर्मिभ्य,
 T₃ G₂ कर्मिभ्य (for कर्मिण्य) —^d) B₂ पावनी
 M₂ कृत (for शुभ)

23 D₄ om 23 (cf v 1 1) D₁ s om 23 (cf
 v 1 22) —^b) V₁ B₂ s Dn D₂ 10 T₂ s G M₂
 सुर (Dn₂ 'दे')भ्य (for सौरभ्य) —^c) T₈ यच्च (for
 तच्च) —^d) B₁ गदतो (for च*)

24 D₄ om 24 (cf v 1 1) D₁ s om 24^a
 (cf v 1 22) —^b) B₁ s 1 Dn देवैरेषु (for दैत्ये)

न्द्रेषु) —^c) D₂-१ शास्ता हि (D₇ तु); T₂ शसत्सु
 (for शासत्सु)

25 D₄ om 25 (cf v 1 1) —^a) D₂ तपमाना
 यास्. S (except G₂) अदित्यां तप्यमानायां

26 D₄ om 26 (cf v 1 1) —^a) S ता दृष्ट्वा
 महतीं देवीं (G₂ देवीं महतीं) —^b) D₁ s 6-10 महातप
 (for महत्तप) —^c) T₁ महिता (for दु*) —^d)
 V₁ B Dn D₁ 2 सुरभी, G₁ damaged (for सुरभिर्)

27 D₄ om 27 (cf v 1 1) —^a) D₂ om
 (hapl) from घोर up to तपो in (30^d) —^b) D₂
 श्रेष्ठा, T₁ s दृष्ट्वा (for हृष्टा) —^c) T₁ om 27^d

28 D₄ om 28 (cf v 1 27) —^a) B₂ D₁
 s-5 १ G₂ अ (D₂ आ) विष्टद् (for व्यति*)

29 D₄ om 29 (cf v 1 27) —^a) B₂ संतुष्टा
 (for सतप्ता) T₁ देव्या (for तस्या) —^b) B₁ T
 G₂ पुरोगमा (for महोरगा) —^c) T₁ om 29^d —^c)
 B₂ अत्र (for तत्र) —^d) D₁ s १ १ T₂ s G₁-3 M
 प्रत्युपासत (for पशुं)

30 D₄ om up to तपो (in 30^d) (cf v 1
 27) —^a) T₂ यथा (for अथ) M₂ s सन्नर्त
 D. तात (for तत्र) —^b) D₁-3 १-१ तां देवीं (by
 transp), D. ता चेनु —^c) Dn₁ corrupt D₁
 -१ तप्यते (for 'मे')

31 ^a) T₁ चैव, T₂ s G₁ तव (for [अ]निन) ^b
 तपसा शोभने तव —^c) D₁ s श्रीतो (for दाना)

प्रीतस्तेऽहं महाभागे तपसानेन शोभने ।

वरयस्व वरं देवि दातासीति पुरंदर ॥ ३१

सुरभ्युवाच ।

वरेण भगवन्मह्यं कृतं लोकपितामह ।

एष एव वरो मेऽद्य यत्प्रीतोऽसि ममानव ॥ ३२

ब्रह्मोवाच ।

तामेवं भुवतीं देवीं सुरभीं त्रिदशेश्वर ।

प्रत्यभुवं यदेवेन्द्र तन्निबोध शचीपते ॥ ३३

अलोभकाम्यया देवि तपसा च शुभेन ते ।

प्रसन्नोऽहं वर तस्मादमरत्वं ददामि ते ॥ ३४

त्रयाणामपि लोकानामुपरिष्टान्निवत्स्यसि ।

मत्प्रसादाच्च विख्यातो गोलोकः स भविष्यति ॥ ३५

मानुषेषु च कुर्वाणाः प्रजाः कर्म सुतास्तव ।

निवत्स्यन्ति महाभागे सर्वा दुहितरश्च ते ॥ ३६

मनसा चिन्तिता भोगास्तथा वै दिव्यमानुषाः ।

यच्च स्वर्गसुखं देवि तत्ते संपत्स्यते शुभे ॥ ३७

तस्या लोकाः सहस्राक्ष सर्वकामसमन्विताः ।

न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पाचकः ।

न दैन्यं नाशुभं किञ्चिद्विद्यते तत्र वासव ॥ ३८

तत्र दिव्यान्यरण्यानि दिव्यानि भवनानि च ।

विमानानि च युक्तानि कामगानि च वासव ॥ ३९

व्रतैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ।

तपसा महता चैव सुकृतेन च कर्मणा ।

शक्यः समासादयितुं गोलोकः पुष्करेक्षणे ॥ ४०

T₁ [ह]ह (for [ह]ति) G₂ वर तव (for पुरंदर)

32 T₂ om the ref D₁ सुरभ्य ऊचु —^a) B₂ damaged T₂ s G₄ मेघ (for मष्ट) —^b) D₂ s मृषयस्व, D₁ यदि चैष (for कृतं लोक) —^c) D₂ मष्ट (for मेष्ट) —^d) D₃-0 महाप्रते; G₂ मयानव (for ममा)

33 ^b) D₁ n₂ D₂ s S सुरभि D₄ त्रिदिवेश्वर (for त्रिदशे) —^c) M प्रत्यभव (for 'बुवं') D₄ वयं देव, D₂ १ च देवेश (for यदेवेन्द्र) D₂ s २ प्रत्यववीच देवेश —^d) D₂ जनेश्वर (for शचीपते)

34 T₁ om (hapl) 34^{ab} —^a) D₂ अलोभ्य (for अलोभ) T₂ s G₂ कामा मां, G₂ s M₂ s कामाया; G₂ कामा मा, M₁ s कामया (for काम्यया) —^b) V₁ B Dn D₂ शुभा (B₂ वरा) मने; D₄ s १ शुभेन च (D₄ व), D₂ s २ शुभे तव, D₁₀ सुशोभने (for शुभेन ते) S (T₁ om) तपसा शुचिना च ते —^c) T₁ देवि (for तस्माद्) —^d) B₂ damaged, B₄ Dn₁ n₂ D₂ s 4-9 T G₂ s ददामि (for 'नि') B₂ च (for ते)

35 B₂ partly damaged —^c) D₄-9 च वत्स्यति (D₂ 'सि') (for निवत्स्यसि) —^d) B₁ Dn₁ D₁ s T₁ स, B₂ s ४ प्र (for स)

36 ^a) B₄ D₂ s 10 T₂ s G₄ मा (B₂ G₄ म) नुव्येषु, G₁ अलोकेषु (sio) (for मानुषेषु) B₄ om, D₁-4 प्र; D₂-9 तु (for च) —^b) V₁ B₂ (marg as in text)

3-5 Dn₂ D₄ T₁ शुभास्तव (T₁ 'दा'), B₁ शुभाशुभ, Dn₁ n₂ शुभ तथा (for सुतास्तव) —^d) B₁ G₂ च ये, D₁ s तथा, D₂ तव (for च ते)

37 ^b) T₂ s G₂ s दिव्याश्च (for वै दिव्य) D₁-3 ये दिव्या ये च मानुषा —^c) D₁₀ यद्यत् (for यद्य) The portion from ननुखं to the end of the Parvan is lost in D₂ on missing folios V₁ B Dn₂ स्वर्गे, Dn₁ सर्व (for स्वर्ग) —^d) V₁ B₂ s Dn₂ D₁₀ तत् (for ते) B₂ मया, T₁ [s]नवे (for शुभे) B₁ s 4 तत्तत्सपद्यते शुभे

38 D₂ missing (of v l 37) —^a) D₂-0 तस्य (for तस्या) —^b) M₄ कर्म (for काम) —^c) T₂ s G₂ s कालो (for जरा) D₁ s पाचक, D₄-0 पाचक (for पाचक) —^d) V₁ B₂-4 Dn देव, B₁ s D₁₀ वैरं (for दैन्य) B₂ वा, Dn₂ च (for न)

39 D₂ missing (of v l 37) D₁ om (hapl) 39 —^a) D₁₀ रत्नानि (for [अ]रण्यानि) —^b) Dn₁ n₂ [अ]भरणानि (for भवनानि) —^c) D₂ s om 39^{ad} —^d) V₁ B Dn D₂ s 10 T₁ सु (for च) —^e) V₁ B Dn D₂ s 5 १ 10 ins. after 39 D₁ after 38

384* ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन च दमेन च ।

40 D₂ missing (of v l 37) —^a) V₁ B Dn D₁₀ दानैश्च (for व्रतैश्च) —^b) B₁ D₁₀ सीर्येष (for तीर्थेषु) T₁ तथा तीर्थानिषेवणै —^c) G₁ damaged

वासवाकूटवाहिन्यः कर्मणा सुकृतेन च ।

उपरिष्ठात्ततोऽस्माकं वसन्त्येताः सदैव हि ॥ २०

एतत्ते कारणं शक्र निवासकृतमथ वै ।

गवां देवोपरिष्ठाद्धि समाख्यातं शतक्रतो ॥ २१

एता हि वरदत्ताश्च वरदाश्चैव वासव ।

सौरभ्यः पुण्यकर्मिण्यः पावनाः शुभलक्षणाः ॥ २२

यदर्थं गा गताश्चैव सौरभ्यः सुरसत्तम ।

तच्च मे शृणु कात्स्न्येन वदतो बलवद्भन ॥ २३

पुरा देवयुगे तात दैत्येन्द्रेषु महात्मसु ।

त्रीलोकाननुशासत्सु विष्णौ गर्भत्वमागते ॥ २४

अदित्यास्तप्यमानायास्तपो घोरं सुदुश्चरम् ।

पुत्रार्थममरश्रेष्ठ पादेनैकेन नित्यदा ॥ २५

तां तु दृष्ट्वा महादेवीं तप्यमानां महत्तपः ।

दक्षस्य दुहिता देवी सुरभिर्नाम नामतः ॥ २६

अतप्यत तपो घोरं हृष्टा धर्मपरायणा ।

कैलासशिखरे रम्ये देवगन्धर्वसेविते ॥ २७

व्यतिष्ठदेकपादेन परमं योगमास्थिता ।

दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥ २८

संतप्तास्तपसा तस्या देवाः सर्षिमहोरगाः ।

तत्र गत्वा मया सार्धं पर्युपासन्त तां शुभाम् ॥ २९

अथाहमब्रुवं तत्र देवीं तां तपसान्विताम् ।

किमर्थं तप्यसे देवि तपो घोरमनिन्दिते ॥ ३०

दाना च वाहिन्य —^d) B₁ यत्कृतेन (for सुकृ^o)
D₅ s s वा (for च) —^e) T₁ उपरिष्ठात् D₁-s
अतो (for ततो) —^f) D₁₀ वसते ता (for वसन्त्येता)
B₂-s D₁ s s ह, D₇ तु (for हि)

21 D₄ om 21 (cf v 1 1) T₁ om. 21 —^a)
V₁ B Dn₁ ns D₂ एव (for एतत्) D₁ s तत्, D₂
s-s हि (for ते) D₅ १ तत्र (for शक्र) —^b) G₁
partly damaged T₈ G₂-1 अत्र (for अथ) —^c)
D₅ T₂ s G M₄ गावो (for गवा) D₁ s चैवोपरिष्ठाद्
(for दे^o) B₄ D₁₀ S (T₁ om) वै (for हि) —^d)
T₂ s G M₄ समाख्याता

22 D₄ om 22 (cf v 1 1) —^a) D₂ वक्ष्या
(for दत्ता) D₅ हि (for च) T₂ G₂ एता हि
वरदाश्चैव —^b) V₁ B Dn D₁ s s-10 [अ]पि (for
[ए]व) T₂ G₂ वरदत्ताश्च (T₂ 'त्ता हि वासव, M₄
'दानैश्च वा' — D₁ s om 22^a-24^b —^c) V₁ B Dn
D₁₀ सुरभ्य, G₁ damaged (for सौरभ्य) B₁ om
पुण्य D₂ कर्माणि, D₁₀ कर्मण्य, T₂ G₄ कर्मिभ्य,
T₃ G₂ कर्मभ्य (for कर्मिण्य) —^d) B₅ पावनी
M₄ कृत (for शुभ)

23 D₄ om 23 (cf v 1 1) D₁ s om 23 (cf
v 1 23) —^b) V₁ B₂ s Dn D₂ 10 T₂ s G M₄
सुर(Dn₂ रे)भ्य (for सौरभ्य) —^c) T₈ यच्च (for
तच्च) —^d) B₁ वदतो (for व^o)

24 D₄ om 24 (cf v 1 1) D₁ s om 24^a
(cf v 1 23) —^b) B₁ s 4 Dn देवेन्द्रेषु (for दैत्ये)

न्द्रेषु) —^c) D₅-s शास्ता हि (D₁ तु), T₂ शासत्सु
(for शासत्सु)

25 D₄ om 25 (cf v 1 1) —^a) D₅ तपमाना
यास्. S (except G₂) अदित्या तप्यमानायां

26 D₄ om 26 (cf v 1 1) —^a) S ता दृष्ट्वा
महतीं देवीं (G₂ देवीं महतीं) —^b) D₁ s s-10 महावप
(for महत्तप) —^c) T₁ महिता (for दु^o) —^d)
V₁ B Dn D₁ s सुरभी, G₁ damaged (for सुरभिर)

27 D₄ om 27 (cf v 1 1) —^a) D₅ om
(hapl) from घोर up to तपो in (30^d) —^b) D₅
श्रेष्ठा, T₁ s दृष्ट्वा (for हृष्टा) —^c) T₁ om 27^d

28 D₅ om 28 (cf v 1 27) —^a) B₅ D₁
s-s १ G₂ अ(D₅ आ)तिष्ठद् (for व्यति^o)

29 D₅ om 29 (cf v 1 27) —^a) B₅ संवृष्टास्
(for सतप्तास्) T₁ देव्या (for तस्या) —^b) B₁ T
G₄ पुरोगमा (for महोरगा) —^c) T₁ om 29^d —^e)
B₅ अत्र (for तत्र) —^d) D₄ s s ० T₂ s G₁-2 M
प्रत्युपासत (for पठुं)

30 D₅ om up to तपो (in 30^d) (cf v 1
27) —^a) T₂ यथा (for अथ) M₂ s अत्र
D₂ तात (for तत्र) —^b) D₁-s १-२ ता देवी (by
transp), D₅ ता धेनु —^c) Dn₁ corrupt D₁ s
१-२ तप्यते (for से)

31 ^b) T₁ चैव, T₂ s G₄ तव (for [म]नेन) G₁
तपसा शोभने तव —^c) D₁ s ग्रीतो (for दाना)

श्रीतस्तेऽहं महाभागे तपसानेन शोभने ।

वरयस्त्र वरं देवि दातास्मीति पुरंदर ॥ ३१

सुरभ्युवाच ।

वरेण भगवन्मह्यं कृतं लोकपितामह ।

एष एव वरो मेऽद्य यत्प्रीतोऽसि ममानघ ॥ ३२

ब्रह्मोवाच ।

तामेवं युवतीं देवीं सुरभीं त्रिदशेश्वर ।

प्रत्ययुगं यदेवेन्द्र तन्निबोध शचीपते ॥ ३३

अलोभकाम्यया देवि तपसा च शुभेन ते ।

प्रसन्नोऽहं वर तस्मादमरत्वं ददामि ते ॥ ३४

त्रयाणामपि लोकानामुपरिष्टान्वित्स्यसि ।

मत्प्रसादाच्च विख्यातो गोलोकः स भविष्यति ॥ ३५

मानुषेषु च कुर्वाणाः प्रजाः कर्म सुतास्तव ।

निवत्स्यन्ति महाभागे सर्वा दुहितरश्च ते ॥ ३६

मनसा चिन्तिता भोगास्त्वया वै दिव्यमानुषाः ।

यच्च स्वर्गसुखं देवि तत्ते संपत्स्यते शुभे ॥ ३७

तस्या लोकाः सहस्राक्ष सर्वकामसमन्विताः ।

न तत्र क्रमते मृत्युर्न जरा न च पावकः ।

न दैन्यं नाशुभं किञ्चिद्विद्यते तत्र वासव ॥ ३८

तत्र दिव्यान्परण्यानि दिव्यानि भवनानि च ।

विमानानि च युक्तानि कामगानि च वासव ॥ ३९

व्रतैश्च विविधैः पुण्यैस्तथा तीर्थानुसेवनात् ।

तपसा महता चैव सुकृतेन च धर्मेणा ।

शक्यः समासादयितुं गोलोकः पुष्करेक्षण ॥ ४०

T₂ [ह]ह (for [इ]ति) G₂ वर तव (for पुरंदर)

32 T₂ om the ref D₇ सुरभ्य उचु —^a) B₂ damaged T₂ s G₄ मेघ (for मघ) —^b) D₅ ० मूषयस्त्र, D₇ यदि चैष (for कृतं लोक) —^c) D₅ मघ (for मेऽद्य) —^d) D₄-० महामते, G₂ मयानघ (for ममा)

33 ^b) D₁ n₂ D₂ ० S सुरभि D₄ त्रिदिवेश्वर (for त्रिदशेश्वर) —^c) M प्रत्यग्रघ (for 'युव') D₄ वर्य देव; D₅ १ च देवेश (for यदेवेन्द्र) D₅ ० प्रत्यग्रघीघ देवेश —^d) D₅ जनेश्वर (for शचीपते)

34 T₁ om (hapl) 34^{ab} —^a) D₅ अलोभ्य (for अलोभ) T₂ s G₂ कामा मां, G₁ s M₂ s कामाया, G₄ कामा मा, M₁ s कामया (for काम्यया) —^b) V₁ B Dn D₂ शुभा (B₄ वरा) वने, D₄ s १ शुभेन च (D₄ व); D₅ ० शुभे तव, D₁₀ सुशोभने (for शुभेन ते) S (T₁ om) तपसा शुचिना च ते —^c) T₁ देवि (for तस्माद्) —^d) B₂ damaged, B₂ D₁ n₂ D₂ 4-9 T G₂ 4 ददामि (for 'नि') B₅ च (for ते)

35 B₂ partly damaged —^b) D₄-० च वत्स्यति (D₅ 'सि) (for निवत्स्यसि) —^d) B₁ D₁ D₁ s T₁ स, B₂ 4 प्र (for स)

36 ^a) B₄ D₂ s 10 T₂ s G₄ मा (B₄ G₄ म) नुव्येषु; G₁ अलोकेषु (sic) (for मानुषेषु) B₄ om, D₁-4 प्र, D₅-० नु (for च) —^b) V₁ B₂ (marg as in text)

s-⁶ Dn₂ D₄ T₁ शुभास्तव (T₁ 'दा'), B₁ शुभाशुभ, Dn₁ n₂ शुभ तथा (for सुतास्तव) —^d) B₁ G₂ च ये, D₁ s तथा, D₂ तव (for च ते)

37 ^b) T₂ s G₂ 4 दिव्याश्च (for वै दिव्य-) D₁-3 ये दिव्या ये च मानुषा —^c) D₁₀ यद्यत् (for यच्च) The portion from गैमुख to the end of the Parvan is lost in D₃ on missing folios V₁ B Dn₂ स्वर्गे, Dn₁ सर्व (for स्वर्गे) —^d) V₁ B^c 6 Dn₂ D₁₀ तत् (for ते) B₅ मया, T₁ [s]नवे (for शुभे) B₁ s 4 तत्तत्संपद्यते शुभे

38 D₂ missing (of v l 37) —^a) D₅-० तस्य (for तस्या) —^b) M₄ कर्म (for काम) —^c) T₂ s G₂ ३ कालो (for जरा) D₁ 2 पापक, D₄-० पातक (for पापक) —^c) V₁ B₂-4 Dn दैव, B₁ 5 D₁₀ वैर (for दैन्य) B₂ वा, Dn₂ च (for न)

39 D₂ missing (of v l 37) D₁ om (hapl) 39 —^a) D₁₀ रत्नानि (for [अ]रण्यानि) —^b) Dn₁ n₂ [आ]भरणानि (for भवनानि) —^c) D₅ ० om 39^{ab} —^c) V₁ B Dn D₂ 10 T₁ सु (for च) —^d) V₁ B Dn D₂ 4 s १ 10 ins after 39 D₁ after 38

384* ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन च दमेन च ।

40 D₂ missing (of v l 37) —^a) V₁ B Dn D₁₀ दानैश्च (for व्रतैश्च) —^b) B₁ D₁₀ तीर्थोप (for तीर्थानु) T₁ तथा तीर्थभिषेवणै —^c) G₁ damaged

एतत्ते सर्वमाख्यातं मया शक्रानुपृच्छते ।
 न ते परिभवः कार्यो गयामरिनिवृद्धन ॥ ४१
 भीष्म उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा सहस्राक्षः पूजयामास नित्यदा ।
 गाश्चक्रे बहुमानं च तासु नित्यं युधिष्ठिर ॥ ४२
 एतत्ते सर्वमाख्यातं पावनं च महाद्युते ।
 पवित्रं परमं चापि गवां माहात्म्यमुत्तमम् ।
 कीर्तितं पुरुषव्याघ्र सर्वपापविनाशनम् ॥ ४३
 य इदं कथयेन्नित्यं ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।

हव्यकव्येषु यज्ञेषु पितृकार्येषु चैव ह ।
 सार्वकामिकमक्षय्यं पितृस्तस्योपतिष्ठति ॥ ४४
 गोषु भक्तश्च लभते यद्यदिच्छति मानवः ।
 स्त्रियोऽपि भक्ता या गोषु ताश्च कामानवाप्नुयुः ॥ ४५
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं कन्या पतिमवाप्नुयात् ।
 धनार्थी लभते वित्तं धर्मार्थी धर्ममाप्नुयात् ॥ ४६
 विद्यार्थी प्राप्नुयाद्दिवां सुखार्थी प्राप्नुयात्सुखम् ।
 न किञ्चिदुल्लभं चैव गवा भक्तस्य भारत ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

T1 [अ]पि (for [ए]व) —¹) M1 गोलोक (for 'क)

41 Ds missing (of v 1 37) Ds om (hapl.)
 41-42 —⁵) S [अ]भि (for [अ]नु-) —⁶) Some
 MSS -निपूदन V1 B Dn D10 T1 G1 s गयामसुर
 सूदन

42 Ds missing (of v 1 37) Ds om 42 (cf
 v 1 41) G2 om the ref. —^a) Dn2 एव (for
 एतच्) — T1 om 42^{ad} —^c) M चक्रे स (M4 च)
 (for गाश्चक्रे) —^d) B1 तासा (for तासु)

43 Ds missing (of v 1 37) —^a) T G2 s M
 पुण्यम् (for सर्वम्) T1 G1 s M साख्यान (for 'त)
 — T1 om 43^{bc} —^b) Ds महीपते (for महाद्युते)
 —^c) D1 s 4-7 कीर्तन (for कीर्तित) —^d) V1 B2 s
 Dn विमोचन, Ds 4-7 T1 प्रणाशन (for विना')

44 Ds missing (cf v 1 37) —^a) D1-7 s
 देवेषु, G1 om (for यज्ञेषु) —^b) Ds कार्ये च (for
 कार्येषु) Dn1 Ds S हि (for इ) —^c) V1 Ds s s
 T3 G2 s M3 सर्वे (for सर्व) —^d) V1 B2-3 Dn
 D2 10 लिष्टे, S -गच्छति (for -तिष्ठति)

45 Ds missing (cf v 1 37) —^a) D10 S भक्ति
 (for भक्तश्च) — T1 om 45^{ad} —^b) D1-2 च (for
 च) V1 B Dn D1 s 10 कामम् (for कामान्)

46 Ds missing (of v 1 37) —^a) D1 s
 46 7 9 पुत्रार्थिनी लभेत्पुत्र —^b) Ds-7 वरम् (for
 पतिम्) V1 B2 (marg) s Dn D10 कन्यार्थी तामवा
 (D10 तां समा) मुयात्, T1 कन्यार्थी कन्यका लभेत् — S
 (except T1) om (hapl.) 46^{ad} —^c) T1 धनकामी
 लभेद्द्रव्य — T1 om 46^d-47^a —^d) D1 s यदर्थी
 लभते यज्ञ, D1-9 स्वार्थी स्वर्गमाप्नुयात्

47 Ds missing (of v 1 37) T1 om 47^a (cf
 v 1 46) —^a) V1 B1 s Dn Ds 10 चामुयात्, B1 s
 D1 s 7 लभते (for प्राप्नुयात्) —^b) B1 चामुयात्
 D1 s कामार्थी काममश्नुते, Ds 7 सुखार्थी सुखमाप्नुयात्
 —^c) B1 D10 वस्तु, D1 s लोके (for चैव) —^d)
 Gs भक्तिमान् (for भारत)

Colophon — *Parvan name* B1-1 Dn3 D1 द्वावि
 — *Sub parvan* V1 B Dn D1 s s 10 M दानधर्म
 — *Adhy name* V1 D1 s गोप्रश्न, B1-3 - Dn D10
 गोलोकप्रश्न, B1 गोलोकप्रश्ने ब्रह्मद्रव्यवाट, D1-2 विना
 महद्रव्यवादे गोमा (Ds गवा मा) द्वाव्य, 1-2 धर्मप्राप्त्याप्तये
 दानप्रकरणे ब्रह्मद्रव्यवादे गोमाहात्म्यकथन, M गोनेत्रप्रश्ना
 — *Adhy no* (figure, word, or both) V1 83,
 D10 88, T1 M 122, T2 s G 129, G1 s 123
 — *Stoia no* Dn 51, D1 10

८३

गुधिष्ठिर उवाच ।

उक्त पितामहेनेदं गवां दानमनुत्तमम् ।
विशेषेण नरेन्द्राणामिति धर्ममवेक्षताम् ॥ १
राज्यं हि सततं दुःखमाश्रमाश्च सुदुर्विदाः ।
परिवारेण वै दुःखं दुर्धरं चाकृतात्मभिः ।
भूयिष्ठं च नरेन्द्राणां विद्यते न शुभा गतिः ॥ २
पूयन्ते तेऽत्र नियतं प्रयच्छन्तो वसुंधराम् ।
पूर्वं च कथिता धर्मास्त्वया मे कुरुनन्दन ॥ ३
एवमेव गवामुक्तं प्रदानं ते नृगेण ह ।

ऋषिणा नाचिकेतेन पूर्वमेव निदर्शितम् ॥ ४
वेदोपनिषदे चैव सर्वकर्मणु दक्षिणा ।
सर्वकृतपु चोदिष्टं भूमिर्गोऽथ काञ्चनम् ॥ ५
तत्र श्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पितामह यथातथम् ॥ ६
किं सुवर्णं कथं जातं कस्मिन्काले किमात्मकम् ।
किं दानं किं फलं चैव कम्पाच्च परमुच्यते ॥ ७
कस्माद्दानं सुवर्णस्य पूजयन्ति मनीषिणः ।
कस्माच्च दक्षिणार्थं तद्यत्रकर्मसु शस्यते ॥ ८

83

82 37) This adhy is missing in Ds (of v 1 13)

1 Before the ref., T₁ ins

383* नम सर्वसहाय्यश्रेयसिधाय दिने दिने ।

नमस्करोति गोभ्यो य स सुख याति तपयम् ।

While M₁-s ins before the ref

386* वैशपायन उवाच ।

एव श्रुत्वा परं पुण्यं गवां दानमनुत्तमम् ।

धर्मराज प्रहृष्टात्मा कौरवं पुनरब्रवीत् ।

(G₁ om the ref —^b) D₂ गवां माहात्म्यमुत्तम — D₂ reads 1st twice —^c) D₅ (second time) भूयिष्ठं च (for विशेषेण) —^d) V₁ B D_n D₂ 10 M₁ इव; T₁ इव, G₁ नीति (for इति) D₁ 2 अवक्षत, D₅ (both times) 7 क्षयतां

2 T₁ om 2nd —^a) G₁ s partly damaged D₅ राजये D₁ T₁ s G₁ M च (for हि) — V₁ B D_n om (hapl) 2nd —^c) G₂ 4 M₁ 2 4 परिवारेण (for 'वारेण) —^e) D₁ हि (for च) —^f) D₁ 1 2 नो (for न)

3 ^a) V₁ B₁-2 5 D_n D₄ सत्र; D₂ 10 T₈ G₁-s M₁-3 ते तु, D₅-0 नात्र; T₁ तेषि; G₁ वनु (for तस्र) B₁ पयति तत्र नियतं, T₂ 'ते सन्तु यक्षितं,

M₁ 'ते ते तु नियता —^c) V₁ B D_n सर्वे, D₅ पूर्वे (for पूर्व) — After 3, D₅ ins 389*

4 D₅ om 4-35 T₁ om 4th —^a) D₁ 6 1 0 10 राजा चैव यथाप्रा (D₅ 'दा प्रा, D₇ 'द्यप्रा) स —^b) D_n 3 प्रदानेन; D₄ 0 0 10 दानादाने, D₅ प्रदान तु (for 'न ते) D₁ 2 नृपेण (for नृगेण) —^c) D₁ नासिकेतेन (for नाचि') —^d) B₁ निवेदित, D₅ 10 (by corr) निदर्शन (for 'र्शितम्) — For 4th, D₂ subst

387* निदर्शित पूर्वमेव ऋषिणा नाचिकेतुना ।

5 D₅ om 5 (of v 1 4) —^a) D_n 1 n₂ T₁ वेदोपनिषदश्च, D₁₀ 'नियदा —^b) B (except B₁) D_n D₅ T₁ G₂ 4 दक्षिणा, D₁ 2 4 T₂ 8 णा (for णा) —^c) S [उ]दिष्ट

6 D₅ om 6 (of v 1 4) —^a) T₁ 2 (for सत्र) D₅ स्तुतिस् (for श्रु) T₁ —^b) D₄ 6-8 च (for चै) —^c) D₅-9 श्रोतु) —^d) D_n 3 यथा तथा (for च 10 10

7 D₅ om. 7 (of v 1 4) —^a) V₁, D₁ 2 'दैव (for दान) — T₁ om 7th-8th — lacuna. D₁ 2 फलम् (for परम्)

8 D₅ om 8 (of v 1 4) T₁ om 8th (of v —^a) G₁ 8 तस्माद् (for क) —^c) V₁ B 1 दक्षिणार्थं V₁ B₁ च, D₁ 6-8 तु (for तत्)

9 D₅ om 9 (of v 1 4). —^a) B₃ श्रेयो (for

कस्माच्च पावनं श्रेष्ठं भूमेर्गोभ्यश्च काञ्चनम् ।
परमं दक्षिणार्थे च तद्वीहि पितामह ॥ ९

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्ब्रह्मविदो बहुकारणविस्तरम् ।
जातरूपसमुत्पत्तिमनुभूतं च यन्मया ॥ १०
पिता मम महातेजाः शंतनुर्निधनं गतः ।
तस्य दित्सुरहं श्राद्धं गङ्गाद्वारमुपागमम् ॥ ११
तत्रागम्य पितुः पुत्र श्राद्धकर्म समारभम् ।
माता मे जाह्नवी चैव साहाय्यमकरोत्तदा ॥ १२
ततोऽग्रतस्तपःसिद्धानुपवेश्य बह्वृषीन् ।
तोयप्रदानात्प्रभृति कार्याण्यहमथारभम् ॥ १३
तत्समाप्य यथोद्दिष्टं पूर्वकर्म समाहितः ।

दातुं निर्वपणं सम्यग्यथावदहमारभम् ॥ १४
ततस्तं दर्भविन्यासं भित्त्वा सुरुचिराङ्गदः ।
प्रलम्बाभरणो बाहुरुदतिष्ठद्विशां पते ॥ १५
तमुत्थितमहं दृष्ट्वा परं विस्मयमागमम् ।
प्रतिग्रहीता साक्षान्मे पितेति भरतर्वभ ॥ १६
ततो मे पुनरेवासीत्संज्ञा संचिन्त्य शास्त्रतः ।
नायं वेदेषु विहितो विधिर्हस्त इति प्रभो ।
पिण्डो देवो नरेणेह ततो मतिरभून्मम ॥ १७
साक्षान्नेह मनुष्यस्य पितरोऽन्तर्हिताः कश्चित् ।
गृह्णन्ति विहितं त्वेवं पिण्डो देयः कुशेष्विति ॥ १८
ततोऽहं तदनाद्यस्य पितुर्हस्तनिदर्शनम् ।
शास्त्रप्रमाणात्सूक्ष्मं तु विधिं पार्थिव संसरन् ॥ १९

श्रेष्ठ) — °) D₁ s-s दक्षिणार्थं (for 'र्थे) — °) — °) D₁ s lacuna T₂ s G₁ मे ब्रूहि (for ब्रवीहि)

10 D₅ om 10 (cf v 1 4) G₁ s lacuna for the ref — °) D₁ s रूप (for -भूतं) Dn₂ तन् (for यन्)

11 D₅ om 11 (cf v 1 4) — °) D₁ मे सु (for मम) — °) Some MSS श्रानुत्तु — D₅ reads from मुपागमम् (in 11^d) up to श्राद्ध (in 12^b) twice — °) G₂ नंगापारम् (for 'द्वारम्) S उपागत (for 'गमम्)

12 For the repetition in D₅, cf v 1 11 D₅ om 12 (cf v 1 4) — °) S (G₁ s damaged) तत्रा हमागम्य (T₂ 'त्य) पितु — °) D₅ (first time) १-९ G₁ श्राद्धं (for श्राद्ध) T₈ समावह (for 'रभम्) — D₂ s ६ १ ९ om (hapl) 12^o-14^d G₂ reads 12^od after 16 — °) V₁ B₁ तत्र, B₂-s Dn D₈ १० चात्र (for चैव)

13 D₅ om 13 (cf v 1 4) D₂ s ६ १ ९ om 13 (cf v 1 12) D₁ om (hapl) 13 — °) S तत्रागतस्य (for ततोऽग्रतस्) B₁ D₁₀ ततोऽग्रतपस सिद्धान् — °) S कार्याण्यथ समारभ

14 D₅ om 14 (cf v 1 4) D₂ s ६ १ ९ om 14 (cf v 1 12) — °) D₁ s damaged, T₃ तदा (for यथा) — °) T₁ s G M₁ सर्वं, T₈ सर्वं (for पूर्व-)

B₅ समारभ, T₁ 'हित (for 'हित) — T₁ om 14^d — °) D₁ s १० T₂ G M तिव (G₁ s 'वा) पने (for निर्वपण)

15 D₅ om 15 (cf v 1 4) — °) D₁₀ तु, T₂ G₂ ४ स (for त) — °) T₁ s G₁ s ४ हित्वा (for भित्त्वा) B₅ T₈ G₁ ४ स (for सु) D₁₀ नीत्वा सुरुचिराङ्गि — °) D₅ ९ प्रलम्बाभरणो बाहुर — D₅ om from तिष्ठद्विशां (in 15^d) up to भरतर्वभ (in 16^d)

16 D₅ om 16 (cf v 1 4) D₅ om 16 (cf v 1 15) G₁ om 16-17 — °) G₈ damaged D₁₀ समुत्थितम्, T₁ M सुहृत् (T₁ M₁ 'ते) तम् (for तमुत्थितम्) T₂ s G₂ ४ सुहृत्तमपि त (G₂ तं पितर) दृष्ट्वा — °) B₁ T₂ s G₂-४ आगत (for मम्) — After 16, G₂ reads 12^od

17 D₅ om 17 (cf v 1 4) G₁ om 17 (cf v 1 16) — °) T₁ प्रज्ञा (for संज्ञा) T₃ सचिन्त्य (for सचिन्त्य) — °) V₁ विदितो (for विदितो) — °) D₁₀ नरस्य (for नरेण)

18 D₅ om 17 (cf v 1 4) — °) T₁ देह, T₂ s G M₁ देहं (for नेह) D₁₀ मनुष्येषु (for 'न्यस्य) — °) V₁ B Dn D₁₀ पिण्ड हि पितर कश्चित् — °) D₁ गृह्णते (for न्ति) M₁ ३ विविध (for विहित) V₁ B₂ (marg) ४ Dn₂ us D₅ चेत्यं (for तदेव) — °) T₁ [ह]ह (for [ह]ति)

19 D₅ om 19 (cf v 1 4) D₁₀ reads 19^{as}

ततो दर्मेषु तत्सर्वमददं भरतर्षभ ।
 शास्त्रमार्गानुसारेण तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ २०
 ततः सोऽन्तर्हितो बाहुः पितुर्मम नराधिप ।
 ततो मां दर्शयामासुः स्वप्नान्ते पितरस्तदा ॥ २१
 प्रीयमाणास्तु मामूचुः प्रीताः स्म भरतर्षभ ।
 विज्ञानेन तवानेन यन्न मुद्घसि धर्मतः ॥ २२
 त्वया हि कुर्वता शास्त्रं प्रमाणमिह पार्थिव ।
 आत्मा धर्मः श्रुतं वेदाः पितरश्च महर्षिभिः ॥ २३
 साक्षात्पितामहो ब्रह्मा गुरवोऽथ प्रजापतिः ।
 प्रमाणमुपनीता वै स्थितिश्च न विचालिता ॥ २४

तदिदं सम्पगारब्धं त्वयाद्य भरतर्षभ ।
 किं तु भूमेर्गवां चार्थे सुवर्णं दीयतामिति ॥ २५
 एवं वयं च धर्मश्च सर्वे चास्मत्पितामहाः ।
 पाविता वै भविष्यन्ति पावनं परमं हि तत् ॥ २६
 दश पूर्वान्दश परान्तथा संतारयन्ति ते ।
 सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति एवं मे पितरोऽब्रुवन् ॥ २७
 ततोऽहं विस्मितो राजन्प्रतिबुद्धो विशा पते ।
 सुवर्णदानेऽक्रुवं मतिं भरतसत्तम ॥ २८
 इतिहासमिमं चापि शृणु राजन्पुरातनम् ।
 जामदग्न्यं प्रति विभो धन्यमायुष्यमेव च ॥ २९

twice —^a) B₂ तम् (for तद्) T G₂ 4 अपा
 कृत्य (for अनाहत्य) —^b) T G₂ M पितृ (for पितुर)
 — G₁ om (hapl.) 19^a-20^b —^c) V₁ B Dn D₁₀
 प्रमाण्य ; D₂ प्रमाण (for पात्) D₁ ६-९ तं (for
 तु) T₁ G₂ M शास्त्रप्रमाण्यसूक्ष्मायम्, T₂ 8 G₂ 4
 प्रमाणसूक्ष्मा (G₂ 'त्रा'यम् —^d) V₁ B Dn D₂ 10
 पिंडस्य (for पार्थिव) T₁ स्मृत्वा पार्थिवसत्तम, T₂ 8
 G₂-4 M इम पार्थिव संसरे

20 D₂ om. 20 (cf v l 4) G₁ om 20^{ab} (of
 v l 19) —^b) G₂ महर्षे, M अददां (for अदद)
 — D₂ om 20^a-21^b T₂ om (hapl.) 20^{cd} —^d)
 T₁ तदाह (for तद्विद्धि) B₁ D₁ 10 M₂ तद्विद्धि भरतर्षभ,
 T₂ 'द्धि' एवं युधिष्ठिर

21 D₂ om 21 (of v l 4) D₂ om 21^{ab} (of
 v l 20) G₁ 8 partly damaged —^b) B₁-4 Dn₁ n₂
 D₁ 4 ६-10 T G₂ 4 जनाधिप (for नरा) —^c) V₁ B
 मे, M₂ मा (for मा) —^d) S तृसास्त्रे (for स्वप्नान्ते)
 V₁ B₂ 8 Dn D₁ 2 तथा (for तदा)

22 D₂ om 22 (of v l 4) —^a) D₁ T₂ M₁ 2
 (orig) 3 च, T₁ 8 G M₂ (sup lin) 4 स्म (for तु)
 —^b) T₂ तु (for स्म) —^d) B₁ यत्नत (for धर्मत)

23 D₂ om 23 (of v l 4) —^a) V₁ तु (for
 हि) —^b) D₁ 4 ६-९ इति (for इह) T₂ 8 G₂ 4 भारत
 (for पार्थिव) —^c) B₂ D₁ 4 आत्मधर्मः, D₂ 8 ९
 आत्मधर्म (for आत्मा धर्म) —^d) V₁ B₂ Dn [क्र-]
 विभि सह, D₂ सहर्षिभिः ; T₂ महर्षय (for 'र्षिभि)

24 D₂ om 24 (of v l 4) —^b) D₁ 4 ६ १०

च (for ३थ) —^c) D₁ प्रामाण्यम् —^d) D₂ om
 च B₂ विचाह्यते, T₂ 'रिता (for 'लिता) Bom ed
 स्थिताश्च न विचालिता

25 D₂ om 25 (cf v l 4) G₁ 8 partly dama-
 ged —^b) B₁ D₂ च, T₁ हि (for [अ]थ) —^c)
 V₁ B₂ किं च भूमेर्, B₂ अतर्भू (for किं तु भू-)
 D₁ ६-९ किं तु भूमिश्च गाश्चैव, T₁ अस्मदर्थे स्वया
 भूमि —^d) T₁ इह (for इति) D₂ ६-९ सुवर्णं च
 प्रदीयता

26 D₂ om 26 (cf v l 4) —^a) V₁ B₂ 8 Dn
 D₂ च धर्मेज्ञ, B₁ 4 D₁₀ च धर्मज्ञा, D₁ सधर्माश्च
 (for च धर्मश्च) B₂ एव च पंच धर्मज्ञा —^c) T₁
 पालिता, T₂ प्रापिता (for पाविता) Dn₂ याचिता ये
 भविष्यति —^d) Dn₁ n₂ हि पर (for परम) D₁
 हित (for हि तत्)

27 D₂ om. 27 (of v l 4) T₁ om. 27 —^a)
 V₁ B Dn₁ n₂ D₁₀ [पु]वान्यासु (for परासु) S (T₁
 om) नव पूर्वानधक्षान्यान् —^b) D₁ 2 स्ववक्ष्यासु, D₂
 ६-९ अथ स, S (T₁ om) नव स (for तथा स) Dn₂
 तु (for ते) —^d) V₁ B Dn₂ मा पितरो, Dn₁ n₂
 मरिष (for मे पि) D₂ 10 S (T₁ om) [इ]त्येव मा
 पि (D₂ मरिष ; M₁-8 मा पि) तरोऽब्रुवन्

28 D₂ om 28 (of v l 4) —^a) B₁ अतो (for
 ततो) —^c) T₁ सुवर्णदानैकपरां —^d) V₁ B Dn
 D₁₀ मतिं च भरतर्षभ, T₁ मतिं वै कृतवान्पर — After
 28, T₁ M₁-8 ins an addl colophon [Sub parvan
 M₁-8 दानधर्म — Adhy no T₁ M₁-8 123]

29 D₂ om 29 (of v l 4) —^a) V₁ इवं (for

जामदग्न्येन रामेण तीवरोषान्वितेन वै ।

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःक्षत्रिया पुरा ॥ ३०

ततो जित्वा महीं कृत्स्नां रामो राजीरलोचनः ।

आजहार क्रतुं वीरो ब्रह्मक्षत्रेण पूजितम् ॥ ३१

वाजिमेषं महाराज सर्वकामसमन्वितम् ।

पावनं सर्वभूतानां तेजोद्युतिविवर्धनम् ॥ ३२

विपाप्मापि स तेजस्वी तेन क्रतुफलेन वै ।

नैवात्मनोऽथ लघुनां जामदग्न्योऽभ्यगच्छत ॥ ३३

स तु क्रतुवरेणेष्टा महात्मा दक्षिणावता ।

पप्रच्छागमसंपन्नानृपीन्देवांश्च भार्गवः ॥ ३४

पावनं यत्परं नृणामुप्रे कर्मणि वर्तताम् ।

तदुच्यतां महाभागा इति जातघृणोऽब्रवीत् ।

इम) —^०) V₁ विशा पते (for पुरातनम्) —^०)
D₈ ०-० जा (D₈ ० ज) मदाग्निं (for 'दग्न्य') T₁ प्रमो (for
विभो)

30 D₈ om 30 (cf v 1 4) —^०) T₁ ० G M च
(for वै) T₁ तीव्रकोपान्वितेन च

31 D₈ om 31 (cf v 1 4) —^०) M₄ कृत्वा (for
जित्वा) —^०) G₁ ० पूजित

32 D₈ om 32 (cf v 1 4) —^०) D₈ कर्म (for
काम-)

33 D₈ om 33 (cf v 1 4) —^०) G₁ ० विपापो
(for 'पमा') B₂ ० ० Dn च, D₄ स (for [क्ष]पि)
D₄ तु, D₆-० हि (for स) —^०) V₁ om, M₄
कर्म (for क्रतु) D₁ २ वरेण, T₂ ० G₂ ० वलेन (for
फ') V₁ तु, B (except B₂) Dn च (for वै)
—^०) D₄ ०-० [आ]त्मना (for नो) D₄ च, M₁
[स]पि (for सथ) —^०) V₁ B Dn₁ n₃ D₈ ० G₄
[स]ध्यगच्छत, Dn₂ T₂ [स]थ गच्छति, D₁ [स]भ्यसन्वत
(for 'गच्छत')

34 D₈ om 34 (cf v 1 4) After 34^{ab}, D₁₀ ins
389* D₁₀ om 34^c-35^d —^०) V₁ B₁ ० D₈ ० भार्गव
(sic), S भारत (for भार्गव)

35 D₈ om 35 (cf v 1 4) D₁₀ om 35 (cf v 1
34) —^०) T₂ ० G परम (for यत्पर) —^०) D₄ ०
० तत्र (for उग्रे) B₃ वर्तते, Dn₁ भारत (for वर्त-
ताम्) —^०) D₁ G₂ तम् (for तद्) B₅ T₂ महाराज,
T₁ ० G₂-० भाग (for 'भागा') —^०) G₂ lacuna for
जात T₂ रामो वचो (for जातघृणो) —^०) D₄ ० ०
[उ]क्त्वा (for [उ]क्ता) —^०) V₁ B Dn D₁₀ transp
ते and तमुचु — For 35^{ef}, S subst

388* प्रत्युवाच ततस्तेषां वसिष्ठो भगवानृषि ।

[M₁-० वसिष्ठो जामदग्निं (for the post half)]

— V₁ B Dn D₁ ० ० ०-० ins after 35 D₈ after 3
D₁₀ after ०1^{ab}

389* राम विप्रा सत्क्रियन्ता वेदप्रामाण्यदर्शनात् ।

भूयश्च विप्रर्षिणाणा प्रष्टव्या पावन प्रति ।

ते यद्भूयुर्महाप्राज्ञास्तच्चैव समुदाचर ।

ततो वसिष्ठ देवर्षिसगस्त्यस्य कश्यपम् ।

तमेवार्थं महातेजा पप्रच्छ भृगुनन्दन । [5]

जाता मतिर्मे विप्रेन्द्रा कथं पूयेयमित्युत ।

केन वा कर्मयोगेन प्रदातेनेह केन वा ।

यदि वोऽनुग्रहकृता बुद्धिर्मां प्रति सत्तमा ।

प्रवृत्त पावन किं मे भवेदिति तपोधना ।

कश्यप उचु ।

गाश्च वित्तं च भूमिं च दक्षेह भृगुनन्दन । [10]

पापकृन्मुच्यते मर्त्ये इति भार्गव शुश्रुम ।

अन्यद्दानं तु विप्रर्षे श्रूयता पावनं महत् ।

दिव्यमस्यहुताकारमपत्य जातवेदस ।

दग्ध्वा षोडशानुरा वीर्यात्सभूतमिह शुश्रुम ।

सुवर्णमिति विख्यात तद्वदस्तिद्विमेष्यसि । [15]

ततोऽब्रवीद्वसिष्ठस्त भगवान्सशिततप्त ।

ऋणु राम यथोत्पन्न सुवर्णमनलप्रभम् ।

यत्फलं चास्य विहितं दाने परमिहोच्यते ।

सुवर्णं येन यस्माच्च यथा च गुणवत्तरम् ।

तन्निबोध महाबाहो सर्वं निगदतो मम । [20]

अग्नीषोमात्मकमिदं सुवर्णं विद्धि निश्चये ।

अजोऽभिर्वरुणो मेघ सूर्योऽथ इति दर्शनम् ।

कुञ्जराश्च स्पृता नागा महिषाश्चासुरा इति ।

कुक्षिटाश्च वराहाश्च राक्षसा भृगुनन्दन ।

इडा गाय पय सोमो भूमिरित्येव च शुद्धि । [25]

जगरसर्वं विनिर्मथ्य तेजोराशिं समुत्थित ।

सुवर्णमिष्यो विप्रर्षे रत्न परममुत्तमम् ।

पुतस्मात्कारणाद्देवा गन्धर्वैरगराक्षसा ।

मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत् ।

सुदुर्लभं यत्पुनरुत्पन्नं पृथग्विधं । [30]

सुवर्णविकृतैस्त्वत्र विराजन्ते भृगुनम ।

इत्युक्ता वेदशास्त्रज्ञास्ते तमृचूर्महर्षयः ॥ ३५

वसिष्ठ उवाच ।

देवतास्ते प्रयच्छन्ति सुवर्णं ये ददत्युत ।

अग्निहिं देवताः सर्वाः सुवर्णं च तदात्मकम् ॥ ३६

तस्मात्सुवर्णं ददता दत्ताः सर्वाश्च देवताः ।

भवन्ति पुरुषव्याघ्र न एतः परमं विदुः ॥ ३७

भूय एव च माहात्म्यं सुवर्णस्य निबोध मे ।

गदतो मम विप्रर्षे सर्वगत्तभृतां वर ॥ ३८

मया श्रुतमिदं पूर्वं पुराणे भृगुनन्दन ।

प्रजापतेः कथयतो मनोः स्थायंभुवस्य वै ॥ ३९

तस्मात्सर्वपवित्रेभ्य पवित्र परम स्मृतम् ।

भूमेर्गोभ्योऽथ रत्नेभ्यस्ताद्विद्धि भरतर्षभ ।

पृथिवीं गाश्च द्रव्येह यच्चान्यदपि किञ्चन ।

विशिष्यते सुवर्णस्य दान परमक विभो । [35]

शक्षय पावनं चैव सुवर्णममरद्युते ।

प्रयच्छ द्विजमुख्येभ्य पावनं होतदुत्तमम् ।

सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते ।

सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्वदास्ते भवन्त्युत ।

[Ds om lines 1-19 — (L 3) D1 ऊचुर् (for वचुर्) Dn3 महाप्रज्ञाश्च D10 [ए]व (for [ए]व) — (L 4) D1 वरिष्ठ, some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) D1 ६-७ विप्रर्षिम् (for देव*) Some MSS काश्यप — (L 6) Ds om from विप्रे द्रा up to बुद्धिर्मा (in line 8) V1 पूजयम्, Ds ० पूजयम् (for यम्) D1 पूजयमिति मो कथ (for the post half) — (L 8) D1 वा (for वो) — (L 9) Dn3 प्रह्वन, D1 ६-७ तद्भूत, D10 ब्रूत तद् (for प्रह्वन) — (L 10) V1 B Dn D10 गाश्च (Ba ३ गां च) भूमिं च वित्तं च (for the prior half) — (L 11) V1 B Dn D10 पूयते (for सुप्यते) D1 २ विप्र (for मर्त्य) Dn3 D2 शुद्धम् D1 इति शुद्धम् भार्गव, D1 ६-७ श्रवेव-मनुशुद्धम् (for the post half) — (L 12) D1 ६-७ अन्न (for अन्यद्) — (L 13) D1 वेदस B1 अव्यय जानवेदस (for the post half) — (L 14) Dn3 जग्न्वा (for दग्न्वा) D1 समृत्तिम् D1 इति (for इह) Dn3 Ds-७ शुद्धम् — (L 15) Ds व्याख्यात (for वि) D1 यद् (for तद्) B1 ३ दत्त्वा (for ददत्) D1 शुत्तिम्, Ds शुभम् (for विद्धिम्) — (L 16) Some MSS वशिष्ठश्च D1 ६-७ शसितव्रत — (L 17) B1 ३ अमर, D1 ३ ६-७ अतुल (for अनल) — D10 om line 18 — (L 18) D1 [अ]सि नियमे (for [अ]स्य विहित) V1 B Dn D1 ३ फल दास्यति ते यत्तु (for the prior half) — (L 19) V1 B Dn D1 ३ यश्च (for येन) Bom ed गुणवत्तम (for उत्तम) — (L 20) Ds च गदतो (for निग) — (L 21) Ba निश्चयाद् (for वे) — (L 22) Dn1 n2 तेजो, D1 अतो (for अजो) Ds लोक. (for मेप) Ds ३ निदर्शन (hypermetrie)

(for २३) — (L 23) Bom ed नृता (for नृता) D1 ६-७ सुरा (for [अ]सुरा) — D10 om line 24 — (L 24) Ds ३ वृकुटाश्च (for कुक्) D1 मत्तम (for नन्दन) — (L 25) D10 इडा (for दडा) Ds १ ० भूमिर् (for भूमिर्) D1 वै, D10 न (for च) Dn1 n2 D1 स्मृति (for क्षति) — (L 26) B1 ३ ३ Dn1 n2 च, Dn3 सु (for वि) — (L 27) V1 B1 ३ रत्न परममुत्तम — (L 28) D1 देव (for देवा). — (L 29) D1 ३ ६-७ मानुषाश्च (for मनुष्याश्च) B1 सयता (for प्र*) Dn2 च, D1 ३ ० त (for तत्) — (L 30) D1 युगैर् (for युवैर्) — (L 31) D1-० विकृताश्च (for तैश्च) V1 विराजति B1 D1 भृगूद्, D2 ३-१ ० कुरुद् (for भृगूत्तम) — (L 32) Ds om परम् — (L 33) V1 B Dn Ds ३-१० मनुजयम् (for भग्न*) — (L 34) Ba गा (for गाश्च) — (L 35) Ds परमिक् D1 ६ १ प्रमो (for विभो) Ds दान परममुत्तम (for the post half) — (L 36) Ds अक्षय Ds ० १ ० पावव (for 'न) B1 सुवर्ण परमच ते (for the post half) — D1 ३ om (hapl) lines 37-38 — (L 37) B1 om द्विज]

36 N (Ds missing) om the ref — " D1 देव साम्यः G1 'तार्थे (for 'तास्ते) — " V1 B Dn3 D10 M ये सुवर्णं (by transp), Ds सुवर्णं च, T1 'र्णमिह (hypermetrie) Dn1 n2 ये सुवर्णं ददस्यथ — After 36^{ab}, Ds reads 38

37 " D1 ६-७ ददतो, 'T1 'तां (for 'ता) — " V1 B Dn1 n2 D1 T1 M सर्वा स्म, D10 स्यु सर्व (for सर्वाश्च) — " D1 वदति (for भवन्ति)

38 Ds reads 33 after 36^{ab} G1 partly damaged — " D1-० T1 ३ त्तु (for च) — " D1 ३ ह, D1-० वै (for मे) — " D1 G1 वदतो (for ग) — " V1 D10 T G1-३ M1 शास्त्र (for दस्य) D1 ० १ सर्वशास्त्रविदां वर, Ds ३ ० 'शास्त्रविशारद

39 " B1 D1 ३ M1-३ सर्व (for पूर्व) — " V1 om पुराणे — D1 ० १ ० om (hapl) 39°-41° — " D2 भगवतो (for कथयतो) — " V1 B Dn Ds ३

शूलपाणेर्भगवतो रुद्रस्य च महात्मनः ।
 गिरौ हिमवति श्रेष्ठे तदा भृगुकुलोद्बह ॥ ४०
 देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन ।
 समागमे भगवतो देव्या सह महात्मनः ।
 ततः सर्वे सगुद्विधा भगवन्तमुपागमन् ॥ ४१
 ते महादेवमासीनं देवीं च वरदामुमा ।
 प्रसाद्य शिरसा सर्वे रुद्रमूर्च्छुर्भृगूद्बह ॥ ४२
 अयं समागमो देव देव्या सह तवानघ ।
 तपस्विनस्तपस्विन्या तेजस्विन्यातितेजसः ।

अमोघतेजास्त्वं देव देवी चैयमुमा तथा ॥ ४३
 अपत्यं युवयोर्देव बलवद्भविता प्रभो ।
 तन्नूनं त्रिषु लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति ॥ ४४
 तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन ।
 वरं प्रयच्छ लोकेश त्रैलोक्यहितकाम्यया ।
 अपत्यार्थं निगृहीष्व तेजो ज्वलितमुत्तमम् ॥ ४५
 इति तेषां कथयतां भगवान्नोवृषध्वजः ।
 एवमस्त्विति देवांस्तान्निर्घर्षे प्रत्यभाषत ॥ ४६
 इत्युक्त्वा चोर्ध्वमनयत्तद्रेतो वृषवाहनः ।

यथान्याय तु तस्य (B₁ 'त्र') वै

40 D₄ ० १ ० om 40 (of v 1 39) —^b) S [अ]-
 पि (for च) Dn₂ देव्या सह महात्मनः, D₁ २ रुद्रस्य
 परमा (D₂ च परा)त्मनः —^c) T₂ ३ G₄ तदा भृगु-
 कुलोत्तम

41 D₄ ० १ ० om 41^{ab} (cf v 1 39) —^c) D₃ ०
 समागमो वै (hypermetric), S (except G₂) समागमो
 (for 'मे') —^c) D₁ २ ४-० देवा (for तत) —^f)
 V₁ B Dn D₁₀ देवा रुद्रम् (for भगवन्तम्) S अथा
 गमन् (for उपा^a)

42 ^a) D₁₀ सहासीन महादेव —^b) M परमाम्
 (for वरदाम्) D₄ देवीं च वरमुत्तमा —^c) S सगण
 (for शिरसा) —^d) T₁ आहु (for ऊचुः) D₄-०
 भृगूत्तम, S सुरेश्वर (T₃ G₄ 'रा') (for भृगूद्बह)

43 ^a) Bom ed देवो (for देव) — T₁ om
 43^{ad} —^c) V₁ D₇ तपस्विन्याम् (for 'न्या') —^d)
 T₂ ३ G₁ ३ ४ तेजसा (for 'स') —^e) D₁ २ -रेताम्
 (for तेजास्) —^f) T₃ तदा (for तथा)

44 ^a) G₁ om अपरय T₁ अचक्ष्य युवयोर्भूतं —^b)
 D₅ भवति (for भविता) Dn₁ n₂ D₂ १० विभो (for
 प्रभो) Dn₃ बलवद्भुवि जायते —^c) D₁ जात (for
 नून)

45 ^a) T₂ ३ G₂ ४ तु (for स्व) —^b) Dn₃ लोचन,
 D₆-१ 'ने (for न) —^c) D₁ ४-० देवेश (for लोकेश)
 —^d) D₅ अपत्यार्थं निगृहीय — After 45^b, N (D₅
 missing) ins

390*

तेज परमक विभो ।

त्रैलोक्यसारौ हि युवा लोक सतापयिष्यय ।

तदपत्य हि युवयोर्देवानभिभवेद्भुवम् ।

न हि ते पृथिवी देवी न च सौमं दिव प्रभो ।

वीर्यं धारयितुं शक्ता समस्ता इति नो मतिः । [5]

तेज प्रभावाग्निर्दग्धं न स्यात्सर्वमिदं जगत् ।

तस्मात्प्रसादं भगवन्कर्तुमर्हसि न प्रभो ।

न देव्या संभवेत्पुत्रो भवत सुरसत्तम ।

धैर्यादेव निगृहीष्व

[D₁ reads lines 1-2 twice — (L 1) B₁
 परम (submetric) (for परमक) — (L 2) D₄ ०-०
 सार तु (for सारौ हि) D₂ लोकान् (for लोक) V₁
 B₁ ३ D₅ लोक सतारयिष्यत (V₁ 'थ'), D₁ (first time)
 लोकान्स् हितकाम्यया (for the post half) — (L 3)
 Dn लोकान् (for देवान्) — (L 4) D₁ om देवी
 V₁ B (except B₂) Dn D₁₀ विभो (for प्रभो) — (L
 5) V₁ B₃ ३ Dn D₂ नेद (for वीर्यं) D₄-० समेता (for
 समस्ता) B₅ मे (for नो) B₁ इति नो निश्चिता मति
 (for the post half) — (L 6) V₁ B Dn D₂ १०
 प्रभाव- (for वान्) V₁ B Dn D₂ तस्मात्, D₁₀
 यस्मात् (for न स्यात्) — (L 8) V₁ B₃-३ Dn D₂ १०
 देव्या (for देव्या) — (L 9) B₁ D₆ १ देव (for
 एव)]

—^f) S ज्वलनम् (for ज्वलितम्) D₁ अद्भुत (for
 उत्तमम्)

46 ^a) D₂ इति देवां कथयतो —^b) Dn₁ n₂ D₂
 T₂ ३ G वृषभ (for गोवृष) —^c) D₁ तान्देवान् (by
 transp)

47 S om 47^a-49^b —^b) B (except B₁) Dn₁ n^a
 D₅ रेतो वृषभवाहन —^d) Dn₂ D₆ वा (for च)

ऊर्ध्वरेताः समभवत्ततःप्रभृति चापि सः ॥ ४७

रुद्राणी तु ततः कुद्धा प्रजोच्छेदे तथा कृते ।

देवानथाब्रवीत्तत्र स्त्रीभावात्परुष वचः ॥ ४८

यस्मादपत्यकामो वै भर्ता मे विनिवर्तितः ।

तस्मात्सर्वे सुरा यूयमनपत्या भविष्यथ ॥ ४९

प्रजोच्छेदो मम कृतो यस्माद्युष्माभिरय वै ।

तस्मात्प्रजा वः खगमाः सर्वेषां न भविष्यति ॥ ५०

पावकस्तु न तत्रासीच्छापकाले भृगूदह ।

देवा देव्यास्तथा शापादनपत्यास्तदाभवन् ॥ ५१

रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास तत्तदा ।

प्रस्कन्नं तु ततस्तस्मात्किञ्चित्त्रापतद्भुवि ॥ ५२

तत्पपात तदा चाग्नौ वष्टुधे चाद्भुतोपमम् ।

तेजस्तेजसि संपृक्तमेकयोनित्वागतम् ॥ ५३

एतस्मिन्नेव काले तु देवाः शक्रपुरोगमाः ।

असुरस्तारको नाम तेन संतापिता भृशम् ॥ ५४

आदित्या वसवो रुद्रा मरुतोऽथाश्विनावपि ।

साध्याश्च सर्वे संव्रता दैतेयस्य पराक्रमात् ॥ ५५

स्थानानि देवतानां हि विमानानि पुराणि च ।

ऋषीणामाश्रमाश्चैव बभूवुरसुरैर्हताः ॥ ५६

ते दीनमनसः सर्वे देवाश्च ऋषयश्च ह ।

प्रजग्मुः शरणं देवं ब्रह्माणमजर प्रभुम् ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

48 S om 48 (of v l 47) —^a) V1 B2 D5 10 [इ]ति (for तु) —^b) D2 6-8 प्रजाच्छेदे V1 B Dn D10 तदा (for तथा) —^c) D1 6 8 9 देवी तथा, D5 7 देवांस्तथा (for देवानथ) —^d) D1-9 रूपाति (for स्त्रीभावात्)

49 S om 49^{ab} (of v l 47) —^b) D1 वारित (for वर्तित) —^d) om (hapl) 49^c-50^b Before 49^{cd}, T G M4 ins उमा; M1-8 देवी T1 transp 49^{cd} and 50^{ab} —^c) D5-6 [स]पि वै (for सुरा) —^d) T2 om (hapl) 49^d-51^c

50 D1 om 50^{ab}, T2 om 50 (for both, of v l 49) T1 transp 49^{cd} and 50^{ab} —^a) D2 5-9 T2 G प्रजाच्छेदो —^b) V1 अस्य; G4 अत्र (for अथ) —^d) T1 om 50^{cd}

51 T2 om 51^{ab} (of v l 49) —^c) T2 देव्यस्य (for देव्यास्य) D1 T2 G1-8 M तत (for तथा) T1 देवदेव्य स्म वृक्षापाद् —^d) B Dn D10 ततो, D8 T1 8 G2 4 तथा (for तदा)

52 ^a) G1 देवो (for तेजो) —^b) G2 साधयामास (for धार) V1 B Dn D2 10 वै (for तस्) —^c) D5 T G2 4 M1-8 प्रस्कन्नाद्, G2 M4 प्रस्कदात् (for प्रस्कले)

53 ^a) D1 2 9 T1 उत्पपात (for सत्प) B2 वद्धौ (for चामौ) V1 B1 2 4 5 Dn उत्पपात तदा वद्धौ, D10

तस्य पात तदा वद्धौ —^b) D1 [अ]द्भुत महत्, D10 G1 8 'तोपम (for 'तोपमम्) —^c) D1-9 तवस् (for तेजस्) V1 B (except B1) Dn M1-3 सयुक्तम्, G2 सवृक्तम् (for संपृक्तम्) —^d) V1 B Dn D10 आत्म (for एक)

54 After 54, M1-8 ins the colophon

55 Before 55, M1-8 ins वसिष्ठ उवाच —^b) T1 मरुतश्च, T2 मरुताम् (for 'तोऽथ) D1 तथा (for अपि)

56 ^a) D1 2 9 देवतानां D5 च (for हि) —^b) D1 6-9 च भारत; G2 च योषिर्वा (for पुराणि च) —^c) V1 B2 4 5 Dn D2 5-1 10 T2 चाश्रमाश्च (for आ) T2 [अ]पि (for [ए]व) —^d) B2 D1-10 हता, D2 T1 G1 2 4 वृता (for हता)

57 ^b) B1 देवता (for देवाश्च) D2 सह (for च ह) V1 B2 2 5 D10 देवताश्चर्षयश्च ह (B5 ने), B2 Dn देवता ऋषयश्च ये, D1 देवा सर्विगणास्तथा —^c) B2 आजग्मु (for प्र) D1-9 देवा (for देव) —^d) D2 अमर, D5 अपरं, T2 अरज (for अजर) V1 B1 Dn1 ns विसृ (for प्रसृ) T1 ब्रह्माणमजरमक्षयं —After 57, T1 ins

391* वरेण्य वरदं देव स्तोतुमारेभिरे प्रभुम् ।

Colophon ins in M1-8 after 54 —*Parvan name* B1 2 4 शान्ति —*Sub-parvan* V1 B Dn D1, 2 4 9,

८४

देवा ऊचुः ।

असुरस्तारको नाम त्वया दत्तवरः प्रभो ।
सुरानृषींश्च क्लिश्नाति वधस्तस्य विधीयताम् ॥ १
तस्माद्भयं समुत्पन्नमस्माकं वै पितामह ।
परित्रायस्व नो देव न ह्यन्या गतिरस्ति नः ॥ २

ब्रह्मोवाच ।

समोऽहं सर्वभूतानामधर्मं नेह रोचये ।
हन्यतां तारकः क्षिप्रं सुरर्षिगणबाधकः ॥ ३
वेदा धर्माश्च नोत्सादं गच्छेयुः सुरसत्तमाः ।
विहितं पूर्वमेवात्र मया वै व्येतु वो ज्वरः ॥ ४

देवा ऊचुः ।

वरदानाद्भवतो दैतेयो बलगर्वितः ।

देवैर्न शक्यते हन्तुं स कथं प्रशमं व्रजेत् ॥ ५
स हि नैव स्म देवानां नासुराणां न रक्षसाम् ।
वध्यः स्यामिति जग्राह वरं त्वत्तः पितामह ॥ ६
देवाश्च शप्ता रुद्राण्या प्रजोच्छेदे पुरा कृते ।
न भविष्यति वोऽपत्यमिति सर्वजगत्पते ॥ ७

ब्रह्मोवाच ।

हुताशनो न तत्रासीच्छापकाले सुरोत्तमाः ।
स उत्पादयितापत्यं वधार्थं त्रिदशद्विषाम् ॥ ८
तद्वै सर्वानतिक्रम्य देवदानवराक्षसान् ।
मानुषानथ गन्धर्वान्नागानथ च पक्षिणः ॥ ९
अस्त्रेणामोघपातेन शक्यतां तं घातयिष्यति ।
यतो वो भयमुत्पन्नं ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०

8-10 दानधर्म, D₁ (inf lin) मोक्षधर्म — Adhy
name V₁ B Dn D₁ 2 4 6-10 सुवर्णोत्पत्ति, D₅
स्वर्णोत्पत्तिप्रकरण, T₂ दानप्रकरणे सुवर्णदानमाहात्म्ये तार
कासुरवध — Adhy no (figures, words or both)
V₁ 84, D₁₀ 89, T₁ G₁ 3 M₁-8 124, T₂ 8 G₂ 4
170, M₁ 123 — Slo'a no D₁ 78, D₈ 82

84

☞ This adhy is missing in D₈ (cf v 1 13
82 37)

1 ⁵) D₈ प्रभु (for प्रभो) D₁ स तु दत्तवरस्त्वया
2 T₁ om 2
3 ⁵) D₂ न हि, D₁₀ नैव, S त न (for नेह) D₁
न धर्ममिह रोचये — ⁵) D₁ क्षीप्र (for क्षिप्र) — ⁵)
D₈ 1 पितृ (for गण) V₁ B₁ 2 4 8 Dn बाधिता,
B₃ -वारित, D₈ 8 बाधक (for क)
4 T₁ om 4⁵ — ⁵) V₁ T₂ देवा (for वेदा) V₁
B Dn D₁ 1 1 10 [उ]च्छेद (for [उ]त्साद) — ⁵)
T₂ विदित (for विहित) — ⁵) D₈ ते (for वो) S
भय (for ज्वर)

5 ⁵) T₂ वरप्रदानाद्भवतो — ⁵) B₄ D₁₀ दर्पित
(for गर्वित) D₂ दैतेयो बलवत्तर — ⁵) D₈ दैवेन
(for देवैर्न)

6 ⁵) D₁ 2 [ए]व (for [ए]व) — ⁵) D₁-8 अ
सुराणां (for नां) G₂ च (for the second न)

7 ⁵) D₅ गर्भच्छेदे, D₈ 1 प्रजा⁵ (for प्रजो⁵) T₁
अनपत्या भवत्विति — T₁ om (hapl) 7⁵ — ⁵) D₈ च
(for वो). — ⁵) B₁ 8 G₂ 4 M₁ सर्व, Dn 1 नः सर्वे
(for सर्वे)

8 ⁵) B₃ विशेषत, D₁ द्विजोत्तमा (for सुरो)
— ⁵) D₂ नित्य; D₈ सत्य, T₁ पुत्र (for [अ]पत्य)
— ⁵) V₁ B₁ 2 4 8 Dn D₂ 8 8 वधाय, B₃ धर्मार्थ (for
वधार्थ)

9 T₁ om 9 — ⁵) D₈ तद्वै (for तद्वै) T₂ 3
G₂ 4 देवान्, M₁ सर्वाणि (for सर्वान्) — ⁵) M
मनुष्यान् (for मानुषान्) D₁-8 मानुषोरगगधर्वान् (D₁
र्व) — ⁵) T₂ 3 G₂ 4 अपि (for अत्र)

10 ⁵) D₁₀ शस्त्रेण (for अत्र) B₃ corrupt — D₂
om (hapl) 10⁵-12⁵ — ⁵) D₁ दायो, D₂ यमाद्,

सनातनो हि संकल्पः काम इत्यभिधीयते ।
 रुद्रस्य तेजः प्रस्कन्नमग्नौ निपतितं च तत् ॥ ११
 तत्तेजोऽग्निर्महद्भूतं द्वितीयमिव पावकम् ।
 वधार्थं देवशत्रूणां गङ्गायां जनयिष्यति ॥ १२
 स तु नावाप तं शापं नष्टः स ह्रुतभुक्तदा ।
 तस्माद्वो मयद्देवाः समुत्पत्स्यति पावकिः ॥ १३
 अन्विष्यतां वै ज्वलनस्तथा चाद्य नियुज्यताम् ।
 तारकस्य वधोपायः कथितो वै मयानघाः ॥ १४
 न हि तेजसिनां शापास्तेजःसु प्रभवन्ति वै ।
 बलान्यतिबलं प्राप्य नबलानि भवन्ति वै ॥ १५
 हन्यादवध्यान्वरदानपि चैव तपस्विनः ।
 संकल्पामिरुचिः कामः सनातनतमोऽनलः ॥ १६

जगत्पतिरनिर्देश्यः सर्वगः सर्वभावनः ।
 हृच्छयः सर्वभूतानां ज्येष्ठो रुद्रादपि प्रभुः ॥ १७
 अन्विष्यतां स तु क्षिप्रं तेजोराशिर्हुताशनः ।
 स वो मनोगतं कामं देवः संपादयिष्यति ॥ १८
 एतद्वाक्यमुपश्रुत्य ततो देवा महात्मनः ।
 जग्मुः संसिद्धसंकल्पाः पर्येषन्तो विभावसुम् ॥ १९
 ततस्त्रैलोक्यमृपयो व्यचिन्वन्त सुरैः सह ।
 काङ्क्षन्तो दर्शनं बह्वैः सर्वे तद्गतमानसाः ॥ २०
 परेण तपसा युक्ताः श्रीमन्तो लोकविश्रुताः ।
 लोकानन्वचरन्ति सद्वाः सर्व एव भृगूद्वह ।
 नष्टमात्मनि संलीनं नाधिजग्मुर्हुताशनम् ॥ २१
 ततः संजातसंज्ञासानयेर्दर्शनलालसान् ।

D₁ तस्माद्, T₁ सतो (for यतो) D₁ वा; D₈ ० च (for वो) —^d) D₄₋₉ सप्तमा (for शत्रव)

11 D₂ om 11 (of v l 10) —^o) D₈ T₂ ३ रेत (for तेज) —^d) T₂ ३ G₄ च (for नि) B₄ D₁₁ n₂ T₁ G₁ ३ यत् (for तत्)

12 D₂ om. 12 (of v l 10) —^b) D₁₁ n₂ इति, D₁ हह (for हव) —^o) D₅₋₉ सुर (for देव) D₄ वधाय सुरशत्रूणां

13 ^a) G₄ [अ]वाप्तवाक् (for [अ]वाप स्तं) —^b) D₄₋₉ उभाया (for नष्ट स) —^o) B₂ D₁₀ भयकृद्; T₁ ३ G M तुद्; Madras ed न भय (for भयकृद्) T₂ तस्माच्च बोभयं देवा —^d) B₄ D₈ ३ T₂ पावक

14 ^a) D₁ च (for वै) T G₁ ३ ४ अन्वीक्ष्य स्तं वै ज्वलनं, G₂ M₂ ३ अन्विष्य त वै ज्वलनं; M₄ अन्वीक्षित वै ज्वलन —^b) D₄₋₉ तथा चैव, D₁₀ समासाद्य, T₂ तदा चाद्य D₁ तथा चैव नियोज्यतां — T₁ om 14^{cd} —^d) B₈ D₄₋₈ T₂ ३ G₁ M वो (for वै)

15 ^a) T₁ स (for न) T₁ श्रेष्ठ (for शापाद्य) — T₁ om 15^b-16^a —^b) S (T₁ om) तेजस (for तेज सु) D₂ वा; D₄ च (for वै) D₅ तेजस्विणु भवंति हि — D₈ ० om (hapl) 15^{cd} —^o) D₂ बलम्; D₄ T₂ बलान् (for बलानि) D₁ om बल —^d) V₁ B D₁₁ D₈ 10 दुर्बलानि, M₄ न बलानि (for नबलानि) D₁ हि (for वै)

16 T₁ om 16^{ab} (of, v l 15) G₁ partly

damaged —^a) T₂ ३ G अपरान्, M₁ ३ (sup lin as in text) अरतान् (for वरदान) —^b) T₂ [प]तत् (for [प]व) D₂ तरस्विन —^o) T₂ G₁-३ संकल्पोमि; T₈ M लपो हि (for 'ल्पाभि) T₂ काल (for काम) —^d) D₁ सुहु सह, D₂ सर्वश्रेष्ठ (for सनातन) S (except T₁) समो (for तमो) V₁ B₁ ३ ४, ५ D₁₁ [s]भवन् (for स्नल)

17 ^o) D₄₋₉ हृदय (for हृच्छय) —^d) D₄₋₉ प्रभो (for प्रभु)

18 ^a) T₁ अन्वीक्ष्यतां (for अन्विष्यतां) D₂ ३ ३ ३ तु स (by transp), S तत —^o) D₁ कामं मनोगत काम, D₂ सर्वान्मनोगत कामान् —^d) D₁ सर्व, D₂ स वै (for देव)

19 Before 19, T₂ ३ G₂ ins वसिष्ठ —^a) V₁ D₈ G₈ उपाश्रित्य (for उपश्रुत्य) —^o) D₄₋₉ जग्मुः संकल्प-ससिद्धा —^d) D₄ प्रार्थयंतो, T₂ ३ G₂ पर्यंतो (for पर्येषन्तो) T₁ अन्वीक्षन्तो हुताशन

20 ^b) D₁ T₂ ३ G विचिन्वन्त D₄₋₉ [अ]भ्रै (for सुरै)

21 T₁ om 21^{abcd} —^o) V₁ B₄ ३ D₁₁ n₂ D₁ ३ अनुचरन्, T₈ अन्व (for अन्व) —^d) D₁₁ एवं (for एव) V₁ B (except B₂) D₁₁ D₁₀ मृगुलम् (for 'द्वह) —^c) D₂ ३ ०-३ [अ]भि (for [अ]धि)

22 ^a) B₂ प्र; D₄₋₁₀ S (except M₁ ३) ताक् (for

जलेचरः क्लान्तमनास्तेजसाग्नेः प्रदीपितः ।
 उवाच देवान्मण्डूको रसातलतलोत्थितः ॥ २२
 रसातलतले देवा वसत्यग्निरिति प्रभो ।
 संतापादिह संप्राप्तः पावकप्रभवादहम् ॥ २३
 स संसृप्तो जले देवा भगवान्हव्यवाहनः ।
 अपः संसृज्य तेजोभिस्तेन संतापिता वयम् ॥ २४
 तस्य दर्शनमिष्टं वो यदि देवा विभावसोः ।
 तत्रैनमभिगच्छध्वं कार्यं वो यदि वह्निना ॥ २५
 गम्यतां साधयिष्यामो वयं ह्यग्निभयात्सुराः ।
 एतावदुक्त्वा मण्डूकस्त्वरितो जलमाविशत् ॥ २६
 हुताशनस्तु बुबुधे मण्डूकस्याथ पैशुनम् ।
 शशाप स तमासाद्य न रसान्वेत्स्यसीति वै ॥ २७

तं स संसृज्य शापेन मण्डूकं पावको ययौ ।
 अन्यत्र वासाय विभूर्न च देवानदर्शयत् ॥ २८
 देवास्त्वनुग्रहं चकुर्मण्डूकानां भृगूद्वह ।
 यत्तच्छृणु महाबाहो गदतो मम सर्वशः ॥ २९
 देवा ऊचुः ।
 अग्निशापादजिह्वापि रसज्ञानबहिष्कृताः ।
 सरस्वतीं बहुविधां यूयमुच्चारयिष्यथ ॥ ३०
 विलवासगतांश्चैव निरादानानुचेतसः ।
 गतास्त्रनपि वः शुष्कान्भूमिः संधारयिष्यति ।
 तमोगतायामपि च निशायां विचरिष्यथ ॥ ३१
 इत्युक्त्वा तांस्ततो देवाः पुनरेव महीमिमाम् ।
 परीयुर्ज्वलनस्यार्थे न चाविन्दन्हुताशनम् ॥ ३२

(for सं-) D4-s संतापान् (for संत्रासान्) —⁵)
 Bom ed अग्नि (for अग्नेर्) —T1 om 22^{ed} —⁶)
 D1 प्रकाशित, D4 10 M8 प्रदीपन (for 'पित) —⁷)
 D1 om (hapl) तल D5 -गतोत्थित (for तलो')

23 ⁵) D6 om (hapl.) from वसत्य up to न्हव्यवा
 (in 24⁵) T2 (sup lin as in text) s G हह (for
 इति). D4 s 7-9 S प्रसु

24 D6 om up to न्हव्यवा (in 24⁵) (of v 1. 23)
 —⁶) G8 देवो (for देवा) D1 s स संतप्तो जले देवो
 —T1 om 24^{ed} —⁶) V1 संसृज्य, D6 s संसृज्य;
 M4 संसृज्य (for संसृज्य) —⁶) T2 s G2 M4 ते च;
 G1 तेज- (for तेन)

25 ⁵) D10 चापि (for देवा) —⁶) Dn2 D5 T2 s
 G2 s [ए]वम् (for [ए]नम्) V1 B (except B1) Dn
 D8 10 अग्नि- (for अग्नि-) M8 गच्छ स्व (for गच्छध्वं)
 —⁶) T2 s G2 s कार्यं वो वह्निना यदि

26 T1 om 26^{ab} —⁶) D4 गच्छतां, T2 G1 s
 मृग्यता (for गम्यता) G4 मृग्यता साधयिष्यामि —⁶)
 D1 अग्नि (for अग्नि) S (T1 om) पुरा (for सुरा)
 —⁶) D1 transp मण्डूकम् and त्वरितो G2 त्वरित
 (for 'तो)

27 ⁶) D1 च (for तु) T1 दुर्बुधेर (for बुबुधे)
 —⁶) V1 B Dn D10 च, D1 तु, M8 [अ]पि (for
 [अ]य) —⁶) D1 स शशाप (by transp.) D4-s तमय

(for स तम्) T2 s G शशाप तं समासाद्य

28 ⁶) V1 B Dn D10 त वै, D1 स स्म, D2 त
 स्म, T2 s G2 s स तं (by transp) B1 संसृज्य, D1 s
 4-9 संसृज्य (for संसृज्य) —⁶) V1 B Dn D10 त्वरितो
 (B1-s D10 'तं) (for पावको) —⁶) V1 B Dn D10
 [अ]त्मानम् (for देवान्)

29 ⁵) V1 B2 s Dn D10 G8 भृगूत्तम (for 'द्वह)
 —⁶) D1 s 4 s 7-9 यं तं, G2 तत्तत् (for यत्तत्)
 —⁶) D5 सर्वत (for 'श)

30 T1 om the ref —⁶) G1-s M हि (for
 [अ]पि) —⁶) T1 विचर्जिता (for बहिष्कृता) —⁶)
 D6 s यूयमुच्चारयिष्यथ; G4 यूय सचारयिष्यथ

31 ⁶) D4 विलवास, T2 M जलवास (for बिल')
 D1 [अ]पि, T2 s G2 s [अ]य (for [ए]व) —⁶)
 V1 B Dn D2 10 निराहारान्, T1 निरादानान्, T2
 निरादानान् (for 'दानान्) S विचेतस (for अचे')
 —⁶) V1 B Dn D2 10 स (for व) —⁶) V1 Dn
 भूमि सतारयिष्यति —After 31^{ed}, D1 ins 303⁶ D4
 om (hapl) 31^{ed}—41⁶ T1 om 31^{ed} —⁶) D10 G2 s
 ततो (for तमो) V1 B Dn D2 s तमोघनायामपि वै
 (D2 च) —⁶) B2 (marg as in text) S (T1 om)
 प्र; D1 सं (for वि) Dn1 निशायामुच्चारयिष्यथ

32 D4 om 32 (of v 1 31) —⁶) D5 तु ततो,
 D6 s s T G1 s 4 M तं तथा, D1 ते ततो; G2 [अ]ः

अथ तान्द्विरदः कश्चित्सुरेन्द्रद्विरदोपमः ।
 अश्वत्थस्योऽशिरित्येवं प्राह देवान्भृगूद्वह ॥ ३३
 शशाप ज्वलनः सर्वान्द्विरदान्क्रोधमूर्छितः ।
 प्रतीपा भवतां जिह्वा भवित्रीति भृगूद्वह ॥ ३४
 इत्युक्त्वा निःसृतोऽश्वत्थादग्निर्वारणद्वचितः ।
 प्रविवेश शमीगर्भमथ वह्निः सुपुप्तया ॥ ३५
 अनुग्रहं तु नागानां यं चक्रुः शृणु तं प्रभो ।
 देवा भृगुकुलश्रेष्ठ प्रीताः सत्यपराक्रमाः ॥ ३६
 देवा ऊचुः ।

प्रतीपया जिह्वापि सर्वाहारान्करिष्यथ ।

वाचं चोच्चारयिष्यध्वमुच्चैरव्यञ्जिताक्षरम् ।
 इत्युक्त्वा पुनरेवाग्निमनुससुर्दिवौकसः ॥ ३७
 अश्वत्थान्निःसृतश्चाग्निः शमीगर्भगतस्तदा ।
 शुकेन ख्यापितो विप्र तं देवाः समुपाद्रवन् ॥ ३८
 शशाप शुक्रमग्निस्तु वाग्विहीनो भविष्यसि ।
 जिह्वां चावर्तयामास तस्यापि हुतश्रुतता ॥ ३९
 दृष्ट्वा तु ज्वलनं देवाः शुक्रमूर्चुर्दयान्विताः ।
 भविता न त्वमत्यन्तं शकुने नष्टवागिति ॥ ४०
 आश्रुतजिह्वस्य सतो वाक्यं कान्तं भविष्यति ।
 बालस्येव प्रवृद्धस्य कलमव्यक्तमद्भुतम् ॥ ४१

तदर्थे (for तान्द्विरदो)

33 Ds om 33 (cf v l 31) —^a) T1 M [आ]ह
 (for तान्) —^a) Ds S [ए]व (for [ए]व) —^a)
 V1 B Dn Ds 2 10 आह (for प्राह) Ds-s भृगूत्तम
 (for द्वह)

34 Ds om 34 (of v l 31) —^a) D10 द्विर
 दान् (for ज्वलन) —^b) D10 ज्वलन (for द्विरदान्)
 — D1 om 34^a —^a) Ds-s द्विगुणाः T1 प्रतीपं
 (for 'पा) —^a) V1 T2 s G M भवति; T1 भवतु
 (for भवित्री) Ds-s भविता भृगुनदन

35 Ds om 35 (of v l 31) —^a) Ds-s निरीतो
 (for नि सृतो) — Ds om 35^a —^a) D1 अग्नि
 (for वह्नि) B4 सुगुप्तया (for सुपु) — Ds s
 ins after 35 Ds after 35^a

392* विवेश क्षीयकानन्त प्रविशक्षेव सुचित ।

ऊष्मायां चित्तदैवदौस्त्यस्त्वक्त्वा प्राविशच्छमीम् ।

[(L 2) Ds वशाश्च (for वशेष्)]

36 Ds om 36 (cf v l 31) —^a) S च (for
 चु) —^b) D1 ये; T1 प्र; T2 s G यश्च (for यं)
 T1 Gs शृणु त्वं, Ms शृणुत (for शृणु त्वं) —^a)
 Gs कुले (for 'कुल) —^a) V1 B Dn D1 s प्रीत्या
 (for प्रीता) B2 (marg as in text) s D1 s-s
 पराक्रम (for 'मा)

37 Ds mo 37 (of v l 31) T1 Ms om the
 ref —^a) T1 चापि (hypermetric) (for [अ]पि)
 —^a) V1 B Dn D10 सर्वोदाहं Ds s s परिष्यथ, D1

चरि', T Gs Ms हरि'; G1 s विने' (for करि') Gs
 गुर्वोद्वारान्भविष्यथ (sio) —^a) D1 करं, T2 G1 s
 वाचश्च, Gs वचश्च (for वाच) Dns वा, D1 न (for
 च) —^a) Ts damaged V1 B Dn उच्चैरव्यञ्जिता
 क्षरा, T2 G 'क्षरा

38 Ds om 38 (of v l 31) —^a) V1 [s]मि स;
 D1 s s-s वह्नि (for चाग्नि) —^b) B1 om (hapl) गर्भ
 Ds s s शमीगर्भे, T2 s M1-s 'गर्भ' (for 'गर्भ') Dn1
 तथा (for तदा) Dns ns शमीगर्भमुपाविशत् —^a)
 B1 वह्निश्च; Dns Gs विप्रश्च (for विप्र) —^a) B1 त
 देवा समुपागमन्

39 Ds om 39 (of v l 31) —^a) V1 B Dn
 D10 om च —^a) V1 B Dn Ds 10 तथा (for तदा)

40 Ds om 40 (cf v l 31) T1 om 40^a
 —^a) G1 भवतां (for भविता) —^a) V1 B Dns D10
 शुक द्वे; Dn1 ns शुकत्वे (for शकुने)

41 Ds om 41^{ab} (cf v l 31) Ts partly dama-
 ged —^a) Ds-s प्रवृत्त, G1 आवर्त (for आवृत्त-)
 D10 T1 च ते (for सतो) —^b) D1 कातं वाक्यं (by
 transp) — D1-s ins after 41^{ab} Ds after 31^a

393* क्रियमाणा च ते चाणी भविष्यति नरैर्भुवि ।
 —^a) B1 S (Ts damaged) प्रवृत्तस्य, D1 s [अ]प्रवृ
 दस्य; Ds-s [अ]प्रवृ' (for प्रवृ) —^a) D1 वाक्यम्
 (for कलम्)

42^a) Ts तु (for त्वं) T Gs M शमीगर्भ —^b)
 Ds आगत्य (for आलक्ष्य) —^a) Dns देवतायतनं चक्रुः

इत्युक्त्वा तं शमीगर्भे वह्निमालक्ष्य देवताः ।
 तदेवायतनं चक्रुः पुण्यं सर्वक्रियास्तपि ॥ ४२
 ततःप्रभृति चाप्यग्निः शमीगर्भेषु दृश्यते ।
 उत्पादने तथोपायमनुजगमुश्च मानवाः ॥ ४३
 आपो रसातले यास्तु संसृष्टाश्चित्रमानुना ।
 ताः पर्वतप्रस्रवणैरूष्मां मुञ्चन्ति भार्गव ।
 पावकेनाधिश्यता संतप्तास्तस्य तेजसा ॥ ४४
 ततोऽग्निर्देवता दृष्ट्वा बभूव व्यथितस्तदा ।
 किमागमनमित्येवं तानपृच्छत् पावकः ॥ ४५
 तमूचुर्विबुधाः सर्वे ते चैव परमर्षयः ।
 त्वां नियोक्ष्यामहे कार्ये तद्भवान्कर्तुमर्हति ।
 कृते च तस्मिन्भविता तवापि सुमहान्गुणः ॥ ४६

अग्निरुवाच ।

ब्रूत यद्भवतां कार्यं सर्वं कर्तास्मि तत्सुराः ।
 भवतां हि नियोज्योऽहं मा वोऽत्रास्तु विचारणा ॥ ४७
 देवा ऊचुः ।
 असुरस्तारको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ।
 अस्मान्प्रबाधते वीर्याद्वधस्तस्य विधीयताम् ॥ ४८
 इमान्देवगणांस्तात प्रजापतिगणांस्तथा ।
 ऋषींश्चापि महाभागान्परित्रायस्व पावक ॥ ४९
 अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ।
 यद्भयं नोऽसुरात्साम्नाशयेद्भव्यवाहन ॥ ५०
 शप्तानां नो महादेव्या नान्यदस्ति परायणम् ।
 अन्यत्र भवतो वीर्यं तस्मात्त्रायस्व नस्ततः ॥ ५१

D10 त देवायतन चक्रुः —^d) T2 3 G2 4 सत्यं (for सर्वं) D1 [ह]ह, T1 G1 [ह]ति (for [अ]पि)

43 ^a) S तदा (for तत) —^b) D1 गर्भे प्र (for -गर्भेषु) — T1 om 43^{ad} —^c) Dns D1 तथापायम्, D2 ततो, D1-9 तदो (for तयो) —^d) V1 B Dns ns D10 अग्निः, Dn1 D2 अग्निः, D1-9 उप (for अनु) S (T1 om) मानुषा (for मानवा)

44 G1 partly damaged —^b) B2 4 D2 4-9 संक्षिष्टाश्च, Dn1 ns G2 संसृष्टं (for संसृष्टं) —^c) T2 तै (for ता) S सर्वत (for पर्वत) Some MSS प्रस्रवणैर् (for प्रस्रव) —^d) D1 4-9 उष्ण (for ऊष्मा). D1 2 4-7 G2-1 मुचति V1 B1 8 6 Dns T2 ऊष्मा मुचति भार्गव — T1 om 44^{ef} —^e) D4 [अ]पि वसता, D5-9 [अ]ग्निवसता, D10 T2 3 G [अ]ग्निदायिता (G1 4 'ता), M [अ]ग्निदायिता —^f) D1 om (hapl) from सतप्ता up to तान (in 46^d) M1-3 सयुक्तास् (for संतप्तास्) D1-9 स्वेन (for तस्य)

45 D1 om up to तान (in 45^d) (cf v l 44) —^a) V1 B Dn D2 10 G2 अथ, T2 3 G1 8 M तथा, G2 तदा (for ततो) —^b) V1 D2 G1 (inf in as in text) 4 तथा (for तदा) — G1 damaged for 45^{ef} —^c) D2-3 M1 2 4 [ए]व, T G2 4 [ए]वत् (for [ए]व) —^d) D1 6-9 T2 3 G2-1 M अपृच्छत्

(for 'त) D5 स तानपृच्छ पावक; T1 अपृच्छत्स च पा

46 ^e) T2 सर्वे (for कार्ये) D1-9 त्वा नियुजामहे कार्ये —^d) B1 D2 वक्तुम् (for कर्तुम्) Dn1 D2 3 G2 अहंसि (for 'ति) D1 तत्तावत्कर्तुमर्हसि —^e) D1 हि, T1 [स]पि (for च) T1 2 G1 3 M4 भवता (for भविता) —^f) V1 सुमहा (for सुमहान्) — After 46, D10 ins an addl colophon [Sub-parvan दान धर्मे — Adhy name सुवर्णोत्पत्ति — Adhy no 90]

47 T1 G1 partly damaged —^b) V1 B Dn D10 कर्तास्मि तदह सुरा —^c) V1 B Dn D10 तु; S (T2 damaged) वि (for हि) V1 B Dn D2 10 [स]स्मि, D2 6-9 [स]थ (for सः) —^d) T2 G2 4 न मे (for मा वो) D10 T2 G2 4 M [अ]स्ति (for [अ]स्तु)

48 ^b) T2 ब्रह्मणो (for 'नो)

49 ^e) V1 B Dn D10 G2 महाभाग (for 'गान्). — D2 om (hapl) from पावक (in 49^d) up to त्रायस्व (in 51^d)

50 D2 om 50 (cf v l 49) —^a) D1 तेजसं (for तेजसा) —^c) D2 3 1-2 अस्मान् (for तं) —^d) V1 Dn1 D2 3 हव्यवाहन

51 D2 om up to त्रायस्व (in 51^d) (cf v l 49) —^a) G1 3 महादेवान् (for 'देव्या) — D1 om 51^d-53^d

इत्युक्तः स तथेत्युक्त्वा भगवान्हव्यकव्यभृक् ।
जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति ॥ ५२
तथा चाप्यभवन्मित्रो गर्भश्चास्याभवत्तदा ।
वष्टुधे स तदा गर्भः कक्षे कृष्णगतिर्यथा ॥ ५३
तेजसा तस्य गर्भस्य गङ्गा विह्वलचेतना ।
संतापमगमचीव्रं सा सोढुं न शशाक ह ॥ ५४
आहिते ज्वलनेनाथ गर्भे तेजःसमन्विते ।
गङ्गायामसुरः कश्चिद्भैरवं नादमुत्सृजत् ॥ ५५
अबुद्धापतितेनाथ नादेन विपुलेन सा ।
वित्रस्तोद्भ्रान्तनयना गङ्गा विपुतलोचना ।

विसंज्ञा नाशरुद्धमं संधारयितुमात्मना ॥ ५६
सा तु तेजःपरीताङ्गी कम्पमाना च जाह्नवी ।
उवाच वचनं विप्र तदा गर्भवलोद्धता ।
न ते शक्तास्मि भगवंस्तेजसोऽस्य विधारणे ॥ ५७
विमूढास्मि कृतानेन तथास्वास्थ्यं कृतं परम् ।
विह्वला चास्मि भगवंस्तेजो नष्टं च मेऽनघ ॥ ५८
धारणे नास्य शक्ताहं गर्भस्य तपतां वर ।
उत्सक्ष्येऽहमिमं दुःखान्न तु कामात्कथंचन ॥ ५९
न चेतसोऽस्ति संस्पर्शो मम देव त्रिभावसो ।
आपदर्थे हि संवन्धः सुस्रक्ष्मोऽपि महाद्युते ॥ ६०

T₁ om 51^{ad} — °) V₁ B Dn₈ D₁₀ वीर्यात्, D₄ s
r→ S (T₁ om, T₈ damaged) वीर (for वीर्यं) — °)
V₁ B Dn D₁₀ न प्रभो, M₃ (inf lin) पावक (for
नस्तत्)

52 D₁ om 52^a (of v l 51) — °) D₃ s (hapl)
om कव्य V₁ B Dn D₁₀ T₁ हव्यवाहन, D₁ कव्यहव्य
मुक्, D₈ हव्यमुक्तदा (for 'कव्यमुक्' — °) D₁₀
दुराधर्षा

53 °) Dn₈ T₂ G₁ तथा; T₈ तदा (for तथा)
Dn₁ वा (for च) D₈ [अ]य, T G M₁ [अ]स्य
(for [अ]पि) T₁ तेन (for मिश्रो) — °) V₁ B
Dn D₁₀ गर्भं चास्यादधे तदा, M₁-s गर्भं चाप्यद-
घात्पुन — °) T₂ G₂ तथा (for तदा) G₂ गर्भं
— °) D₁ कक्षे

54 °) D₁ 10 यस्य (for तस्य) V₁ B₂ s Dn
D₁ s ० देवस्य (for गर्भस्य) — °) D₄ 7 T₂ s G लो-
चना (for चेतना) — °) D₈ s ० अकरोत् (for अग-
मत्) — °) Dn₁ om सा D₁ संसोढुं, D₂ सोढु सा
(by transp), D₄-० पर्योढुं, S (G₁ damaged)
प्रयोढुं

55 °) V₁ ज्वलितेन (for ज्वलनेन) — °) V₁ B
Dn D₂ 10 आनदत्, D₁ T₁ M₁ उत्तदत् (for उत्सृजत्)

56 °) V₁ B₁-4 Dn D₂ s 10 M₁ C_v अबुद्धि (D₈
'द'पतितेनाथ; B₅ G₁ s अबुद्धा प'; D₁ अबुद्धोत्प';
T₁ 'दापयिता तेन ॥ C_v अबुद्धिपतितेन अकस्मादुत्प-
न्नः । ॥ — G₁ damaged for 56^{ad} — °) T₂ G₂-4
विलसत् (for वित्रस्ता) M आत (for [उ]द्भ्रान्त)
B₁ विचर्भोद्भ्रान्तनयना, T₁ सत्रसा आत — °) V₁ B

Dn D₁₀ विश्रु (Dn₁ 'सु)त, D₂ विह्वल-, M₁-s विपुल
(for विपुत) D₁ T₁ चेतना (for लोचना) — °)
V₁ B₂-4 Dn D₁₀ घोडु (D₁₀ भर्तु) मात्मानमेव च, B₁
D₄-० सधार्यात्मानमेव च

57 T₁ om 57^{ab} — °) D₁ s 10 [ह]व, D₈ तु
(for च) V₁ B Dn कंपयतीव जाह्नवी — °) N
(except D₁, D₈ missing) ज्वलन (for वचन) T₁
तत्र (for विप्र) — °) B₁ तथा (for तदा) V₁ B₂
बलोद्धता, D₂ बलाद्युता, D₁-० बलाद्भुता (for बलो-
द्धता) S तदा बाला हुताशनं — T₈ om (hapl)
57^a-61^b — °) V₁ D₂ तेन (by transp) D₁-०
[s]स्मि शक्ता (by transp) Dn₁ n₂ तेनाशक्तास्मि
भगवत्

58 T₈ om 58 (of v l 57) — °) G₁ damaged
T₁ s G₂ s M₂ s तेन (for [अ]नेन) — T₁ om 58^b
— °) D₁ परोक्तं (sio) (for कृतं परम्) V₁ B₂ s s
Dn D₂ 10 न मे स्वास्थ्यं यथा पुरा, B₅ नाहमास यथा पुरा,
D₈ तदास्वास्थ्यं परं कृतं, S (T₁ s om) यथास्वस्थं पु-
(M₂ s [sup lin] 'स्मिन्दु)रा कृत — °) G₂ s सु
विह्वला (for विह्वला च) — D₈ s s read 58^a-59^a
twice — °) N (except D₁, D₈ s s [all both
times], D₈ missing) चेतो (for तेजो) T₁ हि
(for च)

59 For the repetition in D₈ s s, of v l 58
T₈ om 59 (of v l 57) T₁ om 59^{ab} — °) T₂ च
(for न) G₂ [अ]न (for [अ]हं) — °) D₁ उपेक्ष्ये;
D₈ (second time) उत्सृज्ये (for उत्सृक्ष्ये) T₁ M अहं,
G मद्दत् (for इम) G₂ दुस्

यदत्र गुणसंपन्नमितरं वा हुताशन ।
 त्वय्येव तदहं मन्ये धर्माधर्मौ च केवलौ ॥ ६१
 तामुवाच ततो बद्धिर्वार्यतां धार्यतामयम् ।
 गर्भो मत्तेजसा युक्तो महागुणफलोदयः ॥ ६२
 शक्ता ह्यसि महीं कृत्स्नां वोढुं धारयितुं तथा ।
 न हि ते किञ्चिदप्राप्यं मद्भेतोधारणाद्वते ॥ ६३
 सा बद्धिना वार्यमाणा देवैश्चापि सरिद्वरा ।
 समुत्ससर्ज तं गर्भं मेरौ गिरिवरे तदा ॥ ६४
 समर्था धारणे चापि रुद्रतेजःप्रधर्षिता ।
 नाशकत्वं तदा गर्भं संधारयितुमोजसा ॥ ६५

सा समुत्सृज्य तं दुःखादीप्तवैश्वानरप्रभम् ।
 दर्शयामास चाग्निस्तां तदा गङ्गां भृगूद्वह ।
 पप्रच्छ सरितां श्रेष्ठां कच्चिद्गर्भः सुखोदयः ॥ ६६
 कीदृग्वर्णोऽपि वा देवि कीदृग्रूपश्च दृश्यते ।
 तेजसा केन वा युक्तः सर्वमेतद्विहीहि मे ॥ ६७
 गङ्गोवाच ।
 जातरूपः स गर्भो वै तेजसा त्वमिवानल ।
 सुवर्णो विमलो दीप्तः पर्वतं चावभासयत् ॥ ६८
 पद्मोत्पलविमिश्राणां हृदानामिव शीतलः ।
 गन्धोऽस्य स कदम्बानां तुल्यो वै तपतां वर ॥ ६९

60 T₈ om 60 (of v 1 57) T₁ om 60-61 G₁ damaged —^a) V₁ B Dn तेजसो (Dn₁ ns 'सा), D₁₋₉ रेतसो (for चेतसो) D₅ [s]पि (for सस्ति) —^c) D₁ : [s]भि, T₂ G न (for हि) M आप दर्यस्य संबन्ध —^d) D₈ महामते (for 'द्युते)

61 T₈ om 61^{ab} (of v 1 57) T₁ om 61 (of v 1 60) M₁ om 61-62 —^b) V₁ B Dn D₁ : M₂ : इतरद् (for 'रे) —^d) D₁₀ G₄ केवल

62 M₁ om 62 (of v 1 61) G₁ partly damaged —^b) V₁ B Dn D₁₀ हृति (for जयम्) —^d) D₁₋₉ महाफलगुणोदय — The sequence in T₁ after 62 is 63^{ab}, 72^c-73^d, 64, 66^a-68^b, 70^{ab}, 68^{cd}, 70^{de}, 72^{abc}, 75^a-78^b, 81^{cd}, 80^{cd}, 74, colophon The sequence in T₂ s G M₂-4 after 62 and that in M₁ after 60 is 72^{cd}, 63, 72^c-73^d, 64^a-72^b, 75^a-78^b, 81^{cd}, 78^c-81^b, 74, colophon

63 For the sequence in S, cf. v 1. 62 —^a) T₂ G₁ : शक्यता T₁ [अ]सीमा (for ह्यसि) —^b) T₁ पालयितु, G₄ तार' (for धार) — T₁ om 63^{cd} —^c) T₂ अप्राप्तम् (for अप्राप्य) —^d) V₁ B Dn T₂ G₂ अन्त्यतो, T₈ G₄ अस्त्यतो, M अस्तीतो (for मद्भेतो) D₁ 6-9 भवेत् (for कृते) D₈ मद्भेतोद्धरणा-रुवेत्, G₈ अभितो धारणाद्वते

64 For the sequence in S, cf. v 1 62 G₁ partly damaged —^a) V₁ धार्यमाणा (for वार्य') —^b) V₁ B (except B₁) Dn D₂ : 4-9 om च —^d) T₁ तथा (for तदा)

65 For the sequence in S (T₁ om), cf. v 1. 62 T₁ om. 65 —^a) Dn₂ D₁ 10 T₈ G₁ : 4 वा (for च) —^c) T₂ तथा (for तदा)

66 For the sequence in S, cf. v 1 62 G₁ partly damaged —^a) T₈ G₂ : तमुत्सृज्य (for समु') Dn₂ G₈ तद् (for त) —^b) Dn₁ ns D₁₋₉ दीप्त, T₂ सूर्य (for दीप्त) —^c) B₄ D₁₀ T G₂ : 4 [अ]ग्नि त (T₁ तु), D₁ : G₁ : 3 [अ]ग्निस्त (for [अ]ग्निस्तां) —^d) D₁ : 2 गत्वा, D₁₋₉ [आ]गत्य, T G₄ M गगा (for गङ्गा) —^e) T₁ [अ]ग्नि स ता (for सरिता)

67 For the sequence in S, cf. v 1 62 —^a) S (except G₂) कीदृग्वर्णो (for 'ग्वर्णो) —^b) T₂ G₂ : कीदृग्रूपं (for 'ग्रूपश्च) —^c) G₈ [अ]नेन (for 'केन) —^d) D₁ सत्यम् (for सर्वम्) D₁₀ चैतद् (for एतद्) B₄ न (for मे)

68 For the sequence in S, cf. v 1 62 G₁ partly damaged —^a) G₁ गर्भ (for रूप) —^b) V₁ B₂-5 Dn [अ]नघ (for [अ]नल) — D₈ repeats 68^a after 69^{ab} —^c) T₁ देव (for दीप्त) —^d) D₈ T₂ G₈ : M [अ]वभासयन्, D₁₀ [ए]व भासयेद् (for [अ]वभासयद्) T₁ पर्वत सप्रभासते

69 For the sequence in S (T₁ om), cf. v 1 62 T₁ om 69 —^a) T₂ : G₂ : 4 विविध्राणां (for -विमिश्राणा) —^b) B₄ अति (for इव) — After 69^{ab}, D₈ repeats 68^a

70 For the sequence in S, cf. v 1 62 —^a) T₁

तेजसा तस्य गर्भस्य भास्करस्येव रश्मिभिः ।
 यद्भव्यं परिसंसृष्टं पृथिव्यां पर्वतेषु वा ।
 तत्सर्वं काञ्चनीभूतं समन्तात्प्रत्यदृश्यत ॥ ७०
 पर्यधावत् शैलाश्च नदीः प्रस्रवणानि च ।
 व्यदीपयतेजसा च त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७१
 एवंरूपः स भगवान्पुत्रस्ते हव्यवाहन ।
 सूर्यवैश्वानरसमः कान्त्या सोम इवापरः ।
 एवमुक्त्वा तु सा देवी तत्रैवान्तरधीयत ॥ ७२
 पावकश्चापि तेजसी कृत्वा कार्यं दिवौकसाम् ।
 जगामेष्टं ततो देशं तदा भार्गवनन्दन ॥ ७३
 एतैः कर्मगुणैर्लोकं नामाग्नेः परिगीयते ।
 हिरण्यरेता इति वै ऋषिभिर्विबुधैस्तथा ।

पृथिवी च तदा देवी ख्याता वसुमतीति वै ॥ ७४
 स तु गर्भो महातेजा गाङ्गेयः पावकोद्भवः ।
 दिव्यं शरवणं प्राप्य बबुधेऽद्भुतदर्शनः ॥ ७५
 ददृशुः कृत्तिकास्तं तु बालार्कसदृशद्युतिम् ।
 जातस्नेहाश्च तं बालं पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥ ७६
 ततः स कार्तिकेयत्वमवाप परमद्युतिः ।
 स्कन्धत्वात्स्कन्दतां चापि गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥ ७७
 एवं सुवर्णमुत्पन्नमपत्यं जातवेदसः ।
 तत्र जाम्बूनदं श्रेष्ठं देवानामपि भूषणम् ॥ ७८
 ततः प्रभृति चाप्येतज्जातरूपमुदाहृतम् ।
 यत्सुवर्णं स भगवानग्निरीशः प्रजापतिः ॥ ७९
 पवित्राणां पवित्रं हि कनकं द्विजसत्तम ।

तद्धि; T₈ पर (for परि) D₁ ३ ४. ६-९ ससृष्टं (for संसृष्ट) —^a) G₁ damaged D₁₀ पृथिव्या V₁ B D_n D₈ १० G₂ ४ च (for वा) —^a) D₁ transp तत् and सर्वं —^a) D₁ पर्यदृश्यत (for प्रत्य) T₁ तेजसा तस्य दृश्यते

71 For the sequence in S (T₁ om), of v 1 62 D₁ T₁ om 71 —^a) B₁ पर्यधावत्, D₈ S (except G₂, T₁ om) 'धावद्भि' (for धावत्) —^b) D₈ G₂ नदी; D₁₀ नद्य, T₂ ३ G₂ M नदी (for नदी) —^c) V₁ B D_n D₈ व्यदीपयत् (for व्यदीपयत्)

72 For the sequence in S, of v 1 62 —^a) D₈ १ समभवत्, D₈ ३ ० स भगवत् (for स भगवान्) — T₁ om 72^a

73 For the sequence in S, of v. 1 62 —^c) S तदा (for ततो) —^a) T G₂ ततो (for तदा) D₁₀ वै भृगु (for भार्गव)

74 For the sequence in S, of v 1 62 —^a) S (except G₂) एतेन कर्मणा लोके —^b) D₈ ३ ० नामाग्ने, S (except G₂) सतोभि (for नामाग्ने) —^a) T₂ ३ G₂ ४ तदा (for तथा) —^c) D₁ तदा; D₂ तथा (for [ह]ति वै) — After 74, S ins the colophon

75 For the sequence in S, of v 1 62 Before 75, S (except G₁) ins वसिष्ठ. —^a) D₄ ६-९ जातो (for गर्भो) —^b) D₄-९ गाङ्गेय पावकस्तमज

76 For the sequence in S, cf. v 1 62 —^a) D₈ om (hapl) from तिकास्त up to तत् स का (in 77^a) S तृणं (for तं तु) D_n २ कृत्तिकास्तं समासाद्य —^a) V₁ B₈ ३ ३ D_n पुत्रं वै ताश, D₁₀ पुत्रस्नेहाश्च (for जातस्नेहाश्च) S तु (for च) D₁ ३ ३ १-९ सौहार्दात् (for तं बालं) B₁ पुत्रं * चैव तं बाल —^a) B₈ स्तन्यसं; D₂ ३ १-९ स परि (for स्तन्यवि)

77 For the sequence in S, of v 1 62 D₈ om up to तत् स का (in 77^a) (of v 1 76) —^a) S transp तत् and स — 77^a = (var) 13 86 14^a —^c) B₁ प्राप्ते (for चापि) —^a) M₄ गुहावासे गुहोद्भव

78 For the sequence in S, cf. v 1 62 —^b) T₂ वेदसे (for वेदस) — T₁ om. 78^a-80^b —^c) T₂ ३ G₁-३ M ततो (for तत्र) —^a) V₁ ऋषि (for ऋषि)

79 For the sequence in S (T₁ om), of v 1 62 T₁ om 79 (cf v 1 78) After 79^a, V₁ B D_n D₁₀ read 81 T₈ om (hapl) 79^a-80^a —^c) D₄ १० च, D₈ ३ om (for स) — After 79, D₂ ३ ins the colophon

80 For the sequence in S (T₁ ३ om), of v. 1 62. T₁ om 80^a (cf v 1 78) T₈ om 80 (cf v 1 79) D₁ ३ om 80 —^a) D₄-३ च (for हि) — D₈ om (hapl 1) 80^a-81^a —^b) Bom ed -सस्रमा —^c) D₄ [ए]वज् (for [ए]व) —^a) B₈ ऋषिदम (for उदाहृतम्). — After 80, D₄ १० ins the colophon

अग्नीषोमात्मकं चैव जातरूपमुदाहृतम् ॥ ८०
रत्नानामुत्तमं रत्नं भूषणानां तथोत्तमम् ।

पवित्रं च पवित्राणां मङ्गलानां च मङ्गलम् ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

वसिष्ठ उवाच ।

अपि चेदं पुरा राम श्रुतं मे ब्रह्मदर्शनम् ।
पितामहस्य यद्वृत्तं ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ १
देवस्य महत्स्तात वारुणीं विभ्रतस्तनुम् ।
ऐश्वर्ये वारुणे राम रुद्रस्येशस्य वै प्रभो ॥ २
आजगमुर्मुनयः सर्वे देवाश्चाग्निपुरोगमाः ।
यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारश्च मूर्तिमान् ॥ ३

मूर्तिमन्ति च सामानि यजुंषि च सहस्रशः ।
ऋग्वेदश्चागमत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥ ४
लक्षणानि स्वराः स्तोभा निरुक्तं स्वरभक्तयः ।
ओंकारश्चावसन्नेत्रे निग्रहप्रग्रहौ तथा ॥ ५
वेदाश्च सोपनिषदो विद्या सावित्र्यथापि च ।
भूतं भव्यं भविष्यच्च दधार भगवाञ्जिह्वः ।
जुहुच्चात्मन्यथात्मानं स्वयमेव तदा प्रभो ॥ ६

81 For the sequence in S, of v 1 62 Ds om. 81⁸⁰ (of v 1 80,) Ds om 81 V1 B Dn D10 read 81 after 79⁸⁵ B2 partly damaged —⁸) D1 2 4 6-8 अथोत्तम, Bom ed तथैव च (for तथोत्तमम्) —⁹) D2 4 8 पवित्राणा पवित्रं च —¹⁰) Ds 8 तु (for च)

Colophon om in V1 B Dn D2 5 ins it after 79, Ds 10 after 80, S after 74 — *Parvan nam* D1 शान्ति — *Sub parvan* D1 2 5 T2 M1-8 दानधर्म — *Adhy nam* D1 2 10 T2 G2 4 M सुवर्णोत्पत्ति, Ds सुवर्णोत्पत्ति कुमारोत्पत्ति; Ds कुमारोत्पत्ति, Ds 7 सुवर्णोत्पत्ति कुमारस्योत्पत्ति; Ds सुवर्णकुमारोत्पत्ति; Ds सुवर्णस्योत्पत्ति कुमारोत्पत्ति, T2 सुवर्णोत्पत्तौ कुमारसम्भव — *Adhy no* (figures, words or both) D10 90, T1 G1 8 M1-8 125, T2 8 G2 191, M2 124

85

☞ This adhy is missing in Ds (of v 1 13 82 37)

1. Some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) —^a) D2 4 6. 1 9 नाम (for राम) —^b) D1 2 धर्म (for ब्रह्म) M2 (sup lin as in text) Cv सत्तम (for दर्शनम्) Ds 6-9 श्रुत मे धर्मवित्तम् —^d) M2 (sup lin as in text) Cv परमेष्ठिन (for 'मात्मन)

2 °) T2 8 G1 8 4 वाय; G2 वाय (for राम)

—^a) V1 विभो, Ds M1-8 प्रभो (for प्रभो) B2 रुद्रस्य च वै प्रभो

3 °) Ds [इ]द्र- (for [अ]ग्नि) —^d) V2 कीर्ति मान् (for मू°)

4 °) D10 om च —^e) T2 8 G2 ऋग्वेदोयववेदश्च, G2 'दो यजुर्वेदश्च —^d) D1 विभूषण (for 'यित) — For 4, T1 subst

394* ऋग्वेदश्चागमत्तत्र सामानि च यजुषि च ।

5 T1 om 5⁸⁵ —^a) T2 G M अक्षराणि (for लक्षणानि) V1 B (except B2) Dn1 सुरा (for स्वरा) B2 Dn1 स्तोभा (for स्तोभा) —^b) S (T1 om) निरुक्ता G2 सर्व- (for स्वर) B2-8 Dns D10 पंकय; Ds 7 -लक्षणं (for भक्तय) V1 B1 2 Dn1 n2 Ds 3 निरुक्त सुरपंकय —^c) D1 corrupt V1 B1 5 Dn1 n2 Ds 10 [अ]वसन्नेत्र; B1 'सत्तत्र, Ds 9 'साने तु (for 'सन्नेत्रे) Ds 7 ओंकारोयावसाने च (D1 तु); S 'रच्छदस्ता नेत्रं (T2 'ता) — T1 om 5^d-6^e —^d) D1 5 -प्रग्रहम् (for हौ) Ds-9 निग्रह प्रग्रहस्तथा

6 T1 om 6^a (cf v 1 5) —^a) D1 6-9 T2 G M1 4 [उ]पनिषदा —^b) D1 विद्या D1 6-9 विद्या सावित्रीदेव च — T1 om 6^{de} —^c) D1 om भव्यं V1 B Dn Ds 10 भविष्य (for 'व्यप्) —^d) S (T1 om) शिरसा (for भगवाञ्जिह्व) — Ds 7 om 5⁸⁵

देवपत्न्यश्च कन्याश्च देवानां चैव मातरः ।
आजग्मुः सहितास्तत्र तदा भृगुकुलोद्बह ॥ ७
यज्ञं पशुपतेः प्रीता वरुणस्य महात्मनः ।
खयंभुवस्तु ता दृष्ट्वा रेतः समपतद्भुवि ॥ ८
तस्य शुक्रस्य निष्पन्दात्पांस्त्रसंगृह्य भूमितः ।
प्रास्यत्पूषा कराभ्यां वै तस्मिन्नेव हुताशने ॥ ९
ततस्तस्मिन्संप्रवृत्ते सत्रे ज्वलितपावके ।

ब्रह्मणो जुह्वतस्तत्र प्रादुर्भावि बभूव ह ॥ १०
स्कन्ममात्रं च तच्छुक्रं सुवेण प्रतिगृह्य सः ।
आज्यवन्मन्त्रवचापि सोऽजुहोद्भृगुनन्दन ॥ ११
ततः संजनयामास भूतग्रामं स वीर्यवान् ।
ततस्तु तेजसस्तस्माज्ज्ञे लोकेषु तैजसम् ॥ १२
तमसस्तामसा भावा व्यापि सत्त्वं तथोभयम् ।
सगुणस्तेजसो नित्यं तमस्याकाशमेव च ॥ १३

— D₁ s o read 6^o after 10 —^e) G₁ partly damaged D₁ s जुहोति, D₂ जुह्वंश्च (for जुह्वंश्च) V₁ B Dn D₂ s 10 सजु (D₁₀ स जु) हावात्मनात्मानं, D₄ G₂ जुहुवुश्चात्मना ; T₂ G₂ s जुहुया (T₂ 'व' चात्मना —^f) T G चैव (for एव) D₁ स्या (for तदा) D₄ s o प्रभु (for प्रभो) M स्वय चैव तथा (M₄ सदा) प्रभु — After 6, N (except D₂ r, D₂ missing) ins

395* यज्ञं च शोभयामास बहुरूपं पिनाकधृक् ।
द्यौर्नभं पृथिवी ख च तथा चैवैष भूपति ।
सर्वविधेश्वर श्रीमानेष चापि विभावसु ।
एष ब्रह्मा शिवो रुद्रो वरुणोऽग्नि प्रजापति ।
कीर्त्यते भगवान्देव सर्वभूतपति शिव । [5]
तस्य यज्ञं पशुपतेस्तप क्रतव एव च ।
रीक्षा क्षीसप्रता देवी दिशश्च सद्विगीश्वरा ।

[(L 1) D₄ बहुरूप (for प) D₂ o पिनाकधृक् D₁ बहुरूपं पिनाकधृक् (for the post half) — (L 2) D₄ s o भूमिप (for भूपति) — (L 3) Dn₁ वापि, D₅ धावा (for चापि) — After line 3, D₄ s o ins

396* दृष्ट्वा देवी तु तत्कक्ष रेत शूलाखधारिण ।

— D₄ s o om lines 4-7 — (L 4) D₂ एव (for एष) Dn₂ देवो (for रुद्रो) — (L 6) D₁₀ कुर्वत (for क्रतव) — (L 7) D₂ दिशश्च प्रविशेश्वरा (for the post. half)]

7^a) D₄-o देवकन्या देवपत्न्यो —^b) T G देवतानां च मातर — T₁ transp 7^a and 8^a —^d) T₁ कात्या चाप्रतिभोजस

8 T₁ transp 7^a and 8^a —^c) D₄ सुता; D₅ G₂ सुता, D₂-o T₂ s G₂ s M₂ तु तौ (for तु ता)

9 T₁ om 9 —^a) D₁₀ S (T₁ om) शुक्रस्य (for शुक्रस्य) V₁ B₁ s-3 नित्यदात्; B₂ Dn D₄ s 10 नित्यदात् (B₂ Dn₂ D₂ 10 त्), D₁ विष्यद्; D₂

निष्पदान्, D₁ o नित्यदान्, T₂ s M नित्यदात् (for (for निष्पन्दात्) —^b) D₄-o सर्वान्, some MSS पाश्च (for पासुन्) —^c) D₁ प्राप्त पूषा, D₄-1 o प्राप्य चैतत्, D₁₀ प्राप्य पूषा, T₂ s G₂ s M₂ प्रास्य न्यूषा, M₁ s 4 प्रास्यत्पूषा (for रूपा) D₂ स, D₁₀ च (for वै) —^d) D₂ भूतग्रामं स वीर्यवान् (= 12^b)

10^a) D₄-o यतस् (for सतस्) — T₁ om 10^a —^c) Dn₁ D₄ s T₂ ब्रह्मणे B₁ यजतस् (for जुह्वं) D₂ त्वत्र, T₂ G₁ तस्य (for तत्र) —^d) G₂ C_v प्रादुर्भावि वीर्यस्य प्रादुर्भाव । G₂ — After 10, D₄ s o read 6^o.

11^a) D₄ 6-9 G₂ तु (for च) B₂ S शुक्रं, D₄ 6-9 स्कन्धं (for शुक्र) —^b) T₂ स्रवणे (for सुवेण) V₁ B Dn D₁ s s 10 G₂ परि (for प्रति) —^c) V₁ B Dn D₁ s 10 मन्त्रतश्च (for मन्त्रवच) D₂-o वा (for च) —^d) B₁ S सोऽजुह्वद्, D₁ जुहाव (for सोऽजुहोद्)

12 D₂ reads 12 twice —^a) V₁ B Dn₂ ns D₁₀ तु, Dn₁ D₂ T₂ M₂ स, D₄ s o (both times) 7-9 च (for स) —^b) V₁ B (except B₁) Dn₂ ns D₂ s 10 च; Dn₁ om (for स) — T₁ om 12^a-14^a —^c) V₁ B Dn D₂ 10 तस्य तत् (for ततस्तु) —^d) T₂ लोकस्य (for लोकेषु) D₁ तेजसा (for तैजसम्)

13 T₁ om 13 (of v 1 12) —^a) S (T₁ om,) तमसस्तामसो भावो —^b) D₁ s व्याप्य सर्वं, D₂ 6-9 व्यापिनश्च (for व्यापि सत्त्वं) G₂ M₂ s तमोभयात्; G₂ M₁ s (inf lin) s ततो (G₂ मो) भवत् (for तथोभयम्) T₂ व्यापि सत्यं ततो भयात्; G₁ s व्याप्य सत्त्वं तमो भयात् —^c) V₁ B (except B₁) Dn नित्यस् (for नित्य) —^d) V₁ B Dn D₁ 10 तस्य च, D₄-o तमश्च (for तमसि) S (except T₂, T₁ om) [आ]काश (for शम्) G₂ ह (for च)

14 T₁ om 14^a (of v 1 12) —^a) Dn D₁

सर्वभूतेष्वथ तथा सत्त्वं तेजस्तथा तमः ।
 शुके हुतेऽग्नौ तस्मिंस्तु प्रादुरासंख्यः प्रभो ॥ १४
 पुरुषा वपुषा युक्ता युक्ताः प्रसवजैर्गुणैः ।
 भृगित्येव भृगुः पूर्वमङ्गारेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥ १५
 अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् ।
 सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद्भृगुः स्मृतः ॥ १६
 मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मरीचः कश्यपो ह्यभूत् ।
 अङ्गारेभ्योऽङ्गिरास्तात वालखिल्याः शिलोच्चयात् ।
 अत्रैवात्रेति च विभो जातमग्निं वदन्त्यपि ॥ १७

तथा भस्मव्यपोहेभ्यो ब्रह्मर्षिगणसंमिताः ।
 वैखानसाः समुत्पन्नास्तपःश्रुतगुणेष्ववः ।
 अश्रुतोऽस्य समुत्पन्नावशिनी रूपसंमतौ ॥ १८
 शेषाः प्रजानां पतयः स्रोतोभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 ऋषयो लोमकूपेभ्यः स्वेदाच्छन्दो मलात्मकम् ॥ १९
 एतस्मात्कारणादाहुरग्निं सर्वास्तु देवताः ।
 ऋषयः श्रुतसंपन्ना वेदप्रामाण्यदर्शनात् ॥ २०
 यानि दारुणि ते मासा निर्यासाः पक्षसंज्ञिताः ।
 अहोरात्रा मुहूर्तास्तु पितृ ज्योतिश्च वारुणम् ॥ २१

च, S (T₁ om) [अ]पि (for [अ]य) D₄ (also as in text) ६-१० तदा (for तथा) —^६) D₄-९ सर्वं (for (for सत्त्वं) V₁ B तथोपम, D_n D₈ तथोत्तम, D₅ तथा मन (for तथा तम) S (T₁ om) ससत्त्वं ते (T₈ G₂ ४ 'स्वस्ते') जसस्तम —^७) B₅ S (except G₁) शुके (for शुके) D₁ [S] सिद्धौ (for सग्नौ तस्मिंस्) —^८) D₅ तत (for त्रय)

15 ^७) D₁-९ चैव (for युक्ता) —^८) D₁₀ T₂ ३ G M प्रवरजैर् (for प्रसवजैर्) T₁ ज्वलनार्कानिलप्रभा — T₁ om 15^७-16^८ —^९) S (T₁ om) भर्जनाद्भृगुरि स्वेवम् —^८) S (T₁ om) अगाराद् (for अङ्गारेभ्यो) B₁ [अ]गिरो (for सङ्गिरा) D₁ तु स (for [अ]भवत्)

16 T₁ om 16^७ (of v 1 15) T₂ ३ G M om (hapl) 16^७ D_n २ reads 16^७ twice —^८) D_n २ (second time) om अङ्गार D₁ सश्रयश्च (for 'याच' —^८) D₅ om from स्यपरो up to अत्रैवात्रेति (in 17^७) D₅ नाम (for इति) —^९) D₁ स हि (for सह) T₂ ३ G यजवमिर् (for ज्वालाभिर्)

17 D₅ om up to अत्रैवात्रेति (in 17^७) (of v 1 16) —^८) D₂ मरीचिभिर् (for 'विभ्यो) —^८) Some MSS काश्यपो D₁ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० [S] भवत् (for ह्यभूत्) T₁ अगारादगिरा ह्यभूत् — T₁ om 17^७ —^८) V₁ B₁ ३ ४ D₁ ३ वालखिल्या V₁ B₂ ३ D_n D_० ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० कुशोच्चयात्, T₈ G₁ ३ ४ M शरोच्चयात् (for शिलो) T₂ G₂ वालखिल्य शरोच्चयात् —^८) B₃ तत्र (for the first अत्र) D₁ ३ [अ]ग्नीति च; D₁₀ [अ]त्रेति, G₁ ३ ४ M₁-३ [अ]ग्निं च हि (for [अ]त्रेति च) T₂ ३ G₂ अत्रैवाग्निं (T₈ हि) च हि विभो, M₁ अग्नि रत्रिश्च हि विभो —^८) B₁ ३ ४ D₁-९ M₁ जातमग्निं; T₂ ३ G₂ ४ 'मेव, G₁ ३ M₁-३ 'मेव (for मग्निं) D₁

[उ]त (for [अ]पि) D_n २ जातमैत्रीं वदत्यपि

18 ^७) D₄-९ २ तस्माद् (for तथा) D₁ २ ३ व्यपो हेभ्यो (for 'हेभ्यो) S तथान्नेस्तस्य भस्मभ्यो —^८) D₄ १ २ महर्षि (for ब्रह्मर्षि) D₅ गुण (for 'गण) B₁ ४ D_n D₁ २ ३ ४ T₁ ३ M₁-३ समता, B₅ सेविता (for समिता) —^९) T₂ वैखानरा, G₂ वैखानसाद् (for 'नसा) — T₁ G₄ om (hapl) 18^७ —^८) V₁ om तप B₁ त्रय श्रुत, D₂ तप श्रुत्वा, G₁ तथा श्रुति, M तदा श्रुत (for तप श्रुत) D₅-९ गुणेष्वव, D₁₀ गुणै सह (for गुणेष्वव) T₂ ३ G₂ तथा (T₂ 'दा) भृतगणेष्वव — D₁ T₂ om 18^७ —^८) D₁ ३ ४ ५ वै, T₈ G₁-३ M च (for स्य) — T₂ reads 18^७ twice —^८) V₁ D₅-१० T₂ (second time) M₄ समितौ (for समतौ)

19 ^७) Some MSS रोम —^८) D_n २ ३ बलान्मनः; D₄-९ बलात्मका, D₁₀ T₂ ३ G M बलान्मस्य (for मलात्मकम्) D₁ २ स्वेदाच्छंदा मलात्मका, T₁ वालखिल्याश्च वालत

20 ^७) D₄-९ प्राहुर (for आहुर) —^८) D_n D₁ २ ३ ४ T₂ ३ G M₁ अग्नि (for अग्नि) D₁ २ ४ ५ T₁ M रम, T₂ ३ G हि (for तु) —^९) D₄ १-९ श्रुति (for श्रुत)

21 T₁ om 21^७ —^८) D₁ २ रोमानि (for दारुणि) D₅ ३ ४ वै (for ते) Bom ed transp ते मामा and निर्यासा B₁ यानि रुषाणि तासा तु (for 21^७) D₁ १-९ G₂ पक्षि (for पक्ष) —^९) T₂ G₂ अहोरात्र V₁ B D_n D₁ २ ३ ४ T₂ ३ G च (for तु) —^८) V₁ B₁ ३ ४ D₁ १-९ पित्र्य, T₂ ३ G M₂ ३ पीत; M₁ ३ पीत (for पितृ) D₄-९ M₁-३ तु (for च) B₂ ३ D_n २ ३ D₁ २ दारुण (for वारुणम्) T₁ ज्योतिश्च वारुणं पीत

रौद्रं लोहितमित्याहुर्लोहितात्कनकं स्मृतम् ।
 तन्मैत्रमिति विज्ञेयं धूमाच्च वसवः स्मृताः ॥ २२
 अर्चिषो याश्च ते रुद्रास्तथादित्या महाप्रभाः ।
 उद्दिष्टास्ते तथाङ्गारा ये धिष्ण्येषु दिवि स्थिताः ॥ २३
 आदिनाथश्च लोकस्य तत्परं ब्रह्म तद्भुवम् ।
 सर्वकामदमित्याहुस्तत्र हव्यमुदावहत् ॥ २४
 ततोऽब्रवीन्महादेवो वरुणः परमात्मकः ।
 मम सत्रमिदं दिव्यमहं गृहपतिस्त्विह ॥ २५
 त्रीणि पूर्वोण्यपत्यानि मम तानि न संशयः ।
 इति जानीत खगमा मम यज्ञफलं हि तत् ॥ २६

अग्निरुवाच ।

मदङ्गैभ्यः प्रक्षतानि मदाश्रयकृतानि च ।

ममैव तान्यपत्यानि वरुणो ह्यवशात्मकः ॥ २७
 अथाब्रवील्लोकगुरुर्वह्ना लोकपितामहः ।
 ममैव तान्यपत्यानि मम शुक्रं हुतं हि तत् ॥ २८
 अहं वक्ता च मन्त्रस्य होता शुक्रस्य चैव ह ।
 यस्य वीजं फलं तस्य शुक्रं चेत्कारणं मतम् ॥ २९
 ततोऽब्रुवन्देवगणाः पितामहमुपेत्य वै ।
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वे शिरोभिरभिवन्द्य च ॥ ३०
 वयं च भगवन्सर्वे जगच्च सचराचरम् ।
 तवैव प्रसवाः सर्वे तस्मादग्निर्विभावसुः ।
 वरुणश्चेश्वरो देवो लभतां काममीप्सितम् ॥ ३१
 निसर्गाद्वरुणश्चापि ब्रह्मणो यादसां पतिः ।
 जग्राह वै भृगुं पूर्वमपत्यं सूर्यवर्चमम् ॥ ३२

22 ^a) M₁ रोहितम् (for लो^a) — ^b) T₁ लोहित
 (for 'तत्') — T₁ om 22^a D₁ reads 22^a twice
 — ^c) T₁ धूम (for धूमाच्च) D₁ : पवन (for
 वसव) D₁ (both times) धूमश्च पावन स्मृतं, D₁-^a
 धूमश्च पावन (D₁ पशवः) स्मृत

23 ^a) T₁ तु (for च) T₁ G₁ : 4 M रौद्राश्च,
 G₁ रौद्र (for रुद्राश्च) — T₁ om 23^a-24^a — ^c)
 D₁ om T₁ : 4 G₁ : 4 उद्दिष्टासु (for उद्दिष्टासु) G M स्वया
 गारा (M₁-^a 'राद्' (for तथाङ्गारा) — ^d) B₁ सस्थिता
 (hypermetric), D₁ : 7, 9 स्मृता (for स्थिता)

24 T₁ om 24 (cf v l 23) — ^a) V₁ B Dn
 D₁ : 10 आदिकर्ता, D₁ अधिनाथश्च; D₁ : 9 आदिनाथश्च,
 T₁ G M₁-^a अभिर्नाथश्च; M₁ आधिर्नाथश्च (for आदिना^a)
 — ^b) G₁ : 8 पर तद् (by transp) D₁ : 10 तद्भुव (for
 तद्भुवम्) — ^c) M₁-^a कामद (for 'दम्') — ^d)
 T₁ : 9 G₁ : 4 M₁ उपायहन् (M₁ 'त्'); G₁ उपायहन्
 (for उदावहन्) V₁ B Dn D₁ : 10 तद्भुवस्यमुवाच ह, D₁
 सत्र हव्यवह प्रभु

25-^b) B₁ Dn₁ : 2 D₁ वरुण प (D₁ पा)वनात्मक ;
 D₁ : 9 ण पावकारमज (D₁ क), M₁ ण पवनात्मज
 — ^c) D₁ विश्वम् (for दिव्यम्) — ^d) D₁ : 1 अर्को (for
 बह) T₁ सत्र (for गृह)

26 ^a) D₁ : 2 : 9 दिव्यानि (for पूर्वाणि) — ^b) T₁
 मम जातान्संशय — ^d) D₁ : 4 सत्र (for यज्ञ) V₁

महत् (for हि तत्) D₁-^a मम सत्रफलं महत्

27 B₁ om (hapl) 27-28 (with the ref) — ^a)
 D₁ मदगेषु (for 'भ्य') — ^b) D₁ : 10 मदाश्रय (for
 मदाश्रय-) T₁ : 8 G₁ : 4 तु (for च) — D₁ : 7 : 9 S
 om (hapl) 27^a-28^a — ^c) D₁ चैतानि, D₁ चैतानि
 (for [पु]व तानि) — ^d) D₁ मम तानि न संशय

28 D₁ : 7 : 9 S om 28^a (of v l 27) — ^c)
 D₁ : 9 : 9 T₁ : 8 G₁ : 4 चैतानि, D₁ : 8 चैतानि (for [पु]व
 तानि) — ^d) T₁ ममि (for मम) S शुक्र (for
 शुक्रं) D₁ : 9 पुरा हुत, D₁ हि तद्भुव, T₁ : 8 G₁ हित
 हि तत् (for हुत हि तत्)

29 Before 29, S ins ईश्वर — ^a) D₁ : 10 G₁ कर्ता
 (for वक्ता) Dn₁ : 2 हि, D₁ om (for च) D₁
 सत्रस्य (for सन्त्रस्य) V₁ B Dn₁ : 8 अहं कर्ता च
 (Dn₁ : 8 हि) सत्रस्य — ^b) D₁ : 10 om (hapl) from
 शुक्रस्य up to तस्य (in 29^a) S (except G₁) शुक्रस्य
 (for शुक्रस्य) V₁ D₁ : 2 हि (for ह) D₁ सत्र-
 होतासु चैव हि (S₁) — ^c) V₁ om फलं — ^d) B₁
 Dn₁ स्मृत (for मतम्) S शुक्र च कर्ण मत

30 ^a) B₁ : 8 T₁ अभिनय, B₁ प्रतिनय, D₁ : 4-10
 अभिवाध (for 'वन्ध') G₁ : 8 M ह (for च)

31 ^a) D₁ हि (for च) — D₁-^a om (hapl)
 31^a — ^c) Dn₁ : 2 तय (for तय) D₁ : 10 प्रसव S
 सवै (T₁ : M₁ चै) प्रस (T₁ : M₁ चै) सर्व — ^d) T₁ : 8 G₁

ईश्वरोऽङ्गिरसं चाग्नेरपत्यार्थेऽभ्यकल्पयत् ।
 पितामहस्त्वपत्यं वै कविं जग्राह तत्त्ववित् ॥ ३३
 उदा स वारुणः ख्यातो भृगुः प्रसवकर्मकृत् ।
 आग्नेयस्त्वङ्गिराः श्रीमान्कविर्ब्राह्मो महायज्ञाः ।
 भार्गवाङ्गिरसौ लोके लोकसंतानलक्षणौ ॥ ३४
 एते विप्रवराः सर्वे प्रजानां पतयस्त्रयः ।
 सर्वे संतानमेतेषामिदमित्युपधारय ॥ ३५
 भृगोस्तु पुत्रास्तत्रासन्सप्त तुल्या भृगोर्गुणैः ।
 च्यवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च ॥ ३६
 शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ।

भार्गवा वारुणाः सर्वे येषां वंशे भवानपि ॥ ३७
 अष्टौ चाङ्गिरसः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
 बृहस्पतिरुत्तथ्यश्च वयस्यः शान्तिरेव च ॥ ३८
 घोरो विरूपः संवर्तः सुधन्वा चाष्टमः स्मृतः ।
 एतेऽष्टावभिजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः ॥ ३९
 ब्राह्मणस्य कवेः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
 अष्टौ प्रसवजैर्युक्ता गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः ॥ ४०
 कविः काव्यश्च विष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा ।
 भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्मवित् ॥ ४१
 अष्टौ कविसुता द्वेते सर्वेर्मेभिर्जगत्ततम् ।

वदतां (for लमता)

32 ^a) D₁ 2 निशम्य, M₄ विसर्गाद् (for नि^o) V₁
 B D_n D₈ 10 ब्रह्मणश्च (for वरुणश्च) T₁ [अ]सीद्
 (for [अ]पि) — ^b) V₁ B D_n D₈ 10 वरुणो (for
 ब्रह्मणो)

33 ^a) B₁ [अ]प्तिम्, D₁ 4-7 9 S [अ]प्तिर् (for [अ]
 प्रे^r). — ^b) D₁-9 व्यकल्पयत्, T G ह्यकं (for
 अभ्यकं) V₁ B D_n D₁₀ अपत्यार्थमकल्पयत् — ^c)
 D₁-9 तत्त्वत (for 'वित्)

34 ^a) D₆-9 दारुण (D₈ 'णि), T₁ 8 G M
 वारुणि (for 'ण) — ^b) T₁ कर्मव (for 'कृत्)
 — ^c) D_n 1 D₈ 7 9 ब्राह्मयो, D₁ T₂ ब्रह्मा (for ब्राह्मो)
 — M₁-8 transp 34^{ef} and 35^{ab} — ^d) T G 3 4 M
 लक्षणा (M₄ 'णान्), G₁ 8 -कारणा (for -लक्षणौ)

35 M₁-3 transp 34^{ef} and 35^{ab} — ^a) V₁ B₁ 4
 D_n 1 n₂ D₄-10 हि प्रसवा, D₂ हि प्रवरा, G₉ 3 विप्र
 सवा (for 'वरा) B₂ 7 8 (marg) D_n 8 एते हि प्रसवा
 स (B₃ स्त)र्मे — ^c) V₁ B D_n n₂ सर्वे (for सर्वे)
 D₂ एतद्भि, D₁ 5 8 9 हृयेयाम् (for एतेषाम्) D₁ सर्वे
 सतानभूत वै — ^d) D₁ 2 तेषाम् (for हृदम्) T₂
 [अ]व (for [उ]प)

36 ^a) V₁ B D_n D₄ 10 सप्त (for तत्र) — ^b)
 V₁ B D_n D₁₀ सर्वे (for सप्त) — ^c) D₃-9 ऊर्वस
 (for और्वस)

37 ^b) D_n 8 सचलश्च, T₂ 8 G च्यवनश्च (for स^r)
 M [ए]व (for [इ]ति) D₁-9 सप्तम (for सप्त ते)

— ^c) D₅ जैव (for सर्वे) — ^d) D₁ 4-9 इति (for
 अपि)

38 ^a) S om च D₅ 7 सर्वे (for पुत्रा) — ^b)
 D₁-9 आ (D₅ ह्या)भ्रियात् (for वारुणात्) T₁ महामुने;
 T₂ 8 G M₄ [S]प्यवारुणा (for ऽप्युदाहृता) D₁ आग्ने
 यास्ते ह्युदाहृता — M₈ om (hapl) 38^o-40^b — ^c)
 D_n 3 मारुतश्च, D₅ उत्तथ्यश्च (for उत्तथ्यश्च) — ^d) V₁
 B D_n D₂ 4-10 पयस्य (for व^r)

39 M₈ om 39 (of v 1 38) — ^a) D₁ 6-9 पौरो
 (for घोरो) D₁₀ [S]वि- (for वि) — ^b) B₁
 सुधन्वश्च — T₁ om 39^{ad} — ^c) S (T₁ M₈ om)
 एतेषाम् (for एतेऽष्टाव्) B₂ (marg as in text) ब्रह्मजा;
 D_n 1 n₂ वह्निजा (for अभिजा) V₁ B₂-3 D_n 2 एते
 चाष्टौ वह्निजा सर्वे (hypermetric) — ^d) D₅ परायणा
 (for निरामया) S (T₁ M₈ om) पावकिर्ब्राह्मिरा प्र (G
 'रा वि)भु

40 M₈ om 40^{ab} (of v 1 38) — ^a) V₁ B D_n
 D₁ 2 10 ब्रह्मणस्तु (D₁ 2 'श्च), T₂ 8 G ब्राह्मणाश्च (for
 'णस्य) — ^b) G₁ [अ]वारिता (for [उ]दाहृता)
 D₁-9 ब्राह्मणास्ते प्रकीर्तिता — ^c) S प्रसवनेर (for
 'जैर) — ^d) T₂ G₁ गुणे (for गुणैर्)

41 ^a) D₁ 6-9 कवे (for कवि) V₁ B₂-3 D_n
 D₁ वृष्णश्च, B₁ D₁₀ वृष्टश्च, D₂ वृष्णश्च (for विष्णुश्च)
 — ^b) Some MSS उदाना (for 'नाम्) — ^c) D₁ om
 (hapl!) च विरजा B₁ D₁₀ विरजश्च, D₁ 3 विरजश्च;
 S वरुणश्च (for विरजश्च) — ^d) D₁ काशश्चाग्रश्च, T
 G काश्यपोग्र (G₂ 'द्य)श्च, M काश (M₄ 'दी)पो (for
 काशी चो)

प्रजापतय एते हि प्रजानां यैरिमाः प्रजाः ॥ ४२
 एवमङ्गिरस्तथैव कवेश प्रसवान्वयैः ।
 भृगुश्च भृगुशार्दूल वंशजैः सततं जगत् ॥ ४३
 वरुणश्चादितो विप्र जग्राह प्रभुरीश्वरः ।
 कविं तात मृगं चैव तस्मात्तौ वारुणौ स्मृतौ ॥ ४४
 जग्राहाङ्गिरसं देवः शिखी तस्माद्धृताशनः ।
 तस्मादङ्गिरसो ज्ञेयाः सर्वे एव तदन्वयाः ॥ ४५
 ब्रह्मा पितामहः पूर्वं देवताभिः प्रसादितः ।
 इमे नः संतरिष्यन्ति प्रजाभिर्जगदीश्वराः ॥ ४६
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चातितपस्विनः ।

त्वत्प्रसादादिमं लोकं तारयिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ४७
 तथैव वंशकर्तारस्तव तेजोविवर्धनाः ।
 भवेयुर्वेदविदुषः सर्वे वाक्पतयस्तथा ॥ ४८
 देवपक्षधराः सौम्याः प्राजापत्या महर्षयः ।
 आमुवन्ति तपथैव ब्रह्मचर्यं परं तथा ॥ ४९
 सर्वे हि वयमेते च तवैव प्रसवः प्रभो ।
 देवानां ब्राह्मणानां च त्वं हि कर्ता पितामह ॥ ५०
 मरीचिमादितः कृत्वा सर्वे चैनाथ भार्गवाः ।
 अपत्यानीति संप्रेक्ष्य क्षमयाम पितामह ॥ ५१
 ते त्वनेनैव रूपेण प्रजनिष्यन्ति वै प्रजाः ।

42 °) D1 सर्वे (for अष्टौ) — °) T1 : G1 : M
 एतज्; T2 G2 एव, G3 एव (for एभिर्) D3 : जग
 कृतं, T1 M 'प्रय', T2 G1 : सत (for 'सतम्')
 — °) D4-8 इत्येते (for एते हि) — °) D4-9 प्रजाता
 (for 'नां') V1 B Dn प्रजाता वै (Dn1 n2 भागै) रिद्ध
 प्रजा

47 D2 om 47^{ab} (cf v l 45) M1-3 om 47^{ab}
 — °) B2 Dn2 D3 : T2 : G M1 [अ]पि (for [अ]ति)
 — °) S (except T1) त्वप्रभावाद् (for 'सादाद्') — °)
 S धारयिष्यति (for तार) Dn1 n2 साप्रत; D3 शाश्वता
 (for 'तम्')

48 °) D2 : 9 M1-3 तव (for तथा) — °) B2
 सुर (for तव) — °) B2 D1 4-9 विद्वांस (for
 -विदुष) — °) V1 B Dn च कृतिनस्; D3 वा कव
 यस् (for वाक्पत) D10 S सर्वासां (T1 'वैषां') पतय
 सत्या

44 °) B2 D1-3 चोदितो (for चां) D4 10 M
 विभो, T1 G4 विप्रैर (for विप्र) T2 : G1 : वारुण
 श्चादितो विप्रो — °) V1 प्रभुम्, B1 : Dn2 D1 4-10
 विभुर; G1 : मृगुर (for प्रभुद्) — °) B1 D1 कविस्
 (for कविं) Dn1 n2 चापि (for तात) B1 D1 मृगुश्च
 (for मृगु) V1 B Dn चापि, D10 चापि (for चैव).

49 D4 om (hapl) 49 — °) V1 T2 : 9 वेद-
 (for देव) B1 : (marg) : Dn D10 पक्षचरा; D5-9
 -यक्षोगणा (for पक्षधरा) M2 : सौम्य T1 देवपक्षचरा
 सौम्य — °) B1 : Dn1 D2-10 आमुवति (D10 'तु')
 D3 श्रेष्ठ (for चैव) — °) D3-9 ब्रह्मचर्या (D3 प्राजा
 पत्या) मृत तथा — For 49^{cd}, S subst

397* अनन्तं ब्रह्म सर्वं च तपश्च परमं भुवि ।

45 °) B1 एवम् (for अग्राह) D4-9 G4 देवं (for
 देव) — °) T2 : G1 : 4 M1-3 यस्माद् (for तं)
 T2 G4 हुताशन — D2 om. (hapl ?) 45^c-47^b — °)
 B2 Dn1 n2 D10 [अ]गिरसा, some MSS [अ]गिरसो
 — °) D4 : 8 : 9 तदन्वयाः; S हुताशना (for तदन्वया)

50 T1 om 50^{ab} — °) D5-9 एते वै, S (T1 om)
 एवावत् (for एते च) — °) V1 B1-4 Dn2 D1 : 3
 प्रसवा (for 'व') M1 विभो D4-7 : 9 अन्ये च प्रसवा
 (D5 : 7 'वं') प्रभो (D4 : 7 भो), T2 G1-3 तवै (G2 'वै') च
 प्रसवा विभो; T2 G4 M1-3 'व प्रसवा विभो — °)
 S (except T1 G4) वेदानां (for देवानां) — °) S च
 (for हि)

46 D2 om 46 (cf v l 45) T1 om 46^{cd}
 — °) D10 च (for न) V1 संमरिष्यति (for सत)
 D4-9 इमे तु (D2 : 9 तु) सप्रतिष्ठं, S (T1 om) इमे
 सज्जनयिष्यति — °) D3 प्रजाम्यो; T2 G2 : 4 प्रजा हि;
 M1-3 प्रभाभिर् (for प्रजा) V1 D4-7 : 9 जगदीश्वर;
 B1-4 Dn D10 G2 : 4 लीश्वरा (for 'दीश्वरा')

51 T1 om 51-52 G2 om (hapl) 51 — °)
 Dn1 n2 D3 मरीचम्; S (T1 G2 om) मारीचम् (for मरी-
 चिम्) — °) S (T1 G2 om) सर्वे ते भगवन् (T2 : 9 G2 : 4

ईश्वरोऽङ्गिरसं चाग्नेरपत्यार्थेऽभ्यकल्पयत् ।
 पितामहस्त्वपत्यं वै कविं जग्राह तत्त्ववित् ॥ ३३
 तदा स वारुणः ख्यातो भृगुः प्रसवकर्मकृत् ।
 आग्नेयस्त्वङ्गिराः श्रीमान्कविर्ब्राह्मो महायशाः ।
 भार्गवाङ्गिरसौ लोके लोकसंतानलक्षणौ ॥ ३४
 एते विप्रवराः सर्वे प्रजानां पतयस्त्रयः ।
 सर्वं संतानमेतेषामिदमित्युपधारय ॥ ३५
 भृगोस्तु पुत्रास्तत्रासन्सप्त तुल्या भृगोर्गुणैः ।
 च्यवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तथैव च ॥ ३६
 शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनश्चेति सप्त ते ।

भार्गवा वारुणाः सर्वे येषां वंशे भवानपि ॥ ३७
 अष्टौ चाङ्गिरसः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
 बृहस्पतिरुतथ्यश्च वयस्यः शान्तिरेव च ॥ ३८
 घोरो विरूपः संवर्तः सुधन्वा चाष्टमः स्मृतः ।
 एतेऽष्टावभिजाः सर्वे ज्ञाननिष्ठा निरामयाः ॥ ३९
 ब्राह्मणस्य कवेः पुत्रा वारुणास्तेऽप्युदाहृताः ।
 अष्टौ प्रसवजैर्युक्ता गुणैर्ब्रह्मविदः शुभाः ॥ ४०
 कविः काव्यश्च विष्णुश्च बुद्धिमानुशनास्तथा ।
 भृगुश्च विरजाश्चैव काशी चोग्रश्च धर्मवित् ॥ ४१
 अष्टौ कविसुता ह्येते सर्वमेभिर्जगत्तम ।

वहता (for लभतां)

32 °) D₁ २ निशम्य, M₁ विसर्गाद् (for नि°) V₁ B Dn Ds 10 ब्रह्मणश् (for वरुणश्) T₁ [आ]सीद् (for [अ]पि) — °) V₁ B Dn Ds 10 वरुणो (for ब्रह्मणो)

33 °) B₁ [अ]स्मिन्, D₁ 4-7 ° S [अ]स्मिन् (for [अ] मेद्) — °) D₁-9 व्यकल्पयत्, T G ह्यक° (for ऽभ्यक°) V₁ B Dn D₁₀ अपत्यार्थमकल्पयत् — °) D₁-9 सत्त्वत (for °वित्)

34 °) D₆-9 दारुण (D₈ °णि), T₁ ३ G M वारुणि (for °ण) — °) T₁ कर्मत (for °कृत्) — °) Dn₃ D₈ 7 ९ ब्राह्मयो; D₁ T₂ ब्रह्मा (for ब्राह्मो) — M₁-३ transp 34^{af} and 35^{ab} — °) T G ३ M लक्षणा (M₄ °णान्), G₁ ३ कारणा (for -लक्षणौ)

35 M₁-३ transp 34^{af} and 35^{ab} — °) V₁ B₁ 4 Dn₁ n₂ D₄-10 हि प्रसवा, D₂ हि प्रवरा, G₃ 4 विप्र सवा (for °वरा) B₂ ३ ५ (marg) Dn₃ एते हि प्रसवा स(B₃ स्)र्णे — °) V₁ B Dn₃ n₈ सर्वे (for सर्वं) D₃ एतद्धि, D₁ ३ ९ इत्येषाम् (for एतेषाम्) D₁ सर्वं संतानभूत वै — °) D₁ २ तेषाम् (for इवम्) T₃ [अ]व (for [उ]प)

36 °) V₁ B Dn D₃ 10 सप्त (for तत्र) — °) V₁ B Dn D₁₀ सर्वे (for सप्त) — °) D₆-9 ऊर्वस् (for और्वस्)

37 °) Dn₃ सबलश्, T₂ ३ G च्यवनश् (for स°) M [ए]व (for [इ]ति) D₁-९ सप्तम (for सप्त ते)

— °) D₅ चैव (for सर्वे) — °) D₃ 4-९ इति (for अपि)

38 °) S om च D₈ ७ सर्वे (for पुत्रा) — °) D₄-९ आ(D₆ ह्या)ग्नेयास् (for वारुणास्) T₁ महामुने; T₂ ३ G M₁ [स]प्यवारुणा (for ऽप्युदाहृता) D₁ आग्ने यास्ते ह्युदाहृता — M₃ om (hapl.) 38°-40° — °) Dn₃ मारुतश्, D₅ उत्तथ्यश् (for उतथ्यश्) — °) V₁ B Dn D₃ 4-10 पयस्य (for व°)

39 M₃ om 39 (of v 1 38) — °) D₁ ६-९ पौरो (for घोरो) D₁₀ [स]धि- (for वि) — °) B₁ सुधन्वश् — T₁ om 39^{ad} — °) S (T₁ M₃ om) एतेषाम् (for एतेऽष्टाव्) B₃ (marg as in text) ब्रह्मजा, Dn₁ n₈ वह्निजा (for अभिजा) V₁ B₃-4 Dn₃ एते चाष्टौ वह्निजा सर्वे (hypermetric) — °) D₅ परायणा (for निरामया) S (T₁ M₃ om) पावकिश्चांगिरा प्र(G °रा वि)शु

40 M₃ om 40^{ab} (of v 1 38) — °) V₁ B Dn D₁ २ 10 ब्रह्मणस्तु (D₁ ३ °श्च); T₂ ३ G ब्राह्मणाश्च (for °णस्य) — °) G₄ [अ]वारिता (for [उ]दाहृता) D₄-९ ब्राह्मणास्ते प्रकीर्तिता — °) S प्रसवनेर् (for जैर्) — °) T₃ G₃ गुणे (for गुणैर्)

41 °) D₁ ६-९ कवे (for कवि) V₁ B₃-4 Dn D₁ वृष्णश्, B₁ D₁₀ वृष्टश्, D₂ वृष्णश् (for विष्णुश्) — °) Some MSS उशना (for °नास्) — °) D₁ om (hapl ?) च विरजा B₁ D₁₀ विरजश्, D₁ २ विरवश्; S वरुणश् (for विरजाश्) — °) D₁ काशश्चोग्रश्; T G काश्यपोग्र(G₃ °य्य)श्, M काशि(M₄ °शो)पो (for काशी चो°)

प्रजापतय एते हि प्रजानां पैरिमाः प्रजाः ॥ ४२
 एवमङ्गिरसश्चैव कवेश प्रसवान्वयैः ।
 भृगोश्च भृगुशार्दूल वंशजैः सततं जगत् ॥ ४३
 वरुणश्चादितो विप्र जग्राह प्रभुरीश्वरः ।
 कविं तात भृगुं चैव तस्मात्तौ वारुणौ स्मृतौ ॥ ४४
 जग्राहाङ्गिरसं देवः शिखी तस्माद्धुताशनः ।
 तस्मादङ्गिरसो ज्ञेयाः सर्व एव तदन्वयाः ॥ ४५
 ब्रह्मा पितामहः पूर्वं देवताभिः प्रसादितः ।
 इमे नः संतरिष्यन्ति प्रजामिर्जगदीश्वराः ॥ ४६
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चातितपस्विनः ।

त्वत्प्रसादादिमं लोकं तारयिष्यन्ति शाश्वतम् ॥ ४७
 तथैव वंशकर्तारस्तव तेजोविवर्धनाः ।
 भवेयुर्वेदविदुषः सर्वे वाक्पतयस्तथा ॥ ४८
 देवपक्षधराः सौम्याः प्राजापत्या महर्षयः ।
 आमुवन्ति तपश्चैव ब्रह्मचर्यं परं तथा ॥ ४९
 सर्वे हि वयमेते च तथैव प्रसवः प्रभो ।
 देवानां ब्राह्मणानां च त्वं हि कर्ता पितामह ॥ ५०
 मरीचिमादितः कृत्वा सर्वे चैवाथ भार्गवाः ।
 अपत्यानीति संप्रेक्ष्य क्षमयाम पितामह ॥ ५१
 ते सन्नेनैव रूपेण प्रजनिष्यन्ति वै प्रजाः ।

42 °) D₁ सर्वे (for अष्टौ) — °) T₁ : G₁ : M
 एतज्, T₂ G₂ एव; G₂ एव (for एभिर्) D₁ : जग
 र्कृत, T₁ M 'अथ', T₂ G₁ : सत (for 'सतम्')
 — °) D₁-9 हृदयेते (for एते हि) — °) D₁-9 प्रजाता
 (for 'नो') V₁ B D_n प्रजाता चै (D_{n1} n₂ 'भागै') रिद
 प्रजा

43 °) T₂ : G आगिरसश्च — °) D₁ रुचेश्च (for
 कवेश) B₁ प्रसवात्मजैः, T₁ M 'न्वये', T₂ : G प्रभवा
 न्वये (for प्रसवान्वयै) D₁ कचोप्रश्चैव धर्मविद् (of 41^a)
 — °) D_{n1} T₂ M₂ : सततं (for स')

44 °) B₁ D₁-3 चोदितो (for चा) D₁ 10 M
 विप्रो, T₁ G₁ विप्रैर (for विप्र) T₂ : G₁ : वारुण
 आदितो विप्रो — °) V₁ प्रमुम्; B₁ : D_n D₁ 4-10
 विमुर्; G₁ : भृगुर (for प्रमुद्) — °) B₁ D₁ कविस्
 (for कवि) D_{n1} n₂ चापि (for तात) B₁ D₁ भृगुश्च
 (for भृगु) V₁ B D_n चापि; D₁ 10 चापि (for चैव)

45 °) B₁ एवम् (for जग्राह) D₁-9 G₁ देवं (for
 देव) — °) T₂ : G₁ : 4 M₁-8 यस्माद् (for त')
 T₂ G₁ हुताशन — D₁ om (hapl 1) 45°-47° — °)
 B₁ D_{n1} n₂ D₁ 10 [अ]गिरसा, some MSS [अ]गिरसो
 — °) D₁ 6 : 9 तदन्वयाद्; S हुताशना (for तदन्वया)

46 D₁ om 46 (of. v l 45) T₁ om 46°^a
 — °) D₁ 10 च (for न) V₁ सभरिव्येति (for सत)
 D₁-9 इमे तु (D₁ 7 : 9 तु) सप्रतिष्ठतु; S (T₁ om) इमे
 संजनयिष्यन्ति — °) D₁ 8 प्रजान्यो, T₂ G₁ : 4 प्रजा हि,
 M₁-8 प्रभामिर् (for प्रजा) V₁ D₁-7 : 9 जगदीश्वर;
 B₁-4 D_n D₁ 10 G₁ : 4 'तीश्वरा (for 'दीश्वरा)

47 D₂ om 47°^a (of v l 45) M₁-3 om 47°^a
 — °) B₁ D_n D₁ : 9 T₂ : G M₁ [अ]पि (for [अ]ति)
 — °) S (except T₁) त्वत्प्रसादाद् (for 'सादाद्') — °)
 S धारयिष्येति (for तार) D_{n1} n₂ साप्रत, D₁ शाश्वता
 (for तम्)

48 °) D₁ 7 : 9 M₁-8 तव (for तथा) — °) B₁
 सुर (for तव) — °) B₁ D₁ 4-9 विद्वांस (for
 विदुष) — °) V₁ B D_n च कृतिनस्, D₁ 8 वा कव
 यस् (for वाक्पत') D₁ 10 S सर्वासां (T₁ 'र्वेषां) पतय
 स्तथा

49 D₁ om (hapl) 49 — °) V₁ T₂ : G वेद
 (for देव) B₁ 2 (marg) : D_n D₁ 10 पक्षचरा, D₁-9
 -यक्षोगणा (for पक्षचरा) M₂ : 8 सौम्य T₁ देवपक्षचरा
 सौम्य — °) B₁ : D_{n1} D₁-10 प्राप्नुवति (D₁ 10 'तु')
 D₁ 8 श्रेष्ठ (for चैव) — °) D₁-9 ब्रह्मचर्या (D₁ 8 प्राजा
 पत्या) मृत तथा — For 49°^a, S subst

397* अनन्त ब्रह्म सत्यं च तपश्च परमं भुवि ।

50 T₁ om 50°^a — °) D₁-9 एते वै, S (T₁ om)
 एतावद् (for एते च) — °) V₁ B₁-4 D_n D₁ : 8
 प्रसवा (for 'व') M₁ विभो D₁-7 : 9 अन्ये च प्रसवा
 (D₁ 7 'वं) प्रभो (D₁ 7 'भो); T₂ G₁-8 तवै (G₁ 'थै')
 प्रसवा विभो, T₂ G₁ M₁-8 'व प्रमवा विभो — °)
 S (except T₁ G₁) वेदानां (for देवानां) — °) S च
 (for हि)

51 T₁ om 51-52 G₁ om. (hapl) 51 — °)
 D_{n1} n₂ D₁ मरीचम्; S (T₁ G₁ om) मारीचम् (for मरी
 चिम्) — °) S (T₁ G₁ om) सर्वे वै भगवन् (T₂ : G₁ :

स्थापयिष्यन्ति चात्मानं युगादिनिधने तथा ॥ ५२
 एवमेतत्पुरा वृत्तं तस्य यज्ञे महात्मनः ।
 देवश्रेष्ठस्य लोकादौ वारुणीं विभ्रतस्तनुम् ॥ ५३
 अग्निर्ब्रह्मा पशुपतिः शर्वो रुद्रः प्रजापतिः ।
 अग्नेरपत्यमेतद्वै सुवर्णमिति धारणा ॥ ५४
 अभ्यभावे च कुर्वन्ति वह्निस्थानेषु काश्चनम् ।
 जामदग्न्य प्रमाणज्ञा वेदश्रुतिनिदर्शनात् ॥ ५५

कुशस्तम्बे जुहोत्यग्निं सुवर्णं तत्र संस्थितम् ।
 हुते प्रीतिकरीमृद्धिं भगवांस्तत्र मन्यते ॥ ५६
 तस्मादग्निपराः सर्वा देवता इति शुश्रुम ।
 ब्रह्मणो हि प्रसूतोऽग्निश्रेयसि च काश्चनम् ॥ ५७
 तस्माद्ये वै प्रयच्छन्ति सुवर्णं धर्मदर्शिनः ।
 देवतास्ते प्रयच्छन्ति समस्ता इति नः श्रुतम् ॥ ५८
 तस्य चातमसो लोका गच्छतः परमां गतिम् ।

M1 8 'वत'स्तव — °) T2 तु (for [ह]ति) — °)
 V1 D7 क्षमयामि, Dn8 मया स प्र (for क्षमयाम)
 D4-10 पितामहं

52 T1 om 52 (of v l 51) — °) Dn1 न त्वेतेन,
 T2 8 G M1-8 अयं स्वेन, M1 न च तेन (for ते स्वेनेन)
 — °) D5-9 जनयिष्यति (for प्रजनि°) M1 ते (for
 वै) S (T1 om) प्रभो (for प्रजा) — °) S (T1
 om) चा (G1 8 वा)त्यर्थे (for चात्मान) — °) D1 4 9
 निधनम्, D5-8 'नास्' (for 'ने) S (T1 om) युगांत-
 (G8 'दि)निधना प्रजा — After 52, N (D8 missing)
 ins

398* इत्युक्तं स तदा तैस्तु ब्रह्मा लोकपितामह ।
 तथेत्येवाब्रवीत्प्रीतस्तेऽपि जग्मुर्यथागतम् ।

[(L 2) D10 [ए]वेति (by transp) V1 B8 Dn8
 D1 प्रीतास् (for प्रीतस्)]

53 °) S तस्मिन् (for तस्य) — B8 om 53°-55°
 — °) D4 8 8 9 लोकेषु, D7 लोके तु, D10 लोकानां
 (for 'दौ)

54 B8 om 54 (of v l 53) T8 partly dama-
 ged — °) V1 पशुपतिश्च (hypermetric) — °)
 D1 शुक्रो (for शर्वो) — °) V1 B1 8 Dn8 अद्वैधं,
 B1 मतस्य, D4-9 बोद्धव्य, D10 T1 8 G एते हि, M1-8
 ह्येव, M1 एवेह (for एतद्वै) — B4 om (hapl)
 54°-56° — °) D4-9 धारणात्, T G धारय (for
 'णा)

55 B8 om 55° (of v l 53) B4 om 55 (of
 v l 54) — °) D1 2 4-9 तु (for च) V1 B1-3 Dn
 D8 10 कुरुने (for कुर्वन्ति) — °) T1 8 G1 8 4 M
 अग्निः, T2 [ह]त्यग्नि, G2 अग्नि- (for वह्नि) D1 5
 स्थाने तु (for स्थानेषु) — T1 om 55° — °)
 D1 2 4-9 प्रभावज्ञा (D4 जो, D8 स्तु) (for प्रमा
 णज्ञा) V1 B (B1 om) Dn1 जामदग्न्य प्रमाण (V1

'भाव)जो — °) T2 G8 M देव (for वेद) T2 8
 G निदर्शना

56 B4 om 56° (of v l 54) — °) D1 कुश
 स्तम्बे (for 'स्तम्बे) — °) V1 B Dn D10 सुवर्णं (V1
 'र्णं) तत्र च स्थि (B4 D10 सस्थि) ते — After 56°b, N
 (D8 missing) ins

399* वल्मीकस्य वपायां च कर्णे वाजस्य दक्षिणे ।
 शकटोऽयं परस्याप्सु ब्राह्मणस्य करेऽपि वा ।

[(L 2) Dn8 तथा, D4-9 [S]पि च (for Sपि वा)]
 — T1 om 56° — °) D7 हुत- (for हुते) D1
 om from करीमृद्धि up to ब्रह्मणो हि (in 57°) B1
 'करा वृद्धि, D1 8 8 9 करामृद्धि, S (T1 om) गुणं
 (for 'करी°)

57 D1 om up to ब्रह्मणो हि (in 57°) (of v l 56)
 — °) M1 2 अस्मिन् (for तस्मात्) V1 B8 Dn D10
 सर्वे (for सर्वा) D2 तस्मादग्नि पुरा सर्वा, D4 तद
 स्माग्नि प्रजा सर्वे, D5-9 तस्मादग्नि प्रजा सर्वे (D8 'र्वा)
 — °) S न श्रुत (G 'ति) (for शुश्रुम) D4-9 देवताश्वेति
 (D5 7 'श्वापि) शुश्रुम — °) D8 ब्रह्महोत्र, D7 'होत्रावः
 S 'गश्च (for 'णो हि) Dn8 प्रभूतो (for प्रसूतो)
 — °) D5 7 आपश्च (for अपि)

58 T8 partly damaged — °) S (T8 damaged)
 देवा (for ये वै) — D4 om (hapl) 58° — °)
 D8 8 9 दर्शन, S (T8 damaged) दर्शनात् — After
 58°b, S (except M4) ins

400* सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नरा शुद्धेन चेतसा ।
 — °) T8 G M1 8 ता (for ते) — °) T8 G1 2 M1 8
 श्रुति (for श्रुतम्)

59 T1 om 59° — °) B1 वा तपसा, D1 10
 वातमसो (for चात) B3 लोको (for लोका) B1 T2
 G M तस्य वा तपसा (B4 G2 4 तपसा) " "

खल्लोके राजराज्येन सोऽभिषिच्येत भार्गव ॥ ५९
आदित्योदयने प्राप्ते विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ।
ददाति काञ्चनं यो वै दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति सः ॥ ६०
ददात्युदितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विधूयते ।
मध्याह्ने ददतो रुक्मं हन्ति पापमनागतम् ॥ ६१
ददाति पश्चिमां संध्यां यः सुवर्णं धृतव्रतः ।
ब्रह्माश्वभिसोमानां सालोक्यमुपयाति सः ॥ ६२
सेन्द्रेषु चैव लोकेषु प्रतिष्ठां प्राप्नुते शुभाम् ।

इह लोके यशः प्राप्य शान्तपाप्मा प्रमोदते ॥ ६३
ततः संपद्यतेऽन्येषु लोकेष्वप्रतिमः सदा ।
अनावृतगतिश्चैव कामचारी भवत्युत ॥ ६४
न च क्षरति तेभ्यः स शश्वच्चैवामुते महत् ।
सुवर्णमक्षयं दत्त्वा लोकानामोति पुष्कलान् ॥ ६५
यस्तु संजनयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति ।
दद्याद्वै व्रतमुद्दिश्य सर्वान्कामान्समश्नुते ॥ ६६
अग्निरित्येव तत्प्राहुः प्रदानं वै सुखावहम् ।

Ts तस्य वातमसो लोकान्, Ds १० तस्य वा त (Ds 'स्या दानं' समालोक्य, Madras ed तस्य वा तपसो लोके —^b) Ds-० गच्छाम (D1 'म' (for गच्छत) M2 ० गच्छत परमा गति —^c) Ds स्वर्लोकः, D10 स्वर्गलोके (hypermetric), T1 राजा चेद्, M2 ० सौराज्ये (for स्वर्लोके) D1 त्रैलोक्यराज्यराज्ये च, T2 ० G M1 ० सौराज्ये राजराज्ये च —^d) D10 [s]भिषिच्येत (for 'पिच्येत) S सोभिषिच्यत्यनेकशः, Madras ed 'पिच्यो ह्यनेकश

60 T1 om 60^{ab} —^a) Ds १० om, Ds राजन् (for प्राप्ते) V1 B Dn D1 १ १० आदित्योदयसप्राप्ते (D1 १ 'सौ' —^a) S कनकं (for काञ्चन) —^a) T1 G1 १ M दुःस्वप्नं त (G1 मस्तं) न बाधते, T2 ० G1 'मं' सं निबोध मे (sio)

61 Ts damaged —^a) M [उ]दय- (for [उ]दित) T1 ददात्युदयकाले च —^b) T1 न विधत्ते, G1-१ M2 १ [अ]वधूः, M3 च धू- (for विधू) —^c) S (Ts damaged) मध्याह्ने सर्वमेवाय —^d) T2 G हति पाप्मा नमागतं

62 ^b) V1 B Dn D1 10 यत (for धृत) —^a) Ds ०-१ कल्पानां (for सोमानां) —^d) S (except T1) -यात्यति (for याति स)

63 T1 om 63^{ab} —^a) D1 देव (for चैव) —^b) V1 B Dn D10 विदते, Ds १ S (T1 om) प्राहु-याच (for प्राप्नुते) Ds प्रतिष्ठा प्राप्यते शुभा —^c) D1 १ चास्य, S (except T1) चैव (for प्राप्य) —^d) D1 १ प्रशातात्मा, Ds ०-१ शातात्मा स (D1 स-), Ds शातात्मा सु (for शान्तपाप्मा) V1 B Dn D10 च (for प्र)

64 T1 om. 64^a-65^b —^a) Ds ०-१ तेषु (for

अन्येषु) S (T1 om) इत स वि (M1 १ सवि) धत्तेन्येषु —^b) M1-१ स च (for सदा) T2 १ G लोकेषु प्रतिमेषु (Ts 'मस्य, Gs 'मस्यु) च, M3 'पु प्रतिम स च —^c) Dn1 अनावृतं, D2 'धृत, T2 'कृत; G1 'भूत (for 'वृत) Ds ० १ ० गतश्च (for गतिश्च) S (T1 om) नित्य (for चैव) —^d) V1 B Dn कामचारो, M3 'कारी (for 'चारी)

65 T1 om 65^{ab} (of v 1 64) —^a) D1 १ M3 रक्षति (by metathesis) (for क्षरति) V1 B Dn Ds 10 च (for स) —^b) V1 B Dn D10 G2 यदाश्च (for शश्वच्च) T2 G1 १ १ M [उ]पाश्रुते, Ts damaged (for [ए]वामुते) D1 फल (for महत्) Ds-१ स चैव प्राप्नु-यान् (Ds 'ते म) हत् —^c) B1 Ds om 65^c-66^d —^c) V1 om, Ds कृत्वा (for दत्त्वा) —^d) V1 B1 १ १ Dn D1 १ १ चामोति (for जा) Ds १ १ १ [अ]नुत्तमान् (for पुष्कलान्)

66 B1 Ds om 66 (of v 1 65) —^a) S सज्वा (T1 ज्व) लयित्वा (for सजन) —^c) D1 १ हैवतम्, Gs वै भूतम् (for वै व्रतम्) —^d) V1 B (B1 om) Dn D1 १ १ सर्व (for सर्वान्) S अवामुयात् (for समश्नुते) D10 सर्वकामानवामुते

67 T1 om 67 —^a) V1 B Dn D10 अस्मिन् (for अग्निर) D10 G1 १ तं (for तत्) —^b) T2 १ G प्रजानां (for प्रदान) Bs T2 १ G1 १ १ च (for चै) M प्रजानां तु सुखावह —^c) B1 १ १ १ Dn D2 १ १ सपुत्रः, S (T1 om) सपुत्र (for सपक्ष) —^d) V1 B1 Ds ० १ १ श्रुतं, Ds १ श्रुति (for स्मृतम्) S (T1 om) प्रवर्तक इति स्मृत —^e) After 67, N (Ds missing) ins

401* एषा सुवर्णोत्पत्तिः कथिता ते मयानव ।
कार्तिकेयस्य च विभो तद्विद्धि भृगुनन्दन ।
कार्तिकेयस्तु सवृद्ध काकेन महता सदा ।

यथेष्टगुणसंपन्नं प्रवर्तकमिति स्मृतम् ॥ ६७

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तः स वसिष्ठेन जामदग्न्यः प्रतापवान् ।

ददौ सुवर्णं विप्रेभ्यो व्यमुच्यत च किल्बिषात् ॥ ६८

एतत्ते सर्वमाख्यातं सुवर्णस्य महीपते ।

प्रदानस्य फलं चैव जन्म चाग्न्यमनुत्तमम् ॥ ६९

तस्माच्चमपि विप्रेभ्यः प्रयच्छ कनकं बहु ।

ददत्सुवर्णं नृपते किल्बिषाद्विप्रमोक्षयसि ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्ताः पितामहेनेह सुवर्णस्य विधानतः ।

विस्तरेण प्रदानस्य ये गुणाः श्रुतिलक्षणाः ॥ १ -

यत्तु कारणमुत्पत्तेः सुवर्णस्येह कीर्तितम् ।

स कथं तारकः प्राप्तो निधनं तद्वहीहि मे ॥ २

उक्तः स देवतानां हि अवध्य इति पार्थिव ।

देवैः सेनापतित्वेन वृत्तं सेन्द्रैर्भृगुद्वयम् ।

जघान तारकं चापि दैत्यमन्यास्तथासुरान् । [5]

त्रिदशेन्द्राज्ञया ब्रह्मलोकानां हितकाम्यया ।

सुवर्णदाने च मया कथितास्ते गुणा विभो ।

तस्मात्सुवर्णं विप्रेभ्यः प्रयच्छ ददता वर ।

[Ds 6-9 om (hapl) line 2 — (L 2) Ds तद्विद्धि भरतर्षभ (for the post half) — (L 3) Ds सु (for तु) — (L 4) D1 2 पतित्वे च (for 'त्वेन) Ds 6-9 घृत्न (for घृत्न) — (L 5) V1 B Dns D10 दैत्यान् (for दैत्यम्) — (L 7) Ds 6 7 8 (also as above) 9 आनेन (for आनेन च) D1 2 तथा (for मया) D1 प्रभो, Ds 10 [अ]नय (for विभो) D2 कथितस्ते गुणोनय (for the post half) — (L 8) D1 10 वदतां (for द)]

68 Dns TG om the ref —^a) Some MSS वसिष्ठेन —^d) Ds प्रमुच्यत, Ds 6-9 अ (for व्य) Ds 6-9 स (for च)

69 ^b) D1 2 विशा पते (for महीपते) Ds 10 सुवर्णं (D1 'र्णं) च विशा पते —^c) Ds प्रजातस्य (for प्रदानस्य) —^d) V1 B Dn D10 जन्म चास्य युधिष्ठिर, Ds जन्म चैवाग्न्यनुत्तम

70 ^e) V1 तत्तत्, Ds ददत् (for ददत्) —^d) D1 2 मोक्षयसे, Ds युज्यते, Ds 10 मुच्यते (Ds 'सि) (for मोक्षयसि) Ds किल्बिषात्प्रमुच्यते — For 68-70, S subst

402* एवमेतन्महाराज सुवर्णस्य महारत्नम् ।

जन्म ते कथितं पुण्यं प्रदानं च युधिष्ठिर ।

इति राममुवाचेदं वसिष्ठ श्रेष्ठवाग्नि ।

सुवर्णदाने माहात्म्यं तत्कुरुष्व युधिष्ठिर ।

[(L 3) M श्रेष्ठमाग् (for 'वाग्)]

Colophon — Parvan name B1 2 4 D1 द्राति Sub-parvan V1 B Dn D1 2 4-10 दानधर्म — Adhy. name V1 B1-8 5 D1 2 4-10 सुवर्णोत्पत्ति, B1 कार्तिक जन्मनि तारकवधे सुवर्णोत्पत्ति; T2 परशुरामवसिष्ठसंवादे सुवर्णदानमाहात्म्य — Adhy no (figures, words or both) V1 85 (as in text), D10 92, T1 G1 8 M1-8 126, T2 8 G2 4 132, M2 125 — Śloka no D1 178, Dn2 168

86

☞ This adhy is missing in Ds (cf v 1 13 82 37)

1 Dns om the ref —^a) Ds 10 उक्त (for उक्ता) D1 2 S [ह]मे, Ds [ह]द (for [ह]ह) — B1 om (hapl) 1^a-2^a —^c) S प्रदानेषु (for 'नस्य) —^d) Dns शुभ (for श्रुति)

2 B1 om. 2^a (cf. v 1 1) —^a) D1 सद् (for

न च तस्येह ते मृत्युर्विस्तरेण प्रकीर्तितः ॥ ३

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं त्वत्तः कुरुकुलोद्बह ।

कात्स्न्येन तारकवधं परं कौतूहलं हि मे ॥ ४

भीष्म उवाच ।

विपन्नकृत्या राजेन्द्र देवता ऋषयस्तथा ।

कृत्तिकाश्चोदयामासुरपत्यभरणाय वै ॥ ५

न देवतानां काचिद्धि समर्था जातवेदसः ।

एकापि शक्ता तं गर्भं संधारयितुमोजसा ॥ ६

पण्णां तासां ततः प्रीतः पावको गर्भधारणात् ।

स्वेन तेजोविसर्गेण वीर्येण परमेण च ॥ ७

तास्तु षट्कृत्तिका गर्भं पुपुषुर्जातवेदसः ।

षट् वर्त्मसु तेजोऽग्नेः सकलं निहितं प्रभो ॥ ८

ततस्ता वर्धमानस्य कुमारस्य महात्मनः ।

तेजसामिपरीताङ्गयो न कचिच्छर्म लेभिरे ॥ ९

ततस्तेजःपरीताङ्गयः सर्वाः काल उपस्थिते ।

समं गर्भं सुषुविरे कृत्तिकास्ता नरर्षभ ॥ १०

ततस्तं षडधिष्ठानं गर्भमेकत्वमागतम् ।

पृथिवी प्रतिजग्राह कान्तीपुरसमीपतः ॥ ११

स गर्भो दिव्यसंस्थानो दीप्तिमान्पावकप्रभः ।

दिव्यं शरवणं प्राप्य बबुधे प्रियदर्शनः ॥ १२

ददशुः कृत्तिकास्तं तु बालं वह्निसमद्युतिम् ।

जातस्नेहाश्च सौहार्दात्पुपुषुः स्तन्यविस्रवैः ॥ १३

यत्) —^b) V1 B1-3 5 Dn D2 10 प्र (for [ह]ह)
D2 1 कीर्तनं (for कीर्तितम्) —^d) G2 प्र (for तद्)
T1 प्रवर्तु (for 'हि)

3 T2 partly damaged, —^a) Dn2 उक्तं (for उक्त)
V1 च (for स) B D10 देवतानां (for दे) Dn1 ns D2
उक्तं स देवतानां हि —^b) D1 4-5 न वध्य (for अवध्य)
—T1 om 3rd —^c) G2 हि (for [ह]ह) V1 B Dn
D2 5 8 10 कथं तस्याभवन्मृत्युर —^d) V1 B2-5 Dn D2
8 10 प्रकीर्तय; B1 निवेदय; T2 G1.8 प्रकीर्तित (for 'त)

4 —^b) D2 तत्त्वं श्रोतुं (for श्रोतुं त्वत्त) —D1 om
4th —^c) S तारकस्यैव तु वधं

5 D2 om the ref

6 —^a) D2 कश्चिद् (for काचिद्) B4 देवतानां न
काचिद्धि —^b) T2 वेदसं (for वेदस) —^c) B1
D2 1 9 तद्गर्भं (for तं गर्भं) V1 B2-5 Dn D2 8 10 G
एवा हि श (D10 'तास्त्वश' कालं गर्भं

7 T1 om 7 T2 partly damaged M1-8 transp
7 and 8 —^a) T2 G प्रीतिं (for प्रीत) —^b) D1.8
पावको गर्भमावधत् —^d) S (T1 om) ह (for च)

8 M1-8 transp 7 and 8 —^a) D2 6-9 तं (for
तु) T2 शक्तिः (for कृत्तिका) —^b) D2 वेदसं
(for 'स) —^c) B1 धर्मेषु, D4-9 कर्मेषु (for
धर्मेषु) T2 G तत्पुत्रेषु तेजोमे —^d) D2 विहितं;
T1 स (for नि) D1 विभो (for प्रभो) D2 6-9
स वाग्निनिहितो विभो (D2 7 भो)

9 —^b) T1 [अ]तिवेजसा (for महात्मन) —^c) V1
वि, B2 8 च, Dn2 [अ]ति; T2 G2 [अ]पि (for
[अ]भि) T1 दु सहेन परीताङ्ग्यो —G2 om 9th-11th
—^d) D4-7 9 न कचिल्लेभिरे श्रमं (D2 सुख)

10 G2 om 10 (of v 1 9) —^b) B2 सर्वं (for
सर्वा) —^c) T1 2 G1 8 4 M1-8 स्वय; T2 M2 यं य
(for सम) B1 गर्मान् (for गर्भं) —^d) V1 B Dn
D4-10 तं (for ता) T1 नराधिप (for नरर्षभ).

11 G2 om 11th (of v 1 9) T2 partly dama-
ged —^a) Dn2 ततस्तं च अधिष्ठान —^b) T1 M1-8
जातम् (for गर्भम्) —^c) V1 D1.5 T1 परि (for
प्रति) —^d) V1 B Dn कार्तस्वर, D2 8 कांतापुर-
D10 T2 G कृत्तिकाना, T1 कार्त्ति पुर, T2 damaged,
M1-8 कार्त्तिपुर (for कान्तीपुर)

12 —^a) S दिव्यो (for गर्भो) T2 G1 8 4 संस्थाने
(for 'नो) —^c) D1 शरवनं (for 'वण) —^d)
M1-8 दिव्य (for प्रिय)

13 T1 om 13 —^a) Dn2 ददशुं (for ददशु)
D2 om (hapl.) from सिकारं up to अभवत्का (in 14th)
B1 तत्र, M तास्तु (for तं तु) —^b) V1 B Dn
D2 10 अर्कं (for वह्नि) D4 5 7-9 प्रभं (for युतिम्)
—^c) V1 B1.8 5 Dn2 D2 8 G1 8 4 M2 स्नेहाश्च; M1-8
'स्तु (for 'श्च) —^d) D2 8 9 सिषिषु; D2 कृत्तिका,
D1 आर्यमीर्यै (for पुपुषु) B1 स्तन (for स्तन्य)

14 D2 om अभवत्का (in 14th) (of v 1 13)
—^a) V1 B2-5 Dn2 D2 10 तु; B1 D4 6 8 9 च (for

अभवत्कार्तिकेयः स त्रैलोक्ये सचराचरे ।

४ स्कन्धत्वात्स्कन्दतां चाप गुहावासाद्गुहोऽभवत् ॥ १४

ततो देवास्त्रयस्त्रिंशद्विश्वसद्विगीश्वराः ।

रुद्रो धाता च विष्णुश्च यज्ञः पूषार्यमा भगः ॥ १५

अंशो मित्रश्च साध्याश्च वसवो वासवोऽश्विनौ ।

आपो वायुर्नभश्चन्द्रो नक्षत्राणि ग्रहा रविः ॥ १६

पृथग्भूतानि चान्यानि यानि देवार्पणानि वै ।

आजगुस्तत्र तं द्रष्टुं कुमारं ज्वलनात्मजम् ।

ऋषयस्तुष्टुधुश्चैव गन्धर्वाश्च जगुस्तथा ॥ १७

षडाननं कुमारं तं द्विषडक्षं द्विजप्रियम् ।

पीनांसं द्वादशशृङ्गं पावकादित्यवर्चसम् ॥ १८

शयानं शरगुल्मस्थं दृष्ट्वा देवाः सहर्षिभिः ।

लेमिरे परमं हर्षं मेनिरे चासुरं हतम् ॥ १९

ततो देवाः प्रियाण्यस्य सर्व एव समाचरन् ।

क्रीडतः क्रीडनीयानि ददुः पक्षिगणांश्च ह ॥ २०

सुपर्णोऽस्य ददौ पत्रं मयूरं चित्रवर्हिणम् ।

राक्षसाश्च ददुस्तस्मै वराहमहिषाबुभौ ॥ २१

कुक्कुटं चामिसंकाशं प्रददौ वरुणः स्वयम् ।

चन्द्रमाः प्रददौ मेघमादित्यो रुचिरां प्रभाम् ॥ २२

गवां माता च गा देवी ददौ शतसहस्रशः ।

छागमग्निर्गुणोपेतमिला पुष्पफलं बहु ॥ २३

सुधन्वा शकटं चैव रथं चामितकूवरम् ।

वरुणो वारुणान्दिव्यान्धुजंगान्प्रददौ शुभान् ।

सिंहान्सुरेन्द्रो व्याघ्रांश्च द्वीपिनोऽन्यांश्च दंष्ट्रिणः ॥ २४

स) — 14^{ad} = (var) 13 84 77^{ad} — °) B₂ 4 Dn D₂ 5 10 प्राप्नोः, T₁ यातो, T₂ G M चापि (for चाप) V₁ B₁ 8 5 स्कन्दत्वात्स्कन्दता प्राप्नोः, T₈ स्कन्धत्वात्स्कन्द इत्येव

15 T₈ partly damaged — °) S (T₈ damaged) ऋषयश्च महेश्वरा (T₂ G हेश्वर; G₂ [also] 'हर्षय' — °) T₁ 2 G M₂ 8 तत्र (for रुद्रो) — °) B₂ 8 Dn₁ n₂ यम (for यज्ञ) D₅ यम पूषार्यमा रवि

16 °) D₁ वरुणो, D₂ स्वष्टा च (for साध्याश्च) — °) V₁ B Dn D₂ 5 10 वासवो वसवोऽश्विनौ — T₁ om 16^{ad} — °) T₂ 8 M₁-8 भवश्, G₁ 8 4 सुवश्, G₂ भुवं (for नभश्) — °) M₁ ग्रहो (for ग्रहा) T₂ G₁-8 M दिव, T₈ G₂ दिश (for रवि)

17 °) D₁ 2 च (for वै) T G M₁ 2 (also as in text) 4 यानि देवगणानि वै — °) V₁ B₁ 8 4 ते ह्रुत, B₂ 8 Dn D₂ 8 तेह्रुतं, D₁ तत्र स (for तत्र त) — °) D₁ 2 4 5 T₁ G M कुमारं ज्वलनात्मकं — °) D₁ 2 6-8 [ए]न (for [ए]व) — °) D₁ 8 8 8 वि (for च) B₁-8 8 Dn₂ D₅ 8 सदा (for तथा)

18 °) V₁ B₂-8 Dn तु, G₁ M₂ तद् (for तं) — °) D₁-8 द्वादशाक्षं (for द्विषडक्षं) — °) D₁ पीनाग (for 'सं') — °) G₁ 8 -तेजसं (for -वर्चसम्)

19 D₅ om 19 T₁ om 19^{ad} — °) B₂ -तल्पस्थं, T₂ 8 G₁-8 M₂ -गुल्माभः, M₁-8 -गुल्मातं (for -गुल्मस्थं)

G₂ शयानं शतचक्राग्रं — Dn₂ om 19^{ad}-20^{ad} — °) T₁ दृष्ट्वा त लेमिरे हर्षं

20 Dn₂ om 20 (of v l 19) — °) V₁ B Dn₁ n₂ D₁₀ समाहरन् (for 'चरन्') — °) B₂ -गणान्यपि, Dn₁ n₂ D₁ 2 6-8 गणाश्च ह, D₅ गणास्तथा

21 °) D₁ 5 सुवर्णो (for सुपर्णो) B Dn D₂ 5 10 T₁ G₁-8 पुत्र, D₁ 6-8 चैव (for पत्र) V₁ सुवर्णोऽस्य ददौ पुत्रं — °) D₁ om from मयूर up to वराह (in 21^{ad}) T₂ मयूरश्च (for 'र') D₄ -वर्हण, some MSS वर्हण — °) M₁-8 राक्षसश्च ददौ तस्मै

22 °) D₅ 8 8 कुक्कुट (for कुक्कुट) — °) B₁ ददौ च (for प्रददौ) Dn₁ n₂ वरुण (for व^o) B₂ स्वज; B₄ सुतं (for स्वयम्) V₁ वरुणं प्राददत्स्वजः; B₂ 8 Dn₂ प्रददावरुणं स्वज — °) G₁ रुचिर (for 'रा')

23 T₁ om 23^{ad} — °) T₂ प्रभां, T₈ M उमा; G प्रभा (for च गा) — °) D₁ 2 4-8 दृष्ट्वा; T₂ 8 G₂-4 M दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) D₁₀ T₈ पुष्प (for पुष्प)

24 °) D₁ सुधन्वं (for सुधन्वा) — °) D₁ 2 वाक्चित्र, D₅ वा चित्र, D₂-8 T G M₁ 2 4 चाचिद (for चामित) — T₁ om 24^{ad} — °) D₁-8 वरुणो वाष्प्यां दिव्यां — °) V₁ B Dn D₁₀ स गजान्प्रददौ शुभान्, D₁ 2 4-8 प्रददौ सुजगान्शुभान् — °) T G₂ 4 द्वीपान्, G₁ द्वीपान्, M₁-8 द्वीपिन् (for द्वीपिनो) V₁ B Dn D₁₀ M₂ द्वीपानन्यांश्च पक्षिण

श्रापदांश्च बहून्धोरांश्छत्राणि विविधानि च ।
 राक्षसासुरसंघाश्च येऽनुजग्मुस्तमीश्वरम् ॥ २५
 वर्धमानं तु तं दृष्ट्वा प्रार्थयामास तारकः ।
 उपायैर्बहुभिर्हन्तुं नाशकच्चापि तं विभुम् ॥ २६
 सेनापत्येन तं देवाः पूजयित्वा गुहालयम् ।
 शशंसुर्विप्रकारं तं तस्मै तारककारितम् ॥ २७
 स विवृद्धो महावीर्यो देवसेनापतिः प्रभुः ।
 जघानामोघया शक्त्या दानवं तारकं गुहः ॥ २८
 तेन तस्मिन्कुमारेण क्रीडता निहतेऽसुरे ।
 सुरेन्द्रः स्थापितो राज्ये देवानां पुनरीश्वरः ॥ २९

स सेनापतिरेवाथ बभौ स्कन्दः प्रतापवान् ।
 ईशो गोप्ता च देवानां प्रियकृच्छंकरस्य च ॥ ३०
 हिरण्यमूर्तिर्भगवानेष एव च पावकिः ।
 सदा कुमारो देवानां सेनापत्यमवाप्तवान् ॥ ३१
 तस्मात्सुवर्णं मङ्गल्यं रत्नमक्षय्यमुत्तमम् ।
 सहजं कार्तिकेयस्य बह्वेस्तेजः परं मतम् ॥ ३२
 एवं रामाय कौरव्य वसिष्ठोऽकथयत्पुरा ।
 तस्मात्सुवर्णदानाय प्रयतस्व नराधिप ॥ ३३
 रामः सुवर्णं दत्त्वा हि विमुक्तः सर्वकिल्बिषैः ।
 त्रिविष्टपे महत्स्थानमवापासुलभं नरैः ॥ ३४

इति श्रीमहामारते अनुशासनपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

25 Dn² reads 25 twice —^a) Dn¹ (first time)
 पौराण (for घोरान्) —^b) D¹ s 8-10 T¹ s M द्वात्रिंश
 (for छत्राणि) — D⁵ om 25^{ab} —^c) D¹ T¹ G¹
 ये (for च) —^d) V¹ B¹-s Dn¹ n¹ (both times) n¹
 D¹ 10 अनु, D¹ T¹ s G¹ ये न, T¹ न च (for येऽनु)
 T¹ G¹ तत् (for तम्) — After 25, D¹ s-8 ins

403* तस्मै प्रददुरध्यानि वाहनानि धनानि च ।

26 T¹ om. 26^{ab} —^a) S (T¹ om.) वर्धमानवधो
 पाव —^d) D¹ s 4-7 नृप; D¹ शृणु (for विभुम्)

27 ^a) B¹-4 Dn¹ n¹ T¹ सेनापत्येन D¹ s 8-10 ते
 (for तं) V¹ D¹ सेनापत्ये सम (D¹ रत्न) देवा —^b)
 8 [क]न्वपालयन् (for गुहालयम्) —^c) D¹ G¹ तत्
 (for तं)

28 ^a) M¹ सं (for स) D¹ s 9 च वृद्धो, T¹
 समिद्धो; T¹ G¹ 4 प्रवृद्धो (for वि^a) —^b) B¹ M
 विभु (for प्रभु) D¹ देवसेन प्रजापति —^d) D¹ s-9
 दानवांस (for व) D¹ प्रसिं (for गुह)

29 ^a) T G M¹ स्त तत् (for तस्मिन्) —^b) D¹-9
 क्रीडता निहतोसुर —^c) D¹ सुरेश्वर स्थितो राज्ये —^d)
 D¹-9 प्रभुर, T¹ G¹ 4 पतिर (for पुनर) D¹ s देवानां
 परमेश्वर

30 ^a) D¹-9 स च सेनापतिर्वीरि —^b) T¹ s G M¹

वदौ (for धमौ) — T¹ om 30^a-31^b —^c) D¹ s
 1 9 वसोर (for ईशो)

31 T¹ om 31^{ab} (of v 1 30) —^b) T¹ s G
 तेषाम्, M एषाम् (for एष) D¹ एव (for एव) B¹
 पावक (for 'कि) —^c) D¹ भगवान् (for देवाना)
 D¹ s 4 6-9 सनत्कुमारो भगवान् —^d) Some MSS
 सेनापत्यम्

32 ^a) D¹ मांगल्यं —^b) T¹ M¹ अक्षयम् —^d)
 B¹ वह्नि (for वह्नेस्) D¹ स्मृत, M¹ s महत् (for
 मतम्)

33 Before 33, T¹ s ins भीष्म —^b) Some
 MSS वसिष्ठो — T¹ transp 33^{ad} and 34^{ab} —^d)
 B¹ Dn¹ D¹ s 10 T¹ s G जनाधिप; T¹ सुधिहिर (for
 नराधिप)

34 T¹ transp 33^{ad} and 34^{ab} —^b) G¹ -किल्बि-
 षात् — T¹ om 34^{ad} —^c) B¹ partly damaged
 B¹ D¹ s 9 T¹ s G¹-4 M¹ महास्थानम्

Colophon — Parvan name B¹ s 4 Dn¹ D¹ शांति
 — Sub parvan V¹ B Dn D¹ (sup l¹ n). s 8 10 M¹-s
 दानवर्ष; D¹ मोक्षधर्म — Adhy name V¹ B¹-s s
 Dn D¹ 10 सुवर्णदान; B¹ तारकवधे सुवर्णदान; D¹ s तारको
 पाक्यान; D¹ T¹ G¹ M तारकवध, D¹-7 9 सुवर्णोत्प-

८७

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य धर्मात्मन्धर्मः प्रोक्तस्त्वयानघ ।
तथैव मे श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रब्रूहि पार्थिव ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरेणैवमुक्तो भीष्मः शान्तनवस्तदा ।
इमं श्राद्धविधिं कृत्स्नं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ २
भीष्म उवाच ।

शृणुष्वावहितो राजञ्श्राद्धकल्पमिमं शुभम् ।
धन्यं यशस्यं पुत्रीयं पितृयज्ञं परंतप ॥ ३

देवासुरमनुष्याणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

पिशाचकिंनराणां च पूज्या वै पितरः सदा ॥ ४

पितृन्पूज्यादितः पश्चाद्देवान्संतर्पयन्ति वै ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पुरुषः पूजयेत्सदा ॥ ५

अन्वाहार्यं महाराज पितृणां श्राद्धमुच्यते ।

तच्चाभिषेण विधिना विधिः प्रथमकल्पितः ॥ ६

सर्वेष्वहःसु प्रीयन्ते कृतैः श्राद्धैः पितामहाः ।

प्रवक्ष्यामि तु ते सर्वांस्तिथ्यां तिथ्यां गुणान्गुणान् ॥ ७

येष्वहःसु कृतैः श्राद्धैर्यत्फलं प्राप्यतेऽनघ ।

चित्सारकवध, Ds सुवर्णोत्पत्ति कुमारोत्पत्ति, T₂ सुवर्ण-
कुमारसभवे परशुरामवसिष्ठसवादे तारकासुरवध — *Adhy*
no (figures, words or both) V₁ 86 (as in text),
Dn₁ 84, D₁₀ 93, T₁ M₁ 126, T₂ s G₂ s 133,
G₁ s M₁-s 127 — *Sloka no* Dn₁ n₂ D₄ 35

87

✠ This adhy is missing in Ds (of v l 13
82 37)

1 °) G₁ चातुर्वर्ण्यस्य (for 'वर्ण्यस्य') V₁ महात्मन्;
B₃ वै धर्मान्, D₁-s धर्मो वै (for धर्मात्मन्) T₂ चातुर्व-
र्ण्यस्य माहात्म्यं — °) D₁ s T₂ धर्मा प्रोक्तास्, D₁-s
s ° यथा प्रोक्तास् (for धर्मं प्रो°) V₁ B₁-s s Dn D₁₀
धर्मा प्रोक्ता यथा स्वया, B₄ धर्मा प्रोक्तास्त्वया विभो, D₁
यथा प्रोक्तस्त्वया तथा — °) D₁ तम् (for तथा) — °)
M भारत (for पार्थिव)

2 T₁ om 2 (with the ref) — °) B₄ D₅
(also as in text) T₂ G M तथा (for तदा) T₂
भीष्मोय जनमेजय — °) D₁ इदं (for इमं) — °)
V₁ B₁-s Dn वक्तुं समुपचक्रमे

3 °) V₁ B Dn D₁₀ कर्मविधिः, T₂ कल्पमिदं (for
'मिमं) — °) D₂ पुण्यं च (for पुत्रीयं) — °) D₁ s
पितृयज्ञप्रवर्तकं (D₂ 'न)

4 T₁ om 4th — °) B₁ G₁ तथा; D₅ T₂ G₂
M₁ s तदा (for सदा)

5 °) T₂ s G M तत (for [आ]दित) T₁ पूज

यित्वा पितृन्पश्चाद् ॥ Cn आदित अमावास्यायाम्, पश्चा
त्पतिपदि । यद्वा । खण्डदशैः पूर्वार्धे इष्टि, पश्चात्पितृयज्ञः । ॥
— °) V₁ B Dn D₂ s 10 देवतास् (for देवान्स) T₂
G -तर्पणीत, T₂ M 'येत (for 'यन्ति) T₁ देवान्स
तर्पयेत्सदा — °) T₁ om 5th-6th — °) V₁ B Dn D₁-s
G₁ s M₁ तान्सर्व, T₂ सतर्प्य, M₁-s सर्वान्प्र (for
सर्वप्र) — °) T₂ G₂ s पितृन् (for सदा)

6 T₁ om 6 (of v l 5) D₁ s 1 s om 6th. — °)
॥ Cn अन्वाहार्यं पश्चात्कर्तव्यमपि यस्मादेवम्, तस्मात्प्रथमक
ल्पित सामान्यविधि अमावास्याया यदहश्चन्द्रमसं न पश्यति
तदहपरारक्षे पिण्डपितृयज्ञं कुरुते इति विशेषविधिना बाध्यते
इति अन्वाहार्यस्त्वमपि पितृयज्ञस्य भवतीत्यर्थः । ॥ — D₅
om 6th — °) D₁ s-° चार्धेणह (for चाभिषेण) V₁
B Dn तस्माद्विशेषविधिना — °) D₁ s विधि प्राथम
कल्पिक

7 °) V₁ B Dn D₁₀ कृते श्राद्धे (for कृते श्राद्धे)
— After 7th, D₁₀ S (except T₂) ins

404* पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासालुमासिकम् ।
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
पिण्डानां मासिक श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्मुपा ।
तदाभिषेण कुर्वीत प्रथमं प्राञ्जलिं शुचि ।

[T₁ om lines 2-3 — (L 3) T₂ च (for तु)]

— T₁ om 7th — °) V₁ Dn₂ D₁-s च (for तु)
D₁ s 4-s तसत्रं (for ते सर्वांस) — °) V₁ B₁ s
Dn D₁₀ तिथ्यातिथ्य (for तिथ्यां तिथ्यां) D₁ s गुणान्म
कात्, D₁ s-° गुण, T₂ s G M दिने गुणात्, T₂

तत्सर्वं कीर्तयिष्यामि यथावत्तन्निबोध मे ॥ ८
 पितृनर्त्यं प्रतिपदि प्राप्नुयात्स्वगृहे स्त्रियः ।
 अमिरूपप्रजायिन्यो दर्शनीया बहुप्रजाः ॥ ९
 स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते तृतीयाया तु वन्दिनः ।
 चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवो भवन्ति बहवो गृहे ॥ १०
 पञ्चम्यां बहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वतां नृप ।
 कुर्वाणास्तु नराः षष्ठ्यां भवन्ति द्युतिभागिनः ॥ ११
 ऋषिभागी भवेच्छ्राद्धं कुर्वाणः सप्तमीं नृप ।
 अष्टम्यां तु प्रकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ॥ १२
 नवम्यां कुर्वतः श्राद्धं भवत्येकशफं बहु ।
 विवर्धन्ते तु दशमीं गावः श्राद्धानि कुर्वतः ॥ १३
 कुप्यभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन्नेकादशीं नृप ।

ब्रह्मर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते तस्य वेश्मनि ॥ १४
 द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते ।
 रजतं बहु चित्रं च सुवर्णं च मनोरमम् ॥ १५
 ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वञ्श्राद्धं त्रयोदशीम् ।
 अवश्यं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥ १६
 युद्धभागी भवेन्मर्त्यः श्राद्धं कुर्वन्चतुर्दशीम् ।
 अमावास्यां तु निवपन्सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ १७
 कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 श्राद्धकर्मणि तिथ्यः स्युः प्रशस्ता न तथेतराः ॥ १८
 यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षादिशिष्यते ।
 तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते ॥ १९

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

(also) दिने दिने (for गुणागुणान्) Bs Ds तिथ्यातिथ्य गुणान्वितान् (Ds 'गुणं')

8 °) D10 यथा (for येषु) — °) S महत् (for सन्ध) D1.2 यरफलं प्राप्नुते नृप — °) D1 यथावत्, T G M4 फलवत्तन्, M1-3 सुवत्तन् (for यथावत्तन्)

9 °) S (except T1) अर्चन् (for अर्च्य) — °) Dn1 n2 सुगृहे — °) D2 अति; M1 अनु- (for अभि-) T1 s M4 प्रदायिन्यो, T2 G प्रदर्शिन्यो (for प्रजायिन्यो) B1 D4 6-9 अमिरूपा प्रजावर्ध (D1 'व' ल्यो — °) D10 प्रजावर्धो (for बहुप्रजा)

10 D1 om 10 — °) Dn1 n2 Ds 10 वाजिन, D4 6-9 धर्मिण (for वन्दिन) T8 तृतीया याति वंदिन — °) T1 बहुशो (for बहवो)

11 °) Dn2 D1 4-9 G4 कुर्वतो (for 'त्वां') — °) S (except G2) द्यूत- (for द्युति)

12 B4 om. 12° — °) Ds सदा; Ds-9 सदा (for नृप) — °) Ds M अष्टमीं (for 'स्यां') T2 s G कुर्वाणस्सप्तमीं पुष्टि

13 °) T8 कुर्वतां (for 'त्') — °) V1 B1 T8 फलं (for शफ) Ds-9 भवत्येकशफा बहु; T1 भवेदेव फलं बहु — °) B4 च दशमीं, D4-9 दशम्या तु — °) Bom. ed श्राद्धान्वि (for नि)

14 °) Ds 8 9 कुप्यलाभी, D10 T1 2 G1 2 4 M2 s रूप्यभागी (for कुप्य) — T1 om 14° — °) Ds वैव (for पुत्रा) — °) V1 तत्र, Ds 9 चास्य, D1 चास्य, S (T1 om) चारम- (for तस्य) Ds पुत्रा वै चास्य वेश्मनि

15 °) D10 द्वादशीम् (for 'श्याम्') — °) M1-3 एव (for एव) Ds प्रशस्यते, T8 प्रकाश्यते (for प्रष्ट) — °) G2 4 राजत (for र) B2 s Dn1 n2 D1 4 10 S वित्त (for चित्र) — °) D1 T1 मनोहर (for 'रमम्')

16 °) B2 s D1 6-8 T2 s G1 2 4 च (for तु) — °) T2 G4 4 श्राद्ध कुर्वन् (by transp) — D1 s T1 om 16° — °) V1 प्रलीयन्ते (for प्रमी) Ds नरा धिप (for नरा गृहे)

17 °) Ds 9 श्राद्धभागी, T1 युद्धजेता (for 'भागी') — °) V1 B1-3 s Dn D10 T1 कुर्वञ्श्राद्ध (by transp) B1 कुर्वञ्श्राद्धं त्रयोदशीं — For 17° 5, D1 s subst.

405* चतुर्दशीं प्रकुर्वाण सुखभागी भवेन्नर ।

— °) V1 D1 अमावस्या (for चास्या) V1 B2 Dn8 Ds निवपन्, Dn1 n2 M4 निर्वापात्, T8 (also as in text) नियतं (for निवपन्) — °) V1 B2-5 Dn Ds M4 सर्व (for सर्वान्) D10 समाप्नुयात् (for अवा)

18 = (var) Mann. 3 276 — °) G2 4 M4

८८

युधिष्ठिर उवाच ।

किंस्विदत्तं पितृभ्यो वै भवत्यक्षयमीश्वर ।

किं हविश्चिररात्राय किमानन्त्याय कल्पते ॥ १

भीष्म उवाच ।

हवींषि श्राद्धकल्पे तु यानि श्राद्धविदो विदुः ।

तानि मे शृणु काम्यानि फलं चैषां युधिष्ठिर ॥ २

तिलैर्व्रीहियवैर्मर्षैरद्भिर्मूलफलैस्तथा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन पितरो नृप ॥ ३

वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षयं मनुरब्रवीत् ।

सर्वेष्वेव तु भोज्येषु तिलाः प्राधान्यतः स्मृताः ॥ ४

द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मत्स्यैः पितृगणस्य ह ।

त्रीन्मासानाविकेनाहुश्चातुर्मास्यं शशेन तु ॥ ५

आजेन मासान्प्रीयन्ते पञ्चैव पितरो नृप ।

वाराहेण तु षण्मासान्सप्त वै शाकुनेन तु ॥ ६

मासानष्टौ पार्षतेन रौरवेण नवैव तु ।

गवयस्य तु मासेन वृषिः स्याद्दशमासिकी ॥ ७

मासानेकादश प्रीतिः पितॄणां माहिषेण तु ।

गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥ ८

पक्ष (for पक्षे) — °) V1 B Dn Ds-10 G2 तु (for स्तु)

19 = Manu 3 278 — °) B2 T2 G2 4 तथा (for यथा) — D4 om (hapl) 19^{ad} — °) Ds-2 यथा (for तथा)

Colophon — Parvan name B1 2 4 Dn8 D1 शान्ति — Sub-parvan N (except B2, Ds missing) M1-8 दानधर्म — Adhy name V1 B Dn D1 2 4 10 Ms श्राद्धकल्प ; T2 8 G2 श्राद्धविधि ; M1 2 श्राद्धतिथि-कल्पन — Adhy no (figures, words or both) V1 87 (as in text), Dn1 85, T1 M1 127, T2 8 G2 4 134, G1 3 M1-3 128 — Sloka no Dn2 19, D4 18

88

This adhy is missing in Ds (of v 1 13 82 37) M1 2 transp 13 88 and 13 89

1 °) Ds 7 2 किंचिद् (for किंस्विद्) T2 तत (for दत्तं) — °) Ds भवते (for 'ति') D1 8 [झ] क्षयम् (for 'यम्') — °) D10 S किंस्विद्दुफलं चो (T2 G2 Ms प्रो) क्त — °) D1 8 3 9 अनन्त्याय B2 Ds कल्प्यते.

2 T1 om 2 (retaining the ref) — °) D1 काले तु ; Ds-9 कल्पेषु (for 'कल्पे तु') S (T1 om) ब्रवीमि श्राद्धकल्पे वै (G2 'कार्याणि') — °) D10 कार्याणि, S (T1 om) वक्ष्यामि (for काम्यानि) — °) V1 B Dn D1 10 चैव ; Ds 8 चैषा (for चैषां)

3 °) B2 5 D1 मासैर् (for मासैर्) — °) T2 3 G1 2 4 मूलै (for मूल) D1 फलेन च (for फलैस्तथा) — °) Ds विधिवत्, D10 श्राद्धे च (for श्राद्धेन) D1-3 विभिन्नस्थितयो नृणां.

4 °) Ds 10 वर्धमानं (for 'मान') B1 D1 5-8 तिलश्राद्धम्, S फलं चैवम् (for तिलं श्राद्धम्) B2 D1 वर्धमानं तिलश्राद्धम्, Ds 'नं तिलै श्राद्धम्' — °) D1 G2 अक्षय्य (for 'यं') Ds मुनिर् (for मनुर) — °) Ds च (for तु) — °) D1 तिल. प्राधान्यतः स्मृत

5 °) B2 च ; S (except T2) तु (for ह) — °) D1 2 [ए] व (for [आ] हुश्) T2 त्रिमासानाविकेनाहुश् — °) Ds-7 T1 चतुर्मास्य, Ds T2 चातुर्मासं (for 'मास्य') D1 च (for तु) V1 B2-5 Dn D10 च (D10 चा) तुर्मासं शशेन ह

6 S om (hapl) 6^{ad}-8⁵ — °) B2 5 D1-8 10 अजेन (for आ') D1-9 मासं (for मासान्) — °) V1 वाराहेण D1 [ए] व (for तु) — °) B1 5 Dn1 शाकु लेन (for 'नेन') Ds 7 च (for तु)

7 S om 7 (cf v 1 6) — °) V1 B Dn D10 प्रभो (for [ए] व तु) — °) Ds 7 चार्पिकी (for मासिकी) D1 2 वृषिर्मासान्दशैव तु, Ds 9 वृषि स्याद्दशवार्षिकी (hypermetric)

8 S om 8^{ad} (cf v 1 6) D2 om 8^{ad} Ds 7 repeat 8^{ad} after 9 — °) Dn Ds मासेन (for मासान्) — D1 om 8^{ad}-9^{ad} — °) T2 द्विषेन (for न') Ds श्राद्धे वै, Ds (both times) श्राद्धेषु (for

यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ।
 वाध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ ९
 आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
 कालशाकं च लौहं चाप्यानन्त्यं छाग उच्यते ॥ १०
 गाथाश्चाप्यत्र गायन्ति पितृगीता युधिष्ठिर ।
 सनत्कुमारो भगवान्पुरा मय्यभ्यभाषत ॥ ११
 अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यान्नयोदशीम् ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥ १२
 आज्ञेन वापि लौहेन मघास्वेव यतव्रतः ।
 हस्तिच्छायासु विधिवत्कर्णव्यजनवीजितम् ॥ १३
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यत्रासौ प्रथितो लोकेष्वक्षय्यकरणो वटः ॥ १४
 आपो मूलं फलं मांसमन्नं वापि पितृक्षये ।
 यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं तदानन्त्याय कल्पते ॥ १५

इति धीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

आदे तु)

9 Ds om 9 (cf v 1 8) T1 om 9^{ab} —^a)
 Bs Dns द्युक्त (for युक्त) —^a) Ds ३ ३ Ts वाध्री-
 (Ts 'ध्रा)णस्य तु (Ds च) मासेन, T1 G1 M1-8 वाध्री-
 णसस्य मां, T2 G2-4 M2 Cv वाध्रीणसस्य मां ॥ Cn
 वाध्रीणसः बध्या स्यूतनासिको महोक्ष । पक्षिविशेषः भजविशेष-
 श्वेत्यन्ये । Cv वाध्रीणसस्य वन्यमहिषस्य । यद्यपि महिष-
 वाध्रीणसश्चैव पर्यायवाच्यौ तथापि एकत्र प्रान्यमहिष, अप-
 रत्र वन्यमहिषो ग्राह्यः । ॥ — After 9, Ds १ repeat 8^{ab}

10 —^a) Bs Dns ns Ds अनत्याय (for आ) —^a)
 V1 B1-4 Dns D10 खड्गि- (for खड्ग) —^a) Bs-5 Dns
 Ds ३ ३ १० लोहं; T1 खड्ग, G1 रौहं, Cn लौह (as in
 text) Ds कालं शाकं च लौहैश्च, Ds T2 ३ G2-4 M
 काळशाकं च रौ (Ds लौ, T2 ३ रौ) हं च ॥ Cn लौह
 काश्चनवृक्षजं पुण्यादिशाकम् । ॥ —^a) Ds-10 Ts om.
 अपि M4 [अ]नंतश्च (for [आ]नन्त्यं) D1 अप्यानत्या-
 योपकल्पते (hypermetric), Ds अनंतं छागमुच्यते

11 —^a) D1 पुराणेषु; Ds ३-९ पुरा माम्; D10 T2 G
 पुराणाय; T1 ३ M2 पुरा या, M3 पुरा याम् (for पुरा
 मयि) D2 पुरा वै प्रत्यभाषत; Ds पुरा मामभ्युपागत;
 M1 ३ पुरा या मय्यभाषत

12 12^{ab} — Manu. 3 274^{ab} —^a) Bs Dn1 ns Ds
 १ ३ Ts G1 ३ ३ सकुले, Ds सकुले (for स कुले) D1 ३
 जातो (for जायाद्) —^a) Ds वा (for नो) —^a)
 Dn1 ns सर्पि सं (for सर्पिषा)

13 —^a) V1 B Dn2 ns Ds ३ ३ १० अज्ञेन; S (except
 M4) आज्ञेन (for आज्ञेन) Bs ३ D10 T2 G चापि,

Ds-8 वाय (for वापि) V1 B2-4 Ds ३ ३ १० M4 लोहेन;
 T1 G1 ३ ३ रौहेन, T2 रोहेण, T3 M1-8 रौहेण, G2
 रोहेन (for लौ) —^a) S [ए]व (for [ए]व) Ds ३
 जितव्रत (for यत) —^a) Ds ३-९ छायां च, Ds
 छायाया, T1 च्छाया तु (for च्छायासु) ॥ Cv
 हस्तिच्छायासु हस्तवस्परिनो लम्बमाना शिफा यस्य स हस्ती
 वटवृक्ष, तस्य छायासु । ॥

14 —^a) V1 B1 [अ]प्येको (by transp.) — After
 14^{ab}, Bs T1 ins

406* यजेद्वा अश्वमेधेन नील वा वृषमुत्सृजेत् ।

[T1 यजेत वाश्वमेध वा (for the prior half)]

—^{ad}) Bs यदा (for यत्र) Bs प्रार्थितो (for प्रथितो)
 Bs Ts लोके, Ds लोके तु, Ds ३ लोके हि (for
 लोकेषु)

15 —^a) T2 G2 ३ घृते (for फल) —^a) Ds-९ पर्ण
 (for अन्न) V1 B2 ३ D1 १ १० च (for वा) —^a)
 T G M4 मधुना (for मधुसं) M1-8 यत्किञ्चिन्मधुना
 युक्तं —^a) Ts अनत्याय (for आ) Bs Ds कल्पते
 (for कल्पते)

Colophon — Parvan name: B1-4 Dns D1 शान्ति
 — Sub-parvan V1 B Dn D1 ३ १० M1-8 दानवर्ष-
 — Adhy name V1 B Dn Ds ३ १० आदकल्प, D1 ३
 आदकल्पि; Ds-९ आदकल्पे दानवर्ष; T2 आदयोग्यवस्तु
 निरूपण, M1-8 आदकल्पे भोज्यद्रव्यविभाग — Adhy
 no (figures, words or both) V1 88 (as in text),
 Dn1 86, Dn2 95, T1 M2 128, T2 ३ G2 ३ 135,
 G1 ३ 129, M1-8 130 — Śloka no Dn1 ns 15

८९

भीष्म उवाच ।

यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शशविन्दवे ।
 तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक्पृथक् ॥ १
 श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे कुर्वीत सततं नरः ।
 अमीनाधाय सापत्यो यजेत विगतज्वरः ॥ २
 अपत्यकामो रोहिण्यामोजस्कामो मृगोत्तमे ।
 क्रूरकर्मा ददच्छ्राद्धमाद्र्यां मानवो भवेत् ॥ ३
 कृषिभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वेश्राद्धं पुनर्वसौ ।
 पुष्टिकामोज्ज्वल पुण्येण श्राद्धमीहेत मानवः ॥ ४

आश्लेषायां ददच्छ्राद्धं वीरान्पुत्रान्प्रजायते ।
 ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु श्राद्धमावपन् ॥ ५
 फल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं सुभगः श्राद्धदो भवेत् ।
 अपत्यभागुत्तरासु हस्तेन फलभागभवेत् ॥ ६
 चित्रायां तु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ।
 स्वातियोगे पिद्वनर्च्य वाणिज्यमुपजीवति ॥ ७
 बहुपुत्रो विशाखासु पित्र्यमीहन्भवेन्नरः ।
 अनुराधासु कुर्वाणो राजचक्रं प्रवर्तयेत् ॥ ८
 आधिपत्यं ब्रजेन्मर्त्यो ज्येष्ठायामपवर्जयेत् ।

89

Thus adhy is missing in Ds (of v 1 13 82 37) M1 s transp 13 88 and 13 89

- 1 D1 om the ref —^b) D1 ६-७ शशि (for शश) —^c) T1 स्व (for मे) —^d) T2 नक्षत्राणि (for 'त्रेषु)
 2 °) T1 विधिवद् (for सापत्यो) —^d) D1 भवते स, D2 स भवति (for यजेत वि)
 3 ^b) V1 B2 s s Dn D4 तेजस्कामो, T1 मोक्षकामो (for ओजस्कामो) — T1 om 3rd —^c) T2 चरम् (for ददच्छ) — M1 om (hapl) 3rd-6th —^d) G1 s मानदो (for 'वो)
 4 M1 om 4 (of v 1 3) —^a) D1 ६ र धनकामो (for कृषिभागी) T2 श्राद्धं (for मर्त्यं) —^b) T2 मर्त्यं कर्मे (for कुर्वेश्राद्ध) —^c) G2 4 तु (for अथ) —^d) D1 कुर्वीत (for हर्षेत)

- 5 M1 om 5 (of v 1 3) —^a) D1 s G1 s 4 M1-s आश्लेषासु; D2 १ आश्लेषासु; D2 २ T1 आश्लेषासु, T2 'पास्तु, T2 'पादौ, some MSS आश्लेषाया (for आ') — M1 om (hapl) 5th-7th —^b) B2 वरान्पुत्रान्, Dn1 n2 वीरान्पुत्रान्, D4-७ वीरसु (D2 'र पु)त्र (for वीरान्पुत्रान्) T1 च विंदति (for प्रजायते) —^c) D2 १ M1 च (for तु) —^d) D1 मघाया (for 'सु) B1 T1 आचरन्, D2 आचरेत्, G1 आमुयाद् (for आवपन्)

- 6 M1 om 6th (of v 1 3) M1 om. 6 (of v 1 5) —^a) V1 B Dn2 D1-७ ३-१० G2 फाल्गुनीषु (for फ') — D2 १ २ om (hapl) 6th-7th —^b) T1 सुभगो जायते नर —^c) S (M1 om) अपत्यवान् (for 'भाग्) —^d) S (M1 om) हस्तेषु (for 'न)

- 7 M1 om 7th (of v 1 5) D2 १ २ om. 7th (of v 1 6) —^b) D2 पुमान् (for सुवान्) — For 6th-7th D1 s subst

- 407* फाल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ।
 उत्तरासु ददच्छ्राद्धं रूपवानभिजायते ।
 हस्ते चैव ददच्छ्राद्धं सुखमत्यन्तमश्नुते ।
 चित्रासु च ददच्छ्राद्धं नानाफलमवामुयाद् ।

- ^c) B1 D2 G1 s M1 s स्वाती (for स्वाति-) V1 मर्त्यो, D1 T M2 अर्चन् (for अर्च्यं) —^d) D1 सौराज्यम् (for वाणि) D2 तिष्ठति (for जीवति)

- 8 ^b) V1 B Dn D2-10 पुत्रमीहन्; T1 पिद्वनर्चन्, T2 G M1 पिद्वनिह (for पित्र्यमीहन्) T2 पिद्वनर्चन्म वेरसदा; M1-३ पिद्वनिह यज (M1 'जे)न्नर — Dn2 om 8th-9th —^d) T1 राजचक्रप्रवर्तक

- 9 Dn2 om 9 (of v 1 8) —^a) D1 T2 G1-4 लभेन्, D2 T2 भवेन् (for यजेन्) G1 आधिपत्ये लभे न्मर्त्यो —^b) B1 D10 अपि (B1 marg तु) निर्वपन्; B2 अग्निनिर्वपन्, D1-७ अर्चयन्पिद्वन्; T1 G2 अपवर्तयेत्, T2 s G1 2 4 M उपवर्त (for अपवर्त) — T1 om 9th —^c) B2 वर (for 'बुल) —^d) D1-2

नरः कुरुकुलश्रेष्ठ श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ९
 मूले त्वारोग्यमच्छेत यशोऽपाढास्वनुत्तमम् ।
 उत्तरासु त्वपाढासु वीतशोकश्चरेन्महीम् ॥ १०
 श्राद्धं त्वमिजिता कुर्वन्विद्यां श्रेष्ठामवाप्नुयात् ।
 श्रवणे तु ददच्छ्राद्धं प्रेत्य गच्छेत्परां गतिम् ॥ ११
 राज्यभागी धनिष्ठायां प्राप्नुयान्नापदं नरः ।
 नक्षत्रे वारुणे कुर्वन्भिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १२

पूर्वप्रोष्ठपदाः कुर्वन्वहु विन्देदजाविकम् ।
 उत्तरास्वथ कुर्वाणो विन्दते गाः सहस्रशः ॥ १३
 बहुरूप्यकृतं वित्तं विन्दते रेवतीं श्रितः ।
 अश्वाश्वाश्वयुजे वेत्ति भरणीष्वायुरुत्तमम् ॥ १४
 इमं श्राद्धविधिं श्रुत्वा शशविन्दुस्तथाकरोत् ।
 अक्लेशेनाजयच्चापि महीं सोऽनुशशास ह ॥ १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

श्राद्धदान- (D₈ 'ने'), T₂ 8 G श्राद्ध दम, Bom ed
 कदो दम (for श्रद्धादम) D₈ G₄ पुर सरं (for पुर-
 सर)

10 " B₈ अहेत; Dn₁ D₄ 7 T₁ 8 G₄ M कच्छेत,
 D₁ 10 इच्छति; T₂ G₁-8 इच्छेत (for कच्छेत) —⁸)
 Dn₈ om from तमम् up to वीत (in 10⁴) B Dn₁ n₈
 D₈ 10 G₄ चोत्तम (for [अ]नु⁸) V₁ पूर्वापाढासु चोत्तम,
 T₁ तथापाढास्वजाविकं —⁸) B₁ उत्तरासुत्तरापाढा (sic),
 D₁ उत्तरास्वथ पाढासु; D₁-8 उत्तराप्यनुषा —⁴) T₁
 भवेन्नर (for चरेन्महीम्)

11 T₁ om 11⁸ —⁸) D₁ 2 स्व (D₂ त्वा) भिजितं;
 D₄-8 चाभिजिते; T₂ 8 G₄ 8 M स्वभिजितौ (for 'जिता')
 —⁸) Bom ed भिषक्सिद्धिम् (for विद्यां श्रेष्ठाम्)
 D₄ 8 8 अवाप्तवान् (for मुयात्) —⁸) M₁ om (hapl)
 11⁸-12⁸ —⁸) B₄ श्रवणेन, Dn₁ n₈ D₁₀ नेषु; D₁
 2 4-8 'ने च (for 'ने तु) M₁-8 श्रवणेन तु लोकेषु
 —⁴) V₁ Dn₁ n₈ सुसङ्गतिं, B₈ 8 सुसङ्गतिं, Dn₈
 समाहुतिं; Bom. ed स तद्गतिं (for परां गतिम्) M₁-8
 प्राप्नुयात्परमां गतिं

12 M₁ om. 12 (of v 1 11) —⁸) V₁ D₈ राजभा
 (D₈ 'भो)गी (for राज्यभागी) D₄ 8 1 8 अविष्टाया
 (for घनि) M₁-8 राज्यभोगं धनिष्ठासु —⁸) V₁
 B₂-3 Dn D₈ 10 भवेत् नियतं नर, B₁ नियतं स भवेन्नर;
 D₄ 8 8 भविता निवपन्नरः; M₁-8 प्राप्नुयाद्विपुलं धनं
 —⁸) D₄ यो नर (for वारुणे) —⁴) D₈ 8 8 शुद्धिम्
 (for सिद्धिम्) —⁸) For 11⁸-12⁸, T G subst.

408* श्रवणे श्रुतिसंपत्तिर्धनिष्ठासु धनं भवेत् ।

तथा शतभिषगयोगे व्याधिभोक्षो बलं तथा ।

[T₂ om. line 1 — (L 1) T₂ G₄ 4 सपत्ति (for

*तिर्) T₂ G₄ 4 लभेत् (for भवेत्) — (L 2) T₂ 8
 G₄ 4 भोक्ष (for भोक्षो) G₄ 4 फलं (for नल)]

13 " B₂ D₁ प्रौष्ठपदा; B₈ T₂ G M₁-8 प्रोष्ठपदां,
 T₁ 'पदे (for 'पदा) D₁ T₈ M₁ पूर्वां प्रोष्ठपदा कुर्वन्.
 —⁸) D₈ G₄ 4 अजाविकान् (for 'कम्) V₁ B Dn
 D₂ 10 बहूरूप्यकृतं वित्तं विन्दते रेवतीं श्रितः;
 D₂ 8 8-10 प्र; D₄ 8 1 च (for [अ]य)

14 " V₁ B Dn D₂ 4-8 M₁ कुप्य; G₄ रूप
 (for -रूप्य-) D₈ चैव, T₂ श्राद्ध (for वित्त) —⁸)
 D₁ 10 श्रयन्, D₄ 8 1 8 शिव, D₈ ददत्, D₈ शिव;
 T₂ G₄ 4 प्रिय, G₁ 8 धिय (for श्रित) —⁸) D₈ 8
 अश्वे युजे; D₁ अश्वयुजे (for चाश्व) V₁ B₁ 8 8 Dn
 D₂ 10 अधिनीवश्वाविन्देत; B₈ अश्वे युजेश्वाविन्देत, B₄
 अधिनीव्यायुर्विन्देत; D₈ 8 अश्वानश्वयुजे विन्दन् (D₈ 'देद्)

15 " D₁ T₂ कृत्वा (for श्रुत्वा) —⁸) D₄ 8 1 8
 T₈ G₁ इक्षि (for इक्ष) T₂ तदा (for तथा)
 —⁸) D₁ G₄ M₁-8 [अ]यजन्; D₄ 8 8 यजन् (for [अ]-
 जयन्) —⁴) D₁₀ अनु- (for सोऽनु) V₁ B₁-8
 Dn₁ D₁ 10 च (for ह)

Colophon — Parvan name B₁ 2 4 Dn₈ D₁
 शांति — Sub-parvan B Dn D₂ 8 10 M₁-8 दानधर्म-
 — Adhy name V₁ B₁ 8 Dn D₁₀ श्राद्धकल्प, B₄
 T₂ नक्षत्रश्राद्धविधि, D₁ 2 नक्षत्रयोग, D₄ नक्षत्रनाम;
 D₈ नक्षत्रश्राद्धफलकयनं; D₈ 8 8 नक्षत्रश्राद्धं; D₁ श्राद्ध-
 नक्षत्र; M₁-8 काश्यपश्राद्धविधान, M₄ काश्यपश्राद्धविधि
 — Adhy no (figures, words or both) V₁ 89 (as
 in text), Dn₁ 87, D₁₀ 96, T₁ 8 M 129, T₂
 G₄ 4 136, G₁ 8 180 — Śloka no Dn₁ n₈
 D₄ 15

८९

भीष्म उवाच ।

यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शशविन्दवे ।
 तानि मे शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक्पृथक् ॥ १
 श्राद्धं यः कृत्तिकायोगे कुर्वीत सततं नरः ।
 अग्नीनाधाय सापत्यो यजेत विगतज्वरः ॥ २
 अपत्यकामो रोहिण्यामोजस्कामो मृगोत्तमे ।
 क्लृरकमा ददच्छ्राद्धमार्द्रायां मानवो भवेत् ॥ ३
 कृषिभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वञ्श्राद्धं पुनर्वसौ ।
 पुष्टिकामोऽथ पुष्येण श्राद्धमीहेत मानवः ॥ ४

आश्लेषायां ददच्छ्राद्धं वीरान्पुत्रान्प्रजायते ।
 ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठो मघासु श्राद्धमावपन् ॥ ५
 फल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं सुभगः श्राद्धदो भवेत् ।
 अपत्यभागुत्तरासु हस्तेन फलभागभवेत् ॥ ६
 चित्रायां तु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ।
 स्वातियोगे पित्र्नर्च्य वाणिज्यमुपजीवति ॥ ७
 बहुपुत्रो विशाखासु पित्र्यमीहन्भवेन्नरः ।
 अनुराधासु कुर्वाणो राजचक्रं प्रवर्तयेत् ॥ ८
 आधिपत्यं ब्रजेन्मर्त्यो ज्येष्ठायामपवर्जयन् ।

89

☞ This adhy is missing in Ds (of v 1 13 82 37) M1,2 transp 13 88 and 13 89

1 D1 om the ref —^b) D1 6-9 शशि (for शश) —^c) T1 स्वं (for मे) —^d) T2 नक्षत्राणि (for 'त्रेषु)

2 °) T1 विधिवद् (for सापत्यो) —^d) D1 भवते स, D2 स भवति (for यजेत वि)

3 ^b) V1 B2 8 8 Dn D4 तेजस्कामो, T1 मोक्षकामो (for ओजस्कामो) — T1 om 3rd —^c) T2 चरश्च (for ददच्छ) — M4 om (hapl) 3^d-6th —^d) G1 8 मानवो (for 'वो)

4 M4 om 4 (of v 1 3) —^a) D1 6 7 धनकामो (for कृषिभागी) T8 श्राद्धं (for मर्त्यं) —^b) T8 मर्त्यं कर्म (for कुर्वञ्श्राद्धं) —^c) G2 4 तु (for अथ) —^d) D1 कुर्वीत (for ईहेत)

5 M4 om 5 (of v 1 3) —^a) D2 5 G1 8 4 M1-8 आश्लेषासु, D2 7 आश्लेषासु, D2 9 T1 आश्लेषासु, T2 'वास्तु, T8 'वादौ, some MSS आश्लेषाया (for आ') — M5 om (hapl) 5^b-7th —^b) B2 वरान्पुत्रान्, Dn1 n2 धीरान्पुत्रान्, D4-9 वीरसु (D2 'र पु)त्र (for वीरान्पुत्रान्) T1 च विंदति (for प्रजायते) —^c) D2 7 M1 च (for तु) —^d) D1 मघायां (for 'सु) B1 T1 आचरन्; D2 आचरेत्; G1 आमुयात् (for आवपन्)

6 M4 om 6^a (of v 1 3) M8 om 6 (of v 1 5) —^a) V1 B Dn2 D4-8 8-10 G8 फल्गुनीषु (for 'फ') — D2 7 9 om (hapl) 6^b-7th —^b) T1 सुभगो जायते नर —^c) S (M8 om) अपत्यवान् (for 'भाग्) —^d) S (M8 om) हस्तेषु (for 'न)

7 M8 om 7^a (cf v 1 5) D2 7 9 om. 7^a (cf v 1 6) —^b) D2 पुमान् (for सुतान्) — For 6^a-7^b D1,2 subst

407* फल्गुनीषु ददच्छ्राद्धं लभेद्रूपवतः सुतान् ।
 उत्तरासु ददच्छ्राद्धं रूपवानभिजायते ।
 हस्ते चैव ददच्छ्राद्धं सुखमत्यन्तमश्नुते ।
 चित्रासु च ददच्छ्राद्धं नानाफलमवाप्नुयात् ।

—^c) B4 D2 G1 8 M1 2 स्वाती (for स्वाति-) V1 मर्त्यो, D1 T M2 अर्चयन् (for अर्चय) —^d) D7 सौराज्यम् (for वाणि') D8 तिष्ठति (for जीवति)

8 ^b) V1 B Dn D2-10 पुत्रमीहन्, T1 पित्र्नर्चयन्, T2 G M4 पित्र्नहि (for पित्र्यमीहन्) T2 पित्र्नर्चयन् वेत्सदा, M1-8 पित्र्नहि यज (M1 'जे)न्नर — Dn2 om. 8^c-9^d —^d) T1 राजचक्रप्रवर्तक

9 Dn2 om 9 (of v 1 8) —^a) D1 T2 G2-4 लभेन्, D2 T2 भवेन् (for वजेन्) G1 आधिपत्ये लभे न्मर्त्यो —^b) B1 D10 अपि (B1 marg तु) निर्वपन्; B1 अभिनिर्वपन्, D1-9 अर्चयन्पिबन्; T1 G2 अपवर्तयन्, T2 8 G1 2 4 M उपवर्त (for अपवर्ज) — T1 om 9^c —^c) B2 वर (for कुल) —^d) D1-9

नरः कुरुकुलश्रेष्ठ श्रद्धादमपुरःसरः ॥ ९
मूले त्वारोग्यमच्छेत् यशोऽपाढास्वतुत्तमम् ।
उत्तरासु त्वपाढासु वीतशोकश्चरेन्महीम् ॥ १०
श्राद्धं त्वमिजिता कुर्वन्विधां श्रेष्ठामवाप्नुयात् ।
श्रवणे तु ददच्छ्राद्धं प्रेत्य गच्छेत्परां गतिम् ॥ ११
राज्यभागी घनिष्ठयां प्राप्नुयान्नापदं नरः ।
नक्षत्रे वारुणे कुर्वन्मिषक्सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ १२

पूर्वप्रोष्ठपदाः कुर्वन्बहु विन्देदजाविकम् ।
उत्तरास्वयं कुर्वाणो विन्दते गाः सहस्रशः ॥ १३
बहुरूप्यकृतं वित्तं विन्दते रेवतीं श्रितः ।
अश्वांश्चाश्वयुजे वेत्ति भरणीष्वायुरुत्तमम् ॥ १४
इमं श्राद्धविधिं श्रुत्वा शशविन्दुस्तथाकरोत् ।
अक्लेशेनाजयच्चापि महीं सोऽनुशशास ह ॥ १५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनचतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

श्राद्धदान (D₈ 'ने'), T₂ s G श्राद्धं दम- , Bom ed
करो दम (for श्रद्धादम) D₈ G₄ पुर सरं (for पुर-
सर)

10 " B₂ अर्हेतः, Dn₁ D₁ 1 T₁ s G₄ M कच्छेत,
D₁ s 10 इच्छति; T₂ G₁-s इच्छेत (for अच्छेत) —^b)
Dn₈ om from तमम् up to वीत (in 10^d) B Dn₁ n₂
D₂ s 10 G₂ चोत्तम (for [अ]नु^c) V₁ पूर्वापादासु चोत्तम,
T₁ तथापाढास्वजाविकं —^c) B₁ उत्तरासूत्रापाढा (sio),
D₁ उत्तरास्वयं पादासु, D₄-s उत्तराप्यनुषा^d —^d) T₁
अवेक्षर (for चरेन्महीम्)

11 T₁ om. 11^{ab} —^a) D₁ s त्व (D₂ त्वा) भिजिते;
D₄-s चाभिजिते; T₂ s G₂ s M त्वभिजितौ (for 'जिता')
—^b) Bom ed मिषक्सिद्धिम् (for विधा श्रेष्ठाम्)
D₄-s s अवाप्तवान् (for 'मुयात्') —^c) M₄ om (hapl)
11^c-12^d —^c) B₄ श्रवणेन, Dn₁ n₂ D₁₀ नेषु; D₁
s 4-s ने च (for 'ने तु') M₁-s श्रवणेन तु लोकेषु
—^d) V₁ Dn₁ n₂ सुखंति, B₂ s सुखंति, Dn₂
समाहुति; Bom. ed स वदति (for परां गतिम्) M₁-s
प्राप्नुयान्पराम गतिं

12 M₄ om. 12 (of v l. 11) —^a) V₁ D₈ राजभा
(D₈ 'मो')गी (for राज्यभागी) D₄ s 1 s अविष्टायां
(for घनि) M₁-s राज्यभोग घनिष्ठसु —^b) V₁
B₂-s Dn D₂ s 10 अनेत नियतं नर, B₁ नियतं स अवेक्षर;
D₄ s 2 भविता निषक्षर; M₁-s प्राप्नुयाद्विषुल धनं
—^c) D₄ यो नर (for वारुणे) —^d) D₈ s 2 शुद्धिम्
(for सिद्धिम्) —^e) For 11^c-12^d, T G subst.

408* श्रवणे सुतिसपत्तिर्घनिष्ठसु धन भवेत् ।

तथा शतभिषग्योगे व्याधिमोक्षो बल तथा ।

[T₂ om. line 1 — (L 1) T₂ G₂ s सपत्ति (for

'चिर्') T₂ G₂ s लभेत् (for भवेत्) — (L 2) T₂ s
G₂ s मोक्ष (for मोक्षो) G₂ कलं (for बल)]

13 " B₂ D₁ प्रोष्ठपदा, B₂ T₂ G M₁-s प्रोष्ठपदां,
T₁ 'पदे (for 'पदा) D₁ T₂ M₁ पूर्वां प्रोष्ठपदा कुर्वन्
—^a) D₈ G₂ s जजाविकान् (for 'कम्') V₁ B Dn
D₂ s 10 बहून्विदत्यजाविकान् (D₈ 'क') —^c) V₁ B Dn
D₂ s 8-10 प्र; D₁ s 1 च (for [अ]य)

14 " V₁ B Dn D₂ 4-s M₄ -रूप्य, G₄ -रूप-
(for -रूप्य-) D₈ चैव, T₂ श्राद्ध (for वित्त) —^b)
D₁ s 10 अयन्; D₄ s 1 s शिव, D₈ ददत्, D₈ शिवं,
T₂ G₂ s प्रिय, G₁ s प्रिय (for श्रित) —^c) D₈ s
अश्वे युजे, D₁ अश्वयुजे (for वाश्व) V₁ B₁ s s Dn
D₂ s 10 अश्विनीष्वश्वान्विदेत; B₂ अश्वे युजेष्वान्विदेत, B₄
अश्विनीष्वायुर्विदेत; D₈ s अश्वानश्वयुजे विदन् (D₈ 'देद्')

15 " D₁ T₂ कृत्वा (for श्रुत्वा) —^b) D₄ s 1 s
T₂ G₄ शशि (for शश) T₂ तदा (for तथा)
—^c) D₁ G₄ M₁-s [अ]यजन्; D₂ s 8 यजन्श्च (for [अ]-
यजन्) —^d) D₁₀ अनु- (for सोऽनु) V₁ B₁-s
Dn₂ D₁ s 10 च (for ह)

Colophon — Parvan name B₁ s 4 Dn₈ D₁
शान्ति — Sub-parvan B Dn D₂ s 10 M₁-s दानधर्म-
— Adhy name V₁ B₁ s Dn D₁₀ श्राद्धकल्प; B₂
T₂ नक्षत्रश्राद्धविधि, D₁ s नक्षत्रयोग, D₄ नक्षत्रनाम;
D₈ नक्षत्रश्राद्धफलकयनं, D₈ s 8 नक्षत्रश्राद्धं, D₁ श्राद्ध
नक्षत्र, M₁-s काश्यपश्राद्धविधान; M₄ काम्यश्राद्धविधि
— Adhy no (figures, words or both) V₁ 89 (as
in text), Dn₁ 87, D₁₀ 96, T₁ s M 129, T₂
G₄ 136, G₁ s 130 — Śloka no Dn₁ n₂
D₄ 15

९०

उधिष्ठिर उवाच ।

निदशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं पितामह ।

द्वेजेभ्यः कुलशार्दूल तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणाच्च परीक्षेत क्षत्रियो दानधर्मवित् ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये तु न्याय्यमाहुः परीक्षणम् ॥ २

देवताः पूजयन्तीह दैवेनैवेह तेजसा ।

उपेत्य तस्मादैवेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥ ३

श्राद्धे त्वथ महाराज परीक्षेद्ब्राह्मणान्बुधः ।

कुलशीलवयोरूपैर्विद्ययाभिजनेन च ॥ ४

एषामन्ये पङ्क्तिदूषास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।

अपाङ्केयास्तु ये राजन्कीर्तयिष्यामि ताञ्शृणु ॥ ५

कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निराकृतिः ।

ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको गायनः सर्वविक्रयी ॥ ६

अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।

सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः ॥ ७


पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।

अभिज्ञस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ॥ ८

पर्वकारश्च सूची च मित्रधुकपारदारिकः ।

अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥ ९

90

 This adhy is missing in Ds (cf v. 1 13 82 37)

1 °) Gs कीदृशे स (for 'क्षेभ्य') — °) Gs द्विजे स (for द्विजेभ्य)

2 Cf Manu 3 149 — °) Ds परीक्षेत (for 'क्षेत') — °) V1 दैव- (for दैवे) V1 पैत्रे (for पित्र्ये) D1-9 T1 Ms स च (for तु) — °) Dm D1 1 G1 2 M1 4 न्यायम्, Ds 9 न्यायम् (for न्यायम्) T1 8 न्यायमाहुर्मनीषिण

3 T1 om. 3^{ab} — °) S (T1 om) पाव (Gs 'ल') यन्ति (for पूज) — °) D1 हि, M तु (for [ह]ह) — °) T1 8 G तस्मिन् (for तस्माद्) D1 4-9 उपहृत्य तु देवेभ्य, T1 दैवकर्मणि दे

4 °) Gs परीक्षेद् (for 'क्षेद्') S मिथ (for तुष) — °) Dn8 ह, Ds वै (for च)

5 °) V1 B Dn तेषामन्ये, D1 येषां मध्ये (for एषामन्ये) B1 दुष्टास्, D1 6 7 8 हतास्, D10 G दूष्यास् (for दूषास्) T1 ये चाप्यन्ये पङ्क्तिदूष्यास्; T2 येषामन्ये पङ्क्तिदूष्यास् — °) B1 च (for तु) T2 ते (for ये) M अपाकेयास्तु वै राजन् — °) D2 तेनच (for ताञ्शृणु) Ds कीर्तनीयास्तु ताञ्शृणु, Gs corrupt

6 °) D1 परिवेत्ता (for पशुपालो) T2 महाकृति (for निरा) — °) S गायक (for 'न') D1 8 विक्रय (for -विक्रयी)

7 = (var) Manu 3 158 D10 T1 G1 om (hapl) 7^{ab} — °) B1 Ds-9 अगार, Dn3 Gs अगार (for अगार) — °) D1 8 सामुद्रिको (for 'द्रिको') V1 Dn3 D1 8 8 8 8 भृतस्, B1 भटस्, B2-4 D10 भृतस् (for भृत्यस्) T1 समुद्रगो राजभृतस्, T2 नाना मुद्रो राजभृतस्, T3 G M सामुद्रो राजभृतकस् — °) V1 B1 8 Ds M -कारिक, T1 -शारिक, T2 8 G -दारिक (for -कारक)

8 8^a = Manu 3 159^a G2 om (hapl) 8^a-9^b — °) B1 तु (for च) T G2 M1 पित्रा त्रि (T1 पुत्रान्वि) भजमानश्च — °) = Manu 3 155^d Ds 9 वा (for च) — °) B1 अभिशप्तस्, Dn3 शस्यस् (for 'शस्तस्') D1-9 स्तेयी (for स्तेन)

9 G2 om 9^{ab} (cf v 1 8) D1 om (hapl) 9-10 — °) D1 शरकारश्, M1 8 चर्म (for पर्व) T1 8 G1 8 M1 पर्वदारश् मूली च, T2 G1 कर्मकारश् मूली च — °) G1 पर (for पार-) B1 (marg) D2 6 7 8 -जायिक; T3 दारक (for दारिक) D1 पितृघ्न पारजायिक — °) V1 ह (for च)

10 D1 om 10 (cf v 1 9) — °) V1 B Dn Ds 10 च य (by transp) D1 परिक्रमेद्; T2 परा

श्रमिर्भक्ष्य परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च ।
परिवित्तिश्च यश्च स्यादुश्चर्मा गुरुतल्पगः ।
कुशीलवो देवलको नक्षत्रैश्च जीवति ॥ १०
एतानिह विजानीयादपाङ्केयान्द्रिजाधमान् ।
शूद्राणामुपदेशं च ये कुर्वन्त्यल्पचेतसः ॥ ११
पष्टिं काणः शतं पण्डः श्वित्री यावत्प्रपश्यति ।
पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावद्वप्यते नृप ॥ १२

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥ १३
अस्ययता च यद्दत्तं यच्च श्रद्धाविवर्जितम् ।
सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ १४
श्वानश्च पङ्क्तिदूपाश्च नावेक्षेरन्कथंचन ।
तस्मात्परिष्टुते दद्यात्तिलांश्चान्ववकीरयेत् ॥ १५
तिलादाने च क्रव्यादा ये च क्रोधवशा गणाः ।

क्रमेद्, M₁ पराक्रमेद् (for परि) —^δ) Dn₃ D₈ T₈
M₁ दष्ट (for दष्ट) —^σ) D₁₀ T₈ G M₁ वित्तिश्च (for
वित्तिश्च) D₁ [s]पि, M₁ तु (for the second च)
—^α) S यश्च स्याद् (for दुश्चर्मा) V₁ तल्पगः, D₁₀
'विष्' (for ग) —^σ) D₈ T₈ कुशीलको (for 'लवो')
—^σ) = Manu 3 162³ D₁₀ वर्धनैर्यश्च, G₁ 8 यो
नक्षत्रैश्च (by transp) — After 10, V₁ B Dn D₈
8 10 ins

409* ईरौर्वाह्यैर्मुक्तमपाङ्केयैर्बुधिरि ।
रक्षांसि गच्छते हन्यमित्याहुर्महवादिन ।
श्राद्धं भुक्त्वा त्वधीयीत वृषलीतल्पगश्च य ।
पुरीषे तस्य तं मास पितरस्तस्य शरीरे ।
सोमविक्रयिणे विष्टा भिषजे पूयणो गितम् । [5]
नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्षिके ।
यत्तु वाणिज्यके दत्तं नेह नामुत्र तद्वदेव ।
भस्मनीव हुतं हन्यं तथा पौनर्मवे द्विजे ।
ये तु धर्मस्यपेतेषु चारित्र्यापगतेषु च ।
हन्यं कस्य प्रयच्छन्ति तेषां तत्प्रेत्य नश्यति । [10]
ज्ञानपूर्वं तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
पुरीषं सुभते तस्य पितरं प्रेत्य निश्चय ।

[For lines 1-2, of, Manu 3 170 — (L 2)
D₈ युक्त्वा (for हन्यम्) — For lines 3-4, of Manu.
3 250 — (L 3) Dn₃ त्वधीयेत, D₈ च कृत्वा च
(for त्वधीयीत) — (L 4) Dn₁ ते मास, D₈ पण्मास
(for त मास) D₈ चैव (for the second तस्य) D₈
वितरते वे वसत्युत (for the post half) — Lines 5-6
= (var) Manu 3 180 — (L 6) V₁ B₁ D₁₀
तु (for च) D₁₀ नाधुपौ (for वे) — Lines 7-8
= Manu 3 181 — (L 7) B₁ [अ]मुत्र च (for
नामुत्र) — (L 9) Dn₃ चारित्र्याय मतेषु च (for the
post. half) — (L 11) D₈ यद् (for वे)]

11 11^{ab} = (var) Manu. 3 167^{ab} T₈ partly

damaged for 11^{ab} —^σ) V₁ B₁ 8 Dn D₁₀ इमान्;
B₂-4 धीमान् (for इह) T₁ द्विजातीस्व (for विजानी
याद्) —^δ) T₁ विजानीहि (for अपाङ्केयान्) D₁
द्विजात्तमान् (for द्विजाध*) —^σ) D₈ शूद्रस्य (for
शूद्राणाम्) —^α) Dn₃ चेतना, T₂ G तैजस (for
चेतस)

12 For 12^{ab}, of Manu 3 177^{ab} —^σ) T₂
G₁ 8 4 कुष्टी (for पष्टिं) D₈ वर्षं (for काण) V₁
B₁ Dn₃ (marg) चह, B₁ 2 Dn₃ रह; B₁ D₂ 4
स्वज, D₁ व्यग, T₈ 8 G₁ 8 M बंदी, G₄ वादी
(for पण्ड) D₁₀ शत बदी कुष्टिकाण, T₁ G₂ कुष्टी
काण शठ पगु (G₂ बंदी) —^σ) B₁ D₁ पंक्त्या समुप
विष्टायास्व

13 = (var) Manu 3 238 —^σ) T₁ यो (for
यद्) —^δ) D₁ 8-9 T₁ यो युक्ते, T₂ 8 युक्ते यद्
(by transp) —^σ) D₁-8 10 च यो युक्ते, T₁ 8 G
M [s] जमभाति, T₈ यदभाति (for च यद्भुङ्क्ते)

14 D₁ 8 8 repeat 14^{ab} and D₈ 1 8 read the
same after 15 —^σ) T₂ अस्यया (for यता) D₂ 4
(first time) युक्ते, D₈ (both times) 8 1 8 (first
time) 8 युक्तं (for दत्तं) D₁ अस्यतश्च यद्भुक्तं

15 " T₈ damaged G₁ 8 दुष्प्याश्च (for दूषाश्च)
D₁₀ श्वानं च पक्तिदूष्याश्च —^δ) T₁ चक्षेरन् (for [अ]
वेक्षे) B₁ D₁ 4 8-8 कदाचन (for कथं) D₁₀ नावेक्षेत
कदाचन — T₁ om 15^a-16^a —^σ) V₁ B₁ (marg
as in text) 8 Dn M₈ परिवृत्ते; B₁ T₈ 8 'युते,
G₁ 8 4 'श्रिते (for दूते). —^α) B₁ [ए]वाव, B₁
[ए]व वि; G₄ [अ]प्यन्व (for [अ]न्वव) D₁ 8 8
विराज्येताश्च कारयेत्, D₈ विलाप्यपिषु धार, D₁
corrupt — D₁ 8 8 repeat 14^{ab} and D₈ 1 8 read
the same after 15

16 T₁ om, 16 (of. v 1 15) D₁ 8-8 om 16^{ab},

श्रमिर्भ्यश्च परिकामेद्यः शुना दष्ट एव च ।
 परिवित्तिश्च यश्च स्यादुश्वर्मा गुरुतल्पगः ।
 कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥ १०
 एतानिह विजानीयादपाङ्केयान्द्रिजाधमान् ।
 शूद्राणामुपदेशं च ये कुर्वन्त्यल्पचेतसः ॥ ११
 पष्टिं काणः शतं पण्डः श्वित्री यावत्प्रपश्यति ।
 पङ्क्त्यां समुपविष्टायां तावदूपयते नृप ॥ १२

यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यदुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
 सोपानत्कथं यदुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥ १३
 असूयता च यदत्तं यच्च श्रद्धाविवर्जितम् ।
 सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥ १४
 श्वानश्च पङ्क्तिदूपाश्च नावेक्षेरन्कथंचन ।
 तस्मात्परिवृते दद्यात्तिलांश्चान्ववकीरयेत् ॥ १५
 तिलादाने च क्रव्यादा ये च क्रोधवशा गणाः ।

क्रमेद्, M₁ पराक्रामेद् (for परि) —⁵) Dn₂ D₈ T₈
 M₁ इष्ट (for दष्ट) —⁶) D₁₀ T₈ G M₁ -वित्तिश्च (for
 वित्तिश्च) D₁ [s]पि, M₁ तु (for the second च)
 —^d) 8 यश्च स्याद् (for दुश्वर्मा) V₁ तल्पक, D₁₀
 'वि' (for 'ग') —^e) D₈ 9 T₂ कुशीलको (for 'लवो')
 —^f) = Manu 3 162^b D₁₀ वर्धनैर्यश्च, G₁ 8 यो
 नक्षत्रैश्च (by transp) — After 10, V₁ B Dn D₈
 8 10 12⁸

409* ईरशौर्वाङ्मणैर्मुक्तमपाङ्केयैर्मुधिष्ठिर ।
 रक्षांसि गच्छते हन्यमित्याहुर्महवादिन ।
 श्राद्धं भुक्त्वा त्वधीयीत वृषलीतल्पगश्च य ।
 पुरीषे तस्य त मासं पितरस्तस्य शेरते ।
 सोमविक्रयिणे विष्टा भिपजे पूषशोणितम् । [5]
 नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठ च वार्धुषे ।
 यत्तु वणिजके दत्तं नेह नामुत्र तन्मवेत् ।
 मरमनीव हुत हव्यं तथा पौनर्मवे द्विजे ।
 ये तु धर्मव्यपेतेषु चारित्र्यापगतेषु च ।
 हव्यं कव्यं प्रयच्छन्ति तेषां तस्मैव नहयति । [10]
 ज्ञानपूर्वं तु ये तेभ्य प्रयच्छन्त्यल्पद्वय ।
 पुरीष भुञ्जते तस्य पितरं प्रेत्य निश्चय ।

[For lines 1-2, of Manu 3 170 — (L 2)
 D₈ युक्तम् (for हव्यम्) — For lines 3-4, of Manu
 3 250 — (L 3) Dn₈ त्वधीयेत, D₈ च कृत्वा च
 (for त्वधीयीत) — (L 4) Dn₁ ते मास, D₈ पण्णास
 (for त मास) D₈ चैव (for the second तस्य) D₈
 पितरो वै वसन्त्युत (for the post half) — Lines 5-6
 = (var) Manu 3 180 — (L 6) V₁ B₁ 3 D₁₀
 तु (for च) D₁₀ वाधुषो (for 'ये') — Lines 7-8
 = Manu 3 181 — (L 7) B₁ [अ]मुत्र च (for
 नामुत्र) — (L 9) Dn₈ चारित्र्याय मतेषु च (for the
 post. half) — (L 11) D₈ यद् (for ये)]

11 11^{ab} = (var) Manu. 3 167^{ab} T₈ partly

damaged for 11^{ab} —^a) V₁ B₁ 3 Dn D₁₀ इमाः ।
 B₂ 4 धीमान् (for इष्ट) T₁ द्विजातीस्य (for विजानी
 याद्) —^b) T₁ विजानीहि (for अपाङ्केयान्). D₁
 द्विजोत्तमान् (for द्विजाध) —^c) D₈ शूद्रस्य (for
 शूद्राणाम्) —^d) Dn₈ चेतना, T₂ 9 चेतसः (for
 -चेतस)

12 For 12^{ab}, cf. Manu 3 177^{ab} —^a) T₁
 G₁ 8 कुष्टी (for पष्टिं) D₈ वर्ष (for काण) V₁
 B₈ Dn₈ (marg) चड, B₁ 3 Dn₈ रड; B₁ D₂ 4
 खंज; D₁ व्यग, T₂ 8 G₁ 8 M बंदी; G₄ वादी
 (for पण्ड) D₁₀ शत बदी कुष्टिकाण, T₁ G₂ कुष्टी
 काण शत पगु (G₂ बंदी) —^e) B₁ D₁ पंकरया समुप
 विष्टायास्

13 = (var) Manu 3 238 —^a) T₁ यो (for
 यद्) —^b) D₁ 6-9 T₁ यो युक्ते; T₂ 8 युक्ते यद्
 (by transp) —^c) D₁ 8 10 च यो युक्ते; T₁ 8 G
 M [s] समभाति; T₈ यद्भाति (for च यदुङ्क्ते)

14 D₁ 8 8 repeat 14^{ab} and D₈ 1 9 read the
 same after 15 —^a) T₈ असूयया (for 'यता) D₂ 4
 (first time) युक्ते; D₈ (both times) 6 1 8 (first
 time) 9 युक्त (for दत्त) D₂ असूयतश्च यमुक्तं

15 ^a) T₈ damaged G₁ 8 -कुप्याश्च (for कृपाश्च).
 D₁₀ श्वानं च पङ्क्तिदूपाश्च —^b) T₁ चक्षेरन (for [अ]
 वेक्षे) B₁ D₁ 4 6-8 कदाचन (for कथं) D₁₀ नावेक्षेत
 कदाचन — T₁ om 15^c-16^d —^c) V₁ B₂ (marg
 as in text), 3 Dn M₈ परिसृते, B₁ T₂ 8 'सृते;
 G₁ 8 4 'श्रिते (for 'वृते). —^d) B₁ [ए]वाव; B₄
 [ए]व धि; G₄ [अ]प्यन्व (for [अ]न्वव) D₁ 6 9
 तिलांश्चेतांश्च कारयेद्, D₈ तिलान्पङ्क्तिषु धार'; D₁
 corrupt — D₁ 8 8 repeat 14^{ab} and D₈ 1 9 read
 the same after 15

16 T₁ om. 16 (of v 1, 15) D₁ 6-9 om 16^{ab}.

यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलम्पन्ति तद्विः ॥ १६
 यावद्व्यपङ्क्तयः पङ्क्त्यां वै भुञ्जानाननुपश्यति ।
 तावत्फलाद्भ्रंशयति दातारं तस्य बालिशम् ॥ १७
 इमे तु भरतश्रेष्ठ विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 ये त्वतस्तान्प्रवक्ष्यामि परीक्षस्वेह तान्द्विजान् ॥ १८
 वेदविद्याव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्व एव हि ।
 पाङ्क्त्यान्यांस्तु वक्ष्यामि ज्ञेयास्ते पङ्क्तिपावनाः ॥ १९
 त्रिणाचिकेतः पञ्चामिस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
 ब्रह्मदेयानुसंतानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ॥ २०

मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ।
 ऋतुकालामिगामी च धर्मपत्नीषु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥ २१
 अथर्वशिरसोऽध्येता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सत्यवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥ २२
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
 मखेषु च समन्त्रेषु भवन्त्यवभृथाप्लुताः ॥ २३
 अक्रोधना अचपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
 सर्वभूतहिता ये च श्राद्धेष्वेताभिर्मन्त्रयेत् ।

—^a) D₂ तिलदानेन दायारा, S (T₁ om) तिलदाने
 प्यदायादा —^b) D₂ -वशानुगा, G₂ damaged (for
 वशा गणा) — For 16^{ab}, V₁ B Dn D₂ 10 subst

410* तिलैर्विरहित श्राद्ध कृतं क्रोधवशेन च ।

[B₂ यत् (for च)]

— G₂ om 16^{ad} —^d) S (T₁ G₂ om) न (for
 वि-) D₁ 2 तद्विधि (for तद्वि)

17 = (var) Manu 3 176 —^a) D₁ 1-8 T₁ G₁ 2
 [अ]पांक्त्य (for [अ]पङ्क्त्य) V₁ B Dn D₁₀ अपाक्त्यो
 (B₁ D₁₀ 'क्त्या) यावत् पक्त्या, D₂ G₂ 4 यावद्व्यपाक्त्य
 पाक्त्यान्वै (G₂ पक्त्या वै, G₃ पक्त्यान्वै), D₄ यावद्व्य-
 पांक्त्यान्पक्त्यौ वै, D₅ यावद्व्यपाक्त्यान्वै भुञ्जान् —^b) D₂
 -नुपश्यति (for -पश्यति) S समासीन प्रपश्यति —^c)
 T₁ फल (for फलाद्) T₁ 8 नाशयति (for अश) —^d) D₁
 वानिश, D₁₋₉ S (except T₂ G₂ 4) बालिश
 (for 'शम्)

18 T₂ G₂ damaged —^a) B₁ तद्, D₂ om.,
 T₂ G₂ च (for तु) —^b) D₁ विज्ञेय पक्तिपावक
 — B₁ D₁₀ om (hapl) 18^a-19^d —^c) D₂ तत्त्वतस्तान्,
 T₁ हेतुस्तेषां, T₂ G₁ 8 हेतुतस्तान्, M हेतुभिस्तान्
 (for ये स्वत')

19 B₁ D₁₀ om 19 (of v 1 18) S om (hapl)
 19^a-21^d —^a) V₁ B (B₄ om) Dn D₂ विद्यावेद
 (for वेदविद्या-) D₄ -वती (for -वत) — After
 19^{ab}, B₁ Dn₁ n₂ D₂ 8 ins

411* सदाचारपराश्रैव विज्ञेया सर्वपावना ।

[B₁ om the post. half D₂ पक्ति (for सर्व)]
 — D₂ om (hapl) 19^{ad} —^c) V₁ B (B₁ om)

Dn तु प्र (for यास्तु)

20 = (var) Manu 3 185 S om 20 (cf v 1
 19) —^b) D₁ त्रिसौपर्ण (for त्रिषु) —^c) B₁
 [अ]त्सम् (for [अ]तु) —^d) D₂-8 छंदोगो D₁
 छंदोगा ज्येष्ठसामगा ❀ Cn त्रिणाचिकेत त्रिणाचि
 केताख्यमन्त्राध्येता । पञ्च गार्हपत्यादय आवसथ्याम्ना अमन्यो
 यस्य । त्रिसुपर्ण चतुष्कपर्दा युवति सुपेशा इति बहुचानां मन्त्र
 त्रयम् वा ब्रह्म मेतु सामित्यादि तैत्तिरीयप्रसिद्ध वा । ब्रह्म वेद
 परविद्या वा तदेव देय येषा तेषामनुसंतान परपरायामुत्पन्न
 स्वयं च ब्रह्मविदध्यापको वा । ❀

21 S om 21^{abed} (cf v 1 19) —^a) D₁ 2 यस्य
 वंदया (for यश्च वश्य) D₁₋₉ मातापितृभ्यां ये वश्य
 —^b) B₁ 4 श्रोत्रिया पुरुषा दश, D₁ 2-6 श्रो (D₁ 2
 क्ष) त्रिया दशपूरुषा, D₁ corrupt —^c) D₁ विद्यावेद
 (for वेदविद्या) —^d) D₂ 1 च (for [र]त)

22 G₂ partly damaged, —^c) D₁ 1-9 S (G₂
 damaged) दान (for धर्म) —^d) Dn₁ स (for य)

23 ^a) D₂ T₂ येषु (for ये च) —^b) D₂-9 अ
 [D₂ अ]भिमिका; T₂ G₂ अभियेक (for अ') D₁
 अभिमिका कृताश्रया —^c) B₁ [ए]व सर्वेषु, D₂ 2
 1-9 ससन्त्रेषु, D₂ ससन्त्रेषु, D₁₀ T₂ 8 G M ससन्त्रेषु;
 T₁ [अ]प्यनेकेषु (for समन्त्रेषु) —^d) B₁ D₁₀ मवत्य
 वभृथप्लुता, B₁-5 Dn₁ n₂ D₁ 5 1 G M₁-2 'भृथप्लु
 (Dn₂ 'स्तु) ता

24 T₂ partly damaged G₂ partly damaged for
 24^{ab} —^d) S (T₂ damaged) निमग्नय (for 'यद्)

25 G₂ partly damaged D₂ 2 1 M₁-3 om (hapl)
 25^{ab} —^a) V₁ B₂ 2 2 Dn D₂ महाभागा (Dn₂ 'न)

एतेषु दत्तमस्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ॥ २४
इमे परे महाराज विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥ २५
ये चेतिहासं प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
ये च भाष्यविदः केचिद्ये च व्याकरणे रताः ॥ २६
अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राण्यथापि च ।
अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥ २७
उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
अग्र्यः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥ २८

यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यास्तावत्पुनन्त्युत ।
ततो हि पावनात्पङ्क्त्याः पङ्क्तिपावन उच्यते ॥ २९
क्रोशादर्थतृतीयात् पावयेदेक एव हि ।
ब्रह्मदेयानुसंतान इति ब्रह्मविदो विदुः ॥ ३०
अनृत्विगनुपाध्यायः स चेदग्रासनं व्रजेत् ।
ऋत्विग्भिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥ ३१
अथ चेद्वेदवित्सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
न च स्यात्पतितो राजन्पङ्क्तिपावन एव सः ॥ ३२
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्नयेद्विज्ञान् ।

—^a) B₁ D₁ योग्या सु, S योगिनश्च (for योगा सु)
D₁₋₉ योगेषु निरतव्रता — After 25, S ins

412* पञ्चरात्रविदो मुख्यास्तथा भागवता परे ।

— वैखानसाः कुलश्रेष्ठा वैदिकाचारचारिणः ।

[(L 1) T₁ G₂ ४ पांच- (for पञ्च) — T₁ 8 M om
line 2 — (L 2) T₂ कुरु (for कुल)]

26 ^a) D₁ नियता (for प्र*) D₂ ४-९ ये चेतिहास
निपुणा (D₂ 'रता) —^b) B₁ M द्विजोत्तमा (for
मान्) —^c) T₁ विप्रा (for केचिद्)

27 T₂ partly damaged —^a) B₁ 5 D₂ 5 D₁₋₉
8 9 T₂ G₂ M अधीयते; D₁₀ याना (for 'यते) D₂
G₂ वै (for ये) T₁ पठन्ति ये पुराणानि —^b) G₂
partly damaged B₁ D₂ ४-९ G₁ वा (for च)
— T₁ om 27^a —^c) D₁₋₉ अधीयते (D₂ 8 'य)ते
(for 'त्य च) —^d) D₁₋₉ स्वानि कर्माणि कुर्वन्ते

28 ^b) D₂ T₂ 8 G₂ M₁ सहस्रदः; D₁₋₉ यतव्रत
(for सहस्रद) — 28^a — Manu 3 184^{ab} —^c)
V₁ B Dn D₁₀ अग्र्या (for अग्र्य) T₂ देवेषु (for
वेदेषु)

29 ^a) D₁ एव प्र, M₁ एते तु (for एते प्र)
—^b) B₁ G₂ M₁₋₃ पङ्क्ति, D₁ १-९ पङ्क्त्याः; T₂ 8
M₁ पङ्क्त्यै (for पङ्क्त्यास्) T₂ च (for [उ]त्) G₂ 8
वाचस्पति पुनरुच्युत —^c) T₂ 8 G₂ १ ४ [5]पि, M
[5]ति (for हि) B₁ D₁ पावना; D₁₀ पवनात् (for
पाव) T₂ पङ्क्ति (for पङ्क्त्या) D₂₋₉ य (D₂ त)तो
हि पावना पङ्क्त्या (D₂ 'क्या), T₁ ततोपि पावन पङ्क्त्या
—^d) D₂ 8 -पावनम् (for 'न)

30 D₂ om 30^a-31^a —^a) D₂ तृतीय (for 'यात्)

Dn₁ n₂ च (for तु) D₁ 10 क्रोशादर्थ तृतीय तु — G₂
damaged for 30^a —^b) T₁ प्रापयेद्; T₂ प्रार्थ*
(for पाव*) D₁ T₂ 8 G च, D₁ 8-9 तु (for हि)
— B₁ om 30^a-31^a —^c) B₂ (marg) -देयान्-
(for -देयानु) —^d) D₂ धर्म (for ब्रह्म)

31 B₁ om 31, D₂ om 31^{ab} (for both, of v 1
30) T₁ om 31-32 —^a) D₂ 6 १ ९ ऋत्विग्द्विज
उपाध्याय —^b) T₂ G₁ १ ४ अग्र्यासन; T₂ damaged
B₁ मजेद् (for प्र*) — T₂ partly damaged —^c)
Dn₁ n₂ अभ्यनु; Cn अननु- (as in text) D₁₋₉
ऋत्विजान्समनुज्ञात छि Cn अननुज्ञात इति पाठे अभिमान
वशादननुज्ञात इति ज्ञेयम् । छि —^d) D₁ 10 T₂ पङ्क्त्या
(for पङ्क्त्या) T₂ M पङ्क्त्या हरति दुष्कृति

32 T₁ om 32 (of v 1 31) —^a) B₁ Dn₂
अथर्व (for अथ चेद्) B₂ सर्व, D₁ तात (for सर्व)
—^b) V₁ पङ्क्त्यै (for पङ्क्ति) D₁₀ न (for वि)
— For 32^{ab}, D₁₋₉ subst

413* अथर्ववेदवित्सर्वं पङ्क्तिदोषे व्यपातुदेव ।

वेदशास्त्राविद विप्रं सर्वदोषैर्विवर्जितम् ।

— [L 1] D₂ अथ वेदविद तत्सर्वं, D₂ अथर्वविद तत्सर्वं
(for the prior half) D₂ पङ्क्त्या (for पङ्क्ति) — (L 2)
D₂ ६ पात्र (for विप्र)]

—^a) G₂ damaged M₁ स (for न) D₁-7 ९
वा (for च) T₂ G₁ ९ M पङ्क्त्यै; G₂ फलतो (for
पवित्रो)

33 ^c) V₁ B₂ 5 Dn अन्यान्, B₁ यास्मान् (for
दान्मान्) —^d) Dn₂ सहस्रान् (for बहुधुस्तान्)

34 34^{ab} — Manu 3 139^{ab} —^a) T₁ यस्तु (for

[478]

यां चानृचे दक्षिणामावृणोति ॥ ४०

उभौ हिनस्ति न भुनक्ति चैषा

या चानृचे दक्षिणा दीयते वै ।

आघातनीं गर्हितैषा पतन्ती

तेषां प्रेतान्पातयेद्देवयानात् ॥ ४१

ऋषीणां समयं नित्यं ये चरन्ति युधिष्ठिर ।

निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान्देवा ब्राह्मणान्विदुः ॥ ४२

स्वाध्यायनिष्ठा ऋषयो ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।

तपोनिष्ठाश्च बोद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च भारत ॥ ४३

कव्यानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भारत ।

तत्र ये ब्राह्मणाः केचिन् निन्दति हि ते वराः ॥ ४४

ये तु निन्दन्ति जल्पेषु न ताञ्श्चाद्वेषु भोजयेत् ।

ब्राह्मणा निन्दिता राजन्हन्युस्त्रिपुरम् कुलम् ॥ ४५

वैखानसानां वचनमृषीणां श्रूयते नृप ।

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।

प्रियान्वा यदि वा द्वेष्यांस्तेषु तच्छ्राद्धमावपेत् ॥ ४६

यः सहस्रं सहस्राणां भोजयेदनृचां नरः ।

एकस्तान्मन्त्रवित्प्रीतः सर्वानर्हति भारत ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

41 D₁₀ om 41^a (cf v l 40) T₁ om 41^a
G₂ partly damaged for 41^a —^a) B₁ ततो (for
दमौ) G₂ om from हिन up to ऋषी (in 42^a)
T₂ s [ए]षां (for [ए]षा) —T₁ transp 41^a and 41^c
—^b) V₁ B₂-s D_n D₂ s ४ या चानृचे, D₁₀ T₁ न
चानृचे; T₂ s G₁ M येनानृ(T₂ नृ)चे, G₂ येनानृते
(for या चानृचे) D₁-s च (for वै) B₁ या चानृते
दीयते दक्षिणा वै —^c) D_{n1} n₂ D₂ आघातिनी (for
तनी) G₂ गृहमेषां (for गर्हितैषा) D₁-s अप्राप्यती
गर्भमेषां पतन्ती; D₁₀ आघातनी गर्हितव्या प^a; T₁ आघा-
यनी गर्हितव्या न भुनक्ति, T₂ G₁ s M अ(T₂ G₁ आ)-
घाति(M₁ s 'य'नी)गृहमेषां पतन्ती; T₂ G₂ अघाति(G₂
'साधि'नी)गृहमेषां प^a —T₁ om 41^d —^d) T₂ G₂
प्रेत, M₂ पापान् (for प्रेतान्) T₂ M₂ पावयेद् (for
पात)

42 G₂ om ऋषी (in 42^a) (cf. v l 41) T₂
partly damaged —^a) V₁ B₂-s D_n D₂ s ४ G₂
समये, B₁ यान् (for य) —^b) S रक्षन्ति (for
चरन्ति) —D₂ om 42^a-44^b G₂ damaged for 42^a
—^c) D₂ s धर्मशास्त्र (for धर्मज्ञास्) T₁ s निश्चिता
न्सर्वधर्मज्ञास् —^d) V₁ D₁ १ १० तान्देवान्, D₂ तान्देव;
T₁ तान्देवो, T₂ M तान्देवान् (for तान्देवा) T₂ G₁
s ४ तान्देवा ब्राह्मणा विदुः

43 For 43, cf Manu 3 134 D₂ om 43 (of
v l 42) —^a) M₂ -निष्ठा (for निष्ठा) T₁ s M
ष्टृषयो (for ऋ) —D₁ s-3 T₁ om 43^a —^d)
D₁ तथापरे (for च भारत)

44 44^a = (var) Manu 3 135^a D₂ om

44^a (cf v l 42) G₂ partly damaged —^b)
D₁-s प्रतिष्ठेयानि; T₁ प्रदेयानीह, T₂ प्रतिष्ठाप्यानि (for
'ष्टाप्यानि) —T₁ om 44^a G₂ damaged —^c)
M₁-s [अ]पि, M₂ ते (for ये) V₁ B₂-s D_n D₁ s
४ १० T₂ G₂ ब्राह्मणान् (for 'णा) —^d) D₁-s तु
(for हि) V₁ रता, D_{n1} नरा (for वरा) T₂ G
न च निन्दति तत्परा; T₂ न च निन्दति ते वरा, M न
निन्दति तु ये परान्

45 ^a) D₁ वि (for तु) T₁ ब्राह्मणान्ये तु निन्दति
—^b) B₁ ताञ्श्चाद्वेषु न भोजयेत् —^c) T₂ G₂ s निन्दिता
(for निन्दिता) —^d) T₂ हतास् (for हन्युस्) V₁
B D_n D₁₀ त्रै (for त्रि) G₂ s हतारस्त्रिपुरम् कुल
(hypermetrio)

46 G₂ damaged for 46^a —^b) D₁ 4-9 [५]नच
(for नृप) —46^a = (var) Manu 3 130^a —^c)
D₁-9 ब्राह्मण वेदपारग —D₁₀ reads 46^a twice
—^d) D₂ प्रिया, D₁-9 प्रिय (for प्रियान्) D₂-s
द्वेष्ट्ये (for द्वेष्यास्) V₁ B D_n D₁ प्रियो (D₁ 'या)
वा यदि वा द्वेष्ट्य (D₁ 'प्या)स् —^e) V₁ B D_{n1} n₂
तेषां (for तेषु) V₁ B D_{n2} D₂ s न; D_{n1} D₂ तु;
D₂ च (for तश्च) D₁-s १० (second time) G₁ s
आचरेत् (for आवपेत्) D_{n2} तेषां तु श्राद्धमाचरेत्, D₁
तेषु श्राद्धमावपेत् (sio)

47 = (var.) Manu. 3 131 G₂ partly damaged
—^b) D_n D₂ अनृत्तान्, D₁₀ T₂ G₁ s ४ 'चो; T₁ s
अन्वह (for अनृत्ता) —^c) D₂ s पूत (for प्रीत)
T₁ G (G₂ damaged) एक (T₁ 'व)सिन्मन्त्रवित्पूत

९१

युधिष्ठिर उवाच ।

केन संकल्पितं श्राद्धं कस्मिन्काले किमात्मकम् ।
भृग्वङ्गरसके काले मुनिना कतरेण वा ॥ १
कानि श्राद्धेषु वर्ज्यानि तथा मूलफलानि च ।
धान्यजातिश्च का वर्ज्या तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
यथा श्राद्धं संप्रवृत्तं यस्मिन्काले यदात्मकम् ।
येन संकल्पितं चैव तन्मे शृणु जनाधिप ॥ ३
स्वार्थभूवोऽग्निः कौरव्य परमर्षिः प्रतापवान् ।

तस्य वंशे महाराज दत्तात्रेय इति स्मृतः ॥ ४

दत्तात्रेयस्य पुत्रोऽभूच्चिभिर्नाम तपोधनः ।

निमेषाप्यभवत्पुत्रः श्रीमात्मानम श्रिया वृतः ॥ ५

पूर्णे वर्षसहस्रान्ते स कृत्वा दुष्करं तपः ।

कालधर्मपरीतात्मा निधनं समुपागतः ॥ ६

निमिस्तु कृत्वा शौचानि विधिदृष्टेन कर्मणा ।

संतापमगमत्तीव्रं पुत्रशोकपरायणः ॥ ७

अथ कृत्वोपहार्याणि चतुर्दश्यां महामतिः ।

तमेव गणयञ्शोकं विरात्रे प्रत्यबुध्यत ॥ ८

—^d) Ds 10 सर्वम् (for सर्वान्).

Colophon om in D1 — *Parvan name* B1 2 4 5
Dn3 क्षाति — *Sub-parvan* V1 B1-4 Dn D2 5-7
9 10 M1 दानधर्म — *Adhy name* V1 B1-4 Dn D10
D2 श्राद्धविधि, D4-9 ब्राह्मणपरीक्षा, T2
श्राद्धपात्रविधि, T3 G2 4 पात्रविधि — *Adhy no*
(figures, words or both) V1 90 (as in text),
Dn1 88, D10 97, T1 M4 130, T2 8 G2 4 137,
G1 8 M1 131, M2 8 132 — *Sloka no* Dn1 56,
Dn2 55, D4 46

91

☞ This adhy is missing in Ds (of v l 13
82 37)

1 After 1st, T2 8 G M1 2 4 read 3rd Ms om
(hapl) 1st-3rd T1 2 G2 4 M4 om 1st —^o)
V1 B2-5 Dn1 D2 10 T8 भृग्वगिरसिके काले; D4 6-9
भृग्वगिरसिके काले, D5 भृग्वगिरसिकाले तु, M1 8 कुले
च भृग्वगिरसे —^d) D1 2 वै (for वा)

2 Ms om. 2 (of v l 1) —^o) V1 B Dn
श्राद्धानि, M1 2 श्राद्धे च (for श्राद्धेषु) — T1 om
(hapl) 2nd —^d) V1 B Dn D2 10 कानि, T8 यथा
(for तथा) D1 2 G1 8 M1 2 4 वै (for च) —^o)
D6 8 8 जाति (D5 'ती') पु, G2 M1 4 जाल्यश्च (for
जाल्यश्च) D4 वर्ज्याश्च V1 B Dn D4 2 10 T8 धान्य

जाल्यश्च का वर्ज्याश्च

3 Ms om 3rd (cf v l 1) T1 om 3 T2 8
G M1 2 4 om 3rd —^o) Ds संप्रवृद्धं (for 'वृत्तं').
—^d) D2 तस्मिन् (for यस्मिन्) Bom ed सदात्मकं
(for य^o) — T2 8 G M read 3rd after 1st —^o)
T8 M4 केन (for येन) T3 [अ]पि (for [ए]व).
—^d) T2 8 G1 8 M1 2 4 ब्रूहि (for शृणु) V1 B1 4
Dn D2 6 8 जनाधिप (for नरा^o) G2 4 M2 तन्मे ब्रूहि
पितामह

4 —^o) T2 G2 [स]त्र, T8 वै (for सत्रि) T1
परम (for कौरव्य) —^d) T1 कौरव्य परमार्थविद्
—^d) B1 D5-9 श्रुत (for स्मृत)

5 —^d) Dn2 निमीनां सु- (for निमिर्नाम) —^o) Ds
8 7-9 [ए]व (for [अ]पि) —^d) Ds [अ]न्वित; Ds
युत (for वृत)

6 —^d) B1 दुष्कर, D2 दुष्कृतं, T2 दुष्कल (for
दुष्कर) —^o) S (except T1) निपातात्मा (for 'परी')

7 —^o) G2 partly damaged D1 4-9 शौचादि, T
G2 4 M श्राद्धानि (for शौचानि) G1 8 निमिस्तु ब्रूहि
श्राद्धानि —^d) D1-9 परिश्रुत (for 'परायण')

8 —^o) T1 [अ]व (for [उ]व) T2 8 G2-4 कार्यणि
(for 'हार्याणि') —^o) D1-7 8 अर्थ (for शोकं) —^d)
B2-5 D10 T1 विरात्रे (T2 त्रै); D2 8 8 विरात्र (for
विरात्रे) B1 विरात्रे प्रत्यबोधत, D1 विरात्रे प्रतिबुध्यते,
D2 विरात्रे प्रतिबुध्य च

तस्यासीत्प्रतिबुद्धस्य शोकेन पिहितात्मनः ।
 मनः संहृत्य विषये बुद्धिर्विस्तर्गामिनी ॥ ९
 ततः संचिन्तयामास श्राद्धकल्पं समाहितः ।
 यानि तस्यैव भोज्यानि मूलानि च फलानि च ॥ १०
 उक्तानि यानि चान्यानि यानि चेष्टानि तस्य ह ।
 तानि सर्वाणि मनसा विनिश्चित्य तपोधनः ॥ ११
 अमावास्यां महाप्राज्ञ विप्रानानाद्य पूजितान् ।
 दक्षिणावर्तिकाः सर्वा वृषीः स्वयमथाकरोत् ॥ १२
 सप्त विप्रास्ततो भोज्ये युगपत्समुपानयत् ।
 क्रते च लवणं भोज्यं श्यामाकान्नं ददौ प्रभुः ॥ १३
 दक्षिणाग्रास्ततो दर्भा विष्टरेषु निवेशिताः ।

पादयोश्चैव विप्राणां ये त्वन्नमुपभुञ्जते ॥ १४
 कृत्वा च दक्षिणाग्रान्नैर् दर्भान्सुप्रयतः शुचिः ।
 प्रददौ श्रीमते पिण्डं नामगोत्रमुदाहरन् ॥ १५
 तत्कृत्वा स मुनिश्रेष्ठो धर्मसंकरमात्मनः ।
 पश्चात्तापेन महता तप्यमानोऽभ्यचिन्तयत् ॥ १६
 अकृतं मुनिभिः पूर्वं किं मयैतदनुष्ठितम् ।
 कथं नु शापेन न मा दहेयुर्ग्राहणा इति ॥ १७
 ततः संचिन्तयामास वंशकर्तारमात्मनः ।
 ध्यातमात्रस्तथा चाग्निराजगाम तपोधनः ॥ १८
 अथात्रिस्तं तथा दृष्ट्वा पुत्रशोकेन कर्षितम् ।
 भृशमाश्वासयामास वाग्भिरिष्टामिरव्ययः ॥ १९

9 T1 om 9 —^b) V1 B Dn D 10 शोकेन
 व्यथितात्मनः, G1 'न विहितात्मन —^o) B1 प्रकृत्य (for
 संहृत्य) D1-9 पुनः सद्धटमनसो —^a) V1 B Dn
 D2 10 T2 G विस्तार

10 —^a) Dn2 D3 6 1 9 G3 स (for सं) —^o) T1
 [ड]प (for [ए]व) D0 9 भोज्यानि (for भोज्यानि)
 — D1 om (hapl) 10^a-11^a —^a) Dn3 घृतानि
 (for मूलानि)

11 D1 om 11^a (of v l 10) T1 om 11^{ab}
 —^a) D1-1 भग्यानि, D8 भक्तानि (for ड) Dn1 n3
 G1 M चाक्षानि, D10 धान्यानि, G2 damaged (for
 चान्यानि) D1 2 9 सुक्ता (D0 भग्या)नि यानि चाक्षानि
 —^b) D1 T8 वै, D0 च, T2 G2 4 हि (for ह)
 —^o) T1 तपसा (for मनसा) —^d) T1 निश्चित्य स
 (for विनिश्चित्य)

12 —^a) D1 अमावास्या V1 B Dn D2 4 10 प्राज्ञो;
 T2 G1 2 4 M1-8 राज (for प्राज्ञ) —^b) B2 (marg
 as in text) 8 भारत, D5-9 पूज्य तान् (for पूजितान्)
 —^o) B3 D1 2 वृत्तिका; T3 8 G1 8 M वर्तका, G2
 damaged (for -वर्तिका) D1-9 दक्षिणाधीतिकांस्त्वान्
 —^a) V1 B Dn2 n3 D3 वृषी; D1 8-9 ऋषि (for
 वृषी)

13 T1 om 13 —^a) G2 partly damaged D1
 ततो भुक्त्वा, G2 M1-8 तस्य भोज्यान् (for ततो भोज्ये)
 T2 8 G1 8 सप्त (T2 8 तस्य) विप्रास्तस्य भोज्या —^b)
 M1 2 (inf l in) 8 समुपागमत् —^a) D10 श्यामाकान्न
 (for काष्ठ)

14 —^b) D0 om from निवेशिता up to श्रेष्ठो (in 16^a).
 — T1 om 14^a —^a) D1 भोज्यते, G1 भुज्यते (for
 भुञ्जते)

15 D0 om 15 (of v l 14) —^a) D2 T8 तु
 (for च) —^b) Dn1 n3 D2 T1 स, Dn3 G2 स;
 D1-8 तु (for सु) —^o) B1 D3 8-8 10 श्रीमत (for
 'ते) T2 8 पिदान् (for पिण्ड) V1 B2 1 6 Dn D3
 प्रददौ श्रीमत पिदान् — After 15, T1 ins 414*

16 D0 om 16^a (of v l 14) T1 om 16^a-18^b
 —^a) D1 नरश्रेष्ठ (for मुनिश्रेष्ठो) D1 6-8 त तु कृत्वा
 नृप (D1 9 नर)श्रेष्ठ —^b) T2 ध्यान (for धर्म)
 — T3 8 G M ins after 16^{ab} T1 after 15

414* बुद्ध्याग्निं मनसा दध्यौ भगवन्त समाहित ।

[T1 अग्निं च, G2 बुध्याग्निः, M4 बुद्ध्याग्निः (for बुद्ध्याग्निं)
 G3 M1 समागत (for 'हित)]

— T3 8 G M om (hapl) 16^a-18^b —^a) V1 D1 2,
 4-1 9 अभ्यर्चितयत्; Dn2 विशो पते (for अभ्यचिन्तयत्).

17 S om 17 (of v l 16) —^a) D1 पूर्वं (for
 पूर्व) —^b) V1 B Dn D4 8 8 10 [ह]दम् (for [प]-
 तद्) — D1 8 7 9 om 17^{ad} —^o) B1 D1 पापेन (for
 शा) D3 तु, D3 च (for न)

18 S om 18^{ab} (of v l 16) —^a) Dn D1 1-9
 स (for सं) —^b) D1 देह (for वश-) —^o) B1
 ध्यातमात्रं, D0 'मात्रे D3 8 M तदा (for तथा) Dn2
 वा (for च) D0 ध्यातमात्र तदा चाग्निः

19 B4 om (hapl) 19^a-20^b —^a) V1 B3 तथा,

निमे संकल्पितस्तेष्वं पितृयज्ञस्तपोधनः ।

मा ते भूद्धीः पूर्वदृष्टो धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम् ॥ २०

सोऽयं स्वयंभुविहितो धर्मः संकल्पितस्त्वया ।

ऋते स्वयंभुवः कोऽन्यः श्राद्धेयं विधिमाहरेत् ॥ २१

आख्यास्यामि च ते भूयः श्राद्धेयं विधिमुत्तमम् ।

स्वयंभुविहितं पुत्र तत्कुरुष्व निबोध मे ॥ २२

कृत्वाभिकरणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन ।

ततोऽर्च्यम्णे च सोमाय वरुणाय च नित्यशः ॥ २३

विश्वेदेवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः ।

तेभ्यः संकल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ २४

स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्येह धारिणी ।

वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेहाक्षयेति च ॥ २५

उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणो विश्वः ।

ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आप्याय्याविह तेऽनघ ॥ २६

देवास्तु पितरो नाम निर्मिता वै स्वयंभुवा ।

ऊष्मपाः सुमहाभागास्तेषां भागाः प्रकल्पिताः ॥ २७

ते श्राद्धेनार्च्यमाना वै विश्वच्यन्ते ह किल्बिषात् ।

सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयंभुवा ॥ २८

Dn² अथो (for अथ) D¹⁻⁸ T² तदा (for तथा) —^b) Some MSS कर्षित —^c) D¹ पुत्रम् (for वृशम्)

20 B¹ om 20^{ab} (of v 1 19) —^a) D¹⁰ स्वेष्ट (for तेज्यं) —^c) T¹ M¹ मतोभूत्पूर्वदृष्टोत्र, T² 8 G मतो मे (T² तत्रायं) पूर्वदृष्टोत्र, M¹⁻⁸ म (M¹ त) तो मे पूर्वदृष्टोभूत्

21 ^a) G¹ 8 यो, G² damaged (for सो) Dn⁸ D¹ 2 स्वयंभू, D⁴⁻⁸ स्वय च (for स्वयंभु-) —^b) D¹ धर्मात् (for धर्म) T² य (for सं) —^c) T² G⁸ M¹ स्वयंभुवं (M¹ 'व), T⁸ G¹ 4 स्वयंभुव T² यो (for को) —^d) S श्राद्धे सं- (for श्राद्धेयं) D¹ 2 आरमेव; D⁴⁻⁹ आचरेत् (for आह^c)

22 ^a) B¹ 2 D¹⁰ G² अथाख्यास्यामि (hypermetric), M² आख्यास्याम D⁶ 9 om च V¹ B¹ Dn⁸ ते पुत्र, T² भूयश्च (for ते भूय) B⁶ Dn¹ n² D⁶ अथाख्यास्यामि ते पुत्र —^b) T¹ 8 श्राद्धीय, M¹ श्राद्धे स (for श्राद्धेय) —^c) Dn⁸ D¹ स्वयंभू —^d) D¹ स्व (for तत्) T¹ 8 G M च (for मे) D⁴⁻⁹ त कु (D¹ तत्कुरुष्व नराधिप

23 ^a) V¹ B Dn D² 10 [अ]भिकरण, T¹ 8 M [अ]भिकरण, T² G¹⁻³ शरवणं (for [अ]भिकरण) —^b) D¹ G² 4 मन्त्रपूत (for 'दं) —^c) T¹ अतो T² G¹ 3 4 तत्र (for ततो) V¹ B Dn D² 4 5 10 [S]मयेय, D⁶ 7 corrupt (for ज्यंमे च)

24 ^a) D¹ 6-9 तु (for च) —^c) T G¹ 2 4 M¹ तेभ्य संकल्पितो भाग

25 ^a) S [ए]व (for [ह]ह) —^b) D⁴⁻⁷ 9 धर्म-

स्योत्तरचारिणी, S लोकस्यैव च धा^c —^c) D⁴⁻⁹ [ए]व (for [ह]ति) —^d) D⁵ [अ]पि (for [ह]ति)

26 ^a) The portion from उदकानयने up to सप्त (in 13 94 3^d) is lost in G² on missing folios S (G² missing) उदगायतने चैव —^b) D¹ 2 प्रभु, D⁴⁻⁹ पुन (for विश्व) —^c) D⁴⁻⁷ 9 आप्याय्याय (D⁵ अथाज्येन) हुतेन च, D⁸ 'य्यास्तद्भूतेन च, T¹ अर्चनीयादुभावपि, T² 8 G¹ M आराध्याविह तेन च (T² G¹ वा); G² आराध्या (G¹ 'द्यौ) विहितेन वा

27 G² missing (of v 1 26) T² reads 27^{ab} after 28 —^b) V¹ B Dn D² 10 ये, D¹ 6-9 ते (for वै) — After 27^{ab}, D¹⁻⁷ 9 ins an addl colophon [Sub-parvan D¹ 9 9 दानधर्म — Adhy name D¹ 5 7 श्राद्धकल्प] — Before 27^{ab}, D¹⁻⁷ 9 ins भीष्म उवाच —^c) V¹ B Dn D² उष्ण (B¹ 'प्स) पा ये, D⁸ उष्णा सु (for ऊष्मपा सु) T² भागास्तेषां महाभाग, G² उष्णापास्तु महाभाग —^d) T² सर्वेपा तु (for तेषा भागा) V¹ B Dn D¹⁰ तेषा माग प्रकल्पित — D¹ 6-9 ins after 27 D⁸ after 26^{ab}

415* सोमपाश्च हविष्मन्तस्तथा बर्हिषदा अपि ।

[D² 7 तथा बर्हिषदापि च (for the post half)]

28 G² missing (of v 1 26) D¹ 6-9 om 28^{ab} —^a) S (G² missing) ते श्राद्धेनार्च्यमाना हि —^b) D¹⁰ [S]पि, T² G¹ 3 4 M¹⁻³ हि, M¹ तु (for ह) D¹ 2 विमुच्यतीह किल्बिषात्, T¹ मोचयति च कि — After 28^{ab}, D¹ ins 415* —^c) S (G² missing) सप्त (T² स्वस्ति) का पितृयज्ञा (G¹ 'य्या) श्र —^d) D¹ T¹ M¹ 3 4 पूर्व दृष्टा (D¹ 'ष्ट), D² 6 T² 3 G¹ 3 4 पूर्व दृष्टा, M¹ पूर्व दृष्टा (for पूर्वदृष्ट) — After 2^c,

श्राद्धकल्पः]

अनुशासनपर्व

विश्वे चाग्निमुखा देवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ।
 तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 सहः कृतिर्विषाम्ना च पुण्यकृत्पावनस्तथा ।
 ग्राम्निः क्षेमः समूहश्च दिव्यसास्तुतथैव च ॥ ३० ॥
 विवस्वान्वीर्यवान्हीमान्कीर्तिमान्कृत एव च ।
 विपूर्वः सोमपूर्वश्च सूर्यश्रीश्चेति नामतः ॥ ३१ ॥
 सोमपः सूर्यसावित्री दत्तात्मा पुष्करीयकः ।
 उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दाप्तिरेव च ॥ ३२ ॥

चमूहरः सुवेपश्च व्योमारिः शंक्रो भवः ।
 ईशः कर्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥ ३३ ॥
 गणितः पञ्चवीर्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा ।
 सप्तकृत्सोमवर्चाश्च विश्वकृत्कविरेव च ॥ ३४ ॥
 अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ।
 जितात्मा मुनिवीर्यश्च दीप्तलोमा भयंकरः ॥ ३५ ॥
 अतिकर्मा प्रतीतश्च प्रदाता चांशुमास्तथा ।
 शैलामः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥ ३६ ॥

T₁ reads 27^{ab}

29 G₂ missing (of v l 26) —^b) D₄₋₉ पित
 रस्तु (for पूर्वमेव) B₅ च (for ते)

30 G₂ missing (of v l 26) —^a) V₁ B Dn
 D₁₀ बल छतिर, D₄ सह कृत्वा, D₅₋₈ सहकृतिर, D₉
 corrupt, M स्वाहाकृतिर (for सह कृ) —^c) V₁
 B₁₋₃ 5 Dn D₁₀ पार्णिक्षेमी (Dn n₂ मा), D₁ 3 प्राधि
 क्षेम, D₄ ग्राम क्षेम, D₅₋₉ प्राप्ति क्षेम; T₁ ग्राम्यो
 क्षेम, T₂ G₁ 3 4 ग्राम्योक्षेम्य, M₁₋₈ प्राप्ति क्षेप्य, M₄
 ग्रामोक्षेप्य (for ग्रामि क्षेम) V₁ G₁ समीहश्च (for
 समूहश्च) B₄ पार्णिक्षेमी समूहश्च, T₂ ग्राम्याक्षेत्र सुहृ
 क्षेव —^d) B₁ (marg as in text) शतस, D₄ 5 7 9
 मानुस्, S (G₂ missing) धातुस् (for सातुस्)

31 G₂ missing (of v l 26) —^a) D₄ 5 7 9
 भीमान्, D₈ T G₁ 4 M श्रीमान् (for हीमान्) —^b)
 V₁ B₁₋₃ 4 Dn कृत्वा, B₁ 5 D₂ कृत्य, D₄₋₉ कृतिर; M
 दत्त (for कृत) — After 31^{ab}, V₁ B Dn D₅ 10 T₁
 read 35^a-37^b, D₅ repeating the same in its proper
 place —^c) D₁ 3 विदपूर्व, D₅ 6 विधूय, D₉₋₉
 विधूय (for विदपूर्व) V₁ B₁₋₃ 5 Dn D₁₀ विशुद्धर्चा
 सोमवर्चा; B₁ विशुद्धर्चा सोमपूर्वा —^d) D₅ तु
 (for च)

32 G₂ missing (of v l 26) —^a) S (G₂
 missing) सोम सूर्यश्च (M 'स्तु' सावित्री —^b) S
 (G₂ missing) दत्तात्मा (for दत्तात्मा) V₁ B Dn
 D₁ 3 10 दत्तात्मा पुष्करीयक —^c) B₁ T₁ 3 G₁ 3 4
 उष्णीनाभो, D₁ 2 उष्णीनाभो, D₅₋₈ M₁₋₈ उष्णीनाभो,
 T₂ उष्णीनाभो, M₄ उष्णीनाभो (for उष्णीनाभो) —^d)
 T₂ G₁ 3 नप्ताजश्च एव च, G₄ नप्ताश्च एव च

33 G₂ missing (of v l 26) —^a) D₄₋₉ चमू
 पार; T₂ G₁ 3 शत्रुदुह, T₂ समूहक; G₁ मित्रदुह

(for चमूहर) V₁ B Dn सुरे (Dn₈ 'वे' शश्च (for
 सुवेपश्च) D₁ 3 10 समूहन सुवे (D₁₀ 'रे' शश्च —^b)
 D₄₋₇ 9 T₁ व्योमादि (for 'रि') M₁ 3 हरि, M₂ 4
 हर (for भव) —^c) D₁ 4-9 धाता (for दक्षो)
 —^d) V₁ भवनो (for सु) T₂ M₂-4 विश्व (for
 दिव्य) T₁ 3 G₁ 3 4 M₁ भवनो विश्वकर्मकृत्

34 G₂ missing (of v l 26) —^a) B₃ Dn₈
 गलित, B₆ गलव, D₄ 5 मणिभ्य, D₅₋₉ मणिभ
 (for गणित) —^b) D₁ 2 प्राचेता (for आदित्यो).
 V₁ B₁₋₃ 5 Dn D₁₀ रश्मिमांस (for 'मांस') D₄₋₉
 प्राचीन्यो (D₅ 'शो, D₇ 'ज्ञो' रजितस्तथा —^c) S
 (G₂ missing) सोमप (T₂ 'प' वंश्च (for 'वर्चाश्च')
 —^d) T₂ G₄ विश्वक (for 'कृत्')

35 G₂ missing (of v l 26) D₄ om. (hapl)
 35^{ab} —^a) Dn₈ D₅ 9 अत्र, D₅ 1 8 अत्र (for
 अनु) —^b) D₂ नप्ता ईश्वर, T₂ G₄ निरजाश्चर; T₂
 सप्तजश्चर; G₁ 3 नरजश्चर, M नप्ताजश्चर (for नप्ता
 चेश्वर) — After 35^{ab}, T₁ ins

416* अजो मरीचिरित्येव विश्वेदेवा सनातना ।

— V₁ B Dn D₅ 10 T₁ read 35^a-37^b after 31^{ab}, D₅
 repeating the same here —^a) B₁ देवश्च (for
 कीर्यश्च) — D₁ om (hapl) 35^a-36^a —^b) D₄ 5
 (second time) 8 दीप्तिरोमा, some MSS दीप्तिरोमा
 (for 'लोमा) Dn₈ T₂ G₁ 3 4 M प्रभा (Dn₈ 'मे' कर
 (for भयंकर)

36 For the sequence in V₁ B Dn D₅ 10 T₁ and
 the repetition in D₅, of v l 35 G₂ missing (of
 v l 26) D₁ om 36^a (of v l 35) —^a) V₁
 B Dn D₅ (first time) 10 अनु, T₁ अग्नि, G₁ 3 4
 अनि- (for अति) B₂ प्रभीतश्च, D₅ (second time)
 प्रभीतश्च (for 'तश्च) — G₄ om 36^{ab} —^b) D₅ 1 9
 प्रभुवाश्च, D₈ प्रभुवाश्च (for प्रदाता) V₁ B₁₋₄ Dn₈ n₈

निमे संकल्पितस्तेऽयं पितृयज्ञस्तपोधनः ।

मा ते भूद्धीः पूर्वदृष्टो धर्मोऽयं ब्रह्मणा स्वयम् ॥ २०

सोऽयं स्वयंभुविहितो धर्मः संकल्पितस्तवया ।

ऋते स्वयंभुवः कोऽन्यः श्राद्धेयं विधिमाहरेत् ॥ २१

आख्यास्यामि च ते भूयः श्राद्धेयं विधिमुत्तमम् ।

स्वयंभुविहितं पुत्र तत्कुरुष्व निबोध मे ॥ २२

कृत्वाशिकरणं पूर्वं मन्त्रपूर्वं तपोधन ।

ततोऽर्यम्णे च सोमाय वरुणाय च नित्यशः ॥ २३

विश्वेदेवाश्च ये नित्यं पितृभिः सह गोचराः ।

तेभ्यः संकल्पिता भागाः स्वयमेव स्वयंभुवा ॥ २४

स्तोतव्या चेह पृथिवी निवापस्येह धारिणी ।

वैष्णवी काश्यपी चेति तथैवेहाक्षयेति च ॥ २५

उदकानयने चैव स्तोतव्यो वरुणो विभुः ।

ततोऽग्निश्चैव सोमश्च आप्याद्याविह तेऽनघ ॥ २६

देवास्तु पितरो नाम निर्मिता वै स्वयंभुवा ।

ऊष्मपाः सुमहाभागास्तेषां भागाः प्रकल्पिताः ॥ २७

ते श्राद्धेनार्च्यमाना वै विभुच्यन्ते ह किल्बिषात् ।

सप्तकः पितृवंशस्तु पूर्वदृष्टः स्वयंभुवा ॥ २८

Dn² अयो (for अय) D₁-8 T₂ तदा (for तथा) —^δ) Some MSS कर्षित —[°]) D₁ पुत्रम् (for भृशम्)

20 B₁ om 20^{2δ} (of v 1 19) —[°]) D₁₀ त्वेष (for तेऽयं) —[°]) T₁ M₁ मतोमूर्त्तपूर्वदृष्टोत्र, T₂ 8 G मतो मे (T₂ तत्रायं) पूर्वदृष्टोत्र, M₁-8 म (M₁ त) तो मे पूर्वदृष्टोभूद्

21 [°]) G₁ 8 यो, G₂ damaged (for सो) Dn₈ D₁ 8 स्वयम्भू, D₁-8 स्वयं च (for स्वयंभु) —^δ) D₁ धर्मात् (for धर्म) T₂ य (for स) —[°]) T₂ G₈ M₁ स्वयंभुवं (M₁ 'व), T₈ G₁ 4 स्वयम्भुव T₂ यो (for को) —^δ) S श्राद्धे सं- (for श्राद्धेयं) D₁ 8 आरभेत्, D₁-9 आचरेत् (for आह[°])

22 [°]) B₁ 2 D₁₀ G₂ अयाख्यास्यामि (hypermetric), M₃ आख्यास्याम D₆ 9 om च V₁ B₁ Dn₈ ते पुत्र, T₂ भूयश्च (for ते भूय) B₆ Dn₁ n₂ D₆ अयाख्यास्यामि ते पुत्र —^δ) T₁ 8 श्राद्धीयं, M₁ श्राद्धे स (for श्राद्धेयं) —[°]) Dn₈ D₁ स्वयंभू —^δ) D₁ स्व (for तत्) T₁ 8 G M च (for मे) D₁-8 त कु (D₁ तत्कु) रुच नराधिप

23 [°]) V₁ B Dn D₆ 10 [अ]शौकरण, T₁ 8 M [अ]शिशरण, T₂ G₁-3 शरवणं (for [अ]शिकरणं) —^δ) D₁ G₂ 4 मन्त्रपूत (for 'वं) —[°]) T₁ अतो, T₂ G₁ 8 तत्र (for ततो) V₁ B Dn D₂ 4 8 10 [स]प्रयेय, D₆ 7 corrupt (for अर्यम्णे च)

24 [°]) D₁ 6-8 तु (for च) —[°]) T G₁ 8 4 M₁ तेभ्य सकल्पितो भाग

25 [°]) S [ए]व (for [ह]ह) —^δ) D₁-1 9 धर्म

स्रोत्तरचारिणी, S लोकस्यैव च धा[°] —[°]) D₁-9 [ए]व (for [ह]ति) —^δ) D₆ [अ]पि (for [ह]ति)

26 [°]) The portion from उदकानयने up to सप्त (in 13 94 3^δ) is lost in G₂ on missing folios S (G₂ missing) उदगायतने चैव —^δ) D₁ 2 प्रभु, D₁-9 पुन (for विभु) —^δ) D₁-1 9 आप्याद्याथ (D₆ अयाज्येन) हुतेन च, D₈ 'य्यास्तद्गतेन च, T₁ अर्चनीयातुभावपि; T₂ 8 G₁ M आराध्याविह तेन च (T₂ G₁ वा), G₂ 4 आराध्या (G₄ 'धौ) विहितेन वा

27 G₂ missing (of v 1 26) T₂ reads 27^δ after 28 —^δ) V₁ B Dn D₆ 10 ये, D₁ 6-8 ते (for वै) — After 27^δ, D₁-1 9 ins an addl colophon [Sub-parvan D₁ 6 8 दानधर्म — Adhy name D₁ 5 7 श्राद्धकल्प] — Before 27^δ, D₁-1 9 ins भीष्म उवाच —[°]) V₁ B Dn D₂ उष्ण (B₁ 'प्स) पा ये; D₈ उष्णपा सु (for ऊष्मपा सु) T₂ भागस्तेषां महाभाग, C_v उष्णपास्तु महाभाग —^δ) T₂ सर्वेषां तु (for तेषां भागा) V₁ B Dn D₁₀ तेषां भाग प्रकल्पित — D₁ 6-8 ins after 27 D₆ after 26^δ

415* सोमपाश्च इविष्मन्तस्तथा बर्हिषदा अपि ।

[D₆ 1 तथा बर्हिषदोपि च (for the post half)]

28 G₂ missing (of v 1 26) D₁ 6-8 om 28^δ —[°]) S (G₂ missing) ते श्राद्धेनार्च्यमाना हि —^δ) D₁₀ [स]पि, T₂ G₁ 8 4 M₁-3 हि; M₁ तु (for ह) D₁ 2 विमुचतीह किल्बिषात्, T₁ मोचयति च कि — After 28^δ, D₆ ins 415* —[°]) S (G₂ missing) सप्त (T₂ स्वस्ति) का पितृवदा (G₁ द्या) श्र —^δ) D₁ T₁ M₁ 8 4 पूर्वं दृष्टा (D₁ दृ), D₁ 6 T₂ 8 G₁ 8 4 पूर्वं दृष्टा, M₁ पूर्वं दृष्टा (for पूर्वंदृष्ट) — After 2-

विश्वे चाग्निमुखा देवाः संख्याताः पूर्वमेव ते ।
 तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥ २९
 सहः कृतिर्विपाप्मा च पुण्यकृत्पावनस्तथा ।
 प्राग्निः क्षेमः समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च ॥ ३०
 विवस्वान्वीर्यवान्हीमान्कीर्तिमान्कृत एव च ।
 विपूर्वः सोमपूर्वश्च सूर्यश्रीश्चेति नामतः ॥ ३१
 सोमपः सूर्यसावित्रो दत्तात्मा पुष्करियकः ।
 उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दाप्तिरेव च ॥ ३२

चमूहरः सुवेपश्च व्योमारिः शंभो भवः ।
 ईशः कर्ता कृतिर्दक्षो भुवनो दिव्यकर्मकृत् ॥ ३३
 गणितः पञ्चवीर्यश्च आदित्यो रश्मिमांस्तथा ।
 सप्तकृतसोमवर्चाश्च विश्वकृत्कविरेव च ॥ ३४
 अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ।
 जितात्मा मुनिवीर्यश्च दीप्तलोमा भयंकरः ॥ ३५
 अतिकर्मा प्रतीतश्च प्रदाता चांशुमांस्तथा ।
 शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥ ३६

T₂ reads 27^{ab}

29 G₂ missing (of v l 26) —^b) D₄₋₉ वित
 रस्तु (for पूर्वमेव) B₅ च (for ते)

30 G₂ missing (of v l 26) —^a) V₁ B Dn
 D₁₀ वरु ष्टिर्, D₄ सह कृत्वा, D₅₋₈ सहकृतिर, D₉
 corrupt, M स्वाहाकृतिर (for सह कृ) —^o) V₁
 B₁₋₂ 5 Dn D₁₀ पाणिक्षेमी (Dn₁ ns 'मा); D₁ 2 प्राग्नि
 क्षेम; D₄ ग्राम क्षेम, D₅₋₈ ग्रामि क्षेम, T₁ ग्राम्यो
 क्षेम, T₈ G₁ 8 4 ग्राम्योक्षेम्य, M₁₋₃ प्राग्नि क्षेप्य; M₄
 ग्रामोक्षेप्य (for प्राग्नि क्षेम) V₁ G₁ समीहश् (for
 समूहश्) B₅ पाणिक्षेमी समूहश्; T₂ ग्राम्याक्षेत्र सुहृ-
 क्षेव —^d) B₁ (marg as in text) शतस; D₁ 5 7 9
 भानुस्, S (G₂ missing) धातुस् (for सानुस्)

31 G₂ missing (of v l 26) —^a) D₄ 5 7 9
 भीमान्, D₈ T G₁ 4 M श्रीमान् (for हीमान्) —^b)
 V₁ B₂₋₄ Dn कृत्वा, B₁ 5 D₂ कृत्य; D₄₋₉ कृतिर, M
 ध्रुव (for कृत) — After 31^{ab}, V₁ B Dn D₅ 10 T₁
 read 35^a-37^b, D₅ repeating the same in its proper
 place —^o) D₁ 2 विदपूर्व, D₄ 5 विपूय, D₅₋₉
 विपूय (for विपूर्व) V₁ B₂₋₅ Dn D₁₀ विशुद्धर्चा
 सोमवर्चा, B₁ विशुद्धर्चा सोमपूर्वा —^d) D₅ तु
 (for च)

32 G₂ missing (of v l 26) —^a) S (G₂
 missing) सोम सूर्यश्च (M स्तु) सावित्रो —^b) S
 (G₂ missing) दत्तात्मा (for दत्तात्मा) V₁ B Dn
 D₁ 2 10 दत्तात्मा पुष्करियक —^o) B₄ T₁ 2 G₁ 8 4
 उष्णीनाभो, D₁ 2 उष्णीनाभो, D₅₋₈ M₁₋₃ उष्णीनाभो,
 T₈ उष्णीनाभो, M₄ उष्णीनाभो (for उष्णीनाभो) —^d)
 T₂ G₁ 8 नप्ताजश्चर एव च; G₄ नप्तुश्चरण एव च

33 G₂ missing (of v l 26) —^a) D₄₋₉ चमू
 पार; T₂ G₁ 4 शत्रुद्रुह, T₈ समूहक; G₁ मित्रद्रुह

(for चमूहर) V₁ B Dn सुरे (Dn₈ 'वे) शश् (for
 सुवेपश्) D₁ 2 10 समूहन सुवे (D₁₀ 'रे) शश् —^b)
 D₄₋₇ 9 T₁ व्योमादि (for 'रि) M₁ 8 हरि; M₂ 4
 हर (for भव) —^o) D₁ 4-9 धाता (for दक्षो)
 —^d) V₁ भवनो (for भु) T₈ M₂₋₄ विश्व (for
 दिव्य) T₁ 2 G₁ 8 4 M₁ भवनो विश्वकर्मकृत्

34 G₂ missing (of v l 26) —^a) B₈ Dn₈
 गलित, B₅ गलत्र, D₄ 5 मणिभ्य, D₅₋₉ मणिभ-
 (for गणित) —^b) D₁ 2 प्राचेता (for आदित्यो).
 V₁ B₂₋₅ Dn D₁₀ रश्मिवास् (for 'मास्) D₄₋₉
 प्राचीन्यो (D₅ 'शो; D₇ 'ज्ञो) रजितस्तथा —^o) S
 (G₂ missing) सोमप (T₈ 'प' वंश् (for 'वर्चाश्)
 —^d) T₂ G₁ विश्वक (for 'कृत्)

35 G₂ missing (of v l 26) D₄ om (hapl)
 35^{ab} —^a) Dn₈ D₅ 9 अत्र, D₅ 1 8 अत्र (for
 अनु) —^b) D₂ नप्ता ईश्वर, T₂ G₄ निरजाश्वर, T₈
 सप्तजश्वर, G₁ 8 नरजश्वर, M नप्ताजश्वर (for नप्ता
 चेश्वर) — After 35^{ab}, T₁ ins

416* अजो मरीचिरित्येव विशेषेणा सनातना ।
 — V₁ B Dn D₅ 10 T₁ read 35^a-37^b after 31^{ab}, D₅
 repeating the same here —^o) B₁ देवश्च (for
 'वीर्यश्) — D₁ om (hapl) 35^a-36^a —^d) D₄ 5
 (second time) 5 8 दीप्तिरोमा, some MSS दीप्तिरोमा
 (for 'लोमा) Dn₈ T₈ G₁ 8 4 M प्रभा (Dn₈ 'भं) कर
 (for भयंकर)

36 For the sequence in V₁ B Dn D₅ 10 T₁ and
 the repetition in D₅ of v l 35 G₂ missing (of
 v l 26) D₁ om 36^a (of v l 35) —^a) V₁
 B Dn D₅ (first time) 10 अनु-; T₁ अग्नि, G₄ 4
 अग्नि- (for अग्नि) B₅ प्रभीतश्, D₅ (
 प्रतीतिश् (for 'तश्) — G₄ om 36^{ab}
 प्रभुवांश्; D₈ प्रस्वांश् (for प्रदाता)

सृज्जी वज्जी वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।
 कीर्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥ ३७
 अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।
 हिङ्गु द्रव्येषु शाकेषु पलाण्डुं लशुनं तथा ॥ ३८
 पलाण्डुः सौमज्जनकस्तथा गृज्जनकादयः ।
 कृष्माण्डजात्यलायु च कृष्णं लवणमेव च ॥ ३९
 ग्राम्यं वाराहमांसं च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् ।
 कृष्णाजाजी विडश्चैव शीतपाकी तथैव च ।

अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या इह शृङ्गाटकानि च ॥ ४०
 वर्जयेच्छवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ।
 अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत् ॥ ४१
 निवापे हव्यकव्ये वा गर्हितं च श्वदर्शनम् ।
 पितरश्चैव देवाश्च नामिनन्दन्ति तद्विः ॥ ४२
 चण्डालश्चपचौ वर्ज्यौ निवापे समुपस्थिते ॥
 काषायवासी कुष्ठी वा पतितो ब्रह्मापि वा ॥ ४३
 संकीर्णयोनिर्विप्रश्च संवन्धी पतितश्च यः ।

Ds (first time) 10 [अ]थ, Dn1 [अ]पि (for च)
 Ds (second time) प्रश्रुमाश्रायुमास्तथा, Ts 8 G1 8
 प्रदाताशुमति* —^c D1 6-9 शिलाम, Ds (second
 time) शिलाद् (for शैलाम) —^d D2 5 (second
 time) Ts 8 G1 4 M धारोष्णी (for धी*)

37 For the sequence in V1 B Dn Ds 10 and the
 repetition in Ds, cf v 1 35 G2 missing (of v 1 26)
 —^a V1 B2 8 Dn Ds (first time) T1 सृज्जी वज्जी, B1
 अज्जी वज्जी, B6 वज्जी वज्जी, Ds 7 9 मुद्दी वज्जी, Ds मुद्दी
 चद्दी, Ts 8 G1 8 4 स (Ts स्व) जी मेजी, M सृज्जी मुज्जी
 (for सृज्जी वज्जी) B1 अज्जी वज्जी चरी चैव, D1 2 सृज्जी
 वज्जी (D2 वज्जी) करी चैव, D4 मुज्जी वज्जी च चिरी च,
 Ds (second time) मुद्दी चच्ची चरी चैव

38 G2 missing (of v 1 26) D1 reads 38 on
 marg —^b Dn3 कोद्रव (for वा) D4 6 8 9 कुल
 र्यास्, G1 पुष्कलास् (for पुलकास्) Ds 1 कोद्रवा
 सकुलस्थका — T1 om (hapl) 38^d —^d D1
 पालका, D2 पुलका, D1 5 7 नालक, Ds 9 माषक,
 Ds कृमाड, D10 Ts 8 G1 8 4 M2 (inf lin) मूलानां,
 M कालान्न (for पलाण्डुं)

39 G2 missing (of v 1 26) —^a V1 B1 3 4 5
 Dn Bom ed शो (B1 4 सो, Bom ed सौ) भाजन
 कोविदारस्, Bs Ds 4-10 प (Ds पा) लाडुमौ (Bs लाडु
 शो, D10 लाडुशो) भाजनकौ (Bs D10 कस्), T1
 पलाण्डुलशुन हिङ्गु, M पलडुसौमजनकास् —^c Ds
 किर्किडु (for कृष्माण्ड) Dn3 कृमाडजायलायु च,
 D1 3 9 निर्किडजायलायु च, D1 1 9 किर्किडजा (D1
 दुका) न्यलायु च, Ds किर्किडजायलायु च, D10 T G1
 कृष्माण्डकायलायूनि (D10 उ च), G1 3 M कुमाडकान्य-
 लायूनि

40 G2 missing (cf v 1 26) —^a V1 B Dn

D1 5 7 10 ग्राम्य (for ग्राम्य) D1 2 6 8 T2 8 वराह
 (for वा*) —^b Ds 7 तथा (for यच्च) D1 6-8 10
 Ts Ms [अ]प्रोक्षित, Ts प्रोक्षित (for [अ]प्रो*) —^c
 B1 Dn8 विडग च, B2 8 Dn3 Dr-9 विड चैव (for विड
 श्रैव) D10 G1 8 4 M4 कृष्णा (M4 कृष्णा) जाजीरक चैव,
 T1 2 कृष्णाकाजीरक चैव, Ts कृष्ण वा जीरकं चैव, M1-3
 कृष्णाजाजलिकश्चैव —^d D1 2 श्वेतपाकी, T1 शीतलाशी
 (for पाकी) — T1 om (hapl) 40^d-41^b —^c Ts
 G1 8 4 कुकुमाद्यास्, Ts M अङ्कुरा स्युस् (for राद्यास्)
 —^c D1 8 इमां, G1 9 क्रम (for इह) Bs इह
 शृगाटकादिपु, Ds-1 9 इमा (Ds ह) शृगाटि (Ds रि)
 कानि च, G4 इम शृगाटकानि च

41 G2 missing (of v 1 26) T1 om 41^{ab} (of
 v 1 40) —^c B2 damaged Dn3 D1 6-9 Ts G1
 अवक्षत्तावरुदित, Ds T1 M अवक्षुत च रु* —^d V1
 B (except B1) Dn श्राद्धे च (for श्राद्धेषु)

42 G2 missing (cf v 1 26) —^a D1-9 कृष्णानां;
 T1 G1 8 M कव्ये च, G1 om (for कव्ये वा) —^d
 V1 om च V1 B1 8 Dn1 सुदर्शन, Dn3 प्रदर्शन (for
 श्व*) ॥ Cn सुदर्शन शाकविशेष ॥ ॥ —^c V1 B Dn
 Ds 4 6-10 हि (for [ए]व) Gs वेदाश्च (for देवाश्च)
 —^d D1-9 त विधि (for तद्वि)

43 G2 missing (cf v 1 26) —^a Some MSS
 चांडाल Ds Ms चडाळ (Ms ल) भपचो वर्ज्यौ —^b
 D1 निवापे पर्युपस्थिते —^c V1 B Dn काषायवासा;
 G1 काषायवासी D-9 च (for वा) T1 काषायवासा
 कुष्ठी च —^d D1 2 1-9 भ्रूणहा (for घाघ्रा)

44 G2 missing (cf v 1 26) —^b D1 2 म य,
 D1 3 1 च ह, Ds 9 Ts M तथा (for च य) T1
 सकरो निरुतिस्तथा, Ts G1 3 4 संवन्धी (Ts श्रि)
 तस्तथा —^c B2 partly damaged D1 4 एनैद्

वर्जनीया बुधैरेते निवापे समुपस्थिते ॥ ४४
इत्येवमुक्त्वा भगवान्स्ववंशजमुर्षिं पुरा ।

पितामहसभां दिव्यां जगामात्रिरतपोधनः ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

भीष्म उवाच ।

तथा विधौ प्रवृत्ते तु सर्व एव महर्षयः ।
पितृयज्ञानकुर्वन्त विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १
ऋषयो धर्मनिष्पास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।
तर्पणं चाप्यकुर्वन्त तीर्थान्मोमिर्यतव्रताः ॥ २
निवापैर्दयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत ।
तर्पिताः पितरो देवास्ते नान्नं जरयन्ति वै ॥ ३

अजीर्णेनाभिह्न्यन्ते ते देवाः पितृभिः सह ।
सोममेवाभ्युपयन्त निवापान्नामिपीडिताः ॥ ४
तेऽब्रुवन्सोममासाद्य पितरोऽजीर्णपीडिताः ।
निवापान्नं पीड्यामः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ॥ ५
तान्सोमः प्रत्युवाचाथ श्रेयश्चेदीर्षितं सुराः ।
स्वयंभूसदनं यात स वः श्रेयो विधास्यति ॥ ६
ते सोमवचनादेवाः पितृभिः सह भारत ।

(for एते) —^d) D₁ २ ६-७ निवापे पर्युपस्थिते

45 G₂ missing (cf. v 1 26) G₄ om 45^a —^b)
T₂ G₂ २ M ऋषि (for ऋषिं) T₁ तदा (for पुरा)
D_n D₁₀ स्वयंभुव (D_n २ 'श') तमुर्षिं पुरा; G₄ स ववर्ज
ऋषि पुरा

Corophon missing in G₂ — Parvan name B₁
२ ४ D_n २ शक्ति — Sub-parvan V₁ B D_n D₁ २ ६.
२ १० M₁-२ दानधर्म — Adhy name V₁ B D_n D₄
२ १० श्राद्धकल्प, D₁ २ विश्वे (D₁ २) देवोत्पत्ति, T₂
श्रीमन्निमिषात्रिसवादे श्राद्धे वर्ज्यावर्ज्यक्रमविधि, M₁-२ श्राद्ध
कल्पे भन्निमत — Adhy no (figures, words or both)
V₁ 91 (as in text), D_n 89; D₁₀ 98, T₁ M₄
131, T₂ २ G₄ 138, G₁ ३ M₁ 132, M₂ ३ 133
— Sloka no D_n 45, D₄ 18

92

☞ This adhy is missing in D₂ (cf. v 1 13
82 37) It is also missing in G₂ (cf. v 1 13
91 26)

1 ^a) V₁ B D_n तथा निमौ, D₁ २ निमौ तथा (for
तथा विधौ) —^b) D_n २ देवा (for एव) —^c) D₁ २
अकुर्वन्ते (for 'वन्त') V₁ B D_n पितृयज्ञ (D_n २ 'पक्ष')
मु कुर्वन्ति —^d) D₁-२ शास्त्र (for विधि)

2 ^a) B₁ निष्ठाश्च, B₂ D₁ २ ४-२ नित्याश्च, D₂

निरता (for नित्यास्तु) —^b) B₁ निर्वपनानि (for
निवप) D₁-२ कृत्यानि निगमानि च, D₂ इत्या निर्व
पनानि च —^c) D₂ [अ]कुर्वन्तै (for 'कुर्वन्त')
—^d) T G₁ २ ४ M₄ तीर्थोमसि (for तीर्थान्मोमिर्य)

3 ^b) V₁ T₂ चातुर्वर्णेन —^d) V₁ B₂ (marg as
in text) २ D_n १३ सत्ताक्षं; D₂ तत्ताक्षं, D₁₀ T₂
G₁ २ ४ नेहाश्च, T₁ सहाश्च, M₁-२ देहेन, M₂ देहाक्षं
(for ते नान्न) D₁-२ हि (for वै)

4 ^a) V₁ B₂ ४ २ D_n D₂ अजीर्णैस्तु (for 'र्णेन')
D₂-२ [अ]भ्युपयन्त, T₁ [अ]पि ह्युपय, T₂ [अ]पि ह्युप्येन,
T₃ [अ]पि ह्युप्यत, G₁ २ ४ [अ]पि ह्युप्य, M [अ]सिह-
न्तसु —^b) D_n २ देवाश्च, T₂ देवता (for ते देवा)
—^c) B₂ [अ]भ्युपयन्त; S (G₂ missing) [अ]भ्युपय
(G₄ इत्येव (for [अ]भ्युपयन्त) —^d) V₁ B
D_n तदा श्राद्धाभिपीडिता; D₂ निवापान्नामि; T₁ अजी-
र्णेनाति; T₂ २ G₁ ३ M₄ तेना (T₂ ते चा) ज्यान्नाभि-
पूजिता; G₄ तेनाज्यानादिपूजिता, M₁-२ तेनाध्मातेन
पीडिता

5 D₂ om (hapl) 5^a —^a) G₂ एवाद्य (for
आसाद्य) — T₁ om. 5^a —^c) V₁ G₂ पीड्याम
(for म) —^d) B₁ सं; D₁ [स]द्य (for सत्र).
D₁ २-२ विधीयते (for 'ताम्')

6 ^a) D₁-२ [इ]द (for [अ]थ) —^b) D₁ २-२
निश्चित (for ह्येवित) T₁ मु च, T₂ २ G₄ M पर;

स्रजी वज्री वरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।

३ कीर्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥ ३७

अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

हिङ्गु द्रव्येषु शकेषु पलाण्डुं लशुनं तथा ॥ ३८

पलाण्डुः सौभजनकस्तथा गृहजनकादयः ।

कृष्माण्डजात्यलावुं च कृष्णं लवणमेव च ॥ ३९

ग्राम्यं वाराहमांसं च यच्चैवाप्रोक्षितं भवेत् ।

कृष्णाजाजी विडश्चैव शीतपाकी तथैव च ।

Ds (first time) 10 [अ]य, Dn1 [अ]यि (for व)
Ds (second time) प्रश्रुमांश्रायुमास्तथा, T2 8 G1 8
प्रदाताशुमति —^a D2 6-9 शिलाभ, Ds (second
time) शिलाद (for शैलाभ) —^a D2 8 (second
time) T2 8 G1 4 M धारोष्णी (for धी)

37 For the sequence in V1 B Dn Ds 10 and the
repetition in Ds, of v l 35 G2 missing (of v l 26)
—^a V1 B2 8 Dn Ds (first time) T1 स्रजो वज्री, B2
अजो वज्री, B6 व्रजो वज्री, Ds 7 9 मुढो वंजी, D8 मुंढो
चढी, T2 8 G1 8 4 च (T2 स्व)जी संजी, M स्रजी मुजी
(for स्रजी वज्री) B1 अजो वज्री चरी चैव, D1 2 स्रजी
वजी (D2 वज्री) करी चैव, D4 मुंजी वंजी च चिरी च,
Ds (second time) मुढी चढी चरी चैव

38 G2 missing (of v l 26) D1 reads 38 on
marg —^b Dn2 कोद्रव (for वा) D4 8 8 9 कुल
स्थास; G1 पुष्कलास (for पुलकास) Ds 7 कोद्रवा
सकुलस्थका — T1 om (hapl) 38^{ad} —^a D1
पालका, D2 पुलका; D4 5 7 नालकं, Ds 9 माषकं,
D8 कृष्माडं, D10 T2 8 G1 8 4 M2 (inf lin) मूलाना,
M कालाज्ञ (for पलाण्डु)

39 G2 missing (of v l 26) —^a V1 B1 2 4 8
Dn Bom ed शो (B1 4 सो; Bom ed सौ)भांजन
कोविदारस, B8 D4 4-10 प (Ds पा)लाहुसौ (B8 लाहु
शो, D10 लाहुशो)भांजनकौ (B8 D10 कस), T1
पलाहुलेशुन हिगु, M पलहुसौभजनकास —^a Ds
किंकिदु (for कृष्माण्ड) Dn3 कृष्माण्डजात्यलावु च,
D1 2 6 निकिंदजात्यलावु च, D4 7 9 किंकिंदजा (D4
हुका)न्यलावु च, D8 कलिंदजात्यलावु च, D10 T G4
कृष्माण्डकान्यलावुनि (D10 हुं च), G1 8 M कुभाडकान्य-
लावुनि

40 G2 missing (of v l 26) —^a V1 B Dn

अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या इह शृङ्गाटकानि च ॥ ४०

वर्जयेच्छवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ।

अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत् ॥ ४१

निवापे हव्यकव्ये वा गर्हितं च श्वदर्शनम् ।

पितरश्चैव देवाश्च नाभिनन्दन्ति तद्विः ॥ ४२

चण्डालश्चपचौ वर्ज्यौ निवापे समुपस्थिते ॥

काषायवासी कुष्ठी वा पतितो ब्रह्महापि वा ॥ ४३

संकीर्णयोनिर्विप्रश्च संवन्धी पतितश्च यः ।

D4 5 1 10 ग्राम्य (for ग्राम्यं) D1 2 6 8 T2 8 वराह
(for वा) —^b Ds 7 तथा (for यथा) D4 6-8 10
T2 M2 [अ]प्रोक्षित, T2 प्रोक्षित (for [अ]प्रो) —^a
B1 Dn3 विडग च, B2 8 Dn2 D1-9 विडं चैव (for विड
श्चैव) D10 G1 8 4 M3 कृष्णा (M4 णा)जाजीरक चैव;
T1 2 कृष्णाकाजीरक चैव, T2 कृष्णं वा जीरक चैव; M1-8
कृष्णाजाजलिकश्चैव —^a D1 2 श्वेतपाकी, T1 शीतलाशी
(for पाकी) — T1 om (hapl) 40^a-41^b —^a T2
G1 8 4 कुकुमायास; T2 M अकुरा स्युस् (for रायास)
—^a D4 8 हमां, G1 8 क्रम (for इह) B2 इह
शृङ्गाटकादिषु, Ds 7 9 इमा (Ds ह) शृङ्गाटि (Ds रि)
कानि च, G4 इम शृङ्गाटकानि च

41 G2 missing (of v l 26) T1 om 41^{ad} (of
v l 40) —^a B2 damaged Dn2 D1 6-9 T2 G1
अवक्षत्तावरुदितं, Ds T1 M अवक्षुतं च रुं —^a V1
B (except B1) Dn श्राद्धे च (for श्राद्धेषु)

42 G2 missing (of v l 26) —^a D4-9 कस्याना;
T1 G1 8 M कव्ये च, G1 om (for कव्ये वा) —^b
V1 om च V1 B1 8 Dn1 सुदर्शनं; Dn2 प्रदर्शन (for
श्वं) ॥ Cn सुदर्शनं शाकविशेष ॥ —^a V1 B Dn
D2 4 6-10 हि (for [ए]व) G2 वेदाश (for देवाश)
—^a D4-9 त विधि (for तद्वि)

43 G2 missing (of v l 26) —^a Some MSS
चांडाल- Ds M2 चंडाल (M2 ल)श्चपचो वर्ज्यौ —^b
D1 निवापे पशुपस्थिते —^a V1 B Dn काषायवासा,
G4 कषायवासी D4-9 च (for वा) T1 काषायवामा
कुष्ठी च —^a D1 2 6-9 भ्रूणहा (for म्रह्महा)

44 G2 missing (of v l 26) —^b D1 2 स य,
D4 5 7 च ह, Ds 9 T2 M तथा (for च य) T1
संकोर निहृतिस्त्रया, T2 G1 8 4 सयधपनि (T2 लि)
तस्यथा —^a B2 partly damaged, D4 5 एतै

वर्जनीया बुधैरेते निवापे समुपस्थिते ॥ ४४
इत्येवमुक्त्वा भगवान्स्ववंशजमृषिं पुरा ।

पितामहसभां दिव्यां जगामात्रिरतपोधनः ॥ ४५

इति श्रीमद्वाभास्ते अनुशासनपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

भीष्म उवाच ।

तथा विधौ प्रवृत्ते तु सर्वे एव महर्षयः ।
पितृयज्ञानकुर्वन्त विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १
ऋषयो धर्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्भुत ।
तर्पणं चाप्यकुर्वन्त तीर्थान्मोर्मिर्यत्नवतः ॥ २
निवापैर्दयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत ।
तर्पिताः पितरो देवास्ते नानां जरयन्ति वै ॥ ३

अजीर्णेनामिहन्यन्ते ते देवाः पितृभिः सह ।
सोममेवाभ्यपद्यन्त निगमात्रामिपीडिताः ॥ ४
तेऽधुवन्सोममासाद्य पितरोऽजीर्णपीडिताः ।
निवापान्नेन पीड्यामः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम् ॥ ५
तान्सोमः प्रत्युवाचाथ श्रेयश्चेदीप्सितं सुराः ।
स्वयंभूसदनं यात स वः श्रेयो विधास्यति ॥ ६
ते सोमवचनादेवाः पितृभिः सह भारत ।

(for एते) — ^a D₁ २ ६-९ निवापे पर्युपस्थिते

45 G₂ missing (cf v 1 26) G₄ om 45^a — ^b
T₂ G₁ २ M ऋषि (for ऋषिं) T₁ तदा (for पुरा)
D_n D₁₀ स्ववदयं (D_n वा) तन्मृषिं पुरा, G₄ स चवर्जं
ऋषि पुरा

Colophon missing in G₂ — Parvan name B₁
२ ४ D_n २ शांति — Sub parvan V₁ B D_n D₁ २ ०
२ १० M₁-३ दानधर्म — Adhy name V₁ B D_n D₁
२ १० श्राद्धकल्पः ; D₁ २ विधे (D₁ 'ख' देवोत्पत्ति, T₂
श्रीमद्विष्णुसप्तविंशत्यादे श्राद्धे वर्ज्यावर्ज्यक्रमविधि, M₁-३ श्राद्ध
कल्पे अत्रिमत — Adhy no (figures, words or both)
V₁ 91 (as in text), D_n 89; D₁₀ 98, T₁ M₄
131, T₂ २ G₄ 133, G₁ २ M₁ 132, M₂ २ 133
— Sloka no D_n 45; D₄ 18

92

☞ This adhy is missing in D₂ (cf v 1 13
82 37) It is also missing in G₂ (cf v 1 13
91 26)

1 ^a V₁ B D_n तथा निमौ, D₁ २ निमौ तथा (for
तथा विधौ) — ^b D_n २ देवा (for एव) — ^c D₁ २
अकुर्वन्ते (for 'वन्त) V₁ B D_n पितृयज्ञ (D_n 'पक्षे')
तु कुर्वन्ति — ^d D₁-९ शास्त्र (for विधि)

2 ^a B₁ -निष्ठाश्च, B₂ D₁ २ ४-६ -नित्याश्च, D₂

निरता (for नित्यास्तु) — ^b B₁ निर्वपनानि (for
निवप^a) D₁-१ ० कृत्यानि निगमानि च, D₂ कृत्वा निर्व-
पनानि च — ^c D₂ [अ]कुर्वन्तै (for 'कुर्वन्त)
— ^d T G₁ २ ४ M₂ तीर्थान्सि (for तीर्थान्सोमिद)

3 ^b V₁ T₂ चातुर्वर्णेन — ^a V₁ B₂ (marg as
in text) २ D_n १३ तत्राश्वः, D₂ तत्राश्व, D₁₀ T₂
G₁ २ ४ देहाश्व, T₁ सहाश्व, M₁-६ देहेन, M₂ देहाश्वं
(for ते नाश्वं) D₁-९ हि (for तै)

4 ^a V₁ B₂ ४ ४ D_n D₂ अजीर्णैस्तु (for 'र्णेन)
D₂-९ [अ]भ्यहन्यन्त, T₁ [अ]पि हव्यस्य, T₂ [अ]पि हव्येन;
T₂ [अ]पि हव्यन्त, G₁ २ ४ [अ]पि हव्यन्त, M [अ]भिह-
न्यन्तस् — ^b D_n २ देवाश्च, T₂ देवता (for ते देवा)
— ^c B₁ [अ]भ्यवर्तन्त; S (G₂ missing) [अ]भ्यवर्तन्त
(G₄ इयं)त (for [अ]भ्यपद्यन्त) — ^d V₁ B
D_n सदा अत्रामिपीडिता, D₂ निवापानि; T₁ अजी-
र्णैरनाति, T₂ २ G₁ २ M₄ तेना (T₂ ते वा) ज्योत्स्नाभि-
पूजिता, G₄ तेनाद्याज्यादिपूरिता, M₁-३ तेनाप्यातेन
पीडिता

5 D₂ om (hapl) 5^a — ^a G₄ एवाथ (for
आसाथ) — T₁ om, 5^b — ^c V₁ G₁ पीड्याम
(for 'म) — ^d B₁ स, D₁ [स]य (for स्र).
D₁ ६-९ विधीयते (for 'ताम्)

6 ^a D₁-९ [ह]र (for [अ]य) — ^b D₂ ६-९
निश्चितं (for ईप्सितं) T₁ तु वः, T₂ २ G₁ M परं,

मेरुशृङ्गे समासीनं पितामहमुपागमन् ॥ ७

पितर ऊचुः ।

निवापात्नेन भगवन्भृशं पीड्यामहे वयम् ।

प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम् ॥ ८

इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् ।

एष मे पार्श्वतो वह्निर्युष्मच्छ्रेयो विधास्यति ॥ ९

अग्निरुवाच ।

सहितास्तात भोक्ष्यामो निवापे समुपस्थिते ।

जरयिष्यथ चाप्यन्नं मया सार्धं न संशयः ॥ १०

एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्ते विज्वराभवन् ।

एतस्मात्कारणाच्चाग्नेः प्राक्तनं दीयते नृप ॥ ११

निवसे चाग्निपूर्वं वै निवापे पुरुषर्षभ ।

न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्यन्त्युत ।

रक्षांसि चापवर्तन्ते स्थिते देवे विभावसौ ॥ १२

पूर्वं पिण्डं पितुर्दद्यात्ततो दद्यात्पितामहे ।

प्रपितामहाय च तत एष श्राद्धविधिः स्मृतः ॥ १३

ब्रूयाच्छ्राद्धे च सावित्रीं पिण्डे पिण्डे समाहितः ।

सोमायेति च वक्तव्यं तथा पितृमतेति च ॥ १४

रजस्वला च या नारी व्यङ्किता कर्णयोश्च या ।

निवापे नोपतिष्ठेत संग्राह्या नान्यवंशजाः ॥ १५

जलं प्रतरमाणश्च कीर्तयेत पितामहान् ।

नदीमासाद्य कुर्वीत पितृणां पिण्डतर्पणम् ॥ १६

पूर्वं स्ववंशजानां तु कृत्वाह्नितर्पणं पुनः ।

सुहृत्संबन्धिवर्गाणां ततो दद्याज्जलाञ्जलिम् ॥ १७

G1 8 वरं (for सुरा) — °) D8 9 स्वयं तु, D8 S (except T1, G2 missing) स्वयंभु (for 'भू-') — °) G8 सर्व- (for स व) B5 Dn1 n2 D1 2 4 6 8-10 [s]भि (for वि)

7 °) T1 राजन् (for देवा) — T1 om 7⁶⁰

8 D1 2 देवपितर (for पितर) — °) D5 7 पीडा महे (for पीड्या) — °) B2 8 देवेश, B5 G4 मे देव (for नो देव)

9 T1 om 9⁶⁵, — °) D2 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा — °) D8 10 T2 8 G8 4 स्वयंभु — Before 9⁶⁴, T1 ins ब्रह्मा — °) T2 पश्यतो (for पार्श्वतो) — °) T1 G4 युष्माक् (for युष्मच्) Dn D1 2 4 6 8-10 G1 [s]भिधास्यति, M4 विधीयते (for विधास्यति)

10 °) D1 G1 तत्र, T2 8 G8 4 M4 तस्य (for तात) T1 सखायस्तस्य भोक्ष्यामो — °) D4-9 जरयिष्यति तथा चार्ज

11 °) T8 [क्ष]पि (for तु) — °) D2 वयु (for [क्ष]भवन्) — °) D1 2 चापि, D8 तात, S (except G1, G2 missing) अग्ने (for चाग्ने) — °) V1 B Dn D6 प्राक्तावद्, D10 S (G2 missing) प्राग्भावो (for प्राक्तन)

12 T1 om 12^{68d} — °) B2 (marg) 4 D10 निरुसे च; D1 2 न्युसे चैव, S (T1 om, G2 missing) निवापे च (for निवसे च) Dns om. चाग्निपूर्वं वै नि

Dn1 D5-9 G1 8 4 पूर्व (for पूर्वं) T2 8 G8 4 निवृत्ते, M निवृत्ते (for निवापे) D1 2 G1 निवापे (G1 'वृत्ते') भरतर्षभ (for 12⁶) — °) D4-9 चैव (for त वै) — °) T1 न प्र, T8 नाभि (for चाप) B1 वर्तति (for 'वर्तन्ते') T2 G1 8 4 M रक्षांसि नाभिवर्तते — °) V1 B Dn D10 हुताशने (for विभावसौ)

13 °) B2 5 Dn2 D8 पूर्वपिण्ड; S (G2 missing) तत पूर्व (for पूर्व पिण्ड) — °) T2 G1 8 4 पश्चाद् (for ततो) — °) Hypermetric B1-4 om च D8 तथा (for तत) — °) T1 एव, T2 8 G1 8 4 M तावच् (for एष)

14 °) B1 श्राद्धेयु (for श्राद्धे च) — °) V1 B1 8 4 Dn2 D1 8 9 10 T8 मतेपि (for मतेति)

15 °) D1 2 4-9 तथा; M2 च सा (for च या) — °) D1 2 4-9 विष्टेरन्, T8 M4 -तिष्ठते (for -तिष्ठत) — °) D6 7 9 नात्य (for नान्य) V1 B1-5 Dn D1-9 8-10 वंशजा B1 संग्राह्या नाप्यवंशजा, S (G2 missing) न आ (T2 गृ) ह्याश्वाप्य (T1 'ह्याश्वाप्य', G1 8 4 'ह्या नाप्य') वंशजा

16 T1 om 16 — °) B2 जलं प्रभवमानश्च — °) D5 7 कीर्तयेत् (for 'येत') — °) D8 कुर्वति (for कुर्वीत) — °) S (except G1, G2 missing) पितृ (for पिण्ड)

17 °) D1-9 च (for तु) D1 2 पूर्व स्ववंशजाती (D2 'त' ना — °) T2 तर्पयेत् (for तर्पण) — D5

कल्माषगोयुगेनाथ युक्तेन तरतो जलम् ।
पितरोऽभिलषन्ते वै नावं चाप्यधिरोहतः ।
सदा नावि जलं तज्ज्ञाः प्रयच्छन्ति समाहिताः ॥ १८
मासार्धे कृष्णपक्षस्य कुर्यान्निवपनानि वै ।
पुष्टिरायुस्तथा वीर्यं श्रीश्चैव पितृवर्तिनः ॥ १९
पितामहः पुलस्त्यश्च वसिष्ठः पुलहस्तथा ।

अङ्गिराश्च क्रतुश्चैव कश्यपश्च महानृपिः ।
एते कुरुकुलश्रेष्ठ महायोगेश्वराः स्मृताः ॥ २०
एते च पितरो राज्ञेषु श्राद्धविधिः परः ।
प्रेतास्तु पिण्डसंघन्धान्मुच्यन्ते तेन कर्मणा ॥ २१
इत्येषा पुरुषश्रेष्ठ श्राद्धोत्पत्तिर्यथागमम् ।
ख्यापिता पूर्वनिर्दिष्टा दानं वक्ष्याम्यतः परम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

युधिष्ठिर उवाच ।

द्विजातयो व्रतोपेता हविस्ते यदि भुञ्जते ।
अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अवेदोक्तव्रताश्चैव भुञ्जानाः कार्यकारिणः ।
वेदोक्तेषु तु भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २

१० om 17^a-18^b

18 D₆ १० om 18^{ab} (of v 1 17) T₁ om 18^a-19^b — ^a) Some unused MSS कल्याण (for कल्माष) — ^b) G₄ युक्तेन तरतोजलि — ^c) T₈ पितरो-भिलषन्तेषु — ^d) T₂ G₁ [अ]व, M₈ [अ]ति (for [अ]धि) D₈ ० नावं चैवाप्यरोहतः; G₈ corrupt — G₈ om. 18^a-20^b — ^e) T₂ G₁ तदा (for सदा) T₈ G₄ M नदी (for नावि) T₈ तन्न (for तज्ज्ञा)

19 T₁ om 19^{ab} (of v 1 18) — ^a) D₄-१० पक्षे तु (for -पक्षस्य) — ^b) V₁ B Dn D₄ ३ १० कुर्यान्निवपनानि वै (D₈ च) — ^c) D₁ ३ ३ T₁ [आ]रोग्यं (for वीर्यं) D₄-१० युधिष्ठिर तथा (D₆ १ रायुरा)-रोग्यं — ^d) D₆ om पितृ V₁ B Dn D₁₀ भक्ति; D₄ तर्पण; M₄ चर्जितं (for वर्तिन)

20 ^b) Some MSS वशिष्ठ D₁ ३ ४-९ क्रतु (for तथा) — ^c) D₁ ३ ४-९ मृगुश (for क्रतुश) — ^d) Some MSS काश्यपश्च (for क) — ^e) D₁ ३ -योगीश्वरा G₄ महायोगेश्वरेश्वरा

21 ^b) B₁ D₆ M₈ (also as in text) स्मृत, T₁ ३ पुरा, G₁ ३ परं (for पर) D₁₀ एष श्राद्धपरो विधि — T₁ om 21^{ad} — ^c) D₄ च (for तु) G₄ पितृ (for पिण्ड) D₄-९ प्रेताश्च पिण्डसंघान् — ^d) V₁ B₁ ३ [S]नेन, D₁ ३ ४ ९ स्वेन (for तेन)

22 ^a) D₁ व्याघ्र (for श्रेष्ठ) S (G₂ missing)

इति ते पुरुषव्याघ्र — ^b) D₁ ३ १० यथा मम, S (G₂ missing) यथाक्रम (for 'गमम्) — ^c) V₁ B Dn D₁₀ ख्याख्याता, G₈ प्रख्याता (for ख्यापिता) — ^d) S (except T₁, G₂ missing) किं ते (for दानं) D₁₀ तस्पर (for [अ]त परम्)

Colophon — Parvan name B₁ ३ ४ D₁ शान्ति — Sub parvan V₁ B Dn D₁ ३ ४-१० M दानधर्म — Adhy name V₁ B Dn D₁ ३ ४-१० श्राद्धकल्प; T₂ धर्मशास्त्रनिर्णये भीष्मयुधिष्ठिरसवादे श्राद्धविधिकालवर्ज्यावर्ज्य-मक्ष्याभक्ष्यविनिर्णय, M₁-३ श्राद्धप्रशंसन — Adhy no (figures, words or both) V₁ 92 (as in text), Dn₁ 90, D₁₀ 99, T₁ M₄ 132, T₂ ३ G₄ 139, G₁ ३ M₁ 133 M₂ ३ 134 — Sloka no Dn₁ D₁ 23

93

☞ This adhy is missing in D₂ (of v 1 13 82 37) It is also missing in G₂ (of v 1 13 91 26)

1 = (var) 12 214 1 D₁ om the ref — ^a) D₈ द्विजास्तपो (for 'तपो) B₁ om वेता — ^c) T₁ हविर (for अन्नं) D₆-१० काम्याय (for 'कामाय) ☞ Cn दशाहादौ व्रतोपेता ब्राह्मणा ब्राह्मणकामाय यजमान स्याथ यदि भुञ्जते, तत्कथम्? स्वस्य व्रतलोपो वा गरीयान्, उत ब्राह्मणस्य कामभङ्गो वा इति प्रश्नार्थः । ☞

2 = (var) 12 214 2 — ^a) T₁ स्ववेदोक्त (for

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं तप इत्याहुरपवांसं पृथग्जनाः ।

तपः स्यादेतदिह वै तपोऽन्यद्वापि किं भवेत् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

मासार्धमासौ नोपवसेद्यत्तपो मन्यते जनः ।

आत्मतत्त्वोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥ ४

त्यागस्यापि च संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमम् ।

सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी तथैव च ॥ ५

मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो देवांश्चैव सदा यजेत् ।

कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वमश्च भारत ॥ ६

अमृताशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ।

ऋतवादी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ॥ ७

विघसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ।

अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ॥ ८

अ^१) M1-8 अतोपेते (for व्रताश्चैव) —^१) D4 8-8 कारणात्; T2 G4 & M4 कारणे (for कारिण) V1 B Dn D5 10 भुजाना कामकारणे (D5 णात्, D10 णे), M1-8 ना कामचारिण —^२) V1 प्र, B1 D4-9 च, M हि (for तु) T1 G1 8 वेदोक्तेपि हि (T1 केनैव) भुजाना, T2 क्वततभुजानां —^३) Dn1 n2 D6 9 व्रता लुप्ता, D10 T2 G4 व्रतालुब्धा, T1 किमु तत्र, T8 व्रत युक्ता (for लुप्ता) D1 2 भवति ते (for युधिष्ठिर) M1-8 व्रतयुक्ता भवति हि ❧ Cn वेदोक्त यागाङ्गभूत व्रतं तेन रहिता कामकारणे इच्छया हेतुना भुजाना भोजन कुर्वन्तु नाम । ये तु व्रतोपेता भुजन्ते, ते लुप्तव्रता भवन्ति । ❧

3 = (var) 12 214 3 M4 om the ref —^४) Dn1 D4 6 1 9 य (for यद्) —^५) D9 om तप स्यादे V1 B Dn [ए]विह, D10 [इ]ति वै (for [इ]ह वै) —^६) D5 1 चापि वा, D9 8 9 वापि वै, T8 चापि किं (for वापि किं) T1 किंचन (for किं भवेत्)

4 = (var) 12 214 4^{ab-d} T1 om 4 —^७) Hypermetric V1 B Dn D4-10 T8 M1-8 मासार्धमा (D5 9 धं मा)सोपवासाद् (B1-4 D8 10 सी) —^८) D4 1 9 10 तत्तपो, T2 यं तपो, M1 तपो वै (for यसपो) —^९) D7 om. 4^{cd} —^{१०}) T8 संश्लेष (for तश्लेष) D4-6 8 9 घाताय, T2 G4 M4 घाती स, G1 8 घाती च, M1-8 घात स (for घाती यो) —^{११}) M1 8 न तपस्वत्सवा मत

5 = (var) 12 214 4^{e-5^b} —^{१२}) V1 B Dn D10 T1 G1 4 transp अपि and च D1 2 4-9 संप्राप्ति (for सप्राप्ति) —^{१३}) D1 9 शिष्यात्त्व, T1 उच्यते (for शिष्यते) —^{१४}) V1 सोपवासी (submetric), D1 तदोपवासी (for सदा) D8 भवति (for च भवेद्) D6 9 तदोपवासी भवति —^{१५}) T1 ब्रह्मचर्येति वा पुन

6 = (var) 12 214 5^{a-6^b} Before 6, T1 ins भीष्म —^{१६}) D4 8-9 मुनिष्ठ, T1 मुनिर्य (for मुनिश्च) T8 [ए]व (for स्यात्) D9 T2 तदा (for सदा)

—^१) D5 वेदाश् (for देवाश्) T2 जयेत् (for यजेत्) V1 B Dn D10 वेदांश्चैव सदा जपे (Dn2 ये)त् —^२) T2 8 G1 8 4 कुटुम्बिको M2 8 कुटुम्बिको धर्मपर —^३) T2 सुसश्, Cn [अ]स्वमश् (as in text) V1 B Dn1 n2 D10 मानव (for भारत) Dn8 सदातपश्च मानव ❧ Cn अस्वम धर्मे जागरूक । ❧ — After 6, D8 G1 read 8^{cd}

7 7^{ab} = (var) 12 214 6^{cd} G4 om (hapl) 7^{a-8^b} T1 transp 7 and 8 —^४) V1 B Dn D5 10 T1 अमांसाशी (for अमृताशी) D4 6 1 9 स (for च) —^५) D10 om (hapl) 7^{b-8^a} T1 om 7^b D1 2 read 7^b after 8^{ab} D5 reads 7^{bc} twice —^६) D1 सावित्री (for पवित्री) V1 B Dn पवित्रे (Dn8 श्रे) च सदा पठे (B4 चरे)त्, D1 2 5 (both times) 6-9 सावित्री च सदा जपेत् —^७) D1 2 om 7^c —^८) Dn2 ऋतवासी (for वादी) D5 (both times) 6-9 सत्तवादी सदा स (D5 [second time] om स) स्यान् —^९) T2 om (hapl) 7^{d-8^a} T8 om 7^{d-11^e}

8 8^{ab} = 12 214 7^{cd} D10 T2 om 8^a, T8 om 8, G4 om. 8^{ab} (for all, of v 1 7) D4 om (hapl) 8 D9 om (hapl) 8^{ab} T1 transp 7 and 8 T1 transp 8^{ab} and 8^{cd} —^१) Dn1 n2 कथं (for सदा) —^२) D6 1 om (hapl) 8^{bc} D5 transp 8^a and 8^d —^३) D1 2 व्रत (for प्रिय) —^४) D5 G1 read 8^{cd} after 6, M2 8 repeat the same after 9 —^५) V1 B Dn D5 10 T1 G1 8 4 अमृताशी (for अमांसाशी) — After 8^{ab}, D1 2 read 7^b and om 8^d

9 = (var) 12 214 8 T8 om 9 (of v 1 7) G1 M1 om 9 T1 om 9^a T1 om 9^{cd} —^६) D5 स, M2 4 तु (for च) —^७) G2 partly damaged G4 M2 4 तथा (for कथं) D1 2 6 1 9 M2 व्रत (for प्रिय) D4 पवित्री च सदा भवेत् — After 9, M2 8 repeat 8^{cd}

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी च पार्थिव ।

विघसाशी कथं च स्यात्कथं चैवातिथिप्रियः ॥ ९

भीष्म उवाच ।

अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥ १०

भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी सदा भवति चैव ह ।

ऋतवादी सदा च स्याद्दानशीलश्च मानवः ॥ ११

अभक्षयन्वृथा मांसममांसाशी भवत्युत ।

दानं ददत्पवित्री स्यादस्त्रमश्च दिवास्त्रपन् ॥ १२

भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।

अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३

अभुक्तवत्सु नाश्नाति ब्राह्मणेषु तु यो नरः ।

अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १४

देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।

अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ १५

तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणः स्मृताः ।

उपस्थिता ह्यप्सरोग्भिर्गन्धर्वैश्च जनाधिप ॥ १६

देवतातिथिभिः सार्धं पितृभिश्चोपभुङ्क्ते ।

रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

10 = (var) 12 214 9 Ts om 10 (cf v 1 7) T1 om the ref D1 om 10^{ab} —^a) D10 T2 G4 M2 ३ सायमाशश्च D1 ३ १ ० प्रातराश (D1 ३ 'शी' च साथ च, D5 अंतराशतसाय च (sio) —^b) T2 G4 प्रातराशश्च V1 B Dn D1 10 च यो नर (for सदैव च) —^d) M कदाचन (for अन्तरा पुनः) — For 10^{ad}, T1 subst

417* यो न भुङ्क्ते स भवति उपवासी सदा दिज ।

11 = (var) 12 214 10 Ts om. 11^{ab} (of v 1 7) —^a) D2 गच्छेद् (for गच्छद्) T1 ऋतौ यस्तु (for ब्रह्मचारी) —^b) V1 B1 ३ ३ Dn D4 ३ 10 ऋतौ (for सदा) D2 ३ हि (for ह) B2 ३ ऋतौ भवति भारत, T1 ब्रह्मचारी भवेन्नर, T2 G1 ३ M सदा चैव भवेन्नर — T1 om 11^{ad} —^c) T2 G3 ३ [ए]व (for च) —^d) M मौन (for दान) V1 B Dn D2 10 G3 तु (for च)

12 = (var) 12 214 11 —^a) B4 न भक्षयन् (for क्षम*) —^b) D2 १ ० न मासाशी (for क्षमा) T1 भवेन्नर (for भवत्युत) —^c) D1 ३ ३ Ts G3 ददन् (for ददन्)

13 = (var) 12 214 12 —^a) G4 भक्त्यातिथिषु (for भृत्याति) —^b) D1 सुधी नर, D2 ३-२ G4

सदा नर (by transp) —^c) T G1 ३ M सकल (for केवलं) B1 D1 10 Ts भुक्तम् (for भुङ्क्ते) Dn3 अमृता करण भुङ्क्ते —^d) D7 एव (for इति)

14 = (var) 12 214 13 —^a) D1-१ ० भुक्त वस्तु च योश्नाति —^b) D1-१ जनाधिप (for तु यो नर) —^c) Ts स्याज्, M2 [अ]र्थ (for [अ]स्य)

15 = (var) 12 214 14 —^a) D1 २ पितृभ्यो, D10 T1 G1 ३ ३ भृत्येभ्यो (for भृत्येभ्यो) V1 B Dn संश्रितेभ्यस्तथैव च

16 = (var) 12 214 15 —^a) T1 पृषा (for तेषां) D1 २ ३-० सुपर्यासा (for ह्यपर्यन्ता) — T1 om 16^{ad} —^c) V1 B Dn D10 [अ]प्सरसी; Ts 'रामिर्' (for 'रोमिर्') —^d) B1 D1 २ ३ १ Ts नराधिप (for जना')

17 = (var) 12 214 16 —^a) Ts partly damaged. D10 सर्व (for सार्धं) —^c) T2 लभन्ते (for रमन्ते) V1 B Dn D10 -पौत्रेण (for -पौत्रैश्च)

Colophon om in V1 B Dn — Parvan name D1 शान्ति — Sub-parvan D1 ३ ३-२ M1-३ दानधर्म — Adhy name D1 ३ ३ धर्मनिश्चय, D1 ३ १ ३ धर्म-

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं तप इत्याहुरपवासां पृथग्जनाः ।

तपः स्यादेतदिह वै तपोऽन्यद्वापि किं भवेत् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

मासार्धमासौ नोपवसेद्यत्तपो मन्यते जनः ।

आत्मतन्त्रोपघाती यो न तपस्वी न धर्मवित् ॥ ४

त्यागस्यापि च संपत्तिः शिष्यते तप उत्तमम् ।

सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी तथैव च ॥ ५

मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो देवांश्चैव सदा यजेत् ।

कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वमश्च भारत ॥ ६

अमृताशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ।

ऋतवादी सदा च स्यान्नियतश्च सदा भवेत् ॥ ७

विघ्नसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ।

अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्री च सदा भवेत् ॥ ८

अ) M1-3 व्रतोपेते (for व्रताश्चैव) —^b) D1 6-9 कारणात्, T2 G3 4 M4 कारणै (for कारिण) V1 B Dn D5 10 भुजाना कामकारणे (D5 णात्, D10 णै), M1-3 ना कामचारिण —^c) V1 प्र, B1 D4-9 च, M हि (for तु) T1 G1 8 4 वेदोक्तेपि हि (T1 केनैव) भुजाना, T2 क्वतभुजाना —^d) Dn1 n2 D6 9 व्रता लुप्ता, D10 T2 G4 व्रतालुप्ता, T1 किमु तत्र, T8 व्रत युक्ता (for लुप्ता) D1 2 भवति ते (for युधिष्ठिर) M1-8 व्रतयुक्ता भवति हि ॐ Cn वेदोक्त यागाङ्गभूतं व्रतं तेन रहिता कामकारणे इच्छया हेतुना भुजाना भोजन कुर्वन्तु नाम । ये तु व्रतोपेता भुजन्ते, ते लुप्तवता भवन्ति । ॐ

3 = (var) 12 214 3 M4 om the ref —^a) Dn1 D4 6 1 9 य (for यत्) —^a) D9 om तप स्यादे V1 B Dn [ए]वेह, D10 [इ]ति वै (for [इ]ह वै) —^d) D5 1 चापि वा, D6 8 9 चापि वै, T8 चापि किं (for वापि किं) T1 किंचन (for किं भवेत्)

4 = (var) 12 214 4^{a-d} T1 om 4 —^a) Hypermetric V1 B Dn D4-10 T8 M1-3 मासार्धमा (D6 9 धं मा) सोपवासाद् (B1-4 D8 10 सी) —^b) D4 1 9 10 तत्तपो; T2 यं तपो, M1 तपो वै (for यत्तपो) —^d) D1 om 4^{a-d} —^c) T8 मन्त्रोप (for तन्त्रोप) D4-6 8 9 घाताय; T2 G4 M4 घाती स, G1 8 घाती च, M1-3 घात स (for घाती यो) —^d) M1 8 न तपस्तत्तवा मव

5 = (var) 12 214 4^e-5^b —^a) V1 B Dn D10 T1 G1 4 transp अपि and च D1 2 4-9 संप्राप्ति (for संपत्ति) —^b) D1 9 शिष्यात्तत्, T1 उच्यते (for शिष्यते) —^c) V1 सोपवासी (submetric), D7 तदोपवासी (for सदो) D8 भवति (for च भवेद्) D6 9 तदोपवासी भवति —^d) T1 ब्रह्मचर्येति वा पुन

6 = (var) 12 214 5^e-6^b Before 6, T1 ins भीष्म —^a) D1 6-9 मुनिष्ठ, T1 मुनिर्ध (for मुनिश्च) T8 [ए]व (for स्यात्) D9 T2 तदा (for सदा)

—^b) D6 वेदाश् (for देवाश्) T2 जयेत् (for यजेत्) V1 B Dn D10 वेदाश्चैव सदा जपे (Dn2 ये)व —^c) T2 8 G1 8 4 कुटुम्बिको M2 8 कुटुम्बिको धर्मपर —^d) T2 सुप्तश्, Cn [अ]स्वमश् (as in text) V1 B Dn1 n2 D10 मानव (for भारत) Dn8 सदातपश्च मानव ॐ Cn अस्वम धर्मे जागरूक । ॐ — After 6, D8 G1 read 8^{a-d}

7 7^{a-b} = (var) 12 214 6^{a-d} G4 om (hapl) 7^a-8^b T1 transp 7 and 8 —^a) V1 B Dn D5 10 T1 अमासाशी (for अमृताशी) D1 6 1 9 स (for च) —^d) D10 om (hapl) 7^b-8^a T1 om 7^b D1 2 read 7^b after 8^{a-b} D5 reads 7^b twice —^b) D1 सावित्री (for पवित्री) V1 B Dn पवित्र (Dn8 त्रे) च सदा पठे (B4 चरे)व, D1 2 5 (both times) 6-9 सावित्री च सदा जपेत् —^d) D1 2 om 7^c —^c) Dn2 ऋतवासी (for वादी) D5 (both times) 6-9 सत्यवादी सदा स (D5 [second time] om स) स्यान् —^c) T2 om (hapl.) 7^d-8^a T8 om 7^d-11^c

8 8^{a-b} = 12 214 7^{a-d} D10 T2 om 8^a, T8 om 8, G4 om 8^{a-b} (for all, cf v l 7) D4 om (hapl) 8 D9 om (hapl) 8^{a-b} T1 transp 7 and 8 T1 transp 8^{a-b} and 8^{a-d} —^a) Dn1 n2 कर्य (for सदा) —^d) D6 1 om (hapl) 8^b D8 transp 8^b and 8^d —^b) D1 2 व्रत (for प्रिय) —^c) D8 G1 read 8^{a-d} after 6, M2 8 repeat the same after 9 —^c) V1 B Dn D5 10 T1 G1 8 4 अमृताशी (for अमासाशी) — After 8^{a-b}, D1 2 read 7^b and om 8^d

9 = (var) 12 214 8 T8 om 9 (cf v l 7) G1 M1 om 9 T1 om 9^a T1 om 9^{a-d} —^c) D5 स, M2 4 तु (for च) —^d) G3 partly damaged G4 M2 4 तथा (for कर्य) D1 2 6 1 9 M1 व्रत (for प्रिय) D4 पवित्री च सदा भवेत् — After 9, M2 8 repeat 8^{a-d}

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी च पार्थिव ।
विधसाशी कथं च स्यात्कथं चैवातिथिप्रियः ॥ ९

भीष्म उवाच ।

अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्तेऽन्तरा पुनः ॥ १०
मार्यो गच्छन्ब्रह्मचारी सदा भवति चैव ह ।
ऋतवादी सदा च स्याद्दानशीलश्च मानवः ॥ ११
अभक्षयन्वृथा मांसमर्मासाशी भवत्युत ।
दानं ददत्पवित्री स्यादस्त्रमश्रु दिवास्वप्न ॥ १२

भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु नरः सदा ।
अमृतं केवलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १३
अभुक्तवत्सु नाश्नाति ब्राह्मणेषु तु यो नरः ।
अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १४
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।
अवशिष्टानि यो भुङ्क्ते तमाहुर्विधसाशिनम् ॥ १५
तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सद्ने ब्रह्मणः स्मृताः ।
उपस्थिता ह्यप्सरोभिर्गन्धर्वैश्च जनाधिप ॥ १६
देवतातिथिभिः सार्धं पितृभिक्षोपभुङ्गते ।
रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

10 = (var) 12 214 9 T₈ om 10 (of v 1
7) T₁ om the ref D₁ om 10^{ad} —^a) D₁₀ T₂ G₄
M₂ 8 सायमाशश्च D₁ 6 1 0 प्रातराश (D₁ 6 1 0 'शी) च साय
च; D₁ अंतराशतसायं च (sic) —^b) T₂ G₄ प्रातराशश्च
V₁ B Dn D₂ 10 च यो नर (for तथैव च) —^d)
M कदाचन (for अन्तरा पुनः) — For 10^{ad}, T₁ subst

417* यो न भुङ्क्ते स भवति उपवासी सदा द्विज ।

11 = (var) 12 214 10 T₈ om 11^{ad} (cf. v 1
7) —^a) D₂ गच्छेद् (for गच्छन्) T₁ ऋतौ यस्तु
(for ब्रह्मचारी) —^b) V₁ B₁ 4 5 Dn D₂ 8 10 ऋतौ
(for सदा) D₂ 4 हि (for ह) B₂ 8 ऋतौ भवति
भारत; T₁ ब्रह्मचारी भवेन्नर, T₂ G₄ 4 M सदा चैव
भवेन्नर — T₁ om 11^{ad} —^c) T₂ G₄ 4 [ए]व
(for च) —^d) M मौन (for दान) V₁ B Dn
D₂ 10 G₈ तु (for च)

12 = (var) 12 214 11 —^a) B₄ न भक्षयन्
(for जम) —^b) D₂ 1 0 न मांसाशी (for जमां)
T₁ भवेन्नृप (for भवत्युत) —^c) D₂ 6 8 T₈ G₈ ददन्
(for ददत्)

13 = (var) 12 214 12 —^a) G₄ भृत्यातिथिषु
(for भृत्याति) —^b) D₁ सुधी नर, D₂ 4-8 G₄

सदा नर (by transp) —^c) T₁ G₄ 4 M सकल (for
केवल) B₁ D₁ 10 T₈ मुक्तम् (for मुङ्क्ते) Dn₈ अमृता
करणं भुङ्क्ते —^d) D₁ एवं (for इति)

14 = (var) 12 214 13 —^a) D₄-1 0 मुक्त
वत्सु च बोधाति —^b) D₄-9 जनाधिप (for तु यो नर)
—^c) T₈ स्यान्, M₁ [ज]र्थ (for [ज]स्थ)

15 = (var) 12 214 14 —^a) D₁ 2 पितृभ्यो,
D₁₀ T₁ G₄ 4 भृत्येभ्यो (for भृत्येभ्यो) V₁ B Dn
संश्रितेभ्यस्तथैव च

16 = (var) 12 214 15 —^a) T₁ एषां (for
तेषां) D₁ 2 4-9 सुपर्यासा (for ह्यपर्यन्ता) — T₁ om
16^{ad} —^c) V₁ B Dn D₁₀ [ज]प्सरसो; T₈ 'रामिर्
(for 'रोमिर्) —^d) B₁ D₁ 2 5 1 T₈ नराधिप (for
जनां)

17 = (var) 12 214 16 —^a) T₈ partly dama-
ged D₁₀ सर्व (for सार्ध) —^c) T₂ लभन्ते (for
रमन्ते) V₁ B Dn D₁₀ पौत्रेण (for पौत्रैश्च)

Colophon om in V₁ B Dn — Parvan name
D₁ शाति — Sub-parvan D₁ 2 5-9 M₁-8 दानधर्म
— Adhy name D₁ 2 8 धर्मनिश्चय; D₁ 6 1 0 धर्म

९४

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छन्ति दानानि विविधानि च ।

दानप्रतिग्रहीत्रोर्वा को विशेषः पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

साधोर्यः प्रतिगृह्णीयात्तथैवासाधुतो द्विजः ।

गुणवत्यल्पदोषः स्यान्निर्गुणे तु निमज्जति ॥ २

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

वृषादर्थेयं संवादं सप्तर्षीणां च भारत ॥ ३

कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च भरद्वाजोऽथ गौतमः ।

विश्वामित्रो जमदग्निः साध्वी चैवाप्यरुन्धती ॥ ४

सर्वेषामथ तेषां तु गण्डाभूत्कर्मकारिका ।

शूद्रः पशुसखश्चैव भर्ता चास्या बभूव ह ॥ ५

ते वै सर्वे तपस्यन्तः पुरा चैरुर्महीमिमाम् ।

समाधिर्नोपशिक्षन्तो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ६

अथाभवदनावृष्टिर्महती कुरुनन्दन ।

कृच्छ्रप्राणोऽभवद्यत्र लोकोऽयं वै क्षुधान्वितः ॥ ७

कस्मिंश्चिच्च पुरा यज्ञे याज्येन शिविष्टनुना ।

दक्षिणार्धेऽथ ऋत्विग्भ्यो दत्तः पुत्रो निजः किल ॥ ८

विनिश्चय , Ds धर्माधर्मनिश्चय , T2 गृहस्थधर्मनिरूपणं ,
M1-8 व्रतप्रशस्तन — Adhy no (figures, words or
both) D10 100, T1 M1 133, T2 8 G4 140,
G1 8 M1 134, M2 8 135 — Sloka no D1 16,
Ds 17

94

✎ This adhy is missing in Ds (of v 1 13
82 37)

1 G2 missing up to सप्त (in 3^d) (of v 1 13 91
26) —^b) D1 2 [उ]व (for च) —^c) V1 B Dn
D1 2 T1 द्वि (for वा) D1-2 M1-2 दातु प्रतिग्रहीतुर्वा

2 G2 missing (of v 1 1) —^a) T1 साधुभ्य ,
G1 8 4 साधोर्येव (for साधोर्ये) Ds 9 यत्र वि (for
य प्रति) D1 गृह्णाति (for गृह्णीयात्) —^b) T1
न च (for तथा) D1 च य , D10 जन (for द्विज)
—^d) D1 2 निर्गुणे द्वि , T1 8 'जेषु (for 'जे तु)

3 G2 missing up to सप्त (in 3^d) (of v 1 1)
Ts partly damaged —^c) D1 वृषादर्थेय , T1
G1 'दर्वेश , Ts वृषदर्वेश , G2 4 वृषादर्थेय (for दर्वेश)
—^d) T G2 4 सुवत (for भारत)

4 ^a) Some MSS काश्यपो Ds [स]थ (for सत्रि)
Some MSS वसिष्ठश्च —^b) Dn1 na D1 8 1 8 G2 8
Ms भारद्वाजो , T1 विश्वामित्रो —^c) Dns D1 G2 4
जामदग्नि (G2 'इय) (for जम) T1 जमदग्निर्महद्वाज

—For 4, Ts subst

418* काश्यपोऽत्रिर्महद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः ।

जमदग्निर्वसिष्ठश्च साध्वी चैवाप्यरुन्धती ।

5 M1-8 transp. 5 and 6 —^a) D1-10 T1 पुत्र
(for अथ) —^b) G2 च दत्त (for गण्डा) D1 G2
कारिका (for कारिका) T G1 8 4 M च (M1-8 न)
हामृत्परिचारिका —^d) D1 2 4 8-9 भर्ता तस्या ; Ds 8
तस्या भर्ता (for भर्ता चास्या)

6 M1-8 transp 5 and 6 —^a) V1 B Dn D10
M1-8 च (for वै) — Ts partly damaged for
6th —^c) D10 जिगीषतो , T1 2 G M प्रवीक्षतो
(for [उ]पशि) D1-2 समाधित परिप्राप्तं

7 ^a) D1 2 Ts G1 2 4 तथा (for अथ) —^c)
M1-8 कृच्छ्र (for कृच्छ्र) D1-9 प्राप्तो (for प्राणो)
D10 S (except T1) तत्र (for यत्र) —^d) D1 4-9
क्षुधान्वित (for 'न्वित) Ds लोकोय बहुधार्मिक

8 ^a) T1 वै , T2 G1-8 य , M1-8 स्व , M4 स
(for च) —^b) V1 B Dn Ds 10 M1 द्रव्येन (for
याज्येन) —^c) D10 स , S (except G2) च (for अथ)
D1 2 दक्षिणार्धेन ऋत्विग्भ्यो , D1-9 'यं स ऋत्विग्भ्यो
—^d) V1 B Dn D10 पुरा , T1 M [स]निल , T2 G2
[स]नल , Ts [स]नय , G1 8 [स]नल , G4 [स]निल (for
निज)

9 ^a) V1 B 4 4 4 Dn1 n2 D10 T1 कस्मिन् , B2 Ts
क (for त) D1-9 T2 G तु ; T1 च (for अथ)

तस्मिन्कालेऽथ सोऽल्पायुर्दिष्टान्तमगमत्प्रभो ।
 ते तं क्षुधामिसंतप्ताः परिवार्योपतस्थिरे ॥ ९
 याज्यात्मजमथो दृष्ट्वा गतासुमृषिसत्तमाः ।
 अपचन्त तदा ख्याल्यां क्षुधार्ताः किल भारत ॥ १०
 निराधे मर्त्यलोकेऽस्मिन्नात्मानं ते परीप्सवः ।
 कृच्छ्रामापेदिरे वृत्तिमन्नहेतोस्तपस्विनः ॥ ११
 अटमानोऽथ तान्मार्गे पचमानान्महीपतिः ।
 राजा शैब्यो वृषादर्भिः क्लिश्यमानानन्ददर्श ह ॥ १२
 वृषादर्भिरुवाच ।
 प्रतिग्रहस्तारयति पुष्टिर्वै प्रतिगृह्यताम् ।

मयि यद्विद्यते वित्तं तच्छृणुष्वं तपोधनाः ॥ १३
 प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानो
 दद्यामहं वोऽश्वतरीसहस्रम् ।
 एकैकशः सष्टपाः संप्रसृताः
 सर्वेषां वै शीघ्रगाः श्वेतलोमाः ॥ १४
 कुलंभराननङ्गदः शतंशता-
 न्धुर्याश्शुभान्सर्वशोऽहं ददामि ।
 पृथ्वीवाहान्पीवरान्श्चैव ताव-
 दय्या गृध्यो धेनवः सुव्रताश्च ॥ १५
 वरान्ग्रामान्त्रीहियवं रसांश्च

—^b) V₁ B Dn D₄ s s प्रभु, D₁₀ तदा, G₄ किल
 (for प्रभो) D₈ १० दिष्ट्यान्तमगमत्प्रभु —^c) D₄ १-१
 तु (for त) D₁ s सवस्ता (for सवसा)

10 T₈ partly damaged —^a) T₁ जतो (for
 मयो) & C_v याज्यात्मजमित्यत्र याज्यात्मजपदेर्दक्षिणार्थं
 दत्तत्वाद्दत्तपुत्रम् । & —^b) T₂ मुनि (for ऋषि-)
 —^c) T₁ G₁ s तत (for तदा) —^d) T₁ क्षुधार्ता
 मुनिसत्तमा

11 ^a) V₁ B₁ s s D₈ निरधे, Dn₈ निराधे, D₁-१
 निराधे; D₁₀ नजीभ्ये, T₁ अनित्ये; T₂ s G M
 बाजीभ्ये; C_v निरधे (for निराधे) D₄ मृति (for
 मर्त्ये) & C_v निरधे अदनयोऽग्याश्रयिते । & —^d)
 D₁ s जाय; D₈ ११ जाय (for जय)

12 ^a) D₁ s 4 T₁ G₄ s तन्मार्गे (for ता) —^b)
 T₈ पचमानो (for मानान्) —^c) D₄ श्रेष्ठो (for
 शौष्ठ्यो) T₁ s G₁ s 4 वृषादर्भिः, G₈ 'दर्थ्य (for 'दर्भि)
 —^d) T₁ उवाच (for उदर्श) V₁ च (for ह)
 — After 12, T₈ ins

419* प्रतिग्रहनिमित्तं वै प्रष्टुवाच स ताक्षप ।

13 T G₄ s वृषादर्भिः (for दर्भिः) T₈ transp
 13^{ab} and 13^{cd} T₈ damaged for 13^{ab} —^a) G₄
 स्वरयति (for वार) —^b) B₁ गृष्टिः, D₂ T₈ पुष्टि
 (for पुष्टिः) V₁ B Dn D₂ 10 T₁ G₁ s गृधार्ता,
 D₈ s गृह्यत (for ताम्) — After 13^{ab}, T₈ ins

420* तस्माद्दामि वो वित्तं तद्गृह्यं तपोधना ।
 —^a) D₂ तद् (for यद्) T₁ s M₁-१ मया यदीयते
 वित्तं (T₈ वृत्ति) —^d) Dn D₄ s T₂ तद्गृह्यं, T₁

प्रतीच्छ्वं (for तच्छृणुष्व) B₁ द्विजोत्तमा (for तपोधना)

14 ^a) D₁ प्रिय (for प्रियो) G₄ om हि Dn
 D₂ याचमानो (for याच) T₁ s प्रिया हि मे ब्राह्मणा
 याचमाना —^b) D₈ S (except G₈) ददाम्यहं (for
 दद्यामहं) — After 14^{ab}, D₁₀ T G ins

421* धेनूनां ददाम्ययुतं समग्रम् ।

[T₂ s धेनून् ददाम्ययुतं वै (T₈ तशत) ममग्र]

—^c) D₁ T₈ M स (for स) —^d) Dn₈ D₁-१ व
 (for वै) Some MSS श्वेतरोमा T₁ अश्वस्तथा
 शीघ्रान्वै सुपुष्पान्, T₂ s G₁ s 4 अश्वस्तथा शीघ्रगाभ्ये
 तरूपा (T₈ रोमा)न्, M₁-१ सर्वेषां च शतगा श्वतरूपा,
 M₄ तेषां सर्वे शीघ्रगा श्वतरूपा — After 14, D₁₀
 T₂ s G₁ s 4 ins

422* मनोजवान्प्रददाम्यर्बुदानि ।

[D₁₀ प्रददानि (for दामि)]

15 T₁ om 15^{ab} G₂ om (hapl f) 15^{ab} —^a)
 B₁ D₁₀ T₈ M शत, T₂ G₁ s 4 च (for शतान्)
 —^b) V₁ B Dn D₂ श्वेतान् (for शुभान्) D₁ 4-8
 शतशो (for सर्वशो) Dn₁ n₂ D₁-१ S (T₁ G₂ om)
 ददामि (for नि) D₁₀ धुर्यान्धेतान्प्रददाम्यर्बुदानि —^c)
 V₁ B Dn Bom ed प्र (Dn₁ n₂ पु, Bom ed प)
 छौहीनां पीवराणां च तावद्, D₁₀ T₂ G ह (G₁ s सु)ष्टो
 वाहान्पीवराणां च तावद्; M प्रद्याश्ववाहां (M₂ [१५५
 ५५५] छौहीणां पीवरा (M₈ 'री)णां च तां & C_v
 प्रछौहीनां ध्यात्य एव गमिणीनाम् । & —^d) D₁₀ G₁ s
 M₂ गृष्टिः, T₁ हृष्टा; T₂ s G₂ s M₁ s गृष्टिः, M₄
 पुष्ट्यो (for गृष्ट्यो) B₂ सुप्रसृता (for सुव्रताश्च) D₂ s
 अया पृथिव्या धेनव सुव्रता च

रत्नं चान्यहुर्लभं किं ददानि ।

मा स्मभक्ष्ये भावमेवं कुरुष्व

पुष्ट्यर्थं वै किं प्रयच्छाम्यहं वः ॥ १६

ऋषय ऊचुः ।

राजन्प्रतिग्रहो राज्ञो मध्वास्वादो विषोपमः ।

तज्ज्ञानमानः कस्मात्त्वं कुरुषे नः प्रलोभनम् ॥ १७

क्षत्रं हि दैवतमिव ब्राह्मणं समुपाश्रितम् ।

अमलो ह्येष तपसा प्रीतः प्रीणाति देवताः ॥ १८

अह्वापीह तपो जातु ब्राह्मणस्योपजायते ।

तद्वाव इव निर्दद्यात्प्राप्तो राजप्रतिग्रहः ॥ १९

कुशलं सह दानेन राजन्वस्तु सदा तव ।

अर्थिभ्यो दीयतां सर्वमित्युक्त्वा ते ततो ययुः ॥ २०

अपक्वमेव तन्मांसमभूत्तेषां च धीमताम् ।

अथ हित्वा ययुः सर्वे वनमाहारकाङ्क्षिणः ॥ २१

ततः प्रचोदिता राज्ञा वनं गत्वास्य मन्त्रिणः ।

प्रचीयोदुम्बराणि स्म दानं दातुं प्रचक्रमुः ॥ २२

उदुम्बराण्यथान्यानि हेमगर्भाण्युपाहरन् ।

भृत्यास्तेषां ततस्तानि प्रग्राहितुमुपाद्रवन् ॥ २३

16 ^a) T₁ पुर, T₈ पुरान्, M₄ पर (for वरान्) V₁ B Dn रस यवाश्, S -यवान् रस (T₁ 'था'श् (for -यव रसाश्) — ^b) Dn₂ [क्ष]न्य; D₄ [क्ष]त्र (for [क्ष]न्यद्) D₁ सुलभ (for दुर्लभं) G₂ यद् (for किं) Dn₂ D₂ 4-9 T G M₄ ददामि (for 'नि') — ^c) V₁ B Dn₁ n₂ D₈ 10 मास्मिन्, Dn₂ नास्मिन्, D₁ 2 मा मा, D₄ मा वो, D₅ मा वा, D₆ 7 8 मा च (for मा सा) B₁ D₅ [क्ष]भक्षे, D₁₀ 'क्षं, T₈ G [क्ष]भोज्ये (for [क्ष]भक्ष्ये) D₁ 2 4 6 8 एत; D₅ 7 10 एन (for एव) — ^d) V₁ B Dn D₁₀ व (for वै) D₂ किमु, D₇ क प्र- (for किं प्र) V₁ B Dn D₄, 6 8-10 अह वै, D₅ 7 चान्यात्, G₁ 8 अहं वा (for अह व)

17 M₄ om the ref — ^a) V₁ B Dn D₄-10 T₁ 8 G₂-4 राज्ञां (for राज्ञो) — ^b) T₁ विषोपम (for 'पम) — ^c) T₁ 8 तै (for तज्) B₅ D₂ T₈ G₁ जायमान (G₁ 'नान्), Dn₂ जातं, D₅ जानासि न, G₂ 4 जानमानान् (for 'मान) — ^d) B₁ वि (for न) — After 17, D₁₀ T G ins

423* दशसूनासमश्नक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ।

दशध्वजिसमा वेद्या दशवेद्यासमो नृप ।

दशसूनासद्वज्राणि यो वाहयति सौनिक ।

तेन तुल्यो भवेद्वाजा घोरस्तस्य प्रतिग्रह ।

[Cf Manu 4 85-86 T₁ 8 om lines 3-4 — (L 3) T₂ सैनिके (for सौनिक)]

18 Before 18, M₁-2 ins वृषादभि (M₂ 'वि') T₁ om 18^{ab} — ^a) V₁ B Dn₁ n₂ D₁ 4 5 7-8 M₂ क्षेत्र, G₄ क्षम (for क्षत्र) V₁ B Dn D₃ 10 इह; D₂ इद; T₈ G₁ 8 इति (for इव) — Dn₂ om (hapl)

18^b-19^a — ^b) V₁ B₁ 2 4 Dn₁ n₂ D₁₀ ब्राह्मणाद् (for 'ण) B₈ ब्राह्मणानामुपाश्रित, B₅ 'णानसुपा श्रितान्, D₄ 'ण समुपस्थित — ^c) T₂ कश्मलो ह्येष तपसां — ^d) T₁ सर्वा (for प्रीत)

19 Before 19, M₁-8 ins ऋषय Dn₂ om 19^a (of v l 18) D₅ reads 19^{ab} twice — ^a) B₁ T G M₂ ये ह (for [क्ष]पीह) D₁ 2 रुजा (for तपो) M₁ 8 अह्ना शतैस्तपो यत्तु — For 19^{ab}, D₄ 8 (second time) 5-10 subst

424* यदहोमि सुबहुमि सचितं परम तप ।

— ^c) Dn₂ D₁ 10 G₁ 8 इति (for इव) — ^d) G₂ राज्य, M₄ 4 राजन् (for राज-)

20 ^a) T₁ जातेन (for दानेन) — ^b) G₂ om सदा — ^c) T₂ 8 G दिशतां (for दीयतां) B₁ दानम् (for सर्वम्) — ^d) V₁ B Dn D₁ 2 [क्ष]न्येन ते; D₁₀ T₂ G M₄ तेन्यतो (for ते ततो)

21 ^a) T₁ अभक्ष्यम् (for अपक्वम्) — ^b) V₁ B Dn D₁₀ महात्मना (for च धीमताम्)

22 ^a) D₅ प्रणोदिता (for प्रचो) D₁ 6 7 8 तव प्रनोदिता राजन् — ^b) D₁ 2 भागम्य (for गत्वास्य) — ^c) D₂ प्रदेय, D₄ 1 प्रदाय, D₅ 9 प्रादाय; D₁₀ आदाय (for प्रचीय) V₁ B₁ [उ]दुयराणि G₄ corrupt. — ^d) D₂ दान दत्त, G₂ तानादातु (for दान दातु) D₄-7 9 प्रचक्रिरे (for 'क्रमु) V₁ B Dn D₈ 10 दातुं तेषां प्रचक्रिरे

23 S om 23^{ab} — ^a) B₁ उदुयराणि D₁ 8 च (for [क्ष]थ) D₄-9 [क्ष]तानि (for [क्ष]न्यानि) — ^d) D₄ ते गृहीत्वापि; D₅-9 ते गृहीत्वा हि

गुरुणीति विदित्वाथ न ग्राह्याण्यत्रिरव्वीत् ।
 न स हे मूढविज्ञाना न स हे मन्दबुद्धयः ।
 हैमानीमानि जानीमः प्रतिबुद्धाः स जागृमः ॥ २४
 इह क्षेत्रदुपादत्तं प्रेत्य स्यात्क्रुकोदयम् ।
 अप्रतिग्राह्यमेवैतत्प्रेत्य चेह सुखेषुना ॥ २५
 वसिष्ठ उवाच ।
 शतेन निष्कं गणितं सहस्रेण च संमितम् ।
 यथा बहु प्रतीच्छन्दि पाषिष्ठां लभते गतिम् ॥ २६
 कश्यप उवाच ।
 यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

सर्वं तन्नालमेकस्य तस्माद्विद्वाञ्छमं व्रजेत् ॥ २७
 भरद्वाज उवाच ।
 उत्पन्नस्य रुरोः शृङ्गं वर्धमानस्य वर्धते ।
 प्रार्थना पुरुषस्येव तस्य मात्रा न विद्यते ॥ २८
 गौतम उवाच ।
 न तल्लोके द्रव्यमस्ति यल्लोकं प्रतिपूरयेत् ।
 समुद्रकल्पः पुरुषो न कदाचन पूर्यते ॥ २९
 विश्वामित्र उवाच ।
 काम कामयमानस्य यदा कामः समृध्यते ।
 अथैनमपरः कामस्तृष्णा विध्यति बाणवत् ॥ ३०

(for प्रमादितम्) D₁ s ग्रहीतु सनुपाद्वन् ; D₂ प्रमाह
 यितुमाद्वन् — For 23rd, D₁₀ S subst

425* दृष्ट्वा फलानि सुनयस्ते ग्रहीतुमुपाद्वन् ।

[D₁₀ प्र (for ते)]

24^a D₂ च (for [इ]ति) D₂ s s च (for
 [ब]य) —^a G₁ गृह्णाणि (for प्रा) D₁-s न प्रा
 ह्याणीति चातुवन् — Before 24th, D₁-s ins कश्यप
 क्रु —^a T₁ नास्य है, G₁ 2.4 नास्य हे (for
 न स हे) V₁ B Dn D₁-s मद ; M₁ om (for
 मूढ) D₁₀ G₂ नास्य हे मंदवि (D₁₀ धी) ज्ञाना
 —^a T₂ s M मानुष (for हे मन्द) T₁ G नास्य
 मानुषबुद्धय —^a B₁ Dn₂ D₁ s s 10 हैमानि M
 जानीम (for स) T₁ हैमानीमानि जानि ख (sic)
 —^a D₂ s s च (for स) V₁ B₁-s Dn D₂ 10 M
 जागृम (for 'म')

25^a D₁ उपात्तं हि, D₂-s स तु ; T G M₁
 'वृत्तं (for दत्त) —^a D₂ s ग्राह्य (for 'ग्राह्यम्'
 S एतद्वै (for एवैतत्) —^a B₁ s Dn₁ n₂ D₁₀ transp
 च and इह D₁ s s सुखार्थिना (for सुखेषुना) V₁
 B₁ s प्रेत्येह च सुखेप्सया (V₁ पित्त) ; B₁ D₁ s प्रेत्येह
 च सुखार्थिनां (B₁ 'ना') ; D₂ s प्रेत्य चैव सुखार्थिना

26 Some MSS वसिष्ठ (for वसिष्ठ) —^a Dn₁
 D₂ s s निष्क (for निष्कं) D₁₀ T₂ गुणिन (for न)
 T₁ शतेन गुणितं निष्कं, T₂ G न निष्कगुणितं, M₁-s
 'न निष्कगणित —^a T₁ s तया (for यथा) D₂ s
 1-2 T₂ G₂ प्रतीच्छति, D₂ च्छन्वै, D₂ क्षति, M₁
 प्रयच्छेद्धि, M₂ s प्रतीच्छेद्धि, M₁ प्रयच्छामि (for प्रती
 च्छन्दि) V₁ B Dn D₁₀ तया बहु प्रतीच्छन्वै —^a
 V₁ B Dn D₂-10 पतते (for लभते)

27 = (var) 1 693*, lines 8-9, = (var) 1
 840*, lines 3-4 Cf Visnu P 4 10 10 Some MSS
 काश्यप (for क) —^a D₂ corrupt Dn₂ om यत्
 G₁ यवी (for यव) —^a G₁ न (for तन्) T₁
 नालमेकस्य पर्याप्तम् —^a T₁ इति मत्वा (for तस्मा
 दिद्वात्) V₁ शुभ (for शम) V₁ B Dn D₁₀ चरेत् ;
 T₂ G₂ s M लभेत् (for व्रजेत्)

28^a V₁ B₁ (marg as in text) T₁ s G [इ]ह,
 D₂-s [ए]ह (for [इ]ह) —^a V₁ Dn₂ M₁ कस्य ;
 D₂ s M₁ s तस्या (for तस्य) B₁ कस्य मात्रा विमुच्यते

29^a S लोभ (for लोक) — D₂ om (hapl)
 29^a-30^a

30 D₂ om 30 (cf. v 1 29) G₂ om the ref
 —^a S (except T₂) यथा (for यदा) V₁ D₁ s
 समृध्यति ; D₁-s प्रसिध्यति (D₁ 'ते') (for समृध्यते)
 —^a V₁ परम, D₂ अपर, G₂ अवर (for अपर)
 —^a Dn₂ तृष्णां, D₁ तृणं, D₂ तृणां, D₂-s तृष्णां,
 T G₁-s M त्विष्टो (for तृष्णा) G₂ त्विष्टा बाणेन
 विध्यति — After 30, T G ins

426*

अत्रि ।

न जातु काम कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा वृष्णवर्मेव भूय एवाभिवर्धते ।

[= 1 693*, lines 6-7, 1 840*, lines 1-2,
 Manu 2 94, Visnu P 4 10 9 T₂ om. the ref
 — (L 1) T₂ काम (for काम) T₂ रामा तु कामा-
 कामानाम् (for the prior half) — (L 2) G₂ भूयसेव
 (for भूय एव) G₂ हि (for [अ]भि)]

31 D₁ om (hapl.) 31-32 —^a D₂ प्रविश्याह

जमदग्निरुवाच ।

प्रतिग्रहे संयमो वै तपो धारयते ध्रुवम् ।

तद्धनं ब्राह्मणस्येह लुभ्यमानस्य विस्रवेत् ॥ ३१

अरुन्धत्युवाच ।

धर्मार्थं संचयो यो वै द्रव्याणां पक्षसंमतः ।

तपःसंचय एवेह विशिष्टो द्रव्यसंचयात् ॥ ३२

गण्डोवाच ।

उग्रादितो भयाद्यस्माद्भिभ्यतीमे ममेश्वराः ।

बलीयांसो दुर्बलवद्भिमेभ्यहमतः परम् ॥ ३३

पशुसख उवाच ।

यद्वै धर्मे परं नास्ति ब्राह्मणास्तद्धनं विदुः ।

विनयार्थं सुविद्वांसमुपासेयं यथातथम् ॥ ३४

ऋषय ऊचुः ।

कुशलं सह दानाय तस्मै यस्य प्रजा इमाः ।

फलान्युपधियुक्तानि य एवं नः प्रयच्छसि ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा हेमगर्भाणि हित्वा तानि फलानि ते ।

ऋषयो जग्मुर्न्यत्र सर्व एव धृतव्रताः ॥ ३६

(for 'ग्रहे') V₁ B₁ ४ मे (for वै) T₁ प्रतिग्रहोसंयमो वै, T₂ 'हे समर्थोपि — °) D₅ यद् (for तद्) M वद्वद्धनं ब्राह्मणस्य — °) B₂ विस्रवेत्, B₅ D₈ ३ ० विश्रवेत् (for विस्रं)

32 D₄ om 32 (cf v 1 31) — °) D₂ D₉ T₂ G₂ 4 M धर्मार्थं (for 'र्थ') — °) D₁₀ अभि (for पक्ष) D₅ -समित (for समत) D₁ द्रव्याणां पक्ष संमित, T₁ ३ G₁ ३ M₄ 'णा क्षयसंज्ञित, T₂ G₂ 4 'णा क्षयसंज्ञ (G₄ 'ज्ञि) क, M₁ २ (anf l₁₂) ३ 'णा क्षयसं स्थित, M₂ 'णा चैव संपाय ॥ C₂ पक्षसमत पाक्षिकत्वेन मत । ॥ — °) V₁ धर्म- (for द्रव्य) D₈ संचय

33 D₃ गंगा, T G M₄ चंडा (for गण्डा) — °) D₁₀ द्रव्याद् (for उग्राद्) D₅ ० १ ० उद्वाहो नो भवेत् स्माद्, D₅ उत ब्राह्मो नो भवेत् — °) B₅ D₁ T₈ बिभ्यति D₂ [इ]व (for [इ]मे) V₁ D₂ T₁ ३ G₁ ३ 4 M₄ ममेश्वरा, B₁ D₁ ममेश्वरात्, D₈ नरेश्वरा (for महे) — °) B₁ D₁₀ S बलीयसो (for 'यांसो) — °) T₈ ततोतीव बिभेभ्यद्

34 After the ref, T₈ ins

427* यथा चरन्ति विद्वांसस्तथा धर्मपरायणा ।
तदेव विदुषा कार्यमात्मनो हितमिच्छता ।

— T₈ om (hapl) 34-35 — °) D₄ ६-० यदि, D₁₀ यो वै (for यद्वै) B₁ धर्म, D₂ D₅ S (T₈ om) धर्मत् (for धर्मे) D₁₀ परो, G₄ वर (for पर) — °) D₁ G₂ ३ M₄ तादृश (G₄ 'ता), D₂ T₁ M₁-३ तद्वत्, D₁-१ ३ तदिद, D₁₀ तस्य (for तद्धन) B₁ ३ तद्धन ब्राह्मणा विदुः, T₂ G₁ ३ तादृश ब्राह्मणा विदुः — °) B₄ D₂ D₁ २ विनयास्सु विद्वांसम्, D₄-10 विपसापसु

विद्वांस (D₉ 'सम्), S (T₈ om) विनयास्सु विद्वांस (G₂ 4 'सम्) — °) D₁ ३ उपासेह, M₁-३ तानुपासे; M₄ त उपायं (for उपासेयं) T₁ च तानह (for यथा तथम्)

35 T₈ om 35 (cf v 1 34) T₁ om 35 — After the ref, D₂ D₁₀ ins

428* यस्य स्याद्विभवोऽकण्ठा तृष्णा यस्याधिका भवेत् ।

विनयात्स समृद्धार्थान्समुपासीत यत्नत ।

— D₉ reads 35^a-36^b twice — °) V₁ B D₂ D₁₀ दानेन (for दानाय) — °) D₁ ३ तस्मै यो वै इमा प्रजा; D₄-३ ० (both times) तस्मै या (D₁ स्मिन्या) ज्याय न सदा — For 35^a, T₂ G M subst

429* कश्मलाधमदानाय प्रतियत्ना प्रजाधमा ।

[G₁ ३ प्रतियत्न (for 'यत्ना) M₁-३ प्रतियत्न प्रजाधम, M₄ यस्मै या वै प्रजा इमा (for the post half)]

— °) G₁ बलानि (for क) D₅ G₂ [उ]पाधि, D₁₀ [उ]पप्र-, M₄ [उ]पति- (for [उ]पधि) — °) T₂ G यत्र व (T₂ य) सं-, M य एव स (for य एव न)

36 For the repetition in D₉, cf v 1 35 B₁ M₁-३ om (hapl) 36^a-37^a — °) V₁ B₁-4 D₂ D₁₀ T₂ ३ वै, D₂ ३ च, D₄ तु (for ते) — °) T G ह्य (for ह्यत) — After 36, T₁ ३ G ins

430* अथ ते मन्त्रिण सर्वे राजानमिदमब्रुवन् ।

37 B₁ M₁-३ om 37^a (cf v 1 36) T₁ om the ref — °) B₁ ३ D₂ 1 n₂ D₅ T₂ ३ G उपायं (for

मन्त्रिणः ऊचुः ।

उपधिं शङ्कमानास्ते हित्वेमानि फलानि वै ।
ततोऽन्येनैव गच्छन्ति विदितं तेऽस्तु पार्थिव ॥ ३७
इत्युक्तः स तु भृत्यैस्तैर्वृषादभिश्चक्रोप ह ।
तेषां संप्रतिकर्तुं च सर्वेषामगमद्गृहम् ॥ ३८
स गत्वाहवनीयेऽशौ तीव्रं नियममास्थितः ।
शुदाव संस्कृतां मन्त्रैरेकैकामाहुतिं नृपः ॥ ३९
तस्मादग्नेः समुत्तस्थौ कृत्वा लोकभयंकरी ।
तस्या नाम वृषादर्भिर्यातुधानीत्यथाकरोत् ॥ ४०

सा कृत्वा कालरात्रीव कृताञ्जलिरुपस्थिता ।
वृषादर्भिं नरपतिं किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ ४१
वृषादर्भिरुवाच ।
ऋषीणां गच्छ सप्तानामरुन्धत्यास्तथैव च ।
दासीमर्तुश्च दास्याश्च मनसा नाम धारय ॥ ४२
ज्ञात्वा नामानि चैतेषां सर्वानेतान्विनाशय ।
विनष्टेषु यथा खैर गच्छ यत्रेप्सितं तव ॥ ४३
सा तथेति प्रतिश्रुत्य यातुधानी स्वरूपिणी ।
जगाम तद्वनं यत्र विचेरुस्ते महर्षयः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

उपधिं B₁ D₁ 10 T G M₁ तु (for ते) —^b) V₁
B Dn D₁ 10 G₂ हानि (for [ह]मानि) D₁ 10 तु;
D₁ च, D₁ 10 T₁ ते (for तै) —^c) D₁ 10 तानि
(for ततो) T₁ [s]न्यत्र (for सन्येन)

38 ^a) D₁ om, D₂ हि (for तु) T G तु, M
च (for तैर) —^b) B₁ वृषादभिश्च, T₁ 10 G₁ 10
'दर्विश्च, G₂ 'दर्विश्च (for 'दर्विश्च) —^c) V₁ B Dn
D₁ 10 वै; D₁ 10 स; T₁ च (for स) T₂ कर्ता
(for कर्तुं) T₁ वै, G₂ om (for च) —^d) D₁ 10
S गृहान् (for गृहम्)

39 ^a) V₁ B Dn D₁ 10 T₁ G₂ संस्कृतैर्, D₁ 10
T₁ M 'तं (for 'ता) —^d) B₁ Dn D₁ 10 T G
M₁ नृप (for नृप)

40 ^a) T₂ अग्नी (for अग्ने) —^b) D₁ कृत्या
लोके भयंकर —^c) G₁ 10 सप्तान् (for तस्या) D₂
वृषादर्भिः T G₁ 10 'दर्विश्च, G₂ 'दर्वी (for दर्विश्च)
—^d) D₂ तथा (for [ह]त्यय)

41 ^a) Dn D₁ 10 T₁ च (for [ह]व) —^c) B₁ 10

Dn D₁ 10 वृषादर्भिः, T₁ 10 G₂ 10 'दर्वि, G₁ 'दर्वी;
G₂ दर्भि (for 'दर्वि)

42 T₂ 10 G₂ 10 वृषादर्भिः, M₁ om (for वृषादर्भिः)
—^d) D₁ corrupt D₂ नाशय (for धारय)

43 ^a) V₁ B Dn D₁ 10 चैतेषां; G₂ चैतेषां (for
चैतेषां) —^b) D₁ 10 T₁ एव (for एतान्) T₁
विनाशय (for विनाशय) D₂ सर्वाणां च न सशय,
D₂ 10 सर्वानेव विनाशयेत् —^c) B₁ Dn T₂ तथा (for
यथा) D₁ 10 विनष्टपुरुषा खैर —^d) M₁ तथा (for
तव)

44 ^a) M₁ [ए]व (for [ह]ति) —^b) T₁ भयंकरी
(for स्वरूपिणी)

Colophon om in V₁ B Dn — Parvan name
D₁ शाति — Sub parvan D₁ 10 T₂ M₁ 10 दानघर्षं
— Adhy name D₁ 10 10 वृषादर्भिसहस्रसिंहाद्, D₁
वृषादर्भिसहस्रसिंहाद्; T₂ G₂ सप्तसिंहाद् — Adhy
no (figures, words or both) D₁ 101, T₁ M₁
134, T₂ M₂ 136, T₂ G₂ 141, G₁ 135
— Sloka no Dn 61, Dn 62, D₁ 43

९५

भीष्म उवाच ।

अथात्रिप्रमुखा राजन्वने तस्मिन्महर्षयः ।
 व्यचरन्भक्षयन्तो वै मूलानि च फलानि च ॥ १
 अथापश्यन्सुपीनांसपाणिपादमुखोदरम् ।
 परिग्रजन्तं स्थूलाङ्गं परिव्राजं शुनःसखम् ॥ २
 अरुन्धती तु तं दृष्ट्वा सर्वाङ्गोपचितं शुभा ।
 भवितारो भवन्तो वै नैवमित्यब्रवीद्वीन् ॥ ३
 वसिष्ठ उवाच ।
 नैतस्येह यथास्माकमग्निहोत्रमनिर्हुतम् ।
 सायं प्रातश्च होतव्यं तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ४

अत्रिरुवाच ।

नैतस्येह यथास्माकं क्षुधा वीर्यं समाहतम् ।
 कृच्छ्राधीतं प्रनष्टं च तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ५
 विश्वामित्र उवाच ।
 नैतस्येह यथास्माकं शश्वच्छास्त्रं जरद्वयः ।
 अलसः क्षुत्परो मूर्खस्तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ६
 जमदग्निरुवाच ।
 नैतस्येह यथास्माकं भक्तमिन्धनमेव च ।
 संचिन्त्य वार्षिकं किञ्चित्तेन पीवाञ्शुनःसखः ॥ ७
 कश्यप उवाच ।
 नैतस्येह यथास्माकं चत्वारश्च सहोदराः ।

95

✱ This adhy is missing in Ds (of v 1 13 82 37)

1 °) D1 2 विचेरु (for व्यचरन्) — B1 Ts om (hapl) 1^d-3°

2 B1 Ts om 2 (cf v 1 1) — °) Dns Ds 10 सुपीनांसं, D1 2 सुपीना स; D1-1 2 सुपीवास (for 'नास-) — °) T1 2 G M1 शिरोमुख (for मुखोदरम्) — °) D10 T1 M1 पथि (for परि) — °) V1 B1-5 Dn Ds शुना सह (for शुन सखम्)

3 B1 Ts om 3^{ab} (cf v 1 1) — °) Dns ततो (for तु त) — °) V1 B1-5 Dn Ds 4 8-10 शुभ (for शुभा) — °) D1 2 सा (for न)

4 Some MSS वशिष्ठ (for वसिष्ठ) Dns om (hapl) 4-5 Ds om 4^a-5^b D10 om (hapl) 4 — °) M1 [ए]व (for [इ]ह) — °) D1-8 अनाहुत (for अनिर्हुतम्) — °) S (except G1) तु (for च) — °) V1 B Dn1 ns शुना सह (for शुन सख)

5 Dns om 5, Ds om 5^{ab} (for both, cf v 1 4)

Ds 3 Ts om (hapl) 5 Gs om (hapl) 5-6 — °) V1 समाहित (for 'हृतम्) B1 क्षुधा वा वीर्यं माहतं, D1 2 6-7 क्षुधा बाधिर्यमागतं; S (Ts Gs om) क्षुधया वीर्यमाहत — °) D10 कृच्छ्रपात, T1 कृच्छ्राद्भुत; T2 'द्वित, Gs 'धित, M1 'धिक (for 'धीत) Ds वा (for च) — °) V1 B Dn1 ns Ds शुना सह (for शुन सख)

6 Gs om 6 (of v 1 5) M1-8 om (hapl) 6-9 (retaining the ref) Ds om the ref M1 जम दग्नि (for विश्वामित्र) Dns D10 read 6 twice — °) M1 गतो ज्वर (for जरद्वय) D-2 शश्वच्छास्त्रातिग मन, D10 (second time) शश्वच्छास्त्रविचारण, T1 होतृशास्त्रगतो ज्वर, T2 3 G1 8 शश्वच्छास्त्रकृतो ज्वर (Ts तोषय), G2 शश्वच्छास्त्रकृतो ज्वर — °) T2 मृदस् (for मूखस्) — °) V1 B Dn1 ns (both times) ns Ds शुना सह (for शुन सख)

7 M1-8 om 7 (cf v 1 6) Ds om (hapl) 7. Gs om (hapl) 7-9 (retaining the ref) G1 8 om the ref — °) B1 यथावत्स्व (for यथास्माकं) — °) D10 सचित (for सचिन्त्य) D1 2 6-8 संचित (D1 2 'स्य) वार्षिक सर्व — °) V1 B Dn शुना सह (for शुन सख)

देहि देहीति भिक्षन्ति तेन पीवाञ्छुनःसखः ॥ ८

भरद्वाज उवाच ।

नैतसेह यथास्माकं ब्रह्मवन्धोरचेतसः ।

शोको भार्यापवादेन तेन पीवाञ्छुनःसखः ॥ ९

गौतम उवाच ।

नैतसेह यथास्माकं त्रिकौशेयं हि राङ्गवम् ।

एकैकं वै त्रिवापीयं तेन पीवाञ्छुनःसखः ॥ १०

भीष्म उवाच ।

अथ दृष्ट्वा परिव्राद्ध तान्महर्षीञ्छुनःसखः ।

अभिगम्य यथान्यायं पाणिस्पर्शमथाचरत् ॥ ११

परिचर्यां वने तां तु क्षुत्प्रतीधातकारिकाम् ।

अन्योन्येन निवेद्याथ प्रातिष्ठन्त सहैव ते ॥ १२

एकनिश्चयकार्याश्च व्यचरन्त वनानि ते ।

आददानाः समुद्धृत्य मूलानि च फलानि च ॥ १३

कदाचिद्विचरन्तस्ते वृक्षैरविरलैर्वृताम् ।

शुचिवारिप्रसन्नोदां ददृशुः पद्मिनीं शुभाम् ॥ १४

बालादित्यवपुःप्रख्यैः पुष्करैरुपशोभिताम् ।

वैदूर्यवर्णसदृशैः पद्मपत्रैरवावृताम् ॥ १५

नानाविधैश्च विहगैर्जलप्रकरसेविभिः ।

एकद्वारामनादेयां क्षपतीर्थामकर्मदाम् ॥ १६

वृषादर्भिप्रयुक्ता तु कृत्या विकृतदर्शना ।

यातुधानीति विख्याता पद्मिनीं तामरक्षत ॥ १७

8 M1-8 om 8 (of v 1 6) G2 om 8 (of v 1 7) T1 2 G1 2 4 M4 om (hapl) 8-9 T8 om (hapl) 8-10 D4 अश्विर, D10 काश्यप —^o D1 2 याचते; D4-10 याचति (for भिक्षन्ति) —^d V1 B Dn शुना सह (for शुन सख)

9 M1-8 om 9 (of v 1 6) G2 om 9 (of v 1 7) T G1 2 4 M4 om 9 (of v 1 8) B5 D8 transp 9 and 10 D1-8 गौतम (for भरद्वाज) —^b D1 व्रत (for ब्रह्म) —^o D1 2 भार्या (for शोको) —^d V1 B Dn D4 शुना सह (for शुन सख)

10 T8 om 10 (of v 1 8) D4 om (hapl.) 10 T1 G2 M1-8 om the ref. B5 D8 transp 9 and 10 —^b B1 2 4 त्रि (B1 वि)कौशेयं, M2 (inf lin) Cv त्रिकालोन्यं (for त्रिकौशेयं) B1 2 Dn D10 च, M1 2 (inf lin as in text) 2 त्रि (for हि) —^o D2 M चा, D5 हि (for वै) V1 B2-5 Dn1 n8 D1 2 10 M2 त्रिषर्षीयं; B1 त्रिषर्षेयं; T1 G1 2 4 'धिक; M2 (inf lin) Cv त्रिषर्षीयं (for त्रिषर्षीयं) T1 त्रिषा विकर्मयैकैक —^d V1 B Dn शुना सह (for शुन सख)

11 ^a D1 परिब्रह्मा (for परिव्राद्ध स) —^b T1 कपीय (submetric) (for सहर्षीय) V1 B Dn शुना सह (for शुन सख) —^o 8 अभिवाद्य (for गम्य) —^d D1 2 4-5 अयाकरोत्, G2 अयाचत (for अया चरत्)

12 ^a Dn8 परिचर्यं (for 'चर्यां) V1 B4 D5 हांस

(for ता) D10 S (except M1) परिच (T1 'चा, T8 'वा) र्यं वने तांस्तु (M1-8 त तु) —^b B5 कारिणा, D1 2 8 कारितं, D2 कर्तुका, D4 2 1 0 कारिता, D10 तान् (for काम्) S क्षुत्प्रतीकारकाक्षिण —^d Dn8 D2-9 सम च (for सहैव) M1-8 प्रातिष्ठन्तस्ते तेन वै

13 T1 om 13 —^a D2-9 कार्यायां (for कार्याश्च) —^b D1 2 4-9 च (for ते) —^d D5 om 13^a. —^d D5 om (hapl) फलानि

14 ^a T2 च (for ते) —^o D1 2 2 भूरि, D2-10 भूमि, T1 G1-8 M पूर, T2 पूर्ण, T8 G4 -पूत (for चारि) —^a D5 om (hapl) from पद्मिनी up to महर्षय (in 18^b)

15 D5 om 15 (of v 1 14) —^b G2 om पुष्करै D10 अपि; T8 कति (for उप) —^b T1 om (hapl) 15^a —^o Some MSS वैदूर्य D1 2 4-8 हरितै, T1 G रुचिरै, M2 रचितै (for सदृशै) —^d M4 यथा (for जय).

16 D5 om 16 (of v 1 14) G4 om 16^a-17^b —^a D1 2 4-8 स्वगमैर (for विहगैर) —^b D2 2 8 प्राकार, T1 2 G1-8 M प्रवर (for प्रकर) D5 सेविता (for मि) D7 जलप्राकारसेविता, T8 'जंतुमिरावृतां —^o V1 एकाहाराम् (for एकद्वाराम्)

17 D5 om 17 (of v 1 14) G4 om 17^a (of v 1 16) —^a T G1-8 वृषादर्भि (for 'दर्भि) B1 प्रमुक्ता; Dn8 प्रपक्षा (for प्रयुक्ता) —^b Dn8

शुनःसखसहायास्तु विसार्थं ते महर्षयः ।

पद्मिनीमभिजग्मुस्ते सर्वे कृत्याभिरक्षिताम् ॥ १८

ततस्ते यातुधानीं तां दृष्ट्वा विकृतदर्शनाम् ।

स्थितां कमलिनीतीरे कृत्यामूचुर्महर्षयः ॥ १९

एका तिष्ठसि का नु त्वं कृत्यार्थे किं प्रयोजनम् ।

पद्मिनीतीरमाश्रित्य ब्रूहि त्वं किं चिकीर्षसि ॥ २०

यातुधान्युवाच ।

यासि सास्म्यनुयोगो मे न कर्तव्यः कथंचन ।

आरक्षिणीं मां पद्मिन्या वित्त सर्वे तपोधनाः ॥ २१

ऋषय ऊचुः ।

सर्वे एव क्षुधार्ताः स्म न चान्यर्त्तिकचिदस्ति नः ।

भवत्याः संमते सर्वे गृह्णीमहि विसान्युत ॥ २२

यातुधान्युवाच ।

समयेन विसानीतो गृह्णीध्वं कामकारतः ।

एकैको नाम मे प्रोक्त्वा ततो गृहीत माचिरम् ॥ २३

श्रीष्म उवाच ।

विज्ञाय यातुधानीं तां कृत्यामृषिवधैषिणीम् ।

अत्रिः क्षुधापरीतात्मा ततो वचनमब्रवीत् ॥ २४

अरात्रिरत्रेः सा रात्रिर्या नाधीते त्रिरथ वै ।

अरात्रिरत्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभने ॥ २५

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महासुने ।

दुर्धर्ममेतन्मनसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ २६

वसिष्ठ उवाच ।

वसिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वसे वासं गृहेष्वपि ।

कन्या (for कृत्या) D₁₈ वैकृत-, D₆₋₈ विकृति- (for 'त') D₄ -दर्शनी — V₁ om (hapl) 17^a-19^b

18 D₉ om 18^{ab} (cf v l 14) V₁ om 18 (cf v l 17) —^a) B D₁₀ पञ्चसख (for शुनसख) D₁ s M₁₋₃ ते, D₆₋₈ च (for तु) —^b) D₁ s 4-8 तु (for ते) — D₄ om (hapl) 18^a-19^a —^c) D₁ s 5 7-8 ता (for ते)

19 V₁ om 19^{ab} (cf v l 17) D₄ om 19 (cf v l 18) —^b) B D₁₀ कृत्या (for दृष्ट्वा) D₆ s विकृति (for 'त')

20 Before 20, T₂ s G₂ ins ऋषय —^a) T₁ s G M कथं, T₃ मय (for एका) V₁ B D₁₀ च त्वं, D₄ T₈ [क्ष]सि त्वं, D₁₀ त्वं च (for नु त्वं) —^c) T₁ s आसाय (for आश्रित्य) —^d) B₁ D₁ transp रव and किं

21 ^a) G का (for सा) T₁ याहमस्म्यनुयोगेन —^c) B₁ आरक्षणीं, B₅ जवेक्षणीं, T₂ G₁ s 4 आरक्षका; G₂ आरक्षिका (for 'क्षिणीं') D₁₈ D₁₀ पद्मिन्या M₁₋₃ आरक्षणीं मा पद्मिन्या, M₄ पूरणी मा च पद्मिन्या (sic)

22 ^a) D₁ s खो (for स्म) —^b) D₁ s नात्तस्य, D₁₀ नात्तस्य (for न चान्यत्) M न चाय किंचिदस्ति ह —^c) T G₁ s 4 M₁ समता (for 'ते') D₁₈ M₂₋₄ भवत्या समता (D₁₈ 'त') सर्वे —^d) V₁ B D₁₀ D₁₀

गृहीयाम, D₄₋₈ 'मेह (for 'महि)

23 M₄ om the ref —^a) T₁ सर्व एव (for सम येन) T₈ [क्ष]त्र (for [ह]तो) —^b) T₂ G₁ s 4 कामत (for कारत) —^c) D₄ s 7 T₁ s एकैक (for 'को') T₂ नाम च, M₄ नामत (for नाम मे) M₁₋₃ एकैक नामत प्रोक्त्वा

24 T₂ om the ref —^a) B₂ G₁ damaged V₁ यातुधानि D₁ s 4-8 तु (for ता) —^b) B₅ corrupt

25 Before 25, all MSS (except D₁ M₄, D₅ missing) ins अत्रिरवाच —^a) B₁ D₁₀ ns अत्रि, D₁ s T₈ G₈ अत्रे, M₄ आत्रे (for अत्रे) T₁ अरा त्रिरवते रात्रिर्, G₁ 'त्रिरात्रि सात्रिर् —^b) T₁ यं (for यां) M₁₋₃ अत्र (for अय) —^c) D₁₀ आरात्रिर् (for अ') D₄₋₈ T₈ G₂ आत्रिर् (for अत्रिर्) B₁ M₁ s एव G₈ अरात्ररात्रिरित्येव

26 ^a) T₁ तव (for यया) T₈ नामनैरुन्मेतत्ते — After 26^a, T₂ reads 28^{ab}, it reads 26^{ab} after 32^a —^b) D₁₋₇ o मम, T₂ G₁ स्वया, G₁ s मया (for मयि) V₁ B (except B₅) D₁₀ महासुने (for सुने) —^c) D₁ दुर्धर्मम् D₆ s damaged, D₁ विद्धि त्वम् (for दुर्धर्मम्)

27 D₄ om 27^a-30^b D₁ s om (hapl) 27-30 T₂ om 27^a-28^a Some MSS रतिष्ठ —^a) Some

वरिष्ठत्वाच्च वासाच्च वसिष्ठ इति विद्धि माम् ॥ २७

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ २८

कश्यप उवाच ।

कुलं कुलं च कुपयः कुपयः कश्यपो द्विजः ।

काश्यः काशनिकाशत्वादेतन्मे नाम धारय ॥ २९

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महासुने ।

दुर्धार्यमेतन्मनसा गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३०

भरद्वाज उवाच ।

भरे सुतान्भरे शिष्यान्भरे देवान्भरे द्विजान् ।

भरे भार्यामनव्याजो भरद्वाजोऽस्मि शोभने ॥ ३१

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३२

गौतम उवाच ।

गोदमो दमगोऽधूमो दमो दुर्दर्शनश्च ते ।

MSS वशिष्ठो (for वसिष्ठो) T₈ G M वरिष्ठोऽसि वशिष्ठोऽसि —^b) Dn₁ T₈ वसे वास, D₁ २ वने वास (D₂ स), T₁ वनवासे (for वसे वास) —^c) V₁ B₁ 4 Dn₁ D₁ 10 T₁ 8 G₂ M₁ वसिष्ठस्वाप्, B₈ वशि; Cb v वरि* (as in text) M₁-s गृहे वासाद् (for व वासाच्च) D₈ वशिष्टाद्वनवासाच्च —^d) B₈ D₈ वशिष्ठ

28 D₁ 6 1 9 om. 23, T₂ om 28^a (for all, of v l 27) —^a) B₈ मामनैरुक्तमेतत्ते (sic) —^b) T₈ reads 28^b after 26^a —^c) D₈ मयि नाम महासुने —^d) D₈ om 28^a T₂ om (hapl) 28^d-30^d

29 D₁ 6 1 9 om. 29 (of v l 27) T₂ om 29 (of v l 28) Some MSS काश्यप (for क) —^a) M₁ कुलात् (for the first कुल) V₁ B₈ कुलप, B₂ (marg) Dn₁ कुवम, Dn₂ D₈ 8 कुपय, Dn₈ कुलय; D₁ 2 कुचम, D₁₀ G₁ 2 4 कुशल, T₁ कुशल, M कुशप; C₁ कुरम; Cb कुरस; Cnp कुपपी (also कुपपि) (for कुपप) G₃ कुल च कुल च कुशल (hypermetrio), M₂ (inf lin) C_v कुलात्कुल च गच्छामि ॥ C_a b कुलमत्रिकुल तच्च कुरितं च करोति तपोभिर्द्विजो ब्राह्मण, स च कुरस कश्यप एव। कयम्। निरुक्त-सामर्थ्यात्। रकारउकारनाशात् अकारागम। तथा वसयोन्य योरागम (?) कुरम। कश्यप। इयमन्तर्गमिणी कथा। पूर्व धराहकश्ये स्वर्भातुना सूर्यं गिलिते सति अत्रि सूर्यकर्म चकार। तेन चात्रिश्चेष्टानि गोत्राण्यभवन्। ततस्त्वत्पथंया कश्यपोऽपि वर्षसहस्रयुद्वासमवसत्। तत्प्रभावाच्च विष्णवाद्यस्त एतत्स्वमवापु। तत् प्रभृत्यत्रिकुलं कुरितं करोति। C_a कुपप इत्यकारान्तपाठः प्रामादिक। C_v कुलादेवकुलात् कुल इत्येव नागसर्पादिकुलम्। अतः कुलपालकत्वात्काश्यप इत्यर्थः। ॥ —^b) V₁ D₈ om, B₁-4 कुपप; Dn₁ कुवम; T₁ कुशप, T₈ कुशय, M₁ 2 (inf lin) 8 कुलप (for

कुपय) Some MSS काश्यपो B₈ काश्यपो द्विजसत्तम —^a) B₁ काश्य काश्यनिकाशत्वाद्; T₁ कुलप काशिपो य त्याद्, T₂ काश्यप काशिपाय्दग्धद्, G काश्यप कादा (G₂ इय)नीकाश, M काश (M₁ इया)काशनिकाशश्च —^d) M₁-s [हृत्वेत्न (for एत्न)]

30 D₁ om 30^a, D₈ 1 9 om 30 (for all, of v l 27) T₂ om 30 (of v l 28) —^a) T₁ यद् (for यथा) —^b) B₁ Dn₁ n₂ D₈ महासुते (for 'सुने) —^c) Dn₈ अभायम्; D₁ 2 दुर्धार्यम् (for दुर्धार्यम्)

31 B₈ om 31 Some MSS भारद्वाज —^a) D₁ 2 T₁ 8 M₁ प्रेयान्, G पोय्यान्; M₁-s पौत्रान् (for शिष्यान्) ॥ C_a अशिष्यान् शासितुमयोग्यान्पि राक्षसान् शत्रूश्च वशे कृत्य करुणया पालयामि। तथा असुतान् अनुजानुदासीनानपि दीनानदीनान्पालयामि। ॥ —^c) B₁ भरे भृत्यान्, B₂ (marg, orig as in text) D₈ 1 भरे हाजो (B₈ 'ज); D₁ 2 अथाभ्याजो; D₁ 6 भरद्वाजो, D₈ भरे गाक्ष, D₁₀ T₂ G अहं भ्याजाद्, M₁-8 अह बाजो; C_a p Cnp अगभ्याजो (as in text) ॥ C_a भरे हाजम् हाजमिति ऋद्धे तु हाभ्या जातं संकरजमित्यर्थः। Cnp अनभ्याजो अनभ्या अजा माया तयैव जातोऽसि लोकहितार्थे, न तु कर्मणेत्यर्थः। ॥

32 B₈ transp 32 and 33 —^a) D₈ नैरुक्तं नाम चेतते —^b) After 32^a, T₂ reads 26^b T₂ om 32^b —^c) B₈ मयि नाम महासुने, D₈ दुःखमाभाषिताक्षर, T₂ दुःखव्यापादि —^d) T₁ [एव] (for [ए]त्) M₁ वारयितु (for धार*)

33 Dn₂ om (hapl) 33-38 M₁ 4 om (hapl) 33-34 B₈ transp 32 and 33 D₈ 10 read 33^a

विद्धि मां गौतमं कृत्वे यातुधानि निबोध मे ॥ ३३

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३४

विश्वामित्र उवाच ।

विश्वेदेवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा ।

विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मे ॥ ३५

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३६

जमदग्निरुवाच ।

जाजमद्यजजा नाम मृजा माह जिजायिषे ।

जमदग्निरिति ख्यातमतो मां विद्धि शोभने ॥ ३७

twice V₁ om the ref — ^a) T₃ G गौतमो (for गोतमो) Bom ed दमतो (for 'गो) D₂ दुर्मगो दुर्मगो धूमो, D₅ (first time) गोभिस्तसोहमध्वस्तं, T₁ गौतमो रमणो धूमो, Madras ed गौतमो मम गोधूमो — ^b) D₅ om, D₁₀ (first time) G धूमो (for दमो) T₂ गोधुर्धनश्च (for दुर्दर्शनश्च) D₁ २ गवा संदर्शनोपि च, D₅ २ (first time) ६-१० (second time) दमोसदर्शनस्य मे, D₅ (second time) जातमात्रस्य देहत, T₁ गोधूमो दुर्दमश्च ते, T₃ दमारो दुर्दमश्च ते, Bom. ed दमस्ते समदर्शनाव, Ca दमस्ते समदर्शन — For 33^{ab}, V₁ B Dn₁ ns Cnp subst

431* गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहत ।

[§] Cn देहत्तो मातुर्देहाजातमात्रस्य अकृततपसोऽपि मम सूर्यतुल्यस्य गोभी रश्मिभिस्तमोऽन्धकार ध्वस्तम् । अतोऽहं गाव अतमा तमोविरोधिनी यस्य स इति व्युत्पत्त्या गौतमोऽस्मि । §]

— ^a) B₁ om, D₁ २ ४ T₁ गौतम (for गौ) T₃ गौतम विद्धि मा कृत्वे — ^a) V₁ B₁ २ (orig) २ ४ Dn₁ ns D₂ T₁ निबोध मा, B₂ (marg) D₁-10 शुचिस्ति (for निबोध मे)

34 Dn₂ M₁ ४ om 34 (cf v 1 33) B₅ om 34 B₄ reads 34 after 37 — ^a) D₅ अथ (for यथा) — ^b) B₁ २ महाद्युते (for 'मुने) D₁-१ T₃ दुःखव्या (D₅ 'मा' भाषिताक्षर

35 Dn₂ om 35 (cf v 1 33) B₁ om 35 T₁ om (hapl) 35-36 — ^a) D₄ ६-१ नित्य (for मित्र) — ^b) D₁-३ मैत्रम् (for मित्रम्) D₅-३ अस्ति (for अस्ति) — ^c) S (T₁ om) विश्वामित्र (for 'मित्रम्) — ^d) V₁ B₁-३ ५ Dn₁ ns D₂ 10 मा (for मे) D₁-१ अतो मे विद्धि शोभने

36 Dn₂ om 36 (cf v 1 33) T₁ om 36 (cf v 1 35) — ^b) Dn₃ मयि नाम महामुने, D₅ दुःखमात्र

37 Dn₂ om 37 (cf v 1 33) D₅ १ २ om 37 D₈ om the ref — ^a) V₁ B₁-३ Dn₂ जाजमद्यजजा नाय, B₁ ५ D₅ २ 'मद्यजया नाम, Dn₁ 'मद्यजजानेह, D₁ 'मद्यतता नाम, D₁₀ T G जजामाद्यज (D₁₀ T₁ २ G 'माद्य ज) जामा (T₁ 'मे) य, M₁-३ Cv जजामा (Cv जाजम) यजनायाक्षर, M₄ जजामाद्य जजायिष्य, Cnp जाज मद्यजजा नाम (as in text) — M₄ om 37^b — ^b) M₁-३ Cv जि (M₂ ज) हानीह (for मृजा माह) V₁ जिजी यिषि, B₁ जजायिषु, B₄ २ Cnp जिजायिषि (B₅ 'नि), D₅ जजायसि, Cv जिजायिषे (as in text) B₅ २ Dn₁ ns D₈ जिजाहीह जिजायिषि, D₁ व्रजाम्यह जितामिषि, D₁₀ जजामाह जजायुषी, T₁ जजामैतजजायुषि, T₂ जजामाह जजायिषी, T₃ G जजामाह जजायुषि (T₃ 'य) §] M₄ (marg) Cv. यत् अह अग्नेर्यजनाय पूजनाय ज स्वगृहे जात दधि आ समन्ताज्जात अरणीरूप दारु च मध्मानीति जाजमत् । एव च अग्निमुद्दिश्य ज गृहे जात ज अरण्ये जात वा मध्मानीति जमदग्नि । एव सति अग्निमदिति वक्तव्यम् । जमदग्निरिति कथम् । सत्यम् । निरुक्तत्वादग्निपदस्य उपरिनिपात । तथा अग्नेर्यजनाय जिहानि दिने दिने जात पाप प्राणायामादिना त्यजामि । अत्रापि अग्निमुद्दिश्य ज पापपुरुष मध्मानीति जमदग्नि । पूर्ववदग्निपदस्य उपरिनिपात । तथा अग्नेर्यजनाय इह लोके जिजायिषे जनिषुमिच्छामि । अनेनाप्यग्निमुद्दिश्य ज जन्म मत् मनुत इति जमदग्नि । मनु अवबोधन इति धातो कर्तरि औणादिके उपत्यये कृते मदिति निष्पत्तिर्भवति । अत्रापि पूर्ववदग्निपदस्योपरिनिपात । Cn भूयो भूयोऽतिशयेन जमन्ति युगपदनेकेषु यज्ञादिष्वनेकवार पुन पुनर्मक्षयन्ति हवीषि ते जाजमन्तो देवा । जसु भक्षणे यदल्लुकि दाशन्तस्य रूपम् । इज्यन्ते देवता अस्मिन्निति यज्ञोऽग्नि । तेषां जान भाविर्मात्रास्मिन् जिजायिषि जातोऽस्मि । जनेदं जन्तामस्मिन् लुष्टास्मन्नेपदे उत्तमपुरुषैकवचनम् आपोऽहमावध । इहलोके अतो मा जिजाहि जानीहि । अतो योगात् मा जमदग्निरिति नामतो मिदि । जाजमदित्यग्राहपदे प्रथमाश्रयलोपे द्वितीयस्याभिधे जमदग्निरिति सिद्धम् । जिजाहीत्यपि जाधागोऽहमावधुकि जादेतो मयमेव चनम् । ततो जाजमन्तोऽग्निश्चास्मिन् मन्तीति जमदग्निमान् ।

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महाश्रुने ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३८

अरुन्धत्युवाच ।

धरां धरित्रीं वसुधां भर्तुस्तिष्ठाम्यनन्तरम् ।

मनोज्ञरुन्धती भर्तुरिति मां विद्वयरुन्धतीम् ॥ ३९

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४०

गण्डोवाच ।

गण्डं गण्डं गतवती गण्डगण्डेति संज्ञिता ।

गण्डगण्डेव गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ॥ ४१

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४२

पशुसख उवाच ।

सखा सखे यः सख्येयः पशूनां च सखा सदा ।

गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामग्निसंभवे ॥ ४३

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४४

सतो मनुजलोपेन जमदग्निरिति पदम् । एतेनापि स्वस्याधर्षणी यत्त्वमुक्तम् । ४४ — ^{ad} Dn1 Ds Ts ख्यातस्ततो (for 'मतो') — After 37, B1 reads 34

38 Dn1 om 38 (cf v 1 33) Ds 7.9 om 38 (cf v 1 37) B1 om 38 Ms om the ref. — ^a Ts G1 4 मया (for मयि) D1 महाद्युते (for 'मुने') D1 दुःखव्याभाषिताक्षरं

39 ^a D1 3 अनां; Ds अधरां (hypermetric), T1 हर; Ts G1 4 M1 (sup lin) 4 सारं (for धरां). Ts G1 8 साय (Ts 'रं') धरित्री वसुधाम् ४ M1 (marg) Cv धरां धरित्रीमित्यत्र धर्ती धरित्री भर्तारं विना अरुम् अरोचमानाम् । ४४ — ^b Ds [अ]संशय (for [अ]नन्तरम्) T1 नो चेन्नर्तुरनन्तरं, Ts 8 G M1-8 ह (Ts M1-8 ने) च्छे भर्तुरनन्तरं; M1 ह्छे भर्तुरनन्तरं — D1 om 39^a-40^a — ^c V1 B1-8 D1-9 Ts M1 मनो न रं (D1-9 निरु) धती (M1 र्ती) भर्तुर, B1 मनो मे रं धती भर्तुर; Ts मिविमार्धती भर्तुर; M1-8 मनो नार्धती भर्तुर

40 D1 om 40 (cf v 1 39) — ^a Dn1 मे (for ते)

41 B1 5 om. (hapl) 41-42 Ds om 41 D10 reads 41 twice D1 4 7 om. the ref D10 (first time) T G चंदा (for गण्डा) — ^a B1 partly damaged Cvप गंदवती (for गंद) Ds 7 गजगजेति सुवती, D10 (first time) T G चंदा (T1 'दा' गतवती चंदा, M1 3 (orig) 4 गंद गतवती गंदा; M1 (sup lin) गंद गंदवती गंदा — ^b M गंदा (for गण्ड) Ds 7 गंजरी जेति संज्ञिता; D10 (first time) Ts 8 G चंदाचंदेति सं,

T1 प्रचंदा चंदसं — ^c D1 M1 2 (sup lin) 8 4 [ह]ति; Ds च (for [ह]व) Ds गंजगजेति गजेति, D1 गजगजे च गजेति, D10 (first time) T G चंदा चंदेति चंदेति (T1 विख्याता) — For 41, V1 B1-8 Dn Ds 10 (second time) subst.

432* अत्रैकदेशे गण्डेति धातुमेत प्रचक्षते ।

तेनोद्यतेन गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ।

[(L 1) Dn1 -देशो (for -देशे) Ds गंटे तु (for (for गण्डेति) — (L 2) D10 मामग्नि (for मानल)]

42 B1 5 om 42 (cf v 1 41)

43 Ds 9 10 om (hapl) 43-44 Ds om the ref. D1 8 शुन सख (for पशुसख) — ^a T G1 transp सखा and सखे G1 सखायः; G1 सखायौ (for सखे य) D1 सेखेय (sio), D1 T1 संख्येय (for स*), V1 B Dn पशुनक्ष (B1 [marg] Dn1 ns 'नरजा; B1-8 'नरक्षा) ति ह्द्वार्ह; Ds पशुनक्षामाग्नि ह्द्वार्ह; G1 सखे सखायौ सख्येय; M1-8 सखे सखाय सख्येय, M1 सखे सखाय सख्येय — ^b Dn1 सदा सखा (by transp), T G M1 तथा सखा, M1-8 सखा तथा Ds य पशूनां सदा** — ^c T1 2 G M गौण्या (for गौणं), D1 Ts G M [ए]व (for [ए]व) Ts तथा गौण्या पशुसखं. — ^d D1 4 8 मानल (for मामग्नि)

44 Ds 9 10 om. 44 (cf v 1 43)

45 Ds om 45 Ds पशुसख (for शुन सख) — ^a T1 मया (for यथा) — ^c Ds 9 शुन सख; Ts 8 G M शुनो सदा (G1 'ख) (for शुन सख) V1

विद्धि मां गौतमं कृत्वे यातुधानि निबोध मे ॥ ३३

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३४

विश्वामित्र उवाच ।

विश्वेदेवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा ।

विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मे ॥ ३५

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३६

जमदग्निरुवाच ।

जाजमद्यजजा नाम मृजा माह जिजायिषे ।

जमदग्निरिति ख्यातमतो मां विद्धि शोभने ॥ ३७

twice V₁ om the ref — ^a) T₂ G गौतमो (for गोदमो) Bom ed दमतो (for 'गो) D₂ दुर्मगो दुर्मगो धूमो, D₅ (first time) गोभिस्तसोहमधस्तं; T₁ गौतमो रमणो धूमो; Madras ed गौतमो मम गोधूमो — ^b) D₅ om, D₁₀ (first time) G धूमो (for दमो) T₂ गोधुर्धनश्च (for दुर्दशनश्च) D₁ २ गवा सदशनोपि च, D₄ २ (first time) ६-९ १० (second time) दमोसदर्शनस्य मे, D₅ (second time) जातमात्रस्य देहत, T₁ गोधूमो दुर्दमश्च ते, T₂ दमारो दुर्दमश्च ते, Bom ed दमस्ते समदर्शनात्, Ca दमस्ते समदर्शन — For 33^{ab}, V₁ B Dn₁ n₈ Cnp subst

431* गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहत ।

[३३ Cn देहतो मातुर्देहाज्जातमात्रस्य अकृततपसोऽपि मम सूर्यतुल्यस्य गोभी रश्मिभिस्तमोऽन्धकार ध्वस्तम् । अतोऽहं गाव अतमा तमोविरोधिनी यस्य स इति व्युत्पत्त्या गौतमोऽस्मि । ३३]

— ^a) B₁ om, D₁ २ ४ T₁ गौतम (for गौ) T₂ गौतम विद्धि मा कृत्वे — ^d) V₁ B₁ २ (orig) २ ४ Dn₁ n₈ D₂ T₁ निबोध मा; B₂ (marg) D₄-10 शुचिस्मिते (for निबोध मे)

34 Dn₂ M₁ ४ om 34 (of v l 33) B₅ om 34 B₁ reads 34 after 37 — ^a) D₅ अथ (for यथा) — ^b) B₁ २ महाद्युते (for 'मुने) D₄-9 T₂ दुःखव्या (D₅ 'मा) भाषिताक्षरं

35 Dn₂ om 35 (of v l 33) B₁ om 35 T₁ om (hapl) 35-36 — ^a) D₄ ६-९ नित्य (for मित्र) — ^b) D₄-३ मैत्रम् (for मित्रम्) D₅-३ अस्ति (for अस्मि) — ^c) S (T₁ om) विश्वामित्र (for 'मित्रम्) — ^d) V₁ B₁-३ ५ Dn₁ n₈ D₂ १० मा (for मे) D₄-९ अतो मे विद्धि शोभने

36 Dn₂ om 36 (of v l 33) T₁ om 36 (of v l 33) — ^b) Dn₃ मयि नाम महामुने, D₅ दुःखव्याभाषिताक्षर

37 Dn₂ om 37 (of v l 33) D₅ १ ९ om 37. D₈ om the ref — ^a) V₁ B₁-३ Dn₈ जाजमद्यजजा नाय, B₄ ५ D₅ २ 'मद्यजया नाम, Dn₁ 'मद्यजजनेह, D₄ 'मद्यतता नाम, D₁₀ T G जजामाद्यज (D₁₀ T₁ ३ G₂ 'माद्यं ज) जामा (T₁ 'मे) यं, M₁-३ C_v जजामा (C_v जाजम) यजनायाक्षरे, M₄ जजामाद्य जजायिष्य¹, Cnp जाज मद्यजजा नाम (as in text) — M₄ om 37^b — ^b) M₁-३ C_v जि (M₂ ज) हानीह (for मृजा माह) V₁ जिजी यिषि, B₁ जजायिषु, B₄ ५ Cnp जिजायिषि (B₅ 'नि), D₅ जजायसि, C_v जिजायिषे (as in text) B₂ ५ Dn₁ n₈ D₈ जिजाहीह जिजायिषि, D₅ ब्रजान्यहं जितामिषि, D₁₀ जजामाह जजायुषीं, T₁ जजामैतज्जायुषि, T₂ जजामाह जजायिषि, T₈ G जजामाहं जजायुषि (T₈ 'प) ३३ M₂ (marg) C_v यत् अहं अग्नेर्यजनाय पूजनाय ज स्वगृहे जातं दधि वा समन्ताज्जात अरणीरूप दारु च मथ्यानीति जाजमद्य¹ एव च अग्निमुद्दिश्य ज गृहे जात ज अरण्ये जातं वा मथ्या नीति जमदग्नि । एव सति अग्निमदिति वक्तव्यम् । जमदग्निरिति कथम् । सत्यम् । निरुक्तत्वादग्निपदस्य उपरिनिपात । तथा अग्नेर्य जनाय जिहानि दिने दिने जात पाप प्राणायामादिना त्यजामि । अत्रापि अग्निमुद्दिश्य ज पापपुरुष मथ्यातीति जमदग्नि । पूर्ववदग्निपदस्य उपरिनिपात । तथा अग्नेर्यजनाय इह लोके जिजायिषे जनितुमिच्छामि । अनेनाप्यग्निमुद्दिश्य ज जन्म मत् मनुत इति जमदग्नि । मनु अवबोधन इति धातो कर्तरि औणादिके उपसर्ग्ये कृते मदिति निष्पत्तिर्भवति । अत्रापि पूर्व वदग्निपदस्योपरिनिपात । Cn भूयो भूयोऽतिशयेन जमदग्नि युगपदनेकेषु यज्ञादिवनेकवार पुन पुनर्भक्षयन्ति हवींषि ते जाजमन्तो देवा । जमु भक्षणे यदलुकि दान्तस्य रूपम् । इज्यन्ते देवता अस्मिन्नि यज्ञेऽग्नि । तेषां जान भाषिर्भावस्तस्मिन् जिजायिषि जानोऽस्मि । जनैर्यजन्तामग्निं लुष्टात्मनेपदे उत्तमपुरुषकवचनम् आर्योऽन्मात्रश्च । इदं लोके अतो मां जिताहि जानीहि । अतो योगात् मा जमदग्निरिति नामतो विद्धि । जाजमदित्यत्राद्यपदे प्रथमाश्रयणे द्वितीयस्याग्निश्च जमदग्निरिति मिदम् । जिजाहीत्यपि जाधानैर्यजन्तुकि जादेन मध्यमवचनम् । ततो जाजमन्तोऽग्निश्चाग्निं मन्तीति जमदग्निमात्र ।

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३८

अरुन्धत्युवाच ।

धरां धरित्रीं वसुधां भर्तुस्तिष्ठाम्यनन्तरम् ।

मनोज्ञरुन्धती भर्तुरिति मां विद्वयरुन्धतीम् ॥ ३९

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४०

गण्डोवाच ।

गण्डं गण्डं गतवती गण्डगण्डेति संज्ञिता ।

गण्डगण्डेव गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ॥ ४१

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४२

पशुसख उवाच ।

सखा सखे यः सख्येयः पशूनां च सखा सदा ।

गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामग्निसंभवे ॥ ४३

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४४

ततो मनुजोपेन जमदग्निरिति पदम् । एतेनापि स्वस्याध्वर्णी यस्वमुक्तम् । ॥ —^{ad}) Dn1 D4 T8 ख्यातस्त्वतो (for 'मतो) — After 37, B1 reads 34

38 Dn2 om 38 (of v 1 33) D8 r s om 38 (cf. v 1 37) B4 om 38 M4 om the ref. —^b) T2 G2 4 मया (for मयि) D1 महाद्युते (for 'मुने) D4 दुःखव्याभाषिताक्षर

39 "^a) D1 2 जनां, D5 अधरां (hypermetric), T1 हरं; T2 G2 4 M2 (sup lin) 4 सारं (for धरां) T8 G1 8 साय (T8 र) धरित्री वसुधाम् ॥ M2 (marg) Cv धरां धरित्रीमित्यत्र धरित्री धरित्री भर्तारं विना अरुम् अरोचमानाम् । ॥ —^b) D5 [अ]संशयं (for [अ]नन्तरम्) T1 नो चेन्नर्तुरनन्तरं, T2 8 G M1-8 ह (T8 M1-8 ने) वृष्टे भर्तुरनन्तरं; M4 हृच्छेन्नर्तुरनन्तरं — D1 om 39-40^a —^c) V1 B1-8 D4-8 T8 M4 मनो न रं (D4-8 निरु) धती (M4 'लीं) भर्तुरं, B8 मनो मे रं धती भर्तुरं, T2 मितिमारं धती भर्तुरं; M1-8 मनो नारुधती भर्तुरं

40 D1 om 40 (of v 1 39) —^a) Dn2 मे (for ते)

41 B1 s om (hapl) 41-42 D8 om 41 D10 reads 41 twice D1 4 r om. the ref D10 (first time) T G चंदा (for गण्डा) —^a) B2 partly damaged Cvप गंडवती (for गतं) D5 r गजगजेति सुवती; D10 (first time) T G चंड (T1 'दा) गतवती चंदा; M1 2 (orig) 4 गण्ड गतवती गंडा; M2 (inf lin) गण्डं गंडवती गंडा —^b) M गंडा (for गण्ड) D5 r गजगजेति संज्ञिता, D10 (first time) T2 8 G चंदाचंडेति सं

T1 प्रचंडा चंडमं —^a) D4 M1 2 (sup lin) 8 4 [ह]ति; D8 च (for [ह]व) D8 गजगजेति गजेति, D7 गजगजे च गजेति, D10 (first time) T G चंदा चंडेति चंडेति (T1 विख्याता) — For 41, V1 B2-4 Dn D8 10 (second time) subst

432* वक्त्रैकदेशे गण्डेति धातुमेत प्रचक्षते ।
तेनोन्नते गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ।

[(L 1) Dn2 देयो (for देशे) D8 गदे तु (for (for गण्डेति) — (L 2) D10 मामग्नि (for मानल-)]

42 B1 s om 42 (of v 1 41)

43 D8 9 10 om (hapl) 43-44 D8 om the ref. D4 8 शुन सख (for पशुसख) —^a) T G4 transp सखा and सखे G2 सखायं; G8 सखायौ (for सखे य) D4 सेक्षेय (sio), D7 T1 संख्येय (for स''). V1 B Dn पशुनक्ष (B2 [marg] Dn1 ns 'नरंजा, B2-8 नरक्षया) मि द्वाहा, D8 पशुनक्षामिह द्वाहा; G1 सखे सखायौ सख्येय; M1-8 सहे सखाय सख्येय, M4 सखे सखायं सख्येयं —^b) Dn1 सदा सखा (by transp), T G M4 तथा सखा, M1-8 सखा तथा D8 य पशूनां सदा** —^c) T1 2 G M गौण्या (for गौणं) D1 T2 G M [ए]व (for [ए]वं) T8 तथा गौण्या पशुसखं. —^d) D1 4 6 8 मानल (for मामग्नि)

44 D2 9 10 om 44 (of v 1 43)

45 D8 om 45 D2 पशुसख (for शुन सख) —^a) T1 मया (for यया) —^c) D8-8 शुन सखं; T2 8 G M शुनं सदा (G4 'ख) (for शुन सख) V1

विद्धि मां गौतमं कृत्ये यातुधानि निबोध मे ॥ ३३

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महासुने ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३४

विश्वामित्र उवाच ।

विश्वेदेवाश्च मे मित्रं मित्रमस्मि गवां तथा ।

विश्वामित्रमिति ख्यातं यातुधानि निबोध मे ॥ ३५

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभाषिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३६

जमदग्निरुवाच ।

जाजमद्यजजा नाम मृजा माह जिजायिषे ।

जमदग्निरिति ख्यातमतो मां विद्धि शोभने ॥ ३७

twice V₁ om the ref — ^a) T₂ G गौतमो (for गोदमो) Bom ed दमतो (for 'गो) D₂ दुर्भगो दुर्भगो धूमो, D₅ (first time) गोभिस्तोहमध्वस्तं, T₁ गौतमो रमणो धूमो; Madras ed गौतमो मम गोधूमो — ^b) D₅ om, D₁₀ (first time) G धूमो (for दमो) T₂ गोधुर्धनश् (for दुर्दर्शनश्) D₁ २ गवा सदृशोपि च, D₂ २ (first time) ६-१० (second time) दमोसदृश-नस्य मे, D₅ (second time) जातमात्रस्य देहत, T₁ गोधूमो दुर्दमश्च ते, T₂ दमारो दुर्दमश्च ते, Bom ed दमस्ते समदर्शनात्, Ca दमस्ते समदर्शन — For 33^{ab}, V₁ B Dn₁ n₈ Cnp subst

431* गोभिस्तमो मम ध्वस्तं जातमात्रस्य देहत ।

[६३ Cn देहवो मातुर्देहाज्जातमात्रस्य अकृततपसोऽपि मम सूर्यतुल्यस्य गोभी रश्मिभिस्तमोऽध्वकार ध्वस्तम् । अतोऽहं गाव अतमा तमोविरोधिनीं यस्य स इति व्युत्पत्त्या गौत-मोऽस्मि । ६३]

— ^a) B₁ om., D₁ २ ४ T₁ गौतम (for गौ) T₂ गौतमं विद्धि मां कृत्ये — ^d) V₁ B₁ २ (orig) २ ४ Dn₁ n₈ D₂ T₁ निबोध मा, B₂ (marg) D₄-10 शुचिचित्ते (for निबोध मे)

34 Dn₂ M₁ ४ om. 34 (of v 1 33) B₅ om 34 B₁ reads 34 after 37 — ^a) D₅ अथ (for यथा) — ^b) B₁ २ महासुने (for 'सुने) D₄-२ T₂ दुःखव्या (D₅ 'मा'भाषिताक्षरं

35 Dn₂ om 35 (of v 1 33) B₄ om 35 T₁ om (hapl) 35-36 — ^a) D₂ ६-१० नित्यं (for मित्र) — ^b) D₄-२ मैत्रम् (for मित्रम्) D₅-२ अस्ति (for अस्मि) — ^c) S (T₁ om.) विश्वामित्र (for 'मित्रम्) — ^d) V₁ B₁-३ २ Dn₁ n₈ D₂ 10 मां (for मे) D₄-१० अतो मे विद्धि शोभने

36 Dn₂ om 36 (of v 1 33) T₁ om 36 (of v 1 35) — ^b) Dn₂ मयि नाम महासुने; D₅ दुःखमाभाषिताक्षरं

37 Dn₂ om 37 (of v 1 33) D₅ १ २ om 37 D₅ om the ref — ^a) V₁ B₁-२ Dn₂ जाजमद्यजजा नाय, B₁ २ D₅ २ 'मद्यजजा नाम, Dn₁ 'मद्यजजानेह, D₂ 'मद्यतता नाम, D₁₀ T G जजामाद्यज (D₁₀ T₁ २ G₂ 'माद्य ज) जामा (T₁ 'मे' यं, M₁-२ Cv जजामा (Cv जाजम)द्यजनायामे, M₂ जजामाद्य जजायिष्य¹, Cnp जाज मद्यजजा नाम (as in text) — M₂ om 37^b — ^b) M₁-२ Cv जि (M₂ ज)हानीह (for मृजा माह) V₁ जिजी यिषि, B₁ जजायिषु, B₂ २ Cnp जिजायिषि (B₅ 'नि'), D₅ जजायसि, Cv जिजायिषे (as in text) B₂ २ Dn₁ n₈ D₂ जिजाहीह जिजायिषि, D₂ ब्रजाम्यहं जितामिषि; D₁₀ जजामाह जजायुषीं, T₁ जजामैतज्जजायुषि, T₂ जजामाह जजायिषी, T₂ G जजामाह जजायुषि (T₂ 'प') ६३ M₂ (marg) Cv. यत अह अमेर्यजनाय पूजनाय ज स्वगृहे जातं दधि आ समन्ताज्जात अरणीरूप दारु च मथ्यानीति जाजमद¹ एव च अग्निमुद्दिश्य जं गृहे जातं जं अरण्ये जात वा मथ्या नीति जमदग्नि । एव सति अग्निमदिति वक्तव्यम् । जमदग्निरिति कथम् । सत्यम् । निरुक्तत्वादग्निपदस्य उपरिनिपात । तथा अमेर्य जनाय जिहानि दिने दिने जात पाप प्राणायामादिना त्यजामि । अत्रापि अग्निमुद्दिश्य जं पापपुरुष मथ्यानीति जमदग्नि । पूर्ववदग्निपदस्य उपरिनिपात । तथा अमेर्यजनाय इह लोके जिजायिषे जनिषुमिच्छामि । अनेनाप्यग्निमुद्दिश्य ज जन्म मय मनुत इति जमदग्नि । मनु अवबोधन इति धातो कर्तरि औणादिके उपप्रत्यये कृते मदिति निष्पत्तिर्भवति । अत्रापि पूर्व वदग्निपदस्योपरिनिपात । Cn भूयो भूयोऽतिशयेन जमन्ति युगपदनेकेषु यज्ञादिबन्धनेकवार पुन पुनर्भक्षयन्ति हवींषि ते जाजमन्तो देवा । जसु भक्षणे यद्भुक्ति शत्रन्तस्य रूपम् । इत्यन्ते देवता अस्मिन्निति यजोऽग्नि । तेषां जान जाविर्भावस्य सिन् जजायिषि जातोऽस्मि । जनैर्यजन्तास्सनि लुकात्मनेपदे उत्तमपुरुषैकवचनम् और्षोऽवभावश्च । इहलोके अतो मा जिजाहि जानीहि । अतो योगात् मा जमदग्निरिति नामतो विद्धि । जाजमदित्यत्रापदे प्रथमाक्षरलोपे द्वितीयस्याग्निस्त्वे जमदग्निरिति सिद्धम् । जिजाहीत्यपि जाधातोर्यद्भुक्ति जादेशो मध्यमैकव चनम् । ततो जाजमन्तोऽग्निश्चास्मिन् सन्तीति जमदग्निमात्र ।

यातुधान्युवाच ।

यथोदाहृतमेतत्ते मयि नाम महामुने ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ३८

अरुन्धत्युवाच ।

धरां धरित्रीं वसुधां भर्तृस्तिष्ठाम्यनन्तरम् ।

मनोऽनुरुन्धती भर्तुरिति मां विद्वयरुन्धतीम् ॥ ३९

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४०

गण्डोवाच ।

गण्डं गण्डं गतवती गण्डगण्डेति संज्ञिता ।

गण्डगण्डेव गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ॥ ४१

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४२

पशुसख उवाच ।

सखा सखे यः सख्येयः पशूनां च सखा सदा ।

गौणं पशुसखेत्येवं विद्धि मामशिसंभवे ॥ ४३

यातुधान्युवाच ।

नामनैरुक्तमेतत्ते दुःखव्याभापिताक्षरम् ।

नैतद्वारयितुं शक्यं गच्छावतर पद्मिनीम् ॥ ४४

सतो मतुल्लोपेन जमदग्निरिति पदम् । एतेनापि स्वस्याधर्षणी
यत्त्वमुक्तम् । ४३ —^{cd}) Dn1 D4 T8 ख्यातसत्तो (for
'मतो) — After 37, B1 reads 34

38 Dn2 om 38 (of v l 33) D6 1 9 om 38
(cf. v l 37). B4 om 38 M4 om. the ref —^s)
T2 G2 4 मया (for मयि) D1 महाधुवे (for 'मुने)
D4 दुःखव्याभापिताक्षर

39 —^a) D1 2 जनां, D5 जधरां (hypermetric),
T1 हरं, T2 G2 4 M2 (sup lin) 4 सारं (for घरां)
T8 G1 8 साय (T8 र) धरित्री वसुधाम् ४ M2
(marg) Cv घरां धरित्रीमित्यत्र घर्ती धरित्रीं भर्तारं
विना अरुं अरोचमानाम् । ४३ —^b) D5 [क]संवायं (for
[क]नन्तरम्) T1 नो चेन्नर्तुरनन्तरं; T2 8 G M1-8 ह् (T8
M1-8 ने) ष्ठे भर्तुरनन्तरं, M4 हृच्छेन्नर्तुरनन्तर — D1 om
39-40 —^c) V1 B1-8 D4-8 T8 M4 मनो न सं (D4-8
निरु) धती (M4 तीं) भर्तुरं; B5 मनो मे रुधती भर्तुरं;
T2 मितिमारुधती भर्तुरं, M1-8 मनो नारुधती भर्तुरं

40 D1 om 40 (of v l 39) —^a) Dn2 मे
(for से)

41 B1 8 om. (hapl) 41-42 D5 om 41 D10
reads 41 twice D1 4 1 om. the ref D10 (first time)
T G चंदा (for गण्डा) —^a) B2 partly damaged
Cvp गंडवती (for गत) D5 1 गजगजेति श्रुवती, D10
(first time) T G चड (T1 'दा) गतवती चडा; M1, 2
(orig) 4 गंडं गतवती गंडा, M2 (inf lin) गंडं गंड
वती गंडा —^b) M गंडा (for गण्ड) D5 1 गजनं
जेति संज्ञिता, D10 (first time) T2 8 G चंदाचंटेति सं,

T1 प्रचडा चंडस' —^a) D1 M1 2 (sup lin) 8 4
[ह]ति; D6 च (for [ह]व) D5 गजगजेति गंजेति; D7
गजगजे च गडेति, D10 (first time) T G चंदा चडेति
चंटेति (T1 विख्याता) — For 41, V1 B2-4 Dn D8 10
(second time) subst.

432* वक्त्रैकदेशे गण्डेति धातुमेतं प्रचक्षते ।
तेनोन्नतेन गण्डेति विद्धि मानलसंभवे ।

[(L 1) Dn2 -देशे (for -देशे) D8 गडे तु (for
(for गण्डेति) — (L 2) D10 मामशि (for मानल)]

42 B1 8 om 42 (of v l 41)

43 D2 9 10 om (hapl) 43-44 D5 om the ref
D4 6 शुन सख (for पशुसख) —^a) T G4 transp
सखा and सखे G2 सखायं; G6 सखायौ (for सखे
य) D5 संख्येय (sio), D7 T1 संख्येय (for स'),
V1 B Dn पशुनखा (B2 [marg] Dn1 ns 'नखा, B8-8
'नखा) मि द्वाहा, D8 पशुनखामिन्दि द्वाहा, G1 सखे
सखायौ सख्येय; M1-8 सखे सखाय सख्येय, M4 सखे
सखायं सख्येय —^b) Dn1 सदा सखा (by transp),
T G M4 तथा सखा; M1-8 सखा तथा D5 य पशूनां
सदा** —^c) T1 2 G M गौण्या (for गौणं) D1
T2 G M [ए]व (for [प]व) T8 तथा गौण्या पशुसखं.
—^d) D1 4 8 8 मानल (for मामशि)

44 D2 9 10 om 44 (of v l 43)

45 D5 om 45 D2 पशुसख (for शुन सख)
—^a) T1 मया (for यया) —^b) D6-8 शुन सखं;
T2 8 G M शुनां सदा (G4 'ख) (for शुन सख) V1

शुनःसख उवाच ।

एभिरुक्तं यथा नाम नाहं वक्तुमिहोत्सहे ।

शुनःसखसखायं मां यातुधान्युपधारय ॥ ४५

यातुधान्युवाच ।

नाम तेऽव्यक्तमुक्तं वै वाक्यं संदिग्धया गिरा ।

तस्मात्सकृदिदानीं त्वं ब्रूहि यन्नाम ते द्विज ॥ ४६

शुनःसख उवाच ।

सकृदुक्तं मया नाम न गृहीतं यदा त्वया ।

तस्मान्निदण्डाभिहता गच्छ भस्मेति माचिरम् ॥ ४७

भीष्म उवाच ।

सा ब्रह्मदण्डकल्पेन तेन मूर्ध्नि हता तदा ।

कृत्या पपात मेदिन्यां भस्मसाच्च जगाम ह ॥ ४८

शुनःसखश्च हत्वा तां यातुधानीं महाबलाम् ।

भुवि त्रिदण्डं विष्टभ्य शङ्कले समुपाविशत् ॥ ४९

ततस्ते मुनयः सर्वे पुष्कराणि विसानि च ।

यथाग्राममुपादाय समुत्तस्थुर्मुदान्विताः ॥ ५०

श्रमेण महता युक्तास्ते विसानि कलापशः ।

तीरे निक्षिप्य पद्मिन्यास्तर्पणं चकुरम्भसा ॥ ५१

अथोत्थाय जलात्तस्मात्सर्वे ते वै समागमन् ।

नापश्यंश्चापि ते तानि विसानि पुरुषर्षभ ॥ ५२

ऋषय ऊचुः ।

केन क्षुधाभिभूतानामस्माकं पापकर्मणा ।

नृशंसेनापनीतानि विसान्याहारकाङ्क्षिणाम् ॥ ५३

ते शङ्कमानास्त्वन्योन्यं पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः ।

त ऊचुः शपथं सर्वे कुर्म इत्यरिकर्षेण ॥ ५४

त उक्त्वा वाढमित्येव सर्वे एव शुनःसखम् ।

सहायं (for सखाय) T₁ शुनां सखाय सामग्र —^a)
T₈ [अ]व (for [उ]प)

46 ^a) S न व्यक्तम् (for तेऽव्यक्तं) D₁ 2 उदितं
(for उक्तं वै) V₁ B Dn D₁₀ नामनैरुक्तमेतत्ते —^b)
D₁ 2 4-7 9 वाप्य (for वाक्यं) —^c) Bom ed पुनर्
(for सकृद्) D₂ तु (for त्व)

47 ^a) V₁ त्वया (for मया) —^b) V₁ B Dn
D₁₀ त्वया यदि, D₈ T G M₄ यदि त्वया (for यदा
त्वया) M₁₋₈ गृहीत यदि न त्वया —^c) D₄₋₈ तस्मा
त्रिदण्ड (D₁ 'डि') निहता —^d) D₁ 4-9 transp गच्छ
and भस्म

48 V₁ B Dn D₁₀ om the ref —^b) Dn₂ Dr
om (hapl) तेन D₈₋₁ 9 [अ]हता (for हता) —^c)
Bom ed भस्म सा (for भस्मसाच्च) M₁₋₈ बभूव
(for जगाम) T₂ (also as in text) सा (for ह)

49 ^a) V₁ B Dn शुन सखा (for शुन सखश्) D₁ 2
[स]थ ता हत्वा (for च हत्वा तां) D₄₋₈ शुन सखा च
ता हत्वा, D₁₀ 'सखा च दग्धा ता' —^b) D₁ बलात्
(for बलाम्) —^c) Some MSS शाङ्कले

50 For a narrative on abjuration similar to the
one in stanzas 50-86, cf 13 96, Jātaka 488, and
Jātakamālā 19 —^a) D₄₋₈ तत्र (for तस्य)

51 ^a) V₁ B Dn T₁ M कृत्वा (for युक्तात्)
—^b) Dn₈ शजसा, D₄ T₂ G₂ 4 भंभसा (for 'सा)

52 ^a) B₈ यथोत्थाय, T₁ 8 अयोत्तीर्य, T₂ G₁ 2 4
तथोत्थाय (for अथो) —^b) T₁ एते, T₈ चैते, G₂
M₄ वै ते (by transp) V₁ B Dn सर्वे ते समुपागमन्,
D₁₀ सर्व एवमुपा —^c) G₁ partly damaged T
G₈ 4 M₄ विसानि भरतर्षभ

53 ^a) T₂ G₄ तेन (for केन) V₁ B Dn D₁₀ के-
(B₈ ते) न क्षुधा परीतानाम् —^b) T₈ कृत (for पाप)
G₁ 8 4 कर्मिणा (for 'कर्मणा) — D₂ om (hapl f)
53^{ed}

54 Before 53, S ins भीष्म —^a) D₈ 9 वि
(for ते) D₂ च (for तु) —^c) V₁ B Dn₁ n₂ Cn
समय (for शपथं) T₈ सर्वे (for सर्वे) Cn समयं
शपथम् । अत्र शपथव्याजेन निषिद्धान्युच्यन्ते । Cn —^d)
B₈ -कर्षण, D₁₀ कर्षणा; M₄ -कर्षिण; some MSS
-कर्षण (for कर्षेण) D₄ 1 कुर्म इत्यस्मि (D₁ 'तु') दर्शित,
D₈ 8 9 कुर्म इत्यनुदर्शन

55 ^a) Dn₁ n₂ तद्, D₂ तत्र, M₄ तम् (for त)
V₁ B₂₋₅ Dn D₂ 4 5 10 [ए]व (for [ए]व) —^b) V₁
B Dn D₁₀ तदा सम (for शुन सखम्) —^c) G₁ 2
सं (for सु) T₁ क्राता (for श्रान्ता) —^d) D₁
4-9 सर्व एव (for शपथाय)

क्षुधातीः सुपरिश्रान्ताः शपथायोपचक्रमुः ॥ ५५

अत्रिरुवाच ।

स गां स्पृशतु पादेन सूर्यं च प्रतिमेहतु ।

अनध्यायेष्वधीयीत विमस्तैन्यं करोति यः ॥ ५६

वसिष्ठ उवाच ।

अनध्यायपरो लोके शुनः स परिकर्षतु ।

परित्राह्मामृत्तोऽस्तु विमस्तैन्यं करोति यः ॥ ५७

शरणागतं हन्तु मित्रं स्वसुतां चोपजीवतु ।

अर्थान्काङ्क्षतु कीनाशाद्विमस्तैन्यं करोति यः ॥ ५८

कश्यप उवाच ।

सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासलोपं करोतु च ।

कूटमाक्षित्वमभ्येतु विमस्तैन्यं करोति यः ॥ ५९

वृथामांसं समश्नातु वृथादानं करोतु च ।

यातु स्त्रियं दिवा चैव विमस्तैन्यं करोति यः ॥ ६०

भरद्वाज उवाच ।

नृशंसस्त्यक्तधर्मास्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।

ब्राह्मणं चापि जयतां विमस्तैन्यं करोति यः ॥ ६१

उपाध्यायमथः कृत्वा क्रकोऽध्येतु यज्जूपि च ।

जुहोतु च स कक्षाग्रौ विमस्तैन्यं करोति यः ॥ ६२

जमदग्निरुवाच ।

पूरीपमुत्सृजत्वप्सु हन्तु गां चापि दोहिनीम् ।

56 Of 13 96 32 —^a) D₁ गवां, M₁ अगं (for स गा) D₇ स्पर्शतु (for स्पृशतु) —^b) D₂ सूर्यं च, D₅ स सत्यं (for सूर्यं च) D₂ प्रति सूर्यं च मेहतु —^d) M₄ करोतु

57 Of 13 96 17 Some MSS वसिष्ठ (for वसिष्ठ) —^a) M₁₋₃ अस्वाध्याय (for अन्न) B₁ करो (for -परो) Bom ed अनध्याये पठेच्छोके. —^b) D₅₋₆ M₁₋₃ सं, T₁ च (for स) —^c) D₅ मानयुक्तो, D₇ मानवृत्तो; T₂ G₁ २ ४ कामवृत्तिः; G₈ कर्मवृत्तिः (for कामवृत्तो) D₁ २ T₂ G तु; T₁ स्वाद् (for ऽस्तु)

58 Before 58, G₂ ins कश्यप V₁ om (hapl) 58-60 D₁ २ om (hapl) 58 T₂ om (hapl) 58-59 —^a) Hypermetric D₂ हति (for हन्तु) B₂ २ शब्दत्; B₂ २ D₁ २ D₅ स वै, D₅ सख (for मित्रं) B₁ शरणागत स इत्वमित्रं —^b) D₅ स्वमित्रं, D₁₀ स्वा सुता, G₂ स सुतां (for स्वसुता) B₁ २ २ चैवोपजीवतु —^c) T₁ om 58^a —^d) D₅ १ २ १० आशां (for अर्थान्) G₁ कीनाशे (for शाद्) T₂ G₂₋₄ M आशा कांक्ष (M₁₋₃ करो) तु कीनाशे

59 —(var) 13 96 18 V₁ T₂ om 59 (of v 1 58) G₂ reads 59^a-61^b after 63 G₄ reads 59-60 after 67 G₂ om the ref Some MSS कश्यप (for क) —^c) B₂ D₁ २ २ लपतु (for पणतु) D₁ २ २ एवं सर्वत्र पणतु, D₄ सर्वत्र स तु गृह्णातु; D₅₋₇ सर्वं सर्वत्र गृह्णातु, D₅ २ २ सर्वं सर्वं प्रगृह्णातु —^d) T₁ G₂ २ M₁₋₃ न्यासे लोभं, G₂ न्यासलोभं; M₄

'लोभं (for 'लोप) T₂ न्यासे लोभ करोति च —^e) T₂ G₂ अध्येतु (for अभ्येतु)

60 Of 13 96 24 For the sequence in G₂ ४, of v 1 59 V₁ om 60 (of v 1 58) M₁₋₃ om (hapl) 60 T₂ reads 60 after the ref of 61 D₁₀ transp 60^a and 60^b —^a) D₇ समश्नाति (for 'श्नातु) B₁ D₁ D₁₀ T₂ २ M₁ वृथामासाशनश्चास्तु, T₂ G वृथामांसानि चाश्नातु —^b) D₁ २ वृथा दारान्, D₅ १ वृथा दारा (for वृथादान) T₂ अपात्रके; G₂ करोति च (for 'तु च) D₅ २ २ वृथा दारा (D₅ 'रा) करोति य —^c) T₂ कूटमाक्षित्वमभ्येतु (= 59^c)

61 —(var) 13 96 29 For the sequence in G₂, of v 1 59 D₄ २ २ om (hapl) 61 D₇ om (hapl) 61 (retaining the ref) D₁₀ om (hapl) 61-62 G₂ om (hapl) 61-63 (retaining the ref) D₅ om the ref Some MSS भरद्वाज After the ref, T₂ reads 60 —^a) B₁ T₂ २ M धर्मोऽस्तु; T₂ कामोऽस्तु, G₁ धर्मात्मा (for धर्मास्तु) —^b) D₁ २ [अ]भि (for [अ]पि) T₁ २ G₁₋₃ M जहत्तु (for जयता) T₂ ब्राह्मण निदत्त सदा; M₁₋₃ ब्राह्मण्यं चापि जहत्तु

62 D₁₀ G₂ om 62 (of v 1 61) T₁ om (hapl) 62 —^b) D₂ [अ]ज्ञात्वा (for अज्ञे) —^c) D₅ २ २ M₂ सम, D₅ न स, D₅ वा स (for च स) T₂ G₂ २ M₁₋₃ कक्षेग्रौ (for कक्षाग्रौ) T₂ जुहोति च स कक्षेग्रौ ☞ Cn कक्षाग्रौ, तत्र हि हुत भस्मीभावमप्राप्य होतुर्दोषकरमित्याशय । ☞

अनृतौ मैथुनं यातु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६३

द्वेष्ट्यो भार्योपजीवी स्याद्दूरवन्धुश्च वैरवान् ।

अन्योन्यस्यातिथिश्चास्तु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६४

गौतम उवाच ।

अधीत्य वेदांस्त्यजतु त्रीनग्नीनपविष्यतु ।

विक्रीणातु तथा सोमं विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६५

उदपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

तस्य सालोक्यतां यातु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६६

विश्वामित्र उवाच ।

जीवतो वै गुरुन्भृत्यान्भरन्त्वस्य परे जनाः ।

अगतिर्वहुपुत्रः स्याद्विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६७

अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु क्रद्ध्या चैवाप्यहंकृतः ।

कर्षको मत्सरी चास्तु विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६८

वर्षान्करोतु भृतको राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।

अयाज्यस्य भवेद्वित्त्विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ६९

अरुन्धत्युवाच ।

नित्यं परिवदेच्छृणुं भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।

एका स्वादु समश्नातु विसस्तैन्यं करोति या ॥ ७०

ज्ञातीनां गृहमध्यस्था सक्तुननु दिनक्षये ।

अभाग्यावीरस्त्रस्तु विसस्तैन्यं करोति या ॥ ७१

63 G₁ om 63 (cf v l 61) T₂ om (hapl)
63 —^a) D₂s उत्सृजेद्, T₂ 'जति (for 'जतु)
—^b) V₁ B Dn D₁₀ [ए]व दुह्यतु, D₁ r [अ]प्यदु-
ह्यती, D₂ [ए]व दुह्यती, D₂ s s [अ]प्यदु (D₂ 'दु')
ह्यता, M [अ]पि दुह्यती Madras ed p [अ]पि दुस्तनी
(for [अ]पि दोहिनीन्) — After 63, G₂ reads
59^a-61^b

64 D₁ s-s om (hapl) 64-66 T₁ om (hapl)
64 —^a) D₁₀ द्विजो, T₂ s G₂-4 M₄ द्वेष्ट्य (for
द्वेष्ट्यो) D₁ 2 द्वेष्ट्यनार्युपजीवी स्याद् —^b) D₂s क्रूर
(for क्रूर) B₁ वैरिवान्, D₁ वीर्यं (for वैरं)
—^c) D₁ 2 भवतु (hypermetrio), S (T₁ om) सोमं
(for चास्तु)

65 D₁ s-s om 65 (cf v l 64) —^a) T₁ वेदं
(for वेदांस) —^c) D₂s तथा मासं; D₁ 2 च सोमं
च (for तथा सोम)

66 = (var) 13 96 23 D₁ s-s om 66 (cf
v l 64) D₂ om (hapl) 66 67 —^a) B₁-पुर,
D₂s पुरे (for प्लवे) T₂ G M₁-3 उदपानोदके प्रा (G₁ s
M₂ s 'कमा')मे ॐ Cn उदपानप्लवे एककूपैकजीवने । ॐ
—^b) D₂s ब्राह्मणं (for ब्राह्मणो) — D₁ repeats
66^a after 67 — For 66, T₁ subst

433* उदपाने श्लेष्मसूत्रे चोत्सृजेद्वृषलीपति ।

यातु पापीयसां लोकं विसस्तैन्यं करोति य ।

67 D₁ om 67 (cf v l 66) D₁ om the ref.
—^a) D₁ [s]मिगुणान्, D₁-s [s]पि सतो; M₁-s स
गुणान् (for वै गुरुन्) D₂s भक्त्या (for भृत्यान्)
T₁ s G M₁ विगुणाग्निभृत्यान्त्या (G₂ 'मत्सरी'न्, T₂

विभृत्याद्विगुणान्भृत्यान् —^b) B₁ G₂ भरति, T₂ हरतु
(for भरन्तु) D₁-r s T₂ s G M₂ [अ]परे (for परे)
T₁ त्यक्त्वा साधुनृपयजनान् — B₂ om 67^a D₁ om
(hapl) 67^a-70^b —^c) D₁₀ अगुश्च, S दरिद्रो (for
अगतिर्) T₂ G₁ s 4 तु, M च (for स्याद्).
— After 67, G₁ reads 59-60, and D₁ repeats
66^a

68 D₁ om 68 (cf v l 67) D₁ om 68^a
D₁ s s G₄ om (hapl) 68-69 —^a) = 13 96 20^a
T₁ अशुचिर्ब्रह्मचारी स्यान् —^b) S (except T₂, G₁
om) मिथ्या (for कृष्णा) — 68^a = 13 96 19^a

69 = (var) 13 96 33 D₁ om 69 (cf v l
67) D₁ s s G₄ om. 69 (cf v l 68) D₁₀ om
(hapl) 69 T₁ om 69^a Before 69, T₂ ins जम
दक्षि —^a) V₁ B₂-s D₂s वर्षा; B₁ न्याज, T₂
G₁-s M₄ हर्षं (for वर्षान्) D₂ n₂ D₂ वर्षाचरोस्तु
भृतको; T₂ हर्षं करोति भृतको, M₁-s परुष करोतु भृतके
(hypermetrio) — T₁ transp 69^b and 69^c —^b)
B₁ राज्ञो (for राज्ञश्च) T₁ चापि, T₂ स्यात्स (for
चास्तु) —^c) T₁ अयाज्ययाजी च भवेद् — T₁ om
69^a — After 69, D₂ reads 73, repeating it in
its proper place

70 = (var) 13 96 38 D₁ om 70^a (cf v l
67) T₂ om (hapl) 70 —^a) D₂ n₂ D₁₀ G₂
M₄ भवेत् (for वदेत्) B₂ ब्रह्मा, B₂ शुभ्र; D₂
शुद्धं; T₁ श्रद्धा (for शर्द्धं) D₂ नित्य परिभवेच्च
—^b) D₁ s s भर्ता (for सर्वर) — For 70^a, M₁-s
subst

गण्डोवाच ।

अनृतं भाषतु सदा साधुभिश्च विरुध्यतु ।
ददातु कन्यां शुल्केन विसस्तैन्यं करोति या ॥ ७२
साधयित्वा स्वयं प्राशेदास्ये जीवतु चैव ह ।
विकर्मणा प्रमीयेत विसस्तैन्यं करोति या ॥ ७३

पशुसख उवाच ।

दास्य एव प्रजायेत सोऽप्रसूतिरकिंचनः ।
दैवतेष्वनमस्कारो विसस्तैन्यं करोति यः ॥ ७४

शुनःसख उवाच ।

अध्वर्यवे दुहितरं ददातु

च्छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्ये ।

आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः

स्नायीत यो वै हरते विसानि ॥ ७५

ऋषय ऊचुः ।

इष्टमेतद्विजातीनां योऽयं ते शपथः कृतः ।

त्वया कृतं विसस्तैन्यं सर्वेषां नः शुनःसख ॥ ७६

शुनःसख उवाच ।

न्यस्तमाद्यमपश्यद्भिर्यदुक्तं कृतकर्मभिः ।

सत्यमेतन्न मिथ्यैतद्विसस्तैन्यं कृतं मया ॥ ७७

मया ह्यन्तर्हितानीह विसानीमानि पश्यत ।

434* शब्दा विवाद वदतु भवन्दीना च जीवतु ।

—^o) D₈ ९ एक (for एका) D_n D₂ १ समाभातु (for सम) D₄ ९ एक स्वादु समभाति (D₈ तु), D₁₀ एका सा स्वादुमभातु, S (T₃ om) एका स्वादुनि चाभातु —^d) V₁ B₄ 5 D_n 3 D₈ १ 10 T₂ G₂ 8 य, D₄ om (for या)

71 D₄ T₁ om (hapl) 71 Before 71, D₇ ins गौतम —^a) D₁₀ चैव (for गृह-) D₇-९ मध्यस्थ (for 'स्था) M₁-8 द्रव्यनाशरता चास्तु —^b) D₁₀ corrupt, S (T₁ om) सकृन्ना मुवि (G₁ 8 'नामपि) भक्षणे —^c) V₁ B₁ 4 4 5 D_n D₂ 8 C_n अभोग्या; B₂ अभार्या (for अभार्या) D₁₀ अभार्या वीरहीनातु ॥ C_n अभोग्या योनिद्विषता । ॥ —^d) B₅ D₈ १ 10 T₂ 8 G₂ 8 M₁ 8 य (for या)

72 = (var) 13 96 31 T₂ 8 G चडा (for गण्डा) —^a) V₁ तत (for सदा) —^b) V₁ B D_n D₂ 10 बहुभिश्च (V₁ स्तु) (for साधु) —^c) D₁ 2 4 6-९ कन्यां ददातु शुल्केन —^d) B₅ D₄ १ 10 T₂ G₂ M₁-8 य (for या)

73 D₄ reads 73 twice, D₅ reads the same for the first time after 69 —^a) D₁ 2 विस (for स्वय) B₁ 3 प्राशेदु (for प्राशेदु) —^b) D_n D₈ जीर्यतु (for जीवतु) D₁ 2 ९ 10 चैव सा (D₈ हि), D₈ सर्वदा (for चैव ह) V₁ B₂-5 दास्ये जीर्यतु चैव सा (B₅ स), T₂ G दास्ये (G₁ 8 स्यै) दिश्येत्तथैव सा, M₁-8 दासे दद्याद्यापुर, M₁ दास्ये दीर्येत्तथैव सा —^c) M₁-8 विक (M₁ तत्क) र्मायसमीक्षेत —^d) V₁ B₅ D₄ (both times) १ 10 T₂ 8 G₂ 8 M₂ 8 य (for या)

74 D₄ T₂ om (hapl) 74 D₁₀ om (hapl) 74 (retaining the ref) —^a) V₁ B D₈ दास (for दास्य) M₁-8 प्रजनयेत् (for प्रजायेत) D_n 1 n₂ दास एव प्रजायेताम्, D₁ 2 दास एव स जायेत, T₂ G M₄ दास्यभाव (G₂ 'वे) प्रजनयेत् —^b) V₁ B₂-1 सप्रसूतिर, D_n 1 अप्रसूतिर, D_n 3 स प्रसूतेर (for सोऽप्रसूतिर) D₁ 2 ९ ९ ९ M₄ अकिंचन B₁ सा प्रसूतिरकिंचना, D_n 3 असप्रसूकिंचन, D₈ corrupt

75 = (var) 13 96 42 D₁₀ om (hapl) the ref —^a) B₂ 4 D₅ 10 G₂ वा ददातु (for ददातु) —^b) D_n 3 च्छन्दोगो; T₈ च्छन्दोग्ये (for च्छन्दोग्ये) D₅-९ [अ]प्याचरित (for चरित) —^c) B₁ 2 4 अ (B₂ आ) धर्वाण, D₁ 2 आ (D₂ अ) यवेणे, D₄-8 10 अथर्वण (for आथर्वण), S अथर्ववेदं समधीत्य विप्र —^d) D₁ 2 4 M₁-8 स्नायेत, D₈ १ om (for स्नायीत) V₁ B D_n D₁₀ वा यो; D₁ ९ १ ९ वै यो (by transp), D₈ वा वै, M₄ योप

76 —^a) S हव (for विस) —^d) D_n 3 D₁ १ T₂ M₁-3 शुन सख, D₈ M₄ 'सखा, G₁ 8 सखे (for 'सख)

77 M om the ref —^a) S अक्षमेतद् (for न्यस्तमाद्यम्) V₁ B D_n 8 न पश्यद्भिर (for अप) D_n 1 n₂ D₅ न्यस्तमद्यं न पश्यद्भिर, D₄ ९-९ न्य (D₈ १ ९ व्य) स्तपापमन हृत्य —^b) D₁ 2 4 ९-९ शुभ, T₂ G कृत्य (for कृत-) —^c) T₁ om 77^{ad} —^d) T₂ श्रोतुं (for पृतन्)

78 —^a) D₁ 2 4 5 १-९ च, D₁₀ [अ]पि (for हि) T₂ अतर्हितानि सर्वाणि, G₁ M₄ मयाभ्यतर्हितानीह, G₂ 4 मयातर्हितानि सर्वाणि (hypermetno) —^b) B₄ 5 पश्यतु, D_n 3 T₂ त; D₄-९ 'तां (for 'त)

परीक्षार्थं भगवतां कृतमेतन्मयानवाः ।
 रक्षणार्थं च सर्वेषां भवतामहभागतः ॥ ७८
 यातुधानी ह्यतिकुद्धा कृत्यैषा वो वधैषिणी ।
 वृषादर्भिप्रयुक्तैषा निहता मे तपोधनाः ॥ ७९
 दुष्टा हिंस्यादियं पापा युष्मान्प्रत्यग्निसंभवा ।
 तस्मादस्म्यागतो विप्रा चासवं मां निबोधत ॥ ८०
 अलोभादक्षया लोकाः प्राप्ता वः सार्वकामिकाः ।
 उत्तिष्ठध्वमितः क्षिप्रं तानवाप्नुत वै द्विजाः ॥ ८१
 श्रीष्म उवाच ।
 ततो महर्षयः प्रीतास्तथेत्युक्त्वा पुरंदरम् ।

सहैव त्रिदशेन्द्रेण सर्वे जग्मुस्त्रिविष्टपम् ॥ ८२
 एवमेते महात्मानो भोगैर्वहुविधैरपि ।
 क्षुधा परमया युक्ताश्छन्द्यमाना महात्मभिः ।
 नैव लोभं तदा चक्रुस्ततः स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ८३
 तस्मात्सर्वास्ववस्थानु नरो लोभं विवर्जयेत् ।
 एष धर्मः परो राजन्नलोभ इति मिथुतः ॥ ८४
 इदं नरः सच्चरितं समवायेषु कीर्तयेत् ।
 सुखभागी च भवति न च दुर्गाण्यवाप्नुते ॥ ८५
 प्रीयन्ते पिनरश्वास्त ऋषयो देवतास्तथा ।
 यशोधर्मार्थभागी च भवति प्रेत्य मानवः ॥ ८६

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

— T1 om 78^{de} — ^d) V1 B2 4 5 Dn D10 एव (for एतन्) — ^e) D10 S (except G8, T1 om) हि (for च) — ^f) T8 M4 ह्यहम् (for अहम्) T1 सर्वेषा ह्यहमागत

79 ^a) D1 2 M1-3 [अ]भि, T G M4 [अ]पि (for [अ]ति) V1 B Dn D10 कूरा (for कुद्धा) — ^b) D1 वा, D8 वै (for वो) — ^c) D4 वृषादर्भि; D8 वृषदर्भि, T G वृषादर्वि (for 'दर्भि').

80 ^a) V1 B हिंसा, T G1 3 4 हि स्याद् (for हिंस्याद्) — ^b) T8 प्रत्यक्ष, M1-8 ह्यभि (for प्रत्यग्नि) — ^c) D2 8 9 S अस्म्यागतं (G2 'ता, M4 'तो), D8 1 अस्म्यागत (for गतो) — ^d) D1 3 सं (for मा)

81 ^b) V1 B1-3 5 Dn8 D8 वै सार्व, Dn1 n2 D10 वै सर्व, D1 2 3 7 9 G2 4 M4 व सर्व (for व सार्व) B1 प्राप्ता वै सर्वकालिका, T8 प्राप्ता व सर्वकामदा — ^c) V1 D4 6-10 इति, M1 अतः, M4 इह (for इत्) — ^d) V2 आप्राप्नुत (for अवा')

83 ^b) D8 1 भावैर, D8 8 भागैर (for भोगैर) — ^c) D2 T G M4 क्षुधया परया युक्ताश्च — ^d) D1 2

4 6-9 महर्षय (for महात्मभि) — ^e) D10 लोभाव (for लोभं) D10 T8 तथा, G4 ततश्च (for तदा) — ^f) T8 M1-8 तथा (for तत) D2 10 अवाप्नुयु, D8 M4 'मुयात् (for 'मुवन्)

84 ^b) D9 नरो लोक विसर्जयेत् — D10 transp 84^{cd} and 85^{ab} — ^d) V1 B Dn D1 10 तस्माद्धोभं विवर्जयेत्, S ब्राह्मणस्य (T1 'णानां) प्रकीर्तित

85 D10 transp 84^{cd} and 85^{ab} — ^a) Dn8 D1-9 T1 2 G M4 सुचरितं, D10 सच्चरित (for 'रितं) — ^b) V1 B2 4 5 Dn2 D1 2 कीर्तयन् (for 'येत्) — ^c) V1 B2 Dn धर्म (for सुख) D1 स (for च) — ^d) B1 दुःखानि (for दुर्गाणि)

86 ^a) B1-3 D1 2 T1 तस्य (for चास्य) — ^b) S (except M4) देवता ऋषयस्तथा (G2 'दा)

Colophon — *Parvan name* — B1-4 Dn8 D1 शान्ति — *Sub-parvan* N (except B4, D8 missing) M1-3 दानधर्म — *Adhy name* N (D8 missing) विसर्जयेत्, T2 प्रतिग्रहे प्रतिषेध, T8 G2 सप्तर्षिसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) D10 102, T1 M4 135, T2 8 G2 142, G1 8 M1 136, M2 8 137 — *Śloka no* Dn1 149, Dn2 148, D4 169

९६

भीष्म उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यद्वृत्तं तीर्थयात्रायां शपथं प्रति तच्छृणु ॥ १

पुष्करार्थं कृतं स्तैन्यं पुरा भरतसत्तम ।

राजर्षिर्मर्महाराज तथैव च द्विजर्षिभिः ॥ २

ऋषयः समेताः पश्चिमे वै प्रभासे

समागता मन्त्रममन्त्रयन्त ।

चराम सर्वे पृथिवीं पुण्यतीर्था

तत्रः कार्यं हन्त गच्छाम सर्वे ॥ ३

शुक्रोऽङ्गिराश्चैव कविश्च विद्वां-

स्तथागस्त्यो नारदपर्वतौ च ।

भृगुर्वसिष्ठः कश्यपो गौतमश्च

विश्वामित्रो जमदग्निश्च राजन् ॥ ४

ऋषिस्तथा गालवोऽथाष्टकश्च

भरद्वाजोऽरुन्धती वालखिल्याः ।

शिविर्दिलीपो नहुपोऽम्बरीपो

राजा ययातिर्धुन्धुमारोऽथ पूरुः ॥ ५

जम्बुः पुरस्कृत्य महानुभावं

शतकृतं वृत्रहणं नरेन्द्र ।

तीर्थानि सर्वाणि परिक्रमन्तो

माध्या ययुः कौशिकी पुण्यतीर्थाम् ॥ ६

सर्वेषु तीर्थेष्वथ धूतपाषा

जम्बुस्ततो ब्रह्मसरः सुपुण्यम् ।

देवस्य तीर्थे जलमग्निकल्पा

विगाह्य ते भुक्तविसप्रसूनाः ॥ ७

केचिद्विसान्यस्वनस्तत्र राज-

96

57 This adhy is missing in Ds (of v 1 13 82 37) For a narrative on abjuration, of 13 95 50-86, Jātaka 488 and Jātakamālā 19

1 °) Ds 1 8 0 S [अ]दि (for [प]व)

2 °) B1 पुष्कराजु ; Ds 1-9 रार्थे (for 'रार्थ') S कृते स्तैन्ये (for कृतं स्तैन्य) — °) D1 1 महर्षिभिर् (for राज) — °) Ds-9 चैव (by transp) Bs Ds महर्षिभिः, D1 महात्मभिः (for द्विजर्षिभिः) T1 तथैव द्विजसत्तमै

3 °) Ds 6-9 ऋषीश्वरा पश्चिमेऽथै प्रभासे ; T G M1-3 पुरा प्रभासे ऋषय समागता (T1 समग्रा), M1 ऋषय समागतस्ते प्रभासे — °) Ds om from समागता up to चराम (in 3°) T1 G1 3 M समेता वै, T2 Gs समेत्य वै (for समागता) Gs समेता वै मन्त्र मन्त्रयन्त — °) V1 B Dn D10 सर्वा ; Ds सार्धं (for सर्वे) — °) T1 तत (for तत्र) V1 B Dn काम (for कार्य)

4 °) V1 B Dn Ds 10 अगस्त्यो (for [अ]) T

G M1 नारद पर्वतश्च — °) Some MSS वशिष्ठ and काश्यपो

5 °) Dr-9 पैलवो (for गा°) — °) Gs भारद्वाजो Some MSS वालखिल्या — °) V1 om, B1 [5]य राजा, D1 चांबरीपो (for 5य°) — °) B1 तथा (for राजा)

6 °) G1 8 4 महानुभावा ; M 'प्रभाव (for 'नुभाव) — °) V1 B Dn Ds 10 नरेन्द्रा, T1 नरेन्द्र, T2 G1 8 4 M सुरेन्द्र (for नरेन्द्र) — °) D1 सर्वाणि तीर्थानि (by transp) V1 B Dn Ds 10 अमृतो (for 'ऋ°) — °) S ता प्रत्युदी (T1 M वे)यु (for माध्यां ययु) Ds पुण्य तीर्थं

7 °) Dn2 om सर्वेषु Ds 6-9 तीर्थेषु सर्वेषु (by transp) V1 B Dn Ds 10 [अ]व ; T G M1 वि (for [अ]य) Ds 1 पूतपाषा, Ds धौत (for धूत) — °) Ds सुराणां (for सुपुण्यम्) — °) T2 कल्पे (for तीर्थे) T G M1 जलितानि (for जलमग्नि) — °) Dn2 भुवि (for भुक्त) Ds-8 M1 प्रसूता, M1-8 'नं (for 'ना) T1 विगाह्य ते भोजनार्थं व्यचिन्वन्

8 °) D1 3 विसान् (for विसानि) — °) T1 केचिन्

अन्ये मृणालान्यखनस्तत्र विप्राः ।

अथापश्यन्पुष्करं ते हियन्तं

हृदादगस्त्येन समुद्धृतं वै ॥ ८

तानाह सर्वानृपिमुख्यानगस्त्यः

केनादत्तं पुष्करं मे सुजातम् ।

युष्माञ्शङ्के दीयतां पुष्करं मे

न वै भवन्तो हर्तुमर्हन्ति पद्मम् ॥ ९

शृणोमि कालो हिंसते धर्मवीर्यं

सेयं प्राप्ता वर्धते धर्मपीडा ।

पुराधर्मो वर्धते नेह याव-

त्तावद्गच्छामि परलोकं चिराय ॥ १०

पुरा वेदान्ब्राह्मणा ग्राममध्ये

घुष्टस्वरा वृषलाञ्ज्रावयन्ति ।

पुरा राजा व्यवहारानधर्म्या-

न्पश्यत्यहं परलोकं व्रजामि ॥ ११

पुरावरान्प्रत्यवरान्गरीयसो

यावन्नरा नावमंस्थन्ति सर्वे ।

तमोत्तरं यावदिदं न वर्तते

तावद्ब्रजामि परलोकं चिराय ॥ १२

पुरा प्रपश्यामि परेण मर्त्या-

न्वलीयसा दुर्बलान्भुज्यमानान् ।

तस्माद्यास्यामि परलोकं चिराय

न ह्युत्सहे द्रष्टुमीदृङ्गलोके ॥ १३

तमाहुरार्ता ऋषयो महर्षिं

न ते वयं पुष्करं चोरयामः ।

मिथ्याभिषङ्गो भवता न कार्यः

(for अन्ये) D₁ २ ०-४ मृणालान् (for 'लानि) S (except T₈) [अ]खनत (for नस्तत्र) D₁₀ अन्ये मूलानि खनतश्च विप्रा —^०) T₁ तथा (for अथ) B₅ ते हरत, D₁ २ हार्यमाणं, D₁-९ ते महात, T₈ G₄ तैर्द्वियन्त —^d) D₂ अथ, T₂ तदा हि, G₁ ४ यदा, G₂ ३ तदा (for हृदाद्) V₁ B₂ ४ ५ D_n D₁₀ तत्, B₁ त, B₄ D₅ यत् (for वै) T₈ हृदैर्ह्यगस्त्यो विसमुद्धृतं वै

9 ^d) D₅-10 [आ]हृतं, T₂ G [आ]हृतं वै, T₈ [अ]ग्र दत्तं (for [आ]दत्तं) G₂ वै (for मे) T₂ om from सुजातम् up to पुष्कर (in 9^o) —^०) T₁ युष्मद्भागो (for युष्माञ्शङ्के) D_n D₂ ४-९ पुष्करं दीयता (by transp) T₈ युष्मद्भाग पुष्करं दीयता मे

10 ^a) T₁ न वै, T₂ G₁ ४ ५ शृणोति (for 'मि) D₁ २ काले D₁ २ ४-९ हार्यते (for हिंसते) —^d) D₄-९ G₂ [स]य प्राप्ते (for [ह]य प्राप्ता) T G₁ २ ४ M₄ वर्तते (for वर्धते) V₁ B D_n D₁₀ सोय प्राप्ते वर्तते धर्मपीडा —^०) V₁ B D_n D₁₀ G₁ वर्तते, D₅ विवर्तते (for वर्धते) B₁ नैव यावत्, D₁ २ वै न या, D₂ ०-४ वै सुनीद्रासः, T₂ G₁ नेह तावद्, G₄ नैव तावद् (for नेह यावत्) —^d) T₂ G यावद् (for ता) V₁ B D_n D₁₀ गच्छामि सुर, D₁ २ ४ ०-४ व्रजामि पर, D₅ व्रजामि सुर (for गच्छामि पर) D₅ तावद्गच्छामि सुरलोकं विचार्य

11 ^a) V₁ om, T₂ देवान् (for वेदान्) G₄

ब्राह्मण (for 'णा) —^b) B₂ (marg as in text) D₅ घुष्टस्वरा, D₁ T₂ G घुष्टस्वरान्, T₈ अष्टस्वरान्; M₁-४ घुष्टस्वरं, M₄ नष्टस्वरान् (for घुष्टस्वरा) —^०) V₁ B₂ ४ ५ D_n D₅ व्यवहारेण धर्मान्, B₁ ४ D₁₀ 'हारे राजधर्मान्, D₄ 'हारोन्यधर्मान्, D₅-४ हारो न धर्म्या (D₈ 'र्मा) न्; D₉ T G 'हारानधर्मान् (for 'हारानधर्म्यान्) —^d) D₅ पश्येत्तावद्, D₅-९ पश्येत, T₂ पश्यामि (for पश्यति) M₄ [अ]य (for [अ]ह)

12 ^a) S (except G₂) पुरा (M₄ 'रो) राजा (for पुरावरान्) —^b) D₁ २ ४-९ मय्यति (for 'मय्यन्ति) S मय्यत्यर्थेनमनुयास्यति (T₁ नुयाति) सर्वे —^०) D₁ २ तमोमय, T₁ पापोत्तरं, T₂ G धर्मो (for तमो) T₂ वा यद् (for यावद्)

13 ^a) B₁ om पुरा —^b) B₂ गृह्यमानान्, D_n ४ दुष्ट, T₁ तुष्य (for सुज्य) —^०) M तावद् (for तस्माद्) M₄ यास्ये (for यास्यामि) —^d) D_n २ ४ इह, T₂ G₂ M₁-४ इदं (for इदं) V₁ B D_n D₁₀ जीवलोक (for नृलोके)

14 Before 14, D₄ ४ ५ ins भीष्म उवाच —^a) D₁₀ ते (for धार्ता) B₁ ४ D₁₀ S महर्षे —^b) B₁ २ नो (for ते) T₂ याचयाम (for चोर) —^०) D₂ मिथ्या मिश्रतो, D₁ नृपंगो (for मिषङ्गो) S मिथ्यामिश्रता भवता न (T₈ नात्र) कार्या —^d) V₁ B D_n D₄ 10

शपाम तीक्ष्णाञ्जशपथान्महर्षे ॥ १४

ते निश्चितास्तत्र महर्षयस्तु

संमन्यन्तो धर्ममेवं नरेन्द्र ।

ततोऽशपञ्जशपथान्पर्ययेण

सहैव ते पार्थिव पुत्रपौत्रैः ॥ १५

भृगुरुवाच ।

प्रत्याक्रोशेदिहाकुट्टस्ताडितः प्रतिताडयेत् ।

खादेच्च पृष्ठमांसानि यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १६

वसिष्ठ उवाच ।

अस्त्राध्यायपरो लोके श्वानं च परिकर्षतु ।

पुरे च मिश्रुर्मवतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १७

कश्यप उवाच ।

सर्वत्र सर्वं पणतु न्यासे लोभं करोतु च ।

कूटसाक्षित्वमभ्येतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १८

गौतम उवाच ।

जीवत्वहंकृतो बुद्ध्या विपणत्वधमेन सः ।

कर्षको मत्सरी चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ १९

अङ्गिरा उवाच ।

अशुचिर्ब्रह्मकूटोऽस्तु श्वानं च परिकर्षतु ।

ब्रह्महानिकृतिश्चास्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २०

धुन्धुमार उवाच ।

अकृतज्ञोऽस्तु मित्राणां शूद्रायां तु प्रजायतु ।

एकः संपन्नमश्नातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २१

पूरुषवाच ।

चिकित्सायां प्रचरतु भार्यया चैव पुण्यतु ।

श्वशुराक्षस्य वृत्तिः स्याद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २२

तीक्ष्णै शपथैर (for तीक्ष्णाञ्जशपथान्)

15 T₁ om 15 —⁵) T₂ s G समानयतो; M₁-s संमन्यतो (for समन्यन्तो) D₂ एते, D₁ s ए, D₅ s एते (for एवं) T₂ G नरेन्द्र V₁ B D_n D₈ 10 सपश्यतो धर्मेन (B₁ 'व, D_n D₁₀ स) नरेन्द्र (D_n 12 'द्रा) —⁶) V₁ B D_n D₁₀ [s] शपथ, S (T₁ om) [s] कुर्वन् (for शपन्) —^d) D₁ 10 S (except T₂, T₁ om) ते (for ते)

16 " D₁ s 4-9 उपाकुट्टस् (for इहा) —⁶) G_n पृष्ठमांसानि पृष्ठवाहानां हयवृषभोद्गादीना मांसानि । ॥

17 T₂ गौतम; some MSS वसिष्ठ (for वसिष्ठ) —^a) V₁ D₁-9 अनन्नाय (for अस्त्रा) —⁵) D₁ s स (for च) B₁ s कर्षयेत्, D_n 1 कर्षते (for 'तु) —⁶) D₂ s-9 T₂ भवति (for तु) —^d) M₄ हरतु (for ति) — After 17, G₂ reads 20

18 = (var) 13 95 59 Some MSS काश्यप —^a) D₁-9 तुदतु, T₂ अश्नातु, G₂ प्रणश्यतु (hypermetrio) (for पणतु) D₁ s सर्वं सर्वत्र पणतु —⁵) B₁ D₁ s न्यासलोभ (B₁ 'प), D₅ s 10 T₂ न्यासे लोभ; D₂ न्यासेलोभ (for न्यासे लोभ) —⁶) G अण्येतु (for अण्येतु) —^a) M₂ हरतु

19 M₁ s om (hapl) 19-20 T₂ वसिष्ठ (for

गौतम) —⁵) D₁ s विवदतु, D₄ s विपणाति (for विपणतु) V₁ B D_n विपमेण स (D_n 1 'णास) मेन स, D₁₀ विफलस्व समेतु स, S (M₁ s om) कृपणत्व (G₂ विपमेण) समेतु स (T₁ च) —⁶) = 13 95 68°, D₁ s T₂ वा (for च)

20 M₁ s om 20 (cf v 1 19) M₄ om (hapl) 20-21 G₂ reads 20 after 17 B₂ पूरुर (for अङ्गिरा) —20°=13 95 68° —⁵) T₂ G M₂ मान (for श्वान) —⁶) V₁ B₂ s T₁ [स] निष्कृतिश्, D₁₀ T₂ 'कृतश् (for 'कृतिश्) D₄-1 वा (for च) — After 20, G₂ reads 23

21 M₄ om 21 (cf v 1 20) —^a) B₄ D_n G₁ s तु (for स्तु) B₂ अकृतिज्ञस्तु मित्राणां —⁵) B₁ D₁₀ T₂ शूद्राणां (for या) V₁ B₂ s s D_n T₂ च (for तु) G₂ प्रजायतां (for 'तु) D₄-9 शूद्र वा (D₂ s चा) पि प्रयाचतु, T₁ s G₁-s शूद्रायां (T₂ 'णां) च प्रजायता

22 B₁ D₅ 10 S पूरुरवा (for पूरुर) —^a) T₁ जारिकायां, T₂ G चोरिकायां, T₂ चौरिकां (submetrio), M चौरिकायां (for चिकित्सायां) —⁵) D₁ s भार्यायां (for भार्यया) B₁ जीवतु (for पुण्यतु) D₄-9 भार्या चैवोपजीवतु, S भार्या वा (T₂ स्त्रा) चैव तु (T₁ s दू-प्यतु — After 22, G₁ s read 26 and T₂ reads 25

दिलीप उवाच ।

उदपानप्लवे ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

तस्य लोकान्स व्रजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २२

शुक्र उवाच ।

पृष्ठमांसं समश्नातु दिवा गच्छतु मैथुनम् ।

प्रेष्यो भवतु राज्ञश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २४

जमदग्निरुवाच ।

अनध्यायेष्वधीयीत मित्रं श्राद्धे च भोजयेत् ।

श्राद्धे शूद्रस्य चाश्रीयाद्यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २५

शिविरुवाच ।

अनाहिताग्निम्रियतां यज्ञे विघ्नं करोतु च ।

तपस्विभिर्विरुध्येत यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २६

ययातिरुवाच ।

अनृतौ जटी व्रतिन्यां वै भार्यायां संप्रजायतु ।

निराकरोतु वेदांश्च यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २७

नहुष उवाच ।

अतिथिं गृहस्थो नुदतु कामवृत्तोऽस्तु दीक्षितः ।

विद्यां प्रयच्छतु भृतो यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २८

अश्वरीष उवाच ।

वृशंसस्त्यक्तधर्मोऽस्तु स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ।

ब्राह्मणं चापि जहतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ २९

23 = (var) 13 95 66 D₁₀ T₁ om (hapl) 23 G₂ reads 23 after 20 and T₁ after 29 G₁ s नहुष (for दिलीप) —^a) B₁ s s पुरे (for प्लवे) D₁₋₉ एककूपोदके ग्रामे; G₂ उदपानोदके नैको —^a) B₈ यस्य (for तस्य) T₂ G₂ s व्रजतु स (by transp) D₁₋₉ तस्य सालोक्यता यातु, G₁ s स तस्य लोकान्व्रजतु — After 23, the sequence in D₈ is 26-28, 24, 31, 32, 37, 25, 29, 30, 33, 34, 36, 35, 38, colophon

24 Cf. 13 95 60 For the sequence in D₈, of v l 23 D₁ s read 24-25 and D₈ s read 24 after 28 T₈ om (hapl) 24 —^a) V₁ B Dn D₁₀ वृथा (for वृष्ट) D₈ वृथामास स चाश्नातु, T₁ s G वृष्टमा (T₁ वृथामा) सानि चाश्नातु —^b) S (T₈ om) यतिर् (for दिवा) —^c) B₈ s D₇ तु (for च)

25 For the sequence in D₈, of v l 23, and for that in D₁ s, of v l 24 D₈ s om (hapl) 25 T₂ reads 25 after 22 —^a) = 13 95 56^c D₈ T₈ M [अ]धीयेत (for यीत) —^b) G₂ s मित्रान् (for मित्र) B₁ T₂ G₁ M श्राद्धेषु (for श्राद्धे च) —^c) D₈ शूद्र तथा (for शूद्रस्य च)

26 For the sequence in D, of v l 23 D₂ om (hapl) 26-28 T₂ om (hapl) 26 G₁ s read 26 after 22 —^a) B₁ श्रियेतु, T₁ s G M₂ म्रियतु (for 'ता) —^b) Dn₈ D₄ S (T₂ om) यज्ञ (for यज्ञे) D₈ य (for च) —^c) V₁ B Dn₁ n₂ D₁₀ विरुध्येष (for 'ध्येत)

27 For the sequence in D₈, of v l 23 D₁ om 27 (of v l 26) T₁ om (hapl) 27 G transp 27 and 28 T₈ भरद्वाज (for ययातिर्) —^a) Hypermetric D₈ s om, D₇ तु (for वै) V₁ B Dn अनृतौ व्रती जटी च, D₄ 'तैर्जटिल तस्य, D₈ तौ तु व्रती जटी, D₃ तौ जटी व्रती चास्तु, D₁₀ 'तौ तु व्रतिन्या च, G₁ 'तौ च व्रतीनां वै (sio), Bom ed 'तौ च व्रती चैव —^b) V₁ B₂ s s Dn₁ n₂ D₈ s G₂ M₂ s स प्रजायतु, B₁ s D₁ s T₂ संप्रजायते (B₁ D₁ 'ता), G₁ s संप्रगच्छतु (for संप्रजायतु) —^c) D₄₋₇ s तु (for च) D₈ निराकारी तु वेदांस्तु

23 For the sequence in D₈, of v l 23 D₂ om 28 (of v l 26) G transp 27 and 28 T₁ om the ref —^a) Hypermetric D₁₀ अतिथिन् (for 'थि) D₇ निंदतु (for नुदतु) V₁ B Dn D₈ s Cn अतिथिर्गृहसंस्थो (D₈ स्थ)स्तु, T₈ G₂ गृहस्थोतिथि च नुदतु ॥ Cn अतिथि यति गृहसंस्थो गृहवासी । ॥ —^b) V₁ B D₁₀ वृत्तिस्तु (B₈ ध), Dn D₈ वृत्तस्तु (for वृत्तोऽस्तु) —^c) M वेद (for विद्या) D₈₋₇ 10 भृतौ, M₂ हनो (for भृतो) —^d) M₂ हरतु — After 28, D₁ s read 24-25 and D₁ s read 24

29 = (var) 13 95 61 For the sequence in D₈, of v l 23 D₁ s om (hapl) 29-30 —^a) V₁ B₂ s Dn₂ D₁ s G₂ धर्मास्तु, G₁ s धर्मास्तु (for धर्मोऽस्तु) —^b) T₈ विप्रेषु (for ज्ञातिषु) B₂ s स्त्रीषु गोषु च ज्ञातिषु —^c) V₁ B Dn D₈ s 10

नारद उवाच ।

गूढोऽज्ञानी बहिः शास्त्रं पठतां विस्तरं पदम् ।
गरीयसोऽत्र जानातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३०

नाभाग उवाच ।

अनृतं भाषतु सदा सद्भिश्चैव विरुध्यतु ।
शुल्केन कन्यां ददतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३१

कविरुवाच ।

पदा स गां ताडयतु ध्वयं च प्रति मेहतु ।
शरणागतं च त्यजतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३२

विश्वामित्र उवाच ।

करोतु भृतकोऽर्थां राज्ञश्चास्तु पुरोहितः ।

ऋत्विगस्तु ह्ययाज्यस्य यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३३

पर्वत उवाच ।

ग्रामे चाधिकृतः सोऽस्तु खरयानेन गच्छतु ।
शुनः कर्षतु वृत्त्यर्थे यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३४

भरद्वाज उवाच ।

सर्वपापसमादानं नृशंसे चानृते च यत् ।
तत्तस्यास्तु सदा पापं यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३५

अष्टक उवाच ।

स राजास्त्वकृतप्रज्ञः कामवृत्तिश्च पापकृत् ।
अधर्मेणानुशास्त्वर्षी यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३६

निर्दुत ब्राह्मण चा (V1 'नार्था', Ds नांश्चा) पि, D1 ब्राह्मणं
चाभिजयतु, Ds ने चाभिजायेत — After 29, T2
reads 23

30 For the sequence in Ds, of v 1 23 D1 ०
१ ० om 30 (of v 1 29) —^a) V1 B Dn Ds
गूढज्ञानी, D10 गूढज्ञानी, T2 ० G M2 गूढो ज्ञातु
(sio) (for गूढोऽज्ञानी) Ds गूढज्ञानी बहिः शब्दे, T1
गूढज्ञातिबहिषोस्तु, M1-8 विशोत्कर्षाव (Ms प) हो ज्ञाते
—^b) T1 पठता ब्राह्मशास्त्रक —^c) D1 2 [s]प (for
ज) —^d) G4 हरतु

31 = (var) 13 95 72 For the sequence in Ds,
of v 1 23 D1 4-7 ० गालव, T1 ० G गाविर, T2
विश्वामित्र, M गाविर (for नाभाग) —^b) D1 ० 4-०
साधुभिश्च (for सद्भिश्चैव) —^c) D1 ० ददता (for तु)
B1 D1 ददातु कन्या (D1 पुत्र) शुल्केन, Dn1 n2 शुल्केन
तु ददत्कर्षा, Ds ददातु वै न शुल्केन, Ds-० ददातु
शुल्के कन्या तु

32 For the sequence in Ds, of v 1 23 D10
transp 32 and 33 V1 भरद्वाज (for कविर्) 32^{ab}
= (var) 13 95 56^{ab} —^a) V1 B Dn पद्भ्यां (for
पदा) D2 तु (for स) T1 G2 M2 प (M2 स) दा च
(T1 तु) गां स्पृशतु च (G2 स), T2 ० पदा च गां स्पृश
(T2 तु स्पृश) शतु; G1 ० पदा गवां स्पृशन्मूयं, M1-8
पदा द्विजान्गाश्च इतु —^b) G1 ० चर्वं (for सूर्य)
—^c) Hypermetric Ds शरण गत V1 B Dn Ds
स (for च) D10 शरणागतास्तु त्यजतु — After 32,
D1-० read 37

33 = (var) 13 95 69 For the sequence in
Ds, of v 1 23 S om (hapl) 33-35 Dn1 om
(hapl) 33 D10 transp 32 and 33 —^a) B1 D10
व्याज, Dn2 विद्या, D1-7 ० धर्षं, Ds [s]चर्षा (for
जर्षां) ॥ Gn क्षवर्षा वृष्टिनिबन्धम् ॥ ॥ —^b) Dn2
वा (for च) —^c) D2 [क्ष]यज्ञस्य (for [क्ष]याज्यस्य)

34 For the sequence in Ds, of v 1 23 S
om 34 (of v 1 33) —^a) Dn2 Ds वा (for च).
D4 गत (for -कृत) Ds [s]पि (for स्तु) —^c)
D2 10 वृत्त्यर्थं —^d) D10 हरतु

35 For the sequence in Ds, of v 1 23 S
om 35 (of v 1 33) D1 reads 35 after 37
D1 ०-० transp 35 and 36 —^a) B1 समाधान,
D1 ० चारो, D1-० दाने (for 'दानं') —^b) D1 ०
[s]यानुव; D १ चानृते (for चा) —^c) Ds यत्;
Ds-० यत् (for तत्)

36 For the sequence in Ds, of v 1 23 Dn1
om (hapl) 36 D1 ०-० transp 35 and 36 —^a)
V1 प्रकृत (for [क्ष]स्त्रकृत) —^b) V1 वृत्तिस्तु, D1 4-०
वृत्तश्च, T2 ० G M1 ० 4 वृत्तोय (for वृत्तिश्च) T2
कामवृत्तो निरकुश; M2 'नोय वासकृत् —^c) B2 Dn2 n2
D2 [क्ष]मि (for [क्ष]तु) D2 G2 4 'शास्त्रोर्वी, Ds
१ ० 'शास्त्रोर्वी (for 'शास्त्रोर्वी')
— After 36, T2 1ns

435*

शुक ।

श्रव्योनौ द्विजातिस्तु रेतो मुखत कामत ।
सन्धासी मैथुन गच्छेद्यस्ते हरति पुष्करम् ।

गालव उवाच ।

पापिष्ठेभ्यस्त्वनर्घीर्हः स नरोऽस्तु स्वपापकृन् ।
दत्त्वा दानं कीर्तयतु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३७

अरुन्धतपुवाच ।

श्वश्र्वापवादं वदतु भर्तुर्भवतु दुर्मनाः ।
एका खादु समश्नातु या ते हरति पुष्करम् ॥ ३८

बालखिलया ऊचुः ।

एकपादेन वृत्त्यर्थं ग्रामद्वारे स तिष्ठतु ।
धर्मज्ञस्यक्तधर्मोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ३९

पशुसख उवाच ।

अग्निहोत्रमनादृत्य सुखं स्वपतु स द्विजः ।
परित्राह्वामवृत्तोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४०

यम ।

औपासनविहीनस्तु देवग्राह्यणनिन्दक ।
देवसत्राधिकार्यस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ।

37 For the sequence in D₅, of v 1 23 S om (hapl) 37 D₁₋₉ read 37 after 32 D₁ s s 9 ग (D₅ गा) वय (for गालव) —^a) V₁ B D_{n1} द्वि (for तु) D₁ 2 [अ]नर्घीर्ह (for 'र्घीर्ह) —^b) D₁ s s 9 च (for स्व) —^c) D₁ कीर्तयेत् D₂ 'यता (for 'यतु) —^d) D₁ हरतु — After 37, D₁ reads 35

38 = (var) 13 95 70 For the sequence in D₅, of v 1 23 G₄ om (hapl) 38 —^a) D₅-7 9 स्वस्य, T₁ मृषा (for श्वश्र्वा) G₁ 8 विवादं (for [अ]-पं) ॥ C_n श्वश्र्वा अपवातमिति च्छेद । ॥ —^c) D₂ 6-9 एक (for पुका) —^d) V₁ D₁ 2 s 6-10 T₁ 8 G₁ यत् (for या) — After 38, T₁ ins

436*

शुनक ।

वासुदेव परित्यज्य सोऽन्य देवमुपासतु ।

While T₂ ins after 38

437*

भरद्वाज ।

सदा वसतु सन्यासी ग्रामे वा नगरेऽपि वा ।
बन्धुभि सह वासोऽस्तु यस्ते हरति पुष्करम् ।

39 D_{n1} D₁ 2 T₁ om (hapl) 39 G₄ transp 39 and 40 (om the ref of 39) Some MSS बालखिल्या

सुरभ्युवाच ।

बाल्वजेन निदानेन कांस्यं भवतु दोहनम् ।
दुह्येत परवत्सेन या ते हरति पुष्करम् ॥ ४१

भीष्म उवाच ।

ततस्तु तैः शपथैः शप्यमानै-

नानाविधैर्वहुभिः कौरवेन्द्र ।

सहस्राक्षो देवराट् संप्रहृष्टः

समीक्ष्य तं कोपनं विप्रमुख्यम् ॥ ४२

अथाब्रवीन्मघवा प्रत्ययं स्वं

समाभाष्य तमृषिं जातरोषम् ।

ब्रह्मर्षिदेवर्षिनुपर्विमध्ये

यत्तन्निबोधेह ममाद्य राजन् ॥ ४३

(for बाल^a) —^b) T₂ G M [s]व, T₈ तु (for स) —^c) V₁ D₁ 6-9 धर्मस्तु, B (except B₁) D_{n5} -धर्मास्तु, G₂ -कर्मास्तु (for -धर्मोऽस्तु).

40 D₄ om (hapl) 40-41 D₅ 7 9 om (hapl.) 40 G₄ transp 39 and 40 (om the ref of 39) T₁ om the ref V₁ B D_{n1} n₂ D₅ 10 M₂ (sup lin.) शुन सख, D_{n5} शुन शेष (for पशुसख) —^a) T₁ परि त्यज्य (for अनादृत्य) —^b) D₂ स्वपिति, G₄ स्वपितु (for स्वपतु) T₁ च (for स) V₁ B₁₋₈ D_{n5} स सुखं स्वपितु द्विज, B₄ s D_{n1} n₂ D₅ s स सुखं स्वपतु (D₅ 'ति) द्विज

41 D₄ om 41 (of v 1 40) S om (hapl) 41 D₂ सरस्वत्युवाच, D₃ सुरभ्य ऊचु (for सुरभ्युवाच) —^a) B₅ बाहुजेन, D_{n1} n₂ बाल्वजेन, D₅ वित्त्व, D₅-8 बल्व^a (for बाल्व) D₁ 2 बाल्वजेन निबद्धा तु —^b) D₁ 2 कास्य इच्छन्नदोहनं (sic) —^c) D₁ 5, 9 दुह्येत, D₂ दुह्येत (for दुह्येत) —^d) V₁ B₁ 3 D₅-10 यत् (for या).

42 ^a) D₂ तैस् (for तु) G₂ शपमानैस् (for शप्य^a) —^c) D₅ स प्रहृष्ट, T₁ अग्रवीक्ष, T₂ s G M₂ संप्र हृष्यन् (for 'हृष्ट) — T₁ om 42^d-43^c —^d) G₁ तु (for स)

43 T₁ om 43^{ad} (of v 1 42) —^a) Some MSS मघवान् T₂ स्वयं, T₈ नृप, G स्वं स्वयं (for

शक्र उवाच ।

अध्वर्यवे दुहितरं ददातु

च्छन्दोगे वा चरितब्रह्मचर्ये ।

आथर्वणं वेदमधीत्य विप्रः

स्त्रायेत यः पुष्करमाददाति ॥ ४४

सर्वान्वेदानधीयीत पुण्यशीलोऽस्तु धार्मिकः ।

ब्रह्मणः सदनं यातु यस्ते हरति पुष्करम् ॥ ४५

अगस्त्य उवाच ।

आशीर्वादस्त्वया प्रोक्तः शपथो बलवद्दन ।

दीयतां पुष्करं मद्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४६

इन्द्र उवाच ।

न मया भगवल्लोभाद्भृतं पुष्करमद्य वै ।

धर्मं तु श्रोतुकामेन हृतं न क्रोदुमर्हसि ॥ ४७

धर्मः श्रुतः समुत्कर्षो धर्मसेतुरनामयः ।

आर्षो वै शाश्वतो नित्यमव्ययोऽयं मया श्रुतः ॥ ४८

तदिदं गृह्यतां विद्वन्पुष्करं मुनिसत्तम ।

अतिक्रमं मे भगवन्क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ॥ ४९

इत्युक्तः स महेन्द्रेण तपस्वी कोपनो भृशम् ।

जग्राह पुष्करं धीमान्प्रसन्नश्चाभवन्मुनिः ॥ ५०

प्रययुस्ते ततो भूयस्तीर्थानि वनगोचराः ।

पुण्यतीर्थेषु च तथा गात्राण्याप्लावयन्ति ते ॥ ५१

आख्यानं य इदं युक्तः पठेत्पर्वणि पर्वणि ।

न मूर्खं जनयेत्पुत्रं न भवेच्च निराकृतिः ॥ ५२

न तमापत्स्पृशेत्काचिन्न ज्वरो न रुजश्च ह ।

स्वं) —^६) T₃ G₁ 2 M समालम्ब्य (for 'भाष्य')
—^७) D₁ om (hapl) देवर्षि B₁ om, S (T₁ om, G₁
damaged) - राजर्षि (for नृपर्षि) —^८) V₁ B₁—
Dm₁ यत्, B₁ तु यन्, Dn₂ यं य; Dn₈ यस्ते, T₂
G₂ यस्तन्, G₁ 2 4 यस्ते, M₂ (sup l₁n) यं तन् (for
यत्तन्) T₁ समीक्ष्य, T₂ 8 G M समेत्य (for समाद्य)

44 = (var) 13 95 75 S शतक्रतुर (for शक्र)
—^७) B₁ 2 M₂ अथर्वणं, D₁ 4 आथर्वणं; some MSS
अथर्वणं (for आय) T₁ अथर्ववेदं समधीत्य विप्र
—^८) D₁ 8 10 T G M₂ स्त्रायीत (for स्त्रायेत) T₁ 8
G₁ 4 M₂ यस्ते (for य) D₁ 10 आददीत (for दाति)
M₁—8 स्त्रायीत यस्ते पुष्करमाददीत

45 ^८) G₂ परान् (for सर्वान्) D₄ अधीर्यत (for
'यीत) —^६) Dn₁ -लोक्तु, D₁ 2 -शीलस्तु (for
शीलोऽस्तु) — After 45, T₁ ins

438* बासुदेव जगद्योनिं सर्वाधारमनामकम् ।

पराणां परमं यातु यस्ते हरति पुष्करम् ।

46 ^८) D₄ श्लेष (for प्रोक्त) —^७) V₁ पुष्करं
दीयता मद्यम्

47 ^८) T₁ मया तु (for न मया) —^६) G₁—8 अत्र
(for अद्य) —^७) V₁ B Dn धर्माय (for धर्म)
—^८) B₁ 5 D₁ 4 5 T₂ G₂ 4 अर्हति

48 ^८) V₁ B₂—5 Dn D₁ 10 T₁ धर्मश्रुति; B₁ धर्म
श्रुति, D₁ 2 धर्म श्रुति, D₄ 5 M धर्म श्रुत, D₈

T₂ G₂ 4 धर्मश्रुत (for धर्म श्रुत) —^६) D₁ T₁
G₁ 2 4 धर्म, D₈ धर्म (for धर्म) —^७) D₁ 2
नित्यो (for नित्यम्) —^८) D₁ 2 ह्यव्ययो (for अ)
T₁ वै (for ज्य) G₂ अव्ययो यन्मया श्रुत

49 ^८) D₄ यद् (for तद्) B₁ नित्यं (for विद्वन्),
—^६) V₁ B₁ 5 Dn D₈ 10 द्विज (for मुनि) —^७)
Dn₂ अतिक्रमे D₁ 2 तु, D₈ ते (for मे) —^८)
V₁ Dn₂ D₂ 6—8 M₂ [अ]निन्दित, D₁ 10 [अ]तद्रित, T₁
[अ]रिंदम (for [अ]निन्दित) — After 49, T₁ ins

439* स्वया लोकहितार्थाय पीतो वै लवणाश्लुधि ।

विन्ध्यो निवारितो येन घातापिश्व निपूदित ।

बहुप सर्पतां नीतो भवता यद्विजोत्तम ।

जिज्ञासमानेन मया कृत तक्षन्तुमर्हसि ।

50 ^८) T₂ [5]थ (for स) —^६) D₈—8 तेजस्वी
(for तपस्वी) —^८) D₈ नृप, S पुन (for मुनि).

51 ^७) D₂ च तदा, D₄ सर्वेषु, D₈ 2 ते वै (D₈ वै)-
व (for च तथा) V₁ B Dn D₈ 1 10 पुण्येषु तीर्थेषु तथा
(D₈ 1 च ते), D₈ पुण्येषु तीर्थेषु ते वैव (hypermetric)
—^८) V₁ B₂ 4 [आ]प्लावयत (for 'यन्ति) B₁ 8 5
D₂—1 2 [उ]त; D₈ च (for ते) D₄ गात्राण्याप्ला-
वयस्तथा — For 51^८, T₁ subst

440* पुण्यतीर्थेषु गात्राणि प्लावयामासुरजसा ।

52 ^८) M₂ आख्यातं (for 'न) G M₁ यद् (for
य) T₂ 3 G युक्त — T₁ om 52^८

विरजाः श्रेयसा युक्तः प्रेत्य स्वर्गमाप्नुयात् ॥ ५३
यश्च शास्त्रमनुध्यायेदपिभिः परिपालितम् ।

स गच्छेद्ब्रह्मणो लोकमव्ययं च नरोत्तम ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि पण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं श्राद्धधर्मेषु दीयते भरतर्षभ ।
छत्रं चोपानहौ चैव केनैतत्संप्रवर्तितम् ।
कथं चैतत्समुत्पन्नं किमर्थं च प्रदीयते ॥ १
न केवलं श्राद्धधर्मे पुण्यकेष्वपि दीयते ।
एतद्विस्तरतो राजञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्नवहितश्छत्रोपानहविस्तरम् ।
यथैतत्प्रथितं लोके येन चैतत्प्रवर्तितम् ॥ ३
यथा चाक्षय्यतां प्राप्तं पुण्यतां च यथा गतम् ।
सर्वमेतदशेषेण प्रवक्ष्यामि जनाधिप ॥ ४
इतिहासं पुरावृत्तमिमं शृणु नराधिप ।

53 ^a) D₂ चापि, T G M₄ जातु (for काचिन्) D₄-10 न च (D₇ स) पाप स्पृशेत्किंचिन्, M₁-3 न तम संस्पृशेज्जातु — ^b) T₁ वा (for न) S [अ]प्यहंकृति (for रुजश्च ह) V₁ B Dn विज्वरो (B₁ निर्धनो; B₈ निर्जनो) न ज्वरावह, D₅ न जरा न रुजश्च वै, D₁₀ निर्जनो नाम यस्तु स — ^c) T₁ महता (for विरजा) — ^d) D₁ 2 4-9 T₁ प्रेत्य स्वर्गमाप्नुयात्, T₂ 8 G प्रेत्य सद्गतिमा

54 D₂ om 54^{ab} — ^a) T₁ [अ]ध्यायम् (for शास्त्रम्) B Dn अधीयति (for अनुध्यायेद्) — ^b) T₁ चारित (for -पालितम्) — ^d) D₁ 2 6 7 9 अक्षय, D₈ 8 अक्षय्य (for अव्ययं) D₂ 4 10 नरोत्तम T₁ अव्यय नृपसत्तम

Oclophon — Parvan nam B₁-4 शाति — Sub-parvan V₁ B Dn D₁ 2 4 6 9 10 दानधर्म — Adhy nam V₁ B₄ 5 Dn शपथविधि; B₁ शपथध्याय, B₂ इद्ग ***; D₁ 2 4-10 M₁-8 पुष्करस्तैन्य, T₂ 8 G₂ 4 पुष्करस्तेशपथ — Adhy no (figures, words or both) D₁₀ 103, T₁ M₁ 4 136, T₂ 8 G₂ 4 143, G₁ 8 137, M₂ 8 138 — Śloka no Dn₁ 53, D₄ 49.

97

☞ This adhy is missing in D₈ (cf v l 13 82 37)

1 ^a) D₈ कल्पेषु; Bom ed and Cal ed -कल्पेषु (for

धर्मेणु) — ^b) G M₄ दीयते पुरुषर्षभ — S om. (hapl ?) 1^{ad} D₅ om (hapl ?) 1^d-3^c — ^d) B₈ D₁ प्रकीर्तित (for प्रव^o) — ^e) S (except M₄) छत्रं (for कथं) G₂ वा (for च) — ^f) D₁ S कथं चैतत् (for किमर्थं च) V₁ B Dn D₂ 10 [ए]व (for प्र-)

2 D₅ om 2 (cf v l 1) D₁₀ T₁ om (hapl.) 2^{ab} — ^a) D₈ 7 9 -धर्मेणु (hypermetrio), Bom ed. -कल्पे (for धर्मे) D₈ S (T₁ om.) केवलं श्राद्धधर्मेणु — T₈ om 2^{ab} — ^b) B₄ 8 इयते (for दीयते) T₁ G₁ 8 4 M पुण्य केव (M₁-8 तद्)मिधीयते; G₂ पुण्य केवमिधीयते ☞ Cn पुण्यकेषु खीणां व्रतोत्सवेषु । ☞ — After 2^{ab}, V₁ B Dn D₁ 2 6 8 10 ins

441* बहुष्वपि निमित्तेषु पुण्यसाश्रित्य दीयते ।

— V₁ B₂-5 Dn₈ om 2^{ad} — ^c) D₁ 2 विस्तरशो (for 'रतो) Dn₁ n₂ ब्रह्मन् (for राजन्) — G₂ om 2^d-3^a — ^d) T₈ भारत (for तत्त्वत)

3 D₂ om 3^{ab} (cf v l 1) G₂ om 3^a (cf v l 2) B₈ om the ref — ^a) Dn₂ अवहितं (for 'हितश्च) — ^b) D₁ 2 4 6-8 छत्रोपानहमुत्तम — ^c) D₁₀ तथा (for यथा) — ^d) V₁ B Dn D₂ 10 यथा, D₅ केन (for येन) T₂ G₂ 4 M₄ [ए]व (for [ए]वत्) D₁ प्रकीर्तित (for प्रव^o) G₁ 8 येन चैव प्रकीर्तित

4 T₁ om 4 — ^a) G₁ 8 तथा (for यथा) G₂ 4 बहुष्वयता (for चाक्षय्यता) — ^b) D₁ 2 तथा (for यथा) — ^c) V₁ B₁ 5 Dn नराधिप (for जना)

जमदग्नेश्च संवादं सूर्यस्य च महात्मनः ॥ ५
पुरा स भगवान्साक्षाद्वनुपाक्रीडत प्रभो ।
संधाय संधाय शरांश्चिक्षेप किल भार्गवः ॥ ६
तान्धिष्ठान्नेणुका सर्वास्तस्येषून्दीप्ततेजसः ।
आनाय्य सा तदा तस्मै प्रादादसकृदच्युत ॥ ७
अथ तेन स शब्देन ज्यातलस्य शरस्य च ।
ग्रहृष्टः संप्रचिक्षेप सा च प्रत्याजहार तान् ॥ ८
ततो मध्याह्नमारूढे ज्येष्ठामूले दिवाकरे ।
स सायकान्द्विजो विद्धा रेणुकाभिदमब्रवीत् ॥ ९
गच्छानय विशालाक्षि शरानेतान्धनुश्च्युतान् ।
यावदेतान्पुनः सुश्रु क्षिपामीति जनाधिप ॥ १०
सा गच्छत्यन्तरा छायां वृक्षमाश्रित्य भामिनी ।

तस्यौ तस्या हि संतप्तं शिरः पादौ तथैव च ॥ ११
स्थिता सा तु मुहूर्तं वै भर्तुः शपभयाच्छुभा ।
ययावानयितुं भूयः सायकानसितेक्षणा ।
प्रत्याजगाम च शरांस्तानादाय यशस्विनी ॥ १२
सा प्रस्विन्ना सुचार्वङ्गी पद्भ्यां दुःखं नियच्छती ।
उपाजगाम भर्तारं भयाद्भर्तुः प्रवेपती ॥ १३
स तामृपिस्ततः क्रुद्धो वाक्यमाह शुभाननाम् ।
रेणुके किं चिरेण त्वमागतेति पुनः पुनः ॥ १४
रेणुकोवाच ।
शिरस्तावत्प्रदीप्तं मे पादौ चैव तपोधन ।
सूर्यतेजो निरुद्धाहं वृक्षच्छायायामुपाश्रिता ॥ १५
एतस्मात्कारणाद्भ्रंशश्चिरमेतत्कृतं मया ।

5 B1 s. s Dn1 D2 om (hapl) 5^{ab} —^b) B1 T2
G इदं, D1 पुण्य (for इदं) B2 s Dn8 T8 जनाधिप
(for नरा) —^a) S तु (for च)

6 ^a) D1-9 M4 क्रीडते; T G क्रीडति (for [क्ष]
क्रीडत) B1 D1 s s s प्रभु (for प्रभो) —^a) T8
शरं (for शरांश्च) —^a) T2 G त्वय (for किल)

7 ^a) V1 साध्वी (for सर्वांस) —^b) D5 अस्व
(for तस्य) —^a) V1 B Dn D5 10 T1 आनीय (for
आनाय्य) —^a) D1 s s s अच्युत (for अच्युत) D8
corrupt, T2 G प्राददत्सकृदच्युत

8 ^a) D1 s s-9 T1 च (for स) —^b) V1 B Dn
ज्यायाश्चैव (for ज्यातलस्य) —^a) M1-8 स (for सं)
—^a) D1-9 प्रविजहन् (for प्रत्या)

9 ^a) Dn8 D1 s s-8 ततो मध्याह्नसमये —^b) T1 ज्येष्ठे
मासि, T2 s G M ज्येष्ठामूल (for 'मूले) छे Cn
ज्येष्ठामूले दक्षिणावर्ते भ्रममाणे भचके ज्येष्ठानां समसूत्रे पतित
रोहिणीनक्षत्र तदेव ज्येष्ठानां मूलम् । यथाश्रुतार्थग्रहणं तु न ।
ज्येष्ठामूलस्यैव हेमन्ते शिर पादवाहस्यानवसरात् । ॐ — T1
om 9^{ad} —^a) M1-8 संधाय (for सायकान्) V1 B
Dn D10 मुक्त्वा (for विद्धा)

10 ^a) T1 s M सुख, T2 G s सुखात्, G1 s
शरान् (for पुन)

11 ^a) V1 B Dn D10 गच्छती, D1 s [क्ष] गच्छद्
(for गच्छति), D1-1 s सा गच्छत्येव सुच्छाया, D8 सा

गच्छन्न गच्छाया, T1 सागच्छद्गलसाच्छाया —^b) D1
s-9 वाक्षीम्, M1-8 वृक्षस्य (for वृक्षम्) V1 B Dn
भामिनी (for भामिनी) —^a) T1 ततस् (for तस्यौ).
T G M4 [क्ष] नि- (for हि) —^a) T8 च भारत (for
तथैव च)

12 ^a) D1 s s-9 M8 स्थित्वा (for स्थिता) M4 च
(for तु) S तु (for वै) —^b) D5 7 तथा, T2
तदा (for शुभा) —^a) D1 s यथा धारयितुं भूय
—^a) T8 G s आयतेक्षणा (for क्षति)

13 ^a) V1 B2 s Dn2 वै स्विन्ना, B1 s s Dn1 n8
D8 वै स्विन्ना, D2 s 7 प्रसन्ना; D10 प्रस्थिता (for
प्रस्विन्ना) D1-9 तु (for सु) S सा हि प्रस्विन्नसर्वांगी
—^b) T2 दुःखान् (for दुःखे) D1 s 1 s G3 निगच्छती,
T1 G1 s 4 निगच्छति, T8 न गच्छति (for नियच्छती)
D1 s 10 पद्भ्यां दुःखेन गच्छती, M1-8 पद्भ्यां दुःखाक्षि
गच्छति (M8 'ही) —^a) D2 समाजगाम भर्तार —^a)
D5 s तथा (for भयाद्) T2 G2 4 प्रवेपिती (for 'पती)

14 ^a) V1 B Dn D10 तदा (for तत) —^a)
M1-8 रेणुका (for 'के)

15 Gs om the ref —^a) D1 s तप, G1 s
तप्तं, M1-8 तात (for तावत्) T2 G2 4 शिरस्तप्तं प्रदी
प्तौ मे —^a) V1 B2-8 Dn1 n8 D2 समाश्रिता (for
उपा) B1 Dn8 D1 वृक्षच्छायासमाश्रिता, D4
corrupt

एतज्ज्ञात्वा मम विभो मा क्रुधस्त्वं तपोधन ॥ १६

जमदग्निश्वाच ।

अद्यैनं दीप्तकिरणं रेणुके तव दुःखदम् ।

शरैर्निपातयिष्यामि सूर्यमस्त्राग्निदेजसा ॥ १७

भीष्म उवाच ।

स विस्फार्य धनुर्दिव्यं गृहीत्वा च बहुञ्जरान् ।

अतिष्ठत्सूर्यमभितो यतो याति ततोमुखः ॥ १८

अथ तं प्रहरिष्यन्तं सूर्योऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।

द्विजरूपेण कौन्तेय किं ते सूर्योऽपराध्यते ॥ १९

आदत्ते रश्मिभिः सूर्यो दिवि विद्वंस्ततस्ततः ।

रसं स तं वै वर्षासु प्रवर्षति दिवाकरः ॥ २०

ततोऽन्नं जायते विप्र मनुष्याणां सुखावहम् ।

अन्नं प्राणा इति यथा वेदेषु परिपठ्यते ॥ २१

अथाग्नेषु निगूढश्च रश्मिभिः परिवारितः ।

सप्त द्वीपानिमान्ब्रह्मन्वर्षेणाभिप्रवर्षति ॥ २२

ततस्तदौषधीनां च वीरुधां पत्रपुष्पजम् ।

सर्वं वर्षाभिनिर्घृतमन्नं संभवति प्रभो ॥ २३

जातकर्माणि सर्वाणि व्रतोपनयनानि च ।

गोदानानि विवाहाश्च तथा यज्ञसमृद्धयः ॥ २४

सत्राणि दानानि तथा संयोगा वित्तसंचयाः ।

अन्नतः संप्रवर्तन्ते यथा त्वं वेत्थ भार्गव ॥ २५

रमणीयानि यावन्ति यावदारम्भकाणि च ।

सर्वमन्नात्प्रभवति विदितं कीर्तयामि ते ॥ २६

सर्वं हि वेत्थ विप्र त्वं यदेतत्कीर्तितं मया ।

प्रसादये त्वा विप्रर्षे किं ते सूर्यो निपात्यते ॥ २७

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

16 ^६) V₁ B Dn D₂ 10 चिराय (for चिरम्) D₁ 4-9 मया कृत (by transp) —^०) V₁ B₄ 5 Dn D₉ 10 G₁ 8 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा)

17 ^०) D₄ 5 T₁ अथ (for अथ) —^०) M₁-8 शरैर्निर्वापयिष्यामि

18 ^०) Some MSS विस्फार्य (for विस्फार्य) D₂ घोर (for दिव्य) —^६) D₂ सु (for च) V₁ B Dn₁ n₈ D₄-10 शरान्वहून् (by transp), G₂ शरान्वहून् —^६) D₁ 2 ततो मुखः, D₄-9 ततो मुखः (for ततोमुखः)

19 ^०) V₁ B Dn D₁₀ अथ तं प्रेक्ष्य संनद्ध —^६) V₁ ततो, B₅ Dn₁ n₂ तथा (for वचो) —^६) B₁ 8 D₄-6 T₂ G [5] पराध्यति, D₁ 2 M 'धुते' (for 'ध्यते')

20 ^६) B Dn D₅ 8 10 तिष्ठस् (for विद्वस्) —^०) Dn₁ हत वै, D₂ रस वै, D₄-9 तमेव, D₁₀ त वैव (for स तं वै) S रसान्दि दिव्यान्वर्षासु (T₈ 'णि')

21 ^०) D₂ तदा, T G M₄ तथा (for यथा)

22 ^०) B₁ D₅ यथा, B₂ 8 T₁ 8 G M तथा (for अथ) D₄ 6 8 निगूढेषु (for 'दृश्य' —^०) T₁ द्वीपान्वा (for निमान्) —^६) T₁ [ए]व (for [अ]भि-) D₂ वर्षेणाभिप्रवर्षति

23 ^०) G₁ 8 तत्र, G₄ तथा (for तदा) Some MSS [ओ]षधीना (for [ओ]) D₄-7 9 नु (for च) —^६) T₁ 2 G पुष्प (G₂ 'स्पि') के (for 'जम्') V₁ B Dn D₈ 10 M वीरुधा पुष्पपत्रज —^०) D₄-9 वर्षासु; T₈ भवति (for वर्षाभि-) —^६) T₁ 8 भवति च (for संभवति)

24 ^०) G₂ कर्मादि (for 'णि') — D₁ om (hapl) 24^०-26^६ —^६) T₂ तदा, T₈ तपो (for तथा)

25 D₁ om 25 (cf v 1 24) —^०) B₂ (marg as in text) 8 Dn D₁₀ शस्त्राणि, D₂ सर्वाणि (for सत्राणि) D₅ यथा, T₂ तदा (for तथा) B₁ सर्वाणि यज्ञानि यथा —^६) D₁ 6 7 9 संयोगो (for 'गा') D₅ 8 संयोगो वित्तसंचय —^०) T₁ G₄ अनता (for अन्नत) —^६) G₁ 8 4 यदा; M₄ तथा (for यथा) B₁ स्व वेद, T₂ G₃ 4 M तद्वेत्य, T₈ तत्वेन, G₁ तद्विदि (for त्व वेत्थ) D₄-7 9 भारत (for भार्गव)

26 D₁ om 26^६ (cf v 1 24) —^६) M₁-8 यावति, M₄ तावद् (for या) V₁ B Dn₁ n₈ D₂ 10 T₁ G₁ आरभिकाणि (for 'भकाणि')

27 ^०) B₁ वेद, Dn₃ विप्र (for वेत्थ) Dn₃ वेत्थ

९८

युधिष्ठिर उवाच ।

एवं तदा प्रयाचन्तं भास्करं मुनिसत्तमः ।

जमदग्निर्महातेजाः किं कार्यं प्रत्यपद्यत ॥ १

भीष्म उवाच ।

तथा प्रयाचमानस्य मुनिरग्निमप्रभः ।

जमदग्निः शमं नैव जगाम कुरुनन्दन ॥ २

ततः सूर्यो मधुरया वाचा तमिदमब्रवीत् ।

कृताञ्जलिर्विप्ररूपी प्रणम्येदं विशां पते ॥ ३

चलं निमित्तं विप्रर्षे सदा सूर्यस्य गच्छतः ।

त्व, T₁ G₁ ३ M वै विप्र (for विप्र त्वं) T₂ ३ G₂ ४
 सर्वान्दि (T₂ 'णि) वेत्थ वै विप्र —^b) S (except T₁)
 कथितं (for कीर्तित) —^c) V₁ B Dn D₂ 10 त्वा
 (for स्वा) D₄-३ प्रसादयित्वा विप्रर्षे —^d) V₁ B
 Dn D₄ किं ते सूर्यं निपात्य वै, D₁ ३ T₁ किं ते सूर्यो
 पराध्यते (T₁ 'ति), D₅ ३ स किं त्वा (D₅ ते चा) परा
 ध्यति

Colophon — *Parvan name* B₁-4 Dn₈ D₁ शांति
 — *Sub-parvan* V₁ B Dn₁ n₂ D₁ ३ ३ 10 M₁-३ दान
 धर्मे — *Adhy name* V₁ B Dn D₁ ३ ४-10 छत्रो
 पानहोत्पति; T₂ छत्रोपानहप्रशलायां जमदग्निर्ष्वसवाद
 — *Adhy no* (figures, words or both) V₁ 95,
 Dn₁ 93, D₁₀ 104, T₁ M₄ 137, T₂ ३ G₂ ४ 144,
 G₁ ३ M₂ 138, M₁ ३ 139 — *Sloka no* Dn₃ 28,
 D₄ 26

98

☞ This adhy is missing in D₂ (cf. v 1. 13
 82 37)

1 ^a) T₁ ३ G तथा (for तदा) B₂ ३ प्रयाचति (for
 'चन्तं) V₁ B₁ ४ ३ Dn D₁₀ एवं प्रयाचति तदा —^b)
 V₁ B Dn भास्करे (for 'र) —^d) Dn₃ सूर्ये (for
 कार्यं)

2 ^a) V₁ B₂-३ Dn स तथा (for तथा प्र) D₁₀
 तथा प्रयाच्यमान स —^b) G₂ ४ M₄ अग्ने (for अग्नि)

कथं चलं वेत्स्यसि त्वं सदा यान्तं दिवाकरम् ॥ ४

जमदग्निरुवाच ।

स्थिरं वापि चलं वापि जाने त्वां ज्ञानचक्षुषा ।

अवश्यं विनयाधानं कार्यमद्य मया तव ॥ ५

अपराद्धे निमेषार्धं तिष्ठसि त्वं दिवाकर ।

तत्र वेत्स्यामि सूर्यं त्वां न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ६

सूर्य उवाच ।

असंशयं मां विप्रर्षे वेत्स्यसे धन्विनां वर ।

अपकारिणं तु मां विद्धि भगवन्शरणागतम् ॥ ७

B₁ सम प्रभु, D₅ समप्रभ (for 'प्रभ)

3 ^d) V₁ B₂-३ Dn D₂ ३ 10 [ए]न, B₁ ३ (marg)
 [ए]व (for [ह]द)

4 ^a) D₁₀ काले (for चल) T₂ G₁ ३ ४ M₄ ब्रह्मर्षे
 (for विप्रर्षे) T₁ ३ जगन्निमित्तं विप्र (T₂ ब्रह्म) र्षे —^b)
 M₂ तथा (for सदा) T₁ तदा सूर्योभिगच्छति, T₂
 सदा सूर्योपि गच्छति —^c) D₁ ३ त्वे (for चल) B₁
 T₂ G₁ वेत्स्यसि (for वे) D₁ T₂ G₂ ४ M₄ तं (for
 त्वं) D₄-३ कथं वेत्स्यसि विप्र त्व, T₁ कथं च त्वं विध्यसि
 तं —^d) T₂ यदा (for सदा)

5 ^a) B₁ T₈ स्थित, D₅ चिरं (for स्थिर) V₁
 B₂ ४ ३ Dn D₁ ३-३ M₁-३ च (for the first वा) V₁
 B₂ ४ ३ Dn₁ n₂ D₅-३ M₁-३ च (for the second वा)
 —^b) D₅ T₂ ३ M स्वा (for स्वा) — T₁ om 5^{ad}
 —^d) T₈ यथा तव; G₁ ३ तवानघ (for मया तव)

6 ^a) V₁ B Dn D₅ मयाद्धे वै (for अपराद्धे) D₁₀
 मयाद्धे वै निमेषार्धं —^b) B₁ ३ तिष्ठसे —^c) B₁ ३
 (marg) Dn₁ n₂ T₂ G₁ वेत्स्यामि, T₁ विध्यामि (for
 वेत्स्यामि) Dn₃ T₈ स्वा (for स्वा) —^d) T₂ G
 [S]स्त्यन्न (by transp)

7 ^a) V₁ D₁ M₁-३ मा, T₁ M₄ मे (for मां)
 T₂ ३ G M ब्रह्मर्षे (for विप्रर्षे) —^b) B₁ T₂ वेत्स्यसे,
 T₁ विध्यसे (for वेत्स्यसे) —^c) Hypermetric D₅
 अकारणं, T₂ अपकारी (for 'कारिण) V₁ B Dn मा
 (for तु मा) D₄ विद्धि (for विद्धि) D₅ अनपकारिणं
 विद्धि —^d) Dn भगवन्शरणागतिं

भीष्म उवाच ।

ततः प्रहस्य भगवान्मदशिरुवाच तम् ।
न भीः स्वयं त्वया कार्या प्रणिपातगतो ह्यसि ॥ ८
ब्राह्मणेष्वाजर्वं यच्च स्थैर्यं च धरणीतले ।
सौम्यतां चैव सौमस्य गाम्भीर्यं वरुणस्य च ॥ ९
दीप्तिमग्नेः प्रभां मेरोः प्रतापं तपनस्य च ।
एतान्यतिक्रमेद्यो वै स हन्याच्छरणागतम् ॥ १०
भवेत्स गुरुतल्पी च ब्रह्महा च तथा भवेत् ।
सुरापानं च कुर्यात्स यो हन्याच्छरणागतम् ॥ ११
एतस्य त्वपनीतस्य समाधिं तात चिन्तय ।
यथा सुखगमः पन्था भवेच्चद्रश्मितापितः ॥ १२

भीष्म उवाच ।

एतावदुक्त्वा स तदा तूष्णीमासीद्भृगूद्वहः ।

अथ सूर्यो ददौ तस्मै छत्रोपानहमाशु वै ॥ १३

सूर्य उवाच ।

महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणम् ।
प्रतिगृह्णीष्व पद्भ्यां च त्राणार्थं चर्मपादुके ॥ १४
अद्यप्रभृति चैवैतल्लोके संप्रचरिष्यति ।
पुण्यदानेषु सर्वेषु परमक्षय्यमेव च ॥ १५
भीष्म उवाच ।
उपानच्छत्रमेतद्वै स्वर्गेणेह प्रवर्तितम् ।
पुण्यमेतदभिरूपातं त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १६
तस्मात्प्रयच्छ विप्रेभ्यश्छत्रोपानहमुचमम् ।
धर्मस्ते सुमहान्भावी न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १७
छत्रं हि भरतश्रेष्ठ यः प्रदद्याद्विजातये ।
शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ॥ १८

8 G₁ s om the ref —^a) B₂ s D₄ T G₁ s 4
M₄ प्रणिपात (for 'पात)

9 ^a) D₁ s ब्राह्मणस्य (for 'णेपु) S [अ]पि यज्ज्ञान
(for [आ]जं च यच्च) —^b) S धैर्यं (for स्थैर्यं) T₁ s
धरे (for 'तले) —^d) D₁ s 4 6-9 सागरस्य, G₁ s
वरुणाय (for 'णस्य)

10 ^b) D₈-9 तापं तं (for प्रताप) T₂ G धनदस्य
(for तपनस्य) B₁ तु (for च) —^c) D₁ s क्रमे
तासौ, D₈ क्रमेद्यस्तु, D₇ तरन्विप्र (for 'क्रमेद्यो वै)
—^d) D₁ s यो (for स)

11 D₁ s 10 T₁ om (hapl) 11 V₁ om 11^{ab}
—^a) D₈ तावत्स, D₄ 6-9 T₈ स भवेद् (by transp)
T₈ तल्पश्च (for तल्पी) —^b) D₈ ब्रह्महत्या (for
'हा च) B Dn स वै (for तथा) —^c) V₁ B Dn
स कुर्याच्च, D₄ तथा कुर्याद्, D₈ स वै कुर्याद्, D₈-9
M₁-s च य कुर्याद् (for च कुर्यात्स) —^d) M₁-s स
(for यो)

12 T₁ transp 12^{ab} and 12^{cd} —^a) G₁ s एकस्य
(for एतस्य) —^b) T₁ M₄ अतु, T₂ s G M₁-s
त्वत्तु (for तात) —^c) D₁ s सुगमक, D₈ T₈ G₁ s
M₄ सुखगम, T₂ सुखंगम (for सुखगम) —^d)
V₁ B Dn D₈ भावित (for 'तापित)

13 ^a) V₁ B Dn₃ स तूष्णीम्, S (except T₁)

भगवान् (for स तदा) —^b) D₈ आस्ते (for आसीद्)
Dn₁, n₃ D₈ 10 T₂ G भृगूत्तम (for 'द्वह) V₁ B Dn₈
आसीच्च भृगुसत्तम (B₁ s-^c 'नदन) —^c) V₁ B Dn
D₈ 10 [S]ददत्, S [S]ददात् (for ददौ)

14 ^a) D₁ महर्षे शिरसि त्राण, T₂ s G 'र्षे सशिरस्त्राण
—^b) D₁ om छत्र G तद्रश्मि (for म) M₄ छत्र
कृद्रश्मिवारणं —^d) D₁ s 8 त्राणं त्व (for त्राणार्थं)
T₁ वर (for चर्म) D₈ 1 s त्राण त्व चर्मपादुक

15 D₂ om 15 —^a) Dn₁ n₃ D₈ 10 [ह]ह (for
[ए]तल्ल) —^b) D₁ s 6 7 9 लोकेषु (for लोके स).
T₈ लोके सप्रमविष्यति, G₁ s लोके सपरिविष्यते —^c)
reads 16^{cd} after '19 —^c) B₂ s सर्वत्र (for सर्वेषु)
V₁ B₂ (marg) 4 5 Dn D₁ s 5-9 पुण्यकेषु च सर्वेषु,
T₈ पुण्यं दान च स —^d) T₈ अक्षयम् (for 'व्ययम्)
T₁ परमं चाक्षय विभो

16 G₁ om 16-18 —^a) V₁ B Dn D₄, 10 छत्रो
पानहमेतत्तु, S (G₁ om.) उपानहौ च छत्र च —^b)
V₁ B Dn D₈ 10 [ए]तत् (for [ह]ह) T G₂-4 सूर्येणैव
प्रकीर्तितं, M₁ s (sup lin) s 4 गेतरप्रकी —^c) T₁ om
16^{cd} —^c) D₈-s अभि (D₈ 'ति)कृत (for 'रपायं)

17 G₁ om 17 (cf. v 1 16) —^a) V₁ B Dn
D₈ 10 विमेषु (for 'व्यय) —^c) B₂ Dn₁ D₁ s 4 तेपु,
D₈ 1 s ते तु, D₈ सेत्तु (for ते सु) D₈ भाति (for

स शक्रलोके वसति पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
 अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ॥ १९
 दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ।
 स्वातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये ॥ २०

सोऽपि लोकानवामोति दैवतैरभिपूजितान् ।
 गोलोके स मुदा युक्तो वसति प्रेत्य भारत ॥ २१
 एतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कार्त्तुर्येन कीर्तितम् ।
 छत्रोपानहदानस्य फलं भरतसत्तम ॥ २२

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्याय ॥ ९८ ॥

९९

युधिष्ठिर उवाच ।

आरामाणां तडागानां यत्फलं कुरुनन्दन ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि त्वत्तोऽयं भरतर्षभ ॥ १

भीष्म उवाच ।

सुप्रदर्शा वनपती चित्रधातुविभूषिता ।
 उपेता सर्ववीजैश्च श्रेष्ठा भूमिरिहोच्यते ॥ २

मावी) —^a) T₁ s G₈ M₈ 4 तत्र (for मेऽत्र)

18 G₁ om 18 (cf v 1 16) —^a) T₁ यो (for हि) D₁ s 4 6-9 छत्र हि पुरुषव्याघ्रः; T₂ छत्र हि परम श्रेष्ठ —^b) T₁ से (for य) D₁ 2 T₂ प्रयच्छेद् (for प्रदद्याद्) —^c) D₁ शुभ, D₁ छत्र (for शुभ्र) T₈ च (for वै) —^d) D₂ अश्रुते (for एधते)

19 ^b) T₁ सुरर्षिभि (for द्विजातिभि) — T₁ om 19^{ad} — After 19, G₁ reads 15^{ad}

20 ^b) D₁ प्रयच्छेद् (for च्छति) — For 20^{ab}, S subst

442* उपानहौ च यो दद्याच्छृणौ सौहसमन्वितौ ।

[T₁ M ऋणकेहसमन्विते (for the post half)]

—^c) T₈ महाभाग (for 'बाहो') —^d) T₁ सुप्रिताय (for संशित) T₂ M द्विजाय वै (for 'तये') G₂ 4 संशिताय द्विजाय वै

21 ^b) Some MSS देवतैर् B₁ D₂ s 9 अपि (for अभि) T G₁ s 4 M पूजित, G₂ शोभित (for पूजितान्) D₁ 2 शाश्वतान् भरतर्षभ — D₂ T₁ om 21^{ad} —^c) V₁ om स B₁ s D₁ गोलोके च, S (T₁ om) 'केषु (for 'के स) D₂ s 6-9 गोलोके च सदा युक्तो

22 D₁ om 22^{ab} —^c) D₂ T₁ 2 G M₁-3 धर्मस्य (for दानस्य) —^d) D₁ 2 फल ते परिकीर्तित — After 22, D₂ ins

443* मया भारतशार्दूल किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।

Colophon — Parvan name B₁-4 D₂s शाति — Sub parvan V₁ B Dn D₂ 6-10 दानधर्म, D₂ दानखंड — Adhy name V₁ B₁ D₁o छत्रोपानहप्रशंसा, B₁ 2 4 Dn D₂ G₂ छत्रोपानहदानप्रशंसा, D₁ 2 T₈ G₂ छत्रोपानहदान, D₂ 6-9 छत्रोपानहोत्पत्ति, T₂ G₂ जम-दमिसूर्यसंवादे छत्रोपानहदानप्रशंसा (G₈ 'सन), G₁ जम-दमिसूर्यसंवाद — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 94, D₁o 105, T₁ M₁ 138, T₂ s G₂ 4 145, G₁ s M₁ 139, M₂ s 140 — Sloka no Dn₂ 22 — After 98, D₁o S ins passages given in App I (Nos 10 and 10A)

99

☞ This adhy is missing in D₈ (cf v 1 13 82 37) It is omitted in G₂ V₁ B Dn D₁ 2 s 10 T₁ M₁-s read this adhy after 13 57

1 ^a) D₁ damaged D₂ S (G₂ om) सस्कृतानां (T₈ M 'स्कृद्वाणा' सदाकाना —^b) V₁ B₁-s s Dn D₂ s 10 T₁ 2 G₁ s 4 M₂ पुगव (for -नन्दन) —^c) D₂ स्वत्तो भरतसत्तम

2 D₁-7 9 om 2-3 —^a) B₁ अप्रदर्शा, D₁o सु प्रदेशा (for दर्शा) V₁ B Dn D₂ बलवती (for वन) S (G₂ om) सुप्रदर्शो धनपतिश्च —^b) V₁ B Dn चित्रा (for चित्र) T G₁ s 4 M₂ 4 -विभूषित

तस्याः क्षेत्रविशेषं च तडागानां निवेशनम् ।
 औदकानि च सर्वाणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३
 तडागानां च वक्ष्यामि कृतानां चापि ये गुणाः ।
 त्रिषु लोकेषु सर्वत्र पूजितो यस्तडागवान् ॥ ४
 अथ वा मित्रसदनं मैत्रं मित्रविवर्धनम् ।
 कीर्तिसंजननं श्रेष्ठं तडागानां निवेशनम् ॥ ५
 धर्मस्वार्थस्य कामस्य फलमाहुर्मनीषिणः ।
 तडागं सुकृतं देशे क्षेत्रमेव महाश्रवम् ॥ ६
 चतुर्विधानां भूतानां तडागमुपलक्षयेत् ।
 तडागानि च सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमाम् ॥ ७

देवा मनुष्या गन्धर्वाः पितरोरगराक्षसाः ।
 स्थावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयम् ॥ ८
 तस्मात्तांस्ते प्रवक्ष्यामि तडागे ये गुणाः स्मृताः ।
 या च तत्र फलावाप्तिर्कृषिभिः समुदाहृता ॥ ९
 वर्षमात्रे तडागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
 अग्निहोत्रफलं तस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १०
 शरत्काले तु सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 गौसहस्रस्य स प्रेत्य लभते फलमुत्तमम् ॥ ११
 हेमन्तकाले सलिलं तडागे यस्य तिष्ठति ।
 स वै बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य लभते फलम् ॥ १२

Ds विचित्रा धातुभूषिता, M1 8 चित्रधातुर्विभूषिता
 — T G1 8 4 M om 2°-4° — °) V1 B Dn -भूतैश्
 (for श्रीजैश्) B1 8 4 Ds 10 तु, B2 (marg as in
 text) या (for च) — °) B2 वास (for श्रेष्ठा).

3 D1-7 9 T G1 8 4 M om. 3 (of v l 2) — °)
 V1 B Dn1 D1 -विशेषश्, Dn2 ns 'वाश् (for 'व)
 Ds सत्यक्षेत्रविशेषाच्च — °) V1 B Dn D1 2 च अधनं
 (for निवेशनम्)

4 T G1 8 4 M om 4° (of v l 2) — °) D10
 तडाकानां (for तडागानां) — °) D1 2 4-7 9 कृताना
 ये गुणा स्मृता — °) V1 B Dn Ds 10 पूजनीयस्
 (for पूजितो यस्) T G1 M तडाकवान्

5 °) T G1 8 4 M2 इह चासुत्र सदनं (T1 फलद),
 M1-3 मावृणा नदन पौत्र — °) M1-8 सर्वं पितृ, M2
 पौत्र सर्वं (for मैत्र मित्र) Madras ed पुत्रीय वित्त
 वर्धन — °) Ds तडाकानां Ds S (G2 om) तडाकानां

6 T1 om 6° — °) Dn2 Ds 7 9 10 तडाग, Ds
 तडाक, Ds S (T1 G2 om) तडाकं D1 10 सुकृते
 (for 'त) Ds लोके (for देशे) — °) Dn1 ns एक
 (for एव) B1 गृहाश्रम, B2 महाश्रम (for 'श्रवम्)
 S (T1 G2 om) क्षेत्रे दे (G1 M 'त्रदे' शसमाश्रय

7 Ds om (hapl) 7-13 — °) Ds 5 7 9 तडा-
 गानि, S (G2 om) तडाकम् D1 2 तडागान्युपकल्पयेत्
 — Ds 10 om 7° — °) S (G2 om) तडाकानि
 Ds 5 7 9 तुष्टानि तानि सर्वाणि — °) T1 2 G1 दिशन्ते

8 Ds om 8 (cf v l 7) — °) Dn Ds 5 M2-1

मनुष्य (for 'प्या) B1 पितरो (for गन्धर्वा) M2
 देवमानुषगन्धर्वा — °) B1 गधर्वोरगराक्षसा, B2 T1
 पितरो यक्ष, D1 7 10 पितरो नाग, T2 G4 पतगोरग
 — °) Ds 4 8 10 T3 जलाश्रयं (for 'शयम्)

9 Ds om 9 (cf v l 7) — °) Ds 7 9 ते सं,
 Ds तस्स, T1 तान्स (for तांस्ते) — °) Dn2 तडा
 नेषु, T G1 M तडाके ये (for तडागे ये). — °) B2
 Ds 5 यावत् (for या च) T2 G1 8 4 फलप्राप्तिर.
 — °) D1 2 ऋषिभि सप्रकीर्तिता.

10 Ds om 10 (of v l 7) — °) V1 B1 5 5
 Dn Ds 5 7 9 M2 वर्षाकाले, B2 D1 2 वर्षात्रात्रे; B3
 वर्षात्रात्रे; T2 वर्षात्रात्रे, M3 8 4 'काले (for 'मात्रे).
 Some MSS तडाके T1 वर्षात्रात्रे तडाकेषु — °) Ds
 T2 8 G1 8 4 यत्र (for यस्य) — Ds 7 transp
 10° and 11° — °) V1 Dn2 समं (for फल)
 — G1 8 om (hapl) 10°-15° — °) D1 2 [ह]स्तेवम्;
 Ds 5 7 9 एवम्, Ds समम् (for फलम्) T1 महर्षय
 (for मनीषिण) T2 G2 4 फल वै ऋषयोऽबुवन्

11 Ds om 11 (cf v l 7) G1 8 om 11 (cf
 v l 10) T1 8 om 11-14 T2 G1 M om (hapl) 1)
 11-12 Ds 7 transp 10° and 11° — °) Ds 5
 7 9 च (for तु) — B2 om (hapl) 11°-12°

12 Ds om 12 (cf v l 7) G1 8 om 12 (cf
 v l 10) T G1 M om 12, B2 om 12° (for all,
 cf v l 11) — °) D1 2 यज्ञस्य फलभागमेव

13 Ds om 13 (cf v l 7) G1 8 om 13 (cf
 v l 10) T1 8 om 13 (cf v l 11) — °) D1
 om वै V1 B1 5 D10 शिशिरे (for क्षी) Ds T2 G1

यस्य वै शैशिरे काले तडागे सलिलं भवेत् ।
अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाहुर्मनीषिणः ॥ १३
तडागं सुकृतं यस्य वसन्ते तु महाश्रयम् ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपाश्रुते ॥ १४
निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति ।
वाजपेयसमं तस्य फलं वै मुनयो विदुः ॥ १५
स कुलं तारयेत्सर्वं यस्य खाते जलाशये ।
गावः पिबन्ति पानीयं साधवश्च नराः सदा ॥ १६
तडागे यस्य गावस्तु पिबन्ति तृपिता जलम् ।
मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ १७

यत्पिबन्ति जलं तत्र स्नायन्ते विश्रमन्ति च ।
तडागदस्य तत्सर्वं प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥ १८
दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै ।
पानीयस्य प्रदानेन प्रीतिर्भवति शाश्वती ॥ १९
तिलान्ददत् पानीयं दीपान्ददत् जाग्रत ।
ज्ञातिभिः सह मोदध्वमेतत्प्रेतेषु दुर्लभम् ॥ २०
सर्वदानैर्गुरुतरं सर्वदानैर्विशिष्यते ।
पानीयं नरशार्दूल तस्मादातव्यमेव हि ॥ २१
एवमेतत्तडागेषु कीर्तितं फलमुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वृक्षाणामपि रोपणे ॥ २२

M यस्य शैशिरकाले तु, Ds 1 काले च यस्य शिशिरे,
D2 यस्य शिशिरे काले च —⁵) D2 तडाके, some
MSS तडाके —⁵) V1 B Dn Ds 10 तस्याग्निष्टोम
यज्ञस्य —⁴) M4 महर्षय (for मनीषिण) Ds फल
च समुपाश्रुते

14 G1 s om 14 (of v l 10) T1 s om 14
(of v l 11) T2 G4 M om 14 —^a) Ds laouna
Ds 1 लोके (for यस्य) —⁵) Ds 10 च (for तु)
Ds 1 9 क्षेत्रमेव महाश्रय —D1 s s subst for 14^{ab}
Ds 1 9 ms after 14^{ab}

444* वसन्तकाले पानीय तडागे यस्य तिष्ठति ।

[D1 s सलिल (for पानीय) D2 तडाके]

—D2 om. (hapl.) 14^a-15^b —^d) Ds 5 0 स फल (by
transp.), Ds 10 फल च

15 G1 s om 15^{ab} (of v l 11) D2 om 15^{ab}
(of v l 14) D4 om 15 —^a) T G4 M सलिल
(for पानीय) —⁵) Some MSS तडाके —⁵) B
Dn Ds 10 वाजिमेध, Ds अग्निहोत्र, D1 9 अश्वमेध
(for वाजपेय) B1 Dn D2 9 T G4 फल तस्य (for
सम सस्य) V1 वाजिमेधसहस्रस्य —^d) D1 s ऋषयो
(for मुनयो) Ds-1 9 स फल समुपाश्रुते; S (G2
om) फल वै (M1-s वा) ऋषयोऽश्वन्

16 ^a) T2 G2 वंशं (for सर्वं) T1 s G1 4 M स
कुल तारयेद्दश —⁵) Ds जलाश्रये (for शये) —⁵)
V1 B Dn Ds 10 सलिल (for पानीय) —^d) Ds स
नर (for च नरा) T1 सकला मृगपक्षिण

17 G1 om 17 G4 om 17^{ab} —^a) Some MSS

तडाके —⁵) Ds (marg sec m) पानीय प्रपिबत्युत
—⁵) Ds (marg sec m) पशवश्च, M1 पशुपक्षि (for
मृग)

18 ^a) D1-7 9 G1 s ये (for यत्) Ds 10 पयस्
(for जल) T2 तस्य (for तत्र) —⁵) D1 s स्नाति
विश्रमयति च —⁵) B2 4 Dn2 D2 तडागे त (Dn2 D2
य)स्य तत्सर्वं, Ds तडागस्य च य, S (G2 om)
तडाककर्तुस्त —^d) B2 कल्प्यते, D10 कल्पयेत् (for
कल्पते)

19 ^a) Ds तस्य (for तात) —⁵) B1 Ds परत्र
च, T2 परतप (for परत्र वै) —^d) D1 s T1 s
M4 तृप्तिर, T2 सिद्धिर, M1-s कीर्तिर (for प्रीतिर)

20 ^a) V1 तिलं (for तिलान्) G4 ददाति (for
ददत्) T2 G1 s तिल ददाति पानीयं —⁵) D1 दीपं
(for दीपान्) Ds कामत (for जाग्रत) S (G2
om) दीपमश्न प्रतिश्रयं (T2 य) —⁵) S (G2 om)
बाधवै (for ज्ञातिभिः) —^d) V1 B2-5 Dn Ds-8 10
प्रेत्य सु (for प्रेतेषु)

21 ^a) D10 सर्वदाने Ds (marg sec m) सर्वदानेषु
यखुष्य —⁵) G1 partly damaged Ds (marg sec m)
जल (for सर्व) —^d) Dns om. from मेव हि up
to जातय (in 23^b) D1 ह, D4 T1 च (for हि)

22 Dns om 22 (of v l 21) —^a) Ds 4-7 0
एव (for एतत्) V1 B2-5 Dn1 ns तडागस्य, S (G2
om) तडाकेषु (for तडागेषु) —After 22^{ab}, T2 1ns

445* एकाहमपि कौन्तेय भूमिस्थमुदकं कुरु ।

कुरु तारयते जन्म सप्त सप्त च सप्त च ।

स्थावराणां च भूतानां जातयः षट् प्रकीर्तिताः ।
 वृक्षगुल्मलतावल्छ्यस्त्वक्सारस्तृणजातयः ॥ २३
 एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्वमे ।
 कीर्तिश्च मानुषे लोके प्रेत्य चैव फलं शुभम् ॥ २४
 लभते नाम लोके च पितृभिश्च च महीयते ।
 देवलोकगतस्यापि नाम तस्य न नश्यति ॥ २५
 अतीतानागते चोभे पितृवंशं च भारत ।
 तारयेद्बुद्धरोपी च तस्माद्बुद्धान्प्ररोपयेत् ॥ २६

तस्य पुत्रा भवन्त्येते पादपा नात्र संशयः ।
 परलोकगतः स्वर्गं लोकांश्चाप्नोति सोऽव्ययान् ॥ २७
 पुष्पैः सुरगणान्वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितृन् ।
 छायाया चातिथींस्तात पूजयन्ति महीरुहाः ॥ २८
 किंनरोगरक्षांसि देवगन्धर्वमानवाः ।
 तथा ऋषिगणाश्चैव संश्रयन्ति महीरुहान् ॥ २९
 पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् ।
 वृक्षदं पुत्रवद्बुक्षास्तारयन्ति परत्र च ॥ ३०

—^d) Dn1 n2 D5 अत्र, D1 परि- (for अपि)
 Dn1 n2 रोपण D2 वृक्षाणा यत्फल भवेत्

23 Dn8 om up to जातय (in 23^b) (of v l 21)
 —^a) T G8 M तु (for च) D5 स्थावराणा चराणा
 च —^d) S (G2 om) त्वक्सार (for 'रास्') D1 २
 चीरुध (for जातय) — After 23, M1-8 ins
 446*

24 T2 om 24^{ab} —^a) G1 partly damaged
 D1 २ वृक्षिधाना च वृक्षाणां —^b) D1 २ चापि, T8 G1
 २ ४ रोप- (for रोपे) — T8 G1 २ ४ M4 ins after 24^{ab}
 T1 after 24 M1-8 after 23

446* पनसान्नादयो वृक्षा गुल्मा मन्दारपूर्वका ।
 नागिका मरिचा बल्लयो मालतीत्यादिका लता ।
 वेणुक्रमुकत्वक्सार सस्यानि तृणजातय ।

[(L 2) T1 नालिका, T8 नागिका, M4 दाशिका (for
 नागिका) T1 M8 माधवी (for मालती) — (L 3) T1
 कदलीवेणुपूगाश्च (for the prior half) T1 त्वक्सारश्च (for
 सस्यानि)]

T1 cont

447* सस्यानि रोपणादेषा वृक्षिर्भवति शाश्वती ।
 —^d) D1 partly damaged D1 [हृ]ह (for [ए]व)
 D4-7 ९ फल स्मृत, T2 २ M शुभ फलं (by transp)
 D2 प्रेत्य चेह च फलं लभेत्

25 ^a) D1 damaged V1 D3 10 नाकलोके, D2
 G1 २ ४ M1-8 नाकपृष्ठे (D2 पृ) (for नाम लोके) D5 ९
 लभते मानवो लोके, T1 लभ्यते मानुषे लोके; T2 लभते
 नाकपृष्ठेषु, T8 M4 लभ्यते नाकपृष्ठे च —^b) D2 पितृ-
 म्भक्ष (for 'भिश्') D4-7 ९ स (for च) —^c) B1-8 ९
 Dn D4-7 10 देवलोक (for क-)

26 D1 partly damaged D2 om 26^b-27^c D10

repeats 26^b after 27^c —^b) D5 7 ९ वक्षो च; T1
 M1-8 वक्षस्य, T2 २ G1 २ ४ M4 वक्षाश्च (for वंश च)
 — After 26^{ab}, B2 २ ins

448* शतावराणांशतपरान्मातापितृपितामहान् ।

[B5 क्रतुपगन् (for शत^o) B6 परान्मातृ- (for माता
 पितृ)]

— After 26, V1 B2 ins

449* रोपयित्वा तु यो वृक्षान्काले शुश्रूषते नगान् ।

27 D1 om 27^{ab} (of v l 26) D1 damaged
 —^a) S (except G1, G2 om) [ए]व (for [ए]ति)
 —^c) B5 ४ चापि, T1 २ G8 ४ M स्वर्गे (for स्वर्ग)
 T8 परलोके गत स्वर्गे — D10 repeats 27^c after the
 repetition of 26^b —^d) D2 आप्नोति (for चा^o)
 D2 चान्वयान्, D5 सोक्ष^o, D6 7 ९ वाक्ष^o (for सोऽव्य^o)

28 ^{ab}) B2 (marg) Dn8 निलं (for वृक्षा) D1 २
 पुष्पैः सुरभिभिश्चैव पत्रैश्चैव (D2 'श्चापि' फलैस्तथा —^c)
 V1 B Dn1 n2 D10 शाखया (for छायाया) V1 B5
 Dn D1 ९ [अ]तिथि (for 'र्थिस्') —^d) B Dn D1 ९-7
 ९ 10 महीरुह (for 'रुहा') — For 28^{cd}, T1 subst.

450* पूजयन्ति क्षितिरुहाश्छायाया क्षतिथीन्सदा ।

29 ^a) T1 मर्त्याश्च (for रक्षामि) —^b) B1
 मानुषा, T1 राक्षसा, T2 दानवा (for मानवा)
 —^c) Dn8 [अ]प्यृषि, D4 ९ ९ ह्यपि (for ऋषि)
 —^d) T G1 M सधयते

30 ^a) D1 ९ ९ वृक्षप, S (G2 om) वृक्षदान् (for
 'द') G4 पितृवद् (for पुत्र^o) D5 वृक्षा पचसु पुत्रा हि
 —^d) V1 B1-1 Dn D1 ९ ९ तु, D2 त, G1 dama-
 ged (for च)

तस्मात्तडागे वृक्षा वै रोप्याः श्रेयार्थिना सदा ।
पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः ॥ ३१
तडागकृद्दृक्षरोपी इष्टयज्ञश्च यो द्विजः ।

एते स्वर्गे महीयन्ते ये चान्ये सत्यमादिनः ॥ ३२
तस्मात्तडागं कुर्वीत आरामांश्चैव रोपयेत् ।
यजेच्च विविधैर्यज्ञैः सत्यं च सततं वदेत् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

१००

युधिष्ठिर उवाच ।
गार्हस्थ्यं धर्ममखिलं प्रवृद्धि भरतर्षभ ।
ऋद्धिमाप्नोति किं कृत्वा मनुष्य इह पार्थिव ॥ १
भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरावृत्तं जनाधिप ।

वासुदेवस्य संवादं पृथिव्याश्चैव भारत ॥ २
संस्तूय पृथिवीं देवीं वासुदेवः प्रतापवान् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठ यदेतत्पृच्छसेऽद्य माम् ॥ ३
वासुदेव उवाच ।
गार्हस्थ्यं धर्ममाश्रित्य मया वा मद्विधेन वा ।

31 G₁ s om (hapl.) 31-32 —^a) Some MSS तडाके V₁ तु वृक्षा, Dn₁ n₂ सवृक्षा (for वृक्षा वै) B₁ s Dn₂ तस्मात्तडागेषु वृक्षा, B₂ गतीरेषु, B₃ तस्मा वृक्षास्तडागेषु, D₂ 10 वृक्षास्तस्मात्तडागेषु — D₄ om 31^{ad} —^a) D₁₀ प्रति (for पति) S (G₁-s om) रक्ष्याश् (for -पाल्याश्) D₂ वै (for च) —^d) B₂ सुतास्ते; T₁ पुत्रार्थे (for स्ते)

32 G₁ s om 32 (of v l 31) —^a) D₂ om (hapl.) from तडाग up to तस्मा (in 33^a) V₁ B₂ D₂ तडागवद्; some MSS तडाकवद् D₄ s 1 9 तडागे वृक्षरोपी य —^b) M नर (for द्विज) D₂ 7 इष्टि यज्ञकरो द्विज —^c) Dn सर्वे (for स्वर्गे)

33 D₂ om तस्मा (in 33^a) (of v l 32) —^a) G₁ partly damaged B₂ D₂ तडागान्; some MSS तडाक (for तडाग) —^b) T₁ स्वारामांश्च (for आ) S (G₂ om.) [ज]पि (for [प]व) D₁ तस्मै च रोपयेत् —^c) D₂ s यजेत (for 'य') T₂ विधि वद् (for विविधैर्) —^d) T₂ s G₁ s 4 M विधिवद् (for सततं)

Colophon — Parvan name B₁ s 4 Dn₂ D₁ शान्ति — Sub-parvan V₁ B₁ s-8 Dn D₁ s 4 s 10 M₁-3 दानधर्म — Adhy name V₁ B₂ s 4 s Dn आरामतडागवर्णन, B₁ तडागारामवर्णन; D₁ s 2-3 आरामतडाकीय, D₂ आरामतडागारोपणं, D₁₀ तडाक

वर्णन, T₂ तडाकवृक्षकर्तृधर्मसंकथनं — Adhy no (figures, words or both) V₁ D₂ 58, D₁₀ 62, T₁ 140, T₂ s G₁ 154, G₁ s M₁ 148, M₂ s 149, M₄ 147 — Śloka no D₁ 30

100

~~33~~ This adhy is missing in D₂ (of v l 13 82 37)

1 ^a) M₁ s गार्हस्थ्य D₁ s गार्हस्थ्य नाम यदिद —^b) D₂-9 प्रवृद्धि पुरुषर्षभ —^c) T₂ G₁ s 4 M₄ वृद्धिम् (for कृ) D₁ s किं कृत्वा सुखमाप्नोति —^d) D₁₀ इति (for इह) D₂ s भारत (for पार्थिव)

2 ^a) V₁ एतत् (for अत्र) T₂ [प]व (for स्ते) D₂ G₁ सन्न ते वर्णयिष्यामि —^b) T₁ वृत्तावृत्त (for for पुरा) D₁ s नराधिप, G₁ च भारत (for जनाधिप)

3 ^a) Dn₂ D₂ संस्तूय, G₁ damaged (for संस्तूय) T₂ संस्तूयमान पुथिवीं —^b) D₂ s प्रभाववान् (for प्रवाप) —^c) G₁ s यथा (for यद्) D₂ यथा; D₂ [s] य मा (for सद्य माम्) V₁ B Dn D₂ s 10 मां स्वं यस्पृच्छसेद्य वै (B₂ मे, D₂ मां); T₂ यस्व पृच्छति सौम्य मां

4 T G M₄ श्रीमगवान् (for वासुदेव) —^a) B₁

किमवश्यं धरे कार्यं किं वा कृत्वा सुखी भवेत् ॥ ४

पृथिव्युवाच ।

ऋषयः पितरो देवा मनुष्याश्चैव माधव ।

इज्याश्चैवार्चनीयाश्च यथा चैवं निबोध मे ॥ ५

सदा यज्ञेन देवांश्च आतिथ्येन च मानवान् ।

छन्दतश्च यथानित्यमहान्युज्जीत नित्यशः ।

तेन हृषिगणाः प्रीता भवन्ति मधुसूदन ॥ ६

नित्यमग्निं परिचरेदभुक्त्वा बलिकर्म च ।

कुर्यात्तथैव देवा वै प्रीयन्ते मधुसूदन ॥ ७

कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पितॄणां प्रीतिमाहरन् ॥ ८

सिद्धान्नाद्वैश्वदेवं वै कुर्यादग्नौ यथाविधि ।

अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वन्तर्त्यमनन्तरम् ॥ ९

प्रजानां पतये चैव पृथग्धोमो विधीयते ।

तथैव चानुपूर्व्येण बलिकर्म प्रयोजयेत् ॥ १०

दक्षिणायां यमायेह प्रतीच्यां वरुणाय च ।

सोमाय चाप्युदीच्यां वै वास्तुमध्ये द्विजातये ॥ ११

धन्वन्तरेः प्रागुदीच्यां प्राच्यां शक्राय माधव ।

मनोर्वै इति च प्राहूर्बलिं द्वारे गृहस्य वै ।

मरुद्भ्यो देवताभ्यश्च बलिमन्तर्गृहे हरेत् ॥ १२

आसाद्य, Ds आस्थाय (for आश्रित्य) — °) Ds 6-9 T1 Ms भवेत् (for धरे) T1 किं वा (for कार्यं) — °) G1 partly damaged V1 B Dn D10 कृत, Ds कथं (for सुखी) T2 s G2-4 किं कृत्वा वा सुखं (T2 स सुखी, Gs वा कृत) भवेत्

5 Ds 7 भीष्म, Ds 9 पृथ्वी, T2 G भूमिर् (for पृथिवी) — °) T2 G2 4 [अ]पि (for [ए]व) — °) T1 s G1 s 4 M पूज्याश्च (for इ) T2 पूज्या गृहस्याश्रमिणा — °) B1 6 तथा (for यथा) B2 4, 5 Dn1 n8 D9 10 चैव, D1 s 7 चुत्तं, D4 च तन्, T1 G1 s 4 चैतन्, T2 s G2 M वै तन् (for चैव) Ds 8 यथावत्तन्निबोध मे

6 °) T1 यथा (for सदा) V1 B Dn D1 s 4-9 देवा स्तुर (for देवाश्च) — Ds om 6^{10da} — °) D1 s 4 7-9 मानुषा, M1-8 मानुषान् (for मानवान्) V1 B Dn Ds 10 सदातिथ्येन मानुषा — G1 damaged for 6^{10da} — °) Ds छन्दोभ्यश्च (for छन्दतश्च) B1 यथान्यायम्, D1 s यथाकृत्यम् (for नित्यम्) D4 7 9 छन्दोभ्यश्च यथाकृत्यम्, S छन्दस्तत् (T1 तर्पयेत्तर्पणेनापि (T2 'जेनैव, Gs जे वापि) — °) M4 पिबन् (for अर्हान्) B2 s 6 Dn D7 9 भुज्जीत (for युज्जीत) T1 पिबन्भुज्जीत वै तत्, T2 s G2-4 M1-8 पिबन्भुज्जति नित्यश — °) B1 Ds 9 ऋषि, D2 त्वग्निं, T2 वाग्निं (for हृषि) D1 प्रीतास्तेन ऋषिगणा — °) S ब्रह्मचर्येण चा (M वा) नद्य

7 Ds om (hapl) 7 — °) Ds 9 चरेद्विप्रो, D1 चरेत्प्राज्ञ (for परिचरेद्) — °) D2 त तु वै, T2 दत्त्वा च, G2 हुत्वा च (for अमुत्त्वा) — °) D1 s

[इ]ह, Ds-9 [इ]ति (for [ए]व) T2 G1 s 4 देवान्, Gs वेदान् (for देवा) — T1 om 7^{10da} — °) T2 G प्रिय मे (for प्रीयन्ते)

8 = (var) Manu 3 82 T1 om 8 (cf v 1 7) — °) V1 B1 6 Dn Ds T8 च (for वा) B1 अद्या चैरुदकेन च — °) B1 s आवहन्, D1 s 4 6 8 9 आहरेत्, D1 S (T1 om) आवहेत् (for आहरन्)

9 T1 om 9 (cf v 1 7) For 9^{10da}, of Manu 3 84^{10da} — °) D1 s सिद्धाश्च, Ds सिद्धेज्ञे, Ds सिद्धाज्ञोः D1 'ज्ञे (for 'ज्ञाद्) S (T1 om) सि (T2 शुद्धस्य वैश्वदेवस्य (M1-8 'व च) — °) G1 damaged D1 s अग्नीषोमौ, T2 Ms अग्निषोमं (for अग्नीषोम) — °) B1 Ds M धन्वन्तर्त्यम्, D4 T2 धा (T2 ध) न्वन्तरम् (for धान्वन्तर्त्यम्) B1 ब्रह्मा *समन्तरं, T2 G धन्वन्तर्त्यं च यद्वि

10 T1 om 10^{10da} (cf v 1 7) — °) V1 सोमो, Ds 6-9 एव (for होमो) — °) D2 वा (for च) V1 Dn2 Ds-9 Gs [अ]नुपूर्वेण (for [आ]नुपूर्वेण) — °) G1 Ms प्रचोदयेत्

11 °) D1 दक्षिणायाः T2 'गाथा (for 'गाया) V1 B Dn Ds 5 10 [इ]ति, T1 [इ]द्, G1 damaged (for [इ]द्) — °) V1 B Dn Ds प्रजापते, D1 s ध्रुवाय च (for द्विजातये)

12 °) T1 धन्वन्तर्त्यं, M 'तरत्ये (hypermetric) (for धन्वन्तरे) — T2 om 12^{10da} — °) D2 प्राच्यं — °) G1 partly damaged Ds मानुषेभ्य (hypermetric), T1 s G M1 मरुद्भ्य (for मनार्थं) V1 B Dn Ds 10

तथैव विश्वेदेवेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ।
निशाचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिं नक्तं तथा हरेत् ॥ १३
एवं कृत्वा बलिं सम्पद्द्याद्विधां द्विजातये ।
अलाभे ब्राह्मणस्याश्वग्रमुत्क्षिप्य निक्षिपेत् ॥ १४
यदा श्राद्धं पितृभ्यश्च दातुमिच्छेत मानवः ।
तदा पश्चात्प्रकुर्वीत निवृत्ते श्राद्धकर्मणि ॥ १५
पितृन्संतर्पयित्वा तु बलिं कुर्याद्विधानतः ।
वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणवाचनम् ॥ १६
ततोऽन्वेनावशेषेण भोजयेदतिथीनपि ।
अर्चापूर्वं महाराज ततः प्रीणाति मानुषान् ॥ १७

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ १८
आचार्यस्य पितृश्चैव सख्युराप्तस्य चातिथेः ।
इदमस्ति गृहे मह्यमिति नित्यं निवेदयेत् ॥ १९
ते यद्वदेयुस्तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते ।
गृहस्थः पुरुषः कृष्ण शिष्टाशी च सदा भवेत् ॥ २०
राजत्विजं स्नातकं च गुरुं श्वशुरमेव च ।
अर्चयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरोपितान् ॥ २१
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेक्षुवि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायंप्रातर्विधीयते ॥ २२
एतांस्तु धर्मानार्हस्थान्यः कुर्यादनद्यकः ।

M1-s m(D10 मा)नुष्येभ्य इति प्राहुर —^d Ds 10
T2 s G2 4 बलिर् (for बलिं) V1 B Dn Ds 10 द्वारि,
G1 damaged (for द्वारे) Ds T2 च (for चै) —^a
V1 B Dns ns Ds-1 10 है (Ds 1 दे)वतेभ्यश्च (for देव
ताभ्यश्च) Dn1 महद्भयो देवतेभ्यश्च —^f Ds 6-9 अत्र
गृहे, G1 अंतर्गृहे (for 'गृहे')

13 Cf. Manu 3 90 Dn1 om (hapl.) 13^{ab}
—^a Some MSS विश्वेदेवेभ्यो —Ds om (hapl.)
13^a-14^a —^d T2 चरेत् (for हरेत्)

14 Ds om 14 (of v 1 13) T2 reads 14^{ab} twice
—^a B1 ज्ञात्वा, D1 4 6 8 9 उक्त्वा, D1 T2 दत्त्वा
(for कृत्वा) T2 (second time) यतीश्वराय च तथा
—^b T2 निक्षिं दद्याद् (by transp) D2 द्विजाय वै,
D1 च निक्षिंवे (for द्विजातये) T2 (second time) G2 4
दद्याद्विधां (G2 क्षु)द्वयं तथा (T2 दा) —^d V1 B
Dn D1 10 T2 दक्षुष्य (for दक्षिप्य) T1 अक्षमुत्क्षिप्य
विक्षिपेत्, T2 G अग्रमक्षं समुत्क्षिपेत्

15 ^a D4 तदा; T1 यथा (for यदा) V1 B Dn
Ds 10 [5]वि, D2 6 7 9 तु (for च) —^b D1 दातु
मिच्छेत् माधव —^c Ds corrupt T1 तथा (for तदा)
D4-9 बलिं (for पश्चात्) —^d Dns T2 s M निवृत्ते
(for निवृत्ते)

16 ^a B1 च (for तु) —^b D1 स्वा, T2
दद्याद् (for कुर्याद्) B2 विचक्षण (for विधानत)
—^c D4 7 9 तथा (for तत) —^d T2 G भोजन
(for वाचनम्) Ds ब्राह्मणानो च वाचन, T1 तस्माद्ब्राह्मण
वाचक

17 ^a T1 अतो (for ततो) V1 B4 s Dn1 ns वि

(for [अ]व) —^b M1 पूजयेद् (for मो) —^c
V1 B2-s अर्च्यं, Dns T1 G2 अर्च्यं, T2 s G2 2 4
अर्च्यं (for अर्चा) V1 पूज्य (for पूजं) M अर्च्यपूर्वं
महाबाहो —^d T1 प्रीणातु V1 B Dn D10 मानवान्
(for मानुषान्)

18 = Manu 3 102^{ad} —^a G1 s स्थितिर् (for
स्थितो)

19 Gs om 19^a-21^b —^c T2 इदमस्मिन्गृहे द्रव्यम्

20 Gs om 20 (of v 1 19) —^b D1 द्यवस्थित
(for विधीयते) —^c T1 गृहस्थे पुरुषे कृष्ण —^d
B2 om from सदा up to वैश्वदेव (in 22^a) B1 तथा;
Ds सदा, Ds s यदा (for सदा)

21 Cf. Manu 3 119 Gs om. 21^{ab} (of v 1 19)
Bs om 21 (of v 1 20) Ds 6-9 om 21^{ab} —^a
T1 राजत्विजान्; T2 M2-4 द्विजौ (for 'द्विजं'
कस्विज स्नातक चैव —^b T2 गुरुश्च

22 Bs om up to वैश्वदेव (in 22^a)
—^b G वपेद् (for [आ]वपेद्) T1
— 22^a = Manu 3 121^{ad} D1 s om
[ए]व (for [ए]तत्)

23 ^a B2 s धर्मास्तु (by transp),
च (T1 हि) धर्मान् T G M2 नार्हस्थे,
'स्थान्' (for स्थान्) —^b D4 6-9 य
—^c T1 M1 4 इह ऋद्धिं (for स इहर्द्धिं)
(for परां) V1 B Dn Ds 5 स यदा
6-9 इहर्द्धिं स वराम्नाप्य, T2 इहर्द्धिं पुरुष प्राप्य.
B2-s Dns प्रेत्य लोके, T1 2 G2 4 M स्वर्गलोके;
ब्रह्मलोके, G1 s प्रेत्य स्वर्गे (for प्रेत्य नाके)

स इहर्द्धि परां प्राप्य प्रेत्य नाके महीयते ॥ २३

भीष्म उवाच ।

इति भूमेर्वचः श्रुत्वा वासुदेवः प्रतापवान् ।

तथा चकार सततं त्वमप्येवं समाचर ॥ २४

एवं गृहस्थधर्मं त्वं चेतयानो नराधिप ।

इहलोके यशः प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ २५

इति श्रीमहाभारते अनुशासनपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

१०१

सुधिष्ठिर उवाच ।

आलोकदानं नामैतत्कीदृशं भरतर्षभ ।

कथमेतत्समुत्पन्नं फलं चात्र ब्रवीहि मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

मनोः प्रजापतेर्वादिं सुवर्णस्य च भारत ॥ २

तपस्वी कश्चिद्भवत्सुवर्णो नाम नामतः ।

वर्णतो हेमवर्णः स सुवर्ण इति पप्रथे ॥ ३

कुलशीलगुणोपेतः स्वाध्याये च परं गतः ।

बहून्स्ववंशप्रभवान्समतीतः स्वकैर्गुणैः ॥ ४

स कदाचिन्मनुं विप्रो ददर्शोपसर्प च ।

कुशलप्रश्नमन्योन्यं तौ च तत्र प्रचक्रतुः ॥ ५

24 D₁ 8 9 om the ref — °) D₇ स सर्वं (for सततं) — °) B₂ D₆ [ए]तत् (for [ए]व) D₃ 10 सदा-
चर (for समाचर)

25 °) V₁ B₁ 5 Dn D₁ 6 7 10 T₂ 8 G₂ एतद्; B₂
T₁ M एतं (for एव) G₂ धर्मस् (for धर्मं) B₃ T₃
च, Dn₃ तु (for त्व) D₆ एतद्गृहस्थधर्मे तु, G₁ 8
एतद्गृहस्थधर्मं स्व — °) B₄ D₅ चेष्टमानो, D₄ 6-9 T₃
चित्तयानो (for चेत°) B₃ D₁₀ T₂ M₁ जनाधिप (for
नरा°) V₁ B₁ 3 5 Dn चेष्टमानो जनाधिप, T₁ G
चित्तयानो जनाधिप

Colophon — *Parvan nam* B₁-4 Dn₈ D₁ ज्ञाति
— *Sub-parvan* V₁ B Dn D₁ 2 5-10 M₁-8 दानधर्म
— *Adhy name* V₁ बलिदानधर्म, B₁ Dn₃ बलिदान
विधि, B₂ 4, 5 Dn₁ n₂ D₆ 10 बलिप्रदानविधि, D₁
6-9 बलिप्रदानिक, D₂ गृहस्थबलिप्रदानक, D₄ बलि
प्रदान, T₂ गार्हस्थ्यधर्मे सदाचारबलिकर्मणि वासुदेवभूमि
सवाद, T₃ G₂ सदाचारे बलिकर्मणि वासुदेवभूमिसवाद,
G₁ गृहस्थधर्मलक्षण, G₃ गार्हस्थ्यधर्मलक्षण — *Adhy*
no (figures, words or both) V₁ 97, Dn₁ 95, D₁₀
106, T₁ M₁ 148, T₂ 8 G₂ 4 155, G₁ 8 M₁ 149,
M₂ 8 150 — *Sloka no* Dn₃ 26, D₄ 24

101

⚡ This adhy is missing in D₈ (of v 1 13
82 37)

1 G₂ om the ref — °) M च तत् (for एतद्)
— °) V₁ B₁ T₂ वात्र, B₂ 5 Dn₁ n₂ D₆ वा तद्
(for चात्र) D₁ 2 प्रचक्ष्व (for ब्रवीहि)

2 °) T₂ पूर्वं (for वारं)

3 D₄-1 9 om (hapl 1) 3^{ad}, — °) V₁ B₁ 4 5 Dn
D₈ 10 भारत (for नामत) — °) D₁ 2 G₁ -वर्णक्षः;
T₁ -वर्णेन (for -वर्ण स) B₁ सुवर्णतो हेमवर्ण, — °)
T₁ 8 M त तदु, T₂ G₁ 8 विभुत, G₂ 4 च क्षुत
(for पप्रथे) B₁ स सुवर्णेति पप्रथे

4 T₁ om 4 — °) G गुण- (for कुल) — °)
S (T₁ om) परमं (for च पर) — °) B₁ स वश,
B₂ Dn₁ n₂ D₁ 3 सुवश; D₆ 1 9 च वश, G₂ स
देश (for स्वर्षश) G₃ बहून्स देशप्रवरान् — °) D₄
6-9 समतीत्य (for 'सीत)

5 °) D₆ 1 9 ह (for च) T₁ ददर्शवसदस्थित-
— °) G₂ om कुशल — °) V₁ B Dn D₁ 2 5 10
[ट]भौ तत्र, D₄ 6-9 [ट]भौ संप्र (for च तत्र)

ततस्तौ सिद्धसंकल्पौ मेरौ काञ्चनपर्वते ।
 रमणीये शिलापृष्ठे सहितौ संन्यपीदताम् ॥ ६
 तत्र तौ कथयामास्तां कथा नानाविधाश्रयाः ।
 ब्रह्मर्षिदेवदैत्यानां पुराणानां महात्मनाम् ॥ ७
 सुवर्णस्त्वव्रीद्वाक्यं मनुं स्वायंभुवं प्रभुम् ।
 हितार्थं सर्वभूतानां प्रश्नं मे वक्तुमर्हसि ॥ ८
 सुमनोमिर्यदिज्यन्ते दैवतानि प्रजेश्वर ।
 किमेतत्कथमुत्पन्नं फलयोगं च शंस मे ॥ ९

मनुस्वाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 शुक्रस्य च बलेश्चैव संवादं वै समागमे ॥ १०
 बलेर्वैरोचनस्येह त्रैलोक्यमनुशासतः ।
 समीपमाजगामाशु शुक्रो भृगुकुलोद्बहः ॥ ११

तमर्घ्यादिभिरभ्यर्च्य भार्गवं सोऽसुराधिपः ।
 निपसादासने पश्चाद्विधिवद्भूरिदक्षिणः ॥ १२
 कथेयमभवत्तत्र या त्वया परिकीर्तिता ।
 सुमनोधूपदीपानां संप्रदाने फलं प्रति ॥ १३
 ततः पप्रच्छ दैत्येन्द्रः कवीन्द्रं प्रश्नमुत्तमम् ।
 सुमनोधूपदीपानां किं फलं ब्रह्मवित्तम ।
 प्रदानस्य द्विजश्रेष्ठ तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १४
 शुक्र उवाच ।

तपः पूर्वं समुत्पन्नं धर्मस्तस्मादनन्तरम् ।
 एतस्मिन्नन्तरे चैव वीरुदोपध्य एव च ॥ १५
 सोमस्यात्मा च बहुधा संभूतः पृथिवीतले ।
 अमृतं च विषं चैव याश्चान्यास्तुल्यजातयः ॥ १६
 अमृतं मनसः प्रीतिं सद्यः पुष्टिं ददाति च ।

6 T₁ om 6 —^a) T₂ G₂ तत्रस्तौ (for ततस्तौ)
 Dn₁ n₂ D₅ सस्य (for सिद्ध) —^b) G₂ मेरु- (for
 मेरौ) —^c) D₅ १ १ रमणीय (for 'ने') M सदा
 पृष्ठे (for शिलापृष्ठे) T₂ १ G देवर्षिभिः सदा पृष्ठे

7 ^a) D₅ ततस् (for तत्र) V₁ B₁-s Dn₃ तत्र तौ
 कथयन्मास्तां (s₁₀), Dn₁ n₂ D₅ १ १० T₁ तत्र तौ कथयतौ
 स्तां (D₅ ता, T₁ च), D₅ ततस्तौ कथयामास (s₁₀)
 —^b) T₂ १ G कथां नानाविधाश्रयां —^c) B₂ D₅ ब्रह्म
 वैर (for 'वि') १ ब्रह्मदेवर्षिदैत्यानां

8 ^b) Dn₁ n₂ D₅ १० प्रति; D₄ G₂ १ प्रभु (for
 प्रभुम्) —^c) Dn₃ हितार्थे (for यं) —^d) G₁ १
 अर्हसि (for 'सि')

9 ^a) D₅ यजते च (for यदिज्यन्ते) —^b) D₁ १
 सुरेश्वर (for प्रजे) — For 9^{ad}, T G M₂ subst

451* सुमनोगन्धधूपाधैरिज्यन्ते दैवतानि च ।

[T₂ धूपदीपाधैर् (for गन्धधू) T₁ १ M₂ यत् (for
 च)]

—^c) T₂ G फलम् (for कथम्) —^d) V₁ B₂ Dn₁
 n₂ D₄-१ १ १० T G फल (for फल)

10 ^a) D₁ १-१ संवादे T₁ च (for वै) V₁ B₂ १ १
 Dn₁ n₂ D₅ १० महात्मनो (B₂ 'न'), B₁ १ सदा तथा
 (for समागमे) Dn₃ संवादे वै महात्मन

11 ^a) D₅ १० कुलोद्भव (for 'द्वह')

12 ^a) D₄ अर्घ्यादिभिर, D₅ १ १ अर्घां (for अर्घ्यां)

13 ^b) V₁ B Dn D₅ १० T M₂ स्वया या (by
 transp), G स्वया च —^c) Dn₃ D₁ १ १ १ सुमनो
 दीपधूपानां —^d) D₁ १-१ संप्रदान (for 'ने') G₂ १
 यदि (for प्रति)

14 ^b) D₅ कृषिम् (for प्रभम्) D₅ कवीन्द्रसृषि-
 सत्तम — Before 14^{ad}, some MSS ins बलिरुवाच
 Dn₃ repeats 14^{ad} after the ref of 15 —^c) B₄
 Dn₃ (both times) D₁ १ सुमनोदीपधूपानां, D₁ १-१ 'नो
 बलिधूपानां —^d) T₂ ब्रह्मसत्तम —^e) T₁ ययावद्
 (for तद्भवान्) B₂ १ D₁ १ १ १० G₂ अर्हसि (for 'ति')

15 T₁ om 15^a-16^b (with the ref) After the
 ref., Dn₃ repeats 14^{ad} Dn₁ T₂ १ G M ins after
 the ref.

452* अग्नीषोमादिसृष्टौ तु विष्णो सर्वात्मन प्रभो ।

[G₁ १ M₁ १ अग्निषोमादिसृष्टौ तु (for the prior half)]
 —^b) Dn₁ स्यात्तद् (for तस्याद्) —^c) V₁ B₁ D₄ १
 १ १ T₂ G₁ १ १ M₁-१ वीरुदीपध्य एव च

16 T₁ om 16^{ad} (of v 1 15) —^a) D₁ १ १ १-१
 बहुविध, T₂ [अ]थ बहुधा (for च य) —^b) D₁
 १-१ सतत (for समूत) T₂ १ पते (for तले) —^c)

मनो ग्लपयते तीव्रं विपं गन्धेन सर्वशः ॥ १७
 अमृतं मङ्गलं विद्धि महद्विषममङ्गलम् ।
 ओषध्यो ह्यमृतं सर्वं विपं तेजोऽग्निर्भवम् ॥ १८
 मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियं चापि दधाति ह ।
 तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्मभिः ॥ १९
 देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः ।
 तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता यस्मात्तुष्यन्ति देवताः ॥ २०
 यं यमुद्दिश्य दीयेरन्देवं सुमनसः प्रभो ।

मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप ॥ २१
 ज्ञेयास्तुग्राथ सौम्याथ तेजस्विन्यथ ताः पृथक् ।
 ओषध्यो बहुवीर्याथ बहुरूपास्तथैव च ॥ २२
 यज्ञियानां च वृक्षाणामयज्ञियान्निबोध मे ।
 आसुराणि च मात्यानि दैवतेभ्यो हितानि च ॥ २३
 राक्षसानां सुराणां च यक्षाणां च तथा प्रियाः ।
 पितॄणां मानुषाणां च कान्तायास्त्वनुपूर्वशः ॥ २४
 वन्या ग्राम्याश्चेह तथा कृष्टोष्ठाः पर्वताश्रयाः ।

Dn₂ तु (for च) Dn₂ [अ]न्ये (for [ए]व) —^d)
 V₁ B Dn D₈ 10 ये चान्ये (for याश्चान्यास्) T₁ तुल्य
 भेव व्यजायत

17 ^d) T₁ 8 M₄ रक्षा (for सद्य) B₁ 5 Dn₂ D₅ 10
 तुष्टिं, Dn₁ तृष्टिं (for पुष्टिं) D₁ दधाति (for ददाति)
 V₁ B₂₋₄ Dn₈ सद्यस्तुष्टिं दधाति च, T₂ G रक्षा पुष्टि तथैव
 च —^e) Dn₂ ह्लादयते, D₁ 7 T₂ G ग्लाप^e, D₈ 8 9
 लोप^e (for ग्लप^e) M₁ सर्व (for तीव्र) T₁ मनो ह्लाप
 यते चैव, M₁₋₃ मनो ग्लापयते सर्व —^d) T₁ भारत
 (for सर्वश)

18 ^e) B₃ ओषध्याम् (for ०ध्यो हि) Dn₁ n₂ D₁
 2 4-10 सर्वा (for सर्व) —^d) T₃ M तोयामि (for
 तेजोऽग्नि-)

19 T₁ om 19^{ab} —^a) B₄ 5 तस्मात् (for यं)
 —^b) B₁ 5 D₂ 5 ददाति (for दधाति) V₁ B Dn D₁₀
 च, D₆ [अ]पि (for ह) D₁ 6-9 श्रिय च विदधाति
 वै — For 19^{ab}, S (T₁ om) subst

453* अमृत मनो ह्लादयति श्रिय चैव ददाति ह ।

[Hypermetric M₁₋₈ ह्लादयते M₄ श्रियश्च (for
 श्रिय) T₈ च, G₁ हि (for ह)]

— D₄ om (hapl) 19^a-20^b —^e) T₁ जाता (for
 प्रोक्ता) —^d) T₁ प्रोक्ता (for नरै)

20 D₄ om 20^{ab} (of v 1 19) —^a) G₁ partly
 damaged T G₂₋₄ M दैवतेभ्य (for देवताभ्य) —^b)
 D₁ दधाति (for ददाति) B₆ सदा (for नर) — For
 20^{ab}, V₁ B Dn D₅ 8 10 subst

454* तस्य तुष्यन्ति वै देवास्तुष्टा पुष्टिं ददत्यपि ।

[B₁ ददाति च (for ददत्यपि)]

While, T G M₄ subst for 20^{ab}

455* तस्यै सुमनसो देवास्तस्मात्सुमनस स्मृता ।

[M₄ तस्मात् (for तस्मै)]

21 ^a) B₁ T₃ 8 G समुद्दिश्य (for यमु^e) D₁ 6-9
 दीयते (for दीयेरन्) —^e) G₁ 8 देवान् (for देवं).
 D₈ 7 प्रभु (for प्रभो) — D₅ om 21^a-22^b —^e)
 V₁ Dn₂ [अ]ति, B₁₋₃ D₁₀ [अ]य, S [ए]व (for
 [अ]स्य) —^d) D₁ 6-9 दैत्यहा, T₁ सर्वदा, T₂ 8 G
 M वै नृप (for दैत्यप)

22 D₅ om 22^{ab} (of v. 1 21) T₁ om 22
 —^a) D₈-9 त्वयाश्च, G₂ सुभाश्च (for तू^e) —^b) B₁
 T₂ 8 G₁ 2 4 M च या, D₁ 2 4 8-9 तथा, G₃ [स]य या
 (for च ता) —^e) D₁ 2 बहुरूपाश्च, D₆-9 वृक्षगुल्माश्च
 (for बहुवीर्याश्च) V₁ B Dn D₅ 10 हि (for च) D₄
 ओषध्यो वृक्षगुल्माश्च —^d) B₈ D₁ 2 वीर्यास् (for
 रूपास्)

23 D₄ om (hapl) 23 —^a) D₅ S (except T₁)
 याज्ञीयानां (for यज्ञि^e) —^b) Dn₁ D₂ 5 [अ]यज्ञीयान्
 (for ज्ञियान्) D₈-9 न य (D₁ न या, D₈ अय) ज्ञिय
 विधौ च ये, D₁₀ S याज्ञीया (D₁₀ याज्ञिका, T₁ यज्ञि-
 या) कुसुमोक्षया — T₈ om (hapl ?) 23^a-25^b B₆
 repeats 23^a-24^a after 28^a —^d) B₈ दैवतानि (for
 दैवतेभ्यो) B₅ (second time) T₁ वै (for च)

24 For the repetition in B₅ of v 1 23 T₈ om
 24 (of v 1 23) —^a) T₁ च यक्षाणाम् (for सुराणां
 च) V₁ B₁₋₄ 5 (both times) Dn₈ D₅ 8 रक्षसामसुराणां
 च, Dn₁ n₂ D₁ 2 4 8 7 9 रक्षसामसुराणां च —^b) D₇-10
 यथा (for तथा) D₅ तथा श्रियकराणि च, T₁ अमु
 राणा श्रियाणि वै —^e) M₁ मातृणां (for पि^e) V₁ B
 Dn D₅ 10 मनुष्याणां पितॄणां च —^d) G₃ 4 [अ]नु-
 (for [अ]नु)

25 T₁ om. ^a v 1 23) —^a) T₁ 2 G₁-3